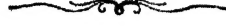

वाचस्पतः

वृद्धत् संस्कृताभिधान

प्रथमखण्डम्

गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८२८ संवत्सरे मुद्रितम्

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART. I.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanskrit College of Calcutta.

VOL. I.
CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYA PRAKASHA PRESS.

1873

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanskrit College, Calcutta.

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

गन्धारश्चप्रयोजनादि ।

सहस्रदाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।

पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।

उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।

रूढयौगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः ।

शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वे ।

डाक्तर उद्दलसेन-प्रणीताभिधान-शब्दकल्पद्रुमा-

भिधान-प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्त्यस्तदर्थस्य ।

यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि ।

तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां, वैदि-

कानां च शब्दानां व्युत्पत्त्यस्तदर्थस्य ।

तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानाम् निम्ननिर्दिष्ट

चार्वाकादिपरिभाषितशब्दानाञ्चार्थाः ।

चार्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

माध्वपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

रमेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

कणादपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थः ।

मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

सर्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।

सर्वोपपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।

बाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः ।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।

पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संक्षेपेणेतिवृत्तानि ।

देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।

वृटयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

तदुक्तशरीरादिसंस्थानम् ।

तदुक्तद्रव्यवृत्तादिलक्षणानि ।

ज्योतिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।

तेषु परिभाषितशब्दानामर्थः ।

तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थः

भूमेः स्थिरत्वे तस्य, चलत्वे चार्थभेदस्य मतम् ।

सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।

खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।

वृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दाश्च ।

वाशिष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थः । [च ।

नरपतिजयचर्यापरिभाषितानामर्थस्तत्र चक्राणि

शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थः ।

ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धवृहकुण्डादिलक्षणानि ।

सर्वदेवमूर्तिलक्षणानि ।

तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

तन्त्रोक्तषट्चक्रस्वरूपणि ।

शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

गान्धर्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थः

कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थः ।

कन्दःशास्त्रोक्तशब्दानामर्थस्तल्लक्षणभेदाश्च ।

अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानामर्थः ।

शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि । [एतानि च ।

दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थस्तल्लक्षणोदाहर-

सैन्यव्यूहादिलक्षणानि ।

सैन्यपरिमाणभेदाः ।

पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थस्तत्प्रकारभेदाश्च ।

CONTENTS.

I

1. Panini on genders
2. On the suffixes
3. On the primitive and derivative words
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries
5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas
6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary
Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained
Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaishashika, Soutrantika, Arhata, Ramana, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansha, Sankhya Patanjala, and Vedanta
7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutra
8. The technical words of Hindu law
9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana
11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of the drugs.
14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
15. The principles of Hindu astrology.
16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatyoga, Vastushastra,
17. Classification of the Vedas.

P R E F A C E.

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars.

His edition of Panini's grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr. E. B. Cowell M. A. at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radha kanta Deva. It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary. These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German. The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars.

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No. 507 dated Fort William the 26th January 1866.

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter No. 2 dated the 3rd instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to compile within a period not exceeding five years."

"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed."

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No. 3480 dated the 12th December 1870.

H. Woodrow. M. A.

Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal.
and formerly Fellow of Caius College, Cambridge.

ओं तत्सत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुसम्भवं सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तसुमुखं सिन्दूरशोभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहेतुं हृदये सदा ॥ १ ॥
श्रुत्यार्थाधिगमं सर्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते । तारानाथद्विजेनेदं वाचस्पत्यसमाह्वयम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नसजं धिया । अशेषशेषमुषीदाचे तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्श्यते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्भाष्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापने ।

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं
कोषञ्चाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्रायोद्यौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां
केषाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्ग-
सहितस्यैवार्थबोधनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-
न्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्पर्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य
स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शं अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात्
खण्डशस्तथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-
बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात्
शब्दानां सर्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठे-
नार्थप्रतिपादनात् व्युत्पत्तिस्त्वनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्त्वोक्तानामपि शब्दानाम-
वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-
विद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उद्दलिसन्' साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-
अमाभ्यां विहङ्गभ्यां बोधलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्वकं
सुपरिपाठ्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-
शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरमेव न सुग्रहः । अतः
संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं, प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधानं व्युत्पत्सूनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो-
ऽवर्तत । किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्प्रचारोपयोगिव्ययार्थार्थसार्थविरहेण निरर्थकतया सुकुलित इव समजनि ।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं मुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-
विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एइच् उडो) इति नामकं
साहेवं प्रत्यावेदितम् । मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन
प्रेत्साहितः वङ्गगवर्णमेषः अयुतं मुद्राः एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार ।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूले चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फलीन्मुखी-
बभूव । अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्माणाद्य वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याक-
रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य वङ्गलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य
उद्धृत्य दर्शितानि । आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शितम् । ततः पाणि-
न्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि । यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परि-
वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः ।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-
प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रियाः, ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेष्व-
परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्व्यन्यासनाम समुदलेखि ।
'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि
स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः,
पदनिचयः, इट्प्रभृत्यादि, सकर्मकत्वादि, लटि लुङि प्रसिद्धकृतसु च रूपञ्च दर्शितम् । यद्यपि
अर्थविशेषोत्कीर्तनं संस्कृतभाषयैव सर्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं
प्रतीतिर्भवेत् तत्र कश्चित्कश्चित् ग्रन्थवहिर्भूततासूचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थ-
प्रकाशनं कृतम् ।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः । अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-
गमानुसार्यैव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्तादृतम् ।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्कथार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-
वित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भृदित्यनया धिया खण्डश्च एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि ।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति । प्रयतिष्यते च तथा, यथा षड्भिः
षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमियादित्यत्र ।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्वलनं सुधीभिः समुद्गायेत
तच्च तैः निजगुणेन परिशीलनीयम् । शिवमस्तु श्रीं तत्सत् ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च
सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने सौकर्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि
प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री । १ ।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्वरित्यधिकारः । तत्तद-
पवादस्तत्तत्सूत्रे वक्ष्यन्ते तथाच विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

ऋकारान्ता मातृदुहितपोदस्वसृजननन्दरः । २ ।

ऋकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये । अन्येषाम् “ऋद्धेभ्यः”
इति ङीष्प्रधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्रादेरेव ङीष्प्रधानेन
ऋदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वा-
भावेन ऋदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघातः । माता दुहिता स्वसा
पोता ननन्दा ।

अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्तः कप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः
रजनिरित्यादि । तत्र च “कृदिकारादक्त्विनः” इति पक्षे ङीप्
अवनी रजनी चेत्यादि । अमूः वधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ?
दियतेः किप् द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरणरणयः पुंसि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे
प्राप्ते पाक्षिकपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः
रणिः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः । ५ ।

धातुरित्यनुवर्त्तते । मिप्रत्ययान्तः निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां
स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप्
भूमी ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वज्रिवृषणरुनयः पुंसि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं
वज्रिः वृषिः अरुनिः ।

ओणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ७ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन
प्राप्ते विकल्पः । अयमियं वा ओणिः योनिः ऊर्मिः । स्त्रीत्वपक्षे
वा ङीप् ओणी योनी ऊर्मिः ।

क्तिन्नन्तः । ८ ।

क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कतिः बुद्धिः दृष्टिः ।
“अक्तिनः” इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । अकारोधात्वधिकारनिवृ-
त्त्यर्थः । एतत्सूत्रपर्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नायिमसूत्रे ।
अवीः, तन्वीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङ्ङ्यावन्तश्च । १० ।

ङीष्ङीष्ङीनां पङ्क्त्याय ङीष्पङ्क्तं टाप्चापोर्यङ्ङ्यायापो
पङ्क्तम् । ऊङ्ङन्तः ङङ्ङन्तः आवन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् ।
ऊङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां पङ्क्तये लिङ्गज्ञानस्य
सुगमतार्थमिह पङ्क्तम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । कुङ् । कर्कन्तः
ङी । कर्त्तरी गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा
इत्यादि ।

यन्तमेकाचरम् । ११ ।

एकाचरः ईकारान्तः ऊकारान्तश्च असति विशेषे स्त्रीलिङ्गः
स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यतेः किपितु विशेष्यलिङ्गता ।
एकाचरं किम् ? बड्ढीहौ पृथुक्षीः प्राप्त्रभूः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः । १२ ।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः ।
इयं विंशतिः विंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः
नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् ।
एकविंशत्यादेस्तु “परवक्त्रिङ्ङं ह्रस्वतत्पुरुषयोः” इति स्त्रीत्वमेव
एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिवृत्तेर्नावधित्वव्याघातः । आ
नवतेः किं ? यत् सङ्क्षम् । विंशत्यादयः किम् ? एकदशादेर्विशेष-
लिङ्गत्वम् ।

दुन्वुभिरक्षेषु । १३ ।

अक्षार्थको दुन्वुभिश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुन्वुभिः पक्षे
ङीप् दुन्वुभिः । अक्षादन्त्यत्र न स्त्रीत्वम् विन्तु पुंस्त्वम् ।

नाभिरत्तन्त्रिये । १४ ।

तन्त्रियार्थकमिदं नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः (अच्चावयवः) वा ङीप् नाभि ।

उभावन्त्र पुंसि । १५ ।

उभौ दुग्धभिनाभिश्चैव क्रमेण नाभिभिन्ने तन्त्रिये च वर्त्तमानौ पुंलिङ्गौ स्याताम् । अयं दुग्धभिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं नाभिः (तन्त्रियः) “लिङ्गमशेषं लोकाश्रयत्वात्” इत्युक्तेः कचित् व्यभिचारः । तेन अयववाचकस्य पुंस्त्वमपि “ससृज सत्पङ्कजपत-
कोमलैरुपाहितश्रीगुपनीविनाभिभिः” इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव रभसः

सुखराट् तन्त्रिये नाभिः पुंसि प्राख्यङ्ग्रे द्वयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे ॥

इत्याह क ।

तलनः । १६ ।

भावादर्थे विहिततत्प्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभ्रस्य भावः शुभ्रता एव जडता ऋदुता । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
णता । जनानां समूहः जनता यामता । देव एव देवता “स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
तिवर्त्तन्ते” इत्युक्तेः प्रकृतिभिन्नलिङ्गत्वम् ।

भूमिवियुत्सरिज्ञतावनिताभिधानानि । १७ ।

भूम्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अचला अनन्ता विश्वम्भरा इत्यादयः । विद्युत् तडित् सौदामनी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा
आपगा । लता वल्ली वल्ली व्रतति । वनिता योषित् अबला ।

यादौ नपुंसकम् । १८ ।

यादःशब्दः सरिद्धाचकोऽपि स्त्रीलिङ्गः स्यात् । पूर्वस्त्वप-
वादः । इदं यादः (नदी) ।

भास्सुक्स्वर्गदिग्दृग्गुणगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः सुक् स्वक् दिक् दृक् उष्णिक् उपानत् ।

सूणीर्णी नपुंसके च । २० ।

सूणीर्णीशब्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । सूणा सूणम् (काठ-
मयी द्विकर्षिका) । ऊर्णा ऊर्णं (मेवादिलोम) ।

गृहशशाभ्यां स्त्रीवे । २१ ।

गृहपूर्वकः सूणाशब्दः शशपूर्वकश्च ऊर्णाशब्दः स्त्रीलिङ्ग एव
स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवृत्तिज्ञताप्रवादः । गृहसूणम् शशोर्णम् ।

प्राष्टड्विप्रुड्विट्त्विवः । २२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्राष्टद्विप्रुट् रट् विट् त्विट् ।

दर्विविदिवेदिखनिशाण्यभिर्वेणिकृण्योषधङ्गुलयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । पक्षे ङीप् । इयं दर्विः विदिः
वेदिः खनिः शाणिः अभिः वेणि कृणिः ओषधिः अङ्गुलिः ।
पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, “अङ्गुलीवोरगलता” इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकिलिच्छवि-

रात्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इयं तिथिः । अस्मि पुंस्त्वमपि “तिथयो-
र्द्वयोः” इत्यमरोक्तेः । “निखिलान्निशि पूर्णमातिथीन्” इति नैषधम्
नाडिः रुचिः इत्यादि । रात्यादय इत्यादिपदात् नक्तदोषाभिन्ना
रातिपर्याया ऋद्वन्ते । सर्वत्र पक्षे ङीप् । नाडी रुची वीची
इत्यादि ।

शष्कुलिराजिकुश्वन्तिवर्त्तिभ्रुकुटिब्रुटिबलि-

पङ्क्तयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः राजिः इत्यादि । सर्वेभ्यः
पक्षे ङीप् । “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकम्” इति नैषधम् ।
“राजीवराजीवशूलोऽष्टङ्गम्” इति माघः । बलिरुदरावयवः ।

प्रतिपदापदिपत्संपच्छरत्संसदपरिषदुषःसंवित्

क्षुद्युन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रतिपत् आपत् विपत् इत्यादि ।
उपाः प्रातरधिष्ठात्री देवता “उषा उशनि” इति वेदमन्त्रः ।

आशीर्धूःपूर्गीर्हीरः । २७ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयमाशीः धूः पूः गीः ह्यः ।

अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च ।

अप्प्रभृतीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं बहुवचनान्तत्वं च स्यात् । इमा
आपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्व एवास्य बहुत्वं
त्वेन सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देववाचकस्य तु
पुंस्त्वमेव । बहुत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अर्थवत्सूत्रभाष्ये, “एका
च सिकता तैलदानेऽसमर्था” इति प्रयुक्तम् । “समां समां विजा-
यते” इति सूत्रभाष्ये समायां समायाभिति प्रयुक्तम् ।
“विभाषा पात्राघेट्” इति सूत्रवृत्तव्याख्यायाम् आत्रासातां
सुमनसाविति ह्रदत्तेन च प्रयुक्तम् ।

शुक्त्वग्योग्वाग्थवागूनौस्त्रिषः । २८ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शुक् त्वक् व्योक् वाक् ।

तटिमीमासंबध्याः । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तटिः पक्षे ङीप् मीमा संबध्या ।

चूल्हिवेणिस्यार्थश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्तुः । इयं चूल्हिः वेणुः खारिः पक्षे डीप् ।

ताराधाराज्योत्सनादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्तुः । तारा धारा ज्योत्सना ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्यधिकारे पुनः स्त्रीग्रहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्य-
ग्रहणमन्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत् यत् च व्यभिचारः
तत्तत् पूर्वमुक्तम् ।

अत्र शूलपाठाद्यनुसारेण किञ्चिदवशिष्टं सुच्यते । स्त्रियां क्तिन्
(३,३,८४) इत्यधिकारे ये विहिताः क्यवादयः प्रत्ययास्तदन्ता अपि
स्त्रियां स्तुः । यथा व्रजयजोभावे क्यप् (३,३,८८ सू०)
प्रवज्या इज्या । संज्ञायां समजनपदनिपतमनविदपुज्गीङ्-
भृजिणः (३,३,८९) । समज्या सभा, निषद्या आपणः,
निषत्या पिच्छला भूमिः, मन्या गलपार्श्वशिरा, विद्या, सुत्या
अभिषवः, श्या, भृत्या, इत्यादिभिरिति । कजः य च (३,३,१००)
क्रिया कत्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्यापरिसर्या-
भृगयाटास्थानासुपसंख्यानमिति तत्त्ववार्तिकम् । परिचर्या
पूजा, परिसर्या, भृगया, अष्टाद्या । जागर्त्तरकारो वा (वा०)
जागरा जागर्त्ता । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा
विविदिषा पुत्रकाभ्या । गुरोश्च हलः (३,३,१०३, सू०)
रंहा ऊहा, मूर्च्छा । विद्धिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०)
जरा त्रपा लज्जा भिदा छिदा । चिन्तिपूजिकाथिजुम्बिचञ्च
(३,३,१०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कुम्भा चर्वा ।
आतथोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा । अदन्तरो-
रुपसंख्यानम् (वा०) अद्धा अन्तर्द्धा । श्यासन्नन्यो युच्
(३,३,१०७, सू०) कारणा यातना पीडना आसना अन्नना ।
चट्टिन्दिर्विदिभ्यश्च (वा०) चट्टना वन्दना वेदना । इषेरनिष्ठा-
र्थस्य (वा०) अन्वेष्टया । परेवां (वा०) पर्येषणा । रोगाख्यायां
शुक्ल वङ्गलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका ।
धात्वर्थनिर्देशे शुक्ल वङ्गल्यः (वा०) आसिका शायिका ।
संज्ञायाम् (३,३,१०९) उह्वालपुष्पभञ्जिका । विभाषा-
ख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च (३,३,११०) कां कारिं कारिकां
क्रियां कत्यां कतिं वा स्वमकार्षीरिति प्रश्ने सर्वान् कारिं कारिकां
वाऽकार्षीमन्युत्तरम् एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां
पचान् पक्तिम् । पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु एवुच् (३,३,१११) भवत
आसिका पर्यायेणासना, अहं भवानिज्जुभक्षिकामहति । कृष्णे

इज्जुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इज्जुभक्षिका उदपादि ।
आक्रोशे नञादिः (३,३,११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनि-
प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्व्यधिकारपतितयोऽलोक्तम् ।
कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति णचि “णचः
स्त्रियामञ्” इति (५,४,१४) सार्थिकेऽपि व्यावक्रोशी व्यालुक्ती ।
तलन् इति (१७) सूत्रे तल्लग्रहणं समूहार्थयादीनामुपलक्ष-
णम् अत एव “तल्लन्दे येनिकद्यात्वा वैरमैधुनकादिबुः” इत्यमर
आह स्यात् । तस्य समूहः (४,२,१७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो यः
(४,२,४८) इति ये पाश्यावन्या वात्या धन्या ह्यत्या । खल-
गोरथात् (४,२,५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनितक-
द्यावश्च (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः (वा०) खलिनी
डाकिनी कुटिम्बिनी । गोत्वा, रथकद्या । इन्द्राद्भुन् वैरमैधुनिकयोः
(४,३,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैधुने अविभारहाजिका,
आदिना “पादशतस्य संख्यादेर्विभ्यां वुन् लोपश्चेति” दण्डव्यव-
सर्गयोश्चेति (५,१,२७, २८) वुनो गृहणम् द्विपादिकां ददाति
दाण्डतो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिकां त्यजति । वुगृह-
णात् वुजोऽपि गृहणम् तेन “गोत्वचरणत्वात् स्नाधात्वाकारेत्वादि
(५,२,१२४) वुजो गृहणम् गार्गिकया काठिकया वा स्नाघते ।
द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति (५,१,११३) वुजश्च गृहणम् । शैव्योपा-
ध्यायिका मानोज्ञिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां यः
(४,२,५७) इति णानोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां
क्रीडायाम् दाण्डा मौसला । वज्रः सास्यां क्रियेति जः (४,२,५८)
इति विहितजानश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथिः । श्यैन-
म्पाता भृगया, तैलम्पाता स्वधा ।

एतद्विज्ञा अन्येऽपि केचन, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽभरे-
ऽभिहिताः यथा तित्नुको कणिका, भङ्गिः सुरङ्गा सूचिः सातिः
काकिनी (णी) चूचिः, शाणो द्रुणिः दस्त । कन्या आसन्दी
(व्रतिनामुपवेशनासनम्) अक्षरी चर्चरी, पारी होरा लङ्गा
सिध्मला लाक्षा लिङ्गा गण्डुषा, मृगशी चमसी मसी । इत्यादयः

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वक्ष्यमाणाः शब्दाः असति बाधके पुलिङ्गाः स्तुः ।

घञवन्तः । २ ।

घञन्तः अवनन्तधातुः पुलिङ्गः स्यात् । घञ्—पाकः त्यागः ।

अप्—करः गरः तरः शरः । घञादयो भावार्थका एवेह गृह्यन्ते । भावे विहिताभ्यां क्लृप्ताभ्यां नपुंसकत्वस्य, त्रिच्चादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकत्वो-
चिता । तेन कर्मादौ घञाद्यन्ता विशेष्यलिङ्गा एव ।
अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य
कर्त्तृत्वत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाजन्तश्च । १ ।

घान्तः अच्प्रत्ययान्तश्च घातः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोचरः
चयः जयः नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

अजाद्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । एते
शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्युः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नङन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यत्रः प्रश्नः इत्यादि ।

याञ्जा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याच्ञाशब्दः
स्त्रियां स्यात् । इयं याच्ञा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किप्रत्ययान्तो घुः (दा धा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः
(घटः) । व्याधिः निधिः । घुः किं चक्तिः जप्तिः
विशेष्यलिङ्ग एव ।

दधुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमयं वा दधुधिः ।

**देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुज-
कण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।**

देवादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्देवाविनश्च अस्मति बाधके
पुंसि लिङ्गाः स्युः । देवाः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः
शक्रः । असुराः दनुजाः । भेदाः बलिः कालकेयः नेमिः ।
आत्मा क्षेतृजः । स्वर्गः नाकः । गिरिः नगः पर्वतः । भेदाः
हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उदन्वान् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोदः
लवणोदः । नखः नखरः करजः । केशः कवः बालः । दन्तः
दशनः । स्तनः कुचः पयोधरः । भुजः प्रकोष्ठः । कण्ठः गलः ।
खड्गः अस्तिः । शरः शायकः मार्गणः । पङ्कः कर्द्दमः ।

त्रिपिष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्दः क्लीबे स्यात् । स्वर्गवाचि-

त्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्गः) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्यौर्दिवोस्तन्त्रेण यज्ञणम् । स्वर्गाभिधानाद्यत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽय-
मारम्भः । द्यौशब्दः दिवशब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे
भूदिवौ ।

इषुबाहु स्त्रियाञ्च । १२ ।

इषुबाहुशब्दौ पुंसि स्त्रियाञ्च स्याताम् । शरवाचित्वेन भुज-
वाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं
वा इषुः बाहुः ।

वाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे
क्लीवत्वार्थमारम्भः । अयमिदं वा वाणः वाणं काण्डः काण्डम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । न्वा तच्चा ट्वा उच्चा । चर्म-
वर्मादयस्तु “मन् द्युचकोऽकर्त्तरि” इति परस्मैत्वोणास्य बाधनात्
क्लीवलिङ्गाः । तत्र “द्युचः” इत्युक्तेः पृथिमा ऋदिमा इत्या-
दयो नन्तत्वेन पुंस्त्वेव ।

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १५ ।

क्रत्वादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्विशेषशब्दाश्च पुंसि स्युः ।
क्रतुः अध्वरः । भेदः उक्थः अग्निष्टोमः । पुरुषः नरः ।
कपोलः गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघः नीरदः जलधरः ।
भेदः पुष्करः आवर्त्तकः ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

मेघवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । विभुः विधुः इक्षुः ।
इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव “हनुर्हृद्विला-
सिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । इयोः कपोलावयवे” इति
मेदिनिः । “करोणुरिभ्यां स्त्री नेमे” इत्यमरः । तथा च एवं-
जातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण
“लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैरबाधितः” इत्युक्तममरसिंहेन ।
एवमन्यत्रापि ।

धेनुरञ्जकुञ्जसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां
स्युः । धेनुः रञ्जुः कुञ्जः । अत्र अप्राणिजातत्वात् पक्षे

जङ् । कुङ् । सरयूः तनूः रेणूः प्रियङ्गूः । धेनोः प्राणित्वात्
रज्जोश्च पर्युदासाच्चोङ् ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १६ ।

समासान्तस्थः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्ज्वा
कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

श्रुजानुखादश्रुजतुतपुतालूनि नपुंसके । १७ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि क्लीबे स्युः ।
श्रुजानु खादु अश्रु जतु तपु तालु ।

वसु चार्धवाचि । १८ ।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीबे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचोत्युक्तोः
वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुग्रीधुमालुकमण्डलूनि नपुंसके च । १९ ।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीब-
त्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु ।
व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेव चौर-
वाचि तु नपुंसकमेव ।

रुक्मन्तः । २० ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते
प्रपञ्चार्थः । मेरुः सेतुः जेतुः ।

दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । दारु कसेरु जतु
वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २२ ।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि ।
सक्तुः सक्तु ।

प्राशरश्मेकारान्तः । २३ ।

इत जङ् रश्मिशब्दवटितसूत्रपर्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कोपधः । २४ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः
करकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः ।
अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु
विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चिवुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुं-
सके । २५ ।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः ।
चिवुकं शालूकं प्रातिपदिकमिदमित्यादि ।

काण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतटाक-
निष्कशुल्कवर्चस्फपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकता-
लकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । २६ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं
सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । २७ ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलीष्टानि
नपुंसके । २८ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । किरीटं मुकुटं
ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकपटनटनिकटकीटकटानि
नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः । कुटं कूटः कूटं कूटः
कपटं कपट इत्यादि ।

शोपधः । ३० ।

शोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । शुणः शणः पाषाणः ।

चृणलवणपर्णतोरणरणीणानि नपुंसके । ३१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । चृणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि ।

अमरस्तु “तोरणोऽस्त्री” इत्युक्तवान् तन्मूलं सूत्रम् । उष्ण-
शब्दस्य स्वर्गवाचित्वे एव क्लीबता तद्वति तु शुणवचनत्वेन
त्रिलिङ्गत्वम् । उष्णः वर्णः उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणदृषणविषाणचूर्ण-
दृणानि नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । कार्षापणं कार्षापण इत्यादि ।

थोपधः । ३३ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । काष्ठम् उक्थं
(सामावयवभेदः) ।

काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि इत्यनेनेष्टसिद्धौ सीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थग्रहणं तेन “स्वयं विशेषार्थ-
द्रुमपर्यवृत्तिता परा हि काष्ठा” इति कालिदासप्रयोगः ।

तीर्थप्रोथयूथानि नपुंसके च । ३९ ।

चादधिकारात् पुंसोत्थेवानुषज्यते न तु स्त्रियामिति । तेन “प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः । तीर्थं तीर्थः प्रोथं प्रोथः

नोपधः । ४० ।

अदन्तो नोपधः पुंसि स्यात् । इनः फेनः ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतन-
शासनसोपानमिथुनशशानरत्ननिम्बचिह्नानि नपुं-
सके । ४१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते ल्युङन्तत्वेन क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । जघनम् अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासन-
स्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसंभावनविभावन-
विमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । मानादिषु केषाञ्चिच्चान्तत्वेन पुंस्त्वे केषाञ्चिच्च ल्युङन्ततया तदन्वाधकसूत्रेण क्लीवत्वे प्राप्ते च उभयलिङ्गतां स्त्रित्वम् । मानः मानं यानः यानम् । वस्तुतः “करणाधिकरणयोर्ल्युट्” इति वक्ष्यमाणसूत्रेण त्रिलिङ्गत्व-
प्राप्तौ पूर्वापवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं सूत्रम् ।

पौपधः । ४३ ।

अदन्तः पौपधः पुंसि स्यात् । धूपः दीपः यूपः ।

पापरूपोडुपतापशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि
नपुंसके । ४४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । पापम् रूपम्

शूर्पकुतपकुण्ठपदीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । करभः कुम्भः शलभः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अङि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

भोपधः । ४९ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । सोमः स्तोमः भीमः (मध्यम-
पाण्डवः) भीतिहेतुवाचित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिधायुग्मेभगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुं-
सके । ५० ।

पूर्वसूत्रापवादः । रुक्मं सिधाम् । आत्मनोति विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावे अनन्तत्वे नाच्समासान्ते टिलोमेऽदन्तत्वम् तस्य चाव्य-
यत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तभोपधत्वेन प्राप्तं पुंस्त्वाप-
वादार्थम् । वस्तुतः अध्यात्मशब्दः प्रत्याख्यातं शक्यते ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोहामानि
नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । संग्रामं संग्रामः ।
दाडिमं दाडिमः । उद्दामशब्दः प्रचण्डवाची । उद्यतो
दामाया इति वियहे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

योपधः । ५२ ।

अदन्तः योपधः पुंसि स्यात् । हयः गवयः समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । गोमयं गोमयः ।
कषायस्तु रसवाची “तुवरस्तु कषायोऽस्त्री” इत्यमरः । तद्वन्ति तु
त्रिलिङ्गः । अव्ययशब्दः क्लीववाची । व्ययाभाववाची तु नास्य
विषयः व्ययशब्दस्याजन्ततया पुंस्त्वेन ततो नञ् तत्पुरुषेऽपि
पुंस्त्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीवतेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्तः रोपधः पुंसि स्यात् । कुरः अङ्कुरः ।

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रपारतीर-
दूरकच्छुरभ्रासशुभ्रभीरगभीरकूरचित्रकेयूरकेदारो-
दराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिर-
वैरचामरपुष्करगङ्गरकुटीरकुलीरचत्वरकाक्षीरनी-
रास्तरशिशिरतन्त्रयन्त्रचेलचत्तमित्रकलत्रच्छत्रसूत्र-

वक्तनेत्वगोत्राङ्गुलिचतनुचास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्तपात्र-
नक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः नपुंसके स्युः । इदं द्वारम् ।
अत्र स्कारशब्दो रोगभेदवाचो प्रकाशवाचो तु विशेष्यलिङ्गः ।
वक्रशब्दः नद्याः पुटभेदवाचो कुटिलवाचो तु विशेष्यलिङ्गः ।
क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । लुद्रशब्द उपद्रवभेदे
तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरशब्दो दूरत्वे, कच्छशब्दः कच्छत्वे
तद्वति तु विशेष्यलिङ्गः । गभीरशब्दो गाम्भीर्ये तद्वति
विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्ये क्रौर्यवति लि० । चित्रं वर्णे
तद्वति लि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति लि० । शिशिरं शीतल-
स्यर्गे तद्वति लि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रशब्दः क्लीबे स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्ण-
वाचो तु गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्राभ्यकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गार-
भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । ५८ ।
एते शब्दाः क्लीबे चात् पुंसि च स्युः । चक्रं चक्रः । शिशिर-
शब्दस्तु हिमे स्यर्गे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्यर्गवति त्रिलिङ्गः ।

घोषधः । ५९ ।

अदन्तः घोषधः पुंसि स्यात् । वृषः वृक्षः यक्षः ।

शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-
षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्वसूत्रापवादः । शिरीषं जोषम् । अम्बरीषं भर्जन
पात्रभेदेः सुनिभेदे तु पुमान् । कल्माषं शस्यभेदे वस्यभेदे च तद्वति
तु त्रिलिङ्गः ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीबे चात् पुंसि च स्युः । यूषं यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टिः)
वत्सरे ऋतुभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

अदन्तः सोपधः पुंसि स्यात् । वत्सः वायसः महानसः ।

मानसविसवससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते क्लीबे स्युः । मानसं विसमित्यादि ।

चमससरसनिर्व्यासोपवासकार्पासवासमासकास-
कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीबे पुंसि च स्यात् । कंसं कंसः पाण-
भोजनम् मधुरान्धमे तु कंसः । चकरोऽदन्ताधिकारसमाप्त्यर्थः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः किरणः ।
दिवसो वक्षः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अङ्कः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः
प्रस्यः ।

द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवतायै सूत्रम् ।
द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं सूत्रम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराचतलाजानां बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं
अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च सूत्रम् । एते शब्दाः पुंसि नित्य-
बहुवचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अक्षताः लाजाः ।

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्वपदः व्रणान्तशब्दः अपपूर्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्वः पद-
शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवर्त्तिकत्वेन क्लीवादित्रिलिङ्गत्वे प्राप्ते
नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीव्रणः । अयाङ्कः नेत्रान्ते, अङ्गापगते
तु त्रिलिङ्गः । जनपदो (देशे) जनानां पदे तु क्लीबलिङ्गः ।

मरुद्गरुदुत्तरद्वित्रिजः । ७४ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयं मरुद् गरुद् (पक्षः) । उत्तरत्
उत्पूर्वात् तरतेरतिप्रत्ययान्तः शब्दप्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्गः । तरन्
तरन्ती तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

अधिराशिष्टतिप्रहिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलि-
रविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयमृषिः राशिः । बलिः पूजोप-

हारे राजपाद्मे करे दानवभेदे एव पुमान् उदरावयवे तु स्त्रीलिङ्गाधिकारस्थेन (२५) सूत्रेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । ध्वजः पताका “ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः अपाणिनीयतयोपेक्षा । मूलं वा तस्य नृग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तावातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । हस्तः सूतः सारथीः प्रसूते तु त्रिलिङ्गः । “सूतहूत्तोऽस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-

पाण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । षण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभिधायिनी अभोरुक्तिश्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंशः अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । ह्रदः कन्दः कुन्दो वृक्षः उपो तु कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिसख्यभृत्तिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । एषोऽर्घः । सामगैस्तु अर्घ्यमित्येव शब्दान्तया प्रयोज्यं तच्च क्लीबलिङ्गम् ।

पल्लवपल्लकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गः-

गन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्गाः । ८२ ।

अयं पल्लवः । “पल्लवोऽस्त्री” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुत्तिवस्त्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । अयं सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथात्मावशिष्टम् । नौ ण चेति (३, २, ६० सू०) घञचोः सप्तञ्चितः अदेः णप्रत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्बे क च (३, २, ८३ सू०) स्तम्बोपपदात् ह्रन्तेः कप्रत्ययः पुंसि स्यात् स्तम्बघ्नः । द्वितोऽथुच् (३, ३, ८६ सू०) एतद्विहितोऽथुजलः पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथुः । पूर्ववदश्ववडवौ (२, ४, २७ सू०) निहृंशात् परवलिङ्गतापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ द्वित्वमविवाचितम् । अश्ववडवाः

एतद्विज्ञाः केचित् शब्दाः “कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वोऽपि” चेत्यमरसिंहेन पुलिङ्गतया विहिताः । सूर्य-

कान्तः तरणिकान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः अयस्कान्तः लौहकान्तः इत्यादयः । श्रीवेष्टः श्रीवासः वृक्षधूपः गुग्गुलुः कसेरुः सिङ्गकः इत्यादयः वृक्षनिर्वासभेदाः, पुङ्गः न्यङ्गः पिण्डः शौण्डः पिचण्डः गडुः लगुडः इतिः कामभेदः अर्बुदः (रोगभेदः) गोलः हिङ्गुलः पुङ्गलः वेतालः मङ्गः भङ्गः पट्टिशः पतद्गृहः ।

इति पुलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण क्लीबलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः ।

भावे ल्युटन्तः । २ ।

भावार्थकल्युटप्रत्ययान्तः धातुः क्लीबे स्यात् । गमनं हसनम् । भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनो दहनोऽग्निः । इध्मवचनः कुटारः, पापाणदारणः टङ्कः ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्थकनिष्ठान्तो धातुः क्लीबे स्यात् । हसितं गीतं वृत्तम् ।

त्वय्यञौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितो ये त्वय्यञौ तद्धितौ तदन्ताः क्लीबे स्युः । भावे—शुभ्रत्वं शौभ्रम्, जडत्वं जाडम् । ध्वजः पित्तसामर्थ्यात् पत्ते स्त्रीत्वमपि तेन पिङ्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् य लोपे, औचितो औचित्यं, माधुरी माधुर्यं, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनभ्यः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्मणि चात् भावे यौ विहितौ त्वय्यञौ तदन्ताः क्लीबे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्मणत्वं ब्राह्मण्यम् । “चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानमिति” वार्त्तिकोक्तेः स्वार्थे ध्वञ् चातुर्वर्ग्यं त्वलोक्यं चातुर्वर्द्यं पाङ्गुग्यम् “कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनातिक्रमः ।

ययद्ढग्यगजण्वुञ्क्षाश्च भावकर्मणि । ६ ।

भावे कर्मणि चार्थे विहिता ये ययदादयस्तदन्ताः क्लीबे स्युः । भावकर्मणोति गृहणं स्वार्थनिवृत्त्यर्थम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा “स्तेनादात् मलोपश्चेति” (५, १, १२५) यति स्तेयम् । सख्युर्भावः कर्म वा “सख्युर्त्य इति” (५, १, १२६) ये सख्यम् । कपेक्षांतेः वा भावादि “कपिज्ञात्योर्ढगिति” (५, १, १२७) ढकि कापेयम्

जातेयम् । सेनापतेर्भावादि “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति” (५, १, १२८) यकि सैन्यापत्यम् आधिपत्यं पौरहित्यम् । उट्टस्य भावादि “प्राणमृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽजिति” (५, १, १२९) अजि औट्टम् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, शैशवं कौमारं वयोवचनात्वात्, औद्गातं चातुर्होतृत्वं । द्विहायनस्य भावादि “हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इति (५, १, १३०) अणि द्वैहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि णित्त्वरार्थं वचनम् । इगन्ताच्च लघूपधात्” (५, १, १३१) अण् सौष्ठवम् माईवं पाठ्यम् । “लोपधाद्गुणोत्तमाहुज् (५, १, १३२) रमणीयस्य भावादि रामणीयकं कामनीयकम् । “होवादिभ्यश्च इति (५, १, १३५) छे अच्चावाकीयम् अच्चावाकी होतृविशेषः अनुक्तसमुच्चयश्चकारः समुच्चयोश्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्गः स्यात् । अधिस्त्व स्त्रिया-र्मिति विग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया ह्रस्वः । उपनदि पक्षे अच्समासान्ते उपनदम् ।

द्वन्द्वैकात्म्यम् । ८ ।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्नः शब्दः क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् धवखदिरम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्नानियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा । किन्तु “परवस्तिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः परवस्तिङ्गता द्विवचनानता च । तथा अहोरात्रशब्दो द्वन्द्वनिष्पन्नः क्लीब एव “रात्राह्लाहाः पुंसीति” पुंलिङ्गापवादः । अभाषायांसित्युक्तेः भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहोरात्रइत्येव ।

अनङ्कर्म्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नङ्कर्म्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे काया । ११ ।

वङ्गसम्बन्धिनी या काया तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्वः । इक्षूणां काया इक्षुच्छायम् । “इक्षुच्छायानिर्वादिभ्यः इति तु आनिर्वादिभ्यः इत्याङ्प्रश्लेषेण समर्थयिष्यम् । शराणां काया शरच्छायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । १२ ।

राजपर्यायपूर्वः सन्नुष्यभिन्नमनुष्यसदृशतत्पुरुषः कायान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नृपाणां सभा नृपसभम् । इनसभम्

राजपर्यायपूर्वस्यैवेत्येते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । असतुष्येति पर्युदासात् तत्सदृशरत्नः पिशाचादिपूर्वकस्यैव, तेन रत्नःसभं पिशाचसभम् । तत्पूर्वकस्य किम् ? स्वसभा नृगसभेत्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रियां चात् क्लीबे च स्यात् । यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना । अवङ्गसम्बन्धार्थं छायाशब्दग्रहणम् । कुड्याच्छाया कुड्याच्छायम् । गोशालं गोशाला । श्वनिशं श्वनिशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् वङ्गव्रीहौत्विलिङ्गः । दृढसेनः दृढसेना दृढसेनमित्यादि । अनङ्कर्म्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव । “अशाला च (२, ४, २४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसमान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । संज्ञायां कन्योशीनरेषु (२, ४, २०) पा० सू०) कन्यानन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा चेत् कन्या उशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्या । संज्ञायां किं वीर्यकन्या । उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याचिख्यासायाम् (२, ४, २७ सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरिति प्राथम्यं चेदाख्यातमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्म्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्दस्य उपक्रमः नन्दोपक्रमं द्रोणः । भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्वं भाष्यकत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुषः परवस्तिङ्गः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषी राजधनम् ।

रात्राह्लाहाः पुंसि । १५ ।

कृतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंस्येव स्यात् परवस्तिङ्गतापवादः । तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे “परवस्तिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादस्त्वत्वे द्वन्द्वपदस्याप्यनुवर्त्तनात् । पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वार्हः अपरार्हः द्वयः । द्वन्द्वे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।

संख्यापूर्वा रात्रिः । १६ ।

संख्यावाचकपूर्वपदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । पुंस्त्वापवादः । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याहशब्दो नपुंसके स्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव अन्यत्र अपथोदेशः । पुण्याहस्य तु पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः स तु तत्पुरुष एव बहुव्रीहौ समासान्ताप्रसङ्गे वार्तिके “पुण्यसु-दिनाभ्यामङ्गः क्लीवता” इत्युक्तेः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्हे-शात् कृतसमासान्ता एव स्तृत्वा प्रवर्त्तते नेह अपन्याः ।

द्विगुः स्त्रियाम् । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नः स्त्रियां चात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थित-विभाषेयं व्यस्यता च स्तृत्वापाठेन वार्तिकपाठेन दर्शिता यथा स नपुंसकम् २, ४, १७ सू० पा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः स्यात् । परवलिङ्गतापवादः । पञ्चगवम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । पञ्चमूली, तिलोकी, “आबन्तो वा (वा०) आबन्तो द्विगुः स्त्रियां क्लीवे च स्यात् । पञ्चखट्वो पञ्च-खट्वम् । अनो नलोपस्य वा च द्विगुः स्त्रियाम्, (वा०) अचन्त द्विगोर्वा नलोपः । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीवत्वर्थः । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् । पाताद्यन्तस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु “स नपुंसकम्” इति क्लीवत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तपवादार्थं वार्तिकम् । पञ्चपातं त्रिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इसुप्रत्ययान्त उस्प्रत्ययान्तश्च शब्दः क्लीवे स्यात् । हविः धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाम् । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । इदमियं वा अर्चिः ।

कृदिः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि कृदिशब्दः स्त्रियां स्यात् न तु क्लीवे । इयं कृदिः एवमनुशासने स्थिते पठलं कृदिरित्यमरव्याख्यातारः पठल-साहचर्यात् कृदिषः क्लीवतां वदन्तः उपेक्ष्याः ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजल-हलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि क्लीवे स्युः । मुखम् आननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् अयः । वनं गहनम् विपिनम् । मांसमामिषं पलम् । रक्तं रुधिरं शोणितम् अक्षम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं छिद्रं विलम् । जलं सलिलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणं वसु । अन्नमन्नम् इत्यादि ।

सीराद्यौदनाः पुंसि । २३ ।

पूर्वस्तृत्वापवादः । एते शब्दाः पुंसि स्युः । सीरः । अर्घः

“रायोहलीति” स्तृत्वा निर्हेशात् रैशब्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस्त्व-मेव । क्लीवत्वे रैशब्दस्य ह्रस्वे रिण इति स्यात् । ओदनः ।

वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे च स्युः । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीवः गाण्डीवम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तृलादीनाम् अदन्तानामपवादतया परस्तृत्वे निर्हेशेन अदन्ता-एवेह प्रकरणे गृह्यन्ते । एवं सर्वत्र । अदन्तो लोपधः क्लीवे स्यात् । कुलं कूलम् स्थलम् स्थानमात्रे अकृत्विसमभूमौ तु डी-व्धिधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली अकृत्विसा भूमिः ।

तूलीपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलटपलाः

पुंसि । २७ ।

पूर्वस्तृत्वापवादः । तूलः उपलः । तालः गानक्रियामानम् । हलवाचकस्य जातित्वात् द्विलिङ्गता अत एव हिताक्षस्यापि परत्वात् द्विलिङ्गता न विरुध्यते । तरलः हारमध्यगमणिः । चञ्चलपर्यायस्तु त्रिलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलमालकमलतलमुसलकुण्डलपलल-मृगालबालगलपलालविङ्गलखिलगूलाः पुंसि च । २८ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे स्युः । लोपधत्वेन क्लीवरत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । शीलं शीलः मूलः मूलमित्यादि ।

शतादिसंख्या । २९ ।

शतादिशब्दाः संख्यासंख्येययोः क्लीवे स्युः । शतं सहस्रम् । शतादिः किम् ? एको द्वौ बहुवः । संख्या किम् ? शतः (शतशब्दरूपवर्जितः) ।

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे । अयं शतः इदं शतम् । अयुतः अयुतम् प्रयुतः प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीवरत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् ।

लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां स्तः । लक्षा कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे डीप् कोटी । लक्षशब्दस्य क्लीवत्वमपि विप्रतिषेधेऽपरं कार्यमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव “वा लक्षा नियुतञ्च तत्”
इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्वार्थः
सूत्रम् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् ह्यृचकोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिन्नार्थकमन्प्रत्ययान्तः ह्यृचकश्चेत् क्लीबे स्यात् । कर्म वर्म
शर्म, नर्म, । ह्यृचकः किम् ? अणोर्भावः अणिमा एवं
लघिमा । नन्तत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति
दासा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मण्यशब्दः पुंसि चात् क्लीबे च स्यात् । व्यवस्थितविभाष्यम्
वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीबम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते क्लीबे स्तः । मन्ह्यृचक इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो ह्यृचकः । ३६ ।

अकर्त्तरौत्यनुयत्ते । अकर्त्तर्यर्थात्प्रत्ययान्तः ह्यृचकश्चेत्
क्लीबे स्यात् । यथः तपः मनः । अकर्त्तरौत्यनुयत्ते नैह ।
वेधाः । ह्यृचकः किम् ? पुरोधः चन्द्रमाः ।

अप्सराः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेण्यायं बहुवचनान्तः । इमाः अप्सराः । प्रायेणेत्युक्तेः अप्सरा
वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे
निर्द्देशुचितम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि ह्यृचकत्वाभावेन प्राप्ता-
भावात् तदपवादत्वात्भवात् ।

त्वान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थः सूत्रम् । त्वप्रत्ययान्तः
क्लीबे स्यात् । पञ्चम् षष्ठम् दातृ कलत्रम् गोत्रम् ।
गोत्राशब्दस्य भूमिपर्यायतया स्त्रीत्वमेव गोत्रशब्दस्य तु गिरि-
पर्यायतया पुंस्त्वमेव । नेत्रशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता ।

यात्रामात्राभस्तादंष्ट्रावरताः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्तुः । त्वान्तत्वेन क्लीबताप्राप्तौ तदपवादार्थः
सूत्रम् । दंष्ट्रतेऽनया दन्तयोः द्वन् तस्य पिप्पेऽपि न क्लीब-
सूत्रे दंष्ट्रेति निर्द्देशात् । यात्रा मात्रा भस्ता दंष्ट्रा वरता ।

भृशामितृच्छातपुत्रमन्त्रतृचमैत्राः पुंसि । ४० ।

त्वान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते तदपवादार्थः सूत्रम् । अयं सूत्रः ।

न मितृम् अमितः मितृशब्दस्य त्वान्ततया क्लीबत्वेन नञ्-
तत्पुरुषे परवृत्तिङ्गतया तद्धितत्वापत्तौ ग्रहणसामर्थ्यात्
पुंस्त्वम् । “तस्य मितृमिच्छामितृस्ते” इति “स्याताममितौ
मिते च” इति च भावः । मितृशब्दस्य सूत्रार्थे रोपधत्वेन
पूर्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । मितृत्वात्
स्वार्थेऽण् मैत्रः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता

पत्रपातपवितृचच्छातः पुंसि च । ४१ ।

त्वान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्वार्थम् वचनम् । पत्रं पत्रः ।
पातं पातः । पवितं पवितः । अनुक्तसमुच्चयचकारेण
स्त्रीत्वमप्यस्य । “पवित्रासि वैष्णवी” इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्यायशब्दाः क्लीबे स्तुः । बलं सहः वीर्यं सामर्थ्यम् ।
कुसुमं पुष्पम् । कुसुमः शब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।
रणं युद्धम् आवोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः क्लीबे पुंसि च स्तुः । पद्मं पद्मः । “भाति
पद्मः सरोवरे” इत्यादावालङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्ततादोषोदाहरण-
तयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धिमित्यभ्युपगतम् । अत एव अर्द्धच-
दिशब्दे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिपन्थोऽप्रयुक्ततादोषद्वैतवेत्तु-
ज्ञेयः । कमलं कमलः इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्यायतया क्लीबत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थः सूत्रम् । आहवः
संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्ताक्लीबतावाधनार्थः सूत्रम् । इयम् आजिः
पक्षे क्लीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः क्लीबे स्यात् । आमलक्याः फलम्
मयट् “फले लुक्” इति लुकि “लुक् तद्धितलुकि” इति “क्लीबो
लुकि क्लीबत्वम् । आमलकम् आमलम् । तथा च विकारावयव-
प्रत्ययलुग्विवये एवास्य प्रवृत्तिः नान्यथा, तेन “जम्बू वा”
इति जम्बूशब्दात् अथि “लुप् चेति” तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव
लुक्पक्षे क्लीबता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु
जाम्बवम् । अत एव “जम्बू स्त्री जम्बू जाम्बवम्” इत्यमरः ।
“फले लुक्” इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवमात्र-

वचनः । अत एव “द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

कचिदित्यध्याहार्यम् । हरितक्यादिप्रसववाचकशब्दः स्त्रिया मेव । हरीतक्याः फलम् “हरीतक्यादिभ्यश्च” इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् “हरीतक्यादिषु व्यक्तिः” इति वार्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः । स च गणः “हरितकी कोशातकी नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी ब्राह्मा, काला ध्वाला, गभीका कण्टकारिका पिप्पली विश्वा शेफालिका” इति । वृक्षजातिरित्युक्तेः फलप्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्वेऽपि स्त्रीत्वम् । मालती मञ्जिका । लुप् चेति (४,२,१६६) सूत्रे “फलपाकशुभासुपसंख्यानम्” इति वार्तिकोक्तेः त्रीहीणां फलानि-त्रीहयः सुन्नाः मापाः । “पुष्पमूलेषु बडलम्” इति वार्तिकोक्तेः बडलग्रहणात् कचित् लुप् कचिचेति द्योतितम् तेन मञ्जिकायाः पुष्पं मञ्जिका एवं मालती । विदार्या मूलं विदारी । बडलग्रहणात् कविच पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बडलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये कचित् लुक् । अशोकम् करवीरम् ।

वियज्जगत्सकत्तषत्पृषच्छक्त्यक्तदुदश्वितः । ४८ ।

एते शब्दाः स्त्रीवे स्युः । वियत् जगत् । सकत् ।

नवनीतावतान्तामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजत-
पलितानि । ४९ । [भिच्चे त्रि० ।

एते शब्दाः स्त्रीवे स्युः । नवनीतम् अवतम् अमृतं (सुधा) मृत

आङ्गकुलिशपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्यास्यदा-
काशकण्वीजानि । ५० [अपेपुनङ्सकत्वोक्तेः, कण्वं (पापम्)

एते शब्दाः स्त्रीवे स्युः । आङ्गं कुलिशम् । आकाशः परित्याज्यः

दैवं पुंसि च । ५१ ।

दैवशब्दः पुंसि चात् स्त्रीवे स्यात् । दैवः दैवम् ।

धान्याज्यशस्यरूप्यपण्यवर्णधधिष्णरह्यकव्यकाव्य-
सत्यापत्यमूल्यशिक्यकुक्षमद्यहर्म्मरतूर्यसैन्यानि । ५२ ।
योपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रीवे
स्युः । धान्यम् आज्यं शस्यम् ।

हन्वर्हदुःखवडिशपिच्छविश्वकुटुम्बकवचकवर-
वन्दारकाणि । ५३ ।

एते शब्दाः स्त्रीवे स्युः । हन्व (मिथुनम्) वर्हम् इत्यादि ।

अक्षमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियार्थे अक्षशब्दः स्त्रीवे स्यात् । अक्षम् । इन्द्रिये किम् ?
रथाङ्गे वृक्षभेदादौ मा भूत् ।

अथ नपुंसकावशिष्टस्यते तत्र भावे ल्युङ्गन् इत्युपलक्षणं
कत्यादीनाम्, तेन भावार्थककत्याद्यानाः नपुंसके स्युः । भवि-
तव्यम् भवनीयम् भव्यं भाव्यं कृत्यं ब्रह्मभूयम् । भावे इत्युक्तेः
कर्म्मणि कर्तरि च त्रिलिङ्गा एव । कर्म्मणि—चेतव्यः चयनीयः
चेय इत्यादि । कर्तरि—गेयः भव्य इत्यादि । कत्यादयश्च
“अभिविधौ भावे इतुण्” (३,२,४४, सू०) इतीतुण्, तदन्तात्
अस्मिनुणः इति (५,४,१५) स्वार्थे आण् साराविणं
साङ्गुटिनम् । भावे खल्—दुर्भवं दुःशयम् । आतो शुच्
(३,२,२८) सुम्नानम् दुर्ग्लानम् ।

तस्य समूह (४,२,३७) इत्यधिकारे ये याद्याः स्त्रियासुक्ताः
तद्भिन्नतद्भित्तानां नपुंसके स्युः । अण्—काकं वाकम् । भिक्षा-
दिभ्योऽण् (४,२,३८) भैक्षम् गार्भिणम् । गोत्रादिभ्यो वुञ्
(४,२,३९) औपगवकम् औलकम् औष्टकम् औरभ्रकम् राजकम्
राजन्यकं राजपुत्रकम् मानुष्यकम् आजकम् । कैदाराद् यञ्
च (४,२,४०) कैदार्यम् कैदारकम् । गणिक्काया यजिति (वा०)
गणिक्यम्, ठञ् कवचिनश्च (४,२,४१) कावचिकम् कैदारिकम् ।
ब्राह्मणमाणववडवाद्यत् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् माणव्यम् वडव्यम्
पश्याणस् (वा०) पार्श्वम् । अनुदात्तादेरञ् (४,२,४४) कापोतम्
मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च (४,२,४५) खाण्डिकम् सैनम्
औलुकमित्यादि । चरणेभ्यो धर्मवत् (४,२,४६) छान्दोग्यं
काठक्यम्, अचित्तकृत्तिधेनोऽक् (४,२,४७) साक्तिकम् हास्त-
कम् धैतुकम् । केगाश्वाभ्यां यञ्जाविति (४,२,४८) कैश्यं
कैशिकम् आश्वीयं आश्वम् । “सामाये नपुंसकम् (वा०)
क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकलिङ्गानि स्युः । ऋदु पश्चति
कमनीयम् प्रातः । एतद्भिन्नाः कतिचिच्छब्दा नपुंसकतयाऽभरे
परिगणिताः यथा उक्थं (सामावयवभेदः) तोटकं (छन्दो-
भेदः) । चीवम् (तालफलम्, तदीयफलस्थशष्पाकार-
पदार्थो वा) । पिच्छं (भक्तसंभूतमण्डः) । तिरोटम् (वेष्टनम्) ।
राजसूयं राजपेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन बाधाच्च पुंस्त्वम् । गद्यां
पद्यां (कुविकृतौ) । माणिक्यं भाष्यं सिन्दूरं चीरं चीवरं, लोका-
यतं हरितालम् विदलं (वंशपात्रभेदः स्थाली वा) ।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीपुंसयोः । १ ।

इत आङ्गं वक्ष्यमाणाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशास्त्रलित्रुटिमसि-
मरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्रत्वे
स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाणकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्-
वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः,
इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीधुः । कर्कन्धुः
अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ऊङ् कर्कन्धुः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः ।
तेन त्रिलिङ्गाः । पटुः पट्वी पटु । ऋदुः ऋद्वी ऋदु । उद-
न्तत्वविशेषणात् तद्विज्ञानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम्
गुणपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्रः शुचिः वरुणः, तद्वति
शुक्लं वस्त्रं शुक्रः पटुः शुक्राः शाटी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं
शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्य सूत्रेण परेणास्य बाधात् । तेन
शुक्लं शुचि वा यस्त्वमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औप-
गवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी ।
अमरेण तु

“स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोऽरणाः ।

जातिभेदाः पुमाश्च स्त्रीयोगे सहसङ्गकः ॥”

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरग-
वाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुमाश्च स्त्रीयोगे एव ते च
स्त्रीलिङ्गास्तेन पुंस्त्वम्, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता ।
तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, वक्त्रः
वक्त्री, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः—मृगः मृगी, सिंहः
सिंही, वृषभः वृषभी, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमरः भ्रमरी, मधु-
करः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पा, अबाधिता इत्येव
तेन लुप्तमक्षिकाश्वार्जा नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—
मत्स्यः मत्स्यी, शकुलः शकुली । पुमाश्च—कुम्भकारः
स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । मङ्गलः
मङ्गला, मुनिः मुनी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वरुणः

वरुणिका, भाटलिः भाटली, भनुः भनीवी-भनीयी, मूषः
मूषा, रुपाटिः रुपाटी, शठिः शठीः, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊङ् वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

घृतभृतमुस्तल्लेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं घृतम्, अयं घृत इत्यादि ।
भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे
जन्तुमात्रे च पुंसि । पृथिव्यादिषु पञ्चसु लीवता, युक्ते यथार्थं
नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु “युक्ते क्षादादृते भूतं प्राग्य-
तीते समे त्रिषु” इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गता-
विषयभिन्ने एवास्य, सूत्रस्य विषयः । लोहितं लोहितः (रुधिरम्)

शृङ्गार्द्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । “अर्द्ध-
नपुंसकम्” (२, २, २) सूत्रात् समाशवाचिनो नपुंसकता खण्ड-
वाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता
विशेषवाचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पेर्माईर्चपुष्पाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अर्द्धर्चाः पुंसि
चेति (२, ४, ११) सूत्रे अर्द्धर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरर्द्धर्चमहणं
तद्वर्णपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह
घटादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थः ।

अर्द्धर्चं गोमयं कपाय कार्पापण कुतप कुणप कपाट शङ्ख
गृथ यूथ ध्वज कवन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार
दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक
शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु
प्रधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खड्गीन
पात्रीय (पात्रीर) षष्टिक वारवाण मोथ कपित्थ शुष्क शाल
शील शुल्क शीधु कवच देणु ऋण करट शीकर सुसल सुपर्ण
वर्य पूर्ण चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन
निर्व्यास जृम्भ वृत्त पुस्त वृत्त खेडित शृङ्ग निगण्ड खल मधु

मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान सुख प्रपीव शूल वज्र
कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क नाट मस्तक दलय कुक्षुम

लक्ष पङ्क कुण्डल किरीट कुण्ड अर्जुन अङ्गुलि तिमिर आन्ध्रम
भूषण इषास सुकुल वसन तडाग पिटक विटङ्क विडङ्क पिश्याक
माष कोश(प) फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक
उपवास शाक कर्पास विशाल चणाल खण्ड दर विटप रण बल
भक्त मृणाल हस्त आर्द्र हल सूत्र ताण्डव गण्डोव मण्डप
पटङ्ग सौध योध पाश्वरी शरीर फल कुल पुर राष्ट्र विम्ब अम्बर
कुट्टिम कुकुट कुडप कज्जद खण्डल तोमर तोरण मञ्जुक पञ्चक
पुङ्ख मध्य बाल जाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान अद्योग
क्षेत्र स्तेन स्तन स्वर संगम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र यौवन
कलह पालक भूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लोहित
विषाण भवन अरण्य पुलिन दठ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ
लोभय तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान
वज्रस्त क्रूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराङ्गु
नीड शकल तण्डुल । अर्द्धाङ्गिदिः ।

अत एव “अर्द्धाङ्गिदौ घटादीनां पुंस्त्वार्थं वैदिकं ध्रुवम्
तथोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषवत्” इत्यमरेणोक्तमतो
यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र घटादीनामिहेतोस्तेषां लौकिक-
प्रयोगविषयत्वमपीति अमरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कबन्धौषधायुधान्ताः । ५ ।

कबन्धः कबन्धम् औषधः औषधम् आयुधः आयुधम् अन्तः अन्तम्

दण्ड मण्डस्वण्डशवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्गुराकाशकुश-
कुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्युः । दण्डः दण्डम् “कुशो रामसुते दर्भे
योक्ते द्वीपे कुशस्थले” इत्युक्तायेषु पुमान् शलाकावाचो तु स्त्रियां
जानपदादित्वात् (४, १, ४२) अयोविकारे ङीष्विधानात्
कुशो । अयोविकारभिन्ने तु टाप् कुश । अत एव
“अतः ककभीत्यादि (१, १, ४८) सूत्रे कुशाकर्णिति, शारीरकसूत्रे
च “हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः” इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमेहेदेहपट्टपट्टहाष्टापदार्बुदककुदाश्च । ७ ।

एते उक्तलिङ्गाः स्युः । गृहं गृहः । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीत्वकता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य नोक्तम् अमरसिङ्गेन तु
स्त्रीस्वरसात् तदवशिष्टतयाऽभिहितं तदिहाभिधीयते ।

“स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ध्वञ् कश्चित् वुञ्” इति

भावकर्म्मणोर्विहितध्वञ्जन्तस्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वं तच्च पूर्व-
सुक्तमपि अवसरप्राप्ततया ज्ञानसौकर्यार्थमिह पुनरुच्यते ।
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति चकारात् भावे
विहितः ध्वञ् वुञ् च कश्चित् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ।
उचितस्य भावः कर्म वा औचित्यं औचितो एवं चातृथ्यं चातुरो
माधुर्यं माधुरी । कश्चिदित्युक्तेः अर्हतो भावः आर्हन्तीत्येव तत्र-
अर्हतो रुम् चेति रुम् । वुञ्, आहोपुरुषिका चौरिका शैध्या-
पाध्यायिका, गार्गिकया स्नायते इति । कश्चिदित्युक्तेः रामणीयकं
कामनीयकमित्यादौ “योपधाद्गुरुपोत्तमात्” (५, १, १३२) इति
वुञ्जन्तस्य क्लीबत्वमेव । भावकर्म्मणोरित्युक्तेः स्वार्थे ध्वञ् क्लीबे एव
चातृवर्ण्यं त्वैलोक्यम् ।

“षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः इति”

षष्ठीसमासनिष्पन्नाः सेनाद्यान्ताः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।
मनुष्यसेना मनुष्यसेनम्, वृक्षच्छाया वृक्षच्छायम्, यवसुरा
यवसुरं, गोशाला गोशालम्, श्वनिशा श्वनिशम् ।

“आबन्तलोत्तरपदो द्विगुच्चापसि नञ् लुक्” इति च ।
आबन्तं अनन्तञ् उत्तरपदं यस्य ताडशो द्विगुः स्त्रीनपुंसकयोः
तत्र च अनन्तस्य नञ् लुप् च । त्रिखट्वं त्रिखट्वी । त्रितक्षं
त्रितक्षी । एतच्च पूर्वं प्रायेणोक्तम् प्रपञ्चार्थमिहोपन्यस्तम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यञ्च यस्य । इत ऊर्द्धं वक्ष्य-
माणाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्यं शून्याः विशिष्टलिङ्गशून्याश्च
तेन त्रिलिङ्गाः स्युः ।

अव्ययउतियुग्मदत्तदः । २ ।

चादयोऽव्ययशब्दाः इतिप्रत्ययान्ता, युग्मदत्तच्छब्दौ च विशिष्ट-
लिङ्गकार्यशून्याः स्युः । उच्चैः तस्रः लता, मन्दिरं वा । कति
पुरुषाः स्त्रियः बलानि वा । त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम् ।
अहं पुमान् स्त्री, कुलं वा ।

षणान्ता संख्या । ३ ।

षान्तान्तसंख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्युः ।
पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । षणान्तेति विशेषणान्
विष्टाः संख्याः त्रिलिङ्गाः विशिष्टलिङ्गकार्यवन्तः । एकः
पुमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वे द्वे । त्रयः तिस्रः त्रीणि वा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्याद्येन अत एव “गुणं शुक्लादयः पुंसि त्रिलिङ्गास्तु तद्वति” इत्यमरः ।

कृत्याञ्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृतसामान्योपलक्षणं तन्नासति बाधके कर्त्ताद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितकृत्तद्वादेः स्तोत्रस्य, वजादेश पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तेस्तेनास्य बाधः । तत्र कर्त्तरि-भञ्यः गेयः पाठकः गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि-स्तोत्रस्यः स्तवनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव “कृतः कर्त्तर्य-संज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्त्तरि” इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाकष्यते । तथा च कर्त्तरि कर्मणि च कृतः तत्तदर्थं कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युङ्नास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युङ्-त्वेमकीवत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गतायं स्त्वम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रसाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंज्ञपनो वज्रः इष्टौ स्त्री डीप् । सत्वे नपुंसकम् ।

सर्वनादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविशेषादीनि सर्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्वः सर्वा सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । शुभ्रदस्मादोस्तु सर्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकस्यानुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।

“परं लिङ्गं स्वप्रधाने हन्ते तत्पुरुषेऽपि तत् ।

अर्थान्ताः प्रादुलं प्राप्तापञ्चपूर्व्याः परोपगाः ।

तद्विधार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ।

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नासुधेयं तदुदाहृतम् ।

• गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवलिङ्गं “इन्द्रतत्पुरुषयोः” (२, ४, २६ सू०) इति इन्द्रतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि “स नपु-सकम्” (२, ४, २७ सू०) इति समाहारद्विगुह्नयोरनपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संघातस्यैव प्राधा-न्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवलिङ्गता । “अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च” (२, १, २६ वा०) इति द्विजाय अयमयमिदं वेति विग्रहे द्विजार्थः विशेष्यलिङ्गः ।

तुगतिप्रादयः (२, ३, १८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-

शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्तिकानि “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्य्य प्राचार्य्यः प्रकटा पितामही मपितामही प्रकटं बलम् प्रबलम् सुबलमित्यादि । “अन्तादयः ज्ञानाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवलिङ्गताप-वादः । एवमन्यथाऽपि “अवादयः क्रुदाद्यर्थे तृतीयया” (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । “निरादयः ज्ञानाद्यर्थे पञ्चमयाः” (वा०) निष्क्रान्तो गृहात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् । इति वार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्व्याऽपि त्रिलिङ्गाः । अलं कर्मणे, अलं-कर्मा त्रिलिङ्गाः । “प्राप्तापञ्चे च जीविकया” (२, २, ४) इति विहितः प्राप्तापञ्चपूर्व्यकजीविकानस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्ता-जीविकः प्राप्ताजीविका प्राप्ताजीविकम् एवम् आपञ्चजीविकः । तद्विधार्थं द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासर्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं कृत्यकृतैव पूर्व्यं दर्शितम् । तदन्ता-नामनरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे इन्ते च पर-वलिङ्गतयैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च । “अनेकमन्यपदार्थे” (२, २, २४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तद्विङ्गत्वौचित्यात् “दिङ्नामान्य-न्तराले” (२, १, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्यात् स्त्रीत्व-भेदेन तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्व्या । गुणद्रव्यादियोग उपाधिः शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तच्च गुण-वचनानां, “गुणवचनञ्चेति” क्रियावचनानां च “कृत्याश्च” इत्यनेन कृत्यकृतैवोक्तम् द्रव्यसंबन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दण्डोऽस्यास्तीति इति दण्डी दण्डिनी दाण्डि, धनवात् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः “तेन रक्तं रागाद्” (४, २, १) इति रक्ताद्यर्थे

रङ्गनद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताणाद्यान्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कपायेण रक्तमित्यादि काषायः पटः काषायी शाटी काषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे “लाक्षारोचनाडूक” (४, २, २) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाक्षिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्त्तरि वा च अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्वेऽपि गृह्यन्ते । “नञ्चलेण युक्तः कालः” (४, २, २) इत्यण् उष्येण युक्तं पौषं त्रिलिङ्गम् । “दष्टं शम्” (४, २, ७) अण् वसिष्ठेन दष्टं

साम, वासिष्ठं साम वासिष्ठो ऋक् वासिष्ठो मन्त्रः “कणेठ्ठं”
(४,२,८) कलिना दृष्टं कालेयम् । “वामदेवात् ऋद्धौ” (४,२,९)
वामदेव्यम् । “परिहृतो रथः” (४,२,१०) वस्त्रेण परिहृतो वास्त्रः ।
“तदधीते तद्दे” (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः,
इत्येवमध्ययनवेदनरूपक्रियादिकर्तारिविहितास्त्रिलिङ्गा एव “साख्य
देवता” (४,२,२४) इत्यादिना विहिताणादयः पाशुपतम् वाय-
व्यम् ऐन्द्रम् । “तदस्य पश्यम्” (४,४,५१) अपूपं पश्यमस्य
आपूपिक इत्यादयो आह्वाः ।

इति अविशिष्टलिङ्गत्रिलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं लिङ्गादुशासनं समाप्तम् ।

अकारादिकेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां
प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि इदृशप्रयोजन-
सहितानि सोदाहरणानि प्रदर्शयन्ते ।

अ अ भावार्थे कृतप्रत्ययः । जिगमिषा चिकीर्षा ।
अकङ् अक् आगमः अन्नादेशः । सौधातकिः वैयासकिः ।
अकच् अक् आगमः अन्तोदात्तता । सर्वकः उच्चकैः ।
अकार अ अपत्यबहुत्वे तद्धितः । उहोमाः । भावे कृत् ।
जागरा ।
अङ् अ भावे कृतप्रत्ययः शुष्माभावादि । भिदा छिदा ।
अच् अख्यर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अर्शसः, कर्तरि कृत्
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः । पचः देवः ।
अञ् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टङिः आद्युदात्तता । वैदः
स्त्रियां ङीप् वैदी । औत्सः ।
अट् अ आगमः आद्यावयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।
अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कर्मठः ।
अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टङिः । शैवः स्त्रियां ङीप्
शवी । कर्तरि कृत् दृष्टादि । कुम्भकारः स्त्रियां टाप् ।
अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः अव्ययः । क । [उत्तरतः ।
अतसुच् अतस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दक्षिणतः ।
अति अत् परिमाणाद्यर्थे वर्गे तद्धितः । पञ्चत् दशत् वर्गः ।

अहन् अत् कर्तरि कृत् आद्युदात्तता लुम् । जरन् स्त्रियां ङी-
अथुच् अथु भावे कृत् समुदायान्तोदात्तता । वेपथुः वमथुः ।
अदुक् अद् आगमः अन्तावयवः । एकात्रविंशतिः एकात्र-
विंशतिः ।

अद् अद् आगमः टिलोपः । कतरत् कतमत् ।

अध्(न्) अध् तृमर्थे कृत् । पृष्णध् । निच्चे आद्युदात्तता ।
[नील्या रक्तं नीलम् ।

अन् अ भागाद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तता । द्वितीयो भागः ।

अनङ् अन् समासान्तः, अन्नादेशः । पुष्पधन्वा ।

अनि अनि भावे कृत् स्त्रियाम् । अजीवनिः ।

अनिच् अन् समासान्तः, अन्तोदात्तः । सुधर्मा विधर्मा ।

अनीयर् अनीय भावकर्मणोः कृत् उपोत्तमोदात्तः । भवनीयम् ।

अप् अ समासान्तः अनुदात्तः । कल्याणपञ्चमाः, अन्तर्लोमः ।

भावे कृत् । करः गरः भवः प्रसवः ।

अम् अम् वेदे एवागमः । नितरं ङोके तु नितराम् ।

अयङ् अय आगमः, अन्नादेशः । शय्यते शय्या ।

अयच् अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्तः । उभयम् द्वयम् ।

असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । पुरः अधः अवः ।

असिच् अस् समासान्तः अन्तोदात्तः । अप्रजाः सुप्रजाः ।

असुक् अस् आगमः अन्तावयवः । दध्यस्यति ।

असुक् अस् आगमः अन्नादेशः । पुमांसौ पुमांसः ।

असे(न्) असे तृमर्थे कृत् निच्चे आद्युदात्तः । शरदो जीवसे ।

अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अधस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् असहायार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

एकाकी ।

[उत्तरा ।

आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।

आट् आ आगमः आद्यावयवः । आतीत् ।

आटच् आट सत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचाटः ।

आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणात् उत्तरात् ।

आनङ् आन् आगमः अन्नादेशः । पिता स्वसा उग्रनाः ।

आनुक् आन् आगमः अन्तावयवः । इन्द्राणी वरुणानी ।

आपुक् आप् आगमः अन्तावयवः । सत्यापयति अर्थापयति ।

आम् आम् आगमः । एधाञ्कार एधाभास ।

आमिनिच् आमिन् सत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । सामी ।

आसु आम् आगमः अव्य० । नितराम् सुतराम् पञ्चितमाम् ।

आय आय स्वार्थे धात्वन्प्रत्ययः । गोपायति धूपायति ।

आय्य आय्य शीलार्थे कृत् उष्णादि इत्येके । स्त्रियायः ।

आरक् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अनोदात्तः ।
गौधारः । जाडारः ।

आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्तरि क्तु । शरारुः वन्दारुः ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । वाचालः ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्तरि क्तु समुदायान्नोदात्तः ।
सृह्यालुः । मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । हृदयालुः ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे क्तु गुणवृद्धभावः । पविः भिदिः ।
इकट् इक चौरे तद्धितः । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
इच् इ समासान्तः अनोदात्तः अव्य० । दण्डादण्ड ।
इञ् इ प्रमाख्यानार्थे क्तु वृद्धादि आद्युदात्तः । कांकिर-
मकार्षीः । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । कार्ष्णिः ।
इट् इ आगमः आद्यावयवः । भविता रोदिति । [स्त्वकितः
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धितः अनोदात्तः । तारकितः ।
इत् इत् शीलार्थे कर्तरि क्तु । स्तनयितुः गदयितुः ।
इथक् इथ् डटि आगमः अन्तावयवः । यावतिथः तावतिथः ।
इन इन नासिकान्त्यर्थे समासान्तः । चिकिनम् ।
इन् इ कर्तरि क्तु आद्युदात्तः । स्तम्बकरिः नाथहरिः ।
इनड् इन ठकि आगमः अन्तादेशः । कल्याणमेयः ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । फलिनः ।
इनि इन् शीलार्थे कर्तरि क्तु । प्रजवी । मत्वर्थे तद्धितः ।
धनी ज्ञानी । [आदिष्टद्धिः । साराविणम् ।

इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भाने क्तु वृद्धादिः । ततः स्वार्थे अण्
इम इम तज्जाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिमः । [लघिमा ।
इमनिच् इमन् भाने कर्माणि च तद्धितः अनोदात्तः । ऋदिमा ।
इथड् इथ् अन्तादेशः । त्रियः धियः शिश्रियतुः ।
इल इल चतुर्थ्यां तद्धितः । काशिलः गुहिलः यहिलः ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः ।
स्वार्थे तद्धितः पूर्णपदलोपश्च । दत्तिलः ।
इष्टन् इष्ट स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठः करिष्ठः ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्तरि क्तु समुदायान्नोदात्तः । निरा-
करिष्णुः अलङ्कारिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धितः आदिष्टद्धिः
अनोदात्तः । शाक्तीकः । लौहितीकः । स्नाटिकीकः ।

ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । आद्युदात्तः ।
द्वितीयकः तार्तीयकः ।

ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
अर्द्धखारीकम् ।

ईट् ई आगमः आद्यावयवः । अचेतीत् ब्रवीति स्तवीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । मलीमसः ।
ईयङ् ईय धात्वंशप्रत्ययः गुणवृद्धभावः । ऋतीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । प्रेयान्
स्त्रियां ङीप् ।

ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । आणडीरः ।
ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काणडीरः ।

उ

उ उ कर्तरि क्तु । जिगमिषुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुः इच्छुः ।
उकञ् उक कर्तरि क्तु वृद्धादिः । पातकः स्यायुकः ।
उण् उ सम्प्रदानापादानभिक्षे कर्त्तादौ क्तु वृद्धादिः । कारुः ।
उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परत् ।
उम् उ आगमः अन्त्यादेशः परः । अवोचत् ।
उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । दन्तुरः ।
उवङ् उव अन्तादेशः । भुवः । लुलुवतुः ।
उसि उस् करणादौ क्तु । वज्रुः यजुः ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्तरि क्तु । जागरूकः दंद्यूकः ।
ऊङ् ऊ स्त्रीप्रत्ययः डित् चिह्नार्थः । कुरुः कर्कशूः ।
ऊठ् ऊ आदेशः । अव-ऊः ज्वर-जूः दिव-यूतम् ।
ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः । वातूलः बलूलः ।

ए

एण् एण्य भवादर्थे तद्धितः । प्रादेषेण्यः ।
एत्य एत्य भवादर्थे तद्धितः । दूरेत्यः ।
एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।
एद्युमुच् एद्युस् अहनीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः अव्ययः ।
परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः । द्विधा त्रेधा ।
एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अनोदात्तः अव्ययः ।
एनप् एन प्रथमासप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः अनुदात्तः ।
दक्षिणेन उत्तरेण ।

ऐलु एलु असहनार्थे तद्धितः । हिमेलुः ।

ऐ

ऐ ऐ ङीप् स्त्रियाम् आदेशः । पूतकतायी अम्नायी ।
ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अनोदात्तः । चाटकैरः

औ

औ औ-स्त्रियां ङीप् आदेशः । मनावी ।

क

क अ कर्तरि क्त गुणाभावादि । किरः सः प्रत्यः । वज्रार्थे भावे क्त । उपमः निमः । चतुर्थ्यादौ तद्धितः न कित् ।
अश्वकः शरकः । अज्ञाताद्यर्थे—अश्वकः । कुत्सिते—
अश्वकः । स्वार्थे—अधिकः । शीले—हृणीकः ।

कक् क चतुर्थ्यां तद्धितः आदिवृद्धिः अनोदात्तः । वारा-
हकः । [स्त्रियां ङीप् ।

कञ् अ कर्मकर्तरि क्त गुणाभावादि आद्युदात्तः । अन्यादृशः
कटच् कट समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः । समूहे
अविकटम् । स्वार्थे सङ्कटम् विकटम् । [रथकट्या ।

कड्यच् कड्य समूहार्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः स्त्रियाम् ।
कथ्यै(न्) अर्धे तमर्थे क्त गुणाभावादि निच्चे आद्युदा-
अव्ययः । आहुतवध्यै ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न कित् । मद्रकः देवदत्तकः ।
क्रप् क समासान्तत्वात् तद्धितत्वेन न कित् अनुदात्तः ।
व्यूढोरक्तः अनर्थकः । नदीमाहकः ।

कमुल् अम् तमर्थे क्त प्रत्ययात् पूर्वसुदात्तः । प्रलुपं
माशक्तु प्रलोपितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईषदसमाप्रथे तद्धितः न कित् अनुदात्तः ।
पटुकल्पः । तिङ्स्तु उत्कर्षे । पञ्चतिकल्पम् ।

कमुन् अस् तमर्थे क्त आद्युदात्तः । ईश्वरो विलिखं विलि-
खितमित्यर्थः । [त्रियसे ।

कसेन् असे तमर्थे क्त आद्युदात्तः अव्ययः । भवानिदं
काण्ड काण्ड समूहार्थे तद्धितः न कित् । दूर्वाकाण्डम् ।
कानच् आन लिङ्गत् न गुणः क्त समुदायान्नोदात्तः । चक्राणः ।
काम् का आगमः अन्यादृशः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः ।
हृणीकाम् । [दासः । उत्पत्ताम्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे धात्वङ्प्रत्ययः न कित् समुदायान्नो-
कार कार स्वरूपार्थे तद्धितः न कित् । अकारः ककारः ।

कि(न्) इ कर्तरि क्त लिङ्गत् गुणाभावादि । निच्चे आद्यु-
दात्तः । पपिः जग्मिः चक्रिः । कर्तरि क्त । दधिः
ददिः । कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे क्त । जलधिः ।

कुक् क आगमः अन्यावयवः । स्त्रीयं परकीयम् । वातकी
अतीसारकी । [अवकुटारम् ।

कुटारच् कुटार अर्वाचीनार्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः ।

कुणच् कुण पाकार्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः । पीलुकुणः ।

कुरच् उर कर्मकर्तरि क्त गुणाभावादि समुदायान्नोदात्तः ।

विदुरः भिदुरः ।

[पञ्चकत्वः पञ्चति

कृत्वसुच् कृत्वस् क्रियापौनःपु ये तद्धितः न कित् अनोदात्तः ।

केन् ए कृत्यार्थे क्त गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः । अवगाहे
केन्य एन्य कृत्यार्थे क्त गुणाभावादि अव्य० । दिङ्क्षेण्यः ।

केलिमर् एलिम कर्मकर्तरि क्त गुणाभावः । उपोत्तमो-
दात्तः । भिदेलिमः ।

क्त त कर्मभावाद् क्त गुणाभावादि । भूतं ज्ञातं विदितं ।

अग्निषि संज्ञायाञ्च । देवदत्तः विष्णुरातः ।

क्तवतु तवत् कर्तरि क्त गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । गतवान् ।

क्लिच् ति आशीर्वादे संज्ञायां क्त गुणाभावः समुदायान्नो-
दात्तः । रन्ति, भूतिः ।

क्तिन् ति भावे क्त गुणाभावादि आद्युदात्तः । कृतिः मतिः ।

क्ति लि तज्जातेऽर्थे क्त गुणाभावादि ततः स्वार्थे मण् अनुदात्तः ।

उन्निमः पत्तिमः ।

क्ता त्वा प्रकृत्यर्थे क्त गुणाभावादि । कृत्वा भूत्वा ।

कु रु शीलार्थे कर्तरि क्त गुणाभावः । गृध्रुः क्षिप्रुः तस्त्रुः ।

क्यरच् मर शीलार्थे कर्तरि क्त गुणाभावः समुदायान्नो-
दात्तः । स्मरः । वयसरः ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्वङ्प्रत्ययः समुदायान्नोदात्तः । पुत्रीयति
क्य(ङ्)प् य आचाराद्यर्थे धात्वङ्प्रत्ययः डिङ्क्षे आत्मने-
पदम् । भृशायते । पिच्ये उभयपदम् । लोहितायते-ति

क्यप य, भावकर्मादौ क्त गुणाभावः अनुदात्तः । कृत्यम्
स्तुत्यः । भावे स्त्रियाम् । कृत्या ।

क्रु रु शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावः । भीरुः ।

क्रुकन् रुक शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावः आद्युदात्तः । भीरुकः

क्रुकन् लुक शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावादि आद्युदात्तः । भीलुकः

क्रिन्प् वन् शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावादि अनुदात्तः ।

सुदामा सुधीवा ।

क्वरप् वर शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावः अनुदात्तः । स्तृत्वरः
इत्वरः गत्वरः । स्त्रियां ङीप् । [प्रेचिवान् ।

क्वसु वस् लिङ्गत् क्त गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । जग्मिवान्

क्लिन्(प) व् तस्य लोपः कर्तरि क्त गुणाभावादि । निच्चे

आद्युदात्तः कृत्वम् । ङक् स्तृक् । पिच्ये अनुदात्तः ।

प्रसूतः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

केस से तमर्थे क्त गुणाभावः । प्र-इण-प्रेषे ।

ख

ख ख-रेन भवादर्थे तद्धितः न स्त्रित् । कुलीनः ।

खत् अ कर्तरि क्तु समुदायान्नोदात्तः सम् । प्रियंवदः ।
स्तनम्वयः ।

खञ् ख-ईन भवादर्थे तद्धितः न खित् आदिदृष्टिः आद्यु-
दात्तः । माहाकुलीनः गौडीनः स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समुदायार्थे तद्धितः न खित् । वृक्षखण्डः ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ क्तु खित् सम्
आद्युदात्तः वृद्धिः । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ क्तु पूर्वसुदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-
खश् अ कर्तरि क्तु खित् सम् । जनमेजयः नाडिम्वसः ।

खिण्णच् इण् शोलादर्थे क्तु खित् सम् समुदायान्नो-
दात्तः । आट्टम्भविष्णुः । [प्रियम्भावुकः ।

खुक्ञ् उक् शोलादर्थे क्तु खित् सम् वृद्धिः आद्युदात्तः ।
ख्युन् यु-अन करणभावयोः क्तु खित् सम् आद्युदात्तः ।

भद्रङ्करणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्नोदात्तः ।
गोगोयुगम् । [गोगोडम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्नोदात्तः ।
ग्निनि ग्निन् मत्वर्थे तद्धितः न गित् । वाग्मी ।

गस् सु-शोलादर्थे क्तु गित् गुणाभावः । जिष्णुः स्यान्नुः ।

घ

घ अ भावादौ कर्तरि च क्तु । गोचरः उरम्भदः । देवतादर्थे
तद्धितः न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यत्त्रियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्सार्थे तद्धितः न घित् अन्नोदात्तः । छेत्ति-
घञ् अ-भावादौ क्तु चजोः कुः अन्नोदात्तः वृद्धादिः ।

पाकः त्यागः ।

घन् घ-इय देवतादर्थे तद्धितः न घित् आद्युदात्तः । शुक्रि-
यम् । [भत्वम् । ऋत्वियम् ।

घम् घ-इय अस्त्र प्राप्तेः तद्धितः वेदे, न घित् सिच्चाच्च
घिगुण् इन् शोलादर्थे क्तु वृद्धादि चजोः कुत्वम् । त्यागो
रागो योगी भोगी । [दात्तः । भङ्गुरम् ।

घुरश् उर शोलादर्थे क्तु चजोः कुत्वम् । समुदायान्नो-

ङ

ङीन् ई शारङ्गवादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । समुदायान्नोदात्तः ।
शारङ्गरी नारी । [चङ्गी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । कर्त्री मेघुषी गतवती ।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्ययः घित् चिङ्गार्थः । कल्पापी सारङ्गी । [यच्चा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्तरि क्तु गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् अनुदात्तः ।
विद्याचणः ।

चरट् चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित्
स्त्रियां ङीप् । आट्टचरः । [निघ्नानः ।

चानश् आन शोलादर्थे क्तु समुदायान्नोदात्तः । भुञ्जानः ।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्नोदात्तः कारीष-
गम्या । आवस्था । [अभावि ।

चिण् इ-आगमः वृद्धादि समुदायान्नोदात्तता । अदायि
चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् ।
अनुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।

चफञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चित्त्वात् अन्नो-
दात्तः । कौञ्जायनः ।

चि वि, तस्य लोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् अन्नो-
दात्तः । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ छ-ईय भवादर्थे तद्धितः न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-ईय अपत्यादर्थे तद्धितः न छित् वृद्धिः । पैटषस्त्रीयः ।

छस् छ-ईय भवादर्थे तद्धितः न छित् सिच्चात् पूर्वस्य
पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः वप्रक्षेपात् न जित् उपो-
समोदात्तः । पटुजातीयः ।

जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः वप्रक्षेपात् न जित् अन्नो-
दात्तः । कर्षजाहम् ।

ञ

ञ अ भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । पौर्वशालः ।

जिठ ठ-इक भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । काशिकः ।

ज्य य-भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । कौविदार्य्य
गान्धीर्थ्य पाञ्चजन्यः प्रागाद्यः ।

ज्यङ् य-भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । सौवीर्य्यः
कौसल्यः । डित्करणं यङन्तेति चावधिधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्तरि क्तु स्त्रियां ङीप् । कुरुचरः सेनाचरः पुरःसरः ।

टक् अ-कर्तरि क्तु गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामगः सुरापः ।

टच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । अनुदात्तः । बङ्गराजः ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।

ट्विन् ठ-इक, दानसंप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । १-

टीटच् टीट-नासिकानतार्थे तद्धितः वृद्धिः । न टित् अन्नो-
दासः । अवटीटम् । [वार्कण्यः ।

टेण्ण् एण्य स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां ङीप् ।
व्यण् य-देवतार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।
य्यु(ञ्) यु-अन्न भवार्थे तद्धितः तुङागमः स्त्रियां ङीप्
लिच्चे पूर्वोदासः । सायन्ननः चिरन्ननः ।

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धितः न ठित् । देवदत्त एव देविकः दत्तिकः ।
ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अन्नोदासः
स्त्रियां ङीप् । रैवतिकः रौचनिकः ।
ठच् ठ-इक चतुर्थ्यां तद्धितः अन्नोदासः । कुष्ठदिकः ।
ठञ् ठ-इक इस्, उस्, उ, ऋ, इत्यस्मात् परः क, भवाद्यर्थे तद्धितः
स्त्रियां ङीप् आद्युदासः । दैनिकः नैशिकः धैतुकम् पैतुकम् ।
ठन् ठ-इक मत्वर्थादौ तद्धितः आद्युदासः । धनिकः शनिकः ।

ड

ड अ कर्तरि क्त् अन्वेऽपि टिलोपः । अन्नगः दूरगः ।
डच् अ समासान्तः तद्धितः अन्नोदासः । द्विवाः पञ्चषाः ।
डट् अ पूरणाद्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । एकादशः द्वादशः ।
डण् अ परिभाषार्थे तद्धितः वृद्धिः । त्रैणं चात्वारिणम् ।
डतमच् अतम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदासः ।
कतमः । [कतरः ।

डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अन्नोदासः ।
डति अति पूरणार्थे तद्धितः बहुवचनान्तः । कति यति तति ।
डर अर शीलार्थे कर्तरि क्त् । आखरः ।
डवतुप् अयत् कर्त्तव्ये क्त् अनुदासः स्त्रियां ङीप् । भवान् ।
डाच् आ अभूततद्वावादौ तद्धितः अन्नोदासः अव्ययः । पट-
पटाकरोति बीजाकरोति ।

डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदासः । सीमा सीमे सीमाः ।
डामच् आमह-पितृर्थे तद्धितः अन्नोदासः । पितामहः
मातामहः ।

डिनि इन् स्तोत्रार्थे तद्धितः । पञ्चदशी (पक्षः) त्रिंशो (मासः)
डिमच् इम भवार्थे तद्धितः अन्नोदासः । आदिमः ।

डु उ कर्तरि क्त् । विभुः प्रभुः ।
डुपच् उप ह्यस्वार्थे तद्धितः अन्नोदासः । कुतपः ।
डुम्भुन् उम्भ् कर्तरि क्त् आद्युदासः अभवेऽपि टिलोपः ।
पुनातीति पुमान् पुंसः ।

डुल्लच् उल भवार्थे तद्धितः अन्नोदासः । मातुलः ।
डुम्भुप मत् चतुर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदासः । ककुब्जान्

ड्य(त्) य दृष्टसामर्थे तद्धितः तिच्चे स्वरितः । वामदेव्यम् ।
ड्यण् य साध्याद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिष्टद्धिः । पाथ्यः नाद्यः ।
डुल्लच् वल मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदासः । नल्लः ।
डुन् यु-अक-आहीयस्तद्धित आद्युदासः । विंशकः त्रिंशकः ।

ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न ढित् । सभेयः । शिषेयः ।
ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्नोदासः स्त्रियां
ङीप् । माहेयः गाङ्गेयः काङ्गेयः । नादेयः ।
ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः
स्त्रियां ङीप् । बाहुकुलेयकः । [ङीप् । गार्धेयः ।
ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां
ङीप् ।
ढिनुक् ढिन्-एयिन् प्रोक्ताभ्येतरे बहुल्ये तद्धितः वृद्धिः
अन्नोदासः । ऋगलेयिनः । [नाटेरः ।
ढ्रक् ढ्र-एर-अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्नोदासः । गौधेरः
ण

ण अ कर्तरि क्त् वृद्धादि । ज्वालः ग्राहः दायः ।
णच् अ भावे क्त् वृद्धादि स्त्रीत्वम् तदन्तात् स्वार्थे अञ्
आद्युदासः ङीप् । व्यावक्रोशी व्यातिहासी ।
णमुल् अम् भावे क्त् वृद्धादि अव्ययः । कारंकारम् ।
अभ्यस्तानामाद्युदासः । चिकीर्षेचिकीर्षम् । [(पशुसंघः)
णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सिच्चात् न भवम् । पार्श्वम्
णिङ् इ पुच्छादितः धात्वंगप्रत्ययः आत्मनेपदम् । उत-
पुच्छयते संचीवरयते । [कारयति भावयति ।
णिच् इ प्रेरणे धात्वंगप्रत्ययः वृद्धादि ससुदायान्नोदासः ।
णिनि इन् कर्तरि क्त् वृद्धादि । पाही स्थायी पायी ।
ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः । दैत्यः सांकाश्यः ।
ण्यत् य कर्मभावयोः क्त् वृद्धादि स्वरितः । कार्य्यम्
हास्यम् वाच्यम् । क्वचित् कुतम् । वाक्यं भोग्यम् ।
ण्यट् यु-अन्न कर्तरि क्त् वृद्धादि स्त्रियां ङीप् । गायनः ।
ण्वि वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् वृद्धादि । सुखभाक् ।
ण्विन् वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् आद्युदासः वृद्धादि ।
श्वेतवाहौ उक्थशासौ अवयज्ञौ ।
ण्वुच् वु अक पर्यायाद्यर्थे भावे क्त् वृद्धादि ससुदायान्नोदासः
स्त्रियाम् । भवत आसिका ।
ण्वुल् वु अक रोगाख्यायां भावे क्त् वृद्धादि अभ्यस्तानामा-
द्युदासः स्त्रियाम् । प्रगाहिका विचर्चिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धितः । शन्नः कन्नः ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अनुदासः । पर्वतः मरुतः ।

तमट् तम-डटि आगमः आद्यवयवः । एकविंशतितमः ।

पष्टितमः । [विद्वत्तमः । पटुतमः ।

तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदासः ।

तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदासः । पटु-

तरः मृदुतरः । विद्वत्तरः । [जनता ।

तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदासता । शुक्लता देवता तवेङ् तवे त्वमर्थे क्तु अव्ययः गुणाभावादि । स्तुतवे ।

तवेन् तवे त्वमर्थे क्तु अव्ययः आद्युदासः । कर्त्तवे । [तवै ।

तवै(न्) तवै त्वमर्थे क्तु अव्ययः निच्चे आद्युदासः । श्लेष्-

तव्यत् तव्य-भावकर्म्मणोः क्तु स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।

तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । क्षणतः प्रति । एक-

दिगर्थे च । पोलुमूलतः । [सर्वतः ततोभवान् ।

तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदासता । कृतः

तातिल् ताति स्वार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्वोदासता ।

सञ्जाततिः । वृक्तातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । युवतिः ।

ति ति भूलायार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । पक्षतिः । कन्तिः शन्तिः

तिकन् तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदासः । मृत्तिका ।

तिथिक् तिथ् डटि आगमः अन्त्यावयवः । बद्धतिथः ।

तीय तीय पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।

तु तु मत्वर्थे तद्धितः । शन्तुः कन्तुः ।

तुक् त् कति पिति आगमः अन्त्यावयवः । संयत् कृत्यम् ।

तुट् त् आगमः (चुटुप्रज्ञोः) आद्यवयवः । सायन्ननः ।

तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थक्रियादौ क्तु आद्युदासः । भोक्तुं

याति ज्ञातुमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां ङीप् ।

तृष् तृ-कर्त्तरि क्तु सप्तदायान्नोदासः । कटस्य कर्त्ता अक्षस्य

तृन् तृ शीलादयर्थे क्तु आद्युदासः । कटम् कर्त्ता ।

तैलच् तैल स्नेहार्थे तद्धितः अन्नोदासः । तिलतैलम् ।

तोमुन् तोस् त्वमर्थे क्तु अव्ययः आद्युदासः । ईश्वरो

विचरितोः विचरितुमीश्वर इत्यर्थः ।

तत्र त्र भवार्थे तद्धितः । चिरत्रः परत्रः ।

तृप् त्र स्वार्थे तद्धितः अनुदासः । नूत्रं प्रत्रम् ।

त्यक् त्व-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्नोदासः । दालिण्यात्यः

प्राशान्त्यः । [अधिलका

त्यकन् त्यक् आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदासः । उपत्यका

त्यप् त्व-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदासः । तलत्यः इहत्यः ।

त्र त्र समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्रा । [तलभवान् ।

त्रल् त्र सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदासता । यत्र वृत्र ।

त्रा त्रा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति देवताकरोति ।

त्र त्र-भावकर्म्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम् ।

त्रन् त्र क्त्यार्थे क्तु आद्युदासः । कर्त्तव्यम् ।

थ

थकन् थक-कर्त्तरि क्तु आद्युदासः । गायकः ।

थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । पञ्चथः दशथः ।

थम् थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । कथम् इत्यम् ।

था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।

थाल् था इवार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदासः । प्रत्यथा पूर्वथा ।

थुक् थ् आगमः डटः अन्त्यावयवः । षष्ठः चतुर्थः कतिथः ।

थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदासः । अज्यथा यूपिः अविज्यथा

द

दघ्नच् दघ्न उन्माने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां ङीप् । ऊरु-

दघ्नः गजदघ्नः ।

दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।

दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम् इदानीम् ।

दुक् द् आगमः अन्त्यावयवः । अन्यदाशीः अन्यदीयः ।

दूस दूस दुग्धार्थे तद्धितः । अविदूसम् (अविदुग्धम्) ।

देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोक्तमोदासता ।

पटुदेशीयः ।

देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।

द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।

द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽङ्गि सद्यः ।

द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । उभये दिने उभयद्युः ।

द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां ङीप् ।

जरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदासः ।

द्वैधम् त्रैधम् । स्वार्थेऽङ्गे द्वैधः ।

धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । चतुर्धा पञ्चधा

[पक्षति ।

धुना धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् काले अधुना ।

धेय धेय स्वरूपायार्थे तद्धितः । नामधेयं भागधेयम् ।

ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासता अव्ययः ।

एकेध्यम् ।

न न सत्वर्थे तद्धितः । पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना । पुरा-
लोऽर्थे च । प्रणम् ।

नङ् न भावे क्तृ गुणाभावादि । यज्ञः प्रश्नः यत्नः ।

नजिङ् नज् शीलाद्यर्थे क्तृ गुणाभावादि । खप्रक् षष्णक् ।

नन् न भावे क्तृ आद्युदात्तः । खप्रः ।

ना ना असहायार्थे पृथग्भावे स्वार्थे तद्धितः अव्ययः । विना ।

नाज् ना असहायार्थे पृथग्भावे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः आद्यु-
दात्तः । नाना ।

नाटच् नाट बासिकनतार्थे तद्धितः अलोदात्तः । अवनोटम् ।

नि नि भावे क्तृ स्त्रियाम् । ग्लानिः हानिः ।

निङ् नि समाप्तान्तः अन्तादेशः । युवजानिः ।

नीग् नी आगमः अन्यावयवः । वनीवञ्जीति ।

नुक् न् आगमः अन्त्यावयवः । धूनयति प्रीणयति ।

प

पटच् पट-विस्तारे तद्धितः अलोदात्तः । अविपटः ।

पाशप् पाश कुत्सितार्थे त० अनुदात्तः । मिषक्पाशः । [तिल्पिङ्गः] ।

पिञ्ज पिञ्ज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिल्पिङ्गः । वेदे तु ङित् ।

पिटच् पिट-नासिकानतार्थे तद्धितः अलोदात्तः । चिपिटम् ।

पुक् प् आगमः अन्त्यावयवः । स्थापयति यापयति ।

पेज पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिल्पेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अलोदात्तः ।

नाडायनः । [स्त्रियां ङीप् । वात्स्यायनः आङ्गलायनः ।

फज् फ-आयन गोत्रार्थे युनि तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः ।

फिज् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः ।

तैकायनिः । [कायनिः ।

फिन् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ग्लुषु-

व

व(व) व(व) सत्वर्थे तद्धितः । शंभः शम्भः दन्त्यव इति कौमुदी-
सम्मतम् । [व(व)हुगुङः ।

व(व) ऊच् व(व)हु ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः अलोदात्तः ।

भ

भ भ सत्वर्थे तद्धितः । शम्भः कम्भः ।

भक्तल् भक्त चतुर्थ्याम् तद्धितः पूष्युदात्तः । ऐषुकारिभक्तम् ।

भ्रटच् भ्रट-नासिकानतार्थे तद्धितः अलोदात्तः । अवभ्रटम् ।

म

म म-भवार्थे सत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः मध्यमः । कुमः ।

मट् म डट् आगमः आद्यावयवः । पञ्चमः दशमः ।

मण् म भवार्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीप् । माध्यमः ।

मतुप् मत् अस्त्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः । अग्नि-
मान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् लक्ष्मी-
वान् यशस्वान् विद्वान् ।

मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्तृ आद्युदात्तः । सुशर्मा ।

मप् म जातार्थे कृत्त्रिप्रत्ययान्ताच्चित्यं मप् तद्धितः अनुदात्तः ।
पक्लिमम् ।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः स्त्रियां ङीप् ।
वाङ्मयः यवमयी यवागूः । अन्नमयी यज्ञः । [(अविदुग्धम्)

मरीसच् मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः अलोदात्तः । अविसरीसम्

मात्रच् मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः स्त्रियां ङीप् अलोदात्तः ।

प्रस्थमात्रः गजमात्रम् । कात्स्न्ये च तावन्मात्रम् ।

मिनि मिन् सत्वर्थे तद्धितः । गोमी ।

मीय मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमीयः ।

मुक् म् आगमः अन्त्यावयवः । पवमानः । [म्ययः ।

मुम् म् आगमः खिति अन्त्यावयवः । रात्रिञ्चरः । स्तन-

य य भावादर्थे क्तृ वेदे । निष्कर्षः देवहूयः । लोके तु यत् ।
समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । पाश्या वात्या धूया ।
साध्वर्थे च ङित् । मध्यः ।

यक् य-धात्वंशप्रत्ययः । कण्डूयते । विकरणः । क्रियते
नूयते । भावकस्माद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अलोदात्तः । पौर-
हित्यम् सैनापत्यम् ।

यङ् य पौनःपुन्याद्यर्थे धात्वंशप्रत्ययः । ङित् आत्मनेपदं
गुणभावादि । बोभूयते चेक्रीयते । [वात्स्यः ।

यज् य-अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । गार्ग्यः ।

यत् य भावादर्थे क्तृ स्वरितः । भयं भव्यं, गेयं गेयः, चयं चेयः ।

यल् य-सत्वर्थे तद्धितः पूष्योदात्तः । वेशोभाग्यः यशोभाग्यः ।

यस् य सत्वर्थे तद्धितः सिक्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अतुस्वारादि
शयः शय्यः कयः कय्यः ।

युक् यु आगमः अन्त्यावयवः । आदायि स्थायी दायः । [दुर्यान्म्
युच् यु-अन भावादर्थे क्तृ ससुदायान्लोदात्तता । सुस्वाणम्
युस् यु सत्वर्थे तद्धितः सिक्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अतुस्वारादि
शयुः शय्युः कयुः कय्युः । उर्णायुः ।

र

र र सत्वर्थोदात्तौ तद्धितः । कुञ्जरः मधुरः । स्वार्थे कुटीरः ।
प्रकृतिलिङ्गता ।

शीलाद्यर्थे कृतप्रत्ययः । हिंस्रः कक्कः नम् ।

रण् र शरणेऽर्थे तद्धितः दृङि । अग्नीध्र-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि क्त् । कृत्-जीव-जीरदानुः ।

रिक् रि आगमः अन्तावयवः । क-चरि करोति ।

रिङ् रि अन्तादेशः । क-क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । उपरिष्टात् ।

रीक् री आगमः अन्तावयवः । क-चरी करोति ।

रीङ् री अन्तादेशः । भावीकरोति धावीकरोति । [धारः ।

रु र् आदेशः । हरिः अहः । रु शीलाद्यर्थे कृतप्रत्ययः । दारः ।

रुक् र् आगमः अन्तावयवः । क-चर्करोति ।

रुट् र् आगमः आद्यवयवः । शी-शेरते, सम्-विद्-संविद्वते ।

रूपप् रूप-प्राप्त्यर्थे तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

रूय् रूय् भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूपा गौः ।

भवार्थे-समरूप्यः ।

रिहिल् रि सम्प्रत्यये तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल चक्षुःक्षेदार्थे तद्धितः न लिट् । चिक्षः चुक्षः पिक्षः ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । लूडालः मांसलः अंसलः ।

ल्यप् य आनन्तर्यार्थे क्त अव्ययः पूर्वोदात्तः । प्रभूय प्रकृत्य ।

ल्यु यु-अन कर्तरि क्त पूर्वोदात्तः । मन्दनः विचक्षणः ।

ल्युट् यु-अन भावादौ क्त पूर्वोदात्तः । भवनम् । स्त्रियां

ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाविष्ठ(गङ्गी)वः अजगवः । शंवः

शब्दः कौमुदीमते वलादिरयम् न वशादिः ।

वति वत् क्रियादित्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवदत्तवत्

पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् गृहवत् वने वसति ।

वतुप् वत् परिभाषार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्यम् ।

यावान् तावान् । किमः इदमश्च परस्य वस्य वस्तस्य इयः ।

कियान् इयान् ।

[वस्य रश्च । धीवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि क्त अनुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वथ वथ मानार्थे तद्धितः । द्रुवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे क्त सप्तदायान्तोदात्तः । स्थावरः ईश्वरः ।

वल्गच् वल्ग चतुर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः । शिखावल्गः ।

रजस्वला । [उपयट् उत्तपाः विन्धपाः ।

विच् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त सप्तदायान्तोदात्तः ।

विट् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त । अपेगाः उदधिकाः ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविडस् ।

विधल् विध-विषयार्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । भौरिकिविधः ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविरीसः ।

वुक् वु अक भवादर्थे तद्धितः । कन्यिकम् । व् आगमः

अन्तावयवः । भू-अभूवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । उपकः (उपेन्द्रदत्तकः)

वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे क्त दृष्टादि । निन्दकः ।

हिंसकः । समूहार्थे तद्धितः । औद्रकम् औरभूकम्

राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्यार्थे क्त आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः

लवकः । वेदनादिकर्त्तृर्थे तद्धितः । पदकः क्रमकः ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्रातृव्यः (भ्रातृपुत्रः) ।

व्यन् व्य सप्तम्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । भ्रातृव्यः (रिपुः)

भ्रातृव्यर्थे तद्धितः । पित्रव्यः (पित्रभ्राता ।

श

श अ भावे क्त स्त्रियाम् । क-क्रिया । कर्तरि क्त अ ।

विद-विन्दः । मत्वर्थे तद्धितः न शित् । रोमशः लोमशः ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।

शट् अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदतो ।

शधै(न्) अध्यै त्वमर्थे क्त निप्ते आद्युदात्तः । मदयधै पिबधै

शस् शस् वीष्णोपधके कारके तद्धितः अव्ययः । बद्धशो ददाति ।

शाकट शाकट चोलेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन चोलेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आग कर्तृकर्मादौ क्त सप्तदायान्तोदात्तः । पचमानः

चोयमानः भूयमानम् ।

[यजमानः ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त आद्युदात्तः । पचमानः

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्तः । विशालः ।

शतिप् ति धातुस्वरूपार्थे क्त अनुदात्तः । भवतिः विभर्त्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । द्विभूर्जः त्रिभूर्जः । [दीर्घसकथः ।

षच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः । यज्ञाक्षः

षड्गवच् षड्गव पशुषट्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

गोषड्गवम् महिषषड्गवम् ।

[वराकः जल्पाकः ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त स्त्रियां ङीप् आद्युदात्तः ।

षिकन् इक अध्येत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।

शतपथिकः षष्टिपथिकः ।

[सह-साहसम् ।

षुक् ष् आगमः अन्तावयवः । जल-जातवम् लउ-लाउषम्

धेन्यन् अन्य आधानार्थे तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः। सामिधेन्यः।

स्त्रियां ङीष् सामिधेनो ऋक्। [परिष्कः।

ष्कन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्।

द्वरच् तर अत्यार्थे तद्धितः अनोदात्तः। उन्नतरः। स्त्रियां ङीष्, वत्सतरी।

घ्नन् त करणाद्यर्थे क्त आद्युदात्तः। योलम्। स्त्रियां कचित् ङीष्। नधो। कचिन्। दंष्ट्रा। [ङीष्। कुसीदिकः।

ष्ठच् ठ-इक गर्ह्य प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः स्त्रियां

ष्ठन् ठ-इक गर्ह्य प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। कुसीदिकः। चरतीत्यर्थे च। परिष्कः। [आकर्षिकः।

ष्ठल् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्वसुदात्तम् स्त्रियां ङीष्।

ष्फ फ-आयन यजन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष्। कात्यायनी कौरव्यायणी। [दात्तः। कापिषायनः।

ष्फक् फ-आयन भवादर्थे तद्धितः षड्विः स्त्रियां ङीष् अनो-

प्यङ् ब-गोलायार्थे तद्धितः पितृत्वेऽपि यङ्नाप्। क्रोद्या वावराह्या।

ष्यञ् य भावकर्मादौ तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः। चातुर्यम्।

स्त्रियां ङीष्। चातुरी।

ष्णञ् ल विकाराद्यर्थे तद्धितः षड्विः स्त्रियां ङीष्। शानीलम्।

ध्वन् वु-अक कर्तरि क्त आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्।

नर्त्तकः रजकः।

स

स स चतुरर्थ्यां तद्धितः। लणसः पर्यसः। प्राशस्ये तद्धितः।

ऋत्वा।

सण् अ समूहार्थे तद्धितः षड्विः सिन्धात् न भत्वम्। पार्श्वम्

(परशुसंघः)। सण इत्यस्य सकारस्य इत्वाप्रसङ्गेः

वार्त्तिककृता तत्परिवर्त्तनेन णस् इति पठितम्।

सन् स इच्छार्थे धात्वशप्रत्ययः। क-चिकीर्षति, गम्-जिग-

मिषति।

समसण् समस् वत्सरायार्थे तद्धितः षड्विः अव्ययः। ऐषमः।

साति सात् कात्कर्त्रेण सम्पन्नाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अग्निसात्-

करोति।

सुक् स् आगमः अन्नावयवः। दधिस्थिति। [त्रिःपचति।

सुच स् क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अनोदात्तः। हिरसि

मे(न्) से तृपथे क्त निप्त्वे आद्युदात्तः। वक्षे वक्तुमित्यर्थः।

सोढ सोढ इग्धार्थे तद्धितः। अविरोढम् (अविदग्धम्)।

स्त्रान्धच् स्त्रान्ध समूहार्थे तद्धितः अनोदात्तः। गजस्त्रान्धः।

ज्ञ ज्ञ प्राशस्ये तद्धितः। ऋत्वा।

स्त्रञ् स्त्र अपत्याद्यर्थे तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः। पौंक्षः।

ह

ह ह सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् इह, कस्मिन् कुह।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वात् प्रदर्शितम्।

इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठित-

रूपादिविवरणम्।

अथाकारादिकमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठित-

रूपादिविवरणम्।

अ

अ अ। रिफ-रेफः (कुत्सितः)।

अक्कुच् अक्कुतु समुदायानोदात्तः। वच-वचकुनः। (विप्रः वाम्नी च)

अङ्गच् अङ्ग समुदायानोदात्तः। पत-पतङ्गः। तृ-तरङ्गः।

विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः। विङङ्गः ऋटङ्गः।

कृ-उच्चे कुरङ्गः। ष्टवृज्भ्यां णिप्त्वम्। शारङ्गः वारङ्गः।

अच् अ समुदायानोदात्तः। उह्+ह-उदरम्।

अच अच। कु-कवचम्। [संप्रसारणं च। पृथक्।

अजि अज्। पारि+अजि-पारक् (सुवर्णम्)। प्रथः कित्त्वं

अटच् अट समुदायानोदात्तः। भ-भरटः।

अटन् अट आद्युदात्तः। शक-शकटः, ककि-ककटः।

अटि अट्। ह-सरट्।

अठ अठ। कम-कमठः जृ-जरठः। रम-वृद्धिः। रामठम्।

अण्डच् अण्ड समुदायानोदात्तः। क-करण्डः भ-भरण्डः।

अतच् अत समुदायानोदात्तः। भ-भरतः, ऋ-भरत इत्यादि।

अति अत् शब्दवत् उगित्कार्यम्। पृष्-पृषति। सह-

महान् महती वृह-वृहन् वृहती।

अति अति। अम-अमतिः रम-रमतिः।

अतन् अत आद्युदात्तः। अम-अमत्वम्, यज-यजत्वा।

अत्रिन् अत्रि नित् आद्युदात्तः। पत-पततिः।

अथ अथ। शो-शयथः शप-शपथः रप-रपथ इत्यादि।

अदि अद्। ष्ट-शरद् ह-दरद् भस-भसद्। त्यजादेः तस्य

ङिप्त्वम्। त्यज-त्यद् तन-तत् यज-यद् सर्वनाम।

अन् अ नित् आद्युदात्तः। क्रिष-ललोपः केशः। [यहृषिः

अनि अनि स्त्रियाम्। ऋ-अरणिः ऋ-सरणिः धृ-धरणिः पृ-ध-

अमुङ् अन् गुणाभावादि। नद-नदत्तः क्षिप-क्षिप्नुः। [गयम्।

अन्य अन्य। राज-राजन्यः (वह्निः)। ष्ट-शरण्यम् रम-रम-

अन्यच् अन्य सप्तदायान्नोदात्तः । हृ-सरण्युः (निवः वातश्च) ।
 अप अप । हृ-पुक् च सर्षपः ।
 अभच् अभ सप्तदायान्नोदात्तः । कृ-करभः शृ-शरभ इत्यादि ।
 अम अम । कल-कलमः कर्ह-कर्हमः अव-अवमः अध-अधमः ।
 अमश्च अम सप्तदायान्नोदात्तः । प्रथ-प्रथमः चर-चरमः ।
 अम्वच् अम्व सप्तदायान्नोदात्तः । क-करम्बः कद-कदम्बः ।
 अयु(यू) अयु(यू) । हृ-सरयुः सरस्वती ।
 अर(च) अर । ऋ-अररम् ऋच्छ-ऋच्छरा जर्ज-जर्जरः । चित्त्वे
 सर्वान्नोदात्तः । अव-अवरः । [तट्च अन्नः ।
 अरन् अर आद्युदात्तः । म+आ+अत-मातः । अमः
 अर अर । ऋ-अररः ।
 अल् अ पूर्वनोदात्तः । उहृ+अ-उदरम् ।
 अलच् अल सप्तदायान्नोदात्तः । मगि-मङ्गलम् ।
 अलिच् अलि सप्तदायान्नोदात्तः । अङ्ग-अङ्गलिः ।
 अवक अवक । स्था-तादेशः कित्त्वे च स्तवकः ।
 अस अस । अर्पि-अर्पसः (अपमांसम्) ।
 असच् अस सप्तदायान्नोदात्तः । अत-अतसः चम-चमसः ।
 अमानच् अमान सप्तदायान्नोदात्तः । शृ-शरमानः जृ-जरमानः ।
 असि अस् । सु+तप-सुतपाः, जात+विद-जातवेदाः ।
 असि असि । सन-सानसिः नि० वृद्धिः । वृ-वृक् वर्णसिः ।
 असुन् अस् आद्युदात्तः । चित-चेतः हृ-सरः तप-तपः ।

आ

आ आ अव्ययः । वि+सो-विषा (वृद्धिः) । वि+हा-विहा
 (स्वर्गः) । [पताका ।
 आक आक । खज-खजाका वल-वलाका शल-शलाका पत-
 आगूच् आगू सप्तदायान्नोदात्तः । यु-यवागू ।
 आणक आणक । लू-लवाणकः धू-धवाणकः ।
 आतु आतु । जीव-जीवातुः ।
 आहकन् आहक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धिः जैवाहकः ।
 आनक आनक । शी-शयानकः भी-भयानकः ।
 आनच् आन सप्तदायान्नोदात्तः । सम्+स्तु+संस्तवानः ।
 सुध-कित् सुधानः, एवं लुध-लुधानः बुध-बुधानः ।
 आनुक् आह गुणाभावः । कथ-कथानुः ।
 आन्य आन्य । वद-वदान्यः ।
 आय्य आय्य । सृष्टि-सृष्टयाय्यः ।
 आरन् आर आद्युदात्तः । अग्नि-अङ्गारम्, मद-मदारः ।
 आल आल । मय्य-यज्ञोपः वस्य लादेशे मरालः ।
 आलच् आल सप्तदायान्नोदात्तः । स्था-स्थालं स्थाली ।

आनञ् आन वृद्धिः आद्युदात्तः । पत-वागसः वात्वालः
 पत-पातालम् चडि-चण्डालः ।
 आलीयच् आलीय सप्तदायान्नोदात्तः । मृज-मार्जालीयः ।
 आस आस । यु-यवासः (दुरालभा) ।
 आसि आस् । इण-अयाः अव्ययः । (वङ्गिः) ।

इ

इ इ । इ-रविः कु-कविः पु-पविः ऋ-अरिः कृ-किञ्च ।
 किरिः, एवं गृ-गिरिः ।
 इकन् इक आद्युदात्तः । क्री क्रयिकः । आ+पण-आ-
 पणिकः । आ+पत-आपतिकः ।
 इजि इज् । पण-पण्यबादेशः बणिक् । वश-कित् उशक् ।
 इज् इ वृद्धिः आद्युदात्तः । स्त्रियां वा डीप् । वप वापिः
 वापी । यज-याजिः याजी । वस-वासिः वासी ।
 इण् इ वृद्धिः । जन-जनिः अज-आजिः अत-आतिः ।
 इत इत । कुस-कुसितः (जनपदः) । [पलितम् ।
 इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसप्तदायान्नोदात्तः । फलः फल्यपादेशः
 इतन् इत आद्युदात्तः । हृ-हरितः श्यै-श्येतः ।
 इति इत् । हृ-सरित् हृ-हरित् रुह-रोहित् शुष-योषित् ।
 इत्तुच् इत्तु सप्तदायान्नोदात्तः । स्तनि-स्तनयितुः ।
 इत् इत् । अश-अशितम् वह-वहितम् धृ-धरित्री ।
 इत्तन् इत्त आद्युदात्तः । जन-जनितः ।
 इथिन् इथि आद्युदात्तः । अत-अतिथिः ।
 इन् इ आद्युदात्तः । पच-पचिः बल-बलिः यज-यजिः ।
 इनच् इन सप्तदायान्नोदात्तः । श्यै-श्येनः, हृ-हरिणः,
 श्यै-श्येनः, अव-अविनः ।
 इनण् इन वृद्धिः । मङ्-माहिनम् ।
 इनन् इन आद्युदात्तः । इ-इविणम् दक्ष-दक्षिणः-दक्षिणा ।
 इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [धृ-धरिमा ।
 इमनिच् इमन् सप्तदायान्नोदात्तः । हृ-हरिमा हृ-सरिमा
 इमनिन् इमन् आद्युदात्तः । जन-जनिसा ऋ-भरिमा ।
 इलच् इल सप्तदायान्नोदात्तः । कल-कलिलम् कल-कलिलम्
 इ(ए)ष्ठच् इ(ए)ष्ठ सप्तदायान्नोदात्तः । अङ्ग-अङ्गि(ए)ष्ठः ।
 इष्णुच् इष्णु सप्तदायान्नोदात्तः । गै-गेष्णुः दा-देष्णुः ।
 इमन् इम आद्युदात्तः । अर्पि-अर्पिसः (अपमांसम्) ।
 इसि इस् । अर्च-अर्चिः शुच-शोचिः ऊ-हविः रूप-सर्पिः ।
 इसिन् इस् आद्युदात्तः । द्युत आदेर्जः ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अमीः तु-तरीः सु-सरीः तन्नि-तन्नीः ।

ईकन् ईक आद्युदात्तः । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।

ईचि ईचि । ऋ-मरीचिः कण-कणीचिः ।

ईद ईद । कुस-कुसीदम् । [इ-धरीमा ।

ईमनिच् ईमन् समुदायान्नोदात्तः । हृ-हरीमा हृ-सरीमा

ईरच्(न्) ईर चित्त्वे समुदायान्नोदात्तः चित्त्वे आद्युदात्तः ।

ईरिः । [फलम्) ।

ईरन् ईर-आद्युदात्तः । कृ-करीरः, शृ-शरीरम्, पृ-परीरम्

ईषन् ईष आद्युदात्तः । कृ-करीषम्, तृ-तरीषः ।

उ

उ उ । ऋ-भरुः शी-शयुः, ऋ-भरुः तृ-तरुः चर-चरुः ।

उकन् उक आद्युदात्तः । सम्+कस-सङ्कसुकः ।

उडच् उड समुदायान्नोदात्तः । गृ-गरुडः । [खाडुः ।

उण् उ वृद्धादि । ऊ-कारुः पा-पायुः वा-वायुः खद-

उति उत् । ऋ-मरुत्, गृ-गरुत् ।

उत् उत् । त्रै-त्रोत्तम्, वृ-वरुत्तम् ।

उन उन । शक-शकुनः । [दारि-दारुणः ।

उनन् उन आद्युदात्तः । कृ-करुणः करुणा । वृ-वरुणः,

उनसि उनस् । दम-दमुनाः ।

उनि नि । शक-शकुनिः ।

उन्त उन्त । शक-शकुन्तः ।

उन्ति उन्ति । शक-शकुन्तिः ।

उम उम । कुस-कुसुमम् ।

उम् उम् । कुस-कुसुम् । [चित-चतुरः ।

उरच् उर समुदायान्नोदात्तः । मन्द-मन्दुरा, मथ-मथुरा,

उरन् उर आद्युदात्तः । अस-असुरः, मस-मसुरा ।

उरिन् उरि आद्युदात्तः । जस-जसुरिः सह-सहुरिः ।

उल उल । तडि-तण्डुलः ।

उलच् उल समुदायान्नोदात्तः । हर्ष-हर्षुलः चट-चटुलः ।

उलन् उल आद्युदात्तः । वृ-वरुणः ताडि-तण्डादेशः तण्डुलः ।

उलि उलि । अग्नि-अङ्गुलिः ।

उशच् उश समुदायान्नोदात्तः । अक्लि-अङ्गुशः । [कलुषः ।

उषच् उष समुदायान्नोदात्तः । पृ-परुषः नह-नहषः कल-

उ(ज)षन् उ(ज)ष आद्युदात्तः । ऋ-अरु(रु)षः ।

उसि उसि । जन-जनुः ! अस्य नि० उदन्तत्वमपि ।

उसिम् उस् आद्युदात्तः । ऋ-अरुः, प्र-परुः, वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । ऋष-कषूः चम-चमूः तन-तनूः ।

ऊक ऊक । ऋ-मरुकः, वल-वलूकः, मडि-मण्डूकः ।

ऊकण् ऊक वृद्धादि । कण-कणूकः, शल-शलूकम्,

ऊख ऊख । मा-मयादेशः मयूखः ।

ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जृ-जरुथम्, वृ-वरुथः ।

ऊम ऊम । शुध-गोधूमः ।

ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूरः, कप-कर्पूरः, वल-वलूरम् ।

ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । भी-मयूरः । खन्द-सम्भारणम्

मिन्दूरम् । मस-मसूरा ।

ऊलच् ऊल समुदायान्नोदात्तः । पिजि-पिञ्जलम्, कुस-

कुसूलः ।

छ

छ छ । दिव-देवा देवरी ।

छतिन् छत् आद्युदात्तः । शक-शकत् । [नमन्दा ननन्दरौ ।

छन् छ आद्युदात्तः । छ+अस-खसा खसारौ । न+मन्द-

ए

एण् एण् । कृ-करेणुः, हृ-हरेणुः ।

एन्य एन्य । वृ-वरेण्यः ।

[गुडेरः ।

एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेरः, कुठ-कुठेरः, गुड-

एलिमच् एलिम समुदायान्नोदात्तः । पच-पचेलिमः ।

एण्क् एण् गुणाभावादि । गै-गेणुः ।

ओ

ओतच् ओत समुदायान्नोदात्तः । कवः पादेशः कपोतः ।

ओलच् ओल समुदायान्नोदात्तः । पट-पटोलः । कपि-

नलोपः कपोलम् ।

ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठोरः, चक-चकोरः ।

क

क अ गुणाभावादि । खु-खुवः । वि+आ+घ्रा-व्याघ्रः ।

क क वकारप्रसङ्गात् न कित् । क-कर्कः रा-राका कल-कल्कः ।

कक् क अन्तर्हितेन नादेः कित्त्वम् । वृ-वृकः, भू-भूकः ।

कङ्कण कङ्कण वकारप्रसङ्गात् न कित् । ऋङ-ऋङङ्कणः (शिशुः)

कण कण वकारप्रसङ्गात् न कित् । चित-कान्तादेशः गुणाभावश्च

नि० चिकणः ।

कतु अत गुणाभावादि । क-क्रतुः । [(वङ्कटिकरः) ।

कतिच् कति गुणाभावादि समुदायान्नोदात्तः । ऋ-रतिः

कचन् अत गुणाभावादि आद्युदात्तः । छ+विद-सुविदत्वम् ।

कन् अ गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्रिय-नि० कीनाशः ।

कन् क वकारप्रसङ्गात् न कित् आद्युदात्तः । वृण-एकः भी-भेकः

कनसि अत गुणाभावादि । वय-उयनाः ।

कनिन् अन् गुणाभावादि आद्युदात्तः । यु-युवा, वय-वया ।

कन्यन् अन्य कित् आद्युदात्तः । ह्यर्थ-हिरादेशः हिरण्यम् ।
 कन्युच् अन्य गुणाभावादि समुदायान्नोदात्तः । क्षिप-क्षिपयुः
 कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारणं कुणपः (शवः) ।
 कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्तः । उष-उषपः कुट-कुटपः ।
 कमिन् अम् कित् आद्युदात्तः । इदि-नलोपः, इदम् सर्वनाम
 कथन् अय गुणाभावादि आद्युदात्तः । तन-तनयः ।
 करन् कर न कित् आद्युदात्तः । श्द-शर्करा ।
 कल अल गुणाभावादि । तप-तपला, तफ-तफला ।
 कलन् कल न कित् आद्युदात्तः । पुष-पुष्कलः ।
 काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकुः कुष-कुषाकुः (सूर्यः) ।
 कालन् अल गुणाभावादि आद्युदात्तः । विट-विडालः ।
 किकन् इक कित् आद्युदात्तः । प्रथ-वृथिकः क्षप-क्षपिकः ।
 कितच् इत कित् समुदायान्नोदात्तः । रुच-रुचितं वच-
 उचितम् । [पुलिन्दः ।
 किन्दच् इन्द कित् समुदायान्नोदात्तः । कुल-कुलिन्दः पल-
 किरच् इर कित् समुदायान्नोदात्तः । इप-इषिरः ।
 किथिन् इथ कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचिष्यः भुज-भुजिष्या ।
 कीकन् ईक कित् आद्युदात्तः । ऋज-ऋजीकः ऋड-ऋडीकः ।
 कीटन् ईट कित् आद्युदात्तः । क-किरीटं त-तिरीटम् ।
 कु उ गुणाभावादि । पृ-पुरुः भिद-भिदुः व्यध-विधुः ।
 कुक् क अन्यकिच्चादिकित्त्वम् । क्षी-क्षीकुः ।
 कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्तः । प्रथ-संस्प्रसारणम् पृथुकः
 कुपन् उप गुणाभावादि आद्युदात्तः । पृ-पुरुषः ।
 कू ऊ गुणाभावादि । न्त-न्तः श्द-श्दधूः ।
 केय्य एय्य गुणाभावादि । स्तु स्तुवेय्यः (वेद एवायम्) ।
 क्त त गुणाभावादि । अक-अक्तः ए-एतम् स-सतम् ।
 क्तल, लु गुणाभावादि । क-कलः हन-हलः ।
 क्तल गुणाभावादि । अम-अम्व' चि-चित्' मिद-मित्तम् ।
 कथन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कुष-कुषः ।
 कथिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अम-अस्थि सक-सकथि
 क्त न गुणाभावादि । तह-हलोपः तणम् । [लू-लूनिः ।
 किन् नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न ङीप् । स-सृणिः ।
 क्कलन् मल कित् आद्युदात्तः । कुट-कुटलम् कप-कपलम् ।
 क्यु यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरणः पृ-पुरणः ।
 क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः । ऋ-उत् उरणः ।
 क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्नोदात्तः । भू-भुवनम् ।
 कन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुरः स-सुरः धा-धीरः ।
 करच् रर गुणाभावादि समुदायान्नोदात्तः । कु-कुररः ।

कि रि गुणाभावादि । स-सुरिः ।
 किन् रि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अद-अद्रिः भू-भूरिः ।
 शुभ-शुभिः ।
 कुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भीरुः । [शत्रुः ।
 क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्तः । रु-रुः शति-ह्रस्वः ।
 क्तल गुणाभावादि । भू-भूलम् शक-शक्तः अम-अम्लः ।
 क्तन व गुणाभावादि आद्युदात्तः । अश-अश्वः प्रुष-प्रुष्वः ।
 क्निप् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । शी-शीवा कुश-कुश्या ।
 किन् वि, इकाराखानुनासिकत्वाभावाद् लोपः । क-कीर्षिः
 गृ-गोर्षिः जागृ-जागृविः ।
 किप् वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वच-दीर्घः वाक् ।
 कुन् वु-अक कित् आद्युदात्तः । चर-चरकः ।
 कसरन् सर कित् आद्युदात्तः । तन-तसरः, ऋष-ऋक्षरः ।
 क्मि मि गुणाभावादि । भुष-भुक्षिः, कुष-कुक्षिः, शुष-शुक्षिः
 क्मु सु गुणाभावादि । इष-इक्षुः ।
 क्स्त्र स्त्र गुणाभावादि । क्त-कत्स्त्रम्, अथ-अक्षम् ।

ख

ख ख वकारप्रक्षेपात् न खित् । शम-शङ्खः सह-सुरादेशे मूर्खः ।

ग

ग ग वकारप्रक्षेपात् न गित् । गृ-गर्गः ।
 गक् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् गुणाभावादि । सुद-सुद्रः ।
 गग् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् वृक्षादि । शृ-शुट शार्ङ्गः ।
 गन् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् आद्युदात्तः । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि क्त्वम् आद्युदात्तः । नि+सञ्ज+निषङ्गाथिः ।

च

चट् च वप्रक्षेपात् चित् स्त्रियां ङीप् । कु-दीर्घः कूची ।
 चतु अत समुदायान्नोदात्तः । एध-एधतः, वह-वहतः ।
 चिक् च वकारप्रक्षेपात् न चित् गुणाभावादि । सु-सुक् सुचौ

क

झच् झ-अन समुदायान्नोदात्तः । जृ-जरनः विश-वेशनः ।
 झिच् झि अन्ति तेन न भित् समुदायान्नोदात्तः । भू-भवन्तिः ।

ञ

जुन् उ वृक्षादिः आद्युदात्तः । वृ-दारु, मन-सानु ।

ट

ट(न्) अ स्त्रियां ङीप् । निष्वे आद्युदात्तः । दन्थ-नस्य
 आ दाथ', दन्स-दासः । [मह-महिषः ।

टिप्प इष समुदायान्नोदात्तः स्त्रियां ङीप् । अव-अविषः

ठ

ठ ठ वप्रज्ञेपात् न ठित् । कण-कण्डः ।

ड

ड अ अभत्वेऽपि टिलोपः । ऊर्ण-ऊर्णा ।

ड ड वप्रज्ञेपात् न डित् । कण-कण्डम्, गु-गुडः ।

डउ अउ अभत्वेऽपि टिलोपः । तन-सन्तत् तितउः डउ इत्यसन्निर्देशाच्च सन्निः ।

डट अट अभत्वेऽपि टिलोपः । नम-नटः ।

डति अति अभत्वेऽपि टिलोपः । पा-पतिः । [भवती ।

डवतुप् अवतु टिलोपः उगित्कार्यस् अनुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किन् । अस्य इदमस्य मानत्वेन कृन्मेजन्तइत्यव्ययत्वप्रसङ्गेऽपि द्विरव्ययमिति नियमादुणादौ द्विप्रत्ययान्तत्वे एवाव्ययत्वं नात्यथा ।

डुतच् उत टिलोपः समुदायानोदात्तः । अष्ट+भू-अद्भुतम् ।

डुन् उ टिलोपः आद्युदात्तः । इस्+ओ-इस्युः, न+ओ-अस्युः । [वार्तिकेऽप्ययं प्रत्ययः ।

डुमसुन् उम्स् टिलोपः आद्युदात्तः । पा-पुमान्, पुंसः ।

ड् ज टिलोपः । भूम-भूः । [डिमिप्रत्यये ।

डै ऐ टिलोपः । रा-रै-राः रायौ । यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं

डैसि ऐस् टिलोपः । उद्+चि-उच्चैः नि-दीर्घः नोचैः ।

डो ओ टिलोपः । गम-गो-गौः, गवा । नाव्ययत्वसक्तम् ।

डोसि ओस् टिलोपः । दम्-दोः दीपौ दीपः ।

डौ औ टिलोपः । ग्लै-ग्लौः लुद-नौः नाव्ययत्वसक्तम् ।

ड्रट् र टिलोपः स्त्रियां डीप् । सौ-स्त्री ।

डि रि टिलोपः । ढृ-ति-त्यः ।

ठ

ठ ठ वप्रज्ञेपात् न ठित् । शम-शण्डः ।

ण

णित्विन् इत् षड्विः आद्युदात्तः । भू-भावित्वं वद-वादित्वम् ।

ण् ण वप्रज्ञेपात् णित् । स्था-स्थानुः अज-वेणुः वृ-वसुः

णकन् उक् षड्गादि आद्युदात्तः । पच-कादेशे पाकुक् ।

ण्य ग्य वप्रज्ञेपात् न णित् । षप अकारस्य इत्त्वं धिष्यम् ।

त

त त । ली-पुट् ह्रस्वः लिप्पम् (लिष्टम्) ।

तकन् तक् आद्युदात्तः । इप-इपका, अश-अपका ।

तन् त आद्युदात्तः । हस-हस्तः, ऋ-मर्त्तः, गृ-गर्त्तः ।

तनन् तन आद्युदात्तः । वी-वेतनम् ।

तशन् तश् आद्युदात्तः । इण-एतशः (ब्राह्मणः) ।

तशसुन् तश्स् आद्युदात्तः । इण-एतशः (विप्रः) ।

ति ति । वि+तस-वितस्तिः सु+वस-स्वस्ति स्वरादिः ।

स्त्वपाठे स्वस्तीतिनिर्देशात् न भूभावः । [कृत्तिका ।

तिकन् तिक आद्युदात्तः । वृत-वर्तिका । कत-कित्त्वम्-

तु त । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि-हेतुः ।

तुन् त आद्युदात्तः । सि-सेतुः-तन-तन्तुः मन-मन्तुः ।

तच् त समुदायानोदात्तः । अद-अत्ता मन्-मन्ता ।

तन् त आद्युदात्तः । शंस-शंस्ता ।

त्वण् त वृद्धादि । च्यु-च्यौतः । (अशङ्कः, चीणपुण्यश्च ।

त्यक् त्यु-गुणाभावादि । ऋ-ऋत्युः ।

त त । गु-गोत्रं गोत्रा । वच-वक्त्रं यम-यन्त्रम् ।

तन् त आद्युदात्तः । ऊ-होत्रम् या-यात्रा श्रु-श्रीत्रम् ।

त्रिन् त्रि आद्युदात्तः । अद-अन्त्रिः ।

त्रिन् त्रिन् आद्युदात्तः निञ्जेत्युक्तेः न त्रित् । अद-अन्त्री अन्त्रिणौ ।

त्रिप् त्रि-अनुदात्तः । रा-रात्रिः अद-अन्त्रिः (हस्ती) ।

तन् त्व आद्युदात्तः । दात्वः (दाता) ।

थ

थक् थ गुणाभावादि । पृष-पृथं यू-यूथं गू-गूथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उष-ओषः कुष-कोषम् गा-गाथा ।

द

द द । शा-शदः (जम्बालः शस्यञ्च) ।

दन् द आद्युदात्तः । शप-शब्दः अव-अव्दः ।

ध

धक् धु गुणाभावादि । शी-शीधु ।

न

न न । धा-धाना (भृष्टयवः) पृ-पर्णम् वस-वस्त्रः ।

नक् न गुणाभावादि । इण-इनः । सि-सिनः ।

नि नि । वी-नि० णत्वं नेणः । ज्या-ज्यानिः ।

नु त । दा-दातुः भा-भातुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेपः नि० नीपः । विष-विषम् ।

पास पास । ल-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुणाभावादि । कल-अस्थोत्त्वं कुल्फः गल-गुल्फः ।

भ

भ भ । द-दर्भः दल-दल्भः (अपिदकञ्च) ।

भन् भ आद्युदात्तः । ऋ-अर्भः गृ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावादि । इष-इष्ठाः युध-युष्माः भी-भीमः ।
मदिक् मद गुणाभावः । यु-युष्मद्-त्वम् । अस-अस्मद्-
अहम् सर्वनाम ।

मन् म आद्युदात्तः । कृ-अस्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः ।
मनि मन् । सु+ष्टृ-सुशर्मा ।

मनिष् मन् वृद्धिः । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । सो-साम ऊ-कर्म्म वृ-वर्म्म ।

मि मि । नी-नेमिः भू-कित् भूमिः ।

मिनि मिन् । ऊ-होमी ।

मुक् मुक् । उष-लान्तादेशः गुणाभावः उल्लमुक् । (ज्वलद्-
झारम्) ।

य

य य । यल-यल्यम् ।

यक् य गुणाभावः । जन-जन्य (दुङ्गम्) जन्या वधूः ।

यत् य स्वरितः । यु-युक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम् ।

यत्तु यत् समुदायान्नोदात्तः । तन-तन्यतः ।

युक् यु गुणाभावः । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जन्युः ।

युत् यु न अनादेशः समुदायान्नोदात्तः । मन-मन्युः जन-

युन् यु-अन आद्युदात्तः । हन-आद्यन्त्ययोर्धतौ धतनः ।

र

र र । रीङ्-रुक्छः ङट् च रिप्रम् (कृतसितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्काव-स्कारम् । लिप-लिप्रम् रूप-रूपः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्रः । भी-भेरः ।

रु रु । मी-मेरुः पी-पेरुः पा-पारुः । जत-जतुः ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । कृ-कर्षः षट्-गर्वः षट्-गर्वः बशादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्तः । दण-णवः स्वरादिः । शी-शेवः ।

वन् वन् न निच्च् ज्ञापकात् । ऋ-अर्वा (कुक्षितः) ।

वनिष् वन् अनुदात्तः । स्ना-स्नावा ऋ-अर्वा (तरङ्गगर्हायोः) ।

वरट् वर स्त्रियां ङीप् । अश-उपधाया ईच्यम् ईश्वरः ।

वलत् वल समुदायान्नोदात्तः । इल-इल्ललः पल-पल्ललः ।

वलञ् वल वृद्धिः । शी-शैवलः । [दरादित्वात् शैवालश्च ।

वालञ् वाल वृद्धिः आद्युदात्तः । शी-शैवालः । षो-

वालन् वाल आद्युदात्तः । शी-शैवालः नि० वस्य पः, शैपालश्च ।

वि वि ज्ञापकदस्य न बोधः । वृ-वर्षः बशादिरित्येके ।

विन् वि-अनुदासत्प्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न
विलोपः । वृ-वर्षः । बशादिरित्येके ।

वुन् वु अक-आद्युदात्तः । क-करकः करका ।

शक् श वकारप्रक्षेपात् न शित् गुणाभावः । वृ-वृशः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । स्पृश-ष्टभावः पशुः (आशुधम्) ।

श्वरा श्व वृद्धिः । स्पृश-ष्टभावः पार्श्वः ।

प

पवन् अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-संप्रसारणे पृथवी ।

पिषन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी

पुन् त-आद्युदात्तः । वस-वस्त्वं शस-शस्त्वम् अस-अस्त्वम्
स्त्रियां ङीप् । नद्दी । [ष्टृ-शर्वरी ।

प्वरच् वर समुदायान्नोदात्तः स्त्रियां ङीप् । वृ-वर्वरः

स

स स । वृ-वर्षम् । तृ-तर्षः । वस-वत्सः । हन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्तः । अस-अंसः ।

सरन् सर आद्युदात्तः । अश-अक्षरम् । वस-वत्सरः ।

सिकन् सिक आद्युदात्तः । हन-हंसिका (हंसयोषित्) ।

समन् स आद्युदात्तः । सूच-सूक्ष्मम् ।

स्य स्य । मद-मत्स्यः ।

स्थन् स्थ आद्युदात्तः । मद-मत्स्यः ।

इत्यणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः कूटयौगिकयोगकूटपारिभाषिक-
भेदात् । यत् अवयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्त्या कस्यचिद्वि-
शिष्टार्थस्य बोधः ते कूटाः । यथा आस्यखड्गलमण्डपघटा-
दयः तत् अवयवार्थाबोधनेनैव समुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।

द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका
यौगिकाः । यथा धनवान् दण्डो रूपवान् रसवान् पाचकः
गन्तेत्यादयः । तेषाञ्च धनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादि-
क्रियायाश्च संबन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्य-
याभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्व्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोध-
कत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कदन्ततद्वितान्तसमा-
सजभेदात् त्रिविधाः । तत् पाचकादयः कदन्ताः, काषायादयः
तद्वितान्ताः, राजपुरुषादयः समासजाः । तत्राद्यं विशेषः कदन्ताः

क्रियासम्बन्धमात्राभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, खलादिना कर्त्तादेर्बोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रिया-सम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्वितानास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्डीत्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् ज्ञानवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रिया-वान् सन्दनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य मत-वादिभिर्बोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्व-स्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्स्वत्वोपात्ततत्तत्क्रियाकारकादिभावादि-रूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादिः । काषायः लाजिक इत्यादौ रञ्जनकर्म, शाब्दिक इत्यादौ वेदनकर्म, पञ्चगुरित्यादौ क्रयकर्म, पथिक इत्यादौ गमनकर्त्ता, इत्येवमादयोऽर्थाः अणादि-प्रत्ययेन बोध्यन्ते ।

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधाः । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्-विधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पादक्षित्येत्यादौ द्रव्य-क्रिययोः, नीललोहितः कण्ठरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, स्नातासुलिप्तः पकभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परस्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृतः, तद्विताः समासाश्च नानाविधाः तेषां स्वरूपभेदाः अर्थविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योग-विशिष्टस्य ससुदायशक्त्या कूट्या वृत्त्या कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगकूटाः । यथा पङ्कजमनोजादयः, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेणार्थेन सहितस्य कूट्या वृत्त्या पद्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगकूटाः । तेन पङ्कजशब्दा-दितः न कुसुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुसुदादिषु सङ्गावेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पद्मत्वसुपाधिरिति प्रयोगनियमेन पद्मत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वसङ्कीर्ण्य न कुसुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादि-शब्दादीनां योगिकेवैवान्तर्भाव इत्युररीचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्

“समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।”

इति पङ्कजशब्दवत् योगकूटत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेऽप्ययं विशेषः दिग्नामविकल्पार्थक

भिन्नवस्तुव्रीहेर्भेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः वस्तु-धनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिग्नामसमासि उत्तरपूर्व्या पूर्वदक्षिणेत्यादौ, द्वितीया पञ्चषा इत्यादौ विकल्पार्थक-समासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्ध-बोधकत्वम् वस्तुव्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽयं विशेषः, क्वचित् कर्मत्वादिकारकसम्बन्धः क्वचिच्च स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः बोध्यते तत्र आकूटवानरादौ कर्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ तु स्वस्वामि-भावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आकूटो वानरोऽयम् प्राप्तमुदकं यमिति विग्रहे आकूटवानरप्राप्तोदकशब्दौ वानरकर्त्तृकारोहण-कर्मणः उदककर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मणश्च बोधकौ । एवम् ऊहो रथो येन इति विग्रहे ऊहरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, वृष्टो रथो येनेति विग्रहे वृष्टरथादेश्च रथदर्शनादिकर्त्तृत्वं बोधकत्वम् । उपहृतः पशुर्यश्मै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादेः पशूपहरण-सम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्र-पतनापादानस्य, निहितो घटो यत्नेति विग्रहे निहितघटादि-शब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमव्ययीभाव-इत्येवपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम् । इन्धस्य एकक्रियान्वयित्व-रूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव

तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचिच्च उत्तर-पदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ, अर्द्धग्राम इत्यादौ च ग्रामादेरुत्तरपदार्थस्य अर्द्धादिपूर्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्धः स्वस्वामिभावः कारकरूपश्च । तत्र राजपुरुषादौ स्वस्वामिभावस्य, ग्रामस्थितादौ, अयणकर्म्मणः रामकृतमित्यादौ कर्त्तुः अश्वगतमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभीत इत्यादौ भयापा-दानस्य, ग्रामस्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथं पूर्व-पदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्वयः । द्विगौ, कर्मधाराये, समानाधि-करणवस्तुव्रीहेरान्तरपदार्थयोश्चाभेदेनैवान्वयात् कर्मधारयस्य द्विगौः समानाधिकरणवस्तुव्रीहेश्च स्वघटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्तर्भावः अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्सदर्थबोधकाः शब्दाः पारिभाषिकाः । यथा “कर्त्तुरीक्षिततमं कर्म,” “साधकतमं करणम्” योग्यचित्त-वृत्तिनिरोध इत्यादयः । तत्सङ्ख्यास्वरकारैः, कर्मशब्दः कर्त्तुरीक्षिततमं, करणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः चित्तवृत्तिनिरोधं बोधयत्वतीच्छा-विशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्सदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादित्वात् अनादि-सङ्केतवतो कूटाभेदः ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तत्तच्छब्देषु तत्तच्छब्देन तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव “कृत्विमाकृत्वि-
मयोर्मध्ये कृत्विने कार्यसंप्रत्ययः” इति परिभाषया कृत्विम-
सङ्केतवत् एव ग्रहणसकम् तेन “कर्मण्यण्” “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न तु
“कर्म क्रिया” इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्केतवत्त्वसाध्यात् पारिभाषिकस्य कूटेष्वेवान्तर्भाव-
मिच्छन्ति ।

शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्यारकोच्छा । सा च
सम्प्रदायप्रवर्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानोद्यत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य
अपरस्य वेत्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-
सुलभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? इति जिज्ञासायां पूर्वपूर्वसम्प्र-
दायानुसारेण आप्रप्रायैः अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाङ्गुल्येन
कूटानां, कोषाञ्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च
स्वल्पपाठादिषु बाङ्गुल्येन यौगिकानां, कोषाञ्च कूटानामर्थ-
विशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रशक्यात् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषात् विहृतेर्वदन्ति साक्षिधृतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकपदेषु सर्वशब्दानामनुक्तेः यावत्
कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिक-
शब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद्-
ग्रन्थानां च एकैकपदेषु बङ्गकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि
सदा स्मरणभावेन, तत्तद्ग्रन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-
ङ्कारं सर्वशब्दाद्यज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणेतिहासतन्त्र-
शास्त्रदर्शनशास्त्रज्योतिषगीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-
युक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना
कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्ग्रन्था-
मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राण्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम्
उदाहरणतया च तत्तत्सामान्यत्वं तत्तच्छब्दाद्यदशनावसरे प्रदर्श-
यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समीक्षित्वं नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अग्रन्तभेदतया दिङ्मात्रतयाऽत्र
प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-
कल्पनेऽग्रन्तशब्दाः स्युस्तत्कथने च वृथा ग्रन्थबाङ्गुल्यमात्रसम्पा-
दनमनतिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

वृहस्पतिर्दिव्यं वर्षशतमिन्द्राय शब्दपारायणं

जगो नैवान्नं जगामेति ।

तथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघूपायतया व्याकरणभारम् तन्त्रकारैः ।
तच्च तत एवाग्रन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् असु-
लभतया बहूनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं ततः सारमात्रं
अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽत्राभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति
नञ्योगेन शब्दबाङ्गुल्यसम्पादनमकिञ्चित्करमेवेति नञ्युक्त-
शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिर्वि नादृताः किन्तु यत्र यत्र
अर्थविशेषः यथा असुरः अस्त्राङ्गण इत्यादिषु तत्रैव संप्रहोष्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन
नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च दृष्टानन्तभेदकल्पनेन
ग्रन्थबाङ्गुल्यमात्रसम्पादनं अस्वाचीनानामिव दृष्टा स्यात् न च
तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं किञ्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते
यद्वलात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थग्रहः
सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्वपदात्, पाल, घर, भुग् भारिन् भृत्, पति,
नेहशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः भृत्पादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा
तत्त्वामो बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूभक्त भूधारी भूभृत्
भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः
अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्वपदपरिवर्तने उत्तरपदपरिवर्तने च
स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरक्षकः इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्वपदात् कृत्-कर्तृ कृ-कृट्-कृष्ट-विधाह
कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः ।
यथा विश्वकृत् विश्वकर्ता विश्वकृः विश्वकृट् विश्वकृष्टा विश्वविधाता
विश्वकारक इत्यादयः सर्वकृत् सर्वकर्त्ता इत्यादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्वपदात्, योनि, ज, रुह, जन्मन्, भू, भव
इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः
भूमिरुहः भूमिजन्मा भूमिभूः भूमिभवः इत्यादयः ज्ञप्तायोनिः
ज्ञप्ताज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवादर्थे अणादयश्च जन्य-
वाचकाः । यथा भौजः माहेयः इत्यादयः ।

धार्यशब्दादिवाचकपूर्वपदात्, पाण्यकुमौलि, भूषण, भृच्छा-
लिन् शेखर, धर्त, धारकप्रभृतयः तत्पर्यायशब्दाः सत्यर्थीय-
प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलबाहुः चन्द्र-
मौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखरः शूली
शूलवान् इत्यादयः । इयास्तु विशेषः । यत्र यत्नावयवे
धार्यत्वं प्रतीयते तत्तद्धारकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः ।
यथा शूलहस्तः चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्वपदात् अन्न, भुग्, व्रत, जिह्, पायिन्, प,

अश, अशनादयः उत्तरपदस्थाः तद्गुणवाचकाः । यथा मध्वन्नः मधुभुक् मधुव्रतः मधुलिट् मधुपायी मधुपः मध्वशः मध्वशन इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्त्तनेन तत्पर्यायशब्दाश्च भ्रमर-वाचकाः ।

पतिवाचकात् कान्ता प्रिया, बध प्रणयिनी इत्यादयः उत्तरपदस्थाः तद्गुणवाचकाः । यथा हरकान्ता हरप्रिया हर-बधः हरप्रणयिनी इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्त्तने तत्तत्-पर्यायशब्दाश्च दुर्गावाचकाः ।

भार्यावाचकात् वर, रमण, प्रणयिन्, प्रिय, प्रभु, नाथादयः उत्तरपदस्थाः तत्पतिवाचकाः । यथा रमावरः रमारमणः रमाप्रणयी रमाप्रियः रमाप्रभुः रमानाथ इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णु-वाचकाः ।

सखिवाचकपूर्वपदात् सखिवाचकाः शब्दाः सख्यन्तरवाचकाः यथा शिवसखः शिवसुहृत् शिवमित्रम् इत्यादयः कुबेरवाचकाः ।

वाहनवस्तुपूर्वपदात् गामिन्—यानासनप्रभृतयः शब्दाः तद्वाह्यबोधकाः । यथा वृषगामी वृषयानः वृषासन इत्यादयः ।

जन्मनिमित्तकसम्बन्धविशिष्टपूर्वपदात् स्वस्रादयः, दुहित्वा-दयः, आत्मजादयः, अपजजादयः, अवरजादयश्च तत्तत्सम्बन्ध-वाचकाः । यथा शमनस्वस्रा शमनभगिनी शमनसहोदरेत्यादयः एकस्त्वर्थतोजन्मवत्त्वेन यमुनाबोधकाः । स्वर्यदुहिता स्वर्य-नन्दिनी स्वर्यतनया स्वर्यपुत्रीत्यादयः तज्जन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमुनाबोधकाः । शिवतनयः शिवपुत्रः शिवात्मज इत्यादयः शिवतो जन्मवत्कारिणीकेयादिवाचकाः । यमुनापजः यमुना-भ्राता यमुनासहोदर इत्यादयः यमुनासमानजन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमबोधकाः । रामातुजः रामावरज इत्यादयः रामपञ्चा-ज्जन्मभाग्वास्तुदेववाचकाः ।

आश्रयवाचकपूर्वपदात् शय, वासिन्, सङ्गन्, श्रित, सह, स्थितादिशब्दाः तदाश्रितवाचकाः । यथा भूमिशयः भूमिवासी भूमिसङ्गा भूमिश्रितः भूमिसह भूमिस्थितः इत्यादयः ।

बध्यवाचकपूर्वपदात् भिद् द्वेषिन् छिद् धग् जिद् घातिन् धुग् रिप् ध्वंसिन् शासनादयः अन्तकदमनदर्पहन् मथनादयश्च तद्घातकवाचकाः । यथा कामभित् कामद्वेषी कामच्छित् कामधक् कामजित् कामघाती कामधुक् कामरिपुः कामध्वंसी कामशासनः इत्यादयः । एवं कामान्तकः कामदमनः कामदर्पहा काममथन इत्यादयः शिववाचकाः ।

अपे च प्रायशोऽतिदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थवाचित्वं यथावसरं दर्शयिष्यते दिङ्मात्रमिहोदाहरणमुक्तम् ।

इवमुक्तप्रकारेण पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन बहुवः शब्दा-

स्तत्तदर्थवाचका भवन्ति । तत्राप्ययं विशेषः । वृषादेर्वहनत्व-विवक्षायां वृषवाहनादयः प्रयोज्याः, स्वत्वविवक्षायां वृषपतिः वृषस्वामी वृषवान् इत्यादयः, चिह्नत्वविवक्षायां वृषाङ्कः वृष-लाञ्छन इत्यादयः । अन्वादेर्वर्त्यत्वविवक्षायां अंशुमाली अंशु-भृत् अंशुधर इत्यादयः, स्वत्वविवक्षायां अंशुपतिः अंशुमानि-त्यादयः । सर्पादेर्वर्ध्यत्वविवक्षायां सर्परिपुः सर्पारिः सर्पहा इत्यादयः । भक्ष्यत्वविवक्षायां सर्पभुक् सर्पभोजनः सर्पाशन इत्यादयः यथायथं प्रयोज्याः ।

द्रव्यजातिवाचकशब्दा अपि चिह्नत्वविवक्षायां तत्तच्चिह्नित-वस्तुनो वाचका भवन्ति । यथा अगस्तिचिह्ना दक्षिणाशा, मकर-चिह्नः कामः इत्यादयः ।

अयुग्मायुग्विषमादिशब्दाः पूर्वपदस्थाः त्विपञ्चसंप्रादि-वाचकाः । यथा अयुग्मनेत्रः अयुग्मनेत्रः विषमनेत्र इत्यादयः त्विनेत्रवाचकाः । अयुग्मवाणः अयुगवाणः विषमवाणः इत्या-दयः पञ्चवाणवाचकाः । अयुक्च्छदः अयुक्च्छदः विषमच्छद इत्यादयः सप्तच्छदवाचकाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तिसहत्वासहत्वनियमः ।

तत्र भूभृदादिशब्देषु उभयपदयोः परिवर्त्तिसहत्वम् । यथा भूभृत् भूमिभृत् क्ष्माभृत् भूधरः भूमिधरः क्ष्माधरः क्ष्मापात्र इत्यादयः ।

वारिधिप्रभृतिशब्देषु पूर्वपदस्यैव परिवर्त्तिसहत्वं नोत्तर-पदस्य । यथा वारिधिः जलधिः तोयधिः वारिधिः पयोधिः । किन्तुत्तरपदस्य कदन्ततया उपसर्गमात्रेणैव व्यवधानमात्रम् । यथा वारिधिः वारिनिधिः पयोधिः पयोनिधिः जलधिः जल-निधिः इत्यादयः इत्यांस्तु विशेषः यादृशोपसर्गशब्दपूर्वपदस्य प्रयोगोऽस्ति तादृशपूर्वकस्यैव न तु सर्वोपसर्गपूर्वकाणाम् ।

वाङ्मन्यादिषु उत्तरपदस्यैव परिवर्त्तिसहत्वम् । यथा वाङ्-वाग्निः वाङ्मनलः वाङ्वादहन इत्यादयः । इत्यंभूताः सर्वे-ऽपि शब्दाः यौगिका एव ।

गोर्वाणादिषु उभयोः पदयोर्न परिवर्त्तिसहत्वमिति तेषां योगरूढत्वमेव ।

नञ्पूर्वपदा इतरोत्तरपदाश्च शुक्लवाचकशब्दाः विरोधार्थ-वाचकाः । यथा अशितः अशुक्लः इत्यादयः, एवं सितेतरः शुभ्रेतरः इत्यादयः, शुभ्रत्वविरोधिकृष्णत्ववाचकाः एवं अतुल्य उष्णेतरः इत्यादयः उष्णविरोधिशीतत्वबोधकाः शुभ्रेतरत् अतुल्यमित्यादयः सुखविरोधिदुःखवाचकाः एवम् असुख्यम् पुण्येतरादिशब्दाः पुण्यविरोधिपापबोधकाः ।

इत्येवं नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता यत-
दनुसन्धानेन अत्रावुक्ता अतिदिष्टतया तत्तद्वसरे उक्तप्रायाश्च
शब्दा यथायथम् अह्नोयाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-
शीघ्रादिवेग—वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य
तद्विषयस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च
शुक्लादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे पुलिङ्गाः तदुत्तरात्
मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा
गुणे शुक्लः नीलः पीतः रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्लः पटः शुक्ला
घाटी शुक्लं वस्त्रम् एवं नीलः नीला नीलं पीतः पीता पीत-
मित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादयः क्लीबलिङ्गाः तद्वति
त्रिलिङ्गाः । यथा खरं तिग्मं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खरः
किरणः खरा दीधितिः खरं तेज इत्यादि । एवं स्पर्शे

शीतं शीतलं शिशिरमित्यादि तद्वति शीतचन्द्रः शीता हिमानो
शीतं जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-
वति शीघ्रोऽश्वः शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे
मधुरः कटुः अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुडः मधुरा द्राक्षा
मधुरं क्षौद्रमित्यादि एवं कटुः कङ्की कटु इत्यादयः बोध्याः ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अत्यल्पविवक्षायां स्त्रीलिङ्गाः
स्युः । यथा घटी पटीत्यादयः स्त्र्यघटादिवाचकाः ।

बहुभिः कोषकारैः शब्दानां लिङ्गानुशासनम् कृतं तदनु-
सारेण प्रायेणास्माभिस्तत्तच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गान्युक्तानि किन्तु
तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणि-
नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समाख्येय
तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीभिर्विवे-
चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं

सुवपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।

भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो

ये विदन्ति खलु केऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।

शब्दसिन्धुः सुदुर्गम्यो दुस्तरोऽल्लतबुद्धिभिः ॥ २ ॥

येषां सद्गुरुकर्णधारभजनं प्रज्ञावह्निवागमो-

ऽभ्यासयानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाम्भोनिधौ ।

षारं यत्नवशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यानि तै-

र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनभिया भीदङ्गिराप्यानि किम् ? ३

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशालिभिः

प्रज्ञावासुकिरञ्जुर्कर्षणयुजा यत्नौघमन्याद्रिणा ।

उत्साहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्

व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेव सुतरां चित्ते परं निर्वृतम् ॥ ४ ॥

नो चक्षुषापि क्लृप्ता किल कौमुदी धै-

र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा यैः ।

येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो

तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

यैर्वीचिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-

र्नी काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।

नालीकिता यैर्गणरत्नवृत्ति-

स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात् ? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकास्यते

न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥ ७ ॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा

लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।

शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-

स्तच्चापि पाणिनिमतस्तु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्
ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम ? चिच्च ततः ।

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रीत्या प्रवृत्तिर्हठात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गभूमिवसतेस्तदादरो यन्मनाक् ॥ ८ ॥

कथञ्चित् मुग्धबोधस्य पाठमात्रमदोषतैः ।

काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ॥ १० ॥

उक्तशास्त्रैकशरणाः सुरिसौरमलोभतः ।

कुमाराश्चेत् प्रवर्त्तेरन् प्रवर्त्तन्तां हठान्विताः ॥

तदाक्येष्वदरकृतः शोचनीया परं जनाः ।

दौर्भाग्यात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥ ११ ॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अहञ्च भाष्यकारस्य कुशाग्रीयधियावभौ
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥ इति ।

पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।

प्रमत्तास्तेऽपि यत्नासन् बालास्तबालमद्भुतम् ॥ १२ ॥

अहोचितमहोचितमहोचितमहोदयः ।

पाणिन्याद्यनभिज्ञैर्यत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥ १३ ॥

डुण्डुभाक्षसुबालानां महाहिखेलनं यथा ।

अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥

कोषालोकादर्धजातं काव्यालोकादुदाहृतोः ।

दर्शयेयुः कुमाराश्चेत् न च तत्र चतिर्मनाक् ॥ १५ ॥

शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।

विश्वासात् खलु तदाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥ १६ ॥

समीक्ष्यकारिणो ये तु लज्जाभीतिसमन्विताः ।

यथाज्ञानं प्रवर्त्तन्ते नाज्ञातविषये कश्चित् ॥ १७ ॥

कल्पद्रुमादिकर्तारः खज्ञानाद्यनुसारतः ।

शब्दार्थदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥

येषां चित्ते भृशं लज्जा हासभीतिश्च वर्त्तते ।

न ते तथा प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥

पाणिन्याद्यनुसारेण शब्दसाधनतत्पराः ।

भवेयुश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा कश्चित् ॥ २० ॥

यदि वान्ताग्ने चित्ते न मनाग्जायते दृष्ट्या ।

तदान्यक्षुण्णमार्गेण धावनं परिशीलते ॥ २१ ॥

खयमज्ञाततत्त्वानामन्यक्षुण्णपथश्रिताम् ।

लेशतोऽतिक्रमः क्लृप्तो हासाय पतनाय च ॥ २२ ॥

परोत्कीर्णपथक्रान्धा आन्तानां दूरधावनात् ।

मूलचर्चातरुच्छायाह्रितात् निर्दृतिः कुतः ? ॥ २३ ॥

अन्धानामिव मार्गयानविषये येषां परोक्तं परं

मूलं, ते खलु मार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किमु ? ।

येषां तद्वचने समादरवरस्ते केऽपि लोकाधमा

जाता अन्धतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायोऽन्धतामेष्यति ॥ २४ ॥

यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्त्तताम् ।

निरङ्कुशरुचिर्लोको न वाग्वशो हि कस्यचित् ॥ २५ ॥

परिशेषे इदमपि स्मार्थ्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुते निबन्धमप्यत्र ।

अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः”

अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्वबुद्धिप्रभावतः ।

चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थो न मम श्रमः ॥ २६ ॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्थ्यते—

“परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये

तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।

तिमीन्द्राः संचोभं विदधति पयोधेः पुनरमी

किमेतेनायासो भवति ? विफलो मन्दरगिरेः” ॥

भाष्याद्याशयबोधनैकसरणिं वाक्यप्रदीपं मुञ्ज-

हृद्द्विद्गोतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।

पाणिन्यष्टकशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वार्त्तिकं

पर्यालोच्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥ २७ ॥

रूढानामपि रूपसाधनकृते कोषादिटीका मया

बद्धीर्हृदवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।

लोकानां हितकाम्येष रचितो ग्रन्थः श्रमात् सुक्रमो

विद्वांसोऽस्य विलोके यदि रताः स्थान्ते श्रमः सार्धकः ॥ २८ ॥

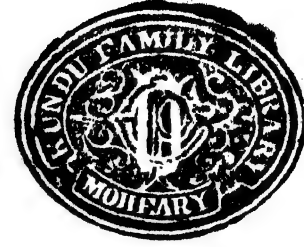
जिज्ञासूनां बोधनार्थं सम्यग्युत्पत्तिसंयुतम् ।

नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्यं मया कृतम् ॥ २९ ॥

सुगमं सुक्रमं वेद—लोकशब्दार्थबोधकम् ।

वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥ ३० ॥

वाचस्पतम् ।

अ

प्र पु० अवति रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अव-अत-
वा ङ । विष्णो "अकारो विष्णुर्दृष्टिउकारस्तु महेश्वरः ।
मकारस्तु ऋतो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्वयात्मक" इति । अस्य
(विष्णोः) अपत्यम् अत इज् इः (कामः) अस्य (विष्णोः)
पत्नी ङीप् ई (लक्ष्मी) ।

अ अव० अव-प्रोणनादौ ङ खरादिपाठादव्ययत्वम् । अभावे,
प्रतिषेधे स्वल्पे ऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त ! ।
अधिज्ञेये, अ पचसि त्वं जाक्य ! । "उपसर्गस्वरविभक्ति-
प्रतिरूपकाच्चेति" खरादिगणस्त्रले अ इति सिद्धान्त-
कौस्तुभसुदाहृतं मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिज्ञेये
निषेधे चेति व्याख्यातम् । "अभावे नङ्गुनोन्" इत्यमर-
टीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नखनसुच्या-
दिभिन्नशब्दमटके उत्तरपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति ।
स तु नञर्थे एव स्थानित्वल्यार्थकत्वादादेशस्य । नञर्थोऽयं
तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदत्यन्ता ।

अप्राशङ्ग्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधाः । तत् अत्राङ्गणइत्यादौ ब्राह्मणसादृश्य-
वत्त्वेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ षटा-
भावस्य, अपटइत्यादौ पटभिन्नस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ
अलोदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽन्धेभ्यइत्यादौ गवान्ध-
भिन्नपशूनामप्राशङ्ग्यस्य, असुरः असितइत्यादौ च सुरसित
विरोधस्य बोधकता । तत्तायं विशेषः नञः सर्वत्र अभावे
भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरुद्धलक्षणा । तत् अघट-
मित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव
कदन्नोत्तरपदके "अभेदः अज्ञानमित्यादौ" नञतत्पुरुषे च
अभावबोधकता । भावकदन्नभिन्नोत्तरपदनञतत्पुरुषे तु
अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति । अत्येदं बोध्यम् ।
समासे हलादौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन
समासएवास्य नञर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-

धनाद्यथकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु "नञोनलोपस्तिङ्कि-
त्तेपे" इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधा-
नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नञगङ्गार्थावसरे
वक्ष्यते । अजीवनिरित्यादौ अधिज्ञेयार्थकता अजसृमित्यादौ
उप० स० । तस्य च क्रियायोगात् प्रतियेधार्थकता ।

अष्टागिन् त्वि० न ऋणी नञ् त० ऋकारस्यात् हल्त्वा-
भ्युपगमात् न नुट् नलोपमात्रम् । ऋणिभिद्धे, ऋणभूत्ये, ।
दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।
अष्टाणी चामवासी च स वारिचर ! मोदते इति भारतम्
हल्त्वानाश्रयणे नुटि अष्टाणीत्यपि तत्त्वैवार्थः ।

अंश विभाजने अद० चु० उभ० । अंशयति ते आंशिशत् त ।
अङ्गापयतीतिवत् आङुकि अंशापयतीत्येके । अच् अंशः
उ-अंशुः णिनि अंशो ऋ अंशितः ।

अंश पु० अंश-भावेऽच् । विभागे "सकदंशो निपतति सकत्-
कन्या प्रदीयते । सकदाह ददानीति त्रीत्येतानि सकत्
सकदिति ऋतिः । कर्मणि अच् । विभाज्ये "द्वांशौ
प्रतिपद्येत विभज्यन्तः पितेति" "द्वांशुहरोऽङ्गुहरो वा
पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति" च ऋतिः । संख्यासूत्रकाङ्क्षविभाज्ये
तथाङ्के, च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरंशविति" अंशहृति-
म्बेदवधेन भङ्गतेति" भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति
च लोका० । करणे अच् । अवयवे "अंशुरंशुष्टे देव !
सोमायायस्तेति" यजु० । अंशुरंशुः सर्वोप्यवयव इति वेद-
दीपः । "अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति ऋषात्मतेति"
वेदान्तपरि० । "अंशो नानाव्यपदेशादिति" शारीरक
सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्य
कृता अंश इवेति व्याख्यातम् । तत्त्वमानार्थकं "ममैवांशो
जीवलोको जीवभूतः समातन" इति गीतावाक्यम् । "चतु-
र्हृद्व्यष्टमांशे च क्षीणे भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टमांशे
च ततः किल भवेदणुरिति, ऋतिः । विशेषावयवे, राशि-
चक्रस्य षट्पञ्चमस्तत्त्ववधा विभाजके भागे, राशेस्त्रिंशद्वा

विभाजके अवयवे, “अक्षर्यांशः समाख्याताः षष्ठ्यन्तर-
शतत्वमिति “क्षेत्रं होरा च द्वेकाणं नवांशोद्वादांशकः।
त्रिंशांशश्चेति विज्ञेयः षड्वर्ग इति च ज्योतिषम् नवमिति-
ऽंशः (राशेतिंशभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः।
स च अंशः षट्कलात्मकः कला तु षट्ठिकलात्मिका।
नवमिर्विभक्ते राशेः त्रिंशात्मके नवांशे च। “द्विभर्तृका
मेघनवांशके स्यात्” इत्युपक्रम्य “निःस्वा षट्गंशे” इति,
“विगुणा षट्गंशे” इति च व्यवहारचमत्कारः। ६, १,
२०२ पा० सू० द्वादश पाठात् अस्य आद्युदात्तत्वम्।
अंशक त्रि० अंश-एवल्। विभाजके। स्त्रियाम् अंशिका।
ज्ञातौ दायादे पु० अंश+स्वार्थे कन्। अंशशब्दार्थे
“त्रिंशांशकस्तथा राशे भाग” इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम्
नवमिति राशित्रिंशभागत्वे नवांशे, “द्विभर्तृका मेघनवांशके
स्यात् इत्युपक्रम्य” “द्विगंशके सा पशुशौल्युक्तेति” सिंह-
शके सा पितृवाससंस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न०।
अंशल त्रि० अंश+बलोपाधिके मत्वर्थे लच्। बलवति। अंशं
लाति ला+क। अंशप्राप्ते त्रि०।
अंशसर्वर्षन न० समानेवर्षः योगवियोगयोग्यता सर्वर्षः ततः
करणार्थे णिचि भावे ल्युट् सर्वर्षनम् अंशयोः अतल्य-
च्छेदयोः राशयोः समच्छेदकरणम् इत०। लीलावत्युक्ते
अतल्यच्छेदराशयोः योगवियोगयोग्यतासम्पादके समच्छेद-
साधने क्रियाविशेषे, तत्पादावशसर्वर्षनमित्युक्तम् “अन्योन्य-
हाराभिहतौ हरंशौ राशयोः समच्छेदविधानमेवमिति
लीलावत्यास्तम्।
अंशहर त्रि० अंशं हरति हृ-अच्। अंशहारके “इंशहरो-
ऽहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति” सूतिः। अनुद्यमने
एव हृज्जेच् इति नियमात् अन्यत्र अण्। भारहारः।
अंशावतरण न० इ त०। भारते आ० प० ६४ अ० उक्ते
देवानां अस्त्रभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्यामा-
विर्भावेन नरदेहप्राप्तेरूपे अवतरणे।
अंशिन् त्रि० अंश-णिनि। अंशकारके “पुनर्विभागकरणे
सर्वे वास्तुः समांशिन” इति श्रुतिः अंश+मत्वर्थे इनि।
अववनि। “अंशिनः स्त्रांशमात्मन्नाभावं प्रति शृणात्मतेति”
वेदान्तपरिभाषा।
अंशु पु० अंश-ङ्ग० कु। किरणे सूत्रे सूत्र्यांशे प्रकाशे
प्रभावां नेने च “अंशवोऽत्र पतिता रवेः किम्” इत्युद्धृतः
“सूत्र्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दमिति” कुमा०। तत्र स्वपर-
प्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रसृतः सूर्ययोग्यः

किञ्चिच्चिद्विडः सूत्र्यांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः
सूर्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीपचन्द्रादेश्च। तदपेक्षया अल्प-
स्थानप्रसारी किञ्चिद्विरलः स्पर्शयोग्यः तेजःसूत्र्यांशः
प्रभा, सा च रत्नादिवस्तुनः। चन्द्रादेस्तु अन्यपेक्षयाऽधिक-
प्रसृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशुः सितकिरण
इत्यादिप्रयोगः। सूर्ययोग्यः तेजःपदार्थस्य किरणादपि
निविडः सूत्र्यांशः आतपः, किरणपेक्षया अतिविरल-
प्रसारी स्पर्शयोग्यः परप्रकाशसाधनमसि सूत्र्यांशविशेषः
आलोकः। प्रभायाम् आलोके वा न स्पर्शोऽनुभूयते।
तत्र अंशुशब्दस्य किरणवाचित्वे सूत्र्यांशुः उष्णांशुः
शीतांशुरित्यादयः। प्रभापरत्वे रत्नांशुः नखांशुरित्या-
दयः। “अजस्रमाश्रयितवल्लीगुणक्षतोऽज्जलाङ्गुलनखांशु-
भिन्नयेति” “द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिरिति” च
भावः। सूत्र्यांशपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं चीना-
शुकमित्यादयः। प्रकाशपरत्वे उष्णांशु उपसृतप्रकाश-
त्वाच्चास्य गुप्तत्वं प्रतीयते तच्चार्थिकम्। सूत्र्याविभागपरत्वे
प्रांशुः प्रोक्षतावयवत्वाच्चास्य दीर्घत्वं प्रतीयते तच्चार्-
थिकम् इति।

अंशुक न० अंशवः सूत्र्याणि विषयोऽस्य अंशु+कश्चादि०
क। वस्त्रे। “यत्प्रांशुकाक्षेपविलिखितानामिति” कुमारः।
सूत्र्यावस्त्रे उत्तरीयवस्त्रे पत्रे (तेज पात) शुक्ल-
वस्त्रे च। अंशु+स्वार्थे कन्। अंशुशब्दार्थे पु०।
अंशुधर पु० धृ-अच् इत०। सूर्ये अंशुभृदादयोऽप्यत्र
किरणादिधारके वेगधारके च त्रि०।

अंशुपट्ट न० अंशुना सूत्र्यासूत्र्येण दुक्तं पट्टम्। सूत्र्यासूत्र्य
घटितपट्टवस्त्रे। “श्रीफलैरंशुपट्टानामिति” विष्णु०।
अंशुपति पु० इत०। सूर्ये, तस्य सर्वतेजस्विनां किरणा-
धायकत्वात् चन्द्रादिपट्टादौ तेजोदायकत्वाच्चास्य तथात्वम्
अतएवोक्तं दृष्टव्यसहितायाम् “सलिलमये शशिनि रवे-
दीधितय” इति “मूर्त्तित्वे परिकल्पितः शशिभूत” इति
दृष्टज्जातके च। “अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीति”
“उद्यन्तं वावादित्यमस्मिन्नुत्तरुमरारोहतीति” च श्रुतौ
अग्नौ सूर्यांशुप्रवेशाभिधानम्। अत एव माघे तस्य
त्रिषां पतित्वेन तस्यासमवे तासामनुसरणार्थं ज्वलनप्रवेश
उक्तः। यथा “हविर्धास्त्रि भर्त्तरि भृशं विमलाः पर-
लोकाभ्युपगते विविशुः। ज्वलनं त्विष इति”। एवं
अंशुस्वामी त्विदृपतिप्रभृतयोऽप्यत्र।

अंशुमत् पु० अंशु+अस्त्वर्थे मत्पु। सूर्ये, अंशुशास्त्रादयो-

“गोपालोऽकृष्टं कृतमिति” तत्रैवोक्तम् । एतच्च गोपाल-
मन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकथं न० अ, क, थ, ह, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसमुदायो-
ऽस्त्यस्मिन् अच् । तन्मोक्तमन्त्रपरुषार्थं तत्तन्मन्त्राणां शुभा-
शुभविचारोपयोगिनि चक्रमेदे तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले ।
“वक्ष्ये ऽकथं चक्राख्यं सर्वचक्रोत्तमोत्तमम् । यस्य विचार-
मात्रेण कामरूपी भवेन्नरः ॥ तत्प्रकारं वीरनाथ ।
क्रमशः क्रमशः शृणु । चतुरस्रे लिखेत् वर्णान् चतुः-
कोष्ठसमन्विते ॥ चतुःकोष्ठ-चतुःकोष्ठचतुष्टयसमन्वितम् ।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्वकर्मार्थसिद्धिदम् ॥ चतु-
रस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् । पुनश्चतुष्कं तत्रापि
लिखेद्द्विमान् क्रमेण तु ॥ सर्वेषु गृहमध्येषु प्रादक्षिण्य
क्रमेण तु । अकारादिक्षारान् लिखित्वा गणयेत्-
ततः ॥ चन्द्रमणिं रुद्रवर्णं नवमं युगलन्तथा ॥ वेदमङ्गं
दश रसं वसुं षोडशमेव च । चतुर्दशं भास्करं च सप्तपञ्च-
दशेति च ॥ वज्रीन्दु कोष्ठं वर्णपञ्चाशैकं संयोजितम् ।
एतदङ्गस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षर-
मारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति
कोष्ठचतुष्टयम् ॥ पुनः कोष्ठगोष्ठेषु सव्यतो नामकादितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमशो गणयेत् वशी ॥ सिद्धः
सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः । सुसिद्धो यज्ञपाज-
ज्ञानी शत्रुर्हन्ति चिरायुषम् । सिद्धस्तु बान्धवः प्रोक्तः
साध्यः सेवक उच्यते । सुसिद्धः प्रोषकः प्रोक्तः शत्रुघातक
उच्यते । सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्वकामदाः ।
जपेन बन्धुः सिद्धः स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ पुष्पाति
योषकोऽभीष्टं चातको नाशयेत् ध्रुवम् । सिद्धो यथोक्तकालेन
द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ॥ तत्सुसिद्धोऽर्द्धजपेन सिद्धारि-
र्हन्ति बान्धवान् । साध्यसिद्धो द्विगुणतः साध्यसाध्यो
निरर्थकः ॥ तत्सुसिद्धो द्विगुणपात् साध्यारिर्हन्ति
गोत्रजान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्द्धजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधि-
कात् । तत्सुसिद्धो यज्ञादेव सुसिद्धारिः संगोत्रहा ॥
अरिसिद्धः सुतान् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यकाः । तत्-
सुसिद्धस्तु पत्नीघ्नस्तदरिर्हन्ति साधकमिति ॥ एतच्च सर्व-
मन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकनिष्ठ पु० अके वेदमिन्द्रारूपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे ।
न० त० । कनिष्ठभिन्ने ज्येष्ठे मध्यमादौ च लि० ।

अकनिष्ठप पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क । बुद्धा-
धिपमेदे । न० त० । कनिष्ठभिन्नपादके लि० ।

अकम्पित पु० कम्पितं बुद्धित्ते शालनं तच्चास्ति यस्य । बुद्ध-
भेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्कल्पितपस्तुभ्योऽस्तुपरते
दृढाध्यवसाये लि० । भावे क्त न० व० । कम्पनशून्ये लि० ।

अकरण न० क्त-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणा-
भावे निष्ठसौ “अकरणे प्रत्यवायानुबन्धित्वं नित्यत्वमिति”
मीमांसकादयः । “अकरणात् मन्दकरणं त्रय” इति आर्साः
अकरणञ्च न्यायादिमते करणाभावः, मीमांसकवेदान्तिमते
निष्ठसिः । अत एव अष्ट्यां मांसं नाश्रीयादित्यादौ
सर्वत्र निषेधसमिध्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तावेव विध्यर्था-
न्वयः इत्युक्तं मीमांसकैः । शङ्कराचार्येण च
“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत” इति गीता
श्लोकभाष्ये महता प्रबन्धेन सत्पदार्थादभावोत्पत्ति
निरस्त्याता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वसुरीकृतम् । निवृत्तिश्च
प्रवृत्तिविरोधी भावरूपो धर्मविशेषः । नास्ति करणं देहे-
न्द्रियादिकस्य । सर्वकरणशून्ये परात्मनि पु० ।
“अपाणिपादोजवनोपहीतेत्यादि” श्रुतौ तस्य सर्वकरण-
शून्यत्वमुक्तम् ।

अकरणि स्त्री० नञ्+क-आक्रोशे अणि । करणं मा
भूदित्याक्रोशात्मके शापे । “तस्याकरणिरेवास्तु” इति ।
अकरा स्त्री० अकं दुःखं सेवनात् लोकानां राति गृह्णाति
नाशयतीति रा-क । आसलक्ष्याम् । नास्ति करोऽस्य ।
करशून्ये लि० । न करोति क्त-अच् न० त० । कारक-
भिन्ने करणशीलभिन्ने निष्ठसिपरे च लि० ।

अकरुण लि० नास्ति करुणा यस्य यत्र वा । दयाशून्ये
दैव्यशून्ये च ।

अकर्कश लि० न कर्कशः । कार्कश्यविरोधिष्ठदुत्ववति कोमले
अकर्ष लि० नास्ति कर्षोऽस्य । अव्योन्द्रियशून्ये “पश्यत्व-
कर्ष” इति श्रुतिः । सर्पे पु० तस्य चक्षुषैव अव्यक्तदि-
न्द्रियशून्यत्वम् । राधेयः कर्षः तद्वन्त्ये लि० । “अनर्जुन
मकर्षं वा जगद्येति निश्चितमिति” भारतम् ।

अकर्त्तन लि० उच्चस्थं फलं कर्त्तितं शीलमस्य क्त-युच्
न० त० । उच्चविरोधिष्ठस्त्ववति खर्वे । क्त-भावे
ल्युट् न० व० । छेदनाकर्त्तरि लि० ।

अकर्त्तव्य लि० क्त-कर्मादौ तव्य न० त० । करणानर्हे
निषेधे पदार्थे । भावे क्त न० व० । क्रियाशून्ये कूटस्थे
चैतन्ये न० । “न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं लिपु लोकेषु
किञ्चेति” गीतायामाश्रयस्य सर्वक्रियानिषेधात् तथात्वम् ।

अकर्त्तृ लि० कर्त्तृ+न० त० । कर्त्तृभिन्ने कर्त्तृसदृशे कारके

“अकर्त्तरि च कारके” पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च
“पुरुषोऽकनी भोक्ता” चेति सांख्यमतम् ।

अकर्मकं त्रि० नास्ति कर्म यस्य व० कप् । व्याकरणोक्ते
कर्मशून्ये धातौ, “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति”
पा० । “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मक इति” हरिः ।
स्त्रियां टापि कापि अत इत्यम् अकर्मिका । “प्रसिद्धे-
विवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति” हरिः ।

अकर्मण्यं त्रि० न कर्मणे प्रभवति कर्मन् + यत् न० त० ।
कर्मनिर्हे “अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विनेति”
ति० त० ।

अकर्मिन् अल्पलभ्यादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्मभावे
“कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोध्यव्यञ्च विकर्मणः । अक-
र्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिरिति” गीता अक-
र्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म अप्राशस्ये
न० न० । दुष्टकार्ये अकर्मादावभिरत इति स्मृतिः ।
न० व० । कार्यशून्ये त्रि० “अकर्मा दस्युरभित” इति वेदः ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरंशे परमात्मनि
“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्येत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
गीतादिकलाशून्ये, अवयवशून्ये च त्रि० ।

अकल्कनं त्रि० कल्कनं दम्भः न० व० । दम्भरहिते “अकल्कनो
निरारम्भः” इति गीता । वैद्यकौक्षीयधपाकविशेषः कल्कनं,
तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य व० कप् । अकल्ककोऽ-
प्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि कचित् पाठः ।

अकल्कास्त्री० न कल्कः सलोयस्य न० व० । निर्मलत्वेन
शुभायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिशून्ये त्रि० ।

अकल्यं त्रि० कलासु साधुः कला + यत् कल्यः निरामयः
न० त० । अस्वास्थ्यप्रवर्ति । कल्यते इति कल-यत् कल्यं
कल्पनीयं मिथ्याभूतं न० त० । सत्ये “अपि त्वनीनयदप-
नीताशेषमल्यमकल्यसन्ध इति दृशुः । अकल्यसन्धः
सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा त्रि० न कव्यते वर्ण्यते कव-आ न० त० । अवर्णनीये
“प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिरिति” वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यत्र
अलुक् स० । कारणानधीने अतर्कितोपनते । “कथमय-
मकस्माद्गगनचारिणामाकाशे कर्णध्वनिः श्रूयते” इति
नाटकम् । “सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते” इति
पक्षधरः । “अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चितेति”
हास्या० । पा० चार्वादिगणे तथा पाठाच्च न पञ्चमग्रा लृक्

तेन आपतितमवाद्यर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकोण्ड त्रि० न० त० । अनवसरे अदृष्टितकाले “तातस्त-
मकाण्डे एव प्राणहरप्रतीकारमुपलभमिति” काद० । अस्य
नि० एतदन्तर्भवमिति केचित् । व० । स्वप्नशून्ये दृष्टे पु० ।
अकाम त्रि० न कामयते काम-णिङ्-अच् । इच्छाशून्ये
“नाकामो दातुमर्हतीति” स्मृतिः । कामनाविषयफलानु-
सन्धायिनि । “अकामो विष्णुकामोवेति” स्मृतिः स्वर-
विकारशून्ये च । “भयादकामाऽपि हि दृष्टिविभ्रममिति”
शकु० ।

अकामतस् अ० अकाम + पञ्चमग्रास्तसि लृक् । अनिच्छात इत्यर्थे
“अकामतः कामचारे चारवद्वण्डमर्हतीति” स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चाष्टता-
हरणकाले विष्णुना च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राशनेन अमर-
णमित्य-सन्धेयम् । “अमृतास्वादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः
किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं यद्गतां यातं वदन्त्येके
इति” वृहत्स० । देहशून्ये त्रि० । परमात्मनि पु० ।
निष्कलस्याशरीरिण्यत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ + खरूपार्थे कार । अखरूपे वर्णे एवमिकारा-
दयोऽपि तत्तद्गुणस्वरूपेषु । कारः करणं न० व० । क्रिया-
रहिते त्रि० ।

अकारणं त्रि० नास्ति कारणं हेतुर्दृश्यं वा यस्य । हेतु-
रहिते उद्देश्यरहिते च “किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै-
रतये न दीयते” इति कसा० । “ततोऽकारणवैरी नः
“कारणादपरे परे इति” नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न०
त० । कारणभिन्ने “अकारणगुणोत्पन्ना” इति भाषा० ।

अकारिन् त्रि० क-णिनि न० त० । कर्त्तृभिन्ने, करणान्निरुक्ते च ।

अकापेण्यं त्रि० नास्ति कापेण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, कृपणता-
शून्ये च ।

अकार्यं न० अप्रशस्तं कार्यम् अप्राशस्येयं न० त० ।
कुत्सितकार्ये निषिद्धकार्ये च । “अकार्यमिव पश्यामि
स्वमांसमिव भोजने” । “किमकार्यं कदर्याणामिति”
हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने त्रि० ।

अकाल पु० अप्राशस्ये न० त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्मसु
पर्युदसयाऽभिहिते गुरुशुक्राद्यास्तकालादौ, स च मलमास,
गुरुशुक्रबाल्यवृद्धत्वास्तमय, सिंहमकरान्यतरशुक्रस्थिति, पूर्व-
राश्यानागतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्वराशिं संक्रमिष्यमाणाति
चारिगुरुकपक्षत्वय, वक्रगुरुकाष्टाविंशतिदिवस, भूमिकम्पा-
द्यद्भुतप्राङ्, सिंहादित्य, शुर्वादित्य, पौषमासचतुष्टयान्य-

तमेकद्वितितदधिकान्यतमदिनदृष्ट्याकालिकदृष्ट्युत्तरैकत्विसप्ता-
हान्यतमदिनादि, रूपो मलमासतत्त्वाद्युक्तः तत्तद्विहित-
कर्म्मसु पर्युदस्ततथाऽभिहितः कालः एतत्प्रमाणानि सप्रति
प्रसवं मलमासतत्त्वसङ्गसंचिन्नामण्यादौ द्रष्टव्यानि “अकाले
वीक्षितो विष्णुर्हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति” पु० । अप्राप्तः
अनुचितः कालः शा०त० । अप्राप्तकाले “नाकाले क्षियते
कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति” पुराणम् । “अकाल-
जलदोदय” इति रघुः । “अकालमृत्युहरण”मिति
तन्त्रम् । “वन्द्याधारस्नेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियापि हि दृष्टवैमकाले प्राणसंक्षय” इति याज्ञ० ।
“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृत”मिति,
वैद्य० । “नाकालदृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभ्रक्रियामिति”
स्मृतिः अनुचितकाले दृष्टाविति तदर्थः । “वरमे-
काङ्क्षतिः काले नाकाले लक्षकोटयः इति ति०त० ।
नास्ति कालोपाधिजन्यजातमल । जन्यशून्ये प्रलये ।
“अकालकालमेघमेदुरेति काद० । अप्राप्तः कालो यस्य
प्रादिभ्यः धातुजस्येति व० अन्यलोपश्च । अप्राप्तकाले
अनुचितकाले पदार्थे लि० । कालः कृष्णः न०त० । कृष्ण-
विरुद्धशुभ्रवर्णे पु० । कृष्णविरोधिषु भ्रत्ववति लि० ।
अकिञ्चन लि० नास्ति किञ्चन यस्य मयूर०त० । निर्धने,
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदा”मिति कुमा० । दरिद्रे,
“अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न
श्रिय” इति नैषधम् ।
अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तल् । संन्यासाङ्गे सर्व-
द्रव्यत्यागरूपे यमविशेषे “व्रतं दानं परिब्रज्या तपस्या
नियमस्थितिः । अहिंसाऽसूयतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यम”
इति स्मृतिः ब्रह्मा वेदमन्त्रः ईश्वरमननं वेत्यर्थः ।
निर्जनत्वे च । भावे त्व । तत्त्वार्थे न० । “स्थाने भवानेकनरा-
धिपः सदाकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्तोति” रघुः ।
अकिञ्चिज्ज्ञ लि० न किञ्चित् जानाति ज्ञा-क अत्राज्ञ-
भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनभिज्ञे, किञ्चिदज्ञान-
शून्ये, अल्पज्ञाने, ज्ञानशून्ये च ।
अकिञ्चित्कार लि० न किञ्चित् करोति क-अच् असमर्थ
स० । किञ्चिदकारके क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च ।
अनुष्ट लि० नास्ति कुण्ठा यस्य । प्रतिबन्धशून्ये, कर्म्म-
दक्षे च ।
अनुतोभय लि० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य मयू०स० । कुत-
श्चिदपि भयशून्ये ।

अनुप्य न० गुण्यते निखताव्यञ्जकतया—लज्जाकरत्वात् गुण-क्यप्
नि० कस्य पः कुण्यं रैत्यादि न०त० । स्वर्णे, रूपे च ।
अनुमार लि० न कुमारः । अतीतकौमारवस्थे तरुणे ।
अनुल लि० अप्रशस्तं कुलमस्य न० व० । अप्रशस्तकुले
“कुलान्यकुलतां यातीति” मनुः ।
अनुशल लि० न कुशलं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलयुक्ते ।
न०त० । कुशलविरोधिनि अभङ्गे न० । दक्षभिन्ने लि० ।
अकूपार पु० न कूपमृच्छति क-अण् । दृष्टृत्कच्छमे । न कुं
दृष्ट्वीं पिपूस्ति दृ-पालनपूरणयोः अण् बा०दीर्घः, न कुत्-
सितं पारं गन्व्यदेशो यस्य वा, दृ०दीर्घः । महापादे
समुद्रे, दूरगामिनि स्वर्ये च पु० । दृ० । अकूवारोऽप्यत्र ।
अकृत लि० क-कर्म्मणि क्त न०त० । कृतभिन्ने अन्यथाकृते ।
“कृताकृतावेक्षणादौ ब्रह्मा कृत्वक् निगुञ्जते” इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । “अकृतव्यूहाः पाणिनीया” इति परिभाषा ।
न कृतो व्यूहः विशेषेण जह्योयैः विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा
कृतमपि कार्यं नाशयन्तीति तदर्थः सि०कौ० । बलपूर्व-
कृते कृष्णलेख्यपत्तादौ च “सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्
मनुरब्रवीदिति” मनुः । “बलात् कुरुत पापानि सन्तु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुर-
ब्रवीदिति” नैषधम् । पुत्रिकात्वेन अकल्पितायां दुहितरि
स्त्री । “अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात्
सुतमिति” स्मृतिः । भावे क्त अभावार्थे न०त० । करणा-
भावे निवृत्तौ “नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कथनेति”
गीता ।
अकृतज्ञ लि० न कृतं जानाति ज्ञा-क असम०स० ।
कृतोपकाराकारके, कृतज्ञे, “आत्माराताः पूर्णकासाः
अकृतज्ञा गुरुद्रुह” इति भागवतम् ।
अकृतिन् लि० कृतमनेन कृत+इनि न०त० । कार्याक्षमे
क्रियासु पाटवरहिते ।
अकृत्य न० क-क्यप् अप्राशस्ये न०त० । दुष्टकार्ये चौर्या-
दिकरणे । न कृत्यमस्य० न० व० । कर्म्मरहिते लि० ।
अकृत्रिम लि० न कृत्रिमः न०त० । कृत्रिमभिन्ने स्वभावसिद्धे ।
“कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय” इति परि-
भाषा अकृत्रिमस्नेहरसातुषिद्धमिति ।
अकृत्वा अ० न कृत्वा न+क-क्ता । करणाननर्थ्ये “अकृत्वा
कुलसन्निवृत्तिमिति” मनुः ।
अकृत्यपच्य लि० अकृते ज्ञेये पच्यते पच-क्यप् ७त० ।
हृत्वाद्यकृते ज्ञेये पच्यमाने नीवारादौ यस्ये ।

अकृष्ण पु० नास्ति कृष्णः मलो यस्य । निष्कलङ्के चन्द्रे
 “चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्ण” इति श्रुतिः । न० त० । कृष्णत्व-
 विरोधिभूतत्वे पु० । तदति, शुद्धे च लि० । [पुण्यशीले ।
 अकृष्णकर्मन् लि० न कृष्णं शुद्धं कर्म यस्य । शुद्धकर्मकारिणि
 अक्रेतु पु० नास्ति क्रेतुश्चिह्नं यस्य । विज्ञरहिते अज्ञाने,
 “क्रेतुं कृण्वन्नक्रेतवे” इति वेदः य० (२६, ३७) अक्रेतवे
 अज्ञानायेति वेददीपः । विज्ञध्वजाभ्यां रहिते लि० ।
 अक्रौशल लि० न-कुशलः अकुशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-
 चो वा न दृढिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा दृढौ
 आक्रौशलोऽयम् । कुशलस्य भावः अण्+न० त० ।
 असौष्ठवे न० । [कायति कै क या । मातरि जनन्याम् ।
 अक्रा स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अन्व-किप् गतिः तस्यै
 अक्रत लि० अच्यते अन्ज-कर्मणि क्त । कताञ्जने, “अक्रां
 रिहारणां व्यन्तु वय इति” “अक्राः शर्करा उपदधा-
 तोति” च श्रुतिः परिमिते, व्याप्ते, सङ्कुले च ।
 अक्रु पु० अन्ज-तु नि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च “रुद्रं
 दिवा वर्ज्या रुद्रमक्रौ” इति वेदः ।
 अक्रन् न० अन्ज-बा० क्त । वर्मणि । [इति वेदः ।
 अक्र लि० अन्व गतौ रक् । स्थिरे । “उदु खर्वनवजा नाक्रः”
 अक्रम लि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमश्च वाऽस्य ।
 परिपाटीशून्ये त्यक्तक्रमे एककावे । “तच्चार्थक्रियाचारित्यं
 क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्नं न च क्रमाक्रमाभ्यामनृः प्रकारः
 समस्तीति” सर्वद० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-
 भावे घञ् अभावार्थे न० त० । क्रमणाभावे पु० । अ-
 व्ययीभावः । क्रमाभावे अव्य० ।
 अक्रान्ता स्त्री न क्रमते अ कण्टकावृत्तत्वात् क्रम-क्त न०
 त० । दृष्टव्यम् । क्रान्तिभिन्ने विद्युना क्रान्ते च लि० ।
 अक्रतु लि० नास्ति क्रतुर्गतिः संकल्पो वा यस्य । यत्तरहिते
 संकल्यरहिते च परमात्मनि पु० “न्यक्रतुर्न्यर्चिनो ऋध्रवाच”
 इति वेदः ।
 अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न० त० । क्रियाभावे “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्न साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति” च
 श्रुतिः । न० व० । कर्मशून्ये गुणादौ च लि० ।
 सर्वकर्मशून्ये परमात्मनि पु० । [वंशे क्षत्रियभेदे पु० ।
 अक्रूर लि० न क्रूरः । क्रूरभिन्ने सरले, खनामप्रसिद्धे वृष्णि-
 अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न० त० । क्रोधाभावे यस्यभेदे
 अहिंसा क्षान्तिरक्रोधः सत्यास्तेयापरिग्रहा” इति पुरा-

णम् । “अक्रोधं शिष्ययन्त्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति
 नैष० न० व० । क्रोधशून्ये लि० ।

अक्रम पु० न क्रमः अभावार्थे न० त० । अमाभावे । न०
 व० । अमशून्ये लि० ।

अक्रिष्ट क्रिय-भावे क्त न० व० । क्रेशरहिते कर्मादौ । क्रिय-
 कर्त्तरि क्त न० त० । आन्तभिन्ने लि० । [शून्ये लि० ।

अक्रेश पु० अभावार्थे न० त० । क्रेशाभावे । न० व० । क्रेश-
 अच व्याप्नो संहती च व्या० प० वेद । अक्षति अक्षणीति
 आक्षीत् आष्टाम् आक्षिष्टाम् आनक्षे । क्त अष्टः क्तिन्
 अष्टिः शष्ट अक्षणुवन् इ अक्षि-कनिन् अक्ष ।

अच न० अश्रुते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा
 अश-स । इन्द्रिये, “अक्षाणि पण्डितजना विदुरिन्द्रि-
 याणि” उ० नेत्रे, अधोक्षज इति । तस्ये (तुंते) सौवर्चले
 च । ज्योतिषोक्ते राशिचक्रावयवभेदे । “शङ्कुर्नरोना
 कथितः स एव खाड्गोद्भवेया विषुवद्दिनाङ्गे । नतिः
 पलोऽक्षश्च स एव तज्जैस्तलोद्धतियास्य स एव लम्ब इति”
 सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनाङ्गे खाड्गमेष्या
 नतिरूपे पलांशभेदे पु० । एतद्विरणम् भास्वराचार्येण
 प्रमिताक्षरायां स्वयमेव कृतम् । यथा “निरक्षदेशे (लङ्का-
 विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः
 क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवौ च
 क्षितिजसंज्ञे, अथ निरक्षदेशात् दृष्टा यथा यथा
 उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदग्ध्रुवसुच्चतं पश्यति
 तथा यैर्भागैर्ध्रुवउच्चतस्तैरेव भागैः अक्षसंज्ञैः खखस्तिक्तात्
 दक्षिणतोविषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति” । “चन्द्रांश्च १२
 निम्ना पलभार्जिता च लङ्कावधिः स्यादिह दक्षिणोऽक्षः” इति
 भास्वती । “उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा
 स्याद्वत्तद्वत्तमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोच्चतं क्षितेस्तद-
 न्तरे योजनजाः पलांशका इति सिद्धान्तशि० गोलाध्यायः
 यदि भूपरिधि (४८६७) योजनैश्चक्रांशाः (३६०) लभ्यन्ते
 तदापसारयोजनैः किमिति, यद्वृक्षपरिधिना (३६०) भूप-
 रिधिः (४८६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, तैराशिकेन
 फलं निरक्षदेशलङ्कास्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, सुयमेव
 प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् ।
 “योजनसंख्या भांशै (३६०) गुणिता स्वपरिधि (४८६७)
 कृता भवन्यंशाः (अक्षांशाः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ
 कक्षायां (चक्ष ३६० कक्षायां) वा योजनानि
 न व्यस्तमिति” । व्यस्तमिति भूपरिधिगुणिता भांशकृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेयात्
क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुस्तत्र नवतिः पक्षांशाः
(अक्षांशाः) इति च तत्रैवोक्तम् । पाशके कर्षपरिभाषे
च न० विभोतकष्टे (ययडा) तृषे, आत्मनि रुद्राक्षे सपे
जाताम्ने गरुडे च पु० । तत्र रुद्राक्षे अक्षमाला ।
कर्षे अनुभवति धाराभिरक्षमालाभिरिति, विभोतके “यथा
वै द्वे आमलके, द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ इति” श्रुतिः ।
व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणस्तुतभेदे पु० । तत्कथा
रामा० सु० ४३ अ० ।

अक्षक पु० अक्षइव कायाति कै-क । तिनिगष्टे । स्वार्थे-
कम् । अक्षशब्दार्थे प्रकृतिलिङ्गम् । [कन् ! तत्रैव ।
अक्षकूट पु० अक्षस्य चक्षुषः कूटइव । नेत्रतारायां, स्वार्थे
अक्षक्षेत्रे न० अक्षनिमित्तं क्षेत्रम् शा०त० । ज्योतिषोक्तेषु
अक्षसाधनार्थं क्षेत्रतया कल्पितेषु अक्षभवेषु अटसु क्षेत्रेषु ।
तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये दर्शितानि यथा ।
“भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुली ना कर्णोऽक्षकर्णः । खलु भूलमेतत्
क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां विद्येव मानार्थयशःसुखा-
नाम् ॥ लम्बज्या कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रि-
भुजे २ विभज्या । कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णो-
ऽपका च विभुजं तथेदम् ३ ॥ तथैव कोटिः समष्टतशङ्कु-
रथा भुजस्तद्वृत्तिरत्र कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना च कर्णः
कुज्योनिता तद्वृत्तिरत्र कोटिः ५ ॥ अपादिखण्डं कथिता च
कोटिरुत्तना दोः अवणोऽपमज्या ६ । उद्भूतना कोटि-
रथापकापखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या ७ ॥ खण्डं
यदूर्ध्वं समष्टतशङ्कुं यत्सङ्घतेस्तावथ कोटिकर्णौ । अपादि-
खण्डं भुज ८ एवमष्टौ क्षेत्राण्यमून्यक्षभवानि तावत् ॥”
क्षेत्राणि ३ श्येत्, “तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्वृत्तसम्पा-
तादधो यावत्क्षेत्रः क्षितिजसमस्तत्रपर्यन्तः सा तत्र कोटिः,
लम्बनिपातकुमध्ययोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्या-
क्षम्बापगामिस्त्रित्वं त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमप्यक्षक्षेत्रम्,
इष्टाहोरात्रवृत्तं यत्र क्षितिजे लग्नं तस्य प्राक् स्वस्ति-
कस्य चान्तरमया (चापांशाः) तेषां ज्याऽप्या तावती च
प्रत्यक्षक्षितिजे अपाप्रयोर्निवृद्धं स्त्रित्वसुदयास्तसूत्रम् अहो-
रात्रवृत्तोन्मण्डलसम्पातस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदनन्तरं सा
क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अप्या कर्णः, तदप्ययोरन्तरं
सा कुज्या स भुजः इदमक्षक्षेत्रं, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डल-
सम्पातादधोवर्तमानः, समवृत्तशङ्कुः सा कोटिः, अप्या भुजः,
अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डकं तद्वृत्तिः कर्णः, इदमक्षक्षेत्रम्,

तथा कुज्योनिता तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्यार्ध्वं सा कोटिः,
उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तशङ्कुः कर्णः, इदमक्ष-
क्षेत्रम्, तथाहोरात्रोन्मण्डलयोः सम्पातादधोवर्तमानः उन्मण्डल-
शङ्कुः स भुजः, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्म-
ण्डलशङ्कुः भूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदनन्तरं तदप्यादि-
खण्डं सा तत्र कोटिः, इदमक्षक्षेत्रं, तथोन्मण्डलशङ्कुः कोटिः,
शङ्कुः भूलादयास्तसूत्रदेरन्तरमप्याप्यखण्डं स भुजः, कोटि-
भुजाप्ययोरन्तरसूत्रं सा कुज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,
तथोन्मण्डलशङ्कुना हीनः समशङ्कुस्तत्रमण्डलोर्ध्वं खण्डं
सा कोटिः, कुज्योना तद्वृत्तिस्तद्वृत्तेर्ध्वं खण्डं स कर्णः,
अप्यादिखण्डं स भुजः, इदमक्षक्षेत्रम् एतान्यष्टौ तावत्क्षिति-
तानि एवमन्यान्यपि भवन्ति ।

अक्षज न० अक्षात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-ड ।
इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पत्तौ प्रत्यक्षज्ञाने वज्जे अस्थिररूपा-
यवजातत्वात्तस्य तन्नामत्वम् । प्रागुक्ताकार्यजाते त्रि० ।
ज्योतिषोक्ते अक्षभवे क्षेत्रादौ च ।

अक्षणिक् त्रि० न क्षणिकं न० । स्थिरे निश्चले च । “हरि-
वीक्षणक्षणिकचक्षुषेति” भाषः । अक्षणिकचक्षुषा स्थिर-
दृष्ट्या स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः इति मल्लिनाथः ।

अक्षपत् त्रि० अक्षअस्यास्ति मतप् मस्य वः । नेत्रयुक्ते “पश्य-
दक्षणाक्ष विवेद” इति “अक्षखलः कर्मवन्तः समर्था”
इति च वेदः ।

अक्षत पु० व० न क्षताः । “अक्षताश्च यथाः प्रोक्ता इति का०
स्मृत्युक्ते यथे । न पुंसकमिति केचित् “दूर्वाक्षतानि” चेति
पुराणम् । तण्डुले, “अक्षतैर्नास्त्र्येद्विष्णुं न तुलस्या विना-
यकमिति” तन्त्रम् । शस्यमात्रे न० । जययुक्तभिन्ने उत्-
कर्षाश्विते अविदारिते च त्रि० । “अक्षता वा क्षता वा
पीति” मनुः । क्षण-भावे क्त न०त० । क्षयाभावे न० ।
“अक्षतञ्चारिष्टं वा स्तु” इति आह्वयिप्रसमीपे कृतकर्मणो-
ऽक्षयप्रार्थना ।

अक्षदर्शक पु० अक्षाणामुपगमादानादिव्यवहाराणां दर्शकः
दृश-शुल् ईत० । विवादनिर्योर्तिर धर्माधिकरणाध्यक्षे ।
द्यतदर्शके त्रि० ।

अक्षदृश् पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृश-किन् कृतम् ।
अक्षदर्शकशब्दार्थे । अक्षार्थद्वयि त्रि० ।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-णिनि ३त० । पाशकादि-
द्युतकोड़ाकारके । [कारके ।

अक्षद्य त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-किप् ऊट् । पाशकादिद्युत-

अञ्जद्युत न० अञ्जद्युतम् इत० । पाशकादिक्लोडायाम् ।
अञ्जद्युतादि पु० ब० । “निर्हसे ऽञ्जद्युतादिभ्य” इति पाणिन्युक्ते
ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अञ्जद्युत, जानुप्रहृत-
जङ्घामहृत जङ्घामहृत, पादस्वेदन, कण्ठकर्महन, गतानु-
गत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अञ्जद्युतेन
निर्हसम् अञ्जद्युतिकं वैरमित्यादि ।

अञ्जधर पु० अञ्जं चक्रं रथावयवं तत्कालकमिव कण्ठकं वा
धरति छ-अच् इत० । विष्णो चक्रं शाखोटकण्ठे च
चक्रधारकमात्रे त्रि० । [समा० । चक्राग्रे चक्रभारे च ।

अञ्जधूर् स्त्री० अञ्जस्य चक्रस्य धूर्त्वं भारोवा इत० न अ
अञ्जधूर्त्वे त्रि० अञ्जे तद्देवने धूर्त्तः । द्यूतकुशले द्यूत-
कारिणि च (जुयारि) । [शकटवाहनकर्त्तरि वृषे ।

अञ्जधूर्त्तिल पु० अञ्जस्य शकटस्य धूर्त्तिं भारं लाति ला-क ।
अञ्जन् न० अञ्ज-बाहु० कनिन् । नेत्रे “दक्षिणे ऽञ्जन् इति
वृह० उप० “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्रा” इति वेदः ।

अञ्ज(त्ति)पटल न० अञ्जः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् ।
नेत्रस्यावरके कोशभेदे नेत्ररोगभेदे (क्षानि) च । पटलस्य-
रोगभेदादि श्रुत्युक्ते उक्तं यथा

“मसूरदलमात्रान् पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलि-
ङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाच्छोर्वा-
हेन विवराकृतम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुरनयन
चिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् धोरान् पट् च पट् च
पृचक्ष्महे । पटलानुपविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥
शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले
दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि
सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं
गते । सन्निकाः मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च
विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि
मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गौर-
विभ्रमात् । यत्नवानपि चात्थर्थं सूक्ष्मोपाशं न पश्यति ॥
ऊर्ध्वं पश्यति नाभस्तात्तृतीयं पटलं गते । महान्यपि च
रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि
विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बली-
यसि ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्व-
स्थिते तथा दोषे ऽपार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते
दोषे सङ्कलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते

द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्द्विधा चानवस्थिते । तिमि-
राख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं
लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे
महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनत्तावन्तारिक्षे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव
लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः” इति ।

अञ्जाणां व्यवहाराणां पटलमस्यस्य अच् इत० । अञ्ज-
दर्शके धर्माध्यक्षे पु० ।

अञ्जपरि अव्य० अञ्जेण पाशकेन विपरीतं दृश्यम् । अञ्ज-
शलाकोत्यादिना परिष्ठा अव्य० । पाशकक्लोडायां यथा
गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

अञ्जपाटक पु० अञ्जे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-
ण्वल् । व्यवहारनिर्णेतारि धर्माध्यक्षे ।

अञ्जपाद पु० अञ्जं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य ।
न्यायसूत्रकारके गौतमे सुनौ, स हि स्वमतद्रूपकस्य व्यासस्य
सुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रिज्ञाय पश्चात्
व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाशय तं दृष्टवानिति
पौराणिकी कथा । “अञ्जपादप्रणीते च काण्डादे सांख्य-
योगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति” पद्मपुराणम् ।
अञ्जपीडा स्त्री० अञ्जमिन्द्रियं रसनारूपं पीडयति आस्वा-
दनात् पीड-अच् । यवतिक्कालतायाम् । पीड-भावे अङ्+
इत० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अञ्जम त्रि० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे ।
क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्या-
याम् स्त्री । “अञ्जमा भवतः क्रोधमिति” भारतम् ।
न० ब० । क्षमारहिते त्रि० ।

अञ्जमाला स्त्री अञ्जाणां रुद्राञ्जाणां माला । रुद्राञ्ज
वीजप्रथितमालायाम् । अकारादिकारान्तः अञ्ज स्तत्कता
तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त० । एकपञ्चाशद्वर्ण-
मालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिप्रथितायाम्
वाह्यमालायाम् “शेव्यमाणपुष्करवीजं मय्यमनाञ्ज माल-
मिति” काद० । “विमानमच्छस्फटिकाञ्जमालयेति” माघः ।
तद्विवरणम् । “क्रमोत्क्रमगते माला माहकार्णे क्षमेरुके ।
लावसानैः साष्टवर्गैरन्यजनकर्मणीति” सनत्कुमारीये ।
“पद्मवीजादिभिर्माला वरिह्यानि शृणुष्व ताः । रुद्राञ्जशङ्ख-
पद्माञ्जपुत्रजीवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णै-
र्विद्रुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याञ्जमालि-
केति” तन्त्रसारे एतद्विस्तारस्तत्प्रमाणान्तर्गतः । अञ्जस्य

नक्षत्रचक्रस्य मालेव भूषणत्वात् । अरुन्धत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्तर्षिमण्डलचक्रे वसिष्ठसमीपे-
मालारूपेण वर्तते सर्वेभ्यश्च उज्ज्वलत्वात्तस्या मालारूपेण
स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूषणत्वम् ।

अञ्चय त्वि० नास्ति क्षयोऽस्य । क्षयरहिते सर्वदा वर्त्तमाने
“गयायामञ्चयवटे पितृणां दत्तमञ्चयमिति” वायुपुराणम्
“अभिजिहोहिणोदये यदत्र दीयते जन्तोस्तदञ्चयमुदा-
हृतमिति” स्मृतिः । परमात्मनि पु० । क्षयोवासः,
तच्छून्ये अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अञ्चयं पुण्य-
मत्रास्ति अच् । अञ्चयपुण्यसाधने तिथिभेदे च “अमा वै
सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अञ्च-
यादपि चाक्षयेति” भविष्यपुराणम् ।

अञ्चयतृतीया स्त्री कर्म० । वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम् ।
“वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका । अञ्चया सा
तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्यां दानादिकं
सर्वमञ्चयं समुदाहृतमिति” । “या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे
मासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया लोके त्विदशैरभिवन्दि-
तेति” च भविष्यपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽ-
ञ्चयसंज्ञितेति” स्कन्दपुराणम् ।

अञ्चय्य त्वि० चेत् शक्यं क्षि-यत् नि० न०त० । क्षयानर्हे ।
अञ्चये च “तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यञ्चय्यमुपतिष्ठतामिति” वायु०
अञ्चय्योदक न० नक्षय्य मञ्चय्य सुदकं यत्र आङ्गे पिण्ड-
दानानन्तरं देवे मधुतिर्लभन्विते उदके । “अञ्चय्योदक
दानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पृच्छैव नित्यं तत् कुत्थात् न
चतुर्थ्यां कदाचनेति” छन्दोगप० ।

अञ्चर न० न चरतीति चर-चलने अच् न०त० । परम-
ब्रह्मणि कूटस्थे चैतन्ये “अञ्चरं परमं ब्रह्मेति” गीता ।
क्रियाशून्ये त्वि० जीवे परमात्मनि च पु० । “चरः सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोऽञ्चर उच्यते इति “यस्मात् चरमतीतो-
ऽहमञ्चरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तम इति” च गीता । चरणान्मूत्रे स्थिरे त्वि० ।
अञ्जुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अश-सरन् । अकारादि-
वर्णे न० “अञ्चराणामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य चेति”
गीता । वर्णकारकलिपिसन्निवेशे, “अञ्चरं वर्णनिर्मात्रं
वर्णमञ्चरं विदुः । अञ्चरं न चरं विद्यादञ्जुतेर्वा सरे-
ऽञ्चरमिति” उष्णल० । उदके भोजे च न० ।

अञ्चरचण त्वि० अञ्चरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अञ्चर-
चणम् । लेखनाजीवके । [च(च)ञ्चुप् । लेखनाजीवके ।

अञ्चर(चु)चञ्चु त्वि० अञ्चरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अञ्चर-
अञ्चरच्छन्दस् न० अञ्चरेण वर्णसंख्यया कृतं छन्दः । वर्ण-
वृत्ते “छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्तं जातिरिति द्विधा वृत्त-
मञ्चरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति” छन्दोम०
तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम् । अञ्चरं निखलं छन्दोऽभि-
प्रायोऽस्य व० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये त्वि० ।

अञ्चरजननी स्त्री अञ्चराणां जननीव । लेखन्याम् (कलम्) ।
अञ्चरजीवक त्वि० अञ्चरेण तक्षिपिलेखनेन जीवति जीव-
णम् ३त० । अञ्चरलेखनोपजीवके ।

अञ्चरतूलिका स्त्री अञ्चराणां तक्षिपिलेखनानां तूलिकेव
साधनत्वात् । लेखन्याम् (कलम्) ।

अञ्चरन्यास पु० अञ्चराणि तत्कारकाकारविशेषा म्थस्यने
अत्र+नि+अस-आधारे घञ् इत० । लिप्याम्,
पत्रिकायाम् । भावे घञ् इत० । अञ्चरस्मारकरेखा-
द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्पर्शपूर्णकं तत्तदञ्च-
राणां स्मरणोच्चारणरूपे तन्वप्रसिद्धे वर्णन्यासे, “सर्विन्दून्
वा न्यसेदेतान् निर्विन्दून् वा यथाक्रममिति” तन्वम् ।
विस्तारः साहकाशार्थे द्रष्टव्यः । अञ्चरविन्यासो-
ऽप्युक्तार्थेषु । [पयोऽस्य । लिपिलेखनोपजीविनि ।

अञ्चरजीविक त्वि० अञ्चरं तक्षिपिलेखनं जीविका वर्त्तनो-
अञ्चरजीविन् त्वि० अञ्चरेण तक्षिपिलेखनेन जीवति जीव-
णिनि ३त० । अञ्चरलेखनेन वृत्तिनिर्वाहकारके । स्त्रियां
ङीप् ।

अञ्चरमुख त्वि० अञ्चराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे
यस्य । शास्त्राभिज्ञे अञ्चराभिज्ञे च इत० । अकाररूपे वर्णे न०

अञ्चरशस् अञ्च० अञ्चरमञ्चरमिति वीक्षाय कारके शस् ।
प्रत्यञ्चरमित्यर्थे, “पञ्च अञ्चरशः इति” ऋह्यम् ।

अञ्चरसंस्थान न० अञ्चराणां तत्कारकरेखाविशेषाणां
संस्थानमत्र व० । वर्णकारक-रेखाविशेषयुक्त-लिप्याम् ।
“लिखिताञ्चरसंस्थानमित्यमरः” ।

अञ्चराङ्ग न० अञ्चराणामङ्गं तत्कारकरेखाविशेषाणामवयवः
इत० । लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च ।

अञ्चराज पु० अञ्चरेण तत्क्रीडया राजेव । द्यूतासक्ते ।
अञ्चरी स्त्री अञ्जुते गगनाभोगं मेघैः अश-सरन् गौ०
ङीप् । वर्णायाम्

अञ्चवती स्त्री अञ्चा पाशकाः साधनत्वेन विद्यान्तेऽत्र अञ्च-
मत्प मस्य वः ङीप् । द्यूतक्रीडायाम् ।

अञ्चवाट पु० अञ्चाणां पाशकक्रीडानां वाटः वासस्थायम् ।

द्युतस्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्र
क्षुब्धस्थानस्यैव वाटः । मङ्गलौ तत्र हि रथचक्रक्षुब्ध-
पांशुसदृशपांशुमन्वात् तत्सदृशत्वम् ।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रीडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-
किप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्तादयो
ऽप्यत्र । स्त्रियाम् अक्षवेत्त्री ।

अक्षविद्या स्त्री ईत० । पाशकादिद्युतविद्यायाम् ।

अक्षवृत्तं न० अक्षं राशिचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोण
मून्यं जेतम् । राशिचक्ररूपे वृत्तजेते । अक्षे पाशक
क्रीडायां वृत्तः व्यापृतः ७त० । पाशकक्रीडासक्ते “यदक्ष-
वृत्तमनु दक्षं न एतदिति” श्रुतिः । [द्युतक्रीडाकृशये ।

अक्षशौण्ड पु० अक्षेषु तत्क्रीडायां शौण्डः प्रवीणः ७त० ।

अक्षसूत्रं न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रय
साधने सूत्रे “साक्षसूत्रकमण्डलुरिति” पुराणम् ।

अक्षायकीलकं न० अक्षस्य रथनाभिजेटस्यापनङ्गं कीलकम् ।
ईत० । चक्रनाभिजेत्याग्रप्रोते कीलके ।

अक्षानहं न० अक्षे चक्रे आनहृते बध्यते आ+नह-
किप् । चक्रसंबन्धे काष्ठभेदे । “अक्षानहो नहृतनीत
सौम्या” इति वेदः । [क्रोधे च । न० ब० । क्षमाश्रये त्रि० ।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम+क्षन् विरोध्यर्थे न० त० । ईर्ष्यायां,

अक्षारलवणं त्रि० कारणे उपरमृत्तिकया निर्वृत्तं अण्
क्षारं क्षत्तिमं लवणं न० त० । अक्षत्तिमलवणे “सुन्य-
क्षानि पयः सोमोमांसं यज्ञानुपाकृतम् । अक्षारलवणञ्चै-
वेति” मनुः । “चतुर्थकालमग्नीयादक्षारलवणं तथेति”
मनुः अक्षारलवणमक्षत्तिमलवणमिति प्राय० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैन्धवलवणे न० । “नैतस्यां रात्रावक्षं
पथेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाक्षानिः सुहृद्दशरात्रं महा-
शुद्धिति, आश्वनायनमष्टहृत् । अक्षारलवणं क्षार-
मृत्तिकादि-क्षतलवणभिज्ञं सैन्धवं सम्भारि वेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोष्ठतश्चैव धान्यमुक्तास्त्रिलायवाः । सासुद्रं
सैन्धवाश्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्” इति ऋतुक्रो गोष्ठतादि-
व्यगणे च ।

अक्षावपनं न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यक्षान्
आ+वप-आधारे ल्युट् ईत० । पाशकपातनाधारे फलके ।

अक्षावली स्त्री ई० त० । जपसाधन-रुद्राक्षबीजावली जप-
मालायाम् “रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती” तिकाद०

अक्षावापं त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+
वप-अण् उप० स० । द्यूतकारके, तदध्यक्षे च ।

अक्षि न० अश्रुते विषयान् अश-क्षि । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये
तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्वथादिसंज्ञतमन्ये-
षान्तु सर्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्त
बद्धब्रीहेः स्वाङ्गपरत्वे वज्रान्ता पद्माक्षः पद्माक्षी, अस्त्राङ्ग-
परत्वे अजन्ता दीर्घाक्षा वेषुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्ता
प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्ता गवाक्षः ।
इदञ्च शब्दादिषु बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये
रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलकेऽधिष्ठितं किञ्चित्
वस्तु । तैजसत्वाच्चास्य स्वर्यादिकिरणवदाशुदूरपर्यन्ता-
नुधावनमागमनञ्च । तच्च परमाणुतुल्यमिति नैयायि-
दयः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः । उभयमते-
ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता । तदाधारगोलके द्वे बाह्ये
आन्तरिण्ये च चत्वारि कोशवत् पटलानि, सांसादयः पञ्चांगाः,
पञ्चादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति । तद्विरणं
यथा “विद्यादृष्टिङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुलोदरसम्भितम् । दृष्टुलं
सर्वतः सार्द्धं भिषगनयनबुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोक्षनाकारं
सर्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवो, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् कृष्णं,
सितं जलात् ॥ आकाशादनुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे ।
दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथावादीद्विशारदः ॥ नेत्रायामत्रि-
भागस्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं
दृष्टिविशारदाः ॥ मण्डलानि च सर्व्वेऽपि पटलानि च
लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
पञ्चवर्त्मस्येतद्वर्त्मदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्व्वान्तु
तन्मध्यासत्वारोऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पञ्चवर्त्मगतः सन्निवर्त्म
शुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्तन्व्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनीनकगतः षष्ठ्यापाङ्गुलः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले
विद्याञ्चत्वार्यन्यानि चाक्षणि । जायते तिसरं येषु
व्याधिः परमदारुणः । तेजोजलान्त्रितं बाह्यं तेजन्वत्
पिथिताश्रितम् ॥ मेदस्सृतीयं पटलमाश्रितमन्वक्षि चापरम् ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते इति श्रुते ॥

अक्षिकं पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन् । रङ्गनद्रुमे
(आतद्रुच) । [तारायाञ्च ।

अक्षिकूटकं न० अक्षिः कूट इव कन् । नेत्रगोलके नेत्र-
क्षिगते त्रि० अक्षि गतः सर्व्वदाभावनावशादक्षरसंज्ञ-
कतोऽपि उपस्थित इव । द्वेष्टे शलौ नेत्रगोचरे च ।

“त्वयि किलाक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै० । [तुल्यत्वम् ।

अक्षितरं न० अक्षीव तरति तृ-अच् । जले निर्मलत्वाच्चेव
अक्षिभू स्त्री अक्षिः भूर्विषयः । मङ्गलोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टस्तुन एव सत्यतासंवादितया तस्य सत्यत्वम् ।
 “सत्यस्याक्षिभवे यथा, इति श्रुतिः । [वृत्ते ।
 अक्षिभेषज न० इत० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोभ्र-
 अक्षिभ्रव न० भ्रुवौ च अक्षिणौ च समा० इ० । राजदन्तादि०
 अक्षिशब्दस्य बहुवचनत्वे ऽपि पूर्व्वनि० अचसमा० । भ्रूनेत्र-
 संवाते “सौमित्रिरक्षिभ्रुवसृज्जिह्वान” इति भंडुः ।
 अक्षिव पु० अक्षि वाति प्रोक्षति अक्षनेन वा-क । (सजना)
 शोभाञ्जनवृत्ते सामुद्रलवणे च ।
 अक्षिविकृणित न० अक्ष्णः विकृणितं लज्जादिना सम्यक्
 प्रसाराभावात् सङ्कोचोयत्व । अपाङ्गदर्शने कटाक्षपाते
 अक्षीव न० न क्षीयते माद्यति क्षीव-क, क्त वा न० त० ।
 शोभाञ्जने (सजना) सामुद्रलवणे च । मत्तभिन्ने त्रि० ।
 बालोयमित्यन्ये । [इति वेदः ।
 अक्षु न० अक्ष-उ । शीघ्रे । “जूर्णो मनुवाहंसोयजना”
 अक्षुध्य त्रि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्-यत् । क्षुधाभावसाधने
 द्रव्ये । “अक्षुध्या अक्षुध्यास्ते गृहामास्मद्विभीतनेति” वेदः ।
 अक्षेत्र न० अप्रशस्तं क्षेत्रं न० त० । शस्यानुत्पादके क्षेत्रे
 उपदेशानर्हे शिष्ये, अपात्रे च । “अक्षेत्रे वीजसुत-
 सृष्टमन्तरैव विनश्यतीति” उरा० ।
 अक्षेत्रविद् त्रि० क्षेत्रं देहतत्त्वं तत्त्वतो न जानाति विद-किप्
 अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिज्ञे आत्मत्वेन देहाभिमानिन
 जीवे । “अक्षेत्रविद् क्षेत्रमिदं ह्यग्राट् प्रैति क्षेत्रविदा-
 रुशिष्ट” इति वेदः ।
 अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्रं शस्योत्पत्तिस्थानं कलत्रं वा मत्वर्थे इति
 न० त० । क्षेत्रसामभिज्ञे । “येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः
 परक्षेत्रे प्रवापिन इति” श्रुतिः ।
 अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकक्षेव उटानि पर्यायस्य
 वा । पर्व्वतीयपीलुभेदे (आखरोट) सार्धे कन् तलैव ।
 अक्षोड पु० अक्ष-ओड अक्षः विभीतक इव ओडति पलैः सं-
 हन्यते उड-अच् वा । पर्व्वतीयपीलुवृत्ते (आखरोट)
 सार्धे कन् तलैव ।
 अक्षोभ्य त्रि० क्षोभ्यते विचाल्यते क्षुभ-णिच् कर्म्मणि यत् न०
 त० । अमयितुमशक्ये “इच्छाकुबलमक्षोभ्यमिति” उरा० ।
 तन्त्रोक्ते द्वितीयविद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरशि
 नागरूपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । “अक्षोभ्योऽस्याऋषिः
 प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।
 अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म्म० ।
 तन्त्रोक्ते कवचभेदे तच्च तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री जहः समूहः संविकल्पकज्ञानं वा सोऽस्या-
 मस्ति इति, अक्षाणां स्थानां सर्व्वेधाभिन्द्रियाणाम् “वा
 जह्नी णत्वं वृद्धिश्च । रथगजतरङ्गपदाति-संख्याविशेषा-
 न्विते सेनासमूहे । “अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या चाष्टभिः
 शतैः । संयुक्ताणि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ।
 एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्त्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः
 सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञै-
 र्विना रथ्यतरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि न
 वैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति ।
 रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथवाहकाश्च-
 भिक्षाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०८२५० ।
 अक्ष्ण त्रि० अक्षुते व्याप्रेति अश-कृञ् । व्यापके अखण्डे
 काले न० अक्ष्णया दक्षिणेऽसे अ्रेण्यां अ्रेण्यामंसे, इति वेदः ।
 अखट्ट पु० खट्ट-अच् न० त० । प्रियालवृत्ते (प्रियासाल)
 अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न० त० वा डीप् । अशिष्टव्यवहारे ।
 अखण्ड त्रि० खडि-घञ् न० त० । संपूर्णे, सकले “अख-
 ण्डसाम्राज्यपतितत्वमेतीति” जातकम् खण्डभिन्ने पु० न० ।
 अखण्डन पु० न खण्डयते निरवयवत्वात् खडि-ल्युट् न० त०
 खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्णे त्रि० । [च ।
 अखण्डित त्रि० खडि-क्त न० त० । सम्पूर्णं, “खण्डितभिन्ने
 अखण्डितर्त्तु पु० अखण्डितः कृतः तत्सम्पत् पुष्पादि-
 प्रसररूपा यत् पुष्पादि-सर्व्वसम्पद्युक्ते कृतकाले ।
 अखलीकार पु० न खलः अखलस्तस्य कारः अखल-
 चि-क-घञ् । सप्रयोजनताविधाने अखलान्यथासम्पादने ।
 अखेटिक पु० न खेटत्यस्मात् खिट-भये भिक्न । वृक्षमात्रे ।
 अखात पु० न खन-क्त न० त० । देवखाते, मनुष्याद्यखाते
 च । खातभिन्ने त्रि० । “खातमखातमुत सक्तमिति” वेदः ।
 अखाद्य त्रि० खाद्य-अर्हार्थे यद्यत् न० त० । भोजनानर्हे
 गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।
 अखिद्र त्रि० खिद्र-रक् न० त० । खेदरहिते “मरुतोयातेमखि
 द्रयामभिरिति” वेदः ।
 अखिन्न त्रि० खिद्र-भावे क्त त० ब० । क्षेप्यरहिते अनाया-
 समध्ये कर्म्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त
 न० त० । अक्षिष्टे ।
 अखिल त्रि० न खिल्यते न कणशयादीयते खिल-क
 न० त० । समये । खिलभिन्ने कष्टभ्रम्रादौ स्त्री ।
 नास्ति खिलमवशिष्टं यस्य शेषशून्यं “वेदोऽखिलो धर्म-
 मूलं श्रुतिशीले च तद्विदामिति” मनुः । तेन सिंहाय

पैत्र्यमखिलं चारिमण्डलमिति" रघुः । "न निशाखिल-
यापि वापिका प्रससादं यत्किञ्चैव मानिनोति" नै० ।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
ल्युट् अङ्गनम् असुन् अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ भ्वादि० पर० पटादि । अगति आगीत् । अग-
अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त० । वृत्ते, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि श्रृङ्गादौ लि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । स्वर्थे तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्धः ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भौमादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्य भट्ट
मते तु पृथिव्याएव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् स्वर्गप्रत्य
न गतिमत्त्वम् । सप्रसङ्गायाञ्च कुलाचलानां सप्रत्येन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ पु० गम-वा० ग न०त० । वृत्ते ।

अगज न० अगात् पर्वतशिलातो जायते जन-ड । शिला-
जतुद्रव्ये । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अगण्य लि० गणयितुमशक्यम् । गण-शक्यार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असंख्ये । "गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभि-
रिति" । अर्हे यत् न०त० । गणनानर्हे, अकिञ्चित्करे लि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायाभावे । बद्ध० ।
गतिगून्त्ये, उपायगून्त्ये च लि० । स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप्
तलैवार्थे लि० "भामगतिकमिति" शङ्कराचार्यः ।

अगद पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५ व० । औषधे
६ व० । "औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" पुराणम् । रोगगून्त्ये लि० ।
गद-भाषणे अच्-न०त० । अक्षयके लि० । [दीत् ।

अगद नीरेगत्वे कण्डू० पर० । अगद्यति आगद्यीत्-आग-
अगदङ्कार पु० अगदं करोति अगद+ङ-अण् सम् च ।
वैद्ये । [न्तिर लि० ।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृत्ते । अग-
अगम्य लि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानर्हे
"अगम्या सा भवसत्त्वयत्नाभूत् स महारण इति" चण्डी ।
अन्यजातिस्त्रियां स्त्री । "अगम्यां च स्त्रियं गत्येति"
"अगम्यागमनश्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति" च श्रुतिः
दुर्वाध्ये "योगिनामप्यगम्योऽसाविति" पुराणम् ।

अगरी स्त्री नास्ति गरी विषं यस्याः ५ व० गौ० ङीष् । मूषिक-
विषहारिणि देवताडवृत्ते । विषहारिणि द्रव्यमात्रे लि० ।
अगरु न० न गिरति गृ-ड न०त० । स्वनामप्रसिद्धे अगुरु-

चन्दने । "कौसुमस्तजमेताञ्च चन्दनागरुचर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागुरु" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित लि० न०त० । निन्दितभक्षे शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
क्षे हंसयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति" श्रुतिः ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलम् असप्रति अस्-क्तिच् शक-
न्वादि० । अगस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यसत्रापत्न्यानि ब्रह्म
यजोक्तुः । तद्गोत्रापत्येषु च० व० । तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिण्यां
दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्वे
दृष्टाभरसमुर्वशीम् रेतस्त्वन्द तत् कुम्भे न्यतद्वाशतीवरे
तेनैव तु मूर्ध्ने न योय्य वनौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च
तावृषी संवभूवतुः । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले
स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः संभवर्षिसप्तमः । कुम्भे-
त्वगस्त्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः जण्मात्रे महातपाः इति" पुराणम् । तस्य
च विन्ध्याचलस्तन्मनकथा काशीस्थलेऽनुसन्धेया । दृष्ट-
संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणसत्रां ताराख्येण स्थिति-
रुक्ता तच्च अगस्त्यचारश्चे द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुष्टव्यः शाक० त० । वक्रष्टके ।
अगस्तिद्रुत्वादयोप्यत्र ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्थायति स्तन्नाति स्तै-क ।
अगस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यचरितामाशां प्रतस्थे दिग्-
जिगोपयेति" रघुः । यस्का० यज् । आगस्त्यस्तदपत्ये ।

अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्यस्य चारः
शुभाशुभसूचकगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अगस्त्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यमस्तम्भयद्यच्च तस्योदयः
अयताम्" इत्युपक्रमः । "उदये च पुनरेरगस्त्यनाम्नः कु-समा-
योगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रस्मूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पान्थ द्वयाधिष्ठितचक्रवाकामा-
पुष्पतो सस्वनहंसपङ्क्तिम् । तांस्त्वरक्तोत्कषितापदन्ती
विभाति योषेव सरित्स्थिता ॥ इन्द्रीवरासदसितोत्पला-
न्विता सरिद्ध मत्पटपदपङ्क्तिभूषिता । सञ्चलताक्षेपकटाक्ष-
वीक्षणा विदग्धयोषेव विभाति सस्वरा ॥ इन्दोः पयोदवि-
गमोपहितां विभूतिम् द्रष्टुं तरङ्गवत्या कुसुदं निशासु ।
उन्मीलयत्यलिनीलीनदलं सुपक्व वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नानाविचित्रांस्त्रुजङ्घसकौकारण्डवा-
पूष्पतडागहस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूर्यच्छती

वाधेमगस्तृणाम् ॥ सलिलममरपाक्षयोष्णितं यद्वन-
परिवेष्टितमस्ति भिर्भुजङ्गैः । फण्डिजनितविषाग्निसम्पदुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ अरणादपि पापमपा-
कुरुते किमुत ? स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहः । सुनिभिः कथितोऽस्य
यथार्थविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥ संख्या-
विधानात् प्रतिदेशमस्य विज्ञाय सन्दर्शनमादिशेज्ज्ञः ।
तच्चोच्चयिन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्वराख्यैः स्फुट-
भास्करस्य ॥ ईषत्प्रभिक्षेऽरुणरश्मिजालैर्नैशेऽन्वकारे दिशि
दक्षिणस्याम् । सांवत्सरावेदितदिग्दिग्भागे भूपोऽर्धसूर्यां
प्रयतः प्रयच्छेत् ॥ इत्युक्तान्ते उपसङ्कृतं यथा “दृश्यते स
किल हस्तगतोऽर्कं रोहिणीसुपगतेऽस्तसुपेतीति” ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-
विष्णुवामनादिपूजैतिकस्तु व्यताबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य उदयः ।
अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन
उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च
भाद्रपदे भवति “यस्य भाद्रपदे मासि उदिते कलसोद्भवे
इति” पुराणम् । तद्विवरणञ्च अगस्त्यचारशब्दे दर्शितम् ॥
तस्योदये जलादीनां प्रसङ्गत्वं “प्रससादोदयादम्भः कुम्भयो-
नेर्महौजसः इति” रथावृत्तम् ।

अगाध लि० गाध-प्रतिष्ठायाम् घञ्-न० व० । अतिगभीरे ।
द्विद्रे न० । गाधः निम्नसीमा स नास्ति यस्येति ।
नीचसीमारहिते “सास्त्रगाधे भये मग्नेति” पुरा० दुर्बोधे
च । “अगाधस्थानघाशुणा” इत्यमरः । [छन्दे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमत्र । अतिगभीरजले
अगार न० अगम् न गच्छन्नसृच्छति प्राप्नोति अग+कृ-
अण् । ऋहे । “तत्तागारं धनपतिमृहानिति मेघ० ।
अगिर पु० न गीर्यते दुःखेन गृ-वा० क न० त० । स्वर्गे ।
अगिरौकस् पु० अगिरः स्वर्ग ओकोवासस्थानं यस्य । देवे ।
अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुपक्षे सूर्यालोकाभावे
तमसि । गोश्रव्ये लि० ।

अगुण पु० न० त० । गुणविरोधिनि दोषे । “तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि
प्रसवे च गुणगुणमिति” अतिः न० व० । गुणरहिते लि०
“भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माकं गुणवद-
गुणं गोडुङ्गां देहमेतत्” इत्युक्तवद्वतः ।

अगुरु न० न गुरुयस्यात् । खनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्दने
“धूपसागुरुगन्धिमिरिति” शिंशपा छन्दे (शिंशु) च । गुरु-
भिन्ने, उपदेशकसूत्रे लि० । गुरुवर्षभिन्ने सप्तवर्षे पु०

“अगुरुचगुष्कं भवति गुरु द्वौ घनकुचयुग्मे, शशिवदना-
साविति” अतबोधः । गौरवरहिते गौरवविपरीतलाघव-
वति लि० ।

अगुरुशिंशपा स्त्री अगुरुःसारो यस्याः तादृशी शिंशपा
मध्यपदलोपित० । (शिंशु) इति प्रसिद्धे शिंशपाछन्दे ।
अगूढगन्ध न० न गूढो गन्धो यस्य इव० । हिङ्गुद्रव्ये । तच्चि-
यांस्योत्कटगन्धत्वात्तथा । अगुह्यसौरभे द्रव्यभावे लि० ।
अगृहीत लि० न गृहीतम् आन्दस्तात् हस्य भः । अगृ-
हीते, “जयजय जह्यजामगृहीतगुणानिति, भाग० अ० ।
अगौकस् पु० अगः पर्वत ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ
पर्वतवासिनि लि० ।

अग्नारुत् पु० द्वि० द्व० आनङ् । एकहविरुद्देश्ययो
स्तन्नाम्नोर्देवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निसा-
रुतं हविः । [देवयोः ।

अग्नाविष्णु पु० द्वि० द्व० आनङ् । एकहविर्भौक्तोस्तन्नामकयो
अग्नायी स्त्री अग्नि-+ऐङ्-ङीप् । अग्नेर्योषिति स्वाहा
ख्यायाम् । “वरुणानी नचाग्नायी तस्याः सिमन्तिनी
समेवि” भट्टिः । सा च दक्षकन्या तस्याश्चाग्निप्रियताकथा
महाभारते “दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महा-
भुज ! ॥ वाय्याद् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा कुतायने
स न मे कामनां पुत्र ! समग्रं जानाति पावकः । इच्छामि
शान्तं वासं वस्तु पुत्र ! सहाग्निना । खन्द उवाच ।
हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिद्द्विजा० नामाथ संस्कृतम् ।
होषान्यग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्ता ससृष्टम् । अद्य
प्रभृति दास्यामि सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया
सार्द्धं सदा वत्स्यति शोभने” । वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति अग्नि-नि नलोपः । अग्नौ
खनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशाहायुर्वयो-
रग्निरग्नेरापोद्भवाः पृथिवी, इति” अतिः । तत्र
तेजःपदार्थस्तावद्द्विविधः सूक्ष्मः स्थूलश्च । सूक्ष्म-
वायुसंभूतः सूक्ष्मवायुसंभूतः सूक्ष्मः पञ्चीकृतस्तु
स्थूलः “तासां लिष्टतं लिष्टतमेकैकां करोतीति”
अतौ लिष्टत्करणस्य पञ्चीकरणस्यायुलक्षणत्वम् ।
पञ्चीकरणप्रकारश्च पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते । तथा
च भूतान्तराष्टमभागमिश्रितेन स्वसार्द्धभागेन उत्पन्नः
पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि “वैशेष्यान्तहाद
इति” शरीरकोक्तेः भूयस्वात् तेजसत्वव्यवहारः ।
सोऽयं स्थूलो वक्त्रिः प्रकारान्तरेण द्विविधः भौमः

दिव्यः जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाष्ठादि प्रभवः भौमः महानसावग्निः, जलवाद्यादिभवः दिव्यः विद्युदुत्कावज्जादिः । उभावपि जङ्घ्वलनस्वभावः । उदरे भवस्तृतीयः । त्रयोऽप्यभौ स्वसंयुक्तपाकदाहप्रकाशन समर्थाः । सर्वेऽप्यभौ लोके शास्त्रे च वज्रप्रादिशब्देन व्यभिचयन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दस्पर्शरूपाणि “योयो-यावतितयसैषां स स तावद्गुणः स्मृतः” इति मनुना भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वसक्तं व्यक्तसक्तं महाभारते शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽय गुणास्त्रय-इति “अत एव “वज्रौ भृगभृगध्वनिरिति” पञ्चदश्यासक्तम् वज्रेषु तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत एव कान्दोग्ये त्रिवृत्करणानन्तरम् वज्रेस्त्रिरूपत्वसक्तं यथा “यद्गनेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदक्षयेति” त्रिवृत्तत्वेनैवाप्युक्तं “यस-हेवतानां त्रिवृत्करणसक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदा-हरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थमुदाहृत्यत इति । तदेतदाह यद्गनेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तद्विवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं रूपमग्नेः तदपां त्रिवृत्कृततानामेव यत् कृष्णं तस्यैवानेः रूपं तदक्षस्य पृथिव्या अविवृत्कृतताया इति विद्धीति” । अत एव तसच्छास्त्रकाव्यादिषु वज्रेरुत्तररूपतया वर्णनं दृश्यते । अग्निमूर्तिध्याने च व्यरुणरूपत्वमनुपदं दर्शयि-ष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावपलभ्यते एवञ्च नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वरूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वा-दुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशोलोकसिद्धत्वेन दिव्य-स्याप्ये दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वज्रौ विशेषो-ऽभिधीयते । “नाभेरुद्धं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते तद्वत् सौरं तेजः पिप्पलित्वाचक्षते” इति भाष्यविवरणे आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोवाच । अत एव तस्य कौत्सेय इति संज्ञा । कान्दोग्ये च “या हृदयस्य नाद्यास्ताः पिङ्गलाश्चाणिमूर्तिरग्निः शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्यै त्वसौ वा आदित्यः पिङ्गलः एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहित इति” । व्याख्यातश्चेतत् भाष्यकता । “अथ या एता वज्रभाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य अक्षो-पासनस्थानस्य सम्बन्धित्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिरश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य वर्षाविशेषविशेषस्याग्निमूः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सैरेण तेजसा पिप्पलाख्येन पाकाभिनिर्दिष्टेन कफेनात्मेन सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पिप्पलाख्यम् । तदेव वातभूयस्वाक्षीलं भवति । तदेव च कफभूयस्वाक्षुक्लं, कफेन समतायां पिप्पलम्, शोणितवाक्कुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्षाविशेषा अन्येष्टव्याः । कथं भवतीति ? श्रुति-स्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्षा विशेषा” इति । कथमसौ वाऽदित्यः पिङ्गलो” ? वर्षत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव, तस्य चान्नरसस्य धात्वन्नरसस्यैवशात् वर्षाविशेष” इत्यानन्दगिरिः । अस्यैवजाठरस्य पिपासाहेतुत्वं कान्दोग्ये उक्तं यथा “अथ यत्नेतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवै-तत् पीतं नयते इति” । व्याख्यातञ्च भाष्यकता द्रवकृतस्या-शितस्याक्षस्य नेत्रः आपोऽक्षगुहं देहं क्लेदयन्त्यः शिथि-लोकुत्यः अम्बाकुल्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत । नित-राञ्च तेजसा शोष्यमाणास्त्रिषु देहभावेन परिणममानास्तु पातुमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा “पुरुषः पिपा-सति नाम, तदेतदाह “तेज एव तत्तदा पीतमवादि शोष-यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति” । तस्य रसपाकप्रकारमाह योगार्थे । “आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्यात्समध्यन्तु, पृथक् किट्टं पृथग् जलम् (किट्टम् अन्नमलभेदम्) । अग्नेरुद्धं च संस्थाप्य तदक्षं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते यनैः (धमते संधुक्षयति) वायुना ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः । ‘द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः । प्रत्यर्पयन्ति सम्पूर्णरसानि ताः समन्तत इति” । एवं रस-पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्थे । यथा “त्वग-सृग्मांसभेदोऽस्यिमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त स्युस्तत्र चोक्ता त्वक् रक्ताजोदरवर्जिता । पक्वाह्वेदस्त्ररसादेवं रक्ता-दिभिस्तथा । स्वस्वकोशग्निना पाकात् प्रजायन्ते त्वगा-दय इति” । एतच्छूलमेव “तस्य जोडा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति चेति” याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मितान्तराकृता स्पष्टसक्तम् यथा तस्यैवात्मनीयानि जरायुजाण्डजादीनि शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिष्वध्वातुपरि-पाकहेतुभूतप्रदग्निस्थानयोगित्वेन । तथाहि अक्षरसो-जाठरवर्जिता पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तः स्वकोश-

स्वाग्निना पचमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशस्थानलपरि-
पक्वं भेदस्त्वम्, भेदोऽपि स्वकोशवर्जिता पक्वमस्थिताम्,
अस्थिपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मज्जात्वम्, मज्जापि
स्वकोशपावकपरिपचमानं चरमधातुतया परिणमते इति”
जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदशविधकर्मकारित्वात्
दशविधत्वसूक्तं पदार्थादर्शे यथा “भाजकोरञ्जकश्चैव क्लेदकः
स्नेहकस्तथा धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्रमः ।
व्यापकः पाचकश्चैव स्नेहको दशधा मत इति” ।
वैद्यकेचास्य चतुर्विधकार्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विध्यसूक्तम् ।
विषमश्च समस्तीक्ष्णो मन्दश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तान्
लाघिक्यात् तत्सामग्राज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान्
रोगान्, तीक्ष्णः पित्तसमुद्भवान्, करोत्यग्निस्तथासन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । समाः समोऽग्निरग्निशतमात्राः
समप्रक् पचत्यसौ” इति ॥ अग्नेरतितीक्ष्णत्वे भक्षकसंज्ञा
स हि समग्राहाराभावे शोणितादिधातुनपि पाचयित्वा
आशु देहं नाशयतीति रक्षितः आह्वयः । अधिकं कायशब्दे
वक्ष्यते । बाह्यस्य भीमसग्राग्नेः कर्मविशेषे नामान्युक्तानि
विधानपारिजाते । यथा

“लौकिके पावकोऽग्निरग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु-
भाहूतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम
शोभनः शुभकर्मसु ॥ (शुक्लकर्मणीति रघु०) । तच्च सीमन्ता-
न्तर्गतकर्मभेदः । सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जात-
कर्मणि ॥ पार्थिवो नामकरणे प्राग्नेऽजस्य वै शुचिः ।
सध्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥ गोदाने सूर्य-
नामा स्नात् केशान्ते याजकः स्मृतः । वैश्वानरो विसर्गे
स्याद्विवाहे वलदः स्मृतः ॥ चतुर्थीकर्मणि शिखी
धृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्मणि) आवास्यस्तथा-
धाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निगार्हपत्ये स्यादक्षिणा-
ग्निरथेवरः । विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोमताः
लक्ष्मणेऽभीष्टदः स्यात् कोटिहोत्रे महाशनः । एके घता-
चिर्वां प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥ इन्द्रादौ तु ऋद्धो नाम
शान्तिके शुभकस्तथा । आदिशब्दात् लघुरुद्रशतरुद्रातिरुद्रा-
लक्ष्यन्ते । (पूर्णाक्षत्यां ऋद्धो नामेति रघु०) । पौष्टिके वरद-
श्चैव क्रोधाग्निश्चाभिधारके । वश्यार्थे वशकत् प्रोक्तो वन-
दाहे तु पोषकः । उदरे जठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे ।
समुद्रे वाहवो ह्यग्निर्लये संवत्सकस्तथा ॥ सप्तविंशति-
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत् विहितोऽनलः ॥ अन्यथा विफलं कर्म सर्वं तद्वाच-

सम्भवेत् । आदित्यादिग्रहाणां च साम्यतं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतु
स्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥ बृहस्पतौ शिखी नाम
शुके भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ कुता-
शनः इति ॥” यज्ञादौ तु पञ्च भेदाः “आवास्यग्राहवनीयौ
दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाह्वार्यौ गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वज्रयः” इति शा० रा० ॥ “पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचि-
केता” इति श्रुतिः । अग्नेर्ध्येत्युक्तं यथा “रुद्रतेजःसमुद्भूतं
हिमूद्भूतं दिनासिकम् । षण्मेतत् च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्त-
हस्तकम् । यामप्रभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् ।
स्रुवं स्रुचञ्च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे । तोमरं
व्यजनं चैव घृतपात्रान् वामके । विभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं
सप्तजिह्वकम् । दक्षिणञ्च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वसुरं मुखम् ।
हादशकोटिमूर्त्याख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् । स्वाहास्वधा-
वषट्कारैरङ्कितं मेघवाहनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तं
पद्मासनस्थितम् ॥ रौद्रं तु वज्रिनामानं वज्रिमावाह-
यामग्रहम्” । इति रुद्रकल्पः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्मा-
ङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्नप्रभिमार्गिण चेतनाधिष्ठिते शरीरादावग्नि उपचारात्
अग्निशब्दप्रयोगः । अग्न्यधिष्ठातरि देवभेदे “अग्निं दूतं
वृणीमहे होतारं विश्ववेदस” मित्यादौ वेदे तस्यैव आह्वान-
पूर्वकोपाख्यत्वसूक्तम् । तदधिष्ठितदेवभेदेऽपि, स एव विश्व-
नराज्जन्मासाद्य अग्निलोकाधिपत्यं चकारेति काशीखण्डे
उक्तं तत्कथा वैश्वानरशब्दे वक्ष्यते । अग्निदेवताके कृत्स्न-
कानक्षत्वे “अश्वियमदहने”त्यादिना ज्योतिषे कृत्स्नका-
नक्षत्वस्य तत्स्वामिकत्वात्तेः तद्देवताके प्रतिपत्तिर्धौ वज्रे-
स्तदाधिपत्यं तिथिशब्दे वक्ष्यते । तस्य वज्रत्वेऽपि वेद-
त्रयभेदेन दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयनामतया प्राधान्येन
त्रित्वात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् तत्-
संख्यासदृशसंख्याके त्रित्वसंख्यान्वते, खोदयात् स्वाग्नि-
लब्धं (३०) “यदुभक्तं भोष्यं रवेस्तृजोदिति” नीलकण्ठः ।
चित्तकवृत्ते (चित्ते) स्वर्णे तस्य तस्मैजोजातत्वात्तया तत्
कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भङ्गातकवृत्ते (भेला) निम्बुक
वृत्ते (नेवु) पित्ते धातौ तस्य तदुत्पन्नत्वात्तया यथा च
तस्य तदुत्पन्नत्वं तथोक्तं प्राक् । तत्स्वामिके अग्निर्कोणे
च । एवमग्निवाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः कृत्स्नकानक्षत्वादौ
वर्तन्ते । विसं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतला शक्ते स्मृताये
भयमिति तिथितः । “हुताये अग्निर्कोणे” अनलविधुशता-

स्थेति" ज्योतिषम् । (अनलः कस्तिका) एवं यथायथसुदा-
हार्यम् ।

अग्न्यभिमाननश्च देवाः कुत उत्पन्नाः? कस्मिन् कस्मिन् ।
कर्माणि? वा तेवामभिवाहृतं तदुक्तं भारते ।

अग्निराजवाच कुर्व पुण्यं प्रजासर्गं भवग्निसिन्धिरापहः । मास्य
देव ! कुरुष्वान्ने ! प्रथमं पुन्यमद्भुतम् ॥ तच्छ्रुत्वाऽग्निरसो वाक्यं
जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन् ! । इहृष्यतिर्नाम तस्याप्यग्निर-
सः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं गन्तुं वज्रोराग्निरसं सुतम् ।
उभेभ्य देवा पप्रच्छुः कारणं तत्त्वं भारत । स तु प्रष्ट-
स्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यष्ट्यस्तु देवाश्च
तद्वचोऽग्निरसस्तदा । तत्त्वं नानाविधानगनीन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कर्माभिर्बहुभिः स्थाताज्ञानार्थान् ब्राह्मणे-
ष्विह । व० मार्क० स० २।६ अध्या०

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुनः कुरुकुलोदह ! । तस्याभवत् शुभा
भाष्या प्रजास्तस्याश्च मे दृष्टु । इहृत्कीर्तिं दृष्टुञ्ज्योतिर्दृष्ट-
द्वष्टा इहृन्मनाः । इहृन्मनो इहृन्मनास्तथा राजन् ! इहृ-
स्यतिः । प्रजासु तासु सर्वास्तु रूपेणाप्रतिभाऽभवत् । देव !
भातुमती नाम प्रथमाऽग्निरसः सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्यां रागस्तदाऽभवत् । रामाज्ञातेति यामाहुर्द्वितीया-
ऽग्निरसः सुता । यां कपर्दिष्ठतामाहुर्दृष्ट्यादृष्टेति देहिनः ।
तनुत्वात् वा सिनीवाहो हतोयाऽग्निरसः सुता । पश्यत्य-
र्द्धिष्ठतो भाभिर्हविर्भिष हविष्मती । महानखेर्वाग्निर-
सो दीप्तिमत्सु महामते ! । महायतीति विख्याता सप्तमी
कथ्यते सुता । यान्तु इष्टा भगवतीं जनः कुङ्कुहायते ।
यकानंशेति तामाहुः कुङ्कुमाग्निरसः सुताम् । २।७ अ०
वृहस्पतेस्तान्द्रमसी भाष्याऽभूया यशस्विनी । अग्नेन्
साऽजनयत् पुनान् पञ्चकाश्चापि पुनिकाम् । आहुति-
ष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्जं विधीयते । सोऽग्निर्वृहस्पतेः पुनः
शंयुर्नाम महाव्रतः । पातुर्नांशेषु यक्षेष्वाभ्युपेक्षेऽप्यजः
पशुः । दीप्तो ज्वालेरनेकाभैरग्निरेषोऽयं दीर्घवान् ।
शंयोरप्रतिभा भाष्यास्तथाऽस्तथाऽयं वर्णज ! ॥ अग्निरसस्य
सुतो दीप्तिमत्सुः कन्याश्च सुव्रताः प्रथमेनाज्जभागेन पूज्यते
योऽग्निरध्वरे । अग्निरसस्य भरद्वाजः प्रथमः पुन्य उच्यते
योर्हृष्यास्तेषु सर्वेषु हविषाज्जं कुर्यादतम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कन्या
भवन्त्यग्रा वासां स भरतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य
भरतकेच च पुनिका । भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु
प्रजापतेः । महानखेयमहितकाया भरतसप्तमः । भर-

द्वाजस्य भाष्यां तु वीरा वीरस्य पिरण्डदा । प्राकुराज्जेन
तस्येज्जं सोमस्येव द्विजाः यनैः । हविषा यो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेताः स
उच्यते । सरय्यां जनयन् सिद्धिं भातुं भाभिः समा-
वृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यसाधने ह्येष कथ्यते । यस्तु
न चरते नित्यं यशसा वज्रं सा श्रिया । अग्निर्निश्चय-
वगो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो
विशुद्धश्चाग्निः क्वलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः
समयधर्मकत् । अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसे-
वितः । अनुकूजानि येनेह वेदनासाः स्वयं जनाः ।
तस्य पुनः स्वनो नाम पावकः स रुजस्तारः । यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राकुराध्यात्मविदो
विश्वजिज्ञासपावकम् । अन्तरग्निः अतुो यस्तु भुक्तं पचति
देहनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्वलोकेषु भारत ! ।
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः
पूजयन्तेनं पाकयज्ञेषु पावकम् । पवित्रा गोतमी नौम
नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कर्माणि सर्वाणि
क्रियन्ते धर्म्मकर्तृभिः । वडवाग्निः पिबत्यम्भो योऽसौ
परमदारुणः । ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाज् नाम कविः प्राणाश्रित-
स्तु यः । उदग्धारं हविषस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः । यः
प्रयान्तेषु भूतेषु मनुर्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे
मनुन्ती चाय पुनिका । स्ताहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । त्विदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन
अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहर्षा-
धारयन् क्रोधं धन्वी सन्वी रथे स्थितः समवे नाययेकलू
नमोघो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग । त्विभि-
रुक्थैरभिटुतः । महावाचन्वजनयत् समाश्वासं हि यं
विदुः । २।८ अ०

काश्यपो ह्ययं वायिष्ठः प्राणश्च प्राणपुन्यकः । अग्निरा-
ग्निरसस्यैव अयमस्ति सुवर्णकः । अचरत् स तपस्वीत्रं
पुन्यार्थं वज्रवार्तिकम् । पुनः सभेयं धर्म्मिष्ठं यशसा
मङ्गला समम् । महाव्याकृतिभिर्ध्यातः पञ्चमिक्षैस्तदा
त्वय । जज्ञे तेजो महार्चिमान् पञ्चवर्षः प्रभावजः ।
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू ऊर्ध्वनिभौ तथा । त्वङ्नेले
च सुवर्णमे जज्ञे जज्ञे च भारत ! । पञ्चवर्षः स तपसा
कृतसौः पञ्चमिर्जनैः । पाञ्चजन्मः अतो देवः पञ्चवर्ष-

करस्तु सः । दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजत् । दृष्ट-
द्रथन्तरं मूर्ध्नी वज्राद्वा तरसा हरी । शिवं नाभ्यां बला-
दिन्द्रं वाङ्मानी प्राणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदासौ च
विश्वभूतानि चैव ह । एतान् दृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
मसृजत् सुतान् । दृष्टद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य मह-
त्तरः । भानुरङ्गिरसो घोरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ।
प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान्
यज्ञस्रष्टान्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । सुमीममतिभीमञ्च
भीमं भीमबलाबलम् । एतान् यज्ञस्रष्टाः पञ्च देवानां
ह्यसृजत्तपः । सुमित्रं मित्रवन्तञ्च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम्
मित्रधर्माणिमित्रे तान् देवानभ्यसृजत्तपः । सुरप्रवीरं
वीरञ्च सुरेशं सुरवर्चसम् । सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतान्
सृजत्तपः । त्रिविधं संसृता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्
पृथक् । सृणन्तत्र त्रिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ।
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः । स्रष्टव्या
हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च । द्यां वह्निर्वै तदा-
दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्
चाग्निः स्थितो भवेत् । चिताग्नेरुदहद्वाज्यं पचाभ्यां
तत् प्रवर्त्तितम् । मन्त्रैः प्रथमिता ह्येते नष्टं सृणन्ति
यज्ञियम् । दृष्टदुक्यस्तपसैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सङ्घिरिज्यते । रथन्तरञ्च
तपसः पुत्रोऽग्निः परिपद्यते । मित्रविन्दाय वै तस्मै
हविरध्वर्यवो विदुः । सुसुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महा-
यशः । २१८ अ०

शुक्भिर्निबन्धमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टि-
मतिर्नाम तृष्टः पुष्टिं प्रयच्छति । भरत्येष प्रजाः सर्वा-
स्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यज्ञं शिवो नाम शक्तिपूजा-
परश्च सः । दुःखार्त्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः ।
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्भवद्दं तपो महत् । उद्धतं कामो
मतिमान् पुत्रो जज्ञे हरन्दरः । ऊष्मा चैवोष्णो जज्ञे
सोऽग्निर्भूतेषु बध्यते । अग्निश्चापि मनुनाम प्राजापत्य-
प्रकारयत् । शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्हीमग्निं महाप्रभम् । ऊर्ज-
स्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् । ततस्तपो ह्यज्जनयत्
पञ्च यज्ञसुतानिह । प्रथान्तोऽग्निर्महाभाग । परिश्रान्तो
गताम्पतिः । असुरान् जनयन् घोरान्त्वयिंश्चैव पृथ-
ग्विधान् । तपसञ्च मनुं पुत्रं भातुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत् ।

वृहद्भानुस्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भाव्यां
सुप्रजा तु दृष्टद्वासा तु सूर्यजा । असृजेतान्तु षट् पुत्रान्
सृणु तेषां प्रजाविधिम् । दुर्बलानान्तु भूतानामस्तु
यः सम्प्रयच्छति । तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः
सुतम् । यः प्रथान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमाक्षाम द्वितीयो भानुतः सुतः । दर्शे च
पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते । विष्णुर्नामिह योऽग्निस्तु
तृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सहितं यस्य हवि-
राप्ययणं सृजत् । अग्निराप्ययणो नाम भानोरेवान्यस्तु
सः । चातुर्न्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरयहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्यस्तु सः । निशा त्वज-
नयत् कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा । भानोरेवाभवद्वाय्वा
सुपुत्रे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषायेण चातुर्न्मास्येषु
पावकः । पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपद्यते । सोऽग्नि-
र्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः खिष्टं
भवेदाज्यं खिष्टकृत् परमस्तु सः । कन्या सा रोहिणी
नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्मणां सोऽसौ बभौ भाव्यां
स वज्रिः स प्रजापतिः । प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्त-
यति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य
साधनः । शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्त्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः । कपिलं
परमर्षिञ्च यस्याहुर्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम
साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकः । व्यपं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि
नित्यदा । कर्मस्त्रिह विचित्रेषु सोऽप्यशीर्वहिरुच्यते ।
इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्नि-
होत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुत्त्वणान् । संसृशेयुर्यदा-
ऽन्योऽन्यं कथञ्चिदायुनाऽग्नयः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
वै शुचयेऽग्नये । दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा
किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै मीतयेऽग्नये ।
यद्यग्नयो हि स्रष्टृशेऽग्निर्वेशस्था द्वाग्निरना । इष्टिरष्टा-
कपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये । अग्निं रजस्तला वै
स्त्री संसृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
दस्युमतेऽग्नये । ऋतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो
यदा । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये । आसीं न
जुहुयादग्निं तिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन
कार्या स्यादुत्तराग्नये । दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत्
प्रतिष्ठितम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या रतिकृतेऽग्नये ।

स्त्रिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये । २१० अध्या०

आपस्य इहृता भाव्यो सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्ता चाजनयत् पावकं परम् ! भूतानाञ्चापि सर्वेषां
यं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु
द्विजातिषु । सहताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
वर्द्धपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महाभागः सत्त्व-
भुग्यो महाद्भुतः । भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुश्रेष्ठोऽमरस्य तु । स वक्त्रिः प्रथमो नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयानं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्थं
भयात् । देवास्तत्ताधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं,
स्वमहं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वन् प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रोष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै
विवधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा चापि
हव्यवाष्टोऽब्रवीद्वचः । अनुनीयमानो हि भृशं देव-
वाक्याद्धि तेन सः । नैकद्वौढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽत्यजत् । स तच्छरीरं सन्तुज्य प्रविवेश धरानदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वाऽहजङ्घातून् पृथक् पृथगतीव हि । पूयात्
स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यज्ञत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-
रेष प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विधास्यान्ये धातवोऽस्याभवन्पृथक् ! एवं
त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । भृग्वङ्गिरादिभि-
र्भूयस्तपसोत्यापितस्तदा । भृशं जज्ज्वाल तेजस्वी तपसा-
ध्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाञ्चापि प्रविवेश महा-
र्णवम् तस्मिन्ने जगद्गीतमथर्वाणमथान्नतम् ॥ अर्चया
मास्तुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः । अथर्वा त्वसृजल्लोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । मिषतां सर्वभूतानासुन्ममाथ महा-
र्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वाणा । आहूतः
सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वजनयद्विष्णुप्राणं
वेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ
सरस्वती । गङ्गा च शतकुम्भा च सरयुर्गण्डसाङ्गया

चर्माण्यती सती चैव भेध्या भेधातिष्ठस्तदा । ताम्रावती
नेत्रवती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेणुपवेष्टा भीमा च वहवा चैव भारत ॥
भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्मरा तथा । तुङ्गवेष्टा
कृष्णवेष्टा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु विष्णुप्राणां
मातरो याः प्रकीर्त्तिताः । अद्भुतस्य प्रिया भाव्या तस्य पुत्रो
विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ता सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रैवाप्यन्ये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अत्रिः
पुत्रान् सृष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायाच्चिह्नरानि हुताशनः । एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-
स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्मन्त्रिभिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमकतुर्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां
कीर्त्ति तोमया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।

सास्य देवतेति-ठक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि० ।
अग्निना दृष्टं माम ठक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी ऋक्
त्रि० । अग्नेये हितं ठक् । आग्नेयमौषधम् त्रि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण “अङ्गेर्नलोपसृति” औणादिकसूत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्त्रो न बह्वो व्युत्पत्तयो-
दर्शिताः । यथा “अथातोऽनुक्तमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कक्षादपणीर्भवत्यप्यं यज्ञेषु प्र-
णीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्षोपनी भवतीति स्थौला-
ठीर्विर्न क्षोपयति न स्नेहयति त्विभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति” शाकपूर्णादिरतादक्षाद्द्विधाद्वा नीनात्स खल्वेतेरकार-
मादत्ते गकारमनक्तोर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैवा भवतीति”
अग्निमीळे इति” । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कक्षात्-
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
पणीरित्यादिकसत्तरम् । देवसेनामये स्वयं नयतीत्य-
पणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । “अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति” । एत-
देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आसमन्ति । “अग्निः

भूखं प्रथमो देवतानामिति” मन्त्रः । “अग्निर्वै देवानामवम इति” ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाश्चावमन्ति । “अग्नि-
रप्ये प्रथमो देवतानामिति” मन्त्रः । “अग्निरवमो देवताना-
मिति” च । वाजमनेरियमस्वेवमावमन्ति । “स वा एषो-
ऽप्ये देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति” । यज्ञेष्वाग्निहो-
त्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वपि पूर्व दिग्बर्त्ताह्वनीयदेशं प्रति
गार्हपत्यात्मन्धीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सञ्च-
ममानः समग्रं स्वयमेव प्रह्वीभगवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं
नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्ति-
निमित्तम् । स्यूताग्नीविनामकस्य मङ्गवैः पुलो निरुक्त-
कारः कश्चिदङ्गोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न
ङ्गीपयतीत्युक्तं न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं
भवति । याकपूर्वनामको निरुक्तकारो धातुत्वयादग्नि-
शब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः इष् गतौ इति धातुः ।
अङ्गोऽङ्गु व्यङ्गिभूतगतिषु इति धातुः । दग्धो दह
भक्षीकरणे इति धातुः । नीतो णीञ् प्रापणे इति
धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानमेवमाण
एतिधातोर्लृप्तादयमशब्दादकारमादत्ते । अनङ्गिधातु-
गतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा दहति
धातुजन्वाह्वयशब्दाङ्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः
स च हृस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्वयं मिलि-
त्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति
काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति सप्तम्यर्थः । तस्या
ग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैवाग्नि-
कीये इत्यङ्गभवतीति” ऋग्वेदभाष्ये भाषवाचार्यः
एतस्य वैष्णवरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो
वाक्ये दर्शितास्ताव तस्यैवावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निक् पु० अग्निक् कायति प्रकाशते कै-क । इन्द्रगोपकीटे ।

अग्निक् पु० अग्नेः कणः ईत० । अग्निच्युतकुङ्कुमे ।

अग्निक् पु० अग्नौ कर्म ७त० । होमे अग्निहोत्रादौ
“अग्निर्कर्म ततः ज्ञत्वेति” अतिः अग्निकार्यादयोऽ-
जलं न० ।

अग्निक् पु० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च
यादिजानवर्षदेवतात् यद्योक्तं शारदातिलके । “धूमा-
र्चि रूपा उषा विनी उषा विनी विष्णुविज्ञानो । सुधीः
सुखा कपिला हव्यकव्यवहे अपि । यादीनां दशवर्षानां
कला धर्म प्रदा अमूः” इति ।

अग्निकारिका की अङ्गं करोति आवस्ते करणे कर्तृ-

त्वोपचारात् कर्त्तरि एवम् । अग्न्याधानसाधनेष्वग्नी-
प्रायाश्च । सा च अग्निं दूतं पुरोदधे, इत्याद्या मजु-
र्वेदे एवमन्यवेदेऽप्यनुसन्वेया ।

अग्निक् पु० अग्नेः उद्दीपनं काष्ठम् शा०त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निक् पु० अग्नेः कुकुट इव रक्तवर्णस्फुटिक्कवत्वात् ।
ज्वलदग्निव्याप्तवत्पुञ्जे (कुडा) इति स्थाने ।

अग्निक् पु० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्न्याधानार्थं
स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसन्वेयम् ।

अग्निक् पु० ईत० । कर्त्तृकेये तस्याग्निरेतोजातत्वस्य
महाभारते वनपर्वण्ये २२ अध्याये सप्तर्षिपत्नीरूपदर्शनात्
जातकारविकारस्याग्नेस्तोषां गार्हपत्य-प्रवेशेन अग्निं तद्दृश्य-
नेन जाताधिकविकारं तयानिर्देष्टव्यं वनमनसुप्रक्रम,
“स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयन्तदा ॥ सा तस्य किञ्च
मन्येच्छिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न
चापश्यदग्निन्दिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वङ्गं वनसुपा
गतम् । तत्पततः कामयन्तं चिन्तयामास भाविनी ॥
अहं सप्तर्षिपत्नीनां ज्ञत्वा रूपाणि पावकम् । कामयि-
ष्यामि कामार्त्ता तासां रूपेण मोहितम् ॥ एवमुक्ते प्रीति
रस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ २२ अध्या०

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूप-
गुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं ज्ञत्वा देवी जनाधिप ।

जगाम पापकाभ्यासं तद्धोवाच वराङ्गना ॥ मामग्नौ काम-
यन्तं त्वं कामयितुमर्हसि । करिष्यसि न चेदेवं कृतां
मासुपधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम कुताशन ! ।

शिवाभिः प्रहृता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनश्यत् ॥ अग्नि-
रवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्तमितराः कथम् ।

यास्वया कीर्त्तिताः स्वर्गाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥
शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो मित्रं विभीमस्तु वयं तव ।

त्वञ्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्निभम् ॥ मैथुनावेह
संप्राप्ता कामं प्राप्नुं दूतं चर । यातरो मां प्रतीक्षन्ते

गमिष्यामि कुताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्नि-
रुपयेमे तां शिवां प्रीतिस्तदायुतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता

युक्ता जपाह पाणिना ॥ व्यचिन्तयन्मभेदं मे रूपं दृष्ट्वाग्नि
कानने । ते ब्राह्मणीनामभ्युदयो वक्ष्यन्ति पावके ॥

तस्मादेतद्दृष्टमाणा गच्छी संभवाग्रहम् । वनाङ्गिरसन-
श्चैव सुखं नम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुपत्नी

सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं
येतं शरत्तमैः सुसंघतम् ॥ दृष्ट्विवैः सप्तर्षीर्षुभं

भोगिभिरङ्गुतैः । रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रीभूतगणैस्तथा
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च ऋगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा
गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डले शुक्रं
सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महा-
त्मनाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥
दिव्यं रूपमरन्ध्रतयाः कर्तुं न शक्तिं तया । तस्यैवास्तपः
प्रभावेन भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कृत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्ने-
रेतः कुक्षसम् । तस्मिन् कुण्डले प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया
तदा ॥ तत् स्तब्धं तेजसा तत्र संघृतं जनयत् सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्नानमनयत् स्नान्दत्तां ततः । षट्शिरा
द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकपीवैकजठरः
कुमारः समपद्यत ॥ वन० भा० सं० २२२ अध्यायः

अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव
“ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ
महादेवं पितरं त्रिपुरार्हणम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य
स्वाहामाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वम
पराजित ! ॥ उभायोन्याञ्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना
अस्मिन् गिरौ निपतितं सिञ्चिकामिञ्चिकं ततः ॥ सम्भूतं
लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् । सूर्यरश्मिषु चाप्यन्य
दन्यञ्चैवापतद्भुवि । आसक्तमन्यदृक्षेपु तदेवं पञ्चधापतत् ॥
इति २२४ अध्याये । अग्निमतनयाग्निसुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन
तच्चिह्नोभूतत्वम् गगने उड्ढमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।

अग्निर्कोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अनुरालदिक्
इतः । अग्निदेवत्वे पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे ।
“इन्द्रोर्वङ्गः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत् । कुबेरदेशः
पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्युक्तेः तस्य पूर्वदक्षिण-
दिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्ने-
र्वाचका अपि अत्रैव । “प्रतिपत् भवमी पूर्वे रामरुद्रौ च
पावके” इति ज्योतिषे “शक्ने हुताग्ने भयमिति” च अग्नि-
कोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारद्वारे ।
अग्निगर्भोऽस्य । सूर्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य-
किरणसम्पर्कात् अग्न्युत्पापकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्थन
काष्ठरूपारणौ च । अग्निः स्थितो गर्भोऽस्याः । शमी-
लतायाम् स्त्री । “अग्निगर्भा शमीनिवेति” रघुः । यस्या
गर्भोऽग्निस्थितिकथा भा० आनुशा० प० ८५ अध्याये
“रुद्रस्य रेतःप्रसक्तमन्यौ निपतितञ्च अत्तत्तेजोऽग्निर्मह-

ङ्गुतं द्वितीयमिव पावकम् । यद्यर्थं देवशतृणां गङ्गायां
जनयिष्यतीति” ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्त्तिकेयोत्पत्त्यर्थमन्वि-
माणस्य कुतश्चित् कारणेन गुप्तस्याग्नेः “नष्टमात्मनि संलीनं
नाधिजग्मुर्हुताशनमित्यनेन” देवैस्तस्यानासादने उक्तेः
मानास्थानेऽन्वेष्टव्यात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा
“अथ त्याजिर्गतोर्वङ्गः शमीगर्भसुपाविर्शदिति” । शमीगर्भ-
वास्य स्थितिं कथयतः शुक्रस्य जिह्वापरिदक्षिणरूपशपदान-
सङ्का देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे बज्ररत्नस्य त
इत्युक्त्वा च “इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे बज्रमालञ्च्य देवताः तदे
वायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वं क्रियास्वपि । ततः प्रभृति
चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधि-
जग्मुश्च मानवा” इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । बज्रना
गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ
गङ्गाया निक्षेपणसुक्तं तत्रैव । “सा बज्रना वार्यमाणा
देवैरपि सरिद्धरा । समुत्सर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवदे
तदेति, उक्त्वा “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव रश्मिभिः
यदृष्टव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्यतेषु च तत् सर्वं काञ्चनी
भूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता
वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः
दिव्यं शरणं प्राप्य वष्टधेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु०
८५ अ० । अतएव श्रुतौ “यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भोऽध्यभागो-
ऽस्याः । अग्निदीप्रायां महाज्योतिष्प्रतोऽलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्याधिं गृहं शा० त० । होमार्थं
गृहे इतः । अतश्चात्ताग्निहत्याधारे गृहे न । अग्न्य-
गारादयोऽप्यत्र । “वसन्त्यहोऽग्निरिवग्नागारे” इति रघुः ।
अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्नि
होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे “अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते”
सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति
तत्त्वबो० । एवमेव मत्ततसरत्नायासुक्तम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैदिकोक्ते घृत-
मेहे यथा चक्रदसः ।

“पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली । हिकुचव्या-
ऽजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ क्षारौ हवुषा चैव
दद्यादर्द्धपलोन्मिताम् । दधिकान्जिकशुक्लानि स्नेहमात्रा-
समानि च । आर्द्रकं सरसं प्रस्यं घृतप्रस्यं विपाचयेदिति ।
एतद्दग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति” ॥

“भक्षातकसहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषं कषायमवतारयेत् । इतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत् । व्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ॥ हृङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च । द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्यादर्कपलोन्मितान् ॥ दधिकाञ्चिकशुक्लानि खेहभालासमानि च । आर्द्रकं सरसञ्चैव शोभाञ्जनरस-
नथा ॥ तत् सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् । एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नेनां प्रशस्यते” इति च ।

अग्निचयन पु० अग्निधीयते आधीयते अग्नेन चि-करणे ल्युट्
इत० । अग्निप्राधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् इत० ।
अग्निप्राधाने न० ।

अग्निचित् लि० अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्तिप् । मन्त्र-
पूर्वककृतवह्निस्थापने अग्निहोत्रिणि । भावे क्तिप् ।
अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेचित्या चि-भावे क्तिप् नि० स्त्रीत्वम् ।
अग्निचयने अग्निप्राधाने “उपविशेदग्निपुच्छस्य साम्निचि-
त्वायामिति” गृह्यम् । “चित्वाग्निचित्ये” चेति पा० ।

अग्निचित्वत् लि० अग्निचित् अग्निचयनमस्त्वस्मिन् मत्तुप्
मस्य वः तान्तवान् न पदत्वम् । अग्निचयनयुक्तेषु यज्ञेषु
“अध्वरेज्जग्निचित्वस्त्विति” भट्टिः स्त्रियां ङीप् ।

अग्निज पु० अग्नेये अग्न्युद्दीपनाय जायते सेवनात् प्रभवति
जन-ङ ४त० । अग्निजारदृष्टे । अग्नेर्जायते जन-ङ
५त० । स्वर्णे न० । कार्त्तिकेये पु० । तत्कथाऽग्नि-
कुमारशब्दे द्रष्टव्या । अग्निजातमात्रे लि० “अग्निजा-
औषधिजा महीनामिति श्रुति” “अग्नीश्वरस्य भक्तानां न
भयं विद्युदग्निजमिति” काशीखण्डः ।

अग्निजम्बुन् पु० अग्नेर्जम्बाऽस्य ५त० । कार्त्तिकेये तद्विवरणम्
अग्निकुमारशब्देऽनुसन्धेयम् । स्वर्णे न० ।

अग्निजार पु० जारयति जृ-णिच्-कस्तिरि अण् अग्निरिव
जारः । सनामख्याते दृष्टे, औषधभेदे च । रस्य लत्वे
अग्निजालोप्यत् ।

अग्निजिह्व लि० अग्निर्जिह्वास्तादवाधनं यस्य । अग्निमुखे
देवे “ये अग्निजिह्वा उत वा यजन्ता” श्रुतिः अग्निरेव
जिह्वाऽस्य । वराहमूर्तिधारणकाशे विष्णोर्वराहकृमे
“अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहकृपवर्णने विष्णुः । इत० ।
अग्निजिह्वायां स्त्री सा च सप्तविधा तासां नामानि यथा
“करावी घूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता सुवर्णा
पद्मरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति” कथं तासा-

मग्निमुखे स्थितिस्तच्च अग्निशब्दे तद्दधाने दर्शितम् अग्ने-
र्जिह्वेव शिखाऽस्याः ४० । लाङ्गलीदृष्टे स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः । गजपि-
पलीदृष्टे । (विषलाङ्गवा) इत० । अग्निशिखायाम् ।
अग्निताप् लि० अग्निना तप्यते तप-क्तिप् । अग्निना तपस्या-
कारके “परावीरास एतनमर्यास भद्रजानयः । अग्नितापो
यथा सद्येति, श्रुतिः ।

अग्नितापस् लि० अग्निभिः समुखस्वस्वर्यसहितवस्तुर्दिक्स्थ
पावकैस्तप्यते तप-अस्तुन् इत० । “यौघे पञ्चाग्निमध्यस्थ”
इति श्रुत्युक्ततीव्रतपस्याकारके । तपतीति तपाः अग्निरिव
तपाः । अग्निसदृशोष्णस्यर्धवति । “यदा बलमग्न-
पीयतो जसु भेदृहस्यतिरग्नितापोभिरकैरिति” श्रुतिः ।

अग्नितेजस् लि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्निहोत्रेतेजस्ते
पदार्थे “अग्निहोत्रेतेजोऽस्य, इति काशी० । “विष्णोः
क्रमोऽसि सप्तलङ्का पृथिवीशंश्रितो अग्नितेजा इति”
श्रुतिः । इत० । अग्नेस्तेजसि न० ।

अग्निचय न० तत्रवयं त्वयं लि+अबट् इत० । यथा-
विधानेन कृताधाने अग्निचित्ये । पितादीन्यपक्रम्य
“एतएव त्वयोलोका एतएव त्वयोऽग्नयः । पिता
गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आवाहनीय
इति” विष्णुक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यावहवनीयवह्नित्वयकृमे
पितादौ च । अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्वयित्वयत् ।

अग्निद लि० अग्निं गृहादौ दाहार्थं ददाति दा-क ।
गृहादौ दाहार्थं वह्निदायके आततायिभेदे “अग्निदोग-
रदस्यैव यस्त्रपाणिर्धनापहः । चेतदायामहारी च गडते
आततायिन इति” श्रुतिः ।

अग्निदग्ध लि० अग्निना अग्न्येष्टिविधानेन दग्धः दह-
कर्माणि क्त । शास्त्रविधानेन संस्तृताग्निना कृतदाहे “अग्नि-
दग्धास्य ये जीषा येऽप्यदग्धाः कुले भवेति, वायु पु० ।
अग्निना कृतदाहे पदार्थमात्रे लि० । “अग्निदग्धाविभौ-
पद्याविति” रामा० ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमयते अमया दम-णिच्-करणे
ल्युट् इत० ङीप् । कण्टकारिकातः सुद्रे-कण्टका-
दृते गुच्छस्यसुद्रेफलवति (गन्धियारी) इति ख्याते
सुपभेदे ।

अग्निदाह स्त्री अग्निं विधानेन ददाति दा-हच् । अग्न्येष्टि-
विधानेन दाहकारके “यच्चाग्निदाता प्रेतस्य पिच्छं दद्यात्
स एव हि” इति श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निदीपन लि० अग्निं जठरस्थानसं दीपयति दीप-णिच्-
ल्युट् ॥ जठरान्नोदीपको पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।

अग्निदीप्ता स्त्री अग्निजठरान्नोदीप्तः सेवनात् यस्याः ।
ज्योतिष्मतीत्युच्यते ।

अग्निदूत पु० अग्निदूत इव यस्मिन् यस्या वाऽऽवाहकत्वात् ।
अग्न्याधानानन्तरमाहूतदेवको यज्ञादौ, “यमं ह “यसो गच्छ-
त्यग्निदूतो अरं कृत” इति वेदः तत्माहूते देवे च अतएव
यज्ञे अग्नेदूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे “अग्निं दूतं पुरोदधे
इति, ‘अग्निं दूतं दधीमहे इति’ च श्रुतावुक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निदेवोऽस्याः । कृत्तिकातारायाम् “अश्वि-
यमदहनशशिकमलजम्बूलभट्टदितिजीवफणपितर इति”
ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमयोऽश्वरादिदेवतात्वकथनात्
तत्क्रमात् कृत्तिकाया अग्निदेवत्वम् ।

अग्निध् पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-किप्
नि० आलोपः ॥ अग्न्याधानकर्त्तरि । “अध्वर्यु-
वा मधुपाणिं सुहस्तमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनमसिति” वेदः ।
अग्निधान न० अग्निर्विधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट्
॥ अग्निहोत्रगृहे “पदं कण्ठे अग्निधाने” इति
वेदः । [तारावक्रितारकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्र न० ॥ अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे अग्नि-
अग्निनयन न० अग्नेनयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे
ल्युट् ॥ अग्निसंस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने
॥ अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारह्ये ।

अग्निनिर्वास अग्नेः जठरान्नस्यैव दीपको निर्वासोऽस्य ।

अग्निनेत्र पु० अग्निनेत्रा हुतहविःप्रापयिता यस्या अच् समा० ।
देवतामात्रे । “हव्यं वहति देवानामिति” श्रुतौ हि तस्या
देवेभ्यो हव्यमाहकत्वमुक्तम् । ॥ अ० । वज्रिनयने न० ।

अग्निपद न० ॥ अग्न्याधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च ।
तत्र दीयते इत्यर्थे व्युत्पादितात् अणि आग्निपदम् ।

अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिचर्या परि-+क-
भावे श् ॥ अग्निचर्यायां होमादिकरणे । [पर्यंतभेदे ।

अग्निपर्यंत पु० अग्निसाधनं पर्यंतः । अतः अग्निसंस्थादके

अग्निपुच्छ पु० न० अग्नेरग्न्याधानस्थानस्य हुच्छ इव ।
आहिताग्निस्थानात् पृथभागे । “दक्षिणत आवहनीयस्योप-
विशेदग्निपुच्छस्य सग्निचित्वावामिति” ऋह्यम् ।

अग्निपुराण न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रणी-
तेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वज्रिनोक्ते
पुराणभेदे तद्विवरणं यथा ।

“आग्नेयमष्टमं श्रुतमिति” भागवते । “परमग्निपुराणस्य
वृत्तिरं परिकीर्तितम् । चतुर्दश सङ्ख्याणि परं पञ्चमता-
धिकम्” इति ब्रह्मवैवर्ते । तन्नाभिधेयसंक्षेपः । भग-
वतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा,
सृष्टादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम्, कुश-
भार्जनाविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनार्चिर्न्यायप्रकारः,
शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिमानियामकदीक्षा, देवप्रति-
ष्ठाविधिः, ब्रह्माखण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, होमवर्णनम्
जर्धाधोलोकवर्णना, ज्योतिषकस्वरूपम् । युक्तामोपाय-
पटकर्माविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः, कुक्षिकार्चनाविधिः,
कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्यधर्माः, आत्मकलाः पाह्यस्तः,
वैदिकस्मार्त्त कर्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-
व्रतगजालव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहा
रक्षादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्या-
विधिः, गायत्र्यर्थः, शिवस्तोत्रं, राक्षसाभिषेकः, राजधर्मः,
राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रक्ष-
दीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, घटविद्या, व्यव-
हारविधिः, देवाद्युद्योतनम्, आयुर्वेदः, गजादिचिकित्सा,
पूजामकारः । शान्तिविधिः, छन्दःशास्त्रम्, साहित्यं,
शिष्टाश्रमशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूपं,
नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥

एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तरस्तस्मैव ब्रह्मव्यः ॥

अग्निप्रणयन न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्वकं संस्कारः
प्र+नी-भावे ल्युट् ॥ अग्नौहविधिविधानेन
वज्रिसंस्कारभेदे “दक्षिणत आहवनीयेऽवस्थितस्य अग्नेः
सौमिकायाः सुतरादेतां नयनं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयन-
मिति” ऋह्यम् ।

अग्निप्रस्कन्दन न० ॥ अग्निविधानमग्निकार्यरूपहोमा-
करणे “प्रजास्य यौवनं प्राप्य विनशिष्यन्त्यनो ! तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्वच्छायेवं भविष्यसीति, सप्तलभतुं प्रति
यवातिवाक्यम् भार० आदि प० ।

अग्निप्रस्तार पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तारः ।
(चक्राकीर्ति) स्थाते वज्रप्रस्थापके प्रस्तारवर्णने ।

अग्निवाहु पु० अग्नेर्वाहुर्वि दीर्घयित्वात् । धूमे ।

अग्निभ न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्णे अग्निरुपलब्धत्वा-
सख्यं तथात्वम् । वज्रितुल्यवर्णपदार्थे लि० । भ० नक्षत्रं
॥ अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-किप् । कार्त्तिकेवे अग्निकुमार

यद्दे तदुद्भवकथा । अग्निसम्भवे लि० । स्वर्णे न०
हृस्मान्नः । अग्निभवादयोऽप्यत्र ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वित्वादेष्येभ्यः ।
बीजभेदे इत० । पावकविभूत्यां तद्वीर्ये च स्त्री । इष० ।
वज्रिसम्भवे लि० ।

अग्निभ्राजस् लि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-अस्तुन् । वज्र-
तत्त्वदीप्तिबुक्ते । 'अग्निभ्राजसोविद्युतो गर्भश्च्य इति' वेदः ।
अग्निमणि पु० अग्ने रत्नापकोत्पत्तिः शा० त० । सूर्यादि-
तेजसद्व्यसम्पत्तात् अग्न्युत्पापके सूर्यकान्ताभिधे मणौ
(आतसी) (चक्रमकीति) ख्याते प्रस्तरे च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादेष्यस्य मत्पु । यथाविधानेनाहि-
ताग्निर्देवाग्निर्देवे द्विजे "दारास्वग्निं विनिःश्लिष्य प्रवसे-
दनग्निमान् द्विजः" इति श्रुतिः ।

अग्निमथ पु० अग्निं मथाति अरणिद्वयवर्षणेन निष्पादयति
मन्थ-क्रिप् नलोपः । अग्न्याधानार्थमरणिद्वयवर्षणेन
वज्रिसम्पादके याज्ञिके । करणे क्रिप् । अग्निमन्थसाधने
मन्थे, अरणिकाष्ठे च लि० ।

अग्निमन्थ पु० अग्निसंन्यतेनेन मन्थ-करण घञ् । गणि-
कारोष्ठ्ये (गणियारि) तत्कारव्योर्घर्षणे हि आशु
वज्रिबहुभाव्यते । तन्मन्थनसाधने मन्थे च । करणे ल्युट्
इत० । अग्निमन्थनोऽप्युक्तार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्र न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्रं पाचनकुशलता ।

* घातवैषम्येण जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नी-
श्वरस्य भक्तानां न विद्युदग्निजं भयम् अग्निमान्द्रभयं
नैवेति" काशीखण्डः । अग्निमान्द्रेऽजीर्णता स्यात्
तत्वात्मभोजनं कार्यं यथा । 'सुकुसुं कुरजोर्णेऽपि भोज्य-
मस्योपकल्पयेत् इति चक्र० । तत्कारणमुक्तम् । स्नेहपीतस्य
वान्तस्य विरिक्तस्य च तादृजः । निरुदस्य च कायाग्निसन्दो
भवति देहिनः ॥ सोऽक्षरत्नार्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशस्यति ।
अत्योषहृद्भिर्वज्रभिश्चादितोऽग्निरिवेन्मनः ॥ सचाल्यै-
र्विभुभिश्चाक्षरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरुपभिरत्यैश्च सन्धु-
षित इवानलः ॥ हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः श्रुतः
इति सुश्रुते ।

अग्निमारुति अग्निस्य मरुच्च तयोरपत्यं वाङ्मदेराकृति
गणत्वादित् ततो वृद्धिः देवताइन्द्रे च आनङ् वाधित्वा
'इहृद्वाविति' इत् "देवताइन्द्रे च" इति द्विपदवृद्धौ पु०
पूर्वपदस्य वृत्तः । अग्नये सुनौ तस्य च कल्याणतरे
ताभ्यामुत्पत्तिरनुषन्वेया ।

अग्निमुख पु० अग्निसुखमिव यस्य । देवे । सुतद्व्यं हि देवै-
रग्निरुपसुखदारेणैवाश्रिते । "हृद्व्यं वरुति देवानामिति"
श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । "अग्निमुखा वै देवा" इति
"अग्निमुखं प्रथमं देवतानामिति च" श्रुतिः । अग्निमुखे-
ऽप्येऽस्य । देवे, "अग्निमुखे प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वज्रे
रेव देवानामप्योत्पत्तेस्तथात्वम् । यथा आग्नेर्देवसुखत्वं तदा-
दित्वञ्च तथाऽग्निरिन्द्रे निरुक्तव्याख्याने ऋग्वेदभाष्ये प्राक्
दर्शितम् अग्निधिकमग्निरहोत्वयन्द्रे वक्ष्यते । अग्निमुखं
प्रधानमुपास्यो यस्य । अग्निरहोत्वयि द्विजे । अग्निः दाहक-
त्वात् शपाम्निमुखे यस्य । विभे "वाग्वज्जा वै विभ्रा" इति
श्रुतौ तेषां वाग्वज्जत्वकथनात् अग्निमुखत्वम् । अग्निरिव
स्वर्गात् दुःखदायकं सुखमप्यस्य । भक्तातकदृष्टे (भेला)
चित्कण्ठ्ये च । तद्विषयसंस्पर्शेन हि देहे क्षतोत्पत्तेस्तयो-
स्तथात्वम् । अग्नेः जठरानलस्य सुखं हारम् । वेद्य-
कोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागो भवेदेको वषा
च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं
चतुर्गुणम् ॥ यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्कं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ एतद्वातहरं
चूर्णं पीतमालं प्रसक्तवत् । पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया
कोष्णवारिणा ॥ सोदावर्त्तमजीर्णञ्च शीहानमुदरन्तथा
अङ्गानि यस्य गीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ अर्शो-
हरं दीपनञ्च स्नेहघ्नं गुल्मनाशनम् । कांसं श्वासं निह-
न्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥ चूर्णमग्निमुखं नाम न
क्वचित् प्रतिहृष्यते" इति चक्रदत्तः ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव सुखमयं यस्याः गौरादित्वात्
ङीप् । (भेला) भक्तातकदृष्टे, लाङ्गुलिकादृष्टे (विषलाङ्गुला)
अग्निरेव सुखं सुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा० । गायत्री-
मन्त्रे । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीसुदके
जपेत् । गायत्र्याग्निमुखी यक्षासक्तादुत्पाय तां जपेदिति"
गोभिलः । तस्याश्च "सोऽकामयत यज्ञं सुजेवेति स सुखत-
एव लिङ्गतमसृजत तं गायत्री चन्दोऽग्न्युत्पत्तिरग्निर्देवता
ब्राह्मणोमनुष्योवसन्त्यतस्तस्मात् लिङ्गत् स्तोमानां सुखं,
गायत्री चन्दोऽग्निरग्निर्देवानामिति" श्रुतौ । अग्निना समं प्रजा-
प्रतिमुखजातत्वात् तथात्वम् । अस्मिन् पक्षे । अग्नेरिव
सुखं प्रजापतिमुखं सुखमुत्पत्तिहारमस्या इति विपश्नः
गौरा० । गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीयन्द्रे वक्ष्यते । विभे
त पु० । अग्निरिव उत्तमं सुखं यस्याः गौ० ङीप् । पाक-
शालायाम् स्त्री अग्निसुखमादो यस्य अग्निप्रभतौ देवे लि० ।

अग्निरक्षणा न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष-ल्युट् ।
राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्नि-
होत्रगृहे च । भावे ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रज्ज् असुन् नलोपः ।
रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककोटे । ईत० । अग्निवीर्ये,
स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य लि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र ।
अनलोपसनावोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह-क । मांसादन्यां
तदङ्गुरस्य वङ्गितल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप लि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यते
ऽसौ रूप-कर्म्मणि अच् वा । वङ्गितल्यवर्णे अग्निसदृश-
मान्ये च ईत० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वङ्गेऽर्थेयरूपे
च न० ।

अग्निरेतस् न० ईत० । अग्निशुक्रे, तज्जातत्वात् सुवर्णे च
तत्कथा च प्रस्ताव्यरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्राग्निना देवता
प्रार्थनया गङ्ग्यामाहितस्य तथा च वोढुमसमर्थया “ससु-
त्वसज्जं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” मेरौ पातने कृते
तस्य तेजसैव मेरुस्यं सर्वं वस्तु सुवर्णोक्तिं यथोक्तमानु-
शासनिके प० भा० । “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव
रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पञ्च तेषु च ।
तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत” इति । अग्ने च
“तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं
कार्तिकेयस्य वङ्गेस्तेजः परं मतमिति” ८६ अध्याये ।

अग्निलोक पु० ईत० । अग्न्यधिष्ठिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवन-
भेदे । स च । ‘सृष्टत्वाञ्जनमयं शिखरतयं च मेरोरु रारि-
कपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधःशतमखञ्चलनान्तकानां रक्षो
ऽन्वुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ’ इति सि० शि० गोलाध्याये
दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्त-
रोक्षएव तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमान-
यानेन गच्छता शिवशर्म्माष्टौ पृष्ठाभ्यां विष्णुद्वीपाभ्यां
सूर्यलोकादूर्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तदक्षिणस्याम् अग्नि-
लोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं पट्टं श्यते शुभा । इसामर्चि-
शतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्ता
स्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्युर्ये दृढसत्वा
जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्वसम्पन्नास्ते सर्वेऽग्निरेतजसः ।
अग्निहोत्ररताविप्रास्तथाग्निजङ्गचारिणः । पञ्चाग्नि-

व्रतिनो येवै तेऽग्निलोकेऽग्निरेतजसः । शीते शीतापचुक्ष्यै
यस्त्विन्द्रभारान् प्रयच्छति । कुर्यादग्नीष्टिकां वापि स
वसेदग्निमन्त्रिणौ । अनाथस्याग्निमन्त्रारं यः कुर्याद्वा
दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदन्यान् सोऽग्निलोके महीयते ।
जठराग्निविष्टे यो दद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नेये
स पुण्यात्मा वङ्गिलोके वसेच्चिरम् । यक्षोपस्कारवस्तनि
यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथार्थाक्तं प्रदद्याद्यो ह्यर्चि श्रुत्यां
वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।
शुरुर्देवो व्रतं तर्धं सर्वभग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि
सर्वाणि वङ्गिसंसर्गतः कश्चित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पावकः स्मृतः । अपि वेदं विदित्वा यस्य ह्या
वै जातवेदसम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स
वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षाद्विहितो ह्यग्राशुशुक्षिणः ।
मांसयासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेयिकाम् ।
तैजसी शान्मवी मूर्त्तिः प्रत्नत्वा दहनात्मिका । कर्त्वी
हन्वी पालयन्वी विनैनां किं विलोक्यते । चित्तभानु
रयं साक्षात्तेव विभुवनेशितुः । अन्धन्मसोमये लोके
विनैनङ्कः प्रकाशकः । धूपप्रदोपनैवेद्यपयोदधिघृतैश्चवम् ।
एतद्भुक्तं निपेवन्ते सर्वे दिवि दिवौकसः” इति ।

अग्निवत् लि० अग्निरस्यस्य अग्नि+मतप् वेदे मस्य वः ।
साग्निके विभे, “यपुर्वयस्तु चरुरग्निवो इव” इति वेदः ।
तल्यार्थे वति । अग्निहोत्रक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ईत० । स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम् । अग्न्यायीशब्दे
विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्चस् लि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नि-
होत्र्यदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्चसा” इति भार० ।
ईत० । अग्निरेतजसि न० ।

अग्निवर्द्धक लि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः वृध+णिच्-
ण्वल् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्ष लि० अग्नेर्वर्षे इव वर्षो रूपं यस्य । अग्निहोत्र-
वर्षे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्षां सुरां पिबेदिति”
अतिः । सूर्यवर्षे नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १६८० ।
ईत० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये लि० ।

अग्निवस्त्रभ पु० अग्नेर्वस्त्रभः सुखेन दाह्यत्वात् । सालहोत्रे ।

अग्निवासस् न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्त्रम् । अग्निहोत्र-
शुद्धे वस्त्रे । इव० । तादृग्वस्त्रवति लि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वोहयति गमयति अनुप्रापयति वा वाहेः
अण् । आगे, धूमे च । वङ्गिवाहकमात्रे लि० ।

अग्निवाहनं न० इत० । आगे, “रक्तं जटाधरं वज्रं कारवेक्षु-
वाससम् । ज्वालामालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं शम्भुधा-
रिणम् । चतुर्बाहुं चतुर्दन्तं देवेशं वायुसारथिम् ।
चतुर्भ्यस्कृगैर्युजो वायुचक्रे रथे स्थितम्” इति पुराणे
आगवाहनत्वसूक्तम् ।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोत्रिणि
साम्निके । अग्निरहस्यं वेत्तीति विद्-क्विप् । अग्नि-
रहस्यशास्त्राभिज्ञे पु० ।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दु रिव । विस्फुलिङ्गे अग्निकण्ठे ।

अग्निवीजं न० इत० । अग्नेर्वीजे तदेतो जातत्वात् उपचारात्
स्वर्णे । “रुद्रेतजःससृज्जुं हेम वीजं विभावसे रिति” स्वर्ण-
दानमन्त्रः । तत्कथा अग्निरेतःशब्दे दृष्टव्या । तन्मोक्षे
रकारवर्णे “अग्निवीजं ससृज्जुं सुखदृष्टसमन्वितमिति”
तन्मन्त्रः ।

अग्निवीर्यं न० अग्नेर्वीर्यम् । वज्रिरेतसि, तत्पराक्रमे च । तद्दी-
र्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे । न० । अग्नितुल्यपरक्रमवतिलि०

अग्निशरणा न० इत० । अग्न्याधानगृहे अग्निहोत्रगृहे ।

अग्निशर्मान् लि० अग्निरिव शृणाति तोद्रकोपत्वात् शृ-सर्मान् ।
तोद्रकोपान्विते । ऋषिभेदे पु० । बाह्वादि० इति आग्नि-
शर्मानः तदपत्ये । गडादि० फक् । आग्निशर्मान्यः
तद्गोत्रापत्ये ।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला गृहम् । अग्न्याधानस्थाने
अग्रा वा नपुंसकत्वम् । “हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां
सदनम्” इति वेदः ।

अग्निशिख पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य ।
कुक्षमण्डले, कुक्षमण्डले, अग्नितुल्यशिखे-जाङ्गलीष्टके च ।
अग्नितुल्यजटावति लि० । अग्निशिखेव शिखाऽप्यस्य ।
जाङ्गलीकाष्टके स्त्री (विषलाङ्गला) अग्नितुल्यपभागे
लि० “वाणैरग्निशिखैरिमेति” पुरा० । स्वर्णे कुक्षमण्डले
च न० । इत० । अग्निज्वालायां स्त्री “शरैरग्निशिखोपमै
रिति, भार० । [होमे ।

अग्निपुत्रश्रूषा स्त्री इत० । वज्रः विधानेन सेवोपयोगिनि
अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरमयं यस्य । कुक्षमण्डले,
कुक्षमण्डले, जाङ्गलीष्टके च । अग्नितुल्यपवति लि० ।

अग्निष्टुत् पु० अग्निः स्तूयतेऽतः स्तु-आधारे क्तिप् पत्वम् ।
अग्निष्टोमस्य विकृतिभूते एकाङ्गसाध्ये यागभेदे ।
सामसंहिताभाष्ये संशयपूर्वकं तच्च कर्मान्तरमिति सायणा-
चार्येण निर्णीतम् यथा । “उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारव-

न्तीय-साम हि । रेवतीष्वक्षु कृत्वेति श्रुतं पशु-
फलाप्तये । रेवत्यादिर्गुणः कर्म्म पृथग्वा पूर्ववद् गुणः ।
रेवती-वारवन्तीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः । सामो-
ऽतः फल-कर्म्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता । तेनोक्त-
गुण-संयुक्तमन्यत् कर्माच्यते फले” ॥ “विष्टदग्निष्टोमस्तस्य
वायव्यासु ऋक्षु एकविंशान्निष्टोम-साम कृत्वा
वर्चस-कामो यजेत”-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते—“एतस्मैव
रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-कामो ह्येतेन
यजेत” इति । “अस्यायमर्थः । प्रकृतौ तृतीयसर्वने
आभवे-प्रवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते,
तेन च सामा अग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वादग्नि-
ष्टोमसामेल्युच्यते, तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञीयो वा अग्नये”
इत्याद्याग्नेयोष्वक्षु गीयते अस्मिन्स्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस-
कामेन वायव्यासु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविवैक
विंश-स्तोम-युक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीर्नः सधमादे”
इत्यादिषु रेवतीष्वक्षु “वारवन्तीयं” साम गायेदिति,
तत्र रेवतीनाम्बुवां वारवन्तीयनामकेन साक्षा यः सम्बन्धः
सोऽयं पशु-फलायाग्निष्टुति विधीयते, एतस्मैवेति प्रकृत-
परामर्शेनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्त्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः
समर्थमाप्तत्वात् यथा पूर्वार्धकारणे इन्द्रियफलाय प्रकृता-
ग्निहोत्रे दधि-गुणोर्विहितः तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः-
विषमो दृष्टान्तः, दध्नोऽष्टोम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोध-
नीयं तस्य लोकोतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः
एकएव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु
रेवत्युगाधारकवारवन्तीय-शास्त्रोऽग्निष्टुत्-कर्म्म साधनत्वं फल
साधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैक बोध्यत्वाद् दुर्बारेवाक्य-भेदः
तेन पशुफलकं यथोक्तगुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधी-
यते । एतच्छब्दः एवकारश्च विधीयमान-कर्मान्तर-विषयतया
योजनीयो इति” । “यजेत वाचमेघेन स्वर्जिता गोसमेन
वा, । अभिजिह्विजिह्विना वा त्रिष्टताग्निष्टुतापि वा”
इति ऋतिः ।

अग्निष्टुभ् पु० अग्निस्तूयतेऽतः क्तिप् पत्वम् । यज्ञभेदे ।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं त्वचससदायो-
ऽवसानेऽतः । यागविशेषे स च यागः ताण्ड्यमहा-
ब्राह्मणे षष्ठाध्याये “प्रजापतिरकामयत बहु स्वां प्रजा-
येयेति स एतमग्निष्टोममनुजत” इत्युपक्रम्य “एष वाक्
यज्ञोवदग्निष्टोम” इति “एकस्मा अग्नौ यज्ञः कामाया-
न्विष्यते सर्वेभ्योऽग्निष्टोम” इति चाग्निष्टोमं स्तुत्वा “द्वादश

स्तोत्राख्यग्नियोम” इत्यादिना समपञ्चं दर्शितः । अग्नियोम शब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्येण दर्शिता यथा “यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामान्येय्यास्तृपक्षेन अग्नेयोमसाम्ना समाम्ने रग्नियोम इतिनाम सम्यक्प्रमिति” । तद्विधानपरिपाटी च बौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या । ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च “अग्नियोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणी”त्युक्त्वा अष्टमाध्यायपर्यन्तं यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि ताव्यभिहितानि तानि च तत एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दार्थे वक्ष्यते तत्र अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निदुष्कामके यज्ञे च तत् प्रमाणम् अग्निदुष्कन्दे । अग्नियोमस्य व्याख्यानः कल्पः ठक् । आग्नियोमिकः अग्नियोमबोधककल्पे ।

अग्नियोमसाम न० अग्नियोमे अवसाने विहितं साम मानविशेषः । अग्नियोमयज्ञसमापके तृतीय-सवने विहिते “यज्ञायज्ञीय” इत्यस्यामान्येय्यास्तृचि गीय-माने सामवेदे “प्रकृतौ (अग्नियोमे) तृतीयसवने आर्भव-पञ्चमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च सामा अग्नियोमस्य समाप्यमानत्वादग्नियोमसामेत्युच्यते इति सा० भा० । “ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं स्तुवन्ति ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति” ताण्ड्यब्राह्मणम् तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्था-क पत्वम् । वज्रौ स्थिति योग्ये क्षौद्रमये कटाहदिपात्रे ।

अग्निसंस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्वकदाहः । विधानेन अग्निकृतदाहे । “अनायस्याग्निसंस्कारं यः कुर्याद्वा दयान्वितः” इति शाश्वी० ।

अग्निसङ्काश लि० अग्निरिव सङ्काशते काश-दीप्तौ अच् । अग्नितुल्यवर्णे तत्तुल्यतेजस्वे च ।

अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू-अच् । अर-शयकुसुम्भे । ५त० खर्णे न० । अग्निसम्भूतभावे लि० ।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अय-अच् इत० । वायौ, धूमे च । अग्निसहायधूमवहर्णयत्वात् शीघ्रगति-त्वाच्च वनकोपते च ।

अग्निसार्धक लि० अग्निःसाक्षी यत्र कप् । वज्रं साक्षीकृत्य कृते कर्माणि । “सख्यं कृत्वाग्निसार्धकमिति” रामा० ।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तानलोत्तापनेऽपि सारांशादहनात् । रसाङ्गने इत० । वज्रसारे तु अस्त्री ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अग्नेन । अग्नि-दाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, ओषधे च । इत० । अग्ने-र्दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(स्वा)त्त पु० १०१०० अग्नितः (आह्वीयविप्रकर-रूपानलात् सुष्ठु आप्तं ग्रहणं तेषां आ-दा-क्त पत्वमिति बह्वः । भरौविप्लवे पितृगणविशेषे । “अग्निष्वा(स्वा)त्ताः पृथिव्यदः जज्ञपा आच्छपास्तर्धेति” मनुः । तैत्ति-रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा “अग्निष्वात्ता-मृतमनो हवामहे । नराशंसो सोमपीथं य आशुः । ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु । शन्नो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे” इति “अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्त-नामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मास्यगतापितृ-यज्ञब्राह्मणे सप्तमभिहिताः, “ये वा अयज्वानो गृहमेधिन स्वे पितरोऽग्निष्वात्ता” इति । मनुष्यजन्मन्यग्नियोमादिया-गमकत्वा आर्चककर्मणिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः । तानग्निष्वात्तान्” इति तद्भाष्ये साधवाचार्यः ।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु-क्तिप् इत० । हुताग्नि-हवने अग्निहोत्रिणि ।

अग्निहोत्र न० अग्नये हूयतेऽत्र हु-त्व ४त० । मन्त्रक-रणवज्रस्थापनपूर्वकतदुद्देश्यकहोत्रे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात् हविषि, वज्रौ पु० । काश्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्नि-होत्रशब्दनिरुक्तिविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे “सोऽग्नि-रविभेत् आहुतिभिवैतमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः प्राविशत् तं प्रजापतिरजवीत् जायस्विति सोऽजवीत् किं भागधेयमभिजानिष्य इति तुभ्यमेवेदं हवाता इत्य-जवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्निहोत्रम्” इति सुरा प्रजापतेस्तापं दृष्ट्वा पलायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्व-पक्रमग्रागत एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन्मृगौ पूर्वोक्तं हतं स्नाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थेयं न पुरुषमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अन्वादीनसृजत । ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं दृष्टव्यम् । तदानीमग्निर्भीतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः पुनः पुनराहुतिभिरेव मां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति । तास्माहुतीर्देवा एव मृच्छन्ति । तस्माद्भागरहितः सेवितुं न शक्नोतीति विचार्य पूर्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजा-पतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायस्विति पुनः पुनराग्निसजवीत् सचाग्निसादुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितुं न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिच्छस्माह-

सुतपत्न्य इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-
होत्रगतं हविस्तुभ्यमेव हूयाता इति भागं दत्तवान् ।
ततोऽग्निहोत्रहविः स्वरूपं भागधेयमभिलक्ष्याग्निहोत्रपक्षः ।
तस्मादग्नये होत्रं होमोऽग्निं कर्माणीति बहुव्रीहिव्यु-
त्पत्त्या अग्निहोत्रमिति कर्मानाम् । अग्नये होत्रमिति
तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम इति तद्भाष्यम् । तत्कालस्य तत्त्व-
वोक्तः “तद्व्यमानमादित्योऽब्रवीत् । मा हौषीः । उभयोर्वै
नावेतदिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति ।
सायमेव त्वयं जुह्वन् प्रातर्महप्रमित्यब्रवीत् । तस्मा-
दग्नये सायं हूयते स्वर्याय प्रातः” इति । तद्विरग्न्यर्थं
प्रजापतिना ह्यमानं दृष्ट्वा मा हौषीरित्येवमादित्यो निवार-
यामास । हेतुञ्चैवमवोचत् । योऽयमग्निर्यश्चाहं तयो-
रभयोरभयोरेतद्विधिः, न त्वेकस्यग्नेः इति । तदानी-
न्मयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्टा या कालभेदेन
व्यवस्था तासुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, स्वर्याय
प्रातर्जुहुयात्” इति तद्भाष्यम् ।

तच्च नित्यं कामप्रश्न “यावज्जीमग्निहोत्रं जुहोतीति” अथवा
नित्यस्य “उपसङ्गिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीति”
अथवा च कामप्रश्न विधानसूक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वेऽपि
सर्ववेदिभिः कर्तव्यता “यज्ञाभूतं स्वशाखायां पार-
क्यमविरोधि च विद्वद्भिस्तदनुषेयमग्निहोत्रादि कर्मा-
वदिति” छन्दोग० प० कात्या० । “अग्निहोत्रं तयोवेदा
स्त्रिदण्डो भस्मधारणम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीवि-
कोति दृष्टव्यतिरिति” चावर्कमतम् ।

अग्निहोत्रं हवनौ स्त्री अग्निहोत्रोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-
करणे ल्युट् ईत० । अग्निहोत्रहविर्पुहण्याष्टचि ।

अग्निहोत्रोऽङ्गत् पु० अग्निहोत्रमग्निं जुहोति अङ्ग-किप्
ईत० । कृताग्निहोत्रे “यत् सङ्गृह्णा सङ्गतामग्निहोत्रं
हुतां यत् लोक” इति, अतिः ।

अग्निहोत्रिन् पु० अग्निहोत्र+मत्सर्थे इति । अग्निस्थापन-
पूर्वकं प्रातरादिकावे अग्निहोत्रहोमकर्त्तरि साग्निके ।

अग्नीध्रः पु० इध्यते इन्ध-भावे किप् ईत० । अग्न्युद्दीपने
“अग्नीधः शरणे रण भञ्जेति” कात्या० वा० ।
शरणार्थे रणि आग्नीध्रः । कर्त्तरि किप् । अग्न्या-
धानकर्त्तरि ।

अग्नीध्रः पु० अग्निम् आदधाति धृ-क दीर्घः । वज्रप्राधान-
कारके ब्रह्मापरपर्याये ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यस्यै
सम्पदाने घञर्थे क दीर्घः । अग्निगत्ये होमादौ पु० ।

अग्नीन्द्रः पु० द्वि० इन्द्र० इन्द्रपरत्वाच्चात् । एतन्नामकयो-
रेकहविर्भोजोर्देवयोः ।

अग्नीन्धनः वि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् ईत० ।
मन्त्रभेदे । स्त्रियां टिप्त्वात् ङीप् । भावे ल्युटि । अग्नि-
गत्ये न० । [सञ्ज्ञिकस्थाने ।

अग्नीध्रः वि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि-उत्करा० छ । वर्ज-
अग्नीध्रत्वात् पु० द्वि० इन्द्र० ईत् । एतयोरेकहविर्भोजो-
र्देवयोः ।

अग्नीधोमः पु० द्वि० इन्द्र० ईत् पत्वञ्च । एतन्नामकयोरेक-
हविर्भोजोर्देवयोः । “अग्नीधोमीयं पशुमालभेतेति” अतिः ।
अग्नीधोमप्रणयनी स्त्री अग्नीधोमौ प्रणीयेते संस्क्रियेते
अनया अत्र वा प्र+नी-करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् ।
तयोः संस्कारिकायाष्टचि पात्रप्राञ्च । भावे ल्युट् । तयोः
संस्तारे न० ।

अग्नीधोमीयं वि० अग्नीधोमौ देवते अस्य छ । तद्देवताके
पञ्चादौ कपालरूपपात्रादिसंस्कृते हविर्भेदे च “अग्निधो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपतीति” “योऽग्नीधोमीयस्य
पशोरश्नातीति” च अतिः ।

अग्न्यगारः न० अग्नेः अग्निहोत्रसंबन्धिवज्रेरगारं ईत० ।
अग्निहोत्रगृहे “वसन्त्यर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे” इति रघुः ।
अग्निगृहादयोप्यत्र ।

अग्न्यधानः न० अग्नेराधानम् आ-धाञ्-ल्युट् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापने । ऽवहु० । अग्निहोत्रयागे ।

अग्न्यधेयः पु० अग्निराधेयो येन । अग्निहोत्रिणि साग्निके
द्विजे तत्प्रकारश्च “पुण्यमेवादधीताग्निमित्युपक्रम्य कात्या-
यनसंहितायां दर्शितः कल्पसूत्रे च विस्तरो द्रष्टव्यः ।

अग्न्यालयः पु० अग्नेरालयः आ+ली-आधारे अच् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापनयोग्ये गृहे, तदाधारे-कुण्डे,
स्थण्डिले च ।

अग्न्यहितः पु० अग्निराहितो येन आ+धाञ्-कर्माणि क्त, वा
परनिपातः । अग्निहोत्रिणि साग्निके द्विजे ।

अग्न्युत्पातः पु० अग्निना दिव्यानेन कृत उत्पातः (अनिष्ट-
सूचकोपद्रवः) उद्+पत-वञ् ईत० । आकाशस्थानल
विकारसूचितोपद्रवे, उत्कापातादावशुभसूचके, धूसकेतुजत-
विकारे च । स च नाभस उत्पातः उत्कादिरूपः पञ्च
विधः धिष्णोत्काशनिविद्युत्साराभेदात् । तेषां लक्ष-
णादिकं फलसहितम् दृष्टव्यं संहितायासूक्तं ३३ अ० यथा
“दिवि भूक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्त्काः ।

धिष्णोर्लोकाग्निविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिक्षाः ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विष्णुप्राशनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
 विद्युदहोभिः षड्भिक्षास्तारा विपाचयति ॥ तारा
 फलपादकरो फलार्धदात्री प्रकीर्तिता धिष्ण्या । तिस्रः
 सम्पूर्णफला विद्युदोल्काग्निश्चेति ॥ अग्निः स्वनेन
 मङ्गता नृगजान्मृगाश्चवेष्टतरुण्युषु । निपतति विदा-
 रयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्त्वत्ताम्रं जनयन्ती
 तटतटस्थना सहसा । कुटिलविशाला निपतति जीवे-
 श्वनराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्या ज्वालपुच्छा धनूषि
 दश दृश्यतेऽनराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ
 हस्तौ सा प्रमाणेन । तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्बाज-
 तन्तुरुपा वा । तिर्यगध्वोर्ध्वं वा याति वियत्युद्ध-
 मानेव । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते प्रत-
 नुपुच्छा । दीर्घा भवति च पुरुषा भेदा बहुवो भवन्त्यस्याः ।
 प्रेतमहुरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिजाङ्गलमृगाभाः । गो-
 धाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्ता ॥ ध्वजभूष-
 करिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्प्ररजतहंसभाः । शिवत्सव-
 ज्वशङ्खस्तिकरूपाः शिवसुभिक्षाः ॥ अम्बरमध्याङ्गुलो
 निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बभ्रुमती गगनोपरि विभ्र-
 ममाख्याति लोकस्य ॥ संसृशती चन्द्राकौ तद्विस्तृता वा
 समुद्रकम्पा च । परचक्रागमनपवध-दुर्भिक्षादृष्टिभयजननी
 पौरेतरप्रसुत्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांशोः । उल्का
 शुभदा पुरतो दिवाकरविनिस्तृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता
 पीता लक्ष्णा चोल्का द्विजादिवर्णाभा । क्रमशश्चैतान्
 हन्युर्ध्वोऽर्धपार्श्वपुच्छस्याः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रा-
 दोनामनिष्टदा कृष्णा । कृष्णो स्निग्धाखण्डा नीचोपगता
 च तद्वृक्षैः ॥ श्यामा वारुणनीलाऽसृग्दहनासितभस्मनिभा
 कृष्णा । सन्ध्यादिनजा वक्रादलिता च परागमभयाय ॥
 नक्षत्रपङ्कजाते तज्जज्ञीनां क्षयाय निर्दिष्टा । उदये ज्ञाती
 रवीन्दू पौरेतरकृन्त्यवेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठाभूले-
 षूल्काहतेषु शुभतीनाम् । विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिखविष्णु
 देवेषु ॥ भुवसौम्रेषु नृपाणामुपेषु सदाकृषेण चौराणाम् ।
 क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ कुर्वन्त्येताः
 पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि नृपतीनां
 गृहेषु तन्त्राभिनां पीडाम् ॥ आशपक्षोपघाते तद्दे-
 श्यानां खले क्षिप्रतानाम् । चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृति-
 पीडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरक्षयमयेन्द्रकीले जन
 जयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहत्याग्नीमिनो

गोष्ठे ॥ खेडास्फोटितवादितमीतोत्क्रुष्टस्थना भवन्ति यदा ।
 उल्का निपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्दपस्य ॥ यस्याद्विरं
 तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या
 चोद्धृते तन्तुधृतेव खस्या या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥
 श्रेष्ठिनः प्रतोपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः । हन्तृधोमुखी
 नृपान् ब्राह्मणानघोर्द्धगा ॥ वह्निपुच्छरूपिणी लोकसङ्ख्या
 वहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति
 मण्डला पुरं कववत् पुरोहितम् । यंशगुल्मवत् स्थिता
 राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्तुलिङ्गमालिनी ।
 खण्डयोऽयं वा गता सख्यना च पापदा ॥ सुरपतिचाप-
 प्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवन-
 विलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिष्टता वा ॥
 अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव
 पाथिवस्य । निपतति च यदा दिशा प्रदीप्रा
 जयति रिपून्चिरात्तया प्रयातः ॥ तत्कारण-
 सक्तं गर्गसंहितायाम् “अतिलोभादसत्यादा नास्ति-
 क्वाहायधर्मतः । नरापचारास्त्रियतमुपसर्गः प्रवर्तते ।
 ततोऽपराधास्त्रियतमपवर्जनि देवताः । ताः कृजन्त्यङ्गुतां-
 स्तास्तु दिव्यनाभसभिमजान् । त एव त्रिविधा लोके
 उत्पाता देवनिर्माताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः संवो-
 धयन्ति च” इति । अनिष्टसूचकरूपभेदाश्च दृष्टसंहिता-
 वाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम्
 “दृष्टिक्लृप्ता च सूक्ष्माप्या रक्तनीलशिखोष्णला । पौरु-
 षेय प्रमाणेन उल्का नानाविधा कृतेति” ।

अग्न्युद्धार ५० अग्नेः आधनार्थमुद्धारः अरणिमन्यनेन उत्था-
 पनम् । अरणिहयधर्षणेनानलोत्पादने । तत्प्रकारस्तु
 “अन्वत्यो यः शमीगर्भः प्रशस्तोवीर्यसङ्गवः । तस्य या प्राङ्-
 मुखी शाखा वोदीची वोर्द्धगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता
 तन्मय्ये वोत्तरारणिः । सारवहारवञ्चलमोर्विली च प्रश-
 स्यते ॥ संसक्तमूलो यः शमग्राः स शमीगर्भ उच्यते ।
 अलाभे त्वशमीगर्भोदुद्धरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुल-
 दैर्घ्यं षड्पि पार्थिवम् । बत्वार उच्छ्रये मानसरण्योः
 परिकीर्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्वाश्रयं स्वाद्वाद्-
 शाङ्गुलम् । ओर्विली हादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्मकम् ॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्न यलोपदिश्यते । तल तल दृष्टत्-
 प्रव्यं प्रान्विभिर्भित्तयात् सदा ॥ गोबालैः शणसंसिन्धैस्त्रि-
 वृत्तममलात्मकम् । व्यासप्रमाणं मेतलं स्यात् प्रमन्यसेन
 पावकः ॥ मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कश्चरा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमात्रायेतानि द्वाङ्गुलं वक्ष्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं
हृदयं त्र्यङ्गुलमुदरं अतम् । एकाङ्गुला कटिर्धोऽथ द्वौ
वस्त्रिणौ च गुह्यकम् ॥ अङ्गुलं च पादौ च चतुस्त्यक्तौ
यथाक्रमम् । अरण्यवयवाहेते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो
जायते वज्रिः स कल्याणकदुच्यते ॥ अन्येषु ये तु मर्धन्ति
ते रोगभयमाप्नुयुः । प्रथमे मन्यन्ते त्वेष निवभो नोसरेषु
च ॥ उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्यः सर्वदा भवेत् । योनि-
सङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकत् ॥ आर्द्रा सप्तपरा
चैव घूर्णाङ्गी पाटिता तथा । न हिता यजमानानामर-
णिशोत्तरारणिः ॥ परिभाषाऽङ्गुलं वासः प्रादुष्य च यथा-
विधि । बिम्ब्यात् प्राङ्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥
चतुर्ध्रुवप्रमन्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः । कालोत्तराया
मरणिं तद्गुह्यमपरि न्यसेत् ॥ चलाधः कीलकापस्यामोवि-
लोमुदगग्रकाम् । विष्टभाङ्गारयेद् यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः
शुचिः” इति कात्या० स० ॥

अग्रपुस्तान न० अग्निरुपस्थीयतेऽनेन उप+स्था ल्युट् ईत० ।
वज्रेरुपासनमन्त्रे । स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् ईत० ।
वज्रेरुपासने न० ।

अग्र न० अङ्ग-रक् नलोपः । उपरिभागे, शेषभागे, आलम्बने
पूर्वभागे, उत्कर्षे समूहे च । प्रधाने, अधिके,
प्रथमे च लि० । तत्र पूर्वभागे अपकायः “अथा-
पहस्ते सङ्गुलीकृताङ्गुलाविति” कुमा० । अङ्गु “शङ्कणि
यस्याप्यसरोरुहाणि इति” कु० । आलम्बने, “भक्तुमेका-
ग्रमासीनमिति” मनुः प्रधाने “अथाप्यसङ्घोरास” इति
प्रथमे अपहायणेऽदिति । पुरोऽर्थे, अपसरः । शेषभागे,
“हस्तार्थपदेषु हृणाङ्गुरेष्ठिति” रुचुः । “सूच्यपेण न
दातव्यं विना युद्धेन केशेनेति” “बालाप्यशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य चेति” “आराप्यमालोहपरोऽपि दृष्टः इति”
च अतिः । अधिके “अथापरयशालिनेति” । शङ्के, “कै-
लासाप्यसमासीनमिति” तन्त्रम् उत्कर्षे, अगादगं रोहतीति
ता० । आ० अग्रसुत्कर्षमिति माधवाचार्यः अधिके
“सायं वज्रशतमिति” रामा० । अक्षरूपपलपरिमाणे
(ज्योतिषोक्तस्य अक्षरूपपलस्य परिमाणार्थेऽशभेदे)
च । अक्षरेण साधनार्थायां सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायाम्
अक्षरेण कर्णेन गुणितायां स्वकोट्या कृतायां क्रान्ति-
ज्वायां स्त्री । “क्रान्तिज्वाके कर्णगुणे विभक्ते कोट्या
भुजेनाप्रमितायका स्यात्” इति सि० षि० ।

“क्रान्तिज्वा अक्षच्युतिकर्णेन गुणिता द्विः स्थाप्या
एकत्र स्वकोट्या भक्ता सती अप्या भवतीति” प्रसिता० ।
“रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाष्या तथा । इष्टाया-
विषुवतोर्मध्यमयाभिधीयते” इति सूत्र्यसिद्धान्तपरिभाषिते-
ऽर्थे च स्त्री । विष्टतश्चेतत् रङ्गनाथेन यथा “अथाप्याज्ञानार्थ-
माह । तस्मिंश्चतुरस्रे पूर्वापररेखात उत्तरभागे विषुवद्भा-
ष्यायाश्चभागप्रदेशस्याक्षभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वापररेखातुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्ट-
च्छायाक्षरेखाभुजान्तरेण कार्या । अग्निरुपस्थितायाविषु-
वतोरिष्टच्छायाक्षरेखाक्षभाष्यरेखयोरित्यर्थः । मध्यं चतु-
रस्रे ऽङ्गुलात्मकमन्त्रालं सर्वतस्तुल्यम् । अप्या कर्णहस्तायो-
च्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य कर्णहस्ताया पलभा-
संस्कारेणाप्या उक्ता तद्दक्षिणगोले पलभाधिकोत्तरभुजसङ्कावेन
पलभोनो भुजोऽप्येति, प्राच्यपरस्त्रत्वादुत्तरभागेऽक्षभाष्यरेखा
भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमप्या पलभोनभुज-
रूपा । एवमुत्तरगोल उत्तरभुजस्य पलभात्पलत्वाद्भुजोन-
पलभागेति पलभारेखा प्राच्यपरस्त्रत्वादुत्तरभागस्या भुज-
रेखातोऽप्यपान्तरेणोत्तरदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजो-
नपलभात्कृत् कर्णहस्ताया । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोना-
प्यात्वात् पलभायुतोऽप्येति प्राच्यपरस्त्रत्वाद्भुजाप्यपलभाया-
रेखयोः क्रमेण याम्रोत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्य-
रूपमप्या पलभायाः शङ्कुतलानुकल्पत्वात् सदोत्तरत्वं ज्ञाया-
सम्बन्धादुक्तम्” इति । “अप्यशब्दस्यैववक्ष्यैकदेश-
परत्वे हस्तायं तद्वत्परत्वे अप्यहस” इति यद्योक्तम्
वामनेन, “हस्ताप्याप्यहस्योश्च गुणिनोर्भेदादिति” ।
अप्य+भवादर्थे यत् । अप्यः । व अप्यिबम् । कुशाप्यिब
व । कुशापीयः । इवार्थे शास्त्रादि० व अप्यः ॥ अप्यः
अपिभेदस्तद्गोलापत्ये नडादि० फक् । आप्यावणः ।
तत्तदर्थेषु । [वत् कर्मा० । देहपूर्वभागे ।
अग्रकाय पु० अप्यः कायः अवयवावबन्धिनोरभेदात् अप्यहस्त-
अग्रग लि० अप्ये गच्छतीति गस-ङ ७त० । पुरोगामिनि ।
अग्रगण्य लि० अप्ये गण्यते गण-यत् ७त० । अप्यगणनीये,
प्रधाने च ।
अग्रगामिन् लि० अप्ये गच्छति गस-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि । “प्रवोऽप्यगामिनोति” पा० । अत्राप्यत्व-
निर्देशात् अप्यगामिनेत्यादौ न णत्वम् । स्त्रियां ङीप् ।
अग्रज पु० अप्ये पुरस्तात् जायते जन-ङ । अप्यजाते
क्येवभ्वात्तरि “जगादाप्ये गजाप्यजम्” इति माघः ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । वर्षेषु मध्ये अयजातत्वात्
विप्रे । [स० । जङ्घाग्रभागे ।

अग्रजङ्घा स्त्री अपा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०
अग्रजन्मन् पु० अये जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु० ।

ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । अयजातमात्रे लि० । अयात्
प्रधानाङ्गात् सुखात् जन्मास्य व्य० व० । ब्रह्मणो मुखोत्-
पन्ने विप्रे, तस्य तन्मुखोत्पत्तिश्च ताण्ड्यमहाब्राह्मणे
उक्ता यथा “सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स सुखत एव
विष्टतमसृजत तं गायत्रीच्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोभनुषो वसन् ऋतस्तस्माच्चिष्टत् स्तोमानां सुखं,
गायत्री छन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो भनुष्याणां,
वसन् ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो सुखेन वीर्यवृद्धोति
सुखतो हि सृष्टः” इति । व्याख्यातश्चेत् भाष्ये “सः
प्रजापतिरकामयत् किमिति” ? सर्वसाधकं यज्ञं सृजेयेति
स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तस्यैवेदं विवरणं सः
प्रजापतिः सुखत आत्मनो सुखादेव विष्टतमावृत्ति-
त्यसामध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं विष्टतमनु पञ्चाङ्गायत्री-
छन्दः गायत्री नाम छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽ-
सृज्यत तमनु भनुषो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वस-
न्ताख्यश्च ऋतुरसृज्यत यस्मादादेते सुखतएव सृष्टाः तस्मादेते
विष्टदादयः स्वस्वजातीयानां मध्ये सुख्या अभवन् विष्टदा-
दीनां सुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य सुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोक-
सिद्धं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन सुख्यत्वात् ब्राह्मणो सुखे-
नेदानोमपि वीर्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं वृद्धोति
तस्मादित्युक्तं विष्टणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो सुखतः सृष्ट-
स्तस्मादित्यर्थः ॥ एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि सुखेन वीर्यं-
वृद्धोति सुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभोष्टं साधयति
इत्यर्थः” इति । “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत्” उपपत्त्युक्तम् अत
एव विप्रस्य सुखजातत्वेन सुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यासने एव
वीर्यं भवतीत्युक्तम् अतएव भनुना “वेदमेव सदाभ्यस्ये” इत्यु-
क्तम् हारीतसंहितायां तु “षट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्म-
णस्य महात्मनः । तैरेव सतत यस्तु वसयेत् सुखमेधते
अध्यापनं चाध्ययनं वाजनं यजनं तथा । दानं प्रति
यहृष्टेति षट् कर्माणीति चोच्यते” इति “वेदश्चैव सदाभ्यस्येत्
शुचौ देये समाहितः धर्माशक्तः तथा पात्रं ब्राह्मणैः शुच-
मानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च ओतव्यञ्च दिवाग्निषि
श्रुतिहीनाय विप्राय ऋतिहीने तथैव च दानं भोजन
मन्थञ्च दत्तं कुलविनाशनम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेद

शास्त्रं पठेत्, हिज इति” च । “सत्त्वप्रधाना वप्राः स्युरिति
भारतोज्ञेः विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया “ब्राह्मणस्यैव विप्र-
शूद्राणाञ्च परन्तप ! । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै-
र्युग्णैः । शमोदमस्तपः शौचं ज्ञानिरार्जवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति” गीतायां
मात्तिकधर्माणां स्वभाविका इत्युक्तम् । विष्टतश्चेत्
श्रीधरस्वामिना “तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह
शम इति, शमश्चित्तोपरमः (वाह्यविषयाच्चित्तवर्त्तनम्) दमो-
वाह्येन्द्रियोपरमः (स्वविषयाच्चित्तवर्त्तनम्) तपः पूर्वोक्तं
(सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च । ज्ञानिः
(शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (वाह्या-
भ्यन्तरयोः कापयाभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः
आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् शमादि
ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्मेति” । “सुखजातादयोप्यत्र
अये प्रथमं जन्म यस्य । चतसुखे ब्रह्मणि, “यो वै ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यस्याश्चै प्रहिणोति वेदमिति” “हिरण्य
गर्भः समवर्त्तताये” इति च श्रुतौ परब्रह्मसकाशात् तस्य
प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु भनुना “सोऽभिध्याय
शरीरात् स्वात् सिद्ध्युर्बहुधा प्रजाः । अप एव ससर्जदौ
तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्भ्रमं सहस्रांशुसमप्रभम्
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इत्यनेनोक्तः ।

अग्रजात पु० अये जातः जन-क्त ७त० । ज्येष्ठभ्रातरि,
विप्रे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजातमात्रे लि० ।
अग्रजाति पु० अपा अष्टा जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विप्रे ।
अग्रजिङ्घा स्त्री अपा जिङ्घा अपहृस्तवत् क० । जिङ्घाग्रभागे ।
अग्रणी लि० अये नीयतेऽशौ णी-क्तिप् ७त० । शस्त्रम् । प्रभौ
अष्टे च । अपं नयति देवेभ्य इति । वज्रौ पु० यथा-
चास्यापणीत्वं तथान्निगच्छे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम् ।

अग्रतस् अव्य० अये अपाद्वा अप+तसिच् । पूर्ववृत्तौ, पूर्व-
भागावधिके च । [अपगामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रतःसर लि० अपतः सरति गच्छति सृ-ट ७त० ।

अग्रदानिन् पु० अये दानं उद्देश्यत्वेकाक्ष्यस्य अपदान+इनि
प्रतोद्देशेन ग्रहणं दीयते तत्प्रतिपादित्वा “अपदानीति”
ख्याते विप्रे । “लोभी विप्रस्य शूद्राणामप्ये दानं
मृहीतवान् । यहृणांसिलदानानामपदानो बभूव स”
इति पुरा० ।

अग्रदानीय पु० अये दानमर्हति छ । अपदानिविप्रे ।

अग्रतुष पु० अये नष्टः अपहृस्तवत् क० । नष्टाये ।

अग्रनासिका स्त्री अया नासिका अपहस्तवत् क० ।
नासिकापभागे ।

अग्रन्यिक पु० नास्ति पन्थिर्वस्त्वपन्थिः संसारवन्धपन्थिर्वाऽस्य ।
निर्पन्थिके सुक्तकच्छे जैनभेदे आत्मज्ञे च “भित्तये
हृदयगन्धि” रित्यनेन तस्य संसारगन्धिन्यन्धत्वोक्तेस्तथा-
त्वम् । पन्थिन्युच्ये त्वि० ।

अग्रपर्णी स्त्री अये पर्णं यस्याः जातित्वात् ङीप् ।
(आत्कुशीति) ख्याते दृष्टे ।

अग्रपूजा स्त्री अये पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । “अये-
पूजामिह स्थित्वा षट्हाणेमामिति” पुरा० ।

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ्
अयः पूर्वं भागः कर्म० । आद्यादौ प्रथमसूत्र्य देवे
इत्ये अवयविनः शेषभागे च । यथा शरायभागः ।

अग्रभुक् त्वि० अये देवपितृादियोऽदत्त्वा भुङ्क्ते भुज-
क्तिप् ७त० । औदरिके ।

अग्रभू पु० अये भवति उत्पद्यते भू-क्तिप् ७त० । पूर्वजाते
ज्येष्ठभ्रातरि विभे च ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजाते त्वि० ।

अग्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानस्त्रियाम् । “अथायमहिषी
राज्ञ” इति ।

अग्रमांस न० अयं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मनु-स, दीर्घः
कर्म० । हृदयस्य पद्माकारे (फलका) इति नामके मांसे ।
केचित् व्युत्क्रामांसमेकं नामेत्याहुः । (अयमांस) इति
प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अयं मुखम् अपहस्तवत् कर्म० । मुखाय ।

अग्रयण न० अपमयनात् उत्तरायणात् णत्वम् शक० तत्विधा
नकालोऽस्य अच् । मार्गे मासि साग्निककर्तव्येनवशस्येष्टि-
रूपे यज्ञभेदे । निरग्निकर्तव्ये नवाक्षत्राद्धे च । “अकृता-
पयणश्चैव धान्यजातं द्विजोत्तमेति” वज्रार्णवे स्मृतिः ।
“अकृतापयणमकृतनवशस्येष्टिश्चाहुं यथायोग्यं साग्नि-
कनिरग्निरपरमिति” आह्वतत्वे रघुनन्दनः ।

अग्रयान न० अये यानं यस्य या-ल्यट् संज्ञात्वेऽप्यणत्वम् ।
पुरोगामिनि सैन्ये । अपगामिमात्रे त्वि० ।

अग्रयाचिन् त्वि० अये याचति या-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि “पुत्रश्च ते रणशिरस्यमपयायीति” अठे च ।

अग्रयोधिन् पु० अये स्थित्वा युध्यति युध-णिनि ७त० ।
सैन्यानामये स्थित्वा योद्धरि । [चित्तेति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रलोहिता स्त्री अपमपरिभागः लोहितं यस्याः न० ।

अग्रबीज पु० अपं शास्त्रायं बीजसत्यादकं यस्य । विज्ञाप-

तस्यखण्डकृदे (कलम) इतिप्रसिद्धे काण्डजाते कुरष्ट-
कादिदृष्टे ।

अग्रसन्धानी स्त्री अये फलोत्पत्तेः प्राक् सन्धीयते शाय-
तेऽनया कार्यं सम्+धा-करणे ल्यट् ङीप् । यमपञ्जि-
कायाम् । यत्न हि प्राणिवर्गस्य प्राग्भवीयकक्षानुसारेण
शुभाशुभसूचकं सर्व्वं लिख्यते सा यमपञ्जिका । केचित्
यमपट्टिकेति सा कथ्यते । अपसन्धानकारिणि त्वि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री अयं सन्ध्यायाः, “सर्व्वेऽप्येकदेशः कालवाचिना
समस्यते, इत्युक्ते एक०त० । सन्ध्यापूर्व्वसमये । अप्या
पूर्व्वी सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् “कर्कन्धूना-
सुपरि लुहिनं रज्जयत्यपसन्धेति” शकुन्तला ।

अग्रसर त्वि० अये सरति गच्छति स्म-ट् ७त० । अय-
गामिनि । “युद्धायापसरोऽभवदिति” स्त्रियां ङीप् ।

अग्रसारा स्त्री अयं शीर्षमात्रं सारोऽस्याः । फलसूच्य-
शिक्षायां मञ्जुव्याम् । अग्रात् अग्नमारभ्य सारोऽस्य ।
वंशादौ पु० ।

अग्रह पु० यज्ञः परिपहः न०त० । परिपहभावे । बहु० ।
परिपहन्त्ये सन्यासिप्रभृतौ, ज्ञानसूच्ये त्वि० ।

अग्रहर त्वि० अये ह्रियते दीयतेऽसौ अय-हृ-अच् । अय-
देये वस्तुनि, भागाये पु० अय-हृ-कर्त्तरि अच् । अयहा-
रिणि त्वि० “प्रायहरः कुमार” इति ।

अग्रहस्त पु० अपस्यासौ हस्तश्चेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म० ।
हस्तस्यापभागे “अथापहस्ते सुकुलीकृताङ्गुलाविति” कु० ।

अग्रहायण पु० अयः ज्येष्ठः ज्ञायनोर्ग्रीहरत्न णत्वम् ।
मार्गशीर्षे मासि । तस्य च “मासानां मार्गशीर्षोऽङ्गीति”
गीतायां भगवद्भिभूतिरूपत्वोक्तेः श्रेष्ठधान्यवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

अग्रहायणोष्टि स्त्री अप्या प्राथमिकी ज्ञायननिमित्ता इष्टिः ।
नवशस्येष्टौ यागभेदे ।

अग्रहार पु० अयं प्रथमं ह्रियते उत्पन्नशस्त्रादुद्धृत्य स्थाप्यते
हृ-कर्म्मणि घञ् । जेतोत्पन्नशस्त्रादुद्धृत्य ब्राह्मणो
द्देशेन स्थाप्ये धान्यादौ शुक्लुक्तादादृष्टसद्रूपचारिणे देवे
जेतादौ, यामभेदे च “स कश्चिदप्यहरे कालो नामैक-
स्येति” दशक० । अयं हरति-अच् । अपहारके त्वि० ।

अग्राक्षि न० अपञ्च तदक्षि नेत्रं चेति गुणगुणिनो-
रभेदात् कर्म० स्वाङ्गपरत्वात् नाञ्चसमा० । नेत्राय
अपाङ्गे “अपाङ्गणा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवी-
दिति रामा० ।

अग्राणीक न० अपञ्च तदानीकं चेति गुणगुणिनोरभेदात्

कर्म्मणं गत्वम् । अमयायिसैन्ये । “अयाणीकं रघुव्याघ्री
राक्षसानां वमझतुः इति” रामा० ।

अयायणीय न० अयं अवेमयनं ज्ञानं तत्र साधु क ।
वौद्वागमसिद्धे प्रवादभेदे “उत्पादपूर्वमयायणीयमथ
वीर्यता प्रवादः स्यात् इति” हेमचन्द्रः ।

अयावलेहित न० अयं प्रथमभाग उद्धयावलेहितमाखादितं
यस्य । आङ्गाद्यथप्रस्तुताङ्गादृग्भागमुद्धयाखादनेन आङ्गं
दानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुष्टे अङ्गादौ “द्विःखिन्नं
परिदम्बञ्च तथैवायावलेहितमिति” आङ्गवज्ज्ये ब्रह्मपुरा-
णम् “अयावलेहितं आङ्गाद्योपकल्पितं सकृदपभुक्ताय-
भागमिति” रघु० ।

अयासन न० अयमर्घादिदानात् पूर्वं कल्पितमासनम् ।
आङ्गाद्यभोजनार्थे अर्घदानादितोऽप्ये कल्पिते विप्रक्षेपवेश-
नार्थे आसने “मामगासनतोऽवकटमवगमिति” रुद्रा० ।

अयाह्य लि० यज्ञ-शब्द-न० त० । यज्ञायोग्ये शिवनिर्झा-
ल्यादौ प्रतिपद्यायोग्ये तिलाश्वादौ च । “अयाह्यं
शिवनिर्झाल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलमिति” पुरा० । “ब्राह्मणः
प्रतिगृह्णीयाद्दत्तं साधुतस्तथा । अव्यञ्जमपि मातङ्ग-
तिललोहंश्च वर्ज्यं येत् । कृष्णाजिनहंयगाही न भूयः
पुरुषोभवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य स्तस्य
च । नरकाच्च निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा” । तथा
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतुराद्-
यद्गृहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति” । “एतदादद्रव्या-
दानं गृहीतुर्दोषजनकम्” इति रघु० । “अयाचिताहृतं
ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो
द्विषस्तथेति” मनुः । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् ।
शौचादौ कर्म्मणि अनुपादेयवृत्तिकायाम् स्त्री । “अन्नजले
देवगृहे वल्मीके मृषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च
अपाह्याः पञ्च वृत्तिका” इति स्मृतिः । अविचारणीये
लि० “अयाह्यस्त्वनिवेदित” इति स्मृतिः । आवेदन-
कालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचार-
णीयः इति तदर्थः ।

अग्रिम पु० अये भवः अय+इमच् । ज्येष्ठभातरि । अये,
उत्तमे च लि० । “वीराणामपिमो भूत्वा युयुधे पार्थिवैः
सहेति” पुरा० ।

अग्रिय पु० अये भवः अय+य । ज्येष्ठभातरि । अये,
उत्तमे, अयजातभावे च लि० । “सन्ध्या अपिया भव-
न्तीति ता० ब्रा० ।

अपीय पु० अये भवः अय+य । ज्येष्ठभातरि । अये, उत्त-
मे च लि० । “अपीयभागं ददतेऽस्य दैत्या” इति वेदः ।
अग्रु(यू) स्त्री अग्रि-क्रु नलोपः वा जङ् । नद्यामङ्गुल्याञ्च ।
निरुक्ते तन्नामोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । “जनीयन्तोऽन्ययुव”
इति वेदः ।

अग्रेग लि० अये गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्रेगा लि० अये गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्रेग लि० अये गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरो-
गामिनि सेवके ।

अग्रेदिषिषु (घू) पु० दिधिं धैर्यं स्थिति निरस्यति, सो-कू-
षत्वम् दिधिषूः द्विरूढा पुनर्भूयोषित् अये गणनीया दिधि-
षूर्यस्य अलुक् स० कबभावः घृ० वा ह्रस्वः । पुनर्भू विवाहका-
रिणि । प्रागनूढज्येष्ठभगिन्याः प्रागनूढकनिष्ठभगिन्यां स्त्री ।
“ज्येष्ठायां यदानूढायां कन्यायासुहृतेऽनुजा । सा चाप्ये-
दिधिषून्तेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतेति, मनुः एतत्पक्षे
च अये ज्येष्ठाविवाहात् पूर्वं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकाला
सहनरूपधैर्यलोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।
अग्रेदिधिषूपति पु० इत० । अनूढज्येष्ठायां भगिन्याम्
सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढारि “यस्याग्रेदिधिषूपति-
रिति” स्मृतिः ।

अग्रेपा लि० अये स्थित्वा पाति पा-किप् अलुक् स० ।
पुरतो भूत्वा पालके “अग्रेपा कृभवो मन्दसाना” इति वेदः ।
अग्रेपू लि० अये कृत्वा पूयते पू-किप् अलुक् स० । पुरः
पवित्रकारके “सोमस्य राक्षो भग्यन्ति तेनाप्येव” इति वेदः ।
अग्रेवण वनस्यायं-राज० पूर्व० अलुक् स० गत्वम्, नि०
एदन्त्वम् । वनायभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।
अग्रेसर लि० अये सरति सृ-ट्-अलुक् स० । पुरो-
अग्रेसरिक लि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अये सरे अय
गतौ प्रवृत्तः ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्रेपहरणीय लि० अयमुपहितयते यस्मै उप+हृ-सम्प्रदाने
अनीयर् । आङ्गाद्यर्थमुपकल्पितसग्राह्यदेरप्ये दानोद्देश्ये
वास्तुदेवादी । अये उपहितयते कर्म्मणि अनीयर् । प्रथम-
दानार्हे द्रव्ये । [“दृश्यते त्वग्न्या सुहोति” गीता ।
अग्र्यं पु० अयेजातः यत् । ज्येष्ठे आतरि । अग्रे लि०
अघ इदित् गतौ आदि-आत्म० सक० षेट् । अङ्गते ।
आङ्गित् । क्रि-अङ्गिः असुन् अङ्गः ।

अघ पापकरणे अदन्तचुरा० उभय० अक० । अघयति-ते ।
आजिषत् त । अघ्-अघम् अघः ।

अघ न० चुरा० अघ-भावे अच् । पापे “हरत्यघं सस्यति हेतुरैष्यत” इति माघः । कर्त्तरि अच् । पापकारके त्वि० “अघाशुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवतीति” गीता अघं हेतुत्वेनाख्यस्य अर्था० अच् । व्यसने दुःखे च न० तयोः पापजन्यत्वात्तत्त्वम् । तत् व्यसने “कञ्चित् ऋगीणामनघा प्रसृतिरिति” रघुः । “अनघा अव्यसनेति” सङ्गिनाथः । “न वर्जयेद्वाहानीति” “अघाहेषु निवृत्तेषु सुज्ञाताः कृतमङ्गला इति” च स्मृतिः अघस्य व्यसनस्य इष्टवियोग-रूपस्य तज्जन्यदुःखस्य वा अहानि अघाहाइति तदर्थः । दुःखे, “उपसृतमघौघेन नात्मानमवबुध्यते इति” दुःखौघे-नेत्यर्थः “दयालुमनवसृष्टं पुराणमजरं विदुरिति” माघः । परदुःखेन दुःखित्वे एव तत्प्रहरणाय दयालोपरिष्ठा, ईश्वरस्य तु दयालुत्वेऽपि न दुःखस्पर्शः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तत्तात्पर्यार्थः “स्वयंशंसि विक्रमवतामवतां न बभूवघानि इति भा० । अघानि व्यसनानीत्यर्थः । पूतनावकासुरयो-र्भातरि असुरभेदे पु० । “कृष्णचरितमिवाधनाशन मिति” श्लेषः । एतत्कथा चाधनाशनशब्दे दृष्ट्या ।

अघकृतं त्वि० अघं पापं सततं करोति क-कर्त्तरि ताच्छी-लादिषु वा क्तिप् इत० । पापकारिणि, सततपापशीले च ।

अघन त्वि० न० त० । निविडताविद्वद्गैथिल्ययुक्ते ।

अघनाशन त्वि० अघं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पाप-नाशके जप्यदानादौ “जपेत् सर्वाधनाशनमिति” स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । अघस्यासुरभेदस्य नाशनः । श्रीकृष्णे, स हि अजगररूपेण जिघांसन्तं तं हतवान् तत्कथा भागवते “अथाधनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रोडन-वीक्षणक्षमः । नित्यं यदन्तर्निजजीवितेषुभिः पीता-भृतैरयमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ दृष्ट्वाभकान् कृष्णसुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स वकीवकासुजः । अयन्त मे सोदरनाशक-त्तयोर्द्वयोर्भ्रमेनं सखलं हनिष्ये । एते यदस्मत्सुहृदोस्तिलापाः कृतास्तदा नष्टसमा ब्रजौकसः । प्राण्ये गते वर्जसु कानुचिन्ता प्रजासवः प्राणभृतोहि संयते ॥ इति व्यवसाजगरं दृष्टदुः स योजनायाममहाहिपीवरम् । धृत्वाङ्गुतं व्याघ्रगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः” ॥ इत्यम् अघनामकेऽसुरे स्थिते तदुदरे गोवत्सवत्सपालेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविश्य अत्यन्तं खदेहवर्द्धनेन तं हतवान् इत्यप्युक्तम् । “तच्छ्रुत्वा-भगवान् कृष्णस्त्वव्ययः सार्भयत्सकम् । चूर्णोचिकीर्षो-पात्मानं तरसा बहधे गले ॥ ततोऽतिकायस्य निरुद्ध-सार्गिणोऽरुदीर्णदृष्टेर्भूमतस्त्वितस्ततः । पूर्णोत्तरङ्गे पवनो-

निरुद्धोमूर्ध्वान्निर्भिद्य विनिर्गतो वहिः” इति ॥ “कृष्ण-चरितमिवाधनाशनमिति” श्लेषः ।

अघभोजिन् त्वि० अघं पापफलकं भुङ्क्ते भुज-णिनि ईत० । देवपितृतिष्ठ्युद्देशमावेन स्तार्थपाचके । “अघं स क्षेत्रं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्” इति विश्वः । “भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” इति गीता ।

अघमर्षण न० अघं पापं ऋष्यते उत्पद्यते ऽपि नाशनेन कर्माक्षमत्वात् सङ्गतेऽनेन ऋष-ल्युट् इत० । उत्पन्न-पापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे तच्च द्रुपदादिवेत्यादि, ऋतञ्च सत्यज्ञेत्यादि आपोहिष्ठेत्यादि स्तुतञ्च । तच्च अन्नजले जप्यम् तत्फलञ्चोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे । यथा “बौधा-यनः “ऋतञ्च सत्यञ्चाद्यधर्मणाम् तिरन्नजले जपन् सर्वस्मात् पापात् प्रसुच्यते” । योगियाज्ञवल्करः “हत्वा लोकानिमांस्तोन् हि त्विः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभ्यधमेवं तन्मनुरब्रवीत्” इति । हारीतः “पातकोपपा-तकमहापातकानामेकतमसन्निपातेऽघमर्षणमेव जपेत्” इति । दृष्टद्विष्णुः “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापपनोदनः । तथाधर्मणं स्तुतं सर्वपापप्रणाशनम्” इति । योगियाज्ञ-वल्करः “ज्ञानमर्द्धैवतैर्मन्त्रैर्मांजनं प्राणसंयमः । अघ-मर्षणस्तृतेन अश्वमेधावभ्यधमम्” इति । शङ्खः “जलनि-मग्नः प्राणान् संयम्य तिराहत्ताधर्मणस्तृतेन स्नायात् नाख्यधर्मणात् परमन्तर्जले” इति । गौतमः “अन्नजलेऽधर्मणं तिरावर्त्तयन् सर्वपापेभ्यो मुच्यते” इति । अत्रिः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्विः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधावभ्यधं तथैतन्मनुरब्रवीत्” इति । वशिष्ठः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्विः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभ्यधं तादृशं मनुरब्रवीत्” इति । आपस्तम्बः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्विः पठेदघमर्षणम्” । यथाश्व-मेधयज्ञो हि मनस्तादृशमाह तत्” इति । बौधायनः “तिरातं चापसुपवसन् तिरङ्गाभ्युपयन्त्रपः । प्राणान्मनु नि संयस्य त्विः पठेदघमर्षणम् । “यथाश्वमेधावभ्य-मेवं तन्मनुरब्रवीत्” इति । योगियाज्ञवल्करः “त्र्यहं चोपवसेद् यस्तु तिरङ्गोभ्युपयन्त्रपः । मुच्यते पातकैः सर्वैः जप्त्वा तिरधर्मणम्” इति । रङ्गस्य दृष्टद्विष्णुः “मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं क्षुषां सखीं सना-भ्याञ्च अगमप्रागमनं कृत्वा अघमर्षणम् अन्नजले तिरा-वर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति” । तथा “शुद्धतत्त्वगमनं कृत्वा अघमर्षणमन्नजले तिरावर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो

भवतीति" । अत्र पापगौरवमाकलय्य संयतेन भास्येकं यावत् जलमवाहाद्वाधमर्षणसूक्तं त्विरावर्त्य ज्ञातव्यम् । तथा च लघुयमः "महापातककर्त्तरि धत्वारश्च विशेषतः । अग्निं प्रविश्य शुद्धलिं ज्ञात्वा वाध इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव भासमभ्यस्य पौरुषम् । अधमर्षणञ्च वा सूक्तं शुद्धेज्जान्तर्जले स्थितः" इति । उद्दामः "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं वा उदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याधमर्षणं चाष्टसहस्रमावर्त्य जुहुयात् तस्मात् प्रापात् पूतो भवतीति" । हारीतश्च "अन्तर्जले त्विरावर्त्य सुचप्रेते ब्रह्महृत्ययेति" । उद्गापस्तम्बः "अकार्यकरणे चैव अभ्यस्य च भज्यते । अधमर्षणसूक्तेन पीत्वापः शुध्यते नरः" । वशिष्ठः "मनसा पापं कृत्वा अधमर्षणं जपेत्" इति । उद्गापस्तम्बः "जलियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् । त्विरावर्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागाधमर्षणम्" इति । तापसीमिति तापसीम् अचमिष्यत्यर्थः शुद्धलिं लिखितौ "ब्रह्महा त्विरातोपोषितोऽन्तर्जलेऽधमर्षणं त्विरावर्त्तयेत्" इति । याज्ञवल्क्यः त्विरातोपोषितोज्ज्वला ब्रह्महा त्वधमर्षणम् । अन्तर्जले विशुद्धेऽपि दत्त्वा गान्तु पयस्विनीम्" इति । प्रकाशविषये बौधायनः "तीर्थं गत्वा ततः शुचिरात्मा उदकान्ते स्थण्डिले उद्धृत्य सङ्गच्छन्नुवाससा सङ्गत् पूरणेन पाणिना आदित्याभिमुखः अधमर्षणमध्याय-सधीयीत इति" ।

पङ्कज्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य हं यं रं लं वं इति त्विरभिमन्य मूलमुच्चरन् गलितोदकविन्दुं भिस्तत्सदृश्या सप्रधा मूर्ध्निमभ्युक्ष्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इड्याक्षय देहान्तःपापं प्रकाल्य क्षणवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां फडिति मन्त्रेण पाप-पुरुषस्वरूपं तज्जलं त्रिःत्रिपेदित्यधमर्षणम् इति तन्त्र-सारे तान्त्रिकाधमर्षणसूक्तम् तत्प्रमाणं तु तत्त्ववागमग्रम् ।

अधमार त्वि० अधं मारयति ऋ-णिच्-अण् उप० । पापनाशके देवादी, "यमोन्मथुरवमारो निर्वर्त" इति वेदः ।

अधहृद् त्वि० अधं रोदिति स्वकक्षाक्षमतया यस्मात् रुद-अपादाने क्तिप् इत० । पापपनोदनहेतौ, पापनाशने मन्त्रे । "मा स्वाधरुदो रुदन्" इति वेदः । अधं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय घटत रुद-कर्त्तरि क्तिप् । रोदनेनैव व्यसनोत्सारके तत्प्रतीकारार्थमनुद्यते त्वि० ।

अधर्म पु० न० त० । उद्भविरोधयति तद्वति त्वि० । "अधर्म काल" इति काद० ।

अधल त्वि० अधं लाति गृह्णाति नाशयतीति ला-क । पापा-पनोदके । "ऋत्थोर्ये अधलादूता" इति वेदः ।

अधवत् त्वि० अधमस्यस्य सप्तम् मस्य वः । पापवति सम्बो-धने अधोः-अधवन् । "अधोयजेति" सुगन्धबोधम् ।

अधविष पु० अधं व्यसनकारि-विषं यस्य । सर्पे ।

अधशंस पु० अपमनिष्टं शंसति इच्छति शंस-अण् उपस० । अनिष्टसंपादके चोरे "अपाधशंसंतुदतामराति मिति" वेदः । भावे अच् ईत० । व्यसनसूचने पु० ।

अधशंसिन् त्वि० अधं शंसति सूचयति शंस-णिनि ईत० । व्यसनसूचके "व्यसनाशंसाकर्त्तरि वचः क्रूरं मयोक्त-मधशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।

अधायु त्वि० अधं पापं परव्यसनं वा कर्तुमिच्छति अध-+क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च । "त्वा वृका अधाययोविदन्" इति यजु० । परस्याधं कर्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अधमायाति आ+या उ ईत० । हिंसानिरते । "बधोऽधायूनामिति" ता० ब्रा० ।

अधायुस् त्वि० अधं पापसाधनमायुरस्य । सर्वावस्थासु पाप-कारके "अधायुरिन्द्रियाराभोभोचं पार्थेति" गीता ।

अधारिन् त्वि० अधं व्यसनकृच्छति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अधारिणीविकीर्ष्योरुदत्त" इति वेदः ।

अधासुर पु० कर्म० । असुरभेदे अधनाशनशब्दे तत्कथा ।

अधाह पु० अधस्य व्यसनस्याहः अचसमा० । व्यसनदिने अधौचदिने "अधाहं नैव वर्द्धयेदिति" "अधाहेषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आधौचप्राप्तिमसुचन्त इति" च स्मृतिः ।

अघोर त्वि० न घोरः भयानकः । भयानकभिन्ने सौम्यरूपे "या ते रुद्र!" शिवा तनूरघोरा पापकासिनी" इति वेदः । "अघोरा सौम्या अत एव पापकासिनी शिवा च इति" वेददीपः । नास्ति घोरो वस्त्रात् । अतिभयानके त्वि० । रुद्रमूर्त्तिभेदे पु० । "ईशानाघोरनामानौ, वारुदेवस्ततः परम् । सद्विजात इति प्रोक्तः क्रमयोऽर्चनकर्मणीति पुरा० । अघोरः शिव उपास्यत्वेनाख्यस्याम् अ-घोर+अच् । भाद्रकण्वत्तद्दृष्ट्यां स्त्री । "भाद्रे मास्य-सिते पक्षे ह्यघोराख्या चतुर्दशी । तस्यामाराधितः स्थाणु-नर्योऽष्टवपुरं ध्रुवमिति" पुरा० ।

अघोष पु० नास्ति घोषोऽस्यात्र वा । वस्योत्पादनार्थं वाह्य

प्रयत्नभेदे तत्प्रयत्नशक्तेषु वर्णेषु च । ते च वर्णाः “खयां यमाः खयः+कूपौ विसर्गः शर एव च । एते आसातु-प्रदाना अघोषाश्चेत्युक्ताः वेदितव्याः । विवरणं मत्तुत-शब्दार्थरत्ने सूचीपत्रे द्रष्टव्यम् । शब्दशून्ये त्रि० ।

अघोषवत् त्रि० अघोषः वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नः अस्यस्य मत्तुप् मस्य वः । “खयां यमाः-खय+कूपौ विसर्गः शरणचेत्युक्तेषु वर्णेषु ।

अन्न पु० न हन्ति सृष्टिकर्तृत्वात् न+हन-यक् निपातमात् साधु । प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, “अबध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियस्यो निगतामपीति” निषिद्धत्वात् कर्मणि नि० । हननकर्मवाप्त्यायां स्त्रियां गवि स्तो । अन्ना “गवां पतिरन्ना” इति वेदः । “पतिं वो अन्नानामिति” वेदः “गावः प्राश्न्यन्ना इति” च वेदः ।

अघ्रे य त्रि० न घ्रातुं शक्यः अर्हः वा घ्रा-शक्याद्यर्थे यत् न० त० । घ्राणानर्हं दुर्गन्धं वस्तुमात्रे, मद्ये न० । “मदिरा-घ्राणमात्रेण ब्राह्मणयादेव हीयते” इति स्मृतौ मद्यस्य घ्राण-निषेधात् तस्य तथात्वम् ।

अङ्क (नृक) संख्याकरणे चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । अङ्कय-ति ते आञ्चिक-त्-त । अङ्का-पयति ते इति केचित् । “प्रेयांसमाङ्कयदमौ न विधौ कलङ्क” इत्युद्भटः । “उक् चेत्यङ्कापयत्यपीति” काम-धेनुः । अच् अङ्कः । क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम् असन् अङ्कः ।

अङ्क पु० न० अङ्क-करणे, कर्त्तरि वा अच् । चिह्ने “रतिवल-यपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे” इति कुमा० । कलङ्के, “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्वि-वाङ्क” इति कुमा० । दृश्यकाव्याङ्कभेदे तल्लक्षणं यथा “प्रत्यक्षनेट्चरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दायः कुट्टचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्न-विन्दुकः । युक्तो न बद्धभिः कार्यैर्वीजसंज्ञितमान् न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपटुवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्य कथया सम्प्रयोजितः । आसन्ननायकः पात्रैर्धु तस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराङ्गानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविभवः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतन्तथा ॥ दन्तच्छेद्यं मस्रच्छेद्यमन्यद् व्रीडा-करञ्च यत् । शयनाभरणानादि नगरादुपरोधनम् ॥ ज्ञानानुषेपने चैर्भर्वर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरि-जनादीनाममात्यवर्णिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्चरितैर्धुक्तो

भावरसोद्भवः । अन्तर्निष्कान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः” इति सा० ॥ दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु० । यथा “नाटकमद्य प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारिहमाः । ईहा-मृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश” इति विभज्य “उत्सृष्टिकाऽङ्क एकाङ्कोनेतारः व्याघ्रता नराः । रसोऽत्र करुणः स्थायी बद्धस्त्रीपरिदेवितम् ॥ प्राख्यातमिति दृष्टञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् । भाणवत् सन्निवृत्ताङ्कान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥ युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निवेदवचनं बद्ध” । इति ललितम् “इमञ्च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्रङ्कपरिच्छे-दार्थम् उल्लृष्टिकाङ्कनामानम्” आङ्कः । अन्ये तु “उल्लृन्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्नेति उत्सृष्टिकाङ्कः” इति सा० । पञ्च ते, समीपे, युद्धभूपणे, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्तयुद्धे परम्परासम्बद्धे चिह्ने च पु० । क्रोडे पु० न० “अनन्य-नारीकनीयमङ्कमिति” कुमा० । “अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृतिः । “पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते” इति कुमा० । “प्रेम्णोपकण्ठं सचुरङ्कभाजो रत्ना-वलीरम्बुधिरावबन्धेति” साधः । “अङ्कः समीपम् उल्लङ्घ्य” इति मल्लिनाथः । एकत्वादिसंख्याबोधकरेखासन्निवेशे-“अङ्कयुतिः किल सङ्कलितारूपेति” लीला० । नव-संख्यायाञ्च पु० ।

अङ्कतन्त्रं न० अङ्कानामेकादिपराङ्गीनसंख्याबोधकरेखाविशेषाणां प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम् । अङ्कशास्त्रे व्यक्ताव्यक्तरूपे, पाटीगणितबीजगणितादौ ।

अङ्कति पु० अनुच-गतौ अति कुत्वम् । वाते । पूजनार्थात् कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ, अग्निहोत्रिणि च । गन्तरि त्रि० स्त्रियाम् वा ङीप् अङ्कती च ।

अङ्कधारण न० इत० । चिह्नधारणे तत्प्रसङ्गादिवैष्णवचिह्नधारणे च । धृ-णिच् भावे युच् । अङ्कधारणाभ्यस्त स्त्री ।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्ये गदा(गनीति) प्रसिद्धे । भावे ल्युट् । चिह्नकरणमात्रे न० । “अन्यत्वाङ्कनल-क्ष्म्यां वाहनिर्मावने” इति स्मृतिः । अङ्कनं त्रिभूलादि-चिह्नकरणमिति प्रा० रघु० । भावे युच् । अङ्कनाभ्यस्त स्त्री ।

अङ्कपादत्रत न० त्रतभेदे ।

अङ्कपालि स्त्री पा-अलि इत० वा ङीप् । क्रोड्प्रान्ते । अङ्केन पालयतीति पालि-इ इत० । उपमातरि (धारमा) इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव । आलिङ्गने ।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+ङीप् । अङ्कपालिशब्दार्थे वेदि-काव्यगन्धर्व्ये च ।

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनैव पातनहेतुरत्र । लीला-
वत्प्रकृते एकाद्याङ्कानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके,
तदेकसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे “स्थानान्तमेका-
दिचयावघातः संख्याविभेदो नियतैः स्युरङ्कैः । भक्तोऽङ्क-
मित्याङ्कसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तोऽनितिसंयुतिः स्यादिति” ।
यथा १, २, एतयोरेङ्कयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयोः
स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च संख्यैक्यमिति
कोति १ च पृष्ठे अनेनैव प्रकरणेन १२, २२, एतौ द्वौ भेदौ
ऐक्याङ्कमिति” १२ इत्युत्तरं तज्ज्ञानेनैव भवति । “न
गुणो न हरो न कृतिर्न घनः पृष्ठस्तथापि दुष्टानाम् ।
गर्वितगणकचक्रानां स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशेऽस्मिन्निति”
लीलावती ।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्संख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्कयो-
गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कबन्ध पु० अङ्कस्य बन्धः । क्रोडबन्धे । यथा पर्यङ्कबन्धः ।

अङ्कलोड्य पु० अङ्केन लोड्यतेऽसौ लोड-ग्यत् ७त० ।
चिञ्चोड्यते ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोपः
वियोजनम् । इष्टसंख्यातः कस्याश्चित् संख्याया वियोजने
यथा नवाङ्कसंख्यातः पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने चतुः-
संख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कस् न० अनुच-असुन कृत्यम् । चिञ्जे, शरीरे च ।
“पथामङ्कांस्तन्वापनीफलदिति” वेदः ।

अङ्कस न० अङ्कोऽस्मिन्नस्ति अच् । चिञ्जयुक्ते । “श्येनस्येव
भ्रजतोऽङ्कसं परीति” यजुः । अङ्कसं वस्तुमाप्रपदिकमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्काः शतपत्नादिविज्ञानं यस्य । जले
“आपो वै अङ्काङ्काः कन्द” इति, अङ्काङ्कं कन्द इति च
श्रुतिः । [कारैरङ्कितं मेघवाहनमिति” वज्रिध्यानम् ।

अङ्कितं लि० अङ्क-क्त । चिञ्जयुक्तीकृते, “स्वाहास्वधावघट-
अङ्किन् लि० अङ्कः आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क-
रिति । अङ्केनालिङ्ग्य वादनीये ऋदङ्गादिवाद्यभेदे, क्रोड-
विधिष्वे च । “पाशायामङ्किनो ये चरन्तीति” वेदः ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिञ्जानां समूहः खलादि० इति ङीप् ।
चिञ्जसंघाते । अस्तार्थे इति ङीप् । अङ्कयुक्तीस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । वीजादभिनगोत्यक्षे, स्मृति-
कामुद्भिद्य जाते तृणवृक्षादौ “हम्रांश्चरुषु तृणाङ्कुरे-
ष्विति” रघुः । जले, शीघ्रोत्पत्तिसाधमप्रात् रुधिर-
लोम्नि च सुकुले च “वृक्षाङ्कुरास्वादकपायकण्ड” इति कुमा० ।

अङ्कुरक पु० अङ्कुरे तृणादिना सञ्जीयतेऽसौ अनुच-पुरच् ततः
क । पद्मादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्कुरितं लि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे
लौहास्त्रभेदे (डाङ्कुर) इति ख्याते । “तिरोगतं साङ्कुर-
सदृहन् शिर” इति माघः । “सङ्घिनेष्य कुशावल्यां रिपु-
नागाङ्कुरं कुशमिति” रघुः । प्रतिबन्धे च “निरङ्कुराः
कवय इति” मल्लिनाथः पद्मा० ऋक् । आङ्कुरायनः
अङ्कुराच्चिच्छेदस्थाने लि० ।

अङ्कुरगृह पु० गृह्णातीति गृह-अच् इत० । अङ्कुरधारिणि
निषादिनि । “अन्येतुकाभोऽवमताङ्कुरगृह” इति माघः ।

अङ्कुरदुर्द्धर पु० दुःखेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल्
हृत्स्वः अङ्कुरेण-दुर्द्धरः ३त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुरधारिन् पु० अङ्कुरं धारयति धारि-णिनि । हस्ति-
पालके ।

अङ्कुरमुद्रा स्त्री अङ्कुराकारा मुद्रा । “मञ्जोच्च मध्यमां
कृत्वा तन्मध्यपर्वमूलतः । तर्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा
मुद्राऽङ्कुरसंज्ञितेति” तन्मोक्षे तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते
अङ्कुरलसन्निवेश रूपेमुद्राभेदे ।

अङ्कुरी स्त्री अङ्कुरः चित्तनागरोधनोपायः विवेकः अस्यस्याः
अच् गौ० । जैनोपदेशीभेदे । [तृणवृक्षादौ ।

अङ्कुर पु० अङ्क-खर्जूरदित्वात् जरच् । अभिनवोत्पन्ने
अङ्कुरे अस्त्री० अङ्क-उरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे
लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाङ्कुर) ।

अङ्कोट(ठ) (ल) पु० अङ्कुरे लक्ष्यते कीलाकारकण्टः । अङ्क-
ओट(ओठ) (ओल) ङा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे
दीर्घकण्टकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते ण्ये ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+कार्ये-क । आकोड इति ख्याते ण्ये ।

अङ्कोलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे-उलः अङ्काय तद्वा-
नाय उलः स्वार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः ईत० । अङ्कोटवृक्षजाते
अङ्कोलिका स्त्री । पृ० साधुः । अङ्कोटवृक्षे ।

अङ्कुर पु० अङ्के क्रोडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधुः
अङ्क+थ वा । “सार्द्धं तालतयायासः चतुर्हं शाङ्कुराननमः ।
हरीतक्याकृतियः स्यादङ्कुरोऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्ते”
क्रोडे स्थापनपूर्वकं वादनीये ऋदङ्गादौ । अङ्कुरीये लि० ।

अङ्क चिञ्जयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मकः सेट् ।
अङ्कय-ति ते आङ्गिर-त् त । मतान्तरे अङ्कुरयति ते ।

अङ्ग न० अम-गत्यादौ बा० गन् । चित्ते (अङ्गजः कामः)

“हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति” देहे “हस्तेनस्पर्श तदङ्गमिन्द्र” इति कुमा० । अङ्गशब्दस्य चेदावदन्त्यावयविरूपावयवविवाचित्वेऽपि तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामान्यात् तेषाञ्च प्रत्यङ्गशब्देनापि व्यवहारः । तत्राङ्गशब्दस्य देहार्थत्वे तदवयवरूपं तदवयवभेदाच्च सुश्रुते दर्शिताः । यथा “शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकार-संमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते तच्च चेतनावस्थितं वायुविभ-जति, तेज एनं पचति, आपः क्षेदयन्ति, पृथिवी संहन्त्याकाशं विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाग्राणकण्ठनिःसृज्यादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीर-मिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, पञ्चं शिर इति ।

“अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभ-ललाटनासाचिवक्त्रास्तिष्ठीवा इत्येता एकैकाः । कर्ण-नेत्रनासाभ्रशङ्खांसगण्डकलसनदषपार्श्वस्निग्जातु-बाह्वर-प्रष्टतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुलयः । स्रोतांसि च वक्ष्य-माणाणि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ तस्य पुनः सङ्ख्या-नम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यक्तृस्त्रीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डुरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्त्यः सङ्घाताः सिमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मस्मार्णाणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । तीक्ष्णस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धि-यते । सप्तोत्तरं मस्मयतम् । चतुर्विंशतिधमन्यः । तयो दोषाः, तयो मलाः । नव स्रोतांसि सप्तासः इति ॥

अवयवे “शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुरिति” कुमा० । अपाङ्ग इति ।

उपाये, “सर्वं कार्यं शरीरेषु सङ्गाङ्गस्त्वन्वपञ्चकमिति” “मन्त्रो यो धर्वाधोरः सर्वाङ्गैः संवर्तैरपीति” च भाषः । प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, “फलवत्सङ्घावफलं तदङ्गमिति” भीमासा । “प्रधानस्याक्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्विति” स्मृतिः । “हृत्पञ्चरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमिति” श्रम्बोधने अव्य० । “त्वमङ्ग यस्याः पतिरङ्गिष्ठं तत्कर्म” इति नैषधम् । अङ्गमस्यस्य अच् । अङ्गवति

“येनाङ्गविकार इति” पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः अन्तिके च त्वि० । जम्बादिलम्बे न० “अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वेति” जातकम् । देशभेदे पु० । तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे । “अङ्गेषु वङ्गेषु खसेषु योज्या” इति “अङ्गवङ्गखसेष्वेवेति” च ज्योति-षम् अङ्गानां राजा आङ्गः बहुर्थे अङ्गाः । अङ्गदेशे भवः अण् । आङ्गः । बहुर्थे अङ्गानः । अङ्गने देहेन निर्वृत्तः ठक् । आङ्गिकः । अङ्गदेशस्तद्राजानो वा भक्तिरस्य अण् व्याङ्गः । अङ्गसेदम् अङ्गीयः । “यस्मात् प्रत्ययाविधि-स्तदादि एत्येऽङ्गमिति” पाणिनिपरिभाषिते प्रत्ययाविधि-भूते शब्दभेदे, “इणः वीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गादिति” पा० । अङ्गादागतम् अण् । आङ्गः अङ्गनिमित्ते कार्ये “वर्णा-दाङ्गं बलीय इति” परिभा० । उपकरणानि च यथा यथसङ्ख्यानि दिङ्भावमत्वोच्यते । तत्र “स्वामप्रमात्यसङ्घत्त कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलानि च राज्याङ्गानोत्तराङ्गानि” “स्वामप्र-मात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सङ्घत्तथा । सप्त प्रकृतयो हेताः सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते” इत्याङ्गानि राज्याङ्गानि । दर्शादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्मणाञ्च तत्तत्क्रिया-कलापाः तत्तद्व्याप्तिं चाङ्गानि “साङ्गाङ्गं वैदिककर्मणः फलावश्यम्भाव इति” भीमा० । वेदस्य व्याकरणादीनि अङ्गानि, “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोसाध्वितिः । ज्योतिषामयनञ्च वेदाङ्गानि षडेव तु इति” । एतेषाञ्च लक्षणादिकमप्ये वक्ष्यते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा-दङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ “ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गः सरस्व-स्योवेदोध्येतव्य” इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयो-गित्वा दङ्गत्वं दर्शितम् यथा

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पथ्यते । ज्योतिषाम-यनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रसुच्यते । शिक्षा ब्राह्मं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं तस्माद् साङ्गमधीत्यैव ब्राह्मणो को महीयते इति” अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां ग्रन्थानां वेदाङ्ग-त्वम् । “द्वे विद्वे वेदितव्ये” इत्याप्रकमप्र “पराचापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति सा परा यथाचर-मधिगम्यते” इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरविद्यात्वेन कीर्त्तनं “तेषाञ्च साधनभूतधर्महेतुत्वात् षडङ्गसङ्गितानां धर्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति” भाष्ये उक्तम् । आशु-वेदादीनामुपवेदत्वं न्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां तथात्वं तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात्
त्रिविधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । “ज्योतिःशास्त्र-
मनेकभेदविप्रयं स्वन्वत्याधिशितम् तत्कात्क्षणीप-
नयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्वन्वे-
ऽङ्गम् गणितेन या यज्ञगतस्तन्वाभिधानन्वसौ होराज्यो-
ऽङ्गविनिश्चयस्य कथितः स्वन्वस्तृतीयोऽपरः” इति ।

नरपतिजयचर्यायान्तु षड्विधान्याङ्गानि समासेनोक्ता
तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

“स्वरचक्राणि चक्राणि भूबलानि बलानि च । ज्योतिषं
शकुनञ्चैव षडङ्गान्यत्र वच्मग्रहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्यु-
क्तानि स्वरोदये । विंशतिःस्वरचक्राणि तन्नामानि वदा-
मग्रहम् । मातावर्षी यज्ञोजीयो राशिर्भं पिण्डयोगकौ ।
द्वादशाब्दोद्भवञ्च वर्षायनर्तुमासकम् ॥ पञ्चाहं नाडिकं
चक्रन्तिथिवारर्कयोगकम् । तत्कालेन्तु फलङ्काषास्वरन्देहो-
द्भवन्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूर्वसुक्तेषु शास्त्रेषु
मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिसंक्राण्डे तेषां
नामानि वच्मग्रहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपत्वं नवां-
शकम् । खलं सिंहासनं चक्रं कूर्मपञ्चविधात्मकम् ॥
भूर्देशं नगरं खलं गृहकूर्मञ्च पञ्चकम् । पञ्चचक्रं फणी
शाख्यं राहुकालानलन्विधा ॥ सूर्यकालानलं चक्रं चन्द्र-
कालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं
बलम् ॥ राशिस्त्यक्तसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् ।
संघट्टकं सप्त चैवं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च
नक्षत्रं त्रिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशि-
नक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रसारञ्चक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चरन्विधा ।
भूचरं खेचरं, पान्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं
फणिद्वयं सूर्याख्यं चन्द्रजन्यम् । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं
स्थानस्वाभ्युत्थपूर्वकम् ॥ खलकाख्यं द्विधा चैव लसिकास्थान
भादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तञ्चतुरश्चादिभेदतः ॥
गजमखं रथं व्यूहं कुलं खड्गं हुरीन्धनुः । सौरिं सेवां
नरशिङ्गम्यजिमाङ्गीयष्टयिकम् ॥ सप्तरेशोद्भवञ्चक्रं पञ्च-
रेखेन्दुभास्वरम् । त्रिधिव मातृकाचक्रं विजयं श्येनतो-
रखम् ॥ अङ्गुलीकुलवीजोपिवर्णाख्यं सप्तनाडिकम् ।
चक्रं सप्तस्वरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व-
चक्राणि ज्ञात्वा युजं समाचरेत् । जयेदिह न सन्देहो
शक्रतुल्येऽपि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयैश्च
चक्रैश्च शतुर्यत्र समोऽधिकः । तत्र युजे बलं ज्ञेयं भूबलैर्विज-
सार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वक्ष्ये स्थातानां ऋद्ध्यामले

चतुरशीतिसंख्यानां यद्वलेन जयी रणे ॥ उड्डी जालम्बरी
पूर्णा कामकौलैकवीरका । शिलिन्ध्री च महामारी चेत-
पाली च वंशजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा
निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥
बाली योगेश्वरी चण्डी जानुबन्धककर्षरी । शार्दूली
सिंहली तन्वी महामाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा शक्ती
धूमवाणा वराटिका । त्रिसुण्डा मन्त्ररी धर्माऽष्टताष्टा-
ऽक्षया जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरी काली नरहरी बला ।
खेचरी भूचरी गुह्या द्वादशी विष्टकेयला ॥ त्रिलोक्य-
विजया शीरी कराली वड्वापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी
अभेद्या दहनी मता ॥ बल्लबला बर्गभूमी कपाली चानिला-
मला । चन्द्रार्कविम्बभूमी च यज्ञभूराशिलरनगा ॥ राहु-
काणा नलीभूमी स्वरभूमिर्द्विधा मता । रुद्रस्त्रिमासिकश्चैव
राहुचाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्यश्चतुर्धा योगिनी
त्रिधा । कालबलान्त्रिभेदश्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥
इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्विषे । अरयस्तस्य
नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूबलानि) । शत्रोः
समाधिके नाम्नि स्वरैश्चक्रैश्च भूबलैः । स्थानसेनाधिके शत्रौ-
बलविज्ञानसंयुते ॥ अभङ्गे चाप्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये-
रिपौ । जयोपायमहं वक्ष्ये मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥
रणाभिषेचनं दीक्षा रणार्चा रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रणेपट्टं
जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं सुद्वारचां च कङ्क-
णम् । औषधन्तिलकं प्रगठागुटिकां च कपर्दिकाम् ॥
योगेषटितशस्त्राणि शस्त्ररक्षाय मोहनम् । शस्त्रलेपांश्च
धिविधान् वाणानाम्पि च बन्धनम् ॥ शस्त्रलङ्काङ्गुलण्डकां
सुरजन्मसधारणम् । मारणं मोहनं सम्भविहोत्राटनं
वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्परविद्याविनाशम् । शान्तिकं
निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि योज्ञात्वा
संपादं कुरुते नृपः । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुः कोपि
महीतले ॥ (बलाबलनामानि) । गणितं व्यवहारञ्च होरा-
ज्ञानं परिस्पृष्टम् । त्रिस्तम्भं ज्योतिषं वक्ष्ये जयचर्यां
स्वरोदये ॥ खेचरानयनं स्पष्टं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् ।
उदयास्तमनञ्चक्राणि वक्ष्ये यथावति ॥ नतोन्मत्तप्रमाणञ्च-
भावसन्निप्रसाधनम् । पञ्चाङ्गां षड्बलं वक्ष्ये राशिभावबला-
न्वितम् ॥ राशिसंज्ञाप्रभेदञ्च खेचराणां तथैव च । नृणां
जन्मफलं वक्ष्ये ऋक्षराशिशलग्नजम् ॥ फलञ्च द्वाक्योक्तानां
पञ्चाङ्गां स्तोत्रनीचकम् । आयुर्द्वयं दशाक्षैव तासा-
ङ्गालप्रवेशनम् ॥ तन्मासगतं पञ्चानुसङ्गान्दशान्तर्हययोः

फलम् । यहवर्गाष्टकं स्पष्टं तस्माद्दिनफलं वदेत् ॥ ताजि-
काज्जलनस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । वर्षमासदिवालग्न-
दृशान्तफलान्तः ॥ आयोत्पत्तिं त्रिधा वक्ष्ये विषमध्वे
दिनेष्टकम् । दिनमानं दिनं भुक्तसुदयम् षटीषु च
सिद्धिच्छायाविषष्टिञ्च दुष्टमासप्रविंशति । लग्नोदयानु-
सदेशीयान् तेभ्योलग्नस्य साधनम् ॥ लग्नमानन्तया होरा-
द्वेष्काणं सप्तमांशकम् । नवांशं द्वादशं त्रिंशम् उदये
सप्तसाधनम् ॥ तिथेः प्रकरणं वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् ।
योगाख्यं करणाख्यञ्च सुहृत्तान् संक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रतारा-
बलञ्चैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथि-
वारर्क्षयोगजान् ॥ सिद्धं संवत्कर्तृञ्चैव तथा वारशुभा-
शुभम् । अवमन्विदिनं वक्ष्ये ततो योगन्विपुष्करम् ॥
यमघष्टं यमदंष्ट्रं क्रकचार्गलपातकान् । कुमारनक्षत्रं
दृष्टं श्रुलातिश्रुलयोगिनीम् ॥ वारश्रुलन्तया कालं काल-
बलां परिस्फुटम् । कालहोराङ्गयामञ्च कुलिकद्वयकद्वयम् ॥
फलं यहस्य धिष्णस्य वल्लभार्गवयोः फलम् । दशां चान्त-
र्द्दिशां स्थूलां वक्रातिचारयोः फलम् ॥ पीडास्थानानि
खेटानां यहवस्थानं तथैवच । भावफलं सन्धिफलं क्षता-
वेधसुपयहान् ॥ शीघ्रवक्रपहोद्देशज्ञोचरं गोचरव्यधम् ।
विवाहञ्च प्रतिष्ठाञ्च दीक्षायात्माप्रवेशनम् ॥ वास्तुदीपो-
र्द्धविन्यासं कालविशेषपक्षांस्तथा । जलयोगार्थकाण्डञ्च
वर्षमासदिनाङ्कितम् ॥ तिथ्यादिपञ्चकं खेटञ्चन्द्रन्तकाल
सम्भवम् । अवस्थाद्वयसिद्धिञ्च लोकचिन्तां वदामग्रहम् ॥
अङ्गस्यन्दादि सर्वाणि कालचिह्नानि यानि च । दुष्ट-
रिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं
सर्वं ये जानन्ति मनीषिणः । दीपवत्तान्निजानीयान्मोहा-
न्वकारनाशने" इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि उपा-
ङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधान्युक्तानि
यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः । चतुःषष्टि-
स्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा" इत्युपक्रम्य गणितज्ञान-
पूर्वकं तज्ज्ञानसावश्यकमित्युक्त्वा तद्विभागा दर्शिता यथा
"तस्मात् कृत्स्नमधीत्याप्ये वेदाङ्गं कालसाधनम् । ज्योति-
षामयनाङ्गानि चतुःषष्टिन्ततः पठेत् । येषामप्ये कर्मगुणौ
चन्द्रलग्ने त्वनन्तरम् । नक्षत्रकेन्द्रभे चैव द्विवर्गः प्रथमः
स्पष्टः । राक्षौ दृष्टस्तौ शुक्रौ, धूमकेतौ शनैश्चरे ।
अङ्गारके बुधेऽर्के च चारानष्टौ ततः पठेत् । चक्रोपन-
न्तरं चक्रं सङ्गचक्रं तथैव च । श्वचक्रं वातचक्रं च

चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायुसानां
तथैव च । ज्योतिस्तस्मिन् विद्यैता दृष्टगर्गमताः शुभाः ।
स्वातीयोगं तथाषाढारोहिण्यायोगमेव वा । एतान् कृत्स्नान्
विजानीयात् भयोगान् वै विशेषतः । रहस्यं चेतीहाङ्गानि
चतुर्विंशतिरोरिताः । अतज्जुं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह
नामतः । अनुपूर्वाङ्गिधानेन चत्वारिंशच्च नामतः ।
यहकोशो यहयुजं यहष्टङ्गटकं तथा । कृत्स्नं यह-
श्रारणाञ्च यहपाकास्तथैव च । विषयाश्चाग्निवर्षाश्च मेना-
व्यूहस्तथैव च । मयूरचित्रोपनिषदुपहारप्रशान्तयः ।
तत्त्वान्तिके तुलाकोशोद्भवन्लोपधारयेत् । सर्वभूतहिता-
चैव तथा पुष्पलतां विदुः । उपानहोक्तया च्छेदोवस्त्र-
च्छेदस्तथैव च । कृत्स्नोभुवनकोशश्च गर्भाधानादिकं तथा
निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेष्टास्तथैव च । कृतस्त्र-
भावाः सन्त्येवं तथोक्ताश्चोपधारयेत् । सांवरस्तथा युक्तः
शास्त्राणां देशकोभवेत् । बलाबलं तु विज्ञेयं बद्धं यत्
बलं वदेत् । चतुःषष्ट्यङ्गमेतत्सु संवत्सरसदाकृतमिति ।
एवञ्च गणितादित्यं प्रधानाङ्गत्वात् स्तन्वसंज्ञम् अन्यानि
तु अप्रधानान्यङ्गानिति क्वचित् संक्षेपत उक्तानि, क्वचित्
विस्तरत इति विशेषः । गर्गोक्तविभागभिप्रायेणैव मुद्रा-
राक्षसे "कृतपरिचमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिषे" इति
स्त्रवधारवाक्यम् । दृष्टत्संहितायां तु गर्गोक्तान्येव प्रायशो-
ऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां स्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

दृष्टकाव्ये मुखप्रतिगर्भविमर्षोपसंहृतिरूपसन्धिपञ्चकस्य
चतुःषष्टिरङ्गानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे "उपक्षेपः परिकरः
परिन्यासो विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना ॥ उद्भेदः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै सुखे" (इति
सुखस्य १२) "विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापसं तथा । नर्म
नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रशमनं पुनः ॥ विरोधश्च प्रतिसुखे तथा
स्यात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रसुपन्यासो वर्यसंहार इत्यपि"
(इति प्रतिसुखस्य १३) "अभताहरणं मार्गो रूपोदाहरणं
क्रमः । संप्रहृष्टासुमानश्च प्रार्थनाक्षिप्ररेव च ॥ लोटका-
धिवलोद्देशा गर्भे क्षुर्विद्वस्तथा (इति गर्भस्य १२) । "अप-
वादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्वयो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः
खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्ररोचना विमर्षे स्थादादानं
छादनं तथा (इति विमर्षस्य १३) । "सन्निर्विकीधो यथनं
निर्णयः परिभाषणम् । कतिः प्रसाद आनन्दः समयो-
ऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव
च । प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः" (उप-

संहारस्य १४) ॥ चतुःषष्टिभिर्धं हेतुतदङ्गं मोक्षं मनो-
पिभिः । कुर्व्यादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।
रसातलपुण्यां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । इपरिच्छेदे
अङ्गकर्मन् न० अङ्गस्य कर्म मर्हनातुलेपनादि परिकर्म ।
मर्हनादिदेहसंस्तारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ईत० । देहमेदनायाम् ।
अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन-उ । पुच्छे दुहितरि स्त्री ।

“अङ्गादङ्गं सम्भवति पुच्छवद्दुहिता नृणामिति” ऋतिः ।

देहजातमात्रे लि० । रुधिरं न० । रोगे पु० । लोमि
न० । “तवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजमिति” भार० । अङ्ग-
जन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गं मनः तस्मात् जाते कामे पु० ।

अङ्गज्वर पु० अङ्गमङ्गम् अधिहृत्य ज्वरः । राजयक्ष्मरोगे ।
“निरवोचमहं यक्ष्म अङ्गज्वरमिति” वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अङ्गि-गतौ अङ्गते गृहादिः स्वस्य गम्यते अत्र
ल्युट् पु० वा गत्यम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति
ख्याते स्थाने “अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणधमिकणेऽपीति”
नैषधम् । दन्तप्रनान्तत्वमपि । “प्रकटाङ्गनोपभोगायख-
खितचरित्वेति” काद० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री
चेति तदर्थः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति पु० अङ्गति गत्यनेन अङ्गि-करणे अति । वाहने
स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्गते गम्यते सेवादिना
कर्मणि अति । अङ्गणि, अङ्गौ च । कर्त्तरि अति ।
अग्निहोत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क । (ताड, वाजु)
इति प्रसिद्धे वाहुभूषणे । बालिपुच्छे-वानरे पु० ।
सच किञ्चिन्व्याधिपस्य वानरराजस्य बालिनस्तारागर्भजः
पुच्छस्तञ्जरितं रामायणे छन्दरत्नाकाण्डयोर्विस्तीर्णम् ।
अङ्गदानकर्त्तरि लि० । दक्षिणादिगजकरिण्यां स्त्रीतेत्रके ।
अङ्गं ददाति समर्पयति दा-क । अङ्गदानकर्त्तरि लि०
योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रयत्नमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग-न । अङ्गसौववत्यां
योषिति, योषिण्याले च, “अङ्गना वामनस्य स्यात्” इति
हेमोक्तेः वामनदिगजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री-क ईत० । अयोकवृत्ते तत्पुष्पेण हि
स्त्रियः स्वाङ्गं भूयन्तीति लोकोक्तिम् । योषिप्रियमाले
स लि० । दक्षिणादिगजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्गृह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्गृह इव । केयूरशीर्षस्य
पूङ्गाकारेऽपभागे ।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्र-
विशेषस्य उच्चारणपूर्वकं करस्थेन कर्त्तव्यं तन्मोक्षे न्यास-
भेदे “अङ्गन्यासं करन्यासं बीजन्यासनन्तयैव चेति” तन्त्रम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग-पाल-इ ।
आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि-एवम् ईत० ।
(धाइ भा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-
कारके लि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् ।
अशौचेषु पञ्चशूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्यं “दशाहात्
परं समग्रं विप्रोऽधीयते धर्मवत्” । “दानञ्च विधिवद्देय
मशुभात्तारकं हि तदिति” ऋतुक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू-किप् । पुच्छे,
मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे लि० । “हिरण्यगर्भा-
ङ्गभवं सनिं हरिः” इति भाषः । नारदस्य तन्मनोजातत्वात्
ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गनामङ्गमन्त्राणां भूः । कृताङ्गन्यासे
लि० । “ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्येति” कुमा० ।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः ।
तन्मोक्षे षड्दोषभाजि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्ह पु० अङ्गं मर्हयति संवाहयति ऋट्-णिच् अच् ईत० ।
देहसंवाहके-सेवके । अङ्गमर्ह नकारके लि० । भावे
घञ् । देहमर्हने पु० ।

अङ्गमर्ह क पु० अङ्गं मर्हयति ऋट्-णिच्-एवम् ईत० ।
देहसंवाहके-सेवके । देहमर्ह नकारके लि० ।

अङ्गमर्हिन् पु० अङ्गं मर्हयति ऋट्-णिच्-णिनि ईत० ।
अङ्गमर्दके सेवके । अङ्गमर्दनकारके लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गीभूतः प्रधानयज्ञोपकरणभूतः यज्ञः । “नव-
यज्ञमखं ज्ञत्वा ततः कर्म समाचरेद्”त्युक्ते कर्म-
मात्राङ्गे यज्ञयागादौ, दशांश्याङ्गे समिद्धयागादौ च ते च
“समिधो यजति, तनूमपातं यजति, इडो यजति, वर्हि-
र्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः । एतेषाञ्च
सकृदनुष्ठानेनैव तन्मन्त्रायेन प्रधानयागानामान्त्रेयादीना-
मुपकारितेति सीमांसा । अङ्गयागादयोऽप्यत्र । “अङ्गा-
न्यासीदभितः प्रधानमिति” भट्टः ।

अङ्गरक्त न० पु० अङ्गेष्वयमे रक्तः रग्ज-क्त ७त० । कर्मिण्य-
देशजाते रक्तवर्णवर्णवति (शुक्रारोचना) इति वाणिज्ये
वैद्येषु च प्रसिद्धे छन्दभेदे । ईव० रक्ताङ्गमात्रे लि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्षतेऽनया रक्ष-करणे ऋट् ईत० ङीप् ।

लौहजालस्ये अङ्गरक्षणसाधने वर्त्मभेदे अङ्गरक्षणसाधन-
मात्रे वि० । भावे ल्युट् । देहत्वात् न० ।

अङ्गराग उ० अङ्गं रज्यतेऽनेन रज्ज-करणे षञ् । अङ्गलेपने
कुङ्कुमादौ । भावे षञ् । अङ्गस्य विलेपने उ० ।

अङ्गराज उ० अङ्गानां जनपदानां राजा अच् समा० ।
अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृश्या ।
अङ्गन्यादयोऽप्यत्र ।

अङ्गराज उ० अङ्गेषु तत्तामसदेशेषु राजते राज-क्तिप् ७त० ।
अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।

अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह-क्तिप् ७त० । देहजे लोमके-
शादौ । “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति” भावः ।

अङ्गलेप उ० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप-करणे षञ् ईत० ।
अङ्गरागद्वये । भावे षञ् ७त० । देहे चन्द्रनाद्यनुलेपने ।

अङ्गव न० अङ्गे स्थावयते वाति अन्तर्भवति अतिशेषणात् सङ्कु-
चिताङ्गमिव भवति वा-ड ७त० । शुक्लफले ।

अङ्गविकल वि० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।

अङ्गविकृति उ० वि-कृ-क्तिन् अङ्गस्य विकृतिचालनादि-
र्यस्यात् ५त० । (नृगोनाडा) इति ख्याते अपभ्रंशरोगे ।
ईत० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।

अङ्गविच्छेप उ० वि-क्षिप-घञ् अङ्गस्य विच्छेपः चालनं यत्न
व० । अङ्गुल्यादिविन्द्यासभेदेन देहचालनरूपे ऋतो ।
तद्भेदादि यथा । “देहरुच्या प्रतीतो यस्तालमान-
समाश्रयः । सविलासोऽङ्गविच्छेपोऽन्यमित्थमिधीयते ।
ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते । मेवलि-
र्बडरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविच्छेप
बाहुल्यं तथाभिनयश्चान्यता । यत्न सा मेवलिस्तस्या
देशीति नाम लोकतः । छेदनं भेदनं यत्न बहुरूपा सुखा-
बली । ताण्डवं बहुरूपतत् दाहणात् गलमूर्जितः ।
हुरितं यौवतञ्चेति लास्यं द्विविधमुच्यते । यत्नाभिनय-
भावाद्ये रसैरालोषचुम्बनैः । लायिकानायकौ रङ्गे नृत्य-
तन्मुखुरितं हि तत् । मधुरं बल्लोलोभाभिर्नङ्गीभिर्नृत्य नृत्यते
वशीकरणविद्याभं तङ्कास्यं यौवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते
वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततोऽन्यत् प्रव-
र्तते इति सङ्गीतदासोदरः । भावे षञ् । अङ्गचालने ।

अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या
ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे ।
प्रसक्ताले अङ्गानां देहावयवानां चेष्टादिना सुभासुभबोधके
शास्त्रे च । सा च विद्या उच्यते चङ्गितायां दर्शिता

यथा “अथाङ्गान्यूर्वोऽस्तनवृषणपादं च दधना भुजौ
हस्तौ गण्डौ कचगलनघ्राङ्गुष्ठमपि यत् । सशङ्खं कक्षास-
श्रवणगुदसम्बोधि पुरुषे, स्त्रियां अनाशास्फुर्गलकटिमु-
लेखाङ्गुलिचयम् ॥ जिह्वा मीमा प्रिण्डके पाणि युष्मं
जङ्घे नाभिः कर्णपातो ककाटी । वक्त्रां पृष्ठं
जतुजान्स्थिपार्श्वं हृत्ताल्पक्षी मेहनोरस्त्रिकं च ॥
नपुंसकाख्यं च शिरो ललाटम् आन्वाद्यसंज्ञैर-
परैश्चिरेण । सिद्धिर्भवेज्जात नपुंसकैर्नो रुक्मस्यतै-
र्भग्नस्तैश्च पूर्वैः ॥ स्रष्टे वा चालिते वापि पादा-
ङ्गुष्ठेऽक्षिरुग् भवेत् । अङ्गुल्यां दुहितः शोकं शिरो-
धत्ते नृपाद्भयम् ॥ विप्रयोगसुरसि स्तगावतः कर्पटा
हृतिरनर्घदा भवेत् । स्यात्प्रियाप्ररभिश्च ह्य कर्पटं
पृच्छतश्चरणपादयोजितः ॥ पादाङ्गुलेन विलिखेद्भूमिं
क्षेतोर्त्याचिन्त्या । हस्तेन पादौ कण्ठ्येत्तस्य दासीमया
च सा ॥ तालभूर्जपटदर्शनेऽंशुकं चिन्त्येत्कचतुर्वास्थिभक्ष-
गम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं वल्कलं च समवेष्ट्य
बन्धनम् ॥ पिप्पलीमरिचशुण्डवारिदैर्लोभकृष्टवसनाम्बु
जीरकैः । गन्धमांसिगतपुष्पया वदेत् पृच्छतस्तगरकेण
चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषपीडितसर्वाध्वसुतार्थधान्यतनया-
नाम् । द्विचतुःषट्पदचिन्तीनां विनाशतः कीर्त्तिर्तैर्दृष्टैः ॥
न्यपोधमधूकतिन्दु कजम्बूजक्षान्वदरिजातिफलैः । धनकन-
कपुरुषलोहंशुककण्ठ्योदुम्बराप्रिरपि करगैः ॥ धान्यपरि-
पूर्णपात्रं कुम्भः पूर्णः कुटुम्बपङ्क्तिरौ । गजगोशुनां
सुरोधं धनयुवतिस्तुहृदिनाशकरम् ॥ पशुहस्तिमहिषपङ्कज-
रजतव्याघ्रैर्लभेत सन्दृष्टैः । अधिननिवसनमलयज
कौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा दृष्ट्वावकसुपरिव्राड्
दर्शने नृभिर्विहिता । निवद्यार्थभवा गणिकानृपसूति-
कार्यज्ञता ॥ शाक्योपाध्यायार्हताभिर्न्यनिमित्तनिगमकै-
वर्तैः । चौरचमूपतिमणिजां दासदोषापणस्यवधानाम् ॥
तापसे शौण्डिके दृष्टे प्रोपितः पशुपालनम् । हृष्टतं
पृच्छकस्य स्यादुच्छृष्टसौ विपक्षता ॥ इच्छामि प्रष्टुं
भय पश्यत्वार्यः समादिशेत्युक्ते । संयोगकुटुम्बोत्था क्षामै-
श्वर्योद्भवा चिन्ता ॥ निर्दिशेति गदिते जयाध्वगा,
प्रत्यवेक्ष्य मम चिन्तितं वद । आशु सर्वजनसमर्थं त्वया
दृश्यतामिति च बभ्रुचौरजा ॥ अन्तःस्थेऽङ्गे स्वजन
उदितो वाङ्मने बाह्य एव पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिगलनया
दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेक्ष्यो भवति भगिनी
नाभितो हृत्सुभासां पादङ्गुष्ठाङ्गुलिचयज्ञतस्यार्थे

पुत्रकन्ये ॥ मातरं जठरे, भूर्जि युग्, दक्षिणवामकौ ।
 बाहू भ्राताथ तत्पत्नी स्मृष्टैव चौरमादिशेत् ॥ अन्तरङ्ग-
 मवसुख्य बाहूगच्छर्शनं यदि करोति पृच्छकः । स्नेहमूल-
 यज्ञतस्यजज्ञधः पातयेत्करतलस्यवस्तु चेत् ॥ अथमवना-
 मितारूपपरिमोदनतोऽप्यथवा, जनष्टतरिक्तभागण्डमवलोक्य च
 चौरजनम् । हृतपतितस्तृतास्तृतविनष्टविभग्नगतोन्मुषित-
 स्मृताद्यानिष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यस्तत्
 सर्वं तुषास्थियिषादिकैः सह स्मृतिकरं पोडातानां समं
 रुदितक्षुतैः । अवयवमपि स्मृष्टान्नःस्थं ददं मरुदाहरेद्
 अतिबहु तदा भुक्ताश्च संस्थितः सुहितो वदेत् ॥ ललाट-
 स्पर्शनाच्छूददर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःस्पर्शात् पटि-
 काच्च योवास्पर्शे च यावकम् ॥ कुक्षिकुचजठरजानुस्पर्शे
 माथाः पयस्तिक्तयवाग्वः । आस्वादयतसौधौ लिङ्गतो
 मधुरं रसं ज्ञेयम् ॥ विस्मृक्ते स्फोटयेज्जिह्वामन्त्रे वक्त्रं
 विकृण्वेत् । कटुतिक्तकषायोष्णैर्हिक्तेत्, धीवेच्च धैर्यवे ॥
 स्नेहत्यागे शुष्कतिक्तं तदल्पं, श्रुत्वा क्रव्यादं प्रेक्ष्य वा
 मांससिन्धुम् । भ्रूगण्डौष्ठस्पर्शने प्राकुजं तद् भुक्तं तेने-
 त्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्धगलकेशहनुशङ्खकणजङ्घं वस्त्रं
 च स्मृष्ट्वा । गजमहिषमेघमूकरगोशशङ्खगमांससयुग्मुक्तम् ॥
 दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधामत्स्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भिया-
 गर्भस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रभे ॥ पुंस्त्वीनपुंशकाख्ये
 दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्मृष्टे ! तज्जन्म भवति पानाक्ष-
 पुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुलेन भूदरं बाङ्गुलिं वा
 स्मृष्ट्वा पृच्छेद्गर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्याज्जाद्यैर्हैमरत्न-
 प्रबालैरप्यस्यैर्वा मातृधात्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करणे
 स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्तददासः । कर्पति तज्जठरं यदि
 पीठोत्पीडनतः करणे च करेऽपि । घ्राणाया दक्षिणेद्वारे
 स्मृष्टे मासोसरं वदेत् । वामे द्वौ कर्ण एवं मा द्विच-
 तर्भः श्रुतिस्तने ॥ वेणीमूले त्रीन् सुतान् कन्यके द्वे
 कर्णे पुत्रान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं
 चानुपूर्व्यां पादाङ्गुले पार्श्वयुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्या-
 मध्योरुसंस्पर्शे स्मृते कन्यासुतद्वयम् । स्मृष्टे ललाटमध्यान्ते
 चतुस्त्रितनयान् वदेत् ॥ धिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहनुरदा
 गलम् । सव्यापस्यस्यस्तम्भश्च हस्तौ चिबुकनालकम् ॥
 उरः कुचं दक्षिणमप्यस्यं हृतं पार्श्वमेवं जठरं कटिश्च ।
 स्फिक्ता पायुसन्ध्य रूयुगं च जानू जङ्घे च पदाविति दक्षि-
 कादौ ॥ इति निगदितमेतद्वात्सल्यसंस्पर्शलक्षणं प्रकटमभि-
 प्रताप्यै वीक्ष्य शास्त्राणि समग्रं । विपुलमतिरुदारो

वेत्ति यः सर्वमेतत्परपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥
 इति वृहत्संहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्या-
 ङ्गविद्या चेति” गगः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो ग्रन्थः
 ऋगयना० अण् । अङ्गविद्यस्तद्व्याख्यानग्रन्थे ।

अङ्गविधि उ० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् ।
 गुणविध्यपरपर्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिवोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरै-
 प्राप्तरूपैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ”
 इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्माणि इष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिवोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजन-
 कत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत् त्वं प्राप्तरूपैव कर्माणो-
 ऽनुवादेन तस्य इव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते
 सोऽयमङ्गविधिः सच स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीति-
 जनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्माणो-
 ऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्तरग्निहोत्रस्य गुण-
 विधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्तरग्नि-
 होत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दधि इष्ट
 साधनताबोधनेन तत् प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं
 गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहा-
 र्याणि । तच्चाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् इव्यं क्वचित्
 देवतादि इति मानाविधम् अतएवोक्तं “कार्त्तार्त्तान्नहितं
 नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दास्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो-
 भवेदिति” भट्टैः । विवृतश्चैतत् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरा-
 रुद्धिहितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभयति प्राथमिकी
 शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये
 कर्माणि तिथ्यादिगुण इति” ।

अङ्गवैकृत न० विवृतस्य भावः विवृत+अण् अङ्गेन अङ्ग-
 वेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञायते यत् बहु० । आकार
 इति ख्यातायाम्-हृदयगतभावावेदकेवेष्टायाम् । ईत० ।
 अङ्गस्य विकारे न० ।

अङ्गवैगुण्य न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् ।
 प्रधानकर्माङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्बोधनिवारणार्थं
 विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं “यदमाङ्गं कृतं कर्म
 ज्ञानता वाप्यज्ञानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानु-
 कीर्त्तनादिति” स्मृतिः । अतएव आङ्गादिपङ्क्तौ कर्मान्ते
 यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्बोधप्रशमनाय विष्णुस्मरणमङ्गं
 करिष्ये इत्यभिज्ञापवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुद्धतेऽनया इति शुध-करणे क्तिन् इत० ।
 ज्ञानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।
 अङ्गस् न० अन्ज-असन् क्तत्वञ्च । पक्षिणि इत्युक्त्वत्तदसः ।
 अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्त्रियतेऽनेन सम्-क-करणे घञ्
 सुट् । देहशोधनादिसंस्कारकारणे ज्ञाने गोधूमचूर्णा-
 दिनाङ्गमर्द्दने च । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य संस्कारे
 विधेयनादौ । अङ्गं संस्कारेति सम्+क-कर्त्तरि अण्
 इत० । देहसंस्कारके नरमात्रे लि० ।

अङ्गसंस्त्रिया स्त्री इत० । अङ्गसंस्कारे ।

अङ्गस्यार्थ पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्वार्थस्योगता ।
 इतरकर्त्तृकस्वार्थयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्वार्थनिषेधे
 “चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः
 सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यार्थो विधीयते” इति दत्तस्मृतौ चतुर्थ-
 दिवसे अशौचिदेहस्य स्वार्थयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे
 देहस्वार्थयोग्यता । एतच्च “यावन्नोत्पन्नसंस्पृश्य”मित्याद्युक्त-
 व्यतिरिक्तविषयं महाशुद्धिपाते पुत्रादिभिन्नविषयञ्च
 तच्चाङ्गास्तृप्त्यवयवे वक्ष्यते ।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाख्यतेऽत्र ह-आधारे घञ् इत० ।
 अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन नृत्ये । तच्चाङ्गविशेषयन्त्रे दर्शि-
 तम् । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य हरणमात्रे पु० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्मणि हानिः
 प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च ।
 “देवाद् अमात् प्रसादाद्देहहानिः प्रजायते ।
 अरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति अतिरिक्ति” पुरा० ।

अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र ह-वा० णि । अङ्ग-
 हारार्थे स्थले रङ्गभूमौ ।

अङ्गहीन लि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्ग-
 करणशून्ये कर्मणि “अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च
 यद् भवेत् । सत् सर्वं पूर्णतमेतद् भास्वरस्य प्रसादतः”
 इति श्रुतिः । “अङ्गहीनो देहेन्द्राङ्गं मन्त्रहीनस्तु ऋत्वि-
 जम् । यजमानमदक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः” इति
 पुरा० । विकले, विग्रहे च लि० । अङ्गेन देहेन हीनः
 रहितः । कामे पु० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं
 यथोचितप्रमाणादसं यत्नः । हस्तपादाद्यवयवस्य यथो-
 चितपरिमाणाभावशुक्ते लि० । “धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमा-
 तिरेक्यञ्च मित्रक इति” मनुः । वा परनिपातेऽङ्गीनाङ्गो-
 ऽप्यत्रार्थः । अङ्गस्य हीनतायां कारणशुक्तं सुश्रुते ।
 “विहृदयाञ्च नारी दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमान-

नात् कुञ्जं कुण्ठिं चञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनसं वा
 नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तत्तस्यै दाप-
 येत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं नज-
 यति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियाद्यास्तु यानयान् सा भोक्तु-
 मिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयाच्चांस्तान् भिषगाहृत्य
 दापयेत् । सा प्राग्दौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
 अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु येष्वि-
 न्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्यार्त्ति-
 स्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये” इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणस-
 ख्यभावे उपकार्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रदिं
 प्रयाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजदोषं प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।
 “अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्य” इति च मोमा० ।
 अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे
 प्रसिद्धतया कथं तस्य तद्राज्यप्राप्तिः भारते आ० ।
 “यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति । तस्मादेषो-
 ऽङ्गविषये मया राज्येऽमिषिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन् क्षणे कथं । सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः
 काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये
 स त्रिया युक्तो महाबल इति सच देशः मगधदेशस्यागिरि-
 जजात् सञ्जिह्वः पूर्वस्यां दिशि स्थितः । सभापर्वणि
 मगधदेशवर्णने गिरिजसुपवर्ग्य “अङ्गवक्त्राद्यैश्चैव राजानश्च
 महाबलाः । गौतमाश्रममध्येत्य रमन्ते च पुराजुनेति”
 अङ्गवक्त्रपाणां सञ्जिह्वत्वमुक्तम् । भीमप्राच्यदिग्विजये च
 “विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानम्ययाह्वली ॥ दण्डञ्च
 दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सहितः सर्वै-
 र्गिरिजसुपाश्रवत् । आरासञ्चं सान्त्वयित्वा करे च
 विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवह्वली ॥
 स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा । सुशुभे पाण्डव-
 श्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ स कर्णे युधि निजिर्जित्य वधे
 कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः सर्वत-
 वासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ।
 पाण्डवो वाकुवीर्येण निजघान महाह्वये इति” ॥ एवञ्च
 गिरिजजात् पूर्व्यं मोदागिरिः पश्चात् स देशः । इहृत्-
 संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेय्यां स्थितिरङ्गा । यथा
 “अग्नेय्यां दिशि कोयल कलिङ्गवज्रोपवक्त्रजठराङ्गा” इति ।
 अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तलग्नस्य अधिपः । लग्नाधिपे पु० ।
 “अङ्गाधिपे वसन्ति सर्वे विभूतिसम्पदिता” ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ईत० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च
“अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुक्त” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदग्धे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निग्न्ये वा (आङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । “इत-
कुम्भसमा नारी तप्राङ्गारसमः पुमानिति” “ज्वलदङ्गार-
सञ्चममिति” “अङ्गारे शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव
गच्छतीति” । “उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः क्षणायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्योऽग्निर्दिशो-
ऽङ्गारा” इति छा० ब्रा० । “व्यङ्गारे भुक्तवज्जने” इति
श्रुतिः । “अङ्गिरा अङ्गार” इति यजु० । “येऽस्याङ्गारा
आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्नि” ऐत० ब्रा० । भौमपद्मे पु०
रक्तवर्णे न० तद्वति त्रि० । पाशा० यत् अङ्गाय्या स्त्री तत्सङ्के ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+कार्थे कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्याच्चेति” पुरा० । “अष्टावङ्गारके तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारके कुमारश्च बुधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्य
चारो यथा

“यद्युदयर्चादिकं करोति नवमाष्टमसप्तमर्केषु । तद्वक्रसुष्ण-
सुदये पीडाकरमग्निवार्त्तानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशमक्ष-
त्वाद्भक्तिः कुजोऽशु सुखम् । दूषयति रसानुदये करोति
रोगानष्टिं च ॥ व्यालं त्रयोदशर्चाश्चतुर्दशाहा विपच्यते
ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालसृगेभ्यः करोति पीडां सुभिन्नं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशाच्च विनिवृत्ते
तत्कालं सुखरोगं समयं च सुभिन्नमावहति ॥ असिसुखं
सप्तदशाष्टादशतोऽपि वा तदनु वक्रं । दस्युगणेभ्यः
पीडां करोत्यष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्थमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदेवते भौमः । प्राजापत्येऽस्माभितस्त्रीनपि
लोकास्त्रिपीडयति ॥ अवशोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्धाभि-
विक्तपीडाकृत् । यस्मिन्मृत्वेऽभ्युदितसहिंगव्यूहान् जनान्
हन्ति ॥ मध्येन यदि मवानां गतागतं लोहितः करोति
ततः । पाण्डुरो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयमष्टिः ॥
भिन्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् ।
भरकं करोति घोरं यदि भिन्वा रोहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रोहिण्यासरन् महीजोऽष्टदिनिपहृष्टः ।
धूमयन् सशस्त्रो वा विनिहन्त्यात् पारियात्रस्थान् ॥
प्राजापत्ये अवशे मूले तिष्ठन्पूतरास्य यात्रे च । विचरन्
धननिवहानासुप्रवातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः
प्रशस्ताः अवशमवादिभ्यमूलहृक्केषु । एकपदान्निविशाखा-

प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्तिः किंशुकायोक
वर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्रतापप्रभाभः । विचरति यदि
मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभलदवनिपानां हार्तिदश
प्रजानाम् ॥” इति दृष्टसंहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि अङ्गभक्त्याध्याये तत्रैवोक्तं यथा

“शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्धस्थाः ।
निर्विघ्नया वेत्तवती सिमा गोदावरी वेष्ठा ॥ मन्दा-
किनी पयोष्णी मङ्गानदी सिन्धुमालतोपाराः । उत्तर
पाण्डुरमहेन्द्राद्रिविन्ध्यमलयोपगाचोलाः ॥ द्रविडविदेहा
आश्रकभासापुरकौङ्कणाः समन्वयकाः । कुन्तलकैरल-
दण्डककान्तिपुरग्लेक्सङ्करजाः ॥ नासिक्यभोगवर्धन-
विराटविन्ध्याद्रिपार्शगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीमल्लिखम् ॥ नागरक्षपिकरपारत-
क्षताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधक-
नृशंसावलिप्रानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भा-
भिजातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्य-
तोष्णानाम् ॥ कौशभवनानिहोलिकधात्वाकरणाव्यभिन्नु-
चौराणाम् । शठदीर्घवैरवह्नाग्निनां च वसुधासुतोऽधिपतिः”
इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरण्टकदृष्टे,
(भीमराज) इति ख्याते-अङ्गाराजदृष्टे च पु० । अस्यार्थे
कन् । विस्फुल्लिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारालुङ्गांशे न० ।
“दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणौ । दृहती संख्यं
कुष्ठं राक्षा मांसी शतावरी । आरनालाठकेनैव तैलप्रस्थं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति”
चक्रदत्तपैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।

अङ्गारकारिन् त्रि० अङ्गारं करोति कृ-णिनि । काष्ठं दुग्ध्वा
अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवासे तस्य
च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं “माणिक्यं भास्करे
देयं चन्द्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्यात्” इत्यादिना
तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवादामोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हितावलीनाम-
कौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् वा-आधारे
लुट् डीप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गाराधान-
पात्राणाम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकायत्नैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्-क्त ३त० । (कवाव)
इति प्रसिद्धे-पकमांसादौ ।

अङ्गारपर्षं न० अङ्गारमिव पर्थमस्य । वनभेदे । अस्त्रार्थे
अच् । तत्स्वामिनि चित्तरथगन्धर्वे पु० । भारते
चैत्ररथे प० । चित्तरथगन्धर्वस्य अङ्गुनादीन् प्रति उक्तिः ।
“आराक्षित मा मह्यं समीपमुपसर्पत । कक्षान्नां
नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् । अङ्गारपर्थं
गन्धर्वं वित्त मां स्ववनाश्रयम् । अहं मानी तथैषुश्च
कुवेरस्य प्रियः सखा । अङ्गारपर्थमित्येवं ख्यातं चेदं वनं
मनेति” । [ख्यातपाले ।

अङ्गारपाली स्त्री इत० अङ्गारधान्याम् (आङ्ठा) इति
अङ्गारपुष्प पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य व० ।
(जयापुति) इति ख्याते इङ्गदीदृचे ।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रक्तवर्णा मञ्जरी व० समासान्त-
कवभावाद्गुह्यत्वे संज्ञात्वात् । (करमुखा) इति ख्याते
रक्तकरञ्जदृचे ।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रक्तफलत्वात् रक्तावल्ली कर्म० ।
रक्तवर्णफलयत्वात् (कुच) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जालतायां
करञ्जदृचे च । स्वार्थे कन् । अङ्गारवल्लीका तत्त्वे ।

अङ्गारवैष्णु पु० अङ्गारवर्णवैष्णुः । वनभेदे । तज्जाते ठक् अहय-
तादि० द्विपदद्विभिः । अङ्गारवैष्णुकं, तज्जाते त्रि० ।

अङ्गारशकटी स्त्री शक्नोति वोढुं शकटम्, अलं शकटं,
शकटी, चञ्चादिवत् अल्पाथे ङीप् अङ्गारस्य शकटीर्देत० ।
(आङ्ठा) (धुनाचीति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पालभेदे ।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारमवक्षिप्यतेनेन करणे ल्युट् ।
अङ्गारक्षेपणसाधने पाले । भावे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणे ।

अङ्गारि स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे ठन् प्रघोदरादित्वात् कलोपः ।
अङ्गाराधारे (आङ्ठा) इति प्रसिद्धे पालभेदे ।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+मत्वर्थे ठन्
टाप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गारपाले ।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+मत्वर्थे इनि । अङ्गारधानिकायाम्
(आङ्ठा इति) ख्याते पाले । अङ्गारवति त्रि० ।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+क्रिप् ततः कर्त्तरि
क्त । पलायकलिकायाम् । अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिषि
कर्त्तव्यं क्त, अङ्गार+तारका० इत्च् वा । दग्धप्राये
काण्डौ त्रि० । [अङ्गारप्रकृतिभूते काण्डौ ।

अङ्गारीय त्रि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+य् ।

अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+इनि-स्वार्थे कन्
स्त्रिमां टाप् । (आङ्ग्राखा) इति प्रसिद्धे कङ्कुमवस्त्रे ।

अङ्गिन् त्रि० अङ्ग+इनि । अवयवविधिषे, देहवति च ।

“येनाङ्गविकार इति” इत्यस्य “येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो-
विकार इति” इति । अङ्गिनं नाङ्गबाधेन हृन्थादपि
कदाचनेति” सीमा० । प्रधाने, “एकएव भवेदङ्गी शङ्कारो
वीर एव वेति” “वे रससङ्गाङ्गिनो धर्म्याः शौर्यादय इवा-
त्मन इति” च साहि० ।

अङ्गिरस् पु० अङ्गति अङ्गि-गतौ असि इदृक् । ब्रह्मणोमानस-
पुत्रे खनामख्याते सुनिभेदे । भारते वन० मार्क०
“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः वसुहर्षयः मरीचि-
रत्नङ्गिसौ पुलह्यः पुलहः क्रतुः” इति

“त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिर्देवानामिति” श्रुतौ अग्ने-
रङ्गिरस्त्वत्कृतं तत्कथा भारते वन० मार्क० ।

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-
वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयञ्च प्रभया नाशयं
स्तिमिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो ! चचार तप उत्त-
मम् । आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विधेययन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यकाशयत् ॥ तपस्वरं-
स्तु हुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा । भयं ग्लानश्च तेजस्वी
न स किञ्चित् प्रजिज्ञवान् ॥ अथ सञ्चिन्तयामास
भगवान् हव्यवाहनः । अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा
संप्रकल्पितः ॥ अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे
तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लीकांस्तपयन्तं महासुनिम् ॥ सोऽपासर्प-
च्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्त्राग्निस्त्वं
पुनर्लोकभावनः । विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थान-
चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं दृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोदद ! ॥ अग्निरुवाच ।
नष्टकोत्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्त-
मेव शास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ निक्षिपामगृह-
मग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं
प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुह पुण्यं
प्रजार्णवं भवान्गस्तिमिरापहः । मासु देव ! कुहप्याग्ने !
प्रथमं पुक्लमङ्गसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो
वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् । राजन् दृष्टव्यतिर्नाम
तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुक्लत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-
स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “यिषो भव प्राजापत्यो
मातृपोभ्यामङ्गिरः इति व० अङ्गिरोभिः ऋषिभिः
सम्भाषितत्वात् अङ्गसौवर्वाहा अङ्गिरा अग्निरूपः

हे अङ्गिरः ! अग्निरूपेति" वेददीपः । अङ्गिरसः गोत्रा-
पत्यम् शिवा० अण् । आङ्गिरसः बहुषु लुक् ।
अङ्गिरसस्तद्गोत्रापत्ये व० व० । "सर्वे सान्ता अदन्ताः
सुः" इत्युक्तेः पु० सलोपे अङ्गिरस्योऽप्यल,
"येनानवगमे अङ्गिरे" इति वेदः । मन्त्रविष्णुहारीत
याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति याज्ञ० "एवं त्वह्ना शरीरं
तु परमे तपसि स्थितः । अङ्गिरादिभिर्भूयस्तप-
साध्यायितस्तदेति" भार० ।

अङ्गिरस्वत् पु० अङ्गिरा अग्निः सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मतम्
मस्य वः सान्तत्वात् न पदत्वम् । वायौ "यमाय त्वाङ्गिर-
स्वते पिष्टमाते स्वाहेति" यजुः । "अङ्गिरोयुक्ताय वाता-
येति" वेददीपः ।

अङ्गीकार पु० अनङ्गम् अस्वोपकरणं अस्वकीयम् अङ्गं क्रियते
अङ्ग+चि+ङ-घञ् । स्वीकारे अभ्युपगमे । "अङ्गीकुर्वा-
दृशोर्भङ्गोभङ्गीभवतु मन्त्रय" इति "नवाङ्गी कुरङ्गीदुङ्गी-
करोत्विति" जगन्नाथः । "अङ्गीकुर्वन् स्वमाहात्म्यं भयं
जज्वाल पायक" इति पुरा० ।

अङ्गीकृत लि० अङ्गीति चूर्णं तत्पञ्चकात् कजः क्त ।
स्वीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्तो" तिचौरपञ्चा-
शिका । "नाङ्गीकृतमुत्सृजन्तीति" नीतिशा० ।

अङ्गु पु० अङ्गि-उङ् । पाणौ हस्ते "अङ्गुष्ठः" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रलयोरेकत्वं अरणात्
रत्वम् । (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपदशाखायाम्
वा डोप् । अत्रैवार्थे "अङ्गुरीवोरगच्छतेति" रघुः ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरी भवम् अङ्गुरि+ङ् बालमूलादित्वात्
वा लत्वाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+स्वार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गु-
टीति) स्वाते भूषणभेदे ।

अङ्गुल पु० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति
स्वातायाम् । वात्स्यायनमुनी च । "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्ये-
रिति" भास्कराचार्योक्ते अष्टयवोदरपरिमाणेन न० । अङ्गौ
पाणौ लीयते वा ङ । अङ्गुष्ठे न० । "समन्तादङ्गुलोत्सेधं
हस्तमात्रं तु स्थण्डिलमिति" पुरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल)
इति स्वातायाम् । अङ्गुलिं पद्मिभेदस्य वेदयेत् प्रथमे
पदे" इति ऋतिः (हात शुद्धा) इति स्वाते गजकार्पि-
काष्टके, गजशुण्डापे च । पुंस्त्वमपि "संहताधरोष्ठमङ्गु-
लिनेति" यजुः ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणमिव कृतम् । चन्द्र-
नादिद्वारा कृते ललाटस्यार्धचन्द्राकृतितिलके ।

अङ्गुलित्व न० अङ्गुलिं त्वायते त्वै-क ईत० । (चामा-
टीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतस्त्रेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे
चर्मणि "वज्रगोधाङ्गुलित्वे" इति भट्टिः ।

अङ्गुलिवाण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन त्वै-क ईत० । (चामाटीति)
प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतस्त्रेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलेः मुद्रं राति रा-क ईत० ।
धारयितुर्नामाक्षरमुद्रासहिते (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुली-
भूषणे । "उपहितमृतिरङ्गुलिमुद्रयेति" यजुः ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत्न व० । अङ्गुलि-
द्वयमर्दनजाते (तडि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषड्भा स्त्री अङ्गुली सङ्को यस्याः अत्वम् ७व० । (याउ)
इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंलेपकारके यवागूद्वये ।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा संज्ञोत्पापनट् । अङ्गु-
लिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्मणि देये सङ्कोतविशेषे "सुसार्पितैका-
ङ्गुलिसंज्ञयेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते
सम्+दिश्य-भावे षञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताडनं यत्न ७व० ।
(तडि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ईत० ।
अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा डोप् । अङ्गुलिशब्दार्थे "अतमपि
लक्षपदं यदङ्गुलीष्विति" यजुः । "तर्जयसङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्त-
स्थानामङ्गुलीनां समुदाये तासु अङ्गुलतर्जनीमध्यमामानामिका
कनिष्ठाः ।

अथ न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्नाभावः । (आङ्गुटीति)
प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "तव सुचरितमङ्गुलीव ! मूलमिति"
यजुः । इवार्थे कन् । तत्सुखपरिणाद्वत्त्वात्तत्त्वं न० ।

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुल्यां सम्भूतः ७त० । नळे ।
अङ्गुलीसम्भूतमात्रे लि० ।

अङ्गुल्यादि पु० ६व० । पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दगणसमूहे । सच गणः "अङ्गुलि भञ्ज बभु
वक्षु मज्जर मज्जल मङ्गुली हरि कपि हनि रङ्ग कल
उदन्ति गोष्ठी उरस् कुलिश इति । अङ्गुलीव+कन्
अङ्गुलीयकमित्यादिः ।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्वा-क ७त० ।

वत्वम् । दृष्टाङ्गुलौ । “अन्वाख्येति” सूत्रेऽङ्गुलं प्रयोगात्
अङ्गुलः हस्तवाचीति स्थापितम् । “अङ्गुलोदरमध्ये
तु यवो यस्य विराजते” इति शास्त्रम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं लि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थं मात्रम् । अङ्गुष्ठ-
मध्यपर्वपरिमिते । “अङ्गुष्ठमात्रोद्भवरोऽपि दृष्ट” इति
श्रुतिः । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चक्षुषं बलाद्यम्” इति
भारतम् । “अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्नं यत्नोपदिश्यते ।
तत्तत्तत्तदृष्टपर्वपञ्चभिर्मितुयात् सदेति” कात्या० ।

अङ्गुष्ठं पु० अङ्गि-जघनम् । नकुले वाणे च ।

अङ्गुस्त्वं न० अङ्गुते नरकमनेन अङ्गि-गतौ अङ्गुन् । पापे “युष्म-
च्छासनलङ्घनाङ्गुसिन्ध्या मन्त्रेण नाम स्थितमिति” वेणो० ।

अङ्गारि पु० अङ्ग-इष्टं दत्तं पु० । दोषिणीये । “कविरसि
“अङ्गारिरीति” यजु० । “अङ्गारिरीति” इति
वेददीपः ।

अङ्गि पु० अङ्गिगतौ-इन् । पादे, दृष्टमूले च ।

अङ्गि पु० अङ्गि-गतौ करणे क्रिन् । चरणे, दृष्टमूले,
“अङ्गारि पञ्चोपु तदङ्गिणा दृष्टेति नै० । अङ्गिपः (पादपः)
कन्दर्पां चतुर्थभागे च । “प्रथमाङ्गिसमोयस्येति” दृष्टम् ।

अङ्गिपु पु० अङ्गिणा मूलेन पिबति सिक्तजलम् पा-क-
श्च० । दृष्टमात्रे ।

अङ्गिपरिष्का स्त्री अङ्गुतौ मूले तदारभ्य वा पर्णमस्याः
जातौ जीर्णं स्थायै कन् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकु-
लिया) इति ख्याते दृष्टे । कामावे अङ्गिपर्योत्यपि तत्रैव ।

अङ्गिवल्लीका स्त्री अङ्गुरारभ्य वल्लीव पर्णवत्त्वेन, ततः
स्थायै के मुखे टाप् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकुलिया)
इति प्रसिद्धे दृष्टे । कामावे ॥ अङ्गिवल्लीत्यपि तत्रैव ।

अच अविच्छेदकथने गतौ च उभय० आदि० सक० सेट् क्वा
वेट् । अचति ते । आचोत् आचिष्ट । क्त अक्तः क्वा
अचित्वा-अक्त्वा “स्नाह्यायस्मिन्नुक्तो अचते” इति
कात्या० । “अचते शङ्कोचयति” इति वेददीपः ।

अच(अनुचु) गतौ पूजायाश्च प० सक० सेट् । तत्तत् अच
इदित् जोदिच्च (अनुचु) अव्यक्तशब्दे च । अचति आचोत्
अनुचु-गतौ अचरात् पूजायामनुचरात् । क्त अक्तः
पूजायास्तुभयोः अक्षितः अवि-वर्त्तमाने क्त अक्षितः ।
अनुचु-क्त्वा अक्षित्वा-अक्त्वा अचि-अक्षित्वा । “अयमक्षति
पञ्चशराश्चर” इति शा० टी० । प्र+प्रकर्षे पूर्वदिक्-
कालद्वयौ च प्राक्षति प्राङ्(पूर्वकालः) प्राची (पूर्व दिक्)
परा+प्रतिगतौ, आभिमुख्यमाने, पश्चाद्भावे, वङ्गभावे च

पराक्षति (परागच्छति) पराङ् (वाह्यः) । अप+
अपसरणे अपाक्षति । समु+सुन्दरगमने, यथोचित-
गमने च समक्षति सम्राट् । अमु+पश्चाद्गतौ । अन्व-
क्षति अन्वङ् । उद्+उर्द्धगमने, उत्तरदिग्वृत्तौ च
उदक्षति (उदगच्छति) “उदक्षद्रोमाक्षमिति” उदङ् देशः
उदीची (उत्तरा दिक्) । परि+समन्ताद्गतौ । पर्यक्षति ।
प्रति+प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्दिशि च प्रत्यक्षति
(प्रतीपं गच्छति) । प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमा दिक्) । आत्मनि
व्याप्तिप्रार्थकप्रतिभा योगात् प्रत्यक्षशब्दः तस्य सर्वविषय-
व्यापकत्वात् प्रत्यक्षत्वम् । नि+न्यूनीभावे न्यक्षति न्यङ्
न्यग्भावः न्यक्कारः । अव+अधोगतौ, दक्षिणदिग्वृत्तौ
च । अवाक्षति अवाङ् (अधोमुखः) अवाची (दक्षिणा दिक्)
यथा च उत्तरदक्षिणयोः ऊर्ध्वाधोभावस्तथा अवाक्षशब्दे
वक्ष्यते ।

अच गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्वा वेट् ।
अचति ते आचोत् आचिष्ट । क्त्वा अचक्त्वा-अक्षित्वा ।
उपसर्गात् अनुचुवत् । “न्यक्षते प्रत्यङ् मोहो यस्मान्नक्षति
चारय” इति कविर० ।

अचक्षुस्त्वं लि० न० व० । मन्दनेले, नेत्रहीने च । “सच-
क्षुरचक्षुरिव सकर्षोऽकृष्य इवेति” श्रुतिः । न० त० ।
चक्षुर्भिन्ने न० ।

अचतुर लि० न सन्ति चत्वारि यत्नं नि० अचसमा० ।
चतुःसंख्यान्वये । चतुरोनिपुणः न० त० । दक्षभिन्ने
अपटौ लि० ।

अचपल लि० न चपलः । चापल्यविरोधस्यैव युक्ते ।

अचर लि० न चरति चलति-चर-अच् न० त० । चरत्व-
विरोधस्यैव वति स्थावरे स्थितिशीले पृथिव्यादौ “चरा-
णामक्षमचरमिति” मनुः । चलनान्वये लि० ।

अचोतिपोक्ते मेघकर्कटतुलामकरराशिचक्रचरराशिभिन्नेषु
स्थिरराशिषु दृष्टसिंहदृष्टिककुम्भराशिषु न० ।

अचरम लि० न० त० । अन्तिमत्वविरोधमभ्युत्थाद्यवस्थायति
“वयस्चरमे” इति पा० । अचरमं वयः कौमार्यादि ।

अचल पु० न चलः ।। (गो)ज इति ख्याते शङ्कौ । पर्वते,
“अचलाः सागराः क्षामाः प्रासादधवला गृहाः धारितं च
त्वया सर्वमिति” पृथिवीप्रार्थनामन्त्रः । “अचल एव भवानिव
राजते” इति भावः । पृथिव्यां स्त्री । भूमेरचलत्वा-
दिकुत्तां सि० शि० गो० । “भूमेः पिण्डः शशाङ्कक-
विरविकुञ्जोऽर्धाकिनः कलकषादृष्टो दृष्टो दृष्टः सन् अद-

मिलसलिलयोमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वशक्त्यैव
वियति नियतं तिवतीहास्यं पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शब्दत्वं
सुजमसुजादित्यदौ समन्तात् । सर्वतः पर्वतरामयाम-
चैत्यचयैश्चितः । कदम्बकुसुमपान्थः केसरप्रकरैरिव ।
यथोष्णताकानिलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के,
कठिनत्वमश्लानि । मरुञ्जलो भूरचला स्वभावतो यतो
विचित्रा वत वस्तुशक्तयः ! आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत्
स्वस्यं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति
समे समन्तात् क ? पतत्ययं खे” इति । आर्यभट्टमते तु
अस्याश्चलत्वेऽपि अचलाः पर्वताः सन्त्यन्त अस्त्वर्थेऽचि ।
अचलवत्त्वात् स्वकक्षातो वह्निर्गमनाभावाद्वा अचल-
त्वम् । तेन च तस्याश्चलत्वं दृष्टान्तविधयोक्तं तच्च विस्तरतो
भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्वि० “तस्मात्त्वमचलोभ-
वेति” कलसस्यापममन्त्रः । “तस्मान्मम गृहे नित्यं लप्सि !
त्वमचला भवेति” पुरा० । “समाधावचला बुद्धिरिति,
गीता, अचला भक्तिरीश्वरे” इति पुरा० । न चलति
स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थायुत्वात् तथात्वम् ।
ब्रह्मणि न० । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति” श्रुत्या अस्य
सर्वक्रियाशून्यत्वेऽङ्गेरचलत्वम् । आत्मनि पु० “नित्यः
सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन” इति गीता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा
हि हिमाचलेन मेनायासुत्यादिता । तत्कथा च “प्रहृति-
रभवत्तस्य मेनायाः कन्यका सुतेति” शिवपुराणे प्रपञ्चेन
दर्शिता । तन्मूलं कुमारो चोक्तम् “अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दत्तस्य कन्या भर्षपूर्वपत्नी । सती सती योगविष्टदृष्टेहा
तां जन्मने शैलवधून् प्रपेदे । सा भूधरायामधिपेन
तस्यां समाधिमत्स्यामुदपादि भव्येति” इति अचलसुता-
दयोप्यत्र ।

अचलकीला स्त्री अचलाः कीला इव यस्याः । पृथिव्याम् ।
अचलस्य सुमेरोः कील इव, अचलः कीलइवाव-
ष्टम्भकत्वाद्वा । किष्कम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च
सुमेरुसुपर्वतौ, “विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो
विपुलः सुपार्श्व इति” सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां खलु-
मादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-७५८० ।
पार्वत्यां, तत्कथा पूर्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातमात्रे
त्वि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्विष् पु० अचला बहुधाचालनेनापि मालिन्यापगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तियश्च । कोकिले । स्थिरकान्तिमति
त्वि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलद्विष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्रिप् ४८० । इन्द्रे
तस्याचलपक्षच्छेदकत्वात्तथात्वं तत्कथा गोलभिच्छब्दे
वक्ष्यते । अचलरिधादयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्वि० ।
अचलपति पु० इत० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं
तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राट् पु० बौद्धभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समान० । हिमाचले
“शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वाणां
मधिपतिं चक्रे चित्तरथं विधिरिति” ब्रह्मपुराणे तस्या-
चलराजत्वमुक्तम् अचलाधिपादयोप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न० त० । चाञ्चल्यविरोधि-
स्थिरतायाम् । व० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्वि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भावः घञ् न० त० । चाञ्चल्य
विरोधिस्थिरतायाम् व० । व० । चाञ्चल्यशून्ये त्वि० ।

अचिक्कण त्वि० न चिक्कणः । चिक्कणताविरोधिरुत्पत्तिवति ।

अचित्त त्वि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना
रहिते “अचिसहस्रिधेनोऽगिति” अचित्तादेशकाला
ट्ठगिति” च पा० । स्थावरादीनाम् न चित्तशून्यत्वं
किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्वि० चिन्तयितुं अनुभापकहेत्वभावेन तर्क-
यितुमशक्यः चिति-शक्यार्थे कर्मणि अनीयर् न० त० ।
अनुभापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये । “अचिन्तनीय
स्तु तत्र प्रभाव इति” रघु० । तदर्थे यत् । अचिन्त्योऽ-
भ्युक्तार्थे त्वि० “अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः” इति सूक्त्यर्थः ।

अचिन्तित त्वि० न चिन्तितः । पूर्वरूपादिकारणानु-
शास्त्रानादिकमन्तरेण अतर्किते “विधेर्नियोगादेतन्मे
अचिन्तितमुपस्थितमिति” पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि
वस्तुमात्रे त्वि० । “अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्-
भुवमिति पुरा० । अचिरांगुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।
अचिरत्विष् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विट् कान्ति-
रस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्वि० ।

अचिरद्युतिः स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिर्वस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिमिति त्वि० । कर्म० ।
अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्यायिनी प्रभा यस्याः ।
विद्युति । “च्युता दिवः स्थापुर्वाचिरप्रभेति” भट्टः ।
अल्पकालस्यायिप्रभावति लि० । कर्म० । अचिरायां
दीप्तौ स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा अल्पकालस्यायिनी भाः यस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्यायिदोप्तिमति लि० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्वस्याः । विद्युति । अचिर-
कान्तिमति लि० । कर्म० । अचिरकान्तौ न० ।

अचिरस्य अव्य० चिरस्येत्यव्ययेन न० त० । स्वल्पकाले ।
अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशवोऽस्याः । विद्युति । “अचि-
रांशुसमप्रभेति” उरा० । अल्पकालस्यायिकिरणवति लि० ।
कर्म० । अचिरकिरणे पु० । [लम्बे च ।

अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्तिप् । शीघ्रे, अवि-
अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । स्वल्पकाले शीघ्रे च ।

अचिरेण अव्य० चिरेणेत्यव्ययस्य न० त० । अल्पकाले
शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्टु) लि० अच-गतौ वा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनार्थे ।
“त्वष्टा दधन्कु प्रमिन्द्राय दृष्ट्योऽपाकोऽचिष्णु(ष्टु)रिति” यजु०
अचि(ष्टु)ष्णुः सर्वगत इति वेददोषः ।

अचेतन लि० चेतना ज्ञानम् न० व० । चेतनान्मूढे । चित-
त्यु न० त० । ज्ञानविशिष्टमिन्द्रो । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-
याकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचेतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं
ज्ञानं चित्तस्यैव धर्मः “कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽ-
अज्ञा एतितरुवृत्तिर्हीनीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतौ
तस्य चित्तधर्मात्वावगमात् । द्वितीयं तदुल्लसितचेतन्यमात्म-
धर्मः । प्रकायरूपचेतन्यस्य सर्वदा स्थितावपि वृत्तिसह-
कारेणैव तद्वृत्तान्तनिवारणे चेतन्यं समुल्लसति मान्यत्वा
अतएव “बुद्धिवृत्तिविदाभासौ द्वावेतौ व्याप्रुतो घटम् ।
तत्वाज्ञानं धिया नश्येदाभसानु घटः स्फुरेत्” इत्युक्तमिति
वेदान्तिनः । सांख्य्यास्तु विषयोपरत्वा वृत्तिवृत्तौ प्रति-
विम्बति तेनैव विषयावभासः “तस्मिंश्चिह्नपथे स्फारे
समक्ता वस्तुवृत्तयः । इमास्माः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तट-
द्रुमा” इति मन्थन्ते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्धं
यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मनचेतन्यसररीचक्रम् ।
तादृशवृत्तौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्ममनःसंयोगादयः
कारणानि । आभ्यन्तरबुद्ध्यादिविषयग्रहणे मनःकरणम्,
इन्द्रियाणि त सप्तशकृद्विषयग्रहणे करणानि, “इन्द्रि-

यार्थशक्तिर्षौत्यज्ञं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति” गौतमसूत्रे “प्रति-
विषयाध्यवसाय इति” सांख्यसूत्रे च तथैव स्वस्वविषयेष्वि-
न्द्रियाणां प्राप्तिरुक्ता । तच्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयि-
ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे बुद्ध्यादौ मन इव, बाह्येषु यन्त्रा-
दिषु ओलादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु बाह्येषु
सर्वत्र साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रि-
यान्मूढे एवाचेतनशब्दस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं “चेन्द्रियं
चेतनं इव्यं निरिन्द्रियमचेतनमिति” । एवञ्च बुद्ध्यादीना-
मपि अन्तःकरणादिमत्त्वमस्यैव । अन्यथा बुद्धदुःखानुभवो
न स्यात् । तेषां हि स्वकर्मांशुसारिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव
स्थावरत्वप्राप्तिः । अतएव “महापातकजान् मोरान्
नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापात-
किनस्त्रिह” इत्युपक्रम्य “तद्युगुल्लसतात्त्वञ्च क्रमशो
गुरुतल्लगः” इति याज्ञवल्क्येन चेतनस्यैव पापावशेष-
भोगार्थं तद्व्यादिरूपेण जन्मोक्तम् “शरीरजैः कर्मादोषैर्यति-
स्थावरतां नर” इति च सामान्यतः शारीरिकपापात्
वृत्तादिरूपस्थावरजन्म तेनैवोक्तमतस्तोषां दुःखभोगार्थमेव
वृत्तादिरूपत्वप्राप्ती इन्द्रियाभावे कथङ्कारं ते दुःखमनुभ-
नेयुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्त्वमस्यैव । अतएव पञ्च
सरौऽन्तरं गच्छति, यास्या च्छिद्यपि चेतनसंयोगात् पुनः
प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ “अथ जीवो यां
जहाति सा शुष्यती”त्युक्तम् । तेन तेषां जीवसंयोज्योऽस्यैव
किन्तु विशिष्टचेतनान्मूढत्वादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति
भेदः । यदार्थादर्शे “देहसत्त्वविधौ प्रेयो जन्मोत्पत्ति-
भेदतः । उल्लिख्य जगजोऽण्डोत्पत्त्यर्थस्तु जरायुज” इति
स्थावराणां देहसम्बन्ध उक्तः । “चेतनाधिष्ठिते भोगायतन-
निष्ठाणमन्यथा प्रतीभावप्रसङ्ग” इति सांख्ये च चेतन-
सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगा-
यतनदेहवत्त्वेऽपि सर्वेन्द्रियस्थानगोलकादेरभावात् न दर्श-
नादि किन्तु त्वाचप्रत्यक्षं प्राणजप्रत्यक्षं च भवत्वेव अतएव
अग्न्यादिस्वरतरकिरणस्यैव तेषां शुष्कता, ओषधि-
विशेषजधूमादिसम्पर्के च तदुप्राणात् पुष्पफलोत्पत्तिः ।
अत एव तेषां हीन्द्रियत्वेन व्यवहारः यथोक्तम् “बद्धे-
न्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चरिन्द्रियाः । लीन्द्रियाः
क्षमिकीटाद्या हीन्द्रिया वृक्षजातयः” इति । मनसो
विद्यमानत्वेऽपि बृहद्व्यक्त्यविशिष्टस्यानाभावात् न अष्ट-
मवबोधः । श्रुते हि बृहद्व्यक्त्यनुपपत्त्यर्थं “तद्बृहदं
विशिष्टचेतनाचयमित्युक्तम्” तेन तेषां विशिष्टचेतनाचय-

हृदयस्थानमन्यत्वात् विशिष्टचेतस्त्वं नास्ति सुख-
दुःखानुभवमात्रं त्वं तेषां जायते एवेति विशेषः
तेनैव स्वस्वकर्माफलानुरूपदुःखानुभवात् स्वस्वकर्माफलभाक्-
त्वम् इति सुस्थितम् । चेतनान्मन्ये पदार्थमात्रे त्वि० ।
“अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति” सा० का० ।
तत्तद्विशेषज्ञानान्मन्ये च । “तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विल-
पन्तमचेतनमिति” पुरा० । अत्र दुःखानुतप्तत्वेन
तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनस्योक्तिः
विवेकज्ञानान्मन्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्वापि । “अहङ्कारलये
सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतन” इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाश-
वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यसुपचर्यं सुषुप्तौ
अवच्छेद्याहङ्काररूपमनसो ज्ञात्वा कथमवच्छेदकत्वं ?
स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवंपरा । अन्यथा “शरीरस्य न
चैतन्यं ऋतेषु व्यभिचारतः” इत्युक्तेः देहे सदा
चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुषुप्तौ तथात्यक्थननर्थकं स्यात् ।
सुषुप्तावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन
लयत्वोपपारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमख्येव ।
“आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राप्त” इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्तं न
किञ्चिदवेदिषमिति” सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
नुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
च्छेदकत्वमख्येवेति विशेषः । विस्तरस्तु सुषुप्तिशब्दे वक्ष्यते ।
अचेतस् त्वि० न चेतति चित्त-अस्तु न० त० । चेतनान्मन्ये
अचेतने चटादौ, तत्तद्विषयज्ञानरहिते च । “गतसंज्ञम-
चेतसमिति” पुरा० । नास्ति चेतोऽस्य । चित्तरहिते त्वि० ।
अचेतान त्वि० चित्त-यानच् वेदे न सुक् न० त० ।
चैतन्यरहिते “अचेतानस्य वा पथो वि द्रुघः इति” वेदः ।
अचेष्ट त्वि० नास्ति चेष्टा यस्य । चेष्टारहिते । चेष्टा च “आत्म-
जन्या भवेदिच्छा-इच्छाजन्या भवेत् कतिः । कतिजन्या भवे-
च्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” इत्युक्तेः ब्रह्मसाध्या क्रिया-
जनकव्यापाररूपा । चेतनाभिहितदेहेष्वेव कर्माविशेषः न
तद्वनभिहिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मनो बलं भवति
तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नाप्यस्मिन् वा च उद्यम-
रूपैव । मनोवायुभिर्जडव्यस्य न स्वतःक्रिया सम्भवति
किन्तु शुद्धव्याधाघातनोदनादिनैव क्रिया भवति
नाप्यथा । तथा च हृत्सादिघातनदर्शनात् तत्कारणो-
भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकत्वं कमेव
अन्यस्यासुपचक्षेः । अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते ।

अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः । चेष्टारहिते ।

अचैतन्य त्वि० नास्ति ‘चैतन्यं चेतना यस्य । चैतन्य-
ान्मन्ये । “अचैतन्यमिदं विश्वं देवं चैतन्यमेव यदिति” ।
न० त० । चैतन्यमिदं न० ।

अच्छ अव्य० न च्छति दृष्टिं समुपलब्धात् छो-क न० त० ।
आभिसुख्ये । “अच्छा नृचक्षुषा असरत् पवित्ते इति” वेदः ।
“अच्छ गत्यर्थवदेत्विति” सूत्रे “अच्छगत्य अछोद्य इत्यु-
दाहृत्य अभिसुखं गत्वा अभिसुखसुखीति” व्याकृतम्
सि० को० ।

अच्छ त्वि० न छति दृष्टिम्, छो-क न० त० । स्वच्छे निर्मले ।
निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्तर-
पर्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।
“स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति काव्यप्र० । स्फटिके
पु० । न छति भक्षयति नागितसत्त्वं छा-भक्षणे क
न० त० । भक्षुके पु० । अच्छभक्तु कइत्येकं नामेत्यन्ये ।
अच्छन्दस् त्वि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दोवेदोऽस्य त्वक् ।
वेदाध्ययनान्मन्ये अतुपनीते बाणके, सर्वथा तच्छून्ये
शूद्रादौ च । नास्ति छन्दो वृत्तानुसारी, परिमितमात्रा-
धरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७३० त्वक् । छन्दःशून्ये
गथात्मके, चूर्णके वा शब्दसमूहे । नास्ति छन्दोभिप्रायो
यस्य व० त्वक् । अभिप्रायान्मन्ये । वा कपि । अच्छ-
न्दस्त्वोऽप्युक्तायेषु ।

अच्छावाक पु० अच्छं निर्मलम् अच्छ आभिसुख्येन वा वक्ति
शंसति वच-कर्त्तरि संज्ञायां वञ् (निपातस्य चेति) दीर्घः ।
शंसनकर्त्तरि होतृसङ्कारिणि सोमयागसम्बन्धिनि कृत्वङ्-
भेदे । स च आश्वलायनेन दर्शितः । “प्रागपि सोमेनैके,
इत्युपक्रम्य, “तस्यैर्विजः, चत्वारस्त्रिपुराः, तस्य तस्योत्तरे
तयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाकोपावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रति-
प्रस्थिता नेष्टोष्टेता, अङ्गा, आङ्गाणाच्छंस्यामीभः पोता,
उद्गाता, प्रसोता प्रतिहृतां सुअङ्गाण्य इति, एतेऽहीनैकाहैर्या-
जयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमवत्ता नृहृपतिसप्तदशा
दीक्षित्वा समाध्याम्नीस्तनुखाः सत्वाण्यवसते” इति । “अस्या-
वसर्धः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा पश्चाद्वा तद्यजमानः पुरस्कमद्वा
सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्मैत्रोद्गातेति चत्वारः
कृत्वङो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः शूरपैश्येता
अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे तयः उष्टवा भवन्ति, त एते
होतादिमासकाः नोदयर्त्विजो हिरात्मादिभिरहोवसंस्तु-
रग्निष्टोमादिभिरेकाहसंस्तुर्वाजयन्ति । एतयश्च होतादयः
नोदयर्त्विजः स्वयमव्याहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निवे-

नेष्टा गृहपतिसंश्लेष्म सप्तदशसंख्यापूरकेण सहिता द्वाद-
शाहादिसत्वारिंशं दोषित्वा स्वस्वसम्बन्धिनोऽग्नीनेकत्र स्थाप-
यित्वा तत्प्रधानाः सत्ताण्युपतिष्ठेयुः इति" माध्यम् ।

"यदच्छावाकमनुसन्निष्ठते इति" ता० ब्रा० । अच्छावाक-
शब्दोऽस्त्यत्र क । अच्छावाकोयम् तच्चन्द्रयुक्ते कृत्तभेदे, तच्च
कृत्तम् "अच्छावाक ! यदस्त्युक्तोऽच्छा वो अग्निमवस इति
हचमन्वाहेत्वादिना" दर्शितम् । अच्छावाकस्यैयम् यत् ।
अच्छावाक्या । अच्छावाकत्विक-पाद्यावाक्ये च । "एषा
होता यदच्छावाक्या" इति ता० ब्रा० । "अच्छा-
वाक्या अच्छावाकसम्बन्धिनी होताशंसनरूपा क्रियेति"
तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकसामन् न० अच्छावाकेन गेयं साम । "य एक इद्वि-
दयत इति हचे गेये सामभेदे एतस्यैव नामान्तरमुद्देशीय
मिति" "लैककुभं चोद्देशीयञ्चान्तः प्रतिषाध्ये इति"
ताण्ड्य० ब्रा० । "लैककुभं ब्रह्मसाम भवति, उद्देशीय-
मच्छावाकसामेति, "य एक इद्विदयते इति" हचे गेयं
साम उद्देशीयभेदे सामनी इति" तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न० अच्छावाकस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्म भावो
वा "होताभ्य" इति क । शंसनरूपे अच्छावाककर्मणि,
तद्भावे च ।

अच्छिद्र लि० न छिद्रं तत्तत्कार्येषु प्रमादादिना स्वलनं, रन्त्रं
वा यत् । प्रमादादिना स्वलनरहिते । "अच्छिद्रेण
विचेतव्या देशाः सगिरिकन्दरा" इति रा० । "यज्ञच्छिद्रं
तपच्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने भम अछिद्रमस्तु तत्सर्वमिति"
"अच्छिद्रं तु भवत्येतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः" इति च
पुरा० । "तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवे-
दिति" भार० । रन्त्ररहिते च ।

अच्छिन्न लि० छिद्र-भावे क्त न० व० । खण्डनरहिते, छेदन
रहिते, सन्तते च "वसुधारां प्रकुर्वीत अच्छिन्न दत्तधारयेति"
पुरा० । कर्मणि क्त न० त० । छिन्नभिन्ने लि० ।

अच्छिन्नपत्र पु० अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकटके
सन्ततपत्रयुक्तदण्डभावे च । अच्छिन्नपत्रादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिक लि० छेदनं नार्हति ठन् । छेदनानर्हं ।

अच्छेद्य लि० न छेत्तुमर्हति छिद्र-अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
छेदनानर्हं । आत्मनि पु० "अच्छेद्योऽयमदाहोऽवमक्ते-
योऽशेष एव चेति" गीता । आत्मनश्च अवयवभावात्
अवयववैधीकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छोद न० अच्छं निर्मलमुदकं यस्य उदादेशः । हिमालय

प्रदेशस्ये कादम्बरीप्रसिद्धे सरोवरभेदे । "आह्लादनं दृष्टे,
अच्छोदं नाम सरो दृष्टवानिति" काद० । नदीभेदे स्त्री ।
अग्निष्वात्तादीन् प्रक्रम्य, "एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा
नाम निमगा" इति पुरा० ।

अच्युत पु० स्वरूपसामर्थ्याच्च च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते
वा चु-कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेश्वरे
"शास्त्रं शिवमच्युतमिति" श्रुतिः । "यस्माच्च च्युत-
पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मण्येति" भगवाक्यम् । "तेन च्युत्यभाव
रूपप्रवृत्तिमित्येने" त्यागन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे
"इयमच्युतलीलादया सहृत्ता जातिशालिनीति" छन्दोमञ्जरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्रष्टा लीला च । षड्भाव-
विकाररहिते च "अच्युतः प्रथितः प्राण" इति सहस्र
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च "गरुडमूर्त्ति-
रिवाच्युतस्थितिरमणीयेति" काद० । अच्युतस्य विष्णोः
स्थितिः अच्युता अचञ्चला च स्थितिरिति तदर्थः । चलन-
रहिते अभ्रष्टे स्थिरे लि० । "अक्षितमसि अच्युतमसीति"
वेदः । द्वादशसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० हेमचन्द्रः । न
च्योतति क्षरति च्युत-क्त न० त० । क्षरणशून्ये लि० ।

अच्युताग्रज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अप्रजः
इत० । बलदेवे । वसुदेवाज्जन्मकाले बलदेवस्य ततो-
ऽप्यजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाज्जन्मकाले च अर्दि-
त्यामघोष्यत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
प्रजत्वं सङ्कर्षणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च वक्ष्यते ।

अच्युताङ्गज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । कण्णपुत्रे
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० १० स्तम्भे ।

अच्युतात्मज पु० इत० कामदेवे । स हि रुक्मिण्यां कण्णात्
अच्युतावास पु० अच्युतेन ओष्यतेऽत्र आ-वस-आधारे षञ्

इत० । अच्युतदृष्टे । "अच्युतः सर्वदृष्टाणामि"त्युक्ते-
स्तस्य ततोपस्यत्वात्तदावासत्वम् । [च्युतिशून्ये लि० ।

अच्युति स्त्री चु-क्तिन् न० त० । क्षरणाभावे । षङ् ।
अज मतौ शेषेण च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अजति ।

अजैषीत्-आजोत् । हच् अजिता-वेता । षञ् ।
आजः । "अजन्ति वज्रं सदनान्यच्छ" इति वेदः ।

अज दीप्तौ इदित् चुरादि० उभय० सेट् अक० । अज्जयति
ते । आज्जिजत् त ।

अज पु० न जायते जन उ न० त० । ईश्वरे, "न जातो न
जनिष्यते" इति श्रुतेः "न हि जातो न जायेऽहं न
जनिष्ये कदाचन । जेतज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः सतः"

इति भार० । जीवे च “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इति गीता । “जहात्येनं भुक्तभोगामजोऽन्य इति” श्रुतिः । स हि खोपाधिभूत बुद्धिनिष्ठकर्म्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्त्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवह्रियते “न जायते म्रियते वा कयश्चित् नायं भूत्वा भविता वा न भूय” इति गीतायां तस्य जन्मादिगूणत्वसक्तं तच्च “जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति” यास्कौक्तपट्टभावाविकाराणां सप्तलक्षणमाद्यन्त्ययोः जन्मानाशरूपविकारयो रभापक्यनेन तदन्तःपातिनामपि सन्दर्शयितव्यायेन ग्रहणावश्यकत्वात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्ग्यम् । बह्व इति साङ्ख्यादयः “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवृद्धत्वमिति” पुरुषस्योपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि “उपाधिर्भेद्यते न तु तद्धानिति” सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपहितलैक्येन न भेदः, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषवृद्धत्वमङ्गीचक्रुः कर्त्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि खोपाहितचैतन्ये एव प्रतिविम्बति तेन तद्विविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, “चिदवसानो भोग इति” सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत् बुद्धिव्यक्त्यस्तावन्त एव पुरुषाः स्वखोपाधिकतं कर्म्मार्दिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्रयुक्तं सुखदुःखादिकमात्मोद्यत्वेन अभिमन्यमानाः भोक्तार इति व्यवह्रियन्ते अतएवोक्तम् “बुद्धेर्भोग इवात्मनोति” । “कामः संकल्पो चिकित्सा अज्ञाऽन्धज्ञा हृतिरष्टतिर्ह्युर्ध्वीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः ज्ञानादिदृष्टीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्मत्वम् सांख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारेऽपि खोपाधिबुद्धिप्रधानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं खोपाधिबुद्धिजनितकर्म्मभिरव्यवस्थाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि खोपाधिकतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यभेदान्तयोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विस्वादेः । नैयायिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवानामेव धर्मः, तेषां विभवेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोगविशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च सरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मानाशाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अज-

त्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतसरण्यावजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमोक्षराहुत्यतत्त्वञ्च “एतस्यैव विस्फुलिक्काव्युच्चरन्तीति” श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् “बाला पश्यतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विशेष” इत्युक्ते च जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्वदेहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारेण, यथा गृहैकदेशस्थितं कस्तूरीप्रभृतिमुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्वं गृहमाभ्युदयति एवं हृदयस्थं विस्फुलिक्करूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत् शब्दादीन् विषयांश्चावभासयत् सर्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः “अणोरणीयान् महतो महीयानिति” श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृतं गौणमतोऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युरोचक्रुः । चार्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्वसंविदनुस्यूतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । “सत्यं रजस्तम इति प्रकृते गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्वादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा”मित्युक्ते च ईश्वरस्यैव खोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्यापाधिभिः जन्मस्थितिनाशनरूपकार्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरूपाननतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये साध्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । “अजामेकां लोहितशुक्लकण्वर्णाः सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृजन्मानामिति” श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण चैतादिरूपयुक्तवृद्धकार्यसृष्टत्वाच्च तस्याः नानावर्त्यत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽवन्नरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि “हन्ताहमिमांस्तस्मै देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” तेजोऽवन्नाभिमानिनीस्तिष्ठो देवता अनुप्रविश्येच्छुक्तेः प्रक्रान्तेतेजोऽवन्नानामेव भौतिकरूपपदानाम्भावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रकरणशेषे उक्तानि “यस्मिन्लहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यस्मिन्लहितं तदपां, तत् कण्वं तदक्षस्येति” । एवञ्चोक्तशुक्ललोहितादिरूपाणामेव श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽवन्नरूपप्रकृतेर्पृच्छमिति” तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजो-
बद्धाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजाशब्दोक्ता नानागुणाः
सन्त्यस्य अच् । आगे तस्य नानावर्षत्वात्तथात्वम् । आग्यां
स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । “अजागलस्तन-
च्छायेति” ज्योतिषम् । द्वादशधा विभक्तस्य राशिचक्रस्य
मेघरूपे प्रथमे राशौ “जीवार्किभातुजेज्युर्नां क्षेत्वाणि
क्षुरजादय इति” ज्योतिषम् तस्य मेघरूपत्वेऽपि मेघस्य
अजतुल्याजाधिष्ठितरूपार्थां तत्त्वम् । मेघे च अजेन ब्रह्मणा
दक्षयज्ञभङ्गसमये मेघरूपधारणेन प्रलायमानत्वात् अजा-
धिष्ठितरूपवत्त्वात् मेघस्य उपचारात् अजत्वम् । मात्स्यक-
धातौ पु० । जननशून्ये गगनादौ लि० । आत् विष्णो-
र्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । “चन्द्रमा मनसो
जात इति” श्रुतौ विष्णोर्भनोजन्यत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥
कामस्य वासुदेवात् रुक्मिण्यं जातत्वं भागवते प्रसिद्धम्
दशरथपितरि रघुराजपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे सूर्य-
वंश्ये नटभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो भूकृत्-
जातत्वात् यथोक्तं रघौ “ब्राह्मो भूकृत्” किञ्च तस्य देवी
कुमारकल्पं स्रुषुमे कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव
नाम्ना तमात्मजान्मानमजं चकारेति” तच्चरितञ्च तत्रैव
पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते द्रष्टव्यम् । आगतुल्याकारवत्त्वात्
औषधिविशेषे स्त्री । तल्लक्षणं “अजास्तनाभकन्दा तु
सञ्जीरा कुपकृषिणी । अजा महौषधी चोया शङ्कुन्दे-
न्दुपाण्डुरेति” वैद्यकम् । ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यज् ।
आजः तदपत्ये । बड्डु लुक् । अजाः । नडा० फक् ।
आजायनः तद्गोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्वनिर्देशे
तदन्तपादस्य नान्यलोपः । अजपादः स्त्रियान्तु कुम्भप०
ङीप् । अन्तुलोपः पदादेशश्च । अजपदोति भेदः । एका-
दशचन्द्रमध्ये प्रथमे चन्द्रे पु० । तद्विवरणम् अजैकपादशब्दे
दृश्यम् ।

अजकर्णे पु० अजस्य कर्णे इव पर्ये यस्य । आगतुल्य
लम्बायमानपल्लयुक्ते (साह) इति ख्याते एते मरिचवृक्षे
च । ईत० आगकर्णे । [कै-क । (साह) इति ख्याते वृक्षे ।
अजकर्णक पु० अजकर्ण इव कायति पल्लवारा प्रकाशते
अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति
लिपुरासुरवधद्वाराजेन वा-+करणे क ईत० । शिव-
धनुषि । शिवो हि अजेनैव धनुषा लिपुरासुरस्य वधेन
विष्णुं ब्रह्माणं च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम्
अजकौ अवतीति । अजकावमप्यत्र । “धनुष्यजगवं

युग्यमजकावमजो कवमिति” शब्दार्थः । अजकं आगं वाति
प्रीणाति वा-क । (वावुइ इति) ख्याते वर्षरीवृक्षे पु० ।
तल्लक्षणे तस्य प्रोत्थाधिक्यात्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकारः अवयवः गलस्तनः पुरीषं वा
कन् । अजागलस्थे स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।
अजकाजात पु० ५० । अजकोव जातः । “अजापुरीषप्रतिभो
रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाक्षः । विदार्य
क्षणं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्येदिति”
वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तनइव वाति प्रकाशते
वा-क । अजागलस्तनाकारकावावयवयुक्ते मैत्रावरुणे
यज्ञीयपात्रभेदे, “अजकावं दुर्द्धीकं तिरोदधे” इति
वेदः । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते
वा-क । अजकाजाताख्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।
अजक्षीर न० अजायाः क्षीरं ईत० पुं वद्भावः । आगीस्तन्य-
दुग्धे “अजक्षीरेण पाकयेदिति” वैद्यकम् ।

अजग न० अजं विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-त । शिवधनुषि ।
अजेन ब्रह्मणा गमयते गीयते वा कर्मणि गम-ङ-गै-क
वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अजं आगं यज्ञाकृत्वेन
वा गच्छति गम-ङ । वज्रौ पु० । प्रज्ञा० स्वार्थे अण् आज-
गमपि शिवधनुषि “स्थायोर्धनुष्याजगमित्यमरमाज्ञा ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । (वनजोयान)
इति ख्यातायां वनयामास्याम् अजमोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः व० कप्,
कापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्धः अस्त्वस्य ठन्
वा । (वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्षरीवृक्षे ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेघस्य गन्धो लेयः एकदेशः
शङ्कुमिति यावत् सोऽस्याः फलाकारेणास्तीति अजगन्ध-
इति ङीप् । (गाढरगिक्का) इति प्रसिद्धे अजशङ्कुवृक्षे ।

अजगर पु० अजं आगं गिरति गिरति गृ-अच् । इहत्सुर्षे ।
अजगरं अगस्त्ययापात् इहत्सुर्षभावापन्नं मनुष्यमधिकृत्य
कतो पन्थः अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च
वनपर्वणि आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन लिपुरासुरवधकाळे-
ऽस्यास्ति अजग-+अस्त्वर्थे व । शिवधनुषि “शिवोऽप्यजगवं
चापं विधुम्बन् तरसा रणे” इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजगं विष्णुमवति अव-अण् उप० स० ।
अजघन्य लि० न अघन्यः अघनः न० त० । अघ्नमभिज्ञे

श्रेष्ठे च । “तदा च द्वादशोविण्णुरजघन्योजघन्यज”
इति भार० ।

अजजीविक ति० अजएव क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना
वा जीविका जीवनोपायोऽस्य । आगक्रयविक्रयादिना
जीविकावति ।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्याः । (भुङ्क्ष्यामला)
इति प्रसिद्धे शिफारहिते वृक्षभेदे । ट० । अजडाप्यत्र
अजडा स्त्री अजडयति स्पर्शमात्रादङ्गमर्द्दनाथं चालयति
अजड+णिच्-ततः अच् । (आलङ्कृषीति) प्रसिद्धे वृक्षे-
जडभिन्ने जाड्यविरोधिकाञ्चल्ययति ति० ।

अजय्या स्त्री अजानां समूहः अज+य्यन् स्त्रीत्वात् टाप् ।
अजसमूहे । तद्वच्चानावर्णत्वात् स्वर्णयूथकायाञ्च ।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्यः ५ व० गौरा०
डोप् । ब्रह्मदण्डीदृशे ब्रह्मणो यन्नार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन
करणात्तथात्वम् ।

अजदेवता पु० इत० । आगाधिदेवे वज्रौ “रौद्री धेनुर्वनि-
र्हिष्टा आग आग्नेय उच्यते” इति शु० विष्णुध० ।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि । आक्रुश्यमाने
जन्माभावे । “तस्याजननिरेवास्तु जननीक्षेयकारिणीति”
माघः । वा डोप् अजननीत्यप्यत्र । अथाभावे अव्ययी० ।
जनन्याङ्गभावे अव्य० ।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र । जन्मनिवृत्तौ भोक्ते “तस्मात्
सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मतीह” इति
रघुः । इत० । जन्मरहिते ति० ।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न० त० ।
शुभाशुभसूचके दैवकृते भूकम्पादावुत्पाते । जन्यभिन्ने ति० ।

अजप पु० अक्षटं जपति निन्दार्थं नञ्, जप-अच् । कुपाठके
अजं पाति रक्षति पा-क इत० । आगपालके ति० ।

अजपति पु० इत० । आगश्रेष्ठे, मेघराशिपतौ भङ्गले च ।

अजपथ पु० अजस्य तत्परणयोग्यः पन्थाः अजेन ब्रह्मणा
निर्मितः पन्था वा अप्समा० । आगचरणयोग्यपथे
गमनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) आयापथे ।

अजपथ्य ति० अजपथ इव देवपथा० इवार्थे यत् । सङ्कीर्णपथे
गमनहेतुस्थे च । [रुद्रभेदे ।

अजपद् पु० अजस्यैव पदं चरणोऽस्य । अजैकपादात्मके

अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जप्या अप्रयत्नोच्चारितत्वात् जप-
कर्त्तृणि अच् । आसप्रश्नाद्ययोः वर्द्धगमनागमनाभ्याम्
अचरनिष्पादनरूपे जपे, स च हंसः, शोहसिद्धाकारश्चैन,

तदाकारमन्त्रे च । “उच्छासैरेव निश्चासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम्
तस्मात् प्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः । नाभे-
रुच्छस्य निश्चासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः । घटिन्चासै
र्भवेत् प्राणः घट् प्रथानाडिका मता । घटिर्नाड्यास्तुहोरा-
त्मम् जपसंख्याक्रमोमतः । एकविंशतिसाहस्रं घट्यता-
धिकमीश्वरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रामन्दमयीं
पराम् । विना जपेन देवेशि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजमेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्तनोति” तन्त्रम् ।

अजपाद् पु० अजस्य पाद् इव पादोऽस्य हस्या० न अन्या-
कारलोपः । रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे
च । पाच्छब्देन तु समासे अजपादपि उक्तार्थे पु० ।

अजपाल ति० अजान् आगान् पालयति पा+णिच्-अण्
इत० । आगपालके ।

अजबन्धु पु० अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात् । अजतुल्यमन्दबुद्धौ ।
“सिलाची नाम कानीना अजबन्धुः पिता तवेति” ।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्त्तृणि घञ् इत० ।
(वावुश्च इति) प्रसिद्धे वर्वरीदृशे तत्पत्रं हि अजै-
रतिप्रीतितो भक्ष्यते ।

अजमार पु० अजं मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप० ।
(कषाद्) इति अजमांसविक्रयोपजीने, तत्प्रधानदेशे च ।
भवादौ कुम्भा० गद्य । आजमार्यस्तद्भवादौ ति० ।

अजमीठ पु० अजोमीठः यश्चे सित्तः यत्र व० । (आजमीर)
प्रसिद्धे देशे । राजनि अण् । आजमीठः तद्देशाधिपे
प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे ।

अजमुख पु० अजस्य नेत्रस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य ।
दक्षे प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे मुखेन शिवनिन्दाकरणात्
दक्षवक्षे शिवाश्रया वीरभङ्गे तस्मात्पाटने कृते पश्चात्
शिवप्रसादने पुनस्तत्पादनाय वीरभङ्गे नियोजिते अजमुखे-
नैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीमुखे विद्यतं यथा । “वीर-
भङ्गोऽपि तत् सर्वं सर्वार्थां प्रतिपद्य च । विना दक्षस्य
वदनं यथापूर्वमकल्पयत् । ईश्वरं ये हि निन्दन्ति ते
मूकाः पथयो भुवम् ततो मेघमुखं दक्षं वीरभङ्गोऽय्यकल्प
यदिति” ।

अजमोद् स्त्री अजस्य मोद् इव मोदो गन्धो यस्याः अजं
मोदयति आनन्दयति मोदि-अण् वा । अजगन्धवत्यां,
वनयसान्ध्याम् यमानीमाने च ।

अजम्बु पु० नास्ति जम्बो दन्तोऽस्य व० । भेके सख्ये च ।
दन्तम्बुये ति० । अजातदन्ते अवस्थाभेदे च ।

अजय पु० वीरभूमिनगरसन्निधाने (अजय) इति नामके नद-
विशेषे इति कल्पद्रुमः । तन्मूलं शृङ्गं संस्तुतयास्ते तत्र
दस्य कुत्वाप्यसुखे सात् । अजेन जागेन याति या-क इत० ।
आगवाहने अजनी पु० । जि-अच् न० त० । जवाभावे
“नाभाक्षामो जया जयाविति” गीता । व० । जयशून्ये लि० ।
अज्ययी० । जयाभावे अज्य० । नास्ति जयो मादकत्वे-
नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम्
विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य लि० जि-अक्यार्थे यत् न० त० । जेतुमशक्ये दुर्जये
शत्रौ पथे च । “दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिग्ये” इति
भार० । “तत्ताजयं जिगाय तान्” इति सुध० ।

अजरा लि० नास्ति जराऽस्याः । (इतकुमारी) इति प्रसिद्धे
दृष्टे तस्य जराभावात्तत्त्वम् । अव्ययीभावे अच् समा० अज-
रसम् जराभावे अव्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां
वड्भावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्द्धते इति तिङ्शेषामेव
दशानां सङ्गावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां “विपरिणमते अपक्षीयते
नश्यतीति” तिङ्शेषामभावादजरत्वम् । जराशून्ये लि० ।
“अजराभरवत् प्राप्नो विद्यामर्थाच्च चिन्तयेदिति” नीति० ।
ब्राह्मणजातौ स्त्री । “सा सत्यासाजराभरेति पुरा० । न
जोर्त्यति क्षीयते जृ-अच् न० त० । परब्रह्मणि न० ।
दृढदारकनामदृक्त्वे हे पु० । गृहगोधिकायाम् स्त्री ।
अजय्य न० न जोर्त्यति न-जृ-कर्त्तरि यत् । सौहार्दे “तेन
सङ्गतमर्थेण रामाजय्यं कुरु द्रुतमिति” भट्टः ।

अजलम्बन न० अज इव लम्बते गृह्यते लम्बवर्त्तत्वात् कर्मणि
ल्युट् । स्त्रोतोऽङ्गने ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मङ्गरी) यस्य
व० । (श्रूकशिम्बो) इति ख्याते अजलोमवन्मङ्गरीविशिष्टे
दृक्त्वे हे । वा ङाप् वा ङेप् च । अजलोमा-अजलोमी
केल्यन्तं स्त्री । [जविनीभिर्विद्वन्] इति वेदः ।

अजवस् पु० जु-अजन् न० त० । वेगशून्ये । “अजवसो
अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य । ऋग्भिर्भेदे ।
गृह्या० अपत्यार्थे ङञ् । आजवस्तेयः तदपत्ते पु० स्त्री ।
स्त्रियाम् आजवस्तेयो । यस्मादिपाठात् ऋषु जुकि ।
अजवस्तेयः तदपत्तेयः ।

अजवाह पु० अजं वाहयति यत्र आधारे षञ् ईत० ।
देशभेदे । कच्छादि० भवादर्थे अण् । आजवाहः तद्देश
मातादौ लि० ।

अजवीथी स्त्री अजवीथ्या निर्मिता वीथी पदं या० त० ।

गगनसेतुरूपे (यमनाला) इति ख्याते आयापथे । यामा-
रस्य अगस्त्यस्थानपर्यन्तं पितृयानपथः । “पितृयानोऽज-
वीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरमिति” पुरा० ।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य नेषस्य शृङ्गमिव फलमस्याः व० ।
(गाङ्गलशिङ्गा) इति प्रसिद्धे नेषशृङ्गतुल्यफलवत्यां नेष-
शृङ्गायाम् ।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमस्ति तद्गगरवासिना-
मित्यर्थात् सुट् । नगरभेदे । “अजस्तुन्द” नाम नगर-
मिति” सि० कौ० ।

अजस्त्र न० न-जस् र । सन्तते विच्छेदरहिते । तथाभूतका-
लस्थायिनि वस्तुभावे लि० । “अजस्त्रमाश्रावितवस्त्रकीगु-
णेति” भाषः “अजस्त्रदीप्ताप्रयतस्य मङ्गरोरिति” रघुः ।

अजहत्स्वार्था स्त्री न जहत् स्वार्थेयाम् हा-शट्
न० व० । स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकायां लक्षणा-
याम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन
तद्वति लक्षणा । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे हे दृष्टीं ते पुन-
स्त्रिधा” इति हरिः ।

अजहल्लिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शट् न० व० ।
नियतलिङ्गके विशेष्यस्यान्यलिङ्गकत्वेऽपि खल्लिङ्गात्त्यागेन
खल्लिङ्गपरे विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य
विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वमनियमेऽपि अस्य न तथा नियमः ।
यथा वेदः श्रुतिर्वा प्रमाणम् । [कुशीति] ख्याते दृष्टे ।

अजहा स्त्री न जहाति शूकान् । हा-श न० त० । (आल्-
अजागर पु० जागरयति जागरः न जागरो यस्मात् ५ व० ।
शेवनेन निद्राराहित्यकारके “यदमेत्ययाऽन्यास्मिन् जागरण-
कर्तृत्वं नास्ति” तादृशे (भोमराज) इति ख्याते भट्टराजे ।
“भट्टराजः सुजागर” इति रत्नसमाख्यात् तस्यात्यन्त-
निद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन जागेन वीयते गन्धोत्कटत्वात्
त्वज्यते अज-इन् वीभावाभावः ईत० । सर्वभक्षेणापि
जागेन गन्धोत्कटतया त्वज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे
जीरके दृष्टे । काकोदुम्बरिकादृष्टे च (पियारा) ॥

अजाजीव पु० अजेन तद्वत्प्रयोगादिना तत्क्रयविक्रया-
दिना वा आजीवति आ-जीव-अच् इत० । आग
पालके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातककुद् पु० न जातं ककुदं शङ्कुटं यस्य न-व०
ककुदशब्दस्यान्याकारलोपः । अपूर्णककुदि अल्पवयस्य
गवादिवत्से ।

अजातदन्त त्रि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा ।
दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च । “अजातदन्ता ये केचिद् ये
च गर्भे प्रपीडिता” इति वायुपुरा० । “अजातदन्तमरणे
पितोरेकाहमिष्यते” इति शु० कूर्मपुरा० । तत्कालश्च
वृणां वृणासाभ्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे सपञ्चं निरूपितम् ।
पञ्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः
(आदाता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विवर्षो-
त्तरकालपर्यन्तः ।

अजातपक्ष त्रि० न जातो उडुयनसामर्थ्यशुक्तौ पक्षावस्य ।
अनुद्विज्जपक्षके पक्षिणि । “अजातपक्षाः शकुना इवावभु-
रिदि भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अत्राहभोजी-
त्यादिशत्रु नजो व्यवहितेन शत्रुशब्देनात्मन्यात् असमर्थ-
समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । “न
द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः, इति” वेणी० । एवमजा-
तारिरपि तत्रैव । “हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणे-
ति” भावः । [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च त्रि० ।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न० त० । अत्युत्तमौ । व० । जाति-
अजादनी स्त्री अजैस्तृयाद्यतेऽसौ अन्येन दुःखस्य शतयेऽपि
अजै-राद्यते इति अद-कर्माणि ल्युट् इत० । दुरा-
लभा इति (विचिन्ति) इति च प्रसिद्धे स्मर्येन दुःखदायके
वृत्तभेदे ।

अजादि पु० इत० । ङीष्वाधकटावनिमित्ते पाणिप्लुक्ते
शब्दसमूहे स च गणः । एडका, कोकिला, चटका,
अन्ना मूषिका, बाला, होडा, वत्सा, पाका,
मन्दा विहाता, पूर्वापहाणा, अपरापहाणा (सम्भ्रस्ताजि-
नयणपिण्डेभ्यः फलात्) । (सदच्काण्डप्रान्तयत्केभ्यः
पुष्पात्) । (मूलासजः) (शूद्रा चामहत्-पूर्वा जातिः)
ज्जोठा कनिष्ठा मध्यमा (संयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा
देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य व० जायाया निवृत्तदेशः ।
अजानिक त्रि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आनो जीवनम्
अस्यस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्मा भावो वा
पुरोहिता० यक् । आजानिक्यम् तत्कर्माणि तद्भावे
च न० ।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थानं प्राप-
णीय आरोग्ये येन अज-विक्षेपे अप्-धीभावाभावः आ-
नी-कर्माणि यत् ततः श्व० । बहुशब्दप्रहारप्रतिरोधेऽपि

निर्भयेन यथास्थानमारोहणः प्रापके अन्ते, उत्तमान्ते च
निर्भये त्रि० ।

अजान्त्री स्त्री अजस्रान्त्रमिव अन्त्रं तदाकारवती मञ्जरी
अस्याः गौ० ङीष् । नीलवुङ्गायाम् (नीलवोना) ।

अजापङ्क न० “आगशब्दसमूलचौरैर्दंष्ट्रा च साधितं सर्पिः ।
सचारं यच्छहरं काशश्चासौपशान्तये परममिति” चक्र-
दत्तोक्ते वृत्तभेदे न० । [उप० । अजापालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक त्रि० अजान् आपालयति आ-पा-णिच् खलु
अजि त्रि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिशीले । प्रदाजिः ।
भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा ङीष् ।

अजित त्रि० न० त० । जितभिन्ने पराजितभिन्ने । जिघातो-
र्दिकर्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य
प्रवृत्तिः एकस्य कर्मणोऽविवक्षायां न्यस्य विवक्षायां तत्रैव
कर्मणि क्तः । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्जितशत्रावेव तथा च
“गौणे कर्मणि इह्य्रादे” रित्युक्तेः गौणकर्मण्येवाभि-
धाननियमात् तस्यैव जयकर्मतायां क्तेनाभिधानं योग्य-
त्वम् । “न च तेऽस्यजितं किञ्चिदिति पुरा०, नास्येषा-
मजितो देश” इत्यादौ गौणकर्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त
देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततो गजसमास इति भेदः ।
रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजआदि, आवरणेन अज-इन्च्
न व्यादेशः । चर्माणि, चर्मावृतत्वादेव रजआदीनां न
देहप्रवेश इत्यतश्चर्माणोरजोविक्षेपसाधनत्वात्तथात्वम् । “चे-
लाजिनकुशोत्तरमिति” स्मृतिः । “ऐषेनाजिनेन ब्राह्मण-
मिति” गृह्यम् । “गजाजिनं शोणितयिन्दुवर्षि चेति”
“अथाजिनापादधर इति” च कुमा० । अदूरभवादापर्यं
कथा० कृष् । आजिनीयः सददूरभवादौ त्रि० ।

अजिनपत्ना(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्मेव सुस्निग्धं
पत्रं पत्रो यस्याः व० । (चाम्विका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे
गौ० ङीष् (त्री) तत्त्वार्थे । ततः स्मार्थे के ह्रस्वे टापि-
पत्रिकापि तत्त्वार्थे ।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्मविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं
यस्याः अजिनपूर्वकत्वेन जातिलक्षणं ङीष् बाधित्वा अजा०
टाप् । (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले वृत्तभेदे ।

अजिर न० अज-किरन्-धीभावाभावः । (उटान) इति स्थाते
चत्वरे । शीघ्रगन्तारि त्रि० । “इहेना अजिरा इति”
ता० ब्रा० “अजिराः क्षिप्रगमनशीला इति” भाष्यत् अत
एव क्षिप्रनाम्नि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

प्रात् नद्यां स्त्री । निरुक्ते च अजिरेति न नाप्ति पठितम्
अभिभेदे पु० तदपत्यम् शुभा० उक्त् । अजिरेयः तद-
पत्य पु० स्त्री । उत्करा० क । अजिरोयः तत्सम्ब-
न्धिनि लि० ।

अजिरादि व० पाणिनिना संज्ञायां सहापि दीर्घविधौ
पर्युदस्ते शब्दसमूहे सच गणः अजिर, खदिर, पुलिन,
हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति । अजिरवती । तद्विधे
तु अमरावतीति ।

अजिह्वा लि० हा-मन् द्वित्वालोपो ततः न० त० । सरले
“अजिह्वामगठां शुद्धां जीवेद्वाङ्मयजीविकामिति” पुरा० ।
अजिह्वग पु० अजिह्वां सरलं गच्छति गम-उ । वाणे ।
“वेगवद्भिरजिह्वैरिति” । सरलगामिनि लि० । “व्रजेहि-
यमजिह्वग” इति ।

पु० जि-वन् उक्त् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य
व० । भेके । तेषां जिह्वाशून्यत्वमुक्तं भारते आनु० ।
“उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः । रसातलतले
देवा ! वसत्यग्निरिति प्रभो ! । सन्तापादिह सम्प्राप्तः पावक
प्रभवादहम् । स संसृप्तो जले देवा ! भगवान् हव्यवाहनः ।
अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्तापिता वयम् । तस्य दर्श-
नमिदं वो यदि देवा ! विभावसोः । तत्तैममधिगच्छध्वं
कार्थं वो यदि वज्रिणा । गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्नि-
भयात् सुराः ! । एतावदुक्ता मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ।
ऊताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम् । शयाप स
तमासाद्य न रसान् वेत्त्यसीति वै । तं वै संयुज्य शपेन
मण्डूकं त्वरितो ययौ । अन्यत्र वासाय विभूर्न चात्मा-
नमदर्शयत् । देवास्तुपहञ्जन्मण्डूकानां भगूत्तम ! ।
वसच्छृणु महाबाहो ! गदतो मम सर्वशः । अग्निशापाद-
जिह्वापि रसज्ञानवह्निमृताः । सरस्वतीं वज्रविधां यूय-
ञ्चोच्चारयिष्यथ । विलवासगतांश्चैव निराह्वारानचेतसः ।
गतास्तनपि संशुक्कान् भूमिः सन्धारयिष्यति । तमोघना-
यामपि वै निशायां विचरिष्यथ इति” । जिह्वाशून्ये लि० ।

अजीकव अच्चा शरत्पथेन कं ब्रह्माणं वाति प्रीणाति वा-क ।
शिवधनुषि । [आजीगर्त्तस्तदपत्ये पुंस्त्री ।

अजीगर्त्त अज्यै गमनाय गर्त्तमस्य । सर्पे । याह्वा० इज् ।

अजीर्ण न० जृ-भावे क्त न० त० । जठरानलमान्द्येन भुक्ता-
द्यादेरपाके, न० ७३० । रोगभेदे । “भवेदजीर्णं प्रति
यस्य शब्दा स्निग्धस्य जलोर्बलिनोऽप्यकाळे । पूर्वं समु-
श्टीमभयामशङ्कः संप्राप्य भुञ्जीत हितं हि प्रथमिति”

चक्र० । “अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदमिति”
वैद्यकम् । कर्त्तरि क्त जीर्णोऽव्ययः । तद्विधे लि० ।

अजीव लि० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते
घटादौ, मृते, जन्तुभान्ते च ।

अजीवनि स्त्री न-जीव-अनि । आक्रुश्यमाने जीवनाभावे
निन्दितजीवने च “अजीवनिस्तव भूयात्” इति सुश्व० ।
“तस्य भूयादजीवनिरिति” ।

अजुर लि० अज-कुरच् व्यभावः । वेगशीले बलवति “अवक्र-
क्षिणं दृषमं यथाजुरमिति” वेदः ।

अजेय लि० जेतुमशक्ये जि-यत् न० त० । जयायोग्ये । अजे-
याख्ये हते न० । “पिबेद्दुष्टमजेयाख्यमिति” वैद्यकम् ।

अजैकपाद (द्) पु० अजस्य अगस्य एकः पाद इव पादो
यस्य उपमा० व० न पादस्य न्याकारलोपः । रुद्रविशेषे,
तद्देवताके पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाच्छब्देन समासे
अजैकपादपि तत्त्वार्थे । “वीरभद्रश्च १ शम्भुश्च २ गिरीशश्च ३
सहायशाः । “अजैकपाद (४) हविर्भूः ५ पिनाकी ७
चापराजितः ७ । भुवनाधीश्वरश्चैव ८ कपाली च ९
विशाम्पते ! स्थाणु १० भर्गश्च ११ भगवान् रुद्रास्तेका-
दयः सृता” इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे ।
अन्यत्र तु अजैकपादाह्विर्भूधा २ विरूपाक्षश्च ४ रेवतः ५ ।
हरश्च ६ वज्ररूपश्च ७ । त्र्यम्बकश्च ८ सुरेश्वरः ९ । रुद्रा
एकादश प्रोक्ता जयन्त १० चापराजितः ११ इत्येवं
तद्भेदाः । एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते । तेन अज
इति नामान्तरं एकपादिति च नामान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।
“तेन अजनामा महारुद्रम्” इत्यादि अजस्य ध्यानम् ।
“एकपादाभिधो विप्रेत्यादि” एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते
अञ्जूका स्त्री अर्जयति या सा अर्जि-अक, पु० रकारस्य
जत्वम् । वेश्यायाम् । नाञ्च एवास्य प्रयोगः नान्यत्र ।

अज्जटा स्त्री अजति दोषं क्षिपति अज्-क्षिप् अटति
संहन्यते अट-अच् ततः कर्म० पु० कृत्यबीभावाभावः ।
(भृङ् आमला) इति प्रसिद्धे टके ।

अज्जुल न० अज्जति किम् अज् कलति विक्षिपति कल-अच्
कर्म० पु० न कृत्यम् । चर्मादिभ्यो प्रतियोधायुधप्रति-
रोधके (टाल) इति ख्याते फलके ।

अज्ञ लि० न जानाति ज्ञा-क न० त० । ज्ञानशून्ये चैतन्य-
शून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, मूर्खे, वेदान्तिमतसिद्धाज्ञान-
रूपमपदार्थवति च । तर्हि अज्ञमस्य इत्यनुभवस्य अज्ञानविष-
यत्वं स्त्रीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावः किन्तु मपदार्थान्तरं

तज्ञाज्ञानशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकर्षेणाज्ञः सुषु
प्रवक्ष्यापक्षे जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् ।
अचेतने, जडे, “बलविष्टद्विनिमित्तं क्षीरस्य यथा
प्रवृत्तिरक्ष्येति” सांख्यकाः । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।

अज्ञातं त्वि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयोभूते पदार्थे । “अज्ञात-
कुलशेखरस्य वासोदेवो न कस्यचित्” इति हितोप० ।

अज्ञानं न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे
“तत्ताज्ञानं धिया नश्येदिति” वेदान्तिमतसिद्धे पदा-
धान्तरे च “अज्ञानेनाहतं ज्ञानं तेन मह्यन्ति जन्तवः”
इति गीता । “अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनधलाकयेति,
गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः ।
पदाधान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि
अहंसञ्च इत्यादिविशिष्टानुभवः सार्वलौकिकः स च ज्ञाना-
भवविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तच्च युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषण
ज्ञानस्य हेतुतायाः सर्ववादिसिद्धतया आत्मधर्म्मिकज्ञा-
नाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटक-
ज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितम् आत्मनि
तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्ट
बुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत् ज्ञानाभाव-
ज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानविरोधि-
तायाः सर्वमकृतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामा-
न्याभाव उत तत्प्रागभावः अथ तद्ध्वंसो वा तत् विषयो
भवति, नाद्यः पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावानुभवासम्भवेन
प्रस्थाप्यतत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्य-
धर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव
विषयता वाच्यः सा च न सम्भवति सामान्याकारेण
ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवक्ष्ये पुरुषे
तादृशप्रतीतिः स्यात् अप्ये जनिष्यमानानन्तज्ञानप्राग-
भावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगि-
कत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्यः
प्रागभावरीत्या तस्यपि प्रस्थाप्यतत्वात् । अतस्तादृशानुभवस्य
विषयरक्तार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तज्ञानं कल्पनीयम् ।
तज्ञानुमानेनैव । अनुमानश्चेत्युक्तं प्रमेयविवरणोपन्यासे ।
विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरक
स्वविषयकवस्तुपूर्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्य-
कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावादिति । यथा अन्यकारे
प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेशावरकतमो-
रूपपदार्थपूर्विका एवं ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाध्यात् स्ववि-

षयस्य घटादेशावरकं कञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम्
पूर्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तस्य इव
सन्निवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्राग-
भावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि
सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ
रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चसत्त्वादयति । अतएव तद्भाव-
रूपं भावस्यैव भावपदार्थोपदानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु
अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्या-
घातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपम्
सत्त्वं तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद्-
सत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसदुभ्यामनिर्व-
चनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदा-
धान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य
हेतुतायाः आवरणं विक्षेपश्च तत्त या कदाचित् स्ववि-
षयमावृणोति (विषयत्वसंप्राप्तिर्नहं करोति) सा आवरण-
शक्तिः या तु स्वकार्यबुद्धिरन्या इन्द्रियादिद्वारा
विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिष्ठावरणशक्तिं नाश-
यति सा विक्षेपशक्तिः यथोक्तं “बुद्धिद्विचिदाभासौ ह्यवेतौ
व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येत् आभासान्तु घटः
स्फुरेदिति” । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्ति
मावृण्य स्वयस्यैव तत्त उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य
तद्गतमावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वय-
स्यैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकार-
बुद्धिद्विचिरूपा विक्षेपशक्तिः तद्गतावरणशक्तिं निवारयतीति
दृष्टान्तसारणीयं कल्पना । अधिकमाकरे दृष्टव्यम् । नास्ति-
विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्वि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनानया अज-
करणे मनिन् न दोषावः । शवि, इति निरुक्तकारः ।
अञ्जति पु० न० अञ्च-गतौ कर्त्तरि अति । वायौ, गन्तरि त्वि० ।
अञ्जल पु० अञ्जति प्रान्तम् अञ्च-अलच् । वस्तुप्रान्ते
“क्षीणाञ्जलमिव पीनस्नजपनायाः कुलीनायाः” इति
“भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाञ्जलेऽस्मिन्निति
च उद्गृहः । प्रान्तभागे “दृगञ्जलैः पश्यति केवलं मना-
गिति” उद्गृहः ।

अञ्जित त्वि० अञ्च-कृत । पूजिते, आकुञ्चिते च । “अपि-
शङ्खमञ्जनाञ्जितमिति” मेघ० । “अञ्जितसव्यपाद इति”
भट्टिः । “अञ्जितः शूलपाणिरिति” पुरा० । अञ्जिते च
“अङ्गीञ्जिता सत्वरस्यताया” इति रघुः ।

अञ्जन न० अञ्जतेऽनेन अञ्ज-करणे ल्युट् । कञ्जले ।
 “अपि खञ्जनमञ्जनमञ्जनाच्चितमिति” नैष० । “मैत्रं
 प्रसाधनं ज्ञानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाङ्गैव कुर्वीतेति”
 ऋतिः । “विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्येति” रघुः ।
 अञ्जनविशेषाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा
 “चत्वार एते योगाः सुरुभयोरञ्जने हिताः । कुञ्ज-
 काशोकशालाक्षप्रियङ्गुनलिनीतुपलैः ॥ पुष्पैर्हरेणुकण्ठाङ्गा-
 पथ्यामलकसंयुतैः । सर्पिर्मधुयुतैश्चैव वेणुनाद्यामवस्थितैः ॥
 अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तक्षेपविभावितौ । आञ्जम्बू-
 ज्ञं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ पिष्ट्वा क्षौद्राञ्जसंयुक्तां
 प्रयोज्यमथ वाञ्जनम् । नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोश-
 कद्रसैः ॥ गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यभ्योर्हितम् ।
 रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीशस्वर्णगैरिकम् ॥ गोशकद्रससंयुक्तां
 पित्तोपहतदृष्टये । शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रस-
 भावितम् ॥ कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्रौहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ काश्मूरी-
 पुष्पमधुकदावर्जितोद्वेगसाञ्जनैः । सक्षौद्रमञ्जनन्तद्विजितं नेला-
 मये सदा ॥ क्षोतोऽजं सैन्धवं कृष्णं रेणुकाञ्चापि मेघ-
 येत् । अजमूलेण ता वर्त्तयः क्षणदान्द्राञ्जने हिताः ॥
 कालानुसारिवां कृष्णं नागरं मधुकं तथा । ताली-
 शपलं क्षणदे गाङ्गेयञ्च शकद्रसे ॥ क्षतास्ता वर्त्तयः पिष्ट्वा-
 क्षायारुन्धाः सुखावहाः । मनःशिलाभयाव्योषवलाका-
 लानुसारिवाः ॥ सफेना वर्त्तयः पिष्ट्वाङ्गागक्षीरसम-
 न्विताः । गोमूत्रपित्तमदिराशकञ्जालीरसे पचेत् ॥
 क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यक्षतस्त्रैफलेऽपि वा । गोमूत्राञ्जा-
 ण्वमलपिप्पलीक्षौद्रकटफलम् ॥ सैन्धवोपहितं युञ्ज्या-
 द्बिहितं वेणुगङ्गरे । मेदोयकद्रुहृत्कृष्णं पिप्पल्यः
 सैन्धवं मधु ॥ रसमामलकञ्चापि प्रकं समग्राङ्निधापयेत् ।
 कोशे खदिरनिष्ठाणे तद्वत्क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥ हरेणुमग-
 धाजास्थिमज्जलायकदन्वितम् । शकद्रसेनाञ्जनं वा क्षेश-
 महतदृष्टये ॥ विपाच्य गोधायकद्रुपटितं सुपूरितं
 मागधिकाभिरग्निना । निषेवितं तत्सकदञ्जनेन निहन्ति
 न ज्ञान्ध्यमसंशयं खलु ॥ तथा यक्ष्मागभवं क्षुताशने
 विपाच्य समग्राङ्गधसमन्वितम् । प्रयोजितं पूर्ववदा-
 न्वसंशयं जयेत् क्षपाम्बू सक्षुद्राञ्जनचूणम् ॥ क्षीहा
 यक्ष्माप्यभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घृततैलसंयुतम् । ते
 सार्धपक्षे हसमायुतेऽञ्जनं नक्तान्यमात्रेणैव हृतः प्रयोजिते ।
 नदीजिष्मकीटकान्धयाञ्जनम्नःशिला द्वे च निषे यक्ष-

द्रेषे । स चन्दनेयं गुटिकाश्च वाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेष्व-
 पश्यताम्” इति ॥ सौवीरे, रसाञ्जने च । अञ्जनवर्णोऽस्यस्य ।
 अर्थ० अच् । ज्येष्ठदिग्भाजे पु० उत्तरदिग्भाजयोषिति
 केशरियोषिति वानव्याञ्च स्त्री । “अञ्जनागर्भसम्भूतो वायु-
 पुत्रो महाबल इति” तन्त्रम् । भावे ल्युट् । मिश्रीकरणे,
 लेपने आक्षिपकरणे मालिन्ये च न० “निरञ्जनं दिव्यसुपैति
 साध्यमिति” निरवद्यं निरञ्जनमिति” च ऋतिः । अञ्ज-
 णिच्-युच् । शक्यलव्यार्थातिरिक्तार्थबोधको आलङ्कार-
 कोक्ते व्यञ्जनादृष्टिरूपे शब्दशक्तिभेदे स्त्री० “अन्यार्थधी-
 क्तु व्यापृतिरञ्जनेति” काव्यप्रकाशः । तत एव भावे ल्युट्
 तत्त्वार्थे न० ।

अञ्जनकेशी स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्यः पु० । केश-
 संस्कारके हृष्टविलासिनोनामके पद्मद्रव्ये । यत्संयोगात्
 केशस्यतीव्र कृष्णता स्यात् ।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका । अञ्जन दानार्थे
 शलाकायाम् “ज्ञानाञ्जनशलाकयेति” गुरुनतिः ।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंशुका० दीर्घः । नील-
 पर्वते तद्विवरणं नीलगिरिशब्दे ।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव कृष्णः अद्रिः । नीलपर्वते “अञ्ज-
 नाद्रिभिर्भां श्यामामिति” कालीध्यानम् ।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका कृष्णत्वात् पु० । (आज-
 नाद्र) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिककृष्णवर्णत्वात्
 अञ्जन+मतप् पठ्यं दीर्घः । ईशानकोणस्य हस्तिन्याम् ।
 कालाञ्जवद्वे पु० ।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽस्यस्याः ठन् कापि पूर्वा-
 कारस्य इत्त्वम् । (आजनाद्र) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये
 कीटभेदे । अञ्जना स्वार्थे कन् । प्रतीकदिग्भाजस्त्रियाम् ।
 उरोहि० यक् । आञ्जनिक्यम् तद्भावे न० ।

अञ्जनी स्त्री अञ्जते चन्दनकुसुमादिभिरसौ अञ्ज-कर्माणि
 ल्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यनुलिप्तायाम् स्त्रियाम् । करणे
 ल्युट् । कटुकादृक्, कालाञ्जवद्वे च । “अञ्जनीदारुकावभय-
 स्तम्भः सैत्रावरुणः” इति याज्ञिकाः न्यायार्थां स्त्रियाञ्च ।

अञ्जलि पु० अञ्ज-अलि । संयुतकरपुटे, “अवणाञ्जलि-
 पुटदेयमिति वेणी० । “न्यायप्रसूनाञ्जलिरिति” उदयनः
 कुङ्कुमपरिमाणे च अञ्जलिपरिमितद्रव्ये च “प्रकीर्णः सुभाषां
 हरिचरणधोरञ्जलिरयमिति” वेणी० । [भालसूत्रिकायाम् ।
 अञ्जलिका स्त्री अञ्जलिर्वि कायति प्रकाशते कै-क टाप् ।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति भिन्नयति वाऽनेन अनञ्जु-गतौ
भिन्नये च असुन् । वेगे, बले, औचित्ये च । “अञ्जस
उपसंख्यानमिति” वार्त्तिकान् तृतीयायाः अलुक् । अञ्जसा-
कतम् । “अञ्जः समुद्रमपजम्बुराप” इति वेदः ।

अञ्जस लि० अनञ्ज-असच् । सरले अवक्रे ।

अञ्जसा अव्य० अनञ्ज-भावे अच् अञ्ज गतिं विलम्बं वा सप्रति
सो-बा०का । विलम्बाद्यमे, शैत्र्ये, याथार्थ्ये च । “रसोऽ-
ञ्जसा शासता रज” इति वेदः ।

अञ्जि पु० व्यज्यतेऽनेन अनञ्ज-करणे ण् । तिलकादौ चिह्ने
“अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गानिति” य० रोहितो
रक्तोऽञ्जिस्तिलकोऽस्येति वेददीपः । “तस्मै दन्नाञ्जये इति”
भवदेवे वेदमन्त्रः । [(ष्ण)च् । स्वर्थे ।

अञ्जिष्ठ (ष्ण) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विचस् । अनञ्ज-इष्ट-
अञ्जी स्त्री० अञ्जि+वा ङीप् । मेघण्यन्त्रे, मङ्गले च ।
अञ्जीर पु० अनञ्ज-बा० ईरन् (मेयारा) इति ख्याते एचे ।
अट गतौ आदि० सक० पर० सेट् । अटति आटीत् ।
“भो वटो भिक्षामटेति” सि०कौ । परि+परितो असणे
पर्यटन् ।

अट गतौ इदित् आ० आत्म० सक० सेट् । आण्टते आण्टिट् ।
अटनि (नी) स्त्री अटति मौर्वीम् अट-अनि वा ङीप् ।
धनुरपे गुणारोपणस्थाने ।

अटत् (कृ)ष पु० अटति असति अट-अच् तं रोपति हिनास्ति
रुष-क, अटैः अटङ्गिर्वा रुष्यते न युज्यते रुष-क वा ।
(वासक) इति ख्याते एचे ।

अटवि (वी) स्त्री अटनि चरमे वयसि यत्न अट-अवि वा
ङीप् । वने । विम्बप्राटवीति का० विम्बप्रागिरसन्निकट
प्रसिद्धमम् । “कान्तारप्रदेशेष्वटवीषु चेति” रामा० ।

अटा स्त्री अट-वा० अङ् । पर्यटने ।

अटाय्या स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । परि-
असणे, दयागमने च । यङ्लुकि । अटाटाय्या ।

अट्ट अतिप्रमे वधे च आदि० आत्म० सक० सेट् । अट्टते ।
आट्टिट् । दोषधोऽयं तेन आट्टिट्पते आट्टिट् । किपि
अत् । दोषधस्य तु आट्टिट्पते अट्टिट् किप् अट् ।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट् । अट्टयति ते ।
आट्टिट् ।

अट्ट पु० अट्टयति अनाद्रियतेऽन्यथा अट्ट-आधारे षञ् ।
प्रासादस्योपरिगृहे, प्राचीरोपरिस्थसैन्यगृहे, च यत्न स्थिता
हि नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, यस्मिन् वसतश्च

अन्योत्कर्षेऽनादरः । उच्चे अथे च लि० अञ्जे “अट्टभूला
जनपदाः शिवभूलाश्चतुष्पथा” इति भार० । “अट्टमन्त्रं शूलं
विक्रयेयं येषामिति” नीलकण्ठः शुष्के च न० । औमवस्त्रे
प्रासादे च पु० “सुधाधवलाट्टहासेति” काद० । “दट्टये
मगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणेति” रामा० । गृहशब्दे
प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते ।

अट्टट्ट अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया
प्रकारे हित्वम् शकन्ध्वादि० पररूपम् । अत्युञ्जे,
“अट्टट्ट हासमशिवं शिवदूती चकार हेति” चण्डो
अट्टन न० अट्टतेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट् ।
चक्राकारफलकास्त्रे । भावे ल्युट् । अनादरे न० ।

अट्टस्थली स्त्री अट्टप्रधाना स्थली शा०त० । प्रासादप्रधाने
देशभेदे धूमा० बुज् । आट्टस्थलकः तद्देशभवे लि० ।
अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् इत० ।
उच्चहासे ।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क । कुन्दष्टके तस्य
शुभ्रपुष्पत्वात् उच्चहासतल्ल्यात्वम् । [उच्चहासिनि लि० ।
अट्टहासिन् पु० अट्टस्यैर्हसति हस-णिनि । शिवे ।
अट्टाट्ट पु० अट्टवत् न पररूपम् । अत्युञ्जे सर्वोत्कर्षे अना-
दराधिक्ये ।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्याप्तो
भवति अल-अच् । प्रासादोपरिस्थे गृहे । स्वार्थे कन् ।
तत्कार्ये “गोपुराट्टालकवती हर्म्यप्राकारधोभनामिति” रा० ।
अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन् । इट्कादिनिमित्ते
राजगृहे ।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति कृ-अण्
उप० । (राज) प्रासादकारके “कुलटायां च शूद्रायां
चित्रकारस्य वीर्यतः । भवेदट्टालिकाकारः पतितो
जारदोषत” इत्युक्ते सकीर्णजातिभेदे ।

अट्ट गतौ आदि० पर० सक० सेट् । अटति । आटीत् ।
अट गतौ इदित् आ० आदि० सक० सेट् । अण्टते ।
आण्टिट् ।

अड अद्यमे आदि० पर० सक० सेट् । अडति आडीत् ।

अड व्याप्ता आदि० पर० अक० सेट् । वेद एवास्य प्रयोगः ।
अङ्णोति । आडीत् ।

अड अभियोगे, समाधाने च आदि० पर० सक० सेट् । अडति ।
आडूत् । दोषधधोऽयम् अडिडिपति आडिडित् । किप्
अत् । दोषधस्य तु आडिडिपति आडिडित् अट् ।

अणु शब्दे भादि० पर० अक० सेट् । अणति । आणीत् ।
अण जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अणयते आणित् ।
अण (न) क लि० अणति यथेच्छम् नदति अण-अच् ततः
कुत्सायाम् क । अधमे, निन्दिते च । “पापाणके कुत्-
सितैरिति पा०” । अणक कुलालः सि०कौ० । दन्तप्रमध्य-
स्थायमित्यन्ये ।

अणव्य लि० अणोः सूक्ष्मशयचीनादिकस्य भवन्तं क्षेत्तम्
अणु+यत् । चीनकादिसमुत्पत्तियोग्ये (सुनाभूमि) क्षेत्ते ।
अणि उ० स्त्री अणति शब्दायते अण-इन् । (आरा) इति
ख्याते रथचक्रापस्थिते कीलके, सूच्याद्यप्यभागे च । स्त्रीत्वे
वा ङीप् । अत्र आदेर्द्विधापोष्यते । तेन आणिः आणी ।
अणिमन् उ० अणोर्भावः अणु+इमनिच् । सूक्ष्मत्वे सूक्ष्म-
परिमाणे, ऐश्वर्यभेदे च यद्वायात् सूक्ष्मीभूय सर्वत्र गन्तुं
शक्नोति । ऐश्वर्याणि च । “अणिमा लविमा प्राप्तिः
प्राकामं महिमा तथा । कैशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामा-
वसायिता” इत्युक्ताणि । एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्यपदार्थ-
निरूपणे वक्ष्यन्ते । “यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्त्वताण-
भूति” वेदः ।

अणिष्ठ लि० अतिशयेन अणु-इष्टन् । अणुतरे अतिसूक्ष्मे ।
“अन्नमशितं तेषां विधीयते तस्य यः स्वविष्टो धातुस्तत्-
पुरीषं, यन्मध्यस्तन्मांसं, योऽणितस्तन्मूत्रं” इति ऋ० उ० ।

अणीमाण्डय्य उ० अणो शूलापं तच्चिह्नितः माण्डय्यः ।
तन्नामके छिन्ने । तस्य तत्प्रोतत्वकथा भार० आ० प० ।
“बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डय्य इति विश्रुतः । छृतिमान्
सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ स आश्रमपदद्वारं
दृष्ट्वा मूले महातपाः । जङ्घा बाहुर्महायोगी तस्यौ मौन-
व्रतान्वितः ॥ तस्य कालेन सहता तस्मिन्तपसि वर्ततः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दृष्ट्वा लोभप्रहारिणः ॥ अनुसार्थ्य-
माणा बद्धभी रक्षिभिर्भरतवर्धन ! । ते तस्यावसथे लोभं
दृष्ट्वाः कुक्षसक्तम् ! । निधाय च भयाङ्गीनास्तत्रैवानागते
बले ॥ तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्विनिष्ठां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यत्सन्निधिं तस्मैराहुगाः ॥ तमष्टच्छं-
स्ततो राज्ञं सथाहृतं तपोधनम् । कतमेन पथा याता
दृष्ट्वा द्विजसत्तम ! । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् ! पथा शीघ्रतरं
वयम् ॥ तथा तु रक्षिणां तेषां श्रुतं स तपोधनः । न
किञ्चिद्वचनं राज्ञमब्रवीत् साध्वसाधु वा ॥ ततस्ते राज-
पुरुषा विचिन्वानास्तमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र लीनास्तस्यैरां
सह व्यमेव च ॥ ततः शङ्का समभवद्दक्षिणां तं छनिं प्रति ।

संयमैर्न ततो राज्ञे दृष्टुं शैव न्यवेदयन् ॥ तं राजा सह
तैश्चौरैरन्वशाह्वयतामिति । स रक्षिभिस्तैरज्ञातः शूले
प्रोतो महावशाः ॥ ततस्ते शूल आरोह्य तं छनिं रक्षिण
स्तदा । प्रतिजम्बुर्मुहोपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥
शूलस्यः स तु धर्मात्मा कालेन सहता ततः । निराहारो
ऽपि विमर्षिर्भरणं नाभ्यपद्यत । धारयामास च प्राणा-
न्वर्षीय ससुपानयत् ॥ शूलार्पे तप्यमानेन तपस्तेन महा-
तना । सन्नापं परमं जम्बुर्मुनयस्तपसान्विताः ॥ ते
रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत ! । दर्शयन्तो
यथार्थाक्त तमष्टच्छन् द्विजोत्तमम् ॥ ओतुमिच्छामहे
ब्रह्मन् ! किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूले
दुःखभयं सहत् ॥ वैशम्पायन उवाच । ततः स छनि-
शादुल्लस्तानुवाच तपोधनान् । दोषतः कं गमिष्यामि
न हि मेऽन्योऽपराधति ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा
बहुतिष्ठेऽहनि । न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथादृष्टं नराधिप ! ॥
श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह बभूवुः । प्रसाद-
यामास तदा शूलस्य वृत्तिसत्तमम् ॥ राजोवाच । यन्मयाप-
कृतं कोहादज्ञानादृषिसत्तम ! । प्रसादये त्वं तत्वाहं न मे
त्वं क्रोडुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ॥ अवतार्य च
शूलापात्तच्छूलं निश्कर्ष ह । अश्रुवन्धं निष्कातुं शूलं
मूले च चिच्छिदे ॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः । अणी-
माण्डय्य इति च ततो लोकेषु गोयते” इति ॥

अणीयस् लि० अतिशयेन अणुः अणु+इयसुन् । अणुतरे
अतिसूक्ष्मे “अणोरणीयान् महतो महीयान् इति”
श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अणु लि० अण-उत् । अणु, सूक्ष्मपरिमाणवति, इत्ये, लेशे
च । (चिना, काङ्गनी, श्यामा) प्रभृति सूक्ष्मधात्र्ये उ० ।
“अणुषु दशमांशोऽणुष्वधैकादशमांश” इति लीला० ।
अणुशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची । तत्र परिमाणस्य चत-
स्रोविधा स्यात्सूक्ष्मदीर्घह्रस्वरूपाः “अथादेशानेतानेति”
इत्युपक्रमं “अस्य लघनस्त्वहं स्वमदीर्घमित्यादि” श्रुत्या
चतुर्विधपरिमाणस्यैव ब्रह्मणि निषेधेन परिमाणवास्त-
विध्यलाभः एतन्मूलकमेव शारीरकभाष्ये, वैशेषिकहस्तके,
न्यायकदल्याञ्च उक्तभेदादयैः परिमाणवास्तविध्यसक्तम् ।
तत्पारम्परिकद्वयभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यां स्यात्सूक्ष्मत्वे ह्रस्वदीर्घत्वौ
तु तत्तच्छब्दे वक्ष्येते । एवञ्च सूक्ष्मपदार्थे आरम्भकाद्यः

त्वात् अणुत्वं यत् चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति स
तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणु-
शब्दस्य युक्तादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-
वाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च ।
तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सर्वपचीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्याल्प-
त्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव “अणुषु दशमांशोऽ-
णुष्वधैकादशांश” इति लोकाः । अतौ च “अणोर-
णोयानिति” निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या स्यादणु
क्षय्येति” भाषा । तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा
भावात् “अनित्या च भवेदित्या सैवावयवयोगिनोति”
भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोसद-
भावेनैव नित्यत्वं भङ्गोक्तमिति नेयायिकाः । वेदा-
न्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उत्पत्तिपुररोचकः ।
यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे
वक्ष्यते । सूक्ष्माद्येपाह्वित्वेन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणु-
जीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्रैतस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च
अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्वत्त्वात् प्रवृत्तिः तेन
तत्र लि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अण्वी ।
“अण्वग्रीमात्वाविनाशिन्यो दशार्धमांशं याः कृता इति
मनुः । “अस्यूक्षमणु इत्यादि” अतिः अत्र नञ्त्तत्पुरुष
समासनिष्पन्नस्य अणुशब्दस्य “परवर्जितं इत्यतत्पुरुषयो-
रिति” पाणिनिः परवर्जितत्वेन अणुशब्दस्यापि नपुंसकत्व
मिहवसीयते । अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुक लि० अणुप्रकारः अणु-स्यूहा० कन् । अणुप्रकारे
स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।

अणुत्व न० अणोर्भावं । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्म पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्बोधो धर्मः । “दुर्बोधे धर्मो”
“नहि सुबोधोऽप्यणुरेव धर्म इति” श्रुताः ।

अणुभा स्त्री अण्वी सूक्ष्मा भा दीर्घवर्णः व० । विद्युति ।

अणुमात्र लि० अणुः परिमाणमस्य अणु+मात्रच् । अत्य-
परिमाणे “स अणुमात्रेण न संबध्यते” इति शारी-
रकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मा रेवती तारेव । दन्तिष्ठे ।

अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।

सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् । सूक्ष्म-
पदार्थालोचने न० ।

अणुवीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अण्ड न० असन्ति संप्रयोगं यानि अनेन अस-ङ्गद्वर्गादि-

त्वेऽपि डस्य नेप्थम् । पुंसोऽवयवभेदे सुप्ते, पक्षिडिम्बे,
“तदण्डमभवद्भैरवं सहस्रं शुभमप्रभमिति” मनुः । “ब्रह्मा-
ण्डभागोदरधामादिति” वीर० । वीर्ये च । स्वार्थे
कन् । तत्रैव । अस्मिन् कुकुम्भादीनां पुं वत् । कुकुटाण्डम् ।
अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-
क्षतकर्मपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड
गोलके । “तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे” इति सि० शि० गो० ।
अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्याः
जातित्वात् ङीप् । गोलबुद्धौ च ।
अण्डकोप(श) पु० अण्डस्य मुष्कस्य कोष(शः) इवावरकत्वात् ।
अण्डाकारे चर्मादिते पुंश्चिह्नभेदे ।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ङ । अण्डजाते
पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (काकलास) इति ख्याते ककलासे
च । अण्डजातमात्रे लि० । ऋगनामिकसूर्यान्तु स्त्री
“अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नका मत्स्याः कच्छपा”
इत्यादयः सर्व एवाण्डजातत्वात् “अण्डजाः । तेषा-
मनुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा “अण्डतो
वर्तुलीभूताच्छुक्रयोगितसंयुतात् काष्ठेन भिन्नात् पूर्णात्मा
निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति” । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।

अण्डालु पु० अण्डः अण्वस्य अण्ड+आलुच् । डिम्ब-
विशिष्टे मत्स्ये ।

अण्डीर पु० अण्डः पुनवयवभेदः अस्योक्तोति अण्ड-रैरन् ।
विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।

अत बन्धने इदित् भा० पर० सक० सेट् । अन्नति । आनीत्
“समन्नति कपोत इव गतधिमिति” वेदः ।

अत बन्धने आदि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।

अत प्राण्ये, सातत्ये, गतौ च आदि० पर० सक० सेट् ।
अतति । आतीत् । क्त अतितः । इन् (पदातिः)

“अतिथिरभ्यतति ऋकान् प्रति” इति वेदः ।

अत् अव्य० अत-क्लिप् । आचये । जर्थादि० । अङ्गुतम् ।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । पथिके ।

अतट पु० तद्यते आह्वयतेऽन्धरा इति तटं जलावातस्यानं
तच्चास्ति यस्य व० । (आङ्गरीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थान-
शब्दे, “मनोरथानामतटप्रपाताः” इति । पर्वताद्युच्च-
स्थाने, भूमेरधोभागे च ।

अतथोचित लि० न तथाकृपचितं यस्य । यस्य यद्रूप-
सूचितं तद्विरोधिरूपपक्षे ।

अतद्गुण पु० “तद्गुणसुहृदस्तु द्वेता सत्यमतद्गुण इति”

दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे, “इत्थं सान्द्रेण रागेण ऋतेऽपि
हृदये मम । गुणगौर ! निषण्णोऽपि कथं ? नाम न रञ्ज-
सीति । अत्मातिरक्ताहृदयसंबन्धात् उचितमपि रक्तत्वं
न निषन्नमिति हेतुसङ्गावेऽपि तद्गुणानुहरणानुसंधात्वम् ।
अतद्गुणसंविज्ञानं पु० न तस्य गुणीभूतस्य समग्रं ज्ञानं
यत् । शब्दिकोक्ते बह्व्रीहिभेदे । यथा लम्बकर्ष-
मादायेत्यादौ गुणीभूतकर्षादेरपि धर्मिद्वारा आनयनेऽन्य-
सथा वृत्तसमुद्भूतमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य समग्रस्य नान-
यनेऽन्यथः इत्यतः लम्बकर्षइत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः
वृत्तसमुद्भूत इत्यादिषु अतद्गुणसंविज्ञानः बह्व्रीहिरिति
भेदः । एवमुदाहरणान्तराणि श्रेयाणि ।

अतन्त्रं लि० न तन्त्रं कारणं तदधीना विवक्षा वा यस्य । कार-
णानधीने विवक्षाशून्ये च । “सुखपङ्कजमतन्त्रमिति”
सिद्धान्तकौ० । [निद्रारहिते, अनलसे च ।

अतन्द्रं लि० नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्सदृशम् आलस्यं वा यस्य ।
अतन्द्रितं लि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न० त० ।
अजातनिद्रे अनलसे च “अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्ष-
कान्” इति कुमा० ।

अतप्ततनु(नू) लि० न तप्ता पयोव्रतादिना तनुरस्य । पयो-
व्रतादिना देहकार्यकारके । दीर्घान्नपाठोप्यत्रैव “विश्वतो-
ऽतप्ततनून् तदाम्” इति ता० ब्रा० । न तप्ता तप्तसदृश्या तनु-
रस्य । तप्तसदृश्या अकृतचिह्ने लि० “नातप्ततनुरिति” श्रुति
स्तत्परतयैव वैष्णवैर्व्याख्याता । [निर्हेतुके, तर्कहीने च ।
अतर्कं लि० तर्क्यतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य ।
अतर्कितं लि० न तर्कितम् । तर्कहेतुव्यापारानुसन्धानेन हठा-
दागते, अनुमितभिद्ये च । “अतर्कितसुपस्थितमिति” पुरा० ।

अतलं न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृष्ठो० इदमोऽस्त्वम् ।
मग्नपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधोभागे । तल्लोकाश्च सप्त,
अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पाताल-
संज्ञका अधोर्धास्तद्वन्ति तेषां निवेशस्थानञ्च “स्नातू-
दकान्तर्वज्रयानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपृष्ठासीति”
सि० शि गो० उक्तम् । विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । तलशून्ये
लि० नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य । अप्रतिष्ठे लि० । [गभोरे ।

अतलस्पृश्यं लि० न तलस्य प्राचोभागस्य स्पर्शो यत् व० । अति-
अतलस्पृश्यं लि० न तले स्पृश्यते कर्मणि क्तिन् । अगाधे ।

अतस् अव्य० इदम् + तसिच् । एतद्देवकार्ये “अथातो ब्रह्म
जिज्ञासेति” इत्येव अतः शब्दो हेतुर्थ इति भाष्यम् । “अथातो
धर्मजिज्ञासेति” जै० । “अतस्वराचरं विद्वमिति” कुमा० ।

अतस पु० अत-गतौ असच् । वाते । सातत्यार्थकात् अतः
असच्, आत्मनि । गौरादित्वात् छेपि अतसी । (तिसि,
मसिना) इति ख्याते वृत्ते स्त्री । “तस्यातसीछन्नसमान-
भास” इति साधः । “अतसीपुष्पवर्णाभेति” दुर्गाध्याने
अतसी शण इति आर्चोक्तेः शणवृत्ते च । तत्सूत्रजाते
चौमवस्ते न० ।

अति अव्य० अत-इ । पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे,
च । स्वभावोद्भूतिरिच्यते “तेषु हादीं तथाप्यतीति”
चण्डी० । तत्पुरुषपूर्वपदस्यः अतिक्रान्तार्थे “अत्मादयः
क्रान्तादर्थे द्वितीयर्थेति” वा० । अतिराजो अतिश्री । उत्-
कर्षार्थे कुगतिप्रादयश्चेति समासे अतिधनमतिबलमिति ।
“विक्रमातिक्रमानुद्भिद्भार्यातिशयेष्वतीति” गणरत्नोक्तेः
विक्रमादिषु तत्, विक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमवान्)
अतिक्रमे, अतिमति (बुद्धातिक्रमः) अबुद्धौ अतिगहनम्
(युद्धेरविषयः) ऋथे अतिप्रमम् (ऋथतप्रमम्) अतिशये अति-
वेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्यान्यप्युदाहर्याणि ।
अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाश्च कर्मप्रव-
चनोपसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्क्रांतिक्रमे राजानमति,
पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्वबाधाश्च पतन्ति ।

अतिकथं लि० अतिक्रान्तः कथाम् । कथनायोग्ये, अशब्दे,
नष्टे च । [भावपथे च ।

अतिकथा स्त्री अत्युत्कटा कथा । अत्युत्कटवर्णने, व्यर्थ-
अतिकन्दकी पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्य कप् । इत्तिकन्दना-
मके वृत्ते । [अत्यन्ताकर्षके च ।

अतिकर्षणं लि० अत्यन्तं कर्षति कृष-ल्यु । अत्यन्ततापदायके,
अतिकशं लि० अतिक्रान्तः कथाम् तत्प्रहारमनाइत्य स्त्री-
रुसारेण प्रवृत्तत्वात् अत्या० त० । कथाप्रकारसङ्गच्छ-
यथेच्छव्यापृते दुर्दान्ते अश्वे ।

अतिकाथं लि० अत्युत्कटः कायोऽस्य । विकटदेहे, रावणपत्न्ये
राक्षसभेदे पु० तत्कथा लङ्काकाण्डे “चुकोप स महातेजा
ब्रह्मदत्तसवरो विभुः अतिकायो महावीर्य” इत्युपक्रम्य “आ-
पद्ये महातेजा रामाय रावणातुजः । दशपीवो महातेजाः
राजा वैश्वणात्मजः । तस्य पुत्रो ह्यसौ वीरो रावण-
प्रतिभोरप्ये इति” तस्य सामर्थ्ये विभीषणेन निर्भेदिते
लङ्कापथेन सङ्घं तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्चिह्ने
इति “तदातिकावस्य शिरो जहारेति” रामा० लङ्का० ।

अतिकुलं लि० अति + कुल-व-क्तिञ् । अतिकोमले ।

अतिकृच्छ्रं न० अतिक्रान्तं कृच्छ्रं मजापतत्वं तदधिकदुःख-

साध्यत्वात् “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” व० ।
 हादशरात्रवाधे प्रायश्चित्तकृते व्रतभेदे “एकैकं पापमग्नी-
 सात् त्र्यह्नाणि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यह्नोपवसेदन्य
 सतिह्नां चरन् द्विजः इति” मनुः । “त्र्यह्नाणि त्रीणि
 गवाहानि पूर्ववत् प्रातःसायनयाचितैः प्राजापत्यवदिति”
 रघुनन्दनः । प्रजापत्ये हि “त्र्यहं प्रातस्त्यहं सायं, त्र्यह-
 नद्यादयाचितमिति” मनुनैव प्रातःकात्यादौ भक्षणसक्तं
 पूर्ववदित्यनेन तद्वर्णातिदेशः । अस्य पुंलिङ्गत्व-
 मपि “अतिह्नाच्छः पर्यह्नाच्छः सौम्यः कच्छातिह्नाच्छः”
 इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिर्देशात् । “अवयुर्थं चरेत्
 कच्छसतिह्नाच्छं निपातने इति” मनुः । अतिशयितं कच्छं
 प्रा० व० । अतिकटे । तद्वति लि० ।

अतिकृत लि० मर्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्यादातिक्रमेण
 कृते पदार्थे “सर्वलभतिकृतं कोको व्यसनायोपकल्पते”
 इति पुरा० ।

अतिकृति स्त्री अति+कृ+क्तिन् । मर्यादातिक्रमेण करणे ।
 अत्वा० व० । दत्तरत्नाकरोक्ते “तथातिकृतिरुत्कृतिरिति”
 पञ्चनिशत्यक्षरपादके वर्यदत्तभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशरायस्य व० । कुञ्जकण्ठे ।
 अतिक्रम पु० अति+क्रम+कञ् ह्रस्वः । उल्लङ्घने । अति-
 क्रान्तः क्रममिति अत्वा० व० । लङ्कृतक्रमे लि० । उर-
 अति+क्रम+कर्माणि खलु । दुःखेनातिक्रमणीये लि० ।
 “काको हि दुरतिक्रम” इति “स्वभावो दुरतिक्रम” इति
 च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अतैव न० ।
 भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरित्यर्थे स्त्री ।

अतिक्रुद्ध पु० प्रा० व० । “अष्टाविंशत्यक्षरोय एकाविंशदद्यापि
 वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मात्तु इति”
 तन्मोक्तमन्त्रभेदे । अतिक्रोपान्विते लि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा० व० । “क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा” इति ज्योति-
 मपरिभाषिते” वक्रगत्वापञ्चे भौमयनिक्षपक्रूरपदे ।
 अत्यन्तक्रूरे लि० । “लिंशदक्षरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिन्द-
 दद्यापि वा । अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मात्तु”
 इति तन्मोक्तमन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्वा० व० । “अतिगण्डः सुकर्मा चेति” ज्यो-
 तिमपरिभाषिते विष्णुस्त्वाविष पठेयोगे । “गण्डातिगण्डयो-
 नां दीपश्चकं परिवर्ज्य वेदिति” ज्यो० अतिद्विगण्डो गण्डः ।
 द्विगण्डे पु० । प्रा० व० । अतिद्विगण्डवति लि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य न० । चम्पकदण्डे ।

अतिशयितगन्धवति लि० । [वाम् राजनिघ० ।
 अतिगन्धास्तु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आस्तुच् । पुष्पदाहकृता
 अतिगर्वित लि० अत्यन्तं गर्वितः । अत्यन्तगर्वयुक्ते अत्यभि-
 मानिनि गर्वश्च आत्मानि अवतो गुणादेवतुकर्माभिमानः
 तस्यात्यन्तत्वमन्यमानं अपकर्षज्ञानपूर्वकत्वम् ।

अतिगव लि० अतिक्रान्तो गां बुद्ध्या भक्ष्यमा० । अत्यन्तमूर्खे,
 अतिक्रान्तः गां वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च लि० ।

अतिगङ्गर लि० अतिक्रान्तो गङ्गरं दुर्बोधत्वेन प्रवेशायोप्यत्वात्
 अत्वा० व० । दुर्बोधे अतिगङ्गे ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुणः । अतिशयविनयदाशि-
 यत्वादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने लि० ।
 अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा० व० । उत्कृष्टगुणवति लि० ।

अतिगुह पु० अतिशयितो गुहः पूज्यतमात्वात् प्रा० व० ।
 “लयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्यश्चेति”
 विष्णुक्ते पितादौ । अत्यन्तगुहत्ववति पारदादौ इत्ये लि० ।
 स्त्रियां वा ऊप् । अतिगुर्वी । [पञ्चलाम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहां मध्यावकायेन । दृष्टि-
 अतिग्रह लि० अतिशयितः पक्षो ज्ञानं, सखकार्यस्य पक्षं
 वा वेधाम् । सखविषयमाह्वेषु नेत्रादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु,
 आदानादिसखकार्यकारकेषु वागादिषु कर्षोन्मियेषु च ।
 अतिक्रान्तो पक्षम् । अत्यन्तदुर्बोधे लि० । अतिशयितो
 पक्षो ज्ञानम् । सर्वं वा समग्रज्ञाने पु० । अतिपक्ष्या-
 दयोऽप्युक्तावेषु । [सन्निधौ दुर्भावस्याभेदे ।

अतिघ्नी स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन-टक् । दुःखा-
 अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य सस्यानं खोऽन्नरं चरति मच्छति
 चर-अच् । पशुप्याम्, तत्तुल्याकारवत्त्वात् स्थलपशुभ्यां,
 पशुचारिण्यां कृतायाञ्च । अतिक्रम्यचारिणि लि० ।

अतिचारः पु० अतिक्रम्य, सखभोगकालसङ्गच्छ चारः राक्ष-
 न्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य सखाक्रान्तरा-
 शिषु भोगकालसङ्गच्छ राक्षन्तरगमने । अतिचारश्च यह-
 गतिशब्दे वक्ष्यमाणेन “रविर्मासं निशानाचः सपादिवस-
 ह्य” मित्वादिगोक्तभोगकालभेदोक्तत्वेन पक्ष्याणां अतिशीघ्र-
 गतया अल्पकालेनैव आक्रान्तराशिसुपभुज्य राक्षन्तरगम-
 नम् । तच्च विस्तरेण पक्ष्यगतिशब्दे वक्ष्यते । “यदाति-
 चारं चरराजमन्वीति” “अतिचारं गते जीवे” इति
 “गोऽजाजिकुम्भे तरगोऽतिचारम” इति च ज्योतिषम् ।
 गुरोरतिचारे कात्यायनश्च अकारशब्दे दर्शिता । अति-
 क्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् लि० अति+चर-णिनि । पूर्वोक्तातिचारवति यहे । “अतिचारी यदा जीव” इति ज्योतिषम् । अतिक्रम्य अतिशयेन वा गन्तुमात्रे लि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तच्छत्रम् तुल्याकारेण अत्या० स० । (आतिया) इति प्रसिद्धे स्थलदृश्यविशेषे, (तालमाषणा) इति प्रसिद्धे जलदृश्यभेदे च । स्वार्थे कन् । अतिच्छत्रकोऽप्यत्रार्थे, कृत्वाकारपलपुष्पवति (सूत्रफा) इति प्रसिद्धे शकभेदे तु स्त्री । क्षीरस्नामिमते कृत्वा इत्येव नाम । कृत्वातिक्रमकारिणि लि० । अतिक्रमेऽप्ययी० । कृत्वातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तः छन्दः वृत्तानुसारिवर्णविन्यासभेदम् अत्या० स० । उक्थादिछन्दोऽतिक्रमेण विन्यासेऽन्तरविन्यासभेदे “प्राजापत्या अछन्दस” इति “अछन्दसः शंसतीति” च वेदः । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदतिक्रान्तिरि वेदोक्तकर्म्महीने, अतिक्रान्ताभिप्राये च लि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगती द्वादशाक्षरपादामेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगती भुवनमतिक्रान्तवति लि० । पुंसि क्लीबे च तुल्याचः ।

अतिजव लि० अतिशयितो जवोयस्य व० । अतिवेगयति द्रुतगामिनि च । प्रा० स० । अतिशयितवेगे पु० ।

“सगरसन्तिसन्तरयेच्छया प्रचक्षितातिजयेन” इत्युद्भटः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य व० । नीलवके पक्षिणि तस्य सर्वदा जागरुकत्वात्तत्त्वम् । निद्राराहित्यवति लि० । [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीन न० अतिक्राजं डीनं गतिभेदं अत्या० स० । पक्षिणाम्

अतित(मा)राम् अव्य० अति+तर(म)प् आसु । अत्यन्ते “वेगवानतितरामायाति चेन्मारुत” इत्युद्भटः ।

अतितार लि० अतिशयितस्तारः । सुक्तादेरतिशयशुद्धौ “अतितारहादेति” कादम्ब० । अत्युच्चयन्त्रे पु० तद्वति लि० ।

अतितीक्ष्ण लि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य व० । मरीचादौ (सज्जना) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अति-तिक्के पु० । तद्वति लि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत-इधिन् । अध्वयोगेन आगन्तके गृह्यगते, “एकरालं हि निवसन् ह्यतिथिर्वाङ्मणः कृतः । अनित्यास्य स्थितिर्यच्चात्तत्तादतिथिरुच्यते” । मेकपात्रीचमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथेति विष्णु स० । तस्य च वैश्वदेवब्रह्मेः प्रागेव पूज्यता परम आहारदानमात्रं यथोक्तं मनुना “वैश्वदेवे तु निर्दत्ते

यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् तस्या अन्नं यथायक्ति प्रदद्यादिति” किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यथोक्तं “प्रियो वा यदि द्वेष्यो मूर्खः पशुद्वय एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते विप्रः सोऽतिथिरप्यते” इति स्मृत्या । अतिथिप्रतीक्षणञ्च सुहृत्ता-दसभागपर्यन्तम् । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राचो हारावलोकनम् सूक्तं स्यादसं भागमुद्गीष्यो ह्यतिथिर्भवेत्” इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गमात्रकावे एव चेतसि स्थितिर्नोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते । “प्रथमं पथि लोचनातिथिमिति” नैष० ।

अतिथिपूजा स्त्री इत० । गृहस्थकर्त्तव्यप्रश्नयज्ञान्तर्गते न्ययसूत्रेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽप्यत्र ।

अतिदान न० अतिशयितं दानम् प्रा० स० । अत्युत्कट-दाने “अतिदाने बलिर्वह” इति नीति० ।

अतिदिष्ट लि० अति+दिश-क्त । अतिदेशविषये यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति” वाक्येन प्रकृतोभूतदर्श-यागादेरङ्गकार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्चादिया-नेऽतिदिश्यन्ते । अतिदेशोनाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेशः इति श्रीभाषायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-कृत्तिरि यत् । रक्तचित्तके (लालचित्ता) इति ख्याते वृषे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तोदेवान् अत्या० स० । सर्वदेवत्रये हरे “द्रावणाच्चातिदेव इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य स्वविषयसङ्गच्छा अन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा करणे कर्मणि वा धञ् । “अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्यतः-प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्मणो यच्चास्तत्-समानेषु कर्मसु । धर्मप्रदेशे येन स्यादतिदेशः स उच्यते” इत्यधिकरणमाहाष्टताभिमुक्तवाक्योक्तो अन्यत्र-प्राप्तेऽन्यधर्मे तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येत्यादि” स चातिदेशः प्रकृतिविधः शास्त्राति-देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिकमाकरे सोऽयम् । अतिदेशश्च प्रायेण इववदादिषादृशवाचकशब्देन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अवयवैर्दिककर्मण्येव व्याक-रणादिशास्त्रे, शौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा “इत्य-दिक, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः” “कर्मणा कर्मवस्तुस्य-क्रिय” इत्यादौ, पुंवदित्यादौ च कार्यातिदेशः, णिहदि-त्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्वाचक्यादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च गोसदृशो-
गवय इत्यादौ रूपतिदेश इत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे
अत्यातिदेशवाक्यस्य करणत्वं सङ्कारिभावोभित्यादि तत्त-
त्कारणकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्दिष्टम् ठक् । अति-
देशिकं लि० । “अतिदेशिकविधिरनित्य” इति परिभाषा ।
अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा० व० धनुषोऽनङ् ।
उत्कृष्टधनुर्युक्ते योधे धन्वा मरुः अत्या० व० । मरुस्य-
स्वातिक्रमकारिणि लि० ।
अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां दृष्टि-
मेकाक्षराधिक्यात् अत्या० व० । जनविंशत्यक्षरपादके
कन्दोभेदे । धृतिर्धैर्यं सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि लि० ।
अतिनु(नौ) लि० अतिक्रान्तोनावम् अत्या० व० स्त्री च ।
नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च अतिनौः ।
अतिनिद्रा अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययी० ।
निद्राया अयोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्रास् अत्या० व० ।
अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते लि० । अतिशयिता निद्रा-
ऽस्य । दीर्घनिद्रे लि० । प्रा० व० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।
अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अति-
क्रमे । “कालातिपत्तौ द्वियुष्मामिति” अतिः । पद-
क्तिन् पत्तिर्निष्पत्तिः अत्या० व० । अनिष्पत्तौ स्त्री ।
“लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति” पा० ।
क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिरिति दृष्टिः । पत्तिं
सेवामतिक्रान्ते लि० ।
अतिपत्र पु० अतिरिक्तं दृष्टपत्रमस्य । हस्तिकन्ददृष्टे ।
अतिप(थ)यिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा० व० अतेः
पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।
अतिपद लि० अतिक्रान्तः पदं चरणम् । वर्षदृष्टात्कारिपादा-
तिक्रान्ते “अतिपदा गायत्री अतिपदा जनतोति” ।
अतिपद्म लि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । “तथातिपद्म-
यिषुसंस्कारायेति” सुहृत्सिचि० ।
अतिपरोक्ष लि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । मत्स्ये, तद्विषये च ।
अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत-चञ् ।
“अतिक्रमे “न चेत् कार्यातिपातः” इति शकु० ।
अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातकं अत्या०
व० । पुंसां मातृङ्गु पादुहितगमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुञ्च-
पितृङ्गुगमनजन्ये पातकविशेषे । “मातृगमनं, दुहित-
गमनं, कुप्रागमनञ्चेत्यतिपातकानीति” “अतिपातकि-
नश्चेते प्रविशेयुर्द तापनमिति” “एतं

चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पश्यन्ते” इति
च विष्णु स० । “सद्योऽग्निप्रवेशनमितिपातकिन” इति
हारीतः । “अथ नरकादुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुखीणां
मातृष्वे लक्षणाणि कृष्णतिपातकीति” विष्णु स० । पातक-
मतिक्रान्तवति शुण्णशीले लि० ।
अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै-कौ ।
अत्यन्तप्रातःकाले । “नातिप्रगे नातिशयं न निशीथे न
चोपसीति” अतिः ।
अतिप्रमाण लि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० व० । प्रमा-
णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणसुचितं ततोऽधिकप्रमाणवति ।
प्रा० व० । अत्यन्तप्रमाणे दृष्टप्रमाणे न० ।
अतिप्रहृष्ट लि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रहृष्टम् । प्रमाणाति-
रेकेण दृष्टमिति । अतिप्रहृष्टश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्याति-
क्रमेण, क्षाप्त्यादेः स्वकर्त्तव्यतामूढतया मर्यादाद्यतिक्रमेण
वीर्याधिक्येन वा दृष्टिः “तस्यास्तिमेदृजस्य ब्राह्मणान् प्रति
अनादर” इति । “अतिप्रहृष्टं प्रहितास्त्रदृष्टिभिरिति” रघुः ।
अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नः । मर्यादातिक्रमेण
प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा दृष्ट-
दारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति बालाक्यतिप्रश्नः तल ब्रह्मणी-
मांसायाम् तेन कृतव्यामपि दृष्टातिप्रश्नकरणात् तस्य
सुखदपतनं स्वर्ग्यवरात् जातमिति दृष्टदारण्यकोऽनुसन्धेयम् ।
अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सृज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ,
प्रसङ्गमतिक्रमग्रान्त्यल सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लक्ष्ये लक्ष्य-
सम्बन्धः प्रसङ्गः, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । “अति-
प्रसक्त्यनापादकेति” जगदीशः ।
अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सृज घञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे ।
प्रसङ्गमतिक्रान्तवति लि० । [सुभूषिते च ।
अतिप्रसिद्ध लि० अति+प्र+विध-क्त । अतिविख्याते
अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उच्चतेऽल प्रौढः विवाहकालः प्रा० व०
अतिशयिता वा प्रौढा दृष्टियुक्ता । विवाहयोग्यकालायाम्
अतिशयदृष्टियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणाम् दशवर्षा-
तोतकाल एव अतिप्रौढकालः । “अतिप्रौढा च या
नारीति” अतिः अतिप्रहृष्टे लि० ।
अतिबल लि० अतिशयितं बलं यस्याः ५ व० । अत्यन्तबलाधावि
कायां पीतवर्णायां (वेहियाला) इति ख्यातायां कृतायां,
विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा
“गृह्णाण ह्ये इमे विद्ये ब्रह्ममतिबलां तथा । न ते अस्त्रो
जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैज्रतम् ॥ न न सुप्तं प्रसक्तं

वा धर्मविषयिनि नैर्हताः । न च ते सदृशो राम ! भीरु-
णांश्चो भविष्यति । सदेवनरनागेषु लोकोज्जिह्व पुमां-
स्त्रिषु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिचतुर्तिरौघे ॥
नोत्तरे प्रतिपत्तये त्वत्सुखो वा भविष्यति । एतद्विद्याद्वयं
प्राप्य दययाव्ययमाश्रयि ॥ बलामतिबलां चैव ज्ञान-
विज्ञानमातरौ । सुतिपासे च ते राम ! नात्यर्थं प्रोद्धयि-
ष्यतः ॥ जयस्य दुर्गकान्तारप्रदेशेष्वटवीषु च । सारतां
लिपु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ! ॥ पितामहसुते हेरते
विद्ये चायुर्वशावहे । यातुं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्यथोर्ध्व-
कृषेऽनयोः ॥ स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कर्माजैर्वज्रसैर्हतः ।
भूयसाव युष्मोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं
अदृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । प्रतिजप्याह ते विद्ये
विद्याभित्तात् तपोधनादिति । अतिशयितं बलम् प्रा०
स० । अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बल-
मस्य । अत्यन्तबलयुक्ते लि० । “जयत्यतिबलो रामो लक्ष्म-
णश्च महाबलः” इति रामा० । अतिरथे च भारते अति-
रथविभवयव, “एष हस्तिबलोमत” इति भीष्मणे भूरिगः
प्रयुक्तात् बलकार्यत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अतिवाला स्त्री अतिक्रान्तो बालं बाध्यावस्थाम् । द्विर्षवय-
स्तायाम् “वर्षमात्रा तु बाधा आदतिबाधा द्विवर्षिकीति”
अष्टाश्वाम् गवि “अतिद्वयमतिजगामतिबाधां च रोगि-
णाम् कृत्वा चरेदिति” अतिः । अत्यन्तबाधे लि० ।

अतिप्रज्ञार्थ्यं पु० अतिक्रान्तो प्रज्ञार्थ्यम् अत्या० स० ।
स्त्रीसङ्गमकारिणि प्रज्ञार्थ्यत्वाग्नि ।

अतिभारः पु० अत्यन्तोभारः शुद्धत्वम् स्वकार्यकरणे समता-
वियेधो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः
समर्थानामिति” । अतिशये “सा सुक्ताकण्ठं व्यसनातिभा-
रात् कञ्चन्द विग्नो कुररीव भूव” इति रघुः । वेगे च ।

अतिभारस्य पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-ड १त० ।
उदरे अन्तरे गर्हभाद्वज्रवाजाते अन्तर्भेदे ।

अतिभी स्त्री अतिबभेक्षः दर्शनात् अति-भो-क्रिप् । वज्र-
ज्वालावाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिर्लोकविदा ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्निर्यादा प्रा० स० । अति-
मर्यादायाम्, आभिके च । “प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं
दुःसहस्रनभराः सुरतस्येति” माघः । अतिक्रमेऽप्ययो० ।

मर्यादातिक्रमेऽप्य० । भूमिं मर्यादां वाऽतिक्रान्ते लि० ।
अतिभोजन न० अत्यन्तं मर्यादातिक्रम्य भोजनम् । यस्य
यावत् भोजनस्य चितं तदतिक्रमेण भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल-यत् ।
विल्वदृष्टे । प्रा० व० । अतिमङ्गलकृते लि० ।

अतिमर्याद अव्य० । अतिक्रमे अव्ययो० । मर्यादातिक्रमे ।
अतिक्रान्तो मर्यादाम् अत्या० स० । मर्यादाभति-
क्रान्तवति । यस्य वस्तुनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते
निर्मर्यादे लि० ।

अतिमात्र लि० अतिक्रान्तो मात्रामस्य अत्या० स० । अति-
शयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता मात्रा
प्रमाणमस्य । भृशार्थे लि० । “सुनिवृत्तैस्त्रासतिमात्रकर्षि-
तामिति” कुमा० । अतिक्रान्तोमात्रां प्रमाणम् अत्या०
स० । दृष्टप्रमाणे लि० । [दृष्टिबोधार्थे ।

अतिमात्रशब्द अव्य० अतिमात्र-यश्च । अतिप्रमाणकारक-
अतिमान पु० अत्यन्तः मानः अभिमानः । अतुष्टिताभिमाने
“अतिमाने च कौरव” इति चाणक्यः । अतिक्रान्तोमानं
प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमाणाधिके लि० ।

अतिमानुष लि० अतिक्रान्तो मानुषचरित्वम् अत्या० स० ।
‘मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्मादौ । “कर्म्म तस्यातिमानुष-
मिति” पुरा० । तथाभूते रूपादौ च ।

अतिमित्र न० अत्यन्तं परमं मित्रम् । अत्यन्तबान्धवे “जन्मसम्यद्
विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः मित्रं परममित्रश्चेति”
ज्योतिषोक्ते ऋणां जन्मतारावधि नवमाष्टादशसप्तविंशा-
त्यके परममित्रतारके च ।

अतिमुक्त लि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति-
सुख-कर्त्तरि क्त । निर्वाणमुक्तिमति । अतिक्रान्तो मुक्तां
यौध्यात् अत्या० स० । माधवीकृतायां, तिगिय-
दृष्टे च पु० ।

अतिमुक्तक लि० अतिमुक्त-सार्थे कन् । निर्वाणमुक्तिमति
अतिशयितमुक्ते च । सुखा माने क्त अतिशयेन मुक्तं बन्ध-
हीनता यस्य कप् । तिन्दुकदृष्टे, तालदृष्टे च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञाना-
नन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्षे इति” अति-
दर्शिते शरीरत्यागे, अतिमोक्षादयोष्यत्वार्थे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या० स० । मोक्षे “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाम्नःपन्था विद्यते” इति अतिः ।
स्वाहृदादिभिः शरीरसंबन्धोहि जन्म, तद्वियोगश्च मरणम्
तदभिमानमोजीवस्य । सति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निवृत्ते
तत्त्वैकशरीरसंबन्धादिकं तत्तदाद्ये पटदाहृत् स्वयं निवर्त्तते
अत एव ज्ञानवतो देहादिसंबन्धं अतिनिरास “अशरीरं

भाव सन्तं प्रियाप्रिये न कृणुत इति” । तथा च देहसंबन्धा-
भावे कथं भरणसम्भवः । “न जायते म्रियते वा कयश्चि-
दिति” गीतावाक्येन तस्य भरणनिषेधात् । “न तस्य
प्राणाहृतक्रामन्ति इहैव समवसीयन्ते” इति श्रुत्या तन्व-
शानिनः प्राणोत्क्रमणरूपभरणनिषेधेन शानिनो न कृत्यु-
रिति वेदान्तिसिद्धान्तः । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्-
क्रान्तावपि न पुनर्देहसंबन्धोत्तरं पुनर्भरणमिति तद्वाङ्मि-
त्रमेव मोक्ष इति भेदः । अतएवोक्तं श्रुत्या “कृत्युसुखात्
प्रसुष्यते” इति तेन पुनर्भृत्युकारणोभूतादृष्टस्य एव शानेन
जन्मते “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मयति” शास्त्रेण प्रारब्धकर्मा-
रिक्तकर्मान्यस्यैव शानेन साध्यतायाः सर्वसम्भ्रतत्वात् विदु-
षश्च एतद्देहारम्भादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्ध-
फलकतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् ।

अतिमैथुन न० अत्यन्तं स्वशक्तिमतिक्रमम् मैथुनं स्त्रीसङ्गमः ।
स्वशक्त्यतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । “अतिमैथुनादमैथुनादेति”
अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः व० । नव-
सक्तिकायाम् । अत्यन्तामोदवति लि० ।

अतिरक्त लि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अनुरागयुक्तो वा ।
अतिलोहितवर्णं, अत्यन्तानुरक्तं च । अत्यन्तरक्तवर्णं पु० ।
अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या० व० । “अमि-
तान् बोधयेद्वयस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु स” इत्युक्तवचने
योधविशेषे । “ये रथाः पृथिवीपाल ! तथैवातिरथाश्च
ये” इत्युपक्रमम् “ततवर्णा इतिरथ” इति “महाराजो
महेष्वासः यस्त्यो मेऽतिरथो मत” इत्यादिना बहुवो-
ऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथासंख्याने दर्शिताः ।
रथातिक्रमकारके लि० । [स्थितायां मूर्खतायाम् ।

अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः व० । (रास्त्रा) इति
अतिराज लि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् सभा० । अतिक्रान्त-
श्रुते । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच् । पूज्यपतौ ।
अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा “न पूजनादिति
अतिराज पु० अतिशयिता रात्रिः ततः अश्वर्थे अच् । एक-
रात्रसाधये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं
ताण्ड्यब्राह्मणे । “प्रजापतिर्वा इदमप आसीत् सोऽकाश-
यत बभूव सां प्रजायेवेति स एतमतिरात्रमपश्यत्तमाह-
सेनाहोरात्रे प्राजनयदिति” गवामयनसमस्तपुत्रक्रमम्,
“अथास्य सतस्य पूर्वोक्ताग्न्याग्नि क्रमेण विधास्यन् अति-
रात्रसंस्थम् प्रथमं विधातुमाहेति” भाष्ये अवतरणिकां दत्त्वा
आख्यातं यथा “स एवं कामयमानः प्रजापतिः सुकृ-

पायत्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति” । तच्च
स्तुतिपूर्वकं विधितुमर्हाह । “यदेवोऽतिरात्रो स एवा-
होरात्रे एव प्रजनयन्तीति” “एव प्रजापतिना दृष्टोऽति-
रात्रः गवामयनस्य प्रथमसङ्गर्भवतीति यत् तेन सत्मानसु-
तिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्सादयन्ति
स्वावीने कुर्वन्तीति” भाष्यम् । इत्युपक्रमम् चतुर्धाध्याय-
प्रथमसङ्गपर्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रयज्ञादीन्पुत्रानि ।
“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति” श्रुत्यन्तरम् । षोडशी पात्रभेदः ।

अतिरि न० अतिक्रान्तं रात्र्यं लीवत्वात् ह्रस्वः । धनातिक्रान्तो
कुलादौ । ततोयाद्यच्च तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकै-
कमेव रूपं, न पुंवङ्गावः तस्य इगन्ताङ्गाभावात् । उं सि,
स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरायावित्यादि ।

अतिरिक्त लि० अति+रिच्-क्त । अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिन्ने,
श्रुत्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र
भेदे “अतिरिक्तमथापि यज्ञवेदिति” भाषा० । “न दृष्टवन्ति
अतिरिक्तेति” कुमा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽ-
धिकत्वे “हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति” अतिः ।

अतिरुच् पु० रोचते इति रुक् स्त्रीषामरूढेशः अतिक्रान्तो
रुचम् अत्या० व० । जानुदेशे । अतिक्रान्तकान्तिके लि० ।
प्रा० व० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।

अतिरुच लि० अतिशयितः रुचः प्रा० व० । अत्यन्तरुचे
क्तेहश्रुत्ये च । तथाभूते कङ्कुकोद्भवादिधान्ये पु० । अति-
क्रान्तोरुचम् । अतिशयिज्ञिग्वे लि० ।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते यरभेन्द्रे ।
“अशब्दमस्यमरूपमव्ययमिति” श्रुत्या तस्य रूपहीनता-
प्रतिपादनात्तथात्वम् । शुक्लादिरूपहीने वाय्वादौ लि० ।
अतिशयितं रूपम् प्रा० व० । सुन्दररूपे न० । “अति-
रूपवती कन्या” ।

अतिरेक पु० अति+रिच्-वञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये,
आधिक्ये च । “संपर्णमेत रतिरेके परेऽहनीति”
तिष्ठित० । [प्रा० व० । अत्यन्तरोगयुक्ते लि० ।

अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः प्रा० व० । अयरोगे
अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।
अतिरोमश्च पु० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अश्वर्थे श ।
वनजाते आगे, दृष्टवानरे च । अत्यन्तरोमाङ्गे लि० ।

अतिरोहित लि० न तिरोहितः । प्रकाशिते स्फुटेश्च
“अतिरोहिताश्वमदिति” प्रमिता० । अश्ववर्जिते च ।

अतिलोमश्च पु० अतिरोमवत् । वनजाते जागे इहृद्धानरे
च । अतिलोमयुक्ते लि० । नीलवज्रायां स्त्री ।

अतिवक्त्र लि० अति+वक्-टच् । वाक्दूते, वाचोयुक्तिदत्ते च ।

अतिवक्त्र पु० प्रा० व० “अतिवक्त्रा नगादके” इति ज्योतिषोक्ते
स्त्र्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्वगतविपरीतपञ्चाङ्गति-
शाखिनि भौमादिपक्षपक्षके । अत्यन्तकुटिले लि० ।

अतिवयस् लि० अतिक्रान्तो वयः कालकृतावस्थां, वयसं
यस्त्रिंशं वा । प्राप्तवार्द्धके, अतिक्रान्तपक्षिणि च ।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्णानाश्रमिणश्च अत्या०

स० । आश्रमादिवर्णभिक्षे मज्झचर्याद्याश्रमभिक्षे च

“यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव जेवलम् आत्मानमीश्वरं

वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवे” इत्याद्युक्तलक्षणे एक्यात्मज्ञानिनि

अतिवर्त्तन न० अति+वृत्-ल्युट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दण्डं

वर्त्तने कर्त्तरि ल्यु । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके

क्षिप्तनखादिदण्डके मनुना “यानस्य चैव यातुश्च यान-

स्त्रास्मिन् एव च दशातिवर्त्तनान्याहुरित्युपक्रम्य, क्षिप्तनखे

भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिस्तरागते अक्षभक्षे च यानस्य चक्रभङ्गे

तथैव च । केदने चैव यन्त्राणां यन्त्ररङ्गप्रोक्तयैव च ।

आक्रोशे चाप्यपैहीति न दण्डं मत्तुर्ग्रीदिति” दण्डाभाव-

कारणानि दश दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्या० स० । अतीत-

जीवनोपाये लि० ।

अतिवर्त्तिन् लि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत्-णिनि । अति-

[शक्तिनि, अपने च ।

अतिवर्त्तुल पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (वाटुलाकलाइ) इति

स्वाते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले लि० ।

अतिवाद पु० अति+वाद-घञ् । अत्युक्तो, “अतिवादरता

त्रे च” इति पुराणम् । “अतिवादं शंसत्यतिवादेन”

इति वेद । कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् लि० सर्वानतीत्य वदतीति अति+वद-णिनि ।

सर्वानतिक्रम्य वदनशीले, सर्वमतखण्डनेन स्वमतव्यव-

स्थापके च । “विज्ञानं विद्वान् भवते नातिवादीति” श्रुतिः ।

अतिवाह पु० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् ७त० ।

ऐहिकभोगसाधनादृष्टत्वे सूक्ष्मभूतमात्रासहितसूक्ष्मशरी-

रावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिर्ब्रह्मयोगाय नयने, अतियापने

च । अतिवाहे नियुक्तः ठक् । अतिवाहिकः तत्त-

नियुक्ते लि० ।

अतिवाहक पु० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति

अति+वह-ण्वङ् । ईश्वरनिर्वाजिते अर्चिराद्यभिमान-

देवभेदे । तथाहि “अर्चिमोहः, अज्ञ आपूर्यमाणपक्षम्,

आपूर्यमाणपक्षात् यान् वण्णासान् उदङ्छेति तान्

मासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादिताञ्च-

न्द्रमम् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनं

मज्झा गमयतीति” श्रुतौ वाक्यशेषे अमानवपुरुषस्य

अज्ञलोकप्रापकत्वश्रुतेः तत्पूर्वाश्रमपि अर्चिरादीनां

चेतनत्वमिति “आतिवाहिकास्तद्विज्ञादिति” इत्ये निर्वी-

तम् । “अग्निज्योतिरहः शुक्लः वण्मासा उत्तरायण-

मिति” गीताव्याख्यायाञ्च अर्चिरादयस्तदभिमानिन्यो

देवता” इति श्रीधरस्वामिभिरभ्युक्तम् युक्तञ्च अट्टिकेन्द्रिया-

दिकसूक्ष्मशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकर्तृकं विनाऽनु-

पक्षमित्यतस्तदानीं तस्य स्थानान्तरनयनसिद्धये कल्पितचेत-

नानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यच्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशे-

न्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्पन्नं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं”

मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य निषेधस्य सूक्ष्मशरीरस्य तदवच्छिन्न-

जीवस्य च स्थानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विना न सम्भवतीति

तदान्तरयभूतं भूतपञ्चकं च कल्प्यते यथोक्तं मनुना “अ-

ण्ग्रीमात्माविनाशिन्यो दशाङ्गानान्त याः स्मृताः । ताभिः

पार्श्वम्” इत्युक्तम् शारीरकसूत्रे च “तदनन्तरप्रतिपक्षौ रंहति

सम्प्रतिष्वक्त इति” भूतमात्रोपपत्त्यस्यैव संसरणसूत्रं

सांख्ये च “चित्तं यथाश्रयमृते स्थायवादिभ्यो विना

यथा च्छाया । तद्वद्भिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं

लिङ्गमिति, संसरति निरूपभोगं भावैरतिवासितं लिङ्गमिति”

चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेण

वक्ष्यते । अति+वह-णिच् श्लुक् अतिवाहकारके,

अतियापके च लि० ।

अतिवाहिक लि० अतिवाहः अस्म्यस्य ठन् । अतिवाह-

योग्ये अतिवाहयन्त्रोक्ते सूक्ष्मशरीरे । [क्रियते च ।

अतिवाहित लि० अति+वह-णिच्-क्त । आपिते, अति-

अतिवाह्य लि० अति+वह-णिच् कर्माणि-यत् । अतिवाह

योग्ये काशादौ । [अतिकराळे लि० ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टहस्तिनि ।

अतिविषा स्त्री अतिक्रान्ता त्रिवम् अत्या० स० । (आबद्ध)

इति स्वातायाम् कृतायाम् ।

“निविधाऽतिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा । रक्षवीर्यं

विषाकेषु निर्दिष्टेव शुष्णाधिकेति” वैद्यकम् । विषातिक्रम-

कारके लि० । [क्रान्ते “तद्युद्धमतिवृत्तमिति” नाट० ।

अतिवृत्त लि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत्त-क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत्-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-
जीविका सामतिक्रान्ते लि० ।

अतिवृद्ध लि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धिपुत्ते, अतिजरति
च । तस्यादिर्बर्षासमर्षायां गवि स्त्री । “अतिवृद्धामति-
कथामिति” इति: “अतिवृद्धाम् त्वय्येदनासमर्षाभिति”
रघु० । “चतुःशतं समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अति-
वृद्धः स भवत्यु सर्वशास्त्रेषु वर्जित इति तन्मोक्षो
सम्भवेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्त्रोपघात-
कोपद्रवरूपे “अतिवृष्टिरनाष्टिः शस्त्रभाः भूषिकाः
खगाइत्याद्युक्ते” इतिभेदे “निरोतिभावं गमितेऽति-
वृष्टय” इति नैष० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेधः सम्पर्कः । “अरुणोदयवेधः स्यात्
सार्जन्तु घटिकादयम् । अतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शना
इवेः” इतिस्मृत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, “यातुधानं
व्रतं योगे, महावेधे तु राक्षसम् । जम्भासुरस्यातिवेधः”
इति ब्रह्मवै० जम्भासुरस्य फलदायकं न तु कर्तुः
फलदम् तेन निन्दाश्रवणात् सा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित लि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-
धिकवेगे “भौमादयोऽत्यमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः देवतै-
रपक्ष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” इति स्मृत्यर्थः ।

अतिवेल लि० अतिक्रान्तोन्मेषां मर्यादाम् कूलं वा अत्या० स० ।
अतिशयिते, निर्भयादे, सस्रहादिकूलातिक्रमकारके च ।
अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवीठ लि० अति+वृह-ठच् । अतिवृहन्कर्त्तरि प्रापके
“अग्निर्वै पथोऽतिवीठो स एतानतिवृहतीति” ऋतिः ।
स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्ययन न० अति+व्यय-णिच्-ल्युट् घटा० सुखः ।
अत्यन्तपीडने, “सपत्न्यनिष्पत्तादतिव्ययने” इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडायाम् ।

अतिव्यथ लि० अतिशयितोव्यथः । अपरिमितव्यथे यस्य
यावान् व्ययउचितस्ततोऽधिकव्यथे व्ययनियमश्च, “पादेन
तस्य पारक्यं कृत्यात् सञ्जयमात्मवान् । अङ्गेन चात्मभरणं
नित्यनैमित्तिकं तथा पादाङ्गङ्गेन सर्वस्य मूलभूतं विवर्जयेत्
एवमारभतः पुंसामर्थः साफल्यवृद्धतीति” मार्क०पुरा० ।
“अतिव्यथात् सत्यकालात् क्लिष्टेर्दधपरिवयादिति” नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यज्ञाविशिष्य व्याप्तिः
व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यसेवालक्ष्यस्यापि व्यापने) ।

तथा च यत्न यस्य स्थितिरचिता ततोऽन्यत्वापि तस्य सम्बन्धे
प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा वृषिव्याः गन्धौ लक्षणं तत्रैव
तस्य स्थितिरचिता तस्य वाय्वादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः ।
यथा वा धूमे वज्रोर्व्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ
अतिव्याप्तिः । एवञ्च वृषिव्या रूपवत्त्वं लक्षणम् जला-
दावतिव्याप्तम् । “परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्तिव्याप्ति-
दोषवारणायेति” सिद्धा०कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-
दशाक्षरपादके वृत्तभेदे “शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति, वृत्त० ।
अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्मसाधनं सामर्थ्यम्
देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-
वोर्थे च “स वोर्थ्यरुतिशक्तिभागि”त्यमरः । अतिक्रान्तः
शक्तिम् अत्या० स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके लि० ।
अतिशयिता शक्तिर्यस्य न० । अतिशयबलवति लि० ।
अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यातिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च ।
अतिक्रान्तः शयं हस्तम् अत्या० स० । हस्तातिक्रमकारके
लि० । अतिशय+अव्यर्थे अच् । अतिशयवति । “अति-
शयरयशालिनेति” काद० । द्वारे व्यापारे च “चिरध्वस्तं
फलायालं न कर्मातिशयं विवे”त्युदयनः ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-
शयार्थे । अतिक्रान्तं शयनम् अत्या० स० ।

अतिशयित लि० अति+शीङ्-क्त् । अधिके, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् लि० अति+शी-इनि । अतिशयान्विते स्त्रियां
ङीप् । “इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्गे वाच्यार्थादिति” काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्न । असङ्खार-
शास्त्रप्रसङ्गे (सा० १० परि०) “सिद्धत्वेऽप्यवसायस्याति-
शयोक्तिर्निगद्यते नेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।
पौरोषण्यात्तयः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा मते”त्युक्तलक्षणे
अर्धालङ्कारभेदे यथा “विष्णुः षडुः षादिव ब्रह्ममौन”मित्यत्र
चेतनगतं मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतस्यान्यदिति द्वयोर्भेदे-
ऽपि अभेदः । “अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पद्”
इत्यत्र लावण्यादेरभेदेऽपि अन्यवर्गेन भेदः इति “अस्याः
सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रौ तु ? कान्तिप्रद” इत्यादौ
ज्ञोके “वेदाभ्यासजङ्घं कथं तु ? विषयव्यापककौतूहलो
निर्मातुं प्रभवे”दित्यादिना विषयः अष्टसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धः । “यदि स्यान्मण्डले सत्त्वमिन्दोरिन्द्रीवरहवम्
तदोपमीयते तस्या वदनं चाक्षोभनमिति” बदि मन्दुवला-

दाहृतसम्भावनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्ययः । “सममेव समाक्रान्तं इयं द्विरदगमिना तेन सिंहासनं पितृमखिल-
चारिमखल”मित्यत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्याभावः ।
अतिशायन न० अति-शीङ् ल्युट् “अतिशायने इड” नित्यादि-
स्त्वनिर्देशात् नि० दीर्घः । आधिक्ये, प्रकर्षे च । “भू-
मिन्दाप्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशायने इति” कारिका ।
अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा० स० । अत्यन्तशीतल-
क्षणे । तद्विशिष्टे लि० ।
अतिशेष पु० अतिशयिते कर्मणि घञ् । स्वल्पावशिष्टे, “स हि
खादित्वातिशेषान् जायाया आजहारेति” । [त्रेठे च ।
अतिशोभन लि० अति+शुभ-ल्युट् । अत्यन्तशोभान्विते,
अतिश्व लि० अतिक्रान्तः श्वानं वलेन वच् समा० । वरा-
हादौ । सेवायां स्त्री, सेवायाः कुकुरवत् पराधीनवृत्तित्वात्
तथात्वम् । अतएव मनुना “न श्ववत्या कदाचनेति”
सेवायाः कुकुरवृत्तित्वेन निषेधः कृतः ।
अतिश्वन् पु० अतिशयितः कुन्दरः श्वा अतेः पूजार्थत्वात् न
समा० । उत्तमकुकुरे तददूरदेशादौ यच्चा० फक् ।
आतिशायनः तददूरदेशादौ लि० ।
अतिष्ठा लि० अतीत्य सर्वांन् तिष्ठति स्था-क्लिप्-पत्वम् ।
सर्वातीते । “अतिष्ठा वा एषा कन्दसां यदतिच्छन्दा
अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति” इ० उ० ।
अतिसञ्चय पु० अतीत्य आवश्यककृत्यं सञ्चयः । मधुमत्तिका-
होनामिव स्वपरवच्चनेनातिमात्रसञ्चये ।
अतिसन्ध लि० अतिक्रान्तः सन्ध्यां सन्धानं मर्यादां वा अत्या०
स० । सन्धानवर्जिते, अतिक्रान्तमर्यादे च ।
अतिसन्धेय लि० अतिकटेन सन्धेयः अनुसन्धेयः संयो-
ज्योवा । कटासुसन्धेये, कटेन संयोजनीये च ।
अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्ना सन्ध्या यस्याः व० स० । पूर्वोदिव-
सीयरात्रियेषदण्डादिपरदिनसूर्योदयपर्यन्तः, सूर्यास्तात्
पूर्वोत्तरदण्डात्मकश्च कालः सन्ध्या । तस्याः आसन्ने काले ।
“नातिसन्ध्या समीपत” इति अतृतिः ।
अतिसर लि० अतीत्य स्वगतिसङ्घर्षे सरति अति+हृ-अच् ।
अतिचारिणि, अयसरे च याँ “असावतिसरांसकारेति
अतिसर्ग पु० अति+हृज-वञ् । दाने । “हृदुर्वराति-
सर्गासु मया तस्य दुरात्मनः” इति रघुः । सर्गं हृष्टिमति
क्रान्तिरिति, सङ्गो च लि० । अतिहृष्टते यथेष्टं कर्म
क्रियतेऽनेन । कामचारानुज्ञायाम् यथेष्टं क्रियतामित्या-
द्यभिधायकपायाम् “विधिनित्यव्यामन्त्रणाधीष्टमैव्याति-

सर्गेति” पा० । अतिसर्गः कामचारानुज्ञेति दर्शितः ।
अतिसर्जन न० अति+हृज-ल्युट् । दाने, वधे, विप्रलम्भे,
अतिशयदाने च । “ज्वलनातिसर्जनादिति” कुमा० ।
अतिसर्व्व लि० अतिक्रान्तः सर्वान् अत्या० स० गौणत्वाच्च
सर्वनामता । सर्वातिगे सर्वातीते । “अतिसर्वाय सर्वा-
येति” सुगध० ।
अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात्
अत्या० स० । “गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्ये-
काहं द्वितीयमुपवसेत् सान्तपनम्, तत्राहव्यसैवातिसान्त-
पनमिति” विष्णुस्मृतौ व्रतभेदे ।
अतिसाम्या स्त्री अत्यन्तं सामं सधुनाऽस्याः । सधुयष्टि-
लतायाम् । प्रा० स० । अत्यन्तसादृश्ये न० ।
अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य व० स० । साय-
कालसमीपे काले “नातिप्रगे नातिसायमिति” अतृतिः ।
अति(ती)सार पु० अतिसारयति मलम् इवीकृत्य अति+
हृ-णिच्-अच् वा अतेः दीर्घः । रोगभेदे उदारामये ।
तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा “सर्व्वेतिहृद्गुरुहृत्तो-
ष्णद्रवस्थूलान्तिशीतलैः । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि
भोजनैः । स्नेहाद्यैरित्युक्तं च मिथ्यायुक्तैर्विषमैर्यैः ।
शोकाद्दुष्टास्त्वमद्यातिपानैः सात्त्विकैर्यैः । जलाभिरम-
णैर्भेगविघातैः कृमिदोषतः । नृणां भवत्यतीसारे लक्षणं
तस्य वक्ष्यते । (तस्य संप्राप्तिः) “संशय्यापां धातुरग्निं
प्रवृद्धः शकन्मिश्रो वायुनाधः प्रशुद्धः । सरत्यतीवासारं
तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति । एकैकजः, ३
सर्व्वश्यापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५ पत्र आमेन ६ चोक्तः ॥
(तस्य पूर्व्वरूपम्) हृन्नाभिपायदूरकुक्षितोद-गात्रावसादा-
निलसच्चिरोधाः । विटसङ्ग आध्मानमथाऽविपाको भविष्यत-
स्तस्य पुरःसराणि । (वायुजः) मूलाविष्टः सक्तमूलोऽन्व-
कूजी सस्तापानः सङ्गकक्ष्मरजङ्गः । वर्चोसञ्चल्यल्पमलं
सफेनं रुचं श्यावं सानिलं मारुतेन । (पित्तजः) दुर्गन्धयुष्णं
वेगवन्नासतोयप्रख्यं भिन्नं खिन्नदेशोऽतितोष्णम् । पित्ता-
त्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णा मूर्च्छा दाहपाकज्व-
राच्यौः (कफजः) तन्द्रानिद्रागौरवोत्कृष्टशसादी वेगाशङ्की
हृष्टविट्कोऽपि भूयः । शुक्लं सान्द्रं खेप्राणा स्नेहयुक्तं
भक्तदेवी निखनं हृष्टरोमा ॥ (विदोषजः) तन्द्रायुक्तं
मोहमादास्यशोषी वचः कुर्याच्च कर्षणं तृषार्चः । सञ्जोद्धूतः
सर्व्वसङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रायं बालहृत्क्षेमसाध्यः ॥ (शोकजः)
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽप्यायनस्य वायो वेगः प्रक्षिमाग्निध्य-

अलोः । कोष्ठं गत्वा लोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-
स्तात्काकनलोप्रकाशम् ॥ वज्रोभिन्धं निः पुरीषं सगन्धं
निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात् । शोकोत्पन्नो दुश्चि-
कित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥
(आमजः) आमाजीर्णैः प्रहृताः लोभयन्तः कोष्ठं दोषाः
सम्प्रदुष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकैः सारयन्ति
लज्जाम्जलोः पञ्चमेन वदन्ति ॥

अति(तो)सारकिन् वि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अति-
सार+इनि+कक्+च् । अतिसाररेगयति । [अतिसाररेगे ।
अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति मलम् अति+सृ-णिनि ।
अतिसृज्य वि० अति+सृज-कप् । त्याज्ये, सर्जने, ये च ।
अतिसृष्ट वि० अति+सृज-क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभमस्य व० । अत्यन्तमोद-
यति आत्मे । सौरभान्विते वस्तुमात्रे वि० । प्रा०स० ।
अत्यन्तसुरभिगन्धे न० । [माचररेदिति" कृतिः ।

अतिमौहिय न० प्रा०स० । अत्यन्तद्विषयं "नातिमौहिय-
अतिसृति स्त्री अति+सृ-क्तिन् अतिः पूजार्थत्वादुपसर्गत्वं
बाधान्न पत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।

अतिस्पर्श वि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वर्षोच्चारणप्रयत्नभेदं दाभं
वा । जिह्वाप्रादेः सम्पूर्णस्पर्शभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण
उच्चार्ये यवरत्नात्मके वर्णे स्वरवर्णे च "अचोऽस्पृष्टा यण-
स्त्वोपन्नेमस्पृष्टाः शलस्तयेति" शिक्तायां तेषां उच्चारणेऽस्य
पत्स्पर्शयोक्तस्तथात्वम् । दानहीने लपणे अधमे च ।
"अतिस्पर्शो वर्वरता च रेफे" इति । प्रा०स० । अत्यन्तस्पर्शे ।

अतिस्फिर वि० प्रा०स० । अत्यन्तस्फूर्तिशालिनि, अतिदृढे च ।
अतिहसित न० अति+हस-क्त । उद्ब्रह्मसे । घञ् । अति-
हासोऽप्यत्र पु० । [अति+हस+णि-अतिहसयति ।

अतिहस्ति नामधातुः हस्तौ निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रायति वा
अतीक्ष्ण वि० न०त० । तीक्ष्णत्वविरोधिष्ठऽत्ववति । विष-
युद्धलौहपतोक्ष्णगद्गार्थभिन्ने न० ।

अतीत वि० अति+इण-क्त । अतिक्रान्ते, भूतकाले च । तद्वृत्तौ
आरब्धपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे वि० । अतीतञ्च वर्त्त-
मानध्वंसप्रतियोगि । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-
र्बर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । स च कालो द्विविधः
अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः रात्रेः
पञ्चाङ्गेन, आगामिन्याः पूष्पाङ्गेन च सहितः कालः । तत्र
वृत्तिध्वंसप्रतियोगो अद्यतनातीतः तदरिक्तः अनद्यतनः ।
शतानद्यतने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति"

स्त्वत् तस्यैव वस्तुरपारोक्ष्यविवक्षायां लिट् (पपाच)
"परोक्षानद्यतने लिङिति" स्त्वत् । भूतसामान्ये लुङ् ।
अपाक्षीत् । अशब्दादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः । कालस्तु
क्रियान्वयो सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" ह्यर्थ्युक्तेः ।
अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यवह्रियते
इत्यादिकमाकरे दृष्टम् । अतीतकाले, "शीतेऽतीते वसन-
मग्नमिति" "कालातीता दृष्टा सन्ध्येति" "संवत्सरे
व्यर्तते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अलमती-
तवाच्येत्यादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या० । इन्द्रगुणातिगे
विष्णो इन्द्रातिगमात्रे वि० । "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवत-
श्चरितं परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय वि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या०
स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसन-
त्वक्चेतांसोन्द्रियाणि तैर्ज्ञातमशक्यो विषये । "ज्ञानं यच्चि-
र्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् सूक्ष्ममती-
न्द्रियमिति" गीता । ईश्वरे च तस्य तथात्वम् बाह्ये-
न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवानुद्भूय" इति श्रुतौ
ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्यते । "यन्मनसा न मरुते"
इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव
"विशुद्धचेतसा गम्यमिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-
न्तिमते ज्ञानं द्विविधं वृत्तिरूपं तदवच्छिन्नमनोवृत्ति-
प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र बाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव
पाहकत्वमोक्षरूपरूपादेरभावेन बाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि
मनोवृत्तिविषयत्वमस्यैव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषय-
त्वमित्येव भेदः । किन्तु मनोवृत्तिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न-
चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभिप्रेत्युक्तं
"फलव्याप्यत्वमेषां शास्त्रकङ्गिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञान-
नाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" । अन्यथा विषयगतज्ञान-
निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोवृत्तेः कारणतया तदभावे
कथंकारं? तद्वृत्ताज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं
तज्जन्यवृत्त्याच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम् ।

अतीव अव्य० अत्येव-इवः अवधारणे प्रा०स० । अव-
धृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च । अतीव विव्यथे" इति
भार० । "अतीव सुकुमाराङ्गीति" । "उच्चैःशिर-
सामतीवेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुला शुभ्रपुष्पतायासस्याः । तिलकटले
तुलारहिते वि० । "रामस्तुल्यविक्रम" इति रामा० ।

अतुल्य वि० न तुल्यः । असदृशे असमाने “अतुल्यमहसा-
साङ्गं रामेण सम विग्रह” इति भट्टिः ।

अतुष वि० नास्ति तृषोऽस्य । अवघातादिना निस्तृषीकृते
धान्यादौ “अतृषानिव यवान् कृत्वेति” ।

अतृहिनरग्नि पु० न तृहिनः अहिम उष्णो रश्मिरस्य ।
उष्णरश्मौ सूर्ये । न०त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतृजि पु० न+तृज-कि द्वित्वदीर्घे । अदातरि । “अतृ-
तृजिं चित् तृजिरशिअदिति” ऋ० तृजिदांतेति भा० ।

अतृत्ते वि० न तृत्ते तृती हिंसायाम् क्त ईदित्वादिट् न ।
अहिंसिते । “अतृत्तेः राजा अव इच्छसान इति ऋ० ।
अतृत्तेः अहिंसित इति भा० ।

अतृणाद वि० न तृणमत्ति अद-अण्-उप० न०त० ।
तृणभक्षके दुग्धमात्रपेक्षे गवादिवत्से । “अथ वत्सं
जातमाङ्गरतृणादमिति” वेदः । [मनर्हे पर्वते ।

अतृदिल पु० न तृदते बध्यते तद-किल्च् न०त० । हन्तु-
अतृप्ति स्त्री तृप्तिः सन्तोषः अभावार्थे-न०त० । तृप्तभावे
ब० । तृप्तिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे च वि० ।

अतेजस् न० न तेजः विरोधे न०त० । तेजोविरोधिनि तमसि
छायायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वा न कप् । तेजोरहिते वि०
कपि । अतितेजस्त्वोऽप्यत्र वि० ।

अत्क पु० अतति सततं विवृतिम् अत-कन् कित्त्वम् ।
शरीरावयवे “स्तरीर्नात्कं व्युतं वसानेति” श्रुतः । अतति
सततं गच्छति । पान्ये वि० ।

अत्तवे अव्य० अद-तृमर्थे तवेड् । अत्तुमित्यर्थे “हृविषेऽत्तवे
इति” यजु० । “अत्तवे हृविर्भक्षितमिति” वेददोषः ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्बधाति अत-तक् इडभावः । मातरि,
स्त्रियाः-श्वश्राव्य । स्वार्थे के कापि अत इत्वे । अस्त्रिकायत्र ।

अत्ति वि० अत्ते सर्वदा सम्बध्यते कर्माणि क्तिन् । मातरि,
ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रियाः-श्वश्राव्य । स्वार्थे कत् । तत्त्वार्थे ।

अत्तृ पु० अद्-तृच् । परमेश्वरे, “अत्ता चराचरग्रहणादिति”
शारीरकसूत्रम् तस्य अत्तृत्वञ्च “यस्य ब्रह्म च चात्तञ्चोभे
भवत ओदनो ऋग्यजुषोपसेचनमिति” श्रुतौ सर्वभ-
क्षकत्वेनोक्तेः । अधिकमदित्यङ्गे वक्ष्यते भक्षणकर्तृभावे
वि० स्त्रियां ङीप् । “अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्या-
दधोगतिमिति” भार० ।

अत्त न० अतति जयपराजयावत् अत-न । युक्ते । निरु०

अत्त पु० अत-त्तु । वायौ । सततगन्तरि । पथिके वि० । उष्णा०

अत्य वि० अतति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगोऽन्ते,

“अथोऽस्यत्योऽसि मयोसीति” ता० ब्रा० । “अशुभस्य न
वाजिनमिति” वेदः ।

अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोमसधिकफलदत्वात्
अत्या०स० । “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी राज-
पेयोऽतिरात्रोऽप्योयाम इति” गवामयनसंस्थयज्ञभेदे ।

अत्यङ्गुश पु० अतिक्रान्तोऽङ्गुशं तत्पीडनमनादृत्य यथेष्टं प्रष्ट-
त्वात् अत्या०स० । अङ्गुशाघातानादरेण यथेच्छं प्रष्ट-
त्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गुल वि० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व वि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०स० अच् समा० ।
अतिक्रान्तपथे प्रा०स० । अतः पूजनार्थत्वाच्च समा० ।
अत्यध्वन् । सुपथि पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०स० । अतिगये ।
तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते वि० । अतिक्रमेऽव्ययी० ।
परिच्छेदातिक्रमे नाशातिक्रमे च अव्य० । “किं वा तवा-
त्यन्तवियोगदुःखे” इति रघु० । “अत्यन्तहिमोत्तरानिला इति”
कुमा० । “सुखमत्यन्तमश्रुते” इति गोता । “शरीरस्य
गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” च पुरा० । “अत्यन्तै
भवः ठक् आत्यन्तिकः । अत्यन्तभवे वस्तुनि वि० । नाशाति-
क्रान्ते वि० “अत्यन्तं निर्जगद्योमेति” पञ्चदशी ।

अत्यन्तकीपन वि० अत्यन्तं भृशं कृष्यति अति+कृप-ल्यु ।
भृशकोपान्विते अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् वि० अत्यन्तम् अन्तात्ययं अति+अन्त-
अत्यये अव्ययीभावः तद्वच्छति गम-कर्त्तरि णिनि । आत्य-
न्तिके अतिशयगमनशीले च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्तिः । स्वप्रतियोगि-
जातीयप्रागभावासमानाधिकरणे ध्वंसे । यस्यां सत्यां
स्वप्रतियोगिजातीयस्यान्यस्य पुनरत्यन्तनिर्भवेत् तादृशी
निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रत्यन्तपुरुषाय इति” सांख्यसूत्रम् । सा च मोक्षावस्थाया-
मेव, मोक्षे हि धिवेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यस्य दुःखादेः
सुतरां समूलसच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्धः
व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्तः संयोगो वा ।
सन्ततसम्बन्धे, व्याप्तौ च । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग”
इति पा० । [हस्ते राजनि० ।

अत्यन्तमुकुमार पु० अत्यन्तं सुकुमार इति । (काङ्गी) कङ्कनी

अत्यन्ताभावः पु० अत्यन्तः अन्तर्मतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म० । नास्तीति वाक्याभिलष्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलष्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवायि देशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेशे तदभावात् । नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाशत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभावत्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्नापि वृत्ते कपिसंयोगतद्भावयोरवच्छेदभेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नापि भूतलेऽवच्छेदभेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणान्यान्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धकसङ्गावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभावशब्दे वक्ष्यते । “प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति” भाषा० ।

अत्यन्तिकं लि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अतिशयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्वृत्तौ लि० । नाहैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति । अत्या० स० । अतिक्रान्तसमीपे दूरे न० । तद्वृत्तौ लि० ।

अत्यन्तीनं लि० अन्त्यात्ययः अत्यन्तम् अत्यये व्ययी० अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशीले । “लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुच्येति” भट्टः ।

अत्यस्तं पु० अतिशयितोऽस्तोरसः फलपत्नादौ यस्य व० । (तेतुल) इति प्रसिद्धे तिन्निङ्गीष्टे । अत्यन्तास्तरसवति वस्तुमात्रे लि० । वनयोजपूरे (टावालेवु) इति प्रसिद्धे वृक्षे स्त्री । अस्तरसस्य लक्षणाद्युक्तं संश्रुते यथा “यो दन्तहर्षस्त्यादयति सुखस्त्वं जनयति अज्ञाञ्चोत्पादयति सोऽस्त इति” अस्तो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वह्निःशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यतेति स एवं गुणोऽथेक एवात्यर्थसुखसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसंजीवनरोमसंवेजनकफलनयनशरीरशैथिल्यान्दा-

पादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नमूलरुग्णप्रच्युताऽवमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविडोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठसुरो हृदयञ्चेति” । अस्त-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाडिमामलकमातुलुङ्गाक्षातक-कपित्थकरमर्दवरकोलप्राचीनामलकतिन्निङ्गीककोशास्त्रभयपारावतवेत्तफलसकुचाम्बवेत-सदन्तशठदधितकसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याश्लप्रभृतीनि समासेनामुवर्ग इति ।

अत्यस्तपणी स्त्री अत्यस्तं पणं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अत्यस्तपत्रयुक्ते वनवीजपूरे (टावालेवु) इति ख्याते वृक्षे । अत्ययः पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, लक्ष्णे, अतिक्रमप्र गमने, कार्यस्यावश्यकभावाभावे च । “प्राणात्यये च संप्राप्ते योऽन्तमस्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसेति” स्मृतिः । “क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति” पुरा० । अत्ययं कालातिक्रमं न सहते ठक् आत्ययिकः । विलम्बाक्रमे कार्ये लि० । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति” पुराणम् । अत्यर्थं न० अतिक्रान्तमर्थमनु रूपस्वरूपं अत्या० स० । अतिशये । तद्वति लि० । अत्यये अव्ययो० । अर्थाभावे अव्य० । अत्यल्पं लि० अतिशयितोऽल्पः प्रा० स० । अत्यन्ताल्पे अगुतरे च । [कुर्यादिति” ।

अत्यशनं न० अतिशयितभक्षणम् । अतिभोजने “नचैवात्यशनं अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टि षोडशाक्षरपादिकां वृत्तिमेकाक्षराधिकात् अत्या० स० । सप्तदशाक्षरपादके कन्दोभेदे । अत्याकारः पु० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+कृ-घञ् । तिरस्कारे । “ज्ञाघात्याकारतद्वेतेष्विति” पा० । अतिशयित आकारो भूतिः प्रा० स० । वृहद्देहे पु० । अतिशयित आकारो यस्य व० । तद्विशिष्टे लि० ।

अत्यागः पु० न त्यागः अभावार्थे न० त० । त्यागाभावे “उपेत्यातिक्रमे दोषश्चुतेरत्यागदर्शनादिति” स्मृतिः । अत्यागिन् लि० त्यज-घिणुन् मन्दार्थे नञ् त० । कर्मफलाननुसन्धानेन कर्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचारः पु० अत्युत्कट आचारः प्रा० स० । अनुचिताचरणे । अतिक्रमे अव्ययी० । अचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्यं न० न त्यक्तं शक्यम् शक्यार्थे गत्यत् न कृत्वम् । त्यागाशक्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादानं लि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादानम् प्रा० स० । अद्यादाने ।

अत्याधान न० अति+आ+धा-ल्युट् । अतिक्रमणे, सम्बन्ध-
मात्रे, उपरिस्थापने च । अत्यये अव्ययी० । आग्नप्राधा-
नातिक्रमे अव्य० । अतिक्रम्य ज्येष्ठमाधानम् । ज्येष्ठा-
तिक्रमेण अग्नप्राधाने न० ।

अत्याय पु० अति+अय-घञ् । अतिक्रमे, “प्रजाहृ तिस्रो
“अत्यायमीशुरिति” श्रुतिः । अतिक्रान्तलाभे लि० ।
प्रा०स० । अतिशयिते लाभे पु० ।

अत्यायु न० अति+आ+या-कु । यज्ञियपात्रभेदे ।
“मूर्द्धास्यत्यायु पात्रमसीति” ता० “अत्यायुनामाभिधेयमिति”
भाष्यम् । [विख्यात्यतिशये अतिप्रसिद्धौ च ।

अत्यारूढि स्त्री अति+आ+रूह-क्तिन् । आरोहणातिशये ।

अत्याल पु० अतिशयेन समन्तात् अलति पर्याप्नोति अति+
आ+अल-अच् । (लालचिता) इति ख्याते रक्तचित्रक-
ट्टे, तस्य अत्यल्पकालेन समन्तात् व्यापनात् तत्त्वम् ।

अत्याशा स्त्री प्रा०स० । अपूरणीयधनादिदृष्ट्यायाम् । अत्या०
स० । आशातिक्रान्ते लि० ।

अत्याश्रम लि० अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्मान् अत्या०
स० । सर्वाश्रमत्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि ।
अवात्याश्रमिन् इत्यथत्व । अतिशयित आश्रमः प्रा०स० ।
उत्तमाश्रमे संन्यासे पु० ।

अत्याहित न० अत्यन्तमाधीयते तद्विवारणार्थं मनो दीयते-
ऽस्मिन् आ+धा-आधारे ऋ । अत्यन्तभोतौ, प्राणहानि-
शङ्काकरे अन्तर्धे च । “किमत्याहितमिति” नाटकम् ।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच-
क्तिन् । अतिशयोक्तौ, अन्यायोक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा
आरोपितगुणेन स्वप्ने । “अत्युक्तौ न यदि प्रकुप्यसि
मृषावादञ्च नो मन्यसे” इत्युद्धटः ।

अत्युक्ता(क्था) स्त्री उक्ता(क्था) एकाक्षरपादिका एतत्तिः
ताम् अतिक्रान्ता अत्या०स० । द्व्यक्षरपादके छन्दोभेदे ।
अत्युक्त्यस्तु उक्त्यनामकसामभेदातिक्रान्तरि लि० ।

अत्युच्छ्रित लि० अत्यन्तमुच्छ्रितः । अत्यन्तोद्धते उद्धतेः
परमसीमापद्ये ।

अत्युत्कट लि० अत्यन्त उत्कटः । अत्यन्तोद्ये । “अत्युत्कटैः
पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते” इति पुरा० ।

अत्युत्कृष्ट लि० अत्यन्तमुत्कृष्टः । परसीमापद्योत्कर्षयुते ।

अत्युमशा अव्य० अर्थादिगणोक्ते अनुकरणशब्दे हिंसाया-
द्योतकोऽयमित्यन्ये अत्युमशाकत्व । गणरत्ने तु अयं न दृश्यते
गणपाठे तु दृश्यते इति विवेच्यम् ।

अत्यूह पु० अतिशयेन ऊहते शब्दायते अति+ऊह-अच् ।
कालकण्ठे (डोओ) इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि । अति-
शयेन ऊहस्तर्कः प्रा०स० । अतिशयितवितर्के । (नील)
इति ख्यातौषधौ नीलिकायां स्त्री । अत्ययेऽव्ययी० ।
वितर्काभावे अव्य० ।

अत्र अव्य० अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्-वा सप्रसगा-
स्त्वल् प्रकृतेरशभावश्च । अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे । “कोऽत्र
भूमिबलये जनान् सुधेति” माघः । न त्रायते केनापि
तै-वा० कर्मणि क । अन्यत्राणाद्योग्ये क्षत्रिये “प्राणः
क्षणितोः प्रक्षतमत्रमाप्नोतीति” यञ्च न त्रायते केनचिदत्र
क्षत्रं प्राप्नोत्यर्थः ।

अत्रप लि० नास्ति त्रपा यस्य । निर्लज्जे ।

अत्रभवत् लि० अयमित्यर्थे अत्र “अन्येभ्योऽपीति” प्रथमार्थे
त्वल् ततः कर्म० । पूज्ये, “जयमत्रभवान्नूनमरातिष्मि-
लापुक” इति भार० ।

अत्रस्त लि० न त्वस्तः । त्वसरहिते त्वसोपाधिरहिते च
“जुगोपात्मानमत्रस्त” इति रघुः । त्वसोपाधिमन्तरेणेत्यर्थः
संज्ञिनाथः । [त्वसन्त्ये लि० ।

अत्रास पु० न त्वसः अभावार्थे न०त० । त्वसाभावे न०ब० ।

अत्रि(त्ति) पु० अद-त्तिन् “मरीचिरत्रिङ्गिरसौ पुलस्त्यः
पुलहः कृतः । ब्रह्मणोमानसाः पुत्रा वशिष्ठश्चेति सप्त ते
इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये सुनिभेदे । “अग्निरत्रिं धर्म उरुदन्त”
इति श्रुतिः । अत्र पक्षे वा तलोमे अत्रिरित्यपि ।
त्रिभिन्ने लि० बहुवचनान्तः । अस्य उत्तरदिशि
तारारूपेणापि स्थितिः दृष्टत्संहितायासुक्ता यथा
“एकावलीव राजति समितोत्पलमालिनी सहासेव ।
नाथवतोव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्भुविभिः ॥ भुव-
नायकोपदेशाक्षरीनर्त्तितोत्तरा अमङ्गल । यैश्वरमहं
तेषां कथयिष्ये दृष्टगर्गमतात् ॥ आसन्ध्यासु सुनयः शासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । पङ्क्तिपञ्चद्वियुतः शककाल-
स्तस्य राक्षस ॥ एकैकस्मिन्नृणे शतं शतं ते चरन्ति वर्षा-
णाम् । प्रागुत्तरतस्तैरे सदोदयन्ते ससाध्वीकाः ॥ पूर्वे
भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात् । तस्या-
ङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥ पुलहः क्रतुरिति
भगवानासन्नासुक्रमेण पूर्वोद्धाः । तत्र वशिष्ठं सुनिवर-
मुपाश्रितारुन्धती साध्वी ॥ उल्काशनिधूमाद्यैर्हता
विवर्णा विरश्मयो क्षुब्धाः । हन्तुः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
स्निग्धाश्च तद्वै” इति ॥ अत्रैवर्गाश्च तत्रैवोक्ता यथा

“अत्रेः कान्ताभवा” इति । अधिकं सप्रर्षि शब्देदृश्यम् ।
अद-त्विनि । अत्रोत्पत्त्यत्र उणादि० ।

अत्रिजात पु० अत्रेर्नेत्वात् जातः जन-क्त ५त० । चन्द्रे,
चन्द्रोहि प्रजासर्गायं तपस्यतोऽत्रेर्नेत्वात् जातोयथा ।
“पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽत्रिभगवान्दधिः । ब्रह्मणो
मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः । तत्तात्रिः सर्व-
भूतानां तस्यौ स्वतनयैर्दतः । कर्मणा मनसा वाचा शुभा-
न्येव चचार सः । अहिंसः सर्वभूतेषु धर्मात्मा शंसित-
व्रतः । काष्ठकुण्डशिलाभूत ऊर्जुबाहुष्महादुतिः । अरु-
सरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
दिव्यानीति हि नः श्रुतम् । तत्रोद्धरेतसक्तस्य स्थितस्या-
निमिषस्य हि । सोमत्वं तदुरापेदे महासत्त्वस्य भारत ।
ऊर्ध्वभाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्राभ्यां
वारि सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना
हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः
समशक्तुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभा-
न्वितः । पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । तत-
स्ताभिः सहैवाशु निपतात वसुध्वराम् । पतितं सोम-
मालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास
लोकानां हितकामया । स हि वेदमयस्तात ! धर्मात्मा
सत्यसङ्करः । युक्तो गजिसहस्रेण सितेनेति हि नः
श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।
तदुब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे ।

अत्रिदृग्ज पु० अत्रेर्दृग्नेत्वाज्जायते जन-ड ५त० । चन्द्रे
अत्रिनेत्रजादयोऽप्यत्र । तद्विदितरत्विजशब्दे दृश्यम् ।

अत्रिभारद्वाजिका स्त्री अत्रिभारद्वाजवंशयोः मैथुनम्
“इन्द्राहुन् वैरमैथुनयोरिति” वुन् “वैरमैथुनकादिवु” स्त्रित्-
भरोक्तेः स्त्रीत्वम् । तद्वंशजातयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुने ।

अत्रिसंहिता स्त्री अत्रेः संहिता श्रुतिः । वर्णाश्रमा-
चारादिबोधके अत्रिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे ।

अत्ररा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न०त० । त्वराभावे
“त्रीणि आद्रे प्रशंसन्ति शीघ्रमक्रोधमत्वरामिति” श्रुतिः ।

अत्रसृक्क पु० नास्ति त्वरिव सृष्टिवन्मनस्थानं यस्य । सृष्टि-
वन्मनस्थानश्रुत्ये सङ्गाकारे यत्तत्तत्पातभेदे चमसे ।

अथ अव्य० चु०-अर्थ-ड ४०० रलोपः । संशये, आरम्भे
आनन्तर्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, समुच्चये पञ्चान्तरे च ।
मङ्गलं तु नास्त्यर्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्ययं श्रुत्या

मङ्गलसाधनं भवति । “ओङ्कारसाधनशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः
पुरा । कश्चिदं भिक्षा विनिर्यातो तेन साङ्गलिकावभा” पितृकु-
स्तस्य श्रवणेन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शारीरकभाष्ये
“अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्यशब्दः श्रुत्या मङ्गलमारचयती” त्युक्तम् ।
तत्र “अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ”, साधनचतुष्टयानन्-
तर्यार्थे “अथ प्रजानामधिप” इत्यादौ चानन्तर्ये, “अथ
योगानुशासन”मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे “शब्दोन्मिलः अथा-
न्मिल” इत्यादौ संशये, संशयस्य एकधर्मिकं कोटिद्वयज्ञानं
तत्र कोट्युपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दा-
र्थता विकल्पस्य संशयविशेष एव । “अथ यत्कोपि भोक्तु-
मित्यादौ” प्रश्ने, “अथ शब्दानुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थ-
तयोपादानमर्थस्तु अधिकार एव “अथ मरत्तमवश्यमेव
जनोरिति” वेष्ट्याम्, “अथ चेत्त्वमिदं धर्मांशं संप्राप्तं न
करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पञ्चान्तरे, अथातोऽर्थं व्याख्या-
स्याम इत्यादौ कात्स्न्ये, “भीमोऽथार्जुन” इत्यादौ
समुच्चये, स्वरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य०अथ+कायतेः कवतेर्वा बा०डिमि। स्त्रीकारे ।
स्त्रीकारश्चेह नादानं, किन्तु अन्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वे-
नाभ्युपमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वमस्य शब्दस्य, यथा
कस्यचित् “इत्थं वृत्तमिति” प्रश्ने अथकिमित्यादिना वृष्टि-
वस्तुनः यथावृत्तत्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽप्यस्य ज्ञातत्वात् अच् ४०
न टिलोपः । शिने, त्रिकारण्ड० ।

अथर्वणि पु० अथर्वणि तदुक्तशान्यादौ कुशलः वा० इस्
सिप्त्वेन भत्वाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्माभिज्ञे
ब्राह्मणे पुरोहिते च मेदिनिः ।

अथर्वन् पु० अथ+वन्-यनिप् शक० । अथर्वनामकसुनिविशेषे,
स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठः पुत्रः यथोक्तं
सुण्डके । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संवभूवे”त्युपक्रम्य
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिशमयर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्
“अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेषु अन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य
सृष्टेः अयमथर्वा सृष्ट” इति भाष्यम् । “अथर्वणे यां प्रवदेत
ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गरे इति” अथर्वयत्युक्तेः अथर्वशब्दो-
ऽदन्तोऽपि “सर्वे मान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्तेः” ४००
नलोपः । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदवेदे पु० । ततः
तद्देवाधीते वा ठक् आथर्वणिकः, अथर्वणा इष्टं साम
क्षण्य आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते कतठको मुक् ।
अथर्वाणः । तत्प्रोक्ताध्यायिप्रभृतिष्वर्थेषु ।

अथर्वविद् पु० अथर्ववेदं तदज्ञां कर्म वा वेत्ति विद-क्रिप् ।
अथर्ववेदस्य “शन्नो देवीरभीष्टय” इत्यादिकस्य, तद्विहिता-
भिचारादिकर्मणश्च वेत्ति वशिष्ठादौ । “गुरुणाऽथर्वविदा-
कृतक्रिय” इति रघुः । •

अथर्ववेद पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विवृतिः “अथर्वस्य नव शाखाः,
पैप्पलादा शौनकी दामोदा औप्रा ब्रह्मदा पशुशौनकी
देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं द्वादशैव सङ्गृहीतं
तस्य पञ्च कल्पा भवन्ति कल्पे कल्पे पञ्च यतानि भवन्ति
नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पः संहिताविधिकल्पः, अभिचार-
कल्पः, शान्तिकल्पश्चेति” चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययन-
प्रचारभेदादि विष्णुपुराणोऽभिहितं यथा

“अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् । अथर्ववेदं स
सुनिः सुमन्तरमितदुतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कवन्वं
सोऽपि तद् द्विधा । क्त्वा तु देवदर्शय तथा पथ्याय
दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौहो ब्रह्मबलिस्तथा ।
शौक्तायनिः पिप्पलादस्तथान्यो सुनिसत्तम ! ॥ पथ्यस्यैव
तस्यः शिष्याः क्त्वा यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः
कुसुदादिश्च तृतीयः शौनकी द्विजः ॥ शौनकस्तु द्विधा
क्त्वा द्वावेकान्त बभूवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्
सैन्धवायनसंज्ञिने ॥ सैन्धवसुक्लकेशाभ्यां भिक्षा वेदा
द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥
चतुर्थः, स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । अष्टास्त्वथ-
र्वणांसेते संहितानां हि कल्पकाः इति” ॥ एतस्य उपनिषदः
एकत्रिंशत् तासां नामानि यथा प्रश्नः १ सुख्डकं २
माण्डूक्यम् ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ दृहज्जा-
वालिः ६ ऋषिहृतापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सोता ९
शरभः १० नारायणः ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३
शाखिल्यः १४ परमहंसपरिव्राजकः १५ अक्षपूष्णी १६
सूर्यात्मा १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ त्रिपुरा-
तापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जावालिः २४
गणपतिः २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७
कृष्णतापनी २८ हयग्रीवः २९ दत्तात्रेयः ३० गरुडः ३१
एताश्च प्रायशः ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिकाः
सुक्तिको० ।

अथर्वशिखा स्त्री अथर्वणः वेदस्य शिखेव ब्रह्मविद्या-
प्रतिपादकत्वेन अष्टत्वात् । तद्देवीये ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके
उपनिषद्भेदे । [अष्टत्वात् स्त्रनामख्याते अथर्वोपनिषद्भेदे ।

अथर्वशिरस् न० अथर्वणः शिरश्च ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया ।

अथर्वाङ्गिरस पु० अथर्वा चाङ्गिराश्च नि० अच् । एतयोर्भुव्योः ।
उपचारात् तद्वृष्टमन्त्रादिभेदे च “अथर्वाङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजितेति” तच्च । “अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातृगर्भं
पितरसं युवानम् ॥ यद्वसं यज्ञं मनसा चिकेत प्रणो
वोचस्तमिहेह ब्रुवः इति” । “अङ्गिरसो नः पितरो नवम्वा
अथर्वाणो ऋगवः सौमत्रासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अङ्गिरोर्भिर्यज्ञियैरागृहीह यम
वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तं ह्वे यः पिता तेऽस्मिन्
वर्हिष्या निषद्य ॥ इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः
संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वृहन्वेना राजन्
हविषो मादयस्व ॥ इतएत उदारुहन् दिवस्मृष्टान्या-
रुहन् । प्रभुर्ज्यो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुरिति”
स्तुतञ्च ॥ अथ० १८, १५८, ६१, [वेदराहित्युक्ते] बुधे ।

अथर्वाधिप पु० ईत० । “सामवेदाधिपो भौमः शशिशोऽथर्व-
अथर्वी स्त्री न-धुर्व अच् पु० उलोपः गौ० डोष् । अहिं-
सिकायाम् “याभिर्विश्वलां धनसामथर्व्यमिति” वेदः ।

अथवा अव्य० अथेति वायते अथ-वा-का । पञ्चान्तरे “अथ
वा कृतवाग्दारे इति” “अथवा ऋदु वस्तु हिंसित-
मिति” च रघुः । “अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगि-
नेति” भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ-डो पु० रलोपः । अथशब्दार्थे आर-
म्भादौ । “अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले विक-
ल्पानन्तर प्रश्नात्स्मार्गसंज्ञसंज्ञये इत्युक्ते” अथशब्दार्थे ।

अद बन्धने भा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्दति आन्दीत् ।

अद भक्षणे च अदा० पर० सक० अनिट् । अत्ति अक्ष-
सत् जघास अत्ता अत्यति । सनि जिघत्सति । क्त-ओदनार्थे
अक्षम् अन्यत्र जग्धम् घञ् घसः-आदः क्तिन् जग्धिः ।
“योऽक्षमत्ति यतस्तत” इति ऋतिः । “असा चराचर-
ग्रहणादिति” शा० सू० । “किमदन्ति ऋक्षा” इति ।

अदंष्ट्र पु० नास्ति दंष्ट्रा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्य । भग्ना-
शीदन्ते सर्पे । प्रधानदन्तरहिते त्रि० ।

अदत्त त्रि० विरोधार्थे न० त० । दक्षत्वविरोधिमान्यवति ।

अदक्षिण त्रि० दक्षिणोऽङ्गकूलः कुशलश्च विरोधार्थे न० त० ।

दक्षिणत्वविरुद्धनैपुण्यप्रतिबुलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति
दक्षिणा कर्मसमाप्नो देया यत् । दक्षिणान्यथे यज्ञादौ ।
दक्षिणादानस्य नित्यत्वं दक्षिणाशब्दे वक्ष्यते “इतयज्ञस्य-
दक्षिणमिति” ।

अदग्ध त्रि० शास्त्रविधिनाग्निना न दग्धः । शास्त्रविधिना-

ऽकृताभिसंस्तारे । “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति” आङ्गमन्त्रः । दग्धभिन्ने लि० ।

अदण्डग्र लि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हे “अदण्डग्रान् दण्डयन् राजा दण्डग्रान्स्वैवाप्यदण्डयन्निति” याज्ञ० । “अपि भ्राता सुतोऽर्च्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा नादण्डग्रो नाम राक्षोऽस्ति धर्मात् प्रचलितः स्वकादिति” मनुः । ऋतादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः तत्र केचिददण्डग्राः संवृहन्ते । “अनिर्हं शाहं गां स्मृतां वृषान् देवपशून् स्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्डग्रान् मत्तुरवधीत्” । यानवाहकदण्डाभावे प्रयोजकसक्तम् अति वर्त्तनशब्दे, स्तेने देयप्रावरणविशेषसक्त्या तदकरणे दण्डाभावो मत्तुनोक्तः यथा “तत्प्रापरिष्टं धान्यं विहिंसुः पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति” “महोचोत्सृष्टपशवः स्मृतिकागन्तुकादयः पालोपेणाञ्च ते मोच्या देवराजपरिभुता” इति “अदण्डग्रा हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते ऋताः । अदण्डग्राः काण-कुण्डाश्च वृषभः क्षतलक्षण इति” ऋतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त० । परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । “अदत्तायां ऋतायान्तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवा” इति ऋतिः अदत्तमात्रे लि० । अग्रशस्त्रे न०त० । अदत्तन्तु भयक्रोधेत्याद्याभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्तापि प्रत्याहर्तुं योग्ये लि० । तच्चोक्तं नारदेन यथा “अदत्तन्तु भयक्रोधयोक्तवेगस्त्वान्वितैः । तथोत्कोच परीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्त्वन्मार्तमत्तो-न्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदङ्गमेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते । बहून् स्याद्विज्ञानाददत्तमिति तत् ऋतमिति” । अस्यार्थः भयेन बन्दिपाहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन शत्रूादिवैर-निर्यातनायान्यथै दत्तम् । पुत्रविहीनतादिनिमित्त-शोकावष्टेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा-सार्थमभिहितेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वद्रव्यमन्यथै ददात्यन्योऽपि तथै ददा-तीति दानव्याख्यासः । कुलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । कुलेनाप्राप्तपोडशवयस्तेन मूढेन, लोकवेदानभिज्ञेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्सेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन, उन्म-त्तेन, वातिकाद्युन्मादयस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथा-ऽयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् ।

अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । अन्तं करि-ष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तं दत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । “स्वस्थे-नात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु ऋते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशय” इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संचिप्रार्थवचनं सर्वविवादासाधारणम् । “योगा-धमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनो-पाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडश-प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यश्च देयं प्रयच्छति, तयो-र्दण्डो नारदेनोक्तः । “गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यश्चा-देयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डग्रस्तथाऽदत्तप्रतीच्छु-क” इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् लि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि इत० । अदत्तस्य याज्ञके “अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत आह्वयो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स” इति ऋतिः ।

अदत्त लि० अद-बा० अत्तन् । अदनीये “अदत्तया दयते वार्याणीति” ऋ० ५, ४६, १, अदत्तया, अदनीयानीति भा० । अदद्रष्टृ लि० असुमञ्जलि अदस्+अन्च-क्तिप् अद्रष्टागमः । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रीची असर्वनामस्यानाद्यच्च तु अद-द्रीचः इत्यादि । अस्य दत्तं वा मत्तोच्चे असुद्रष्टृ असु-स्यङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूरूपे आदित्यभेदे वा कप् तत्त्वं । “यद्यप्यदन्तकः पूषा पृष्टमस्ति सदा चरुमिति” छन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । “पूषो ह्यपातयहन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः । शयमाने गरिमणि योऽह-सहृषयन् दत्” इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टकरुभुक्-त्वं तदपि तत्त्वोक्तम् प्रह्लादप्रसादितेन शिवेन पश्चात् दक्षादि वरदानसमये “पूषा तु यजमानस्य दङ्गिर्जित्तु पिष्टभु-गिति” श्रुतावपि “प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अध्यगामिति” अदन्तकत्वेन पिष्टकभागित्वसक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च लि० । “येऽप्यदन्ताः कुले ममेति” वायु० । ऋषां दन्तजननकालस्तु प्रण्मास एव शुद्धितत्त्वे निर्णीतः पशूनान्तु “वर्षमात्रा तु बाला स्याद-

तिबाला द्विपार्श्वी । अतः परन्तु सा गौः स्थासत्स्वणी
दन्तजम्बनीति” अङ्गिरोवचने द्विवर्षोत्तरकाले गवां दन्त-
जम्बकथनं पशुभालोपलक्षणम् अत्रैव काले (आदाता)
इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवामिव महिषाश्वादीनामपि
तथैव । अत् अन्ते यस्य न० । अकारान्तशब्दे पु० ।

अदब्धे दन्भ-क्त न० त० । अहिंसिते “अदब्धेभिः पायुभिः
पाह्यन्मनिति” ऋ० १, ६५, ६, अदब्धैरहिंसितैरिति भा० ।
“अदब्धासुर्जाजमानोह्येव” इति वेदः ।

अदब्धाय पु० अदब्धेन अहिंसनेन आयौति आ-या-कु-
श्त० । अहिंसायुक्ते “अग्नेऽदब्धायो अशीततमेति यजु०
अदब्धायो । अहिंसित ! यजमान इति वेददीपः ।

अदभ त्वि० न दध्यते कर्मणि वा० क । अहिंसे “तादृधन्नावनु
द्युन्मर्त्ताय देवावदभा” इति ऋ० ५, ८६, ५ अदभौ अहिंस्यौ
इति भा० ।

अदभ्र त्वि० दन्भ-रक् दभ्रभल्यं न० त० । अनले “अदभ्र-
दर्भाभिधियस्य स स्थलीमिति” भारविः ।

अदभ्र पु० अभावार्ये न० त० । दम्भाभावे । नास्ति-
दम्भो यस्य । दम्भरहिते त्वि० । “अदम्भं शठतां हीनं
कर्म कुर्यादलोप” इति पुरा० ।

अदम्य त्वि० न दम्यतेऽसौ । अदमनीये । गवामेकवर्षपर्यन्त
कालेऽदम्यता “पादश्राप्राप्तके देय इति” स्मृतिः अप्राप्तकः
अप्राप्तदम्यतावस्य इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि कृते
लक्ष्मपादो विधीयते” इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्यन्तकाल
एव वत्सानामदम्यत्वं प्रतीयते ।

अदर्शनं न० न दर्शनम् अभावार्ये न० त० । दर्शनाभावे
लोपे, विनाशे च “लोपोऽदर्शनमिति” पा० । नास्ति दर्शनं
यस्याः न० । दर्शनाविषये वृष्टिभूत्ये च त्वि० ।

अदल पु० दल्यते भिद्यते इति दलं पत्वं दल-कर्मणि घञ्
न० ब० । दलभूत्ये (हजल) इति ख्याते वृत्ते । पलभूत्ये
वृत्तभावे त्वि० । इतजुभार्यां स्त्री । दलः खण्डः ।
तच्छून्ये त्वि० ।

अदस् त्वि० न दस्यते उत्लिष्यतेऽकुलियत् इदमनया निर्झार-
णाय पुरोवर्त्तिन्येवाकुलिनर्हेषः सम्भवति नापुरोवर्त्तिनि ।
न-दस्-क्लिप् । अपुरोवर्त्तिनि परोक्षे ज्ञाते वस्तुनि ।
सर्वनामता । “असृष्ट्य विद्या रसनायनर्त्तकोति” नैष-
धम् । परलोके “नचासत् फलप्रद इति” पुरा० ।
“इदमस्तु सन्निहते समीपतरवर्त्ति चैतदोक्षम् । अद-
सस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादित्युक्ते” विप्र-

कृष्टे एवास्य प्रयोगः । यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दाप्रयोगेऽस्य
तदर्थबोधकता । यथा “आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ
समागत इत्यादौ” । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवदः-
शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम् । यच्छब्दस्य तु निकट-
स्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शितेति वदता च तेन
तच्छब्दस्यैव इदमदःशब्दयोरपि प्रसिद्धार्थकता तत्त्वैवोक्ता ।
यथा “करबालकरालदोः सहायो युधि योऽसौ विजया-
वर्जुनैकमङ्गः । यदि भूपतिना स तत्र कार्ये” इत्यादौ
प्रसिद्धार्थकता । अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव
दर्पणकता “आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रुः समागत”
इति पद्ये यच्छब्दस्य सन्निहतेतया तच्छब्दार्थावचकत्वमाशङ्क्य
आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठः परि-
वर्त्तितः । यच्छब्दे नानाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थमभिधा-
यित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा “असौ मरुचुम्बित-
चारुकेयर इत्यादौ” नात्र तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्य
प्रकाशे उक्तम् । तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्थले एव
यच्छब्दस्यासन्निहतेतयोपात्तस्यादःशब्दस्य तच्छब्दार्थकता
नान्यथेति सुस्थितम् । “अदोऽनुपदेशे इति” सूत्रनिर्देशात्
अनुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कत्यादः कृतमित्यादौ
गतित्वेन समासे ल्यप् । वरं प्रति उपदेशे तु अदः कत्वा
अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम् । अस्य गतिसंज्ञात्वे
नाव्ययत्वमपि । तेनाव्ययपूर्वकतया ल्यप् अर्धस्तु
अदःशब्दस्यैव ।

अदाह त्वि० न० त० । दाहभिन्ने “अदाता वंशदोषेणेति”
पुरा० । “अदाता पुरुषस्याग्नी धनं संत्यज्य गच्छ-
तीति” नीति० । स्त्रियां ङीप् ।

अदानं न० न दानमभावार्ये न० त० । दानाभावे । नास्ति-
दानं त्यागोपदजलं वा यस्य । दानशून्ये त्वि० ।
मदजलशून्ये गजे पु० । “सदा दानपारस्त्रीयः शक्तएव
करीश्वरः । अदानः पीनकायस्तु निन्द्यतएव गर्ह्यम्” इति ।

अदान्त त्वि० न० त० । इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च
“अदान्तोविषयासक्त” इति पुरा० ।

अदाभ्य त्वि० दम्भ श्यत् नलोपोपधाट्ठी न० त० ।
अहिंसे । “यस्तेऽलोमादाभ्यं नाम जागृवीति य० ७, २, हे
शोम ! ते त्वदीयमहिंसितं जागृवि जागरणशीलमिति
वेददीपः ।

अदाय त्वि० नास्ति दायो येषाम् । दायानर्हेपतितत्वात्त्यादौ ।
“अदायाश्च स्त्रियोमता” इति ऋतिः ।

अदायाद लि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदनि भुञ्जते
अद-अण् इत० न०त० । सम्बन्धितयायाहके पतितादि
सपिण्डभेदे “अदायादाश्च परिगणितमात्रादिभिन्नाः स्त्रियः,
“अदायाश्च स्त्रियोभताः” इति स्मृतेः । द्वादशविधान्
पुत्रासुक्ता “कानीनाश्च सहोदरश्च श्रोतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादनाम्भवा इति मनूक्ताः
कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानार्हान् अपि क्लीवा-
दयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक त्रि० दायमर्हन्ति दाय+ठक्-त्रि०ब० । दायद-
शून्ये “अदायिकं राजगाभीति” स्मृतिः दायप्राह-
कपुत्रादिशून्यं तदर्थः ।

अदाह्यति० न दग्धमर्हति दह-अर्हार्थं यत् न०त० ।
 शास्त्रोक्तविधिना अग्निहोत्रारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ
 दर्शिता यथा । “शृङ्गिदं द्विनिखव्यालविषवर्जस्त्रिया
 जलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रोडां स्मृतस्तु यः ।
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चायथ विद्युता । निगृहीतः
 स्वयं रात्रा चौर्यदोषेण कुञ्चित् । परदारान् रमन्त्य
 द्वेषात्तत्पतिर्भृताः । असमानैश्च संकीर्णैश्चाण्डाला-
 द्यैश्च विषहम् । कृत्वा तैर्निहृता ये तु चाण्डालादीन्
 समाश्रिताः । गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
 क्रोधात् प्रायं विषं वज्रं शस्त्रसुहृन्वनं जलम् । गिरिपञ्च-
 प्रप्रातश्च ये कुर्वन्ति गराधमाः । कुशिल्यजीविनश्चैव सूना-
 लङ्कारकारिणः । सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुं-
 सकाः । ब्रह्मदण्डहृता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हृताः । महा-
 पातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः । पतितानां न
 दाहः स्रग्दान्थेर्दिर्नास्थिसञ्चयः । नचाश्रुपातः
 पिण्डं वा कार्यं आह्नदिकं कश्चित् । एतानि पतितानाञ्च
 यः करोति विमोहितः । तप्तकच्छद्भयेनैव तस्य शुद्धिर्न-
 चान्यथा” इति । दग्धमशक्ये निरयवत्वात् परमात्मनि ।
 “नैनं हिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक” इत्युपक्रम्य
 “अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लोद्योऽशोष्यएव चेति” गीतायां
 तस्य दाहश्रुत्योक्तेश्चैव ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते वृहत्त्वात् दो-क्तिच् न०त० ।
 दातुं ङेतुं न योन्यायां पृथिव्याम् “चक्षुरदितो वसनमिति”
 ता० ब्रा० “अदितौ पृथिव्यामिति” भाष्यम् । वाचि
 निरुक्त० । दितिर्दनुजमाता विरोधार्थे न०त० । तद्विरो-
 धिन्यां देवमातरि “प्रजप्तिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ।
 अदितिर्दितिर्दनुःकाला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा

प्राधा च विश्वा च विनता कपिला रुनिः । कद्रुश्च
मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारतेति" भारतम् आदिप० ।
एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव "दक्षस्त्व-
जायताङ्गुष्ठाङ्गिण्याङ्गगवान्दधिः ब्रह्मण्यः पृथिवीपालः !
शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाङ्गार्या तस्य
महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः ।
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे । दिव्येन
विधिना देव ! कश्यपाय त्वयोदशेति" अदितिरदीना-
देवमातेति निरु० । तद्देवताको पुनर्वसुनक्षत्रे ।
असि प्राणिजातम् अद-इतिच् । सर्वनाशको नृत्थौ,
पमनेश्वरे च पु० । "स यद्यदेवावृजत तत्तदक्षुभधियत
सर्वं वा अक्षीति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्यैतस्यात्ता भवति
सर्वमस्याम् भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद"ति
बृ० उ० । दितिः खण्डनम् । तच्छून्ये अखण्डे ।
"क्षत्रियासि यज्ञियासुः दितिरसीति" यजु० "अदितिर-
खण्डितेति" वेददीपः ।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन-ड । देवे । “द्वादशैवादितेः
पुत्राः शक्रसुख्याः नराधिप ! । तेषामवरजो विष्णुर्द्युत्व
लोकाः प्रतिष्ठिता इति” भारतम् द्वादश आदित्याः शक्रादयः
शक्रसुख्याश्च देवाश्चेत्यर्थः ।

अदिति नन्दन पु० इत० । देवे अदितिस्तुतादयोऽप्यत्र ।

अदीन वि० दी-क्त न०त० । अक्रातरे कातर्यरहिते ।

अदुष्टं निमित्तं । अत्युत्तमदृष्टसाधनता रूपदोषरहिते । “अदुष्टा
सन्तता धारा” इति स्मृतिः “दुष्टानि च दुष्टशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अदूर न० न० त० । दूरत्वविरोधिसामीप्ये “अदूरे जगदम्बायाः
शारदीयो महीत्सव” इति पुरा० । तद्वति त्रि० ।

“परस्परान्विसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मस्थिति” रघुः ।

अदूषित त्रि० न०त० । दूषितभिन्ने स्रत्युक्ते दोषानर्हे इत्य-
भेदे च । दूषितञ्च असृष्ट्यस्यार्थत्वेन, पर्युषितत्वेन, विरस-
त्वेन, दोषजनकादृष्ट्यशेषहेतुत्वेन च स्रत्यादौ दृष्टत्वेन
कीर्तितम् तस्यैव क्वचिद्विषये प्रतिप्रसवः स्मृतावृत्त्यादृष्ट-
पदार्थत्वाद्दूषितम् । दूषितविवरणं दृष्टशब्दे वक्ष्यते ।

अदृश् त्रि० नास्ति दृक् दृष्टरस्य । अग्रे चतुरिन्द्रियभूय्ये ।
न पश्यति दृश-कर्त्तरि कृप् न० त० । अदर्शके त्रि० ।

अदृश्यं लि० न० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शना-
नर्हे, परमेश्वरे च । “यत्तददृश्यमविज्ञेयमग्राह्य-
मिति” श्रुतिः ।

अदृष्टं न० दश-कृतं न० त० । पुण्यापुण्यरूपे भाग्ये,

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम् । अदृष्टसत्त्वे प्रमाणञ्च । “सापेक्षत्वाद्नादित्वात् वैचित्त्यात् विश्व-
रहितः । प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिक”
इति “चिरध्वस्तं फलायालं न कस्मात्तिशयं विनेति” चेति
कुसु० । अस्याभिप्रायः । इह हि जगति उच्चावच
विचित्राः सुखदुःखानुभवरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते
च न नित्या उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सदातनाः
किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे
हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः
कादाचित्कत्वात् घटवत् । यद्यत् कादाचित्कं तत्तत् हेतु-
सापेक्षं यथा घटः भवन्ति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः
तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयवव्यायेन भोगानां हेतु-
सापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकप्रत्यक्षादिविषयः
कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव
तद्धेतुत्वेनार्थान्तरापातः । कालस्य साधारणकारणतया
चिवित्तभोगं प्रत्यनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैकरूपतया
सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः । एतेन तत्तत्कालत्वेन कारणता-
कल्पनेऽपि न निस्तारः तत्तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसा-
धारण्येन प्रत्यात्मविचित्तभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः । अतो
विचित्तभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिकं कारणं यत्
कल्पनीयं, तदेवादृष्टम् । एवमनुमानेन आगमप्रामाण्या-
नभ्युपगन्तुं प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम् । आगमेन तु
तत्सिद्धिरेवमभियुक्तैरभ्युपेता “स्वर्गकामो यत्तेति”
वाक्ये समभिव्याहृतस्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन
बोध्यते तच्च न सम्भवति, स्वर्गादेः कालान्तरभावितया
आयुर्विनाशिनो यागादेस्तदानोभसत्त्वेन कारणत्वासम्भवात्
अतो विधिबोधितं यागादेरिष्टसाधनत्वं फलकालपर्यन्त-
स्थायिस्वअन्यव्यापारं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन द्वारी-
भूतमपूर्वं कल्प्यते । तदभिप्रायेणैव चिरध्वस्तमित्याद्युक्तम् ।
अतएव “पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
तयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति”
शास्त्रान्तरे कार्यजननसामग्र्यां दैवपदाभिधेयापूर्वस्य
कीर्त्तनम् । तच्चादृष्टं द्विविधं पुण्यं पापञ्च विहिता-
नुष्ठानजन्यं पुण्यं, निषिद्धानुष्ठानजन्यं पापम्, तदु-
भयमपि त्रिविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितञ्चेति ।
देहाद्यारम्भकमदृष्टं प्रारब्धं, बह्वनामदृष्टानां चिरसञ्चितानां
मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्विचरं सञ्चि-
तम् । तत् “ये समर्था जगत्पञ्चानु सृष्टिसंहारकारकाः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते इति” शास्त्रात् “कलनात् सर्वभूतानां
काल इत्यभिधीयते” इत्युक्तेऽपि कालस्य सर्वनाशकत्वेऽपि
नादृष्टनाशकत्वम् “नाभुक्तं लीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति”
शास्त्रान्तरात् किन्तु भोगादेव क्षयः । तथा पुण्यस्य कर्म-
नाशजलस्यर्षादितोऽपि नाशः, पापस्य प्रार्थयित्वा-
दिना नाशः । प्रारब्धातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मणां तत्त्वज्ञानात्
नाशः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति”
गीतादिशास्त्रात् । इदमदृष्टं वेदान्तिभिर्ज्ञानुमन्यते तैर्हि
कर्मणः सूक्ष्मावस्थापक्षसंस्कारविशेष एवादृष्टस्यानीयत-
याङ्गीक्रियते इति भेदः । तच्चातुर्यशब्दे विस्तरतो वाच्यम् ।
तच्चादृष्टमात्मधर्म इति नैयायिका वैशेषिकादयश्चाभ्यु-
पगच्छन्ति । वेदान्तसाङ्ख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म इति भेदः ।
तेषां मते हि कर्तृत्वस्य बुद्धिधर्मतया “शास्त्रदेशितं फल-
मनुष्ठानरोति” न्यायात् तत्रैवादृष्टोत्पत्तेरचितत्वम् अन्य-
कृतकर्मणा अन्यस्यैवादृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् “कृतकाना-
कृताभ्यामगमप्रसङ्गश्चेति” सूत्रेण च तथैव प्रतिपादितत्वादधिक-
माकरो द्रष्टव्यम् । अस्य च अदृष्टशब्दाध्यत्वे “प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भमत्वादिति” जैमिनिसूत्रं
मानम् । तस्यायमभिप्रायः “नोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः”
इति धर्मे वेदैकसमधिगम्यत्वमुपनिमित्तं तस्य दृढीकर-
णार्थमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । “अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पद्यमानस्य
धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्त उत्तर-
कालेऽपि रूपादिराहित्याच्चेन्द्रियैरवगम्यता । अतएवा-
दृष्टमिति सर्वैरभिधीयते” इति ऋ० भाष्यम् । सूत्रार्थस्तु
प्रत्यक्षं चक्षुरादि न तदुपलक्षणे निमित्तं तेषां विद्यमानो-
पलम्भहेतुत्वात् धर्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात् । लिङ्ग-
राहित्याच्च नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखयोस्तद्व्यव-
स्थेन लिङ्गत्वसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गत्वज्ञानमपि वेदैकगम्यं,
“कस्य कर्मणः ? किं फल ? इत्यध्यवसायस्य वेदैकसमधि-
गम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्माधर्मात्मानुमाने-
ऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ वेदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं
धर्मस्य नोदनामात्रप्रमापकत्वं सुस्थितमिति । दृष्टमिदं
लि० “सर्वमदृष्टं शुचीति” अतृत्यन्तरम् । “अदृष्टमप्यर्थ-
मदृष्टवैभवात् करोति सुप्रज्जनदर्शनातिथिमिति” नैष० ।
अज्ञातमात्रे लि० । “अदृष्टविरहव्यथामिति” हितो० ।
“अदृष्टमङ्गिर्निर्णिक्तमिति” सूत्रिः “अदृष्टमुपघातशङ्काभि-
रज्ञातमिति” रघु० । अदृष्टहेतुको भयादौ च । दैवि-
काग्निभयादेरदृष्टसाध्यत्वाददृष्टत्वम् ।

अदृष्टपूर्वं लि० न पूर्वं दृष्टः सह सुपेति स० परनि० ।
पूर्वमदृष्टे । “अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि, दृष्टेति” गीता ।
अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न० त० ।
कूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । ब० । दृष्टि-
शून्ये लि० ।

अदेय लि० न० त० । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च
पुत्रादि—“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये
सति सर्वस्वं यज्ञान्यथै प्रतिश्रुतमिति” याज्ञ० “अन्वा-
हितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निषेधः
पुत्रदाराश्च सर्वस्वान्वये सति । आपत्त्वपि च कटाक्ष
वत्समानेन देहिना । अदेयान्याङ्काराचार्या यज्ञान्यथै
प्रतिश्रुतम्” इत्येवं श्रुतिनिषिद्धदाने वस्तुनि “योऽदत्तं
प्रतिगृह्णाति यज्ञादेयं प्रयच्छतीति” तदादानमपि श्रुतौ
निषिद्धम् । “मद्यमदेयमपेयमपाह्नमिति” श्रुतिः ।

अदेवत्व लि० न देवान् त्वायते प्रीणाति अनेन त्वै-करणे क ।
देवप्रीणनासाधने अन्नादौ “अदेवत्वादराधस” इति श्रुतिः ।
अदेवमातृक पु० न० त० । देवमातृकदेशभिन्ने नदीदृष्ट्यम्बु
सम्पन्नप्रीतिपालितदेशे । “वितन्वति जेममदेवमातृका”
इति भार० । [“अयज्जानमदेवश्रुति” ऋ० ५, ६, ११ ।

अदेवयु लि० न देवं याति प्राप्नोति या-कृ । देवाप्रापके ।
अदेश पु० न० त० । गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च । “नादेशे तर्पणं
कुर्यात् न सन्ध्यां नापि पूजनमिति” श्रुतिः । “स्त्रियं
सृष्टेदेशेय” इति श्रुतिः । गर्हितदेशाच्च श्रुतौ दर्शिताः
केचित् संन्देहान्ते । “चातुर्वर्ण्यव्यवस्था तु यस्मिन् देशे
न वर्तते । तं स्वेच्छदेशं जानीयादार्थावर्त्तनं ततः परम्”
इति विष्णु० । “आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्राः दक्षिणापथः ।
तथा च सिन्धुः सौवीरा एते सङ्कीर्णयोनय इति” पद्मप्रां स
कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिस्तस्य
प्राक्तवैश्वानरं हविरिति” बौध० । “अङ्गवक्त्रकलिङ्गं च तीर्थ-
यात्रां विना व्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीतेति” श्रुतिः ।
इदृशेऽपि केचित् आहतर्पणादौ विशेषतोवर्ज्याः यथा
“कृण्वन् कर्मियुतं क्षिप्तं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् । देयं त्वनिष्ट-
गच्छञ्च वर्जयेत् आङ्गकर्मणीति” । “न स्वेच्छविषये आङ्गं
कुर्यान् स्वेच्छेत्तु तं तथा नेष्टकाचरिते पितृन् तर्पयेदिति”
शङ्खलिखितौ । “परकीयगृहे यस्तु पितृन् संतर्पयेद्यदि ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलादिति” एवमन्ये-
ऽपि गृह्यत्वयोजकाः श्रुत्याद्युक्ता वेदितव्याः । “अदेश-
काले यद्दानं—तद्दानं तामसं विदु” इति गीता ।

अदेव न० देवं वैश्वदेविकआङ्गं तच्चास्ति यत् । वैश्वदेविकआङ्ग-
शून्ये नित्यआङ्गे । तस्य पार्वणेतिकर्त्तव्यतया वैश्वदेव-
आङ्गप्राप्तौ “अदैविकन्तु तत् कार्यमिति” श्रुतौ पर्युदासा
स्मात् वैश्वदैविकम् धिकं नित्यआङ्गशब्दे वक्ष्यते । अदैविकम-
यत् । देवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च लि० ।

अदोष पु० दोषः श्रुत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न० त० ।
श्रुत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न० ब० । दोषशून्ये लि० ।
अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः “तददोषौ शब्दार्थौ
सगुणावनलंकृता पुनः क्वापीति” काव्यप्र० । “अदोषं
गुणवत् काव्यमिति” सरस्वतीक० ।

अद्भु न० अद्यते देवैः अद-कर्मणि गन् । एरोडाये उच्चलद० ।
अद्भु अव्य० अद्यते अत् तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दर्शयति
किप् । याथार्थ्ये, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये
च । “अद्भु अयं पालितसङ्गारायेति” रघुः । “यस्य
स्यादद्भु न विचिकित्सरास्तीति श्रुतिः । अयं स्वरादिः,
चादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्भु-
कृत्येत्यादौ समासे ल्यप् ।

अद्भुत न० अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा-हु
तच् । आकस्मिके उत्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नव-
रसान्तर्गतविशयस्यायिभावके रसभेदे यथोक्तम् “अद्भुतो
विशयस्यायिभावो गन्धर्वदैवतः ॥ पीतवर्णो वस्तु
लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य महिमा
भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरस-
म्भ्रमाः । तथा नेत्रविकासद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कविगमसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः इति” । यथा
“दोर्हण्डाञ्चितचन्द्रयेसरधनुर्हण्डावभङ्गोद्यतचङ्कारध्वनिरा-
र्यबालचरितप्रस्तावनाङ्गिण्डमः । द्वाकपथ्यस्तकपालसंपुट-
मिलद्ब्रह्माण्डभागडोदरश्चाभ्रतृपिशङ्गतचण्डिमा कथ-
महो ? नाद्यापि विश्रामयति” इति ॥ तद्वति लि० ।
“कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे इति” ज्योति० । अद्भुतस्वरूपविभा-
गादि “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतवचनं प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः
प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति” ज्योतिषतत्त्वे आर्यवक्त्र
वाक्ये । “आपज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्वं स्वभावप्रख्यावः
देवकर्त्तृकोऽद्भुत” इति रघु० । तेषां त्वैविध्यादि अग्न्युत्पात
शब्दे उक्तम् । “उदयति आ तदद्भुतमालिभिरिति”
नैष० । “तमसद्भुतं बालकमम्बुजेक्षयमिति” भाग० ।
अद्भुतस्वन पु० अद्भुतः स्वनो यस्य ब० । महादेवे । कर्म० ।
आश्चर्य्यशब्दे । ब० । तथा भूतशब्दवति लि० ।

अद्गनि पु० अस्ति सर्वान् अद-मनिन् । अग्नौ ।

अद्गुर त्रि० अद-कर्त्तरि क्त्वरच् । भक्षणशीले ।

अद्य अव्य० अक्षिप्तहनि इदम्यब्दस्य निपातः सप्रमार्थः ।
अक्षिन् दिवसे । “क्षण ! त्वदीयपदपङ्कजपिङ्गरान्ने
अद्यैव मे विशतु मानसराजहंस इत्युद्भटः । अद्यात्वे
इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्वृत्तावपि अस्य बोधकता ।
तेनाधारार्थत्वेऽपि अस्य समासान्तरघटकता “अद्यादिन
मारभ्य इति” “अद्यप्रभृत्यवनताङ्गोति” कुमारः । एवञ्च
वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालवृत्तौ च वृत्तिः “अद्यावधि
भवद्गो भिक्षोऽहमिति” वेणी० ।

अद्यतन त्रि० अद्य भवः अद्य+ञ्च तुङागमश्च । अद्यभवे
वस्तुमाले । स्त्रियामद्यतनी । अद्यतनश्च अतीतो भविष्य-
श्चेति द्विधा । तत्र अद्यतनभूते लुङ् अपाक्षोत् । अद्यतन-
भविष्यति लृट् । पक्ष्यति । अनद्यतनभूते तु लङ्-अपक्षत्
अनद्यतने भविष्यति लुट्-पक्ष्ता । [वृत्तित्वे वर्त्तमानत्वे ।
अद्यत्वं न० अद्य तद्वृत्तेर्भावः अद्य+त्वं । एतद्दिन वस-
अद्यश्वीनौ स्त्री अद्य श्वः परदिने वा प्रसोष्यते अद्य-श्वस+ख
टिलोपः । आसन्नप्रसवायां प्रौढगवर्भिण्याम् । “अद्य-
श्वीनावष्टब्धे” इति पा० ।

अद्भवं पु० अभावायै न०त० । दृशभावे । न०ब० । इव-
अद्भवे त्रि० “अद्भवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारज-
मिति” महाभाष्य० ।

अद्भय न० अप्राशङ्क्ये न०त० । अप्राशस्तद्वये अयोग्यपदार्थे
“नाद्भये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति”

अद्रि पु० अद-क्रिन् । पर्वते, तद्वयवे प्रस्तरे पार्वणि ।
पृष्ठे, स्त्र्ये, मेघे, परिमाणभेदे च तद्भेदश्च परिमाणशब्दे
वक्ष्यते तत्र पार्वणि, अद्रिषुतः, मेघे “अद्रिमाता, पर्वते,
इहिरमनुकम्पग्रामशिरादाय दोर्भ्यामिति” कुमारः ।

अद्रिकर्षी स्त्री अद्रिः अद्रिनामिका गिरिर्बालभूषिका
तस्याः कर्षः कर्षतुल्यं पुष्पानःस्य पत्रं यस्यैः गौरादि-
त्वात् ङीष् । बालभूषिकाकर्षतुल्यपुष्पाभ्यन्तरपत्रायां
अपराजितायाम् ।

अद्रिकीला स्त्री अद्रयः कुलाचलाः पर्वताः कीलाः शङ्खव
इव यस्यैः ब० । पृथिव्याम् । अद्रेः सुमेरोः कोल इव
वा । विष्णुभूषर्वते पु० । तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे
दृश्यम् ।

अद्रिज न० अद्रौ जायते जन-ङ ७त० । (शिलाजल) इति
खनामप्रसिद्धे गन्धद्रव्ये । (गेरि) इति प्रसिद्धे उपधाता-

विति केचित् । पार्वत्यां स्त्री । पर्वतभवमाले त्रि० ।
सं हलीवृत्ते स्त्री राजनि० । अद्रिजातादयोऽप्युक्तायेषु
पर्वतजाते दवानले, स्त्र्यर्थे हंसे, रूपे आत्मनि च पु० ।

अद्रितनया स्त्री ईत० । पार्वत्यां तद्विवृतिः अचलकन्या
शब्दे दृष्टव्या अद्रिस्ततादयोऽप्यत्र । “अद्रिस्ततासमाग-
मोत्क” इति कुमारः ।

अद्रिहिम् पु० अद्रिभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्विप् । इन्द्रे । तस्य
तद्देष्टुं गोत्रभिच्छब्दे दृश्यम् ।

अद्रिदुग्ध पु० अद्रिभिर्वावभिर्दुग्धः अभिषुतः इत० । पावाभि-
षुते सोमे, “तिरो रोम पयते अद्रिदुग्ध” इति ऋ० ।

६, ६७, ११, “अद्रिदुग्धः पावाभिषुत” इति भा० ।

अद्रिद्रोणि स्त्री अद्रेद्रोणिणिव । पर्वतभवनद्याम् “अद्रि-
द्रोणीरनपसारमार्गा” इति दश० ।

अद्रिपति पु० ईत० । हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्दे ।

अद्रिवर्हस् त्रि० अद्रेर्वर्ह इव वर्होऽस्य । अद्रिसारे
अतिकठिने “मीदूषं दौरदितिरद्रिवर्ह” इति
ऋ० १०, ६३, ३ ।

अद्रिवुध्न पु० उपमा० ब० । अतिकठिने । “अयं निधिः
सरमे अद्रिवुध्न इति” ऋ० १०, १०८, ७, ।

अद्रिभिद् पु० अद्रिं भिनक्ति भिद्-क्विप् ईत० । इन्द्रे ।
गोत्रभिच्छब्दे तद्भेदेन विवरणम् ।

अद्रिभू स्त्री अद्रावपि भवति भू-क्विप् ७त० । अपराजिता
लतायाम् तस्याः पर्वतेऽप्यतिकठोरभूमिके जायमानत्वा-
त्तथात्वम् । पार्वत्यां स्त्री । पर्वतजातमाले त्रि० ।

अद्रिमातृ पु० अद्रिर्मेघस्तज्जलं भिमोते मा-हृच् । मेघजलनि-
र्भातरि स्त्रित्वं कोशं दिवो अद्रिमातरमिति ऋ० ६, ८६, ३ ।

अद्रिराज पु० अद्रोणां राजा टच्समा० । हिमाचले ।
अद्रिषु राजतेक्विप् अद्रिराजपि अत्रैव पु० । विवण-
मचलराजशब्दे ।

अद्रिषुत पु० अद्रिभिः पावभिः सुतः अभिषुतः इत० षत्वम् ।
पावाभिषुते सोमे । “अधृतो अद्रिषुतोर्वर्हिषोति” ऋ०
६, ७२, ४ अद्रिषुतः पावभिर्भूषित इति भाष्यम् ।

अद्रिसंहत पु० अद्रिभिः संहतम् अभिषुतम् । पावाभिषुते
सोमे “स्वसारो अद्रिसंहताविति” ऋ० ६, ६८, ६,
अद्रिरिव संहतः कठिनः । अतिकठिने त्रि० ।

अद्रिसार पु० अद्रेः सार इव । लौहे । अद्रेरिव सारोऽस्य
अतिकठिने त्रि० ।

अद्रिसारमय त्रि० अद्रिसारात्मकः । अत्यन्तकठिने ।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिषः । नाभेरधः-
प्रदेशे नेत्यनुवृत्तौ “केशाक्षीविमधःकायं संस्पृशन् धरणीम-
पीति” स्मृतिः । “अधःकायं नीवेरधःप्रदेशमिति” रघु० ।

अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अधः तस्य कारः । न्यूनीकरणे,
तिरस्कारे, अधरोकरणे च ।

अधःक्षिप्तं लि० अधोमुखेन क्षिप्तम् क्षिप-क्त शक० त० । अधो-
मुखतया स्थापिते न्यक्षिते न्युज्जीकृते, अधस्ताद्विहिते च ।

अधःपुष्पी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अननमूल) गोजि-
ह्वायाम् अवाक्पुष्पग्राम् (भाटुङ्) इति ख्याते वृक्षे इत्यन्ये ।

अधः(धशू)शय्या स्त्री अधोवर्तिनी शय्या वा सत्वम् । खड्गा-
वर्जनेन भूमिशय्यायाम् “अग्नौन्वनं ब्रह्मचर्यमधःशय्यां
गुरोर्हितम् । आ समावर्त्तनात् कुर्यादिति” मनु० ।

अधनं लि० नास्ति धनमस्य । धनहीने दरिद्रे स्वातन्त्र्यरहिते
च । “अधनो हि धनं लब्ध्वा हणवत् मन्यते जगदिति”
नीति० । “भार्या पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति” मनुः ।
“स्वातन्त्र्यराहित्यपरमिति” दायभागः ।

अधमं लि० अव-अम-धादेशः । कुत्सिते, हीने च । “सर्वत्र
त्रिविधा भेदा उत्तमाधममध्यमा” इति । “अधमसमवरिष्ठा
न्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशनि विनयवित्तज्ञानधीनेषुणाना-
मिति” ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचके
रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे ।

अधमभृतक पु० कर्म० । “उत्तमस्त्वाधुधीयोऽत्र मध्यमस्तु
क्षीयन्तः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत
इति” अत्युक्ते, पञ्चविधशुश्रूषकमध्ये भृतकभेदे ।

अधमर्षं लि० कर्णं अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य व० ।
अवश्यदेयार्थशोधके (स्वातक) इति प्रसिद्धे कर्णग्रहीतरि ।

अधमर्णिकं लि० अधमकृष्णमवश्यदेयं दाहत्वेनास्यस्य ठन् ।
अधमर्णशब्दार्थे । “यहीता च क्रमाद्वाप्यो धनिनामधम-
र्णिक” इति याज्ञ० । “यैरैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तम-
र्णिकः । तैरैरुपायैः संवृष्टं दापयेदधमर्णिकमिति” मनुः ।
अस्यर्थे इति । अधमर्णीत्यप्यत्र लि० क्लियां ङीप् ।

अधमाङ्गं न० अधमम् अङ्गम् कर्म० । करणे । तस्य सर्वा-
ङ्गापेक्षया अधरस्थत्वात् अधमत्वम् ।

अधमार्गं न० अधममार्गम् । नाभेरधोभागे । ततः भवादौ
यत् । अधमार्गम् तद्भवादौ, तत्सम्बन्धनि च लि० ।

अधर पु० न ध्रियते वृद्ध-अच् न० त० । (डोट) इति ख्याते
जङ्घे, नीचे वा ओष्ठे । “पिबसि रतिसर्वस्वमधरमिति”

यकु० । “निर्गृष्टरागोऽधर” इति सा० दर्प० । “उभा-
मुखे विम्बफलाधरोष्ठे” इति कुमा० । “अधरं
खलु विम्बनामकं फलमाध्यामिति भव्यमन्यम् । लभ-
तेऽधरविम्बइत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वददिति” नैष० ।
धरणं धरः व० । तत्सम्बन्धरहिते हीने, पूव० । तत्रे,
नीचे च स्मरमन्दिरे स्त्रीचिह्नभेदे पु० न० । हीनवादिनि
लि० । अर्धं सर्वनामकार्थभाक् । तत्रायं विशेषः
पूर्वपरावरर्दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञाया-
मिति (पा० ग०) । इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्य सर्वनामता-
व्यवस्था च स्वाभिधेयामेवोऽवधिनियमः । अवधित्वञ्च दैशिकं
कालिकञ्च तत्र “पूर्वापरादिशब्दानां केषाञ्चित् प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्दैशिकालयोरित्य” भिद्युक्तोक्तेः
केषाञ्चिदेव उभयावधित्वनियमः न सर्वेषाम्, तथाहि पूर्वा-
परावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्त्तने तदव-
च्छिन्नदेशयामादौ च । तत्र पूर्वस्यां दिशि वसति, पूर्व-
स्यादिग आगतः पूर्वदिक्सम्बन्धात् पूर्वा वापी । एवं
पूर्वस्मिन् मासे वसति पूर्वस्मात् मासाद्विद्वत्तः । तत्काल-
सम्बन्धात् पूर्वा गुरुः पूर्वस्मिन् गुरोरागतः पूर्वस्मात्
प्रासादादागत इत्यादि । एवम् अपरावरपरशब्दत्रयस्यापि
“ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तिमन्तः इति भेदः ।
अपरदेशसम्बन्धादपरो यामः अवरो वा । अपरस्मिन् अव-
रस्मिन् वा पर्वते वसति । सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्वास्तु
दिक्षु तत्त्वोऽयं व्यपदेशः । न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थं
बोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः
परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । एतच्छब्दापेक्षया मुख्यवृत्त्या
वक्ष्यमाणकारिकायां देशपङ्कणम् सार्धकं अन्यस्य तु
स्वतो देशवृत्तित्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् कालो-
ऽप्याश्रयः । तेन परः अपरः अवरो वा काष्ठः ।
अतएव परकालसम्बन्धात् परः पाणिनिः अपरकाष्ठ-
संबन्धादपरः कैयटादिरिति । दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि
दिगवच्छिन्ने पर्वतादौ च वर्त्तते न तु काष्ठे, नापि
कालावच्छिन्ने इति भेदः । दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे
पर्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिक्सम्ब-
न्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति । तेन “स्वस्वज्ञातिधने-
ऽनाभि कालदिग्देशवृत्तयः । पूर्वापरावरधरापराश्च
दक्षिणोत्तरौ” इति गणरत्ने सर्वेषां कालादिवृत्तित्वोक्तावपि
दक्षिणाधरयोस्तु न कालवृत्तित्वमिति तेनैव स्वकृतव्याख्यान-
रूपे गणरत्नमहोदधौ स्थिरीकृतम् । दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिशश्च भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे
वक्ष्यते । सर्वनामां हस्तौ पुंवङ्गावात् अधरस्यां भवः अधर-
तन इत्यादि अधरस्यां वर्त्तते अधरहस्तिः अधरा अधरस्याः
अधरसामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।
अधरतस् अय्य० अधर-तसिन् । प्रथमापञ्चमीसप्तमर्थद्वयौ
अधरत्तात् अय्य० अधर-अस्ताति घृ० । अधरत इत्यर्थे ।

“पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति” ऋ० १०, ३६, १४,
अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्तादातिशयात् ।
अधररसे । [रतइत्यर्थे

अधरस्तात् अय्य० अधर+सप्तम्यादर्थे अस्ताति । अध-
अधराच् लि० अधरां दक्षिणां दिशमश्नुति किप् । दक्षिण
दिग्गन्तरि । “प्राङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रध्वायीताभि-
नङ्गाश्च इति ऋ० ७० । स्त्रियामधराचीति । सा च
दक्षिणस्यां दिशि च ।

अधराचीन लि० अधराचि भवः अधराच्+ख । अधःप्रदेश-
भवे । “अधराचीनमक्षणोदपासप” इति ऋ० २, १७, ५,
अधराच्य लि० अधरच्यां भवः यत् । दक्षिणदिग्भवे अधो-
दिग्भवे च । “अरसं प्राचं विपसरसं यदुदीचम्
अर्थैकमधराचमिति” वेदः ।

अधरात् अय्य० अधर+अस्यर्थे आति । अधरतइत्य-
स्यार्थे । “पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति” ऋ० ६, ६, ६,
अधरात् दक्षिणत इत्यर्थः ।

अधरीण लि० अधरे भवः अधर+ख । अधरभवे ।

अधरेण अय्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+
एनप् । प्रथमासप्तमीद्वयौ आसन्ने नीचे देशादौ, सन्नि-
जदक्षिणदिशि च । [तत्सपञ्चारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अय्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालहस्ति-
अधरोत्तर न० अधरश्च उत्तरश्च समा० इ० । न्यूनाधिक्यवति
निमोक्षते । “अद्यात् काकः सुरोडाशंश्चावलिहृष्टाविविस्तथा
स्नात्वा च न स्थात् कसिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तर-
मिति” मनुः ।

अधर्म्म पु० ध्रियतेऽनेन घृ-मनिन् विरोधे न० त० । धर्म्मवि-
रोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्मजन्त्ये पापे, तद्वत्तभूतप्राणिहिं-
सादौ च । “नोदनालक्ष्योऽर्थोऽधर्म” इति स्मृतकारेण
निषेधलक्ष्योऽनर्थोऽधर्म इति तल्लक्षणं सूचितम् तत्र
वेदप्रतिपाद्योऽर्थोऽधर्म, तद्विषेधप्रतिपाद्योऽनर्थः अधर्मः ।
स च निषिद्धकर्माधीनः पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च
अनिष्टसाधनम् । तत्सत्त्वशुक्तिस्तु “विहितस्थानलुप्ताना-

स्तिन्दितस्य च सेवनात् अनियन्त्राच्चेन्द्रियाणाम् भरः
पतनम्वच्छति” । “शरीरजैः कर्मदोषैर्योति स्था
परतां नर” इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणामाशुविनाशिनं
कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि
तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत्
कल्प्यते अतः “चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना” अदृष्ट-
शब्दे दर्शितयुक्तेषु पापसत्त्वसाधनम् । “अधर्मेण धते
तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति
समूलस्तु विनश्यतीति” मनुः । “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
सृजामाकृमिति” गीता । अधर्मभेदात्गतिविशेषोक्ते-
श्चाधर्मसत्त्वम् यथा

“कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्नुपाश्रुते । येन येन तु
भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति परुषां घोरान् तस्मै
वक्ष्याम्यतः परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोह-
समन्वितः । पतितान् प्रतिगृह्णाथ खरयोनौ प्रजायते ।
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो हृतो
बलीवर्हः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्हो हृतस्यापि जायते
ब्रह्मरालसः । ब्रह्मरालश्च मासांस्त्रीस्ततो जायेत ब्राह्मणः ।
पतितं याजयित्वा तु क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति
वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । क्षमिभावाद्द्विजस्तु ततो
जायेत गर्हभः । गर्हभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि
शूकरः । कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः । उपाध्यायस्य
यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् । स जीव इह संसारां-
स्त्रीनाम्नोति न संशयः । प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः
क्रव्यात्ततः खरः । ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत
ब्राह्मणः । मनसाऽपि शूरोर्मोर्ध्या यः शिष्यो याति पाप-
कृत् । स उद्यान् प्रैति संसारानधर्म्मणेह चेतसा ।
अयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीषि वर्षाणि जीवति । तत्रापि
निधनं प्राप्नोति क्षमियोनौ प्रजायते । क्षमिभावमनुप्राप्तो
वर्षमेकान्तं जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्नोति ब्रह्मयोनौ
प्रजायते । यदि पुत्रकर्म शिष्यं पुरुषं न्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं
मातरश्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् ! हृतो
जन्तुः पूर्वं जायेत गर्हभः । गर्हभस्तु सप्ताह्य दश वर्षाणि
जीवति । संवत्सरान्तं कुक्षीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्रस्य
मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावापि । युष्मद्विधानतः सोऽपि
हृतो जायेत गर्हभः । खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

च चतुर्दश । विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः ।
मातापितरवाक्रुष्य सारिकः सम्प्रजायते । ताडयित्वा तु
तावेव जायते कच्छपो नृप ! । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि
वर्षाणि शङ्ककः । व्यालो भूत्वा च पञ्चमांस्ततो जायेत
मानुषः । भर्तृपिण्डसुपाञ्चनं यो राजद्विष्टानि सेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो नृतो जायेत वानरः । वानरो
दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः । श्वाऽथ भूत्वाऽथ
पञ्चमांस्ततो जायेत मानुषः । न्यासापहृतां तु नरो
यमस्य विषयं गतः । संसाराणां शतं गत्वा क्षमियोनौ
प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! ।
दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । असूयको
नरश्चापि नृतो जायेत शार्ङ्गकः । विश्वासहृतां च नरो
मीनो जायेत दुर्म्भतिः । भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि नृगो
जायेत भारत । नृगस्तु चतुरो मासांस्तत्पश्चात् प्रजा-
यते । ज्ञागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः । कीटः
प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः । धान्यान् यवांस्तिलान्
माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् । कलायानथ सुङ्गांश्च गोधू-
मानतसीस्तथा । शस्यस्थान्यस्य हृतां च मोहाज्जन्तुरचे-
तनः । स जायते महाराज ! मूषिको निरपत्यपः । तत्र
प्रेत्य महाराज ! नृगो जायेत शूकरः । शूकरो जातमात्रस्तु
रोगेण म्रियते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा
तेन पार्थिव ! । भूत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत
मानवः । परदारभिमर्षेण कृत्वा जायेत वै दृकः । श्वा
शृगालस्ततो नृप्रो व्यालः कङ्को वकस्तथा । आतुर्भार्यान्तु
पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । पुंस्त्वोक्तिस्त्वमाप्नोति
सोऽपि संवत्सरं नृप ! । सखिभार्यां गुरोर्भार्यां
राजभार्यान्तर्धैव च । धर्षयित्वा तु कामाय नृतो जायेत
शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै दृकः ।
विडालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः । पिपीलिकस्तु
मासांस्तो नृतो कीटः श्रान्मासमेव तु । एतामासाद्य
संसारान् क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु
क्षमियोनौ चतुर्दश । ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायते
मानवः । उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽथवा विभो ! ।
मोहात्करोति श्वो विघ्नं स नृतो जायते क्षमिः ।
क्षमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । अधर्मस्य क्षयं
कृत्वा ततो जायेत मानवः । पूर्व्यं दृष्ट्वा तु यः कन्यां
द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् ! नृतो जन्तुः
क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश

युधिष्ठिर ! । अधर्मसङ्कये सक्तस्ततो जायेत मानुषः ।
देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा । क्षमिर्भार्या
समन्त्रन् वै नृतो जायेत वायसः । वायसः शतवर्षाणि
ततो जायेत कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्सु
मानुषः । श्वेवं पितृसमश्चापि आतरं योऽवमन्यते ।
सोऽपि नृत्यसुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते । क्रौञ्चो
जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधन-
मापन्नो मानुषत्वसुपाञ्च्यते । दृषलो ब्रह्मर्षी गत्वा
क्षमियोनौ प्रजायते । ततः सम्प्राप्य निधनं जायते
शूकरः पुनः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ! ।
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । श्वा भूत्वा
क्षतकर्माऽसौ जायते मानुषस्ततः । तत्पापस्य संसृत्पाद्य
नृतो जायेत मूषिकः । क्षतमस्तु नृतो राजन् ! यमस्य
विषयं गतः । यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्धनं प्राप्नोति दारु-
णम् । दण्डं संसृज्जनं मूलमग्निमुत्सृज्य दारुणम् ।
असिपत्नवनं चोरं बालुकां कूटशस्त्रमस्त्रीम् । एताश्चान्याश्च
वह्नीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य ततोऽपि-
स्ततो वध्यति भारत ! । ततो हतः क्षतमस्तु स ततोऽपि-
भरतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य क्षमियोनौ प्रजायते ।
क्षमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । ततो गर्भं
समासाद्य अत्रैव म्रियते शिशुः । ततो गर्भशतं
जन्तुर्बहुभिः सम्प्रपद्यते । संसारांश्च बहून् गत्वा
ततस्तिर्यक् प्रजायते । ततो दुःस्वमनुप्राप्य बहुवर्षेण-
निह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः क्रुद्धः प्रजायते । दधि
कृत्वा वकश्चापि श्वो मत्स्यामसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु
दुर्भुद्धिर्भुदंशः प्रजायते । फलं वा मूलकं कृत्वा
अपूपं वा पिपीलिकाः । चोरयित्वा तु निष्पावं जायते
हलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्यते ।
कृत्वा पितृभयं पूषं कुम्भोलूकः प्रजायते । अयो कृत्वा
तु दुर्भुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांस्यं कृत्वा तु दुर्भु-
द्धिर्हारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः
संप्रजायते । कृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं क्षमियोनौ
प्रजायते । पत्नीं चोरयित्वा तु क्रकुरत्वं स गच्छति ।
कौशिकस्तु ततो कृत्वा नरो जायेत वत्सकः । अंशुकं
चोरयित्वा तु शुको जायेत मानवः । चोरयित्वा दुक्क-
लन्तु नृतो हंसः प्रजायते । क्रौञ्चः कार्पासिकं कृत्वा
नृतो जायते मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविक-
ञ्चैव भारत ! । क्षौमञ्च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते

वर्णान् कृत्वा तु पुरुषो ऋतो जायेत वर्हिणः । कृत्वा
रक्षानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्णकादींस्तथा
गन्धश्चोरयित्वेह मानवः । कुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् !
लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च
च । अधर्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोर-
यते तैलं नरो भोक्ष्यमान्वितः । सोऽपि राजन् ! ऋतो जन्तु-
स्तेनपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं कृत्वा सशस्त्रः
पुरुषाधमः । अर्थाधीं यदि वा वैरो स ऋतो जायते
खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण
बध्यते । स ऋतो ऋग्योनौ तु नित्योद्दिग्धोऽभिजायते ।
ऋगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । ऋतो
ऋगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते । मामे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापदः सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी
वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राप्य कालपर्याय-
नोदितः । अधर्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ।
स्त्रिंशं कृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । वृद्धक्रेयान्
रुमासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् । ततः पञ्चान्महाराज !
कमियोनौ प्रजायते । कमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत
मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
मक्षिकासङ्गवशो बहून् मासान् भवत्युत । ततः पाप-
ज्ञयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं कृत्वा तु पुरुषो
लोभयः सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोर-
यन्तरः । स जायते वस्तुसमो दारुणो भूषिको महान् ।
दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । एतं कृत्वा
तु दुर्बुद्धिः काकमङ्गः प्रजायते । मत्स्यमांसमथो कृत्वा
काको जायेत दुर्धर्तः । लवणं चोरयित्वा तु चौरि-
काकः प्रजायते । विश्वासेन तु निष्प्रिप्तं यो वै निज्झौति
मानवः । स गतायुर्नरस्ताडक् मत्स्ययोनौ प्रजायते ।
मत्स्ययोनिसमुप्राप्य ऋतो जायेत मानवः । मानुषत्व-
मनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्
जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणेन धर्मं जानन्ति
किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति प्रतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासाः
प्रजायन्ते स्तेष्ठा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा
लोभमोहमन्विताः । वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति
ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियो-
ऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां

भार्यात्वमुपयान्ति ताः । परस्वहरणे दोषाः सर्वे एव
प्रकीर्त्तिताः । एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! ।
अपरान् मत्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया
महाराज ! ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरर्षीणां श्रुतां मध्येष्ट-
श्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्णि-
तम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मं कुरु मनः सदा ह० वं० ।
“महापातकजान् घोरान्तरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मज-
यात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वित् । मृगश्वशूकरोद्राणां
ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुङ्गववेणानां सुरापो नात्र
संशयः । कमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तण-
गुल्मलतात्वञ्च क्रमशोगुरुतत्पग” इति । “श्वशूकरखरो-
द्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुङ्गवानाञ्च ब्रह्म-
हा योनिमृच्छति । कमिकीटपतङ्गानां विड्भुजाञ्चैव पक्षि-
णाम् । हिंसाणाञ्चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ।
लृताहसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसा-
णाञ्च पिशाचानां स्तेनोविप्रः सहस्रशः । तणगुल्मलतानां
च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृताञ्चैव शतशोगुरु-
तत्पग” इति । “ब्रह्महा ज्वररोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।
हेमहारी च कुनखी दुश्मनी गुरुतत्पगः । यो येन संव-
सलेषां स तस्मिन्नेभिजायते । अद्भुतार्तमयावी स्यान्मूको-
वागपहारकः । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूति-
नासिकः । तैलहृत्तेनपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ।
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलाघ्नरः । अवश्यं याति
तिर्यक्लङ्गध्वा चैवाङ्गतं हविर्रिति” । “परस्य योषितं
कृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे
भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नाप-
हारकः । पत्रशाकं शिखी कृत्वा, गन्धान् कुच्छुन्दरिः
शुभान् । मणिमुक्ताप्रबालानि कृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृत्विति” । “भूषिको
धान्यहारी, स्यादयानमुद्रः, कपिः फलम् । जलं श्वः, पयः
काको, गृहकारो ह्यपस्करम् । मधु दंशः, पलं गृध्रो,
गाङ्गोधा, ऽग्निर्वकस्तथा । श्विली वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चोरी
लवणहारकः । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकाराहि यथा तथैव प्राणिजातयः” इति । “द्रव्यस्या-
पहृत्यमाणस्य यादृशः प्रकारस्तादृश एव प्राणिजातयः
स्तेयकर्मण्यपहर्तारो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस
इति । अथवा यत्फलसाधनद्रव्यमपहरति तत्साधन-
विक्रलो यथा पङ्कतामश्वहारक इति” मितो० । “ब्रह्महा

कृषी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलति, गेरदाग्निदावुष्मत्तौ, गुरुप्रतिहन्तापहारी, गोमन्त्राधो, धर्मपत्नीं सङ्गान्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः, कुण्डाशी भगभक्तो, देव-ब्राह्मण-स्वापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी वण्डः, कौमार-दारव्यागो दुर्भगो, मित्रकाशी वातगुल्मी, अभयभक्तको-गण्डमाली, ब्राह्मणीगामी निर्वीजी, क्रूरकर्मा वामनो, वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षणिकः, शङ्खशुक्ल-पहारी, कपाली दीपापहारी कौशिको, मितधुक् क्षयी, मातापितोराक्रोशकः खड्गन" इति अन्तर्वागुल्लणो, सुद्धमैः संलग्नवाक् जलोदरी, दारव्यागो कूटसाली-क्षीपदी, उच्छन्नजङ्गाचरणो, विवाहविघ्नकर्त्ता खिन्नोष्ठः, अवगुरणः खिन्नहस्तो, मातृहोऽन्धः, क्षुधागामी, वात-वृषणः, चतुष्पथे विरमूतविसर्जने मूलकच्छी, कन्यादूषकः वण्डः, ईर्ष्यालुर्भयकः, पितोर्विषदमानोऽपहारी, न्यासा-पहार्यनपत्न्यो, रत्नापहार्यन्तदरिद्रोविद्याविक्रयी पुरुष-भृगः, वेदविक्रयी द्वीपी, बह्व्याजकोजलप्लवः, अयाज्यया-जकोवराहः, अग्निमन्त्रतभोजी वायसः, भिष्टकभोजी वानरः, यतस्ततोऽग्रज्जाजोरः, कलवनदहनात्स्वद्योतः, दारकाचार्योमुखविगन्धिः, पर्युषितभोजी कृभिः, अदत्तादा-यो बलीवर्दी, मत्सरी भ्रमरः, अग्नूत्सादी मण्डलकृषी, मूद्राचार्यः श्रपाकः, गोहर्ता सपर्पः, स्नेहापहारी क्षयी, अन्नापहार्य जीर्णी, ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालीपुक्-सीगमनेऽजगरः, प्रव्रजितागमने सरुपिशाचः, शूद्रागमने दीर्घकीटः, सगर्वाभिगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्यः, क्षीरहारी वलाका, वाहुषकोऽङ्गपीनः, अविक्रये विक्रयो गृध्रः, राजमहिषीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशकोर्दभः, गोगामी मण्डूः, अनध्यायाध्ययने शृगालः, परद्रव्याप-हारी परप्रेष्यः, मत्स्यबधे गर्भवासी" इत्येवं नानाकृति-वचनैः गतिविशेषो मिताक्षरायां दर्शितस्तेन तत्कालप-र्यन्तस्थायिताऽधर्मस्थिति गम्यते। व० अनिच्छसा० अधर्मा । पुण्यरूपधर्मशून्ये लि० । नास्ति निवृत्तः धर्मो यस्य अनिच्छसा० अधर्मा । क्षीणपुण्ये लि० । "तारकावर्ष-मिवाधर्मविनाशपिशुनमिति" काद० । गुणाद्यपरपर्यायः अधर्मस्तद्विहिते अङ्गणि न० ।

अधर्मचारिन् लि० न धर्मं चरति अनुतिष्ठति चर+णिनि इत० न०त० । धर्मकृत्यानुष्ठायिनि, पापानुष्ठायिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अधर्ममय लि० अधर्मेण प्रचुरः प्राचुर्यार्थे मयट् । पाप-प्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि ।

अधर्मात्मन् लि० अधर्मप्रधानः आत्मा यस्य । प्राधान्येन अधर्मास्तिकाय पु० अर्हितमतसिद्धेषु जीवादिपञ्चकास्तिकायेषु मध्ये स्थितिस्वभावके पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् । [ङीप् ।

अधर्मिन् लि० अधर्मः पापमयस्य इति । पापवति स्त्रियां अधर्मिष्ठ लि० अतिशयेन अधर्मी इष्टन् भत्वाङ्लोपः । भृगपापयुक्ते ।

अधर्मी लि० न धर्माय हितं यत् । पापापादके, "पञ्चानां तु तयो धर्माद्वावाधर्मी कृताविज्ञेति" मनुः ।

अधवा स्त्री न विद्यमानो धर्मो भर्ता यस्याः । नृतभर्तृकायां विधवायाम् स्त्रियाम् । [भागनन्ति लि० ।

अधश्चर पु० अधःखनित्वा चरति अच् । चोरे, अधो-अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्वार्थे अण् । सन्धिं कृत्वा चौर्यकारके । (सिन्ध्याल) ।

अधश्शिरस् न० अधोवर्त्ति शिरः सस्य शत्वम् वा । अवाङ्मस्तके ।

अधस् अव्य० अधर+असि अधरगन्धस्याने अधादेशश्च । पाताले, अधस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्थवशात् प्रथमा-पञ्चमीसप्रत्यया उच्चेयाः । तत्र प्रथमार्थे अधोऽर्थः, पञ्च-मर्थे अधोऽहतात् पतति, सप्तमर्थे अधोऽहते शेत इत्यादि । "अधः कर्थाञ्जितभूमिभागमिति" कुमा० । "पतत्यधोभाम विसारि सञ्चतः, इति माघः ।

अधस्तन लि० अधोभवः अधस्+शु तट् च । अधोभवे स्त्रियां ङीप् । "एवमागामियागोयसख्यकालादधस्तनः स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मण इति" कृतितः । "अधस्तनः पूर्वतनः एतवच्छास्त्रेषु व्यवहार" इति न्याया-दिति" रघुनन्दनोक्तेः पूर्वतनेऽपि ।

अधस्तरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(म)प् आसु । अत्यन्ताधरे । इव्ये तु नासु । अधस्तरोद्देशइत्यादि ।

अधस्तात् अव्य० अधर+अस्ताति अधादेशः । अधःशब्दार्थे । अयञ्च प्रथमापञ्चमीसप्तमर्थे एव "धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेणेति" ४४ साङ्ख्यिका० ।

अधस्तादम् न० अधोवर्त्ति पदं वा सत्वम् । निम्नपदे ।

अधामार्गव पु० न धीयते अधाः तादृशं मार्गं वाति वा-क । अधामार्गे इति क्षीरसाक्षी ।

अधार्मिक लि० धर्मं चरति आशेषेते ठक् विरोधार्थे न०त० ।

अधर्मा-स्वारसिकप्रवृत्तिमति “अधर्माञ्चेति वक्तव्यमिति”
ठकि तु आधर्म्मिक इत्यप्यत्र लि० ।

अधि अव्य० न+धा-कि । अधिकारे, ऐश्वर्ये, स्वत्वे,
अधिकृत्येत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य
ऐश्वर्ये, स्वत्वे च कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्रभो,
अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । “अधिः अध्ययनै-
श्वर्यवशित्वस्वरणाधिक्येषु” इति गणरत्ने उक्तम् ततो-
पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इडोऽध्ययनार्थकत्वस्य
अधिद्योतकः । ऐश्वर्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधि-
गतमिनम् अत्या० स० । स्वरणे मातुरध्येति इकः स्वरणार्थत्व-
मधिद्योतयति । अधिक्ये, अधिकमिति अधि+कन् । “अधि-
परी अनर्थकाविति” पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतित्वाभावात्
नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञाभावात्
“गतिर्गताविति” पा० निवातो न । अतएव अस्य धात्व-
र्थत्वमात्वद्योतकत्वे ऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-
र्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम्
तेन “तस्मिन्नात्मवतुर्भागे प्राड्नाकमधितस्युषीति” रघौ न
षत्वम् मति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितत्वावित्यादाविव
उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेदः । सुग्धबोधे तु “नात्वाञ्चायां
स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गताविति” गत्यर्थद्योतकत्वे
नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्युषीत्यस्य गतवती-
त्यर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च षत्वमिति विवेकः । तथा
अधिक्ये, “इतो वा मातिमीमहे दिवो वा पार्थि-
वादधि” इति ऋ० १, ६, १० “अधोमहे आधिक्येन
याचामहे” इति भाष्यम् । उपरि “ये नाकस्याधि रोचने
दिशीति” ऋ० १, १६, ६, “नाकस्य दुःखरहितस्य
सूर्यस्य उपरीति” भाष्यम्, अधिकारे “यदत्र सामधि-
करिष्यतीति” सि० कौ० । विभाषा कञीति पा० ।
वा गतित्वमत्र विनियोजकुरीश्वरत्वं गमप्रते अधिकारो
विनियोगः । आधिक्ये “अधिगत्य जगत्प्रीतिरादिति”
नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-
सर्गत्वम् “धात्वर्थे बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव
विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्तिष्ठे”त्युक्तेः विशिष्टज्ञानार्थता,
तेन गतिसमाप्ते ल्यप् । “अधिगतं विधिवद् यद-
पालयदित्यादौ” दायत्वेन लब्धमित्यर्थः । एवमन्य-
त्वापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमने-
नेति आ+धा-कि वा ण्+ह्रस्वः । मनःपीडायाम् पु० ।
अधिक लि० अध्याहूढ एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च ।

प्रधाने अतिरिक्ते, “जनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे” इति
रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिभाषातिक्रमः अतिशयवृद्धिश्च ।
तत्त्वानुरूपतिक्रमे “अकालप्रसवा नार्थ इत्युपक्रम” “हीना-
ङ्गीमधिकाङ्गीश्च जायन्ते यदि वा त्वय” इत्यरिष्टसुक्तसदा-
हार्यम् । “हीनाङ्गमधिकाङ्गश्च आङ्गभोज्ये विवर्ज्येदिति”
स्मृतिः । “इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वीति”
शकु० । “अधिकं फलमश्रुते” इति पुरा० । असा-
धरणे च । “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं,
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति” गौतमः “ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिपदादिना यल्लब्धं तदधिक-
मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते
क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । “निर्विष्टं
वैश्यशूद्रयोरिति” । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य क्षपि-
मोरक्षादिलब्धनिर्विष्टनदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा-
दिना भतिरूपेण यल्लब्धनदसाधारणम् । एवमनुलोमजाना-
मतिलोभजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारण-
सुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि गच्छत् सर्वं निर्विष्टशब्दे-
नोच्यते सर्वस्यापि भतिरूपत्वात् “निर्विशो भतिभोगयो-
रिति” त्रिकाण्डीस्वरणात् । तन्नदसाधारणं वेदितव्यम्”
इति मितान्तरा । दर्पणोक्ते अर्धालङ्कारभेदे यथा दर्पणे
“आम्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते” । “किमधिकमस्य
ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरित्यत्र । अज्ञात एव शते वृक्षौ
नित्यं भुवनानि” इत्यत्राश्रयस्य । “युगान्तकालप्रतिसं-
कृतात्मनो जगन्नि यस्यां सविकाशमासत । तनौ मसुस्तत्र
न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः” इति माघे तु
आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे षञ्-आधिक्यम् । उचित
प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोक्तं च ।

अधिकतर लि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कटे एकस्मिन्,
अधिकतम लि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन्
उत्कटे, अत्यन्तोक्तं च ।

अधिकमास पु० कर्म० । मलमासे तद्विरणमधिसाशब्दे ।
अधिकरण न० अधि+क-ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे
“कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत्
क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिरणं कृतमिति” हरिपरिभाषिते
अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा
गेहेस्थाल्यामग्नं पचतीत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याय
कर्मद्वारा, परस्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादेः ।
“आधारोऽधिकरणमिति” “सप्तमधिकरणे इति” पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्यो धर्मी स एव । यथा गुणकर्म-
जातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं,
तत्त्वाधिकस्यैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डादेर्वेदरादीनामधि-
करणत्वम् गृहादेर्घटादीनां, न तु वैपरीत्ये । द्रव्यादिषु
गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा भूतभेदेन अधिकर-
णत्वं न तु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्व्यम् ।
क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन् । पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्र-
प्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्त
निर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदाये न्याये । तथा हि
“विषयोविशयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति” सिद्धान्तः
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” मीमांसा । तत्र विचा-
राहं वाक्यं विषयः, तत्सार्थविषये विषयः इदमित्यं
न वेति विकल्पः । तत्र सन्दिह्यमानयोः पक्षयोः असत्यत्वे
युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्तं युक्तिं खण्ड-
यित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः । तत्सत्यत्वादिभि-
न्नापेन सिद्धान्तसिद्धार्थोपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति
यथा “साध्यायोऽध्येतव्य” इत्यादिवाक्यं विचारार्थत्वेन
विषयः । अत्राध्ययनमन्त्ररूपहणमात्रम् ? अर्थग्रहणपर्यन्ता-
ध्ययनं ? वेति संशयः । तत्र अन्तरग्रहणमात्रमध्ययनमिति
पूर्वपक्षः । अर्थज्ञानसहितान्तरग्रहणमिति सिद्धान्तः । तेन
विधिवाक्यस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय
इत्थं तत् प्रतिपादकावयवपञ्चात्मकोन्यायोऽत्रावसीयते । एव-
मन्यदप्युदाहार्यम् । उत्तरमीमांसायामपि एतानि यथा-
यथं योज्यानि विशेषस्वरूपं वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा
यथोक्तं माधवाचार्येण । “तत्त्वैकैकमधिकरणं पञ्चावयवं
विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा
इति” सङ्गतिश्च “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्विधा । शस्त्रादिविषये ज्ञाते तत्सङ्गतिरुद्धता” मिथ्यनेन
सङ्गतिर्लैविध्यं तेनैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे
वक्ष्यते । तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सेति प्रथमाधिकरणम् “अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्मा-
ध्यासानिरूपणात् । असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तद-
र्हति । अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम्
सन्देहान्मुक्तभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत” इति माधवः ।
व्याख्यातञ्चैतत् खेनैव यथा “आत्मा वा अरे द्रव्यः
ओतव्य” इत्यत्र आत्मदर्शनं फलसहिष्णुं तत्साधनत्वेन
अवर्णं विधीयते । अवर्णं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निर्णेतुमनुक्तो न्यायविचारः तदेतद्विचारविधायकं

वाक्यं विषयः । न चायं विषयः श्लोकयोर्न संगृहीतः,
सन्देहसंग्रहेणैवार्थात् तत् संग्रहप्रतीतिः ब्रह्मविचारात्मक-
न्यायनिर्णयात्मकशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति स-
न्देहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्देहबीजमुद्येयम् ।
तत्त्वानारम्भमिति तावत्प्राप्तिं विषयप्रयोजनयोरभावात् ।
संदिग्धं हि विचारविषयो भवति ब्रह्म त्वसन्दिग्धं तथा हि
तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिह्यते ? आत्माकारेण वा, नाद्यः
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात् ।
न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात् । अध्यासात्म-
विषयत्वेन भ्रान्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूप-
णात् तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोजडाजडयोर्देहात्मनोः
शुक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासेन निरूपयितुं शक्यते ।
तस्माद्भ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासंदिग्धत्वाच्च
विचारस्य विषयोऽस्ति । नापि प्रयोजनं पश्यामः ।
उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि सुख्यदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न
विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ।
अतोच्यते । शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनसङ्गात्
श्रुत्यहंप्रत्यययोः सन्दिग्धं ब्रह्मात्मवस्तु । “अयमात्मा ब्रह्मेति”
श्रुतरसङ्गं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति । अहंसमुष्यइत्याद्यहं
बुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासस्य-
दुर्निरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् संदिग्धं वस्तु विषयः तच्चि-
न्त्येन सुकृतिवृत्तं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदनुभवेन च सिद्धम् ।
तस्माद्देवान्तवाक्यविचारसुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्छास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धम् इति” । अभेदान्वयिपदार्थबोधक-
तुल्यविभक्तिकथञ्चे च । “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्म-
धारय” इति पा० । समानाधिकरणः अभेदान्वयिपदार्थ-
बोधकतुल्यविभक्तिकपदघटितस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्यर्थः
“तादृशपदघटितत्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरणब्रह्मब्रीहिः
पीतमन्वरं यस्येति वाक्ये पीताम्बर इत्यादि । अभेदान्वयि-
पदार्थबोधकभिन्नपदघटितत्वे व्यधिकरणब्रह्मब्रीहिरिति यथा
पद्मं नामौ यस्येति वाक्ये पद्मनाभः । श्रुततोक्तेषु हातिंश-
त्तन्त्रयुक्तिषु तन्त्रयुक्तिभेदे च तन्त्रयुक्तिशब्दे तद्विवरणम् ।

अधिकरणविचाल पु० अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं
विचाल घञ् ईत० । द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संख्या-
न्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं
क्रियते इति । एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्चा-
त्मकस्य वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संख्याया
विचालः । “अधिकरणविचाले चेति” पा० ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्माधिकरणम् आश्रयतया-
ऽस्त्वस्य ठन् । विचारकरणाय धर्माधिकरणमण्डमे
नियुक्ते प्राङ्विवाकादौ । तत्र नियुक्तः ठक् । आधिकर-
णिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म(न्) अव्य० कर्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा० ।
कर्माधिकृत्येत्यर्थे । अधिकं कर्म प्रा०स० । अधिक-
कर्मणि । न०ब० । अधिककर्मयुक्ते लि० ।

अधिकर्मकर लि० अधिकं कर्म तत्करोति ल-आनुलो-
मादौ ट । शुश्रूषकभेदे दासभेदे । क्तिप् अधिकर्म-
कदप्यत्र लि० ।

अधिकर्मकृत लि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निष्ठा-
नस्य परनि० । “सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथो-
परि । सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय” इति श्रुत्युक्ते शुश्रूषकभेदे ।

अधिकर्मिक पु० अधिकृत्य हृङ् कर्मणोऽलम् अधिकर्म-ठन् ।
हृङ्गाध्यत्वे, हृङ्गस्यबणिग्भ्यः शुल्कादानकर्मणि नियुक्ते ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्मधरैर्वोर्ध्वैर्दयमध्ये वर्म-
दाकार्यं वज्रपट्टिकादौ । व० । अधिकाङ्गवति लि० ।
“अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते” इति शाता० ।

अधिकार पु० अधि+ङ-घञ् । आरम्भे, यथेष्टं क्रयविक्रया
दिकर्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, “अधिकारः फले स्वाम्यमधि-
कारी प्रभुर्भवेदिति” सीमांशोक्ते विहितकर्मफलस्वामित्वे,
विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्म-
णादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य
द्विजसेवायाम्, “नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः” इति
मिताक्षरा । स्वामित्वे-“सर्वे सुरधिकारिण” इति श्रुतिः ।
तत्र च वैदिकादिकर्मसु कर्त्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधि-
कारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाध्य-
यनादिव्यधिकारः यथोक्तं “निषेकादिदृश्यमानान्तो यस्य वेदो-
दितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नाम्यस्यैव कदाचनेति”
मनुना । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकारः यागा-
दावप्यनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयसूत्रभाष्यादौ । “चातु-
र्वर्ण्यमविशेषात्” इत्याशङ्क्य “निर्देशाद्वा त्वयाणां स्वाद-
ग्नप्राधेये ह्यसम्बन्धः क्लृप्तुं ब्राह्मणश्रुतिरित्यालेय” इति ।
“वागब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, “त्वयाणाम्” अधिकारः
स्यात् कुतः ? अग्नप्राधेये निर्देशात् अग्नप्राधेये त्वयाणां
निर्देशो भवति, “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, योश्चे
राजन्यः, यरदि वैश्यः” इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति
इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।

तस्मात् “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्येवमादिषु
शूद्रस्य प्राधिकारः श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य
सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमन्वात्, आहवनीयादयो
न शूद्रस्य, अधिधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीया-
दीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्या-
लेयः मन्यते च” इति भा० । तथा कर्मप्रतिपादकं सर्वशास्त्रं
विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरस्त्रां न वा
देवादीनां यथोक्तं तत्रैव “फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं स्यात्” इत्याशङ्क्य “कर्त्तुं वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः
कात्स्न्येन गम्यते” इति सूत्र० “वागब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य
तर्हि ? । यः समर्थः कर्त्तुं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न
चैते, शूद्रवन्ति तिर्यगादयः कर्त्तुं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्,
तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते
कर्त्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवता-
न्तराभावात् न हि आत्मानम् उदिश्य त्यागः सम्भवति,
त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्
न भृगवादयो भृगवादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां
सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । “अपि च तिर्यक्षो न कालान्तर-
फलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । “ननु च
उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरश्चः पश्यामः, शुनः
श्येनांश्चतुर्दृश्याम् अष्टममूत्रां च उपवसतः” इति उच्यते
न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । “कथं अवगम्यते ?
वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः, “इदं
कर्म कृत्वा, इदं फलमसृज्य प्राप्नोति इति” न चैते वेद-
मधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यग्रेभ्यः अवगच्छन्ति,
तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वांसः कथम् अमुनि-
ष्ठेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं
तद्वर्त्तमानम् उपवासः ? । उच्यते, रोगात् अस्वचिरे-
वाम् । कथं पुनर्निवृत्ते काले रोगो भवति ? । उच्यते
नियतकाला अपि रोगो भवति यथा तृतीयकाशार्थं का-
चेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति । न च
तिरस्त्रां इव्यपरिपक्वः, न हि एते इव्यं स्नेहय्या उप-
युज्यता दृश्यन्ते, तस्मात् अनोयाना धनस्य । यस्तु, देव-
पामो हस्तिपामः इति, उपचारमात्रं तत् । तस्मात्
अपि न तिरस्त्राम् अधिकारः इति । यानि पुन-
र्लिङ्गानि, “देवा वै सलमासत” इत्येवमादीनि, अर्थभादाः
ते विधिप्ररोचनाार्थाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेन सर्वेषु,

न च विधेर्विधिनैक्यवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् ।
स्तुतिस्तु सा, इत्थं नाम सत्त्वाणि आसितव्यानि, यत्
कृतकत्वा अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः,
अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या”
इति भा० । ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार
इति “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” इति शा० सूत्रेण
व्यवस्थापितं, व्याख्यातञ्चेत् शाङ्कराचार्येण यथा “वाटं
मनुष्यानधिकारोऽतु शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने
नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठात् ये देवादयस्तान-
प्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते
कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थितत्वाद्यधि-
कारकारणम् । तत्त्वार्थत्वं तावत् भोजविषयं देवादीना-
मपि, सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यतालोचनादिनिमि-
त्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादित-
हासपुराणलोकेश्वो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां
कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो
निवर्तितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयं-
प्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं
चर्यादि दर्शयति “एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ
ब्रह्मचर्यमुवाच” “भृगुर्वै वारुणिरव्युषं पितरमुपससाद
अधीहि भगवो ! ब्रह्मेत्यादि” । यदपि कर्मस्वनधिकारकारण-
सक्तम्, न देवानां, देवान्तराभावात् । न ऋषीणाभा-
वेयान्तराभावादिति । न तद्विद्यास्त्विति न हीन्द्रादीनां
विद्यास्त्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कालमस्ति
न च भृग्व्वादीनां भृग्व्वादिसगोत्रतया । तस्माद्देवादीना-
मपि विद्यास्त्वधिकारः केन वार्यते ? इति” । ततश्च
विद्वन्व कर्मफलार्थित्व—तत्तत्कर्मकरणसमर्थत्वापर्युद्देशत्वादिना
अधिकारप्रयोजकानीति सिद्धम् तत्तापि विधानेन सर्व-
कर्मत्यागरूपे सत्प्राप्ते विप्रस्यैवाधिकार इति सर्ववादि-
मस्मत्तम् द्विजमात्राणामधिकार इति केषाञ्चित्तत्तम् ।
अधिकमाकरे दृश्यम् । क्वचिच्चाधिकृतस्याधिकारः ।
यथा दर्शद्यधिकृतस्य प्रयाजादिस्त्वधिकारः “प्रधा-
नाधिकारो अङ्गाधिकारो भवतीति” न्यायात् । “ताम्बू-
लाधिकारो दत्त इति” हितो० । “कृताधिकारां
मलिनामिति” स्मृतिः । कर्मणि घञ् । “कर्त्तव्ये
“स्वाधिकारे प्रमत्त” इति मेघ० । प्रकरणे, व्याकरण-
शास्त्रे पूर्वसूत्रोपात्तपदादेरुत्तरत्वं सूत्रेषु अनुवर्त्तने ।
“अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति” सि०कौ० ।

तत्त्वाधिकारश्च प्रत्ययादिकर्माद्यर्थसुत्तरस्त्वेषु पूर्व-
सूत्रोपात्तशब्दस्यानुवर्त्तनम् । यथा “प्रत्ययः, परश्च”
इति सूत्रोपात्तप्रत्ययपरशब्दयोः आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः
सर्वत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तनम् । स चाधिकारः त्रिविधः
“सिंहावलोकितं चैव मण्डूकमुत्तमेव च । गङ्गाप्रवाहव-
च्चापि अधिकारस्त्विधा मत” इत्युक्तभेदत्वात् ।
तदुदाहरणन्तु व्याकरणेऽवगमम् । नियोज्यतया विषयी-
करणे, “सर्वधिकारं शास्त्रमिति” जै०सू० । तदभिप्रायेण
“वाटं मनुष्यानधिकारोऽतु शास्त्रं”मिति मनुष्याधिकार-
त्वाच्छास्त्रस्येति” च श०भा० । सर्वमधिकरोति कर्मण्युप-
पदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्वादित्यत्रापि

अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वाभ्ये विधिविधानम् ।
मीमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्तृताज्ञापके विधौ
यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गका-
मोति ज्ञाप्यते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधिः अधिकारः
यथा “राजा राजसूयेन यजेतेति” तत्र राजसूये राज्ञे
एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनात्तस्य तथात्वम् स्वस्वकर्मस्य
नियोगे च ।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिण्यो भावः तत् । विद्वन्व-
फलार्थित्वकर्मकरणशक्तिमत्त्वापर्युद्देशत्वप्रयोज्ये अधिकारे
“भार्यापुत्रविहीनस्य—नास्ति यजोऽधिकारितेति” स्मृतिः ।
भावार्थे त्व । अधिकारित्वम् अत्रैवार्थे न० ।

अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+ङ्—णिनि । स्वामिनि
विहितकर्मफलभोक्तारि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियो-
जिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियां
ङीप् । वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयमध्ये अनुबन्धभेदे वेदा-
न्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनहेतुभूतानुबन्धचतुष्टयनिरूपणाय
“अधिकारो तु विधिवदधोतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगता-
खिलवेदार्थः इह जन्मनि जन्मान्तरे वा कामान्निषिद्ध-
वर्ज्यनपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन
निर्गतनिःखिलकल्मषतया नितान्तनिःश्लेखान्तः साधन-
चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाते”त्युक्तम् । स चाधिकारो उत्तममध्य-
माधमभेदेन त्रिविधः “अधिकारिर्त्रिविध्याञ्च नियम” इति
“अधिकारिभेदाच्च नियम” इति च सांख्यसूत्राभ्यां तथोक्तेः ।
तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्वकर्मत्यागपूर्वकं
निराकारब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहित-
वर्णाश्रमादि कर्मकरणपूर्वकं सोपाधिब्रह्मोपासने, अध-
मस्य तु वर्णान्तरमविहितकर्मविधानपूर्वकं साकारब्रह्मोपा-

सने “वे मन्दास्ते तु सज्जन्ते ब्रह्मणोरूपकल्पने” इत्युक्तेः ।
 अतएवोक्तम् “प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय
 यथोक्तकारिणे-प्रदेयमेतत् सततं सुसुखम्” इति । अत्र
 यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहितं
 कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि “विहितत्वादाश्रम
 कर्मापि” इत्युक्तम् गीतायामपि “आरुह्योऽसौ नेर्योगः कर्म
 कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते”
 इत्यनेन आरुह्योः यथोक्तकर्माधिकारः उक्तः “कषाये
 कर्माभिः पक्वो ततो ज्ञानं प्रजायते” इत्यनेन कषायशब्द-
 वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । “हे ब्रह्मणी
 वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति” अतावत्प्रधिकारिभेदात्
 निराकारसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता । गीता-
 यामपि “लोकैऽस्मिन् द्विविधा मिथा पुरा प्रोक्ता मया-
 नघ ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं, कर्मयोगेन योगिनामिति”
 अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्माधिकार इत्युक्तम् ।
 “समग्रं संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण
 सदा धार्य ! कामं कामान्वितेन चेति” भवि० पु० ।
 “अधिकारिणाऽर्धिना विदुषा समर्थेनेति” रघु० तेन
 विद्वत्त्वं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्माकरणयोग्यत्वम्
 अपर्युदस्तत्त्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थि-
 त्वञ्च सति कामे एव, सुसुखत्वे तु न फलार्थित्वावश्यकतेति
 भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन “पितृन्मस्ये द्विवि-
 ये च भूर्त्ताः स्वधाभुजः कामप्रफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः
 सकलेष्मितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंरुतेष्विति” अनेन
 फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाहृत्वं, तदनर्थिनं सुसुखं प्रति
 मुक्तिदाहृत्वमिति स्पष्टमुक्तम् एवं देवतानामधिकारिभेदेन
 फलदाहृत्वम् । अनभिसंरुतेषु अतुष्टिषु फलेष्वित्यर्थः ।
 अधिकारोऽप्यस्य इति । स्वाभित्ववति “सर्वे सुरधि-
 कारिण” इति श्रुतिः स्त्रियां ङीप् । “कृतात् देवी
 वचनाधिकारिणीति नैष० ।

अधिकार्यवचनं न० अधिकार्यस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपि-
 तस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थवादे,
 निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन
 निन्दा, काकपेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते
 “लघैरधिकार्यवचने” इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । ब० । तद्वति
 त्रि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिकच्छ पु० अधिकं लच्छं कष्टं साधनतयाऽस्यस्य अच् ।

“विल्वैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः । मासेन लोके
 ऽधिकच्छः कथ्यते द्विजसत्तमैः” इति (शङ्ख०) उक्तो मास-
 साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्रि० ।
 अधिकत पु० अधि+क-क्त । आयव्यायाद्यवेक्षके, अध्यक्षे
 कर्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वाभित्ववति च त्रि० ।
 “महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधि-
 योरिति” रघुः ।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ-क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।
 अधिक्रम पु० अधि+क्रम-भावे घञ् अमनन्तत्वाच्च वृद्धिः ।
 अधिचित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्तिप्-तृक् च । परि-
 क्षये, तत्कारिणि च । “विशमासामभयानामधिकृतम्
 ऋ० १०, ६२, २४ ।

अधिचिप त्रि० अधि+चिप-क्त । स्थापिते, निन्दिते, कृता-
 धिज्ञेमे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिचिप पु० अधि+चिप-भावे घञ् । तिरस्कारे, स्थापने,
 प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि० अधि+गम कर्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । “अधिगतं
 विधिवत् यदपालयदिति” रघुः “अधिगतसकलकलाकला-
 पकमिति” काद० । अधिगताश्लवेदार्थं” इति वे० सा० ।
 अधिगम पु० अधि+गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्ते, स्वीकारे च ।
 “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” गीता । निध्यादेः प्राप्नो-
 च । “स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिपङ्गाधिगमेक्षिति”
 गौत० । “अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति” मिता० ।
 अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा० ।
 गवीत्यर्थे “स्वादोयो यदधिगवं चीरमिति” वेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० स० । अतिशयितविनयादि-
 गुणे । ब० । तद्वति त्रि० । “याच्ञा मोषा वरमधिगुणे
 नाधमे लब्धकामा” इति नीति० । गुणे-विभक्त्यर्थे
 अव्ययी० । गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो
 येन । ज्याधिकृद् धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य
 द्विजिह्वत्वाच्च अमृतासादाशया कुशविशेषनात् । यथोक्तं
 भा० व्या० प० । “यत्नैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ।
 तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्थान-
 मिदञ्चेति दर्भास्ते लिलिङ्गस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा
 सर्पाणां तेन कर्मणा । अमृतं साकृतस्यार्द्राहर्भास्तेऽथ पवि-
 त्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाकृतमेव च । द्विजिह्वाच्च
 कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना” इति ।

अधिजिज्ञिका स्त्री जिह्वेव इवार्थे कन् अधिरूढा जिज्ञिका वा । (आल्जिभ) उपजिज्ञायाम् ।

अधिज्य न० अध्यारूढा ज्या यत् प्रा०ब०, अधिगतं ज्यां वा अया०स० । आरोपितगुणको धनुषि “त्वयि चाधि-ज्यकार्मके” इति श्रुत् ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच् समा० । सूर्यतारकादिज्योतीष्यधिकृत्येत्यर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यक् । पर्वतस्योपरिभूमौ । “आरूढं स्थलमधित्यकेति” सि०कौ० । “स्याणुं तपस्यन्तमधित्यका-यामिति” कुमा० । “अधित्यकायामिव धातुमयामिति” रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्यारूढो दन्तम् अया०स० । दन्तोपरि जातदन्ते (गजदाँत) । प्रा०ब० । तद्वति लि० । दन्ते विभक्त्यर्थे अव्ययी० । दन्तमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिकृतोदेवः येन गुणातिशयात् प्रा०ब० । सर्वदेवाधिमे परमेश्वरे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधि-कृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिदेवं भवः ठञ् । अनुश्रुतिका० द्विपदवृद्धिः । अधिदैविकं देवेभ्यो जाते दुःखादौ लि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता शा०त० । अधिष्ठात्रां देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठातृत्वञ्च सन्निधान-मात्रेण तत्तत्पदार्थानां तत्तत्कर्मसु नियन्त्रित्वरूपम् । तच्च साक्षात् परमेश्वरस्यैव यथोक्तम् ६०७० अन्तर्यामि ब्राह्मणे । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्नरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः ॥ योऽस्य तिष्ठन्नन्नोऽन्नरो, यमापो न विदुर्दृष्टापः शरीरं, योऽपोऽन्नरो यमय-त्येष त आत्मानन्तर्यामिः । योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्नरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । योऽन्नरिष्ठे तिष्ठन्नन्नरिष्ठादन्नरो, यमन्नरिष्ठं न वेद यस्यान्नरिष्ठं शरीरं योऽन्नरिष्ठमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यो वायौ तिष्ठन्वा-योरन्नरो, यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्नरो, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । य आदित्ये तिष्ठ-न्नादित्यादन्नरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्नरो, यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यो दिशु तिष्ठन्दिशोऽन्नरो, यं दिशो न विदुर्दृष्ट दिशः

शरीरं, यो दिशोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यश्चन्द्रतारके तिष्ठश्चन्द्रतारकादन्नरो, यश्चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यश्चन्द्रतारकमन्नरो यमय-त्येष त आत्मानन्तर्यामिः । य आकाशे तिष्ठन्आका-दन्नरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाशः शरीरं, य आ-काशमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यस्त-मसि तिष्ठन्तमसोऽन्नरो, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं, यस्तमोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यस्ते-जसि तिष्ठन्तेजसोऽन्नरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्नरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्दृष्ट सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् यः प्राण्ये तिष्ठन्प्राणादन्नरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं, यः प्राणमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्नरो, यं वाङ्मन वेद, यस्य वाक् शरीरं, यो वाचमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यश्चक्षुषि तिष्ठन्चक्षुषोऽन्नरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं, यश्चक्षुरन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यः श्रोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रादन्नरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं, यः श्रोत्रमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्नरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यस्त्वचि तिष्ठन्त्वचोऽन्नरो, यं त्वङ्मन वेद, यस्य त्वक् शरीरं, यस्त्वचमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्नरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमन्नरो यमयत्येष त आत्मा-नन्तर्यामिः । यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्नरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्तर्यामिः । इष्टो इष्टा, ऽभ्युतः श्रोता, ऽभ्यतो मन्ता, ऽविज्ञातो विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति इष्टा, नान्यतो-ऽस्ति श्रोता, नान्यतोऽस्ति मन्ता, नान्यतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मानन्तर्यामिः । इत्यतोऽन्वदार्त्तम्” इति । तस्यैवांश-विशेषेणाभिर्भूतानां दिगाद्यभिमानिदेवानाभिन्दिवाधिष्ठा-तृत्वं यथा “वैकारिकादहङ्कारादेवा वैकारिका दृष्ट । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विबह्नेन्द्रियेन्द्रमित्तका” इति शार० । “यत्किंवायव्याद्विकृतपरमेश्वरादुत्पन्नत्वेनाऽहङ्कारस्य तदु-

सुपन्नदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति" राघवभट्टेन व्याख्या-
तम् । "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रेणैकादश स्मृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठाहदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्वृत्ता-
भियुक्तोक्तिः । तथा च ओलस्य दिक्, त्वचो वातः,
नेलस्य अर्कः, रसनायाः वरुणः, घ्राणस्य अश्विनौ,
वागिन्द्रियस्य वज्रः, हस्तस्य इन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः,
पायोः मित्रः, उपस्थस्य (कः) प्रजापतिः, मनसः चन्द्रः,
इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठाहदेवाः । "इश्वरं
भास्कारे विद्यादुमां विद्याद्विशाकरे । स्वान्दमङ्गा-
रके विद्याद्बुधे नारायणं विदुः । गुरो वेदनिधिं विद्यात्
शुक्रे शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याद्वाहोः कालं तथैव
च । विवगुप्तोऽधिपः केतोरित्येते षड्देवताः" इति (मत्स्य-
पुरा०) उक्ता ग्रहाणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठाहदेवाश्च
प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवहित्यन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे
दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवतायैव । "आदित्याभिमुखः सर्वे
माधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपु० । "शशाङ्कमूर्त्तैरधिदेव-
ताकृतिरिति" भट्टिः । चन्द्राधिदेवता उमा ।

अधिदैवत न० अधिष्ठाह दैवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे
"शशाधिदैवतं ध्यायेत् वज्रप्रत्यधिदैवतमिति" "विचिन्त्यो
माधिदैवत"मिति च त्रिणुपु० । दैवते विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । दैवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अथाधिदैवतम्
आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० । "इत्यधिदैवतमिति
८० उ०" । अधिदैवमप्यत्र अव्य० । "अधिदैवं किञ्चि-
ज्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथः प्रा०स० । अधीश्वरे । "तत्वा-
धिनाथमधिकृत्य दिवस्तथासाविति" नैष० ।

अधिनाथ पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारस्तृष्णांशनयनद्वारा
तत्तत्स्थानं क्षियतेऽसौ अधि+नी-घञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा-क । प्रभौ ईश्वरे ।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते" इति रघुः । "अथः
कुक्ष्यामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिकः पतिः, अधि+पा-ङिति वा । ईश्वरे
स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति"
श्रुतिः । "सर्वस्याधिपतिर्हि स" इति मनुः । "ततो
भुजङ्गाधिपतिः फणाधिरिति" कुमा० । पत्यन्तत्वात्
भावादौ यक् अधिपत्यम् । अत्यन्तैश्वर्ये न० । "शैला-
धिपत्यं स्वयमन्तिष्ठति" कुमा० । सपूर्वपदकत्वात्
स्त्रियां ङीष् नञान्तादेशः । "विष्टम्भिनीं दिशमधिप-

तीमिति यजु० १४,५, अधिपतीं स्वामिनीमिति" टीपः ।
अधिपा लि० अधिपाति अधि+पा क्तिप् अधिपतौ, अधि-
पालके च "स्वयं द्रष्टुमधिपा उ अन्वोऽभि" ऋ० ७, ८८, २ ।
अधिपु(पू)रुष पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रुषः प्रा०स० ।
परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिकृत्ये-
त्यर्थे अव्य० । [वज्रप्रजायां स्त्री ।

अधिप्रज लि० अधिका प्रजा यस्य । वज्रप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।
अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वामप्रार्थोऽन्वाधिः अधि+
भू-क्तिप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिकृत्ये-
त्यर्थे "अधिभूतं किञ्च्यत" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं करो-
भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूतं प्राणि-
मात्ममधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधरः ।
अधिभूतं भवः अनुगतिका० द्विपदटङ्गिः आधिभौतिकम् ।
भूतान्यधिकृत्य जाते दुःखादौ लि० ।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्त-
भोजने । भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिकं धनं
मूल्यं यस्या । अतिमूल्यसम्ये वस्तुनि लि० । "दश
वस्त्राधिभोजना इति ऋ० ६, ४७, २२ अधिभोजना अधिकं
धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्य पु० अधिकं मन्यतेऽनेन अधि+मन्य-करणे घञ् ।
"उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मय्यते तथा । शिरमोऽङ्गं
तु तं विद्यादधिमन्यं खलसन्धैः" इत्युक्ते अरणिष्ठा-
मन्यनाशयवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र । "विस्तीर्णं स्तुदु बद्धन्
यत्तत्प्रकारं श्यावं वा तदधिमांसजाम् विद्यादिति" वैद्यकोक्ते
रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र ब० कप् । "इन्द्रस्ये
पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुजः । कालास्त्रायी कफकृतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे ।

अधिमात्र लि० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाणस्य मात्रा च
वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्शान्द्रो मासः प्रा०स० । मलमासे "असंक्रान्त-
मासोऽधिमासो निरुक्त" इति स्मृत्युक्तो रविसंक्रान्तिवर्जितो
मासोऽधिमासः । तथा हि "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भः
प्रथमे क्षणे । ते चैवाद्या" इत्युक्तादिशामिनस्यै रवौ यस्य
चान्द्रमाससारम्भः स चैवः एवं मेघस्थरवारम्भो वैशाख

इत्थेवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्यन्तरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्भेदस्थे रवौ स्वारम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तदाद्योऽधिमासः संक्रान्तिहीनत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् । यथा मलमासतत्त्वे लघुहारीतः ॥ “इन्द्राग्नी यत् ज्ञयते” इत्युक्त्वा “तस्मिन् क्रमस्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्योमलिङ्गु-चोत्तयोद्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासिकृत्यात् आङ्गं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं निम्नमेकं तु सर्वदा” । “यदा तं दर्शान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्यक्षणवृत्तिराशिस्यः सन् स्वर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तोमासोमलिङ्गु-चोत्तयेः” । ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत् रविसंक्रान्तिवर्जितम् मलमासः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावास्याद्वयं अमावास्यान्यक्षणद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्यक्षणद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगभ्यां यथाक्रमं संयोगेनाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणं पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वयवृत्तिस्त्विति सोमांसकसिद्धान्तात्” । गृह्यपरिशिष्टज्योतिःपराशरौ । “रविणा लङ्घितोमासश्चान्द्रः ख्यातोमलिङ्गुचः । तत्तद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते । तदा तन्मासविहितसुचरे मासि कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मास तत्पूर्वमासान्यक्षणयोरेकराश्यवस्थितस्य तन्मासानन्तरसंयोगः, न त्वेकराशिवस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्दशानेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ, तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात्” । अतएव ज्योतिषे “अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाङ्गहितं सर्वकर्मसु । तस्यार्कोदर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । “अत्रैकराशिस्थार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वसक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य” । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । “दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागस्तौ सदा । करोत्येकमहर्ष्येदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामर्द्धानामधिमासकम् । योऽग्रे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिम” । “तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं

रविर्हरति ह्येदयति उत्तरे ह्येदमित्यभिधानात् । ततश्च कर्तौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादङ्गस्थित्येवैदमासकघणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण वर्षे द्वादश तिथ्यात्मककालाकर्षादङ्गतृतीयानामन्ते अर्द्धं तृतीयं येषां ते तथा । योऽग्रे माधवादिषु षट्केषु पूर्वं माधवादितिकपतितं, पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं आवणादितिकपतितं मलमासश्चन्द्रार्को जनयतः” । मिहिरः । “माधवादेषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते तु आवणेऽच्युतः । “मिथुनोपगतो भासुरमावासाद्वयं स्मृते । द्विराषाढः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावास्याद्वयं तदन्यक्षणद्वयं स्मृते संयुज्यात् न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः” । “कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्” । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्तियान्त्रेण न गच्छति” इति “राजमार्तण्डवचनात्तुलादिषण्मासे तिथिद्वयभावाद्वर्षे द्वादशवृद्धिरनुपपन्ना तथापि “मध्ये विषुवतोर्भानुर्यान्यहानि तु वर्द्धयेत् । तैः सम्भूयाधिकोमासः पतत्येव त्वयोदशः” इति “गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्भेदतुलासंक्रान्त्योर्भेदे भेदादिषण्मास एव तिथिद्विद्वक्ता अहर्गणने भेदादिषण्मासे मन्दभुक्त्या सप्तदिनद्विस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयह्मासः” इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् “भेदादीनामहर्वृन्दं षण्णां सप्तद्वचन्द्रकम् (१८७) । तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकन्तु (१७८) लिखेत् पृथक्” । “चन्द्र एकः “अङ्गस्य वामा गतिः” इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्गा बोध्याः । तेन दिनद्वि ५ क्रमसञ्चयाभ्यां ६ भेदादिषट्के एव एकादशतिथिद्विः” । एवञ्च “गतेऽर्द्धद्वितये सार्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये । दिवसस्यष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” । इति “राजमार्तण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधिमासः । स च सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घनासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः इति” । सिद्धान्तशिरोमणौ तु ४३२००००००० कल्पप्रमाणवर्षेषु १५८३३००००० एतन्मिता अधिमासाभवन्तीत्युक्तम् यथा “लक्षाहता देवनवेषुचन्द्राः कल्पेऽधिमासाः कथिताः सुधीभिरिति” । “अतोपपत्तिः प्रकृतास्तावद्विमासास्तेभ्यश्चान्द्रमासा यावद्द्विरधिकास्तावन्तोऽधिमासा” इति । तदेवाह । “रवेः कोटिभिन्नाः कृताऽष्टेन्दवाणाः” ५१८४००००००० “सुराग्न्यम्बिरामेषवो लक्षभिन्नाः ५३४३३००००० ।

शाशाङ्कस्य मासाः पृथक् सूर्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा
तेऽधिमासाः इति” ॥ इत्येवमेधिमासानयनं तत्रैवोक्तं यथा
“कथितकल्पगताः सभागणो रविगुणो गतमाससन्वितः ।
खट्वह्नौ (३०) गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमा-
हतात् (१५६३३०००००) ॥ रविदिना (१५५५२००-
००००००) प्रगताधिकमासकैः कृतादिनैः सहितो द्युगुणो
विधोः” इति । अत्र वासना कल्पगताद्वा द्वादशगुणिता
रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युता-
स्ति शङ्कणा इत्येवमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव
दिनैर्युताः एवमेव सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधि-
मासानयनं तैराशिकेन, यदि कल्पसौरादिनैः कल्पाधिमासा
लभ्यन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः । तैर्दिनी-
कृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणसहितचान्द्रो भवति यतः
सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्तेव” इति । सूर्यसिद्धान्तेऽप्यु-
क्तम् । “भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् । रवि-
मासोनितास्ते तु शेषाः सूर्याधिमासकाः” इति ॥ सूर्यवन्द-
भगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासारविमासो
निताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव
भवन्ति नान्ये । अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् ।
अत्रोपपत्तिः । त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूप-
दर्शनावधेस्तान्द्रस्य द्वादशराशिमितेन सूर्येन्दुनरेणैव सिद्धिः
कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दशीघ्रयोः सूर्येन्दोर्योगस्य
पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशराश्यन्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो
भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासापेक्षया
यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति ।

अधियज्ञः पु० अधिकृतोयज्ञो यस्मात् प्रा०ब० । परमेश्वरे ।
“अधियज्ञः कथं? कोऽत्रैत्यर्जनं प्रप्ते । “अधियज्ञोऽहमे-
वात्र देहे देहभृतां वर !” इति भगवदुत्तरम् गीतायाम् ।
“अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्रे न स्थितोऽहमधिपतः यज्ञा-
दिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति” श्रीधरः । यथा च
तस्य सर्वान्तर्यामित्वं तथा अधिदेवताशब्देऽन्तर्यामि-
ब्राह्मणे पुरस्ताद्दर्शितम् । यस्ते विभ० अव्ययी० । यज्ञ-
मधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः,
यागे विभ० अव्ययी० । अधियागमप्युक्तार्थे अव्य० । अधिकः
अधिकाङ्गयागः प्रा०स० । अधिकाङ्गे यागे पु० ।

अधियोग पु० अधिकयोगः प्रा०स० । ज्योतिषप्रसिद्ध
यातिकशुभयोगे । स च गमनसमयलग्ने-तस्माद्वा चतुर्थे,
पञ्चमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा अत्यतमस्थाने बुधजीव-

भार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति । “योगे
शेभमथाधियोगमने केभं विपूणां वध इति” सुहू० ।
अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध-अच् ।
अतियोद्धारि । विभ० अव्ययी० । योधे इत्यर्थे अव्य० ।
अधिरथ अध्याकूटः रथं रथिनम् अत्या०स० । अतिरथे ।
कर्णपतिरि पु० । “विनेशाधिरथोरङ्गं यष्टिप्राणो ह्ययन्नि-
वेति” भा० आदि० । तस्यापत्यम् इज् । आधिरथिः
कर्णे पु० । कर्णपर्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य ।
अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज-क्विप् । साम्राज्यवति,
नृपे, सम्यक्नृपे च “प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादत्वाधिराट्
श्रियमिति” भाग० । अधिकशोभान्विते त्वि० ।
अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा० । अधीश्वरे साम्रा-
ज्यवति, नृपे च । “शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्या-
विति” “हिमालयोनाम नगाधिराज” इति च कुमा० ।
अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा०स० । साम्राज्ये ।
“अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभार्गति” ।
अधिराट् न० अधिकतं राष्ट्रमत्र प्रा०ब० । राज्ये । विभ०
अव्ययी० । राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
अधिरुक् त्रि० अधिगतं रुक्कमाभरणं येन प्रा०ब० । अधि
गतसुवर्णाभरणे सानने । अधिरुक्का विनीयते” इति ऋ०
८, ४६, २१, अधिरुक्का अधिकरुक्काभरणेति” भाष्यम् ।
अधिरूढ त्रि० अधि+रूढ-कर्त्तरि-क्त । उपरिभागे आरो-
हणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमति च । [शयेनारोपिते ।
अधिरूपित त्रि० अधि+रूढ-णिच्-एक् कर्मणि क्त । अति-
अधिरूढेण न० अधि+रूढ भावे-ल्युट् । उपर्यारोहणे ।
घञ् । अधिरूढोऽप्यत्र पु० ।
अधिरूहणी स्त्री अधिरूढतेऽनया अधि+रूढ-करणे
ल्युट् । (मरु) इति, (सिद्धि) इति च प्रसिद्धे कौषवंशादि-
निर्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानवन्दे । अधिरूहः
साधनत्वेनाख्यस्याः इति । अधिरूहिणीत्यप्यत्र इति
शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं ऋग्यम् । रायसकुटादिभिः ल्युटैव-
तत्पदसाधनाच्चास्य इत्यन्यता ।
अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी० । लोके इत्यर्थे ।
अधिवक्तृ त्रि० अधि+वच्-लृच् । पक्षपातेन वक्तरि ।
“विश्वाह्वरो अधिवक्ता” इति ऋ० १, १००, १०, अधि-
वक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिवचन न० अधि+वच्-ल्युट् । पक्षपातेन कथने ।
“अधिकवचनं पक्षपातेन वचन”मिति साधवाचार्थः ।

अधिवस्त्रं लि० अध्याहृतं वस्त्रं येन प्रा० व० । उपरिनिहित
वस्त्रे । “यज्ञेभिराहृतोऽधिवस्त्रा बधूरेवेति” ऋ० ८, २
६, १२, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाक पु० अधि+वच्-घञ् । पक्षपातेन वचने ।
“तमिन्वनेषु हितेष्वधिवाकाय हरन्ति” इति ऋ० ८, १५, ५,
“अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति” भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे-घञ् । निवासे “श्रीः
केटभारिहृदयैककृताधिवासेति” देवीमा० । अधि+वास
सुरभीकरणे भावे घञ् । सौरभे “ककुब्जकन्यावत्तान-
वांसलस्याधिवासयेति” माघः “अधिवासस्मृह्येव मारुत”
इति रघुः । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस-णिच्
करणे घञ् । यज्ञारम्भपूर्वदिवसे देवतास्थापनादि-
कर्मणि । “अधिवासः परेऽहनीति” स्मृतिः “मध्यरात्रेऽधि-
वासयेदिति” स्मृत्युक्तेस्तस्य पूर्वोदुर्मध्यरात्रे कर्त्तव्यता ।
“आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधिवासये” दित्युक्ते यागदिनेऽपि
कचित् कर्त्तव्यता । गन्धमाल्याद्यैः संस्कारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+
वस-णिच् ल्युट् । यागपूर्वदिने देवताद्यावाहनपूर्वक-
पूजनादिकर्मभेदे । अधिवास्यते सुरभीक्रियते अधि+वास
सुरभीकरणी भावे ल्युट् । गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणरूप-
संस्कारभेदे तद्व्याप्तिं च “महो गन्धः शिला धान्यं दूर्वा
पुष्पं फलं दधि । इतं स्वस्तिकसिन्दूरं शङ्खकज्जलरोचनाः ।
सिद्धार्थं काञ्चनं रोच्यं ताम्रवामरदर्पणम् । दीपः प्रश-
स्तिपात्रञ्च विज्ञेयमधिवासने” इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि ।
“सायं पञ्चान्त कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति” पुरा० ।

अधिवासित लि० अधि+वास-सुरभीकरणे कर्मणि क्त ।
सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः कृतसंस्कारे । अधि+वास-
निवासे णिच् कर्मणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वह-णिच्-ल्युट् । उपरि प्रापणे
वाहने, च । विभ० अव्ययी० । वाहनं यानमधिकृत्ये-
त्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत-छेदने ल्युट् । अत्यन्त-
च्छेदने “आशासनं विशासनमथो अधिविकर्त्तनमिति”
ऋ० १०, ८५, १५ ।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी० । विद्यामधि-
कृत्येत्यर्थे । “अधिविद्यं प्रकाशते इति” वाक्यपदीयम् ।

अधिविद्वा स्त्री अधि+विद-लाभे कर्मणि क्त । कृताधि-
वेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम्

“अधिविद्वा तु यानारी निर्गच्छेदुषिता गृहादिति” मनुः ।

अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनकं सममिति” याज्ञ० ।

अधिवेत्तृ पु० अधि+विद-लाभे कर्तरि लृच् । विवाहोत्तरं
विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे-विभक्त्य० अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे ।

अधि+विद-भावे घञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदन न० अधि+विद-लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरि-
विवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि उक् । आधिवेदनिकम्
अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्रलब्धे च धनादौ लि० ।
“अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनकं सममिति” याज्ञ० ।
“आधिवेदनिकाद्यां च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृतिः ।
अधिवेदनकालनिमित्ते तु मत्कृतवस्तुविवाहवादे विस्तरत
उक्ते ततएवावश्ये ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद-लाभे कर्मणि-अनीयर् ।
यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्यं तादृश्यां स्त्रियाम् ।
कर्मणि यत् । अधिवेद्यायत स्त्री । “बन्ध्यासमेऽधिवेद्याब्दे”
इति मनुः । [ल्युट् । पाचने ।

अधिप्रपण न० अधि+प्रा-पाके णिच्-पुक् ह्रस्वभावे
अधिप्रय पु० अधि+प्री-पाके भावे अच् । चूलाग्रमुपरिस्था-
पनरूपे विवर्त्तितहेतुभूते व्यापारे, पाके ।

अधिप्रयण न० अधि उपरि प्रयणं पाकाद्यं स्थापनं श्रीञ्-
भावे ल्युट् । चूलाग्र उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च ।
अधिप्रीयते पच्यतेऽत्र, आधारे ल्युट् ङीप् । चूलाग्रम्
(आका) इति, (चूला), इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिप्रयणीय लि० अधिप्रयणाय पाकाय हितम् क् । पाक-
साधनपात्रे । अधिप्रयितुमर्हति अधि+प्री-पाके अर्हाद्यै
कर्मणि अनीयर् । पाकार्हे वस्तुनि लि० ।

अधिप्रयितवै अव्य० अधि+प्री-पाके वेदे ह्यर्थे तवै ।
पचनोये “गौरेव दुग्धमधिप्रयितवै ब्रूयादिति” वेदः ।

अधिप्री लि० अधिका श्रीर्यस्य । अधिकशोभास्विते अधिक-
सम्पत्तिमति च “इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिप्रिय” इति कुमा०
“समादिदेशाधिकृतानधिप्रीरिति” रघुः ।

अधिप्रवण न० अधिप्रयते सोमः यत्र अधि+पू अधिप्रवे
आधारे ल्युट् । सोमाभिषवसाधनचर्मादिपात्रे । “अंशू-
निव पावाभिषवणे” इति वेदः । भावे ल्युट् । अधिप्रवे ।

अधिप्रवणा लि० अधिप्रवणाय हितम् यत् । अधिप्रवसाधने
फलके । “यत्र द्वाविष जघनाधिप्रवणया कृता” इति ऋ०
१, २८, २ अधिप्रवणया उभे अधिप्रवणफलके इति भा० ।

अधिष्ठातृ लि० अधि+स्था-लृच् पत्वम् । अध्यक्षे, नियमित-
कार्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेक्षके, नियन्त्रि च ।
“आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठतेति” भाषा० । अधिदेवे च ।
“इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता” इति पुरा० । ते
च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव
तदपि तत्त्वैवान्तर्गताभिवाच्यानेन दर्शितम् । “तत्साक्षिध्या-
दधिष्ठातृत्वं सणिवदिति” सांख्यसू० । यथायस्थान्तमण्येः
साक्षिध्यामात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथै-
वादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणम-
नम् । इदमेव च सोपाधिस्तृप्तत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् ।
“गिरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते । सत्ता-
मात्रेण देवस्य तथा चेयं जगज्जनिः । अत आत्मनि
कतैत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । “निरिच्छत्वादकर्त्तासौ
कर्त्ता सच्चिदिमात्रतः” इति सां० भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिष्ठान न० अधि+स्था-ल्युट् । नियमितकार्यविशेषाकरणेन
साक्षिध्यामात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे
आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याङ्गमधिष्ठानं
यथा तथाऽध्यासशब्दे यज्यते । अधिकरणे ल्युटि । पुरे
आधारमात्रे, आश्रये च । “तदधिष्ठानाश्रयदेहे
तद्वाद इति” सां० सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो
वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये पाट्कौशिके देहे इति
भाष्यम्” । करणे ल्युटि । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च
हि प्रवृत्तयुक्तत्वादिसम्भवः । अधिष्ठानञ्च नियन्त्रित्वं
यथोक्तं सांख्ये । “संहृतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य-
यादधिष्ठानादिति” “इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात्
त्रिगुणात्मकानामधिधीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं
तत् सर्वं परेणाधिधीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः,
सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादिः तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठान-
व्यम् । स च परस्तेगुण्यादन्य आत्मोति” सां० कौ० । भावे
ल्युट् । सच्चिदिमात्रे । “अत्माधिष्ठानं कुर्वति” आवाहन-
मन्त्रः । “भोक्तुरधिष्ठानाङ्गो गायतननिर्म्माणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गात्” इति सांख्यसू० । “भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात्
व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्म्माणं भवति ।
अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात्
वृत्तदेहवदित्यर्थः । तथाच रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः
प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा० ।
मनु प्राणिनः निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति
तत्वाद् । “भूत्यद्वारा स्वामिनाधिष्ठितैर्कान्तप्रातृ” इति सा०

सू० । “देहनिर्म्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यै-
कान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभूत्यद्वारा यथा
राजः परनिर्म्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणसग्राधिष्ठातृत्वं
साक्षात्, पुरुषसग्राधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् ।
कुलात्मादीनां घटादिनिर्म्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्तु यं तत्
चेतनस्य बुद्ध्यादेशास्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं सृष्ट्वा-
दिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्म्माणं तथापि
प्राणद्वारा प्राणसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणैः देह-
निर्म्णादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० ।
अधिधीयते कर्म्मणि ल्युट् । अधिष्ठिते रुद्धिध्यामात्रेण
नियन्त्रिते । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान-
मुच्यते” इति गीता ।

अधिष्ठित लि० अधि+स्था-कर्म्मणि क्त । अध्युपिते “विलोक्य
दृष्टोऽयमधिष्ठितं त्वयेति” कुमा० । सच्चिदिमात्रेण नियो-
जिते “इश्वराधिष्ठिताः सर्वे स्वं स्वं कार्यं हि कुर्वते
इति पुरा० ।

अधिहरि अव्य० हरौ, विभ० अव्ययी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे
अधीकार पु० अधि+क-घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधि-
कारशब्दार्थे “सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्”
इत्युपपातकगणनायां मनुः । “स्वागतं स्वानधीकारा-
निति” कुमा० ।

अधीत न० अधि+इङ-भावे क्त । अध्ययने, कर्म्मणि क्त ।
कृताध्ययने अभ्यस्ते च लि० “इषदीषदनधीतविद्ययेति”
कुसु० । “अधीतवेदवेदाङ्गत्वेनेति” वे० सा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने “अधी-
तिबोधाचरणप्रचारणैरिति” नैष० । अधि+इक-स्मरणे
क्तिन् । स्मरणे “नू ते पूर्वस्य वसो अधीतौ तृतीये”
इति ऋ० १, ४, ८, “अधीतौ स्मरणे” इति भाष्यम् ।

अधीतिन् लि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने ।
“त्वयुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीमिति” कुमा० । एतदित्य-
नयोगे च कर्म्मणि सप्तमी वेदेऽधीतोत्यादि किन्तु कर्म्मा-
विवक्षया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्म्माणां योगः
कृतपूर्वी कृतमित्यत्रेव । यथोक्तं हरिणा । “अकर्म्मकाले
सत्त्वे क्तान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्तारो
योगो भवति कर्म्मणेति” । विस्तरः सत्कृतसरलायां इष्टव्यः ।

अधीन लि० अधिगतमिनं प्रभुम् अन्त्या० ष० । आयत्ते । विज्ञा-
धीन इत्यादौ तु विच्चे अधि-इति वाक्ये सप्तासे अध्युत्तर-
पदात् ख । “क तु मां त्वदधीनजीवितामिति” कुमा० ।

“दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह” इति मनुः ।

“इच्छाकृणां दुरामेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” इति रघुः ।

अधीर लि० धीरः धैर्यान्वितः न०त० । चञ्चले, “कान्तस्या धरमणिम् अधीरमाशुचुम्बेति” दशकु० । कातरे, रोगा-दिनाकुलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री । तल्लक्षणं नायिकाशब्दे वक्ष्यते

अधीवास अधि+प्रस आच्छादने करणे षञ् । सर्वत आव-रके महाकञ्चुके वस्त्रभेदे । “अधीवासं परिसुच्योष्णीषं संवेद्य निवीते” इति कात्या० १५,५,१२, उपरि सर्वतः संखाद्यतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या । “अधीवासेन प्रच्छादयतीति” कात्या० २०,६,१५, “उप-रिष्ठादावरकं वासोऽधीवास” इति वेददीपः ।

अधीश लि० अधिक ईशः प्रा०स० । सार्वभौमे अधिपतौ च ।

“अङ्गाधीयः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुत” इति जात० ।

अधीश्वर लि० अधिक ईश्वरः प्रा०स० । स्त्रियां ङीप् ।

राजनि “अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति” नैष० । प्रभौ च ।

अधीष्ट न० अधि+दिवा० इष-भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे,

“विधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रप्रार्थनेषु लिङिति” पा०

“अधीष्टं सत्कारपूर्वकव्यापार” इति सि०कौ० ।

कर्माणि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते लि० ।

• अधुना अव्य० कश्चिन् काले इदमशब्दस्य न० । संप्रती-

त्यर्थे “प्रसदानामधुना” विङ्म्वनेति कुमा० । अधुना

भवार्थे ठञ् । आधुनिकः इदानीन्तने लि० । [स्त्रियां ङीप् ।

अधुनातन लि० अधुना+भवार्थे ढुप्रल् लट् च । इदानीन्तने

अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अचक्षमा० । भारशून्ये

चिन्ताशून्ये च, न०त० । अधूः-अभारे अचिन्ते च ।

अद्ये तु नाचक्षमा० । अधूरक्तः इति ।

अधूमक पु० नास्ति धूमो यत्र कप् । धूमशून्ये ज्वलदग्नौ ।

अधृत पु० न धृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न धृते पर-

मेश्वरे, श्रुतौ “स भवगवः ! कश्चिद्भु प्रतिष्ठितः ?” इति प्रश्ने

“स्वे महिम्नी”त्युत्तरम् तेनान्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य

तथात्वम् । “अधृतः स्वधृतः स्वास्य इति विष्णु संह० ।

अधृति स्त्री धृतिधारणं धैर्यं वा अभावार्थे न०त० ।

धारणाभावे, धैर्याभावे, च ।

अधृष्ट लि० धृष-निर्लज्जत्वे क्त न०त० । लज्जाशीले ।

धृष-अभिभवे क्त न०त० । अनभिभूते “यत्नं नो-

मित्रावरुणावधृष्टमिति ऋ० ६,६७,२, अधृष्टमभिभूत-

मिति भा० । अहिंसिते च । “दूतासोवसवोऽधृष्टा” इति

ऋ० ६,५०,४, “अधृष्टा अहिंसिता” इति भा० ।

अधृष्य लि० न धृष्यः न०त० । अनभिभवनीये “अधृष्यसा-

भिगमप्रश्न यादोरत्नैरिवार्णव” इति रघुः । धृष-निर्लज्जत्वे

भावे क्यप् तच्चास्ति यस्य । अप्रगल्भे, लज्जाशीले च लि० ।

अधेनु स्त्री न०त० । दोहनशून्यायां गवि । “अधेनुं दक्षा

स्तर्क्यमिति” ऋ० १,११७,२०, “अधेनुम् अश्लोघी-

मिति” भा० । [शून्ये लि० ।

अधैर्य्य न० अभावार्थे न०त० । धैर्याभावे । व० । धैर्य्य-

अधीश्वर लि० अधः अक्षय, अधस्तात् अक्षति अश्रुते वा

अक्ष-अच्, अश-स वा वेदे अतोलोपाभावः । अधस्ताद्

व्यापके । “अधोअक्षाः सिन्धवः स्तोत्राभिरिति” ऋ० ३

६३,६, “यदापः अक्षसाधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं

शक्यन्ते” इति भा० । [अधादेशश्च । परिधानवक्ष्ये ।

अधोऽंशुक न० अधरमंशुकम् अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य

अधोऽक्ष न० अधरमक्षं यत्र मार्गे अधर+प्रथमार्थे असि व० ।

हविर्धानाक्षाधोमार्गे । “दक्षिणस्याक्षं प्राञ्चो निष्क्राम-

तीति” का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण

प्राङ्मुखो निःसरन्तीति” वेददीपः ।

अधोऽक्षज पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन-ङ ५त० ।

अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं प्राक्कत्वाभावाद्गीनं यस्य

अधर-प्रथमार्थे असि अधादेशश्च । इन्द्रियायोग्ये, “अधो

न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोऽक्षज” इत्युक्तलक्षणे, वा

विष्णौ । “व्याप्नो वायुरधोऽक्षज” इति विष्णुसह० ।

“द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्वाकादजायत । मध्ये वैराज-

रूपेण ततोऽधोक्षजइष्यते” इति भाष्ये तथा च अण्ड-

कपालद्वयमध्ये विराड्रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम् ।

अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निर्वर्त्तनेन प्रत्यक्प्रवाङ्मते अक्षगणे

जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा । तत्त्वार्थे ।

अधोगति स्त्री अधरश्चिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः

नरकादिगमने “साधकानां त्वधोगतिरिति” तन्त्र० ।

नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम्

“और्वे च सर्वे नरकाः सदृक्षा” इति (सि० शिरो०)

और्वस्थाने एव नरकस्थितिरुक्ता और्वस्थितिश्च । “साङ्ग-

दकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानी”त्यनेन

पातालसंज्ञकटे तत्त्वोक्ता । अतो नरकानामधःस्थत्वम्, भू-

गोलशब्दे विवरणं दृश्यम् । “जघन्यगुणवृक्षास्तु अधोग-

च्छन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधो-

गतित्वञ्च पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च “मूला-

नामधोगतिरिति" काद०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य न०।
नरकगामिनि-त्वि० "अभ्येक्षितमर्थ्यादं नास्तिकं विप्रलुपकम्
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनुः ८, १६,
४१, अधोगतिं नरकगामिनिमिति कुल्लूकभट्टः।

अधोगामिन् त्वि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम-णिनि।
नरकगामिनि, अधोभागे-गन्तरि च। स्त्रियां ङीप्।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टेव तदाकारफल-
वत्त्वात्। अपामार्गे रत्नमाला।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे असि। जानुनोऽधरे
ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां बाधोजानु
इति का० २१, ४, १८, "वा विल्पाथे सर्वेषां जानुनोरध-
स्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे कन्
अधोऽधरा जिह्विका कर्म०। (आलजिभ) इति ख्याता-
याम् तालुस्यजिह्विकायाम्।

अधोदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे असि। काष्ठ-
मयदारुस्याधरकाष्ठे (गोवराट्)।

अधोदिग् स्त्री अधरा दिग् अधर+प्रथमार्थे असि कर्म०।
दक्षिणस्यां दिशि। अस्या अधरत्यञ्चोदक्यञ्चे वक्ष्यते।

अधोदृष्टि त्वि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य। योगाभ्यास-
समये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित्
प्रकाशस्मितोऽप्यतारैर्भू विक्रियायां विरतप्रसङ्गैः। नेत्रैरवि-
स्यन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्यीकृतप्राणमधोमयूखैरिति" कुमारे
"करणान्यवहित्प्रकृत्य स्थानुवक्षिस्तलात्मकः। आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासाग्रमन्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि
"सम्पश्यत् नासिकाग्रं स्मित्यादिना" दर्शितः। अधो-
दर्शनयुक्तभावे त्वि०। "अधोदृष्टिर्नैकैकिक" इति मनुः
४, १६६। कर्म०। अधस्यदृष्टौ स्त्री।

अधोऽधस् अधस+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम्। समीपाधोदेशे
"नयानधोधोदृष्टतः पयोधरानिति" भाषः।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य आरमन्दिरस्य उपहासः
सन्निख्यान्दसः। स्त्रीणामधोभागस्योपहासने। "य एवं
विद्वानधोपहासं शरत्वासां, स्त्रीणां सुकृतं दृङ्क्षत्" इति
ट० उप०। दृङ्क्षते आवर्ज्जयतीति भाष्यम्।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे असि
पु०। भक्तभोजनान्ते प्रियमानजले।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे असि कर्म०। अधर-
भागे "पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषितामिति"।

अधोभुवन न० अधरमधः भुवनम् लोकः। सप्तसु पाता-
लेषु। तत्स्थानञ्च "भूमेरङ्गं चारसिन्धोरुदकस्थं जम्बुद्वीपं
प्राञ्जराचार्यवर्याः अर्जुन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य यामे
चारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-
सिन्धुश्च तस्मादन्ततमन्तरिक्षः श्रीश्च यस्मात्सूक्ष्मः। महि-
तचरणपद्मः पद्मजम्बादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च
यत्र॥ दम्नो द्रुतस्थेक्षुरसस्य तस्मान्मदास्य च स्वादुजलस्य
चान्यः। स्वादूदकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः
पृथिवीपुटानीति सि० शि०॥ अधिकं भूगोलशब्दे वक्ष्यते।

अधोमुख त्वि० अधो मुखं यस्य न०। ज्योतिष-
शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु। यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका
च विशाखा भरणी तथा। मघा पूर्वाश्र्विनी चैव अधोमुख-
गणः स्मृत" इति। गोजिह्वाख्यदृष्टे (अनन्तमूल)
अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीप्। "स्तम्बदृष्टिरधोमुख" इति
"अधोमुखैर्दृष्टसुखैश्च पतिभिः" इति रघुः। सुद्रा-
भेदे च तत्स्वरूपं सुद्राशब्दे वक्ष्यते।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्रः दृष्टिर्ध-
कत्वात् तस्य रामत्वम्। अधोभागे शुक्रवर्षे "आश्विनाव-
धोरामाविति" य० २४, १, "अधोरामौ अधोभागे शुक्रवर्षा-
वजाविति" वेददीपः। [अधोभुवनशब्दे विवरणम्।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म०। भूमेरधःस्थपाताले।
अधोवर्चस् त्वि० अधोगामि वचः ज्योतिर्यस्य। अवाचीम-
ज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण! प्रब्रवीत्यधोवर्चस" इति वेदः।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः शा० त०। अपानवायौ
पर्यङ्गकारकेवाते "अधोवायुससुत्सर्गे प्रहासेऽन्तर्भाषणे"
इत्युपक्रम्य "कर्म कुर्वन्नुपसृष्टे" दित्युक्तं स्मृतौ।

अध्यक्ष त्वि० अधिगतोऽर्थं व्यवहारम् अत्या० स०। नृपस्य कृत्त-
धारणादिव्यवहारेष्वधिकते। अध्यच्छोति व्याप्नोति अधि+
अच-अच्। व्यापके। अधिगतं मूलतया अचमिन्द्रियम्
अत्या० स०। प्रत्यक्षज्ञाने। अर्थ आदितात् अचि। तद्वि-
षये त्वि०। "द्रव्याध्यक्षे त्वयोयोगो मनसा ज्ञानकारण-
मिति" भाषा०। "सेनापतिबलाध्यक्षाविति" मनुः। अधि-
शतरि सन्निधिभावेण नियन्त्रि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः
सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-
रोपितास्त्वयेति" कुमा० क्षीरिकाहणे पु० शब्दार्णवः।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे-विभ० अव्ययी०। अक्षरमधिकृत्येत्यर्थे।
अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये-

ये वा अव्ययोः । अग्नौ अग्निसमीपे वेत्यर्थः । तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो दत्ते धनादौ न० । स्मृतिशास्त्रे चाग्नि-
द्वये पारिभाषास्य कृता यथा “विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निस्त्रिधा । तदध्यग्नि कृतं सङ्घः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” कात्या० । “अध्यग्नप्रध्यावाहानिकंदत्तं च प्रीतिकर्म्मणि भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृत-
मिति” मनुः । “पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिपदेनिकाद्याश्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति याज्ञ० । “विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातृलादिदत्तमिति” मिताक्षरा । अध्यग्निकृतमित्येकं पदं दत्तमध्यग्न्युपागतमित्येकवाक्य-
त्वात् कृतं दत्तमित्यर्थः इत्येके ।

अध्यच् लि० अधि+अच्—किप् । अधिगन्तरि ।

अध्यण्डा स्त्री अधिकमण्डमिव वीजं यस्याः दैत० । अधिक वीजवत्याम् (भुंइ आमला) इति ख्यातायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अध्यधिचेप पु० अधिकोऽधिचेपः प्रा० स० । अत्यन्तनिन्दा-
यामतिशयतिरस्कारे च “गुरुणामध्यधिचेप” इति ।

अध्यधीन लि० आधिक्येन अधीनः । अत्यन्ताधीने गर्भदासे
तस्य जन्मावधि दासत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम् ।

अध्यथ पु० अधि+इङ्-इक् वा भावे अच् । अध्ययने
स्मरणे च ।

अध्ययन न० अधि+इङ्-ल्युट् । पठने, गुरुमुखोच्चारणानु-
सारिणि उच्चारणे च । अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति
वैदिकाः सार्थाक्षरपङ्कणमिति सीमांसकाः । “इज्याध्यय-
नदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः । अलोभ इति मार्गेऽयं
धर्मस्याष्टविधः स्मृत” इति “अब्राह्मणादध्ययनमाप्तकाले
विधीयते” इति “श्रुताध्ययनसम्पन्न” इति च स्मृतिः
अध्ययनं च वेदाध्ययनं तत्र च त्रैविणिकानामधिकारः
यथोक्तं मनुना । “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा,
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं
दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसङ्गिञ्च क्षत्रियस्य
समासतः । पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्-
पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य क्षत्रियेव च” इति मनुः । वेदाध्ययनञ्च
ब्रह्मयज्ञत्वेनाभिधीयते तच्च ब्रह्मयज्ञगण्डे वक्ष्यते तच्च
सार्थाध्ययनमेव प्रशस्तं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वश्वे “कूर्म-
पुराणे । न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः ।
पाठमात्रावसनस्तु मङ्गे गौरिव सीदति । योऽधीत्य विधिव-
द्विप्रोवेदार्थं न विचारयेत् स सान्वयः शूद्रसमः पातृतां

न प्रपद्यते” । व्यासः “वेदस्याध्ययनं कार्यं धर्मशास्त्रस्य-
चापि यत् । अजानतार्थं तत् सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा”
तथा “यथा पशुभारवाही न तस्य भजते फलम् । द्विज-
स्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते” । तथा “पाठमात्ररता-
क्षित्यं द्विजातीन्धार्यवर्जितान् । पशूनि च तान् प्राज्ञो-
वाङ्मात्रेणापि नार्जयेत् । श्रुतहीनमधीतं यच्चेह नास्त्व
तद्भवेत् । श्रुतस्तु केवलमपि ससङ्गाराय कल्पते” । स्याणु-
रथं भारह्वारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
अर्थयितुं सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाश्या ।
व्यासः । “योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं दृष्टा । भार-
वाहीव मृतकः केवलं क्लेशभागभवेत् । तस्मादर्थपरिज्ञाने
यत्रः कार्योविजानता” । व्यासः । “ज्ञानं कर्म्म च संयुक्तं
सुखार्थं कथितं यथा । अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं
न केवलम्” व्यासः । “अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्था-
धिगमे रतः । स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्म्मानुष्ठानविद्द्विजः” ।
मनुः “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्त्वान्ममे वसन् । इहैव
लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते” । व्यासः । “समु-
क्षितं सोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते । चतुर्णामपि वेदानां
केवलाध्ययनात् द्विजात्” । उद्द्विषासः “अनूचानापन्यन्तः
श्रेष्ठा मन्यन्त्यो धारिणोवराः । धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञा-
स्तेभ्योऽप्यध्यात्मचिन्तकाः” इति ॥ एतच्च स्याध्येयोऽध्येतव्यं
इति श्रुतौ सीमांसकैः विस्तरतो व्यवस्थापितम् ।

अध्यर्ष लि० अधिकमर्द्धं यस्य व० । स्वाङ्गेन सहिते वस्तुमात्रे ।
“एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुज” इति मनुः ।
एकाधिकमर्द्धं द्वावशाविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात्
अधिकमर्द्धं यत्वांशे सार्द्धमर्द्धं इति कुल्लू० । अध्यर्षशब्दः
रूपकार्द्धरूढः तेन सार्द्धरूपके च । अध्यर्द्धपूर्वात् क्रीतादर्थं
“अध्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायामिति” पा० अध्यर्द्धपूर्वात्
द्विगोशाहीयस्य टजो लुक् । अध्यर्द्धकंसम् । “विंशति-
कात्स्व” इति पा० । खविधाञ्च लुक् । अध्यर्द्ध-
विंशतिकीनं “खायार्द्धिकन्” पा० । अध्यर्द्धसारो-
कम् “पणपादमाषशताद्यत्” पा० । अध्यर्द्धपण्यं अध्यर्द्ध-
पाद्यम् अध्यर्द्धमाष्यम् अध्यर्द्धशत्यम् “शाणादेति” पा०
यत् ठञ् तस्य लुक्च वेति अध्यर्द्धशात्यम् अध्यर्द्धशाणम् ।
इत्यादयः शब्दाः तत्क्रोताथे लि० । अधृभोति यत्र अधि+
क्वध-आधारे घञ् । वायौ । “कथेव देवा याज्ञवल्क्य !
इति” याज्ञवल्क्यः प्रति शाकल्यप्रभे तत्र याज्ञवल्क्येन
“अध्यर्द्ध” इत्युत्तरं (६०७०) दत्तम् तस्य विशेषज्ञानाय

“कतमोऽध्यक्षः” ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, “योऽयं पवत” इत्युक्तं तत्र पवत इत्यनेन वायुरक्तः । “तदाह्वयदयमेकएव पवते अथ कथमध्यक्षः” ? इति । वायोरैकत्वेन अध्यक्षा-शब्दार्थस्य सार्धत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते “यदस्मिन् इदं सर्व-मध्याधेयं तेनाध्यक्षः” इत्युत्तरम् तेन अधिकवृद्धिहेतुत्वात् वायोरध्यक्षत्वात् तथात्वम् अधि+अव-लङ् अध्याधेयं ।

अध्यवसाय पु० अधि+अव-सो-घञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । “उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यव-साय इति वृत्तिरिति चाख्यायते” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी-परिभाषितलक्षणः, “कर्तव्यमिति योऽयं निश्चयः चित्-सान्निध्यात् प्राप्नोति न्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्य-वसाय” इत्युक्तलक्षणो वा निश्चयः । “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां० का० । उत्साहे च । उत्साहश्च कर्मसु कृत्स्नत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित वि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् ।
जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् वि० अधि+अव-सो-णिनि । उत्साहान्विते अध्यवहनन न० अधि-उपरि अवहननम् । पूर्ववधातेन वितुषीकरणेऽपि पुनरवधाते । तेन च “व्रीहीनवह-नीति” नियमपालनम् ।

अध्यग्न न० अधिकमग्नम् । “साजीर्णे भुज्यते यत्तु तद-ध्यग्नसुच्यते” इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अधिकमग्ने ।

“यद्योक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यग्नस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि” सुश्रुतम् ।

अध्यस्त वि० अधि+अस-कर्मणि क्त । कृताध्यासे आरो-पिते, अध्यासशयो वक्ष्यते तद्विषये मिथ्याभूते पदार्थे । शुक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अय० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं ज्ञेयं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाधिकृत्येत्यर्थः । तत्र देहाधिकारे “अध्यात्ममिति” वृ० उ० अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र प्राणाद्यधिकारेण अन्तर्या-मित्वसुक्तम् । ज्ञेयज्ञाधिकारे “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” । “अध्यात्मरतिरासीनो निराकाङ्क्षो निरामिष” इति भनुः । “आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति” कुल्लू० । “जराभरणभोजाय सामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमिति” गीता । “ते जनाः परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्नुवन् देहादिव्यति-

रिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति” श्रीध० । “अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्मसुच्यते” इति गीता । “संख्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहम-धिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते” इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् “अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति” गीता सा च विद्या न्यायवैशेषिकमते देहभित्तत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभित्त-त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभित्तत्वेनेति भेदः । सञ्ज्ञेयां मतेऽध्यात्मतत्त्व-ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशे-षिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रक-रणं, परमात्मानमधिकृत्य च कुसुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायीरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वर-रूपेण च सांख्यकारिकाः सप्ततिः निरमायिपत, वाच-स्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽपमेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसामानाकार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । “मयि कर्माणि स-र्वानि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति” गीता । “अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या” । अध्यात्मं जातः टच् । अनुश्रुतिका० द्विपद-वृद्धिः । आध्यात्मिकं दैहिके सानसिके च दुःखादौ वि० ।

अध्यात्मदृश् वि० अध्यात्मं पश्यति दृश्-किन् । आत्मज्ञे विषयत्यागेनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं ज्ञेयं ज्ञमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः प्रतिसङ्कृत्य चेतसश्चात्मानं समवधाने । “अध्यात्म योगाधिगमेनेति” ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रस-ङ्गतो रामचरितज्ञापके स्वनामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-स्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्-ण्वल् । अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । “भृतकाध्यापकोयस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति” भनुः । अस्य अक्रान्तत्वेऽपि याज-कादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति । अध्यापकश्च द्विविधः आचार्य उपाध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना “यस्तूपनीयं ब्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्समाचार्यं विद्यात् । यस्त्वेनं मूलेनाध्यापयेदकदेशं वा तस्युपाध्यायमिति” ।

अध्यापनं न० अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् । “याजनाध्यापनं तथेति” मनुः । “अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थन्तश्चकारणम् शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्तितमिति” हारोतसंहितोक्तेस्त्रिविधमध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा “नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत् ॥ योऽधर्मेणाह यथाधर्मेण पृच्छति तयो-रन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिमच्छति ॥ धर्म्मार्थौ यत्नः सग्रातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वपुष्या शुभं बीजमिवोषरे । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेषधिक्षेप्सुहमसि । अस्त्वयकायान्दजवेऽयताय न मां ब्रूया-वीर्यवती तथा सग्राम् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधा-विनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत् कतमांसं नाह तस्मै मां ब्रूया विधिपाय ब्रह्मन् इति” ॥ युचि तु स्त्रीत्वात् ङापि, अध्यापना तस्मिन्नेवाधे स्त्री ।

अध्यापितं लि० अधि+इङ्-णिच् कर्मणि क्त । पाठिते “अध्यापितस्योयनासापि नीतिमिति” कुमा० ।

अध्याप्यं लि० अधि+इङ्-णिच्-कर्मणि यत् । पाठनीये अध्यापयितुमर्हे काले “ब्रह्माञ्जलिमतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रिय” इति मनुनाध्यपनीयार्हता दर्शिता ।

अध्यायं पु० अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने, कर्मणि घञ् । वेदादिशास्त्रस्य एकार्थकविषयसमाप्तिद्योतके विन्यासस्थाने अंशविशेषे, “सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंयन्ताः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च । स्थानं प्रकरणञ्चैव पञ्चाङ्गासाङ्गिकानि च । पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता” इत्युक्तान्यतमप्रकारे च “संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्यायं प्राञ्च विरमेच्च त मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यामादिं पुनः पठेदिति” म० सू० । “साध्यायोऽध्येतव्य” इति श्रुतिः ।

अध्यारूढं लि० अधि+आ+इह कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्ठात् आरोहणकर्त्तरि, समाकृते, अधिके च ।

अध्यारोपं पु० अधि+आ+इह-णिच्-पान्तादेशः ल्युट् । अति-शयेनारोपणे चान्दादैवपने ।

सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः । तादृशे मिथ्याज्ञाने । “स एष योजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्त” इति वृ० उप० भाष्यम् ।

अध्यारोपणं न० अधि+इह-णिच् पान्तादेशः ल्युट् । अति-शयेनारोपणे चान्दादैवपने ।

अध्यावापं पु० अधि+आ+घप-घञ् । अधिवपने सस्या-नाभावपे । आधारे घञ् । तदाधारत्वे ।

अध्यावाह्निकं न० अध्यावाहनं पितृगृहात् भर्तृगृहागमनं तत्काले लब्धम् अधि+आ+वह-ल्युट् ततः लब्धार्थे ठन् । “यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पतिक्तात् । अध्या-वाह्निकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृतुल्लङ्घने पितृकुलात् भर्तृकुलगमनकाले तेभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने । “अध्यग्न्याध्यावाह्निकं स्त्रीधनं पवित्रं श्रुतमिति” श्रुतिः ।

अध्यासं पु० अधि+अस-क्षेपे घञ् । मिथ्याज्ञाने “आह कोऽयमध्यासो ? नामेति प्रश्ने “स्मृतिरूपः परतः पूर्वदृष्टावभास” इति शा० भाष्यम् । श्रुतेः रूपमिव रूप-मस्य संस्कारप्रभवत्वात् । परतः अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभा-ववति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वानुभूतस्यावभासो ज्ञानम् । यथा शुक्तौ रजतभिन्नायां पूर्वदृष्टस्य रजतस्याभेदज्ञानम्, स्वाभाववति च स्फटिके पूर्वानुभूतस्य लोहितरूपस्य वा ज्ञानम् । तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने । तत्र चाध्यासे अधि-ज्ञानशुक्लादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तस्य विशेषरूपेणा-ज्ञानात् सामान्याकारेण इदमवादिक्ष्येण ज्ञानं, सादृ-श्यज्ञानम्, आरोप्यमाणस्य संस्कारश्चेति कारणत्वयं सति च तस्मिन् चाकचक्यादिदोषविशेषात् अधिज्ञानविशेष-ज्ञानं प्रतिरुध्य, रजतादिसंस्कारे बोद्धो धिते तत्त्वानिर्वचनीयं रजतादिकं शुक्लाद्यज्ञानेनोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जन्यते तत्र आविद्यिकरजताद्यनुत्पत्तौ इदं रजतं पश्यामीत्यनु-भवानुपपत्तिः नच कारणेन तस्योपपत्तिः कारणस्य विषया-प्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तदुपपत्तयः सर्वः । नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता साक्षात्कारोमीत्युक्तव्यस्य साक्षात्कारविषयत्वात् अन्यथाभुमानादीनामपि अलौकि-कप्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्वम् नियतं तत्तज्ज्ञानस्यावश्यमानेन विशिष्टालौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्निराकरत्वात् अतः तत्तदुपपत्-त्याय प्रवर्त्तकस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्पणाय अनि-र्वचनीयं रजतादिकम् अधिज्ञानाज्ञानेन तत्तादिकेन उत्-पद्यते इति कल्प्यं प्रत्यक्षे हि विषयसङ्गिकर्षः कारणत्वेन कृपः

देशान्तरस्थरजतादिकं तु न इन्द्रियसंस्पर्शमिदं गत्या तथा कल्पयते । अतएव श्रुतौ “यत्नं हैतमिव भवति तदितर इतरत् पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति च जागरे हैतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम् । स्वप्ने च रथादेः स्रष्टुं सृष्टिरुक्ता । तथाच ब्रह्मणि जगदादे-
रनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः । इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश प्रतीतिसमकालत्वं, वियदादेस्तु व्यव-
हारिकत्वम् । “देहात्मपत्यो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्तेः व्यव-
हारकाले वियदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति” “अन्यदार्त्तमित्यादि” श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात् । अधिकमाकरे दृश्यम् ।
अध्यासन न० अधि+आस-उपवेशे ल्युट् । निवासे । धिभ० अव्ययी० । आसने इत्यर्थे अव्य० ।
अध्यासित लि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिष्ठिते । “धेन्वा तदध्यासितकृतराज्येति” रघुः ।
अध्याहार पु० अध्याहृत्यते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+
आ+हृ-षञ् । आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, जहे, तर्के, अपूर्व्यात्प्रेक्षणे च । जहस्वरूपमूहशब्दे तर्क-
स्वरूपं च तर्कशब्दे वक्ष्यते । [क्त । अधिष्ठिते स्थानादौ ।
अधुषित लि० अधि+वस-आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिष्ठिते । “धेन्वा तदध्यासितकृतराज्येति” रघुः ।
अधुष्य लि० अधिगतसङ्घं वाहनत्वेन अत्या०स० । उद्धवाहन-
युक्ते शकटादौ । (उठगाडि) ।
अधूढ लि० अधि उपरि ऊढः । अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते । “तस्मादधूढं साम गीयते” इति छा०
उप० । ऋचमवलम्ब्यैव सामो गीयमानतया ऋच्यधूढ-
त्वम् । अधिकउड्डियुक्ते, सृष्टे च । कलसापत्निकायां
प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं” तादृश्यां
स्थियाम् स्त्री ।
अधूषी स्त्री अधिकमधोयस्याः अनुङ् डीप् च । सृष्ट्वा-
पीनायां धेन्वाम् “अधूषीं होले प्रयच्छतीति” श्रुतिः
जवधाधूषीवनिष्पुषु ससञ्चय इति का० १, ८, ८१ ।
अध्यतव्य लि० अधि-इड कर्मणि क्त । पाठे “स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्य इति” श्रुतिः । अर्हार्थे तव्य । अध्यतमहे “ओत-
व्यमिह” श्रुतेः नाध्येतव्यं कदाचनेति” श्रुतिः ।
अध्येषण न० अधि-इष-प्रेरणे ल्युट् । सत्कारपूर्वकमाचा-
र्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च । युधि टाप् तन्निश्चयेवार्थे
स्त्री । अधिका एषणा प्रार्थना । अधिकप्रार्थने स्त्री ।

अधि लि० न-इ-कि । अष्टते । न+इष-डि, अष्टये ।
अधिगू लि० अधि+गम-कू-डिक् अङ्गादेशो वा । अष्टत-
गमने । “यदभिगावोऽधिगू इदाचिदङ्गो अचिना” इति
ऋ० ८, २२, ११, “अभिगावोऽष्टतगमना अधिगू-
अष्टतगमनाविति” भा० ।
अभिज लि० अधिमष्टतमष्टयं वा जनयति जन-अन्तर्भूत-
यर्थे, ड । अष्टतजनके अष्टयजनके च । “इति चिन्म-
न्युमभिज इति ऋ० ५, ७, १० “अभिजः अष्टतमन्यैः
अग्निव्यतिरिक्तैः अष्टयं वा जनयिता” इति भा० ।
अध्रुव लि० न०त० । अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च ।
“योधुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते । ध्रुवाणि तस्य
नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि” इति हितो० ।
अध्रुष पु० “शोधः स्थूलकोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः
शोऽध्रुषो रगञ्चराद्य इति” श्रुतौ विक्षतरक्तादिजे
चरकारके शोधरोगभेदे ।
अध्वग पु० अध्वत्+गम-ड । पथिके, अध्वगमनप्रकारश्च
विष्णुसंहितायास्तुतः । यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत
नाधामिकैः सार्द्धम्, न वृषलैः, न द्विषङ्गिः, नाति-
प्रत्यूषम्, नातिसायम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न
सन्निहितपानीयम्, नातिहर्षम्, न रात्रौ, न सन्तत
व्याधितार्त्तैर्वाहनैः, न हीनाङ्गैः, न रोगिभिः, न
दोनैः, न गोभिः, नादानैः, यथोदकैर्वाहनाना-
मदत्त्वात्मनः क्षुत्तुष्णापनोदने न कुर्यात् । न चतुष्पथ-
मधितिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न
तण्डुलम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतृषकपालास्थि-
भस्माङ्गरान्, न कार्पासास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणी-
कुर्यात् देवताञ्च । प्रज्ञाताञ्च वनस्थानान्, अग्निब्राह्मण-
गणिकापूर्णकुम्भादर्शकत्वध्वजपताकाञ्चो हस्तवर्द्धमानमन्द्रा-
वर्त्तञ्च, तालदन्तचामराग्निगजाजगोदधिस्त्रीरमधुसिद्धार्थ-
काञ्च, वीणाचन्दनायुधार्द्रा गोमयपुष्पशकगोरोचनादूर्वाप्ररो-
हञ्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषाञ्च,
भङ्गारोद्धृतोर्वरारज्यवस्त्रपशुकुमारीमीमाञ्च दृष्ट्वा प्राया-
दिति । मन्त्रोक्तसव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत वान्निर्विकलसंख्य-
मलिनवसनजटिलवासनाञ्च, कषायिप्रव्रजितमलिनञ्च,
तैलगुडशुष्कगोमयेनैव तण्डुलपलायभस्माङ्गराञ्च, लव-
णक्लीवासवनपुंसककापांसरज्जुनिगडसुक्तकोशाञ्च, वीणाच-
न्दनार्द्राकापीष्णीषालङ्कारपशुकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिवन्दये-
दिति । देवब्राह्मणपुष्टीक्षितानां आद्यां नाक्रामेत्,

अन जीवने अदा० पर० अक० सेट् । अनिति आनीत् । घञ्
आनः, अच् अनः, ल्युट् अननम् । आनयति अभिनिषति ।
किम् अन् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विश्वे च-
नेदना च्छ० ४३०, ३, अना प्राणेनेति भा० छा० उप०
“यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोहेवान्यात् ?
कः प्राण्यात् ? इति श्रुतिः “प्राणिवस्तव मानार्थमिति”
भट्टिः । प्राद्युपसर्गतो विशेषणव्यर्थता । प्र+प्राग्तो, प्राणः
अप+अधोगतो अपानः, उद्+उर्ध्वगतो उदानः, वि+
आ+विष्वग्गतो व्यानः, सम्+समन्ताद्गतो समानः । “यद्वै
प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपानः” इति श्रुतिः ।
जीवनं च प्राणधारणं तेन धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादकर्मकः
यस्य संयोगात् देहनिष्पन्नमित्युक्तमधिष्ठानशब्दे । उप-
सर्गनिमित्तात् जलन्तत्वेऽप्यस्य णत्वं प्राण ।

अन जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अन्यते आनित ।

अन पु० आ+नी-बा० ङ प्र० आङी क्त्वस्वः अन-बा० अच्
वा । आनयने प्राणने च “प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति” छ० उप० । “अथ प्राण
उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्याहृदयवृत्तिः । प्रण-
यनात् प्राणः । अपनयनान्मुत्परीपादेरपानोऽधोवृत्तिः आ-
नाभिस्थानः । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यानः प्राणापानयोः
मन्विर्गो यत्र कर्महेतुश्च । उदान उक्त्वोर्ध्वगमनादिहेतुरा-
पादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनाद्भुक्तस्य
पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽपक्ता । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां
सामान्यभूता सामान्यदेहेचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यथोक्तं
प्रणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति” भा० । प्राणे च “स
होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति” यत्किञ्चिदिदमा श्रुत्वा
आ शकुनिभ्य इति होचुस्तदा एतदन्त्यान्नमनो ह वै नाम
प्रत्यक्षमिति छा० उप० “स होवाच सुखः प्राणः, किं मेऽन्नं
भविष्यतीति” सुखप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादोन्
प्रतिवक्तृनिध कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं
सर्वप्रसङ्गमा श्रुत्वा आ श्रुभिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु-
निभिः सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तत्त्वार्थमिति होचुर्वागादय
इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽन्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवं प्रतिपत्तये
कल्पिताख्यायिकारूपाद्वाह्यत्वेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिन्नोके प्राणिभिरसमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा०
अनंशं लि० नास्ति अंशोदायप्रहणाधिकारोऽस्य । अंशानधि-
कारिणि अयुक्ते लोवपतितादौ । ते च “सर्वे हि धर्मा युक्ता
भागिनो द्रव्यमर्हन्ति यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति

उद्येऽपि तमभागं कुर्वीतेति” आप० । “सर्वर्णाजोऽप्यगुणवा-
च्चाहः सप्तात् पैतके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये
तेषां तदभिधीयते । उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते
सुतः । अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ।
तथा गवा किं क्रियते या न घेर्न गर्भिणी । कोऽर्थः
एवमेव जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । शास्त्र-
शौर्त्यर्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु
मूलोच्चारसमस्तु स इति वृह० “आह्लादेः पुत्रकर्तृकतया
महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं धनसम्बन्धित्वं अतस्तदकुर्वतः
कुतो वेतनं ? इति दा० भा० । अतएवाह मनुः । “सर्व-
एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम्” । तथा “अनंशौ
लोवपतितो जात्यन्धवधरो तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च
केचिच्चिरिन्द्रियाः इति । “पतितस्तत्सुतः लोवः पङ्कुरुन्म-
त्तको जडः । अन्धेऽचिकित्सरोगार्तो भर्त्स्योक्ते निरं-
शका” इति कात्या० । देवतः “मृते पितरि न लोवकुपुत्र-
मत्तजडामूकाः । पतितः पतितपत्यं लिङ्गी दायंशभागिनः ।
तेषां पतितवज्ज्ये भक्तवत्त्वं प्रदीयते । तत्सुताः पित-
दायंशं लभेरन् दोषवर्जिता” इति । बौधायनः ।
“अतीतव्यवहारान् यासाच्छादनैर्विभ्युः, अन्धजडलोव-
व्यसनव्याधितादींश्चाकर्म्मणः पतिततज्जातवर्जम् इति” ।
“पितृद्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् जेतजाः कुतः ? ।
इति” नार० “अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तु जायते ।
प्रज्ज्वावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति । अक्रमोढा-
सुतस्तूकथो सर्वणश्च यदा पितुः । असर्वणप्रसूतश्च
क्रमोदायाश्च यो भवेत् । प्रतिलोमप्रसूतोयस्तस्याः पुत्रो न
रिक्थभाक् । यासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्वन्धुभिर्मतम्
बन्धूनामप्यभावे तु पितॄन् द्रव्यं तदाप्नुयात् । स्वपितॄन्
तद्वन् प्राप्तं दापनीया न बान्धवा इति कात्या० । एवं
दर्शिताः । अंशः अवयवः । तच्छून्ये निरयवे आका-
शादौ, परमेश्वरे च । [यस्य] । कदल्याम् जटाधरः ।
अनंशमत्फला स्त्रो न अंशुमत् मोचकाभ्यन्तरस्थत्वात् फलं
अनकं पु० अणकवत् । अधमे, कुत्सिते च ।
अनच् लि० न अक्ष्णोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक्ष-किं
न० त० । अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये । “प्रतिश्रोणः स्था व्यन-
गवष्टेति” ऋ० २, १५, ७, “पूर्वमन्धः अधुना चक्षुर्ला-
भात् व्यचष्टेति भा० ।
अनच् लि० नास्ति अक्षं चक्रं नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य व० ।

चक्रशून्ये, चक्षुरादीन्द्रियशून्ये च । “अपानक्षासो अधिरा
अहसत” इति ऋ० ६, ७२, ६, अनक्षासश्चतुर्वर्जिताः
इति भा० वेदे सौम्यास इति वत् अनक्षास इति ।
रूपसिद्धिः ।

अनक्षर न० अप्रशस्तान्यक्षराणि यत्न ब० । सङ्गुणसप्राक्षेपके
दोषोद्घोषकाक्ये, अवाच्ये निन्दावचने, (गात्रि) इति
प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न सन्ति अक्षराणि ज्ञेयत्वेनास्य ।
अक्षरज्ञानशून्ये मूर्खे त्वि० ।

अनक्षि पु० अप्रशस्तं मन्दमक्षि न० त० । मन्दनेत्वे । ब० ।
• पचसमासान्तः । तत् अनक्ष इत्येव । तद्वति । स्त्रियां ङोष् ।
अनगार त्वि० नास्ति अगारमस्य । गृहशून्ये । अनिकेतने ।
प्रव्रजिते, सुन्यादौ च पु० ।

अनग्न त्वि० न नग्नः । अदिगम्बरे आच्छदनवति च “यद्गोन-
वसना अनग्ना” इति ऋ० ३, १, ६, । “स होवाच किं मे
वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुर-
स्ताच्चोपरिष्टाञ्चाङ्गिः परिदधति लम्बुको यथा वासो भवत्य-
नग्नो ह भवतीति ऋ० ७ । “तस्मात्प्राणस्य वास आप-
स्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च आङ्गणा
विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्गिर्वासस्थानोयाभिः पुरस्ता-
ङ्गोजनात्पूर्वमुपरिष्टाञ्च भोजनादूर्ध्वञ्च परिदधति परिधानं
कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो वासो-
भवति । वाससो लम्बैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्बुक्त्वेनार्थसिद्धिर्वागनगता इत्यनग्नो ह
भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्निः श्रौतः स्मार्त्तौ वाऽस्य । श्रौतेन
स्मार्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नौ गृहस्थभेदे, सर्वथा
अग्निशून्ये, प्रव्रजिते च । “अनग्निरनिकेतश्च सुनिर्मूल-
फलाशन” इति मनुः । न० त० । अग्निभिन्ने पु० ।
“अनग्नाविव शुष्कौ धो न तच्छलति कर्हिचिदिति” स्मृतिः ।
७ ब० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनग्नावुत्तरवेदिम्,
कात्या० २६, ७, ११, “अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि-
चित्ये यज्ञे, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति” तद्वाक्या ।

अनग्निता न अग्निं ज्ञायते रक्षति असम० स० । अग्निरक्ष-
• णाकरे पापिष्ठे “अनग्निता अभ्यमन्त कष्टोः ऋ० १, १८६,
२, “अनग्निताः पापिन्यः कष्टयः प्रजा” इति भा० ।

अनग्निदग्ध त्वि० न अग्निना दग्धः असम० स० । प्रसृष्टानकर्माणि
अग्निस्त्वनिरह्नीने “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये
दिव” इति ऋ० १०, १५२४, “अनग्निदग्धाः प्रसृष्टान-

कर्मा न प्राप्ता” इति भा० । विप्राणां पितृभेदे “अग्निदग्धा-
नग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा अग्निषत्तांश्च सौम्यांश्च
विप्राणामेव निर्देशेदिति” मनुः । वज्रिणा अदग्धे च ।

अनघ त्वि० नास्ति अघं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा यस्य ।
पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये, मलशून्ये, स्वच्छे च ।
विष्णौ पु० “अनघो विजयो जेतोति” वि० सह० । “स
आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि” श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथा-
त्वम् । तत्तु दुःखशून्ये, “दयालुमनसश्चृष्टमिति” भाषः ।
दोषरहिते “अगाधस्थानघा गुणा” इत्यमरः । व्यसनरहिते
“कश्चित् ऋगोनामनघा प्रकृतिः ? इति” रघुः ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च ।
कन्दर्पे पु० । अङ्गशून्यमात्रे त्वि० । तत्वाकाशस्य निर-
वयवत्वात्, न्यायवैशेषिकनये चित्तस्यान्यत्वेन च निरवयवत्वा-
त्तथात्वम् । कामस्य हरनेत्वेण दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् ।
तत्कथा च शिवपुराणे “कामोऽधुनि संयोज्य पुष्पवाशं
तदा सुने ! पार्वतीसमुखे स्थाणौ भोक्तुकामो व्यव-
स्थितः । हरस्तु धैर्यमालम्बा किमेतदिति चिन्तयन् ।
ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाशधनुर्धरम् । विहङ्गमन्योस्त-
स्याथ तृतीयनयनान् सुने ! । स्फुरच्चुर्दृष्ट्वा रग्निस्तु पपात
मदनोपरि । क्रोधं संहर ह्ये देव ! इति यावत् वदन्ति
खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावद्भस्मीचकार तम्” इति ॥
“त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिरिति” “तनुतां दुःखमनङ्ग !
भोक्ष्यतीति” च कुमा० । अनङ्गपकरणं न० त० । अनङ्ग-
भिन्ने । न० ब० । तच्छून्ये त्वि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् ।
“अष्टावर्जे गा इग्न्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडेत्युक्तेति”
(इत्त०) उक्ते मातापुत्रभेदे च ।

अनङ्गलेख पु० अनङ्गस्य तदङ्गको लेखः । कामव्यङ्गकलेखे ।
“अनङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण लघुगुणविशेषात् दण्डकभेदे, कन्दो-
विशेषे । यथा “लघुगुणः क्रमेण यत्न बध्यते सुधीभिरि-
च्छया स दण्डकस्वनङ्गशेखरः स्मृतः” इति कन्दो० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ईत० । शिवे तस्य तद्देहभस्मीकरणासक्त्यम् ।

अनच्छ त्वि० न अच्छः निर्मलः न० त० । कलुषे, अप्रसङ्गे च ।

अनञ्जन न० न अञ्जते लिप्यते अनञ्ज-कर्मणि ल्युट् न० त० ।

निःसवन्ते, आकाशे, परब्रह्मणि च । “निरञ्जनं सामग्रसुपैति
दिव्यमिति” श्रुत्या तस्य सम्बन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् ।
अञ्जनं दोषरुद्रहिते नारायणे पु० । तथाभूतवन्तुमात्रे

त्रि० । कज्जलशून्ये त्रि० । “नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकि-
तेति” सा०द० ।

अनडुज्जिह्वा स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (अन-
नमूल) । तस्या गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एङ्) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि ङीप् अनडुह्, अनडाहीति च ।
ऋश्यादि० क । अनुडुत्कः अनडुदासन्नदेशादौ त्रि० ।
ऋषिभेदे । तन्नोत्पापत्ये गगां० यञ् । आनुडुह्यः तद-
पत्ये पु० स्त्री ।

अनणु पु० न अणुः । स्थूलधान्ये “अनणुषु दशमांशोऽणुष्वथै-
कादशांशः” लोला० । अणुभिन्ने स्थूले त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्गनीये ।
अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अनुस-
अनतिङ्गत त्रि० सर्वोऽपि अतिक्रम्य न भवति अति-भू-डुतच्
न०त०पृ० । सर्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । “अह्ना त
इन्द्र ! गिर्वेणः क्रियन्ते अनतिङ्गता” इति ऋ० ८.६१.२,
अनतिङ्गता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि
यथार्थभूतानीति भा० ।

अनतिप्रश्न त्रि० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अति-
प्रश्नानर्हे वस्तुनि । “सहोवाच गार्गि ! मातिप्राज्ञीः मा
ते मूर्खो व्यपप्रदनातिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसीति” वृ० ३०
अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । “न्यायोक्ते खानधिकरण-
वृत्तिभिन्ने च “अनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति” गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे
न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च
हेमचन्द्रे दर्शिताः यथा “संस्कारवत्त्वमौदार्यसुपचार
परीतता । मेघगाम्भीर्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-
णत्वसुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहृतत्वं
स्निग्धत्वं संशयानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदय-
ङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्व-
निष्ठता । अप्रकोणप्रकृतत्वमसंज्ञाध्याननिन्दिता ।
आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्तता । अमर्मवेध
तौदार्यं धर्माधिप्रतिवृद्धता । कारकाद्यविपर्ययोविभ्र-
मादिविरुद्धता चित्तकृत्त्वमङ्गुल्यं तथानतिविलम्बिता
अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्वप्रधानता वर्ण-
पदवाक्यविविक्तता । अव्युत्थितिरन्त्रेदित्वम्व्युत्थितिशब्द
वाग्गुणाः” इति ।

अनङ्गा अव्य० न अङ्गा । अनिश्चये “अनङ्गा वैतद्यदि-

माङ्गोक्तानतीति” वेदः । नङ्-क्त न०त० । अपरिवर्द्धे त्रि० ।

अनङ्गापुरुष न अङ्गा स्वकार्ये निययो यस्य तादृशः पुरुषः ।
देवपितृकार्यविमुखे । “अनङ्गापुरुषमीक्षते” इति का०
१६.२.१३, “अनङ्गापुरुषं देवपितृकार्ये” विमुखमध्ययु-
मिति” वेदोपः ।

अनद्य पु० न अद्य भक्ष्यम् अप्राशस्त्ये न०त० । गौर-
शर्पणे राजनिष्ठ० । भक्ष्यभिन्ने त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतनः । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति
च काले “अनद्यतने लङ्”ति “अनद्यतने लङ्”ति च
पा० । अनद्यतने भूते लङ् अपचत्, अनद्यतने भविष्यति
लुट् पठेति “परोक्तानद्यतने लङ्”ति पा० पपाच ।
तत्कालपक्षौ त्रि० । अद्यतनश्च “अतीतायारात्रेः पश्चा-
द्धेन, आगामिन्याः रात्रेः पूर्वार्द्धेन सहितोद्वसोऽद्यतन”
इति सि०को० तद्विज्ञः कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावार्थे न०त० । अधि-
काराभावे । व० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र
यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च
अनधिगताबाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन त्रि० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । संज्ञायाम्
कन् । कौटतन्ने । स हि कस्यां वसन् न कस्यचित् अधीनः

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे “मनो-
ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्” इति भाषा०
इव्यप्रत्यक्षं प्रति आश्रयमहत्त्वस्य कारणत्वेन मनसश्च “अयौ-
गपदाज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेव्यते इत्युक्तेः अणुत्वेन
ज्ञानादिप्रकारकं अहंज्ञानामोत्याद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न
स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो सहत्वाभावादिति
तदाशयः । व० । अध्यक्षरहिते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न०त० । अध्यय-
नाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे घञ् ।
अध्ययनाय निषिद्धे “चातुर्मास्यद्वितीयादौ अतिपूजान-
ध्यायकाले “अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायं प्रकुर्वी”तेत्यादुक्ते काले, “निर्घाते भूमिचलने”
इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाश्च अतौ

दर्शिताः यथा “प्रकोचैश्चा द्वितीयास्ताः प्रेतपत्ने गते तु या । या तु कोजागरे याते चैतावल्याः परेऽपि या । चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः” इति राजमार्शण्डः । “चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकास्तु च मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिर्भवेत् तथा । पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्येदिति” भुजबलः । “मन्वादी च युगादौ च शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः” । निर्णयाम्बटे “रात्रौ याम-हयादर्वाक् सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्रौ नवमस्तु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः” इति ॥ निर्णयसिन्धौ प्रजापतिः । “षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका । प्रदोषे त्वनधीयते तृतीया नवनाडिका” ॥ वृहद्गर्गः । “स्मृतिपूजाननध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् । पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” इति । अनध्यायास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्र नित्याः । “आषाढे फाल्गुने ज्येष्ठे या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्य-द्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः” ॥ गर्गोऽपि ॥ “कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढकार्तिर्भवेत् । शुक्लपक्षे द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्” इति ॥ “एतायुगादयः प्रोक्ताः स्वाध्यायं वर्जयेद्बुधः” इति उग्रः । गौतमः । “चातुर्मास्यद्वितीयास्तु, मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकास्तु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकीर्तयत तथा सोपपदास्तु चेति” । सोपपदास्तु । “सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी तथा । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति” गर्गोक्ताः । वृहद्भट्टः । “पञ्चदशे चतुर्दश्योरष्टमी द्वितीये तथा । पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥ अष्टमी हन्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । अमावस्याभयं हन्ति प्रतिपत् पाठमात्रतः” इति । भट्टः नैमित्तिकानध्यायानाह स । “सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्बोक्तानिपातने । व्रतबन्धं न कुर्वीत” इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ “उक्तायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकमिति” ॥ श्रुत्यन्तरे ॥ “विद्युद्गर्जितदृष्टीनां सन्निपातोयदा भवेत् । अनध्यायं प्रकुर्वीतेत्यादि” । “व्रतेऽङ्गं पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गच्छति । तद्दिनं स्यादनध्यायं व्रतं तत्र विवर्जयेत्” । “सायं सन्ध्यास्तनिते, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रौ, विद्युत्यपर-रात्रावधि विद्युति, नक्तञ्चापररात्रादिति गौतमः । अतिरत्नावल्याम् “कालदृष्टौ च तत्कालमकाले च

विरात्रकम् । अतिमात्राथवा दृष्टिर्नाधीयते दिनत्रयम् । अनुराधर्गमारभ्य षोडशर्गेषु भास्करः । यावच्चरति चैतावदकालं सुनयो विदुः ॥ तथा च वराहः । मार्गान्मासात् प्रभृति सुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाश्चैतन् यावत् प्रवर्षणविधौ नेतिकालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुसुनिः प्राह दृष्टेरकालौ मासावेतावदशुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः” । तत्कालदृष्टौ पशुमर्त्यचरणाङ्गितायामेव दोषो-नान्यथा उक्तञ्च मुहूर्त्तचिन्तामणौ “यदि मास्तु चतुर्थं पौषमासादिषु भवेदकालदृष्टिः । पशुमर्त्यचरणाङ्गितायां यावद्दृष्टा नहि तावददोषः” इति । तत्र दिनसंख्यापुक्ता तत्रैव । एकैकमहः प्रोक्तं द्वितीयेन विरात्रकम् । तृतीयेन तु सप्ताहं दशरात्रमतः परमिति, पौषे दिनत्रयं वर्ज्यं माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकन्तु चैत्रे तु घटिका-द्वयं नित्यावश्यककार्यविषयम् । “अनध्यायस्य पूर्वोद्युत्तस्य चैवापरेऽहनि । व्रतबन्धं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कारयेत्, इति नैमित्तिकानध्यायः । अनुरपि नित्यादनध्याय-माह स । “इमांश्चिद्वानध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अध्यापनञ्च कुर्वीतः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ कर्णश्रवे-ऽनिष्ठे रात्रौ दिवा पांसुसमूहने । एतौ वर्षास्वनध्यायावध्य-यक्षाः प्रचक्षते । विद्युत्स्तनितवर्षेण महोक्तानाञ्च संज्ञे । आकालिकमनध्यायमेतेषु अनुरब्रवीत् । एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायसन्दतौ चाम्नदर्शने । निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाश्चोपसर्जने । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्दतावपि । प्रादुष्कृते-र्षाग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्त्रे । सज्ज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा । नित्यानध्यायएव सप्तादृष्टासु नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा । अन्तर्गतशवे यामे दृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो रूढमाने समवाये जनस्य च । उदके मधुरात्रौ च विष्णुत्वस्य विसर्जने । उच्छिष्टः आह्वयकश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् । प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य केत-नम् । त्रहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राक्षो राक्षोश्च स्मृतके । यावदेकानुद्विष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् । शयानः प्रौढपादस्य कल्पा चैवावशक्यकाम् । नाधीयोतामिधं जग्ध्वा स्मृतकाद्याद्य-मेव च । नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्यायोरेव चोभयोः । अमावास्यारचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकास्तु च । अमा-वास्यार गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका-

पौष्णेमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशां दाहे
 मोमायुविरते तथा । अखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न
 पठेद् द्विजः । नाधीयीत शसशानान्ते यामान्ते गोव्रजेऽपि
 वा । वसित्वा मैथुनं वासः आद्विकं प्रतिगृह्य च ।
 प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् । तदा-
 लभ्याप्यनधरायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः । चौरै-
 रुपभ्रुते यामे संश्ले चान्निकारिते । आकालिकमनधरायं
 विद्यात् सर्वाङ्गुतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे तिरात्
 क्षपणं स्मृतम् । अएकासु त्वहोरात्रस्यन्तासु च रात्रिषु ।
 नाधीयीताश्चमारूढो न वृत्तं, न च हस्तिनम् । न नावं,
 न खरं, नोष्ट्रं, नेरिणस्थो, न यानगः । न विवादे, न
 कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तमाले, नाजीर्णे, न
 वसित्वा, न स्तुक्ते । अतिथिञ्चाननुज्ञाय, मारुते वाति
 वा भृशम् । रुधरे च स्तुते गात्राच्छस्त्रेण च परि-
 क्षते । सामध्वनाट्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेद-
 रूपाधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च” इति । याज्ञवल्करस्तु ।
 “त्वग्रहं प्रतेष्वनधरायः शिष्यात्विगुरुवन्मुप । उपाकर्मणि,
 चोत्सर्गे, स्वगात्रश्रोत्रिये ऋते । सन्ध्यागर्जितनिर्घात
 भूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकम-
 धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्ट्यां राक्षस्रतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा आद्विकं प्रतिगृह्य च । पशु-
 मण्डूकनकुलमार्जारश्वाहिमूर्धकैः । कृतेऽन्तरे त्वहो-
 रात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । अक्रोष्टुर्गर्भोलूकसाम-
 वाणात्तनिखने । अमेध्यश्वशूद्रान्यशसशानपतितान्तिके ।
 देशेऽशुचावात्मानि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे । भुक्त्वा र्ज-
 पाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे
 सन्ध्यानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च
 ऋहभागते । खरोष्ट्रयानहृष्यश्चनौष्ट्रनेरिणरोहणे । सप्त-
 त्विंशदनधरायानेतांस्तालकालिकान् विदुः” इति । धर्मिष्ठः ।
 “तस्यानध्यायाः सन्ध्यास्तमिते सुस्तत्र शवे दिवाकोर्षीं
 नगरेषु कामं गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा शसशानान्ते
 शयानस्य आद्विकस्य । मानवञ्चाल श्लोकसदाहरन्ति ।
 फलान्वापस्तिलान् भक्ष्यमथान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रति-
 गृह्याप्यनधरायः पाण्यास्यो, आह्वानाः स्मृता इति ॥
 धावतः पूतिगन्धिप्रसूतेरिणहृष्यमारूढस्य, नावि, सेनायाञ्च,
 भुक्त्वा चार्द्धप्राणे, वाणशब्दे, चतुर्दश्याममावासप्रायामष्टमा-
 मष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथु-
 नव्यपेतायां वाससा मिथनव्यपेतेनानिर्मुक्ते न यामान्ते-

वर्दितस्य, मूवितस्योच्चरितस्य, यजुषाञ्च सायंशब्दे,
 वाजीर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रसूर्योपरागेषु, दिङ्-
 नादपर्वतनादकम्पप्रयातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् ।
 उल्काविद्युत्सज्योतिपमपर्वत्कालिकं वा । आचार्ये च
 प्रेते तिरात्तमाचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्वहोरात्रम् । ऋत्विग्-
 योनिस्त्वन्धेषु च” इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध-
 यनं वर्जयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राक्ष-
 स्रतकम् । उल्कापातं महीकम्पमशौचं यामविव्रम् । इन्द्र-
 प्रयागं सुरतं घनसंघातनिखनम् । वाद्यकोलाहलं शुद्ध-
 मनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नान्न
 च वेगत” इति । “यद्दिनमहः क्रियते तद्दिनमनध्याय”
 इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन
 सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादी चानध्यायः ।
 “महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वेषु । तथाज्य-
 ततीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां
 रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति” हारीतः । एवं नानास्मृत्युक्ते-
 श्वेषु च येन सर्वसंग्रहस्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन-भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च “प्रागननवान्
 प्राण” इत्यादि वे० सा० ।

अननुगत त्वि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतश्च त्व्या-
 कारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम्
 एवं पटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् ।
 अननुगतञ्च तत्तद्व्यक्तत्वादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीत्यभावात् ।
 अपश्चाद्भेदे, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगमः अभावार्थे न० त० । अनुगमाभावे
 अनुगमश्च त्व्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतस्य
 न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोगः ।

अनन्त पु० नास्ति अन्तः गुणानां यस्य व० । “गन्धर्वाश्चरसः
 सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां जानन्ति तेना-
 न्नोऽयमचरते” इत्युक्त्वन्धेषु विष्णौ, अनन्त ! “संसार-
 महासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव !” इति भविष्य-
 पुरा० । “विष्णुर्वीरोऽनन्त” इति विष्णुस० । मेघे । बह्वशीर्षे
 कत्वादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तद्वतारे बलभद्रे च । अन्तः
 परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन्
 परब्रह्मणि न० “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” श्रुतिः ।
 “न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः । न वस्तु-
 तोऽपि सर्वात्मप्रादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा । देशकालान्य-
 वस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया । न देशादिकतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्तं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी । आकाशे च ।
बहुविस्तारवति सिन्दुवारहणे पु० । अवधिशून्ये, इयत्ता-
शून्ये वस्तुमात्रे, सकले च त्रि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य
यस्येति” कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री अनन्तस्य विष्णोराधानार्था चतुर्दशी ।
भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि-क्विप् । सर्वभूत-
जयिनि वासुदेवे । “सहस्रजिदनन्तजिदिति” विष्णुसह० ।
अनन्तान् चित्तदोषान् जयति । जिनदेवभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत् पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि
करोति क-क्विप् । जैनभेदे । बहुतीर्थगन्तारि त्रि० ।

अनन्ततृतीया स्त्री “नभस्ये वायु वैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा
पुनः । शुक्लपक्षतृतीयाया”मित्युपक्रमस्य पञ्चपुराणे तत्त-
दन्यतमतिथिषु व्रतविशेषमभिधाय “उक्तानन्ततृतीयेषां कृता-
नन्दफलप्रदा”इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमासवैशाखा-
न्यतममासीयशुक्लतृतीयायाम् हेमा० व्रत० । [परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य । इन्द्रे
अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे
दीव्यति दिव-अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । खनामख्याते मूलप्रधाने
एकभेदे ।

अनन्तर त्रि० नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,
व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र दैशिके “विष-
यानन्तरो राजा शत्रु”रित्यमरः । “एष ब्रह्मभिदेशो वै
आर्यावर्त्तादनन्तर” इति मनुः । कालिके । “तदिदं
क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनमिति” कुमा० ।
“पितरनन्तरसत्तरकोशलमिति”रघुः । कालिकमपि द्विविधं
पूर्वापरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतसुक्तोदारणे
“अनन्तरोदीरितलङ्घ्यभाजावित्यत्र” पूर्वकालावधिकृतम् ।
मध्यशून्ये, अवकाशशून्ये, अवधिशून्ये च । “तदेतद्ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमिति” स यथा “सैव्यवधनोऽन-
न्तरोऽवाह्य” इति च छ० उ० । अव्यवहितकाले । “पुराण-
प्रत्यापगमादनन्तरं—लतेव सद्यश्चमनोऽपल्लवा” इति रघुः ।
तत्र व्याघ्रौ द्वितीया । तत्कालवृत्तिसंनहनक्रिया-
विशेषणतया क्लोवत्वादि । एवमन्यत्र एवञ्च एतस्य क्लोवो-
क्तिरर्थाचीनानां ग्रामादिकी । एतेन अनन्तरस्याभावः अभा-
वार्थोऽव्ययीभाव इत्याशयेन मान्तत्त्वकल्पनमपि तत्तदुदा-
हरणेषु अनन्वयादुपेक्ष्यमेव । उक्तोदाहरणेषु “अथास्य

गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्तृरुपस्थितो-
दयेति” च रघौ “योगाच्छान्तिरनन्तरमित्यादौ” च व्यव-
धानाभावार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्वयः
तस्य देशकालादिशोधकत्वाभावेन व्याघ्रार्थे द्वितीयाया अप्यस-
म्भवः । अतः बहुव्रीहिवलात् कालबोधकतया उक्तोदा-
हरणादिषु व्याघ्रार्थे द्वितीयेति बोध्यम् । न० त० । अनन्त-
भिन्ने त्रि० तस्य अपुरि सर्वनामता । अनन्तरे भवः
गहा० छ । अनन्तरीयः अविलम्बभवे त्रि० ।

अनन्तरज पु० स्त्री अनन्तरस्याः अनन्तरवर्णायाः जायते
जन-उ पुंवद्भावः । क्रमोदाजे पुत्रादौ । अनन्तरं जातः ।
ज्येष्ठे कनिष्ठे च भ्रातरि । तथाभूतभगिन्यां स्त्री ।

अनन्तरथ पु० अनन्तरयति दूरीकरोति अनन्तर+कृत्यर्थे णि भावे
अच् अनन्तरयः दूरीकरणम् अभावार्थे न० त० ।
अपरित्यागे । “यदुक्तो यत्नक्रतो रनन्तरयायेति” कृ० ४, १,
६, “अनन्तरयाय अपरित्यागायेति” भा० ।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अनन्तरायः प्रतिबन्धको यस्य । निष्-
प्रतिबन्धके निर्विघ्ने “ता एतानवानन्तरायमन्वाहेति” छ० उ० ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपशून्यस्य राशिः ।
बीजगणितोक्ते शून्यभागहारादर्थं परिकल्पिते राशौ ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपाण्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ
“अनन्तरूपोऽनन्तस्त्रीरिति” वि० स० । “इन्द्रो मायाभिः
पुरुषरूपेयत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।
अनन्तर्गभिन् अन्तर्गर्भोऽस्य अस्यर्थे इति न० त० । अन्त-
र्गर्भशून्ये पवित्रार्थे कुशे । “अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं हिद-
लमेव चेति” आ० तत्त्वे छन्दो० प० । अनन्तर्गर्भिणमन्त-
र्गर्भशून्यमिति रघुनन्दनः ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन ध्वनिद्वारा । युधि-
ष्ठिरशब्दे “अनन्तविजयं नाम कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः” इति
गीता ।

अनन्तवीर्य पु० । व० । जैनभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतसुपासनार्थम् ईत० । भाद्र-
शुक्लचतुर्दश्यां कर्त्तव्ये खनामख्याते व्रते । “अनन्तव्रतमेतद्वि
सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रमस्य “तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि
भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य । परमेश्वरे
“परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्ति-
अवणात् तथात्वम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि ब्रह्मणि शीर्षाणि यस्याः

वासुकिपत्न्याम् । वासुकौ परमेश्वरे च पु० “सहस्रगोपां पुरुष” इति श्रुत्या तस्य बहुशीर्षत्वोक्तस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्य । परमेश्वरे “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति” श्रुत्या तस्य बहुशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्याः ब० । विशल्यायामोषधी (अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पावत्याम्, पृथिव्याम्, दुरालभायां, दूर्वायां, हरितकां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्, अग्निमन्यवृक्षे, अग्निभिखावृक्षे, श्यामलतायाम्, पिपपल्यां, नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवोषधी च ।

अनन्त्य न० अनन्तस्येदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द लि० न नन्दयति नन्द-णिच्-अच् न०त० । आनन्दयिहभिन्ने “अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०व० ।

अनन्न न० न०त० । अदनीयभिन्ने । “न किञ्चिदनन्नं भवति आ चभ्यः आ शक्नुमिभ्य” इति ङा०उ० ।

अनन्य लि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिन्ने स्वस्मिन् “अनन्य-रतिरामीन” इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनु-रागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन विषयत्वेन वा । अन्यासेवके “अनन्यायित्तन्यनोभामिति” अनन्यविषये च । “पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति” च गीता । अस्य नञ उत्तरत्वं पदान्तरसत्त्वे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वयः । यथा “अनन्यदृष्टिः सवितारमैकतेत्यादौ” अन्यत्वं दृष्ट्यभावस्य, अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्वं चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम इत्यादौ अन्यत्वं कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्वं ।

अनन्यगतिक लि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्योपायरहिते तन्मात्रान्ये च । “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके” इत्युद्धटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्यस्मात् सर्व्वस्तुभेदानां तदात्मकत्वात् अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन-ड ५त० । कामदेवे । तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १० मस्क० “तस्याञ्च तादृशीमवस्थां गतायां जनस्थानन्यजेनैति” दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यद्यस्मात् सर्व्वस्तुभेदानां तदात्मकत्वात् अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन-ड ५त० । कामदेवे । तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १० मस्क० “तस्याञ्च तादृशीमवस्थां गतायां जनस्थानन्यजेनैति” दशकु० ।

अनन्यपूष्णी स्त्री न अन्यः पूष्णी यस्याः सा अन्यपूष्णी न भवति ।

अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् “मनुप्रवृत्तिभिर्मन्यैर्भुक्ता यद्यापि राजभिः । तथाप्यनन्यपूष्णैव तस्मिन्नासीदसुख्येति” रघुः ।

अनन्यभाज् लि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज-णिच् अस०

स० पुंश्रुतावः । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि ।

“भजते मामनन्यभाजिति” गीताः “अनन्यभाजं पतिमात्रुहीति” कुमा० ।

अनन्यवृत्ति लि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्भनोवृत्तिरस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनीपायोऽस्य । एकमात्रजीवने लि० ।

अनन्यसाधारण लि० न अन्यस्यान्यधर्मास्य साधारणः सदृशः ।

अन्यधर्मासदृशे “अनन्यसाधारणमेव कर्म्मैति” कुमा० ।

अनन्यय लि० नास्ति अन्ययो यत् ब० । अन्ययशून्ये । शाब्दबोधे परस्परं संसर्गशून्ये अन्ययस्यान्ययशब्दे वक्ष्यते अर्थालङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षणं यथा “उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव त्वनन्यय” इति सा०द० । “राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनी”त्यादौ च अनन्ययात् तदलङ्कारत्वं तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावाश्यकत्वेन तस्य बोधने नियते तद्विभक्त्ये सति तद्वत्तमभूयोधर्म्मवत्त्वं रूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्सम्भवेनापाततोऽनन्यय एव तात्पर्य्येण तु इतरसादृश्याभावपरत्वलक्षणस्यान्ययस्तथा च राजीवं राजीवेतरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एवं “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे”त्यत्रापि ।

अनप लि० न सन्ति आधिक्येनापो यत् नञ्पूर्व्वकत्वेऽपि बहुग्रीवौ अचसमा० । स्वल्पजले पल्लवादौ ।

अनपकर्म्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावार्थे न०त० । त्यागाभावोपलक्षिते दत्तस्य आदाने “दत्तस्यानपकर्म्म चेति” मनुः अपकर्म्म अपात्वे पातबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्यानपकर्म्म, पुनर्यहणम् । “कृष्टस्यापकर्म्म चेति” स्मृतिः । अनपकर्म्म अपाकरणाभावः अशोधनमित्यर्थः । अनपक्रियायत्वं स्त्री । अपाकरणाभावे । “कृष्टानामनपक्रियेति” स्मृतिः ।

अनपच्युत लि० अप+च्यु-भावे क्त न०व० । विनाशरहिते “सर्व्वं सुवज्जमनपच्युतमिति” ऋट० ४, १७, ४, अनपच्युतं विनाशरहितमिति भा० ।

अनपत्य लि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हितं पत+यत् वा न०त० ततः न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च “दुयोत नो अनपत्यानीति ऋट० ३, ५४, १८, अनपत्यानि अपत्यानां पुत्राणामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं तदन्यानि पतनकारणानीति” भाष्यम् ।

अनपत्रप त्रि० नास्ति अपत्रपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य ।
अन्यहेतुकलज्जाहीने ।

अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंशः न०त० । अपभ्रंशभिन्ने
व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे “अनभ्रंशता-
नादिर्यद्वाभ्युदयोऽन्यता । व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः
कापीह साधतेति” हरिः ।

अनपाकर्मन् न० अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न०त० ।
अपाकरणाभावे ऋणादेरशोधने ।

अनपायिन् त्रि० न अपैति अप-इण-णिनि न०त० । नि-
श्ले स्थिरे “अनपायिनि संश्रयद्भुमे गजभग्ने इति” कुमा० ।

अनपाटत् त्रि० अपावर्त्तनमपाटत् अप+आ+उत-भावे क्तिप्
न०ब० । पुनराटत्तिशून्ये । “इत्या कृजानाह अनपाटद-
र्थमिति ऋ० ई, ३, ५, “अनपाटत् अपाटत् अपावर्त्तनम्
पुनरागमनं न भवतीति” भा० ।

अनपिहित त्रि० न अपिहितमावरणं भावे क्त तच्चास्ति
यस्य । आवरणशून्ये । “एष वानपिहितस्तस्यैव तदपिधानं
यच्छिखेति ब्रा० “अनपिहित आवरणशून्य” इति रघु० ।

अनपेक्ष त्रि० न अपेक्षते अतुल्यते अच् न०त० । अपेक्षा-
शून्ये अनुरोधिनि । “उत्सृज्य प्रसदाभेतामनपेक्षो
यथासुखमिति” रामा० ।

अनपेत त्रि० न अपेतः वह्निर्गतः अपगतो वा । अवह्निर्गते
अपेतभिन्ने अनुगते । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति पा०
“धर्मादनपेतम् धर्म्यमित्यादि” सि०कौ० ।

अनप्त त्रि० न आप्तः वेदे ष्ट० कृत्स्नः । आप्तभिन्ने । “अनप्त-
मसु दुष्टरमिति” ऋ० ८, १६, १, “अनप्तं शत्रुभिरनाप्त-
मिति” भा० ।

अनप्तस् त्रि० नास्ति अप्तो रूपं यस्य । रूपहीने “जन्माया
अनप्तस इति” ऋ० २, १, ८, “अनप्तसः कर्महीना”
इति भाष्योक्तेः कर्महीने च ।

अनपा पु० (वग्द्रात्) “रविवर्ज्जं द्वादशगैरनपेति” दीपिकोक्तेः
योगभेदे “सच्छीलं सुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-
पायामिति” दीपिका ।

अनभिज्ञ त्रि० न अभिजानाति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न० न अभिधेयः । अवाच्ये ।

अनभिभव पु० न अभिभवः अभावार्थे न०त० । अभिभवा-
भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय त्रि० न अभिभवनीयः । अपराजये ।

अनभिभूत त्रि० न अभिभूतः । अपराभूते ।

अनभिमत त्रि० न अभिमतः । असम्भते, विभते च ।

अनभिस्नातवर्ष त्रि० अभि+स्ना-तन् न अभिस्नातः
क्षीणोवर्षो यस्य । दीप्यमाने । “सो अपां नपादनभि-
स्नातवर्ष” इति ऋ० २, ३५, १२ अनभिस्नातवर्षः दीप्यमान
इति भा० । शिवा० अण् । आनभिस्नातः तदपत्ये पु० स्त्री ।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न०त० । अभिलाषा-
भावे । न०ब० । अभिलापशून्ये त्रि० ।

अनभिव्यक्त त्रि० न अभिव्यक्तः न०त० । अपरिस्फुटे ।

अनभिश्नत त्रि० अभि+श्नन्स क्त न०त० । अनिन्दिते ।
“परास्यानभिश्नता दिव्या” इति ऋ० ६, ८८, ७, “अन-
भिश्नता अनिन्दिता” इति भा० । परिवादायस्ते च ।

अनभिश्नत् त्रि० अभिश्नत्तिं निन्दामर्हति अभिश्नस्यः
न०त० । अनिन्दनीये प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनभिसंहित त्रि० न अभिसंहितः न०त० । अभि-
सन्धिना फलोद्देशेन अकृते “विभक्तिदा येऽनभिसंहिते-
ष्विति” रुचि० ।

अनभिहित त्रि० न अभिहितः । अनुक्ते प्रत्ययादिना
उक्तार्थभिन्ने “अनभिहिते इति पा० अस्य उपकादिगणे
पाठात् तत्कार्यम् । [वातसृगगमनामिति] का०द० ।

अनभीष्ट त्रि० न अभीष्टः । अभीष्टभिन्ने “अनभीष्टदक्षिण-
अनभ्याष्टत्ति स्त्री न अभ्याष्टत्तिः अभ्यासः अभावार्थे न०
त० । अभ्यासाभावे । “मनागनभ्याष्टत्या वा कामं
चास्यत यः क्षमीति” माघः ।

अनभ्यासमित्य त्रि० न अभ्यासे निकटे इत्यः इण-कर्मणि
क्यप् सुम् । दूरतः परिहर्त्तव्ये सि० कौ० ।

अनमित त्रि० नास्ति अमितोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चक्रे
आत्मने अनमितां शचीपतिरिति” अर्थ० १२, १,
नृपभेदे पु० ।

अनमीव त्रि० अमीवः रोगः न०ब० । रोगहीने “अनमीवा
द्वपस्कारदिति” ऋ० ३, १६२, १४, अनमीवा “रोग-
वर्जितानि इषोऽक्षानीति” भा० “प्रदानमीवस्य शुद्धिश्च”
इति ता० ब्रा० । “अरोगोऽमीवस्तद्ग्रहितस्येति” भा० ।

अनस्वर पु० नास्ति अस्वरं कच्छसहितं यस्य । बौद्धभेदेऽस्य सक्त-
कच्छतया तथात्वम् दिग्स्वरशब्देऽस्य विवरणम् । नग्ने त्रि० ।

अनय पु० अयः शुभावहो विधिसदन्त्यः न०त० । अशुभ-
दैवे । नयोद्युते दक्षिणावर्त्तेन शाराणामिष्टस्थान-
नयनं विरोधे न०त० । (दुगडीति) ख्याते द्यूतभेदे
शाराणा वामावर्त्तेनाभीष्टस्थाननयने पु० । नयोनीतिः

मी-अच् न०त० । नयाभावे अनोतौ दुर्नये, दुष्टे, कर्मणि च । “विज्ञानतोऽपि ह्यनयस्यरौद्रेतेति” भार० । न० ७३० । आपदि “जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेषामनयं गत इति” मनुः । “सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः” इति मनुः “अनयमापदमिति” कुञ्ज० । ६३० । नयहीने लि० । [स हि रावणेन परिभूतो नृपः ।

अनरण्य पु० सूर्यवंशे नृपभेदे तत्कथा रामा० उन्नराकाण्डे अनर्काभ्युदित पु० न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईष-दर्कोदयकाले । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी-इति” यमः “माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ् ईषदर्घता ।

अनर्गल लि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यस्य । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकगूये “तुरङ्गसुतसृष्टमनर्गलं पुनरिति” रघुः । अनर्थ लि० अर्थो मूल्यं न०व० । असूत्ये । [नाटकभेदे । अनर्थराघव न० राघवचरितव्यापके सुरारिमिश्ररचिते अनर्थ लि० न अर्थः पूज्यो यस्य, यस्माद्वा । अन्यपूज्यगूये अत्यन्तगूनीये च “अनर्थमर्धेण तमद्रिनाथ” इति कृष्ण० ।

अनर्थ पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनिष्टे । “एकैकमयनयाय किमु तत्र चतुष्टयमिति” हितो० । “नोदनालक्षणीऽर्थो धर्मः” इति सूत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति भङ्गात् सूचिते नरकादिसाधनत्वादिनष्टहेतावधर्मे च । “दातुर्भावयनयाय परत्वादातुरेव चेति” मनुः । ३० । अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात्तत्त्वम् । अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य व० कप् । अर्थरहितमात्रे लि० ।

अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्राशस्त्ये न०व० कप्समा० । ससुदायार्थगूये प्रलापे, असम्बद्धे वाक्ये च । व्यर्थे लि० । “धिगिदं जीवितं लोके किमु ? सार्थमनर्थकमिति” । अनर्थलुप्त लि० दृष्टेनार्थेन अलुप्तः असम०स० । दृष्टार्थनालुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या० ६.१०.२० ।

अनर्थान्तर त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं सयूर०त० ततः न० त० । अभेदे, एकार्थे ।

अनर्थ लि० ऋ-व अर्थः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यस्य । अशिशिले “विनाभि चक्रमजरमनर्थमिति” ऋ० १.१६४.२, ‘अनर्थमशिशिलमिति’ भा० ।

अनर्थन् लि० अर्थ-हिंसायां कनिन् “अर्था भ्रातव्य” इति श्रुतेः अर्था सपत्नः न० ण्त्वं । शत्रुभिन्ने । “जनोऽनर्थाणां तं परितः” इति ऋ० १.१२६.५, “अनर्थाणामभे-

द्यमिति” भा० । अर्था अर्थः । तच्छून्ये लि० । न त्वादेशः । अनर्थिष् लि० अनसा शकटेन विंशति प्राप्नोति विंश-किप् ३त० अह्वरा० रुः, ऋ-कर्मणि विच् अरं गन्तव्यं । प्रति विंशति विंश-किप् या न०त० । शकटेन काष्ठाद्या-हरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्यं स्थलं गन्तुमशक्ते च । “अनू दूनमनर्विशे पश्चिपे तुरायेति” ऋ० १.१२१.७-अनर्शराति लि० अनर्शाय अपापिषाय रातिर्दानं यम्य । अपापिषे दातरि “अनर्शरातिं वसुदासपस्तुहीति” ऋ० ८, ६६.४, अनर्शरातिमनस्त्रीलदानमस्त्रीलं पापमिति निरुक्त० अनर्ह न अर्हः । अयोग्ये । “तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मरुतब्रवीदिति” मनुः ।

अनल पु० नास्ति अलः पर्याप्तिर्यस्य वृद्धाद्वाद्दहनेऽपि तप्ते-रभावात् न०व० । वज्रौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैषधम् अनलः नलाभावोवज्रस्य अनुपलम्भव-दभावार्थे न०त० । अत्रययोभावसिद्धत्वे क्षीयता स्यात् । “जवे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूतेऽस्य चान्द-दनलोऽयमिति दमीयमिति” “आवर्ज्जनं तमनु ते ननु साधु नामयाहं मयानलमुदीरितचेतदत्र” इति “मैषानति सहजरागभरादिति” च नैषधम् “वयोभिः खादयत्यन्त्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽसु वेति” नृपतिः । जठरानलस्य पित्तजात-त्वात् देहस्ये पित्तधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमं वसौ, मेदिनिः तच्च “धरोध्रुवः सोमनामा तथाऽपोऽप्यनिलोनल” इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यनलइत्यकारप्रसङ्गे प्रशान्त्ये-व त्तं किन्तु वस्तुनां स्वरूपव्यापके विष्णुधर्मीसरवचने “सुवाक्षमालिके दत्ते वामे शक्तिपलभृत् सद्योर्द्धादि-क्रनाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृत” इति नलनाम्नत्वस्यैव प्रतीतेर्नलएव वसुभेदइत्यवधेयम् । अनलदैवतत्वात् कृत्तिका-नक्षत्रे “अनलविधिशताख्येति ज्योति० । (चित्रा) इति ख्याते वित्तके वृक्षे, पु० । तस्यैव सर्वतः पर्याप्तत्वेऽपि पर्याप्तेः सोमाभावात्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भङ्गातके वृक्षे च । अन-कलच् । षष्ठिवर्षमध्ये पञ्चाशत्संख्याते वर्षे षष्ठिवर्षगणननामभेदादि वर्षशब्दे वक्ष्यते । पितृ-देवभेदे “कव्यशालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्थमा तथा अग्निष्वात्ताः यर्हिषदः सोमपाः पितृदेवता” इति वायु पुरा० । अनान् प्राणान् लाति आत्मत्वेन अनलः जीवः । तत्पूजेण सर्वान्तर्धामितया स्थिते विष्णौ शक्त-गत्वे कस्ये वा न नलति न बध्यते वा अच् । गच्छगूये परमेष्ठरे विष्णौ “अगच्छनस्य शर्म्म रस” इति “तथा रसं नित्यमगच्छवञ्चेति”

च श्रुतेस्तस्य गम्यन्मूल्यात् तथात्वम् । अल पर्याप्तो
अच् न० त० । अपर्याप्ते अपरिमिते परमेश्वरे “पवनः-
प्रावनोऽनल” इति वि० सह० । भाष्यकृता च उक्तव्युत्-
पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता ।

अनलदीपन लि० अनलं जठरानलं पित्तधातुवर्जनेन दीप-
यति वर्जयति दीप-णिच्-ल्यु । जठरानलोद्दीपके
“सधुरो सधुरः पाके दीपघ्नोऽनलदीपन इति” “सौग-
म्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्मज्ञानलदीपन” इति च
सुश्रुतोक्ते द्रव्यभेदे । [नामिकायां लतायाम् ।

अनलप्रभा स्त्री अवलस्य प्रभेव प्रभा यस्य व० । ज्योतिष्मती-
अनलप्रिया स्त्री इत० । स्वाहाख्यायां दक्षकन्यायाम्
वर्जपत्न्याम् ।

अनलि पु० अनिति अन-अच् अनः अलित्यत्र व०
शक० । वकष्टे तत्पुष्पस्य बहुमधुमत्त्वेन तन्मधुभिर्भ्रम-
राणां जीवनधारणात्तथात्वम् ।

अनल्प लि० न अल्पः । प्रचुरे भूयिष्ठे । [श्रुत्ये लि० ।

अनवकाश पु० न० त० । अवकाशाभावे । व० । अवकाश
अनवगीत लि० अव+गै-क्त न० त० । अनिन्दिते ।

अनवग्रह लि० नास्ति अवग्रहो यस्य । प्रतिबन्धशून्ये “अव-
ग्रहमव्यवग्रहपक्षेहेति” नैष० । न० त० । दृष्टिप्रति-
बन्धाभावे ।

अनवद्य लि० न अवदां निन्द्यम् । निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च
“अनवद्यदणार्द्दिनो मृगानिति” नैष० । “अनवद्यवि-
द्योद्गोतेनेति” दायभा० । “अनवद्योरिषादा” इति
ऋ० ६, ६६, १०, “अनवद्योगहंरहित” इति भा० ।

“अग्निः शर्बमनवदां युवानमिति” ऋ० १, ७१, ८ ।

अनवधान न० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्तव्यकर्माणि
यथावस्थितं प्रवर्त्यतेऽनेन अव+धा-करणे ल्युट् अवधानम्
चित्तवृत्तिभेदः अभावे न० त० । अवधानाभावे मनः-
संयोगविषेयाभावे प्रमादे, न० व० । तद्वति लि० ।

अनवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्य तस्य भावः ।
प्रमादे । कर्तव्योक्तव्यताबोधेन ततोनिवृत्तिः, अकर्तव्ये
कर्तव्यताबोधेन तत्र प्रवृत्तिश्च प्रमादः । “कर्तव्याकरणं
यत्कर्तव्यस्याथवा क्रिया । उच्यते द्वितयं तत्र प्रमा-
दोऽनवधानतेति” ।

अनवपृथग लि० अव+पृच्-संपर्के क्त इहभावादि ह्यन्देशम्
न० त० । असम्भृते । “अनवपृथगा वितता वसानमिति”
ऋ० १, १५२, ४ ।

अनवग्रव पु० अव+ग्रू-अच् न वचादेशः न० त० । अद-
वादर्जिते “विजेष कदिन्द्र इवानवग्रवोऽस्माकमिति”
ऋ० १०, ८४, ५ ।

अनवभ्र लि० न भ्रंशते बा० ड । अवभंशशून्ये “प्रस्तम्भदेष्णा
अनवभ्रराधस” इति ऋ० १, १६६, ७ । “अनवभ्रराधसः
अनवभ्रहविरादिधना” इति भा० ।

अनवम लि० न अवमः । न्यूनताहीने श्रेष्ठे “सुधमं नवमां
सभामिति” रघुः ।

अनवर लि० न अवरः । अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजघ्न्ये “सोऽ-
यमिन्द्रादनवरो वासुदेवश्च भारतेति भार० ।

अनवरत लि० अव+रस+भावे क्त अवरतम् विरामः तद्वास्ति
यस्य व० । निरन्तरे विश्रामशून्ये ।

अनवरार्द्धा लि० अवरश्चिन् अर्द्धे भवः यत् न० त० ।
उत्कृष्टे श्रेष्ठे च शीर्षभागे स्थापनीयतयास्य तत्त्वम् ।

अनवलस्व लि० नास्ति अवलम्बो यत्र । आलम्बनहीने ।
‘न परं पथि पक्षपातिताऽनलम्बे किमु? माहशेऽपि
मेति’ नैष० ।

अनवलोभन न अवलुप्यते पुमान् येन अव+लुप-ल्युट् पु०
पस्य भः । गर्भसंस्कारभेदे । “उपनिषदि गर्भलम्बनं पुंस-
वनमनवलोभनञ्चेति” आ० गृ० ।

अनवस लि० अव+प्रीणनादौ असच् अवसः भोजनं प्रीति-
करत्वात् न० व० । पय्याशनहीने “अनवसो अनभीशु”
इति ऋ० ६, ६६, ७, “अनवसः पय्याशनरहित” इति भा० ।

अनवसर लि० अवसरः उचितः कालः नास्ति यस्य व० ।
उचितकालविहीने । “अतर्क्यय्ये त्वय्यनवसरदुःस्था-
हृतधिय इति महि० स्तो० । न० त० । अवसराभावे ।

अनवसित लि० अवसितः समाप्तो निश्चितो वा न० त० ।
अनिश्चिते असमाप्ते च । “अनवसिताम्यौ भृगौ सुररत्ने-
इति (उक्त०) उक्ते ह्यन्देशे स्त्री ।

अनवस्कर लि० अवस्त्रियते शोध्यते अव+क्-अप् सुडा-
गमः अवस्कारो मलः स नास्ति यस्य व० । मलहीने ।

अनवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् अवस्थितिः न० त० । अव-
स्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपाद्यस्य समर्थनाय उपपाद-
कस्यानुसरणं तर्कः यत्र तर्को उपपाद्योपपादकयोर्विश्रान्ति
नास्ति तादृशतर्कस्यानवस्थादोषः तत्र स तर्को न पाह्यः ।
अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते “प्रामाणिकी अनवस्था न
दोषायेति” जग० । नास्ति अवस्था यस्य । अवस्थिति-
शून्ये लि० । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेऽवस्थितमिति” ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे ।

व० । वायौ पु० । चञ्चलभावे लि० ।

अनवस्थित लि० न अवस्थितः । चञ्चले, अस्थिरे “दयितास्-
नवस्थितं नृणामिति” कुमा० । व्यभिचारवति च । “चतु-
र्थांमपि वर्षानां नारीर्हत्वानवस्थिता” इति मनुः अन-
वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुल्लू० । व्यभिचारिण्याश्च
पत्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तद्यात्वम् । अवस्थातु
मक्षमे च “प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया” इति रघुः अनव-
स्थितम् अवस्थातुमक्षममिति” मल्लि० । [नाभावे ।
अनवस्थिति न० न अवस्थितिः । अभावार्थे न०त० । अवस्था-
अनवहृत् लि० अव+हृ-कौटिल्ये अच् न०त० । अकु-
टिले सरले ‘सचेते अनवहृत्मिति” ऋ० २, ४१, ६ ।
‘अनवहृत्मकुटिलमिति” भा० ।

अनवाप्त लि० न अवाप्तः । अप्राप्ते ‘नानवाप्तमप्राप्त्यं त्रिषु
लोकेषु किञ्चनेति” गीता ।

अनवाय लि० अव+इण् घञ् अवायः अवयवः न०ब० ।
निरवयवे ‘अनवायं किमोदिने’ इति ऋ० ७, १०४, २ ।

अनवेक्षक लि० न अवेक्षकः न०त० । पर्यालोचना
हीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेक्षा स्त्री न अवेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०न० ।

अनग्रन् अव+ल्युट् न०त० । भक्षणभावे, उपवासे, स च
भोजनविषयनिवृत्तिरूपः व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव
एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अभो-
जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । त्विरात्रादिपदसमभिव्य-
हारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०ब० ।
भोजनशून्ये लि० ।

अनश्वर लि० न नश्वरः । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, निलो च ।
अनस् न० अनिति शब्दायते अन-असुन् । शकटे “दूरा-
दनसा रथेन” ऋ० १, ११, १० । अनिति जीवत्यनेन करणे
ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री ।
उत्तरपदस्यः अव्ययी० शरदा० टच्समा० । अध्वनसम्
तत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं
महानसम् अनोऽत्व भक्तस्थानम् । ‘अपोषा अनस” इति
ऋ० ४, २०, १० ।

अनसृय लि० नास्ति असृया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये
“अद्वावाननसृयश्चेति” गीता “अद्वावानोऽनसृयश्चेति” मनुः ।

अनसृयक न असृयकः । असृयाशून्ये “यथा तथा हि
सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसृयक” इति मनुः ।

अनसृया स्त्री असृ-कण्डादित्वात् यक्-भावे अङ् असृया
गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । “न गुणान् गुणि-
नोहन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न ह्रसेच्चान्यदोषांश्च
साऽनसृया प्रकीर्त्तते” त्युक्लक्षणे अक्षयभावे । “एकमेव तु
शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्षानां शुश्रू-
षामनसृययेति” “यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसृय-
येति” च मनुः । अत्रिस्तुनिपत्यां च शकुन्तासह-
चरोभेदे शकु० ।

अनसृय लि० असृ-उपतामे कण्ठा० यक् उ न०त० ।
असृयाशून्ये “इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसृयवे”
इतिगीता ।

अनस्तमित लि० न अस्तमितः गतः असम०स० । अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थ यस्य बा० अच्समा० । अस्थि-
वर्जिते अवयवे ‘पुरस्तादनस्य ऊरुरवरंभाष” इति ऋ०
८, १, २४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-
प्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाश्च “यदनस्या विभर्त्ति” ऋ०
१, १६४, ४, “अनस्था निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमाया-
वेति” भा० । समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिगून्ये लि० ।

अनस्तत् लि० अनः शकटमस्यस्य मतुप् मस्य वः
सान्तात्वाच्च पदत्वम् । शकटयुक्ते ‘अनस्तनः अत्र ऐषन्त
पञ्जाः ऋ० १, १२६, ५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कारः अभावार्थे न०त० । अहङ्कारा-
भावे । ब० । तच्छून्ये लि० अहङ्कारसाहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् लि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+ह
णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहङ्कृत लि० अहमिति कृतमहङ्कारः, भावे क्त न०ब० ।
अहङ्कारशून्ये “सुदु वाप्यनहङ्कृत” इति मनुः ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अह-
ङ्काराभावे न०ब० । अहङ्कारशून्ये लि० ।

अनहंवाद् लि० अहमिति गर्वेण न वदति वद-णिनि,
गर्वरहिते “सक्तसङ्गोऽनहंवादीति” गीता ।

अनाकार लि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आका-
शादौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ समयक् अन्नादिसंज्ञककालः आकालः
न०त० । शय्यादिसंज्ञककालभिन्ने दुर्भिक्षे काले ।

अनाकुल लि० न आकुलः न०त० । अव्यये, एकाग्र्ये,
स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाकृत न० नेत्यनेन कृतः नाकृतः निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते “न वक्ता जरणा अनाकृत” इति ऋ०

१.१४१,७, “अनाकृतः अनिवारित” इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितमयोग्या सर्वतःकण्टकावृत्तत्वात्
आ+क्रम-क्त न० त० । कण्टकारिवृत्ते । आक्रान्तभिन्ने त्रि० ।

अनाक्षारित न० न आक्षारितः अपकृतः । अनप-
कृते । “अनाक्षारितपूर्वोय” इति कात्यासं० । “अनाक्षा-
रितोऽनपकृत” इति प्रा० विवेकः ।

अनागम त्रि० न आ सस्यगच्छति स्वर्गमनेन नागः अधर्मः
न० ब० । पापरहिते “मितो नो अत्रादितिरनागान्” ऋ०
१०, १२, ६, “अनागान् अपापान्” इति भा० ।

अनागत त्रि० न आगतः । भविष्यत्कालवृत्तौ, “हेयं दुःख-
मनागतमिति पा० सू० आगतभिन्ने च “अनागतार्त्तवे”
त्यमरः “तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति” हितो०
“अनागतादिलिङ्गेन न खादनुमितस्तदेति” भाषा० ।

अनागतविधाट त्रि० अनागतस्य भविष्यतः अनिरस्य
विधाता प्रतिविधानकर्त्ता । आगामिदुःखस्य लिङ्गद्वारा नु-
मानेन तद्विशरणोपायानुष्ठानेन “अनागतविधाता च
प्रत्युत्पन्नमितिस्तथा । द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विन-
श्यतीति” हितो० ।

अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम् । भाविदैहि-
कादिदुःखे । यदाचरणेन भाविदुःखानुत्पादस्तादृशा उपायाः
कुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं
व्याख्यास्यान” लुपक्रम्य । “उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थे-
नारोग्यमिच्छता । धीमता यदनुभवेयं तत् सर्वं सम्म-
वक्ष्यते ॥ तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकापरिणाहृष्टज्वप्रधितसत्रणम् । अयुष्मन्प्रान्थ य-
ज्ञापि प्रत्यग्रं यस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यतश्च दोषञ्च रसं
वीर्यञ्च योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रात-
रुत्थितः । निम्बश्च तिक्तको श्रेष्ठः, कषाये खदिर-
स्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुके तथा ।
क्षौद्रयोषतिवर्गाक्तं सतैलं रुन्धवेन च ॥ चूर्णेन तेजो-
वत्याश्च दन्ताद्भित्त्वं विशेषयेत् । एकैकं धर्पयेद्दन्तं ऋदुना
कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु क्षौद्राण्यं चापकर्षति । वैशद्यसद्भाभि-
रुचिं सौमनस्यं करोति च ॥ न खादेन्नलतात्त्वोष्ठजिह्वा-
रोगमनुभवे । अथास्त्रपाके श्लासे च कासहिक्कावमीषु च ॥
उर्व्वको जीर्णभक्तस्य मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः । शिरोर-
गासैस्त्वृषितः श्रान्तः पानकसान्वितः ॥ अर्द्धिनी कर्ण-

शूली च दन्तरोगी च मानवः । जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं
सौवर्णं वार्त्तमेव च ॥ तन्मलापहरं शस्तं ऋदु तक्ष्णः
दशाङ्गुलम् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाद्यहरं सुखम् ॥
दन्तदाह्यकरं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम् । क्षीरवृक्षकषा-
यैर्जा क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥ भिक्षोदककषायेण तद-
वाप्तलकस्य वा । प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन
वा ॥ निलीकां सुखशोषञ्च पिङ्गकां व्यङ्गमेव च । रक्त-
पित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत् ॥ सुखं लघु
निरीक्षते दृढं पश्यति चक्षुषा, । मतं शीतोऽङ्गनं श्रेष्ठं
विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ॥ दाहकण्डू मलमञ्जु दृष्टिक्लेदरुजा-
पहम्, । अक्ष्णोर्लपावहञ्चैव सहितं भारतातपौ ॥ न नेत्र-
रोगा जायन्ते तस्मादङ्गनमाचरेत् । भुक्तवान् शिरसः
स्नातः श्रान्तमृद्देनवाहनैः ॥ रात्रौ जागरितश्चापि
नाङ्गुष्ठाञ्छरित एव च, । कर्पूरजातिककोलवङ्गकटुका-
ह्वयैः ॥ सन्तर्पणैः सहितं पत्रं ताज्जूलजं शुभम् ।
सुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौवकारकम् ॥ हनुदन्तस्तरुम-
जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । प्रसेकशमनं हृद्यं गन्तामद्य-
विनाशनम् । पथ्यं सुोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च साधने ।
रक्तपित्तक्षतक्षीणलक्ष्णामूर्च्छापरितीनाम् ॥ रुचिदुर्लभ-
त्यानां न हितं चासृग्शोषिणाम्, । शिरोर्गतांस्तथा
रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केशानां सार्द्धं दैर्घ्यं
बद्धत्वं क्षिप्रघट्टणताम् । करोति शिरसस्तृप्तिमुत्पन्न-
मपि चाननम् ॥ सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रति-
पूरणम् । मधूकं क्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च । क्षुद्रकं
पञ्चनासानं समभागानि संचरेत् । तेषां कल्पाकषा-
याभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ सदैव शीतलं जलोर्भूमिं
तैलं प्रदापयेत्, । केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमना-
पहा, ॥ हनुमन्त्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम्, । अश्वत्थो
भार्द्दवकरः कफघातनिरोधनः ॥ धातूनां सुष्टिजननो
ऋजावर्णबलप्रदः, । सैकः अमघ्नोऽनिलरुद्धमनसाम्प्रसा-
धकः ॥ क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टनानां रुजापहः ।
जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ तथा धातु-
विष्टिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते । शिरासुर्धरोमकूपैर्धम-
नीभिश्च तर्पयन् ॥ शरीरबलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ।
तत्र प्रकृतिसात्मार्चुदेश्यदोषविकारवित् ॥ तैलं हतं वा
मतिमान् शुक्लादभ्यङ्गसेकयोः । केवलं सामदोषेषु न कथ-
ञ्चन योजयेत् ॥ तरुणज्ज्वर्यजीर्णां च नाभ्यक्तव्यौ कथ-
ञ्चन । तथादिरिक्तो वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानवः ॥

पूर्य्योः कृच्छ्रा व्याधोरसाध्यत्वमथापिवा । शेषाणां
तदहः प्रोक्ता अभिमान्यादयोगदाः ॥ सन्तर्पणसमुत्थानां
रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसं-
ज्ञितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विवृद्ध्ययात् समन्ततः ।
शरीरोपचयः कान्तिर्गन्ताणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्व-
मनालस्य स्थिरत्वं लाघवं ऋजा । अमकृमपिपासोष्ण-
शीतादीनां सहिष्णुता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
दुपजायते । न चास्ति सत्त्वं तेन किञ्चित् स्थौल्यपक-
र्षणम् ॥ न च व्यायामिनं सत्यं मर्दयन्त्यरयो भयात् ।
नचैनं सहस्राक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरोभवति
मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामस्तुसगात्रस्य
पद्मासुहृत्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं जुष्ट-
वृद्धा इव । वयोरूपगुणहीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥
व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्ध-
मविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा-
पथ्योत्तलिनां स्निग्धभोजनाम् । स च शीते वसन्ते च
तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुष्करात्महितै-
रिभिः । बलस्यार्जेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥
हृदि स्थानस्थितो वायुर्देवा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं
कुर्वतो जनोस्तुलार्द्धमत्र लक्ष्यम् ॥ वयोबलशरीराणि
देशकालाश्रयानि च । समीक्ष्य कुर्यात् व्यायाममन्यथा
रोगमाप्नुयात् ॥ लयस्तृष्णा रुचिच्छर्दिरक्तपित्तभ्रमकृमाः ।
कासशोषज्वरश्चासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती
लघः शोषो श्वासकासस्तातुरः । भक्तवान् स्त्रीषु च
कीणो भ्रमात्तस्य विवर्जयेत् ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफ-
भेदोविनाशनम् । स्थिरोक्तरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं
परम् ॥ शिरासुखविजित्यं त्वरुस्यस्यग्नेश्च तेजनम् ।
उद्वर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादना-
द्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमदपुः । प्रहर्षसौभाग्यऋजा-
लाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्वर्षणं तु विज्ञेयं कण्डूकीटा-
निनापहम् । ऊर्ध्वाः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे
कण्डूकीटानिहस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं त्वगात-
स्याग्नेः शिरासुखविरोचनम् ॥ उद्वर्षणम्विदिकया कण्डू-
कीटविनाशनम् । निद्रादाहश्चमहरं स्वेदकण्डूटपा-
पहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनम् ।
तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्वर्जनम् ॥ रक्तप्रसादनं
चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नानं
महितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति

निर्दिशेत् । स्नेहमाहृतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिवलावलम् ॥
कामसुखं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीता-
न्वुशीते च स्नेहमाहृतकोपनम् ॥ अत्युष्णसुखकाले च
पित्तशोणितवर्जनम् । तच्चातिसारज्वरितकर्षशूलानि-
लार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्जनम् ॥ स्वेददौर्गन्ध्य-
वैवर्ण्यप्रमत्तमनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्भन्तु तेषा-
मन्यनुलेपनम् । रजोप्लवधौ रजस्य सौभाग्यकरमुत्तमम् ।
सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्जनम् ॥ सुखालेपाद्द-
चक्षुःपीनगरुडं तथाननम् । अव्यङ्गपिङ्गकं कान्तं भव-
त्यम्बुजसन्निभम् ॥ पद्मलं विशदं कान्तममलोच्चल-
मखण्डलम् । नेत्रमङ्गलसंयोगाद्भवेच्चाभलतारकम् । यशस्यं
स्वर्धमायुष्यं धनधान्यविवर्जनम् । देवतातिथिविप्रार्थां
पूजनं गोत्ववर्जनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योबलकहेह-
धारकः । आयुस्तोजःसत्तुसाहस्रत्योजोऽग्निविवर्जनः ॥
पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं हृद्यं
रजोप्लं प्रीतिवर्जनम् ॥ निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः अम-
सुप्तिरुत् । पादत्वङ्मुद्गकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
पादरोगहरं हृद्यं रजोप्लं प्रीतिवर्जनम् । सुखप्रचार-
भौजस्य सदा पादत्वधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं
चक्षुषोरुपघातकत् । पादाभ्यामनुपानङ्गानां सदा चक्रमणं
नृणाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोगमापमार्जनम् । हर्ष-
लावणसौभाग्यकरमुत्साहवर्जनम् ॥ वाणवारं ऋजावर्णते-
जोबलविवर्जनम् । पवितं केश्यसुष्णीषं यातातपर-
जोऽपहम् ॥ वर्षानिन्धरजोषर्माहिमादीनां निवारणम् ॥
वर्ण्ये चक्षुष्यभौजस्यं शङ्करं क्लृप्तधारणम् ॥ शुनः शरी-
रूपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । असखलनदोषघ्नं
स्थविरे च प्रशस्यते ॥ सत्वोत्साहबलस्यैर्धैर्यैर्वीर्यै
विवर्जनम् । अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥
आस्था वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यं करी सुखा । अध्वा
वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यं विनाशनः । अत्यध्वा विपरीतो-
ऽध्वाज्वरादौर्बल्यलक्षः सः ॥ यत्तु चक्रमणं मातिदेह-
पीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोध-
नम् ॥ अमानिलहरं हृद्यं पुष्टिनिद्राहृतिप्रदम् ।
सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं सतम् ॥ व्यालव्यजन-
भौजस्यं मलिकादीनपोहति । शोषदाहश्चमस्वेदमूर्च्छा-
घ्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं हृद्यं कफवात-
श्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं खम् ।

प्रवातं रोज्यवैवर्ण्यस्तम्भकदाहपक्तिसुत् । स्वेदमूर्च्छा-
पिपासाभ्रमप्रवातमतोऽन्यथा, ॥ सुखं वातं प्रसेवेत योपे-
शरदि भानवः । निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च
सर्वदा, । आतपः पित्तहृणाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमाप्लवत्, ।
दाहवैवर्ण्यकारी च छाया चैतानपोहति, । अग्निर्वात-
क्षफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दजरण्यो रक्त-
पिसप्रदूषणः, । पुष्टिवर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिभतन्त्रि-
ताम् । करोति धातुसाध्यञ्च निद्राकाले निषेविता, ।

तत्वादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा लघू-
ष्णीषच्छत्रोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपू-
र्व्वाभिभाषिणा बन्धुभूतेन भूतानान्तु, गुरुद्वानुभतेन सुस-
हायेनानन्यमनसा खलूपचरितव्यं, तदपि न रात्रौ न
केशस्थिकष्टकाश्रुतपमक्षोत्करकपालाङ्गारामेध्यस्थानव-
लिभूमिषु, न विषमेन्द्रकीलचतुष्पथश्रभाणासुपरिष्ठात्, ।
न राजद्विष्टपरुषैशुन्यान्तानि वदेत् न देवब्राह्मण-
पितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीचाचारा-
नुपासीत । दृष्टप्रवर्तप्रपातविषमवसमीकदुष्टवाजिकुञ्जराद्य-
धिरोहणानि परिहरेत् पूर्णनदीसहस्राविदितपल्लवश्रमकू-
पावतरणानि, भिक्षुशून्यागारश्रमशानविजनारण्यवासा-
ग्निस्वस्वमव्यालभुजङ्ग-कीटसेवायामाघातकलहशस्त्रसन्निपा-
ताग्निसंभ्रमव्यालसरीसृपशृङ्गसन्निर्गन्धः ॥ नाग्निगो-
गुरुब्राह्मणप्रेक्षादम्भत्यन्तरेणाभियायात् । न श्वभनु-
यायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगपतितपापकारि-
णाञ्च कायां नाक्रमेत् । नास्तं गच्छन्तसुख्यन्नं वादित्यं
वीक्षेत । गान्धयन्तीं परशस्त्रं वा चरन्तीं परस्त्रं न कश्चै-
चिदाश्नीत, न चोल्कापातेन्द्रधनूंषि । नाग्निं सुखेनोप-
धमेत् । स्यो भूमिं वा पाणिपादेनाभिह्न्यात् ॥ न
भेगान् चारयेत् । न वह्निर्वैर्गान् यामनगरदेवतायतनश्रमशान्त-
चतुष्पथसलिलाशयपथसन्निष्ठातुत्सृजजन्तप्रकाशं न वाय्व-
ग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिमुखम् ॥ न भूमिं विलि-
खेत् । नासंघतसुखः सदसि जृम्भोद्गारश्चासज्जवधूतुत्-
सृजेत् । न पर्यस्तिष्ठावदम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ
कुर्यात् । न बालकर्मनासास्रोतोदशनविवराण्यभिकुष्णी-
यात् । न वीजयेत् केशसुखनखरवस्त्रगात्राणि । न गात्र-
नखवक्त्रादिद्वं कुर्यात् । न काष्ठलोष्टहृणादीनाभिह्न्या-
हिन्द्राद्वा । न प्रतिघातातपं सेवेत । न भुक्तमात्रोऽग्नि-
सुपासीत, नोत्कटुकस्तिष्ठेत् । नात्यकाशाननमध्यासीत ।
न योवां विषमं चारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेत्

भुञ्जीत वा । न प्रतप्तमीक्षेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्कर-
सृष्ट्यावलम्बान्तानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्न-
जागरणशयनासनचक्रमणयानवाहनप्रधानवनलङ्घनप्रत-
रणहासभाष्यव्यायव्यायामादीनुचितानन्यतिसेवेत ॥ उ-
चितादप्यहितात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमप्यासेवेत
क्रमशो न चैकान्ततः पादहीनात् ॥ नावाक्शिराः शयीत ।
न भिक्षुपात्रे नाप्लविषुटेनापः पिबेत् । काले हितमित-
स्त्रिधमधुरप्रायसाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमग्नीयात् । याम-
गण्यगणिकापणिकशत्रुशठपतितभोजनानि परिहरेत्
शेषाख्यपि चानिष्टरूपरसगन्धस्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्येवं-
गुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि मत्तिकाबालोप-
हतानि, । नाप्रक्षालितपाणिपादो भुञ्जीत मृत्तोश्चार-
पीडितो न सग्न्ययोर्नापात्रितो नातीतकालं हीनमति-
मात्रञ्चेति न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहम् ॥ नोदके पश्येदात्मानं,
न मग्नः प्रविशेज्जलम् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाय्वहत-
शर्करम् ॥ नासृज्यूषं नाक्षौद्रं नोष्णैर्नामलकैर्विना ।
अन्यथा लघ्वीसर्पादिं जनयेत् । द्यूतमद्यातिसेवाप्रतिभू-
साक्षित्वसमाह्वानगोवीवादित्राणि न सेवेत । स्रजच्छत्रो-
पानह्रौ कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्धृतानि धारयेत् ।
ब्राह्मणमग्निं गात्रं नोच्छिष्टः स्मृयेत् ॥ भवन्ति चात्र ॥
सुखमात्रं समासेन सहस्रस्यैतदीरितम् । आरोग्यमायुरर्थो
वा नासङ्गिः प्राप्यते नृभिः ॥ यस्मिन् यस्मिन्मृतौ ये ये
दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते
विजानता ॥ वर्षासु न पिबेत्तोयं पिबेच्छरदि मात्रया ।
वर्षासु चतुरो मासान्वातावदुदकं पिबेत् ॥ उष्णं ह्रैमे
वसन्ते च कामं योपे ह शीतलम् । हेमन्ते च वसन्ते च
शीध्वरिष्टौ पिबेच्चरः ॥ श्रुतशीतं पिबेत् योपे प्राष्ट-
काले रसं पिबेत् । यूषं वर्षति तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं
जलम् ॥ स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमताह्वयः ।
स्नेहं शैत्यवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥ पिबेदग्निविष्ट-
द्युधं न च वेगान्निधारयेत् । अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां
शमनं प्रति ॥ प्राष्टशरद्वसन्तेषु सव्यक् स्नेहादिमाचरेत् ।
कफे प्रच्छेदनं, पित्ते विरेको, वस्तिरीरणे ॥ शस्यते त्विष्यपि
सदा व्यायामो दोषनाशनः । भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्याया-
माच्च प्रकुप्यति ॥ उत्तमस्युनाहारशोधने स्यात्सु तन्मनाः ।
नेच्छेद्भोगमयात्माज्ञः पीडनं वा कायमानसीम् ॥ अति-
स्त्रीसंप्रयोगाच्च रसेदात्मानमात्मवान् । शूलकासज्वरश्चास-
कार्श्यपाण्डुमयक्तयाः ॥ अतिव्यायामाज्जायन्ते रोगाश्चा-

क्षेपकादयः । आशुप्लवो मन्दजरा वपुर्वर्णवल्गान्विताः ॥
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्तोषु संयताः । त्रिभिस्त्रिभि-
 रक्षेभिर्ह समीयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वेष्वपि धर्मेषु पञ्चा-
 त्पञ्चादु व्रजेत् बुधः । रजस्वलाभकामाश्च मलिनामप्रियां
 तथा ॥ वर्षष्टङ्गां वयोष्टङ्गां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
 होनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्ट्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां
 गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । सन्ध्यापर्वस्वगस्याञ्च
 नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ गोसर्गे चाङ्गरात्रे च तथा मध्य-
 दिनेषु च । लज्जासमावृष्टे देशे विद्यतेऽशुभ एव च ॥
 क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः । वातविस्मूल-
 बेगो च पिपासुरतिदुर्बलः ॥ तिर्यग्योनावयोनौ च प्राप्न-
 शुक्विधारणम् । दुष्टयोनीं विसर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥
 रेतसश्चातिमात्रन्तु मूर्ध्नि विरणमेव च । स्थितावुत्तानशयने
 विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रोडायामपि मेधावी हितार्थी
 परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्यानियतात्मनः ॥
 दृष्ट्याशुस्तेजसां हानिरधर्म्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरु-
 पत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ दृष्ट्वाञ्च सन्ध्यायोद्यापि गच्छतो
 जीवितक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा सप्ताद्व्याधितायां बल-
 क्षयः ॥ होनाङ्गीं मलिनां द्वेष्ट्यां कामं बन्ध्याभसंहते ।
 देशेऽशुभे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितः
 क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने दृष्टितोऽबलः । स्थितस्य हानिं
 शुक्रस्य वायोः कोपश्च विन्दति ॥ अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः
 शुक्रक्षयावहः । व्याधितस्य रजा प्रोक्ता ऋतुसूक्ष्मा च
 जायते । प्रत्युपसर्जरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ॥ तिर्य-
 ग्योनावयोनौ च दुष्टयोनीं तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः
 कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥ उच्चारिते मूर्तिते च रेतस्य
 विधारणे । उत्ताने च भवेच्छोषः शुक्राश्मर्यास्तु मन्धवः ॥
 सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् । शुक्रं चोपस्थितं
 कोक्ताञ्च सन्ध्यायं कथञ्चन । वयोरूपगुणोपेतं तुल्यगोलां
 गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामल-
 ताम् ॥ सेवेत प्रमदां युत्वा याजीकरणदृष्टितः । भक्ष्याः
 स्यकीराः क्षीरं ससितं, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो
 व्यवायान्ते हितानि तु इति ॥ एतेषामन्यथाचरणे
 यथायथं दुःस्मान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतार्त्तवा स्त्री स्त्रीऽप्यविकाशनम् आर्त्तवम् न आगत-
 मार्त्तवं यस्याः । स्त्रीधर्मशून्यायां मग्निकायां कन्यायाम् ।
 अनागन्धिनं लि० न आगन्धितः आघ्रातः । अनाघ्राते,
 “सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाहेति” ट० उ० भा० ।

अनागम पु० नास्ति आगमः स्वत्वहेतुः क्रयादिर्यत् । स्वत्व-
 हेतुक्रयादिशून्ये “अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यङ्गता-
 न्यपीति” स्मृतिः अधिकभागशब्दे वक्ष्यते ।

अनागस् लि० नास्ति आगोऽपराधः पापं वा यस्य । अप-
 राधशून्ये पापशून्ये च “आर्त्तलापाय वः शस्त्रं न प्रहर्षु-
 मनागसीति” शकु० । “अनागमे शंसति बालचापल-
 मिति” नैप० । “अनागसः तमर्दितः क्षणोऽपि च ०
 ४, १६, २, “अनागसं पापरहितमिति” भा० । “तवा-
 नागसो अदितये स्याम” ऋ० १, २४, २५, “अनागसः
 अपराधरहिताः स्यामेति” भा० ।

अनाचार पु० अपराशब्देऽभावे वा न० त० । कदाचारे,
 आचाराभावे च । ‘सर्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूल-
 चर्वणमिति’ स्मृतिः । ‘अनाचारोद्विविधः विहितस्यानु-
 ष्ठानाभावः निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे
 वक्ष्यमाणा भावाभावरूपाः शास्त्रे कर्त्तव्यतया ये विहि-
 तास्तेषामनुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे वक्ष्य-
 माणाणि वर्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषा-
 मनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्राद्यं विशेषः यत्र देशे पर-
 म्पराप्रसिद्धः योऽनाचारः स, अल्पदोषाभायकः यथोक्तं
 भाष्यीये बौधायनेन “पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत
 उर्णाविक्रयो, अतुपनीतेन भार्यया च सह भोजनम्,
 पर्युषितभोजनम्, मातुलपितृष्वसृङ्गद्विहृतिपरिचयनम्,
 तथोत्तरतः सीधुपानसुभयतोदङ्घ्रिव्यवहारः” इत्यादिक-
 मभिधाय “इतर इतरास्मिन् कुर्वन् दुष्यति देशप्रामाण्या-
 दिति” । “इतरोदाक्षिणात् इतरास्मिन् उत्तरदेशे
 मातुलसुतादिसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर
 उदीच्य इतरास्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन्
 दुष्यति न स्वदेशे कुतः देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वा-
 दाचारप्रमाख्यस्येति” भाष्यः । देवहः “यस्मिन् देशे य
 आचारः न्यायदृष्टः सुकल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो
 न तु देशान्तरे स्मृतः इति । यस्मिन् देशे पुरे यामे
 त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्म्मस्तं धर्मं न
 विचालयेदिति” । “देशानुषिष्टं कलधर्ममप्यत्र” स्वजाति-
 धर्मं न हि संत्यजेच्चेति” स्मृत्यन्तरं दृष्ट्वातिरपि “पर-
 म्परासिद्धानानाचारान् देशविशेषेष्वाह क । “उदुहृतं
 दाक्षिणात्यैमातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाश्च नराः
 पूर्व्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरे मत्स्यपार्श्वे
 मत्स्या नृणां रजस्वला इति” एवमन्येऽनाचारा

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्स्मृतिप्रका वेद्याः । ब० ।
आचारहीने लि० ।

अनाज्ञात लि० न आज्ञातः । सम्यग्ज्ञानाविषयोभूते
“आज्ञातं यदनाज्ञातं यत्तस्य क्रियते मिथ” इति यजु० ।
अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्या-
भावे, आयायां च । अनातपविशेषितमिति” वैदिकम्
आयाशुष्कमिति तदर्थः । ब० । आतपशून्ये लि० ।

अनातुर लि० न आतुरः । आतुरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च
“यद्देवाः शर्म्य शरणं यद्भद्रं यदनातुरमिति” ऋ० ८, ४७, १०,
‘भेजे धर्ममनातुर’ इति रघुः ।

अनात्मक लि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत्न कप् । क्षणिक
विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्मप्राये हि
चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञाने-
नैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यतः पराभिमततामशून्यत्वम् जगतः ।
विस्तरः क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्यः ।

अनात्मज्ञ लि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा-क
अस०स० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे
स्वपरविवेचनाशून्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्राप्त्यर्थे भेदार्थे च न०त० ।
‘अप्राप्तः प्राप्यते योऽयमत्यन्तं त्यज्यतेऽथवा । जानीया-
त्तमनात्मानं बुद्धानं वपुरादिकम्” इत्येवं प्रतिपादिते
आत्मभिन्ने अप्रकृष्टात्मनि देहादौ ‘अनात्मनि देहादौ
आत्मेति या बुद्धिः साऽविद्येति ने०प्र० । ‘देवाश्च
असुराश्च उभयएवनात्मान’ इति श्रुतिः “अनात्मन्यात्म-
बुद्धिर्या साऽविद्या परिकीर्त्तितेति” पुरा० ।

अनात्मवत् लि० आत्माऽन्तःकरणं वक्ष्यतेनास्त्रस्य सत्प मस्य
वः न०त० । अजितेन्द्रिये “अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते ये
ऽप्रमाणत” इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+यत् आत्मन् शरीरं
न०ब० । अशरीरे “एतांश्चक्षुष्योऽनात्मोऽनिरुक्ते इति
तै०ब्रा० ‘अनात्मो अशरीरे” इति भा० ।

अनाथ लि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुहीने “किं आता
सद्यदनाथमिति” ऋ० १०, १०, ११, । विलपन्तमनाथ-
वदिति भार० ।

अनादर पु० आदरः नीरवहेतुका सम्मानना विरोधे न०
त० । परिभवे, तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च तेषामादरविरो-
धितानुपायत्वम् । “शुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरः” नीति० ।
ब० । आदरशून्ये लि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्वकालो वा स नास्ति यस्य
परमेष्ठरे । नास्ति आदिः प्रारम्भिकोयस्मात् ५ब० ।
हिरण्यगर्भे पु० तस्य च “हिरण्यगर्भः सः प्रजापते”
इति श्रुतौ कृष्टेः प्रयुत्पत्तुर्गोचरतात्वम् । आदिशून्ये
लि० । “जगदादिरनादिस्त्वमिति” कुमा० । “अनादि-
निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं प्रचक्षते” इति हरिः । “अना-
दिनिधना देवी वायुत्कृष्टा स्वयम्भुवेति” पुरा० ।
“अनादिर्भूव इति” विष्णु स० । “अनादित्वात्
निर्गुणत्वादिति” गीता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्यं तद्विधः । कार्यभिन्ने ।

अनादिष्ट लि० न आदिष्टः विशेषरूपेण उपदिष्टः । विशेष-
रूपेणाकथिते “अस्य पापस्य, इदं प्रायश्चित्त” मित्यादि-
रूपेण विशेषतोऽनदिष्टे प्रायश्चित्ते “उपपातकयुक्तानाम-
नादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च” इति विश्वामित्रः ।

अनादृत न० आदृतम् आदरः भावे क्त अभावार्थे न०त० ।
आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्मणि क्त न०त० । आदृत-
भिन्ने अवज्ञाते तिरस्कृते च लि० ।

अनादेय न० न आदेयः । अत्यादिषु निषिद्धतया आदाना-
नर्हे वस्तुनि “अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति”
मनुः । अप्रतिपाह्ये च अप्रतिपाह्यद्रव्याणि च अप्रति-
पाह्यशब्दे वक्ष्यन्ते । [‘मन्वानादेशे गायत्रीति’ श्रुतिः ।

अनादेश पु० न आदेशः अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।
अनाद्य लि० न आद्यं भक्ष्यम् । अभक्ष्ये स्मृतिनिषिद्धतया
भक्षणानर्हे । “एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो-
विधिरिति” “ज्ञानाज्ञानकृतं कर्तृकं शृणुतानाद्यभक्ष्यो”
इति च मनुः । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
आद्यशून्ये अनादौ लि० ।

अनाधार लि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये “अन्यत्र
नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते” (भाषा०) उक्तेः न्यायमते
नित्यद्रव्यभावे, आश्रयशून्यत्वाच्च युक्तमनाधारत्वम् “अम्ब
रान्नुते” रित्यादि शा० सूत्रेण अम्बरपञ्चीनामां सर्वेषा-
माधारत्वमीश्वरस्येति नाम्बरादौ अनाधारत्वं किन्तु ब्रह्मण
एवेति वेदान्तिनः ।

अनाष्टि लि० आ+ष्टि-क्त न०त० । अनभिभूते आधर्ष-
णरहिते “देवतीरनाष्टिः सिषासव” इति अर्थ० ६, २, २ ।
अनाष्टि लि० न आष्टिः पराभूतः । अपरिभूते “मही न
आयस्यनाष्टि” इति ऋ० ७, १५, १४, । वार्यमना-
ष्टि रक्षसिना, ऋ० ८, २२, १८ ।

अनाष्टय त्रि० आ+ष्ट-कर्मणि कप् न आष्टयः न० त० ।

अनभिभवनीये “अनाष्टयं दृषभं तन्मसिन्द्रमिति” ऋ० ४, १८, १०, “तव देवैरनाष्टयमिति” रामा० ।

अनानुद त्रि० अनुददाति अनु+दा-क न० त० ष्ट० दीर्घः । समानदाहशून्ये अतुल्यदातरि । “अनानुदो दृषभोदो-धत” इति ऋ० २, २१, ४, “प्रभूतधनदानेन अन्यः समानो दाता नास्तीति” भा० ।

अनापि त्रि० आप्यते आप-कर्मणि इन् आपिराप्नो बभूव न० व० । आप्रशून्ये । “अनापिरक्षा असजात्या-मतिरिति” ऋ० १०, २६, ६, “अनापिरबभूविति” भा० । “अन्नाहव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र” इति ऋ० ८, २१, १२ ।

अनाप्त त्रि० आप्नो बभूवः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्नो न० त० । बभूभिन्ने, अप्राप्ते, “यस्यानाप्तः सूर्यस्तेव ऋ० १, १००, २, “अनाप्तः परैरप्राप्तः” इति भा० । यथार्थनिसयवद्भिन्ने “युग्यस्याः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतमिति” मनुः ।

अनाभयिन् त्रि० आविभेति आ+भी-उणा० इनि न० त० । सत्यगभीतभिन्ने । “अनाभयिन्नरिमा ते” ऋ० ८, २, १, ।

अनाभू त्रि० आभिसृज्येन भवति आभूः स्तोता न० त० । स्तोतृभिन्ने आभिसृज्याप्राप्ते च । “इन्द्रः अथयज्ञनाभुव” इति ऋ० १, ५१, ६, ।

अनामन् न० अनमनः अनं जीवनम् अमयति रुजति अम-कनिन् । अर्शोरोगे । नास्ति नामास्य नामशून्ये मलमासे पु० तस्य वैदिककर्मनर्हतायाऽनामत्वात्तत्त्वम् । नाम-शून्ये त्रि० अनामिकायामपि पु० शब्देरन्ता० । स्वार्थे कन् । तत्पार्थे ।

अनामय पु० अम-घञ् आमं तापं यात्यनेन या-क आ-मयो रोगः न० त० । रोगाभावे आरोग्ये । “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षात्रवभुमनामयमिति” मनुः । न० ५ ब० । वाङ्मयान्तरपीडानिवारके विष्णौ पु० “पुण्यकोक्तिरना-मय” इति विष्णु स० । रोगशून्ये त्रि० । “जन्म-बन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति” गीता ।

अनामयिन्, अम-णिच्-वा० इलुच् न० त० । व्यथकभिन्ने “हस्ताभ्यामनामयितुभ्यामिति” ऋ० १०, १२७, ७, ।

अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरश्छेदनसाधनतया ग्रहणयोग्यत्वात् नास्ति नाम ग्रहणयोग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुलतर्जन्यादि-वत् विशेषनामास्य वा मनन्तत्वात् डाप् । खनामप्रसिद्धायां मध्यसाकनिष्ठयोः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अना-मिकाभ्यत् । तया हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमिति पुराणे

प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्तजातीयना अतएव तस्याः पवित्रीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्रनामककुशधारणं तत्र क्रियते । “अनामिकाष्टता दर्भा ज्ञेयकानामिकयापि वा, हाभ्यामना-मिकाभ्यां तु धार्यै दर्भपवित्रके” इति छन्दो० प० ।

अनामृणा त्रि० आमृणाति हिनास्ति आ+मृण-क न० व० । हिंसकरहिते । “अनामृणः कृविदादस्य ऋ० १, २३१, ।

अनायत्त त्रि० न आयत्तः । अवग्रे अनधीने । “एतावज्जन्म-साकल्यं यदनायत्तवृत्तितेति” हितो० ।

अनायन न० न आयनं चालनम् यत् । एकान्ते हेम० एका-न्नानायनमित्येकं नामेति केचित् ।

अनायास पु० आ-यस घञ् अल्पार्थे न० त० । प्रयत्नाभावे, अल्पप्रयासे, अक्षेपे च । “शरोरं पीडयते येन शुभेना-प्यशुभेन वा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते” अत्रि० । व० । प्रयत्नशून्ये त्रि० । “ममाग्रेऽक्षिज्ञ-नायासे कर्मणि सहायेन भयता भवितव्यमिति” शकु० ।

अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृतं न० त० । अल्पायासेन साध्ये फास्टे काये ।

अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न० त० । आयुर-हितकरे अतिभोजनादौ । “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चा-तिभोजनम्” इति “नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपसेवनमिति” च मनुः । “तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां सैधुनगमनसनायुष्यं पुंसामिति” सुश्रुतम् एवमन्यान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।

अनारत न० आ+रभ-क्त आरतं विरतिः अत्यन्ताभावे न० त० । सन्तते, अविरामे अविच्छेदे च । “अनारतं तेन पदेषु लम्बिता” इति भार० । व० । तद्वति त्रि० ।

अनारभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि-कृत्यर्थे । “अनारभ्याधीतत्वादिति” सीमांसा । न आरभ्यः न० त० । आरभ्यभिन्ने त्रि० । अनारभ्यत्वादिति का० १, ८, ३, “नैवायमारभ्यशीर्ष्य” इति व्याख्या । “अनारभ्य-त्वाच्चेति” इति कात्या० २०, ८, २६, । “तस्मादनारभ्योऽय-मर्थ” इति व्याख्या ।

अनारभ्याधीत त्रि० न आरभ्य किञ्चित् अधीतः । किञ्चि-दनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्माविशेषे विनियोगो नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनाराभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनि-योग इति सीमांसायां स्थिरीकृतम् । “सामान्येन तु विनि-योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष” इति ऋ० भा० साधवः ।

अनारम्भः पु० न आरम्भः अभावार्थे न० त० । आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे । ‘न कर्मणासनारम्भाच्चैकस्य पुरुषोऽश्रुते इति’ गीता ।

अनारोग्यं न० न आरोग्यम् । ‘आरोग्याभावे । नास्ति आरोग्यं यस्मात् ५७० । आरोग्यासाधने “अनारोग्यमनाद्युष्यमस्वार्थं चातिभोजनमिति” मनुः ।

अनार्ज्यं पु० ऋजोर्भावं आर्ज्यं सरलता स्वाच्छन्द्यं वा न० ७७० । रोगे । अभावार्थे अव्ययी० । ऋजुत्वाभावे अव्य० । ६७० । कुटिरे लि० ।

अनार्त्तं लि० ऋतुरस्य प्राप्तः ऋतु+अन् न० त० । स्वकालरूपे-ऋतो-अनुत्पन्ने कुक्षमादौ । ऋतोः स्त्रीकुक्षुमस्तेदम् विकारणम् आर्त्तं तच्चास्ति यस्याः । अदृष्टरजस्वायां स्त्रियां स्त्री ।

अनार्यं पु० न आर्यः न० त० । आर्यभिन्ने असञ्चरिते । “अनार्य इति मामार्या इति” रामा० । न० ७७० । आर्यानाम्नये देशे ।

अनार्यत्वं न० । न आर्यो यत्र देशे तत्र आर्यावर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भवः अनार्य+कन् । अग्ररूपाडौ ।

अनार्यजनं न० । अनार्ये देशे जायते जन-उ । अनार्यदेशजाते अग्ररूपाडौ । तद्देशजातमात्रे लि० ।

अनार्यतित्तं पु० अनार्यप्रियत्तित्तः शाक० त० । (चिराता) इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे ।

अनार्षं लि० ऋषिजुष्टत्वादिष्वेदस्तत्तुक्तः आर्षः न० त० । अवैदिके वेदाप्रयुक्ते । “संयुद्धौ शाकल्यस्येतावनापे” इति पा० । “अनार्षे अवैदिके” इति सि०कौ० । ऋषिणा वृष्टम् अर्षं न० त० । ऋषिणाऽवृष्टे । “आणि-जोरनार्षयोगरूपोत्तमयोरिति” पा० । “अनार्षयो किं? वाशिरीति” सि०कौ० ।

अनालोचि(डि)तं लि० न आलोचि (डि) तः । अवि-वेचिते । ‘अनालोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथेति’ माघः अनिलोचितेति वा पाठः ।

अनाविलं लि० न आविलः । प्रसन्ने स्वच्छे कालुष्यरहिते ।

अनाविष्टं लि० न आविष्टः । अवाधिते । “अनाविष्टया तन्वा त्वाजय” ऋ० ६, ७५, १ ।

अनादत्तं लि० न आदत्तः अभ्यस्तः । अपुनर्गते प्रथमगते च । ‘सुलभासेऽप्यनादत्तां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति’ स्मृतिः ।

अनादृत्ति स्त्री न आदृत्तिः पुनर्गमनम् । अध्यासाभावे, आगमनाभावे च “अनादृत्तिः शब्दादिति” शा० सू० ।

‘तत्र प्राप्तविवेकस्यानादृत्तीति’ सां०सू० । ब० । तद्वति लि० ।

अनादृष्टि स्त्री आ+दृष्ट-क्तिन् “अभावार्थे न० त० ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिः शलभाभूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पड्डेते इत्यः स्मृता” इत्युक्ते इतिभेदे “द्वादश-वार्षिक्यामनादृष्ट्यामिति” हितो० ।

अनाशकं पु० आ सस्यक्यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश घञ् न० व० कप् नश्यति नश-एवल् न० त० वा । यथेच्छभोग-शून्ये, अनश्वरे च “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानु-वचनेन यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति” श्रुतिः । फलकामना-शून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्मण्यश्च भोगेन क्षयाभावाच्च तथात्वम् ।

अनाशकायनं न नश्यति अनाशक आत्मा तस्यायनं प्राप्नु-पायः । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्यभेदे, “अथ यदनाश-कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते” इति का० उ० ।

अनाशस्तं लि० आ+शन्तु स्तुतौ-क्तं न० त० । अस्तुते । “अनाशस्त इवास्मि” ऋ० १, २६, १ ।

अनाशिनं लि० न नश्यति नश-णिनि, कर्मफलमश्रुते अश-णिनि वा न० त० । अनश्वरे आत्मनि, ईश्वरे च, “अनाशिनोऽप्रमेयस्येति” गीता “अन्यो न यज्ञमभिचाक-शीति” श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावाच्चथात्वम् । नाशरहितं लि० “नश्यतो विनिपातेनाविनिपाते त्वनाशिनौ” मनुः ।

अनाशुं लि० नश-उष्-अश-व्याप्तौ कर्मणि उष् वा न० त० । पिनाशरहिते, अव्याप्ते च । “धन्वन् विद्ये अनाशव” इति ऋ० १, १३५, ६, “अनाशवः विनाशरहिताः अव्याप्ता वा इति भा० । न आशुः शीघ्रः न० त० । क्षिप्र-भिन्ने । “अविमे विद्वयोदधदनाशुनेति” ऋ० ६, ४५, २, “अनाशुना अक्षिप्रगमनेनेति” भा० ।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न० त० । ऋद्धस्याद्याश्रमशून्ये “अनाश्रमी न तिष्ठेन्नुल्लसमेकमपि द्विज” इति स्मृतिः ।

अनाश्रयं लि० नास्ति आश्रयो यस्य । आलम्बनरहिते ।

अनाश्रयस् लि० अश-भोजने कस्य नि० । भोगशून्ये “उमेयि-ननाश्राननूचानयेति” पा० “धृतजयधृतेरनाश्रय” इति भारविः ।

अनाश्रयां पु० अभावार्थे न० त० । आस्थाभावे विश्वासा-भावे “प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्वानाश्रयप्रसङ्गा-दिति” वृ० उ० भा० ।

अनास् वि० आसते निरासते जीवनमनेन आ+अस-क्षेपे करणे क्तिप् आः सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास । आस-व्यापारशब्दरहिते । “अनासोदसूरसृण” इति ऋ० ५, २६, १०, “अनासः आसुरहितानि तद्वापारशून्यानीति” भा० ।
अनासिक वि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था-अङ् आस्था आदरः अभावार्थे न०त० । अनादरे । “स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सतामिति” कुमा० । “अनास्थया स्तनकरप्रसारिणीमिति” नैष० । न०ब० । आदररहिते वि० ।

अनास्थान वि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था-आधारे स्थित्वा आस्थानोभूतदेशः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादौ । “अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने” इति ऋ० १, १६, ५ । आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्त्राव आ+सु-वेदे घञ् न०ब० । क्लेशरहिते । लोके तु अप् अनास्त्रव इति । “तेषामसि त्वमुत्तममनास्त्रावमरोगणमिति अथ० २, ३, २ ।

अनाह पु० नह-घञ् न०त० । मलादिवन्वाभावोपलक्षिते-यहणीरोगे ।

अनाहत न० आ-हन-भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न० ब० । छेदभोगादिरहिते नयीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे “शब्दो ब्रह्ममयः, शब्दोऽनाहतो यत्न इत्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थं मणिपूर्वचक्रं वर्णयित्वा “तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्ममद्यदादित्यसन्निभम् । कादिठान्तालरैरर्कपलैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् । आनन्दसदमं तत् पुरुषाधिशितं परमिति” तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च आहतमाघातः कण्ठतात्वाद्यभिघातः तद्भास्ति साधनत्वेनास्य तादृशः शब्दः अस्यास्ति अर्थ आदित्वात् अच् । अनाहतशब्देन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसिद्धानां वाग्वृत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्त्वमेतत्तत्त्वाद्नाहतत्वम् अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । य० । आघातरहिते वस्तुभावे वि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे “अनाहारेणात्मानं तत्र हारि व्यापादयिष्यामीति” हितो० । “अनाहारेण देहिन्” इति पुरा० ।

अनाहार्य वि० आहार्यः कृत्विमः आहरणीयश्च न०त० । अकृत्विमे स्वाभाविके, आहरणीयमिदमेव ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अकृता-ग्न्याधाने निरग्नौ द्विजभेदे । “योऽनाहिताग्निः शत-गुरयज्वा तु सहस्रगु” इति मनुः । “अनाहिताग्निश्रुतेत्येति” कात्या० ४, १, २६, “अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृवज्जः श्रूयते” इति तद्वाखा सा च श्रुतिस्तत्रैव दर्शिता “अ-प्यनाहिताग्निना कार्य इति” “यदि स दर्शकं स्यात् अनाहिताग्ने दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति” तद्वाखा । अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य व० । नियतनिवासशून्ये परित्राजके । “अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनि मूलफलान्न” इति “अनग्निरनिकेतः स्यादप्याममन्त्रार्थमाश्रयेदिति” च मनुः “अनिकेतः स्थिरमतिरिति” गीता अनिकेतनोऽप्यज्ञार्थः ।

अनित्तु न० न इत्तुः सादृश्ये, अप्राशस्ये वा न०त० । इत्तुसदृशे शुद्धहेतौ (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्ण वि० न निगीर्णः । अनपङ्गुतभेदे, “विषयस्यानि-गीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति” सा०द० । (अनिगीर्णस्य) अनपङ्गुतभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोप्यमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यप्रभेद-स्तत्प्रतीतिकृत् तद्वोधसाधनं वृत्तिः सारोपा लक्षणेति तदर्थः यथा अश्वः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽन-पङ्गुतभेदः सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-तस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे “स्फुटामनिच्छां विवरीतुस्तत्सुकामिति नैष० । “चरेत् सान्तपनं लच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मनुः ।

अनित्य वि० न नित्यः । नश्वरे, जन्ये च । “नित्याऽनित्या च च सा हेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या-स्यादिति” भाषा० । “यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवा-हिना । यशः कादेन लभ्येतेति” हितो० । “रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेदिति” मनुः । आसुरे “अनित्योविजयो यस्मात् इत्यते शुध्यमानयोः । पराजयश्च संश्रामे तस्माद्दुःखं विवर्जयेदिति” मनुः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं विरोधे न०त० । कृताकृतप्रसङ्गशून्येवैकल्पिके, “समासान्निविधेरनित्यत्वमिति” मा०भा० । यावदाश्रयमवस्थानावोग्ये, “वर्णे चानित्ये” इति मा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमद्वयवस्थिते) “इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

पक्षे न सन्ति, नित्यत्वाच्च नित्यं द्रव्यम् अनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः, स एव सम्प्रसरसगम्यो व्याप-
सरसगम्यो वा भवतीति" सुश्रुतम् अतएव "सत्वे निवि-
शतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयसाक्रियाजश-
सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण" इति गुणलक्षणे गुणानामुत्पाद-
विनाशोक्तिः । सदातनमिच्छे काले च । "अनित्यं हि स्थिति
यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते" इति मनुः । अनित्यमित्यत्र
व्याप्तौ, कालाधिकरणे वा द्वितीया न मान्ताव्ययत्वस्य तथात्वे
प्रमाणाभावात् । सदाकालवृत्तिपरत्वेऽपि धातुप्रस्थायसाध्य-
क्रियाविशेषणत्वेन सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादिवत् द्विती-
येति बोध्यम् । नित्यम् सान्त्वय्यम् न० त० । केचित् ।

अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावार्थे न० त० । निद्राभावे "हृदस्पृह-
लौख्यमनिद्रा स्तम्भ" इति सुश्रुतम् । निद्रारहित्ये च रोग-
विशेष एव कारणम् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते
आलस्यरहिते त्वि० "अनिद्रौ षड्होरात्रं तपोवनमरु-
तामिति "प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिता"
इति च रामा० । "अनिद्रेण अनलसेनेति" तदर्थः ।

अनिन्दित त्वि० न निन्दितः । निन्दारहिते प्रशस्ते
"अनिन्दितैः स्त्रीविशहैरनिन्द्या भवति प्रजेति" मनुः ।

अनिन्द्र त्वि० न इन्द्रोयाज्योयस्य । इन्द्रोपासनाग्नौ "माम-
निन्द्राः कणवचनकथाः ऋ० ५, २, ३, "अनिन्द्रा इन्द्र-
मयजन" इति भाष्यम् ।

अनिबद्ध त्वि० न निबद्धः । अनायत्ते, "अनायतो अनिबद्ध"
इति ऋ० ४, १३, ५ । स्पष्टितमिच्छे च ।

अनिबाध त्वि० नास्ति निबाधः संबाधा यस्य । संबाधरहिते
"उरौ मह्यं अनिबाधे ववर्द्ध" इति ऋ० ३, १, ११, अनि-
बाधे असंबाध इति भा० ।

अनिभृत त्वि० न निभृतः न० त० । चञ्चले "भुवमनिभृत-
वेलेति" भा० । "वेलाञ्चञ्चला" इति मल्लि० ।

अनिभृष्ट त्वि० नि+भृश् क्त नि० न० त० । अबाधिते ।
अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा "ऋ० २, २५, ४, अनिभृष्ट-
तविषिः अबाधितबल" इति भा० ।

अनिमक पु० अन-जीवने शब्दे च भावे वा० इमन्
"अनिमः जीवनं तेन कायति प्रकाशते कै-क । भेके ।
तस्य मरणेऽपि पुनरुज्जीवनात्तथात्वम् । कोकिले, भ्रमरे
च तयोः मधुरशब्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । अनिमाय
जीवनाय कं जलं यस्य । पद्मकेशरे । अनिमाय कं सुखं
यस्मात् । मधूके (मौल) वृक्षे मेदिनिः ।

अनिमान त्वि० नि+मा-भावे ल्युट् न० व० । परिच्छेद-
रहिते "स नो मह्यं अनिमानो धूमकोटः ऋ० १, २७, ११
"अनिमानः अपरिच्छिन्न" इति भा० ।

अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे
"अनातरः खानि खानि न स्मृशेदनिमित्तम्" इति मनुः
न० व० । कारणशून्ये त्वि० ।

अनिमिष त्वि० नि+मिष-भावे क्तिप् स नास्ति यत् ।
स्यन्दन्ये दर्शने "इमे दिवो अनिमिषा" इति ऋ० ७,
६०, ७, "मितः कृष्णोरनिमिषा" इति ऋ० ३, ५६, १,
अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा० ।

अनिमि(मि)ष पु० नास्ति निमि(मि)षः चक्षुःस्यन्दनं यस्य मिष
घञ् कुटादि० न गुणः, मिष-स्वादि घञ्-वा, । चक्षुः-
स्यन्दनशून्ये देवे "सुरेषु नापश्यदवैच्यताच्छोर्नये निमेषं
निजसम्मुखे सेति" नैषधे सुराणां निमेषशून्यत्वसङ्केतम्
"अस्त्रप्रजो अनिमिषा" इति २, २७, ६ संक्रन्दनो अनि-
मिष एकवीर इति च ऋ० १०१०३, १ । मत्स्ये च ।
निमिषो दृष्टिप्रतिबन्धस्तच्छून्ये विष्णौ च । "नैमिषानि-
मिषक्षेत्रे" इति भाग० । "अनिमिषः विष्णुः अलुप्तदृष्टत्वात्
तस्य क्षेत्रे इति श्रीधरः । न निमिषति चलतीति नि+मिष-
क न० त० । महाकाले । क्रियाशून्ये वस्तुभावे त्वि० । स्यन्द-
नशून्ये त्वि० । "शतैस्तमच्छामनिमेषवृत्तिभिरिति" रघुः ।

अनियत त्वि० न नियतः । नियमेनैकरूपशून्ये, अनित्ये
अस्थायिनि "रत्यादयोऽनियतं रसे सुख्यभिचारिण"
इति सा० द० । नियतकारणादानपक्षे च "रिष्टं त्विविधं
सुनयोनियतमनियतं योगजञ्चेति" ज्योति० । अनि-
यान्वते च । [उच्छृङ्खले च ।

अनियन्त्रित त्वि० नि+यन्त्र च० क्त न० त० । अनियमिते
अनियम पु० न नियमः अभावार्थे न० त० । नियमा
भावे । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठे पादे
गुरु त्रयेयं शेषेष्वनियमोमत" इति छन्दो० ।

अनिरा स्त्री नास्ति इरा अन्नं यस्याः ५ ब० । अतिदृष्ट्यादौ
इती । "व्यसन् विश्वा अनिरा" इति यजु० ११, ४७,
अनिराः अतिदृष्ट्याद्या इति वेददीपः । न ईर-
यितुं शक्यते ईर-कृष्टं ह्रस्वः न० त० । प्रेरयितु-
मशक्ये । "अपत्या अस्थुरनिरा" इति ऋ० ८, ४८, ११,
"अनिरा प्रेरयितुमशक्या" इति भा० । ७ ब० । अन्नरहिते
दारिद्रे च "युयुतमस्य दारिराममीवामिति" ऋ० ७, ७१, २,
"अनिरामस्य दारिद्र्यमिति" भा० ।

अनिराकरण न निराकरणमभावात् न० त० । निवारणाभावे “अनिराकरणात् कर्तुं शक्यागाङ्गकर्मणोऽभ्युत्थिति” हरिः ।

अनिरुक्तं लि० निष्क्रान्तं उक्तमवयवार्थं निर्वृत्तमवयवार्थं येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न० त० । विशेषरूपेण निर्वचनसूत्रे “एतस्मिन्महेश्वरेऽनालोऽनिरुक्ते” इति गेत० । निर्वचनञ्च निरुक्ते ग्राह्येन दर्शितं यथा “अथ निर्वचनम् तद्देव पदेव स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्ष्येत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यन्तरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् नन्वेव न निर्ब्रूयाच्च संस्कारमाप्नुयेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तौः संनमयेत्समवसममिति धात्वादो एव शिष्येते । अथाप्यस्तेनिष्ठसिस्थानेष्वालोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यललोपो भवति गत्या गतमिति, अथाप्युपधालोपो भवति जन्मतुर्जन्मरिति, अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति, अथापि वर्णलोपो भवति तच्चा यामीति अथापि द्विवर्णलोपः त्वच इति, अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाय इति अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोको रज्जुः सिकतास्तु इति अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति” इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययानपेक्षयैव सङ्गदेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम् अ० भा० भाष्येन यथा “प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य विशिष्टैर्कार्यबोधकं पदं निरुक्तमिति” । अनिर्दिष्टे “अनिरुक्ताप्रतःसवनः प्रथम” इति कात्या० २२, ५, ७, “अनिरुक्तां प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथम” इति तद्व्याख्या ।

अनिरुद्धं पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः निरुद्ध-क्त न० त० । कामदेवपुत्रे, उषापती, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य-चतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिपेक्ष्यस्य अत्यन्तचलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंगे च अनिरुद्धः सुरानन्द” इति विष्णु० सं० । “न केनापि प्रादुर्भावेण निरुध्यते” इति भा० “अनिरुद्धोऽप्रतिरथ” इति विष्णु सङ्ग० । “चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध” इति भा० “संकर्षणोवासुदेवः प्रद्युम्नानिरुद्धकः । व्यूहस्युर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्णं पञ्चगुणमिति” रामा० दर्श० । विवरणं रामाहुजशब्दे वक्ष्यते । अप्रतिरुद्धे लि० ।

अनिरुद्धपथन० न निरुद्धः पन्था यत्न द० । आकाशे तत्र हि कस्यापि गतिरोधनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने लि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री दैत० । उषायां वाणकन्यायां तस्या-स्तत्पत्नीभवनकथा च उषापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञातं लि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते अनिश्चिते च “क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति” प्रौ० मनो० । अनिर्ज्ञातप्राप्तार्थं प्रतीक्षणं प्रतीक्षेति कठ० उ० भा० । प्राप्तं हि यथा स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानिर्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णय न निर्णयः अभावे न० त० । निश्चयाभावे अव-अनिर्देश लि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य उच्चमभा० ।

अनपगतदशाहे । “उपान्तं सूतिकाक्षञ्च पर्याचान्तमनिर्देशमिति” अनिर्देशञ्च प्रेताक्षमिति, “तावत् स्यादगुचिर्विप्रो यावत् स्यादनिर्देशमिति” “विगतं तु विदेशस्य षडगुयाद्यो ह्यनिर्देशमिति” “अनिर्देशायाः गोः क्षीरसौध-भेकशृङ्गां तथेति च” मनुः । अनिर्देशाहमप्यत्र लि० । “अनिर्देशाङ्गां गां सूतामिति” मनुः ।

अनिर्देश्य लि० न निर्देश्यं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देशुम-शक्यम् निर्-दिश-शक्यार्थे गत्यत् न० त० । निर्विशेषे निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन “इदं तदिति” निर्देशायोक्तत्वात्तच्चम् । “यत्तत् सूक्ष्ममनिर्देश्यमिति” श्रुतिः । “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुण-वृत्तयः” इति भाग० १० म श्रुत्य० । अनिर्देश्यवपुः श्रीमानिति विष्णु स० । “इदं तदिति निर्देशु” यच्च शक्यते परस्मै, स्वयं वेद्यत्वादिति भाष्यम् । [स्थिते ।

अनिर्द्धारित लि० न निर्द्धारितः । अवधारितभिन्ने अनि-अनिर्मात्र्या स्त्री निर्-मल-गत्यत् न० त० । दृक्कानामकौ प्रधौ शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीयं पु० निर्वचनं निरुक्तिः लक्षणादिना ज्ञापनम् । एवंरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वास्त्वाभ्या-मेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च न० । “अज्ञानञ्च सदसङ्गग्रामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति” वे० सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्य न० अनिर्वचनीयं सर्वस्य यस्य । श्रीहर्षप्रणीते शङ्खलङ्काराद्यापरपर्याये अन्यभेदे तत्र हि सर्वेषां पदार्थानामिदमन्या निर्वक्तुमशक्यता व्यवस्थिता ।

अनिर्दृति स्त्री न निर्दृतिः स्वाच्छन्द्यमभावात् न० त० । स्वाच्छन्द्याभावे तद्रूपोपलक्षिते दारिद्र्ये च “अनिर्दृति-

निशावरी सम गृहान्तरालं गते' लुङ्गटः । व० । तद्वति लि० ।
अनिर्वेद पु० न निर्वेदः अभावार्थे न० त० । निर्वेदाभावे
वैराग्याभावे अवैराग्ये, असन्नोपे च “अनिर्वेदः श्रियोमूल-
मनिर्वेदस्य सुखम्” अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्त्तते”
इति रामा० ।

अनिल पु० अनित्यत्वेन अन-इलच् । वायो, तेनैव सर्वेषां
प्राणधारणालक्ष्यम् । “तत्प्रलम्बं चरन् विप्रो जलक्षीर-
हृतानिलान्” इति सोमान्युक्तानिलेन्द्राणां विसृष्टाप्रत्योयस्य
चेति मनुः । “स सखा दीप इवानिलाहत” इति कुमा० ।
अनिलश्च मायासहजतेन ब्रह्मणा वियदुत्पाद्य तद्रूपविधेन
ततोदगमंशत उत्पादितः द्रव्यभेदः “तस्मादेतस्माद्वा आत्मन
आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि-
श्रुतिः, स च स्वाभाविकशोषसर्गगतिवेगाख्यगुणवान्
विद्यत उत्पन्नत्वात् शब्दगुणवांश्च । यथोक्तं पञ्चदश्यां
“माया सत्त्वकदेशस्था यथा तत्त्वैकदेशगम् । वियत्, तत्वा-
प्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः । शेषस्पर्शगतिवेगो वायु-
वर्ष्मा इमे सताः । त्वयः स्वभावात् सन्मायाव्योम्नां
वे तेऽपि वायुगाः । वायुरस्तीति सद्भावः, सतोवायौ
पृथक्कृते । निस्तत्त्वरूपो मायायाः स्वभावो वियतोऽध्वनि-
इति “पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशे भूतपञ्चके” इति च ।
तदाविष्टेनैव ब्रह्मणा वङ्गित्यादित इति वेदान्तमतम्
सांख्यमते सतु स्पर्शतन्मात्रादुत्पन्नः । वैशेषिकनये तु स्पर्श,
संख्या, परिमाण, पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेग-
गुणकोऽनिलः ईश्वरादेव अदृष्टवशादुत्पद्यते इति भेदः
स च स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलः सप्तविधः सप्तस्कन्धा-
श्रितः यथोक्तं मिथिलशिरमणौ “भूवायुरावह इह प्रव-
हस्तदूर्ध्वः स्थाऽदृष्टस्तदनु संवहसंचकश्च । अन्यस्वतो-
ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाह्यः परावह इमे पवनाः
प्रसिद्धाः । भूमेर्वह्निर्द्वादशयोजनानि भूवायुरावहोदवि-
द्युदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गति-
क्षयस्तु तदमध्यमस्था । नक्षत्रकला खचरैः समेतो यस्मा-
दतस्तेन समाहृतोऽयम् । भयङ्करः खेचरचक्रयुक्तो अमत्य-
ज्जलं प्रवहन्निखिलेन इति” । भूवायौ विद्युदादय उत्पद्यन्ते
इत्युक्तं तेषां स्वरूपादि तद्दीकायासक्तं श्रौपतिवाक्येन ।
“निर्घातोत्काशनसुरधनुर्विद्युदन्तः कुवायोः संदृश्यन्ते खन-
गरपुरीषेपपूर्वं तथान्यत्” इति । तत्र विद्युतः । “सुजल-
जलधिमध्ये वाङ्मोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सखिलभरनिसग्ना-
द्विद्युता धूमनालाः । त्रियति पवननोताः सर्वतस्ता इवन्ति

द्युमणिकिरणतप्ता विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः” । करकाः ।
“उद्धृतैः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोच्चयात् । मेघमण्डलमा-
नीतैर्मालिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाञ्जलविन्दूनां पिण्डभावा
भवेदिह । दृषद्विपतन्त्येते द्रवन्ते च पुनः क्षितौ” । विद्यु-
त्पातसंभवस्तु । “अकस्माद्देव्युतं तेजः पार्थिवंशकमिश्र-
तम् । वात्यावद्भस्मदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वाव्योस्तत्
पतति प्रायो ह्यकालं प्राप्य वर्षणे । यतः प्राष्टपि नैवेते
पांसवः पसरन्ति हि । तत् त्वेधा पार्थिवं चाप्यं तेजसं,
तत्तदुत्थितः । गतो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते” ।
इन्द्रधनुः । “सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः
कराः साभ्रैः । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-
धनुः । परिवेषः । “संसूचित्वा रथीन्द्रोः किरणाः पवनेन
मण्डलीभूताः । नानावर्णाङ्कितयस्तन्मन्त्रे व्योम्नि परिवेषः” ।
उल्का । “यासां गतिर्दिवि भवेद्वाष्पितेन गन्यास्तास्तारकाः
सकलध्वेचरतोऽतिदूरे । तिमन्ति या अनियतोद्गतयश्च
ताराश्चन्द्रादधो हि निवसन्ति तदाश्रितास्ताः । शीतांशुव-
ज्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमास्तसंधि-
संस्थाः । पूर्वानिलैस्तिमितभावसुपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति
कुहचिद्गुरुतावशेन” । अथ रजःसंहतिः । “वर्षान्ते निर्जला
मेघा वायुना विरलीकृताः । ईषद्वाष्पावशेषास्तु पतन्ति
वसुधातले । धूमावयवकूपैस्तैश्चाद्यन्ते गिरयो द्रुमाः ।
रामारामादयस्तैस्तु पुनरर्कांशुशोभिताः । भूवायुना विशी-
र्णास्तु विलीयन्ते नभस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिषो-
क्षीरनाशकत्” । संध्यारागः । “भूय्यत्यतै रजोधूमैर्दि-
गन्व्योमि संस्थितैः । सूर्यात्यकिरणैर्मथैरावृणुदमव-
भासते । विरलावयवं वस्तु यदृष्टेर्व्यवधायकम् । तेना-
भूमरुणीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् । संध्यारागः स विज्ञेयो
दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावक्त्रे तथैवेन्दु-
करोद्यमे” इति । तदधिष्ठातृदेहोत्पत्तिर्मन्त्रान्तरभेदेन
वामनपुराणादौ दर्शिता यथा “पुलस्त्य उवाच । प्रविश्य
जठरं शुद्धोदित्यमातः पुरन्दरः । ददृशोर्ध्वमुखं बालं
कटिन्यस्तकरं महत् ॥ तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेण शत-
पर्वणा । चिच्छेद सप्रधा ब्रह्मन् ! स करोद सुविस्तरम् ।
शक्रोऽपि प्राह मा मूढ ! रुदस्वेति सधर्मम् । इत्येवमुक्त्वा
चैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्रधा ॥ ते जाता मरुतो नाम
देवादिष्टाः शतक्रतोः । मातुरेवापचारेण बलवीर्यपुर-
स्कृताः इति ॥ “यद्रूपो भवता प्रोक्ता मरुतोदिति सम्भवाः ।
तत् केन पूर्वमासन् वै मरुन्मार्गेण कथ्यतामिति” नारद-

प्रश्ने पुलस्त्योक्तिः । “अयताम् पूर्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्त्रान्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भुवस्य पुलोऽभून्ननोर्नाम प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनो नाम पुलस्त्यैलोक्यपूजितः ॥ खसुत्पपाताथ स कामचारी समं महिष्या वसुमानपुत्रा । रराम तन्वया सह कामचारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः समसुजाताः पपुः पुस्करसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदाहृतम् ॥ पीतमालेण युक्तेण पार्थिवेन्द्रो भङ्गयेन च । ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्यस्तपस्विनाम् ॥ सुपुत्रः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् । तेषां रुदितशब्देन सर्वसापूरितं जगत् ॥ अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः । समभ्येत्याब्रवीद्बालान् सा रुद्धं मञ्जुवलाः ! ॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यन् विषञ्चराः । इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तानादाय विषञ्चारी मारुतानादिदेश ह । ते चासन् मरुतद्यादा मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद ! ॥ स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्द्धिः प्रतिमा सुने ! । तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः ॥ आराधयन्तो ब्राह्मणं पदमैन्द्रमथेन्द्रवः । ततो विपश्चिन्नामा स महत्स्रजो भयातुरः ॥ एतनामपरोक्षस्यां प्राह नारद ! वाक्यवित् । यथा हि तपसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि ! ॥ तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा । इत्येवमुक्त्वा शक्रेण एतना रूपशालिनी ॥ तत्ताजगाम त्वरिता यत् तथ्यन्ति ते तपः । आश्रमस्याविदूरे तु नदीमन्दोदवाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वेऽप्यमहोदराः । सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम् ॥ ददृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चकुम्भरे सुने ! । तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी ॥ शङ्किनी याहसुखस्य महाशङ्खस्य वल्लभा । ते वै त्रिनिष्टतपसो जग्मू राज्यन्तु पैतृकम् ॥ अथो बह्मतिथे काले सा याही शङ्खरूपिणी । सप्तद्वुता महाजालैर्भूतस्यबन्धेन मानिनी ॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्कीं स्थलस्यां मत्स्यजीवनः । निवेद्याभास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै ॥ तथाभ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वे पुरव्याप्यां ससुतसृजन् ॥ ततः क्रमच्छाङ्गिनी सा सुषुवे सप्त वै शिशून् । जातमालेषु पुत्रेषु मोक्षभावमगाञ्च सा ॥ अमातपितृका बाला जलमध्य

विचारिणः । स्तन्यार्थिनो वै रुदुरथाभ्यागात् पितामहः ॥ सा रुद्धमिति प्राह मरुतो नाम पुत्रकाः ! । यूयं देवा भविष्यन् वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्त्वा थादाय सर्वान्स्तान् दैवतान् प्रति । नियोज्य च मरुन्नामो वैराजभवनं गतः ॥ एवमासंश्च मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे । औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन ! ॥ औत्तमस्यान्वाये च राजासीद्विषधाधिपः । यपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्कारोपमः ॥ तस्य पुत्रो गणश्च हो ज्योतिषान् धार्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तपस्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥ तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्यसुता शुभा । तपसरण्युक्तस्य बभूव परिचारिका ॥ तेजोयुक्ता सुचार्वङ्गी दृष्टा सप्तार्द्धिर्भवन् । तां तथा चाह सखाङ्गी दृष्ट्वा तपसा कृशाम् । पप्रच्छुस्तपसो हेतुन्तस्यास्तङ्गकुर्वे च । साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै तपः क्रिया ॥ ते चासौ वरदा ब्रह्मन् ! जाताः सप्त महर्षयः । द्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयो गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः । इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्वे एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभाय्यी नगरं निजम् । ततो बह्मतिथे काले सा राज्ञो महर्षी प्रिया ॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मात् नृपतिस्तपमात् । गुर्विण्यामथ भार्यायां ममारासौ नराधिपः ॥ सा चाप्यारोहसिच्छन्तो भर्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदामात्यैर्न तथापि व्यतिव्रत ॥ तं समालिङ्ग्य भर्तारं चितायामारुरोह सा । ततोऽग्निमय्यात् सलिखे भांसयेष्यतपन्मने ! ॥ सान्धसा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तधाऽभवत् । तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ तामस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि गीतमत्यर्त्तप्रिय ! ॥ तामसस्य मनोः पुत्रं क्रतुध्वज इति श्रुतः । स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वभांसं रुधिरं तथा ॥ अस्मीनि रोम केशांश्च क्षायुमज्जायकह्वयम् । शुक्रं च वित्तसो राजा सुतार्थी चेति नः श्रुतम् ॥ सप्तार्द्धिर्भध्याञ्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् । सा सा क्षिपस्तेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो नृतः ॥ ततस्तस्माद्भुतवहात् सप्त तत्तेजसीपयाः । शिशवः समजायन्त ते रुदन्श्च तन्मने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः । समागम्य निवाय्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥ ते त्वासम्भूतो ब्रह्मा स्तामसे देवतागणाः । येऽभवन्वैवते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ! ॥ देवतस्यान्वाये तु राजासीद्विष-

जिह्वली । रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः
 क्रिल ॥ स समाराध्य तपसा भास्वरं तेजसां निधिम् ।
 अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रष्टुं गच्छन् ययौ ॥ तस्यां
 पितृभ्यो ब्रह्मन् ! वसत्याञ्च पिता वृतः । सापि दुःख-
 परीताङ्गी सां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामासु-
 र्कथयः सप्त मानसाः । तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव
 तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तदुःखं प्रज्वाल्यग्निं विवेश ह ।
 ते चापश्यन् कथयस्तच्चित्ता भावितास्तथा ॥ तां वृतां
 चतुष्टयो हृष्टा कष्टं कष्टेति वादिनः । प्रजग्मूर्जलनाञ्चापि
 सप्ताजायन्त दारकाः ॥ ते च सात्वा विना भूता रुरुदु-
 स्तान् पितामहः । निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरु-
 ह्णान् ॥ रेवतस्थान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ! । इदं पुण्य
 कीर्तयिष्यामि चालुपस्थान्तरे मनोः ॥ आसीन्माङ्गीति
 विख्यातो तपस्वी सत्यशक्तुश्चिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सो-
 ऽतप्यत महत्तपः ॥ विप्रार्थं तस्य तपसो देवाः सम्प्रैषयन्
 बधूम् । सा चाभ्येत्य नदीतीरं लोभयामास भाविनी ॥ ततो-
 ऽस्य प्राच्यवक्त्रं सप्तसारस्वते जले । तां चैवापश्यन्महान्
 सनिर्माङ्गलिको बधूम् ॥ गच्छालज्जोऽतिमूढे ! त्वं पाप-
 स्यास्य फलं महत् । विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यत्त-
 संसदि ॥ एवं श्रुत्वा ऋषिः श्रोतान् जगामाथ स्वमाश्र-
 मम् । स्वरस्वतोभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते
 तवीक्ता मरुतः पुरा यथा जाता विषद्व्यापिकरा महर्षे ! ।
 येषां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्मोभ्युदयो महान् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितृन् यजान् । आवहो
 निवहश्चैव उदहः संवहस्तथा ॥ निवहः प्रवहश्चैव परि-
 वाहस्तथैव च । अन्तरीक्षे च वाहेते ते पृथङ्मार्गविचा-
 रिणः ॥ महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्तिताः ।
 श्रुत्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ निर्मय्य
 पचमानोऽग्निस्त्वयः प्रोक्ता इमेऽग्नयः । अग्नीनां पुत्र-
 पौत्राश्च चत्वारिंशद्वैव तु । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः
 सप्त सप्तका इति ॥ तेषां नामान्युक्तानि वज्रपुराणे यथा
 “एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च । एक-
 शक्नो द्विशक्यश्च त्रिशक्यश्च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गत्य-
 दृश्यश्च ततः पतिसकृत्परः । मितश्च सन्मितश्चैव सुमि-
 तश्च महाबलः ॥ चतुर्जित् सत्यजिह्वैव सुप्रेणः सेनजि-
 त्तथा । अन्तिसिन्धोऽनसिन्धश्च पुरुसिन्धोऽपराजितः ॥
 ऋतश्च ऋतमाह्वय धर्मा च धर्मणो भुवः । विधारणो भाम
 तथा देवदेवो महाबलः ॥ वेदस्तथाऽप्यद्वय एते दश

मिताग्निः । त्रितिनः प्रसहस्रश्च सभरश्च महायशः ॥ धाता
 दुर्गोऽपितीर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सहः । घृतिर्घृतरनाथोऽथ
 वासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः
 पूर्वमन्मवाः इति ॥ एवञ्च अनिलस्य जनपञ्चाशद्देवत्वेन
 सप्तभेदवत्त्वेन च गणदेवतात्वम् अयश्चानिलाभिधाता दिक्-
 पालभेदः तस्य च गम्भवतीनामिका पुरो मेरोः प्रद्वेष्टवक्ष-
 कुबेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्वोदिदिग्भेदेन वह्नभेदेन च
 शुभाशुभसूचकत्वमुक्तं “पूर्वः पूर्वसमुद्रवीचिशिखरप्रस्काल-
 नाघूर्णितश्चन्द्रार्कांशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः ।
 नैकान्स्थितनीलभेषपटलां शारदासंघर्षितां वासनोत्कट-
 सस्यमण्डिततलां विद्यात्तदा भेदनीम् ॥ यदाग्नेयो वायु-
 र्मलयशिखरास्फालनपटुः लुप्त्यस्त्रिभ्यो भगवति पतङ्गे
 प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला
 खगात्वोष्णोष्णसर्वसति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ तालीपत्र-
 लताधितानतरुभिः शाखास्तृणाद्वर्तयन् योगोऽस्मिन् हवति
 ध्वनन् सुपरुषो वायुर्यदा दान्तिणः । सर्वोद्योगसमुद्भूताश्च
 गजवत्तालाङ्गुलैर्घट्टिताः कीनाशा इव सन्द्वारिकणिका-
 न्मुञ्चन्ति मेघास्तदा ॥ सृज्जालालवलीलयङ्गनिचयान्
 व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये लुप्त्यविरतो वायुर्यदा
 नैर्ऋतः । लुत्तुणाभृतमासुपास्थिशकलप्रस्तारभारच्छदा
 मत्ता प्रेतधूर्विषोपचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा
 रेणूत्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्रयातः पश्चार्धे दिन-
 करकरापातसमये । तदा सस्योमेता प्रवरन्धरावङ्गसमरा
 धरा स्थाने स्थानेष्वविरतवसामांसरुधिरा ॥ आपादीपर्व-
 काले यदि किरणपतेरस्तकालोपसौ वायव्या उद्वेगः
 प्रवति घनरिपुः पद्मगदानुकारी । जानीयाद्वारिधारा-
 प्रमुदितसदितां सुक्तमण्डूककण्ठां सस्योद्वासैकचिह्नां सुख-
 वञ्जलतया भाग्यसेनामिवोर्वीम् । मेरुपस्तमरीचिमण्डलतले
 शीघ्रावसाने रवौ वायामोदिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा
 चोत्तरः । विद्युद्गन्तिसमस्तकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा
 उन्मत्ता इव नष्टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः ॥
 ऐगानो यदि शीतलोऽमरुगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुञ्जा-
 गागुरुपारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णो-
 दक्योवना वसुमती सम्पन्नसस्याकुला धर्मिष्ठाः प्रणतारयो
 नृपतयो रन्ति वर्षास्तदा” इति उक्तसंहितायाम् ॥
 अथ वेदकोक्ता दिग्गवयःपुण्याः । “प्राग्वातो मधुरः क्षारो
 वज्रिमान्धकरो युग्मः । वेदस्य गौरयोष्णानि करोत्यप्सोप-
 धीषु च ॥ भग्नेत्पिष्टवताद्येषु रागश्चयुदाहृतः । सन्नि-

पातज्वरश्चासत्वग्दोषार्थो विप्रक्रमो न ॥ कोपयेदामवातञ्च
धनसंघातकारणम् ॥ दाक्षिण्यो मारुतो बल्यश्च कुप्यः शस्य-
घातकः । मधुरश्चास्त्रदाही च कषायानुरसो लघुः ॥ रक्त-
पित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः । गण्डूपदादिकोटाणां
जनकः प्राणकारकः ॥ पाश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णबलारोग्यविव-
र्द्धनः । कषायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः । सर्वद्रव्येष्वभिव्यक्त-
प्रभावरसवार्थकः ॥ व्रणसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोथहृषा-
पहः ॥ ओत्तरो मारुतः स्निग्धो रुद्धर्धुर एव च ।
कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(णः)नः ॥ क्षीणक्षत
विषात्तानां हितो दाहहृषापहः । शीताधिकः समो हारः
स विद्युत्स्तनयित्वमान् ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां
नैकदोषकृत् । सर्वर्तुनिन्दको हन्ता कृत्योत्पातपुरःसरः”
इति ॥ तान्नादिव्यजनवायुगुणाः । मूर्च्छादाहहृषास्वेद-
शमनौ व्यजनानिलः । तालघ्नमयो वातस्तिदोषशमनो
लघुः । वंशव्यजनजो वातो रुक्षोऽणो वातपित्तदः ।
बालव्यजनमौजस्यं सक्तिकादीन् व्यपोहति ॥ सायूरा
शस्त्रजा यैवा वाता दोषत्रयापह्ना” इति ।

रूक्षस्तु वायुः शरीरस्यः प्राणादिभेदेन दशविधः दश-
विधकार्यं करणात् । यद्योक्तम् वैद्यके
“प्राणोऽपानः समानोऽदानव्यानौ च वायवः ।
नागः कूर्मश्च कर्करो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्राणस्तु
प्रथमो वायुर्नराणां मधियः प्रभुः । नित्यसावापयेत्
सर्वान् प्राणिनां सुरसि स्थितः ॥ निःश्वासोच्छ्वासकश्चैव
प्राणो जीवं समान्वितः । प्रसारकुञ्चनो वायुः प्रकाशो
धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राण-
धारकः । प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
र्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः । प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न
दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत् ॥ रज्ज्वद्भो वथा
श्येनो गतोऽप्याकष्यते एनः । शुण्वद्भस्तथा जीवः प्राणा-
पानेन कष्यते ॥ अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽ-
धमः । शुक्रमूलव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ पीतं
भक्षितमाश्रितं रक्तं पित्तकफानिलान् । समं मयति
गालेषु समानो नाम मारुतः ॥ समानोऽग्निसमीपस्थः
कोष्ठे च वाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति
सञ्चति ॥ अन्त्यत्यधरं वक्त्रं नेत्रगतप्रकोप(नः)णः ।

उद्देजयति सर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ व्यानो-
विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(नः)णः । प्रीतिर्विना-
शकश्चायं वाङ्मोक्तपादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । “शिरसो नासिकापान्तसुदान-
स्थानमुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उद्गारे नाग
इत्युक्तः कूर्मसोन्मोहने स्थितः ॥ कर्करः क्षुधिते चैव देवदत्तो
विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न सञ्चति ॥
मृतावाप्तिस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्सङ्गो-
च्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा । समो मोक्षे
गतिमतां वायोः कर्माविकारकम्” इति सुखबोधः ॥
प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतजीगुणैः समस्तैश्च उत्पद्यन्ते
इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न
पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्मविशेषा उक्ता यथा “उदानो नाम
यसृष्टसृष्टि पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति-
कृपितस्तु सः ॥ ऊर्ध्वजलगतान् रोगान् विदधति
विशेषतः ॥ यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति
देहदृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्नः प्राणाश्चाप्यन्नम्वते ।
प्रायशः कुरुते दुष्टो ह्रिकाश्वासादिकान् गदान् ॥
आसपकाशयचरः समानो वज्रिसंगतः । सोऽन्नं पचति
तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वज्रि-
मान्धातिसारगुल्मान् करोति हि । पकाशयालयोऽपानः
काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समोरणः शुकन्तलशुक्रगर्भासंवा-
न्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तुदाम्भयान् ॥
शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो
व्यानो रससंव्यूहो यतः ॥ स्वेदादृक्त्वावणञ्चापि पञ्चधा
चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपयोतुक्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
प्रस्यन्दनं चोदहनं पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति
पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता न संख्यतः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान्
प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ शुण्वत् कुपिता एते देहं
भिन्दुरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्यैव वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकसूक्तं वैद्यके
“व्यायासादपतर्पणात् प्रपतनाङ्गत्वात् क्षयाज्जामरात्
वेगमाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादित्वासातः । रुक्षत्वा
रकषायतिक्तकृकुरौभिः प्रकोपं व्रजेत् वायुर्वारिधिरागमे
परिणते चाक्षेऽपराह्णेऽपि च” ॥ विजृण्वत्शुलक्षयम् ।

“आध्मानसम्भारौच्यस्तुनविमथनक्षोभकम्प्रतोदाः कण्ठ-
ध्वंसावसादौ अमकविलपनं अंसभूलप्रभेदाः । पारुष्यं
कर्णनादौ विषमपरिणतिम्सर्वादिप्रमोहा विस्मन्दोद्धृ-
नादिग्लपनमनशनं ताडनं पीडनञ्च ॥ नामोन्नाभौ
विषादो भ्रमपरिपदनं जृम्भणं रोमहर्षो विक्षेपाक्षेपशेष-
पहण्युपिरता वेदनं वेदनञ्च । वर्णः श्यावोऽरुणो
वा तडपि च महती स्थापविक्षेपसङ्गा विद्यात्
कर्माण्यमूनि प्रकुपितपवने स्यात् कषायो रसञ्च” ॥ किञ्च
“वदनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं भवति वपुषि कार्श्यं
रात्रिनिद्रानिद्रतिः । त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च
वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत्” ॥ तत्-
प्रथमनकारणम् यथा । “रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मशूलो-
ऽथ विशदः खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मांसतः संप्र-
शस्यति” ॥ “स्निग्धोष्णस्थिरवृद्धबल्यलवणस्वादश्लैला-
तपस्त्वानाम्यञ्जनवस्तिमांसमदिरासंवाह्नोन्मूर्धनैः । स्निग्ध-
स्वेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाहादिकं पानाहार-
विहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं नयेत्” ॥ कतुभेदेन
विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा “पीप्प्ले
सञ्चोयते वायुः प्राष्टकाले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमं
याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं
प्राहृतौ कफः । चयकोपशमान्दोषान् विहाराहार
सेवनैः ॥ समानैर्यान्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययः” इति ॥
नरपतिजयचर्याङ्गमनिलचक्रन्तु चक्रशब्दे वक्ष्यते । अना-
हतचक्रस्यवायुमण्डलविवरणं . तन्मोक्तं षट्चक्रशब्दे
दृश्यम् । तद्देवताके स्वातिनक्षत्रे, अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ
च । “धरोध्रुवः सोमनाभा तथाप्रोऽप्यनिलो नलः ।
प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इति विष्णुधर्मो.
पुरा० । विष्णौ, तस्य प्राणालना सर्वदेहधारणात् तथात्वम्
“अहः संवर्त्तको वज्रिरनिलो धरणीधर” इति विष्णु.
स० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणमुक्तमायम् ।
“पित्तं पक्वः कफः पक्वः पक्वो मलधातवः । वायुना
यत्र नीयन्ते तत्र वर्धन्ति मेघवत् ॥ वायुरायुर्वलं वायु-
र्वायुर्धाता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुः
प्रकीर्त्तितः ॥ वाहृमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुरिति” वैद्यकम् ॥
दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ॥ रजोगुणमयः
रूक्षो रूक्षशीतो लघुशूलः ॥ उक्ताहोक्तासनिःश्वासस्येष्टा-
न्नेगप्रवर्त्तनैः । सत्यग्राह्या च धातुनाभिन्द्रियाण्याञ्च पाटवैः ॥

अनुगृह्णात्वविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् । खरो मृदुर्योग-
वाही संयोगादुभयार्थकत् । दाहहृत्तेजसा युक्तः शीतलत्
सोमसंभवात् ॥ विभागकरणादायुः प्रधानं दोषसंग्रहैः ।
पक्काशयकटीसक्थिओत्वास्थिसर्शनेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य
तत्रापि पक्काधानं विशेषतः” इति ।

अनिलघ्नक पु० अनिलं वातरोगं हन्ति हनु+क ततः संज्ञायां
कन् । (वयङ्गा) इति ख्याते वृत्ते तत्फलस्य हि वात-
नाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायोः सखा टच् । वज्रौ । अनिल
वग्धादयोऽप्यत्र “मघा विशाखानिलवग्ध्वति” ज्योति० ।

अनिलान्तक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन्तं
करोतीति अन्+णिच्+ण्वल् । (जीयायुति) इति
ख्याते वृत्ते ।

अनिलामय पु० अनिलकृत आमयः शाक० त० । वातरोगे ।

अनिवर्त्तिन् लि० न निवर्त्तते नि+वृत्+णिनि न० त० ।
कार्यान्तमगत्वा अनिवृत्ते । संयामेवनिवर्त्तिनामिति” रामा०
न निवर्त्तते कुतश्चेत् अलुप्रशक्तिकत्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु०
संयामादनिवर्त्तितात्तथात्वम् “अनिवर्त्ती निवृत्तात्मेति”
विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान लि० न निविशमानः । निवेशनरूपस्थिति-
शून्ये सर्वदा गन्तरि, “पुनाना यत् मन्त्रानि विशमाना”
इति ऋ० ७, ४६, १, अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्य इति
भाष्यम् ।

अनिश लि० निशः तद्धेतुकत्वेनोपचारात् चेष्टाविनाशः सा
नास्ति यस्य व० । अविरते, निरन्तरे, सदाभये वस्तुनि,
रात्रिवर्जिते च । “तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथ-
महो समता मम तापने” इत्युद्धटः ।

अनिशम् न निशेतेऽत्र नि+शी+वा० डङ् न० त० । सातत्ये
स्वरादेराकतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति प्रौ० म० ।

अनिशस्त लि० निर्+शन्+क्त न० त० । अनिन्दिते “न
वोऽतीहपामानिःशस्ता” इति ऋ० ४, ३४, ११, “अनिशस्ता
अनिन्दिता” इति भा० ।

अनिष्ट लि० इप-क्त विरोधे न० त० । इष्टस्य सुखादे-
र्विरोधिनि प्रतिबुल्लवेदनीये दुःखे, तत्साधने-पापे,
विषादौ, अपकारे च । “इष्टनाशादनिष्टाप्तेः कर्ह-
णाख्यो रसोभवेदिति सा० द० । “ध्यायत्यनिष्टं तत्सख्यं
पाणिप्याहस्यचेतसेति” “एवं यदाप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते” इति
अनिष्टं वा प्यानिष्टेषु तं वर्त्तन् न विचास्येदिति” मत-

साविटचिन्तनमिति" च मनुः । नागवलायां स्त्री ।

यज-क्त न० त० । अकृतयागे देवादौ ।

अनिष्टिन् लि० न इष्टमेनेन यज-भावे क्त ततः इनि न० त० । कृतयागभिन्ने । "अनिष्टिनोवाजपेयेन" इति कात्या० १५१, २ ।

अनिष्पत्त न० निःसृतं पत्वं पक्षोऽत्र तादृशं न भवति । अनिसृतपक्षकशरेण वेधनादौ । "विशस्त्रां वा स्तोर्ण-सुच्छ्रितं वा विध्यन्त्यनिष्पत्तमिति" कात्या० १२, ३, १२, "अनिष्पत्तमित्यनिःसृतपत्वं विध्यन्ति क्षत्रिया" इति तद्वाख्या ।

अनीक पु० न० अनित्यनेन अन-ईकन् अङ्गिर्चादि । सैन्ये, तस्य हि जीवनरक्तत्वम् । न नायते अपसार्यतेऽस्मात् । नी-क्विप् ब० कप् ह्रस्वाभावः । युद्धे, ततोहि प्राथमरणा-क्षपुनरादत्तिः । "रथेषु वोऽनीकेष्वभिश्य" इति ऋ० ८, २०, १२ अनीकेषु सेनामुखेष्विति भा० । "दृष्ट्वा तु पाण्डुपानीकं व्यष्टे दुर्योधनस्तदेति" गीता सुखे, तस्य प्राणवायुनिःसारणद्वारत्वात् तथात्वम् । "अग्नेरनीकमपत्राविवेशापामिति" यजु० ८, २४, "अनीकं मुखमिति" वेददीपः ।

अनीकस्य लि० अनीके युद्धे तिष्ठति स्या-क । युद्धगते सैन्ये । अनीकिनो स्त्री अनीकानां संधः अनीकं युद्धं प्रयोजनतया अस्यस्याः वा अनीक+इनि । सेनासंघे हस्त्यादिसंख्या-विशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते "एको रथो गजश्चको नराः पञ्च पदातयः । त्वयश्च तुर-गास्तजुज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिन्तु त्विगुणमेता-माहुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्वयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्तयः । ऋतास्तिस्त्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विच-क्षणैः ॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्त्रस्तस्त्रस्त्रस्त्रनीकिनोति" । ततश्च हस्तिनः २१८७ । रथाः २१८७ । अश्वाः ६५६१ । पदातयः १०६१५ समुदिताः २१८७० ।

अनीश पु० नास्ति ईशो नियन्ता यस्य ब० । सर्वनियन्तरि विष्णौ, स्वामिशून्ये लि० । न० त० । ईश्वरभिन्ने "भजेरन् माहकं रिकथमनीशास्ते हि जीवतोरिति" मनुः । अखतन्त्रे, "एकोहृदनीशः सर्वत्रेति" व्यास स्मृतिः । ईश-भावे अङ् न० त० । दोनभावे स्त्री "निमृगोऽनी-यया शोचतीति" सु० ७० । दोनभावोऽनीशेति भा० ।

अनीश्वर न० न ईश्वरः नियन्ता यत् । नियन्तृशून्ये संख्या-दिमते जगति "जगदाङ्करीश्वरमिति" गीता ईश्वरस्य

न भवति असम० स० । ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने "ध्यानेनानी-श्वरान् गुणानिति" मनुः । नियन्तृशून्ये, स्वामिशून्ये च । अनीह लि० ईह-भावे अङ् न० ब० । स्पृहाशून्ये, निश्चेष्टे च । अन्तु अव्य० अन-उ । "अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपश्चा-द्भावानुबन्धसाध्याभिसुखविसर्गलक्षणेष्विति" गणरत्नोक्तेषु अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने अन्वधीते, अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुमेधं वर्षति, पश्चाद्भावे तदनु, अनुबन्धने, अनुशेते अनुशयः, साम्ये, अनुकरोति, आभिसुख्ये अनुमातरं वत्सोधावति, ह्रीने अनु हरिं सुराः विसर्गे (प्रष्टुप्रतिवन्धे) अनुजानोति, लक्षणैः अनु वन-मशनिर्गतः" । "अनुलक्षणे" इति "हृतीयार्थे" इति (सहार्थे) "ह्रीने" इति, लक्षणैस्तन्मूलाख्यानभाग वीष्मास्तु प्रतिपर्य्यनव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र लक्षणे, जपमनुप्रावर्षत् । "हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्" सि० कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, "नद्या सह संवद्धा सेना" सि० कौ० ह्रीने, हरिमनु सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः, लक्षणे वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च वृक्षप्रका-शेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् वृक्षो लक्षणमिति प्रौ० मनो० । (इत्यन्मूतः) कञ्चित् प्रकारं प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्य-न्मूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं तस्मिन्नर्थे, यथा भक्तो हरि-मनु, हरेरित्यन्मूतः, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थः । भागे भागो-ऽस्यास्ति अर्गआद्यच् भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मीः, हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः । वीष्मायां, विषयभूतायां, वृक्षं वृक्षमनु सिञ्चति, यावद्वृक्षव्यापकः सेकः । इयांस्तु भेदः अन्यत्रानुशब्दः तत्तदर्थस्य द्योतकः अत्र तु द्विवचनेनैव व्याप्तिबोधनात् अनोस्तद्विषयत्वमात्मम् । पाणिन्युक्तेष्वेव-वार्धेष्वस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं कर्मप्रवचनीयसंज्ञया मत्पुसर्गसंज्ञयोर्बाधनात् न तत्वादि न वा अनुव्यचलदित्यादौ गतिर्गतावित्यादिना निघातः । "अनुयत् समया इति" "यस्य चायाम इति च" (पा०) उक्ते सामीप्ये, अनुवनमशनिर्गत इति वनसमीपं गत इत्यर्थः आयामे, अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गादैर्व्यसद्व्यस्यैर्धौपलक्षिता वाराणसीत्यर्थः नित्यसमासः योग्यत्वे च । अतुरूपम् । "रूपादियोग्यमिति" सि० कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रमे अत्रापि नित्यसमासः एतेषां दारहरणानि शास्त्रान्तरेषु दृष्टानि दिग्भात्वमुदाह्रियते । तत्र पश्चादर्थे "तदनु ननु कयासौ ब्रूहि यातोऽध्यष्ट्येति" लीला० । "तदनु च्चलनं सदर्शितमिति" कुमा० असौ "कुमारस्तमजोऽनु-

जात" इति रघुः । "रत्या च साशङ्कमनुप्रयात" इति कुमा० अनुष्ठाने, "शैलाधिपलं स्वयमन्वतिष्ठदिति" कुमा० सादृश्ये, "अनुगर्जितसन्दिग्धा" इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्य-समासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो "राजा प्रकृतिरञ्जनादिति" रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा० ब० वा अ-नित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगतार्थोपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च "अन्वा-सितमरुन्वत्येति" रघुः "पञ्चादुपवेशनपूर्वकसेवायां धातो-लेतण्यायासनुद्योतकः । एवम् एतद्योगे वसतेः आधारस्य कर्मता अनुवसति पामं देवदत्तः "मधुरामनूष्येति" सु० बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुगच्छस्य तत्तत्क्रियासदृशतत्तत्-क्रियायां लक्षणाद्योतकत्वं तत्र आद्यक्रियान्यस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितोत्यादौ मातुरोदनसदृशरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य मातुः कर्मत्वमेवमन्यत्र । कर्मणि तिङाद्युक्ते तु प्रथमा ।

अनुक वि० अनुकामयते अनु+कामतर्क्यर्थे कन् । कामको "अनुकामिकाभीकाः कमयितेति" पा० "वाचमनुकामा-त्मनोऽकुरुतेति" कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु+कम्-क्लिप् । वितर्के । चादे-रादिकतिगणत्वात् अस्य चादिगणे पाठः इति प्रौ० मनो० ।

अनुकम्पक वि० अनुकम्पते दयते अनु+कम्प-श्वल् । दया-कारके । "सर्वभूतानुकम्पक" इति मनुः ।

अनुकम्पन वि० अनु+कम्प-युच् । दयाशीले । "सर्वभूतानु-कम्पन" इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प-अङ् । दयायाम्, दयया हि दुःखहेतुकान्यकम्पं दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयाया-स्तथात्वम् । अत्र एवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्वककम्पतेस्तदर्थ-परत्वमित्येके धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वेन तत्सकर्मकत्वमिति भेदः । "तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति" स्मृतिः । 'भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति" रघुः । किञ्चिच्चलने च ।

अनुकम्पा वि० अनुकम्पमहति अनुकम्प+यत् । तरस्त्रिणि वेगवति । अनुकम्पाते अहर्गर्थे यत् । दयाहं वि० ।

"दुहितरमनुकम्प्यामहिरादाय दोष्यामिति" कुमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+क-ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तच्च गुणक्रियावयवादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियते-नेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटत्वा-

प्रभृतिशब्दाः अव्यक्तशब्दानुकरणानि । "अव्यक्तस्यानु-करणस्यात इतौ" इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) पुं० अनुकृष्यते स्वसंबन्धेन चक्रेण अनु+कृष-घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । नान्तो-ऽप्युक्तार्थे । भावे ल्युट् । पूर्ववाक्योपासपदादेरुत्तरता-न्ययार्थमाकर्षणे, आकर्षणभावे च न० ।

अनुकल्प पु० कल्प्यते विधीयते इति कृप-णिच्-अच् कल्पो विहितः हीनः कल्पो मुख्यकल्पादधमः प्रा० स० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । "एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं देय" इति । "प्रभुः प्रथम-कल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते" इति च मनुः "समर्थः प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" इति स्मृतिः । "भार्याः कार्याः सजातीयः सर्वेषां श्रेयस्य स्मरितमुख्यः कल्पस्ततोऽनुक-ल्पस्तु चतस्रो ब्राह्मणस्येत्यादि" पैठीनसि स्मृतिः । अनुकल्पस्य मुख्यद्रव्यधाभावे हृदयद्रव्यान्तरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा "यवाद्यभावे गोधूमाः सध्वाद्यभावे गुडादयः । एवं उपवासासामर्थ्ये नक्तं "हविष्यान्नादि स्मृतिपूर्वकं वेदितव्यम् । अनुगतं कल्पं वेदाङ्गभेदम् अत्या० स० । कल्पानुगते ग्रन्थे अनुकल्पप्रतिपादकपन्थे च तद्वेत्तरि उक्त्यादि० ठक्॥ आनु-कल्पिकः अनुकल्पग्रन्थवेत्तरि वि० ।

अनुकाम पु० अनुकृपः कामः प्रा० स० । योग्याभिलाषे । सदृशं कामस्य सादृश्यार्थे काममनतिक्रम्य याथार्थ्ये वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । अनु-कामं तर्पयेथामिति ऋ० १, १७, ३, "अनुकामं परा टा इति" ऋ० ८, ४८, ८, "अनुकामं यथाकाममिति" भा० । अनुकामयते अनु+काम-अच् । अतिकासुके वि० ।

अनुकामीन वि० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्ये-ऽव्ययी० ततः गच्छतीत्यर्थे ख । यद्येष्टगमनशीले । "अनु-कामीनतां त्यजेति" भट्टिः । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्]

अनुकार पु० अनु+क-घञ् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकरणे ।

अनुकारिन् वि० अनुकरोति अनु+क-णिनि स्त्रियां ङीप् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकारके । "अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं तव" इति रामा० ।

अनुकार्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+क-कर्मणि अहर्गर्थे वा सट् । अनुकरणीये सदृशीकरणार्हे पश्चात्करणीये च । "यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादर्थव्यभोहितः पूर्वं चैवानु-कार्याणीति" रामा० ।

अनुकाल अव्य० कालस्य योग्यस्य याथार्थ्ये अव्ययी० । काल-

योग्यत्वे । “भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः” इति ।
अनुकीर्तन न० अनु+कृत-णिच्-ल्युट् क्रीत्तादेशः । कथने
 “शाङ्गं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्तनादिति” सूत्रितः ।
अनुकूल लि० कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनु-
 गतस्तम् अत्या०स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि,
 “नारोणामनुकूलमाचरति चेज्जानासीति” का० प्र० ।
 “अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गद्वारमविभूषयैरिति” कुमा०
 अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दन्तीष्टचे
 स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे “अनुकूल एक-
 रति” रित्युक्ते नायकभेदे “एकस्यामेव नायिकायामास-
 क्तोऽनुकूलनायक” इति तदर्थः यथा “अस्माकं सखि !
 वाससी न रुचिरे, यैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा
 गतिरुद्भूतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्त्व-
 न्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो न्यान्यतो दृष्टिं
 निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” इति ॥
 “अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्” इति (सा०
 द०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा “कुपितासि यदा
 तन्वि ! निधाय करजलतम् । बभान भुजपाशाभ्यां कण्ठ-
 मस्य दृढं तदा ॥” “सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे
 पु० “अनुकूलः शतावसति” विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वादन-
 कूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति” भा० ।
अनुकृति स्त्री अनु+कृ-क्तिन् । “अनुकरणे । ओमित्येतद-
 नुकृतिरूपं वा” इति श्रुतिः ।
अनुकृष्ट अनु+कृष्ट-कर्मणि क्त । कृताकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।
अनुक्त लि० न उक्तः । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण
 तिङ्कृतज्ञितसमासैः “तत्र तिङ्गा हरिः सेव्यते, कृता चैवैण
 गतः, तद्धितेन, शतेन क्रीतः यत् । यत्नः, समासेन,
 आरूढो वानरोयमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र
 कर्मण उक्तत्वात् प्रातिपादिकार्थे प्रथमा । तैश्चकृभिश्च तु
 यामं गच्छति, यामं गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ “अनभि-
 हिते” इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्यम्
 “अनुक्तसंज्ञयश्चकार” इति रघु० अनियोजिते च “असा-
 वनुक्तोऽपि सहाय एव इति” कुमा० ।
अनुकथ लि० नास्ति उक्तं स्तोत्रं यस्य । स्तोत्रशून्ये “किं
 यामनिन्द्राः कण्वश्चनुक्था” इति ऋ० ५, २, १, “अनुकथाः
 अस्तुतय” इति भा० ।
अनुक्रम लि० अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे
 क्रमानुसङ्गिते, अनुक्रमश्च यद्योत्तरं यस्य पाठः करणं

वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परपाठो ।
 “प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा” इति रघुः । क्रमश्च स्थानं
 तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रमसमतिक्रम्य यथार्थे
 अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यद्योत्तरं परिपाद्या आर-
 भ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् स्त्रीप्राथ-
 क्येन ह्रस्वः । अनुक्रमणापके, यन्त्यादांशभेदे उक्तस्य
 वक्तव्यस्य वार्थसङ्गस्य अन्यशेषे, कचिदादौ वा संया-
 हके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे काभावेऽनुक्रमणोत्थपि,
 तत्त्वैव । तत्र आदौ यथा “भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां
 पर्वसंप्रहः पर्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः पर्व्वसंप्रहः” भार०
 आदि० । अन्ते यथा “अनुक्रमणिकाध्यायं तथा साहा-
 त्मप्रसुत्तममिति” काशीख० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु+कृ-उणा० बा० ई क्तिञ् ।
 साद्यस्क्रुतभेदे, “पट् साद्यस्का इत्युपक्रम्य “हीनस्यानुक्रीः”
 इति कात्या० २, २, १६, उक्तम् “अनुक्रीनां साद्यस्क्रुः
 कृतः स हीनस्य भवतीति” तद्व्याख्या ।

अनुक्रोश पु० अनुक्रोशत्यनेन अनु+क्रुश-आह्वाने रोदने च
 घञ् । दयायाम् । परदुःख प्रहरणेच्छारूपदयया हि पर-
 क्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्वम् ।
 अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्नोक्रोशाध्वजे लि० ।

अनुक्षण न० बोधायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते,
 अनुगतं क्षणम् अत्या०स० । अजस्रदृप्तौ लि० ।

अनुग लि० अनुगच्छति अनु+गम-ङ् । पञ्चाहामिनि, “गोत्र-
 रिक्थानुगः पिण्डः व्यपैति ददतः स्वधेति” छिद्रं निधा-
 रयेत् सर्वं श्चश्रूकरमुखानुगमिति” “प्रमदाद्युत्पथं नेतुं
 कामक्रोधवशानुगमिति” च मनुः । सहचरे, आनुलोम्यं
 गते, सेवके च । “तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वमिति” रघुः ।

अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामि-
 त्थर्थे । परिस्रवा० अत्र । आनुगङ्गाम् अनुगङ्गम्भवे लि० ।

अनुगत लि० अनु+गम-क्त । पञ्चाहते, सहगते, आनुलोम्यं
 गते, सामान्यधर्मपक्षणेन संगृहीतेऽप्येते विशेषे, अधीने
 च । “आगच्छदात्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः विमा-
 नवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति” रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम-क्तिन् । अनुगमने, पञ्चाहते, “वक्ष्य-
 चतुरङ्गस्य नायकानुगतिर्नैव” इति “गतानुगतिकन्यायः” ।

अनुगम पु० अनु+गम-घञ् दृष्टभावाः । पञ्चाहमने, “दृष्टे-
 र्धातोर्ध्यानुगमादिति” शा० भा० । सहायोभवने, सामा-

अधर्मेण सर्वेषां विशेषरूपाणां संप्रत्ये च । “सम्बन्धस्या-
ननुगमो न दोषायेति” दाय० श्रीकृष्णः । आनुलोम्य-
करणे, “कलौ त्वनुगमान्विते” इति स्मृतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट् । पश्चाद्गमने । “शवानु-
गमनाशौचं स्नानमात्रेण शुध्यतीति” स्मृतिः भर्तृशरीरा-
नुगमनमहं करिष्यामीति श्रु० त० रघु० ।

अनुगव न० गोःसदृश आधामः “यस्य चाधाम” इति समासे
नि० अच् । गवाधामतल्याधामयुक्ते शकटादौ ।

अनुगवीन वि० गोः पश्चात् पर्याप्तं वा गच्छति अनुगु-ख ।
गोः पश्चाद्गामिनि गोपाले । “अनुग्वलंगामीति” (पा०)
उक्तेः पर्याप्तगमनरि च ।

अनुगादिन् वि० अनुगदति अनु+गद-णिनि । अनुवादके
स्त्रियां ङीप् । अनुगाद्येव स्वार्थे, “अनुगादिनश्च च”
पा० उक्त् अनुगादिकः तदर्थे ।

अनुगामिन् वि० अनुगच्छति अनु+गम-णिनि । पश्चाद्गमनरि,
सहचरे च । स्त्रियां ङीप् । “दृष्ट्वा स्त्रियमिवायानीं
ब्राह्मणीमनुगामिनीमिति” रामा० ।

अनुगुण वि० अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले, अनुगते, अनु
रूपे च । “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्वस्थासु
यदिति” उत्तरच० । अनुरूपः गुण उपकरणम् । योग्योप-
करणे “रसानुगुणतामेतीति” सा० द० । सदृशगुणयुक्ते वि० ।
“कान्तारतामसाविष्णु वंशकानुगुणौ मताविति” सुश्रुतम् ।
अनुगतः गुणं तन्मोक्षत्वं वा गुणानुरक्ते वि० तन्मोक्षयुक्त-
वीणायां स्त्री ‘उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्येति’
अनुगुणा वीण्येति तदर्थः । गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनतिक्रम्य
वा अव्ययी० । गुणे इत्यर्थे, गुणानतिक्रमे च । तद्वो-
धकपञ्चमधीते वसन्तादि० ठक् । आनुगुणिकस्तद्धे-
तरि, तद्वेत्तरि च वि० ।

अनुगुप्त वि० अनु+गुप्-क्त । आच्छादिते । “अनुगुप्ता अप-
आच्छादयेति” गोभिलः “अनुगुप्ता आच्छादिता” इति रघु० ।

अनुगृहीत वि० अनुग्रह-क्त । कृतानुग्रहे ।

अनुग्रह वि० न उग्रः । शान्तस्वभावे असमर्थे, अनुज्ञते च ।

“भगवन्नुग्रहो अथ याति रत्नमिति” ऋ० ७, १८, ६, “अनुग्रहः
असमर्थ” इति भा० “अनुग्रहास्य टलहन् ऋ० ८, १, १४,

अनुग्रहा अनुग्रहणी इति (भा०) उक्तेः अनुग्रहणी च ।

अनुग्रह उ० अनु+ग्रह-अप् । अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे,
आहुकृत्ये, अनिष्टनिवारणपूर्वकोत्साधनेच्छारूपायासभ्यु-
पगमो, “विष्णोर्गन्तनिःस्वासानामनुत्पापपूर्वकं हि यत् ।

पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत” इत्युक्तलक्षणे दरि-
द्रादिपोषणे च । “निग्रहानुग्रहे गतः प्रभुरित्त्वभिधी-
यते” इति तन्त्रम् । “अनुग्रहं संस्मरणप्रदक्षमिति”
कुमा० । “पादार्पणानुग्रहपूतदृष्टमिति” रघुः । ग्रहो
ग्रहणं स्वर्यादिग्रहो वा अनुगतस्तम् गतिः स० । ग्रहानुगते
स्वर्यादिग्रहानुगे च वि० ।

अनुग्राह्य वि० अनु+ग्रह-ण्यत् । अनुग्रहाहर् “यदि तेऽह-
मनुग्रहाहो यदि स्मरसि मे गुणानिति” “सर्वग्रहानुग्रहाहो
देवतानामसंशय” इति च रामा० ।

अनुचर वि० अनुचरति अनु+चर-ट स्त्रियां ङीप् अच् वा
स्त्रियां टाप् । सहचरे, पश्चाद्गामिनि, दासादौ, “प्रताप-
तेनानुचरेण धेनोरिति” “अन्येदुरात्मानुचरस्य भावमिति
च” रघुः । अनुगतश्चरं दूतं गतिस० । दूतानुगे वि० ।
सेवके च, “गन्धर्वा गुह्यकायज्ञा विबुधानुचराश्च ये” इति
मनुः “चत्वारि च शतान्यनुचरणामिति” कौ० ब्रा०
‘अश्वरसो महेन्द्रानुचरा दशेति’ “सौमित्रिणीतानुचर-
स्येति” भट्टिः । ‘पालागली सानुचर्यः शतेन शतेन’ इति
कात्या० २०, १, १२, एतद्ग्राह्यायां बह्व्यः अनुचरीयद्ध-
प्रयोगस्तत्र द्रष्टव्यः पालागली दासपुत्री ।

अनुचारक वि० अनुचरति अनु+चर-ण्युल् । अनुगमनरि,
सेवके च । तस्य धर्म्यम् अण् । आनुचारिकम् सेवकधर्म्यं
कार्यं वि० ।

अनुचित वि० न-उचितः । अपरिचिते, अयुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति-ल्युट् । अनुसरणे सततचिन्ता-
याम् “हादशे मृत्युभावे च वैपरीत्यानुचिन्तनमिति ज्योति० ।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति-अ । सततचिन्तायाम् ।

अनुच्च वि० न उच्चः विरोधे न० त० । उच्चताविरोधि-
निमित्तवति । ‘ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां लीचस्थाने च । तानि
स्थानानि उच्चगच्छे वक्ष्यन्ते ।

अनुच्छिष्ट वि० उद्+शिष-क्त न० त० । उच्छिष्टभिन्ने
आहार्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टच्छिष्टं शब्दश्चे ।

अनुज वि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन्-ङ । पश्चाज्जाते
सहोदरे आतरि । तादृश्यां भगिन्यां स्त्री । एका-
धिकं हरेज्जोऽष्टः पुत्रोऽध्यक्षं ततोऽनुज” इति मनुः ।

“चचार सानुजः शाल” इति रघुः “परिवेस्ता-
नुजेऽनूदे” इति मनुः ।

अनुजन्मन् उ० अनु जन्म यस्य । सहोदरे कनिष्ठभातरि ।
“जननाथ ! तवानुजन्मनामिति” भारविः ।

अनुजात वि० अनु+जन-क्त । पश्चाज्जातमात्रे, “दन्तजाते-
नुजाते च कतचूडे च संस्थिते” इति मनुः । अनुजाते
दन्तजन्मानन्तरं संस्थित इति” कुल्लूः “आतस्त्वानुजाताऽहं
भुङ्क्व भक्तमिदं शुभम्” इति स्मृतिः । “असौ कुमार-
समजोनुजात” इति रघुः । अनन्तरजातत्वात् उत्तस्य
तथात्यम् ।

अनुजावर वि० अनुजादप्यवरः । अत्यन्तनिक्षेपे । “एता-
मेवानुजावराय कुर्यादिति” ता० ब्रा० । अनु पश्चाज्जायते
इत्यनुजः कनीयान् संहि निक्षेपः तस्मादप्यवरो निक्षेप
इति भा० वेदे न ऊर्भावः लोके तु अनुजावरश्च ।

अनुजीविन् वि० अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-
णिनि । सेवके, आश्रिते च । [णीये सेव्ये ।

अनुजीव्य वि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव-ण्यत् । आश्र-
अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्त्य-
विधातकरणेन प्रवर्तनारूपायामनुसृतौ । “गुरोरनुज्ञामधि-
गम्य मातः” ! इति रघुः । “तद्वा एतदनुज्ञाचरं यद्वि-
किञ्चनानुजानाद्योमित्येव तदाह्वेति” स्मृतिः ।

अनुज्ञात वि० अनु+ज्ञा-क्त । कृतानुज्ञे यस्मै करणायानुज्ञा
कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ वि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा० स० । ज्येष्ठानुगते ।
ज्येष्ठमनतिक्रम्य याधार्ये अय्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानति-
क्रमे च अय्य० । [राशे देये शुल्कादौ, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्यतेऽनेन अनु-तृ-करणे अप् । नदीपा-

अनुतर्ष न० अनुदृष्टतेऽनेनेदं वा करणे कर्माणि वा घञ् ।
सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे,
पानेच्छायाञ्च । “शोषवारस्यपशान्निविचारं सातुतर्षमनुत-
र्षपदेनेति” भाष्यः ।

अनुताप पु० अनु+तप-घञ् । इदमनुचितं कृतमिति स्वकृत-
वस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे । “ख्यापनेना-
नुतापेन” इति मनुः । “तस्याः करिष्यामि वृढानुताप-
मिति” कुमा० ।

अनुतिल वि० अनुगतस्त्वलम् अत्या० स० । तिलानुगते चेत्यादौ,
तिले विभक्त्यर्थे अय्ययी० तत्र भवः परिसृष्टादि० अत्र ।
आतुतिलः तिलभावे वि० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुक्षणानि दृष्ट्वाद्ययं तूलेनानुषङ्गयति
अनु+तूल+अनुकोषणे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन दृष्ट्वा-
पादेरनुषङ्गने ।

अनुत्क वि० न० त० । उत्कृष्टतमिदमे सत्ये ।

अनुत्कर्षे पु० न उत्कर्षः अभावे न० त० । उत्कर्षाभावे
व० । उत्कर्षशून्ये वि० ।

अनुत्त वि० न+उन्-क्त नसत्तनिष्ठत्वात्तुत्तेत्यादिना नि० ।
अक्षिप्ते “इन्द्र ! तुभ्यमिदं विद्वोऽनुत्तमिति” ऋ० १, ८०, ७,
तद-क्त न० त० । अनुत्ते अप्रेरिते । “अनुत्तमाते मधव-
द्विति” ऋ० १, १६५, ६, “अनुत्तमप्रेरितमिति” भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । “काङ्क्षन् गति-
मनुत्तमामिति, “इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुख-
मिति” “यथोऽग्निं लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं
सुखमिति” च मनुः ।

अनुत्तर वि० उत्तरउत्तमः न० ५ ब० । अत्यन्तश्रेते । ६ व० ।
उत्तरराक्षरहिते “भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादिति” नैष० ।
न० त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तद्विरोधिण्यां दक्षिणस्यां
दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे वि० । न उत्तरति
चलति उद्+तृ-अच् न० त० । स्थिरे वि० ।

अनुत्तान वि० न उत्तानः विरोधे न० त० । उत्तानभिन्ने
अवताने अवाङ्मस्ये ।

अनुत्तरङ्ग वि० उद्गतस्तरङ्गो वीचिषाञ्चल्यं वा यस्मात् प्रा०
ब० न० त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च “अपामिवाधार-
मनुत्तरङ्गमिति” कुमा० शिवपले अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अभावे न० त० । उत्पत्त्यभावे
“ल्यं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचणते । अनुत्पत्तिं
तथा चान्ये प्रत्ययायस्य मन्वते” स्मृतिः ।

अनुत्पत्तिक वि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न वि० न उत्पन्न न० त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्तिः अभावाद्ये न० त० ।
उत्त्पन्नभावे । व० । उत्पत्तिशून्ये वि० ।

अनुत्साद पु० न उत्सादः अवसादनम् भावे न० त० । अव-
सादाभावे उच्छेदाभावे । न० व० । उच्छेदशून्ये वि० ।

अनुत्साह पु० न उत्साहः अभावे न० व० । उत्साहाभावे
व० । उत्साहशून्ये वि० ।

अनुत्सिक्त वि० न उत्सिक्तः गर्वितः । अगर्विते गर्वेशून्ये ।

अनुत्सुक वि० न० त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूत्र वि० उत्क्रान्तः कृतम् अत्या० स० न० त० ।
स्त्रवानुगते “अनुत्सूत्रपदन्यासा सङ्घृष्टिः सञ्चिबन्धनेति”
भाष्यः । स्त्रवं पाणिनीयकृतं नीतिशास्त्रज्ञेति विवेकः ।

अनुद वि० न नुदति नुद-क्त न० त० । प्रेरकभिन्ने अनु-
ददाति सत्यं ददाति अनु+दा क । तस्यरूपदातरि

एतस्य उदाहरणम् प्रागुक्तं अनानुदशब्दं दृश्यम् ।
अनुदकं त्रि० नास्ति उदकं यत् । “उदकशून्ये मरुदेशादौ
अल्पार्थे न० त० । अल्पजले पल्लवाद्यौ “उद्वन्तीरनु-
दकाश्च या” इति ऋ० ७, ५, १, ४, उदकदानविशेषशून्ये
आहभेदे “पुरोडाशमात्रा अनुदका” इति कात्या० १०,
५, ११, । “अनुदकाः प्रत्यवनेजनपरिषेचनादि वर्जिता”
इति तद्व्याख्या ।

अनुदग्ग न उद्गतमयमस्य । ऋदौ अतीक्ष्णो उच्चतामभिन्ने च
नास्ति उदपोयस्मात् ५ ब० । अत्युच्चते त्रि० ।

अनुदरं त्रि० न उदरं यस्याल्पार्थे न० ब० । अत्योदरशालिनि
कशोदरे, “अनुदरा कन्येति सि० कौ० स्त्रियां टाप् ।

अनुदर्शनं अनु+दृश्-ल्युट् । अनुचिन्तने, “जन्ममृत्युजराव्याधि-
दुःखदोषानुदर्शन”मिति गीता ।

अनुदात्तं न० न उदात्तः विरोधे न० त० । उदात्तस्वरभिन्ने
नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराह्नि त्रिविधाः उदात्तः
अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचै-
रनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा० । तात्वादिषु,
समागेषु स्थानेषूह्यभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः, तत्रैव नीचभागे
निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति”
पा० । यस्यादितोऽर्द्धह्रस्वमनुदात्तं तादृशः स्वरः
स्वरितः इति “अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति” अखैव निघात
नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिकं स्वरवर्णस्यैव न तु
व्यञ्जनानां, यथोक्तम् शिक्षायाम् “उदात्तश्चानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ह्रस्वोर्ध्वः सुतश्चेति कालतो नियम-
स्त्वचोति” । “प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽयं
निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोऽनुदात्त इति”
यद्देन्दु० । “उदात्तानुदात्तस्वरितानां सच्चिर्कथं एक-
शब्दम्” इति आश्व० गृह्यम् ।

अनुदारं न० न उदारः । अतिदाढभिन्ने, अमहति च ।
नास्ति उदारो यस्मात् ५ ब० । अतिमात्र दातरि, अति
महति च । अनुगतो दारान् अत्या० स० । दारानुगते ।
“यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का०
प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्व-
ानुगतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदितं पु० उद्+इप्+क्त ईषदर्थे न० ७ ब० । किरणमात्रेण
‘ईषदितस्त्रयं प्रविरलतरके काले । “उदितेऽनुदिते
चैवेति मनुः न० त० । उदितभिन्ने त्रि० । पद-क्त
न० त० । अकथिते त्रि० ।

अनुदिनं अव्य० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिदिने “पारावतः
खलु शिलाकणमात्रभोगी कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र
हेतु” इत्युद्भूतः । अनुदिशसादयोप्यत्र ।

अनुदृष्टि स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा० स० । अनु-
गतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथादृष्टमिति त्रि० ।
तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कल्याण्या० ढक् इनङ् च । आनु-
दृष्टिनेयः तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टेः पुंसोऽपत्यम् शुभ्रा०
ढक् । आनुदृष्टेयः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेशं पु० अनु+दिश-घञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च
“यथासंख्यमनुदेशः समानामिति” पा० । अनुदिश्यते
कर्मणि घञ् । उपदेश्ये “अनुदेशाद्याः पुरोडाशेत्यादि”
कात्या० १८, ६, १५ ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशाभावे ।

अनुद्धतं त्रि० न उद्धतः विरोधे न० त० । विनययुक्ते ।

अनुद्धरणं न० न उद्धरणम् अभावार्थे न० त० । उद्धारभावे ।

अनुद्धारं पु० न उद्धारः अभावार्थे न० त० । उद्धारभावे ।

न उद्धारः विभाज्यविशेषस्योत्थापनं यत् । विंशोद्धारशून्ये
विभागे त्रि० । “अनुद्धारो विभागः स्यादिति स्मृतिः ।

अनुद्धृतं त्रि० न उद्धृतमप्युत्थापितम् । अनुत्थापिते “पयोऽनु-
द्धृतसारश्चेति” ह्रस्विष्यविषये स्मृतिः ।

अनुद्धूतं त्रि० न उद्धूतः विरोधे न० त० । अप्रलम्भे ऋदौ ।

अनुद्यमं पु० न उद्यमः अभावे न० त० । उद्यमाभावे । न०
ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्युतं न० अनु+द्यु-क्त । द्यूतस्य पश्चात् पुनर्द्युते । तद-
धिकृत्य कृतपण्यतयोक्तमनुद्युतपर्व सभापर्वणि दृश्यम् ।

अनुद्योगं पु० न उद्योगः अभावे, न० त० । उद्योगाभावे
ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्रुतं त्रि० अनु+द्रु-क्त । अनुगते “धनुर्द्धरौ राजसूते-
रनुद्रुतमिति रघुः “अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य
शत्रुः प्रशंसं शीघ्रतामिति” माघः । “अर्द्धमात्रं द्रुतं
ज्ञेयं द्रुताद्भिन्नाप्यनुद्रुतमित्युक्ते” भाष्ये चतुर्थभागकाले ताल-
भेदे न० । [न० त० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनुद्वाहं पु० न उद्वाहः अभावार्थे न० त० । विवाहाभावे
अनुद्दिग्गं त्रि० न उद्दिग्गः विरोधे न० त० । उद्दिग्गभिन्ने
अव्याकुलचित्ते ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशाभावे
न० ब० । तच्छून्ये त्रि० । अनुद्देशकरं वाक्यं स्तरं
स्वाभाविकं मतमिति” नीति० ।

अनुधावन न० अनु+धाव-ल्युट् । पश्चाद्भसने, तत्त्वनिश्चया-
यानुसरणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै-अङ् । शुभानुचिन्तने, अनुपह्ने,
अनुधान न० अनु+ध्यै-ल्युट् । अनुवर्णचिन्तने “या नः
प्रीतिर्विरूपाक्ष ! त्वदनुधानसम्भवेति” कुमा० ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्यै-कर्त्तरि घञ् । अनुचिन्तके शुभानु-
चिन्तके । “बालस्याशक्तस्य वा तदनुध्यायमनमेति”
प्रा०त० स्मृतिः ।

अनुध्येय वि० अनु+ध्यै-कर्मणि यत् । अनुग्राह्ये यदीय-
शुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । “अमुदधुरनुध्येयं साक्षि-
ध्यै प्रतिभागतैरिति” रघुः ।

अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने,
सान्त्वने च । “कथं नु ? शक्रोऽनुनयोमहर्षेर्विआणना-
दन्यपयस्विनीनामिति” रघुः । [अनुरूपगच्छे ।

अनुनाद पु० अनुरूपोऽनादः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे
अनुनादिन् वि० अनु+नदति अनु+नद-णिनि । प्रतिरूप
शब्दकारके “गच्छीरेणानुनादिनेति” रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम्
“सखी प्रव्रजिता दासी प्रेक्षा धात्रेयिका तथा । अन्याश्च
शिष्यकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका” इत्युक्तदास्यादौ ।

अनुनाश पु० अनु+नश-घञ् । अनुसरणे । अदूरदेशादावर्थे
सङ्गादादि० यस्य अनुनाशः तददूरदेशादौ वि० ।

अनुनासिक वि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स० । नासिक-
या सह स्खस्थानेनोच्चार्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च
“अमोऽनुनासिका न ह्रौ” इति शिखायां दर्शिताः ह्रकार-
रकारभिन्नाः अमुप्रत्यहरान्तर्गताः वर्णाः । “सुखनासिका-
वचनोऽनुनासिक” इति पाणिन्युक्ते स्तेषां तत्तत्स्थान-
सहितनासिकयोच्चार्यमाणत्वात्तत्त्वम् ‘उपदेशेऽजनुनासिक’
इति प्रा० । अमुप्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यवलाः निर-
नुनासिकाः सानुनासिकाश्च तत्त्वानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-
वलामेव सानुनासिकत्वम् “यलोद्विधाऽरो निरनुनासिकः
सानुनासिकः । जमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिक”
इत्यभियुक्तोक्तेः यथा यद्यन्यते विद्वांसि स्मृतिः सर्वतुसरः
अन्ये निरनुनासिकाः । वेत्यनुवृत्तौ “अणोऽप्रत्यह्यसानु-
नासिक” इति पाणिन्युक्तेऽप्रत्यह्या एवाणोऽनुनासिकाः ।

अनुनीत वि० अनु+नी-क्त । कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं
विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । “स चानुनीतोऽपि श्चं
चुकोमेति” भारतम् ।

अनुनेय वि० अनु+नी-कर्मणि यत् । अनुनयकरणाहं, अनु-
नेतुं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकारः अभावार्थे न०त० । उपकारा-
भावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।

अनुपकारिन् वि० न उपकारी विरोधे न०त० । अपकारिणि
अनुपक्षित वि० उप+क्षि-क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपक्षीणे । “सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम्” ऋ०
३, १२, ७ अनुपक्षितम् “अनुपक्षीणमिति” भा० । लोके
तु अनुपक्षीणः वि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ-भावे क्त । गुरुसुखपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इत्यादि० इति । अनुपठितौ कृता-
नुपाठे वि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न० अनु+पत-ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूप-
अनुपति अव्य० पत्युः सामीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
“अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर” इति कात्या० १२, २, १६,
दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।

अनुपथ पु० अनुकूलः पन्थाः अच् समा० । अनुकूलमार्गे
“अन्यथा अनुपथा” इति ऋ० ५, ५२, १०, अनुपथाः
अनुकूलमार्गा इति भा० । पथःसमीपे पथि वा अव्ययी० ।
पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिसुखा० जम् ।

अनुपथ्यम् पथिभवादौ वि० ।
अनुपद न० अनुरूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुरूप-
स्थाने “आशिषामनुपदमिति” “अर्घानुपदमाशिष” इति च
रघुः । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चा-
द्भसने च । भवादौ परिसुखा० जम् । अनुपदः तत्र भवादौ
वि० । सुपतिङन्तं पदं तत्सदृशं ग्रन्थमधीते वेत्ति वा
उक्था० ठक् । आनुपदिकः तदध्येतरं तद्वेत्तरं च वि० ।

अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिनं लभ्यते अनु+पद-क्तिप् ।
प्रतिदिनलभ्येऽच्चे । “अनुपदस्यानुपदे त्वा” य० १५, ८,
“प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदमिति” वेददीपः ।

अनुपदिक वि० अनुपदमस्यस्य गन्तृत्वेन ठन् । पश्चाद्गते
अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि
(अन्वेष्टणकर्त्तरि) “अनुपद्यन्वेष्टेति” प्रा० “ऋगस्यानुपदी
रासो जगाम गजविक्रम” इति भट्टिः ।

अनुपदिष्ट वि० उप+दिश-क्त न०त० । उपदेशकर्त्तृणि ।
अनुपदीना स्त्री अनुपदस्य आशामतल्यायामः आशामे-
व्ययी० अनुपदं ब्रजेत्यर्थे ख । पादतल्यावाभवत्यां पाद-
ब्रजायां पादकायाम् (भोजा) इत्यादि स्थातायाम् ।

अनुपधि त्वि० नास्ति उपधिमूलं यत् । निष्कपटे सरल-
व्यवहारे । [ज्ञानलक्षणाधीनज्ञानाविषयीभूते त्वि० ।
अनुपनीत पु० न उपनीतः न०त० । अक्षतोपनयनसंस्कारे
अनुपन्यास त्वि० न उपन्यासः अभावे न०त० । उपन्यासा-
भावे कथनाभावे । न०ब० । कथनमून्येवागारम्भशून्ये त्वि० ।

अनुपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न०त० ।
युक्त्यभावे, असङ्गतौ च । ‘तात्पर्यानुपपत्तिरिति’ इति
भाषा० । उपपत्तिश्च न्यायादिभूते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-
धीनानुमितिः” आपादकज्ञानाधीना आपाद्यनिश्चयरूपा
ऽनुभूतिर्वा । यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते
दिवाऽभोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नमिति”
अभोक्तुः पीनत्वासम्भवेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि
पीनत्वस्य भोजनव्याप्यतया पीनत्वाभावस्य च रात्रिभोज-
त्वाभावव्याप्यतानिश्चयेन पीनत्वेन रात्रिभोजनमनुमीयते
सा चानुमितिः अर्थापत्तित्वेन व्यवहियते इति नैया-
यिकाः । भोमांसकवेदान्तिभिस्तु कल्पयामि अर्थापया-
मोति विलक्षणानुभवात् अनुमितिभिर्नैव सेति स्वीक्रि-
यते । अधिकमर्थापत्तिशब्दे वक्ष्यते ।

अनुपपन्न त्वि० उप+पद-क्त न०त० । उपपत्तिशून्ये ।
अनुपवाध त्वि० नास्ति उपवाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रति-
बन्धशून्ये ।

अनुपम त्वि० नास्ति उपमा यस्य । अतुल्ये अन्यसादृश्यरहिते
अत्युत्कृष्टे । ‘बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं ममेति रा० ।
कुसुददिग्गजयोषिति स्त्रीत्यमरः । सुप्रतीकदिग्गजस्त्रियां
स्त्रीति मेदिनिः ।

अनुपमेय त्वि० केनापि न उपमीयतेऽसौ उप+मि-कर्मणि
यत् न०त० । अन्यैरतुल्ये, अन्यसादृश्यरहिते ।

अनुपयुक्त न उपयुक्तम् उचितं भुक्तं वा न०त० । समुचित-
भिन्ने अनुरूपे भुक्तिभिन्ने च ।

अनुपयोग पु० न उपयोगः आनुकूल्यं भोजनं वा न०त० ।
आनुकूल्यभावे, भोजनाभावे च । न०ब० । आनुकूल्य-
शून्ये, भोजनशून्ये च त्वि० । [रागनिवृत्तिशून्ये ।

अनुपरत त्वि० उपरतः निवृत्तः न०त० । अनिवृत्ते विषय-
अनुपरति स्त्री न उपरतिः विषयरोगः अभावे न०त० ।
विषयरोगाभावे । [वेषाज्ञाते अतर्किते ।

अनुपलक्षित त्वि० न उपलक्षितः विशेषण ज्ञातः । विशेष-
अनुपलब्धि स्त्री न उपलब्धिः अभावे न०त० । लाभा-
भावे प्रत्यक्षाद्यभावे च । तत्र अनुपलब्धिश्च न कौशलं

इन्द्रियादिसन्निकर्षाभावमात्रेण, किन्तु तत्सन्निकर्षोऽपि
कारणान्तरादपि भवति यद्योक्तं सांख्यसूत्रे । “सौक्ष्म्या-
त्तदनुपलब्धिरिति” । तदेव कारिकायां विवृतम् “अति-
दूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्नोऽनवस्थानात् । सौक्ष्म्या-
द्वावधानादभिभवात् समानाभिहारादिति” नास्ति घटो-
ऽनुपलब्धेरिति” । योग्यपदार्थस्यानुपलब्धिश्च अभावज्ञान-
सामग्री । तद्विवरणं योग्यानुपलब्धिशब्दे दृश्यम् ।

अनुपवीत पु० न उपवीतं यत्तत्त्वत्वं विधिना जातमस्य ।
अनुपनीते मानवके । उपवीतरूपयज्ञसूत्रशून्ये च ।
अनुपशम पु० न उपशमः शान्तिः निवृत्तिर्वा अभावे त०त० ।
शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।

अनुपसंहारिन् पु० न्यायमते परिभाषिते दुष्टहेतुविशेषे । स
च अन्ये व्यतिरेके च दृष्टान्तरहितत्वेन दुष्टोहेतुः ।
यथा सर्वमानित्वं प्रमेयत्वादित्यनुमाने सर्वस्यापि पक्षत्वेन
अन्ये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके दृष्टान्तः, सर्वस्यापि
प्रमेयतया तदभावस्य कुत्वाप्यसिद्धेः । “तथैवानुपसंहारी
केवलान्वयिपक्षक” इति । “आद्यः साधारणस्तु स्याद-
न्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको
मत” इति च भाषा० सुक्तावस्थान्तु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वा-
दित्यादिकं तदुदाहरणत्वेनोपन्यस्तं “केवलान्वयिपक्षक
इत्यस्य च केवलान्वयिसाध्यक इत्येतत् परतया व्याख्यातञ्च ।
यथा “केवलान्वयिधर्माविक्रमपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यदौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामान्याधिकरणस्य-
महत्स्यलान्तराभावाच्चानुमितिः इदन्तु न सम्यक् । पक्षक-
देशे घटसहचारायहेऽपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सह-
चारसहस्तावतापि पक्षे अज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु-
हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमि-
त्युक्तम् । उपसंहाराकारके त्वि० ।

अनुपसेचन त्वि० नास्ति उपसेचनं व्यञ्जनं यत् । दध्यादि-
व्यञ्जनमून्ये अन्ने “स यत्तदन्नस्य महिमानं विद्यादि”
त्युपक्रम्य “नात्स्य इति मूयाच्चानुपसेचन” इति उक्तम्,
अथ० ११, ३, ४ ।

अनुपस्कृत त्वि० उप+ठ-प्रतियत्वे क्त सुट् न०त० । अक्षत-
पाकादिसंस्कारे अविक्रिते च “सुन्यद्वाग्नि पयः सोभो मांसं
यश्चानुपस्कृतमिति” मनुः अनुपस्कृतं पाकोपस्काररहित-
मिति रघु० । “अविकृतमिति” शुक्ल० । अपरिष्कृते
“अक्षमश्रममयैव राजतश्चानुपस्कृतमिति” मनुः । दृष्ट-
प्रयोजनानपेक्षे, “प्राक्कृषार्थं गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृत”

इति मनुः “दृष्टप्रयोजनानपेक्ष” इति कुल्लू०। अनिन्दिते च “एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्त” इति मनुः अनुपस्कृतः अविहित इति कुल्लू०। [भावे न० व०। तच्छून्ये वि०। अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न० त०। उपस्थाना-अनुपस्थाप्य वि० न उपस्थाप्यः। अस्मरणीये। प्रथ-मानुपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग०। [भावे, स्तुत्यभावे च। अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थितिः अभावे न० त०। उपस्थित्य-अनुपहत न० न उपहतः भोगच्छेदादिना। सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे “अनुपहतमतिधवलमिति” काद०। उपघात शून्ये वि०। [रचनादिसंस्कार उपाकरणं तद्वहिते। अनुपाकृत वि० उप-आ-कृ-क्त न० त०। मन्वैर्यज्ञे पशो-अनुपात पु० अनुरूपः त्वैराशिकेन पातः। पाटीगणितोक्तेन त्वैराशिकेन युक्तसंख्यापाते। “पुरान्तरं चेदिदमन्तरं स्यात् तदन्तरि ज्ञेयं लक्ष्यं तदा किम्?। चक्रांशकैरित्यनुपात-युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्” सि० शि०॥ “निरक्ष-देशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा खख-क्तितादिषु वृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽन्तांशः। ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते। अतः कस्मिं-श्चित् पुरेऽन्तांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः। ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैरनुपातः। यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि” इति प्रमि०। तदा-नयनञ्च “प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या” दित्युक्तं त्वैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिकचक्रसंख्या-३६० ऽङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमनसंख्या। पश्चात्पतने च। अनुगतः पातं राङ्गरूपग्रहभेदम्। पातपहानुगते। अनु+पत-णिच्-णमुल्। पश्चाद्पातयित्वेत्यर्थे अव्य०। किन्तु कर्म्मोपपदेन सह “अमेवाव्ययेनेति” पा० नित्यसमासः “लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णादिति” भट्टिः।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत-णिच्-णमुल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशम् प्रा० स०। ब्रह्म-हत्यादिमहापातकश्रे वेदनिन्ददिजन्त्ये पापविशेषे तानि च पञ्चविंशत्प्रकारहेतुवत्येन तावत्संख्या-तानि अनुरत्न सादृश्ये तेन पतनहेतुमहापातकतत्त्वत्वा-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि०। तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा “यागस्यस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च,

रजस्वलायाश्चार्णव्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महृत्यसमानोति, कौटसाध्यं सुहृद्द्वय एतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यमातामहमातुल-ञ्चशुरगृहपत्यभिमग्नं गुरुदारगमनसमम्। पितृष्वह-माहृष्वहृष्वहृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्यगुपाध्यायमित्रपत्यभि-गमनञ्च स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्रायाश्च॥ अनुपातकिनस्तेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुद्धानि तीर्थानुसरणेन वा इति”॥ नरकाण्यभि-धाय “एतेष्वहृतप्रार्थश्चित्ता अतिपातकिनः पश्चादेष कल्पं पच्यन्ते, मन्यन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु० स०। तथा च महापातक सदृशान्येतानि पातकानि। अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा “अन्तश्च ससृत्कषे राजगामि च पैशु-नम्। गुरोश्चालीकनिर्ध्वजः समानि ब्रह्महृत्यया॥ ब्रह्मोक्तता वेदनिन्दा कौटसाध्यं सुहृद्द्वयः। गर्हिता-नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥ रेतःसेकः खयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च। सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति”॥

अनुपातकिन वि० अनुपातकमप्यस्य इति स्त्रियां ङीप्। अनुपातकयुक्ते “अनुपातकिनस्तेते महापातकिनस्तथा” स्मृ०। अनुपातिन् वि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-णिञि अनुगामिनि।

अनुपान न० अनु भेपजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्मणि ल्युट्। औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ। पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी०। जलसमीपे अव्य०।

अनुपाटत्त वि० न उपाटत्तः। अपराटत्ते।

अनुपुष्प पु० अनुगतं पुष्पं तद्विकाशम् अल्पा० स०। शरच्छेते तस्य पुष्पेणैव प्रकाशासथात्वम्।

अनुपूर्व वि० अनुगतं पूर्वं परिपाटी गतिस०। यथाक्रमप्राप्ते यथाहान्यनुपूर्वं भवति ऋ० १०, १८, ५ “यथावदनुपूर्वं” इति वार्त्तानामनुपूर्वं इति च मनुः। अनुपूर्व+शस्। अनुपूर्वशः। “दृष्टानुपूर्वं च न चातिदीर्घे” इति कुमा० “ततोऽनुपूर्वायतदृष्टबाहुरिति” भारविः पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकाराविति मङ्गि०, अनुगतः पूर्वम्। पश्चाद्गामिनि वि०। आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धो-

अनुपूर्व्या इतरे, कात्या० ८, ८, २६ “इतरे दश पञ्चः
अनन्वारब्धा एव अनुपूर्व्याः अनुगामिनो भवेयुरिति” व्या०
निकटप्रमाणे च “अनुपूर्व्या इतरे” कात्या० ८, ८, २०,
“अनुपूर्व्याः भिन्नता ह्यनुगच्छन्ति अत्र च प्रमाणेन
निकटत्वम् । अतश्च दक्षिणस्य वर्तिष्ठत्वसक्तं तत उत्तरस्य
तदपेक्षया ह्यनप्रमाणत्वं तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपे-
क्षया तदुत्तरस्थेऽप्येवमेकादशो यूपः सर्वतो निकटो यथा
भवति तथा कर्त्तव्यमिति” व्याख्या । अनुपूर्व्या-भावादौ
ध्यञ् । आनुपूर्व्यं तद्भावे विन्त्यात् चातुरीवत् वा स्त्री
“साजत्यञ्च समानानुपूर्व्या क्त्वेनेति” जग० । वेदे ए०
पूर्वपदस्तुः । अनुपूर्व्या आनुपूर्व्या स्त्री । “वर्षिष्ठ-
रथः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेषामिति” कात्या० १६, १, ६,
“अनुपूर्व्या द्विव्यामया रथनया” इति व्याख्या ।

अनुपृष्टा लि० अनुपृष्ठं बध्यते अनुपृष्ठ+यत् । पृष्ठमध्ये बध्यपा-
शादौ “अनुपृष्ठ्यामायस्य पाशयोरिति” कात्या० १६, ८, ५ ।
अनुपेत लि० न उपेतः । उपगतभिन्ने । उपगमनञ्च उपनय-
नार्थं गुरुमभीपगमनम्, तच्छब्दे च । न स्त्री जञ्झ्यादानु-
पेत” इति स्मृतिः “अनुपेतः अनुपनीतः” इति रघु० ।
“यं प्रव्रजन्मनुपेतमपेतकृत्यमिति” भाग० अत्रापि शुकस्य
विद्वत्त्वेन कृत्यसामान्याभावेन अनुपनीततयैव प्रव्रज्योक्तिः ।
अनुप्रदान न० अनुप्रदीयते वर्णविशेषरूपता आधीयते अनेन
अन+प्र+दा-करणे ल्युट् । वर्णोत्पादनवाङ्मयप्रत्ययभेदे
“एते आसानुप्रदाना अधोपाश्च विदुष्वते” इति सि० को० ।
आसः अनुप्रदानं वाङ्मयप्रत्ययो येषामिति तत्त्वबो० ।
“अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् । जायते
वर्णविशेष्यं परिभाषाञ्च” पञ्चमादिति” शिक्षा ।

अनुप्रवचन न० अनुरूपं गुरुस्वोच्चारितानुरूपं प्रवचनम् ।
गुरुच्चारितानुवचने । तत्प्रयोजनमस्य छ । अनुप्रवचनी-
यः तदाभूत ध्यानप्रयोजनशुक्ते लि० ।

अनुप्रवचनादि पु० ईत० । पाणिन्युक्ते “तदस्य प्रयोजनमि-
त्यर्थे विहितप्रत्ययनिमित्ते प्रकृतिभूते शब्दसमूहे । अनु-
प्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, अनुप्रवेशन,
अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण,
आरम्भण, आरोहण ।

अनुप्रवेश पु० अनु+प्र+विश+भावे घञ् । अनुरूपप्रवेशे
“पुषोष इङ्गि हरिदन्दीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा”
इति रघुः । अमावास्यायाञ्चन्द्रार्कयोः एकराश्ववस्थितत्वेन
सूर्यमण्डलादधःस्थितत्वाच्चाकाराच्चन्द्रस्यान्तरगतौ सूर्यारश्मे-

रिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशः प्रवेशाधिक्यम् “सलिलमये
शशिनि रवेर्दीधितयोर्मूर्च्छितास्तमोनैशम् । क्षपयन्ति दर्प-
णोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तरिति” दृष्टत्स० । यथा
च तस्याधस्थः त्वं तथा इन्दुशब्दे वक्ष्यते । तथाहि यावद्-
यावच्च सूर्यात् चन्द्रमाः पूर्वं गच्छति तावत्तावदेव व्यव-
धानानुरूपेण सूर्यारश्मेस्ताव क्रमशः प्रवेशः ।

अनुप्रासः पु० अनुगतः रसाद्यनुगुणं प्रकटमासं वर्णन्यासं
समवर्णरचनां समवर्णोच्चारणं वा गतिस० । अलङ्कार-
प्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां तुल्यरचनारूपे “अनु-
प्रासः शब्दसाध्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा० द०) उक्ते
शब्दानुच्चारभेदे । स च पञ्चधा ते च सोदाहरणसक्ता
दर्पणे यथा “हेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत् साम्यमनेकधा” ।
हेकोऽन्वेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः ।
यथा “आदाय वकुलगन्धानञ्जीर्त्स्वन् पदे पदे क्रम-
रान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥
अत्र गन्धानञ्जीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः ।
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदादितिः ।
हेको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वादेप हेकानुप्रासः । “अने-
कस्यैकधा साम्यमसकृदाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव
एतन्नानुप्रास उच्यते” ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु
क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सकृदपीत्यपि-
शब्दादसकृदपि । यथा “उन्मोलेन्द्रपुगन्धुलुब्धसुपव्या-
धुतचूताहुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गोर्कथं ज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानायधानक्षणाप्राप्त-
प्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” । अत्र रसो-
ल्लासैरमी इति रसयोरेकैव साम्यम् । न तु तेनैव क्रमे-
णापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् तेनैव क्रमेण
च । प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् । रसविषयव्यापारवती
वर्णरचना एतिसदनुगतत्वेन प्रकर्षेण व्यसनाङ्गसन्तुप्रासः ।
“उच्चार्यत्वादयैकत्वं स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जन-
स्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते” ॥ यथा “दृशा दग्धं मनसिजं
जीवयन्ति दृशैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो
वामलोचनाः” ॥ अत्र “जीवयन्तीति” “या इति”
“जयिनीरिति” अत्र जकारयकारयोरेकत्वं स्थाने तालौ
उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । एवं दन्त्यकाण्डप्रानामप्युदाहार्यम् ।
एव च सकृदयानामतीत्य श्रुतिस्मृत्वावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।
“व्यञ्जनं चेदथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु । आवर्त्तयतेऽन्व-

योज्यत्वादन्यानुप्रास एव तत्” ॥ “यथावस्थसिति” यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पाठस्य पठस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा “केशः काशस्तत्रकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्” ॥ पदान्तगो यथा । “सन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि । “शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं मेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास प्रयुक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः” इति । यथा “स्मेर-राजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? । पश्य निजित-कन्दर्पं कन्दर्पवगमं प्रियम् ॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि सुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशदीप्त्यर्थमिदं रूपस्याभिधायित्वाक्ला-टानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्मै नयने” अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा । “यस्य न सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितस्तस्य” ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाक्लाटानुप्रास” इति ।

अनुप्रास पु० अनु-प्र-अच् । सहाये, अनुचरे, दासे च । “सानुप्रासः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति” रघुः ।

अनुबन्ध पु० अनु+बन्ध-यथायथं भावादौ षञ् । बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, “अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रममिति” स्मृतिः । “अनुबन्धः पौनःपुन्येना-भिनिवेश” इति रघुः । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजकसम्बन्धे, “अनुबन्धेनामविषयप्रयोजनाधिका-रिसम्बन्ध” इति “अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदीयेरेवानुबन्धे-स्तद्वत्तासिद्धेरिति च” वेदा० सा० “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयो-जन” इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादोनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्भेदत्वम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबध्यते अनेनेति करणे षञ् । मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्थानुवर्त्तने, संबन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणदृष्ट्यादिकार्य-विशेषार्थमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अग्र्यमाणतया नञ्चरे इत्संज्ञतया कृतलोपे वर्णादौ, “पदानिङ्घ्रिङ्घ्रिक-रणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमत्वानु-बन्धत इति” कविकल्पद्रुमः । फलसाधने पुनःपुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, “अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सत्त्वापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेऽपि पातयेदिति”

मनुः । बन्धेऽपि भेदिनः । आरम्भे, शब्दरत्ना० । अनु-सरणे “शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयाच्चर इति” सुश्रुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अवच्छेदे) “सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापद” इति रघुः । अनुबध्यते अनुबध्यते कर्म्मणि षञ् । पश्चाद्भाविनि शुभाशुभे । “अनुबन्धं ज्ञायं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्” इति गीता पश्चात्सम्बन्धे च । “यद्यपि चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मन” इति गीता ।

अनुबन्धिन् वि० अनुबन्धाति अनु+बन्ध-णिनि । सहचरे, अनुगते, अनुरोधनि, व्यापके च । स्त्रियां ङीप् । “गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” इति रघुः । “अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मनुबन्धीनि मनुष्यलोके” इति गीता । “सूक्ष्मानुबन्धो सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुरिति” “भेदः कथायैः खलु रोग एष सुदुस्तरौ वर्ष-गणानुबन्धो” इति च सुश्रुतम् ।

अनुबन्धो स्त्री अनुबध्यतेऽतिशयासेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध-षञ् गौरा० ङीप् । हिकारो, दृष्ट्यायाश्च ।

अनुबन्ध्य वि० बधार्थं बन्धोऽनुबन्धः अनु+बन्ध-कर्म्मणि ण्यत् । बधार्थं बध्ये गवादी । “नानुबन्ध्याबधोऽपि वा । तथो-च्चारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते” इति स्मृतिः ।

अनुबोध पु० अनु+बुध-णिच्-षञ् । पूर्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-द्दीपनार्थं पुनर्मर्दनादौ, पश्चाद्बोधे च ।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । ब्राह्मण-सदृशे ग्रन्थे । तदधीते वेद वा इति । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च वि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुभव पु० अनु+भू-अप् । स्मृतिभिन्ने ज्ञाने । विषयानु-रूपभवनाच्च बुद्धिचक्षुरनुभवत्वम् । “वृत्तिसारूप्यभितरत्” पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तवृत्तेरभिहितम् । तथाहि यथा पयः प्रणाल्या चोत्पादिकं प्राप्य चक्षुरन्नादा-कारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं वर्त्तिरिति विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-रूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम् । स्मृतौ तु विषय-सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्विन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति सांख्यवेदान्तमतम् । अनु-भवस्य प्रत्यक्षाणुमानोपमाशाब्देन चतस्रो विधाः इति नैयायिकादयः । वेदान्तिनो भीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुप-लब्धिरूपमधिकं तद्भेदद्वयसररीचक्रः । वैशेषिकाः सौगताश्च

प्रत्यक्षानुमाहूपमेव अनुभवद्वयं स्वीचक्रुः अन्येषां सर्वेषां मनयोरन्तर्भावात् । सांख्यादयः प्रत्यक्षानुमाहोऽप्येति भेटव्ययीमङ्गीचक्रुः । चार्वाकाः प्रत्यक्षमात्रमिति भेटः । “अनुभवं वचसा सखि लुम्भसीति” नैष० ।

अनुभाव पु० अनुभावयति उद्बोधयत्यनेन अनु+भू-णिच्-करणे-घञ् । कोषदण्डादिजाते राज्ञां तेजोविशेषे । सामर्थ्ये च । कर्त्तरि अच् । अलङ्कारथास्तुप्रसिद्धे रस-व्यञ्जके “भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा” इति ख्याताः, इत्युक्तलक्षणे भूगङ्गादौ । “विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति” सा० द० । अनुभावस्य लक्षणभेदादिकमुक्त्वा दर्शये । “उद्बुद्धं कारणैः स्वैस्वैरहिर्भावं प्रकाशयन् । लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनायकयोः ॥ यः खलु लोके सीतादिबन्दादिभिः स्वैस्वैरालम्बनोद्बोधनकारणैरामादेरन्तर्बुद्धं रत्यादिकं वह्निः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते स काव्यनायकयोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह । “उक्ताः स्वीयामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि” ॥ तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूपवर्त्तने तत्र तत्र दर्शितः । तत्र सात्त्विकाः । “विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः” । सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनाऽऽन्तरो धर्मः । “सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः” ॥ गोवर्तीवर्द्ध्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह । स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्फुरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्त्तमानस्य प्रलय इत्यर्थे सात्त्विकाः स्मृताः ॥ तत्र । स्तम्भश्चेष्टाप्रतीकातो भयहर्षाभयादिभिः । वषुर्जलोद्गमः खेदो रतिधर्मश्चमादिभिः ॥ हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । मदसंमदयोडाद्यैर्वैखर्यं गद्गदं विदुः ॥ रागद्वेषश्चादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः । विषादमदरोपाद्यैर्वैखर्यन्यत्वं विवर्त्तता ॥ अथ नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् । प्रकटः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः इति” ॥ “अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगतैरिव” रघुः । तेजसि च । गुरुभिरभिनविष्टं लोकपालानुभावैरिति” रघुः । माहात्म्ये, “जाने वो रत्नसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ इति” रघुः ।

अनुभावक त्रि० अनुभावयति बोधयति अनु+भू-णिच्-ण्वल् । बोधके “यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् आकाङ्क्षेति” भाषा० । “यत् पदेन विना यत्पदस्यान्वया-

ननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षेति” सिद्धान्तमुक्तावली ।

अनुभाविन् त्रि० अनुभवति अनु+भू-णिनि । साक्षात्कारादिकारके । “अनुभावी तु यः कश्चित् कुर्यात् साक्ष्यं विवादिनामिति” मनुः । मनुपश्चात् भवति । पश्चाज्जाते कनिडादौ । “अनुभाविनां परिवापनमिति” आप० स्मृतिः । अनुपश्चाद्भवन्तीति अनुभाविनः कनिडा इति रत्नाकरः “स्वाशौचमनुभवन्तीति अनुभवकारका” इति शु० त० रघु० ।

अनुभाषण न० अनु संहितं भाषणम् । सहभाषणे ।

अनुभू स्त्री अनु+भू-क्लिप् । अनुभवरूपे ज्ञानभेदे “अयमात्मा सर्वानुभूति” ङ० उप० । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वात् सर्वज्ञानरूपत्वम् ।

अनुभूत त्रि० अनु+भू-कर्मणि क्त । अनुभवविषयेभूते पदार्थे अनु+भू-कर्त्तरि क्त । पश्चाज्जाते त्रि० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू-क्तिन् । अनुभवे तद्विवरणमनुभवमङ्गे दृश्यम् । “अनुभूतिश्रुतिर्विधा प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशाब्दे” इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाश पु० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तश्रवणजन्यस्य प्रकाशार्थं माधवाचार्यप्रणीते उपनिषत्तत्पर्यज्ञापके प्रकरणभेदे

अनुमत त्रि० अनु+मन-क्त । स्वयंप्रवृत्ते इदं क्रियतामिति प्रोत्साहनार्थमनुज्ञाते । अनुमोदिते च “कृतमनुमतं उष्टं वा यैरिदं गुरु पातकमिति” वेणी० । “गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि” इति मनुः । “सद्यस्विनीयानुमतो गृह्ययेति” च रघुः । “उभयानुमतः साक्षीति” स्मृतिः ।

अनुमति स्त्री अनु+मन-क्तिन् । अनुज्ञायाम् । “अनुमत्या व्यपेयादिति” स्मृतिः । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि पूर्णमाविहितयागादिकरण्यायानुज्ञायते ऽस्याम् अधिकरणे क्तिन् । कलाहीनचन्द्रवत्यां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्णमातिथौ । अनुमतो रात्रेति देवपत्न्याविधि नैरुक्ताः पूर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पूर्णमासी सानुमतियोत्तरा सा रात्रेति विज्ञायते ॥ अनुमतिरनुमननात् । “अनुमतिराकाशिनो-बालीकश्चभ्यश्चरव” इति का० १८, ६, २१, कुहूँ “चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव चेति” मनुः ।

अनुमन्त त्रि० अनु+मन-लृच् । स्वयमुदासीने कार्यादौ प्रवृत्तस्यान्यस्योत्साहवर्जनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि । “अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयीति” मनुः “उपद्रष्टानुमन्ता वभर्ता भोक्ता महेश्वर” इति गीता । “अनुमन्ता अनुमोदयितैव सन्निधिसात्वेणानुयाहक” इति श्रीधरः ।

अनुमन्त्रण पु० अनु मन्त्रोच्चारणात् पश्चात् मन्त्रणम् मन्त्रेण

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्वके यागादिषु संस्कार-
भेदे “प्रयाजानुमन्त्रणमिति” कात्या० ३, ३, २ ।

अनुमरण न० अनु+मृ-ल्युट् । भर्त्सित्वा स्मृते तद्देहाप्राप्तौ
तत्पादुकादिपृथगेन पृथक्चित्तारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे ।
“भर्त्सानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात्
क्रोधात् भयाद्वापि सर्वाः पूताः भवन्ति ताः” इति स्मृतिः
अनुपूर्वकमरणस्य मरणसंश्रमरणार्थकत्वेन सकर्मकत्वम्
अतएव “भवता नानुमृतापि लभ्यते” इति रघौ कर्मणि
कृतप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्सुः देशान्तरादिमरणे देहाद्य-
लाभे एव “देशान्तरे मृते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकादयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति” स्मृतिः । तत्र
क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । “पृथक्-
चितां समाकुर्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति” शु० त० स्मृतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा-अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्तधूमा-
दिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा “पर्वतो वज्रिमा-
नित्यादि” तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयः-
सहचारदर्शनात् धूमत्ववज्रत्वसामान्यधर्मेण सकलवज्रि-
धूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वज्रार्थिनः
पर्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वज्रिव्याप्तिस्मृतिर्जायते
एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिसमारकताया नियमेन, धूम-
दर्शनात् धूमगताया वज्रे व्याप्तेः स्मरणसम्भवात् । तत-
स्तादृशधूमवान् अयं पर्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र
वज्रिमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूपः
अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव कारणं
नतु ज्ञायमानलिङ्गं कारणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः
प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः “अनुमायां
ज्ञायमानं लिङ्गं तु कारणं न हीति” भाषा० । “सोऽयं
नियन्त्रितार्थत्वाच्च प्रत्यक्षं न चानुमेति” श० श० प० ।

अनुमाद त्रि० अनु+मा-टच् । अनुमानकर्त्तरि “नहि करिणि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार” इति वाचस्पतिः ।

अनुमान न० अनु+मि-मा-वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य
ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वज्रिधूमस्य व्यापक इति
धूमस्तस्य व्याप्त इत्येवं तयोः भूयः सहचारं पाकस्थानादौ
दृष्ट्वा पश्चात् पर्वतादौ उद्भूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने
तत्र वज्रिरेतीति निश्चीयते । कारणे ल्युटि । तद्देहभूते
धूमादौ । “तज्ज्ञानमानं त्रिविधमिति” चिन्तामणिः ।
श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते
तत्र स्मृतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापकं

स्मृतिवाक्यमयमनुमानपदेनाभिधीयते इति भीमांसकाः ।
“विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति जै० मू० । इयं
स्मृतिः वेदमूलिका आप्रवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः
इति । “दृष्टमनुमानमात्रवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वादिति
सा० का० । “अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति” सांख्य० सू०
“प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन युभुत्सन्ने” इति वाच०
“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनुः ।
“एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति”
चिन्ता० “नानुमानं रसादीनामिति सा० द० “सपरिकर
मनुमानं निरूप्येति” चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-
स्यानुमानतत्त्वप्रापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-
मितिरूपपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्या-
प्तिनिरूपणम् ततोव्याप्तिप्रहोपायनिरूपणम् ततो व्याप्ति-
प्रहानुसूतलतर्कनिरूपणम्, उक्तास्तु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कारं
तासामनुगमस्तन्निरूपणम्” ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया
सामान्यलक्षणनिरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थ-
रुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परा-
र्थातुमानस्य पञ्चावयवव्यायसाध्यतया तन्निरूपणम् । अनु-
मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमज्जेतविशिष्टज्ञानात्मकस्य)
स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततोहेतुत्वैविध्यस्य (केवलान्वयि
केवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो
वर्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरू-
पणम् तत्तादौ सासान्यतोहेत्वाभासलक्षणम् ततः सव्य-
भित्तास्थ, साधारणस्य, असाधारणस्य, अन्तरूपसंहारिणः,
असिद्धेश्च क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्यन्तं
सपरिकरमनुमानं हेतयतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन
ईश्वरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनसङ्गतेन षोडशपदार्थ
तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदा-
द्याः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामण्येर्दीधितिर्वा ।
रघुनाथशिरोमणिप्रकृतया मनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।
अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे याथार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । “अनु-
मार्गागतायाञ्चेति” काद० ।

अनुमाष अव्य० माषे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माषे इत्यर्थे ।
परिशुखा० जग्न । आनुमाष्यः तद्भावादौ त्रि० ।

अनुमास अव्य० वीप्सार्थे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

भवः ढञ् । आनुमासिकः प्रतिमासभवे “पिण्डान्वाह्यार्थं कं
आहं कुर्यान्मासानुमासिकम्” इति मनुः ।

अनुमित त्रि० अनु+मि-कर्मणि क्त । कृतानुमाने अनु-
मानविषयीभूते । “अनुमितोऽपि हि वाष्पनिरोक्षणाद्
व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैप० ।

अनुमिति स्त्री अनु+मा-क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशि-
ष्टस्य पक्षधर्मताज्ञानाद्योने अनुभवभेदे “स पक्षस्तत्र वृत्ति-
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेदिति” भाषा० । अनुमितस्य द्विविधा
स्वार्था परार्था च तत्र हेतौ व्याप्तिनिश्चये सति तस्य च पक्षे
वृत्तित्वज्ञानात् उपादेयपदार्थपक्षेण प्रवर्तिका यानु-
मितिः सा स्वार्था । विवदमानं प्रति कश्चित्पदार्थं साध-
यितुं मध्यस्थान्दवलम्बनेन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयन-
निगमनरूपपञ्चावयवव्यायसाध्या परार्था ।

अनुमित्सा स्त्री अनु+मि-सन्-भावे अ । अनुमातु-
मिच्छायाम् सिषाधयिषायाम् । अनुमित्सायां हि सिद्धि-
सत्त्वेष्वनुमितिरुदेति तदभावे साध्यवत्तानिश्चययरूपमिद्धि-
सत्त्वे नानुमितिः । तत्राद्यं विशेषः सामाधिकरण्येन सिद्धि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न तत्रानुमित-
सापेक्षा तथा च अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदावच्छे-
देन सामानाधिकरण्येन चानुमितिं प्रतिवध्नाति एवञ्च तत्रैव
इच्छापेक्षेति । अतएव वाचस्पतिना “प्रत्यक्षपरिकल्पितम-
र्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इत्युक्तम् ।

अनुमृत त्रि० अनु पश्चात् शोकादिना ऋतः । शोकादिना
ऋतस्य पश्चात् ऋते । अनु+ऋ-कर्मणि क्त । यस्य पश्चात्
म्रियते तस्मिन् “भवता नानुमृताऽपि लभ्यते” इति रघुः ।

अनुमेय त्रि० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि-कर्मणि यत् । अनु-
मित्यर्थे, अनुमातुं योग्ये “एतावता नन्वनुमेयशोभीति”
कुमा० । “फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव” इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद-णिच्-घञ् । प्रकृतकर्मणि प्रवृत्ति-
विधाताकरणेनान्यप्रोत्साहानुज्ज्वलव्यापारे, । त्वया यत् कृतं
तन्मेऽनुमतमित्याद्यभिलापव्यञ्जे । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न० ।

अनुमोदित त्रि० अनु+मुद-णिच्-कर्मणि क्त । कृतानुमोदने
स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते “भवता यद्व्यवसितं तन्मे-
साध्वनुमोदितम् । प्रायमानोऽर्थिना यत्र हृष्यो नैव
विधातितः । दानकालेऽथवा तृष्णीं स्थितः, सोऽर्थोऽनु-
मोदित इति (मा० वि०) उक्तेऽर्थे च ।

अनुयय अव्य० यवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यवे इत्यर्थे । परि-

सुखा० भवादौ ञम् । आनुययम् तत्रभवे पदार्थे त्रि० ।

अनुयाज पु० अनु+यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् कृत्वाभावः ।
दर्शपौर्णमासाङ्गेषु प्रयाजादिषु पञ्चसु यागेषु । “यजतिषु
ये यजामहे नानुयाजेषु” इति श्रुतिः । “प्रयाजान्मे अनु-
याजांश्च केवलानिति” ऋ० १०.५.१, ६, अनुयाजानु-
मन्त्रणम् का० ३.५.१४ ।

अनुयात त्रि० अनु या-कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गन्तरि, सङ्गन्तरि
च कर्मणि, क्तयस्य पश्चाद्गम्यते तादृशे जने ।

अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चाद्भावे च । अनुयात्रायां
अनुकूपीकृता यात्रा येन प्रा० ब० । अनुयात्रियर्गे ।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वन्येन जीवतः । किं कार्यं
मनुयात्रेणेति” रामा० अनुगता यात्रा प्रा० स० । पश्चाद-
यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमस्येत्यर्थे ढक् । आनुयात्रिकः
अनुचरे सेवके त्रि० ।

अनुयात्रिक त्रि० अनुयात्रा पश्चाद् यात्रा अनुगमनम-
स्यस्य ढन् । पश्चाद्गन्तरि अनुचरे “सर्वानेवानुयात्रिक-
वर्गान् त्वया रुहेति” शकु० ।

अनुयात्रिन् त्रि० अनुयात्रि पश्चात् गच्छति अनु+या-णिनि
स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तरि, सेवके, अनुचरे “न्यपेक्षि
शेषोऽप्यनुयात्रियवर्गः” इति रघुः सदृशे, मुख्यस्यानुगन्तरि
प्रशौ च ।

अनुयुक्त त्रि० अनु+युज-क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । कृतप्रश्ने,
यं प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासार्थं प्रश्नः क्रियते
तस्मिन् । “स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति खण्डनखादम् ।

अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र
भवः परिसुखा० ञम् । आनुयुग्यः अनुयुगभवे त्रि० ।

अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । यूप इत्यर्थे ।
तत्र भवः परिसुखा० ञम् । आनुयुप्यः यूपभवे त्रि० ।

अनुयुक्त त्रि० अनु+युज-टच् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके ।
ऋतकाध्यापके च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज-
घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने, पृष्टः कथनाय प्रवर्त्तते ।
“निगृह्यानुयोगे चेति” पा० । अनुपूर्व्यात् युजेः प्रश्ना-
र्थकता । तेन “त्वया कियद्देति तमन्वयुक्तं” इति रघौ
प्रश्नार्थकतया निर्देशः ।

अनुयोगकृत् पु० अनुयोगं प्रश्नविषयसंशयं कृन्नति कृत
वेदने किप् । आचार्य्ये । कृ-किप् । पृच्छके त्रि० ।

अनुयोगिन् लि० अनु+युज्जे अनु+युज-घिनुण् । प्रश्नकारके ।
अनुयोज्य लि० अनुयुज्यते नि+युज्यते “अनु+युज-यञ्कार्थे
आवश्यकार्थे वा गत्यत् । प्रश्नाच्चे अवश्यनियोज्ये, त्वया कथ-
मित्यं कृतमित्याद्येपेण कृतप्रश्ने, आज्ञाकारके, दासादौ च
“वासयानुयोज्यो दुष्मन्तः प्रणमति” शकु० ।

अनुरक्त लि० अनु+रन्ज क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं
रागम् अत्या०स० । प्राप्तरक्तवर्णे ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज-क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जकं लि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज-
णिच्-ण्वल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जनं न० अनु+रन्ज-णिच्-भावे ल्युट् । अनुरागयुक्त
करणे “विशेषामनुरञ्जनेन जनयन्मानन्दमिति” रामा० ।
कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके लि० ।

अनुरञ्जितं लि० अनु+रन्ज-णिच्-कर्मणि क्त । यस्य अनु-
रागः कृतः तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने ।

अनुरागान् अनु+रण-ल्युट् । घण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके
शब्दसन्ताने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरतं लि० अनु+रम-कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम-भावे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरसं लि० अनुगतो रसम् । माधुर्यादिरसानुगते “भूमिजं
शुक्लं नातिवातलं भूमितस्यासानुरसं” इति “मधुरानुरसं
रुतं लक्षणानुरसं लघु । नाय्यास्तु मधुरं सन्त्यं कषयानुरसं
हिममिति” च सुश्रुतम् ।

अनुरहसं लि० अनुगतं रहः अत्या०स० अच्समा० ।
निर्जानदेशानुगते ।

अनुरागं पु० अनु+रन्ज+घञ् । अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च ।
अनुरूपो रागः प्रा०स० । अनुरूपरागे । “अनुरागवन्तमपि
लोचनयोरिति” माघः “प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज”
इत्यमरः । “प्रियानुरागस्य मनःसमुत्पत्तेरिति” रघुः ।
अनुगतो रः गं गतिस० । प्राप्तरौहित्यवर्ण्ये लि० ।

अनुरागिन् लि० अनु+रन्ज-घिनुण् क्तवम् । अनुराग-
युक्ते स्त्रियां ङोप् । “वेद्याञ्जाननुरागिणीमिति” सा०द०

अनुरात्रं अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा० । रात्रा-
वित्यर्थे, प्रतिरात्रे च । “तस्मात् स्वानुरात्रं पत्याविच्छते”
इति श्रुतिः । अनुगतो रात्रिम् । रात्रानुगते लि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधां विशाखां अत्या०स० ।
सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्ष-
त्रभेदे “देश्युत्तररोहिणोऽष्टगशिरोमूलानुराधामथेति”

ज्योति० । “राधे विशाखे सुहवानुराधाज्येष्ठास्तु मन्त्रवेज्जिति”
श्रुतिः । “शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणार्तुपञ्चवसु-
पक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विबुधसुहनाः । भूत-
शतपञ्चवसवो द्वात्रिंशश्चेति तारकामानम् । क्रमशोऽश्विन्या-
दीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजसुहोः फलमब्देन्ता-
रकामितैः सदसत् । दिवसेर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा
वाच्यः” इति वृ० उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम् । अश्विन्य-
सदहनकमलजशशिश्रूलब्धदितिजीवफणितरः । योन्य-
यर्मदिनकृत्त्वदृपवनशक्राग्निमिताश्च । शक्रो निर्घृतिस्तोयं
विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्बुध्नयः पूषा
चेतोश्चरा भानाम्” इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या मितदेव-
ताकत्वम् । तस्य च योगतारा “ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्ह-
म्यत्यस्य मध्यमा” इति सूर्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा ।
तत्र भवः अणो लुक् “लुकतद्वितलुकीति” पा० स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक् । अनुराधस्तज्जाते लि० । नक्षत्रेण युक्तः काल
इत्यणस्तु लुप् “लुपि युक्तवद्भक्तिवचनमिति” पा० अनु-
राधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले ततः सप्तम्यर्थे तृतीयोति
भेदः । वृ० दीर्घः । अनुराधाप्यल ।

अनुरुद्धं लि० अनु+रुध-कर्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् लि० अनु+रुध-क्तिप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि
क्तिपि भेदे उपसर्गदीर्घः । अनुरुद्धे । “आलितपूर्वास्वपरा
अनूरुद्धं वृ० ३.५.५.५, “अनूरुद्धं अनुरुद्धमिति” भा० ।

अनुरूपं अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० ।
रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च । अर्थ आद्याच्च । तद्वति
लि० । “अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणेति” कुमा० ।
“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत” गीता ।
हादशाहसाध्ये यागे वहिष्यवमानगतानां त्रयाणां तृचानां
मध्ये मध्यमे तृचे । “स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः वृष-
णन्तस्तृचा भवन्ति तत्र उत्तमः पर्यास” इति ता० ब्रा० ।
प्राकृतानां वहिष्यवमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रियः,
अनुरूपः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोधं पु० अनु+रुध-घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्ट-
सम्पादनेच्छायाञ्च । “सिंस्थानुरोधेन द्विविधं स्मृतमास-
नमिति” “नानुरोधोऽस्थनध्याये” इति च मनुः ।

अनुरोधिन् लि० अनु+रुध-णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङोप् ।
“पतिव्रतानां समयानुरोधिनीति” रामा० । [भाषणे ।

अनुलापं पु० अनुवीक्ष्यायां वारंवारं लप्यते लप-घञ् । सुहृ-
अनुलिप्तं लि० अनु+लिप-क्त । गद्यादिना कृतारुहेमे

“वन्दनायुक्तपूरकङ्कुमोशोरपत्रकैः अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या
हरिरिष्टं प्रमच्छतीति” पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ् । चन्दनादिमर्दने ।
करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक ति० अनुलिप्सति अनु+लिप-लृट् । चन्दना-
दिभिः स्वदेहदेवाङ्गाद्यानुलेपकारके । स्त्रियां टाप् । तस्याः
भर्त्थं माह्व्या० अण् । आनुलेपिकम् तद्वर्त्ये ति० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप-भावे ल्युट् । चन्दनादिमर्दने
“धात्रीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणादिति” पुरा० ।
करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित ति० अनु+लिप-णिच्-कर्मणि क्त । “अनुलिप्तीकृते
अनुलेपिन् ति० अनुलिप्सति अनु+लिप-णिनि । अनुलेपके
अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्ययी० अच्समा० । यथाक्रमे ।

“अनुलोमविलोमाभ्यां मातृकार्णान् जपेद्बुध इति तन्त्र०
“तत्र प्रतिलोममालिभोच्चानुलोममिति” सुश्रुतम् अनु-
गतः लोम आनुक्यम् रोम वा प्रा०स० । आनु-
क्यमाप्ते, यथाक्रममाप्ते च ति० । “सवर्णासु पुत्राः सवर्णा
भवन्ति अनुलोमजा मातृवर्णा” इति विष्णुस० अनुलोमं
कष्टं चेत्वं प्रतिलोमं कर्षति सि०कौ० । अनुगतरोमे च ।
“अनुलोमाः सुलोमाश्च रुचिरा रोमराजय” इति ।

अनुलोमज पु० स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन-उ ।
परिणीतकृतियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उत्कृष्टेभ्यो वर्णेभ्यो
जाते मूर्धावसिक्तादौ सङ्कीर्णवर्णे । अनुलोमजाश्च “विप्रान्म-
र्द्धावसिक्तो हि कृतियायां, विशःस्त्रियाम् । अम्बष्ठः, शूद्रां
निषादजातिः पारशवोऽपि वा” “वैश्याशूद्रोस्तु राज-
न्यात्, माहिष्योऽप्यौ नृतौ स्त्रुतौ, वैश्यास्तु करणः शूद्रां,
विद्यास्त्रे विधिः स्त्रुत” इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्मन् पु० स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म
यस्य । अनुलोमजाते मूर्धावसिक्तादौ । स्त्रियां डाप् ।
“अन्येऽनुलोमजन्मानः प्रतिलोमभवा अपीति” काशी० ।
अनुवंश अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंशे इत्यर्थे तत्र
भग्नः परिसुखा० अण् । आनुवंश्यस्तत्र भवे ति० ।

अनुवक्तृ ति० अनुवक्ति गुरुसखात् श्रुत्वा तदनुकूपं वदति अनु
+वच्-लृच् । गुरुमुखोच्चारितानुकूपपाठके । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्र ति० अनुक्रमेण वक्रः । अतिवक्रे “यस्य वक्रानु-
वक्रापह्ना” इति सुश्रुतम् अतिवक्रत्वञ्च पृच्छाणाम्
“अतिवक्रा नगाष्टग” इति सूर्याक्रान्तराश्वपेक्षया सप्ताष्ट-
मस्थानस्थितौ भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुरूपकथने
“तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन” इति “विश-
ङ्कोर्वेदानुवचनमिति” च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरो दानादिविशेषाय ।
“शकाङ्गात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्सराः । सम्म-
रीदानुपूर्व्याश्च तथोदापूर्व्यका मता” इत्युक्ते वत्सरभेदे ।
“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्यं
तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्व्यं च वस्त्राणां
धान्यानाञ्चानुपूर्व्यके उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महा-
फलमिति” विष्णु०ध०पुरा० । अनुवर्षादयोऽप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत्-ल्युट् । अनुगमने, अनुसरणे, व्याक-
रणादौ पूर्वस्त्वश्रुतशब्दस्योत्तरस्त्वान्वयार्थमनुसरणे च ।
अनुवर्त्तिन् ति० अनु+वृत्-णिनि । पाश्चात्तामिनि अनुयायिनि
च स्त्रियां ङीप् । “सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्त्तिनी”
इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनुच्यते अनु+वच्-घञ् कृत्वम् । गानशून्ये
कविविशेषे, ऋग्यजुःसमूहे, शस्त्रनाम्ना ख्याते वेदांशे ।
“अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कथ्येति” कात्या०
१४,५,२६, “चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवदिति”
वेददीपः । “अध्यायानुवाकयोर्लुक्” पा० विमुक्तशब्दो-
ऽस्त्यस्य अण् तस्य वा लुक् । वैमुक्तो विमुक्तो वा अध्यायः
अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच्-गण्यत् कृत्वम् । कृत्विगभेदः
प्रशङ्का तत्पाठ्यायां देवताह्वानसाधने कचि । “पुरोऽनु-
वाक्या याज्या वेति” यजु० । “हे कचि सुरायहाणार्थं
याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, सुतमिवेति याज्येति”
वेददीपः । “पुरोऽनुवाक्या याज्या च शस्येवेति”
ह०उप० । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगकालाद् याः प्रमुञ्चन्ते
कचः सा कचजातिः पुरोऽनुवाकोलुच्यते इति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच्-णिच्-क्तिप् । अनु-
वाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच्-णिच्-ल्युट् । अध्यापने । तत्प्रयो-
जनमस्य अनुप्रव० ऋ । अनुवाचनीयः अध्यापके ति० ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्वादिदेशात् गुर्वादिदेश-
गन्तरि वायौ “प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सङ्घेति”
मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद-घञ् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण
कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दध्ना जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-
मात्रं तत्र विधेयम् । तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्वाप्युक्तम्
अनुवादः पूर्वस्येति का० ४, २, १८, “य इच्छोत्यनेन वाक्येन
पौर्णमास्यामभावस्यायां वा विक्रतोनामनुष्ठानमुच्यते तच्च
प्रकृतितः प्रामेयं अतः कारणात् य इच्छोत्यनुवाद इति
तद्व्या० । अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः
गुणानुवादश्चेति । तत्र सदेव सौम्येदमय आसीदित्यादौ भूता-
र्थानुवादः । “वायुर्वैजिपिषा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवादः ।
वायव्यं श्वेतं छागनालभतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवतायाः
स्तुत्यर्थेत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम् । अग्निहोत्रं जुहोतीति
प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रयत्नं दध्ना जुहो-
तीत्यादि गुणानुवादः । एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि । अनु-
ष्ठानकथने । “क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-
ज्जेत विना पशुघ्नादिति” भाग० “सिद्धोपदेशे च “अनुवादे
चरणानामिति” पा० । “सिद्धोपदेशे” इति सि० कौ० ।
अनुवादकं वि० अनुवदति अनु+वद-एवुन् । अनुवादकारके
अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् वि० अनुवदति अनु+वद-णिनि । अनुवादका-
रके, अनुवदनशीले, युक्तगोतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अनुवाद्यं वि० अनु+वद-यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चि-
द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये । “अनुवाद्यमनुक्तैव न विधेयमुदी-
रयेदिति वृद्धाः तथा च । पर्वतो वज्रिमानित्येव प्रयोक्तव्यं न
वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेया
विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा “न्यक्कारो हय-
मेव मे यदरयः” इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये
तद्वैपरीत्येन प्रयोगान्तरात्त्वम् । अतएव “वृद्धिरादेच्”
इति पा० सूत्रे आदेच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेय-
त्वेन पूर्वनिर्देशावश्यत्वावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन
प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा “पूर्वोच्चारितः” संज्ञी
परोच्चारितः संज्ञेत्याजिष्य “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिश्चास्मात् । मङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिशब्दादितः प्रयुज्जे । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते
वीरपुरुषकाणि च भवन्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च
वृद्धियुक्ता यथा स्थिरित्यन्तेन” । “मङ्गलिको मङ्गल-
प्रयोजनः । महतोऽर्थतः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौ-
षस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं ओह-
प्रयोजनञ्चोक्तम् । प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्ति-
रर्थान्निमित्तं” भा० उद्यो० ।

अनुवासनं न० अनु+वास-सौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभिः सुर-
भीकरणे, वैद्यौकोक्ते स्नेहाद्यैः वस्तिर्कर्मणि च । “द्विधा
वस्तिः परिश्रयो निरुहश्चानुवासनम् । कषायाद्यैर्निरुहः
स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्” इति वैद्यकम् । अनुवसति,
अनुवासरं दीयते वा ण० । सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये ण० ।
तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवा-
सनः पादावकटः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा
दीयत इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽङ्गिमात्राव-
कटोऽपरिहार्यो मात्रावस्तिरिति” । “निरुहः शोधनो
लेखो स्नेहनो वृंहणो मतः । निरुहशोधितान् मार्गान्
सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु नाङ्गीभव
वहङ्गलम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ।
तस्याङ्गि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते” इति । “तत्त्वो-
न्मादभयशोकापिपासारोचकाजीर्णाशपाण्डुरोगश्लेष्मसमदमूर्च्छा
च्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोकोपश्ल-
क्षतक्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलान्मुत्रसहा बालवृद्धौ
च वातरोगाङ्गते क्षीणा नानुवासा नास्थापयितव्या उदरी
च प्रमेहोच कुष्ठो स्थूलश्च मानवः । असाध्यता विकाराणां
स्यादेषामनुवासनात्” इति च सुश्रुतम् । अजादिवस्ति-
चर्मवपनस्त्रादिनिर्मितेन (पिच्छाकारिणि) प्रसिद्धयन्त्रेण
धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीय-
मानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासनं इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।
अधिकं वस्तिर्कर्मण्यन्दे वक्ष्यते । अनुवासनं प्रयोजनमस्य
अनुप्रवच० ङ । अनुवासीयः अनुवासनहेतौ वि० ।

अनुवासितं वि० अनु+वास-क्त । सुरभीकृते, वस्तिर्कर्मणा
चिकित्सिते च ।

अनुवास्यं वि० अनु+वास-कर्मणि यत् । सुरभीकार्ये वस्ति-
कर्मणा चिकित्स्ये च । “अवश्वं स्थापनीयाश्च नानु-
वासा कथञ्चनेति” सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् वि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा-णिनि ।
पश्चाद्विधायिनि, अनुगते च । “गुणानां तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वमिति” सा० द० ।

अनुविद्धं वि० अनु+व्यध-क्त । संवृष्टे । “न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाद्वेत्ते । अनुविद्ध इवार्थो हि
सर्वः शब्देन भासते” इति वाक्यप० । “कोटानुविद्धरत्ना-
दिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः
स्फुटः” इति सा० द० । [वाचन्यविति” भा० भी० ष० ।

अनुविन्ध्यं ण० अवन्तिदेशीये नृपतिभेदे “विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुवृत् लि० अनु पश्चात् वर्त्तते अनु+वृत्-क्तिप् । पश्चा-
द्वर्त्तिनि पश्चाद्भावनि अनुगते च “अनुवृत्त्यनुवृत्ते” इति
ता० प्रा० ।

अनुवृत्ति लि० अनु+वृत्-क्ति । अनुगते, पूर्वस्त्वत्तादपरस्त्वत्वे
आकाङ्क्षापूर्णाथम् अन्विते पदादौ, अनुक्रमेण वृत्तताप्राप्ते
क्रमशः वर्त्तुलाकारे । अनुगतो वृत्तं शिल्पम् अत्या० स० ।
शीलानुगते लि० ।

अनुवृत्ति स्त्री अनु+वृत्-क्तिन् । अनुसरणे, सेवने,
पूर्वस्त्वत्तादपरस्त्वत्वे आकाङ्क्षापूर्णाथमनुसरणे च । “कुशी
दक्षिणाधिप्यगुल्लशालानुवृत्तिभिः क्षतोपकारादाप्तञ्च
राजसं सददाहृतमिति” नारदः । “अनुवृत्तिः सेवेति”
रघु० । “अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽहं कुर्वन्त्यन्यमहीभृतामिति”
देवी० तत्सत्त्वे तत्सत्त्वद्वये अन्वये, समन्वये च । एवं
व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्वयत्वं मनसः सिद्धमिति छा०
उप० भा० । “जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादिति” भागव० । “अन्व-
यवदेनानुवृत्तिरिति” श्रीधरः नहृषवद्विस्वभावा भिषजः
स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणञ्च कर्तुं समर्था इति सुश्रुतम्
“यासां सत्यपि सदगुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परेति”
सा० द० । दोषः दोषा च तदनुवृत्तिः सेवा अनुसरण-
ञ्चेति तदर्थः ।

अनुवेध पु० अनु+विध-घञ् । संसर्गे । “नहि कीटानुवेधा-
दयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशा” इति सा० द० ।

अनुवेल न० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिसमये अनुक्षणे “इति का
वृच्छत्यनुवेलमादृत” इति रघुः । अर्थव्यादि० अस्यर्थे
अच् । तद्वृत्तौ लि० ।

अनुवेक्षित न० अनु+वेक्ष-क्ति । सुश्रुतोक्ते व्रणलेपनबन्धभेदे ।
बन्धाश्च “कोशदामस्तिकानुवेक्षितप्रतोलीमण्डलस्थगिका
यमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोपणा पञ्चाङ्गी चेति चतु-
र्दश बन्धविशेषाः तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्या-
ख्याता” इति सुश्रुतोक्ताः वेदितव्याः । तत्र अनुवेक्षितं
तु शास्त्रासु इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

अनुवेश पु० अनु+विश-घञ् । ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य
विवाहे “यवीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक” इति
भार० ।

अनुवेश्य लि० अनुक्रमेण वेशमर्हति यत् । प्रतिवेश्यानन्तरवा-
सिनि । “प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे” इति
मनुः । “अनुवेश्यः प्रातिवेश्यानन्तरगृह्णासीति कुल्लू० ।

अनुय लि० अनुव्ययति अनुगच्छति अनु+व्ये-क । अनुगते

ततो देवा अनुव्यमिवाहुः का० १, २, ५, अनुव्यम् अनु-
गमनं न्यग्भूतिं “प्राप्ता इव बभूवुरिति” तद्व्या० ।

अनुव्याख्यान त० अनुकूलं व्याख्यानम् प्रा० स० । मन्वा-
दीनामनुरूपाथप्रकाशके व्याख्याने । [कथने च ।

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+ह-घञ् । अनुवादे, सह-
अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट् । अनुगमने अनुव्र-
जनं च गच्छतोऽतिस्निग्धादेः जलसमीपपर्यन्तानुधावनम्

तथैवोपमाविधया वर्णितं नैषधे “वनान्तपर्यन्तसुमेत्य
ससृष्टं क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्षद्वक्पथे । न्यवर्त्ति दृष्टिप्रकरैः
पुरौकसामनुव्रजद्वन्द्वसमाजबन्धुभिरिति” ।

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज-क्यप् । अनुसरणादिक्रमे सेवने ।
“अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च
शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोरिति” मनुः ।

अनुव्रत लि० अनुकूलं व्रतं कर्म यस्य । अनुकूलकर्म्म युक्ते ।
“अनुव्रताय रन्वयन्नपव्रतायेति ऋ० १, ५, ८, अनुव्रताय
अनुकूलकर्म्मणे इति भा० । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः रामा०

अनुश्रुतिकादि न० ईव० पाणिनीयगणपाठोक्ते जिति श्रुति
किति च तद्धिते परे द्विपदयोराद्यचोद्विनिमित्तीभूते
शब्दसमूहे, सच गणः । अनुश्रुतिक, अनुहोड्, अनु-
संवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहृत्य, अस्यहृत्य,
अस्यहेति, बध्योग, पुष्करसदृ, अनुहरत्, कुरुकत, कुरु-
पञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्व-
पुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, (राजपुरुषात् ध्याजि)
रुत्वनङ्, आकृतिगणोयम् । तेनाभिगम, अधिभूत,
अधिदेव, चतुर्विद्या इत्यादयोऽन्येऽपि ।

अनुशय पु० अनु+शोङ्-अच् । अत्यन्तहेपे, पश्चात्तापे, पूर्ववरे
च । अनुगतः शयं हस्तं गतिस० हस्तानुगते लि० ।
तत्र क्रीतादिपदार्थविशेषेणानुशयस्वरूपादि नारदेनोक्तम् ।
“क्रीत्या मूल्येन यः पण्यं क्रीतान बद्ध मन्यते । क्रीतानुशय
इत्येतद्विवादपदसृज्यते” । तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं
क्रीतन्नास्मिन्नेवाङ्गि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् ।
“क्रीत्या मूल्येन यत् पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयो । विक्रीतः
प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाङ्गि प्रविज्जतमिति” । द्वितीयादिदिने तु
प्रत्यर्पणे विशेषस्तैवैवोक्तः । “द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रीता
मूल्यात्विंशंशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः
क्रीतरेव तदिति” । परतोऽनुशयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
एतच्च वीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ।
वीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणोऽवधिरित्याह । “दशैक-

पञ्चसप्ताहमासत्रहार्द्धमासिकम् । बीजाद्योवाह्यारत्नस्त्री
दोह्यपुंशं परीक्षणम् । बीजं व्रीह्यादिवीजम् । अयो
लोहम् । वाह्यो बलीवर्हादिः । रत्नं सुक्ताप्रबालादि ।
स्त्री दासी । दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां
बीजादीनां यथाक्रमेण दशाह्यादिकः परीक्षाकालो
विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यस्यगुणवृद्धाऽनु-
शयो भवति तदा दशाह्याभ्यन्तर एव क्रयनिर्दिष्टः । न
पुनरुर्द्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनम् । “क्रीत्या
विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽनर्दशाह्यात्
तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददोत वेति” । तदुक्तलोह्यादिव्यति-
रिक्तोपभोगादिविनश्वरगृह्येत्वयानशयनासनादिविषयम् ।
सर्वज्ञैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितम्
पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रीते न प्रत्य-
र्पणीयम् तदुक्तम् । “क्रीता परितः परीक्षितं प्राक् स्वयं
गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमते क्रीतं विक्रीतुर्न भवेत् पुन-
रिति” मिता० । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अव्यथा वा
कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्तापः सोऽनुशय
इति बोध्यम् । “भुक्तकर्म्मणोऽवशेषे च “कृतान्त्येऽनुशय-
वान् दृष्टव्यतिभ्यां यथेतमनेवमिति” शा० सू० स्वार्थ-
कर्म्मणो भुक्तफलस्वावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानु-
सारिकहेतुत्वत् यथा हि स्नेहभाण्डं विरच्यमानं न सर्वा-
त्मना विरच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते
तथानुशयोऽपीति” भा० । “तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिः
सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा “तद्य इह
रमणीयचरणा अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापदोरन्
ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह
कपयचरणा अभ्यासोह यत्ते कपयां योनिमापदोरन् श्व-
योनिं वा शूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्दे
नानुशयः (शेषः) सूच्यते । दृष्टव्यायं जन्मनैव प्राणुच्चाव-
चरूपउपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासम्भवात् अनु-
शयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्ययाययोः सुकृतदुष्कृतहेतु-
कत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वादिति च शा० भा० ।

अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्-शानच् । परकीयनायिकाभेदे ।

तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि लि० ।

अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्-इनि । यावत्कर्मक्षयं चन्द्रलोके
स्थित्वा सावशेषे एव कर्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमि-
लोके जन्मपक्ष्णायामनुं प्रवृत्ते जीवे । ‘यो यो ह्यश्वमस्ति
अनुशयिभिः तदंशेन भावितत्वात् संस्कृतत्वाच्च संक्षिप्त-

रेतःसिगिति” का० भा० । तस्य रेतःसिगाकृत्याः पूर्व-
सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगा-
कृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते लि० । पुरुषस्य
अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेस्वयगः श्रुतावयुक्तः ।
“अजामेकां लोहितशक्तकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
स्वरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशयेते जरात्येनां भुक्त-
भोगमजोऽन्य इति “यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्रः
कुलायं यथेति” भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्तप्यतेऽस्याम् । अनु+शीङ्-
अधिकरणे अच् गौरा० ङीप् । पादरोगभेदे, ‘हरेदनु-
शयो’ वैद्यः क्रियया स्नेगविद्रष्टेरिति” भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुशरणाति अनु+शृ-कर्त्तरि-अच् । राजसे ।
अनुशासन न० अनुशिष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास-
भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च ।
“ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपङ्कते तद्दि-
गुणं तन्मनोरनुशासनमिति” मनुः अनुशासनविरोधादिति
वृद्धाः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा “अथ
शब्दानुशासनम्” । “अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य
बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युङ्गन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधि-
करण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्घोतः । “अथशब्दानुशासनं
नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्” । “अथ योगा-
नुशासनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिष्यतेऽनेन तादृशं
शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः उभयत्र अथशब्दस्याधिकारार्थ-
त्वात्तथात्वम् “नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः” अनुशासनं
धर्मानिरूपणं प्रयोजनस्य ठक् आनुशासनिकम् । महा-
भारतान्तर्गतानुशासनपर्वणि ।

अनुशसित लि० अनुशस्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति
अनु+शास-हच् । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीप् ।
औष्णा० हन् । अनुशास्तापि तत्त्वार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुशासिन् लि० अनु+शास-णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्ड
यितरि च ‘एषस्तेनानुशासो राजेति’ विक्र० ।

अनुशिष्ट लि० अनु+शास-कर्म्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य
हितोपदेशः क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परि-
सुखा० भवादौ जग । आनुशील्यः तद्ववादौ लि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा० ष० । सतताभ्यासे
अनुक्षणचरणे “आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्त-
मेति” भक्तिरसा० कृष्णस्य तदनुकूलोत्तमस्यानुशीलनं तदर्थः ।

अनुशोक पु० अनु+शुच-घञ् । पञ्चाश्लोके अनुशोचने ।
अनुशोचन न० अनु+शुच-ल्युट् । अनुशोके । “इष्टं दत्तम-
धोतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । स्नाघानुशोचनाभ्यां च भग्न-
तेजो विभिद्यते” इति शु० त० देवलः । अनुशोचनं धन-
व्ययेन पञ्चात्ताप इति रघुनन्दनः । स्वार्थे णिच् शुच् ।
अनुशोचनौ तत्त्वार्थे स्त्री ।

अनुशोचनीय लि० अनुशुच्यते अनु+शुच-कर्मणि अनी-
यर् । अनुशोचनार्हे यस्य हि शोक क्रियते तस्मिन् ।

अनुशो(शु)चित न० अनु+शुच-भावे क्त उदुपधत्वात् वा न
क्त्विच् । अनुशोचने । अनुशोचितमारब्धः आरम्भाद्यर्थे
क्त वा शुष्णः । कृतशोचनारम्भे लि० ।

अनुश्लोक न० अनुश्लोक्यते गीयते अनु+श्लो-कर्मणि अच् ।
महाव्रते गेये सामभेदे, “श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः,
अनुश्लोकेन पश्चादिति” ता० ब्रा० । तच्च वेगानग्रन्थे
११, २ प्रपा० आद्यम् साम । [नुष्ठा] इति सि० कौ० ।

अनुषक्त लि० अनु+सन्ज-क्त । संलग्ने । “येऽत्र नकारा-

अनुषङ्ग पु० अनु+सन्ज-घञ् । दयायां दयया हि अन्यदुःखे-
नान्यदुःखसम्बन्धात्तथात्वम् । प्रसङ्गे, प्रसङ्गश्च अन्योद्देशेन
प्रवृत्तस्य तद्धान्तरीयकविधयान्यसिद्धिः यथा “विप्रबध-
प्रायश्चित्तेन तद्धान्तरीयकविधया अवगोरदण्डनिपातन-
प्रायश्चित्तसिद्धिः । “जयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रव-
क्षते । अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य सन्वते । नित्य-
क्रियां तथाचान्ये ह्यनुषङ्गफलं श्रुतिमिति” मा० त०
आप० सू० । अनुषङ्गेण फलं यस्या इति तदर्थः । एकत्र
वाक्ये श्रुतस्य शब्दस्यान्यत्र वाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणे । यथा
“नित्यक्रियां तथा चान्ये” इति वाक्ये पूर्ववाक्योपात्तस्य
सन्वते इति क्रियापदस्यान्वयार्थमाकर्षणम् । तथा पञ्चा-
वयवव्यायव्येषु उपनयवाक्यस्य अयमिति पदस्य नि-
गमनवाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम् । यथा वज्रिव्याधो धूमो
धूमावांश्चायमिति उपनयवाक्यस्य अयमिति शब्दस्य
तच्चाद्विज्ञानमिति वाक्येऽन्वयेन अयं वज्रिमानिति बोधः ।
अतएव शास्त्रकारैः पूर्ववत् श्रुतशब्दोत्तरत्वानुर्कर्षणबोध-
नाय एतत्पदमनुषङ्गनीयमित्युक्तम् ।

अनुषङ्गिन् लि० अनुक्षणे सजते अनु+सन्ज धिनुष्ण ।
अनुक्षणे प्रसक्ते । “सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्ववानुषङ्गिणः ।
पूर्वं पूर्वं श्रुतरं विद्याद्वयसनमात्मन” इति मनुः ।
अनुषङ्गिण्यः प्रायेणावस्थितस्येति” कुल्लु० । व्यापके च ।
“विभुतानुषङ्गि भवमेति जन इति “किरा० विभुतायाः

प्रभुत्वस्यानुषङ्गि व्यापकमिति” तट्टीकायां मल्लिनाथः ।
अनुषङ्ग अव्य० अनु+सन्ज-क्तिप् । आनुपूर्वी । स्वरादेरा-
कतिगणत्वादयं तद्वर्ण्यः” इति मनो० । पु० दीर्घः ।
आनुषङ्ग्यत्वार्थे अव्य० ।

अनुषिक्त लि० अनु+सिच-क्त । सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च ।
अनुषेचन न० अनु+सिच-भावे ल्युट् । अनुक्षणेचने,
पश्चात्सेचने च ।

अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु-क्तिन् । अनुक्रमेण स्तुतौ “यः पूर्व-
मनुष्टुतिमीशे इति ऋ० ८, ६८, अनुष्टुतिम् अनुक्रमेण
क्रियमाणां स्तुतिमिति भाष्यम् ।

अनुष्टुबर्गर्भा स्त्री ईब० । “आद्यः पञ्चाक्षरः” पादः उत्तरे-
ऽष्टाक्षराख्यः अनुष्टुबर्गर्भव सोष्णिकसेतुस्तलक्षणे ऋन्दो-
भेदे । “अद्यः पञ्चकस्तयोऽष्टका अनुष्टुबर्गर्भा” इति का० सर्वा०

अनुषण्ड अव्य० षण्डः पद्मसमूहस्तत्र विभ० अव्ययी० ।
षण्डे इत्यर्थे । तत्र जातादि कक्षादि० अण् । आनु-
षण्डस्तज्जाते लि० ।

अनुष्टुम् स्त्री अनु+स्तुन्भ-क्तिप् पत्वम् । सरस्वत्याम्, अष्टा-
क्षरपादके, ऋन्दोभेदे वाचि च । अनुष्टुप् ऋन्द इति य०
१५, ५, “अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्” वागेव
संस्तुप् ऋन्दः “वागनुष्टुप् ऋन्द” इति श्रुतेरिति” वेददी० ।
“अनुष्टोभनादनुष्टुविति” ब्राह्मणे निरुक्तिः । “गायत्र्युष्णि-
गनुष्टुप् चेति वक्त० । अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कर्षाच्चद-
व्यष्टाक्षरपादिका जातिः, विशेषसंज्ञितेषु त्र्याक्षरकं ऋन्दश्च ।
तत्र जातेः २५ ई भेदाः । “पञ्चसं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतु-
र्थयोः । शुरु पठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मत” इति
ऋन्दोमञ्जुर्गुणलक्षणं द्वितीयम् । तस्य च पञ्चमलघुत्वं
व्यभिचरति च “यियक्षमाणेनाङ्गत्” इति माघः । तस्य
च मात्वाष्टक्यत्वं यथा “प्रयोगे प्रायिकं प्राक्तः केऽप्येत-
द्वक्तलक्षणम् । लोकोऽनुष्टुविति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृतेति
ऋन्दोम० । अतएव वृत्तरताकरे “वक्त्रं नाद्यान्मसौ स्था-
मज्ज्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति” वक्त्रातामतोक्ता । वरूह-
तस्य तु वितानमिति नाम यथोक्तं वृत्तरताकरे “वितान-
माभ्यां यदन्यदिति ।” आभ्यां समानिकाप्रमाणिका-
भ्यामन्यत् सर्वमित्यर्थः । “अथ ऋन्दांसि गायत्र्युष्णिगनु-
ष्टुबृहतीपङ्क्तिविष्टवित्याद्युपक्रम्य चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुरक्षराणि, अनाधिकैर्नकेन निचृद्भूरजौ, द्वाभ्यां वि-
राट्स्वराजौ, पादपूरणार्थं तु क्षिप्रसंयोगैकाक्षरीभावात्
व्यूहेदिति “अनादेशेऽष्टाक्षराः पादास्तुष्टुपादश्च इति

“तृतीयमनुष्टुभिति” च कात्या० सर्वाङ्गक्र० “शुचिमनु-
ष्णिङ्गा प्राणमनुष्टुभेति” यजु० ।

अनुष्ठ लि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था-क षत्वम् । अनु-
क्रमेण स्यात्तरि “हिता विश्वा अनुष्ठा प्रवक्षेण जिघ्रते
इति ऋ० १.५.४.१०, अनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति
भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठानं लि० अनु+स्था-हृच् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि
“शास्त्रं देयितं फलमनुष्ठानतरोति” न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था-भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्मा-
दिकरणे । अलम्बनाभादिकमभिधाय “एतच्चतुर्विधं विद्यात्
पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादत-
न्वितं” इति मनुराह अ० “उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्” शकु० ।

अनुष्ठित लि० अनु+स्था-कर्माणि क्त । विधानेन कृते
धर्मात्मायादौ “अस्माभिर्द्युष्टेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति”
भा० व० प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था-क् । सम्यगित्यर्थे “पार्थिवानास्त्वन्
प्रासासद्विदधावनुष्ठु इति ऋ० १.६.५.३, अनुष्ठु इत्येतद-
व्ययं सम्यक्समानार्थं सुष्ठु यथेति भा० ।

अनुष्ठेय लि० अनु+स्था-कर्माणि यत् । विधेये । “अस्माभि-
र्द्युष्टेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति” भा० व० प० ।

अनुष्ठा लि० न उष्णः न० त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे
“अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मविदिति” मनुः ।
न उष्णः विरोधे न० त० । अलसे । अलसो हि
शीतवाधाभावेऽपि शीतवाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्माणि
जड इव भवति दलस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-
करणाव अजड इव जन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानु-
ष्णता । अत्र कारिग्यर्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्सले
न० । उष्णभिन्ने शीतले स्थर्षे पु० “अनुष्णाशीतपाकज”
इति भाषा० । अनुष्णः स्पर्शश्च पृथिवीसमेरणयोः,
तयोरौष्णप्रोपलब्धस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णगु पु० अनुष्णाः शीतला गावः किरणाः अस्य । चन्द्रे
अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णवस्त्रिका स्त्री अनुष्णा शीतला वस्त्रिव इत्यर्थे कनि
टापि अत इत्वम् । मोलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे विभक्त० वीक्षायां वा अव्ययी० ।
‘वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ् अनुशतिका०
उभयपदद्वयः । आनुसंवत्सरिकः प्रतिवर्षभवे लि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+ट-ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने ।

अनुसंवरणाय हितम् ठण् अनुशतिका० द्विपदद्वयः ।
आनुसंवरणिकः तद्ववादो लि० ।

अनुसंहित लि० अनु+सम्+धा-कर्माणि क्त । कृतानुसन्धाने
यस्य ज्ञानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां
विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । ‘अथैके प्राङ्गु-
नुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् । ०

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्ततिः । अविच्छेदधारायाम्
“अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वमिति” माघः ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्-ल्युट् । अन्येषणे, चिन्तने च
अनुसन्धेय लि० अनु+सम्+धा कर्माणि अर्हार्थे वा यत् ।
अनुसन्धातुं योग्ये, अट्सन्धातव्ये च ।

अनुसर लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ-ट स्त्रियां
ङीप् । अनुचरे, सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ-ल्युट् । अनुगमने, सदृशीकरणे च ।
अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (सानस्य)
पश्चात् सवने, “अनुसवनमेनमालभेरद्विति का० २५.१३,
२६, एनं ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु
स्युशेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाङ्गे इत्यर्थे
तत्रभवः पारिमुखा० ज्ञा । आनुसायः तत्रभवे लि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ-घञ् । अनुसरणे, “धर्मशास्त्रानु-
सारेण क्रोधलोभविवाजितः” इति या० स्मृतिः । “कृतानु-
सारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति” मनुः ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ+णिच्-युच् सारणा अनङ्गस्य सारणा
चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने
हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सारणाहेतुत्वम् “तस्मात्
पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणाम्” भा० शा० प० ।

अनुसारिन् लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ-णिनि ।
अनुगन्तरि । “क्षणसारे ददञ्चक्षुस्तथि चाधिज्यकार्मुके ।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिन” इति शकु० ।
“यदा यदा सतां हागिर्वेदमार्गानुसारिणामिति” पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+सृ-क्वप् । शकुन्तलासहचरी-
भेदे शकु० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ-क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कला-
न्तरं कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री ।
तस्याः अपत्यं मतान्तरे कल्याणगादि० टक् इनङ् च ।
आनुसृतिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज-क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि संज्ञायां

क्तिच् । प्रत्युत्पन्नमतौ स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम् कल्याण्यादि० ढक् इमङ् च । आनुसृष्टिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसेविन् त्रि० अनुक्षणं सेवते अनु+सेव-णिनि स्त्रियां ङीप् । सततसेविनि “क्रूरकर्मांनुसेविनीमिति” रामा० । अनुस्तरण त्रि० अनुस्तोयते अनु+स्त-करणे ल्युट् । आच्छादने चर्मादौ स्त्रियां ङीप् । “अनुस्तरण्या वपास्तुस्त्रिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदिति” ता० ब्रा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां स्त्री । “अनुस्तरणीं गामजां वैकवर्णां कृष्णामेके सव्ये वाह्वी बह्वेति” श्रुतिः । “सेयं गौः स्मृतं दीक्षितमनुस्मृतत्वाङ्गिसितत्वाच्चातुस्तरणीत्युच्यते” इति तज्जिह्वब्राह्मणम् । अनुतीर्यते वैतरणी नदी अनया अनु+तृ-करणे ल्युट् पु० सुट् । वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री । “तस्मात् पुरुषाय पुरुषानुत्तरणी क्रियते इति” श्रुतिः ।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ-क्तिन् । अनुस्मृचिन्ने आलम्बनसङ्गतया चिन्ने “अनुस्मृतेर्वादरिरिति” शा० सू० । प्रादेशमात्रत्वेन अयम् (परमेश्वरः) अप्रादेशमात्रोऽयन् स्वरणीयः प्रादेशमात्रपत्यवत्त्वात् । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादरिराचार्योमन्यते इति भा० । “प्रादेशमात्रोऽह्यपरोऽपि दृष्ट इत्यादौ श्रुत्यौ प्रादेशमात्रश्रवणमनुस्मृत्यर्थमित्यत्र तत्तात्पर्यम् ।

अनुस्यत त्रि० अनु+सिञ्-क्त ऊट् । यथिते, सततसंख्ये च । “सकृत्स्यत् सर्वानुस्यूतेति” ति० त० रघुनन्दनः ।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ-वज् । अनुसमाने “अनुसमाहरतोत्यस्मानुसम्भत्ते” इति भाष्ये व्याख्याना-समाप्तम् ।

अनुस्वार पु० ख-अप् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णा-एव स्वाराः अनुगतः स्वारान् अत्या० स० । स्वराश्रयेण उच्चार्यमाणे विन्दुरेखया व्यज्यमानेऽनुनासिके वर्णभेदे । “अनुस्वारो विसर्गश्चेत्यप्रकृत्य “आश्रयस्थानभागिन” इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । सानुस्वारो विसर्गो च दीर्घश्चैव गुरुर्भवेत् छन्दोम० । “अनुस्वारो विसर्गश्च +क० पौ चापि पराश्रितौ । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान-भागिन” इति शिखा ।

अनुहरण न० अनु+हृ-ल्युट् । देशभाषाचेष्टादिना सदृशीकरणे, सादृश्यधर्मादिव्करणे च ।

अनुहार पु० अनु+हृ-वज् । अनुकरणे पश्चाद्वारेण च ।

अनुहार्य त्रि० अनु+हृ-ल्युट् । सदृशीकार्ये ।

अनुहृत त्रि० अनु+हृ-क्त । अनुहृते सदृशीकृते ।

अनुहोड त्रि० होडे विभक्त्य० अव्ययी० । होडे इत्यर्थे । तत्र भवादौ ठक् अनुश्रुतिका० द्विपदवृद्धिः । आनुहोडि-कः । होडभवे त्रि० ।

अनूक पु० अनु+उच-समवाये क नि० कृत्वम् । गतजन्मनि । सुशीले न० । यङ्ग्राधारे पृष्ठास्थिभेदे पु० । यच्च शीष्णोऽवद्यति नांसयोर्नानूकस्य नापरसकृद्योरिति” शत० ३, ८, ३, २७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम् । अयनसाधने यज्ञिये इष्टकोपधायकपात्रभेदे न० । “अयुष्मागण-मध्यमानूके” इति कात्या० १६, ७, २२ । अयुष्मो य इष्टका गणः तासां मध्यमाऽनूके उपधेया इति । “एका च” कात्या० १६, ७, २३ । याचैकेष्टका साध्यनूक एव । “अभितो युष्माः २४, अनूकमभितो युष्मा अर्द्धाङ्गिकया इति तद्व्या० । “साध्यमनूकं वज्रादिति” दृहत्संहितोक्ते पुरुषलक्षणभेदे न० । अनूकाश पु० अनु+काश-घञ् उप० दीर्घः । अधस्तनदेहादिप्रकाशे “प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्यमिति” य० २५, २ “अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्येति” वेददीपः ।

अनूचान पु० अनु+वच-कान नि० । शिखादिपङ्क्तिसहितवेदाध्ययनकारिणि, वेदार्थानुवचनसमर्थे च । “इदमनुचरु-चानाः प्रीतिकष्टकितत्वच” इति कुमा० “सह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महात्मना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय” छा० उप० । “बालाकिर्हानूचानमना आसेति” छा० उ० ।

अनूच्य त्रि० अनूच्यते अनु+वच-क्यप् । अनुवाच्ये पाठ्ये “पश्चादरग्येऽनूच्यमिति” “विमुखेनारग्येऽनूच्यमिति” च का० १८, ४ २०, २४ ।

अनूढ त्रि० अनु+वह-क्त । अविशङ्किते । “परिवेसानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिपङ्का” दित्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

अनूति स्त्री वे-क्तिन् अभावे न० त० । गमनाभावे । “अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा” इति ऋ० ६, २६, ६ । “अनूत्या अनागमनेनेति” भा० ।

अनूदित त्रि० अनु+वद-क्त । यस्य तत्त्वार्थकभाषान्तरेणानुवादः कृतः, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अव्य० अनु+वद-ल्यप् । अनुवादं कृत्वेत्यर्थे । अनु+वद-क्यप् । अनूद्ये अनुवादार्थे ।

अनून त्रि० न जनः न० त० । परिपूर्णे, समये, अहीने च । “अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः । नूनं निश्चितं न० त० । अनिश्रिते । स्वार्थे कन् तत्त्वार्थे ।

अनूप लि० अनुगता आपो यत् ७०० अच्मास० अतउत्तम् ।
जलप्राये स्थाने । “शकटः शाकिनी गावो जालसस्यन्दनं
वनम् । अनूपं पशवो राजा दुर्भिन्दे नव उत्तय” इति
आङ्गि० त० आगलेयः । तत्स्थले सर्वादावासिनि मङ्घिषे
पु० । “बह्वन्वुर्वड्वत्तश्च वातस्तेष्वाभयान्वितः । देशो-
ऽनूप इति ख्यातः” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे
देशभेदे पु० । “अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः ।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन-उ ७त० ।
(आदा) इति ख्याते आदिके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथा-
त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे लि० ।

अनूप्य लि० अनूपदेशे भवः यत् । अनुगतजलदेशभवे “शब्द
आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्वन्त्या” इति स्नानमन्त्रः ।

अनूवन्ध्य लि० अनु+वन्ध्य-ण्यत् उपस० दीर्घः । वधार्थं वन्ध्य-
नीये यज्ञिये पशौ, “वधामनूवन्ध्याभालभेत” इति शत०
२०४, १४, “अनुवन्ध्ययेद्वेति” आश्व० । [याजार्थे] ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । अनु-
अनूरु पु० न क्त ऊरु यस्य ब० । सूर्यसारथ्यौ विनताज्येष्ठ-

पुत्रे अरुणे । तस्य अपूर्णे एव गर्भे माता अण्डस्य स्थोट-
नादूरुभ्यस्तद्विकलत्वम् तत्कथा भा० आदिप० । यथा
“ततः पुत्रार्थिनी देवी प्रीडिता च तपस्विनी । अण्डं
विभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत् । पूर्वार्द्धं कायसम्पन्न-
मितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापेनामिति
श्रुतिः । योऽहमेवं कृतो मातस्तया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमग्र्येण तस्माद्दासी भविष्यसि । पञ्चवर्षगतान्यस्या
यथा विष्पृङ्मि सह । एष च त्वं सुतो मातर्दासी-
त्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभे-
दनात् । न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् ।
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं
बलमीश्वन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं शत्वा ततः पुत्रो
विनतामन्तरीचागः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये
सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति” । गतं
तिरस्त्रीनमनूरुसारथेरिति” भावः । [तत्कथाऽनुपदसृक्ता ।

अनूरुसारथि पु० अनूरुः सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्ये

अनूराध लि० अनु+राध-घञ् उपस० दी० । अनुराधनीये
“इन्द्रं वयमनूराधं हवामहे” इति अथ० १६, १५, २ ।

अनृच पु० नास्ति अयस्ततया ऋक् यस्य अच् समासान्तः ।
ऋक्शूचे अनुपनीते बालके । “अनृचब्रह्मचावध्येतय्ये
वेति” सि० कौ० । “यथा चाज्ञोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचो

ऽफलः” मनुः । “अनृचः अनुधीयान इति” कुल्लू० ।
“अनृचो माणवक रति” रुग्धबोधम् । समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् कश्चित् न अच् । “तेन सहस्रं हि सहस्राणा-
मनृचां यत् भुञ्जते इति” “तथा नृचे हविर्देत्वा न दाता
लभते फलमिति” च मनुः । समासान्तपक्षे अनृचे इति
विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अध्येतरी-
त्युक्तेः “अनृक् सामेति” सि० कौ० । अजभावपक्षे विभा-
पया कप् । अनृक्कः ऋक्शूचे लि० ।

अनृजु लि० न ऋजुः । शठे वक्त्रे कुटिले च । “न पाणिपाद
चपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” इति मनुः । “या भ्रातुरग्रे
अनृजोर्द्वयमिति” ऋ० ४, ३, १२ । “लग्नात् पापावृज्व-
नृजू व्यग्रार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया
मृत्युदारिद्र्यशोकदेति” सङ्कर्त्तचि० । ऋजुमार्गगामी पूर्व-
गतिः, अनृजुः वक्त्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनृण लि० न ऋणं यस्य । ऋणग्रन्थे । ऋणञ्च अवश्यदेयम्
तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं
शोध्यं तदशोधने “ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातकं भवति ।
अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋण-
शब्देन व्यवह्रियते ‘जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्कर्मै-
र्ऋणी भवति स्वाध्यायेन कृषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः’ इति श्रुतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋष्यादीना-
ऋणशोधने अनृणो भवतीति सूत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च
“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति” ऋण-
ग्रन्थस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना “दशलक्षणकं धर्म-
मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेद-
नृणी द्विज” इति अनृणस्यैव संन्यासोऽभिहितः । “ज्ज्जेन
जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृणस्यैव स
तस्मात् सर्वमर्हतीति” मनुः । “एष वा अनृणः यः पुत्रीति”
श्रुतिः । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रि-
यते । तदभिप्रायेणैव “प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्चिभि
रिति” रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् लि० न ऋणी क्रियां ङीप् । ऋणिभिन्ने “द्विस्वा-
ष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः । अनृणी चाप्रवासी च
स वारिचर ! मोदते, इति भा० व० प० । “एकमप्यक्षरं
यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं
यद्द्रव्या सोऽनृणी भवेदिति” पु० ।

अनृत न० न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । “यद्वाहमभिदु-
द्रोहं यद्वा शेष उतानृतमिति” ऋ० १, २३, २२ । “प्रियञ्च

नान्तं ब्रूयादेष धर्मः सनातन” इति सनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निषिद्धं तत्र साक्षान्नृतभाषणस्यातीवनिन्द्यता यथा “यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साध्येऽन्तं वदन्ति” “एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेदिति” च मनुः । “ये च पापकृतां लोका मङ्गापातकिनां तथा । अग्निदानाञ्च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातिनाम् । स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति” या० । “ब्रूहि साक्षिन् ! यथातत्त्वं लम्बन्ते पितरस्तत्र । तव वाक्यसुदीर्घैर्वसुत्पतन्ति पतन्ति च ॥ नग्नो सुण्डः कपाली च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः । अश्वशुक्ले गच्छेद् यस्तु साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ पञ्च कन्यानृते हन्ति दग्धं हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति, सहस्रं पुरुषानृते ॥ वशि० स० । क्वचिद्विषये तदपवादः । “वर्णिनां हि बधो यत्र तत्र साक्ष्यमन्तं वदेदिति” या० । “प्राणात्यये सर्वधनापहारे विप्रस्य चार्थे ह्यन्तं वदेच्च । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे पञ्चान्वतान्तरपातकानि भा० क० प० । लघिकर्मणि न० से० ।

अनृतकं वि० अनृते प्रसृतः कर्तुः असत्यकथनरते “लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ठे जायन्ति भारत” ! भा० भी० प० ।

अनृतवादिन् वि० अनृतं वदति वद-णिनि । मिथ्यावादिनि अनृतं पु० न ऋतुः वर्षादिकालः । स्वययोग्यवर्षर्तुभिन्ने काले “तदा विद्यादनध्यायमन्तौ चाभ्यदर्शने” इति मनुः । नास्ति ऋतुः स्त्रीपुष्पविकाशो यस्मिन् काले । स्त्रीपुष्पविकाशमन्ये काले पु० । “अन्तताट्टकाले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिरिति” मनुः ।

अनृशंसं वि० न नृशंसः विरोधे न० त० । अहिंसे दयालौ । तस्य भावः युवादि० अण् आनृशंसम्, ब्राह्मणा० ष्यञ् आनृशंसञ्च दयायाम् ।

अनेकं वि० न एकः एकभिन्नतया उत्सर्गतः बहुवचनान्ता । बहुसंख्यकेषु । “अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणा” मिति मनुः । “पतन्यनेके जलधेरिवोर्मयः” इति माघः । “अनेके सेवन्ते भवदधिकर्गोर्वाणनिवहानिति” श्यामास्तोत्रम् । एकशब्दस्य सर्वनामत्वेन नञ्त्पुरुषे तद्विज्ञवाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्वनामकार्यं तेन अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकत्वेत्यादि । एवञ्च एकशब्दस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाचकत्वेऽपि न समाहारः । तेन अनेकराजन्यरथाश्च बहुलमिति किरा० समाहारे अनेकराजन्यरथाश्चीति स्यात् । “यत्तानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं वलीय इति”

परिभा० सि० कौ० । “अनेकपिठकानान्तु पिठतो भग्नकल्पनेति” याज्ञ० । “अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रमिति” “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति” च गीता नास्ति एकः “द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने” इतिवत् एकत्वं यत्नेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य एकवचनान्तापीड्यते । “अनेकमन्यपदार्थे” इति पा० सू० । “आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् “तथात्मैकोऽप्यनेकश्चेति” याज्ञ० । “अनेकमाश्रितं लिङ्गमिति” सा० का० । “एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे मङ्गलेऽल्पे संख्यायाञ्च प्रयुज्यते” इत्युक्तेष्वर्थेषु एकशब्दस्य वृत्तेः तदुक्तार्थभिन्ने वि० । तत्र च संख्यान्यर्थे एव बहुवचनान्तान्यत्र यथेष्टेति मनो० । उत्करादि० भवार्थे छ । अनेकीयः तद्भवे वि० । भावे द्रा० ष्यञ् । अनेक्यं बहुत्वे न० ।

अनेकज पु० अनेकवारं जायते जन-ड वृत्तौ संख्यावाचकस्य सुजयता । द्विवारं जाते पक्षिणि, तस्य गर्भाण्डाभ्यां जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजत्वादनेकजत्वम् । ५ त० । बहुभ्यो जाते वि० ।

अनेकधा अव्य० अनेक+प्रकारे धाच् । बहुप्रकारे “अनेकधा कृताः पुत्रा कृषिभिर्ये पुरातनैरिति” स्मृतिः । “तत्त्वैकस्य जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति” गीता ।

अनेकप पु० अनेकाभ्यां सुखशुण्डाभ्यां पिबति पा० क । द्विपे हस्तिनि । “मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथः” द० क० ।

अनेकमूर्ति पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नानाविधा मूर्तयोऽस्य । परमेश्वरे “अनेकमूर्तिरव्यक्त” इति विष्णुसह० ।

अनेकरूप पु० अनेकानि रूपाण्यस्य । बहुरूपे परमेश्वरे “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतौ तस्य बहुरूपत्वोक्तेस्तथात्वम् । नानाविधरूपदुक्तमात्रे पटादौ वि० ।

अनेकलोचन पु० अनेकानि लोचनानि यस्य । इन्द्रे, परमेश्वरे च “सहस्राक्षः सहस्रपादिति” श्रुतौ अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रमिति” गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्

अनेकवर्णसमीकरण न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसंख्यकानेकराशयः समीक्रियन्ते ज्ञातसंख्यकसमतया क्रियन्ते यत्र । बीजभेदे यथोक्तं भास्करबीजगणिते “अथानेकवर्णसमीकरणं बीजम् । तत्र स्वं सार्द्धवृत्तत्वयम् ।” “आद्यं वर्णं शोधयेदन्यपक्षादन्यान् रूपाण्यन्यतथाद्यभक्ते । पक्षेऽन्यस्मिन्नाद्यवर्णेऽस्मिन्मितिः स्याद्वर्णस्यैकस्योन्मितीनां बहुत्वे ॥ समीकृत-

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितयः प्रसाध्याः । अन्यो-
न्मितौ कटुविधेर्गुणाग्री ते भाज्यतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्ये-
ऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णास्तन्मानमिष्टं परिकल्प्य
साध्यम् । विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्नं यदि
मानमेवम् ॥ भूयः कार्यः कटुको ऽत्वान्यवर्णं तेनोत्थाप्यो-
त्थापयेद्भाज्यमानात् । “इदमनेकवर्णसमीकरणं बीजं यत्तो-
दाहरणे द्वित्वादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषां यावत्ता-
वदादयो वर्णाः मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्वार्थाः कल्पिताः
यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक,
चित्रक, कपिलक, पिप्पलक, धूस्रक, पाटलक, श्वलक,
श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादन्यत्तराणि
अव्यक्तानां संज्ञाः असङ्ख्यार्थं कल्प्याः । अतः प्राग्वदुद्देश-
कालापवद्विधिं कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्यौ पक्षा वा
समाः कार्यौ । ततः सूत्रावतारोऽयं तयोः समयोरनेकस्मात्
पक्षादितरपक्षस्याद्यं वर्णं शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च
इतरपक्षाच्छोधयेत्ततः आद्यवर्णशेषेणेतरपक्षे भक्ते भाजक-
वर्णोन्मितः । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेवं
कृते सति अन्या उन्मितयः स्युः । ततस्तान्मितेषु एकवर्णो-
न्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः समौ
कृतच्छेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितयः
स्युः । एवं यावत्सम्भवस्ततोऽन्योन्मितौ भाज्यवर्णं योऽङ्कः
स भाज्यराशिः, यो भाजके स भाजकः, रूपाणि ज्ञेयः,
अतः कटुकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमानं, या
लब्धितद्भाजकवर्णमानं, तयोर्मानयोर्दभाजकभाज्याविष्टेन
वर्णेन गुणितौ ज्ञेयौ कल्प्या । ततः स्वस्वमानेन सन्नेपेण
पूर्ववर्णोन्मितौ वर्णावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यत्नयते तत्
पूर्ववर्णस्य मानम् । एवं विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमा-
नानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्व्यादयो वर्णा
भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानै-
स्तानुत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कटुकः कार्यः । अथ यदि विलो-
मकोत्यापने क्रियमाणे पूर्ववर्णोन्मितौ तन्मितभिन्ना
लभ्यते तदा कटुकविधिना यो गुण उत्पद्यते स ज्ञेयः स
भाज्यवर्णमानं तेनान्यवर्णमानेषु तं वर्णसुत्थाप्य पूर्वोन्मि-
तिषु विलोमकोत्यापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि ।
इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागतं व्यक्तमव्यक्तं, व्यक्ताव्यक्तं
वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाक्षरस्य निर-
सनसुत्थापनमुच्यते” तद्ग्राह्या । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविध त्रि० अनेका विधा प्रकारा यत् । बहुप्रकारे

“यत्तानेकविधमानार्थं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय”
इति परि० ।

अनेकशब्द अव्य० अनेक+धीशार्थे कारके शब्द । अनेकवारार्थे
“अनेकयो निर्जितराजकस्त्वभिति” भट्टः ।

अनेकाय त्रि० न एकायः । अन्यद्वये एकायतान्य
अनेकान्त त्रि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत् ।
अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ
पु० । “अनेकान्तो विरुद्धाव्यसिद्धः प्रतिपन्नितः ।
कालाव्ययापदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।
सच त्रिविधः “आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो
मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः” इति
भाषा० । एकान्तोऽस्यस्य प्रज्ञा० ण । एकान्तः न० त०
अनेकान्तोऽयत्नं कश्चित् “भाषायाम् अनेकान्तो विरुद्ध
श्चेत्येव” पाठः । तथा च साधारणादितितयान्यान्यत्व-
मनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति
वद-णिनि इत० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकाय-
वादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ त्रि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे
शब्दे । यथा गवादयः अन्नादयश्च । ‘अनेकार्थस्य शब्दस्य
संयोगाद्यैर्निर्यन्वते । एकत्वार्थेऽन्यर्थाहेतुव्यञ्जना साभिधा
अयेति” सा० द० । अयमाशयः ‘संयोगश्च विभागश्च साह-
चर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य
सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यौ देशः काकाद्युक्तिः स्वावचकः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषपङ्क्तिहेतवः” इति चर्युक्तेरनेकार्थ-
शब्दानां सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्त्वां, संयोगाद्यैरितरार्थ-
बोधप्रतिरोधनेन विशेषार्थे एव स्मर्यते । तद्विज्ञार्थस्य तु
व्यञ्जनया बोधः इत्यलङ्कारिकाणां मतम् । तथाच संयो-
गादयः शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकाः । व्यञ्जना
एतन्ना तदुपस्थापने तु न । ‘अनेकार्थशब्देभ्यः सर्वेषामर्थाना-
मविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादयः अन्यशब्दविषय-
शब्दबोधमात्रं प्रतिवधन्ति नतु व्यङ्ग्यविषयमिति” रस-
गङ्गाधरः । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यताच्छेद-
कलाघवलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादयः
अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिवधन्ति । तथाच संयोगादयः सति
तात्पर्यं, तद्विषयीभूतार्थविषयसृष्टिं तज्जन्यान्वयबुद्धिं वा न
प्रतिवधन्ति किन्तु तात्पर्यमात्रोच्चायका इत्यलं व्यञ्जना-
एतेति स्वीकृतिरिति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

यत् यस्य वा । अनेकप्रयोजनवति त्वि० “अनेकार्थाभियोगे च यावत्संसाधयेद्दनी” इति स्मृतिः । कर्म० । वस्तुप्रयोजने पु० ब० व० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रितः ७त० । वैशेषिकनये संयोगादिषु, सामान्येषु च । “संयोगश्च विभागश्च संख्याद्वित्वादितास्तथा । द्विष्टयत्वाद्यस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणा” इति भाषा० । “नित्यत्वे सति अनेकसववेतत्वं जातित्वमिति” सूक्ता० । एकस्या एव व्यक्तेर्नामव्यक्तिनिमित्तेऽस्य प्रयोगोपाधिता । भवन्ति च संयोगादयः सामान्यं च तथा । रूपादेर्नामव्यक्तिषु सत्त्वेऽपि नेकव्यक्तेरिति न तस्य तथात्वमिति भेदः ।

अनेजत् न० न एजत् । सर्वदैकरूपे ब्रह्मणि । “अनेजदेकं मनसो जयीय” इति ईशोप० । “एजनं कम्पनं स्वभावप्रच्युतिस्तद्विचर्जितं सर्वदा एकरूपमिति” भा० । कम्पनस्युच्ये त्वि० स्त्रियां ङीप् ।

अनेडमूक त्वि० एङो बधिरौ मूको वाक्यक्षितिरहितश्च नास्ति यस्मात् ५ ब० । (काला, वोवा) इति ख्याते श्रवणवचनशक्तिरहिते, शठे च । [प्रशस्ते प्रधाने निरुक्तकारः ।

अनेद्य त्वि० निदि कुत्सने क्यप् नि० नलोपगुणौ न०त० ।

अनेनस् त्वि० नास्ति व्यसनमधर्मो वा यस्य । व्यसनपापादिरहिते “राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः” इति व्य०त० मन्वादिस्मृ० । “अनेनो वोमरुतो याम” इति ऋ० ६, ६६, ७ । “अनेनः पापरहितं यथा भवतीति” भाष्यम् । “त्वानेना नमसा तुर” इति ७, ८६, ४ । “अनेना अपाप” इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नी-मनिन् न०त० । प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनेहस् पु० न हन्यते हन-असि प्रकृतेरेहादेशः । काले । सौ अनङ् । अनेहा “कालोद्दिष्टोऽप्यनेहापी”त्यमरः । न हन्यते कर्माणि असि । अहिंसनीये त्वि० । “शम्भुवं मन्त्रं देवा अनेहसमिति” ऋ० १, ४०, ६ । “अनेहसं केनाप्याहिंस्यामिति” भा० । “पापिनोवयम् यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम्” ऋ० १, ४०, ४ । “यथा नोऽस्मै क्षयाय धिषणे अनेहः” ऋ० ६, ५०, १ ।

अनेकाग्र न० एकाग्रस्य भावः ध्यञ् अभावे न०त० । ऐकाग्रभावे । न० ब० । ऐकाग्रस्युच्ये त्वि० । “आचाराणां मनेकाग्रं सर्वेषामुपलक्षणादिति” भाग० ।

अनेकान्त पु० अनेकान्तशब्दार्थे । तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ‘अनेकान्तो विरुद्धश्चेति’ भाषा० पाठान्तरम् ।

अनेकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठक् । एकान्तो नियमो व्याप्तिरस्यस्य ठन् स्वार्थे अण् वा न०त० ।

अनेकान्तशब्दार्थे अनेकान्तशब्देऽधिकं दृश्यम् “विधाऽनेकान्तिको मत” भाषा० । ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तादृशश्चे त्वि०

अनेक्य न० न ऐक्यम् अभावे न०त० । ऐक्याभावे ।

अनैतिह्य त्वि० न ऐतिह्यं यत् । परम्परान्तरावरूपैतिह्यप्रमाणसूच्ये । “अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति” ? भा० शा० प० ।

अ(आ)नैपुण्य न० अनिपुणस्य भावः अण् आद्यचो वा वृद्धिः । अनिपुणत्वे । ध्यञ् अ(आ)नैपुण्यमप्यत्र न० ।

अ(आ)नैश्वर्य न० अनीश्वरस्य भावः आद्यचो वा वृद्धिः । अनीश्वरत्वे अधीनत्वे । नास्ति ऐश्वर्यं यस्य । अनैश्वर्यः ऐश्वर्यशून्ये त्वि० ।

अनो अव्य० न+नी-ङो । अभावार्थे । “अभावे, नह्यनो नापी”त्यमरे अनो इत्येकं नामेति नीलकण्ठः । अन्ये तु अ इति, नो इति, च विच्चा नामद्वयमित्याहुः ।

अनोक् पु० अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति हन-ङ ईत० । एच्चे । “हन्ताच्छुधं हरति पुष्पमनो-कहानामिति” अनोक्कहाकमित्युपपन्नमिति च” रघुः । “उद्यन्मसुद्रुतमनोक्कहालमध्ये इति” भाषः ।

अनोदन त्वि० नास्ति ओदनरूपं भक्ष्यं यत् । “अन्नवर्जनमुक्तं व्रते । “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा” इति स्मृतिः ।

अनोद्धृत त्वि० न ओद्धारमुच्चार्य कृतः ओम्+ऊ-क्त न०त० । ओद्धारोच्चारणाभावेन कृतः । “ब्राह्मणः प्रणवं कृष्यादादावन्ते च सर्वदा । सवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति” मनुः । ओमिति स्त्रीकारे तथा कृतम् । अङ्गीकृते त्वि० ।

अनृच व्यक्ती पु० उभ० सक० सेट् । अञ्चयति-ते आञ्चिचत्-त कर्माणि अञ्चयते । णिजभावे अच्यते इति भेदः । “पूर्णात् पूर्णमुदच्यते” इति स्मृतिः ।

अनृचु गतौ अचिवत् ८२ ए० दृश्यम् ।

अनृज गतौ कान्तौ क्लृप्ते व्यक्तौ च रुधा० वर्त्तमाने क्लृजदित् वेट् पर० । अनृज् । सिचि परस्मैपदे नित्यमिट् । आङ्गीत्-आनृज् । अङ्गिता-अङ्गा । अङ्गिष्यति-अङ्गति । क्लृज् । क्लिन् अङ्गिः । क्लृ-अङ्गा अङ्गित्वा । वि+प्रकाशने । व्यनृज् व्यज्यते “व्यनृज् कालवित्तवेऽपि योग्यतामिति” भाषः । वञ् व्यङ्गः । यद्यत् व्यङ्ग्यः । “सव्यङ्ग्य-शुक्तं काव्यमिति” । णिच् । व्यङ्गयति ल्यट् । व्यङ्ग-

भम् । “अन्यार्थधीकृत् व्यावृत्तिरञ्जनम्” का० प्र० ।
कर्त्तरि ल्यु । व्यञ्जना एकवार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधा-
श्रयेति” सा० द० ।

अन्त न० अम-तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । शेषे पु० न० ।
नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु० । निकटे,
मनोहरे च वि० । तत्र स्वरूपे ‘मृदुलतान्तलतान्तमलो-
कयदिति’ माधः । नाशे ‘पतत्वविरतं वारि नृत्यानि
शिखिनो मुदा । “अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्थानं
करिष्यतीति” उद्भटः । “वैरस्थानं करिष्यति” रामा० ।
सीमायां ‘वनान्तपर्यन्तमुपेत्य सप्तृहमिति’ नैष० । “आद-
कान्तोत् स्त्रिधोऽनुगन्तव्य” इति श्रुतिः । सीमाऽर्वाधः
स च दैशिकः कालिकश्च । तत्र दैशिक उक्तोदाहरणे
कालिकस्तु । “पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं
धुवमिति” ज्योति० । “दशाहान्ते पुनः क्रियेति” स्मृतिः
श्रेष्ठसीमायाम् “असुं वनान्ताद्वनितवह्निहारिणमिति”
माधः । “दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन”
इति भाषिनी० । “गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशष्पमिति” रघुः ।
शेषावयवे “नेत्रान्तमुदीक्षते” इति वेदान्त इत्यादि ।
निश्चये । “उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तस्त्वदर्शभिरिति”
गीता । उभयोः सदसतोर्लियर्थः । निकटे अन्तपालः ।
स्वभावे ‘शुद्धान्तः । शेषे निशान्तः ।

अन्तःकरण न० क-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्थं करणं, कर्म०,
तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इत०
वा । ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-
पदाभिलष्यमाने इन्द्रिये । तच्चान्तःकरणम् वेदान्तमते
चतुर्विधम् । “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान-
रम् । संशयो निश्चयो गर्वः अकरणं विषया इमे”
इत्युक्तकार्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तशक्तम् “यदा तु संकल्प-
विकल्पकृतं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिप्रेत्यम् । स्याद्बुद्धि
संज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अनु-
सम्भानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम् । अहङ्कृत्यात्मवृत्त्या
तु तदहङ्कारतां गतमिति” । एतदनुसारेणैव शारादायाशक्तम्
“अन्तःकरणमात्मनः । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकी-
र्त्तितमिति” । तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादान्तःकरण-
त्वम् । तत्साधकमनुमानञ्चेत्यम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं
स्वप्नाहकोन्द्रियसापेक्षं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत् ।
नच चलुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादित्वाभावा-
दित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु

महत्तत्त्वापरपर्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिसङ्गा “तेना-
ऽन्तःकरणस्येति” सां० सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च
भाष्ये एवं प्रयोगादिकं दर्शितम् । “अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-
वृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यच्चैवं
तद्वैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि
लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते
अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव ।
तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्यकारणभावेन
तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कार-
णस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यैतत्सर्गिकत्वादिति ।
अद्यापि अन्तःकरणमेकं तथापि वंशपर्वस्त्रिषावान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणत्वये क्रमः, कार्यकारणभावस्योक्तः योगो-
पयोगिश्रुतिसृष्टिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं
वाशिष्ठे । “अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महासते ! ॥ एतस्मात्
प्रथमोद्भिन्नादङ्गुरोऽभिनवाकतिः । निश्चयात्मा निराकारो
बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ अस्य बुद्धिभिधानस्य याङ्गुरस्य प्रपी-
मता । सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोभिधा” इति ।
अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्गुर-
न्यायेनैकस्यैवाग्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यव-
स्थाभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति ।
साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धिर्बेवान्तर्भावः ।
अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावग्तर्भावः” इति ॥ कारिकाया-
मपि “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाङ्मन्त्र त्वयस्य विष-
याख्यमिति” त्रैविध्यसङ्गा “सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषय-
मवगाहते यस्मात्, तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषा-
णीति” तत्त्वयस्यैव प्राधान्यशक्तम् । एवञ्च पुरुषस्य
सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु
अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् “अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-
ल्लौहवदधिष्ठातृत्वम्” सां० सू० ॥ “अन्तःकरणस्यानुपच-
रितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिहारकं प्रत्येतव्यम् । नन्वधि-
ष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह । लौह-
वत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि तत्प्रलौहव-
ज्ज्ञेतनोऽज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तसुपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं चैतन्येना-
ग्तःकरणस्योज्ज्वलने चित्तेः सङ्कल्पमग्निवदेव स्यादिति
चेन्न नित्योऽज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

जन्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्य वास्तःकरणोज्ज्वलनरूपत्वात् । न तु चैतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्गता स्यात् ॥ अग्नेरपि हि प्रकाशादिकं न लौहे संक्रामति, किन्त्वग्नि-संयोगविशेष एव लौहसोज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्पते पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भवादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिबिम्बने हेतुरिति" सा० प्र० भा० । अन्तःकरणस्य च वृत्तयस्त्रिधा "शान्ताघोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा । वैराग्यं ज्ञानिरौदार्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः । लक्षणा स्नेहोरागलोभाविद्याघोरावृत्तयः । सम्बोहोभयमित्याद्या कथिता मूढवृत्तयः" इति तास्वैव वृत्तिषु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् । शान्तादीनामेव सात्विकादिरूपेण व्यवहारः । ताश्च वृत्तयः "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तय इति सां० सू० उक्तेः युगपदपि भवतीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अयौपद्याज्ज्ञानानां" मिलितेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः । तच्चान्तःकरणमनुपरिमाणमिति नैयायिकादयः । यावद्देहकार्यकारित्वात् जलावगाहे एकदैव सर्वदेहगतशैत्याद्युपलब्धेर्मध्यपरिमाणमिति सांख्यादयः । तेषां च चतुर्णां चन्द्रवर्तुषु शङ्कराच्युता अधिष्ठातारो देवा इति ।

अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः । वक्राकारमध्यावयववति शङ्के । वक्रान्तःकरणे त्रि० ।

अन्तःकृमि पु० अन्तरभ्यन्तरे कृमिर्यस्य । (गुटि) इति ख्याते कृमिकोषफले । मध्यस्थकृमियुक्ते फलादौ त्रि० ।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अन्तःकोटरपुष्पवत्यां नीलवुङ्गायाम् ।

अन्तःपदवी स्त्री ७त० । सुषुम्णामध्यगते पथि ।

अन्तःपशु पु० अन्तःप्रासमध्ये पशवो यत् । प्रासमध्ये पशुस्थितिकाले प्राङ्हे, सायाङ्के च "अन्तःपशौ पशु-कामस्य सायं प्रातः" कात्या० ४, १५, १४ । "अन्तःपशौ काले प्रासमध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशुप्रासमध्येषु आगतेषु, प्रातश्च प्रासादनिःसृतेष्विति" तद्व्या० ।

अन्तःपात पु० अन्तर्मध्ये पततीति पत-कर्त्तरि ण । मध्यस्थाने । भावे घञ् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् त्रि० अन्तःपतति पत-णिनि ईत० । मध्यप्रविष्टे । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तःपात्य पु० अन्तर्मध्ये पात्यते पत-णिच्-आधारे यत् । मध्ये पातनाधारे देशे "अन्तःपूर्वेषु यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या० १५, ६, २२, "स्थापितगवानां पतये स्त्रभ्रात्रे द्रव्यं शतमधिकं वा दत्त्वा यूपान् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयेदिति" वेददीपः ।

अन्तःपुर न० अन्तरभ्यन्तरं पुरं गृहं कर्म० । (अन्दर) इति प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे । "क्षितयमिदमपूर्वं वृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्भटः "व्यायम्याप्त्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् इति" भुक्तयान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति । "अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाश्च चेष्टितमिति" च मनुः । तत्र स्थितत्वात् राजमहि-लायामपि । "दाक्षिन्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदेति" शकु० । पुरश्च सभासं आच स्त्रीत्वात् ङीप् । अन्तःपुरीत्यपि स्त्री ।

अन्तःपुरचर पु० अन्तःपुरे चरति चर-ट ७त० । राजान्तःपुरचारिणि कञ्प्रकादौ । अन्तःपुरस्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।

अन्तःपुरसहाय पु० अन्तःपुरे सहायः । राज्ञामन्तःपुरसहचरे विदूषकादौ ।

अन्तःपुराध्यक्ष पु० ईत० । 'वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते' इति नरपत्यकुलक्षणेऽन्तःपुराधिपते । अन्येऽपि पञ्च तथा, "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुञ्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृङ्गलक्ष्यैस्तान् ॥ सम्पूर्णाङ्गो वामनो (१) भग्नपृष्ठः किञ्चिच्चोर्मध्यकक्षान्तरेण । ख्यातो राज्ञो ह्येष भद्रानुजीवी स्कीतो दाता वासुदेवस्य भक्तः ॥ मालव्यमेवो तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतल्यश्रवणः सुसन्निः । शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च कृत्स्नश्चैवः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीतस्तान्मच्छविः स्यात् परिहासशीलः । उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाशपरश्चधाङ्गश्च जघन्यनामा (२) ॥ कुञ्जो (३) नाम्ना यः स शुङ्गो हृषस्तात् क्षीणः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्तिकोऽर्थरूपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् शतज्ञः ॥ कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजिनश्च । सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुञ्जोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च ॥ मण्डलकनामधेयो ऽचकानुचरोऽभिचारवित् कुशलः । कृत्यावैतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥

एङाकारः खरुक्षमूर्धजः शत्रुनाशने कुशलः । द्विजदेव-
यज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रोजितो सतिमान् ॥ सामीति (५) यः
सोऽतिविरूपदेहः शशानुगाभी खलु दुर्भगश्च । दाता महा-
रक्षसमाप्रकायो गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः” एहत्-
संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक लि० अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञापूर्य्यकविधे-
रनित्यत्वाच्चट्टिः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुकादौ “अस्मात्-
प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति” चण्डको० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः । हादशवर्षादूर्ध्वमभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । “वर्षद्वादशकादूर्ध्वं यदि पुष्पं
वर्हिर्नैह । अन्तःपुष्पं भवत्येव पणसोऽम्बरादिवत्” ।
इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सन्निवृत्तप्रकृतौ अमात्यादौ । “अन्तःप्रकृतिकोपनं हि
राज्ञां महद्व्यसनमिति” नीति० । [आत्मानुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञा लि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट लि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अभ्यन्तरगते च । “अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिविम्बे-
नेति” बाद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तःस्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च “पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं”मित्युक्तं सप्तदशावयवं भोगसाधनं
सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्तार्थयोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेहे म० । [दुःखदायके ।

अन्तःशल्य न० अन्तःकरणस्य शल्यमिव पीडकत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञा लि० अन्तःअभ्यन्तरवर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्र-
काश्या संज्ञा चेतना यस्य । एकादौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा “उद्भिज्जा स्यावराः सर्वे बीजकाण्डप्रो-
हिणः । ओषध्यः फलपाकान्ताः बद्धपुष्पफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्थतयः स्रुताः । पुष्पिणः
फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्रुताः । गुच्छगुल्मं तु विविधं
तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरूपाण्येव प्रतानाः वल्ली
एव च । तमसा बद्धरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना । अन्तः-
संज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता” इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः यस्य वा इव० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारं लि० ।

अन्तःमुख लि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव मुखं यस्य ।

आत्मानुसन्धानमात्रमुखे बाह्यमुखमन्ये । “योऽन्तः-
मुखोऽन्तराराम इति” गीता । [मदन्नाविधिं हस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तःस्वेदो मदस्यन्दनं मदजलं यस्य इव० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्+ण्वुल् ।

मृत्यौ “व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्त्व-
मिति” नार० पु० । देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय
ईश्वरनियुक्तो यमाख्ये देवभेदे “ऋषिप्रभावान्मायि नान्तको-
ऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसा” इति रघुः । विनाश-
कमात्रे लि० “क्रोधाभ्यस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति” वेण्णी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां
प्रलये संहर्तृत्वात्तथात्वम्, ‘महोदधिशयोऽन्तक’ इति
विष्णुसह० ।

अन्तकर लि० अन्तं नाशं करोति क-ट उप० स० । नाश-
कारके । “अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्त्रेव दिवाकर” इति
भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण लि० अन्तं करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके ।
“दूतं समाह्वयञ्चैव राजा राज्ञिद्विषयेत् । राज्यान्त-
करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति” मनुः । भावे
ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिकेदस्य वा कर्म उत्पाद-
नम् । नाशने । “यो अन्तकर्मणि इति” पा० धातु० । स्यते-
नाशनार्थत्वात् सकर्मकत्वम् तेन “राघव ! स्य शरैर्वैरैर्घोरं
रावणमाहवे” इत्यादौ वारणस्य कर्मता स्येति स्यतेर्लोपो
मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिकेदकरणे “अवासासीञ्च
वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् लि० अन्तं करोति क-णिनि ईत० । अन्त-
कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । खुल् । अन्तकारको-
ऽप्युक्तार्थे लि० । [ब्रह्म निर्वानमृच्छतीति” गीता ।

अन्तकाल पु० ईत० । मृत्युकाले, “स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि

अन्तकाल् लि० अन्तं करोति क-क्लिप् ईत० । विनाशके ।

अन्तग लि० अन्तं गच्छति गम-ङ उप० स० । कार्यान्त-
गामिनि, निरवशेषकार्यकारके, पारगामिनि, च “यत्नेन
भोजयेच्छाद्रे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्गमयाध्वर्थं
छन्दोगं च समाम्निकमिति” मनुः । [गामिनि ।

अन्तचर लि० अन्ते प्रेषावधौ चरति चर-ट । कार्यादिशेष-
अन्ततम् अव्य० अन्त+सार्वविभक्तिकस्तसि । अन्तेन अन्ते
अन्तादित्याद्यर्थे । तत् तृतीयार्थे । “वैश्योऽङ्गिः प्राप्तिता-

भिस्तु शूद्रः स्मृष्टाभिरन्त” इति मनुः । “शुध्येत स्त्री च शूद्रश्च सङ्गत्स्मृष्टाभिरन्त” इति या० । सप्तम्यर्थे “सह द्यावापृथिव्योश्च तथा खिष्टकृतेऽन्त” इति मनुः ।

“अन्तः उपस्मृश्य शुचिरिति गोभिः । अन्तः अन्तावच्छेदे इत्यर्थः “तामन्ततोऽपक्रस्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे । अपेक्षायां, सम्भावनायाञ्च । अययवे, शासने च विश्व० ।

अन्तम लि० अन्तिक+तमप् “तादृशेति” वेदे तिकशब्दलोपः । अन्तिकतमे अत्यन्तनिकटस्थिते । शिक्षा अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, “तनूपा अन्तमो भवेति” ऋ० ६,४६,१०, । भाष्यकृतोक्तार्थतयैव व्याख्यातम् ।

अन्तपाल लि० पु० अन्तं समीपदेशं द्वारं पालयति । द्वार-प्राले । “सुद्युमन्स्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतमिति” भा० शा० प० ।

अन्तरु अव्य० अम-अरन् तुङागमश्च । मध्ये, “अन्तःशाक्ता वह्निःशैवाः सभायां वैष्णवा मता” इति तन्त्रम् । “अन्तर्विश्वानि भेषजा” ऋ० १,२३,२० “अपस्वन्तरमृतमसु” इति ऋ० १,२३,१६, “न प्रसृष्टाणि गतान्यास्यान् दन्तान्तरधिष्ठितमिति” मनुः “प्रतिबलजलधेरनारौ-वायमाण” इति “अन्तर्ज्वालावलीदेति” च वेणी० । सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्तःप्रज्ञः अन्तर्ज्योतिरित्यादि । चित्ते “अन्तर्गता मदनर्वाङ्गशिखा-वली येत्युद्भटः “अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेदेति” रघुः । प्राप्ते, स्वीकारे च । अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभावः । अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्यादि अव्य० ।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा-क । अवकाशे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्धाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, छिद्रे, आत्मीये, विनार्थे, वहिरर्थे, व्यवधाने, मध्ये, सदृशे च । आसन्ने लि० । “क्ष्वायुज-सिदन्तरम् ऋ० १,१०,६, अन्तरं क्ष्व आसन्नं कुरु” भा० “पायुरन्तरो निषङ्गाय” ऋ० १,२१,१३, “अन्तरः समीप-वर्त्तीति” भा० “न यत्परो नान्तर इति” ऋ० २,४१,८, “अन्तरः समीपवर्त्तीति” भा० निकटस्थे “यज्ञोहीलो वो अन्तर इति” ऋ० १८,१८, अन्तरः अन्तिके वर्त्तमान इति भा० । अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर-णिच्+अच् । अप-सारणे । अन्तर्गते लि० । “हृदो अस्वन्तरम्” ऋ० ७,१०,१,५ “अन्तरमन्तर्गतमिति” भा० । व० उप० अन्तर्यामिब्राह्मणे अन्तर्गते वज्रशः प्रयुक्तः तच्च (१३०) पृष्ठे दृश्यम् । “यो अन्तरोमित्तमग्नौ वनुष्यात् ऋ० ६,५,४, अन्तरः

अभ्यन्तरवर्त्तीति भा० । “उरोहितोऽन्तरोयासिदूत्यम् ऋ० १,४४,१२, “अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान” इति भा० । अवकाशे, “क्ष्णालसूतान्तरमध्य-लभ्यम्” कुमा० । “तत्त्वान्तरे जम्बुरसु” कटाक्षैः” माघः । मध्ये, “दिलीपसूतोः स वृहद्भुजान्तरमिति” रघुः । “आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमा” इति रामा० । व्यवधाने गिरिर्वा व्यवधायकः । “महान्तरं यत् तद्देशान्तरमुच्यते व० मनुः । “निरन्तराभ्यन्तरवात-वृष्टिषु” कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थः । “एका-न्तरे आनुलोम्यादिति” मनुः । भेदे “सैव विशि-नष्टि पुनःप्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति” सा० का० । “शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” हितो० । “यदन्तरं सर्वपशैलराजयोर्यदन्तरं वायसवैनतेययो-रिति” रामा० । व्यसने । “प्रहरेदन्तरे रिपुम्” । वह्निर्योगे “अन्तरे च पुरात् षाण्डालावासा” इति । उप-संव्याने (उत्तरीयवस्त्रे) अन्तरं परिदधाति । सदृशे, “स्थाने-ऽन्तरतम” इति पा० अन्तरशब्दस्य पुरीभिन्ने एव विशेषे सर्वनामकार्थ्यम् “सुभेषसामन्तरस्यै” इति सि० कौ०, सु० बो० । पुर्यान्तु न, अन्तरायै न गत्यै । तत्वापि वह्निर्योगे उपसंव्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यंसादित्वात् नजदेशान्तरशब्दस्य स्वजातीयभिन्ने वृत्तिः शब्दस्वाभावात् “राजान्तरं राजसुतां निनार्येति” रघुः । अन्यो राजा मयू० “राजान्तरमिति” मल्लिना० “देशान्तरमृते पत्यो साध्वी तत्पादुकाद्वय-मिति” स्मृतिः “स्वमेव मृत्पुनरमष्टमूर्त्तिरिति “अर्थोऽय-मर्थान्तरभाव एव” इति च कुमा० । अन्तरस्य भावः ब्राह्मा० ष्यञ् । आन्तर्यं सादृश्ये न० “यत्त्वानेकविध-मान्तर्यं तत् स्थानत आन्तर्यं वलीय” इति परि० सि० कौ० । अन्तरे भयः अण् अन्तरः तद्भवे लि० । “कश्चन आन्तरो भाव इति” सा० द० । “अन्तःकरणमान्तर-मिति” वेदा० व्यवकलने (वियोजने) “कुर्व्याद् यथा स्थाननकमन्तरं वेति” लीला० ।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्वर्त्ती अग्निः । जठरानले “दीपान्तरग्निः परिशुद्धकोष्ठ” इति “शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्नेरिति” “इच्छामिघातमयशोकहृतेऽन्तरग्नौ” इति च सुश्रुतम् । अग्नेर्मध्ये अव्य० । अग्निमध्ये अव्य० ।

अन्तरङ्ग पु० अन्तरं सदृशमङ्गं यस्य । अत्यन्तप्रिये, “समीप-गोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीति” छा० उप० भा० । “चरमगिरि-कुरङ्गीशङ्ककण्डूयनेन सपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः

कुरङ्गः” इति । वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये
अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्तौ
परनित्यवहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्यभेदे, तद्वोधकशास्त्रे च ।
यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ “इकोऽचीति” पा०) नित्यप्राप्तं
रुमं बाधित्वा “ह्रस्वो न पुंसके” इति पा० ह्रस्वः । पूर्व-
कृते तु रुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च
रुमरूपकार्यं प्रत्ययस्याजरूपं निमित्तमपेक्षते इति तद्वहिरङ्ग-
ह्रस्वस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य वहिरङ्ग-
निमित्तककार्यबाधकत्वे योजम् । “परनित्यान्तरङ्गापवादा-
नामुत्तरोत्तरं बलीय इति” “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग” इति
च परि० सि० को० । एतन्मूलिकैव “वहिरङ्गविधिभ्यस्तु
अन्तरङ्गविधिर्बलीति” कारिका । अन्तः आसन्नमङ्गं कर्म० ।
आरादुपकारके न० यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे अव्ययमनन
निदिध्यासनानि, संप्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि
अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च वहिरङ्गाणि । तथा हि
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टौ
संप्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादयः वहिरङ्गाणि, प्रति-
बन्धकस्य चित्तकायप्राणोन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया
उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधेः समान-
विषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादनन्तरङ्गाणीति अत एव
धारणादित्वयमभिधाय “त्वयमन्तरङ्गं पूर्व्वेभ्यः” इति
पात० सूत्रे धारणादित्वयस्यान्तरङ्गत्वमुक्तम् । धारणादि-
स्वरूपादितत्तच्छब्दे वक्ष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्वा-
ण्येव वहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्र न० अन्तरं मध्यवर्त्ति चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देह-
स्यसुषुम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु ।
विवरणं षट्चक्रशब्दे दृश्यम् । ईत० । आत्मोयसम्भूते न० ।
अन्तरज्ञ त्रि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा-क ईत० ।
विशेषज्ञे “नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते”
इति किरा० ।

अन्तरण न० अन्तरं व्यवहितं करोति अन्तर+णिच्-भावे
ल्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधापने, “हविरन्तरणे प्राक्
प्रधानेज्याया” इति कात्या० २५.५.१५, “यदि नाम
हविरन्तरितं न षट्हीतमेव, प्राक् प्रधानेज्यायाः सृत्वा
अन्वाहरेत् हरिषोऽन्तरणं बहूनां मध्ये एकस्यामहण-
मिति” तद्व्या० ।

अन्तरतम त्रि० अतिशयेन अन्तरः सदृशः, अत्यन्तसदृशे
“स्थानेऽन्तरतम” इति पा० । सादृश्यञ्च “तुल्यास्यप्रयत्न-

मिति” पा० सूत्रोपात्तं स्थानादिसाम्यम्, यथा कका-
रादीनां उकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नवत्त्वेन साम्यम् एवं
सकारस्य यकारे । आत्मोयतमे च ।

अन्तरतम् अव्य० सप्तम्यर्थे तसि । मध्ये इत्याद्यर्थे । “तृण-
मन्तरतः कृत्वा रायणं वाक्यमब्रवीत्” इति रामा० ।

अन्तरदृश् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरज्ञे परमात्मानुसन्धा-
यिनि । अन्तरं भेदं पश्यति दृग्-किप् ईत० । विभेदज्ञे त्रि० ।

अन्तरदेश पु० कर्म० । मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशशब्दे दृश्यम्
अन्तरपु (पू) रूष पु० अन्तरः मध्यवर्त्ती पुरुषः वा दीर्घः ।

अन्तर्यामिनि परमेष्ठरे । “मन्यन्ते च पापकृतो “न कश्चित्
पश्यतीति नः” । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वसैवान्तर-
पुरुषं” इति मनुः ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मनःकल्पितोपचारेण पूजा-
याम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्गमाहापितृभ्यः प्रभवति
प्र+भू-अच् ५त० । सङ्कीर्णवर्गं मूर्ध्निर्वसितादौ । अन्तर-
प्रभवाश्च द्विविधाः अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कृष्ट-
वर्णात् अपकृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः मूर्ध्निर्वसितादयः
अनुलोमजाः, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः
प्रतिलोमजाः सूतादयः । “भगवन् ! सर्ववर्णानां यथा-
वदनुपूर्व्वशः । अन्तरप्रभवानाञ्च धर्म्मज्ञो वक्तुमर्हसीति”
मनुः । एतेषां भिन्नवर्गजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि
मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजाञ्च उक्त्वा “तान-
न्तरनामस्तु माहदोषात् प्रचक्षते” इत्युक्तम् । अधिकं वर्ग-
सङ्ख्याशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरय पु० अन्तर्मध्ये अयः गमनम् इण्-अच् । मध्यगतौ
व्यवधाने । ल्युङ्ङन्मथल न० । अन्तरं याति या-क ।
देहमध्यस्थचित्तगते त्रि० ।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे श्येते शी+णिनि । चित्तस्ये
जीवे । तस्य तत्र प्रतिविम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था-क ७त० ।
देहमध्यस्थचित्तस्ये जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्-डा । निकटे, मध्ये, विनार्थे
च । तत्र मध्ये “अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुन-
र्हरेदिति” या० । “अन्तरा षट्सूतके” इति सूतिः ।
“पशुमण्डूकमाज्जरिचर्मपनकलादिभिः अन्तरा गमने,
विद्यादनध्यायमर्हनिशमिति” मनुः । “सौमित्रोर्निश-
तैर्वाणैरन्तरा शकलीकृता” इति रघुः । “अस्तेनैव जीज-

सुतसूटमन्त्रेव विनश्यति” इति मनुः । इयोर्मध्ये “अन्तरान्तरेण युक्ते” पा० उक्तेः एतत्सम्बन्धिपदात् द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिरिति” सि० कौ० । वर्जने निकटे च मेदिनिः । [विस्मरत्यन्तरात्मेति” सा० द० ।

अन्तरात्मन् पु० कर्म० । जीवात्मनि । “तदपि न हरिणाक्षी” अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्याः । गर्भवत्यां स्त्रियाम् ।

अन्तराय त्रि० अन्तरं व्यवधानमयते अय-अच् । व्यवधानकारके । “अस्य ते वाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ” शकु० । विघ्ने च “त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिरिति” रघुः । “वैरी न चेद् वेपथुरन्तराय” इति सा० द० । “समाध्यन्तरायान् लयादयः वेदान्तसारे दर्शिताः यथा । “अस्याङ्गिनोनिर्विकल्पकस्य लयविशेषकषायरसास्वादलक्षणाश्चत्वारोविघ्नाः सम्भवन्ति । लयस्तावदखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावस्त्वनं विघ्नेषः । लयविशेषणाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासमया स्तम्भीभावादखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः, समाधारस्मसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा । अनेन विघ्नचतुष्टयेन रूढितं विसं निर्व्यातदोषवद्वलं सदखण्डचैतन्यमात्ममर्वाते यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तम् । “लये संबोधयेत् विसं विच्छिन्नं शमयेत्पुनः । सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् । नास्वादयेद्द्रुमं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्” इति । योगशास्त्रोक्ताः प्रधानपुरुषसाक्षात्कारात् प्राग्भावाः प्रातिभादयः सिद्धयः विवेकसाक्षात्कारस्योपसर्गापरपर्याया अन्तरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे “ततः प्रातिभन्वावणवेदनादर्शास्वादार्त्ता जायन्ते” इत्यनेन प्रातिभादिसिद्धीरुक्ता “ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति” अयमर्थः । योगजशुक्लधर्मानुगृहीतेन मनोभावेण सर्वगोचरज्ञानं प्रातिभसिद्धिः । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणे योगजधर्मानुगृहीतानि अवणादीनि यथाक्रमं समर्थानि यदा भवन्ति तदा आवणवेदनादर्शास्वादवार्त्ताख्याः सिद्धयः । तथा च दिव्यशब्दग्रहणे यदा योगिनः श्रवणं समर्थं भवति तदा आवणमिति संज्ञा एवं दिव्यस्पर्शग्रहणसमर्था त्वक् वेदनासंज्ञा, दिव्यरूपग्रहणे समर्थं नेत्रं दर्शसंज्ञम् । दिव्यरसास्वादे समर्था रसना

आस्वादसंज्ञा, दिव्यगन्धग्रहणे समर्थं घ्राणं वासार्त्तासंज्ञा । ते प्रातिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योगिनः व्युत्थानसमये योगविरामकाले जायमानाः उपसर्गा भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तानुपेक्षेतेति उपदेशप्रयोजनम् न ह्यत्रात्मसाक्षात्कारं विना सिद्धिकोऽपि कृतकत्वता भवतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाभ्यन्तरेऽतिसूक्ष्मत्वात् आत्मनि आरमते क्रीडति आ+रम कर्त्तरि घञ् । आत्माभिरते । “योऽन्तःसुखोऽन्तराराम” इति गोता ।

अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानसीमामाराति गृह्णाति आ+राक रस्य लत्वम् । मध्ये अभ्यन्तरे । “ततोष पश्यन् विहृणान्तराला” इति भट्टिः । “वधूप्रवेशोऽष्टदिनान्तराल” इति सङ्ग० । “दिङ्नामान्यन्तराले” पा० । सङ्कीर्णवर्णं च । “वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” मनुः । तद्वर्त्तिनं त्रि० स्वार्थे अणि आन्तरालमप्यत्र न० ।

अन्तरालदिक् स्त्री अन्तराला दिक् । दिशो मध्यायां विदिशि ऐशान्यादौ कोणे ।

अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्था वेदिः वा ऊीप् । गजयोर्यव्यमानयोर्मध्यस्थायां सृष्टस्यवेद्याम् । “जयन्तीरन्तरावेदो मत्सवारणयोर्विव” रघुः । अन्तरेति पृथक्पदमिति मल्लि० । “समूहे चान्तरावेद्यामिति” त्रिका० ।

अन्तरिक्ष न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष-कर्मणि घञ्, अन्तः कृत्वाणि अस्य वा पृथो० पक्षे ह्रस्वः ककारस्य रित्वं वा । पक्षिभेदसङ्घारयोग्ये भूलोकस्वर्गमध्यवर्त्तिनि आकाशप्रदेशे । “पृथिवी हिङ्गारोऽन्तरिक्षं प्रस्ताव” इति आ० उप० । “अन्तरिक्षगतांश्च सुनीन् देवांश्च इति” मनुः । “तिर्यक चान्तरिक्षं व्यपोहतिमिति” अथ० । “अदितिर्दौरदितिरन्तरिक्षमिति” ऋ० १, ८६, १० । “अदितिरदोना अखण्डमोया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्यौतनशीलो नाकः ततश्च सैवान्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योमिति” भा० । “विश्वमाप्रा अन्तरिक्षमिति” ऋ० १, ५२, १३ । अन्तरिक्षमन्तरिक्षान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमिति” भा० । “दिवश्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्मरति” सन्ध्यामन्त्रः । ततश्च द्यावापृथिवीमध्यस्थाकाशश्चैव भुवर्लोकस्थान्तरिक्षत्वम् । “सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्मीमिति” य० १४, ५ । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्मीमिति” वेददीपः । अत्र अन्तरीक्षमपि । अस्य चान्तरिक्ष-

निरुक्तिः श्रुतौ । ‘योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरीक्षमभव-
दोक्षं हि तन्नाम ततः पुरान्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति’
तन्मादन्तरीक्षमिति” ।

अन्तरिक्षप्राप्ति० अन्तरिक्षं प्राप्तिं पूरयति प्रा-पूरणे
विच् । अन्तरिक्षपूर्वो ‘अन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतमिति’
ऋ० १, १५, २ । “अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राप्तिं पूर-
यतीति” विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रुत्ति० अन्तरिक्षं प्ररते प्रुङ् गतौ किप् । अन्त-
रिक्षचरे ‘अन्तरिक्षप्रुङ्गिरपोदकाभिरिति’ ऋ० १, १६, ३ ।

अन्तरिक्षसद्वि० अन्तरिक्षे सीदति सञ्चरति सद-गतौ
किप् । आकाशचारिणि । “हंसः शुचिपद्मसदन्तरिक्ष-
सदिति ऋ० ४, ४०, ५ । “अन्तरिक्षसद अन्तरिक्षसञ्च-
रीति” भा० ।

अन्तरिक्षसद्य वि० अन्तरिक्षे सद्यम् सदनं सद-भावे
यत् । अरिचसदने । “उपरि सद्यं वा एष जयति यो
जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति” कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्षा वि० अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे ।
“पवतामन्तरिक्षा इति ऋ० ६, २६, ५ ।

अन्तरित वि० अन्तर्-इण-कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गते
अन्तर् व्यवधानं करोतीति णिचि कर्माणि क्त । व्यवधानी
गते, व्यवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, “हिरफण्डान्त-
रितैः सरोरुहेरिति” किरा० । अपसारिते, “कुर्थात्
यथास्थानकमन्तरं वेति” लीलावत्यामन्तरशब्दस्य वियोजने
प्रयोगात् तत्प्रकृतिकृतया वियोजिते च ।

अन्तरिन्द्रिय न० कर्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत्सर्वम् । [दिके आकाशात्पतितजले
अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात् पतितं जलम् शा० त० । दिव्यो-
अन्तरीप पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य व० अच् समा० आत-
रित्वम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-
जलत्वात्तथात्वम् इयांस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य
अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयो-
र्भेदः । काकाक्षिगोलकन्यायात् “द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीप-
मित्यत्रापि अस्त्रियामित्यस्य अव्यय इति तेनायं पुंस्त्री०
इति केचित् ।

अन्तरीय न० अन्तरे भवं गङ्गादित्वात् ङ । “नाभौ धृतञ्च
यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद-
च्छिन्नमुभयान्तयो” रित्येवंलक्षणे परिधाने वस्त्रे । भगवद्दर्श-
धूमा० वृज् । आन्तरीयकः तद्वत् वि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण्-विच् । मध्ये । “आनन्देऽधा-
न्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्फुरित्यमरः” ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्येऽपि णस्य नेत्वम् ।
विनार्थे, मध्यार्थे च । तत्र विनार्थे “अन्तरेणाप्लविं बद्धा
लक्ष्मणस्य प्रसादनमिति” रामायणम् । मध्ये “अन्तरेण
वै योनिं गर्भः सञ्चरति” कौ० ब्रा० । “अन्तरेणापां गुणम्
इति” स्मृतिः । तत्र विनार्थे, द्वितीयादृतीये पथ्यायेण,
“श्रीनेत्रेण विना शम्भुनान्तरेणाच्युतं सुखमिति” सु० बो० ।
उभयोर्मध्ये ऽर्थे द्वितीया “अन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यञ्चेति”
कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गडु वि० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः । प्रीवाप्रदेशे
जातस्य गलभांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्व-
च्चिरार्थके । “किमनेनान्तर्गडुनेति सर्वदर्शनं सं० । “अन्त-
र्गडु निरर्थकमिति” मेदिनिः ।

अन्तर्गत वि० अन्तःअन्तकरणे गतः । अन्तःकरणस्थे देहस्थे च
“अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद” इति रघुः । “येषामन्तर्गतं
पापं जनानां पुण्यकर्मणांमिति” पुरा० । “अन्तर्गता सदन-
वर्द्धिश्चावली वा सा बाध्यते किमिह चन्दनवर्द्धिते-
नेति” उद्भटः । अध्यन्तरस्थे च “अन्तर्गतशवे यामे दृष-
लस्य च सन्निधायति” । “नेत्रवक्त्रविकारेण गृह्यते-
ऽन्तर्गतं मनः” इति च मनुः । अन्तर्गतफलारम्भाः
यस्यानामिव सम्पदः” इति रघुः ।

अन्तर्गर्भ वि० अन्तरभ्यन्तरस्थो गर्भोऽस्य । अन्तरभ्यन्तर्गर्भयुक्ते ।
“कुशौ समावप्रशीर्णायावन्तर्गर्भाविति” कात्या० २, ३,
२१ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी० । गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भिन् वि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्यस्य इति । मध्यस्थ-
गर्भयुक्ते । “अन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव चेति”
पवित्रलक्षणे कात्यायन स्मृतिः ।

अन्तर्गृह न० अन्तःस्थं गृहम् । वाराणसीस्थे सप्तावरणवर्ति
स्थानविशेषे “अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विन-
श्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ।
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति” ॥ काशीमा०
अन्तर्गृहमयत्वं “अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति
वाराणस्यां कृतं पापं मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं
पैशाच्यनरकावहमिति” “देवो विरजसः प्रीठादन्तर्गृहं विवेश
हेति” च काशी० । मध्यस्थगृहे च । गृहस्य मध्यम्
अव्ययी० । गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्घण पु० अन्तर्हन्त्यते क्रोडीभवत्यङ्गिन् अन्तर्+हन्-अप्

नि० घादेशः णत्वम् । द्वारमतिक्रम्य स्थिते सावकाशे देशे
“तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन् प्रघणे सौधसङ्गनः” इति भट्टिः ।

अन्तर्जठर अव्य० जठरस्य मध्यम् अव्ययी० । जठरस्य
मध्ये, उपचारात् तत्स्थकोष्ठे न० ।

अन्तर्जात त्रि० अन्तर्देहमध्ये जातः । देहाभ्यन्तरजाते ।

अन्तर्जानु अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये
“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राङ् वा
ब्राह्मेण तोर्येन द्विजो नित्यमुपसृष्टोदिति” या० “जानु-
नोर्मध्ये हस्तौ कृत्विति” रघु० ।

अन्तर्ज्योतिस् न० अन्तर्गतं ज्योतिःप्रकाशकत्वात् चैतन्यम् ।
सर्वान्तर्यामिनि परब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्तर्यामिन्त्वा-
त्तथात्वम् ।

अन्तर्ज्वलन न० अन्तः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते
देहान्तर्दाहे । अन्तःस्थो ज्वलनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते आधीयते मादकताऽनेन दध-
करणे ल्युट् । किणुप्रभृतौ मद्यबीजे ।

अन्तर्दशा स्त्री अन्तर्गता दशा आधिपत्यकालः । ज्योतिषोक्ते
महादशान्तर्गते यहाणां स्वाधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च
नानाविधा ताश्च दशाशब्दे वक्ष्यन्ते । तत्प्राप्तोत्तरोयदशा-
यामन्तर्दशाभिधीयते वक्ष्ये च तस्या एव प्रचलितत्वम् ।
“षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनोदश पञ्च च । अष्टावङ्गा-
रको ज्ञेया बुधे सप्तदश सृताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता
गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरप्येक-
विंशति” रित्युपक्रम्य सत्याचार्यः “कृत्तिकादित्रये सूर्यः
सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो बुधो हस्त-
चतुष्टये ॥ अनुराधात्रये सौरिर्गुरुः पूर्वाचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकीर्तितः ॥ सूर्योप-
प्लवभौमार्किर्दशातिकददा नृणाम् । गुरुञ्चन्द्रशुक्राणां
यथेक्षितफलप्रदा” ॥ अन्तर्दशाज्ञानं यथा । “स्वद-
शाभिर्दशां कृत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषे पूरयित्वा तु विंशता ॥ अङ्गैर्हृत्वा दिनं लभ्यं
तच्छेषे षष्टिपूरिते । नवभिश्च कृते लब्धा ज्ञेया दण्डा-
स्तदन्तरे ॥ रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्भिजाः ।
चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिनं पञ्चमासकाः । कुजस्य,
शुक्रस्य द्वादश मासा दिग्दिवसाः, शनेः । ऋतुमासाद्यु विंशत्य
गुरोर्धर्षेद्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टकं ज्ञेयं भृगोर्वर्षस्तु
मासकौ एवं यहाणामन्येषामूह्याश्चैवान्तरादयः । यदुपह-
सान्तरे यस्तु यत्संख्यकालमाप्तवान् । तत्संख्यं खान्तरे

तस्मै सदद्यादिति निश्चयः । खान्तरे यज्ञे स्थांशं स्थांशेन
पूरयेत् सदा इति” ज्यो० त० । विंशोत्तरीये तु । आचं
गुराजोशुबुकेषुपूर्वा वङ्गादिदतो भात्क्रमशस्तिवारम् । मानं
रसायानगदन्निचन्द्रकलाङ्गचन्द्राद्विरसाद्विंशति” इत्युक्तेः
कृत्तिकादिक्रमेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षा
महादश । यथा कृत्तिकायां जातौ रवेः षट् वर्षाः, रोहि-
ण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षाः, मृगशिरस्य ७ वर्षाः,
आर्द्रायां राहोः १८ वर्षाः, पुनर्वसौ जीवस्य
१६ वर्षाः, पुष्ये जातौ शनेः १६ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य
१७ वर्षाः, मघायां केतोः ७ वर्षाः, पूर्वफाल्गुन्यां
जातस्य शुक्रस्य २० वर्षाः, एवमुत्तरफाल्गुन्यादिषु नवसु
उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं षड्वादि-
वर्षाः । तदन्तर्दशा तु “स्वदशाभिर्दशां कृत्वा वसुभिर्भाग-
माहरेदिति” विशेषः । ततश्च उभयोर्दशयोरनुपाते-
नान्तर्दशमानमुच्येत यथा यदि १०८ वर्षैः ६
वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन
तत्तन्मानम् एवं १२० वर्षैः यदि ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः
किमित्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानसिद्धिः । एवं
योगिन्यादिदशायामपि अन्तर्दशमानमुच्येत ।

अन्तर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहा-
भ्यन्तरे “अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरणजन्मनी” इति
मनुः दशाहपदं स्वस्वजात्युक्ताशौचदिनपरम् ।

अन्तर्दहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्य-
न्तरदाहे । अन्तःस्थः दहनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाहः । देहाभ्यन्तरान्नापे ।

अन्तर्दष्ट त्रि० अन्तः अन्तःकरणे दुष्टः । दुष्टान्तःकरणे ।

अन्तर्द्वार न० अन्तर्गतं द्वारम् । गृहमध्यस्थे गुप्तद्वारे । जाल-
द्वारे लीरस्वामी (खिड्की) द्वारे शवरः ।

अन्तर्द्वी स्त्री अन्तर्+धा स्त्रियां भावेऽङ् । अन्तर्द्वीने तिरो-
धाने “अन्तर्द्वीमुपययुर्नृत्पलावलीषु” इति माघः ।

अन्तर्द्वान न० अन्तर्+धा-ल्युट् । तिरोधाने दृश्यपदार्थस्य
दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, मुन्यादीनां शरीरत्वान्ते च ।
“अन्तर्द्वानं गते रामेदिति” रामायणम् ।

अन्तर्द्वि पु० अन्तर्+धा-कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्त-
र्धाने च “अन्तर्द्वी येनादर्शनमिच्छति” पा० ।

अन्तर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये
अन्तःस्थं नगरम् कर्म० । अन्तःपुरे । “दशाननान्तर्नगरं
ददर्शति” रामा० ।

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेशः । मध्यप्रवेशे ससदाय-
मध्यपाते । “आत्मानमात्मना बिम्बदस्ताति व्यवदिश्यते
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” इति हरिका०
स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वङ्गिमङ्गोपविषयत्वा-
दङ्गेर्वङ्गिमदन्तर्भावः । अन्तःस्थोभावः । चित्तवृत्तिभेदे ।
अन्तर्भावना स्त्री अन्तःस्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता
भावना । व्यञ्जकचेष्टादिभूयान्ये चिन्तने ।

अन्तर्भावित वि० अन्तर+भू-णिच्-क्त । मध्यप्रवेशिते सस-
दायान्तर्भाविते । “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदस-
त्त्वतः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्त्वतः” इति
खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यञ्जितपूर्ववर्तितया कार-
णस्य यत् सत्त्वसुरीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य
सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारे नवस्थापातः
ततश्च उत्तरत एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया
तथाच कारणसत्त्वेऽपि कृतः तथा नाङ्गीक्रियते । एवं च
विनापि सत्त्वं तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि
दोषोऽस्ति इति तदाशयः ।

अन्तर्भूत वि० अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-
र्गते च । “कालभावाच्चदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वै-
रकर्मकैर्यागे कर्मत्वमुपजायते” इति हरिका० “एष वै
भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातन” इति पुरा० ।

अन्तर्मनस् वि० अन्तर्गतं बाह्यव्यापारभूततया अन्तरेव
स्थितं मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्ते च ।
दुःखितस्य हि बाह्येऽतदितरव्यापारभूततया तत्प्रती
कारचिन्तनायान्तरेव मनसः स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-
स्यस्य तु बाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमन-
स्ततया तथात्वमिति भेदः ।

अन्तर्मुख वि० अन्तःपरमात्मा मुखं प्रवेशद्वारं यस्य । बाह्य-
वस्तुपरिहारेण परमात्मत्रिपयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ ।
अन्तरभ्यन्तरे मुखं यस्य । सुश्रुतोक्ते व्रणस्त्रावणसाधने शस्त्र
भेदे न० । “रुचोक्तुगपत्वाचीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्विकू-
र्चकानि विस्रावणे” इति सुश्रुतम् । अन्तःकरणं अविद्या-
वृत्तिरूपं द्वारं सुखानुभवे यस्य । स्वरूपसुखानुभवहेतुना
अविद्यावृत्तिरूपान्तःकरणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके
प्राज्ञास्थे जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः” इति
श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्त्या तथात्वम् ।
सुखस्य मध्यम् अवयवी० । सुखस्य मध्ये इत्यर्थे अवय० ।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्तःस्था षट्चक्रस्था मातृका अकारादि-

वर्णाः । तन्त्रोक्तेषु षट्पद्मस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते
च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्देऽनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्मातृकान्यास पु० अन्तःस्थाया मातृकाया न्यासः उच्चा-
रणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासः । अन्तस्थमातृकावर्णानां
सङ्गणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा “न्यासोऽय-
मान्तर” इत्युपक्रम्य “ह्राष्टपत्वाब्बुजे कण्ठे खरान् षोडश
विन्यसेत् । द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् ।
दशपत्वाब्बुजे नाभौ ङकारादीन् प्रसेद्वेष्ट । षट्पत्त्वमध्ये
लिङ्गस्थे वकारादीन् प्रसेद्वेष्ट । आधारे चतुरोवर्णान्
न्यसेद्वादीन् चतुर्ह्वे । ह्रत्तौ भूमध्यगे पद्मे द्विद्वे विन्यसेत्
प्रिये ! तन्मध्ये परविन्दुश्च वृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एवं
समाहितमना ध्यायेन्नामोयमान्तरः” इति तन्त्रसारः ।

अन्तर्मृत पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये मृतः । गर्भाशये मृते
बालकादौ “भवत्युक्तामपूतित्वं मृतं चान्तर्मृते शिशौ”
इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्य वि० अन्तरे भवः दिगा०य । मध्यभवे ।

अन्तर्यामि पु० अन्तरनःकरणेन मनसा कल्पितोपचारैर्यामिः
पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च ।
“अर्चयेत् विषयैः पुष्पैस्तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् । न्यासै-
स्तन्मयतावुद्धिः सोऽहंभावेन पूजयेत्” । तन्मयेति तदेकत्व-
ज्ञानं सोऽहमिति, “मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोतानि परिभाव-
येत् । तामेव परमव्योमि परमानन्दर्षिहते । दर्शयत्यात्ममद्भावं
पूजा होमादिभिर्विनेति” । विषयपुष्पाणि यथा । अस्मा-
यामनहङ्कारमरागमदं तथा । अमोहकमदम्भश्च अ-
निन्दाऽलोभकौ तथा । अस्मात्सर्व्यमलोभश्च दशपुष्पं
विदुर्बुधाः । अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
दया पुष्पं क्षमा पुष्पं ज्ञानं पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टसप्तभिः
१५ पुष्पैः पूजयेत् परदेवताम्” । अथ होमः । “आत्मा-
नमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्व-
रूपं संविभाव्य च । चतुरस्रं तु चित्कण्डमानन्दमेखला-
युतम् । अर्द्धमात्राकृत्योनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ
ध्यात्वा तन्मयस्यज्ञानाग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभि-
चैतन्यरूपान्ते हविषा सुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षरसी-
र्जुहोम्यहम्” । (खाहा इति प्रथमाहुतिः, मूलान्ते) धर्मा-
धर्महविर्दीप्ते आत्मान्ते मनसा सुचा । सुषुप्तावर्तना
नित्यमक्षरसीर्जुहोम्यहम्” । (खाहेति द्वितीयाहुतिः,
मूलान्ते) “प्रकाशाकाशहस्ताभ्यां अवलम्बन्धनः सुचा ।
धर्माधर्मकलास्त्रे हृत्पूष्पमग्नौ जुहोम्यहम्” । (खाहेति तृती-

याङ्गिणि जुहुयात् । ततो मूलान्ते) । “अन्तर्निर्नर-
निरन्वनपधमाने मायान्मकारपरिपन्थिनि संविद्गनौ ।
कश्चिद्विद्वत्तमरोचिविकाशमूषौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-
शिवामनान्तम् । इत्यन्तर्यजनं कृत्वा साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत् ।
न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तोभवेद्भुवम्” । “अव्यमन्-
र्यांगोच्चानिनामेव । अथान्तःपञ्चमकारयजनप्रकारः ॥
तदुक्तं कुलास्त्रे अन्तर्यजने” । “सुरा शक्तिः शिवोमांसं
तद्भोक्ता भैरवःस्वयम् । तयोरैक्यमसुत्पन्ने आनन्दोमोक्ष
उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च हव्ये व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यञ्जकं हव्यं योगिभिस्तेन पीयते । लिङ्गव्य-
विशेषतः षट्श्रुपञ्चभेदतः । पीठस्थानानि चागस्य मङ्गा
पद्मानं व्रजेत् । आमूलाधारमाब्रह्मरस्यं गत्वा पुनः पुनः ।
चिच्चन्द्रकुण्डलीशक्तिरामरस्यमहोदयः । व्योमपङ्कजनि-
ष्यन्दुधापानरतो नरः । भुषणमिदं देवि ! चेतस्त्रय-
पानकम् । पुण्यापुण्यं पशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् ।
परे लयं नयेच्चित्तं पलाशीति निगद्यते । मानसादिन्द्रिय-
गणं संयम्यात्मनि योजयेत् । मांसाशीस भवेद्देवि ! इतरे
प्राणिघातकाः । शिवशक्त्यात्मनिधुनसंयोगानन्दनिर्भराः ।
सुक्तास्ते मैथुनं तस्यादितरे स्त्रीनिषेवकाः” इति त० सा०
“अन्तःपूजां विधायैव बाह्यपूजां समाचरेदिति” तन्त्रम् ।
अन्तर्यामि पु० अन्तर्यामो यच्चात् । यहरूपे सामापराख्ये
पातभेदे । “विष्टुभः स्वारं स्वारादन्तर्यामः ‘अन्तर्या-
मात् पञ्चदश’ इति यजु० १२, ५५ स्वारात् सांभोऽन्त-
र्यामं यहं निरमिमीतेति” इतिरिति वेददीपः ।
तच्च यत्तियं पातभेदः । “सुहृवा सूर्यायान्तर्यामसु-
मन्त्रयेदिति” श्रुतिः “उच्चेतुः पातयोजनमित्युपक्रम्य”
खरोत्तरपूर्वार्द्धे “उपांश्चन्तर्यामयोः” कात्या० ८, १, २,
खरस्य उत्तरपूर्वार्द्धे ईशानकोणे, उपांश्चन्तर्यामयोः पातयो
योजयति सादयतीति वा” तद्व्या० ।

अन्तर्यामिन् पु० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्माणि
इन्द्रियादीनि जीवं वा व्यापारयति यम+णिच्-णिनि ।
“अन्तराविश्य भूतानि यो विभक्त्यात्मकैतुभिः । अन्तर्यामी-
श्वरः ताक्षात् भवे” इत्युक्ते ईश्वरे “अन्तरेण यमयती-
त्यादि” वृहदारण्यकान्तर्ग्यामिब्राह्मणोक्तैस्तस्य तथात्वम् ।
आत्मकैतुभिः निजव्यापारैः प्राणादिवृत्तिभिरित्यर्थः ।
वायौ च तस्य सर्वप्राणिषु अध्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वा-
त्तथात्वम् । अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि वि० ।

अन्तर्यामिब्राह्मण न० अन्तर्यामिन ईश्वरस्य ज्ञापकम्

ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागः । वृहदारण्यकान्तर्गते अन्तर्या-
मिनः ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे । तच्च १२० पृष्ठे दर्शितम् ।
अन्तर्लोम न० अन्तर्गतमाच्छाद्य लोम अच् समा० ।
आच्छाद्ये लोमि ।

अन्तर्विशिक वि० अन्तर्विशे राज्ञामाभ्यन्तरगृहे नियुक्तः
नियुक्तार्थे ठक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः, अन्त-
र्विशः नियोज्यतयाऽस्त्यस्य ठन् वा । राज्ञामन्तःपुरे रक्ष-
णार्थं नियुक्ते कुञ्जवामनादौ ।

अन्तर्वण अव्य० वनस्य मध्यम् शत्वम् । वनमध्ये इत्यर्थे ।

अन्तर्वत्नी अन्तरस्यस्य गर्भ इति वाक्ये “अन्तर्वत्पतिवतो-
र्नुगिति” पा० अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति-
सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तौ मतप् अदुपपत्त्ये
मस्य वः लुक् च । गर्भवत्याम् स्त्रियाम् । “तस्यामेशस्य
यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती सुतावसूत सम्भवाविति”
रघुः । अन्तःशब्दस्य तत्स्थलक्षणया अस्त्यर्थे मतप् मस्य
वः । अन्तःस्थपदार्थवति वि० । “पुमानन्तर्वां स्यविरः
पयस्त्वानिति” अथ० ८, ४, ३ ।

अन्तर्वर्ति पु० अन्तःस्थित एव वाणयति उद्गारशब्दं कारयति
वण-शब्दे इन् शस्य मत्वम् । (टेकुर) इतिस्थान-
स्योद्गारशब्दस्य कारके अजीर्णनामके रोगभेदे ।

अन्तर्वर्तिन् वि० अन्तः मध्ये वर्तते एत-णिनि । मध्य-
वर्तिनि । “अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्येति” सि० कौ० ।

अन्तर्वा वि० अन्तः अन्तरङ्गभावम् अन्तःकरणं वा वाति गच्छति
स्निग्धत्वेन वा-गतिगन्धनयोः विच् । पुत्रपश्चादपु ।

अन्तर्वाणि वि० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्या-
त्मिका वाणी यस्य व० समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप्
ह्रस्वश्च । बहुशास्त्रवाक्याभिज्ञे पण्डिते ।

अन्तर्वावत् वि० अन्तर्वाः पुत्रादिरस्यस्त्रिन् मतप् मस्य वः ।
पुत्रादिमति “अन्तर्वावत् क्षयं दधे” इति ऋ० १, ४०, ७,
“अन्तर्वावत् अन्तःस्थितपुत्रादिमत्त्वात् बहुशुणोपेतं क्षयं
गृह्णमिति” भा० ।

अन्तर्वाष्प वि० अन्तर्गतं वाष्पम् । बाह्याप्रकाशिते कण्ठ-
पथाप्राप्ते रोदनजन्यजलकण्ठे । व० । तद्युक्तपदार्थे
वि० । “अन्तर्वाष्पविलोचने” इति ।

अन्तर्विगाह पु० अन्तर्भूत्वा विगाहः । मध्यप्रवेशे । ल्युट् ।
अन्तर्विगाहनमप्यत्र न० हेम० ।

अन्तर्वेदि पु० अन्तर्गता वेदित्यत्र देशे । ब्रह्मावर्त्तदेशे, स च
देशः आ प्रयागात् हरिद्वारपर्यन्तो गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । “अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, “अन्तर्वेदि वेद्याः करिष्यमाणायाः प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति” तद्वा० “अभ्यदन्तर्वेदि” कात्या० १३,२,२ । अन्तर्वेदि विहितं कर्म ठन् । अन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते इष्टादौ कर्माणि “नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति” मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति” कृष्ण० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादनन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्यन्ते शशस्यलोति ब्रह्मावर्त्तइति च ख्याते देशे अन्तर्वेष्टिके त्रि० अन्तर्वेष्टे अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञा पूर्वकविधेरनित्यत्वात् न लङ् । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुकादौ । अन्तर्वेष्टिकमादयोऽप्यन ।

अन्तर्हृत्य अव्य० अन्तर+हृन्-ल्यप् । मध्ये हृत्वेत्यर्थे “अन्तरपरिपहे” पा० अपरिपह एवास्य गतित्वेन समासः परिपहे तु न, ‘अन्तर्हृत्वा गतः हतं परिपहेति’ सि०कौ० । [तदति त्रि० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहासे ईत० । अन्तर्हित त्रि० अन्तर+धा-क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । “अन्तर्हितगर्भ” इति सि०कौ० ।

अन्तवत् त्रि० अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य मत्तप् मस्य वः । अवश्यनश्वरे “अन्तवन् इमे देहा नित्यसोक्ताः शरीरिण” इति गोता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । ‘स हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवतः स लोकान् जयतीति’ वृ० उ० । “अन्तवतः परिच्छिन्नानिति” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तु शीलमस्य वस-णिनि सप्तम्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्या वेलाऽर्वाधः कालो वा ईत० । शेष-अन्तशय्या स्त्री शयनं शय्या शीङ्-भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे ईत० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्धेतत्वात् प्रसजने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-सादृश्यात् कर्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद-क्लिप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । “तस्यपाशते गुरुमिवान्सद्” इति किरा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तसंलिल न० अन्तरप्रकाशं संलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले “गङ्गाया अन्तसंलिलवाहित्वाद् दोष” इति रघु० । सत्वाभावपक्षे अन्तःसंलिलमप्यत्र । अन्तर्गतं संलिलं यस्याः ।

अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । संलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसंलिलमव-गाहेतेति” स्मृतिः । [तामे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततामे, देहमध्य-अन्त(न्ते)स्था पु० अन्तः स्पर्शोष्णोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था-क्लिप् । यरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिभावमानस्पर्शानां शषसहृदमोष्यणसमध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं वि-जानीयात् कण्ठग्रामाङ्गरसंयुतमिति” पा० शि० । स्था-क । अन्तःस्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे त्रि० । भवादौ गङ्गा० ङ । अन्तःस्थीयः मध्यस्थमवे त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च इ-राज० वा परनिपातः । आद्यन्तयोः । “अन्तादिवच्चेति” पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्थानलोर्वह्निः । प्रलयानले, अन्येष्टिकम्राङ्गवह्नी च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्यन्तदेशश्चक्रेति ऋ-अण् उप० ।

“अधिष्ठातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुरिति” भारतीके पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य सामान्त्यत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशाधिन् पु० अन्ते पर्यन्तदेशेऽवगते अव+शी-णिनि ।

अन्तावसाधिन् पु० नखकेशानामन्तमवसाढं केतुं शीलमस्य अव+सो-णिनि युक् च । नापिते । अन्ते दृष्टे वैयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । ‘अन्ताय स्वतो-पाथं जन्तुनाशाय अवस्यति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते संबध्यते अन्त-इ । नटाभिनयन-काले तदङ्गौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे के टापि अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० ‘सुगन्धप्रभीतवदुमेयतुरन्ति भातो-रिति’ भाग० “यो नो अग्नेऽभिदासत्यान्ति दूरे पदीष्ट स” इति ऋ० १,७८,११, “अन्ति अन्तिके” भा० । “नही तु वो मरुतो अन्त्यश्चे” ऋ० १,१६७,८ । अस्य सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्तदर्थसामीप्ये ‘वृष-णावन्तिदेवगति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक त्रि० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्त-घञ् सो-स्यास्तीति मत्वर्थीयः ठन् । सामीप्यवति । “विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्निति” ‘शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति” “वसे-युश्च गृहान्तिके” इति च मनुः । “तामन्तिकन्यस्तबलि-प्रदीपामिति” रघुः । स्वार्थे ठञि सामीप्ये न० । चक्षुष्याम् न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां व्याप्नोति अन्त+कन् । पर्यन्तव्यापके त्रि० । “केशान्तिको ब्राह्म-

अस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसंस्थितो राज्ञः
स्यात्तु मासान्तिको विश" इति "षट्त्विंशदाब्दिकं
वर्षं गुरौ त्वेवेदिकं व्रतम् । तद्विकं पादिकं वा ग्रहणा-
न्तिकमेव वेति" च मनुः । "जनान्ते स्याज्जनान्तिक-
मिति" सा० द० ।

अन्तिकतम लि० अतिशयेनान्तिकः अतिशयने तमप् ।

अथासन्ने वेदे तु "तादेशेति" तिकलोपे अन्तमोऽप्युक्तार्थे ।

अन्तिकाश्रय पु० अन्तिकं समीपम् आश्रयते आ+ओ-अच् ।

निकटस्थे अवलम्बनस्थाने च ।

अन्तितस् अव्य० अन्तिक+तसिल् कलोपः अन्तिशब्दाद्वा

तसिल् । अन्तिके इत्यर्थे "नकिष्टं भ्रन्यन्तिनोदूरादिति"

ऋ० २, २७, १३, "अन्तितः अन्तिकादिति" भा० ।

अन्तिम लि० अन्ते भवः अन्त+डिमच् । अन्तभवे, चरमे च ।

"अजातशत्रुतमूर्खानां वरमाद्यौ नचान्तिमः । सकृदोप-
करावाद्यावन्तिमश्च पदे पदे" हितो० ।

अन्तिवाम लि० अन्ति अन्तिके वामं वननीयं धनमस्य ।

निकटस्थधने "अन्तिवामा दूरे" इति ऋ० ७, ७७, ४ ।

"अन्ति अस्मदन्तिके वामं धनं यस्याः सान्तिवामेति" भा० ।

अन्तेवसत् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस-यत्

७त० अलुक्समा० । शिष्ये अन्ते शब्दस्य पृथक्स्थितार्थपि

तत्समभिव्याहारमात्रेण तदर्थता । "वसन्निवान्ते विन-
येन जिष्णुः" किरा० ।

अन्तेवासिन् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस-

णिनि ७त० अलुक्समा० । शिष्ये "याज्जान्तेवासिनोर्वापि

न त्वन्यत इति स्थितिरिति" मनुः "कलापिवैशम्पाय-

नान्तेवासिभ्यश्चेति" "आचार्योपसर्जनान्तश्चान्तेवासीति" च

पा० । वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासीति" दशकु० ।

यामादेरन्तेवासिनि चाण्डालादौ लि० ।

अन्नोदात्त न० अन्ते उदात्तः खरो यस्य । अन्नोदात्तस्वर-

युक्ते पदे "पथिमथोः सर्वनामस्थाने" पा० सूत्रे "सर्व-

नामस्थाने किम् ? ज्योतिष्यतः पथो रक्षेति उदात्त-

निष्ठस्वरैरान्नोदात्तं पदमिति" सि० कौ० । अन्ते अन्ना

वयवे उदात्तः । यादृशसमुदायस्य अन्न उदात्तः तादृशे

समुदाये 'कर्षात्यतो घञोऽन्न उदात्त' इत्यधिकारे विहिते

अन्नोदात्तस्वरे, कार्षःपाक इत्यादि । 'धातोः' पा०

अन्नोदात्तः । 'गोपायतन्न' इति सि० कौ० । "फिषो-

ऽन्न उदात्त' इत्यधिकारे शान्तनवाचार्यप्रणीतसूत्रैः

प्रातिपदिकस्थान् उदात्तः । तानि च सूत्राणि सि० कौ०

उत्तरार्द्धे ५५१, पृष्ठादौ उपोक्तानि । बाह्यसूत्रोत्पाक्तानां
प्रातिपदिकानामन्नोदात्तता बोध्या ।

अन्तर् लि० अन्ते पर्यन्ते वसतीति अन्त+यत् । चाण्डाले ।

"अन्यादपि वरं धर्म्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपीति" मनुः

"अन्यश्चण्डाल" इति कुल्लू० । श्लेच्छे, चण्डालान्य-

स्तियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो

ज्ञानात् सायं तु गच्छति" नक्षत्रज्ञानदीनाम्नी नान्प्रपर्वत-

नामिकामिति" "नान्प्रो न विकलेन्द्रिय" इति च

मनुः । "अन्प्रश्चण्डालादिरिति" "नक्षत्रज्ञानदीक्षेच्छ-

पर्वतनामिकामिति" च कुल्लू० । श्लेच्छानां सर्वाप-

कर्षान्भवत्वात्तथात्वम् । अवसानभवे, "जायार्यै पूर्व-

मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्प्रकर्मणीति" मनुः "नामाग्नीध्वन्प्र

एव सामर्थ्यात्" कात्या० २, ४, १०, "असह्यपीडं भगवन् !

वृणमन्प्रमवेहि मे" इति "विससर्ज तदन्प्रमण्डनमिति"

च रघुः "क्रियतां कथमन्प्रमण्डनमिति" कुमा० । अव-

सानञ्च दैशिकं कालिकञ्च उत्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्

अन्नाय परिच्छेदाय हितः यत् । परिच्छेदकारके

वैशिष्टिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्प्रो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः

परिकीर्तित" इति भाषा० प्रलये परमाणूनां गगनादी-

नाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्येव परिच्छेद-

करत्वमिति तस्यान्यत्वम् । सुस्तायाम् स्त्री । अन्निमे

वस्तुनि लि० । यथा नक्षत्राणां मध्ये रेवती, राशीनां

मध्ये मीनः, वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि । संख्याभेदे

न० "जलधिष्यान्तं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा संख्ये"ति

भास्कराचार्योक्ते परार्द्धगतभागे । गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य

वामस्थिताङ्गे 'स्थायोऽन्यवर्गो द्विगुणान्प्रनिघ्न' इति

लीला० । लग्नावधिद्वादशराशौ पु० पञ्चेऽप्येऽन्ने भुवि-

चेत्येहेऽति नील० ता० । "त्रिकोणापकयूकान्प्रमण्ड-

यद्वत् फलं तथा इति" ज्योति० । अन्तेभवः दिगा० यत् ।

सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनायां त्रिज्यायाम्

स्त्री । यथा 'क्षितिज्यैव द्युगुणश्च सा क्षितिश्चरज्य-

यैव त्रिगुणोऽपि सान्प्रका' । 'द्युज्यैव क्षितिज्ययो-

त्तरगोले युता, याम्ये रक्षिता क्षितिर्भवति । एवं त्रिज्या

चरजीवया युतोनान्प्रा स्यात् । अत्रोपपत्तिः । अत्र

गोलेऽहोरात्रवृत्तिक्षितिजसंपातयोर्बिम्बं यत् तदुदयास्त-

सूत्रम् । एवमुन्नमण्डलसंपातयोर्बिम्बं तदहोरात्रवृत्तव्यास-

सूत्रम् । तदुदयास्तसूत्रयोरन्तरं सर्वत्र कुञ्चा । अथ

यास्योत्तरवृत्तसंपातयोर्बिम्बं तत् तन्मितं तस्य व्याससूत्रम् ।

नयोर्व्यासस्तत्रयोर्व्यः संपातस्तस्मादुपरितनं खण्डं कुञ्ज्या । सोऽत्तरगोलेऽधःस्थया कुञ्जया युता यावत् क्रियते तावद्दिनाधोर्कोदयास्तस्मिन्नयोरन्तरं स्यात् । दक्षिणे तु कुञ्जया हीना । यतस्तत्रोदयास्तस्मादधः कुञ्ज्या । यदकोदयास्तस्मिन्नयोरन्तरं सा च हृतिरुच्यते । एवमन्तर्ग्रापि । अत्राहोरात्रस्तस्यासिधं विज्यातुल्यैरङ्कैरङ्क्यते तावत् विज्यातुल्यं भवति । तैरङ्कैर्यावत् कुञ्ज्या गण्यते तावच्चरज्यातुल्या भवति । अथ चरज्याया विज्या युतोऽन्तर्ग्रासंज्ञा भवति । नह्यन्तर्ग्राह्योः जेतसंस्थानभेदः । किन्त्वङ्कानां गुरुलघुत्वात् केवलं सख्याकृतो भेद इत्युपपन्नम्” प्रमिता० ।

अन्यकर्मन् न० अन्ते नाशे भवं कर्म । अन्तेष्टिक्रियायाम् । ‘जायाये पूर्वमारिणे दत्त्वाग्नीनन्त्रकर्मणि’ “ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्रकर्म च अभिचारमहीनञ्च विभिः कच्छैर्व्यपोहति” इति “जातकर्मन्निन्त्रकर्माणि नवत्राङ्गं तथैव चेति” च मनुः । “तमेवं मृतमितोऽस्मादुपाभात् अग्नये” इति का० उप० अग्नयेऽग्न्यर्थमृत्विजोऽहर्नि पुत्रा वान्त्रकर्मणि” इति का० उप० भा० ।

अन्यज पु० स्त्री० अन्त्रः सन् जायते जन-ड । शूद्रे तस्य वर्त्ममध्ये शेषभवत्सात्तथात्वम् । “येन केनचिदङ्गेन हिंसाञ्चेच्छमन्त्रज” इति मनुः । “अन्त्रजः शूद्रः” इति कुल्ल० । शेषजातमात्रे वि० । अन्त्राशखण्डाल इव जायते जन-ड । रजकादिषु सप्रपु जातिषु पु० स्त्री० “रजकवर्मकारश्च नटो वरुड च । कैवर्मभेदभिज्ञाश्च सप्रैते अन्त्रजाः स्मृताः” अतिसंहिता । “न शूद्राज्ये निवसेदित्यधिकृत्य नोपहृष्टेऽन्त्रजैर्दभिरिति” “सहस्रं त्वन्त्रजस्तियामिति” च मनुः ।

अन्यजन्मन् पु० स्त्री० अन्त्रं जन्म यस्य । शूद्रे, “प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादथ्यन्त्रजन्मन” इति मनुः । शेषजातमात्रे वि० ।

अन्यजाति पु० स्त्री० अन्त्रा जातियस्य । शूद्रे । “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिष्टगतं मानसैरन्त्रजातितामिति” मनुः । चण्डालादौ च । ‘अन्त्रजातिरविज्ञातो निवेशस्यास्य वेष्टनीति’ आप० ।

अन्यभ न० कर्म० । मीमंराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयोः राशिचक्रस्थाने स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्ययोनि पु० स्त्री० अन्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य । शूद्रे, चण्डालादौ च ‘शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यानामन्त्रयोऽन्य’ इति मनुः ।

अन्यवर्ण पु० स्त्री० कर्म० । शूद्रे । पदवाक्यादेरवसानस्थिता-
चरे पु० । [४४६] विवरणम् ।

अन्यानुप्रास पु० कर्म० । शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्यावसायिन् पु० स्त्री० “निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्रावसायिनम् । शसशानशोचरं सूते” इति मन्त्रे निषादस्त्रियां चण्डालजाते (सुरदाफरास) इति ख्याते मङ्गीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप् । “चण्डालः श्वपचःक्षत्ता सूतो वेदेहकस्तथा । मागघायोगवौ चैव सप्रैतेऽन्यावसायिनः” इत्यङ्गिरसोक्तवाण्डादिषु च । “अन्यावसायिनामद्मन्त्रीयाद्यस्तु कामत” इति अङ्गिरःस्मृतिः ।

अन्याश्रम पु० न० कर्म० । चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपशेषाश्रमे ।

अन्याश्रमिन् पु० अन्त्राश्रमोऽस्यस्य इति । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्याहुति स्त्री कर्म० । अन्त्रेष्टौ साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारके यज्ञभेदे “अन्त्राहुतिं हारयितुं सवित्रा” इति भट्टः ।

अन्यूति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा ऊतिः रक्षणम् अव-क्रिप् कलोपः । आसन्नरक्षणे “अहमन्त्रूतिमयोभवमिति” ऋ० १, १३८, १ ।

अन्येष्टि स्त्री अन्तेभवा इष्टिः । साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्त्वमत्वात् निरग्नेर्दाहमात्रसंस्कारे च । ‘पतितानां न दाहः स्यात् नान्त्रेष्टिर्नास्त्यसङ्ख्य’ इति शु० त० स्मृतिः ।

अन्त्र न० अन्त्रते देहो बध्यतेऽनेन अति-बन्धने करणे इन् । देहबन्धने - उक्ताः सार्द्धास्तयो व्यासाः पुंसामन्त्राणि स्तरिभिः अर्द्धव्यासेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि मिद्भिरेत् । इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे । “सार्द्धा विद्यामन्त्राणि पुंसः स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि” सुश्रुतम् । “नित्येदन्त्रविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्” “यस्यान्त्रमर्द्धरूपते-पिभिरिति” सुश्रुतम् ।

अन्त्रकूज पु० अन्त्रस्य कूजः शब्दभेदः । अन्त्रविकूजने “पकाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति वेति” सुश्रुतम् ।

अन्त्रपाचक अन्त्रस्य दोषं पाचयति । त्वचिसारे निर्यासविषे औषधिभेदे “स्थावरज्ज्वरमश्नैव द्विविधं विषमुच्यते” इत्युपक्रम्य । “दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशान्द्रयमित्यभिधाय “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च निर्यासाः घातयन्तैव कन्दश्च दशमः सूत” इति विशेषतः स्थावरस्य स्थानसङ्ख्या “अन्त्रपाचककर्त्री रीयसौ रीयककर-घाटक रन्ध्रनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाखा-

हेति" २५२ प्र० सुश्रुते उक्तम् । विवरणं विषयदे दृश्यम् ।
अन्वमांस न० "आन्विकं छिद्रमार्गेण धौतं निर्मलधा-
रिणा । तस्य खण्डान् संविधाय वेसवार (वेसम) युतान्
पचेत् । निःसारं विरसोद्धारमन्वमांससुदाहृतमिति
वैद्यकोक्ते पक्वमांसभेदे आन्विके ।

अन्ववृद्धि ५० अन्वनिमित्ता वृद्धिः । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे
स च रोगः सु० २८६ प्र० सुश्रुते दर्शितो यथा
"वातपित्तश्लेष्मणितमेदोमूलान्वनिमित्ताः सप्त वृद्धयः ।
तासां मूलान्वनिमित्ते वृद्धौ वातसमुत्पत्ते केवलसुत्पत्ति-
हेतुरन्यतमः ॥ अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनोः फलकोशयोर्वृद्धिं जन-
यति तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यन्तीनां पूर्वरूपाणि
वस्तिकटोसृक्भेदेषु वेदना सारुतनियहः फलकोशयोफ-
येति तत्त्वानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परूषामनिमित्ता-
निलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते, पकोडुभ्वरसङ्काशां ज्वर-
दाहोष्णवतीं चाशु ससुखानपाकां पित्तवृद्धिं, कठिनामल्प-
वेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं, क्षणस्कोटावृतां पित्त-
वृद्धिलिङ्गां, रक्तवृद्धिं शृङ्गुस्त्रिधां कण्डूमतीमल्पवेदनां ताल-
फलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूलसञ्चारणशैलस्य मूलवृद्धि-
र्भवति सा गच्छतोऽन्वपूर्णा इतिरिव लुभ्यति मूलकच्छ-
वेदनां वृषणयोः स्वयमुं कोशयोच्चापादयति तां मूलवृद्धिं
विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विप्लवहृत्प्रपतनादिभिरायास-
विशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्वस्येतरस्य चैकदेशं
द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्गणसन्निभसुषेयं यन्त्रिरूपेण
स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य
मुष्णशोफसापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो
भवति सशङ्खमवपीडितशोक्कसुपैति । विसृज्य पुनराध-
मति तामन्ववृद्धिमसाध्यामित्याचक्षते" इति । "पणसासानु-
पमुञ्जतमन्ववृद्धिं व्यपोहति" सुश्रुतम् ।

अन्विका स्त्री अदि+अन्वेने खलु । नाञ्चोक्तौ ज्येष्ठ-
भगिन्यामित्यमरटोकायां नीलकण्ठः ।

अन्व स्त्री अन्वते वध्यतेऽनेन अदि+क् । निगडे स्त्रोपाद-
भूषणभेदे च । स्वार्थे कन् "केण इति" ह्रस्वः । अन्व-
कोऽयत्वं "स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य
देवताशब्दादौ दर्शनात्" पुंस्त्वम् ।

अ(आ) न्दोल दोलने अद० चु० उभ० सक० सेट् ।
अ(आ)न्दोलयति-ते आन्दुदोलत्-त । ल्युट् । अ(आ)न्दो-
लनम् "किन्वाशाभरविन्दुन्दरदशां शक्वासरान्दोल-

नादि" ल्युट् । अ(आ)न्दोलितः । चुरादेराकृतिगणत्व-
नायसुत्प्रेक्षितः स च दीर्घादिः । "आन्दोलत् क दोलने"
इति कविकल्पद्रुमोक्तेः ह्रस्वान् इत्यन्ये तन्मूलं गृह्यम् ।

अन्ध दृष्टिविधाते अद० चु० उभ० धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वा-
दकर्मकः सेट् । अन्धयति-ते आन्दिधत्-त । अन्धयन्
अन्धितः । "कनकस्रगहण्यान्धितधियेति" सा० द० ।
दृष्टिरन् नेत्रेन्द्रियजं प्रत्यक्षं विवेकज्ञानञ्च तद्विधाताश्रयस्य
कचृत्वम् ।

अन्ध त्रि० अन्ध-अच् । नेत्रद्वयस्य न्ये एकचक्षुर्हीने तु नास्य
प्रयोगः अनुपपन्ननेत्रान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च
द्विविधः जन्मान्धः, उत्पन्नौ नेत्रद्वयवार्णपि रोगादिना
उपपन्ननेत्रद्वयस्य उभयत्रैव तत्प्रयोगात् । "जडमूकान्ध-
वधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः स्युरिति" च मनुः ।
"इहैवास्ते तु सा लोके गौरभ्येकैकेश्वरानीति" "अनंशौ
क्षीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ" तथेति सूत्रान्तरम् "अन्धो-
गगनं न पश्यतीति" व्यु० गदा० "वृद्धोऽन्धः पतिरेव
मञ्चकगत" इति सा० द० । चक्षुःसत्त्वेऽपि आलोकादि
सहकारिकारणान्तराभावेन दृष्टिराहृत्येऽपि अस्य प्रयोगः ।
यथा "दिवाभ्याः प्राणिनः केचिद्रात्रावभ्यासथा परे ।
केचिद्विवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय" इति देवी० ।
तत्र मेचकानां दर्शने आलोकाभावस्यैव सहकारितया
तेषां दिवाभ्यत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्यालोकाभावे-
ऽपि दीपाद्यालोकान्तरमज्ञावे रात्रावभ्यता । मनुष्याणाम्
दिवा सूर्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र
दृष्टमप्याद्याभ्यत्वम् । विवेकज्ञानस्य न्ये "क्रोधाद्व्यस्य
तस्य स्वयमिह भवितेति" वेणोः "नैवान्यत्र मदान्धसिन्दूर-
घटेति" गङ्गास्तोत्रम् । "अज्ञानमिदमिदमन्धस्येति" शुक्-
नतिः । परिव्राजकभेदे, तस्य "सचक्षुरचक्षुरित सकर्षः
अकर्ष इवे"त्यादि श्रुत्या बाह्यवस्तुदर्शनशून्यचक्षुःशून्य-
त्वोक्तैरन्धत्वम् अतएव "तिष्ठतोव्रजतोवापि यस्य चक्षुर्न दूर-
गम् । चतुष्पदां भुवं स्रक्वा, परिव्राज्य उच्यते" इत्यनेन
तस्यान्धत्वं परिभाषितम् । नष्टवलाभालाभोपयोगितया
ज्योतिषपरिभाषिते राशिभेदे च । "मेषो वृषो शृगेन्द्रश्च
दिवाभ्याः परिकीर्त्तिताः । न्युकर्कटकन्याश्च रात्रावभ्याः
प्रकीर्त्तिता" इति तथा च मेषादिषु दिवा नष्टव्यस्य
लाभः तत्र यहीतुसौरस्य दिवाभ्यत्वात् । मिथुनादिषु तु
रात्रौ नष्टव्यस्य लाभः तत्र यहीतुसौरस्य रात्रावभ्यत्वात्

अन्यत्र नष्टस्य न लाभ इत्येतत्परतया तत्त्वान्वयम्
भाक्तम् । अन्वयतीत्यन्वम् अन्व-चु० प्रेरणे णिच्-अच्.
अन्व-करणे अच् वा । तमसि अन्वकारे “अन्वं तमस्ते
प्रविशन्ति ये के चात्महृनोजना इति” श्रुतिः । यथार्थं
ज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च “आसीदिदं
तमोभूतमिति” मनौ “तमसादृततत्त्वेनेति” “तमसै
वायुतं तत्त्वं नानुपश्यति मूढधीरिति” च पुराणे तमः-
गच्छेनाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न० भेदि० ।
तस्य मनुष्याणामन्वकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये
उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्वक पु० अन्व-खुल् । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ
कश्यपादुत्पन्नः तस्य वरेण महादेवैरबध्यतामापेदे यथोक्तं
हरिवंशे १४५ अ० “दितिरुवाच हतपुत्राऽस्मि भगवन् !
देवैर्धर्मैश्चिताम्बर ! । अबध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमित-
यिक्रमम् । कश्यप उवाच । अबध्यस्ते सुतो देवि !
राजायणि ! भवेदिति । देवानां संशयो नात्र कश्चित्
कमललोचने ! । देवदेवस्य ते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ।
आत्मा ततस्ते पुत्रेण रजितव्यो हि सर्वथा । अन्वात्मत-
तां देवीं कश्यपः सत्यवाग्वर । अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्रं
सुपुत्रे ततः । सहस्रबाहुं कौरव्य ! सहस्रशिरसं तथा ।
द्विमहस्त्रेक्षणश्चैव तायञ्चरणमेव च । स ब्रजत्यन्ववद्विष्णोऽपि
हि भारत ! । तमन्वकोऽयं नामोति प्रोचुस्तत्र
निवासिनः । अबध्योऽस्मीति लोकान् स सर्वान् बाधति
भारत ! । हरत्यपि च रत्नानि सर्वाङ्गयात्मवलाश्रयात् ।
वःसयत्यात्मवीर्येण निगृह्णाभूरसं गणान् । स्ववैश्वनू-
र्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-
रत्नविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्वकः पापनिश्चयः”
इति “निगृह्णति शूलदारितान्वकमहाकुर इति” काट० ।
अन्व एव अन्वकः स्वार्थे कन् । मुनिभेदे स च बृह-
स्पतिश्चेति श्रुतिः । उतथात् स ममतायामुत्पन्नः बृहस्पति-
गणपदन्वत्वमापेदे । तस्य जात्यन्वत्वात् दीर्घतमा इति
नामान्तरं तत्कथा भा० आ० प० १०४ अ० “उत-
थस्य यवीयांसु पुरोधास्तिदिवीकसाम् । बृहस्पतिर्बृ-
हस्पतेः ममतामन्वपद्यत ॥ उवाच स ममता तन्तु देवरं
यदन्वपद्यत ॥ अन्तर्वन्नी त्वहं आत्मा ज्येष्ठेनारम्यता-
मिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुञ्जावेव बृहस्पते ! ।
अतैतयो वेदमत्वापि षडङ्गं प्रत्यर्थायत ॥ अभोघरेतास्व-
ज्ञासि द्वयोर्जात्यत्र कम्भवः । तस्मादेवं गतेऽस्य त्वसुपर-

मितमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तथा सस्यक् बृहस्पतिरुदारधीः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्त्रितम् ॥ स बभूव
ततः कामी तथा सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तं तु तं रेतः
स गर्भस्योऽभ्यभाषत ॥ भोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्ना-
स्तोह सम्भवः । अल्पावकाशो भगवन् ! पूर्वञ्चाहमिहा-
गतः । अभोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव
तु तद्वाक्यं गर्भस्यस्य बृहस्पतिः । जगाम मधुनायैव समतां
चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो
मुनिः । पङ्कजामरीधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः ॥ स्थान-
मप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतन्नदा । पपात सहसा भूमौ
ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ॥ तद्वद्वा पतितं शुक्रं शशाप स
रुपाश्रितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्यं निर्मतस्य भगवान्दृष्टिः ॥
यन्मां त्वमोदये काले सर्वभूतेष्विति सति । एवमास्य वच-
स्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापा-
दभिरजायत । बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तिर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥
जात्यन्वोवेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्याया । तरुणीं
रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जन-
यामास गौतमादीन् महायशाः” इति । यादवभेदे च
“सात्त्वतान् सत्त्वसम्पन्नात् कौशल्या सुपुत्रे सुतान् ।
भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावधं न्यपम् । अन्वकञ्च
महाबाहुं दृष्टिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्रितारो
विस्तरेणेह तान् शृणु । अन्वकात् काश्यपुहिता चतुरो-
ऽलभतात्मजान् । कुकुरं भजमानञ्च शभं कम्बलवर्हिषम्”
इति हरिवंशे १८ अ० । “दूतं संप्रेषयामास दृष्ट्यान्वक-
निवेशनम्, ततो दृष्ट्यान्वकाः क्षणाभिति” हरिवंशः ।

अन्वकारिपु पु० ईत० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम्
यथा हरिवंशे १४ ई अ० “मुमोच भगवाञ्छूलं पृथीम्राजि-
समप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्वकोरसि दुर्जरम् ।
भस्मसाञ्चाकरोद्गौडमन्वकं साधुकथकमिति” अन्वकहन्वा-
दयोऽन्यत्र । अन्वकस्यान्वकारस्य रिपुरपसारकत्वात् ।
सूत्र्यैः चन्द्रेः वज्रौ, च पु० ।

अन्वकवर्त पु० अन्वक इव वर्तते एत-अच् । पर्वतभेदे
गङ्गा० छ । अन्वकवर्तीयसङ्गवे तिव० ।

अन्वकार पुन० अन्वं करोति छ-अण् उप० स० । तमसि
तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । नीलं
तमोधावतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् धावनार्द्राक्षि-
वच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सह-
कारित्वेऽपि तद्वत्त्वे मेचकप्रत्यक्षे न सहकारिता

वस्तुभावाद्यादिति भेद इति कीमांसकादयः । “दिवा-
कराद्वृत्ति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवाभ्यकारमिति”
कुमा० “सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनाभ्यकारेणिव
दोषदर्शनमिति” ऋच्छ० “अथाभ्यकारं गिरिगह्वराणा-
मिति” रघुः । अभ्यकारस्य दृष्टिविधातकत्वं मनुष्याणामेव
तेषामेवालोकसहकारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनान्तु तद-
भावेऽपि दृष्टेरुदयात् । ततश्च आलोकरूपसहकारिविघटने-
नास्य दृष्टिरोधकत्वमवश्यम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-
न्तिमतसिद्धे अज्ञाने च । [राभ्यकारे ।

अभ्यकारमय त्रि० अभ्यकार+प्राचुर्ये मयट् । प्रचु-
अभ्यकारि पु० अभ्यकः तदाख्यस्यासुरस्यारिः इतः । शिवे
अभ्यकरिपुत्रेऽस्य विवृतिः ।

अभ्यकासुहृत् पु० अभ्यकस्य असुहृन् हरति हृ-किप् तुक्
च, अभ्यकस्यासुरस्य असुहृत् रिपुर्वा इतः । महादेवे ।

अभ्यकूप पु० अभ्ययतीत्यन्धः स चासौ कूपः । साभ्यकारे
कूपे । अभ्यः कूपो यत्न ७ब० । नरकभेदे यथा
“यस्त्विह वै भूतानामोत्तरकल्पिततृत्तीनामविविक्तपरव्य-
थानां स्वयं पुरुषोपकल्पितदृष्टिर्विविक्तपरव्यथोव्यथा-
माचरति स परत्वाभ्यकूपे तदभिप्रीहेण निपतति ॥ तत्र-
हृत्सौ तेस्तैर्जन्तुभिः पशुवृगपक्षिसरीसृपैर्मैशकयूकमत्त-
कण्मल्लिकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्तैश्च मर्ष्यतेऽभि-
द्रुग्धमाणस्तमसि विहृतनिद्रानिर्द्वेतिरलब्धावस्थानः परि-
क्रामति यथा कुशरीरे जीवः इति भाग० ५ स्क० ।
अभ्यस्य दृष्ट्यभावस्य कूप इव । मोहे । स हि सर्वदृष्ट-
भावस्याकरः इति तस्य तथात्वम् । [अभ्यकरणसाधने ।

अभ्यङ्करण न० अभ्यःक्रियतेऽनेन च्यर्थे क-करणे ख्यन् ।
अभ्यतमस न० अभ्ययति अभ्य+अच् ताभ्यति अनेनेति
तम-करणे-असि कर्म० अच् समामान्तः । निविडाभ्य-
कारे, तद्युक्ते नरकभेदे च ।

अभ्यतामस न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अभ्ययतीति
अभ्यं कर्म० । निविडाभ्यकारे ।

अभ्यतामिस्र न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रैव तामिस्रम् अभ्य-
यतीत्यन्धम् कर्म० । निविडाभ्यकारे । अभ्यम् अभ्यकारकं
तामिस्रं यत्न ७ब० । नरकविशेषे पु० न० । “तामिस्रमन्धता-
मिस्रं महारौरवरीरौ नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव-
चेत्वादिना” मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये
नरके तत्स्वरूपम् । “यस्तु परपितृपत्यकलत्राख्य-
पहरति स हि कालपाशवद्धो यमपुर्व्वैरतिभयानकै-

स्तामिस्रे नरके बलात्तिपात्यते ॥ अनशनाभिपान-
दण्डताडनसन्नर्जनादिभिर्यातनाभिर्यातमानो जन्तुर्यत्र
कश्चलमासादितएकदैव मूर्च्छासुपयाति तासिस्त्रप्राये ॥
एवमेव अभ्यतामिस्रे । यस्तु “विज्ञत्वा पुरुषं दारादीसुप-
युक्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्यो वेदनया
नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्थतिर्दृष्ट्यमानमूल-
स्तस्मादभ्यतामिस्रं तसुपर्दिशन्ति इति भाग० ५ स्क० ॥
सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे भयविशेषविषयकेऽभिनवेशे पु० ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यभ्यतामिस्रः इति सा० का० ।
“अभिनवेशश्चासः दिव्यादिव्यशब्दविषयत्वेन दृशविष-
यकत्वात् अणिमाद्यद्विधैश्चर्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तथा
हि देवाः खलुणिमादिकमदविषयैश्चर्यमासाद्य दृश
शब्दादीन् भुञ्जानाः “शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाद्व्य-
मादयोऽस्माकं असुरादिभि र्मांस उपघामिपतेति विभ्यति
तदिदं भयमभिनवेशोऽभ्यतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादश-
धेति” सा० को० । वेदान्तिमतसिद्धे “देहे नेहे क्वचमेव
नष्टोऽस्तीत्येव” रूपे अज्ञाने च ।

अभ्यत्व न० अभ्यस्य भावः । नेत्रघाते चक्षुषः स्वप्नाहाराभ्य-
“एकादशेन्द्रियत्रया” इत्यादि सा० का० (४६) व्याख्यान-
कौमुद्याम् “बाधित्यै कथिताभ्यत्वजडताऽजिघ्रता तथा ।
मूकता कौण्ड्यपङ्क्त्युक्त्योदावर्त्तमन्दता इत्यादिना श्रोत्रा-
दीनां क्रमेण इन्द्रियाणां घातोदर्शितः ।

अभ्यपूतना स्त्री ३८४ सुश्रुतोक्ते बालग्रहभेदे “स्कन्धप्रचक्ष-
प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च शक्रना देवता चैव पूतना चान्ध-
पूतने” लुहिश्य । “यो ह्येष्ट स्तनमतिसारकासज्जिक्कावर्दीभि-
र्ज्वरसञ्जिताभिरर्दमानः दुर्वर्णः सततमधःशयोऽमुगन्धिस्त-
न्पूर्वरभिषजोऽभ्यपूतनार्त्तमिति” तज्जलणसुक्तम् ।

अभ्यमूषिका स्त्री अभ्यं दृष्ट्यभावं सुषणाति मष-एवन् दीर्घः ।
देवतादृष्ट्ये तत्सेवने हि चक्षुष्मन्ता भयतीति वैद्यकप्रसिद्धम् ।
अभ्यमूषिष्ण त्रि० अभ्योऽभ्योभवति भू-च्यर्थे णिष्णद् ।
अभ्योभवितरि ।

अभ्यभावक त्रि० अभ्य च्यर्थे भू-सूकञ् । अभ्योभवितरि
अभ्यम् न० अद्यते अद-असुन् तुम् धश्च । कोटने ।
अष्टताम्यसोदेवाः । “द्विजातिशेषेण यदेतदभ्यसा” किरा०
“विपानं शुक्रमभ्यस इति” यजु० १६.७५ ।

अभ्याहि पु० अभ्योऽहिरिव । (कचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।
अभ्यवर्त्तन् पु० अभ्यं सूर्यप्रकाशरहितत्वादप्रकाशं वर्त्त-
यत् । वायोः सप्रभे स्तम्भे । “मरुदिन्द्रः सरभः काम-

सोमानुषोतिपाः देवीविशोऽन्ववर्त्ता च स्वान्नः सप्रम आ
भुवादिति" पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म० अन्धेभ्योऽपीति दीर्घः । निविडान्ध-
कारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध-प्रेरणे णिच् श्वल् । द्यूत-
क्रीडायाम् तथा हि जनः अन्ध इव विवेकशून्यः क्रियते ।
सर्वथाञ्च तस्याश्चात्यन्तसेवनात् दृष्टिजयः वैद्यकप्रसिद्धः ।

अन्ध पु० अन्ध-कृ । कूपे । कूपतल्यच्छिद्रवत्त्वात् पु'चिच्चे च ।
“वाक्पाणिपादपायुन्मुखान्याहुर्मनीषिण” इति शा०
ति० । अन्धलिङ्गमिति शब्दा० चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध-उलच् । शिरोपटले । तत्पुष्पदर्शनात्
वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध पु० अन्ध-रन् । देशभेदे स च देशः । “जगन्नाथादूर्ध्व-
भागादवाक् श्रीअमरात्मकात् तावदन्धोभिधोदेश इत्युक्तः” ॥
वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्यजभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यनेन अन्न-नन्, अद्यते इति अद-क्त वा
“अद्यास् इति” पा० निर्देशात् अन्नार्थतया न जग्धिः ।
ओदने, खिन्नाग्ने, “शस्यं क्षेत्तगतं प्रोक्तं” सतुषं धान्य-
तुच्यते । आभं तु वितुषं चेत्यं खिन्नमन्नमुदाहृतम्” इति वशि०
स्मृ० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वान्त्था-
त्वम् । तन्नामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः “आमाञ्चं हरये
दत्त्वा पक्वं कृत्वा च खादयेत् । षट्पर्वसहस्राणि विधायान्
जायते क्षमिरिति” पुराणे “चाण्डालाञ्चं भुक्त्वा विराज
सुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराक” इति विष्णुस्मृतौ, आदित्या-
ज्जायते षट्पट्टेरेत्तं ततः प्रजा” इति मानवे च तत्र प्रयो-
गात् “खिन्नमन्नमुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था
न तु तन्नात्वस्यैवाज्ञतावोधनार्था । अतएव “अन्नमाश्रित्य
पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे” इत्यादिनिषेधे आमाञ्च-
भक्षणस्यापि यज्ञशब्द अज्ञानि च विविधानि “अज्ञानि
विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे” ! इत्युपक्रम्य अष्टादश-
विधानि धान्यान्धभिधाय “अन्नवर्ज्यव्रते देवि ! एतान्येव
विवर्ज्ये” इत्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्जनव्रते तेषां वर्जनी-
यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते
“अन्नमशितं तेषां विधीयते तस्य यः स्थविषोधातुस्तत्पुत्रीं
यन्मध्यमस्तन्मांसं योऽर्णवस्तन्मूत्रं” इति श्रुत्या “अन्नमयं
हि सोम्य मन इति” श्रुत्यन्तरोक्तं मनसोऽन्नमयत्वं यत्
समर्पितं तत् सर्वप्रकाराद्भविकारत्येनैव । ततश्च “राजाञ्चं

तेज आदत्ते” इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । “शूद्रेषु
दासगोपालकुलमिताईसीरिणः । भोज्यान्नाः नापितस्यैव
यथात्मानं निवेदये” इत्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रति-
प्रसवः अष्टादशाक्षविषय एव दासादयश्च संकीर्णजातिभेदाः
पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
“गोरसं तिलसक्तं च तिलपिण्याकमेव च । व्यपूपान् भक्ष-
येत् शूद्राद्यन्नान्यत् पयसादत्तमिति” संवर्त्तवचनन्तु आपदि
शूद्राक्षनिवृत्तानामपि भक्ष्यतामिति । “कन्दुपक्वं तैलपक्वं
पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्राक्षभुजां भोज्यानि मनु-
व्रतोदिति” हारीतवचने अशूद्राक्षभुजामिति विशेषणा-
त्तथावगतेः एवमेव प्रा० वि० । “अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठं
तस्मात् सर्वोपधमुच्यते” इति श्रुतौ अन्नस्य सर्वोपधिरूप-
त्वोक्तेः सर्वेषां ग्रीह्यादोषधीनामन्नत्वं व्यक्तमुक्तं “एष्टव्या
ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति” श्रुतौ च ओषधिजमात्मस्य
अन्नत्वमुक्तम् “अद्यतेऽदन्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते”
इति तद्विरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । एष्टव्यां, तस्याश्च अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । “अन्नोऽन्नमिति श्रुतेः” “यत्
क्षणं रूपं तदन्नस्येति” का० उप० श्रुतेः । अत एव
भाष्यज्ञता “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता” इति श्रुतौ इदमा
तेजोवन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके
च निरुक्तं तस्य च “ष्टेरेत्तं ततः प्रजा इति” मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् “आपोमयः प्राण” इत्युक्त्वा
तत्समर्थनाय “आपः पीतास्तेषां विधीयन्ते तासां
यः स्थविषोधातुस्तन्मूलं योमध्यमः तल्लोहितं योऽर्णवः
स प्राण इति छान्दोग्येऽपि प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा
“षोडशकलो वा असौ पुरुषः” इत्युपक्रम्य “पञ्चदशाहानि
माशोः काममयः पित्रापोमयः प्राणो न पिबितो विच्छेत्-
स्यते” इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्तः ।
प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा “आपो वा
अन्नाद्भूयस्तस्मादादा सुष्टुष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणाः
अन्नं कणीयो भविष्यतीति अथ यदा सुष्टुष्टिर्भवति आन-
न्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं वञ्च भविष्यतीति का० उप० ।
सूर्ये पु० सि० कौ० तस्य अन्नहेतुष्टुष्टित्वात्तथात्वम् “आ-
दित्याज्जायते षट्पट्टेरेत्तं ततः प्रजा” इति मनुना तद्वैत-
त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० “क्षियोऽन्नं
पशवोऽन्नञ्च विश्वोऽन्नञ्च महीक्षितामिति” मनुः । भक्ष्य-
द्रव्ये च “प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावरं

जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनमिति” मनुना जङ्गम-
स्याप्यन्नत्वोक्तेः ।

अन्नकिट्ट न० ईत० । अन्नपाकशब्दे वक्ष्यमाणे अन्नमलभेदे ।

अन्नकोष्ठ पु० अन्नस्य ग्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अल्पार्थे कन् ।

(कटी) इति ख्याते धान्यादेः स्थापनस्थाने ।

अन्नद वि० अन्नं ददाति दा-क । अन्नदातरि “वारिद-
स्तृप्तिमाप्नोति सुखमन्नमन्नद” इति मनुः । अन्नपूर्णाख्य-
देवीभेदे स्त्री तत्पूजादि अन्नदाकल्पग्रन्थे दृश्यम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमात्रलाभेन
प्राप्तदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासमात्रे च,
“अन्नस्य पुरुषो दास” इति भारते पुरुषस्य अन्नहेतुनैव
दासत्वोक्तेः ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिग्रहादिकृतः दोषः पाप-
विशेषः धातुवैषम्यं वा । अभक्ष्यान्नभक्षणजनितं अप्राप्त्या
क्षपतिग्रहजनितं च पापहेतौ अपत्यभोजनजधातुवैषम्यकृतं
च दोषभेदे “आलस्यादन्नदोषाच्च कृत्युर्विप्रान् जिघांसति”
मनुः । अभक्ष्याख्यन्नानि द्विविधानि सृत्यादौ निषिद्धतया
उक्तानि, तानि च अभक्ष्यशब्दे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोग-
निदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यसम्पादनद्वारा
रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्नेः सुर्व-
चादीनि ।

अन्नपाक पु० ईत० । अन्नस्य ग्रीह्यादेर्लौकिकदहनेन
विक्रियनुकूलव्यापाररूपे पचने, भुक्तान्नस्य जठरानलेन रस-
रक्तादिरूपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः चूलापुपरि-
स्थापनपूर्वार्धः सन्तापनादिलौकिकसिद्धः । जाठरपाको यथा
पदार्थादग्नें योगार्हवे । “आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः
कुरुते द्विधा संविश्यान्नमध्यन्तु पृथक् किट्टं पृथग्जलम् ।
अग्नेर्हृद् जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं
प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः । वायुना ध्वायमानो-
ऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सक्त-
न्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं
पृथग्जलम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः ।
प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णं स्नाय देहं समन्ततः । रसः स नाडी-
मध्यस्थः शरीरे चोष्णा भूयम् । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत्
पाकद्वयं पुनः । चर्मावेष्ट्य समन्ताच्च रुधिरञ्च प्रजायते”
इति त्वगादिधातुपाकस्तु ४६ पृष्ठे उक्तः ।

अन्नपान म० अन्नस्य अध्यवहार्यमात्रस्य पानसुगभोगः ।

वायवदनीयादिभक्षणे, “अथातोऽन्नपानविधिधाध्यायं व्या-

ख्यास्याम” इति प्रतिज्ञाय “तस्याशितपीतलीङ्खादि-
तस्य नानाद्रव्यात्मकस्येति” सुश्रुते उक्तत्वात् सर्व्वेषामन्न-
पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यथा । देवीभेदे “अन्नपूर्णे ! सदापूर्णे ! शङ्कर
प्राणवक्त्रभे ! । ज्ञानवैराग्यसिद्धयर्थं भिक्षां मे देहि पार्श्वतीति,
शङ्कराचार्यः । एषा च काशीश्वरगृह्णी काशीखण्डे
एतस्याभूरिशो वर्त्तनम् ।

अन्नपूर्णेश्वरी स्त्री भैरवीभेदे, तन्त्रसारेऽस्या विवरणम् । अन्न-
पूर्णायामपि “भिक्षां देहि कृपावलोकनकरी मातान्न-
पूर्णेश्वरीति” शङ्कराचार्यः ।

अन्नप्राशन “न० प्रहसं विधानेन प्रथममाशनं प्राशनं ईत० ।
षष्ठाष्टममासादौ बालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने ।
“षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्देष्टं मङ्गलं कुले” इति मनुः ।
“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । “अष्टमे
वास्य कर्त्तव्यं यद्देष्टं मङ्गलं कुले” इति सृत्यन्तरम् । षष्ठ
इति सुख्यकल्प इति रघु० । तत्वायं विशेषः कृत्य-
चिन्तामणौ । “अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे
बुधैः स्त्रीणान्त पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ” सुनिः ।
तत्र विहिततितय्यादि यथा

“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तैतरे वा तिथौ सौम्या-
दित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णैतरे । प्राजेशादिति
पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैरान्तेयापतिपैत्रभैत्र नि-
तरामन्नादिभजः शुभ इति, भुज० भी० । प्राजेशादयश्च
रोहिण्यादयः ४५, ७, ८, २७, १, २२, २३, १३, १४, १५,
१६, १७, १८, १९, २१, २६, ३, २०, १०, । तथाचैतन्मि-
तानि नक्षत्राणि तत्र । विहितानि । तत्र वर्ज्यानि ।
“द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तापु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्धर्मोह-
न्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् । कृत्यचि० । “वेधं सर्व्वत्वं
वर्ज्ये” दितुक्तेर्नक्षत्रवेधस्यापि तत्र वर्ज्यता ।

अन्नभक्त वि० अन्नार्थं भक्तः दासः । अन्नमात्रदानेन प्रतिपा-
दिते दासभेदे भक्तदासे विष्टतिरस्य दासशब्दे दृष्ट्या ।

अन्नमय पु० अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट् । स्थूलश-
रीरे । स्थूलशरीरस्य अन्नविकारत्वादन्नमयत्वम् अतएवोक्तम्,
“पितृभुक्तान्नजादीर्याज्जातोऽन्ने नैव वर्द्धते, देहः सोऽन्नमयो-
नात्मा प्राक् चोद्भि तदभावत इति” दृढोक्तिः “सवा एष
पुरुषोऽन्नरस” इति श्रुतौ अन्नरसत्वोक्तेस्तस्य अन्नमय-
त्वम् । “अन्नाद्देतः रेतसः पुरुषः” इति श्रुतौ च देहस्यान्न-
मयत्वे प्रकारोदर्शितः ॥ अन्नविकृतिमात्रे वि० । “अन्नमयं

हि सोम्य ! मन" इति श्रुतिः विवरणं कोशशब्दे । अन्न-
प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् कृतवचने" पा० मयट् । अन्न-
प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोजन" इति सि० कौ० ।

अन्नमल न० पु० अन्नस्य मलः किट्टः । निस्सारितरसभागभेदे
(सिटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "वर्चस्तः मल" इति सि०
कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति"
प्रा० वि० स्मृतिः ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांशः स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य
सारांशे "सवा अयं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुतिः अपथ्यैः
सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यदेति" वै० । रसस्तु जठरा-
नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांशः । अन्नपाकशब्दे
तद्विवरणम् । अन्नस्वादादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितादिषु सप्रसु
धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-
देवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा० नि० ।
शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-
न्यम् । अत एव "अन्नादिते" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस
उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद ति० अन्नमत्तुं गच्छीति अद-अण् उप० । अन्न-
भोजनसामर्थ्यावति दीप्राग्नौ । "अन्नवानन्नादोभवति य
एवं विहानिति छा० उप० । "अन्नादः दीप्राग्निरिति"
शा० भा० । "त्विपिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्य-
न्नाद" इति कात्या० ३, ३, ५ । अन्नभजके ति० "टिड्-
टाणजित्यादि" पा० स्तुत्वे आद्यन्त्ययोस्तद्धितमाहचर्यात्
तद्धिताणन्नादेव डीप् अन्यतो न, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् ति० अन्नमत्ति अद-अणि इत० । अन्नभजके । "भैक्षेण
वर्त्तयेन्नित्यं नैकाद्यादौ भवेद्भ्रतीति" मनुः स्त्रियां डीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-
मन्नादमन्नाद्यायादधे" य० ३, ५ । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-
प्रभृतौ ति० "अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजा यमागमदिति"
दन्धावनमन्त्रः । "अन्नाद्योनोदकेन वा" इति मनुः ।

अन्नायुस् ति० अन्नमायुर्जीवनसाधनस्य । अन्नजीवने "स
एषोऽन्नस्य यज्ञो यद्वायुरन्नायुश्च एष यद्वायुरिति" ऐ०
उप० । अन्नायुरर्चनिबन्धनायुरन्नजीवन इत्यर्थः ।

अन्नावृध ति० अन्नं वर्द्धतेऽनेन वृध-करणे क्तिप् ईत० पूर्व-
पददोषः । अन्नवर्द्धके । "अत उवा पितृभृतोजनिनी-
रन्नावृधं प्रतिचरन्तुर्नैरिति ऋ० १०, १, ४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य ति० अन्-अप्रगादि० य । भिक्षे, सदृशे च ।

"उत्थितं दृष्टशेऽन्यच्च कवन्त्रेभ्यो न किञ्चनेति" रघुः ।

"शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति" हितो० ।

"अन्यदुत्कृष्टं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्तिसति" भावः

धन्यास्तागुणरतरोहणभुवोधन्यामृदन्यैव सति" सा० द०

सदृशे अन्योक्तिः मुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्वये

सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रत्युतसिति" या० । "व्याप्तिः

साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "वृत्तहृदन्त्येषां या शत-

क्रतोरिति ऋ० ८, ३, १, १४, अन्यस्मिन् यूप्, निदधाति

रेत इति ऋ० ३, ५, ५, १७ । इन्नेऽन्यस्य न तत्कार्यम् ।

"साध्वन्यानां सखिदृष्टे" इति सु० बो० जसि तु वा

साध्वन्ये-साध्वन्याः । तस्येदमित्यर्थे ऋ दुक् । अन्यदीयः ।

अन्यकारक प्र० अन्यत् करोति कृ-उण् स्वार्थे कन् कारकः ।

पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके ति० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वयापराज्जमं चित्तं कर्म० ।

विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ईत० । अन्यमनस्के ति० ।

अन्यत् अव्य० । अन-बा० यति । अन्यार्थे । "देव-

दत्तो गच्छति अन्यच्च यत्तदत्त" इति गण० महो०

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम ति० अन्य+उतमइति, सुग्वबोधम् । बहूनां मध्ये

निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकभेदवति तच्च तद्विन्नत्वे सति तद्विन्नत्वे सति तद्विन्न-

भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-

त्वयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्विन्नेषु सर्वत्र तत्त्वयभेदस-

त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्तः

पदार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-

स्तावन्तएव भेदाः साहचर्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-

वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थः । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ

प्रातिपदिके इति" कैयटः । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-

र्यम् "किञ्चत्तदोनिर्द्धारणे इति" पा० किञ्चत्तद्व्युत्पन्नत्वे

उतरादिविधानाभावाच्च उतमानत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् ।

इति भा० प्र० उ० । अतएव सर्वनामसंज्ञास्तुते उतरउत-

मानयोरुक्तत्वेऽपि अन्यतरशब्दस्य पृथग्यहणम् ।

"कस्मादिपट्कान्यतमत्वं कारकत्वमिति" सारमञ्जरी

"अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर ति० अन्य+उतर सु० बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते

एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयाद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

तच्च तद्विज्ञत्वे सति तद्विज्ञाभिज्ञत्वमधिकमन्यतमगच्छे दृश्यम्
अव्युत्पन्नत्वेऽपि अस्य स्वगच्छेनोपासत्वात् सर्वनामकथ्यम् ।
किंयत्तद्भ्योऽन्यत्वं उतराद्यभावात् अव्युत्पन्नत्वमिति भाष्य०
प्र० उद्योत० । शुभादि० अपत्ये ठक् । अन्यतरैयस्तदपत्ये
पुंस्त्री० । [दिवसे ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि एद्युस् । अन्यतर-
अन्यतस् अव्य० अन्य+सप्रभ्याद्यर्थे तसिल् । अन्यत्वं अन्य-
स्यादित्याद्यर्थे । तत्र सप्रभ्यर्थे “नैव न प्रियतमोभयथासौ
यद्यसु न दृणुते दृणुते वा । एकतस्तु धिगमूमगुणज्ञाम-
न्यतः कथमदःप्रतिबन्धः इति” नै० “एकतस्तु सकलानि
निमित्तान्यन्यतो मनसः प्रतित्तिरिति” नीति० “गुरो र्यत्
परीवादोनिन्दा वापि प्रवर्त्तते । कस्यै तत्र पिधातव्यौ
गन्तव्यं वा ततोऽन्यत” इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु “या
निशुक्लान्यतः पुत्रं देवराष्ट्राभ्यवाप्रयादिति” मनुः ।

अन्यतस्य लि० अन्यतोऽन्यस्मिन् खेतरपक्षे भवः अन्यतस्+
त्यप् । सप्तत्वे । “स य एतमुपास्ते जिष्णुर्होपराजिष्णु-
र्भवत्यन्यतस्यजायीति” श्रुतिः । [कारके ।

अन्यत्कारकं लि० अन्यस्य कारकः ईत० दुक् च । अन्यस्य-
अन्यत्र अव्य० अन्यस्मिन्+अन्य+त्वं । अन्यस्मिन्नित्यर्थे ।

“अन्यत्वं निद्रद्व्येभ्य आश्रितत्वमिच्छेयते इति” भाषा०
न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्वं दृष्टं निदर्शन-
ममेकते इति” अन्यत्वं प्रजापतिव्रतादिभ्यः इति च शारी०
भा० । प्रकरणबलाच्च कालो देशो वा विशेषः तत्र
कालः । “अन्यत्वं निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापर्येदि-
त्यादौ” निधनकालभिन्ने काले इत्यर्थः । उक्तोदाहरणे तु देश
इति । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति” पा० उक्तेः तत्रभवा-
नित्यादिवत् प्रथमार्थे त्वत् । प्रथमार्थे “देवा अन्यत्वादिभ्यां
सत्त्वं निषेदुरिति” कौ० ब्रा० । अन्यत्वं अन्ये इत्यर्थः
“अन्यत्वं धर्मादन्यत्वाधर्मादन्यत्वं कृताकृतात् अन्यत्वं
भूताङ्गव्याच्चेति” कठ० उप० । धर्मादन्यइत्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे धाच् । अन्यप्रकारे “यदभावि
न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथेति” हितो० । “अवाप्यते
वा कथमन्यथा हयमिति” वृषा० । निष्कारणे
भेदि० अभावार्थे च “अन्यथानुपपत्तिरिति” ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+क+णसुल् । अन्यप्रकारेण
कृतेत्यर्थे यस्य यथाकरणसंचितं ततोऽन्यरूपेण कृतेत्यर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिज्ञानम् ।
यस्य यद्वर्त्मवत्त्वेन ज्ञानसंचितं तस्य तद्विज्ञधर्मेण ज्ञाने ।

यथा हृदो वज्रिमानित्यादिज्ञानम् तच्च भ्रमात्मकं तदभाय
वति तत्प्रकारकत्वात् । तच्च विशिष्टमेकं ज्ञानं तस्यैव
प्रवर्त्तकत्वात् तथा च शुक्लैरजतत्वभ्रमात् रजतार्थिज्ञानसदृ-
ग्रहणे प्रवृत्तिरुपजायते इति नैयायिकादयः । भीमांस-
कादयस्तु तत्र ज्ञानद्वयम् वज्रिज्ञानं हृदज्ञानञ्च असंसर्गा-
ग्रहणश्च तयोः विशिष्टज्ञानकार्यकारिता सति च हृदे
वज्रैरसंसर्गज्ञाने तत्र न प्रवृत्तिरित्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत्
प्रवर्त्तकः अप्रवृत्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु
धर्मिणोऽसंज्ञिकुलस्यत्वे नान्यथाख्यातिः किन्तु अलौ-
किकपदार्थान्तरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते
यथा इदं रजतमिति ज्ञानं तद्विवरणमध्यासगच्छे १४०
पृष्ठे उक्तम् । अतोऽसत एव तत्र ख्यातिरित्यसत्ख्यातिः
धर्मिसंज्ञिकधर्मस्यत्वे तु जपासंज्ञिकसकटिकादौ अन्यथा
ख्यातिरिति भेद इत्यङ्गीचक्रुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री अनग्राथा अभावे न उपपत्तिः असम्भवः
स्वाभावप्रयोज्यासम्भवे, अर्थापत्तिप्रमाणे च तथाहि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोक्तुर्देवदत्तस्य
पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (असम्भवि) इति
ज्ञानात् रात्रिभोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वे न रात्रिभोजनं कथ्यते
तथा च भोजनस्य पीनतुव्यापकतया व्यापकाभावस्य च
व्याप्या भावव्याप्यतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् अनुमितिरूपार्थापत्ति-
रुद्देति । सेयमर्थापत्तिः भीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायि-
कानां मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुकानुमितिरिति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथा-
रूपसंचितं तस्य ततोऽन्यथा रूपेण भवने । अन्यरूपाशये
च । “अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्य इति” छा० उप०
भा० “ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरित्येवं रूपो भाव इत्यर्थः ।

अन्यथाभूतं लि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकारा-
न्तरतां प्राप्ते । “अन्यथाभूतस्मिन्निति” सु० बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । वित्तादेः अन्य-
प्रकारेण वृत्तौ, (परिणामे) अनग्राथास्त्यतौ च ।

अन्यथासिद्धं लि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अन्यथासिद्धिरूपाणां
कारणताप्रतिबन्धकानां दोषाणामान्यत्रे वस्तुनि च । अन्यथा-
सिद्धानि च पञ्च तत्र षटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डादि-
रूपं द्वितीयं, कुलाजजनकः तृतीयः, गगनादि चतुर्थम्
रासभादि पञ्चमम्, यथोक्तं भाषायाम् “येन सङ्ग पूर्ण-

भावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते
यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्ववर्तितामपरिज्ञाव
न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्वेद्विद्यतावश्यक-
पूर्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकर्मादि-
मम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥
तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रास-
भादिः स्यादेतेषावश्यकस्त्वसौ” इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-
विधे दोषे च ।

अन्यदर्थं पु० अन्योऽर्थः कर्म० दुक् । भिन्नार्थे । ईत० ३१०
वा अनर्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्यः अर्थोयस्य
अन्यार्थः भिन्नार्थके त्वि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति”
चन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे
“अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति” माघः

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-
क्षाशा ईत० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीर्वादे
अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ईत० ३१० वा । अन्या-
शीरित्येव । अनर्थस्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्या स्त्री अन्यस्मिन् आस्या दुक् । अन्यस्मिन्नास्यायाम्
अन्यस्यास्या ईत० । अन्यास्येत्येव अन्यस्यास्यायाम् ।

अन्यदास्थित त्वि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते
३१० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्वि० अन्यस्यायम् गृहा० छ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदत्सुक त्वि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-
विषयोत्कण्ठते । अन्येन उत्सुकः ३१० । अन्योत्-
सुक इत्येव तत्त्वार्थे त्वि० ।

अन्यदूर्ति स्त्री अन्या ऊर्तिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य
ऊर्तिः ईत० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरोगे ।
अन्येन अन्यस्य वा रागः ३१० ईत० वा । अन्यराग
इत्येव अनर्थकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यथा नात्रभिन्नया पुष्टः सर्वनाम्नो वृत्तौ
पुंवद्भावः । कोकिले “अथन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः
ओतुर्वितन्वीरिव ताद्यमानेति” कुमा० । “बलिपुष्ट-
कुलादिवान्यपुष्टैरिति” माघः ।

अन्यपूर्वा स्त्री अन्यः पूर्वो यस्याः । पूर्वपतिमरणादौ

पश्चात् कृततद्विधपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्वा
च सप्तविधाः यथोक्तं नारदेन “परपूर्वाः स्त्रियस्त्रिन्याः
सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी
तु चतुर्विधा । कन्यैवास्ततयोनिर्था पाणिग्रहण-
दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणाः
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्त्री
सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता” (उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिवारा) ।

“असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाया मपि-
गुण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता या
पत्यावेव तु जीवति । कामार्थमाश्रयेदन्वभ्रमयमा स्त्रैरिणी
तु सा । कौमारस्मृतिसुख्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात्मा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । नृते
भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्पतिं
कामात्मा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाङ्गनक्रीता
क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी
प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधाः कात्यायनेन
दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुला-
धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-
कस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता
या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति
कुलमग्निवत्” इति । अन्यपूर्वाविदनञ्च युगान्तरविषय-
मिति साधवाचार्यादयः “नष्टे नृते प्रव्रजिते क्लीपे वा
पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते
पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थाप्रनात् ।
कलिगुणेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र वला-
बले तत्तद्व्यत्ये एवावगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि
“मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तदायमन्य-
पूर्वैव तस्मिन्नासीत् वस्तुम्वरेति रघुः । ततः अर्श्यादित्वादच्-
अन्या पूर्वा यस्य वा । तत्परिणेतारि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अनर्थरूपभवने अन्यरूप-
चित्तभावे च । ब्रा० छज् । अन्यभाव्यं तद्भावे न० ।

अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यथा भ्रियते भृ-कर्मणि कृप् । कोकिले ।

अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यथा भृतः पुष्टः । कोकिले । “कलमन्य-
भृतासु भाषितमिति” रघुः । अन्यपुष्टमात्रे त्वि० ।

अन्यमनस् त्वि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वमाहृविषयपरि-
हारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्वासक्तचित्ते । वा-
क्य् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्वि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातृजायते जन उ ५ त० पुं ५ दृ ।

सापत्ने आतरि “असंख्येयपि चादद्यात् संख्येयान्य-
माहज” इति याज्ञं तादृशभगिनां स्त्री ।

अन्यलिङ्ग पु० अन्यस्य स्वविशेष्यस्य लिङ्गमिव लिङ्गमस्य ।
विशेष्यलिङ्गानुसारिलिङ्गके शब्दे । वा कप् । अन्यलिङ्ग-
कोऽप्युक्तार्थे “ज्ञेयाः सप्रान्यलिङ्गका” इत्यमरः ।

अन्यवर्ष पुंस्त्री अन्यो वर्षः यस्य । सविजातीयवर्षे
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियः क्षत्रियस्य वैश्यजातिरित्यादि ।

अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा वदति वद-
णिनि । हीनप्रतिज्ञे वादिनि-प्रतिवादिनि च । “अन्यवादी
क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः । आहूतः प्रपत्तायी च
हीनः पञ्चविधः स्मृत” इति नारदसंहिता ।

अन्यविवर्द्धित पुंस्त्री० अन्यथा स्वमाहभिन्नया विवर्द्धितः
पुंवत् । कौकिले । परवर्द्धितमात्रे त्वि० ।

अन्यव्रत त्वि० अन्यत् वैदिकाद्भिन्नं व्रतं कर्म यस्य । श्रुति-
स्मृति-विहितव्यतिरिक्तकर्मकारके असुरादौ यथेष्टाचारि-
मानुषे च । “अपद्वेषो अपह्वरोऽन्यव्रतस्य ऋ० ५, २, २,
अकर्मा दक्षुरभि नो अमन्तुरन्यव्रतोऽमानुषः ऋ०
१०, २२, ८, ।

अन्यशास्त्र पु० अन्या स्वाध्यायभिन्ना शाखा वेदभागभेदो यस्य ।
स्वाध्यायवेदशाखाभिन्नशाखाध्यायिनि “अन्यशाखोद्भवो-
दक्षो गृहीतयोपनायित” इति दत्तक० च० स्मृतिः ।
वा-कप् । अन्यशास्त्रकोऽप्युक्तार्थे । स्वशाखासुतृष्ट्य
अन्यशास्त्रमध्येतरि च । स्वार्थे कन् । शास्त्रारण्डे ।

अन्यसाधारण त्वि० अन्येन साधारणः । अन्येन सदृशे,
“अथप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्मेति”
कु० अन्यस्य साधारणवति स्वपरस्वत्वात्सदीभूते साधारणे
विस्तादौ ।

अन्यादृक् त्वि० अन्य इव पश्यति अन्य+दृश्-“कर्त्तरि
ङ्ङत्” पा० उक्तेः कर्मकर्त्तरि क्स, कर्मणि सक्
इति सु० बो० । अन्यादृशे । किन् । अन्यादृगप्यत्र
स्त्रियां ङीप् । कज् । अन्यादृशस्तत्त्वार्थे “इमे नूनमीदृशा
अन्यादृशा” इति ऋ० उप० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्याय पु० न्यायो विचारः, सङ्गतिः, औचित्यं, प्रतिज्ञादिपञ्चक-
प्रतिपादकवाक्यञ्च अभावार्थे न० त० । विचाराभावे,
सङ्गत्यभावे, अनौचित्ये, पञ्चाङ्गन्यायाभावे च न्यायशब्दार्थे
त्वधिकं वक्ष्यते । न० ब० । विचारमून्ये, औचित्यमून्ये,
असङ्गते, प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यमून्ये च त्वि० । “अन्या-
येनापि तं सन्नं येऽनुवानि सभासद” इति स्मृतिः ।

“अन्यायेनापि यद्भुक्तं बह्वन्यद्व्ययतानि चेति” नारदस० ।

अन्याय्य त्वि० न न्याय्यः । न्यायादनपेतभिन्ने अनुचिते ।
अन्यार्थ पु० अन्योऽर्थः वा दुर्गभावः । भिन्नार्थे । अन्योर्थः-
अभिधेयं प्रयोजनं वास्य । भिन्नाभिधेयवाचके शब्दे
भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च त्वि० ।

अन्यून त्वि० न न्यूनम् । हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च । “अन्य-
नानतिरिक्तवृत्तत्वमवच्छेदकत्वमिति” न्यायप्रकरणम् ।

अन्यूनधिक त्वि० न न्यूनं नाप्यधिकम् । समानभावप्राप्ते
न्यूनधिकतारहिते ।

अन्यूनानतिरिक्त त्वि० अन्यूनः अहीनः अनतिरिक्तः
नाधिकः विशेषणयोरप्येकस्य विशेष्यताविवक्षया क० ।
समाने । “अन्यूनानतिरिक्ताङ्गी योषितं सौम्यदर्शना-
मिति” स्मृतिः । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तत्वमिति न्या० प्र० ।

अन्येद्युक् त्वि० अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि भयः कन् उद्
पधत्वात् षत्वम् । अन्यदिवसभवे । “अन्येद्युक्महो-
रात्रादेककालं प्रवर्त्तते इति” सुश्रुतम् ।

अन्येद्युस् अव्य० अन्यस्मिन्नहनि अन्य+एद्युस् । अन्यदृशे
इत्यर्थे “परेद्यव्यद्य पूर्वोद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन्निति”
भट्टिः “अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावमिति” रघुः ।

अन्योढा स्त्री अन्येन ऊढा । परकीयनायिकायाम् “यात्रादि-
निरताऽन्योढा कुलटा गलितत्वमेति” सा० द० ।

अन्योदर्य पु० अन्यस्मिन् स्वमाहभिन्ने उदरे गर्भे भवः
उदर+यत् । एकपितृके भिन्नमाहके वैमात्रेये आतरि ।
“अन्योदर्यस्तु संख्येयी नान्योदर्योर्धनं हरेरिति याज्ञ०
स्मृतिः । तथाभगिन्यां स्त्री । अन्योदरजातमात्रे त्वि०
अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्याने आहृष्टत्वादीनामपि
अन्योदर्यपदार्थतया दायधिकार उक्तः ।

अन्योन्य त्वि० अन्य+कर्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकरणे)
द्वित्वम् पूर्वपदे सुञ्च । परस्परार्थे । “अन्योन्यसुत्पीडय
दुत्पलाव्याः स्नहयं पाण्डु तथा प्रवृद्धमिति” “अन्योन्य
संसक्तसहस्त्रियामम्” “अन्योन्यसंसर्गशनिमीलितानौ”
इति “अन्योन्यलोलानि विलोचनानिनोति” च कुमा०
कृतहितव्यापि सर्वनामता तेनान्योऽन्यर्थ इत्यादि ।
“अन्योन्यास्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्येति” शारी० भा० ।
“तात्रेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ” इति व० उ० अन्यो-
न्यस्या एवैतच्छ्रुत्या प्रतिष्ठमानाय इति कौ० प्रा०
“अन्योन्यसुभयोरेकक्रियायाः करणं मतमि”त्युक्तलक्षणो
अर्थालङ्कारभेदे न० । “त्वया सा शोभते तन्वी तय

त्वमपि शोभसे । रजन्या शोभते चन्द्रशङ्खेणापि च
यास्मिनी” सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्या-
ध्यासः आरोपः । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे
यथा अन्नःकरणे चेतसाध्यासः, चेतने वा अन्नःकरण
तादात्म्याध्यासः “जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरो-
हितः । तथा जीवे च कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते”
इति उक्ताः ।

अन्योन्याभाव पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यस्य अभावः ।
भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति,
संसर्गाभावस्तु नैवं, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य
कदाचित् सत्त्वसंभवेन सदाभावाभावात् । ‘अभावस्तु द्विधा
संसर्गाभ्यामन्याभावभेदतः’ इति भाषा० तादात्म्यसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति उक्ताः ।
तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रयः इति तु नव्याः ।

अन्योन्याश्रय ति० अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्चि-अच् ।
परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु० । स च एकस्य
ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथातस्य ज्ञानादि
जननायेतरस्य ज्ञानापेक्षेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽ-
निष्टः प्रसङ्गः । अपेक्षा च क्षणी, उत्पत्तौ, स्थितौ च
याह्या तत्र क्षणी ‘घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य
अज्ञानजन्यत्वेनानिष्ट’ प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात्
स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाङ्गे द-
रूपमनिष्टञ्च सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्टः ।
उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात्
तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ
एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याङ्गेदनियतया
एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्टः प्रसङ्गः । स्थितौ यथा
घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तदा तथात्वेनोप-
लभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घट-
वृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु क्षणिविषयतयैव
प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्गः । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वग्रहसामेक्ष्यह
सामेक्ष्यहकत्वमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यर्थह्यते ।
अतएव परस्परज्ञानसामेक्ष्यज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति
स्मार्तेरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ,
तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रयः अन्योन्याश्रय इति
मित्यसाधारणः विग्रहः ।

अन्यत् ति० अनुगतमक्षमिन्द्रियं गतिम० । प्रत्यक्षे, अनुपदे,
अनुगते च । अक्षः समीपम् अव्ययी० टच्समा० ।
चक्षुर्निकटे अव्य० ।

अन्यग्भाव पु० अन्योभावाः । पश्चाद्वृत्त्ये, आनुगत्ये ।

अन्यस् ति० अनु+अनुच-किन् । अनुगामिनि, स्त्रियां
ङीप् । ‘समानवन्धू अमृते अनूची’ ऋ० १, ११२, २,
अनूची अन्यञ्चन्यातिरिति भा० । ‘तस्मादिमे अन्यञ्च
तीर्यञ्च’ ग० ब्रा० । पशुशान्वक् काल्या० ६, ५, ६ ।
अनु पश्चादञ्चतीति तद्व्या० । अनुपदे न० अव्य०
अमरः । ‘अन्यव्ययौ मध्यमलोकपालइति’ रघुः अनुपदं
यथावित्यर्थः स्वरादेराकृतिगणत्वेन तद्व्ययीयः अनुमाने
अव्य० प्रो० मनो० ।

अन्यन् ति० अन-वनिप् । अनुगन्तिर । ‘अन्यासि रात्रौ-
त्येति’ ता० ब्रा० स्त्रियां ङीप् । भाष्यकृता तु अन्यपूर्व्या-
द्वातेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+वा-कृष्टं रूपसिद्धिः ।
स्त्रियां टाप् ।

अन्यथ पु० अनु+इण्-भावे अच् । सन्तौ, अनुगतौ,
‘जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादिति’ भाग० । उत्तौ, आनुकूल्ये,
कार्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य
कारणस्य कार्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्यसंबन्धे,
च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्वपुरुषदेहावयवानुगमना-
त्तथात्वम् । ‘तदन्वये शुद्धिमिति प्रसूतः शुद्धिसत्तर’
इति ‘रघूणामन्वयं वक्ष्ये’ इति ‘तस्यान्वये भूपतिरेव
जात’ इति ‘अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयचैरिति’ च रघुः
पदानां, स्वोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसंबन्धे । ‘तात्-
पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने’ इति सा०द०
‘परस्परनिरपेक्षाणामेकस्मिन्नन्वयः समुच्चय’ इति सि०
को० । ‘मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये’ इति
सा०द० । तत्सन्धे तत्सन्धेरूपे, ‘गुणानां तदन्वयव्यतिरेका-
नुविधायित्वादिति’ सा०द० । अन्येति इन्द्रियम् कर्त्तरि
अच् । प्रत्यक्षे, ‘स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्
कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयमिति’ मनुः । अनुगतमात्रे
ति० । ‘का त्वमेकाकिनी भीह ! निरन्वयजने वने’ इति
भट्टः अनुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्यथबोध पु० एकपदार्थे धर्मिणि अपरपदार्थस्य अन्यथ
सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप०
स० । शब्दज्ञानजन्ये शब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः
न प्रत्यक्षं नाप्यनुमेति त्रैयायिकाः । किन्तु ततोविलक्षण-

कारणकत्वाद्भिन्न इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् ।
 ‘शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्भेदस्तर्हि प्रात्यक्षिकएवौप-
 नायिके, तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगः, तद्भिन्ने चेदानुमानिक
 एव न च तत्र सद्यः, साकाङ्क्षादिधीमात्रेण, व्याप्तिबोध-
 स्यादधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्यबोधनामकमनु-
 भवान्तरं दर्शयति । “साकाङ्क्षशब्दयोर्विरोधस्तदर्थान्वय
 गोचरः । सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वाच्च प्रत्यक्षं न चानुसा” ।
 शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्द-
 सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्य-
 वच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादृभि-
 न्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च । लिङ्गजन्यत्वेनान्वय-
 बुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सा-
 मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजन्यमेव शाब्द-
 धियः खण्डयति । “योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनु-
 भाविका । प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः” ।
 गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वबाधविरहकूपं
 लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्वयसिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्या-
 नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्य-
 बुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वा-
 पाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्यबुद्धेरानुभविक-
 त्वात् । गवादावस्तित्वादेरन्यबोधानुकूलानुपूर्वीपर्यवसिता
 त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्यबोधं साधयेत्
 तत्र गवास्तित्वादेर्योग्यताविशेषमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-
 न्यस्यानुमापकप्रसिद्धेरित्यादि” ।

अन्वयिन् लि० अन्वेति अनु-इण्-णिनि । शाब्दबोधोपयोगि
 संबन्धवति अनुगते च अन्वयः शब्दादिः अन्वयस्य इति ।
 प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां ङीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्ति-
 युक्ते हेतौ पु० “केवलान्वयी” ।

अन्वर्थ लि० अनुगतोऽर्थम् अत्या० स० । अर्थानुगते व्युत्पत्ति-
 युक्ते शब्दे “तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनादिति”
 रघुः ।

अन्ववसर्ग पु० अनु+अव+सृज-घञ् अनुगतोऽवसर्गमि-
 च्छानुरूपप्रचारम्, अत्या० स०, अनुरूपं स्वेच्छानुरूपतया
 अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+
 सृज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायाम्
 कामाचारानुज्ञाने, ‘अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा-
 ससृज्येयुः’ पा० अपि सिञ्च अपि स्तुहि इत्यादौ यथेष्टं
 कुर्या इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते न तु कुर्यापि अनु-

ज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।
अन्ववाय पु० अन्ववाय्यते उत्पत्त्यानुसंबध्यते अनु+अव+
 अय-घञ्, इण्-अच् वा अनुन्वेति अनुगच्छति देहा-
 वयवम् अनु+अव+इण्-कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।
अन्वयव्यतिरेकिन् लि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य इति ।
 साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वज्रसाधने धूमः । स हि
 वज्रमति महानसादौ, वज्रभाभवति जलादौ च भावा-
 भावाभ्यां वज्रेरन्यव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेश्च तद्येति
 न्यायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेको व्यति-
 रेकव्याप्तिस्तौ विद्येते अस्य इति । अन्वयव्याप्तिमति
 व्यतिरेकव्याप्तिमति च हेतौ । यथा वज्रौ साध्ये धूमस्य
 अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिरूपम् । तत्र च धूमसत्त्वे वज्र-
 सत्त्वरूपान्वयव्याप्तिः वज्रव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेक-
 व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिरन्यथात्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिव्यापनं नियततया
 स्थितिः ३त० । यत्र धूमस्तत्र वज्ररित्येवं रूपायां व्याप्तिः ।
 अन्वयेन तस्य सत्त्वेन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्यः
 व्यापकता । यथा धूमसत्त्वेन वज्रसत्ता इत्यतो धूमसत्त्वेन
 वज्रे व्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ।

अन्वयागत लि० अन्वयात् वंशपरम्परायाः आगतः ।
 दायप्राप्ते धनादौ “श्रुतं शौर्थं तपःकनप्राप्तिष्वयाज्या-
 न्वयागतम् धनं सप्रविधं शुद्धमिति” नारदः ।

अन्ववेत्ता स्त्री अनु+अव+इज्-अङ् । अपेक्षायामनुरोधे ।

अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकम् । आङ्कालभेदे स च अय-
 हायस्या ऊर्ध्वं तिस्रः कृष्णाष्टयः अष्टकाः, तदुत्तरवर्त्ति-
 नाष्टिस्रः कृष्णनवम्यः तद्रूपः । ताश्च साग्निकस्य मातादि-
 आङ्कालः । तथाहि ‘अष्टका योर्ध्वमायहायस्यास्त-
 मिस्राष्टमीति’ गोभि० । “पितृदानाय मूले सूरष्टकास्तस्य
 एव च कृष्णपक्षे वरिष्ठाश्चेति” ब्रह्मपु० । आश्वलायन-
 गृह्ये तु ताश्चतस्र इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिशिरयोस्तु-
 स्तमिपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका” इति । “एकस्यां चतुष्टयेति”
 विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिसृषु चतुर्षु वा
 अष्टकायाङ्कम् अन्वष्टकायाङ्कं च कार्यमिति गम्यते । तत्र
 पशुकस्यस्थालीपाकाद्याङ्कजातष्टका “अपरेदुरान्ककर्ममिति”
 सूत्रेण तदुत्तरवर्त्तिकृष्णनवमीसु तद्विहितम् तच्च मातादि-
 भ्योऽपि देयम् “पितृभ्यश्च कुत्वा मन्ववर्जम् स्त्रीभ्यश्च सुरा-
 चाममिति” तत्रैवोक्तेः मनुनाऽपि “पितृभ्यश्चैवाष्टकास्वर्चोऽन्य-
 मन्वष्टकासु” चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापक्षे स्वपरम्, अन्यका-

पते “स्त्रिया पुंवत्” इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपिता-
महोसहितपितृादिपरम् । एवञ्च आश्रलायनगृहे मनुवचने
च पितादेरपि देवतात्वश्रवणात् मातादिमातृदेवत्वं रघु-
नन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शास्त्रभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं
मातादिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था । “पितृादि-
विक्रपत्नीषु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु
तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते” शङ्खवचनन्तु तासां वृथक्-
श्राद्धविधानार्थम् । एतच्च अन्यत्वात् श्राद्धं साग्निकमात्रेण
कर्तव्यम् । तथा च विष्णुः । “अन्यत्वात् श्राद्धावद्गन्तु-
कृत्वा मातृ पितृासह्यै प्रपितासह्यै पूर्ववद्ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा” इति । अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्नि-
पहणं तद्विषयमर्थम् । न चाग्नौकरणहोमे विप्रपागव्यादे
र्विधानादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविधु-
क्तस्याधारान्तरस्य भिन्नीभूतश्राद्धे विषयविहितधातरेण
बाधात् । न वा लौकिकानां होमः “न पैत्र्याजियो
होमोलौकिकानां विधीयते” इति मनुवचनेन निषे-
धात् । श्राद्धचिन्तामणवप्येवम् । आ० त० रघुनन्दनः ।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिग्मनुलक्ष्य कृत्य अव्ययी०
अचसमा० । पश्चिमोत्तरयोर्दिग्गोरष्टमाभिसंयोजितदिग्-
भागे । स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वाभावर्त्त-
दक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् “अरण्ये समित्-
पाणिः सन्व्यासपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिसंयुतोऽन्वष्टम-
दिग्मानलक्षदर्शनादिति” आ० त० सांख्या० गृ० । अन्वष्टम-
दिग्मिति उभयदिग्ष्टमभागमिति रघु० । [एतद्विषयार्थे ।

अन्वह अव्य० अहि अहि वीक्षणार्थेऽव्ययी० अचसमा० ।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या-ल्यट् । तात्पर्यावधारणार्थं
व्याख्याने तात्प्रतिपादने च “वस्तुत्वाख्यानं क्रियात्वा-
ख्यानं चेति” “आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरिधिचि च ट० उ० भा०

अन्वाचय पु० प्रधानस्य पश्चादयः आचीयते बोध्यते यत्र
अनु+आ+वि+अच् । उद्देश्यसिद्धानुद्देश्यसिद्धार्थोपदेशे ।
यथा भिक्षां सख्यं यदि गां पश्येस्ताञ्चानय, अत्र भिक्षाया-
मेव उद्देशः न गवयनयने, तत्सिद्धानुद्देश्यगवयनमनुद्दिष्ट-
मपि साध्यतया निर्दिष्टम् । “आन्वाचये समाहारे” इत्य-
मरः । “चार्थं हन्ते इति” पा० सूत्रे “सकुञ्चयान्वाचये-
तरेतरयोगसमाहाराशार्था” इति सि० कौ० ।

अन्वाजे अव्य० अनु+आजयत्यनेन अनु+आ+जि-डे । दुर्व-
लस्य बलाधाने । बलस्य हि जयहेतुत्वं प्रसिद्धम् । सप्तम्यन्त-
प्रतिरूपकोऽयम् । “उपाजे अन्वाजे इति” पा० वा उप-

पदसमासे अन्वाजेक्येत्यादौ ल्यप् । पक्षे अन्वाजेकत्वा ।
अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश-चञ् । पूर्वोपात्तस्य किञ्चित्-
कार्यानन्तरं विधानं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरण-
सर्धातं न्यायमेनं प्रपाठयेति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः ।
कथितकथने, अनुवादार्थे च । “इदमोऽन्वादेशोऽनुदान्त”
इति पा० ।

अन्वाधान न० वर्त्तिस्थापनस्य पश्चात् आधानम् । आहित
वज्रौ-इयोः तिष्ठणं वा समिधामाधाने । स्थण्डिलादि-
करणानन्तरम् “तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परि-
समुहेति” आ० गृ० सूत्रे हि अन्वाधानोत्तरं तदाधान-
कृतम् । “अग्न्यान्वाधानमध्वर्युर्जयमानो” वेति कात्या०
२.१.२ ।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा-कि ।
स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्वाधाने
तद्विषये धने च “अर्थमार्गणकार्येषु अग्न्यान्वाधना-
न्वम । दद्यात्स्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिरुच्यते इति”
कात्या० स० । सन्तत आधिः । सन्ततमानसव्याधायाम् ।
अन्वाधिय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम् । अनु+
आ+धा-यत् । विवाहात् परम् पितृादिभिः स्त्रीभ्यो
दत्तधने स्त्रीधनभेदे “विवाहात् परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुलात्
स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं वस्तुलात्तथेति ना० स० ।
“वस्तुदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायामतीतायां
बान्धवास्तद्वामुयुरिति” या० ।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य० । गृहमध्ये
इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्रा० स० । गृहानुगते वि० ।

अन्वायत्त लि० अनु+यत्-क्त । अनुगते “प्रस्तोतः ! या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेद्विद्वानिति” “वसवोऽन्वायत्ता” इति
च ऋ० उप० ।

अन्वारब्ध लि० अनु+आ+लभ-कर्त्तरि क्त लस्य रः ।
कृतस्पर्शे “विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्ध-
मिति” का० ६.१.१२, “अन्वारब्धं सृष्टवन्मिति” वेद-
दीपः । कर्माणि क्त । पश्चाद्भागे-सृष्टेः पश्चात्कर्त्तृणे च ।
“अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति” आ० त०
या० । “अन्वारब्धेन पश्चात्कर्त्तृणेनेति” रघु० । “होम्यां
पत्नीभ्यामन्वारब्ध” इति बौ० सू० ।

अन्वारभ्य लि० सह आलभ्यः लस्य रः । सहसृश्यं ।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आलम्भः लस्य रः । स्वर्गं अनु-
पूर्वशुभमर्थं स्वार्थित्वम् । “अनङ्गाहमन्वारम्भमहे”

इति यजु० ३५, १३ स्वार्थे प्रयोगात् । 'अनङ्गाहमन्वा
रभामहे आलभामहे स्पृशाम' इति वेददीपः । [रुदे च ।

अन्वारुढ लि० अनु+आ+रुह-क्त । अधिरुदे । पश्चादा-
अन्वारोहण न० पश्चात् आरोहणम् । पश्चादभर्त्तरि ऋते पश्चात्
सह वा स्तिवासितारोहणे तच्च "ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं
वेति" वि० सूत्रे विहितम् विवृतमनुसरणशब्दे ।

अन्वासन न० अनु+आस-ल्यट् । अनूपवेशनेन सेवने ।

अन्वासित लि० अनु+आस-कर्मणि क्त । पश्चादुपवेशनादिना
सेविते "अन्वासितमरुन्वत्येति" रघुः ।

अन्वाहार्य न० भासि भासि आह्वयते अनु+आ+हृ-
कर्मणि शयत् । "यच्छ्राद्धं कर्मणाभादौ या चान्ते दक्षिणा
भवेत् । आभावाद्यं द्वितीयं स्यादन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति"
कात्यायनपरिभाषिते नान्दीमुखश्राद्धे, अभावाद्यायं
भासि भासि कर्त्तव्ये श्राद्धे, दक्षिणायाञ्च "पितृणां भासिकं
श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति मनुः । 'सर्वाण्येवा-
न्वाहार्यवर्त्ति' गोभि० । अन्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्धम्
दक्षिणा च तदुभयवर्त्ति । स्वार्थे कन् तवैव । "पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्वासानुभासिकमिति" मनुः भासि-
भासिकर्त्तव्यश्राद्धस्यानुभासमाह्वयमाणत्वात् नान्दीमुखस्य
संस्कारादौ आह्वयमाणत्वात्, दक्षिणायाः कर्मणां
पश्चात् आह्वयमाणत्वाच्च तथात्वम् ।

अन्वाहार्यपचन पु० अन्वाहार्यं तदर्थान्नं पच्यतेऽनेन पच+
ल्युट् । दक्षिणान्नौ ऋग्वेदविधिना स्थापितेऽन्नौ ।
"अथ हैममन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्तवाणि
चन्द्रमा इति का० उप० । अन्वाहार्यपचनो दक्षि-
णाग्निरापो दिशो नक्तवाणि चन्द्रमा इत्येतमोमम चतस्र-
स्तनवस्तुङ्गं अहमन्वाहार्यपचनः विभज्य आत्मानं म्रियतः
इति" भा० । "प्रसिद्धं हि दर्शपौर्णमासयोरेन्वाहार्यपचने
हविः प्रयन्तीति" आन० गि० । "यस्मिन्नग्नाहवा वा
साम्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाह्वति वा
जुह्यादन्ते दक्षिणा वा हरेयुरनु वा गसयेयुर्दक्षिणा
वाहेन हरन्यान्वाहार्यपचनो भविष्यतीति अनु वा गम-
यन्ति" इति शत० ब्रा० तस्य निरुक्तिर्दर्शिता ।

अन्वाहित लि० अनु+आ+धा-क्त । कृतान्वाधाने, वज्रौ-
पक्षिप्रसमिद्विशेषे अन्वारोपिते" आधेः स्वामिनोदा-
नार्थमपरस्य हस्ते निक्षिप्ते च । "अन्वाहितं याचितक-
मिथादि या० ।

अन्विच्छा स्त्री अनु+इष-च् लि० । अन्वेषणे ।

अन्वित लि० अनु+इष+क्त । अनुगते, युक्ते, सहसम्बद्धे,
शाब्दबोधे विशेष्यताप्राप्ते च "प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं
प्रत्ययानामिति" न्यायः ।

अन्विष्ट लि० अनु+इष्ट-क्त । अन्वेषिते कृतान्वेषणे । "यद्वायु-
रन्विष्टः किरातै" इति कुमा० । कृतानुसन्धाने च
"अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाश्चादोषादिर्विज्ज्ञात" इति
शा० भा० ।

अन्विति लि० इष-क्तिन् नमस्तारेण अनुकूला इतिः यस्य ।
नत्या अनुकूलताप्राप्ते "अन्वितिरसि दिवे त्वेति" ता०
ब्रा० । "अन्वितिः अनुकूलनतियुक्तोऽसीति" भा० ।

अन्वीक्षा स्त्री पश्चात् ईक्षा पर्यालोचना प्रा० स० । वेदवाक्य-
श्रवणस्य पश्चात् तदर्थनिश्चयार्थं तदर्थपर्यालोचने, अन्वीक्षायै
हिता ठक् । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । 'आन्वीक्षिकी कौश-
लानामिति" गीता । ल्यट् । अन्वीक्षणमप्यत्र न० ।

अन्वीत लि० अनु+इ-गतौ कर्त्तरि क्त । अनुगते अन्वितशब्दार्थे
अन्वीप लि० अनुगता आपो यत्र स्थानादौ अच्समा०
अचि आत ईत् । अनुगतजले स्थाने, देशे वाच्ये तु
"ऊदनोदेशे" इति पा० ऊत्, अनूपोदेशः ।

अन्वृच अव्य० ऋचि विभ० अव्ययी० अच् समा० ।
ऋचीत्यर्थे । "विष्टुमश्वान्वाह तासायुक्तो बभूवुः वेवा-
मन्वृचमिति" शत० ब्रा० ।

अन्वेष्ट पु० अनु+इष-भावे षञ् । अन्वेषणे अनुसन्धाने
गवेषणे "वयं तत्त्वान्वेषाम्भुकर ! हतास्व खलु कृतोति"
शक्त० ।

अन्वेष्टण न० अनु+इष-भावे ल्युट् । अनुसन्धाने गवेषणे
नटद्रव्यस्य दर्शनाय लाभाय वा व्यापारभेदे । 'रन्वन्वेष्टण-
दक्षाणां द्विपामभिषतां यथौ" रघुः ।

अन्वेष्टणा स्त्री अनुगता एषणा "इषेरनिच्छार्थकस्येति"
पा० युच् टाप् । तत्त्वानुसन्धाने तर्कादिना ज्ञातपदार्थस्य
शुद्धार्थं युक्त्यादिना समर्थने गवेषणे च ।

अन्वेषित लि० अनु+एष्ट-गतौ-इष-स्वार्थे णिच्-कर्मणि
वा क्त । गवेषिते, कृतानुसन्धाने च ।

अन्वेष्टिन् अनु+इष-णिनि । गवेषणकर्त्तरि "तो सीतान्वे-
ष्टिषौ गृध्रं लूनपक्ष्मपश्यतामिति" रघुः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्वेष्टव्य लि० अनु+इष-कर्मणि तव्य । अनुसन्वेये' सोऽन्वेष्ट
व्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुतिः "अन्वेष्टव्यात्मविज्ञा-
नान् प्राक्प्रमादत्तमात्मन" इति शा० भा० ।

अन्वेष्टु लि० अनु+इष-शीलार्थे णच् वा इडभावः । गवेषण

शीले तत्कर्त्तरि च “अनुपदमन्वेष्टा” पा० । इत्पक्षे अन्ये-
षिताप्यत् । उभययतः स्त्रियां ङीप् ।

अप स्त्री ब० व० । आप-किप् ह्रस्वश्च । जले । “प्रतं जलं
द्वज्जलमनिकोऽपास्” भट्टिः । “अङ्गिरेव पारयित्वा नैत्य-
काले भुजिक्रियेति” स्मृतिः । अनेरापः, अङ्गोदमिति
श्रुतिः । “अपण्व ससर्ज्जादौ तासु बीजमवाहजदिति”
मनुः । समासान्ते अच् समासान्तः । “बहूपानि तङ्गानि
सारसाः समुपामते” द्युङ्गटः । कृतसमासान्तस्य उपसर्ग
क्षान्तः परस्य आतदेत्त्वम् । समीपं प्रेपम् द्वीपः अनरीपम् ।
अनुपूर्वात्तु देशे वाच्ये ऊत । अनूपोदेशः अन्यत्वात् अन्वीपो-
प्याम इत्यादि । पूजार्थकसुपूर्वात् न अच् । स्वामि
नगराणि । अपां विकारः मयट् । अस्मयः, वा प्यञ् ।
आप्यम् । स्वार्थे चातु० प्यञ् । आप्यं जले न० ।

अप अव्य० न पाति पा-ड । वियोगे, विकृतौ, विपरीते,
निदर्शने, आनन्दे, वर्जने, चौर्ये च । “अप-वियोग
विकृति-विपरीत-निदर्शनानन्द-वर्जन-चौर्य-वारणेषु” इति
ग० म० । वियोगे “अपयाति सत्त्वे निविशतेऽपैतीति” पा०
भा० । “भोत्या रामादपासरत् ? । विकृतौ, अपकृतः अप-
चयः विपरीते, अपगच्छः “तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसता-
दिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता”
इति ह्यर्थ्युक्तेः साधुशब्दानां वैपरीत्येनोच्चारणशेषशब्द-
त्वस्य परिभाषितत्वादस्य विपरीतशब्दत्वम् । निदर्शने निदेशे
अपदिशति । आनन्दे अपहसति, वर्जने “अपपरो वर्जने”
इति मा० उक्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । अप
लिङ्गत्वात् ढोदेवः । चौर्ये अपहरति । वारणे अपवर्त्तयति
“समेन केनापवर्त्तयति” लीला० । अपकर्षे अपकर्म ।

अधः प्रदेशे, च अपाड अपानः । अधोगतिमानित्यर्थः ।
अपकर्म्मन् न० अपकृष्टं कर्म प्रा० म० । दुष्टाचरणे । अपा-
करणे च “कृष्णस्यानपकर्म्मे चेति” दत्तस्यानपकर्म्म चेति
स्मृतिः प्रा० ब० । दुष्टाचरणवति लि० । स्त्रियां वा ङीप् ।

अपकर्त्तृ लि० अप+कृ-हृच् स्त्रियां ङीप् । अपकारकारके ।

अपकर्ष पु० अप+कृ-भावे घञ् । उचितधर्मापेक्षातो ह्येन-
तायां, “तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकतः सलिल-
भ्रमरसोऽन्यत्कर्षापकर्षेण चेति” यथा हि वर्णानां पञ्चा-
नासुत्कर्षापकर्षकतेन संयोगविशेषेणेति” च सुश्रुतः “उत्-
कर्षश्चापकर्षश्च मनुष्येऽपि जन्मत इति” मनुः । “उत्-
कर्षापकर्षविहीनोऽमध्यः, सि० की० । स्वकर्त्तव्यकालात्
मूर्खकालकरणे, परस्मैपदानामन्वयार्थं पूर्वस्मै आकर्षणे

आकर्षणमात्रे च । अपकर्ष्यते कर्मणि घञ् । स्वकालतः
पूर्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षमसिङ्गुनम् । तथा च “सुख्यं
आङ्गं मासिमासि अपर्याप्नातुं प्रति । द्वादशाहेन वा
कुर्यादेकाहे द्वादशाथवेति” स्मृतौ मरणोत्तरं कृताहे मासि
मासि कर्त्तव्यानां कृताहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु
एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्तेः सर्वोपकर्षः । तथाऽपकर्षे च
हेतव एकपुत्रत्वादयः । “आनन्यात् कुलधर्माणां पुत्रस्य
चायुषः जयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्तते
इति” स्मृत्युक्ताः । तत्र पाश्चान्त्यानां कुलधर्मात् द्वाद-
शाह एव कर्त्तव्यतायाः कुलपरम्पराचारः । वङ्गीयान्तु
एकपुत्रस्यैव आयुषःक्षयसम्भावनायामिति भेदः । अथमेव
सर्वोपकर्षः, आवश्यकदृष्टारम्भकाले तु न सर्वोपकर्षः ।
किन्तु पञ्चाङ्गाविनामेवापकर्ष इति भेदः । एवं नवम-
मासादिष्वप्यपकर्षणे न सर्वोपकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षक लि० अपकर्षति अप+कृ-कर्त्तरि ण्वल् । अप-
कर्षकारके “रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते” इति “दोषास्तस्यापकर्षका” इति च सा० द० ।

अपकर्षण लि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु । अप-
हारके “नचासि सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यपकर्षणमिति”
“वर्षायां बहुविन्मूलाकृन्ताः श्लेषापकर्षणा” इति सुश्रु०
भावे ल्युट् । आकर्षणे न० । “सशल्यः हिंश्यते प्राणै-
विशल्योऽविनिश्लिष्यति । इति मामाविशञ्चिन्ता तस्य शल्या-
पकर्षणे” रामा० ।

अपकाम लि० अपगतः कामो यस्य यत् यस्माद्वा प्रा० ब० ।
अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्ताये
“अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वोह्वितमिति” अथ०
३१३,३ । कामस्यात्ययः अत्यये अव्ययी० । कामात्यये
अव्य० “शत्रोरकामं हृणोति धन्वनेति” क० ६,७५,२,
“अपकामं कामस्यापायमिति” भा० ।

अपकार पु० अप+कृ-भावे घञ् । अनिष्टसम्पादने तद्धेतो
द्रोहे च “द्रोहोऽपकार इति” सि० की० । “उपकर्त्तारिणा
मन्विर्न मित्वेणापकारिणा । उपकारापकारी हि लब्धं
लक्षणमेतयोरिति” भाषः । “अपकारोऽनिष्टचिन्ने” ल्युक्तेर-
निष्ट भूयादि । चिन्ने च “ततो जातास्त्वमा घोरा
भानाकृपा महाविषाः अपकाराय वर्त्तन्ते इति सुश्रुतः ।

अपकारगिर स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्यते गृ-किप् ।
भर्त्सनाव्यये । “भर्त्सनं त्वपकारगीः” इत्यमरः ।

अपकारिन् लि० अप+कृ-कर्त्तरि णिनि । अपकारकारके,

अनिष्टचिन्तको द्रोघधरि च । “उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न
मित्तेणापकारिणेति” साधः स्ववीर्यैशैव तान् शिष्यान्मान-
वानपकारिण” इति मनुः ।

अपकृतं वि० अप+कृ-कर्मणि क्त । यस्यानिष्टं कृतं
तस्मिन् कृतद्रोहे “किं मयापकृतं तस्येति” । भावे क्त ।
अपकारे न० । “मित्यस्य चैवापकृते द्विविधोविग्रहः स्मृत”
इति मनुः । [द्रोहे च ।

अपकृति स्त्री अप+कृ-भावे क्तिन् । अपकारे, अनिष्टचिन्तने,
अपकृत्य न० अपकृतं कृत्यम् प्रा०स० । अपकृतकर्मणि ।
अप+कृ-भावे क्यप् । अपकारे न० । भावे स्त्रियां
क्यप् । अपकृत्या अपकारे स्त्री ।

अपकृष्टं वि० अप+कृष-क्त । अधमे, हीने, खकालात् पूर्व-
काळे कृते, परस्त्रवादन्वधार्थं पूर्वस्त्रवे आकृष्टे, आकृष्टमात्रे
च “स्त्रोच्चापकृष्टा भगवैः प्राङ्मुखंयान्ति मद्गृहा”
इति स्त्र्यसिद्धान्तः ।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावार्थे न०त० । पाकाभावे ।
अपक्रम पु० अप+क्रम-भावे घञ् । अपयाने । अपक्रमा-
दुहैवैषामेतद्विभयाङ्गकार” शत०ब्रा० ४,३,३,११ ।
अपक्रमस्यते यस्मात् अपादाने घञ् । अपयानावधिस्थाने
“विक्षिपत्येव विक्षेपे चन्द्रादीनामपक्रमादिति” सू०सि० ।
“अपक्रमात् क्रान्तिवृत्तस्थस्यैवभोगस्यानादिति” रङ्ग-
नाथः । अपगतः क्रमःपरिपाटी यस्मात् प्रा०स० । क्रम-
विहीने अक्रमे वि० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-
क्रमोऽप्युक्तार्थे वि० । क्रमस्यात्ययः अव्ययी० । क्रमात्यये
अव्य० । क्ति वेङ्कत्वात् वा वृद्धिः । अपक्रामोऽप्युक्तार्थे ।
“यस्यस्याभिक्रान्त्याऽपक्रामाय” इति ऐ० ब्रा० ।

अपक्रमणं वि० अप+क्रम-भावे ल्युट् । अपयाने पलायने
च । “अपक्रमणमेवाख सधर्कामैरहं वरे” इति रामा० ।
“पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विच्छतेति” शत०ब्रा० ।

अपक्रमिन् वि० अप+क्रम-कर्त्तरि णिनि वेङ्कामन्तत्वात्
वा ह्रस्वः । अपयानकर्त्तरि “तानेवैतदनपक्रमिणोऽकुस्त”
शत० ब्रा० वृद्धौ अपक्रामीत्यपि स्त्रियां ङीप् ।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे स्त्रियां श । द्रोहे, अपकारे
च । चतुर्थीपादसाध्ये तु रिपो सान्त्वमपक्रियेति” साधः ।
“जन्मवेषतपसां विरोधिनी” सा श्रुत्याः पुनरमूमपक्रिया-
मिति” किरा० ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुश-वञ् । निन्दने । उपक्रोशोऽप्यत्र ।
भावे ल्युट् । अपक्रोशनमप्यत्र न० ।

अपक्वं वि० न पक्वः । अपरिणते अपकयोगी अपरिणतयोगी
यथा योगाभ्यास उचितः तथाभ्यासशून्यः इत्यर्थः । आमे
तण्डुलफलादौ च । “अपक्वेन वर्त्तितव्यं फलमूलादि-
नापि वेति” स्मृतिः ।

अपक्षं वि० नास्ति पक्षो गरुत् यस्य । पक्षशून्ये उड्डयन-
शक्तिशून्ये च । पक्षः सहायः । तच्छून्ये ।

अपक्षपातं पु० पक्षे सहायतायां पातः आनुकूल्यम् अभा-
वार्थे न० त० । पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे ।
“अपक्षपातात् वक्तव्यं सभायामिति निश्चय इति” नीति० ।

अपक्षपातिन् वि० पक्षे सहायतायां पतति पत-णिनि
७०त० ततः न०त० । पक्षपातिर्भक्षे यथार्थादिनि ।

अपक्षेपणं न० अप-क्षिप-ल्युट् । अधःस्थानसंयोगहेतौ
क्रियाविशेषे, अधःपातने च । अवक्षेपणमप्यत्रार्थे । उत्-
क्षेपणं तथापक्षेपणमाकुञ्चनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कस्मि-
न्येतानि पञ्च चेति” भाषा० अवक्षेपणमिति वा पाठः ।

अपगण्डं पु० गण्डोद्वद्धो वैपरीत्यार्थकोनापगण्डेन प्रा०स० ।
अतिबाले अपोगण्ड इति हैम० । अपोगण्डशब्दे
विवरणं दृश्यम् । [भावे घञ् । तत्रार्थे पु० ।

अपगतं वि० अप+गम-कर्त्तरि क्त । अपयाते पलायिते च ।

अपगमं पु० अप+गम-भावे घञ् न वृद्धिः । अपयाने अप-
सरणे । “निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधयेतनागम” इति
सा०द० । “पुराणपत्वापगमादनन्तरं लतेव सन्नन्धमनोत्त-
पल्लवेति” रघुः ।

अपगर् पु० अप+निन्दार्थे गृ-भावे अप् । निन्दने । “अन्य-
दन्तर्वेदीत्युपक्रम्य ‘अभिगरापगर्’ कात्या० १३,३,३.
“अपगरोनिन्देति” तद्व्या० ।

अपगा स्त्री अपगच्छति निष्यन्दते अप+गम-ङ । आप-
गायाम् नद्याम् । अपयानकर्त्तरि वि० ।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी-उद्यमने णसुल् एच
आञ्च वा । उद्यम्येत्यर्थे “अस्यपगारम् अस्यवगोरं वेति”
सि०को० ।

अपगोहं पु० अप+गृह-वञ् । तिरोधाने गोपने च । “स
विहामपगोहं कणीनामाविर्भवच्चिति” ऋ० २,१५,७,
“अपगोहं तिरोभावमिति” भाष्यम् ।

अपघ्नं पु० अपह्न्यते संहृत्य कर्म कृत्वा विद्युज्यते अप+ह्न-
अप् घनादेः । शरीरे, हस्ताद्यवयवे च । शरीरादि हि
पुरुषोपभोगाय प्रथमं संहृत्य तत्तत्कर्म निष्पाद्य भोगादृष्ट-
क्षये पुनर्विद्युज्यते इति तस्य तथात्वम् । देहादेः संहृत्य

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । “परार्थं संहृत्य कारित्वादिति” पात० । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहृत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं (खेतरस्य भोगापवर्गफलकम्) संहतत्वात् भय्यासनादिवदित्यनुमानपर्यगः । अतएव सांख्यसूत्रे “संहतपरार्थत्वादिति” संहन्तृसिद्धिरुक्ता । संहतानां देहादीनां खेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति ससुदितार्थः । ‘संयोगाश्च विभागान्ता’ इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव “अन्वन्त इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरेण” इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः । “लोहोद्भवनघनस्कन्धा ललितापचनानि स्त्रियमिति” भट्टिः । अपगतोषभोमेषो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः । संघावरणशून्ये त्वि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थः । [मरणे च ।

अपघात पु० अप+हन-भावे वज्र । अपकटहनने दुष्टहेतुक-अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन-ण्युल् । विनाशके ।

‘जिज्ञासा तदपघातके हेतौ’ सा०का० पाठान्तरम् ।

अपघातिन् त्वि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि । अपहनन-कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अपच पु० न पक्तुं गतः पच-“अच्कावगन्ताविति” पा० ।

अच् । पक्तुमशक्ते । “अपचः पक्तुमशक्ते” इति सि०कौ० ।

अपचय पु० अप+चि भावे अच् । हानौ, अपहरणे, व्यये च ।

अपचरित न० अपकष्टं चरितं प्रा०स० । अपकष्टचरिते सदोषाचरणे, “आहोस्वित् प्रसवो मभापचरितर्विष्टम्भितो गीरुधामिति” शकु० ।

अपचार पु० अप+चर-भावे वज्र । अहिंसाचरणे अपय्यसेवने “कृतापचारोऽपि परैरेनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति” माघः । “अपचारः अप-कारः अपय्यञ्जेति” मल्लि० । “योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शिशो पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति” वैद्य० । वैपरीत्यादिहेतुकदोषे “नापचारमगमन् क्वचित् क्रिया” इति माघः । “अपचारं लोपविषयविषयसादिदोषमिति” मल्लि० । विनाशे च ‘महाध्यरे विध्यपचारदोष’ इति किरा० । “अपचारः कर्मलोपदोष” इति मल्लि० ।

“कुट्टापचारे मापप्रतिनिधाविति” मीमांसा । अपकर्म्मणि च “गृह्णानाऽपचारं सा बभ्रुपलभयात्तदा” भा०आ० प० १११ अ० ।

अपचारिन् त्वि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि घिङ् । अप-कर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप् । “पत्न्यौ भार्यापचारिणीति” भट्टः । “भार्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारदतिं क्षममाणे भर्त्तरि पापं संक्षेपयतीति” कृष्णकभट्टः ।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+क-सन्-भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्त्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेच्छावति ।

अपचिकीर्षु त्वि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+क-सन् उ । अप-

अपचित् त्वि० अप+चि-किप् । अपचयकारके । “इतस्ताः सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव” अथ० दे० २५.१ ।

अपचित त्वि० अपचायते आनन्देन पूज्यते चाय-पूजनादौ क्त चायतेश्चिः अपगच्छ्यानन्दपूर्वकत्वम् । आनन्देन पूजिते । पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते । अप+चि-क्त । जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययते च । “तत्तापचितवलाः प्राणिनोभवन्ति” सुश्रुतः ।

अपचिति स्त्री० अप+चाय-क्तिन् चायतेश्चिः । पूजायाम् “विहितापचितिर्महीभृता” इति माघः । अप+चि-क्तिन् । अपचये हीनतायाम्, अपचयरूपभावविकारभेदे च ।

अपची स्त्री अपकष्टं पच्यतेऽसौ पच-कर्म्मकर्त्तरि अच् अप्राशस्त्ये न०त० गौ० ङीप् । गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे “अ-थातोऽग्रन्यग्रपच्यर्बुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम” इत्युपक्रमस्य “अनन्यवर्गैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपची-वदन्ति कण्डूयनान्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्वान्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये” इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम् । “ते ग्रन्थयो केचिदनाप्रपाकाः स्वान्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । काला-नुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति” वै० ‘नाडीं कफानिलकृतामपचीं द्रष्टुंश्चेति’ अपचीं गण्ड-मालां च ग्रहणीं शोथमेव वेति” च सुश्रुतः । [यमाणे ।

अपचीयमान त्वि० अप+चि कर्मकर्त्तरि शानच् । अपची-अपच्छाय पु० अपगता देहकाया कान्तिवर्तिस् प्रा०ब० वा गतलोपश्च । देवे देहकायाश्चान्त्यत्वात्तत्तामपच्छायायाम् । अतएव “भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्चाया नल्लक्ष्मि तथापि नैषाम् । इतीरयन्तीव तथा निरैजि सा कायाः । नैषधे नवमरेषु तेषु” इति नैषधे देवानां कायाराहित्यं लक्ष्मण्येन वर्णितम् । अपगतकान्तौ त्वि० ।

अपचाय पु० अप+च्यङ्-गतौ भावे अप् । अपसरणे निर्गमने

“यत् नार्थपच्यवसुपच्यवञ्च शिञ्जते” इति क० १, २८, ३
 ‘अपच्यव्यं शालायानिर्गममिति’ भा० । अप-च्यु-क्षरणे,
 अप् । अपक्षरणे । [क्षरिते च ।

अपच्युत लि० अप+च्यु-कर्त्तरि क्त । अपक्षयप्राप्ते नष्टप्राये-
 अपजगुराण लि० अप+गृ-यङ् लक्-ताच्छीत्ये चानश् ।
 आच्छादनादिभोचनशीले ‘जिगर्त्तमिन्द्रो अपजगुराण’
 इति क० ५, २६, ४ ।

अपञ्चीकृत लि० अपञ्चात्मकः पञ्चात्मकः कृतः न० त० ।
 पञ्चात्मकतामनासादिने स्तूक्ष्मभूते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्ची-
 करणशब्दे वक्ष्यते “पञ्चमाणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम्
 अपञ्चीकृतभूतोऽयं स्तूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति” वेदा० प० ।

अपजय पु० अप+जि-भावे अच् । पराजये ।

अपटान्तर लि० पटेन तिरस्करिण्या अन्तरमत्त न० त० ।
 अव्यवहिते, आसन्ने, संसक्ते च । अपटान्तरमित्यप्यत्रैवार्थः ।

अपटी स्त्री अल्पः पटः पटी न० त० । (कानात्) इति ख्याते
 काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे स च “दृष्ट्याधोलम्बिवायुसञ्चा-
 रार्थः पठभेद” इति मल्लिनाथः ।

अपटीक लि० नास्ति पटी यस्य कप् । प्रावरणपटशून्ये,
 अपगता टीकाव्याख्यायन्यो यस्य । टीकाज्ञानशून्ये, “अप-
 टीकोज्जोमाघे भ्रमं जाद्येन ताद्यते” इत्युद्धटः ।

अपटीक्षेप पु० अपठ्याः काण्डपटस्य क्षेपः । प्रावरण-
 पटक्षेपे । नाद्ये हि प्रावरणपटे अनैराक्षिप्ते एव पात्र-
 प्रवेशोऽभिनयसम्प्रदायस्तुल्यङ्गं पात्रेण यत् काण्डपटं
 स्वयं क्षिप्त्वा प्रविश्यते तेन चाक्षिप्तत्वं तत्प्रवेशस्य
 गम्यते । एतत्प्रयोगश्च भूरिशो नाटकेषु ।

अपटु लि० पटुर्दक्षः न० त० । रोगिणि, दन्ततारहिते,
 कार्यान्तरे, दन्ताविरोधमन्दत्वे च । भावे त्व अपटुत्वम् ।
 अपाटवे । तल् । अपटुताप्यत्रैव त्वान्तं न० तलन् स्त्री ।
 गुणवचनत्वात् इमनिच् । अपटिमा तत्रैव पु० ।

अपण्य लि० न पण्यः विक्रयः अप्राशस्त्ये न० त० । फल्यादि-
 निषिद्धविक्रये पदार्थे । प्रायश्चित्तसहितानि अपण्यानि
 च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि यथा

विष्णुः । कण्वस्तरङ्गरत्नगुडगन्धमधुरसोर्षाविक्रयी त्वि-
 रात्रसुपवसेत् । रङ्गः सिन्दूरसुम्भादि । एतत् सकृद-
 विक्रये पठौनसि । “तथाऽविक्रेयाणि ब्राह्मणस्य लवणं
 पक्कानं मधुरक्षीरं दधि दधत्सुकं सर्वगन्धोलाक्षारक्षवासी
 गुडसैलं ग्राग्यपशूनामेकशापाः केशिनः । सर्वे चार-
 णताः पशवोविद्यापूर्त्तमिदं गावः शङ्खदोर्षा चेति विक्र-

येण तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यञ्चरेत्” । तथाच्यवनः “दधि-
 मधूच्छिपिष्टसर्पिःपक्कान्तिलतक्रक्षीररसविषतिलाश्चनीली-
 कौषेयशासोलाक्षारसलवणविक्रये प्राजापत्यञ्चरेत् । एत-
 द्वाभ्यासविषयं तत् धेनुरेका दातव्या । हारीतः ।
 “लाक्षाखण्डमांसतैलक्षीरदधिततक्रगन्धचर्मरक्तवाससा-
 मेकतमविक्रये चान्द्रायणम्” तथा शातातपः । “आमसांस
 सुरासोमलाक्षालवणसर्पिर्षाम् । विक्रये सर्वपण्यानां द्विज-
 चान्द्रायणञ्चरेत्” । एतद्वात्यनाभ्यासे चान्द्रायणे चाष्ट-
 धेनवः । भविष्यपुराणे । “गुडं तिलान्स्तथा नीलीं केशगोधू-
 सकत्यकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽपाञ्च कच्छं सान्पनञ्चरेत्” ।
 एतद्वारव्याभ्यासे सान्पने धेनुद्वयम् । हारीतः “अथो-
 स्त्रिकेशिकेशरिणाञ्च धेन्यनडुटश्मशस्तविस्तविक्रये तप्तच्छ-
 विधिः । हिङ्गुगुग्गुलुरससर्जरसहरितालमनःशिलाडुन
 गेरिकक्षारलवणमणिमौक्तिकप्रवालदलनखशुक्तिशङ्खवेणुवै-
 रण्यमृत्स्यविक्रये च । आरामतडागोदपानपुष्करिणी-
 पूर्वसुहृद्विक्रयेषु त्रिषवणस्त्रायधःशायी चतुर्थकालभुक्
 संयत्सरेण पूतोभवतीति” । आरामादिनिखिलविक्रये
 हेतुतदितिधर्मादोषः । तथा “हीनोन्मानमापनसङ्कर
 सङ्कीर्णविक्रये च” । अत्र च कामाकामसकृदभ्यासापेक्षया-
 वैषम्यदोषः समर्थनीयः । हीनसानोन्मानमापनं तुलार्दना-
 द्धरमङ्गीर्णत्वं द्रव्यस्याद्रव्येण । विष्णुः “प्राणिभूषणसोम
 विक्रयी तप्तच्छुः कुर्यात् । अक्षौषधिपुष्पमूलचर्मविदल-
 तपक्कापसकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्रा-
 जापत्यम्” । विदलः पाचितवंशादिनिर्मितः । तथा “क्षेत्र
 जतुमधुच्छिष्टशङ्खशुक्तिवपुशीशककण्डूलोहोदुम्बरखड्गपा-
 त्रविक्रयी महासान्पनम्” । क्षेत्रा चर्मविकारः वरुडेति
 यस्य पर्यायः । महासान्पने धेनुद्वयम्, सुमन्तुः “देवर्षि-
 सोमचैत्राक्षापत्यङ्गोदपानदारात्मनां विक्रये कच्छ-
 द्वयम् । दधितिलतैलरक्तवस्त्रपक्कानां प्राजापत्यञ्चरेत् ।
 गोविक्रयनिन्दामाह यमः । “गवां विक्रयकारी च गवि
 रोमाणि यानि तु । तावद्दर्शसहस्राणि गवां गोष्ठे क्रमि-
 र्भवेत्” ॥ यच्च मनुनीक्तं सदाः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन
 च । त्वग्रेण शूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तस्मि-
 न्दतिगयार्थम् । गौतमः । “पशवः हिंसायोगे” अख्यार्थः
 यत् विक्रीताः सन्तः पशवोहिंस्यन्ते तत् तेषामध्यपण्यत्वम् ।
 यानि चान्यानि गुरुरतप्रायश्चित्तबोधकयचनानि तानि
 वहुतरकालाभ्यासे समूह्यानि शूद्रस्य त्वत्यन्तार्पाद दोषा-
 भावमाह पराशरः । “लवणं मधुं मद्यं वा दधि तक्रं दधत्

पयः । न दुष्येत् शूद्रजातीनां कुर्यात् सर्वेषु विक्रयम्” ॥
कालिकापुराणे । “विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोष-
भाक् ॥ मधुचमेसुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” । एत-
दप्यादि, दोषापवादमाह गौतमः । “विनिमयस्तु रसानां
रसैः पशूनाञ्च लवणकृताक्षयोस्तजानाञ्च समेनामेन पकस्य
संयत्यर्थे” । पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव
परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण । पकाक्षस्य चामेन तण्डुला-
दिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र समशब्दादत्यद्रव्यपरि-
वर्त्ते न नियमः । मनुः “रसारसैर्विमातव्या नत्वे व लवणं
रसैः । एताञ्च ज्ञाह्वानेन तिलधान्येन तत्समाः” ॥ वशिष्ठः
“रसारसैः समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वे व लवणं रसैः
तिलतण्डुनपकाक्षविद्यामनुष्यैश्च विहिताः परिवर्त्तकेन” ।
नारदः । “अग्नौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्य-
वश्यन्त विक्रेयास्तत्रा धान्येन तत्समाः” ॥ एतेन “काम-
सत्पाद्य कष्यामु स्वयमेव कृष्येव लः । विक्रीणीत तिलान्
शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितानिति” मनुवचनम् तिल-
विनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्न कप् ।
वातरोगभेदे “वायुर्द्ध्वं ब्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं
शिरः । सन्धौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः । नि-
मीलिताक्षो निश्चेष्टस्तश्चाक्षो वापि कूजति । निरुच्छासो-
ऽथ वा रुच्छादस्त्वस्य नष्टचेतनः । स्वस्थः स्वाङ्गदये सुप्ते
आष्टते च प्रसृङ्गति । कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषो-
ऽपतन्त्रक इति” सुश्रुते २५५ पृ० तद्धलणसूक्तम् ।
“अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेदिति” सुश्रुतः ।

अपतर्पण न० अप+तर्प-भावे ल्युट् । रोगादौ-उपवासे,
हृत्प्राभावे च । “अपगतं तर्पणं यस्य वा गतलोपः
तर्पणशून्ये त्वि० “क्रियाभिधिकृतेषु स्थूलमपतर्पणं
युक्ताभिरिति” सुश्रुतः ।

अपतानक पु० अपकथ्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तर-एणुल् ।
वातरोगभेदे “यदा तु घमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
तदाक्षिपत्याशुसङ्कुम्भं देहं सुलक्षरः । सङ्कुम्भस्तदाक्षेपादा-
क्षेपक इति स्रुतः । सोऽपतानकसंज्ञोयः पातयत्यन्तरैरिति
सुश्रुते आशेषकमारोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा”
सु० २५४ पृ० कृता “अभिघातनिमित्तञ्च शोणिताभिस्त्रिवाञ्च
यः । गर्भपातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यपतानक” इति तत्रैव
तस्यासाध्यतोक्ता “अभ्युपगता पीतमश्वदधिसरिचवचायुक्त-
मपतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वाजोद्वाणि चेति” सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्याः “विभाषा सपूर्वस्येति”
पा०वा न डीप् च । पतिरहितायां स्त्रियाम् । पक्षे
अपतिरित्यपि कपि तु अपतिकेत्येव तत्रैवार्थः ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्मयोग्या, स्रुत्या वा पत्नी यस्य
कप् । असन्निकर्षपत्नीके, कर्मायोग्यपत्नीके, स्रुतपत्नीके
च । “अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः” कात्या० २, ५,
१८ । “अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निकर्षित-
पत्नीकस्य तच्छ्रापिण आहवनीयश्रापिणः आहवनीये हविः-
अपणं कर्त्तव्यं यजमानस्य “आहवनीये आज्यमधिप्रयती”
त्युक्तेः । आहवनीयश्रापिणोऽपि सन्निकर्षितायां पत्न्यां गार्ह-
पत्य एवाज्यमधिप्रयति, शास्त्रान्तरे चैवं श्रूयते “मस्य ब्रह्मे-
हनि पत्न्यनालंभुक्ती (रजस्वला) स्यात्तामनपरिह्य यजे-
तेति” । केचित् अपत्नीको स्रुतपत्नीक इत्याहुः तस्या-
प्येकाकिन एवाधानं श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, “पत्न्यां
स्रुतायामग्निभिर्दग्ध्यायां पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्या-
धानमाहापस्तम्बः दर्शपोर्णमासाग्रयणार्थं, शेषाणि कर्माणि
न भवन्तीति” तथा त्रिकाण्डे मण्डनः “तस्मान्नग्नै-
कदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी पत्नी ज्येष्ठेतरा वापि
यज्ञपात्रे निरूपितम्” ॥ कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) “स्रुता-
यामपि भार्यायां वैदिकानीदृहि त्यजेत् । उपाधिनापि
तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति” । तद्वा० (उपाधिना
स्वर्गादितत्प्रतिमूल्या) । नास्ति पत्नी संहिता यस्य कप् ।
पत्नीस्नाह्विरहिते । “पितृयज्ञसुपक्रम्य” । “अपत्नीकः”
कात्या० ५, ७, ५ । “पितृयज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यज-
मानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसंहितस्य । अतोऽत्र पत्न्याः प्रति-
षेधात् “पत्नीं ससृष्टेति प्रैषस्याभावः । आज्यावेक्षणं
त्वाज्यसंस्कारत्वादध्वर्युः करोतीति” तद्वा० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत-वा करणे यत् न० त० ।
पुत्रदुहितरूपे संताने । “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः
पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्तेः “पुत्रेण लोकान् जयति
पौत्रेणानन्यमश्रुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पितृप-
मिति” या० स्रुतेषु तदुत्पादने स्वर्गलोकलाभोक्तेः
“पुत्रान्नो नरकादुयस्मात् पितरं त्वायते सुतः । तस्मात्
पुत्र” इति स्रुत्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेः सुतादीनां
पतनाहेतत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतत्वात्
अपत्यत्वम् । अतएव “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति” पा०
सूत्रे पौत्रादीनामपत्यशब्दाच्चतोक्ता । पौत्रादीनां तु-
गोत्रसंज्ञापीति विशेषः । “अपत्यं पितरैव स्यात् ततः

प्राचामपेति चेति" सि० को० का० । "अपत्यैरिव नीवार-
भागधेयोचितैश्चैरिति" रघुः । "सोऽपत्यं आतुस्तुपादोति"
"अपत्यलाभात् या तु स्त्रीति, "अपत्यं धर्मशुश्रूषेति"
च मनुः ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तद्धेतुं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भ-
दायके ओषधिविशेषे गर्भदायिविद्यादौ च । अपत्यदायि-
मात्रे मन्त्रादौ लि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तन्निसारणस्य तदुत्पत्तेश्च
पन्थाः अच् समा० । पुत्रनिःसारणद्वारे स्त्रीणां गुह्य-
स्थानभेदे "स यदा विगुणानिललपीडोऽपत्यपथमनेकधा-
प्रतिपद्यते इति" स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां
स्तनयोरैककस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः ।
अपत्यपथे चतस्र इति" । "तिर्यग्गतस्य परिधयेव तिर-
हीनस्य पाश्चाद्भूईसुतुल्लिप्य गर्भमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानी-
यापहरेत् पाश्चादपृष्ठशिरसमसंप्रपीड्य ऊर्ध्वसुतुल्लिप्य शिरो-
ऽपत्यपथमानीयापहरेदिति" च सुश्रुतः ।

अपत्यशत्रु स्त्री अपत्यं शत्रु गर्भभेदनेन नाशकं यस्याः । कर्क-
शाम् सा हि गर्भेऽपत्यजनने तन्निःसारणसमये गर्भस्फोट-
नान्म्रियते इति" लोकप्रसिद्धेः "खनाशाय कर्कटी गर्भं धत्त
इत्युक्ते च तथात्वम् । ईत० । अपत्यनाशके, कर्कटे
सर्पे च ।

अपत्यसाच् पुंस्त्री० अपत्यैः सचते संबध्यते सच-वेदे-रिव ।
अपत्यसमवेते । "अपत्यसाचं श्रुत्यं ररायाम्" ऋ० १,
११७,२३ ।

अपत्र पु० नास्ति पत्रं दलं पत्तोवाय । वंशकरीरे (कोट्)
अङ्कुरे च तदवस्थायां तयोः पत्रशून्यतयोत्पत्तेश्चात्वम् ।
गलितपत्रे दृष्टे, गलितपत्रे विह्वले च ।

अपत्रप लि० अपगता त्रपा लज्जा यस्मात् प्रा० व० वा
गतलोपः । लज्जाहीने लोपाभावे अपगतत्रपोऽप्युक्तार्थे ।
अपत्रपा स्त्री अपरम् अपेक्ष्य त्रपा, अप+त्रप-भावे स्त्रियाम्
अ वा । अन्यहेतुकलज्जायाम् लज्जाभावे च । "अपत्रपा
चेतसि च न्यपेक्षदिति" नैषधम् । [लज्जाशोभे ।

अपत्रपिण्या लि० अप+त्रप-शोभार्थे इण्यच् । स्वभावतो
अपथ न० न पन्थाः अप्राशस्ये न० त० । "अपथं" पु० न०
पा० । "विभाषेति" पा० वा अच् समा० । अपकष्टपथे
निन्दितपथे कृपथे । "वनागमे राजपथे हि पिच्छले
कचिद्गुधैरप्यपथेन गम्यते" इति नै० । "को वा न पद-
मपथेऽकार्यत मया" इति प्रबोध० । "अथैतदपथमित्रैति

यदेतांदिशमिति" शत० ब्रा० । नास्ति पन्थाः सुन्दरमार्गे
यत्र व० अच् समा० । सुन्दरपथशून्ये यामादौ लि० ।
पथोऽभावः अव्ययी० अच् समा० । मार्गाभावे अव्य० ।
अपथिन् पु० न पन्थाः अप्राशस्ये न० त० वा अजभावः ।
अपकष्टपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनादिनियमाय नीत्वा क्ताचाराय
वा हितम् यत् न० त० । वैद्यकोक्तिसुल्लङ्घ्य, अनिष्टे
भोजनादौ अहिताचारे च "अकार्यं कार्यसङ्काशमपथ्यं
पथ्यमस्मेतम्" रामा० । "संतापयन्ति किमपथ्यभुजं
न रोगा" इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा
"अथातो हिताहितीयमध्यमं व्याख्यास्यामः । यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्य-
मेकान्तेन हितमहितं वास्तीति" कैविदाचार्या ब्रुवते
तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः
संयोगतश्चैकान्ताहितान्ये कान्ताहितानि हिताहितानि
च भवन्ति । तत्रैकान्ताहितानि जातिमात्रप्राप्तात् सर्वात्म-
हतदुर्गन्धोदनप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपचन-
सारणादिषु प्रष्टतान्यग्निक्षारविषादीनि । संयोगादप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताऽहितानि तु यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं
वर्ग उपदिश्यते । तद्यथा रक्तशालिषट्ककङ्गुकमुक-
न्दकपाण्डुकपीतकप्रभोटककालकाशनकपुष्पककटुकगङ्गना-
हतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयथा-
दयः । एणहरिणकुरङ्गमृगमातृकाश्चन्द्राकरालककर-
कपोतलावतिस्तिरिक्पिङ्गलवर्त्तीरवर्त्तिकादीनां मांसानि ।
सुङ्गवनसुङ्गमकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेखाढकीसर्तीनाः ।
चिल्लोवास्तूकमुनिषण्णकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्णः ।
गव्यं घृतं सैन्धवदाडिमासलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्या-निवातशयनो-
ष्णोदकनिशास्त्रप्रव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्त-
हितान्ये कान्ताहितानि प्रागुपदिष्टानि ॥ हिताहितानि
तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ संयोगतस्त्वप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्लीफलकवक-
करीराम्बुफललवणकुलार्थिगयाकटुधितैलविरोहिपिष्टशुष्क-
शाकाजाविकमांसमद्यजास्वर्चलिलचिमसमस्यगोधावराहंश्च
नैकध्यमश्रियात् पथ्यसा ।

रोगं सात्वप्रश्च देशश्च कालं देहश्च बुद्धिसान् । अवस्था-
न्यादिकान् भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् । अवस्थान्तर-

बाहुल्यादौगादीनां व्यवस्थितम् । द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज
इच्छन्ति स्वस्वरक्षणे । दयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदग्ध-
योः । दग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ एवं
युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु । एकान्तहिततां विद्धि
वत्स ! सुश्रुत ! नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च
विरुद्धधान्यैर्व्यसामधुपयोगुल्मापेष्वां व्याम्यान्पोदकपिशि-
तादीनि चाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीयाकं
जातं शाकं वाश्रियात् । बलाकां वारुणीकुल्मापाभ्याम् ।
काकमाचीं पिप्पलीसरिचाभ्यां, नाडीभङ्गशाकाकुटधीनि
च नेकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं पिप्पलेन वा मांसानि ।
सुराऊशरपायसांश्च नेकध्यम् । सौवीरकेण सह तिल-
शङ्कुनीम् । मत्स्येः सहेतुविकारान् । गुडेन काकमाचीं,
मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम् ।
क्षीरेण मूलकम् । आम्रजाम्बवन्नाविच्छूकरसगोधाश्च सर्वान्श-
मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा । कदलीफलं ताल-
फलेन, पयसा, दध्ना, तक्षणे वा । लङ्गचफलं पयसा, दध्ना,
मापस्तूपेन वा मधुना, हृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा ।

अतः कर्म्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्पपतैल-
भट्टाच्चायात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्ड-
दार्वग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नायात् । कांस्यभाजने
दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्म्मधु चोष्णैरुष्णे वा । मत्स्यपरि-
पचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिल-
कल्कसिद्धसुपोदिकाशकम् । नारिकेलेन वराहवसापरि-
भट्टां बलाकाम् । भासमङ्गारशूलं नाश्रियादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वस्वनी मधुसर्पिषी
मानतस्तुल्ये नाश्रियात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ
वा विशेषादान्रोक्षोदकानुपानौ ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः । तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च
मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुर-
कषायौ चास्त्रलवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यामम्ल-
तिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां
लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटुतिक्तौ रसवी-
र्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः । तरतमयोग-
युक्तांश्च भावानतिरुज्जानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येव-
मादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चात्र ॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ता-

हितान्येव शेषं विद्याद्विधाहितम् ॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं
मरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवा-
चरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषसत्त्वेऽप्य भुक्तं कायाच्च निर्हरेत् ।
रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धाशनजान्
रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमनं शसनं वापि पूर्व्वं
वा हितसेवनम् ॥ सात्त्विकतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरु-
णस्य च । स्निग्धव्यायामबलिनं विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
व्यायामशूलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांसापि मज्जा-
शनश्च । आप्नोति रोगान् विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्प-
तया च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्व्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव सारुतः ।
गुरुविदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥ क्षतानां विष-
जुष्टानां बलिनः स्नेहलाञ्छ ये । तेषामेव विशेषेण
सदा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रशस्तश्च आन्तानां
कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्षेदविवर्द्धनः ॥
मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसोलघुः । दक्षिणो सारुतः
श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वात-
प्रकोपणः ॥ विषदो कृत्तपरुषः खरः स्नेहबलापहः ।
पश्चिमो सारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशेषणः । सद्यः प्राण-
क्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ उत्तरो सारुतः
स्निग्धो मृदुर्म्मधुर एव च । कषायानुरसः शीतो दोषा-
णामप्रकोपणः ॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्षेदनो बलवर्द्धनः ।
क्षीणक्षयविषाक्तानां विशेषेण तु पूजितः” इति पृ० १, २० ।

अपदं त्रि० न पद्यते ज्ञायते पद-कर्म्मणि क्तिप् न० त० ।
अक्षेपे । “गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
द्यपदसि न पद्यसे” इति शत० ब्रा० १४, ८, १५, १० ।
नास्ति पादोऽस्याः पादोऽन्यलोपः कुम्भ० ङीप् पादः
पञ्च । पादश्चान्यायां स्त्रियाम् । पुंसि तु अन्यलोपो “न
ङीप् । अपाट् । “आपादशीर्षा गूहमान” इति ऋ० ४,
१, ११ । “अपादहस्तोऽष्टतन् यदिन्द्रमिति” ऋ० १, २२, ७ ।
“अथ यदपात् समभवत्तस्मादहिरिति” शत० ब्रा० ।
“अपादपाणिर्जवनोऽहोतेति” श्रुतिः ।

अपदं न० न पदम् अप्रागस्त्ये न० त० । अप्रकटस्याने
सुप्रिङ्गन्भिन्ने च नापदं शास्त्रे प्रयुज्यीतेति वृद्धाः ।

अपदानं न० अपदायति परिशुष्यति येन कर्मणा अप+दैप-
शोधने करणे ल्युट् । परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा सर्वैः
परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि । [सन्निहरे, संशक्ते च ।

अपदान्तरं त्रि० न पदान्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,

अपदिश अव्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिश+अव्ययी० । दिशो-
मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते । दिक्शब्देन
समासे तु शरदा० टच् इति भेदः ।

अपदिष्ट त्वि० अप+दिश-कर्मणि क्त । कथिते प्रयुक्ते ।

“कालात्ययापदिष्ट्य हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ् । लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे,
कले, निमित्ते स्थाने च । “रक्षापदेशान्निष्क्रमधेनो
रिति” रघुः । “न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा द्रुतं चरे-
दिति” । “भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनेः” ।
“शौच्यकर्म्यापदेशेनेति” “साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूप-
समन्वितैः । अपदेशैश्च संन्यस्य हिरणं तस्य तत्त्वत इति” च
मनुः । उपदेशे च । “दीक्षाया अपदेशात्” कात्या० २२,
१२२ । अपदेश उपदेश इत्यर्थः । अपकटोदेशः प्रा०
ब० वा कटपटलोपः । अपकटदेशे अनुचितस्थाने च ।
अपदेश्य त्वि० अप+दिश-कर्मणि यत् । कलेन कथनीये ।
अपदेशे अनुचितस्थाने भवः दिशा० यत् । अनुचितस्थान-
भवे त्वि० । “अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्वस्त्वधावतीति”
मनुः । यत् यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत्र स्थाने दानस्यानु-
चितत्वात् तथात्वम् ।

अपट्टय न० अपकटं द्रव्यम् प्रा०ब० वा कटभागलोपः ।
अपकटद्रव्ये “अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथेति”
मानव व्याख्यायाम् “अपट्टयप्रदानेन दूषणे” इति कुल्लुकः ।

अपहार न० अपकटं हारं प्रा०ब० वा कटलोपः । अपकट-
हारे “निर्ययासुरपहारैरिति” सुश्रुतः ।

अपधा स्त्री अप+शरणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ् । वारणाधिं
निरोधे, “गा उदाजदपधा बलस्य” इति ऋ० २, १२, २ ।
“अपधाअपधायाः निरोधादिति” भा० ।

अपध्यान न० अपकटं ध्यानम् प्रा०स० । अनिष्टचिन्तने ।
वैपरीत्यचिन्तने च ।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ् । नाशे, यस्य यथारूप-
मुचितं ततः प्रच्यवे च । “पथामपध्वंसेनैत्विन्द्र” इति
अथ० १, ३, ५ ।

अपध्वंसज पुंस्त्री अपध्वस्यतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां भिन्न-
रूपतासंज्ञकः सङ्करसंज्ञाज्जायते जन-उ ५ त० ।
भिन्नवर्णसङ्गमजाते करणादौ सङ्कीर्णवर्णे । “शूद्राणां तु
सधम्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः सृता” इति मनुः । “ये हिजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः सृता” इति च मनुः । तेषां
पितृः समवर्णत्वाप्राप्तेः स्वरूपप्रच्यवेन जातत्वात् तथात्वम् ।

अपध्वंसिन् त्वि० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि ।
नाशके । “सर्वेनसामपध्वंसि जघ्यं स्यादध्वमर्णमिति” मनुः ।
अपध्वस्त त्वि० अप+ध्वन्स-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते अव-
चूर्णिते च ।

अपध्वान्त न० अपकटं ध्वानं ध्वनितम् ध्वन-क्त वेदे नि०
स्वनाद्येऽपि दृढभावः । भिन्नकांक्षस्वरसमे शब्दे “उहस्यते-
रपध्वान्तमिति” ऋ०उप० । “वार्हस्पत्यं तदपध्वान्तं
भिन्नकांक्षस्वरसममिति” भा० ।

अपनय पु० अप+नी-अच् । दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च ।
“अपनयो वाऽऽष्टत्वादिति” कात्या० २५, ६, २ । “तस्य
तण्डुलापनयो वचनादिति” कात्या० २५, ४४, ३ । “अप-
नयते दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव “अविनयमपनय
विष्णोः” इति शङ्कराचार्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम् ।
अपकटो नयो वैपरीत्ये प्रा०स० वा । निन्दितनीतौ दुष्ट-
नीतौ च । अपकारे “ततः सप्तत्वापनयस्वरणानुशय-
स्फुरेति” माघः ।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।
अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट् । अपकारसाधने ।
अपगतं नयनं यस्य । नेत्रहीने त्वि० ।

अपनस त्वि० अपगता नासिका यस्य प्रा०ब० नसादेशश्च ।
अपगतनासिके । “असिं कौत्सेयमुद्यस्य चकारापनसं
मुखमिति” भट्टिः । [सारिते च ।

अपनीत त्वि० अप+नी-क्त । खण्डिते, दूरीकृते, अप-
अपनुत्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन् । खण्डने दूरीकरणे । “परि-
जनश्रमापनुत्त्यै” इति ऋ०उप० । “पापानामपनुत्तये
इति” “गुरुतत्त्वापनुत्तये” इति च मनुः ।

अपनुद त्वि० अप+नुद-क्त । दूरीकारके, खण्डके, शोधके च ।

अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ् । खण्डने, दूरीकरणे अप-
सारणे च । “तस्यापनोदाय फलप्रवृत्ताविति” रघुः ।

“ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्गिनियतेन्द्रिय” इति मनुः ।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट् । अपसारणे खण्डने च । “एनसां
स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनमिति” मनुः । कर्त्तरि
ल्यु । दूरीकारके त्वि० । “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापा-
पनोदनः । तथाऽध्वमर्णं जघ्यं सर्वपापापनोदनम्” इति ।
“पराक्रानाम लक्ष्म्येऽयं सर्वपापापनोदन” इति च मनुः ।

अपन्न त्वि० पत-क्त नि०न०त० । अपतिते । “आशवोऽपन्न-
गृह्येति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं गृहं यस्येति”
वेददीपः । पन्न इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकत्वं दृष्टम् ।

अपपाठ पु० अपकटः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचितः
ततोऽन्यथा पाठे अपकटपाठे “द्वादशापपाठा अस्य जाता
इति” सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकटं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालो
नेपां हि भोजने पात्राणामपकटत्वं तत्त्वान्भोजना-
नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् “चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्गमान्तु
प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्याः इति” मनुः ।

अपवर्हि त्रि० अपगतं वर्ह्यत्वं प्रा०ब० वा गतलोपः ।
वर्हिर्होमरहिते ‘सोऽपवर्हिषौ हावतुयाजौ’ इति
श्रुतिः । “अपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति” शत० ब्रा० ।
अपवर्हिष इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभय त्रि० अपगतं भयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । गतभये
भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्तु पु० अपकटोभर्त्ता प्रा०स० । अपकटभर्त्तरि
अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । भीति-
शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभृति स्त्री अपकटा भृतिः प्रा०स० । “अपट्टविभूतो
“यममी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये” इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श-घञ् । अपक्षरणे अधःपतने “अत्या-
कृद्धिर्भवति सङ्कतामप्यपभ्रंशनिष्ठा” शकु० । “अपभ्रंशति
स्वभावात् प्रच्यवते” अप+भ्रन्श-कर्त्तरि अच् । साधु-
शब्दस्य शक्तिफेकल्यप्रयुक्तान्यथाञ्चारणयुक्ते अपगच्छे । “त
एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः
शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिणा साधुगद्गाना-
मेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-
त्वम् । “अनपभ्रंशतानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति” हरिः ।
“आभीरादिगरः काव्येष्वपभ्रंशगरः स्मृताः । शास्त्रेषु
संस्मृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति” दण्डी ।

अपम त्रि० अपकटं मीयते अप+ मा-वा० क । अपकट-
तया ज्ञाते “भगोऽनाशोश्चिद्विताऽपमस्य चित्” ऋ० १०,
१६,३ । “अपमस्य जात्यमतिनिरुपस्य” भा० । अप-
कटभृगोलादुपरि मीयते । भृगोलेनाकाशादिताम्ररिक्तभागे
अशोतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यर्थेतिर्यग्येखायाम् क्रान्ति
यथा । “नाडिकामण्डलात् तिर्यग्व्यापमः, क्रान्तिवृत्ता-
वधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः । विक्षेपवृत्तावधिर्यग्येवं स्फुटो
नाडिकावृत्तखेटान्तराखेऽपम” इति सि०शि० । “क्रान्तिवृत्ते
यत् स्फुटप्रहस्यन् तस्य नाड्यवृत्तात् तिर्यग्वन्तरम् अपमः
क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् प्रहस्यन् तस्य क्रान्ति-

वृत्तात् यत् तिर्यग्वन्तरं विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च
नाड्यवृत्तात् यत् तिर्यग्वन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः
ग्रहस्य उत्तरतो याव्यदिशं याव्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्-
भागम् । प्रमि० “परिसरतां गगनसदां चलनं किञ्चि-
ज्ज्वेदपमः” इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिक्षेत्रस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ता-
ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा “ग्रहस्य गोले
कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षाबलयं यथोदितमिति”
“क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्यति” प्रमिता० । “एष
भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्राप-
मण्डले वा सूत्राधारैव यस्य तस्यैवेति” सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद-घञ् । विमर्द्दने “ह्यहस्तिकरीणाभ्या-
मपमर्द्दः कृतोमहानिति” रामा० ।

अपमान पु० अपकटं मीयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्युट् ।
अनादरे “अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्यं साधयेन्नर” इति
नीतिः । “मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो”
रिति गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादवोगतिः
पुरा० अपकटोमानो यस्मात् अप+मन-करणे घञ् वा ।
अनादरे पु० । नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः कचि-
दिति रामा० । “अथापमानेन पितुः प्रयुक्तेति” कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-
मानं दत्तं तस्मिन् कृतापमाने अनादरे । [सितवर्त्मनि ।
अपमार्ग पु० अपकटो मार्गः प्रा०स० वा कटलोपः । कृत्-
अपमार्जन न० अप+मृज-भावे ल्युट् णिङ् । संशोधने ।
“कांस्यापमार्जनमसीमधुरं सैन्धवं नतमिति” सुश्रुतः अध-
स्तान्मार्जने च । अपमार्जनप्रोक्ताभ्यामपमृष्ट इति
कात्या० ६, १०, ४ । “अपमार्जनं ग्रहपात्रसुखादारभ्याध-
स्तादपमार्जनमिति” तद्व्या० ।

अपमित त्रि० अप-मा-कृ । अवृत्ताते अनादरे ।

अपमित्यक न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य गृह्यते कन् । अणो
अपमुख न० अपगतं पराभूतं मुखम् प्रा०त० । परावृत्ते वदने
प्रा०ब० गतलोपः । परावृत्तवदनवर्ति पदार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कबन्धे ।

अपमृत्यु पु० अपकटः दुष्टहेतुजगत्त्वेन स्मृत्युक्षणम् ।
विषोद्धवनादिहेतुके स्मृत्यौ । “अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपक्षे
कौर्मे दर्शिता यथा

“शृङ्गिदं द्विनिखिव्यालविषवज्जिस्त्रिया जलैः । आदरात् परि-
हर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां नृतस्तु यः । नागानां विप्रियं
कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्य-
दोषेण कतचित् । परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हिताः ।
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्नि-
हतास्तास्तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः । गवाग्निरिषदा-
शैव पापण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रीडात् प्रायं विषं वज्रं शस्त्र-
सङ्गन्धनं जलम् । गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमा” इति ।
अपमृषितं त्रि० न० अप+मृष-क्त वाक्ये वाक्ये नि० । ज्ञाने
वाक्ये । अन्यत्र अपमृष्टमित्येव सोढे ज्ञाने परामृष्टे च ।
अपयशस् न० अपकृष्टं यशः । “यशोविपरीतायामकीर्तौ
“अपयशो यस्यास्ति किं नृत्युना” इति नीतिः । अपगतं
यशो यस्य । कीर्तिशून्ये त्रि० । [अकीर्तिहेतौ ।
अपयशस्कर त्रि० न० यशस्करः कृ-हेतौ ट विरोधे न० ।
अपयान न० अप+या-भावे ल्यट् । अपकृष्टं पलायने “अप-
यानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रय” इति रामा० ।
अपर न० न पूर्यते यतः घृ-अपादाने, अप् । गजस्य पश्चा-
ङ्गागे । “बद्धापरानि परितो निगडान्यलवीदिति” माघः ।
परितो बद्धः अपरः पश्चिमपादोयैरिति मल्लि० । न
टृणाति सन्तोषयति घृ-अच् । शतौ, भिक्षे त्रि० । “अन्ये
कृतशुगे धर्मास्त्रेतायां ह्यपरेऽपरे” इति मनुः “तमा ससुद्रा-
दपरे परे नृपाः” नैष० । पश्चिमायां दिशि स्त्री “अपर-
दिग्गणिकेति” माघः परकालवृत्तौ त्रि० । “पूर्वां
सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरमिति” मनुः ।
पश्चाद्वृत्तौ त्रि० । “पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य” कुमा० ।
ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री । “द्वे विद्ये विदितव्ये इति
ह्रस्व ब्रह्माविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्परा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति” ऋ० भा०
धृता श्रुतिः । अस्य च कालदेशादनियमे सर्वनाम-
कार्यम् । तत्र “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा इति” पा० वा तत्-
कर्म । अपरत्वञ्च दैशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वापेक्षया
उदयाचलविप्रकृष्टत्वम् दैशिकमपरत्वम् स्वापेक्षयाधिक-
स्त्वर्थस्यन्दनवत्त्वं कालिकम् । उक्तोदाहृतौ दैशिकम्
कालिकन्तु । “अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत”
इति गीता । अल्पदेशवृत्तिरूपे व्याप्ये त्रि० । “सामान्यं
द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च । व्यापकत्वात् परापि
स्यात्, व्याप्यत्वादपरापि च” भाषा० । इत्यत्रादेः

घटत्वादपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं सत्तापेक्षया-
अल्पदेशवृत्तित्वात् अपरत्वमिति सुक्ता० । “इव्यत्वादिक
जातिस्तु परापरतयोच्यते” इति भाषा० । “स्वायम्भुवस्य
च मनो षड्वंश्या मनवोऽपरे” इति अपरकालिका
भिन्ना वा इत्यर्थः । निरुष्टे । “भूमिरापोऽनलो वायुः खं
मनोबुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा
अपरेर्वाभितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति” गीता । तत्र
भूम्यादीनामितरपदार्थाप्रकृतित्वेऽपि जडत्वात् संहत्य कारि-
त्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रवृत्ति-
मत्त्वाच्च निरुष्टत्वम् । जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम् ॥

उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारलक्षणे कार्यं “तदेतद्-
ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तमिति” वृह० उप० । नास्ति अपरं
कार्यं यस्येति भा० । वस्तुतः स्वरूपप्रच्यवाभावेन कूटस्थस्य
न कार्यकारित्वमत एव “न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य
सृजति प्रभुः अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव
इति” गीतायाम् तस्याकर्तृत्वसक्तं कर्तृत्वन्तु अज्ञानोप-
हितेश्वरस्येति न विरोधः । ससुद्रायिनः शेषभागे “अपर-
रात्रः अपराह्णः एकदेशि स० । अस्य पूर्वपदस्यस्य
पश्चादेशः पश्चाद्विम् न० शेषार्द्धे । अपरास्मिन् भवः डिभच्
पश्चिमः शेषभवे । प्रथमापञ्चम्यादिदेशकालवृत्ते पर-
शब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति । पश्चात् । अधिकमधःशब्दे
दृश्यम् । अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचिनः
णिदादि तद्धिते उत्तरपदस्यैव वृद्धिः अपरपाञ्चालक इत्यादि ।
अपरक्त त्रि० अपगतो रक्तः शोणितो यस्मात् । अपगतरक्त-
वर्णे अप+रग्ज-क्त । विरक्ते अनुरागशून्ये च त्रि० ।
अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन-उ ७त० ।
रुद्रभेदे “नमः पूर्वजाय चापरजाय” चेति यजु०
१६, ३२ ।
अपरति स्त्री अप+रम-भावे क्तिन् । अविरतौ । [काले वा ।
अपरत्र अव्य० अपरस्मिन् कालादौ । अपरस्मिन् देशे
अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व । अपरभावे तच्च वैशेषिकोक्तो
गुणभेदः । तदपि द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तत्स्वरूपमपर-
शब्दे उक्तम् । तत्र च कारणमपेक्षानुद्धिविशेषः तस्य
नाशाच्च परत्वापरत्वयोर्नाशः । “संयोगश्च विभागश्च
परत्वञ्चापरत्वकमिति” “परापरत्वयोहेतुरेका नित्या दिगु-
च्यते” इति च भाषा० । तत्र दैशिकापरत्वं अल्प-
स्त्वर्थसंयोगज्ञानजन्यं, कालिकं तु अल्पस्त्वर्थपरिसन्द-
ज्ञानजन्यमिति भेदः । कालिके कालोहेतुः दैशिके तु

दिगिति भेदः । “परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तद् दैशिकम् ॥ परत्वं
स्वार्थसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः
स्यादितोरितम् ॥ तयोरसमावायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्तु तद-
नन्तरबुद्धितः । अत्र त्वसामवायी स्यात् संयोगः काल-
पिण्डयोः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्त्वेषामुदाहृत”
इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अव्य० अपरा च दक्षिणा च “दिङ्नामा-
न्यन्तराले इति” पा० स्तब्धं बाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात्
अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्ऋते कोणे । तद्-
गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः ।

अपरपक्ष पु० अपरः शेषः पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य
वृद्धिहासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भ-
णात् शुक्लस्य पूर्वत्वम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम् । “पूर्वपक्षो
देवानामपरपक्षः पितृणामिति” श्रुतिः । “यथा चैवा-
ऽपरपक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते” इति मनुः “अथ आङ्ग-
मसावास्यायां पितृणां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपर-
पक्षदेति” स्मृतिः “अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपर-
पक्षत्वव्यवहारः । “असावास्यास्मृतोयज्ञापरपक्षस्मृतस्तथा ।
तस्य पार्वणमुद्दिष्टं मुनिभिः पञ्चपातकमिति” स्मृतिः
कवित् प्रेतपक्षेत्येव पाठः । “तुलादिषडशीत्यङ्गां
षडशीतिमुत्थं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्दृष्टिभावेपु
राशिषु ॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽग्निमिषस्य च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि
कन्याया यान्यङ्गानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि
पितृणां दत्तमन्त्रयम्” इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः षडशीति-
सुखाविष्टानां षोडशानां दिनानां आद्यप्रशस्तकालत्वाद-
परपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः ।
ताथाज्ञान्यपुण्यदत्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पञ्चादशा-
हस्यैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात्
पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति
भेदः । विकल्पमानयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्रि पु० अपरं रात्रेः एकदे० त० अच् समा० । रात्रि-
● शेषे “अपररात्रे सायंदोहमिति” कात्या० ७, ४, ३०,
“अपररात्रकृतम्” सि० कौ० ।

अपरव पु० अपकृष्टोरवः प्रा० त० । अक्तीर्त्तौ अपयशसि ।

अपरवक्त्र न० ‘अयुजि नमरला गुरुः समे नृजमपरवक्त्रमिदं

ततो जरौ” इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसमे मात्राष्टतभेदे
“वदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपरिणतः । पुष्पिताभ्यामिधं
केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति वृ० र० । अपरवक्त्रा
स्त्रियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातकुलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा
“दृष्टानुश्राविकविषयविवेकाख्यं वशीकारसंज्ञं वैराग्य-
मिति” यतमानव्यतिरेकैकैन्द्रियवशीकारसंज्ञाश्रयतः तत्र
रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां
पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं ततः पक्षानां केषा-
ञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं
वैराग्यं, ततः पक्षानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽऽशक्तानां मन-
स्यौतुक्करूपेणावस्थानमेकैन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोन्न-
पानमित्यादिषु वृष्टेषु, गुरुञ्चारणमनु श्रवः श्रवणं यस्य
सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुश्राविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु
मर्त्त्येषु च विनाशपरितापसातिशयत्वात्स्वर्गादिदोषाणाम-
भ्यासेन साक्षात्काराद्विवेकाख्येष्टोपेक्षाबुद्धिः वशीकारसंज्ञं
वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरनन्तरङ्गाणि
असंप्रज्ञातसंसाधेस्तु बहिरङ्गाणि” इति पा० वृ० ।

अपरस्पर न० अपरस्य परस्य क्रियासातत्ये द्वित्वं सुखं । क्रिया-
सातत्ये । क्रियावतां सातत्ये तु त्रि० । अपरास्वराः पुंसांः,
योषितो वा गच्छन्ति अपरस्परानि कुलानि यान्ति ।
सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । ‘अपरस्वराः सार्धां
गच्छन्ति” सि० कौ० ।

अपरहेमन त्रि० अपरहेमन्ते भवः अपरहेमन्त+भवार्थे अण्
तलोपः उत्तरपदवृद्धिः । हेमन्तशेषभवे । एवं पूर्वहे-
मनः हेमन्तपूर्वभवे त्रि० ।

अपरा स्त्री अपरहृत्य राति गृह्णाति जन्म यस्याः रा-अपा-
दाने वा० ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भाद्विस्मरणा-
ज्जन्मेति तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरशब्दे दृश्यम् ।

अपराग पु० अप+रन्ज-घञ् नलोपकृत्ये । अनुरागे वि-
रागे “अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य चेति” मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः,
“अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति” कात्या० ४, १३, १२,
“अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी” इति तद्व्या० । अन्ति-
माग्नौ अन्येष्टिककर्माङ्गवद्गौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्गे काव्य-
भेदे । “अगूढमपरस्याङ्गमिति” काव्य० प्र० । अपरस्य
रसादेः वाक्याधीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा “अयं स

रशनोत्कर्षी पीभस्तनविमर्द्देनः । नाभ्यूर्जघनस्यशी नीवी-
विस्मसनः कर इति” । अत्र शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वा-
त्तथात्वम् वाच्याङ्गव्यङ्ग्यं तत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुख वि० न पराङ्मुखः न०त० । अग्नि-
वृत्ते कर्त्तव्यकर्मणोऽसोदतया ततोनिवृत्तिरहिते” स्त्रियां
ङोप् ।

अपराच् वि० न पराञ्चति परावर्त्तते परा+अञ्च-किन्
न०त० । अग्निवृत्ते परावृत्तभिन्ने स्त्रियां ङोप् ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न०त० । शिवे, विष्णौ,
तयोः केनाप्यपराजितत्वात्तथात्वम् ऋषिभेदे च । परा-
जितभिन्ने वि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तीवृक्षे,
असनवृक्षे, शङ्खिनोवृक्षे, हृषुषावृक्षे असनपत्राणाम्, ऐशान्यां
दिशि “अपराजितां वास्याय व्रजेद्दिशमजिह्माम्” इति
मनुः “अपराजितामैशानो दिशमिति” कुल्लू० । चतु-
र्द्दिशावरपादके “ननरसलगैः स्वरैरपराजितेति” वृ०र०
उक्ते छन्दोभेदे, दुर्गायां देव्यां “अपस्मां चापराजितेति”
दुर्गास्तोत्रम् “नास्ति पराजितं शत्रोः पराजयो यस्याः
५त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदाहदुर्गामूर्त्ति-
भेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्यां श्रवणयुतायामपराह्णे
सन्ध्यायां वा पूज्या यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे “आश्विनशुक्ल-
पक्षसुप्रक्रम्य” “दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपरा-
जिता । सेमार्थं विजयार्थञ्च पञ्चोक्तविधिना नरैः ।
नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी” स्तान्दम् । “आश्विने शुक्लपक्षे
तु दशम्यां पूजयेच्चरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजन-
ञ्चापराजितमिति” निरुह्यसिन्धौ स्तान्दम् । “उदये दशमो
किञ्चित् संपूर्णैकादशी यदि, श्रवणार्धे यदा काले सा तिथि-
विजयाभिधेति” हेमाद्रौ काश्यपः । “कालेऽपराह्णे” इति
निरुह्यसिन्धुः । तस्याश्च अपराह्णपूज्यता हेमाद्रौ दर्शिता
ततएव तद्गवन्त्वम् । “नाभयोव्याधयस्तस्य भवन्ति न
पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भुवीति”
तत्पूजायाः फलत्वेन अपराजयस्योक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च
अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव “पूजनञ्चापराजित”
मित्युक्तम् अपराजितामधिकृत्यकृतत्वात् पूजनस्यापराजित-
त्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजित-
दशमीप्रकरणे दृश्यः । यागिनोभेदे तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे
दृश्यते । अःविष्णुः पराजितः हल्यवर्णतया यथा ।

विष्णुकान्तायां स्वनामख्यातायां लतायां च स्त्री । अधिकं
विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराङ्ग वि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । अपराधिनि,
स्त्रोचितकार्याकारके, स्त्रालिते च “निमित्तादपराङ्गेषो-
धानुष्कस्येव वलितमिति” माघः भावे क्त । अपराधे ।

अपराङ्गपृषत्क पु० अपराङ्गो लक्ष्यात् च्युतः पृषत्को
वाणो यस्य । लक्ष्याप्राप्तिहायके धातुके ।

अपराङ् वि० अप+राध-लृप् । अपराधकर्त्तरि स्त्रोचित-
कार्याकारके स्त्रियां ङोप् ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । स्त्रोचितकर्माकरणे आगसि
“कमपराधलवं मम पश्यसीति” सा०द० । दण्डयोग्य-
कर्माकरणे । “यथाऽपराधदण्डनामिति” रघुः । देवविषये
अपराधश्च शास्त्रविध्युल्लङ्घनेन, निषिद्धसेवनेन च जात-
दुरितविशेषः । तत्र निगमे हात्विंशद् अपराधा दर्शिता
यथा “यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवदृष्टे” । देवोत्स-
वाद्यसेवा च अप्रणामस्तदप्यतः ॥ उच्छिष्टे वायवाऽशौचे
भगवद्दर्शनादिकम् । एकहस्तप्रणामस्य पुरस्तादप्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाप्ये तथा पर्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्त्यर्थं
वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उर्ध्वभाषा मिथोजल्पो
रोदनानि च विपर्ययः । निग्रहातुल्यपहौ चैव नृपु च
क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अज्ञोलभाषणं चैव अधोशायविमोक्षणम् ॥ शक्तौ गौणो-
पचारश्च अनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फला-
दीनामनर्पणम् ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यङ्कना-
दिके । पृष्टोलयासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥ गुरौ
मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा
विष्णोर्हात्विंशत् परिकीर्त्तिताः इति” ॥ आङ्गिकतत्त्वे
तु वाराहमूलका अन्यविधा हात्विंशत् दर्शिता यथा ।
“भगवद्भक्तानां तत्त्रियसिद्धाश्चभोजनम् १ अनिषिद्धदिने
दन्तावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा
ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ ऋतं नरं सृष्ट्वाऽस्नात्वा
विष्णुकर्माकरणम् ४ रजस्त्राणं सृष्ट्वा विष्णुन्तृप्तेन-
नम् ५ मानवं शवं सृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
नम् ६ विष्णुं स्थूयतः पायवायुप्रयोगः ७ विष्णोः-
कर्मा कुर्वतः पुरोधत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनाहत्य शास्त्र-
न्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्मा-
चरणम् १० अविधानेनाचस्य विष्णोरुपसर्पणम् । ११
विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णु-

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्चनम् १४ रक्तं
वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन
विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कणवस्त्रं परिधाय विष्णोः
कर्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवासः परिधाय विष्णोः
कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुकुरोच्छिष्टदानम् १९
वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरा
रिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तम-
प्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्माचरणं वा २२ प्रस्थानं गत्वा-
ऽस्नात्वा विष्णुपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुप-
सर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्य-
मात्राय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ पर-
कीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम्
२७ विष्णवे नवाक्षमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे
अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य विष्णु-
स्थानप्रवेशनम् ३० भेरिगण्डेन विना विष्णुपूजोधनम्
३१ अजोरिषे सति विष्णु स्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम्
“अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति” मन्त्रलिङ्गात्
“अह अहनि योमर्त्यो गीताध्यायन्त संपठेत् । द्वाविंश-
दपराधेस्तु अहन्यहनि मुच्यते” इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या-ड । अपराधप्राप्ते ।
ब्राह्म० भावे कर्माणि च पञ्च अपराधयं तस्य भावे तत्-
कर्माणि च न० । [कारके, स्त्रियां छीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध-णिनि । कृतागमि अपराध

अपरान्त पु० “अपरस्याः पश्चिमायाः अन्तः सीमा-
भूतो देशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम् ।
स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते “तस्यानीकैर्वि-
सर्पद्भिपरान्तजयोद्यतैः रामास्तोत्थारितोऽप्यासीत्
सह्यलग्न इवास्व इति” रघुः । तेनास्य सह्यपर्वत
मन्त्रिकत्वम् । “अवकाशं किलोदन्वान् रामाया-
भ्यर्धितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे कर-
मिति” रघुः तेनास्वमन्त्रिकत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे
रघो “विकूटमेव तत्रोच्चं जयस्तम्भं चकार स” इति विकूट
पर्वतवर्त्तनात् विकूटयुक्तत्वञ्च तत्र प्रतीयते । “पारसीकां-
स्ततो जेतुमित्यनन्तरोक्तेषु पारसीकदेशात् पूर्वत्वं प्रतीयते
पारसीकदेशश्च पाश्चात्तरः “संयामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्तरश्च-
साधनेति” तेषां पाश्चात्तरत्वस्य तत्रैव वर्त्तनात् । एहत्-
संहितायाञ्च “नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभा-
जितादेशा” इत्युपक्रमस्य “अपरस्यां मणिमान् मेघवान्

वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रश-
स्ताद्रिकोद्धृणा” इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्य-
सक्तम् तत्र च क्षुरला नाम नदी । “क्षुरलामास्तोद्धृतमिति”
रघो तत्र तस्या वर्त्तनात् तद्वान्तरदेशः कैलः । “भयोत्-
सृष्टविभूषाणां तत्र कैलयोपितामिति” रघौ तथा वर्त्त-
नात् । जनपदवाचित्वात् तद्विज्ञाणोलुकि तद्देशभवे तद्वा-
जनि च व० व० । “उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैरिति” भाषः ।

अपरार्क पु० सृष्टिसंयहभेदे ।

अपरार्क पु० न परार्कम् । परार्कभिन्ने । अपरमर्कमिति
वाकोऽतु अपरस्य पञ्चादेशे पञ्चार्कमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत्-णिनि न० त० ।

अपराङ्मुखे कार्य समाप्तिमकत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां छीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमङ्ग एक० त० टच् अङ्गदेशः । दिनशेष-
भागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेष-
भागः । “पूर्व दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणांमिति” श्रुतौ
द्विधा विभजनात् “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनु-
ष्याणामपराह्णः पितृणांमिति” श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च
तयोक्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य
दिनस्य शेषार्कम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयार्कं च अप-
राह्णः । “ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवेति”
सृष्टिः । “तथा आह्वस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशि-
ष्यते” मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य
च कर्मयोग्येतरापेक्षयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्ति-
मविसृष्टस्य तु राक्षसेलात्वेन कर्मानर्हत्वात् कर्मयोग्य-
शेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च “प्रातःकालो-
सृष्टीर्तां स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नास्तिसृष्टीः स्यादप-
राह्णस्ततस्तथा । सायाह्नास्तिसृष्टीः स्यात् आह्वं तत्र न
कारयेत् । राक्षसी नाम सा बेला गर्हिता सर्वकर्मास्ति”
त्रिविसृष्टीर्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तादिनस्य चतुर्थे भागे
कर्माह्वापराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु
मध्याह्नात्परतः, सूर्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन
व्यवह्रियते इति” भेदः । ततः भवार्थे वा वुन् अप-
राह्णकः तद्भवे त्रि० । पक्षे तदर्धे ठञ् अपराह्णिकः ।
तद्भवे त्रि० । अङ्गे चैवापराह्णिक” इति सृष्टिः ।
स्त्रियां छीप् । “पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्पाह्णाप-
राह्णिकीति” सृष्टिः ।

अपराहृतन त्रि० अपराह्ण्ये भवः शुद्धं तट् च । अपराह्ण्य-

भवे त्वि० स्त्रियां ङीप् । “घकाशेत्यादिना” पा० सप्तम्या
या अलुकि अपराहणेतनोऽप्युक्तार्थे त्वि० । [अश्रुते च ।
अपरिकलित त्वि० न परिकलितः न०त० । अज्ञाते, अदृष्टे,
अपरिक्रम त्वि० नास्ति परिक्रमः उद्योगोयस्य । अनुद्युक्ते ।
“जानन्नपि च किं कुर्यादशक्त्यापरिक्रम इति” स्मृतिः ।
परितः क्रमः क्रतुणाम् अभावार्थे न०त० । परितः क्रम-
णाभावे पु० । परिगतः क्रमम् न०त० । क्रमापरिगते
अपरपाटीके त्वि० ।
अपरिक्लिष्ट त्वि० क्लिष्टभावे क्त न परिक्लिष्टं क्लेशोयत् ।
अनायाससाध्ये । कर्त्तरि क्त न०त० । क्लेशयुक्तभिन्ने त्वि० ।
अपरिगत त्वि० न०त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।
अपरिगृहीत त्वि० न०त० । अस्वीकृते, अगृह्यते, अज्ञाते च
अपरिग्रह पु० अभावे न०त० । परिग्रहाभावे, पातञ्जलोक्ते
यमभेदे च यथा “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः”
“सू० तत्वापरिग्रहो नाम देहयात्वानिर्वाहकातिरिक्तभो-
गसाधनधनादानङ्गीकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम्
यथा “अपरिग्रहस्यैव जन्मकथन्तासंबोधः” अपरिग्रह-
शीलस्य तत्स्यैव” सति किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंहेतुकं,
किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरो-
धिनो जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्रहात्प्रत्याविशेषा-
त्कथं तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासावश्यम्भावात् ।
ततः कार्यकरणसंबन्धात् पुरुषस्याक्षय्यं जन्म देवनरतिर्य-
क्तप्रकारम् । क्लेशकर्महेतुकं, दुःखैकफलकम्, पुरुषतत्त्वाव-
सानमित्याचार्यादागमतश्च निश्चित्य अदेहः सन्नपरिग्रह-
यमस्य परमां काष्ठामनुभवतीत्यर्थः” इति तद्ग० । “लोभस्य
पुरतः कोऽमी ? सत्यास्ते यापरिग्रहा” इति प्र०च० । नास्ति
देहयात्वानिर्वाहकव्यातिरिक्तस्य परिग्रहः संप्रहो यस्य ।
परिव्राजके “निराशोरपरिग्रह” इति गीता । तस्य च
कौपीनादिपरिग्रहेऽपि तस्य शरीरयात्वानिर्वाहकत्वाच्च
क्षतिः “कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोवै विभूयादिति ।
योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथेति” स्मृतौ तत्-
परिग्रहविधानात् । [पूर्वमज्ञाते च ।
अपरिचित त्वि० परि+चि-क्त न०त० । अशुशीलितभिन्ने,
अपरिच्छेद त्वि० न परिच्छेदोयस्य अप्राशस्ये न०ब० ।
अपक्षयवस्त्याद्युपकरणयुक्ते दरिद्रे ।
अपरिच्छन्न त्वि० परिच्छन्नः परिष्कृतः न०त० । अपरि-
ष्कृते, मार्जनशुद्धादिरहिते ।
अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्नः । इयत्तारहिते निःसी-

मनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर-
मनन्तमिति दृ० उ०” इत्या तस्यान्तराहित्योक्ते सथात्वम्
इयत्तारहितभावे त्वि० “जगत्प्रथार्थोत्थाद” माध-
व्याख्यायामपर्य्याप्तः अपरिच्छन्न” इति मल्लि० ।
अपरिच्छेद पु० अभावार्थे न० ! परिच्छेदाभावे इयत्ता-
भावे । न०ब० । इयत्ताशून्ये त्वि० । [तच्छून्ये त्वि० ।
अपरिज्ञान न० अभावे न०त० । तत्त्वविवकाभावे । न०ब० ।
अपरिणत त्वि० परि+नम-क्त न०त० । अपरिपक्वे । यस्य
यथा परिणाम उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च ।
अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न०त० ।
विवाहाभावे । [होने कौमारावस्थायुक्ते ।
अपरिणीत त्वि० परि+नी-क्त न०त० । विवाहसंस्कार-
अपरितीष पु० अभावे न०त० । सन्तोषाभावे ।
अपरिपक्व त्वि० न०त० । परिपक्वभिन्ने यस्य यथा परिणति-
रुचिता तथा रूपतामप्राप्ते, “यथा अपरिपक्वयोगीति” ।
विकृतिप्रामिण्ये अस्मि तदुल्लफलादौ च ।
अपरिमाण न० अभावे न०त० । परिमाणाभावे इयत्तारा-
हित्ये न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।
अपरिमित त्वि० न०त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।
अपरिमेय त्वि० परिमातुं योग्यः न०त० । परिमात-
मयोग्ये इयत्तारहिते ।
अपरिस्नान पु० न परिस्नयति कर्त्तरि क्त । रक्तवर्णं
(आयला) ख्याते महासहायचे रा०नि० । तस्य बन्धमर्द्देने-
ऽपि स्नानिराहित्यात् तथात्वम् । स्नानिर्वाजते त्वि० ।
अपरिविष्ट त्वि० परि+विष-कर्मणि क्त न०त० । वेष्टनशून्ये
अव्याप्ते । “ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति” ऋ० २,
१३, ८ । अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तमिति” भा० ।
विष्टमाहारार्थमुपहृतं न०त० । परिवेषनशून्ये भोज-
परिनार्थमनुपहौकिते त्वि० ।
अपरिवृत त्वि० न परिवृतः । अनाच्छादिते । परितोवेष्टन-
रहिते अनादृते क्षेत्वादौ “तत्वापरिवृतं शस्यं विहिंस्युः
पशवोयदीति” मनुः क्षेत्वाद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितः
“वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीति यासद्गोनावलोकयेत् विद्वच्च वारयेत्
संघं श्वशूकरमुखानुगमिति” तेन तादृशच्छिद्रहीनवरणशून्ये-
ऽपि अपरिवृतत्वम् असंसृष्टे च “महोभिरपरीदृता
वसति प्रचेताः” ऋ० २, १०, ३, अपरीदृतोऽसंसृष्टः इति
भा० वेदे दीर्घः । [राहित्ये । न०ब० । इयत्ताशून्ये त्वि० ।
अपरिशेष पु० अभावे न०त० । परिशेषाभावे इयत्ता-

अपरिष्कार पु० अभावे न०त० । साज्जनादिबोधनसंस्काराभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिष्टि स्त्री अप+वैपरीत्ये रिष-हिंसायाम् क्तिन् । पूजायाम् हेम० । पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषभूत्यत्वात् तयात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त० । इयत्ताभावे समाप्ताभावे च । न०ब० । तच्छून्ये त्वि० । [न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिसर पु० अभावे न०त० । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च अपरिहरणीय त्वि० न परिहर्तुं शक्यते हृ-शक्याद्यर्थे

कर्माणि अनोयर् । परिहर्तुमशक्ये, परिहर्तुमयोग्ये च । अपरिहार्य त्वि० न परिहर्तुमर्हति शक्यते वा हृ-शक्यत् ।

परिहर्तुमयोग्ये, परिहर्तुमशक्ये च ।

अपरोक्षित त्वि० न०त० । रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थतत्त्वानुसन्धानशून्ये “एतच्चापरोक्षितक्रयविषयमिति” मितान्तरा परोक्षिते तु “परोक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति” तद्धृता स्मृतिः ।

अपरोक्षित त्वि० न०त० । परितोऽव्याप्ते अनभिगते च “शवसाऽपरोक्षिता” इति ऋ० १, १००, ३, “अपरोक्षिताः अपरैरनभिगता” इति भा० । अपरिगते, अपर्याप्ते च “अपरोक्षितं नृतो शव” इति ऋ० ८, २४, ८, “अपरोक्षितम् शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तिमिति वा” भा० ।

अपक्ष्ण त्वि० अपगता कृट् यस्य । विगतक्रोधे “अपक्ष्णा परक्ष्णरभीरितेति” रघुः ।

अपक्ष्ण न० अप आनन्दे आश्चर्ये वा प्रा०स० । आश्चर्यरूपे आनन्दहेतुप्रशंसितरूपे च । “ततोऽपक्ष्णं जायते तस्मादव्येष्टदेनस इति” अथ० १२, ४, ८, अपक्ष्णरूपे च । प्रा०ब० । तद्वति त्वि० ।

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन् अहनि एद्युम् । अपरदिने इत्यर्थे “पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आङ्गकर्म्मण्युपस्थिते निमग्नयेत विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।

अपरोक्ष अव्य० न परोक्षम् इन्द्रियासन्निकृष्टम् । प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्ने ज्ञाने “सम्भावनादिनिरासे तु विचारविपाकात्तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते” इति वृद्धाः । फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चित्तिबुद्धेः प्रतिविम्बमिति सांख्याः बुद्धौ चितः प्रतिविम्बमिति वेदान्तिनः । संस्कारम् विषयताविशेषं वेति तार्किकादयः । तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयः संबध्यते ततो विषयालोचनारूपं धिनिर्विकल्पकस्थानोयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्ध-

नाशात् चित्प्रतिविम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः । सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तद्विषयकारेण परिणामे जाते ततश्चेतनाशक्तौ बुद्धेः प्रतिविम्बरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारोमुख्यः बुद्धिदृष्टौ तु गौण इति मन्यन्ते । “युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहरदपरोक्षादिति” सां०रू० । ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् “यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति” श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्था० अस्मर्थे अच् । तद्विषये त्वि० ।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्मात् । वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म० । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

अपरोध पु० अप+रुध-भावे घञ् । “बाधने अभिप्रयायमभिपुण्वन्ति देशानपरोधेन” कात्या० २, ४, ३, १ ।

अपर्णा स्त्री नास्ति पर्णान्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः । शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्त्रर्थं व्रतकाले पर्णान्यपि त्यक्तवती यथोक्तं कुमारे “स्वयं विधीस्तेद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः । तदप्यपाकीर्षमतः प्रियंवदाम् वदन्यपर्णमिति तां पुराविद” इति “चतुर्थे त्यक्तपर्णा च अपर्णाख्यामवाप सेति” शि०पु० ।

अपर्णु त्वि० अपगत कृत्यस्य । वसन्ताद्यृतविगमयुक्ते । “यत् विजायते यस्मिन्पर्णुरिति” अथ० १२, ८, १, अपगत-कृत्यः स्त्रीपुंस् यस्याः । निवृत्तरजस्वायां स्त्रियां स्त्री ।

अपर्थ्यन्त त्वि० नास्ति पर्यन्तोमर्थ्यादा यस्य । निःसीमनि इयत्तारहिते “तदन्त्यमपर्थ्यन्तं दुर्जयं वानरं बलम्” रा० ।

अपर्थ्याप्त त्वि० परि+आप-क्त न०त० । असमर्थे, असम्पूर्णै, स्वकार्याक्षमे च ‘परिभुक्तमवज्ञातमपर्थ्याप्तमसंस्कृतम् यः प्रयच्छति विप्रैश्चस्तद्ब्रह्मन्यवतिष्ठतीति’ अपर्थ्याप्तं स्वकार्याक्षममिति शु०त० रघु० । अपरिच्छिन्ने इयत्तारहिते ‘जगत्पर्य्याप्तसहस्रभानुनेति’ भाषः “अपर्थ्याप्तः अपरिच्छिन्न” इति मल्लि० ।

अपर्थ्याप्ति स्त्री न पर्य्याप्तिः अभावार्थे न०त० । अपरिच्छेदे असमर्थे च । “सख्यं आङ्गं मांसिमांसि अपर्थ्याप्तादृतं प्रतीति” स्मृतिः । न०ब० । परिच्छेदशून्ये त्वि० ।

अपर्थ्याय पु० न पर्य्यायः परिपटी अभावे न०त० । प्रकमाभावे । न०ब० । क्रमशून्ये त्वि० ।

अपर्युषित ति० न पर्युषितः । अभिनवे सद्योभवे पुष्पादौ ।

“अपर्युषितनिष्कट्टैः प्रोक्षितैर्जलसुवर्जितैरिति” नर० पु० ।

अपर्वद एड पु० अपर्वा दण्ड इव । रामटणाख्यग्रभेदे तस्ये-
तरग्रस्येव ग्रन्थिमुक्तत्वाभावात्तथात्वम् ।

अपर्वन् ति० नास्ति पर्व ग्रन्थः ग्रन्थकरणपरिच्छेदो वा
यस्य । ग्रन्थशून्ये दण्डादौ विच्छेदशून्ये ग्रन्थादौ च । वा
कप् । अपर्वकोऽप्यत्र ति० । “यदपर्वकं स्यात् प्रत्युत्पत्ति”
शत० ब्रा० । “विच्छेदशून्यमिति” भा० ।

अपल न० अपक्रमनिवृत्तौ लाति गृह्णात्यत्र ला-वा० आ-
धारे क । कृष्णके शब्द० मा० । तद्वन्धने हि अपक्रमनि-
वृत्तस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसशून्ये ति० ।

अपलाप पु० अप+लप-घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे
अपल्लवे, “न च प्रत्यक्षसिद्धस्यापलापः कर्तुं शक्यते
इति” अप+आनन्दे लप्यत्यनेन लप-करणे घञ् । स्नेहे
भेदिनिः । स्नेहेभैरानन्दभाषणात्तथात्वम् ।

अपलाघिका स्त्री लघ इच्छायां पर्याये ख्वच् लाघिका
पर्यायेण इच्छा अप वैपरीत्ये प्रा० स० । अपर्यायेच्छा-
पायां दृष्ट्यायामतिग्रयलालसायाम् हेम० । अत्रार्थे अप-
लाशिकेति पाठकल्पनं प्राप्तादिकं लसतेरिच्छार्थत्वाभावात् ।

अपलाघिन् ति० अप+अपकर्षे लघ-ताच्छील्यदौ घिडुण् ।
अनुचितधनादिदृष्ट्याशङ्के । स्त्रियां डीप् ।

अपलाघुक् ति० अप+अनुचितत्वात् अपकर्षे लघ-ताच्छी-
ल्यादौ वा० उकञ् । अनुचितधनादिदृष्ट्याशङ्के ।

अपल्यूलन न० न पल्यूलनं शोधनम् अभावे न० त० ।
ज्ञानमार्जनचारसंयोगादिना शोधनाभावे । “यदिदं
ज्ञातव्यं निहितमपल्यूलनकृतं भवतीति शत० ब्रा० ।
“अपल्यूलनं चारद्वयसंयोगादिनाऽधौतमिति” भा० ।
अत्राशमयसमासात् करणे नञर्थान्वय इति भेदः । तथा
च रजकाधौतमिति तदर्थः । कर्मकाले रजकाधौतवस्त्र
परिधानस्य स्मृतौ निषेधात् तथोक्तम् ।

अपवत् ति० अपः कर्म तद्रूपस्य सतुषु वेदे सस्य स्तोपः । कर्म-
शुक्ते । “अपपशानपवांस्रुरेह सीदतु” अथ० १८, ४, २४ ।

अपवन न० अपकृष्टं क्षतिमत्त्वात् स्वस्यात्वाच्च वनम् प्रा० त० ।
उपवने क्षतिमवने हेम० । [अन्तर्गृहे वासगृहे ।

अपवरक न० अप+प्रियते अप+उ-कजा० संज्ञायां वुन् ।

अपवरण न० अप+उ-भावे ल्युट् । अनावरणे आव-
रणापाकरणे च ।

अपवर्ग पु० अपवृज्यते संसारोऽत्र अप+वृज-घञ् कृतम् । भोक्ते ।

“स्वपर्गापवर्गयोर्भार्गमामनन्ति मनोषिण” इति कुसुमा० ।

“दःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्त-
रापायादपवर्ग” इति “कृष्णत्वयापाकरणाच्चाख्यपवर्गः”
इति च न्यायसूत्र० । अपवर्गप्रकारस्तु मोक्षशब्दे वक्ष्यते ।
भावे घञ् । दाने, त्यागे च “सुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे” किरा० ।
अपवृज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्ती तद्धे
तुल्ये कर्मसमापने च ‘अपवर्गे तृतीयेति’ पा० । “अपवर्गे
तृतीयेति भणतः पाणिनेरपीति” नैषधम् ‘उदगपवर्गं
सुखेषु सम्ब्रज्यादिति’ ता० ब्रा० । ‘कृत्वा गते भाग्य
इवापवर्गमिति’ किरा० “अपवर्गं समाप्तिमिति” मल्लि० ।

अपवर्जित न० अप+वृज-ल्युट् । दानादापवर्गार्थे । “घटा-
पवर्जमिति” मितान्नरा ।

अपवर्जित ति० अप+वर्ज-क्त । परिहृते, त्यक्ते, दत्ते च ।
अपवर्त्तन न० अप+वृत्-णिच्-ल्युट् । परिवर्त्तने, वक्त्रीकरणे
अङ्गशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोरुभयोरपि तुल्यरूपेण
केनचिदङ्केन विभाजने । “समेन केनापवर्त्त्यते” लीला० ।
अपहरणे च “न त्यागोऽस्ति द्विग्रन्थाश्च न च दायाप-
वर्त्तनमिति” मनुः । भावे अच् अपवर्त्तोऽप्यत्र पु० ।

अपवाद पु० अप+उ-भावे घञ् । निन्दायाम् अपकीर्तौ
‘किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव !’ “प्रकाशं च हृते
तस्मिन्नपवादो भवेन्नाम” इति च रामा० । मिथ्यावादे
‘अपवादमात्रमबुद्धानामिति’ सां० सूत्र० “अपवादः मिथ्या-
वादः” भा० । कृतसितवादे तत्रैव “अपवादः कृतसितवादः”
इति व्याख्यानम् । अपोद्यते सामान्यशास्त्रं स्वविष-
यात् सङ्कोच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तद्धि
स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रं विषयान्तरे व्यवस्थाप-
यतीति तस्य सङ्कोचकं भवति यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूता-
नीति” श्रुतौ हिंसाविषयस्य सर्वभूतविषयकत्वेऽपि “वायव्यं
श्वेतमालभेतेति” शास्त्रं वायव्यच्छागहिंसाविषयकत्वेन विरो-
धात् स्वविषयात् सङ्कोचयत् तस्येतरविषयकतां व्यवस्था-
प्रयति “अपवादरित्येतर्गः कृतव्यावृत्तयः परैरिति” कुमारः
‘परानित्यानन्तरापादानामुत्तरोत्तरं बलीय’ इति “अपवा-
दोद्यदन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते” इति च व्या०
परि० । “कचिदपवादविषयेऽप्युत्तरोत्तराभिनिविशते” इति
पा० भा० । अपोद्यते अपवाह्यते मिथ्याभूतमनेन अप+
वद-करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतपदार्थनिवार-
णार्थमुपदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतसर्पस्य
रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुभूतब्रह्मणो विवर्त्तस्य प्रपञ्चादेः वस्तु-

भूतरूपतोपदेशः । “अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनि-
श्चय, इति वेदा० प्र० । भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च ।
करणे घञ् । बाधनसाधने वस्तुभावे । कर्मणि घञ् ।
कृतसितवाद्ये ‘सधुकरैरपवादकरैरिव’ माघः ‘अपवादः
रुग्गवच्चनाय घण्टादि कृतसितवाद्यमिति’ मल्लि० । भावे
घञ् । आदेशे ‘ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति’ किरा० ।
‘अपवादेन आदेशेनेति’ मल्लि० । निरासने च ।

अपवादक लि० अपमार्थं स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम्
व्यवस्थापयति वद-लुक् । स्वविषयं परिहृत्य सामान्य-
शास्त्रस्येतरत्वं व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वद लुक् ।
अक्षीर्त्तिकरे” निन्दके निरासके च लि० । [डीप् ।

अपवादिन् लि० अप+वद-णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण लि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ-णिच्
नन्दा० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने न०
आधारे ल्युट् । अन्तर्द्धी सति तु व्यवधाने अन्तर्धानं
भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित लि० अप+वृ णिच्-कर्मणि क्त । आच्छादिते
व्यवधापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अपकाशे न० ।
“तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदस्य परावृत्तत्वं प्रकाश्यते”
इति सा० द० । उक्ते परावृत्तग्रान्यस्य रहस्यकथने न०
परावृत्तग्रान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अपकाशमेव स्वार्थे
कन् । अपकाशे ‘अपवारितकेन प्राट्ठेयीतीति’ नाटकम् ।
अपकाश्याच्छोदयतीत्यर्थः ।

अपवारुक पु० अप+वृ-व० । उक्त्वा । प्रस्तरे ।

अपवार्य अव्य० अप+वृ-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे
“विपताकरेणान्यमपवार्यान्तरा कथेति” सा० द० ।

अपवास पु० अपसृत्य वासः स्थितिः । अपसरणे “अप-
वासे नक्षत्राणामपवास उपसासुत” अथ० १, ७, ७ ।

अपवाह पु० अपसार्य वाहः स्थानान्तरनयनम् । इतर-
स्थानादपसार्थं स्थानान्तरप्रापणे । ‘भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवसनेन वा निवे-
शयेदिति’ कौटिल्यः “भोनाः बट् गिति नवरसशरयति यु-
तमपवाहाख्यमिति” वृ० र० उक्ते वस्य वृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह-णिच्-ल्युट् । परदेशस्थजनानां
स्वदेशप्रापणे “स्वराष्ट्रं वर्जयेद्राजा परदेशापवाहनादिति”
ह्रि० । [वह-णिच्-ल्यप् । अपसार्येत्यर्थे अव्य० ।

अपवाह्य लि० अप+वह-कर्मणि ल्यप् । दूरीकार्ये । अप+

अपविघ्न लि० अपगतो विघ्नो यस्मात् । विघ्नशून्ये “गतं
... कृतनामपविघ्नमाप स” इति रघुः ।

अपवित्र पु० न पवित्रः जनशौचादिः । अकृतशौचादौ,
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत्
पुण्डरीकाक्षं स वा ह्याभ्यन्तरे शुचिरिति” स्मृतिः ।

अपविद्म लि० अप+व्यध-क्त । त्यक्ते “अपविद्मदोवाङ्ग-
भग्नशास्त्र इव द्रुम” इति कु० । “सोऽपविद्मस्तथा रहस्य-
निर्भेदमवादि” दशकु० । प्रत्याख्याते, निरस्ते च ‘रक्षोविप्र
कृतावास्तामपविद्मशुचावि’ रघुः “मातापितृभ्यामुत्सृष्टं
तयोरन्यनरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्मः स उच्यते”
इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा० त० । विद्याविरोधिन्यां
वेदानादिः तिङ्नायामविद्यायाम् “तत्त्वस्य सर्वास्तिरिवाप-
विद्यामिति” किरा० । अपकृष्टा विद्या । वौद्धाद्यागम-
विद्यायाम् । [राज० नि० । अपगतविषमात्वे लि० ।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः । निर्विषहणभेदे
अपवृत्त लि० अपवर्त्तते अप+वृत्-कर्त्तरि क्त । समाप्ते,
“अपवृत्ते कर्मणि यामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” गोभिलः ।
“अपवृत्ते समाप्ते” संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपवेध पु० अपकष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा० त० । मणी-
नामस्थानकृते वेधने “मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तम-
साहसम् इति” मनुः ।

अपव्यय पु० अपकष्टः शास्त्रादिमर्यादाः सुलङ्घ्यशास्याने कृतत्वात्
व्ययः प्रा० त० । द्यूतवैश्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगतः
व्ययः क्षयोऽस्य । अविनश्यते लि० ।

अपव्ययमान लि० अप+वि+अय-शानच् । अपलाप
कर्त्तरि । “अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दाप-
येद्वनिकस्यार्थं दण्डलेखञ्च शक्तिरिति” मनुः । अपव्यय-
मानमपलपन्तमिति दि० त० रघु० । अपव्ययकर्त्तरि लि० ।

अपव्रत लि० अपगतं व्रतं श्रौतादि कर्म यस्य । अपगत
विहितकर्मणि ‘अनुव्रताय रन्ध्रयज्ञपव्रतानिति’ ऋ० १, ५, १,
६, अपव्रतान् “अपगतकर्मण” इति भा० । “गूढं सृष्ट्यं
तमसाऽपव्रतेन” ऋ० ५, ०, ४, ६, १, अपगतव्रतमस्य । नष्टव्रते
वृत्तव्रतत्यागिनि लि० । प्रा० त० । अपकष्टे व्रते न०

अपशङ्क लि० अपगता शङ्कास्य प्रा० व० । निःशङ्के शङ्कारहिते ।
अपशद् लि० अप+शद-कर्त्तरि अच् । नीचे इति केचित् ।
तच्च सदृशात्पठिततया दन्त्यमध्यमिति बहवः ।

अपशब्द पु० अपवैपरीत्ये प्रा० त० । शक्तिवैकल्यापमा-

दादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्ये अपभ्रंशशब्दे “त एव शक्तिरैक्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिः “स्ते चोहवा नाम यदपशब्द” इति श्रुतिः ।

अपशब्दं लि० पशवे हितः यत्, विरोधे न०त० । पशु-
वृद्धिविघातके “अपशब्देन तु वा ईश्वरा” इति ता० ब्रा०
“अपशब्देन पशूनां वृद्धिविघातिनी” भा० ।

अपशु पु० न पशुः अप्राशये न०त० । गोऽश्वभिन्ने पशौ ।
“अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः इति” “अपशुर्वा एव
यदारण्योनैतस्य होतव्यमिति” च शत० ब्रा० । नास्ति पशु-
र्यस्य । पशुशून्ये “अप्रजा अपशुर्भविष्यति” । शत० ब्रा० ।

अपशुच् लि० अपगता शुक् शोकोयस्य प्रा० व० । अपगत
शोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । “क उत्तमः-
लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनाऽपशुगुणादिति,
भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगात्मेति व्याख्यातम् तस्य
हननञ्च यथार्थनाज्ञानं “योऽन्यथा सन्मात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं ? चौरेणात्मापहारिणेति”
मनुना आत्मनोऽन्यथा रूपज्ञानेनैव स्वात्महनत्वेऽन्ते । “अन्यं
तमस्ते प्रविशन्ति ये केचात्महनोजना” इति श्रुतिभाष्येऽपि
तथैवात्माज्ञाने आत्महननमुक्तम् । अपशोकादयोऽप्यत्र लि० ।

अपश्चिम लि० न पश्चिमः विरोधे न०त० । अपश्चिमे “कस्यपश्च
महाभागस्तेषामासीदपश्चिम” इति रामा० नास्ति पश्चिमः
शेषभवेयस्य । शेषशून्ये, इयत्ताशून्ये च “अपश्चिमाभिमानं
कटाभापदं प्राप्रवत्यहमिति” रामा० ।

अपश्य लि० दृश-वेदे बा० श न०त० । अद्रष्टरि अदर्शके
“अन्वा अपश्या न दभन्नभिख्या” इति ऋ० १, १४८, ५,
“अपश्या अद्रष्टारः” इति भा० लोके तु अदर्शीत्येव ।

अपश्य पु० अप+श्चि-अच् । उपाश्रये “सामासाद उद्-
सीधोऽपश्यः” अथ० १५, ३, ८, ।

अपत्री लि० अपगताश्रीर्यस्मात् श्रीः शोभादिः । शोभादिहीने ।

अपल्लिष्ट लि० अप+ल्लिष-क्त । ल्लेषशून्ये, संसर्गहीने,
वियुक्ते च । [अपक्रम्य स्थातरि लि० ।

अपष्ट न० अप+स्था-क अन्वा० पत्वम् । अङ्कुशार्थे हेम० ।

अपष्ट, अव्य० अप+स्था-सुषामादि० पत्वम् । निर्दोषे, शोभने,
विपरीते, च । “अपष्ट पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते”
इति नैष० । प्रतिकूले, विरुद्धार्थे च लि० । काले पु० ।

अपष्टर(ल) लि० अप+स्था-कुरच् वा लत्वम् । प्रतिकूले
हेम० । विपरीते लि० ।

अपस् न० आप-असुन् ह्रस्वश्च । कर्मणि निरु० । तद्वति च ।

“अपसा सन्तु नेमे” ऋ० १, ५४, ८, अपः कर्म तद्वन्तो-
वेति भा० “ग्लास्वाऽऽनन्तपसोऽतन्वत” ता० ब्रा० ।

“अष्टप्यन्तीरपसोयन्त्यच्छा” ऋ० ७, ७१, ३ “अपसा कर्म-
युक्ता” इति भा० । प्रप्ति लि० । “कथ्याम कर्मापसा
नवेन ऋ० १, ३१, ८, ‘अपसा प्राप्तेनेति’ भा० ।

अपसद् लि० अपकष्ट इव सीदति सद्-अच् । अधमे, नीचे
च । “रेरे क्त्वियापसदाः !” इति वेशी० । “विप्रस्य लिप्
वर्णेषु ष्टपतेर्वर्णयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्णं चैकाग्र्यं षष्टेऽप-
सदाः स्मृता इति” मनुक्ते अनुलोमवर्णस्त्रीजाते
वर्णसङ्करभेदे मूर्धावसिक्तादौ पुंस्त्री० । “ये द्विजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृता” इति मनुः ।

अपसम अव्य० समाया अत्ययः अव्ययी० । वत्सरात्यये
तिष्ठस्तद्गुणगुणपाठान्नैतस्य समासान्तरघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्यस्मात्
स्वत्वम् अपादाने अच् । प्रतिपहक्रयादौ । “निरन्वयोऽ-
नपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिञ्चिभर्मित” मनुः । “अपसरः
प्रतिपहक्रयादिः” कुल्लूकभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने “इतोऽव
सरणमेव श्रेय इति” नाटकम् “अपसरणतोह वा अये देवा
जयन्तोऽजयन्” इति “द्विमेवाये अयेदमन्तरिक्षमथेतोऽनप-
सरणात् सपत्नाननुदन् इति च शत० ब्रा० १, ६, १११ ।

अपसर्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्यागे, वर्जने च ।
घञ् । अपसर्गोऽप्युक्तार्थे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । गुप्तचरे ।
“सर्पाधिराजोऽभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः”
रघुः । “तयैशसर्पभूतया तव ऋद्धाण्डशेषमचोरयावः”
इति दशकु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने पृष्ठतो

अपसल लि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यताप्राप्ते ।
“यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतानि अपसलानि कृत्वा
तीर्थमवतीर्थेति” शु० त० बौधा० । “अपसलानि अप-
सव्यानीति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल-वा० अवि । तर्ज्यङ्गुष्ठ-
मध्यस्थानरूपे पितृतीर्थे, “तर्ज्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि
अपसव्यं वा तेन पितृभ्योनिदधति” शु० त० गृह्यम् ।
“सव्येनैव पाणिना स्रुतन्तु” गृहीत्वा अपसलवि पूर्व्वस्यां
कर्षां पिण्डे निदध्यादिति” गोभिलः ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा० त० । १ देहदक्षिण-
भागे “तर्ज्ज्वङ्गुयदोरन्तरा अपसव्यवि अपसव्यं वेति”
२ गृहप्रतिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं मग्नतया भूमौ-
पातितत्वात् सव्यं यत् । भूमौ पातनेन भग्नप्रायशमाङ्गे
अप वैपरीत्ये स्त्र-भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते त्वि० ।
“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामाप्रदक्षिणमिति” याज्ञ० ।
“देवकस्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाया-
प्रदक्षिणव्यापार” इति आ० त० रघु० । आभ्युदयिके हि
“निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते कचिदिति” आ०
त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानूकरणभावः । अतएव
“नात्वापसव्यकरणं न पैतृं तीर्थमिष्यते” इत्यादिना अप
सव्यकरणनिषेधः स्वरूपपक्षः । पितृतीर्थे च “यत्तानुक्तो-
विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र गच्छते इति” स्मृतेः । दक्षिणहस्त
एव । “प्राचीनावोतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृ-
मानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना” इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणेऽवहङ्गकरणे,
२ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित त्वि० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उच्चारितेऽदूरीकृते च
अपभिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त० । १ स्वीकृत-
सिद्धान्तात् स्वतन्त्ररूपे दोषभेदे, “सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-
मात् कथाप्रसङ्गेऽपभिद्धान्त इति” गो० सू० । सिद्धान्तं
किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात्
तद्विषयमोक्तत्वात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्यु-
पेय कथायामारम्भायाम् आविर्भावस्याविर्भावोपकारेऽनव-
स्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-
द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि ससुसुप्तिमभ्युपैति तदा सत्-
कार्यवादितां सख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-
मातिशयात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्ययस्वरूपो दोषो भवति
स एव अपसिद्धान्तः एवमन्योऽप्युदाहार्यः । वितण्डावादिनः
बौद्धभेदाच्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित्
सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
अत्या० स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कार पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि० लुट् । १ चक्रभिन्ने
रथाङ्गके अवयवभेदे । “अपस्कारो रथाङ्गमिति” पा० ।
“कूवरश्च रथस्यासीद्वाङ्गकिर्भुजगोत्तमः । अपस्कारमधिष्ठाने
हिमवान् विश्वपर्वत” इति भा० क० प० उक्तेः स्त्रीवमपि ।

अपस्नात त्वि० अपकृष्टं असङ्गलार्थत्वात् स्नातः । १ स्नतसङ्घिष्य
स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते स्नते पुं स्त्री० कीर०
अपस्नान त्वि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा० स० ।
१ स्नानावशिष्टे जले “उद्धर्त्तनमपस्नानं विष्णुर्वैरक्तमेव च ।
क्षेत्रनिष्कृतशालानि नाधितिउत्तु कामत” इति मनुः ।
अपस्पृश त्वि० अपगतः स्पर्शगूढचरो यतः । १ गूढचरपृथ्व्ये ।
“यद्द्विविधेन नोभाति राजनीतिरपस्पृशेति” माघः । यद्द-
विद्यापले पश्यता पातङ्गलभाष्यस्य नवाङ्गिकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।
अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+ स्मृ-
णिच्-कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-
भेदे । स च सुषुते दग्धो यथा “स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमप्य
परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकत् ॥
मिथ्यादिद्योगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-
हारविहारकृपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-
भोजनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥
तथा कामभयोद्देगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहृते
पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्तोतःसु दोषव्याप्तेषु
मानवः । रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन्
हस्तपादौ च विजिह्वन् विबोधनः । दन्तान् वादन् वमन्
फेनं विहताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः
संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टस्तुर्विधः ॥
वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थः सक्षिपाततः । कृत्स्नस्यः शून्यता
स्वेदोऽध्यानं मूर्च्छा प्रमदता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति
भवन्त्यथ । वेपमानो दग्धेनान् श्वसन् फेनं वमन्नापि ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कण्ठं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ दृष्टतापस्वेदमूर्च्छा-
क्षीध्नश्चक्षुर्गानि विह्वलः । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं
मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव
उच्यते । शीतकृत्तासनिद्रासः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तुतुल्लेद-
स्तिष्ठत्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्रोधः प्रत्येकान्तु
भवेदिह ॥ सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्यप-
स्कारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षण-
कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्दोषस्याप्यस्य स तु निर्वर्त्यते युषैः ।
वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कामिचित् ॥ यरदि
प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसङ्घट्टवः । स्थायिनः कोचिदत्येन

कालेनाभिप्रवर्जिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपास्त्रि-
सर्गितः । अपस्मारो महाव्याधित्वाद्दोषज एव त्वं इति ॥

‘धूर्त्तोऽपस्माररोगो स्यादिति’ शाता० कर्म० । ‘अपस्मा-
रादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति’ वटुकस्तोत्रम् ।

अपस्मारिन् वि० अपस्मार+अस्यर्थे इति । १ अपस्माररोग-
युक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य वि० अपसि कर्मणि साधुः अपस्+यत् । १ साधुकर्मका-
रिणि “अनादृष्टा अपस्योवसाना” इति ‘यजु० १०, ७,
अपस्याः अपसि कर्मणि साध्वः’ वे० दी० । “अपरेण स्वय-
माहस्वमेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकालेष्वपामिति” का० १०,
६, २, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्यु वि० अपः कर्म इच्छति अपस्+क्यच्-उ । १ कर्मच्छौ
“गिर यदी सवन्धवः पञ्चाव्राता अपस्युव” इति ऋ० ६, ४, २

अपह वि० अप+हन—“अपे क्लेशतपसोः” पा० ड । १ अपवात-
कर्त्तरि । क्लेषापहः पुलः तमोऽपहः स्वर्यः । योगविभागा-
दव्यत्वापि “सुपरोक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रेर्विपापहैरिति” मनुः

अपहत वि० अप+हन-क्त । १ विनाशिते “योऽयमात्माऽ-
पहतपाप्मेति” श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन-क्तिन् । १ नाशने । “न ह वै सशरो-
रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” छा० ७ ।

अपहर वि० अप+हृ-कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि “भद्रं
भवेद्भवभयापहरं नृलोके” इति हेमा० भवि० पु० ।

अपहरण न० अप+हृ-ल्युट् । १ स्तेपे साधारणस्य परकीयस्य वा
धनादिचौर्ये । “सोताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य चेति”
‘निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य चेति’ “भक्ष्यभोज्याप-
हरणे यानशय्यासनस्य च” इति च मनुः स्तेयस्वरूपञ्च सृष्टौ
दर्शितं यथा ‘उपायैर्विविधैरेषां कलयित्वापकर्षणम् सुप्रसक्तं
प्रसक्तैः स्तेयमाहुर्मनीषिणः’ इति नार० । “स्यात् साहसं
त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वा-
पङ्क्यते च यदिति” मनुः । “अन्वयवद् द्रव्यरत्निराजा-
ध्यक्षादिसमन् प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणा-
दिकं क्रियते तत् साहसं, स्तेयम् तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
स्वाध्यायसमन् वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यच्च-
सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निज्जुते तदपि
स्तेयमिति’ मिताक्षरा । तच्च साधारणस्य परकीयस्य वा
हरणम् “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं सृष्टमिति”
याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वय-
हेतुभूतलौकिकक्रयप्रतिग्रहादिकसन्तरेण स्ववापादनं

हरणम् तदेव बलपूर्वकं साहसमिति भेद इति मिताक्षरादि-
मतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परमात्म-
स्वत्ववद्द्रव्यस्यैवापहरणमिति तत्त्वोक्तेरिति विशेषः । २ बला-
दपकर्षणे च । ‘निर्विण्णोऽतिममत्वेन राज्यापहरणेन चेति’
देवी मा० ।

अपहरणीय वि० अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ-अनीयर् ।

१ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च सृष्टौ दर्शितानि ।

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विविधो द्वे च मूलके । आददानः
परमेत्वाच्च दण्डं दातुमर्हति” मनुः । ‘चणकक्षीहिगोधूम
यवानां रुद्रमापयोः । अनिषिद्धैर्पहीतव्या सृष्टिरेका पयि
स्थितैरिति’ “तत्रैव सप्रमे भते भक्तानि षडन्यता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं क्षीनकर्मण इति” च मनुः ।
“द्विजस्तृणैः पुत्राणि सर्वतः स्वदाहरेदिति” याज्ञ० ।

“गोऽग्न्यर्थं तृणमेधांसि यज्ञार्थे वीरुद्रनस्पतीनां पुष्पाणि
स्वदासीत फलानि चेति” गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तृ वि० अप+हृ-लृच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके ।

“निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दायवेद्ममिति” मनुः । तर्हि
तु नलोकेत्यादिना पा० षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थः हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणा-
योद्यतः हस्तो यस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते वि० ।

अपहस्तित वि० हस्तेन अपसार्यते अप+हस्त+णिच्-
कर्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+हृ-घञ् । १ चौर्ये २ अपहरणे, ३ अपनयने ।

‘कणैनासापहारेण भगिनी मे विरूपितेति’ रामा० स्वास्य-
नुपकारिधनव्यये “नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिरिक्थ्यात्
कथञ्चनेति” श्रुतिः । “अपहारश्च धनस्वास्थ्यनुपयोगे भव-
तीति” दायभागः । ४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक वि० अप+हृ-ल्युट् । १ चौर्यकर्त्तरि २ अपसारण

कर्त्तरि ३ सङ्गोपके ४ स्थानान्तरापकर्षके च । “जालापहार-
कान् पयिणः” इति हितो० । अपहारकभेदाश्च मनुना दर्शिताः

“द्विविधास्तस्त्रान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रका-
शांशाप्रकाशांश्च वारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवञ्चकास्तं पां
नानापश्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्ते ये स्तेनाटविका-
दयः । उत्कोचकाश्चोपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा । सङ्गला-
देष्टृत्ताश्च भद्राश्चैकणिकैः सह । असम्यक्कारिणश्चैव महा-
त्वाश्चिकित्साकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्य-
योधितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांश्लोककष्ट-
कान् । “निगूढचारिणश्चान्यानानार्थान्छिन्नम्” इति ।

अपहारिन् लि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहर्त्सरि
२ अपमायके च “इन्द्रियाणां शिचरतां विषयेष्वपहारिषु” इति
मनुः “लोदारापहारी च षड्भेदे ह्यज्ञाततायिन” इति मनुः
अपहास उ० अप+हस-षञ् । १ अकारणहास्ये हेमचन्द्रः ।
अपङ्गव उ० अप+ङ्ग-अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-
रूपेऽपलापे । अपङ्गाश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतो वा “मित्यै-
तदिति शब्दतः, नाभिजानाम्यहं, तत्र तदा न मम स्थिति-
रित्येवमर्थतोऽपङ्गव इति । २ प्रेम्णि च ।

अपङ्गुत लि० अप+ङ्गु-क्त । १ कृतापहारे वस्तुनि वस्य चौथ्यं
कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।

अपङ्गति स्त्री अप+ङ्गु-क्तिन् । १ अपङ्गवे “प्रकृतं प्रतिपिधान्य-
स्थापनं स्यादपङ्गुतिरिति” सा०द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे
च । मा च द्विधा अपङ्गवपूर्यकः अन्यारोपः, अन्यारोप-
पूर्यकः अपङ्गाश्च यथा “नेदं नभोमण्डलमम्बुराग्निरैताश्च
तारा नयफेनभङ्गाः । नायं गगौ कण्डलितः फणीन्द्रो
नासी कलङ्कः शयितो सुरारिः” ॥ “एतद्विभाति चरमा-
चलचूडुवस्वि हृङ्गोरपिण्डरुचिमीतमरीचिबिम्बम् । उ-
ज्ज्वालितस्य रजनीं मदमानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैत-
वेन” ॥ “विराजते व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च
मेनभङ्गाः” । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।
“गोपनीयं कमप्यश्रे द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि ह्यपेक्षा-
न्य ता वाऽन्य गेत् साध्यपङ्गुतिः” सा०द० तत्र अपेक्षेण
यथा ॥ “काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरले ! न हि न हि सखि ! पिच्छिलः
पत्न्याः” ॥ अपङ्गपतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-
त्यन्यथाकृतम् । अस्यपेक्षेण यथा । “इह पुरोऽनिलकम्पित-
विग्रहा मिलति कान वनस्पतिना लता । स्मरसि किं
सखि कान्तरतोत्सवं ! न हि घनः गमरोतिरुदाहृता” इति ॥

अपङ्गुवान लि० अप+ङ्गु-शानच् । १ चोरयति २ अपनयति
३ संगोपयति च “अपङ्गुवानस्य जनाय यच्चिजामिति” नैप०

अपङ्गुयमान लि० अप+ङ्गु-कर्मणि शानच् । १ अपनीय-
माने २ स्थानान्तरगमनसार्थमाणे ३ चौर्थमाणे च ।

अपङ्गुयमाण लि० अप+ङ्गु-कर्मणि शानच् । १ चौर्थ-
माणे । २ अपाकष्यमाणे च ।

अपांस्तय उ० ईत० अलुक् स० । १ नेत्रे । अशुजलधरत्वा-
त्तथात्वम् “अपांस्तये चक्षुषि, त्वां सादयामि ‘चक्षुर्वा
अपांस्तय इति” श्रुतिः यजुर्वेदीयः । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिस् न० ईत० अलुक् स० । १ विद्युत्सुता हि अशु

ज्योतिः “अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि”
“विद्युद्वा अपांज्योतिरिति” श्रुतिः वे०दी० पदद्वयमित्येके
अपांनपात् उ० न पातयति पत-ण्यच्-किप् न०त० “न
भ्राण्णपादित्वा” पा० प्रकृतिभावः अलुक् स० । १ यज्ञ
देवताभेदे । “अपोनपात् अपांनपाञ्च देवतेति” सि०कौ० ।
“अपोनपाते अपांनपातेऽनुग्रहीति” प्रैष्यः ।

अपांनप्ति(प्ती)य लि० अपांनपात् देवताऽस्य च, छ वा ।
१ अपांनपादेवताके हविरादौ ।

अपांनाय उ० ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि उ० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ईत०
अलुक् स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च “अपांनिधिरविधानम-
प्रमत्तः प्रतिष्ठित इति” विष्णुसह० । “सरितामस्मि सागर”
इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वरुणे च ।

अपांपति उ० पा-ङिति ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे,
अपांपायस् न० पायः सारः ईत० अलुक् स० । १ अन्ने
तस्य दृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् “दृष्टेरन्नं ततः प्रजेति”
गीतायां तथोक्तेः । “अपांपायसि अन्ने त्वां सादयामि”
“अन्नं वा अपांपाय” इति श्रुतिः वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ईत० वा अलुक् स० । १ अग्नौ, तस्य जलहेत-
त्वात् तत्पित्तत्वम् “आकाशाद्वायुद्वायोरग्निरग्नेराप”
इति श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । वा लुकि अप्पित्तमप्यत्र ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मलः ईत० अलुक् स० । १ सिकतासु,
तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् “अपांपुरीषे सितकासु त्वां
सादयामि “सिकता वा अपांपुरीषमिति श्रुतिः” वेददी०
अपांयोनि स्त्री ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे “अपांयोनी
समुद्रे” इति वेददी० “समुद्रे वा अपांयोनिरिति” शत०
ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांश(स)व्योव्यभिचारदोषाः सन्ति
यस्याः सि० १० लृच् पांशु(सु)ला स्त्रीरणी न०त० ।
१ पतिव्रतायां स्त्रियाम् “अपांशु)शुलानां धुरि कीर्त्तनी-
येति” रघुः ।

अपांसदन न० अलुक् स० । १ दिवि “दिवि ह्यापः सन्ना
इति” शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधस्य उ० ईत० अलुक् स० । १ अन्तरिक्षे “अपांसधस्ये
अन्तरिक्षे” वेददी० “अन्तरिक्षं वा अपांसधस्यमिति”
शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिम् न० ईत० अलुक् स० । १ श्रोत्रे “अपांसधिषि
श्रोत्रे” वेददी० । “श्रोत्रं वा अपांसधिरिति” शत० ब्रा० ।

सिमुद्र पु० सधुः सदनम् इत० अलुक्स० । मनसि
“मनो वा अपां सधुः” इति शत० भा० ।

[अ० पु० पञ्च-पञ्च न० त० । पाकाभावे, भुक्ताद्यादेरग्नि-
माद्यादिना २ पाकाभावे च । ७७० । तत्प्राधान्ये १ अजीर्णता-
रोगे । ६६० । पाकरहिते आग्ने लि० । ४ मूर्खः पाकः
पुतल्लिसे, प्राप्ते “ऐतनापाकाः पाक्ष्णो केषिदापय” इति ऋ०
१, ११०२, अपाकाः । पक्तव्यप्रज्ञाः अपरिपक्वज्ञाना इति
भा० । “अदियुतत् स्वपाको विभावान्ने ऋ० ६, ११ ।
पाकः पक्तव्यप्रज्ञो मूर्खस्तद्विलक्षण इति” भा० “आ
यस्मिन् त्वे स्वपाके यजता” ऋ० ६, १२, २, “अपाके प्राप्ते”
इति भा० “पाकः पक्तव्य” इति निरु० । पाकश्च द्विविधः
लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौ-
किकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जठराग्निसाध्यश्च
तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आम्बफलादेः कालकृतः,
भुक्ताद्यादेः जठराग्निकृतः वैद्यकप्रसिद्धः । स च सुष्ठुते
दर्शितः “विपाकः प्रधानमिति” कश्चात् ? सम्यक्सिद्ध्या-
विपाकत्वादिकं सर्वद्रव्याख्यव्यवहृतानि सम्यग्मिथ्या-
विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्प्रादुर्भवे
प्रतिरसं पाक इति । केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं
चेति तत्तु न सम्यग्भूतगुणादागमाश्चाहो विपाको नास्ति
पिप्लं हि विदग्धमन्मतामुपैत्यनेनैन्दत्वात् । यद्येवं लवणो-
ऽप्यन्यः पाको भविष्यति स्तेषां हि विदग्धो लवणतामुपैति
मधुरो मधुरस्याहोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं
परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधु-
रमेव स्यात्तथा शालियवसृङ्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तर-
काणोऽपि न परिवर्तयन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्यवसन्नो-
बलवतां वषमायान्तीत्येवमनवस्थितस्तस्मादसिद्धान्त एषः ।
आग्ने हि द्विविध एव पाकोमधुरः कटुकश्च तयोर्माधु-
राहो गुरुः कटुकाहो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेजोवाया-
काशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च
पृथिव्याप्य गुर्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चाल ।

द्वयेषु पच्यमानेषु येष्वम्लपृथिवीगुणाः । निर्वर्त्तने-
ऽधिकस्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽग्निताकाशगुणाः
पच्यमानेषु येषु त । निर्वर्त्तनेऽधिकस्तत्र पाकः कटुक
उच्यते ॥ पृथक्त्वदर्शनेऽपि वादिनां वादसंयहः ।
वतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्तं विपश्चितः ॥ तद्द्रव्य-
मात्मना किञ्चित् किञ्चिद्दोषं सेवितम् । किञ्चिद्रूपविपा-

काभ्यां दोषं कृन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना
वीर्योद्दीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना
द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तद्द्रव्यरसयोरन्यो-
ऽन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देह-
देहिनीः ॥ वीर्यसंज्ञा गुणा येऽदौ तेऽपि द्रव्यान्वयाः
स्मृताः । रसेषु न वरुन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न पशुषाः । श्रेष्ठं द्रव्य-
मतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदान्वयाः ॥ अमीमांस्यान्वचिन्त्यानि
प्रसिद्धानि स्वभावतः । आग्नेनोपयोज्यानि भेषजानि
विचक्षणैः” इति ॥ तदुभयाभावः अपाकः । वैद्यकोक्तापाक-
लक्षणमुक्तं निदाने “अङ्गमर्होऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं
ज्वरः ॥ अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति” ।
गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांससमृक् प्रदुष्य,
एतत्स्थिरं मन्दरजं महानमनल्पमूलं चिरदृष्टपाकमिति”
साधयः । पाकः अल्पः ६ तज्जिह्वे लि० । “सेनयान्नेरपाक-
चक्षुस” इति ऋ० ८, ७५, ७ । “अपाकचक्षुसः अनल्प-
चक्षुस” इति भा० । अधिकं पाकगृहे वक्ष्यते ।

अपाकज लि० न पाकाज्जायते जन-ड न० त० । १ पाकजभिन्ने
“अपाकजानुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मत” इति भाषा० ।

अपाकरण न० अप+आ+क-ल्युट् । १ निराकरणे । “तदपाक-
रणायाहेति” प्रश्न० उ० भा० । “कण्ठतयापाकरणास्त्यपवर्ग
इति” गौ० सू० अपसारणे, दूरीकरणे च । “निधाय वत्सा-
पाकरणं पूर्ववदिति” का० ४१२, ३५ ।

अपाकरिणु लि० अप+आ+क-बा० इणुच् । १ दूरीकरण-
शीले २ अपसारणशीले ।

अपाकर्त्तृस् अव्य० अप+आ+क-कृत्यर्थे तोसुन् ।

१ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावलक्षणत्वमौपाधिकम् ।

अपाकर्म्मन् न० अप+आ+क मनिन् निरासे ।

अपाकशक पु० न पच्यते शाको यस्य । १ आर्द्रके । तस्य
मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शकः ।

अपाकिन् लि० न पाकोऽस्यस्य इति ॥ १ पाकशून्ये अपाके ।

अपाकृत लि० अप+आ+क-कृत । १ निवारिते २ दूरीकृते

“अपाकृतस्तेदलवामरुद्धिरिति” रघुः । [२ अपसारणे च ।

अपाकृति स्त्री अप+आ+क-भावे क्तिन् । १ दूरीकरणे ।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+क-ल्यप् । १ निराकृत्येत्यर्थे

“कण्ठतयमपाकृत्य मनोभोजे भिद्येद्येदिति” मनुः ।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+क-भावे य । १ अपाकरणे २ अप-

सारणे “कण्ठानामपपाक्रियेति” उपपातकण्ठपचयं इतिः

अपाकृतात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा बा० तातिल
!अवाच्याः २ प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता-
दभि ऋ० ७, १०४, १६ । अपाकृतात् प्रतीच्या इति भा० ।

अ पात् न० अपगतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्या० स० ।

! इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये लि० तिका० ।

अपाङ्गेय लि० सङ्गिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्थात् टक्
न० त० । ! सङ्गिः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हं स्तेनपति-
तादौ । अत्र व्यञ्जि अपाङ्क्त इत्यपि । ते च मनौ दर्शिताः
यथा "ये स्तेनपतितल्लीबा ये च नास्तिकपुत्रतया । तान्
हव्यकव्ययोर्विप्रानमर्हन्मनुरब्रवीत् ॥ जटिलं चानधीयानं
दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगंस्तंश्च आङ्गे न
भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् सांसविक्रयिणस्तथा ।
विप्रणेन च जीवन्तोयज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ।

प्रेष्यो यामस्य राक्षस्य कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा
गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्दुपिस्तथा ॥ यच्छा च पशुपालश्च
परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मविट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर
एव च ॥ कुशीलवोऽवकोर्षी च हृषलीपतिरेव च ।
मौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्या
पको यस्य भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्-
दुष्टः कुण्डगोलको ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापितोर्गुरो-
स्तथा । ब्राह्मैर्यौ नैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-
दाही गरदः कुण्डारी सोमविक्रयी । ससृज्यायी वन्दी
च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्वा विवदमानश्च कितवो
मद्यपस्तथा । पापरोम्यभिगस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
चतुःशराणां कर्ता च यश्चापेदिधिषूपतिः । मितभुग्द्युत-
वृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रातरी गण्डमाली च श्वित्र-
यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्वश्च वज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव
च ॥ हस्तिपोऽश्वोद्भ्रमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां
पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ श्लोतसां भेदको यस्य तेषां
च पोषणे रतः । गृहसंवेशको दूतो दृष्टारोपक एव च ॥
शक्रोद्धी श्येनजीवी च कन्याद्रूपक एव च । हिंस्रो दृषल-
वृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीवश्च
नित्यं याचनकस्तथा । कविजीवी स्तूपदी च सङ्गिर्निन्दित
एव च ॥ औरिभ्रको भाङ्गपिकः परपूर्वपतिस्तथा ।
प्रेतनिर्हारेकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिता-
चारानपाङ्गेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरविद्वान्-
भयल विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तत्ताग्निरिव श्रायति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षानि हूयते ॥ अपाङ्ग-
द्वन्द्वे

दाने यो दातुर्भवत्युद्धं फलोदयः । देवे हविषि पित्रे
वा तत्प्रयच्छास्ययेवतः ॥ अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभि-
स्तथा । अपाङ्गेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षासि भुङ्क्ते" इति ॥

अपाङ्ग लि० न पङ्क्तिमर्हति अप्र न० त० । ! अपाङ्गत्वे ।
"अपाङ्गद्वन्द्वे यो दातुरिति" मनुः ।

अपाङ्ग पु० अपाङ्गति तिर्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग
घञ् । ! नेत्रप्रान्ते, "अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकण्ये-
ऽपि तदीक्षणखड्गन" इति नैष० २ तिलके च । अपगतमङ्गं
यस्य मा० व० । २ अङ्गहीने लि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु० अपकष्टमङ्गं यस्य वा कप् । (आपाङ्ग इति ख्याते
अपामार्गे । स्वार्थे कन् । नेत्रान्ते पु० । २ अपगतमङ्गे लि० ।

अपाङ्गदर्शन न० अपाङ्गेन नेत्रान्ते दर्शनं इति । ! कटाक्षे
अपाङ्गनेत्र न० अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्रम् । ! दीर्घनेत्रे ।

अपाञ्च लि० अपाञ्चति अप+अनृच-किप् । ! अपगमनकर्त्तरि
२ अपकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च २ दक्षिणस्यां
दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये माधवः । "प्राक्ता-
दपाक्तादधरादिति ऋ० ७, १०४, १६ "अपाक्तात् प्रतीच्या"
इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-
पाक्षगदस्य प्रतीच्यां लक्षणैव न तत्रयक्तिरिति तु युक्तम् ।

अपाचीन लि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भयः ख । ! दक्षिण-
दिग्भवे २ अपकाशमाने च । "यो ह्यपाचीने तमसि मदन्ती-
रिति" ऋ० ७, ६, ४, "अपाचीने अपकाशमाने" भा० ।

अपाच्य लि० अपाच्यां भवः "द्युप्रागित्या०" पा० यत् । ! द-
क्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो वे
अपाच्यानामिति" ऐत० ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत् ।
! रोगे । न० त० । २ पटुताभावे "अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि
विघ्नं प्रजायते" इति स्मृतिः । ६ व० । ३ पटुताशून्ये लि०

अपात्त लि० अप+आ+दा-क्त । ! प्राप्ते । "सहोवाच विज्ञा-
यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" वृ० उ० । "अपात्तं प्राप्त-
मिति" भा० ।

अपात्र न० पात्रं आहुभोजनदानादियोग्यं न० त० । ! विद्यादि-
हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपाले, नटादौ च ।
दानादिपात्रस्य पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाखे यहा-
नमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामससुदाहृत-
मिति" गीता "अपात्रेषु च यद्वत्सं तत् सर्वं विफलं भवे-
दिति" स्मृतिः "अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा चर्कसंहिते"
इति मिताक्षरायां नारदः ।

अपात्रीकरण न० अपात्रं आह्नमोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन ।
 १ निन्दितप्रतिपक्षादिजनिते 'निन्दितेभ्यो धनादानं वा-
 णिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं स्येयमसत्त्वस्य च भाषणं'
 मिति मनूक्ते पापभेदे २ तद्वैतभूते निन्दितधनादानादौ च ।
 अपाद् लि० नास्ति पादोऽस्य अन्यलोपः समा० । पादशून्ये
 "अपादपाणिर्जगोपहतेति" श्रुतिः ।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा-
 ल्युट् । "भुवनपायेऽपादानमिति" १ व्याकरणपरिभाषि
 कारकभेदे । यथोक्तं हरिणा 'अपाये यदुदासीनं चलं वा
 यदि वाऽचलम् । भुवनेषात्तदावेशात्तदपादानमुच्यते' पत
 तोभुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पततत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने
 कुञ्चादि भुवमुच्यते । मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
 मेघयोः सक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक्" इति तज्ज्ञापा-
 दानं त्रिविधम् । "निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुत्पत्तविषयं तथा ।
 अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधापादानमिष्यते" इति हयुक्तेः ।
 निर्दिष्टः शून्यमाणो विषयो यस्य तत्, स्वापेक्षितशून्यमाण-
 क्रियमित्यर्थः यथा दृष्टात् पतं पततीत्यादौ, अपादानविषयी-
 भूतं पतनं हि तत् शून्यमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः स्मृतिः
 भाष्यलक्षणार्थवृत्तीभूत इति यावत् विषयो यथेति व्युत्पत्त्या
 स्वविषयक्रियावटितशून्यमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात्
 विद्योतते विद्युद्दिष्टादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योत-
 तियोगे मेघादेस्तदेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम् । अपेक्षित-
 क्रियं तद्विषयं यथा कुतो भग्नमिति मन्त्रशाक्ये, पाटलिपुत्रा-
 दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोपेक्षित-
 गत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । "अपा-
 दाने पञ्चमीति पा० ।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी-
 ङ अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन-अच् वा
 १ मूत्रादेरधो नयनशक्ते, गुह्यदेशस्थे, "अधोनयन-
 त्वपानस्तु आहारश्च गृणा पुन" तित्युक्तलक्षणे "मूलशुक्र-
 वहोवायुरपान इति कीर्त्तते" इत्युक्तलक्षणे च वायौ ।
 "प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येतेषु सर्वे प्राण" इति ट०
 "अपनयनात् मूलपुरीषादेरपानोऽधोऽतिर्वायुः नाभि-
 स्थान" इति भा० "अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुभिः सोऽ-
 पान" इति आ० उ० । "अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुभिः पश्चिम-
 दिक्षो वायुविशेषः स मूलपुरीषाद्यस्योऽनितोऽपान" इति भा०
 "यद्वा प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽ-
 इति" आ० उ० । "यद्वा शुक्लः प्राणिति

सुखनासिकाभ्यां वायुः वह्निर्निसारयति स प्राणाख्यो
 वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्यपश्यमिति ताभ्यामेव सुख-
 नासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायुः सोऽपानोऽपानाख्या
 वृत्तिरिति भा० । पदार्थादर्शे तु पूर्वोक्तैव निरुक्तिर्दर्शिता
 यथा अपानवत्पानोऽयमाहारं च मलार्पितम् । "शुक्रं
 मूत्रं तद्योत्सर्गमपानस्तेन मारुतः । इन्द्रगोपप्रभाकाशः
 सन्ध्याजलदसन्निभः ॥ स च भेदे च पायौ च ऊर्ध्ववृक्ष
 जानुषु । जङ्घोदरे कृकाद्याश्च नाभिमूले च तिष्ठती" ति
 योमार्णवः । "प्राणापानान्तरे देवी वायवै नित्यं प्रति-
 ष्ठतीति" महा० भा० "प्राणापानौ समौ कृत्वा नासा-
 भ्यन्तरचारिणा" इति गोता । अप+अन-भावे षञ् । २ अ-
 पानक्रियायाम् वह्निर्निसारयति २ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेशने पु०
 "प्रजाभ्योऽपानायेति" ता० ब्रा० । "अपानः वह्निर्गतायाः
 प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे नीयते
 अपानेन, यतः "प्राणो न पराभवतीति" शुक्लान्तरमिति"
 ता० भा० । आधारे षञ् ४ गुह्यस्थाने पु० ।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट् । १ अपनयने, सुखनासि-
 काभ्यां वह्निर्निसारिप्राणवायोस्तभ्यामेव मार्गाभ्यामन्तरा-
 कर्षणे २ मूलपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता० ब्रा० उदा०
 अपानन्तरतमम् पु० अपगतमान्तरं तस्यो यस्य । १ वेदार्थप्रकाशके
 देवसुतभेदे । "अपानन्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ।
 कृताय तेन वेदार्थास्तेन सत्येन बोध्यतेति" हरिव० २६३ अ०
 अपाप लि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य । १ पापजनका-
 चारण्ये २ निष्पापे च "इयं दाशरथे । सीता सुव्रता
 ब्रह्मचारिणी । अपापा हि त्वया त्यक्तेति" रामा० ।

अपामार्ग पु० अपवृज्यते व्याधिरनेन ऋजु-करणे षञ् कृत्व-
 दीर्घा । (आपाङ्) इति १ ख्याते दृष्टे । "अपामार्गः त्वया
 वयं सर्वं तदपवृज्यमहे" अथ० ४, १, ८, ७ । "अपामार्गं
 ओषधीनां सर्वांसामेक इहयीति" अथ० ४, १, ७, ८, ७ ।
 अपामार्गक्षारतैल न० "कर्णनादे कर्णच्छेदं कटुतेनैव पूरणम्
 नादवाधिर्ययोः कृत्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गक्षार-
 जलैः कृतकत्वेन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनादं
 वाधिर्यञ्चापि पूरणतः" इति चक्रदत्तोक्ते १ तल्लभेदे ।
 अपामार्गतैल न० "क्षयजे क्षयमासाद्य कर्णयोः दृङ्क्ष्यो
 विधिः । पाने नश्ये च सर्पिः स्नाहातमैर्मधुरैः शुभम् ।
 क्षमिजे व्योषनक्ताह्निशुषुवीजैश्च नायनम् । अजामूलयुतं
 नश्यं क्षमिजे क्षमिजित् परम् । अपामार्गफलव्याध-
 निशाक्षारकरामठैः । सविडुर्गं भूतं मूत्रे तैलं नश्ये

लभिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते । लभिज्ञतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् 'भुव-
मपायेऽपादानमिति" पा० । 'अपाये विश्लेषजनकक्रिया-
यामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० ।
२ नाये १ अपगमने च ।

अपायिन् लि० अप+इण्-णिनि । १ अपावयुक्ते २ विवो-
गिनि ३ नन्दरे च "मातास्वर्गास्तु कौन्तेय ! शीतोष्ण-
सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यः स्थासितिश्रवण भार-
तेति" गीता । 'अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ना पत-
नाय वल्लरीति" कु० ।

अपार लि० नास्ति पारं यस्य । १ पारश्रुत्ये २ दुःखेनोक्तार्थे
३ दीर्घमर्यादे । "महीमपारं सद्ने सद्ध्येति" ऋ० १, १०, ६
४ अगाधे "अनरपार जवे" अन्वतं दहनोः ऋ० १, १,
१४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अ-
पारे ऋ० १, ४२, ४६ । "इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति
ऋ० १, २, ५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते
"मही अपारे रजसी" ऋ० ६, ६८, २ । "अपारे सीमा-
रहिते" इति भा० । ७ अधिके 'अपारो वो महिमा दृश्यते'
इति ऋ० ५, ८७, ६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे
पारमिच्छन्तः संसारार्थवरोधमिति" महाभा० । "तदपार,
मर्षं ह्येयं वानराणां महत्तमम्" रामा० । ८ अनुत्तार्ये
"रावणश्च महाशत्रुरपारः प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्याः
पारमपारश्च प्रजन्ति विजयैषिण इति" भा० क० प० १६ अ० ।
९ नद्यादेरवर्णपारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्थ न० अप+अर्ह-क्त नि० न । १ अभ्यर्थे समीपे निरु० ।
२ समीपवर्त्तिनि लि० ।

अपार्थ लि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-
व्यर्थे जने "सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तो संप्रदादेति" वनप०
२, १४ अ० । ४ अभिधेयानुत्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भावते"
इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्य-
द्विब्रूयुर्धर्म्मार्थं तदपार्थकमिति" मनुः । तच्च योग्यतासत्ता-
कङ्क्षाभूयं वाक्ययोक्तं गीतमेन "पौर्वापर्यायेऽगादप्रति-
बन्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्यं कार्यकारणभावसत्ताया-
येऽगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात्
अप्रतिबन्धः असम्बन्धोऽर्थः प्रयोजनं, शाब्दबोधरूपं यत् ।
तथावाभिमतवाक्यार्थबोधातुकुल्याकाङ्क्षादिभूयबोधजनकत्वं
तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपास्त लि० नास्ति पादः पादको यस्य । १ पादकभूत्ये प-

आदौ । २ अङ्गवादिभ्यामविसृतायां स्त्री । "अपास्ता-
मिन्द्र ! शिष्यः पूहाऽक्षोरिति" ऋ० ८, ६, १७ । अ-
पास्तामेतन्नामिकाविसृतां अङ्गवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकष्यालम्बते अप+आ-लम्ब चञ् । १ शकट-
पश्चाङ्गागे "ततःपश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याहेति"
शत० ब्रा० १, १, ४, १२, "अपालम्ब" शकटस्य पश्चाङ्गाग-
मिति" भा० । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+उत-ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूयादौ
अपावृत्त लि० अप+आ+उ-क्त । १ अनावृत्ते २ उद्घाटिते
३ अपसारितावरणे च "यच्छ्रया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-
वृतम् । सुखिनः कृतियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति"
गीता । "अहो अपावृतं हरमापदामयमेव मे" रामा०
४ आवृत्ते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+उ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घ-
घाटने २ आवरणापसारणे च । "स ज स्वे रेजयत्य-
पावृत्तिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त लि० अप+आ+उत-क्त । १ अनरिते २ परावृत्ते,
३ निवृत्ते च "प्रतिपहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचि-
दिति" महा० भा० "कथं दृष्ट्वाप्यपावृत्तां परैरिव कृतां
चममिति" रामा० । [उत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+उत-क्तिन् । १ उद्घाटने २ नि-
अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये "पर्यङ्कस्यापाश्रये"
इति काद० । २ अङ्गणावरणे चन्द्रातपादौ हेम०
अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने लि० ।

अपाष्ट लि० अप+आ+स्था-क आस्ता० भवम् । १ अपास्तिते
"गस्त्याद्विषं निरवचं प्राङ्गनादुत पर्षधेः । अपाष्टाच्छृङ्गा-
दिति" अथ० ४, ६, ५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज-चञ् कृतम् । १ तृणे द्रव्यौ ।
अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे बधे २ अपसेपणे,
३ दूरीकरणे च ।

अपासित लि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।
अपास्तुत लि० अप+आ+स्त-क्त । १ दूरीभूते २ पक्षाविते ।
अपास्तु लि० अप+अस+क्त । १ क्षिते २ निरक्षे ३ दूरीकृते
४ अपसारिते च "समुच्छ्रितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था
मतिरिति" माह० "निरस्तगास्त्रीर्यमपास्तपुष्पकमिति"
माषः । [पास्याभरूपानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरक्षेयर्थे । "किमिह-
अपि अव्य० न पिबति गच्छति । पि-गती क्षिप् न त्व ।

अशक्यकरणाद्योद्यमरूपायां, १ शक्त्युत्कर्षमाविष्कृतमत्युक्ति-
रूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने,
५ ससञ्चये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचारासुखायाम्, ८
अवधारणे, ९ पुनरर्थे च । क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा
“अपिः पदार्थसम्भावनान्वयसर्गगर्हाससञ्चयेषु इति”
पा० उक्तायेषु कर्माप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्ग-
त्वम् तेन न यत्नादि तत्र ‘पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात् ।
अनुपसर्गत्वाच्च नः । सम्भावनायां लिङ् तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदोर्लभ्यप्रयुक्तन्दोर्लभ्यं द्योतयन्नपि-
शब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु
अपिशब्दबलेन गत्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे ।
इत्यनेनापिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु
नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्त-
त्वात्” सि० कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावनं
शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अन्वयसर्गः कामचारासुखा
अपि स्तुहि । गर्हायाम् धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्विष्णुम् ।
ससञ्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि । गणरत्ने तु “सम्भव-
गर्हाशीर्ष्वतिभूपाससञ्चयेष्वित्युक्तं तेन तेऽपि अपिशब्दार्थः
तत्र १० सम्भवे योजनमस्ति, गर्हायाम् अपि पापिन् ।
११ आशीर्वादे भद्रमपि, १२ ऋतौ भरणमपि, १३ भूषा-
याम् अपि नह्यतिहारम्, ससञ्चये तदपीत्युदाहृतञ्च ।
ससञ्चये ‘अथप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति” कुमा० । प्रश्ने
“अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वमिति” रघुः अस्य क्रियायोग-
भेदे अकारलोपो वा “वटि भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयो”
रित्युक्तेः । अपिधानं पिधानं अपिनद्धः पिनद्ध इति
“वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्येति” भट्टः ।

अपिकक्ष अव्य० कक्षे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । १ कक्षप्रदेशे इत्यर्थे
“योग्यायां बद्धो अपिकक्ष आसनि” ऋ० ४, ४०, ४ ।

अपिकक्ष्य लि० अपिकक्षं सन्धानम् यत् । १ कक्षप्रदेशेन संधान-
भूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये । ‘त्वाङ्गं यद्वस्त्रावरेऽपिकक्ष्यं वान्”
ऋ० १, ११, ७, २२ । ‘अपिकक्ष्यं लिङ्गस्य यज्ञशिरसः कक्ष-
प्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यमिति” भा० ।

अपिकर्ष्य न० अपिमतः कर्ष्यम् अत्या० स० । १ समीपे । २ तद्व-
र्त्तिनि लि० । ‘तु ते अपिकर्ष्य आह्वये ऋ० ६, ४८, १६,
‘अपिकर्ष्ये कर्ष्यसमीपगते समीपे स्थितः इति भा० ।

अपिगीर्ण लि० अपि+गृ-क्त । १ कथिते २ वर्त्तिते
३ स्तुते च । [१ प्रतिपाद्ये ।

अपिगृ(या)ञ्च लि० अपि+गृह-वेदे-क्यप् लोके यत् ।

अपिच अव्य० इ० । १ किञ्चेत्यर्थे पदद्वयमिति बहवः ।

अपिच्छिल लि० न० त० । १ पिच्छिलविरोधिनि गाढे
२ अपिच्छिले च । ‘प्रमेहिषो यदा मूलमनाविष्कर्मपिच्छिल-
मिति” निदा० ।

अपिज लि० अपि अशु जायते जन-ङ् अलुक्समा० वेदे
अप्यशब्दस्यैकत्वम् । १ ऊर्ध्वे मासि तस्य जलक्रीडारतिसाधन-
त्वात्तथात्वम् । ‘प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहे ति” यजु०
१८, २८ । ‘अशु जायते इत्यपिजः जलक्रीडारतत्वाज्ऊर्ध्वे
इति” वेददीपः ।

अपित् स्त्री आप इतोगता यस्याः वेदे न जश् । १ जलरहितायां
नद्याम् ‘अपितः पिन्वतं धिय” ऋ० ७, ८२, २ ‘अपितो-
जलरहिता नदीरिति” भा० ‘अस्य मदे जरितमिन्द्रो जिन्वद-
जुवोऽपिन्वदपित” इति तद्धृता स्तुतिः ।

अपितु अव्य० अपि+तु+इ० । १ यद्यर्थे त्रिका० । २ किन्तु
इत्यर्थे भूरिप्रयोगः ।

अपित्व न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्व-वा० ङ । १ भागे
भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरन्ते इति तस्य
तथात्वम् । ‘तस्यामपित्वमीषा ते” इति शत० ब्रा० ।

अपित्विन् लि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इति स्त्रियां ङीप् ।
१ भागवति सभागे । ‘तस्मिन् देवता अपित्विन्यो-
मन्यन्ते” इति शत० ब्रा० ।

अपिधान न० अपि+धा-ल्युट् । १ आच्छादने । करणे
ल्युट् । २ तत्साधने लि० । ‘अच्छतापिधानमसि स्वाहेति”
भोजनान्तं जलपानमन्त्रः “राध्यमानस्यौदनस्य द्यौर-
पिधानमिति” अथ० ११, २, १ । साधने आच्छादनलोप-
चारात् सामानाधिकरण्यम् । अपेरतो वा लोपे पिधानमन्त्रत्वं
“पृथिवी ते पातं द्यौः पिधानमिति” आहमन्त्रः “तस्य
तद्गारं यदमावास्या चन्द्रमा एवहारपिधानः” शत० ब्रा० ।

अपिधि पु० अपिधीयते तन्निपर्यन्तं दीयते अपि+धा-क्ति ।
१ तन्निपर्यन्तदत्ते । ‘प्रिया अपिधी वनिषीष्ट” ऋ०
१, १२७, ७, “अपधीन् तन्निपर्यन्तं दत्तानिति” भा० ।

अपिनद्ध लि० अपि+नह-क्त । १ पररहिते, अतोवालोपे
पिनद्धश्च तत्कार्ये ।

अपिप्राण लि० अपि+प्र+अन-अच् स्त्रियां गौ० ङीष् ।
१ सर्वदा चेदमाने “यजता अपिप्राणी च सदनी च भूवा”
इति ऋ० । १, १८६, ११ । “अपिप्राणी सर्वदा चेदयि-
तीति” भा० ।

अपिब्रत लि० अपिः संसर्गे संवृष्टं श्रुतं, कर्म, भोजनं वा यस्य ।

१ दायादोनाविभक्ते २ संवृद्धधने ३ गोत्रजे ४ संवृद्धभोजने च । “अपिब्रतास्वाभारभन्ते यजमानमिति” का० ८, ६, १६ । “अपिब्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायादोनाविभक्ता इति” पितृभूतिः “अपिब्रता गोत्रजा इति कर्कभा०” अपिः संसर्गे संवृद्धं व्रतं कर्मयेषामिति अपिब्रता अविभक्ता दायादाः तेष्ट्रेकेनापि लघ्यादि कर्म कृतं सर्व उपजीवनीति हरिस्वामी, “व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनाः बन्धुवर्गाः” इति माधवः ।

अपिशर्कर लि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० बा० अच् समा० । १ शर्करासुखसमये प्रदोषकाले, “समिद्धमपिशर्वरे” इति ऋ० ३, ८, ७, । “अपिशर्वरे शर्वरीसुखे” इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल-अच् । १ सुनिभेदे तस्यापत्यम् इज् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । “इन्द्रचन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजनेन्द्राजयन्यटादिशाब्दिका” क०क० “सुष्यापिशलेः” इति पा० ।

अपिहित लि० अपि+धा-क्त । १ आहते “तुच्छेनाभुरपिहित” इति श्रुतिः । अतोलोपे पिहितोऽप्यत्र “भुजङ्गपिहितद्वारमिति” रघुः ।

अपीच्य लि० अपिच्यते सौन्दर्याङ्गीयते अपि+च्य-ङ अतो-लोप उपसर्गदीर्घः न०त० । १ अतिसुन्दरे “अपीच्यदर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति” उह० “अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति” यममूर्च्छिलचक्षणम्, अपि+अनुच-क्लिप् अव्यङ् तत्र साधु यत् अङ्घ्रिरेतोलोपे पूर्ण दीर्घः । २ अलङ्घिते । “यदाविद्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति” ऋ० ८, ४७, १३, अपीच्यमलङ्घितम् भा० ३ गुह्ये “मत्तानां मनुष्याणामपीच्यम्” ऋ० ८, २८, ६, “अपीच्यं गुह्यमिति” भा० ।

अपिजू लि० अपि+जव-क्लिप्-जठ् । १ प्रेरके । “अपिजुनक्ता जगतामपीजुवा” ऋ० २, ११, ५ । “अपिजुवा प्रेरयित्वा” इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत लि० अपि+इण-क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, “सौम्य ! तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतोभवतीति” शा०भा० उता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्षाभिज्ञे पु० तद्वति लि० । पीतं पानकर्म ३ तद्विज्ञे लि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण-क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रकये च । “अपीती तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसन्” शा०स्व० । आधारे क्तिन् । ४ संपाप्ते । “पुरा यत् स्वरसनसो अ-

पीतेस्तमद्विवः” इति ऋ० १, १२१, १० । “अपीतेः संपाप्तादिति” भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे । अपुंस् पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके लीवे । “पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा लीणोऽप्येव विपर्यय इति” मनुः ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । “नापुंस्कासीति मे मतिरिति” भट्टिः । अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमप्यं यस्याः । १ शिखरहीने शि-
शपाद्ये । २ पुच्छहीने लि० । [२ पुण्यशून्ये लि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० । अपुण्यकृत् लि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छीन्ये क्तिप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । “क्षत्रियस्यैव दत्तस्थोवैश्यः शूद्रस्तस्यैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽप्यपुण्यकृत्” आप० स्मृतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रोयस्य । १ अजातपुत्रे २ मृतपुत्रे च । “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः एवप्रतिनिधिः सदेति” स्मृतिः “नापु-
त्रस्य लोकोऽस्ति” श्रुतिः । “अपुत्रा ययनं भर्तुः पाल-
यन्ती व्रते स्थितेति” उह०ननुः । “अपुत्रस्यैव या कन्या सैव-
पिशङ्गप्रदा भवेदिति” स्मृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्र-
परमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न०त० । पुनर्वारमिदमे सप्तदर्थे “अनानुक्तमपुनश्कार” ऋ० १०, ६८, १० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारमतिर्वतः ५ब० । निर्वाणमुक्तौ “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेस्तथात्वम् । ईब० । पुनर्गमनशून्ये लि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजते; स्मिन् भू-आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न०त० । २ पुनर्भवाभावहेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रथमने निवारणे, “रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं अतुर्विधं यत्येति” वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति कृते ।

अपुराण लि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिज्ञे नवीने ।

अपुष्ट लि० पुष्ट-कर्माणि क्त न०त० । १ अक्षतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तत् । अपुष्टदुष्कमप्राप्त्याहता-

“लीलकटा” इत्यादिना सा० द० उक्ते काव्ये प्रकृतार्थापो-
षणाकारित्वरूपे अर्थदोषभेदे । यथा “विलोक्य वितते
व्योम्नि विधुं सुञ्च खं प्रिये !” इत्यत्र विततशब्दो मान-
त्वागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते इति तस्य तत्पोषाणुपकारि-
त्वात्तथात्वम् अपुष्टस्य भावः त्व । अपुष्टत्वमप्यत्र न० ।

“अपुष्टत्वं सुख्यानुपकारित्वमिति” सा० द० ।

अपुष्प अय्य० पुमस्याभावः अव्ययी० । पुष्पाभावे । “तैरपुष्पात्
वनस्यति” रित्यमरः अपुष्पादित्यत्र पञ्चम्या नाम्भावः ।

अपुष्पफलद पु० अपुष्पं पुष्पाभावेऽपि फलं ददाति दा-क ।
। पुष्पं विना फलदे पनसे तथाभूते उदुम्बरादौ च ।
उपचारात् २ अहेतुकफलदातरि कर्त्तरि लि० ।

अपूजा स्त्री अभावादौ न० त० । १ पूजाभावे २ आदराभावे
३ सम्मानाभावे ४ कुत्सितपूजायाम् ५ अधिधानेनार्चने च ।

अपूजित लि० न० त० । १ पूजितभिन्ने २ अनादते ३ अवज्ञाते च
अपूत लि० न० त० । १ पवित्रभिन्ने २ अशुचौ “अपूतो वा
एषोऽमेध्यो यदश्वः” इति शत० ब्रा० “यथापूत इय
मन्येत” कात्या० २२, ४, २६ । ३ संस्कारहीने ब्राह्मे च
“एतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हिचिदिति” मनुः ।

अपूप पु० न पूयते विशीर्यति पू-पन० त० । १ गोधूमादिचूर्ण-
पिष्टकेः पुरोडाशे हविर्भेदे “अपूपं देव हतयन्मग्ने” ऋ०
१०, ४५, ६ । “अपूपं पुरोडाशमिति” भा० । “एथाक्षशरसंयावं
पायसापूपमेव चेति” मनुः । प्राचुर्ये सयट् । अपूपमयं
पर्व अपूपमयो यज्ञः । अपूपाय हितम् “विभाषा
हविरपूपादिभ्यः” पा० यत् । अपूप्यम् “ऊच” पा० अपू-
पीयं च पिष्टकहिते यवगोधूमश्चूर्णादौ । तत् पश्यमस्य
ठक । आपूपिकः । अपूपविक्रेतरि लि० ।

अपूपादि पु० ङ० । पाणिन्युक्ते हितार्थे क्यतोः प्रकृति
भूते शब्दसमूहे । स च गणः ‘अपूप तण्डुल, अभ्यूप,
अभ्योष, अबोष, अयोष, उद्युक्त, ओदन, रूप, पूष,
किण्व, प्रदीप, सुसल, कटक, कर्णवेटक ।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाधनाष्टका । पौष्ठा जङ्घ १ कणा-
दभ्यां २ तत्र विहिते आङ्गे च ।

अपूरणी स्त्री न पूर्यते सर्वतः कण्टकादृततया दुरारोह-
त्वात् पूर-कस्माणि ल्युट् ङीप् न० त० । शाल्मलिद्वये ।
करणे ल्युट् । संख्यापूरणसाधनार्थकप्रत्ययभिन्ने च ।

अपूर्ण लि० न पूर्यम् । जने । ‘अपूर्यमेकेन शतक्रतूपमः
शतं क्रतूनामिति’ रघुः । भावे क्त । पूरणाभावे ‘सार-
तण्डुलमपूर्वं अपयित्वेति” का० ४, १, ५, ७, अपूर्यं

यथा श्रुतेन चरुणा स्थाव्याः पूरणं न भवतीति तथा
अपयित्वेति” तद्व्या० । [पूरणं दुक्तं तत्कालाग्राप्ते ।

अपूर्णेकाल लि० न पूर्यः कालोयस्य । यस्य यत्काले
अपूर्व्य लि० न पूर्व्यं दृष्टम् । १ अविदिते २ आश्रये “अध-
स्तुषि शरजालं मर्मभेदाशुकारि त्वितयमिदमपूर्व्यं
दृष्टमन्तःपुरे ते” इति ‘अपूर्व्यो दृश्यते वज्रः
कामिन्याः स्तनमण्डले । दूरतोदहतीवाङ्गं हृदि लग्नस्तु
शीतल” इति च उद्भटः । पूर्व्यः पूर्व्ववर्त्ती न० ङ० ।
३ हेतुशून्ये लि० । न० त० । ४ पूर्व्वकालादिभिन्ने लि० ।
पूर्व्वशब्दस्य दिग्देशकालावचित्वे सर्वनामतया ततो नञ्त्वं-
युरूपेऽपि अस्य सर्वनामतया तेन तत्कार्यम् अपूर्व्व्यं अपू-
र्व्व्यं ङिङ्शोस्तु वा वृत्तौ पुंवङ्गावय “कौमारापूर्व्व-
ववने” इति पा० ५ परब्रह्मणि पु० । “तदेतद् ब्रह्मापूर्व्वमन-
परमनन्तरमपारमवाह्यमिति” शत० ब्रा० । ईप्रमाणान्तरा-
प्राप्ते ‘उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्व्वता फलमिति” वेदा०
सा० ७ वैधमिपिङ्गक्रियाजन्ययोः कालान्तरभाविनोः सुखदुः-
खयोर्हेतुभूतयोः पुण्यपापयोः न० । अउटसिद्धित् अपूर्व्व-
सिद्धिरुच्ये वा । सा च ११७ पृष्ठे दृश्या । स्वर्गकामोयजेतत्यादौ
लिङ्गा हि यागादौ इदसाधनत्वं बोध्यते इति नैयायिकाः
कार्यत्वेनापूर्व्व्यं बोध्यते इति प्राभाकरामन्यन्ते । तत्रोभय-
मतेऽपि, आशुविनाशिनः कालान्तरभावफलजनकत्वे
फलसमयपर्यन्तस्याविव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमिति तथा
हि अव्यवहितपूर्व्वस्थापिन एव कारणत्वेन यागस्य
कालान्तरभाविस्वर्गस्य च मध्ये व्यापाररूपमपूर्व्व्यं प्रकल्प्यते
साक्षादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनता व्यापारमन्तरेणानु-
पद्यमाना स्वर्गनिर्वाहकं व्यापारमपूर्व्व्यं कल्पयतीति । तच्चा-
पूर्व्व्यं किञ्चिदं कथं वा तस्यैव व्यापारत्वमित्याशङ्क्य
शब्दचिन्तामणौ निरसीति यथा “तथापि ध्वंस एव
व्यापारोऽस्तु तव सहभावनिरूपकस्यापि कारणत्वात्
तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात् सावधेः फलजनकत्वम् ।
यत्र ध्वंसोहेतुस्तत्र तत्प्रागभावोऽपीति चेत् न दुग्ध-
ध्वंसजन्यदग्नि, मिथ्याधीध्वंससाध्यस्तौ च व्यभिचारात् ।
प्रतिबन्धकाभावात्वेन हेतुत्वे, तथाभावाच्च ध्वंसेनानुपपत्तिः
कथं तेनैव समाधातव्येति चेन्न ध्वंसे सति तद्व्यापारत्व-
ज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति मेवं
प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्वाजनकत्वात् न हि नियमतो ध्वंसे
सति यद्ववति तत्तत्र कारणम् न च संसर्गाभावात्वेन हेतुत्वे
तथेति वाच्यं व्यभिचाराभावेन तस्यापि प्रयोजकत्वात् ।

अथ यद्वाद्यागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः न च तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम् अन्यत्र तु मानाभावाच्च तथेति वाच्यं यागध्वंसस्य यागजन्यस्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्पनात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गाज्ञानादौ देवताविरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृगतव्यापारकल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतव्यापारदिना पितरि, पितृगतजातेऽपि पुत्रे चाऽऽद्योत्पत्तेश्च अथ तत्रापि कर्तृव्यावृत्तिः, विहितक्रियायां यागस्यैव कर्तृगतावृत्तिजनकत्वात् । न च सुक्ते पुत्रे तदवृत्तिनाशात् पितरि स्वर्गः स्यादिति वाच्यम् अदृष्टस्य फलनाशतया पितरि स्वर्गाभावेनाऽऽद्यानाशात् स्वयत्तियागजन्यादृष्टस्य सुक्तिविरोधित्वात् न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते सुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः, पितृदृष्टजनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि आह्लादिकं निःफलं स्यादिति तद्विधेरप्राप्त्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च सुक्ते पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फलप्रसङ्गात् । पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रियापितृपुण्यजनिकेति न तं विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृदृष्टिं तत्सुखहेतुत्वात् न च पुत्रदृष्टिं, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृदृष्टिं तत्फलजन्यपुण्यत्वात् पुत्रदृष्टिं वा तत्कृतिजन्यपुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्यात् पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्रेऽप्यत्र तत्पुण्यमिति, सर्वस्वर्गोपपादकं ह्यपूर्वं स्वर्गाश्रये कल्पयति प्रथमोपस्थितिकत्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपादकविषयत्वाच्च । न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्तारि, वा, विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन सुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं वा स्यात्, तदा साक्षिविषयाऽसत्यभिधानादि पुत्रक्रियाजन्यपापेन “स विद्यायां कर्मभूत्यापितृभिः सह पच्येत” इत्यादिबोधितं नरकभागितादि सुक्तस्य पितुः स्यात्

तथा च पुत्रकृततथाविधशुद्ध्या न कश्चिन्नोद्यार्थी मत्तचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् “दुःखेनात्यन्तविमुक्तचरतीति” “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतिविरोधश्च तथा च सुक्तस्य सुखदुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनम् । सुक्ते च पितरि आह्लादिना दोषाभावादेव नादृष्टसुत्पद्यते न चैवं साङ्गान्नाह्लास्यापि नित्यफलत्वम् अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैशुण्यात्, यथा विद्वहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि व्यधिकरणव्यापारोभविष्यतीति ॥ उच्यते विहितक्रियायां कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्तरः स च बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानादौत्युत्तरः सुतकृतगत्याह्लादस्य पितृस्वर्गं प्रति, पितृकृतजातेऽपि पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोधनात् नान्ययं नियमएव पितृयज्ञजातेऽपि दौ परम्परसम्बन्धेन कर्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरिपुत्रे वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं परम्परसम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं पितृगतमेव । न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं यामपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्तृगतत्वमिति व्यभिचारात् न हि यामादयः कर्तारि साक्षात्संबन्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारविशेषणत्वाभावात् ‘पितृस्वर्गकाम’ इत्यादि श्रुतेः स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैशुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काव्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति” तच्च न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परसम्बन्धरूपं तदुक्तमिति । उच्यते परम्परसम्बन्धेन यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा संयुक्तसमवायेन तत्पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्धः शास्त्रेण बोध्यत इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा, शास्त्रेण बोधितत्वाभावात् यामादिपशुहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काव्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काव्यं फलमपि काव्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्सत्त्वेन फले कामनात् । तस्मात् सथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्ग-
पूतयादेश पितृपुत्रगतत्वेन काम्यत्वमिति आह्वजातेत्यादेः
पितृपुत्रगतमेव फलम् एवञ्च मातापितृदिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं पितृदिस्वर्गजनक-
मेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि
स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिण्यादेर्विधिबोधयति
किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्ग-
कामत्वमविशिष्टम् । यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तृभिमेत-
क्रियाफलमात्रजनकत्वे । न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ
स्वगतस्वर्गकामनाया अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकाम-
त्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवीच्यते । सामान्ये बाधकं विना
विशेषपरत्वे मानाभावात् । केचित्तु सम्यग्दृष्ट्याश्रमपरि-
पालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेऽपि पितृ-
यज्ञयोरपि गृहस्य कर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य
कर्त्तृगामित्वे नियमएव प्रातिस्निकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः
इत्याहुः ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्य-
आह्वदेः काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्यानुष्ठाना-
शक्तेः, यावच्छ्रयानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावः कामनाविरहा-
दिनाश्रयकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलाभावप्रसङ्गादित्य-
स्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च । अपि च तैः कर्मभिः
प्रत्येकश्रुतपक्षपूर्वं तैश्च परमापूर्वं जन्यत इति" न गौरवा
ज्ञानाभावाच्च किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण
वेति न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलमिति" मैवं भगव-
दुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकावाप्तिः
फलं श्रूयत इति जातेऽपि पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव
फलं तथा च श्रीभगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म कर्म-
प्रवृत्तिर्निलीयते यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत् लोकोऽयं कर्म-
बन्धन" इति तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं
फलसम्बन्धे, संवलनन्तु मङ्गलवदुपपद्यते अन्यथैकप्रयोगस्य
व्यवधानादसम्भवः । परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव करणं
तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यजे यद्व्यमित्यहमिति" यत्तु
निषिद्धासम्बन्धएव सम्यक्त्वम् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति,
तच्च यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्, सर्वनिषिद्धासम्बन्धस्य
सर्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः । अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन
कृतं किञ्चिदेव कर्म, सर्वं वा, काम्यं वा सर्वं, नित्यं वा
सर्वमिति नाद्यः एकेनैव काव्येन नित्येन वा ज्ञानेन तथा
कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुविधादिषाभ्ये आह्वदावप्रवृत्त्या-
पत्तेः नापरी अशक्यत्वात् न तृर्थः जातेऽपि नित्यत्वा-

भावात् तस्मात् सम्यग्दृष्ट्याश्रमपालनस्य न तत्फलं स-
म्यक्त्वञ्च कामस्यमेव अतो न आह्वदेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति
साधुक्तं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानतरीत्युत्सर्ग इति तच्च फलं
कचिद्विधिवाक्यश्रुतं कचिद्विधिवादिमिति" । इदन्वयधेयं
कर्मध्वंसेनापूर्वप्रत्याख्याने "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि
शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्रयस्य बाधः ध्वंसस्य नाश-
त्वाभावात् न्यायमते तु कर्मपदेन तज्जन्यापूर्वप्रवृत्त्या
तेषां ज्ञयसम्भव इति । अस्य च कार्यमात्रं प्रति कारण
तेति नैयायिकादयः । कर्मण एव फलमिति मीमांसकाः ।
ईश्वराधिष्ठितादेव रूपावस्थापक्षात् कर्मणः फलमिति वेदा-
न्तिनः तथा हि "फलमत उपपत्तेरिति" शा० सू० भाष्ये
"अथोच्यते कर्मकार्यादपूर्व्यात् फलश्रुत्यस्येति" इत्याशङ्क्य ।
तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतना-
प्रवृत्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्था-
पत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिचयादिति"
अपूर्वं निराकृत्य । "धर्मं जैमिनिरतएवेति" शा० सू० ।
जैमिनमतं धर्मस्यैव फलहेतुत्वं पूर्वपक्षीकृत्य । "पूर्वन्तु
वादरायणो हेतुव्यपदेशादिति" शा० सू० निराकृतम् ।
व्याख्यातञ्चेत् भाष्यकृता शङ्कराचार्येण । नन्वनुक्षण-
विनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः
नैष दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतियेत् प्रमाणं यथायं कर्म-
फलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न
षातुत्पाद्य किम्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं
दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा कचिदुत्तरावस्था फलस्य
वा पूर्ववस्थाऽपूर्वं नाभास्तीति च तर्क्यते । उपपद्यते चाय-
मर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् ।
अविचितस्य कारणस्य विचितकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनिर्घट्य-
प्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः तथा च धर्मत एव फलमिति
"पूर्वपक्षः" वादरायणस्तु आचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फल-
हेतुं मन्यते केवलात् कर्मणोऽपूर्वाहा केवलात् फलमित्यर्थ-
पक्षः तु शब्देन व्यावर्त्यते कर्मपेक्षाहाऽपूर्वपेक्षाहा यथा
तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः "हेतुव्यपदेशात्"
धर्माधर्मयोरपि कारयित्वेनेश्वरोहेतुव्यपदिश्यते फल-
दाहृतया च । "एष हेतुव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य
उज्जिनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो-
निनीषते" इति कथ्यते चायमर्थो गीतासु । "यो यो
यां यां तनुं भक्तः अह्वयार्चिर्हमिच्छति तस्य तस्याचलां
अङ्गां तामेव विदधान्यहम् । स तथा अह्वया युक्तस्तस्या

राधनभीहते । लभते च ततः कामान् भयैव विहि-
तान् हि तान् इति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि
दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीन्वरस्य न प्रसज्यन्ते इति ।
एतेन “नमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न येभ्यः प्रभवतोत्पत्तिस्तु
प्रासादिकोऽवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्-
फलोत्पत्तिरिति सुस्थम् । कर्मणामाशुविनाशिनामपि सूक्ष्मा-
रूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि”
इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्वस्वीकारे तु तत् तज्जन्ये
लक्षणेति भेदः । अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादौ सू-
क्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव ज्ञयः, स्थूलावस्थापञ्चानान्तु आशु-
नाशात्” इति वेदान्तिमते युक्तिरुच्यते । “आत्मान्तरगुणा-
नामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मान्तरस्य गुणानां
पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः ।
“शास्त्रदेशितं फलमुपलभ्यते” जै० सू० । “आत्मान्तरे
यो दुःखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव
धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा
येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृत-
हानिरकृतभ्यागमस्य प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशे-
षणास्तेषापोद्यते तेन पितृयज्ञादेः पुत्रपुत्रत्वादिहेतुत्वमिति”
वै० सू० उपस्कारः । तच्चापूर्वं त्रिविधं प्रधानापूर्व-
मङ्गापूर्वं कलिकापूर्वं चेति मीमांसकाः । तत् दर्शयैष-
मासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजादाङ्गजन्या-
पूर्वमङ्गापूर्वं, तद्वान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च
ग्रीहप्रोक्तणाम्युक्त्यादिजन्यं द्व्यनिष्ठमिति मीमांसवाः
तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवहियते
स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाड्डौ
१ सप्तमे उच्यते । कलिकापूर्वं च परमापूर्वं जनयित्वा
नश्यति । अङ्गापूर्वं च परमापूर्वं विशेषाधीयते इति
भेदः तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जन-
यति तद्विहीनस्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे
देवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्प-
फलत्वमेवेति सिद्धान्तः । केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फल
जनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात् । अतएव “प्रधानस्या
क्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रियायान्तु
नादृक्त्वं च तत्क्रियेति” छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यव-
स्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाशं तत्त्वज्ञाननाशं
कर्मनाशजलक्षणादिनाशञ्च । “नामुक्तं क्षीयते कर्म
कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ-

मिति” “कर्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव क्षयीभवेदिति” च
शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षयान् कुरुते-
ऽव्युनेति” गीतावाक्याच्च । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मा-
तिरिक्तकर्माख्येनोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगा-
देव क्षय इत्यनुपपदं वक्ष्यते । परमापूर्वं च नित्यकर्मणि
पण्ड्यापूर्वत्वेन मीमांसकैः व्यवहियते सन्ध्यावन्धनस्य
किञ्चित्फलजनकत्वात् । अथवादोपस्थापितब्रह्मलोकान्ति-
प्राप्तिरूपफलजनकत्वात् न तत्तापूर्वस्य फलजनकत्वेन
पण्ड्यत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणौ यत्तार्थ-
वादिकं फलं न क्षीयते तत् तत्त्वज्ञानसाधनत्व-
गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम् । “न कलञ्जं
भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पण्ड्यापूर्वजनकत्वमिति मीमां-
सकाः । तत्रापि प्रत्ययाभावरूपफलाङ्गीकाराच्च पण्ड्यत्व-
मिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावात्वेन तस्यापीष्टत्वादिति
नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्वशब्दाव्यत्यये हेतुर्जैमिनिना
दर्शितः । “प्रत्यक्षमग्निमिच्छं विद्यमानोपलभ्यमानत्वात्”
सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च
पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दाव्यत्ययेति । वेदान्तिनस्तु
कर्माणां सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीकुरुः
तच्चानुपपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभि-
धीयते । “तदधिगमे उत्तरपूर्वार्धयोरन्वेषविनाशौ तद्व्य-
पदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अथेदानीं ब्रह्मविद्या-
फलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीत-
फलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयते इति संशयः किन्तावत्
प्राप्तं फलहेतुत्वात् कर्माणां फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते
क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः स्वत्या समधिगता यदि
तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपपद्येत, क्षतिः कदर्थिता स्यात् ।
स्मरन्ति च “नहि कर्म क्षीयते” इति । नन्वेवं सति
प्रायश्चित्तोपदेशो निरर्थकः प्राप्नोति । नैव दोषः प्राय-
श्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्दृष्ट्यादिवत् । अपि च प्राय-
श्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षयार्थता
नत्येवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने
ब्रह्मविदः कर्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्माद्यः
स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षोभोक्षः कर्मफल
वङ्गविष्यति । तस्माच्च ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं
प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वार्धयोर-
न्वेषविनाशौ भवतः उत्तरस्यान्वेषः पूर्वस्य विनाशः ।
कक्षात् ? तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सन्धाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्थानभिसम्बन्धं विदुषो-
व्यपदिशति श्रुतौ “यथा पुष्करपलाशश्चापो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यत” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद् यथेवीकातूलमग्नौ
प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त” इति ।
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भिक्षुते हृदयमन्य-
स्त्रिद्युने सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे-
परावरे” इति । यदुक्तमनुभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्प-
नायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति । नैव दोषः न हि वयं
कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमयजानोमहे विद्यत एव सा, सा
तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्ति-
सङ्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि । “न
हि कर्म क्षीयत” इत्येतदपि खरणभौत्सर्गिकं न भोगादते
कर्म क्षीयते तदर्थादिति दृश्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य
क्षयः । “सर्वं पाप्मानान्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽन्धमेधेन
व्रजते य उ वैनमेधं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्कृतं
नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि क्षपयिष्यन्तीति तदसत् दोष-
संयोगेन नोद्यमानानामेषां दोषनिर्मुक्तिफलान्तरकल्प-
नादुपपत्तेः । यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन
विद्याविधानमस्तत्त्वं ब्रूमः । सगुणस्य तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधानं तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च
विद्यावत् उच्यते । तत्राविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः
पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते ।
निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
कर्त्तात्मबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अल्लेष इति चागामिपु-
कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति ।
अतिज्ञानेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव
तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रली-
ङ्गन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं
हि त्विष्यपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमार्सं नेदानीं” नापि भविष्यति
काल इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च सोऽप्युपपद्यते
अन्यथा ह्यग्नादिकालप्रवृत्तातां कर्मणां क्षयाभावे भोक्ताभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षोपेक्षः कर्मफल
वद्भविष्यमर्हति अनित्यवप्रसङ्गात् परोक्षत्वादुपपत्तेश्च
ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥
“इतरस्याथेवमसंक्षेपः पाते तु” शा० सू० ॥ “पूर्वाकस्यधि-
करणे बन्धहेतोरवस्थाक्षेपविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्र-

व्यपदेशाच्चरूपितौ धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेष्व
ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वोपधिरण-
न्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण्येवमवयवद
संक्षेपोविनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफल-
हेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् “उभे उ हृद्वैष
एतेन तरतीत्यादि” श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणा-
शव्यपदेशात् अकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृत
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति चाऽ
विशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति दृष्टव्यं ज्ञानामेक्षया-
निरुद्धफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः “नैवं
सेतुमहोरात्रे प्रतते तरत” इत्यत्र स च दुष्कृतेन सुकृतमध्य-
रुक्तस्य “सर्वे पाप्मानोऽतोनिवर्त्तन्त” इत्यविशेषेणैव प्रततेषु
पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुष्योऽवधारणार्थः ।
एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादक्षेपविनाशसंक्षे-
पवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते शक्तिरित्यवधारयति
“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे” तदवधेः शा० सू० ॥
“पूर्वयोरधिभरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
ऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशे-
षेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्” “उभे उ हृद्वैष एतेन
तरतीत्येवमादि” श्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं
प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ति-
फले एव पूर्वजन्मान्तरसंज्ञिते अस्मिन्निमित्तं च जन्मनि प्राक् च
ज्ञानोत्पत्तेः संज्ञिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते
न त्वारब्धकार्ये साभिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्षइति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा
हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञान
प्राप्तिनन्तरमेव क्षेममश्नीयत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाव-
क्षीत । ननु वस्तुवक्ष्येनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि क्षप-
यन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्विषयेक्षेत न हि
समाने ह्यग्निवीजसम्पर्के केषां हि वीजशक्तिः क्षीयते केषा-
ञ्चिच्च क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न
तावदनान्यत्वारब्धकार्यकर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते
आश्रिते च तस्मिन् कुलाख्यचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले
प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपादनम् । अकर्त्तात्म-
बोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्यनुष्णिगन्ति ।
बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विषन् ज्ञानवत् संस्कारवशात्

कश्चित् कालमनुवर्त्तते एव । अपि च नैयाल्य विवदितव्यं
ब्रह्मविदः कश्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते वा
इति । कथं हेतुकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देह-
धारणस्यापरेण प्रतिक्षेपं शक्येत ? श्रुतिकृतितु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशे नैतदेव निश्च्यते । तस्मादनारब्ध-
कार्ययोरेव सुकृततुपकृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय" इति भा० ।

अपूर्व्यता स्त्री अपूर्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तत् । प्रमा-
णान्तरागम्यत्वे "उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्व्यता फलम्
अर्थवादोपपत्तिश्च हेतुस्तात्पर्यानिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्याव-
धारणहेतुभेदे च यथा ह्यन्दोग्ये "तन्मौपनिषदं वेदेति
ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वसुक्तम् ।

अपूर्व्यपति स्त्री न पूर्वः पतिर्यस्याः । कुमार्याम् । "अपूर्व्य-
पतिं कुमारीमिति" सि० कौ० ।

अपूर्व्येवाद् ए० अपूर्व्यमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुक्षोः कथा ।
गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्व्यविधि पु० अपूर्व्ये प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम्
विधा-कि । अप्राप्तप्रापको लिङादिपदवेदनोये शब्द-
विशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादिपदं वाक्यं
प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा ।
अपूर्व्यविधिरपि चतुर्विधः कर्मविधिः गुणविधिः विनि-
योगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति
इत्यादौ यागरूपे कर्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्य-
ताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।
द्रष्टव्यतादिविषयकविधिगुणविधिः । यथा दध्ना
जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-
द्रव्यादेर्विधानात् । "ऐन्द्रा गार्हपत्यसुपतिष्ठत इत्यादि
ऐन्द्रा ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-
विधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः
प्रयोगविधिः । यथा अधोत्थं ज्ञायादित्यादि 'उपसङ्गि-
रित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अथञ्च विधिष्ट-
विधिरिति भेदः ।

अपूर्व्यं लि० न पूर्वमर्हति यत् न० त० । पूर्वानर्हं "त्वं
नो वायवेनामपूर्व्यः सोमानामिति" ऋ० १, १२४, ६ ।

अपृक्त लि० पृच-क्त न० त० । १ असंबद्धे "अपृक्त एकान्
इति पाणि युक्ते वर्णान्तरायुक्ते २ एकवर्णे "वेरपृक्तस्य पा०
अपृथक् अव्य० न पृथक् । सहयोगे पूर्वपरयोरेकादेश-
रूपे सम्भूतभवने पृथक्साहित्यमपृथक्साहित्यश्चेति सा-
हित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय लि० अप+ईक्ष-कर्मणि कानीयर् । १ अनुरो-
हव्ये अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाद्ये च "आत्मा यत्नेन
रक्षोरणशिरसि पुनः सोऽपि मापेक्षणीय" इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष-भावे क् । आकाङ्क्षायां, सा च शाब्द-
बोधजनिका "यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेदित्युक्ता
तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोऽतिनिर्णयेते
'सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं
तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्" यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति
ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । 'सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समास" इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरु-
कुलसमित्यादौ समासः इति भेदः । १ प्रयोजकत्वे तच्च
ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्थानुरोधित्वम् ज्ञा-
नादिकार्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यहरोधः तस्य
तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन "सापेक्षापादकः
प्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च संप्रावृत्त्यसौ स्थितौ च
याहेत्यभिधाय एतद्वृत्तज्ञानं यद्येतद्वृत्तज्ञानजन्यं स्यादे-
तद्वृत्तज्ञानभिन्नं स्यादिति संप्रौ । चटोऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः
स्यात् एतद्वृत्तभिन्नः स्यादिति उत्पत्तौ, अयं चटः यद्येतद्वृत्त-
वृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च" सापेक्षा-
पेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च "अपेक्षा चात्र साक्षात्-
परम्परासाधारणी याहे"त्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया
वा स्वज्ञानादिप्रयोजकतैवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वपक्षसापेक्ष
ग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अनुरोधे
'सत्यामपि तपःसिद्धौ निवृत्तापेक्षया क्षिणः" रघु ।
३ सृष्ट्यायाञ्च "सप्तगोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदिति"
"अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निराभिष इति" च मनुः ।
"निरपेक्षः विगतस्मृह इति" वृद्धकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अने-
कैकत्वविपर्ययणां "अनेकैकत्वबुद्धिर्यां सापेक्षाबुद्धिरिष्यते
भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज लि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन-ड ५ त० ।
न्यायोक्ते हित्वादिपराङ्मान्ते संख्याभेदे । "हित्वादयः परा-
ङ्मान्ता अपेक्षाबुद्धिजा सताः अनेकाश्रयपर्याया एते त्व
परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशञ्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तिताः"
इति भाषा० । अत्रायमभिप्रेत्यः । यद्यपि हित्वादि
समवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एकोद्वाचिनि ज्ञाना-
भावात् एको न द्वाविति ज्ञानाच्च हित्वादीनां पर्यायिप्रत्यय-
कश्चित् संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्यायिसंबन्धेन च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशसम्बन्धश्च अपेक्षानुद्धि-
सापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथा ज्ञानम् ।
तत्र प्रथमम् अवयवेकः अवयवेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धि-
स्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकं ततो द्वित्व-
प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च ततो द्वित्वनाशः इति । यद्यपि
योग्यविभुविशेषगुणानां स्तोत्तरवर्तितगुणनाशत्वेन ज्ञानमा-
त्रस्य द्वित्वस्यावित्यं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेस्तिष्ठण-
स्यावित्यं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षा-
बुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं
विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्यकालवृत्तितयैव
कारणत्वोपपन्नात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवापेक्षाबुद्धिनाशकं
नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-
पेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाश इति कल्प्यत इति सि० सु० ।
अपेक्षित लि० अप+ईच्छ-कर्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय
भूते २ आकाङ्क्षिते च । ‘अपेक्षितक्रियश्चेति लिधा-
ऽपादानमिष्यत’ इति हरिः ।

अपेक्षित् लि० अप+ईच्छ-णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति
स्वकार्यजननादौ इतरप्रयोजकतासुरोधिनि च ।

अपेक्ष्य लि० अप+ईच्छ-कर्मणि क्त । १ अपेक्षणीये । भावे
त्यप् । अतुल्येत्यर्थे अव्य० “किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्
ध्वनतः प्रार्थयते ऋगाधिप” इति किरा० ।

अपेत लि० अ+ईच्छ-कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपवृत्ते ।

‘यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकत्वमिति’ भाग० ३ पलायिते च ।

अपेतरासत्त्वी स्त्री अपेतः राजस इव पातकं यस्याः गौ० ङीष् ।
तल्लक्ष्यम् राजनि० । तस्याः राजसतल्लक्ष्यपापादिहरणा-
त्तथात्वम् । “दूष्णां दहति पापानि धात्री हरति
पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तल्लक्षी हरते त्वयम्”
आ० त० । श्रान्दोक्तैस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।

अपेय लि० पा अर्हाद्यर्थे यत् न० त० । १ स्मृतौ निषिद्धपाने
मद्यादौ “मद्यासदेयमपेयमनिपाह्यमिति” ति० त० उच्य०
एवमन्यानि अपेयानि स्मृतौ प्रसिद्धानि यथा “वर्ज्यं स-
त्त्वयं क्षीरं यक्ष विव्रधितं पयः । अनिर्हयायागोः क्षीरं
पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति” आ० त० स्मृतिः । “अपः
सुराभाजनस्या मद्याभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत्
पीत्वा यक्षपुष्पीहतं पयः” इति मनुः । “शुनोच्छिष्टाः
स्थिता ह्यप्यो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् यक्षपुष्पीविपकेन
तत्र हं क्षीरेण वर्त्तयेदिति” यमः । “स्त्रियोच्छिष्टाः स्थिता
अप्यो यदि कश्चित् पिबेद्विजः । यक्षपुष्पीत्यादि० यक्षः

“शुनोच्छिष्टा स्थिता ह्यप्यो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपकेन तत्र हं क्षीरेण वर्त्तयेदिति हारोतः “शुना
संस्पृष्टं भाण्डे तु रेतोमूलविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा
तत्र यक्षं समाचरेत्” लघुबौ० । “चण्डालकूपभाण्डेषु
यस्त्वज्ञानाञ्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्त्त-
वर्त्तं विधीयते । चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु
भूमिपः । तदर्थं तु चरेद्द्वैष्यः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्”
आप० । “चण्डालपरिग्रहीतं यो ह्यज्ञानाञ्जलं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यम्” इति आप० ।
‘यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु सान्त-
पनं कच्छं चरेच्छुद्धार्थमात्मनः’ अङ्गिराः । ‘किञ्चिदिति
जलक्षीरादिकमिति’ प्रा० वि० । आसमांसादौ न दोषः ।
“आमं मांसं हतं क्षीरं स्नेहाद्य फलसम्भवाः । स्नेच्छ-
भाण्डस्थिता दुष्टानिपक्रान्ताः शुचयः स्मृताः” यमः
“अन्यजैः स्नानिताः कूपास्तद्धानि तथैव च । एष स्नात्वा च
पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति” आप० । जलान्तरालाभावे तु
तदप्यापदि पातुं शक्यते ‘अन्यजैः स्नानिते कूपे सेतौ
वाप्यादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न
विद्यते इति वृद्धशाता० । “इदमत्यन्तापह्नियमिति” प्रा०
वि० । “भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।
ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकूर्चो-
पवासश्च याज्यवर्गस्य निषेधितः” परा० । उपसर्पति उपसर्पेत्
प्रायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ब्रह्मकूर्चोपेति । “यदि
विप्रः प्रमादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य विस्व-
पद्मानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषासदकं पीत्वा तेन
शुद्धिमवाप्नुयात्” शाता० । अत्रापवादः । “नयभाण्डेषु
पानीयं विट् शूद्रक्षत्रजन्तनाम् । पेयं तदाहुर्विप्राणां पयो-
दधितथैव च” जावा० । “हतं तैलं पयः क्षीरं तथैव क्षुरसो
गुहः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति” शाता० ।
हतादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोषः शङ्खः । “पीता-
वशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् । तिरातं तु व्रतं
कुर्याद्दामकृत्तेन वा पुनः” शङ्खः । “वासेन केवलेनेति”
प्रा० वि० । “प्रपामरगले घटके च कूपे द्रोण्यां जलं कोष-
गतास्तथापः । कतेऽपि शूद्रास्तदपेयमाहुरापहतो भूमि-
गताः पिबेत्ता” इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलाहरण
घटस्थजलं द्रोणी सेकपात्रविशेषः तज्जलं, खड्गुगादि
कोषगतं जलञ्च शूद्रासम्बन्धेऽपेयवत् “आपदि तु तदेव
जलं भूमिगतं कृत्वा व्रतः पातान्तरेणोद्धृत्य पेयमिति”

प्रा० वि० । एतद्विषये एव । द्रोण्याभायसमुक्तायां कसे प्राव-
र्त्तके तथा । यामप्रपाजलञ्चैव पीत्वापत्तु न दुष्यतीति
लघुहारीतः । तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्ववचनैकवाक्य-
त्वात् । “प्रावर्त्तके सेचके कसे अज्ञाते” प्रा० वि० । “कूपे
विन्मूलसंस्ते पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः । तिरात्रेण विशुध्येत”
अङ्गिराः । “जलाशये तथान्येषु स्यावरेषु महीतले । कूपवत्
कथिता शुद्धिः महत्तु च न दूषणमिति” विष्णुः । “महत्-
स्वप्नशुचिशुद्ध्या तीर्थसमीपतोयपक्ष्णवर्जनमिति” प्रा०
वि० । यथोक्तं देवलेन । “तत्वाक्षोभ्यतङ्गागानि नदीर्वापीः
सरांसि च कसलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति” ।
“मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताञ्चोदकं पीत्वा ब्राह्मण-
स्त्रिरात्रसुपवसेदित्यादि” विष्णुः । “अत्यन्तोपहतात् अमे-
ध्यादिनेति” प्रा० वि० । “यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः
शवदूषितात् उपवासव्यं कृतेत्यादि” लघुहारा० । “क्षिप्तो
भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते । पयः पीत्वा तिरात्रेण
इत्यादि” देवलः । “पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्नादत्यथा
पशुरिति भवि० पु० । “स्नेहोपानहविन्मूलं स्त्रीरजो मद्य-
मेव च । एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः ।
एकं द्रव्यं त्रयञ्चैव द्विजातीनां विशेषनमिति” अत्रिः ।
अत्रापवादमाह स एव “गोदोहने चर्मपुटे च तोयं यन्त्रा-
करे कारुकशिल्पिहस्ते । स्त्रीबालपृष्ठाचरितानि यान्य-
प्रत्यङ्गदृष्टानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदं
सेवानिवेशे भवनस्य दाहे । आरभ्यज्ञेषु महोत्सवेषु
तथैव दोषा न विकल्पनीयाः । शुचि गोदम्लिक्तोयं प्र-
कृतित्वं महीगतम् । चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रो-
द्धृतं जलमिति” । प्रागुक्तवचनजातैः चर्मभाण्डस्थित-
यन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृतं
यन्त्रोद्धृतञ्च सन्तधारयोद्धृतञ्च एतत्तयं यदि महीगतं
गोदम्लिकरं प्रकृतित्वमधिकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसृतम्
महत्तु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्या-
वर्त्तकतया गोदम्लिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्व-
मेव प्रकृते विवक्षितम् । तदपि जलान्तराभावे शुद्धिमित्य-
वधेयं प्रागुक्तवचने आपन्नतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य
पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम् । एतच्च स्वभा-
वतः पेयजलस्यैव-चर्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम्
न तु अपेयस्त्वेच्छादिस्नानिततोयस्यापि पेयताविधा-
नार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्यैव अक्ष-
स्यैव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः

पेयस्यैव चर्मभाण्डादितत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतदैव
सर्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनायाः अभ्यास्यत्वात् एतेन
इदानीन्तनस्त्वेच्छराजस्नानितस्यजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्ध-
ताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य स्त्वेच्छस्नानितजलत्वेन स्वभा-
वतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सञ्ज्ञितत्वादाप-
द्विषयत्वाभावात् प्रकृतित्वविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषस्य
विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्ताप्रयत्नेषु । किञ्च
“विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नसे प्रजायते स हृत्तेजोऽन्तु विद्येयं
पुरीषन्तु स्वभावतः” इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्याद्यर्थवत्त्वेन
शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् स्त्वेच्छामेध्यादिस्यार्थवत्त्वेन शङ्क-
तस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते । शशिशुर्थकिरणास्पृष्ट-
तया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधार्यकत्वेनापि
ऽपेयता । “अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्”
इत्युक्तेजलत्वखाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः
शुद्धतेति तु न शङ्क्यं “सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति
स्त्वेच्छस्यैव सुराभाण्डे मेघादिजलमिषये” इति वचनात्
तस्य मेघादिजलसम्पर्कशङ्कायाम्नेच्छादिस्यार्थस्य प्रत्यक्ष-
दर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात् । धारायां प्रतिप्रसवमाह
वैधायनः “अदृष्टा सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः । आ-
कराः शुचयः सर्वे वर्त्तयित्वा सुराकरमिति” काले नवोदकं
शुद्धं न पातव्यन्तु तत्तत्रहम् । अकाले तु दशार्कं स्यात्
पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति” आ० त० स्मृतिः । “स्नानमाच-
मनं दानं देवतापितृतर्पणम् । शूद्रोदकेन कुर्वीत तथा मेघा-
दिनिःसृतैः” । आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां नि-
षेधः । “यद्यह्यं आवणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु
स्नानादिकं वर्ज्यं वर्ज्ययित्वा सुरापगाम् इति” बृन्दो० प० ।
“यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिरिति” मनुः यैः
विप्रैः “अन्यथा हि कुरुष्वेष्टः देवयोनिरपांपतिः । कु-
शापेणापि कौन्तेयः न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति भा० व० प०
सर्गनिषेधात् पाननिषेधः । “अनिर्हृताया गोः क्षीरमौद्रमै-
शफं तथा । आविकं सन्निनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ।
आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां महिषं विना । स्त्री-
क्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” मनुः । “गोः क्षीर-
मनिर्हृतायाः सूतके अजामहीष्योश्च निष्यमपेयमौद्रमैक-
शफञ्च सन्दिनीनाञ्च वाश्च वत्सव्यपेताः” अङ्गिरः । “व-
र्ज्येद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सायाः । आरण्यानाञ्च
सर्वेषां वर्ज्ययित्वा तु माह्विमिति” यमः । “सर्वाणां द्वि-
स्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्यमिति” शङ्खः “गोजामहिबीवर्ज्यं

सर्वप्रयासि यान्यनिर्दोषाहं तान्यपि सन्निभोस्त्वन्दिनीविव-
त्तायमस्मत्कोरं चासेध्यभुजश्च" विष्णुः । पीत्वोपपसेदित्यु-
दत्तिः । सन्निभो ह्यभाश्रान्ता स्थन्दिनी नित्यं प्रसवत्पयः-
स्तना । असेध्यभुजः मद्यादिभक्षणश्च लायाः । यमसुखं त्व-
युग्मं प्रसूता "हस्तवत्या निन्दितं रासभञ्ज पयो वर्जये-
दिति" हारीतः । तत्ताजाक्षरं दशाहादवाक् निषिद्धम्
जर्जं तत् मेयं सर्ववचनसामञ्जस्यात् "गोघ्रातं शक्नोच्छिष्टं
पदासृष्टञ्च कामतः । सन्निभानिर्दोषावत्युपयः परिवर्ज-
येत् वाच्यम् । "क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः
सप्तरात्रं दत्तं कुर्यादित्यादि" या० । "उद्वेक्षीरमातुषी-
क्षीरपाने पुनरुपनयनं तत्रकृच्छ्रश्चेत्यादि" याता० ।
"उद्वेक्षे हविलयनपिन्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
नास्तीयात्" गौत० । उद्वेक्षे हं क्षीरादि विलयनं हतमलं
पिन्याकः खलिः मथितं तक्रादि आत्तवीर्याणि वृक्षीत-
क्षाराणि ॥ आत्तवीर्यपदञ्चात्यन्तोद्वेक्षे हपरं मथित-
पदं च उदकप्रायतत्प्रपञ्च । "क्षत्वयश्चैव दत्तस्थो
वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततो-
ऽन्योऽस्य पुण्यकृत्" आप० । "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो
नरकोपं विपच्यते" स्मृतिः । सुश्रुते तु धातुदोषविशेषजनक-
तयाकानिर्दिष्टमेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽ-
पेयशब्दे २२६, २७, पृष्ठे उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित्
प्रदर्शयते "वर्षाजले गाक्षेयत्वसामुद्रत्वपरोक्षणसुक्ता
"वर्षान्यत्वे सिक्थलोदे च सामुद्रमिति विद्यासत्तोपादेय-
मित्युक्तम् कीटसूत्रपुरीषाण्डश्वकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णी-
त्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् योऽवाहयेत् वर्षासु पिबेदापि नवं
जलम् । सवाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु
तत्र यत् सैराक्षपद्मदण्डपद्मप्रभृतिभिरवच्छिन्नं यशस्वर्यकिरपै-
र्नाभिजुष्टं गन्धर्वशरसोपच्छेद्यं तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य
स्वर्गपरसगन्धर्वीर्यविपाकाः दोषाः प्रट्सम्भवन्ति । व्यापन्नं
वर्जयेद्विषं तोयं यदप्यनार्त्तवम् । दोषसङ्कुचनं हेतु-
त्वाद्दीताहितन्तु तत् । "व्यापन्नं सञ्चितं यस्तु पिब-
तीहाप्रसाधितम् । श्वयुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाक-
ताम् । चासकाशप्रतिष्ठायाश्च कृत्वा युक्तोदराणि च ।
अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति"
नदीविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनपेयता च तत्त्वोक्ता "पूर्वाभि-
क्षयस्तु न प्रशस्यते युक्तदत्तादिति । सङ्क्षप्रभवाः
कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलय-
प्रभवाः क्षीणं, महेन्द्रप्रभवाः क्षीपदोदराणि, हिमवत-

भवाः कुष्ठरोगश्च यथुशरीरोगक्षीपदगलनगण्डान्, प्राच्या-
वन्त्याः अपरावन्त्याश्चाशुपजनयन्ति, इति "सामुद्रसुदं
विषं खण्डं सर्वदोषकृदिति । अनेकदोषमानुषं वाय्व-
भिष्यन्दि गृहीतमिति" च । रोगभेदे शीतलजलस्यापेयताप्युक्ता,
"पार्श्वशूलं प्रतिश्लाये, वातरोगे गलनपक्षे, आध्माते क्षिप्रमिति
कोक्ते सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिक्कायां क्षेप्येति च शीताम्बु
परिवर्जयेदिति" । तत्प्रशस्येयता रोगभेदे तत्त्वोक्ता "तत्र नैव
क्षते दद्यान्नोष्णकाष्ठे न दुर्बले । स भूर्क्षाभ्रमदाहेषु न
रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकाष्ठेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेषाम-
येषु चेति" । द्रव्यान्तरसंयोगादपेयता अपथ्यशब्दे २२६, २७,
पृष्ठे दर्शिता । विशेषस्त्वेषः । "उष्णोदकाशुपानन्तु क्षेहा-
नामथ गच्छते, क्षते भङ्गातकक्षेहात् क्षेहात्तौवरकाशयेति"
रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्गप्रा-
प्तत्वेव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न प्रिवेक्षासक्षा-
सार्त्तो रोगे चाप्यूर्जजलुगे । क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य क्षीप-
क्षतः स्वरः । पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्राञ्च शीलयेत् ।
प्रदध्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितः । मन्दाग्निनाद-
च्छ्वादीनामयान् जनयेत् बह्वनिति" सुश्रुते ॥ [अदक्षे
अपेशल त्वि० विरोधे न० त० । पेयलत्वाविरोधिमाम्बुयुक्ते
अपेक्षिकटा स्त्री अपेक्षि अपगच्छ कट । इत्युच्यते यस्यां
क्रियायाम् मयू० स० । कटसम्बोधनकापगतिनिदेशक्रिया-
विशेषे । एवं मयू० समासे । अपेक्षिद्वितीया, अपेक्षि-
प्रथमा, अपेक्षिवाणिजा अपेक्षिस्नागता एतेऽपि शब्दाः
तत्तत्सम्बोधनकः समनक्रियानिदेशे ।
अपैशुन न० अभावे न० त० । १ पैशुन्याभावे न० ब० ।
२ पैशुन्यन्युत्वे त्वि० अपैशुन्यमप्युक्तार्थे न० तद्वति त्वि०
अपोगण्ड त्वि० अपसि कर्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे
"विकलाङ्गं हि सर्वत्र धर्मकार्येषु वर्जयेदिति" स्मृतेः स
हि वैधकर्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्मभावे
त्याज्यः । अपसि अगण्डः अवीर इति वा तस्य
कर्मणि अवीरत्वात्तथात्वम् । अपोजलमिव भङ्गियुक्तत्वात्
गण्ड एकदेशोऽस्य । ३ त्विबलियुते मध्यभागे बलीनामेव
तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्मणि त्याज्यः
गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न० त० । पोगण्डः
पञ्चमादन्दादवाक् च दशमान्तइत्युक्ते पञ्चाब्दे बाबे ।
पोगण्डभिन्नशिरोरेव तथात्वात् । "बाल आनोद्वधात्
वर्षात् पोगण्डचेति शब्दप्रत" इति नारदोक्तपोगण्ड-
भिन्ने ॥ पोगण्डवर्षातीतवयस्यो च "अजकुचेदपोगण्डो

विषये चास्य भुज्यते भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्व्यव-
 मर्हति" कात्या० । [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्] स० द० ।
 अपोढ लि० अप-वह-क्त । १ निरस्तेत्यक्ते २ "कल्पनापोढम-
 अपोदक लि० अपगतसुदकं सुस्तिष्ठत्वात् यस्य । १ अप-
 विष्टोदके 'तमूह्युनीभिरात्मन्तीभिरन्नरिषु झिरपोद-
 काभिः ऋ० १, १९६, २ । अपनङ्गं फलेषूदकं यस्याः उक्त-
 उंस्तत्वात् स्त्रियामत इत्थं वा । इत्थपक्षेऽपोदिकापि
 (युक्) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकवत्त्वात्तथात्वम् । अप-
 उदकदकं यस्यात् ५ ब० । जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्
 अपोदकं विषं तत्त एतास्त्वपभवम् अथ० ५, १२, १ ।
 अपोनमि(म्री)य लि० अपोनपात् देवताऽस्य च-ख वा
 नि० । अपोनपाद्देवताके हिरादौ । [मयट् । जलमये ।
 अपोमय लि० अपः जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपस्-
 अपोह पु० अप+उह गत्यादौ बा० भावे क । १ त्यागे
 २ अतद्वाट्यतौ तद्विषयस्य व्यावृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-
 त्त्तथात्वम् । "तद्वापयोहो वा यन्मार्थ" इति काव्यप्र०
 "अपोहः अतद्वाट्यसिरिति" महेन्द्रः । उहस्तर्कः अपः
 विपरीत्ये प्रा० स० । अपरतर्कनिरासाय कते विपरीततर्के
 स च "सुश्रूषा अवयवं चैव यत्कृणुं धारणा तथा । उहो-
 ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः
 बुद्धिगुणभेदः । "स्वयमूहापोहासमर्थ" इति पा० भा० ।
 भावे ल्युट् । अपोहनमप्यत्र न० । "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-
 मपोहनञ्चेति" गीता ।
 अपोहनीय लि० अप-उह-अनोयर् । अपरकृततर्कनिर-
 सनेन तर्कणीये, "कृत्विगपोहनीयास्तयः" कात्या०
 २, २, ६, २१ ।
 अपोह्य लि० अप-उह गत्यादौ कर्मणि ख्यत् । अपगमनीये
 "त्याज्ये एतैर्ब्रतैरपोह्यं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्" मनुः
 अप+वह-ल्यप् । दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
 अपौरुष लि० नास्ति पौरुषमस्य । विक्रममन्ये । अभावे
 न०त० । पौरुषाभावे न० ।
 अप्चर लि० अप्सु चरति चर-ट् । १ जलचरे जन्तौ
 स्त्रियां ङीप् "लीलाद्यान्याश्रितास्तेषां ऋगगसांश्चयाप्-
 चराः" इति मनुः लीणि दुर्गाणि ।
 अप्सु न० आस्यते भोगाय जीनेन आप-तन् कृत्वच । १ यरीरे
 २ ऋग्वक्त्ररूपसोमे च । "अथाप्रवे द्वितीये यामाहुतिं जु-
 होति यत० ब्रा० २, ६, २८, अप्सुः ऋग्वक्त्ररूपः सोमः भा० ।
 अप्सुर् पु० अप्सुः जलदानाय ततोर्हि तर-वेगे क्तिप् । जल-

दायके इन्द्रे तस्य भेवनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-
 त्त्वात्तथात्वम् "यत्नेन गाहमप्सुरो विविद्विरे ऋ० २, २१, ५,
 "अप्सुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा० । २ तद्व्यवहारेण चादौ च
 तत्वाग्न्यादेः "अग्नौ प्रास्ताकृतिः सभ्यगादित्यस्यपतिष्ठते
 आदिवाज्जायते वृष्टिरिति" मन्त्रोः जलप्रेरकत्वम् ।
 अप्रतुर्थ्य न० अप्सुरो भावः बा० वेदे यत् । "जलप्रेर-
 कत्वे लोके तु व्यञ् आप्सुर्यमित्येव । "इन्द्राग्न्यौ ! तवि-
 षाणि वां सधस्यानि पयांसि च बुवोरप्सुर्यं हितम्
 १२, ८, आप्सुर्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा० बुवोर्दुवयोर्दिन्द्राग्न्योः
 अप्रोर्धाम पु० अप्रोर्देहस्य वापकत्वाद्याम इव अक्षु० स० ।
 अग्निदोमाङ्गवागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति"
 श्रुत्या अग्निदोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम् । "यो-
 ऽप्रोर्धामेण यजेत" कात्या० ८, ११, १०, "बहुस्तरे अत्यग्नि-
 दोम उक्त्यः योहयौ वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्रोर्धामः
 कात्या० १०, ८, २६, १ ।
 अप्रत्य लि० अप्सुनि देहे भयः यत् वेदे टिप्थोपः ।
 १ अपत्ये निरु० २ देहकर्मणि स्थिते च "पूर्व्वे अर्धे रजसो
 अप्रत्यस्य" ऋ० १, १२४, ५ "अप्रत्यस्य कर्मणि स्थितस्येति" भा०
 अप्रःस्य लि० अप्रसि कर्मणि तिङति अधिलतत्वात् स्या० क
 ७त० । १ कर्मण्यधिकृते "संवाचनः स्यो अप्रसेव" ऋ० ६,
 ६७, २ । "अप्रःस्यः कर्मण्यधिकृतः" भा० ।
 अप्रराज पु० अप्रसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टप् समा०
 वेदे पु० सङ्क्षोपः । कर्मप्रेरके । "युवं ह्यप्रराजावसी-
 दतम् ऋ० १०, १२२, ७ ।
 अप्रवान पु० अप्रसा कर्मणा वानं गतिः सङ्गतिरस्य । भृगुवंश्ये,
 ऋषिभेदे, "यमप्रवानो भृगो विरूचुः ऋ० ४, ७, १, अप्र-
 वानः भृगुसम्बन्धी कश्चिद्विषः, भा० । "कौर्व्वभृगुवदप्र-
 वानवदाहुवे अग्निं ससृष्टसम्" ऋ० ८, १०२, ४, अथैव
 ब्रह्मादिगोत्रप्रवरत्वम् "ब्रह्मणां भार्गवव्यवनाप्रवानौर्व्व-
 जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्व्वजामदग्न्याः" इति वा
 "भार्गवव्यवनाप्रवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवव्य-
 वनाप्रवानौर्व्ववेदाः" इति गोत्रप्रवराः । ब्रह्मनामाप्रवतः
 प्रवरत्वकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वात्तद्व्यम् । अप्रसे आ-
 दानकर्मणे वानमस्य पु० सङ्क्षोपः । ब्राह्मी निरु० ।
 अप्रप्सु लि० आप-अप्सु तट् कृत्वच । १ कर्मणि निरु० ।
 "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेशसंयोगनायकत
 उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देशेषु
 अक्षणे भद्रमत्रः ऋ० १, ११२, ८ । "अत्र कर्म" भा० ।

बा० अकर्मोऽप्यायामपि अद्यन् लुट् ह्रस्वः । २ प्राप्तव्ये,
“यञ्जितमत्र उषसो वहन्” ऋ० १, ११२, २० । “अप्रः
प्राप्तव्यम्” भा० ।

अप्रखत् लि० अप्रस्+अप्रथर्थे मतुप् सस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
कर्मयुक्ते । “अप्रखतीषुर्वरास्त्रिति” ऋ० १, १२७, ६ ।
“अप्रखतीषु खननादिकर्मोपेतितानि” भा० ।

अप्र्यति पु० अपां पतिः दैत० । १ वरुणे २ ससरे च । “इन्द्रान्त-
काप्यतीन्द्रभ्यः सातुगेभ्यो बलिं हरेत्” इति “विज्ञाप्यत्यो-
र्यमस्य च” इति च मनुः ।

अप्र्यत् न० अपां पितृभिर्व हेतुत्वात् । १ अग्नौ “अग्नेराप”
इति श्रुतौ अग्नेर्जलहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्र्य लि० अपामिदम् तत्र साधु संस्कृतं वा यत् । १ जलसंस्कृते
“अप्ये गो राजाप्यस्तमिष्यते” ऋ० ६, ८६, ४५ । “अप्यः
अप्यु संस्कृतः” भा० जलसम्बन्धिनि “त्वयाहितमप्यमसु
भागम्” ऋ० २, २८, ७ । “अप्यमपां सम्बन्धिनम्” भा० ।
२ कर्मणि साधौ “स ईं ऋगो अप्योवनगुरुप” ऋ० १,
१४५, ५ । “अप्यः कर्मणि साधुः” भा० अप्र्युं योग्यं वेदे
यत् ह्रस्वः । ३ प्राप्तां योग्ये “योनिमप्यमनिशितम्” ऋ०
२, २८, ८ । “अप्यम् अप्र्युं योग्यम्” भा० ।

अप्र्यय पु० अप+इण-भावे अच् । १ “अपगमने २ नाशे ३
विलये च “स्वाप्ययादिति शा० सू० भवाप्यायो हि भूतानां
श्रुतौ विस्तरयोमया” गीता । अपत्येष्वात् अपादाने
अच् । पक्षपुच्छसन्धिषु “पक्षपुच्छानि पराग्निरप्येषु”
कात्या० १७, ६, ७, “अप्येषु पक्षपुच्छाप्यसन्धिषु” वेददी० ।

अप्रकट लि० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने
गुप्ते । “प्रकटाऽप्रकटा चेति लीला सैयं हरेर्द्विधा प० पु०

अप्रकम्प पु० न प्रकम्पः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न०
ब० । २ चलनहीने लि० “अप्रकम्पो दुराधर्ष” इति पुरा० ।

अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० ।
२ प्रकर्षान्ये लि० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकटः काण्डः स्तम्भोऽस्य । १ स्तम्भान्ये
क्षिप्टीप्रभृतिषु । न०त० । २ प्रकाण्डभिन्ने खले लि०

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे
गोपने “अप्रकाशकये क्रैतुः स्वामिनश्चाप्यरक्षणादिति”
प्रा० त० ना० । न०ब० । “प्रकाशान्ये लि० “प्रकाशांश्चाप्रका-
शांश्च तस्मैरान् द्विविधान् विदुः” मनुः । अप्रकाशचौराश्च
अपहर्षयन्ते मनुः । १५४ पृष्ठे दृष्ट्याः । “प्रकाशश्चाप्रका-
शश्च लोकालोक इवाचल” इति रघुः ।

अप्रकाश्य लि० प्र+काश-णिच् अर्हाथे कर्मणि यत् ।
१ प्रकाशयितुमर्हं गोप्ये “अप्रकाशमिदं गुह्यं” न
देयं यस्य कस्यचित्” तन्मन् । २ विशेषतो गोप्ये
जन्मार्थादिनवके च तच्च । “जन्मार्थं सैद्युनं मन्त्रो ऋह-
स्विदृश्च वञ्चनम् । आशुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि
सर्वथा” का० ख० ।

अप्रकृत लि० न प्रकृतः प्रकृतः यथार्थो वा । १ अप्रकृतान्ते
२ अवयवार्थे च । प्रकृतिः स्वभावोऽप्यस्य अर्थः आ० अच्
न०त० । भयादिना ३ स्वभावहीने । “तामसं यज्ञाप्रकृतो ददा-
तीति शु० त० हारी० “अप्रकृतो भयादिमान्” रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्यकारणभिन्ने
सांख्यप्रसिद्धे पुरुषे “न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति
सां० का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ व्याकरणोक्ते
प्रत्ययनिमित्तरूपप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिशब्दे, सीमांसकोक्तायां
३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न०
ब० । ४ तच्छून्ये लि० वा कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत्र ।

अप्रकृतिस्य लि० प्रकृतौ स्वभावे न तिङति रोगभयादिना
तत्तत्फलति स्था-क ७त० न०त० । रोगभयादिना स्वभा-
वाच्चलिते ।

अप्रकृष्ट लि० न प्रकृष्टः विरोधे न०त० । निरुद्धे अपकर्षयुक्ते
अप्रकृष्ट लि० प्र+कृप्-क्त न०त० । कृष्टभिन्ने यदुचितं
तद्विन्ने “कृत्विजां वैकोऽप्रकृष्टत्वाच्छामित्वे कात्या० ६, ७, २

अप्रक्षित लि० प्र+क्षि-भावे क्त “अग्यदर्थे” पा० उक्तेः
भावकर्मणोश्च ग्यदर्थतया तद्विन्ने दीर्घविधानात् भावस्य
च ग्यदर्थतया न दीर्घः तेन न नत्वम् नास्ति प्रक्षितं
प्रत्ययो यस्य । प्रत्ययरहिते “अप्रक्षितं बहु विभर्षि” ऋ०
१, ५५, ८ । [ऋदुत्ववति ।

अप्रखर लि० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि

अप्रगुण लि० न प्रकृष्टो गुण उपकरणं कार्यसामर्थ्यं वा यस्य ।
१ व्याकुले न०त० । २ अनुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतस् न० न प्रचेतति प्र+चित-अद्यन् न०त० । अज्ञाने
“कथाविधात्यप्रचेताः” ऋ० १, १२०, १ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन-ड न०त० ।
पुत्रादिजननाभावेन अजःते १ बन्धे “आत्मा वै जायते
पुत्र” इति श्रुतेः पुत्रजनने आत्मजननात् तच्छून्यस्य
तथात्वम् । “आत्मानमप्रजः कश्चित् ज्ञियेत प्रजोत वेति”
कृतिः “अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्वाङ्मादिषु चतुर्वर्षीति” या० ।
२ पुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री “अप्रजायासतीतायां बान्धवा-

स्तदशत्रुयुः” इति स्मृतिः ‘संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भ-
माहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्”
भा० आ० प० ।

अप्रजस् पुंस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा० ।
प्रजाम्बुन्ये । “अतोतायामप्रजसि तद्धनं भर्तृगामि च”
स्मृतिः । “अस्त्वं त्वामप्रजसं ज्ञपोमि” अथ० ७, ३५, ३ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अष्टत-
गर्भायां बन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां
स्वर्गवर्चसाम् । शतमर्चं प्रदास्यामि” भा० उ० प० १५ अ० ।
अप्रणीत लि० न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैध-
संस्कारम्बुन्ये अनन्तादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य लि० न प्रतर्क्यः तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन
अनुमानेन ज्ञातुमशक्यः । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्रमिव
सर्वतः” मनुः ।

अप्रता लि० प्र+ताय-किप् नास्ति प्रताः यस्मात् ५ त० । १
अतिविस्तीर्णं “न सोमो अप्रता पमे” ऋ० ८, ३२, १६,
“अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा० धातोरातोलोपात् रूपम्

अप्रति लि० नास्ति प्रति प्रतिकूपः प्रतिवृत्ती वा यस्य ।
१ अत्युत्कृष्टे “सो अप्रतीनि मनवे पुरुषीन्द्रः” ऋ० २, १६
४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते
“यः एकः इदमतिर्भन्यमानः ऋ० ५, ३२, ३ । “अप्रतिः
प्रतिद्वन्द्विरहितः” भा० । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर लि० प्रति वैपरीत्ये क-कर्तरि अच् न प्रतिकरः ।
१ विपरीतकारिणि विद्यस्ते, जटा० प्रति+कृ-भावे अप्
प्रतिकरः प्रतिलेपः अभावे न० त० । २ प्रतिकेपाभावे पु०
न० ब० ३ प्रतिकेपम्बुन्ये लि० ।

अप्रति(तो)कार पु० प्रति+क-घञ् वा दीर्घः अभावे न० त०
१ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्तुम
शक्ये च लि० । अभावे अभ्ययी० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।

अप्रतिकर्मन् लि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य ।
१ प्रतिकर्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिकूपं तुल्यं यस्य तादृशं
कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्मके लि० स्त्रियां डाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न० त० ।
१ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारम्बुन्ये ३ प्रति-
कर्तुमशक्ये च लि० ।

अप्रतिप्राह्य लि० न प्रतिपहीतं योग्यं स्मृतौ निषेधात् ।
प्रतिपहीतमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिपहतया उज्जिखिते
हिरण्यदौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिपहृष्टादर्थ-

त्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । अत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कासा-
दिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् कचित्
वस्तुजता कचित् कालादिनिमित्तजता चाप्रतिप्राह्यता
“प्रतिपहृष्टाप्रतिप्राह्यं भुक्त्वा चाक्षं विगर्हितम्” मनुः
तानि च प्रायश्चित्तविशेषे दर्शितानि तत्रादौ प्रतिपहृष्टे
अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन्
ज्ञातकः क्षुधा । यावद्यान्वेषासिनो वापि न तदन्यत इति
स्थितिः” मनुः । राजशब्दोऽत्र व्यावर्त्तितविय
नृपतिपरः “न राज्ञः प्रतिपहृष्टीयादराजान्यप्रसूतितः”
इति “यो राज्ञः प्रतिपहृष्टीयाद्बुधस्योच्छास्त्रवर्त्तनः
स पर्यायेण यातोभास्तरकानेकविंशतिमिति” मनुनाम्ब-
राजतस्तद्विषेधात् देवसेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रति-
पहृष्टविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशु-
चीन् मेध्यमेव धनं प्राहृस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः” इति
“द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रयस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि
वा चक्षिष्यात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति” व्यासः
निन्दितप्रतिपहृष्ट अपात्कीकरणम् “निन्दितेभ्यो-
धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्कीकरणं
ज्ञेयमिति” मनुकैः चाण्डालादिप्रतिपहृष्टसु पातित्यहेतुः
“चाण्डालान्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिपहृष्टं च ।
पतत्यज्ञानतोविप्रो ज्ञानात् साव्यं तु गच्छति” मनुकैः
तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा “भुक्त्वा चैषां
स्त्रियोगत्वा पीत्वापः प्रतिपहृष्टं च । कच्छमर्द्धं चरेज्
ज्ञानादिति” मनुकैः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च
प्रतिपहृष्टं च । मासोपवासं कृञ्चीति चान्द्रायणमथापि
वा” वृह० “शौकरिकव्याधनिषादरजकवर्द्धचर्मकारा न
भोज्यान्ना अप्रतिप्राह्यास्तदज्ञानप्रतिपहृष्टोऽज्ञान्द्रायणं
चरेत्” सुम० “रजकचर्मकारश्च नटोवर्द्ध एव च
कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते ह्यन्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च
स्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिपहृष्टं च । पतत्यज्ञानतोविप्रो-
ज्ञानात् साव्यं तु, गच्छति” यमः अत्रापवादः “यस्यां
गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धाना-
मत्स्यान् पयोमांसं शकञ्चैव न निर्युदेदिनि” मनुः न
निर्णुदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नामपि पुष्पफलशक
हृणकाष्ठधान्यानि क्षेतस्यान्यम्बु तडागस्यं गोष्ठ्यं च
पत्र आदाय न दोष” इति सुमनुः तेषाञ्च उपलौकिताना-
मेवादाने न दोष इति प्रा० वि० । “अयाचितान् कृतं पाहृष्ट-
मपि उपलूतकर्मणः । अन्यत्र कुलटापहृष्टप्रतिपहृष्टो द्वि-

कथेति" वा० स्वत्येकवाक्यत्वात् व्यक्तसक्तम् "गन्धपुष्प-
कुशान् शय्यां शय्यां शय्यां पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं
गन्धं पाह्यमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्य
भयदक्षिणा अभ्युद्यतानि पाह्यणि" का० ख० ।
तेनैवाभेवायाचितानि पाह्यता नान्येषाम् । एवञ्च
चण्डालादितोऽपि शय्यादिभिश्चानासुपदौकितानामपि
अप्रतिपाह्यता । शूद्रादिप्रतिपह्निषेधस्तु अनापद्येव,
आपदि तु तस्य कर्तव्यता "याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते
संस्कृताः कृतानाम् । प्रतिपहस्तु क्रियते शूद्रादध्यन्तजन्मनः"
इति "अष्टाक्षिकर्षितः सीदक्षिणं चर्मं समाचरेत् सर्वतः
प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्वनयं गतः" इति मनुना तस्या-
भ्युत्थानात् । तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिपाह्यम्
"योऽदत्तादायिनोऽहस्तात् लिखेत ब्राह्मण्योधनम् याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" या० उक्तेः आपदि
शूद्रधनस्य पाह्यत्वेऽपि यज्ञार्थतया न पाह्यता "न
यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रोलिखेत कर्हिदिति" मनुना कर्हि-
चिदत्यनेन आपद्यपि तस्य निषेधात् "ये शूद्रादधिगम्यार्थ-
मग्निहोत्रमुपासते कृत्विजस्तो हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु
गर्हिता" इति मनुक्तेः । तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिपह्निषेधः ।
"नृत्तशय्याह्वयपाहो न पुनर्मानवोभवेदिति" पुरा० । "शस्त्रं
विस्त्रं सुरा चाप्रतिपाह्या ब्राह्मणानामन्येषाञ्च" वशि० ।
विस्त्रं सुराश्च" "मद्यमदेयमपेयमनिपाह्यमिति" ति० त०
उ३० । "मणिवासोगवादीनां प्रतिपह्ने सावित्पटोत्तरं जपेत्
पञ्चरात्रं, मध्वमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्रमसत्-
प्रतिपह्ने" हारी० "हिरण्यं भूमिभक्षं गामश्वं वासस्त्रिजान्
एतम् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्" मनुः ।
अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय । "किं करिष्यत्यसौ
मूढोऽगृह्यन्नुभयतोऽसुखीम् । सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुर-
धारासमन्विताः पूर्ये वनसहस्रे तु पाय एकः प्रसूयते ।
एतामवस्थानं प्राप्नोति गृह्यन्नुभवतोऽसुखीमिति स० पु०
एतस्य विद्वद्विद्वद्विषये निषिद्धता कृष्णाजिनादीनां तु
अपाह्यशब्दे दै० पु० उक्ता । देशकालाविशेषे च प्रतिपाह्य-
णामप्य प्रतिपाह्यता "न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुण्ये-
जायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तोदभवेद्विजः" तीरे
प्रतिपह्ण्याज्यस्याज्यो वर्मस्य विक्रय" इति प्रा० त० पु० ।
'पाणीयं पायसं भक्ष्यं हतं कवणमेव च । हस्तदत्तं न
गृह्णीयात् तुल्यं गोमांसभक्ष्यैः" इति का० ख० ।
'नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि यन्मानाय

पूर्वेषां" मित्यनेन ज्येष्ठपुत्रदानप्रतिपह्ण्योर्निषेधेन तस्या-
अप्रतिपाह्यता । तथा "न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृह्णीयाद्वा अन्यत्वाल्लभानात् भर्तुरिति" इतिः भर्तृहृत्ता-
मन्तरेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिपाह्यता । परितोषार्थं
विद्वद्व्यहणे तु न दोषः । न प्रतिपाह्यं यस्मात्
५ त० । प्रतिपाह्यद्रव्यादानान्न वधौ शौकरिकादौ
चण्डालादौ च पु० । "न भोज्यान्ना अप्रतिपाह्या"
इति प्रायस्कृतमनुवाक्यम् । "प्रायश्चित्तद्रव्यपह्णे दोष"
इति प्रा० वि० ।

अप्रतिघ्नं लि० नास्ति प्रतिघ्नः प्रतिघातकोऽस्य । १ प्रतिघातक
शून्ये अप्रतिघ्ने "यस्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकारमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिघ्नं विद्यात् सततं हारि देहिनामिति" मनुः ।
अप्रतिघ्नं लि० प्रतिघ्नः घ्नं विरोधं स्पर्शं वा अत्या० स०
न० त० । १ प्रतिघ्नशून्ये "त्वामप्रतिमकर्त्तायमप्रतिघ्न-
माह्वे" रामा० । प्रतिघ्नः सहचरः । २ तच्छून्ये च
"सोऽहं वनमिदं प्राप्नोनिर्जनं लक्षणाश्रितः । सीतया
चाप्रतिघ्नं" इति रामा० ।

अप्रतिपक्षं लि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सदृशो वा यस्य ।
१ विपक्षहीने २ असदृशे च ।
अप्रतिपक्षि स्त्री प्रतिपक्षिः कर्तव्यतानिश्चयः अभावे न०
त० । इतिकर्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपक्षिविज्ञानानि
चेन्द्रियाणि" काद० । २ निश्चयाभावे १ अस्त्रीकादे
४ अयहणे ५ स्यूर्यभावे "उत्तरस्याप्रतिपक्षिरप्रतिभेति"
गौ० सू० । न० ब० । ६ तच्छून्ये लि० ।

अप्रतिपदं लि० प्रतिपद्यते जानाति प्रति+पद-किप् न० त० ।
विकले "सर्वदेवेभ्यो प्रतिपदम्" य० २०, ८ । "अप्रतिपदं
विकलमिति" वेददी० ।

अप्रतिपन्नं लि० न० त० । १ अज्ञाते २ अनङ्गीकृते च ।
अप्रतिबद्धं लि० न प्रतिबद्धः निबद्धः न० त० । अनिबद्धे
उद्भावे । [प्रबले २ विपक्षहीने च ।

अप्रतिबलं लि० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य । १ अति-
अप्रतिभं लि० नास्ति प्रतिभा यस्य । १ प्रतिभान्शून्ये
२ अप्रगल्भे ३ स्फूर्तिशून्ये ४ प्रत्युत्पत्तिनतिशून्ये
५ अष्टदेहलज्जिते च ।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न० त० । वादिप्रतिवादिनोवादि प्रयत्ने
वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्तत्कालं प्रति-
वादिनः । स्फूर्तिभावकमे निपह्नस्यानभेदे "उत्तरस्या
प्रतिपक्षिरप्रतिभेति" गौ० सू० । २ प्रगल्भताभावे च ।

अप्रतिम लि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतल्ले “अतुपमे-
“त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाह्वे” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् लि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूपः यस्य ।
स्त्रिंशं छेत् । १ अतुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी
न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । “अथ वा हेतुमन्त्रि-
विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरेकाधिकरण्यं व्याप्ति
रुच्यते” भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृद्धाः ।

अप्रतिरथ उ० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोगी यस्य । १ प्रति-
बोधन्ये । नास्ति प्रतिरथः तुल्यः मङ्गलार्थत्वेनास्य । २ यात्वा
मङ्गलार्थं सामभेदे । “एष सोऽप्रतिरथोऽयं यः स दृक्कसति-
रिति” “ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति” इति च यत० ब्रा०

अप्रतिरथ लि० न प्रतिरथो रथः प्रतिरथः स नास्ति यस्य ।
समेदं द्रव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनान्युन्ये
भोगे । “अप्रतिरथं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानि-
र्भवति” मित्ता० ।

अप्रतिरूप लि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।
अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा
यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य लि० न प्रतिरुद्धं वीर्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध लि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति” न्यायः सौवर्हाराजतौस्वरखड्गमणिसय-
पालाशासन्यतमेभ्य अप्रतिषिद्धेषु वेति” आ०त० गोभिलः
“अप्रतिषिद्धानि कदलीष्टवत्पादौनि” रघु० ।

अप्रतिष्कृत लि० प्रति+ष्कृ-क्त न०त० वेदे प्रत्वम् ।

१ अप्रतिशब्दिते “स वीरो अप्रतिष्कृतः” ऋ० ७, २२, ६,

“अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा” भा० २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारान्युन्ये
स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । “स भगवः ! कश्चिन् प्रति-
ष्ठितः स्वे महिम्नोति” श्रुतेस्त्वस्यान्याधारान्युन्यत्वात्तत्त्वम् ।
२ अनाश्रये ३ निष्कले । “सोमविप्रक्रिये विष्ठा भिन्नजे प्रू-
द्योषितम् । नष्टं देवकले दत्तमप्रतिष्ठं तु वारुण्यौ” मनुः
४ प्रशंसान्युन्ये च लि० । अभावे न०त० । ५ प्रशंसाभावे
स्त्री । अप्रतिष्ठितमप्यल । स च विष्णौ उ० । “अपां-
निधिरधिष्ठानमग्रमसोऽप्रतिष्ठित” इति विष्णु सङ् ।

अप्रतिसंख्य लि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः ।
अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षानुसङ्गाभावेन १ प्रत्येक-
संख्यापक्ष्याभावादनुपलब्धसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या
बुद्धिविशेषः । अभावे न०त० । २ विशेषबुद्ध्याभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध उ० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः ।

१ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्वके भावविनाशे । तद्विशेषः
बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् अप्रतिसंख्यानिरोधः “प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रतिरविच्छेदात्” शा० सू० प्रत्या-
ख्यातः । “अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
तयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति” तदपि त्वयं प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशज्ञेत्याचक्षते । त्वयमपि-
चेतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वकः
किं विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते
तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आधरणाभावमात्रमा-
काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्रतिरसम्भ-
दत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति-
संख्यानिरोधौ सन्तासगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ
वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेऽपि सन्तानेषु
(ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान
विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो
निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्वज्ञस्वस्यासु प्रत्यभिज्ञावदेन-
अन्यथाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्वस्यासु कश्चिददृष्ट-
नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्वापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-
कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत लि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्तीकृते ।

अप्रतिहत लि० न प्रतिहतोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त० ।

अन्यैरभिभूते २ अप्रतिरुद्धे च । [२ निरवयवे ब्रह्मणि न० ।

अप्रतीक लि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णं

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे

न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्यजननाय इतरापेक्षया

कालयापनाभावे २ इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० ।

३ प्रतीक्षान्युन्ये “अथामतीक्षं पुनरायन्ति” यत० ब्रा० ।

अप्रतीत लि० प्रति+इच्छ-क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतश्च न०

त० । १ प्रतिगतभिन्ने “सहस्रं वाजिनमप्रतीतम्

ऋ० १, ११, ७, ६, । “अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम्” भा०

“मरुत्वतो अप्रतीतस्य” ऋ० ५, ४, २, ६, “अप्रतीतस्या”

प्रतिगतस्य भा० २ अपरिज्ञाते “देवेभिर्विज्ञतो अप्रतीतः”

ऋ० १, ४, ६, २, “अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यं मित्व-

परिच्छिद्यमानः” भा० २ अपचायिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न स्थोटः प्रतीत्य-

प्रतीतिभ्याम्” शा० सू० ।

अप्रतीति लि० प्रति+दा-क्त प्रतीक्षं प्रतिदत्तं न०त० ।

प्रतिदत्तभिन्ने “अप्रमित्यमप्रतीक्षं यदस्ति यमस्य, येन
बलिना वराभि” इति अथर्ववेदः ६, ११७, १,

अप्रतीप लि० विरोधे न०त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासोत्थानं वा अभाने न०त० ।

१ विश्वासाभावे “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं ज्ञेय-
मप्रत्ययानामिति” सिङ्गुनः न०ब० । २ विश्वासशून्ये ।

‘बलवदपि शिक्षितामात्मन्यप्रत्ययं’ चेत् ‘शकु० । ३ ज्ञाना-
भावे पु० । न०ब० । ४ ज्ञानशून्ये लि० । प्रत्ययः-

प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुवादिशब्दभेदः न०त० ।

५ सुवादिशब्दभिन्ने सार्धके प्रकृतिरूपे शब्दे “अर्थयद-
धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति” पा० ।

अप्रत्याख्येय लि० न०त० । अपरिहायेत्यनुमयक्ये ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने मुख्यभिन्ने गौणे ।

“प्रधानकर्म्मण्यख्याख्ये लादीनाङ्गिर्कर्मणां अप्रधाने
हुहादीनां स्यन्ते कर्त्तव्य कर्मणः” हरिः कर्मणोऽप्रधान-
त्वञ्च अप्रधानक्रियाफलान्यत्वम् । “प्राधान्यं हि विधेयत्व
प्रतिषेधेऽप्रधानतेति” भाट्टाः २ अनुत्कृष्टे अस्य त्रिलि-
ङ्गत्वमपीष्यते । “अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि
पार्थिवम् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्वदि सेवाविवर्जितः”
नीति० । २ प्रधानकर्म्माङ्गे न० “अप्रधानकालं सकृदसं-
पातात्” कात्या० १, ७, १५, अयमर्थः । ‘वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यनारभ्याधीतमप्याधानमग्निहोत्रादी-
नामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म
प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्त्तव्यम् उत सर्वप्रयोगाणां साधा-
रणं सकृदिति । तत्र कर्म्माङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म-
भेदेन कर्त्तव्यम् न च वङ्गिः कालत्वे नागृह्यमाणविशेषता,
यद्युत्थानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषग्रह-
णात् । तस्मात् प्रतिकर्मभेदेनाधानप्राप्ताविदुष्यते अप्र-
धानकालं यदङ्गमाधानसदृशम् तत्सकृदेव कर्त्तव्यम् न भेदेन
कर्त्तव्यं आदौ । कुतः ? असंनिपातात् न चैतत् कस्मिन्चित्
कर्मणः प्रक्रमे कर्ममध्ये वा संनिपतितम् येन विशेषग्रहणं
स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्यं निमित्तवशात्-
कावयशाद्वा यथाकामं प्राप्तम् तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न
तु कश्चिदेव कर्मविशेषमभिसंधायाधानम् एवमभि-
संहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारण-
वशात् किञ्चित् कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव
भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वाथत्वावधारणात् तस्मात्
अप्रधानकालोन्मत्तात् सकृदेव कार्यमिति” कात्या० व्या० ।

अप्रधूय लि० न प्रधर्षितं यक्यः । १ अतिक्रान्तुमशक्ये २ धर्षित-
मशक्ये च । ‘यदाश्वीषं भीष्ममत्नन्मुर’ इतं पार्थेना-
ह्वेषप्रष्टव्यम्” भा० आ० प० ।

अप्रपन्न लि० न०त० । १ प्राप्तभिन्ने, २ अनागते, ३ अज्ञाते च

अप्रबल लि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने हीनबले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न०त० । १ प्रभावाभावे
न०ब० । २ प्रभावशून्ये लि० ।

अप्रभृत लि० न प्रभृतः न०त० । प्रचुरभिन्ने खले ।

अप्रमत्त लि० प्र+मद-क्त प्रमादवान् विरोधे न०त० । साव-
धाने “निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेच्चर” इति स्मृतिः ।
‘यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाङ्गमभोजनम्’ “युक्तं वा प्रमत्तस्य
परिरक्षेदिमाः प्रजाः” इति च मनुः २ विष्णौ पु० “अपां
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः” विष्णु सृष्ट० “अप्रमत्तो-
ऽधिकारिभ्यः कर्म्मार्तुरूपं फलं यच्छन्नप्रमत्तः” इति
भा० । २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने लि० ।

अप्रमथ पु० न प्रमथते प्र+मि-अच् वेदे नाप्चम् । अप्रमेये
“मनसैवानुद्वेष्टव्यमेतदप्रमथं भुवम्” शत० ब्रा० “अप्रमथम-
प्रमेयम्” भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाज्ञानभिन्नभ्रमादि-
जनके वाक्यादौ । तानि च “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं
कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति” स्मृत्युक्तवेदादिप्रमाण
भिन्नानि चार्वाकादिवचनानि “नद्यां शिलाः तरन्तोत्वादीनि
प्रमाणान्तरविरुद्धार्थकानि वचनानि” च । एवं पिप्सादि
दुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकृतितानि लिङ्गानि च ।
“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे” इत्यादि भीमांशः ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न०त० । १ प्रमादाभावे
“अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तादेषु नदीषु च” इति “अप्र-
मादश्च कर्त्तव्यः सर्वभूतेषु नित्यः” इति च रामा० ।
न०ब० २ प्रमादशून्ये लि० “माता च मम कौशल्या ।
कुशलं चाभिवादयन् । अप्रमादं च वक्तव्यमिति” रामा०
“प्रमादश्च कर्त्तव्येषु अकर्त्तव्यत्वभ्रमेण ततो निवृत्तिः ।
अकर्त्तव्येषु च कर्त्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति”
मङ्गूजादयः । [प्रमादहीने स्त्रियां ङीष् ।

अप्रमादिन् लि० न प्रमादयति प्र+मद-णिङि न०त० ।

अप्रमाद्युक्त लि० प्र+मि+उष् आत्वे युष् सार्धे क्तम् न०त० ।
अपरिच्छेदे । “कथोत्प्रमाद्युक्तं रणवृत्तिमनागमम्” अथ०

अप्रमित त्वि० न प्रमितः न० त० । १ अपरिमिते २ अनुपलब्धे च ।
अप्रमीय त्वि० प्र+मा-वा० कर्मणि श० न० त० । अप्रमेये ।

“गजराजिमुखाः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते” श्रुतिः ।

अप्रमूर त्वि० प्र+मूर्च्छा-क्तिप् प्रमूः मूर्च्छा अस्वर्थे कृञादि० र
न० त० । १ मूर्च्छाशुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते । “ते हि वसो वस-
वानास्ते अप्रमूरा महोभिः ऋ० १, ६०, २, “अप्रमूराः
अमूर्च्छिताः” भा० ।

अप्रमृष्ट त्वि० प्र+मृष्ट-क्त न० त० । १ असोदे अज्ञाने ।
प्र+मृज-क्त न० त० । २ अष्टटे ३ अप्रोच्छिते प्र+मृश-
-क्त न० त० । ४ अज्ञाते च ।

अप्रमृष्ट त्वि० न प्रमृष्टः प्र+मृष्ट-कप् न० त० । १ बाधित-
मयक्ये । “सुदानं तद्रेक्षणे अप्रमृष्टम्” ऋ० ६, २०, ७ ।
“अप्रमृष्टं केनाप्यबाध्यम्” भा० ।

अप्रमेय त्वि० प्रमातुं ज्ञातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न० त० ।
१ अपरिच्छेद्ये २ बहुसंख्यकरीर्यवति ३ इदमित्यमिति
निश्चेतमशक्ये “त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-
म्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः” मनुः
“स्वयंभुवोऽपीरुपस्य विधानस्य वेदस्य” कृष्ण० । “अश-
कञ्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः” मनुः । ४ ब्रह्मणि
न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात् । वेदान्ति-
मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-
पत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाण-
चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् “अशब्दमस्यैव रूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमश्वत्थं यदिति” श्रुतौ तस्य रूपाद्य-
भावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिनिष्ठाद्यभावात्
“असङ्कोऽयं पुरुष” इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गस्युत्पत्तोक्तेः
नाप्युपमानगम्यता निर्जन्मकत्वेन, तद्विज्ञत्वे सति तद्वग-
भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्त्वाभावात् । न
वार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैव-
ार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विज्ञवत्त्वभावेन तत्र तदसम्भ-
वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-
मानेष्वन्तर्भावेण तद्विज्ञस्य तत्त्वाभावात् । योग्यानुपलब्धे-
ज्ञाभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव
रूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र
शब्दबोधोपायशक्तादेरभावात् अतएव “यद्वाचा न मनुते
येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया
तद्वोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निष्पत्त्ये तद्विज्ञ-

प्रवृत्तेः । अतएव “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्ययनिर्देश्ये निरुपे
गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः
परे” इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताभ्युत्पन्नस्यो-
क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं विद्धिः ? कथं वा
“तन्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति” श्रुतौ “शास्त्रयोनित्वादिति”
शा० सूत्रे च तस्य उपनिषदेद्यत्वसङ्गतं संगच्छताम् ?
शास्त्रजनितबुद्धौ च तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः । तथा
च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-
चेतन्यविषयतापि यथोक्तं “फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-
वृद्धिनिराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-
तेति” फलति प्रतिविम्बति बुद्धिदत्तौ फलं चिदाभाससद्व्या-
प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिदृष्टि
प्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाशयता, न तथा, ब्रह्मणः स्वप्र-
काशतया तस्य इतराप्रकाशत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाशयता न तु
तत्त्वान्यापेक्षास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिदत्तेरपेक्षा-
मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषदेद्यता इत्युभयश्रुति-
सामञ्जसम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा
काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोदृष्टिर्देति तद्विषयत्वा-
दस्य शास्त्रवेद्यता । “मनसैवातुदृष्टव्यमिति” श्रुतेस्तस्य
मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि “तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पन्नं ज्ञानं मोक्षस्य
साधनमिति” शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापे-
क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोदृष्टिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-
ज्ञानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् “अवाङ्-
मनसगोचरमिति” वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । मनो-
विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोदृष्टिमात्रवेद्यताभि-
प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता
“यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुसम्यते” इति श्रुतेस्तथार्थ-
त्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-
मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-
देद्यतोक्तिः । तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्याव-
धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तदृष्टिर्देति इति न काचि-
दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्विज्ञगणस्य परिमाण-
मशक्यत्वात् दुष्टाशगावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेमे
यत् न० त० । अपरिच्छेद्ये “यदाश्वेषं वासुदेवाकर्तुं नौ
तो तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्” भा० आ० प० ।

अप्रयत्न ए० प्रकटो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न० त० ।
१ प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न० ब० । २ प्रयासशून्ये त्वि० ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय” मनुः ।

अप्रयुतं लि० प्र+यु-मित्रणे अमित्रणे च क्त न० त० । १ अ-
पृथग्भूततया युते २ पृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुत्नं लि० प्र+यु-पृथग्भावे ड्निप् न० त० । अपृथग्-
भूते “पर्तुभिर्हमदब्धैरप्रयुत्वभिः” ऋ० ई, ४८, १०,
“अप्रयुत्वभिरपृथग्भूतैः” भा० ।

अप्रलम्बं न० प्र+लम्ब-वञ् अभावे न० त० । १ विलम्बा-
भावे शेषे २ तद्वति लि० हलायुधः ।

अप्रवर्त्तिन् लि० न प्रवर्त्तितुं शीलमस्य ताच्छील्ये इनि ।
१ प्रवृत्तिशीलमन्ये २ सन्तते ३ विच्छेदरहिते स्त्रियां डीप्
४ अनुच्छिन्नौ “मैतदस्मिन् संवदिषाः अप्रवर्त्तीति”
ह० उ० । “अथ वाच स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत्
पूर्वमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद” इति
छा० उ० । “अप्रवर्त्ति अनुच्छिन्नधर्मकमिति” भा० ।

अप्रवीतं लि० प्र+वी-प्रजननादिषु क्त न० त० । १ अजाते ।
गर्भधारणेन गतसारभिन्नायां २ अकामितायां च स्त्रियां
स्त्री । “दक्षिणेन द्वारं सोमकयणी तिष्ठत्य-
क्षयिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति” कात्या० ७, ६, १४, “अप्रवीता
वी गतिजननकान्यादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रयङ्गात् वाक्य-
शेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमात्रेण ।
तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हरिस्वामी । अकामितेति कर्मभा०
३ अयातयामायां स्त्रियाम् “सा स्यादप्रवीता वाग्वा एषा
निदानेन यत् सङ्गो अजातयाम्नी वा इयं वागयात-
याम्नी अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति” शत० ब्रा०
५ अनुपगते लि० “यदप्रवीता दधते ह गर्भम्” ऋ०
४, ७, ६, “अप्रवीता अनुपगता” भा० । [नटत्ते ।

अप्रवृत्तं लि० न प्रवृत्तः विरोधे न० त० । प्रवृत्तिमद्भिन्ने
अप्रवेदं लि० नास्ति प्रवेदः लाभोपस्य । १ दुर्लभे ।
“अलक्ष्णं अप्रवेदे इति माह कस्माच्च न लक्ष्णं प्रलासीर्मात
इदं पुटं कथनं प्रविदतेत्येवैतदाह” शत० ब्रा० “नास्ति
प्रवेदः प्रलाभः ययोः दुर्लभे” इति भा० ।

अप्रगस्तं लि० न प्रगस्तम् विरोधे न० त० । १ प्रगस्तभिन्ने
अपकटे २ दृष्टे “अप्रगस्तञ्च ज्ञात्वाभु मासमासीत भैक्षभुक्”
मनुः । ३ निन्दिते च “अप्रगस्तं निशि ज्ञानं राहो-
रन्यत्र दर्शनादिति” परा० । ४ स्त्रीणे “पान्ति मित्रावरु-
णाववद्याञ्चयत् ईमर्यमोअप्रगस्तान्” ऋ० १, १, ६७, ८,
“अप्रगस्तान् स्त्रीणान्” भा० । यावत्पदार्थस्य यत्
उचितत्वम् ततोऽन्यत्वे अस्य प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्तं लि० न प्रसक्तः अभिनिवेशयुक्तः संज्ञको वा ।

१ अभिनिवेशमन्ये, आपहररहिते २ प्रसङ्गरहिते च अप-
सक्तनिषेधानुपत्तेरिति सीमांसा । ३ असंबन्धे ।

अप्रसक्तिं स्त्री अभावे न० त० । प्रसङ्गाभावे न० व० ।
प्रसङ्गमन्ये लि० प्रसक्तिराप्रहः प्राप्तिश्च ।

अप्रसङ्गं पु० अभावे न० त० । १ सम्बन्धाभावे । न० व० । २ स-
म्बन्धमन्ये लि० । प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्कतिभेदः
अभावे न० त० । ३ सङ्कल्पभावे । न० व० । ४ तन्मन्ये लि०
“अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते” वृद्धाः ।

अप्रसन्नं लि० न० त० । १ प्रसादमन्ये २ असक्त्ये ३ चित्त-
प्रसादमन्ये ४ स्फूर्तिहीने ५ असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्यं लि० न प्रसादयितुं योग्यम् । १ प्रसादयितुम
योग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाहं पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह-कर्माणि घञ् ।
१ अनिष्टादिना अनभिभूयमाने “प्रसादग्नेः संविशत
वर्मणि स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः” छा० उ० ।

“न प्रसह्यते वाभिभूयते स्त्याद्यानिष्टप्रदर्शनेन” भा० ।
अप्रसिद्धं लि० न० त० । १ अनिष्ट्ये २ अविख्याते च “अप्य
प्रसिद्धं यशसे हि पुंसांमिति” कुमा० ।

अप्रसृतं लि० न प्रसृतः । १ विस्तारमन्ये प्रसरमन्ये ।

अप्रस्तुतं लि० न प्रस्तुतः । १ अनिष्ट्ये २ कार्यसाधनायानु-
द्युक्ते ३ अप्रकान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा० द० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादि
“कचिद्विशेषः सामान्यात् १, सामान्यं वा विशेषतः २ ।
कार्यान्निमित्तं ३ कार्यञ्च ४ हेतोरप्य समान् समम् ५ ॥
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेदभ्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा
स्यात्” । “पादाहृतं यदुल्लाप्य मूर्धनमधिरोहति । स्वस्वदे-
वापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥ अत्राहदपेक्षया रजो-
ऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । “कमिष्यं
यदि जीवितापह्ना हृदये किं निहिता न ह्यनि साम् ? ।
विषमयस्तं कचिद्वेदस्तं वा विषमोऽश्वरेक्षया” ॥ अत्रे-
श्वरेक्षया कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितका-
रिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।
एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरग्यासः । दृष्टान्ते प्रसिद्ध-
मेव वस्तु प्रतिविम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषाकृतबो-
द्धतविषयीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गापः ॥ “इन्द्रक्षिप्र इवा-
ङ्मनेन, जडिता इष्टिर्ह्यगोशामिव, प्रक्षान्नाश्चामिव विदुः-
दलं श्यामेव हेमप्रभा । कार्कीर्णं कलया च कोकिलवभूतपण्ड-
पिव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त यस्मिन् वहां सगर्ह्ये

मनु ॥” अत्र संभाव्यमानेभ्य इत्यादिगताञ्जनलिप्रत्यादिभ्यः
कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं
प्रतीयते । “गच्छामीति मयोक्तया ऋगृशा निःश्वससुष्टे-
किणं त्यक्त्वा तिर्यगवेष्ट्य वायुकलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।
अद्य प्रेम मदपतं प्रियसखीदृन्दे त्वया बध्यतामित्यं
स्नेहविवर्जितो ऋगृशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥” अत्र
कस्यचिदगमनरूपे कार्यं कारणमभिहितम् । तस्योऽप्रस्तुते
तुल्याभिधाने च त्रिधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च ।
श्लेषमूलमपि समासोक्तिविशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषवद्विशे-
षस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ “सहकारः
सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः । समञ्जलरुचिः श्रीमान्
प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तु-
तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीयते
“सुस्तादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यादि प्रणयनेन
महानपि स्यात् । अयुद्धरेतदपि विश्वसितोदधीत्यं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥ अत्र पुरुषोत्तम-
पदेन विशेष्येणापि श्लेषेन प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विष्णुरेव
बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्य-
मात्रमूला यथा । “एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः
क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं
विधेः करुणा” ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः
प्रतीयते । इयं कश्चित् यैधर्मीणापि भवति । यथा
“धन्याः खलु वने वाताः कल्लारस्पर्शशीतलाः । राममि-
न्दीवरश्चामम् ये स्पृश्यन्त्यनिवारिताः” ॥ अत्र वाता
“धन्या अहमधन्या इति वैधर्मीण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य
सम्भावसम्भोगेभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र सम्भवे
उक्तोदाहरणान्येव । ज्ञसम्भवे यथा । “कोकिलोऽहं
भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयि-
ष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥ अत्र काककोकिलयो-
र्वीकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-
रूपत्वे यथा । “अलम्बिकाणि भूयांसि कण्टका बहुवो
बहिः । कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥
अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणम् विना कमलनालान-
लम्बिकाणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषाम्
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहृतं लि० न प्रहृत्यते अप्र+हृन्-क्त न०त० । अक्षये
(खिल) इति ख्याते अक्षयभूत्यादौ । “दैवज्ञैतं नवं श्वेतं
सदृशं यत्प्रधारितम् निर्लेजकाशाक्षितञ्चाप्रहृतं वासउच्यते”

इति विधा० पा० उक्ते वासोभेदे अक्षयमिति पाठान्तरम् ।
अप्रहृतं लि० न प्रहृन्ति प्र+हृन्-क्तिप् न०त० स्त्रियां ङीप् ।
“कार्यानाशके तदनुपाह्वके ‘त्वमेको अप्रहृतं गृणीषे श्व-
साम्प्रतिम्” ऋ० ई, ४४, ४ । “अप्रहृतमनुपाह्वकमिति” भा० ।
अप्राकृतं लि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त० ।
१ प्रकृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य
अयम् अण् न०त० । २ स्वभावसम्बन्धिभिन्ने अक्षयमात्रे
मनुष्यादौ च । [अक्षये ।
अप्रागृ लि० न प्रागृः प्रधानः विरोधे न०त० । श्रेष्ठभिन्ने
अप्रागृ लि० नास्ति देहादुत्क्रान्तत्वात् प्राणो यस्य । १ ऋते
श्वे । सर्वथा प्राणशून्ये ईश्वरे पु० अप्राणोऽहमनो
बुद्धिरिति” श्रुतिः ।

अप्राप्तं लि० न प्राप्तः प्रमाणांतरावगतः । १ प्रमाणांतरानवगते
“अप्राप्तप्रापकोविधिरिति” “अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहु-
वोऽप्येकयत्नतः” इति च मीमांसा । २ अनागते च ।
अप्राप्तकालं लि० न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये ।
“अययवविपर्ययावचनमप्राप्तकालमिति” गौ० सू० उक्ते
२ समाप्तोभयामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे
च । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि
वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निषेधः ।

अप्राप्तप्रापकं पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-
यिच्-ण्वल् ईत० । प्रमाणांतरेणानवगतस्य यागादीना-
मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे ।
तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम्
भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं, यागे
इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा ।
अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य ततः स्वार्थे ङन् देवकवत्
उत्तरपदलोपः । २ अप्राप्तदस्यावस्थे वत्से “पादश्चाप्राप्तके
देयः” श्रुतिः “अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे” इति रघु० ।

अप्राप्तव्यवहारं लि० न प्राप्तः व्यवहारयोग्यः कालोऽस्य ।
“अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक” इति दशोक्ते
अपूर्वषोडशवर्षवयस्के बाले “गर्भस्थैः सदशोक्तेषु आप-
मात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशादवर्षात् पौगण्डुश्च
निगद्यते । परतोव्याहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरादृते इति”
भारदः । “अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्यवविवर्जितम् ।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च” कात्या० श्रुतिः ।
अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रयत्नकालोऽस्याः पु० उत्तरपद
लोपः । अप्राप्तविवाहप्रयत्नकालायां कुमार्त्याम् ।

“उत्कृष्टायाभिहूपाय वराय सहशाय च । अप्राप्तामपि तां
कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि” मनुः “अप्राप्ताम् अप्राप्त
विवाहप्रशस्तकालाम्” उ०त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ लाभाभावे “तदप्राप्ति-
महादुःखयिलोमाशेषपातका” का०प्र० २ प्रमाणांतरतो-
ज्ञानाभावे “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति”
मीमां० २ असम्भवे “प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानरोधाप्राप्ति-
रिति” शा०सू० । “अप्राप्तिरसम्भव” इति भा० ।
३ अनुपपत्तौ च “समुदायहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः” शा०सू० ।
समुदायाप्राप्तिः समुदयभावानुपपत्तिः भा० । न०ब० ।
५ लाभशून्ये लि० ।

अप्रामाणिक लि० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठञ्
न०त० । १ प्रमाणासिद्धे २ प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां
डोप् । “अप्रामाणिकीयमनवस्येति” सां०भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न०त० । १ यथार्थबोधकत्वाभावे
“अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दस्त्वनोर्वियोगः” पदा०
अप्रामाण्यहेतुकातुष्ठानाभावे च “अननुष्ठानलक्षणमप्रा-
माण्यम्” सां०सू० ।

अप्रामि लि० प्रकर्षेण अन्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम-णिच्-
कर्माणि इन् न०त० । अहिंसिते, “अप्रामिसत्योमभवन्” ।
ऋ० ८, ६०, ४, “अप्रामिसत्यः अहिंसितसत्यः” भा० ।

अप्रायु लि० प्र+रण-उण् न०त० । अगन्तरि, “असन्नप्रा-
युषोरक्षितारो दिवेदिवे” ऋ० १, ८६, १, “अप्रायुवः
अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तन्वादित्यादुवङ्” भा० ।

अप्रायुस् लि० न प्रकटं प्रगतं वाऽऽयुर्यस्य । १ प्रकटायुर्भिन्ने
२ गतायुर्भिन्ने च । “नक्तयः सुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषः
ऋ० १, १२७, ५ ।

अप्रिय न० विरोधे न०त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभा-
तोद्विष्टे दुःखे “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-
हृतिरस्ति” श्रुतिः “तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा
प्रियाप्रिये” इति मनुः । २ तत्प्राधने वचनादौ लि०
“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्”
“पाणिपादस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्” इति
च मनुः । (सिद्धिः) ऋङ्गीमत्ये स्त्री शब्द र० । प्रिय-
हेतुत्वाभावात्तस्यास्तथात्वम् । [जकवाक्यप्रयोक्तारि

अप्रियंवद लि० विरोधे न०त० । कटुवाक्यवादिनः उद्दे-
अप्रियवादिन् लि० अप्रियं वदति वद-णिनि इत० स्त्रियां
डोप् । । कटुवाक्यवादिनः उद्देजकवाक्यकथके ‘माता

यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनीति” चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न०त० । १ सन्तोषाभावे, २ दुःखे,
“प्रोत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः” इति
सां०का० । ‘प्रीतिः सुखं प्रोत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीति-
र्दुःखमप्रोत्यात्मकोरजोगुणः” इति सां०त०कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या०स०
न०त० । तल्लक्ष्याम्, अप्रेतराक्षसीशब्दे २५४ पृष्ठे विस्तरः ।

अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न०त० । स्नेहविरोधिनि द्वेषे ।

अप्रौढ लि० न प्रौढः न०त० । १ अप्रवृद्धे २ अपटौ च ।

अपु लि० आप-बा०व ए० ह्रस्वः । प्राथ्ये ‘अमीषां चित्तं’
प्रतिलोभयन्ती गृहाण्यङ्गान्यप्येपरेहि” ऋ० १०, १०२,
१२, “हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽपामन्तरोदरात्” अथ० ८, ८, ८

अप्स लि० अपः सनोति सन-ड । १ अपां विशेषगुणीभूते रसे
“एथिव्याः पुरीषमप्सोनाम” य० १४, ४ । “अप्सोनामापां
सारभूता रस” इति वेददी० । आप इव निर्मलतया
सन्यते संबध्यते सन-बा०ड । २ रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० ईत० । १ इन्द्रे अप्सरापतिरप्यत्र ।

अप्सरस् स्त्री ब०व० अङ्गाः सरन्ति उद्गच्छन्ति ह्र-असन् ।
समुद्राभिस्सृतायां स्वर्गेश्यायाम् “अप्सु निर्मथनादेव रसात्त-
स्मादरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ । तस्मादप्सरसो ऽभवन्”
इत्युक्तेस्तासां तथात्वम् । “एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः”
रघुः “आराधितोऽङ्गा मरुतपुत्रोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः स-
निमेषचिह्नाः” इति माघः । तासां च नायककर्म एतत्तिः ।
तासु प्रधानतया द्वादश वङ्गपुराणे दर्शिताः “उर्वशी
मेनका रम्भा मित्रकेशी हृलम्बुषा विश्वाची च हताची
च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भानुवत्सबला रम्या द्वादशाप्सरसः
शुभाः” इति गणभेदनामध्याये । अत्र शुभा इति
विशेषणात् अन्या अपि । तासु “उर्वशी मेनका रम्भा
हताची पुङ्गिकास्थला सुकेशी मङ्गुषोषा च महारङ्गवतीति
च” इति मा० पु० “अदितिर्दितिर्देवः काला दनायुः
सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला
सुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यारूपोदय” इति
कश्यपपत्नीरभिधाय । “इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः
परिकीर्त्तिताः” इति गन्धर्ववंशमभिधाय च “इमं त्वप्सरसां
वंशं विदितं पुण्ड्रलक्ष्मणम् प्रधाऽस्मृत महभागदेव
देवर्षितः पुरा । अलम्बुषा मित्रकेशी विद्युत्पत्नी तिलो-
त्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा । केशिनी
च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिवाक्त्रुष”

इत्युक्तम् भा० व्या० प० । एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्तिस्थानानि कदम्ब्यां वर्णितानि “यथा विबुधसङ्घन्यपसरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्भनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्देव्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसृतम्, अन्यदकृतान्मन्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सोदामनोभ्यः प्रष्टम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत् दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा च बभूवुः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकैव चतुर्दश कुलानि” एतन्मूलं तु विस्तरभया-
न्नोक्तम् । २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथा-
त्वम् “पुङ्गिकास्थला च क्रतुसागरसाविति” य०
१५, १५, “पुङ्गिकास्थला क्रतुस्थला चाग्निसौ दिगु-
पदिपूमे परिचारिके” इति वेददी० । “अग्निसाविति
दिक् च उपदिक् आह” श्रुतेस्तथात्वम् । “भेनका
वै अग्निरूपिणीति” भाष्यप्रयोगात् अग्निसाविति श्रुति
निर्देशाच्च नित्यबहुवचनान्तेद्युक्तार्गः कचिदेकवचनान्ताऽपि

अग्निसौम्यं वि० ईत० । । तीर्थभेदे ।

अग्निरा स्त्री अग्निं रूपमस्त्वस्याः प्राशस्त्ये कृष्णार० । दिव्य-
रूपवत्यां स्वर्गेश्यायाम् “उद्भिन्दतीं संजयन्तीमग्निराम्”
अ० ४, ३८, १ ।

अग्निरायमाणा स्त्री अग्निरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना
अग्निरस+क्यङ्-सलोपः कर्त्तरि शानच् । अग्निरस्तुल्य
सौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम् ।

अग्निरवि० अग्निं जलरसं वाति हिनस्ति वा-कईत० । जलरस-
न्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम् । “ये अग्निर-
सर्गव चित्राधसस्तेनो रासन्ताम्” ऋ० १०, ६५, ३ ।

अग्निरव्यपु० अग्निरवः “अपोयोनिर्यन्तपः” वार्त्ति०
सप्रत्या अलुक्, यञ् । जलभवे ।

अग्निरसु वि० अग्निरु अपसाधने तेजसि सस्ति स्वपिति समक्लिप्
७त० । १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च ।
“शीर्ष्णां शिरोऽग्निसाग्रे अर्दयन् यन् बभूव हस्ति-
भिरग्नभिः” अ० ६, ४६, २, “जायेव पत्य उयती सुवासा
उषा हस्तेव निरिणीते अग्निः” ऋ० १, १२४, ७ ।

अग्निरा वि० अपोजलानि सनति ददाति सन-विट् । जल-
दातृरि “आषाढं युत्सु घृतनासु परिं स्वर्गमश्नामिति”

ऋ० १, ६१, २१, “अग्निं जलानां दातारम्” भा० ।

“पवस्व देवमादनी विचर्षणिरग्निः” ऋ० ६, ८४ ।

अग्निरु वि० नास्ति सु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य । रूपरहिते
“मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माश्रयः परि” ऋ० ७, ४, ६,
अश्रयः रूपरहिताः” भा० । अप्राशस्त्ये न० ब० ।
अप्रशस्तरूपे असुरे, “अग्निरुजितः” अग्निरुजिच्छब्दे दृश्यम् ।
अग्निरुजितं वि० अग्निरु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निव-
सति-क्षि-क्लिप् अलुक्स० । अन्तरिक्षवासिनि देवादौ
“ये देवासो दिव्येकादशस्य पृथिव्यामेकादशस्य अग्निरु-
क्षितो महिर्मेकादशस्य ऋ० १, ३६, ११, य० १८, ६, च
“तद्देतत्वात् तात्स्थ्यम् अग्निरु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निव-
सन्तीति” भा० । [डीप् । जलचरे ।

अग्निरुचर वि० अग्निरु चरतीति चर-ट अलुक्समा० स्त्रियां
अग्निरुज वि० अग्निरु जले तद्देतो अन्तरिक्षे वा जायते जन-ड
अलुक्स० । १ जलजाते २ अन्तरिक्षजाते “यदग्ने ! दिविजा
अग्निरुजाः” इति ऋ० ८, ४३, २८, “अग्निरुजा अन्तरिक्ष-
जाता” इति भा० ।

अग्निरुजा पु० अग्निरु-जायते जन+विट् अलुक्स० । अग्ने
“अस्तवाप्यतो वज्रेर्वेदेभ्योऽग्निरुजा गर्भतः । सान्नो-
हयानास्तत्पत्तिः सप्रधा परिकीर्त्तिता” इत्युक्तेस्तस्य बाष्प-
जातत्वात्तथात्वम् “मंशतो अग्निरुजा ब्रह्मा सोम
पुरोगवः” य० २३, १४, “अग्निरुजा अग्ने” इति वेददी० ।
२ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् “अग्निरुयो-
निर्वा अग्निरुजा वेतस” इति शत० ब्रा० । ३ जलजात-
सावे वि० ।

अग्निरुजितं वि० अग्निरु अग्निरान् जयति जि-क्लिप्
अलुक्समा० । अन्तरिक्षस्थाग्निरुजितेति “सुपारः शुश्रवस्तमः
समग्निरुजितः” ऋ० ८, १२, २, “अग्निरुजितः अन्तरिक्षवर्त्त-
मानानामग्निराणां जेतारः” भा० ।

अग्निरुमत् वि० अग्निरु आपः जलानि सन्त्यस्य “अपोयोनि-
यन्तपः” वार्त्ति० सप्रत्या मतुप् अलुक्स० च ।
१ जलसंयुक्ते आधारज्यभागे । “अग्निरुमन्तावाधाऽग्निरुभागा-
विति” सि० कौ० । २ यथेष्टं जललब्धिरिति च “न हासु
प्रैत्यग्निरुमान् भवति, का० उप० । सूर्यलोषपि यथेष्टो-
दकवान् भवतीति” आनन्दगिरिः ।

अग्निरुयोग पु० ७त० अलुक्समा० । जलेषु योगे । “जिह्वे
योगायाग्निरुयोगैर्वैयुनजम्” अथ० १०, ७, ५ ।

अग्निरुयोनि वि० अग्निरु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्समा० ।

१ जलभवे २ अश्वे पु० “अश्वयोनिर्वाश्वः” इति शत०

ब्रा० । जलजत्वमश्वस्य अश्वुजाशब्दे उक्तम् ।

अप्सुषद् वि० अश्वु जले कारणत्वेन सीदति सद-किप्
वेदे षत्वम् । जलस्ये अग्नौ “चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिमतं
वैश्वानरमश्वुषदम्” क० ६, ३, ५ ।

अप्सुषोम पु० अश्वु अग्निः सोम इव पवितृत्वात् “सुपां सु”
पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णे चमस-
भेदे “अप्सुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अग्निः पूर्णो”
इति ता० ब्रा० । द्राह्मप्रायणस्कृतम् । “पूर्णपावान् समव-
ष्टग्निं यानेकेऽप्सुषोमा इत्याचक्षते” शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अग्निः संशितः वि० व्य० अलुक्समा०
जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे “विष्णोः क्रमोऽसि
सपत्नसप्तसंशितो वरुणतेजाः” अथ० १०, ५, ३३ ।

अफलं वि० नास्ति फलं पुष्पप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य ।

१ वन्ये फलकाले फलशून्ये (राड़ाटले) २ धर्मकार्यसुखादि-
शून्ये ३ निष्फले च । “यथा पौण्ड्रफलः स्त्रीषु यथा
गौर्गवि चाफला । यथा चाङ्गेऽफलं दानं तथा विप्रोऽष्ट-
चेऽफल इति” मनुः । अफलं दानमाह मनुः “धृत्ते” वन्दिनि
मन्त्रे च कुर्वत्ये कितवे शठे चाटचारणदासेषु दत्तं भवति
निष्फलमिति” हारीतः । “अथासद्व्यदानमस्वर्ग्ये दत्त्वा
परितप्यते तर्ह्यदानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति यज्ञ
तन्मात्रं परिक्रिष्टं यज्ञ सोपधं ददाति अन्यथावितमल्यं
यज्ञापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यज्ञ दत्त्वा
प्रकीर्त्तते स्वयदानं यज्ञाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राक्षसं
यज्ञाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं
यज्ञावज्ञानं ददाति वावजानोते सुमूर्खोऽस्वामसं यज्ञाप्रकृतो
ददाति” । “एतैर्दानोपसर्गैरुपसृष्टं दानमप्रशस्तमस्वर्ग्य-
मयश्चसमभुवफलं भवत्यल्पफलं वा रघु० (भा०) । ४ भावुकटजे
पु० तस्य फलशून्यत्वाच्चत्वात् । नास्ति फलमिव दृषणावस्य ।

५ इन्द्रे ! स हि गौतमशापात् दृषणशून्यो मेघदृषणश्चासीत्
यथोक्तं रामायणे “नित्यं पुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभिते ॥ स
चेहृक्षप आतिष्ठदहल्यासहितो सुनिः । संवत्सरसहस्राणि
ब्रह्मनि रघुनन्दन ! ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तस्त्रिदि-
वेश्वरः । सुनिवेशधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥
ऋतुकालः प्रतीक्ष्योऽपि न प्रतीक्षे सुमध्यमे । संगमं शोष-
मिच्छामि पृथुश्रोणि ! सह त्वया ॥ सुनिवेशधरं शक्रं सा
ज्ञात्वापि परंतप ! । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकृतह-
न्तात्” इत्युपक्रमस्य ॥ “सोऽपि दृष्ट्वैव देवेन्द्रं सुनिवेशधरं

सुनिः ॥ दुर्दत्तं दृत्तसंपन्नो रोषाद्ब्रह्ममब्रवीत् । मम
रूपं समाख्याय कृतवानसि दुर्मते ! ॥ अकर्तव्यमिदं
यस्मात्तच्छात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवसुक्तस्य सरोषेण
महात्मना ॥ पेतदृष्टेणौ भूमौ सहस्राक्षस्य राघव ! ।
व्यथितः स तदा चासीद्व्रतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षित-
स्तपसोप्येण कश्मलं चापि सोऽविशत्” इत्युक्त्वा । “गौतम
क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिकीर्षुणा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन
क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य
तपोविघ्नः कृतो मया ॥ तन्मां सुरगणाः सर्वे सर्षिसंधाः
सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ शतक्र
तोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । ऊचुः पितृगणान्
वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष मेघः सटपणः शक्रश्चा-
दृषणीकृतः । असौमौ दृषणौ च्छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥
अफलस्तु कृतो मेघः परां दृष्टिमुपैष्यति । भवतामुपयोगेन
तच्चास्य सुमहत् फलम् ॥ तन्मां प्रेष्य दृषणौ च्छित्त्वा मौ
दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ॥
श्रुत्वाथाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्कृत्य मेघ-
दृषणां विन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ततः प्रभृति कावृतस्य ! पितरः
कव्यभोजिनः । अफलं भुङ्क्ते मेघं सफलं तु न भुङ्क्ते ॥
इन्द्रश्च मेघदृषणस्ततः प्रभृति रावव । गौतमस्य प्रभावेन
ब्रह्मवामिततेजसः” रामाः । ईमेघे च तस्य दृषणेन
शक्रदृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः जाति-
त्वेऽपि “फलाक्षजं” इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् ।
७ एतज्जुमार्थ्याम् दमभूत्यालक्ष्याञ्च स्त्री तयोः फलशून्य-
त्वास्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् एतच्छून्ये वि० । “अन्यथा
ते वर्त्तमानस्याधर्मोभयतत्त्वफला च विद्या” सुशु० ।
“यथा पण्ड इत्यादि” मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् वि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आ+काङ्क्ष-
णिनि ईत० न० त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षाशून्ये ।

“अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञः क्रियते ब्रह्मवादिभिः” गीता ।

अफलितं वि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न० त० ।
फलितभिन्ने बन्धे अफले दृष्टे ।

अफला वि० विरोधे न० त० । फलगुभिन्ने सारे ।

अफुल्लं वि० न० त० । फुल्लभिन्ने सुकलिते ।

अफेनं वि० नास्ति फेनं यस्य । १ फेनशून्ये दुग्धादौ । निन्दित
फेनं निर्यासोऽस्य (आफिड्) ख्याते अहिफेने तस्य
निर्यामस्य बज्रसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अव शब्दे इदित् भादि० आत्म० सक० सेट् । अस्मां

आम्बिष्ठ अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बरः ।

अबद्ध लि० बन्ध-क्त न० त० । १ असंबद्धे २ अन्ययबोधय्यता-
मृत्यु परम्परविरुद्धे वाक्ये च यथा “यावज्जीवमहं मौनी
ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च
पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने सुक्ते च ।

अबद्धमुख लि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिरुद्धं मुख-
मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिन
“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति”
मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-
वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा
अभावे न० त० । ताडनाभावे । “शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ
वेणुदलेनेति” मिता० स्मृतिः । १ प्राणवियोजनाभावे च ।

अबधा स्त्री न बध्यतेऽस्मत्ते लब्धेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि
क्षेत्रे लब्धोभयपार्श्वस्य भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते
वा, अबाधा आबाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च “त्रिभुजे भुजयो-
र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्धप्रा । द्विःस्था भूम्नयुता
दलिताऽबाधे तयोः स्थातामिति” लीला० । “दशसप्तदशप्रमौ
भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही । अबधे वद लब्धकं
तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे” इति लीला०
अबधोद्देशकः ।

अबध्य लि० बधमर्हति यत् न० त० । १ बधानर्हे प्राणवियोग
फलकव्यापारो हिंसात्रय बधः । “अबध्याञ्च स्त्रियं प्राङ्-
स्तियं ग्योनिगतामपि” स्मृतिः । २ बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे
च “बधः सर्वस्तहरणं पुराजिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद्
इत्युक्तौ दण्ड उक्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेव-
दण्डविधिः स्मृतः । वधाहते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-
र्हति” मिता० स्मृतिः । “उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ
पादौ च पञ्चमौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु
यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोऽब्रवीदिति” मनुः बन्ध-बा०
कथम् । ३ अयोग्यवाक्ये हे० ने० च ।

अबन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय-
मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १ आधिभूत्ये कृपादाने ।
“अशेतिभागोऽष्टिः स्यान्नासिमासि रुबन्धके । वर्ण-
क्रमान्कतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा” या० । “अन्यथा बन्धक-
रहिते” मिता० । “ददुर्षा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु
जातिषु” या० व्याख्यायाम् “ब्राह्मणादयो वर्णा अबन्धके

सबन्धके वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु ददुः” विज्ञा० ।
अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे
च” पा० सूत्रेण गौत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कश्चि-
ञ्चित् २ गौत्रप्रवर्तके कृपावपि अस्य वृद्धिः ।

अबन्धुर लि० न० त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने
३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैकतेति” माधः ।

अबन्ध्य लि० बन्ध्यः अफलः । १ सफले, “अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात्
दानाध्ययनकर्मभिः” स्मृतिः २ अफलभिन्ने फलकाले फल-
युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यसत्कर्षोवाभावे न० त० । १ बलाभावे
“प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्” स्मृतिः ।
“गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्धबलाबलम्” मनुः ।
बलसत्कर्षमबलमनुत्कर्षम्” इति कुल्लू० । नास्ति बलं
यस्य । २ बलहीने दुर्बले लि० । “पञ्चवर्गो बलेनोनो न कर्ष-
स्थानमाश्रितः अबलोऽयं लग्नदर्शीति” नी० ता० । अबल-
स्वकलाशिनो भस्मान्निजनोऽद्रुमपोडिनः खगान्” नैष० ।
३ नार्यां स्त्री “भुजलतां जडतामबलाजनः” रघुः । “हृदये
वहसि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं
यदि मन्थे के बलवन्तो न जानीम” इत्युद्धटः । ५ ब० ।
४ वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य क्षीभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमानि च विरोधे न० त० ।

अबाध पु० अभावे न० त० । १ बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे ।
नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधभूत्ये लि० । बाधश्च असम्बन्धं
स चानुमापकहेतौ दोषभेदः वह्नभाववद्ब्रह्मदत्तं हि बाध
दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति
नैया० । नास्ति बाधा पीडायस्य । ४ पीडाम्बुत्ये लि० ।
अबाधक लि० न० त० । १ बाधकभिन्ने अनुगुणे । नास्ति ।
बाधो यस्य वा कप् । २ बाधभूत्ये लि० ।

अबाधित लि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थं “अबा-
धितामृहीतनिश्चयत्वं प्रमात्वमिति” दृष्टाः । तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-
ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-
भूत्येन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-
यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य लि० न बाध्यते अपोद्यते बाध-गत्यत् न० त० ।

अबाल लि० न० त० । १ बालभिन्ने पूर्ये चन्द्रादौ २ तरुणे च ।

अविन्धन पु० आप एव इन्धनसुहीपनसाधनमस्य । बाङ्ग-
वाग्नौ “अविन्धनं वज्रिमसौ त्रिभिर्त्ति” रघुः ।

अबुद्धि त्वि० बुध-कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न० त० । १ बोधानाम्ये
२ बोधाविषये च । [सुचितं २ तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १ ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-

अबुद्धिपूर्वक त्वि० अबुद्धिः पूर्वा यस्य । यथार्थबुद्धिपूर्वक-
भिन्ने । “अबुद्धिपूर्वकहने व्रतार्द्धरूपकल्पयेत्” स्मृतिः यदि
गां गवयवृद्धा हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्त्या हन्ति, सर्वथा-
ऽबुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थविप्रनाराचादिना हणनेऽपि
तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्तीत्युद्देशेनैव हने बुद्धि-
पूर्वकत्वम् । [२ अल्पज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्राशस्त्ये वा न० त० । १ बुधभिन्ने मूर्खे

अबु(बो)ध्वा त्वि० बुध बा० वेदे क्यप् लोके तु गयत् ।

ज्ञातमशक्येऽर्थे “अबुध्यमबुध्यमानं सुप्रपाणमिन्द्रम्” ऋ०

४, १८, २, “अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति” भा० ।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य । १ मूलशून्ये अन्तरिक्षे

“अबुध्ने राजा वरुणो बलस्योर्ध्वम्” ऋ० १, २४, ७, “अबुध्ने
मूलशून्ये अन्तरिक्षे” भा० । २ मूलशून्यमात्रे करकादौ त्वि० ।

अबोध पु० अभावे न० त० । १ बोधाभावे अज्ञाने “निरुग-

दुर्बोधमबोधवित्तावाः” किरा० । न० ब० । २ बोधरहिते त्वि० ।

अबोधगम्य त्वि० बोधेन गम्यः विषयीकार्यः न० त० ।

ज्ञानेनाविषयीकार्ये ज्ञातमशक्ये ।

अञ न० अशु जायते जन-ड ७ त० । १ पद्मे, २ शङ्खे पुं न० ।

३ निचुलवृत्ते तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् । १ चन्द्रे

५ धन्वन्तरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् “प्रस-
न्नात्मा ससुतपद्मः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः” इति “धन्वन्तरि-
स्ततोदेव ! वपुष्माहृदतिष्ठत” इति च भा० आ० प० ।

चन्द्रनामकत्वात् एकपदे पु० । “अवुदमजं खर्वनिखर्वमहा-
पद्म गङ्गवस्तस्मादिति” लीलायत्युक्तं दशार्बुदसंख्यायां ७ शत-
कोटिसंख्यायां दत्तसंख्येयं च न० । ६ जलजातमात्रे त्वि०
“स्थलजाः पक्षिणोऽजाय” इति “अजोपु चैव रत्नेषु
सर्वेऽर्थसमयेषु च” इति रामा० ।

अञकर्षिका स्त्री अञस्य कर्षिका कर्षाभरणभेद इव तुल्याका-
रत्वात् । पद्मपद्मस्यसंवर्त्तिकार्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्षिका-
दयोऽप्यत्र ।

अञज पु० अजात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन-ड ।

चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात्तथात्वम्

“वृद्धा भूतानि भगवान् लोकसृष्ट्यर्थमव्ययः । ब्रह्मणो जन्म-
सहितं बहुरूपं विशिष्यति” । इत्युपक्रम्य “ततस्तस्मिन्महा-
तोये हविषो हरिरव्युतः । स्वपन् प्रीडयं विविधं मोदते

वैश पावकिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं ससुत्पादितवांस्ततः

सहस्रपथं विरजो भास्कराभं हिरण्ययम् । अथ योग

विदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । सृष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्मा

सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हिरण्यये पद्मे बह्वयोजनविस्तृते

इति ससुत्पादितवानित्याकर्षः अनतिदूरे च “कम

पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषश्चतुर्मुखः । आवां न गणये

गोहादास्ते त्वं विगतञ्चरः । एह्यावयोर्बाह्वुजं प्रयच्च

कमलोद्भव । इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलज त्व

तदुत्पत्त्यञ्च हरि० पौ० प० । “स्वराशौ स्वांशगे सौम्ये (बुधे

लग्नस्ये वा सृगोः सुते । जीवे वाऽजजयोगोऽयं यातु

शतु विनाशकदिति” ज्योतिषोक्ते २ यातायोगभेदे च ।

अञवान्धव पु० अज्ञानां बान्धव इव प्रकाशकत्वात् ।

कमलप्रकाशके स्वर्यं तस्योदये हि कमलं विकाशते इति

कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः । एवं कमलवान्धवादयोऽप्यत्र ।

अञभोग पु० अञस्य शङ्खस्य भोगः अवयव इव भोगो यस्य ।

शङ्खावयवतुल्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज-कर्मणि

घञ् भोगः भोज्यम् । अञस्य भोज्याभि पद्मकन्दे शालूके

तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र ।

अञयोनि पु० अञं विष्णुनाभिकमलं योनिरूपतिस्थानं

यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तराज्जगद्वे दृश्यः ।

अञवाहन पु० अञस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन “अञं

शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं दृष्टरूपं यस्य वा । १ चन्द्रमौलौ

शिखे । अञं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । २ पद्मा-

सनस्यायां लक्ष्म्याम् “पद्मासनस्यां ध्यायेच्च श्रियं त्वं लोक्य

मातरमिति” तद्ग्रहाने उक्तेः तस्या अञवाहनत्वम् कमलादि

वाहनाप्यत्र । [उ० द० । तस्य जन्माविधिसंप्रत्ययेन तथात्वम् ।

अञस् न० आप्यते जन्मतः आप-अशुन् जुट्-ह्रस्व । रूपे

अञस्थित पु० । अञो विष्णुनाभिकमले स्थितः स्या-क ।

चतुर्मुखे ब्रह्मणि “स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा

प्रजापतिः देवी अभिकमलजगद्वे दृश्यम् ।

अञहस्त पु० अञं पद्मं हस्ते यस्य । स्वर्यं “पद्मासनं

पद्महस्तम्” इति तद्ग्रहानोक्तेस्तथात्वम् ।

अञा त्वि० अशु जायते जन-विट् ७ त० । जलजातमात्रे

“अञामुक्थरहिं गृणीमे” ऋ० ७, २४, १६, “अञामशुजात-

महिम्” भा० ।

अञिनी स्त्री अज्ञानां समूहः अञ+इनि-ङीप् । पद्मसमूहे ।

अज्ञानां देशः पुष्करा० इनि । २ पद्मलतायाम् च ।

अञिनीपति पु० अञिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकत्वात् ।

चन्द्रप्रकाशके सूत्रे । पञ्चमीमासतत्पत्यादयोऽप्यत्र ।
 अ(ध)ब्द पु० अवति रक्षति सोमानं दन् । १ पर्वतभेदे स च
 वर्षपर्वत एव तद्भेदः वर्षपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति
 दा-क इत० । २ भेदे शसुतायां च तस्याद्यात्यन्तशोतवीर्य-
 तेन वैद्यकोक्तेः जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते
 व्याप्यन्ते अतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन
 आप-दन् सप्तत्रय “अ(ब्दा)द्वादयश्च” उ० नि० । ४ वत्सरे ।
 स च नवविधः । “ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृन् प्राजापत्यं
 गुरोस्तथा सौरश्च सावनं चान्द्रमासं मानानि वैनवेति”
 सू० सि० उक्तेः तत्र ब्राह्मण्यमानम् “सूर्याद्दसंख्यया
 द्वित्रिसागरेरयुताहृतैः सख्यासंख्यं यमज्ञितं विज्ञेयं तच्चतुर्यु-
 गम् इयं युगवृत्तये भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्मणमहः
 प्रोक्तं सर्वरो तस्य तावतीति” परमायुः यतं तस्य तयाहोरात्र-
 संख्यया” इति च सू० सि० । तथा च सौरैः (४३२००००००००)
 यतावद्वर्षैस्तस्याहस्तावद्भिश्च रात्रिः तेन द्वियुगितैस्तैः
 ३६० युगितैर्ब्राह्मण्यमानम् । अथ दिव्यम् “मासैर्द्वादश-
 भिर्यमै दिव्यं तदहश्चर्यते तत्पटिः षड्युगा दिव्यं वर्ष-
 मासुरचर्यते” इति तत्त्वोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्यमानम्
 “मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यसुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद
 इति तत्त्वोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च
 “युगानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरसुदाहृतम्”
 इत्युक्तम् तेन ७१ युगितैः ३११०००० सौरवर्षैः प्राजाप-
 त्यम् । पितृन् तु “त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितृमहः
 सूतम् निशा च मासपक्षानौ तयोर्मध्ये विभागतः”
 इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पितृमहोरात्रं तच्च ३६० युगितं
 तद्वर्षमानम् तथा च १०८०० चान्द्रदिनैः पितृवर्षमान-
 मितिफलितम् । वार्कस्यन्तु “वैशाखादिषु कृष्णे च योगः
 षड्दशे तिथौ । कार्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्
 तथा” सू० सि० “यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो
 मासो भवति तथेति सप्तत्रयार्थकम् । वृहस्पतेः सूर्य-
 साक्षिध्रुवदूरत्वाभ्यामस्तादृश्याद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु
 मासेषु कृष्णपक्षे षड्दशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः
 पौर्णमासीसम्बन्धात् सप्तत्रयार्थकः । योगो दिननक्षत्र-
 सम्बन्धः कार्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाख-
 कृष्णपक्षषड्दश्याममास्यायां वृहस्पतेरस्ते उदये वा
 जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कार्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात्
 कार्तिकवर्षम् । एवं ऋषाभादश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्तिक-
 मासैर्षीर्षपौषाश्रवणभाद्रपदाश्विनमासु क्रमशो सप्तपञ्चमापूर्व-

फाल्गुनीचित्राविशाखाश्लेषापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्रा-
 श्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्कार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि
 नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासशब्दे
 वृहस्पतेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्ती वा तद्दिने यच्चान्द्रा-
 धिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्कस्यत्वं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
 मेवादिसंक्रान्तीरुक्ता “मेवादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर”
 इति “सौरन्तु तद्भवेन्मानं भागोर्भगणपूर्णादिति”
 चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु
 “उदयादेदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्तितं” भित्तुक्तम् ।
 “षड्वाङ्गराभास्तथयः खराभाः” सार्धद्विदक्षाः कुदि-
 नाद्यमब्दे” इति सि० शि० उक्तेः ३६५ दिनानि
 १५, २०, २२, २०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि
 “अष्टार्कमासोऽर्कलवः प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनः सावनमास”
 इति सि० शि० उक्तदिना तन्मासादयोऽज्ञेयाः । “त्रिं-
 शता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति” प्रागुक्तं चान्द्रमानम्
 तच्च “कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भवक्रं विवरेण
 गत्योः मासः स चान्द्रोऽङ्गयमाः कुरामाः न्यून्येवस्तत्
 कुदिनप्रमाणम्” इति सि० शि० उक्तेः ३१।५० दण्डादि-
 युतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनेश्चान्द्रमासः द्वादशयुगिते च तस्मिन्
 ३५४।१८ कुदिनेश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः
 मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा “भवक्रभ्रमणं नियमं नाक्षत्रं
 दिनमुच्यते” सू० सि० नित्यं प्रत्यहं भवक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य
 प्रवहवायुक्तः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंघञ्च दिनम् ।
 एवं नवसु ब्राह्मणादिषु वर्षेषु दर्शितेषु षड्दश्यामेव
 व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं “षड्दश्यामेव व्यवहारोऽत्र सौर-
 चान्द्रार्थसावनैः वार्कस्ययेन षड्दश्यां ज्ञेयं नान्यैस्तु
 नित्यम्” इति सू० सि० । तत्र कस्य कुलोपयोगस्तद्व्युक्तं
 तत्रैव । “सौरेण द्युनिशोर्वीमं षड्दश्यामित्युक्तानि च अयनं
 धिषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” इति “तिथिः करणसुदाहः
 सौर” सर्वक्रियास्तथा व्रतोवासाद्याणां क्रिया चान्द्रेण
 वृहस्पते” इति “सावनानि स्युरेतेन यत्कालविधिस्तु तैः
 सूतकानां परिच्छेदोदिनमासादपास्तथा मध्यमपक्षभुक्तिश्च
 सावनेनैव वृहस्पते” सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादि-
 गणनापि “सैत्रे मासि जगत्सृष्टा सर्वज्ञे प्रथमेऽहनि
 शुक्लपक्षे सप्तमन्तु पञ्चतारोदये सति प्रवर्तयासास
 तदा कालस्य गणनामपि पञ्चान् राशीन्तनु मासान्
 षत्सरान् षत्सराधिपान्” इति स० त० ब० पु० । “य-
 त्नाम्ने पुण्यसहस्रं शुभं सोऽब्दः शुभप्रदः” इति की० ता० ।

अब्दपु० अब्दं पाति पा-क । १ वर्षाधिमे तदानयनप्रकारश्च
 सि० शि० दर्शितः यथा “अधोऽधिक्षिधा कल्पयाताब्दहन्दात्
 कराभ्यां, कतैः, पावकैः, संयुष्णाञ्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं
 स्याद्दिनाद्यं तदब्दान्वितं भास्करादब्दपः स्यात्”
 अतोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक्
 प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः
 सर्वाधितं कार्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षैरेताव-
 हिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् ।
 तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताद्भेद्युतं सदब्दपतिः
 स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चपञ्चाधिकयतनये
 मप्रभिर्भक्तो एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन्
 दिनाद्ये निक्षिप्ता । अस्मिन् सप्ततटेऽर्कोऽब्दपतिः ।
 यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।
 ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारश्च जन्मलग्न-
 पतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्वहाधिपतिविराधिपतीनां दिया-
 ल्पुष्पाक्रान्तराधिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराधिपतेः च पञ्चा-
 धिकारिणां मध्ये द्वादशवर्गीबलेन पञ्चवर्गीबलेन बोधितः
 जन्मद्वयी वर्षाधिपतिः । बलसाध्ये दृष्टतिरेकात्, तत्तापि
 साम्ये दृष्टभावे च सुयहेवरः वर्षाधिपः । “अब्दपबलस्य
 विचारणेत्यम्” नी० ता० । अब्दपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्दसारपु० अब्दस्य सप्तायाः सारः भूलनिर्यासः । कर्पूरे तस्य
 सप्तामृतसारजलात्तथात्वम् घनसारमेघसारादयोऽप्यत्र ।

अब्दवाहनपु० अब्दोमेघवाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् लि० अयां दानमब्दिः दा० बा० भावे कि दैत०
 ततः अक्षय्ये मतम् । जलदानवति “अब्दिमानुदधिमान्”
 अ० ५, ४२, १४, “अयां दानवान् मेघ” इति भा० ।

अब्दुर्गं अङ्गिर्वेष्टितं दुर्गं आ० त० । सर्वतोर्वेष्टितेनोदके-
 नोपलक्षिते दुर्गे (गड्) “धन्वदुर्गे महोदुर्गमद्भुर्गे वार्त्तमेव
 च । न्दुर्गे गिरिदुर्गे वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनुः ।

अब्देवत लि० आपोदेवतामस्य । जलदेवताके मन्त्रभेदे
 “उदितुषा वाचसेन तत्तेनाद्देवतेन च” मनुः “ज्ञानमद्दे-
 वतेर्मेन्मैर्नाज्जनं प्राणसंयम” इति या० । स च मन्त्रः
 “आपोहि वा मयोभुव” इत्यादितुषात्मकः । य०
 ११, ५०, ५१, ५२ । २ जलदेवताके पूर्व्याषाढानक्षत्रे च ।

अधिपु० आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि उप० स० ।
 १ सरोवरे २ सप्तरे च स च जलधूपूर्वापरार्धवर्त्तता
 भेदेन चतुर्विधः यथोक्तं भागवते “तत्र चतुर्धा विभज्यमाना-
 चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिव्यन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभि-

निविशति, सीतालकनन्दावहन्नुर्भेद्रेति । सीता तु ब्रह्मसद-
 मात् कैशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
 मादनमूर्धसु पतित्वान्तरेण भद्रान्त्रं वर्षं प्राच्यां दिशि आ-
 सप्तप्रमभिप्रविशति । एवं मात्स्यवन्दिश्वराद्विष्यतनी २
 उपरतवेगा कौतुमालमभिवहन्तु प्रतीच्यां दिशि सरित्प-
 प्रविशति । भद्रा चोत्तरतोमेरुशिखरतो निपतिता नि-
 शिखराद्विरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्द्वा
 उत्तरांस्तु कुङ्कुमभित उदीच्यां दिशि लवणार्थव प्रविशति
 तथैवालकनन्दा दक्षिणेण ब्रह्मसदनाद्वह्नि गिरिकूटा-
 अतिक्रम्य हेमकूटाहिमकूटान्धतिरभसरंहसालुठनी भाग-
 मभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलविमभिप्रविशति” ।
 एव तत्संख्यातुल्यसंख्याकचतुःसंख्याबोधकताऽस्य ।
 पञ्चयुगपट्कलोचनद्वयविषयगुणमिता ६४२२६२५५२
 मता । “खाटाब्दयो (४८०) ऽष्टाक्षगजेष्टदिग्विपदिपा-
 ४८८१०५८५८, इति च सि० शि० । सप्तहीपान्तराव-
 लवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि० शि० “भू-
 चारसिन्धोरुदकस्य जम्बूद्वीपं प्राञ्चराचार्यवर्षाः
 अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपपट्कस्य याव्ये चारवीरादम्बु-
 निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तथाद-
 न्दतरश्चिः शीघ्रं यथाह भूव । महितचरणपद्मः पद्मव-
 दिदेवैरसति सकलशरी वासुदेवश्च यत् । दम्भी ।
 क्षुरसस्य तक्षकश्च यश्च खादुजलस्य चान्यः । २
 दकान्तर्वह्निशान्तोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटा-
 तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूढम् अन्धद्वीपाशब्दे
 तेन तत्संख्यातुल्यसप्तसंख्यकोऽप्यस्य कश्चित् प्र-
 कृतएव सप्तहीमेत्यर्थे अन्दिहीमेति प्रयुक्तम् । “
 सप्त वासुधीन्” वाग्भटाख्यकारः ।

अधिकफपु० अश्वः सप्तस्य कफ इव । सप्तप्रकेने
 अधिज ०० अश्वो जायते जन-ह ७ त० । १ चन्द्रे
 २ सप्तज्जातमात्रे लि० ४ लक्ष्मणां स्त्री । ५ अश्वि-
 रयोः द्विव० । एतेषाञ्च सप्तज्जातत्वात्तथात्वम्
 अधिद्वीपा स्त्री अश्विसंख्याता लवणादिसप्तसंख्यात-
 आस्थाः । जम्बूप्रभृति सप्तहीपवत्याम् पृथिव्याम् ।
 ततः याल्मलमल कौशं औक्षं च गोमेदकपुष्करे च
 ईश्वोरन्तरमेकमेकं सप्तप्रयोर्द्वीपसदाह्वरन्ति” सि०
 अधिनगरी स्त्री अश्वी तत्समीपे नगरी । द्वारकाश्च
 सप्तप्रसन्निकटत्वात् सप्तहीतुल्यभूमौ रचितत्वाच्च
 यथा “इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता भवति

पुरी रत्ना यक्षसेवामरावती"त्युपक्रम्य "यदीच्छेत् सागरः
किञ्चिदुत्सृज्य मिह तोयराट् । ततः स्नायतलज्जया पुरी
स्थात् पुच्छोत्तम । एवमुक्तस्ततः कृष्णः द्रागेव कृतनिश्चयः ।
सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः । सहृद ! दय च
हे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंक्षिप्ततामात्मा यदास्ति
मयि मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं
बलम् । पर्याप्रविषयारामा समपं विप्रहिष्यति ततः
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । स भारतेन योगेन
उत्ससर्ज्य जलाशयम्" । इति हरिवंशः ।

अश्विनवनीतक पु० अश्वेनवनीतमिव कायति प्रकाशते कै-क ।
चन्द्रे-ग० र० तस्य क्षीरसारतुल्यात्वात् तथात्वम् ।

अश्विफेन पु० दैत० । सहृदफेने ।

अश्विमण्डूकी स्त्री अश्विं मण्डयति मण्ड-जक गोरा०
होप् दैत० । सुक्तावाधने शुक्लौ ।

अश्विशय पु० अश्वौ गते शो-अव् ७त० । सहृदस्यवटपत्रशय्या-
याम् अश्वौ वा शय्यायां शायिनि विष्णो । सहृदमलय-
सुपक्रम्य "ततस्तं भारतं चोरं स्वयम्भूमनुजाधिप ! ।
आदिः पञ्चालयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारत ! । तस्मिन्नेवार्णवे
चोरे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन्
सलिलसङ्घे । न्यपोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ! ।
शय्यायां तस्य दृक्ष्यस्व विस्तोर्स्यायां नराधिप ! । पर्यङ्गे
पृथिवीपात्र ! विनायः सुमहानभूत् । कथं त्वयं शिशुः शते
लोकैः नाथसुपागते भा० व० मार्क० प० । १८८२ देवी-
माहात्म्ये तु 'एकार्णवेऽहिमयने योगनिद्रासुपागत' इत्य-
हिमयनत्वसक्तम् ।

अश्विग्नि पु० अश्वौ स्थितोऽग्निः । बहुवान्ने तत्कथा और्व-
शब्दे दृष्ट्या । अश्विदहनादयोऽप्यत्र ।

अश्वभक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष-अण् उप० व० । १ सर्पभेदे
२ जलमात्राहारे लि० । "अश्वभक्षो वायुभक्षश्च उपवास
परस्तत" इति पुरा० ।

अश्वभ्र(भ्र) न० अपोविभर्त्ति क अश्व-गती-अच् वा वा हित्वम् ।
१ 'मेघे "अ(भ्रा)व्भ्राणि विभ्राणसुमाङ्गसङ्गति" भाषः ।
२ मेघनामायां सुतायाम्, (आम) ३ धातुभेदे च । मेघ-
तुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ४ मेघाधारे आकाशे न० ।
अश्वभ्र(भ्र)लिङ्ग पु० अश्वभ्र(भ्र) लेटि सृजति किङ्-अश्
सम् च । उज्जयिन्द्रे "अश्वभ्रलिङ्गं रविमार्गमङ्गमिति"
भट्टिः । "अश्वभ्रलिङ्गानि किञ्चिद्दे नयपञ्चवानीति" भाषः ।
अश्वभ्र(भ्र)क पु० अश्वभ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै-क ।

(आम) धातुभेदे । मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।
अश्वभ्र(भ्र)ङ्गश्च लि० अ(श्वभ्र)भ्रं मेघं कयति शीघ्रयति
कय-अच् सम् च । १ पायी । २ अत्युच्च लि० ।

अश्वभ्र(भ्र)पुष्प न० अश्वभ्र(भ्र)स्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् कार्य-
त्वाच्च । १ जले । अश्वभ्र(भ्र)मिव पुष्पमस्य व० । २ नेतव्य-
दत्ते पु० । [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम् ।

अश्वभ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अश्वभ्रा(भ्रा)भिपः मातङ्गः शा० त० ।

अश्वभ्र(भ्र)मु स्त्री अश्वभ्रे(भ्रे) अश्वभ्रा(भ्रा)भिषे ऐरावते माति
मा-ङु । ऐरावतस्य योषिति पूर्वदिगवस्तिन्याम् ।

अश्वभ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अश्वभ्र(भ्र)भोः वल्लभः-इत० । ऐरावते
गजे । अश्वभ्र(भ्र)-सुपत्यादयोऽप्यत्र ।

अश्वभ्र(भ्र)रोहम् पु० अश्वभ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति इह-
असृन् । वैदूर्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादुद्भव इति प्रसिद्धम्
"विदूरभूमिर्भवमेघशब्दादुद्भिज्जया रत्नशयकमेव" कु० वर्णितम्
अश्वभ्रो(भ्रो)त्य न० अ(श्वभ्र)भ्रात् तद्विचर्षणादुत्तिष्ठति उद्-
स्था-क । १ वज्जे २ विदुदम्नौ पु० अ(श्वभ्र)भ्रजादयो-
ऽप्यत्र । [गौकामलापकर्षके काठमये कुहाले ।

अश्वभ्रि(भ्रि) स्त्री अश्व गतौ इन् वा हित्वम् । काठकुहाले
अश्विभ्रि(भ्रि)य लि० अश्वभ्रे(भ्रे)भवः च । मेघमये ।

अश्वभ्रचर्य्य न० विरोधे न० त० । १ अश्वचर्य्यविरोधिनि
स्त्रीसंभोगादौ अश्वचर्य्यं च स्त्रीस्वरथादि तत्र अश्वचर्य्यमन्त्रे
वक्ष्यते । न० व० । २ अश्वचर्य्यरहिते लि० ।

अश्वभ्रह्मण्य न० अश्वभ्रि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ बाधु
यत् विरोधे न० त० । १ अश्वचर्य्यमण्यबाधौ २ हिंसादौ तथा-
त्वेन मोदनविषये श्वचने च तथा हि "अयं न मध्य" इति
कथने हि न हिंसते । हिंसा च अश्वकर्मणि न बाधुः
इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाशोक्तावेव प्रयुज्यते
"भो अश्वभ्रह्मण्यमश्वभ्रह्मण्यं वर्त्तते" नाटकम् । कचिदन्यथापि
"अथैव योगनन्दस्य व्याहिना क्रन्दितं पुरः । अश्वभ्रह्मण्य-
मनुक्रान्तजीवो योगस्थितोद्विजः" इहत्कथासारः ।

अश्वभ्राह्मण्य पु० अश्वभ्रह्मणे न० त० । १ अश्वभ्रह्मण्ये "सम-
भ्राह्मण्ये दानं हिण्यं ब्राह्मण्यमुने" इति पुरा० । अश्वभ्राह्मण्य
पट् कृतौ दर्शिताः । "अश्वभ्राह्मण्यस्य पट् प्रोक्ता अविष्णा
तन्ववादिना । आद्यो राजभृतस्तेनां द्वितीयः क्रवविक्रयी
तृतीयो बहुवाज्यः स्यात्तुर्वी यामनाजकः । पञ्चमस्तु
हतस्तेषां यामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु यः पूर्वां
सादित्वा चैव पश्चिमां । नोयासीत द्विजः सन्ध्यां च
षष्ठोऽश्वभ्राह्मण्यः कृतः" आ० त० याता० । एवमन्येऽपि कृत-

आवेदितव्याः । २ ब्राह्मणसूत्रे कलियादी भट्टदेवपादौ
च “अब्राह्मणादध्ययनमापत्ताये विधीयते । अतुल्यज्ञा च
गुह्यता वादध्ययनं गुरोः” मनुः । भेदे न० त० । २ ब्रा-
ह्मणभिरेव प्रादौ च “नैतद्ब्राह्मणोक्तुमर्हति समिधमाहर
उप त्या नेष्ये” इति छा० उ० ।

अज्ञूकृतं न० न जुने ज्ञतम् । १ कथनाय प्रतिरोधके
समिधोने अज्ञूकृतं “अज्ञूकृतमाह नञ् डष्टम् इति श्रुतिः ।
अज्ञूकृतं लि० अभां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत् । अज्ञूकृतार्थं
प्रकाशयामर्थ्युक्ते य० पठिते ११, ५०, ५१, ५२ अपोहिवा
इत्यादिश्लोके त्वे अर्द्धवते मन्वे “कस्य नूनमित्यादि” पञ्च-
दशश्लोके च तच्च म० । मण्डले चतुर्विंशत् पङ्क्तम् ।

अभेक्तं लि० भज-सेवायां विभागे च कर्त्तरि कर्मणि वा क्त
न० त० । १ असेवके । “भक्तमभक्तमवोव्यनः” इति अ० १,
१२७, ५ । २ अष्टयकृते च । [हीने लि० ।

अभक्ति स्त्री अभाने न० त० । १ भक्ताभावे । न० व० । २ भक्ति-
अभक्ष्यं न० अभाने न० त० । १ भक्षणाभावे २ भक्षणनिवृत्तौ
च । “पोष्यमाद्यन्मात्रे च मूलकानामभक्ष्यमिति” म० त० ।

अभक्ष्यं लि० भक्षितमवोव्यं कृतिनिषिद्धत्वात् । १ कृति-
निषिद्धभक्षणे लगुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृतं, काल-
कृतं, देवादिनिमित्तकृतं, द्रव्यान्तरव्योक्तकृतं, स्वामिशेषकृतं,
चण्डालादिस्पर्शदर्शनादिदोषकृतम्, पातविशेषपाकादि-
कृतम्, अधिकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिकृतम्, तत्र केपा-
क्षित् नञादिना केपाक्षिञ्च तत्तद्वक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेना
भक्ष्यत्वं कृत्वादावृत्तम् । अभक्ष्यणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि
“न कलञ्जं भक्ष्येत् लगुनं न पलाण्डुमिति
श्रुतिः “लगुनं पटञ्जं चैव पलाण्डुं कवकानि च
अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेध्यप्रभवानि च” मनुः ।

। कवकानि कलाकाः अमेध्यप्रभवानि विषादिजातानि ।
पलाण्डुं वृक्षं यत् त्वं गन्धर्वरसादिभिः । अभोज्यं तदु-
भवेत् सर्वमिति “लगुनादिषु ये तस्या गन्धर्वरसादिभिः ।
अभक्ष्याणो द्विजातीनाम्” इति च देव० । “लगुनपलाण्डु-
वृक्षनरकविषाकृष्णोभयव्ये दाद्वरात् पयः पिबेत्” यज्ञः

“लोहितान् वृक्षान्यासान् वृक्षप्रभवस्तथा । येषु
गन्धर्वं वेद्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत्” मनुः येषु बहुवारफलं
गोसम्बन्धि वेद्यं नवप्रवृत्तयाः गोः अग्निर्वायो गात्रं
चठिनोभूतं कीरम् । “इषाज्वरसंवायं वायसापूपमेव च
अतुल्यमायसां देवाद्यापि हवींश्च च” मनुः ।
इषा देवसायसंवेन आत्मा यद् वप्यते मनुः । “विषत-

युलसंपक्तः कथरः सोऽभिधीयते” इति छा० प०
उक्तः कथरः, संवायः इतरीरयुक्तगोधूमचूर्णमयः पित्त-
कभेदः । अतुल्यमायसां गन्धर्वसंस्कृतपशुमांसानि । देवा-
सानि देवाय कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि ।
“इषासांसञ्च नाञ्जीयात् पित्तदेवादिर्वर्जितम्” कृतिः “न
तदञ्जीयाद्यद्देवपित्तमनुष्यार्थञ्च कुर्यात्” शङ्खः । “इषां
सांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं आहर्कर्मणि अन्यथा भक्ष-
यन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” छा० । अस्याप-
वादः “भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न दुष्यति औषधार्थ-
मयज्ञौ वा नियोगात् वृत्तकारणात्” देवः, “रोमी नियुक्तो-
विधिना कृतं विप्रमतं तथा । मांसमद्याञ्चतुर्गैपापरिसंख्या
प्रकीर्त्तिता” इह० । मनुः अपि “क्रीत्या स्वयं वायुत्पाद्य परो-
पकृतमेव वा अर्चयित्वा पितृन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति”
अन्यत्र दोषमाह स एव “अतोऽन्यथा तु योऽञ्जीयात्
विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्
प्राप्नोति सान्वयम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च
काव्यया यथाविधि नियुक्तन्तु प्राणानामेव चात्यये इति च
मनुः । ब्राह्मणकाव्यया तु सकृदेव भक्ष्यम् “भक्षयेत् प्रोक्षितं
मांसं सकृद् ब्राह्मणकाव्यया देवे नियुक्तं आह्वये वा नियमे तु
विवर्गमेदिति” यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिवृत्ति-
संकल्पः स च व्रतभेदः । “मांसं नाञ्जीयात् तद्व्रतम्
संवत्सरं वेति” छा० उप० इत्यादिकः । अतएव विहित
मांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् “यो बन्धन
बध्ने शान्तिं प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेष्ठः
सुखमत्यन्तमश्नुते । यश्चायति यत्कृते धृतिं वा याति
यत् च । तदवाप्नोत्यत्यन्तं यो हि नस्ति न किञ्चन” इति
वर्षे वर्षेऽश्मेधेन यो यजेत व्रतं समाः । मांसानि च
न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ फलमूलाद्यनै-
र्मेध्यैर्न्यन्नानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसं
परिवर्जनात्” । अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न
मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेव भूतानां निर्वासस्तु महाफला
इत्यनिषिद्धमांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसभक्षणे
न दोषइत्यादिकं तु देवादिकणादौ अतुल्यमायसादि-
दोषमात्रपरम् न तु निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषमात्र-
परं तस्य स्तेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च अस्ति-
विहितमांसभक्षणे “होतामयसां सुरां पिबेदिति” श्रुत्युक्ते
मद्यापाने, “न काञ्चन परिकृते सद्भृतमित्यादि” श्रुत्युक्ते
मैथुने च न दोषः । अस्मिन् विधाने मन्त्राभावात् । अतः

एव “कुर्यात् इतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथे”त्यनेन सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनेवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वक्ष्यते । रोगिणा भक्षणेऽपि विशेषः “ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्यसक्तं मांसञ्च रोगिभिः । मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रशान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्” ब्रह्मपु० । “अग्न्यागमने चैव सद्यगोमांसभक्षणे शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् पराश० “गामश्च कुञ्जरोद्गौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं व्यास्यम् भुङ्क्ता संवत्सरं व्रतम्” शङ्खः । पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः । “शशकः शलुकी गोधा खड्गो कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गरिति मनूकैः । “विद्वराह्यामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेऽपि सर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्” विष्णुः “हंसं मङ्गू च काकोलं काकं वा खड्गरोटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् वलाकां शुकसारिके । चक्रवाकं प्लवं कोलं मण्डूकं भुजगं तथा । मांसमेकं व्रतं कुर्यात् भूयश्च तच्च भक्षयेदिति शङ्खः । मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैतयोः” मनुना तस्य विधानात् । “कलविङ्गहंसमङ्गु चक्रवाकरज्जुबालसारसदायूहशुकसारिका भासचापकाकबलाकाकोकिलखड्गरोटाशने त्विरात्रसुपवसेत्” विष्णुः । “चापांश्चरक्तपादांश्च सौनं वज्रमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत्” मनुः । सूना बध्यस्थानं तत्र भवत् सौनम् वज्रं शुष्कमांसम् । “क्रव्यादान् शङ्खानीन् सर्वान् टिट्ठिभञ्ज विवर्जयेत् कलविङ्गं प्लवं हंसं चक्राङ्गं व्यामकुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दायूहं शुकसारिके । प्रतदान् जलापादांश्च क्रौञ्चांश्च नखविष्किरान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वज्रमेव च वकञ्चैव वलाकाश्च काकोलं खड्गरोटकम् मत्स्याङ्गान् विद्वराहंश्च मत्स्यानेव च सर्वशः” इति मनुः । मत्स्यभेदे देशदाववादमाह मनुः “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीविंसंहृत्तण्डांश्च सशक्तांश्चैव सर्वशः” “अभक्ष्यं भक्ष्येजामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमस्यवराहमांसानि” चेति विष्णुः । “मत्स्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्तिपर्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति” हारी० “कमिकोटपिपोलिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो भवेत्” हारी० केशमलिकारुधिरप्राशने आममांसकमिभक्षणे इत्युपक्रम्य “त्विरात्रोपवासं इतप्राशनञ्च कुर्यात्”

शङ्खलि० । “भक्ष्याणामप्याममांसरुधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्” हारी० । “नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं इतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च” बुधः “अजाविकमहिषवृत्ताणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्वकं त्विरात्रम्” बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि कचिदंशे निषिद्धता “पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमद्यापि वा । भूमेरन्तर्गतं कृत्वा वृद्धिश्चागालितं च यत् । पक्वं मांसवृत्तजीवन्त प्रयत्नाच्च च भक्षयेत् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने वासं वसेदहः व्र० पु० । वृत्तजीवं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्वम् । व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता “न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु समुपैष्या” व्र० पु० । स्त्रीणान्तु सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् “ये त्विह चै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपमृतं खादन्ति तांश्च ताश्च ते प्रशवः इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितनावदायावृत् पिवन्ति” इति । कार्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः । “न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणात्” आ० त० ना० पु० । “कौसुदन्तु विशेषेण शुक्लपर्वं नराधिप ! । वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रातिषु” इत्युपक्रम्य वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु० । “निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने यो भक्षयति राजेन्द्र ! चण्डालादधिकोहि सः । कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्पावान् सनिशाहूँल । यावदाहृतनारकी । कदम्बानि पटोलानि टन्ताकसहितानि च । न त्वजन् कार्तिके मासे यावदाहृतनारकी । एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः” म० त० ब्रह्मपु० । निष्पावः श्वेतशिखी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म० त० रघु० । तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता “स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्वेषु सानवः विन्यूतभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते” इति वि० पु० । “पण्ड्यभी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुदे” स्मृतिः “मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुङ्गीत कदाचन । केशकीटावपञ्चपदा सृष्टञ्च कामतः । भ्रूणहानेक्षितं चैव संसृष्टञ्चाप्युदकयथा । पतन्निषायलीदञ्च शुना संसृष्टमेव च । गवा चाक्षसपात्रातं घृष्टञ्च विशेषतः । गणाञ्च गणिकान् च विदुषा च जुगुप्सितम् । स्तेनगाय-

नद्योश्चैव तच्छोवाह्विकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य
बद्धस्य निगडस्य च । अभिषक्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या
दाहिकस्य च । चिकित्सकस्य ऋगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभो-
जिनः । उपास्यं स्तुतिकान्तं पर्याचान्तमनिर्हृशम् ।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च । अनर्चितं
वृथामांसमवीरायाश्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्थक्षम्
प्रतिताक्षमवक्षुतम् । पिशुनान्दतिनोश्चात्रं क्रतुविक्रिय-
णस्तथा । शैलूषतन्त्रवायाच्चं कृतम्रस्यान्नमेव च । कर्मा-
रस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्षकर्तुर्वेणस्य
शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्ववतां शौण्डिकिनाञ्च चेलनिर्णेजकस्य
च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्दृष्टे । सृष्टान्ति ये
चोपपतिं स्तुजितानाञ्च सर्वशः । अनिर्हृशञ्च प्रेता-
क्षमलुचिकरमेव च । राजाञ्च तेज आदत्ते शूद्राञ्च ब्रह्म
वर्चसम् । आयुः सुवर्षकाराञ्च यशस्मार्वावकर्त्तिनः ।
कारुकाञ्च प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च । गणाञ्च गणि-
काञ्च च लोकेभ्यः परिहन्ति । पूयं चिकित्सकस्याञ्च
पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विष्टा वार्द्धिकस्याञ्च शस्त्रविक्र-
यिणोमलम् । भुक्ता चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्रपहम् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् लक्षं रेतोविष्मूलमेव च । नाद्यात् शू-
द्रस्य पक्षुञ्च विद्वानश्राद्धिनोद्विजः । आददीताममेषास्माद
वृत्तावेकरातिकम्” मनुः । “केशकीटावपन्नं केशकीटैः
सह पक्षम् । घृताञ्च “केभोक्तारः” इत्युक्ता सत्वादी यदन्नं
दीयते तत् । गणाञ्च बद्धभिमिलित्वा यज्ञोच्चं क्रियते तत् ।
दीक्षितस्य दीक्षणीययागानन्तरमा यज्ञसमाप्तेः अन्नम-
भक्षम् । बद्धस्य रज्जादिना । निगडस्य अर्शः ० आ०
अञ्च निगडवतः निगडबद्धस्येत्यर्थः । स्तुतिकाञ्च स्तुतिका-
भक्षणसदृश्यं यत् पक्षं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पर्या-
चान्तम् एकपङ्क्तिस्थेषु बह्व्यु भुङ्गानेषु यदि कश्चिदाचमनं
करोति तदा तत्पङ्क्त्युपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम् ।
अनिर्हृशं जननाशौचिनोऽन्नं तेनानिर्हृशाहं प्रेताक्ष-
मित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । “सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी
विशेषतः । पिबेत् पानीयमज्ञानात् समग्रीयात्
क्षुशेत् वा । पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम्
तिरात्वं भोजने प्रोक्तम्” शङ्खः । एतन्नोभयाशौचपरम्
शुक्तं यन्मधुरं कालवशादन्तर्गतं गतमण्ड आत्यन्ताशुताम् ।
शुक्तेषु दधि तज्जातञ्च भक्ष्यम् “दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च
दधिसम्भवमिति” मनुः । तदपि शुद्धादिद्रव्यमिच्छे-
भक्ष्यमेव “शुद्धादिद्रव्यसंयुक्तं वज्रं पर्युषितं दधि ।

तथैव यावकादीनि मन्यादिचरितान्यपि” यमोक्तेः ।
“समुत्तं मरिचाक्तं च तथा पर्युषितं दधि जीर्णतक्रमेयञ्च
नष्टखादञ्च केनचित् । प्रमादभक्तितैरेभिर्वने पक्षव्रतं चरेत्”
सूतेश्च “यवगोधूमवर्जं गव्यविकारं स्नेहाक्तं चक्षुषाभवं
वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्योपवसेत् तथा दधिवर्जं सर्वशुक्तानि”
विष्णुः । “केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
अजीषपक्षं भुक्त्वा तु तिरात्वं तव्रती भवेत् शङ्खः । चुक्रुषा
व्यङ्गनभेदः । “अपपाञ्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः ।
शाकं मांसमपूपञ्च स्नपं क्षपरमेव च । यवागूं पायसञ्चैव
यज्ञान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्वं पर्युषितं भक्षेत् शुक्तं तु परिवर्जये-
दिति यमः । “अविकारि भवेन्नेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकत्”
पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् स्नेहाक्तं चेदभक्ष्यं यथाह मनुः ।
यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्युषित-
मप्याद्यं हविः शेषञ्च यज्ञवेदितं” “चिरसंस्थितमप्याद्यं
सुस्नेहाक्तमपि हिजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रि-
येति” च अनर्चितं निन्दयाधरीकृतम् । अवीराया निःस-
म्बन्धायाः पतिपुत्रहीनायाः सम्बन्धिन्यास्तु पितृमहप्रादेर्न
दोषः । नगर्थक्षं नगरिणो नगराधिपस्यान्नम् “नगराधिपतेः
शत्रोः पिशुनान्दतिनोस्तथेति” ब्र० पु० ऐकवाक्यात् । अवक्षुतं
क्षवशुसहितम् । “वृत्त्यन्वेषो नटानान्तु स तु शैलूषकः स्मृतः”
इति आ० पु० उक्तः शैलूषः । तन्त्रवायकः सृचीकर्मकत्,
निषादः प्रतिलोमजवर्णसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः नृत्यस्थाने
गीतवाद्यादिना तदनुगुणतायां प्रसङ्गो । वेणुः वंशविकारपा-
त्वादिकर्त्ता । श्वान् ऋगयाद्यर्थं कुक्कुरपोषणकत् ।
शौण्डिकादयश्च तत्तद्भूतिभाजो हिजाः अन्यजानां गुरु-
प्रायश्चित्तश्रवणात् प्रा० वि० । शूद्राञ्च शूद्रगृहे न भक्ष्यम् ।
“शूद्रवेषानि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न
भोक्तव्यं शूद्राञ्च तदपि स्मृतम्” । “निवृत्तेन शूद्राञ्चाग्नि-
वृत्तेनेति” आ० त० रघु० “यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं
यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचिं”
अत्रिः । तेन स्वगृहागतस्यैव शुद्धत्वं तद्वृत्तगतस्य शूद्रा-
क्षत्वमिति भेदः । “यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
हिजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मवर्हिषकृतः । यः
शूद्रेणाभ्युक्षतः कुर्याद्वा भोजनं हिजः । सुरापीति
स विज्ञेयः सर्वधर्मवर्हिषकृतः” वृह० ना० । “शू-
द्राक्षेन तु भुक्तेन उदरस्येन यो वृतः । स वै खरत्व-
सुदृढत्वं शूद्रत्वं वाऽधिगच्छति । “शूद्राञ्च ब्राह्मणोभुक्त्वा
तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीसह-

जीविनः । चण्डालान् भूमिपादमजजीव्यश्चजीविनाम् । शौण्डिकान् क्षतिकान् भुक्त्वा मासप्रती भवेदिति' शङ्खः । शूद्रस्याऽपि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव शक्नुं च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा कृतम् । कन्दुपकं तैलपकं पायसं दधि शक्नुवः एतान्य- शूद्राद्यभुजं भोज्यानि मत्स्यव्रीहिदिति' हारीतः । "रजके चैव शैलूषे वेणुचर्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजान्- न्द्रायणं चरेत् आप० । अन्यजातं यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात् कदाचन एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्तः "अभिषक्तपतितपौनर्भवश्च शूद्रपुंश्चल्यशुचिशुद्धकारतैलिक- चाक्रिकध्वजिस्तुषणकारलेख्यकशण्डतुल्यवायकबन्धकगणिका- दानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिपादरजक वरुड- कैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिपाह्याश्च" सुम० । "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्वीत" वृह० । "चाण्डालपतितान् भोजनेषु ततः पुन- रूपनयनम्" वसि० । "पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः कश्चित् । कृत्वा तस्य ससर्गं यतिकच्छं चरेद्विजः" उग्र० । "चण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्टिकाद्यभोजने त्विरात्रसु- पवसेत्" हारीतः चाक्रिको वृषादिचक्रेण तैलनिष्पादनवृत्तिः । घाण्टिकः देवघण्टावादकः । "ध्वजिबणिककिरीटिवार्जुषि- काद्यभोजने पञ्चरात्रम्" हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः बणिक शिल्पोपजीवी । किरीटी बणिग्भेदः । "भगवृत्ति- पुंश्चलीवेश्याद्यभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्कराद्य- भोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टाद्यभोजने दशरात्रं तास्रकांस्यसीसककारव्याधिततलकाद्यभोजने तप्तकच्छं ब्राह्मणवृत्तिप्रवधबन्धोपघातवृत्त्यद्यभोजने च सङ्कीर्णाद्यभो- जने च असंस्कृतावज्ञासरोषविषयाद्यभोजने च" हारी० । भगवृत्तिर्मथुनशुक्लेन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता व्याधिजनकौषधदाता च "इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषा- मन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च वृषलोपतौ एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्" मनुः । अजावि- कोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः माहिषेण वृत्तिमान् । कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीत्यादिरूपकपटव्यवहारी "बन्ध्या तु वृषलोक्षेया वृषली च क्षतप्रजा । अपरा वृष- ली क्षेया कुमारी या रजस्वला" । उग्र० उक्ता तस्याः शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेन गायकाद्यानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तच्छेषाद्यं चर्मकचुचं वार्जु- षिककदर्यस्य दीक्षितवर्जनिगङ्गाभिषक्तानाञ्च पुंश्चलीदा-

म्भिकचिकित्सकलुब्धकमूरोच्छिष्टभोजनाञ्च अवीरास्त्री- सुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनामृतवादिनाञ्च धर्म- सोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुल्यवायकतम्ररजकानाञ्च कर्म- कारनिषादरङ्गावतारिवेणशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीवि- शौण्डिकतैलिकचेलनिर्खेजकानाञ्च भ्रूणप्लावेक्षितसदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवा प्रातश्च कामतः पदास्पृष्टमवज्ञातश्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्चितं वृथा मांसञ्च । यत्र नाश्रन्ति देवाश्च पितरश्च यथा- विधि । वृथापाकः परिच्छेदः तस्य नाद्यात् कथञ्चन । वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्" । "नवं कषरपूपादि पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविर- यन्नियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति" शाता० । हिरण्योदकस्पर्ग- स्वेवाद्यस्य, तापनादेः वृथादीनां शुद्धिकरत्वमाह सएव "तापनं वृत्तैलानां स्नानं गोरसस्य च अन्यानां भुक्त- शेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कच्छं तदङ्गं वा" उग्रनाः "कापालिकाद्यभोक्तृणां तन्मारीगामिनां तथा । ज्ञानात् कच्छाब्दसहितम्" आप० । "अन्यावसायिनामन्न- मन्नीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्यादिति" अङ्गि० । "चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्गि० । "अमेध्यपतित चाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुणिकुणिकुणिस्यृष्टानि भुक्त्वा कच्छमाचरेत्" शङ्खः । अमेध्यं मद्यभाण्डविण्मूल- रेतत्यादि । पुक्कशः क्षत्त्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः वर्णसङ्करः । कुणिकः स्वभावतः पाण्डिषिकलः । "चाण्डाल- पतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा उदक्यासृतिभिः स्पृष्टं भुक्त्वा मासं वने वसेदिति" ब्र०पु० । "अस्थ्यादि- दूषिताद्यश्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् स्नात्यार्कमर्चयित्वा तु वृत्तं प्राश्य विशुध्यति" ब्र०पु० पतितादिस्पर्शे अकृत- स्नानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता "महापातकसंसर्गे स्नान- मेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकच्छं सनाचरेत् स्नानार्कको यदा स्नानमकृत्यान्नाति वै द्विजः । अहो रात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ० । "केशकीटा- वपश्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्याशूद्रसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा० । स्त्री भिक्षजातिस्त्री । केश- कीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । "अव- स्तुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्या वा पतितैश्च दृष्टम् । अलात- कृद्भक्ष्यहिरण्यतीर्यैः संस्पृष्टमन्नं मत्स्यमाह भोज्यम्"

यमः चण्डालपतितामेधैः कुण्ठैः कुटिना तथा ।
 ब्रह्मभस्मतिक्तीदक्याकौलेयकटुस्वभिः । इष्टं वा केश-
 कीटाक्तं ऋद्धस्त्रकनकास्त्रुभिः शुद्धमद्यात् सहस्रेष्वं प्रभूतं
 व्युष्टेव च ब्रह्मपु० । कौलेयकः कुकुरः कुटुम्बी कुटुटादि
 प्राणिभेदः तस्य बद्धकुटुम्बवत्त्वात् । व्युष्टं पर्युषितम् । एतच्च
 चुरतरमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्वज्यतैव प्रा० वि०
 “विशुद्धमपि चाहारं भक्षिकाक्षमिजन्तभिः । केशलोम-
 नस्त्रैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत्” देव० । तन्मात्रमुद्धृतं
 शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि । “अविलीनं तथा चैव
 विलीनं अपरणेन तु” शाता० “नाश्रोत्रियतते यज्ञे याम-
 याजिष्ठते तथा । स्त्रिया लीवेन च कृते भुञ्जीत ब्राह्मणः
 क्वचित् । अस्त्रीलमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमो हविः प्र-
 तीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेदिति” मनुः । “अश्रो-
 योऽनधीतवेदः तेन कृतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । यामयाजी
 यामजनानां आहुपूजाकारयिता कृत्विग्भावेन होमस्वस्त्य-
 यनकर्ता च स च होता यत् यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् ।
 आहुविशेषाज्ञस्याभक्ष्यता “चान्द्रायणं नवआहुः पराको-
 मासिके मतः । पञ्चआहुः षड्विंशत्युक्तः स्यात् षाण्मासे
 षड्विंशत्युक्तः च । आर्द्धिके षड्विंशत्युक्तः स्यादेकाहः पुनरार्द्धिके
 अर्द्धिः० । पञ्चआहुं त्रैपक्षिकं आहुम् । नवआहुमेकादशाहा-
 दिआहुम् । हस्तादिदत्तं द्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । “हस्तदत्ताय
 ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च दातारं नोपतिष्ठेत्तु भोक्ता
 भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्माज्ज्ञानरितं देयं पर्शुनाथ त्वयेन
 वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन
 तु पात्रेण यदन्नन्तु प्रदीयते । भोक्ता विष्टासमं-
 भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्” भवि० पु० । “मात्सिकं
 फाणितं शाकं गोरसं लवणं दत्तम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा
 च भोक्ता सान्तपनश्चरेत्” यमः । “एकेन पाणिना
 दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत् । दत्तं तैलञ्च लवणं पानीयं
 पायसं तथा” स्मृतिः । “वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने
 भावदूषिते भुक्त्वा च ब्राह्मणः पश्चात् तिरातं तु व्रती
 भवेत्” शङ्खः । शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिक्ष-
 भाजने । अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति”
 बंब० । भिक्षभाजनं कांक्षपरं “भिक्षकांक्षे तु योऽ-
 श्रीयादन्नं स्नात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु
 एकभक्तस्ततः शुचिः” बौधा० कांक्षत्वेन विशेषणात् ।
 आपोशनाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकृतवता द्रव्यमात्रस्या-
 भक्ष्यता । “आपोशानमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः ।

भुङ्क्तामस्य यदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्” अनाशानस्य
 द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । “अनाशानः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि
 किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति ।
 आचामेक्ष्वर्चणे नित्यं सङ्गाताम्बूलचर्वणम् दन्तलग्ने फल-
 मूले भुक्तस्ते हे तथैव च । ताम्बूले चेन्नुदण्डे च नोच्छिष्टो-
 भवति द्विजः” जावा० । “कषायकटुताम्बूले भुक्तस्ते हानु-
 लेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मत्तुरब्रवीत्”
 लघुबौ० अनाशानः कषायकटुताम्बूले तु व्यतिरिक्तद्रव्यं
 सकृद्भक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सकृत् पीत्वा
 अष्टोत्तरसहस्राष्टसां गायत्री जपेत् प्रा० वि० । यज्ञो-
 पवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । “विना यज्ञोपवीतेन
 भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उप-
 वासेन शुध्यति” लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता ।
 गृध्रादिपक्षमादीन् फलकन्दैर्जुमूलकान् । विषमूत्रदूषितान्
 प्राश्य कच्छं तु पादतश्चरेत् सन्निकृष्टेऽङ्गमेव स्यात् संव० ।
 गृदादेरभक्ष्यता । “अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं
 तथा । कृत्तिकाभक्षणञ्चैव तत्स्यं गोमांसभक्षणैः भवि० पु० ।
 अत्रापवादः । सैन्धवं लवणञ्चैव यज्ञं सासृद्रिकं भवेत्
 पवित्रे परमे ह्येते प्रयत्ने अपि नित्यशः” वायुपु० ।
 “भुक्त्वा तु चारलयणं तिरातं तु वने वसेत्” यमः ।
 “गृह्णीष्वसादने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः आ० त० रघु० ।
 “नैकोमिष्टाक्षमश्रीयात् वञ्चयित्वा गृही सुतान् ।
 दारान् गृह्यातिथींश्चैव तथासम्बन्धिनश्चान् इत्युपक्रम्य
 “लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्रास्यते नरः” यमः ।
 “पयोऽनुद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नयनीत-
 ज्ञेति” “सर्वं तिलमयं नाद्यात् सायं शर्माभिलाषिभिः”
 इति । “नाश्रीयात् सन्ध्योर्द्वयोः” इति च का० ख० ।
 “नातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीथे
 नचोषसि” मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि ।
 नाद्यादादग्निं रात्रिषु” काशी० ख० “आहुं कृत्वा परआहुः
 योऽश्रीयात् ज्ञानवर्जितः । दातुः आहुफलं नास्ति भोक्ता
 किल्बिषभुग् भवेत्” यत् वेष्टितशिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षि-
 णमुखः सोपानात्कक्षं यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते, इति
 का० ख० । “यो गृहीत्वा विषहार्ग्नं गृहस्य इव मन्यते ।
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दद्यापाको हि स स्मृतः” का० ख० ।
 “पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मन-
 स्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्” का० ख० “अप्याहृत् शिव-
 निर्मात्यं पक्षं पुष्पं फलं जलम्” ति० त० पु० । “यातुधानाः

पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूररूपिणः । हरन्ति रसमन्त्रस्य ।
मण्डलेन विपर्यजितम् का० ख० । नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो
पाणी नैव कर्षटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न मला-
दितः” का० ख० । “नारिकेलोदकं कांक्षेतामपात्रे गुड-
स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताच्चे गव्यं दत्तं विनेति
आ० त० पुरा० । “वर्जनीयं सदा माघे मूलकं सदिरासम-
मिति” ब्र० पु० । सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः ।
“वङ्गप्रसोदम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि न भक्षयेत्”
हारी० । दधित्यः कपित्थः । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर-
निषेधः “आमिषं चक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्हिने सप्रजन्म
भवेत् कष्टी दरिद्र्योपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी
पर्वस्तेषु वै पुमान् । विषमूलभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते” वि० पु० । अथ तित्थिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-
माह स्मृतौ “कुष्माण्डे चार्धहानिः स्यात् दृढ्यां न
अरेद्धरिम् । बङ्गशतः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ।
कलङ्की जायते विले तिर्यक्गयोनिश्च निम्बके । ताळे
शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या
स्यात् कलन्वी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरो प्रोक्ता
पूतिका ब्रह्मघातिका । वात्सार्की सुतहानिः स्याच्चिररोगी
च सापके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” षट्
लि० । तत्र सप्रम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्नुम् ।
अनः ‘तालं श्वेताक्षु वात्सार्कीं न खादेद्दृष्ट्वा नरः’ इत्य-
नेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्येण श्वेतानुवृत्तात् ।
“अलावू वर्तुलाकारां वात्सार्कीं कुन्दसन्निभाम्” ति० त०
पु० । यदपि ‘कुम्भनालिकाशाकं दृन्नाकं पूतिकान्था ।
भजयत् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोहिजः’ इत्युपनसा
सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतदृन्नाकपरम् । तत्र
नालिकाश्वेतकलन्वी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय
शूद्रविषयिकावा इति ति० त० रघु० ।
कुष्माण्डं २ दृढतीफलान् २ लवणं वर्ज्यं ४ तिलान् तथा
५ तैलं ई चामलकं ७ दिवं प्रवसता ८ शीघ्रं ९ कपालान्मूलकम्
१० । ११ निष्पावाश्च १२ महरिकाफलमथो १३ दृन्नाकं संज्ञं
१४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा-
पोदश । नि० सि० सु० दीपि० । शीघ्रं नारिकेलम् कपालं
अलावूः अन्धकं पटोलम् । “१ कुष्माण्डं २ दृढती ३
चारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिरः
९ कपालान्मूलं १० ११ नख १२ चर्म १३ तिलानि च
१४ क्षरकमाङ्गनासिवां १५ प्रतिपदादिषु वर्जयेत् नि०

सि० भूपालः । नखं शिम्बी चर्म महरिका । “उच्छि-
टस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्त्री-
च्छिष्टस्यच्छिष्टाहतञ्च” याता० । गुरुः पित्तादिः । “पित्त-
वर्धयत्यु च भ्रातृच्छिष्टं भोज्यम्”, आप० मातापितृभ्यां
संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः” ब्र० पु० । स्तुच्छिष्टान्तु
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्तेत्यतः भाजने एवं वैवस्वतः प्राह भुङ्क्ता
चान्द्रायणं चरेत्” चतुर्वर्षिसतम् । “नाग्रीयात्
भार्यया साङ्गं नाग्रीयादुत्कटासने” मनुना स्त्रिया सह
भोजननिषेधेऽपि अर्ध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुं-
शक्यते । “ब्राह्मण्या हितया साङ्गं कचिद्भुञ्जीत चार्ध्वनि ।
अधोवर्णस्त्रिया साङ्गं भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्” ब्र० पु० ।
एतद्विषय एव “ब्राह्मण्या वा सहाग्रीयादुच्छिष्टं न कथञ्चन ।
न तत्र दोषं मन्यन्ते” आङ्गिराः । विडालाद्युच्छिष्टस्याभ-
क्ष्यता । “विडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनं लस्य च ।
केयकीटापञ्च पिवेत् ब्रह्मचर्यं लाम्” मनुः । “दूषितं
केयकीटे च माज्जार्मूषिकैस्तथा । मक्षिकामशकश्चैव तिरात्रेण
विशुध्यति । श्वाकाकगोभिरुच्छिष्टभक्षणे तु दिनत्रयम्” मनुः
अत्रापवादः । “देवहोत्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् । तस्मात्प्रमद-
मर्त्यं शेषं संस्कारमर्हति” यमः । संस्कारश्च “घनानां
प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । संस्कारास्तु भवे-
च्छुद्धिरपि प्रादुर्घतस्य च कागस्य सुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि
तद्भवेत्” यमः । “पक्षिश्चापदजगधस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने पादकञ्चुकम्” विष्णुः । कुत्-
सितशूद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधात्त्वान्नमात्रस्याभक्ष्यता “यस्तु
पङ्क्तिषु भुङ्गीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति” अङ्गि० । “अपाङ्केयब्राह्मणोपवेशने-
न कुत्सिताश्च । जलादिना पङ्क्तिभेदनसन्तरेणेत्याचारः
प्रा० वि० । “ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यासुपविश्यासंस्पृशन् यदा
भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्त्यां त्रयह
माचरेत्” विष्णुः । अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्यो-
त्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता “एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह-
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ।
भोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यास्यच्छिष्टं सहभोजने । प्राय-
श्चित्तं चरेद्दिप्रः कच्छं सान्नपनं तदा” शङ्खः । कालविशेषे
द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । “सूर्ययज्ञे तु नाग्रीयात् पूर्णं
यामवतुष्टयम् । चन्द्रयज्ञे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना”
दृढ० गौ० । “अहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तावत्तनात् पूर्व्वं प्रथमे प्रथमादधः" मा० पु० । अधिजडम् ।
 "यस्तोदये सति विधोर्नाहर्भोजनमाचरेत्" वशि० । "अस-
 क्तयोरस्तयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनि" व्यासः । "अहोरात्रं न
 भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा सन्ति दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं
 कृत्वा ततः परम् विष्णुध० पु० । 'सध्याकाले यदा राक्षसं सते
 शशिभास्करौ । तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन'
 गङ्गः । सायं सध्यायां सूर्य्यो यस्तास्ते, पूर्व्वोऽङ्गिरात्रौ
 च न भोक्तव्यं, प्रातः सध्यायां चन्द्रे यस्तास्ते पूर्व्वरात्रा-
 वपरेऽङ्गिरा च न भोक्तव्यमित्यर्थः नि० सि० । बालहृडा-
 तुरैर्विनेत्युक्ते स्तेषां विशेषः । "सायाङ्गे ग्रहणं चेत्
 स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे, न मध्याङ्गे,
 मध्याङ्गे न तु सङ्गवे । भुञ्जीत संगवे चेत् स्यादपूर्व्वं भोजन-
 क्रियेति" मा० पु० उक्तः । एतच्च बालादिविषयमिति नि०
 सि० । "सर्वेषामेव वर्णाणां स्नतकं राक्षदर्शने स्नात्वा कर्माणि
 कर्त्तव्यं श्रुतमर्चं विवर्जयेत्" हेमा० षट्त्वि० । "नवश्राद्धेषु
 यच्छिष्टं ग्रहपर्य्युषितञ्च यत् । सर्व्वं तद्दुष्टतामेति" स्मृतेः
 यासकाले पक्वाद्यादेरभक्ष्यता । अत्रापवादः । "आरणात्
 पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्योदकं चैव न दुष्ये
 द्राक्षस्तृप्तके" मेधा० । "अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं
 ग्रहे । वारितक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति" स्मृतिः
 १ पुंसवनाद्यज्ञस्याभक्ष्यता । 'याजकाच्च' नवश्राद्धं संग्रहे
 चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोद्भयने तथा । जातश्राद्धे
 नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" व्याप० । संग्रहे स्त्रीणा-
 मेव व्यभिचारादिदोषाप्रयायश्चित्तेन संग्रहे । ब्रह्मौदने
 आपोवसयज्ञाङ्गकर्म्मविशेषे प्रा० वि० । "जन्मप्रभृति संस्कारे
 बालस्यान्नस्य भोजने । अर्धपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते
 विशेषतः" अङ्ग० । "निर्हस्ते शूङ्गहोमे च प्राङ्नामकर-
 णात् तथा । चरेत् शालपत्रं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि"
 व्यासः । भोजनकाले मूत्राद्युत्सर्गेऽज्ञमात्रस्याभक्ष्यता ।
 "मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे भोक्ता भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । तिरात्रं
 कुर्व्वीत" शाता० । भोजनकाले स्नतकाद्यगौचे भक्ष्यमा-
 खाद्यस्याभक्ष्यता "यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
 भूमौ निःक्षिप्य तं यासं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । भक्षयित्वा
 तु तं यासमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्व्वमेवाहं
 तिरात्रेण विशुध्यति" शाता० । "अशुचिः स्नतकादिनेति"
 शा० वि० । तैत्तिरीय्यादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्याह-
 मात्रस्याभक्ष्यता । "समुत्पन्ने द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबे-

तथा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः" रं० ।
 स्नाने तैत्तिरीय्यादीनादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा० वि० ।
 नीलीवस्त्रपारिधाने द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "नीलीवस्त्रं
 परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा । तिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्"
 शङ्खः । "लोहितान् वस्त्रान्स्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्-
 जानि कवकानि च दृष्ट्वा कृषरसंयावपायसापृणसवुलीरिति"
 या० । विड्जानि अमेध्योद्भवानि । अमेध्य देशोद्भवानान्तु
 न दुष्टता "अमेध्येषु तु वे दृष्ट्वा उष्माः पुष्पफलोपगाः
 तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पत्रपुष्पफलानि चेति" बौधा० उक्तेः ।
 अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु गृहस्थस्याहमात्रस्याभक्ष्यता "देव-
 तातिभूतेषु गृह्येष्वभ्यागतेषु च । अभुक्तवत्सु येऽग्निं तथा
 पितृग्निपक्षिषु । दुष्टान्नपयनिर्यासभुजः सूचीसखास्तु
 ते । जायन्ते गिरिवर्ष्माणः" इति मार्क० पु० । "असंतर्धं पितृन्
 देवाद्याद्यादन्नं नवं क्वचित् । पक्वाच्च चापि नो मांसमिति
 का० ख० । भक्ष्येष्वपि देवायानिर्वेदितमभक्ष्यमेव "अनिवेद्य
 न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिकं च यत् । अन्नं विष्टा
 पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिर्वेदितम्" आ० त० पु० । "नैर्द-
 स्तानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीता
 ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्याणि । 'मांसिकाक्षन्तु योऽग्नीयादसमा-
 वर्त्तकोद्विजः । स तीक्ष्णहान्युपवसेद् मनुः । "स्मृताश्च"
 मधुमांसञ्च नैवाश्नीत व्रती कश्चित् । तिरात्रोपोषितः सस्य-
 पात्रिमिकां जले वसेत्" देवलः । "स्नतिकाच्च नवश्राद्धं मांस-
 कान्नं तथैव च । ब्रह्मचारी च योऽग्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन
 प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति" संव० । मांसं च
 शिटभक्ष्यमांसपरम् "ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमग्नीयात् शिट-
 भोजनीयं, लच्छं दादशरात्रश्चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्"
 वशि० उक्तेः । अस्यापवादः "स चेत् व्यधीयत कामं गुरो-
 रच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात् येनेच्छतेन चिकित्सेत्
 स यदा व्यगदः स्यादादित्यसुपतिहेत्" बौधा० । अस्य पात्र-
 विशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "आमिषस्य तु यो भाण्डे
 पक्वमग्नीतं सुव्रतः (ब्रह्मचारी) । कुशमूलविपकेन तत्रहं
 क्षीरेण वर्त्तयेत्" लघुहारीतः ।
 सर्वापर्वोपवादः । "जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समाः"
 स्मृताः । भक्ष्यमांसोपुनो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते" का० ख०
 एवमन्यान्यपि स्मृतौ निषिद्धानि द्रष्टव्यानि वैदिकोक्तदोषा-
 दपि कानिचिदभक्ष्याणि तानि चाप्यथशब्दे २१६ पृष्ठे प्राय-
 शोदर्शितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्शयन्ते "वर्जयेत्
 पयसा स्निग्धं मत्स्यमांसमनूपकम् । दक्षीफलम-

कृष्णाण्डमर्ज्यैर्जम्बूफलादृते । मांसं मूलकसंसिद्धं हृतेन
मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण क्षौद्रसृष्टेन वारिणा
पुनरुष्णीकृतञ्चान्नं हतं कांसे दशाहिकम् । दध्ना तन्नेष
पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधान्नैव भुञ्जीत मति-
मान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति
विरेचनम् वसनं शयनं वारि पूर्वं वा हितभोजनम्
शास्त्रेतात्पर्यतया वापि दीपान्नेस्तरुणस्य च क्षिण्वव्याया
मर्बलानां विरुद्धं वितथं भवेत् । अष्टद्वारदोषास्तु
जायन्ते पापिनामिह” आङ्गिकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न० त० । १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न० ब० ।

“भङ्गरहिते त्रि० । २ अभङ्गाख्ये “पुनस्तिथा समङ्गोऽथा-
भङ्गस्तदभयात्मक” इति सा० द० उक्ते श्लेषे शब्दा-
लङ्कारभेदे पु० । यथा “पायात् स स्वयमन्वक्तव्यकरस्तां
सर्वदोषाधवः” । अन्वक्तव्यताभङ्गः श्लेषः ।

अभङ्गुर त्रि० न भङ्गुरः । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे “अभङ्गुरतनु-
त्विषां बलव्यिता शतेर्विद्युताम्” रसगङ्गाधरः ।

अभट्ट न० विरोधे न० त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न० ब० ।

२ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च त्रि० ।

अभय न० अभावे न० त० । १ भयाभावे । “प्रदद्यात्
परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च” मनुः । “अभयं वै
जनक ! प्राप्नोऽसीति” श्रुतिः । “प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च
कार्याकार्ये भयाभये” गीता इत० । २ भयशून्ये त्रि० । न
भयमस्मात् ५ ब० । ३ परमात्मनि, ४ तज्ज्ञाने च । ५ हरि-
तक्याम् इदुर्गामूर्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उर्ध्वारे न०
८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टेऽर्थेऽसन्देहेनानुष्ठाने
९ आत्मनिवे पु० । “उच्चमूलविकोष्णेषु वर्त्तते सुखमर्गवी ।
अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन” इति “यत्नैकादश-
शन्द्रोभानुर्वा प्रबलः शुभः । अभयोनाम योगोऽयमरिभूत
विनाशकदिति” च ज्योतिषोक्ते १० याज्ञिकयोगभेदे पु० ।
न भयं यस्मात् ५ त० । माभैषीरित्युक्त्वा ११ उत्तोलित
दक्षिणहस्तप्रसारभेदे “अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधती-
क्रमात्” श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् क्ति० अभयं त्राणं करोति कृ-क्तिप् ईत० ।

१ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने
२ सौख्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौख्ये ।

अभयङ्कर त्रि० न भयङ्करः विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने

अभयकृत् स्त्री द्विव० अभयं कुरुतः क्तिप् वेदे ४० सुम् ।

द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य “ऊरु गव्यूती

अभयकृताविति “ऊरु गव्यूती ते अभये स्तामित्यतदाह”
शत० बा० ।

अभयजात पु० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये छनिभेदे
तस्यापत्यं यज् । आभयजात्यः तदपत्ये पुं स्त्री० स्त्रियां ङीप्
यलोपश्च आभयजातो । पुंसि बहुषु लुक् । अभय-
जाताः । यूनि आभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधमयाभावाय डिण्डिमः
स्वमैत्र्योत्साहनार्थं वादनार्थे रणठक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद त्रि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य-
रक्षति दा-क ईत० । मा भैषीरित्यादिवचनसङ्क्रा भोत-
२ त्राणकर्त्तरि “तातुमलभयदाहति” किरा० अभयप्रदयो-
ऽप्यत्र । “यानशय्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः २ विष्णुः ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा ।
त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । “मधूदकं फलं मूल-
मेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि” का० ख०
“सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयामयदक्षिणाम्” मनुः । अभयं
दक्षिणैव देयत्वात् । अभयरूपदेये “रात्रौ दानं न शंसन्ति
मिना चाभयदक्षिणाम्” मत्स्य पु० । अभयदक्षिणाम-
भयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयसुद्रा स्त्री अभयार्था सुद्रा । १ तन्मोक्ते सुद्राभेदे सुद्रा-
अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थे मा भैषी-
रित्यादिवाको ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते
मोदकभेदे । स च “अभया पिप्पलीमूलं भरिचं नागरं
तथा ॥ त्यक्पत्रपिप्पलीमुस्तपिडङ्गामलकानि च । कर्षः
प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षयन्तथा । षट्कर्षाश्च सितायास्तु
द्विपलं लिष्टतो भवेत् । सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं
कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चातुष्वेज्जलम् ।
तावद्विरच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोद-
कोऽयम्” चक्रदत्तोक्तः ।

अभय पु० भव उत्पत्तिः अभावे न० त० । १ भवाभावे जन्मा-
भावे “मत्त एव भवाभवौ” गीता । २ विनाशे “भवाय
सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्” रामा० । ७ ब० ।
३ मोक्षे “प्राप्नुमभवमभिवच्छसि या” किरा० शिवभिन्ने पु०

अभय न० न भयम् अप्राप्त्यर्थे न० त० । १ अमङ्गले,
२ दुष्टभागे च न० ब० । ३ दुर्भाग्यवति त्रि० । “उपनतस-
वधीरयन्त्यभयाः” किरा० ।

अभाग पु० न भागः अभावे न० त० । १ भागाभावे ।

भागश्च एकदेशः दायदप्याहृधनाद्यश्च ७४० । तच्छूये पूरु
निदाये च त्वि० । “यो ज्येष्ठो विनिजुञ्जीत लोभाद्भातृन् यवी-
यसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्त्वय्य राजभिः” मनुः
“यं भागिनं निर्भजन्यथ यमभागं निर्भजन्ति” शत० ब्रा० ।

अभागिन् त्वि० न भागी स्त्रियां ङोप् । १ अधिकारानर्हं
लौपतितादौ । २ भागोभाग्यम् । तच्छूये च । “यमात्मानं
न विदुरभागिन” इति कट ७० ।

अभाग्य न० अप्राशस्त्ये न० त० । १ दुष्टभाग्ये । न० ष० ।

२ दुष्टभाग्यवति त्वि० । [गुणष्टयोरभाजनम्] का० प्र० ।

अभाजन न० न० त० । अनाधारे ‘दीधीवेयीसमः कश्चिद्’

अभार्य्य पु० नास्ति भाव्यो तत्सम्बन्धो वा यस्य । १ भाव्याहीने

२ शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धे नैविकवृत्तवारिप्रभृतौ च ।

“अतिद्विजानभार्याश्च कृषिसक्तान्” न्यपस्य च ७० त०

का० प० । “अभार्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धान्” रघु०

अभाव पु० न भावः । भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हं वैशेषिकोक्ते

सप्तमपदार्थे भावभिन्नत्वसमाधत्तमिति बहवः । भावभेदा-

श्रयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषवटितत्वेन अन्योन्या-

श्रयदोषपक्षतया अभावत्वसम्बन्धोपाधिरिति नव्याः ।

अभावश्च भावाभावसाधारणाश्रयः घटाभावस्य पटे पटा-

भावदो च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ

इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च उररीचक्रुः । सूत्र-

कृता तु “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्नियमसम्” इति षडेव

पदार्थाः कण्ठत उक्ताः । अत एव “न वयं षट्पदार्थवादिनः”

इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थोक्तीकारस्तेषां सूचितः ।

आधुनिकास्तु षटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्ययानुपपत्त्या पदार्था

न्तरमभावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्य

रूपत्वमङ्गीचक्रुः । तेषामयमाशयः “मानाधीना सेयसिद्धि-

रित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम्

न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसन्नि-

कर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता

तत्सन्निकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत्

स्वरूपविशेषणताया अव्यावर्त्तकत्वात् अन्यथा घटाभाव

प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वात् भूतलादि-

स्वरूपस्यानुगमात् तस्यै सन्निकर्षरूपे विशेषणता

सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ

ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति

कल्पनादसि नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरुपनये

तद्विशिष्टबुद्धेरवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य-
हेतुत्वेन तज्ज्ञानसाम्यप्राः समवधानात् अथ अभाव-
ज्ञानसाम्यप्राः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्वोच इति चेत् अभाव-
बोधसाम्यप्राः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात्
इन्द्रियसन्निकर्षविशेषणताकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादि-
स्वरूपत्वानतिवृत्तेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदप्यनपायेन
प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादे-
ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः “अभावबुद्धिश्च
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधसंख्यादां नातिशेते” इति दो-
धितिकदुक्तेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावांशे
प्रतियोगिज्ञानवत् धर्म्मग्रे तद्ज्ञानस्य दुष्परिहारत्वात् ।
एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः ।
घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य
सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानं
तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिप्रसङ्गादेरभावात् । तस्यैवाज्ञाने
तद्व्याप्यतापह्वासम्भवाच्च किञ्चातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले
“षटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्ज्ञानं
तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः
स्वीकार्यः । तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधि-
करणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्भवेन उद्देश्यासिद्धेः
नापि लक्षणासत्सिद्धिः अभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया
तल्लक्षणस्यैवाभावात् । तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्-
पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वसमावस्य
लक्षणं वाच्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसामेक्षत्वेनान्योन्याश्रय-
दोषकवलितत्वेन दुर्ज्ञेयम् । किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभाव-
लक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानान्यून्यकाले षटोनास्तीति
प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेरविशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो
न भाव इति वाक्यात् शब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यता-
वच्छेदकविधेययोरैक्ये षटोषटः इत्यादाविव शब्दबोधा-
भावस्य सर्वसम्मतत्वात् । एतेन अभावत्वम् समवाय
सामनाधिकरणस्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वा-
भाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथाप्ये अभावो न
भाव इति शब्दबोधीपपत्तावपि तदज्ञानकाले षटोना-
स्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहार-
त्वाच्च । घटाभावाभावादेर्षट्पदतयाऽङ्गीकारेण तत्र सम-
वायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽ-
भाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेः । अथ अभाववत् अभावत्वमप्यति-
रिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्बेति मतम् तत्वेदमुच्यते कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूपस्यैवाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् । अन्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपि सिद्धान्तापत्तेः भूतत्वे तदाधारतात्तुपपत्तेश्च । अखण्डोपाधिरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थाप्रम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धे सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य भवन्तत्वे कारणतादात्रपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तत्त्वज्ञानत्यायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभावलक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभाववत्स्वरूपखण्डोपाधेरिव तथात्कल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बु-स्त्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा घटः कम्बुयोवादिमानित्यादि वाक्यात् शब्दबोधानुपपत्तिः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वम् । अथ शब्देऽपि अभावे प्रमाणमिति चेत् शब्देऽप्यस्य व व्यापत्वादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः अत्राप्रशब्देऽपि प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्तरत्वे आप्रवाक्याभावात् भवतां सूत्रकृताऽपि अभावस्य घटपदार्थातिरिक्ततया काव्यनुक्तेः अभावशब्दाभावप्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वे नोपलक्ष्यत्वात् । एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धारमित्यं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतत्वे घटोनास्तीत्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभावबुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतलक्ष्णस्वरूपस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलक्ष्णस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रतीतिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलक्ष्णस्वरूपस्य घटाद्यनवच्छेदकालसम्बन्धरूपतया तस्य च भूतत्वे स्वरूपमित्यादिवदाधारताऽङ्गतेः । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभावकल्पने लाघवमित्यपास्तं कृतप्रतया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्ववादिस्मृततया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्प्यते अतो नाधिककल्पना । घटो न घट इत्यादौ घटनिष्ठमेव तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्यानुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्जस्यम् । अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः । भक्तामभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः मन्कतेऽपि तथा । वाय्वादौ रूपाद्यभावचालुषत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र दृढतरं किञ्चित् प्रमाणमस्ति येन तत्स्वीकारावश्यकतेति । अभावभेदबुद्धोर्नियमाश्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयमभावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निराकरणतया निरुपाख्यतया च व्यवहित्यते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । “अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः” इति हरिः । “नाभावऽपलब्धेः शां० सू० । “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः” इति गीता । यथा च अभावान्न भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते । न्यायादिमते स चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गावयवश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्याभावभेदात् त्रिविधः । “अभावश्च द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” इति भाषा० । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव इति सांख्यादयः । २ मरणे, मरणञ्च स्वादृष्टारब्धशरीरेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनागो वा, प्राणवायो-रुत्क्रमणं वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोक्त्यादि-स्थायिभावः ३ तच्छून्ये त्रि० । आन्तरः भावः केहापरपर्यायः अनुरागः । ४ तद्बीने त्रि० । सवालुरागः देवविषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः केहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति भेदः । सीमांसकाद्युक्ते अभावव्यापकं ई योग्यानुपलब्धरूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति भावः सत्त्वं यस्य । ८ मिथ्याभूते त्रि० । [तुमशक्ये च । अभावनीय त्रि० न० त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २ उत्पत्तादिय-अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । ३ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तथोक्तमध्यासशब्दे । अभाषणं न० अभावे न० त० । भाषणाभावे मौनभावे । अभि अव्य० न भाति भा-वा० कि । १ किञ्चित् प्रकारं प्राप्स्य

द्योतने, २ अभिसुख्ये, २ अभिलाषे, ४ बोधायाम्, ५ लक्षण्ये, ६ समन्तादर्थे । ७ धर्षणे दुर्गा० । “अभि पूजा-भगार्थेच्छासौम्याभिसुख्यसौख्यवचनाहारस्वाध्यायेषु” गण-रत्नोक्तेऽपूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-यते । भगार्थे अभिशुक्तः अभिनिवेशः । इच्छायाम् अभि-लासः अभिकः । सौख्यं साधुर्यम् तत्र अभिजातः “प्रज-ल्लितायामभिजातवाचि” कुमा० । अभिसुख्ये अभिसुखम् अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति “अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः” माघः सौख्ये अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् “साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक” इति काव्य० प्र० । आहारे अभ्यवहारः । स्वाध्याये अभ्यस्यति “वेदाभ्यासे सदारतः” सृष्टिः । स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्य-मात्रेऽस्य प्रवृत्तिः “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरा-वतागजा” कु० । एतस्य च तत्तर्थाद्योतकतामात्रं समभि-व्यवहृतशब्दस्यैव तत्तर्थात् लक्षणेति सिद्धान्तः अस्य क्रिया-योगे उपसर्गता “बोधेयत्वावचिह्नेषु तु कर्मप्रवचनीयता । दृष्टं दृष्टमभि सिञ्चति । हरिमभि वर्त्तते । भक्तो हरिमभि, अग्निमभि शलभाः पतन्ति इत्यादौ दाहार्थम् शब्दपरत्वेऽपि “अभिरभाने” पा० ।

अभिक वि० अभिकामयते अभि+कृत् । १ अनुकामिकाभोकाः कमितेति” पा० नि० । कासुके ‘सोऽधिकारमभिकः कुलो-चितं काश्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः” रघुः ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे ‘शीताभिकाङ्क्षा मुखतिक्तता च” सुश्रु० ।

अभिकाङ्क्षित वि० अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि-लक्षिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् वि० अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषवति अभिकाम वि० अभिकामयते अभि+कम्-णिङ्-अच् । १ काम-यमाने, “याचे त्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्” भा० आ० प० । भावे घञ् । अभिलाषे पु० “मनसाभ्य-कामस्य कुरुतेत्वं युधिष्ठिर ! भा० ब० प० अभिकामादागतः ठञ् अभिकामिकः अभिलाषात् प्राप्ते वि० स्त्रियां ङीप् । “गुणैश्चानुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः” भा० शा० प० ।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम-भावे घञ् अष्टाङ्गः । १ आरम्भे, २ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च । कर्मणि घञ् । ४ आरम्भे “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययवायो न विद्यते” गीता । आधारे घञ् । ५ युद्धे ।

अभिक्रान्तिन् वि० अभि+क्र-ङ-ङवनिप् स्त्रियां ङीप् वनोरसः ।

अभिसुख्येन कारिणि । “अपेयं रात्रां च्छत्वपोऽन्वभि-क्षत्रोः अथ० २, ८, २ ।

अभिक्रुप्त वि० अभि+कृप-क्त रोहः । १ सम्पन्ने २ नियते ३ अभिप्रकाशिते च “हृदा मनीषा मनसाभिक्रुपाय एतद्विदुः” कठ उप० ।

अभिक्रतु पु० अभिसुख्येन क्रतुर्युजकर्म यस्य । बलवति । “अथाभवद्भूमिताभिक्रतुनाम्” ऋ० ३, २४, १० । “अभि-क्रतुनाम् बलीयसाम्” भा० ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम-क्तिन् । १ अभिक्रमे २ उपक्रमे ‘यज्ञस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय” श्रुतिः ।

अभिक्रान्तिन् वि० अभिक्रान्तमनेन इष्टादि० इनि । उप-क्रमकर्त्तरि “य एषामध्ययने अभिक्रान्तितमः” श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम-बोधाभीक्ष्ण्ययोः णसुल् । आक्रम्य, आरभ्य, अभिसुख्येन गत्येत्यर्थे । पूर्वं पूर्व-मेवाभिक्रामम्” कात्या० २, २, २१ । [ऽनिन्दायाम् ।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश-भावे घञ् । १ आक्रोशे अभिक्रोशक वि० अभि+क्रुश-ण्वल् । १ निन्दकेऽपवादके च अभिचत्तृ वि० अभि+चद-टच् स्त्रियां ङीप् । हिंसके “अभिचत्तृस्त्वावतो वरुताः” ऋ० ७, १, १८ । “अभिचत्तृ-रभिहिंसकस्य” भा० ।

अभिचद वि० अभि+चद-हिंसायाम् अच् । हिंसके । “अभिचदामर्थ्यमाणम्” ऋ० ६, ५, १ । अभिचदां हिंसकं आन्दसत्वात् आत्त्वम् ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ् । १ अभिधाने, २ बोधायां “काव्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः रघुः । ३ कीर्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ माहात्म्ये “अन्वा अपश्या-नदमन्नभिख्याम्” ऋ० १, १४, ५ “अभिख्यामभितः ख्यातिं माहात्म्यं वा” भा० । कर्त्तरि क्तिप् । ६ अभितो गन्तरि” ७ प्रसिद्धे च “अभिख्या भासा दृष्टतां दृशकनिः” ऋ० ८, २, ५ “अभिख्या अभिसुखं गच्छन्त्याऽभितः प्रसि-द्धया वा भासा” भा० घातोरातोकोपात् रूपन् । ८ प्रज्ञायां निरु० ।

अभिख्याट वि० अभि+ख्या-टच् स्त्रियां ङीप् । १ कथके अभिगन्तरि ३ अभिदृष्टरि च । “आपिरभिख्यातामर्जिता सोम्यानाम्” ऋ० ४, १७, १७ “अभिख्याताभिदृष्टा” भा० ।

अभिगत वि० अभि+गम-क्त । १ आनुकूल्येन प्राप्ते २ सेविते ३ अभिसुख्येन गते च ।

अभिगन्तव्य वि० अभि+गम-तव्य । अभिगम्ये सेव्ये च

“सलः सदाभिगन्तव्या यदि वोपदिशन्ति ते” वशि० ।

अभिगन्तृ लि० अभि+गम-लृच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम्
आभिसुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च ।
“कलं वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्म” शत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिसुख्ये आनुकूल्ये वा गम-घञ् । आभि-
सुख्येन गमने “तवाहृतो नाभिगमेन हृत्तम्” रघुः । आनु-
कूल्येन २ गमने “स्वरच्या क्रियमाणे तु यत्तावत्प्रक्रिया
कचित् । नोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथेति”
मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमनं तत्रैव न० । “ज्येष्ठाभि-
गमनात् पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता” रघुः । “पापकण्डु-
च्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च” स्मृतिः ।

अभिगम्य लि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभि-
सुख्येन गन्तुं शक्ये “अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि
शुद्धये” कुमा० । “सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्
रामा० । “अष्टषष्टाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः” रघुः ।
अभि+गम-ल्यप् । आभिसुख्येन गत्वेत्यर्थे अयम् । “मनु-
मेकाग्रमासीनमभिगम्य सहर्षयः” इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गृ-स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे ।
“अनुष्टुप् तेऽभिगरम्” इति यजु० ८, ४७ ।

अभिगामिन् लि० अभिगच्छति अभि+गम-णिनि अभि-
गन्तरि । “ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा”
मनुः । “राजपत्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना” या०

अभिगीत लि० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते
२ अभितो गीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्-क्तिन् । १ अभिरक्षणे “तद्ब्रज-
मेवेताभिगुप्ता आसादयति” श० ब्रा० ।

अभिगूर्त्ति (स्त्री) लि० अभि+गुर-क्त वेदे नत्वाभावः । १ उक्ते
“इष्टं कीर्तमभिगूर्त्तम्” यजु० २५, २७, “अभिगूर्त्तं
ये यजामहे इत्यभिगूर्त्त्योक्तिम्” वे० दी० लोके तु अभि-
गूर्त्त इत्येव अभ्युद्यते लि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर-क्तिन् । सततसङ्कल्पे “तेषा-
मभिगूर्त्तिर्न इत्यतः” ऋ० १, १६२, ६ । “अभिगूर्त्तिः सङ्कल्पः
सर्वथा करणोयमिति बुद्धिः” भा० २ अभित उद्यमे च
“उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इत्यतः” ऋ० १, १६२, १२, “अभि-
गूर्त्तिः” उद्यमः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्गलौ ।

अभिगृहीतवाणि लि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाण्येन ।

अभिगेष्ठा लि० अभि+गे-इष्ण । अभितो गायके “यदेतवा
अभिगेष्ठाश्चरन्ति” स्मृतिः ।

अभिगोष्ठृ लि० अभितो गोपायति अभि+गुप्-लृच् स्त्रियां
ङीप् । अभिरक्तके ।

अभिग्रस्त लि० अभि+ग्रस-क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च
अभिग्रह पु० अभि+ग्रह-अप् । (लुट्) इति ख्याते प्रकाश
हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिसुख्ये नोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे
च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । [१ घर्षणे, २ सहने च ।

अभिघर्षेण न० अभि+घर्ष-भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन
अभिघात पु० अभि+हन-भावे घञ् । १ निःशेषहने समू-

लनाशने “दुःखत्वयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ”
सां० का० । २ ताडने । “तद्वाभिघातादिव लम्पङ्के”
कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिष्टार्थे वा० घञ् ।

द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषि-
कोक्ते गृह्यहेतौ, संयोगिनोर्मिथोविभागजनकक्रिया-
हेतौ च ३ संयोगभेदे । यद्योक्तं “नोदनाभिघातात्

संयुक्तसंयोगाच्च दृष्टिव्यां कर्मोति वै० सू० । “यः संयोगः
शब्दनिमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्पर-

विभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु
तद्विलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्का-

ख्यायां दृष्टिव्यां चरणेन नोदनम् चरणाभिघाताच्च कर्म
जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा

ययमसवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि
संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटा

दावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति” श० उपस्कृतरः ।
“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च

सुषले, अभिघातजे सुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्त-
संयोगः” वै० सू० । तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघाता-

सुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म “आत्मजन्या भवेद्विच्छा इच्छा-
जन्या भवेत् कतिः कतिजन्या भवेच्चैष्टा चेष्टाजन्या भवेत्

क्रिये” त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायि-
कारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायि

कारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि
कारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपबद्धसंयोगात्

सुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते-
न हस्तेन यो सुषलस्य संयोगः स तत्समवायिकारणम् सुषलं

समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य सुषलस्य कर्म-
यदुत्पत्तनं जायते तत्र कारणमाह । सुषलादौ उत्पत्तन

मात्रेण अभिहितप्रधानयुद्धस्य संयोगेनैव उत्पत्तनदर्शनात्
यथा भूत्यादौ हस्तेन वेगान्तिप्रलोटादेर्हस्तयोगं विनाऽपि
उत्पत्तिर्दृश्यतेऽत उत्पत्तने अभिघात एव असमनायि-
कारणम् “अभिघातात् सुषले संयोगाद्वस्ते कर्म” वै० सू०
अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तसुषल-
संयोगात् हस्ते उत्पत्तनं कर्म तत्र सुषलसंयोगोऽसमायि-
कारणम् । तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः ।
“हतोयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः अभि-
घातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिभः । शब्दहेतुर्द्वितीयः
स्यादिति” “शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च ऋदङ्गादिभो ध्वनिः ।
“कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो भवता” इति च भाषा०
अतएवोक्तम् “कण्ठतात्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः” इति
वृद्धैः । शिञ्जायामप्युक्तम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्याद्यान्
मनोयुक्ते विवक्षया । मनः कामाग्निमाहन्ति स प्रेरयति
भारतम् । सो दीर्घो मूर्खो भिहतो वक्त्रमापद्य भारतः
वर्णान् जनयते” इति । स उदीर्घः सन्निः पादपूरणार्थः ।
ऋदङ्गादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोजन्यते
इति लौके प्रसिद्धिः । वृद्धादौ प्रबलतरवायुसंयोगाच्च-
शब्दो ध्वन्यात्मक एव । ऋदुवेगेन क्रियया संयोगे
नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दहेतुत्वमुक्तम् अधिकं
नोदनशब्दे वक्ष्यते । “अभिघातोऽप्यस्य अर्थः अच् ।
अभिघातयुक्ते त्वि० “अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्वाद्वि-
वर्णाच्चेत् । नववर्गाणां नवतो धरणीचन्द्रहिरामाद्या” इति
केरलोक्ते वर्णभेदे, न० शब्दकल्पद्रुमः ।

अभिघातक त्वि० अभि+हन-ण्युल् । १ शत्रौ रिपौ २ अभि-
घातसंयोगकारके ३ समूहनाशके च । “तदभिघातके
हेतो” सां० का० । [इन् । रिपौ ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि+हन-स्वार्थे णिच्-
अभिघातिन् त्वि० अभि+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ शत्रौ
२ नाशके ३ अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्यते समन्तादनौ सिध्यते अभि+ह-
लृरणे णिच्-भावे घञ् । अग्नौ समन्तात् हतादेः १ सेचने
२ हतादिसंस्कारभेदे च । “हृदभिहितोभावो, द्रव्यवत्
प्रकाशते” इत्युक्तेः अभिघार्यमाणे ३ हतादौ च निरु० ।

अभिघारण न० अभितोषारणम् जलादिभिः विधिना
सेचनम् । अभि+ह-णिच्-भावे ल्युट् । हतादेः संस्कार-
भेदे “एतत् जुह्वाभिघारणम् ध्रुवाया हविष उपभृतश्च”
कात्या० ३, ३, ६, “पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजति स्थानादेव

वेदेः पञ्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्येनैव प्रयाजशेषेण ध्रुवाया
ध्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याज्याज्यपुरोडाशयोश्च
उपभृतः उपभृतसंस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति
उपयोगक्रमेण अयञ्च हविः संस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः
हवींषीति द्वितीयाश्रुतेः हविषः संस्कार्यत्वावगमात् अतः
सन्निहितानि सर्वाणि हवींषि शेषेणाभिघारणीयानि” कर्क०
अभिचक्षण अभि+चक्ष-ल्यु । १ सर्वतोविचक्षणे कर्मकृशले
“वेदाहं तस्य भेषजं योषुर्दुरभिचक्षणम्” अथ० ६, १२७, २,
विषूचीयावतीरागा अभिचक्षणादिवः अथ० ६, २, २१ ।
अभिचर त्वि० अभितः आभिसुख्येनात्कूल्यार्थं चरति
चर-ट । १ भ्रष्टे २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप् ।
अभिचरण न० अभि+चर-ल्युट् । १ शत्रुघाताय विहित-
श्येनयागादौ ।

अभिचरणीय त्वि० अभिचरणमर्हति कृ । १ अभिचाराहं
वैरिणि “तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयम-
मेन्द्रम् सोममाहरत्” शत० मा० ।

अभिचार पु० अभि-आभिसुख्येन कृत्याजननाथं चारः
अभि+चर-भावे घञ् । १ शत्रुघोषोत्पादककृत्याजनके मूल-
कर्मणि “श्येनेनाभिचरन् यजेतेति” विहिते श्येनया-
गादौ । “अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विगतोदमः”
“अभिचारमङ्गीनञ्च त्विभिः कर्तव्यम्यपोहति” इति च मनुः
“अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसः” काद० । अभि-
चाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ् । आभिचारिकः ।
१ तत्तद्विहितकर्मादौ २ तत्तत्प्रयत्नादौ च त्वि० स्त्रियां ङीप् ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनं कल्पोरहस्यज्ञापकपण्यः ।
१ अथर्ववेदान्तगते पण्यभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम् ।

अभिचारिन् त्वि० अभिचरति अभि+चर-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ अभिचारकर्त्तरि “ये त्वा कृत्वा लेभिरे विद्वन्ना
अभिचारिणः” अथ० १०, १, ६ ।

अभिच्छाय त्वि० अभिगतच्छायायाम् अत्था० ष०, अभिसुखी-
भूता छाया यस्य वा । १ छायाप्राप्ते २ छायाभिसुखप्राप्ते
च । छायाया अभिसुखम् अव्ययी० । १ छायाभिसुख्ये
अव्य० । “यो माभिच्छायमत्येवि मां चास्मिं चान्तरा”
अथ० १३, १, ५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आचारे-घञ् कटिङि ।
१ कुले, “न परिचयं रक्षति नाभिजनमीकते” काद० ।
“वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेदवाम्बुद्वि-
सारूपमाचरन् विचरेदिह” मनुः । २ जन्मभूमौ,

अभिमतः पित्रादीनां जनोजन्मस्थानम् । १ पित्रा-
दिभिरधुषिते स्थाने “अभिजनस्य” पा० “अभिजनो-
नाम यत्पूर्वैरुषितम्” भाष्यम् । अभिमतोजनः श्रेष्ठत्वात्
प्रा० स० । ४ कलशेष्टे अभि+जन-भावे षञ् । उत्कृष्ट-
स्थानजतया ५ अभिमतोत्पत्तौ “अष्टौ नाभिजनेनेदं सर्वं
वै ब्राह्मणोऽर्हति” मनुः ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
तया” कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे
षञ् । ईकांती “यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष
उच्यते” इत्युक्तेः कीर्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।
अभिजनादागतः अण् । अभिजनः वंशसंबन्धादागते,
त्वि० “तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना” कु० ।

अभिजात त्वि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य ।
१ कुलीने, “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः”
“भिन्नानस्त्वैर्भोजोऽभिजातान्” च रघुः । २ पण्डिते,
३ श्रेष्ठे “न स्नेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्” दृष्टाः ।
४ मनोहरे । “प्रजलिततायासभिजातवाचि” कु० । अभि-
जातस्य भावः श्रुज । अभिजात्यं कौलोन्मयेन० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा० स० । प्रशस्तवंश-
अभिजित् त्वि० अभिसुखीभूय जयति यत्नू अभि+जि-किप् ।

१ अभिसुखीभूय शब्दजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे
क्तिप् । २ सर्वतो जयसाधने “अभिजिता तेजसा तेजोजित्व”
य० १५, ७, “सर्वजयहेतुना तेजसा अन्नेन” वेददी० ।
“अभिजिदसि युक्तपावेन्द्राय” ता० ब्रा० “अभिजित्
सर्वजयहेतुरसि” भा० । अभिजयति जङ्घाधिःस्थित्या
अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि किप् । “अभिजिज्ञास नक्षत्र-
सुपरिष्टेदापाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” श्रुत्युक्तेः ३ नक्षत्रभेदे
इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च जङ्घाधिःस्थित्या
इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते “नक्षत्राणि
मेव दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सङ्गामि
जिताऽष्टाविंशति” रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्ते-
रापादोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिज्ञासकं नक्षत्रचक्रा-
नन्तर्गतमपि कर्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीक-
तम् यथा” सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्त्रिगूर्द्धमथ
लक्षिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेख-
कगखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्ति
काचतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेटे विद्येया रोहिणी

विद्या । यहचेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकक” इति
दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावापि
जनविंशकलात्मकत्वं कर्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र यह-
स्थित्या सप्तशलाकादिबेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता
अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति
स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्यसिद्धान्ते “आप्यस्यैवाभिजित्
प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्ग-
नाथेन आप्यस्य पूर्वाषाढाया अवसाने, धनुराशौ विंशति-
कलोनसप्तविंशतिभागे २६, ४० अभिजिद्योगतारा” इति
एवञ्च दीपिकोक्ता जनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था
अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव दृष्टुं संहिताया-
मष्टाविंशतिर्नक्षत्राधीश्वरा उक्ताः “अश्विनमदहनकमलज-
शशिशूलददितिजीवफणिपितरः । यौन्यर्यमदिनकृत्त्वष्ट-
पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्वर्तितस्तोयं विश्वे ब्रह्मा
हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्बुधः पूषा चेतोऽश्वरा
भानाम्” ॥ तथा चाभिजितो ब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति
इतराश्चाङ्गकालान् प्राशस्येन, आभिसुख्येन पश्चिमाव-
स्थितां ज्ञायां जयति प्रागवर्त्तिनीं करोति वा
किप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्ववर्त्तितसम्प्रादक्ते
पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाह्वये आङ्गप्रशस्ते
१ सुहृत्सै । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिहोहिणो-
दये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयसुदाहृतमिति” मत्० पु०
उक्तेस्तस्येतरापेक्षया ज्ञेयफलदाहत्वात्तथात्वम् । “कुतप-
प्रथमभागे एकोद्दिष्टसुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा” सूत्रेतेः
“आरभ्य कुतमे आङ्गं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्युक्तेश्च
तन्मूर्च्छुत्स्यारम्भकालतया प्रशस्तात्वाच्च तथात्वम् । अभि-
जयति यत्नू गमनेनात्र आधारे” किप् । “मध्यं
व्योमप्रयाते स्फुरदनलनिभे केशरे चार्कविम्बे ज्ञाया
साध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत्
सौरेर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव कक्षस्य योगः लक्ष्मी-
सारोग्यसम्पत्क्षितिमथ युवतीं तत्र गन्ता लभेत” इति
ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि “सर्वस्मिन्
विधुर्पापयुक्तहलवावर्त्ते निशाङ्गोर्ध्वटीतृशं वै” इत्यादिना
दिनाङ्गपूर्वापरस्थघटीतृशं सात्मक-२० पलस्य सर्वत्र
वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्टाभिधानास्तदपवादः ।
“ततः प्रभाते विमले सुहृत्सैऽभिजिति प्रभुः” रामा० ।
अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयमिने ५ यागभेदे अभिजि-
दग्निष्टोम” इति कात्या० । अग्निष्टोमयज्ञादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्-
सरसाध्ये गवामयने षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम्
ता०भाष्ये “तत्र षष्ठे मास्यादौ तयोऽभिज्ञाः षड्विंशः
कार्याः तत एकः पृष्ठः षड्विंशः ततोऽभिजिदेकमहः”
इति । अभिजिन्मूर्त्तस्य च किञ्चिद्गूढदिनार्द्धप्रवृत्तेः तत्-
सान्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिद्गूढदे-
वदिवसार्द्धतुल्यतयास्याभिजिच्छब्दवाच्यता इति तद्विज्ञकर्त्तव्ये
७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव तारण्डप्रभाष्ये
“षष्ठे मासि त्रिोनभिज्ञवान् एकं पृष्ठं च कृत्वाऽभिजिदसुष्ठेयः”
इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे दृश्यम् । “अभिजिदति-
रात्र” इति शत० ब्रा० । “अतिरात्रसंस्थः अभिजिज्ञामके
दिने कार्य” इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजोयादन्यान् संज्ञायामाशोर्वादे देवरा-
तादिवत् क्तच् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि मुहूर्त्ते “अहं त्वभिजिते
योगे निशया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि
गर्भमोक्षं यथासुखम्” । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे
विभूषिते देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान् कन्यकाम्
विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि-भावे क्तिन् । अभिजये “एषां
लोकानामभिजित्यै” शत० ब्रा० ।

अभिज्ञा त्रि० अभिज्ञानाति अभि+ज्ञा-क । १ निपुणे,
२ पण्डिते ३ ज्ञातार चेतने “अन्वयादितरतत्कार्येऽभिज्ञः
स्वराट्” भाग० । अभिज्ञाशब्देपातानां क्रियन्ते
नन्दनद्रुमाः कुमा० “शङ्खनाभिज्ञतया निवृत्ताः” रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि+ज्ञा-अङ् । १ प्रथमसुत्यजे ज्ञाने ।
२ संस्कारसहकृते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे
ज्ञाने च ।

अभिज्ञात त्रि० अभिज्ञायतेऽप्र अभि+ज्ञा-कर्त्तृणि क्त ।
कालान्तरे पुनर्दृष्ट्या जातेन सोयमित्याकारकज्ञानेन
विषयीकृते पूर्वदृष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा-करणे ल्युट् ।
सोऽयमिति ज्ञानसाधने १ चिह्ने । “चिह्नभूतं त्वभिज्ञानं
त्वमङ्गे कर्तुमर्हसि” “उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत”
इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ ज्ञाने
च । तच्च संस्कारसहकृतं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं
प्रत्यक्षाविलक्षणं स्मृतिविलक्षणञ्च ज्ञानम् । “तदभिज्ञानं
हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना” रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्त्तृणि ल्युट् तथा

भूतां शकुन्तलामधिष्ठत्य कृताख्यायिका “तदधिष्ठत्य इति
ग्रन्थे” पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्ति-
वचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्यन्तेन गान्धर्ववि-
धिना कृतोपयमां कथकन्यां शकुन्तलामधिष्ठत्य कृते नाट-
कभेदे तस्याश्च दुर्वासःपापात् प्रथमं दुष्यन्तेनामभिज्ञानात्
पश्चाच्च स्वदसाङ्कुरीयकरूपमभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात्
तामधिष्ठत्याख्यायिकारूपत्वाच्चाटकस्य तथात्वम् । “कालि-
दासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला” लुक्भावे आभिज्ञान-
शकुन्तलम् न० । “नवेनाभिज्ञानशकुन्तलेनेति” शकु० ।

अभिज्ञु त्रि अभिगते आभिमुख्येन स्थापिते जातुनी येन वेदे
बा० सु १ आभिमुख्येनायस्थापितजातुयुक्ते । “संजा-
नाना उपसीदन्नभिज्ञु” ऋ० १, ७२, ५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+तर्क-तरप् आस । १ आभिमुख्या-
तिशये २ शनैःशनैराभिमुख्ये च “अभितरासु वै जयन्
क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्” शत० ब्रा० ।
“अभितराम् उ वै शत्रोरत्यन्तमभिमुखं खलु, अग्नावपि-
द्वेषदीपत् पुरस्तादाक्रामेदिति” भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिन् । सामीप्ये, आभिमुख्ये,
उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया “अभिसर्व-
तसोः कार्यं धिक्पुण्यादिपु त्रिषु । द्वितीयास्त्रेडितान्तेषु तथा-
न्यत्रापि दृश्यते” इत्युक्तेः । “अङ्गान्ययाजीदभितः प्रधान-
मिति” भट्टिः “अभितस्तं पृथास्तनुः स्नेहेन परितस्तरे”
किरा० “कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभि-
तोऽङ्गानिर्वाणमिति” गीता १३कल्ये च । “पर्यभिभ्याञ्च”
पा० “सर्वोभयार्थाभ्यामेव बा० उक्तेः सर्वोभयार्थ-
योरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप-घञ् । भृश सन्तापे ।

अभितास पु० भृशं ताम्रं प्रा० स० । १ अत्यन्तताम्ब-
वर्णं २ तद्वति त्रि० “रामस्तमभिताम्बाञ्चं एकशस्त्रावक-
म्बिनम्” रघुः ।

अभितोमुख त्रि० अभितः मुखमस्य । १ सर्वदिक्षुले ।

अभिदर्शन न० आभिमुख्येन दर्शनम् अभि+दृश-भावे ल्युट् ।
आभिमुख्येन दर्शने, “यामवाते हितामङ्गे परेषामभि-
दर्शने” मसुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा-अङ् । १ पलायने, २ अभिध्यायाम्
अभिदि(धि)ष्णु त्रि० अभि+दम्भ-सन् उ वेदे नदस्य धः ।
१ अभिभवनेच्छावति “विश्व इदर्यो अभिदिष्णुः” इति ऋ०
२, २१, १२ । “अभिदिष्णुः अभिभवनेच्छावती आन्दिषन्” भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट् । १ वेगेन गमने ।

अप् । अभिद्रवोयुक्तार्थे पु० ।

अभिद्रुह् लि० अभिद्रुहृति अभि+द्रुह् क्तिप् । १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह्-घञ् । १ आक्रोशे, २ अनिष्टचिन्तने,
३ अपकारे च । “नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः” ।

मनुः “भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमतः” का०ख०

अभिधर्षण न० अभिधर्षणेन धर्षणम् । १ निष्पीडने २ आस्फालने ३ भूतादेरावेशे च । कर्त्तरि ल्युट् । ४ रात्से पु० ।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अङ् । १ कथने, २ शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ् । ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च । अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिका “वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्षणो लक्षणया मतः ॥ व्यङ्ग्योऽर्थोऽभिधया ताः स्युस्तत्र शब्दस्य शक्तयः” ता अभिधाद्याः । “तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादपि साऽभिधा” सा०द० । भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारोभूता विधि समवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा व्याख्यातसामान्यशक्तिबललभ्या कतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विग्रेषणतयाऽन्येति प्रकृत्यर्थोऽपि विधयितया व्यापारे विशेषणं तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवात् पुरुष इत्यन्यबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्ये व्यापारनिष्ठेऽसाधनत्वस्यान्यप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताबलादेव व्यापारे तद्भानात् । यद्वा विधित एव स्वर्गादसाधनत्वग्रहस्तत्र प्रवृत्तिरूपव्यापारे व्याख्यातार्थोऽन्येति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैवं न्यायमताविशेषः द्रवसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं तादृशाभिधायां सानाभाव इति वाच्यं विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवादित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वादात्मसिद्धिः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगोपदानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये

व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्हेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपसम्भवाद्धोपाधिकरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत् । नन्वस्त्वभिधा तथापि तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना द्रवसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि, यागादिविषयिकायां, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्रवाक्यादितोपि प्रवृत्तेः । नापि विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि जातिविशेषविधियायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्हेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः । तामेतामभिधारूपभावनानां प्रभाकरान मन्यन्ते । एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः “अभिधासंकल्पाऽपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यथप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कतिविलम्बोहेत्यन्तराभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्” इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधिः शब्दे वक्ष्यते । सा चाभिधाशक्तिः कुत्तार्थे कस्येति व्याकरणादितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वत्तेर्वादिनि साक्षिधृतः सिद्धपदस्य दृष्टा” इति व्याख्यायेदमुदाहृतम् । आभिः शब्दार्थरत्ने । यथा “तत्र सर्वेषां शब्दनां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः । तथा हि केनचित् पृष्ठेन व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् पृष्ठवन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते । तच्चेष्टादर्भनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्तुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्धेतुभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्त्वानुमितेऽनुमिते च अपरकारणानुपस्थितेः सुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्धीजनकत्वम् । ततश्च वाक्यस्य तद्धीजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वसंभवीयते इत्यतो व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः । प्रसाच्च पदानामन्यथव्यतिरेकाध्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च गां वधानं घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पूर्वोपेक्षया विशेषकार्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्यकरणं तदभावे च तत्कार्या-

करणमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचक-
त्वावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकरणमपि तथा, तच्च कर्मणि
द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय
प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमप्यवगमयति तथा हि कर्मण्येव
द्वितीया शक्ता न करणादौ, कर्मणि द्वितीयेव शक्ता न
तृतीयेत्येवं द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं निमग्न-
तदतिक्रमयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तत्तच्छब्दानां तत्त-
दर्थेभ्यः साधुतोक्त्या शक्तिमवगमयति । तदुक्तं भाष्यकारैः
‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाः । प्रसिद्धा-
नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति’ । उपमानमपि शक्ति-
प्राप्तकम् । यथा गोसदृशो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुत-
वतोऽपामस्यपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोसदृशपिण्डदर्शने-
उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईडक् पिण्डो गवयपदवाच्य
इति भवति सतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपद-
शक्तिप्राप्तकत्वम् । तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः
प्रकृतिप्रत्ययाधीनोपस्थितविषये एव व्याकरणस्य, रूढि-
विषये च कोषस्योपयोगात्तदभावाच्च तस्यैव तत्र तथा-
त्वम् । कोषोऽपि अनपेक्षार्थं प्रकृतिप्रत्ययादिवि-
भागं केषाञ्चित् पदजातानां रूढिज्ञानाय प्रवर्त्त-
मानो मण्डपघटादिशब्दानां शक्तिमवगमयति । आप्र-
वाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेत्वज्ञानेऽपि
यथार्थज्ञानवतामुपदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्ति-
प्राप्तेः । व्यवहारतस्तु दर्शितः । वाक्यशेषोऽपि तदुपहे हेतुः
यथा स्वर्गकामोयजतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजा-
नतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन “यच्च दुःखेन
संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्-
सुखं स्वःपदास्यदमिति” वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासं-
भिन्नत्वादिति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिप्राप्तेः ।
व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया पठितरपि तत्तच्छ-
ब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं प्राप्नुयति यथा पञ्चतिपदस्य
पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तव्यमन्यत्वापि ।
प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तदुपहे हेतुः । पिका-
दिशब्दार्थमविदुषासुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ
मधुरं रौति पिक इति वाक्येन प्रत्येकशब्दा ज्ञातशक्तिक-
पदोपस्थापितार्थे मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्ति-
प्राप्तेः । एवं कोषादावपि “सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो
ददाति स कूकुद” इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थे सत्कार
पूर्वकालङ्कृतकन्यादातरि कूकुदपदस्य शक्तिप्राप्तेः । अत्र

च प्रसिद्धपदसामिध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिकपद-
सामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च स्वबोध्यार्थभेदे-
नान्वयबोधजनकत्वम् । वैयाकरणमते चाख्यातप्रथमानाधे-
योरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः । अतोमधुरं रौति, कन्यां ददा-
तीत्यादावाख्यातानस्य प्रथमानसामानाधिकरण्यं सुलभमेव ।
अतएव च भाष्ये “लटः शब्दानावाप्रथमासमानाधि-
करणे” इति सूत्रे अप्रथमासमानाधिकरणे इति निर्देशा-
दन्यत्र लटः प्रथमानसामानाधिकरण्यमुपपादितमुपपादि-
तञ्च “आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्गन्तव्यं स्था-
नितः सामानाधिकरण्यमित्यादिना” लटः स्थानिलकार-
सामान्यस्य प्रथमानसमाधिकरण्यम् । एतेन ददानः कूकुदः
सूत्र इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषामनादेयमेवेति ।

अभिधान न० अभि+धा-भावेऽल्युट् । १ कथने । करणे
ल्युट् १ नामनि, २ शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिना-
मके अन्ये च । तथा च शब्दादानामर्थविशेषे शक्तिप्राप्तकं
कोषादिकमेव अभिधानशब्दवाच्यम् तच्चाभिरादिनां
कोषादिकम् । तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां पर्याय
शब्दानां कचिच्च नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः
तेषां शक्तिप्राप्तकत्वञ्च अभिधाशब्दे दर्शितम् ।

अभिधानो स्त्री अभिधीयते आभिसुख्येन धीयते बन्धेनानया
अभि+धा-करणे ल्युट् । १ रज्ज्वौ तथा हि बन्ध-
नेन बध्यमाभिसुख्येन स्थाप्यते । “इसामग्नन्तृशनाकृतस्य
इत्यत्राभिधानीमादत्ते” इति तै० ब्रा० । “अभिधानो
रशनामिति” भा० “तस्या इन्द्रोवत्स आसीद्गयात्प्रभि-
धान्यभ्रमूधः” अथ० ८, १०, १२ । “भूमौञ्जीभिरभि-
धानीभिर्हृता भवन्ति” कात्या० ३, ४ ।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः । आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्ज-
नाभेदे । अभिधानस्याप्यत्र अभिधालक्षणां मूला शब्दस्य
व्यञ्जना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद-
नियन्त्रिते एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधान्यया”
आद्यशब्दाद्विप्रयोगादयः” । उक्तं हि “संयोगो विप्र-
योगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्द-
स्यान्यस्य सञ्ज्ञिधः । सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालोव्यक्तिः
स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः” इति
यथा सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरि-
शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । अशङ्खचक्रो हरिः इति वियो-
गेन तमेव । भोमाञ्जुनौ इति अञ्जुनः पार्थः । कर्णाञ्जुनौ
इति कर्णः कृतपुत्रः । स्थाणुं वन्दे इति स्थाणुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देवोभवान् । कुपितोमकरध्वजः
इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारिः इति पुरारिः
शिवः । मधुना मत्तः पिकः इति मधुर्वचनः । पातु वोद-
यितासुखमिति साप्सुखम् । विभाति गगने चन्द्रः इति
चन्द्रः शशो । निशि चित्रभातुः इति चित्रभातुर्वचनः ।
भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यत्या रथाङ्गं चक्रम् ।
स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्यादौ तस्य
विषयोऽतोमोदाहृत इति, यथा । दुर्गास्तुतिविपद्दो
मनसिजं सम्प्लोक्तयस्तेजसा मोदद्राजकलो मृद्योतगरिमा
विश्वम्भृतो भोगिभिः । नक्षत्रेशकृतेक्षणे गिरिगुरौ गाढं
हृत् धारयन् गामाक्रम्य विभूतिविमूषिततनू राजत्युमा-
ल्लभः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभयन्त्यसोमानान्नी
महादेवी तदल्लभभातुदेवन्दपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यङ्ग्ययैव
गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते” सा० ८० ।

अभिधायक लि० अभि+धा-खलु । वाचकशब्दे “लिङ्गान्तरा
नभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति का० ट्तिः २ तत्तच्छब्दो-
च्चारके च ।

अभिधायिन् लि० अभिधत्तेकयति अभि+धा-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ कयके २ शब्दप्रयोक्तृति । “त्वं सुग्राहि । विनैव
कञ्चुलिकया धत्ते मनोहरिणीं लक्ष्मोमित्यभिधायिनि प्रिय
तमे तदोदिकां संस्पृशीति “अमरुगतकम् वाचकशब्दे च
“प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः वेदान्ता यदि-
शास्त्राणि बोद्धैः किमपराध्यते इति ।

अभिधावक लि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव-खलु ।
आभिमुख्येन वेगेन गन्तरि । [यितुमिच्छायां विवक्षायां ।

अभिधत्ता स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा-सन्-अ । कय-
अभिधत्ता लि० अभि+धृ-क्त् । अत्यन्तधर्षके । “तस्यादु-
ग्रहणः पशुनभिधत्ता तम्” शत० ब्रा० ।

अभिधेय लि० अभिधीयते अभिधाट्ठ्या बोध्यते अभि+
धा-कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे । आवि-
ष्करातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते” सा० ८० । “अभिधेया
विनाभृतप्रतीतिर्लक्षणीच्यते का० प्र० पञ्चप्रतिपाद्ये च”
“इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा” इति सुगन्धबोधम् “एते-
नाभिधेयश्च दर्शितम् सा० ८० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै-अङ् । १ परधनस्याजिहीषायां,
२ जिह्वायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-
ध्यायतेचिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् “सोऽभिध्याय शरीरात्
स्वात् सिद्धिर्निर्विधाः प्रजा इति” मनुना आलोचने ।

अभिध्यायतेः प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । “अभिध्याय-
देशाच्च” शा० सू० ।

अभिध्यातव्य लि० अभि+ध्या-तव्य । सततचिन्तनीये ।
“यः पुनरेतं त्रिमात्रेणौमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति”
श्रुत्या “परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपादिश्यते” शा० भा० ।
अभिध्यान न० अभि+ध्यै-भावे ल्युट् । १ अभिध्याशब्दार्थे
२ अभितोध्यने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽ-
विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । “तदभिध्यानादेव-
तल्लिङ्गात्” शा० सू० ।

अभिनञ्ज लि० अभितो नञ्जः नञ्जः अभि+नञ्-क्त । सर्वतो
बद्धे “यथा सौख्यं । पुरुषमभिनञ्जामिति” छा० उ०
“अभिनञ्जां ब्रह्माक्षम्” भा० “परिरम्भरुचिं ततिर्जला-
नामभिनञ्जा रसमानसारसेन” साधः ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द-घञ् । १ सन्तोषे, २ प्रतिपाद्यगुण-
कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४ अत्यसुखे च “योनि-
रचिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विस्फुलिक्ताः
छा० उ० “अभिनन्दाः सुखलवाः” भा० । अभि-
नन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-अच् । ५ सन्तोषके
६ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च लि० । अभितो नन्दत्यत्र
आधारे घञ् । अस्य स्वकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्त्तक-
भ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आ-
नन्दभये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते
स अभितोनन्दः दुःखाभागे यत्र ७७० । परमात्मनि,
सर्वदुःखमन्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि
भारादिवाङ्मकानाम् अहं सुखी संयुक्तः इति प्रतीते
दुःखाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा
दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे ।
णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु ।
३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च
लि० । ६ ब्रह्मभेदे पु० ।

अभिनन्दनीय लि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्
कर्मणि अनीयर् । १ प्रशंसनीये २ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।
अभिनन्दित लि० अभि+नन्द-णिच्-क्त । १ प्रशंसिते २ अनु-
मोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् लि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिषि ।
अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके ।
स्त्रियास्तमयत्वं ङीप् ।

अभिनन्द्य ति० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्-यत् ।

१ प्रशंसनीये “जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभि-
नन्द्यसत्त्वौ” रघुः अभि+नन्द-णिच् ल्यप् । प्रशस्येत्यर्थे
अनुसोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम ति० अभिसृज्ये नमः प्रा० स० । अभिसृज्ये न नमो
मते “इमां तटाघातलताञ्च तन्वीं स्नाभिरामस्तवकाभि-
नमाम्” रघुः ।

अभिनय पु० अभि+नी-करणे अच् । १ हृदयभावव्यङ्ग्ये शरी-
रचेष्टादौ । भावे अच् । २ अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टा-
भाषणादिभिरनुकरणे “भवेदभिनयोऽवस्थाहकारः स चतु-
र्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथैत” नटै-
रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थाहकारोऽभिनयः सा०
द० । नर्तकीरभिनयातिलङ्घनीति” रघुः । नानाभिनय-
सम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः” सा० द० तदभिनयमिवा-
वल्लिर्वनानामतहत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः साधः । “अङ्गै-
रालम्बयेद्गीतं हृस्तेनायं प्रकाशयेदित्युक्तदिशा व्यञ्जकचेष्टा-
मवनुतेत्यर्थः । “शौरिरित्यभिनयादिवोज्ज्वलैः” साधः ।
अभिनयति बोधयत्यर्थमत आधारे अच् । शरीरचे-
ष्टादिभिर्दृश्यपदार्थज्ञापके १ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।

अभिनव पु० अभि+नु-भावे अप् । आनुकूल्यार्थस्त्वै । अभि-
मतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । प्रथमोद्भूते नवीने ति० ।
“रथाङ्गभक्त्यैऽभिनवं वराय” साधः । “अभिनवा इव
पल्लवशेककाः” रघुः ।

अभिनवतामरस न० “अभिनवतामरसं ननजादयं” इति
हस्त० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १ छन्दभेदे । २ नूतनपद्मे च ।

अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवसंज्ञित्य जायते उद्+भिद्-
क्तिप् क वा । अङ्कुरे । [हृदयवने च ।

अभिनहन न० अभि+नह-भावे ल्युट् । १ अभितो बन्धने

अभिनिधन ति० अभिगतं निधनम् क्त्वा० स० । १ नाशभि-
सृज्यतां प्राप्ते नाशोक्तुञ्जे । निधनस्य समाप्तेर्वाभिसृज्यम्
अव्ययी० । २ नाशवसनयोराभिसृज्ये अव्य० तत्र पाथे
२ सासभेदे च । “आभीकमभिनिधनमाभीष्णवानि” कात्या०
२५.१७.१५. “आभीकाद्यानि सामानीति” कर्क० ।

अभिनिधान अभि+धा-भावे ल्युट् । १ अभिसृज्येन स्थापने ।

“संस्पृश्य पुङ्खुरया इत्यभिनिधानतया” कात्या० ५.१.२१ ।

अभिनिर्मुक्त पु० अभितः सर्वतः सायन्तनकर्म्मणा निर्मुक्तः ।

१ सूर्यास्तकाले निद्रावशात् त्यक्ततत्काककर्त्तव्यकर्म्मणि ।

“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्त-

मकुर्वाणोयुक्तः स्थानाहृतैर्नरा” मनुः एतद्वचनस्य अङ्गाचारि-
प्रकरणत्वात् अङ्गाचारिरस्येवम्भूतेऽस्य कृदिः ।

अभिनिर्ग्याण न० अभिलक्ष्य रिपून् निर्याणम् युद्धार्थं
निष्क्रमः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्वृत्ति ति० अभि+निर+वृत्-क्त । १ निष्पत्ते ।

अभिनिर्वृत्ति स्त्री० अभि+निर+वृत्-क्तिन् । १ निष्पत्तौ ।

अभिनिवर्त्त पु० अभि+नि+वृत्-भावे वज् । १ अभितो-
निवृत्तौ । णसल् । अभिनिवर्त्तम् । पुनः पुनर्निवृत्त्येत्यर्थे
अव्य० । “पुनरभिनिवर्त्तन्त्यजोभक्षयन्ति तस्मादतवश्च
मासस्यान्योन्यमभिनिवर्त्तन्ते” शत० ब्रा० ।

अभिनिविष्ट ति० अभि+नि+विश-कर्त्तरि क्त । १ अभि-
निवेशयुक्ते २ चिन्तयाव्यप्ते ३ चिन्तनाय प्रवृत्ते च “मिन्दा-
क्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता” सा० द० ।

अभिनिवेश पु० अभितोनिवेशः वज् । अवश्यमिदं कर्त्तव्य-
मित्यापहसमन्विते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरण-
मीतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो
मा भूदिति मरणनिवारणार्थे आग्रहे च । योगशास्त्रे हि
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः
क्लिष्टानि कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखा-
कुर्वन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्वमपि
तत्त्वोक्तम् । “अविद्यान्तेवत्सत्तरेषामप्रसवत्वा तद्वि-
च्छिन्नोदाराणाम्” पा० सू० । उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या
चेत्वं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रसवत्वा विवेक-प्रसङ्गभावेनादग्ध-
तया शक्तिरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च
क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्गिनां विच्छिन्ना उदाराश्च
भवन्ति । यथा यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नः दुरातः
राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागो विच्छिन्नः
एवं रागादयः विच्छिन्नोदाराभूत्वा पुनरप्युद्भूयन्ति
एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषवियेकस्यात्मा-
निवृत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशास्तुक्त्वाऽभिनिवेश
उक्तः “स्वरसवाही विदुषोऽभिनिवेशः” इति । विदु-
षोर्मूर्खस्य वा जन्तुमात्रस्य यो मरणत्वासः सोऽभिनिवेशः
यथा मूर्खस्य अहं सदा भूयासं न स्वीयेति रूढः त्वारुह्य
विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वरसवाही सः, पूर्वजन्मस्य अस्-
त्वनिरुद्धः दुःखात्तुभयजन्यवासनासंघः स्वरसः तेन वङ्गति प्रव-
हतीति स्वरसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्रमेण तमो-
भोऽमहात्मकतामिच्छात्मकतामिच्छासंज्ञाः । सांख्यकारिका-
याम् पञ्च विपर्ययभेदादुक्तमस्य । “भेदज्ञमसोऽविधो-

मोहस्य च दयविधोमहामोहः । तामिहोऽष्टादशधा
तथा भवत्यश्वतामिहः ॥ अश्वतामिहः अभिनिवेश-
स्वाः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुवच्यते । देवाः खल्वणि-
नादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुङ्क्ताः
शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाद्याणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा
अ उपधानिषतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-
ऽश्वतामिहोऽष्टादशविधायित्यात् अष्टादशधेति" सा०कौ० ।

२ आसक्तौ च "अथानुरूपमभिनिवेशतोपिणा" कुमा० ।

अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

१ आपहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् त्रि० अभि+निस्+क्त-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभितोनिःशेषेण कारिणि "ऊताकतो वल्लानोऽभिनिष्-
कारिणः प्रजाम्" अथ० १ १, २१ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम-घञ् । अभिसुख्येन
निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणस्यत्व न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निस्+क्रम-कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्ठान पु० अभि+स्तन-घञ् शब्दसंज्ञायां घञ् ।

१ विसर्जनीये । "नाम चाखौ दद्युर्धोषवदाद्यन्त्यमभिनिष्-
नान्तम्" गृह्यसूत्रम् । २ अवरमात्रे च शब्दमात्रे ३ न
षत्वम् । अभिनिस्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न० अभि+निस्+पत-ल्युट् । अभिसुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद-क्तिन् । १ सम्पत्तौ
विज्ञौ यस्य यथाकूपमुचितं तथारूपेण तस्य भवने
उत्पत्तौ च ।

अभिनिव्यन्न त्रि० अभि+निस्+पद-क्त । १ सम्पत्ते २ सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि० अभिनीयते अ अभि+नी क्त । न्याये, १ युक्ते

"अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच शुभिरिः" भा० शा० प० ।

२ भूषते ३ अतिसंस्कृते ४ पूजिते ५ क्रोधने, यस्याभिनयः
रूपाद्यनुकरणं वेदादिभिः कृतस्तस्मिन् ६ अभिसुख्येन
उपपत्ति च "मित्तार्थमभिनीतस्त्वम्" रामा० ।

अभिनीति स्त्री आतृकृत्यायां युक्तिः । १ प्रियपाक्यादियुक्त-
युक्तौ । "सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकम्" किरा० । २ अभितः
प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभि-
सुख्यम् अवयवो० । ४ नीत्याभिसुख्ये अवयव० ।

अभिनेतय त्रि० अभि+नी-कर्त्तृणि तव्य । देहदेहादिना
१ अनुकार्यो अभिसुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य ।

आवश्यकाभिनये न० । [रनुकरणकर्त्तरि गटादौ ।

अभिनेत त्रि० अभि+नी-ङ्ङ् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे-

अभिनेय त्रि० अभि+नी-कर्त्तृणि यत् । १ देहादिदेहादिना
१ अनुकार्यो अभिसुख्येन २ प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि० न भिन्नः । १ एकरूपताप्राप्ते २ अविदिते ३ अवि-

दारिते च "भूयोभूयोरयिमिदस्य यद्विद्वन्भिन्ने स्थित्ये"
अ० ६, २८, २ "अभिन्ने शत्रुभिरभेदे" भा० । "न भिन्नां
कृष्णामपदध्यात् आर्कति वा एषा या भिद्यते" इत्युपक्रम्य
"नाभिन्नां परास्तेदिति" यत० ब्रा० । ४ अभिन्ने दृष्टे, "अभि-
न्नेन चरेत्" कात्या० २६, १, ४८, "अभिन्नेन दृष्टेन" कर्क०

अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विदितं पुटं यस्य । नवपल्लवे
"दूष्यायवाङ्मुरपल्लवगभिन्नपुटोत्तरान्" रघुः ।

अभिन्न्यास पु० अभिन्न्यासेन अन्तःस्थ जगत्, यद्विष्णुरूपेण
अभि+नि-अस-करणे घञ् । उच्यमुपक्रम्य, "असन्
निर्घतितः येते प्रलापोपद्रवायुतः । तमभिन्न्यासमित्याहु-
र्हतोजसमथापरे" सुश्रुतोक्ते च्वरभेदे "निद्रात्वं तमभि-
न्यासं क्षीणमेतं हतोजसमिति" सुश्रुतः ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि० अभि+पद-क्त । १ अपराधवति, २ आपन्नते,
३ स्वीकृते, ४ अभिसुख्येन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा-भावे कित्वन् । १ अभिपतने २ आग-
मनकाले "विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा" य० २२, २४, "अभि-
पित्वे अभिपतने आगमनकाले" वेददी० । ३ अभिसतप्राप्तौ
"सुदक्षमिहाभिपित्वम् करते गृह्यणः" अ० ४, १६, १,
"अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्" भा० । ४ अभितः प्राप्तौ
"तस्तेदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणति" अ० १, ८२, ६,
"अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु" भा० कुहाभिपित्वं करतः
कुहोषतः अ० १०, ४०, २, "इमानेव कचमभिप्रेत्य
"क स्त्रिशालौ भवथः कु दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुष्व" इति
याज्ञेन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्त्तृणि कित्वन् ।
५ अभिपतनीये, "नोविश्वं जगदभिपित्वे मनीषा" १, १८६, १,
"अभिपित्वे अभिपतनीये" भा० ६ अभिगन्तव्ये, "स्तुविभि-
रभिपित्वे सजोषाः" अ० १, १८६, ६, "अभिपित्वे
अभिगन्तव्ये" भा० ७ अभिप्राप्ते "परुष्णीमाशुखनेदभिपित्वं
जगाम" अ० ७, १८, ८, "दृष्ट्वाशुखे अभिपित्व अरा-
रण्यः" अ० ८, ५, २१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० ।
८ आसन्नकाले "कक्षीयां अभिपित्वे अङ्गाम्" अ०
० १, १२६, २, "अभिपित्वशब्दस्वाशक्तकालवाचीति" भा०
९ अभिप्राप्तकाले "अभिपित्वे मने ये शः" अ० १, १८६, ७,
"अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले" भा० ।

अभिपुष्प पु० अभितः पुष्पमस्य । १ सर्वतः पुष्पवति वृक्षे ।
अभिपूरण न० अस्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा०स० ।
अस्यासेन सर्वतः पूरणे “अभिपूरणास्यासेनाभिपूरणम्”
कात्या० २४, ३, २३, १ ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सततं प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने
“तमयनायापिपासे अब्रूतामावाभ्याभिप्रजानीहि” ऐ०भा०
अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानात्तस्यास्तथार्थत्वम् ।
अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः ।
वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते
वज्रादौ “जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे
वज्ररभिप्रणीतः” भट्टिः ।

अभिप्रसुर् स्त्री अभिप्रसूयति आकृतिदानेन वज्ररनया ।
१ अभि+प्र+सूय् करणे क्तिप् । जुह्वाम् ।
अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १ सर्वतः प्रवृत्तौ २ सर्वतः
प्रवृत्तिसम्पादने च “त्वक्खादोरोमहर्षश्च खेदस्याभिप्रवर्त्त-
नम्” सुश्रुतः ।

अभिप्रातर् अव्य० अव्ययं प्रातः । १ अतिप्रथमे “अथाभि-
प्रातरेव स्थालीपाकादृताज्यमिति” शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री अभिसुख्येन प्राप्तिः प्रा०स० । १ अभि-
सुख्येन प्राप्तो अभिपित्तशब्दे उदाहृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । “तेषां
संख्यमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” मनुः । “सर्वानभिप्राय-
कृतात् भाष्यालभत कौरव” भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि
पचा० अच् । २ अभिगामिनि “स्वरितजित आत्मनेपदं
कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० कर्त्तृभिगामिनीति व्याख्या-
कारः मणिकृता तु एतत्सूत्रं कर्त्तुर्हेत्युक्ततापरतया
व्याख्यातम् तत्रापूवशब्दे २५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रेयते
पुरुषार्थकं क्लिभिः अभिसुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदस्मिन्
वा कर्मणि आचारे वा अच् । ३ विष्णौ “अभिप्रायः
प्रियाहर्षिः” इति त्रि० सह० ।

अभिप्रीति वि० अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्तिप् । १ सर्वतस्तर्पके
“तथ्यं वाता अभिप्रियस्तुयं गर्भानि सिन्धवः” ऋ० ८, ३१, ३
अभिप्रेत वि० अभि+प्र+इण-क्त । १ अभिलषिते “अभिप्रे-
तार्थविद्भिर्मङ्गलम् “कामाय तु भवेत् काव्यमभिप्रेतार्थ-
सिद्धये” भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अव्य० अभि+प्र+इण-ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थः ।
“यदभिप्रेत्य भाव्येस्तत्सम्पदानमिति” व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेषु, लि० अभि+प्र+आप-सन-उ । प्राप्नुमिच्छौ
“सहासनमभिप्रेषुस्तुल्यदृष्ट्यापकृष्टजः” “येन्द्रं स्थानमभि-
प्रेषुः” इति च मनुः ।

अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जला-
दिना सर्वतः सेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु-गतौ
अच् । १ प्राजापये आदित्ये । “अयादित्याश्च आक्रि-
रस्य उभये प्राजापत्या अस्मिन् वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेवामो-
वयं पूर्वं इति । आदित्याश्चतुर्भिः सौमैश्चतुर्भिः पृथ्वैर्-
चतुर्भिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्युपगच्छन्त तस्मादभिप्लवाः
आदित्याः” शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गशमयने प्रत्येकमासीय-
चतुर्विंशतिदिनसेषु चतुःषट्कात्मकेषु चतुर्षु षडहेषु विशेषः
गवामयनशब्दे वक्ष्यते । “अभिप्लवः षडहः षडह्यानि
भवन्त्यभिप्लवः” इति शत० ब्रा० । “अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विपु-
वत् उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लव-
मिति” च शत० ब्रा० । २ षडहसाध्ये सोमादिपाठसाधनके
गवामयनाङ्गयागभेदे च । ३ उपप्लवे-उपप्लवे ५ सञ्चतः
प्लवने च । अभिप्लवे विहितः ठक् । अभिप्लविकः उक्त-
षडहेषु विहिते सामादौ । [सिक्ते च ।

अभिप्लुत लि० अभि+प्लु-क्त । १ सर्वतोव्याप्ते २ अभितः
अभिभङ्ग लि० अभितोभङ्गोयस्यात् । १ भङ्गहेतो “अभिभवे-
ऽभिभङ्गाय वन्ते” ऋ० २, २१, २, अभितोभङ्गः । २ सर्वतो-
भङ्गे पु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३ भङ्गार्थे लि० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कृते,
अनादरे, च । “रघोरभिभवाशङ्कि चतुर्भे द्विषतां मनः”
रघुः “अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु ! कुतः
पितुर्मर्दे” कु० “अधर्माभिभवाच्चैव प्रदुष्यन्ति कुलस्थितयः”
गीता । रोगादिना गात्रादिजङ्गीभावे “एषसिंह
हृदिकषटैर्विद्धि स्थानं गमागमोन क्षतः । न क्षतं न चापि
नष्टं न रोगशान्तिर्नचाभिभवः” षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्यट् । १ अभिभवे रोगादिना-
ज्ञानरोधे “जरया चाभिभवन् व्याधिभिश्चोपपीडनम्” मनुः
अभिभा स्त्री अभि+भा-अच् । १ अभिभवे “मा त्वा काचि-
दभिभा विद्वाविदत्” ऋ० २, ४२, १ । “अभिभा अभि-
भवः” भा० ।

अभिभार लि० अभिभृशार्थे अतिगणितो भारो यस्य ।
अतिभावात्प्रति “चतुरपक्षति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन
वज्रेणाभिभारेणैवां लोकान् अभिनचि” शत० ब्रा० ।

अभिभावक लि० अभि+भू-ण्वल् । १ अभिभवकर्त्तरि
२ तिरस्कारके ३ पराजेतरि ४ जङ्गीभावकारके च ।

अभिभाविन् लि० अभिभवति अभि+भू-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ तिरस्कारके २ पराजेतरि “सर्वातिरिक्तसारेण
सर्वतेजोऽभिभाविना” रघुः । तच् । अभिभविताप्यत् ।

अभिभावक लि० अभि+भू-उकञ् । १ तिरस्कारके २ परा-
जेतरि ३ जङ्गीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा० स० । १ आभि-
अभिभाषिन् लि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष-णिनि
स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । “प्रसन्नमुखरागं
तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम्” रघुः ।

अभिभू लि० अभिभवति अभि+भू-क्तिप् । १ अभिभावके
२ तिरस्कारके “अभिभूवे अभिभूय बन्धते” ऋ० २, २, १,
२, “अभिभूवे अभिभविते” भा० ।

अभिभूत लि० अभि+भू-क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये,
२ पराभूते, ३ यावत्वे च । “सज्वरेणाभिभूत” इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू-क्तिन् । १ पराभवे २ अवज्ञायाञ्च
अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३ अभिभावके लि० । “गायत्रौ
कन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा” कात्या० २, ५, २ । “यस्य पूर्वी
द्यौर्नक्षत्रमभिभूतं पुष्यात्” ऋ० ४, २, १, १ । अभिभूति
अभिभावकं वलम्” भा० । अतः संव्याभिभूत आभर”
ऋ० १, ५, २, २ । “अभिभूते, शत्रूणामभिभवितः” भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू-भावे ‘भूवे भावे’ पा० क्यप् ।
अभितोभावे “अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्” अथ० १, ६, ३७, २ ।
अभि+भू-लृप् । तिरस्कारार्थे अव्य० ।

अभिभूवन् लि० अभि+भू-ङ्ङिप् स्त्रियां ङीप् रश्च ।
अभिभावके “समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरीः” ऋ०
१०, १, ५, ६, ६ ।

अभिमत लि० अभि+मन-कर्मणि क्त । १ अभिमानविषयीभूते
ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २ सम्मते ३ आदृते
४ अभीष्टे च “अभिमतफलशंसी चारु पुस्तोर बाहुः”
भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन-क्तिन् । १ अभिमाने, मिथ्या-
ज्ञाने २ आदरे, ३ सम्माने, ४ अभिलाषे च ।

अभिमानस् लि० अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्ते ।
भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । “कान्तिं नाभि-
मनायेत कोवा स्थानुसमोऽपि ते” भट्टिः ।

अभिमान्तव्य लि० अभि+मन-कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये ‘न सा

स्त्रीत्यभिमानव्या यस्यां भर्त्ता न रच्छति” पुरा० । २ अभि-
मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमानन् लि० अभि+मन-तच् स्त्रियां ङीप् । १ अभिमानिनि
“मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमानारमोन्मत्तम्” मनुः । २ सम्मान-
कर्त्तरि च ।

अभिमान्तोस् अव्य० अभि+मन-तोमुन् । अभिमान्तमभिमानेन
विषयीकर्त्तुमित्यर्थे “एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैवमीश्वरः
सपुत्रं सपशुमभिमान्तोः” शत० ब्रा० ।

अभिमान् न० अभि+मन्त्र-भावे अच् । १ “मन्त्रसञ्चारयज्ञेव
मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदसु-
मन्त्रणम् एतदेवाभिमानस्य लक्षणं वीक्षणधिकम्” मीमां-
सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्यट् । अभिमन्त्र-
णमप्यत् न० “अभिमान्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्” कात्या०
६, १, १, ६, “अभिमान्त्रणमुत्तरैः” कात्या० ६, ८, २, १ ।

अभिमान्य अव्य० अभि+मन्त्र-लृप् । १ अभिमन्त्रणं कथित्वर्थे
अभि(धि)मन्य पु० अभि(धि)मन्त्राति नेत्वम् । “दृष्टैरेतैरभिष्य-
न्दैर्नराणामक्रियायताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्याः स्युर्नयने
तीव्रवेदने” इति साधवोक्ते । नेत्ररोगभेदे भावे षञ् ।
२ भृशमन्यने । अवग्र० । मन्यदण्डस्याभिसुख्ये षण् ।

अभिमान्य पु० कण्ठस्वह्रस्वभ्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च
युद्धे षडभिः सहारथैः परिहृत्य हतः । तत्कथा । “एत-
त्कुरु महेष्वास । राधेय ! यदि शक्यसे । अथैनं विमुञ्जी-
कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि
जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि
तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्तरन् । अस्त्यतो लघु-
हस्तस्य पृथक्कैर्द्वैतुराच्छिनत् । तस्यान्धानबधीज्ञोजो गौतमः
पार्श्वेसारथी । शेषास्तु क्षिप्तधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ।
त्वरमाणास्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा
बालमेकमवाकिरन् । स क्षिप्तधन्वा विरथः स्वं धर्ममु-
पालयन् । खड्गचर्मधरः ओमान्त्सपात विहायसा ।
भार्गवैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्य-
चरद्द्रोणिं भृशं वै पक्षिराडिव । मथ्येव निपतत्येष सासि-
रित्यृद्धिदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे क्षिद्रदर्शनः ।
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्वरुम् । क्षुरप्रेण
महन्तजास्तरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्वायै-
र्व्यधमञ्जुर्भ चोत्तमम् । वृषसिचर्मेषुपर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात्
पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रुदयस्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत्”
इति ‘विचेता न्यपतद्भूमौ सौमद्रः परबरेरहा । एवं

विनिहृतो राजन् एको बह्मभिराहवे" भा० द्रो० प० ॥

अभिमर पु० अभिसुखेन स्त्रियतेऽत अभि+मृ-आधारे अप् ।
१ युद्धे । करणे अप् । २ भवे, अभिस्त्रियते यस्मात् अपादाने
अप् । ३ सारणव्यापारे बधे ४ बधने च अभिसुखी-
भूय स्त्रियते कर्त्तरि अच् । ५ स्वसैन्ये दै घनाशया
प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोजुमुद्यते च ।

अभिमर्द् पु० अभि+मृद-भावे घञ् । १ चूर्णीकरणे २ निष्पी-
डने च । आधारे घञ् । ३ युद्धे, ४ मर्दने च । कर्त्तरि
अच् । ५ मर्दनकर्त्तरि लि० ।

अभिमर्दन न० अभि+मृद-भावे ल्युट् । १ आरम्भकपं-
योगनाशनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीडने च ।

अभिमर्श(र्षे) पु० अभि+मृश(ष) भावे घञ् । १ स्वर्शे धर्षणे
च "परभिमर्शेन तवास्ति कः करमिति" कुमा० ।
"कृताभिमर्शा(र्षा)मनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनि-
र्विमान्य" शकु० । "परदाराभिमर्शे(र्षे)षु प्रवृत्तान् नृन्
महीपतिः" मनुः ।

अभिमर्श(र्षे)क लि० अभि+मृश(ष) शबुल् । १ स्वर्शकर्त्तरि
२ धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदाराभि-
मर्शकः" रामा० ।

अभिमर्शन(र्षण) न० अभि+मृश(ष)-भावे ल्युट् । १ स्वर्शे
"नीवीस्तनप्रावरणसकृधिकेशाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या० ।
"यः पुनः परनारीपरिधानमन्यप्रदेशकुचप्रावरणजघन-
मूर्धकचादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" मिता० । "सदो-
ऽभिमर्शनम्(र्षणम्) कात्या० ८, ८, १६, 'तृणीं पितृना-
दीनां करणाभिमर्शन(र्षण)लक्षणधूपनप्रदहनोद्भवाव-
सेचनानि" कात्या० २६, १, २७ धर्षणे च "परदाराभि-
मर्श(र्षे)र्षणम्" स्मृतिः ।

अभिमाति लि० अभि+मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम् । घातके ।
"विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु० १२, ५, "अभिमातिः
घातकः" वेददी० । २ शत्रौ पु० हेम० । "अग्ने! सहस्र
वृत्तना अभिमातीरपास्य" य० ८, १७, अभिमातिः शत्रु-
रुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातमनेन अभि+मेङ्-भावे क्त
वेदे पु० न इत्त्वम् इटा० इन् । शत्रौ । "बाधते
विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १, ८५, २ "अभिमातिनम्
शत्रुम्" भा० ।

अभिमातिषाह् लि० अभिमातिं रिप् सङ्गते सह-स्त्रि-
वेदे पत्वम् । रिपुजयिनि "तद्दीरासो अभिमातिषाहः

ऋ० दै, ७, ३, "अभिमातिषाहः शत्रूणामभिमातितारः" भा०

अभिमातिषाह् लि० अभिमातिं रिप् सङ्गते सह-अण्
उप० स० वेदे पत्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-
षाहो गवेषणः सहमान उद्भिन्" अथ० ५, २०, ११ ।

अभिमान पु० अभि+मन-घञ् । १ आत्मन्युत्कर्षारोपे,
२ मिथ्यागर्वे-बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् ।
५ गर्वमात्रे "संकल्पयोनैरभिमानभूतम्" कुमा० दैस्वरूप-
ज्ञाने । "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या० ८, ५, १२
"अनात्तस्य अनात्तरस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभि-
मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धि-
रनात्तरसे अनभिपुते एव सोमे नाभिपुते" कर्क० ।
७ मिथ्याज्ञाने "अभिमानेन मानोमे जातिदोषेण वै महान्"
भा० शा० प० । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारणव्याभि-
मानतः" सा० द० । मिथ्याज्ञानञ्च तदभावः इति तत्-
प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मानि च असतो-
ऽप्युत्कर्षस्य ज्ञानम् । शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पा-
ण्डित्याभिमान इत्यादि । अभिमानश्चात्मधर्म इति वैशेषिका-
दयः । अन्तःकरणधर्म इति पातञ्जलादयो वेदान्तिनश्च ।
तत्र विपर्ययाज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गर्वात्मकज्ञानम्
अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः । अहङ्कारस्याभिमानवृत्तिकमन्तः-
करणद्रव्यम्" सां० प्र० भा० । अभिमानोऽहङ्कारः सा० सू०
"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः" सा० का०
अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्वाहमधि-
कृतः यत्तः खल्वहमत, मदर्था यथामी विषयाः, मत्तो-
नाम्योऽत्वाधिकृतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः
सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तदुपजीव्य हि बुद्धि-
रध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति" त० कौ० । अन्तः-
करणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यवादयः" "मनो-
बुद्धिरहङ्कारश्चितं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयोरगवः
स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिमत्त्वेन चतुर्विधं
वेदान्तिनः स्वीचक्रुः । "न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं वृष्टमिति तस्यैव
प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं
दुःखं भवति । न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभि-
माननिमित्तं सुखं वृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य
कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं
भवति" शा० भा० । अभितोमानः । दण्डकाररसावस्था-
भेदे । "विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः स

च पूर्वरागमानप्रवासात्मकचतुर्धा स्यात् । मानः कोपः
स तु द्वेधा प्रणयेष्वसिद्धयः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रमोदे सुमहत्त्वपि" सा० द० अधिकं मानशब्दे । ६ वैर-
निर्यातने, "अभिमानधनस्यगत्वरैः" किरा० । अभिमानेन
निर्वृत्तः ठक् । आभिमानिक अभिमानसाध्ये त्रि० ।

अभिमानित त्रि० अभिमानोगर्वोजातोऽस्य इतच् । जात-
गर्थे । जाताभिमाने अभि+मन+णिच्-आधारे क्त ।
२ अभिमानसाधने सैथुने सुरते न० ।

अभिमानिन् त्रि० अभि+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ गर्व-
युक्ते २ प्रणयकोपादिद्युक्ते च सौत्यस्य मनोः ३ पुत्रभेदे पु० ।
"तरङ्गभीरुर्वप्रश्न तरङ्गानुप एव च अभिमानो प्रवीणश्च
जिष्णुः संक्रन्दन्स्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव सौत्यस्यैते मनोः
सुताः, ह० व० । ४ मिथ्याज्ञानयुक्ते त्रि० । "अभिमानिव्यप-
देशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" शा० सू० । "यतोभिमानि-
व्यपदेश एषः । स्मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना
देवता वदनसंबदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-
दिश्यन्ते" शा० भा० ।

अभिमानुक त्रि० अभि+मन-बा० उक्ञ् । अभिमानशीले
अभिमानश्च प्रायुक्तः बाधितुं शक्ते च । "अनक्ता एवस्यु-
रभिमानुकोरुद्रः पशून्तुस्यात् यदङ्गात्" शत० ब्रा० ।
"अभिमन्तुर्बाधितुं शक्तः स्यात्" भा० ।

अभिमाय त्रि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्या० स० । इति
कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-
व्येषु मोहः इति तद्वत्त्वान्मूढत्वम् ।

अभिमिमेह्य त्रि० अभि+मिह-बा० वेदे क्यप् लोके
शयत् । यस्याभिमुखं मेहनं मलमूलत्यागः क्रियते तस्मिन्
"अत्र मेह्यन् भवति तत् क्षणविषाण्याया लोट्" वा क्तिञ्चि-
होपहन्तोयं ते यज्ञिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देव्य
अनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या" शत० ब्रा० ।

अभिमुख त्रि० अभिगतोमुखम् अत्या० स० । १ सम्मुखतां
गते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिगौकसः" कुमा० ।
"वानराभिमुखोऽगच्छद्रणे रणविशारदः" रामा० । "निद्रा
चिरेण नयनाभिमुखो बभूव" । मुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे
स्त्रियां वा ङीप् । अभिमुखीप्रतिभा अस्वाङ्गपरत्वे
टावेव अभिमुखा शाला । अभिगतं मुखं यस्य । तत्त-
त्कर्म्मकरणाय २ प्रेरितमुखे उच्यते । "प्रातः प्रयाणाभिमुखा
य तज्ज" "पुरः प्रवेशाभिमुखो बभूव" इति च रघुः ।
"युयोज पाकाभिमुखैः भर्तुर्विज्ञापनाफलैः" कु० । मुख-

मभिलक्षोक्त्य अव्य० । २ अभिमुखे अव्य० । "कर्णं ददा-
त्यभिमुखं मयि भाषमाणे" अमरुशतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन
अभिमुख+चि-ङ-करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बो-
धने । कृते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो
भवति इति तस्य तथात्वम् । "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं
सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनि-
युज्यते" इति हर्षयुक्तदिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-
बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभि-
मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः । १ आ-
भिमुखे २ कार्यानुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च ।

अभिमृष्ट त्रि० अभि+मृष्ट-मृष्ट-वा क्त । १ मृष्टे २ धर्षिते
३ मिलिते ४ संमृष्टे च । मृज-क्त । कृतमार्जने त्रि० ।

अभिमेयक त्रि० अभि+मिथ-ण्वल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्य-
भेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम् । "सर्वाभिर्वा एषा वाचः
यदभिमेयिका सर्वे कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्
कामानाप्रवाम" शत० ब्रा० ।

अभिम्नात त्रि० अभि+म्ना-तन् । सर्वतोम्नाने । न० त० ।
अनभिम्नातः तस्यापत्यम् । शिवा० अण् । आनभिम्नातः
अनभिम्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।

अभियाति पु० अभिमुखं युद्धार्थं याति या-क्तिच् । १ रिपौ
भावे क्तिन् । २ युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इनि । शतौ ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या-भावे क्त इटा०
अभियाट् पु० अभिमुखं याति युद्धार्थम् अभि+या-टच् ।

१ शतौ, २ अभिमुखगन्तृभावे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् त्रि० अभिमुखं याति या-णिनि । अभिमुख-
गन्तरि । "रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम्" रघुः ।

अभियुक्त त्रि० अभि+युज-क्त । १ परैः रुद्धे, २ आसक्ते व्यव-
हारविषये ३ प्रतिवादिनि च । "अभियुक्तोऽभियोगस्य
यदि कुर्यादपङ्गवम्" नार० । "अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं
विप्रकृतं नयेदिति" या० । ४ पराक्रान्ते "नागाभियुक्त
इव युक्तमहो महेशः" माघः । ५ आग्रे दृढतमे ।

अभियुज्ज्वन् त्रि० अभि+युज-ङ्निप् वेदे ष्ट० कत्वम् ।
अभियोक्तरि "स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुज्ज्वना" ऋ०
६, ४५, १५ लोके तु अभियुज्वा । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभियुज् त्रि० अभिमुखं युनक्ति अभि+युज-क्निप् । अभि-

योक्तारि “आभिर्धन्वा अभियुजो विषूचीः” ऋ० ६. २५, २ ।
अभियोक्तव्यं लि० अभि+युज-तव्य । निषेधे “न स राजा-
भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” मनुः । व्यवहारे यं
प्रति अभियोगः कर्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि
अभिसुखं शयोजनोये च ।

अभियोक्तृ लि० अभि+युज-तृ । १ व्यवहारे-अपराध-
योजनकर्तारि वादिनि, स्त्रियां ङीप् “अभियोक्ता दिशे
द्देशं करणं बान्यदद्देशेत्” । “अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्ब्रूयो-
दण्डप्रश्नं धर्मेतः” इति च मनुः २ युद्धार्थमाक्रामिणि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यकृतस्य निजधर्मणस्य
वृत्ताय १ विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः “अभि-
योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतान्तु संस-
र्गात् तत्त्वं होदाभिदर्शनात्” नारदोक्तेः । “अभियोग-
मनिस्तोयं नैनं प्रत्यभियोजयेत्” या० ३ युद्धार्थमाक्रमे,
४ शपथे, ५ उद्योगे, ई आग्रहे “सन्तः स्वयं परहितेषु
कृताभियोगाः नीतिः ७ अपचिकीर्षयाक्रमणे, “संप्रापद-
प्राप्तपराभियोगम्” कुमा० ८ अभिनिवेशे “नयाभियोगं
मनसः प्रसादं समापयस्वात्मगुणेन कामम्” रामा०
९ अपचिकीर्षयानिरोधे । “क्षुभितं वनगोचराभियोगा-
दिति” किरा० ।

अभियोगिन् लि० अभि+युज-घिनुण् । १ अभियोगकर्तारि
वादिनि “मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्यात् विवादात् द्विगुणं
दम्” या० । २ आक्रमककर्तारि, ३ आग्रहयुक्ते, ४ अभि-
निविष्टे, ५ योजनकर्तारि च ।

अभियोजन न० भृशं योजनम् । योजितस्य दाढादिं पुनर्यो-
जने “अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति” माध० ।

अभिरक्षणा न० अभितो रक्षणम् । मन्त्रादिना सर्वतः श्वेत
सर्वपादिविच्छेपैः यातृधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो
रक्षणे चाभावे अ । अभिरक्षायत् स्त्री । “प्रशान्तबाधं
दिशतोऽभिरक्षया” किरा० ।

अभिरक्षित लि० अभितोरक्षितः । सर्वतोरक्षिते ।

अभिरक्षित लि० अभितोरक्षितः तच् स्त्रियां ङीप् । सर्वतो
रक्षके “वर्सानास्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता” मनुः

अभिरत लि० अभिसुखतया भृशं वारतः । १ आद्यान्तासक्ते
२ अभिसुखतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा० स० । आसक्ती “न नृग-
याभिरतिर्नदुदोदरम्” रघुः । [मनोरसे ।

अभिरस्य लि० अभिरसते भृशं रसतेऽल्ल आधारे यत् ।

अभिराज् लि० अभितो राजते अभि+राज+क्तिप् । १ अ-
धिकदीप्तिशीले २ अधीश्वरे च ।

अभिराज् लि० अभि+राज-क्त । देविते ।

अभिराम पु० अभिरस्यतेऽस्मिन् रम+आधारे घञ् । १ सुन्दरे
२ प्रिये, ३ मनोहरे च । “श्रोत्राभिरामाः शृङ्खलौ
रथनेमिस्वनोन्मुखैः” “श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन” यस्या-
त्मगेहे नयनाभिरामः” इति च रघुः योवाभिरामाभिरामं
सुन्दरतुपतति स्वन्दने दत्तः पटिः शकु० । “राम इत्यभि-
रामेण वपुषा तस्य नोदितः” रघुः ।

अभिरुत्ति पु० भृशं अत्यन्ता रुचिः प्रा० स० । १ अत्यन्तरुचौ

अभिरूप लि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति चु० रूप-
अच् । १ शिष्ये, २ शिष्या च । अभिरूपयति निरूप-
यति । ३ परिहृते । उत्कृष्टं रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे
च । ६ मनोहरे लि० । “उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय स-
शाय च” मनुः । “अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्” शकु०
७ अनुरूपे लि० “काममनभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्”
शकु० । अभिरूपस्य भावः मनोज्ञः । वृज् आभि-
रूपकम् घञ् आभिरूप्यञ्च सौन्दर्यादौ न० । “अर्च-
कस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयानात् । आभिरूप्याञ्च
विष्णुनां देवः सान्निध्यवृत्तिः” ति० त० पु० ।

अभिलक्ष्य लि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष् यत् ।
१ उद्देश्ये । लक्ष्यस्य शरवृक्षाभिसुख्यम् अव्ययी० । २ शर-
व्याभिसुख्ये अव्य० । “शब्दं प्रतिगजप्रभुरभिलक्ष्यम-
पातयम्” रघुः । ल्यप् । ३ लक्ष्याल्लेख्ये अव्य० ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । “तया-
णामेव भूतानां सगरस्याभिलङ्घने” रामा० ।

अभिलपणीय लि० अभि+लप-कर्म्मणि अनियर् । काव्ये ।
एतव्ये । तव्य । अभिलपितवर्गोऽप्यल लि० ।

अभिलषित लि० अभि+लप-कर्म्मणि क्त । १ इष्टे अभि-
लाषविषये । भावे क्त । २ अभिलाषे इच्छायाम् न० ।

अभिलाप पु० अभिलप्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मनःसंक-
ल्पावेदके अहमिदं करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये “काव्ये हि
कामाभिलापसहितकुशलतिलत्यागरूपः सङ्कल्पः कार्य
इति प्रा० त० प्रक्रमाधिकरणम् । २ आत्मीयज्ञानाकारो-
ल्लेखिवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं
घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तर-
मनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम्
“न निर्विषयकं ज्ञानं तस्य पाहकमिष्यते तथाऽभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पज्ञानवेद्यानां हि वचन-
प्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा० द० । कथने च "तद-
भावाभिलाषाच्च" सा० सू० ।

अभिलाष पु० अभि+लू-घञ् । छेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ् । १ इच्छायां, २ लोभे
च । अभेरिच्छाद्योक्तत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम् ।
"अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः सानुषामनुज-
व्याप्तः । अभिलाषाः सुतान् प्रति" देवीमा० । "न खलु
सत्यमेव शक्नुन्त्यायां समाभिलाषः" शकु० ।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष-ण्वुल । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-
लाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" । "अगच्छदेशेन
गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षत्रपरिग्रह-
क्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु० ।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष-उकञ् । अभिलाषशीले,
"जयमत्त भवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः" किरा० ।

अभिवदन म० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम् ।
१ आनुकूल्यार्थकथने अभिवादाने । वदनस्य सुखस्या-
भिमुख्यम् अव्ययी० । २ सुखस्याभिमुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम् ।
१ सर्वतोऽनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च । "उभयोरेवशि-
रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस् त्रि० अभिमत्तं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा० व० । प्रकट-
वयस्ते "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ० १०, १६०, १ ।

अभिवर्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्तते अभि+वृत्-णिनि
स्त्रियां ङीप् । १ अभिमुखे वर्तमाने "कल्पनां च रणा-
र्थाय ऋत्युकालाभिवर्तिनः" रामा० ।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः । १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा-गृह स्त्रियां
ङीप् । १ अनुचरे, २ "अभिवानभिभूत्यै रूपम्" शत० ब्रा० ।

अभिवाद पु० अभि+वु-वद-भावे अच् । १ अभितः प्रणामे-
"प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति
"नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादक त्रि० अभि+वु-वद-ण्वुल । १ आभिमुख्येन
नतिकारके । "आयुधान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रोऽभि-
वादकः (ने) मनुः ।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाच्च वादनं वदनम् वु०-वद-
ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीरनेन वद-णिच्-ल्युट्
वा । १ नामधेयपूर्वकनतौ २ पादग्रहणेन वाचा वा नतौ ।
तत् प्रकारो यथा "ऊर्ध्वं प्राणाह्नुत्क्रामन्ति यूनः स्वविर-
आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं दृष्टोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्जन्ते
आयुर्विद्या यथो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्ञायांस-
मभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राज्ञोऽह-
मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वोक्तधैवच ॥ भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते
स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावोहि भोभाव-
कविभिः स्मृतः ॥ आयुधान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रो-
ऽभिवादकः (ने) । अकारस्यास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वा-
क्षरान्तः ॥ यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य
शूद्रमारोग्यमेव च ॥ अश्वत्थो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि
यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं तेनमभिभाषेत धर्मेवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूया-
द्भवतोत्येवं सुभगे ! भगिनीति च ॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च
श्वशुरान्त्वजो गुरुन् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाव-
यीयसः ॥ मातृषसा मातृलानी श्वशूरश्च पितृषसा ।
संपूज्या गुरुपत्नीषत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ भ्रातृभार्य्या-
पसंयाह्या सर्वर्णाह्न्यह्न्यपि । विप्रोऽप्य तूपसंयाह्या
ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥ पितृर्भगिन्यां मातृश्च ज्ञायस्याञ्च
स्वसर्थापि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यां गरीयसी ॥
दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभ्यताम् । त्र्यब्द-
पूर्व्यं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ ब्राह्मणं दश-
वर्धन्त शतवर्धन्त भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयाद्-
ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या
भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्व्यदु-
त्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयान्सि गुणवन्ति च । यत्न-
स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ चक्रिणो
दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । ज्ञातकस्य च
राक्षस्य पत्न्या देवो वरस्य च ॥ तेपान्तु समवेतानां मान्यौ
ज्ञातकपार्थिवौ । राजज्ञातकयोश्चैव ज्ञातको न्यपमानभाक्"
इति मनुः "राजत्विक्श्रोत्रियाधर्मेप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्य-
मातामहमातुलश्चशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्युः

एतेषां सवर्णाः । माहृषसा पितृषसा ज्येष्ठा स्वसा च । श्वशुर-
पितृषमातृलक्षिजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम् ।
हीनवर्णाणां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्-
र्शनम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनं न कुर्यात्” विष्णुः । “पादोपसंस्पर्शनं गुरुसमवायेऽ-
न्यहम् । अभिगम्य तु विप्रोऽप्य मातापितृतद्बन्धूनां पूर्वजानां
विद्यागुरुणां तत्तद्गुरुणाञ्च सन्निपाते परस्व । नाम प्रोच्या
हमयमित्यभिवादोऽक्षसमवाये स्त्रीषु योगेऽभिवादतोऽनिय-
ममेके न विप्रोऽप्य स्त्रीणाममाहृषसापितृषमाभ्यां भगिनीनां,
नोपसंस्पर्शनं भ्रातृभार्याणां श्वश्रूणाञ्च । ऋत्विक्श्वशुर-
पितृषमातृलानान्तु यशोयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्यास्तथान्यः
पूर्वः । पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्थः
शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्राक्षसाजपः । प्रेष्योभोभवन्निति
वयस्यः समानेऽहनि जातोदशवर्षद्वयः पौरः पञ्चभिः
कलामरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्योवैश्यः कर्मविद्या-
हीनोदीक्षितस्य प्राक्क्रयात् । वित्तबन्धुर्कर्मजातिविद्याव-
यांसि मान्यानि परवल्लोयांसि श्रुतन्तु सर्वेऽभ्योगरीयस्तन्मूल-
त्वाद्धर्मस्य श्रुतेः” गीत० । अनभिवाद्याञ्च “समिद्वार्युदकुम्भ-
पुष्पाद्ब्रह्मोनाभिवादयेद्यज्ञायेवंयुक्तमिति” बौधायनः ।
“जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् दत्तकाञ्च भक्ष्यञ्च
वहन्तं नाभिवादयेदिति” लघुहारीतः । अन्यत्रापि ।
“समित्पुष्पकुशान्यम्बु-ऋदन्नाक्षतपाणिनः । जपं होमञ्च
कुर्वाणोनाभिवादो द्विजो भवेदिति” च ।

अभिवाद्य लि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादानार्हे
अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः । “गुरुपत्नी तु युवतिर्ना-
भिवादोह पादयोः” मनुः । ल्यप् । २ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिवान्य लि० अभि+वन-संभक्तौ कर्माणि ख्यत् । संभ-
जनीये । “अभिवान्यतुसायाः प्रजुहुयात्” श्रुतिः ।

अभिवासस् अव्य० वासस् उपरि अव्ययोः । परिहित-
वस्त्रस्योपरिभागे” स वा अभिवासः संनहति” शत० ब्रा० ।
“परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि” भा० ।

अभिवाह्य अभि++वृह-ख्यत् । १ अभितो वहनीये । भावे
ख्यत् । २ वहने न० । “हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च
गुप्तये” इति मनुः ।

अभिविधि पु० अभितो विधिव्याप्तिः । १ व्याप्तौ, मर्यादायां
हि अर्वाचभूतं विहाय तत्सत्कार्यान्वयः अभिविधौ तु अवधि
सङ्घते कार्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् “मर्या-
दाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वादभिधेर्धर्ममित्यभि युक्तैः ।

“आङ् मर्यादाभिविध्योः” पा० । “अभिविधौ भाव
इतुण्” पा० “मर्यादायामभिधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य
आकारः स डित् प्रोक्त” सु० बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मनि, “यस्त्वेनं प्रादेशमात्रमभिविमानं
वैश्वानरसुपास्ते” इति छा० उ० । एतस्य निरुक्तिः शा०
भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत
इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्,
विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमीते वा
सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः” इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-क्तिन् । अभिगमने “स्वर्गस्य नो
तस्याभिवृत्त्यै” ता० ब्रा० “अभिवृत्त्यै अभिगमनाय” भा०

अभिव्यक्त लि० अभि+वि+अनुज-कर्माणि क्त । १ अभिव्यक्तियुक्ते
२ सांख्यादिम-सिद्धार्थिर्भावयुक्ते “तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम्
पौर्ष्वदेहिकम् पु० अभिव्यक्तमाविर्भूतं फलदानोन्मुखम्” रघु०

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि+अनुज-क्तिन् । १ प्रकाशे सूक्ष्म-
रूपेण स्थितस्य (कारणात्मना स्थितस्य) कारणस्य २ कार्य-
रूपेणाविर्भावे । साङ्ख्यपातङ्गलादिमते हि उत्पत्तेः
प्राक् कार्यं सत् कारणावप्रापारेण वृज्यते यथोक्तम् ।
सांख्यसूत्रे । “त्रिविधविरोधापत्तेश्च” । “अथ सर्वं
कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतीतमनागतं वर्त्तमानमिति ।
तत्र यदि कार्यं सदा सन्नेष्यते तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः ।
अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्माकत्वानु-
पपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य
प्रतियोगिरूपत्वे तद्घोषतादवस्थात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे
घटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावे-
ष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येताभावविशेषक इति
चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वा
सम्भवादिति । तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्त-
मानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो
घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न
त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एवा-
तीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावप्रवहणं जनयत-
स्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमत्यन्ताभावा-
न्योन्याभावाप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगि-
सत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग
इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावा
ङ्गीकारात् । प्रतियोगिरूपत्वस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामयिकाव्यवस्थानाभावत्वसम्भवाच्च । तस्मादात्मनिष्ठान्तेऽभावो-
 ऽतिरिक्तः किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्तो-
 त्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
 मेव कल्प्यते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
 दिति” प्र० भा० ॥ “नासदुत्पादो नृदृष्टवत्” सू० ॥ नरदृष्ट-
 तुल्यस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ “उपादाननिय-
 मात्” सू० ॥ नृदोव घट उत्पद्यते तन्तुत्वेव पट इत्येवं
 कार्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति
 उत्पत्तेः प्राक् कार्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-
 ऽस्ति येन किञ्चिदेवासत्त्वं जनयेत्तेतरमिति । विशेषाङ्गी-
 कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
 स्माभिः कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यते इति । एतेन यद्वैये-
 पिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-
 व्यपस्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।
 भावानां दृष्ट्यादन्यापेक्षयाच्च । किञ्चाभावेण स्वतो
 विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ता-
 काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ
 नियामकत्वं युक्तमिति ॥ “शक्तस्य शक्यकरणात्” सू० ॥ कार्य-
 शक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघ-
 वाच्च । सा शक्तिः कार्यस्थानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-
 कार्यकरणाच्चासत् उत्पाद इत्यर्थः ॥ “कारणभावाच्च” सू०
 उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
 सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि
 सदसत्तोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां
 कारणाभेदे च श्रुतयः । “तद्वेदे तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव
 सौख्येदमय आसीत् । आत्मैवेदमय आसीत् । आप एवे-
 दमय आसुरित्याद्याः ॥ “न भावे भावयोगश्चेत्” सू० ॥
 नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
 पत्तियोगो न सम्भवति असतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारा-
 दिति चेदित्यर्थः ॥ “नाभिव्यक्तिनिबन्धनो व्यवहाराव्यव-
 हारो” सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्योभिव्यक्ति-
 निमित्तकौ । अभिव्यक्तित उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
 वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न तत्सतः सत्तयेत्यर्थः ।
 अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्त्तमानावस्था । कारणव्या-
 पारोऽपि कार्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
 सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकोऽपि
 दृश्यते । यथा शिलासंध्यप्रतिमाया लङ्किकव्यापारेणा-
 भिव्यक्तिमात्रं तिलस्यतेजस्य च निष्प्रोद्धनेन, धान्यस्यतण्डु-

लस्य बावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे । “सुखं व्यावस्थया
 चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे । यथा स्थिताश्चितेरन्तस्तथेयं
 जगदावली” ॥ एतेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्रागभा-
 वावस्थाया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र
 किं प्रमाणं ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
 यामपि स्मृत्युपलभ्यन्त इति । नैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वा-
 न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-
 सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्त्तमान-
 स्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः । तस्माद्विद्यामौर्त्यगिकप्रामा-
 ण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्धयति
 योगिनामतोतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं
 प्रमाणं योगवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं
 सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-
 स्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च
 विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तकृतिः
 असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते ।
 कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-
 क्तविकल्पानवकाशादुदयत् तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया
 प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिदृश्यार्थं कारणव्यापारापेक्षणात् ।
 अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्यान्तेः । नन्वेकदा
 सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् ।
 नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्य्याणां
 दुर्वचमिति । नैवम् । अवस्थानामेव परस्परभावकृपत्वा-
 दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरन्तार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-
 रेष्टव्येत्यत्र आह । “पारम्पर्यतोऽन्वेषणा वीजाङ्कुरवत्” सू० ॥
 पारम्पर्यतः परस्पररूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्त्तव्यम्
 वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । वीजा-
 ङ्कुराभ्यां चात्मायमेव विशेषो यद्वीजाङ्कुरस्यैव क्रमिकपरम्पर-
 यानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-
 कत्वन्तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-
 स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातङ्गलभाष्ये वदङ्गिव्रासदेवैरपीय-
 मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । “उत्पत्तिवद्वाहदोषः”
 सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-
 रसदुत्पादादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-
 रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेष्टया लाघवात् । अत उत्पत्तावि-
 वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
 भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानु-
 पपत्त्या सत्कार्यवादकृतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत-

एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेः चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वोऽपि नासत्कार्य-
वादत्वापत्तिः । नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां
किमभिव्यक्त्याख्यप्रावस्याकल्पनेनेति चेन्न । तत्रेदं तर्ह्यव्या-
कृतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थायाः सतामेव का-
र्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिसिद्धीकारा-
पत्तिरिति चेन्न । तिसृणामनागतद्यवस्थानामन्योऽन्यस्या-
भावरूपतयोक्तत्वात् तादृशाभावनिरुक्तय एव च कारण-
व्यापारसाफलगादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादि-
नामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभाव-
ध्वंशौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्थानागतातीतावस्थे भावरूपे
प्रोच्येते । वर्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्वृत्ति-
रिक्तेति घटादेरवस्थानवयवत्वात्तुभवादिति । अन्यत्वं तु सर्वं
समानम् । अतो नाख्यस्याख्यधिकशङ्कावकाश इति सां०
प्र० भा० । “अतः सिद्धं प्राक् कार्योत्पत्तेः कारणशङ्कावः ।
कार्यस्य चाभिव्यक्तिरिति कृतत्वात् अभिव्यक्तेः कार्यस्य च
शङ्कावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथम् ? अभिव्यक्तिरिति कृत-
त्वात् । अभिव्यक्तिर्लक्षणस्येति अभिव्यक्तिस्य साक्षाद्विज्ञाना-
लम्बनत्वप्राप्तिः । यद्वि लोके प्राकृतं तमच्चादिना
घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञान
विषयत्वं प्राप्तवत् प्राक् शङ्कावं न व्यभिचरति । तथेद-
मपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः न हि अविद्या-
मानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते” इ० भा० ।
१ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे “अभिव्यक्ते-
रित्याश्रयः” शा० सू० । अतिमात्रस्यापि परमे-
श्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते
किं प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रदेशेषु
वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः
परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्या-
श्रयस्य आचार्योन्मन्यते” इति भा० ।

अभिव्यञ्जक लि० अभिव्यज्यति प्रकाशयति अभि+वि+
अनृज-णिच्-णुल् । प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्ध-
व्यञ्जनया दृष्ट्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ
“गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उप-
चारतः” इति च सा० द० ।

अभिव्यापक लि० अभि+वि+आप-णुल् । अभितोव्यापके
सर्वावयवावच्छेदेन व्यापके यथा वृक्षादेराकाशसंयोगः, कपि
संयोगादिस्तु नैवं तस्य स्वाधिहारेण दृष्ट एव सूत्रावच्छेदेना-

संभवात् । वैद्याकरणोक्तो सर्वथा व्यापकतावति आधारभेदे
“अपिक्तेष्विको वैपयिकोऽभिव्यापकस्येत्याधारस्विधा”
वि० कौ० । यथा सर्वस्मिन् ब्रह्मास्ति ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । १ अभितो-
व्याप्तौ सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तौ । व्याप्तिशब्दे विकारः ।
अभिव्याप्य लि० अभि+वि+आप-कर्मणि श्यत् । १ सर्वावयव-
च्छेदेन । व्याप्ये । ल्यप् । २ सर्वतो व्याप्येत्यर्थे अव्य० ।
“अभिव्याप्याकर्षणमपवर्ग” इति सुश्रु० ।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+हृ-घञ् । १ प्रशस्तोक्तौ
२ अभितः कथने व्याप्यसर्गयुक्तस्य हरतेः कथनार्थत्वादभि-
योगात्तत्त्वेन सम्यक्त्वार्थता । अतएव “कचं वा यजुर्वा
साम वाऽभिव्याहरतीति” शत० ब्रा० “नाभिव्याहरयेत्
ब्रह्म स्वधामिनयनादिते” मनौ च तथाप्येव अभिव्या-
हरतेः प्रयोगः । सप्तसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य कृतिः ।
अभिवृद्ध पु० अभि+वृग्-गतौ घञ् । अभिगमने यासां तिस्रः
पञ्चाशतोभिवृद्धैरपायव” ऋ० १, १, २, ४ । अभिवृद्धैरभि-
गमनैः वृद्धतिर्गतिकर्मेति” भा० ।

अभिगंसन न० अभिसृजेन गंसनमाक्रोशवचनं वारोप्याप-
वादच । समस्तमाक्रोशरूपे पादुष्यकथने । अयं चौर”
इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च “शतं ब्राह्मणमाक्रुश्ये” ल्युप-
क्रस्य “पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिगंसने इति
वाक्यपादुष्ये “अभिगंसनप्रयोगात्तयोस्तुल्यार्थत्वम्” स्वभा-
र्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्” या० व्याख्यायां
स्वभार्याभिगंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् । २ आभि-
सृज्येन कथनमात्रे च “शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् हे तु मिथ्या-
भिगंसने” इति याज्ञ० ।

अभिगंसिन् लि० अभि+गन्स-णिनि । १ समस्तमाक्रोशकं
२ अपवादवाक्यप्रयोक्तारि च “मिथ्याभिगंसिनो दोषो द्वि-
गुणोऽन्यतवादिन” इति या० ।

अभिगङ्गा स्त्री अभि+गङ्-भावे गङ् । १ सर्वथा गङ्गने २ संशये
३ भवे च । “उपेयुषो कल्पलताभिगङ्गया” किरा० “कल्प-
लताभिगङ्गया कल्पलताभवेण” मङ्गि० । संशयस्य
स्यानुमानरोनेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयाय-
यार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वात्
तथात्वम् । अयञ्च मिथ्याभूतकोटिसेवावगाहते इति
विशेषः । कर्त्तरि क्यच् । २ सर्वतः यद्विज्ञेति लि० ।

अभिगङ्गित लि० अभि+गङ्-क्त । १ सन्दिग्धे २ भ्रान्ते च ।
अभिगङ्गित लि० अभि+गङ्-क्त । इदं तेऽनित्यं भयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्राद्यभिशापस्य उद्देश्ये । “न नाम यद्वृथं कुर्यात्
जनकस्य गुरोस्तथा । भार्याया अभिशपस्य कृपणस्य विशेषे
षत” इति पुरा० । [२ समस्तकथिते च ।

अभिग्रह्णित् लि० अभिग्रहणेन ग्रह्णितः । १ समस्तमाहूते
अभिग्रहस् लि० अभि+ग्रन्-क्विप् । अभिशंसनकर्त्तरि “यदा-
शंसा निःशसाभिग्रहा ” ऋ० १०, १६४, २ ।

अभिग्रस्त लि० अभि+ग्रन्-क्त । अयं परस्मिन् गच्छतोत्या-
दिना मिथ्याशक्त्येन मेषुनविषयकदोषारोपो यस्मिन्
जने कृतः तस्मिन् । “अभिग्रस्तो ऋषा कच्छ” चरेदानेय
मेव वा” या० । “नियम्य प्रयतो वाचमभिग्रस्तास्तु वज्रयेत्”
ऋतिः । अभि+ग्र-बधे क्त । २ हिंसिते २ आक्रान्ते च लि० ।
“आतुरामभिग्रस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयै” मनुः । “अभि-
ग्रस्तामाक्रान्तामिति” प्रा० त० रघु० । उभयतः भावे-क्त
४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६ हिंसने ७ अभिग्राप्ते
च न० । “एवञ्चैव नरभेदः रक्ष्या एव हिजातयः । शाप-
राधानपि हि तान् विषयान्ते ससृज्जेत् अभिग्रस्तमपि
हेतुषां कृपायीत विशाम्यते” । भा० शा० प० ।

अभिग्रस्तक लि० अभिग्रस्ते अभिग्राप्ते भवः क्त । वैद्यकोक्ते
अभिग्रापज्ज्वरादौ “यत्ता ये देवद्रोहाभिग्रस्तका अथर्व-
कृता उपसर्गकृताश्च” सुश्रुतः ।

अभिग्रस्ति स्त्री अभि+ग्रन्-क्तिन् । १ अभिग्राप्ते
“उरुष्या णो अभिग्रस्ते सोमः” ऋ० १, ६१, १५ । अभि-
ग्रस्तेरभिग्रापरूपाच्चिन्दनात्” भा० । २ अपवादे “इसां
मिथ्याभिग्रस्तिश्च कृष्णस्य ससृदाहृताम्” ऋ० वं० ।
अभि+ग्र-बधे भावे क्तिन् । ३ हिंसायां “तित-
ल्लन्ते अभिग्रस्तिं जनानाम्” ऋ० २, २०, १ । “अभिग्रस्तिं
हिंसाम्” भा० । ग्रस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन् । ४ हिंसा-
हेतौ, “पुरा तस्या अभिग्रस्तेरधीहि” ऋ० १, ७१, १०
“अभिग्रस्तेः हिंसाहेतोः” भा० । आभिग्रहणेन शस्तिर्या-
चनम् । ५ प्रार्थनायाम् । [शाहे च

अभिग्रह्य लि० अभिग्रह्णित्मर्हति यत् । १ हिंसाहे २ आक्रो-
शे अभि(भी)शाप पु० अभि+शप्-बज् वा दीर्घः । १ मिथ्या-
पवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भूया-
दित्याक्रोशे च “वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्मृशन्ति कदाचन”
ऋ० वं० ।

अभिग्रोय लि० शिरसोभिग्रहणमयं यस्य । १ ऊर्ध्वमूला-
धोपे “ओषधे । लायस्त्रै नमिति सप्त दर्भपिङ्गलीर्दक्षि-
णस्यां कडुष्णिकायामभिग्रोया उपदन्तिवाति” गो० ।

अभिग्रोयाः ऊर्ध्वमूलाधोयाः सं० त० रघुनन्दनः ।

अभिग्रीक पु० अभिग्रह्य ग्रीकः । कश्चिदभिलषीकृत्य कते
ग्रीके । शुच-ल्युट् । अभिग्रोचनमध्यत्वं न० ।

अभिग्रा(य)व पु० अभि+ग्रा-अप् वेदे घञ् । अभितः
अवधे “अतं दिवे तदवोचं पृथिव्यामभिग्रावाय” ऋतिः ।

अभिग्रैत्य लि० अभितः शैत्यं शुद्धचारित्यादस्य । शुद्धचारिते
“अदक्षिणमयज्जानमभिग्रैत्येति व्याहरन्” भा० श्रौ० प०

अभिग्रज् पु० अभि+ग्रन्-बज् । १ परामर्शे, २ आक्रोशे,
३ शपथे, ४ व्यसने च “अभिग्रज्जज् विजजिवाति”
रघुः “तीव्राभिग्रज्प्रभवेण दृष्टिम्” कुमा० “जाताभिग्रजो
नृपतिर्निषङ्गात्” “ततोऽभिग्रजानिखिप्रविज्ञा” “विनोद-
यिष्यन्ति नवाभिग्रजाम्” इति च रघुः “नवाभिग्रजां
नूतनदुःखाभिति” मल्लि० । ५ आसक्तौ “सङ्कटि रति वनवि-
भ्रमाभिग्रजात्” माघः ६ भूताद्यावेशे अभिघाताभिग्रजा-
भ्यामभिचाराभिशापतः” माधवनिदानम् ।

अभिग्रव पु० अभि+ग्रा-अप् । १ यथाङ्गज्ञाने, २ निष्पीडने,
३ गुरोत्यादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने
च “अद्रादानप्रभृति लिपर्थ्यायानभिषवान् करोति” कात्या०
१०, १, ४ । “निर्यात्य राजानमभिषुषन्ति व्याख्यातोऽभि-
षव” इति कर्क० । “आध्यायनाभिषवान्वाद्यभ्येषु च” कात्या०
७, ६, २८ । सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहाभिषव-
स्तिष्ठ उपसदः कात्या० “संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽतीतेऽभि-
षवः स्रज्या” कर्क० । ६ स्नाने । “जपोपवासाभिषवैर्मुनी-
नाम्” किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु०
सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम् । आधारे अप् । ८ यज्ञे ।

अभिग्रवण न० अभि+ग्रा-ल्युट् । अभिग्रवणार्थे स्नानमात्रे
“शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन् कृतजन्मनोऽभिग्रवणेन
जटाः” किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अभिग्रव-
साधने “न्यूर्यं पवित्रं तुवा ऋजोषाभिषवनीरायः” अथ० ।

अभिग्रह्य लि० अभितः सङ्ग्रहः । १ सोढुं शक्ये । ल्यप् ।
२ प्रसङ्गेत्यर्थे अव्य० “अभिग्रह्य तु वः कन्यां कुर्याद्द्वेषेण
मानवः” । मनुः ।

अभिघाच् लि० अभि+सघ-णिच्-स्वार्थे णिच्-क्विप् वा ।
१ आभिग्रहणेन सम्बन्धुं समर्थं २ अभिभावको च “वसो
अभिघाचकृष्णान्” ऋ० ६, ६२, ६ ।

अभि(भी)घाह् लि० अभि+सह-णिच्-क्विप् वा घत्वम्
वा दीर्घः । १ शत्रुजयिनि २ सहनशीले च ।

अभिघित् लि० अभि+सिच-क्त । १ कृताभिषेके राजाक्षौ

“कन्दर्पं परिशील्य नूतनमनोराज्याभिविक्तम्” सा०द० ।
 “दीक्षितेष्वभिविक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च” परा० । “सेनापत्येन
 देवानामभिविक्तो गृहस्तदा” भा०व०प० २ क्ताते च ।
 अभिविक्तेन निर्दत्तम् सङ्कला० अण् । आभिविक्तः
 अभिविक्तनिर्दत्ते कृपे पु० । [सोमादौ च १ क्ताडिके न० ।
 अभिषुत लि० अभि+सु-क्त । १ निष्पीडिते २ कृताभिषवे
 अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । १ विधिना शान्त्यर्थं, सेवने,
 २ अधिकारप्राप्त्यर्थं ज्ञाने, यथा “अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः”
 रघुः । मन्त्रादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण २ मार्जने ।
 ४ ज्ञानमात्रे च । “कृताभिषेकां कृतजातवेदसम्” कुमा० ।
 “निष्यन्दि नोरनिकरेण कृताभिषेकाः” भाषः “तत्त्वाभिषेकं
 कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्” । “तत्त्वाभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवाचने” रतः “तत्त्वाभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 भा०व०प० । ५ कर्मान्ते शान्त्यर्थं ज्ञाने च । “सुरास्वाम-
 भिविञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रैर्ज्ञाने तच्च मत्कृतललादानादिप-
 ह्नुतौ २० ईष्टुष्टे इष्टम् । ६ प्रतिष्ठादौ देवादेः स्तूपने च ।
 करणे घञ् । ७ जले ।

अभिषेक्तृ लि० अभि+सिच-टच् । अभिषेक्तरि स्त्रियां डीप् ।
 अभिषेक्य लि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच-एत्यत् कृत्वम् ।
 अभिषेकयोग्ये “अभिषेक्याभिविष्यत समामुवन्त इत्याह
 राजपुत्रान्” कात्या० २०, २, १७ “यूयमश्वरक्षां समामु-
 वन्तः पट्टाभिषेकयोग्या भविष्यथ” कर्क० ।

अभिषेचन न० अभि+सिच-भावे ल्युट् । अभिषेकगद्गार्थे
 अभिषेचने कृतम् ठञ् । अभिषेचनिकम् । अभिषेक
 इव्यमन्त्रादौ लि० । करणे ल्युट् । अभिषेकद्रव्ये न० ।
 अभिषेचनीय लि० अभि+सिच-कर्त्तृणि अनीयर् । अभि-
 अभिषेकः “ये वा एतस्योद्वचं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भवि-
 ष्यति राजानो अभिषेचनीयाः” शत०ब्रा० । साध्वर्थे क् ।
 २ अभिषेकद्रव्ये लि० “पुरोडाशस्त्रिष्टिकतोऽभिषेचनीय-
 वत्” कात्या० १८, ६, १५, “राजसूयस्थान्तर्गताभिषेचनीय
 सोमस्वेव” कर्क० “अभिषेचनीयेष्ट्या” शत०ब्रा० ।

अभिषेचन न० सह रनेन सेना तथाभिमुखं याति शत्रोः
 अभि+सेना+णिच्-ल्युट् पत्वम् । युद्धार्थं शत्रोरभिमुखं
 सेनया सह जिगीर्षोर्गमने ।

अभिष्टुन पु० अभि+स्तन-अप् पत्वम् । सिंहनादे “अभि-
 ष्टने ते अद्रिषो यत् स्या” ऋ० १, ८०, १४, “अभिष्टने
 सिंहनादे” भा० ।

अभि(भी)ष्टि लि० अभि+यज-इज् वा क्तिन् वेदे पु० एका० ।

१ “अभियष्ट्ये ‘मह्ना अभिष्टिरोजसा य० २२, २५, अभि-
 ष्ट्यते इत्यभियष्ट्यः वे०दो० । २ अभिलाषे, । आसाद-
 भिष्टिद्रव्ये यासदुग्रः” य० २०, ४८ अभिष्टिर्भिलाषं
 करोतीत्यभिष्टिक्तं मनोरथप्रदः” इति वेददो० ।

अभिष्टुत लि० अभि+स्तु-क्त । १ वर्णिते, २ स्तुते, च ।

अभि(स्य)ध्यन्द पु० अभि+स्यन्द-भावे घञ् अप्राणि
 कर्त्तरि वा पत्वम् । १ अतिष्ठत्तौ २ स्ववणे ३ जलादिक्ष-
 रणे च । कर्त्तरि घञ् । ४ अधिके । “स्वर्गाभिध्यन्दव
 मनमिति” कुमा० । “भूतपूर्व्यमभूतपूर्व्यं वा जनपदं
 परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिध्यन्दवमनेन वा निवेशयेदि-
 ति” कौटि० । आधारे घञ् । ५ नेत्ररोगहेतौ । “प्रावेण
 सख्यं नयनामयास्ते भवन्त्यभिध्यन्दनिमित्तमूलाः” । तस्या-
 दभिध्यन्दसुदीर्यामाणसुपाचदेदासु हिताय धीमान् सुशु० ।
 उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्रविपर्ययाच्च ।
 स्वेदाद्भ्रूजोधूमनिषेवणाच्च खर्द्वेर्विषाताद्वमनातियोगात्
 द्रवामथान्नाक्षिणि सेविताच्च विषमूलवातक्रमनिष्फाच्च
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिषातादतिसदुपानात् ।
 तथा कटूनाच्च विपर्ययेण क्लेशाभिषातादतिमैथुनाच्च ।
 याप्रमत्तात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
 दोषाः । स च चतुर्विधः यथा । वातात् पित्तात्
 कफाद्भ्रूजादभिध्यन्दस्य चतुर्विधः । प्रावेण जायते चोरः सर्व
 नेत्रामयाकरः । सुशु० ।

अभिध्यन्दनगर न० अभिध्यन्देन प्रधाननगरातिष्ठत्या तद-
 तिवाहेन कृतं नगरम् । शाखानगरे अभिध्यन्दरमण-
 मित्यपि पाठः । रत्नं रतिज्ञानं ईत० । तत्त्वार्थे ।

अभिध्य(स्य)न्दिन् लि० अभिध्यन्दते अभि+स्यन्द-णिनि
 अप्राणिकर्त्तरि वा सत्वम् । १ सर्वतः स्तुते । “पयोऽभि-
 ध्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्” सुशु० ।

अभिध्यङ्ग पु० अभि+स्यन्ज-घञ् । १ उक्तदराने २ अनात्म-
 न्यङ्गुब्धौ च “असक्तिरनभिषङ्कः पुनर्दारभ्यद्दिषु” गीता
 अभिसंरब्ध लि० अभि+सम्+रभ-क्त । १ ऋद्धे । [निष्यञ्चे च
 अभिसंरुत्ति स्त्री अभि+सम्+रुत-क्तिन् । १ व्यवहारे २ अभि-
 अभिसंश्रय च० अभितः संश्रयः । १ सर्वत आश्रये “यदि
 कुर्यात् भवानेवं विवेऽस्मिन्नभिसंश्रयम्” रामा० ।

अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिसंश्रयम् अव्ययी० । संसा-
 राभिसंश्रये । अभि+सम्+सृ-बोधायां घञ् । अभिना-
 बोधाद्योतनात् न हित्वम् । अभिसंसारम् अभिगम्याभि-
 गम्येत्यर्थे । “महानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः” श० ब्रा०

अभिसंहित लि० अभि+सम्+धा-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त ।

१ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धि-
कर्त्तरि च “विसृज्जिदायेऽभिसंहितेषु” रुचिस्तवः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप-णिच्-
करणे अच् । १ अभिशापे । तप-भावे वञ् । २ अभितः
सन्तापे । तप-आधारे । वञ् । ३ युञ्जे ।

अभिसन्धक लि० अभि+सम्+धा-क-स्वार्थे कन् । १ पर-
गुणासङ्गनेन आक्षेपके, “वैडालव्रतिकोत्तेयोद्दिष्टः सर्वाभि-
सन्धकः सतुः” । “अभिसन्धक” परगुणासङ्गनेन सर्वाक्षेपक
इति” कृञ् । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा-भावे अङ् । १ अभिसन्धौ
अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । १ परवञ्चने ।

“पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्” रघुः । “परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिणः” काद० २ फलोद्देशे ३ अभि-
सन्धौ च । “फलाभिसन्धानपरा न योगिनः” पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे वञ् । १ अभिसन्धौ
फलाद्युद्देशे । ल्यप् । ३ फलाद्युद्दिष्टेत्यर्थे अव्य० । “अभि-
सन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्” गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा-भावे क्ति । १ फलाद्युद्देशे ।
“स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वञ्चनानिव मेनिरे” कुमा० ।
“स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ” रुचिस्तवः ।

अभिसन्धित लि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतव् ।
१ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति लि० अभि+सम्+पद-क्तिन् । १ अभितः स-
म्पत्तौ अन्यरूपस्थान्यथाभवने, “चित्तस्याह्वनीयाभिसम्पत्तेः”
कात्या० १८, ६, ३५ । “आह्वनीय एव चित्वाभिसम्पत्ति
अवस्थात् “यो वाव चित्तोऽग्निर्निर्घोष्यते तामेवैष्टकाभेव
सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत” इति श्रुतिः एकवारं चित्तस्थो-
परि निधामेनाह्वनीयान्मेरेव सर्वदा चित्वात्मकता-
सम्पत्ता” कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा० स० । १ अधिक-
सम्पत्तौ । अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिसाम्येन
सम्पत्ततायाम् “तान्मुभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश
मासाः पञ्चत्सैवस्तस्य इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः
एतामभिसम्पदम्” शत० ब्रा० । “यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभि-
लक्ष्य भवति” भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० ।

अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत-आधारे वञ् । १ युञ्जे ।

भावे वञ् । २ पतने । करणे वञ् । ३ अभिशापे
लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध-वञ् । १ अभितः सम्बन्धे
“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणात्यनाभिसम्बन्धः” “फलार्थत्वा
तु स्वाभित्वे नाभि” जै० सू० “वैजकादभिसम्बन्धादनु-
बन्ध्यादपं तद्गृहम्” मनुः २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये
च पदानामन्वयस्य पदार्थायन्वयोग्यत्व एव ।

अभिसर लि० अभितः सरति कृ+ट् क्तिर्यां ङीप् । १ सहाये,
२ अनुचरे । “तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः”
भा० उ० प० । “अथ साभिसरं शरैस्तरस्त्रो” भावः ।

अभिसरण न० अभि+सृ-ल्युट् । १ अभिगमने २ नायक-
योरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च
अभिसर्ज्जने न० अभि+सृज्-भावे वञ् । १ दाने, २ बधे
अभिसाय अव्य० अभिसुख्ये अव्ययी० । सायाङ्गाभिसुख्ये ।
“अतोदयाद्रेरभिसायसुक्कैरचूचुरञ्जन्मसोऽभिरामताम्”
भावः ।

अभिसार पु० अभि+सृ-आधारादौ वञ् । १ युञ्जे, २ साहाय्ये,
३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्ज्जन-
सङ्केतस्थानगमने च । “आरब्धे रभसाग्न्या प्रियसखि !
क्रीडाभिसारोत्सवे” । अभिसारप्रकारश्च । “स्त्रेषु गात्रेषु
संलीना मूकोक्तविभूषणा” । अवगुह्यनसंविता कुल-
जाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोष्णलवेषा तु वल्लभपुरनि-
खना प्रमोदशेरवदना स्याद्देश्याऽभिसरेद्यदि । मदस्व-
लितसंज्ञाया विभ्रमोत्पुल्ललोचना । आविर्गति-
सञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि ॥ जेतुं वाटी भग्नदेवा-
लयो द्रुतोत्पङ्गं वनम् । मालयङ्ग इत्ययानञ्च नद्यादीनां तटी
तथा एवं कृताभिसाराणां पुस्तलोनां विनोदने, स्थानान्यटौ
तथा ध्वान्तच्छत्रेषु कचिदाश्रये” इति सा० द० । कर्त्तरि
वञ् । अनुचरे पु० “अभिसारेण सर्वेषां ततोयुद्धमवर्त्तत”
भा० ब० प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केत-
स्थानं अभि+सृ-णिच्-आ एषुल् । १ “अभिसारयते कान्तं
या मन्त्रयवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि-
सारिका” सा० द० उक्ते नायिकाभेदे “अनभिसास्त-
मिक्षाणां दुर्हिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० “यः सञ्चरोऽभूद्-
भिसारिकाणाम्” रघुः ।

अभिसारिन् लि० अभिसरति णिनि । १ अभिसुख्येन गन्तारि
२ अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । “वधं लिट् पे त्वैट् भपदा

हौ त जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्वैष्टुमे लिष्टुप् ।
वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी” अतु० क्र० उक्ते
वैदिकचन्देभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ हौ पादौ हौ च
पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः ।

अभिखृष्ट पु० अभि+खृ-क्त । १ दत्ते, २ उल्लृष्टे, ३ खल्लो च
अभिखर् न० खृ-भावे-विच्-खः अभितः खः खरणं शब्दो वा
यस्य । अभितः खरयुक्ते स्तोत्रभेदे “अभिखरा निषदा गा
अवस्थवः” ऋ० २, २१, ५ अभितः खः खरः शब्दनं वा यस्य
तेन स्तोत्रेण” भा० । “स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं
विप्रा अभिखरा” ऋ० ८, ६७, १२ “अभिखरा अभिखरणेन
स्तोत्रेण” भा० । [रघस्य ह्ययोरभिरभिखरे” श्रुतिः ।

अभिखर पु० अभि+खृ-अप् । अभिमुखेन प्रेरणे “स्यात्
अभिहत लि० अभि+हन-क्त । १ अभिघातसंयोगवति । “सो-
दीर्घोर्भृप्रभिहतो वक्त्रभापद्य भारतः” शिला । २ ता-
डिते “परस्परैणाभिहता विनेदुः” पु० । ३ युषिते च ।
“अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ” लीला० ।

अभिहरण न० अभि+हृ-ल्युट् । १ अभिमुखाहरणे “कार्मु-
काभिहरणाय मैथिलः” रघुः । २ विहादादौ यौतकदाने च ।
अभिहव पु० अभिहृत्यते अभि+हृ-अप् संप्रसारणञ्च ।
अभिमुखेनाह्वाने ङ-अप् । २ सर्वतोहोमे ।

अभिहस्य लि० अभि+हस-यत् । उपहसनोये “यस्ते भदोऽव
केशोविकेशो येनाभिहस्यं पुरुषं लणोषि” अथ० ६, २०, २,
ल्यप् । २ उपहस्येत्यर्थे अय्य० ।

अभिहार पु० अभि+हृ-घञ् । १ अपचिकीर्षया अभिगम्याक्र-
मणे, २ साक्षाच्चौर्ये, ३ अभियोगे, ४ कश्चादिधारणे
५ संक्षेपे ६ मेलने च । “अतिदूरात् सामीप्यादि-
न्द्रियघातान्नानोवस्थानात् । सौख्यग्राहप्रधानादभिभवात्
समानाभिहाराच्च” सां० का० । “समानाभिहारात् तोय-
द्विसक्तामुदयिन्दून् जलाशये न पश्यति” भा० कौ० ।

अभिहित लि० अभि+वा-क्त । १ अभिधया उक्त्या बोधिते
२ उक्ते । “अभिहिते प्रथमा” वा० । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्-
लक्षितसमासैः कचिदव्ययेन । तत्तद्वत्संख्याया अभिहितत्वे
कर्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च धामं
गच्छति चैतः, धामो गम्यते चैतरेणेत्यादौ कर्तृकर्मगत-
संख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः ।
तथावाख्यातार्थसंख्यावत्त्वेन कर्तृकर्मणोः अभिहित-
त्वम् । वैयाकरणमते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-
भिधानमिति भेदः । “अनभिहिते” पा० अनभिहिते

इत्यधिकावे कर्मादौ द्वितीयादि “इति प्रविश्याभिहिता
द्विजन्मना” कु० अस्य वच्यर्थकतया गौणे कर्मणि क्त ।
वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्मात्वादुक्तता । गौणकर्मणोऽप्रयोगे
तु मुख्यकर्मणोवचनादेरुक्तता । “वासुदेवेनाभिहिते वाक्ये
तेन महात्मना” भा० उ० प० ।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः । अभिधाट्या(शक्त्या)उप-
स्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे । तथा हि अभिधाट्या
पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः । अन्विताभिधानम् अभिहिता-
न्वयश्च तत्र सोमांसका एवमाहुः “सर्वेषां शब्दानां व्यवहा-
रादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्गृह्यते इतरोपायानां शब्दव्युत्प-
त्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं
प्रयोज्यप्रवृत्तिसुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य
प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुप-
स्थितत्वाच्च प्रयोज्यप्रवृत्तिरेव प्रयोजनमवधारयति न
चाकिञ्चित्कृत्तस्तदर्थं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृ-
त्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन
कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः
कार्य्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिर्वादित्यनुमीयते
तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव कार्य्यता-
ज्ञानहेतुत्वमवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति पञ्चाङ्गान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं
गृह्णाति प्रथमं गृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । ततश्च पदं
कार्य्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः,
विशेषः परं नाधिगतः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरव-
गम्यते । अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजन-
कत्वम् तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परम्परया कार्य्यान्वितम्
तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये । विधिगोप्रीभूता-
र्थवादादौ तु परम्परया । कार्य्यान्वय इति सर्वत्र
वेदे कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्त
काव्यनाटकादेः न पदार्थासंसर्गपक्षेण संसर्गस्य व्यवहारः
न तु संसर्गपक्षेण, तथा च व्यवहारोपैवानुमिते इतरान्वित-
ज्ञाने कणत्वग्रहात् तत्रैव शक्तिर्गृह्यते उपस्थित-
त्वात् नचाप्ये तस्यागः हेत्वभावात् । न तु पदार्थभावे
शक्तिग्रहः व्यवहारात्स्यानुपस्थितेः उपायान्तरास्तदु-
पस्थित्यन्तरकल्पने मानाभावात् । एवञ्च इतरान्वितस्वार्थ
ज्ञानशक्त्येन प्राप्तं पदं कार्य्यान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ
एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः” । अभि-
हितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामयमाशयः । इतरा-

नितपदार्थज्ञानोपस्थितो पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविष-
यत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्पप्रते बाधवात् नत्व-
ऽन्यथांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्ति
यहोऽप्ये तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रति-
सम्भानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथम गृहीतत्वमा-
तस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थ-
स्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन
सह स्वार्थस्यान्यमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथान्वयज्ञानो-
दयात् किं तत्र शक्त्या, अन्यवसात्वशक्तावपि अन्यविशेष-
ज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभि-
रन्यविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमि-
तरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽन्तरयाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न
चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरस्तु अन्यप्रतियोगिस्मार-
कमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिर्ण-
यात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्ययोः ?
आद्ये यस्य कस्यापि अन्यबोधकत्वापत्तेरिति प्रसङ्गः स्यात्
तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्या-
न्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्य-
तात्पर्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसम्मतम् तात्-
पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति
अगत्या शक्तिः स्वीकार्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य-
निर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामुक्तक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भ-
वात् अन्यथा शक्यैव तात्पर्यनिर्वाहावश्यकभावे लक्षणो-
च्छेदः स्यात् । अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव
विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानावगमे
विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः
क्रियया च कारकस्य सामान्यत आद्येपात् दृष्टे फले
तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः
न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं
व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारिणं कारितपदार्थान्वयातु-
भवः फलमिति ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिन् । अभिसुख्येनाह्वाने ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-कर्मणि अति वेदे प्र० न गुणः ।

अभिसुखेन ह्वियमाणे । “दुरितादभिहृतः शंसादवा-
दभिहृतः” ऋ० १, १२८, ५ “अभिहृत अभिसुखेन
ह्वियमाणान्” भा० ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-विच् । १ कुटिलगन्तरि “नाभि-

हृरे पदं निदधाति ऋत्ववे” अथ० ६, ७६, २ अभि+हृ-
कर्मणि अप् । अभिहृत् उपहृरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिहृत् लि० हृ कौटिल्ये कर्त्तरि अति प्र० । अभिसुखेन
कुटिलं कुर्वति “भिन्निहोरभिहृतामसि” ऋ० १, १८६, ६,
“अभिहृतामाभिहृतेन कुटिलं कुर्वताम्” भा० ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिच् वेदे प्र० । कुटिलस्वभावे ।
“यतभुजिभिस्तमभिहृतेरघाते” ऋ० १, १६६, ८ “अभि-
हृतेः कुटिलस्वभावात्” भा० ।

अभी लि० नास्ति भीर्यस्य । भयभूत्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र
अभीक लि० अभि+कन् “अनुकाभिकाभीकाः कमयिता” पा०

नि० । १ कामयमाने “भेदस्त्रिनः सरभसोपगतानभीकान्”
भाषः । २ क्रूरे ३ उत्सुके च । अभिसुख्येन कायति

प्रकाशते दीर्घः । ४ समीपे “प्रतङ्गावयो वहन्स्वरुपाभिके”
ऋ० १, ११८, ५, “अभीके गृहसमीपे” भा० । ४ अभि+

इण+कक् । ५ अभिगते लि० “यामन् रुष्यतामभीके” ऋ०
७, ८६, १, “अभीके अभिगते” भा० । ईकवौ ७ स्वामिनि च लि० ।

अभीक्ष्ण लि० अभि+क्ष्णु-तेजने बा० ड प्र० दीर्घः अभि-
गतः क्षणं वा प्र० । १ सन्तते २ ऋशे च । ३ क्रिया-
पौनःपुन्ये” न० । “सहारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्”

रामा० । अभीक्ष्णस्य भावः व्यञ्ज् । अभीक्ष्णम् सन्ततभावे
“नित्यबोधायोः” पा० “आभीक्ष्ण्ये” इति सि० कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्णु-बा० डम् प्र० दोर्घः । पौनः-
पुन्ये खरादि । “अभीक्ष्णमनुसृतयाऽतिदुर्गमम्”, भाषः ।

अभीत लि० अभि+इण-क्त न० त० । १ अभिगते । न भीतः
विरोधे न० त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते लि० ।

अभीति स्त्री अभावे न० त० । १ भयाभावे २ तद्गानार्थायाम्
अभयसुद्रायाश्च । “परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्” शिव-

ध्यानम् । ईत० । ३ भीतिभूत्ये लि० । अभि+इण-
क्तिन् । अभिगमने ४ “अभीतिसर्थे” इति ऋ० ७, २१, ६ ।

“अभीतिसभिगमनम्” भा० । कर्मणि क्तिन् । ५ समीपे ।
अभीपत् लि० अभि+पत्-क्तिप् दीर्घः । अभिगमनकर्त्तरि ।

“अभीपतोऽटिभिस्तर्पयन्तन्” ऋ० १, १६४, ५, २, “अभी-
पतोऽभिगमनवतः” भा० । [लघिते ।

अभीपित लि० अभि+आप+सन्-क्त । १ अभीष्टे अभि-
अभीष्णु लि० अभि+आप+सन्-उ । अभिलाषुके ।

अभीम लि० विरोधे न० त० । १ भयानकभिन्ने सौख्ये ।
अभीमान पु० अभि+मन-क्तिप् वा दीर्घः । अभिमानशब्दार्थे

अभीर पु० अभिसुखीकृत्य ररयति गाः अभि+ररः अच् ।
७८

गोप्ते जातिवाचकादन्तशब्दत्वेन ततः स्त्रियां ङीप् ।

अभीरू(लु) त्रि० न०त० । १ भीरू(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साह-
 न्विते । “स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः” मनुः
 “ते वाशीमत इक्षिणो अभीरवः” वट० १, ८७, ६ । २ वटु-
 कभैरवे पु० “अभीरूभैरवो भीरूभूतपोयोगिनीपतिः” वटु-
 कस्तवः ७त० । युद्धस्थाने न० । शतमूल्यां स्त्री असङ्कुचित-
 पत्रत्वात्तथात्वम् । वा जङ् । अभीरूः शतमूल्याम् ।
 “अभीरूभिसिन्धुयवत्सकोशीरपङ्कजैः” सुश्रुतः ।

अभीरुगा अभि+रु-बा०उनन् दीर्घः । १ अभिसुखे 'यच्चा-
भिडुद्रोहान्तं यच्च शपे अभीरुणम्' श्रुतिः ।

अभीरूपत्रो स्त्रो न भीरुणि असंकुचितत्वात् पलाययस्याः
जातो डीप् । शतमूल्याम् । [२ तदति । त्रि०

अभील न० अभि+ईर--अच् रस्य लः । १ कटे २ भयानके
अभीलाप उ० अभि+लप-भावे घञ् दीर्घः । अभिसखकथन-
रूपे शब्दे । 'आलापाश्च प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये'
अथ० ११, ८, २५ लप् लपन् भावे क्तिप् ततोऽन्तः । तेन
लपनालापप्रलापाभीलापाश्चत्वार इह उक्ताः । अभी-
लापलप् इति शब्दकल्पनं भ्रमविजृम्भितम् ।

अभिवर्ग पु० अभि+वृज-आधारे वज् । अभिसुखसंघे
 “अहं राष्ट्रस्याभिवर्गे निजोभूयासमुत्तमः” अच० ३, ५, २० ।

अभीवर्त्तन् पु० अभिवर्त्तन्ते गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+इत+करणे
 वञ् । १ ब्रह्मसामनि तच्च “उदञ्चस्वतोषाहमित्यस्यां योना
 वृत्तं ब्राह्मणाच्छंसिनश्चत्विगभेदस्य पृष्ठस्त्वोत्वम् । “अभी-
 वर्त्तन् ब्रह्मसाम भवति अभीवर्त्तन् वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्य-
 वर्त्तन्त यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तन् ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य
 लोकस्याभिवर्त्तयै” ता० ब्रा० । “अभिर्हत्तिसाधनत्वादस्य
 साम्नोऽभीवर्त्तसंज्ञा निष्पत्ता” भा० । “तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्त-
 त्वमिति सांख्यायनसू० । एतदभीवर्त्ताख्यं साम पूर्वस्मिन्
 पक्षसि त्रिव्यमानानासाभिप्रायविकानामङ्गां स्वरसाम्नां च साध्य-
 न्दिने सवने यजमानान्वारब्धेन ब्रह्मणा पृष्ठस्त्वोत्वतया
 कर्त्तव्यं, तथा उत्तरस्मिन् पक्षसि “इन्द्रकतुघ्न आभरे” त्येक
 एव प्रगाथः ब्रह्मसामाश्रयः कर्त्तव्यः । प्रत्यहं च तस्मिन्
 प्रगाथे अन्यदन्यत्साम ब्रह्मणा पृष्ठस्त्वोत्वार्थं कर्त्तव्यम्
 इति” ता० ब्रा० भा० । २ संवत्सरे । “अभीवर्त्तः
 सविंशः” यजु० १४, २३ । अभिवर्त्त्यति आवर्त्त्यत
 इत्यभीवर्त्तः सामाहत्तिरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभि-
 वर्त्तयित्वावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः
 “उपसर्गस्य वज्रमनुष्ये बहुलमिति” पा० दीर्घः ।

आदेशमासप्रज्ञेसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्यायाः सहितः
 सविंशः । य एष सविंशस्तोमः तत्तुपद्धातोन्वयः
 “संवत्सरो वा अभिवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि
 भूतान्यभिवर्त्तते” श्रुतिः वे० दी० । ३ अभिवर्त्तनेत्यादिके सूक्ते
 “अथैनं सारयमाणमुपासृङ्गाभिवर्त्तं वाचयति” आश्व०
 गृ० । ४ अभिवृत्तिसाधने हविर्भेदे च । “अभिवर्त्तेन
 हविषा येनेन्द्रो अभिवाहते” ऋ० १०, १७४, १ ।

अभीष्ट ए० अभि+अश्-उन् ए० अत इत्त्वम् । १ बाहौ
 “अभीष्टवोऽभ्यश्रुते कर्मणि” निरु० । २ अश्वरज्जौ ।
 “स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभी-
 श्वः” ऋ० १, ६३८, १२, । ३ किरणे “प्रफुल्लतापिङ्ग-
 निभैरभीशुभिः” भाषः “सुयन्तुभिः सर्वशासैरभी-
 शुभिः” ऋ० ५, ४४, ४, अभीशुभिः रश्मिभिः” भा० ।
 ४ “अङ्गलो च अभीष्टवोऽङ्गलयः” ऋ० भा० उक्तेः ।

अभीष्टमत् पु० अभिषवः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य
मत्पु। सूत्र्ये "जितिषःजिपुरभीष्टमानिव" माघः ।

अभीषङ्ग पु० अभि+सृज्-घञ् दीर्घः । अभीषङ्गशब्दार्थः ।

अभीषु उ० अभि+इष+क्त् । १ किरणे (लागाम) इति ख्याते
२ प्रपद्ये, ३ कामे, ४ अनुरागे च । सर्वे कोषकारा मूर्ध-
न्यान्ततया मेठुः लोकवेद्योस्तु तालव्यान्तप्रयोगः” मङ्गलः ।

अभीष्ट त्वि० अभि+इष्ट-क्त । १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ कृत्ये
च “ज्ञातकं गुरुमभीष्टव्यतिजम्” माघः । “आत्मानम-
खिलाधारमाश्रये अभीष्टसिद्धये” वे० सा० ।

अभुक्तं वि० भुज-कर्मणि क्त न० त० । १ “अभक्षिते अन्नादौ
 २ अकृतभोगे पुराद्यादौ च । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-
 कोटिशतैरपि” पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः
 कर्मकृतसुखदुःखातुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त
 अर्था० अच् न० त० । २ भुक्तवस्त्रिञ्चे “भुक्तावाह्वयः
 पीता गाव इति अर्थ आद्यच्” पा० भाष्यम् । सुग्वबोधे तु
 कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । “अभुक्तौ हृत्तिर्यिर्वाजन्” अटिः
 “अभक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणमपि जीर्यति” वैद्य० ।

अभुक्तमूल न० “भुजङ्गपीरन्ध्रपौष्णभानां तदयभानाञ्च यद-
न्तराक्षम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाथं त्यजेत् सुतं तत्रभवां
सुताञ्च” इति नार० । “ज्येष्ठान्ते षट्ठिके द्वे च मूलाद्य
षट्ठिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्जातं तत्र विवर्जयेत्”
वशि० ज्येष्ठान्त्यषट्ठिकार्द्धञ्च मूलादौ षट्ठिकार्द्धकम् ।
तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलमुच्यते” इति दृष्ट०प०
उक्ते ज्येष्ठामखानजलयोराद्यन्तषट्ठिकाविशेषे ।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज-क्तिप् न०त० । अभुङ्क्ते । “नभ
आश्वयोः किमभुवदामि” ऋ० १०, ८५, ११ ।

अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतमासज्य
विरुद्धमोहितम्” माघः । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च
अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविभूतस्य तेन
रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
रूपेण तस्याविभावे । यथा वृत्तिका घटीभवति । “कृत्व-
स्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च” पा० “अभूततद्भावे इति
वक्तव्यम्” वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-
अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देवाश्च
नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
२ सम्पत्त्यभावे “ध्वजाद्यापि व्यशोर्यन्त भरतानाम-
भूतये” भा०श०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने खले ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रमे अविषये “अभूद्भूमिः
प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति” माघः “अभूमिरियमपन-
यस्य” शकु० “नाभूद्भूमिः करणायकानाम्” नैष० । “सखलु
मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः” इति शकु० ।
अप्राशस्त्ये न०त० । अप्राशस्त्यभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
२ अप्राशस्त्यभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
द्यापि न धान्यं गुणवत् स्मृतमिति” सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अख्ये ।

अभूवित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभूत त्रि० न भूतः । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भूतः

सा स्वात् पालेऽभूते भूतिः” मनुः २ अपुष्टे च ।

अभूश त्रि० न०त० । १ भूशभिन्ने मन्दे अख्ये ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये “गतयोरभेद-
मिति सैन्ययोस्तयोः” माघः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
“रलयोर्हलयोश्चैव जययोर्बयोरपि । शसयोर्बनयोश्चान्ते
सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्प-
नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोऽभावेदं”
इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादा-
त्म्यमिति तु साङ्ख्येयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतस-
त्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
गुणक्रिययोर्द्व्यनिधतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
भाषावाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुण-

योर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद-शक्यार्थे खद्यत् न०त० ।

१ भेत्तुमशक्ये “अभेद्यकवचं दधे” भा०श्री०प० । २ हीरके
न०, तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् स्मृत्यादिनिषिद्धत्वात् ।

अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे

“ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-

मत्तस्य दादयाहमभोजनम्” इति च मनुः । भोजनाभावश्च

भोजनविषयकनिवृत्तिरिति सीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव

इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य जैमिकजन्यत्वाङ्गी-

काराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने

कचिद्वागभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने

बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुद-

येन, यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे

भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्ति-

स्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-

शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभो-

जनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” इति

वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्

स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यानान्तु भुक्ताश्चमिति” मनुः

अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान् त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् ।

अभक्ष्यान्तस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।

“य एतेऽन्ये त्वमोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तितः” मनुः ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-

रणं जलशब्दे “अभौममन्त्रोविस्मृजन्ति मेवाः” इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अनृज-क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-

तोलिने च ।

अभ्यय त्रि० अभिसुखमयं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अनृज-घञ् कृतम् । तैलादिमर्द्दने ।

“मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्तोतोभिस्त-

र्पयेत् बाह्व्यभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमल्पं यदाङ्गेषु

न च स्याद्वाङ्गतर्पणम् । संसर्पि बह्वङ्गोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ

प्रकीर्त्तितः” इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

गोप्ते जातिषाचकादन्तशब्दत्वेन ततः स्त्रियां ङीप् ।

अभीरू(लु) त्वि० न०त० । ? भीरू(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साह-
 न्विते । “स्याने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः” मनुः
 ‘ते वाशोमत इक्षिणो अभीरवः’ ऋ० १, ८७, ई । श्वटु-
 कभैरवे पु० “अभीरुभैरवो भीरुर्भूतपोयोगिनीपतिः” वटु-
 कस्तवः ७त० । युद्धस्थाने न० । शतभूल्यां स्त्री असङ्ख्यचित-
 पत्न्यत्वात्तथात्वम् । वा जङ् । अभीरूः शतभूल्याम् ।
 “अभीरूभिरिसिन्धुथवत्सकोथीरपद्मैः” सुश्रुतः ।

अभीरुगा अभि+रु-बा०उनन् दीर्घः । १ अभिसुखे ‘यज्ञा-
भिड्रोहान्तं यज्ञ शपे अभीरुणम्’ श्रुतिः ।

अभीरूपत्री स्तो न भोरुणि असंकुचितत्वात् पत्राण्यस्याः
जातौ ङीप् । यतमूल्याम् । [२ तदति । त्रि०

अभील न० अभि+ईर-अच् रस्य लः । १ कटे २ भयानके
अभीलाप पु० अभि+लप-भावे घञ् दीर्घः । अभिसूखकथन-
रूपे शब्दे । ‘आलापाच्च प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये’
अथ० ११, ८, २५ लप् लपन् भावे क्तिप् ततोद्वहः । तेन
लपनालापप्रलापाभीलापाश्चत्वार इह उक्ताः । अभी-
लापलप् इति शब्दकल्पनं भ्रमविजृम्भितम् ।

अभीवर्गं पु० अभि+वृज-आधारे षञ् । अभिसुखसंवे
 “अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजोभूयाससुत्तमः” अथ० ३, ५, २० ।
 अभीवर्त्तं पु० अभिवर्त्तन्ते गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत्त-करणे
 षञ् । १ ब्रह्मसामनि तच्च “उदञ्चष्टतोषाहमित्यस्यां योना
 वृत्तं ब्राह्मणाच्छिनष्टत्विग्भेदस्य पृष्ठस्तोत्रम् । ‘अभी-
 वर्त्तो ब्रह्मसाम भवति अभीवर्त्तने वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्य-
 वर्त्तन्त यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य
 लोकस्याभिवर्त्त्यै” ता० ब्रा० । “अभिवृत्तिसाधनत्वादस्य
 साम्नो अभीवर्त्तसंज्ञा निष्पन्ना” भा० । “तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्त-
 त्वमिति सांख्यायनसू० । एतदभीवर्त्ताख्यं साम पूर्वाञ्चिन्
 पक्षसि विद्यमानानामभिप्लविकानामङ्गां स्वरसाङ्गां च माध्य-
 न्दिने सवने यजमानान्वारब्धेन ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रतया
 कर्त्तव्यं, तथा उत्तराञ्चिन् पक्षसि “इन्द्रकृतञ्च आभरे” त्येक
 एव प्रगाथः ब्रह्मसामान्यः कर्त्तव्यः । प्रत्यहं च तस्मिन्
 प्रगाथे अन्यदन्यस्याम् ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रार्थं कर्त्तव्यम्
 इति” ता० ब्रा० भा० । २ संवत्सरे । “अभीवर्त्तः
 सविंशः” यजु० १४, २३ । अभिवर्त्त्यते आवर्त्त्यत
 इत्यभीवर्त्तः सामावृत्तिरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभि-
 वर्त्तयत्वावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः
 “उपसर्गस्य घञ्प्रसङ्गये बहुलमिति” पा० टीप्तिः ।

द्वादशभाससप्तर्षिसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः
सविंशः । य एष सविंशस्तोमः तत्सप्तदधातीत्यर्थः
‘संवत्सरो वा अभिर्वर्त्तः’ इति संवत्सरो हि सर्वाणि
भूतान्यभिवर्त्तते” इतिः वे० दी० । ३ अभिर्वर्त्तनेत्यादिके सूक्ते
“अथैनं सारयमाणमुपाहृत्प्राभिवर्त्तं वाचयति” आश्व०
८० । ४ अभिवर्त्तिसाधने हविर्भेदे च । “अभिवर्त्तेन
हविषा येनेन्द्रो अभिवाहते” ऋ० १०, १७४, १ ।

अभीष्ट पु० अभि+अश्-उन् पु० अत इत्त्वम् । १ बाह्यौ
 “अभीष्टवोऽभ्यश्रुते कर्मणि” निरु० । २ अश्वरज्जौ ।
 “स्थिरा वसन्तु नेयोरधो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभी-
 श्वः” ऋ० १, ४३८, १२, । ३ किरणे “प्रफुल्लतापिच्छ-
 निभैरभीशुभिः” साघः “सुयन्तुभिः सर्वशासैरभी-
 शुभिः” ऋ० ५, ४४, ४, अभीशुभिः रश्मिभिः” भा० ।
 ४ “अङ्गलो च अभीष्टवोऽङ्गलयः” ऋ० भा० उक्तेः ।

अभीष्टमत् पु० अभोगवः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य
मत्पु। स्वर्थे 'क्षितिपः क्षिप्ररभीशुमानिव' साधः ।

अभीषद्ग पु० अभि+सन्ज-घञ् दीर्घः । अभीषद्गशब्दार्थः ।

अभीष्ट पु० अभि+इष्ट+कृ । १ किरणे (लागाम) इति ख्याते
२ प्रपद्ये, ३ कामे, ४ अनुरागे च । सर्वे कोषकारा मूर्ध्नि-
न्यान्ततया मेढुः लोकवेद्योस्तु तालव्यान्तप्रयोगः” मल्लि० ।
अभीष्ट ति० अभि+इष्ट+कृ । १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ हृद्ये
च “ज्ञातकं गुरुमभीष्टमृत्विजम्” माघः । “आत्मानम-
खिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये” वे०सा० ।

अभुक्तं वि० भुज-कर्मणि क्त न०त० । १ “अभक्षिते अन्नादौ
 २ अकृतभोगे पुराद्यादौ च । “नाभुक्तं” चीयते कर्म कल्प-
 कोटिशतैरपि” पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः
 कर्मकृतसुखदुःखानुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भाने क्त
 अर्था० अच् न०त० । ३ भुक्तवन्निश्चे “भुक्तावाह्वयः
 पीता गाव इति अर्थ आद्यच्” पा०भाष्यम् । सुखबोधे तु
 कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । “अभुक्तौ ह्यतिथिर्व्रजन्” श्रुतिः
 “अभक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणसपि जीर्यति” वैद्य० ।

अभुक्तमूलं न० “भुजङ्गपौरन्दरपौष्पाभानां तदयभानाश्च यद-
न्तराक्षम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणां त्यजेत् सुतं तत्प्रभवां
सुताश्च” इति नार० । “ज्येष्ठान्ते षट्ठिके द्वे च मूलाद्य
षट्ठिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्जातं तत्प्र विवर्जयेत्”
वशि० ज्येष्ठान्त्यषट्ठिकार्धश्च मूलादौ षट्ठिकार्धकम् ।
तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलसंख्यते” इति बृह०प०
उक्ते ज्येष्ठान्त्यक्षान्त्ययोरान्त्यषट्ठिकाविशेषे ।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज-क्लिप् न०त० । अभक्षणे । “नभ
आष्टयोः किसभग्वदामि” ऋ० १०, ८५, ११ ।

अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतमासज्य
विरुद्धमोहितम्” भाषः । २ मिथ्याभूते २ अविद्यमाने च
अभूततद्भाव ए० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन
रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
रूपेण तस्याविर्भावे । यथा सृष्टिका घटीभवति । “हृत्त्व-
स्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च” पा० “अभूततद्भावे इति
वक्तव्यम्” वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश ए० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-
अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देवाश्च
नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
२ सम्पत्त्यभावे “ध्वजाश्चापि व्यशीर्यन्त भरतानाम-
भूतये” भा०श०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने स्वत्ये ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रमे अविषये “अभूदभूमिः
प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति” भाषः “अभूमिरियमपन-
यस्य” शकु० “नाभूदभूमिः आरुणायकानाम्” नैष० । “सखलु
मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः” इति शकु० ।
अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
श्चापि न धान्यं गुणवत् सृष्टमिति” सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अत्ये ।

अभूयित त्रि० विरोधे न०त० । भूयतभिन्ने अपरिष्कृते
अभूत त्रि० न भूतः । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भूयः
सा स्यात् पालेऽभूते भूतिः” मनुः २ अपुष्टे च ।

अभूश त्रि० न०त० । १ भूशभिन्ने मन्दे अत्ये ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये “गतयोरभेद-
मिति सैन्ययोस्तयोः” भाषः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
“रलयोर्दलयोश्चैव जययोर्वययोरपि । शसयोर्षनयोश्चान्ते
सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्प-
नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि
इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादा-
त्म्यमिति तु साङ्ख्येयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतस-
त्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
गुणक्रिययोर्द्व्यन्यतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
भाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुण-

योर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद-शक्यार्थे यद्यत् न०त० ।
१ भेत्तुमशक्ये “अभेद्यकवचं दधे” भा०श्री०प० । २ हीरके
न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् कृत्यादिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०
अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये
अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासि
“स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-
मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” इति च मनुः । भोजनाभावश्च
भोजनविषयकनिवृत्तिरिति सोमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव
इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य क्षैमिकजन्यत्वाङ्गी-
काराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने
कचिद्वागभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने
बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुद-
येन, यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे
भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्ति-
स्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-
शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णं भोजनं येषां जीर्णं येषामभो-
जनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” इति
वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्
स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यानान्तु भुक्ताश्चमिति” मनुः
अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान् त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य सृष्टिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।
“य एतेऽन्ये त्वमोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः” मनुः ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-
रणं जलशब्दे “अभौममन्मोविस्त्वन्ति मेवाः” इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अनुज-क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-
तोलिप्रे च ।

अभ्यय त्रि० अभिसंस्तमयं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अनुज-घञ् कुलम् । तैलादिमर्द्दने ।
“मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्त-
र्पयेत् बाह्व् अभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमल्पं यदाङ्गेषु
न च स्याद्वाङ्गतर्पणम् । संसर्पि बह्व्योऽभ्यङ्गो मस्तकादौ
प्रकीर्त्तितः” इति च वैद्यकीकृते २ विशेषाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

कृनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते” । “अतैलं सार्धपं तैलं यत् तैलं पुष्पशसितम् । अदृष्टं पकृतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु निव्यथ” इति च ति० त० स्मृतिः । “अभ्यङ्गनेपथ्य मलञ्चकार” कुमा० । “अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाङ्गोरुपान-च्छात्वारणमिति” मनुः । “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजरा-अमवातहम्” । “शिरःश्रवणपादेभु तं विशेषेण शो-येत्” वैद्य० ।

अभ्यञ्जन न० अभि+अनुज-भावे ल्युट् । अभ्यङ्गशब्दाद्ये “भोजनाभ्यञ्जनाहानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः” मनुः । “ताम्बूलभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” शु० त० प्रचेताः । करणे ल्युट् । २ नेत्रादौ कज्जलादिदाने । ३ तत्साधने द्रव्ये । अभि+अनुज-णिच् ल्युट् । अभ्यङ्गनसाधन-व्यापारे “अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गालोत्सर्जनमेव च । गुरु-पत्न्या न कार्याणि” मनुः ।

अभ्यञ्जनीय लि० अभि+अनुज-कर्मणि अनोयर् । १ अनु-लेप्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलहतादौ च “एतदभ्यञ्ज-नीयं हतमिति” दुर्गास्त्रवपूजापद्धतिः” ।

अभ्यधिक लि० भ्यमधिकः प्रा० स० । उत्कृष्टतमे । “अयं वै नः श्रेष्ठ” इति वृ० उ० भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अभ्यधिकइति व्याख्यानात् तथात्वम् । “न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः” गोता । २ अधिकपरिमाणे “धाव्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽह-रतोऽभ्यधिकं वधः” “तथा धरिम (पल) मेयानां शताद-भ्याधिके वधः” इति । “पञ्चपलतस्त्वभ्यधिके हस्त-च्छेदनमिष्यते” इति च मनुः ।

अभ्यध्व अव्य० अध्वनोऽभिसुखम् अव्ययी० अच्समा० । मार्गाभिसुखे “संस्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाऽ-भ्यध्वं शम्यां प्राप्सति” कात्या० २४, ५, ३५, “अभ्यध्वं मार्गाभिसुखम्” कर्कः । “ययोरभ्यध्वे उत यद्रे चित्” “अथ० ४, २८, २” तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” पा० वा नाम्

अभ्यक्ष्ण पु० अभि+अक्ष-अच् वृ० । तिलकल्के । (खलि) अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा-अङ् । अनुज्ञायाम् इदं कुरु इत्यादिना प्रवर्त्तने “ज्ञाताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा” कुमा० “पपौ वशिष्ठेन ज्ञाताभ्यनुज्ञः” रघुः ।

अभ्यनुज्ञात लि० अभि+अनु+ज्ञा-क्त । इदं कुरु इत्या-द्युक्ता नियोजिते आभिसुख्येनानुज्ञाते ।

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अनुज्ञा-याम् इदं कुरु इत्याद्युक्ता नियोजनभेदे । “भरद्वाजाभ्य-

नुज्ञानाञ्चितकूटस्य दर्शनम्” रामा० । [२ प्रकाशिते च अभ्यनुक्त लि० अभि+अनु+वच्-क्त । १ आभिसुख्येन अनूक्ते अभ्यन्तर न० अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराले, मध्य-स्थाने । “नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलम्” कुमा० । “प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशेयाभ्यन्तरस्थया” “शमीमिवाभ्यन्तरलीन-पावकाम्” इति च रघुः । “ब्रह्मद्विदपरिविस्तिष्य गणा-भ्यन्तर एव च” मनुः । २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च । अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणस्थे लि० “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्थान्तरम् । अशौचाद्वा वरं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्” दत्तः ।

अभ्यन्तराराम लि० अभ्यन्तरे सर्व्याभ्यन्तरे परमात्मनि आर-मति कर्त्तरि घञ् । आत्मारामे आत्मसे योगिनि “आत्मनश्च ‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । सहितः परमव्यक्तमव्य-क्तात् पुरुषः परः” इति गोतावाक्येन अन्तर्यामिब्राह्मणेन १२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्व्याभ्यन्तरवर्त्तित्वम् ।

अभ्यमन न० अभितः अमनम् अम-गत्यादौ भावे ल्युट् । १ अभिगमने । चु० अम-ल्युट् अमनत्वात् ह्रस्वः । २ । रोगे, करणे ल्युट् । ३ तत्साधने अहितसेवने च । अभ्यमित लि० उभि+चु०+अम-कर्मणि क्त । १ रुग्णे २ पीडिते च । वा नि० । अभ्यान्तोऽप्यत्रैव “बहुभिस्तेन चाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः” भा० द्रो० प० ।

अभ्यमित् अव्य० अमितस्याभिसुख्यम् अव्ययी० । अमितस्य शत्रोराभिसुख्ये । अमितमलंगामीत्यर्थे “अलं गामीत्यधि-कारे “अभ्यमित्वाच्छ च” पा० ६ अभ्यमित्तीयः चात् षयतौ अभ्यमित्तीयः अभ्यमित् । सामर्थ्येन शत्रोरभिसुखगामिनि वीरे पु० । “मारोचोऽनुनयंस्तासादभ्यमित्प्रोभवामि ते” “उद्योगमभ्यमित्तीयोयधेष्टं त्वञ्च सन्नतु” इति च भट्टिः ।

अभ्यमिन् लि० अभि+चु०+रोगे-अम-कर्त्तरि अम-नत्वात् ह्रस्वः णिनि । १ रोगयुक्ते २ आभिसुख्येन पीडिते ।

अभ्यय पु० अभितः सर्वतः अयः निष्क्रमः इण-अच् । १ अक्षमये “आदित्याभ्ययेऽहतायामपि” कात्या० ८, ६, १२ “वपाहोमात् पूर्वमादित्यास्तमये” कर्कः । २ अपगमे च “तमोऽभ्यये सायं जुहुयात्” कात्या० ४, १५, १२ तमसोऽन्वकारस्याभ्ययेऽपगमे” कर्कः ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । १ समन्तात्पूजने २ आभिसुख्यार्थं पूजने च । “नित्यं स्नात्वा शुचिः

कृत्यादित्युपक्रमे “देवताभ्यर्चनञ्चैव” मनुः । भावे अ ।
अभ्यर्चायत्व स्त्री ।

अभ्यर्च्येति लि० अभि+अर्च-कर्मणि गत्यत् । १ अभितः पूज-
नीये “देवान्यः सदाभ्यर्च्यादृष्ट्यैस्तु विशेषतः” पु० ।
ल्यप् । २ अभिसुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० “देवान्
पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः ।

अभ्यर्ण्येति लि० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त आविर्दूये इडभावे नि०
नत्वम् । समीपे । “कालोऽभ्यर्ण्यजलागमः कुशलिनो-
वत्स्य वार्त्तापि न” सा० द० । “अभ्यर्ण्यमागच्छतमस्य-
शङ्खः” रघुः । “क्षणास्तेषाभ्यर्ण्यचरैकहंसः” प्रतप्तमभ्यर्ण्य-
तया विवस्वता” इति च माघः ।

अभ्यर्चना स्त्री अभि+अर्च-भावे युच् । अभिसुख्येन प्रार्थने
“अभ्यर्चनामङ्गभवेन साधुर्माध्यस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे”
कुमा० । भावे ल्युट् । तलैव न० । [अभिसुखं याचनीये ।

अभ्यर्थनीय लि० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि अनोयर् ।
अभ्यर्थित लि० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ प्रार्थिते
“अवकाशं किलोद्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः ।
गौणकर्मप्रियक्षायां सुख्ये क्त । २ प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्येति लि० अभि+अर्थ-गत्यत् । प्रार्थनीये । “कार्येषु
चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वञ्चिष्या” रघुः । ल्यप् ।
अभिसुखं याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्हित लि० अभि+अर्ह-क्त । भृशपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभि-
मुखमर्चायाञ्च । भावे ल्युट् । तलैव न० ।

अभ्यर्हणीय लि० अभि+अर्ह-अनोयर् । पूजनीये । “शा-
रङ्गो मन्दपाखेन जगामाभ्यर्हणीयताम्” मनुः ।

अभ्यर्हित लि० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।
अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्गारे ।
अभ्यवस्त्रान्द पु० अभि+अव+स्त्रान्द-घञ् । १ शत्रोराक्रमे,
२ निर्वन्नीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्य-
वसादने ४ प्रहारभावे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च ।
ल्युटि अभ्यवस्त्रान्दनमप्यत्वार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव+हृ-ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ-घञ् । भोजने । “अल्पाद्या-
भ्यवहारेण” मनुः ।

अभ्यवहार्य लि० अभि+अव+हृ-ल्युट् । भोक्तृयोग्ये । “सर्व-
लौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव” विक्र० । “खरं विशदभ्यवहार्यम्” पा० भ०

अभ्यवहृत लि० अभि+अव+हृ-क्त । भजिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण-ल्युट् । अभिसुख्येनापयाने
“यत् शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगूहेत यद्यु
अभ्यवायनाय” शत० ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्ये नैक-
क्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने “विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-
दयितुमर्हसि” रघुः । “स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाष्पयं तप
उच्यते” गीता “अनभ्यसनशूलस्य विद्येव तनुतां गता” रामा०
“वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः” दक्षः ।

अभ्यसनीय लि० अभि+अस-आवश्यकार्थे अनोयर् । अव-
श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यसूयक लि० अभि+असू-उपतापे कण्डा० यक् खलुन् ।
अत्यन्तासूयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके ।
“मामात्मपरदेहेषु प्रदिषन्तोऽभ्यसूयकाः” गीता ।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू-उपतापे कण्डादि० यक् प्रत्य-
यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।
“केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते” कुमा० “रूपेषु वेषेषु
च साभ्यसूयाः” “शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तयेयः” “नूनं तेषा-
मभ्यसूयापरीभूत” इति च रघुः ।

अभ्यस्त लि० अभि+अस-क्त । पौनःपुन्ये नैकजातोयाक्रिया
कर्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते । “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने
विषयैषिणामिति” रघुः । २ “उभे अभ्यस्तम्” पा०
उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः घातभागयोः । “नाभ्य-
स्ताच्छतः” “अभ्यस्तस्र च” पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस-ल्यप् । पुनःपुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे क्त । १ मिथ्या-
भियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्मणि क्त । २ ईप्सिते लि० ।

अभ्यास्थान न० अभि+आ+स्था-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे,
“शतं मे धारयसीत्यादि” मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । मिथ्यामीणे गृहं गते-
ऽतिथौ “सर्वलाभ्यागतो गुरुः” उरा० । २ सम्प्रदागत-
मात्रे लि० । “अभ्यजातोऽभ्यागततृणतर्पकान्” माघः ।

अभ्यागम अभिसुख्येनागम्यतेऽत आभि+आ+गम-अप् ।
१ युक्ते । कर्मणि अप् । २ अल्लिके । करणे अप् ।
३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते
६ अभिसुखगमने “किं वा मदभ्यागमकारणं ते” रघुः ।

अभ्यागमन न० अभि+आ+गम-ल्युट् । १ अभिसुख्ये
नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्वत्कर्मणि व्यापृतः ठन् ।

१ गृह्यसिद्धिपुत्रादिपौषणेषु व्याहृते स्तेनैव व्याकुले ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन्-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । २ आघातोपदेशे । “अभ्याघातेषु भध्य-स्यान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम्” मनुः “अभ्याघातेषु चौख्यौ-पदेशेषु” कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन्-ताच्छील्ये विभुष् । हिंसाशीले । “अभ्याघातिभिरामिश्रसातकैः परिरा-टिभिः” भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । आभिसुख्येनाचरणे ।

“अवारयन् वरणेन देवाअभ्याचारमसुराणाम्” अथ० १०, २, २

अभ्याज्ञाय पु० अभि+आ+ज्ञा-घञ् । अभिज्ञाने पूर्व-ज्ञातस्य तथात्यक्षणेण ज्ञाने “तस्मिन् दक्षिणां दधाति हृपरी मिथुनौ दद्यादित्यभ्याज्ञायेनेवमन्य” इति शत० ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । अत्यन्तसन्ततौ ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातत्ये कर्त्तरि क्त वेदे नि० ।

१ सर्वव्यापके परमेश्वरे । “सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः”

आ० उ० । “सर्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततेः

व्याप्यर्थस्य कर्त्तरि निष्ठा” भा० । अभि+आ-दा-क्त ।

२ आभिसुख्येन गृहीते त्रि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ आभिसुख्येनादाने,

अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना

वज्रप्रादेराधाने “यानिघ्नस्य परिदधात्यभ्याधानाय”

शत० ब्रा० । [अभ्यमितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीडिते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद्-क्तिन् । अभिसुखागमने ।

अभ्यामर्ह अभि+आ+मृद-आधारे घञ् । १ रणे । भावे

घञ् । २ निष्पीडने ।

अभ्यायंसेन्य त्रि० अभि+आ+यम-कर्त्तरि णि बा० सेन्य ।

अभितोनियन्त्ये । “वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः”

अ० १, २४, १, “अभ्यायंसेन्यौ अभितोनियन्त्यौ” भा० ।

अभ्यारम्भ पु० अभि+आ+रभ-घञ् सप्त । प्रथमारम्भे

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रूह-क्त । भ्रममाकृष्टे दृष्टे

“तेनैव क्षत्तमनभ्यारूढम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रूह-घञ् । १ अभिसुखारोहणे

। आभिसुख्ये नारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २ मन्त्र-

जयभेदे “नविदमभ्यारोपजपविधिषोऽर्चवाद्” इति

ह० भा० । “अद्यान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+आ+रूह-अनीयर् । आति-

सुख्ये नारोहणीये । एतत् । अभ्यारोहप्रोऽप्यत् ।

अभ्यावर्त्त त्रि० भि+आ+वृत्-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने

“प्रजा वै बर्हीरेतः आज्जं तत्प्रजास्त्रेवैतत् रेतः सिच्यते

तेन रेतसा सिक्तोनेसाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते”

शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ अशमावृत्तौ पु० । अभि+

आ+वृत्-णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीये

स्तोत्रादौ त्रि० । “चतुर्विंशः पवमानाः त्रिष्टदभ्यावर्त्तं

चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टा-

चत्वारिंशः पवमानास्तयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० अशमावर्त्तते अभि+आ+वृत्-णिनि ।

१ सन्ततं वर्त्तमाने । २ वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे

पु० । “शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिष्यन्” अ० ६,

२७, ५ । “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति” अ० ६, २७, ८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत्- उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त ।

आभिसुख्येन आनीते होमशेषद्वये । “वातोऽभ्यावृत्तः”

य० १, ५८ । “अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः” वे० दी०

२ पुनः पुनरभ्यस्ते त्रि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत्-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्षत्वसुच्” पा० । “मना-

गनभ्यावृत्त्या वा कामं चात्यत यः क्षमी” माघः ।

अभ्याश पु० आभिसुख्येनाभ्यस्ते व्याप्यतेऽनेन अन्ध-व्याप्तौ

करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिसुखव्यापनात्तथा-

त्वम् । २ क्षिप्ते तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् ।

“यएतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्ते अभ्याशो ह यदेनं

साधयोधर्म्मा अभ्यागच्छेयुः” आ० उ० । “अभ्याशः क्षिप्रम्”

भा० “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यस्ते रमणीयां

योनिमापद्येरन्” । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यस्ते

‘कपूयां योनिमापद्येरन्” आ० उ० ।

अभ्यास पु० आभिसुख्येनाभ्यस्ते क्षिप्यते असु-क्षेपे कर्त्तरि घञ् ।

१ निकटे । “भूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परश्चतोऽनुक्षी”

कुशा० । अभेर्वैश्वार्थत्वे । २ पुनः पुनरनुशीलने पौनःपुन्येन

करणे । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तस्मिन्” कुशा० ।

“अभ्यासयोगेन ततो मानिच्छामु” धनञ्जय ! “अभ्या-

सेनं च कौन्त्य ! वैराग्येण च गृह्यते” । “अभ्यासे-

ऽयमसर्गोऽसि मत्कर्म्मपरमोभव” २ “अभ्यासबोगयुक्तात्मा

ततो याति परां गतिम्” इति च गीता ४ वेदादेरावृत्तौ च

अभ्यासश्च प्रज्ञा । “वेदस्तीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्य-

सनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासो हि प्रज्ञा”

दक्षः । ४ पञ्चतात्पर्यशापके मौनः पुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे “उपक्रमोपसंहाराभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुज्ञातपर्यनिर्णये इति” उक्तेः यथा आन्दोग्ये षष्ठप्रपाठके “तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! इत्यस्य नवकत्वः अभ्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । इव्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । “स्यादिष्व अभ्यासेन चाभ्यासस्य” पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः । सततं कविष्यचिन्तनेन जाते समाधौ । “अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु” धनञ्जय ! “अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति” च गोता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद-णिच् ल्युट् । १ शस्त्रार्थः शब्दोर्निर्वलताकरणे, २ शब्दोः सम्मुखगमने ३ समीप-स्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ-घञ् । १ अभिहारार्थे २ सम-लहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च । “अभिमुखैकेऽवान्तरदेशे कर्पू” खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति” शत० ब्रा०

अभ्याहित ति० अभि+आ+धा-कर्मणि क्त । १ आभि-मुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वज्रौ ।

अभ्युक्त ति० आभिमुख्येनोक्तः । १ समस्तसुक्ते २ प्रकाशिते च अभ्युक्षणा न० अभि+उक्ष-सेचने ल्युट् । “उत्तानेनैव हस्तेन

प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चाप्रोक्षणं स्मृतम्” स्मृत्युक्ते अवतानपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे “परस्परभ्युक्षयतत्पराणाम्” रघुः अभ्यु-क्षणं च ज्ञानकार्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेषः ।

अभ्युक्षणादि च इव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षित-द्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अष्टविशेष-रूपः इत्यनिष्ठ इति श्रीभास्काः तेषामयमाशयः ।

यो बह्वक्तकार्यतया क्रियते स तस्मिन्फलजनकव्या-पारजनक इति नियमेन ग्रीह्यादिगतावघातानुकूल-शक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणा-

दीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव ग्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पने प्रोक्ष-णादिजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो ग्री-

ह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते” इति ॥ नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंसएवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः” कुसुमा० उक्तेः प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽष्टः पुंसएव पुंसिष्ठः एव स्त्रीक्रि-

यते प्रतिग्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवाष्ट-स्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्र-देशितं फलमनुवातरोतिन्यायेन क्रियाकर्त्तव्ये प्रधान-फलवत्तत्तद्वान्तराष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगताष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्यजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् ग्रीह्यादेव सर्वपुरुषसाधारणेनानि-ष्कमत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्यवत्त्वापत्तेः । यो यद्गत-फलाधितयेत्यादिमियमस्य यत्तु निष्ठबधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचाराद्यर्थसाधकत्वं तत्र हि यत्तु गतवच-फलाद्युद्देशेऽपि व्यभिचारिपुरुषगतस्याष्टविशेषस्य कल्प-नावश्यम्भावात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्या-नर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्मणश्च उपपातकमध्ये मन्त्रादिभि-र्गणनात् तस्य पापजलकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित ति० अभि+उक्ष-क्त । कृताभ्युक्षणे यत्तपात्वादौ अभ्युक्ष्य ति० अभि+उक्ष-अर्हाद्ये गत्यत् । अभ्युक्षणाहे ।

ल्यप् । अवतानपाणिना सिद्धे तथैव अव्य० “असन्त्येनम-वधं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २२, ६, १२ । तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति” त० सा० ।

अभ्युक्षय पु० अभि+उद+चि-अच् । १ उद्गौ । “अभ्युक्षयस्तु लक्ष्मीः” किरा० २, १८ मञ्जिनाथोक्तेः २ लक्ष्म्यामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्+स्था-ल्युट् । १ आदरेणासनादित उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उद्यमे, ६ उद्भवे च । “नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दः सप्रजाः प्रजाः” रघुः “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं वृजा-व्यहम्” गोता । [कर्त्तरि क्तिङ् यङ् उङ् ।

अभ्युत्थायिन् ति० अभि+उद्+स्था-णिनि । अभ्युत्थान अभ्युत्थित ति० अभि+उद्+स्था-क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभि-वादे सम्मानार्थमासनादित उत्थिते । २ अभिमुखेनोद्गते च “अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिधीनाश्चमोन्मुखाः” रघुः ।

अभ्युत्थेय ति० अभि+उद्+स्था-उपसृष्टत्वात् कर्मणि यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । “अभ्युत्थेयस्यापि” कात्या० २२, ५, २७ गुर्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति” कर्क० ।

अभ्युत्पातन न० अभि+उत्+पत-ल्युट् । आभिमुख्येनोत्प-तने “अवक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रवह्य सिङ्घः” रघुः ।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इप्-अच् । १ अभीष्टकार्याणां प्रादु-र्भावे, २ उद्गौ, “भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशम्” रघुः ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच् । ३ आशास्यमानचूडादिसंस्कारे च । अत एव तदर्थकआहम् अभ्युदयिकमित्युच्यते ।
 ४ अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५ वृद्धिनिमित्तके आह्वे च “स-
 म्यन्नमित्यभ्युदये देवे रचितमित्यपि” मनुः । “अभ्युदये वृद्धि-
 आह्वे” कुल्ल० । “प्रतिवेद्याऽपि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि”
 मनुः । भावे अच् । ईउत्तरोत्तरवृद्धौ “अभ्युदयफलं धर्मज्ञान-
 मिति” शा० भा० । “धर्मः श्रेयः सुसिद्धिं श्रेयोऽभ्युदयसाधन-
 मिति” भवि० पु० । अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ् ।
 अभ्युदयनिमित्ते आह्वे । “अथाभ्युदयिके आह्वे शुष्मा-
 नाशयेत्” गोमि० । “अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं
 आह्वम् अभ्युदयिकम् तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधम् भूतं
 पुलजन्मादि भविष्यत् विवाहादि आ० त० रघुनन्दनः ।
 अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं
 यस्य । अभ्युदयनिमित्ते आह्वे “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये
 आह्वमभ्युदयार्थकम्” मार्क० पु० ।
 अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नी-ल्युट् । अग्नेरभि-
 लुखानयने “अभ्युदानयन्” गो० सू० । अभ्युदानयन् अग्ने-
 रभिसुखमानयन् जपेदिति स० त० रघुनन्दनव्याख्या-
 नात् तदुपसृष्टस्य नयतेः तथार्थत्वम् ।
 अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+ह-ल्युट् । १ अभि-
 सुखकथने २ अभिसुख्ये मोक्षसत्त्वेष्वे च ।
 अभ्युदित लि० अभितः सर्वतः उदितसत्क्रान्तं प्राप्त-
 विहितं कर्म यस्मात् । सूर्योदयकाले निद्रयाऽकृततकाल-
 कर्तव्ये । ब्रह्मचारिणि । “सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानो-
 ऽभ्युदितश्च यः” मनुः । २ अभितउदिते, ३ प्रकाशिते
 च लि० । “भावे भासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ”
 स० त० पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।
 अभ्युदीरित लि० अभि-उद्+ईर-क्त । अभिसुखसुक्ते ।
 अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम-भावे अप् । १ अभ्युत्थाने
 २ उद्गमे च । ल्युट् । अभ्युद्गमनमयत् न० ।
 अभ्युद्यत लि० अभि+उद्+यम-क्त । उद्युक्ते “कुलमभ्युद्यत
 नूतनेश्वरम्” रघुः । १ अयाचितोपनीते फलादौ, “एधो-
 दकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्” मनुः ।
 अभ्युद्भूत लि० अभि+उद्+ह-क्त । १ अयाचितोपनीते २ अ-
 यर्थ्य दत्ते च “एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्भूतञ्च यत्” शु० त०
 मनुवचनपाठः “अभ्यर्थ्य दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्द-
 नेन । अभि+उद्+ह-क्त । ३ अभिसुख्ये मोक्षोक्तनेन हृते ।
 अभ्युन्नत लि० अभिसुख्येन उन्नतः । अभिसुख्येन उन्नते

अत्यन्तोन्नते । “अभ्युन्नताङ्गुलनखप्रभाभिः” कुमा० ।
 अभ्युपगत लि० अभि+उप+गम-क्त । १ स्वीकृते, अङ्गीकृते ।
 २ समीपगते ३ अभिसुखसमीपगते च ।
 अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम-अप् । १ स्वीकारे “क्रिया-
 भ्युपगमाज्येतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते” मनुः । २ समीपगतौ च
 १ “नियमदयादीनाम्युपगमेत्यादि” सुश्रुतः ।
 अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद-क्तिन् । अनिष्टनिवार-
 णपूर्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुपपत्ते, “ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
 शपथे नास्ति पातकमिति” “स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेष्व-
 मन्न दुष्यति” “स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकार-
 णम्” इति च मनुः अभ्युपपूर्वपदतः सान्त्वनानुपहृद्यत्वेनैव
 “रतिमभ्युपपत्तुमातुरामिति” कु० प्रयोगः । २ सान्त्वने च
 अभ्युपपत्तम् अव्य० अभि+उप+पद-लुङ् । सान्त्वयितुम्
 अनुपहृत्तं वेत्यर्थे “रतिमभ्युपपत्तुमातुराम्” कुमा० ।
 अभ्युपपन्न लि० अभि+उप+पद-क्त । अनुपहृते ।
 अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण्-अच् । १ स्वीकारे २ अधि-
 कोपाये च । “तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये” कुमा०
 “तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि” मनुः ।
 अभ्युपेत लि० अभि+उप+इण-क्त । १ अभिसुखसमीपगते
 २ अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्तरि च ।
 अभ्युपेत्य लि० अभि+उप+इण-कर्मणि क्यप् । अभिसुखं
 समीपगम्ये । ल्यप् । स्वीकृत्यर्थे अव्य० । “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषामिति” नार० ।
 अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम् ।
 अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकरणरूपे विवादभेदे “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवाद-
 पदमुच्यते” नार० । “आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य
 पश्चाद्यो न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषा-
 ख्यमिति” मिताकरा ।
 अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण-भावे क्यप् । सेवायाम् ।
 अभ्युषित लि० अभि+वस-क्त । १ अभिसुखसुषिते अभिसुख-
 स्थिते सेवकादौ पु० ।
 अभ्युष्युष पु० अभित उ(ज)ष्यते अग्निना दह्यते अभि+
 ज(ज)ष-वा० कर्मणि क । १ यवगोधूमादिचूर्णकृते
 (रोटि) प्रसिद्धे दग्धाद्यभेदे । जव भावे कर्मणि वा घञ् ।
 वङ्गना रीषदग्धेऽप्ये हेम० भावे घञ् । कलायादेरीषदहने
 अभि+उष-भावादौ घञ् । अभ्योवोऽप्यस्य अभ्यु(भ्युष्यो)-
 पायङितं क्यतौ अभ्यु(भ्यु)(भ्यो)वीथयम् अभ्यु(भ्यु)(भ्यो)-

घञ् । तत्तद्धिते गोभूमकलायादौ । अप्रपादिगणपाठात्
नि० अभ्येषशब्दोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि क्यतौ उक्तार्थे ।

अभ्युह अभि+जह-घञ् । स्वबुद्धिमात्रकल्पिते तर्के 'नेषा
तर्केण सतिरापनेयेति' कठ उ० भाष्ये 'सुबुद्ध्याभ्युहेन
केवलेन तर्कभाषण इति' उक्तम् ।

अभ्युहनीय लि० अभितः जहनीयः । स्वबुद्ध्या तर्कणीये ।

अभ्युह्य लि० अभितः उह्यः । स्वबुद्धिमात्रेण तर्कणीये ।
ल्यप् । २ अभितस्तर्कयित्वेत्यर्थे अयम् ।

अभ्र अतो भ्यादि० पर० सक० सेट् । अभ्रति आभ्रोत् आनभ्र
अभ्रम् "तेष्वसौ दन्द्युकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः" भट्टिः ।

अभ्र न० अभ्र-अच् । १ भवे २ सुस्तके ३ आकाशे च अन्व-
शब्देऽधिकं दृश्यम् । 'तदा विद्यादनध्यायमनतौ चाभ्र-
दर्शने' मनुः "अभ्रं लिहापं रविमार्गमङ्गम्" भट्टिः ।
"वर्षात्ययेन रुचमभ्रवनादिभ्योन्दोः" रघुः कुर्वादिगण-
पाठात् तच्चासकौ ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वादि० गय ।
अभ्रः तदपत्ये पुंस्त्री । अभ्रमिवाचरति क्यङ् अभ्रायते ।

अभ्रक न० पु० अभ्र-कुन् । कचित् पुंस्त्वमप्यस्य । (आव)-
धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजातं यथोक्तम् रस्तेष्वरदर्शने
शिववाक्यम् । "अभ्रकस्तव वीजन्तु भम वीजन्तु पारदः
अनयोर्मेलनं देविः स्रष्टुदादिद्राणाशनम्" । जारिताभ्रस्यैव
पारदमेलनद्वारा मृत्युनाशकत्वमतस्तज्जारणविधिर्दर्शितः
शक्रदत्ते । "क्षणाभ्रक्रमनेकवपुर्व्वं ज्वालयन् कपातकं
कृत्वा । कावमयोदूखलके चूर्णं सुषलेन कुर्व्वीत ॥
भूयो दृष्टदि च पिष्टं वासःस्रज्जावकाशतलगलितम् ।
मण्डूकपर्णिकायाः पञ्चरसे स्थापयेन्निदिनम् ॥ उद्धृत्य
तद्भासदय पिण्याङ्गमन्तिकधान्यभक्तस्यम् । अक्षोदात्य-
नाम्नस्वच्छजलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्णिकायाः पूर्णं
सुरसेनालोडनं कुर्यात् । स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि
भट्टराजादयः ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय
भस्माग्नौ । तावद्देष्टुं यावत्क्षीनोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।
पिष्टा दद्या वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्यात्" इति ।

अभ्रंलिह लि० अभ्रं गगनं वेदि स्पृशति अभ्रं+लिह-
खश् सुम् । गगनस्पर्शिनि अत्युक्ते "प्रासादमभ्रंलिहमा-
रुहोह" रघुः "अभ्रंलिहापं रविमार्गमङ्गमिति" भट्टिः ।

अभ्रङ्ग लि० अभ्रं गगनं कपति प्रोक्षयति उद्धृत्वात् अभ्र+
कप-ङ्ग सुम् । अत्युक्ते । "आदायाभ्रङ्गं प्रायान्नलयं
फलमालिनम्" भट्टिः ।

अभ्रजा लि० अभ्रात् मेवात् जायते जन-विट् पु० । मेव-
जाते "यो अभ्रजा वातजा यश्च शुश्रोवनसतीन्तुत्सवतां
पर्व्वतांश्च, अथ० १, १२, ३ जन-ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे लि०
अभ्रनाग पु० ईत० १ ऐरावते गजे ।

अभ्रपथ पु० ईत० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।

अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राक्षसहे तस्य
च्छायात्मकत्वेन नीलवर्स्तया पिशाचतुल्यत्वम् ।

अभ्रम पु० भ्रमोभ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभावे न० त० । १ भ्रमा-
भावे । न० व० । २ भ्रान्तिभ्रम्ये लि० । [जटामांस्थाम् ।

अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया मांसमस्य गौ० डीप् ।

अभ्रमाला स्त्री ईत० । मेवसमूहे । [केन लिप्रायां स्त्रियाञ्च ।

अभ्रलिप्ती स्त्री ईत० डीप् । १ अल्पाभ्रैर्लिप्रायां दिवि २ अल्पसुस्त-

अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्मेघैर्दृश्यते कर्मणि घञ् । १ मेघैः सिच्यमाने
'दिव्यानकोशासौ अभ्रवर्षाः' ऋ० ८, ८८, ६, अभ्रवर्षाः
अभ्रैर्दृष्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २ मेघवर्षणे ।

अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण मृन्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ०
डीप् । अन्नातकष्टे । तस्याः पत्रमृन्यकाले मृन्यादृतत्वेन
प्रतीतेस्तथात्वम् ।

अभ्राज लि० न भ्राजते भ्राज-अच् न० त० । १ दीप्ति
शीलभिन्ने २ सामगानविशेषदृष्टि कर्षभेदे पु० । तेन दृष्टं
साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टं सामभेदे न० तच्च "परिखानो
गरिहा इत्यस्यामृचि गीयमानं साम" ता० ब्रा० भा० ।
तदपि जह्गाने ईप्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः
ता० ब्रा० उक्तः यथा "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवत"
इति गवामयने विषुवद्भासाहे तत् पाठम् ।

अभ्राट्(क) पुंस्त्री नास्ति भ्राता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् ।
भ्राट्मृन्ये । "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची" ऋ० १, २२, ३,
कवभावे स्त्रियां डीप् । "नाभ्रात्वीसुपयच्छेत्" ऋ० । कपि
तु अभ्राट्का तत्त्वार्थे "अभ्राट्कां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलङ्कृतम्" मनुः ।

अभ्राट्व्य लि० नास्ति भ्राट्व्यः शत्रु यस्य । शत्रुरहिते
'अभ्राट्व्योभ्राट्व्यहा भवति य एवं विद्वान्' शत० ब्रा०

अभ्रान्त लि० विरोधे न० त० । १ भ्रान्तभिन्ने यथार्थज्ञानयुक्ते
२ भ्रमणमृन्ये स्थिरे च ।

अभ्रान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ मिथ्याभाभावे २ भ्रमणाभावे
च । न० व० । ३ मिथ्याज्ञानमृन्ये ४ भ्रमणमृन्ये च लि० ।

अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । इतरावरणमृन्ये आकाश-
भावावकाशे ।

अभावकाशिनं वि० अभावकाशोक्त्यस्य इति । गगनसात्ताव-
काशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव “भीषे
पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्त्रभावकाशिकः” मनुः ।

अभि स्त्री अभ्रति मलं यस्मात् अभ्र गतौ अपादाने इन् ।
१ नौकामलधर्षणार्थे काष्ठमये कुहाले २ कुहालभात्रे च ।
‘खनति भेषजमित्युपक्रम्य । ‘हिरण्ययोभिरभिभिर्गिरी-
णासुपसानुषु’ अथ० १०, ४, १४ । वा डीप् । अश्लीत्यत्त्व

अभ्रितं वि० अभ्रं मेघोजातस्य तार० इतच् । जातमेवे
अम्बरादौ “दर्श काले दिवसभ्रितामिव” रघुः ।

अभ्रियं वि० अभ्रे मेघे भवे च । १ मेघोद्भवे, २ सुस्तकभवे,
३ गगनभवे च । ‘व्यभ्रिया न द्युतयन्यो वृष्टयः ऋ० २,
३४, २, । ‘यदभ्रियां वाचसुदीरयन्ति ऋ० १, ६८, ८, ।

अभ्रिषं पु० अभ्रेष-चलने घञ् न० त० । १ न्याये, उचिते ।
२ चलनशून्ये वि० ।

अभ्रं वि० भू-प्राप्तौ कन् ङिच् न० त० । मकृति निरु० । “यज्ञ
ते विश्वानिरयश्चिदभ्राः” इति ऋ० १, ६३, १ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीडने सक० । अमयति-
ते आमिसत् त । “यस्या उदरमायत्” ऋ० १०, ८६, ८
मा च नः किञ्चुनामसत्” अथ० ६, ३७, ३ । अमितः-
आन्तः घञादौ कृति अमः-आमः अमी-आमी ।

अम गतौ भोजने भ्वादि० सक० शब्दे च अक० सेट् प० । अमति
आमीत् । “किञ्चुरपत्तिनस्तमभ्यमीमि” १०, ८६, ८
वेदे शपोलुकि ईट् । अमतः अमतिः अमनिसः ।

अम पु० अम-रोगे घञ् । १ रोगे “अम-गतौ अच् । प्राण्ये
सर्वदागतिमन्वातस्य तथात्वम् । “वाग्वै सामैषा सा
चामश्चेति ह० उ० “अमो नामासि अमा हि सर्व-
मिदम् छा० उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सह-
गच्छति । सेपके “याहि राजेवामवा” इमेन य० १२,
६ । “अमवान् सेवकान्” वेदी० ४ अपकुफलादौ न०
शब्दर० । प्राणहेतुत्वात् ५ बले ‘सेनेव सृष्टां दधाति’
ऋ० १, ६६, ४, अमं बलम् भा० ।

अम् अव्य० चु० अम-किप् खरादि० । १ अल्पे २ शीघ्रतायाश्च
अमङ्गलं पु० नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः । एरशब्दोच्चे । ईव० ।

कञ्चलशून्ये वि० । न० त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलश्च
मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलश्च अभिप्रेतार्थसिद्धिर्भङ्गलमित्युक्तं
लक्षणं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्ट
दुःखावाप्तिरमङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनायकस्तवपाठादेर्म-
ङ्गलत्ववत् अनिष्टप्राप्तिपादनस्याप्यमङ्गलत्वम् । अमङ्गल

साधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्ट-
वियोगादि । अलौकिकान्तु अनिष्टसूचकत्वात् अनिष्ट-
साधनम् न तु कारकम् “गोचरे वा विलम्बे वा ये
महारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः “उत्पातेन स्थापिते चेति
वार्तिकोक्तेः । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान-
रिक्तञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूच-
कानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिच्चा-
साधारणानि जेत्यस्यन्दादीनि तत्र साधारणानि कतिचित्
संगृह्य दर्शयन्ते यथा भा० भौ० प० । “तथेमानि नि-
मित्तानि भयायादोपलक्ष्ये ॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च
कङ्काश्च सहिता वकैः । संपतन्ति नगाद्येषु समवायांश्च
कुर्वन्ते ॥ अभ्यस्यञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो ह्रिजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
निर्हयञ्चाभिवायन्तो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः
प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वा-
परे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत । । उदयास्तमने सूर्ये
कबन्धैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ताः क्षणाधीवाः
सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिचाः सन्धौ भानुमन्तमवारयन् ॥
ज्वलिताकेन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम् । अहोरात्रं
मया दृष्टं तद्गूयाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रमया ह्रीनः
पौरुषमासीञ्च कार्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णो
नभस्तले ॥ खड्गानि निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च मूराः परिषदाङ्गवः ॥ अन्नरीक्षे
वराहस्य दृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं
नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते कृशन्ति च ।
वमन्ति रुधिरश्चास्रैः सिद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता
दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशास्यते । अशुक्लाश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रि-
याणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपुत्राश्च चाषा भाषाः
शुकास्तथा । शारसाश्च मयूराश्च वाचो सङ्घानि दारुणाः ॥
गृहीतशस्त्राः क्रौञ्चानि वर्ष्मणी वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये
प्रदृश्यन्ते शतशः शलभम्रजाः ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते
दिशां दाहसमन्विते । पर्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च
भारत ! ॥ या चैषा विश्रुता राजस्त्वैलोक्ये साधुसम्भता
अरुन्धती तयाप्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ रौद्रिणी पीड-
यक्षे च स्थितो राजन् । शनैश्चरः । आहूतं लक्ष्मण सोमस्य
भविष्यति मङ्गल्यम् ॥ अनवभे च महाबोरः स्तनितः
श्रूयते खनः । वाङ्मनानाञ्च रुदतां निषतन्यश्रुविन्दवः ॥
खरा गोष प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अमा-

सर्वं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राज-
पुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि
सहान्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविधाणां सुतर्जनाः पञ्चपादा
द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽ-
शिवाः ॥ जायन्ते विष्टतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च
दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् भयूरंश्च
जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं बद्ध्वा स्मृते श्वा शृगालं
महीपते ! । कुकुटान् करभांश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥
स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जात-
मात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रसहन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य
कुटुम्बकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो
महद्भयम् । प्रतिमाञ्जलिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः
अन्योन्यमभिधावन्ति शिगवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमव-
नृत्यन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि हृत्पु जायन्ते
कुसुदानि च । धिक्जवाताश्च वान्युप्रा रजो नास्युपशस्यति ।
अभीक्ष्णं कम्पते स्मरिर्जं राजरूपैति च । श्वेतो मृह-
स्तया चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण
कुरुणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यश्चाक्रम्य
तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघा-
स्वङ्गारको वक्रः श्वश्रे च दृष्टस्यति । भाग्यं मघाम् नक्ष-
त्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रौढपदे पूर्णं समा-
रुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य संहतः समुदीक्ष्यते ॥
श्वेतो मृहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजसि
नक्षत्रं ज्येष्ठमाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं
प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥
चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः पुरुषो मृहः । वक्रातुवक्रं
कृत्वा च शरणं पावकप्रभः । जङ्गराणि समाहृत्य लोहि-
ताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्वसंख्यपरिच्छन्ना पृथिवी सख्यया-
लिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥
प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्यायत्तमिदं जगत् । ता गावः
प्रक्षुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निखेरार्चिषसापात्
खड्गाश्च ज्वलिनो भृशम् ॥ व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सं-
ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणा-
मुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान्
क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्णा ध्वजोऽपसमाकुला । कुरुणां
वैशसे राजन् ! पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलित-
स्याश्च व्याहरन्ति नृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति

महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शङ्खनिः खचरो निशि ।
रौद्रं नदति संखः शोणितं कूर्ह्यक्षिव ॥ शस्त्राणि चैव
राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्तशीर्षासुदाराणां सम-
वच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्यायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलि-
तावभौ । विशाखायाः समीपस्थौ दृष्टस्तिशनेश्चरौ ॥ चन्द्रा-
दित्यावुभौ यस्तावेकपक्षे त्वयोदशीम् । अपूर्व्यणि ग्रहं
यातौ प्रजासंख्यमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्वाः पां-
शुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्धन्ति
शोणितम् ॥ क्षत्तिका पीड्यते तोक्ष्णं नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥
अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जन-
यन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ निषु क्लेशेषु सर्वेषु नक्ष-
त्रेषु विशास्यते । मृधः संपतते दीर्घः जनयन् भयसुप्तमम् ॥
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्णां च पीड्यशीम् । इमान्
नाभिजानामि भूतपूर्णां त्वयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्यावुभौ
यस्तावेकमासे त्वयोदशीम् । अपूर्व्यणि ग्रहावेतौ प्रजाः
संख्ययिष्यतः । शोणितैर्वृक्षसम्पूर्णा अहप्रसाक्तव राजसाः ।
प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनाय-
मानाः कूपाश्च कूर्हन्ति एषभा इव ॥ पतन्त्युक्ताः सनि-
र्वाताः शक्राशिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युत्सु-
दये भातुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च वज्रीभिरुक्ताभिः
सर्वतो दिशम् । अन्योन्यमपवृष्यङ्गिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलास-
मन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः
शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकल्पे चत्वारः
सागराः पृथक् । वेलासुदन्तं यत्नीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् ।
हृत्पातुन्मथ्य वान्युप्रा वाताः शर्कराकर्षणः ॥ अभग्नाः
सुमहावातरश्मोभिः समाहताः । हृत्पातः पतन्ति चैत्याश्च
ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्दुतो
द्विजैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च सुश्चन् वै दारुणं खनम् ॥
स्वर्गा गन्वा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः
प्रसृजन्ति कम्पमाना सुकुम्भुः ॥ सुश्चन्त्यङ्गारवर्षश्च भेर्यश्च
पटहास्तथा ॥ शिखराणां सङ्घट्टानाकुरिहात् समन्ततः ।
वायसाश्च खन्युप्यं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्षापकेति
सुभृशं वावाश्रित्य वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजायेषु क्ष-
याय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्वायन्तः प्रकिरन्त्य व्याला वैप-
युसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलान्नयाः ॥ इति
असाधारणाणि असङ्गलानि च दर्शितानि यथा “सुकुक्ष्णैः
किङ्कणासां रुदतीश्च दिग्गन्धाम् ॥ कण्ठवक्त्रपरीधाना-

मपरां विधवामपि । सुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधिताञ्चैव
कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंसलीमहो ।
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पपञ्जीविनम् । कुचेलमतिरुक्ता
ङ्गं नग्नं काषायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्र
यिणं तथा । चितां दग्धशवं भष्म निर्व्याणाङ्गारमेव च ।
सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् । आङ्गपातञ्च
पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं दृषवाहञ्च शूद्र-
आङ्गाक्षभोजिनम् । शूद्राक्षपाचकं शूद्रयाजकं ग्राम-
याजकम् । कुशपुत्तिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कार्पासं कच्छपं
चूर्णं कुकुरं शब्दकारिणम् । दक्षिणेन शृङ्गालञ्च कुर्वन्तं
भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च चौरञ्च क्षिप्रकेशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदन्तञ्च
रुदन्तं शोककारिणम् । भिष्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नर-
चातिनम् । पुंसलोपतिपुत्रञ्च पुंसल्लोदनभोजिनम् ।
देवताशुर्विप्राणां वस्तुविज्ञापहारिणम् । दत्तापहारिणं
दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् । पिष्टमाटविरक्तञ्च द्विजा-
श्वश्रुविचातिनम् । सत्यघ्नञ्च क्षतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं
जनम् । विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकम् । गुरु-
देवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् । जीवानां घातक-
ञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयम् । व्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं
नपुंसकम् । गलितव्याधिगात्रञ्च काणं बधिरमेव च ।
पुंसं क्षिप्रलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । क्षिप्रं वमन्तं
रुधिरं सहिषं गर्हभं तथा । मूलं पुरीषं स्नेहप्राणं कन्थि-
नं नटकपालिनम् । भक्ष्यभावात् रक्तदृष्टिं वात्याञ्च दृज-
पातनम् । एकञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भक्षुकम् ।
पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा । अप्यदानिब्राह्म
णञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् । वैदञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं तुष-
मेव च । कुवार्त्तां शूद्रवार्त्ताञ्च विप्रशपञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुत्सितं
प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्यन्दनं देहज्वरो राज्ञो
बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्कं दर्शदर्शमङ्गलम्” इति
ब्रह्म० पु० नि० निरवमन्यान्पि साधारणासाधारणानि निमि-
त्तानान्युद्देशानि “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तम्” कुमा०

अमङ्गल्यं लि० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने “अम-
ङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैकमखिलम्” पुष्यदत्तः ।

अमण्ड लि० नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा यस्य ।

१ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत्त पु० अम-रागादौ अतश्च । १ सृष्टौ २ काले ३ रोगे च ।

४ रेणौ उज्ज्वल० । मन-क्त न० त० । ५ सञ्ज्ञतभिज्ञे
लि० । “यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुतिः । ईदृशज्ञाते च ।

अमति पु० अम-अति । १ काले उष्ण० । २ चन्द्रे मेदि०
३ रूपे स्त्री निरु० वेदे त रूपे एव अस्य प्रयोगः “हिरण्य-
योममतिं यामशिश्नेत्” “व्युर्वा पृथ्वीममतिं सृजान”
ऋ० ७, १८, १, २ अमतिं रूपमिति भा० आबन्धुरेष्वमतिं
दर्शता” १, ६४, ६ । दुष्टे लि० शब्दार्थः० । मननं मतिः
अभावे न० त० । ४ ज्ञानाभावे यथास्वरूपाज्ञाने । “अमत्यै-
तानि षड्जगद्भा तिरावमिति” मनुः “लक्ष्म्यांस्तु चतुरः
कुर्याद्भोबधे बुद्धिपूर्वके अमत्या त इयं कुर्यादिति सृतिः
५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न० ब० । ६ ज्ञानहीने लि० ।

अमतीवन् लि० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तथा वतुते वन-किप्
दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धियुक्ते । “न मे स्तोताऽमतीवान् दुर्हितः
स्यात्” ऋ० ८, १६, २६ । “अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्” भा० ।

अमत्र न० अमत्यक्षमत्र अम-भोजने आधारे अत्रन् ।
१ भोजनपात्रे । “अयं सोमश्चमसुतोऽमत्रे परिषिच्यते”
ऋ० ५, “आसनं वसनं चैव शय्याऽमत्रं कमण्डलुः ।
आत्मनस्तु शुचीनि स्युर्न परेषां कदाचन” सृतिः ।
अम-रोगे अत्रन् । २ शत्रूणांमभिभावके । “मह्यं अमत्रो
वृजने” ऋ० ३, ३६, ४ । “अमत्रः शत्रूणांमभिभविता” भा०
अम-गतौ कर्त्तरि अत्रन् । ३ गमनशीले लि० । “स्वरि-
रमत्रो यवणे रणाय १, ६१, ६ । “अमत्रः युद्धादिषु गम-
नकुशलः” भा० ४ बले च “गम्भीरेण न ऊरुणामम-
विन्” ६, २४, ६ “अमत्रं बलं तदन्” भा० ।

अमत्त लि० न० त० । १ मत्तभिन्ने मादकद्रव्यादिभिरविकृत
चित्ते २ सावधाने अप्रमत्ते च । [३ अन्यद्वेषशून्ये लि० ।

अमत्सर पु० अभावे न० त० । १ अन्यशुभद्वेषाभावे । न० ब० ।

अमनस् लि० नास्ति कार्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्यक्षममनो
हीने बालादौ “यथा बाला अमनसः प्राणन्तः” छा० ७ ।
२ मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्वथा मनःशून्ये ३ परा-
त्मनि पु० “अप्राणो ह्यमनसः शुभ्रः” श्रुतिः । वा कप् ।
४ अन्यमनस्ते ५ स्नेहशून्ये ६ अनिष्टहीतमनस्ते च ईदृशो-
पन्यभेदे पु० ।

अमनि स्त्री अमति गच्छत्यत्र अम-अनि । पठि ।

अमनुष्य पु० अप्राणस्ते न० त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यशून्ये
जातिमात्रमनुष्ये २ मनुष्यभिन्ने गन्धर्वादौ च “सहस्रसंवत्सर-
मनुष्याणामसम्भवात्” कात्या० १, ६, १७ । सहस्रसंवत्सर-

सबम् अमनुष्याणां मनुष्यभित्तानां गन्धर्वादीनां सम्भवात्
सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।

अमनोगत वि० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचि-
न्तिते । [अट्टहीते २ अनभिप्रेते च

अमनोनीत वि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोपन्या
अमनोयोग पु० मनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयो-
जनम् अभावे न०त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्णय-
यकमनोपन्याभावे । न०ब० । तच्छून्ये वि० ।

अमनीहर वि० विरोधे न०त० । रम्यभिधे कृतिते ।

अमन्तु वि० मन्तुर्भला मन-तन् न०त० । अज्ञातरि
“अकम्पां दसुरभितो अमन्तुरन्यत्रतः” ऋ० १०, २२, ८
१ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये वि० ।

अमन्त्र वि० नास्ति मन्त्रः पाथो यत् कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये
कर्मादौ “सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्यमन्त्रं बलिं हरेत्”
मनुः नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये
“अब्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषास् प्रतिग्रहो
देयः” “निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्वतमतीरिताः”
इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत् “अमन्त्रकं
तु मृदस्य सर्वकर्मणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य मृदस्य
विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृतिः । कृते च ।

अमन्द वि० विरोधे न०त० । १ मन्दभिधे पटौ २ उत्त-

अमम वि० नास्ति समेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृह-
पुत्रादिषु समेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूल-
निकेतनः” मनुः । २ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र

अमर पु० ऋ-प्रचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया
ऋजुहीने देवे, “तत्तामरालयमरालमरालकेशी” नै०
“सुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः” भाषः । तीक्ष्णुत्तराणि
क्रमशः सुवङ्गमनरामराः” मनुः अष्टयाष्टिकमध्ये
२ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजनेन्द्राः जय-
न्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डवययुक्त-
लिङ्गानुशासनकोषकर्त्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्न-
मध्येन्यतमः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खवेताल-
भट्टघटकर्पूरकालिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरौन्दपतेः
सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” यङ्गुः सुवाग्
वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पूराख्यः ।
अन्येऽपि सन्ति कश्यपोऽमरसिंहपूष्पा यखेह विक्रम-
नृपस्य सभासदोऽसी” इति च ज्योतिर्विदा० । शकुन्ती-
दृष्टे, स हि द्विजोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, सहसा

न क्षियते । ४ पारदे तस्य वज्रादौ बहुतापने-
ऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने
हि ऋजु राहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थि-
समुच्चये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्यति ।
स०ब० ई मरणशून्येति० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्या-
मर्षाश्च चिन्तयेत्” हितो० । “उत्पादयति सावित्प्रा सा
नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे
नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्त्रातिश्रुतिः शिरःपुष्पसैत्राश्चि-
भानि पौष्पादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि”
लल्यचिन्ता० अधिकं गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतो गर्भजाते
८ मरुद्गणभेदे पु० । “भारुत्वती च मरुतो देवानजनयत्
सुतान् अग्निवकुर्ह्विज्योतिः सावित्” मितमेव च ।
अमरं शरदृष्टिञ्च संख्यञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिवं०
८ गुडुच्याम् १० दूर्वायां ११ वारुणीदृष्टे १२ महा-
निलीदृष्टे १३ दतकुमार्याम् १४ क्षुहीदृष्टे च स्त्री ।
एतासां छेदनेऽपि पुनः प्रकृष्टत्वात् यथावथं दूर्भरत्वाच्च
तथात्वम् । न क्षियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ
स्त्री । तच्चर्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरण-
निवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि०
१७ स्यूणायां गृह्ण्वं सनिवारकत्वात्तथा । असराः सन्त्य-
स्याम् अर्थ आ० अच् । १८ इन्द्रपुर्णामरावत्यां स्त्री
अमरकीष पु० अमरेण कृतः क्रोधः । अमरसिंहकृते
लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डाक्षके अभिधानभेदे ।
अमरज पु० अमरः दुर्मर इव जायते जन-ड । दुष्खद्विरे
कालस्कन्दाख्ये खद्विरे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।
अमरदारु पु० न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुदृष्टे ।
अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवले (पूजा-
रीति) ख्याते विप्रे ।
अमरपति पु० ई० त० । देवराजे इन्द्रे अमरभक्त्यादयोऽप्यत्रार्थे
अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य । १ कल्पदृष्टे २ इन्दु-
गन्ध्यायां स्त्री । ३ काशदृष्टे पु० रत्नमा० ।
अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्याः जातित्वात् जीप् ।
अवाक्पुष्पग्राम् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकायत् ।
अमरप्रभ पु० ई० त० । १ विष्णौ तस्य सर्वैश्वरत्वात्तथा । २ शक्रे च
अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके सखौ ।
अमरराज पु० ई० त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।
अमरलोकि पु० ई० त० । १ खर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं
यस्य । २ प्राग्देवलोके धार्मिके लि० । “तेषां सस्य गवर्त्स-

मानो गच्छत्यमरलोकताम्” मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्चेदनेऽपि न अयमाणा वल्ली ।

आकाशवल्लीनाम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ईत० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ईत० । “अमरः सु” “सुषाण रत्नानि हराम-
राङ्गनाः” माघः ।

अमराद्रि पु० ईत० । सुमेरौ । तत्स्थानञ्च । “लङ्का कुमध्ये
यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः
सिद्धपुरं सुमेरुः मौल्येऽथ याव्ये बडवानलञ्च । इह हि
मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्ति दशालयः द्रुहि-
णजम्बूपद्मकणिकेति च पुराविद इत्यमवर्णयन्” सि०
शि० । अधिकं मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।

अमराधिप पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमराधीशदयोऽप्यत्र

अमरापगा स्त्री ईत० । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरोलय पु० ईत० । स्वर्गे “तत्तामरालयमरालमरालकेयी”

अमरावती स्त्री अमराविद्यन्तेऽस्यां मनुष्य मस्य व दीर्घः ।

इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था “सद्रवकाञ्चन-

मयं विश्वरत्नयञ्च मेरौ सरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।

तेषामधः यतमखञ्जलनान्तकानां रत्नोऽम्बुपानिलशयीश-

पुराणि चाष्टौ” सि० शि० । एतद्वर्णनं भा० स० प० ७ अध्याये

काशी० ख० १० अध्याये च दृश्यम् । “ससम्पन्नेन्द्रदुत-

पातितार्गला निमीलतालीव भियाऽमरावती” का० प्र० ।

अमरिण त्रि० ऋ-वा० इण्वच् न० त० । मरणशीलमिन्द्रे

“अनातुरा अजरास्यामरिणवः” ऋ० १०, ६४, ११ ।

अमर पु० अमरशतकपत्रकारके कविभेदे “कविरमरः

कविरमरः कविसैरोमयूक” इत्युद्धटः ।

अमरेश पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्ताश्चे

“अयममरेशदिशोऽसुखं सुधांशुः” सा० द० ।

अमर्त्त त्रि० ऋ-तच् न० त० । मरणधर्मान्मृत्यु “मृत्पुणानि च मृत-

मानो अमर्त्तः” ऋ० ५, २२, ६, “अमर्त्तः अमरणधर्मा” भा०

अमर्त्य त्रि० ऋ-तच् न० त० । मरणान्मृत्यु “अग्नेः

विवस्वदुपसंस्थितं राधो अमर्त्यः” ऋ० १, ४४, १, “अ-

मर्त्यः । मरणरहितः” भा० “उत्क्रान्तवायोः समकाशमेव

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्” रघुः ।

अमर्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गः ।

अमर्त्याद् त्रि० नास्ति मर्त्यादा सीमा सम्मानो वा बल ।

१ सीमारहिते २ सम्मानरहिते च ।

अमर्ष पु० ऋष-आन्तौ षञ् विरोधे न० त० । अमाविहरे

कोमे । “अमर्षमृन्मेन जनस्य कन्तना न जातहृद्देन न
विद्विषादरः” किरा० तानेव सामर्षतया निजम्बुः” रघुः
हर्षमर्षमयोद्दे गैर्वियुक्तः स च मे प्रियः” गीता ।

अमर्षण त्रि० ऋष-ल्यु न० त० । १ असहने २ क्रोधने, च ।

“हृदि क्षतो गोत्वमिदामर्षणः” रघुः । अमर्षणोऽन्य-

स्थायो विशालं कायलक्षणम्” । अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः

क्षत्रियोरणे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।

अमर्षित त्रि० ऋष-क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे “अस्त्रं

प्रादुशकारोयं नारायणममर्षितः” भा० आदिप० ।

अमर्षिन् त्रि० ऋष-णिनि न० त० । क्रुद्धे स्त्रियां ङीप् ।

अमस्त न० अम+कलच् । १ सातलाष्टके २ अम्भके च नास्ति

मलं यस्य । ३ निर्मले, दोषरहिते त्रि० “रसकलामल-

पल्लवलीलया” माघः “संविप्राक्षरकोमलामलपटलांलित-

लीलावतीम्” “अमलकमलराशेस्त्र्यंशपञ्चांशपठैः” लोला०

अमलात्मन् पु० अमलः रागादिदोषरहितत्वात् इह आत्मा-

अन्तःकरणं यस्य । निवृत्तरागादौ योगिनि । [३ निर्बोधे च

अमस पु० अम-गतिरोगादौ असच् । १ काले २ रोगे

अमस्तिन त्रि० विरोधे न० त० । १ मालिन्यमृन्मे २ निर्दोषे च

कुलममस्तिनं नत्येवाहं न च जीवितम्” माल० ।

अमसृण त्रि० विरोधे न० त० । चिकणभिघ्ने ऋते ।

अमा अव्य० न+मा-का । १ सङ्घर्षे, अमेवानः सुहृदाः” ऋ०

२, २६, २ । “अमा सङ्घ मा०” । अमावस्या । २ निकटे च ।

न माति परिच्छिनत्ति क्षयोदयविशेषम् मा-क न० त० ।

सर्व्वे कलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोडश्यां ३ कलायाम्

स्त्री “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला संस्थिता

परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौर्णमास्यन्ताया

एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव

वरानने !” इति स्क० प्रभा० ख० । व्याख्यातं चैतत् काल-

माधवीये ‘महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी

सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी

अमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या

तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारो

प्रयोगिन्यः क्षयोदयवत्तः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः

षोडशैव एवञ्चाल सामान्यविशेषरूपेण तिथिर्होवध्यस्तं

भवति । तत्र वेद्यम् अमेत्युक्ता क्षयोदयरहिता भुवा

षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यास्त्व-

विष्टा दृष्टिस्तयोमेताः पञ्चदश कलास्माभिः विशिष्ट-

कालविभागस्तिथिविशेष” इति । अधिकं तिथिशब्दे दृश्यते

सूर्यकिरणसंपर्काददीप्रायां, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न
मीयते दृश्यते विचरत् । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री ।
“अमार्कपाते अरणं यदि स्यात्” “यद्यमा रविवारेण”
इति च प्रा० त० पुरा० । “अमायां तु सदा सोम-ओषधीः
प्रतिपद्यते” इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा-कर्मणि
क्लिप् । ई आत्मनि पु० । ७ मान्शून्ये लि० । ८ गृहे
अव्य० निरु० । “कामसरतामसा भूते” ऋ० २, ३८, ई ।
“अमा गृहमिति” भा० । अव्यते गम्यते चन्द्रलोकात्
अत्र अम-आधारे-घञ् वा क्तुः । ९ इहलोके । “अमा-
तोमरतोवि आनरिनादमायुत” ऋ० ५, ५०, ५८ । “अमातः
अमाज्जोकात्” भा० । तत्र यावत्सम्मातसुषित्वा “क्षोणे
पुण्ये मर्त्यलोकां विगन्तोति” सुतो चन्द्रलोकादेव इह
लोकागमनात्तथात्वम् । [दुर्बलः ।

अमांस लि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्बले । मांसहीनो हि
अमात्य पु० अमा सह वसति त्यक् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड-
नीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । “पुरोहितामात्यसुखाच्च
योधाः” भट्टिः । “अमात्यपुत्रैः सस्योभिरन्वितः” रघुः ।
“अमात्ये दण्ड आयत्त” इति मनुः “अमात्यव्यङ्गना राज्ञां
दृष्ट्यास्ते शत्रुसंहिताः” माघः । अमात्यलक्षणसक्तं
हेमा० विष्णुध० पु० । “सर्वजललक्षणयो मन्त्री
राजस्तथा भवेत् । ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञोयिनोतः प्रिय-
दर्शनः ; लललक्ष्ये महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
हृदयस्थुः प्रोक्तां नीतिं जानाति सर्वतः । राग-
द्वेषश्च यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः । लोकाप-
वादाश्राज्ये भयं यस्य न विद्यते । क्लेशमस्तु धर्मात्मा
विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रश्चाश्चदणः प्राज्ञो
भक्तजनप्रियः । इक्षिताकारतन्त्रश्च जहापोहविशार-
दः । शूरश्च ज्ञातविद्युश्च न भानो न च मत्सरी ।
चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राण आत्मवान् । बाहुगुण-
विधितन्त्रश्च उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्याणां
नैव कार्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुण-
प्रियः । ज्ञतानामज्ञतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता । यथा
पुरुषमर्ह्याणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्ता परोक्षे कार्याणि
संपराये भूतसः । तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-
यम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विमर्शे चैव तत्त्ववित् स राज्ञः
सर्वकार्याणि कुर्यादुभयकुलोद्दहः । विदितानि तथा कुर्याच्च
ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि
भार्गव ! अकिरेणापि विद्वेषं समन्वी त्वधिगच्छति । कुर्वते

यस्तु कार्याणि विदितानि महीपतेः भेदो न तस्य भवति
कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च
तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्ञः स्थिरं स्याद्विपुला च
लक्ष्मीर्यस्य दीप्तं भुवनत्रयेऽपि” इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १ इयत्तान्शून्ये पर-
मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । दृष्टपरिमाणकल्पनेन २ परि-
च्छेदशून्ये गगनादौ च लि० । अमात्रं त्वा धिषणं तविषे
ऋ० १, १०२, ७, “अमात्रं मातृया इयत्तया रक्षितम्” भा० ।
अमानना स्त्री अभावे न० त० । आद्राभावे न० ब० । आद-
रशून्ये लि० । [मनःकटदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।
अमा(म)मासी स्त्री अमा सह दृश्येण माः मासो वा चन्द्रमा
यस्यां गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय लि० नास्ति माया यस्य । १ कपटशून्ये २ अविद्याशून्ये
ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्तान्शून्ये लि० ।

अमानिन् लि० न मन्यतेऽमिमन्यते मन-निनि न० त० ।
अभिमानशून्ये “अमानित्वमदम्भित्वम्” गीता ।

अमार्जित लि० ऋज-क्त विरोधे न० त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप्
घञ् वा नि० गौरा० ङीष् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि० । कृष्ण-
पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अधः प्रदेशवर्ती
शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्ध्व प्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यः ।
तयोर्गतिविषयात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-
रिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति
तदा सूर्यरश्मिभिः साकृदेनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमो-
घदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-
पलक्षितकालः अमावस्येति निष्कर्षः । “रूपांचन्द्रमसोः
यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी र्यः परः सन्निकर्षः
साऽमावस्येति” गोभि० “अमावस्या शुक्लं हन्ति शिष्यं
हन्ति चतुर्दशी” मनुः । अमावास्यायां भवः वा कुन् अमा-
वास्तकः अण् अमावस्यः । तत्रभवे लि० । “य आमारो
ज्जगयने प्रतिक्रोशेऽमावास्ये” अथ० १६, १ ।

अमावसु पु० आयुषुले ऋषिभेदे “अमावसुमिति ख्यात-
मायोः पुत्रं यशस्विगम्” इ० ब० ।

अमित लि० न मितः । १ अपरिच्छेदे इयत्तान्शून्ये “अमितस्य
हि दातारं भर्तारं कान् पूजयेत्” ? राजा० । २ अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छेदा विक्रमास्तयः पाद-

विक्षेपा अस्म, अमितः विक्रमः शौर्यमस्येति वा ? विष्णौ ।

“सुक्रन्दोऽमितविक्रमः” वि० स० । बङ्गशौर्ये वि० ।

अमिताशन पु० अमितमन्त्राति संहारममये अय-ल्यु । सर्व-
भक्तके परमेश्वरे । “यस्य ब्रह्म च जलञ्च उभे भवत ओदने
मृत्युर्यस्योपसेचनम्” इति श्रुतेः “अत्ता चराचरयह-
णात्” इति शा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्तकत्वम् । २ विष्णौ च
“वेगवानमिताशनः” विष्णु स० ।

अमितौजस् वि० अमितमोजो यस्य । अपरिच्छिन्न सामर्थ्ये
प्रचुरबले । “कविरमितौजा अजायत” ऋ० १, ११, ४ ।

“स तैः पृष्ठस्था सत्यगमितौजा महात्मभिः” मनुः ।

अमित्व अम० रोगे इव । रिपौ । “स्याताममित्वौ मित्वे च
सहजप्राकृतावपि” तस्य मित्वाण्यमित्वामित्वास्ते” इति च
माघः “अमित्वजिज्जित्वजिजोससा स यदिदति” नैष०
“अमित्वादपि सद्बुत्तममेध्यादपि काञ्चनम्” मनुः ।

अमित्वस(सा)ह वि० अमित्वं सहते बलाधिक्यात् अच् अण्
वा । रिपुजयशीले बलिनि “शासइत्या महा अस्मित्व
साहः” । अथ० १, २०, ४ । [तुस्ते प्रियमयमिथ्या] रघुः ।

अमिथ्या अव्य० विरोधे न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये “तामूच-
अमिन् वि० चु० अम-रोगे हृत्सः इनि । रोगिणि ।

अमिन वि० मि-क्षेपे वा० कर्मणि नङ् न० त० । अक्षेप-
णीये अहिंस्ये “उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः” ऋ० ६,
१६, १ । “अमिनः अहिंसनीयः” भा० ।

अमिश्र वि० न० त० । संकीर्णभिन्ने पृथग्भूते । “तदा अमि-
अमेव वस्तुनां प्रातः सवनम्” शत० ब्रा० ।

अमिश्रित वि० न० त० । मिश्रितभिन्ने पृथग्भूते ।

अमिष न० अम-भोगे कर्मणि इषन् । श्लौकिकसुखे नास्ति
मिषम्बलं यत् । २ व्याजान्त्र्ये वि० ।

अमीत वि० मी-बधे कर्मणि क्त न० त० । अहिंसिते । “अमी
तवर्णा उपसञ्चरन्ति” ऋ० ४, ५, १, ६, “अमीतवर्णा अहिं-
सितवर्णाः” भा० ।

अमीव वि० अम-वन् नि० ईडागमः । १ रोगे “सनेम्यकद्य,
यवन्नमीवाः य०” ६, १६ । अमीवाः व्याधौ स्तृपांसुः
वे० दी० । “अपामीवं बाधते वेति” ऋ० १, ३५, ६
“अमीवां रोगादिबाधाम्” भा० “प्रजावन्तोऽनमीवा अना-
गमः” ऋ० १०, १७, ७ “अनमीवा रोगरहिताः” भा० ।
“अमीवहा वास्तोष्यते” ! ऋ० ७, ५५, १ “अमीवं रोगं
हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता” भा० । २ पापे,
२ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तसु मीज् हिंसायां

वन् मीवः उदरक्रमिरित्येवनिपातः न तु अमीवः इत्याह ।

अमीवचातन वि० अमीवं रोगं चातयति चत-याचने
णिच्-ल्यु । रोगहिंसके “देवममीवचातनम्” ऋ० १, १२, ७
अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं चात-
कम्” भा० स्त्रियां गौ० ङीष् । आप इह उ भेषजीरापो
अमीवचातनीः” ऋ० १०, १३७, ६ ।

अमुक वि० अदस्+टेरकच् उत्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थे
“अत्ताहममुकः साक्षी” “समाप्तेऽर्थे कृष्णी नाम सहस्तेन
निवेशयेत् मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदलोपरि लेखितम्” च या०
अमुक्त वि० न सुक्तः विरोधे न० त० । सुक्तभिन्ने ? बद्धे “सदा
प्रहृष्टया भाव्यं व्यये चासुक्तहृत्तया” मनुः । २ ससंसारबन्ध-
युक्ते च न मुच्यते सर्वदा योधैः । [हातकुरी] । श्रुतिरामाभेदे न०
अमुक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सुक्यभावे सुक्तिमोचनं रज्ज्वा-
दिबन्धननिवृत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपो मोक्षश्च । न० व०
२ सुक्तिशून्ये वि० । [गौणे ।

अमुख्य वि० मुख्यम् विरोधे न० त० । मुख्यभिन्ने प्रधानभिन्ने
अमुग्ध वि० न सुग्धः ? सुग्धभिन्ने । सुग्धः मोहान्वितः
मनोहरश्च । २ सुग्धावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।

अमुतस् अव्य० असुप्तात् अदस्+तस्मिन् उत्त्वमत्वे । १ असुप्ता
दित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च “इतयाजातोऽमुतः कुत-
चित्” ऋ० १, १७६, ४ ।

अमुत्त अव्य० असुप्तिन् अदस् तल् उत्त्वमत्वे । १ असुप्ति-
दित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च “यत्तु बाणजके दत्तं नेह
नासत् तद्ववेत्” मनुः । [“असत्तभूयादध यद्यमस्य” इतिः ।

अमुचभूय न० असत्त भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकभवने
अमुथा अव्य० असुना प्रकारेण याल् । असुनाप्रकारेणेत्यर्थे “इत्थं
नःसद्योऽसुथासद्योः न एतदतिक्रामादिति” शत० ब्रा० ।

अमुद्राञ्च्(च्) वि० असुमञ्चति अदस्+अनुच् क्तिप् अद्र्या
गमः उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थप्राप्ते २ तत्पूजके च ।
शसादौ असुद्रीचः । पूजार्थे असुद्राञ्चः । स्त्रियां ङीप् ।

अमुमुयञ्च्(च्) वि० असुमञ्चति अदस् अनुच्-क्तिप् गतौ न
लोपः अद्र्यादेशः अद्रेरपि उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थं गते
तत्पूजके च शसादौ असुमु ईचः असुमुञ्चः स्त्रियां ङीप् ।

अमु(दो)वत् अव्य० असुप्तेव वति वेदे उत्त्वमत्वे । अमुष्ये-
वेत्यर्थे “मनुषूङ्गरतवदमुषदिति यजमानार्थे यान्याह”
कात्या० २, २, ७ ।

अमुय्यकुल न० इत० नि० अयलुक् । प्रसिद्धकुले । मनोज्ञा०
वज्र आसुय्यकुलकम् तद्भावे कौलीये न० ।

अमृष्यपुत्र पु० ईत० नि० अलुक् । प्रख्यातवर्गं कुलीने तस्य
भावः मनोज्ञा० वुञ् आसुष्यकम् । कौलीन्ये न० ।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फञ्) अलुक् ।
विख्यातकलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च ।

अमूहश्च लि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+इश-कश् आति
जप्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थसदृशे । कञ् । अमूहशः किन्
अमूहक् कृत्वम् । उक्तार्थे । कञ् प्रत्यये स्त्रियां ङीप्
“अमूहशी तत्कविहृन्दवन्दिता” नै० ।

अमूर स्त्री अमूः मूच्छाभावः कुञ्जा० अस्त्र्यथेर ।
मूढभिन्ने मोहशून्ये “संज्ञानत खेदेक्षैरमूराः” ऋ० १
ई० ४, “यास्तस्तु मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि इति” मूढ-
शब्दस्य रूपमाह तत्र ए० साधुत्वम् ।

अमूर्त्ति लि० न०त० । मूर्त्तिभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरि-
माणे “त्रितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च । परापर-
त्वमूर्त्तत्वाक्रियावेगाश्रया अमो” भाषा० “मूर्त्तत्वमविच्छि-
परिमाणवत्त्वमिति” सि०सुक्ता० तद्भाषिणे गगनादौ । “हे
वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तमेव च” शत० ब्रा० ।

अमूर्त्तगुण पु० इत० । वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेशुगुणवि-
शेषे “धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एते-
ऽमूर्त्तगुणाः सर्वे” भाषा० ।

अमूर्त्ति लि० नास्ति मूर्त्तिरस्य । १ अवयवशून्ये गगनादौ
२ विष्णौ पु० “अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः” विष्णुस० “मूर्त्ति-
धनरूपं धारणमर्थं चराचरलक्षणं तच्चास्ति यस्य” भा० ।

अमूर्त्तिमत् लि० न०त० । १ मूर्त्तिमद्विन्ने गगनादौ २ विष्णौ
पु० “दोप्रमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्” वि०स० ।

अमूल लि० नास्ति मूलं यस्य । १ आदिकारणशून्ये “मूलं
मूलाभावादमूलम्” सा०सू० । “तयोर्विशतत्त्वानां मूल-
सुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापन्त्या तत्र
मूलान्तरासम्भवात्” प्र०भ० । “इयं वा इदं जीवनं
“मूलं चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति
पशवोऽमूलाः ओषधयोऽमूलिन्यः” शत० ब्रा० । मूलं
च अमूलञ्चाद्या प्रतिष्ठितम्” शत० ब्रा० । २ मूल-
वृक्षादिशिफा तच्छून्ये लि० मूलाक्षज । पा० अजादि
टाप् । सा च ३ अग्निशस्त्राद्ये । कप् । अमूलको-
ऽत्युक्तार्थे मूलपत्रेषु-अडटे च “एतद्वचनममूलकम्”
भूरिलोकप्रसिद्धिः ।

अमृक्त लि० ऋज-शोधालङ्कारयोः वेदे न पत्यम् न०त० ।
१ अशोधिते अनिर्णीते “अमृक्तेन ऋशता वाससा” भ०

ऋ० ६, ६६, ५ लोके तु अमृष्टः । तत्त्वार्थे धातूनाम-
नेक्यत्वात् २ अर्हिसिते । “रथोवाजा ऋभुक्षणे अ-
मृक्तः” ऋ० ७, १७, १ । “अमृक्तः अर्हिसितः” भा० ।

अमृणाल स० सादृश्ये न०त० । मृणालसदृशे वीरशमूले ।

अमृत लि० न ऋतः । १ मरणशून्ये जीविते “अमृते जारजः
कुण्डः” अमरः “अपास सोमममृता अभूम” इति श्रुतिः
मरणश्चात्र “आमृतसंज्ञवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति”
विष्णु पु० उक्तम् मन्त्राकल्यावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवा-
मृतत्वम् “काव्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमान्नायात्”
शा०सू० कार्यब्रह्मणा सह सर्वेषां लयाभिधानात् । न
ऋतं मरणं यस्मात् । २ पोयूपे तत्संवेने हि अमृतत्वं
भारतादौ प्रसिद्धम् । तच्च प्रथमं पृथूपदिष्टं दैवैरिन्द्रं वत्सं
कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्वा दुग्धम् पश्चाच्च दुर्वासः-
शापात् ससृष्टमध्यं गतम् ततो देवास्तुरैः ससृष्टे सधिते
पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथासम्बन्धेया “देवास्तुरैरमृत-
मस्तुनिधिर्ममन्ते” किरा० न वै देवा अमृन्ति पिबन्ति
एतदेवामृतं वृद्धा तप्यन्ति” चा०उ० । “अमृतदीधितिरेष
विदर्भजे । भजसि तापमनुष्यकिमंशुभिः । यदि भवन्ति
मृताः सखि ! सन्दिक्ताः इति” नैषधम् । ३ जले तस्य
प्राणहेतत्वात् अमृतत्वम् । “अन्नमयं हि सौम्य ! मन
आपोमयः प्राणः” इत्युपक्रम्य षोडशकलः सौम्यः
पुरुषः पञ्चदशाहानि माशोः काममपः पिवापोमयः
प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते” छा०उ० । जलपानाभावे
प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणवृद्धेः जलस्य मरणाहेतु-
त्वम् । “अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा” अमृतापिधानमसि
स्वाहेति” आपोशनमन्त्रः । ४ एतं तस्य, “आयुर्वै एत”
मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम् । “अमृतं
नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरजु-
अक्षुभितान्मोधिर्वर्णना” माघः । ५ पारदे तस्य च रसा-
यनादिना पाने “अमृकस्तव वीजन्तु मम योजन्तु पारदः
अनयोर्मेलनं देवि ! ऋत्युदारिद्र्यनाशनम्” इत्युक्तेः बड-
कालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरनर्शने विवरणम् ।
इयच्छिष्टे द्रव्ये “यज्ञशेषोऽमृतं ऋत”मित्युक्तेस्तथात्वम् ।
७ अयाचिते वस्तुनि “मृतं स्याद्वाचितं भैक्ष्यममृतं स्याद्-
दयाचितम्” मनुस्मृत्यस्य मरणरूपपापमानहेतुयाचनशून्य-
त्वात् तथात्वम् । “मृतामृताभ्यां जीवित” मनुः । ददुग्धे
तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम् । ८ अन्ने “अन्न-
मूलं हि जीवन”मित्युक्तेस्तथात्वम् । न क्रियते जीयते । १० सर्वं ।

“अमृतौ सुवर्णमजीर्णमिति” या० उक्तेस्तस्य वक्ष्यौ
बहुतापनेऽपि अजीर्णत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं
“स्वर्णं तैजसमथन्तानलसन्तापेऽपि अमाश्रयत्वादित्यनुमानेन”
सि० सु० साधितम् । एतदभिप्रायेणैव “अमृतं वै हरिण्य-
मित्युक्तम्” शत० ब्रा० । ११ भक्षणीयद्रव्यभावे, तस्यान्नवत्तथा-
त्वम् १२ स्वादुद्रव्ये अमृततुल्यस्वादवत्त्वात् । १३ तत्साधने
द्रव्येति “आदित्यो वै देवमधु” इत्यादि मधुविद्यायाम् ता एवा-
स्यामृतमधुनाद्याः” छा० उ० पञ्चकत्वः पाठः । १४ हृद्ये अमृत-
वदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वत्सनाभे विषे
तयोः वैद्यकोक्तिदिशा शोधने अमरणहेतुत्वात्तथा । अतएव
“विषममृतं कचिद्भवेदिति” रघुः १७ भोक्ते “विद्यया-
मृतममृते” इति श्रुतिः ज्ञयन्मृतत्वात्तथा “अमृत-
स्यैव सेतुरिति” श्रुतिः “स अग्निं चामृताय च”
अमरः । १८ अमृततुल्ये आनन्दकरत्वात्तथा । “अमृतं
वालभाषितमिति” हितो० । “आप्यायितोऽसौ वच-
नामृतेन उद्भूतः” । अमृतममृतस्य स्वामित्वेन भक्तक-
त्वेन वा अर्थ० अच् । १९ धन्वन्तरौ सहि ससुद्रमथ-
नसमये अमृतं बिभ्रदुत्थितः इति पुराणे प्रसिद्धम् ।
२० देवे तद्भक्तत्वेन तथात्वम् । देवानाञ्चामृतदर्शनेनैव तत्प्र-
त्वम् “न वै देवा अम्रन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा दृष्य-
न्तीति” छा० उ० उक्तेः “रथेनामृतं मर्त्यञ्च” य० ३२, ४०
अमृतं देवादिकमिति” वे० दी० । न स्तियते स कर्त्तरि क्त ।
२१ वाराहीकन्देऽं तस्य बहुच्येदनेऽपि पुनः प्रकटत्वात्तथा
२२ वनसुहृ च तस्य ओषधितया फलपाकान्तत्वेऽपि क्लिप्त-
प्रकटत्वात्तथात्वम् । २३ शुद्ध्याम् । २४ इन्द्रवारुण्यां
२५ ज्योतिष्मत्याम् २६ गोरक्षदुग्धायां २७ अतिविषायां
२८ रक्तविट्ति २९ दूर्वायां ३० आमलक्यां ३१ हरी-
तक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांस-
हरीतक्याञ्च स्त्री । एतासां यथायथं रोगनिवारकत्वेन
तथात्वम् । अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततुल्यस्वादव-
त्त्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री । ३६ स्त्र्यरश्मिभेदे स्त्री “तासां
शतानि चत्वारि रश्मिनां दृष्टिसर्जने । शतत्रयं
हिमोत्सर्गं तावद्गर्भस्य सर्जने । आनन्दाच्च हि मेघाश्च
भूतनाः पृतना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहाः सर्वास्ता
अमृता स्त्रियः” मज्झि० यादवः । तासाञ्चामृतस्य जलस्य
दायित्वात्तथा । “सौरीभिरिव नाड्योभिरमृताख्याभिर-
आयः” रघुः । ३७ मरणशून्ये विष्णौ पु० “अमृतः शाश्वतः
स्थायुः” वि० स० । नास्ति मृतं मरणं यस्मात् ।

३८ अजरमरत्वप्रदे ति० । “इन्द्रियस्येन्द्रियमिदं पयोऽ-
मृतमधु” यजु० १९, ७२, ७३, ७४, ७५ । “अमृतमजर-
मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततुल्यम् वे० दी० । “मन्दा
भौमार्कशोर्भृशः शुक्रेन्दोश्च जया बुधे । शुभयोगा सुरौ
रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया । “आदित्यभौमयोर्मन्दा
भृशः शुक्रशयाह्वयोः जया च स्वादु सुरौ रिक्ता पूर्णा के
चामृता शुभेति” इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवार-
योगरूपे योगभेदे “भुवशुक्रकरमूला पौष्णभान्यर्कशारे
हरिशुगविधियुग्मे फल्गुनीभाद्रयुग्मे । दिवसकरतरङ्गौ
शवेरोनाथवारे । गुरुभुवनलघातेऽपान्यपौष्णानि कौजे ।
दहनविधिशताख्यामैत्रभं सौम्यवारे । मरुददितिभपुष्या
मैत्रभं जीववारे । भगयुगजदुग्मशोविष्णुमैत्रे सिताहे ।
श्वसनकमलयोगी सौरिवारेऽमृतानि” राज मा० उक्ते
आदित्यहस्ता गुरुपुष्यशुक्ला बुधादुराधा शनिरोहिणी च ।
सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः ।
उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे “यदि विदित्यती-
पातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करे-
ण तमो यथा” ज्योति० । ४१ ब्रह्मणि न० ।

अमृतगति स्त्री यदि दशमं गुरु विहितं विशिष्यमितं सुक
विहितम् । अमृतगतिः फणिकाधिता दल्यतिक्ता नृपः
कथिता” इत्युक्तलक्षण अन्तोभेदे ।

अमृतगम पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य । १ जोवे तस्य
ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्यामितया तदन्तःस्थितत्वात्
तथात्वम् । “यो न जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि
स्वप्न” अथ० ६, ४६, १ “स्वप्नान् स्वेन तदा सपत्नो
भवतीति” श्रुतेः सुषुप्त्यवस्थायां सकलानर्थानवभासनेन
तच्छून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् अधिकं
सुषुप्तिशब्दे दृश्यम् अमृतस्य मोक्षस्य गर्भे आधारः । २ ब्रह्मणि

अमृतजटा स्त्री अमृतमिव स्वादुर्जटा यस्याः । जटाभांस्याम्
अमृततत्त्वं न० अमृतस्यामरणस्य भावः त्व । १ भोक्ते । “त्यागे
नैके अमृतत्वमानशुः” श्रुतिः “कथिङ्गीरः प्रत्यगात्मानमैकदा-
दृष्टचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” क० उ० । “अमृतत्वममरणधर्मात्म-
भा० “अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते” इति मनुः
“आभूतसंज्ञवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति विष्णु० पु०
उक्ते २ मङ्गाकल्पावस्थायित्वे च ।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधाया तुषारस्य तरङ्गिणी
नदीव । ज्योत्स्नायाम् राज० नि० ।

अमृततिलका स्त्री नगणपयोधरश्चिरा कुक्षमविराजितसु-

हरा । बहुलघुर्देर्घशुभ्रका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्ता-
लक्षणे दधानरपादके वर्ण्युक्तभेदे “त्वरितगतिश्च भजन-
गैरियुक्तत्वरितगतिखलणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम् ।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे
“अमृतदीधितिरेष दिदर्शने भजसि तापमसुष्य” मै० ।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः । अमृतसन्ततौ ।

“चरमचरणलयभ्रमिति रूयुष्मत् । अखिलमपरसुपरि-
गतमिति ललितपदयुक्ता तदयसमृतधारा” छ० २० उक्ते-
१ पदचतुष्टयपदके २ छन्दोभेदे । उपरिगतम् “सुखपादोऽप-
तिर्विषैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्दृष्ट्वा” इत्याद्युक्तलक्षणम्
ईत० । २ सुधामन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च क्षण्यजुर्वेदान्तर्गता
अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव । कर्पूर-
नालिकाभेदे पञ्चाक्षभेदे शब्द० २० ।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रक्षणे क ।
१ विष्णौ सहि अमृतमन्थनसमये असुरैर्हियमाणममृतं
मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योऽदानात् तत्
पालकः इति भागवती कथा । “सोमपोऽमृतपः सोम” इति
वि० स० । अमृतं पिबति पा पाने क । २ देवे तद्दर्शनेन
तत्प्रत्यासत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृततुल्य-
ध्वादिपातरि लि० । “भुवममृतपनामयाच्छयासावधरमसु”
मधुपस्तवाजिहीते” भाषः ।

अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्षः क्षयाकारित्वात् ।
१ वज्रौ “अग्नौ सुवर्गमक्षीणम्” या० उक्तेः सर्वदाहक-
स्यापि वज्रे न सुवर्गनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वस्य पक्षत्वम् ।
“तस्तेतः वज्रतपक्षौ यावेतावमितोऽग्नी” इति शत० ब्रा०
अमृतं स्वर्गमिव पोतौ पक्षावस्य । १ स्वर्गवर्गपक्षे म्येनभेदे
“हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्यममृतं वै हिरण्यमृतपक्षः
शकुनः” शत० ब्रा० ।

अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम् । (नासपातीति)
१ यत्रप्रसिद्धे रुचिफले “अमृतफलं लघु दृढं सुस्वादु ती-
नुहरेद्दोषान् । देशेषु सुप्रलानां बडलं तदुभ्यते लैकैः
भा० प्र० । ई० ब० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री
४ पटोले ५ पारावतहले च पु० ।

अमृतबन्ध पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्यानोत्पत्तिकत्वात् सहो-
दरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्थनसमये सस्रुत् उत्पन्नत्वात्
तथात्वम् । “ततः शतसहस्रांशुभीथ्यभाभात् सागरात्

अमृताका ससृत्पद्मः सोमः शीतांशुर्ब्रह्मण” इति भा० आ०
प० । अमृतस्य बन्धुरिव पाहकत्वात् । २ देवमात्रे “तं देवा
अन्वजानन् भद्रा अमृतबन्धवः” ऋ० १०, ७२, ५, १ ।

अमृतभक्षताकी स्त्री “सुपकभक्षताफलानि सम्यक् द्विवा विदा
र्याडकसंस्मृतानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेभ्य-
पनीय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन हतांशुयुक्तेन घनं
यथा स्यात् । सितोपलाः षोडशभिः पलैस्तु विभिन्ना सं-
स्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोऽग्न्याग्निबलेन मात्रां ज-
येद् गुदोद्यानखिलान् विकारान् । कचान् कुनीलान् घन-
कुञ्चितापान् सुवर्षदष्टं सुकुमारताञ्च ॥ जवं हयानाञ्च
मतङ्गजं वनं, स्वरं मयूरस्य हताशदीप्तिम् । स्त्रीवल्लभत्वं
लभते प्रजाञ्च नीरोगमद्विद्यतां चायुः ॥ न चाक्षपाने
परिहार्थमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले
सकलामयानां राजा हयं सर्व्वरसाद्यनानाम् ॥ भक्षताकी
शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुण्डनात् । हताक्षतगुणं क्षीरं
हतस्य प्रस्य द्रव्यते” चक्रदत्तोक्ते हतभेदे ।

अमृतभुज पु० अमृतं भुङ्क्ते दृष्ट्वा भोगतुल्यं तृप्तिमश्नुते भुज-
क्तिप् ईत० । देवे “न वै देवा अन्नं पिबन्ति एतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृष्यन्तीति” छा० उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्ति-
मत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टाद्यं वा भुङ्क्ते ।
२ यज्ञशिष्टाद्यभोक्तारि ३ अयाचिताद्यभोक्तारि च लि० ।

अमृतयोग पु० अमृताख्ययोगः । अद्योतिषोक्ते । त्रिषि-
वारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वादम् । १ अमृतशब्दे
‘आस्वादे’ “विज्ञानेन विमर्शनेऽमृतरसप्रत्यन्दाध्वीकभूः”
कुमा० । अमृतस्य रसः सारः । २ सुधारसे “सिक्ता इवामृ-
तरसेन मुञ्जर्जनानाम्” भाषः । अमृतं मोक्षः रस इव यस्य ।
३ परमात्मनि “स एव सैव्यवधनोऽमृतरस इति” श्रुतिः
अमृतस्यैव रस आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलाद्राक्षायां
(अन्दरसा) प्रसिद्धे ५ पञ्चाक्षभेदे च स्त्री । सा च
“तृतीयभागस्त्रयङ्गेन मिश्रितं षड्विपिकम् । शुभ्रभीमहृदि-
युतं मर्द्दयेद्दृढपाणिना । एवं ससृजितं कृत्वा स्थापयेद्-
जनीमितम् । ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्रितं निख्वचैर्निर्लैः
विधाय पूषकं तेन तस्मिन्कायां हते पचेत् । ततोऽमृतरसा
जाता वातक्षुब्धलवङ्गिनी” इति भा० प्र० उक्ता ।

अमृतलता स्त्री अमृतालता । १ शुद्ध्याम्” (अमरलता)
इति २ स्थातायां लतायाञ्च ।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुरस्य । १ चन्द्रे स हि क्षण्य-

पक्षे वज्रादिभिः कलानामेकैकशः भक्ष्येऽपि पुनः यत्तृति-
 पक्षपातनामप्यायते । यथोक्तां कालमाधवीये सोमोत्पत्ति-
 वाक्येन “प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वे
 देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः
 षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं वषट्कारोदिव्या अष्टमीमजएक-
 पात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति वै कलाम् । दशमीं
 पिबते वायुः पिबत्येकादशीसुभा । द्वादशीं पितरः सर्वे
 समं प्राप्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः
 पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
 निष्प्रोतश्च कलाशेषसम्भ्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका-
 या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम
 ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्य भुगतश्च
 यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातिभिः । ऊत-
 मग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः
 पौर्णमास्यां तु पूर्णता” इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे
 सूर्यग्रहणले प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्विषये चन्द्रकला-
 भक्षणवत् वज्रादीनां तद्विपरित्यक्तत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य
 देशानाम् अस्मदादीनामिव भोजनस्यासिद्धेः तद्विपरीतवाक्य-
 त्वेन तद्गोम्यत्वम् “न वै देवा अमृन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं
 दृष्ट्वा तृष्यन्ति” आ० उ० । उक्तैस्तथावगम्यते इत्यविरोधः ।
 अनश्वररूपे विष्णौः “अमृताशोऽमृतवपुः” विष्णुस० ।

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।

अमृतवाकं लि० अमृतमिव वाकौ वचनं यस्य । १ अमृततुल्य
 वचने “अमृतवाका वयसां सा क्षिप्रस्येन जनयति” शन० ब्रा०

अमृतसंभवा स्त्री अमृतेव सम्भवति सम् भू+अच् ।
 गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।

अमृतसंयाव न० अमृतमिव स्वादु संयावम् । पक्वाक्षभेदे ।
 “पचेत् एतोत्तमै तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो मरि-
 चचूर्णेन खण्डचूर्णावचूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संयाव
 ममृतोपमम् । संयावममृतस्वादु पित्तघ्नं मधुरं क्षतमिति
 भा० प्र० ।

अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । एते । चक्रदत्तोक्ते
 अयःपाकभेदे यथा “लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिर-
 मधिदध्नः ॥ लोहहारकूटताम्रजकटाह्वे दृढमृण्मये प्रणम्य
 शिवम् । तदयः पचेदचपलः काष्ठेऽग्नेन वज्रिनामृदुना ॥
 निक्षिप्य त्रिफलाजलमृदितं यत्तत् एतश्च दुग्धश्च । संचात्य
 लौहमय्या दर्व्या लग्नं समुत्पाद्य ॥ मृदुमध्यखरभायैः पाक-
 स्त्रिविधोऽयं वक्ष्यते पुं साम् । पित्तसमीरणश्चेद्वाप्रकृतीनां

मध्यमस्य समः ॥ अभ्यक्तदर्बिलोहं सुखदुःखस्खलनयोगि
 मृदु मध्यम् । उज्ज्वलतर्द्वि खरं परिभाषन्ते केचिदा-
 चार्याः ॥ अन्ये विहीनदर्ब्धीप्रलेपमास्तुकराकांतिं ब्रुवते ।
 मृदुमध्यमर्जचूर्णं सिकतापुङ्गोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि
 पाक ईदृक् सर्वेषां गुणलक्षणेन तु विफलः । प्रकृतिविशेषे
 स्तृक्ष्णौ गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं
 द्रागवतार्थं क्षितौ क्षणान् कियतः । विश्वास्य तत्र लोहे
 त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो
 विगलिते थडणत्वे । चुर्मीकृतमत्तु रूपं क्षिपेच्च वा न यदि
 तत्क्षामः ॥ पक्वं तदभ्रसारं सुचिरघृतस्थित्यभाविच्छत्वे ।
 गीदोहनादिभागण्डे लौहभागण्डाभावे सति स्थाप्यम् ।
 यदि तु परित्युतिहेतोर्घृतमीक्षेताधिकं ततोऽन्यस्मिन् ।
 भाण्डे निधाय रक्षेद्वायुपयोगे हृन्नेन महान् ॥ अयसि
 विरुक्षीभूते स्नेहस्तिवघतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणो-
 त्तरमित्यमुना स्नेहमीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणमय-
 सोऽसुनैव शंसन्ति । केवलमपीदमशितं जनयत्ययसो गुणान्
 कियतः ॥ अमृतसारः” चक्र० द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते
 जन-ड ५ त० । १ गुडै रा० नि० ।

अमृतसु अमृतं दीधितिरूपमाप्ययनं कृते सू-क्षिप् । चन्द्रे ।
 अमृतान् देवान् सूते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उच्चैः श्रवसि
 अश्व । तस्यामृतमयने समुद्रादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । सुरा
 देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा” भा० आ० प० ।
 तज्जातीयत्वात् घोटकभावे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु-प्रचाद्यच् । १ रुद-
 नीलतायाम् । भावे अप् ईत० । २ अमृतनिष्यन्दे पु० ।

अमृतांशु पु० अमृतमिवाप्यायकः अशुरस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशुद्वय पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्वयो यस्मात् । विष्णौ
 “अमृतांशुद्वयो भानुः” वि० स० । ५ त० चन्द्रोद्वये लि० ।

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्त्रोऽन्धमिव दर्शनात् तद्विपरिकरमस्य ।
 अमृताग्ने देवे तेषाममृताशनञ्च दर्शनमात्रेण “न वै देवा
 अमृन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यन्ति” श्रुतेः । तेषां
 तत्पानकथा “ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
 जह्वार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः
 सर्वे पशुस्तदमृतं समम्” भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोले द्रव्याभि० ।

अमृतायमान लि० अमृतमिवाचरति अमृत+अच् शानच् ।

अमृततुल्ये "उत्तिष्ठ वत्स त्वमृतायमानम् वचोनिशयेति" रघुः ।
 अमृताश पु० अमृतममरणं ज्ञयाभावममृते अश-व्याप्तौ अण् ।
 विष्णौ "अमृताशोऽमृतवपुः" विष्णु० स० अमृतं सुधा-
 मन्नाति अश-भोजने अण् । देवे । [अःशब्दे विवरणम्
 अमृताशन पु० अमृतमन्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता
 अमृताश्म लि० न न्वियते मृ-तन् न० त० जौत नित्यः कर्म०
 टच् समा० । पस्तरभेदे जीविप्रस्तरखण्डभेदे ।

अमृताष्टकं पु० अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत् । गूडूचीन्द्रयवारि-
 ष्टपटोलं कटुका तथा मागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीशूर्पसंयुतम्
 'अमृताष्टक इत्येष पित्तक्षेपण्वरापहः' चक्रदत्तोक्ते
 कषायभेदे ।

अमृतासङ्गं न० अमृतस्य विषयेवासङ्गो यत् । नीलवर्णं तस्य-
 भेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।

अमृताम् लि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राये
 बहुकालजीविनि । 'आत्रभूमासृतासुर्वर्धमानः सुजन्मा'
 "उतामृतासुर्वर्तणमि" इति च अथ० ५, १, १, ७ ।

अमृताहरणं पु० अमृतमाहरति साहदास्यनिवारणार्थं
 स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट् । गरुडे तत्-
 कथा भा० आदि प० ३३ अ० । "तान् कृत्वा
 पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽ-
 मृतस्यार्थं सर्वतोऽग्निमपश्यत् ॥ आङ्गुष्ठान् महाज्वाल-
 मर्चिभिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांश्च चण्डवायुस-
 मारितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्क्षुस्त्रानां कृत्वा महात्मा
 गरुडस्तरस्यो । नदीः समापीय सुखैस्ततस्तैः सुशोभमागम्य
 पुनर्जीवेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तमभितप्तपनः समास्तरत् पत्न-
 रथो नदीभिः । ततः प्रचक्रे वपुर्न्यदल्पं प्रवेष्टु कामोऽग्नि-
 मभ्रमयाय ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः ।
 प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवाश्रितम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य-
 न्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिधं तीक्ष्णधारमयम्
 यम् ॥ ज्वलन्तार्कप्रभं घोरं ज्वेदं सोमहारिणाम् । घोर-
 रूपं तमत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव
 पर्यवर्त्तत खेचरः । आरान्तरैणाभ्यपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन
 ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात् दीप्तामलसमद्युतो । विद्युज्जिह्वो
 महावीर्यो दीप्तास्यो दीप्तालोचनो । चक्षुर्विधौ महाघोरो
 नित्यं क्रुद्धो तरस्विनौ । रक्षाधमेवामृतस्य ददर्श भुजगो-
 समौ ॥ सदा संरक्तनखनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । वयोरे-
 कोऽपि यं पश्येत् स तर्ह्यं भक्षसाङ्गवेत् ॥ तयोश्चक्षुषि रजसा
 सुपर्णः सहसाऽऽष्टथोत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः

समताडयत् ॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैमतयोऽन्तरीक्षगः ।
 अश्विनसरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ सहस्रपाद्यामृतं
 तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्मनुजस्य
 वीर्यवान् ॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्णाशु निःसृतः ।
 अगच्छदपरिभ्रान्त आवायार्कप्रभां ततः" ॥ तच् । अमृता-
 हर्ता तत्रैव । 'काश्यपेयोऽमृताहर्ता' ध्वजपूजामन्त्रः ।
 अमृताङ्गं न० अमृतमाङ्गयते अङ्गते तस्यस्वादफलेन आ-
 ङ्गे-क (आराकानदेश) जाते लघुवित्वाङ्गतौ (नासपाति)
 नामके रुचिकले दृष्टे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।
 अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी-अच् अलुक् स० ।
 विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।
 अमृतोत्पन्नं न० अमृतं विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् ।
 खर्परीतुल्ये राजनि० । [५त० । मज्जिकायां राजनि० ।
 अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्नं यस्याः
 अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्-
 भू-अच् । खर्परीतुल्ये (तते) तस्यभेदे । अमृतं मृत्युङ्ग्यं
 गिर्यसृज्ज्वते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । वित्त्वदृष्टे । 'अमृ-
 तोद्भवः श्रीदृष्टः शङ्करस्य सदा प्रियः' तद्दानमन्त्रः ।
 अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्यस्यात् ।
 २ मृत्युहेतुभिन्ने लि० । 'स्वभानवे अवोऽमृत्यु धुक्त' अ० ६,
 ४८, १२ "अमृत्यु अभरणहेतुं अवोऽक्षम्" भा० । मृत्युर्वि-
 नाशो नास्त्यस्य । ३ विनाशशून्ये विष्णौ "अमृत्युः सर्व-
 दम् सिंहः" विष्णुसहस्रनाम ।
 अमृध्रं लि० मृध्र उद्भवे वा० रक् न० त० । केनाप्यहिंस्ये । 'पृथुं
 मिहोनपातममृध्रम्' अ० १, ३७, ११, 'अमृध्रं केना-
 हिंस्यम्' भा० । [सतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा" शत० ब्रा० ।
 अमृषा अव्य० न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । "यथा एको वन
 अमेधस् लि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा० ।
 अवयवमात्रेण विस्मयारिणि धारणाशून्यबुद्धिमति मूर्खे ।
 अमेध्यं लि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न० त० । अपवित्रे ।
 "अमेध्यादपि काञ्चनम्" "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" इति
 अमेध्यप्रभवानि च" इति च मनुः । २ पुरीषे न० ।
 अमेनि लि० मि-नि-न० त० । परिच्छेदाभावे । 'मेध्या मेनि-
 रसमेनयस्ते सन्तु मेऽज्ञानभ्यधारयन्ति' अथ० ५, ६, ६ ।
 अमेयं लि० न मेयः । १ परिच्छेदसमयक्ये २ ज्ञातसमयक्ये च
 "अमेयो मितलोकास्त्वमनर्था प्रार्थनावहः" रघुः १ "वृषाक-
 परिमेयात्मा" विष्णुस० ।
 अमोघं लि० मोघो निष्फलः न० त० । १ सफलः, २ अव्यर्थः च ।

“अमोघास्तु पतन्तेषु धर्मपोतेन सन्तर” भा० शा० प० ।
 “यदमोघमपामन्तरुषं वीजमज ! त्वया कुमा० धनुष्यमोघं
 समधत्त सायकम्” “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षान्तु-
 पदमाश्रिपम्” इति च रघुः । ३ नदभेदे पु० । ४ पटोलल-
 तायां, हरितक्यां ५ विडङ्गे च स्त्री । ६ विष्णौ पु० “अमोघः
 पुण्डरीकाक्षः” विष्णु० स० “सत्यकामः सत्यसङ्कल्प” इति
 श्रुतेः अतितथसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह जतम् व्ये-क्त । अस्मिन्मदशवस्त्वयुग्मे
 “अमोतं वासो दद्याद्विरचयमपि दक्षिणाम्” अथ० ६, ५, १४
 अम्ब गतो आदि० पर० सक० सेट् । अम्बति आम्बीत्
 आनम्ब अम्बा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् शब्दे इत्येके ।
 अम्बक न० अम्बति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं मच्चति
 अम्ब-एवुल् । १ नेते । अम्ब्रते स्नेहेनोपशब्दते घञ्
 स्वार्थे क । २ पितरि ।

अम्बर न० अम्बि-शब्दे घञ् अम्बः शब्दस्तं राति धत्ते रा-क
 ईत० । १ शब्दाश्रये आकाशे २ मर्मरशब्दयुक्ते वस्त्रे, खनाम
 ख्याते ३ गम्बद्रव्ये ४ अम्बकधातौ च । “अङ्कुशाकरोयाङ्कुल्या
 तावतर्जयताम्बरे” इति रघुः “धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बर
 इति काद० “आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि” माघः संवि-
 व्यम्बरविकाशि चमूसुत्यम्” माघः । २ अन्तिके निरु० ।

अम्ब(रि)रीष पु० न० अम्ब्रते पच्यतेऽल अम्ब-अरिष नि०
 वा दीर्घः । (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे ।
 अम्बरीषमपि । “वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा” कात्या०
 ४, ७, १६ । “अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्या-
 दधीतेति शेषः वैश्यकुलाच्च लौकिकोऽग्निर्हुतोच्छिद्यो वा
 आहूतः न तु परिगृहीत आवश्यक्यादिः । अथवा अम्ब-
 रीषात् आहूतात् कन्दुकं गृहात् महानसाद्देति कर्क० ।
 दीर्घयुक्तस्तु २ विष्णौ, ३ शिवे, ४ भास्करे ५ बालके
 आम्बातकटवृक्षे, ७ नरकभेदे, ८ अलुतापे । ९ सूर्य-
 वंश्यवृक्षभेदे पु० स च । “भगीरथकृतो राजा श्रुत
 इत्यभिविबुधतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-
 धार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽ-
 भवत्” इति हरिवंशोक्तः सूर्यवंश्यभगीरथपौत्रः
 “अम्बरीष ! शुक्रप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । परा०
 उ० । “भगवान् अम्बरीषश्च ब्राह्मणयानमितौजसे
 भा० व्यास० प० । “पुण्यल्लोकोऽम्बरीषश्च पुण्यल्लोको
 युधिष्ठिरः” इति प्रातःस्मरणायमेव पुरा० ।

अम्बरौकस् पु० अम्बरमोको यस्य । देवेषु तेषां भेदस्थितत्वेऽपि

भेदोः सर्वतः उच्चत्वाद्भेदाद्यप्येक्यास्वरवासित्वम् । तेन
 आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । “विलिख्यते
 मौलिभिरम्बरौकसाम्” कुमा० ।

अम्बर आभरणे कण्डा० । अम्बर्थति ।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकवज्राय तत्प्रख्यापनार्थं तिष्ठते-
 ऽभिप्रैति स्या-क पत्यम् । चिकित्सके “विप्रात् वैश्यं
 कन्यायां जाते १ सङ्कीर्णवर्णे, “ब्राह्मणाद्द्वैशयकन्यायामम्ब-
 षोनाम जायते मनुः “सजातिजानन्तरजाः षट्सुता
 द्विजधर्मिण” इति मनूक्तेः “द्विजातीनां समानजाती-
 यास्तु जाताः तथानुलोभ्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-
 यावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विज
 धर्मिणः उपनेयाः ताननन्तरजनान् इति यदुक्तं तत्
 तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात्
 अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति” कुल्लू० उक्तेश्च
 अम्बष्ठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां सं-
 स्कारलोपेन शूद्रत्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां
 शूद्रत्वमेवमम्बष्ठादीनामपि” इति रघु० ये तु ब्राह्म-
 ण्यदीपप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव
 “येषां पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम्” यस्य पिता
 पितामहावनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्य-
 कम्ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादीनां नानुष्मर्यते उप-
 नयनान्तस्य द्वादशवार्षिकं त्रैविद्यकम्ब्रह्मचर्यमिति” मिता०
 उक्तेः । “सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्”
 मनूक्ता तेषां वृत्तिः । २ देशभेदे, ३ हस्तिपक्षे च । ४ यूथि-
 कायां स्त्री । स्वार्थे कनि च्छ्वे अत इच्चे । अम्बष्ठिका-
 ध्वत्वं (वामनहाटीति) प्रसिद्धायां ५ ब्राह्मीलितायाञ्च ।
 अम्बष्ठकी स्त्री अम्बष्ठं कायति आदानार्थमाह्वयति कै-क
 गौरा० छोष् । १ (पटाण्डु) इति स्थातायां १ सतायां
 पाठायाम् ।

अम्बष्ठा स्त्री अम्ब्रते शब्दप्रते अम्बा तादृशी सती तिष्ठति स्या-
 क अम्बा० पत्यम् । (अम्बाडा) इति स्थातायाम् शठा-
 म्बायाम् (पटाण्डु) इति हिमगिरिप्रसिद्धायां १ पाठायाम् ।
 २ चाङ्गेर्याम् । ३ यूथिकायाञ्च । संज्ञायां कन् अत इच्चे ।
 अम्बष्ठिका । (वामन् हाटी) ४ ब्राह्मीलितायाम् ।

अम्बा स्त्री अम्ब्रते स्नेहेनोपगम्यते अम्ब-कर्माणि घञ् ।
 १ पातरि, लोके सम्बोधने तदर्थं च्छ्वस् । “कताङ्गलिस्तल
 यदम्ब ! सत्वात्” रघुः । वेदे तु “अम्बेऽम्बातेऽम्बिके
 पूर्वेति” या० निर्देशात् न च्छ्वस् । “अम्बे ! अम्बिके

अम्बालिके ! न मानयति कश्चन य० २३, १८ । नाद्योक्ता-
वपि तत्रैव, २ अम्बालतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च ।
'अथाद्योप' महाब.हो तिस्रः कन्याः स्वयमराः ।
रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बां
चैवान्तिकां चैव तथैवाम्बालिकामिति । राजानश्च
समाहृताः दृष्टिव्यां भरतर्षभ ! । 'अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासा-
मन्विका त्वय मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र !
राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-
ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ० प० अम्बोख्याने ।
'मया सोभपतिः पूर्वं मनसा हि धृतः पतिः इत्यन्वि-
योक्ते "अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् ।
अम्बिकाम्बालिके भाव्ये" प्रादात् प्रीत्या यवीयसे । भीष्मो
विचित्रवीर्यस्य विधिवदेन कर्मणा" भा० आ० प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दे लाति धत्ते ला-क । मातरि ।
अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के क्तस्वे अत इत्थम् ।
मातरि, १ पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां
विचित्रवीर्यस्य भार्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १ मातरि २ दुर्गायाम् "आशी-
भिरेधयामाहुः पुरः । पाकाभिरम्बिकाम्" कसा० । काशी-
राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायां धृत-
राष्ट्रस्य २ मातरि ।

अम्बिकापति पु० ईत० । शिवे । [१ गणेशे २ धृतराष्ट्रे च ।

अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ठ (ठक्) वा ।

अम्बु न० अत्रि शब्दे-उण् । १ लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २ (बाला)

इति ख्यातायामोषधौ ३ जले "गाङ्गमम्बु सितमम्बु
यासुनं कञ्जलाभमभयत्न सज्जतः का० प्र० । "कातेतराम्बु-
च्छटा" का० प्र० "विश्रायाय विहङ्गानामालबालाम्बु-
पायिनाम् । "तो सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः" इति च रघुः ।
"फलं कतकष्टस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । तच्च जलम्
रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृत्य
एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः
जलभूतं शबाङ्गस्यात् जलत्वव्यवहारः "वैशेष्यान्तद्वादः"
शा० सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शरूपा विशेषगुणाः
"यो यो यावतिष्यैषां स स तावद्गुणः स्रुत" इति मनुना
भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् "शब्दस्पर्शौ
रूपरसौ सलिलस्य गुणा अमी" भा० शा० प० उक्तेषु
"जले चुल्लूखलध्वनिः । शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य-
कीरितम्" पञ्चद० । "अम्नेराप" इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभव-

त्वम् यथोक्तं । "तत्तेज ऐक्षत बह्वृत्त्यां प्रजायेयेति
तदपोऽसृजत तस्माद्यत्न क्व च शोचति स्वेदते पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते" का० उ० । "तेज इति प्रसिद्धं
लोके दग्धपद्मप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत ।
तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैकतेत्यर्थः । बह्वृत्त्यां प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः सान्द्राः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके । यस्मात्तेजसः कार्यभृता आप-
स्तस्माद्यत्न क्व च देशे काले वा शोचति सन्नश्यते स्वेदते
प्रसिद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता
आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव आकारसंस्थितं सदैकतेत्यर्थः
भा० । "तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतमेकैकां करवाणीति "स्यं
देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत्" का० उ० ॥ "स्यं तिष्ठो देवता अनुप्रविश्य स्वा-
त्मावस्थे वीजभृते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति
तासाञ्च तिमृणां देवतानामामेकैकां त्रिष्टुतं करवाणि एकै-
कस्याः त्रिष्टुत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोरुणभा-
वोऽन्यथा हि रच्छा इवैकमेव त्रिष्टुत्करणं स्यात् न
तु त्रिष्टुत्तं पृथक् त्रिष्टुत्करणमिति । एवं हि तेजोऽबदानां
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्" इमा आपः, अऽक्षमिद-
मिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यगव्यावहारस्य
प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा स्यं देवतेमा-
स्तिष्ठो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्याविवक्ष्यदन्तः
प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-
प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं-
रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिष्टुतं त्रिष्टु-
तमेकैकामकरोत्कृतवती देवता" भा० । "अङ्गिः सोम्य ! शुक्लेन
तेजो मूलमन्विच्छ" का० उ० । "अङ्गिः शुक्लेन तेजो मूलं
कार्येण कारणम् अन्विच्छ "तेजो वा अङ्गो भूयस्तद्वा एत-
द्वायुसपट्पद्माकाशमभितपति तदाङ्गिर्निशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तदेतद्ब्रह्माभिश्च तिरस्त्रीभिश्च विदुर्ब्रह्माह्मादाश्च-
रन्ति तस्मादाङ्गिर्विद्योतते सन्नयति वर्षिष्यति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपरस्तेति"
का० उ० ॥ "तेजो वाऽङ्गो भूयः, तेजसोऽङ्कारण-
त्वात् । कथमङ्कारणत्वमित्याह । यस्माद्ध्योनिस्तेजस्तस्मा-
त्तद्वा एतत्तेजोवायुमागृह्णावष्टभ्य स्वात्मना निरुलीकृत्य
वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाङ्गिर्लौकिकाः अभि-
शोचति सन्नपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

ष्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-
सुहृत्तं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽपसृष्टत्वाद्भूयो-
ऽद्भुततेजः । किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्वरूपेण
वर्षहेतुर्भवति । कथं जङ्गाभिश्चोर्द्धगाभिर्विद्युद्भिस्तिरस्त्रीभिश्च
तिर्यग्गताभिश्च महाह्लादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मा-
त्तद्दर्शनादाङ्गलौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा
इत्याद्युक्ताद्यन्तस्तेज उपास्तेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः ।
तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं द्रव्य-
कादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रिय-
विषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः
श्रुत्यादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्र-
व्यञ्जकत्वात् तस्य जलौघत्वम् । द्रव्यकादिकमारभ्य हिम
करकसिन्धुपर्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । स्पर्शसंख्या-
परिमितिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानोत्पद्यौ वेगः गुरु-
त्वं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्येते चतुर्दशमान्यविशेषगुणाः
अथोक्तं “स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् । रूपं रस-
स्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश । वर्णः शुल्कोरसस्पर्शौ । जले
मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तं सांसिद्धिकमुदाहृतम् ” ।
नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं
सिन्धुहिमादिविषयो मतः ” भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य
उपाधिभेदेन सृजते गुणदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा
“पानीयमान्द्रीक्षमनिर्देश्यरसमृते जीवन् तर्पणं धारण-
माश्वासजननं अमग्नं क्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रा-
दाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं
रससुपलभते स्थानविशेषाद्दीनदसरस्तडागवापीकूपचुण्टो
प्रस्रवणोद्भिद्विकिरकेदारपल्लवादिषु स्थानेष्ववस्थितिमिति ।
तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेष्वग्निप्रदेशेषु
मधुरान्तलवणकटुतिक्तकपायाणि यथासङ्गमुदाहरन्ति सम्भ-
वन्तीत्येके भाषन्ते तच्च न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीनामन्यो-
न्यानुप्रवेशकतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुण
भूयिष्ठ्यां भूमावन्तं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठ्यां
मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्ठ्यां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुण-
भूयिष्ठ्यां कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्ठ्यामव्यक्तरस-
मव्यक्तं ह्राकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्प्रेय-
मान्द्रीक्षालाभे । तत्त्वान्द्रीक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा ।
धारं कारं तौषारं ह्रैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघु-

त्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सासृष्टं चेति । तत्र गाङ्गमाश्र-
युजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत
शाख्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं
वर्षति देवे वह्निपकुर्वीत स यदि सृहृत्तं स्थितस्तादृश एव
भवति तदा गाङ्गं पततोत्पन्नगन्धं वसून्वत्ये सिक्थक्तेदे
च सासृष्टमिति विद्याच्चतु तदुपादेयम् । सासृष्टमप्याश्र-
युजे मासि गृह्णीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्रयुजे
मासि, शुचिशुक्लविततपट्टकदेशच्युतमथ वा हर्ष्यतलपरिभ्रष्ट
मन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते कृष्णये वा
पात्रे निदध्यात्तत्सर्वकालसुपयुङ्गीत तस्यालाभे भौमम् ।
तच्चाकाशगुणबहुलं तत्पुनः संप्राविधम् । तद्यथा । कौपं
नादेयं सारसं ताड्यागं प्रास्त्रवणमौद्भिदं चौष्टमिति तत्र
वर्षाखान्द्रीक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्वं
प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताड्यागं वा, वसन्ते कौपं प्रास्त्र-
वणं वा शीघ्रेष्वेवं प्राष्टपि चौष्टमनवमनभिष्टपं सर्व-
ञ्चेति ॥ कीटमूलपुरीषाण्डगवकोधप्रदूषितम् । तृणपर्णोत्-
करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि
नवं जलम् । स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्र-
मेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कजतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरव-
च्छन्नं शशिसूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धर्वरसोपसृष्टञ्च
तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यधिपाक-
दोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छित्यमौषां
दन्तप्राहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालबहु-
वर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता
गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृणागौरवमूलकफप्रसेकामापा-
दयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विद्वन्नाति
वा स विपाकदोष इति । त एते आन्तरीक्षे न सन्ति ॥
व्यापन्नानामग्निक्वथनं सूर्यातपप्रतापनं तप्रायःपिण्ड-
सिकतालोद्गाणां वा निर्वापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नाग-
चर्मकोतलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिपासनमिति ॥ सौवर्णे
राजते ताम्बे कांक्षे सण्डिमये तथा । युष्मावतंसं भौमे वा
सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं वर्जयेद्विषं तोयं यद्वाप्य-
नार्त्तवम् । दोषसङ्गमनं हेतुतद्वाददीताहितम् तत् ॥ व्यापन्नं
सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसादितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च
स्वर्गदोषमधिपाकताम् ॥ आसकाशप्रतिष्ठायामूलगुल्मोद-
राणि च । अग्न्यान्वा विषमाम् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव
च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा ।
कतकगोमेदकविषमन्विशैवालमूलवस्त्राणि सङ्कामयिष्येति ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्रपटकं
सञ्चकलय उदकमण्डिका शिक्वञ्चेति ॥ सप्त शीतीकर-
णानि भवन्ति प्रवातस्थापनसुदकप्रक्षेपणं यटिकाभ्रामणं
व्यजनं वस्त्रोद्धरणं बालुकाप्रक्षेपणं शिक्वावलम्बनञ्चेति
अम्बुकण पु० ईत० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।
अम्बुकण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । १ कुम्भीरे, २ शृङ्गाटके
अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्रः । कुम्भीरे ।
अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशुक) इति
ख्याते शिशुमारो जलजन्तुभेदे ।
अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारो (शुशुक) हेम० ।
अम्बुकेशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । कोलङ्गट्टो रत्नमा० ।
अम्बुचर त्वि० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे
हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।
अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेखोयाला) इति
अम्बुचारिन् त्वि० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० ।
जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । “लूताहिसरटानाञ्च
तिरयां चाम्बुचारिणाम्” मनुः ।
अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ङ । १ पद्मे २ सारसपक्षिणि ।
३ चन्द्रे ४ कर्पूरे ५ हिजल इति ख्याते वृक्षे च पु० ।
ईशङ्गे पु० न० । ७ वज्रं च । वज्रस्य जलप्रभवत्वात्तथा-
त्वम् । “चापं पाशाम्बुज सरसिजान्यङ्गुशं पुष्पाणामिति”-
भुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं नतु शङ्खमिति तन्त्र-
सारोक्तेः अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।
अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्वाधि-
करणो बहुव्रीहिः । १ पद्मे २ सारसविहङ्गे ३ शङ्खे पु० च ।
अम्बुजासना स्त्री अम्बुजासनाम् यस्याः । १ लक्ष्म्याम् ।
२ जलोद्भवे त्वि० । [याम् अच् । शैवाले (सेखोयाला) ।
अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति च० तल-प्रतिष्ठा-
अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १ मेघे, “नवाम्बुदश्या-
मयपुन्यं विज्ञत” भाषः “नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तखाम्बुने”
“स्वतश्चुतं वज्रमिवाङ्गिरम्बुदः” इति च रघुः ।
२ सुस्तके च ।
अम्बुधर पु० अम्बुनि धरति धृ-अच् । १ मेघे “शरत्प्रवृ-
ष्टाम्बुधरोपरोधः” रघुः “अशनेरम्बुतस्य चोभयोर्व-
शिनसाम्बुधराश्च योनयः” कुमा० । २ सुस्तके च ।
अम्बुधि पु० अम्बुनि धीयन्ते ऽल धा-आधारे कि । १ सुस्तके ।
“रतावलीरम्बुधिरावबन्ध” भाषः २ उदकाधारे घटादौ
अम्बुधिर्वटः सि० कौ० । ३ चतुःसंख्यान्विते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सृ-
अच् । १ इतकुमार्याम् ।
अम्बुनिधि अम्बुनि मिधोयन्ते ऽस्मिन् अम्बु+नि+धा-आधारे
कि । सुस्तके । “देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मममन्वे” किरा० ।
“ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते” भाषः ।
अम्बुप पु० अम्बुनि पाति पिबति वा पा-रुक्षणे-पाने वा क ।
१ जलेश्वरे वरुणे “रक्षोऽम्बुपानिलशयीशपुराणि चाटौ”
सि० शि० । २ सुस्तके च ३ जलपायिनि त्वि० ।
अम्बुपचा स्त्री अम्बुनि पले यस्याः । उच्चाटयते । अम्बु-
युक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्नीत्यप्यत्र ।
अम्बुप्रसाद पु० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण्
उप० स० । कतककण्टके (निर्मालिख्य) ।
अम्बुप्रसादन न० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु
ईत० । कतकतफले “फलं कतककण्टकस्य यद्यम्बुप्रसादनम्”
मनुः । जलप्रसादकारके त्वि० तानि ३३० पृष्ठे दृष्ट्यानि ।
अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति-भृ-क्विप् ईत० । १ मेघे
२ सुस्तके ३ सुस्तके च । ४ जलाधारमात्रे त्वि० ।
अम्बुमत त्वि० अम्बुनि बाह्वल्येन सन्त्यजिन् । १ बह्वदके देशादौ
स्त्रियां ङीप् । सा च २ नदीभेदे । “ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञः
सुतीर्थश्चाप्यनुत्तमम् भा० व० प० ।
अम्बुमातज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन-ङ
७त० । शम्बूके, (शासुक) हेम० । [२ सुस्तके च ।
अम्बुमुच् पु० अम्बुनि सुञ्चति सुच-क्विप् ईत० । १ मेघे
अम्बुर पु० अम्बु-बा० उरन् । हाराधःकाष्ठे (गोवराट्) हेम० ।
अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत् । सुस्तके । “नैतत्त-
भोमशङ्खलमम्बुराशिः” सा० द० “अभूतपूर्वां रुचमम्बु-
राशे” भाषः “शापं दधज्जलनमौर्वभिवाम्बुराशिः” रघुः ।
अम्बुरुह न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० । १ पद्मे
“विस्तारैरम्बुरुहां रजोभिः” भाषः । २ सारसविहङ्गे च
अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे ।
“वृक्षधाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम्” । “नदीं
गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत” इति च रामा० ।
अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्थ० अच् । स्थल पक्षिण्यां स्त्री
अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सज्जिह्वदशेयोवा इति ।
१ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [रसे च ।
अम्बुरोहिन् न० अम्बुनि रोहति रुह-णिनि । १ पद्मे २ सा-
अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति वच-णिच्-अण्
उप० स० ङीप् । आर्द्राद्यपादस्यरविकालिकभूमौ “आर्द्राद्यादि

विशाखान् रविचारेण वर्षति" इत्युक्तेस्तस्या दृष्टिस्तृचकत्वम् । तत्काळे हि भूमेरन्तर्गतं रजोयोगद्वयतस्तस्यास्तथात्वम् । यथोक्तम् "रजोयुक्त्वाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ" ज्योतिः । मिथुनराशिर्हि ऋगशिरःशेषार्द्धाद्वापादचतुष्क पुनर्वसुपादत्वात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आर्द्रायाः प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकषडंशानतोत्थ आर्द्राद्यपादावधि यावत्सिष्ठति तावत् । यथोक्तं राजमा० । "रवौ रौद्राद्यपादस्ये भूमेः संजायते रजः" इत्युपक्रम्य । "चत्वारिंशत्क्षिप्रिक षड्भागयुतोरविर्यदा भवति । तत्वाम्बुवाची ज्ञेया शिवर्षपादे स्थितो यावत् । दिग्भागमून्य लिप्तोगणितेन भवति रविर्यदा साप्त" इति । तत्र च वज्रप्राणि 'न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥ हलानां वाहनञ्चैव बीजानां वपनं तथा" राजमा० । "तस्यां पाठोबीजवापोनाहिभीर्दुग्धपानतः" ज्यो० । यदा ईर्क्ष्यं समादाय भानोर्मन्त्रयगामिता । पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्विदं त्वजेत् । कास्यं नैमित्तिकं चैव यात्रां मन्त्रक्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पितादृते । न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्येषणापि शङ्करि । मत्स्य सू० । "यतिनोव्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा । अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्त्तव्यं चण्डालाश्चमयं सृष्टम्" विष्णुरहस्यम् ।

अम्बुवाग्निं त्वि० अम्बुप्रधाने देगे वसति वस-णिनि डीप् ।

१ पाटलादये । २ जलवासिमात्रे त्वि० । [पाटलादये ।

अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देगे वासो यस्याः गौरा० डीप् ।

अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह-अण् उप० स० ।

१ जलधरे मेघे । "व्याजेन यस्याबहिरम्बुवाहः यतोऽज्जिताभिर्मुक्तुरम्बुवाहैः" "हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः" इति च भाषः । २ सुस्तके । शिव अम्बुवाहुभयत् ।

अम्बुवाहिन् त्वि० अम्बूनि वहति वारयति वह-णिनि

इत० । १ जलधारके त्वि० २ मेघे ३ सुस्ते च पु० ।

अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं गयति

वह-णिनि इत० डीप् । १ नौकाजलसेचनार्थे कावनिर्मिते

पात्रभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाञ्च ।

अम्बुविहार पु० ७त० । जलक्रोड़ायाम् सन्नरणादौ 'वपुरम्बु-

विहारहिमं शुचिना' भाषः । [विहूटकायां दृतकुमार्याम् ।

अम्बुविश्रवा स्त्री अम्बूनि विश्रवति वि+शु-अच् । पत्वान्त-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक० त० । जलवेतसे ।

अम्बुशिरौषिका स्त्री अत्यः शिरीषः अत्यार्थे कन् स्त्रीत्वम्

जलशिरीषे । [(जौक) इति ख्यातायां जलौकायाम् ।

अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बूनि सर्पति रूप-णिनि ७त० ।

अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिन्धुने नौकातः अनया सिच-

करणे ल्युट् ईत० डोप् । नौकादेर्जलसेचनीपात्रे ।

अम्बुलूत न० अम्बु अम्बु लूतं अम्बु स्नेहात्मकाम्बु उप-

चारात्तदुक्तं ततः चि+ल-क्त । निष्ठीवनयुक्ते वससि ।

अम्बु पु० अवि-शब्दे क्त नि० न इट् । १ अम्बुरसे २ तद्वति त्वि० ।

अम्बु ध्वनौ भा० आ० अक० सेट् । अम्बुते आम्बिष्ट

आनम्बे आनभे अयम् इदित्येके तेन आनम्बे इत्येव । अम्बुः

अम्बुस् न० आप्यते आप-असुन् "उदके तुम्भौ चेति"

उणा० अम्बु-शब्दे असुन् वा । १ जले 'सेव्यमामञ्जरं

प्राज्ञः कोऽम्बुसा परिषिञ्चति'? । "त्वित्तोतसः सन्त-

चारमम्बुः" इति च भाषः । "परित्रमाग्बुः पुलकेन

सर्पति" किरा० । "कयमयम्बुसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतोचते"

कुमा० "अभ्यसेऽम्बुः पतनसमये" इति मेघ० । २ देवे,

जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमय-

चन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्बुयदेहत्वाच्च तत्त्वम् । ४ मनुष्ये 'वेत्य

सौम्य ! यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"

आ० उ० उक्तेः । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविद्या-

पद्धे प्रपञ्चः । ५ असुरे, युद्धे देवसङ्घाया गन्दायमानत्वा-

त्तथा । 'तानि ह वा एतानि चत्वार्य ऋषि देवा मनुष्याः

पितरोऽसुरा' इति ऋतिः । ईवालनामोषधौ । ज्योति-

षोक्ते ७ लग्नाच्चतुर्थस्थाने । योगशास्त्रोक्तास्तु नवविध-

तृष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां द्वाध्यात्मिकतृष्टौ च । यथा

"आध्यात्मिक्यतसः प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः । वाह्रा

विषयोपरमात् पञ्च, नव तृष्टयोऽभिमतः सा० का० । "प्रक

तिव्यतिरिक्तात्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवयवमना-

दिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतृष्टौ यो न प्रयतते

तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टौभवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तात्मा-

नमधिकृत्य यस्यात्तास्तुष्टयस्तत्त्वादाध्यात्मिक्यः, कास्ताः,

इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः प्रकृत्यादिराख्या

यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तृष्टिर्बैषा कस्यचिदु-

पदेशः "विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च

प्रकृतिरेव करीतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तत्त्वादेशमेवा-

स वक्ष्येति" । सेयस्तुष्टेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तृष्टिः प्रक-

त्याख्या तृष्टिः अम्बु इत्युच्यते" त० कौ० । अस्य अम्बुः-

शब्दवाच्यत्वे हेतुस्तद्व्याख्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा
“अस्याच्च तटे रन्ध्रस इव प्रसङ्गत्वात् उपदेशरूपशब्दहेतु-
कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि-शब्दे इति धातोरेवञ्जनस्य
शब्दहेतुकत्वात्पार्थाशुगमात्” । द्वावाष्टविधोः द्वि० ब०
निर० । [रा० नि० ।

अम्भः (अम्भस्) सार न० अम्भसां सारं वा सत्वम् । सुक्तायां
अम्भः (अम्भस्) सु पु० अम्भांसि स्तुते स्तु-क्तिप् वा सत्वम् । ध्मे हे० ।
अम्भमांनिधि पु० ईस० अलुक् स० । ससुद्रे “शिखाभिरा-
ल्लिष्ट इवाम्भसां निधिः” माघः ।

अम्भृण पु० भृण-शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । १ महति निर० ।
भयङ्करशब्दकारके “पिशङ्कभट्टिमम्भृणं पिशाचिम्” ऋ०
१, १३३, ५, “भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्धं वेति” भा० ।
“कम्भीभ्यामम्भृणौ स्तुते” य० १८, २७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन-ड ७त० । १ पद्मे
“गिरा सुखाम्भोजमयं युयोज” नैष० । “पद्माम्भोजं
सरस्वत्यधिवसति मदा शोणएवाधरस्ते” का० प्र० । २ सारसे
३ चन्द्रे “पिबन्ति त्वमुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतमिति”
भाग० । चन्द्रादेवास्तुत्युति सम्भवः ४ कपूर्वे च पु० ।
५ शङ्खे पु० न० । ईजजजातमात्रे लि० ।

अम्भोज खण्ड न० अम्भोजानां समूहः (ख) खण्डच् । पद्म-
समूहे “कसुदवनसुपन्नि श्रीमदम्भोजखण्डम्” माघः ।

अम्भोजजन्म पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-
करणोऽपि साधु वासनः । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे
अङ्गाणि अज्जजगद्दे विवरणम् । “अम्भोजजन्मजनिस्त-
दन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्” भाग० अम्भोजजन्मनः
हरिगवर्गस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णु रत्नार्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । विधातरि । अज्जजगद्दे विवरणम् ।
“सदनसुपगतोऽहं पर्व्वमम्भोजयोनेरिति” प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे तद्वति देशे वा पुस्करा०
इति । १ पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्मं उक्तदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा-क । १ मेघे, २ सुस्तके च ।
३ जलदानकर्तारि लि० । [सुस्तके ३ ससुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृज्-धारणे अच् । १ मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत् धा-आधारे कि ।
ससुद्रे । “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति सहानद्या नगापगा” ।
“अम्भोधिरोपसि पुष्टुप्रतिमानभागेति” “अम्भोधिर्विकसित
वारिजाननोऽसौ” इति च माघः ।

अम्भोधिबल्लभ पु० इत० । प्रबले राजनि० ।

अम्भोनिधिः पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽयम् अम्भस्-नि+धा-कि ।
१ ससुद्रे । “मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्” कु० । “अम्भो-
निधिर्वहति दुर्बहबाहुवाग्निम्” चौ० प० । [ससुद्रे ।
अम्भोराशि च० अम्भसां राशिरिव एकलोपचितत्वात् ।
अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह-क । १ पद्मे २ सारसे च
३ जलजातमात्रे लि० । “हेमाम्भोरुहश्यानां तद्वायो
धाम साम्रतम्” कुमा० ।

अम्भय लि० अपां विकारादि अप+मयट् । १ जलविकारे २ जल-
प्रचुरे च “सौरीभिरिव नाडीभिरुहताख्याभिरम्भयः” रघुः ।
“नह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा ऋच्छिखामया” भाग० ।
अम्भ पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम-रन् । आम्भयत्ते ।
फलपत्रादौ न० । एवं प्रायः सर्व्वत्र दृष्टवाचकेषु ।

अम्भ्रा (म्भ्रा) त पु० अम्भं रसं सर्व्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति
व्याप्नोति अत-अण् वा रस्य लत्वम् । (आमङ्गा)
आम्भ्रातकण्ठे । स्वार्थे कन् अम्भ्रा (म्भ्रा) तकोऽपि ।
अम्भ्र न० अम-ल । (घोल) १ त्रके । (टक) रसभेदे पु० ।
३ तद्वति लि० । “कटुम्भ्रलवणालुण्णतीक्ष्णरुचिदाहिनः”
गीता । अम्भ्ररसद्व्याधि च सुसुते दर्शितानि यथा ।
दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्भ्रातक कपित्थकरमर्द वदरकोलप्राची-
नामलकतिन्निडीककोशाश्वभव्यपारावतवेत्तफललकुचाश्ववेत-
सदन्तयठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्यम्भ्रप्रभृतीनि
समासेनाम्भ्रोवर्गः” ।

अम्भ्रक पु० अत्योऽम्भ्रः अत्यार्थे कन् । (मान्दार) लकुचदृष्टे ।
अम्भ्रकाण्ड न० अम्भ्रं काण्डं यस्य । लवणदृष्टे राजनि० ।
अम्भ्रकेशर पु० अम्भ्रः केशरोऽस्य । वीजपूरे (गो) ङानेवु ।
अम्भ्रच्छ उ० अम्भ्रा चूडा शिखाऽस्य । अम्भ्रशके ।
अम्भ्रजम्बीर पु० अम्भ्रो जम्बीरः । (गो) ङानेवु जम्बीरदृष्टे ।
अम्भ्रनाथक पु० अम्भ्रं रसं नयति नी-खुल् । अम्भ्रवेतसे ।
अम्भ्रनिशा स्त्री अम्भ्ररसे निःशेषेण शेते शोङ् ड । शठीदृष्टे
अम्भ्रपञ्चफल लि० । “कौलं च दाडिमञ्चैव दृष्टान्
चूक्रिका तथा । अम्भ्रवेतसमित्येतदम्भ्रपञ्चफलं स्मृतम्”
जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथास्मवेतसं पुमः । तिन्निडीकं वीज-
पूरमम्भ्रपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्भ्रपत्र पु० अम्भ्रं पत्रं यस्य । अम्भ्रपत्रकण्ठे ।
अम्भ्रपत्री स्त्री अम्भ्रं पत्रं यस्याः ङोप् । पलाशीलतयाम् ।
अम्भ्रपनस पु० अम्भ्रः पनसः कर्क० । (मान्दार) लकुचदृष्टे ।
अम्भ्रपित्त लि० अम्भ्राय पित्तम् । रोगभेदे यत् भुक्तं सर्व्वं

वस्तुमात्रं पितृदोषेणाश्वरसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
अश्वपूर न० अश्वेन अश्वरसेन पूर्यते पूर-कर्मणि वज्र
दैव० । वृक्षान्ते (तेतुल) राजनि० ।

अश्वफल पु० अश्वं फलं यस्य । (तेतुल) इति ख्याते वृक्षान्ते ।
अश्ववन्ध्या स्त्री बन्ध-कर्मणि गत्यत् । अश्वसन्धे कन्दभेदे ।
अश्वभेदन पु० अश्वार्थं भिद्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अश्ववेतसे
अश्वरस पु० अश्वो रसः । अश्वे रसे । २तद्वति लि० ।

अश्वरुहा स्त्री अश्वाय रोहति रुह-क । मालवजनागवत्प्राप्तम्
अश्वलोनि(षि)का स्त्री अश्वं रसं लाति गृह्णाति अश्वलः
तमूनयति अत्युपाश्रितत्वात् ह्रीनयति जन-खलुल् घृ०
णत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अश्वोनीष्यत् ।
अश्ववती स्त्री अश्वो रसो विद्यतेऽस्याः अश्व+रसा० मत्तप्
मस्यत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।

अश्ववर्ग पु० अश्वरसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अश्वरस-
प्रधानद्रव्ये । तच्च अश्वशब्दे ३३३ पृष्ठे दृश्यम् ।

अश्ववल्ली स्त्री अश्वरसवती वल्ली । त्रिपरिणिकानामकन्दभेदे
अश्ववाटिका स्त्री अश्वस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली
भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।

अश्ववास्तूक पु० अश्वरसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (चुका-
पालक) इति ख्याते चुके ।

अश्वबीज न० अश्वस्य बीजं कारणम् । (तेतुल) वृक्षान्ते ।
अश्ववृक्ष न० अश्वरसोष्ठ्ये यस्य । (तेतुल) वृक्षान्ते
अश्ववेतस पु० अश्ववेतस इव नमश्च । (चुका) ख्याते चुके
अश्वशाक पु० अश्वः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते
चुके । २ अश्वप्रधाने शाकान्ते पु० ।

अश्वसार पु० अश्वोरस एव सारः प्रधानं यस्य । १ चुके
२ निम्बुके, ३ हिन्ताये च । ४ काञ्चिके न० । [ख्याते वृक्षे

अश्वहरिद्रा स्त्री अश्वरसान्विता हरिद्रा । (आमहरिद्रा)
अश्व स्त्री अश्वो विद्यतेऽस्या अश्व आद्यच् । तिलिद्याम् ।

अश्वारुण पु० अश्वम् अश्वशकारमयं यस्य । चुके ।
अश्वान्तक पु० न श्वायति श्वै-तन् न० त० । अश्ववेतसे ।

अश्वान् पु० अश्वान्ते अश्व-कर्मणि ल्युट् कर्म० । कुरष्टकष्ट्ये ।
अश्वान पु० श्वै-क्त न० त० । आब्ला इति ख्याते महा-

सहाष्ट्ये । २ श्वानभिद्ये लि० । “अश्वानपङ्कसां मालां
शिरसुरसि चापराम्” देवी० । ३ पङ्के न० । [न्याम् ।

अश्वानिनी स्त्री अश्वानानां पञ्चानां समूहः इति । परिश्र-
अश्विका स्त्री अश्वैव स्वार्थे कन् । १ तिलिद्याम् । अश्वान्नीके-

अपि सा च २ पलायितायां ३ श्वेताश्विकायां ४ कुशा-

श्विकायाश्च राजनि० । अश्वोख्यत्वा उद्गारे वा ठन् ।
१ अश्वोद्गारे भेदि० ।

अश्विकावटक पु० अश्विकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अश्व
वडी) इति ख्याते वटकभेदे यथा “अश्विकां खेदयित्वा तु
जलेन सह मर्हयेत् । तद्ग्रीरे कृतसंस्तारे वटकान् मज्जयेत्
पुनः । अश्विकावटकास्ते तु रुच्यवर्धप्रदीपनाः” भा० प्र० ।

अश्वी स्त्री अश्व+गौ० डीष् । चाङ्गेय्याम् (आमरुल) ।
अश्वोटक पु० अश्वम् उठं पत्रं यस्य । (अश्वकुषा) इति
अश्वान्तकष्ट्ये ।

अश्वोद्गार पु० अश्वस्य उद्गारः । अश्वरससूचके उद्गारे ।

अथ गतौ भ्रा० आ० सक० सेट् । अयते आयिष्ट अयाश्वभूव
अयामास अयाश्वक्रे । अयस्य परस्मैपदित्वमपि “अय
सुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्युद्धटः “शुषोदयन्
दीधितिसुक्ष्मशसः यजु० १६ दै६ । “उदयति विततो-
र्धरश्मिः” माघः ।

अथ पु० एति सुखमनेन इण्-करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-
कर्मणि, २ शुभदायके-दैवे “स शुभमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णि-
रयान्वितः” रघुः “तय धर्म्मः सुदयोदयोऽज्ज्वलः” मै०
३ विधाने च । अयते जयमनेन । ४ कपर्दकरूपे एकाद्यङ्गयुक्ते
द्यूतसाधने ५ पाशके च “अथाश्वैः पञ्चाक्षान् पाषाणावपति
अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वा अयानभि-
भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिमवति” इति शत० ब्रा० ।

“अद्या नाम कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिता, विभीतफलानि
सौवर्णानि वा । ते चाद्या द्यूतकास्ते निवपनीयाः । तेषां
चतुर्धाम्दानां कृतसंज्ञा पञ्चानां कलिसंज्ञा तथा च
शाखान्तरे स्तोमसंख्यायां कृतादिव्यवहारः कृतः “ये
वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्” अथ ये पञ्च कलिः
इति” यदा पञ्चाप्यद्या उत्ताना भवन्ति तदा देवि-
तुर्जयोभवति पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यतीत्यन्य-
तोक्तम् । अथशब्दः अश्ववाणी इति भा० । चतुरङ्गा-
न्विते दै पाशकभागे च । “यथा कृताय विजिताया-
धरेयाः संयन्ति” ब्रा० उ० । “कृतो नाम अयोद्यूत
समये प्रसिद्धचतुरङ्गः स यदा जयति द्यूतैः प्रवृत्तानां,
तस्मै विजिताय तदर्थमितरे लिङ्गोकाद्या अधरेयाः
लेताहापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्ते अन्तर्भवन्ति
चतुरङ्गे कृतास्ते लिङ्गोकाद्यानां प्रियमानत्वादन्तर्भवन्तीति”
भा० । “द्यूतस्य समयः सङ्केतस्तदनुमानसमयो वा येन
द्यूतविद्यायां जीयते सोऽश्वस्य अश्विनामोऽश्वव्याजः स

च चतुरङ्गोभागः चत्वारोऽङ्काश्चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः
तस्मै, कृतनामभूते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये
स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामभूते विजिताय अध-
रेयाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति
अधरेयान् व्याकरोति त्वेति। अक्षस्य यस्मिन् भागे
त्वयोऽङ्काः स त्वेतानामायः यत्न तु द्वावङ्कौ स द्वापर-
नामायः। यत्न एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति। तादर्थ्ये-
नेतराङ्कानामन्तर्भावसक्तं व्यक्तीकरोति चतुरङ्ग इति तदन-
र्भवन्ति तस्मिन् कृताये त्वेतादयस्तोऽनन्तर्भवन्ति महासंख्या-
यामयान्तरसंख्यानर्भावः प्रसिद्ध इति। आनन्दगिरिः।
यन्ति शाराः अस्मिन् इण-आधारे अच्। द्यूते सर्व-
शारगन्तव्ये ऽस्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम्। अयते
अच्। ऽग्निरिति लि०। चिदया व्या नाम ऋ० ई०, ई०, ५।

अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत ल्युट्। नर-
कभेदे यथा भाग० ५ स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम्
वीचिरयःपानमित्युक्ता तद्विवरणं सचेतुकं तत्त्वोक्तं 'यस्मिन्
वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीयस्तत्कलत्वं वा सुराः
व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानासुरसि
पदाक्रम्य वज्रिना द्रवमाणं काष्ठांयसं निपिञ्चति' इति।
अयःशूल न० अय एत शूलम् उपतापकम्। १तीव्रे उपतापे,
२ लौहकृतास्तभेदे च। वा सत्वम्, अयश्शूलमयत्न।

अयच्छ त्वि० नास्ति यच्छा रोगोयस्य वेदे नि० अच् समा०।
१ नीरोगे रोगशून्ये 'यथा नः सर्वमिज्जगदयच्छां सुमना
असतः यजुः १ ई०, ४ अयच्छां नीरोगम् वेददी०। ५ व०।
२ उपद्रवासाधने 'तथास्मान्विश्वतस्त्वमयच्छयापरिभुज'
यजुः १ ई०, ११, 'अयच्छया निरुपद्रवया' वेद दी०

अयश्च त्वि० नास्ति यस्तो यस्य। अकृतयज्ञे। 'पनी' अयश्च
अष्टधा अयज्ञान् ऋ० ७, ६, ३, १।

अयश्चिद्य त्वि० न यज्ञाय हितः यज्ञ-घ न० त०। १ यज्ञकर्माणि
दातुमनर्हे। मापादौ 'अयश्चिया वै माषा' श्रुतिः यज्ञक्रावे
ऽनुच्चार्योपशब्दे च अयश्चियवाग्वचने भ० भ० ३ यज्ञं कर्तु-
मनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ 'अयश्चिया वै गभांस्तमेतं
ब्रह्मणैव यजुषा यश्चियं करोति' शत० ब्रा०।

अयश्च्यु त्वि० यज्ञ-वा० उ नि० युट् न० त०। १ यष्टृभिश्च
२ यज्ञविधातके च 'शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयश्च्यु' श्वसस्सते।
ऋ० १, १२१, ४ 'यज्ञे दयश्च्योर्विभजातिभोजनम्'
ऋ० २, २६, १

अयश्चन पु० विधिनेष्टवान् यश्वा न० त०। अकृतयज्ञे।

'अयज्ञानमदक्षिणमभिधैत्येति व्याहरन्' भा० द्रौ० प०
पोडशधा पाठः। 'योऽनाहिताग्निः शतगुरयश्चा च स-
हस्रगुः' 'अयज्ञानान्तु यद्विस्तमासुरं वै तदुच्यते' मनुः।
अयत त्वि० न यस्यते यम-क्त न० त०। १ अकृतयमे अकृते-
न्द्रियनिपहे। यतते यत-अच् न० त०। २ यत्नशून्ये।
अयत्न पु० अभावे न० त०। १ यत्नाभावे आयासाभावे 'तद-
वाग्नोत्थयत्नेन यो हि नस्ति न कश्चन' मनुः। न० व०।
२ प्रयासशून्ये त्वि० 'तद्योधवारवाणानामयत्नपटवास-
ताम्' रघुः।

अयत्नवत् त्वि० न यत्नवान्। १ यत्नशून्ये 'तेन तुल्यम्
क्रिया चेदति' 'तत् तस्येति' पा० वा वति। २ यत्न-
शून्य तुल्यक्रियादौ ३ यत्नशून्यस्य समाने च अव्य०।

अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न० त०। यस्य यथा विधान-
सूचितं १ तथा करणाभावे २ अनुचितकरणे ३ मिथ्याभूते च
नास्ति यथा योग्यत्वं यत्न। ४ अयोग्ये ५ अयत्ने च
त्वि०। 'तस्मा अयथं कर्षदेतत्' ऋ० १०, १८, १५
'अयथमयत्नेन लीलया' भा०।

अयथातथ त्वि० यथा योग्यं तथा न भवति 'यथातथयथा
पुरयोरिति' पा० निर्देशात् नि० स०। १ अयथार्थे यत्
यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च। 'दैवे कर्म्मणि
पित्रे च तद्वच्छत्यथातथम्' मनुः। यत् कर्म्म
यदर्थं क्रियते तन्न साधयति' कुल्लू० तस्य भावः ध्यञ् वा
पूर्वपदद्विः आयातय्यम् अयाथातय्यञ्च तद्भावे न०।

अयथार्थ त्वि० विरोधे न० त०। यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते
यथा अयथार्थानुभवः। स च तदभाववति तत्प्रकारकं
ज्ञानं तच्च त्विविधम् संशयश्चमारोपकृतकज्ञानभेदात्।
तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम्

अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हाद्येति वति। अननु-
रूपे यथोचितभिन्ने। [२ स्वल्पे त्वि०।

अयथेष्ट अव्य० न० त०। १ इच्छानुरूप्याभावे। अर्थ आद्यच्
अयन न० अय-भावे ल्युट्। १ गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्,
उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्यस्य चन्द्रस्य च २ गतौ, तथाहि
द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्याङ्गं मकरावधिभिद्युनपर्यन्तम्
राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत् स्थितोऽर्कचन्द्रो वा
स्वगत्या प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्यग्गत्या
उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिभद्युनपर्यन्तं राशिषट्कं
क्रमेण दक्षिणावनतं तत् स्थितोऽर्कचन्द्रो वा प्रागवत् दक्षि-
णानेवाभिक्रामति। सेयं गतिरयनशब्देन व्योतिषे व्यय-

हितयते तत्र सूर्यस्यायनं सौरैः षड्भिर्भासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । “अयनविष्णुपदोषडशीतय” इत्युक्तेः । अयनाख्यसंक्रान्तौ सा हि परिभाषिकायनशब्दाच्चा । नभोमण्डले प्रवहानिलेन पश्चाद्गत्या बभ्रव्यमाणस्य राशिवचक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशशपर्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिस्थानञ्च अष्टमासाधिक ६६।८ षट्षष्टिर्षरेकैकमंशमतित्य प्राक्, पश्चाद्वा चलतीति १८०० अष्टदशशतवर्षैः सप्तविंशशपर्यन्तं प्राक्गत्या पुनः पश्चात्, पश्चाद्गत्या च पुनः प्रागवलम्बते । यदा चैवं राशिवचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिवचक्रनिर्दिष्टमेवादस्थानात् उक्तकालभेदेनेकैकांशातिक्रमेण क्रमशः प्राचि, प्राक्तरं, प्राक्तेन, वा स्थाने रव्यादि-ग्रहाणां प्रभापुङ्गसञ्चारः । यदा तु पश्चादवलम्बते तदा निर्दिष्टमेवादस्थानात् तथैव परं, परतरं, परतमे, च स्थाने ग्रहाणां प्रभापुङ्गसञ्चार इति भेदः । इदानीञ्च पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारः । तथाच ज्योतिषोक्तगणितरीत्या मीनान्तात् पश्चादेकविंशशे एवेदानीं विषुवादिसंक्रान्तिर्भवति एवं विष्णुपद्यादीनामपि तत्तदंश एव ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारः । अयञ्चायनानुसारेण ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य छायापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे ल्युटि । ४ उक्तायनज्ञानसाधने शास्त्रे, “ज्योतिषामयनञ्ज्ञेति” ५ सैन्यनिवेशविशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गं च “अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः” इति गीता । आधारे ल्युट् । ६ पथि, ७ गृहे, ८ व्यास्ये, ९ स्थाने, “ता यदस्यायनं पूर्वमिति” मनुः । प्रागुक्तराशिवचक्रस्य क्रान्तिवृत्ता रश्मिस्थानविशेषे १० अंशादौ च “तकाले सायनाकर्षेति” नीलकण्ठः । तथाहि मीनान्तो हि युगादौ अयनांशप्रथम स्थानं ततः प्रागगत्या कियदंशपर्यन्तचलनेन पराष्टत्य पश्चाद्गत्या पूर्वराशेः कियदंश पर्यन्तं गत्वा पुनः प्रागगत्या प्राथमिकचलन स्थानप्राप्तौ अयनस्य कोविलक्षणो भगणो भवति इत्येवं स्थिते तद्भगणपूर्णकालादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्य सिद्धान्ते । “विंशतकालो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते । तद्गुणाद् दैनैर्भक्ताद्गु गणाददवाप्यते ॥ तद्दोस्त्रिंश दशाप्रंशा विज्ञेया अयनाभिधाः । तत्संस्कृतादग्रहात् क्रान्तिच्छाया-चरदलादिकम्” इति ॥ “भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्ति-वृत्तं स्वस्वविक्षेपमितशलाकाप्रोतनक्षत्रगणैर्युक्तमित्यर्थः । युगे महयुगे प्राक् पूर्वविभागे विंशत् कालस्त्रिंशत्सङ्क्रमा कथः

विंशतयः षट्शतकित्यर्थः । परिलम्बते भुवाधारभगणस्थानात् तद्गुरुमवलम्बते । अत्र परिलम्बत इत्यनेन भवक्र-पूर्णभ्रमणाभाव उक्तोऽन्यथा ग्रहभगणप्रसङ्गेन मध्याधि-कार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्गुरुमवलम्बनोक्ता परा-ष्टत्य यथास्थितं भवतीत्यागतं यथापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भवक्रं पश्चि-मत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति ततः परा-ष्टत्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्वतश्च-लति ततोऽपि पराष्टत्य यथावस्थानं स्थितमित्ये को विलक्षणो भगणः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनानुक्तिस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र विंशतकाल इति पाठः प्रामादिकः । “युगे षट्शतकालो हि भवक्रं प्राग्वल-म्बते” इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । “तत् पश्चाच्चलितं चक्रमिति” ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेः । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्-शतगुणिताद् भूदिनैर्युगोयसूर्यसावनदिनैर्भक्ताद्यत् फलं भग-णादिकं प्राप्यते तस्य भगणत्यागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्त-स्माद्दशाप्रंशा दशभिर्भजनेनाप्रभागास्त्रिगुणिता अयनसं-ज्ञका ज्ञेयाः । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमय-नांशा इति तात्पर्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्भवक्र-पूर्वपरचलनवशाद्युतहीनाद्गुहात् पूर्वपरभवक्रचलनावग-मस्तयनग्रहस्य पद्मान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छा-याचरदलादिकं साध्यम् । न केवलात्, विशेषोक्तेः । छाया वक्ष्यमणा चरदलं वरं पूर्वाधिकारोक्तम् । आदिशब्दा-दयनवलनमायनश्रृङ्गं सङ्गृह्यते । यदापि तत्संस्कृताद्ग्र-हात् क्रान्तिरित्येव वक्तव्यमन्येषामत्र तदुपजीव्यत्वादग्र-हणं व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्ता केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतग्रहात् क्रान्तिः साध्या । पदार्थान्तरोपजीव्यायाः क्रान्तेः साधनं तु केवलादित्यस्य वारणार्थं क्रान्तिमात्रं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं छायाचरदलादिकथनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिवृत्तं स्वमार्गे पश्चिमतः सप्तविंशत्यैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः पराष्टत्य स्वस्थान आगत्य तत्स्था-नात् पूर्वतः सप्तविंशत्यैश्चलितम् । तथा च सृष्ट्यादिभूत-क्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्प्रदायान्तरक्रान्तिवृत्तप्रदेशो रेवत्यामन्त्रः प्रागानीतग्रहभोगावधिक्रमः स्वस्थानात् पूर्वमपरत्र वा क्रान्तिवृत्तमार्गे गतः । विषुवद्वृत्ते तु तद्भागस्य वा पश्चिम-भागः पूर्वभागो वा गतः । सम्प्राप्ते तद्वृत्तस्योर्ध्वाग्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्वसम्प्रदायप्रदेशे तु तयो-र्ध्वाग्योत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिवृत्तपद्मातो यथास्थितग्रहभो-

गात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकप्रहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता
तत्र सम्पातावधिकप्रहभोगज्ञानार्थं पूर्वसम्पातावधिकः
पूर्वाधिकारोक्तो प्रहभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्वसम्पाता-
न्वितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसम्पा-
तप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति ।
क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति
तत्त्वाधनमपि तत्संस्कृतग्रहात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्-
शतभगणैः पूर्वानुपातराश्याहर्गणादुत्पन्नभोगो भगणा-
दिकस्तत्र गतभगणमितं परपूर्वभचक्रावलम्बनं गतम् ।
वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनादाशिशट्क्रान्त्यर्गते राश्या-
दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्ववलम्बनम् । तत्रापि
विभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः
साधितस्ततो नवत्यंशेयदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि-
मित्यनुपातेन गुणह्रौ नवभिरपवत्यं भुजांशास्त्रिगुणिता
दशभक्ता इति सर्वसुपपन्नम् रङ्गम् ॥ “स्फुटं दृक्कुल्यतां
गच्छेद्यने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीदं छायाकांत्
करणागते ॥ अन्तरांशैरथाष्टत्य पञ्चाक्षैस्तथाधिके” सू-
मि० । “अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलमन्धौ
चलितं चक्रं दृक्कुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत् ।
तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च
सृष्ट्यादिकाले देवतीयोगतारासङ्गावधिमेष्टलाद्योः कर्क-
मकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्ररूपे प्रत्यक्षे इति
क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु
पूर्वतोऽपरत्वं वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह ।
प्रागिति । छायाकांद्यादिने सूर्यस्यायनदिकपरावर्त्तनमुदये
प्राच्यपरस्त्वस्थत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यन्मिन् दिने वा मध्या-
ह्नाच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः ।
करणागते प्रागुक्तप्रकारेणातीतः सूर्यः सूर्यस्तस्मादित्यर्थः ।
न्युने सति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशेष्वक्रं क्रान्तिवृत्तं
प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति
शेषैः सूर्ययोरन्तरांशं सूत्रमाष्टत्य परिष्टत्य पश्चात् पश्चिमा-
भिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो
वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसम्पाताङ्गणतागतस्तु
देवतीतारासङ्गाद्यवधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रा-
न्तिवृत्तस्य पूर्वचलने गणितागतच्छायाकांशोऽधिको
भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्वसुपपन्नम्” ।
रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्यानात् चलने
स्थिते सौरागमे “त्रिंशत्कल्योयुगे भाना” मित्युक्तेः

सोमसिद्धान्ते “युगे षट्शतकल्यो हि भचक्रं प्राक्
विलम्बते” इत्युक्तेषु ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शत-
विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो
भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथमं
मीनान्तात् मेघसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः
परिष्टत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि
पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य पराष्टत्य
प्राग्गत्या पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येवं
चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राग्पश्चादितिभेदेन
एकोऽयनभगणोभवतीति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८
अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्ट-
मासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकेकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति
ततश्च यदि ६६।८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोऽंशस्तदा एक-
वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयन स्थानचलन
मायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं
प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमतः तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्या-
पत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि
अयनभगणास्तदा १७२८००० इतद्युगे किमित्यनुपातेन
२४० भगणाः १२६६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः
८६६००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रिपुगे ५४०
भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४६७२ यदि
७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४६७२ वर्षेषु
किमिति त्रैराशिके ७४ अंशाः ३५ कलाः ४४ विकलाः
लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशा-
दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भग-
णारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्या परा-
ष्टत्य मीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः प्राग्गत्या मेघ-
सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेघस्य २०।३५।४४ अय-
नांशादिः स्यात् । नच तत् छायादिसंवादि प्रथमं प्राग्गति
स्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेघस्य सप्तविंशत्यं
शपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने
५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २०।३५।४४
अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे
इदानीमयनांशादिरिति सर्वज्योतिर्वित्सम्पदायः ।
अतएव एतदयनांशमादायैव ग्रहस्पष्टादिकं ग्रहणं
साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदानीनाः ज्योति-
र्विदांशिरोमणयः सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमाः श्रीम-
न्नोबापदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राक्षदृष्टान्तेन सर्वथा

विलोमगतितयायनभगणम् यदरीचक्रं तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्दृष्ट्वा विद्वद्भिस्तस्य प्रमादोऽप्रमादो वा पगन्तव्यः । तथा हि छायादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं ५४ विकलाः इदानीं पश्चादयनस्थानचलनं च सर्वज्योतिर्वित्प्रसिद्धम् । तत्र केवलं पश्चादयनस्थानचलनेन भचक्रस्य भ्रमणाङ्गीकारे । यदि ५४ विकलाभिः एको वर्षस्तदा १२८६६००० विकलात्मकभचक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनुपातेन २४००० वर्षेको भगणो भवति यदि २४००० वर्षैः एकोभगणः तदा ४१२००० वर्षात्मको महायुगे कति भगणाभवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणाभवन्ति । ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तषट्शतसंख्याविरोधः इदानीं भोननवांशे अयनस्थानविरोधश्च । तथा हि तन्मते राशिचक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिग्वा २४००० वर्षैरेकोभगणः तदा १७२८००० वर्षात्मको क्षतयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः । १२८६६००० वर्षात्मकत्वेतायाम् ५४, ८६४००० ह्यपरे २६ इत्येवं त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४८७२ गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरैको वर्षस्तदा ४८७२ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४।३५।४४ अंशादयोगताः इत्यायाति तन्मते च भोनान्तात् सर्वथा पश्चादगत्या भगणपूर्णस्वीकारेण भोनान्तात् ७४।३५।४४ अंशादितः पूर्वमयनस्थानापत्तिः तथाच भोनान्तात् तावद्भिरंशैः पूर्वमकरस्य पञ्चदशांशे अयनांशादि स्यात् । न च तथा प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां केषाञ्चित्सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोमगत्या भचक्रस्य भ्रमणाङ्गीकारः साहसमेव । किञ्च अतिचिरन्तनकालैः संवादनये प्राग्गतित्वे पश्चाद्वर्तित्वे वा अर्धं ज्ञानं विना निरुद्धारसम्भवः अतः सौराद्यागमोक्तं प्राग्गतित्वमनाहत्य प्रथमं पश्चाद्वर्तित्वस्वीकारः केवलपश्चाद्वर्तित्वस्वीकारः अयनचलनस्य तद्गणसंख्यातो विषमकल्पनञ्चावाङ्मयां आगमविरोधात् वचनमात्रेण न शक्यं प्रभवति । किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्राग्गतित्वमनाहत्य केवलं पश्चाद्वर्तित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारलोपकम् तिथ्यादिषाधनाङ्गायनांशादिविलोपकञ्च । एतेन इल-यिष्यता अपि ज्योतिर्वेत्तारः सृष्टिकालस्य षट्सहस्रकालमात्रपरिमितत्वादिनोऽपि परास्ताः । तैरपि प्रतिवर्षं ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च षट्सहस्रवर्षैरकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्दि एको-

ऽंशः पश्चाद्वर्तित्वे तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० कतीत्यनुपाते ८० अंशाः समायाति तेन भोनान्तात् ८० अंशान्तरे पश्चादगत्या भनुःशेषांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतदुष्टविशुद्धत्वादपेक्षमेव भोनान्तं विहाय अन्यत्र कान्तिवृत्तारम्भस्थानतत्फलनकल्पने न विनिगमकमस्ति इति विजातीयज्योतिर्विदांमतमसङ्गतमेव तैरपि तदवधिकान्तिवृत्तारम्भांश्चलनस्वीकारात् । इदानीं च संवादायनानुसारेण भोनान्तात् २०।३५।४४ तत्त्वानुपाते प्रायेण १२७० वर्षा आयाति तत्रैव सृष्टिकल्पनस्य नैऋत्यसंभवति ख्रीष्टाब्दे १८७२ कालस्य ततोऽधिकत्वेन तत्पूर्वं सृष्टेरुचितत्वात् । पुनर्भगणान्तरस्वीकारे तु २४००० वर्षास्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५३५ वर्षाः सृष्टिकालाः अन्ततः स्युः तावतिथे च काले सर्वव्यवहाराणां मेधादौ स्थित्यसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादरयणीयमेव । प्राग्दर्शितसरणौ प्रोचीनसम्प्रतिरपि यथा । “मृगसंक्रान्तिः पूर्वमपश्चात्तारादिनान्तरे । प्रतिवर्षं चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु । षट्सहस्रवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः । एवं चतुःपञ्चदिनादयनारम्भणं क्रमात् । व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम् । कर्कसंक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणायनम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा । रविसंक्रान्ति-तोमेष्टलयोरभितः पुनः” तिथि० त० । अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । एतौ सूर्योदक्षिणायनोत्तरां वाऽत्र आधारे ल्युट् । पूर्वोत्तरीत्या सूर्यस्योत्तर-दक्षिणागत्याधारे ११ काले तथा च । “तपस्तपस्यौ शिशिराहृतः मधुश्च साधवश्च वासन्तिकाहृतः शुक्रश्च शुचिश्च पौष्णाहृतः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभश्च नभस्य वर्षिकाहृतः इषश्च ऊर्जश्च शारदाहृतः सहाय सहस्यश्च हैमन्तिकाहृतः अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः” इति श्रुतौ “अग्निज्योतिरहः शुक्लः पणसासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः । धूमोरात्रिस्तथा वक्रिः पणसासादक्षिणायनमिति” गीतायाञ्च पणसासानामेव अयनत्वेनाभिधानात् । १२ अयनाभिसानिदेवेषु “आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्” शा० सू० । अर्द्धरादीनां तदभिमानदेवतापरत्वव्यवस्थापनात् “तेऽर्द्धमभिर्भसम्पद्यन्ते अर्द्धिषोऽहः अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम् आपूर्यमाणपक्षात् यानुदङ्केति तान्मासान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य स एतान् ब्रह्म गमयतीति” छा० उ० श्रुतौ ब्रह्म-गमयित्वोक्तेः तेषां चेतनपरत्वोचित्यम् । “अयते याति अनेन ऋतुत्वमेव सूर्योदक्षिणायासुत्तरां वेति

अतुल्यमयनं तथा च बाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । “यान् पणमासान् दक्षिणादित्य एति, यान् पणमासान् दक्षिणादित्य एतीति” तथा अन्धोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तानिति” तैत्तिरीयाः क्रतु पञ्चब्राह्मणे पठन्ति “तस्मादादित्यः पणमासान् दक्षिणेनेति षड्दक्षिणैति” एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौर-मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् “अतुल्यं चायनं स्यादिति” केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः अतुभिः कल्पितः कालः पणमासात्मकमुत्तरायणं ज्येष्ठमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ भृत्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठाने तु मकरकटकसंक्रान्त्यादिक एवायनद्वयकाल इति यथोक्तमिति स्मृतिभ्यामवगमनव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्मा-कृत्यं कृत्वा अधीयते “उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याहो द्वादशाहमुपसद्वती भूवेत्यादि” । चौलादीनामुत्तरायणकर्त्तव्यता गृह्यसूत्रे प्रसिद्धा । सत्यव्रतस्य देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विभिन्नविधेर्वाह “देवतारामवा-प्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयादिति” उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् “मात-भैरववाराह्वारसिंहत्रिविक्रमाः । मङ्गिपाशुरहन्तो च स्याथा वै दक्षिणायन इति” कालमाधवीये माधवः । “सौरेण द्युनिशोर्वामं षड्दक्षिणैतिस्त्वानिच । अयनं विपुवर्ज्यं संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । कान्तिटत्तारम्भस्थान-चलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटा-यनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा” का० भा० सूतिः । एति सङ्कटमनेन करणे स्युट् । १२ सत्वविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्दृष्टम् अयनस्योद वा क्षणम् । आयनम् अयनमध्ये अयनसम्पन्निविन च त्रि० । “युतायनांशोऽपकोटिशिङ्गिनी जिनांशसौर्व्या शुषिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्छ-शाङ्गायनदिकृत्मायनमिति” आयनं वलनमस्फुटेषुणा सकृन् द्युगणभाजितं कृतम् । पूर्वपूर्वोद्गतिभिर्हृत्वाश्रितव्य-भोदयद्वायनाः कथाः “अस्फुटेषु वलनाद्यतिस्तु वा

वटिहृत् फलकलाः स्युरायनाः” इति च सि० पि० । अयने भवः ठञ् । आयनिकः अयनभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । अयनकाल पु० अयधारः कालः । अयनांशधारे कावे अयन(च)वलन न० इत० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरवचने । अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन-ङ । अयनांशजाते मासादौ । अयनभाग पु० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे । अयनमांस पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थे कल्पिते मासे । अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुङ्गवसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् । अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा-गत्या कृता संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुङ्गवस्य सञ्चारः सम-क्रम-तिन् । चलसंक्रान्ति, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-चला अवला चेति भेदात् मध्यानुपदं वक्ष्यते मेषादि-भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-चक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेषादि-स्थानात् पश्चात् पूर्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतं विनापि ग्रहाणां प्रभापुङ्गवमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्यात् । निर्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति-रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानएव जायमानत्वाद-चलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्यटा च । षट्कर्कसंस्कृतो मध्यपक्षो यदा राश्यन्तरं संक्रा-मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्यटोक्त-संस्कारो पक्षो राश्यन्तरं गच्छति सा स्यटसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्यटोकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्यटोकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु “पुरोर्भध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्तरः । अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेत् सवत्यम् । वर्जनीया प्रय-त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् केऽप्याहुरधिमासकम्” इति कालमाधवीयवृत्तसूत्रेः मध्य-संक्रान्तेरपि अग्रवत्तरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः । स्पष्ट-
संक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात्
यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो यद्दोराश्वन्तरं गच्छति
सा सायनांशा संक्रान्तिः । यदा तु अयनांशसंस्कार-
रहितः राश्वन्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्ति-
रुच्यते । संक्रान्तिश्च “लुटेः सहस्रभागोयः स कालोर-
विसंक्रम” इत्युक्तस्वरूपकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति
मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितस्तादृशस्वरूपकाल इति
भेदः । तादृश स्वरूपकालस्य संक्रान्तिशब्दार्थत्वे संक्रान्तिशब्दे
वक्ष्यमाणदानाद्यङ्गत्वासम्भवेन “सुख्याभावे प्रतिनिधिः
शास्त्रार्थ” इति न्यायेन गौणकालस्याप्यदर्शयता स्नाना-
द्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या च तथा कल्पत्वे स्मृत्याद्युक्तकाल-
विशेष एव तदङ्गत्वेन कल्पते यथोक्तं कालमाधवीये
स्नानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुक-
ल्पएवादर्थव्यः यथाह देवलः “संक्रान्तिसमयः स्वरूपोदुर्ज्ञेयः
विशितेक्षणे । तद्योगादप्यधोर्द्ध्वं त्रिशंखाद्यः पवित्रिताः”
इति देशव्यवधानराशिरेनात्यन्तसंस्तिष्टयोः पूर्वोत्तरराशो-
र्मध्ये स्वरूपः पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशिं
प्रविशति स कालः योगद्वष्टं विना मांसदृष्ट्या दुर्ज्ञेयः
अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालपहण्यसंभवात् संक्रान्तिसम्ब-
न्धिनो पूर्वोत्तरकालौ पक्षीतव्यौ संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकै-
कस्मिंस्त्रिंशद्वटिकाः पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति । तत्र
अचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतास्ति यथोक्तं
तत्रैव मेवादिसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्
पूर्वैभ्य एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेघायनमेवं दृषभाय-
नमित्येवं तस्मात्संक्रान्त्यवति तत्काले तत्किञ्चयने स्नानादिषु
पुण्यकालमाह जावालिः “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीये-
ष्वध्वने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति”
मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिष्वध्वनेषु तत्तत्सं-
क्रान्तिवत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसंस्मृतिनि त्व-
यने संक्रान्तिवैलक्षण्यं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-
घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिकाः
पुण्या इति । न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्त्यध्वने पुण्यकालः
किन्तु सर्वेषामपि यद्वाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो
भवति इत्यास्तु त्रिषोडशवेदेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अ-
यनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्यता यथाह
तत्रैव ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्रराशोरविसंक्रमे स्युरवाक्
परस्तादृशचन्द्रनाद्यः पुण्यास्तथेन्द्रोक्लिधरावैर्युता एकैव

नाडी सुनिभिः शुभोक्ता । नाद्याद्यतस्तः सपत्ताः कुजस्य ।
बुधस्य तिस्रः पलविंशत्युक्ताः । अर्धर्द्धनाद्याः पलसप्त-
त्युक्ता गुरोश्चतस्रः सपत्ताश्च शुक्रे । द्विनाशनाद्याः पलसप्त-
त्युक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः दृगुण्याः । आद्यान्मध्ये जपहोम-
दानं कर्त्तव्यमिति सुरेन्द्रधामेति” । अयमर्थः आदित्यस्य
राशिनक्षत्रगमने अवाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः
तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्वाक् परतश्च-
पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च
पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि च
पुण्यकालः दृक्स्थितेरपि सार्द्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि
च पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च पुण्यकालः
शनैश्चरस्य द्वाशीतिघटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः ।
पीयूषधारायां तु जैमिनवचनत्वेन एतद्वचनमुपन्यस्तम् ।
मेघायनादिषु संक्रान्तिस्फुटीकरणञ्च दृष्ट्वा चिन्तामणौ “तथा-
यनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहृताः दिनादि । मेघा-
दितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बह्वपुण्यदास्ते” ।
यथा राशिसंक्रमाः बह्वपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपीति
द्योतनाय तथाशब्दः । अयनांशाः पञ्चाशदुण्या स्पष्टया
स्वरूपगत्या विहृताः लब्धेर्दिनादैः दिनघटीपलैः कलां
हत्वा मेवादिसंक्रान्तिराशिसंक्रमणकालात् प्राक्चलसंक्रमाश्च
संक्रान्तयः चलसंक्रमदाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
जपत्राद्वहोमादौ बह्वपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं वशिष्ठसिद्धान्ते
चलसंक्रमयुद्धमासे संक्रमोयः स संक्रमः अजागलस्तन इव
राशिसंक्रान्तिरुच्यते” पुनस्तु “अयनांशसंस्कृतोभातुर्गर्हि-
चरति सर्वदा असुख्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधस्तयोः ।
स्नानदानजपत्राद्वहोमादिकर्माणि यत् कृतं चलसंक्रा-
न्तावस्थं पुरुषोऽनुते” इति रत्नमालायाम् “यावद्भिरंशैर-
यनच्युतिः स्यात्तद्गोम्यकालेन दिवाकरस्य । च्युतिर्भवेद्विष्णुप-
दादिकानां रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति” अयनांशा-
नयनञ्च अयनशब्दे दर्शितम् । तत्तद्वाद्यादिमार्गेण सुख्यादि
तेजःपुङ्गवश्चाराचलसंक्रमोमण्डलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम
इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद्वा नोयमानस्य
दीपस्याप्येदीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे
क्षणान्तरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्वेषामपि यद्वाणां
चलसंक्रमा इष्टव्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेनैव
मानेन ब्रह्माङ्गगणना स्यात् इति चेत् न आश्विन्यादिमानां
विसंवादात् तथाहि सुख्याक्रान्तराशितत्तद्वर्द्धनत्वस्यैव
सन्ध्याकाले प्रथमसुदोष्योतिषे प्रसिद्धः सर्वसम्मतश्च । तत्र

यदि अयनांशशोधनमन्त्रेणैव सूर्यस्य तत्सद्राशिषट्क-
नक्षत्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशात्सारेण २०, २५,
४४, एतदंगादितः पूर्वं रवेर्भादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य
च तदुषट्कनक्षत्रस्थितेस्तत्सहस्रं गनक्षत्रस्य सन्ध्यायां
प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने
इदानीमभापूर्णमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०, २५, ४४
सूर्यचन्द्रयोरेकराशिस्थितेन अभावस्थापत्तिस्ततः पञ्च-
दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च न चैतत् प्रत्यक्षसंवादीति ।
अयनांशशोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्वं प्रत्यक्ष
संवादि । किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याधि-
मासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य अयसासत्त्वव्य-
वहारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविधत्वात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि
तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्या प्राग्प्रदर्शितफलस्य
वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमशाकौन, “दिनरात्रि
प्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात्” अतः सकलकर्माणि”
इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च आर्त्तकर्मविधेये, लक्ष-
णानादिकर्मस्वेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहारः
अन्यथा तत्तद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-
संक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-
कालताभिधानानुपत्तिः तथा च यथा मासव्यवहाराणामनेक-
विधत्वेऽपि क्रियाविधेये तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरसं-
क्रान्त्योरपि विषयविधेयेऽपि ग्राह्यता । किञ्च सायन-
संक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष
धारायां दर्शिताः । तेऽप्यत्रोपदर्श्यन्ते । सायनगणनया
स्वयोज्येऽपि काले पञ्चकदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-
न्तरे वोपलभ्यत सूर्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वाच्चक्षत्रतेजः
परिभवाच्च नक्षत्रसंनिधावुपलभ्यो यद्यपि । तथापि
कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलभ्योऽप्यत एव गोचरादिविषयक
दुष्टफलानि एकराशिस्थितपञ्चयोगफलानि च विरुद्धेरन्
पञ्चणादिविसंवादश्च । तस्माच्चिरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यव-
हारो युक्तः यस्तु अजागलस्तनइवेत्यादि प्रागुक्तवचनम्
“पुण्यत्” राशिसंक्रान्तेः केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मास मत-
मित्यादिविशिष्टवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् “न
निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति” न्यायात्
अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-
पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्तेः “दिनपत्ति
संक्रमात् प्राक् षोडश नाद्यस्तु पुण्यकाणः सः । परतः
षोडश नाद्यः क्षानदानकाश्चैष्विति” वशिष्ठस्यैव वच-

नान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-
विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विरुद्धविषयत्वौ-
चित्त्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशज पु० अयनस्य अंगः तज्जः । प्राथमिकक्रान्ति
वृत्तारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते
व्युत्क्रमेणादितो बुधैः” ज्यो० तत्त्व० ।

अथव पु० अत्योयवस्तुत्तुल्योवा । १ पुरीषजे कृमिभेदे कृमिशब्दे
विवरणम् नास्ति यवः यक्षसाधनं यत् । अङ्कतया
यवहीने तिलसाधने २ पितृकृत्यादौ । यु मिश्रणे कर्त्तरि अच्
न० त० । ३ असम्बद्धे गतौ ४ रविचन्द्रयोर्वियोजके दृष्ण-
पक्षे च “अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवाव्यपरपक्षा
वा अयवास्ते हीदं सर्वं युवते चायुदते” इति शतब्रा० ।

अथवस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्यौ यत् यु-असुन्
न० त० । अङ्गमासे पक्षे । “सजुरब्दो अयवोभिः” यजु०
१२७४ “यवाश्चायवाश्चाङ्गमासाद्योऽन्ते वे० दी० ।

अयशस् विरोधे न० त० । यशोविरोधिनि अपवादे । अयशो-
“महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनुः । “स्वभावलोलेत्य
यशः प्रकटम्” रघुः । न० व० । कीर्त्तिशून्ये त्रि० वा कप्
अयशस्तः तत्रैव ।

अयशस्कर त्रि० अयशः करोति कृ-ताच्छीलादौ ट
स्त्रियां ङीप् । अपवादकरे ।

अयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न० त० ।
अपवादकरे “पैरुन्यान्तालस्यायशस्यानि हित्वा” सुश्रु० ।

अयशूर्ण न० ईत० । “यक्षद्रुमं तरुक्ष्य सुशुभं भावयेदिति ।
निःकायेन विडङ्गानां चूर्णं” प्रथममन्तु तत् । अयशूर्णा-
न्येनैव विधिना योजयेद्भिषक्” सुश्रुतोक्ते कौहचूर्ण-
घटितौषधभेदे ।

अयस् न० एति चलति अयस्कान्तसामिध्यात् इण-असुन् ।
लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसामिध्याच्च-
नास्तथात्वम् । “उद्धृदयोद्धृदयः प्रतिगर्जताम्” “अभितप्र-
भयोऽपि सार्द्धं भजते कवै कथा शरीरिणाम्” इति च रघुः
“तास्मायः कांस्थरैत्थानां त्रिपुणः सीसकस्य च” अयः कांस्थ-
पलानाञ्च हादयाहमपावता” इति च मनुः । अयसः पाकादि
अकृतसारशब्दे १२ ईं पृष्ठे दृश्यम् । अधिकं कौहशब्दे
वक्ष्यते । उपचारात् २ अयोनिर्कृते शब्दादावपि । “तेजो-
ऽयसो न धाराम् क्व० ई, २, ५, अयसः अयोमयस्य प-
रश्चादेर्धाराम्” भा० । हिरण्यदह्नोऽयो अस्त्रपादाः क्व०
१, १ ई, १, ८ भावे असुन् । १ गमने न० । ज्योतिरकारि हरितो

नाऽयसि ऋ० १, ५७, २ “अयसि गमनाय” भा० अयसा-
निर्मितम् अण् । आयसम् लौहमये कठाहादौ अयसो-
विकारः अण् आयसः । लौहविकारे ‘अयस्कान्तद्रवायसम्’
रघुः “आयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् ।
मयट् अयोमयः । वेदे तु अयस्ययादि० नि० अयस्ययः ।
लौहविकारे लि० स्त्रियां ङीप् । चतुर्थ्यां ऋण् ।
आयसीयः अयस्यचिह्नदेशादौ लि० स्त्रियां ङीप् ।
एति यत्तस्यानम् इण् असुन् । श्वङ्गौ पु० ।
“अयाद्यान्नेऽस्यनभिगस्ययास सत्वमिष्वमया असि ।
अयानो यत्तं वहास्यया नोऽवेहि भेषजम्” यजु० ।
४ हिरण्ये निरु० “रत्नोहा विचर्षेणिरभियोनि-
मयोऽतम् अभ्यनूषतायोऽतम् ऋ० ६, १, २, ८०,
“अय इति हिरण्यनामेति भा० “हिरण्यपाणिः प्रति-
दोषमास्यात् अयोऽहर्तुर्यजते इति ऋ० ६, ७१, १,
अयोऽहर्तुर्हिरण्ययजतुः” भा० ।

अयस्कंसा पु० न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् ।
लौहनिर्मिते पानपात्रे ।

अयस्कणी स्त्री अय इव कर्षावस्थ गौ० ङीप् । लौह-
तल्लकठिनकर्षयुक्तायां स्त्रियाम् ।

अयस्कान्त पु० अयस्य कान्तः रमणीयः कस्कादि-
त्वात् सत्वम् । (कान्तिलौह) इति ख्याते १ लौहभेदे ।
अयसं कान्तः इष्टः सन्निधिभावेणार्कषकत्वात् । सन्निधि-
भावेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते २ प्रसरभेदे ।
“शम्भोर्वतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्” कुमा० “स चकर्ष
परस्मादयस्कान्तमिवायसम्” रघुः । अयस्कान्तेनार्कष-
णीयशल्यापनयनार्थे ३ व्रणचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते
“अनुलोममनववृद्धमकर्षणमन्यव्रणसुखमयस्कान्तेन” ।

अयस्काम लि० अयः कामयते कम-अण् उप० स० सत्वम् ।
लौहाभिजापणि । [सत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कार लि० अयोविकारं करोति क-अण् उप० स०

अयस्कुम्भ पु० अयोविकारः कुम्भः सत्वम् । लौहमये घटे ।

अयस्कुशा स्त्री अयःसहिता कुशा शाक० त० सत्वम् ।
लौहसहितकुशायाम् ।

अयस्त्रुति स्त्री अयसा कृतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु-
तोक्तेमहाकुष्ठचिकित्साभेदे “अय ऊर्ध्वमयस्कृतीर्षणग्रामः ।
तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्नि-
प्रतप्तानि लिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश-
वारांस्ततः खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्तापानि कृच्छा-

चूर्णानि कारयेद्वाढतान्त्वपरिस्त्रावितानि ततो यथाबलं
मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संस्त्रज्योपयुञ्जीत । जीर्णं यथाव्याध्य-
नक्षत्रलवणमाहारं कुर्यात् । तुलासुपशुद्ध कुष्ठमेहभेदः
अयथुपाण्डुरोगोन्मादापसारानपहृत्य वर्षशतं जीवति
तुलायां तुलायां वर्षशतमुष्णोत्कर्षः । एतेन सर्वलौहेष्वय-
स्कृतयो व्याख्याताः ।

अयस्य पु० अयोनिर्मितः स्यूनः वा विसर्गलोपः । लौह-
मये १ गृहस्यूपे ईब० । तथाविधगृहस्यूपयुक्ते २ गृहस्ये ।
“अयस्यूपगृहपतीनां वै” शतत्रा० अयस्यूपे गृहपतय-
स्तेषामिति तेषाम् हीनद्रव्यकत्वादाक्षेपः भा० । ७ त०
३ अयोमयाक्षे रथादौ लि० । “व्युष्टायस्यूपमुदितता
स्वर्यस्य” ऋ० ५, ६, २, ८, अयस्यूपमयोमयशङ्कुं गर्तं
रथं वेति भा० । ४ कषिभेदे पु० तस्य गोत्रम् अण्
आयस्यूनः तस्य वङ्गपु लुक् । अयस्यूणाः । गौ०
पाठात् ङीप् अयस्यूणी ।

अयस्यात्र न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्य लि० अयोविकारः अयस्+मयट् वेदे नि० भत्वम्
स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये “असुरा एष लोकेषु
पुरश्चक्रिरेऽयस्यमेवास्मिं लोके रजतामन्तरीक्षे हरिणीं
दिवि” शतत्रा० । “भूम्या अयस्यम् पातु” अथ० ५, २८, ६,
शतशृष्टिरयस्ययोः अथ० ४, २७, ८, ऊर्ध्वीति प्रायिकं
तेन लोकेऽपि “परिभ्रमन्तमनिगं तीक्ष्णधारमयस्यम्”
भा० आ० प० “ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मादण्डमयस्ययोम्
भा० द्रो० प० ।

अयस्ययादि पु० ईत० “अयस्ययादीनि ऊर्ध्वसि” पा० उक्ते
भत्वादिकार्यार्थे निपाताङ्गे अकृतगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न० त० । १ अमृताख्यदत्तौ “अमृतं
स्यादयाचित”मिति मनुः । २ अप्राप्तिर्ते लि० । “अया-
चितोपस्थितमम्बु केवलम्” “अयाचिताकृतं पाह्यमपि
दुष्कृतकक्षेणः” ऋतिः “याचेर्दुहादिपाठात् गौणे
कर्त्तृणि” क्त । यस्य सकाशे न याच्यते ३ तस्मिन् जने च ।

अयाज्य लि० न याजयितुमर्हः यज-णिच्-कर्त्तृणि यत् न० त० ।

पतितादौ ऋतिनिषिद्धयाजने । ते च ऋतौ दर्शिताः यथा
देवलः “पतितेन सहोपित्वा जानन् संवत्सरं नरः भिक्षित
सोन सोऽज्ञाने स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं
साध्यायं सङ्गभोजनम् । कत्वा सद्यः पतत्येष पतितेन
न संशयः । बौधा० “संवत्सरेण पतति पतितेन न
संशयः याजनाध्यापनादुद्यौनात् सद्यो न शयनासनात्” ।

मनुविष्णू । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहोचरन् याज-
नाध्यापनाद्यौनात् न तु याजनाध्यापनात्” पैठौनसिः
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहोचरन् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात् त्वेकशयनासनात्” । पतितानभि-
धायाह सुमन्तुः । “यश्च तैर्यैर्नमोस्त्रौवाणां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इत्यात् कुर्यात् द्वादशवार्षिकमि-
त्यर्थः मौखं मुखसाध्यमध्यापनं स्त्रीवं स्त्रुवसाध्यं याजन-
मित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततोत्य-
वगम्यते प्रा० वि० । हारीतः । “संवत्सरेण पतति
पतितेन सहोचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयैकभोज-
नात्” दृहस्यतिः । “पाण्ड्यासिके तु संयोगे याजनाध्याप-
नादिना । एकत्वासनशय्याभिः प्रायश्चित्ताहं माचरेत्” ।
“याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-
ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनै-
वाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते
संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सराहं नेति
व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने
पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति
पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुराजनाध्या-
पनादिकमाह देवतः । “आचार्याद्व्रतानियमशुश्रूषा-
दिभिस्त्वयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारान्वयप्रक्र-
मसामर्थ्यं भक्तिशीलगुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्या-
पनं, पशुक्षोराज्यपुरोडाशमोमौषधिचरुप्रभृतिभिः खदिर
पलाशाश्चत्यन्यप्रोषोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः स्त्रुक्स्त्रु-
वोदूखलसुपलकुठारखनित्यूपदारुचर्मदर्मपावपविवभाज-
नादिभिर्द्रव्योपकरणैः, प्रोत्साहिहोत्वध्वयुज्ज्वादिभिः
ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकाणां पक्षादिपूर्विकाणां यथोक्त-
दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं
गुरु, पूर्णादिकर्मणा याजनं लघु । कौर्मम्
“याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः । कृत्वा सद्यः
पतेज्ज्ञानम् सहभोजनमेव च” । यमः । “असत्प्रति-
पत्तिहीतारस्तथैवायाज्याजकाः । नक्षत्रजीव्यते यश्च
सोऽन्वकारं प्रपद्यते” । बमिष्ठः । अहधानस्य-
भोक्तव्यञ्चैरस्य च विशेषतः । न त्वेव बहुयाज्यस्य यथो-
पनयते बहु” । बोधायनः । “बहुप्रतिपाह्यं
वाऽप्रतिगुह्ययाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिपाह्यस्य वा

प्रतिगुह्यं अनाशनस्य वाऽन्नमशित्वा तरतुसमन्दीयं जपेत्” ।
वशिष्ठः । “एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाभ्याख्याता” दक्षि-
णाख्यागात्रं पूताभवन्तीति विज्ञायते” “एतच्च श्रुतेतरस्यो-
पपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति
धर्मप्रदीपः” प्रा० वि० । तत्रैव श्रुतपुरोहितयाजकाध्याप-
काद्यनुष्ठितौ यमः । “एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु
मार्गताम् । भैक्षान्नसुपयुज्जानोद्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ।
फलं नागहृदे तोये प्रपद्येदभिभावितम् अथोत्सर्गेण
यन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रसृज्यते । अकारणलक्षणं
रक्षां पिबेद्भक्षुवर्ज्यं । तस्योपनयनं कृत्वा व्यव-
हार्यस्तदा भवेत्” इति । फलं लब्धं धनं नागहृदे गज-
मज्जनयोग्यहृदे अविभावितम् अभुक्तम् । यन्त्रान्ते व्रतान्ते ।

अथाज्ययाजनं न० अथाज्यस्य याजनम् । अथाज्यस्य
पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विविधं नम-
याज्यशब्दे । “अथाज्ययाजनैश्चैव नास्ति क्त्वेन च कर्मणाम्
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः” मनुः ।

अथाज्यसंयाज्यं न० सम्+यज-णिच्-भावे यत् ईत० ।
अथाज्यस्य पतितादेर्याजने “सेवायाज्याज्यसंयाज्यपारदा-
र्यात्कविक्रयः” इति मनुः ।

अथातयाम पु० न यातेयामः समयोऽस्य । १ अर्पयुपिते
२ अनतिक्रान्तकाले ३ विगतदोषे च । “छन्दांस्येवैतत्
पुनराध्याययत्ययातयामानि करोति-न वा अत्र स्तुवते
न शंसन्ति तच्छ्रन्दांस्येवैतत् पुनराध्याययत्ययातयामानि
करोति तेरयातयामैर्यज्ञं तन्वते” इति शत० ब्रा० ।
“छन्दांस्ययातयामानि” भाग० । “अथातयामानि विगत-
दोषाणि” श्रीधरः ।

अथातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न० त० ।
१ राक्षसभिन्ने २ अहिंसके च योमायातुं यातुधानेत्याह
ऋ० ७, १०४, १६, अथातुमराक्षसम् भा० । “ह्र्यामि
देवा अथातुग्ने ! ऋ० ७, ३४, ८ अथातुः अहिंसकः भा० ।

अथाथातथ्य न० त० । मिथ्यात्वे । अयथातथ्यशब्दे विवृतिः ।

अथान न० न यानं चलनं यस्य । १ सभावे निसर्गे यथा
जले शैत्यं अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य
तथात्वम् अभावे न० त० । २ गमनाभावे । यानं गमनं
वाहनञ्च न० ब० । ३ यानश्रुत्ये वि० ।

अथानय पु० द्यूते सर्वशरगन्तव्यशेषसोमाभूते शीर्षस्थाने
व्युत्पत्तिविवरणम् मत्ततसरत्नायाम् यथा आनीयन्ते
शारा अस्मिन् इत्यानयः अथेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

गमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । तत् नेयः ख ।
दातृविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोषोपेताः
शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो
पाह्याः स्वशामपार्श्वस्थप्रथमकोषपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष-
रूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्व-
ऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयोना इत्युच्यन्ते तत्रायं
प्रकारः “ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रस्यते पदम् ।
असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तदिशाव-
सेयः । परैः परकीयैः नाक्रस्यते द्वादिशाराश्रित-
कोष्ठं नाक्रस्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरो-
धात् । असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः
“अनुपदसर्वायानयं बद्धा भक्षयति नेयेषु” पा० “अया-
नयः स्थानविशेषः तं नेयः अयानयोना शारः” सि० कौ ।

अयाशु त्रि० अयमश्रुति नाशयति अश-उ-ईत० । शुभा-
वहविधिलोपके यातुधानभेदे “खलजाः शकधूमजा उरुखडा
ये च भट्टमटाः कुम्भमुष्का अयाशवः । तानस्या
ब्रह्मणस्पतेः प्रतीबोधेन नाशय” अथ० ८, ६, १५ ।

अयास्य त्रि० यस-णिच्-शक्यार्थे यत् न० त० । १ उपक्षप-
यितुमशक्ये “अयुजो असमोन्मिरेकः कष्टीरयास्यः” ऋ०
८, ६, २, “अयास्यः उपक्षपयितुमशक्यः” भा० । यासः
प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न० त० । २ युद्धरूपसाधनेः साध-
यितुमशक्ये शत्रौ आस्यादयते निर्गच्छति अच्-ष्ट० पदव्य-
त्ययः । ३ सुखेन निर्गमनवृत्तिके प्राणवायौ उपचारात्
४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे । “अयास्यः स्ववामो-
भिरकैः” ऋ० १, ६, ७, “अयास्यः यासः प्रयत्नः
तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः
साधयितुमशक्य इत्यर्थः यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्ति-
र्मुखः प्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्-
क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते ।
तथा च छन्दोगैरान्नातम् “तं ह्यायास्य उद्गोथमुपा-
साञ्चक्रे एतसु एवायास्यं मन्यन्ते आस्यादादयते
तेनेति” । अथवा अयमास्ये सुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा
च वाजसनेयकम् “ते होचुः क नु सोऽभूदो न इत्य-
मशक्तेत्ययमास्यान्तरिति” । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः” भा० ।

अयि अव्य० इण-इन् । १ प्रप्ते, २ अनुनये, ३ संकोधने,
४ अनुरागे च “अयि सम्प्रति देहि दर्शनम्” “अयि
जीवितनाथ । जीवसि” इति च कुमा० । “अयि
जानीमे रेभिलस्य सार्धवाहस्य भट्टम्” ऋ० ।

अयुकुद पु० अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य । सप्तपक्षे
वृक्षे तस्य हि प्रत्येकपक्षवे सप्त सप्त पर्णानि विद्यन्ते ।
“ववरयुकुदगुच्छरुगन्धयः” माघः । अयुकुपत्तादयोऽप्यतः
अयुक्त त्रि० युज-क्त न० त० । १ विषयान्तरासक्ततया कर्त्तव्येष्व-
नवहिते, २ अनुचिते, ३ आपद्गते ४ असंयुक्ते च
“अयुक्तः प्राकृतस्तस्यः शठो नैकृतिकोऽलसः गीता”
अयुक्तः अनविहित इति आ० त० रघु० । “नचायुक्तस्य
भावना” गीता ५ अयोऽय्ये “अयुक्तरूपं किमतः परं वद”
कुमा० । अयुक्तं शपथं कुर्वन्मयोऽयोऽय्यकर्म्मजत् ।
दैवहिर्षुखे “अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते इति
गीता” “अयुक्तः बहिर्हरः” म० त० रघु० । युक्तियुक्तं
युक्तम् न० त० ७ युक्तिमूल्या त्रि० । “अयुक्तं यदिह प्रोक्तम्”
इति दुर्गादासः ऽव्यनियोजिते च । “अयुक्तचारप्राणधिः
नीतिः ।

अयुक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ युक्तभावे । न० ब० ।
२ युक्तिमूल्या ३ योजनमूल्या च त्रि० ।

अयुग न० त० । युग्मभिच्चे (विजोड्) विषमे । “युगपदयुगम-
प्रस्तुत्यसंख्यैर्मयूखैः” माघः अयुगनेतः त्रिनेतः अयु-
गेषुः पञ्चशरः १ अयुगत्तादयोऽप्यतः । न० ब० । २ युगमूल्या
त्रि० । ३ भग्नयुगे रथादौ

अयुगपद् अव्य० न० त० । युगपद्भिरे क्रमिकभवने ।

अयुगू स्त्री एति बन्धत्वम् इण्-उन् अयुगीयते गै-कू ।
काकबन्ध्यायां स्त्रियाम् । “अयुगूः काकबन्ध्या या जाता
तां न विवाहयेत्” कात्या० स्मृतिः ।

अयुग्म न० न० त० । युग्मभिच्चे (विजोड्) विषमे ।
यथा संख्यायामेकत्रिपञ्चसप्रादयः । न० ब० । २ तत् संख्या-
न्विते त्रि० । “अथेन्द्रिचक्षोभमयुग्मनेतः” इति कुमा० ।
अयुग्मशरः पञ्चवाणः । अयुग्मच्छदः सप्तच्छदः अयुग्म-
वाहः सप्तान्वः । “अयुग्मे विधवा नारी” उ० त० पु० । “युग्मास्तु
पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रिषु” मनुः । “द्वादशराशिषु
विषममसंख्यानितेषु भेषमिधुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेषु” स्त्रोके
प्रथममहतीयचरणयोः ।

अयुग्मनेत पु० अयुग्मानि नेत्रागणस्य । त्रिनेत्रे महादेवे
“अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेतः” कु० । अयुग्मलोचनादयोऽप्यतः ।

अयुग्मच्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त च्छदा अस्य । सप्तच्छदे
(च्छातिम्) वृक्षे अयुग्मपत्तादयोऽप्यतः ।

अयुग्मवाह पु० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य । सप्तान्वे स्त्र्ये ।
अयुग्माश्चादयोऽप्यतः ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चवाणे कामदेवे
अयुग्मवाणादयोऽप्यत्र । वाणपञ्चकं च पञ्चवाणशब्दे वक्ष्यते ।
अयुज्ज् त्रि० न युज्यते सजातोयेन, युज-किन् न०त० ।
अयुग्मे (विजोड्) विपमे “अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि नजरगाश्च पुष्पिताया” “अयुग्दानं स्त्रीणाम्”
गोभि० । “अयुक् अयुग्माक्षरम्” सं०त० रघु० “अयुक्त
तु पिहृन् सर्वान्” मनुः । “ववुरयुक्च्छद्गुच्छगुगन्धयः”
माघः ।

अयुत त्रि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १ असंयुक्ते २ असम्बद्धे च
३ दशसहस्रसंख्यायाम् न० “सूर्याक्सिंख्यया द्वितिसागरैर-
युताहृतैः” सू०सि० । स विज्ञेयः परः धर्मोनाज्ञाना-
सदितोऽयुतैः” मनुः । ४ तत्संख्याक्षिते च ।

अयुतनाथिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-
भूते णिनि । पुरुषं मन्त्राभौमपुत्रे राजभेदे । “पूरोस्तु-
भार्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय” इत्युपक्रम्य
“मन्त्राभौमः खलु प्राप्तेनजितोसपथेमे तस्य पुत्रो जज्ञे
अयुतनाथी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-
नाथित्वम्” भा० आ०प० ।

अयुतशस् अय्य० अयुतमयुतम् वीक्षार्थं कारकात् शस् ।
अयुतमयुतमित्यर्थः ।

अयुतसिद्ध त्रि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त० ।
कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १ कार्यद्रव्ये घटादौ
तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २ गुणे ३ कर्मणि च तदेत-
दयुतसिद्धत्वं कार्यद्रव्यगुणकर्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रि-
यते यथा शा०भा० । गुणकर्मणां कारणाद्रव्या-
त्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम्
“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति
यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात्
अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि
नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमोविरुध्यते
कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्देशोऽभ्युपगम्यते नतु पटदेशः
पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न
तन्तुदेशाः तथाचाहुः । “द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते
गुणाश्च गुणान्तरसिन्ति” तन्तो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं
पटभारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे
शुक्लत्वादि गुणान्तरभारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
तोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्यते ।
अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि

गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभाव-
त्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्भेदः सम्भवति तस्य
तादात्म्ये नैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः सं-
योगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽप्येव । तेषां
प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणास्यायुतसिद्धत्वात्तुपपत्तेः अथान्य-
तरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कार-
णेन सम्बन्धः समवाय इति” एवमपि प्रागसिद्धस्यालम्बात्म-
कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्वयायसत्वात्
सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राकारण-
सम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध-
भावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्यते इतीदृशं
दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नभावस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य
विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते
न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव-
स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
सम्बन्धव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्ध-
शब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शना-
सयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्रोऽपि स्वरूपवाङ्मयपदमेव-
याऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यद्येकोऽपि सन् देवदत्तोऽलोके
स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चामेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागवति मनु-
ष्यो ब्राह्मणः ओत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता-
पुत्रः पौत्रो भ्राता जातमिति । तथा चैकापि सती रेखा-
स्थानान्यत्वे न निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्य-
यभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरे-
केण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्कत्वं न व्यतिरिक्तवस्तुत्व-
नेऽपुनल्विलक्षणप्राप्स्यानुपलब्धेरभावोक्तत्वनिरस्य । नापि
सम्बन्धविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावपसङ्गः
स्वरूपवाङ्मयपदमेवैव्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽलम्बात्मनसा-
मप्रदेशत्वाच्च संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता
द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशाश्चालम्बात्मनसा-
न्धविव्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वा र्थः कल्पनीयो-
नातोऽधिकइति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वम्
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः पण्डित्यर्थे-
भ्योऽभ्यधिकः शतं सहस्रं वार्थान् कल्पयितव्या इति निवा-
रकोहेतरस्ति । तस्मादाद्यै यच्चै यदाहोचते तत्तत् सिध्येत् ।
कश्चिद्द्वयोलुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एवमभूदिति क-
ल्पयेत् अन्योवाव्यसनी कृत्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् हाभ्यामणुभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकारेणैव संज्ञेषातुपपत्तिः
नह्युक्ताकारस्य पृथिव्यादीनाञ्च जलकाष्ठवत् संज्ञेषोऽस्ति ।
कार्यकारणद्रव्ययोरान्निताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यव-
श्यकत्वात् समवायइति चेन्न इतरेतरान्निताश्रयत्वात् । कार्यकार-
णयोर्हि भेदसिद्ध्यावान्निताश्रयभावसिद्धिरान्निताश्रयभाव-
सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कण्डवदरवदितरेतरान्निताश्रयता स्यात् ।
न हि कार्यकारणयोर्भेदः आन्निताश्रयभावो वा वेदान्तवा-
दिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावत्प्रोदिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते
स्युः सावयवत्वादित्याचेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो-
बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदेभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि
तएव मम परमाणव इति चेन्न स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणा
परप्रकारत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया
स्थूलतमावस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथि-
व्येकजातीयकं विनश्यति ततोऽद्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि
पृथिव्येकजातीयकत्वाद्दिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीति चेत्तत्र दोषः यतोऽतः काठिन्यविलयनवदपि
विनाशोपपत्तिर्भवोचाम । यथा हि एतत्सुवर्णादीनामविभ-
ज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्य-
विनाशोभवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या-
विनाशोभविष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवयवसंयो-
गेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयव-
संयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । ७० उ०
भा० सत्कार्यव्यवस्थापनोद्देशे 'हिनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुत-
सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-
द्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता
वा स्यान्न तु भावाभावयोर्यां तज्जातु सदेव कार्यं प्रागुत्प-
त्तेरिति सिद्धम् । "युतसिद्धयोरज्जुषट्योर्मिथः संयोगे
पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रती-
त्यनर्ह्यां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्धिभावा-
न दोषमावहतीति शङ्कते अयुतेति" आनन्दगिरिः ।
'द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु' सा० ५, २८, वाख्यायां मल्लिनाथः
द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधी-
नसत्ताकेषु सत्स्वीति ।

अयुतसिद्धिं स्वी यु-अमिश्रणे क्त युतः पृथग्रूपेण स्थितः
तथाभूतयोः सिद्धिः अभावे न० त० । पृथग्भावेना-

सिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्य-
क्रिययोस्तथासिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथग्भूततया
सिद्धाः । अतएवोक्तं "युतसिद्धिभावात् कार्यकारणयोः
संयोगविभागौ न विद्येते" वै० सू० । "सम्बन्धयोर्विद्य-
मानत्वम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तद्भावस्त्वव-
यवावयविनोः" इति उप० वृत्तिः । अयमाशयः 'षटपटा-
दयो हि पृथग्भूततया सिद्धाः आश्रयाश्रयिभावं लभन्ते ।
कार्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्' इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितयान् जि-भूते क्तिप् दीर्घः
उ० प० स० । यदुपश्ले ऋभेदे । "अयुताजित् सहस्राजित्
शताजित् दशकः उपवाह्यकश्चतुर्थां भजमानाद्विज-
क्षिते" हरि० प० । [ति० ।

अयुद्ध न० अभावे न० त० । १ युद्धाभावे न० ब० । २ युद्धस्य न्ये
अयुव ति० न योति यु-बा० क० । असंख्ये "अयुव-
मार्यस्य राष्ट्रं भवति" ऐत० ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न० त० । वृद्धे-स्त्रियां डीप् ।
अयूय ति० यूपे साधु यत् न० त० । यूपसाधने निम्ब-
जम्बीरादौ वृक्षे "वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाश-
खदिरशिलादयो यूप्या निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः"
यजु० वेद० दी० ।

अये अव्य० इण्-एच् । १ कोपे, २ विषादे, ३ संभ्रमे, ४ स्रुती,
५ अशुद्धौ च । "अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव
अयुते" शकु० । "अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो !
विनयन" ! सां० द० ।

अयोग पु० युज्-घञ् अभावे न० त० । १ योगाभावे, अप्रा-
शस्ये न० त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दुष्टे २ योगे
"अयोगः सिद्धियोगश्च हावेतौ भवतोयदि । अयोगोऽहन्यते
तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते" इति राजभा० । "अयोगे सुयोगो
ऽपि चेत् स्यात्तदानीमयोगं निहृत्यैव सिद्धिं तनोति ।
परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाथं दिनाङ्गोत्तरं विष्टि-पूर्वञ्च
शस्तम्" "यत्र लग्नं विना किञ्चित् क्रियते शुभसंज्ञकम्
तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्" इति च सहू०
वि० । न० ब० । ३ विधुरे, ४ कूटे, ५ कठिनोदये सुश्रुतोक्ते
वमनापशमनीये ईरोगभेदे च । "यत्राध्मानं हृदयपङ्कशृणा
मूर्च्छा दाहश्च भवति तस्योगमित्याचक्षते तमाशु वमने-
दिति" । "अयोगाङ्गास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः ।
अनुष्णोऽल्लोषधो ह्रीनो वस्तिर्नैति प्रयोजितः विष्टिभा-
ध्मानश्चैव तस्योगं प्रवर्त्तते" इति च सुश्रुतः ।

अयोगवः पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच् ।
अयोगं दुष्टयोगं वाति वा—क वा । “शूद्रादयोगवः क्षत्र-
चाण्डालश्चाधमोऽन्यथा । वैश्यराजान्यविप्रास्तु जायन्ते वर्ण-
सङ्कराः इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोभजे
सङ्कीर्णवर्णे । “प्रसाधनोपचारस्तमदासं दासजीवनम्
सैरिभ्यं वागुरादृष्टिं स्मृते दस्युरयोगवे, मनुः । अयो-
गवस्यायम् अण् । आयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि
ति० स्त्रियां ङीप् । “भवन्त्यायोगवीक्ष्यते जातिहोनाः
पृथक् त्वयः” मनुः ।

अयोगवाह पु० अक्षरसमान्नायस्त्वेषु “अइउण्” इत्यादिषु
चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धी येषां ते
तथापि बाह्यन्ति प्लवणत्वादिकार्यादिकं निष्पादयन्ति
वाहेः अच् कर्मधा० । “अनुस्वारो विसर्गश्च+कूपौ
चैव पराश्रितौ । अयोगवाहाविज्ञेया” इति शिलाक-
डपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ह) पु० गुलः गोलाकारः अयसा निर्मितोगुलः ।
(गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम् । वा लस्य डः ।

अयोगू पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्तृत्वेन गम-ला०
डू । अयोगनरि अयस्कारे “पाप्मने क्रीवमाक्रियाया
अयोगमिति” । पुरुषमेधे यजु० ३०५ ‘अयोगूमयो-
गनारम् । वेद दो० ।

अयोग्य ति० न०त० । १योग्यभिन्ने अनर्हे २अनुचिते च ।
अयोग्य न० अयोऽयं सुखे यस्य । सुखे तस्य सुखे लौहा-
वस्थित्या तत्रात्मम् ।

अयोधन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन-अप् पादेशश्च नि०
(हातुङीति) ख्याते लौहसङ्करे । “अयोधनेनाय
इवाभितप्तम्” ॥ रघुः ।

अयोजाल न० अयोविकारः जालम् । १लौहमये जाले अय
इव दुर्भेद्यं जालं भायाऽस्य । २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ ति०
“अयोजाला असुरा भायिनोऽयस्यैः” अथ० १, १८, ६६ ।

अयोदंष्ट्रा ति० अयोमयी दंष्ट्रा चक्राचधारा अस्य । लौह-
मयधारे रथादौ । “पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधा-
वतो वराहून्” ऋ० १, ८८, ६, “दंष्ट्रा चक्रधारा” भा० ।

अयोदत् ति० अयइव कठिनो दन्तो यस्य संज्ञायां दत्ता-
देशः । लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राजसादौ स्त्रियां ङीप् ।

अयोध्य ति० योद्धुमशक्यः युध-स्यत् न०त० । योद्धुमशक्ये
“अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या” अथ० १०,
२, २१, इन्द्राकुवण्डपाणां राजधान्यां स्त्री सा च सरयू

तीरसन्निकृष्टा सेवनादौ मोक्षदा च । “अयोध्या मथुरा
भाया काशी काञ्ची अयान्तिका । पुरी द्वारवती चैव
सप्तैता मोक्षदायिकाः” पुरा० । “बलसुपहितशोभां
तूषभायादयोध्याम्” भट्टः ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्त्ववृत्तान्तवर्णनस्य
काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे ।

अयोनि स्त्री न०त० । १योनिभिन्नस्थाने । “अमानघोषु
पुरुषे उदकायामयोनिषु । रेतः सिक्ता जले चैव कच्छं
सान्नापनं चरेत्” मनुः । नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । २अजन्ये नित्ये । “जगद्योनिरयोनिस्त्वम्” कु० ।

अयोनिक ति० न आन्नाता योनिरस्य कप् । अनान्नात
योनिकेषु यज्ञरूपयज्ञपातादौ “नायोनिकेषु” कात्या०
८, ५, २३, अयोनिकेषु यत् “एष ते योनिः” इत्यस्यान्नातं
न भवति तत् “एष ते योनिः” इत्यनेनासादनं भवति “सर्वे
ष्विति वात्स्योऽविशेषात्” कात्या० ८, ५, २७ “सर्वेष्वान्नात
योनिकेषु अनान्नातयोनिकेषु च यज्ञेषु परिमार्जनानन्तरम्
एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव” कर्क० ।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन-ड । योनितोऽनुत्पन्ने-
शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने कर्मदंष्टादौ
तथाहि “शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च” वै० सू० ।
तत् पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं
योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतेजसवायवीयशरीराणां
वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशो-
णितसन्निपातानुत्पत्त्यात् । अयोनिजञ्च देवानाञ्चो-
णाञ्च भूयते हि “ब्रह्मणो मानसात्मन्वादय” इति । कारण-
मन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छे-
देनाकारणत्वात् अज्जज्जकर्ममशकादिशरीरे व्यभिचारात्
संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽअदादि-
शरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजम-
शुक्रजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायु-
त्वात्, पल्लिसरीसृपाणामशुक्रजं परितः सर्पणशीलत्वात्
सर्पकीटमत्स्यग्रादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि दृष्टादयोऽपि
शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्व-
मन्तरेण जीवन-मरण-संज्ञ-जागरणभेषज-प्रयोग-बीजस-
जातोयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति
दृष्टव्यतमग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमो-
ऽप्यस्ति । “नर्म्मादातीरसम्भूताः सरलाऽर्जुनपादपाः ।
नर्म्मादातोयसंज्ञायां ते यान्ति परमां गतिम्” ।

“इत्यथाने जायते दृष्टः कङ्कटघ्रादिसेवितः”, इत्यादिषु
तथापि चेदावप्यभिन्द्रियवत्पञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो
न शरीरव्यवहारः ७०८०॥ दृष्टादीनामयोनिजशरीरसत्त्वे
प्रमाणान्तरमस्ति, “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां
नरः” भन्तुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता। “शुक्लं
लघुत्वं कृच्छ्रं विप्रं निर्जित्य वादतः। इत्यथाने जायते
दृष्टः कङ्कटघ्रादिसेवितः” इत्यादि वचनेन। अयोनिजशरी-
रोत्पत्तिकारणमाह। “अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्” वै०
सू०। “धर्मविशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियत-
दिग्देशः परामर्शबोधधर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वात्
अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म विना कथं
द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह।
अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च
कर्माणां सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिक्रमेण अयोनिजं
देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्म-
विशेषाच्च कुड्जन्तूनामशूजानां यातनामयानि शरीराण्यु-
त्पद्यन्ते इत्यपि दृष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे
प्रमाणान्तरमाह। समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुतिसूतीति-
हासपुराणादिषु संज्ञाया आदित्यात् प्रसिद्धा तथाहि
दुर्वासः प्रभृतयो मानसाः “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा”
इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्त्ययोनिजानि शरी-
राणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह। सर्गादौ या
ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञायते अख्य-
योनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्माणो मातापितरौ सः
याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति।
“सन्त्ययोनिजाः” “वेदलिङ्गाच्च वै० सू०” शरीरविशेषा
इति शेषः उपसंहरतेऽतिदार्ढ्यं प्रमाणान्तरमाह। वेदो
मन्त्रः स च लिङ्गप्रते ज्ञायतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्,
ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः। तथाहि
ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका अष्टजत् स तपो-
ऽतयत प्रजाः सृजेयमिति स सुखतो ब्राह्मणमष्टजत्
बाह्व्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्” इति,
वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कतः
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः,
एवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरसंज्ञम्, आभ्यं
तेजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव “ब्रह्मणो मानसा मन्वादय”
इति उप० दृष्टिः। “किन्तु देहमयोनिजमिति” भाषा०
आ० ७० तद्भाष्ये ब्रह्मविध्यसंज्ञं यथा “तेषां खल्लेषां भूतानां

त्रौण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति”
आ० ७० “तेषां जीवाविष्टानां खल्लेषु पक्ष्यादीनां भूतानामे-
वमिति प्रत्यक्षनिर्देशात्तु तेजःप्रभृतीनां तेषां त्विष्टकरणस्य
वक्ष्यमाणत्वादसति त्विष्टकरणे प्रत्यक्षनिर्देशात्तुपपत्तिः।
देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्त्रिस्तोदेवता इति।
तस्मात्तेषां खल्लेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रौण्येव
नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति। कानि
तानीत्युच्यन्ते। आण्डजमण्डाज्जातं आण्डजमेवाण्डजं
पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो ज्ञायमाना
दृश्यन्ते। ते च पक्षिणां बीजम्। सर्पः सर्पाणां बीजम्।
तथाऽप्यण्डजमण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः भा०।
२ अयोनिजदेहवति नरादौ च त्वि० “राघवाय तनया-
मयोनिजाम्” रघुः ३ विष्णौ पु०। “वाचस्पतिरयोनिज”
इति वि० सह०।

अयोमय त्वि० विकारे मयट् स्त्रियां ङीप्। लौहविकारे
अस्तशस्त्रादौ। “निःक्षेपोऽयोमयः शङ्खुर्जलक्ष्मास्ये दशा-
ङ्गुलः” गुरुतत्प्राभिभाष्येनस्तप्ते स्वव्यादयोमये” इति
च मनः।

अयोमल न० अयसो मलमिव। (लौहगू) इतिख्याते
लौहमले तत्किट्टे “शताब्दसुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीति-
वार्धकम्” अधमं पञ्चवर्षीयं ततो ह्रीनं विषोपमम्
यज्ञौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणमिति”
राजनि०।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य। १ लाङ्गलादौ “भूमिं
भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्” २ अथलौहयुक्ते त्वि०
भेत्यत्यजः “कुम्भमयोमुखेन” रघुः। अय इव कठिनं मुखं
यस्य। ३ लौहतुल्यकठिनमुखे विहगादौ “अयोमुखाः सूची-
मुखाः अयोविकृतिसुखाः पिशाची कुव्यादो वातरंहसः
अथ० ११, १०, २। “ज्ञानो भीषणकाया अयोमुखानि
वयांसि जले गृध्रपक्षिणाञ्च सङ्गाः भा० शा० प०।
४ असुरभेदे पु०। “शङ्खुर्को विराचश्च गवेष्टी दुम्भुभिस्तथा
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलोवामनस्तथा हरिर्व०। अयःसुवर्णं
सुखमाद्यं यस्य। सुवर्णादिधातौ “अयोमुखैश्च विपुलः
पर्वतो धातुभिर्युतः इति हरिव० तत्र भवः कुम्भादि०
ख। अयोमुखीयः तद्भावे त्वि०।

अयोरस पु० दंत०। लौहमले। ताप्यमानाङ्गोहात् यत्
पृथग् भवति तस्मिन् “सर्वायोरसाम्बृणैः रुद्राः
संख्ये कात्या० १५, ५, ६, “अयोरसः लौहसिङ्गानः

किं इति यः प्रसिद्धः कर्कः 'अथैतन्नयं पिष्टं भवति
शर्कराश्लायोरसस्तेन संसृजति' शं० ब्रा० ।

अथोद्दय ति० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते
दयान्मन्यचित्ते । "सुहृदयो हृदयः प्रतिगतर्जताम् रघुः ।

अरमन् ति० अय-मनिन् । १ गन्तरि २ गमनसाधने च
'समानमयमन् पर्येति जायते' ता० ब्रा० "अरमन्
अथमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इत्यर्ति गच्छलानेन अ-अच् । १ चक्रस्य
२ नाभिनेत्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३ शीघ्रे च ४ शीघ्रतादिगुणवति
ति० । "गच्छोष्णवासुष्णालनाभिचक्रया विराज-
मानां नवयोदरश्रियां" साधः उदरा उन्नता अराचक्र-
शलाका इति मङ्गि । "विभुररात्र नेमिः परिभूरजायथाः
अ० १ १४, ६ "अरा इव रथनाभाविति" श्रुतिः
"सस्यञ्चोऽग्निं स पर्यतारा नाभिनिवाभितः" अथ०
३, २०, ६, "अरा इवान्ने नेमिरिति" शत० ब्रा० ।
श्वमस्य पुंस्त्वे प्रयोगात् "रोपधः" ६।७ वृष्टे दर्शितात्
पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीवत्वं शीघ्र-
तायामेवान्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्रं
द्वादशारं यद्दं कुमारः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि षडृतवः संव-
त्सरचक्रम्" भा० व्या० पं० । द्वादश भासा अरा इव यस्य
तदर्थः । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युर्भुव-
नानि च विश्वा" अ० १, १६४, १२ पञ्चारे पञ्चर्तु-
रूपैरैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्तुता" भा०
४ कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" श्यामास्तवः ।
संज्ञायां कन् । ५ श्रैवाले "प्रापडोति" ख्याते दैर्घ्यपठे च पु० ।

अरक्षस् ति० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्यं बाधकं यस्य ।
"बाधकरहिते । "जिघर्षरक्षसा मनसा च तज्जुषेत"
अ० २, १०, ५ । "अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरक्षित ति० न रक्षितः । रक्षितभिन्ने । "पादं स्वामिन्य-
रक्षिते" श्रुतिः ।

अरग्वध पु० वृ० हृत्स्वः । आरग्वधवृत्ते (शुं धात्वो) ।

अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं षड्रुते चाल्यतेऽसौ । १ महाकूपे,
२ कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपमासा-
द्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनानीतः" । "तदाकर्णं तु
अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थं
कन् । तत्त्वैव ।

अरङ्गुत् ति० अलं करोति अलम्+ङ-क्तिप् लस्य रः ।
१ अलङ्कारिणि "त्वमग्ने ! इविषोदा अरङ्गुते" अ०

२, १, ६, ० "अरङ्गुते अलङ्गुर्वते" भा० इविष्यन्तो
अरङ्गुतः अ० १, १४, ५, भा० अलङ्गुतः अलङ्गुर्वतः
"कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसो" लस्य रः भा० । २ पर्याप्त-
कारिणि च "उरुधाराभरङ्गुतम् अ० ८, १, १०,
"अरङ्गुतं पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्गुतं ति० अलं क्रियते अ अलम्+ङ+क्त लो रः ।
अलङ्गुते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निद्रुतो अर-
ङ्गुतः" अ० १०, १४, १२, अरङ्गुतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्कार-
रूपैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्गुति स्त्री अलम्+ङ+क्तिन् लस्य रः । अलङ्कारे भूषायाम्
"का ते अक्षरङ्गुतिः स्त्रुक्तैः" अ० ७, २६, २ । "अरङ्गुति-
रलङ्गुतिः" भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्याप्तं
गमने "अरङ्गमाय जगम्येऽपश्चाद्वह्ने नरे" अ० ६, ४२, १,
"अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् ति० रज्ज् अरुन् नलोपः न० ब० । १ रजोपुष्प-
कार्यकामक्रोधादिभ्यन्त्ये । "अजरममरमभयममृतमरज"
इति शत० ब्रा० वा कप् । अरजस्त्रोऽप्यल १२ अनार्त्त-
वायां नग्निकायां स्त्री । अशा० अभूततद्भावे क्यङ्
सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्वन्धनसाधनं यत्न । १ बन्धनागारे
रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्ज्वौ
दस्य नूत्ससुनन्दभीतये" अ० २, १२, ६, "अरज्जौ बन्ध-
नागारे" भा० २ रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतुभिः रज्जुभिः
सिनीयः, ७, ८, १, २, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अरं शीघ्रमटति अट-अल वा उन् शक० ।
(शोना) वृत्ते इति ख्याते अक्ष्यादि० क । डलयोरैक्यात्
अरडुकः तद्भावे ति० ।

अरट् पु० न रटति रट-वन् न० त० । पृष्ठुश्वोऽपति-
मन्त्रिभेदे "अरट् अजो नक्षत्रे सकृत्पति" सुकृत्तराय
सुकृतः" अ० ८, ४५, १७ अरट् अजो नक्षत्रे सुकृत्पति
च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः" भा० ।

अरण ति० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १ युद्धभ्यन्त्ये "अरणं
मरणं समयात् समयात्" भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन ।
वाक्सङ्गरहिते २ रिपौ "जङ्गलराज्याभ्यां शूद्राय चा-
र्याय स्वाय चारणाय" यजु० १६, २, "अरण्याय पराय
वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे" वेददी० । ३ अरममाणे पु० साधुः ।
"यो नः स्त्रो अरणो यच्च निश्चो जिघांसति" अ० ६,

७५, १८ “अरणोऽरममाणः” इति भा० । ४३ःखिते
“मा भूम् निष्ठा इवेन्द्र ! अरणा इव” ऋ० ८, १, १२,
“अरणा अरममाणाः दुःस्त्रिनः” भा० ।

अरणि पु० ऋ-अनि । १ सूत्र्ये ‘गणियारीति’ ख्याते २४छे ।
अच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३ अग्निमन्थनकाष्ठे द्वि० ।
स्त्रियां डीप् । “जाते पुत्रेऽरणिं मथित्वेति” श्रुतिः
“आत्मानमरणिं कृत्वा” पुरा० । “अग्न्युद्धारणञ्चे ६३४छे
विवरणम् “अरणीसहितं मन्यं ब्राह्मणस्य तपस्त्रिनः ।
ऋगस्य घर्ममाणस्य विषाणे समज्जत” भा० व० प० ।
“ततः पुनर्मेहृत्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणी-
मिव संख्या समन्थुर्जातमन्थव” इति हरिवं० । “पराश-
रकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे
तस्मिन् महायोगी द्विजवर्मः । व्यासादरणां संभूतो
विधूमोऽग्निर्नृव ज्वलन्” हरिवं० । अरणीमधिकृत्य
कृतोपन्यः ढक् । आरण्येयम् भारतयनपर्वान्तर्गते अरणी-
हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक पु० अरण्ये अग्निमन्थनकाष्ठाय साधु ठन् ।
अग्निमन्थनकाष्ठसाधने अग्निमन्थनदृष्टे ।

अरणीकेतु पु० अरण्यो केतुरस्य । अग्निमन्थनदृष्टे राजनि० ।

अरणीसुत पु० ३त० । शुक्रदेवे ‘स लब्ध्वा परमं देवाहरं
सत्यवतीसुतः’ । अरणीसहिते गृह्य समन्थाग्निचिकी-
र्षया । अथ रूपं परं राजन् विभ्रतीं स्नेन
तंजसा । हताचीन्नामाप्सरसमपश्यद्भगवान्द्विषिः । ऋषि-
रप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भग-
वान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा
तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज !
हताचीं सहपागमत् । स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन
संहृताम् । शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह । स तु
धैर्येण सहता निगृह्णन् हृच्छयं मुनिः । न शशाक निय-
न्तुनत् व्यासः प्रविष्टतं मनः । भावित्वाञ्चैव भावस्य हताच्या
वपुषा हृतः । यत्प्राप्तिवच्छतस्तस्य सुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यमेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन
मनसा तथैव द्विज सत्तमः । अरणीं समन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां
जज्ञे शुको नृपः । शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे
महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथा-
ऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यसुदावहन् । तथारूपः शुको
जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा” भा० शा० प० ।

अरण्या पु० न० अर्थते श्रेष्ठे वयस्यत् ऋ-अन्य । १ वने,

अर्द्धर्वादि । “माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाग्नि-
यवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा
गृहम्” चाणक्यः । “सावित्रीमप्यधीयते गत्वारण्यं समा-
हितः । गृहे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः”
मनुः । “गृहस्थस्तु यदा पश्येत्तुलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव
आपत्यं तदारण्यं समान्नेयेत्” मनुना अन्ये वयस्येव
अरण्यवासविधानान्तस्य तथात्वम् । स्वार्थे कन् तत्त्वैव ।
“य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः” या० सू० ।
२ कट्फलदृष्टे पु० । उत्करादि० चतुर्थ्यां ऋ ।
अरण्यीयः अरण्यसन्निहृष्टदेशादौ त्रि० । अरण्येऽध्येयः
बुज् । आरण्यकं वनपाथे अनुवाकभेदे “आरण्यकमधीत्य
च” मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः आरण्यम्
रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या
यामादावनुत्पत्तेस्तथात्वम् । [ग्रन्थभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्त्तनात्मके
अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति
ख्यातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलत्तिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्तिका । (वनकुलधीति)
ख्यातायाम् वनकुलत्तिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ पु० ईत० । वनकुसुम्भे ।

अरण्यगज पु० अरण्यस्यो गजः । दुर्हान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्माणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते
अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्यां पत्रशक-
अरण्यचटक पु० ईत० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुर्भावात् ।
निष्फलभूषणे । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्ति-
भिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन
प्रोतजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा
एवमन्यस्यापि तथा, अतएव “स्त्रीणां प्रियालोकफलो-
हि वेशः” इति कुमा० व्याख्यायां मङ्गिनाथेन “अन्यथा
अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्” ।

अरण्य(ष्टो)चर त्रि० अरण्ये चरति चर-ट ७त० वा
अलुक्त् । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन-ड उप० स० । वनजाते ।

अरण्यजार्दक न० अरण्ये जायते जन-ड कर्म० ।
(वन आदा) इति ख्याते वनार्दके ।

अरण्यजीर पु० । ईत० । वनजीरके ।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क ।

वनस्पतलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्मः । स च धर्मः “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्बलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सन्त्यज्य आन्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छेदम् । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छेदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः । सन्त्यर्क्षविधेर्भोध्यैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महायज्ञान्निर्व्विधेर्द्विधपूर्व्वकम् । वसीत चर्म्म चौरं वा सायं स्नावात् प्रगे तथा । जटाश्च बिभृश्यान्नित्यं शस्त्रशूलोमनस्त्राणि च । यज्ञक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षाञ्च शक्तितः । अन्नमूलफलभिक्षाभिरक्ष्येदाम्रमागतान् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दानोर्मत्तः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः । ऋक्षेष्ट्रापयणञ्चैव चातर्ष्मास्यानि चाकुरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासनशारदैर्भोध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरुं चैव विधिवन्निर्व्वर्त्तेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । स्थलजोदकशकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यल्लोड्ढवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च । भूतृणं शिष्पुकञ्चैव स्नेहान्नकफलानि च । त्यजेदाश्रयजे मांसि सन्त्यज्यं पूर्व्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्रीयादुत्पृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजान्यात्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपकाशनोवा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्वत्थकुटोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपि वा । सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्मांससञ्चयिकोऽपि वा । पण्मासनिचयोवा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चाह्नं समश्रीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले क्षणे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयोर्वाश्रीयाद्यवागूं कथितां सकृत् । पुष्पमूलफलैर्यपि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्षैर्वैशानसमते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्हि नम् ।

स्यानासनाभ्यां विहरेत् सवने स्नपयस्नपः । पीप्ते पक्वतपास्तु स्याद्वर्षस्त्रिमासकालिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्त्तयंस्तपः । उपस्थृशंस्त्रिपवणं पिष्ट्वा देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोत्तरं शोधयेद्देहमात्मनः । अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोष्य यथाविधि । अग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अग्रयतः सुखाद्येषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेषु समश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः । तापसेषु च विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रामान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एतासान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधा श्रौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । अपिभिर्वाङ्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविष्टञ्चैव शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्दिशमजिह्मगः । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वायं निलाशनः । आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनूम् । वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते” मनुः ६४० ।

अरण्यधान्य न० । ईत० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(एयानाम्) पति पु० अरण्यानां तत्स्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा० । चौराधिष्ठातरि रुद्रे “नमोनमोनिचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः” यजु० १६, २०, “रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यदा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यदा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रोद्दिधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम् तदोत्तररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रम्” वे० दी० । तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव “एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यस्तन्निनीयते एष एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमघोनिनीयते” इति श्रुत्या तस्य साध्यसाधु कर्म्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्व्वकृतकर्म्मसापेक्षत्वेन च न वैषम्यनैर्हृत्वे इत्याकरे व्यक्तम् । २ अरण्यचरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमत्तिका स्त्री ईत० । (डाश) इति ख्याते दंशे ।

अरण्यमाज्जीर पु० अरण्ये माज्जीरः । वनविद्धाणे ।

अरण्यमुद्ग पु० । ईत० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने

“अरण्ययाने सुकरे पिता माम्” इति भट्टिः ।

अरण्यरत्नक पु० अरण्ये रत्नकः । वनरत्नके वनेषु लोक-रक्षार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे ।

अरण्याराशि अरण्यसंज्ञको राशिः । “मकरादिमार्गसिंहौ
वन्यौ दिवसेऽजलभौ चेति” ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ ।
अरण्य(ए)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्रम्या
या अलुक् । शान्तुपायकारकश्रोत्रशून्यो निष्फले
१ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुमाले च । लोके हि
रोदने तद्गोदनशान्तुपायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये
रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।
अरण्यवाचस पु० ईत० । (दांडकाक) इति ख्याते द्रोणकाके ।
अरण्यवास पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।
अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये वसति वस-णिनि । वनवासिनि
१ सन्यादौ “एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः” इति
शकु० । स्त्रियां ङोप् । सा च २ अत्यस्तपस्वीलतायां
राजनिः । [वास्तूके ।
अरण्यवास्तूक पु० ईत० । (वनवेतो) इति ख्याते वन-
अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः । वनभवे नीवारदौ ।
अरण्यशूकर पु० अरण्यस्य शूकरः । वनवराहे । [शूरणे ।
अरण्यशूरा पु० शा०त० । वनभवे (ओल) इति ख्याते
अरण्यश्वन् पु० अरण्ये श्वे वृक्षः । टके ।
अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी । ज्यैष्ठ्यशुक्लपष्ठ्याम् ।
“ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता । व्यजनैक-
करास्तस्यामर्तानि विपिने स्त्रियः” इतिः राजमा० ।
अरण्याध्यक्ष पु० अरण्यरक्षणदौ अध्यक्षः । वनेषु लोकरज-
णार्थं राजनियुक्ते सैन्यपतिभेदे ।
अरण्यानी स्त्री महदरण्यं नि० ङोप् आनुक् च । महा-
रण्ये । “यथारण्यान्यासुतसाधरत” शत० ब्रा० ।
अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मस्तदिवाचरणम-
स्यस्य अच् । “यद् अरण्यायनमित्याचक्षते
मेव तदिति” श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्ये । “तदरस्य गत्यश्चार्सुवावित्या-
दिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।
अरण्येतिलक पु० सप्रम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।
अरण्येऽनूच त्रि० अरण्ये अनूचः नियतपात्रोमन्त्रो यस्य
अलुक् समा० १ अरण्यमात्रपात्रमन्त्रेण संकृते पुरा-
डायादौ “पश्चादरण्येऽनूचम्” १८, ४, २० । “अरण्येऽ-
नूचा वक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूचः”
इति कर्क० । ७त० अलुक् । २ अरण्येऽनूचो (पात्रो)
मन्त्रभेदे पु० । स च “उपस्य भीमश्चेत्यादिमन्त्रः स हि
नियतमरण्ये पठ्यते” इति कर्क० । “वागेवारण्येऽनूचा-
सोऽरण्ये नूचो भवति” ता० ब्रा० । “अरण्येऽनूचः कश्चि-

दनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरुण्येऽनूचो भवति”
भा० । अयमेव पक्षः अयान् कर्कभते बहुव्रीह्या
अयणे सप्रम्या लुक् न स्यात् अलुक् समासस्य तत्पुरुषै
कविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम्
“सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्ये नूचो
भवति” शत० ब्रा० ।

अरण्यौकस् पु० अरण्ये विधानेन्यौकोयस्य । १ सन्यादौ २ वान-
प्रस्थे “वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः” शकु०
अरत त्रि० न रतः । १ अननुरक्ते २ विरते च । [त्रि० ।
अरतत्रप पु० अरता विरता त्रपा यस्य । १ कुक्षुरे २ लज्जाह्रीने
अरति पु० कृ-अति । १ क्रोधे । रम-क्तिन् न०त० ।
२ अनवस्थितचित्ततायाम्, ३ रागाभावे, “सुखं कषाय-
मरतिगौरवं कण्ठवत्तमोः” सुश्रुतः । ४ रतिविरहे,
५ उद्वेगे, “स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः
अरतिः सा” इत्येवंप्रकारे ईदृशवियोगान्मनसो व्याकलीभावे
७ असन्तोषे “भृशसरतिं हि सद्वियोगः” इति ।
किरा० अरकते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री । “दृढमनः
सङ्गसङ्कल्पाजागरः क्षयताऽरतिः । ह्रीत्यासोन्मादमूर्च्छा-
स्ताः इत्यनङ्गदशा दश” मल्लि० । सा च विषयविद्वेषं
करोति । न० ब० । ९ रागाह्रीने त्रि० ।

अरति पु० कृ-कति रतिः बद्धसृष्टिकरः स नास्ति यत् ।
१ विस्तृतकनिष्ठे बद्धसृष्टिहस्ते, २ कफोष्णिमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलि-
पर्यन्तपरिमाणे । अतस्ततः प्रमाणे मात्रच् । तत्परिमिते
त्रि० । “अरतिमात्रान्तरिते देशे” भवदेवः । “तासुत्तर-
तोऽग्नेर्निर्दिष्टात्परतिमात्रे” गृह्यसूत्र० । “अरतिमात्र
क्षुपकाः पत्रैर्द्विङ्गुलसम्मितैः” सुश्रु० । २ कफोष्णौ
(कुनौ) बाहोरवयवे । “भीष्मो धनुष्पातुपजान्परतिः”
भट्टिः । “जवनेनाह्वनीयमरत्नी संधत्त” शत० ब्रा० ।
४ बाहौ बाहुर्वा अरतिः बाहुना वीथ्यं क्रियते” शत०
ब्रा० । वा कप् । अरतिर्कोऽप्युत्तार्ये ।

अरथि पु० कृच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् कृ-रथिन्
सारथिः न०त० । सारथिभिन्ने । “अस्त्रनश्वसिद्य-
मजत्यरथोः” ऋ० ई, ईई, ७, रथिः सारथिः न रथि-
अरथिः” ऋ० दीर्घः भा० । [२ भग्नदन्ते वृद्धे च
अरद पु० न जातो रदो यस्य । अजातदन्तावस्थे बाळे
अरधु त्रि० राध-हिंसने, कर्माणि रन् ह्रस्वश्च न०त० । शत्रु-
“भिरहिंसे उपसृपस्य तव सस्तवीथोऽरधस्य रधतुरो बभूव”
ऋ० ई, १८, ४, राध-सिद्धौ रन् ह्रस्वः भा० ।

२ सञ्ज्ञे च “ता ह त्वहर्त्तियदरप्रसुये त्या” ऋ० ६, ६३,
१, अरप्रसु सञ्ज्ञम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुतेवान्तगतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।

“तरन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं रामहृहानाञ्च सचक्रकस्य च ।

एतन् कुरुतेवसमन्तपञ्चकम्” इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-
संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः “कर्काक्षमद्यात्
सिंहाके सिंहान् सिंहकन्ययोः” । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः

तस्मिन् पर्युपिताञ्च भोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्रं त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविडे छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपोदुरितं यस्य । पापशून्ये “शंयोर-
रपोदधातन” ऋ० १०, १५, ४, “तदक्षे शंयोररपोदधा-
तन” ऋ० १०, ३७, ११ ।

अरम् अव्य० अल-अस् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे
० शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतगङ्गे अरङ्कृतिगङ्गे च उदा० ।

२ अव्यर्थे च । “तस्मा अरं गमावः” य० ११, ५२ अरमिमे
स्तशमहे मीलङ्गपे अरंगमाय जग्महे” ऋ० ८, ४६, १७ ।

अरम् त्रि० न रस्यतेऽल आधारे षञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्याप्ता वा मतिः । १ पर्याप्तबुद्धौ
० दोषो च । “स्यादक्षे अरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७, २४, २१ ।

“उप स्वैनमरमतिर्वस्तुयुः” छा० उ० ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कषाटे । “सरभसमरराणि
द्रागपावत्य” वीर० च० । २ अप्रधाने ३ वंशकोपे विन्धः

४ कर्पभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरय्यस्तदपत्ये पुं स्त्री०

अररि प० न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमियर्त्ति ऋ-इन् । कषाटे
अररिन्द न० रा-कि द्विष ररिर्दाता नास्त्यन्योररिरस्य पिपा-

सोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं हृदाति दा-ख सम् । जले
निरु० । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतः” ऋ० १, २६, १० ।

भाष्ये प्रागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । यद्वा-
अररिरित्येतस्य गमनं औणादिकोऽरिप्रत्ययः ।

आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
तद्दतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । ‘आपो-

मयाः प्राणा’ इति श्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते
तादृशं दानमितरन्तुषु तदररि अन्यैर्देयं लो-

कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः” इति ।

अररिवस् त्रि० रा-कसुः ररिवान् न० त० । अदातरि ।

“योनो अग्ने अररिवा अघायुररातीः” ऋ० १, १४७, ४ ।

अररु पु० ऋ-अरु । १ शत्रौ सि० कौ० । २ आयुषे उज्ज्वलद०

३ गमनस्वभावे त्रि० अररु, अररु मर्त्यं परिदृष्टान्ति मर्त्यं
ऋ० १, १२६, ३, ‘अररु’ गमनस्वभावसु भा० ।

अररुस् पु० ऋ-अरु । अर्त्तरुः इति” इत्वं सान्निभिति

माधवः । उपद्रवकर्तुमागते शत्रौ “मा नः शंसो अररुषो

धूर्त्तिः” ऋ० १, १८, ३, । “अररुषः उपद्रवं कर्तुमक्षत्-
समीपे प्राप्नस्य शत्रुरुपस्य मनुष्यस्य” भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा-के । शीघ्रं प्रत्युत्तर
लाभेच्छया कृते अतिव्ययतया संबोधने । तच्च नीचं प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला-कु-अरु कपिलका० रस्य लः
वा । (शोना) श्योनाकष्टे । “अरलुत्वक्प्रियङ्गु च मधुकं

दाडिमाङ्गुरान् । अवाप्य पिद्वा दधनि यवागूं साधयेद्-
द्रवम्” सुश्रु० । स्याथे कन् “तत्त्वैव । कपोतवङ्गारलुको

वरुणः पारिभद्रक” इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १ रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे
न० व० । २ तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानोव पत्न्याणां विन्दते विद-
य । पद्मे “सरसोपरविन्दानां वीचिविचोभयौतलम्

रघुः” “रविन्दधानेऽपरविन्दधाने” माघः “रागेण अय-
सरविन्दतः करायैः” माघः २ सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-

पले, ४ रत्नकमले ५ ताक्षे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नामौ यस्य अच् समा० । पद्म-
अरविन्दाच्च त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमस्ति यस्य षच्

समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशगनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे
विष्णौ पु० । “पद्मानाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णु सङ्ग० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सच्चिददेशादि इति ङीप् ।
१ पद्मशुक्ते देशे २ पद्मलतायाञ्च । तेषां संघः इति । ३

पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे वा० अनिच्छमा० ।
प्रपहरज्जुरहिते रथादौ “अरश्मानो येऽरा अयुक्ताः”

ऋ० ६, ६, ७, २, ० । “अरश्मानो रज्जुरहिताः” भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आखादाभावे । रस्यते
आखाद्यते कर्माणि अच् । आखाद्यं सधुरादि न० त० ।

२ सधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकट्रसे । न० व० । ४ रसशून्ये

त्रि० “अशब्दमस्यैव रूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगम्यवच्च
यत्” श्रुतिः ५ असारे त्रि० । “दृषिकस्यारसं विष-

मरसं दृषिकः ते विषम्” ऋ० १, १६१, १६, “अरसम-
सारमिति भा०” । रसं वेत्ति अच् न० त० । रसज्ञभिन्ने ।

“किमस्यानाम खादरसपुरुषानादरभरैः” नैष० ।

अरसिक लि० रसं वेत्ति रस+ठन् न०त० । रसानभिज्ञे
 'अरसिकेषु रहस्य निवेदनं शिरसि भा लिख' इत्युद्धटः ।
 अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागाभावे रङ्गनाभावे च
 न०ब० । २ रागशून्ये लि० । 'तमहमरागमहणम्' वेणी०
 अरागिन् लि० न रागी न०त० । विरक्तो स्त्रियां ङीप् ।
 अराजक लि० नास्ति राजा यत्न कप् । राजशून्ये
 देशादौ 'अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते
 भयात्' मनुः । [दराजम्यप्रकृतितः] मनुः ।
 अराजम्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने 'राज्ञो न धनमन्विच्छे-
 अराजिन् लि० राजा अधिष्ठातृत्वेनाख्यस्य ग्रीहा० इनि
 न०त० । १ राजानधिष्ठिते 'वि पर्वताः अराजिनः'
 ऋ० १,७,२३ । अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना
 ऽनधिष्ठिताः' भा० । न राजते राज-इनि । २ दीप्तिशून्ये
 लि० स्त्रियासुभयतो ङीप् ।
 अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति
 आ+जोव अन् उप०स० । १ रथकारे । राजीवं पद्मम्
 न०ब० । २ पद्मशून्ये जलादौ लि० ।
 अराति पु० न राति ददाति सुखं रा+क्तिच् न०त० । १ शत्रौ ।
 'देशः, सोऽयमरातिशोणितजलैर्यकिन् हृदाः पूरिताः'
 वेणी० अरिशब्दे विवृतिः । ज्योतिषोक्ते २ षष्ठ्याने ।
 'आरतिव्रणयोः षष्ठे अष्टमे ऋतुरन्वयोः' इत्युक्तेः षष्ठ्याने
 अरिततनुभासुभचिन्तनीययत्नात्साधनम् कामादिष्वान्तर-
 रिषु ४ षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-
 साध्यात् । ५ अभिगमनशीले च 'मा घान्यर्थोऽपि नुपामरा-
 तयः' ऋ० ७,८३,५ । 'विन्वा अग्नौ अरातोः' ऋ०
 ८,७६,२, अरातोः अभिगमनशीलाः शत्रवो वा भा०
 भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानाभावे स्त्री
 'मा नो अरातिरीयत' ऋ० २,७,२ । 'अरातिरदानम्
 शत्रुर्वा वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री' भा० । अरातिरिवा-
 चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति ।
 शत्रुतुल्यमचरति तदिच्छति वेत्यर्थः । 'य उक्त यजमने
 यारातीयति' यत० ब्रा० । योऽस्यमरातीयात्' यजु०
 ११, ८० । [अथ० १०, ६, १ ।
 अरातीयु लि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-उ ।
 शत्रुतुल्याचारशीले 'अरातीयोर्भातृत्वस्य दुर्हृदः'
 अरातीवन् लि० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थोऽपि नुपाम-
 पूर्वपददीर्घश्च । शत्रुतुल्याचारवति । 'अथायुरराती-
 वा मर्चयति ह्येन' ऋ० १, १४७, १ ।

अराधस् लि० राधः धननाम निरु० । तन्नास्ति यस्य ।
 धनरहिते 'कदामर्त्तमराधसम्' ऋ० १, ८४, ८, 'अराध-
 सम् राधसा धनेन रहितम्' भा० 'पदा पणी रराधसो
 निबाधसं' ऋ० ८, ६१, २ 'अराधसं धनहीनम् यज्ञश्च' भा० ।
 अराय लि० नास्ति राधनं यस्य वेदे षच्-समा० । १ धनशून्ये
 स्त्रियां ङीप् ॥ 'अपण्ड्य वा यातुधानानप सर्वा अरायः'
 अथ० ४, १८, ८ रा+भावे षज् रायोयज्ञादौदानम् न०ब० ।
 २ तच्छून्ये लि० । 'नारायासो न अह्वयः' ऋ० ८, ६१, ११, १,
 'अरायाः अधनाः अह्वयिष्का वा' भा० 'अरायेभ्यो-
 जिघत्सुभ्य इमं मे परिरजत' अथ० ८, २, २० ।
 अराल पु० ऋ-विच् अरमालाति आ+ला-क । १ सर्ज-
 रसे २ मसहस्तिनि । ३ कुटिले लि० । 'तत्त्वामरालयम-
 रालमरालकेशी' नैष० 'भित्त्वा निराकामदरालकेश्याः'
 रघुः 'नोवक्त्रमात्मीयमरालपञ्चमणः' कुमा० । ४ वेद्यायां स्त्री
 अरावन् लि० रा-वनिप् न०त० । अदातरि । 'अरावा
 चन मर्त्यः' ऋ० ८, ८, ४, 'पाहि धूर्त्तैररावणः, ऋ० १, ३६,
 १५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अरावरी ।
 अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, ३ विट्स्त्रिदरे,
 ४ कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु षट्सु, तत्संख्यासाध्यात्
 ५ षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके षष्ठ्याने
 ७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ 'दूरात्प्रशमितारिभिः' 'विजि-
 तारिपुरः पुरः' रघुः । 'नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्-
 जानासि' का० प्र० 'अरिकरिहरणार्थम्' लोला० । 'नारि
 न भित्त्वं यं विद्यात्तं आग्नेभोजयेत् द्विजम्' मनुः । चक्रे
 'गदारिखड्ग पद्मष्टक' विष्णुध्यानम् । कामादौ
 'क्षतारिषड्वर्गजयेन' किरा० । ईश्वरे अरिधामश् शब्दे
 उ० विट्स्त्रिदरे अरिमेदः । 'सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
 बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्द । रवीन्दुभौसा रवितत्त्वमिवा'
 इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां ८ शुक्रमन्दादिषु । यथा
 रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, शुरोः बुधशुक्रौ
 शुक्रस्य रविचन्द्रौ' शनेः रविचन्द्रभौमाः । 'नीचस्थितेऽरि-
 नेहमेऽथ पराजिते वा जीवे अगौ व्रनविधौ अतिकर्महीनः'
 ज्योति० एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु 'चतुर्थदश-
 विस्तान्प्रविनाशस्थाः परस्परम् । तत्कालमिवाव्युत्थस्यः
 कैश्चिदुक्तोऽन्यथा रिपुः' ज्योतिषोक्तेः तत्काले तत्तद्गतिस्थ-
 यज्ञापेक्षया २, ३, ४, १०, ११, १२ स्थानभिन्नेषु १, ५, ६,
 ७, ८, ९ स्थानेषु स्थिताः यज्ञाः तेषां हि कर्मकाले ये यज्ञा
 यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १, ५, ६, ७, ८, ९ स्थान

स्या यहास्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव यहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्वः नैसर्गिकसमायेत् रिपवः, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गेपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीया इति राजभा० । निसर्गसमाश्च “बुधः कुजेज्यास्फुजिदर्शपुत्राः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः । शनिः, कुजेज्या, सुरराजमन्त्रो रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्युः” इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनयः । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनयः । गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरु शनेः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां वलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अधिमित्रगृहे २२।३० कला बलम् मित्रगृहे १५ कलाः, समगृहे ११।४५ कलाः शत्रुगृहे ७।३ कलाः अधिशत्रुगृहे ३।४५ कलाबलम् । मूलं जातकादौ दृश्यम् । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यमात्रे इति भेदः । एतच्च जातोक्तपहादिबलज्ञानोपयोगि । ताजके तु “दृष्टिः स्यान्नमपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५ कलाः) ऽखिलकार्यसाधनकरी मेलापकाख्योच्यते । गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा त्वंशोना कथिता (४० कलाः) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१०-कलाः) । दृष्टिः पादमिता (१५ कलाः) चतुर्थदशमे गुप्ता-रिभावा स्मृताऽन्योन्यं सप्तममे तथैकभवने प्रत्यक्षवैरा-खिला” (६० कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्यन्निवृत्तया (३,५,८,११) सुहृत्, रिपुदृष्टया (१,४,७,१०) शत्रुः । समस्वन्यथा २,६,९,१२, इति नील० उक्तदिशा तात्कालिकमित्रादि । तेन स्वपेक्षया १,४,७,१०, स्या-नस्या यहाः रिपवः । तत्र “स्वसाधिकारोक्तबलं सुहृद्वे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽडिष्टुः” नील० । राहो-र्निसर्गरिपवस्तु “सूर्यः शशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता ज्ञेयाः । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेयाः केतोस्तु “शुक्रशनी विपक्षी” इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके षष्ठ्याने “षष्ठे च क्षतविद्विषी” इत्युक्तौ चिन्तनीयौ । ताजके तु “रिपौ सातलमान्द्रारिचतुष्पाद्वन्मोक्षणा” इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः । ८ तन्मोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोशात्मके सिद्धादिचक्रे चतुस्रतः कोठा-दिक्रमेण सिद्धः, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतुःकोशात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोष्ठमपि अरिसंज्ञं तथा

च यश्चमकोष्ठं सप्तमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशकोष्ठम् द्वाद-
शं षड्दशं कोष्ठं षोडशं चेति सप्तमकरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञ-
कत्वात् तत्रस्यवर्णा अथरिसंज्ञाः । षोडशकोष्ठस्यवर्णेषु मध्ये
साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणाव-
र्त्तेन सर्वत्र चतुर्थं चतुःकोशात्मकेषु गणना तथा च प्रथमा-
दिकोष्ठस्याक्षरादिको मन्त्रः सिद्धादिनामभाक् । यथा आ-
द्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १ सिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः ।
तृतीये ३ सिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः । द्वितीयकोष्ठच-
तुष्टके आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः ।
तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः । तृतीयकोष्ठचतुष्टये
आद्ये सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः । तृतीये सुसिद्ध-
सुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः । चतुर्थकोष्ठचतुष्टके आद्ये
अरिसिद्धः । द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरि-
सुसिद्धः चतुर्थे अरिरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शन-
मात्रमुक्तम् किन्तु सर्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षरं
तदारभ्य गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति
तत्कोष्ठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं
यत्र तिष्ठति तत्पर्यन्तगणनायां सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा
च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा सा-
धकनामाक्षरादिकल्पनार्थं । ततश्च सिद्धादिचक्रस्य कोष्ठानां
प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रगृहे
तन्मूलं दृश्यम् । “अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति” तन्त्रम् । राक्षो
विषयानन्तरस्येऽन्वपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदि-
मूतः यथोक्तं भाष २, ८१ श्लोकव्याख्यायां मन्त्रि० । “अरि-
र्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । अरिमित्रस्य
मित्रञ्च विजिगीषोः पुरस्काराः” पञ्चेति शेषः “पार्ष्णिप्या-
हस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजि-
गीषोस्तु पृष्ठतः” पार्ष्णिप्याहासारः आक्रन्दासारश्चेति
चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशकः
“अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूयनन्तरः । अनुग्रहे
संहतयोः समर्थोऽव्यस्तयोर्वधे । मण्डलाह्वहिरेतेषां दासीनो
बलाधिकः” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति ।
अरये साधु तस्यै हितं वा यत् । अरायं तत्र साध्वादौ लि०
“असौ यो अधरादृष्टहस्तव सन्वरायः” अथ० २, १४, ३, ।
१० प्रेरके लि० अरिपुतगृहे उदा० ।

अरिक्थभाज् लि० रिक्थं पित्रादिदायं न भजते भज-खिल
अस० स० । दायाप्याहृणि अनंशे क्लीवपतितादौ अनंश-
गृहे १४३ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त्त(र्षा) पु० अरये तद्धननाय गूर्त्तः उद्युक्तः गुरो उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्वम् । शक्रुवधायोद्युक्ते “पर्षदरि गूर्त्तः स्तरिः ऋ० १, १८६, २ लोके तु अरिगूर्त्त इत्येव । अरिता स्त्री अरेर्भावः तल् । शत्रुतायामनिष्टसम्पादने ।

अरित पु० ऋ-अन्तर्भूतण्यर्थे ढच् वेदे इट् । नाविके कस्यधारे “इयत्ति वाचसरितेव नावम्” ऋ० ६, ६५, २, २, ४२, १, लोके तु नेट् अर्त्ता गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अरिच न० ऋच्छत्यनेन ऋ-इत् । (हालि इति ख्याते १ नौकाचालनकाष्ठे) । “लोलैररितैश्चरणैरिवाभितः” माघः “नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या यद्वाहिष्प्रवमानं तस्या ऋत्विज एव स्फप्राञ्चारित्वाच” शत० ब्रा० । २ गमनसाधने वाहनादौ च “अरितं वा दिवस्युधु” ऋ० १, ४६, ८, “अरितं गमन-साधनं नौरूपम्” भा० । “शतारित्वां नाव-मातस्थिवांसम्” ऋ० १, ११६, ५, “शतारित्वां बह्वारित्वां यैः काष्ठैः पार्श्वं तोवद्बर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्वाणि” भा० । अरितः पापादितस्त्रायते त्वै-क । पापादितो ररक्तो लि० । “दशारितो मनुष्यः स्वर्गः” ऋ० २, १८, १, “दशारितः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्य-रित्वा यज्ञाः दशसंख्याकायज्ञायस्य” भा० । काश्या० षज्जिठौ । तत्सम्बन्धिनि आरत्तिकः तद्गवादौ च लि० जिउ स्त्रियां ङीष् ।

अरिदान्त पु० अरिदान्तेयेन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि परनिपातः । यदुवश्ये चान्नियमेदे । ‘रामे भारं समा-सज्य, युयुधाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टधौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि । चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले । निष्ठसशत्रौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे । अयसिनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः । राजाधिदेवे ऋदरे प्रसेने चित्रके तथा । अरिदान्ते वृहद्गर्गे अफल्के सात्यकौ पृथौ । वृष्णान्वकेषु चोन्यपु सुख्येषु । मधुसूदनः । गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति” इति हरिवं० ।

अरिधायस् लि० अरिभिरौश्वरैः धार्यते धा-असृन् ण् । युट् च । ईश्वरधार्ये । “अष्टावरिधायसोमाः” ऋ० १, १२६, ५, अरिधायसः “अरिभिरौश्वरैः धार्यमाणा” भा० ।

अरिन्दन लि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द-णिच्-ल्यु उप० स० । शत्रुसन्तोषके अकतेन्द्रियजये व्यस-नासक्ते ।

अरिन्दम लि० अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्बयति दम-यति दम-अन्तर्भूतण्यर्थे खच् सुम् उप० स० । पराभि-

भावको १ शत्रुतापके २ जितकामादौ च । काश्या० षज्जिठौ आरिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि लि० षजि स्त्रियां ङीष् । **अरिप्र** लि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तद्भास्ति यस्य । पाप रहिते “अरिप्रा वृत्तहन्ताः” ऋ० ८, ८, ६, “रिप्रमिति पापनाम” भा० । “तं वो वयं शुचिभिरप्रमद्य” ऋ० ७, ४७, १, “अरिप्रं पापरहितम्” भा० ।

अरिमर्द् पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्वति मृद-अण् उ० स० १ कासमर्द् इत्ये । २ शत्रुतापके लि० ।

अरिमर्द्न लि० अरिं मृद्वति मृद-ल्यु-उप० स० । १ शत्रु-तापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे अफल्कस्य पुत्रे यदुवश्ये चान्नियमेदे “अफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्याम-विन्दत । गान्दिनी नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ पिता । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः । अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदर्शिनः । उपमर्द्-गुस्तथा मर्द्गुस्तं दरशारिमर्द्नः । अरिचिपस्तथोपेक्षः शत्रु-घ्नोऽथारिमर्द्नः । धर्मधृग्यतिधर्मा च मृधमोजान्तक-स्तथा आवाहाप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना” हरिवं० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज-णिच्-खश् सुम् उ० स० । शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवश्ये चान्नियमेदे अरिमर्द्नमण्डे विवर्तितः ।

अरिमेद पु० अरेर्विट्स्वरित्येव मेदः सारः सन्दोऽस्य । (युद्धयावावला) १ ण्यभेदे । अरिरिव मेदयति कृत्त-त्वात् अल्पं स्निहति मिद-अच् । २ विट्स्वरिते । संज्ञायां कन् । ३ क्षामिभेदे तद्गणनायाम् “बाह्यक्रा पिञ्चितः कुम्भी वर्ष्मकीटोऽरिमेदकः” सुश्रु० ।

अरिला स्त्री षोडशकले विलासिनि । कन्दसि प्रतिपदमन्त्रे यमकविलासिनि । अरिला नाम प्रयोधरधारिणि । शेषे नियतलघुहयधारिणि “इत्युक्तलक्षणे माताहसभेदे ।

अरिष पु० न इयत्ति मलं यस्मात् ऋ-किषन् न० त० । १ अपानमांसजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क न० त० । २ अविच्छिन्नधारवर्षणे न० ।

अरिषड्दृक् न० षट् च अष्टौ च इ० ततः परिमाणायां कन् षड्दृकम् अरिस्त्रामिकं षड्दृकं शाक० त० । विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्परराश्वमेक्षया परस्परस्य राशेः षष्ठ्येऽष्टम्ये वा अशुभं तयोः राश्वोर्भित्वाभिकक्षे पुनर्न दोषः शत्रुस्त्रामिक-त्वेऽतीव दोषः । यथोक्तं ‘मकरः करिकुक्षारिपुष्पा कन्या मेघेण सह अघस्तुलया । कर्कषदौ उपधत्तुवी

एषिकमिथुने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे
भर्तुर्भर्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात्
वर्जितं त्रिदशैरपि” ज्यो० त० । तत्र प्रतिप्रसवः ।
“सौहृद्ये ह्युभयोर्हयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराष-
टसु सुमितमितसुखदक्षेमार्थसम्पदादि । षट्काष्टे नवपञ्चमे
व्ययधने योगे च पुंयौषितोः प्रीत्यायुःसुखद्विपुष्टिजननं
कार्यौ विवाहः शुभः” भुज० भी० । अत्यन्तापदिषये
व्यासः । “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपतप्रत्य-
रिर्नैधनाख्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुता हि प्रीतिः
परा जन्मसु तारकासु” । तत्रदानसुक्तम् तत्रैव ।
“षडष्टके गोमिसुनं प्रदेयमिति” ।

अरिषड्वर्ग पु० प्रसां वर्गः सप्तदायः षड्वर्गः अरीणां
कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यरूपाणामनःशत्रूणां षड्वर्गः
देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवत् सापेक्षत्वेऽपि गमकतया
स० । कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिषुषु “क्षतारिषड्वर्गजयेन”
किरा० ।

अरिषष्ट्य लि० न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायास् अन्यक्
न० त० । अहिंसके “शानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्”
ऋ० २, ३६, ४, “अरिषण्यावाहिंसकौ शानौ” भा० ।

अरिष्ट पु० रिष-हिंसायां कर्त्तरि-क्त न० त० । १ लशुने
२ निम्बे । “सर्वपारिष्टपत्वाभ्यां सर्पिषा लवणेन च “ब्रणि
रक्षायां सुश्रुतः । “सुमनायाश्च पत्वाणि पटोलारिष्टयोस्त-
थेति” विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुतः । ३ लङ्कानिकटवर्त्तिप-
र्वतभेदे ४ काके ५ कङ्के (रीठा) इति ख्याते ईफेनिलफलक-
हृत्ते । “अरिष्टकस्त्रिदोषप्रतोपहजिह्वर्भपातनः” वैद्य० ।
७ कृष्णहृतेऽसुरभेदे । “यत् शालुञ्च सैन्दव्यं कंसं द्विविदमेव च
अरिष्टं हृषभं केयिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलयया
पीडं चानूरं सुष्टिकं तथा । दैत्यान् मानुषदेहस्थान्
सूदयामास वीर्यवान्” हरिव० । ८ अशुभे । ९ तक्के ।
१० स्मृतिकाष्टके । “अरिष्टशब्दां परितोविकर्षिणा” रघुः
तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि स्मृतिकागारमेनां प्रवेशयेत्
प्रशस्ततिथ्यादौ तत्वारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रिसर्वैश्याम्ब्राह्मणां चेत-
रक्षणीतकृष्णे भूमिप्रदेशेषु विन्यस्तान्यधो धत्तुं कुम्भज्जातक-
सर्षपदूर्वा निर्वर्त्तितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपथ्यं कृत्वा सुपलि-
प्रभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-
यत् चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु० ।
तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्दवपौष्णे तु स्वातीवश्लेषयोरपि ।
पुनर्वसौ पुष्यहस्ताधनिष्ठास्तारासु च । मन्वे त्वाष्ट्रे

तथाश्विन्यां स्मृतिकागारमाविशेत्” नि० सि० तारा
उक्ता । एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव
प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ-
कार्यम् “वारुण्यां भोजनमष्टकं नैर्ऋत्यां स्मृतिकाष्टकम्”
वशिष्ठोक्तेः “दशाहं स्मृतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वज्रिना तिलकुलातैः पूर्यकुम्भैः प्रदीपकैः । सुषलेन तथा
हारि वर्णकैश्चित्तेन च” विष्ण० पु० ११ अनिष्टसूचके उत्-
पाते भूमिकम्पादा “अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इति ज्यो०
१२ अनिष्टस्यानस्येषु रव्यादिपक्षेषु । १३ पानेनारिष्टकारके
मद्ये । “रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णं शेषम्” भाषः । “अरिष्टं
लघु पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया
वीजद्रव्यगुणैः समाः” वैद्य० । मद्ये शुक्लमपि भावप्र० ।
नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ ब० । १४ मरणचिह्ने । “रोगिणो
भरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते । तत्क्षणमरिष्टं स्यात्
रिष्टमभ्यभिधीयत” इति पुरा० । न० त० । १५ शुभे न०
५ ब० । १६ शुभदायके विधाने १७ अविनाशिन च लि० ।
१८ वलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० “अरिष्टो वलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ
शिलायुधः” हरिव० (कटकी) ख्यातायां १९ कटुकार्यां
२० कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दुर्मुखश्च अरिष्टा
सुरसा खशा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र ! ताक्षपत्या-
नि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानिमित्तौजसः”
हरिव० । रिष्टं हिंसा विरोधे न० त० । २१ सुखे-
नावस्थाने न० “सत्सर्वेऽथो अरिष्टतातये” ता० ब्रा० ।
“अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा० ।
स्वार्थे कन् । निम्बादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम-तन् नि०
आदन्नादेशः । अहिंसितगमने । “अरिष्टगातुः सहोता-
सहोभरिः” ऋ० ५, ४४, २, “अरिष्टगातुरहिंसित-
गमनः” भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिङ् । सुख-
करणे जीवातवे न मृत्यवेऽथोऽरिष्टतातये ऋ० १०, ६०,
८, “ओषधीरक्षा अरिष्टतातये” यजु० । लोके तु ताय-
क्तिन् । अरिष्टविस्तारे “तद्वत्प्रभवतां निष्पन्नाशिमरिष्ट-
तातिमाशास्ते” वीरच० । कश्चिद्देऽपि तथा अरिष्ट-
शब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी लि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा
धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमती
अरिष्टनेमि पु० ईत० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

चारिटेनेमिच गरुडस्य महाबलः । अरुणसारुणिचैव
विनतायाः सुताः सुताः ॥ हरिवं० २ तीर्थकरे जिनभेदे च ।

अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न० त० ।
हिंसाभावे । “पोषं रवीणामरिष्टं तनूनाम्” ऋ० २,
२१, ६, । ‘अरिष्टमहिंसाम्’ भा० ।

अरिष्टुत त्रि० अरिभिः प्रेरयित्वभिः स्तुतं वेदे प्रत्वम् ।
प्रेरयित्वभिः स्तुते प्रशस्ते “राखते विश्वगूत्तौ अरिष्टुतः
ऋ० ८, १, २२ । लोके तु न प्रत्वम् । [स्यातरि ।

अरिष्ठ त्रि० अरये तिष्ठते स्या-क वेदे प्रत्वम् । शत्रुनाशाय
अरिह त्रि० अरोन् हन्ति हन-ड । शत्रुनाशके “हरिहयो-
ऽरिहयोगविषक्षणः” रघुः “पौरवे ऋषभेदे” अवाचीनो-
ऽपि वैदर्भीमपरासुपयेमे मर्यदां नाम तस्यामस्य जज्ञे
अरिहः, अरिहः खलुङ्गाहपयेमे” भा० आ० ५० ।

अरीढ त्रि० न रोढः लोढः न आस्वादितः लस्य रः । अना-
स्वादिते । ऋग्वेदे तु ढस्य ल्हः अरील्हः इत्येव ।
“अरील्हं वत्सम्” ऋ० ४, १८, १० । अरील्हं शत्रु-
भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २ अर्थे च ।

अरीहण पु० अरिं हन्ति हन-अच् पूर्वदीर्घः । ऋषभेदे
अरीहणेन निर्धत्तम् वृज् । अरीहणकम् । चतुरार्याम्
उत्तरा० ६ । अरीहणीयः तत्सच्चिद्रूपदेशादौ त्रि० ।

अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्यस्य । निर्धत्तार्थे विहित-
वृज्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
अरीहण, द्रुषण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण,
संपरायण, कौद्रायण, औद्रायण, त्वैर्गायन, सैत्रायण
भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन ।
सौसायन, धौमतायन, सौमायन, ऐन्द्रायण, । कौन्द्रायण
खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्योष, विपथ, विपाथ ।
उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, कणकत्तन,
जाम्बवत शिंशपा, रैवत, विल, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर,
जम्बु खदिर, सुयर्मन्, दलह, भलन्दन, खण्डु, कनल
वेत्तदन्त, अरीहणादिः ।

अरुषिका अरुषि मर्मस्थानान्यधिकृत्य जाता ठन् ट्ठ०,
सुम् । कुष्ठरोगभेदे । ‘वसासेन चतुश्चत्वारिंशत्कुष्ठरोगा भ-
वन्ति ॥ तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्नालजी विटता ।
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रहृदा पनसिका पाषाणगर्भो जाल
गर्भमः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्यं कुनखोऽनुग्रयी
पिदारिका शर्कराऽर्बुदं पाषा विचर्चिका रकसा पाददा-
रिका कदरमलसैन्द्रधुग्री दाहणकोऽरुषिका पण्डितं मरु-

रिका यौवनपिडका पङ्क्तिनीकण्टको जलमणिकर्षकसर्प
कीलसिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका
भिरुद्धपकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छगुदभ्रंशयेति” ॥
अरुषि बह्वक्त्राणि बह्वक्त्रेदानि मूर्धनि । कफाहृक्
कमिकोपेन वृणां विद्यादरुषिकाम्” “अरुं पिक्काहृते
रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः ।

अरुगण त्रि० रुगणः विरोधे न० त० । स्वस्य रोगान्मुन्ये
“रुजदरुगणं विबलस्य साधुम्” ऋ० ६, २६, २ ।

अरुच् त्रि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य । प्रकाशहीने मलीमसे
“अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ऋ० ६, २६, ४ ॥

अरुचि पु० न रुचिर्यत् । सत्यप्यभिलाषे भोजनायोग्यता
सम्पादके रोगभेदे । न रुचिः सन्नोषः न० त० । २ सन्नो-
षाभावे ‘रुच्यरुचेराह’ जगदीशः । पूर्वोद्भावितदोषस्य
शोधितत्वशङ्कया सन्नोषाभावादित्यर्थः । भोजनादौ
३ अभिलाषाभावे च “सन्निपातचयश्चासकाशहिकाऽरुचिप्र-
सुत्” “स्यादुर्विरक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवम-
ग्निनादः” इति च सुश्रुतः ।

अरुज त्रि० नास्ति रुक् रोगो यस्य । रोगान्मुन्ये २ अतुल्य-
रोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक्” इति प्रश्ने” एतभुग-
मितभुगशाकभुक् सोऽरुगित्यङ्गटः “अरुक् सप्राप्यचलो
महांश्च मर्म्भोत्थितश्चापि विवर्जनीयः” सुश्रुतः ।

अरुज पु० न रुजति रुज-क । (सांढाल) इति ख्याते १ वृत्ते ।
नास्ति रुजा यस्मात् ५ व० । २ रोगाभावसाधने त्रि०
“विप्रेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्षिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः ।
३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिवं० “अनुहादो हरि-
हयोवराहः संहारोऽरुजः” । ईत० । ४ रोगान्मुन्ये मोरोगे
च त्रि० । “अपाककठिनः स्थूलोऽप्यन्विर्वर्त्मभवोऽरुजः” सु-
श्रुतः । “अरुजं वा हृतः शून्यमनः क्लिप्तं सत्यपि” सुश्रु० ।

अरुण पु० ऋ-उनन् । १ सूर्यो, २ सूर्यसारथी, ३ गुडे, ४ स-
न्धाराने ५ निःशब्दे, ६ दानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८ पुद्गल-
एते । ९ अव्यक्तारणे १० क्षणमिञ्चतरक्तवर्णे च
११ तद्वति त्रि० । १२ कुङ्कुमे, १३ सिङ्गदूरे च न० ।
१४ मङ्गिठायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायायाम्
१७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाश्च स्त्री । १९ तिष्ठतायां
भेदि० २० इन्द्रवारुण्याम् २१ गुह्यायां राजनि० २२ सुगण्ड-
तिक्तायाम् च स्त्री । तत्र अनुरौ विभावरी यद्यरुणाय कल्पते
कुमा० “यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भातरुणाय तावद-
रुणेन तमोनिरस्तम्” रघुः । “तार्क्ष्यचारिटेनेमिच गरुडस्य

महाबलः अरुणसारणिर्नैव विनतायाः सुताः सुताः” हरिः ।
 ‘अरुणो गङ्गाधरा जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां
 साध्यानामधिपः कृतः” हरिवं० । “तदुत्पत्त्यादिकथा अनू-
 रण्यम्” १६१ उक्ता । सूर्यः “संख्यते सरिजैररुणा-
 शुभिचैः” रघुः “रागेण बाह्यारुणकोमलेन” कुमा० । वसु-
 तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० । “अरुणपुष्पाणि
 फालुनानि” शत० ब्रा० । “दधत् सव्यारुणव्योमस्फुरत्ता-
 रातुकारिणोः” भावः । द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे
 २२ आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम्
 विवरणमादित्यशब्दे । २४ देशभेदे पु० । धूमादि० वृज् ।
 आरुणकः तद्भवे वि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा
 पु० व्यञ् आरग्यम् न० । तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम्
 न० । रक्तादिषु । अपत्ये इज् । आरुणिः जटायो सूर्य-
 पुत्रेभन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुयोनि कृषिभेदे च । अश्वि-
 नीकुमारयोः द्वि० व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात्
 ऋशा० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमानः ।
 गौरा० डीप् । २५ अरुणवर्णायां गवि स्त्री । “अरुणयोगाव
 उषसासमिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ ऊषायासपि स्त्री ।
 २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम्
 ‘सरांस्त्र्यैतेष्वरुणञ्च मानसं महाह्रदः श्वेतजलं यथाक्र-
 मात्” सि० शि० । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु”
 गुडकुङ्कुमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कृष्णसर्पवत् नित्यकम्पधा० । रक्तोत्पले
 अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्वाभेदे,
 “यद्यदाराच विन्देयुः अरुणदूर्वा अभिषुषुयात् एष वै
 सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वा तस्मादरुणदूर्वा अभिषुषु-
 यात् यदरुणदूर्वा न विन्देयुः” शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूर्यभार्यायाम्
 १ संज्ञायाम् २ कायायाञ्च अरुणभार्यादयोऽप्यत्र
 “तस्य भार्याभवत् देवी संज्ञा त्याग्री विवस्वतः”
 इति । “असङ्गो तु तां कायां सर्वस्यां निर्ममे ततः । काया-
 मयीं तु सा संज्ञा तस्याऽऽयाससुखिता । प्राङ्गलिः प्रणता
 भूत्वा काया संज्ञां नरेश्वर ! । उवाच किं मया कार्यं कथ-
 यस्व शुचिचित्ते ! । स्थितास्मि तव निर्दोशे शाधि मां वर-
 वर्णिनि ! । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवन्
 पितुः । त्वमेह भवने महं वस्तव्यं निर्वाचयता । इमौ
 च बालकौ महं कथां लेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चास्ते-
 यमिदं भगवते कश्चित् । कायोवाच । आकच प्रहृष्टा हेवि !

आ शापाञ्चैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ
 देवि ! यथेच्छया” । इति हरिवं० । ३ प्रधाकन्याभेदे च ।
 “सुधनेऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः” । अनुवन्द्या
 मनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव” हरिवं०
 अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४ रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्ये पु०
 ५ तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे वि० ।

अरुणपुष्प वि० अरुणः पुः रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे
 “ऋतावरीमरुणसुं विभातीम्” ऋ० ५, ८०, १, “अरुण-
 शुभरुणरूपाम्” भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते वि० ।
 अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १ पारावतपक्षिणि
 अरुणसारथि पु० अरुणः गरुडाधजः सारथिरस्य । सूर्ये
 विवरणमनूरुशब्दे ।

अरुणात्मज पु० ईत० । १ जटायौ पक्षिणि । २ सूर्यपुत्रे भन्दे
 ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुयोनि ६ यमे च ७ अश्वि-
 नीकुमारयोः द्वि० व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री ।
 “लीग्यपत्न्यानि कौरव्य ! संज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो
 जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्वं आङ्ग-
 देवः प्रजापतिः । यमश्च यमुना चैव यमजौ संभूयतः” ।
 संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति लीग्यपत्न्यानि । “द्वितीयायां
 तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास
 पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात । सप्तशोऽयमिति
 प्रभुः । सनुरेवाभवद्भावा सावर्णे इति चोच्यते । द्विती-
 यायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः” । इति सावर्णः
 शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञायाः कायाख्यायां द्वितीयायां
 सर्वस्यां जातो हरिवं० । वड्वाकूपधरिण्यां संज्ञायाञ्च
 अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । “वड्वाकूपमास्थाय
 वने चरति शाहले । स तथारूपमास्थाय स्त्रां भार्यां शुभ-
 लीलया । ददर्श योगमास्थाय स्त्रां भार्यां वड्वां ततः ।
 अष्टयां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च । वड्वावपुषा राज-
 शरन्नीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं सुखं सम-
 भावयत् । मैथुनायं विचेष्टन्तीं, परपुरुषशङ्कया । सा
 तस्मिन्निवमच्छुक्लं नासिकायां विवस्वतः । देवी तस्यामजा-
 येतामश्विनौ भिषजां वरो । नासत्यञ्चैव दक्षश्च स्रुतौ द्वाविश्व-
 नाविति” । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्णात्पत्तिः
 यथा “एवमुक्ता बह्विधं सान्वपूर्व्वं विवस्वता । सा
 तु नैच्छद्दरारोहा कन्याऽहमिति भारत ! ।
 बभ्रुपक्षमयाङ्गीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्क्षः
 पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । सत्प्रसादाच्च तेरात्ति ! भवि-

ता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्निराजसुतां
तदा । प्रकाशकृत्ता तपनः सम्भवः तथा सह । तत्र वीरः
सम्भवत् कर्णः शस्त्रधृतां वरः । आसक्तकवचः श्रीमान्दे-
वगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं विभक्तं कुण्डली
द्योतितमनः । अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विद्युतः” ।
भा० व्या० प० । सुग्रीवोत्पत्तिः सुग्रीवशब्दे दृष्ट्या ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-
कथानुरूपेण दृष्ट्या । [रोह रणे हरिः” हरिवं० ।
अरुणावरज पु० दैत० । गरुडे “अरुणावरजं श्रीमानारु-
अरुणित त्वि० अरुणं क्रियते स अरुण+कृत्यर्थे णिच्-कर्मणि
क्त, तारकादि० इतच् वा । १ रक्तवर्णीकृते २ जातलोहित-
वर्णे च । “स्तनाङ्गरागरुणिताञ्च कन्दुकात्” कुमा० ।

अरुणोदक न० अरुणसदृकं यस्य । १ सरोवरभेदे । उदकस्य वा
उदादेशे अरुणोदमप्यत्र । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्णोः
न्यपर्वतस्यम् वि० पु० । २ नदीभेदे स्त्री सा च “मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशेष्यमाणानामति
मधुरसुरभिमुग्धवह्नीरुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी
मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती । पूर्वैर्णेलोदतमुपप्लावयति”
इति भागवतोक्तस्य लस्या ।

अरुणोदय पु० अरुणस्यार्कस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । “चतस्रो
घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इत्युक्ते सूर्योदयात्
प्राचि चतुर्दण्डात्मके काले ।

अरुणोदयविज्ञा स्त्री अरुणोदयकाले विज्ञा । अरुणोदयकाले
दशम्या विज्ञायामेकादश्याम् । “दशमीशेषसंयुक्ता यदि
स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्”
हेमा० भवि० पु० । “अरुणोदयविज्ञा तु द्वादश्यां पारणा
शामेऽपि वैष्णवैर्नोपास्या” ए० त० रघुनन्दनः ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं
सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । “सूर्यपक्षेण तस्या हि शुक्ला
माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दद्यात् स्ना-
नार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला
माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभेत सूर्यपक्षेणैतः
समेति” ति० त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (सुनीति) स्वाते पद्मरागे ।
अरुणुद त्वि० अरुं वि मर्माणि हृदति हृद-खण्डं च ।
मर्मापीडके दुःखदायके “अरुणुदमिवानात् नववहस्य

दन्तिनः” इति रघुः “नारुनुदः स्यादात्तोऽपि न परद्रोह-
कर्मकृत्” मनुः ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोधनाकारिकायां स्थियाम्
२ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वादभ्युत्पन्नः “अन्वासितमरु-
न्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः “आर्याप्यरुन्धती तत्र
व्यापारं कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तपःसिद्धिर्वासे बह्व-
रुन्धती” इति च कुमा० । सा च कर्दमप्रजापतेराकृत्या-
सुत्यन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षि-
स्थाने स्थिता । २ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च
“प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्ताध्वीकाः । पूर्वो भागे भग-
वान् मरोचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गरास्ततो-
ऽतिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्ना-
नुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती
साध्वी” ए० सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्न्यै पत्या दर्शयते
“अरुन्धतीञ्च रुन्धाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सप्तर्षि-
निकटवर्त्तिनीं सूर्यां तारामरुन्धतीं रुन्धाहमस्मीति
मात्मन्वेण पश्येत्” सं० त० रघु० । अरुन्धती यथा
पत्न्यौ अनुरक्ता एवमेवं त्वं मयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् ।
आसन्नमृत्यवश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुश्रुते । “न
पश्यति सनत्तवां यस्तु देवीमरुन्धतीम्” भुवमाकाशगङ्गां
च तं वदन्ति गतायुषे” ४ दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे ।
“ददौ स दश धर्माय” इत्युपक्रम्य “तासां नामानि मे शृणु”
इति श्लोका । “अरुन्धती वसुधायामौ लज्जा मातुर्मरुन्धती ।
सङ्कल्पा च सुहृत्ता च साध्या विन्वा च भारत ! ।
धर्मपत्न्यो दश त्वेता इति” “पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्या-
मजायत च” हरिवं० । ५ जिह्वायाञ्च “अरुन्धतीं भुवश्चैव
विष्णोस्त्रोणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येत्तर्था मातृ-
मण्डलम्” इत्युक्त्वा तत्प्राक्कृत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं
दर्शितं यथा “अरुन्धती भवेज्जिह्वा भुवोनासापसृच्यते
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रेऽग्नौ मातृमण्डलम्”
काशीखण्ड० ।

[वसिष्ठे सुनौ

अरुन्धतीजानि पु० अरुन्धती जाया यस्य निह् सभा० ।
अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्यादर्शनमिव दर्शनं यस्य तत्
सूचको न्यायः । प्रथमस्य लदर्शनेन सूक्ष्मादर्शनरूपे न्याये
“यथाऽरुन्धती दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां
तारामसूच्यां प्रथममरुन्धतीति पाह्यत्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चादरुन्धतीमेव पाहयति” शा० भा० ।
अरुन्धतीनाथ पु० दैत० । वसिष्ठे सुनौ तत्पत्न्यादयोऽप्यत्र ।

अरुष त्रि० न रोषति क्रुध्यति रूप-क न० त० । १ अक्रो-
धने । “युञ्जन्ति व्रजमरुषं चरन्तं परितस्थुषः” यजु०
२२,५ “असौ वा आदित्योऽग्नौऽरुषः” इति श्रुतिः ।
विरोधे न० त० । २ रोचमाने । “श्वेतं सज्जानमरुषं
सहिता” ऋ० २,१,४, ‘अरुषं रोचमानम्’ भा० ।
अ-गतौ-उषन् । ३ गमनशीले अश्वादी वेदे स्त्रियां
ङीप् । “युष्माह्मरुषीरये” ऋ० १,१४,१२, अरुषी-
गमनशीला वड्वाः” भा० । रुषा हिंसा न० ब० ।
४ हिंसारहिते “जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेषम्” ऋ०
२,७,५, “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा० । [स्त्री निरु०]

अरुष् त्रि० नास्ति रुट् यस्य । १ अक्रोधो गौ० ङीष् । २ उषसि
अरुष्क पु० अरुष्मिन्स्थानं कायति पीडयति कै-क ।
स्पर्शमालेख व्रणकारकफलरसे (भेला) भङ्गातक० छे ।

अरुष्कर पु० अरुः करोति ट उप् स० प्रत्यम् । स्पर्श-
मालेख व्रणकारकफलरसे १ भङ्गातके (भेला) २ व्रणकारके
त्रि० “शुष्कोह्यपार्थकोऽरुष्करश्च” सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।

अरुस् पु० अ-उषि । १ अर्के, २ रक्तखादरे च । ३ मर्मणि न० ।
४ व्रणे, ५ क्षते च पु० न० । “अरुर्हि षट्जनस्य सम” पा० ।
‘अरुर्वै’ पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुर्वैतद्भवति” शत० ब्रा० ।
‘यद्गुणेन यदिष्टा यद्गारुणा हरसा’ अथ० ५,५,४ ।
“अरुर्वै पुरुषस्याक्षीति” शत० ब्रा० उक्ते ई नेत्रे च ।
अरुस्-अभूतद्भावे चि अन्नलोपः दीर्घः अरुः करोति ।

अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क ।
भूम्यामलक्याम् राजनि० । कशां० कण् । आरुहीयम्
तत्सञ्चलपट्टेशादौ त्रि० ।

अरुच त्रि० विरोधे न० त० । क्षिग्धे मरुणे, “दर्भैः प्रच्छा-
दयत्वरुचतायै”, शत० ब्रा० ।

अरुक्षित त्रि० न रुक्षितः विरोधे न० त० । क्षिग्धे मरुणे,
“अरुक्षितं ह्य आ रूपे अन्नम्” ऋ० ४,११,१, अरु-
क्षिं क्षिग्धम्” भा० ।

अरुक्ष्य त्रि० रुक्ष+नन् विरोधे न० त० । क्षिग्धे । “यस्ते
वासः परिधानम्-संस्पर्शोऽरुक्ष्यमस्तु ते” अथ० ८,२,१६ ।

अरुप त्रि० नास्ति रूपस्य । १ रूपग्रन्थे २ सांख्योक्ते प्रधाने
वेदान्तोक्ते श्रवणणि न० “अशब्दमस्यैव रूपमव्ययमिति”
कट० उ० । कुत्सितार्थे न० त० । ३ कुत्सितरूपे न० ।

अरुपहार्थ त्रि० रूपेण न हार्थः वशीकार्यः अस० स० ।
सौन्दर्यादिना अवशीकार्ये “अरुपहार्थं मदनस्य निप्र-
हम्” कुमा० ।

अरुष पु० अ-उषन् । १ सर्पविशेषे २ स्त्र्यै च सि० कौ० ।
अरे अव्य० अ-ए । १ रोषाह्वाने, २ नीचसंबोधने ‘आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति’ न वा अरे पत्युः कामा-
यास्याः पतिः प्रियो भवति” शैत० ब्रा० बहुकत्वः पाठः ।
तच्च याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्तं
तस्याश्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३ अपकृतौ,
४ असूयायाञ्च ।

अरेपस् त्रि० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १ निष्पापे
‘प्रापे रूपी पुराऽरेपाः’ इति माघः २ निर्मले च “अरेप-
सा तन्वा शशदाना” ऋ० १,१२४,५, अरेपसाऽपापया
निर्मलया वा” भा० ।

अरेरे अव्य० अरे+वीक्ष्यायां द्विकृतिः । नीचसंबोधनादौ ।
२ सक्रोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत ! स्मृता-
पसद ! किमेवमाक्षिपसि” अरेरे वाचाट ! वृथाशस्त्र-
ग्रहणदुर्विदग्ध ! वटो” इति च वेषीसंहारः ।

अरोक त्रि० रुच-दीप्तौ षञ् रोकश्चिद् दीप्तिश्च न० ब० ।
१ क्षिद्रग्रन्थे २ दीप्तिग्रन्थे च । “विभाषा श्यावारोका-
भ्याम्” पा० बहुव्रीहौ एतत्पूर्वकदनस्य दह । अरोकदन्
अरोकदनः । निविडदन्ते दत्तादेशे स्त्रियां ङीप् ।

अरोग त्रि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगग्रन्थे “अरोगाः सर्व-
सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षयतायुषः” सुश्रु० । “एतद्विधानमा-
तिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः ष्यञ् ।
आरोग्यम् । रोगाभावे न० “आयुरायोग्यविजयं देहि देवि
नमोऽस्तु ते” दुर्गास्तवः “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गाकर-
णजं फलमिति” पुरा० तल् अरोगता स्त्री त्व अरोग्य-
त्वम्” तल्लैव न० ।

अरोगण त्रि० रोगोऽस्यस्य बा० सत्वर्थे न० त० । रोगग्रन्थे
“तेषामसि त्वसुप्तममनायावमरोगणम्” अथ० २,२,२ ।

अरोगिन् त्रि० न रोगी विरोधे न० त० । रोगग्रन्थे
“यावज्जीवमरोगी स्यात्” पुरा० स्त्रियां ङीप् । “अरो-
गिणो आहमतोम्” स्मृतिः ।

अरोचक पु० न रोचयति प्रीणयति कश्च+णिच्-खल् न० त० ।
रोगभेदे यत्न कचिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्ताडये
रोगे स च सुश्रुतोक्तः । ‘दोषैः पृथक् सहजचित्तविपर्य-
याच्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नास्ते रुचि-
र्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं
वदन्ति । हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति
विक्लमरोचके तु । हृद्वाहशोषवृद्धता सुखसिक्तता च

भूर्क्षा सहङ् भवति पित्तकते तथैव । कण्डू गुणत्वकफ-
संस्त्रवसादतन्द्राः स्नेहात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
सर्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये
समुदीरयन्ति । संरौगशोकभयविभ्रुतचेतसस्तु चिन्ताकते
भवति सोऽप्युचिदर्शनाच्च" इति । "गुह्यान् ग्रीहोदरं
कालं हृत्सीसकमरोचकम्" इति सुश्रुतः । [श्रुत्ये त्वि० ।

अरोदन न० अभावे न० त० । १रोदनाभावे । व० । २कन्दन-
अरोधन न० अभावे न० त० । १रोधाभावे २आवरणाभावे
३गतिरोधके व्यापारे । न० व० । ४तच्छ्रुत्ये त्वि० ।

अरोध्य त्वि० न रोध्यः । रोधुमशक्ये । [श्रुत्ये त्वि० ।
अरोपण न० अभावे न० त० । १रोपणाभावे न० व० । २रोप-
अरोष पु० अभावे न० त० । १क्रोधाभावे । न० व० । २क्रोध-
श्रुत्ये त्वि० ।

अरौद्र त्वि० न रौद्रः विरोधे न० त० । १भीषणभिन्ने सौम्याकृतौ
२ रागद्वेषादिश्रुत्ये विष्णौ पु० । "अरौद्रः कुण्डली
वक्त्रो" विष्णुसं० "कर्म रौद्रं, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः,
त्वयं यस्य नास्ति अयाप्रसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावा-
दित्यरौद्रः" भा० ।

अर्कं तापे, स्तुतौ च, चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्कयति ते
आर्चिकत्वं । अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम् ।

अर्क पु० अर्च-कर्मणि घञ् कृतम् । १सूर्यो, २इन्द्रे, ३ताम्रे,
४स्मटिके, ५विष्णौ, ६पण्डिते, (आकन्द,) इति ख्याते ऽहस्ते,
(आरख) इति ख्याते ऽकाशविशेषे च । ६अर्चनीये त्वि० ।
"आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैः" ऋ० ६, ५, ६ "अर्कैः
अर्चनीयैः" भा० "ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्कैः"
भा० १० ज्येष्ठे" पु० । लक्षणया ११ अर्काधिपे वारे
१२ सप्तमीतिथौ १३ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४ द्वादशसंख्या
याञ्च तत्त्वं विष्णौ । "अर्को वाजसनः षट्ङ्गो" वि० सह०
अर्कहस्ते "अर्कः पलाशः खदिरः इति विष्णुध० । सूर्ये
"अर्कोद्भिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्पृष्ठरहः शशी" सूर्यसि०
"संपर्कादर्करोचिषाम्" भाषः "सूर्यः जगत्पूज्यमयुज्य
तार्कः" भाषः इन्द्रे अर्कसोदरशब्दे उदा० । अर्कस्यापत्यम्
इज् । आर्किः सूर्यपुत्रो यमादौ, यमुनायां, तपस्याञ्च स्त्री
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्ककला स्त्री इत० । शारदातिलके सूर्यस्य उपास्यत्वेनोक्ते
द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिहान्तवर्णभषिते कलाभेदे ।
ताश्च १ "तपिनी २ तापिनी ३ भूक्षा ४ सरोचि ५ ज्वालिनी
६ चचिः । ७ हृदमुष्णा ८ भोगदा ९ विन्वा १० मोधिनी

११ धारिणी १२ क्षमा । काद्याश्च वसुदाः सौख्यो डान्ता
स्ता द्वादशेरिताः" "वराभयकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः
कमाव्" शार० ति० ।

अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः कम-
न्त । (ङङ्ङडिड्या) इति ख्याते १ हस्ते ईव० । २ सूर्यप्रि-
यायाम् ३ संज्ञायां आयायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।
अर्कचेत् न० इत० "कुजशुक्रबुधेर्नक्षत्रसौम्यशुक्रावनीभ-
वाम् । जीवार्किभातुजेज्यानां चेत्वाणि सूरजादयः"
ज्योतिषोक्ते सूर्यस्वामिके सिंहराशौ ।

अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक० त० । रक्तचन्दने
अर्कज पु० अर्काज्जायते जन-ङ ५ त० । १ यमादौ
२ तपस्यां ३ यमुनायां च स्त्री ४ अश्विनीकुमारयोः
द्वि० व० । ५ सुप्तोवे ईकस्ते च । अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कतनय पु० ईत० । राधासुते १ कथे २ यमादौ च ।
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्कदुग्ध न० अर्कस्य दृक्स्थ दुग्धमिव निर्यासः । अर्कदृक्-
निर्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।

अर्कनयन पु० अर्कनयनं यस्य । विराट्पुरुषे । "सूर्याचन्द्र-
मसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे" पुरा० अनन्तबाह्व
शशिस्तूर्यनेत्रम्" गीता अर्कइव दुर्दर्शं नयनमस्य ।
२ दुर्दृशलोचने त्वि० ।

अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अतुकूलयति नम-णिच्
कनि । रक्तार्के हस्ते ।

अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य । १ अर्कहस्ते ।
अर्कपर्णोऽप्यत्र । २ सुनन्दायाम् ३ अर्कमूलायां स्त्री । ईत० ।
४ अर्कहस्तस्य पत्रे न० "स कदाचिद्वर्कपत्राण्यभक्षयत्
क्षुधातः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः" भा० आ० प० "देवराजो
मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । खादयत्सर्कपत्राणि"
विद० सु० । "सप्त वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
निधायेति, माघसप्तस्यां स्नाने क० त० रघु० ।

अर्कपर्ण त्वि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य । १ मन्दारे । ईत०
२ अर्कहस्तपत्रे न० । [कर्मधा० । (आकन्द) २ हस्तभेदे ।

अर्कपादप पु० अर्कः अर्कहस्तइव तीक्ष्णः पादपः । १ निम्बे ।
अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्य अर्कहस्तस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः

जातित्वात् ङीप् । २ कटुम्बिनीहस्ते । वा कप् । अत इत्ये
अर्कपुष्पिकाप्यत्र ।

अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । ईत० ।
१ सूर्यप्रियायां, २ संज्ञादौ, अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १ गौतमे सूर्यवश्ये बौद्धभेदे ।
तस्य तत्कालोत्पन्नत्वात्तद्व्युत्पत्तम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश
त्वात् । २ पञ्चे । अर्कबन्धुव्युत्पत्तम् ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं या० त० । १ सूर्याक्रान्ते
नक्षत्रे ईत० । तत्स्वामिके २ सिंहराशौ ३ उत्तरफल्-
गोनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (छड्छड्डिया) इति स्थातायां
लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्यम् ।
अर्कमूल पु० अर्कस्य सर्पाणां दुष्प्रसङ्गं मूलं यस्याः । (इश्वर-
मूल) इति स्थातायां लतायाम् ।

अर्कलप पु० अर्कस्य रूप उपः रक्तं लः । अर्कभेदे विदा०
अञ् । अर्कलपः तदपत्ये पुं स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पात्वात् । रक्तपुष्प
त्वेन अर्कतुल्यपुष्पे वल्लभकृते । व० । २ पञ्चे ।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः ।
तृतीयविवाहसिद्धार्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते
विवाहभेदे । “चतुर्थोदिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्दिष्टे ।
“आदित्यदिग्घे वापि वृक्षज्ञे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा
पूर्वाह्णे कुर्यादिकविवाहकम्” कश्यपः । “तृतीये स्त्रीविवा-
हे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौन-
कोऽहं विधानतः” शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारि-
जाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्य वेधोऽयम् । तालीशपत्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनायं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ
कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थे १ व्रते । अर्कस्यैव व्रतम् नियमः ।
“सहस्रगुणभुक्तसप्तमादत्ते हि रसान् रविः” इत्युक्तेर्यथा
रविणा लोकवृद्धये रसस्य ग्रहणमेवं प्रजापालनार्थमेव रासा
प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे “अष्टौ मासान्
यथादित्यस्तोयं गृह्णाति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं
राष्ट्रान्मित्यमर्कव्रतं हि तदिति” मनूके राक्षः २ करादानभेदे ।

अर्कसूनु पु० ईत० । १ यमे २ शनैश्चरे ३ सुषीमे ४ कर्ण्ये ५ आह्वदेवे
ईश्विनोक्तमारयोः द्वि० व० । ७ यस्तुमायां दत्तपत्न्याञ्च स्त्री
अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् ।
१ ऐरावते हस्तिनि २ अर्कतुल्ये दुर्दृशे च ।

अर्कहिता स्त्री ईत० । १ अर्कभक्तायां (छड्छड्डिया) लतायाम्
२ सूर्यहितकरे ति० ।

अर्काश्विन पु० अर्कस्य अश्विनः, अश्विना । सूर्यकान्तमणौ,
स हि सूर्यरश्मिसंपर्कादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कसम्बन्धि-

त्वम् । अर्कस्य रक्तः अश्विना । (चुनी) २ अश्विनोपले ।
अर्किन् ति० अर्चतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽ-
स्यास्ति इति । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । “वृहदिन्द्रमर्कभिर-
र्किणः” ऋ० १, ७, १, ‘अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः’ भा०
“गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्यर्कमर्किणः । ऋ० १, १०,
१, १ अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इति । २ अर्चनयुक्ते ति० ।
“वन्दस्व माहूतं गणं त्वेष्टम् अपनस्य मर्किणम्” ऋ०
१, २८, १५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्द्रश्च सङ्गच्छते यत् । अमावा-
स्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्याचन्द्रमसोरेकराशेकावच्छेदेन
उपर्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा ‘सूर्याचन्द्रमशोर्यः
परः सन्निकर्षः साऽमावास्याति’ गोभिलेन तस्यास्तथा-
विधत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् । [पञ्चरात्रे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगतउपलः । १ सूर्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्को ति० अर्च-कर्माणि यद्यत् कृतम् । १ अर्चनीये ।
अर्कस्यायम् यङ् । अर्क्यः अर्कमन्त्रमिति । “स एष वा-
कीय एष तपति तस्यैतद्वत्त्वमेष चन्द्रमार्क्यम्” शत० ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज-कलच् न्यङ्ना० कृतम् । १ कपाटमध्यस्थे-
रोधके १ काठादिदण्डे, “ससम्भ्रमेन्द्रोत्तपातितागला
निमीलितालीव भियाऽमरावती” का० प्र० । “पुरागलादी-
चभुजा बुभोज” रघुः, “अथानपोद्गर्गलमय्यगारमिति”
रघुः । सप्रयतीसोत्तयादौ पाद्ये २ स्तोत्रविशेषे “अर्गलां
कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्रयतीं
पश्चात्” मत्स्यसूक्तम् । ३ कल्लोले, ४ कपाटे च न०
५ चुद्गर्गले स्त्री । गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाय-
त्वार्थे । ईविष्कम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन० ॥ वार्यगला-
भक्त इव प्रवृत्तः” रघुः । अनुगतनयमार्गमर्गलां दुर्नयस्य”
माघः । [वृक्षे

अर्गवध पु० आरगवधः वृ० । आरगवधे (सिंघालि)

अर्घ मूले भादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् ।
आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-वज् । क्रयवस्तुग्रहणार्थं देये तुल्यरूपे
रजतादिद्रव्यरूपे १ मूले । “कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घं
संस्थापनं नृपः” “कुर्वीत रर्घं यथापण्यमिति” च मनुः
अर्घ-करणे वज् न्यङ्कादिवात् कृतम् । २ पूजोपकारे
दूर्वाज्जतादौ । सामगौरयं सयकारः क्लीवलिङ्गश्च प्रयो-
क्तव्यः अन्यैः पुंलिङ्गोनिर्णकारश्च । अर्घाय देयम् यत् ।
अर्घ्यम् पूजार्थं देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च “आपः क्षीरं

कृषापञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव
अष्टाङ्गोऽर्चः प्रकीर्तितः काशीखण्डम् । “तमर्च्यमर्घ्यादि-
कयादिपूरुषः” माघः “अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृप-
सोऽनवेक्ष्य भरताम्रजो यतः” “अर्घानुपदमाश्रि-
मिति” च रघुः । [पूज्यतमे महादेवे ।

अर्घ्यं पु० अर्घ्योऽस्त्यस्य इति देयत्वेन तेन ईशः । सर्वदेवेषु
अर्घ्यं ति० अर्चते पूज्यते अर्च-ण्यत्-न्यङ्का० कृतम्-
अर्घमर्हति अर्घ+यत् वा । १ पूजनीये “तमर्घ्यमर्घ्यादिक-
यादिपूरुषः माघः” । अर्घाय देयं यत् । २ पूजार्थं देये
जलादौ । “तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्यौ गि-
रिः” कुमा० । “अनर्घमर्घ्येण तमद्रिनाथः” कुमा० ।
अर्घं मूल्यमधिकमर्हति यत् । ३ श्रुत्कारतपोवनपञ्चोद्भवे
मधुनि न० तस्य बहुमूल्यत्वात्तथात्वम् ।

अर्च पूजायाम् उभ० भादि० सक० सेट् । अर्चति ते आर्चीत्
आर्चिष्ट । आनर्च-र्च “पितृभ्यो वाष्टकास्त्रैश्चैत्” मनुः ।
“एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणोनित्यमर्चति” मनुः ।
“रत्नपुष्पोपहारेण कायामानर्च पादयोः” रघुः
“इन्द्रिमाज्ञीहिषुधाधिपानाम्” “समीहे मर्तुमानर्च-
तेन वाचाऽखिलं बलम्” । “आर्चीत् द्विजातीन् पर-
मार्थविन्दान्” “प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्” “विप्रानर्च-
स्तथा स्तुवन्” इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः
अर्चितवान् अर्चितम् अर्चित्वा ।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्चयति ते आर्चि-
चत् त । अर्चयामास “दूरस्थमार्चयेदेनम् मनुः ।
“स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा० ।

अर्चक ति० अर्चति अर्च-ण्यल् । पूजके “ब्रह्मचारी व्रती च
साहस्यरुदेवहिजार्चकः” मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

अर्चति ति० अर्च-वेदे बा० अति । अर्चनीये । “अर्चतयो
धुनयो न वीराः” ऋ० ६, ६६, १० । “अर्चतयः
अर्चनीयाः” भा० ।

अर्चत्तृ ति० अर्च-भावे-अति अर्चतिमर्चनमर्हति यत् ।
पूजनीये । “अर्चत्तृप्रोमघवा ऋभ्यः” ऋ० ६, २४, १ ।
“अर्चत्तृः अर्चनीयः” भा० ।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट् । पूजने । “अरिष्टं नाशयेत्
सर्वं महविप्रसुरार्चनम् पुरा० । [“निरतः पुरा० ।

अर्चना स्त्री पु० अर्च-युच् । पूजायाम् । “देवार्चनायां
अर्चनीय ति० अर्च+अनीयर् । पूजनीये । “प्रानर्चुरर्च्यं
जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्चा स्त्री अर्च-आधारे ऋङ् । १ प्रतिभायाम् “आभिरु-
ध्येण चार्चाया देवः साक्षिष्यन्त्यर्चति” ति० त० पुरा० ।
“देवार्चामपतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः” आ० त० ।
भावेऽङ् । २ पूजायाम् “लोकः पथ्यमानस्तुभिर्धर्मैः
ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोज्ज्वला दयया च” ।
यत० ब्रा० ।

अर्चि स्त्री अर्च-इन् । वज्रप्रादिशिखायाम् । “यस्या इयनो
अर्च्यः प्रतिमद्रा अर्चतत” ऋ० १, ४८, १२, “तव
ज्योतीं अर्चयः” ऋ० ८, ४४, १७ ।

अर्चित ति० अर्च-क्त । १ पूजिते “स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा”
कुमा० २ विष्णौ पु० “अर्चिष्णानर्चितः कुम्भः” ति० स० ।
“सर्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः” भा० ।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवेः उपलक्षितो
मार्गः । देवयाने पथि उत्तरमार्गे । “तेऽर्चिमभि-
सम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्, आपू-
र्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः
संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं,
चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म
गमयत्येष देवयानः पन्थाः” का० उ० । “आतिवाहिका-
स्तस्मिन्नात्” शा० सूत्रे तेषां तदभिमानिदेवतापर-
तेत्युक्तम् “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्
तव प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” गीता ।

अर्चिव(म)त् ति० अर्चिरस्त्यस्य मत्तप् वेदे मस्य वः ।
दीप्तियुक्ते । “उद्यन्नजलमर्चिवत्” ऋ० ७, ८, ६१, २.
“यत्ते पवित्वमर्चिवदग्नेः” ऋ० ८, ६७, २४ । लोके तु
अर्चिमान् । स्त्रियां ङीप् ।

अर्चिमत पु० अर्चिर्विद्यतेऽस्य मत्तप् । १ स्त्र्ये, २ वज्रौ
३ उपदेवभेदे च “अर्चिष्ठांस्तुम्बुरुषं भोरिष वदतांवरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” हरिवं० ४ दीप्ते
ति० । स्त्रियां ङीप् । सा च ५ अग्निपुत्र्याम् । इन्द्र-
लोकसुपथस्य “एतस्यादक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्चिष्ठातीं पश्य वीतहोतपुरीं शुभाम्” काशीख०
विवरणमग्निलोकशब्दे । ५ विष्णौ पु० अर्चितशब्दे उदा० ।

अर्चिस् न० अर्च-इति । १ वज्रप्रादेः शिखायां “प्रदक्षि-
णाङ्गिर्व्याजेन” “प्रदक्षिणाङ्गिर्हविराग्निरादे” “आसी-
दासन्ननिर्वाणप्रदीपाङ्गिरिवोपसि” इति च रघुः २ मथूखे
३ वज्रौ च पु० “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः” का०
उ० “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः” इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्जितं वक्तिः ० दोषिभावे न० 'प्रयसादर्विषा-
नेतदनुदुर्गोर्लसुरायुधम्' कुमा० ।

अर्जं लि० कृत्-स्तुतो गतं न कृतम् च० अर्च-यत् वा ।

पूजनीये प्रानर्जुर्लसुरायुधम्' भट्टिः ।

अर्जं प्रतियत्ने स्वादि० पर० सक० सेट् । अर्जंति, आर्ज्यंति
आनर्जं अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपाज्यं
अर्जन् । "अर्जकोद्गमसाहरेत् । दाय० सट्० 'न तत्पुत्रै-
र्भजेत्साङ्गिकामः स्वयमर्जितम्' मनुः । 'आनर्जु-
र्दभुजोऽस्त्राणि' भट्टिः ।

अर्जं सङ्कारे सुरा० उभ० सक० सेट् । अर्जयति ते आर्जि-
जत् त । "अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपाज्यंते"
स्मृतिः । "परस्मान्यर्जयन्तारो रन्यदीयाः परास्मृशन्"
भट्टिः । अर्जयितुम् अर्जयित्वा ।

अर्जं क पु० अर्जयति रज्जुम् अर्ज-खुल् । (वावुट्) इति
ख्याते ह्ये, तत्पकतन्तुना हि रज्जुर्भिर्मीयते । अर्जन-
कर्त्तरि लि० । "अर्जकोद्गमसाहरेत्" स्मृतिः ।

अर्जनं न० अर्ज-खुट् । १ सम्पादने स्वामित्वसम्पादके
२ व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च "सप्त विभागमाः धर्माः
दायोन्नामः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह
एव च" स्मृत्युक्ताः । "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोः" गो० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व-
वर्णेषु । तत्ताप्रतिबन्धोदायो रिक्थं यथा पित्रादिषुने पुत्रादेः ।
अप्रतिबन्धोदायो विभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रति-
ग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं "याजनाध्यापनप्रतिग्रहे-
ब्राह्मणोपनममर्जयेदिति" श्रुत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्जनस्य
याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज-
यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं स्मृतिः तच्च वैश्यस्य क्षत्रि-
गोरक्षादि लब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषा वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मनुना "स्मृतानामश्चसारयम्"
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्ट-
शब्दाभिधेयम् । मिता० शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति स्मृतेः 'शूद्रा-
यान्तु सधर्माणः सर्वेऽप्यर्जसजा स्मृताः' मनुकेश तेषां
शूद्रधर्मातिदेशाश्रया । तच्चार्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन
यद्यस्य वर्णस्वीचितं तदतिरेकेणाजितेनापि धनेन क्रतु-
सिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-
नीये लिप्तास्मृतौ स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य चायमर्थ
एवं विवृतः । "यदा इव्यार्जननियमानां क्रतुधर्षं तदा-

नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोषः इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणाजितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वपक्कीकृतम् अन्यथा क्रतुभिद्वयभावात् ।
न चैतावता धौर्ध्यादिप्राप्तिरपि स्वत्वं स्वादिति मन्यम् ।
लोके तत्तत्तत् स्वत्वप्रसिद्धिभावात् व्यवहारविसं-
वादाच्च इति । एवञ्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव "सप्त विभागमाधर्माः" इत्यनेन तेषां धर्माहेतुत्व-
मात्रमुक्तं न तु स्मृतिप्रभृतीनां तत्त्वानुक्तानां स्वत्वाहेतुत्वम-
पि "अर्जयितव्यापारोऽर्जनमिति" दायभा० । "अर्जं
स्वत्वं नापादयतीति" मिता० । "क्षत्रियादुर्जनं शिलम्"
मनुः । "अर्थानामर्जने दुःखमिति" नीति० अर्जधातोः
प्रतियत्नार्थकतया विद्यामानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

तेन पु० अर्ज-उनन् । स्वनामख्याते ऽह्ये, "सोऽङ्गणा-
न्निःसृतः क्षणः कर्षमाणं जदूखलम् । यमलाभ्यां
प्रहृताभ्यामर्जुनाभ्यां निवारितः । मध्याह्निककाम
तयोः शिशुः कर्षन्नुदूखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्य-
गतमुदूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्याञ्च कर्ष-
सः । तावर्जुनौ कृष्णमाणौ तेन बालेन वक्तसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै" इति हरिवं० ।
"कदम्बसर्जार्जुननीपकेतकी" स्मृत० । २ मध्यमपाण्डवे
शुद्धचरितवान् मध्यमपाण्डवस्यार्जुनत्वम् । "पृथिव्यां
घटुरन्तायां वस्तीमे दुर्लभः समः । करोमि कर्म
शुद्धञ्च तेन मामर्जुनं विदुः" भा० वि० प० उत्तरं
प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः
क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः "एवमुक्ता ततः शक्र-
माजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयासास चार्जु-
नम् । जातमात्रे कुसारे तु बासुवाचाशरीरिणी । महा-
गम्भीरनिर्वीणा नभोनादयतीव ह । शृङ्खलां सर्वभूतानां
तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुलीमाभाष्य विस्मृत्सुवाचेदं
शुचिस्त्रिताम् । कार्तवीर्य्यसमः कुलि । शिवस्तस्य पराक्रमः ।
एष शक्र इवाजयो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना
प्रीतिर्यथाऽभूदभिवर्द्धिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ध-
यिष्यति तेऽर्जुनः" । भा० आ० प० । "पार्थः कर्णबधाय
मार्गणमणान् यामर्जुनः सन्दधे" लीला० शक्रेणाधिपे
कार्तवीर्य्ये, "एतस्मिन्नेव काष्ठे तु कृतवीर्य्यसुतो बली ।

अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः । दत्तात्रेय-
प्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्त्ती महातेजा
विप्राणामाश्वमेधिके । ददौ स पृथिवीं सप्तद्वीपां सवन-
पर्वताम् । हरिवं० ४करवीरे, ५मयूरे, “हृष्याख्याया-
मिन्द्रोक्तः” ईदृशे ७धवले । ८शुभ्रतायुषवति लि० ।
“अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च” ऋ० ६, ६, १, “अर्जुनं
सौरेण तेजसा शुक्रवर्णम् भा० । “कृष्णं रूपमर्जुना
वि वो मदे विन्वा” ऋ० १०, २१, २ “हे अग्ने ! त्वं
कृष्णं कृष्णान्यर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि” भा०
“पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्” भाषः । (आजनि)
इति ख्याते एनेत्ररोगभेदे” “एकोयः शशरुधिरोपमस्तु
विन्दुः शुक्रस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति” भाषवः । एकस्या-
भातुरेकस्मिन् १०पुत्रे मेदि० ११इन्द्रे “अर्जुनो वै
इन्द्रोदस्य गृह्यं नाम” शत० ब्रा० । अर्जुनस्यापत्यम्
इज् । अर्जुनिः आभिमन्यौ ।

अर्जुनध्वज पु० न० ईत० । हनूमति । विवरणं कपिध्वजशब्दे ।
अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः
डोष् । श्वेतपाक्यां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले
जातस्याणोलुप् लुपि प्रकृतिव्यक्तिवचने । अर्जुनपाकी
तत्फले स्त्री । [३स्त्रियां गवि, ४कुट्टित्वाच्च ।

अर्जुनी स्त्री गौरा० डोष् । १जघायां, २बाहुदायां, नद्याम्
अर्जुनीपम पु० अर्जुनः खनामख्यातः वृक्ष उपमा यस्य ।

(सिगुन) इति ख्याते १शाकद्रुमे, २महापलाख्यवृक्षे च ।

अर्ण पु० ऋ-न । अकारादौ १वर्णे “पञ्चास्यैमहुरीरितः”
तन्त्रम् । २गमनस्वभावे लि० । “अणोरपो अगव-
द्यास्यैः” ऋ० १, १७४, २ “अस्यैः अरणस्वभावा”
भा० “त्वं चिदर्थं मधुपः” ऋ० ५, ३२, ८ “अर्थं गन्तारम्”
भा० । ३जले न० “अग्ने ! दिवो अर्थमच्छा” ऋ० ३, २२,
३ । “अर्थमग्ने” भा० । अर्थं जलमस्त्यस्य अर्थ० अच् ।
४नद्याम् स्त्री । “वर्धन्तामभिषाता अस्यैः” ऋ० ५, ४१,
१४ । “अस्यैः नदाः, भा० । अभि+अर्ह-क्त इडभावादि ।
अभ्यस्यम् । नि+अर्थ्यम् वि+अर्थ्यम् सम्+समर्थम्
अभ्यासादौ न० तद्वर्त्तिनि लि० । “काष्ठोभ्यर्थ्य जलागमः”
इति सा० दृ० । “कृष्णार्थवाभ्यर्थ्यरैकहंसः” भाषः ।

अर्थव पु० अर्थोसि सन्त्यस्मिन् अर्थस्+प्र सलोपः । १समुद्रे ।
“यादोरत्नैरिवास्यैव” रघुः “कृष्णार्थं याभ्यर्थ्यरैकहंसः”
भाषः २उदकयुक्ते लि० “ततः समुद्रादर्थयात्” सन्ध्यामन्त्रः
“तिरः समुद्रमर्थवम्” ऋ० १, १६, ७ । “अर्थवसुदक-

युक्तम्” भा० । अर्थोसि दाहवेनास्त्वस्य महत्प
सलोपः । जलदातरि ३इन्द्रे च “आदिताञ्जायते
वृष्टिः” गीतोक्तेः सूर्यस्य पञ्चन्याचिपत्वाच्च शक्रस्य
जलदाहत्वात्तथात्वम् । “सभासुरस्यो नृचक्षाः” ऋ०
३, ५१, २ “शतक्रतुमर्थवः शाकियं नरम्” ३, २, ५१, २,
अर्थवः पञ्चन्यात्मनोदकवनम्” भा० । ५सजले च ।
“अजएकपादनमितुरर्थवम्” ऋ० १०, ६६, ११ । “ब्रह्म-
लोके, एतादेवताः वृष्टा अस्मिन्महत्स्यस्यैव” ऐ० ब्रा० ।
अस्य समुद्रावाचित्वेन क्षीरार्थवः जलार्थवः लवणास्यैव
इत्यादौ आधारतामात्रबोधः ।

अर्थवज पु० अर्थवान् जायते जन-ड ५त० । १समुद्रफेने
रत्नमा० । २समुद्रजातमात्रे लि० । अर्थवजातादयोऽप्यत्र ।
अर्थवमन्दिर पु० अर्थवः मन्दिरमिव यस्य । वरुणे ।
अर्थवोद्भव पु० उद्भवत्यच्चात् उद+भू-अपादाने अप् अर्थव
उद्भवोऽस्य । १अग्निजारवृक्षे २चन्द्रे च ३अश्वते न० ।
४श्रियां स्त्री ।

अर्थस् न० कृच्छति ऋ-असुन् उदके सुट् चेति, सुट् ।
जले । “सर्वस्यमर्थः कथमन्यथास्य” भाषः । “सिञ्च-
नपिथेऽस्यैसा” ऋ० ६, १०७, १२ । [लि० ।

अर्थस पु० अर्थोऽस्त्यस्य अर्थ० अच् । १समुद्रे २जलवति
अर्थस्वत् पु० अर्थोसि सन्त्यस्मिन् महत्प मस्य वः १समुद्रे
२जलवति लि० ।

अर्थोद पु० अर्थोसि ददाति दा-क । १मेघे २सस्तके
त जलदातरि लि० । [२जलोद्भवमात्रे लि० ।

अर्थोभव पु० अर्थोसि जले भवति भू-अच् ७त० । १शङ्खे
अ(आ)त्तेगल पु० आर्त्तैव गलति गल-अच् पृषो० वा
ह्रस्वः । नीलकिण्टकायाम् । ह्रस्वाभावे आर्त्तैगलश्च ।
अर्त्तन न० कृत-ल्युट् पक्षे इयङभावः । निन्दायाम् ।
अर्त्ति स्त्री अर्ह-क्तिन् । १पीडायाम् । करणेक्तिन् । २धनुष्को-
श्याम् । “नामं वाञ्छति नो निद्रासुपैत्यर्त्तिनिपीडितः”
सुश्रुतः ।

अर्त्तिका स्त्री । कृत-ल्युट् । नाशोक्तौ ज्येष्ठमग्न्याम् ।
अर्त्तिक लि० कृत-बा० उक्त् । सङ्गोक्ते । “समहैनामिन्द-
त्यर्त्तुकाह भवत्यपि हतमर्थं समहिन्दति” शत० ब्रा० ।

अर्थ याचने अद० पु० आत्मौहिक० सेट् । अर्थयते आर्त्तयति ।
अर्थयामास । अर्थकः अर्थो अर्थितः अर्थ्यः अर्थनीयः अर्थ-
यितुम् अर्थनम् अर्थनम् । अर्थयित्वा अर्थयिता
“सुराः समर्थ्य विहारयते” कुमा० । “अवकाशं किलो-

दद्यात् रामायाभ्यर्चितो ददौ" रघुः "अग्लोपितं स्थानिवत्त्वं
चादन्त्ये प्रयोजनम् यत् त्वेते न विद्येते तत्ताग्लोपविक-
ल्पनम् । तद्वत्तादन्त्यदीर्घश्च पुक्चेत्त्वङ्गापयत्वम्" कामधेनुकोः
पुक्-दीर्घश्च अर्थापयते । समु-समर्थने सममर्थयते सम-
र्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम् । कु पीङ्गेने कदादेशः कदर्थयते ।
अभि+आभिसुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः । "अभ्यर्थनाभक्त-
भवेन साधुः" कुमा० । प्रति+प्रतिकृताचरणे प्रत्यर्थी ।
'प्रत्यर्थीभूतास्य तां समाधेः' कुमा० ।

अर्थ पु० अर्थ भावकस्यादीयथायथम् अर्थ । अभिधेये २ यद्-
शक्त्या बोध्ये पदार्थे च 'तद्ददौ गी शब्दार्थावनलङ्घ्यती पुनः
कापि" का० प्र० व्यालङ्कारिकमते स च अर्थस्तिविधः
वाच्यो लक्ष्योव्यङ्ग्यश्चेति भेदात् । "अर्थोवाच्यश्च
लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति विधा सतः । वाच्योऽर्थोऽभिधेया
बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया सतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः
स्युक्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा० द० । ताश्च तत्तच्छब्दे
वक्ष्यन्ते । अन्यमते "तात्पर्यार्थिं तदर्थञ्च वाक्यं तद्वोधकं-
परे" । इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽन्यपरः अर्थभेदः । स च
अभिहितान्वयशब्दे विद्यते । २ धने । तस्य सर्वैरर्थनीय-
त्वात्तथात्वम् "अजराभरवत् प्राज्ञो विद्यामथेयं चिन्तयेत्"
'अर्थसोपार्जने क्लेशस्तोऽपि परिरक्षणे' नीति० । सचार्थ-
स्तिविधः शुक्लः शबलः क्षणश्चेति भेदात् यथा
'अथ गृहाश्रमिणस्तिविधोऽर्थो भवति । शुक्लः शबलोऽ-
सितश्चेति । शुक्लेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासाद-
यति । यच्छबलेन तन्मानुष्यम्, यत्क्षणेन तृप्तिर्यत्कृत्वम् ॥
स्वदृश्युपाजितं सर्वं सर्वेषां शुक्लम् । अनन्तरदृश्युपात्तं
शबलम् । अनन्तरदृश्युपात्तञ्च क्षणम् । कुमागतं प्रीतिदायम्
प्राप्तञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं
प्रकीर्तितम् ॥ उत्कोचशुक्लसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रये ।
कतोपकारादाप्तञ्च शबलं सप्तदाहृतम् ॥ पार्थिवकदाचौ-
ख्याप्तं प्रतिरूपकसाहचर्यैः । व्याजोपाजितं यच्च तत्क्षणं
सप्तदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्कृत्स्नित् कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रत्येकं च" विष्णु० ६४० ॥ ४ प्रयो-
जने इडे । प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः । तच्च गौणसुखमे-
देन द्विविधम् यत् अन्ये ज्ञानधीनेच्छा जायते तत् सुखं
यथा सुखं दुःखाभावश्च तयोरेच्छाया अन्ये ज्ञानधीनत्वात् ।
शास्त्रात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत् सुखदुःखा-
भावेच्छयेन इच्छोद्भावात् गौणत्वम् । प्रयोजनञ्च यद्यपि

नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्माधि-
काममोक्षरूपाणि चत्वार्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्वप्रयो-
जनानामन्तर्गतात् । तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषे-
षेष्वाप्युच्यन्ते । सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं
पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनसद्विषयं प्रकृतेः प्रवर्त्तनात् ।
एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते
तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा० सू० । "इह खलु
धर्माधिकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परम-
पुरुषार्थः" वे० प० । दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपसुखप्रयोजनस्य
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम् । धर्माधिकामास्तु
तत्साधनानि तत्रापि धर्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य
साधनमित्यवान्तरभेदः "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे तदधीनाहि
सिद्धयः" रघुः । "ज्ञातार्थो ज्ञानमन्त्रः श्रोतुं श्रोता प्रव-
र्त्तते" इत्यादिपदेनाभिधेयप्रयो जनयोर्पक्षम् 'कसा-
र्थकामौ वद पीडयामि" 'अभ्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्मा
एव मनीषिणः" रघुः । ५ निमित्ते "अतोऽर्थोऽत्र प्रमा-
द्यानि प्रमदाद्यु विपश्चितः" मनुः अर्थात्तुहेतोः कुक्लू०
"अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्त-
रमिति" मज्झि० । निमित्तञ्च कारणतुहेत्यञ्च "तत्र
निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिष्पत्ता चेति"
वास्तिकोक्तेः नित्यसत्त्वार्थविभासः । द्विजार्थं पयः । द्विजार्था
यवागः । यूपार्थं दाह । भाष्यकृता तु यूपार्थं दाह इत्यादौ
वस्तुमीहिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च
बहवः शूरा मंदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "मदर्थमपि कर्माणि
कुर्वन्नाप्नोति कित्त्विषम्" गीता "मदर्थेनन्दे शमृणाल-
मन्यरः" मैत्र० । "परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्"
"तस्माद्भक्तं सहायार्थं" इति च मनुः । कर्माणि-अच् ।
ईविषये शब्दादौ । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता"
"इन्द्रियेभ्यः पराङ्मूर्त्यां कर्माभ्यश्च परं मनः" क० उ० ।
७ ज्ञेयवस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्"
गी० सू० । अलार्थः घटादिवस्तुमात्रम् । राक्ष उपपदे
त तन्वावापादौ अर्थविभाशब्दे उदा० एवस्तुसमावे
यवार्थम् । १० निवर्त्तनीये नश्वराद्यौ धनः । ज्योतिर्गोक्तं
१। सत्तावर्त्तनीयमवने १२ प्रकारे । भावे अच् १३ अभिधाये
१४ प्रार्थने च कर्माणि अच् १५ सर्वनीये विष्णौ पु०
"अर्थोऽनर्थो महाकोपः" वि० स० "सुखरूपतया सर्व-
रुच्यत इत्यर्थः । भा० १ ईफले । अर्थात् साधुः अर्था-

दमनेतो वा यत् अर्थः । अर्थादनपेते अर्थसाधने च लि० । “अर्थार्थमर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “वागीशं वाग्भिर-
य्यामिः” कुमा० ।

अर्थकर लि० अर्थं करोति क-हेत्वादी ट । अर्थं हेतुं
कर्मकारको स्त्रियां छीप् । अर्थकरी दण्डनीत्यादिविद्या ।

अर्थकच्छ्र न० अर्थं विषये कच्छ्रम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य कच्छ्र-
तायाम् कष्टसाध्यत्व एव तस्य तत्तात्वम् ।

अर्थकृत् लि० अर्थं करोति-क-क्तिप् । अर्थकारको ।

अर्थक्रम पु० हेतुक्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणीये
प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रमसमनादत्याग्निकोत्पत्ति-
नतया यथागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोत्ररूपप्रयोजनादेः
यथागूपाध्यात्तात्पर्यात् यथोक्तं भीमां० यत् प्रयोजन-
वशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः । यथा अग्निहोत्रं
जुहोति यथागूपाध्यात्तात्पर्यात् अग्निहोत्रहोमयथागूपाकयोः । यथा-
गूपाध्यात्तात्पर्यात् तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनु-
ष्ठीयते । स चायं पाठक्रमाल्लवान् । यथापाठं
हस्तुष्टाने क्रमस्य प्रयोजनवशेऽष्टावर्षत्वं स्यात् । नहि
होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चित् दृष्टं
प्रयोजनमस्ति येनार्थक्रमवाधेन पाठक्रमस्तत्वादित्येतत् ।

अर्थगत लि० अर्थं गतः । १ अर्थनिष्ठे अर्थार्थयोः अलङ्का-
रोक्ते २ दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम् ।

गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । ३ गतार्थे लि० ।

अर्थगौरव न० हेतुं स्वल्पशब्दस्यापि अर्थस्य गौरवम् ।
“भारवेरर्थं गौरवम्” उद्भटः ।

अर्थज्ञ लि० अर्थं ज्ञानि ताच्छील्यादी ट स्त्रियां छीप् ।

अर्थनाशके “आधिता वाधिवेत्तव्या हिंसार्थं नी च
सर्वदा” मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्त्रावापादीनां चिन्ता । राज्याङ्ग-
तन्त्रावापादीनां चिन्तने । “मन्त्री स्यादर्थचिन्तयाम-
यस्तिन्त्रावापादयः” सा० द० । अर्थचिन्तनमथल न०

“मन्त्री स्वज्ञोभयञ्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने” इति ।
सा० द० अन्यमतम् । [अर्थोजातोऽस्य । २ जातधने लि० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् हेतुं । १ अर्थसमूहे ।

अर्थज्ञ लि० अर्थं जानाति ज्ञा-क । प्रयोजनाभिज्ञे ।

अर्थतम् अव्य० अर्थ + तसिच् । १ अर्थोदित्यर्थे २ अर्थानुसारेण-
त्यर्थे ३ यस्तुस्वभावादित्यर्थे च । “अर्थतोऽप्यह्या-
नन्दानतीतवैतमानतः” वे० सा० ।

अर्थद लि० अर्थान् धनानि ददाति दा-क । १ धनं धन-

दानेन तोषकोऽध्याये २ शिष्यभेदे पु० । “आचार्यपुत्रः
शुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्थिकः शुचिः । आप्तः शक्तोऽर्थदः
साधुरध्याया दश धर्मातः” इति मनुः । ३ कुबेरे पु० ।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये
अतिशयेनासत्कर्माणि विनियोगेन कष्टदायके धन-

नाशनरूपे व्यसनभेदे । “पैशुन्यं साहसं द्रोहैर्द्वैतार्थं

दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारथ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः

इति “दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारथ्यार्थं दूषणे ।

क्रोधजोऽपि गणं विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदेति च” मनुः ।

“अथ दूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदामश्चेति”

म० त० रघुनन्दनः । [साधुः] क०

अर्थना स्त्री अर्थ-युचु । याचने । “अभ्यर्थना भङ्गभवेन

अर्थपति पु० अर्थानां पतिः हेतुः । १ न्टे, “अर्थार्थ-

मर्थपतिर्वाचम्” सनैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्” “किञ्चि-

द्विहस्यार्थपतिर्वाचमे” । “मलिनस्तदनमर्थं पतिञ्च तम्” इति

च रघुः । २ कुबेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम् ।

१ प्रयोजनहेतौ । “धीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव

च । अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि”

सा० द० । उक्ते नाटकाङ्गे २ कार्यवीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनमां प्रयोगः नियोगः ।

कणदानादिवसौ १ कणदानवाणिज्यादिरूपे धनदण्ड-
र्थके व्यवहारे । अर्थास्तन्द्रावापादयः हेतुः । २ यथायथं

तन्द्रावापादेर्विनियोगे च । “अर्थप्रयोगकुशल” इति

असात्यलुल्लणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाक्कणशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्यवशतः

प्राप्तः । वाक्कणशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्यवशतः ज्ञाते

“अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न

विधातव्यः” छ० उ० भा० ।

अर्थवन्ध पु० अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्बन्धः । १ जीवस्य शब्दा-

दिभिः श्रोतस्त्वन्धरूपे बन्धे २ धनकृतबन्धे च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितुमर्थपार उत्-

पादना । भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां

स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवं-

रूपायाम् । भावना च द्विधा शाब्दी आर्थी च विवरणं

भावनाशब्दे ।

अर्थमर्थ्यादी स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्थ्यादा इतरसङ्कारेण सा-

मर्थोसमवधानम् । सामर्थ्योसमवधाने, सामर्थ्योसमवधाने हि

कार्योत्पत्तिरर्थप्राप्तेति तदुत्पादसार्थमर्थादाधीनत्वम् ।
अर्थमात्रं न० अर्थ एव मयूर० अवधारणादर्थमात्रशब्दे-
न मिल्यते । १ अवधारितेऽर्थे । “भोजनाच्छादनाभ्यधिकं
स्वल्पमर्थमात्रं न सम्पद्यते” इति वृ० भा० । अर्थमात्रा-
शब्देन ईत० । २ अल्पधनाग्रे स्त्री वृहत्त्वार्थे च माता-
शब्देन । ईत० । ३ धनवाङ्मये । कथं मयास्वयमर्थमात्राह-
स्य व्या” महती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्वि० अर्थोऽस्त्यस्य असन्निहितः मतम् मखवः । १ अर्थ-
युक्ते २ सार्थके “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” पू० ।
३ प्रयोजनयुक्ते ३ फलयुक्ते च “अपसव्य उपेतसेदाहिता-
ग्न्याहताधिवत् । यौ० सू० “विषसूत्रोत्सर्गशुद्धाद्यं नृदा-
द्यादेयमर्थवत्” मनुः ४ असन्निधनवति त्वि० । सन्निहिते
तु इति अर्थोऽर्थे । स च व्यवहारे वादिनि-
रूढः “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”
या० सू० । स्त्रियासभयत्वात् ङीप् । ५ पुरुषे पु० राजनि० ।
अर्थमर्हति अर्थेन तत्प्राप्त्यक्रिया, अर्थे इव वा वति । ई अर्थाहं
७ अर्थतत्प्राप्त्यक्रियायां ङ अर्थसङ्ग्रे आश्रये च अर्थः ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः
वद-करणे घञ् । १ प्रशंसनीयगुणवाचके, २ निन्दनीयदोष-
वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञ् । ३ तत्त्वधने । अभि-
धया गोत्रया वा इत्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित
प्रयोजनवस्तुलाभाय विविधमाकाङ्क्षनर्थवादः” अर्थवादेन हि
क्वचिद्विधिविहितवसोदानी विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमुत्तम्य-
ते । स च चतुर्विधः “स्तुतिनिन्दा परकतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
वादः” गौ० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-
र्थकं वाक्यं यथा “सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य
व्याघ्रैः सर्वस्य जित्यै सर्वमैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि” ।
अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थवत्त्वं वाक्यम् निन्दा । यथा
“एष वाक् प्रथमोयज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिहा
अन्येन यजते स गते” पततोत्यादि” । पुरुषविशेषनिष्ठतया
कथनं परकतिः परक्रिया, यथा “वपामेवाग्रेऽभिष्टुरयन्ति
अथ पृषदाज्यं तदुहं चरकाध्ययवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिष्टार-
यन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि” ऐहिक्रमात्-
वरिततया कोत्तेन पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-
णरूपाः सामसंहिताभाष्ये माधवाचार्येण दर्शिताः यथा
“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकतिः
पुराकल्पोयावधारणकल्पना” इति “तेन ह्यर्थं क्रियत” इति
हेतुः “एतद्भूतदधित्वमिति” निर्वचनम् । “कमेध्या वै

माधा” इति निन्दा “वायुर्वैष्णोपिठेति” प्रशंसा “तदुक्त्वचि-
कित्सन् जुह्वानीमाहोषामिति” संशयः “यजमानेन सन्नि-
ता औदुम्बरी भवतीति” विधिः “माणानेव महर्ष पचते” इति
परकतिः “पुरा ब्राह्मणा अभैपुः” इति पुराकल्पः । “याव-
तोऽयान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाश्चतुष्कपाशाश्चैव मे
दिति” विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-
क्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् “अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-
वादोभूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ “गुणवादो विरोधे स्यादनु-
वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्विधा मतः” ॥
गुणवादश्च “यथा सिंहे माणवक” इत्यादौ माणवके
सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्वत्तदभावेदोषोध्यते तेन समर्थ-
त्वादिरूपं तद्वत्सिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः
अन्ये “यजमानः कृत्स्न” इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-
वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा “यज्ञि-
र्हिंसस्य भेषजं, “भूमिरावपनं महत् सूर्यस्तापकर”
इत्याहुः । तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चेत्तदुभय-
भिन्नं भूतं सिद्ध्यति वदतीति भूतार्थवादः इति । अयञ्ज्ञानेक-
विधः क्वचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्ध्यर्थवादः
निन्दार्थवादः परकतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति” । तत्र स्तु-
त्यर्थवादो यथा “वायुर्वैष्णोपिठे देवता” इत्यादि । फलार्थवादो
यथा “तरति नृपुं तरति ब्रह्मरूपं योऽन्धमेधेन यजेते-
त्यादि” । “प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तोत्यादि” च
यद्यप्येतस्य परकतावेव पर्यसाधनं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽ
नभिधानात्तादृशेण पृथगुपन्यासः ॥ सिद्ध्यर्थवादो यथा ।
“यज्ञ दुःखेन संभिन्नं न च यस्तममन्तरम् ॥ अभिलाषोप-
नीतं यत् तत् सुखं स्वः पदास्तदमित्यादि” ॥ निन्दार्थवादो
यथा “अश्वन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्कृणो जना” इत्यादि ॥
परकतिः परकत्वभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षि-
भास्करोक्तस्य “विरोधेनानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य
त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्त्वावान्तरभेदेन तस्य सप्तविध-
त्वमिति भेदः । १ अन्वयतात्पर्यावधारणार्थे लिङ्गपट्टका-
न्तर्गते लिङ्गभेदे च । “उपक्रमोपसंहाराभ्यासोऽपूर्वता
फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुतात्पर्यनिर्णये इति
वे० सा० यथा “उत तमादेशमप्राचो” वेनाशुतं श्रुतम् । इत्या-
दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्” का० उ० भा० उक्तम् ।
अर्थविज्ञानं न० ईत० शुश्रूषादिविधायुक्तधीशुश्रूषान्ते
गुणभेदे हे० ।
अर्थविद् त्वि० अर्थं कार्यं वेत्ति विद-क्रिप् । कार्याभिचे

उर्ध्वशास्त्रं बलवत् कृतम् "बलीयसिमाते कर्षयादिप

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थतः योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १ अपदार्थस्य तात्पर्यविधया सिद्धौ । इतः । २ धनसिद्धौ ।

अर्थहर ति० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् । परकीयधनहरणशेले चौरादौ ।

अर्थहीन ति० अर्थेन धनेन हीनः । १ धनहीने दरिद्रे । २ वाच्यार्थहीने च ।

अर्थीगम पु० अर्थस्य आगमः । १ आये । अर्थीगमोनित्यमरोगिता च नीतिः । अर्थ आगमस्य तेनेन करणे वज् । २ धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३ वाच्याद्यर्थीपतने च “दण्डापुपिकयान्यार्थीगमोऽर्थापत्तिरित्यते” सा० द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर० त० । १ अन्यार्थे, “बुद्धिरूपलब्धिज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति” भाष्यम् । न्यायमते उद्देश्यसिद्धये प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्यनुकूले २ वाक्ये । तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः । “प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासोहेत्यन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि” गौ० सूत्रेण निग्रहस्थानान्य क्त्वा “प्रकृतादर्शादसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति” ललितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यङ्गोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थसुपेक्ष्यासम्बन्धार्थभिधानमर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोऽगुणः स चाकाशस्येत्याहुक्तिः न्या० ट्टिः । शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रकृते तस्य गुणत्वस्याकाशवृत्तित्वस्य साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् । विवरणं निग्रहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे शकारणान्तरे “अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा० “अर्थान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य” इति मल्लि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यास्यतेऽतः । अर्थान्तराभेदे “सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधम्भ्रूणे तरेणार्थान्तरन्यासोऽपि ततः” । क्रमेणोदाहरणानि । “दृष्टत्वायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्भूयान्मोक्षमभ्येति महानद्या नगापगा” । अत्र द्वितीयाद्वयतः सामान्योऽर्थः शोषपत्तिकः क्रियते । “यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय साधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । “शृणु ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितीयं दधीयाः । दिक्षुञ्जराः ! कुरुत तन्नितये दिधीर्षामर्थः करोति हरकामुकमाततज्यम्” अत्राततज्याकरणं शृणु-

स्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । ‘सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । विवृणते हि विवृण्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः’ इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विवृण्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधम्भ्रूणे उदाहरणानि वैधम्भ्रूणे यथा “इत्यभाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवन त्वयम् । शाय्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥ अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । ‘सहसा विदधीतेति’ अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्यत्वं विवृण्यकार्यं समर्थकम् सा० द० ।

अर्थीपत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्देनानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे भीमांसकोक्ते १ प्रमितिभेदे । यथा पीनोदेवदत्तोदिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविगृह्यस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः । अर्थस्यापत्तिर्यतः । २ तत्साधने च यथोक्तं वे० प० । “तत्त्वोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थीपत्तिः । तत्त्वोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्त्वोपपादकम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्त्वोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाभुज्जनस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवर्त्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्यादिति वज्रब्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयो रभयोस्तत्प्रयोगः । नचेयमर्थीप्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्यव्याप्तिज्ञानेनान्वयिष्यन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमापकत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमीनोमीति नानुव्यवसायः किन्त्वेनेदं कल्पयामीति” । “अद्वैतागमनासीरे साधुसा धुन्वती परान् । सेवामेवाज्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा” ख० खा० । सांख्यादिभिश्च नेयं प्रमाणांतरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा “एवमर्थीप्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैतस्य गृह्याभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थीप्तिरभिमतता दृष्टानां साधुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सङ्केतः नास्ति तदान्यत्वात्ति, यदा व्यापककत्वात्ति तदान्यत्वं नास्तीति सुकरः स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति गृह्याभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैतस्य क्वचि-

तत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपक्रोतुं वेनासिद्धोगृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च गृहाभावेन वा सत्त्वसम्पन्नयते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मनः सत्तां बहिरवस्थापयेत् तथाहि चैतस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा ? न तावद्यत्न कचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात् । देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समानविषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् । नापि प्रमाणनिश्चितोगृहाभावः पाक्षिकस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेप्य, सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैताभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य तत्त्वोदासीन्यात् । तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सती बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयइति परास्तम् अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् । उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानीति सां की० । व्याख्यातञ्चेतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा “व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वभवगम्यते इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि । सन् सत्त्वाश्रयः । व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथा च । सन् चैतो बहिरस्ति गृहेऽस्थितत्वात्स्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्तिविषय-सिद्धिरिति भावः । सत्त्वाश्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्वयोश्च विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथाच स्वरूपासिद्धिहेतुना कथं बहिःसत्त्वरूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैतस्येत्यादिना । गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम् । ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वाश्रयता सत्त्वसत्त्वयोर्विरोधित्यात्तथा चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनैति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः । गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थयितुं विकल्पयति तथाहि चैतस्येति । ननु सत्त्वमाश्रयसामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देशसामान्यसाक्षिपता च तेन तन्मध्यवर्त्तिनोगृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरोधित्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति आक्षिप्यमाणेनेत्यादिस्तथाच सामान्यदेशाक्षेपेणैव विशेषदेश-

स्याप्याक्षेपइति भावः । परिरुद्धरिति नेति । पाक्षिकतया पक्षे प्राप्ततया सांशयिकेन संशयमापत्तेन । “सामान्यविषयं सत्तावाक्यं “गृहविषयं न वेति” संशयमात्रलब्धेन-गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धकत्वानौचित्यात् । प्रमाणनिश्चितस्य प्रात्यक्षिकस्य गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति । अस्य चैतस्य ॥ प्रतिक्षिपन् प्रतिरुन्वन् । प्रतिक्षेप्यं प्रतिरोद्धुमर्हतीत्यप्रोणान्वयः । सांशयिकत्वं संशयमापन्नत्वम् । एतस्य च सत्त्वमात्रस्येत्यादिः । अपनेतुमपवारयितुम् । विषयविशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापिवमर्थं निगमयन्नाह तस्मादिति । गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनुमानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समानवर्गनमित्येवार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति । वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः परास्तमित्यप्रोणास्यान्वयः । विरोधाभावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अवच्छिन्नेत्यादि गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमनुमानविषय इत्येकविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरोधस्यैव तत्तासङ्गात् अर्थापत्तया किं समाधास्यते इति भावः । ३ अर्थालङ्कारभेदे ‘दण्डोपपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते’ सा० ६० । ‘भूषिकेण दण्डो भजितः’ इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवति इत्येष न्यायो दण्डोपपिका । अत्र च कश्चित् प्राकरणाकार्थदण्डप्राकरणकस्यार्थस्यापतनं कश्चिदप्राकरणकार्थात् प्राकरणकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणे । “हारोऽयं हरिणाक्षीणं लुठति स्तनमण्डले । सुज्ञानामथवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः । विललाप सवाष्पगह्वरं सहजामथवहाय धीरताम् । अभितप्रमयोऽपि माह्वं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” ॥ “यदकीर्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः” इति सुश्रुतोक्ते ४ तन्वयुक्तिभेदे च ।

अर्थिक प० अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थी कन् ।

निद्रागतवृत्तादेर्जागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ ।

अर्थितं त्वि० अर्थ-गौणे कर्म्मणि क्त । १ याचिते यस्य सकाशात् याच्यते स तस्मिन् । “अवकाशं किलोदम्यान् रामायाभ्यर्थितोददौ” रघुः । तस्याविवक्षायां मुख्ये कर्म्मणि क्त । याचनाकर्म्मणि २ पदार्थे यदस्तु कस्यचित् समीपे याच्यते स तस्मिन् । अर्थिनो याचकस्य भावः तल् । ३ याच्नायां स्त्री ।

“न व्यङ्ग्यत कदाचिदर्थिता” रघुः । याच्ञायास्तु व्याघातः याच्ञाफलालाभ एव भवति । “यदर्थिता तु दारैः स्वात् लोवादीनां कथञ्चन” सनुः । ४ कामनायाञ्च ।
 अर्थिन् त्रि० अर्थ+अस्त्यर्थे इनि । १ याचके, २ सेवके, अस-
 त्निहितधने ३ धनस्वामिनि । “नैच्छतार्थिनमवज्ञया मुहुः”
 ‘शात्रवादिषु पराङ्मुखोऽर्थिनः’ इति च माधः “यथा-
 कामार्थितार्थिनाम्” “ततः समानीय स भानितार्थी”
 इति च रघुः । ४ कार्यार्थिनि “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः
 प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” या० स्मृ० । “स धर्मस्य सखः शत्रुद-
 र्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्” रघुः स्त्रियां ङीप् । “कान्तार्थिनी
 तु या याति” इत्यमरः सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।
 अर्थिसात् अव्य० अर्थिभ्यो देयसमीनं करोति अर्थिन्+साति ।
 याचकाधीनतया कृते देवे । “विभज्य मेरुं यदर्थिसात्-
 कृतः” नैषधम् । कृत्वस्त्यादियोगएवास्व साधुता ।
 अर्थे अव्य०—के । साक्षात् । अर्थे कृत्य अर्थे कृत्वा इत्यर्थे
 असाध्यं कार्यं सम्पाद्येत्यर्थे गणरात्रे तु “विकल्पने
 प्रभृतीनामेतन्तत्वं लक्षणादीनाञ्च सान्तत्वं गणपाठसाम-
 य्यादेव यद्वा सप्रतीतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च
 निपातनात्” इत्युक्तम् । तथाच २ अर्थशब्दार्थे च ।
 अर्थोपमा स्त्री अर्थेन न तु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोपा-
 भेदे । विवरणरूपमाशब्दे ।
 अर्थोपलक्ष ५० अर्थान् प्रयोजनानि उपलक्षयति उप+लक्षि-
 ण्युल् । नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके “अर्थोपलक्षकाः
 पञ्च विष्कम्भकप्रवेशको । चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्ग-
 मुखमित्यपि” सा० द० ।
 अर्थं त्रि० अर्थात् प्रयोजनादनपेतः यत् । सार्थके सप्रयोजने
 ‘वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे’ कुमा० ।
 “अर्थ्यामर्थं प्रतिवाचम्” रघुः । “स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिः”
 रघुः । २ प्रणिङ्गते पु० । अर्थस्य भावः यत् । ३ स्वस्व-
 स्वभावे । अर्थादागतः । ४ न्याये । अर्थ—कर्माणि यत् ।
 ५ याचनाकर्माणि अर्थनीये । अर्थाय साधुः यत् । ईअर्थ-
 साधने त्रि० ।
 अर्द्धं षोडशे भादि० उभ० सक० सेट् । अर्द्धंति ते आर्द्धीत्
 आर्द्धि । “रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्द्धीत्” रघुः । आनर्द्धं
 अर्द्धकः अर्द्धी अर्द्धित्वा अर्द्धितः । अर्ति—अर्तिषोडशे ।
 अर्त्यर्द्धितः अभि+आभिमुखेन षोडशे । ‘अभेन्नाविदूय’
 पा० उक्तेः सामीप्ये च अभ्यर्त्तः समीपवर्ती “कालोभ्यर्त्त
 जलानमः” सा० द० । अभ्यर्त्त अभ्यर्द्धितः । निस्+निर-

+वा—भृशषोडशे । “सोऽस्यायं पराङ्गेव प्राणो निरर्द्धति”
 शत० ब्रा० । वि+विशेषेण षोडशे “तद् या ऊर्ध्वी व्यर्द्धितः
 पशौ वा पुरुषे वा” शत० ब्रा० । सम्+समर्त्तः नि+
 न्यर्त्तः वि+व्यर्त्तः ।

अर्द्धं याचने, गतौ, सक० षोडशायां अक० भ्वादि० पर० सेट् ।
 अर्द्धंति आर्द्धीत् । याचने “शरद्वधनं नार्द्धंति चात-
 कोऽपीति” रघुः ।

अर्द्धं बधे चुरा० उभय० सक० सेट् । अर्द्धयति ते आर्द्धि-
 दत् त । ‘येनार्द्धिदत् दैत्यपुरं पिनाकी’ भट्टिः ।
 “अव्यर्त्तो गिरिकूटाभानभ्यर्त्तानार्द्धिदत् द्रुतम्” भट्टिः ।
 सम्+सम्यक् षोडशे “यन्नारमस्य सङ्गसा त्रिभिर्वाणैः समा-
 र्द्धयत्” भा० व० प० प्रति+प्रतिरूपषोडशे यस्य यत्कर्तृकं
 षोडशं तेनैव पुनस्तस्य षोडशे “प्रत्यर्द्धयत संक्रुद्धो राघवः
 पुनराह्वे” रामा० ।

अर्द्धं न न० अर्द्ध—ल्युट् । १ गतौ २ षोडशायां ३ बधे ४ याचने च ।
 अर्द्धना स्त्री चुरा० अर्द्ध—भावे युच् । ५ हिंसायां बधे ।

अर्द्धि त्रि० अर्द्ध—क्त । १ षोडशे, २ गते, ३ याचने च ।
 ४ रोगभेदेन० “अर्द्धयित्वाऽनिलो वक्त्रमर्द्धितं जनयत्यतः ।
 वक्त्रो भवति वक्त्रार्द्धिं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्-
 सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । ग्रीवाचिबुकदन्तानां
 तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्याप्यजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्र-
 साविलम् । वायुर्द्धं त्वचि स्तापस्तोदोमन्याहनुयहः ।
 तमर्द्धितमिति प्राङ्गव्याधिं व्याधिविशारदाः । क्षीणस्यां
 निमिषालस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्द्धितं वार्द्धं
 त्विषर्षं वेपनस्य च” इति सुश्रु० । “क्षयकासश्वास प्रणा
 शोऽर्द्धितापहम्” । “हनुमोक्षमधीमन्धमर्द्धितञ्च सुदा-
 रुणम्” इति च सुश्रु० ।

अर्द्धितं त्रि० अर्द्धितमस्त्यस्य इनि । नेत्रादिरोगभेदयुक्ते
 “अर्द्धितो कर्णशूलो च दन्तारोगोच मानवः” सुश्रु० ।

अर्द्धं पु० वध—वृद्धौ भावादी घञ् । १ वृद्धौ । आधारे घञ् ।
 २ गृह्णादौ । ‘आतून इन्द्र ! वृत्तवृत्तस्माकमर्द्धभागहि’
 यजु० ३२, ६५ । “अर्द्धं निवासदेशम्” वे० दी० । अधि+
 ऋध-अस् । वृद्धिप्राप्ताधारे २ वायौ । “कतमोऽध्यर्द्ध इति”
 प्रश्ने “योऽयं पयते” इत्युत्तरं दत्त्वा “तदाह्वयदयमेकपयैव
 पयतेऽथ कथमध्यर्द्ध” इति प्रश्ने उत्तरम् । ‘यदस्मिन्नितं सर्व-
 मध्याधौत् अस्मिन्वायौ सति इदं सर्वम् अधिकमाप्नोति
 प्राणः आप्न प्राप्नोति इति तेनाध्यर्द्ध” इति ऋ० उ० । करणे
 घञ् । ४ अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेवोपचयात् अवयविनो

हृदिरिति तस्य तथात्वम् । समखण्डवाचित्वे तु न० ।
 “अर्धं नपुंसकम्” पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । ५ समीपे अर्धदेव-
 शब्दे उदा० समासवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धर्धः
 अर्धकायम् अर्धपिप्पली चचित् षष्ठीसमासः “एतच्छता-
 र्द्धमावत्य त्वैलोक्यविजयी भवेत्” तन्त्रम् । एतत्
 पूर्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् स्थाय्यास्तु
 वा अर्धखारम् अर्धखारो । खण्डमात्रवाचित्वे षष्ठी-
 समासः । “क्रोशार्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा” रघुः ।
 अवयवावयविनोर्भेदात् कचित् धर्मपरता । अर्धप्रते
 वर्धप्रते कर्ध-ण्णच्-कर्माणि अच् । हे खण्डिते
 वि० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽर्धे कृते ।
 अर्धकृतं वि० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे
 अ(आ)र्धकौडविक वि० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर
 पदस्य षड्विःपूर्वस्य वा । अर्धकुडवपरिमाणार्हे स्त्रियां ङीप् ।
 अर्धखारी स्त्री अर्धं खार्याः एक० त० वा अच् । खारीपरि
 माणार्धाये । अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।
 अर्धगङ्गा स्त्री अर्धं गङ्गायाः एकदेशित० । स्नानादौ गङ्गास्ना-
 नादेरर्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।
 अर्धगर्भं वि० अर्धं वत्सरस्यार्धे मार्गदौ पौषादौ वा ब्रह्माखण्डस्यार्धं
 गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयसुदकं यस्य । त्वय्यरश्मिभेदे ते
 हि मार्गदौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकृष्य गर्भरूपेण
 गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् “तासां यतानि
 चत्वारि रश्मिनां वृष्टिसर्जने इत्यादिना ३२४ पृष्ठ
 दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्वशेष गर्भधारण
 स्थोक्तोक्तयात्वम् गर्भधारणकालश्च ८० स० उक्तम् यथा ।
 “मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वा
 वा सप्तपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यच्चक्षत्वसुपगते गर्भं
 अन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव
 प्रसवमायाति । सितपक्षमवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-
 न्मवाः रात्रौ । नक्तप्रभवयाहनि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्या-
 याम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भाभन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च ।
 पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । माघसितोद्भव
 गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रकृतिमायानि । माघस्य कृष्णपक्षेण
 निर्दिशेद्गङ्गापदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसप्तम्या भाद्रपदस्या
 सिते विनिर्देशाः । तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवस्तु ये तेऽश्वशुक्लशुक्ले ।
 चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वशुक्लस्य वारिदा गर्भाः ।
 चैत्रासितसम्भूताः कार्तिकशुक्लेऽभिवर्धन्ति” इति ।
 “सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतः” ऋ० १, १६४, ३६ । “वत्-

सरस्यार्धं गर्भस्थानीयसुदकं धारमाणाः” भा० । [हारभेदे
 अर्धगुच्छं पु० । अर्धः चन्द्रसमः गुच्छः । १ चतुर्विंशतिलतिके
 अर्धगुञ्जा स्त्री अर्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तुल्यार्धपरिमाणे
 “तुल्या यवाभ्यां कथितात् गुञ्जा” लीला० उक्तेः यव-
 हयार्धे एकवक्त्ररूपे तत्परिमाणे । तदहति ठञ् । उत्तर-
 पदस्य षड्विः पूर्वस्य वा ॥ अ(आ)र्धं गौञ्जिकः तत्परि-
 माणार्हे वि० । स्त्रियां ङीप् ।
 अर्धचन्द्रं पु० अर्धं चन्द्रस्य एक० त० । १ चन्द्रस्यार्धं, तदाकारे-
 २ नखकृते, ३ गलहस्ते, ४ वाणभेदे, “रावणेन हृता सीता-
 अर्धचन्द्रार्धभास्करा” महाना० “सार्धचन्द्रं विभर्त्ति
 यः” कुमा० “अर्धचन्द्रमुख्याणैश्चिच्छेद कदलीमुखम्”
 रघुः “शृङ्गालाः सख्यं गलेऽर्धचन्द्रं दत्त्वा निम्सारिताः” ।
 “तद्दीयतां द्रागेतस्यार्धचन्द्रः” इति च पञ्च० त० । गल-
 हस्तस्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तमन्त्रिवेशविशेष-
 मुद्रा । (तेयोडीति) ख्यातायां ५ विधति स्त्रीणां इतिलक-
 भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । हस्ते अतइत्ये । अर्धच-
 न्द्रिका १ कर्णस्फोटकतायां = चित्रपण्याञ्च ।
 अर्धचन्द्रकं पु० अर्धचन्द्र इव कायानि कै-क । १ मयूर-
 पिच्छस्यार्धचन्द्राकारे पदार्थे ।
 अर्धचन्द्राकृतिं पु० अर्धचन्द्रस्याकृतिरित्याकृतियस्य । गलहस्ते
 तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तमन्त्रिवेशविशेषे ।
 अर्धचोलकं न० अर्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् ।
 (काञ्चुलीति) ख्याते कुपीमकवस्त्रे ।
 अर्धजरतीयं पु० अर्धं जरतीव इवार्थे कन् । अर्धपट्टातुल्ये
 न्यायभेदे स च अर्धं कुकुत्थाः पाकाय अर्धं प्रसवाय यथा न
 प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वमन्यभागस्यान्यपरत्वं न
 युक्तमित्येवं परः न्यायः । “न च जानीमो विषयसम्वाया
 मिशान्तरालेऽवस्थानमर्धजरतीयकौशलम्” वृ० उ० भा० ।
 यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-
 रालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्धं कुकुत्थाः पाकार्धमर्धञ्च
 प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते” आ० गि० । जरत्या एव
 पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्यं
 करत्वमित्यर्थः “तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिपत्तयोर्योः
 प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्धजरतीयोन्यायो न युक्तः
 कल्पयितुम्” का० भा० ।
 अर्धजाङ्गवी स्त्री अर्धगङ्गावत् । कावेर्यां नद्याम् ।
 अर्धतिलकं अर्धः असम्पूर्णतिलकः । नेपालनिम्बे । [तले काले ।
 अर्धदिनं अर्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्याऽर्धे सार्धसप्तशूर्त्ता

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने ।
 “इन्द्रं न दत्ततरुमर्द्धदेवम्” “एतच्छृणुं ददधु रर्द्धदेवम्” ऋ०
 १, ४३, ८, ९ । “अर्द्धदेवं देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्” भा०
 अ(आ)र्द्धं द्रौणिकं त्रि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ् । उत्तरपदस्य ण्डिः
 पूर्वस्य वा । अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हे वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धधार न० अर्द्धे धारास्य । सुश्रुतोक्ते विंशतिशतमध्ये
 शतभेदे “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डला-
 यकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रसृङ्गिकोत्पलपत्रकाङ्गधारसूचीमुख
 कुशपत्राटोमुखशरारोमुखान्तसृङ्गलिङ्गूर्चककुटारिकाद्रीहिष-
 खारावेतसपन्नवडिशदन्तशङ्खेणय” इति । “वृद्धिपत्रनख-
 शस्त्रसृङ्गिकोत्पलपत्राङ्गधाराणि छेदने भेदेने च” सुश्रु० ।
 अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशोनारा
 यणो यत् “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतुष्टयम् । अत्र
 नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन” इत्युक्ते गङ्गायाः
 प्रवाहावधिवस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने ।
 अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः । हर-
 गौरोरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
 अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अर्ध् समा० । नौकायास्तुल्यांशे ।
 अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशितम् । अर्द्धरात्रे ।
 अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य । “वराटकानां दशकद्वयं यत् सा
 काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः” इत्युक्तपणस्यार्द्धे काकिणीद्वये ।
 अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अर्ध् समा० । मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे ।
 अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः टण् उत्तरपदवृद्धिः ।
 अर्द्धपञ्चालदेशभवे ।
 अ(आ)र्द्धपादिक त्रि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ् । पूर्व-
 पदस्य वा ण्डिः । अर्द्धपादच्छेदाहे । “गोषु ब्राह्मणसं-
 स्थासु कुरिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणं चैव दण्डः
 कार्योऽर्द्धपादिकः” मनुः अर्धपदं मर्हति ठञ् उत्तर-
 पदस्य ण्डिः पूर्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रमाणार्हे उभयत्र
 स्त्रियां ङीप् । [पोते (तित्तिरोति) ख्याते पक्षिणि ।
 अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अर्द्धेन पारावत इव । चित्कण्ठक ।
 अर्द्धपुलायित न० “शताङ्गार्द्धक्रमादूर्ध्वमण्डलायितवल्गितैः ।
 उन्मुखस्याश्वमुखस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति” परिभाषिते
 अश्वगतिभेदे ।
 अ(आ)र्द्धप्रस्थिक त्रि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् “नातः” पा० नोत्तर
 पदस्य ण्डिः पूर्वस्य तु वा । अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हे स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य । भागस्यार्द्धं “तद्वर्द्धभागेन
 लभस्य कश्चित्” कुमा० । अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व

पदवृद्धिः । अ(आ)र्द्धभागिकः । अर्द्धभागार्हे त्रि० “जातो-
 ऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽश्वं हरो भयेत् । ऋते पितरि
 कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्” या० स्मृतिः ।
 अर्द्धभाज् त्रि० भज्-णि उप० स० । अर्द्धांशहरे “निधीनां
 तपुराणां च धातुमानेव च क्षितौ । “अर्द्धभाष्यणा-
 द्राजा भूसरधिपतिर्ह सः” मनुः ।
 अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् अमोभ्रमणं यत् । “आहुरर्द्धभ्रमं नाम
 लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे
 यथा “स स त्व र ति दे नि त्वं
 स द रा म र्ध ना शि नि ।
 त्व रा धि क क र्ध ना दे
 र म क त्व म क र्ध ति” किरा०
 अग्निपुराणे तु “गोमूर्त्तिकार्द्धभ्रमके” इति कान्ततया-
 पठित्वा “पादार्द्धाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्याद्विन्यासमेतयोः । न्यस्यता-
 मिह वस्यं नामधेयः भ्रमभागिणास् । अधोधःस्थितवर्णा-
 माचतुर्थपदं नयेत् । तृतीयपादं नयेदूर्ध्वं पादार्द्धं प्राति-
 लोभ्यत” इति तल्लक्षणमुक्तम् । अयमर्थः त्रित्य गताः पञ्च-
 रेखाः ऊर्द्धगताश्च नव रेखाः लेख्या एवं हातिं शतं कोष्ठानि
 भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगं कैकाक्षरका-
 शत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुर्थके लेख्याः एवं लेखने
 हातिं शतस्य एकैककोष्ठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादार्द्धगता
 आद्याश्चत्वारो वर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु
 यथा भवन्ति यथा च तस्यापराङ्गताश्चत्वारो वर्णा अन्ति-
 मादिपङ्क्तिषु उर्ध्वोर्द्धक्रमेण अन्यकोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः
 श्लोके निवेश्याः । एवं द्वितीयपादार्द्धगा आद्याश्चत्वारो
 वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः
 अपराधघटकाश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्ध्वोर्द्धक्रमेण अन्तिमादि-
 पङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः । तृतीयपादार्द्धगाः आद्याश्चत्वारो
 वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्त-
 राधगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्ध्वोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठ-
 कोष्ठगाः चतुर्थपादार्द्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णाः अधोऽधः-
 क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः उत्तरार्धगता
 श्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्ध्वोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगी
 यथा भवेयुस्तथा वर्ण विन्यासो विधेयः । एवं सति यथा
 प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितं शक्यन्ते एवमुक्त-
 प्रकारेण अधोऽधःक्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्ष्यपङ्क्षणेन एवं
 अन्तिमादिषु, ऊर्ध्वोर्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्य वर्ष्यपङ्क्षणेन,
 उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्य वर्ष्यपङ्क्षणेन

अन्तिमादिषु उपान्तिमकोष्ठगवर्ष्यपक्षणेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति । सर्वतोभद्रस्येवास्य सर्वतोऽनुलोमविजोमपाठासम्भवेन अर्धभ्रमत्वम् अवश्यं वन्मः अनुष्टुप्छन्दस्येव नान्यत्र छन्दसीति ज्ञेयम् । एवम् “अभोकमतिकेनेह्वे भीतानन्दस्य नाशने। कनत्सकामसेनाके मन्दकाममकमस्यति” माचक्षोकोऽपि ज्ञेयः ।

अर्द्धमाश्रयक पु० अर्धं माश्रयकस्य । द्वादशलतिके हारभेदे माण-
वकारस्यचतुर्विंशतिलतिकात्वात्तस्यार्धं मानतवास्य तथात्वम् ।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः । विन्ध्वर्धचन्द्राकारव्यञ्ज्यायां श्रृङ्गारुपायाम् वाचि २तद्वाच्यायां देव्याञ्च । “अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यानुच्यायां विशेषतः” देवीमा० “अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् रुद्रोऽयधमात्रा महेश्वरी । उत्तरोत्तरभावेनाप्युत्तमत्वं कृतं बुधैः । अतः सर्वेषु शास्त्रेषु देवीसर्वोत्तमा कृता” देवीपुरा० । अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य । शृङ्गवर्णे त्रि० “व्यञ्जनं चार्धमात्रक”मित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदे० त० । पञ्चदशाह्मके मास स्यार्धरूपे पक्षात्मके काले “दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि” मनुः “पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः” इति शत० ब्रा० । “तत्त्रिंशता भवेन्नाश” इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंश सित्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशत्वम् “ऐरण्डतैलं वा मास-
मर्धमासं वा पाययेत्” सुश्रुतः ।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य । दिनरात्रयोः अष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तस्याष्टधावि-
भागे यः कालस्तस्मिन् । तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता ज्योतिषोक्ता । “कृतसुनि यमशरमङ्गलर्तुभास्करादिद्यामाङ्गे” । प्रभवति वारवेला न शुभा, शुभकार्यकरणाय” । ज्यो० त० तथाच रवी चतुर्थोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः । कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चमः, गुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला । “कालस्य वेला रवितः शरालिकाचानलागा-
स्तुषयो गजेन्द्रू दिने, निशायामृतवेदेनेलनगेषुरामा विधुदन्तिनौ च” ज्यो० त० । यथा दिने रवी पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः, गुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च ॥ रात्रौ रवी षष्ठः कालवेला । एवं चन्द्रे चतुर्थः । कुजे द्वितीयः । बुधे सप्तमः, गुरौ पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनौ आद्यः अष्टमश्च कालवेला ॥ एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमा-

वेशेन द्वयोर्वर्ज्यता यथोक्ता “रवी वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा । कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे वाणतृतीयकम् । गुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे । शनावाद्यं च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्” ॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किन्तु कालवेलेव । तद्दोषोऽप्युक्तः “यात्रायां सरणं काले (काल-
वेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मबधः प्रोक्तः सर्वं कर्म्म ततस्तज्जेत्” ज्यो० त० । दिनविशेषे तदीशविशेषोऽपि ज्यो० त० उक्तः । “वारेशादर्शयामेषु रात्र्यङ्गोः पञ्च षट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यश्चास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि । रवीज्येन्दुश्च गुह्यज्ञाजनिस्तरवयो निशि । रविशुक्रश्च-
रात्रौ शशनीज्यकुजभास्कराः । दिने तद्व्याः परेध्येवम्” अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः स एव प्रथमयामाङ्ग-
धिपः । ततो द्वितीयेयस्तु रात्रौ वारेशाधिनया पञ्चमः, पुनस्तदधिनया पञ्चमस्तृतीयेय एव क्रमेण ज्ञेयः । दिने तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेयस्तु वारेशाधिनया षष्ठस्तदधिनया पुनः षष्ठस्तृतीयेय इत्येव क्रमेण ज्ञेयः ॥ एतच्च पताकीवेधे पापस्तामिकस्य रिष्टसूचकताविवेचना-
र्थम् अन्यत्र शुभकर्म्मसु वर्जनार्थञ्च ।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्यस्य अर्द्धरथः रथी अर्द्धः असंपूर्णो रथः । असम्पूर्णं रथिनि । “सखा ते दयितो नित्यं य एष रथ कर्कशः । उत्साहयति राजंस्त्वं विपक्षे पाण्डवैः सह । एष विकल्पनो नीचः कर्णो वै कर्त्तनस्तव । मन्त्री नेता च वन्तु च मानी चात्यन्तसुच्छिन्तः । एष नैव रथः कर्णो न चाप्यतिरथो रथे । विरुक्तः कवचेनैव सहजेन विचेतनः । कुण्डलाभ्याश्च दिव्याभ्यां विरुक्तः सततं घृणी । अभिधा-
यापाञ्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् । करणानां वियोगाञ्च तेन मेऽर्द्धरथो मतः । नैव फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीविन् विमोक्ष्यते । ततोऽब्रवीत् पुनर्द्रोणः सर्वशस्त्र भृतां वरः । एवमेतत् यथात्य त्वं न भिष्याऽसि कदाचन । रथोरणेऽभिमानो च विरुद्धश्चापि दृश्यते । घृणी कर्णः प्रमादो च तेन मेऽर्द्धरथो मतः” इति भा० उ० प० ।

अर्द्धरात्रि अर्द्धं रात्रेः अर्धसमा० । रात्रेः सप्तधा भागे याम-
द्वयपूर्ति काले “अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णं दिवा पुण्यमनाम्नाम्,” “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि” “सम्पूर्णं चार्द्धरात्रे चेति” च देवी पु० । “कलान्यनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत्” गणैः । “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः” । “अर्द्धरात्रे तु संपूर्णं यदा संक्रमते रविः भू० भी० । “पूर्णे चेद्वर्द्धरात्रे तु रवि संक्रमणं भवेत्”

याता०जावा० । “प्रभाते चार्द्धरात्रौ वा स्नानं कुर्यात्
परेऽह्नि” भविष्य पुरा० । “अथार्द्धरात्रौ स्निमितप्रदीपे”

रघुः “मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रौ च आर्द्धं भुङ्क्ता च सामिषम्” मनुः ।

अर्द्धार्ध पु० न० अर्द्धम् अर्धः एकदेशित० अर्धसमा० । अर्धोऽर्द्ध-
भागे “अर्द्धे चोऽर्द्धे प्रतिगृह्णीयात्” शत० ब्रा० । “अर्धः
पादं सात्वया कल्पयन्तोऽर्द्धचेन” अथ० ६, १०, १६, अस्य
परिमाणवाचकत्वात् वीष्वायां शब्दः । अर्द्धार्धः । अर्द्धार्ध-
मर्द्धचमिति वीष्वाहसौ कारकभूते अर्द्धचे “तस्य वाससा
पाणिभ्यां पाणौ संगृह्य सावित्रो मन्वाह पञ्चोऽर्द्धचः
सर्वाम्” कात्या० १७, १, १८, “तस्मादर्द्धचः शंसेत्”
शत० ब्रा० । “अथार्द्धचोदौवा इमौ प्राणौ” शत० ब्रा० ।

अर्द्धार्धादि पु० इत० । “अर्द्धार्धाः पुंसि चेति” पाणिन्युक्ते
पुंनपुंसकलिङ्गातुयासननिमित्ते शब्दसमूहे सच गणः
१३, १४ उभे दर्शितः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धलक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः ।
लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्तिभेदे तद्रूपं यथा “उद्यत्
प्रद्योतनशतरुचिं तम्रहेमावदातं पार्श्वे हस्ते जलधिमुतया
विश्रुताया च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-
मापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति”
अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तद्व्यञ्जकत्वादुपचारः । विसर्ग
सदृशाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कक्षयोः परत जिह्वा-
मूलीयाख्ये पक्षयोः परतः उपाध्मानीयाख्ये च वक्षुभेदे
अर्द्धविसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धमसंपूर्णं बोक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।

अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः ; वैनाशिकः बीजभेदः ।

वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकतावादितया वैना-
शिकप्रमयवत् परिणामभेदेन देहादेराशुविनाशस्वीकारेण
आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो ब्रह्मक्षयदात् अर्द्ध-
वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु
वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति “तैर्हि वैनाशिकवत्
सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपज्ञानमात्रात्मकतया स्वीका-
रेण चित्तस्य स्थायित्वाङ्गीकारमन्वेष्ट्य ततो ब्रह्मक्षय-
मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा
विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवशस न० अर्द्धस्य वैशसं वशः । अर्द्धवधे “विधिना
कृतमर्द्धवैशसम् “अर्द्धोवा आत्मनो यत् पत्नी” इति
श्रुतेस्तस्य नाथे पत्न्या अर्द्धनाथोयुक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे० त० । पञ्चाशत्संख्यायां

२५त्संख्यायाम्बिते च । “तैश्चोऽप्यर्द्धशतं द्वे च” मनुः ।
अर्द्धशतं इत० । तत्संख्यार्थे न० एतच्छतार्द्धमावर्त्य त्रैलोक्य-
व्यविजयी भवेत्” तन्त्रम् । [यमसम्यक् ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा-
अर्द्धशफर पु० अर्द्धः शफरः । (दाडका) इति ख्याते मत्स्यभेदे
अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-
स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम लि० अर्द्धेन समः । १ अर्द्धेन तस्ये पदार्थे “प्रथमा-
द्विसमो यस्य तृतीयशरणोभवेत् द्वितीयस्तुर्वैवदृशं
तदर्द्धसममुच्यते” वृत्तरत्नाकरोक्ते २ वृत्तभेदे न० यथा
“अधुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च
शुष्मिताया” एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकटशस्यादिफलस्य सौऽस्यास्ति
इति १ हलसाध्यकलशस्यार्द्धभाजि । “शूद्रेषु क्लृप्तगो-
पालकुलमित्यर्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चा-
त्मानं निवेदयत्” या० स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम्
मिताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम्
दर्शितं यथा “दासनापितगोपालकुलमित्यर्द्धसीरिणः
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्” इत्युक्त्वा
“वैश्यकन्यासस्तुपक्षो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । अर्द्धिकः
स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशयः” इत्युक्तम् तेन
वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्षसङ्कर-
भेदः अर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २ तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु० अर्ध-हृदौ अर्ध- अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतुः-
षष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातोयोचितभागस्य
१ तत्त्यार्द्धभागे २ सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तत्त्यार्शस्य एक० त० । तत्त्यभागस्य
स्वांशस्य तत्त्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । “चरोरर्द्धार्द्धभा-
गाभ्यां तमयोजनानुभे” रघुः । “पञ्चाधिकस्य वा नाशे-
ततोऽर्द्धार्द्धे तु तच्छुलाः ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्थूयेत्
पुलादिमस्तकम्” । कात्या० सू० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे “यो विसर्जनाव-
सरे मम हि द्विवौकसां समस्तमर्द्धासनोपवेशितस्य” शकु० ।
“अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितवौ” रघुः । “अर्द्धासनं गोत्र-
भिदोऽध्ययात्सीत्” मनुः । अर्द्धं सम्पन्नमसनं त्यागः विज्ञे-
यश्च । २ स्नेहेन दाने ३ अकुत्सने च धरणिः ।

अर्द्धिक लि० अर्द्धमर्कति टिठन् स्निवां क्षीप् । अर्द्धभागाहे

“तदङ्किकं पादिकं स्यात्” मनुः २ अङ्कं सीरिगार्धार्थे च उदा० तत्रैव ।

अङ्किन् त्रि० अङ्कं यहीतत्वेनाख्यस्य इति । अङ्कयहृणाहं “सर्वेषामङ्किनोमुस्यास्तदङ्कं नाङ्किनोऽपरे । ततोयिनस्तृतीयां शास्तुरीयांशास्त पादिनः” । गोशतभागे स्मृतिः ।

अङ्कु क त्रि० कृध-बा० उकञ् । सम्पन्ने षड्विंशति “एकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजासङ्कुः” शत० आ० ।

अङ्केन्दु पु० अङ्कुमिन्दोः एकदे० त० । १ चन्द्रतुल्यांशे “जटाजूटसमायुक्तमङ्केन्दुकृतशेखराम्” दुर्गाध्यानम् । तदाकारत्वात् २ नखस्तु ३ तर्जन्यङ्कुर्विस्ताररूपे गलहस्तसुहाभेदे ४ अङ्कचन्द्राकारे वाणे च ।

अङ्केति न० अङ्कसूक्तम् वच-भावे क्त । अङ्ककथने । “रामभट्टे त्वङ्केति महाराज” इति वीरचरिते कङ्किकावकम् ।

अङ्कोदक न अङ्कदेहव्यापकसूदकम् शाक० त० । देहाङ्कव्यापके उदके । “अङ्कोदके तु जाड्यां न्वयतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च” अग्निपु० ।

“अङ्कोदकं चरणान्नाभिपर्य्यसूदकम्” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

अङ्कोदय पु० अङ्कस्य समूहस्य पुण्यस्य उदयो यत् । तिथिनक्षत्रादियोगविशेषे “माघेमासि आमावस्या यदि अर्कयुता भवेत् । नक्षत्रे श्रवणे देवि ! व्यतीपातो भवेद्यदा । अङ्कोदयः स विज्ञेयः सूर्यपर्वशतः समः । दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अङ्कोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसंविताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं सैतुसन्निभमिति” निर्णया० । “अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमावयोः । अङ्कोदयः स विज्ञेयः कीटसूर्ययष्टैः समः” स्क० पु० । “अङ्कोदये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिण्युधे” बृहन्नारदीयम् ।

अङ्कोदयासन म० अङ्कस्य देहस्य उदयेन अङ्कुक्षेपेणासनम् “अङ्कोदयासनं नाथ । सर्वाङ्गं खे नियोजयेत् । केवलं हस्तयुगलं भुव्यवस्थेति तिष्ठति” रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

अङ्केन्दुमौलि पु० अङ्केन्दुमौलावस्थ । चन्द्रशेखरे शिवे ।

अङ्कोरु क न० अङ्कमूरोः अङ्कोरु तत्र काशते काश-ए ।

१ जम्बोरधरपर्यन्ताङ्गाच्छादने यस्ते, उत्तमस्त्रीणामङ्कोरपर्यन्ते चोलकाकारे २ परिधेयवस्त्रे च ।

अङ्कं त्रि० अङ्कं स्येदम् तत्र भवो वा वा यत् १ अङ्कसम्बन्धिनि २ अङ्कभवे च । अङ्क-णिच्-यत् । प्रवर्जनाहं “विदुषाचिदङ्कः

स्तोमः । ऋ० १, १५६, १, “अङ्कं वरुणार्हम्, भा०

“यविष्ठं वाजं विदुषा चिदङ्कम्” ऋ० ५, ४४, १० ।

अर्पण न० ऋ-णिच्-पुक् ल्युट् । १ निवेष्टे, २ सत्यत्यागानुकूल व्यापारे ३ निवेशने च । “पादार्पणात्पहपूतपृष्ठम्” “स्यं स्वदेहार्पणनिष्क्रमणे” “सुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः” इति च रघुः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मया हुतम्” “तत् कुरुष्व मदर्पणमिति” च गीता करणे ल्युट् । ४ मन्त्रादौ ५ जूजूपभृतौ स्त्री । संप्रदाने ल्युटि । ईदेवादिषु । अधिकरणे ल्युट् । त्यागाधिकरणे ७ वज्रादौ । कर्माणि ल्युटि । ऋहविरादौ त्याज्यद्रव्ये

अर्पित त्रि० ऋ-णिच्-पुक् च क्त । १ दत्ते २ निविष्टे ३ निवेशिते “तदनुज्वलनं मदर्पितम्” भा० । “मथार्पित मनोवृत्तिः” गीता अनर्पितचरीं चिरात् कुरुष्यावततीर्यः कलाविति” हरिभ० “हरिचक्षेत्रे तेभास्य कण्ठे निष्कमिवापितम्” इति कुमा० ।

अर्पित पु० ऋ-णिच्-पुक् च इत् । १ हृदये, अग्रभासे च । अर्पितं त्रि० ऋ-णिच्-पुक् यत् । १ निवेशनीये २ देवे ३ त्याज्ये च । अर्प(र्व) किंसने भादि० पर० सक० सेट् । अर्प(र्व)ति आर्षी(र्वी)त् आन(र्वि)र्ष ।

अर्षु(र्वु)द न० अर्ष (र्व) विच् तस्मै उदेति उद्+इण्-ड । (आप् इति) ख्याते १ मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुश्रुतोक्तवर्त्मन्येषु एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेदः “पृथग्दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्मन्यप्यश्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्ज्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यापाश्रयान् । विकारान् जनयत्याशु नामतस्तान् निबोधत” इत्युपक्रम्य उत्सर्द्दिनोप्रभृतीन् एकविंशतिभेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र “वर्त्मनारस्य” विषमं अन्तर्ग्रभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्षुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम्” इत्यर्षुदलक्ष्योक्तम् अर्षुदश्च नानाविधं मांसार्षुदशोणितार्षुदादिभेदात् । “कृष्णस्कोटीसरक्तैश्च पिण्डकामिश्च पीडितम् । यस्य वस्तिरुजशोया ज्ञेयं तच्छोणितार्षुदम् । मांसदोषेण जानीयादर्षुदं मांससम्भवम्” एवं भेदोर्षुदादयोऽपि तत्रोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः । २ दशकोटिसंख्यायां ३ तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसंख्या दशगुणोत्तरा उक्त्वा अर्षुदमवजं सर्वनिर्षुदमहापद्मगङ्गवस्तत्वात्” लीला० “इमा मेऽग्न ! इष्टका धेनवःसम्पेका च दश च दश च शतं

च शतं चेत्पुष्पकस्य 'अर्बुदं' चन्यर्बुदश्च इति यजु० १७, २।
 ४ पर्वतभेदे ५ अक्षुरभेदे च पु० । 'महान्' चिद्वर्बुदं
 निष्कमी पदा" ऋ० १, ५१, ४, ईकाद्वेये सर्पभेदे पु० पञ्च-
 मेऽहनीत्युपऽस्य "अर्बुदः काद्वेयो राजेऽहः तस्य
 सर्पाविशः" इति शत० ब्रा० । अम्बूनि ददाति दा-क वेदे
 मस्य रः । ७ मेवे "न्यर्बुदं वाटधानो अयुः" ऋ० २, ११,
 २०, "अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः" भा० अर्बुदाकारत्वात्
 गर्भस्य ८ मांसपिण्डभेदे "यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री
 चेत्प्रेयो, न पुंसकोऽर्बुदमिति" सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे
 न० "प्रथमे मासि संकोदभूतो चातुर्विम्बुर्द्वितीयः । मास्यर्बुदं
 द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या० स्मृ० "द्वितीये तु
 मासि अर्बुदमोषतृतीये मांसपिण्डमयं भवति" मित० ।
 अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+किप् इन् । सर्वव्यापके
 ईशाने । "अर्बुदिर्नाम योदेवईशानश्च न्यर्बुदिः । याभ्या-
 मन्तरिक्षमावृतमयं च पृथिवी मही" अथ० ११, ६, ४ ।
 अर्भ पु० ऋ-भ १ बालके । २ अल्पे च । "नार्भादीषते न सहो-
 विभाती । ऋ० १, १२४, ६, "अर्भात् अत्यात्" भा० ।
 "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ० १, ७५ । अर्भे स्वल्पेऽपि धने
 निमित्तमर्भे" भा० । "यूयं महेन एनसोयूयमर्भात्"
 ऋ० ८, ४७, ८, "अर्भात् अत्यात् एनसः" भा० ।
 अर्भक पु० अर्भेय स्वार्थे कन् । १ बालके, "महद्भूतो नमो
 अर्भकेभ्यो नमोयुग्म्यः" ऋ० १, २७, १२ । "वृद्धमप्युचितनिद्र
 मर्भकम्" भावः "अर्भकोन कुमारकोऽपि वृद्धव
 रणम्" ऋ० ८, ६६, १५ । २ मूर्खे च इत्यर्थे, ४ अल्पे,
 "नमो "नमोमहद्भूतोऽर्भकेभ्यो नमोवः" यजु० १६, २६ ।
 त्रि० "अर्भकौकस्तात्तद्वपदेशाच्च" शा० सू० । अर्भकमल्पम्
 भा० "यथा सर्वगतमपि सद्ब्रह्म सूचीपाशादपेक्षयाऽर्भ-
 कोकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकल्पम्" भा० ५ सट्ठे च त्रि०
 अर्भग त्रि० अर्भमल्पं गायति गै-शब्दे च । बालके । "यावर्भ-
 गाय विमदाय" ऋ० १, ११६, १ ।
 अर्भन् न० ऋ-सन् । चिरन्तनयामनगरादौ "अर्भे चावर्णं द्रष्टुं
 त्वत्" पा० गुप्ताभं कुक्कुटाभं अवर्णं किम् वृहदभं द्रष्टुं
 त्वत् किम् कज्जलाभं अमहद्वमिति च । महानवा-
 र्भम् । नेत्ररोगभेदे पु० न० । स च पञ्चविधः प्रसार्यभ-
 शुक्लाभं रक्ताभं मांसाभं स्नायुभं भेदात् । तल्लक्षणं नान्ता-
 र्भशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्थ्यते
 गम्यते कर्माणि सन् । शगन्त्यदेशे । कुत्सिते कन् । अर्भकः
 अरणीये कुत्सितस्थाने ४ प्रशानादौ "वैलस्थानके अर्भके

महारण्यस्थे अर्भके" ऋ० १, १२२, २ । "अर्भके
 प्रशानादौ" भा० ।

अर्भिण पु० ऋ-बा० मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिभाषे ।

अर्भन् न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे "प्रसारिभुक्तचतजाधि
 मांसस्नायुर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः । सुप्तः शुक्तिका सार्जुन
 पिष्टकौ च जालं सिराणां पिण्डकाश्च याः सुप्तः । रोगा बला
 सपथितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे । प्रसारि
 पथितमिहार्भं शुक्लभागे विस्तीर्णं तनुर्धिरप्रभं
 सनीलम् । शुक्लाख्यं ऋदु कथयन्ति शुक्लभागे सञ्चेतं
 सममिह वर्द्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयस्येति शुक्लभागे
 पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहिताभं । विस्तीर्णं ऋदु बहलं
 यकृतप्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्भं विद्यात् ।
 शुक्ले यत् पिथितस्येति र्दृष्टमेति, इति सुश्रु० ।
 अर्भं यज्जालवद्वापि तदप्युन्माज्जलम्बितम् । अर्भं
 चाल्यन्द्धानिभस्त्रीलं रक्तमथापि वा । केद्यमेव तदभ्य-
 श्यात् कृष्णमण्डलगच्च यत्" । अर्भं वन्यण्डलायेण वडि-
 शेनावलम्बितम् । अर्भाणि पिण्डकां हन्यात्पराजालानि
 तेन वै" इति च सुश्रु० ।

अर्थ्य त्रि० ऋ-यत् । १ स्वामिनि २ वैश्ये पुं स्त्री । स्त्रियां टाप् ।
 अर्थ्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याच्च । पठ्यान्तु डीप् ।
 अर्थ्या । वैश्यपठ्यान् तत् आतुक् डीप् चार्थाणीत्यपि
 "अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोः" पा० "अर्थ्यत्वत्रियाभ्यां वा" वार्त्ति० ।
 अर्थ्याणो अर्थ्या स्वामिनी वैश्या वा पुंयौगे तु डीप् सि०
 कौ० । ३ अर्थे त्रि० । "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः
 ऋ० ७, १००, ५, "सुभद्रमर्थ्यभोजनं धिर्भिर्भि" ८, १, २४,
 अर्थ्यते पूज्यते वा० यत् । ४ पूजनीये । "कृष्णादु-
 दस्यादर्या" ऋ० १, १२२, १ । "अर्थ्या अरणीया
 पूजनीया" भा० ।

अर्थ्यमन् पु० अर्थ्यं अर्थं भिमोते मा-कनिन् । १ स्थ्ये,
 तद्देवताके २ उत्तरफल्युनीनक्षत्रे, ३ अर्कश्चे, ४ पितृणां
 राजनि "पितृणामर्थ्यमा चास्मि" गीता । द्वादशा-
 दित्यमध्ये ५ आदित्यभेदे च । "धातार्थ्यमा च मितस
 वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रोविष्वक् पृषा च पर्जन्यो-
 दशमः स्मृतः । तत्स्वष्टा ततो विष्णुरजधन्योज
 धन्यजः इति विष्णुध० पु० एत एव कश्यपादित्यां
 जाताः । भारते तु "अदित्यां द्वादशादित्याः सन्भूता
 भुवनेश्वराः । ये राजन्नामस्तान्को कीर्त्तयिष्यामि
 भारते । धाता मितोऽर्थ्यमा शक्रः वरुणस्तंशुरेव च ।

भगोविद्विद्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः एकादश
स्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुश्च्यते । कल्पभेदाज्ञानभेद
इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “यथा
नरोऽर्थमणोमरुतः कवन्विनः” अ० ५५४, ८ ।
“अर्थमणे स्नाहेति तदेनमस्य सर्वस्यार्थमणं करोति
शत० ब्रा० ।

अर्थ्यमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्थ्यमदत्तः अनुकम्पायाम्
ठन् “शेवत्तुपरिविशालवर्णार्थमादीनां तृतीयात्”
पा० अन्यलोपः । अनुकम्पिते अर्थ्यमदत्ते ।

अर्थ्यस्य पु० अर्थ्यमेव स्वार्थे वेदे यत् । सूत्र्ये “अर्थ्यस्य
वर्णमित्वा वा सस्यायं वा सदमिज्ञातरं वा” अ० ५, ८५, ७ ।

अर्वन् पु० अ-वनिप् । १घोटके, २इन्द्रे, ३गोकर्णपरिमाणे
च । स्त्रियामर्वतो सा च ४बहुवायां ५कट्टिन्यामपि ।
अस्य सुभिन्ने त्वादेशः अर्वन्तौ अर्वतः । “लघोऽतप्रत्यङ्-
मर्वतां ब्रजाः” भाषः सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव
त्वादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणौ इत्येव । ४गमनशीले
त्रि० स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अर्वरी ।

अर्वाक त्रि० अवरमकति गच्छति अक-वक्रगतौ अण्
पु० अवरस्यार्वादेशः । समीपे “यज्ञासत्या पराके अर्वाके
अस्ति भेषजम्” अ० ८, ६, १५ “अर्वाके समीपे” भा० ।

अर्वाक्काल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्त्वभवः
ठञ् न वृद्धिः अर्वाक्कालिकः अवरकालभवे त्रि० “तान्य
वर्वाकालितया निष्फलान्यन्तानि च” मनुः ।

अर्वाक्स्त्रोतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्त्रोतरेतोयस्य ।
जर्जरतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्विल पु० अर्वाक् विलमस्य । चमसे । “अर्वाग्विलच-
मस ऊर्ध्ववृक्षस्तस्मिन् यथोनिहितम्” शत० ब्रा० ।

अर्वाश्च अय्य० अश्वरे काले देशे वा अञ्चति अनञ्-क्तिन्
पु० अर्वादेशः । १पञ्चात्काले २मध्यकाले “अर्वाग्दश-
भ्यो वर्धेभ्यः” भुज० ४तत्कालवर्त्तिनि त्रि० “ये केचि-
दस्मादर्वाञ्चो लोकाः” आ० ७० । “कथं वा दीयतामर्वाङ्-
सुनिता धर्म्मरोधिनी” किरा० स्त्रियां ङीप् अर्वाची “उर्ध्वी-
द्वर्वा “अर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति” शत ब्रा० । ३विपर्यस्ते
अर्वाञ्च+असि तस्य लुक् । ४अवरकालादौ ५मध्येच अय्य० ।
ततोभवार्थे श्रुत् तट् च अर्वाक्तनः । तद्वे त्रि० स्त्रियां
ङीप् । [गर्भे यस्य । पर्जन्ये मेघे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्वाचीनं वसु वृष्टिहेतुदकं
चर्वाचीन त्रि० अर्वाग्वभवः ख । अवरकालभवे । “अर्वाचीनं

सुते मनो व्यावा क्षणोत्” अ० १, ८४, २, “यदूर्ध्वं
पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्” शतब्रा० ।

अर्वावत् त्रि० अवरकालोऽस्यस्य महत्पु० अर्वावेशः दीर्घः
मस्य वः । अर्वाचीने । “अर्वावतो न आगच्छि परावतश्च”
अ० २, ४०, ८, । “अर्वावतः अर्वाचीनान्” भा० ।

अर्वावसु पु० देवानां होतृविशेषे “इदमहमर्वावसोः सद्ने
सीदामीति” अर्वावसुतां देवानां होता तस्यैव सद्ने
सीदति” शत० ब्रा० “अर्वाक् वसु धनमस्य पृथो” भा० ।

अर्वाक पु० अर्व-हंसनेवा० उकञ् । आटविके दक्षिणदेश
स्थेनृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः “सचीमा अर्वाकाश्चैव
राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटविकान् सर्वान्
अजयत् पाण्डु नन्दनः” भा० स० प० सहदेवद्विजय्ये ।

अश्व त्रि० अश्व+अश् । अश्वीले पापिष्ठे “अनर्शरात्रिशब्दे
१५१ पृष्ठे उदा० । २अश्वीरोगे न० ।

अश्वआदि पु० अश्वआदिर्येषाम् । अश्वयथे अचप्रत्ययनिमित्त
भूते “अश्व आदिभ्योऽच्” पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच गणः
अश्वस् उषस् तुन्द-चतुर पलित, जटा घाटा अध, कर्दम
अश्व, लवण, (स्वाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) आकृतिगणोऽयम् ।

अश्व(र्ष)स् न० अ-अश्वन् सुट् (सुट् दन्तादिरित्यन्ये) ।
बलिकाकारे शुक्रस्थरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “यष्ट-
शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजावि
चेति ॥ तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विबुद्धाध्ययन-
स्त्रीप्रसङ्गोक्तुकासनपृष्ठयामवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकु-
पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसङ्घिता वा
यथोक्तं प्रकृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदमा-
गम्य प्रदुष्य बलीर्भासप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-
ग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्तादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-
नाद्वा कन्दाः परिदृष्टिमासादयन्ति तान्यर्शाशीत्याचक्षते ॥
तत्र स्थलान्द्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाकुलस्तस्मिन् बल्य-
स्तिस्रोऽध्यङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी
चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिस्र्यङ्गुलोलोच्छ्रिताः ॥ शङ्खा-
वर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि
वर्धतः सन्ध्याकीर्णिताः ॥ रोमान्नेभ्यो यवाध्यङ्गं गुदौष्ठः
परिकीर्णितः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठदङ्गुलमाले । तेषान्नु
भविष्यतां पूर्वङ्गुपाणि, अस्ते न शङ्खा जङ्घात्पङ्क्तिरङ्गीका
सङ्घिसदनमाटोपः कार्ष्णसुहृदवाक्कुल्यमङ्गोश्च श्वशुरन्द-
कूजनं गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगमङ्गुली दोषयो-
ग्रणं कासश्चासौ भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदोर्बल्यश्च । जाते-

श्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र मारुतात्-
रिगुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकोरो-
नाडीसुखसूचीसुखाकतीनि च भवन्ति । तैरुपहृतः सग्रूलं
संहृतसुपवेक्ष्यते कटीष्टमपार्श्वभेदगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना गुल्माधोलाञ्छोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति । पित्ताद्वीलापाणि तनूनि विसर्पणीणि पीतावभासानि
यक्ष्मकाशानि शुक्रजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलो-
कोवक्त्रसदृशानि प्रक्षिप्तानि च भवन्ति तैरुपहृतः सर्वाधर-
मतिसार्यते ज्वरदाहपिपासासर्द्धाशोपद्रवा भवन्ति,
पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो भवति ।
श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि दृप्तानि
स्निग्धानि पाण्डूनि कठोरपनसास्त्रिगोस्तनाकाराणि न
भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूब्रूकलानि च भवन्ति तैरुपहृतः
सक्लेप्राणमनस्य मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते शोफयति
ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, शुक्रत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥ रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणिकाफलसदृ-
शानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि
भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनस्यमसृक् सहसा विस्फुरन्ति तस्यैवा-
तिप्रवृत्तौ योषितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि
मर्त्यदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टयोषितशुक्रनिमि-
त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतया तत्र
दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्स्थानि
तैरुपहृतः कृशोऽल्पभुक् सिरासन्तगात्रोऽल्पप्रजः क्षीण
रेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पान्निर्घ्राणशिरोऽक्षिप्रवध-
रोगवान् सततमन्द्रकुजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः
पोद्यते ॥ “अर्थ आद्या महारोगा अतिपापाद्भवन्ति
हि” । शाता० सूट० । पृषो० सलोपः । अर्थमथ्यत् न० ।
अर्थस्य लि० अर्थश्-अर्थ्यर्थेऽच् । बलिकाकारगुह्यव्याधियुक्ते ।
“होनक्रियं निवृत्तुश्च निश्चन्दोरोमगार्शसम्” मनुः ।
अर्थसान लि० अर्थ-असानच् हट् च । बाधके हिंसके “अव
प्रियमर्थसानस्य” ऋ० १, २०६ “अर्थसानस्य बाधमानस्य” भा०
न्यर्थसानामोपति ऋ० १०११०, ८ २ मन्देहासुरे “इन्द्रः
सूर्यस्य रश्मिन्यर्थसानमोपति ८, १२६, “अर्थसानं
बाधमानं मन्देहास्यमसुरम्” भा० । [डीप् ।
अर्थिन् लि० अर्थमन्थस्य इति । अर्थो रोगयुक्ते स्थियां
अर्थोऽप्यु० अर्थो हन्ति हन-ट । (ओल) १ शूरणे, २ भङ्गातके

च १ अमृत्युक्तृकार्शोऽहनकारकमात्रे लि० “अर्थोऽप्यु०
कारभं मूलं मातृपत्न्य विषापहम् “यज्ञान्यदपि स्निग्ध-
मर्थोऽप्यु० मूलपुरीषश्च तदुपसेवेत” इति च सुश्रुतः ।

स्थियां डीप् । सा च तालमूल्याम् मेदि०

अर्थोहित पु० अर्थसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७३० ।
१ भङ्गातके । २ अर्थो रोगहितकारकमात्रे लि० अहित
इति ऋदे । ३ तत्वाहितकरे लि० ।

अर्थेण न० अर्थ-गतौ भावे ल्युट् । १ गमने करणे ल्युट् ।
२ गमनसाधने स्थियां डीप् । “याः सीमानं विरजन्ति
मूर्ध्नि प्रत्यर्षणोः अथ० ६, १८, १३ ।

अर्ह योग्यत्वे भा० पर० अर्ह० सेट् । अर्हति अर्हति आनर्ह
लोके, वेदे तु आनर्ह । प्राप्तिर्योग्यतार्थं गतौ च सक० ।
अर्हति अर्हतिः अर्हितम् अर्हिता अर्हणम् अर्हन्
“द्वितीयद्वयान्यर्हसि सोढुमर्हन्” रघुः । “गुरोर्गुरौ सन्नि-
हिते गुरुवन्मानमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति मायकम्
मनुः । स तस्मात्कृत्तुमर्हति” कृतिः “तथापि त्वं महा-
बाहो नैनं शोषितुमर्हसि” गीता । कविदस्यात्मनेपदि-
त्वम् व्यत्ययेन । “मखिलं नाहंसे प्राप्तं दातुमेषां हि
लौकिकम्” “रावणो नाहंते पूजाम्” इति च रामायणम् ।
अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते अर्जिहत् त ।
“राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः” भट्टः । अर्हयासास ।
अर्हया अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “स्रग्विणं तल्प-
माभीनमर्हयेत् प्रथमं गवा” मनुः । पूजनं च स्तुतिनति-
प्रभृतिभिः सन्माननम् । अभि+आभिमुख्येन सन्मानने ।
“अभ्यर्हितश्च” का० वार्त्ति० ।

अर्ह पु० अर्हते पु० अर्ह कर्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराधये
१ ईश्वरे २ यज्ञे च । ३ पूजनीये लि० “अर्हानभोजयन्
विप्रो दण्डमर्हति मायकम्” मनुः ४ विष्णौ पु० । “अभि
प्रायः प्रियाहोऽर्हः” विष्णुस० । “पूजास्तुतिमस्कारा-
दिभिः पूजनीय इत्यर्हः” भा० । भावे वच् । ५ पूजने ।
अर्हति आ० अर्ह-कर्त्तरि अच् । दैवोप्ये लि० ।
“तस्मादाहं वयं हन्तुं भास्वराद्भान् सखास्ववान्” गीता ।
“अर्होऽसि कपिराजस्य अर्थं भोक्तुमनुत्तमाम्” रामा० ।
“नियुक्तायामपि पुमान् नाथ्यां जातोऽविधानतः । नैवाहं
पैतृकं रिक्त्वं पतितोत्पादितो हि सः” मनुः आर्षत्वात्
कर्मणि न षष्ठी “पूजाहंवरिहृदन” गीतायान्तु “कर्म-
ण्ययम्” अण् उप् स० । भावे वच् । ७ गतौ द्योग्यत्वे
धातुतामनेकार्थत्वात् इव्यक्रययोग्यत्वात् अर्ह-कर्मणि वच्

६ मूल्ये “महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः” कुमा० “महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी यस्या” इति मल्लि० ।

अहं ण न० अहं-भावे ल्युट् । १ पूजने । “विषयवर्गपरिकल्पिता-
हंशम्” रघुः अहंरतेऽनेनकरणे ल्युट् । सम्मानसाधने
द्रष्टे । “अहंशं तत् कुमारोष्णामानुशंखाय केवलम्” मनुः
भावे युच् । “अहंशा पूजायां स्त्री । ‘अहंशमहंते चक्रु-
र्मुनयोऽनयचक्षुषे’ रघुः पूज्यदेविरपूरहंशां हरिः” माघः ।

अहंणीय लि० चु० अहं-कर्मणि अनोयर् । १ पूजनीये ।
अहंतेऽनेन करणे अनोयर् अहंणे साधु क् वा । पूजा-
साधनद्रव्ये “अहंणीयगवानुमन्त्रणे विनियोगः” भवदेवः ।

अहंत् लि० ‘अहंः प्रशंसायां कर्मणि शट् । ४ पूज्ये ‘अहं
णामहंते चक्रुः’ हित्वाण्यहान्यहंसि सोढुमहन्” इति च
रघुः “सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्वैकोऽप्यजितः । यथा-
स्थितार्थवादी च देवोऽहं परमेश्वरः” इत्युक्तलक्षणे जैन-
देवे पु० । तन्मतं सर्वदर्शनसंग्रहात् संग्रह्यते ।

“ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणप-
ङ्क्तिमध्यास्ते सङ्गावप्याहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्त्वानुप-
लब्धात् तथाचोक्तं तोतातितैः “सर्वज्ञो दृश्यते तावच्चे-
दानोमस्मादादिभिः । दृष्टो न चैकदेवोऽस्ति लिङ्गं वा
योऽस्तुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञ-
बोधकः । न च तत्त्वार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥
न चानुवदितं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादे
रागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् । कतिमेण
त्वसत्येन स कथं प्रतिपादयते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व-
ज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्यो-
न्याश्रयतस्तयोः ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन
तदस्तिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादते ॥
असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचमान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञसमवग-
च्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानतु ॥ सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्वदि
पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो
वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधिर्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवदित्यादि” ॥
अत्र प्रतिविधीयते यदध्यधायि सङ्गावप्याहकस्य प्रमाणपञ्च-
कस्य तत्त्वानुपलब्धादिति तदयुक्तं तत्सङ्गावप्येदकस्यानुमा-
नादेः सङ्गावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसा-
क्षात्कारी तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात्
यत् वद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्-
साक्षात्कारि यथा अपगतविभिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं

रूपसाक्षात्कारि । तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध-
प्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति ।
तावद्वेशार्थं गृह्यस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनावसाक्षि-
स्त्रिलार्थज्ञानात् नाप्यन्यथानुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं
सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं
भविष्यन्तं सूक्ष्मां व्यवहितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थसमवग-
मयतीत्येवं जातीयकैरध्वरभीमांसायुर्भविष्यं विप्रतिपेधविचा-
रणानिवन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकला-
र्थगृह्यस्वभावकत्वसात्मनोऽभ्युपगतम् । न चास्त्रिलार्थ-
प्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्यलक्षणे
स्वमवरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
पुनरन्येऽपि कुट्टोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रक्षयवशाद-
शेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं
तस्य सर्वज्ञस्यानादिसत्त्वत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न
अनादिसत्त्वत्वस्यैवासिद्धेः सर्वज्ञोऽनादिसत्त्वः सत्त्वत्वादि-
तरसत्त्ववत् ब्रह्मापेक्षया च सत्त्वव्यपदेशः तद्वहिते चास्याप्य-
भावः स्यादाकाशवत् । नन्वादेः हित्यादिकार्यपरम्प-
रायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि हित्यादिकं सकलार्थं
कार्यत्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमोचीनं कार्यत्वस्यैवासिद्धेः ।
न च सावयवत्वेन तत्त्वार्थनमित्यभिधातव्यं यस्माद्विदं
विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, समवेतद्रव्यत्वं,
किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम्
समवेतद्रव्यत्वम् समवेतवबुद्धिविषयत्वं वा । न
प्रथमः, आकाशादावनैकान्यात् । न द्वितीयः सामा-
न्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् ।
न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गल्यगुणलत्वात् समवायसम्बन्ध-
वत्त्वे सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं
वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभि-
चारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भ-
वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकार-
णभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैत-
दभाषि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् ।
नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषय-
त्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयव-
वार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येव
निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च
किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ
व्यभिचारः स्थपत्यादीनां ब्रह्मणां पुरुषाणां तत्र कर्त्तृत्वो-

पलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च । तदु-
क्तं वीतरागस्तुतौ “कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्वगः सन् स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेयाः
कुविडस्वनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति” ॥
अन्यत्रापि । “कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्यं किमत्र
भवतापि च तत्तत्कार्यैराहत्य च विभुवनं पुरुषं करोतीति”
तस्मात् प्रागुक्तकारणतितयबलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञ-
युक्तम् । न चास्योपदेष्टृन्नाभावात् सम्यग्दर्शनादितित-
यानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणोतागमप्रभवत्वाद्-
मुप्याशेषार्थज्ञानस्य । नचान्योभ्याम्यतादिदोषः आगमस-
र्वज्ञपरम्पराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।
रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादितितय-
मर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं “सम्यग्दर्शन-
ज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गं” इति । विष्टतश्च योगदेवेन
“येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणाहता प्रतिपा-
दिते तत्तार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वादापरपर्यायं अज्ञानं
सम्यग्दर्शनं तथा च तत्तार्थस्त्वम्, “तत्तार्थं अज्ञानं सम्यग्-
दर्शनमिति” । अन्यदपि “रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् अज्ञा-
नमुच्यते । जायते तन्निर्गणे गुरोरधिगमेन वेति” ॥
परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निरर्गः” व्याख्यानादिरूप-
परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः
पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेना-
वगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् “यथावस्थिततत्त्वानां संज्ञे-
पाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्वाद्भुः सम्यग्ज्ञानं भनो-
षिण” इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तम् “मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि
ज्ञानमिति” । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयपश्चमे सति इन्द्रिय-
मनसो पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः ।
ज्ञानधरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्यग्दर्शनादिगणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्न-
विषयं ज्ञानमवधिः । रैर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे
सति परमनोगतस्याधेस्त्व स्मृष्टं परिच्छेदकं ज्ञानं मनः
पर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्वाद्यं परोक्षं प्रत्यक्ष-
मन्यत् । तदुक्तम् “विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति” ॥ अन्तर्गणि-

कभेदस्तु सविस्तरस्तत्त्वैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्म्मोक्त्ति-
त्वावद्यतस्य अज्ञानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रिया-
निवृत्तिः सम्यक् चारित्र्यम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता
“सर्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्र्यमुच्यते । कीर्त्तितं
तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूत्रतास्तेय
ब्रह्मरूपपरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमादयोगेन जीवित-
व्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं
मतम् ॥ प्रियं पथ्यवचस्तथं सूत्रव्रतमुच्यते । तत्त-
थ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमद-
त्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणान्धशामर्थो
हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदरिककामाणां कृता-
नुमतकारितः । मनोवाक्कायतत्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा
मतम् ॥ सर्वाभावेण मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविग्रहः ॥ भावनाभि-
भोवितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य
साधयन्त्यव्ययं पदमिति” ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्
“हास्यलोभभयकोपप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्” आलोच्य भाषणे-
नापि भावयेत् सूत्रव्रतं व्रतमित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्दर्-
शनज्ञानचारित्र्याणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं
यथा रसायनज्ञानं अज्ञानावरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र सक्षेपतत्तावज्जीवाजीवाख्ये
हे तन्मे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः ।
तदुक्तं पञ्चनन्दिना “चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वन्तः ॥ हेयं हि कर्त्तरागा-
दि तत् कार्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरूप-
योगैकलक्षणमिति” ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्याणस्य
ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशबन्धात् कर्म्म-
णैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकल-
जीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिक-
क्षयात्मकक्षयोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्या-
कारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति
यदबोचहाचकाचार्यः “औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च
जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति” । अनुद्यप्रा-
प्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्थोत्पद्यमानो भावः
औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यस-
म्बन्धाद्धः पतिते जलस्य स्पर्शता । कर्म्मणः क्षयोपशमे
सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म

भावो मित्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता । कर्म्मोदये सति भयन्
भाव औदयिकः । कर्म्मोपशमादानपेक्षः सहजो भाव-
श्चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं
भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः ।
तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने “ज्ञानाद् भिन्नो नचाभिन्नो भिन्ना-
भिन्नः कथञ्चन। ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मोति कौर्मितः”
इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्य-
तरस्यैवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदुक्तं बाधे
प्रमाणाभावात् अणुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति
समस्तेषु वस्तुष्वेकरसात्मकत्वस्य स्यादादिनो भवेत्तु प्रसिद्ध-
त्वादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचलते
जीवाकाशधर्माधर्मापुङ्गलास्तिकायभेदान् । एतेषु पञ्चसु
तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिअपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन
शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणोऽ-
क्ताश्च । भवाद् भवान्तरप्राप्तिभन्तः संसारिणः । ते च द्वि-
विधाः समनस्काऽसमनस्काश्च तत्र संहिनः समनस्काः
शिक्षाक्रियाकलामयगृह्यरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः ।
ते चासमनस्का द्विविधाः त्वसस्यावरभेदात् तत्र हीन्द्रियादयः
शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चर्तुर्विधारास्तथाः पृथिव्यप्रेजोवायु-
वनस्पतयः स्यावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी
इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स
पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वेत यो गृहीष्यति स पृथि-
वीजीवः । एवमवादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र
पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो गृहीष्यन्तश्च स्यावरा
गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् ।
ते च स्यावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा सुक्ताः
धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च
द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मी प्रसिद्धौ
आलोकेनाविच्छिन्ने नभसिलोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्राव-
स्थितिगतिस्थित्युपपन्नो धर्माधर्मीयोरुपकारः अतएव
धर्मास्तिकायः प्रत्यक्षबुभेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्युभेयः
अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यव्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाश-
ज्यम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुङ्गलाः ते च द्विविधाः अणवः
स्कन्धाश्च भोक्तृमणका अणवः द्रवणुकादयः स्कन्धाः ।
तत्र द्रवणुकादिस्कन्धभेदादणवादिरूपयते अणूनादिसंघातात्
द्रवणुकादिरूपयते कचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः ।
अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुङ्गलाः । कालस्थानेक-

प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तस्मिन्ना-
णयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया
निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्य-
रूपाः पुङ्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्मा-
काशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-
सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनसुत्यादः
तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा ‘जीवस्य
घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुङ्गलस्य गृत्पिण्डघटादयः
धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति
प्रसिद्धिः । केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-
जीवास्त्रयव्यसंवरनिर्जरभोक्तास्तत्त्वानीति” । तत्र जीवा-
जीवा निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकायादि
चलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सखि-
लातगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते
तथा योगप्रणादिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः ।
यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वा नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा
कषायजलाद्वा आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति
यथा वा निटप्रायःपिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद्
गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्ता-
दादत्ते । कपति हि नस्यात्मानं वृत्तिप्रापणादिति
कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभ-
भेदात् तत्वाहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमित्येतन्माय-
णादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं
कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्डस्य, अशुभः
पापत्वेत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण संसरन्ममभाणि । अपरे
त्वेन भेदिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तिरा-
स्रवः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्निषयान् स्पृशद्द्रवा-
दिज्ञानरूपेण परिणमत इति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमा-
दकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकमेवावगाहिनासन-
नान्प्रदेशानां पुङ्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानमुपल्ले-
पणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं “सकषायत्वाज्जीवः
कर्म्म भावयोग्यान् पुङ्गलानादत्ते स बन्ध” इति । तत्र
कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतुपलक्षणार्थम् । बन्धहेतुम् पयाठ
वाचकार्यः “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः”
इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं
तत्तात्पर्यानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथि-
व्यादिषट्कापादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसंभितिशुप्रिष्वनुत्थाहः प्रमादः । कषायः प्रोधादिः । तत्र कषायानां स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुयोग इति विभागः । बन्धवर्तुषिध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तत्तत्त्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकान्मोघरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककम्बयञ्च सदसहेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवहर्शनमोहनीयस्य तत्तत्कार्यान्वितानकारित्यं दुर्जनसङ्गवञ्चारित्ये मोहनीयस्यालंयनहेतुत्वं मद्यमदवदादुषो देहपञ्चकर्तृत्वं जलवत् नास्ती विचित्रनामकारित्यं चित्तिकवद्भोत्वस्योच्चनीचकारित्यं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्यावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः 'आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुनिमगोत्पन्नराया' इति तद्भेदञ्च समष्ट्यङ्गात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्भिः पञ्चदशभेदा यथाकर्ममिति । एतच्च सर्वं विद्यामन्दादिभिर्विहतमिति विस्तरभयात् प्रसूयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावनमनेहमं माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतेनासादितस्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्भागोपमकोटिकोच्छः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदर्शनवत् स्वयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुङ्गवानां कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुङ्गलस्कन्धानामनन्तान्प्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स शुप्रि समित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनोगोपनं शुप्रिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिस्सृष्टभेदात् । प्राणिपोडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्ष्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्यैः "लोकातिवाहिते मार्गे शुन्विते भास्वदंशुभिः । जन्तुरन्वार्थमालोक्य गतिरौर्ष्या मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनीनं सितभाषणम् । प्रिया वाचयमानं सा भाषासमितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् । सुनिर्यदक्षमादत्ते सैषणासमितिर्भता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रति-लङ्घ्य च यत्नतः । गच्छीथान्निष्पेक्षप्रायेत् सा दानसमितिः

सृता ॥ कफमूलमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले । "यत्नाद्यदु-त्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्" ॥ अत एव, "आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः" इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः "आस्रवो भवेत्तुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमाहती सुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्" ॥ अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सूखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोक्तञ्चुनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिसतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयार्थं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह "संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति" । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्मभावात् निर्जराहेतुसंज्ञिधानेनाज्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां कृतककर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदमन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकानात् यथा हस्तदण्डादिस्मिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बद्धो यत् कृतं प्रणिधानं सुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा नृत्तिकालेपकृतमलावूढव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वाद्मूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवञ्चोर्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं "पूर्वं प्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति" । अतएव पठन्ति "गत्यागत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो यहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता" इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तकेशतद्वासनस्थानावरणज्ञानस्य सुखैकतमस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरित्यास्थपत । एवमुक्तानि सुखदुःखासाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते 'जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्तवः संवरो निर्जरणं बन्धो

भोक्तृश्च नव तत्त्वानीति” । सङ्गृहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म ।
 अत्र सर्वत्र सप्रभङ्गिनयाख्यं न्यायसवतारयन्ति जैनाः
 “स्यादस्ति स्याद्वास्ति स्यादस्ति च नास्ति च । स्यादवक्तव्यः
 स्यादस्ति चावक्तव्यः स्याद्वास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च
 नास्ति चावक्तव्य इति” । तत्त्वार्थमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत्
 “तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्याद्वास्तीति
 प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाच्यायां प्र-
 योगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमश-
 क्तितः ॥ आद्योवाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
 अन्योवाच्यविवक्षायां षष्ठोभङ्गसमुद्भवः ॥ समुद्भवेन युक्तश्च
 सप्तमो भङ्ग उच्यते इति” । स्याच्छब्दः स्वत्वयं निपातः ति-
 ङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् “वाक्येष्वनेका-
 न्तद्योतिगम्यं प्रति विगेषणम् । स्याद्विपातोऽर्थयोगिवाचि-
 ङन्तप्रतिरूपक” इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छ-
 ब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्
 अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्-
 स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते इति
 नानर्थक्यम् । तदाह “स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात्
 किं वृत्ततद्विधेः । सप्रभङ्गिनयापेक्षो हेयादेर्यविवेकदितिः” ॥
 यदि वस्तुस्थितेः कान्ततः सर्वथा सर्वत्र सर्वान्तास्तीति
 न उपादित्वाजिह्वासाभ्यां काचित् कदा केनचित्प्रवृत्तेत
 निवर्त्तेत वा प्राप्तापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च । अनेका-
 न्तपत्तेस्तु कथञ्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षा-
 वतामुपपद्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं
 वेत्यादि प्रवृत्त्यं न तावदस्ति त्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति
 घटोऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगयोगात् नास्तीति
 प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम् “घटोऽ-
 स्तीति न वक्तव्यं सत्त्वेन हि यतो घटः । नास्तीत्यपि न
 वक्तव्यं विरोधात् सदसत्तुयोरित्यादि” तस्यादित्यं वक्तव्यं
 सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः
 पुनरन्यनिर्वचनीयमतेनाभिन्नितानि सदसदादिमतानीति
 त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्तुस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथञ्चि-
 दस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे निर्विस्ताः
 सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादम-
 ङ्गीकुर्वन्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम् । यद्वो-
 चदाचार्यः स्याद्वादमङ्गर्थम् । “अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः
 सर्व्वसंविदाम् । एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो

मतः ॥ न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्तनि ।
 सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्यादस्तु श्रुतमुच्यते “अन्यो-
 न्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे मत्स्वरिणः प्रवादाः । मया-
 नशेषानविशेषमिच्छपक्षपाती समयस्तथाहृतः” इति ॥
 जिनदत्तस्वरिणा जैनं मतमित्युक्तम् । “बलभोगोपभो-
 गानामुभयोर्दानलाभयोः । अन्नरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं
 जुगुप्सितम् । हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।
 शोको मित्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः । जिनो
 देवो गुरुः सम्यक् तस्मिन् नानोपदेशकः । ज्ञानदर्शनचारित्र्या-
 ख्यपर्वगस्य वर्त्तनि । स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमा-
 पि च । नित्यानित्यात्मनं सर्व्वं नय तत्त्वानि सप्र वा ।
 जीवाजीवौ पुण्यपापे चासत्त्वः संवरोऽपि च । ब्रह्मो निर्ज-
 रणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते । चेतनालक्षणो जीवः
 स्यादजीवस्तदव्यक्तः । सत्कर्मपुङ्गवाः पुण्यं पापं तस्य
 विपर्य्ययः । आसत्त्वः कर्मणां ब्रह्मो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥
 अष्टकर्मव्याप्तीत्योऽथान्तर्भावश्च कैश्चन । पुण्यस्य संस्त्वे
 पापस्यासत्त्वे क्रियते पुनः ॥ लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागू-
 ढस्य चात्मनः । लीणाष्टकर्मणोऽर्त्तनिर्व्याहृतिर्जिनोदितः
 सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्जितमूर्हजाः । श्वेताम्बराः
 क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥ लुञ्जिताः पिच्छिका-
 हस्ताः पाणिपाता दिग्म्बराः । ऊर्ध्वागिनो मृष्टे दातुर्द्वि-
 तोयाः स्युर्जिनर्षयः ॥ भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं भोक्तृमेति
 दिग्म्बराः । प्राङ्गरेपामयं भेदोऽस्मान् श्वेताम्बरैः सहैति” ॥

अर्हन्त पु० अर्ह-वा० भ० । जैनदेवे अर्हति ।

अर्हन्ती स्त्री अर्हन्तः पूज्यस्य भावः ष्यञ्नुम् लोप् यत्तोपः ।

पूज्यतायाम्-“श्रीवार्हन्तोचर्युगयैः” सि० कौ० ।

अर्हा स्त्री चु० अर्ह-अङ् । पूजायाम् । युच् क्तिनएव बाधकः

अर्हितं लि० अर्ह-क्त । पूजिते । “अभ्यर्हितश्च” का० वा०

अर्ह्यं लि० चु० अर्ह-कर्मणि गतम् । १ प्राप्नु० योग्ये २ स्तोतु०
 योग्ये च । चु० अर्ह-यत् । ३ पूज्ये ।

अल भूषणे, वारणे, भा० उभ० सक्त० पर्याप्तौ अक०
 सेट् । अलति ते आलीत् आलित् ।

अल न० अल-अच् । १ दक्षिकपुच्छस्थे कण्टकाकारे पदार्थे ।
 हेम० । २ हरिताले रत्नमा० ।

अलकं पु० अलति भूषयति सुखम् अल-कुन् । १ ललाटस्थे
 द्विधामे कुटिलकेशे, “कलकलोऽलकलोत्तराऽन्यथा” भाषः
 “ललाटिकाचन्दनधूसरालका” कुमा० “अक्षृष्टालकवे-

एनौ” “अलकेषु चमरेणुयूषा प्रतिनिधीकृतः” इति चरघः ।
 “अङ्गलिप्रकुङ्कमे” च । लिपकादित्यात् कापि मेत्वम् । अ-
 लका । अटवर्षाविधिदगवर्षपर्यन्तवयस्कायां शकन्यायां ४ कुवे
 रपर्याञ्च स्त्री । साच पुरी मेरुशिखरोपरस्थेति अग्नि-
 लोकगङ्गे दर्शितम् । तस्याः स्वरूपसुम् “समा वैश्ववणी
 राजन् ! शतयोजनमायता । विस्तीर्णसप्रतिश्वैव योज-
 नानि सितप्रभा । तपसा निर्जिता राजन् ! स्वयं वैश्ववणेन
 सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गृह्य
 कैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयै-
 रुद्धैः प्रासादैरुपगोभिता । महारत्नवती चित्वा दिव्यगन्धा
 मनोरमा । सिताभ्रशिखराकारा प्रवसानेव दृश्यते ।
 दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरेव चित्रिता । तस्यां वैश्ववणी
 राजा विचित्राभरणाभारः । स्वोसहस्रैर्हतः श्रीमनास्ते
 ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसं-
 हृते । दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने । मन्दाराणां
 सुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च
 गन्धं गन्धवहो वहन् । नलिन्या सालकाख्याया
 नन्दनस्य वनस्य च । शीतोद्दयसंज्ञादी वायुस्तमप-
 सेवते” भा० स० प० । गन्धवर्तौ नाम वायुपुरीं वसु-
 यित्वा काशी० ख० “ततः परं कुबेरस्य श्रीमलेषालका
 पुरीयुक्तम् । “अलकामतिवाह्यैव” कुमा० ।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति
 अच् नन्दा कर्म० । १ गङ्गायाम् । “विष्णुपदो विष्णु-
 पदात् पतिता भेरौ चतुर्धाभात् । विष्कम्भा-
 चलस्रस्तसरः सङ्कता गता विद्यता । सीताख्या भद्राश्च
 सालकनन्दा च भारतं वर्षम्” सि० शि० । “तथैवालक-
 नन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्वह्नि गिरिकूटानि अतिक्रम्य
 हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं
 दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” भा० प० स्क० ।

अलकैनन्दति अच् । शकन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः । कुबेरपुर्या-
 मलकाख्यायाम् । [[पियासाल पीतसालट्टे ।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति चिकणीकरोति प्री-क ।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ईत० । कुबरे । अल-
 कैश्वरादयोऽप्यत्र । “अत्यजोवदमरालकेश्वरौ” रघुः ।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् पु० व० रस्य लत्वम् । १ लालारसे,
 स्वार्थे कन् । अलक्तकोऽप्यत्र २ तज्ज्ञेतौ लालायाञ्च ।

“अलक्ताकाङ्क्षां पदयीं ततान” कुमा० रघुः । “चिरोज्झि-

तालक्तकपाटलेन” कुमा० गोरचनलक्तककुङ्कुमेनेति “तन्त्रम् ।

अलक्षणा न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न० त० । १ अननुमा-
 पके, सुचिह्नभिन्ने २ दुर्लक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानु-
 मापकं लिङ्गञ्च यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेह-
 वत्त्वम् । शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे
 वक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् “आचाराङ्गनमल्लयसाचा-
 रोहन्यलक्षणम्” मनुः । नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभि-
 चारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्याः २ तद्वति त्वि० “आसी-
 दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” मनुः । “क्षेपावहा
 मर्तुरलक्षणाहम्” रघुः । “अलक्षणा भवन्ति यदै नास्ति
 तदलक्षणमसन्तम्” शत० ब्रा० । “निर्कृतीः क्षणास्तृप-
 पकास्तिस्रोऽलक्षणाः” कात्या० १७, २४, २३ ।

अलक्षित त्वि० लक्ष-क्त न० त० । १ अज्ञाते २ लक्षणेनाननुमिते
 “अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण” रघुः “वपुर्विरूपाक्ष
 मलक्षिता जनिः काव्य० प्र० । २ अज्ञातचिह्ने च । “दक्षिणेन
 द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा” कात्या० ।
 ७, ६, १४, “अलक्षिता अनङ्किता” कर्क० ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थं नञ् त० । नक्ष्मीविरुद्धायां निर्कृती
 “अलक्ष्मीति” ख्यातायाम् । “अलक्ष्मीः कालकर्मा च”
 पुरा० “अलक्ष्मीरपक्रामति” सुश्रुतः ।

अलक्ष्य त्वि० न लक्ष्यते लक्ष-कर्मणि यत् न० त० । १ अज्ञेये
 २ दुर्ज्ञेये । “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता” कुमा० । न लक्ष्या
 लक्षणया बोध्या । २ लक्षणाबोधभिन्ने “न वाच्यत्वादिकं
 तस्य” इत्यस्य व्याख्याने ‘आदिगङ्गादलक्ष्यत्वादिसा० ट० ।
 नास्ति लक्ष्यं व्याजोयस्य । ४ व्याजश्रुत्ये त्वि० ।

अलगर्ह पु० लगति स्पृशति किप् लग् अर्हयति अर्ह-अच्
 अल् स्पृशन् सन् अर्हो न भवति । विषमृश्ये जलव्याले
 पृथो० धत्वम् अलः पर्याप्नो गच्छोक्ति वा रूढ-अच् वा ।
 अलगर्होऽप्यत्र । दीकिरगमनायां सुश्रुतः “महाशिरा
 अलगर्ह आशीविष” इति । २ जलायुक्ताभेदे स्त्री । “अथ
 जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमाश्रमासुरिति जलायुका जल-
 माशानोक्त इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः
 पट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः क्षणा कर्बुरा
 अलगर्हा इन्द्रायुधा सासुद्रिका गोचन्द्रना चेति । “रोमशा
 महापाश्या क्षणसुखलगर्हा” इति च सुश्रु० ।

अलग्न त्वि० न लग्नः संसृष्टः । लग्नभिन्ने अंसंस्टे “अलग्न-
 मिव ह वै वाग्देव्यम्नो न स्यात्” शत० ब्रा० “अलग्न-
 मिव वक्तव्यपदार्थेन सहासंसृष्टम्” भा० । अलग्नमित्यपाठः ।

भाष्यानुक्तेः । ज्योतिषोक्ते पापाक्रान्तादिदृष्टलभे न० ।
अलघु वि० न लघुः विरोधे न० । लघुवर्णभिन्ने १ गुरुवर्णे
व्याकारादौ गोरवयुक्ते लाघववृत्त्ये । “जघनमलघुपीव-
रोरुहच्छा” साधः २ दोषे च “अलघुप्रसारितविलोचना-
ञ्जलिः” साधः । स्त्रियां वा ङीप् ।

अलङ्कारण न० अलम्+क-भावे ल्युट् । १ भूषायाम् । करणे
ल्युट् । २ वलयादौ भूषणे । आवसथोन्मदनालङ्कारणदन्
प्रवालनान्यध्वर्योरदीक्षितस्य” कात्या० ८, ६, २८ । न
चालङ्कारणं धार्यं कचिद्देहे तथा पुनः “विधवाधर्मे पुरा० ।

अलङ्कारिण वि० अलम् क-इष्णुच् । भूपके मण्डनकरण-
शीले । “अलङ्कारिणवस्ते च शब्दमर्थसुभौ विधा” अग्निपु० ।

अलङ्कर्त्ता वि० अलम्+क-लच् । भूषणर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अलङ्कर्माणां वि० अलं समर्थः कर्मणे ख । कर्मकर्त्तृभे ।

अलङ्कार पु० अलम्+क-भावे घञ् । १ भूषायाम् । करणे घञ् ।
२ हारादौ भूषणे, साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ शब्द-
४ शब्दभूषणे-अनुप्रासादौ, ५ शब्दार्थभूषणे-उपमादौ च ।
“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः । रसादौ
नुपहर्षान्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” सा० द० उक्तम् शब्दा-
र्थयोः शोभाकारित्वम् तत्त्वक्षणम् । ते च बहवः शब्दनिष्ठा
अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जात्यादयः शब्दनिष्ठाः
उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः
तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् । शब्दनिष्ठास्तु बहवस्तेषु
केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्भेदा-
सावत् समासेनात्माभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशतिः
शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा “ये व्युत्-
पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्त्तुमिह क्षमाः । शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते
ज्ञेयाजात्यादयोर्बुधैः” । “जातिर्गतीरीतिरितिच्छाया-
उद्गोक्तियुक्तयः । भणितिर्गुम्फना लप्या पठितिर्यमकानि
च । स्तेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका । गूढप्रश्नो-
त्तराध्येयव्यप्रेक्षाभिनीतयः । चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दा-
लङ्कारजातयः” । तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र
१ जातिः “तत्र संस्कृतमित्यादिर्भारती जातिरिष्यते । सा
त्यौचित्यादिभिर्व्याचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव के-
ऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केचित्
केचन क्लेशभाषया । न स्तेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नामा-
ङ्गतं वदेत् । संकीर्णं नाभिजातेषु नामवृद्धेषु संस्कृतम् ।
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचाद्यां
पिशाचाद्या मगधं हीनजातयः । संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृ-

तेनैव चापरः । शक्योरचयितुं कश्चिदपक्वशेन जायते” ।
तत्र जातिरपि षोढा यथोक्तं तत्रैव । “शुद्धासाधारणी
मित्रा सङ्कीर्णा रस्यगामिनो । अपभ्रष्टेति साचार्ये जातिः
षोढा निगद्यते” । इति जातिः १

२ गतिः । “गद्यं पद्यं च मिश्रं च वाक्यं यत् सा
गतिः स्रुता । अर्थौचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते ।
कश्चिद्गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते । कश्चिदेकेन च
द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन विभिः । द्रुता विलम्बिता मध्या
साथ द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्य-
विलम्बिता । सा लघूनां गुरुणाञ्च बाहुल्याल्पत्व-
मिश्रणैः । गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि
जायते । तत्र दृष्टं च जातिञ्च पद्यमाह्वरयो दृष्टक् ।
समञ्जोऽसमं चेति विषमञ्च प्रचक्षते” । “दृष्टमजरसंख्यातं
जातिर्मात्राकृता भवेदिति” ट० २० । “गद्यसृत्कालिकाप्रायं
पद्यगन्धोतिच द्विधा । द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपी-
ष्यते । ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः ।
विशेषः सतु गद्यस्यो रीतिरुच्योर्विशिष्यते” । गतिः २ ।

३ रीतिः यथा “वैदर्भीर्दिगवः पन्थाः काव्ये मार्ग
इति स्रुतः । रीड् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीति-
रुच्यते । वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडियावन्तिका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते । तत्रास-
मामा निःशेषलोपादिगुणगुम्फता । विषङ्गीस्वरसौभाग्या
वैदर्भी रीतिरिष्यते” । दर्पणे तु “माधुर्यं व्यङ्ग्यं वैदर्भी रचना
ललिताङ्गिका अट्सिरत्नरुचिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते”
ललिता । “समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः । समस्तात्युद्ग-
टपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् गौडिीयेति विजानन्ति
रीतिं रीतिविचक्षणाः । अन्नराले तु पाञ्चालीवैदग्ध्यो
र्यातिरिष्यते । सावन्तिका समस्तैः स्याद् द्विवैक्लित्वास्तथा ।
समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया र्त्सरिष्यते । पूर्वरीति
रनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी” । रीतिः ३ ।

४ दृष्टिः यथा । “या विक्रागेऽथ विभेधे संकोचे विस्तरे
तथा । चेतसो वर्तयित्वा स्यात् सा दृष्टिः सापि षड्विधा ।
कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा । मध्यमार
भटी चैव तथा मध्यमकौशिकी । सुसुकरार्थसंदर्भा कौशिकी
तासु कथ्यते । यातु प्रौढार्थसंदर्भा दृष्टिरारभटी तु सा ।
कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था च भारती । प्रौढार्थकोम-
लप्रौढसंदर्भा सात्वती विदुः । कोमलप्रौढसन्दर्भा या सा

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्बन्धैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिरुद्धाया सादीह पङ्क्तिविधा । लोकस्वकार्मकोन्मत्तप्रोदामत्तोक्तिभेदः । ५

६ मुद्रा । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां मुद्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः । सास्त्रिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तौर्वचनस्य च । समुच्चयस्य संवृत्त्या प्रोदा न्यासेन जायते” । मुद्रा ६

७ उक्तिः । “विधिद्वारेण वा यत् निषेधेनाथ वा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्वाभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपपत्तेः सह पङ्क्तिविधा” । उक्तिः ७

८ युक्तिः । “यद्युज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थस्य वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते । योगकारणपर्यायाङ्गाङ्गिभावपरस्परः । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निरुद्धाः पदमिद्वये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सह निर्गमणं संवृत्तिः सममङ्गला । हेतयो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिव्यक्त्यर्थं वाक्यार्थान् युज्यते मिथः । यदत्र द्वयेर्गुणैर्वादिगुणैर्नाभ्युपपत्तये । वाक्यं सह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः” । युक्तिः ८

९ भणितिः । “उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसंवृत्त्याश्च कल्पनासु च कल्पते” । भणितिः ९

१० गुम्फना । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्यचना गुम्फना सृजता । शब्दाद्यसमपर्यायपदवाक्यकृता च सा” । गुम्फना १०

११ लघ्या । “लघ्येत्याहुः पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुतचित् । अतिप्रक्रान्तेन कुत्वापि यथाथैवर्षयोः कचित् । कचित् वाच्यार्थयोः कापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । लघ्या ११

१२ पठितिः । “काकुस्वरपदच्छेदेभ्योभिनयकान्तिभिः पाठोऽर्थविशेषाय पठितिः सह पङ्क्तिविधा” । पठितिः १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थकरूपाया याऽवृत्तिर्वर्णसंहृतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तद्विद्यते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानान्तेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः ।

चतुस्त्रिद्वेकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः । अत्यन्तं बहुवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव” अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तयिर्वा भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं सा व्यपेतचाव्यापेतेति द्विधा मता । आनन्तर्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः । सर्वथा पूर्वपूर्वेषु चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादात्तदपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव कोष्ठियमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रबालं च संदशयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मैत्रीयमेव च । दशथा यमकं श्रेष्ठं तद्गोदाबहवोऽपरे” इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं “नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायः पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे च चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरभिः” । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः । “एकरूपेण वाक्येन द्वयोः स्मारकसमर्थयोः । तन्त्रेण यत् स शब्दजैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययौत्थौ द्वौ विभक्तिवचनाश्चौ । पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्” । १४ श्लेषः

१५ अनुप्रासः । “आवृत्तयिर्वा तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रासः स दृश्यते” “श्रुतिभिर्दृष्टिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानामुक्तिभिर्यायं षट्प्रकारः प्रकाशते” तत्र श्रुत्यनुप्रासः १७ अष्टादशे दर्शितः । स च त्रिविधः आस्योनागर उपनागरश्चेतिभेदात् । आस्योऽपि चतुर्विधः मृद्वणोऽमृद्वणो वस्रोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । दृष्ट्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । “सुहृदावर्त्यमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्तते । काव्यव्यापी स संदभो दृष्टिरित्यभिधीयते । कास्यांटी कौन्तली कौङ्की कौङ्की वानवासिका । द्राविडी माथुरी मातुसी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र कवर्गेषु प्रासवती कास्यांटी एवं चवर्गेषु कौन्तली, टवर्गेषु कौङ्की, तवर्गेषु कौङ्की, पवर्गेषु वानवासिका, यवर्गेषु द्राविडी । शवर्गेषु माथुरी, द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मातुसी । हाभ्यां गर्भितैकवर्गानुप्रासवती मागधी । खान्त्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

स्वरूपसंयोगिप्रथिता औडी । अस्वरूपसंयोगिप्रथिता
पौण्ड्री । अन्ये तु “स्वर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोवापि
योमिथः स्फुटादिवत्संस्पर्शो सह वृत्तिर्निरुच्यते । सौकु-
मार्यमथ प्रौढिर्भस्वरत्नञ्च तद्गुणौ । गम्भीरौजस्विनो
प्रौढा मधुरा निहुरा क्षुद्रा । कठोरा कोमला मिथ्या
परुषा ललिता मिता । इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परि-
पद्यते” इत्याहुः । “यथा चम्पकपुष्पादिरुगादेर्वर्ण उच्यते
वर्णावृत्तस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान्
स्थानी गर्भो विवृतसंघटः । गृहीतसुक्तः क्रमवान् विपर्यय-
स्तोऽथ संपुटम् । मिथुनं वेणिका चित्तोविचित्रार्थाप-
वर्णयते” । स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान् ।
नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आष्टौ
वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकाशमङ्कोचायां
विवृतसंघटः । चक्रवालवद्दानोपादानाभ्यां गृहीतसुक्तः ।
क्रमेण द्विवर्णानां संयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् ।
स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिश्च क्रमवान् । विपर्ययो-
पन्यासात् विपर्ययः । आद्यवर्णवर्तिना स्वरेण सह
पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटम् । अन्तःपादसुपसंहारो-
पक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः
वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उल्लङ्घनार्थेऽन्यश्चितः ।
एकवर्णावृत्तेर्ज्ञानुप्रासस्य वर्णान्तरवैचित्र्येण विचित्रः ।
“समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्तते पदम् । पदान्धयेण
स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वर-
स्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभि-
द्यते” “मृणोदन्तुरः क्षुद्रः संपुटं सम्पुटावली । खिन्नः
स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली । गृहीतसुक्ताना-
मान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनी-
षिभिरिहोच्यते” । असंयुक्तवर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मृणः ।
संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरेण सहावृत्तेः क्षुद्रः । पदा-
व्यवधाने संपुटम् । तेषामावली संपुटावली । रीतेरनिर्वा-
हात् खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने
निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानी ।
प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्ति-
मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो
गृहीतसुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्त्तने पुनरुक्तिमान् ।
“स्वभावतश्च गौरवा च वीक्षाऽभीक्ष्ण्णादिभिरसा ।
नाभ्यां द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते” । आदिना
निमित्तसंभवादि गृह्यते । “अर्धभेदे पदावृत्तिः प्रथमत्रा

भिन्नाया वा । स स्वरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते ।
सचाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः । उभयं चक्र-
वालञ्च गर्भश्चेहाभिधीयते” ॥ अनुप्रासः १५ ।

१ ई चित्तम् “वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीहयः ।
नियमस्तद्वधैः षोढा चित्तमित्यभिधीयते” ॥ स्वरस्य प्रथक्
निर्देशात् वर्णा अत्र व्यङ्गनानि एकव्यङ्गनद्विव्यङ्गनात्
व्यङ्गनादिभेदात् नानाविधः एवमेकद्वित्वादिस्वरचित्तम् ।
स्थानचित्तम् । निष्कण्ठान्निस्तालव्यादिभेदात् सप्तविधम्
आकारचित्तम् पद्माद्याकारेण चित्तम् । तत्पादलपद्माचित्तम्
“कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेश-
निर्गमौ दिक्षु कर्ण्याददलाम्बुजे” प्रकारान्तरं यथा ।
“अष्टधा कर्णिकावर्णाः पत्रेष्वष्टौ तथाऽपरे । तेषां सन्धिषु
चाप्यष्टावपत्रमरोकहे” । प्रकारान्तरं यथा । “आकर्णिकं
पुनः पण्यपणान्तात् पर्युर्कर्णिके । प्रतिपत्रं व्रजेद्धीमान् च
त्वदलाम्बुजे” इति चतुर्दशं यथा “कर्णिकातो नयदूर्ध्वं
पत्राकाराक्षरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममन्त-
ञ्चतुर्दलम्” । षोडशदशं यथा “गोमूत्रिकाक्रमेणास्य वर्णाः
सर्वे समासतः । मध्ये त्वेकाक्षरान्यासात् पद्मोऽयं षोडश-
च्छदः” अष्टपत्रं कविनामाङ्कं यथा “निविष्टादलान्यास-
मिदं पादार्धभक्तिभिः । अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्क-
मम्बुजम् । एतानि चित्राणि अनुष्टुप्छन्दस्येव । चन्द्रवन्द्यौ
यथा “पुरः पुरोलिखिते पादान्तव लीनुसरीकृतान् । तुर्यन्तु
भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कशक्रसंविधः” । अस्तोहारोदमितो
साधव्याख्यायां मङ्गिनाथेन । दशमण्डलनरेखात्मके
नवमण्डलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकविंशति
कोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षरवत् पङ्क्तिवत् समरेखया लिखित्वा
तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपाश्वर्यक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा
प्रादाक्षिण्येन द्वितीयायां तृतीययां च पङ्क्तीं द्वितीय तृतीयौ
पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने बाह्यवलये साक्षरकोष्ठपङ्क्तेन
सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तवर्त्तिवर्णमारभ्य प्राद-
क्षिण्येन तुर्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव
माद्यन्तवर्णैः तुर्यपादोद्धारः तत्रनेमिस्थाने आद्य-
पादवलयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तुर्यान्त-
वर्णयोः संवादः” यथा “सन्ध्यं मानविशिष्टमाजिरभ-
मादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्ध्वाधक्षयशुद्धिरुद्धतरश्रीवत्स
भूमिर्भुदा । सङ्गा काममपास्तभोः परवृष्टव्याधः सनादं
हरेरेकोष्ठैः समकालमभ्यसुदयो रोपैस्तदा ततस्तरे” ।
अत्र तृतीयवलये “माधकाव्यमिदम्” । “पद्यवलये, शिशु-

पालवधः इति काव्यनामाङ्गयोगः । एवमन्यत्रापि यथा-
यथमूह्यम् गतिचित्त्वं गत्याविलोमगत्या तुरङ्गादिगत्या
वा चित्त्वं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दृष्टिना ।
“आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादाङ्गलोकगोचरा । यमकं प्रति-
लोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्” तत्र पादगता विलोमा
वृत्तिर्यथा “यामताशक्ततायासा सायाता कशता मया” ।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणाभर” अङ्गगता यथा ।
“सा रमानशरारोहा नगेभागमनाहि या । याहि नामग-
भागेन हारोरा वनसार सा” श्लोकगता यथा । “यान
मानय मारावि कशोनानजनासना । यासुदारयताघीना
मायामायमनादि सा । सादिनामयमाया मानाधीता
शरदाऽसुया । नासना जनना शोकविरामाय न
मानया” ॥ तथाच पादविलोमावृत्तौ अयुक्पादयो-
गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अङ्गावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां
गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्त्वमित्य-
वधेयम् । श्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या
श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचित्त्वम् । तुरङ्गगति-
चित्त्वं यथा “क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तिः परिलेखने ।
तुरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यउपजायते” सं०क० । यथा ।

वा१ ला१० सु६ का२० ल३ वा२४ ला११ सा२६
का१६ नि१६ ला२ ल२६ क१० ला२७ लि४ ता२३
ल३१ स्वा८ सु१७ त१४ व२१ ती६ सा२५ रा१२
द१८ पि१५ का३२ व७ त२८ ग१३ दि२२ त५

अत्र तुरङ्गगत्या “वालाललिततीव्रस्वा सुकला रागतर्पिका ।
सुदर्लिका वर्जिता ता वा सा सला तललासका इति
दत्ताङ्गातुसारेण क्रमशोवर्ष्यपरूपे श्लोकोऽयं जायते ।
अङ्गभ्रमगतिचित्त्वं सर्वतोभ्रमगतिचित्त्वञ्च यथा ।
“आहुरङ्गभ्रमं नाम श्लोकाङ्गभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्व-
तोभ्रमं सर्वतोभ्रमणं यदि” सं०क० । तत्राङ्गभ्रमसूक्तं
३६५ पृष्ठे । सर्वतोभ्रमं तु-

दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का ख ख का हि वा
का का रे भ भ रे का का
नि ख भ व्य व्य वा भ ख नि

अत्राङ्गभ्रमणवत् सर्वं किन्तु पादानामपि अनुलोमविलो-
माभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्वतोभ्रमम् एवमपि दर्शयिष्य
माणगोमूलिकाभ्योऽपि गोमूलगतिमत्त्वात् गतिचित्त्वमपि ।
अन्ते बन्धविशेषेण चित्त्वम् अचित्त्वम् तच्च नानाविधं तत्र

द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा “इह शिखरिसन्धिमालां विष्ट-
यादङ्गं समान्धितैर्वर्णैः । द्विचतुष्कचक्रबन्धे नेमि-
विधौ चापरं भ्रमयेत्” । द्विष्टङ्गाटकबन्धः । “द्विष्टङ्ग-
शृङ्गं व्रजेदिति द्विष्टङ्गाटकबन्धोऽस्मिन्नेमिः” । निर्विडि-
तचक्रबन्धः । “शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपञ्चं कसमति
रेखा चादङ्गम् । नेमौ तदितरमङ्गं निर्विडितचक्राभिधे
बन्धे” । सं०क० एतेषामुद्धारोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । शर-
पत्रबन्धः “चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिशोलिखितेष्विह ।
आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादेः पादः समान्यते” । यथा

न१ म१८ स्ते३ ज२० ग५ तां२२ गा५ ल२४
स६ दा२६ न११ व२८ कु१२ ल३० ल१५ य३२
स१७ म२ स्ते१६ ज४ स२१ तां६ ना२३ ल८
सु२५ दा१० म२७ वा२ न२६ ल१४ क३१ या६
अत्र तुरङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमबन्धः । “अष्टादशशिख-
रचरीं गोमूलिकया चतुष्पदीं न्यस्येत् । पलायनं दृष्टः
स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र”

सुरजबन्धः । “अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परि-
लेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्याद्देखास्तु सुरजत्वयो” ।
सा१ से१० ना११ ग२८ म२६ ना१६ र१८ श्ले८
र६ से३ ना२७ सो१२ द२० ना३० र७ ता१७
ता१६ र२६ ना३ द१३ ज२१ ना६ म३१ त२४
धी२५ र२५ ना१४ ग४ म५ ना२२ म२३ या३२

तदङ्गारस्तु मङ्गिनाथेन दर्शितः “तिथ्येष्वेखालिखेत् पञ्च
नवोद्गीस्तत्र पङ्क्तयः । अष्टकोपाधतस्तः सुखास्तु श्लोकं
लिखेत् क्रमात् । तत्राद्यद्विचतुर्वास्तु त्र्यंशद्विष्टा-
द्यपङ्क्तिषु । आद्यद्विचतुःपञ्चषट्सप्तमष्टकोऽष्टगः ।
दृश्यते प्रथमः पादचतुष्टयमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-
त्प्रथमावधीक्षणात् । द्वितीयादावाद्यद्विष्टोर्द्विचतुर्वा
तितरीयके । त्र्यंशद्विष्टोस्तृतीयाद्यो दृष्टव्योऽङ्गिर्द्वितीयकः ।
तृतीयोऽङ्गिर्द्वितीयान्ते आद्यसप्तमषष्ठयोः । द्विचतुष्टय
मयोस्तु त्र्यंशसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्त्ये च लक्ष्यो-
यमथान्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यानयुग्मयोः पङ्क्त्योश्चि-
न्त्योगोभूतिकाक्रमः । कर्त्तव्यं च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति
क्रमात् । यद्वा द्वितीयकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः ।
स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितीयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-
तुर्वाङ्गी स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्गिर्द्विती-
यस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव
चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्गिरन्यकोष्ठचतुष्टये॥ विन्यासभेदास्त-
न्येपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि । विस्तरात्तु न लिख्यन्ते
स्वयमूह्या विचक्षणैः”॥ एकाक्षरसुरजो यथा । “श्लोक-
स्यैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि । त्रिष्टुप्करीह
स्याञ्चतुरेकाक्षरावली” । सुरजप्रस्तारो यथा । “क्रमेणैकस्य
पादेषु प्रष्टुतेषु चतुर्ष्वपि । त्र्यर्थांश्च सुरजमार्गेण श्लोको-
यमुपजायते” । गोमूत्रिकाबन्धः । “गतिरुच्चावचा यत्र
मार्गे मूलस्य गोरिव । गोमूत्रिकेति तत् प्राङ्गः दुष्करं
चित्तवेदिनाम् । स०क० तच्च नानाविधं दर्शितम् ।
“दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधेः । दिङ्-
मात्रं दर्शितं चित्तं स्वयमूह्यं महात्मभिः” स०क० ।
“अनेकधा वृत्तवर्षविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्ध-
वस्तूनां चित्तमित्यभिधीयते इति सामान्यतः सर्ववस्तु-
करकल्पनया चित्तं भवतीत्युक्तम् अग्निपु० । १६

१७ वाकोवाक्यम् “उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं वाकोवाक्यं
विदुर्बुधाः । द्वयोर्वक्तोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ।
अङ्गुक्तिरथ यकोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च । गूढप्रश्नोत्तरो-
क्तिश्च तद्विदा त्रिविधैव तु” वाकोवाक्यम् १८।

१८ प्रहेलिका । “प्रहेलिका सङ्गतप्रश्नः सापि षोढा
च्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्यपि ।
क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञेयाकीर्णमण्डले । परव्या-
भोजने चापि सोपयोगा प्रहेलिका” । तत्र “चुताक्षरा
“पयोधरभराक्रान्ता सद्धमन्तो पदे पदे । पदमेकं न का-
याति, यदि हारेण वर्जिता” । अत्राहारेणेत्याकारच्युतिः
दत्ताक्षरा यथा । “कान्त्यासुगतः कोऽयं पीनस्तन्वो
मदोद्यतः । गृहणां पृष्ठतो याति, शम्भरो रूढयौवनः” ।
श्वर इति वक्तव्ये मकारो दत्तः । च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत्
दत्तञ्चान्यदक्षरं यत्र सा यथा “विदग्धः सरसो
रागो नितम्बोपरि संस्थितः । तरण्यालिङ्गितः कण्ठे
कलं कूजति को, विटः । अत्र घट इति वक्तव्ये
वकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम् । विन्दु-
मत्यादीनामुदाहरणानि स०क०दृष्ट्यानि । प्रहेलिका १८ ।

१९ गूढम् । “क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः
गोपितैः षड्विधं प्राङ्गूढं गूढार्थवेदिभिः । “पाण्डवानां
सभामध्ये दुष्येधन उपागतः । तस्मै बाञ्छु हिरण्यञ्च सख्या-
स्याभरणानि च” । अत्र क्रियापदम् गूढम् । योऽधन
उपागतस्तस्मै गवादिक्कमदुत्तर्यर्थः । गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम् । “वस्तु पथं नुयोगस्य निर्भेदः क्रियते

पदैः । विदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः
अन्यः प्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःसमाह्वयैः । जातिगोत्रोत्तरा-
भिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् । प्रश्नोत्तरम् २०

२१ अध्येयम् “यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते” । अध्येयम् २१

२२ अव्ययम् “अव्ययं शास्तेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं
तथैव च । काव्येतिहासः शास्तेतिहासस्तदपि षड्वि-
धम्” । यथा रघुवंशादि । अव्ययम् २२

२३ प्रेक्ष्यम् “यदाङ्गिकैकनिवर्त्यमुज्झितं वाचिका-
दिभिः । नर्तकैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् क्षेडितादियत् ।
तज्ज्ञास्यं ताण्डवं चैव कलिकं शम्भया सह । हल्लीसकञ्च रासं
च षट्प्रकारं प्रचक्षते” । शङ्काररसप्रधानत्वे लास्यं वीर-
रसप्रधानत्वे ताण्डवं, शङ्कारवीररसप्रधानत्वे कलिकमिति
किन्वरविषयं कलिकमेव शम्भया । “मण्डलेन च यत्स्त्रीणां
नृत्यं हल्लीसकं तु तत् । तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां
हरिर्यथा । तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तो
रासः । प्रेक्ष्यम् २३ ।

२४ अभिनयः “अङ्गवाक्यत्वसंहाय्याः सामान्याश्चित्त-
इत्यमी । षड्धा अभिनयास्तदभिनयेयं वचो विदुः” २४

“चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः । शब्द-
संदर्भमात्रेण हृदयं चर्तुमीशते” सर० कण्ठा० ।
एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत्र
एवावगन्तव्यानि । अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि
तेषां समष्टिः दण्डिना दर्शिता यथा । “स्वरूपास्थान-
सुपमा रूपकं दीपकावली । आलोपोऽर्थान्तरन्यासो
व्यतिरेको विभावना । समासोऽतिशयोक्तेश्चा हेतुः
स्वच्छो जयः क्रमः । प्रेयोरसवदूर्जस्त्रि पर्यायोक्तं
समाहितम् । उदात्तापञ्चु तिल्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने । सहोक्तिः
परिहृताशीःसङ्कीर्णमण आविकम् । इति वाचामल-
ङ्कारा दर्शिताः पूर्वस्वरिभिः” । सरस्वतीकण्ठाभरणे-
तु द्वैराशयेन तेषां समष्टिरभिहित्वा यथा “अलमर्थमल-
ङ्कर्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्तना । ज्ञेया जात्यादयः
प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया । जातिविभावना हेतुरहेतु
रूपमसुत्तरम् । विरोधमन्वयान्योन्यं परिहृतिनिदर्शना ।
भेदः समाहितं भान्तिर्वितर्को कोलितं कृतिः । भावः
प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः” । प्रत्यक्षादुमानोप-
मानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् इति अष्टविंशतिः । एते

तु अर्थमात्रनिष्ठाः । “शब्देभ्योऽप्युपमादि-
प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कश्चिनां सा उभयालङ्क्रिया मता ।
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपङ्गुतिः । समाध्युक्तिः
समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । सतृल्ययोगितोऽर्थः
समसोक्तिः समञ्जसः । आत्मेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः
परिष्कृतिः । दीपकक्रमपर्याया विषमसंश्लेषभाविकः
संस्पृष्टिरिति निर्दिष्टास्त्वर्थावर्तिर्बुधैः” इत्युक्ता तेषां
लक्षणानि सहेदे तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण
कदादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिताः
न संक्षेपतो गणिताः । अथार्थालङ्कारा एकत्र संस्पृष्ट
सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता
अपि क्रमानुरोधात् सर्वथा तत्र प्रदर्शयामहे ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सङ्कल्पे हेतु-
कार्ययोः” च० । “आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां परांश्च
गरास्तव” ।

२ अतद्गुणः “सङ्गतानुगत्यनङ्गीकारमाह्वरतद्गुणम्” च० । “चिरं
रागिणि मञ्जिक्ते निहितादि न रज्यसि” ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणः ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रसक्ति-
जा” च० । “वास्यामार्थादिते तन्वा बलयोऽभवदूर्म्मिका” ।
कर्मिका बलयोऽभवदित्ययः लगत्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः “अत्युक्तिरदुभुताऽतथ्यगौर्योदाख्यादिवर्णनम्” च० ।
“तवि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशास्त्रिनः” । याचकानां
राजतोषनलाभेन कल्पतरुतल्यताकथनमौदार्यं स्यात्युक्तिः ।

६ अधिकम् १०५ पृष्ठे लक्षणोदाहरणभेदाः उक्ताः ।

७ अनन्वयः १०६ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणः ।

८ अनुकूलम् “अनुकूलं प्रतिशूलमानुकूल्यानुवन्धि चेत्” च० ।
“कृपिताऽसि यदि तन्वि । निधाय करजलतम् । बधान
भुजपाशाभ्यां कण्ठस्य दृष्टं तदा” ।

९ अनुगुणः “प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” च० ।
“नीलोदपलानि दधते कटार्चरतिनीलताम्” ।

१० अनुज्ञा “दीपस्याभ्यर्चनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” च० ।
“मथ्येव जीर्म्मां यातु यत्पयेह कतं हरे ! । नरः प्रत्युप-
कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

११ अनुमानम् “अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” च० । “यत्र पतत्यवलानां दृष्टिनिशिताः पतन्ति तत्र
गराः । तच्चापरोपितशरो भावत्वासां पुरःसरो मन्ये” ।
स०क० विशेष उक्तः । यथा “लिङ्गाद्यङ्गिङ्गिनोज्ञानमनु-

मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् ।
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्” । तेषु यत्र कार-
णं दृष्टा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अविरलविलोलगल-
ज्जलकुटजार्जुमनोपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो
हन्त हताः पथिकगेहिभ्यः” अत्र वर्षर्तुः कारणभूतात्
कार्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्यं दृष्टा
कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “भासागमिष्यन्नूनं
पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-
कार्द्र तिलकपङ्क्तिरियम्” । अत्र कार्यभूतया यावकतिलक-
पङ्क्तिरा कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं
तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदान्धस्य शिखण्डयूनी-
दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव” । सैयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथमसु-
पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं
गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोऽदाहर-
णानि तत्र दृष्टानि ।

१२ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्”
च० । “त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया” ।
स०क० भेद उक्तः । “अन्योन्यस्योपकारोयस्तदन्योन्यं
विधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयसुभयात्मकम् ।
अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-
ङ्गतावन्तस्त्रयमेतदिहेष्यते” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य
तस्यास्तनवन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-
न्यगोभाजनाद्भव साधारणो भूषणभूष्यभावः । प्रती-
यमानन्तु अन्योन्यपदासुपादाने । अन्योन्यचूलिका
अन्योन्यरूपपरिपत्तिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च
भवति । यथा “लोचनाधरकृताङ्गतरागा वासितानन
विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं
विनिमयञ्च वितेने” । अत्र वारुणता यदधररागोऽपहृत्य
चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च सुखामोदवासितया तया
स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिपत्तिविनि-
मयाख्यालङ्कारावत्वान्तर्भूताविति दृष्टव्यम् ।

१३ अपङ्गवातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निमोर्थाध्य-
वसानतः । यदाऽपङ्गुतिगर्भत्वम् सैव सापङ्गवा मता ।” च० ।
“त्वत्सूक्तिषु सुषा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ।

१४ अपङ्गुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणः । स०कण्ठा०
अन्यथोक्तम् । “अपङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्श-
नम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते” तत्र
औपम्यवती यथा “न केतकीनां विलसन्ति स्तवयः प्रवा-

सिनो हन्त हसत्ययं विधिः । तडिहतेयं न चकास्ति
वञ्चला पुरःस्तरज्ज्योतिरिदं विजृम्भते “तत् केतकीसूचीनां
विधिहासतः प्रतीयमानसादृश्येन तडिहतायाः स्तरज्ज्यो-
तिषापहृतिः । अनौपम्या यथा “राजकन्यातुरक्तं मां
रोमोद्भेदेन रक्ताः । अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं
वनम्” नचात्र सादृश्यमस्ति ।

१५ अप्रस्तुतप्रशंसा २६४ पृष्ठे उल्ललक्षणेदाहरणा ।

१६ अभावः । “असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इच्छेयते । स० क० प्रागभावः
ध्वंसः अत्यन्ताभाव मित्यापदार्थभाव इतरेतराभावः अभा-
वाभावाच्च तत्र ध्वंसो यथा “धृतिरस्तमिता गतिश्चुता
विरतं गेयं नृत्तं निरुत्थवः । गन्तमाभरणप्रयोजनं परिभूयन्
शयनीयमद्य मे” । इतरेतराभावो यथा । “कर्णेत्पलं न
चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् । इति जानन्नपि जनो
मन्यते नेत्रदीर्घताम्” असत्याभावः यथा “प्रसीद
सद्यो सुखेन चण्डि ! मानं मनोगतम् । दृष्टमात्रेऽपि ते
तत्र रोषः खलुसुमायते” । सामर्थ्याभावो यथा । “मातु-
षीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरलज्ज्योति-
रुदेति वसुधातलात्” अन्योदाहरणानि तत्रैव दृश्यानि ।

१७ अभिदाहेतुः “अभेदेनाभिदाहेतुहेतोर्हेतुमता सह” । च०
“लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षवेक्षणं प्रभो” !

१८ अर्थान्तरन्यासः, २७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणः ।

१९ अर्थोपपत्तिः, २७२ पृष्ठे उल्ललक्षणेदाहरणा । स० कष्टा०
“प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते । अर्थान्तरञ्च
गमयत्यर्थोपपत्तिं वदन्ति ताम् । सर्वप्रमाणपूर्वत्वा
देकशोऽनेकस्य सा । प्रत्यक्षपूर्विका कौत्सादिभेदैः पोडा नि-
गद्यते । प्रत्यक्षपूर्विका यथा “निर्स्तेतुं शक्यमस्तीति
मध्यं तव नितम्बिनि” । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः” ।
अनुभापूर्विका यथा “कपोलपुलकेनास्याः स्तुतिता
मदनज्वरः । मनो निरन्तरासक्तः सद्यः कथयति प्रिये”
योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः
निरन्तरासक्तिं विनानुपपद्यमानः अनुरागं कल्पयतीत्यनु-
मानपूर्विकाधोपपत्तिः एवामन्या उदाहार्याः ।

२० अल्पम् “अल्पम् सूत्रक्यादाधेयाद्यदाधारस्य सूत्रमता” ।
“मणिमालोर्भिका तेऽद्य करे जपवटायते” ।

२१ अवज्ञा “दृष्टिहानो न चेत् स्यातामवज्ञालङ्घ्यति” सा न ।
“स्वल्पमेवास्मि लभते पान्यः प्राप्यापि सागरम्” “मीलन्ति
यदि पद्मानि का हानिरनृततद्यतैः” ।

२२ असङ्गतिः “विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः” ।
अन्यत्र कारणार्थस्य ततोऽन्यत्र कतिश्च या२ । अन्यत्
कर्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरुद्धकतिश्च या३” च० । क्रमेणोदा-
हरणानि । “विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना” ।
“अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽलयाः” २ ।
अपगतमरिजातं यस्याः नास्ति पारिजातो यत्र इति
च । “गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ हि गोत्रोद्धारं पुराऽकरोः” २ ।
गोत्रा पृथो गोत्रः पर्वतश्च ।

२३ असम्भवः “असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्वपर्यन्तम्” । च०
“कोवेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति” ।

२४ आक्षेपः “आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्” ।
निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्यन्ते २ । आक्षेपोऽन्यो-
विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ३” । च० “चन्द्र ! संदर्श-
यात्मानमथवास्ति प्रियासुखम्” १ । “नायं दूति ! तनो
स्तापस्तस्याः कालानलोपमः २” । “गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यत्र गतो भवान्” ३

२५ आगमः “यदाप्रवचनं तडि ज्ञेयभागमसंज्ञया । उत्तमं
मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत् त्रिधा” । स० क० तत्रो-
त्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च । विधिरूपं यथा “दमं दानं
दयां शिक्ते” रित्यादौ दास्यत दत्त दयध्वं इति विधिः ।
निषेधरूपं यथा “निवार्यतामालिः किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्तुः
स्फुरेतोत्तराधरः । न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्यादपि यः स पापभाक्” । तथाच महान्तो
नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमन्यादया निषेधरूप उप-
देशः । तदेतदुभयमप्यवस्थानुष्ठेयत्वादुत्तमम् । मध्यम-
मपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा
“कल्याणो वत गाथेयं लौकिकीं प्रतिभाति मे । एति
जीवन्तमानन्दो नरं वर्षयतादपि” अत्र जीवन्तरं पश्यति
भद्रमित्यर्थो निर्दिष्टवक्तृकतया निर्दिष्टः तत्र जीवनाय
यतितव्यमिति रूपमाप्रवचनम् । “अक्षे वसति पिशाचो
पिचुमर्हं दिनपतिर्वटे यक्षः । विश्राम्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति
गौरी मधूकतरौ” तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्ध-
पारम्पर्यमैतिह्यम् । अत्र सर्ववाक्यानां निषेधपर्यवसानात्
अक्षं न सेवेत, पिचुमर्हं न निन्देत, वटं न छिन्द्यात्,
पद्मं मूर्च्छि न विभूयात्, मधूकं न पदा स्तृयेत्” इति नि-
षेधचतुष्टयरूपआगमः । जघन्यं द्वेधा काव्यं निषिद्धं च ।
तत्र निषिद्धविषयविधिर्यथा “वयं नाल्ये वालांस्तद्वि-

मनि यूनः, परिणतानपीच्छामो हृद्वा, परिणयविधान-
स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकारणेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि ! कुचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्” तदे-
तन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्नोवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशीः “आशीनांमाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा” । दण्डो
“पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्” ।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकूतमहितं यद्गूढोत्तरमुत्तरम्” च ।
“यत्नासौ वेतसो पाण्डु ! तत्नासौ सुतरा सरित्” ।

२८ उत्प्रेक्षा “सम्भावनाः स्फूर्तप्रेक्षावस्तुहेतुद्वयाः पुनः । उक्ता-
उक्तास्पदाद्यात् सिद्धासिद्धास्पदे परे” । च० “धूमस्तोमं तमः
शङ्के कोकीविरहलक्षणम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षती-
वाङ्मनं नभः” “रत्नौ तवाङ्गौ मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्
ध्रुवम्” “त्यन्मन्त्राभेक्षया नूनं पद्मे वैरायते शशी” “मध्यः किं
कुचयोर्हृत्स्ये बद्धः कनकदामभिः” “प्रायोऽब्जं त्यत्पदेनैक्यं
प्राप्तुं तोये तपस्यति” । दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदा-
हृतम् यथा “भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं विविधा सता वाच्ये-
वादिप्रयोगेऽस्मादप्रयोगेऽपरा पुनः । जातिगुणः क्रिया
द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि । तददृष्टापि प्रत्येकं भावा-
भावाभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्यान्निमित्तस्य पुनश्च
ताः । द्वाविंशद्विधतां यानि” । तत्र वाच्योत्प्रेक्षा-
यामुदाहरणं दिष्टत्वात् यथा ॥ “जरुः कुरङ्गकण्ठश-
ञ्जलवेलाञ्जलोभाति । सपताकः कनकमयोविजयस्तम्भः
अरस्येव” ॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्यु-
त्प्रेक्षा ॥ “ज्ञाने मोनं क्षमा शक्तौ त्यागे ज्ञाप्ताविप-
र्ययः । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥ अत्र
सप्रसवत्वं गुणः ॥ “गङ्गान्धसि सुरत्वाण । लपाणस्तव
निःस्वनः । ज्ञातीवारिबध्वर्गगर्भगतनपातकी” ॥ अत्र
ज्ञातीति क्रिया ॥ “सुखमेष्ठीदृशोभाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ॥
अत्र चन्द्रइत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम् । एते भावाभि-
माने व । अभावाभिमाने यथा ॥ “कपोलफलकावस्य कण्ठं
भिक्षा तथाविधौ । अपश्यन्ताविवान्योन्यमोदन्तां क्षामतां
गतौ” ॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवम-
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गान्धसीत्यादौ
ज्ञातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं यातकित्वं गुणः । अपश्यन्ताविवे-
त्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ॥ “तन्वङ्गाः स्तनयुग्मेन सुखं न
प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया” ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्भावात् प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडश
भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः”
तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये
ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां
मे द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेद-
तया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति
चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपो-
त्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु “अरस्य विजयस्तम्भ” इति
सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ॥
“रावणस्यापि रामास्तोभित्वा हृदयमाशुगः । विवेकं भुव
माख्यातसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ अत्राख्यातमिति भूप्रवेशस्य
फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् । हेतुत्प्रेक्षा यथा ॥ “सैषा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्व्याम् । अदृश्यत
त्वत्परावरिन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौ नम्” ॥ अत्र दुष्प्ररूपो-
गुणोत्प्रेक्षानोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् । “उत्प्रेक्ष्योर्निमित्तस्य
द्विधा तत्र स्वरूपगाः” । तेषु चत्वारिंशत्ख्याकेषु भेदेषु
मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्थोपा-
दानानुपादानाभ्यां द्वाविंशद्भेदा इति मिलित्वा षट् पञ्चा-
शद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्थोपादाने यथा
पूर्वोदाहृते ज्ञातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् ।
अनुपादाने यथा “चन्द्र इवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-
दातिशयोकोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्थोपा-
दानमेव तथाहि विश्लेषदुष्प्ररूपदेवत्यस्य द्वाविंशद्भेदा-
नत्वम्, आख्यातमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने अस-
ङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडश भेदेषु
विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः” ।
यथोदाहृते तन्वङ्गास्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुत्प्रे-
क्षितः अस्यापि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति
इवाद्भावादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातृ-
निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षायत्र न भवति धर्मात्प्रनर-
तादात्म्यनिबन्धनायामस्याभिवाद्याप्रयोगे विशेषणयोगे सत्य-
तिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥ “अयं राजाऽपरः पाक-
शासन” इति । विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा “राजा पाकशा-
सन” इति तदेवं द्वाविंशत्कारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा “उत्प्रे-
क्ष्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा” । ता उत्प्रेक्षाः ।
उक्तौ यथा ॥ “जरुः कुरङ्गकण्ठश” इति ॥ अनुक्तौ यथा

प्रभावत्याम् ॥ “इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता
तिमिरपटलेन । घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव ऋगमद-
चोदैः । ततमिव तमालतन्मिव तमिव नीलांशुकैर्भुवनम्, ॥
अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्पत्तौ विषयो व्याप्तत्वं
नोपात्तं यथा वा ॥ “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं
नमः” ॥ अत्र तमसोलेपस्य व्यापनरूपो विषयोनोपात्तः
अञ्जनवर्षणस्य तमःसंपातः, अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च
तमसोऽतिबहुलत्वं चारावर्षणाधःसंयोगश्च यथासंज्ञम् ।
केचित्तु अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं
व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने-
त्याहुः । “अलङ्कारान्तरोह्या सा वैचित्त्यमधिकं बहेत्”
तत्र सापञ्ज्ञोत्प्रेक्षा यथा । “अशुच्छलेन सुदयोऽ-
तपावकधूमकलुषाख्याः । अप्राप्य मानसङ्गे विगलति
लावण्यवारिपूर इव” ॥ श्लेषहेतुगा यथा । सुक्तोत्-
करः सङ्घटशुक्तिमध्याह्ननिर्गतः सारसलोचनायाः । जानी
महेऽस्याः कमनीयकम्बुप्रोवाधवासाद्गुणवत्त्वमाप” ॥ अत्र
गुणवत्त्वे श्लेषः कम्बुप्रोवाधवासादिवेति हेतूत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् “मन्ये शङ्के
ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादयः” ॥ कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा
यथा । ‘पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्पारारिनीलपलाश-
राजोः । वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिवर्णोत्कलितगैवा-
लाभाः” ॥ इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्य-
वसाने तु जलधितोरे शैशालस्थितेः संभवानुपपत्तेः संभाव-
नोत्प्रेक्षानिमित्तोत्प्रेक्षा एवं विरहवर्णने । “केयूरायित-
मङ्गदैरित्यत्र” “विकासिनीलोत्पलमिन्नकर्मैः स्मृतायताख्याः
कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे
“सुगन्धादुगन्धधिवेत्यादौ भ्रान्तानां वस्त्वशादीनां विषयस्य चन्द्र-
कादेशानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कपिनैव कृतत्वात् ।
इह तु संभावनाकर्तृविषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः ।
सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तत्कटा
संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य
पर्यवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकालएवेति
भेदः । “रञ्जिता तु विविधास्तुर्यैला नामितं तु गगनं
स्यगितं तु । पूरिता तु विषमैव धरित्री संहता तु कज्ज-
मस्तिमिरेण” इत्यत्र तर्वादौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादि
रूपेण सन्दिह्यतइति सन्देहालङ्कारइति केचिदाहुः ।
तत्र एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देह-
त्वात् इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनादेर्निग-

रणेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च । अन्ये त्वनिर्धारणरूपविच्छिन्नता
अयत्वेनैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारइतिवदन्ति
अतदप्युक्तं निगोर्लक्ष्यरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना तस्याश्चात्र स्फुटतया सङ्गावात् तु शब्देन चेशब्दवत्तस्या
द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अलमदृष्टसन्देहप्रकार-
कल्पनया । “यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदा
चष्टे लोकः शशकइति नो मां प्रति तथा । अहन्निन्दुं
मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततृणिकटाक्षोलकापातव्रणकिय
कलङ्काङ्गिततनुम्” इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः
सम्भावनाया अप्रतीतिर्वितर्कमात्रम् नासावपङ्गवोत्प्रेक्षा ।
२६ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्त्मनोदासमुच्यते यद्वापि प्रस्तु-
तस्याङ्गं सङ्गतां चरितं भवेत्” सा० द० । “अधः कृतान्मोधर-
मण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् । ज्योत्स्नानिपा-
तात् चरतां पयोभिः केलीवनं दृष्टिसुरोकोति” । “नाभि
प्रमिद्वाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्वा । अस्मि
युगान्तोचितयोगनिद्रः संकृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते” ।
३० उपमा “सास्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः” सा० द० ।
रूपकादिषु सास्यस्य व्यक्तत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयस्य अनन्वये च एकस्यैव सास्यो-
क्तिरित्यस्याभेदः । ‘सा पूर्या यदि सामान्यधर्म्यं औप-
स्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा
साधारणोधर्म्यो द्वयोः सादृश्यहेतुगुणक्रियासनोत्प्रेक्षादि,
औपस्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि, उपमानं चन्द्रादि ।
“इयं पुनः । औतो यथेववाशब्दा इवार्थो वा वर्तियेति ।
आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वर्तितः” । यथेव-
वादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यार्थोपदसाधारणा अपि
श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधय-
न्तीति तत्सङ्गावे औतो उपमा । एवं “तत्र तस्यैवेत्यनेन”
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यार्थस्य “कमलेन
तुल्यं सुखमित्यादौ” उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यं”-
मित्यादावुपमान एव “कमलं सुखञ्च तुल्यं” मित्यादावुपमेयत्वात्
विश्रामन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यमित्या-
दिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । हे औतो आर्थी-
च । उदाहरणम् “सौरभममोहवन्मुखस्य कुम्भाविषलनी-
पीनौ । हृदयं सदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ॥” अत्र
क्रमेण त्रिविधा औती । “सधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्यो-
ऽतिप्रेलवः पाणिः । चकितवृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले
च लोचने तस्याः” ॥ “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

“पूर्णा षडेव तत् । “लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । तयाणां वानुपादाने औत्पाधीं सापि पूर्ववत्० ॥ सा लुप्ता । तद्देमाह । “पूर्णावर्जलोमे सा विना औतीनु तद्धिते” । सा लुप्तापमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोमे पूर्णावर्द्धि पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्व तद्धिते औया असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । “मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ! वाचः खुधा इवौष्ठे विम्बतुल्यो मनोऽश्नवत्” ॥ “आधारकर्म विहिते द्विविधे च क्यधि क्यङि कर्म कर्त्तव्यमुल्लिख्य देवं पञ्चधा पुनः” ॥ धर्मलोमे लुप्तेत्यनुपपद्यते । क्रमेणोदाहरणम् । “अन्तःपुरीयसि रणेपु, सुतीयसि त्वंपौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरस्मृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्त भुवि सञ्चरसि क्षितीय” ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारस्यदत्वस्य “सुतीयसीत्यत्र” स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि तल्लादिविरहात् औत्पादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेलोमे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पवादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादिदत्ततयोपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम् इवादीनामपि वाचत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुद्भूतं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययो स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्वादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्वादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यते क्यङादयस्त्वाचाराथे इति” तदपि न । न खलु क्यङादय आचरमात्रार्था अपि तु सङ्गाचाराया इति । तदेवं धर्म लोमे दशप्रकारा लुप्ता । “उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । उदाहरणम् । “तस्या मुखेन सङ्गं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्” । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोगस्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च “मुखेन सङ्गम्” इत्यत्र मुखं यथेदमिति “नयनतुल्यमित्यत्र” “दृगिवेति” पाठे औत्पत्ति सम्भवतोत्पन्नयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पाधीत्यभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वभेदोक्तम् । “औपम्यवाचिनो लोमे समासे अपि च द्विधा” । “वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” “महं भति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः” ॥ अत्र “महं भतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः किपो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्निति” अनेनैव निर्देशात् । “द्विधा समासे वाक्ये च लोमे धर्मोपमानयोः” । “तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यमिति” स्थाने “लोके इति” पाठेऽनयोर्दुदाहरणम् । “किं समासगता द्वेधा धर्मोवादि-विलोपने” । उदाहरणम् । “विधवति सुखाजसस्याः” । अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वधर्मो लोपः । केचित्त्वत्वापि किंप्रत्ययलोपमाहुः । “सुखाजमिति” अत्र समासगा । “उपमेयस्य लोमे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि” । “अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदप्रदोर्दृग्दः स सहसायुधीयति” ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्त्तत इति सहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुगासनविरुद्धत्वात् । “धर्मोपमेयलोमेऽन्या” यथा “यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सव्ये” । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुक्लता च लुप्ता । “तिलोमे च समासगा” । यथा । “राजते मृगलोचना” । अत्र मृगस्य लोचने इव वज्रले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः । “तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंज्ञकाः” । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपोमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते “एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारण्यो गुणः । भिन्ने विस्मानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा” ॥ तत्र एकरूपे यथा “मधुरः सुधावदधरः” इत्यादि । विम्बप्रतिविम्बो यथा । “भक्त्यापवर्जितैस्तवां शिरोभिः श्लक्ष्णैर्महोम् । तस्मै सरवाव्याप्तैः स चौहृपटलैरिव” ॥ अत्र “श्लक्ष्णैरित्यस्य” “सरवाव्याप्तिरिति” च दृष्टान्तवत्प्रतिविम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । “क्षीरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं” मयि सा । कथयामास कथाज्ञो मनोगतं निखिलमाकृतम्” ॥ अत्र एके एव स्वरत्वविकासतत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छेदभेदेन निर्दिष्टे । “एकदेशविशक्तिन्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य” यथा ॥ “नैर्निषोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः त्रियः । पदे पदे विभान्ति स्य चक्रवाकैः स्तनैरिव”

अत्र नेत्रादीनां उत्पन्नादिषादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
श्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् । “कथिता रसनोपमा । यथो-
क्तुमुपमेयस्य यदि स्वादुपमानता” ॥ “चन्द्रायते शुक्ल-
रुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते
स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥ “मालो-
पमा यदेकस्योपमानं बद्धं दृश्यते” । यथा । “वारिजेनेव
सरसी शशिनेव निशीथिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन
श्रीर्मनोहरा” ॥ कुचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं
दृश्यते ॥ “हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुसुदानोव तारकाः शरदागमे” ॥ “अस्य रात्रौ
गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः । पुरन्दरस्य भवने
कल्पवृक्षमवा इव” ॥ अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्ष-
वैभवा इवेति” उपमानभूता विभूतय आलिप्यन्त इति
आलोपोपमा । अत्रैव “गृहे इत्यस्य” “भवने इत्यनेन
प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा इत्यादयश्च न लक्षिताः
एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्भनात्” सा०द० ।
“प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोऽवयव-
सामान्ययोगः सेहोपमा मता” स०कण्ठा० ।

३१ उपमानम् । “सदृशात् सदृशज्ञानस्यमानं द्विषेह तत् ।
स्वादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्” । स०कण्ठा० तत्वावुभू-
तार्थे यथा “सर्वप्राणप्रवणमध्वन्मत्तमाहृत्य वक्षस्तत्संज्ञाता
द्विषटितदलत्खण्डमुच्चगडरोचिः । एवं वेगात् कलिश-
करोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भर्तुर्ध्वजज्वलनकपिशक्ते च
रोषादृहासाः” ॥ अननुभूते “तां रोहिणीं विजानीहि
ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहस्तारकाणां यः शकटाकार-
माश्रितः” ॥

३२ उपमेयोपमा “पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता”
दर्पणे । “कमलेय मतिर्मतिरिव कमला तरुरिव
विभा विभेव तरुः”

३३ उल्लासः “एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” ।
च० । तत्र गुणे “अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति
जाङ्गरी । दोषे, “काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पाद-
पद्मयोः । निन्दन्ति विश्वधातारं त्वहाटीष्वरियोपितः” ।

३४ उल्लेखः “कुचिद्भेदादुपहीटृणां विप्रयाणां तथा कुचित् ।
एकस्थानेकधोलेखः यः स उल्लेख इष्यते” सा०द० “प्रिय
इति गोपबधूभिः शिशुरिति दृक्षैरधीश इति देवैः ।
भारावण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यप्राहि योगिभिर्देवैः” ।
“गाम्भीर्येण सद्योऽसि गौरवेणापि पर्वतः” ।

३५ उर्जस्वि “उर्जस्वि रुद्राहङ्कारम्” इति “अपकर्त्ताहसस्तीति
हृदि ते मा आ भूजयम् । विशुक्तेषु न मे स्वङ्गः
प्रहृत्तुं जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परोयुधे निरुद्धोदर्प-
शालिना । पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्ये
वमादिकम्” इति च दण्डी ।

३६ एकावली पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वाचा स्यात्तथैकावली द्विधा” ।
सा०द० स्थापने । “सरोविकसिताम्भोजमम्भोजं भङ्ग-
सङ्गतम् । भङ्गायत्वं ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ।
वर्जने । “न तज्जलं यच्च सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं
तद्यदलीनवटपदम् । न वटपदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तच्च जहार यन्मनः” ।

३७ कारकदीपकम् “कर्मिकैकगतानान्तु गुम्भः कारकदीपकम्” ।
च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात्
“गच्छत्यागच्छति पुनः पान्यः पश्यति पृच्छति” ।

३८ कारणमाला “परंपरं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्” । सा०द० “श्रुतं कृतधियां
सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात् । लोकानुरागो
विनयाच्च किं लोकानुरागतः” ॥

३९ काव्यलिङ्गम् “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गसदाहृतम्” ।
सा०द० “जितोऽसि मन्द ! कन्दर्प ! मञ्जितेऽस्ति
त्रिलोचनः” अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा ।
“यत्स्वप्नेत्वसमानकान्तिमालिने मग्नं तदिन्दीवरं मेघे-
ष्वक्षरितं प्रिये तव मुखच्छायायानुकारी शशी । येऽपि
त्यद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्य-
विनोदभावंमपि मेदेवेन न क्षयन्ते” । अत्र चतुर्थपादार्थे
आद्यपादत्ववार्थानां हेतुता ॥

४० काव्यार्थापत्तिः “कैसुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” ।
च० “स जितस्वप्नुस्तेनेन्दुः का वाक्तां सरसीरुहाम्” ।

४१ कैतवापङ्गुतिः “कैतवापङ्गुतिर्व्यक्ते व्याजाद्यैर्निष्पन्ने पदैः” ।
च० “निर्यान्ति स्मरनाराचा बालाहकपातकैतवात्” ।
इयम् व्याजापङ्गुतिरित्यन्ये अपङ्गुतिशब्दे विवृतिः ।

४२ गूढोक्तिः “गूढोक्तिरन्योद्देश्या गौर्यदम्बं प्रति गद्यते” । च०
“दृषामेहि परमेत्वादायाति क्षेत्वरक्षकः” । जारोद्देशेन
दृषं प्रत्युक्तिः ।

४३ चपलातिशयोक्तिः चपलातिशयोक्तिस्तत् पौर्वापर्यव्यति-
क्रमः” । च० “अप्ये मानेगतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा” ॥

४४ छेकापङ्गुतिः “छेकापङ्गुतिरन्यस्य शङ्कातस्य निष्पन्ने” ।

च० “प्रजस्यन् सत्पदे लग्नः कालः किं? न हि नूपुरः”

४५ तद्गुणः “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणपदः” ।

च० “नयन् मधुलहः श्रुत्यसुदंशुदशनांशुभिः” ॥

४६ तुल्ययोगिता “वर्णानामितरेषां वा धर्म्मैक्यं तुल्ययोगिता”

“सङ्कुचन्ति सरोजानि स्त्रैरिणीवदनानि च” । सा त्रिविधा ।

हिताहिते वृत्तितौल्यादमपरा तुल्ययोगिता । “प्रदीयते

पराभूतिर्निवृत्त्यावयोस्त्वया” । परा श्रेया भूतिरैवार्थं परा-

भूतिः पराभवश्च “गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययो-

गिता” च० । “लोकपालेयमः पाशो अदः शक्रो भवानपि” ।

यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीकितरत्न ।

४७ दीपकम् “वदन्ति वरुणावस्मृनां धर्म्मैकां दीपकं बुधाः” ।

च० दर्पणे तु “अथ कारकमेकं स्थादनेकासु क्रियासु चेत् । सती

च योपित् प्रकृतिश्च निष्कला पुमांसमध्येति भवानरेष्वपि

अत्र अट्टमनरूपैकक्रियामस्त्वन्वः वाणार्वावर्म्मायोः ।

४८ दीपकावृत्तिः “त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिहेतवः

वस्तुनो वा स्वभावेन यन्त्रो वा हानिहेतुना । अकृता-

स्वीकार्यः स्थादहेतुव्याहृतस्तु यः” स० क० । “न विरचिता

स्वलाटतटस्थ क्रीडन् कृती न परुषकुड्मतेन स्तुतिरित

मन्नरितम् । न तव निशुक्लसंभ्रमवगादपि दारुणया भग-

वति चेष्टया कल्पितं वदनाम्बुजम्” । अत्र कालुष्यस्य

कारणे मर्त्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखाम्बुज

वस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः । शक्ति-

हानितोयथा । “अनुरागवती सख्या दिवसश्च पुरस्कारः ।

अहो दीवर्गनिश्चिता तथापि न समागमः” ॥ अत्र दीवर्गत्या

विद्यमानस्वपि समागमसामर्थ्यस्य कृष्ठीकरणात् हेतुशक्ति-

हानिकृतम् दीपकम् । पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात् वैविध्यमुक्तं

चन्द्रालोके । यथा । “वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी

उन्मीलानि कदम्बानि स्फुटन्ति कूटजोद्गमाः । माद्यन्ति

जातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखाबलाः”

४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्म्मरः वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । सा० द०

स च साधर्म्यवैधर्म्माभ्यां द्विधा । “तत्र साधर्म्ये” अविवर्द्धितं

गुणपि सत्कधिर्णतिः कर्णेण वसति मधुरधाराम् । अन-

धिगत परिसलापि हि हरति दृशं मालतीमाला, ।

वैवर्ध्ये” । त्वयि दृष्टे कुरङ्गाख्याः अन्तते वदनव्यथा ।

दृष्टोदयभा जीन्दो ग्लानिः कसुदसं हते ॥

५० निर्दना “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुलचित् । अत्र

विश्वानुक्तिवत् बोधयेत् सा निर्दर्शना” ॥ सा० द० अत्र

सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना यथा । “कोऽत्र भूमिवलये

जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्यदम् । वेदयन्निति-

दिनेन भालुमानाससाद् चरमाचलं ततः” ॥ अत्र

रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धत्वे

ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात्, स च

रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्त्याप्रेक्ष्य विस्वप्रति-

विम्बभावं बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना

त्वे कवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा

यथा । “कलयति कुवलयमालालितं कूटिलः कटाक्ष-

विक्षेपः । अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कला-

निधेर्विलासम्” ॥ अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वृत्तित्विति

कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कल-

नमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत्

कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च विस्वप्रतिविम्बभावं

बोधयति यथा वा । “प्रयाणे तव राजेन्द्र । मुक्ता वैरिभ-

गीदृशाम् । राजहंसगतिः पद्मप्राप्तमनेन शशिद्युतिः” ॥

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेश्चागोऽहपपन्न इति

तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवत् राजहंसगति-

मिव गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा । “इदं

किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां केदं पथ्यववस्थति”

अत्र यत्तच्छब्दस्य निर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽहपपद्य-

मानस्तादृशवपुस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलताच्छेदेनेच्छेवेति विस्वप्रतिविम्बभावे पर्यवस्थति ।

५१ निरुक्तिः “निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्वार्थत्वप्रकल्पनम्” ।

“दृष्टं श्रुतिरैर्जाने सत्यं दोषाकरो विधो” । दोषाकरस्य-

रातिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह ।

५२ निश्चयः “अन्यक्षिपिष्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः” । च०

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीपरे एतौ । इह सविधे

सुगंधदृशो मधुकरः न मुधा परिभ्राज्य” ।

५३ निषेधाभासः । आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० दृष्टे विवृतिः ।

५४ परिकरः “उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः” ।

च० “सुधंशुकलितोत्तं सस्तापं हरतु वः शिवः” ।

५५ परिकराद्भुरः “साभिप्रायैः विशेष्यज्ञेत् भवेत् परिकराद्भुरः” ।

च० “चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवदत्तर्भुजः”

५६ परिणामः “विषयात्मतयारोपे प्रकृतार्थोपयोगिनि ।

परिणामोभवेत्तत्प्राप्त्याधिकरणोद्दिष्टा” । सा० द० “स्मितेनो

पायनं दूरादागतस्य क्षतं सम । स्तनोपनीडमाक्षेपः

क्षतोद्युते पणस्तथा” अन्यत्र पणोपायने वसनभरणदिना

उपयुज्यते अत्र तु नायकसम्भावनं स्मितरुपायनम् द्यूते च
दृढतया च्यान्नेषरूपपणनम् । अत्र प्रथमाङ्गे वैयधिकरणत्वेन
द्वितीयाङ्गे सामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिवृत्तिः “परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्” च०
“दत्त्वा कटाक्षलक्ष्मीं सा जम्बाहृद् हृदयं मम । मयास्यै
हृदयं दत्तं गृहीतो मदनज्वरः” “पूर्वाङ्गे” समेन
शेषाङ्गे न्यूनेन” “येन जर्जरकलेवरव्यायात् क्रीतमिन्दु-
किरणोज्ज्वलं यशः” अन्योन्यान्तर्भावोति स० कण्ठा० ।

५८ प्ररिसंख्या “प्ररिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम्”
च० । “स्नेहजयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम्” ।

५९ पर्यस्तापङ्गुतिः “अन्यत्र तस्यारोपार्था पर्यस्तापङ्गुतिस्तु
सा” च० । नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीसखम्” ।

६० पर्यायः “क्वचिदेकमेकस्मिन्नेकं चैकं कृमात् ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥” सा० द०
क्रमेण यथा । “स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । बलीषु तस्याः स्खलिताः
प्रमेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्द्वः” ॥ “विचरन्ति
विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः । एककाकशिवास्तत्र
धावन्यरिपुरे तव” ॥ “विष्टरागादधरान्निवर्तितस्तनाङ्ग-
रागादरुणा इव कन्दुकात् । कुशाङ्गुरादानपरिक्ताङ्गुलिः
कतोऽक्षस्त्रप्रणयो तया करः” । “ययोरारोपितस्तारो
हारस्तेऽरिधूजनैः ॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तन-
योरश्रूविन्द्वः” ॥ एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंह-
तरूपश्च । क्वचिदाधेयमपि यथा “स्थिताः क्षणमिच्छन्”
उदविन्द्वः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् ।
“विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे
क्रमेणाभवन् ।

६१ पर्यायोक्तम् “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते”
सा० द० “स्रष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।
सावन्नं पारिजातस्य मङ्गल्यैर्यस्य सैनिकैः” ।

६२ पिहितम् “पिहितं परदृष्टान्तज्ञातः साकृतचेष्टितम्” च० ।
“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकलयत्” । प्रिये गृहा-
गते परनारिकया सह रात्रिजागरणेन प्रातःशयन-
संचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तल्पकलनं साकृतं चेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः “आपाततो यदर्शस्य पुनरुक्तवदाभासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” सा० द० “भुजङ्ग-
कुण्डली व्यक्तः शशिशुभ्रांशुमीतगुः । जगन्त्यपि सदापाया-
दव्यान्ने तोहरः शिवः” ॥ अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम्

आपातमात्रेण सर्पादर्थतया पुनरुक्तप्रतिभासनम् । पर्य-
वसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डली-
तिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । हरः शिव
इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशुपदयोः द्वयोरपि ।
शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्याम् अस्योभयानुद्धारत्वम् ।
“भाति सदा न त्याग इति” अत्र तु न द्वयोरपीति
शब्दानुद्धारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्वरूपम् “युनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपरुदाहृतम् ।
पूर्वविस्थानुत्पत्तिश्च विक्रते सति वस्तुनि” । च० “हरकण्ठा-
शुदीप्नोऽपि शेषस्तद्वशसा मितः” । “दीपे निर्वापितेऽप्या-
सीत् काञ्चीरत्नमहनाहः” ।

६५ प्रतिवस्तूपमा “प्रतिवस्तूपमा सा स्नादावयोर्योग्यसास्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्” सा० द०
“धन्यासि वैदर्भिः । गुणैरुदारैर्यया समाकष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदस्मिन्नुत्तरली-
करोति” ॥ अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव
पुनरुक्तप्रतिभासाय भिन्नरूपतया निर्दिष्टा । इयं
मालयापि दृश्यते यथा । “विमल एव रविर्दिशतः शशी
प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहास-
सहोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ अत्र विम-
लविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा । “चकोर्य
एव चतुराक्षन्द्रिकापानकर्म्मणि” ॥

६६ प्रतिषेधः “प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्” । च०
“न द्यूतमेतत् कितवाः । क्रीडनं निशितैः शरैः” ।

६७ प्रतीपम् “प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम् । अन्योप-
मेयलाभेन वर्यास्यानादरश्च तत् २ । वर्यापमानलाभेन
तथान्यस्यापनादरः ३ । वर्यापमानोपमाया अनिपत्ति-
र्वचश्च तत् ४ । प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि सम्भवेत्” ५ च०
“क्रमेण यथा । “त्वक्कोचनसमं पद्मम्” । “अलं गवैण ते
वक्तुः । कान्त्या चन्द्रोभवादृशः” २ । “कः क्रौर्यं दर्पस्ते मृत्योः ।
त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः” ३ । “मिथ्यावादोक्ति
सुगंधालि ! त्वन्मुखामं किलाब्जुजम्” । ४ । “दृष्टं चेत्
वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना” । ५ ।

६८ प्रत्यक्षम् । “प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते ।
स्वानुभूतिभवं चैवमुपधारेण कथ्यते” । स० कण्ठा० ॥
तच्च युगपदेकशेषा तत्र युगपत् यथा । “क्रान्तकान्तवदन-
प्रतिवम्बे मग्नबालसङ्कारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रसू-

दितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः” एकशो
यथा । “मन्दमन्दविगलत्तपमोपश्वसितपच्छादधत्वा ।
वीक्ष्यते स्रग्जनकैर्नवध्वा कामिनी मुखमधोमुखयेव”
सुखादिविषयं मानसं यथा अस्तोकविश्वयमविस्मृत
पूर्ववृत्तसङ्गतनूतनमयज्वरजर्जरं नः । एकलणत्वृत्त
संघटितप्रसोदमानन्दशेषवलत्वमुपैति चेतः ॥

६६ प्रत्यनीकम् “प्रत्यनीकं बलवतः शतोः पक्षे पराक्रमः” च०
“जैवतेतातुगौ कर्मादुत्पलाभ्यामधःकृतौ” ।

७० प्रस्तुताङ्कुरः “प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य दोतने प्रस्तुताङ्कुरः” ।
च० किं सङ्गः सत्यां सालत्यां केतक्या कण्टकस्थया” ।

७१ प्रहर्षणम् “उत्कृष्टतार्थसंसिद्धिर्ना यत्नं प्रहर्षणम् ।
वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् । यत्नादु-
पायसिद्धार्थात् सालाङ्गामः फलस्य तत्” च० । क्रमेण
“तामेव ध्यायते तस्मै विस्मृता भव दूतिका” ।
“दीपमुदीपयेद्यावत्तापदभ्युदितो रविः” २ “निध्यञ्ज-
नोषधीमूलं खनताऽऽसादितोनिधिः” । ३ ।

७२ प्रियः “प्रियः प्रियतराख्यानम्” दण्डी “यद्य या मम
गोविन्दः जाता त्वयि गृहागतेः कालेनेषा भवेत् प्रीतिस्तत्रैव
गमनात् पुनः । इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी-
धृतिः । भक्तिभावसमाराध्यः स प्रातश्च ततो हरिः”
इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादनुक्तम् ।

७३ प्रौढोक्तिः “प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्” च० ।
“कथाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः” ।

७४ भावः । “अभिप्रायानुक्त्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोद्भे-
दोऽथ निरुद्धे दर्शकतयाभितय सः हृद्यं सूक्ष्माच्च भिद्येत न
हि भावात् कथञ्चन” तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामुद्भिद्यमानः
सोद्भेदो भावो हृद्यमित्युच्यते । “निरुद्धेदस्तु यो भावः
स सूक्ष्मास्तु निगद्यते । इङ्किताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात्
साङ्गमिकान्तरमिति” स० कण्ठा० । स भावः भूमिका-
न्तरमवस्थान्तरम् । तत्र हृद्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये
सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते ।

७५ भाविकम् “अङ्गुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः । यत्
प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्” २ । सा० द० तत्र
भूतस्य “मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः यैर्नैक-
चलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” । भाविनः
“व्यासीदङ्गनमत्वेति पश्यामि तव लोचने । भाविभूषण-
संभारां सालाङ्कुरैः तवाङ्गितम्” ।

७६ भेदकार्तिशयोक्तिः “भेदकार्तिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्व-

कल्पनम्” च० । “अन्यदेवस्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यञ्च भूपते ।

७७ भ्रान्तापङ्कतिः “अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापङ्कतिः भ्रान्ति
वारणे” । च० “तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किञ्चु ?
सखे ! ज्वरः” ।

७८ भ्रान्तिमान् “सास्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभो-
त्यिता” सा० द० “सुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते
कुम्भानधो वल्लवाः कण्ठे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति
कान्ता अपि । कर्कन्दूलफलमुच्चिनोति श्वरी सुक्तफला-
शङ्कया सान्द्रा चन्द्रमणेन कस्य कुरुते विस्रभ्रमं चन्द्रिका”
प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरसिद्धे श्रुतिकायां रजतभ्रमे न ।
सास्यादित्युक्तेः “सङ्गमविरहविकल्पे वरसिंह विरहो न
सङ्गमस्तस्याः । सङ्गे सैव तथैका विभुवनमपि तन्मयं
विरहे” इत्यादौ विभुवनवर्त्तियवद्भुवनः सास्याभावाच्च
भ्रान्तिमान् । अयं भ्रान्तिरित्युच्यते ।

७९ सालादीपकम् “सालादीपकं पुनः । धार्मिणामेकधर्मेण
सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्” सा० द० । “त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते
धनुषासादता शराः । शरैरिगिरिस्तनेन भूतया त्वं,
त्वया यशः” अत्रासादनक्रियाधर्मस्य यथोत्तरं सम्बन्धः ।

८० मिथ्याध्यवसितिः “किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्धिं मिथ्यार्थान्तर-
कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वैश्यां वशयेत् खसृजं वहन्” । च०
मिथ्यापङ्कतिस्तु अपङ्कतिभेदः ।

८१ मीलितम् “मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” च०
“रसोनालक्षि लक्ष्यायाश्चरणे सहजार्थे” ।

८२ मुद्रा “सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थ परैः पदैः” । च०
“नितम्ब गुञ्जीं तरुणी दृग्गुम्बविपुला च सा” ।

८३ यथासंख्यम् “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः”
च० शत्रु “मिदं विपत्तिं च जय रञ्जय भङ्गय” । क्रम इत्यन्त्ये

८४ युक्तिः “युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया सम्मगुप्तये” च० ।
“त्वामालिखन्ती दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करोल्लिखत्” ।

८५ रत्नावली “क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः” च० ।

“चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सत्त्वैश्वर्यं महीपते !” । चत्वारि
आस्यानि चतुरं निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचनं च यस्य ।

८६ रसवत् । “रसवद्रसमेशलम्” दण्डी “रसेन मेशल
माख्यानिमित्तनुषङ्गः रसवत् । “रुतेति प्रेक्ष सङ्गन्तुं यथा
मे मरणं मतम् । सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि”
तत्समर्थनञ्च तत्रैव “प्राक् प्रतिदर्शिता सेयं रतिः
शृङ्गारतां गता । रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रस-
वद्भवः । वाच्यस्याप्राप्ततायोनिर्माधुर्यं दर्शितोरसः ।

इह त्वत्परसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् । दण्डो ।
 ८७ रूपकम् “रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गवे ।
 तत् परस्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा” । तत्र
 “यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं
 भालारूपश्चेति चतुर्विधम्” सा० ८० । तत्र स्निग्धशब्द-
 निबन्धनं केवलपरस्परितं यथा । “आह्वये जगद्दण्ड-
 राजमण्डलराहवे । श्रीनृसिंह ! महीपाल ! स्वस्त्यस्तु
 तव बाह्वे” ॥ अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रविम्ब
 मिथारोपो राजबाहोराजत्वारोपे निमित्तम् । तदेव भाला
 रूपं यथा । “पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
 भूभृदावलितदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि” ॥ अत्र पद्माया
 उदय एव पद्मानासदयः, सतामागतरेव सदागमनं
 भूभृतो राजान एव पर्यता इत्याद्यारोपो राज्ञः
 स्वार्थ्यारोपे निमित्तम् । अस्निग्धशब्दनिबन्धनं केवलं यथा
 “पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।
 त्वैलोक्यमण्डपसन्ध्याश्वारो हरिबाहवः” । अत्र
 त्वैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां सन्ध्यात्वारोपे
 निमित्तम् । अस्निग्धभालारूपं यथा । “मनोजराजस्य
 सितातपत्वं श्रीखण्डचित्तं हरिदङ्गनायाः । विराजति
 व्योमसरः सरोजं कर्पूरपूरपमिन्दुविम्बम्” अत्र मनो-
 जादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्वाद्यारोपे
 निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्यारोपो
 राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति” केचित् । “अङ्गिनो
 यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् । समस्तस्तु विष-
 यमेकदेशविवर्त्ति च” । तत्र “आरोप्याणां शेषाणां
 शाब्दे प्रथमं मतम्” । प्रथमं समस्तस्तुविषयं, यथा ।
 “रावणावग्रहकालमिति वागमृतेन सः । अभिवृष्य मरु-
 च्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥ अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे
 वागादीनाममृत्वाद्यारोपितत्वम् । “यत्र कस्यचिदार्थत्वमेक-
 देशविवर्त्ति तत्” । कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । “सावय-
 मधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्ब-
 कदम्बैः कैर्म पीयते” ॥ अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः
 शाब्दो मुखे पद्मचारोप आर्थः । न चैयमेकदेशविवर्त्ति-
 न्युपमा विकस्वरत्वधर्म्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तमान्
 मुखे चोपचरितत्वात् । “निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि
 द्विधा । भाला केवलरूपत्वात्” तत्र भालारूपं निरङ्गं
 यथा । “निर्माणिकोशलं घातशुद्धिका लोकचक्षुषाम् ।
 श्रीङ्गादहमनङ्गस्य सेयमिन्द्रीवरेक्षणा” ॥ केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति
 सुन्दरि ! नात्र दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्गुरकण्टकार्य-
 झ्रियते नृदु पदं ननु सा व्यथा मे” ॥ “तेनाष्टौ रूपके
 भिदाः” । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परस्परित-
 मध्येकदेशविवर्त्ति यथा । “खड्गः क्षमासौविदलः समिति
 विजयते मानवाखण्डलस्य” । अत्रार्थः क्षमाया महिषी-
 त्वारोपः खड्गे सौविदलत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य
 पूर्ववन्भालारूपत्वेऽप्युदाहरणं नृपस्यम् । “दृश्यन्ते क्वचिदा-
 रोप्याः स्निग्धाः साङ्गेऽपि रूपके” । तत्रैकदेशविवर्त्ति
 स्निग्धं यथा । “कर्मदुयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमः पटला-
 शुके निवेश्य । विकसितकुसुदेक्षणं विचुम्बल्यममरेश-
 दिशो सुखं सुधांशुः” समस्तस्तुविषयं यथा । अत्रैव
 “विचुम्बतोत्यदौ” “चुचुम्बे हरिद्वलासुखमिन्दुनायकेन
 इति” पाठे । न चात्र स्निग्धपरस्परितम् तत्र हि ।
 “भूभृदावलितदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ पर्यतत्वादिरूपणां
 विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वार्थैव
 सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश
 इत्यादौ” परस्परितं, राजादेः स्वार्थ्यादिना सादृश्यस्य
 तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि
 राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं नाशय न तु प्रकृतं
 तद्विवर्जितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया
 विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
 पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न स्निग्धपरस्परितम् ।
 क्वचित् समामाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । “मुखं तव
 कुरङ्गालि ! सरोजमिति नान्यथा” । क्वचिद्वैयधिकर-
 णेऽपि । यथा । “विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया
 विधिः” । कुचिद्वैयर्थ्येऽपि यथा । “सौजन्याम्भु मरुस्थली
 सुचरितालेख्यद्यु भित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरल-
 तायोगश्चपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुरागया कलियुगे
 राजावली सेविता तेषां मृत्तानि भक्तिमात्रकुलभे सेवा
 कियत् कौशलम्” ॥ अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दस्तेष-
 मन्तत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् । एवं
 वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । “अधिकारुद्वैयिच्छ”
 रूपकं यस्यदेव तत्” । तदेवाधिकांशुद्वैयिच्छसङ्ग-
 रूपकम् । यथा । “इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः
 शशधरः सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विवस्मधरः । इमे
 नेत्रे रात्रिन्द्वयमधिकशोभे सुवलये तर्लवणानां जल-
 धिरवगाहे सुखतरः” ॥ कलङ्कारुद्वैयिच्छादिनाधिकम् ।

- ८८ रूपकातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्याद्विगीर्याध्यव-
सानतः” च० “पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति शिताः शराः”
८९ ललितम् “प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्” ।
ललितं निर्गते नीरे सेतुमेवाचिकीर्षति च० ।
९० लेशः “लेशः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्” । च० “अस्मि-
न्नेषु विहङ्गेषु हन्त खच्छन्दचारिषु । शुक्र ! पिञ्जरधन्वस्ते
सधुराणां गिरां फलम्” । स० क० तु लवत्वेनायसुक्तः ।
९१ लोकोक्तिः “लोकप्रवादोक्तितर्कलोकोक्तिरिति” कथ्यते च० ।
“सहस्र कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने” ।
९२ विकल्पः “विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधघातुरीयुतः” च० ।
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः” ।
९३ विकस्वरः “यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” ।
च० “स न जिह्वे महान्तो हि दुर्जयाः सागरा इव” ।
९४ विचित्रम् “विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिदृशलाभ्य चेतु च० ।
“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीविनहेतोर्विसृजति प्राणान् । दुःखीयति
सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः” ।
९५ वितर्कः “उक्तो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।
द्विधासौ निर्णयान्तरनिर्णयान्तस्य कीर्त्यते । तत्त्वानु-
पात्यतत्त्वानुपाती यथोभयात्मकः” स० कण्ठा० ।
तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा । ‘मैनाकः किमयं
रुणाद्वि गगने सन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कृतः ? स
वज्रपतनादुभौते महेन्द्रादपि । तार्क्ष्यः सोऽपि समं
निजेन विभुना जानाति सां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेप-
जरसा क्षिप्तो बधं वाञ्छति” । स एवातत्त्वानुपाती यथा ।
‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गा-
रैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः । वेदाभ्यासज
हः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत्
मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः” चन्द्रादिष्वन्यतमेन
प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः ।
स एव उभयात्मा यथा ‘चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयो
गाङ्गोद्वयेन रचिता मनसा ज्ञता नु । स्त्रीरत्नसुन्दर
परा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुष तस्याः”
अत्र तत्त्वानुपातीत्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।
अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा । “अद्वेः शृङ्गं हरति
पवनः किंस्त्रिदश नु खीभिर्हृष्टोच्छ्रायशक्तिचकितं सुगन्ध
सिद्धाङ्गनाभिः” । स एवासिध्दगङ्गो यथा । “अय-
मसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशि
मौलिना । समधिहृदमनेन च जिह्मना स्विदिति वेग-

- वशान्मुमुदे गर्भः” । स एव उभयात्मा यथा । माया स्विदेषा
मतिविध्वमो वा ध्वस्तं तु मे वीर्यं मया ह्वमन्यः । गाण्डीव
सुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते” ।
९६ विधिः “सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्घितम्” च० ।
“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।
९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपक्षये । निषे-
धाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा । अनिष्टस्य तथा-
र्थस्य विध्याभासः परोमत इति” सा० द० । उदाहरणं
तत्र ज्ञेयम् । आक्षेपभेद इत्यन्ये ।
९८ विनोक्तिः “विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीन-
सुख्यते । तत्रेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।
च० हीनत्वे “विद्या हृदयापि सावदया विना विनय-
सम्पदम्” । रम्यत्वे “विना खलैर्विभाव्येषा राजेन्द्र !
भवतः सभा” । विना र्थगम्यतायामपि सा० द० । “निरर्थकं
जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् । उत्पत्ति-
रिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिरा नलिनी न जेन” ।
९९ विभावना “विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म
चेत् । हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मताः । कार्योत्-
पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धकेश अकारणात् कार्य
जन्म चतुर्थी स्याद्विभावनाः । विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा
काचिद्विभावनाः । कार्योत् कारणजन्मापि दृष्टा काचित्
विभावना” च० । क्रमेण यथा । “अपि लाक्षारसाऽसिक्तं
रक्तं ते चरणद्वयम्” । “अस्तैरतीक्ष्णकठिनैर्गजज्जयति
मन्मथः” । १ । “नरेन्द्रानेव ते राजानुः दशस्यसिभुजङ्गमः” । २ ।
नरेन्द्रोन्मपो गरुडविद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिवन्धकगारुडविद्या
सन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तिस्तृतीया विभावना “शङ्काद्वी
णानिनादोऽयमुदिति सहदद्भुतम्” । ३ । “शीतांशुकिरणा-
स्तर्वां हन्त सन्नापयन्ति ताम्” । ४ । “ययः पयोराशिरभूत्
करकल्पतरोस्तव” । ५ । दर्पणे तु “विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा
परिकीर्त्तिता” इति लक्षयित्वा “विना कारणमुपनिब-
ध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव
भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं कचिद्वेति”
व्यवस्थाप्य उदाहृतम् “अनायासकथं मध्यमशङ्कतरले
दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” । अत्र
वयोरूपं निमित्तमुक्तम् “वपुर्भाति नतभ्रुत इति पाठे
तदनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोधः “जातिश्रुतिभिर्जात्यादौ गुणो गुणादिभिश्चिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्ध-
मिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” । सा०द० क्रमेण यथा ।
“तव विरहे मलयमरुद्वावनलः शशिरूपोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरसाः” ।
“सन्ततसुसलासङ्गाङ्गुलतरगृहकर्मघटनया नृपतौ । द्विज-
पत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः” ।
“अजस्रं गृह्णतो जन्म निरीहस्य हृतद्विषः । स्वपतो
जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तवः” । “वल्गुभोत्सङ्गेन विभा-
हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽ-
भवत्” । “नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रापम् । रूप-
मिदं मदिराक्ष्या मदर्याति हृदयं दुनोति च मे” । “त्वद्वा-
जिराजीत्यादि” “वल्गुभोत्सङ्गेनेत्यादि” श्लोके चतुर्थपादे
“मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां वल्गुव्यक्तिवाचकत्वाज्जा-
तिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रिया-
द्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो सुखत आभासते । विरहहेतुकत्वेन
समाधानम् । अजस्रेत्यादौ अजत्वादियुगस्य जन्मग्रहणा-
दिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वात्
समाधानम् । “त्वद्वाजीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां
न धत्ते” इति विरोधः । “त्वद्वाजीत्यादिकविप्रोढोक्त्या
तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावे-
नोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेष-
योक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयो-
रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । “आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभासद्रव्यते
चन्द्रा० “अमित्रजिन्मित्रिजिदौजसा स यत् विचार
हक्चारदृश्यवर्त्तते” नैषधम् ।

१०२ विद्वतोक्तिः “विद्वतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि”
च० । “दृष्टायेहि परस्मैवादिनि वक्ति सख्यचनम्” ।

१०३ विशेषः “यदाधेयमनाधारमेकज्ञानेकमोचरम् । किञ्चित्
प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा । कार्यस्याकरणं
दैवाद्दिशेषस्त्विषिधस्ततः” । सा०द० क्रमेण यथा । “दिव-
मभ्युपयातानामाकल्पगुणगणा येषाम् । रमर्यानि जगन्नि
गिरःकथमपि कथ्यो न ते वन्द्याः” । “कानने सरिडुद्देशे
गिरीणामपि कन्दरे । यश्चन्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः
सुरः” । “गृह्णी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते
कलाविधौ । ककुषाविमुखेन मृत्पुना हरता त्वं वद
किं न मे हृतम्?” ।

१०४ विशेषोक्तिः “सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा”
सा०द० । तथेत्युक्तानुक्तिनिमित्तत्वात् । तत्त्वोक्तिनिमित्ता
यथा । “धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” अत्र महामहिम-
शालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे “कथयन्तः
सन्ति भूतले” इति पाठे त्वमुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
च अनुक्तिनिमित्तस्यैव भेद इति पृथग्नोक्तम् यथा “स एक
शस्त्रोजयति जगन्नि कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य
शम्भुना न हृतं बलम्” । अत्र तनुहरणेऽपि बला
हरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्य-
विरुद्धसङ्गावसुखेनापि सा०द० ।

१०५ विषमम् । “गुणैः क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः
सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्” । सा०द० क्रमेण यथा । “सदाः
करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणेरणे यस्य रूपाणलेशा । तमा-
लनीला शरदिन्द्रपाण्डु यशस्विलोकाभरणं प्रसूते” ।
अत्र कारणरूपसिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
भारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्तयशस उत्पत्तिः ।
“आनन्दमनन्दमिमं कुवलयदललोचने । ददासि त्वम् । विर-
हस्त्वयैव जनितस्त्रापयतितरां शरीरं मे” । अत्रानन्द-
जनकस्वरूपकारणान्तापजनकविरहोत्पत्तिः । “अर्थ
रत्नाकरोऽम्बोधिरेत्यसौ धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वद-
नमपूरि चारवारिभिः” । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो
नाभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्वदनपूरणम् । “क वनं
तरुवल्कलभूषणं नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दता । नियतं
प्रतिकूलवर्त्तिनोवत धातुशरितं सुदुःसहम्” । अत्र
वनराजत्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् “इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनम्”
च० । “दीपसङ्गीपयेद्यावन्तावन्निर्वाण एव सः” ।

१०७ व्यतिरेकः “आधिक्यसुपमेयस्योपमानानुन्यूनतायथा ।
व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥ चतुर्विधोऽपि
साध्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा
श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा । प्रत्येकं स्यान्नित्यत्वाच्चत्वा-
रिंशद्विधः पुनः” ॥ सा०द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये
हेतुरूपमेयगतसत्कर्षकारणसुपमानगतं निकर्षकारणञ्च ।
तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः” प्रत्येकं समुदायेन बाहुक्तौ
त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यक्षिप्तसुपमानोपमेयस्य निवेदनं
शब्देनार्थोनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-

व्यादक्षेपेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानानुन्यूनता-
यामनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वाऽएव-
त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । “अकलङ्कं
सुखं तस्या न कलङ्गी विधुयथा” । अतोपमेयगतमकलङ्क-
त्वसम्मानगतञ्च कलङ्कित्वं हयसप्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-
पादनाच्च शाब्दभौपस्यम् । अत्रैव “न कलङ्क विधूपममिति”
पाठे आर्थम् “जयतीन्दुं कलङ्कितमिति” पाठे तु इवादि-
तुल्यादिपदविरहादाजिप्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे चोप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः” हयोरनुक्तौ हयोरनुक्तिः ।
क्षेपे यथा । “अतिगाढगुणायाम नाजवङ्कज्जुरा गुणाः” ।
अत्र इवार्थे वतिप्रति शाब्दभौपस्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
बोर्हयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः क्लृप्तः । अन्ये भेदाः पूर्व-
पदूह्याः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-
णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीणःक्षीणो-
ऽपि शशो भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्तते यातं तु” ॥ “अतोपमेयभृतयौवना-
स्यैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-
र्यये वा व्यतिरेक इति” केषाञ्चिज्ज्ञाने “विपर्यये वेति
पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् ।
तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र
च चन्द्राग्रेजया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वातो-
दाहरणे कथञ्चिज्ज्ञतिः । “हनूमदादौ र्यशसा मया मुन-
दिषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥ इत्यादिषु का गति-
रिति सुष्ठूक्तं “न्यूनताय वेति” ।

१०८ व्याघातः “व्याघातः स तु केनापि यस्तु येन यथा कृतम्
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेत्यस्तदन्यथा । सौकर्येण च कार्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि” । सा०६० “इशा दग्धं मनसिजं जीव-
यन्ति दृशैव याः” । “इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते ! ऋदुरसि नचायाससहना । ऋदुत्वं मे
हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न ऋदो सोढा यद्विरहकत-
मायासमसमम्” ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायि-
कायाः ऋदुत्वं सहगमनाभावहेतवे नोक्तं नानिकया तु प्रत्युत
सहगमने ततोऽपि सौकर्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा “निन्दायानिन्द्या व्यक्तियोजनिन्देति
गीयते” च० । “विधेः स निन्द्योयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः” ।
अत्र एकशिरोहर्तृशिवनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।

११० व्याजस्तुतिः “उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां
वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” । सा०६० । निन्दाया

स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा । “स्तनयुगसुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देवः ।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥
“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं यज्जीवनाय
जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिदं धन ! धर्म्म-
राजसाहाय्यमर्ज्ययसि यत् पथिकाञ्चिहत्” ॥

१११ व्याजोक्तिः “व्याजोक्तिरन्यहेतुतया यदाकारस्य गोप-
नम्” च० । “सखि ! पश्य गृह्णारामपरागैरस्मि धूसरा” ।

११२ शुद्धापङ्कतिः “शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थे भर्म्मनिष्कवः” ।
च० “नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्थस्य शाब्दसूक्तः २८६ एव
आर्थो यथा “शब्दैः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्”
सा०६० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्वाच्येदः ।
“सर्वं दो माधवः प्रायात् स यो गङ्गामदीधरत्” ।

११४ संवृष्टिः “यद्येत एवालङ्काराः परस्परविभिन्नताः । तदा
पृथगलङ्कारौ संवृष्टिः सङ्करस्तथा” सा०६० “देवः
पायादपायान्नः ओरेन्द्रीवरलोचनः । संसारध्वान्तवि-
ध्वंसकंसः कंसनिन्दनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम्
ओरेन्द्रीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-
ध्वान्तेत्यत्र उपमा, कंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः,
शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र ससर्गः ।

११५ सङ्करः “अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्र्यास्थितः । सन्दि-
ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः” सा०६० । तत्वा-
ङ्गाङ्गिभावे यथा । “आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्झोक्तप-
ट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्वव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ अत्र निर्झोक्तपट्टाप-
ङ्गवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः । सा च मन्दा-
किन्या वस्तुष्टेन यत्पादमूलवेष्टनं तत्पराभूलवेष्टनमिति
श्लेषस्युपापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव
चरणभूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “मन्व-
व्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्यत्रेवाप्या अङ्गम् । उभेष्वा
चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । “अतुरागवती सन्ध्या दिव-
सस्तत्पुरःसरः । अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समा-
गमः” ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो
यथा । “इदमाभाति गगने भिन्दनं सन्ततं तमः ।
अमन्दनेयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्” ॥ अत्र किं सुखस्य

चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति सुखं निर्दिश्य
चन्द्रतारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति सुखस्य चन्द्रमण्ड-
लस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धाच्चुल्लययोगिता,
आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणसाम्याद-
प्रस्तुतस्य सुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा प्रस्तुतस्य
सुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा सन्मथोद्दीपनः कालः
स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनासुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति
बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः । यथा वा सुख-
चन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं सुखं चन्द्र इत्येषुपमा उत चन्द्र
एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य
सङ्गावे पुनर्न सन्देहः । यथा “सुखचन्द्रं सुन्दति”
इत्यत्र चुम्बनं सुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् ।
चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्, “सुखचन्द्रः
प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशस्यो धर्मा रूपकस्य साधको मुखे
उपचरित्येन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । ‘राजनारायणं
लक्ष्मीकृत्वाभालिङ्गति निर्भरम्’ । अत्र योषित आलिङ्गनं
नायकस्य सङ्गोनेचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यस-
म्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवादुपकम् । “एवं वदान-
म्बुजमेणाख्या भाति चञ्चललोचनम्” । अत्र वदने लोच-
नस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवादुप-
कस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ
साधारणधर्माप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया
बाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादुपकसमास एव ।
एकाग्रयानुप्रवेशो यथा । “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि
निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितशेष-
विषयः । सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्मिच्चवसनः परीरम्भा-
रम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः” ॥ अत्र “कटाक्षेणा-
पीषत्क्षणमपि” इत्यत्र क्कानुप्रासस्य “निरीक्षेत” इत्यत्र
क्कारमादाय हन्त्यनुप्रासस्य चैकाग्र्येऽनुप्रवेशः । एवं
आत्वैवानुप्रासार्थापन्यलङ्कारयोः । यथा वा । “कुरवका
रवकारणतां ययुरिति” अत्र रवकारवका इत्येकं वकारव-
कार इत्येकमिति यमकयोः । सा०द० ।

११६ सन्देहः “स्यात् कृतित्थान्तिसन्देहैस्तदङ्गलङ्कृतित्वयम्”
च० “पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्णयः” ॥

११७ समम् “समं स्यादानुरूप्येण स्थापयाम्यस्य वस्तुनः” ।
सा०द० “शशिनसुपगतयेयं कौसुदी मेघसुक्तं जलनिधि-
मनुरूपं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा” । आनुरूप्यञ्च कारणा-

नुरूप्यं तदन्यानुरूप्यम् इष्टपदार्थस्यायत्नसिद्धिहेतुकत्वञ्च ॥
“स्यरूपमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विना
यत्नेन । तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यममिति” च० उक्तेः । तत्ता-
कारणानुरूप्यसुक्तम् कारणानुरूप्यं यथा “नीचप्रवणता
लङ्घ्य ! जलजायास्तबोचिता” । ततोयं यथा “शुक्लोवा-
रणलाभोऽयं भूपतेर्वारणाशिनः” ।

११८ समाधिः “समाधिः सुकरे कार्ये देवाद्वस्तुन्तरागभात्” च० ॥
“मानमस्थानिराकर्तुं पादयोर्भे” पतिष्यतः । उपकाराय
दिष्टोदसुदीर्घं धनगर्जितम्” । स० कण्ठा० तु “समाधि
मन्यधर्माणामन्यत्वारोपणं विदुः । निरुद्धोदोऽयं सोद्गोदः
स द्विधा परिपद्यते” इति ललितम् । उदाहरणं मृग्यम् ॥

११९ समासोक्तिः “समासोक्तिः समैर्यत् कार्यं लिङ्गविशेषणैः ॥
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः” सा०द० ॥ तत्र समेन
कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा । “व्याधूय
यदसनमम्बुजलोचनाया वलोजयोः कनककुम्भाविलास-
भाजोः । आलिङ्गसि प्रमममङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव
सलयाचलगम्भवाह !” अत्र गम्भवाहे हठकासुकव्यवहार-
समारोपः । लिङ्गसाम्येन यथा । “असमाप्रजिगीषस्य
स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रस्य जगत् कृतस्त्वं नो
सन्ध्यां भजते रविः” ॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वसात्त्व-
रविसन्ध्यायोर्नायकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाम्यन्त
स्त्रियया साधारण्येनौपन्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र
स्त्रियया यथा । “विकसितमुख्यो रागासङ्गाद्गलत्त
मिरादति दिनकरकरस्मृष्टामेन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।
जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषानरः श्रयति हरितं
हन्त प्राचेतसीं तृहिनद्युतिः” ॥ अत्र सुखरागादि
स्त्रियता । अन्यदुदाहार्यम् सा०द० ।

१२० समुच्चयः “समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।
खलेकपोतिकाभ्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां तद्वा गुणक्रिये” सा०द० । यथा ॥
“हंहो धीर ! समीर ! हन्त जननं ते चन्दनचमाभृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं
मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः” ॥ अत्र
दाहे एकस्मिन्चन्दनभूजज्ज्वलरूपे कारणे सत्यपि
दाक्षिण्यदादीनां हेतुत्वरणासुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि
हेतुनां शोभनत्वात् सदोगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्ता-
दीनामशोभनानां योगादसदोगः । सदसदोगो यथा ॥

“शयी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगत-
वारिजं सुखमनवरं स्नाहते । प्रभुर्धनपरायणः सुतत-
दुर्गतः सञ्जानो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्र गल्लानि मे” ॥
“अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् ।
सुखमानतश्च सखि ! ते ज्वलितस्त्रास्यान्तरे अरज्ज्वलनः” ॥
अत्राद्योऽङ्गे गुणयौगीगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयो-
र्यौगपदो यथा । “कलुषञ्च तवाङ्गितेष्वकस्मात् सितपङ्के
रुहसोदरश्च चतुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र” तेषां वयुषि
प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ “धुनोति चासिं तनुते च
कीर्त्तिम्” इत्यादावैकाधिकरण्येऽप्येव दृश्यते ।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः “सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग
कल्पनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्युच्यते” २ च०
“सौधापाणि पुरस्यास्य स्मृणन्ति विधुमण्डलम्” ॥
“त्वयि दातरि राजेन्द्र ! स्वर्गुमात्राद्रियामहे” ।

१२२ सम्भावः “प्रभूतकारणान्नोकात् स्यादेवमिति सम्भवः ।
स विधौ । वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा” ४
स० क० क्रमेण यथा “त्वयादातुं जलमुपनते शार्ङ्गि-
णोवर्षेचौरे न स्यात् सिन्धोः पथुरपि ततो दूर
भावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य
दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्” । अत्र
उक्तरूपेण दृश्योभविष्यसीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं
विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्वाङ्गे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व
निषेधरूपसम्भवश्च एवंविधनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयो
रुदाहरणे नृग्ये ।

१२३ सम्भावनम् “सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये”
च० । “यदि तिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि
नायुषः स्यात् । पारेपराङ्गं गणितं यदि स्याद् गणयनिः-
शेषगुणोऽपि स स्यात्” ।

१२४ सहोक्तिः “सहार्थस्य बलादेकं यत् स्याद्वाचकं द्वयोः । सा
सहोक्तिर्भूलभूतातिशयोक्तियदा भवेत्” सा० द० । अति-
शयोक्तिरप्यत्वभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्य-
विपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेष-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । “सहाधर-
दलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” अत्र रागपदे श्लेषः ।
“सह कुसुदकदम्बैः कामसुखासयन्तः सह घनतिमि-
रौषधैर्यस्य स्नाहयन्तः । सह सरसिजपण्डैः स्नान-
मासीलयन्तः प्रतिदिशमन्त्रतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ अतो-
क्तासादीनां सम्बन्धभेदादेव भेदो न तु क्षिप्यतया ।

१२५ सामान्यम् “सामान्यं प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सदृशैर्युक्तैः” ।

च० “संज्ञिकाचित्तधम्मिक्तासारचन्दनचर्चिताः । अवि-
भाव्याः सुखं यानि चन्द्रिकासंभारिकाः ।

१२६ साम्यम् “द्वयोर्यत्नोक्तिचातुर्यादीपस्थाद्योऽवगम्यते । उप-
मारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां
संख्यानं तस्य दुष्कारम् । दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तुक्ति-
रेव च । तत्रैवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । इवा-
देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य
न्यसनात् तत् सधर्म्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तुक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके । साम्ये
पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते” स० क० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् “स्थितः स्थितासञ्चलितः प्रयातां निषेदुर्धामास-
नवन्वधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां आयेव तां
भूपतिरन्वगच्छत्” ॥ इदं पूर्वम् । उत्तरं यथा ।
“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकसुदृढत्वम् ।
न कारणात् स्वादिभेदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव
प्रदीपात् । अन्यान्युदाहर्याणि ।

१२७ सारः “उत्तरोत्तरमुत्कर्षी वस्तुनः सार उच्यते” । च०
“सधुरं सधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः” ।

१२८ सूक्ष्मम् “संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणोक्तिरिति वा । कयापि
सूच्यते भङ्गा यत् सूक्ष्मं तदुच्यते” । सा० द० सूक्ष्मः स्थूल-
मतिभिरसंलक्ष्यः । तत्राकारेण यथा । “वक्त्रस्यिन्दुस्वेदविन्दु
प्रवर्त्तते ह्य भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्मया
व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिखेत्”
अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याचित् पुरुषा-
यितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् ।
इङ्गितेन यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद-
ग्धया । हसन्नेवापिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम्” ॥
अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनि कालभाविना पद्मानिमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ स्तोकोक्तिः “स्तोकोक्तिर्यत् लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता” ।
च० “भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ।

१३० अरणम् “सहशालुभवाहस्तु स्मृतिः अरणमुच्यते” । सा० द०
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् । अरामि वदनं
तस्याश्वारुचञ्चललोचनम्” । स० कण्ठा० तु भेदो-
दर्शितः । “सहशाहचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । अरणं
प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्वह्निः” । तत्र सहशस्तुदर्शनं
जन्म अरणस्तोदाहरणे । अहहहेतुकं यथा “सुनिशुताप्रणय-

स्मृतिरोधिना मम विमुक्तमिदं तमसा मनः । मनसिजेन मखे ।
प्रहृरिष्यता धनुषि चूतशरस निवेशितः । अत्र कथञ्चुता
शङ्कनलाप्रणयसृष्टतिविरोधिना अज्ञानेन मम मनो
विमुक्तमित्यदृष्टतं अरण्यम् न सटश्वस्तुदर्शनजन्यम् । चिन्ता-
जन्यम् यथा “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् । अहो
हृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदि-
दमिति बुद्धिं जनयति, । अत्र प्रत्यक्षेषु स्रोतस्तस्वनादिषु
चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं अरण्यम् आदिप्रकृष्टात् पर-
प्रयत्नादपि यथा “दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृद-
येन । स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्तीकृता कान्ता” ।
अत्र परप्रयत्नजन्यत्वात्तथात्वम् । प्रत्यभिज्ञानं यथा । “स्वर्गः
पुरा परिचितो नियतं स एष संजीवनश्च मनसः परिमोह-
नश्च” । अत्र य एव पूर्वानुभूतः स एवैष इति प्रत्यभिज्ञा
अरण्यम् स्वरूपं यथा । नागानन्दे “अद्य खलु स्वप्ने
जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रकान्त-
मण्डिशिलायासुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मासुपलभ-
मानेव रुदती मया हृष्टा” जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे
स्वप्नस्य वर्णनम् । स्वप्नप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वानुभूतसंस्कारजात-
त्वात् अरण्यत्वम् ।

१२१ स्वभावोक्तिः “नानावस्त्वं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विदुष्यती ।
स्वभावोक्तिश्च जातिश्रेत्याख्यायालङ्कृतिर्मता” दण्डी “तुल्य-
रातालङ्कृतिलैः पदैर्हरितकोमलैः । त्विष्येराजभिः कण्ठै-
रेजे मञ्जुगिरः शुकाः” । “कलकण्ठितगर्भे कण्ठे नोपस्थिते-
ज्जणः । पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुखस्त्विति प्रियाम्” । “बधु-
मन्दरोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निवृत्तिम् । नेत्रे
क्षेप प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते” । “कण्ठेकालः कस्येन कपोले
नेन्दुशेखरः । जटाभिः क्षिण्णताम्बाभिराविरासीदृषध्वजः” ।
“जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् । शास्त्रेषु स्थितं
साम्नाज्यं काव्येषु यतदीप्सितम्” । इयं जातिरपि ।

१२२ हेतुः “हेतोर्हेतुमता साङ्गि वर्यनं हेतुवच्यते १ । हेतु-
हेतुमतोर्वैक्यवर्णनं हेतुवच्यते २, । “च-असावुदेति गीतांशु-
मानन्देन सुभ्युगाम्, १ । “अज्ञोविद्यासोभवतः कटाक्षा-
नेक्षणं प्रभो २ ।

१२३ हेत्वपङ्कतिः “युक्ता स एव पूर्वोद्धृत्यते हेत्वपङ्कतिः”
च० स एव चर्मानिष्ठ एव । “नेन्दुसोमो न निश्चरकः
सिन्धोरोर्ध्वोऽयस्यितः” । अत्रेष्टलङ्काराण्येवान्मूलाः ।
देहभूषणानि च शिरसादीनि तानि च प्राधान्यादप्यौ “शिरसं

स्तुतं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा । कङ्कणं यत्नयन्मैत्र-
सेत्येषा वरम्, । वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटका-
दीन्यपि । तत्र भूषणद्रव्याणि “पद्मरागश्वज्वञ्च गोमेदी-
विजयस्तथा । रुक्ता वैदूर्यनीलानि तथा मरकतादयः ।
सुवर्णेनापि घटना सर्वेषासुप्रदृश्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने
न निश्चयः । प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोर्ध्वं विधीयते, ।
भट्ट्यु० “सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः” युक्ति-
क० नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा “रेवत्याश्च-
धनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुशुक्रबुधाहेषु वस्त्राल-
ङ्कारधारणम्” ज्योति० अत्रापवादः “उद्वाहे राजसम्माने
ब्राह्मणानाञ्च सम्मतौ । अनित्येष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कार-
धारणम्” । ईनायकयोरङ्गजादिभावभेदेषु ते च यथा “यौवने
सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहाव-
हेलास्तयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रग-
ल्भता । औदार्यं धैर्यं मित्येते सप्तैव सूरयतजाः । लीला
विलासोविक्किर्त्तिर्विष्योकः किञ्चकिञ्चित्तम् । मोदयितं कुह-
मितं विभ्रमोललितं मदः । विहृतं तपनं भौगन्धं विक्षेपश्च
कुलहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः । स्वभा-
वजाश्च भावाद्यादश पुंसां भवन्त्यपि” । पूर्वो भावादयो
धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यभी-
नायिकाश्रिता एव शिक्कि विषेपं पुष्पानि” सा० द०
उक्ताः । एषां लक्षणाणि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते । अथनुरौ
चतुष्कले” ॥ इत्याकारे गणभेदे च ॥ [समर्थे धनादौ ।

अलङ्कुनारि लि० अलङ्कुमार्यै तद्गणाय । कुमारीभरण-
अलङ्कृत लि० अलम्+क-कर्मणि क्त । भूषिते मण्डिते ।
“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा० द०
“सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूटदं” इत्यमरः ।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+क-भावे क्तिन् । भूषणे करणे क्तिन् ।
भूषणसाधने अलङ्काराश्रितोक्तेऽप्यभावात् अलङ्कारे च “तद-
दोषौ शब्दार्थावनलङ्कृती पुनःकापि” काव्य० प्र० “यो
विद्वान् मन्यते काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती । अथौ न
मन्यते कलादनुष्णमनलङ्कृती” चन्द्रा० ।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+क-भावे श । भूषायाम् ।

अलङ्कामिन् लि० अलं पर्याप्तं गच्छति स्थिति स्त्रियाङीप् ।
गमनसमर्थे रिपुं प्रति गन्तरि ।

अलङ्कनीय लि० न लङ्कनीयः । अनति क्रमणीये । “तद्व-
त्समतरा नादौ नेदं सिन्धावगाधता । अलङ्कनीयता-
हेतुरभ्यं तन्मनस्ति” भाषः ।

अलङ्कारं लि० न लङ्घ्यः । अनतिक्रमणीये । “लिलङ्घयितो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः” भाषः ।

अलजी स्त्री अला पर्याप्ता सती जायते जन-ह गौरा०
लीप् । सुश्रुतोक्ते सन्निगतारोगभेदे यथा । “पूयानसः सोप-
नाहः स्त्रावा पर्याप्तकालजी । कभिपान्यथ विज्ञेया
रोगाः सन्निगता नव” । तल्लक्षणं तत्रैव “जाता सन्धौ
शुक्रकण्ठोऽलजी स्यात्तन्निवेवास्यापिता पूर्वलिङ्गः” इति ।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १ धात्र्ये अभावे
न० त० । २ लज्जाभावे । न० व० । ३ लज्जान्मन्ये लि० ।

अलक्षुर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जृ-अच् घृ० उत् । मणिके
अलिङ्गरे नक्षत्राधारो (जाला) ऋण्ये पात्रे । [धमादौ ।

अलज्जीविक लि० अलं जीविकायै ४ त० । जीविकापर्याप्ते

अलक्षुप लि० अलं लुप्यते कर्मणि बा० क । भक्षणपर्याप्ते
मांसादौ । “अथ तच्छृतस्य परितन्दति तदलक्षुपम्”
शत० ब्रा० “मांसं हि जोपाय भक्षणायालं पर्याप्तं भवति” भा०

अलति पु० अल-वा अतिच् । गीतिमाहकायाम् स्वरसाध-
नार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रार-
म्भात्तेषां गीतिमाहकायम् ।

अलन्धन लि० अलं प्रभूतं धनमस्यस्य अच् । पर्याप्तधने सङ्ग्रे ।
“निरादिधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः” मनुः ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आसु । अत्यर्थ
पर्याप्तादावर्थे । “पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम्”
भाषः । एवं तमप् आसु । अलन्तराम् तत्रैवार्थे अव्य० ।

अलन्धूम पु० अलमत्यर्थे धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [शीघरः ।

अलन्ध लि० न लङ्घ्यः । प्राप्तिभिन्ने “अलन्धस्य प्राप्तिपायोयोगः”

अलभ्य लि० न लभ्यः । अप्राप्ये । “रोगे चालभ्ययोगे च
मीमन्ने पुंसनेऽपि च । यद्दाति सङ्घट्टं पूर्वत्वापि न
दुष्यति” कालभा० मरी० “अलभ्ययोगे पुनरप्राप्तसम्बन्ध-
निमित्ते अशौचान्तिदियसे पूर्वत्वं मलमासे” शु० त० रघु० ।

अलम् अव्य० अल-बा० अल १ भूषणे “जनविलोमलङ्घने
यः प्रश्रय इव त्रियम्” अस्य उपपदसंज्ञा अलङ्घ्य “अल-
ङ्घ्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते” मनुः । २ सामर्थ्ये
यत्नो “विनायकदलम्भूषु रिज्यायै तपसः” सुतः “कथा हि
अलु पोपानायलमन्त्रेयसे यत” इति च भाषः
“वरेण्य शमितं लोकानलं दग्धुं किं तत्तपः” कुमा०
३ पर्याप्तौ ४ संपूर्णतायां ५ प्राप्त्यर्थे “प्रतिभूः स्याद
लन्धनः” मनुः “अलसस्य धनम् अलं बलधनइत्यर्थः
कुल्ल० । ७ वारणे, “अलं पिवादेन यथा श्रुतं त्वया”

कुमा० “अलं विवादेन शनोविधीयताम्” महाना० ८ निषेधे

“आलप्यालमिदं बभूवैत् स दारानपाहृत” भाषः
८ निरर्थकत्वे १० अस्यर्थे ११ अवधारणे १२ अत्यर्थं च गणर० ॥

“विजयायेत्यलमन्वशान्नुनिर्मासु” किरा० “अलं भूयः”
मल्लि० । लस्य वा रः अरम् । तत्रार्थे अरङ्कृतशब्दे उदा० ।

अलम्पु पु० अलं यत्र निरर्थः पशुः । “अप्रशस्ते पशौ “अल-
म्पयोरपशोश्च” कात्या० १८, १, ४, पशुर्योग्यः सन् यो
नाम पशुवन्दिन्दे सोऽलम्पयुरपशुः” कर्क० ।

अलम्पु रूषीणा पु० अलं समर्थः पुरुषाय “अप्रहतेत्यादिना”
पा० स्वार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिमङ्गादौ पुरुषे ।

अलम्बु द्वि स्त्री अलम् व्यर्था बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा
बुद्धिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । “पश्यन्नपि नाल-
म्बुहिमवाप” किरा० १२, ३८, श्लोक० व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अलं पुश्याति पुष-क घृ० पश्य बः । १ वसने
कङ्कने । २ प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे षटोत्कचहते
राक्षसभेदे च “अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्मभीत-
वत् । हैहम्बिः प्रययौ तूर्णम्” इत्युपक्रम्य “रिपुं निह
त्याभिननन्द वै तदा हलम्बुषं पक्षमलम्बुषं यथा”
भा० द्रो० प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ
कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको षटोत्कचेन निहतः
भी० प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४ अप्सरोभेदे
तच्छब्दे विवर्तितः । ५ सुगुह्य्याम् भेदि० ईलज्जालु
लतायाम् ७ अन्याप्रवेशार्थं दत्तजलरेखायाञ्च स्त्री राज० ।
तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फलं न० । “हलम्बुषं
पक्षमलम्बुषं यथा” भा० द्रो० प० ।

अलम्भुष्ण लि० अलम्+सामर्थ्ये भू-गुञ् । “समर्थे “विनाय-
कदलम्भूष्ण रिज्यायै तपसः सुतः” भाषः ।

अलथ पु० न लयः विरोधे न० त० । १ लयविरोधिनि उद्भवे ।
“शक्रादिर्षापि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ” रामा० अभ्यावे
न० त० । २ विनाशभावे । नास्ति लयोयस्याऽवस्थानान्मन्ये
अमणशीले “स्नानमानमति कालिमालया” भाषः “लवो
लयनं कश्चिदवस्थानं नास्ति यस्याः” मल्लि० ४ विनाश-
ान्मन्ये च लि० ।

अलम्बुसा पु० ब० व० । देशभेदे ।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्च्यते वा अर्क-अच् अर्च-घञ् वा शक० ।
१ श्वेतार्कपटले २ क्षिप्रकुक्करे ३ कर्मभेदे च स च भा० शा० प०
दर्शितः यथा “अथ कभिः स्नेहमेदोमांसयोषितभोजनः ।
दारुणो दारुणस्पर्शः कर्षसाभ्यासमागतः । स तस्योर-

मयासाद्य विभेद रुधिराशनः । न चैनमशक्तुं क्षेप्तुं हन्तुं
वापि गुरोर्भयात् । स दृश्यमानस्तु तथा कर्मिणा तेन
भारत ! । गुरोः प्रबोधनायङ्गी तमुपैक्षत स्वर्यजः । कर्णस्तु
वेदनां धैर्यादसह्यं विनिन्दह्य तां । अकम्पयन्नव्यथ-
यन् धारयामास भार्गवम् । तदास्य रुधिरैष्णाङ्गं परिसृष्टं
भृगूद्वहः । तदाऽभुध्यत तेजस्वी सन्मस्तश्चेदमब्रवीत् ।
अहोऽस्माद्युचिताम्नाम्नः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व
भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्मास्तदाचष्ट
कर्मिणा परिभक्षणम् । ददर्श रामस्तं चापि कर्मिं शूक-
रसन्निभम् । अष्टपादन्तीक्ष्णदंष्ट्रं स्तब्धचिरिव संवृतम् ।
रोमभिः सन्निवृत्ताङ्गमलकं नाम नामतः । स दृष्टमात्रो
रामेण कर्मिः प्राणानवाहजत् । तस्मिन्नेवाहजि क्षिप्त-
स्तदद्भुतमिवामयत् । ततोऽनुरीक्षे दृष्टे विश्वरूपः कराल-
वान् । राक्षसो लोहितपीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ।
स रामं प्राञ्जलिभूत्वा बभाषे पूर्णमानसः । स्वस्ति ते
भृगुशार्दूल । गमिष्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरका-
दस्माद्भवता मुनिसत्तम ! । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं
मे भवता कृतम् । तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् । सोऽब्रवीद-
हमासं प्राग्दंष्ट्रो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात !
भृगोस्तुल्यवया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्या-
मपहरं बलात् । मरुर्पेरभिशापेन कर्मभूतोऽपतं भुवि ।
अब्रवीद्वि स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूलक्षेत्रा-
शनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे । शापस्थानो भवेद्ब्रह्म-
क्षेत्रेवं तमथाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्रामादिति माम-
ब्रवीदुभृगुः ।

अलपस् न० न रपः पापस् न० त० रस्य लः । अपाप्ते पुण्ये ।

अलबाल न० लबमालाति ला-क न० त० । वृक्षस्यैकार्ये
वृक्षमूले वृक्षादिकृते जलाधारे वेष्टने स्वार्थेऽण् । आल-
बालमयत् ।

अलस लि० न लसति व्याप्रियते लस-अच् । अवश्यकर्त्तव्येषु
शरीरापाटवमभिनीय । कृताप्रयासे, 'मृदुतरतनवोऽलसाः
प्रकृत्याः' माघः अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकति-
कोऽलसः । २ क्रियामन्दे च (पाकुं ई) ३ पादरोगभेदे,
४ वृक्षभेदे च पु० । ५ हंसपदीलतायां स्त्री । पादरोगो यथा
'क्षिप्ताङ्गुल्यनरौ पादौ कण्डूदाहकृजान्वितौ । दृष्टकर्म
संस्पर्शादलसं च विभावय' पादौ सिक्ताङ्गनालेन लेपनं
हृत्पलसे हितम्' इति च शुश्रुतः । गर्गादिगणपाठात्

४ सुनिभेदे ततः अपत्ये यज् आलस्यस्तदपत्ये लोहिता० यूनि
प् आलस्यायनः । अलसस्य भावः ध्वज् । आलस्यम् न० तल्
अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न० । क्रियाकरणाय अप्रयत्ने ।

अलसक पु० न लसति अनेन लस करणे-बा० वुन् । १ रोगभेदे ।
यथाह सुश्रुतः "अजीर्णमामं विष्टम् विदग्धं च यदी-
रितम् । विष्टच्यलसकौ तस्माद्भवेताम्" इत्युपक्रम्य "कुक्षि-
रानहृतेऽत्यर्थं ताभ्यत्यत्यर्थं च कूजति । निरुद्धोमारु-
तोवापि कुक्षागुपरि धावति । वातवर्चोनिरोधश्च यस्या
त्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु" ।
तच्चिरुक्तिरपि अन्यत्र दर्शिता "प्रयाति नोर्द्धं नाधस्ता-
दाहारो न च पच्यते । आमाशयोऽलसीभूतस्तेन सोऽल-
सकः स्मृतः" । अलस+स्वार्थे कन् । २ अलस शब्दार्थे लि० ।
अलात पु० न० । ला-क्त न० त० । (कोयाला) इति ख्याते
(आङ्गार) इति ख्याते च अर्सेदग्धकाष्ठे । "निर्वाणाला-
तलाववम्" कुमा० ।

अलातण लि० अलमत्यर्थं मातृणा आतर्दनाः अलम्+आ
+तर्द नि० दस्य न मनोपय । आतर्दनशीले । "अला-
तण्यसो विदग्धेषु सुष्टुताः" ऋ० १, १६६, ७, "अलातण्यसः
अलमत्यर्थं शत्रूणां मातर्दनाः" भा० ।

अला(बु)व् स्त्री न लब्धते न+लवि-उ णित् नलोपय वृद्धिः ।
(लाउ), तुम्भ्याम् । वा ऊङि । अलाबूयात् । "अलाबू-
वर्तुलाकारं वार्ताङ्गं कुन्दसन्निभम् स्मृतिः" ।

अलाबुमय लि० अलाबु+विकारे मयट् । शुष्कालाबुर्वाङ्
निर्मिते पात्रे "यतिपात्राणि वृद्धेणुर्दावलाबुमयानि च ।
सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोमालैश्चावधर्षणम्" या० स्मृतिः ।

अलाबूकट न० अलाबूनां रजः अलाबू+रजोऽथे
कटच् । तुम्बीरजसि ।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न० त० । १ लाभभावे "नायं
नलः खलु तवातिमहानलाभः" नैष० "सुखदुःखे समे
कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" गी० "अलाभे चैव कन्यायाः
स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृतिः "अलाभे न विपादी स्नात्ताभे
चैव न हर्षयेत्" मनुः । न० ब० । २ लाभशून्ये लि० ।

अलाय लि० ऋ-आय-रस्य लः । १ गमनशीले २ अभिरुचि
गन्तरि शत्रौ च । "अलायस्य परशुर्ननाश" ऋ० ८, ६०, २०,
"अलायस्य अभिरुचिगमनशीलस्य शत्रोः" भा० ।

अलार न० अरार्थे ते ऋ-यङ्-लुक् अच् रस्य लः ।
कपाटे शब्दरत्न० ।

अलास पु० न लसति अनेन लस-करणे घञ् न० त० ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुतः । “जिह्वागास्तु कण्ठ-
कास्तिविधास्तिभिर्दोषैरलास उपजिह्विका च” इत्युक्त्वा
“जिह्वाऽनिखेन स्फुटिता प्रलुप्रा भवेच्च शाकच्छदन-
प्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि
कण्ठकैश्च । कफेन गुर्वी वज्रलाचिता च मांसोद्गतैः
शाल्मलिकण्ठकाभिः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति
प्रवृत्ते मूले तु जिह्वा मृशमेति पाकम्” ॥ स तु असाध्यरोगः
यथोक्तं तत्रैव । “असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र
यादृशा” इत्युपक्रम्य “जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वुदं तथा”
इत्युपभाष्य “असाध्याः कीर्त्तिताहेतु रोगा नवदशैव च”

अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, शब्दिते, वा समर्थो भवति
अल-इन् : १ अमरे, “अलमलेरिव गन्धरसावम्” भाषः ।
“श्यामीभृताः कुसुमसमूहेऽलीनाम्” “मङ्गदपाति पटलैर-
लीनाम्” इति च भाषः “अलिपङ्कीरनेकशस्त्रया” कमा० ।
२ वृश्चिके, ३ काके, ४ कोकिले, ५ वृश्चिकराशौ च स च
द्वादशधा विभक्तराशिवक्ष्याष्टमो भागः विशाखाद्यपादा-
नुरावाज्येष्टारूपः । ६ सुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूयते अल-कर्मणि इकन् । ललाटे ।
“असंस्कृतालकिनीमलिकलेखाम्” काद० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः । १ कुलपक्षे
राजनि० । २ अमरकुलव्याप्ते त्रि० “अलिकुलसङ्कुल कुसुम
निराकुल नन्दलमालतमाले” जयदेवः ।

अलिगर्भ पु० अलिखित वृश्चिक इव मृधोति मृध-अच् ।
(आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श० र० ।

अलिगु पु० अलिखित दुःसहा गौर्वाणी अस्थ । गगर्दिगण
पठिते षष्ठिभेदे । ततः गौरे यञ् आलिगव्यः । तदपत्ये
पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० पृष्ठाः । आलिगवायनी ।

अलिङ्ग त्रि० नास्ति लिङ्गं चापकहेतुश्चिङ्गं वा यस्य । १ अनु-
मापकहेतुमूल्या २ चिङ्गमूल्या च । वेदान्तिमतसिद्धे परमा-
त्मनि पु० । न० त० । लिङ्गभिन्ने ३ अवनुमापके तच्च सांख्य-
मते “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” सा० का०
उक्तमव्यक्तम् । “अकार्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमना-
श्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति” सा० त० कौ० ।
तद्धि न कस्यापि लिङ्गम् कार्येण कारणानुमानमिह
शिवन्ति” तेन संहत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानु-
माकत्वेऽपि न अतिरिति च तत्त्वानुसर्ग्यम् “तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्मणः” वै० सू० । “कर्म न तावत् सम-
वायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात्
एकमात्रमूर्तसमवायिकारणत्वात्” वै० सू० उ० । ४ दुष्ट-
चिह्ने च । [भिन्ने द्रव्यचारिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेशधारी । कपटवेशधारि-
अलिजिह्वा स्त्री अलिखितुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्यायां जुह
जिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इप्सम् । तत्रैव ।
अलिस्त्रर पु० अलनमलः अल-इन् तं जरयति जृ-अच्
ष्टपो० सुम् । (जाला) इति ख्याते मृत्स्ये जलाधारे
पात्रभेदे मणिके । “उदकानुसुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो
मनुः । अलिपरे प्राणिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्” भा० व० प० ।
अलिदूर्वा स्त्री अलिखितकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम् ।
अलिन् पु० अलं वृश्चिकपुच्छस्यकण्टकं विद्यतेऽस्य इति,
अल-इनि वा । १ वृश्चिके, २ अमरे च । “मलिनभाऽलिन
माधवयोपिताम्” भाषः स्त्रियां ङीप् अलिनी “रमता-
लिनी शिलीन्ध्रे” भाषः ।

अलिन त्रि० अल-बा० इनन् । पर्याप्ते तपोभिरतिप्रवृत्ते ।
या पक्ष्यासोभलानसोभनन्ताल्लिनासो विप्राणिनः” अ०
७।१८।७। “अलिनाः तपोभिरतिवृद्धाः” भा० ।

अलिन्द पु० अल्यते भूयते अल+कर्मणि किन्दच् । १ द्वार
प्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्तिनि चत्वारकारे प्रदेशे । “यस्या-
मलिन्देषु न चक्रुरेव शुग्धाङ्गना गोमयगोमखानिः” भाषः
३ बहिर्द्वारभागमात्रे ३ देशभेदे ४ वृद्धेयतासिनि ५ तद्राजनि च
ब० व० । “अलिन्दाः कालवाशैव कण्टकाः कण्टा स्त्रया”
भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने ।
गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् । अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुतुसितवर्णेन लिप्यते लिप-बा० कर्मणि वुन् ।
१ कोकिले २ मृद्धे ३ कुक्कुरे च भेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्वृश्चिक इव पत्रमस्याः वा कपि अत्र
इत्तम् । वृश्चिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपर्यष्यज्ज ।

अलिप्रिय न० इत० । १ कोकण्डे रत्नोत्पले २ अमर-
प्रिये त्रि० ३ पाटलाष्टके राजनि० ।

अलिमक पु० अलिखित मक्कते-मक्क अच् ष्ट० कलोपः ।
१ भेके २ कोकिले ३ मृद्धे ४ मधूकण्डके ५ पद्मकेशरे च भेदि० ।

अलिमदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+णिच् अण् । गणिकारीष्टके
अलिम्यक पु० कुतुसितं लिप्यते वक्ष्यते लिप-बा० कर्मणि य
न० त० संज्ञायां कन् । १ मृद्धे २ कोकिले ३ मधूकण्डके ४ भेके
५ पद्मकेशरे च ।

अलिल् पु० ऋ-इलच् रस्य लः । वेदान्तप्रसिद्धे गगन-
चारिणि पक्षिभेदे-अलिलः पक्षिणः पुत्रो गगनाद्याति
भूतलम् । स्वबोधभावनः, स स्वबोधे यात्यस्वरं पुनः” ।
वेदा० वा० । अलिन इति पाठस्तु सत्यम् ।

अलिवत्सभ पु० ईत० । १ फलेरुहाष्टके १ पाठलो ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं याह्यति गन्धेन वह्-णिच्-
णिनि ङीप् । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कपकाष्ठे ।

अलीक न० अल-ईकन् । अप्रिये, श्ललाटे, च । अलति
गच्छत्यधोऽनेन । श्वसत्ये । मिथ्याकथने हि नरक-
पातः । तत्र अप्रिये “गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्म-
हत्या” मनुः “तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति”
रामा० । विशेषेण अलीकम् व्यलीकम् अत्यन्ताप्रिये
“व्यलीकनिश्चार्समिवोत्सर्ज” कुमा० । अलीकमस्त्यस्य
सुखा० इति न ठन् । अलीको तदति त्वि० स्त्रियां ङीप् ।
अलीके भवः दिगा० यत् अलीक्यः । मिथ्याभूतभवे त्वि० ।

अलीकमतस्य पु० “माषपिष्टक्यालिङ्गा नागवल्लीदलैर्महत्”
तत्तु संस्तेदयेद्युक्ता स्यात्स्यामङ्गारकोपरि । ततोनिष्-
काशितं खण्ड्यं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमतस्य-
उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं दन्ताकं भट्टित्वेण
वास्तुकेन च भक्षयेत्” राजनि० उक्तेपिष्टकभेदे ।

अलु स्त्री अल-उल् । लुङ्कलस्याम् ।

अलुक्समास पु० नास्ति विभक्तेः लुक्-यत् । विभक्तेर्लुक्शून्ये
समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुञ्च त्वि० न लुञ्चः । निर्लोभे लोभशून्ये ।

अलुञ्च त्वि० न लुञ्चः वेदे रस्य लः । कृत्विञ्चि चिकणे “अलु-
क्षाधर्माकायाः” तैत्ति० उ० ।

अलेपक त्वि० नास्ति लेपः संवन्धोयस्य वा कप् । निस्सस्त्वये
परात्मनि पु० । लिप्-खल् न० त० । लेपकभिन्ने त्वि० ।

अलीक पु० न लोकोत्ते लोक-कर्माणि षज् । अस्मादि-
भिरदृश्ये १ पातालदौ २ अदृश्यमात्रे त्वि० “लोकालोक-
इवाचलः” रघुः । लोकालोकशब्दे विवृतिः । ३ लोकशून्ये
निर्जने त्वि० ३ लोकशून्ये रक्षसि च न० “रक्ष सर्वानिमान्
लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि” रा० । लोकस्याभावः अभावे
अव्ययी० । ४ लोकाभावे अव्य० । नास्ति लोकोभोग्यलोको
यस्य । ५ अलुतपुत्रो त्वि० ईदृशत्विगादौ ७ अलोका कृत्विजः
शत० ब्रा० तेषां दक्षिणामुहणेन पुण्ड्रभगित्वाभावात् च
भोग्यलोकशून्यत्वम् । ७ इष्टकाभेदे स्त्री अलोका इष्टका
उपद्रवाति” । लोकते कर्तरि अच् । दर्शकभिन्ने ।

अलीक्य त्वि० लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये कृतः तत्र साधु
वा यत् न० न० । स्वर्गादिलोकासाधने । “यदलोक्या-
मग्निचित्याहुरथ किमचैषीरिति” सहोवाच किं तु लोकोत्तं
किमलोक्यम् लोक्या शतायुतेत्येवाहस्तदुह पुराशुषः
स्वःकामी न प्रेयादलोक्यं हि तत्” शत० ब्रा० “ययास्यो
द्विजते वाचा नालोक्यां तासुदीरयेत्” मनुः ।

अलीभ पु० लोभः धनादिष्वतिदृष्ट्या अभावे न० न० । धनादि-
ष्वतिदृष्ट्याभावे । लोभो हि सत्यास्तेषापरिग्रहवि-
रोधी १ सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते । “लोभस्य पुरतः
केऽमी सत्यास्तेषापरिग्रहाः” प्रबो च० । “लोभात् सद्यः
प्रणश्यन्ति सत्यास्तेषापरिग्रहाः” पुरा० अतएव “लोभस्य
यमादिप्रतिपक्षत्वं पातइले उक्तम् “वितर्कबाधने प्रतिपक्ष-
भावनम्” एतेषां यमनियमादीनां वितर्कैः हिंसादि-
संकल्पैः “हानिष्याम्येवम्” “अन्ततः वक्ष्यामि” “पर-
स्वमादास्ये” इत्येवंरूपैः बाधने प्राप्ते सति यमपरः
ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः ।

अलीभिन त्वि० अलीभोस्त्यस्य इति लोभोऽनुपदं व्याख्यातः ।
तच्छून्ये “अलीभो स्यात् प्रजावित्ते गृह्णीयात् सम्मितं
करम्” भा० शा० प० ।

अलील त्वि० न लीलः । १ अचञ्चले २ विदृष्टे च ।

अलीलप त्वि० न० त० । लोभनीयद्रव्यसोन्द्रियसन्निधौऽपि
अविक्रिये लोभशून्ये पुरुषे ।

अलीह पु० पाणिन्युक्ते नडादिगणीये अपिभेदे । गोत्रा-
पत्ये नडा० फक् अलोहायनः । तस्य गोत्रापत्ये पु० स्त्री० ।
अलोहित न० त० । १ लोहितभिन्ने रक्तताम्रन्ये । नास्ति लोहितं
यस्मात् । २ रक्तपद्मे रत्नमाला ।

अलीकिक त्वि० लोके विदितः उक् न० त० । लोकेषु अवि-
दिते स्त्रियां ङीप् । “अधिहरि हरि हि इत्यलौकिकं
विग्रहवाक्यम्” सि० कौ० । इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षा-
भावेऽपि ३ सामान्यलक्षणाधीने प्रत्यये न० इति नैया-
यिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च ।
आद्यं चक्षुरादियमन्यं तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्ष-
णादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा अनुपदं
वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः ।
“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्विविधः परिकीर्तितः । सामान्य
लक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजोमत” इति भाषा०
उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादिलक्षणां

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्वृष्टादौ चक्षुःसंज्ञिकं घटत्वसामान्यधर्माज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतन्नयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्कारोमीति नातुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प लि० अल-प । १. लुट्, २. ईषदर्थे, ३. सूत्रे, ४. मरणार्हे ।
“अथ यदल्पं तन्मयम्” छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकम-
प्यत् । प. यशसि पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती
इयत्ता उचिता ततोऽन्यत्नत्वम् तत्त्वं च परिमाणभेदः अपे-
क्षावृत्तिविशेषविषयत्वमपकर्षाघायकधर्माविशेषो वा तेन द्रव्य-
गुणादिधर्मात्वं तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति
अल्पा नदी अल्पः श्यामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अल्पो-
ऽवकाशः । “कञ्चालविषया मतिः” रघुः । “अल्पप्रयोजन-
कतोरुतरप्रयासैः” माघः । “पञ्चालनेन त्यल्पानामङ्गिः
गौचं विधीयते” मनुः । अस्य गुणपरतापि “करणे च
स्तोकाल्पकृत्कतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति” पाणिन्युक्तेः
अल्पानुसृक्तः अल्पतया नुक्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे शम् ।
अल्पयः अव्य० । “पतितापलसैरल्पयः” पा० । अस्य
संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशयने इडन् ईयसन् च ।
अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङोप् । “संख्यायाः अल्पी-
यस्याः” वार्त्ति० अल प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान्
“कनीयान् वृषसुतसृजेत्” ऋतिः “भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो
वा” ऋतिः । भावे इमन्निच् अल्पिमा पु० अयञ् अल्प्यम्
पु० स्त्री तल् अल्पता । स्त्रीत्व-अल्पत्वं न० लुट्परिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पत्रमस्याः । भूतकेरीटजे ।
अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धो यस्य । १. रक्तकैरवे । २. खलपगन्धयुक्त
मात्रे लि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः
तलैव लि० ।

अल्पतनु लि० अल्पा लुट्परिमाणा तनुः शरीरं यस्य १. खर्वे,
२. दुर्बले, ३. खल्लास्थियुक्ते च । पत्रके २. वृक्षमात्रे च ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १. लुट्पत्रयुक्ततलवीभेदे खल-
अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरसुज)
(खरसुज) वा इति १. ख्याते ढके । २. अल्पप्रमाणयुक्ते लि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्षभेदे
यस्योच्चारणे अल्पप्राणवाक्योत्तरापरस्मिन् । स च शिखा-

यामुक्तः “अयुष्मवर्गयमनायणशाल्यासवः सृताः” इति तथा च
वर्गेषु प्रथमतोऽयपञ्चमवर्गाः यमनाः यवरत्नाश्च अल्पासवः ।
कर्म० । २. ताडशवस्योच्चारणवाह्यप्रयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु
एकादशधा “विचारः संवारः श्वासोनादो घोषोऽघोषोऽल्प-
प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति” सि० कौ० ।

अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं बलमस्य । १. अल्पबले लि० । [शाके ।

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शाकः कर्म० । (नटिया)

अल्पमेधस् लि० अल्पा मेधाऽस्य अस्मिन् समा० । अल्पधार-
णायुक्तबद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पम्यच लि० अल्पं पचति पच-बा ख सुस् उप० स० १. मित-
म्यचे आत्मस्मरौ ङपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविषयायाम् ।
२. अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । लुट्पायां शम्यां शम्याकारे लुट्ठजे ।

अल्पमरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) लुट्जलशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १. कान्ते
पशुषु तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २. अल्पजीवन
काले लि० । “दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति
निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव
च” मनुः वा कप् अल्पायुष्कोऽप्यत् । कर्म० ।
यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले १. आयुश्च
जीवनकालः “शतायुर्वै पुरुष” इति ऋतेः शत-
वर्षावच्छिन्नजीवनकालोनराणां मातुः । एवमन्येषा-
मायुः परिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां
ज्योतिषोक्तप्रहयोगस्य सूत्रवता यथा जातकालङ्कारे ।

“आयुर्मूलं जन्मिनां जीवनं” स्यादाजीवानां निर्जराणां
सुधेव । एष्याहुः पूर्वमाचार्यवर्यास्तत्तादायुर्योगजाल्यं
प्रवक्ष्ये । लग्नाधीनोऽतिवीर्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः
केन्द्रयातैर्दत्ते ह्यायुः सुदीर्घं गुणगणितं श्रीयुतं
मानवानाम् । सौम्याः स्त्रीयालयस्या जनुषि च रज-
नीनायके स्त्रीयतुङ्गे वीर्याटे लग्नमाघे वपुषि च शरदां
वटिरायुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्यावपुषि सुर-
गुरौ लग्नतोषा सुधांघोरायुर्बुक्त्तं न दृष्टं न च गगनगतैः
सप्रतिवृत्तराणाम् । याता मूलविकोषे शुभगगनचराः
स्त्रीयतुङ्गे सुरेज्ये लग्नाधीनोऽतिवीर्यो गगनवसु ८० समा-
संख्यमायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं
खेटहीनं समाः सुस्त्रिंशत् सौम्येक्षितं चङ्गमन-
हिमकरैः संयुतोऽयं स्वमे चेत् । खल्लांघे चामरेज्ये सुनि-
नयन २७ मितं स्वर्जगो लग्नगो वा चन्द्रोद्युजे शुभश्चेद्-

गगनरसमितं ६० कोणगाः सौम्यखेटाः ॥ कीटे लग्ने
सुरेज्ये यदि भवति तदा खाष्ट ८० तुल्यं लगेये धर्माङ्के-
वाङ्गनाथे निधनभवनगे क्रूरट्टेऽम्बुहस्ताः २४ । लग्नाथो
शाष्टनाथो लयभवनगतौ सप्तविंशत् २७ विलग्ने क्रूरज्यो
चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कश्चनास्ते ह्रिपजाः २२ ॥
लग्नेऽर्कुरहीनौ वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रं खेटहीनं केन्द्रे
सौम्ये खशैलाः ७० सितविषयगुरुः स्याच्छतं १०० केन्द्र-
गौ चेत् । वागीशे कर्कलग्ने शतमिह भृगुजे केन्द्रेऽधार्क-
स्त्वनी धर्माङ्गस्ये सुधांशौ व्ययनभवनगे ज्ञायनानां शतं
स्यात् ॥ धीकेन्द्रागुर्नवस्था यदि खलखचरा नो
गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्य
दृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधन-
गता वीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः स्त्रीयरागौ शुभगगन-
चराः षट्पिण्डोच्चगेज्ये ॥ कोदण्डान्यार्द्धमङ्गं यदि सकल-
खगाः खोच्चगा ज्ञे निजांशे गोम्ये पूर्णं च केन्द्रे
सुरगुरुभृगुजौ लाभगेऽज्जे परायुः । शुके नीचे तनुस्थे
निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं
स्यादथ तनुगृहपम्किङ्गः पुष्करेऽज्जे ॥ वागीशोऽर्थदुक्तो
नवभवनगाः सर्वखेटाः शतायुः कर्कः चन्द्रजीवौ
सहजरिपुभगे स्यात् कविज्ञौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यार-
मन्दागुरुनवलवगा वाक्पतो लग्नयाते व्यष्टस्थानेषु भेषाः
शरगज ८५ कलितं स्यान्नराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्या-
ज्वाता उपचयगृहगाः ३, ६, १०, ११, कातराः कण्टक
१, ४, ७, १० स्याः सौम्या व्योमार्कसङ्घा १२ ० यदि तपनकुजौ
रन्ध्रगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्ने भृगुजौ नवसुतनिलये
कण्टके १४, ७१०, नो खलाख्याः सम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुल-
वगा जीवभागे च सौम्याः युग्मर्क्षांशे गता वा व्ययधनगृहगाथे
च्छुभाः शीतभानुः सम्पूर्णं लग्नयायी शतमिह हि नृणा-
मिन्दिरामन्दिरं स्यात् । लग्नेशः सौम्ययुक्तो वपुषि च लयपो
रन्ध्रो नान्यदृष्टौ विंशत् केन्द्रे लगेये बलवियुजि तथा लग्नमे
विंशदायुः ॥ इन्द्रावापोक्तिमस्य ३, ६, ८, १२, तदनु तनुपतौ
निर्वले पापदृष्टे दनैस्तुल्यं ३२ ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतो-
ऽज्जान्तिस्त्वम् । रिप्फे केन्द्रे सुरेज्ये गुरुविपुसहजे स्यात् स
पापोऽङ्गनाथो रामाङ्गं कर्कलग्ने कुजहृदिनकरो केन्द्ररन्ध्रे
यहो न ॥ रामाङ्गं ३ स्यात्तयेशो वपुषि च निधनं
सौम्यहीनं खवेदाः ४० लग्ने शीरन्ध्रयातो वपुषि निधनपः
स्यात्तृणां वाणसंख्यमृ ५ । नको तिम्रांशुमन्दौ सहजरिपु-
गतौ कण्टके १, ४, ७, १० रन्ध्रनाथः पाराधाराविसंख्यं ४४

तदनु शुभखगाः खांशगास्त्रिंशदायुः ॥ व्यङ्ग्ये सौम्यदृष्टे यदि
शुभविहगावीर्यवल्लस्तदानीम् यातः सौम्ये गणेऽज्जे गुरु
सुनिगणितं ७२ रन्ध्रगैर्भध्यमायुः । स्याच्चन्द्रादङ्गि पादै
रथ तपनसुते द्वाङ्गलम् प्रयाते रिप्फे गोवायुरीज्यो यदि
बलरहितं कङ्कपवाचसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्गे वण्डधामा
खलविहगयुतः पुष्करे ज्ञो द्विजन्दो वागीशोऽनस्तयायी
विशखपवनदुक्तः ७५ स्यात्तर्थास्यदस्थः । सौम्यः पीयूष
धामान्तिमतसुखिणे संस्थितोऽसौ कशीज्यायेकयो पुष्क-
राक्षं ५० व्ययरिपुनिधने मूर्त्तिपञ्चद्वयुक्तः ॥ मन्दांशे
लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा
रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् षट् ६० रायुः ।
राशीशोलम्ननाथो दिनमणिर्साहितो मृत्युगोवासवेज्यो
नो केन्द्रे षट्परायुर्वापुषि दिनकरः शत्रुभौमान्वितश्चेत् ॥
वागीशोहीनोऽर्थो व्ययतनुजगते वामिनोशे खशैला ७०
धर्मे सर्वे परायुः खलखगलवगे केन्द्रयातैरशीतिः ८० ।
क्रूरैः क्रूरैर्वयातैः शुभभवनमतैः सौम्यखेटैः सदीप्य
लग्नेये स्यात् परायुः सुतभवनगतैः षट्परायुर्नराणाम् ॥
सारङ्गस्यान्यभागे यदि वपुषि गते वाद्यभागे च केन्द्रे
सौम्याः खेटाः शतं स्यादसु ८ सहज २ सुखे ४ स्याच्चिरायुः
समस्ताः । लग्नात् प्रालेयधानो निधनसदनपोरिप्फ-
केन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यपहोने यदि मृतिभवेने
कश्चिदास्ते खरामाः १० ॥ क्षीणे प्रालेयभानी यदि
खलखचरो रन्ध्रगोरन्ध्रे नेता केन्द्रस्थो लग्ननाथो निजबल
रहितः स्याच्च २० तुल्यं तदायुः । सौम्यैरापोक्तिमस्य
दिनमणिजविधू वैरिरन्ध्रालयस्थो तुल्यं कामाङ्गुशैः २२ स्या-
दथ धनलयगौ रिप्फगौ पापखेटौ ॥ हीनौ खभानुना वा
यदि हिममङ्गसाकाशबाहु २० प्रमाणं केन्द्रस्थौ सूर्य-
मन्दो यदि वपुषि कुजः पुष्पवाणाङ्गुशः २५ स्यात् ।
शुके ज्ञायङ्ग्यातौ तनयभवनगौ भानुपापावनायुर्नकेशः
सार्कलग्ने खलखगसहितो वेक्षितः स्यादनायुः ॥ यत्
सम्भोक्तं योगजातम्पराशैर्होरापाराधारापरप्रवर्तैः ।
तस्मादायुः सारमंथं गृहीत्वा पुंसासुक्लम्पुसवभाजास्त्रये-
दम् ॥ बलाबलविवेकेन पुनरागमसायिनाम् । सुमनोभिरिदं
देश्यमायुर्धर्मादिशालिनाम् ॥

“पापस्तिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्योदये
प्रभृतः सद्यः प्राणास्त्रयजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् ।
“पष्टेऽष्टमे च चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंष्टः । अष्टा-
भिध शुभैर्दृष्टोऽर्थैर्भिन्नैस्तदर्थेन” । चन्द्ररिष्टम् । “सुत

मदनमन्यलमनरम्भेधुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः ।
 भृगुसुतगणितदेवपूज्यैर्थादि बलिभिर्न युतोऽयलोकितो-
 वा । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । “यूनचतुरस्रसंस्थे पाप-
 हयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं
 देवैरपि रक्षिते बालः” । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । “जीये
 शशिनि विलम्बे पापैः केन्द्रेण सृष्ट्युसंस्थैर्वा । भवति
 विपत्तिरवश्यं जन्माधिपतेर्मतश्चैतत्” । जीयचन्द्ररिष्टम् ।
 “नागः गोः मिह २४ जातो २२ पुं समाः श्वि ४ त्रय्यि
 २२ इति १८ नखाः २० । समाग्निः २ दिक् १० चेत्यजा
 द्यंगे तत्तुल्याद्धैर्विधौ व्यसुः” । मेघादीनां त्रिंशंश-
 विशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । “भौमे विलम्बे शुभदैरदृष्टः पञ्च-
 ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मुनीन्द्रः
 अरे यमारौ न शुभेक्षितौ च” । त्रिविधभौमरिष्टम् ।
 “ककटधामनि सौम्यः पठाष्टमराशिगोविलम्बेक्षितः ।
 चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” । बुधरिष्टम् ।
 “दृष्टमूर्त्तिर्भौमदृष्टेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः ।
 वर्षैस्त्रिभिर्मासैर्दृष्टिहीनोलोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्”
 दृष्टमूर्त्तिरिष्टम् । “रविशशिभवने शुक्रोद्वाहदशरिपुरभृ-
 गोऽशुभैः सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं पङ्क्तिर्वर्षैः किमिह
 बिचित्रम्” । शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाह्यात्
 शनैश्चरः पापविक्षितोलम्बे । संयुक्तोसाक्षेन वर्षाच्छुद्धस्तु
 मारयति” । त्रिविधगनिरिष्टम् । “राहुसहस्रस्थोमर-
 णाय योजितोभवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दग्धभिः षोडशभिः
 केचिदाचार्याः । षट्सिंहदशिकोदप्रकृतस्थितिर्जीवितं
 हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितं वर्षैः” ।
 राहुरिष्टम् । “केतुर्व्येज्जिह्वोऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते
 जन्तुः । राद्रे सर्पसहस्रे प्राणैः संत्यज्यते चाशु” ।
 केतुरिष्टम् । “लग्ने ते द्रुक्काणां निगडाहिविहङ्गमपाश-
 चरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः स्वपतिदृष्टाः” ।
 द्रुक्काणरिष्टम् । “मीनकर्कटयोरन्यौ दृष्टिकास्याद्यमध्यमौ ।
 सर्पाश्चत्वार एवैते द्रुक्काणां निगडाश्च ते । तलामध्यान्त-
 सिंहश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्रुताः । दृष्टाद्यमकराद्यन्या
 द्रुक्काणाः पाशधारिणः” । लग्नाधिपजन्मपती पठाष्टमरिप्-
 फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितेर्वेदे-
 द्वयैः । जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् ।
 “सौम्याः पठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन सृष्ट्यु-
 दाले यदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः” । सौम्यमहरिष्टम् ।
 “एकः पापोऽष्टमगः शत्रुं गृही शत्रुविक्षितोवर्षात् । मार-

यति नरं प्रसूतं सुधारसोवेन पीतोऽपि” । पापमहरिष्टम् ।
 “होरायाः सप्तमे सौरिर्ह्रिवुकस्पथ भास्करः । अस्मिन्
 योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये । दशुषठगते ज्ञेये
 समसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा मासुर्वर्षमेकं न जीवति ।
 “प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदाष्ट-
 म्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाज्ञेषा
 तयोदश्यां यदा मघा । एमिर्जातो न जीवेत यदि शक्र-
 समोभवेत्” । एवमन्येऽपि अल्पायुर्व्योगा आकरे दृष्ट्याः ।
 मनुना तु “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्ज्यमातु ।
 आलस्यादक्षदोषाञ्च सृष्ट्युर्विप्रान् जिघांसति” इति अक्ष-
 दोषादेरपि अल्पायुर्हेतुतोक्ता । अक्षदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि
 तज्ञाभक्ष्यगन्दे उक्तम् आचारस्य आचारगन्दे वक्ष्यते ।
 अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प-
 प्रकारादौ द्विकृतिः । अत्यन्ताल्पे पादादौ “फलं चाल्पात्मकं
 तस्य धर्मस्यार्जजयो भवेत्” ति० त० १८० ।
 अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कतु । १ सङ्गर्षणाम् । अल्पायु-
 कतु ० अल्पमात्रायाम् ।
 अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते सा अल्प+कृत्ये णिच्-कर्म-
 णि क्त । अल्पीकते “सृष्टा न चक्रोऽल्पितकल्पपादपः” नै० ।
 अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः दृष्टुः । अतिशयिताले ।
 अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः ईयसुन् क्रियां लीप् ।
 अतिशयिताले ।
 अल्ला स्त्री अल्यते इत्यल् किप् अले भूषार्थे लाति गृह्णाति
 ला-क३त० । १ मातरि । अलतीति अल् पर्याप्तः सन्
 लाति सर्वानसि गृह्णाति जानाति वा ला-क ।
 २ सर्वज्ञायां सर्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च
 अथर्ववेदे अल्लाक्रेत्यादिसूक्ते प्रसिद्धा ।
 अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तप्तौ, शोभायां, अवणे, व्याप्तौ,
 आनिष्पन्ने, प्राथने, प्रवेशे, सत्तायां, दृष्टौ, पक्षणे, बधे,
 सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथावयं सक०
 अक० च भुदि० सेट् पर० । अवति आवीत् ।
 आव । अव्यात् । अविता । अवितः । अवन् । अविषः । “अ-
 वतु योगिरिचुता शशिष्ठतः प्रियतमा” उद्ग० । “अरि-
 तसुदयादवतः” नखोदयुः । “प्रविष्टोभिनसाविषुः” । य०
 २२, २६, तत्र तर्पणे “न मासवति सहीपा रत्नहरपि
 मेदिनी” रघुः । रक्षणे “यदाविष सखीयतो यदाविष”
 ऋ० १, १२, ५, “आविष रक्षसि अन्यत्र तपयसि” भा०
 गतौ च आनो “बर्हिः सदताविता” ७, ५६, ६, “अविता

आगच्छत्" भा०। भक्षणे च "प्रोथदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा"।
७, ३, २, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" "भा० लृष्यविष्यव्रतसेपु
तिष्ठति" १, ४, २, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" भा० एवमन्या-
र्थेपूदाहार्यम् ।

अव अव० अव-अच् । १ निश्चये, २ व्याप्नो, ३ अनादरे, ४ असाकल्ये
५ आलम्बने, ६ शुद्धौ, ७ परिभवे, ८ नियोगे, ९ निम्नतायां च ।
अयं चादिः प्रादिश्च "अव ज्ञानावज्ञान वगुद्धीपदर्थ्याभि
पराभवातियोगेषु" गण० २० ज्ञाने अवगतोऽर्थः । अवज्ञाया-
मवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यदि गच्छति शुद्धौ
अवदातम् । ईपदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्नो अव-
कीर्णः । परिभवे अवहन्ति । अतियोगे अवघात इत्युदा-
हृतञ्च । अनादरे "अवजानासि मां यस्मात्" रघुः अय-
मानः । व्याप्नो अवकाशः असत्यां व्याप्नो न सर्वतः प्रवेशः
इति तस्य व्याप्नोर्थकता । अवगाहते । निश्चये अवस्थति
अवसायः अवधारयति । निम्नतायाम् अवनमति अवतरति
अवलिपति अवाचनः इत्यादि । असाकल्य-
मीपदर्थः । व्रीहीनवहन्ति अवघातञ्च विवृषीकरणार्थं
एकदेशमात्रे घातः न तु सर्वावयवे इति असाकल्यद्योत-
कता पराभवे शतून् अवहन्ति पराभवतीत्यर्थः नियोगे
अवहन्तिः "एवेचानियोगे" वा० अनियोगोऽनवहन्तिः
सि० कौ अवकल्पते । अस्व वातो लोपः वगाहः । "अवा-
दयः क्रुदाद्यर्थे तृतीयया" वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अव-
क्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+कार्थ कटच् । १ अवगम्यार्थे अतिशयिताधरे
ततः स्वार्थं कन् तल्वैव । [प० ।

अवकम्पित अव+कम्पि कर्त्तरि-क्त । १ विचलिते २ च्छभेदे
अवकर पु० अव+कृ-अप् । १ उपहतौ "सोमानवकरगमहि"
ता० या० "अवकर उपहतिः" भा० । २ सस्माज्जन्त्यादिभिरे
धृत्यादौ । "अवकरगोधनेन" ५, १२४, मनुव्या० कुम्भ० ।

अवकर्षण न० अव+कृष-ल्युट् । बलपूर्विकाकर्षणे स्थाना-
न्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित लि० अव+कल-क्त । १ दृष्टे २ ज्ञाते ३ गृह्यते च
अवका स्त्री अव-पङ्क्तौ कर्मणि कुन् लिपका० न इत्त्वम् ।
शेवाल्ले "तद्वत् करोत्यवकासपदधाति अवकाभिः प्रच्छा-
दयति आपोवा वा अवकाः" शत० ब्रा० "अरतिमात्रे ऽ-
पाटां दक्षिणेनावकासपरिपाञ्च" कात्या० १७, ४, २८
"अवकासु शेवाल्लेषु कर्क" । "मण्डुकावकावेतराश्याधेनौ
बद्धावकर्षति" का० १, २, १०, ।

अवकाश पु० अव+काश-घञ् । अवस्थितियोग्यतासम्पादके
काशे देशे च । तत्र कालिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितयो-
ग्यतासम्पादकः स चावसर इत्युच्यते, "कृत्वावकाशे रुचि
संलृप्तम्" इति भट्टिः । इव्यानन्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-
सम्पादको दैशिकः स चावकाश इत्येव "अवकाशं किलो-
द्वयानिति" रघुः ।

अवकीर्ण लि० अव+कृ-क्त । १ व्याप्ते "चतुष्कृत्पुष्पप्रकाराव-
कीर्णः कुमा० । २ चूर्णिते ३ ध्वस्ते च" भावे क्त । ४ "अवकीर्णित्वे,
ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्या-
व्रताचरेत्" अङ्गि० ।

अवकीर्णिन् पु० अवकीर्णमनेन इष्टा० इति । ध्वस्तमेत
ब्रह्मचारिणोयद्व्रतमुक्तं स्त्रीसङ्गभाविर्जनं तस्य भ्रंसे-
ऽवकीर्णता । "अवकीर्णी तु कालेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन नैर्कृतं निशि याजयेत्" अङ्गि० "कुशी-
लवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" मनुः अवकीर्णि-
लक्षणञ्च "कामतोरेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याङ्गधर्माज्ञा ब्रह्मवादिनः "अवकीर्णी भवेद्-
गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्दभं पशुमान्मेत
नैर्कृतं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जुह्यात् कामाय स्वाहा
कामकामाय स्वाहा निर्कल्य स्वाहा रक्षोद्वेताभ्यः
स्वाहेति णतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे" इति वसिष्ठोक्तेः
तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णित्वम् । अकामतस्तु
नावकीर्णित्वं किन्तु प्रायश्चित्तात्पत्वं यथोक्तं मनुना
"स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा क-
मर्चयिष्याति पुनर्धानं हव्यं जपेत्" ।

अवकुञ्चन न० अव+कुञ्च-ल्युट् । १ आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत्
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामारम्भ-
कसंयोगोत्पादकं वस्तुव्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म
यतो भवति सङ्कुचति पञ्च सङ्कुचति दक्षं सङ्कुचति
चर्मोति प्रत्ययः, तादृशं कर्म" वै० सू० ८० । करणे ल्युट्
"अतज्जुं सर्ववेदनाभवन्ति उपक्रुज्य" "तोदमेदेनस्तम्भन-
स्वप्रावकुञ्चनाङ्गुशिका भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते रोगभेदे च ।
अवकीर्णव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् । "अथातो-
ऽकार्षि प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यातः ब्रह्मचारी यथा-
वकीर्ण्येन स चतुर्थकालमज्जं भक्ष्यं चरेदेवं पूतो भवतीति"

भातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् । तत्रवानचरेत् भैक्ष्यं स्वर्गं परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वसथन्नेककालिकम् । उपस्थः शस्त्रसवनसेनस स विशुध्यति" मन्त्रो अवकीर्णव्रतमुपक्रम्य "तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिर्भुङ्क्त्वात् ओङ्कारपूर्विकाभिः । संयत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुङ्गायत्वीं वत्सरानुगां जपेदिति" शङ्खलिखितोक्ते च "अवकीर्ण-निमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । खरचर्मावासा घण्टासां-स्तस्मान्मुच्येत किल्बिषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे । एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतो ज्ञेयः ।

अवकुटार लि० अव+स्वार्थे अतिगणे वा कुटारच्-
अत्यन्तनिस्त्रादौ १ अवशब्दार्थे २ वैरुध्ये न० ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष-क्त । १ दूरीकृते २ अपसारिते, श्वहृष-
कारिते च । अवकृष्टं गृहायकरादेरवर्कषणसत्त्वस्य अर्थः
अच् । ४ गृहायकराजके दासभेदे पु० । "पणोदेयोऽवकृष्टस्य
प्रभुत्वं कृष्टस्य वेतनम् । पाण्सासिकस्तथाच्छादो धान्य-
द्रोणस्तु मासिकः" मनुः । "अवकृष्टस्य गृहादिसंसारजको-
टकादिवाहादेः कर्म करस्य कृच्छ्रः" ।

अवकृष्य लि० अव+कृष कर्मणि क्यप् । १ आकर्षणीये २ दूरी-
कार्ये अव+कृष ल्यप् । ३ आकष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकृप्ति स्त्री अव+कृष-क्त रोलः । सम्भावनायाम् "अनवकृ-
प्ता सर्वयोः" पा० । "अनवकृप्तिरसम्भावना" मि० कौ० ।
"क्वेव भोक्ष्यसे अनवकृप्तावेव" मि० कौ० ।

अवकेशिन् लि० अव+क्षुत् कं सुखं यस्मात् प्रा० व० अवकं
फलशून्यतामोमितं शूलमस्य अवक+देश-णिनि ।
१ अफले हृत्ते । असन्नाः केवा विद्यन्ते अस्य इति ।
२ अल्पकेशयुक्ते । [लया कुष्टे ।

अवकौकिल लि० अव+कुपः कोकिलया प्रा० स० । कोकि-
अवकृष्य लि० न वक्तव्यः । १ वक्तुमर्हे अस्त्रिलादौ वाक्ये
२ निमिषवचने श्मिथ्याभूते च ।

अवक्तु लि० नास्ति वक्तुं यत् । सुश्रुतोक्ते शोणितादिनिस्सारण
सुखशून्ये ब्रण्णदौ "अन्तःपूयेष्ववक्तेषु तथैवोत्सङ्गवत्-
स्वपि । नेत्रवर्कगुदाभ्यासनाड्योऽवक्ताः सशोणिताः" ।

अवक्तु लि० विरोधे न० त० । वक्रताविरोधनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्त्वन् लि० अव+कृष णिनि ए० । अवकर्षणशीले
"अवक्त्वन्निष्पन्नं यथा जुरम्" क० ८, १, २, अवक्र-
त्विणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवक्रन्द लि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १ नीचैः क्रन्दनशीले

"क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य० २१७ । भावे घञ् ।

नीचैः २ क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ ।

अवक्रय पु० अवक्रियते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन
अव+क्रो-अच् । पाह्यस्य प्रतिरूपत्वेन देयेऽस्य २ भाटके
च भाटकञ्च गृहवस्तादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं पाह्य
मिति समयेव परायत्तीकरणम् करणेऽच् । इतत् साधने द्रव्ये
शुक्लादिस्थाने वणिग्भित्तिपाय देये (भाटके) ४ करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट लि० अव+क्रुष-कर्मणि क्त । कृताक्रोगे यमुद्दिश्य
क्रोगः कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कोकिलया" मि० कौ० ।

अवक्लिन्न लि० अव+क्लिद-क्त । पाकादधस्तात् १ क्लिप्ते (पचा)
१ फलादौ जलादिना २ अत्यन्ताद्रे च । पूर्व्यं पक्वततोऽ-
वक्लिन्नं राज० पूर्व्वनि० । अवक्लिन्नपकम् ।

अवक्लिद् पु० अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा-
हयोया) क्लेदस्य जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः
अवयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । दृष्टुत्तरं नाशोन्मु-
खायस्यायां भावधिकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय-
साधने व्यापारभेदे । "ब्राह्मणा उन्मुखायक्षयणमक्रतं"
शत० ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त लि० अव+क्षिप-कर्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण लि० अव+क्षि-क्त । १ अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे
पदार्थे । भावे क्त । २ अवक्षये न० ।

अवक्षुत् लि० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतक्षुते । यक्षोपरि क्षुतं
क्षुतं तस्मिन् । "द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमक्षुतम्" मनुः ।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अधःसंयोगादुक्ते
क्रियाभेदे । "सुसलमवक्षिपामीतीच्छाजितेन प्रयत्नेन
प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया
जायते ततोऽवक्षेपणविधिदहस्तोदनादसमवायिकार-
णात् हस्तसंयुक्तसमवेऽप्यवक्षेपणं कर्म दुग्गहा जायते"
वै० सू० ७० । उक्तं ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं
प्रसारणं गमनमिति कर्माणि" वै० सू० । "उत्क्षेपणं तथा-
वक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्मास्तेतानि
पञ्च च" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे
ल्युट् ङीप् । २ बलायामोषणौ स्त्री ।

अवक्ष्वाप्त न० निम्नः क्षातः । गभीरगते ।

अवखाद पु० अवज्ञातः निन्दितः खादः खाद्यम् प्रा०स० ।

निन्दितखाद्ये “नात्वावखादो अस्ति वः” ऋ० १, ४८, ४

“अवखादः आज्ञातः खादः जुगुप्सितहविर्विशेषः” भा०

अवगगण न० अव+गण-भावे ल्युट् । १ अवज्ञायां २ निन्दने

३ तिरस्कृत्य ४ परिभवे च । [च ३ तिरस्कृते ४ पराभूते च ।

अवगणित लि० अव+गण-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम+ङ डकारस्य नेत्वम् । गण्डस्थव्रणभेदे

गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड) ।

अवगत लि० अव+गम-क्त । १ निम्नगते, २ ज्ञाते च । “तस्याच्चा-

वगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्वं

संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव” इति शा० भा० ।

अवगति स्त्री अव+गम-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

च “अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्म-

फलविषत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं

ब्रह्म” “ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः” ब्रह्मावगतिस्त्व-

प्रतिज्ञातेति” च शा० भा० । [उज्ज्व० ।

अवगथ पु० अव+गा-कर्त्तरि य नि० ह्रस्वः । प्रातःस्नाते

अवगदित लि० अव+गद-कर्मणि क्त । १ अपवादयुक्ते २ निन्दिते

अवगम पु० अव+गम-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

“प्रत्यक्षावगमं धर्म्मं सुमुखं कर्त्तुमव्ययम्” गीता ।

अवगाढ लि० अव+गाह-क्त । १ निविड्, २ अन्तःप्रविष्टे,

३ निमग्ने । यस्मिन् अवगाढः कृतस्तस्मिन् ४ जलादौ

५ विषयभूते पदार्थे च । यथा घटज्ञानेन घटत्वविशिष्टघटा-

स्तृप्तसंसर्गस्य अवगाढः । अथ वा अतोलोपे वगादोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह-घञ् । १ ज्ञाने, २ अन्तःप्रवेशे

३ ज्ञानेन वियोगीकरणे च ॥ आधारे घञ् । ४ ज्ञान-

स्थाने । वा अलोपे वगाहोऽप्युक्तार्थे । ल्युटि । अवगाहन-

भयत्न न० ।

अवगाह्य लि० अव+गाह-कर्मणि क्त । १ अवगाहनादि-

योग्ये जलादौ २ अन्तःप्रवेश्ये ३ विषयकार्ये च ।

अव+गाह-ल्यप् । ४ अवगाहनं कृत्यर्थे अव्य० ।

अवगीत लि० अव+गै-क्त । २ निर्व्यादि जनापवादे २ दुष्टे

३ गर्हिते ३ दुष्टदृष्टे मेदि० भावे क्त । ४ निन्दायाम्

४ लोकापवादे च न० ।

अवगुण पु० अव+गुण-क । दोषे । “परावगुणम् अन्य-

दोषमिति किरा० १३, ४८ । श्लोकव्या० सक्ति० ।

अवगुण्डन न० अव+गुण्ड-ल्युट् । योषितां १ गिरःप्रावरण-

क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २ सुखाद्याच्छादने वस्त्रे । “अव-

गुण्डनसंघीता कुलजाभिसरेद्यदि” सा० द० “चण्डाल-

स्त्रिमिरावगुण्डनपटत्रेपं विधत्ते विधुः” सा० द० ।

स्तत्तावगुण्डपटलक्षणलक्ष्यमाणः “माघः । २ आच्छा-

दनमात्रे च क्लृप्तवगुण्डनं कथ्येति” तन्त्रम् ।

अवगुण्डनमुद्रा स्त्री अवगुण्डनाय मुद्रा । “सव्यहस्तकृता

मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी । अवगुण्डनमुद्रे यस्यमितो अमिता

भता” तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे ।

अवगुण्डिका स्त्री अवगुण्डयति आष्टणोति अव+गुण्ड-

ण्वुल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम् । स्त्रीणां १ सुखा-

वरणशाद्याम्, २ जवनिकायाञ्च । अव-गुण्ड-धात्वर्थे

ण्वुल् । ३ अवगुण्डनक्रियायाम् ।

अवगुण्डित लि० अव+गुण्ड-क्त । १ कृतावगुण्डने आष्टने

“रजनीतिमिरावगुण्डिते” कुमा० । २ चूर्णिते च ।

अवगुम्फित लि० अव+गुम्फ-कर्मणि क्त । यथिते ।

अवगूर्य्य अव्य० अव+गुरी-उद्यमे ल्यप् । बधार्थं दण्डसद्य-

स्येत्यर्थे “अवगूर्य्य चरेत् कच्छमतिकच्छं निपातने” मनुः ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह-क्यप् । व्याकरणसिद्धे प्रत्यहसंज्ञके

पदे । पाणिनीये प्रत्यहमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु

अवग्रहमिति संज्ञा । यस्यावग्रहः विशेषेण ग्रहः विच्छेद-

वत्तेन भवति न सन्धिकार्यं तत् पदं प्रत्यहमवग्रह-

मिति च भगवते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगीरण न० अव+गुर-उद्यमे ल्युट् । बधार्थास्तादुद्यमे ।

दण्डनिपातनप्रायश्चित्तेन नान्नीकतया प्रसङ्गेन अवगोर-

णनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः” प्रा० वि० ।

अवग्र(या)ह पु० अव+ग्रह-घ १ घञ् वा । १ टटिजलप्रतिबन्धे

“टटिर्भवति सस्यानामवग्रहविशेषिणाम्” “रावणावग्रह-

क्लान्तमिति वागमतेन सः” । नभोनभस्योर्दृष्टिमवग्रह-

इवान्तरे” इति च रघुः २ अनाष्टौ च “एषेव सीतां तदवग्रह-

क्षताम्” कुमा० । ३ नियते “स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-

मनुग्रहावग्रहयोर्विच्छेद्या” माघः । व्याकरणोक्ते सन्धिरा-

हित्यरूपे ४ विच्छेदे “इन्द्रोऽसि विशौजाः य० १०, २८

मन्त्रे विडौजा इति प्राप्ते विशौजाश्चान्द्रसमतएव पद-

कारो नावग्रहं चकार” वेददी० । ५ प्रतिबन्धमात्रे “अव-

ग्रहमव्येनवनवग्रहयहा यथा दिशा धावति वेधसः स्मृहा”

नै० । दैगजसमूहे हारा० ७ गजसलाटे मेदि० । ८ स्वभावे

विका० अवग्रहस्तु ९ शामे । [मेदि० १ ज्ञाने च ।

अवग्रहण न० अव+ग्रह-भावे ल्युट् । १ प्रतिरोधे २ अनादरे

अवग्रह पु० अव+ग्रह-आधारे घञ् । भूमिरन्ध्रे । द्विद्वे लिका० ।

करणे घञ् । २ घट्टे (याता) प्रेषणयन्त्रभेदे । भावे घञ् ।
१ चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टनं तत्रैवार्थे
न० । “प्रदेशस्य बद्धशोऽवघट्टनादयोहि व्यधा” सुश्रुतः ।
युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित लि० अव+घट्ट-कर्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घर्ष-ल्युट् । अधःस्थापयित्वा १ घर्षणे सर्व
तो २ घर्षणे “दुर्न्यासात् ब्रणवत्तावघर्षणम्” सुश्रुतः २ मार्जने
च मलावधर्षणम् पात्रावधर्षणम्” सलिलैः शुद्धिरेतेषां
गोवालैश्चावघर्षणात्” या० स्मृ० ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । १ अवहनने तरङ्गुलादेर्विघातपी
करणव्यापारे । अवघातश्च ब्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः
तदकरणे यज्ञासिद्धिः “ब्रीहीन् प्रोक्षति ब्रीहीनवहनि”
इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभावव्यघातजनको व्या
पारो ब्रीहिनिष्ठः कल्प्यते प्रोक्षिता ब्रीहय एवावघाताय
कल्पन्ते” कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कारः ब्रीहिनि
ष्ठ इति मीमांसकाः । नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंम
एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु” कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्का
रोऽष्टविधो जन्यत इत्याहुः अवघातश्च धर्मिणि सत्येव
तदीयवितुषीकरणरूपपरिस्काररूपः २ हननमात्रे ३ ताड-
नमात्रे च “कर्णायघातैरपि ताड्यमाना दूरीकृताकरि-
वरेण” “अधरे दत्तदन्तावघाते” सा० द० ।

अवघातिन् लि० तव+हन-णिनि । अवघातके स्त्रियां डोप् ।

अवघुष्ट लि० अव+घुष-क्त । घोषणया प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण-भ्रमणे भावे ल्यु । सर्वतोभ्रमणे ।

अवघाटित अव+घुट्-परिवर्त्ते क्त । सर्वतोवेष्टिते सम-
न्नात् परिवृष्टे । सङ्घ “शिविकया प्रायादवघोटितया स्वन-
गरमनुप्राप्य” भा० व० प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष-भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानायोज्यैर्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा-भावे ल्युट् । आघ्राणे “पिण्डपितृ-
यज्ञवहानप्रवृत्ति प्रागवघ्राणात्” का० २०५.११ “अपघ्रा-
णमितरेषु” का० २२, १०, ४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टे
रुक्तम् । अतएव आङ्गशेषभोजनस्यावश्यकतया उपवास-
दिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् “आघ्राय पितृसेवित
मिति” स्मृतेस्तथाचरणम् ।

अवचक्ष्ण लि० अव+चक्ष-ल्यु । निन्दितारुख्यानकर्त्तरि
“कुत्साभीक्ष्णायोरर्थे एतस्य तिङ्परत्वे अतुदात्तत्वम् ।

अवचन न० न वचनं कुत्सायां न० त० । निन्दायाम् । अभावे
न० त० । २ कथनाभावे “प्रकृतौचावचनात्” कात्या०

२०, ७, २१, “अवचनेऽग्निष्टोमः” । कात्या० २२, १, २ ।
न० व० । ३ वचनशून्ये लि० “शकुन्तला साध्वसादवचना
तिष्ठति” । शकु० ।

अवचनीय लि० वक्तुमनर्हः वच-अर्हार्थे अनोयर् न० त० ।

१ वक्तुमनर्हो अस्त्रीलादौ शब्दे “वादेश्वचनीयेषु तदेव द्विगुणं
भवेत्” सनुः १ वचनीयं निन्द्यम् न० त० । २ निन्द्यभिन्ने लि० ।

अवचय पु० अव+चि-अच् । पुष्पफलाद्यादाने । “ततः प्रवि-
शतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ” शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि “हस्तादाने चेरस्तेये” पा० अचोवाधको
घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । “अधिरतकुसुमा-
वचायखेदा” माघः । अव+चि-णमुल् अवचायम् । अभी-
क्षणमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण लि० अव+चर-णिच्-ल्युट् । १ प्रचारणे सुश्रुतोक्ते
२ चारपाकविधौ च “विशेषक्रियावचारणाञ्च” “स्त्रेष्वाणि
ग्रहणं जातीः प्रोषणं सावचारणम्” शुक्रदोषजयकरं
यथास्वमवचारणम्” सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडाम् यस्य वा डोलः । १ ध्वजा-
धोबद्धे वस्त्रे । “पिच्छावचूडकलनामिवोरः” “पिच्छाव-
चूडमनुसाधवधाम जगमुः” इति च माघः “अस्योच्चूडाव-
चूडाख्यौ मूर्द्धाधोमुखचूडयोरिति” हला० उक्तेः २ ध्वजा-
धोमुखान्नाङ्गे चामरादौ च ।

अवचूर्लित न० सुश्रुतोक्ते १ व्रणरोगभेदे । “तत्र व्रणस्य षट्पि-
पक्रमो भवन्ति” इत्युपक्रम्य “सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णम् न
व्रणधूपनम्” इत्युक्त्वा “तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पि-
स्तैलं रसक्रियावचूर्णमिति बोधनरोपणानीति” ।
अव+चूर्ण-भावे ल्युट् । २ प्रेषणे । चूर्णैर्ध्वंसते अवचूर्णं
यति अव+चूर्ण+अवध्वंसार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
३ चूर्णेनेनावध्वंसे ।

अवचूर्षित लि० अव+चूर्ण-पेषे कर्मणि क्त । १ पिष्टे । अव-
चूर्णयतेर्नामधातोः क्त । २ चूर्णेनेनावध्वंसे ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १ चामरादौ
ध्वजाद्यङ्के “दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इव”
काद० । [चामरे त्रिका० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् सञ्ज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न लि० अव+च्छिद-क्त । अवच्छेदः विशेषणोपा-
धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अव-
च्छेदकतानिरूपिते च “प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
समानाधिकरणात्प्रान्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यच्च

भवतीति' चिन्तामणिः। अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तद्विरूपितत्वमवच्छिन्नत्वं यथा
दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य
तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिक-
मवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम् ।
परिमाणौ च अवच्छिन्नत्वमित्याकारणम् यथा द्रोणाव-
च्छिन्नोऽग्नीहिः द्रोणपरिमाणेन कृतपरिच्छेदोऽग्नीहिरित्यर्थः।
सीमाकरणमवच्छेदकः। गृहावच्छिन्न आकाशः गृहाकाशः
कर्णशृङ्खल्यवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि। एवमन्तः-
करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः।

अवच्छिन्नवाद पु० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया
जीवस्य वादो व्यवस्थापनम् । वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य
अन्तःकरणावच्छिन्नतया व्यवस्थापके मतभेदे । तथाहि तेषां
मतद्वयम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितं चैतन्यं जीव
इति प्रतिपेदिरे केचित् तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति ।
तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिविम्बासम्भवेन प्रति-
विम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्यत्वानुपपत्तेः बन्ध-
मोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिविम्बवादं
दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयाञ्चक्रिरे । यथा च नैयायि-
कादीनामेकस्यापि नभसः कर्णशृङ्खलादिभेदेन उपाधि-
कृतं नानात्वं न वस्तुतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकर-
णोपाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तदुपपत्त्यार-
त्वात्" शा० सू० "घटसंघटन्याकाशे नीयमाने यथा घटे ।
घटोनीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो नोपपन्नः" इत्युक्तेः जीवस्य
न स्वत इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्धिरुपाधि-
भेदेन तथा व्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः
यन्निष्पन्नाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावा-
त्मकतया बन्धः, यत्र च तद्विद्वत्तिः न तत्र तथा, किन्तु-
मोक्षः । विस्तरस्वाकरे ।

अवच्छुरित न० । अव+क्षुर-भावे क्त । १ अदृष्टासे-
स्वार्थं कन् तलैव । कर्मणि क्त । २ मिश्रिते लि० ।

अवच्छेद पु० अव+क्षिद-भावे घञ् । १ छेदने २ सीमाकरणे
३ विशेषकरणे ४ अवधारणे "शब्दार्थानामवच्छेदे विशेषवृत्ति
हेतवः" वाक्य प० ५ इयत्ताकरणे ईव्याप्रौ च । अवच्छिद्यते
ऽनेन करणे घञ् । इयत्ताकरणसाधने ७ एकदेशे अवय-
वादौ । यः कश्चित् पदार्थः कश्चिद्विदाधारे एकदेशे
तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः

तस्याव्याप्यवृत्तिताया निरूपकोऽवयवादः । यथा दृष्टे
अवयवदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपि-
संयोगः अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तिताया नियाम-
कश्च मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेददेशेनाभिधीयते । तादृशा-
वच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च । तत्र देशसंघे काल
विशेषे तदभावात् कालएव तत्राव्याप्यवृत्तितायानियामकः ।
यथा आत्मनि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः ।
देशरूपस्तूक्तः । अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-
नाधिरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोरेमणिः । अव-
च्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन
साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः ।

अवच्छेदक लि० अवच्छिन्नति अव+क्षिद-खुल् । १ छेदके
२ इयत्ताकारके ३ सीमाकारके ४ अवधारके ५ अव्याप्यवृत्ति
तानिरूपके च । अवच्छिन्नशब्दे विवृतिः । "प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः । अवच्छेदकत्वं च अवय-
दके इव तदवच्छेदकेऽपि स्वीक्रियते यथा यज्ञिमान् पर्येत
इति बुद्धौ वज्रभाववान् पर्येत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र
प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्सद्विषयताऽपि तत्रा-
वच्छेदिका तथा च वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्येत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वज्रित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासमानाधि-
करणप्रकारतानिरूपितपर्येतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्सद्विषयताया अपि
तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्सद्विष-
यताया अपि प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वम् । इयांस्तुभेदः अनुज्ञे-
रूपमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अव-
च्छेदकमस्ति तेन घटवज्रतलमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रका-
रतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथाच यथा घटनिष्ठ-
प्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्वनिष्ठप्रका-
रतायानान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकता अनु-
ज्ञित्यमानेत्युक्तेरनुज्ञित्यमानजातेर्नस्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन
घटत्ववच्चान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छे-
दकमस्तीति । अत्राप्ययं विशेषः धर्मांशे भासमानधर्मः
विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भासमानः प्रकारतावच्छेदकएव
सर्वात् । किन्तु प्रतियोग्यं भासमानधर्मस्य न प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गाद्यनापादकस्यैव धर्मस्य
तथात्वं यथा कम्बुयोवादिमास्त्रास्ति इत्याद्यभावबुद्धौ
घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "न सम्भवति लघौ

धर्मे गुरो तदभावात्" दीधित्युक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वं
विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।
अवच्छेदकत्वनिवृत्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेद-
कतापदार्थनिर्यायके अनुमानस्वरूपान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अवच्छेद्य लि० अव+च्छिद-ण्यत् । १ छेदनाहं २ अवधार्यं
विशेषणीये ३ अवच्छेदाहं च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या
घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।

अवजय पु० अव+जि-अच् । पराजये "येनेन्द्रलोकावजयाय
दत्तः" रघुः ।

अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा-अङ् । अनादरे । आत्मन्यवज्ञां शिथि-
लोचकार" रघुः । "गत्यर्थमन्यतेहं चेष्टावन्नयोः" सुप्र० ।

"अविज्ञावन्नेयं परितपति नोच्चैरपि बुधम्" उद्भटः ।

अवज्ञात लि० अव+ज्ञा-क्त । १ अनादरे २ तिरस्कृते ३ कृतावमाने च
अवज्ञान न० अव+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अवमाने २ तिरस्कारे
३ अनादरे "इक्षितं तदवज्ञानात् विद्वि सागलमात्मनः" रघुः
अवज्ञेय लि० अव+ज्ञा-कर्मणि यत् । १ अनादरणीये २ तिरस्कृत्यर्थे
"विप्रा हि ज्ञातव्यात्मानोनावज्ञेयाः कदाचन" या० सूट् ।

अवट पु० अव+अटन् । १ गर्ते, २ कूपे, । "रजसां गतसत्त्वानामेष
धर्म्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते" रामा० । "भूतो-
दनो निवेद्यश्च स्तब्धपकारिणोऽवटे" सुप्र० । "अवटेष्वव-
नयति" शत० ब्रा० । ३ देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ
च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या० सूट् ।
"शरीरे यः अवटः कश्चिन्निम्नोदेशः कण्ठमूलकलादि" मिता०
४ ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवहः । अव-
टभवे लि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।

अवटनिरोधन पु० अवटे गर्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध
अवटि स्त्री अव+अटि । १ गर्ते २ कूपे च वा डीप् अवटीत्यपि ।

अवटीट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासायाः
टीटादेशः अर्श आदिवाद्च् । (खांदा) नतनासिके जने ।
अवटु पु० अव+टीक-सित्वा० ङु । १ गर्ते, २ छत्रभेदे, ३ कूपे च ।
४ श्रीवापश्चाङ्गागे, ५ श्रीवाया उद्भूतभागे च स्त्री ४ देहस्ये
निम्नदेशे "अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति
या० सूट् । पाठान्तरम् "अवटावथ हन्वोच प्रगृह्योच-
मयेक्षरम्" सुप्र० । न० त० ५ वटुभिन्ने पु० ।

अवटुज पु० अवटौ जायते जन-ङ ७ त० । शिरःस्थचरमकेशे
घाटास्थकेशे "रागशानवटुजेष्ववकृष्य" माघः ।

अवटोदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपस्योदकमिव उदकमस्याः
उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्ग पु० अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् । हट्टस्थाने जटा० ।

अवडीन न० अव+डी-भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे ।

अवट पु० अव+अटच् वेदे पु० टस्य तः । अवटरूपे कूपादौ
निर० "सिक्तमवतम्" ऋ० १, १३०, २ "अवतमवटमिति"
भा० "अवते न कोशम्" ऋ० ४, १७, १६ ।

अवतंस पु० न० अव+तन्स-घञ् । १ कर्णपूरे, २ शिरोभूषाभेदे
च । "कण्ठावतंसद्विगुणान्मूलम्" "स्वशाहनक्षोभचलाव-
तंसाः" "गणा नामेरुः स्यावतंसाः" इति च कुमा० ।

अवतंसित लि० अव+तन्स-क्त । भूषिते "समदनमवतंसितं
ऽधिकर्णम्" माघः । वा अस्त्रोपे वतंसितोप्यत्र ।

अवतमस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा० स० अच् समा० ।
व्याप्तान्वकारे । "अवतमसमिदायै भास्वताभ्युद्भूतम्"
माघः ।

अवतरण अव+हृ-भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १ जलाद्य-
वगाहाद्यर्थमवरोहणे २ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे "अंशवतवणम्"
भा० व्या० प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३ अवरोहणे (नामा)
"स्तन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्तते । स्त्रीणामप-
प्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः" सुप्र० । अवतीर्यते येन
करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४ तीर्थे ।

अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थो नया अवहृ करणे ल्युट् ।
ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथमसुषोढघातरूपायां सङ्कतौ (आभास)
इत्याख्यायां २ परिपाद्याच्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।

अवतान पु० अव+तन-घञ् कर्मणि घञ् । १ सन्ताने
२ अधोमुखे ३ लताप्रताने च "लताशर्तवततामवतान-
शतैस्तथा" रामा० ।

अवतार पु० अव+हृ करणे घञ् । १ तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपा-
नपङ्क्तौ) "रुद्धे गजेन सरितः सर्वाऽवतारे" माघः ।
भावे घञ् । २ प्रादुर्भावे "नवावतारं कमलादिषोत्पलम्" भा
भूत्परीवादमवावतारः" इति च रघुः ३ देवानामंशावेशवशेन
प्रादुर्भावे च । "अवताराहसंस्थेया" इत्युक्तेः तेषां
वस्तुत्वेऽपि प्राधान्याद्दृश्यैव विष्णोर्वतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा
"मत्स्य 'कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च
रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० स्रष्टुमालायां तु प्रकृतेरेव
एते अवतारा उक्ताः प्रकृतिर्विष्णुरूपान्तरं पुरुषश्च महेश्वरः । एवं
प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्देशः । कृष्णरूपा कालिका स्यात्
रामरूपा च तारिणी । वगला कूर्ममूर्तिः स्यात् मीनो
धूमावती भवेत् । किन्नरस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी ।
सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवतो
काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः काली-
रूपोऽभवद् ब्रजे । भागवते १ स्क० तु प्राधान्यतः अन्योऽप्यव-
तारा उक्ताः यथा 'लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु'
इत्युपक्रम्य । "जगद्दे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
संभृतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धयया । यस्याम्भसि
शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिस्तदाम्बुजादासौ
द्वन्द्वौ विश्वरूपां पतिः । यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोक
विस्तरः । तद्वै भगवतोरूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् । पश्य-
न्त्यदोरूपमदभ्रवक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्र
मूर्धेऽवयवलिनासिकं सहस्रसौख्यम्बरकण्डलीकृतम् । एत-
न्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् । यस्यांशंशेन
सृज्यन्ते देवतिर्यङ्गरादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं
सर्गभाषितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ।
द्वितीयस्तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त
यज्ञेशः शौकरं वपुः । तृतीयस्तृप्तिमगं नै देवप्रियसमेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः । तस्यै धर्म-
कलासर्गे नरनारायणाष्टमी । भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुःख-
रन्तपः । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालयिषुतम् ।
प्रोवाचासुरयेऽंशं ख्यं तत्त्वयामविनिर्णयम् । पठमत्वे रपत्य-
त्वं वृतः प्राप्नोऽनुसूत्रया । आन्वीक्षिकीमलकाय प्रह्लादा-
दिभ्य उचिवावर्त्त । ततः सप्तम आकृत्यां रुच्येऽज्ञोऽभ्यजायत
सतामादौः सुरगणैरपात् स्थायभुवान्नरम् । ७ अष्टमे मेरु-
देव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व-
अभनमस्कृतम् । ऋषिभिर्याचितोभेजे नवमं पार्थिवं
वपुः । दुग्धेभामोपवीर्विप्रास्तेन यः स उग्रजन्मः । रूपं स
जगद्दे मातृसं चाक्षुषान्नरसंज्ञने । नाव्यारोप्य महोमया
मपाद्वै वस्त्रं मनुम् । १० । सुरासुराणां सुदधिं सधृतां मन्दरा-
चलम् । दध्ने कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः । ११ । धान्व-
न्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च । १२ । अपावयत् सुरा-
नन्यान्कोटिभ्यामोहयत् स्त्रिया १३ । चतुर्दशं नार-
सिंहं विभ्रह्मैत्येन्द्रमूर्जितम् । ददार करजैरुदरेकां कट-
कथया १४ । पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादिच्छुस्त्रिपिष्टपम् । १५ । अवतारे
षोडशमे पश्यन् धर्मद्रुहोन्मपान् । तिस्रस्तत्त्वः कुपितो
निःकृतामकरोन्महीम् । १६ । ततः सप्तदशे जातः सत्ययथां
पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा वृद्धा पुंसोऽल्पमेधसः ।
१७ । नरदेवत्यमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया । ससृद्रनिग्रहादीनि

चक्रे वीर्याशयतः परम् १८ । एकोनविंशे विंशति मे वृष्णिषु
प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुयो भगवान्हरद्वारम्
१९ । २० । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो-
नाम्नाजिनस्तुतः क्रोकोटेषु भविष्यति । २१ । अथासौ युगसन्ध्या-
यां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्कि-
र्जगत्पतिः २२ । अवताराहस्रसङ्केत्या हरेः सर्वनिधेर्द्विजाः ।
यथा विदांसिनः कल्याः सरसः स्युः सहस्रशः । ऋषयो
मनवो देवा मनुष्या महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव स
प्रजापतयः सृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
स्वयम् । इन्द्रादिव्याकुलं लोकं गृहयन्ति युगे युगे ।
"कस्मिन् काले स भगवान् किं वरुः कीदृशो नृभिः । नाम्ना-
केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्" । इति प्रश्ने ।
"कृतं त्वेता ह्यपरञ्च कलिरित्येषु केशवः । नाना-
वर्णाभिषाकारो नानैव विधिनेज्यते । कृते शुक्लशतर्वाङ्ग-
जटिलोवलकलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताद्यान् विभ्र-
ह्मण्डं कमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्व्याः सुहृदः
समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः
सुपर्णो वैकुण्ठो धर्म्मो योगेश्वरोऽमलः । रश्मिरः पुरुषोऽ-
व्यक्तः परमात्मेति गीयते । त्वेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहु-
स्तु मेखलः । हिरण्यकेशस्त्वव्यक्तः सुकृत्सुवाद्युपलक्षणः ।
तं तदा मनुजा देवं सर्वं देवमयं हरिम् । यजन्ति विद्याया
त्वया धर्म्मिहा ब्रह्मवादिनः । विष्णु र्यज्ञः पृथ्विर्गर्भः
सर्वं देव उरुक्रमः । वृषाकर्पिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ।
ह्यपरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्वित्वादि-
भिरक्षोभ्यलक्षणैरुपलक्षितः । तं तदा पुरुषं मत्स्यं महा-
राजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो
नृप । नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नाया-
निरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः । नारायणाय ऋषये पुरुषाय
महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः । इति
ह्यपर उक्थीयः स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन
कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गो-
पाङ्गाक्ष्यपार्श्वदम् । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रार्थयजन्ति हि सुमेध-
सः । ध्येयं सदापरिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरि-
ञ्चिनुतं शरण्यम् । भूयार्त्तिहं प्रणतपालभवात्स्यपोतं वन्दे
महापुरुष ! ते चरन्मरिचिन्दम् भा० ११ स्कन्द० ।
अन्यत्र अवतारभेदस्तत्त्वैर्विक्तः "हंसस्वरूपपदद्वयुत-
आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ।
विष्णुः शिवाय जगतां कल्याणतीर्थस्तेनाकृतमधुभिदा

श्रुतयोहयास्ते । गुप्तोऽप्यये मन्त्रिलौषधयश्च मातृस्ते
 क्रौडोहतो दितिजउडरताम्भसः क्षाम् । कौम्भो हृतोऽद्रि-
 रूतोऽन्यने स्वष्टे ग्राहप्रपन्नमभिराजसमुच्चदार्त्तम् ।
 संस्तुत्यतो निपतितान् अमणान्प्रीत्य शक्रञ्च हत्ववधतस्तमधि-
 प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुररुदहे पिहिता अनाथा जम्नेऽसुरेन्द्र
 मभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे-
 हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधत् कलाभिः । भूत्वा यामन इमामह-
 रद्वलेऽस्मां याचञ्चाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःज-
 त्रियामकृत गाञ्च त्रिसप्रकृत्वोरामस्तु हैहयकुलाप्ययबाड-
 यार्गिनः । सोऽस्मि बभूव दशवक्त्रमहन् सलज्जं सीता-
 यतिर्जयति लोकमलमनोक्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदु-
 खजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वार्दे-
 विमोहयति यत्नकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षिति
 भुजोऽन्यहनिष्यदने । एवंविधानि जन्मानि कर्माणि च
 जगन्पतेः । भूरीणि भूरियमसोवर्णितानि महाभुजः ।
 सुरासुराद्यंशायतारा भारते आदिपर्वणि दर्शिताः यथा
 “इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन् । विरूढ्य तां । आदि-
 देश तदा सर्वांन् विवृणुत् भूतकृत्स्वयम् । अस्मा भूमेर्नि-
 र्मितं भारं भार्गैः पृथक्पृथक् । अस्मानेव प्रकृत्यध्वं विरो-
 धायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्वपुंसरसां
 गणान् । उवाच भगवान् सर्वानिदं वचनमर्थवत् । इत्युप-
 क्रम्य “स्वैस्त्रैः शैः प्रकृत्यध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ
 शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च
 तस्य ते जगद्भुस्तदा । अथ ते सर्वशोऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं
 कृतक्षणाः । नारायणममित्रं वैकुण्ठमुपचक्रुः । यः
 स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मानाभः
 सुरारिभः पृथुलोऽश्वितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्हैवः सुर-
 नाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपू-
 जितः । तं भुवः शोभनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशे-
 नावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः” इत्युपक्रम्य च
 “अथ नारायणेनेत्यं चकार सह संविदम् । अतस्तुं महीं
 स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वा-
 नेव द्विवैकसः । निजगाम पुनस्तस्मात्तयाक्षारारयणस्य च ।
 तेऽभरारिनिनाशाय सर्वलोकहिताय च । अवतरेः क्रमे-
 णैव महीं स्वर्गाद्विवैकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थि-
 यर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशर्दूलः यथाकामं दिवैकसः” ।
 इति सामान्यत उक्त्वा । “मानुषेषु मनुष्येन्द्रः संभूता ये
 दिवैकसः । प्रथमं दानवाश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध
 इति ख्यातः स आसीन्मनुजवर्षभः । दितेः पुत्रस्तु
 यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे
 लोके शिशुपालो नरर्षभः । मङ्ग्लाद इति विख्यातः
 मङ्ग्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे
 बाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो
 जघम्यजः । हृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः ।
 यस्तु राजाञ्जिह्विर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः । द्रुम इत्य-
 भिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वास्तलो नाम
 यस्तो पासासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे
 पुरुषर्षभः । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमङ्गी च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे
 राजन् वीर्यवान्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिव-
 भसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रताप-
 वान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽयकम्प्यं नराधिपः ।
 खर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उपसेन
 इति ख्यात उपकम्प्यं नराधिपः । यस्त्वञ्च इति विख्यातः
 श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभूत्तहावी-
 र्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजस्यपतिः
 स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्वाजा हार्दिको मनुजवर्षभः ।
 हृषपर्व्येति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घ प्रज्ञ
 इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चृपः । अजकस्त्ववरो राजन् य
 आसीदृषपर्व्येणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभव-
 चृपः । अश्वघीव इति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः ।
 रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चृपः । कृष्णस्तु
 मतिमान् राजन् कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । हृहृष्ट इति-
 ख्यातः क्षितावासीत् पार्थिवः । तुङ्गण्ड इति विख्यातो
 य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव
 नराधिपः । इषुपोनाम यस्तो पासासुराणां बलाधिकः ।
 नग्नजिह्वाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति
 ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव
 प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चतुर्थो महासुरः ।
 चित्रधर्म्येति विख्यातः क्षितावासीत् पार्थिवः । हरस्त्व-
 हरो वीर आसीदो दानवोत्तमः । रुबाहुरिति विख्यातः
 श्रीमानासीत् पार्थिवः । रुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षय-
 करः । बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ।
 निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । सुवृक्षेण इति
 ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति
 स्मृतः । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरवो
 नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । सुक्रयस्तु महावीर्यः
 श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ
 जज्ञे महीपतिः । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
 महासुरः । पार्व्यतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ।
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
 बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके
 ताराधिपोपमः । चन्द्रवर्म्मेति विख्यातः काम्बोजानां नरा-
 धिपः । अर्क इत्यभि विख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्विभूव नृपसत्तमः । स्मृता इति वि-
 ख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
 नृपसत्तम ! । गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
 विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो
 बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु
 यः । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
 चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको
 नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य
 आख्यातो महासुरः । जानकिर्दाम विख्यातः सोऽभवन्ननु-
 जाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्यः य उक्तो दानवर्षभः ।
 काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 यदहन्तु सुषुवे यन्तु सिंहिकाऽर्केन्दुमर्दनम् । स
 क्रोध इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
 शुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । विक्ररो नाम
 तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विक्रराद्यस्तु
 नराधिप ! महासुरः । पाण्डुराद्राधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
 पौण्ड्रमात्स्यक इत्येवं बभूव स नराधिपः । वृत्र इत्यभि-
 विख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमादाम राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽ-
 सुरः । दण्ड इत्यभि विख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
 क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति
 ख्यातः सोऽभवन्ननुजर्षभः । कालेयानान्तु ये पुत्रास्ते पा-
 मथौ नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्ङ्ग ! शार्ङ्गसमवि-
 क्रमाः । मगधेषु जयत्यनेनस्तेपामासीत् पार्थिवः । अष्टा-
 नाम्ब्रह्मस्तेषां कालेयानां महासुरः । द्वितीयस्तु ततस्तेषां
 श्रीमान्हरिहयोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नरा-

धिपः । तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः ।
 निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो
 यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । अश्विमानिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्त्वभवस्तेषां प्रवरो यो महा-
 सुरः । महौजा इति विख्यातो बभूव ह परन्तपः । षष्ठस्तु
 सतिमान् यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । सप्तमसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवत्त-
 णात् । विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतत्त्ववित् ।
 वृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप ! । बभूव राजा
 धर्म्मात्मा सर्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन् ! विख्यातो
 दानवानां महाबलः । पार्व्यतेय इति ख्यातः काञ्चना-
 चलसन्निभः । क्रथनश्च महावीर्यः श्रीमाद्वाजन्महासुरः ।
 सूर्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । अमु-
 राणान्तु यः सूर्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम
 बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम
 यस्ते राजन् ! प्रकीर्त्तितः । ततः सङ्गतिरे वीराः क्षिताविह
 नराधिपाः । मद्रकः कर्णवैद्यश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लीकः । क्रथो विचित्रः
 सुरथः श्रीमाद्वीरश्च भूमिपः । चीरवासाश्च कौरव्य !
 भूमिपालश्च नामतः । दन्वक्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव दा-
 नवः । इक्ष्वा च ऋषशार्ङ्गो राजा च जनमेजयः ।
 आषाढोवायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमि-
 तश्च वाटधानोऽथ गोमुखः । कारुपकाश्च राजानः क्षेम-
 धूर्त्तिस्तथैव च । श्रुतायुर्बृहस्पत्यश्च वृहत्सेनस्तथैव च ।
 क्षेमोऽप्यवीर्यः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । सतिमांश्च
 मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः । गणात् क्रोधवशादेव राज-
 पूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
 र्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
 स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली । यस्त्वासी-
 द्वैवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्मुख्यः
 क्षितौ जज्ञे नराधिपः । वृहस्पतेर्दृष्टकोत्तेर्द्वैवर्षेर्विद्धि
 भारत ! । अंशात्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ।
 धन्वनां ऋषशार्ङ्ग ! यः सर्वस्वविदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
 र्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वर ! । धनुर्वेदे च वेदे च
 यं तं वेदविदो विदुः । गरिष्ठं चित्तकर्म्मणं द्रोणं स्वर्ग-
 वर्द्धनम् । महादेवान्काभ्याश्च कामात् क्रोधाच्च भारत । ।
 एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्थामा महा-
 वीर्यः शत्रुपक्षधायकः । वीरः कर्मजपलायः क्षितावा-

कीद्वाराधिपः । जज्ञिरे वसवस्तुलौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः ।
 वशिष्ठस्य च शपेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो
 भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान्वेदविहङ्गमी शत्रुपक्ष-
 जयङ्करः । जामदग्नेन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
 योऽप्युध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् !
 कपोनाम ब्रह्मधिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि
 संभूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्मासीद्राजा लोके
 महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! संभूतमरिमर्द्दनम् ।
 सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ वृष्णिबुलोद्बुधः । पश्चात् स
 जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दनः । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत
 एवाभवद्गणात् । मानुषे षट् । लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां-
 वरः । ततश्च क्षतवर्म्माणां विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तम-
 प्रतिमकम्भाणां क्षत्रियधर्मसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि
 सङ्घातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रता-
 पनम् । अरिष्टयास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः । स
 गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धतराष्ट्र इति ख्यातः
 क्षण्डैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्जरा-
 धिपः । मातृदेशादपेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यै-
 वावरजो भ्राता महासन्धो महाबलः । स पाण्डुरिति
 विख्यातः सत्यधर्मरतः युधिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं
 पुत्रं पुत्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धि-
 मतांवरम् । कलेरंशस्तु सङ्गष्टे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मातिश्चैव कुरूणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्वस्य
 विदिष्टः कलिपूरुषः । यः सर्व्यां घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते ! उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् ।
 पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशा-
 सनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव
 ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भर-
 तर्षभ ! वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः” इति ।
 “धर्मस्थांशन्तु राजानं ! विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीम-
 सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ
 रूपेणाप्रतिभौ भुवि । मकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ।
 यस्तु वज्रा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभि-
 मन्युर्दृहत्कीर्त्ति रर्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् !
 सुरानुसोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यामिदं पुत्रं मम
 प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्त-
 तम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ बधः ।
 तत्र यास्यत्ययं वज्रा नच स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्रि-

क्षेत्रस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्जुनेत्यभि-
 विख्यातो पाण्डुः पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता
 पुत्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडश वर्षाणि स्थास्य-
 त्यमरसत्तमाः । अस्य षोडशवर्षस्य स संध्यामो भविष्यति ।
 यत्नांशो वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिस्तदनम् । नरनारा-
 यणाभ्यां तु स संध्यामो विनाकृतः । चक्रव्यूहं समस्थाय
 योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाच्छात्रवान् सर्वान् कार-
 यिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहसभेदां विच-
 रिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
 सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनाङ्गेन
 महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
 बभ्रुशो रणे । दिनत्रये महाबाहुर्मया भूयः समेषते ।
 एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं
 वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथा-
 ऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपम-
 पूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः ।
 अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि दृष्टदुम्भं महारथम् । शिखण्डि-
 नमथो राजन् ! स्त्रीपूर्व्यं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च
 बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सङ्घातान्
 भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ।
 नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । शूरो नाम
 यदुज्ज्ये वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्यस्य कर्णरूपेणावतारः
 यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । सङ्ग-
 शङ्कलं सकवचं देवगर्भन्त्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्य
 चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बभूव-
 पक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्जं जले कुन्ती तक्षुभारं यश-
 स्विनम् । तसुतसृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महा-
 यशः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथिस्तदा” ।
 “पुरा नाम च तस्यासीद्ब्रह्मणेन इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः
 कर्णः कर्म्माणा तेन सोऽभवत् । आसक्तकवचो वीरो
 यस्तु जज्ञे महायशः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः
 प्रथमः सुतः । स तु स्ततकुले वीरोवदपे राजसत्तम ! ।
 कर्णं नरवरज्ज्येष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य
 सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि
 राजसत्तमसुतम्” । “यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सना-
 तनः । तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च
 नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रदुम्भं विद्धि-

राजन्महाजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहुवेद्या दिवौ
कसाम् । जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविष्वङ्नाः । गण-
पक्ष्मरसां यो वै मया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः
क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह । तानि षोडश देवीनां
सहस्राणि नराधिप । बभूवुर्भ्रातृषु लोके वासुदेवपरि-
यहाः । त्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्नं प्रथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः । द्रौपदी
त्वय सञ्जज्ञे शचीमागादनिन्दिता । द्रुपदस्य कुले कन्या
वेदमध्यादनिन्दिता । नातिह्रस्वा न महीती नीलोत्प-
लसुगन्धिनी । पद्मायताक्षी सुभोषी स्वसिताञ्चितमूर्जजा ।
सर्वलक्षणसम्पन्ना वैदूर्यमणिसन्निभा । पञ्चानां पुरुषे-
न्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः । सिद्धिर्दृष्टिश्च ये देव्यौ
पञ्चानाम्मातरौ त्वेते । कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु
सुबलात्मजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्व्याश्चरसां तथा ।
अंशावतरणं राजन् । राक्षसानाञ्च कीर्तितम् । ये पृथिव्यां
समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः । महात्मानो यदूनाञ्च ये
जाता विपुले कुले इति । भा० व० प० रामावतारकथने ।
“न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो । विहितं तत्र
यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः । तदर्धमवतीर्णोऽसौ मन्त्रि-
योगाञ्जलर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म
करिष्यति । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः साङ्गं सम्भव त्वं महीतले । विष्णोः सहायान्-
क्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् काम
रूपकलान्वितान् । ततो भागाशुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतन्तु महीं सर्वे मन्त्रयामासुरद्वया । तेषां समस्तं
गन्धर्वी इन्दुर्भी नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये । पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी इन्दुर्भी
ततः । मन्थरा भालुषे लोके कुजा समभवत्सदा । शक्र-
प्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरक्षत्रक्षीषु जनया
मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्तन् पितृन् सर्वे यशसा च
बलेन च । भेत्तारो गिरिशटङ्गाणां शालतालमिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चातिबलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव
सर्वे युद्धविशारदाः । नागायुतसप्तप्राणा वायुवेगसमा जने ।
यत्नेऽकनिकासाश्च केचिदत्र वनौकसः” इति । एवमन्ये-
ष्यवताराः पुराणादौ ज्ञेयाः ।

अवतरत्यनेन रूपेण करणे घञ् । येन रूपेणाविभूतस्तस्मिन्
४ रूपे “मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधाम् ।
परमेश्वर । परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम्” शङ्करः ।

अवतारण न० अव+टृ-णिच्-ल्युट् । भूतादीनामावेशनेन
१ प्रादुर्भावे, (भूतनामान) २ अवरोपणे, ३ अन्यप्रस्तावने
च करणे ल्युट् स्त्री । अवतारण्यमल ।

अवतारित लि० अव+टृ-णिच्-क्त् । “अवरोपिते ‘सन्ता-
नार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता’ रघुः ।

अवतीर्ण लि० अव+टृ-कर्सरिक्त् । १ कृतावगाहने २ कृताव-
रोहणे “कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गभागस्यसुष्णांशुरिवाव-
तीर्णः” माघः ३ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च “तदर्धमवती-
र्णोऽसौ मन्त्रियोगाञ्जलर्भुजः” भा० व० प० ।

अवतूलन न० तूलैरवकुण्ठाति तूलेन तूणाद्यमवकुण्ठयति
अव+तूल+अवघङ्गुनार्थे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन तूला-
यावकुण्ठने । [स्त्रियाम्] ।

अवतीका स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा० ब० । स्वतृग्भायां
अवत्त लि० अव+दो-खण्डने कर्माणिक्त् । खण्डिते “तत्
पथोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याप्येवद्यति” शत० ब्रा० ।

अवसिन् लि० अवसत्तमेन इष्टा० इति । कृतखण्डने जने
“विषयायजमानाश्चतुरवसिन्ः पञ्चावसिन्स्येति” आश्व० ष्ट०
अवत्सार पु० ऋषिभेदे सहि “अवत्सारस्य सृण्वाम”
इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्तः ।

अवदंश पु० अवदस्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श-कर्माणि
घञ् । मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने अष्टवर्षाद्रव्ये ‘अन्य-
तममासव’ पायवेदङ्गारन्त्यावदंशम्” सुश्रु० ।

अवदरण न० अव+टृ-भावे ल्युट् । विदारे “दृषण्योवरदरणम्”
“वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्” इति च सुश्रु० ।

अवदाघ पु० अव+दह भावे घञ् ल्यङ् । इत्य घः । निदाघे ।
अवदात पु० अव+दै-क्त् । १ शुभे, २ पीते च वर्गे । इतद्वति
४ विशुद्धे “अन्यस्मिन् जन्मनि च न इतमवदातम्”
काद० । ५ मनोशे च लि० ।

अवदान न० अव+दो-ल्युट् । १ खण्डने, २ पराक्रमे ३ क्षति-
क्रमे ४ शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट् ।
५ वीर्यमूले न० ।

अवदारक लि० अवदारयति अव+टृ-णिच्-ल्युञ् ।
१ विदारके अवयवविभागकारके । २ खनित्रे पु० ।

अवदारण न० अव+टृ-णिच्-भावे ल्युट् । १ विदारणे अव-
यवविभाजने । करणे ल्युट् । २ खनित्रे । [विभाजिते ।

अवदारित लि० अव+टृ-णिच्-कर्माणिक्त् । विदारिते
अवदाह न० अवसादितोदाहो येन प्रा० ब० । वीरण-
मूले तस्य शिवने हि तापनिवृत्तिर्वैद्यके प्रसिद्धा

अव+दह-भावे घञ् । २ज्वरादिहेतुके दाहे ।
 अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय
 इष्टम् । वीरणमूले उग्रारे (वेणार मूल) ।
 अवदाहेष्टकापय न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापयं
 सोपानमिव । वीरणमूले (खसूखस्) ।
 अवदीर्ण लि० अव+ङ्-क्त । १द्विधीभूते २विभक्तौ च ।
 अवदोह पु० अवदुह्यते अव+दुह-कर्मणि घञ् । १दुग्धे
 लिका० । भावे घञ् । २दोहने आकर्षणपूर्वकान्तःस्थित
 द्रवद्रव्यनिस्सारणरूपे व्यापारे ।
 अवय लि० वद-यत् न० त० । १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये,
 ४दोषे प्रकयनायोग्ये च । “निरयदाविद्योद्गोतेन द्योतितः”
 दायभा० । “अध्यमूकेऽनवयोऽस्ति” भट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । १अवधाने “तद्वत्
 देवेनावधातव्यम्” प्रबोधच० । कर्मणि तव्य । २अवधेये लि०
 अवधान न० अव+धा-ल्युट् । मनोयोगयिष्ये, यद्वयात्
 विषयान्तरतो मनोनिवर्तते । “अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने” कुमा० “सावधानावधारय” त०
 अवधार पु० अव+ध-णिच्-भावे अच् । निश्चये तदभावाप्रका-
 रकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने “तदभावाप्रकारा धीस्तत्-
 प्रकारा तु निश्चये” इति भाषा० । “सर्वत्र यदवधारणोच्यते
 स एकान्तः” सुश्रु० ।
 अवधारण न० अव+ध-णिच्-ल्युट् । १इयत्तापरिच्छेदे,
 अयमित्यनेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च । संख्यादिना
 ३इयत्ताकरणे “यावदवधारणे” पा० । ४अन्यतोव्यावर्तने च ।
 अवधारणीय लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि अनोयर् । ईदृक्-
 तथा निश्चेतुं योग्ये । “विष्णोरियां स्थानवधारणोयम्” रघु ।
 अवधारित लि० अव+ध-णिच्-क्त । यस्य संख्यारूपादिना
 निश्चयः कृतः १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तिरुते २पदार्थे च ।
 अवधार्य लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि यत् । निश्चेतुं शक्ये
 इदमित्यनेवेति १निश्चये अव+ध-णिच्-ल्यप् । २निश्चि-
 त्वेत्यर्थे अव्य० ।
 अवधि पु० अव+धा-कि । १सीमायां, २काले “सर्वे निदा-
 वाधना विस्तृताः” रघुः । “निदावाधना निदाव-
 ककालेन” मल्लि० । ३चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने
 कि । ४अपादाने । “मेवान्तरक्रियापेक्षसवधित्वं दृष्टव्यं
 तयोः” भर्तृ० आधारे कि । ५विले गते । सीमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र “प्रवाहसवधि” कृता

यावद्वत्तवत्तयमित्यादौ” पूर्वा “सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा” प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता
 देशकृता बुद्धिकल्पिता च । पूर्वोक्ते दैशिकी । “आसा-
 वधि विमोक्षान्तमित्यादौ” पूर्वा “आसकाल” समा-
 रभ्य जपेन्द्रोक्षावधि प्रिये” इत्यादौ परा कालिकी “सखी-
 कर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता” । अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयामेक्षया विभागान्त्रयत्वम् । तच्च पञ्चम्याऽपि
 बोध्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागान्त्रयत्वात्
 तथात्वम् । एवं मासात् पूर्वं षट् इत्यादौ मासतो-
 विभागान्त्रयत्वात् षटादेस्तवधिकत्वम् तत्र अयमस्मात्
 पूर्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अयमस्मात् पूर्वदेश-
 वर्त्तीत्यादौ दैशिकं “माधुराः पाटलिपुत्रेभ्य आद्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । “स्वाभिधेयामेक्षोऽवधिनियमो व्यव-
 स्येति सि० कौ० “सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
 व्याहृतं हास्यञ्चाधरपञ्जवावधि महामानोऽपि मौनवधि ।
 चेतः कान्तसमीहितवधि पदन्यासावधि प्रेक्षितसंख्यं सावधि
 नावधिरुग्दृशां प्रेम्णः परं केवलमित्यादौ” दैशिकं बुद्धि-
 कल्पिञ्चावधित्वम् “अरशापावधिदां सरस्वतीम्” कुमा०
 इत्यत्र कालिकं “जनपदतदवधोः” पा० इत्यत्र दैशिकम् ।
 अवधिमत् लि० अवधिरस्यस्य मतप् । अवधिविशिष्टे अवधि
 मत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूप-
 सम्बन्धेन इतरपदार्थोऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थोऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्-
 समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगितानवच्छेदकतयान्वयः वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भावः स्वरूपसम्बन्धस्य
 वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 बाधकाभावात् “अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधि-
 त्वसवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षोऽन्तरस-
 त्वचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः । “उत्तरादिभ्य एनप्
 सादयध्यवधिमतोः सामीप्ये” सि० कौ० ।
 अवधीयमान लि० अव+धा कर्मणि शानच् । यस्मिन्
 विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।
 अवधीर अवज्ञायाम् अद० चुरा० उभय० सक० सेट् । अवधीर-
 यति ते आवधीरत् त । अवेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत्
 त । अवधीरितः अवधीरो ‘रचैः कथा यस्य सुधावधी-

रिणी' नै० अवेत्यस्योपसर्गत्वे "इतीव धारामरधीर्थेति नैषध० धात्ववयवरूपत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर-भावे युच् । १ अवज्ञायां २ तिरस्कारे च "कृतवत्यसि नावधीरणाभपराङ्मेषि यदा चिरं मयि" रघुः "अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणाभयङ्गनीयां करभोरु ! मन्यसे" शकु० । भावे ल्युट् । तत्पार्थे न० ।

अवधीरित लि० अवधीर-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृते च अवधूत लि० अव+धू-क्त । १ कम्पिते "पवनावधूतवसनान्त्यै-कया" माघः । "विदधेऽवधूतसुरसङ्घासम्पदम्" माघः । कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २ उपनिषद्भेदे । ३ अभिमूढे, ४ निवर्त्तिते, "अवधूतं रत्नो अवधूता अरातयः" शत० ब्रा० । ५ अनादृते च । "यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्यान् आत्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वर्याश्रमधर्मत्यागिनि ईसद्व्यासिनि पु० । "अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् । तत्त्वमस्यार्थसङ्गत्वादवधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते कृताशनश्चापि हि सर्वमभक्षकः । तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः" इति च तद्विरुक्तिलक्षणे एवमवधूतगीतशब्दे तद्वदणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० ३२० । भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे यदुद्धपं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा "अत्माभ्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कश्चिच्चरन्मनुजतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवत् । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मसकृत्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भयाङ्गीकं विद्वांश्चरति बालवत् । प्रायोधर्मार्थकामेषु विवित्सायाश्च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आधुषा यशसा श्रिया । त्वन्त कल्यः कविर्देवः सुभगोभितभाषणः । न कर्त्ता नेहसे कर्त्तुं जङ्घोन्मसपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तथ्यसेऽग्निना युक्तो गङ्गास्रः स्यद्वा द्विपः । त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् । आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि अर्शविहीनस्य भवतः कोलात्मनः" इति यदुद्धपेण तद्वल्लक्षणम् । एवं यदुना प्रष्टुः स यदाह तदेव अवधूतगीतम् । तेन च "सन्नि मे बह्वोराजन् ! शुरोवुद्धपान्विताः । यतो बुद्धिमुपादाय सुस्योऽटामीह तान् शृणु । प्रथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतंगोमधुकट्टगजः । मधुहाहुरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः । कुमारी शरकत् सपे जर्त्तनामः सुपेशकत् ।

ततो मे शुरो राजन् ! चतुर्धितिरान्विताः । शिचार्ष्टिभिरेतेषामन्वशितमनुक्रमात्" इत्युपक्रम्य क्षित्वादिभ्यश्चतुर्धितेर्धया यत् शिचितं तद्वर्त्तितम् तद्विस्तारस्तु ६ नवमाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तत्त्वानुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू-णिच्-नुक् ल्युट् । १ चालने । (आङ्गा) इति ख्याते व्यापारे "पादस्थस्य रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम्" मनुः । २ चिकित्साभेदे च "तत्र तस्यं गलापीडं कुर्यात्प्रायवधूननम्" सुश्रु० । [ल्युट्] अवधूस्तेने । अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि-कृत्यर्थे णिच्-भावे अवधूत लि० अव+धृ-अनभूतगत्यर्थः कर्मणि क्त । १ अवधारिते निश्चिते "अनवधृताज्ञानसंशयविपर्ययास्तु यं कश्चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा० कौ० । २ कृतनियमे ३ विषयविशेषे अवस्थापिते ४ स्थापिते च ।

अवधृष्य लि० अव+धृष-कर्मणि क्तम् । १ अवधृषणीये २ तिरस्कारार्थे । ३ निश्चयेनावधार्ये "नियतं यत्ते रजसं कृत्थोऽनवधृष्यम्" श्रुतिः "अनवधृष्योहि भवत्यनवधृष्यः" शत० ब्रा० । ५ पराभवनीये च । अव+धृष-ल्यप् । ईधर्षित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवधेय लि० अव+धा-यत् । १ निवेष्ट्ये २ स्थापनीये यत् चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ अङ्गे ये "प्रतिपित्तसिक्तमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽपधेयवचनो भवति" 'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिन्नसत्त्वबुद्धेः' इति च सा० कौ० । ४ अङ्गे च । भावे यत् । ५ अवधाने न० ।

अव(ब)ध्र लि० अव+धृ-मूलविभु० क बध-रक् न० त० वा । अहिंसके । "अव(ब)ध्र-अधोतिरदितेर्कृताहधः" अ० ७, ८, १०, "अव(ब)ध्रमहिंसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वत्स-घञ् । १ परित्यागे, २ चूर्णिते, ३ निन्दायाञ्च "अवध्वंसद्वारुणः" अथ० ५, २, २, ३ ।

अवध्वस्त लि० अव+ध्वत्स-क्त । १ नष्टे २ निन्दिते ३ अवचूर्णिते ४ त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १ प्रीणने, २ रक्तणे, ३ प्रीतौ च "समनिन्दानवनाशजनतालिङ्गं यथैव दानवनाशम्" नलोद० । अवनत लि० अव+नम-क्त । १ अधोमूढे २ आनते च । "अवनतगतिः कण्टकगण्डकण्टीम्" माघः । "चतुरर्थ्यां कथायाः कृष्णं आवनतोयः, अवनतसंज्ञकपदेषादौ लि० ।

अवनति स्त्री अव+नम-क्तिन् । औद्धत्याभावे, १ विनये, २ अधो-नमने च । "धनुषामवनतिः" कादम्बरी । ३ प्रणामे च ।

अवनद्ध लि० अव+नह-क्त । १ खचिते, २ रोपिते ३ वेष्टिते ४ बद्धे च "अन्धविनद्धं दुर्गतिं पूर्यं मूलपरीषयोः"

मनुः । ५५८ दङ्गादिपाठो न० । [वकावन्ना] कुमा० ।
 अवनम् लि० अव+नम-र । अतिशयमन्त्रे “पय्याप्रयुक्त-
 अवनय पु० अव+नो-भावे अच् । १ अधःपातने २ निपातने ।
 अवनयन न० अव+नो-ल्युट् । अवस्थापने । “अवनयना-
 वस्तरणे चावटवत्” कात्या० ८।५।२४ । “गर्भेषु प्रोक्ष्य
 शेषोदकसेचनम्” वेददी० तेन २ तदर्थेऽपि ।

अवनाट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासिकाया-
 नाटादेशः अर्थ आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।
 अवनाथ पु० अव+नो “अवोदोर्नयः” पा० अचोबाधकः
 घञ् । १ अधोनयने अधःप्रापणे । [नतो ।

अवनाम पु० अव+नम-घञ् । अवनतौ अधोभूत्वा कृतायां
 अवनि (नो) स्त्री अव-अनि । भूमौ । “सुसाधितायामवनौ”
 इति सू० सि० । वा ङीप् अवनीत्यपि । “दीनदयालुतया-
 ऽवनिपाल” “सुसमृद्धवनी दृष्टाऽवनी सुवनी संप्रवदत्-
 पिकापि का इति च नैष० । करणे अनि । २ अङ्गुलीषु
 व० व० निरु० । अव प्रोषणे कर्त्तरि अनि । ३ नद्यां
 निरु० “सं यं सुभोऽवनयः न यन्ति समुद्रं स्वतरोरध-
 चक्रा” ऋ० १, १६०, ७ । दीर्घान्तः ४ त्रायमाणलतायां
 राजनि० ।

अवनिक्त लि० अव+निज-क्त । १ जालिते २ शोधिते च ।
 अवनि(नी)नाथ पु० इत० । नृपे भूपतौ अवनी(नि)
 नाथकादयोऽप्यत्र ।

अवनि(नी)पति इत० । नृपे अवनिस्त्राभ्यादयोऽप्यत्र । “पतिर-
 वनीपतीनां तैश्चास्ते चतुर्भिः” रघुः ।

अव(नि)नीपाल इत० । नृपे “इत्यमसु” विलयन्तमसुञ्च-
 हीनदयालुतयावनिपालः नैष० । “कतिचिद्वनिपालः
 शर्वरीः शर्वकल्पः” रघुः ।

अवनीश पु० इत० । भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अवनेजन न० अव+निज-ल्युट् । १ प्रकालने “न कुर्व्याद्गुरु
 पुत्रस्य पादयोर्चावनेजनम्” मनुः । आङ्गे पिण्डदानार्थं
 मासृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २ संस्कारभेदे च । “दक्षि-
 णस्थितप्रागयकुशमूलमध्यायेषु मातादिभ्यस्तदुत्तरं मध्य-
 स्थितप्रागयकुशमूलमध्यायेषु पितादिभ्यस्तदुत्तरं स्थित
 प्रागयकुशमूलमध्यायेषु मातामहादिभ्यः प्राङ्मुखेना
 वनेजनं कर्त्तव्यम्” कल्पप्रदीपः । रघुनन्दनेन माहृप-
 चीनाहत इति भेदः ।

अवन्ति पु० अव-अन्ति । माहृवदेशे । स च ह० व०
 कूर्मचक्रविभागे “अथ दक्षिणेन लङ्गोत्पन्नस्य “आक-

रवणावन्तिकदशपुरनोर्ह” इति उक्तः दक्षिणदेशस्थः ।
 तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्त्तिविशेषः उज्ज-
 यिनी राजधानी । तत्पुरीपरत्वे स्त्री वा ङीप् ।
 “अवन्तिनाथोऽयमुदयवाङ्मरित्युपक्रमस्य “असौ महा-
 कालनिकेतनस्य वसन्तदूरे किल चन्द्रमौलेः” ।
 “अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पि-
 तासु विहर्तुम् ? च रघौ तथावर्त्तितम् । ज्योतिर्वि०
 विक्रमनृपवर्त्तने “यद्वाजधान्युज्जयिनी महापुरी
 सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता प्राण्य-
 पवर्गदायिनी श्रीविक्रमार्कोऽयनिपो जयत्यपि” तस्मिन्
 सदा विक्रमभेदिनीये विराजमाने शमवन्तिकायाम् ।
 सर्वप्रजामण्डलसौख्यसम्पन्नम् सर्वत्र च वेदकर्म” ।
 तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तरं यथोक्तं सि० शि० ।
 “यथोज्जयिन्याः कुचतुर्धामाग्रे प्राच्यां दिशि स्यादुप
 कोटिरेव । ततश्च पश्चाच्च भवेदवन्ती लङ्गैव तस्याः ककुभि
 प्रतीच्याम्” । इयञ्च लङ्कास्थानात् मूढसप्तोद्देशाग्रे मेरु
 पर्वतान्तरेच्छायां समस्ततस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव ।
 “निरुद्धदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन
 यस्मात् । तदन्तरं षोडशशंयुषं स्यात्तुभमानमस्मात्
 बह्व किं तदुक्तम्” । इल्लखण्डियमानचित्तवेदिनस्तु सम
 स्ततस्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्थेति वर्त्तयन्ति ।
 इयञ्च मोक्षपुरी “अयोध्या मथुरा भाया काशी काञ्ची
 अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ।
 पुरा० । भा० उ० प० अ० खण्डविभागे जनपदगणनायाम्
 “कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः” इति उक्तेरस्य जन-
 पदवाचितया इदन्तत्वाच्च ततो भवादौ ज्ञा । आवन्त्यः
 तदुभवादौ लि० । बहुषु च तदार्जनि ज्ञास्य लुक् ।
 अवन्तयः तद्देशवासिषु व० व० । तद्देशनृपे च । स्वार्थे कन्
 अवन्तीनगर्याम् “काशीकाञ्ची अवन्तिका” पुरा० ।

अवन्तीपुर न० अवन्तिः पूः अच् समा० । अवन्तिनगरे
 उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।

अव(न्ति)न्तीब्रह्मा पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।

अव(न्ति)न्तीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काङ्क्षिके ।

अवपन्न लि० अव+पद-क्तः । १ संवृष्टे २ संवृष्टके च “केशकी-
 टावपन्नञ्च पदा अट्टञ्च कामतः” मनुः । “अवपन्नं
 संवर्गदूषितम्” कुल्लू० । “केशकीटावपन्नं च स्त्रीभिः सृष्टं
 तथैव च” हारी० अवपन्नं संवृष्टकम् प्रा० त० रघु० ।

अवपाक पु० अव+अपकर्षे पच-घञ् । १ अपकटपाके । कर्षयि

घञ् । २ अर्पणपक्षे । “त्वच्च उक्तं नमवपाकानां संव्रजम्” शत० ब्रा० ।

अवपात पु० अव+पत-भावे घञ् । अधःपतने । पत-
णिच्-भावे अच् । २ पातने “शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने
“बोससोदमः” या० सूट० । आधारे घञ् । ३ गर्भे “अवपा-
तस्य हृदयार्थं गर्भं कवे लघादिना” इति यादवोक्ते गज-
धारणार्थं ४ गर्भभेदे च “रोधांसि निम्नस्त्वपातमग्नम्” रघुः
अवपाच लि० अवर् भोजनायोग्यं पात्रं यस्य । यस्य भोजनेन
पात्रे दुष्टेऽन्यस्य भोजनायोग्यता भवति तादृशे पति-
तश्चेच्छादौ जने । [अपपातितशब्दार्थे ।

अवपातित लि० अवपात+कृत्यर्थे णिच्-क्त । भिक्षोदकीकृते
अवपाद पु० अव+पद-घञ् । अधःपतने “देवावै आदित्याः
खर्गाक्षोष्कादवपादाद्विभियुः” ता० ब्रा० ।

अवपाशित लि० अवपाशः समन्तात् पाशोजातोऽस्य तार० इतच् ।
पाशबद्धे “पश्याम्यैव हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम्” रा०

अवपीड लि० अवपीडयति अव-पीड-अच् । १ समन्तात् पीडके
“चिकित्साविशेषे पु० २ वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्” सुशु०
“प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रशसनं तथा । शिरोविरेचनं
चेति नक्तः कर्म्म च पञ्चधा” इति चक्रदत्तोक्ते ३ नासिका-
चिकित्साभेदे च । तल्लक्षणं तल्लोक्तं यथा “अवपीड
दीयते यस्यादवपीडस्ततस्तु सः । शोधनः क्षन्धनश्च
स्यादवपीडो द्विधा मत” इति ।

अवपीडन न० अव+पीड-णिच् ल्युट् । १ निष्पीडने ।
सुशुतोक्ते २ पीडनदोषभेदे “अतिपीडितता शिथिलपीडि-
तताभूयोभूयोवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडन-
दोधाः” । युच् । अवपीडना निष्पीडने स्त्री “अङ्गा-
वपीडनायाश्च व्रणशोणितयोस्तथा” सुशु० । [तीर्णे च ।

अवपुत लि० अव+पु-क्त । समन्तात् सिक्ते १ आर्द्रभूते २ अव-
अवबन्ध पु० अवबन्धते आच्छादयते नेत्रवर्त्मानेन करणे घञ् ।
सुशुतोक्ते नेत्रवर्त्माश्रये । “पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्म
व्यपान्त्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्त्रिधकमूर्च्छिता”
इत्युक्तस्य “उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिकयो वर्त्मशर्कराः ।
तथाश्च वर्त्म शुष्कार्थस्तथैवाङ्गननामिका । बह्वलं यत्नं
यज्ञापि व्याधिवर्त्मावबन्धकः” इत्यादीन्युक्ता “न समं
कादयेदक्षि भवेद्वन्द्यः स वर्त्मन” इति लङ्किते १ रोगभेदे
वर्त्मावबन्ध, इत्येकं नामैवुचितम् । भावे घञ् । समन्तात्
२ बन्धने च । [बन्धे च ।

अववाधा स्त्री अव+वाध-ञ् । १ समन्तात् बाधायां २ प्रति-

अववाहुक पु० अवबद्धो बाहुयर्णे प्रा० ब० । सुशुतोक्ते वायु-
रोगभेदे यथा “अंसदेशस्थितोवायुः शोषयित्वांसबन्धनम् ।
शिरास्त्राकुञ्च्य तल्लस्यो जनयत्यववाहुकम्” । [जातरि ।
अवबुद्ध लि० अव+बुध-कर्मणि क्त । १ ज्ञाते कर्त्तरि क्त ।
अवबोध पु० अव+बुध-भावे घञ् । जागरणे । “यौ तु स्वप्राव
बोधौ तौ भूतानां प्रलबोदयौ” मनुः । २ ज्ञानमात्रे च
“स्वभक्तुर्नामयहृणाद्बभूव सान्धे रजस्यात्मपरावबोधः”
रघुः “भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ” रघुः । प्रतिकूलेषु
तैश्चस्त्रावबोधः क्रोध इत्येते” सा० द० ।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध-णिच्-खुल् । १ अर्के ।
उपायां निद्राभङ्गकारके २ स्तुतिपाठकादौ च ३ शापके लि० ।
अवबोधन न० अव+बुध-णिच्-ल्युट् । ज्ञापने । “स्वेतरार्था-
नच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधन” शब्दशक्तिः ।

अवभज्जित लि० अव+भज्ज-क्त भज्जार्देशः । १ भृष्टे २ दग्धे च ।
अवभाषण न० अव+भाष-ल्युट् । कथने “व्यापारान्तर-
सत्तयन्यावभाषणविलोकनादिकरो” सा० द० ।

अवभास पु० अव+भास-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ प्रकाशे
अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे स्मिथ्याप्ताने च ।

अवभासक लि० अवभासयति अव+भास-णिच्-खुल् ।
१ प्रकाशके सर्ववभासके कूटस्थे चैतन्ये न० । “यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति” कृतेः “यदादित्यगतं तेजो जगत्भासय
तेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यज्ञाप्यौ तत्तेजो विद्धि मामकम्”
गीतोक्ते च तस्य सर्ववभासकत्वम् ।

अवभासित लि० अव+भास+णिच्-कर्मणि क्त । प्रकाशिते ।

अवभृथ पु० अव+भृ-कथन् । मुख्ययज्ञसमाप्तौ क्रियमाणे १ यज्ञ
शेषकर्मणि, यज्ञाङ्गभूते यज्ञान्ते कार्ये २ ज्ञाने च । “नावभृथं
सरस्वत्याम्” कात्या० २४, ६, २२, “सरस्वत्यां नावभृथं
कुर्यात्” कर्कः “परिषाद्वैष्टकेषु” “असत्सृष्ट्यस्ततः” कात्या०
२४, ६, २२, २४ “महति पात्रे कटाहादौ” कर्कः । अवभृथ-
ज्ञानविधिय तैत्तरीयब्राह्मणे २ अष्टके ६ अ० ६ अ० १,
“यद्वा देवसेडनाम्” इत्यारभ्य “समिदसि जगन्मोषि
“चेत्यनुवाकपर्यान्ते उक्तः । “स्नातवत्प्रवृत्ते ततस्त्वयि”
माघः “सर्वे नोऽभृथज्ञातो हयमेधे विमुच्यते” । “तथा-
ऽश्वमेधावभृथज्ञानाद्वा शङ्गिमाप्नुयात्” । या० श्रु०
“भुवं कोप्येभ कुरुडोभी मेधेनावभृथादपि” “प्रीत्या-
श्वमेधावभृथाद्भूमौः” “आतरावभृथाप्नुतो सुनिः”
इति च रघुः ।

अवभृष्ट लि० अवनता नासिका प्रा० ब० । नतार्थे नासिकाया-

भटादेशः अत्यर्थे अच् । अवतनासिके (खांदा) ।

अवम लि० अव+अमच् । १ रत्नके २ पिष्टगणभेदे पु० “अव-
मैस्त ऊर्ध्वैः कार्यैस्तो पिष्टभिर्भञ्जितस्य मधुमतोनारायणस्य”
ता० ब्रा० “त्रिविधाः पितरः अवमाः ऊर्ध्वः काव्याश्चेति
अनुसयनं नारायणदेवताः । हे सोम ! अवमैः रत्नकैः
एतत्संज्ञकैः पिष्टभिः” भा० । अपादानेऽमच् । २ पापे
४ तद्वति ५ कृतसिते च लि० । अवोभवः अवस्ताङ्गवः “अयोऽ-
धमोर्लोपश्चेति” मः अन्यलोपः । ईअधमे लि० “अनल-
कानलकानमवमां पुरीम्” रघुः । “या त जक्तिरवमा या
परमा” ऋ० ६, २५, १, “उतावमस्य पुरुहूत बोधि” ऋ० ६,
२, १, “प्रकृतानां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवमानोच्यते
सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्विरधिकास्ते दिनजयाहा”
इति च प्रमिताक्षरौक्ते ७ दिनजये न० । तदानयनप्रकारश्च
सि० शि० “शशाङ्कमासो नितसावनेन ०, २८, १० लिंशङ्कताः
लब्धदिनेस्तु चान्द्रेः । रुद्रांशकोनाक्षिरसैः ६२, ५४, ३२
जयाहाः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्” । युगे चान्द्राणां
सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे
चान्द्रमावनान्तरं कृदिनात्मकं गृहीतम् । तत्र दिवसः
शून्यम् अष्टाविंशतिषेडिकाः दश पानीयपलानि
०, २८, १० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे लिंशत्तिथ्यात्मके
कृदिनात्मकमवसखण्डम् । यद्यनेन ०, २८, १०, लिंश-
द्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णनैकेनावमेन
क्रियन्तीति त्वैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाक्षिरसैः
६२, ५४, ३२ एकः जयाहो भवति स च सावनः एवं
कल्पेऽपि अनुपातात् । ‘सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः
साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तदृशा-
क्षथा” इति सि० शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव ।
“दिनजयास्तत्र सहस्रनिम्नाः खवाणवाणाश्चरिह्रिषेपुदस्ताः”
२५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स
विधुमाससंचयः । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमनितं चन्द्रमासमदिनै
दिनजयाः” “अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासमदिनैक्येन
वर्जिते जयाहाः स्युः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा
रविभगणैरूनाञ्चान्द्रमासाः स्युः अतो विपर्ययाञ्चान्द्रमासोना-
ञ्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरूना भवमाः सावना
दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः जयाहा भवन्ति” प्रमिता० ।
“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्युश्च यत्र तद्भवत्यवम-
दिनम्” ज्योति० त०

अवमत लि० अव+मन-तव्य । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृते च ।

अवमताङ्गुश पु० अवमतोङ्गुयस्तदाघातोयेन । दुर्दान्ते गजे ।
अवमति स्त्री अव+मन भावे क्तिन् । १ अवज्ञायाम् २ अनादरे
२ तिरस्कारे च । [वमा तिथिः] ज्योतिषोक्ते दिनजये ।
अवमतिथि स्त्री कर्म० । “स्युस्तिस्तिथयो वारे एकस्मिन्
अवमदिन न० कर्म० । “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारी यत्र-
तद्भवत्यवमदिनम्” ज्योतिषोक्ते दिनजये ।

अवमन्तव्य लि० अव+मन-तव्य । १ अवज्ञाते २ अनादरेण्ये-
“बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः” मनुः ।
अवमन्तृ श्रि० अव+मन-तव्य स्त्रियां ङीप् । १ अवज्ञातरि-
२ तिरस्कर्तरि च ।

अवमन्य पु० अवमन्याति अव+मन्य-अच् । सुश्रुतोक्ते पाक्षीस्ये
उपद्रवरूपे १ रोगभेदे “अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गे वक्ष्ये पाल्यास
पद्मान् । उत्पाटकशोतुपटकः श्यावः कण्डयुतो
भृशम् । अवमन्यः सकण्डको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथेति” ।
“प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्या वमन्यजे” सुश्रु० । तलोक्ते शूक-
दीपनिमित्ते २ व्याधिभेदे च यथा “लिङ्गदृष्टिनिच्छतामक्रम
प्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते
तद्यथा सर्पिका अष्टोलिका मधितं कुम्भीका अलजी
वृद्धितं सम्पुटपिडका अवमन्य” इत्युपक्रम्य । “दीर्घा वङ्गश्च
पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां
वेदनारोमहर्षकत्” तत्रैव ललितः । “अवमन्ये गते
पाकं भिक्षे तैलं विधीयते” सुश्रु० । ३ अवमन्यनकारके लि०
अवमर्ह पु० अव+मृद-घञ् । ४ पीडने । ‘सच त्वमासाद्य
रणावमर्हम्” रामा० २ राज्याङ्गभेदे “अवमर्हः प्रतीचात
स्तथा चैव बलीयसाम्” इति भा० शा० राजधर्मे ।

अवमर्ष पु० अव+मृष-घञ् । १ आलोचनायाम्, “सुखं प्रति-
सुखं गर्भोऽवमर्ष उपसंस्कृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः”
इत्युपक्रम्य “यत्र सुखफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
शापाद्यैः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष” इति स्मृतः सा० द०
ललिते २ नाटकस्य सम्यग्भेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।
अवमान पु० अव+मन-भावे घञ् । १ अवज्ञायाम् २ अनादरे च
“अस्मत्स्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा” मनुः ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन-शुच् । अपमानकरणे “तत्त्व-
ज्ञानापदीर्षादिर्निर्वेदः स्वावमानना” सा० द० । भावे ल्युट् ।
अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्” हेमच० ।
अवमानित लि० अव+चुरा० मन-क्त । १ कृतापमाने
२ कृतानादरे च विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
निता” सा० द० ।

अवमानिन् लि० अव+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-
ज्ञातरि २ अनाद्रियमाणे च “धिङ्मासुपनतश्चेयोऽवमा-
निनम्” शकुन्तला । [२ अनादरणीये च ।

अवमाननीय लि० अव+चु०-मन-अनीयर् । १ अवज्ञेये
अवमान्य लि० अव+मन-गयत् । १ अवज्ञेये २ तिरस्कार्ये च
साधुज्ञायाधिभेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्” मनुः
अव+चु० मन-ल्यप् । ३ अवज्ञायेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मृज्-भावे ल्युट् । १ प्रक्षालने करणे
ल्युट् । २ तत्साधने जलादौ “इमा ते वाजिघ्नवमार्जना
नाम्” ऋ० १, १६३, ५, “अवमार्जनानि अङ्गप्रक्षालन-
साधनान्युदकानि” भा० ।

अवमूर्द्धन् लि० अवनतो मूर्द्धांश्च । अवनतमस्तके ।
अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धां सन् शेते शी-अच् । अधो-
मुखतया शायिनि मनुष्ये । “उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया
मनुष्याः” इत्युक्तेः गर्भादौ तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम्
२ तथाभूततया शायिमात्रे लि० । [उन्मोचने ।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये
अवमोचन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । (मोचङान) परि-
वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोचने ।

अवयजन न० अव+यज-गतौ करणे ल्युट् । अपगमसाधने
“देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यस्तृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
यद्दिवा च नक्तं चैनश्चक्षुः तस्यावयजनमसि यत् स्वपतय
जाग्रतश्चैनश्चक्षुः तस्यावयजनमसि यद्दिवा सञ्चाविद्वांसश्चैन-
श्चक्षुः तस्यावयजनमस्यैनसएनसोऽवयजनमसि” ताण्ड्यब्रा०
“अवयजनम् अपगमनसाधनम्” भा० ।

अवयव पु० अपययते कार्यद्रव्येण संबध्यते अव+यु-कर्मणि
अप् । १ द्रव्यारम्भके द्रव्ये “यथा परमाणुः द्व्यणुं द्व्यणु-
कस्त्वसरेणभारभते इत्यादिक्रमेण अन्यावयविपर्यन्तानि स-
व्यांणि द्रव्याणि स्वाश्रिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” वै० सू०
उक्तेः । अन्यावयविविभुद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-
यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्यावयवी नित्यद्रव्यं च न
कस्याविदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-
नाऽवस्थित्याऽवयवत्वम् । आरम्भकद्रव्यञ्च उपादा-
नकारणतया समवायिकारणतया च व्यवहियते
अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते “अनिष्टा च तदन्या स्यात्
सैवावयवयोगिनी” भाषा० । अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अव-

यवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सत्यम्, घटादौ अवच्छिन्न
परिमाणवत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्व-
मेवावयवत्वम् । यु अमिश्रणे अप् । २ देहे तस्यान्यावयवि-
तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायान्तरत्वात्
तथात्वम् ३ हस्तादिषु देहावयवत्वात्तेषामन्यात्वम् । ते च
प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे
उक्ताः । अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते
क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते “सर्व्याङ्गप्रत्य-
ङ्गानि युगयत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्म-
त्वाच्चोपलभ्यन्ते वंशाङ्गुरवच्चूतफलवच्च तद्यथा चूतफले
परिपक्वे केशरमासांस्थिभञ्जानः प्रत्यक् दृश्यन्ते कालप्रक-
र्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां
सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव
वंशाङ्गुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वा-
ङ्गेषु मत्स्वपि सौकष्यात्तदनुपलब्धिः । तान्येव काल
प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति” । अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते ।
“ततोये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुः किन्तु
व्यक्ताङ्गतापरा । ४ समुदायस्य एकदेशे “पदे न वर्णाविद्यन्ते
वर्णेष्ववयवा न च” भर्तृहरिः “क्तेनाहोरात्रावयवाः” पा० ।
“क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्व्वोपरीभूतावयवा न
शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्” फ० भा० “गुणभूतैरव-
यवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति
व्यर्थादृश्यते” वाक्यप० । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिका-
दीनां सते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु
पुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमतसिद्धपरा
र्थानुमानसाधनेषु प्रवाक्येषु च । ते चावयवाः पञ्च
इति बहवः तत्र इत्यन्ये । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनिगमरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः हेतुदाहरणो
पनयरूपा वा मतभेदेन त्रयः । यथा पर्व्वतो वज्रिमात्, धूमात्,
योयोधूमवान् स वज्रिमान् यथा सहजानसम्, वज्रिव्याथोधूमो
धूमवान्वायम् तस्माद्वज्रिमान् । प्रतिज्ञादीनां वृत्तानि च
तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तासि-
द्धते अनुमानस्वरूपान्तर्गते इत्यन्ये । ७ उपकरणमात्रे च ।
अवयविन् लि० अवयवः कारणत्वेनाख्यस्य इति । अवयवजन्ये
द्रव्ये अवयवित्वं च कार्यद्रव्यत्वम् । तच्च नैयायिकादिभिरवयवा-
ङ्गिततया उत्पद्यते इत्युरीकृतम् । तत्र सक्ताः प्रमाणमप्युपग-
म्यन्तम् “ननु अवयविनि किं मानं ? परमाणुपुञ्जैरिवोपपत्तेः न
च परमाणूनामतोन्मियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वर-

अथ एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपप-
त्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः,
मैवं परमाणोरतोन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वात् दूरस्थकेशस्तु नातोन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात् । न च तदानोम् अदृश्यपरमाणुपुङ्गात् दृश्यपरमाणुपु-
ङ्गस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य
दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुर्ग्राहिसन्नतौ कदाचिद्
दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्रतैलान्तौ कथमदृश्यदहनस-
न्नतेः दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः
दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च
अदृश्यद्वाराण्येन कथं त्वसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् ।
यतो न वयं दृश्यमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्महे
परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं
तथा च त्वसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्वाणुकादेः तद-
भावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वा-
भावात् इत्थं चावयवसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
त्वादनित्यत्वं तेषां चावयवविविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्प-
पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः कचिद्विश्रामो वाच्यः
यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः
स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ
विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कचिद्विश्रान्तत्व-
मस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्वसरेणावेव
विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्वसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्वयत्वात्
घटदिदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्वसरेणोरवयवः सावयवः
महदवयवत्वात् कपालदिदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न
चेदमप्रयोजकम् अप्रकटमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्तुस्य
प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्ये-
दिति वाच्यम् अनवस्थाभवेन तदसिद्धेः । व्यख्यातञ्चै तत्
दिनकार्याम् । 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइत्यादि
प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुङ्ग-
रेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपप-
त्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत् समूहस्य
परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य
केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः
उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति
प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्कतया महानिति

प्रतीतिस्तथा परमाणुपुङ्गुत्वपीति भावः । प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयोग्यत्वानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न भव्यतीति भावः । दूर-
स्थकेशस्तु स्वभावतो नातोन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य
वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति तस्य दूरस्थ केशस्य । तस्यै-
वेति एवकारश्च प्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति तथाच सन्नि-
धान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वस्य प्रति
बन्धकत्वात्तद्वशायां अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका
प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादित्या-
मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा
अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले ।
तदन्तःपातिभिः अतितप्रतैलान्तःपातिभिः । स्वभावात्
कारणनैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादिति आदिनालोकादि-
परिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभा-
वादित्यर्थः । अत्र नास्ति कमतानुयायिनः परस्पर
विभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्पर
संयुक्तानां पुङ्गात्मनान्तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः नच महत्त्वा
भावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य
प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्ति
नाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव
क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच
परमाणुपुङ्गेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीतेर
नुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं
तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुङ्गरूपतया घटरूपपुङ्गेषु
कपालरूपपुङ्गजन्यत्वस्वीकारात् पुङ्गात् पुङ्गोत्पत्तिरिति
तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तत्र घट इत्यादिप्रतीतिविषय-
ताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयवयतिरिक्ता-
वयवसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्पपयोरेपीति अपिशब्दः
साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्वाणुकस्य सावय-
वारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यं परिमाणता-
रतम्यभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया
उभयत्र साम्यादिति भावः । नच सर्ववयवानां न
सर्वपदस्यपरिमाणवत्त्वं, सर्वपावयवानां च न सर्ववयव
तस्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्दिशेष इति वा-
च्यम् सर्ववयवसर्वपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परि-
माणतारतम्यभावस्याप्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्पयो-
रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेष-
स्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

प्रेषातुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामान्त्रयस्य नित्यत्वे
मानाभाव इत्यत आह यत् त्विति । असमवेतकार्योत्पत्ति
प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह
महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति आत्मानि व्यभि-
चारवाराय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्वसरेणवयवसिद्धावित्यर्थः । तद्
सिद्धेरिति अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः
त्वसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्र-
योजकत्वेन तुटावेव विश्रामः नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं
कारणं तथाच त्वुतौ महत्समावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्य-
मिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्तुद्वाप्रयो-
जकत्वं द्वाणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्वसरेणुमहत्त्वस्य
नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणु-
परिमाणनिबन्धनतया तदान्त्रयद्रव्यसिद्धिराशङ्कीति वा-
च्यम् तस्यापक्षपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्त्वमि मह-
त्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्वसरेणुपुङ्गवशास्त्ववय-
वीति वाच्यम् विशकलितेषूपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय
प्रसङ्गात् नच तत्संयोगवृत्त्येव घटत्वं घटोद्रव्यमित्यादि
प्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात्
सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादि-
त्याहुः । ननु परमाणुत्वयेण कृतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः
परमाणुद्वयेन द्वाणुकवत् द्वाणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्या-
पत्तिस्त्वभिर्द्वाणुकैस्त्राणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन
तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्वये द्वाणुकद्वये च द्रव्यारम्भ-
कसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्रिभिः परमाणुभिरेव
त्राणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां द्वाणु-
काभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव
युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् यस्ततो गवाक्षरन्ध्रे दृश्य-
मानानां द्वाणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति ।
अयमवयवी कारणात् भिन्नैव कार्यकारणयोरैक्याभावात्
नियतपूर्ववर्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सप्त-
नियमेन कार्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते” इति वै० सूत्रे अन्तरपद-
सुपात्तम् इति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः । सांख्यावेदान्ति-
नश्च कार्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः तथाहि “तदनन्य-
त्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” “युक्तेषु शब्दान्तराच्च” शा० सू०
तद्भाष्ये चोक्तम् । “युक्तेषु प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं

मनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्-
ग्यते दधिघटरूपकार्थार्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि
क्षीरसुवर्णमृत्तिकादीन्नुपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न
हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकादीन्नुपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् ।
तच्चासत्कार्यवादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः
सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेरेव दध्युत्पद्यते न
मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् ।
अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरएव दध्नः कश्चिदतिशयो
न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे-
इत्युच्यते तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्यवाद-
हानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्य-
नियमार्था कल्पमाना नान्याऽसतो वा कार्यं नियच्छेत्
असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्म-
भूता शक्तिः शक्तेः सात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारण-
योर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वसहिषवद्भेदबुद्धिभावासादात्म-
मभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य
समवायिभिः सम्बन्धेभ्यः प्रगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः
सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्य-
मानेऽत्र विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वा
दनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं
सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्यते । तादात्म्यप्रतीतेश्च
द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्यं भव-
यधिद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्व-
वयवेषु वर्त्ततउत प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तते
ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तेष्ववयवसन्निकर्षस्या-
शक्यत्वात् नहि बहुलं समस्तेष्वान्येषु वर्त्तमानं व्यक्ता
अयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तते
तदास्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन्
यैरवयवैरारम्भकोषवयववयवी वर्त्तते । कोशावयवव्यति-
रिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रस-
ज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषा मयवयवानां
कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तते तर्ह्येकत्वं व्यापारेऽन्या-
त्वाव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः सुप्ते सन्निधीयमान
स्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्वं दृष्टावनेकत्वं
प्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव सुप्ते पाटलिपुत्रनिवासिनोः ।
गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा
प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्नोऽवय-
वी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवय-

अपि प्रत्ययवचं प्रत्ययेण गृह्येत नचैवं निवृतं गृह्यते । प्रत्येकं परिचयमाप्नो वाचयविनः कार्येषाधिकारास्य चैक-
त्वात् षडङ्गेषापि जनकार्यं कुर्यात् उरसा च पुष्टकार्यं, न
चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका
मिरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव
भविष्यतीति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका
चेति विप्रतिषिद्धेति । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घट-
कर्तृका किन्तुगुण्यकर्तृकेति कल्पा स्यात् तथा कपाला-
दीनामनुत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत तथा च सति
घट उत्पद्यते इत्युक्तेकुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन् इत्युक्तं
स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्-
पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेः । अथ स्वकारण-
सत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्
कथमलयात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतीर्हि द्वयोः सम्बन्धः
सम्भवति न सददसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्य-
त्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि
लोके क्षेत्वगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि
बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्ववर्त्मसोऽभिपेक्षादित्वेवं
जातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा
बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च बन्ध्या-
पुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु
पश्चामो बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात्
यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति ।
तन्मेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्-
सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते
एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न
कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थ-
वत्त्वाय सन्यासश्च प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैव दोषः
यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापार-
स्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव
अनात्मभूतस्यानारब्धत्वादित्यभाषि । न च विशेषदर्शन-
मालेखं वक्ष्यन्त्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्त-
पादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वक्ष्यन्त्यत्वं गच्छति, स एवेति
प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि
पितादीनां न वक्ष्यन्त्यत्वं भवति, समं पिता समं माता समं
भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित्वात्तत्वं

तत्र युक्तं नाभ्यतेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकार-
संस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वदधाना-
दीनां समानजातीयवयवान्तरीपक्षितानामङ्कुरादिभावेन
दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेववयवानामपवय-
वशाददर्शनापत्तावच्छेदसंज्ञा । तत्वेदगजान्मोच्छेदान्-
रितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतत्त्वापत्तिः तथा
सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा
बाह्ययौवनस्याविरेजपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहार-
लोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवर्तितव्यः । यस्य
पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्यं तस्य निर्ज्वल्यः कारकव्यापारः
स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशस्याहननप्रयो-
जनखड्गादानेकायुधप्रसङ्गिवत् । समवायिकारणे व्यापारः
कारकव्यापारिः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारे-
णान्यनिष्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः
कार्यमिति चेन्न अतस्सार्हं सत्कार्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरा-
दीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्यांस्त्वां
लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं
कल्पयितुम् । तथा च भूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात् तेन तेन
कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्तद्वत् प्रतिपद्यते ।
एवं युक्तं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादव-
गम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वस्मिन् असद्वृत्तिदेशिनः
शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्वृत्तिदेशी शब्दः शब्दान्तरः
“सदेव सौम्येदम आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इत्यादि । “तत्रैक
आह्वरसदेवेदमप्य आसीदिति” चासत्पक्षमुपक्षिप्य “कथमसतः
सज्जायेत?” इत्याक्षिप्य “सदेव सौम्येदमप्य आसीत्” इत्यवधार-
यति । तत्वेदं शब्दान्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वद्वाच्येन
कारणेन सामानाधिकरण्यस्य व्युत्पत्त्यात्वात् सत्त्वमनन्यत्वे
प्रसिद्धतः यदितु प्र । सुत्यत्तेरसत्कार्यं स्यात् पञ्चाङ्गोत्-
पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र
“वेना स्तुतं स्तुतं भवतीत्यं प्रतिज्ञा पीड्ये तसत्त्वमनन्यत्वावगते-
स्त्वित्यं प्रतिज्ञा समर्थ्यते” भा० । “पटवञ्च” शा० सू० ।
यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किं
मयं पटः किञ्चान्यद् व्यतिष्ठति स एव प्रसारितो
यत् संवेष्टितः इत्थं स पट एवेति प्रसारणेनाभि-
व्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्य-
माणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारण-
समयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपा-
दयं भिन्नः पटः इति । एवं तन्वादिकारणावस्थं पटादि

कार्यमित्येवं सत् तुरीयेमकुर्वन्दीदिकारकव्यापाराभि-
व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते ॥ ततः संवेदितपटप्रसारित-
पटन्यायेनान्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥ भा०। सं०कौ०
कारणात् कार्यस्त्वान्यता दर्शिता यथा “कार्यस्य
कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणाणि । न पटस्तन्तुभ्यो भि-
द्यते तद्वन्त्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्म्मो न
भवति यथा गौरश्च ॥ धर्म्मस्य पटस्तन्तूनां तस्माच्चार्थान्तरम् ।
उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाथयोरुपादानो-
पादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तु-
पटयोः । तस्माच्चार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तु-
पटयोः संयोगाप्रामाभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो-
द्धतो यथा कुण्डलवद्वयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्वि-
न्ययोः” नचेह संयोगाप्रामा तस्माच्चार्थान्तरत्वमिति ।
इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्योपगृह्यात् ।
इह यद्यस्माद्विज्ञं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते
यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवगतिविशेषोऽ-
धिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वस्य
कार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति । तान्ये-
तान्यवीतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव-
एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तु-
भ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थ-
क्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति
एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरो-
धात् । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि
तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गा-
न्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घट-
सुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते
न पुनरसत्तासत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्
अणुद्वैपायनः “नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”
इति यथा कूर्मः स्त्रायवेभ्यः सङ्कोचविकाशिभ्यो न भिन्नः
एवं घटसुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।
एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिर्दाहकः प्रकाशकः
पाचकश्चेति । नाथर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषा-
मेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं
विष्टयो वत्सं दर्शनलक्षणाभार्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविका-
वहनं मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं

मावरणमकुर्वीषा अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः
मावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
व्यापारात् प्राक् सस्रज्वा असंख्येत् प्राप्तं तर्हि सत
उत्पादनम् । अथ सत्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण ।
न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पर्याप्तम् ।
आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मा-
दाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः ।
अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती
असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या
अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटाच्चा-
र्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति
पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात्
विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्व
विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा
स्वकारणसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च
तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादे-
राविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण
कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धि-
त्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्” व्याख्या-
तञ्चेत्तस्मादभिन्नाङ्गीकार्या यथा “तद्वन्त्वात् तेषां
तन्तूनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ता-
कत्वाद्वा । तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एवऽन्वय-
व्याप्तेः प्रवेद्यात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यत्ततोभिद्यते
इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य
भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्मत्वरूप-
हेतुसत्त्वप्रदर्शनाय उपनयरूपन्यासाङ्गमाह धर्मत्वेत्यादि ।
धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्माच्चार्थान्तरमिति ।
अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं सयूरव्यंसकादित्वात् समासे
जीवता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न
एवेत्यर्थः । उपादेयते कार्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते
इत्युपादानम् कार्यस्थानागतावस्थाविशेषात्प्रत्यक्षं कारणं
तदाश्रितसूक्ष्मावस्थापन्नं कार्यनूपादेयं तद्भावात् कार्य-
कारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यस्थानागतावस्था-
श्रयत्वमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापन्नकार्य-
रूपमेव अन्यस्य दुर्बलत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्यजन-
नाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च
पटादिजननाय तन्तवः न तु मृदादयः । न च प्रागभाव
एव तस्य निवृत्तामकः, तस्य अभावत्वेन सतोविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्यपरत्वे तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यवस्तुकाये
ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह
भागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतत्वस्यापक्षका-
र्थ्यात्मकत्वसुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः नः तन्तुभ्यो भिन्न-
इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्त्यभावादिति । संयोगश्च
अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथा च संयोगाभावः
विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न
भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः
संयोगोदयः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः
स्वमते तत्र तन्त्रभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे
च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वेति विभागस्येत्यर्थः तथा च
संयोगानाश्रयत्वस्यैव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्व-
मिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्याप्यहणादिति । अयमाशयः ।
अवयवतन्तुपरिमाणेनैव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं
सहृत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च स्वपतन इव
स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिका-
दिभिरभ्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा-
तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषो-
ऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकस्तर्षामेजया द्विपलिक-
स्तर्षस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वा-
न्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डादवनतिविशेषपक्षणायोग्यत्वात्
गुरुत्वान्तरयुक्तस्तर्षादिवत् तस्य गुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचार-
वारणाय पक्षणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुला-
दण्डारोपणेऽवनतन्त्ररस्य पक्षणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न
तथासम्भव इति अभिज्ञत्वमित्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य
कार्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्या-
न्तरम् अवनतन्त्ररं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः ।
अतीतानि व्यतिरेकव्याप्तिभुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यति-
रेकव्याप्तिस्तथानुपपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति
बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाज्येति शेषः । फलितमाह न
तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षित-
त्वमाशङ्कते स्वात्मनोत्पादि । क्रिया उत्पादनक्रिया,
निरोधः प्रध्वंसस्तथोर्बुद्धिः तथा च कार्यकारणयोरभेदे
कार्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्रोतस्त्विति विनाशबुद्ध-
सम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनो-
त्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेदः
पक्षात्पुनर्हन् । तथा च कार्यकारणयोरभेदे तन्तुषु
पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजन-

कता, ? प्रयोजनान्तरनिमग्नस्य स्वादित्यर्थः । इत्युक्त्वा
प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्यत्वेन, तत्र गटत्वेन
वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजक-
संज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्यभेदवशाच्च ।
इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेद-
साधनायात्मित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति ।
ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तवएव
भेदव्यवहारो न वास्तवभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः । एवञ्च
बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे
इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि
वास्तवत्वापत्तिः तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न
भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वज्रप्रादेः प्रकाशनपाक्षणादिरूप-
नानाकार्याणां, विष्टोनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्यस्य
समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सभ्या-
दनस्य इष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधक-
तेति न सत्प्रतिपक्षितत्वभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव
क्रमश उपपादयति एकस्मिन्नपीति । प्रध्वंसने नश्यन्ति ।
कुम्भेति इत्यनुवृत्तः अस्मिन् पक्षे च कुम्भे इत्यर्थः सार्व-
विभक्तिकः सप्रव्याप्तिश्च । यथाहेति भगवद्गीताया-
मिति शेषः । असतोऽसत्ताश्रयस्य, भावः सत्तुम्, सतः
सत्ताश्रयस्य न अभावः असत्तुम् सदसतोरेकत्वं समावेशा-
भावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्तिं साधयति
तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना
अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः
निवर्त्तमानः व्याप्यं कारणभेदाभावः निवर्त्तयन् कार्यस्य
कारणभेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्तं तदनूद्य-
नञ्चा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्श-
यति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभावः न
कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वज्रप्रादौ, नानाकार्य-
दर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः ।
एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः
सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शक्नोते स्वादेतदित्यादि ।
कृतमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्ते
नान्ययि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य
स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पादयन्ते पट-
क्षयेण व्यपक्षयन्ते इत्यपि बोध्यम् । यद्धि उभय-
वादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिबन्धि-
रूपदूषणदानायाह अथाहदुत्पद्यत इत्यादि । उत्पत्तिः

कादाद्यप्यसंभवेः स च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु संयोग-
कालः गुणक्रियबोधादसम्भवात् तयोश्च उत्पत्ति-
व्यवहारस्य सर्वविवेकत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंबन्धविशेषश्च
अनुयोगिस्वरूपस्य एव च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्था-
न्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारण-
व्यापारामेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अद्योत्पत्तिरित्यादि ।
दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्यैव
उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम्
तदाचार्यस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च धौनव्यत्वात् घटो घट
इतिवत् न तत्र शाब्दबोध इति भावः । पटादिशब्दस्य
उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं
प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन
पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति
चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः ।
अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन्
धर्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात् । काला-
न्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति
वर्तमानताप्रतीतिर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः । एव-
मुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवशङ्का अन्यरूपतास्वीका-
रेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव एवेत्याह तस्मादियं पटोत्-
पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु
समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च
सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य
नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः
पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे
विद्यमानतया यः कारणे समवायस्तथा च स्वसत्ता-
कालिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्वसमत्त्वाच्च न कादा-
चित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयथापि उत्पत्तेरुभय-
रूपमध्येऽन्यतरूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति
शेषः । सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनानुभवविज्ञायाः कारण-
व्यापारामेक्षाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि तस्यत्वात्
प्रतिबन्धसमवधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण
सम्बन्धरूपतां शङ्कते न चेति । पटरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात्
तेन सह कारणानां संबन्धेव कार्यस्य उत्पत्तिस्तथा
च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारामेक्षेति न समानं
दूषयामिति भावः । दूषयति रूपस्येति । रूपस्य भव-
न्मते गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूप-
तायाः सर्वैरिच्छमाणात्वात् कारणानां च क्रियादुबन्धित्वे-

नैव कारकत्वाभ्युपगमात् । तन्तुभ्यः पटोत्पद्यते इत्यादिषु
च तन्वादीनामुत्पत्तिकारकत्वप्रतीतिश्च नोत्पत्तेः पट-
रूपसंबन्धरूपतेति भावः ।

अवद्याज् पु० अव+यज-शित् । अपकटयाजको संबुद्धौ अवयाः ।
अवद्याह लि० अव+या-हृच् । घृथक् कर्त्तरि । “अदितिर्भ-
वास्तथयाता हरस्य दैव्यस्य” ऋ० ८, ४८, २ । “अवयाता
घृथक्कर्त्ता” भा० ।

अवद्यान न० अव+या-लुट् । अपगतौ “इयं धीर्भूया अव-
द्यानमेवाम्” ऋ० १, १८५, ८, “एषां पापानामवद्या-
नमपगमम्” भा० ।

अवद्युन लि० वद्युनं प्रज्ञा निरु० न० व० । प्रज्ञाभूत्ये ।
“स इत्तमोऽवद्युनम्” ऋ० २, २१, २ ।

अवर पूजयां कण्डा० प० सक० सेट् । अवर्थ्यति पूजतयोत्यर्थः ।
अवर लि० ह-बा० अप् न० त० । १ चरमे, २ अधमे,
३ कार्ये च । ४ पश्चाहर्त्तिनि ५ देशे ईकांशे पु० ७ दिशि स्त्री
८ तहर्त्तिनि लि० । हस्तिजङ्घायाः ९ पश्चाद्देशे न० । “दूरेण
हृत्वरं कर्म बुद्धियोगाद्भनञ्जय” गो० अस्य व्यवस्थावाचित्वे
सर्वनामकार्यम् उभित्तेःस्तु वा । “अङ्गधानः परां
विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरस्यादिति च । व्यवस्था
च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता
यदवरं कौशाम्ब्याः । कालकृता यदवरमापहायण्याः ।
बुद्धिकल्पिता अधरादपीतिमानवे । मासेनावरः मासावरः
इत्यादौ समासे विग्रहवाक्ये च न सर्वनामकार्यं मासा-
वराय इत्यादि च । “इषमात्वावरं स्पृष्ट्वलभुपलिष्य” ऋ०
६, ५, १० । अत्यन्तश्रेष्ठे लि० ।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जम-ड । १ कनिष्ठोदरे
आतरि, २ मूत्रे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जन्मजत्वात्
तथात्वम् ३ कनिष्ठोदरभगिण्यां, ४ मूत्रायाश्च स्त्री टाप् ।
“अस्य चावरजं विद्धि आतरं भां तु लक्ष्मणम्” रामा०
“यदि स्त्री यदावरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्” मनुः
“विदर्भराजावरजा तयैवम्” । “रावणावरजा तत्र रावणं
मदनाह्वरा” इति च रघुः ५ पश्चाज्जातमात्रे लि० । “कालभूर
वरजाश्चलप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ” भाषः ।

अवरत लि० अव+रत-क्त । विज्ञान्ते अनवरतं सततम् ।

अवरतस् अव्य० अवर+तप्तिच् । अवरः अवरस्मिन् अवरक-

दित्यर्थः । अवरतः रमणीयम् आगतः, पसति वा ।

अवरति स्त्री अव+रत-क्तिन् । १ विरामे, २ निवृत्तौ च ।

अवरवर्ष पु० कर्म० । मूत्रे ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन-ड । अत्रे
“आ त्वा दृष्टिनिपातेन अर्धेनावरवर्णजः” “ब्राह्मणान्
वाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च मनुः ।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तत्रेष्ठं व्रतमस्य । १ सूत्र्ये
२ अर्कद्वये च । अवरम् अथमं व्रतमस्य । ३ हीनव्रते त्रि० ।

अवरशैल पु० अवरः पञ्चाद्वर्ती शैलः । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा
प्रश्नमोक्षप्रतीकत्वे रवरशब्दस्यार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्,
आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रहसि
अवरार्ध न० कर्म० । अपरभागे “सकृत्कर्म” पिबृणाम-
परार्द्धं देवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-
गृह्य” यत० ब्रा० २ देहस्य पञ्चाङ्गागे च ।

अवरार्द्ध त्रि० अवरार्द्धे भवः यत् । शेषभागभवे । न
वरत्वेन अव्यर्थे कथं-विच्-कर्मणि यत् । न्यूने ।
“नावरार्द्धं ततः कुर्यात् पूर्यमाणमिति स्थितिः” छन्दो०
परि० । “अवरार्द्धं न्यूनम्” स० त० रघु० “दयगवावरार्द्धा
दक्षिणा” आ० गृ० ।

अवरोण त्रि० अव+रिड-क्त । तिरस्कृते । [नात्ये ।

अवरोयस् त्रि० न वरीयान् न० त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-
अवरुण त्रि० अव+रुज-क्त । १ भूम्ने २ रोगान्धिते च ।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुध-क्त । १ प्रतिरुद्धे अव्ययैरसंलक्षिते २ गुप्ते
च “अस्ति कश्चिद्राजस्तुरवरुद्धचरन्” दशकु० इतर
गमननिषेधेन रक्षितायां ३ स्त्रियां ङीप् । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १ अवरोधने २ प्रतिरोधे
“इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धौ” सुतिः ।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुध-क्त । १ कृतावरोद्धये उद्भूत्यानात्
निष्क्रमते । २ उत्पाटिते दृक्कादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच-णिच्-
ण्वल् । अवरोचके रोगभेदे “अङ्गुलिमिश्रं तत्र काम-
आसावरोचकः” सुश्रु० ।

अवरोध पु० अव+रुध-भावे घञ् । १ निरोधे “केनाय-
मानं कोतोऽवरोधः” सुश्रु० बलादि० मनुप् वा ठनो
वाधक इति अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि० ।
कर्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां २ योषिति, ३ राज
दारोष च । “तत्र हूणारोधानां भर्तृषु व्यक्रियक्रमम् ।
“कलत्रवन्मालामनवरोधे महत्यपि” रघुः आधारे घञ् ।
४ राजान्तःपुरे । “पद्मावरोधे यतमोमदीयैः” इति रघुः ।

“निग्ये विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विस्मयस्तवस्त्वमवरो-
धधूपपात” माघः । ल्युट् । अवरोधनं निरोधे न० ।

अवरोधक त्रि० अव+रुध-ण्वल् । १ प्रतिरोधके २ आवरके
च । “सुधन्वा वीर्यवान्नाजा मिथिलामवरोधकः” रामा०
आर्षत्वात् कर्मणि न घञी ।

अवरोधायन न० ईत० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तदुरक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-
न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १ वामनादौ । अवरोधः स्थानं
निवासत्वेनास्त्यस्य ठन् । “नृपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री ।
“यधुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका” माघः ।

अवरोधिन् त्रि० अवरोधञ्चि अव+रुध-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
१ रोधके २ आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह-णिच्-पः ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित त्रि० अव+रुह-णिच्-पः क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह-घञ् । १ अवतरणे, (नृमा) ऊर्ध्व-
देशाच्चिन्नदेशगमने । कर्तरि संज्ञायां च । तरोर्भूला-
दपपर्यन्तमाहूदायां २ गुडूच्यादिलतायाम् । ३ अपादाने
घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने
सर्व्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-
प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्वाच्ये च यथा “जतात्यये-
ऽनुशयवान् दृष्टव्यतिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० ।
“इष्टादिकारिणां धूमादिशर्त्तना चन्द्रमण्डलमाहूदानां
ततः प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वा-
ऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्त्तन्ते यथेत”मित्यारभ्य यावत् “रम-
णीयवरणाब्राह्मणादियोनिभावमापद्यन्ते कपूयचरणाः आ-
दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्क
कर्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्ति सानुशयाः? इति किं तावत्
भाम्नं निरनुशया इति । कुतः? यावत्सम्पातमिति विशेष-
णात् । सम्पातयद्धेनात्वं कर्माशय उच्यते सम्पातस्थेना-
आलोकादसु लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्पातमुपि-
त्येति च कृत्कृत्स्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । “तेषां यदा
तत्पर्यवर्त्तते” च श्रुत्यन्तरेणैव एवाधेः प्रदर्शयते । स्यादे-
तत् यावदसुप्रसङ्गोक्त उपसोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्ते इति
कल्पयिष्यामीति नैवं कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र
परामर्शात् । “प्राप्यन्तं कम्पेयस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-
यम् । तस्मात्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्माये” इति
ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृतकृत्स्यैवैह कृतस्य
कर्माणस्तत्र कथितां दर्शयति । अपि च प्रायणमनारब्ध-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्तानुपपत्तेः । तच्चाविशेषेण यदुयायत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति नह्य विशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पटश्चुपपद्यते । तस्माच्चिरानुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः “कृतात्यये अनुशयवानिति” । येन कर्मवृत्तेन चन्द्रमसमाहूढः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदन्वयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकान्निसंपर्कात् प्रलीयते सविट्किरणसंपर्काद्भिन्नकरकाद्वक्तव्युपगच्छिः संपर्कादिव च घटकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना? दृष्टव्यमिदमिदं । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति “तद्वय इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा शूद्रय इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् शूद्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वक्ष्यिष्यति । दृष्टव्यां जन्मनैव प्रतिप्राप्त्युक्तावच्छेदोपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्यासम्भवात् अनुशयसङ्गावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । सूत्रेतिरपि वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्म फलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकूलरूपायुः श्रुतवृत्तिवित्तसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन् इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽस्ति ते तथानुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषेणावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतीजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमाहूढः । वादं तथापि स्वत्यक्तमविशेषमात्रेण तत्त्वावस्थातुं न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलसुपसम्पन्नः चिरप्रवासात् परिस्तीर्णबहूपकरणैः क्लृप्ताङ्गकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एव-

मनुशयलेशमात्रपरिस्पृहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतदुक्तमिव न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदुक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेक्षलं स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि काङ्क्षित फललेशं जनयतीति” न शब्दप्रमाणकानामोदशी कल्पनावकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्त्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्मणोऽष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्पेत्त ततो रमणीयएवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपपद्येत “तद्वय इह रमणीयचरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति” । तस्मादासुद्धिक फले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तदन्तोऽवरोहन्ति । यदुक्तं यत्किञ्चित्त्वविशेषेण परामर्शात् सर्वस्येहकृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्नं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसङ्गावस्थावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिहकृतमासुद्धिकफलं कर्मारब्धभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन क्षयित्वेति गम्यते । यदुक्तं प्रायणमविशिष्टत्वादनारब्धफलं कृतस्नेहवत् कर्माभिव्यक्तं तत्र केनचित् कर्मणा सुदृष्टिर्लोके फलमारभ्यते केनचिदस्त्रिद्वित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनुशयसङ्गावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले दृष्ट्युद्भवो भवतीति यदुच्येत “ततोपपन्नं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्थानेकस्य कर्मणः युगपत्फलारम्भमसम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलसम्यनेककर्मैकान् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं मदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कश्चित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कश्चिदुच्येद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्राय-
श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते ।
स्फुटतरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिवृत्तस्य कर्मान्तरस्य-
चिरमप्यवस्थानं दर्शयति । “कदाचित् सुलतं कर्म
कूटस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमु-
च्यते” इत्येव जातीयका । यदि च कृतस्त्वमनारब्धफलं
कर्मैकस्मिन् प्रायशोऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः
सर्गान्नरकतिर्यग्योनिजन्मधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्-
पत्तौ निमित्ताभावाच्चोत्तरा जातिरूपपद्येत ब्रह्महत्या-
दीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं कार्यमाण-
सुपरुध्येत । नच धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनतादि-
ममधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ।
नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारोऽर्थदेः प्रमाणमभिव्यञ्जकं
सम्भवतीत्यवग्राहिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना ।
प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः ।
स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्छेदं दृष्टव्यं यथा हि प्रदीपः
समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यजति न सूक्ष्मम्, एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽप्युत्तिसृज्याययति न दुर्बलस्येति ।
तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादस्मिन्नेव शेषकर्मणोऽभिव्यक्ते-
रभ्युपगमः । शेषकर्मसङ्गावेऽनिर्भोज्यप्रसङ्ग इत्ययमप्य-
स्थाने संभवः सत्यगदर्शनादशेषकर्मत्वयश्रुतेः । तस्मान्
स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरहन्तो यथेत-
मनेवञ्चावरोहन्तीति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।
अनेवमिति तद्विपर्ययेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाने-
ऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतदशब्दाच्च यथागत-
मिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्त्तनादभ्रादिसंख्यानाञ्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते” भा० । अनतिदूरे च तत्रैव
“स्वाभावप्रापत्तिरूपपत्तेः” शा० सू० । “इष्टादिकारिण-
श्चन्द्रमसमारुह्य तांश्चान् यावत्सम्प्राप्तमपित्वा ततः सानु-
शया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते
तत्र यमवरोहश्रुतिर्भवति “अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते
यथेतमाकाशमाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वा
ऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा प्रवर्षतीति” । तत्र संशयः किमा-
काशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः ? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽकाशादि-
साध्यमिति ? तत्र प्राप्नन्नावकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते
इति कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात्
श्रुतिस्त्वलक्षणाविषये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा, तथा च वायु-

र्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत् स्वरूपोपपत्तावेव-
कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते धूमः
आकाशादिसाध्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यदन्यथं
शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति ऽस्वीयमानं
सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततोवायोर्वशमेति ततो धूमा
दिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशाद्वायुमित्या-
दिना । कुतः एतत् ? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते । नह्य-
न्यस्यान्यभावासुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ
च वाष्पादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशे-
न नित्यसंबन्धाच्च तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत ।
श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव अत आकाशादि-
तुल्यत्वापत्तिरेवाकाशादिभाव इत्युपचर्यते” भा० । नाति-
चिरेण विशेषात्” शा० सू० “तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्-
व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विषयः किं दीर्घं कालं पूर्व-
पूर्वसादृश्येनावस्थायात्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति ? उताल्पमल्प-
मिति ? । तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं
प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति । अल्पमल्पकालमाकाशादि-
भावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत
एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं
विशिष्टं “अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति” । तकार एकः
खान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तोमन्वयः दुर्निष्प्रपतरं दुर्निः-
क्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावाच्चिरसम्भवती-
त्यर्थः । तदत्र दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुख-
निःप्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं निः-
प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्मध्यधौ शरी-
रानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात् । तस्माद्व्रीह्यादिभावा-
पत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति” भा० । “अन्या-
धिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्” सू० “तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्ष-
णानन्तरं पथते” इह व्रीह्यवायोषधिवनस्पतयस्तिलमाषा
जायन्त” इति । तत्र संशयः किमस्मिन्मध्यधौ स्यावरजात्या-
पक्षाः स्यावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति ? आहोस्वित्
क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संक्षेपमात्रं गच्छन्तीति ? किं तावत्
प्राप्तं स्यावरजात्यापक्षास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भव-
न्तीति । कुतः एतत् ? जनेर्ह्यस्यार्थत्वोपपत्तेः स्यावर-
भावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसङ्गेः पशुहंसादि-
योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्थानिष्टफलत्वेापपत्तेः । तस्मान्-
सुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म आदि जन्मवत् ।
यथा श्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

सुखमेवानुशयिनां आदिजन्म सुखदुःखान्वितमवति
एवं ब्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जीवैरधि-
ष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्-
सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽ-
नुशयिनान्तसंश्लेषमात्रमेव ब्रीह्यादिभावोऽपि स्यावरैः
संश्लेषमात्रम् । कुत एतत् ? तद्वदेवेहास्याभिलापात् कोऽ-
भिलापस्य तद्वद्भावः ! कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनं यथाऽ-
काशादिषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परावृणोति एवं
ब्रीह्यादिजन्मन्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखभाक्तमनुशयिनाम्
यत् तत् सुखदुःखभाक्तमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्या-
पारं “रमणीय चरणाः कपूयचरणा” इति च । अपि च
सुखेऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु
भक्ष्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानि-
नोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवेयच्छरीरमभि-
मन्यते स तस्मात् पीद्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् ।
तत्र ब्रीह्यादिभावाद्देतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत,
अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु
भवति । एतेन जनेमेवस्थार्थत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थान
त्वञ्च स्यावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्यावरभा-
वस्यावजानीमहे । भवत्यन्येषां जन्तूनामप्युपभोगस्थानं
स्यावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमसं त्वरो-
हन्तोऽनुशयिनो न स्यावरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्षमहे” भा० ।
“अशुजमिति चेन्न शब्दात्” सू० । “यत् पुनरुक्तं पशु-
हिंसादियोगादशुभाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फल-
मवकल्पत इत्यतो सुखमेवानुशयिनो ब्रीह्यादिजन्मास्तु
तत्र गौणो कल्पनाऽनर्थिकेति तत् परिहृत्यते ।
न शास्त्रहेतुत्वाद्दर्शधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म
इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वात्तयोर-
नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते
च बोधर्भोऽनुधीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेषु
अधर्भो भवति तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयज्ञानं
कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुपहाद्यात्मकोऽप्योतिष्ठो-
बोधधर्म इत्यवधारितं स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् ।
ननु “मा हिंसात् सर्वाभूतानीति” शास्त्रमेव भूतविषयां
हिंसाधर्म इत्यवगमयति” । वाटं उत्सर्गस्तु सः ।
अपवादः “अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति” उत्सर्गापवादयोश्च
व्यवस्थितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनु-
धीयमानत्वादनिन्द्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिकल्पं

फलं जातिस्वावरत्वम् । न च आदिजन्मवदपि ब्रीह्यादि-
जन्म भवितुमर्हति तच्च कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह
वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रस्थलात् खल्लिता-
नामनुशयिनां ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते”
भा० “रेतःसिग्योगोऽथ” सू० । “इतश्च ब्रीह्यादि
संश्लेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं ब्रीह्यादिभावस्या-
नन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते । “यो यो ह्य-
क्षमस्ति योरेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति” । न चाल
सुखोरेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्तयौवनो-
रेतःसिग्भवतीति कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानात्त-
गतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्तावदर्थं रेतसिग्योग एव
रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्ब्रीह्यादिभावोऽपि
ब्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः” भा० ॥ “योनेःशरीरम्”
सू० ॥ “अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि
योनैरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलपुपभोगायतनम् इत्या
ह शास्त्रम् “तद्वय इह रमणीयचरणा” इत्यादि ।
तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे ब्रीह्यादिभाववसरे तच्छरीरमेव
सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्र-
मनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्” भा० । संज्ञायां कर्त्तरि घञ्
“वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकोऽंशभेदे च ।
“अवरोह्यताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतः” रामा० ।
ज्योतिषोक्ते दशाभेदे स्त्री अवरोह्यशब्दे उदा० ।

अवरोह्या न० अव+रुह मावे ल्युट् । अवतरणे (नामा)
“एवमारोहणावरोहणमतः” । कात्या० १८।१।६ ।

अवरोह्याखिन् पु० अवरोहति छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहति
अव+रुह-अच् कर्म, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः
ताडशी शाखा कर्म, ततः बाहुल्ये मत्वर्थीय इतिर्वा ।
वटश्चे, तस्य छेदनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि
बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम् । व० । अवरो-
हिशाखोऽप्यत्र ।

अवरोहिका स्त्री अवरोहति अत्यन्तमधोगच्छति अव+रुह-
खल् टाप् कापि अतइत्त्वम् । अवशगन्धालतायास् ।

अवरोहित पु० अवरोहितो वर्षः । अत्यरक्तवर्षे मध्वा-
दि० अवोवाधकः महत् । अवरोहितवान् अत्यरक्तवर्षयुक्तो
ति० क्रियां ङीप् ।

अवरोहिन् ति० अव+रुह-णिनि । १ वटश्चे । २ अवतरण-
कर्त्तृमात्रे ति० क्तियां ङीप् । सा च ज्योतिषोक्ते १ दशाभेदे
तथा हि दशाशब्दे वक्ष्यमाणस्य “आच” कुराजीशुभकेषुपूर्वा”

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तदशाधिपानामनु-
क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्यन्तानां क्रमेण
यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्यादीनां या
दशा सारोहिणी। तथाहि “आग्नेयादि तिराहृत्या तानि
विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे
आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा।
तत्र यस्य सूर्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि-
दशा आरोहिणी एवं शुक्रानन्दशाः परिसमाप्य सूर्या-
दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते
इति सम्प्रदायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धे प्रथममा-
रोहिणी दशा ग्रेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। साच ग्रहविशेषे
विशेषफलदा। यथोक्तम् “उच्चाङ्गपञ्चमस्यस्य दशा स्याद-
वरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः।
मित्त्वोच्चांशगतस्त्वैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्ट-
फलानर्था नीचार्थं शगतस्य च। नीचाङ्गपञ्चमस्यस्य
दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमक्लेशादेव
जायते। शत्रुनीचांशगतस्त्वैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा।
मित्त्वोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता”। इति सामा-
न्यतोऽभिधाय “दशाऽवरोहा दिननायकस्य क्षणिक्रिया-
वित्तगृहेष्टनाशम्। चौराग्निपीडां कलहं विरोधं नरेश-
कोपं कुरुते विदेशम्” स्तु०। “निशाकरस्याप्यवरोहकाले
स्त्रीपुत्रमित्रास्वरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैर्लयमेति कष्टम्”। च०। “धरा सुतस्यावप्यवरोहकाले
स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैः सततं करोति”। म०। “शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी
या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं पदरारसङ्गं
नृपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्”। बु०। “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-
वरोहा करोति सौख्यं सकृदेव नाशम्। सकृदयशःकान्ति-
विशेषजालं नरेश्वरत्वं सकृदेव याति”। इ०। “शृङ्गोः सुत-
स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेष्ट्यागमनं धनाग्निम्। स्त्रीपुत्र-
बन्ध्वास्त्रिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदनात्तिमेति” शु०।
“दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यव्यतिं दारसुतार्थनाशम्।
भाग्यलज्जं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति युदाक्षिरोगम्”
सर्वार्थचि०। राहुकोलोत्सारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति
अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशा
ख्योक्तः वर्ग वा १स्वरवर्गं भावे, “अकचटतपयशाः वर्गा”
इति केरलम्। वर्गः समूहः न० ब०। २वर्गशून्ये लि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा० त०। सुखदीर्घमुतो-
दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकामनुनासिकभेदेन अष्टादश-
संज्ञकेषु (अ)वर्णेषु “अइत्यष्टादशाना संज्ञा” सि० कौ०।
वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न० त०। प्रशंसाविरो-
धिनि २अप्रवादे। “सोढुं न तत्पूर्वमवर्ण्यमीशे” न
चावदङ्गर्तुर्वर्ण्यं माय्या” इति च रघुः।

अवर्त्तन न० घट-ल्युट् अभावे न० त०। १वर्त्तनाभावे
२अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
न० ब०। ३जीविकाशून्ये लि०। [पदार्थे]।

अवर्त्तमान लि० न० त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च
अवर्द्धमान लि० न० वर्द्धमानः विरोधे न० त०। वृद्धिशून्ये
क्षयिणी। [शून्ये लि०।

अवर्षण न० अभावे न० त०। १वर्षणाभावे न० ब०। २वर्षण-
अवल्लिच पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष-घञ्। १श्वेतवर्णे अर्थ०
आद्यच्। २तद्वति लि०। अतोलोपे वल्लोप्युभयत्।

अवलग्न पु० अव+लग्न-क्त नि० इडभावः लसज-क्त वा।
(माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे लि०। “विपुल-
तरोनुसुखलोचनावलग्नम्” मायः।

अवलन्तिका स्त्री अव+लत-तिकन्। गोधायाम् उक्च०।
अवलम्ब पु० अव+लवि-आधारे घञ्। १आश्रये भावे घञ्।
२द्रव्यान्तराश्रयणे। “सावलम्बगमना मृदुस्वना” रघुः।
करणे घञ्। २अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लवि-भावे ल्युट्। आलम्बने पतना-
दिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूक्ष
पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघः। “सहृष्यते तत्प्रथमावल-
म्बनम्” कुमा०। “प्रस्थानविक्षिप्तगतेरवलम्बनाय” शकु०।
आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्ब-
साधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित लि० अव+लवि-कर्मणि क्त। १आश्रिते २आल-
म्बिते “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नचोचत”-
नेषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति लि० जटा०। अव+लम्ब-
कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् लि० अव+लवि-णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
भवानपरधूर्यपदावलम्बी” रघुः। “स गोपतिं नन्दिभुजालम्बी”
कुमा०। “अथ धूमाभिमात्राच्च दृक्शशावलिम्बिनम्” रघुः।
२अयतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। “भगवति मरी-
चिमालिनि अस्तावल्लच्छुडायलम्बिनि” काद०।

अवलिप्त लि० अव+लिप-क्त। १गर्विते “न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च

नान्यैर्नान्यावसायिभिः” मनुः । २ कृतलेपने ३ समन्तात् लिप्ते च अवलीढ लि० अव+लिङ्-क्त । १ भक्ति २ कृतावलेहे ३ जिह्वा-
येणाखादिते ४ व्याप्ते च “अस्त्वज्ज्वालावलीढप्रतिवज्जल-
धेरन्तरौर्वायमाणः” वेणी० । “पतन्निषावलीढश्च शुना
संसृष्टमेव च” मनुः ।

अवलीला स्त्री अवरा लीला । १ अनायासे २ अनादरे च ।
अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च-ल्युट् । १ छेदने २ उत्पाटने
३ केशादेरबन्धने ४ अपनयने “दूराद्गुजो व्रणौष्ठस्य
सन्निकटोऽवलुञ्चनम्” च । सुशु० । [अकृतबन्धने च ।
अवलुञ्चित लि० अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते अपनीते
अवलुण्टन न० अव+लुटि-भावे ल्युट् । भूसौ पतित्वा परि-
वर्तने (लोटा) ।

अवलेख पु० अव+लिख भेदने भावे घञ् । अवभेदने “वंगा
वलेखसंयुक्ते मूले चाजायिके भिषक्” सुशु० ।

अवलेप पु० अव+लिप् भावे घञ् । १ गर्वे “प्रियसङ्गमेधन-
वलेपमदा” माघः बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्” माघः ।
“ऐरावतमदावलेपलूनापारिजातशाखा” काद० । २ लेपने
३ भूषणे ४ सम्बन्धे च ।

अवलेपन न० अव+लिप-भावे लुट् । १ विलेपे, २ स्मरणे,
३ सम्बन्धे ४ गर्वे च । करणे लुट् । ५ चन्द्रनादौ ।

अवलेह पु० अव+लिह-घञ् । १ जिह्वायेणाखादने । कर्मणि
घञ् । २ दास्याद्ये औषधादौ च । “अतोऽवलेहान्त्वक्षामः
खट्विरासननिम्बराजपल्लुशालसारकाये तत्सारपिण्डान्
ल्लङ्घयिष्यान् प्रक्षिप्य विषचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रं
भवतार्यं तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशोमधुमिश्रं लिह्या
देवं शालसारादौ न्ययोधारवध्वादौ च लेहान्धारयेत्”
इति सुशु० । [द्ये मधुप्रभृतौ द्रव्ये ।

अवलेह्य लि० अव+लिह-कर्मणि ग्यत् । जिह्वायेण आस्या-
अवलोक पु० अव+लुक्-लोक-वा घञ् । दर्शने चाक्षुषप्राप्ते
“दृष्ट्वाङ्गभङ्गनयनमोलनाङ्गावलोककत्” सा० द० ।

अवलोकन न० अव+लुक्-लोक-वा ल्युट् । १ दर्शने, २ अतु-
सम्बन्धने च । “न बभूवुरवलोकनक्षमाः” रघुः । करणे
ल्युट् । ३ आलोके, ४ नेत्रे च । योगनिद्रान्तविषदैः
पावनैरवलोकनेः” रघुः ।

अवलोकित लि० अव+लोक-कर्मणि क्त । १ दृष्टे । भावे क्त ।
२ दर्शने न० । ततोऽप्यर्थे ऽच् ३ बुद्धभेदे पु० ।

अवलोकित् लि० अव+लुक्-लोक वा लिङि स्त्रियां ङीप् ।
वीचके दर्शके “तव प्रियं यज्ञतरावलोकिणः” कुसा० ।

अवलीप पु० अव+लुप-घञ् । १ खण्डने २ नाशने ३ विलोपने
“सदधयदधरावलीपव्यत्” माघः । [अनुकूले ।

अवलीम पु० अवलम् लोम आनुकूल्यम् प्रा० त० अच् समा० ।

अवलगुज पु० अवलगोरशोभनाज्जायते जन-ङ । १ सोमराजी-
लतायाम् । (हाकुच) २ असाधुजाते लि० ।

अववर्षण न० अव+वृष-भावे ल्युट् । कृतस्त्ववर्षणे । “स्वप्न
नदीतरणाववर्षणामेध्ददर्शनप्रयाणेषु त सकृत्कालद्रव्यै-
कार्थत्वात्” कात्या० १।७।१२ । “तथा नदीं दृष्टिञ्च
कृतस्त्वामेवामिसन्वाय मन्त्रं प्रयुञ्जे न चावान्तरनिद्रां
नाथेकं स्तोतः, नाथेकं वर्षधारां तस्मात् सकृत्प्रयोगः
तत्र नदीसन्तरणे स्तोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात्
सकृन्मन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव” कर्कः ।

अववाद पु० अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, २ विन्वासे,
३ अवज्ञायाम्, ४ अवलम्बने च ।

अवश लि० नास्ति वशमायत्तत्वं वश । १ अस्वाधीने, २ कामादि-
परवशे, ३ पराधीने च । “जग्ध्वाहृविधिना मांसं
प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः” मनुः । कार्यतेऽहृप्रवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्युखैः “कार्यतेऽहृप्रवशोऽपि मनु” इति च गीता ।

अवशस् लि० अव+शन्स्-क्लिप् । अववादे अवशंसने “अव-
शसा निःशसा यत् परागसो पारिम जायतो यत्स्व
पन्तः” अथ० ६।४५।२ ।

अवशातन न० अव+शद-णिच्-तङ् ल्युट् । १ नाशने २ शीर्षता
करणे । “मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथ” इति सुश्रुतः

अवशिरस् लि० अवनतं शिरोऽस्य प्रा० ब० । अवाङ्मस्तके ।

अवशिष्ट लि० अव+शिष-क्त । १ अतिरिक्ते, २ परिशिष्टे,
३ अधिके च । “सुराकामद्युतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्”
या० सूट० “वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आभि
जावशिष्टं जलमिति रघु० ।

अवशीभूत लि० न वशीभूतः । अनायत्ते । अवशीकृतोऽप्यत्र ।

अवशीर्ष (क) लि० अवनतं शीर्षं यस्य वा कप् । १ अवाङ्मस्तके ।
अवाक्शीर्षाख्ये सुश्रुतोक्ते २ शय्यादोषभेदे पु० “अवाक्
शीर्षे दीर्घान्युजोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिततादक्षिणपार्श्वशा
यिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा” इति । ३ नेत्ररोगभेदे
नेत्रव्यापदोऽभिधाय “अतिपीडितवद्दोषान् विधिं चाध्यव-
शीर्षके” इति सुश्रुतः ।

अवशेष पु० न० अव+शेष-भावे घञ् । १ कृतमदार्थस्य शेषे
२ समाप्तौ च “तोयावशेषेण हिमाभसम्” भट्टिः कर्मणि
घञ् । अवशिष्टे ।

अवशीष पु० अव+शुष-भावे घञ् । अव्यन्तशीषे ।

अवश्य लि० न वश्यः । अनायत्ते १ अनधीने २ दुर्दान्ते ।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः ।

नियतकरणे अकरणाच्चित्तौ “अवश्यकरणञ्चाकरणाच्चि-
दन्तिः” प्रा०त० रघु० ।

अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः । शासितमशक्ये अवशीभूते पुत्रे ।

तस्य भावः मनोज्ञा० वृज् । अवश्यपुत्रकम् तद्भावे न० ।

अवश्यम् अव्य० अव+श्य-ङञ् । १ निश्चये २ अशक्यनिवारणे च ।

“अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः” मनुः

“अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्नापो नेह विद्यते” भा० शा० प० ।

‘लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्कामसनसोरपि’ इत्युक्तेः कृत्यान्ते

मलोपः अवश्यपाच्यम् । “अवश्यमव्येधनवयहयहा”

नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्यटिलोपः आवश्यकः ।

अवश्यम्भावे लि० । “एतेष्ववश्यकस्त्वसौ” भाषा० ।

अवश्या स्त्री अव+श्य-ङञ् । १ कुज्भटिकायाम् २ अनायत्तायां
स्त्रियाञ्च ।

अवश्याय पु० अव+श्य-ङञ् । १ कुज्भटिकायाम्, “अवश्याय-
कणास्तावाशामुक्ताफलत्वयः” भट्टिः । २ अभिमाने च ।

ष्ट० ह्रस्वः अपश्यथोऽपि कुज्भटिकायाम् ।

अवश्यम् न० अव+श्य-ल्युट् । चूर्णीतोऽवश्यायं स्थापने ।

“अधिश्रवणावमयशान्तादिपूर्वापरीकृतः व्यापारकलापः
पाकादिशब्दाच्चः” सा०द० ।

अवष्टब्ध लि० अव+स्तम्भ-ङञ् पत्वम् । १ आसन्ने, २ आक्रान्ते,
३ अवलम्बिते, “अवष्टब्धायि” सि०कौ० ४ प्रतिरुद्धे च ।

अवष्टम्भ अव्य० अव+स्तम्भ-ल्यप् पत्वम् । अवलम्बोत्थम् ।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ-घञ् पत्वम् । १ प्रारम्भे २ अनन्ततायाम्

३ आलम्बने । “अवष्टम्भकरं वापि नयमं दण्डधारणम्” ।

सुशु० कर्माणि घञ् । ३ स्तम्भे, “रघोरष्टम्भमयेन पतिणा”

रघुः “न पर्याप्तकावष्टम्भपादप्रसारणाभि गुरुसन्निधौ

कुर्यात्” सुश्रुतः ४ सुवर्णे च भावे ल्युट् । अवष्टम्भ-

नम् । प्रारम्भे आलम्बने च न० । [स्नान इत्येव ।

अवघ्राणं पु० अव+स्वन-घञ् पत्वम् । भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अव+प्रथमायाः पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि

अवादेशः । १ अवशब्दार्थे २ पञ्चादर्थे च । अवोरमणीयम्,

आगतः, वसति वा । अव-भावे असिच् । २ रक्षणे न० । कर्माणि

असिच् । २ यशसि ३ अस्त्रे ४ घने च न० । “मित्रस्य चर्षणी

ष्टतोऽवो देवस्य” य० ११, ६, २ “अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽचं

वा” वेददी० गमने च “आवां रथो नि युत्वान् वक्षद्वसे”

व० १, १३५, ४, “अवसे रक्षणाय गमनाय वा” भा० ।

अवस पु० अव+असच् । १ नृपे २ स्त्र्यर्थे सि०कौ० ३ अर्कहन्ते

४ पाथेयभेदे च “एतत्ते रुद्रावसं तेन” य० ३, ६१ “अवस

शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे

भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते” वेददी० ।

अवसक्त लि० अव+सृज-ङञ् । १ संलग्ने । “अनुजानुसध्यमवस-

क्तेति” किरा० । भावे क्त । २ संसर्गे न० ।

अवसक्त्यिका स्त्री अववद्धे सक्त्यिनी यक्षा कप् । १ पर्यङ्कवन्धे

“शयानः प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्त्यिकाम्” मनुः “अहिना

अवसक्त्यिकावन्धहेतुभूतेन” किरा० १२, २२, टी० भक्ति० ।

अवसङ्गीन न० अव+सम्+ङी-ङञ् । विहृगाधः पतनरूपे गतिभेदे ।

अवसथ पु० अव+सो-कथन् । १ निलये, २ पामे च । अव-

सति शास्त्रमत्र अव+सो कथन् । ३ स्वात्निलये मठे हेम० ।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत् । अवसथशब्दार्थे ।

अवसज्ज लि० अव+सद-कर्त्तरि क्त । १ विपादप्राप्ते २ विनाशो-

न्मुखे “अवसज्जतापसतमिस्तमभात्” साधः । ३ स्वकार्यान्तमे च

अवसर पु० अव+सृ-अच् । १ प्रसवे, जिज्ञासानिष्ठतयेऽवश्य

वक्तव्ये २ सङ्कतिभेदे सङ्कतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४ वृत्तसरे,

मन्त्रभेदे, ५ वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे

ईकालिकेऽवकाशे च । “शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः” कुमा०

“अन्योन्यदर्शनप्राप्तो विक्रमावसरं विरात्” रघुः “अवसर-

मधिगम्य तं हरन्त्यः” साधः ।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत् । अर्द्धरात्रे तत्र हि

काले सर्व्वैः आलयण्य स्थीयते इति तस्य तथात्वम् ।

अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अवसर्ग पु० अव+सृज-घञ् । १ अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियता-

मिति २ कामचारानुज्ञायां “अखवसर्गः कामचारानुज्ञा”

सि०कौ० । ३ स्वतन्त्रतायाञ्च । [चरे ।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम् । अव+सृप-अच् ।

अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां

ङीप् । सा च वौद्धामां कल्पकाले हेम० सव दशकोटि-

कोटिसागरवर्धमितः ।

अवसाद पु० अव+सद-घञ् । १ नाशे, २ विषादे, ३ स्वकार्यान्तमेतत्

रूपावसन्नतायाञ्च । “विपदेति तावदवसादकरी” किरा०

“वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः” स्वरावसादो

घुर्घुरक” इति च सुश्रुतः ।

अवसादक लि० अवसादयति अव+सद-णिच्-लुङ् ।

१ अवसन्नताकारके २ खेदकारके । “एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्यावसादकः" रामा० । ३कार्यात्मतासम्पादके च ।

अवसादन न० अव+सद णिच्-भावे ल्युट् । १विनाशने
२कार्यात्मतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३व्रणचिकित्साभेदे च
“अपतर्पणमालेप” इत्युपक्रम्य “व्रणधूपनसुत्सादनमवसा-
दनम्” इत्यादिना षष्ठिरुपक्रमा दर्शिताः “उत्सस्मृदुमां-
सानां व्रणानामवसादनम्” इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसान न० अव+सो-ल्युट् । १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां,
४समापने षष्ठ्यौ च । “न योषिङ्गः पृथग्दद्यादवसान-
दिनाहते” उ०त० स्मृतिः । “विरामोऽवसानम्” पा०
“होभावसाने कृतवर्त्यनादः” हेमा०दा०ख०पुरा० ।
“दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्” “तच्छिष्याध्ययननिवे-
दितावसानाम्” । “दिनावसानोत्सुकबालवत्साम्” इति
च रघुः “व्रह्मरामोऽवसाने च पादौ पाह्यौ गुरोः
सदा” मनुः । “दिनावसानच्छायेव” शकु० अवसति स्थाप्य-
तेऽस्मिन् “आधारे ल्युट् । ६स्थाने । “अदाद्यमोऽवसानं
पृथिव्याः य० १२, ४५, “अवसानं स्थानमिति” वेददी० ।

अवसाम न० अवरं साम अच् समा० । अधमसामनि
अरण्यादौ अन्यकर्मणि च गेये सामनि ।

अवसाय पु० अव+सो-वज् । १समाप्तौ, २शेषे, ३निश्चये च ।
ल्यप् । ४समाप्त्यर्थे ५निश्चित्यर्थे च अव्य० ।

अवसायक लि० अव+सो-ण्युल् । १निश्चयकारके २समापके च ।
अवसिक्त लि० अव+सिच-क्त । १कृतसेके २आप्तुते ३ज्ञाते च
अवसित लि० अव+सो-क्त । १समाप्ते, “वचस्वसिते तस्मिन्
ससर्ज गिरमात्मभूः” कुमा० । “अवसितं हसितं प्रसितं सुदा”
भट्टिः । २चङ्गे, ३ज्ञाते, ४परिपके ५निश्चिते, च ६मर्हि-
तधान्येन० । अव+सि-क्त । ७संबद्धे लि० ।

अवसृष्ट लि० अव+सृज-क्त । १दत्ते २त्वक्ते ३निःसृते च ।
अवसे अव्य० अव+तुमर्थे असेन् । रक्षितमित्यर्थे । “आयात्वि-
न्द्रोऽवस उप” य० २०, ४७ ।

अवसेक पु० अव+सिच-भावे वज् । समन्तात्सेचने । “अवसेको
भवेद्वस्तेक्ष्मात् दोषान् विवर्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्र-
वस्तिरोगभेदे च ।

अवसेकिम पु० अवसेकेन निर्दिष्टः अवसेक+इमन् । वटकभेदे ।

अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । १समन्तात्सेचने
शोणितधोनिश्चारणे “शोणितावसेचनोपाया जलौकसः
सुश्रु० रोगभेदे च तित्तकाद्रुमपत्राणां कार्यः कायोऽव-
सेचने” सुश्रु० ।

अवसेथ लि० अव+सो-कर्म्मणि यत् । १निश्चये २समाप्ते च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द-आधारे घञ् । जिगीषूणां सैन्ध-
निवेशस्थाने १शिविरे । भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च
अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द-ल्युट् । १सर्वाङ्गेणावगाहने,
२अवतरणे, ३आक्रमणे च ।

अवस्कर पु० अव+कृ-अप् सुट् । विष्ठादिमले । “वर्चस्कोऽव-
स्करः” पा० “कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमज्जमलम्” सि०कौ ।
मलमात्रे च । “गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करयोधनम्”
मिता०ना० स्मृ० । अस्मिन् पक्षे च घृ० सुट् इति भेदः ।
१अपादाने अप् । २गृहदेशे उपस्थादौ । अवस्करे
जातः वुन् । अवस्करकः अवस्करभवे लि० ।

अवस्कव लि० अव+स्तु-अच् । हिंसके “अवस्कवं व्यधवरं
क्षमीन् अथ० २, ३१, ४ ।

अवस्तरण न० अव+स्तृ-भावे ल्युट् । १विस्तारे । “अव-
नयनावस्तरणे चावटवत्” कात्या० ५, ५, १४ ।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्तात् अवरमित्यर्थे अस्ता-
ति अवादेशः । अवरकालादौ । अवस्तात् रमणीयम्
आगतः, वसति वा । “अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः” शत० ब्रा०

अवस्तार पु० अव+स्तृ-कर्म्मणि घञ् । (परदा) इति ख्यातायां
१जवनिकायाम्, २आस्तरणे च ।

अवस्तु न० कुत्सितार्थे न०त० । अप्रकृष्टे पदार्थे “अवस्तु-
निर्बन्धपरे । कथं, कुतः” कुमा० ।

अवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् । १कालकृतायां देहादेर्दशायाम्
२अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावधिकारभेदः
“जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति”
यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तद्भेदो विषयभेदादन्यो
दर्शितः । यथा “यथासंख्यमयस्याभिराभिर्योगात् पञ्चभिः”
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशास्त्रे
पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्याणां कारणत्वात्कृतया
सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् यावस्था
प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण
व्यक्ता अभिव्यक्तावास्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूपा-
तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तिमते जाग्रत् स्वप्न-
सुषुप्तिरूपा जीवस्यावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था
इत्यञ्च शा० स्मृ० “सुगन्धेऽर्द्धसम्पत्तिः” इत्यनेन सुगन्धावस्थायाः
सुषुप्तावस्थान्तर्भावो दर्शितः । “कौमारं पञ्चमाव्यान्”
पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनं तु ततः
परम् । आ पोङ्गशाङ्गवेद्वालसुरणस्तत उच्यते । वृद्धस्तु सप्त-
तेरुर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम्” इति च स्मृत्युक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततश्चर्षं दृढत्वमिति वेदकोक्ताश्चतस्रोऽवस्थाः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अथ-
वस्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्था-
भेदा उच्येयाः । सर्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामा-
नरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः “अवस्थादर्श-
नाद्वापि मिथः संरुद्धरागयोः । दशाविशेषोऽप्राप्तौ-
पूर्व्वरागः स उच्यते” इत्युपक्रम्य “अभिलाषश्चिन्ता
कृतिगुणकथनोद्देशसंलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता
कृतिरिति दशा कामदशाः” सा० द० उक्ता कामदशा
दशविधाः । मल्लिनाथेन तु “दृढमनः सङ्गसङ्कल्पौ जागरः
क्षयताऽरतिः । स्त्रीत्यागोन्मादमूर्च्छाश्च इत्यनङ्गदशा दश”
इत्यन्यविधा दश दशा उक्ताः। एवं दैन्यावस्था-काकगयावस्था-
शीकावस्था-मदावस्थादयोपि “रसावस्थः परं भावः स्थायितां
प्रतिपद्यते” “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः”
इति च सा० द० । “अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः” रघुः ।
“अपवित्तः पवितो वा सर्वावस्थाकृतोऽपि” वा पुरा०
“तस्मात् सर्वावस्थास्तु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः” रामा०
३ आकारे च । “कुम्भकर्षः कपीन्द्रेण तल्यावस्थः स्वसुः
कृतः” रघुः । [२ स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १ निवेशने
अवस्थापित ति० अव+स्था-णिच्-कर्मणि क्त । १ निवेशिते
२ स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य ति० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।
अवस्थाप्यन् ति० अव+स्था-णिनि क्तिवां ङीप् । अव-
स्थितयुक्ते ।

अवस्थित ति० अव+स्था-क्त । १ वर्तमाने २ स्थिते “अन्यानपि
प्रकुर्वीत शुचीन् प्रज्ञानवस्थितान्” “आधिशोपनिधिशैव”
इत्युपक्रमे “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनुः ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने
अवस्थन्दन न० अव+स्थन्-ल्युट् । चरणे गङ्गा० ङ ।
अवस्थन्दीयः तङ्गवादी ति० ।

अवस्थु ति० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणेष्वा-
युक्ते । “बभ्रारिरवस्थुरसि दुवस्थान्” ता० आ० ।
“ईलानामवस्थवे यविष्ठ” ऋ० २, ६, ६, “अवस्थवे स्वरक्षण-
मिच्छन्” भा० ” ।

अवस्थंसन न० अव+स्थन्स-ल्युट् । १ अवःपतने, २ च्युतौ च ।

अवस्थंसित ति० अव+स्थन्स-णिच्-क्त । १ दलिते २ पातिते च ।

अवस्थस् ति० अवस्थंसते क्तिप् । १ भंसनशीले २ स्थिते च ।

अवस्थत् ति० अवोरक्षणमन्त्यस्य भतृप् मत्स्य वः । रक्षणयुक्ते ।

अवह ति० न वहति वह-अच् न० व० । नद्यादेःस्रोतः-

श्रुत्ये १ देशे “सव्यादृतो व्रजन्यनवेक्षमाणा यत्नोदकमवहं
भवति तत् प्राप्य सकृदनुज्यकं जलाकुलिसुतृष्ट्य नाम-
गोले गृहीत्वोत्तीर्यान्वानि वासांसि परिधायेति” आश्व०
ष्ट० “अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति”
शु० त० रघु० । २ हृतीयस्कन्धस्ये वायुभेदे च पिट्तिर्वायुगच्छे ।

अवहत ति० अव+हन-कर्मणि क्त । अत्याघातेन वितृषीकृते
अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अत्यावघातेन वितृषी
करणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते चान्यादेः वितृ-
षीकरणसम्पादके १ व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोषितम्
करणे ल्युट् । देहस्य शोषितवहे स्थानभेदे २ पुप्पसे च ।
“वपावसावहनननाभिः क्लोम यकृत् सिंहा” वा० ऋ०
“अवहननं पुप्पसः” मिता० ।

अवहरण न० अव+ह-ल्युट् । १ स्थानान्तरनयने सैन्यानां
युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २ नयने च ।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एकं त० । हस्तद्वये हेम० ।

अवहार पु० अव+ह-कर्त्तरि ण । १ चौरं, २ पाहनामके
जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३ निमग्नितवि-
प्रादिभ्यो द्रव्यहरणे । ४ स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात्
५ शिविरनयने च । “ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च
मारत !” भा० भो० प० । ६ विरामे ७ निवृत्तौ च “क्रियता-
मवहारोऽस्माद्युद्धाद्वाङ्माङ्गणसंघतात्” भा० आ० प० ।

अवहारक ति० अव+ह-ण्वल् । १ स्थानान्तरनायके २ निवा-
रके ३ युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ४ जलजन्तु-
भेदे पु० ।

अवहार्य ति० अव+ह-ण्यत् । अवहरणीये १ स्थानान्तरं नेये
२ अवश्यदेये । “आधिशोपनिधिशैव न कालात्ययमर्हति
अवहार्यो भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनुः “अव-
हार्यो भवेच्चैव सान्धयः षट्पणो दमः” मनुः । ३ समाधौ च ।

अवहारलिका स्त्री अवहलति अवःस्थित्वा ऊर्ध्वं स्थिति
अव+हल-विशेषे ण्वल् टाप् अत इच्चम् । प्राचोरे
हारावली । [“यज्ञापहासाधर्मसत्कृतोऽपि” गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १ हृदहासे २ उपहासे च ।

अवहास्य ति० अव+हस कर्मणि ण्यत् । उपहासे

अवहित ति० अव+धा-क्त । जतावधाने सावधाने ।

अव(ब)ह्रित्या स्त्री न बह्रिस्तिष्ठति स्या-क एषो० । वृद्धत-
भावे । “भयगौरववज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरबह्रित्या व्यापा-
रान्तरासत्त्वव्यथावभाषणाविलोकनादिकरो” सा०८० उक्ते
व्यभिचारिभावभेदे । “एवं वादिनि देवर्षौ पाश्चै पितरधोमुखी
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” कुमा० । अयं
वर्ग्यवमध्यस्तु न्यायः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेङ-अङ् स्त्रियां, घञर्थे क वा डस्य लः ।
अवहेलन अव+हेङ अनादरे भावे ल्युट् डस्य लः । अनादरे ।
अवहेलित ति० अव+हेङ-कर्मणि क्त डस्य लः । अवज्ञाते ।
अवहृर ति० अव+हृ-अच् । कृटिणे । [पुष्पिकायाम् ।

अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलफा) शत-
अवाक्शाख पु० अवाची शाखाऽस्य । “ऊर्ध्वमूलमधःशाख-
मश्वत्थं प्राङ्मुख्यम् । ऊर्ध्वासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद
स वेदवित् । अधश्चोर्ध्वं च प्रवृत्तास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्तानानि कर्मावबन्धीनि
मनुष्यलोके । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तोन चादिर्न
च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविहृदमूलमसङ्गशस्त्रेण
दृढेन छित्त्वा । तत्पदं तत्परिस्मार्गितव्यम्” गीतोक्ते
संसारवृत्ते । “ऊर्ध्वमुत्तरः क्षराक्षराभ्यामुत्कटः पुरुषो-
त्तमोमूलं यस्य तम् । अधदति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपा-
धयोहिरण्यगर्भादयोऽहर्हन्ते ते तु शाखा इव शाखायस्य
तम् । विनश्वरत्वेन न च प्रभातपर्यन्तमपि स्याद्यतीति
विज्ञासानर्हत्वादश्वत्थं प्राङ्गः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्य-
यञ्च । काः प्राङ्गः ? “ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाखएषोऽश्वत्थः
सनातन” इत्याद्याः श्रुतयः । ऊर्ध्वासि वेदायस्य पर्णानि
कर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्मफलैः
संसारवृत्तस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्यस्या-
नीयावेदाः । यस्तमेवमूलमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित्
संसारप्रपञ्चवृत्तस्य मूलमीश्वरोऽब्रह्मादयस्तदंशाः शाखा-
स्थानीयाः सच संसारवृत्तोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यः
वैदोक्तैः कर्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि
वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदविदिति स्तूयते । किञ्च अधश्चेति ।
हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वे-
नोक्तास्तेषु च ये दुष्कृतिनस्तेऽधः पश्चादियोनिषु प्रवृत्ता-
विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्ध्वं देवादियोनिषु प्रवृत्तास्तस्य
संसारवृत्तस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिर्जलसे-
चनैरिव यथायथं प्रवृद्धा वर्द्धं प्राप्ताः । किञ्च विषयारूपा-
दयः प्रवालाः पङ्क्तवस्थानीया यामां शाखामस्थानीयाभिर-

न्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तात्वात् । किञ्च अधः, चशब्दादूर्ध्वं
मूलानि अनुसन्तानानि विवृटानि मुख्यं मूलमीश्वर एव
इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणाणि ।
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मावबन्धीनि कर्म अनुबन्ध
उत्तरभावि येषां तानि ऊर्ध्वाधोलोकेष्वपि भुक्तभोगवासना
भिर्हि कर्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनु रूपेषु कर्म सं
प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारोऽनान्येषु लोकेषु
अतोमनुष्यलोकइत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे
स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृत्तस्य तथा ऊर्ध्वमूलत्वादि
प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमप्यन्तत्वात् ।
नचादिर्नादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति
नोपलभ्यते । यस्मादेवमतोऽयं संसारवृत्तोदुरुच्छेदो
ऽनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण छित्त्वा तत्पञ्चानाय
यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति” श्रीधरः ।

अवाक्शिरस् ति० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतकस्तके “अवाक्-
शिरसमुत्पादम्” भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्तिवाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणे
न्द्रियश्रुत्ये अनेङ्गमूके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् ति० उच्यतेऽनया वच-करणे घञ् वाकः, वागिन्द्रियं
नास्ति यस्य इति न०त० । १ वागिन्द्रियश्रुत्ये परात्मनि ।
“सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्चानादरः” का० उ० । (वोवा) रमूके च
अवाप्य ति० अवनतमपमस्य । नञ्मुखे ।

अवाङ्मुख ति० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । “अवाङ्
मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः” रघुः ।

अवाङ्सनसगोचर पु० वाक् च मनश्च वाङ्मनसौ तयोर्गोचरो
न भवति । वक्तुमशक्ये मन्तुमशक्ये च निर्गुणे ब्रह्मणि
“यद्वाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते” “यन्मनसान मनुते येन
मनोऽनुमन्यते” इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथा
त्यम् । तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचेतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्व
तयोर्ध्वं विषयत्वस्य तस्मिन्निष्ठत्वात् “फलव्याप्यत्व-
मेवास्य शास्त्रलङ्घिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय
वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता” इत्युक्तेः अतएव “मनसैवानुद्वेष्टव्यः”
“तन्वौपनिषदं वेदेत्यादि” श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः शङ्क्यते
“अखण्डसञ्ज्ञिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्” वे० सा० ।

अवाक् ति० अवाञ्चति अव+अनुच-क्विप् । १ अधोमुखगते,
“अवाक्शिरसमुत्पादम्” भट्टिः । अवरे २ देशे, ३ काले
च । ४ दर्शयिष्यां दिशि स्त्री ङीप् । नास्ति वाक् यस्य
इ० । ५ वाक्यरहिते ति० वागिन्द्रियश्रुत्ये ई ब्रह्मणि

न० । “अचकुष्मन्मोक्षमनोऽतेजस्तम्” शत० ब्रा०
पूर्वार्धे ओ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे
प्रथमादीनां स्थानेऽस्तीति तस्य लुक् । ७ अवरकालादावर्थे
अव्य० । अच्युतेर्गत्यर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः ।
उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । उतद्रहिते च “दुष्प्राव्यो-
ऽवहन्ते दवाचः” ऋ० ४, २५, ६, अवाचःस्तुति रहिताः
भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तद्गवादौ लि० । तिसृभि-
र्भस्त्रावाचीनविला”ता० ब्रा० “अवाचीनविला अवाङ्मुख-
विला”भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तद्गवादौ लि० ।

अवाच्य न० वच-गयत् न कुत्वम् न० त० । १ दुष्टवचने, “अवा-
च्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः” गीता २ वचना-
नर्हे निन्दनीये लि० २ अकथनीये च “अवाच्यो दीक्षितो
नाम्ना यवीवानपि यो भवेत्” मनुः अवाच्+भवार्थे यत् ।
४ अवरकालादौ भवे लि० । ५ अनिधातव्या बोधयितुम
शक्ये च । “अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपेण”
सा० द० । यस्मिंश्च कथ्यते इतिङ्गि च ।

अवात लि० नास्ति वातो यत् । १ वायुस्युद्देशे वा-क्त न० त० ।
२ अन्यैरप्रतिगते च “वन्ध्यायातोऽस्तुतः” ऋ० ६, १६, २० ।
वातव्यापारयोषणस्युत्थे “न मृष्यन्ते युवतयोऽवाताः”
ऋ० ६, ६, ७ “अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-
तया अशुष्काः” भा० ।

अवाञ्चित लि० अव+अनच्-णिच्-क्त । आनमिने “तृण-
वाञ्छया सुहृदवाञ्चितान्” माघः । [दिशे तिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-
अवादिन् लि० वद-णिनि न० त० स्त्रियां ङीप् । १ अविरोधिनि
२ अवदनशीले च । [कादृभेकमात्रफलं किल”भा० स० प०

अवान लि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ “अवानमशु-
अवान्तर लि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १ प्रधानान्त-
पातिनि अङ्गादौ, २ सामान्यस्य विशेषे ३ प्रसङ्गागते च “इयं
फलस्तुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु
बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षयाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु रुच्यर्थतो
त्पादनमात्रम्” श्रीधरः । यथा “पिब निस्वं प्रदास्यामि खलु
ते खण्डखण्डुकान् । पिलैवसुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबा-
लकः” सुरा० । “तएतामवान्तरां दीक्षाभयश्च” शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिग् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-
रालदिशि रेखाभ्यादिदिशि कोणे । “दिशोः पार्श्वेऽ-
वान्तरदिशः पार्श्वः” वृ० उ० ।

अवान्तराम् अवप् । अवान्तर+वा० आसु । सर्वमध्यपातिनि ।

“तदेतमवान्तरासात्मानमुपहृत्यते” इति शत० ब्रा० ।

अवापित लि० वप-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं
तादृशे आरोपिते १ धान्यादौ २ अच्छेदिते केशादौ च ।
अव+अप-णिच्-क्त-३ प्रापिते च । “विषमां कुण्डलना-
मवापिता” नैष० ।

अवाप्त लि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । “नानवाप्तमवाप्तवप्”
विष्णु स्तोत्रेषु किञ्चन” गीता । [मवाप्तवप्” गीता ।
अवाप्तव्य लि० अव+आप-तवप् । प्राप्ते । “नानवाप्त-
अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्ती । “तपः किलेदं तद-
वाप्तिसाधनम्” कुमा० “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्” सा० द० ।

अवाप्य लि० अव+आप गयत् । १ प्राप्ये । “ज्येष्ठता च निवर्त्तत
ज्येष्ठावाप्यञ्च” यङ्गनम्” मनुः । न वाप्यः । २ आरोप्ये
३ अच्छेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४ प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न० त० । वामभिच्चे १ दक्षिणे “अवामे वामाङ्गे”
नैष० । वामः पतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न० त० ।

२ अतृकूले सुन्दरभिच्चे ३ अशोभने च लि० । [ऋ० १०, ४, २

अवाय पु० अव+इण घञ् । अवयवे । “अनवायं किमीदिने”
अवार न० न वार्यते जलेन वृ-कर्मणि घञ् । नद्यादेरवाक्-
तीरे । [भावे । न० ब० । तच्छून्ये लि० ।

अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-
अवारणीय लि० न वारणीयः वारयितुमशक्यः । वारयि-
तमशक्ये १ रिपुप्रभृती २ रोगादौ च । अवारणीयाश्च
रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽवारणीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्राधयो यान्धवा-
र्यताम् । रसायनाहिना वत्स ! तान् शृण्वे कमना
मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्वरु-
मृदगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चि-
कित्प्रा मङ्गागदाः ॥ प्राणमांसजलवायुसहस्रशोषवि-
ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहृक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।
वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूलं सुप्तत्वचं
भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् । नरं रुजार्त्तमन्तश्च वातव्या-
धिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्र-
क्षुताङ्गञ्च रक्तेनैव हतस्वरम् । पञ्चकर्मशुणातीतं कुष्ठं ह-
न्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृणारोचकमृत्पासं मतिप्रक्षुतशोणितम् ।
शोफातिसारसं युक्तमर्शो व्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूलपुरी-
षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रसवन्ति यस्य तं
परिवर्जयेत् ॥ मग्नूनाभिषण्णं रुक्ममूलं रुगन्वितम् ।

अश्वरी क्षपयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-
परासङ्गो मकङ्गो योनिसंघटितः । हन्यात् स्त्रियं मूढ-
गर्भे यथोक्ताद्याप्युपद्रवाः ॥ पार्श्वभङ्गाच्चविधेषशोफातिसार-
पीडितम् । विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्जयेदुदरार्दितम् ।
यस्ताम्यति विसंश्लेष्यते निपतितोऽपि वा । शीतार्दितोऽ-
न्तरुणश्च ज्वरेण क्षियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रुक्माक्षो
हृदि संघातमूलवान् । नित्यं वक्ष्णेण चोच्छस्येत् तं ज्वरो
हन्ति मानवम् ॥ ह्रिकाश्वासपिपासार्त्तं मूढं विभ्रान्तलोच-
नम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
आविलाजं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणित-
मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासमूलपिपासार्त्तं
क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं दृढमतीसारो
विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमज्ज्वरेष्टारमूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
कृष्णेण बद्ध मेहन्तं यच्छ्वा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासमूल-
पिपासाच्चविधेषपण्थिमूढताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च शुष्मि-
नोन्मत्त्युमेध्यतः ॥ आध्मानं बद्धनिष्यन्दं हार्दहिकाटङ्ग-
न्वितम् । इजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ पाण्डु-
दन्तनखो यस्य पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी
च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ लोहितं हृदयेद्यश्च बद्धशो-
लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशं द्रष्टा रक्तपिसी विनश्यति ॥
अवाङ्मुखस्तूष्णो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-
रसन्देहस्तृणादेन विनश्यति ॥ बद्धशोऽपस्वरन्तन्त्र प्रक्षीणं
चलितभ्रुवम् । नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥
अवारपार पु० अवारमर्वाकृतीरं पारञ्चोसरतीरं च स्त्री यस्य
अर्शआद्याच् । उभयकूलवति समुद्रे ।

अवारपारीण लि० अवारपारे गच्छति + ख । पारगामिनि ।
अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत् । धन्याको, तस्य अतिशुष्क
त्वेन जलमृन्मत्वात्तथात्वम् ।

अवारित लि० न वारितः । अनिषिद्धे “ग्रामेषु सैन्यैरकरो-
दवारितः” भाषः । [गन्तरि ।

अवारीण लि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्वाक्पार
अवार्य लि० न वार्यः । अवारणीये । “उपद्रवैस्तु ये जुष्टा-
व्याधयो यान्त्ववार्यताम्” सुश्रु० ।

अवावट पु० “द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।
अवावट इति स्थातः मूढधर्मा स जातितः” सूत्र्युक्ते कुण्ड-
गोलकादौ ।

अवावन् लि० क्षीण-अपसारणे ड्वनिप् । अपसारके ।
स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अवावरो ।

अवासम् लि० न वासोऽस्य । १ वस्तरहिते नग्ने २ बौद्धभेदे च ।
अवासिन् लि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशील
भिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।

अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।

अवाह्य लि० न० त० । बोधमशक्ये ।

अवि पु० अव-इन् । १ सूर्ये, २ अर्कपृष्ठे ३ मेघे, ४ आगे,
“महान्यपि सन्द्धानि गोजाविधनधान्यतः” जिनकार्मुक-
वस्तावी पृथक् दद्याद् विशुद्धये” इति च मनुः ५ पर्वते,
६ मूषिककम्बले, ७ प्रसौ च । ऽलज्जायां स्त्री वा ङीप् ।
स्वार्थे कन् । अविशब्दार्थे । भावादौ प्ररोहिता० यक् ।
आविक्यम् तद्भावादौ न० ।

अविकट पु० अवि+समूहे कटच् । १ मेघसंघाते । विकट उभयः
न० त० । २ उपभिन्ने सौम्ये लि० ।

अविकटोरण पु० अविकटे मेघसंघे देयः उरणः मेघः । नृपाय
शुल्करूपेण देये मेघसंघातमध्ये मेघरूपे करे ।

अविकत्यन लि० न० त० । स्त्रावाभ्युन्ये “सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता
भवेयुरविकथनाः” देवीपुरा० ।

अविकल लि० न विकलः व्याकुलः । १ व्याकुलभिन्ने २ अविशं-
वादिनि च “कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः”
भाषः “अधिकलोऽविवंवादी” मल्लि० ।

अविकार पु० अभावे न० त० । विकाराभावे न० ब० ।
विकारभ्युन्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्मः ।
अविकार्य लि० न विकार्यः । १ विकार्यभिन्ने परिणामिगुणभ्युन्ये
“अविकार्योऽयमुच्यते” गोता । विकार्यश्च द्वेषा “प्रज्जलु-
च्छेदमन्मृतं किञ्चित् काष्ठादिभक्षवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्
पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” इति वाक्यप० उक्तं पाह्यम्
यादृशस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्विन्ने २ पदार्थे परात्मनस्तु
तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।

अविकृत लि० न विकृतः । परिणामिगुणभ्युन्ये ।

अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १ विकाराभावे न० ब० २ विकार
भ्युन्ये च । “२ हांस्थोक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री “मूलप्रकृति
रविकृतिः” सा० का० ।

अविक्रिय लि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारभ्युन्ये ।

अविक्रीत लि० न विक्रीतः । विक्रीतस्याऽपि कालविशेषमध्ये
पुनः प्रत्याकृतिं शक्ये इव्यभेदे । तत्र कालनियमो यथा “क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्देशार्हं
तद्द्रव्यं दद्याच्चैवादीत वा” मनुः । क्रीतानुशयकालवत्
द्रव्यविशेषे विक्रयानुशयकालविशेषोपाह्यः । “द्रव्यैकपञ्च-
स-

भाह्मासत्प्रहार्दमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्य
 एसां परीक्षणम्” या० सू० । तथाच बीजे—बीह्यदौ
 पञ्चाहं, रत्ने—सुक्ताप्रवाह्यादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं,
 दोह्य—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाहं,
 व्याघ्र परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुश्रवे प्रत्या-
 हृत्ये गच्छते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम्
 एवं विक्रयस्यानुश्रयकालविशेषोद्भवविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेयं लि० विक्रेतुमनहे । सृतिनिषिद्धविक्रये लाजालव-
 णादौ अप्रत्यक्षद्वये विवृतिः । “अविक्रेयस्य विक्रयः” सृतिः ।

अविचिंत वि० नष्टः भोगादिना दुष्टो वा न० त० । १ अविमष्टे
 भोगादिना १ अदूषिते च । “विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्ने
 वाङ्मयविचिंतम्” सृतिः ।

अविचिंतं लि० नास्ति विशेषेण त्रितम् ज्योःस्य भावे क्त ।
 विशेषण्यन्त्ये ‘अविचिंतास आयुषा सुवीराः क० ७,
 १२३४ । वा दीर्घनत्वे । अविच्छीणः तत्रैव कर्त्तरि
 क्त न० त० । अविच्छीण इत्येव ।

अविच्छिप लि० विच्छेपुं न शक्तः क्षिप—क— । विच्छेपुमशक्ते ।
 स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगम्याष्टये ।

अविगम्या स्त्री अवेष्म्यागस्य गम्य इव गम्यः पुण्यादावस्याः ।

अविगर्हितं लि० न० त० । १ अनिन्दिते

अविगीतं लि० न० त० । अविनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचार
 परम्पराप्राप्तत्वेनेति” सुक्ता० । [उद्विग्नमिच्छे लि० ।

अविग्नं पु० विज—क्त न० त० । (करमचा) १ करमर्दकृत्के ।

अविग्रहं लि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १ विशेषरूपेणाज्ञाते

“अविग्रहा गतादिभ्या यथा यामादिकर्मभिः” हरिः । न
 विग्रहो वृत्तिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २ व्याकरणोक्ते नित्यस-
 कासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३ निरवयवे परमेशे पु०
 नास्ति सोमांसकोक्ते ४ विग्रहपुण्ये देवे च । तैर्हि देशानां विग्र-
 हनत्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्वकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं
 यथा—“देवता वा प्रयोजनेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्” सू०
 “न तदस्ति—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्वा देवताः
 सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
 ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः,
 यागो नाम, भोज्यं इत्थं देवतायै प्रदीयते, सा भो-
 ज्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते,
 सम्प्रदानं च नाम कर्मणोऽपि दक्षिततमादभिप्रेततरम्,
 तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते-द्रव्यकर्मणि ।
 अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ द्रष्टव्यं, यथा
 यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्
 एवम् इदमपि—इति । आह,—“ननु एवं ब्रुवता, विग्र-
 हयतो देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते,
 वाङ्, विग्रहयतो देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । सृतेः,
 उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रह-
 यतो देवता—इति, सृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रह-
 यतो देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति,
 कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उप-
 चारादपि सृतेर्द्दिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं,
 विग्रहयतो देवतां दर्शयति,—“जगद्भा ते दक्षिणम् इन्द्र !
 हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो
 भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संग्र-
 भा मधवन् ! काशिरिक्ते,—इति, काशिरिक्तेः, सोऽपि
 पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तृतीयो वयोदरः
 सुवाङ्मरुतो मदे । इन्द्रो हृत्वाणि जिह्वते” इति, योवा
 उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्र-
 हयतो देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? ।
 सृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति,
 भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुङ्क्ष्वानाम्
 इव उपचरन्ति, यदस्य विविधान् उपचारान् उप-
 चरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुङ्क्ष्वानाम् देवतां
 गमयति,—“अधीन्द्र ! पिव च प्रस्थितस्य”—इति, तथा
 च, “विश्वासनानि जडरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा
 पिवत्साकं सरांसि त्रिशतम्” इति । आह,—“न देवता
 भुङ्क्ते, यदि च भुङ्क्षीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत” ।
 उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते ।
 कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्न-
 रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते’ भा० । “आर्धपत्याञ्च” सू० ।
 “यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च
 प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्व-
 न्येत, न च एतदुभयम् अपि आस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-
 पतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते ? । सृतेः, उपचारात्
 अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईशे
 देवता इति । तथा, देवतामो देशक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव
 सृतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां
 दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र
 इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृषाम् इन्द्र इन्धिराणाम् इन्द्रः

क्षेमे योगे हव्ये इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्व ईशम् ईशानम् इन्द्रः तस्युषे" इति । तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्ववर्णो धनम् अनेन लब्धम् इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आकृतिभिरिव कृतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति" भा० । "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू० । "ततो" देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बन्धाति । कथम् एतत् अवगम्यते ? । स्मृत्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण स्मृतिं दृढयति, पशुपतिः, अनेन उपचरितः पुत्रोऽनेन लब्धः इति । तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जननेन स विषा स जन्मना स पुत्रैर्वाजस्मरते धना नृभिः । देवानाम् यः पितरमावि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पातिम्" इति तथा, "ह्यप्न एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य इष्टे, तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्मृत्यः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते । कः किं प्रयच्छति ? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्मृत्यः" भा० । "अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्युक्तकर्म प्रधानं स्यादगुणत्वे देवताश्रुतिः" सू० । "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, "युक्तकर्म प्रधानं स्यात्" अजतेर्जातम् अपूर्वम् । कुतः ? । "शब्दपूर्वत्वात्, यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते ? । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः । "ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः" । सत्यमेव, किन्तु "गुणत्वे देवताश्रुतिः", द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभाव्य-समुच्चारणे च भूतं भाव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका । अथ यदुक्तं "कर्मण ईक्षितादभिप्रेततरम्"

इति न अस्य अभिप्रेतताम् अपङ्गुमहे, तद्विशब्देन चतुर्थ्यां वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते । पक्षार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते, फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्थाश्च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवृत्तिष्व्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते । यज्ञ, यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते-इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपिच, एतस्मिन् पक्षे विप्रह्वती देवता भुङ्क्ते च-इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविप्रह्वये अभुङ्गनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति-इति" । यज्ञ उक्तं स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विप्रह्वती, भुङ्क्ते च-इति । तत्र, स्मृतेर्भन्वार्थवादमूलत्वात्, भन्वैभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उच्यते-इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च भन्वार्थवादा नैवंपराः-इत्येतत् वक्ष्यामः । आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि भन्वार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'-इति । उच्यते, ये आलोचनमात्रेण भन्वार्थवादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् स्मृतिमूलम् ये पुनर्निपुणवः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम् । अपि च कस्यचित् स्मृतिमूलं भवति । तस्मात् ततः एव स्मृतिः । उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव । यस्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं- 'जगद्भ्रा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्'-इति । नैतत् एवम्परं, -इन्द्रस्य हस्तो विद्यते-इति' यः तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमगृहीतवन्त इति । तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्तान् प्रतीयते । आह, 'यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः-इत्येवं न अवकल्पते-इति हस्तसत्ता अध्यवसीयते, -अस्यसौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः'-इति । तत्र उपपद्यते यद्यस्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः-इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बन्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तत्र भूतपक्षेऽपि तुल्यम् । अथ एवम् उच्यते, -तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्'-इति । उच्यते, नैतत् अध्यवसीयम्, आदि सत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्-इत्युच्यते, प्रमाणाभावात् । एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्

कल्पते हस्तपहीता इति चेत् । तत्र, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येवं यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्रः इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम्, न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवताख्यं साधयितुमं, यच्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्देशप्र उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तं च्चदाश्रया वयम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्यते । तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ द्रुते अपारे यत् संगृह्णामि मधवक्ष्णो ते पूजितौ सुष्टिः, इति सन्तमिव सुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, 'इत् महान् काशः' अस्ति, किन्तुर्हि, यस्तव काशः, स महान् इति, अन्यार्थस्तव काशिरस्ति इति, अन्यः तव काशिरमहान् इति । "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्चास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिकन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्टो पावाणः सुष्ठतः, सुष्ठवया होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं सुयुते सिन्धुरश्विनम्" इति । तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, "तुविष्पीव इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, षोडशान् इन्द्रः इति, किन्तुर्हि याऽस्य षोडा, सा सहती, षोडासक्ये नास्ति प्रमाणम् । न च, षोडास्तुतिः अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिह्मते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बुद्धो न शक्नोति तुविष्पीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविष्पीवावाप्त् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिज्ञं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविष्पीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते तुविष्पीवादिः, 'अन्धसोमदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—वाक्ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि बाह्योः रोमशत्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते ब्रह्मवते ते प्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते प्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? । चतुर्थी-निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकायाऽध्यवसोयते, तथा वाक्य-भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते प्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अनर्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं स्थापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि ऋतुपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रक्तं हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तम् देवतायै हविः प्रक्तं नीरसं भवति—इति । नैषदोषः, वातोपहतं नीरसमभवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईद्रे, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, ऋतुपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यवगम्यते—इति । तत्र, ऋतेः सन्वार्थवादमुल्लङ्घ्यात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवमाभो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च यामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणाम् न ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां स्थापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्थामः,—भाक्त एष शब्दः—इति । तत्र आह,—'वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यदेवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्थामः'—इति । तत्र,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितम् । येऽपि देवताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेऽपि न अपङ्गुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अतुरुध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशिष्यते इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्भ्रमति, या तदर्थं परिचर्यते । यदुक्तं, स्तुत्युपचारोऽन्यार्थदर्शनैर्द्दाति प्रसीदति च इति । तत्र स्तुत्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता रूपमूर्जम् इति, तत्र, अन्यस्य विधेरान्मानात् दक्षिणतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह” तथा “तत्र एवैनस् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति” इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति” भा० । “अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्” सू० । “यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् अतिथिम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् अतिथिं हि तत् प्रीतिविधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह तु कर्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषमम् अतिथिना” शबरभाष्यम् । तदेतद्देवानिभिर्च मन्यते तैर्हि तेषां विग्रहवचनङ्गीकृतं तथाच शङ्कापूर्वकं देवानां विग्रहवचनं शा० सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा । “विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द्देशनात्” शा० सू० । “स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन, देवादीनां विद्यास्वधिकारोपपत्तेरिति विग्रहवत्त्वादित्यगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोदृश्यते न च सम्भवति । बहुषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवात्मनो युगपदेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि “कति देवाः” ? इत्युपक्रम्य “त्वयस् त्वी च शता च त्वयश् त्वी च सहस्रेति” निरुच्य” कतमे ते ? इत्यस्यां प्रश्न्यां “सहिमान

एवैषामेते त्वयस्त्विंशत्त्वेव देवा इति श्रुतौ नृतिरैकैकस्य देवात्मनो युगपदेकस्वरूपतान्दर्शयति । तथा त्वयस्त्विंशतोऽपि षड्वादन्तर्भावक्रमेण “कतमएको देव इति प्राण” इति प्राणैकस्वरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैकस्य प्राणस्य युगपदेकस्वरूपतान्दर्शयति । तथा स्मृतिरपि “आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ! कुर्याद्योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्भहीञ्चरेत् । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुपन्यस्यरेत् । संक्षिपेत् पुनस्तानि ह्यर्थो रश्मिगणानिव” इत्येवङ्गातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्चर्याणां योगिनामपि युगपदेकगरीरयोगं दर्शयति किं बहुव्ययमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकस्वरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुस्वरूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्ज्ञानादिगन्तव्ययोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्द्देशनादित्यस्यापरा व्याख्या । विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावोदनाखनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कविदेकोविग्रहवाननेकत्वं न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कविच्चैको विग्रहवाननेकत्वं युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भक्ष्युर्वाचैरेको ब्राह्मणो युगपदभक्ष्यते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहतीमथेकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते” भा० । “शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षादुमानाभ्याम्” सू० । “मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामुपगम्यमाने कश्चिद्विरोधः प्रसङ्गि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानींस्तु विग्रहवतो देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भूङ्गीत तथापि विग्रहयोगादङ्गत्वादिवज्जननमरणयतो सेति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेनानित्यसम्बन्धे प्रतीयमाणे यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मात् ? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकङ्गत्वं प्रभवति, ननु जन्माद्यास्य अत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावता यमवोरुद्रा आदित्याविश्वेदेवासुरत इत्येतेऽर्था अनित्या एव, कल्पपत्तिसत्त्वात् तदनित्यत्वे तद्वाचकानां वैदिकानां वत्सा-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देव-
दत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति ।
तस्माद्बिरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दाद्येसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् ।
न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमन्त्रे तदाकृतीनामभ्युत्पत्तिमन्त्रं
स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः ।
आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तीभिः व्यक्तीनामानन्त्यात्
सम्बन्धग्रहणाद्युपपत्तेः । व्यक्तीषूत्पद्यमानास्वप्राकृतीनां
नित्यत्वाच्च गवादिशब्देषु कश्चिद्बिरोधो दृश्यते । तथा
देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वाच्च कश्चिद्-
पक्षादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु
देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः ।
स्या न विशेषसम्बन्धनिमित्ताद्येन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादि
शब्दवत् । ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधिपतिरिति स स इन्द्रा-
दिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । नचेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथ-
न्तर्हि ? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्द
व्यवहारयोग्यार्थ व्यक्ति निष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते भा० ।
“ज्योतिषि भावाच्च” सू० । “यदिदं ज्योतिर्मण्डलं दुस्था-
नमहोरात्राभ्यां वंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो
देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धैर्वाक्यशेषप्रसि-
द्धेभ्यः । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेत-
नतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते ऋदादि-
वदचेतनत्वावगमात् । एतेनाम्नादयो व्याख्याताः । स्यादे-
तत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते । न तावत्लोको
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्य-
भिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात्
प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाका-
ङ्क्षते । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यर्थः
सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसम-
वायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थाः प्रमाणमित्याचक्षते ।
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य” भा० । “भावन्तु
वादरायणोऽस्ति हि” सू० । तदशब्दः पूर्वपक्षं व्याव-
र्त्तयति । वादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवाना-
मपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवादिव्यामिश्रासु
असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां

सम्भवः अर्थित्वसामर्थ्याद्यप्रतिषेधामेक्षितत्वादधिकारस्य ।
न च कचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्ताव्यधि-
कारोऽप्युच्यते । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र योन्यायः सोऽ-
त्नापि भविष्यति । ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं
देवाद्यधिकारस्य सूत्रकं “तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्” तथर्षिणाभिति “ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्वि-
च्छामो यमन्विष्य सर्वान्स्य लोकानाप्रोति सर्वान्स्य कामा-
निति” “इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवब्राज विरोचनोऽसुराणा-
मित्यादि” च । आर्त्तमपि च गन्धर्व्याञ्जल्काप्रसंवा-
दादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः ।
ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादायो देवतावचनाः शब्दा-
श्चेतनावलम्बैश्चर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति
मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् । अस्ति हैप्रश्चर्ययो
गदेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थानं यथेष्टञ्च तं तं
विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्या-
र्थवादे “मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेधो भूत्वा
जहारेति” । अर्थ्यते च “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुलीमुप-
जगाम स” इति । ऋदादिष्वपि चेतना अधिष्ठतारोऽभ्युपग-
म्यन्ते “ऋदब्रवीत् “आपोऽब्रुवन्” इत्यादिदर्शनात् । ज्योति-
रादिभूतधातोरदित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्व-
धिष्ठतारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् ।
यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वाच्च देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति । अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा ।
तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्ती-
त्वेवं इतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि
तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रति-
पद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थ-
गर्थेन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसायवित्तम् ।
न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या-
यकत्वमस्ति यथा “न सुरां पिबेदिति नज्वति वाक्ये पद-
त्रयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः
सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति ।
अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रति-
षेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं विध्युद्देशार्थ-
वादयोस्त्वर्थवादस्यानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषय-
अतिपद्यान्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिक्षावकत्वं प्रतिपद्यन्ते ।

यथाहि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः 'वायुवै' ज्येष्ठिषा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिङ्गमयतीति" इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम् । नहि भवति वायुर्वाअलभेत ज्येष्ठिषा देवता वा अलभेतेत्यादिवायुस्वावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्त्र्यं प्रतिपद्य एवंविशिष्टदैवत्वमिदं कर्मेति विधिं स्तु वन्ति । तद्वयत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरोभवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यात् आहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधादित्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्वद्मानार्थवादस्याश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्वानि हवींषि चोदयद्भिरेवेन्द्रादिनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यऽनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । आवयति च "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् ताभ्यायेत् वषट्कारिष्यदिति" । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत् तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्बैतियुगप्रतिभेदे इदानीमिव च नान्यदापि सार्थभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमाधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधाविशास्त्रमन्त्रं कं कुर्यात् । तस्मात् धर्मोक्त्याशास्त्रिरन्तनाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवज्जुरिति स्मर्यते । अपिच स्मरन्ति "स्वाध्यायादष्टदेवतासम्प्रयोगः" इत्यादि योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातम् । श्रुतिश्च योगसाहस्यं प्रत्याख्यापयति "ष्टयूपतेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्नस्य योगाग्निमयं शरीरमिति" । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मण

दर्शनात् सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वादवगमः । ततश्चारित्यादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रमसक्तिदर्शनान्यथेवमेवोपपद्यन्ते इति" भा० । विग्रहादिपदेन "विग्रहो हविषां भोगेश्वर्यञ्च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति" आन० ग० उक्तं पञ्चकं ग्राह्यं तच्च क्रमेण भीमांसाभाष्ये पूर्वपक्षे दर्शितम् । शब्दचिन्तामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा "एवं देवतादावपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमाद्गौणतयैव व्यवहाराज्ञार्थाद्यनध्यवसायेन लौकिके सहस्राज्ञादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्रं सहस्राज्ञं इत्यादि विधिसमभिव्याहृतोऽर्चनादयं स्वर्गपदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या 'तत्सुखं स्वः प्रदास्यदमिति' श्रुतेस्तथावादादेव शक्तिग्रहः न चेह तथार्थवादः किन्तु 'इन्द्रः सहस्राज्ञः इत्यादिस्तावकत्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रः सहस्राज्ञः" इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितो वाधकं विना सहस्राज्ञस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपदसमन्वयवलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशशिरोखराद्युपेतसुहिदृश्य हविस्स्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात् अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतामप्रदानत्वश्रुतेः, शिवादिग्रहसनाम्नां पर्यायत्वेन श्रुतेर्भेदाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात् आराधितदेवताया वरदाहत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचेतन्ये तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्यायि कतिव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्वृद्धिविशेष एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतन एव । देवता चेतना नास्ति सानाभावात् किन्तु देशनादेशतत्त्वतुल्यं न पदनिर्दिश्यत्वं देवतात्वम् इन्द्रादेत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेऽग्निप्रणयनस्यान्तरम् अग्नये इति नियमतो हविस्स्यागः न पर्यायान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्स्यागः

इन्द्रनिष्ठकिञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदु-
द्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम्
अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च
इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थी किन्तु स्वाहादि
पद-योगउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्तिस्वाहा-
स्वधेत्यादिस्वरूपवैयर्थ्यात् मैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थी विनापि इन्द्रो देवतेति
व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनावेत्यादौ देवताद्वय
प्रसङ्गाच्चः” इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपा-
सीत” त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात्
देवस्त्वं नाददीतेत्यत्र देवमुद्दिश्य त्यक्ते शिष्टानां देव-
स्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्यागस्य
श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् । नच वीजा
क्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिपक्ष इति
वाच्यम् वीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वात्नियमात् तदप्रतीतावपि
प्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव
याज्ञिकानां व्यवहारः । वीजाक्षराणां हविस्त्यागि
त्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां नानात्वा
दननुगमेन तत्तत्पदशक्तिपक्षस्याशक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन
शिपशरीराणांननुगतत्वेतत्वापि न शक्तिह इति वाच्यम्-
वाल्यादिना भिन्नशरीरेषु चैतत्त्वविवक्ष्यजातेरदृष्टविशे-
षोदगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टस्यस्य चेश्वरस्य न
देवतात्वम् । ईशानश्च तद्विघ्न एव” ।

अविघ्न न० विघ्नं कार्यप्रतिबन्धकम् अभावे न०त० । १विघ्ना-
भावे “अविघ्नमस्तु ते स्वेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्” रघुः
“अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव” भा०व०प०
न०ब० २विघ्नशून्ये लि० “अविघ्नं गच्छ पन्थानम्”
रामा० । अर्थाभावे अव्ययी० ३विघ्नाभावे अव्य० ।

अविचक्षण लि० विरोधे न०त० । विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ
अविचार पु० विचारः अभावे त०त० । १विचाराभावे
“अविचारेण कर्त्तव्यम्” स्मृतिः न०ब० । २विचारशून्ये
“अविचारपुरे देशे यः पलायति जीवति” हितो० । अवीनां
चारो यत्र । भेषचारणयोर्व्ये देशे न विगतचारो दूतो यस्य
न०ब० । ४चारयुक्ते लि० । [विवेकाभावेनाकृते ।

अविचारित लि० न विचारितः । इदं कर्त्तव्यं न वेति
अविचात्य लि० न विचात्यः अन्यथा कार्यः । अन्यथाकार्य-
भिन्ने स्थिरैकरूपे । “अविचात्यमेतदुक्तं तद्यज्ञ भवता
यसः” भा०व०प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा०त० न०ब० । विशेषे-
षतोज्ञानशून्ये १संज्ञारहिते २नटचैतन्ये । “यद्वाग्-
वदन्यविचेतनानि” ऋ०८, १००, १० ।

अविच्छिन्न लि० न०त० । सन्तते । अविच्छिन्न तैलधारा ।
अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न०त० । १विच्छेदाभावे
सन्ततौ न०ब० । २विच्छेदशून्ये सन्तते । विच्छेदो नाम
एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्वजातीयेन वप्रधानम् ।

अविज्ञात लि० न०त० । १विशेषेणाज्ञाते “अविज्ञातं तु यत्
क्रीतं क्रेता वा यदि वा नृतः” नाविज्ञाते जलाशये”
इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयशून्ये लि० २यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव पश्यते” इति वेदानु० ।

अविज्ञात पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षणः । १परमेश्वरे जीवेन
हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातत्वं कल्पितमिति
तद्वासनया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षणः ।
“अविज्ञाता सहस्रांशुः” विष्णुस० २तत्तद्विषयज्ञातभिन्ने
लि० स्त्रियां ङीप् ।

अविज्ञेय लि० न०त० । १अवेद्ये २इदन्त्या विज्ञातुमशक्ये
परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या
न विज्ञेयः ।

अविडीन न० न विडीनम् । पक्षिणामाभिसुख्येन गमने
अवित लि० अव-क्त । रक्षिते पालिते च ।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न०त० । सत्ये वचनादौ
“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति” माघः “य आहृणो-
त्यवितथं ब्रह्मणा अवणावुभौ” मनुः २तद्वति लि० ।
“अवितथा वितथा सखि ! मा गिरः” माघः ।

अवितर्क्य न०तर्कयितुमशक्यः । तर्कयितुमशक्ये १श्रौतार्थे ।
“अचिन्त्याः खलु ये भाया न तांस्तर्केण बाधयेत्” इत्युक्तेः
विपरीततर्केणाबाध्यः श्रौतार्थः । २तर्कमात्रेणावि-
ज्ञेये च ।

अवितारिन् लि० वितारो विगमोऽस्यस्य न०त० स्त्रियां
ङीप् । अनपायिनि “सुमेषामवितारिणीम्” । ऋ० २८,
५, ई० । “अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अन-
पायिनीम्” भा० ।

अविट लि० अव-टच् स्त्रियां ङीप् । रक्षितरि “सखीयताम-
विता बोधि सखा” ऋ० ४, १७, १८, सा नो बोध्यविवी”
ऋ० ७, ६६, २ ।

अवित्त लि० न०त० । १अविख्याते । न०ब० । २धनशून्ये लि०
अवित्ति स्तो विद-क्तिन् अभावे न०त० । लाभाभावे

“अहमवित्यान्यनष्टि” छा० उ० । “अवित्याऽलाभेन” भा० । २ ज्ञानाभावे च । न० ब० । ३ लाभशून्ये ४ ज्ञान-
शून्ये च लि० अव्ययी० । ५ ज्ञानाभावे ईलाभाभावे च अव्य०
अवित्यज्ज पु० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज-कर्मणि
वा० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविधुर लि० व्यय-उरच् कित् तेन संप्रसारणम्
वेदे न यस्य धः न० त० । अविधुक्ते । “अनानता अविधुरा
ऋजीषिणः” ऋ० १, ८७, १ । “अविधुरा विमुक्ताः संङ्घी-
भूता इति भा० लोके तु अविधुरइत्येव ।

अविध्या स्त्री अवयवे हिता अवि+य्यन् । अजाहितायां यूथौ
अविदुग्ध न० इत० । मेघोदुग्धे ।

अविदित लि० न विदितः । १ अज्ञाते । २ परमेश्वरे पु० “अन्यत्र
विदितादन्यत्राविदितादन्यत्र कृताकृतादिति” श्रुतिः ।

अविदाहिन् लि० न विदाही न० त० । १ असन्तापके
२ अदाहके च ।

अविदूर न० न० त० । १ समीपे अनतिदूरे २ तद्वर्तिनि लि० ।
अविदूम न० अवेर्दुग्धम् अवि+दुग्धे दूस्च् न पत्वम् । मेघोदुग्धे ।
अविद्वक्शी स्त्री न विद्वः अविद्वः पणरूपः कर्णोऽस्याः ।
पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । विद्याविरोधिनि १ अ-
ज्ञाने २ ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभावः ।
सांख्यदिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्यायज्ञानानगतावास्या
सा च पञ्चभेदा “अविद्या पञ्चपर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मनः”
इति उरा० पञ्च पर्व्याणि च “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशा” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अ-
नित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिदुःखात्मख्यातिरविद्या”
पात० सू० । व्याख्यातञ्च तद्वृत्तौ यथा अविद्या
“अतस्मिन् तद्बुद्धिरित्यर्थः अमरा देवा इत्यनित्येषु
नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ
स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन
“स्थानाद्दीजादुपपन्नान्निष्यन्दाच्चिधनादपि । कायमाधे-
शौचत्वात् पण्डिताह्णशुचिं विदुरिति” विष्णूत्सङ्खुलं मातृ-
रुदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, अन्नपरिणामज्ञेयादि-
रूपपद्मः सर्वद्वारैर्मलानां स्वर्णं निष्यन्दः । निधनं मरणम् ।
तेन हि ओलियकायोप्यत्नानाशुचिर्भवति आधेयशौचत्वं
ज्ञानानुलेपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे
भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मख्यातिः
अविद्या तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूपाद्य-

विद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमितिभावः”
इयमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता “इत्येषा सह
कारिशक्तिरसमा माया दुरुद्धीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः
प्रबोधमयतोऽविद्येति यत्सोदिता” कुसु० “यस्येशस्य सहकारि-
शक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात्
सर्वकार्यापेक्षणीयत्वात् दुरुद्धेयत्वसादृश्यात् माया-
पदेऽदृष्टे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रति-
बध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” हरिदासः ।
क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु “अभिज्ञोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विप-
र्यासनिदर्शनैः । माह्यमाहकसंवित्तिर्भेदवानिव लक्ष्यते”
इत्युक्तादिना क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति
तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्याया
सर्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् ।
यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्” सू० “अविद्या-
तोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां “तेषामवि-
द्याया अप्यवास्तवेन तया बन्धायोगात् न हि स्वाप्तरज्जा
बन्धनं दृष्टम् । न च “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो
न च साधकः । न सुसुप्तुर्न वै मुक्तः इत्येषा परार्थता” इति
“बन्धमौक्तौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथा-
त्मनःस्थितिः संवृतिर्न तु वास्तवी” इति चोक्तेः बन्धोऽप्यवास्तव
इति वाच्यम् विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगा-
भ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वं
निश्चयात् तदर्थं ब्रह्मायामसाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवात्” भा०
“वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं
स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्यान्तत्वस्य हानिः”
भा० । “विजातीयद्वैतापत्तिश्च” सू० । “किञ्चाविद्याया
वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्दिजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत
तच्च भयतामनिष्टम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात्
सजातीयं द्वैतमिष्यतएव तैरित्याशयेन विजातीयेति ।
नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्याया कथं विजातीय-
द्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया
वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना
तु ज्ञानाद्दिजातीयमितिभावः” भा० । “मासद्रूपा न सद्रूपा
माया नैवोभयात्मिका । सदसङ्ग्रामनिर्वाच्या मिथ्याभूता
सनातनी” लुक्तिमनुवृत्त्याशङ्कते “विरुद्धोभयरूपा चेत्” सू०
“विरुद्धं यदुभयं सदसञ्च ततो विलक्षणं वा तद्रूपैयाविद्या
वक्तव्या अतो न तथा पारमार्थिकाद्वैतमङ्ग इति चेदित्यर्थः ।
वृत्ताववृत्तत्वरूपसदसत्तयोः स्वमतसिद्धयोर्विरोधोनास्तीति

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्” भा० दूषयति । “न तादृक्-
पदार्थप्रतीतेः” सू० । विरुद्धधर्मावत्पदार्थस्यासिद्धे-
रित्यर्थः । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्ध-
हेतुत्वे ज्ञानेन विद्याजयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मादादिमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकस्मादीनां बन्धहेतुत्वात्
जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति” भा० ।
पुनः शङ्कते । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्”
सू० । “वैशेषिकाद्यास्तिकवच्च वयं षट्पदार्थान्नियत
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः” भा० । परि-
हरति । “अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा वा
लोनुभक्तादिसमत्वम्” सू० । “पदार्थनियमोभास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो
भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालका-
द्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
सम्बन्धार्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्था-
न्तरसिद्धिरिति भावः” भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादान्तर
सनेन वेदान्समसद्भाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा “परस्पर्येऽप्येकत्वं परिनिष्ठेति संज्ञा-
मौलम्” सू० ॥ “अविद्यादिद्वारेण परस्परया पुरुषस्य जगन्मू-
लकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत् कुलविचित्र्ये द्वारे पर-
स्परायाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिणामित्वात् ।
अतो यत् पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूल-
कारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः” भा० ॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाशत्वा-
च्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । “समानः प्रकृतेर्ह-
योः” सू० ॥ “वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृ-
तेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । “अविद्या पञ्चप-
दैर्वा प्रदुर्भूता महात्मनः” इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयो-
गादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । “संयोगलक्षणो-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति” कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योगौत्पत्तिस्तस्मात् । अविद्यायाश्च क्वापि गौण्योत्प-
त्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहकद्वयेण
वासनाद्यानादिवाक्यवद्वाक्येयानीति । अविद्या च मिथ्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रितमतो न नित्यत्व-

हानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः । “यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारणं
सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्याभ्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्यैव प्रकृते-
रपि गौण्योत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मस्याविद्या
जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु ।
“अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्” सर्गप्रलयनिर्मुक्तं
विद्यां वै पञ्चविंशकम्” इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोर-
विद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
णामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणपेक्षया
भूतान्नं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वपेक्षया च स्वस्वकारण-
विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यु-
पाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिसिद्धत्योपासार्थमेवानूदते ।
अन्यथा “अस्य लभनख हस्तमित्यादि” श्रुतिविरोधापत्तेरिति
सन्तप्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते “मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति” श्रुतौ “तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्”
“तस्मिंश्चात्मा मायया सन्निरुद्धः” इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । “रुचं रजस्तम इति प्राकृतं तु
गुणत्वयम् । एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता” ॥
“लोहितश्चेतकण्ठेति तस्यास्तादृग्वज्रप्रजाः” इत्यादिसृष्टि-
भ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानु-
पपत्तेः । किञ्चाविद्याया इत्येव शब्दमात्रभेदे गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादित्यर्थः ।
अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न
तादृक्पदार्थप्रतीतेरुक्तत्वादिति” भा० । वेदान्तिनस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्यायं पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ६३ पृष्ठे दर्शितम् ।
इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं
नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । “मायोपाधिरयं जीवः
अविद्योपाधिरीश्वर” इत्युक्तेः “इन्द्रोमायाभिः पुरुष-
पश्यते” इतिश्रुतेस्तत्रात्वम् । मायानाञ्च मूलाविद्या-
कार्यत्वात् अविद्याशब्दाच्चताऽपि । अतएव आविद्याको
जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । स्वस्वा-
न्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने सकृत्पक्षे तदीयैवाऽ-
विद्या निवर्तते नान्यत्र इत्येकमुक्ती न सर्वसृष्टि-

रिति बन्धनोक्तव्यवस्था । अधिकभाकरे दृश्यम् । वैशे-
षिकास्तु विपर्ययसंशयज्ञानमविद्येत्याहुः तत्कारणप्रदर्शन-
पूर्वकमविद्या लक्षिता वै० सू० उपस्तरे च यथा “इन्द्रि-
यदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या” ॥ “अविद्येति सामान्य-
वाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात् संशयस्वप्नान-
ध्यवसायानासक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपित्ताद्याभिमव-
क्षतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं
हि मिथ्याज्ञानं जायते” ॥ “तच्च दुष्टज्ञानम्” सू० ॥ तदि-
त्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परास्त्विति
शाऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारि ज्ञानमतस्किंस्तदितिज्ञानं
व्यधिकरणप्रकारार्वाच्छब्दविशेषादृत्तिप्रकारकसिति यावत्,
दोषश्च ज्ञानस्थानिचयरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्यत्वेऽपि
संशयोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयो-
विपर्ययस्वप्नानध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपसंग्रहः” उप० ॥
“विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः” गो० सू० । नास्ति विद्या
शास्त्रादिज्ञानं यस्य । शास्त्रादिज्ञानस्युच्ये त्वि० “अविद्यो
वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मासकी तनुः” पुरा० ।
“वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादर्श स्वतो धनात्”
दा० भा० सूतिः । “अविद्यानान्तु सर्वेषामोहातयद्भनं
भवेत्” मनुः” ।

अविद्वेष पु० अभावे विरोधे वा न० त० । विद्वेषाभावे २ अतु-
रागे च । न० ब० । विद्वेषस्युच्ये ४ अतुरागयुक्ते च त्वि०
अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम्
“इमा नारीरविधवाः सपत्नीः” ऋ० १०, १८ ।

अविधा स्त्री अभावे न० त० । प्रकाराभावे न० ब० । प्रकारस्युच्ये
अविधान न० अभावे न० त० । विधानाभावे २ इतिकर्तव्यता
क्रमाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्यात् तत्सर्वं विफलं
भवेत्” सूतिः न० ब० । विधानस्युच्ये त्वि० ।

अविधि पु० अभावे न० त० । विध्यभावे इतिकर्तव्यता
क्रमाद्यभावे न० ब० । विधानस्युच्ये त्वि० ।

अविन पु० अवति यत्तम् अव-इदम् । अध्वर्यो उज्ज्व० ।

अविनय पु० अभावे न० त० । विनयाभावे । विरोधे न० त० ।
“दुर्नये । “अविनयमनय विष्णो” शङ्करा० “बहवोऽविनया-
न्वष्टा राजानः सपरिच्छदाः” “वेणोविनष्टोऽविनयाञ्जङ्गपञ्चैव
पार्थिवः” इति च मनुः न० ब० । “विनयस्युच्ये त्वि० ।

अविनश्वर त्वि० विरोधे न० त० । विनश्वरभिन्ने चिर-
स्थायिनि, २ कूटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभाव पु० विना व्यापककृते न भावः स्थितिः अस० स० ।

१ व्यापकस्थित्यतुरोधिसत्तारूपायां व्याप्ता । २ सम्बन्धमात्रे
च “अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्” काव्यप्र० “अथ केय-
माकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः” इति शब्दचिन्ता० ।
अविनाभाविन् त्वि० न विना व्यापकम् भवति भू-णिनि ।
व्याप्ते “व्यक्त्याविनाभावित्वात् जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते”
का० प्र० ।

अविनाभूत त्वि० न विना व्यापककृते भूतः । १ व्याप्ते
२ सम्बन्धमात्रे च “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते”
का० प्र० । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” सूतिः ।
अविनाशिन् त्वि० न विनाशी स्त्रियां ङीप् । अविनश्वरे नित्ये
अविनीत त्वि० न विनीतः । विनयस्युच्ये २ कुत्सितक्रियानुरक्ते
३ उद्धते ४ अदाने च । “वहते विनीतमविनीतशाम्भिः”
साधः । ५ अशिक्षिते च “नाविनीतैर्ब्रजेजुष्यैर्न च सुदृष्टा-
धिपीडितैः” मनुः । ईकुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कपटश्च न० ब० । कपटस्युच्ये
“अविनीयसंभ्रमविकाशभक्तिभिः” साधः ।

अविनेय त्वि० न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अन्नादौ ।

अविन्ध्य पु० रालसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विस्तारः अवि+पटच् । मेघविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त० । विषारस्युच्ये तात्पर्यज्ञान-
स्युच्ये ३ अविवेकिनि च ।

अविपाक पु० विशेषेण पच्यते फलरूपेण वि+पच घञ् न० त० ।
फलरूपेणापरिणते १ धर्माधिष्ठादौ । “विपाकश्च जात्या-
युर्भोगाः” इति पातञ्जले उक्तः तद्रूपेणापरिणामश्च
फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहितविहितकर्मणोर्विशिष्ट-
देशकालनियतत्वात् यदा कर्म बलीयसा प्रतिबद्धं तदा
तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते । विपाकः अन्नादेः
पाकः अभावे न० त० । सुस्तोक्ते १ पाकाभावे २ “अरोच-
काविपाकौ तु शर्करात्ते भवन्ति च” । नास्ति विपाको
यत् । अग्निमान्द्यहेतुके ३ रोगभेदे च “एतन्नवायसमेतेन
जाटयं न भवति सन्नोऽग्निराप्तायते दुर्नामशोफपाण्डु-
कुष्ठरोगाविपाककाशश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति” सुस्तः ।

अविपाल त्वि० अवीन् पालयति पा-णिच् लः उप० स० ।
मेघपालके ।

अविपुल त्वि० विरोधे न० त० । विपुलभिन्ने क्षुद्रे ।

अविप्रकृष्ट त्वि० विरोधे न० त० । सन्निकटे ।

अविप्रिय पु० अवीन् भेषान् प्रीणाति प्री-क । १ श्यामाकटके
विप्रियमपकारः न० त० । २ अनपकारे ३ आनुकूल्ये ।

न० व० । ४ अकारान्तर्ये लि० । ५ श्येतालतायां स्त्री ।

अविस्तुत लि० न विस्तुतः नष्टः । अविनष्टे “अविस्तुतञ्च-
चयः” सवर्सा स्त्रियसङ्गहेत्” स्मृतिः ।

अविभक्त लि० वि+भज-क्त न० त० । १ संसृष्टे विभागरहिते २ द्रव्ये-
श्तत्स्वामिनि च । “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्व-
वेदितं” “अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः”
इति च स्मृतिः । ४ अभिज्ञे एकभावापन्ने ऽर्थे ५ अव्याहृते
अधिष्ठानतया ईश्वर्यत्वालुसूते वाधाम्युन्यत्वेन स्वस्मिन्
उपवर्त्तमाने च ।

अविभावित लि० न विभावितः । २ अलक्षिते २ अचिन्तिते
संज्ञिप्रभृतिप्रमाणादिना स्वकीयत्वेनालुङ्गाविते स्वरूपेण
४ अज्ञापिते च ।

अविमुक्त लि० वि+मुच-क्त न० त० । १ मुक्तभिन्ने । “न
विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः” इत्युक्तलक्षणे
२ काशीक्षेत्रे न० । ३ मूर्द्धचिबुकान्तरालस्थाने च । “यएषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्तो प्रतिष्ठितः” इति जावा० उ० ।
“आमनन्ति चैनमस्मिन्” शा० सू० । “आमनन्ति चैनं
परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले” भा० इमामेव श्रुतिं
केचित् काशीविषयतया धर्मयन्त्रि वाक्यशेभे “अविमुक्तः
कस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति प्रश्ने नासीयरणामध्यस्थितत्वाप्रत्य-
भिज्ञानात् । “अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतिवक्तव्ये
नाशीतिवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः । अविमुक्तत्वेन च
असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्म-
कम् । तद्विवरणं काशीखण्डे ऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु० अभावे न० त० । १ वियोगाभावे विरोधे न० त० ।
२ संयोगे । न० व० । ३ वियोगान्तर्ये ४ संयुक्ते च ।
वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया
कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे “अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं”
त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे ज्ञातो शुक्लाम्बरप्रिया ।
दृष्ट्वा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुङ्जीत पायसं” मित्युपक्रम्य
कालिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधिसंज्ञेमा० प्र० ख०
तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न० त० । वेदे मस्य लुक् ।
विनाशाभावे “सहो बभोऽविरणाय पूर्व्यीः” ऋ० १, १७४, ८
“अविरणाय अविनाशाय” भा० ।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न० त० । १ विरा-
माभावे नैरन्तर्ये । कर्त्तरि क्त न० त० । २ विरामान्तर्ये

३ सन्तते द्रव्यादौ लि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४ कार्याद-
निष्टत्वे लि० । “अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन” भाषः ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न० त० ।
१ निष्टन्त्यभावे २ विषयादौ-स्थिरचित्ततायाम् ३ विरामाभावे
चान० व० । ४ विरामान्तर्ये लि० ।

अविरल लि० न विरलः न० त० । घने, निविद्धे । विर-
लता च विच्छिन्नः तद्विपरीतं निषिद्धत्वं मध्ये ऽविच्छेदः ।

अविराम पु० अभावे न० त० । १ विरामाभावे २ विच्छेदाभावे ।
न० व० । २ विरामान्तर्ये ४ सन्तते च लि० ‘अनिमिषमविरामा
रागिणां सर्वरात्रम्’ भाषः ।

अविरुद्ध लि० । न० त० । १ विरुद्धभिन्ने २ विरोधान्तर्ये ३ एक-
त्वसङ्गावस्थायिनि ४ अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सङ्गानवस्थानमेकदेशे समावेशो
वा अभावे न० त० । सङ्गानवस्थानाभावे १ एकत्वावस्थाने
२ एकत्व समावेशे च । “श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव
गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्यं आर्त्तं वैदिकवत् सदा,
स्मृतिः “सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे” पुरा०
“शेषं वाऽविरोधात्” कात्या० २, ६, १६ । “नाविरोधात्”
कात्या० ५, १, १८ । ३ विवादाभावे च ।

अविलक्षण लि० विलक्षणो भेदकधर्माश्रयः विरोधे न० त० ।
१ तत्त्वरूपे २ भेदकधर्मान्तर्ये ।

अविलक्ष्य लि० नास्ति विशेषण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं
वा यस्य । १ व्याजान्तर्ये २ उद्देश्यान्तर्ये ३ शरव्यान्तर्ये
४ प्रतिकारान्तर्ये च “अविलक्षणमस्त्वमपरं कतमम्”
किरा० । “अविलक्षणमस्तुप्रतिकारम्” मङ्गि० ।

अविलम्ब न० अभावे न० त० । १ विलम्बाभावे शौघे ।
न० व० । २ विलम्बान्तर्ये लि० विलम्बश्च कार्योत्पत्ति-
साधककालप्रागभावः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित लि० वि+लबि-क्त न० त० । विलम्बान्तर्ये
१ त्वरायुक्ते द्रव्यादौ । क्रियाविशेषणत्वे न० । “अविलम्बितो
द्वितीयः” कात्या० १०, १, ८ ।

अविला स्त्री अव-इलच् । मेघ्याम् १ नास्ति विलं यत् ।
२ गर्त्तान्तर्ये लि० । [न० व० । ३ तच्छून्ये लि० ।

अविलास पु० अभावे न० त० । १ विलासाभावे २ अप्रकाशे
अविवक्षित लि० न विवक्षितः । ३ वक्तुमनिष्टे २ तात्पर्या-
विषयीभूते “बहुत्वमविवक्षितमिति रघु० ।

अविवर लि० नास्ति विवरं छिद्रं यत् । मीरम्बे घने ।

अविवाच्य न० नास्ति विशेषण वाच्यो सम्वादिः यत् ।

अत्यग्निष्टोमसंस्थे दशमाहे “अत्यग्निष्टोमोऽविवाच्यं दश-
मम्” कात्या० १२, २, २१, । “अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाच्यं
दशममहर्भवति” कर्क० । “नास्मिन्नहनि केनचित्
कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते” आश्व०
श्रौ० २, १२, १० । अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कस्मै
मन्त्रः कस्मै वा न विवाच्यं नाख्यावव्यमित्यर्थः कुतः ?
यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्पर-
मविवचनीयमेतस्मिन्नहनीत्यविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे
न० त० । १. विरुद्धवादाभावे ऐक्यमत्ये २. व्यवहारे
३. विरोधाभावे च न० ब० ४. तच्छून्यं त्रि० । [विवाहसंस्कारे ।

अविवाहित त्रि० न० त० । विवाहितभिन्ने अनूदे अजात-
अविविक्त त्रि० न० त० । १. एकोभूते २. विवेकशून्ये ३. अन्यो-
न्यतादात्म्यापन्ने “तन्मायःपिण्डवदविविक्तं सत् तदेव
महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति” वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकर्मणैः ज्ञानम् अभावे न० त० ।

अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिका।
विरोधे न० २. अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने
“तद्योगोऽयविवेकात्” सा० सू० । “अयञ्चाविवेकोऽगृही-
तासंसर्गकसमयज्ञानमविद्यास्थलाभिप्रेतं विवक्षितः” “व-
न्मोविपर्यात्” विपर्ययभेदाः पञ्च इत्यागामिस्त्वद्वयात् “तस्य
हेतुरविद्येति” योगसूत्रेऽयविद्याया एव पञ्चपथं रूपाया
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाच्चान्यथाख्यात्यनभ्युपगमएव
योगतोऽत्र विशेषोच्यतात् । न पुनरविवेकोऽज्ञाभावमात्रं
विवेकप्रागभावो वा सुकृत्स्यापि बन्धापत्तेः जीवन्मुक्त-
स्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा
पुनर्वन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिस्त्वस्त्वध्वान्तदणान्तानुपपत्तेः
अभावस्य ध्वान्तवदावकरत्वाभावात् । तथा वृद्धिह्वासाव-
ध्यविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च
वासनात्मकस्यैव विवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोव-
दावरक्तवृद्धिज्ञासादिकमङ्गसर्वोपपद्यते । “तस्य हेतुर-
विद्येति” पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनावि-
द्याभीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन
संयोगाजसकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतित्यो हि
भुक्त” इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतित्यता-
व्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि
तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवः प्रय-
त्नेनावधत्तम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगजमेतया-

ऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अर्थं चाविवे-
कस्तिष्ठा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षात्, धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा,
रागादिदण्डद्वारा च भवति” सां० प्र० भा० । अधिकमविद्या
शब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेचक त्रि० न० त० । विवेचकभिन्ने कार्याकार्यविवेचना
अविवेन त्रि० “वेमति कान्तिकर्मा” निरु० वि+वेन-अच् न०
त० । विगतेच्छभिन्नं इच्छाशीले । “मनसाऽविवेनं तमि-
सखायम्” ऋ० ४, २४, ६, । “अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्” भा०
अविशङ्का स्त्री विशेषेण गङ्गा अभावे न० त० । १. विशेषशङ्का-
भावे । न० ब० २. विशङ्कारहिते त्रि० ।

अविशङ्कित त्रि० वि+शकि-कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य
इतच् वान० त० । १. विशङ्कारहिते । “विदध्यादविशङ्कितः”
सृतिः । २. अजातशङ्के च ।

अविशस्त त्रि० न विशस्ता विशसने कुशलः । यज्ञियपशुहिं-
सनेऽनिपुणे शमितरि “मा ते गृध्रुरविशस्तातिहाय”
ऋ० १, १६२, २० ।

अविशुद्ध त्रि० विरोधे न० त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।

अविशुद्धि स्त्री विरोधे न० त० । शुद्धिविपरीते दोषे “मह्य-
विशुद्धितयातिशययुक्तः” सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसा-
दोषसाधनता यथोक्तम् “अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवी-
जादिवधसाधनता यथाह स भगवान् पञ्चशिखाचार्यः
“स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः” इति । स्वल्पसङ्करः
ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्राधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसा-
दिजन्मनानथेहेतुना अपूर्वेण सङ्करः । सपरिहारः कियतापि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्त-
मपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि
यावदसावनर्धं स्रुते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहि-
ष्णुतया सह वर्तत इति । नृष्येने हि पुरयसम्भारोपनीतस्व-
र्गसुधामहाह्वदावगाहिनः कुशलाः पापमालोपपादितं
दुःखवर्जिकणिकाम् । न च “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानोति
सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत-
त्यनेन” बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि
बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः
भिन्नविषयत्वात् । तथा हि “मा हिंस्यादिति” निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञायते न त्वत्कथंत्वमपि “अ-
ग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यनेन तु पशुहिंसायाः कृत्येत्य-
सूच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा मति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न
ज्ञानार्थहेतुत्वकृतुपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

हि पुरुषस्य दोषभावव्यति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति" सा० को० ।
इति सांख्या मन्थने मीमांसका वेदान्तिनश्च वैधर्मिकाया
अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा० सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-
नोक्तम् तत्तु ४४३ पृष्ठे उदाहृतम् ।

अविशेष यु० विशेषोभेदकधर्माः अभावे न० त० । १ भेदक-
धर्माभावे "वायुमग्नादविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू० ।
२ अभावे ऐक्ये च । न० ब० । ३ विशेषमन्ये तल्ये त्वि० सांख्या-
दिमतमिद्वेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषमन्येषु स्थूल-
भूतोपादानेषु ४ सूक्ष्मभूतेषु । तानि च तन्मात्राणि
यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषतयं न तिष्ठति तज्जातीयानां
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूला-
नामविशेषाणि । "तस्मिंस्त्विह तन्मात्रास्तेन तन्मा-
त्रता कृता । न शान्ता नापि घोरान्ते न मूढाया-
विशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु
तेषु भूतेषु तन्मात्रास्ति इतीति ज्ञत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्या-
णामपि तन्मात्रता कृता । ते च पदार्थाः शान्तघोर-
मूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः मन्यन्ता एकरूपत्वात् ।
तथा च शान्तादिविशेषमन्यशब्दादिमन्त्रमेव भूतानां
शब्दादि तन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेष-
संज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं
मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिभावभोग्यत्वेन केवलं
सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सां० प्र० भा० । तन्मात्रा-
गद्विशेषाः" सां० का० । तत्सम्यक् च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे
दर्शयिष्यते । नित्ययोगे इति । अविशेषोऽपि तन्मात्रे ।

अविशेषज्ञ त्वि० विशेषं न जानाति ज्ञा-क असम० स० ।
विशेषानभिज्ञो भेदकधर्मानभिज्ञो ।

अविशेषित त्वि० न विशेषितः भेदकधर्मेण । यस्य इतरस्मात्
विशेषणेन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे । [३ अक्षिप्ते च

अविश्रान्त त्वि० वि+अम-क्त न० त० । १ विरामरहिते २ सन्तते
अविश्रमनीय त्वि० वि+अम-अनीय न० त० । विश्रामकर-
णयोग्ये । [सिद्धविश्रमस्ते विश्रमस्ते नातिविश्रमस्ते" हितो० ।

अविश्रमस्त त्वि० न० त० । विश्रामयोग्यताहीने "न विश्र-
मविश्रामस्त पु० अभावे न० त० । १ विश्रामाभावे न० ब० ।

२ विश्रामनाधारे ३ विश्रामयोग्ये पदार्थे च । [कारके ।

अविश्रामिन् त्वि० न विश्रमिति णिनि स्त्रियां ङीप् । विश्रामा-
अविश्रमिष्ट त्वि० विरोधे न० त० । विश्रमिष्टमिद्वे सङ्गते ।

अविष पु० अवि-टिप्च् । १ सङ्गते, २ नृपे च । टिप्त्वात् ङीप् । ३ नद्यां
स्त्री । ४ रक्तमाले त्वि० । नास्ति विषं यत् । ५ विषमन्ये

त्वि० । "अपञ्चोपधीरविषा वनानि" ऋ० ६, २८, ५,
"अविषा विषरहिता निरक्तकाणि वा वनानि" भा० ।
विश्रामायाम् अतिविषयाम् (आतङ्च्) स्त्री टाप् ।

अविषक्त त्वि० न० त० । असंलग्ने ।

अविषम त्वि० विरोधे न० त० । १ विषमभिन्ने समे (जोड़)
२ सुपक्षे ३ सुगमे च । [३ विषयमन्ये त्वि० ।

अविषय पु० न० त० । १ अगोचरे २ अप्रतिपाद्ये । न० ब० ।

अविषह्य त्वि० न विशेषेण सह्यः न० त० । १ सोढुमशक्ये २ इतरैर
नभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३ परिक्षेत्तुमशक्ये
च "सोमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनुः ।

अविष्टम् पु० अभावे न० त० । १ आलम्बाभावे । न० ब० ।
२ आलम्बनमन्ये त्वि० ।

अविष्ट त्वि० अतिशयेन अविता अविष्ट+इङ् नृ ण्योर्लोपः ।
अतिशयेन रक्तके । "यो अर्जुनो ब्रह्मकृतिमविष्टः"
ऋ० ७, २८, ५ "अविष्टः अतिशयेन रक्षिता" भा० ।

अविष्टा स्त्री अव-गतौ इङ् नृ अविर्गतिमिच्छति क्यच्-भावे
अ । गमनेच्छायाम् । "अविष्टामनुव्रतं सवितुः"
ऋ० २, २८, ३, "अविष्टां गमनेच्छाम्" भा० ।

अविस् न० अव-भावे इङ् नृ । १ रक्ते २ गतौ च ।

अविस्वाद पु० विस्वादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे
न० त० । १ प्रमाणानुसरणे २ यथार्थविषयकत्वे ।

अविस्वादिन् त्वि० विरोधे न० त० । प्रमाणानुसरार्थिण
१ यथार्थ विषयके २ सफले पदार्थे च ।

अविषोढ, न० अवर्द्धगुधम् अवि+सोढच् न पत्वम् । १ भेदी-
दुग्धे । न विषोढः । २ अमोदे त्वि० ।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे । "अविस्थलं दृकस्थलं"
माकन्दीं वारणावतम् । अवसानञ्च गोविन्द ! कञ्चिदेकञ्च
पञ्चमम्" भा० उ० प० ।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं सुखेन अव-
णयोग्यञ्च । वि+स्पष्ट-क्त न० त० । अस्पष्टवाक्ये ।

अविस्मरण न० अभावे न० त० । १ विस्मरणाभावे स्मरणे
विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणभावः
सच अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणा-
न्तराभावात् अनुद्भूततया स्मृतिरूपकार्याजनने, रोगा-
दिना नाशने च भवति । तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणि-
धानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभि-
भवनीयता च । यथाह गौ० सू० । "प्रणिधानलिङ्गा-
दिज्ञानानामनुगमपङ्गावाद्युगपदस्मरणम्" । "प्रणिधानं चित्तै-

कायं सुषुप्तेति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधका-
नामान्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात्
स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकमेकं
स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति सन्त्यम्य
वृत्तिः । प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्रैवोक्तानि ।
“प्रणिधाननिवन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित
सम्बन्धानन्तर्यं वियोगैककार्यं विरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान
सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मानिमित्तेभ्यः”
“स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य दन्तात् परं श्रुतस्य प्रत्येक
मभेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्,
निवन्धएकपन्थोपनिवन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्,
अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि
तादृशे शीघ्रसुद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः ।
अभ्यासोद्वहतरसंस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् लिङ्गं
व्याप्यं व्यापकस्य स्मरणं, लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जु-
नादेः, सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामि
भावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि
तत्परिजनौ परस्परस्मरणकौ, सम्बन्धोगुरुशिष्यभावादिः, गो-
दपन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्यं प्रोक्षणावघातादेः, वियो
गोयथा दारादेः, एककार्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मरण-
काः । विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः
संस्कारउपनयनादिराचार्यादिस्मरणकः, प्राप्तिधनादेर्दार्ता
स्मरयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुख
दुःस्वयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्,
इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मरणकौ, भयं
मरणादेर्भयहेतोर्भा स्मरणकम्, अर्थित्वं दातुः, शाखादेः
क्रिया वायादेः, रागात्कीर्तिः एतादेः स्मरणं, धर्मा-
धर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत
सुखादेश्च स्मरणमिति । तेषु च किञ्चित्, स्वरूपसत्किञ्चिच्च
ज्ञातसुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः” वृत्तिः ।
कणादेन तु स्मृतिमाधारणकारणमुक्तं यथा ‘आत्मम-
नसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः” इति । “उत्पद्यत
इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसंज्ञिवानम्, एत-
न्मादिसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्या-
विशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण
व्यापारी पूर्वानुभवः समुच्चीयते, अनुभवयाथाथप्राद्या-
याधर्मियमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गनयोपलभ्य पलायितस्य
तथैव स्मृतेः नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधा-

धीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छातु स्मरणा-
दापेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पद्विभ्यासादरप्रत्यय-
जनिताच्च संस्कारादृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणे-
च्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः” इति । आर्षं ज्ञानं
सहजता एवङ्ग ललितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थ-
प्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नायविधातृ-
णागृहीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्मादिषु पन्थोप-
निवद्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगादधर्माविशे-
षाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्” इति तच्च कदा-
चिन्नौकिकानामपि भवति यथा कन्यका यदति “सो मे
भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति” उप० । संस्कारनाश
कानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि । न० व० स्मृतियुक्ते लि०

अविस्मृतं लि० न० त० । विस्मृतमिदं स्मृते ।

अविहृत्यं तत्रि० “हृत्यतिः प्रेक्षाकर्म्म” यास्तः वि+हृत्य-अतच्
न० त० । अनभिलषिते अनिष्टे “येनाविहृत्यं तक्रतोः”

क० १, ६३, २ । अविहृत्यं त क्रतोरनभिलषित यज्ञस्य भा० ।

अविहितं लि० न शास्त्रेण विहितः न० त० । १ निषिद्धे । २ अकृतं च
अविहृतं लि० वि+हृ-बा० उतच् किञ्च न० त० ।

अहिंस्ये । “ताहि जलमविहृतम्” क० ५, ६६, २,

“अविहृतमहिंस्यम्” भा० ।

अविहृतं लि० विरोधेन० त० । व्याकुलमिदं स्वस्थे ।

अवी स्त्री अवत्वात्मानं लज्जया अव-रं । कृतमत्याम् ।

अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न० त० ।

२ प्रकाशभावे । न० व० । २ प्रकाशशून्ये । [नशून्ये लि० ।

अवीक्षणं न० अभावे न० त० । १ दर्शनाभावे न० व० । २ दर्श-

अवीक्षितं लि० न० त० । १ दृष्टमिदं । भावे क्त अभावे न०

त० । २ वीक्षणाभावे न० ।

अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा । १ नरकभेदे

तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते पृ० ३० दर्शितं यथा

“तामिस्रोन्मतामिस्रं” इत्याद्युपक्रम्य “अवीचिरयः पान-

मित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य “यस्मिन्हावृतं

वदति साक्ष्ये, द्रव्यविनिमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य

नरके अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोक्ता-

यात् गिरिमूर्ध्निः सम्पात्यते । यत् जलमिव स्थलमश्नष्ट-

मवभासते तदवीचिर्नाम तिलशोविशीर्यमाणशरीरो न

क्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति”-अवीचिमान् अवी-

चिमयोऽप्यत्र । २ तरङ्गशून्ये जलाशये लि० ।

अवीज लि० नास्ति वीजमस्य । वीजशून्ये १ फलादौ ।

२श्राव्यायां स्त्री। वीजानाधायके लि० “अवीजमपि जेतं केवलं स्थण्डिलं भवेत्” मनुः । अप्रागस्त्ये न० त० । अङ्कु-
रोत्पादनायामर्थे त्रैहायाणादौ ३वीजे च । “अवीज-
विक्रयी चैव वीजोत्कृष्टं तथैव च” मनुः । “अवीजं
प्ररोहामसमर्थमिति” कुल्लू० । वीजं शुक्रं न० ब० ।
शुक्ररहिते ४क्षीवे न० । “न मूलं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु
निमज्जाति । मेदुचोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीव इति कथ्यते”
स्मृतेस्तस्य तथात्वम् । “उत्कृष्टं पतितं क्लीवमवीजं
पापरोगिणम्” इति मनुः । ५ कारणान्युन्ये लि० दैवयोगेन
निर्वीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु० ।

अवीत न० अनुगमनभेदे तच्च दर्शितं सा० को० “तच्च प्रथमं
तावत्तद्विविधं वीतसवीतञ्च अन्ययमुखेन प्रवर्त्तमानं
विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेध-
कमवीतम्” व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः यथा “वीतं विशेषेण
इतं सङ्गतमन्वितम् अन्यव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण
इतं ज्ञातं प्रसिद्धाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्विज्ञमवीतम्
व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः
व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेण-
र्थः । निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाव-
वान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य
पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य
निवारकम् । तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्ध-
वत्त्वादित्यनुमानमवीतम्” ।

अवीर लि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य । १पुत्रादिभ्युन्ये । न० त०
२वीर्यवद्भिन्ने लि० । “पतिपुत्रयती नारी वीरा प्रोक्ता
मनोविभिः” इति परिभाषिता स्त्री वीरा न० त० ।
३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री । “अजातपुत्रा विधवा
साध्वीरा परिकीर्त्तितेति” स्मृतिः । “मा त्वा वयं
कृहसाधव्वीराः” ऋ० ७, ४, ६, । “अवीराः पुत्रादि-
रहिताः” भा० । “अवीरायाश्च योषितः” स्मृतिः ।

अवृक लि० वृ-कक् वृकः आवरकः न० ब० । आवरकान्युन्ये
“अवीतीषि कृषवद्वृकणि” ऋ० १५, ५, ६, “वृकण्यावरकेण
रहितानि” भा० ।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिजीवनोपायः अभावे न० त० । १जीविकाभावे
“आददीतामनेवाष्वाद्दृष्टावेकराविकम्” अवृत्तिकर्षिता
हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि” अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं
धर्मं समाचरेत्” इति च मनुः । नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य ।

२अविद्यमाने । “साध्याभावदृष्टित्वम्” साध्यदृष्ट्यावृत्ति-
त्वम्” इति च अनुचिन्ता० । न० ब० । जीविकान्युन्ये लि०
अवृत्तिक न० नास्ति वृत्तिः यत् कप् । वृत्त्यादौ वृत्तिः लाभ-
रूपा (सुद) तद्वृत्तिः १मूलधने । तच्च सृष्टौ दर्शितं यथा
“वृत्तं पैतामहं पैतृं प्रतिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात्
तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः” । “समं सृष्टि-
कम्” “वृत्तमात्मोपयत् पितृ” पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं समं देवमदेयं तत्सुतस्य च” या० स्मृ० । “समं
यावत्सृष्टीतं तावद्देयं न वृत्तिः” मिता० । “गोष्याधि-
भोगे नो वृत्तिः सोपकारेऽथ ह्यापिते । नष्टोदेयोविनष्टश्च
दैवराजकृतावृते” या० स्मृ० ।

अवृध लि० न वर्द्धते वृध-क । १वृद्धिन्युन्ये । अन्तर्भूतगण्यं
वृध-क न० त० । अवृद्धिके । “पनीरश्चर्द्धा अवृधो अयज्ञान्”
ऋ० ७, ७, ३, “अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः” भा० ।

अवृष्टि स्त्री अभावे न० त० । १वर्षणाभावे “अथ यदाऽवृष्टि-
र्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्माङ्गिरापः” ।
शत० ब्रा० । न० ब० । वृष्टिन्युन्ये मेधे पु० ।

अवृहत् लि० विरोधे न० त० । वृहद्विज्ञे क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्
अवेक्षक लि० अव+ईक्ष-ण्वल् । १दर्शके २पर्यालोचके
३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च ।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष-ल्युट् । १दर्शने, २प्रतिजागरणे,
३अवधाने च “वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः” रघुः “भूषा-
णामङ्गरचना यथा विप्रगवेक्षणम्” सा० द० “पितृप्रसन्ना-
नुहरणे आत्मालम्बे ह्यवेक्षणे” आ० त० स्मृ० ।

अवेक्षणीय लि० अव+ईक्ष-अनीयर् १दर्शनीये । “तपस्वि-
सामान्यमवेक्षणीया” रघुः । २आलोचनीये च ।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष-भावे अ । अवेक्षणशब्दार्थे ।

अवेक्षित लि० अव+ईक्ष-कर्मणि-क्त । १वृष्टे २पर्यालोचिते च ।

अवेक्षित लि० अव+ईक्ष-हृच् स्त्रियां ङीप् । अवेक्षकशब्दार्थे ।

अवेक्ष्य लि० अव+ईक्ष-कर्मणि-ण्यत् । १पर्यालोच्ये २दृश्ये च
ल्यप् । ३दृष्ट्यर्थे ४पर्यालोच्येत्यर्थे च अव्य० ।

अवेदनाङ्ग लि० वेदनां न जानाति ज्ञा-क अस० समा० ।
वेदनानभिज्ञे “अवेदनाङ्गं कुलिशज्जतानाम्” कुमा० ।

अवेदि स्त्री वेदवेदनम् अभावे न० त० । ज्ञानाभावे “न चेद-
वेदिर्महतो विनष्टिः” वृ० उ० । परिप्लुतभूमिन्युन्ये लि०

अवेद्य लि० न वेद्यः ज्ञेयः । १अज्ञेये । विद-लाभे ण्यत् ।
२अलभ्ये ३अविवाह्यस्त्रियां स्त्री “व्यभिचारेण वर्णाणा-
मवेद्याभेदेन च” मनुः । ४गोवत्से पु० शब्द० ।

अवेल वि० नास्ति वेला सीमा यत् । १सीमारहिते निर्मर्यादे
२अपलापे पु० ३चूर्णयुवाके स्त्री मेदि० । अप्राशस्ये
न०त० । ४अनुचितकाले स्त्री । न०व० । ५समयानुस्ये वि० ।
अवेष्ट वि० अव+यज-क्त । नाशिते “अवेष्टादंष्ट्रकाः”
य० १०, १०, “अवपूज्योयजतिर्नाशार्थः” वेददी० “अवेष्टा
इति लौहायसमाविध्यति” कात्या० १५, ५, २२ ।

अवैध वि० विधित आगतम् अण्वैधं न०त० । १विधितः
अप्राप्ते २निषिद्धे च । “अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डेन
शुध्यति” स्मृतिः ।

अवैधव्य न० विधवाया भावः अण्वैधव्यं पतिहीनत्वम्
अभावे न०त० । पतिशून्यत्वाभावे सपतिकत्वे । “अवै-
धव्यप्रदं स्त्रीणाम्” कालिकापुरा० “अवैधव्यं भवेत्तस्याः
सप्तजन्मसु निश्चितम्” पुरा० ।

अवैमत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १मतवै-
धाभावे ऐकमत्ये । न०ब० । २तच्छून्ये ।

अवैयात्य न० वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त० । धार्ष्ट्या-
भावे १सलज्जत्ये न०ब० । २तच्छून्ये लज्जावति वि० ।

अवैर न० अभावे न०त० । १विरोधाभावे न०ब० । २विरोध-
शून्ये वि० ।

अवैराग्य न० वैराग्यं विषयविवेचना अभावे न०त० ।
१विषयविवेचनयाम् २सांख्योक्ते धर्माधर्मज्ञानान्नवैरा-
ग्यावैराग्यैश्वर्याभैश्वर्यरूपादधिप्रकृतिधर्मभेदे च ।

अवैलक्षण्य न० विलक्षणस्य भावः अण्वैलक्षण्यं भेदकधर्मा-
अभावे न०त० । १भेदकधर्माभावे अभेदे । न०ब० ।
२तच्छून्ये अभिन्ने वि० ।

अवोक्षण न० अव+उक्ष-भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने
“उत्तानेभैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्षणं
प्रोक्तं तिङ्श्रावोक्षणं स्मृतम्” स्मृतिः ।

अवोद पु० अव+उद्-भावे घञ् नि०नलोपः । १अवलोदने
ततः अस्यथै अर्गं अच् । लिच्चे २सार्द्धे वि० जटा० ।

अवोदेव अव्य० देवानामवस्तात् अव्ययी० । देवानामवरस्मिन्
देशादौ “अवोदेवसुपरिमर्त्यं कवि” ऋ० ७, १८, १२ ।

अवोष पु० अव+उष-कर्मणि क । उषणाच्चे । अपूपा० हितार्थे
क्षयतौ । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि वि० ।

अव्द पु० अव्दवत् । वत्सरे । [पत्यादयोऽप्यत्र ।

अव्दप पु० अव्दपयत् वर्षाधिपे अव्दपशब्दे विवृतिः । अव्द-

अव्य वि० अविभवम् अवि+दिगा० यत् । मेघभावे लोमादौ
“तिरः पवितं विवारमव्यम्” ऋ० ८, १०८, १६ ।

अव्यक्त पु० वि+अनृज-क्त न०त० । १विष्णौ, २कामे, ३शिवे,
सांख्यमते सर्वकारणे, ४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्य-
गोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्याकृते
५अज्ञाने ईश्वरशरीरे ७सुषुप्तिवस्थायां च शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तैर्जातिगुणादिभिर्वर्जिते निराकारे ऽब्रह्मणि न० ।
८अस्पष्टे वस्तुभावे वि० । “हेतुमदित्यमव्यापि सक्रि-
यमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विष-
रीतमव्यक्तम्” सा०का० । हेतुमत्त्वादिविध्यतयस्मैविर-
हितमव्यक्तम् । “अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिधात्” सा०सू० ।
“तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञ विज्ञानात्” सा०का० ।
“महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमो-
हात्मकत्वे सति कार्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् ।
महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्यत्वात्
घटवत् इत्यमव्यक्तानुमानम् दर्शितम्” सा०प्र०भा० ।
“बुद्धेरिव्यक्तमुदाहरन्ति” रघुः । वेदान्तिभिः नामरूपा-
भ्यामव्याकृतमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं
तत्रैव प्रकृतिधर्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् “अव्यक्तादीनि
भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तादिधनान्येव तत्र
का परिदेवनेति” गीतोक्तेरपि तत्रैव तात्पर्यम् तद्वद्वैव
ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् “व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं
सदसदात्मकम्” मनूक्तावपि तद्रूपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभि-
धीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम्
“महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं
किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन
सूक्ष्मशरीरमिति शा०सूत्रे भाष्ये च प्रवृत्त्यापितम् यथा
“आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकवित्यस्त
गृहीतेर्दर्शयति च” सू० । “आनुमानिकमपि अनुमाननि-
रूपितं प्रधानमेवैकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
हि पठ्यते “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति
तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृति-
प्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः
शब्दादिहीनत्वान्न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिरसम्भवात् स्मृति
प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुप-
पन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति
चेन्नैतदेवम् न ह्येतत् काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्त-
योरस्तित्वपरम् न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं
त्रिगुणं प्रधानं तादृशप्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्य-
क्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

योगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्द्रवः । या तु प्रधानवादिनां कृतिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थानुरूपेण कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यश्वस्याने गां पश्यन्त्योऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणानुरूपणाच्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तद्विज्ञेतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिग्रह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषतश्च । तथाहि अनन्तरातीतो अन्यः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृतिं दर्शयति । ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिन् सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयास्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इति श्लोके च “इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारणाद्विष्णोः परमं पदमसाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारम्यरम्यदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां न्येव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमपदं दर्शयति । ‘इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति’ । तत्र यएवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृताः त एवेह परिग्रह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्वेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहणं विषयाणामतिग्रहणमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिर्ग्राह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान् परः यः सः आत्मानं विद्धीति रथित्वेनोपलिप्तः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वञ्चास्य स्वाभित्वादुपपन्नम् । ‘तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्वत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः’ भा० । “सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्” सू० । “उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्यैवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते “सूक्ष्ममन्विह” कारणा-

त्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः श्रीणीत मत्सरसिति” । तथाच श्रुतिः “तद्देवं तर्ह्यव्यक्तातमासीदिति” इदमेव व्यक्तातं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्यक्तातनामरूपं बीजगतप्रवक्ष्यमव्यक्तशब्दयोग्यन्दर्शयति” भा० । परमब्रह्मपरत्वे ‘ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः’ “क्तेगोऽधिकतरस्ते रामव्यकाशकचेतसाम्” इति च गीता । ‘योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः’ मनुः विष्णोस्तु “अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः” इति विष्णुसं० । अप्रकाशिताथे “तमशेषमस्याव्यक्तव्यवहारस्तत्त्वितमर्थं मनसा जग्याह” काद० । ‘ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तं व्यञ्जयद्दिदम्’ मनुः संख्याविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च बीजनान्मात्रव्यवस्थिते “उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण संख्याः । व्यक्तस्य कृतस्य तदेकबीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्वप्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तबीजमात्रप्रधानो विनाऽव्यक्तयुक्ता” इत्युपक्रम्य “यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अव्यक्तानां कल्पिता मानमञ्जास्तत्संख्यानं कर्तुमाचार्यवर्त्यैः” बीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव “यावत्तात्कल्पमव्यक्तराशेरमानं तस्मिन् कुर्वन्तो दृष्टमेव । तस्यै पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नान्यक्ता क्षिप्तत्वा वापि सङ्गुण्य भक्ता । एकाऽव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपान्यस्येतरस्याञ्च पक्षात् । शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः । अव्यक्तानां ह्यग्रादिकानामपीह यावत्तावद्ग्रादिनिष्ठं कृतं वा । युक्तो न वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं कापि व्यक्तसर्वं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्त्मसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्त्मसमीकरणं बीजम् । यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्णादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छ-क्तेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिस्य मानं यावत्तावदेकं ह्यग्रादिं वा प्रकल्प्य तस्मिन् व्यक्तराशौ उद्देशकालापयत्तत्तद्व्युत्पन्नमजननैराशिकपञ्चराशिकच्येदीफलहेतव्यवहारादिगणनेन कार्यम् । तथा कुर्वन्ता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्यौ । यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः ।

तदेकतरे न्यूने पक्षे किञ्चित्प्रक्षिप्य ततः अधिकपक्षात्ता-
वदेव विशेष्य वा न्यूनं पक्षं केनचित्प्रक्षिप्य वाधिकं पक्षं
तावत्तैव भक्ता समौ कार्यौ । ततस्तयोरेकस्य पक्षस्यावप्रक्त
मन्यपक्षस्यावप्रक्ताच्छोद्धृष्टम् अवप्रक्तवर्गादिकमपि । अन्यपक्षरू-
पाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोभ्यानि । यदि करण्यः सन्ति तदा
ता अपि उक्तप्रकारेण शोभ्याः । ततोऽवप्रक्तराशिशेषेण रूप
शेषे भक्ते यत्प्रक्ष्यते तदेकस्यावप्रक्तस्य मानं वप्रक्तं जायते ।
तेन कल्पितोऽवप्रक्तराशिरुत्यायः ॥ यत्तोदाहरणे ह्यत्राद
योऽवप्रक्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्ये-
षां इत्यादिभिरिष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरुक्तं युतं वा
यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां
वप्रक्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि । सर्वं विदित्वेति यथा
क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामवप्रक्तानि
व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः । उदाहरणम् । एकस्य रूपं त्रिशती
षडञ्चा अष्टा दगान्यस्य तु तुल्यमूल्याः । कथं तथा
रूपगतं च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमन्यमूल्यम् । यदा
द्यवित्तस्य दलं द्वियुक्तं तत्तुल्यवित्तो यदि वा द्वितीयः ।
आद्योधनेन त्रियुणोऽन्यतो वा पृथक् पृथङ्मेव द वाजि-
मौल्यम् । अत्रान्वमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
वदेकं प्रकल्पितं वा १ तत्र त्रैराशिकं यद्येकस्य यावत्ता-
वन्मूल्यं तदा षष्ठां किमिति न्यासः । १ । या १ । ६ ।
फलमिच्छाशुणं प्रमाणभक्तं लब्धं षष्ठां मन्वानामूल्यं
यार्द्ध्यत्वं रूपगतत्वे प्रणिप्ते जातमाद्यस्य धनं यार्द्ध्यं २००
एवं दशानां मौल्यं या १० अत्र रूपगते चर्ण-
गते प्रणिप्ते जातं द्वितीयस्य धनं या १० रु १००
एतौ समधनाविति पक्षौ स्वत एव समौ जातो समशेष-
नार्थं न्यासः या ६ रु ३००

या १० रु १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तेऽ-
न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्य-
पक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रु ४०० अव्यक्तराशिशेषेण
या ४ रूपशेषे रु ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो-
मानं व्यक्तं १०० यद्योकाश्चैदं मौल्यं तदा षष्ठां
किमिति त्रैराशिकेन लब्धे षष्ठां मौल्ये ६०० रूपगततय-
युते ६०० जातमाद्यस्य धनम् । एवं द्वितीयस्यापि ६०० वीजगं
एवमनेकवर्गादीनाम्युदाहरणादीनि तत्रैव दृश्यानि ।
अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम्
प्रभवव्यक्तात् प्रभवः अपादाने अप्र प्रभवोयस्या संसारवृत्ते ।

अव्यक्तराग पु० न वप्रक्तोऽत्यवप्रक्तोरागोऽरुणिमा । १ षष्ठे
अरण्ये वर्ये २ तद्वति लि० ।

अव्यक्तलिङ्ग न० अवप्रक्तस्य लिङ्गमनुमापकम् । सांख्यमत
सिद्धे १ महत्तत्त्वादौ । अवप्रक्तं लिङ्गमस्य । २ अस्यष्टचिह्ने
रोगादौ लि० । न वप्रक्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य ।
गुप्ताश्रमयुक्ते ३ संन्यासिनि पु० ।

अव्यङ्ग स्त्री अवैरङ्गं शृङ्गमिवाङ्गमस्याः । १ शूकशिश्वग्राम् ।
न विकलमङ्गमस्य लिङ्गं । विकलाङ्गभिन्ने पूर्णे लि० ।
अव्यङ्गाङ्गो स्त्री अवप्रङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप् ।
सम्पूर्णमङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् “अवप्रङ्गाङ्गी मौल्यनाम्नी”
हंसशरणगामिनीम् । मनुः ।

अव्यञ्जन पु० नास्ति वप्रञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गे यस्य । १ शृङ्ग-
हीनपशौ, २ सुलक्षणमन्ये, ३ विहङ्गमन्ये च लि० ।

अव्यण्डा स्त्री न विगतमण्डं बीजमस्याः । शूकशिश्वग्राम् ।
अव्यतिकर पु० अभावे न० त० । १ संसर्गभावे न० ब० ।
२ संसर्गमन्ये लि० ।

अव्यतिकीर्ण लि० वि+व्यति+कृ-क्त न० त० । असङ्कीर्ण
“धाराः प्रसादयितुमवप्रतिकीर्णरूपाः” भाषः ।

अव्यय पु० न वप्रयते पङ्गुं न सञ्चलति वप्रयभयचलनयोः
अच् । १ सर्पे । २ वप्रथामन्ये लि० । नास्ति वप्रथा यस्याः
सेवनेन न० ब० । ३ हरितक्याम् ४ शुण्डायाश्च स्त्री ।

अव्यय्य पु० न वप्रययति गन्तारमत्तेशेन गन्तव्यस्थान-
नयनात् वप्रय-यिच्-बा०श्च घटा० ह्रस्वः न० त० ।
अच्चे निरु० ।

अव्यया स्त्री अभावे न० त० । वप्रथाभावे ।

अव्ययि लि० वप्रय-इन् न० त० । वप्रथामन्ये अकृष्टे
“समुद्रमवप्रयिर्जगन्वान्” ऋ० १, ११७, १५ । [मन्ये च ।

अव्ययिन् लि० न वप्रयते वप्रय-इनि न० त० । निर्भये २ वप्रथा-
अव्ययिष न+वप्रय-टिप् । १ रुथ्ये २ समुद्रे च ३ धरायां
४ रात्रौ च स्त्री टिक्वात् ङीप् ।

अव्यय्य लि० न+वप्रय-नि० कर्त्तरि यत् । वप्रथामन्ये ।

अव्यपदेश्य लि० न व्यपदिश्यते अभिलाषवाक्येन वि+अप+
दिश-ययत् न० त० । १ कथयितुमशक्ते व्यायमते निर्बिक-
ल्पके २ ज्ञाने न० तद्धि अतोऽन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषय
तथा अभिलप्तिं न शक्यते । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पक्षे
ज्ञानमपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्”
गौ० सू० । जात्यादिमन्यतया १ निर्देश्ये २ ब्रह्मणि न० ।

अव्यपेक्षा स्त्री विशेषणपेक्षा व्यपेक्षा अभावे न० त० ।

विशेषणपेक्षाभावे समर्थस्त्वभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वरूपे एकाधीभावे च । “समर्थः पदविधिः” पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चित-सम्भाभिः सरलायाम् । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सञ्चितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः कृद्धस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्जयादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थिभावात् । एकार्थिभावश्च विशेष्यविशेषणभाववागगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विधि-कार्यबोधकतया न तदेकदेशे कृद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाद्यादिमन्व्यता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थित-गुरुद्वारक एव पृच्छ्यते यथोक्तं हरिणा “समुदायेन सम्बन्धो द्रष्टव्यः गुरुकुलादिना । सम्प्रसादयवास्तु तु युज्यन्ते तद्वता सञ्ज्ञेति” । यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धश्च सामेक्षो-नित्यं सर्व्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते” । अतएव वार्त्तिकज्ञता “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति” सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधायम् “अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञापर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समानाधिकरणसमर्थयद्भवती”त्यनेन सर्व्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा “सामेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समसो वा कथञ्चन । सामेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् । प्रतियोगिपदान्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते” इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सामेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राज-पुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणपेक्षयापि समासः । समासे चावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सामेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं

कल्पम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा “वक्तृनां वृत्तिष्वर्थाणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थिभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ वक्तृव्युत्तिभञ्जनम् । कर्त्तव्यं ते न्याय-सिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति” तथाहि इत्यादिव्यह-वाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न । वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः । समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः कृत्प्रः सच राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वाभिभाव-सम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किम-पराङ्गम् विशिष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च कृत्प्रः सच प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वर्थबोधसोभयसम्मतत्वेन कर्त्तृ-विहितज्ञानार्थस्य कर्त्तृविशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दोऽयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिवक्तृविज्ञवापत्तिरतः समुदाये शक्तिः” नास्ति व्यपेक्षा यस्य । ३ अन्पेक्षेति ।

अव्यभिचरित्वं वि+अभि+चर-क्त न०त० । १ वप्रभिचार-च्युत्ये हेतौ “का वप्राप्तिः ? न तावदभिचरित्वं” तज्ज्ञि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्” अतमानचिन्ता० वप्रभिचारश्च द्विविधः अन्वयवप्रभिचारो वप्रतिरेकवप्रभिचारश्चेति भेदात् अन्वय-वप्रभिचारोऽपि द्विधा । साध्याभाववदवृत्तित्वं स्वसमाना-धिकरणभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वज्रेरित्यादौ धूमाभाववति तप्रायः पिण्डे वज्रेर्दृष्टि-मत्त्वात्, वज्रप्रधिकरण्ये तप्रायः पिण्डे धूमाभावस्य विद्यमान-तया तत्प्रतियोगिना सह समनाधिकरणत्वात् वज्रौ उभ-यविधवप्रभिचारः । साध्याभाववप्रापकीभूताभावाप्रतियो-गित्वं वप्रतिरेकवप्रभिचारः यथा धूमवान् वज्रेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्रायः पिण्डे सत्त्वेन वज्र-भावस्य च तत्तासत्त्वात् वज्रेर्न साध्याभाववप्रापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वम् । इति तत्र उभयविधवप्रभिचारः । २ अबाधितार्थे च “अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्यः” शा० भा० ।

अव्यभिचारिन् त्रि० वि+अभि+चर-णिनि न०त० । केनापि प्रतिकूलहेतुना १ निवारयितुमशक्ये । न्यायमते २ साध्यसाधकवप्रतिविशिष्टे हेतौ च । ३ अबाधितविषये च

“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्ययपदेष्वमव्यभिचारिणं
गी० सू० [अव्यभिचारितशब्दे विवक्षितः ।

अव्यभिचार पु० अभावे न०त० । १व्यभिचाराभावे २नैयत्यरूपे
अव्यय पु० न० वि+इण्-अच् न०त० । सर्वासु विभक्तिषु
सर्ववचनेषु च एकरूपे १शब्दवृत्तिधर्मविशेषे, यथास्वरा-
दयोव्यायाः सर्वत्रैकरूपाः २शिवे ३विष्णौ च पु० । आद्य-
न्तरहिते ४विकारमून्ये त्रि० ५परब्रह्मणि न० । “सदृशं
त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यच्च वेति तदव्ययमिति” श्रुतिः । प्रवाहरूपेण ईसर्वदा-
स्थिते च “अश्रित्यं प्राहुरव्ययम्” गीता “मनसाव्यय
वैः सूक्ष्मं सर्वभूतहृदव्ययम्” सूत्रमाभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः
संभवत्यव्ययादव्ययम्” सतुः ७अव्ययफलदे च “भूराद्या
स्मिन् एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । कन्दोग० “अव्यया
अव्ययफलदा भोजदा” इति आ०त०रघु० । “अव्ययः
पुरुषः सत्त्वो” विष्णुसं० । [भावे ।

अव्ययात्मन् त्रि० अव्यय आत्मा स्वभावो यस्य । अविनश्वरस्व-
अव्ययीभाव पु० अनव्ययमव्ययं भवत्वेन अव्यय+चि-भू-
करणे षञ् । वराकरणाभिज्ञे समासविशेषे । तत्र हि उप-
कुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम्
“अव्ययीभावश्चेति” पा० सूत्रे तथाभिधानात् । “द्विचो-
द्विगुरपि चाहं नित्यं महद्दृष्टेऽव्ययीभावः । तत्
पुरुषः कर्मधारय येनाहं स्तं बह्वीहिः” उद्भटः ।

अव्ययी त्रि० न वर्यः । १सफले २सार्थके च ।
अव्यलीक त्रि० विरोधे न०त० । १प्रिये सत्ये च “इत्यं
गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव स्तुततनयस्य
तदाऽव्यलीकाः” माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न०ब० । १व्यवधानाभावे नैक्ये
“यत् पदार्थस्य यत् पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधाने
नोपस्थितिः कारणम्” आसत्तो सूत्रा० । न०ब० ।
२व्यवधानमून्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च ।
पूर्वोत्तरकर्णौ कालिकं द्रव्यान्तराणां वरणे दैशिकम् ।

अव्यवसाय पु० व्यवसायः निश्चयउद्यमस्य अभावे न०त० ।

१निश्चयाभावे २उद्यमाभावे चान०ब० । ३व्यवसायमून्ये त्रि० ।

अव्यवसायिन् त्रि० न व्यवस्थति वि+अव-सो-णिनि
न०त० । १उद्यमाभाववति अनुद्यते २निश्चयाभाववति
निश्चयमून्ये । “बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्” गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ् अभावे विरोधे वा न०त० ।
“इदं कर्त्तव्यमिदं नेति” १नियमाभावे, २शास्त्रादिविरु-

द्धायां व्यवस्थायाम् अविधौ च । “किमव्यवस्थाञ्जलितोऽपि
केशवः” माघः । न०ब० । ३मर्यादामून्ये ४अविहिते
५स्थितिरहिते च ले च त्रि० । “स्थलारविन्दप्रियमव्यवस्था-
मिति” कुमारः “अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्” मञ्जु० ।

अव्यवस्थित त्रि० वि+अव-स्था+क्त न०त० । १शास्त्रादिमर्यादा-
दारहिते २अनियतरूपे “अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि
भयङ्करः” नीति० ३चञ्चले च ।

अव्यवहार्य त्रि० वि+अव+हृ-ण्यत् न०त० । शयनासन-
भोजनादौ एकत्वावस्थानायोग्ये पतितादौ “कामतोऽव्यव-
हार्यस्तु वचनादिह जायते” सूत्रिः । अव्यवहार्यास्तु पाति-
त्यहेतुकर्मकारिणः स्मृतावुक्तावेद्यास्तेषां संसर्गविशेषोऽपि न-
पिदुः यथा “याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” देवलः “शरणा-
गतचालस्त्रीहिंसकान् संयसेन्न त । चीर्णव्रतानपि सदा
कृतप्रसंहितानपि” या०सू० । स्त्रीषातकस्याव्यवहार्यत्वञ्च
हीनवर्णोपभुक्तावृत्तिरिक्तविषयम् “हीनवर्णोपभुक्ता या
त्याज्या बध्याऽपि वा भवेत्” दृष्ट० सूत्रौ तस्या बध्न्योक्तेः
अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्यतोक्तेः अकृत-
प्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्व्यं प्रा०त०
रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । “पापाभावे कथमव्यवहा-
र्यता” इति चेत् या०सूत्रौ वचनादिह जायते इत्युक्ते-
स्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्यात् नास्ति
वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य हे शक्ती नरकोत्पादिका
व्यवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशोऽपि
व्यवहारविरोधिका शक्तिरूप्येवेति यथोक्तमापस्तम्बेन
“नास्यास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कस्मयन्तु विह्वल्यते”
इति प्रत्यासत्तिर्भोजनादौ सार्त्तध्वम्” मिताक्षरायान्तु
कामतो व्यवहार्य इत्येव पाठः तद्यैव तेन व्याख्यातं च
“प्रायश्चित्तरूपेणो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहा-
र्यस्तु वचनादिह जायते” या०सू० । “प्रायश्चित्तैः वक्ष्य-
माथैरज्ञानाद्देनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न
कामतः कृतम्” किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबला-
दिह लोके व्यवहार्यो जायते इति” समर्थितश्चायमर्थः
आशङ्कापूर्व्यकं तत्रैव यथा “ननु कामकृते प्रायश्चित्ता-
भावात् कथं व्यवहार्यत्वम् ? तदभावश्च “अनभिहितकृते-
ऽपराधे प्रायश्चित्तमिति” वक्षिष्वचनात्, “इयं विगुडि
रुदिता प्रमाथ्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे
निष्कृतिर्न विधीयते” इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् ।

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्हृष्टा भृग्वनिपतनादते” इति । तथा “विहितं यदकामानां कामासद्विद्विगुणम्भवेदिति” च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् “इयं विदुः द्विरुदितेत्यादि” तदपीयमिति सर्वनामपराष्टद्विद्वद्वर्षिकप्रतचर्याया एव “कामतो ब्राह्मणबधे निष्कृतिर्न विरधीयते” इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्याच्च स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि वृत्रहार्थतापि कथम्भवति ? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्र तु “ब्रह्महत्यासुरापयुरु-तल्पगमाहपितृयोनिस्वन्धावगमस्तेन नास्ति कनिन्दित कर्माभ्यामिपतितत्वाग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातक-संयोजकाश्चेति” गीतमोक्तं महापातकादौ व्यवहार्यत्व-निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्माणि कामतः कृते व्यवहार्यत्व-मात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्व-मनुपपन्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यव-हारविरोधिका च तत्कतरगन्तुविनाशेऽपि व्यवहारवि-रोधिकायाः शक्तेर्विनाशोनानुपपन्नस्तस्मात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकतेऽप्याहरेके-श्रुतिनिर्दर्शनादिति” तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्रा-प्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । “अका-मतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति” मनुस्मरणात् । पत-नीयेऽपि कर्माणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्प-क्षयोभवत्येव फलान्तराभावात् । “नास्यास्मिन् लोके प्रत्यास-न्निर्विद्यते कल्पन्तु निर्हन्त्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्” इति ।

अव्यवहित लि० वि+अव+धा-क्त न०त० । वृत्रघानरहिते साक्षात्संबन्धे । “सिंहाधविषाविरहविशिष्टक्षणाववृत्रहितो-त्तरक्षयोत्पत्तिकालुभितिकभिज्ञेति” दीधितिः ।

अव्यवहृत लि० वि+अव+हृ-क्त न०त० । अव्यवहृतवृत्रहारे यस्य वृत्रहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना अव्यवहिते च अव्यवहृत न० अभावे न०त० । वृत्रघानाभावे न०व० । वृत्रघ-

न्यूये। वृत्रघानानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा “दश कामससृत्तानि तथापौ क्रोधजानि च । वृत्रघानानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विधर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तो हि वृत्र-नेषु महीपतिः । विदुज्जतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव त ॥ ऋगयाज्ञो दिवास्वप्नः परोवादः स्त्रियोमदः । तौर्थलिकं दृष्ट्याश्च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यास्तयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कथयोविदुः । तं यत्नेन जयेत्क्रोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमन्त्राः स्त्रियश्चैव ऋगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याञ्चतुस्तं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पाद-ध्वार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वं त्वैवानुषङ्गिणः । पूर्वपूर्वं गुरतरं विद्याद्वयसन्मात्मवान्” ।

अव्यसनिन् लि० न०त० । स्त्रियां ङीप् । वृत्रघनन्यूये अव्यस्त लि० न वृस्तः विजिप्तः पिपर्यस्तः पृथग्भूतो वा । १अविजिप्ते २अविपर्यस्ते ३समस्ते च । [अव्यपादयोऽप्यत्र अव्याकुल लि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत लि० वि+आ+कृ-क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटी भूते १वीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २सांख्यादिमते प्रधाने च । “तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” श्रुतिः । “सदेव सौम्येद-मव्यासीत्” छा० उ० भा० “इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्” अव्याज पु० न० अभावे न०त० । १कलामावे “इदं किला-व्याजमनोहरं वपुः” शकु० । अव्याजसुन्दरीं तां विद्या-नेन ललितेन योजयता” मालवि० । न०ब० । २तच्छून्ये लि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिज्ञेन इतर-रूपेण प्रकाशार्थः व्यापारभेदः ।

अव्यापक लि० न०त० । १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च । व्या-पकश्च साधिकरणनिष्ठाभावाप्रतिषेधेन तद्विज्ञप्तावस्थाभावं प्रतियोगी अव्यापकः यथा घ्नो वज्रेरव्यापकः तस्य वज्र-धिकरणे तप्तायः पिण्डे यत्मानस्याभावस्य प्रति-योगित्वात् “अव्यापकविषयताऽन्यत्वम्” सामा० गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । १व्यापाराभावे न०ब० । २व्यापारन्यूये । व्यापारश्च कश्चिज्जन्तः क्रियाया अव्यवहित जनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । स हि इन्द्रिया इत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं हि हि क्रियायां दात्वच्छेदसंयोगः । तथा यानादौ व्यहृत्, व्य-सितौ परामर्शः, याद्वबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि कथाव्य-

सङ्ग्रहम् । तथा “उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः “व्यापारो-
भावना संयोत्पादना संवच क्रिया” हरिः ।

अव्यापिन् लि० न व्याप्नोति वि-आप णिनि न०त० स्त्रियां
ङीप् । १ अव्यापके २ परिच्छिन्ने च “हेतुसदनित्यमव्यापि
सक्रियमाश्रितं लिङ्गम्” सां०सू० सा०का०च । “अव्या-
पित्वं परिच्छिन्नत्वम्” सां०प्र०भा० ।

अव्याप्ति लि० न व्याप्तिः । १ व्याप्तिभिन्ने इत्युक्त्या २ परिच्छिन्ने च ।
अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ व्याप्तेरभावे । व्याप्तिश्च तदभाव
वद्व्यस्तित्वम् व्यापकसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं
आधेयतादिवत् वस्तुस्वभावविशेषोवा सतभेदेन ज्ञेया ।
२ लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तौ च “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकभङ्गेना
वव्याप्तिमाशङ्क्याह” दीधितिः ।

अव्याप्य लि० व्याप्तिविशिष्टोव्याप्यः न०त० । व्याप्तिविशिष्ट
भिन्ने १ व्याप्तिभूतये यथा वङ्गिभूमस्य अव्याप्यः वङ्गप्रधि-
करणे तन्नायः पितृदे धर्मस्यावृत्तेः तथात्वम् । वि+आप ल्यप्
न०त० । २ सर्वावच्छेदमप्रायेत्यर्थे अव्य० ।

अव्याप्यवृत्ति लि० अव्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य ।
स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्मिन्ने पदार्थे यथा
संयोगादिर्घटादिस्य न सर्वदेशं व्याप्य स्वाधिकरणे
गृह्यादौ तिष्ठति । तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्वदा
तिष्ठति । अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंश-
भेदे कालभेदे च असत्त्वात्तथात्वम् । अव्याप्यवृत्तिनि-
नियामकश्च देशः कालश्च तत्र देशे सत्त्वे कचित् कालस्य
देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालसत्त्वे देशस्य इति
अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागद्वयो दैशिकाः कालिकाश्च
तथा आत्मनि बुद्धिबुल्लुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावना-
इत्यसंस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदे-
नासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम्
एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु
कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकावे
प्रलये च परमाणौ न तिष्ठन्ति । संयोगेन घटादयोऽपि
दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः । “अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको
विशेषगुण इत्यने” भाषा० “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता-
विति” दीधितिः ।

अव्यायाम पु० अभावे न०त० । १ व्यायासभावे परित्यज
साधनव्यापाराभावे २ विशेषेण विस्ताराभावे च न०ब० ।
३ तच्छब्दे लि० ।

अव्यावर्तक लि० न व्यावर्तयति इतरस्थो नियारयति

वि+आ+वृत्-णिच्-ल्युट् न०त० । १ रक्षादकतनिवारणे
२ इतरस्थाहभेदासाधके ३ अव्यवर्तके च ।

अव्यावर्तन न० वि+आ+वृत्-णिच्-ल्युट् अभावे न०त० ।
इतरस्थादनिवारणे न०ब० । व्यावर्तित्युत्पत्ते लि० ।

अव्यावृत्त लि० विशेषेणावृत्तः प्रतिरुद्धः न०त० । व्याघात-
न्युत्पत्ते व्याघातश्च विरोधप्रतिसम्भवेनाप्रसङ्गः २ अप्रति-
रुद्धे च । “अव्यावृत्ताश्चः सर्व्वत्” पुरा० व्यावृत्तं
मिथ्यार्थकं तद्भिन्ने ३ सत्ये वाक्ये न० ।

अव्यावृत्तत्व न० अव्यावृत्तस्य भावः त्व । १ व्याघाताभावे हेम
चन्द्रोक्ते “वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा ‘संस्कारवत्त्वमौ-
दार्यरूपचारपरीतता । तेष्वनिर्घोषगाम्भीर्यं प्रतिनादविधा-
यिता ॥ दन्तिगत्य सुपनीतरागत्य च सङ्घर्षता । अव्यावृत्त-
त्वं लिङ्गत्वं संशयानामसम्भयः ॥ निराकृतान्योत्तरत्वं हृद-
यङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनि-
वृत्ता ॥ अग्रीर्णं प्रकृतत्वमसंज्ञाव्याप्यनिन्दिता । आभि-
जात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता ॥ अमर्मवेधितौदार्यं
धर्मार्थपतिवृत्ता । कारकाद्यविपर्ययांसेविभ्रमादिविद्यु-
त्तया ॥ चित्तकृत्वसङ्गतत्वं तथानतिशिलम्बिता । अनेक
जातिवैचित्र्यमाशोपितविशेषता ॥ सत्त्वधःनता वर्णपद
वाक्पवित्रिता । अव्युत्थितिरखेदितलम्बुवृत्तिर्गन्ध वा
गुणाः” ॥

अव्युत्पन्न लि० वि+उद्+पद-क्त न०त० । सदायशब्दस्या-
वयवयोऽर्थबोधकताशक्तिः कुतुपत्तिः तच्छब्दे अवयवार्थन्युत्पत्ते
शब्दे, “उणादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकम्” पा० ।
२ शब्दावयवार्थानभिन्ने अव्यव्याकरणे च ।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था-क्तिन् अभावे न०त० ।
उत्थानाभावे २ वाक्यगुणभेदे च अव्यावृत्तत्वशब्दे विवृतिः ।

अव्रण लि० नास्ति व्रणोऽस्य । १ व्रणभूतये व्रणश्च क्षतादि
“तत्वादौ दन्तपत्रं हादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठि-
कापरीणाहृज्ज्वपायतमव्रणम्” सुशु० २ नेत्ररोगभेदे
“यत् सव्रणं शुक्रमवाव्रणं वा पाकाद्ययथाप्यजका
तथैव । चत्वार एतेऽभिहिते विकाराः क्षणावस्थाः
संवृततः पुरस्तात्” इति विभाज्य, तत्त्वमाप्युक्तं
सुशुते “सितं यदा भाव्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुग्-
म्युक्तम् । विहायसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं
वदन्ति” “अनेनापहरेत्कुक्रमव्रणं कुशलोभिषक्” सुशु० ।
अव्रत लि० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य । शास्त्रविहित
नियमभूतये “अव्रतागामसम्पन्नाणां जातिमालोपजी-

विनाम् । नैषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छि-
लाम्" मनुः ।

अत्रत्य त्रि० व्रताय हितम् यत् न०त० । व्रतकाले-
अनाचरणीयेऽन्तकथनादौ "अव्रतं वा व्राह्मरति
तन्निष्ठ्या करोति व्रतम्" शत०ब्रा० ।

अश संहतौ-व्याप्तौ च स्वादि० आत्म० सक० वेट् । अश्रुते
आशिष्ट आष्ट आनये । अशिता-अष्टा अक्ष्यते-
अशिष्यते अक्षुवानः अष्टिः वृष्टिः समष्टिः "ख
प्राष्टपेयैरिव चानशेऽर्द्धैः" भट्टिः "प्रतापस्तस्य
भानोश्च युगपद्यानशे दिशः" रघुः ।

अश भोजने क्रादि० पर०सक० सेट् । अश्राति आशीत् ।
आश । अशिता अशिष्यति । "त्वाहं परञ्च नाश्रीयात्
प्राजापत्यं चरन् द्विजः, मनुः तदहं भक्त्युपहृतम-
श्रामि प्रयतात्मनः" गोता ।

अशकुन पु० न० अग्रामस्थे न०त० । दुर्द्धि मित्ते अनिष्टस्त्वचके
काकादिदर्शने । अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधर-
णाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः । असङ्गलशब्दे
३१७, १८ पृष्ठे विवरणम् "अपयाति सरोपया निरस्ते
कृतकं कामिनि चक्रुवे मृगाद्या । कलयन्निव सव्यथोऽ-
वतस्येऽशकुनेन स्वचित्तं" किलेतरणे" माघः । "मा-
हण नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः" नैप० ।

अशक्त त्रि० न०त० "समर्थभित्तेऽकार्यात्मने" २पूर्व्यात्पञ्च-
मशक्तं नियतं महदादिस्त्वक्षपर्थ्यन्तम्" सा०का० ।

अशक्ति स्त्री अभावे न०त० । १सामर्थ्याभावे "अमेण तद-
शक्ता वा न गुणानामियत्तया" रघुः । २अपाटवे सांख्य-
मतसिद्धे बुद्धेः ३ज्ञानजननासामर्थ्याभेदे च सा च "एष
प्रत्ययसर्गोविपर्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्धाख्यः" इति सामान्यत
उक्तम् । पञ्च विपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिस्य करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा इति । अशक्तीर्विभज्य "एकादशेन्द्रिय
बधाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा । सप्तदश बधा बुद्धेर्विपर्य-
यात् तुष्टिसिद्धीनाम्" सा०का० "बाधियं, कुपिताऽन्धत्वं,
जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता, कौश्ल्यपङ्क्तुत्वकौव्योदा-
वर्त्तमन्दताः" । यथासंख्यं ओत्तादीनामिन्द्रियाणां
बधाः एतावत्येव तद्वैतका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-
करणस्यम् । तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्तिसङ्गा स्वरूप-
योऽशक्तीराह सह बुद्धिबधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतोबधा

इत्यत आह सप्तदश बधा बुद्धेः, कतः ? विपर्ययात्तुष्टि-
सिद्धीनाम्, तुष्टयोनयवेति तद्विपर्ययास्तद्विरूपणान्नबधा
भवति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तद्विरूपणान्
अष्टौ भवन्तीति" सा०का० दर्शिता । व्याख्यातञ्चैतद्व्या-
भिः, "पूर्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवसङ्करार्द्धे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियालुक्कल्यादन्तेऽभिनिवेश इति
भेदः । तत्र बाधियं ओत्वगतं शब्दग्रहणापाटवम् ।
इति त्वगतं स्मर्यग्रहणापाटवम् । अन्धत्वं नेत्वगतं
रूपग्रहणापाटवम् । जडता रसनागतं रसग्रहणा-
पाटवम् । मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम् । कौश्ल्यं
हस्तगतमादानापाटवम् । पङ्क्तुत्वं पादगतं चलना-
पाटवम् । कौश्ल्यसुषुप्त्यगतं भेषुनासामर्थ्यम् । उदावर्त्तः
अपानगतं विषोत्सर्गसामर्थ्यम् । मन्दता मनोगतं सुखा-
द्विषयग्रहणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्व-
कर्मात्मत्वरूपा धर्मभेदाः तद्वैतकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाग्र-
हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि । ये बुद्धेः सप्तदशभेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः
सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः । तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति"

अशकुम्भी स्त्री अश्रुते व्राप्नोति अश-अच् अशा स्कुम्भाति
जलमाष्टणोति स्कुम्भ-बा-ट् पृषो० सलोपः टित्त्वात्
डोप् कर्म० । अल्पकालेन जलव्यापके जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते टणभेदे ।

अशक्य त्रि० न शक्यते शक-क्यप् न०त० । असाध्ये "अश-
क्यश्च व्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु" नैप० ।

अशङ्का स्त्री अभावे न०त० । १संशयाभावे २लासाभावे च
न०त० । ३तच्छून्ये त्रि० ।

अशङ्कित त्रि० शक्ति-क्त न०त० । १अभीते २सन्देहरहिते च ।

अशत्रु पु० न शतयति शत्रु-शत्रुर्त्वनु न०त० । १चन्द्रे
शब्दच० । विरोधे न०त० । शत्रुभिन्ने २मिते च ।

अशन न० पु० अश्रुते व्याप्नोति अश-ल्यु । १पीतसालहजे
दन्यमधोऽप्ययमत्वार्थे भावे ल्युट् । २व्याप्तौ, ३भोजने च
"सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्"
ति०त०सु० । कर्मणि ल्युट् । ४भोज्ये अच्चे न०
"पूजयेदशनं नित्यमद्याञ्चैतदशुत्सयन् । दद्याद्दृष्येत्
प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः । पूजितं ह्याशनं गितं बल-
मूर्जश्च यच्छति । अपूजितं च तद्भुक्तम्" मनुः । "एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशनैः" मनुः "अशन-
पते ! अशनस्य नोदेहि" शत० ब्रा० ।

अशनपणी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
(आराटो) इति ख्याते वृक्षभेदे सा हि पीतशालतुल्यपर्णा ।
अशना स्त्री अशनमिच्छति-अशन+क्यच्-क्लिप् । भोजने-
च्छायाम् । शशाद्यचि अशन इत्यादि । "अशनापिपासे
सौम्य ! विजानीहि" छा० उ० ।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ ।
भोजनेच्छायाम् । "च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या" भट्टिः
"अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते पानात् पिपासा" शत०
ब्रा० । "अशनाययाशनाया हि मृत्पुस्तननोऽकुरुत" वृ० उ० ।

अशनायित त्रि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त ।
१ भोजनेच्छावति क्षुधिते । भावे क्त । २ भोजनेच्छायां न०
अशनायक त्रि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उकञ्, उन्
स्वार्थे कन् वा । भोजनाभिलाषुके । "अन्नमेव तन्मध्यतो धीयते
ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजाः" ता० ब्रा० ।

अशनि पुं० स्त्री अश्रुते संहन्ति अश-अनि । १ मेघोत्पत्ते
१ अशोतिषि २ इन्द्रे "स्तनयित्वुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः
कतमः स्तनयित्वुरशनिः" शत० ब्रा० शतुघातके ३ अनुयाजे
"अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज" इत्युपक्रम्य "अशनि-
रिन्द्रोऽवहन्ति" शत० ब्रा० ४ इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रस्तरवर्षिणि
५ उल्काविशेषे, इन्द्रियुति च । "अशनेरमृतस्य चोभयो-
र्वशिनश्चाश्वघराश्च योनयः कुमा० ७ अग्नौ ऽविद्युदग्नौ
"तमब्रवीदशनिरसीति तदादस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रू-
पमभवद्विद्युद्वा अशनस्तस्माद्यु विद्युद्वन्यशनिरबधीदि-
त्याहुः" शत० ब्रा० । वज्रं च वृत्तांशुरबधार्थमिन्द्रेण
दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्म्मणा कारितमिति
भाग० ईक्ष० । "मघवन् ! याहि भद्रं वोदध्यञ्चुष्टपि-
सप्तमम् । विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम् ।
स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्चिभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।
यद्वा अश्वविरोनाम तयोस्मरतां व्यधात् । दध्य-
ङ्ङायव्ययस्त्वष्ट्रे वस्त्राभेद्यं सदात्मकम् । विश्वरूपाय-
यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः । युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां
धर्मसोऽङ्गं स दास्यति" । ततस्तैरायुधयेष्टो विश्वकर्म्मविनि-
र्भितः । येन वृक्षशिरो हृत्तां मसेजउपहृंहितः" । इति
विष्णु नोक्ते नेन्द्रेण तथा कृति स आह "तथाभियाचितो
देवैर्वाधिराधर्वणो महान् । मोदमान उवाचेदं
महसच्चिन्म भारत ! । अपि इन्दारकायूयं न जानीत शरी-

रिणाम् । संस्थायां यत्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतमापहः ।
जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठश्चेत्सितः । कउत्तश्चेत
तं दातुं भिक्षमाणाय जिष्णवे" इति दधीचोक्ते देवैः
पुनरुक्तम् यथा "किं तु तद्दुस्वयं ब्रह्मन् ! उ'सं भूतास्तु
कस्मिनाम् । भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकैककर्मणाम् ।
नूनं स्वार्थपरोलोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न
याचेत नेति नाह यदीश्वरः । इत्युक्ते दधीचोक्तम् "धर्मं
वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः । एष वः प्रियमात्मानं
दुस्वयं सन्यजास्यहम् । योऽभुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं
न यशः पुमान् । ईहेत भूतदयसा स श्रोच्यः स्थावरैरपि ।
एतावानव्ययोधर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः । योभूतशोक-
हर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति । अहो दैन्यमहो कष्टं
पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः । यक्षोपकुल्यां दस्ताधैर्मर्त्यैः स्तज्ञाति-
यिष्यहैः । श्रोवादरायणिश्वाच । "एवं कृतव्यवसितो
दध्यङ्ङायव्ययस्तनुम् । परे भगवति ब्रह्मन्ना-
त्मानं सज्जयन् जहौ । गतात्मासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदग्-
ध्वस्तबन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं ब्रुवधे-
सितम् । अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वक-
र्म्मणा । सुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्" ।

अशब्द त्रि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य ।
१ शब्दहीने, वेदे २ वाचकशब्दवर्जिते प्रधाने "ईक्षतेर्ना
"शब्दमिति" शारीरकसूत्रम् ३ शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि
च न० "अशब्दमस्यैवैवमव्ययमिति" श्रुतिः

अशरीर त्रि० नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य । "प्रत्यग्ज्ञान
शिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेतिनेतिस्वरूपत्वादश-
रीरो भवत्ययम्" इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १ परमा-
त्मानं, २ शरीराभिमानशून्ये जीवन्मुक्ते "अशरीरं वा वदन्तं
प्रियाप्रिवे न स्मृतः" इति श्रुतिः । ३ देहशून्ये ४ मोक्षा-
सकोक्ते देवे ५ ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-
रत्वम् "तदैकत ब्रह्म स्यां प्रजायेति श्रुत्या तस्यैकित्वं यदुक्तं
तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानातुपपत्ते रित्याशङ्कापूर्वकं
शा० भा० तत् समर्थितं यथा "प्राशुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-
रादिसंबन्धमन्तरेणेकित्वमनुपपन्नमिति न तज्ज्ञेयमवत-
एति सवितप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपमित्यत्येन ज्ञान-
साधनापेक्षातुपपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः
शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणर-
हितस्येश्वरस्य । मन्त्रो चैतावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामना-
वरणज्ञानतां च दर्शयतः । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समवायधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति” “अपाणिपादोजवनो षहीता पश्यत्यवतुः स दृष्टोत्कर्षः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-वेत्ता तमाह्वरपुं पुत्रं महान्तमिति” च । ननु नास्ति तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणानोश्चरादन्यः संसारो । “नान्योऽतोऽस्ति दृष्टेति विज्ञातेति” श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्चरस्येति । अत्रोच्यते सत्यं नेश्चरादन्यः संसारो तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इत्यतएव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतशब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकस्य दृष्टाद्य, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकोऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमित्यावृद्धिर्दृष्टा तद्येहापि देहादि संघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमित्यावृद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतोदेहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो-मिथ्यावृद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षा-भीक्षित्वमुपपन्नं संसारिणः” भा० । मोक्षस्यापि अवास्तविकं सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । नह्यत्मानः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं संज्ञा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वादिति चावोचामः । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीर-त्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरान्तरात्मकतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । अन्वपरम्परैर्वैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वात्तुपपत्तेः । सच्चिधमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । नह्यत्मानो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः” शा० भा० ।

अशरीरत्वं न० अशरीरस्य भावः त्व । १ शरीरसम्बन्धराहित्ये २ भोक्त्रे च । यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा० । “अशरीरं वायुसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्य गेनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिपिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्य गेनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अशरीरं

शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान् विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अस-ज्जो ह्येषं पुरुष” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्” । अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धाभावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति । अशरीरिन् वि० न शरीरो । १ देहशून्ये ब्रह्मणि २ भीमांसकोक्ते देवमात्रे च । शरीरसुक्ष्मावयवत्वे नाख्यस्य इति न० त० । २ शरीरेणानुचाये आकाशशब्दे । उभयत्र स्त्रियां ङीप् । “वायुवाचाशरीरिणी” भा० आ० प० । [शून्ये वि० । अशस्मिन् न० विरोधे न० त० । १ शस्मिन्ने दुःखे न० ब० । २ सुख अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः । श्रुतीदृशे राजनि० । २ शाखाशून्ये वृक्षमात्रे वि० ।

अशान्त वि० विरोधे न० त० । शान्तभिन्ने शमहीने “नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य—अशान्तस्य कुतः सुखम्” गीता । [वि० । अशान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ गमाभावे न० ब० । २ शमशून्ये अशान्त वि० न शास्वतः । अनित्ये अस्थिरे ।

अशासन वि० अभावे न० त० । १ शासनाभावे न० त० । २ शासनशून्ये । [वेदादिविच्छेदे नास्ति कागमादौ । अशास्त न० शास-करणे द्रुतं शास्त्रं वेदादि विरोधे न० त० । अशास्त्रीय वि० शास्त्रे विहितः क न० त० । शास्त्राविहिते निषिद्धे ।

अशास्य वि० शास-वा० गत्यत् । शासितुमशक्ये दुर्हान्ते । अशिक्षित वि० विरोधे न० त० । शिक्षाशून्ये गति-नैपुण्यशून्ये हयादौ ।

अशित वि० अश-कर्माणि क्त । १ भक्षिते “आपय तदगितं नयन्ते” “अन्नमशितं त्वेधा विधीयते” “तेजोऽशितं त्वेधा विधीयते” इति च छा० उ० । कर्त्तरि क्त । २ अश-नेन हृष्टे आशितव्रवीनः भावे “क्त” ३ अशने न० ।

अशित पु० अश-संहतो इत् । १ चौर । भोजनार्थात् कर्माणि इत् । देवभक्ष्ये २ चरौ ।

अशितिल वि० विरोधे न० त० । शिथिलभिन्ने दृढे ।

अशिपद वि० न श्लिपदः पदरोगभेदः भेदे पु० ललोपः न० ब० । श्लिपदरोगशून्ये । “शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वाः” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिमिद वि० “शिमिर्बधकर्मा” निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा-क उप० ष० । अहिंसके “सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिर पु० अश-इरच् । १रात्रौ २अग्नौ तस्य सर्वं भक्षत्वात्तथात्वम् । ३भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्तथात्वम् । ईनार्थ्यां स्त्री टाप् ।

अशिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । १कव्ये २अप्यन्ये लि० ।
अशिरस्स्नानं न० न शिरसा स्नानम् । शिरोमज्जनमन्ये स्नाने ।
अशिव न० विरोधे न० त० । १मङ्गलभिधे २तद्वति लि० ३उभे च ५३० । ४अमङ्गलशब्दोक्ते तत्सूचके लि० ।
अशिशिषा स्त्री अशितमिक्षा अश-सन्-भावे अ । भोजने-च्छायाम् “दृश्यते ह्युत्पन्नानौ प्राणस्याशिशिषाऽतो व्याददातीति” का० उ० भा० ।

अशिशु पु० विरोधे न० त० । १शिशुभिन्ने तस्य “जातमात्रः शिशुस्तावदावदष्टौ समा वयः” इति स्मृत्युक्तधयोऽभिधाने २नववर्षवयस्को च । नास्ति शिशुर्यस्य । ३शिशुन्ये लि० । स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि क्वचित् “आ धेनवोधनयन्तामशिश्वीः” ऋ० ३, ५५, १६ । ‘नो मा कुत्वानो-गृहेभ्यो धेनवोऽगुःस्तनाभुजो अशिश्वीः’ ऋ० १, १२०, ८ ।

अशिशृ लि० न० त० । १उपदिष्टभिन्ने यस्य प्रासनं न कृतं तस्मिन् । शिष्टः साधुः विरोधे न० त० । २असाधौ साधुत्वञ्च वेदार्थे विद्यासवच्चमिति दिनकरो ३तद्विन्ने नास्तिके ४वर्णसङ्करकारके व्यभिचारवतित् “अशिशृव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” वार्त्ति० ।

अशिशृति लि० अश्रान्ति अश-अच् अतिशयने इहन् । १भोक्तृ तमे २अग्नौ पु० तस्य सर्वभक्षकत्वात्तथात्वम् । ‘अशीत-मेत्यशिशो ह्यग्निः’ शत० ब्रा० ।

अशीत न० विरोधे न० त० । १उष्णस्य २तद्वति लि० । शीतं हिमं तद्वाधा न० व० । हिमवाधामन्ये लि० । “अशीतास्तरवोमाघे” नीतिः । [अशीतिकरणादयोऽप्यत्र ।

अशीतिकर पु० अशीत उष्णः करो यस्य । उष्णांशौ सूख्ये अशीतम् पु० अश्रान्ति अश-बा० इति ततः तमप् वेदे दीर्घः ।

भोक्तृ तमे अग्नौ “अशीतमेत्यशिशो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टगुण्यता दशतिः नि० अशीत्यादेशः । अष्टगुणिते दशके (आशी) १संख्याभेदे, २तत्सङ्ग्रहान्विते च । “अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्नामिमांसि सबन्धके” या० सू० । अर्वागद्वादशवर्षी-यादशीतेर्द्विषेव च” स्मृतिः अशीतिः परिमाणमस्य ठन् । अशीतिकः” तत्परिमिते लि० ।

अशीर्षिक लि० नास्ति शीर्षं यस्य शीर्षादि० ठन् । अशीर्ष-वति १मस्तकमन्ये २अप्यन्ये च ।

अशील न० विरोधे न० त० । १दृष्टशीले न० त० २शीलमन्ये लि० । अशुचि लि० नास्ति शुगलः । शोकमन्ये ।

अशुचि लि० विरोधे न० त० । १शौचमन्ये २अपवित्रे मूत्रादौ च । स्त्रियां ङीप् । “अशुच्यो नैव तास्तेन देन वैकारिकं हितम्” शब्दः । शुचितत्कालजीविनां कर्मा-धिकारित्वेनाशुचेः पर्युदस्तत्वम् “अशुचिद्रव्याणि च अशुद्धिगच्छे वक्ष्यन्ते” व्रतानामुपवासानां आङ्गादी-नाञ्च सङ्गमे । करोति यः चौरकर्म सोऽशुचिः सर्वकर्मसु” स्मृतिः “विराजमशुचिर्भवेत्” स्मृतिः । अशु-चित्वं च वैदिककस्मान्नर्हत्प्रयोजकोधर्मविशेषः तच्च कर्त्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च । स्तुतकनिमित्तं दुष्टद्रव्यसंसर्गतञ्च कर्त्तृनिष्ठम् । द्रव्यनिष्ठन्तु वस्तुस्वभावजनितम् “यथा मलमूल-पुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्तुतम् । नारः स्पृष्टा तु सप्तेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्तां तत्संसर्ग-युतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुद्धिगच्छे वक्ष्यते । शुचिः शुभ्रः । तद्विन्ने ३लक्षणवर्णे पु० ४तद्वति लि० स्त्रियां वा ङीप् । तस्य भावः अथ अशौचम् प्यञ् आशौच्यम् । अशुचिभावे न० “आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च” स्मृतिः या पूर्वपदवृद्धिः अशौच्यमपि तत्रैव । अशुचौ भवः प्यञ् वा पूर्वपदः दीर्घ आ(आ)शौच्यः तद्वे लि० ।

अशुद्ध लि० विरोधे न० त० । १शुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च दोषस्य नानाविधः व्याकरणादिजन्मानुसारित्वे शब्दस्य दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्माणां दोषः यथा हिंसादेः पापजनकतया सदोषता । स्नानाद्यपनेयमलादेश्य सदोषता विवरणमशुद्धिगच्छे । “सर्वतीर्थेष्वपि स्नातो ह्यशुद्धः पुनरेव सः” स्मृतिः एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसार्थवादः ।

अशुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १शुद्धभावे दोषे न० त० । २शुद्धिमन्ये दुष्टे । तत्ताशुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धि-निरूपिता हेमाद्रौ आ० ख० । ततः सारांशः । अशुद्धिर्नाम कर्त्तृद्रव्यादेः स्वर्गनाद्यनर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धि-सदीयसंस्कारापादिता तद्विच्छिन्नः । शुद्धिमतएव सकल-कर्म्मपियोगयोग्यत्वम् “श्रीतं स्वार्त्तं तथा कर्म्म कर्त्तव्य-मधिकारिणा । शुचिना साधनैः शुद्धैः सत्यम् अङ्गान्यतेन च” ब्रह्मा० पुरा० उक्तेः । अतो यथाशुद्धं शुचिना शुचि-भिरेव द्रव्यैराचरणीयम् । ते चोभे अपि शास्त्रेकगम्ये । नन्यत्र किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्धाशुद्धौ, व्यवहरत्येव हि लोकोऽनुगुप्यतमूलपुरीषादिसंख्ये द्रव्य-नशुद्धमिति प्रकाशनाद्यपरीतगम्यञ्च शुद्धमिति, सत्यमर्थ-

लोकव्यवहारः कश्चिदेव जुगुप्सितस्यर्गोपहतएव द्रव्ये, न सर्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकतो, नवा शुद्धशुद्धितारतम्यविशेषकतः । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्यैव यागदानहोमादिषु श्रेयसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्मशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रुयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतया तनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्वसिद्धिः । तथा मूलपुरीषादिमंससृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादि संस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदव्यनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्धशुद्धिसृष्टेर्नां सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलकल्पते स्मार्थमाणायांनुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियमः कार्यार्थपरेणैव वेदेन भावप्रमिति "तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः" इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विधेकावाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्मविधायके प्रागुक्तब्रह्माण्डवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धेऽप्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अतः शुद्धशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्तं "शुद्धशुद्धी हृष्टत्वादिज्ञायेते यथाश्रुति" तदेवं वसा शुक्रमिष्यादिभिरशुद्धिचर्चैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभिरशुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदभूले एव शुद्धशुद्धिस्मृती । शुद्धिवचनैवाशुद्धिराक्षिप्यते शुद्धिर्हि मूलाद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं प्रोक्षप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं वचनं विरुध्यते अतः सिद्धं शुद्धशुद्धोः शास्त्रगम्यत्वम् । सत्र शुद्धिर्गनाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या

आभ्यन्तरा च । यथा "अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्विधिविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टरूपस्पर्शने प्रोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुतप्तता साधुता, कर्म्मशौचमगर्हितकर्मण्यता, शरीरशौचं नृङ्गिरङ्गिच, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुर्यवर्जनम्, मनसो मिथ्यासंकल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितम्" । "बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमहिंसनम्" इति च उक्तम् । "अङ्गिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति" इति "कालोऽग्निर्भनसः शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परिज्ञाय यथाविधि । शौचज्ञः कुशलो धर्मे धर्मेऽर्षुः शौचमाचरेत्" इति च बोधाः । "अनिलानलसोमस्त्वर्थाश्च न रजतभक्तोयतान्", अजमुखवालधिगोमयरजआर्द्यः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयन्ति" हारी । "आत्मयाजिनं शरीरस्याङ्गिर्द्विष, चानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां मातृपैतृकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रप्रतोपवासादिभिः" शङ्खलि । "ज्ञानं तपोऽग्निराहारो नृण्ययो धार्युपाङ्गनम् वायुः कर्म्मार्किकालौ च शुद्धिकर्तृणिदेहिनाम्" सर्वेषामेव शौचानामक्षयौचं परं स्मृतम् । योऽक्षे शुचिर्हि स शुचिर्न नृद्वारि-शुचिः शुचिः । क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः । प्रक्षक्षपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमाः । शोध्यं शुध्यति नृतोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदृष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । मनुः "कालोऽग्निः कर्म्म नृद्वारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्यकारिणां दानम्" जेतज्ञस्य श्वरक्षानात् विशुद्धिः परमा मता" या० स्मृ० "सत्त्वं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्वभूतदया शौचमङ्गिस्तु पञ्चमं मतम्" यमः "गात्रं नृदम्भसा शुध्येत्तत् भूतान्दृशंसनात् । विद्याया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनानुतामेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन जेतवासेन दानेनेह गरिष्ठयः । परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौचं श्रोत्रेभ्यो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राणिवधमस्तेयं

शुचित्वं पादहस्तयोः । असंज्ञैः परस्त्रीणां शरीरं
शौचमिष्यते” इह० । “उच्छिद्योपघातेऽभ्युक्त्याच्छुचिर्वि-
शमुत्वं संस्पृश्योन्मृज्याचस्य प्रयतो भवेत्” पैटी० । “प्राणि-
नामथ सर्वेषां ऋद्धिरङ्गिषु कारयेत् । अन्यन्तोपहतानाञ्च
शौचं नान्यत्” विष्णुः । “विष्णुत्वात्सर्गशुद्धयं ऋद्धार्या
देयमर्थवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादश
स्वपि । वसा शुक्रमहङ् मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्षविट् ।
क्षेष्ठाश्च दूषिकाभेदो द्वादशैते नृणां मलाः” मनुः । “तथा
शरीरस्रोतोभ्यो मल निष्यन्दविस्त्रवः । अन्वादीनां प्रदेशश्च
स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाद्वा
शुचिर्भवेत् । स्वप्राद्वस्त्रविपर्यासात् कुताद्द्विपरिभ्रमात् ।
उद्धा वाचमनाच्छुद्धिरनृतं क्रूरमेव वा । अपविद्धं धनुल्लब्धं
दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापक-
र्षणम् । शौचलक्षणमित्याहृष्टदम्भोगोमयादिभिः । लेपे
स्नेहे च गन्धे च व्यपलटे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव
शौचाद्यं वक्ष्यते विधिः” देवलः । “दृष्टाभिगस्तपतित
तिर्यग्धोवर्णोपहतानां संस्पर्शाच्चास्त्रसेदतोयपूयशो-
णितर्हिलाजानिधीवितरेण कर्हभोच्छिद्यजलत्रिणमृत्पुरो-
षादिभिर्बाह्यशरीरोपघातिभिरुपपूताभिरङ्गिष्टं द्विष भक्ष-
गोमयौषधिमङ्गलाचारविधिप्रयुक्तां बाह्यशरीरोपघातात् पू-
तो भवति” हारीतः । “चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः
स्नानमाचरेयुः । मेथुने दुःस्वप्ने रुधिरोगतकण्ठे
वमनविरेकयोश्च । प्रसृष्टकर्माणि कृते च । शयं शय-
सृष्टञ्च स्पृष्टा रजस्वलाचारण्डालयूपाश्च । भक्ष्यवर्जं
पञ्चनक्तशयं तदस्थि सस्नेहञ्च । सर्वेष्वेतेषु पूर्वं वस्त्रं
नाप्रक्षालितं विभ्रयात् । रजस्वला चतुर्थेऽङ्गे स्नानाच्छु-
द्ध्यति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावद-
स्त्रीयाद्यावच्च शुद्धा । सर्वर्णमधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वा-
ऽस्त्रीयात् । जुत्वा सुप्रा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा
निधीव्य वासः परिधाय रय्यामाक्रस्य मूत्रपुरीषे कृत्वा
पञ्चनक्तस्य सस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचमेत् । चाण्डाल-
स्त्रेच्छसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रवाङ्गु च कार्याकै-
र्मलैः सुराभिर्वीपहतोऽन्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति ।
अन्यन्तोपहतोऽन्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वक्त्रोपहत-
स्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दग्ननक्षदोपहतश्च । वसा
शुक्रमहङ् मज्जा मूत्रविट्कर्षविट् नृणाः । क्षेष्ठाश्च दूषिका
भेदोद्वादशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैटी च
विशेषा त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या

द्विजातिभिः । माधूकमैत्रवं टाङ्गं कौलं खाज्जूरपानसं ।
ऋद्धीकारसमाध्वीके भैरये नारिकेलजम् । अमेध्यानि
दर्शतानि मदानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यस्यैव वैश्यस्य ऋद्धीतानि
न दुष्यतः । “ज्ञानं तपोग्निराहारोऽहं हृमनोयार्थ्युपाङ्गनम् ।
वायुः कस्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम्” विष्णुः ।
“जङ्घं नाभेः करौ सक्ता यदङ्गमुपहन्यते । तत्र
स्नानमधस्तात्तु जालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियैस्तुप्रविष्टं
स्यादमेध्यां यदि कर्हिचित् । सुखेऽपि संस्पृश्यमानं तत्र
स्नानं विप्रो धनम्” अङ्गि० । “रय्या कर्हमतोयेन छीव-
नाद्येन वा तथा । नाभेरुद्धं नरः स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन
शुध्यति” शङ्खः । “स कर्हमेधु वर्षासु प्रविश्य स्यामसङ्गरम् ।
जङ्घाभ्यां ऋत्तिकास्तिस्रः पदभ्यां च द्विगुणाः स्मृताः”
यमः । “दिवाकीर्त्तिसुदक्यां च सूतिकां पतितं तथा ।
शयं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचस्य
प्रयतो निष्यं जपेदशुचिदर्शनात् । सौर्यान्मन्त्रान्
यथोत्साहं पावमानोश्च शक्तितः । नारं स्पृष्ट्वास्थि
सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति । आचस्यैव तु निःस्नेहं गां
स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्नीविरेकी जुत्वा च एतप्राग-
नमाचरेत् आचामेदेव भुज्जाद् स्नानं भैशुनिनः स्मृतम्”
मनुः । भैशुनिनः स्नानमृतो गर्भगङ्गायामेव “अनृतो
तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्” आतातपोक्तेः ।
“अजीर्णोऽभ्यादिते वान्ते प्रसृतकर्माणि भैशुने । दुःस्वप्ने
दुर्जनस्मर्गे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव श्वपाकेन
मृतनिर्हारकेण वा । स्पृष्टमात्रस्तु कुर्वीत सेचनं ग्रासनं
जलैः” मनुः । “दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा कुरकर्मणि ।
भैशुने कटधूसे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं स्तिका-
मन्यं शयं स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सत्तलं कृत्वाग्निं
एतं प्राश्य विशुध्यति । शयस्मृशं दिवाकीर्त्तिं चितायुषं
रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा प्रमादतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति”
इह० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्” या० स्मृ० । उदक्या-
दिस्पृष्टैः स्पृष्टः स्नायात् हेमा० । “चण्डालं पतितं व्यङ्गं
सुन्यक्तं शयमन्यजम् । सूतकं स्तिकां नारीं रजसां
च परिश्रुताम् । शकुकुटवराहांश्च पाप्यान् संस्पृश्य
मानवः । सत्तलं शशिरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति ।
इह गता० । “श्वपाकं पतितं व्यङ्गसुन्यक्तं शवहारकम् ।
स्तुतकमित्यादि शतातपवत् परा० “अशुद्धान् स्वयमेवैतान्
शुद्ध्य यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन” “उपस्पृश्या-
शुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्ती पादौ च तोयेन

वाचस्पत्य

वृद्धत् संस्कृताभिधान

तृतीयखण्डम् ।

गवणैमेष्टसंस्कृतशालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रोतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३० संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART II.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanskrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAYVA PRAKASHA PRESS.

1873.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanskrit College, Calcutta.

THE FOLLOWING IS THE LIST OF

PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S WORKS

AND PUBLICATIONS.

1. **आशुबोध व्याकरण** Asubodham Vyakaranam. A new Sanskrit Grammar founded on the system of Panini by Professor Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, for the use of the undergraduates of the Indian universities. Royal 12mo. 500 pages. Revised edition. Rs. 3 4 Ans.
2. **धातुरूपदर्श** Dhaturupadarsha. Paradigm of Sanskrit conjugation by the same author for the use of Schools and Colleges 8vo. 274 pages. 2 "
3. **शब्दकोश-महानिधि** [संस्कृत अभिधान] Sabdhas-toma Mahanidhi. A Sanskrit dictionary in alphabetical order by Prof. Taranatha Tarkavachaspati, for the use of Schools and Colleges. 4to. 530 pages. The words are explained in Sanskrit. 10 "
4. **सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता** Sidhantakounudi with Sarala, or Panini methodized by Bhattoji dikshita with a commentary entitled the "Sarala" by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. In 2 vols. 8vo. 1400 pages. 11 "
5. **सिद्धान्तविन्दुसार** [वेदान्त] Sidhantavindusara. A treatise on the Vedanta philosophy by the same author. 8 "
6. **तुलादानादिपद्धति** Tuladanadipadhati on the sixteen Mahadanas or largeness by the same author. (In Bengali characters.) 4 "
7. **गयाश्राद्धादिपद्धति** Gaya Shraddhadipadhati. A treatise on the Gaya Shraddha by the same author. Revised edition. 1 "
8. **शब्दार्थरत्न** Sabdartharatna. A treatise on the philosophy of Grammar by the same author. Revised edition. 12 "
9. **वाक्यमञ्जरी** Vakyamanjari. A treatise on the Sanskrit composition, by the same author. (In Bengali characters.) 4 "
10. **कन्दोमञ्जरी तथा उत्तरलाकर सटीक** Vrittiratinakara and Chhandomanjari with notes, by Prof. Tarkavachaspati. Two popular works on Prosody. 10 "
11. **वेणीसंहार नाटक सटीक** Venisanhara with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 "
12. **मद्राराक्षस नाटक सटीक** Madrarakshasa. A drama, with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 8
13. **रत्नावली** Ratnavali Ditto. A drama edited by Prof. Tarkavachaspati. 12 "
14. **मालविकाग्निमित्र सटीक** Malayikagnimitra Ditto.

A drama of Kalidasa with a commentary by P Tarkavachaspati. 1 8

15. **धनञ्जयविजय सटीक** Dhananjayavijaya Ditto. drama edited by Prof. Tarkavachaspati. 4 "

16. **महावीरचरित** Mahaviracharita. A drama ed by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 1 8

17. **साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक** Sankhyatatwakoun Ditto. The system of Sankhya philosophy by Vachaspati Mishra with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 2 "

18. **वैयाकरणभूषणसार** Veiyaakarana Bhusanasara treatise on Grammar, the Revised edition, edited by Prof. Tarkavachaspati. 12 "

19. **लीलावती** Lilavati. Arithmetic and Mensuration by Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 12 "

20. **बीजगणित** Vijaganita. Algebra of Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 "

21. **शिशुपालबध सटीक** Sishupalabaddha with Mallat's commentary, edited by Prof. Tarkavachaspati. 6 "

22. **किराताजुनीय सटीक** Kiratarjanuniya Ditto. edited by Prof. Tarkavachaspati. 2 8

23. **कुमारसम्भव पूर्वखण्ड** Kumarasambhava Pukhandam Ditto. (First seven cantos only,) this edition contains certain portions of Shivapurana from which Kalidasa has borrowed his poem, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 "

24. **कुमारसम्भव उत्तरखण्ड** Kumarashambhava Ukhandam (text only.) Cantos VIII—XVII. edited by Prof. Tarkavachaspati. 8 "

25. **अष्टकम् पाणिनीयम्** Panini, edited by Prof. Tarkavachaspati. 12 "

26. **वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)** A comprehensive Sanskrit dictionary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, in 10 parts; the words are explained in Sanskrit and intended for the students of Sanskrit who are desirous of obtaining thorough knowledge of the language.

The work is composed of the following materials

1. Panini on genders.
2. On the suffixes.
3. On the primitive and derivative words.
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wil Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpa. Also numerous words not to be found in the or any previous Dictionaries.

प्रवक्ष्यामस्य शुध्यति" इति च देवलः । "भानुपास्थि
वसाविशामार्त्तं भूकरेतसी । स्नानं शोणितं वापि
परस्य यदि संस्पृशेत् । स्नात्वा प्रवक्ष्य लेपादीनामस्य स
शुचिर्भवेत् । तान्येव स्नानं संस्पृष्टः स्यात् परिमार्ज्य
नात्" देवः । "चैत्यद्वलक्षितिर्यपश्चालः सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्" । परा० ।
"अपचमूषिकप्रेतहारकश्वानि संस्पृश्य देवीराप इत्यभि-
मान्मनैर्जैः स्नातः पतोभवत्यजीविनं शस्य-
कर्म्मणि पशुदिवामैथुने च" हारोतः "अथ सांस्-
शिकं व्याख्यास्यामः "चण्डालश्च स्तुतहारकरज-
स्त्रलासूतिकाः संस्पृष्ट्वाऽनुदितेऽस्मिन्ते न्दित्वा चाप्सु-
स्नान्दित्वा लिखन्दने कर्म्म क्रोशने वित्याहरयुपसंस्मरणे"
इत्युपक्रम्य "सचेलं स्नात्वा पुनर्मानो जपेत्" इ० । "द्यानं
शुपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं यथाजकं यूपं
चितिं चितिकाञ्चं समद्यभाग्डं सन्नेहं भानुपास्थि
शवस्पृशं रजस्त्रलां महापातकिनं शवं च सचेल-
वासा अम्भोजमाह्वीतीर्थान्निमुपस्पृशेत् च्यवः
"शुना घातावलीदस्य नखैर्विदलितस्य वा । अपि प्रचालनं
प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता० । अशुचिं वृशेद्यस्तु
एकएव स दुष्यति । तं स्पृष्टान्यो न दुष्येत् स एवेष्ट्यं
विधिः" इत्युक्ता० । "यस्य स्पर्शो आचमनमात्रं सोऽशुचिः"
हेमा० । "अवराहखरातुष्टान् वृकगोमायुधान् ।
काककुट्टभ्रांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" १० ।
"भासवानरमाजरीखरोष्ट्राणां शुनां तथा । मूकगाम-
मेध्यस्य स्पर्शं स्नानं सचेलकम्" व्यासः "पण्डकं इष्टं
काकं शृङ्गालशिवारुहकान् । चितियूपश्चगानानि
वराहखराशुचीन् । अवकीर्षिभन्यं च स्पृष्ट्वा च
विधीयते" हारोतः "अभोज्यसूतिकापण्ड्याजारास्तु
ककुटान् । पश्चिमदिशं चण्डालं स्तुतहारंश्च धर्म्मवित्
पस्पृशन् शुध्यति स्नानात्" माकी० पु० । "बौद्धान् पाशुपतान्
जैनान् लौकायतिककापिलान् । विकर्म्मस्थान् द्विजः स्पृष्ट्वा
सचेलोजलमाविशेत् । कापालिकास्तु संस्पृश्य प्राणायामो-
धिको मतः" पट्टि० । "शैवान् पाशुपतान्
स्पृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान् । विकर्म्मस्थान् द्विजान्
शृङ्गान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० पुरा०
"शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव च ।
प्रचिरम्यग्राह्यं सचेलं स्नानमाचरेत्" काग० । "स्पृष्ट्वा
पण्डकं चैव सवासा जलमाविशेत्" संव० "रजकश्चर्म्म

कश्चैव ब्राह्मणोपजीविनौ । निर्णेजकः शोणिकश्च
नटः शैलपकस्तथा । सुखेभगस्तथा च वनिता सर्व-
वर्णगा । चक्री ध्वजी व्याधयाजी" इत्युपक्रम्य "एभिर्यदङ्गं
संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु । तोयेन जालनं कृत्वा
आचान्ताः प्रयता मताः" शाता० । "उर्ध्वं नाभेः करौ-
सक्ता यदङ्गं स्पृशते खगः । स्नानं तत्र प्राचीतं शेषं
प्रक्षाल्य शुध्यति" जाट० । "नीली नीलीविकारं च भा-
नुपास्थौन्यपि द्विजः । चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं
समाचरेत्" संव० "स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निष्प्राप्तं सवासा आङ्गुतः
शुचिः" स्कन्द० पु० "अटस्यां च चतुर्दश्यां दिवा प्रवर्षि
मैथुनम् । कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत्"
शास्त्रायनिः । "रजस्य परते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्त्रला"
अङ्गि० "रजस्त्रला चतुर्थेऽङ्गि स्नानाच्छुद्धिमाप्नुयात्"
शङ्खः "शुद्धा भक्त्युत्तरेऽङ्गि स्नाता नारी रजस्त्रला । देवे
कर्म्मणि पित्रे च पञ्चमेऽङ्गि शुध्यति" अङ्गि० । "रोगेण
यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते । अशुच्यो नैव तास्तेन
येन वैकारिकं हि तत्" शङ्ख० "अकाले यद्भवेत् स्त्रीणाम्
रक्तमाङ्गमनीपिणः । काले तु तद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव
साऽशुचिः" काग० । एवमन्यान्यपि तद्वोधकान्यनुसन्धेया-
नि । शुचितत्कालजीविनः कर्म्मधिकारित्वेन शुद्धेः कर्त्तृ-
विशेषणतया कर्म्मङ्गत्वमशुद्धेः तदधिकारित्वाभावः एवं
तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्म्मधिकाराज्ञानङ्गत्वे निरु-
पिते । इदानीं द्रव्याणामपि कर्म्मङ्गत्वतया द्रव्य-
गतशुद्धशुद्धी निरूप्येते तत्र कालरूपद्रव्याशुद्धिः
३६.८७ अकालशब्दे उक्तमाया । पर्युदस्तकालानां तु
कर्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम् । "रानो शब्दं न कुर्वीत"
"आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्तं परिवर्जयेत्" राजसी
नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु" इत्यादौ तत्तत्-
कर्मणां तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषा-
मशुद्धत्वमात्रं तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्यारात्रयोः कर्त्त-
व्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनीयावसारकद-
र्शनमित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्म्मैत्युपक्रम्य शवेर्याः प्रथमे
यासे तत् कुर्वीताविचारयदित्यादि" च शास्त्रं
सार्थकम् । अपरद्रव्यगते शुद्धशुद्धी तावदिदानीं निरु-
प्येते । तत्रादौ द्रव्यशुद्धशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते ।
"शारीरमैलैः सुराभिर्मद्यैर्यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् । अत्य-
न्तोपहतं सर्वलौकिकभाग्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत्" शशिभय
भस्मेभयमङ्गं च सम्राजं महीनिस्थनेन शुध्येत् दन्ता-

रथ्याकईमतोयानि स्पृष्टान्यन्यैश्च वायसैः । मरुताकेण शुभ्यान्ति पक्वेष्टरचितानि च । तथैभिश्च विगुह्यान्ति सूर्यासो मांशुमारतैः । विष्णुः । अथ मृत्तिकाशुद्धिः “व-
ल्मीकादुत्कराक्षेपाज्जलाध्वपथिष्ठत्योः । कृतशौचावशि-
ष्टाश्च न पाह्याः सप्त मृत्तिकाः । शुचिदेशे च संपाह्याः
शर्कराश्लादिर्वर्जिताः” शाता० । अथ पक्वाद्वादिशुद्धिशुद्धि-
पाद्याः । “केशकीटकुतघ्रातं वायसोपहतञ्च यत् क्षौवाभि-
शस्तपतितैः मृत्तिकोदक्यनास्तिकैः । दूष्यं वा स्याद्यद्वं
तु तस्य निष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीता
विशुद्धितः । भस्मना वापि संस्पर्श्य संस्पर्श्य वोल्मुखेन च ।
सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं घ्रातमजेन वा” । एतं सपायसं
क्षीरं तथैवेक्षुरसो शुद्धः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु
न दुष्यति” शाता० । “त्वक्केशकीटरोमनखाशुपुरीषाणि
दृष्ट्वा तद्देशपिण्डाक्षसङ्ख्याद्विरभ्युक्ष्य भस्मनावाकार्याभि-
षार्थं पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् औ भूर्भुवः स्वरित्युपरि
परिशोध्य च पुनरेवोपयुञ्जीत” बौध० । “मस्त्र-
रमापसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं
कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिधारितम्” यमः । “माधाराजमा-
धाः” हेमा० । पर्युषितभोजनविधानमापह्नियम्
“शुक्तानि हि द्विजोऽज्ञानि न भुञ्जीत कदाचन । क्षालयि-
त्वा तु निर्दोषाण्यपह्न्यगतो यदा” तस्यैव वचनान्त-
रात् “मल्लिकाकेगमन्त्रेषु पतितं यदि दृश्यते ।
मूषिकस्य पुरीषं वा क्षुतं यज्ञावधूतम् । भस्मनास्पृश्य
वाग्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा” यमः । क्षुतेनाक्रान्तमवक्षुतम्
अवधूतं वस्त्रेण । “अवक्षुतं काकपतङ्गकीटैरुदक्यया
वा पतितैश्च दृष्टम् । अलातभस्माभ्युक्ष्यैरग्न्याग्नैः संस्पृष्ट-
मन्नं मन्त्राह भोज्यम्” यमः । अस्यापवादः “मल्लिका मयका
दंगा घुणा स्फुटपिपीलिका।अग्निपासेध्यसेवी च नैते कीटा
निमग्नैः । यमः “पक्षिजगंधं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं
केशकीटैश्च मृत्पक्षेपेण शुध्यति” मनुः । गोघ्रातेऽप्ये
तथा केगमल्लिकाकीटदूषिते । सलिलं भस्म मृत्कारि प्रक्षेप्यं
विशुद्धये । अत्र मल्लिका विषामल्लिका “केशकीटकुतनिधीवितं
वचोऽभिहतं क्षभिराघ्रातं प्रोक्षितं यज्ञं पर्युषितम् पुनः
सिद्धं चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्योद-
कस्य गात्” सुमन्तुः “आकरजानां त्वय्यवहरणीयानां एते-
नाभिधारितानां शुद्धिः पुनःपचनमेव स्नेहानां, स्नेह-
वद्भसानां, संहतानामद्भिः प्रोक्ष्यमतिद्रवाणास्तत्पवनम्,
गुणकाणामुद्धतदोषाणां संस्कारः परिष्ठावितानां, दोषाणां

ततस्त्वानां” शङ्खलि० । “परोक्षमन्नं संस्कार्य अग्नावधि
प्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्” आप० । “अग्निदण्डोप-
प्राणश्रवणदर्शन केशकीटपिपीलिकाभिरक्षाद्योपघाते काश्चन
रजतवैदूर्यप्रबालगोबालाजिनदर्माणामेकतमेनाद्भिः सं-
स्पृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं
भवति वह्नोपघाते ज्ञोक्ष्यमत्या तदन्तरमपनीय अजमव-
प्राप्य पूतं भवति त्यागोरसमयानाम्” हारी० । सिद्ध
हविषां महतां श्वायसप्रभृत्य पक्षतानां तद्देशपिण्डसङ्ख्या
“पवमानः सुवर्जन” इत्यनुवाकेनाभ्युक्षणं मधूदके पयो-
विकारे च पात्वान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्ट
समन्वारक्षे तदुदकेऽवधायोपयोजयेत्” बौध० । उच्छिष्टसम-
न्वारक्षे उच्छिष्टसंस्पृष्टे” हेमा० । पयोदधिविकारादि
शुचि पात्वान्तरे स्थितम् । पावनोत्पवनाभ्यां च पर्यग्निक-
रणेन च” लौगा० । “पवनं वस्त्रादिना गालनम्
उत्पवनं दर्भपवित्त्रेण ‘सवितृष्टाप्रसव उत्पुनामि’ इत्यनेन
मन्त्रेण संस्करणम् । “आममांसं एतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फल-
सम्भवाः स्नेहभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः सृताः”
यमः “अपणं एततैलानां ज्ञावनं गोरसस्य च । भाण्डा-
नि ज्ञावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च । सिद्धमन्नं तथा
सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च । एतेषामवलोढानां तैजसी
शुद्धिरिष्यते काकमाज्जरिणकुलसर्पसूपिकपक्षिभिः ।
संस्कृतं तु यदाहृत्पमवल्लिहेतु केनचित् । सुपर्शवस्तु
ताम्बोष्णं गोबालै रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं
घ्रातमजेन वा” शङ्ख० । तैजसी शुद्धिः पर्यग्निकरणम् ।
इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकसङ्ख्या कार्या” हेमा० ।
“एतदधिपयस्तक्राणामाकरस्थितानामदोष” ह्रः “आ-
धारदोषे तु नयेत् पात्वात् पात्वान्तरं द्रवम् ।
एतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं शुद्धम्” द्रव-
द्रव्याणि भूरीणि परिष्ठाव्यानि वाक्मसा । शस्यानि
व्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च । त्यक्त्वा तु दूषितं भाग
माप्ताव्याय जलेन च । ब्रह्मा० ५० । “द्रोणादभ्यधिकं सिद्ध
मन्नसुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभि-
मन्त्रितं सुवर्णम्भः क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेदन्त्रेः” । विष्णुः ।
“भूतं द्रोणाधिकं चान्नं श्वकाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं
तस्य शुद्धार्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषा-
मन्नसंस्कारकर्म्मणि” “द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्मीयास्तेषु
पठते । श्वकाकैरवणीकृतं द्रोणाक्षं न विस्र्जयेत् । आस
सुद्रव्य तन्मात्रं यज्ञं लालाश्रितं भवेत् । सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य

ज्वलनेन तु तापयेत् । विप्राणां सन्धयोपेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत्” परा० । द्रोणन्यूनपरिमाणस्यान्नस्य श्राव्यपलेह महोपघातदूषितस्य त्याग एव कर्त्तव्यः यथाह सण्व । “श्राव्यसगवाद्यैस्तु जग्धमन्नं यदा भवेत् । स्नेहो वा गोरसोवापि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ? । अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पावनेन तु । अश्वस्तनतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते । तत्रैव विषये देवलः “अवलीढं श्वमज्जरिधाङ्गं कुक्कुटभूपिकैः । भोजने नोपयुज्यते तदमेध्यं हि सर्वतः” चण्डालादिस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्यागएव कार्य इत्याह “चण्डालेन शुना वापि दुष्टमन्नमयत्तियम् । चण्डालादिभिरुच्छिष्टैः स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयेत्” वसिष्ठः । तत्रापवादः देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्नसुद्धय शेषं संस्कारमर्हति” द्रवाणां स्त्रावनेनैव दूषितानां प्रोक्षणेन च । क्षाणेन मुख संस्पृष्टं शुचि त्वेव हि तद्भवेत्” इह० “तीर्थे विवाहे यात्रायां संप्रामे देशविप्लवे । नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति । गोकुले कन्दुशालायां तेलयन्त्रेऽन्यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च” इह० “कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशुद्राक्षुभुजोभोज्यानि मनुरववीत्” शाता० । द्रव्यविशेषे या शुद्धिरुक्ता साक्षान्तरसम्पादनाशक्तिरूपाया मापदेव कार्या । अनापदि तु दुष्टमन्नं परित्यज्याक्षान्तरं संपादयन् यथोक्तं वायुपु० । “अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्यकव्ययोः । उत्क्षेप्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः” “हविषां संस्कृतानान्तु मुख्यमेव वि वर्जनम् । स्मृतप्रयुक्ताभिरर्जिषां प्रोक्षणं तु विधीयते । सिद्धार्थकैः क्षणतिलैः काथ्यं वाप्यकीरणम् । द्विजस्यार्थाग्निवस्तानां दर्शनं तु प्रयत्नतः” ब्रह्मपु० । अथोदकशुद्धिशुद्धिपायाः । “उच्छिष्टं मलिनं क्लिप्तं यच्च विष्टानुलेपितम्” इत्युपक्रम्य “स्वयन्दुराग्रिपातेन मारुतस्पर्शेनेन च । गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः” इह० । “स्मृतपञ्चनखात् कृपादत्यन्तोपहृतासया । अपः समुद्वरेत् सर्वाः शेषं शस्त्रेण शोधयेत्” वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्केष्टकारिते । पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चात् नयतोयसमुद्भवे । जलाशयेष्वशाल्येषु स्यावरेषु महीतले । कूपवत् कथिता शुद्धिः महत्तु च न दूषणम्” विष्णुः “रथ्या कर्द्दमेत्यादिप्रायुक्तं ४८१८” “भूमिस्थसुदकं पुण्यं वैदण्यं यत् गोर्भवेत् । अव्यक्तं चेदमेध्येन तद्देव हि

शोधनम्” वापीकूपतडागेभ्य आपोमाहारास्तु सर्वशः । “पश्चात् पश्येदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० “अस्थिचर्मावसिक्तं यत् श्वाकर्जाराशुमूपिकैः । दूषितं यद्भवेत्तोयम्” इत्युपक्रम्य “अस्थिचर्मावपतितं खरवानरश्वकरैः । उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् । वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य वै कुम्भाशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । खनिकूपतडागेषु संदिग्धेषु विशेषतः । तेभ्यो हृत्वा घटशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । पादुकोपानदिष्णमूत्रं कूपे यदि निमज्जति । पटिं कुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० अथ नानाद्रव्यशुद्धिशुद्धी “श्वपाकोयत् स्पृष्टेद्द्रव्यं गृह्णमयं द्रवमेव वा । पक्कं वा भोज्यं कल्कं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् उच्छिष्टाशुचिभिः स्पृष्टमद्रव्यं शोधयेत्स्मृता” जनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः देवैः । तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याश्रमस्य च । भस्मनाङ्घ्रिर्हृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमङ्गिरेव विशुध्यति । अजस्रसमयश्चैव राजतञ्चानुपस्कृतम् ॥ अपामग्नेश्च संयोगाद्वैसरूप्यञ्च संवभौ । तस्मात्सयोः स्वयोन्यैव निर्णयो गुणवत्तरः ॥ ताम्बायः कांस्यरैत्यानां तपुणः सीसकस्य च । शौचं यथाह कर्त्तव्यं क्षाराश्लोदकवारिभिः ॥ द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्रावनं स्मृतम् । प्रोक्षणं संस्कृतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥ सार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि । चमसानां यज्ञाणाञ्च शुद्धिः प्रज्वालनेन तु ॥ चण्डणां शुकुशुवाणाञ्च शुद्धिप्रोक्षणेन वारिणा । स्फात्र्यर्पशकटानाञ्च सुपलोलखलस्य च ॥ अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचं वज्रनां धान्यवाससाम् । प्रज्वालनेन च स्फात्र्यानामङ्घ्रिः शौचं विधीयते ॥ चेलान्धर्मणां शुद्धिर्वैदलानालयव च । नः कर्मलफलानाञ्च धान्यवक्त्रुद्धिरिष्यते ॥ कौशेयाविकयोर्द्वयैः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरंशुपट्टानां लोमाणां गोरसर्षपैः ॥ लौभवक्त्रुद्धिर्द्राणां स्थितमयस्य च । शुद्धिर्विजानता कार्या गोसुतेणोदकेन वा ॥ प्रोक्षणात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुध्यति । सार्जनं नोपाह्वयैश्च पुनःपाकेन नृणमयम् ॥ मर्दयैर्मूत्रैः पुरीषैश्च छौवनैः पूयशोणितैः । यावन्नापैत्यमेध्याक्ताङ्गव्योलेपस्य तत्कृतः । तावन्मूत्राणि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु” मनुः ॥ “कुक्षुम्भकुक्षुमानां च जग्धकर्पासयोस्तथा । प्रोक्षणादि तथा शुद्धिरित्याह भगवान् यमः” शङ्खः “तलिकासुपधानानि पुष्करकाम्बराणि च । शोधयित्वा तपे किञ्चिन् करेण सार्ज-

वेत्तुः । पञ्चाङ्ग वारिणा प्रोक्ता शुचीन्यैवमुदाहरेत् ।
 तोडाभावे परस्परं भूमौ संवेशनेऽपि च । कुण्डिकायाः प-
 रिष्ठागोदहनं वापदि स्फुटम् देवः । आमात्रपरिपोषणे
 विशेषमाह्वारोतः । “तस्य यन्मात्रमुपहृतं तन्मात्रं
 परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । “पञ्चसं दध्नां
 क्रीतानामवहननपन्नैः, ब्रौह्मवर्गोभूमानां वर्षणद-
 क्षनपेक्षादयः शिम्बिधान्यानां कण्डनविह्वलनप्रक्षालनैः
 फलीकृतानां वर्षणप्रक्षालनं पञ्चग्निकरणैः शाकमूलफलानां
 भूषणमप्यहणप्रक्षालनैः इलुकाण्डानां, खविधिविधानात्
 ब्रह्मविषां अपणमेव स्नेहानां पुनः पाककृतलवणानां
 शुक्कवादिभिः स्फुटानां भूषणं तद्वत्काष्ठानामादित्य-
 दर्शनाच्छीघ्रम् । हारी० “नवाव्रातेषु कांक्षेषु मूत्रो-
 च्छिष्टेषु वा पुनः । दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः शका-
 कोपहृतेषु च” याता० । दुष्टाभिश्चक्षुषतितितिर्य-
 यधोवर्षोपहतानामित्यनुष्ठौ “आनययनासनानि परि-
 ष्ठायाणित्येके मन्त्रेणैव संस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां
 तद्वत्तानां प्रक्षालनं न रक्षोपहतानामभ्युत्थम् एषं
 क्षुद्रसमिधां महतां काष्ठानामुपवाते प्रक्षाल्या-
 वशोधनं दारुमयाशामुच्छिष्टसमन्वारध्वानामनुलेखनम्
 उच्छिष्टेषोपहतानामेव तद्वत्तानां मूलपुरीषलोहितरेतः
 प्रभृतिभिरुत्सर्गः कृष्णमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वा-
 रध्वानाशवज्जालनम् उच्छिष्टेषोपहतानां पुनर्दहनं
 मूलपुरीषलोहितरेतः प्रभृतिभिरुत्सर्गः” बौध० ।
 शौचं सहस्रलोम्नां तु भारुतार्कन्दुरश्लभिः । रेतः-
 स्फुटं श्वस्तृष्टमाविकं नैव शुध्यति” अङ्गिराः ।
 अथाशुद्धपवादः । नित्यमाख्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः
 फलपातने । स्त्रवे तु शुचिर्वत्सु न्वा नृगपहृषे शुचिः”
 मनुः “पत्न्यः प्रसूयने मेध्यः शकुनिः फलपातने । स्त्रियश्च
 रतिसंभवे न्वा नृगपहृषे शुचिः” याता० “शभिर्हतस्य यन्मा-
 सं शुचि तन्मातुरवतीत् । क्रव्याद्विष हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च
 दक्षुभिः” मनुः “तथा मांसं श्वचण्डालकव्यादादिनिपाति-
 तम्, याज्ञ० । शुचीति शेषः । “ब्रह्मताश्च नृगा धन्याः
 पातितं तु खगैः कलम् । बालैरनुपरिक्लान्तं स्त्रीभिरा-
 चारितञ्च यत् । प्रसारितञ्च यत् पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु
 च । भगवैर्भक्तिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते । क्षितिस्था-
 खैव यात्रापो मवां तद्विकराश्च याः” । वसि० “रश्मिरग्नि-
 रजम्बाया गौरवो वसुधाऽनिलः । विप्रुषोमलिकाः स्रग्ध-
 वत्सः प्रसूयने शुचिः । कारुहस्यः शुचिः पण्यं भैक्षं

शुखं तथा” याज्ञ० । “आत्मगत्यासनं वस्त्रं
 आया पात्रं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परे-
 षामशुचीनि तु” बौध० । “स्वा भार्या शिशुर्वस्त्रं
 स्वसुपवीतं कमण्डलुः । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु
 शुद्धं परस्य तु” शङ्खः । “आत्मगत्यासनं वस्त्रं मेध्यं
 वाऽमलदूषितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति
 स्थितिः । आसनं गयनं यानं स्त्रीसुखं कुतपं क्षुरम् । न
 दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा । गौरवो विप्रुष
 म्बाया मलिका शम्भः शलः । अजोहृत्सी रणे कृत्वा
 रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि हतं
 पयः । सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्रग्धं मेध्यानि नित्यगः”
 यमः । “शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये बहिःखराः । आपश्च
 शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः । आपः शुद्धा भूमिगता
 शुचिर्नारो पतिव्रता । शुचिर्धर्मपरो राजा संतुष्टो
 ब्राह्मणः शुचिः” यमः । “रजोभूर्वायुरग्निश्च माज्जार्क्ष
 सदा शुचिः” विष्णुः “शुद्धं नदीगतं तोयं सर्वं एव
 तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पण्यम् शुद्धमन्वाजयोर्भु-
 खम् । सुखवर्जं च गौः शुद्धा माज्जार्क्षक्रमे शुचिः”
 शङ्ख० । “अदूष्या सन्नता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः ।
 स्त्रियो दृष्टाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । माज्जार्-
 रक्षैव दूर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः” परा० ।
 आकराः सोमपानं च वाचा यद्वा प्रशस्यते” उश० शुचयः
 इति शेषः । “अदूष्या सन्नता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः ।
 आकराः शुचयः सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम्” बौध० “रेणवः
 शुचयः सर्व्वे वायुना सहदीरिताः । अन्यत्वं रासभाजाविश्व
 समूहनिवाससाम्” पेठी० “गवाश्चरयनागानां प्रशस्तारेणवः
 सदा । अप्रशस्ताः समूहन्याः श्वाविरासभवाससाम्” उश०
 “अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः । न
 फलानां न चेक्ष्णां नाकराणां न योषिताम्” याता० ।
 “शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् । मेध्यं
 चतुर्विधं लोके प्रजानां मत्तुरवतीत्” । तथा “न चानिर्मलं
 वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते । शोधितं तु यद्वान्येन तत्पूत-
 मभिधीयते । स्वयमेव हि कद्द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ।
 स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्फुटम् । अन्यद्रव्यै
 रदूष्यं च स्वयमन्यानि शोधयेत् । द्रव्यकव्येषु पूज्यं य-
 सत्यवित्तमिति स्फुटम् । अथ सर्वाणि धान्यानि हव्यान्या-
 भरणानि च । अवर्ज्यमन्नजातीनि शुचीन्येतानि केवलम् ।
 वर्जिते निखिले द्रव्ये शुचिसंज्ञा न वर्तते । तस्मिन्नेवैव

सर्वत्र शुद्धता न पुनर्भवेत् । तस्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुची-
त्याहुर्मनीषिणः । निर्मलं संस्तुतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ।
वसतिश्चमसोयानं वाहनं साधनाम्बु च । कुरो नौरासनं
चेति स्वयं शुद्धमिति स्तुतम् । शिवश्च स्वयंशुद्धा
योषितश्चानृतौ तथा । ब्रह्महत्या हि नारीणामृत-
काले न संस्पृशेत् । आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिह-
निर्णयः । भस्म चौरं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।
अपामार्गशमीकाशाः पद्मसामलकं मणिः । साल्यानि
सर्वपा दूर्वाः सदाभद्राः प्रियङ्गवः । अक्षतारोचनालाजा
हरिद्राश्चन्दना यवाः । पलाशखदिराश्चलसीधातकी-
तको । एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्यकव्ययोः ।
योक्तृकानि मलज्जानि शोधनानि च देहिनाम् ।
तेष्वापोगोशकञ्च पवित्राणि विशेषतः । सर्वाशौच
विशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा । अकशालैः समिद्धोऽपि-
र्द्धमेतुष्येरदूषितः । सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोध-
नाय सः । द्रव्याणामपिदग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते ।
ज्वालाभिष्टटपात्राणां शुचित्वं नियतं भवेत् । अग्ने-
र्दपलसक्तस्य यद्वह्यं नास्तिनापि । स्वपाको दण्डाभस्तु
ब्राह्मणोऽग्निरनाहितः । चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः स्तुत-
काग्नेश्च कर्हचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्यज्ञं
स्तुतम् । गोशकञ्चुद्धदेशस्था श्रमशानाद्यचिता शिवा ।
अपाम्ना नृद्वेच्छुदा स्त्रिणा पिण्मूत्रवर्जिता । ऊर्ध्वनाभे-
र्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः । देवलः । “ऊर्ध्वं वै
पुरुषस्य नाभेर्मेध्यमर्वाचीनममेध्यमिति” श्रुतिः । “अजात्रं
सुखतोमेध्यं न गौर्न नरजा मलाः” विष्णुः । ऊर्ध्वं नाभेः
पुरुषोर्गौर्मेध्यः पृष्ठे समन्तादश्वः स्त्रियः सर्वतो हृदय-
मासामशुचि” उग्रः । “मेध्या रजोगता नारी स्त्री मुखे
शुचिचारिणी । स्वर्गने तु न दुष्यन्ति वातो गन्धोरसः
स्त्रियः । स्त्रीणां सुखरसश्चैव गन्धोनिश्वास एव च । स-
खतो गौरमेध्यास्यान् मेध्योऽजोसुखतः स्तुतः । पृष्ठतो गौर्गजः
स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा । नृणां मूत्रपुरीषे तु अमे-
ध्ये मल एव च । गोपुरीषं तु मूत्रं च नित्यं मेध्यमिति
स्थितिः । यमः “पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य सुखं
शुचि । गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् ।
रोमोद्धेदे शशी भुङ्क्ते गन्धर्वाः कुचदर्शने । अनलस्तु
रजोभुङ्क्ते स्त्रियोमेध्यास्तु नान्यथा । बलात्कारोपमुक्ता
वा चौरहस्तगतापि वा । स्वयं वा प्रतिपक्षा वा
अथवा विप्रमादिता । अत्यन्तदूषितापि स्त्री न परित्या-

मर्हति । सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणां तु विशेषतः ।
स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हचित् । मासिमासि
रजस्तासां दुष्कृतान्धपकर्षति । सीमः शौचं ददौ स्त्रीणां
गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै-
योषितो हृतः” । ज्योतिषोक्तम् स्वराश्यमेध्या इष्टसमये
अनिष्टस्थानस्थरव्यादिकतयानिष्टसूचनमपि अशुद्धिः
ज्योतिषोक्तनजः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरतायाः
सर्वनिवन्धुभिर्व्यवस्थापनात् तत्र निषिद्धकालस्य न केवलं
रात्रादिकालादिदत्तं पर्युदस्तता किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध-
परतया अनिष्टविशेषसूचकतापि तेन तत्र तत्र अनि-
षिद्धकालस्याशुद्धता । अतएव गोचराशुद्धिः कालाशुद्धि-
रिति च व्यवहित्यते” तथाच ज्योतिषोक्तदिशा तत्तत्-
कालानां तत्तत्कर्माकरणायोग्यताप्रयोजकतया शुक्ला-
स्तादिकालस्याशुद्धता सा च अकालशब्दे उक्तप्राया । “र-
विशुद्धौ यज्ञकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ” इत्युक्तेः गो-
चरे शुभस्थानस्थितौ रव्यादीनां शुद्धिस्तद्विपरीत्ये अशुद्धिः
एवं वर्षर्तुमासदिशानामप्यशुद्धिः सा च कन्यकानां
दशवर्षाभ्यन्तरे एव विवेचनीया नातः परम् । “यज्ञशुद्धिं
मन्दशुद्धिं शुद्धिर्मासचतुर्दिवसानाम् । अर्वाग्दशवर्षेभ्यः
प्रवदन्ति कन्यकानां” इत्युक्तेः ।

अशुभ न० विरोधे न० त० । १ अमङ्गले “यः सर्वत्वानिभस्त्रेह-
स्ततत् प्राप्य शुभाशुभम्” गीता । २ तत्सूचके रव्यादिपा-
पपहे “अशुभे दण्डसंयोगे वेषधत्तेन लभ्यते” ज्योति०
अशुभसूचका अमङ्गलसूचकास्ते च साधारणा असाधारणाश्च
अमङ्गलशब्दे ३१६ पृष्ठादौ दर्शिताः अन्येऽपि अशुभ-
योगा अरिष्टाध्यायोक्ताः असाधारणा वेदव्याः । ३ अय-
विवे च न० ब० । ४ शुभाभाववति त्वि० । ५ ब० । ५ पापे न० ।
अशुभ पु० विरोधे न० त० । १ शुभभिन्ने कृष्णे २ तद्युक्ते त्वि० ।
अशुभ त्वि० न शुष्यति शुभ-क न० त० । अशोषके । “रक्षो
अग्निमशुचं त्वर्याणम्” ऋ० १ । १७४ । २ ।

अशून्य त्वि० न० त० । अङ्गीने पूर्णे “अशून्यशयनं भूयान्मम
जन्मनि जन्मनि” शय्यादानमन्त्रः ।

अशून्यशयन न० न शून्यं शयनं यस्मात् । व्रतभेदे । “अस्ति
व्रतं महापुण्यमशून्यशयनं नृपः” इत्युपक्रम्य “चातुर्मास्ये
भवेद्राजन् वर्षायां व्रतसूतमम् आवण्यस्य द्वितीयायां
कृष्णपक्षे नराधिपः । आवर्णादिकार्त्तिकान्तं कुर्या-
द्भूतमसूतमम्” इत्यादिना तस्य विधानमभिधाय “चतुर्वर्षं
प्रकुर्वीत पुरुषो निधत्तेन्द्रियः । एषं चः कुरुते राजस्र

शून्यगयनव्रतम् । न तस्य शून्या यथा स्यादिति च हेमा०
व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अश्रुत त्वि० न श्रुतं पक्वम् । अपक्वो पक्वभिन्ने । आमादादौ ।
अशेष त्वि० शी-बनिप् न० त० । सुखकरे । “व्येतु दिव्यु-
द्दिषामशेषा” ऋ० ७।३४।१३ ।

अशेष पु० अभावे न० त० । शेषाभावे । न० त० । शेषशून्ये
सकले त्वि० “अशेषशेषेषो मोषं भाषमश्राभि केवलम्”
उद्भटः “क्रतोरगेषेण फलेन युज्यताम्” रघुः “येन भूतान्य
शेषेण द्रव्यस्यात्मन्यशो मयि” गीता “तथाविधस्तावदशेषमस्तु
सः” कुमा० । “अशेषतः शीपहृताः कमण्डलोः” माघः ।

अशोक पु० नास्ति शोको यस्मात् ५ ब० । १ स्वनामख्याते
वृक्षे, २ वज्रकुलपुत्रे च । ३ पारदे न० । ४ कटुकद्वये स्त्री ।
इत० । ५ शोकशून्ये त्वि० द्विविधौ पु० “सत्यनामा भवा
शोकः” “अशोकः शोकनाशनः” इति च विष्णुस० ।
“अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचि-
नोऽध्वगान् । अमन्यतायन्निर्वैष पक्षयैः प्रतीष्टकामज्वल-
दस्तजालकम्” नैष० “सन्पूररवेण स्त्रीचरणेनाभि-
ताडनम् । दोहदं तदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमाभवेत्”
एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा “अस्मृत
सद्यः कुसुमान्यशोकः स्तब्धात् प्रभृत्येव सपक्षवानि । पादेन
नार्पितत सुन्दरीणां संस्पर्शमाशङ्कितनूपुरणेन” कुमा०
नवकिमलयरागेणार्द्रपादेन बाला स्फुरितनखरुचा द्वौ
हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा
प्रणमितशिरसं वा कान्तमाद्र्द्रापराधम्” “अनेन तनुमध्यया
सुखरनूपुराराविणा नवाम्बुरुक्कोमलेन चरणेन सम्भा-
वितः । अशोक ! यदि सद्य एव सुकुलैर्न सम्पत्स्यसे
सुधा वहसि दोहदमिति” “सर्वाशोकलतानां प्रथमं
सूचितवसन्निविशानाम् । निर्हृत्तं दोहदेऽस्मिन् संक्रा-
न्तानीव सुकुलानि” इति च मालवि० । अयमशोकः
नवपत्रिकान्तर्गतः “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा
मानकं कचुः । त्रिलोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव
पत्रिकाः” इ० त० । एतदधिष्ठात्री शोकरहिता “अशो-
कस्यायै शोकरहितायै” इति दुर्गापूजापद्धतिः । अशो-
कश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन
तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनि
भर्त्सितपद्मरागम्” कुमा० । “रक्ताशोकलताविशेषितशुणो-
विस्वाधरालक्तकः” मालवि० पीताशोकवर्णनं तु माल-
विकाग्निमित्ते तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने दृश्यम् ।

“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रकुलस्तम्भपत्नवः । कङ्केलिः पिण्ड-
पुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलः क्षिप्रो पाह्नी
वर्णः कषायकः । देवापचीटपादाहृत्क्षमिशोषविषास-
जित्” भा० प्र० पर्यायगुणादि । चान्तः शोकाभावे त्रिका० ।
अशोकतीर्थं न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीक्षेत्रान्तर्गते
तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयगतीर्थमधिष्ठत्य “अशोकाख्यमिदं
तीर्थं गन्धकेयव एष वै । मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वार-
मिदं विदुः” । काशी० ।

अशोकतिरातं न० न शोको यत्न तादृशं तिरातम् ।
हेमा० व्र० ख० भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादस्तत्त्वं-
योक्तः “अख्यशोकतिराताख्यं व्रतं शोकभयापहम् । तिरा-
तं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, मासि
मार्गशिरे चैव ज्येष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्या
मेकभक्तं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालमुक्त्वा
“अनेनैव विधानेन प्रतिमासं च पूजयेत् यावत् द्वादश
मासान् वै कुर्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म० । फाल्गुन-
पौर्णमासावधिवर्षपर्यन्तायां हेमा० व्र० ख० विष्णुधर्म्मा-
क्तव्रताङ्के १ पौर्णमास्यां तत्र प्रतिमासं कर्त्तव्यं २ इति च
यथा “अशोकपूर्णिमांतेतां शृणुष्वेकमना मम । उपोष्य
न नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गु-
नामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तमः” इत्युपक्रम्य विधा-
नमुक्त्वा “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः
उपोष्या नृपते मासाः” इत्युक्त्वा च “आषाढादिषु
मासेषु तद्वत् प्रोक्तं तथाञ्चुना । चतुर्वर्ष्येषु च प्रोक्तं तथा
वै कार्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रह-णिनि ।
कट्कोति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विवृतिः ।
अशोकषष्ठी स्त्री कर्म० । चैत्रोभयषष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजन
विधानात्तथात्वम्, “चैत्रे मासुसिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपू-
जयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च”
उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोकोदःखं सेवनादस्याम् । १ कटुकायाम्
(कटुकी) शुभा० ढक् आशोकेयस्तद्भवे त्वि० । २ चैत्रशुक्ल
षष्ठ्याञ्च “सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठीं द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनीत्युपक्रम्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता”
स्त० पु० परिभाषोक्ता ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभाषण्यति ऋ-इन् ईत० ।

शोकाभावदायके कदम्बपत्रे यद्धृत्तं कदम्बपत्रे विवर्तितः ।
 अशौकाष्टमी स्त्री नास्ति शोकोयस्याः कर्म० । चैत्रशुक्ला-
 दस्यां सा हि अशोककलिकापानादशोकदायिका ।
 यथोक्तं हेमा० त्र० ख० लिङ्गपुरा० । “अशोककलिका-
 चाष्टौ वे पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सितादस्यां न ते
 शोकमवाप्नुयुः ।” कूर्मपुरा० । चैत्रे मासि सिता-
 दस्यां बुधवारे पुनर्वसौ । अशोककुसुमैरुद्रमर्चयित्वा
 विधानतः । अशोकस्याष्ट कलिका मन्त्रेणोक्तेन भजयेत् ।
 शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यः” अत्र बुधपुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यर्थः
 हेमा० । “अशोककलिकापानमशोकतरुपूजनम्” शुक्ला-
 दस्यां तु चैत्रस्य कृत्वा प्राप्नोति निर्द्विगतिमिति” लैङ्गे चैत्र-
 शुक्लाष्टमीमात्रस्य निमित्ततोक्तेः । मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।

अशौच्य त्रि० शुच-कर्मणि ग्यत् न० त० । शोचनानर्हे यस्य
 हिंस्य गृह्यते तद्विज्ञे । “अशौच्यानन्वशोचस्त्व” प्रज्ञा
 वादांश्च भाषसे” गीता ।

अशोधन न० अभावे न० त० । शोधनाभावे । न० व० ।

शोधनशून्ये त्रि० । शोधनञ्चाशुचेर्जलादिना मलाद्यप-
 नयनम् ऋणादेः प्रतिदानञ्च तदभावोऽशोधनम् ।

अशोधित त्रि० न० त० । शोधनान्विते जलादिनाऽकृत
 मलाद्यपनयने शून्यकृतस्यादिप्रतिदाने च ।

अशोभन त्रि० शुभ-कर्त्तरि ल्यप् न० त० । शोभनभिन्ने
 कुतश्चित् । भावे ल्यट् अभावे न० त० । समण्डनाभावे ।

अशोष्य त्रि० शुष-णिच्-ण्यत् न० त० । शोषयितुमशक्ये ।
 “अशोष्योयमदाहेयाऽयमलोऽयोऽशोष्य एव च” गीता ।

अशौच न० शुचेर्भावः शौचं न० त० । शुचित्वाभावे स्मृति-
 प्रसिद्धे, विहित-तत्कर्मानधिकारित्वसम्पादके शून्यकर्मविशेषे
 च । “जनने मरणे चैव त्वाहाशौचस्य भागिनः” स्मृतिः ।
 “समानं लघु चाशौचं पूर्वोक्तैव विशुध्यति । असमानं
 द्वितीयेनेति” यमः । स्वार्थे ष्यञ् आशौच्यमप्यत्र “आशौ-
 च्यादिप्रसूयेत” स्मृतिः । “अशौचं द्विविधं कालकृतं
 वस्तुस्वभावकृतञ्च तत्र कालकृतं “सत्रणः स्मृतकीत्या-
 दिना” अशुद्धिपञ्चे ४८० पृष्ठे दर्शितम् तथाच ।
 सपिण्डमरणजननादिकृतं कालविशेषेऽशौचम् काला-
 यगमे च तद्भाष्यः । तच्च चेतननिष्ठम् । बहुधा
 चास्य शुद्धितत्त्वाद्वा प्रपञ्चः । वस्तुनामशौचं स्वभा-
 वात् यथा मलमूत्रादेः, यत्संसर्गादितरवस्तूना-
 मशौचं शुद्धभाष्यः एवं तेषां संसर्गादिकृतं चेत-
 नादेरशौचं यथा उच्छिष्टचण्डालादिस्पर्शे एवमशौ-

चिस्त्वामिकद्रव्यविशेषाणामाशौचम् शुद्धभाष्यः । अथ
 सपिण्डासपिण्डादिभेदेनाशौचकालविशेषो यथा “जनने
 मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं विप्रस्य दशाहः, क्षत्रियस्य
 द्वादशाहः, वैश्यस्य पञ्चदशाहः, शूद्रस्य मासः । दशमपुरुष
 पर्यन्तं सर्ववर्णेषु त्वाहाः चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी
 जन्मनामस्मृतिपर्यन्तमेकाहः ततः स्नानमात्रम् । क-
 न्यायाः सपिण्डाश्च त्रिपौरुषम् । अथ विदेशस्थाशौचम् ।
 अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थस्याशौचश्रवणे शेषाहं शुद्धिः ।
 अशौचकालोत्तरश्रवणे तु स्नातिजननाशौचं नाख्येव ।
 पुत्रजनने तु सचेतस्नानात् शुद्धिः । मरणाशौचे तु
 वर्षाभ्यन्तरश्रवणे त्वाहात् शुद्धिः । सचेतस्नानादङ्गा-
 स्य श्रुत्यनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः
 सपिण्डानाम् । पुत्रादीनान्तु मातृपितृभर्तृमरणे
 वर्षोत्तरमेकाहेन शुद्धिः, द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः । संपूर्णा-
 शौचातिक्रमे त्वाहाशौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे खण्डा-
 शौचातिक्रमे वा । अथ गर्भस्त्रावाशौचम् । गर्भस्त्रावे तु
 स्त्रीणामेव षण्मासाभ्यन्तरेऽशौचं तच्च लौकिके कर्मणि
 माससप्तमसंख्यदिनव्यापकं द्वितीयमासावधिमाससप्तमसंख्यदि-
 नाधिकैकदिनात् परं ब्राह्मण्या वैदिककर्मधिकारः क्षत्रि-
 याया दिनद्वयात् वैश्यायादिनत्रयात् शूद्रायास्तु दिनषट्-
 कादिति हारलताप्रभृतयः । सप्तमाष्टमाशौचगर्भपतने
 स्त्रीणां संपूर्णाशौचम् निर्गुणसपिण्डानामहोरात्रं यथेष्टा
 चरणपिण्डानां त्रिरात्रम् तच्च जातस्य तद्दिनएव मरणे
 ज्ञेयं द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमासजातबालकवत् ।
 अथ स्त्राशौचम् । कन्यायाः जन्मप्रवृत्तिद्विवर्षाभ्य-
 न्तरमरणे सद्यः शौचं तदुपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ।
 वाग्दानोत्तरविवाहपर्यन्तं भर्तृकुले पितृकुले च
 कन्याया अदनजन्ममरणे सद्यः शौचम्, आ चूडादे-
 करात्रकम्, आ प्रदानात्त्रिरात्रं, स्यादिति विशेषः । दत्तक-
 न्यायाः पितृभ्यः प्रसवमरणयोः पितोः शयनादिसंसर्गशून्य-
 ययोरपि त्रिरात्रं तथाविधबन्धुवर्गाणामेकरात्रम् सम्पर्के
 दशरात्रम् । अथ बालाद्यशौचम् । नवमादिमासजातवा-
 लकस्याशौचकालाभ्यन्तरमरणे मातापितोरस्य श्रुत्यनुक्तं
 तदेव जननाशौचं स्नातीनान्शौचं नास्ति नवमादि-
 मासमृतजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पितृादिसपिण्डानां
 जननाशौचं संपूर्णम् । पुत्रजन्मनि सुखदर्शनात् पूर्वं
 सचेतस्नानं कृत्वा ब्राह्मणभ्यश्च यथाशक्ति दत्त्वा बालकाय
 काञ्चनं दत्त्वा सुखं पश्येत् । ततः पुनः सचेतस्नानम् ।

अन्वाशौचमध्येऽपि जातकर्म्मपटीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रज-
न्ममिसत्तकं दृष्टिप्राज्ञं नाडीच्छेदात् पूर्वम् अशौचान्ते
या कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युक्तदशाहादितः
परं लोकिक्तकर्म्मधिकारः । पुत्रजनने तु वैदिककर्म्माधि-
कारोनिशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं
स्नानात् ब्राह्मणाः । शूद्रावास्तूनयत्नैव मासोत्तरं
स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे
बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजात
दन्तमरणे पितोरेकाहः । एवं निगुणसोदरस्य, सपि-
ण्डानान्नु सद्यः । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे
पितोस्त्रैहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्यन्तं
पितोस्त्रैहः । सपिण्डानामकतचूडे मृते एकाहः कतचूडे
त्रैहः । द्विवर्षोपरि सर्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रया
धिकपण्ड्वर्षे यावत् त्रैहः । पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानी-
मपि दशाहः । मासत्रयाधिकपण्ड्वर्षोपरि सर्वेषां दशा-
हः । शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः ।
अत्रापि कतचूडस्य द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि पण्ड्वर्षाभ्य-
न्तरे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् कतोद्वाहेऽपि मासः ।
पण्ड्वर्षोपरि मासः । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन
“मृतकादिपरिच्छेदोदिनमासाव्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्ति-
श्च सावनेन प्रकीर्त्तिता” इति सूत्र्यं सिद्धान्तात् । अथासपि-
ण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे तिरात्वं भगिनीमातुलानी
मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृगुर्व्यङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी ।
अश्वशूरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्य-
पत्नी पुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य सहा-
ध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वस्त्रीयपितृष्व-
स्त्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपु-
त्रपितामहीभ्रातृतृभगिनीपुत्ररूपपितृबान्धवत्वमरणे पक्षि-
णी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामही-
भ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्वमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवा-
सिगोत्रजमरणेऽहोरात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः
परपूर्वभार्याप्रसवमरणयोश्च तिरात्वं । सजातीयपुरुषान्तर-
संगृहीतस्वभार्यामरणे तिरात्वं । मातृष्वसृपितृष्वसृमातु-
लभगिनीपुत्राणां गृहस्थितानामाचार्यस्य च मरणे तिरा-
त्वं । अश्वशूरयोःसन्निधिमरणे तिरात्वं अश्वशूरयो-
रेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्योनोदा तेनैव
जनितपुत्रा पुत्रसहितेशानामाश्रिता पश्चात्तेनापि जनित-
पुत्रा तयोः पुत्रयोर्ग्रामस्थानं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-

पितृश्च तिरात्वं तत्सपिण्डासामेकरात्वं तथाविधपुत्रयोः
परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम् । दौहित्रमरणे
पक्षिणी । पितृमातृमरणेऽहोरात्रं कन्यानां तिरात्वं । यदि
मातृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा तिरात्वं ।
मातामहादीनां तिरात्वाभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः ।
तत्सत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं किम्वाचारात् स्नानम् ।
अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्रानुमतवृद्धिपूर्वकात्मधाति-
नोनाशौचादि । शास्त्रानुमत्याऽन्यनादिसूतस्य प्रमादादन-
शनाशनिवर्जितलोचदेशप्रपतनसंभ्रामशृङ्गिर्दंष्ट्रिनिखव्याल
विषचाण्डालचौरहतस्य तिरात्वं । शृङ्गादिभिः स्त्रिया च
क्रीडां कुर्वतः प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रिय-
कारित्वेन उद्धृतस्य मरणोद्देशेन प्रहृतस्य विद्युद्धृतस्य च चौ-
र्यादिदोषेण राज्ञा हृतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैर-
समानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वज्रेश दातुर्मर-
णे पापण्डप्रायाश्रितस्य च मित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं
प्रायोविषवर्जितश्लोद्धन्वनजलगिरिच्यप्रपातैर्हतस्य चर्म्ममां-
सास्यप्रादिमयपात्रनिर्म्मातृविप्रादेश मनुष्यवधस्यानाधि का-
रिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंस्कर्म्माशक्तनपुंसकस्य च
ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य च बुद्धिपूर्वकक्राह्मण-
हतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिकं
कार्यम् । तत्कृत्वा तन्मृच्छद्द्वयं कुर्यात् । श्लेच्छतस्करा-
दिभिर्युद्धे स्वास्यथे हृतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्येव । अक-
तप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनो न दाहादिकं कार्यं शस्त्रेणा-
भिसुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा
दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । नृपतिरहितयुद्धे
लगुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य तिरात्वं । गोविप्रपालने-
ऽभिसुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हृतस्य सद्यस्तिरात्वं । शस्त्रघाते-
तरलते सप्ताहाद्दूर्ध्वं मरणे सम्पूर्णं, शस्त्रघाते त्रैहाद्दूर्ध्वं
च प्रकृताशौचम् । शुद्धिः । एतत्प्रमाणानि तत्रैवा तु
सन्नेधानि । “मातृवर्णसङ्कराः” इत्युक्ते भूजावसिक्ताम्बुदीना
मनुलोमजानां मातृवर्णातुसारैणाशौचम् प्रतिलोमजानां
तु “शूद्रेण तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः सृताः” इत्युक्तेः
शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादयः । आचारस्तु मातृ-
तुल्यतया दृश्यते अतएव चाण्डालादीनां दशाहाशौचाचारः ।
देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे तिरात्वं । वेदाङ्गादि शास्त्रा-
ध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाहः “गृहीतो
देवता मन्त्रः सावित्रीपूजणं कृतम् । यस्मात्तस्य तिरात्वं स्यात्
ब्रह्मविद्या यजोयतः” इति “उपनीयाध्यापकोयस्तस्मिन्पि

तिरात्वम् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं लिखितं यतः ।
ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासीयतः कृतः । तस्मिन्मृते
चैकरात्रं गुरोः शिष्ये तथैव च मत्स्यस्मृतौ दत्तक
पुत्रस्य पत्नीत्यादिकुले तिरात्वम् जनककुलेऽशौचाभावः ।
तत्वायं विशेषः । सपिण्डदत्तकस्यापि तिरात्रं वाचनिकं
तत्पुत्रादीनां तु संपूर्णं मिति । असपिण्डदत्तकस्य तत्पुत्रा-
णाञ्च तिरात्रमिति बहवः सपिण्डासपिण्डदत्तकतत्पुत्राणां
तिरात्रमिति भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथक्वंशकराः
स्मृताः । जनने मरणे चैव त्र्यह्नाशौचस्य भागिनः इत्युक्तौ
रिति दत्तकभोमांसादयः । शत्रुगुणमनाशौचम् । ब्राह्म-
णशत्रुगुणमने ब्राह्मणस्य सत्त्वस्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः
शुद्धिः । क्षत्रियस्यैकाहेन, वैश्यस्य द्व्यहेन, शूद्रस्य पाणा-
यामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः । प्रमादाच्छूद्रशत्रुगुणमने
जलावगाहान्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः । अनाथब्राह्मणस्य
धर्मशुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचम् ।
लोभेन सजातीयदाहे स्वजात्युक्ताशौचम् । असजातीय-
शत्रुस्य दहनवहनस्यैव शत्रुजात्युक्ताशौचम् । स्नेहाद-
सम्बन्धिदाहकविप्रस्य तद्दग्दहवासं तिरात्रं तत्कुलान्न-
भोजने दशरात्रं तद्दग्दहवासं तदन्नाभोजने चाहोरात्रं
विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनोमातुलादेरस्नेहेनापि अदाहे
तिरात्रं चिताधूनसेवने सत्त्वस्नानं स्मृते शूद्रेऽस्त्रिच-
यनकालाभ्यन्तरे तद्दग्दहं गत्वाऽशुपातने विप्रस्य तिरात्रम
शौचं, स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरात्रं तद्दग्दहं तद्दूर्ध्वं
मासाभ्यन्तरेऽहोरात्रं सत्त्वस्नानञ्च । सजातेर्दिवसेनैव
क्षत्रियवैश्ययोर्द्व्यहेन ब्राह्मणः शुध्यति शूद्रस्तु स्पर्शं
विनाशुगमने सर्वत्र नक्तने । स्मृतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह
रोदनरहितविलापमात्रेऽहोरात्रेण । अस्त्रिचयन-
कालस्य ब्राह्मणस्य चतुरहः शूद्रस्य दशाहः । त्र्यह्ना-
शौचे द्वितोयाहः । मरणाशौचे विप्रस्य चतुर्थाहेऽसृश्यता-
निवृत्तिः । शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य खण्डाशौचकाले
विभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सत्त्वस्नानेन जनने तु
सपिण्डानां स्मृश्यतैव । पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पितुः स्मृश्यत्वं
एवं विभातृणामपि । एवं स्मृतिकास्पर्शे पितृर्विभातृणाञ्च
स्मृतिकातल्यकालास्मृश्यत्वम् । अन्तेषां स्नानमात्रं कन्या
पुत्रजनने मातुर्दशरात्रमङ्गास्मृश्यत्वं शूद्रायास्तु दश-
रात्रमस्मृश्यत्वम् । अशौचकालादि विषये च प्रायोजनबन्ध-
कर्तृणां मतभेदोद्दिश्यते बाह्यत्यभयात् तच्च लिखितम् स्वस्व-
देशप्रचलितनिबन्धानुसारेण तदवसेयम् । अशौचे तु वर्षादि

विशेषादौ दश पक्षा हारलतायां दक्षेणोक्ताः यथा
“सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा । षड्दश
द्वादशाहश्च पञ्चोमासस्तथैव च । मरणान्तं तथा
चान्यत् दश पक्षास्तु स्मृतके” । तत्र मरणान्तं जननमर-
णभिन्ननिमित्तम् । यथा “क्रियाहीनस्य सूर्यस्य महारोगिण
एव च । यथेष्टाचरणस्याङ्गमरणान्तमशौचकम्” गु० त०
स्मृतिः । “अस्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदन्त्वाऽन्नं स्तथा द्विजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा स्मृतकं भवेत्” दत्तः । “अन्य
पूर्वा यस्य गेहे भार्या स्नातस्य नित्यशः । अशौचं
सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति” नि० सि० स्मृतिः । “मर-
णान्तपक्षस्तु निन्दार्थवादपरः “नामधारकविप्रस्तु दशाहं
स्मृतकी भवेदिति” माधवघृतवचने नामधारकविप्रस्यापि
दशाहशौचविधानात्” नि० सि० । दासाद्यशौचे विशेषः
तत्र दासाः पञ्चदशधा दासशब्दे वक्ष्यमाणास्तेषु गर्भदासस्य
सपिण्डान्तरजननमरणयोः स्वामिकार्ये सद्यः शौचं भक्त-
दासस्य त्र्यहः “सद्यःस्मृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यह-
श्चुचिः” नि० सि० स्मृत्युक्तौ कर्मकरदासानां विशेषः “मूल्यैः
कर्मकराः शूद्रा दासोदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे
गृहकर्मण्यदूपिताः” शाता० उक्तः । दत्तदासदासादीनां
तु, “दासो दासश्च सर्वोऽयं यस्य वर्षस्य यो भवेत् । तद्वर्ष-
स्य भवेच्छौचं दासा मासस्तु स्मृतकम्” अङ्गि० । “स्वामि-
शौचेन दासाद्याः स्मृश्याः मासात्तु कर्मसु । योग्याः स्यु
मसितोदासी स्मृतके स्मृश्यतामियात्” षट्त्रि० । दत्त-
दासादीनां सपिण्डमरणादौ स्वाभ्यशौचसमसंस्कारदिना-
दूर्ध्वम् इत्यपि मासाद्यशौचे स्वामिकार्ये स्मृश्यतेति हरदत्तः
एवमन्तर्वासिनामपि । “दासान्तर्वासिभ्यस्तथाः शिष्या-
श्चैकत्रवासिनः । स्वामिस्तस्येन शौचेन शुध्यन्ति स्मृतसूतके”
ट्टक० उक्तः । दासादेः स्वामितत्त्वसपिण्डमरणेऽशौचमाह
विष्णुः “पत्नीनां दासानामानुलोभ्ये स्वामित्वस्यमशौचं स्मृते
स्वामिन्यात्मीयम्” अत्रानुलोभ्येनेत्युक्तेः प्रातिलोभ्येऽशौचा-
भाव एव तस्य शास्त्रीयदासत्वाभावात् “वर्षानामानुलोभ्येन
दास्यं न प्रतिलोभत” इति याज्ञ० स्मृत्या प्रातिलोभ्येन
दासत्वनिषेधात् । “सूतकानां परिच्छेद इत्यादि सू० सि०
प्रायुक्तवचनात् सावर्ग्येनैव प्राहृतता । मितान्तराकृता तु
रात्रिं विभागां कृत्वाद्यभागद्वये चेत् पूर्वदिनम्, अन्ये
चेत् परदिनमिति आरम्भकाले विशेष उक्तः । प्रागङ्गिरात्वात्
प्राग्वा सूर्योदयात् पूर्वदिनमिति मतान्तरम् । एतेषु
देशाचारतो व्यवस्था । अशौच्युक्तमन्त्रेऽपि तत्तल्य-

चैवम् । “अथ ब्राह्मणादीनामथौचे यः सक्तदेवा-
जमन्नाति तस्य तावदथौचम् यावत्तेषाम्” विष्णुः एतत्
ज्ञानतः, अज्ञाने तु “अन्नर्दशाहे भुक्तासं स्तुतके सूक्तोऽपि
वा तस्याथौचं भवेत्तावद्यावदन्नं प्रजलधः” अङ्गिरसोक्तं-
ज्ञेयम् “उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत” इति
यमः । उभयत्र जननमरणयोः दशाहानोत्थगौचकालो-
पलक्षणम् । कुलस्य स्तुतकयुक्तस्य सम्बन्धमसक्त्यैर्न-
भोक्तव्यम् । सक्तुल्यानां न पुनर्दोषः “स्तुतके तु
कुलस्यान्नमदोषं मत्तुरब्रवीत्” इति तेनैवोक्तत्वात्
अथ च निषेधोदात्तभोक्तारन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते
सति द्रष्टव्यः । “उभाभ्यामपरिज्ञाते स्तुतकं नैव दोषकत् ।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषसुपावहेदिति पङ्क्तिं श-
न्यतदर्शनात् । तथाविवाहादिषु स्तुतकोत्पत्तेः प्राक्
ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । “विवाहोत्सवयज्ञेषु
त्वनरा स्तुतस्तुतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परि-
कीर्त्तित” इति दृष्टव्यस्तिस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः
पङ्क्तिं शन्यते दर्शितः । “विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वनरास्तुत-
स्तुतके । परैरन्नं प्रदातव्यमभोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः । भुङ्क्षा-
न्नेषु तु विप्रेषु त्वनरा स्तुतस्तुतके । अन्यगोहोदकाचान्ताः
सर्वे ते शुचयः स्मृताः” नि० सि० इति । तथाऽथौचपरिग्र-
हत्वेऽपि केषु चित्द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः ।
“लवणे मधुमांसं च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठलेष्पेषु
दधिसर्पिःपयःसु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे
स्वयंप्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाथौचं स्तुतस्तुतके”
इति । शाकम्भक्ष्यं जातम् । अपक्वमण्डुलादि । स्वयंप्रह
इति स्वयमेव स्वाभ्यनुज्ञातो गृह्णीयात् न तद्वत्तात् ।
एतदप्यामासविषयं सत्प्रवृत्तविषयञ्च । “अन्नसत्प्रवृ-
त्तानामामसन्नमर्गर्हितम् । भुक्त्वा पक्वापक्वेतेषां त्वि
रात्मन्तु पयःपिवेदिति” अङ्गिरः स्मरणात् । अत्र पक्वशब्दो-
ऽभक्ष्यव्यतिरिक्तोदनादिविषयः । श्वसंसर्गनिमित्ताथौ-
चे त्वङ्गिरसा विशेषोक्तः । “अथौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृ-
हमेधिनः । क्रियास्तस्यैव लुप्यन्ते गृह्णाणाञ्च न तद्वे-
दिति” । तदथौचङ्गवेकं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहम-
वानां भार्यादीनान्तद्गृह्णाणाञ्च भवेदित्यर्थः । एव-
मेशातिक्रान्ताथौचेऽपि । “संसर्गादस्य चाथौचं यस्या-
तिक्रान्तकालता । तदीयस्य पदार्थस्य नाथौचं विद्यते
कचित्” षट्त्वि० नि० सि० । कर्म्मविशेषे कर्म्मारम्भे
च तत्तत्कर्म्मणि अथौचाभावः यथोक्तम् । “कारवः शि-

त्विनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च
सद्यःथौचाः प्रकीर्त्तिताः” प्रचेतसा । लघुविष्णुना च “व्रतय-
ज्ञविवाहेषु आह्वे होमार्चने जपे । आरह्णे स्तुतकं न स्या-
दनारब्धे तु स्तुतकम् । प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्यो व्रत
वन्धयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ आह्वे पाकपरिष्कृत्या”
वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कपह्णोत्तर-
मथौचाभावः । “गृहीतमधुमर्कास्तु यजमानास्तु ऋत्विजः ।
पश्चादथौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः” ब्रह्मपुरा०
उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिशक्ल्योक्त्या तत्तत्कार्येषु
अथौचाभाववचनम् यथा “तत्तत्कार्येषु सतिव्रति-
नृपपृष्टीक्षितत्विक्स्वदेशभ्रंशापत्स्वल्पेकश्रुतिपठनभिष-
क्कारुशिल्पग्राहाराणाम् । संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजन-
श्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थाङ्गयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवे-
ष्वेतदेव” “तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं श्राद्ध-
मथौचे कर्त्तव्यम् “विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थ-
कर्मणि । न तत्र स्तुतकं तद्वत् कर्म्म यज्ञादि कारयेत्”
पैठो० उक्तेः यात्रा रथयात्रादि । जपः पुरश्चरणादि
संकल्पितस्तोत्रपाठादिषु । व्रती संकल्पेन गृहीतव्रतादिः
“गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति” ब्राह्मोक्तेः
“वरं प्राणान् परित्यजेत् सण्डनं शिरसोऽपि वा
नखनभ्यर्च्य भोज्यं भगवन् त्विलोचनम्” इत्युक्तनियमवतो
देवपूजायामधिकारः । कृतनियमविषया “शिवविष्णुर्चनं दोक्षा
यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्म्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धि-
मवाप्नुयात्” यमोक्तिः “जपो देवार्चनविधिः कार्योदीक्षाग्वि-
तैर्नरैः नास्ति पापं यतस्तेषां स्तुतकं वा यतात्मनाम्” उक्ता-
वली च । “अथ स्तुतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा निर्वर्त्य नित्यञ्च मानस्या क्रियया हि वै । बाह्य-
पूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्” शारदा । मानसजपे तु
अकृतनियमस्यापि अशुचैरधिकारः “अशुचिर्वा शुचिर्वापि
गच्छन् तिष्ठंस्तथा स्वपन् । मन्त्रैकस्मरणोविद्वान् मनसैव
समभ्यसेत्” “रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः “मानसमप्युचोति”
वचनं तु पठनपाठनाविषयम् । तारादिविषये तु अकृतनि-
यमस्याधिकारः “तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेष-
तः । जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्चनम्” इति तन्वीकोः ।
अथाथौचे नियमाः नि० सि० याज्ञवल्क्यः “इति संस्तुत्य गच्छे-
युर्दृष्टं बालपुरस्सराः । विद्वद्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि-
वेश्मनः । आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेयुः समालम्ब्य कल्पारुणि पदं शनैः” । “प्रवेशनादिकं

कर्म प्रेतसंस्मृतिनामपि" नि० सि० । 'क्रीतलब्ध्याशनाभूमौ स्वमेयुक्ते पृथक्कृतौ या० इदञ्चाद्येऽङ्गि । यथाशुद्धि-
तप्ते वैजवापः "शमीमालभन्ते "शमी मे पापं शमयत्विति" अश्वानमालभन्ते "अश्वेव स्थिरोभूयासमिति" अग्निम्-
"अग्निर्नःशर्म यच्छत्विति" ज्योतिष्यन्तरा गामजसुपस्सृशन्तः क्रीत्वा लब्ध्वापान्यगेहादेकाक्षमलवणमेकरात्रं दिवा-
भोक्तव्यं तिरात्रं च कर्मोपरमणम्" क्रीताद्यशनसुपवासा-
शक्तस्य । आश्वलानस्तु "नैतस्यां रात्रग्रामन्नं पचेरंस्ति-
रात्रमक्षारलवणशिनः सुर्द्धादशरात्रं चेत्याह महायुरुषु" ।
अथत्तौ रत्नाकरे आपस्तम्बः "भार्याः परमयुरुसंस्थायां चा-
कालभोजनानि कूरीरन्" यदा ऋतिः परदिने तावत्कालमि-
त्यर्थः । वृहस्पतिः "अधःशय्यासना दीना मलिना भोगव-
र्जिताः । अक्षारलवणाक्षाः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा" अक्षा-
रलवणशब्देऽक्षारलवणशब्दार्थ उक्तः । भोगोऽभ्यङ्गताम्बूलादिः
"तैलाभ्यङ्गो वाभ्यवानामङ्गसंवाहनञ्च यत् । तेन चाप्या-
यते जन्तुर्धृच्चाग्नौ स्वबान्धवाः मार्क० पुरा० वाक्यन्तु अ-
न्यदिनविषयम् "अग्नौचान्ते तिलकलङ्कैः स्नाता गृहं प्रविशे-
युरिति विष्णुः सपिण्डानामस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं भोगोऽप्युक्तः
विष्णु० पु० । "शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीष्यते
अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं संयोगस्तु न योपिताम्" तिलान् ददत
पानीयं दीपं ददत जायतः । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यं
मेतत् प्रेतेषु दुर्लभम्" भारतम् । भोजनं च दिवैव । दिवा
चैव च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभेत्युक्तेः प्रागुक्तवैजवापोक्तेः ।
'क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवाक्षमशुः युः" पारस्करोक्तेः अग्नौचमध्ये
यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान्" आदि पुरा० ज्ञातिभिः
सह भोजनञ्च तृतीयादिदिनपरम् । प्रथमेऽङ्गि तृतीये
च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमिति" मरी-
च्युक्तेः । "भांसाशनं च नाग्नेयुः शयीरंश्च पृथक् कृतौ"
मनुः । लवणक्षीरमाषाक्षपूपमांसानि पायसम् । वर्जये-
दाहृताक्षेषु बालपृष्ठातरैर्विना" देवजानीयकारि० "मत्स्य
मांसानि न भक्षयेयुरा मदानात्" गौत० "अधस्तरे त्र्य-
हसनश्रन्त आसीरन्" वसिष्ठः अग्नौचं पीठादिनिषेधात्
अवकाले उपवेशार्थं कटस्तस्तरः कार्यः "पाणिषु ऋण्मयेषु
पश्यं पृष्ठेषु वा ऽग्नीरन्" हारीतः । "उपवासो गुरौ प्रेते
पत्न्याः पुत्रस्य चैव हि" मरीचिः । अन्यदिने विशेषः "यस्य
यस्य तु वर्णस्य यदात् स्नात् पश्चिमं त्वहः । स तत्र गृह-
शुद्धिं च वस्तुशुद्धिं करोत्यपि । यामाह्वहिस्ततो गत्वा
प्रेतसृष्टे तु वाससी । अन्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं

करोत्यथ" ब्राह्मणम् अत्र तिलकस्कादिस्नानं प्रागुक्तम्
अग्नौचार्हेषु सर्वदिनेषु वर्जनीयधर्म्यत्वात्माह शङ्खः "दानं
यज्ञोहोमः स्वाध्यायः पित्रकर्म च । प्रेतपिण्डक्रिया
वर्जमग्नौचं विनिवर्त्तते" अत्र विशेषोभिताक्षरायाम्
"अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्त्तकर्मणाधिकारनिवृत्तौ प्रस-
क्तायां केषुचिदभ्यसुज्ञानार्थं माह । "वैतानौपासनाः का-
र्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्" या० । वितानोऽग्नीनां विस्तारः
तत्र भवावैताना स्तेनाग्निसाध्याः अग्निहोत्रदर्शपूर्ण
मास्याद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनसुपास्यत इत्युपासनी
गृह्योऽग्निस्नात्रभवाः औपासनाः सायम्मातर्होमक्रिया उ-
च्यन्ते । ता वैतानौपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः कथं
वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि । "यावज्जीव
मग्निहोत्रं कुर्यात्" इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चो-
दना स्मर्तव्यं । तथा "अहरहः स्वाहां कुर्यादक्षाऽभावे केन-
चिदा काटादिति" श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र
च श्रौतत्वविशेषणोपादानात् स्मार्त्तक्रियाणां दानादी
नामननुष्ठानकृत्यते । अतएव वैयाघ्रपादेनोक्तम् । "स्मार्त्त
कर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र स्मृतके । श्रौते कर्मणि त-
त्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति" । श्रौतानाञ्च कार्यत्या-
भिधानाच्चित्यनैमित्तिकानां करणम् । यथाह पैठीनसिः ।
"नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्नौ चैक" इति ।
नित्यानि निवर्त्तेरन् इत्यविशेषणावश्यकानां नित्यनैमि-
त्तिकानाञ्चिदृशौ प्रसक्तायां वैतानवर्जमित्यग्निहोत्रसा-
ध्यावश्यकानामभ्युदासः । शालाग्नौ चैक इति गृह्याग्नौ
भवानामप्यावश्यकानां पालिकः पर्युदास उक्तः । अतस्ते-
ष्वग्नौचं नास्त्येव । काम्यानां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम् ।
मनुनायनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । "प्रत्यूहेद्वाग्निषु क्रिया" इ-
ति । अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदित्यग्निसाध्यानामप्यक्षम-
हायज्ञादीनाञ्चिदृशः । अत एव संवर्त्तः । "होमन्तत्र
प्रकुर्वीत शुष्काक्षेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानन्तु न
कुर्यान् गृह्यजन्मनोरिति" । वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि
वचनाच्चिदृशः "विप्रोदशाहमासीत वैश्वदेवविर्वर्जित" इति
तेनैवोक्तत्वात् । "स्मृतके कर्मणान्त्यागः सख्यादीनां विधी-
यत" इति यद्यपि सख्यायानिदृशः श्रूयते तथाप्यङ्गलिप्रले-
पादिकङ्कार्थम् । "स्मृतके सावित्र्या चाङ्गलिमन्त्रिषु प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति" पैठिनसिस्मरणान् । यदा-
पि वैतानौपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्ये-
न कारयितव्यम् । "अन्य एतानि कुर्युरिति" पैठिनसिस्मर-

यात् । दृष्टव्यतिनायुक्तम् । “सूतके सूतके चैव अथौ आ-
 ज्ञभोजने । प्रवासादिनिनिसेषु हावयेत् त्रहापयेत्” इति ।
 तथा आर्त्तत्वेऽपि पिण्डपितृवत्तन्त्रावणोकर्माश्च पुण्यादिकश्च
 नित्योहोमः कार्य एव । “सूतके तु समुत्पन्ने आर्त्तकर्म-
 कथम्भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होमसमगोत्रेण कारये-
 दिति” जातृकर्णधारणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्व-
 न्नथापि स्वद्रव्यत्यागात्कर्मप्रधानं स्वयङ्कुर्यात् तस्या-
 नन्यनिप्राद्यात्वात् । अतएवोक्तम् । “अथैतं कर्मणि तत्कालं
 स्नातः शुद्धिभवाभ्यादिति” । यत्पुनः “दानस्मृतिप्रहोमः
 स्वाध्यायश्च निवर्त्तते” इति होमप्रतिषेधः । स काव्याभि-
 प्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः” इत्यन्तेन ।
 संध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्कपुलक्यः “संध्यामिष्टं चरुं
 होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन्
 गच्छेदधोद्विजः । सूतके सूतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्नन्वान् प्राणायामसमृते द्विजः” । यत्तु चन्द्रिका-
 यां जावालः “संध्यां पञ्च महायज्ञान्नेत्येकं सूतककर्म च ।
 तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति” यच्च संवर्तः
 “सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णु०
 पुरा० “सर्वकालमुपासा तु सन्ध्योः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र
 सूतकाशौचविभ्रमात्तरभीतितः” इति तत् संपूर्णसंध्यापरम्
 “अर्घ्यान्ता मानसी संध्या कुशवारिविवर्जितेति” शुद्धिदीपे
 च्यवनोक्तेः पैठोनसिस्त्वत् सन्वोच्चारणमप्याह “सूतके सावि-
 त्प्राञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्य्यध्यायदमस्तु कुर्यात्” प्रयोगपरिजाते
 भरद्वाजोपि “सूतके सूतके कुर्यात् प्राणायामसमन्वकम् । त-
 था मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगु-
 च्चार्य सूर्यायाध्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं
 न चैवहि” एवं मिताक्षरापरिजातादौ अग्नौ चैव संध्या-
 करणभेदसोक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य
 श्रौतत्वेन सूत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
 “अह्णादावप्यशौचापवादमाह व्याघ्रः “स्नातकर्मपरि-
 त्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति” लैङ्गे “सूतके सूतके
 चैव न दोषो राहोर्दर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न
 दृश्यते” प्रयोगपरिजाते “दृष्टव्यतिः “कन्याविवाहसंक्रान्तो
 सूतकं न कदाचन” । महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषेऽ-
 शौचम् । “स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् ।
 प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” हेमा० सूतितः ।
 महागुरुवत्समातापिताभर्त्ता च अतिगुरुवद्भक्ताः । “प्रसी-
 तौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि देवं न वा पैतृया-

वत्पूषो न वत्सरः” देवो पु० अग्नितर्पणं लवहोमादि, न
 त्वाधानं तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा “पितुः सपिण्डो
 करणं वार्षिकं सूतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्
 प्रागपि वत्सरात्” हेमा० उश० । अग्नितर्पणमित्यत्र अ-
 न्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आधानादीत्यादिपदेन आ-
 वश्यकद्विनिमित्तमित्यकर्मणोर्ग्रहणम् । आङ्गकौस्तुभ्यां देवो
 पु० “महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च । संवत्सरे न कुर्वीत
 महागुरुनिपातने” एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने स्नानपदं
 काव्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानसाहचर्यात् स्नाध्यायपदं
 सपि काव्यवेदपारायणपरम् “तथैव काव्यं यत् कर्म वत्-
 सरात् प्रथमाब्दे” लघुहा० वचनैकवाक्यत्वात् “महागुरु
 निपाते तु काव्यं किञ्चित् न चाचरेत् । आर्त्त्यज्यं
 ब्रह्मवर्च्यं च आङ्गं दैवयुतञ्च यत्” कालि० पु० “सपिण्डो
 कारणार्द्धं प्रेतः पार्वणमुम्भवेत् । दृष्टीष्टापूर्त्तयोग्यश्च गृ-
 हस्थश्च सदा भवेत्” मत्स्य पु० । दृष्टीत्यनेन द्विनिमित्तक
 सपिण्डनाभावे नाधिकारोत्यर्थः गृहस्थश्च सदा भवेदित्यनेन
 गृहस्थोचितनित्यपञ्चयज्ञेष्वधिकारः । अतएव पितृभरणा-
 शौचोत्तरजेव वैश्वदेवाङ्गं विहितम् । एवं दृष्टिआङ्गाभावे
 वर्षपर्यन्तं तत्तत्कर्मण्यशौचमिति स्थिते “प्रेतकर्मण्य-
 निवर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे
 शुभदं भवेदिति” उज्जोतिप्रवाक्यं शुभदमित्युक्त्या शुद्धार्थव-
 र्त्तथात्कर्त्तव्यत्वाद्भोक्तारं प्रागुक्त्यन्तात्परमेव । एतज्जागौचं
 वर्षमध्ये आवश्यकदृष्टार्थसपिण्डनाभावएव । “अर्वाक् संवत्-
 सरात् दृष्टो पूर्णं संवत्सरेऽपि वा” इत्यादि सूत्रानुसारेण
 आवश्यकदृष्टिनिमित्तसपिण्डापकर्षे तु काव्यादिकर्मकरण-
 योग्यता । अत्र विशेषमाह लौगाक्षिः । “अन्ये षां प्रेतकर्मणि
 महागुरुनिपातने । कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् आङ्गमेकं तु व-
 र्जयेत्” प्रेतकर्म दाहादौ कादशाहान्तं तत्वाशौचान्तरस्था-
 प्रतिबन्धकत्वात् “आद्यं आङ्गमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽह-
 नीति निर्णयः० सि० धृतसूतेः । तेन एकं सपिण्डनं वार्षि-
 कादि च । एवं देवो० पु० वचनेऽपि पैतृपदं पार्वणसपिण्डन-
 वार्षिकपरम् । अत्रापवादः साधवीये कण्व० “पत्याः पुत्रस्य
 तत्पुत्रभ्रातृस्तनयेषु च । कृपास्वस्रोश्च पितृश्च संघातसरणं
 यदि । अर्वागव्दान्काटपितृपूर्व्वं सपिण्डमाचरेत्” लौगा०
 “पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकाश्चपि । पितरौ च
 यदेकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा । आद्यमेकादशे कुर्यात्
 लिपक्षे तु सपिण्डनम्” इदम् एकदिनसरणविषयमेव
 “महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि । कुर्यात् संवत्-

सरादङ्गानेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” इति धवलनिबन्ध-
वाक्यात् । “माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा क्षुषा ।
एषां ऋतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः” इति ऋगुवचनं
भिन्नदिनमरणेऽपि पितृहतावन्यस्य सपिण्डनं न कार्यमेवा-
मेव कार्यमित्येतत्परमिति नि० सि० । “पितर्युपरते पुत्रो-
मातुः आह्वाचिर्वर्त्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितृआह्वा-
हते समाम्” माध० वृह० वचनन्तु वार्षिकश्राद्धपरम्
मातुः कृते इत्याकर्षः मातरं पितरं च विना अन्यस्य-
आह्वात् वार्षिकश्राद्धात् समां व्याप्य निवर्त्तते इत्यर्थः ।
“अन्यश्राद्धं पराक्षञ्च गन्धमास्थञ्च मैथुनम् । वर्जयेद्गुरु-
पाते तु यावत् पूर्यो न वत्सरः” देवलवचने अन्यपदं
ऋगुवचनोक्तमात्मादिभिन्नपरम् । अन्नपदञ्च स्वित्वाक्षपरं “भि-
क्षोस्त्वी भक्तमन्वोऽन्नमित्यमरोक्तोः “स्वित्त्वमन्नमुदाहृतम्”
इत्युक्ते च न तु परस्वामिकाभावात्तत्परम् अन्नशब्देन कृत्वा
परिभाषया च सिद्धाक्षस्यैव भट्टित्युपस्थापकत्वात्
आमाक्षस्य लक्ष्यार्थतया विलम्बेनोपस्थितेश्च । एवमे-
वाचारः “विशेषतः शिवापूजां प्रतीतपितृको
नरः । यावत् वत्सरपर्यन्तं मनसाऽपि न चिन्तयेत्”
कालिकापु० वाक्यं वार्षिकदुर्गापूजाविषयं नित्यपूजायाः
कर्त्तव्यतायाः दशाहमध्येऽपि प्रायुक्तेः । “द्वयोरेव
महागुरुर्विद्मेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स्व-
जातिविहितात् किलेति” आह्निकौ धृतजातौ वचनं तु गुरु-
विषयम् । स्त्रीणां भर्त्तुमहागुरुतायाः सर्वसम्पत्तयेन
तन्मरणे अधिकाशौचस्योचितत्वात् अतएव “महागुरुविप-
त्तिषु इत्यादिना सामान्यतो वज्रवचनमुपात्तम् । “गयाश्राद्धं
ऋतानां तु पूर्ये त्वद्दे प्रशस्यते” हेमा० भवि० पु० । तीर्थ-
श्राद्धं गयाश्राद्धम् श्राद्धमन्यञ्च पैटकम् । अत्र्दमध्ये
न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु त्रिस्थ० गृह० पु० ।
इदं वृत्त्यर्थसपिण्डनाभावे । वृद्धौ सपिण्डनापकर्षे तु
वर्षमध्येऽपि दर्शादिकं कार्यमेव “पितुः सपिण्डनं कृत्वा
कुर्यान्मासानुमासिकम्” छन्दोग० वचनात् “सपिण्डी-
करणादूर्ध्वं नरः पार्वण्यभुग्भवेत्” मातृस्थात् “ततः
प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्रुते । विन्दते पितृलोकं
च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते” इति हारीतवचनाच्चेति श्रुत्वा
प्राणिः । “उद्वाह्योपनयनं प्रथमेऽव्दे महीपते ।
कृते सपिण्डनेऽप्यूर्ध्वमस्थूनां चोद्धरणं त्यजेत् । तथापि
कर्त्तुमिच्छन्ति त्रीणि चैतानि वै सुताः । मासिकान्य
वशिष्टानि चापकथ्य चरेत् पुनः” ब्रह्म वै० पु० । अत्रेदं

बोध्यं वृद्धिं विना कुलधर्मीकपुत्रत्वादिवशतः वर्षमध्ये
सपिण्डनापकर्षेऽपि पितृत्वप्राप्तिर्वर्त्तन्तएव “कृते
सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परि-
त्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” विष्णु ध० उक्तेः “अर्वाक् संवत्-
साद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं
वत्सरं ऋषिः” इत्यग्निपु० उक्तेश्च । तेन एतद्विषये महागुरुणां
प्रेतत्वसत्त्वेन विवाहोपनयनादौ दैवपैत्रेषु च नाधिकारः
वृद्धिनिमित्ते सपिण्डने संवत्समप्राप्त्यापि प्रेतत्वविमु-
क्तिस्तेन सर्वत्राधिकारः । “अर्वाक् संवत्सरादूर्ध्वं पूर्य
संवत्सरेऽपिवा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च
पृथक्क्रिया” शाता० वाक्ये पूर्यवत्सरस्येव वृद्धारम्भ
कालस्यापि प्रेतत्वविमोचनहेतुत्वोक्तेः तथात्वम् । यतः
सपिण्डीकृता अतो न प्रेताः प्रेतपदप्रतिपाद्या विमुक्त
प्रेतभावा इत्यर्थः । तत्र विशेषः । “अस्थितेऽप्यग्न्याश्राद्धं
चापरपात्तिकम् । प्रथमेऽव्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्
सुतः” मदनपारिजातधृतवचनम् । “भक्तिमान् भक्त्याख्य-
श्राद्धकारीति मदनपारिजातादयः । “भक्तिश्राद्धं तु त्रिस्थलो-
सेतौ उक्तम् तच्च गयाश्राद्धादिपद्धतौ अस्माभिर्दर्शितं तत-
एवावगम्यम् । एवं कृताशौचमपि कर्म विशेषानर्हत्वप्रयो-
जकम् । विवरणं कृताशौचशब्दे” ग्रहणेऽशौचं ग्रहण-
शब्दे वक्ष्यते । रजस्वलाशौचन्तु अगुद्दिशब्दे उक्तमायम् ।
“अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि विभ्रं प्रजायते । तदशौचे व्य-
तीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते” तिथि० त० स्मृतिः ।

अशौचसङ्कर अशौचयोः सङ्करः । जननमरणाशौचयो
र्मध्ये पुनर्जननामरणाशौचयोः पातेन जनिते अशौच-
विशेषे । तत्कालभेदो यथा जननाशौचमध्ये जनना-
शौचान्तरपाते पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः । पूर्णाशौ-
चान्त्यदिने पूर्णाशौचान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन
शुद्धिः । अन्तिमदिवसोत्तरप्रभाते सूर्योदयात् पूर्वं तत्-
पाते सूर्योदयावधिदिनत्वेषु शुद्धिः । एवं मरणाशौचेऽपि ।
वर्द्धितदिनद्वयतयाभ्यन्तरे अशौचान्तरपाते पूर्वार्धे
शुद्धिः । अशौचतृतीयान्त्यकृत्यमेकदेव । तद्वितीयदिनकृत्यं
तत्परदिने । अत्र दशमदिनतत्प्रभातयोः पितृमातृभर्त्तृ
मरणे तु न दिनद्वयतयाच्छुद्धिः किन्तु स्वावधेयं सम्पूर्ण-
शौचमिति । ज्ञातिजननाशौचमध्ये स्वपुत्रजनने पृथार्द्धे
पूर्वार्धे, परार्द्धे परेण शुद्धिः । एवं ज्ञातिमरणमध्ये पितृमा-
तृभर्त्तृमरणे पृथार्द्धे पूर्वाशौचकालेन, परार्द्धे पितृमातृशौच-
कालेन शुद्धिः । स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-

जनने, पितृमातृभर्तृमरणशौचान्तिमदिनतत् प्रभातयोर्ज्ञा-
तिमरणेषुपि न दिनद्वयत्वयद्विः । स्वपुत्रयोस्तु तथा जनने
मातापितृयोस्तु तथा मरणे न दिनद्वयत्वयद्विः । जनना-
शौचयोस्तु सन्निपाते पूर्वार्द्धे जातीयदाशौचामभ्रान्तरे
सूतस्तदा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्वशौचस्य नाशः । तन्ना-
शदेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधि-
स्थायित्वादिति गुरुचरणाः । एवं द्वितीयजातस्य पितृयोस्तु
पूर्वार्द्धजातमरणे पूर्वशौचकालावधि अङ्गास्पृश्यत्वयुक्त-
मशौचं, परार्द्धजातमरणे तु स्वावधिजननाशौचमङ्गास्पृ-
श्यत्वयुक्तमिति । औत्सर्गिकसमसंख्यद्वितीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः । तदन्यका-
नयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः । ततश्च पुत्रव्यावि-
शतिरात्वाशौचान्यदिने पत्युर्मरणे बहुकालेन जननाशौ-
चकालेन शुद्धिः तथा सपिण्डद्वयजननजातहादशा-
हान्यदिने पितृमातृभर्तृमरणेषुपि बहुकालीनाशौचकालेन
शुद्धिः । प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौचं सर्वगो-
त्वास्पृश्यत्वयुक्तम् एवं प्रथमाह्ने सकुल्यद्वयरणेऽङ्गास्पृ-
श्यत्वयुक्तं विरात्वम् । तेनैतत् विरातं गुरु विदेशम-
रणादौ विरातं तु लघु स्नानेनैवाङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तेः ।
ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः । एवं विदेशस्थमृत-
ज्ञातिविरात्वादिदेशस्थमृतपितृमातृभर्तृविरातं गुरु ।
संपूर्णाशौचे तु अगङ्गानामपि यावदशौचमक्षारलवणा-
शितदर्शनात् । अत्रापि तावत्कालं तथासिद्धत्वा-
त्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः । तुल्यविरातयोस्तु सन्निपाते
पूर्वार्द्धेव शुद्धिः । तथा कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ मातृ-
र्मासेन शुद्धिः । तयोरशौचमध्ये सातः कन्यामरणे सद्यः
शुद्धिर्न पुत्रमरणात्, अन्येष्वन्तः प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न परजातमरणात् एवमन्यद्वायं सुधीभिः” शुद्धितत्त्वम् ।

अशौचान्त पु० अशौचस्यान्तोयत् । स्वजात्युक्ताशौचावसाना-
धारे दशमादौ दिने “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गं यस्यां दद्या-
द्विलक्षणां” । “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गं यस्य नोत्सृज्यते
क्षपः” इति च सूतिः । [२तच्छून्ये त्रि० ।

अशौर्थ्य न० अभावे न० त० । शौर्थ्याभावे अपराक्रमे न० ब० ।
अश्व त्रि० अश्वते व्याप्नोति अश्वति वा अश्व-नन् । १ व्यापन
शीले २ भोजनशीले च “सृगोनाशो अति यज्जुग्यात्”
ऋ० १।१७२। “अश्वो व्यापकः अश्वनशीलश्च” भा० “कर्माणि
मन् । १ व्याप्ते “तस्य भ्राता मध्यमो अश्वसः” ऋ० १।१६४।

१। “अश्वः व्याप्तः भा० ४ अश्वरभेदे पु० सुष्णक्षुपसः स्व-
यर्थे स्तवानश्वश्च” ऋ० २।२०।५। “अश्वनुते स्वतेजसा सर्वं
जगदित्यश्वः कश्चिदश्वरः भा० । “अध्वर्यवोयः स्वश्वं
जघान” ऋ० २।१४।५। करणे नन् । सोमकण्डन-
प्रस्तरे । “नृभिर्धूतः सुतोऽश्वनैरव्यो वारैः” ऋ० ८।२।२।
अश्वनैः अश्वसभिः करणभूतैः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुतः” भा० ।
अश्वनुतेऽश्वरम् । दैमेघे निरु० ।

अश्वीतपिबता स्त्री अश्वनीत पिबत इत्युच्यते यस्यां निदेश-
क्रियायाम् मयू० स० । भोजनादिनिदेशक्रियायाम्
“अश्वनीतपिबतीयन्ती प्रसूता क्षरकर्मणि” भट्टः ।

अश्वसक पु० अश्वमेव स्थिरः निश्चलत्वात् इवार्थे कन् । १ ऋषिभेदे
“वेदस्थानेन वात्स्येन तथाऽश्वसकसुमन्तुना” भा० शा० प० ।
२ दक्षिणदेशस्य देशभेदे । “गन्तव्योमलयः श्रीमान् पर्वतो
धातुमण्डित” इत्युपक्रम्य “तथाऽश्वसका पुलिन्दाश्च
कलिङ्गाश्च विशेषतः” रा० कि० का० । दृष्टत्संहितायान्त
स देशः पश्चिमोत्तरस्यां दिशि । “दिशि पश्चिमोत्तरस्यां
माण्डव्यतुपारतालहनमद्राः । अश्वसककुलूतनहडस्त्री-
राज्यसिंहवनखण्डाः” इति कूर्मविभागे उक्तम्” अत-
उभतत्वापि तन्नामको देशः । तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देश-
वासिषु तद्राजनि च ततः कृताणो बहुषु लुक् । इतद्देश
वासिनि ४ तद्राजनि च ब० व० । “साल्वावयवप्रत्ययकन
कूलाश्वसकादिज्” पा० सू० । साल्वजनपदावयवत्वे नोक्तेः
५ साल्वदेशावयवे च साल्वदेशश्च दृष्ट० सं० कूर्मविभागे नव-
सु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्तः “भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि
विभाजिता देशाः भद्रारमेदमाण्डव्यसाखनीषीज्जि-
हानसंख्याताः” इत्युपक्रम्य “गजाङ्गयश्चेति मध्यमिदम्”
इति नवखण्डे कूर्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता
अतः साल्वावयवनामकोऽश्वसकः तदीयदक्षिणप्रदेशस्थः
इति गम्यते तेन रामायणवाक्यं तद्विषयकमिति न वि-
रोधः । अश्वसके साल्वावयवे भवः इज् आश्वसकिः । तद्दे-
शभवे त्रि० तद्राजनि च बहुषु लुक् आश्वसकाः साल्वा-
वयवावश्वसकवासिषु तद्राजसु च ब० व० । स्थियां न
लुक् आश्वसक्यः । साल्वशब्देऽस्य विवर्तितः ।

अश्वसकदली स्त्री अश्वनुते अश्व-मनिन् कर्म० । काष्ठकदल्याम् ।

अश्वकुट्ट पु० अश्वसनि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट-
अण्-उप० स० । वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखलादिमूत्रत्वेन
तण्डुलादेर्विहृषीकरणस्य तत्त्वैव विधानात्तथात्वम् । “अश्वस-
कुट्टोभवेद्वापि दन्तोदूखलिकोऽपि वा” महः । खल ।

अश्वकुट्टकोऽप्यत्र । ‘दन्तोलूखलिकः कालपक्काशी वाश्वकुट्टकः’ या० सूत्रितः ।

अश्वकेतु स्त्री अश्वेव केतुरस्य । जुष्टपाषाणभेददृष्टे ।

अश्वगन्धा अश्वन इव गन्धो लेयोऽस्याः । पृश्निपत्नीलक्षणायामासन्धौ लतायाम् । ‘विशाखशायाश्वगन्धापृश्निपत्नीलक्षणाश्च’ कात्या० २०, ७, १७. “अश्वगन्धा आसन्धिः पृश्निपत्नीलक्षणेति” कर्क० । “न शरं नाश्वगन्धां नाध्यख्णं न पृश्निपत्नीं नाश्वत्यस्यान्तिके कुर्यात्” शत० ब्रा० । [मरकतमणौ । राजनि० ।

अश्वगर्भ पु० अश्वेव कृतो गर्भोऽस्य । “पक्षा इति” ख्याते अश्वगर्भज पु० अश्वगर्भोज्जायते जन-ड ५ त० । मरकतमणौ अश्वयोनिरप्यत्र” राजनि० २ प्रस्तरजे वङ्गौ पु० ।

अश्वगुड पु० अश्वनिर्मितो गुडः गोलाकारः पदार्थः । प्रस्तरनिर्मिते (गुली) प्रसिद्धे युद्धसाधने अश्वभेदे स्तोत्रमपि “शूलान् भुशुण्डाश्वगुडाः स्थूलाः कार्पायसीस्तथा” भा० द्रो० प० । भुशुण्डीनिर्मुक्ता अश्वगुडास्तदर्थः ।

अश्वघ्न पु० अश्वानं हन्ति हन-ड । पाषाणभेददृष्टे ।

अश्वज न० अश्वनो जायते जन-ड ५ त० । प्रस्तरजाते शिलाजहनि, । अश्वेव जायते जन-ड । श्लो० च ।

अश्वजतु न० अश्वनो जायते जन-तनुं डिङ् । शिलाज-सार्धे कन् अश्वजतुकं तत्त्वैव

अश्वजाति स्त्री अश्वनो जातिः सामान्यमस्य । “पाक्षा” ख्याते मरकतमणौ । अश्वन इव जातिरस्य । रत्नमात्रे अमरः रत्नानि च । “वज्रं गारुडं पुष्करागो माणिक्यमेव च । इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमेव च । मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव” भाव० प्र० । “सुक्ताफलं हीरकं च वैदूर्यं पद्मरागकम् । पुष्करागं च गोमेदं नीलं गारुडं तथा । प्रबालयुक्तान्येतां महारत्नानि वै नव” विष्णु० । अत्र पुष्करागादीनां क्लृप्ताऽपि । अत्र चैषां महारत्नवैतोक्तेः तद्विज्ञानामपि रत्नत्वमस्येव यथोक्तं गारुडे “तेषु रत्नोविषव्याधिव्यालप्लान्धवह्नि च । प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं सुक्ता मणयः पद्मरागाः समरकताश्च प्रोक्ताः । अपि वेन्द्रनीलमणयो वैदूर्याः पुष्करागाश्च । कर्कतनकुर्वित्वौ रुचिराक्षमन्वितं स्फटिकम् । विद्रुममणिश्च” ।

अश्वदारण पु० अश्वानं दारयति ङ-णिच्-ल्यु । पाषाणभेदके टङ्कनाभास्ते ।

अश्वदिद्यु त्रि० अतिशयेन दीयते यङ् लुक् वा० ड पियु

आयुधम् अश्व व्यापकं अश्वमयं वा दिद्यु यस्य । अश्वमयायुधयुक्ते । “विद्युन्महसो नरो अश्वदिद्युवः” ५, ५४, ३ । अश्वदिद्युवो व्याप्तायुधाः अश्वमयायुधा वा” भा० ।

अश्वन् पु० अश्वते व्याप्नोति, संहन्यनेन वा कर्त्तरि करणे वा मनिन् । पाषाणे । “अथ यदश्वं संचरितमासीत् सोऽश्वं पृश्निरभवत्” शत० ब्रा० । “इत्यक्तः कुपुम्भकस्तकं भिनङ्गाश्वना” ऋ० १।१६।१५ । “अशिशकिभ्यां छन्दसि” इत्युक्तेः वेदेअस्य भूरिप्रयोगः क्वचित् लोकेऽपि “नाराचक्षेपणीयाश्वानिषेधपतितानलम्” ऋषुः । दन्तोलूखलिकः कालपक्काशी वाश्वकुट्टकः” या० “अश्वानं दृपदं मन्ये मन्ये काष्ठसूखलम् । अन्वायाश्च सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति” जिनेन्द्रः । २ भेदे निरु० तस्यान्वरव्यापकात्तात्तथात्वम् इभूमिव्यापके पर्वते पु० । “अश्वानं चिद्ये विभिदुः” ऋ० ४, १६, ६ । “अश्वानं पर्वतं मेघं वा” भा० । “अश्वानं चिच्छवसा दिद्युतः” ऋ० ५।३०।४ । “अश्वानं पर्वतम्” भा० । ४ व्यापके त्रि० अश्वदिद्युशब्दे उदा० । त० स० उत्तरपदस्यः संचायां जातो च टच् समासान्तं लभते । संचायां पृष्ठाश्वः जातौ अश्वताश्वः । नित्यसमा० । अश्वना क्षुण्ः आश्वनः । ऋष्यादि० चतुर्थ्यां क । अश्वकः । अश्वदि० चतुर्थ्यां रः अश्वरः । उत्करा० चतुर्थ्यां छ । अश्वीयः । तदर्हतीत्यर्थे अश्व । दि० ठण् । आश्वकः । तत्र कुशल इत्यर्थे आर्कपादि० कन् । अश्वकः । अपत्ये शुभ्रा० ढक् । आश्वेयः । अश्व० गोत्रापत्ये फज् । आश्वायनः । अश्वनोविकारः अण् टिलोपः आश्वः मयट् च अश्वमयः स्त्रियां ङीप् । अश्वयवार्थे तु न टिलोपः आश्वम इत्येव ।

अश्वमन्त न० अश्वमनोऽन्तोऽत्र यक० पररूपम् । १ अश्वमे जेत्ये, २ सुक्ताश्च । अश्वनामन्तः । अश्वन्तोऽप्यत्र ।

अश्वमन्तकी पु० न० अश्वमनमन्तयति अन्त-णिच्-ल्यु शक० । १ चू-क्षाम्, २ दीपाधारेऽश्वादाने, (आड्ड) ख्याते दृष्टविशेषे च । “सुक्तालामे तु कर्त्तव्याः कुशाश्वान्तकवल्लजैः” मनुः । ४ अश्वोटकदृष्टे, ५ अश्वपत्ने ईकोविदारकदृष्टे च पु० ।

अश्वमन्मय त्रि० अश्वमनोविकारः मयट् वेदे न नलोपः । पाषाणमये स्त्रियां ङीप् । “शतमश्वमन्मयोनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत्” ऋ० ४।३०।२० । “लोके तु अश्वमयः । “अश्वमश्वमयश्चैव” इति मनुः । [मन्मय्ये ।

अश्वमपुष्य न० अश्वमनः पुष्यमिव । शिलाजहनि, शौलेवे

अश्वभास न० अश्वेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज-णिच्
अण् ष्यो० जस्य कत्वम् । द्रव्यचूर्णकारके (हामानदिस्ते)
इति ख्याते शौहपातभेदे शब्दचन्द्रिका ।

अश्वमिद् पु० अश्वमानसृज्जिद्य जायते । पाषाणभेदके ढुक् ।
क, अश्वमिदः । अश्व अश्वभेदः । श्वल् । अश्वम-
भेदकोऽप्यत्र पु० ।

अश्वयोनि पु० अश्वयोनिरस्य । मरकतमयौ ।

अश्वर लि० अश्व-चतुरर्थ्याम् र । प्रस्तरसंबन्धिन ।

अश्वरथ पु० अश्वेव दुर्भेदो रथोऽस्य । ऋषभेदे गर्गां
यञ् । आश्वरथ्यः । “अभिव्यक्तेरित्याश्वरथ्यः” शा० सू०

अश्वरी स्त्री अश्वानं राति रा-क गौरा० ङीष् । मूलकच्छ-
रोगे स हि मूलद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रेचयति
इति तस्य तथात्वम् । तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा ।
“अथातोऽश्वरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ चतस्रोऽश्वर्यौ
भवन्ति स्नेघाधिष्ठानास्तद्यथा स्नेघाणां वातेन पित्तेन शु-
क्रेण चेति ॥ तत्वांसंशोधनशीलस्याप्यकारिणः प्रकुपितः
स्नेघा मूलसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम्, अश्वरीं जनयति तासां
पूर्वकृपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूलकच्छं वस्तिशिरोमुख-
शेषां वेदना कच्छा ज्वरावसादौ वस्तुगन्धित्वं मूलस्येति ॥
यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्वकृपेऽश्वनः
कच्छान्मूलं सृजति मानवः ॥ अथ जातासु नाभिवस्ति-
सेवनेमेहनेष्वन्यतमे मेहतोवेदना मूलधारारुहः सर-
धिरमूलता मूलविकिरणञ्च गोभेदं प्रकाशमनाविलं ससि-
कतं विशृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठेयानाध्वगमनैश्चास्य
वेदना भवति ॥ तत्र स्नेघाश्वरी स्नेघलमजसम्यवहरतोऽ-
त्यर्थमुपलिप्ताधः परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्तोतो
निरुणद्धि तस्य मूलप्रतिघाताद्वाह्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव
वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्वरी चात्र श्वेता स्निग्धा
महती ककुटागुहप्रतीकाया मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां
स्त्रैषिकीमिति विद्यात् ॥ पित्तयुक्तस्तु स्नेघा सङ्घातमुपगम्य
अथोक्तां परिदृष्टिं प्राप्य धस्तिमुखमधिष्ठाय स्तोतो निरु-
णद्धि तस्य मूलप्रतिघातादुष्णते चूर्ण्यते दह्यते पच्यत इव
वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्वरी चात्र सरक्ता पीतावभासा
कृष्णा भङ्गातकास्त्रिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकी-
मिति विद्यात् ॥ वातयुक्तस्तु स्नेघा सङ्घातमुपगम्य अथोक्तां
परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्तोतो निरुणद्धि तस्य
मूलप्रतिघातासीमा वेदना भवति तथात्थं योद्यमानो
हन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेदं नृणां प्रायुं सृष्ट-

ति विशद्वते विदहति वातमूलपुरीषाणि कच्छेण वास्य
मेहतो निःसरन्ति । अश्वरी चात्र श्वेता पक्षा विषमा
खरा कदम्बपुष्पवल्कलकाचिता भवति तां वातिकीमिति वि-
द्यात् । प्रायेणैतास्तिष्ठोऽश्वर्यौ दिवास्त्रप्रसमशनाध्ययनशीत-
स्निग्धशुक्रमधुराहारप्रियवाद्दिशेषेण बालानां भवन्ति । तेषा-
मेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणा
हरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्वरी शुक्रनिमित्ता भवति ।
मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमनिर्गच्छद्विमार्गम-
नादनिर्लोऽमितः संवृह्य मेददृषणयोरन्तरे संहरति संवृह्य-
चोपयोषयति सा मूलमार्गमाहणोति मूलकच्छं वस्तिवेदनां
दृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदे-
शे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्वरीमिति विद्यात् ॥ भवन्ति
चात्र ॥ शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्वरिवैकतम् ॥
अश्वर्याः शर्करा ज्ञेया तल्यव्यञ्जनवेदना ॥ पवनेऽनुगुणे
सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्य-
भिधीयते ॥ हृत्पीडासक्त्यसदमं कुक्षिमूलः सनेपथुः ।
दृष्टोर्द्विगोऽनिलः कार्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥ अ-
रोचकाविपाकौ तु शर्करास्ते भवन्ति च । मूलमार्गप्रवृत्ता
सा सक्ता कुर्यादुप्रव्रान् ॥ दौर्बल्यं सदमं कार्ण्यं कुक्षि-
मूलमरोचकम् । पाण्डुत्वमुष्णवातश्च दृष्टां हृत्पीडनं वधिम ॥
नाभिपृष्ठकटीमुखगुदवङ्गणशेषासु । एकद्वारस्तुल्यको मध्ये
वस्तिरधोमुखः ॥ अलाभा इव रूपेण सिरास्त्रायुपरिग्रहः ।
वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं दृषणौ गुदम् ॥ एकसम्बन्धिनो
हेतौ गुदास्थिविवरस्थिताः । मूलाशयो मलाधारः प्राणा-
यतनसत्तमम् ॥ प्रकाशयगतास्तत्र नाड्यो मूलवहास्तु याः ॥
तर्पयन्ति सदा मूलं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वा-
च्चोपलभ्यन्ते सुखान्यासां सहस्रशः । नाडीमिरुपनीतस्य
मूलस्यामाशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्पन्देन
पूर्यते । आसुप्तात्मलिखे न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥
घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूलेण पूर्यते । एवमेव प्रवे-
शेण वातः पित्तं कफोऽपि या ॥ मूलयुक्त उपस्तेहात् प्र-
विश्य कुरुतेऽश्वरीम् । अश्वु खच्छास्त्रपि यथा निषिक्तासु
नवे घटे ॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्वरीसम्भवस्तथा । सं-
न्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥ तद्वद्दलासं
वस्तिस्थस्रग्ना संहन्ति सानिलः । मारुते प्रशुणे वस्त्रौ मूलं
सय्यक् प्रवर्त्तते ॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति
हि ॥ मूलाघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूलदोषाश्च
ये केचिद्वक्तावेव भवन्ति हि” सुश्रु० “अश्वरी” शय-

यस्याशु विकताशकरान्विताम्” सुश्रु० । अश्वस्य महा-
पापजत्वान्महारोगः । “उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा
श्वाचोमधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्मरीत्यदौ महा-
रोगाः” शु० त० नार० ।

अश्मरीघ्न पु० अश्मरीं मूलकच्छ्रं हन्ति हन-ट । वरुणवृत्ते
अश्मरीहर पु० अश्मरीं हरति ह-ट । (देधान) देवधान्ये ।
अश्मवत् ति० अश्माऽस्त्वत् मत्प । पाषाणभूयिष्ठे देशे स्त्रियां
ङीप् । तथाविधभूमेर्गुणाश्च । ‘तदाश्मवती स्थिरा गुर्वी-
श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया गुणभूयिष्ठा ।
स्निग्धा शीतलासन्नोदका स्निग्धशस्यवृक्षकोमलवृक्षप्राया
शुक्लान्बुगुणभूयिष्ठा नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलात्प
पाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा इति’ सुश्रुतः ।

अश्मसार पु० न० अश्मनः सार इव । लौहे । “फलवृक्षिक-
दर्भाश्मसारचूर्णं कवारिणा” सुश्रु० । “प्राणाः स-
त्वरश्मसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” सा० द० ।
ईब० । तत्तुल्यकठिने ति० ।

अश्महन्तृ न० हन्यतेऽनेन हन-सनिन् हन्तृ आयुधम्
अश्मनिर्मितं हन्तृ । लौहनिर्मिते आयुधे “अग्नि-
तस्तेभिर्युग्मश्महन्तृभिः” ऋ० ७, १०४, ५ ।

अश्मादि पु० ईत० । चतुरर्थ्यां पाणिन्युक्तरप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः अश्मन्, यूथ, जप, मोन, नद, दर्भ,
वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कोट, पाम, कन्द, कान्द,
कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह ।

अश्मार्म न० अश्मकारकमर्म । (पाथुरे) अश्मरीरोगे ।

अश्मीर पु० न० अश्मास्त्यस्य ईरन् । (पाथुरे) अश्मरीरोगे ।

अश्मीत्य न० अश्मनः उत्तिष्ठति उद्+स्था-क ५ न० । शिला-
जहनि राजनि० ।

अश्व न० अश्वत्ते नेत्रम् अश-रक् । नेत्रजले “सखीभिरश्वोत्तर-
मीक्षितानिमाम्” कुमा० “नेत्राध्यामश्वत्सृजन्”
रामा० । सुखा० अश्वर्थे इति न मत्प । अश्वी अश्व-
युक्ते ति० स्त्रियां ङीप् ।

अश्वडा स्त्री अभावे न० त० । १ अश्वभावे विरोधे न० त० ।
अश्वविरोधिनि २ चित्तवृत्तिभेदे । “कामः संकल्पोविचि-
कित्सा अश्वडा इति वृत्तिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन-
एव” श्रुतिः “अश्वद्वया च यद्दृशं तस्मात्समुदाहृतम्”
गीता । न० ब० । २ अश्वान्मूत्रे ति० । [मूत्रे ति० ।

अश्वदेय ति० न० त० । अश्वानर्हे अविश्वसनीये । १ अश्व-
अश्वम पु० अभावे न० त० । १ अश्वभावे अनायासे न० ब० ।

अश्ववर्ण न० अभावे न० त० । १ अश्वभावे न० ब० । २ अश्वव-
र्ण्ये ति० २ अश्वोत्तेन्द्रियमूत्रे बधिरे ति० ४ सप्ते पु० ।

अश्वार्द्धभोजिन् ति० अश्वं न भुङ्क्ते भुज-णिनि असमर्थ
स० । सति भोजने अश्वमेव यो भुङ्क्ते तस्मिन् । “अश्वार्द्ध-
भोजीत्यत्र सति भोजनेऽश्वार्द्धमेव भुङ्क्ते न अश्वमिति न
नियमः तथात्वे व्रतलोपः स्यात्” दुर्गसिंहः प्रा० त० ।

अश्वान्त ति० अश्व-कर्त्तरि न० त० । अश्वान्ति १ अश्वमूत्रे
२ अधिरते ३ क्रियाविशेषणत्वे न० । “अश्वान्तश्रुतिपाठपूत-
रसनाविभूतभूरिस्तवेति नैष० । भावे क्त न० त० ।
४ अविश्वसि न० ।

अश्वि(श्री) स्त्री अश्वते संहन्यतेऽनया अश्व-वङ्गा० क्रि ।
१ गृहादेः कोणे । आश्वीयते संघातार्थम् आ+श्वी-“आडि-
श्रीहनिभ्यां ह्रस्वश्च” उपा० इन् स च डित् । खड्गादेश्यभागे
उभयत्र वा ङीप् । ‘वृत्तस्य हन्तुः कुलिशं कुण्डताश्रीव-
लक्ष्यते” कुमा० वाजपेययूपं प्रकृत्य । “स वा अष्टाश्विर्भवति
तस्मादष्टाश्विर्भवति” शत० ब्रा० । चतुःपूर्वादस्मात् अच्-
समा० चतुरश्वः । “कृत्तुपचारं चतुरश्ववेदीम्” कुमा०
योगविभागात् अन्यस्यादयश्च । तेन तत्राश्वं पञ्चमिव्यादि
“आयताश्चतुरश्वश्च तत्राश्व मण्डलिनस्तथा” शकुलजग्ये
सुश्रुतः “वृत्तान्तस्त्र्यश्वपूर्वाणां नावाश्वानां पृथक् पृथक्”
लीला० । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कचिच्चाच् । “तिरश्चि”
इति चतुरश्विरूपः ऋ० १, २५२, २ । [कप्] शोभाश्वमूत्रे ।

अश्वी(क) नास्ति श्रीयस्य नदीत्वाभावात् न ह्रस्वः तेन वा
अश्वीर ति० न श्रीः अश्वीः अश्वर्थे २ । १ कुत्तमित्थीके
“अश्वीर इव जामाता” ऋ० ८, २, २० । “अश्वीरः शुणै-
र्हीनः कुत्तितः” भा० । २ अश्वजले च । “कशं चिदश्वीरम्”
ऋ० ६, २८, ६ । “अश्वीरममङ्गलम्” भा० ।

अश्व न० अश्वत्ते व्याश्रीति नेत्रमदर्शनाय अश्व-कृन् । नेत्र-
जले ‘पपात भूमौ सह पैनिकाश्वभिः” द्रुपयाभास कैकेयी
शोकोष्णैः पार्थिवाश्वभिः” “तमश्व नेत्रावरणं प्रवृज्य”
इति च रघुः । “क्षेप्याश्व द्रुपिका खेदः” मनुः ।

अश्वु त ति० न० त० । १ श्रुतभिन्ने अश्वणाविषयीभूते “येनाश्वतं
श्रुतं भवति येनामृतं मृतं भवति” वृ० ७० अश्वते श्रुतं शास्त्रं
तज्ज्ञानं न० ब० । २ शास्त्रज्ञानमूत्रे मूत्रे “भागं विद्या-
धनात्तस्मात् स लभेताश्वतोऽपि सन्” दा० भा० स्मृतिः ।

अश्वुति स्त्री अभावे न० त० । १ अश्वभावे न० ब० । २ अश्वव-
र्ण्ये ति० “अश्वुतिमेव तद्वं गमयति” शत० ब्रा० ।

अश्वुपात पु० ईत० । नेत्रजलपाते क्रन्दने । “न चाश्वपातः

पिण्डो वा कार्यं आद्यादिकं शु० त० क्वचित्" ब्रह्मपुरा० ।
अश्रुमुखं त्रि० अश्रुपूरुषं मुखं यस्य । नेत्रजलद्रुतमुखे स्त्रियां
डोप् । "पतिज्ञानाश्रुमुखो कधुकर्षी" च क्रोशत
अथ० ११, ११, ७ । [स्त्रियां डोप् नेत्रजलयुक्ते ।
अश्रुशालिन् त्रि० अश्रुणा शलते शल-णिनि ३त० ।
अश्रेयस् त्रि० न श्रेयान् । हीनतरे । "अश्रेयान् श्रेयसीं
जातिं गच्छत्या सप्तमाद्दुगात्" मनुः । स्त्रियां डोप् ।
अश्रौत त्रि० श्रुतौ विहितः विरोधे न० त० । श्रुतिविहित-
विरुद्धे निषिद्धे नास्तिकाचारादौ । २ वेदविहितभिन्ने
स्मृतिमात्रविहिते च ।

अशाघा स्त्री अभावे न० त० । विकल्पनाभावे । आत्मगर्भाभावे
न० व० । विकल्पनान्मन्ये गर्जन्मन्ये २ विनीते त्रि० । [च ।
अश्लिष्ट त्रि० न० त० । १ असङ्गते २ असम्बन्धे ३ श्लेषान्मन्ये काव्ये
अश्लीक त्रि० नास्ति श्रीरक्ष्य कप् रस्य लः । ओपतिबुद्धे
श्रीनाशके । "अश्लीकमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमी
हविः" मनुः ।

अश्लील न० श्रियं लाति गृह्णाति ला-क रस्य लः, श्री-
सिन्धादित्वात् ल या न० त० । १ लज्जादिसम्पादके
वाक्ये २ आत्मभाषायाम् । "भास्करालोकनाश्लील
परिवादांश्च वर्जयेत्" या० सू० । ३ काव्यदोषभेदे न०
तच्च त्रिविधं यथा "दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलानुचितार्था-
प्रयुक्तता" सा० द० । अश्लीलत्वं श्रीडाजुगुष्मानङ्गलव्यङ्गक-
त्वान्निधा यथा "हृषारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव"
"प्रससार शनैर्वायुः" । "विनाशे तन्वि ! ते रुदा" ।
"अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलवाचकाः" सा० द० ।
तत्र साधनशब्दस्य शिग्न्स्यापि वाचकतया श्रीडायाः,
वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुष्माया, विनाशशब्दस्य
मरणवाचकतयाऽमङ्गलस्य च द्योतकता । यथाक्रमं च प्रकृते
हेतुपथनविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलव्यङ्गक-
त्वादुष्टाः । ४ निन्दाव्यङ्गके वाक्ये च "यमश्रुत्याश्लीला वा
गृह्यतीति" ता० ब्रा० "अश्लीला निन्दाकृपा वाक्" भा०
न श्रियं लाति ला-क । ५ अश्लीके त्रि० । "यैवैनमसाव-
श्लीलं वाग् वदति" ता० ब्रा० "अश्लीलमश्रीकरम्" भा० ।

अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यत्नोत्पन्ने न शिशुना श्लिष-धञ् न०
त० । सप्तविंशतिधा विभक्ताराशिचक्रस्य नवमे मन्त्रे तत्तत्तत्
जातस्य शिशोः पित्रादिभिरावृण्णासं दर्शनाभावस्याश्लेषाया-
नशब्दे वक्ष्यमाणस्य सूचकतया तस्या अश्लेषात्वम् । तत्सूक्ष्म-
प्रादि निरूपणाय सर्वताराणां स्वरूपं, संख्यविशेषः, योग-

ताराश्च प्रसङ्गादत्राभिधीयन्ते यथाह श्रीपतिः । "१ तुरग-
सुखसम्बद्धं २ योनिरूपं ३ क्षुराभं ४ शकटनिभमर्थस्थो-
सभाङ्गेन ५ तल्लयम् । ६ मणि ७ गृह ८ शर ९ चक्राभाभि
१० शालोपमं च ११ शयनसदृशमन्यज्ञात् १२ पर्यङ्गरूपम् ।
१३ हस्ताकारमजस्रमौक्तिकमसं १४ चान्यत् १५ प्रबालोप-
मम् विष्णुं तोरणवत् १६ स्थितं १७ बलिभं स्यात्
कुण्डलाभं १८ परम् । क्रुध्यत्केशरिविक्रमेण सदृशं १९ शय्या
समानं २० परम् चान्यद्दन्निविलासवत् २१ स्थितमतः (अभि-
जित्) शुक्लाटकव्यक्ति च । २२ त्रिविक्रमाभञ्ज २३ मृदङ्ग-
रूपं २४ वृक्षं ततोऽन्यद्यमलद्वयाम् २५ । २६ पर्यङ्गुल्यं
२७ मुरजानुकारमित्येवमश्रुतादिभचक्ररूपम्" अत्राङ्गुल-
सारेणाश्रुतादीनां रूपाणि ज्ञेयानि । "वज्रित्वि कर्तृपुगुणेन्दु
कृताग्निभूतवाणाग्निनेत्रशरभूकुनगग्निराभाः । रुद्राब्धि-
रामशुचिवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशोभताराः" ।
यथा तिताराश्विनो भरणी च । षट् ताराः कृत्तिका । पञ्च-
तारा रोहिणी । तितारा मृगशिरा । एकतारा आर्द्रा,
चतुस्तारा पुनर्वसुः तितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा
मघा च तितारा पूर्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी
पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च सप्ततारा
विशाखा, तितारा अतुराधा ज्येष्ठा च । एकादशतारा
मूला, चतुस्तारा पूर्वाषाढा तितारा उत्तराषाढा, श्रवणा
चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा । द्वितारा
पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वात्रिंशत्तारा रेवती" एषां
योगतारा स्वरूपं सि० । "फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढ-
योर्द्वयोः । विशाखाश्विनसौम्यानां योगतारोत्तरा" स्मृता
एषाश्चतुर्नक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारास्तु सुस्थ्या उत्तरा
उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा । "पश्चिमोत्तर-
तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा
सा अविष्टायाश्च पश्चिमा" स्म० सि० । हस्तनक्षत्रं पञ्च-
तारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारं ततो नैर्ऋत्यदिग-
वस्थिता पश्चिमावस्थितताराया उत्तरदिगाश्रितताराया
द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता
सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारासङ्गा पश्चिमाश्रिता
तारा हस्तस्य योगतारा" धनिष्ठायास्तारास्तु या पश्चिम-
दिक्स्था सा तस्या योगतारा कृति च रज्ज्वना० । "ज्येष्ठा
श्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्नेयपित्राणां
रेवत्याश्चैव दक्षिणा" स्म० सि० "ज्येष्ठाश्रवणातुराधानां
पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्वयात्मकत्वात् मध्यमतारा योग-

तारा" रङ्गना० । "रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सर्पस्य
चैव हि । तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्यात् योगतारका"
सू०सि० रोहिणीपुनर्वसुभूलानामक्षेपायाश्च प्रत्येकं
स्वतारासु पूर्वदिक्स्था तारा योगतारा । अवशिष्टानां
आर्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छतताराणां यथायोग्यं स्वतारासु
यात्यन्तं स्थूला सा योगतारा नक्षत्रप्रसङ्गात्
ब्रह्मादिनक्षत्राणामपि स्थितिस्थानसुक्तं तत्रैव । "पूर्वस्थां
ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्दृष्टानो-
ऽसौ सौम्योऽष्टविंशदंशकैः" सू०सि० ब्रह्महृदयस्था-
नात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः दृष्टान्तनिकटे एकराशिसम्प्रवि-
शत्यंशैः प्रजापतिस्वारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः ।
अस्य विक्षेपमाह असाविति । असौ ब्रह्मा सौम्यो उत्तरस्यां
अष्टविंशैः स्थित इत्यर्थः रङ्गना० । "अपावत्सञ्च चित्रा-
याउत्तरेऽंशेस्तु पञ्चभिः । दृष्टुं किञ्चिदतो भागैरापः
षड्भिक्षयोत्तरे" सू०सि० । "तिष्यपुनर्वसू हन्ते पा०सू०
व्याख्यायां सरलायामस्माभिर्यत् पुनर्वसोर्द्वि तारत्वसुक्तं
तन्मनोरमादिमूलतया प्रामादिकमेव । एतच्छास्त्राणोच-
नेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुस्तारात्मकत्वं पुष्यस्य त्रितारात्म-
कत्वं तेन बद्धत्वे प्राप्ते द्वित्वविधायकं सूत्रं सार्धकमिति
दृष्टव्यम् । "पादः पुनर्वसोरन्यः पुष्योऽक्षेपा च कर्कट" ।
ज्योति० नक्षत्राधिपा उक्ताः दृष्टुं० । "अश्विनम-
दहनकमलजशशिशूलभृददितिजोवफणिपितरः । योन्य-
र्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रोनिर्ऋति-
स्तोयं विश्वविराज्जी हरिर्वरुणः । अजपादोर्हिर्वभः
पूषा चेतोश्चरा भानाम्" । "चित्राक्षेपास्त्रातिविशाखा
भरणीपित्रेशकृत्तिकाः । नातिशस्ताः प्रयाणेषु" ज्यो०त०
अस्य स्त्रीत्वमपि "अक्षेपवर्जयमपित्रविशाखयुक्तं
पूर्वात्ययं शतभिषा च नवाभ्युदूनि" एतान्यधोमुख-
गणानि कथितानि नित्यं विद्यार्थभूमिखननेषु च भूमि-
तानि" ज्यो०त० । तथा च नक्षत्रपरत्वे न० तारा-
परत्वे स्त्रीत्वम् । एवं मूलान्त्रवणादीनामपि द्विलिङ्गत्वम् ।
इयं तीक्ष्णगणः "तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्दुयुक्" ज्यो०त० नास्ति
क्षेपो यस्य । २ असंबन्धे ति० । क्षेपः काव्ये नानार्थपरता
य नास्ति यत् । ३ क्षेपमूल्ये काव्ये न० ।

अक्षेपाज पु० अक्षेपानक्षत्रे जायते जन-ड ईत० । केतु
पक्षे तस्याक्षेपाजातत्वात्तथात्वं अक्षेपाजातादयोऽप्यत्र ।
अक्षेपाशान्ति स्त्री अक्षेपाजनननिमित्ता शान्तिः शाक०त० ।
अक्षेपाजनननिमित्तशान्ती । तत्र अक्षेपाजनने दोष-

माह" ज्यो०त० । "अश्विनीमघमूलानां गण्डाद्यादिभि
नाडिकाः । अन्याः पौष्णोऽरगेन्द्राणां पञ्चैव यवनाः जशुः"
मूचेन्द्रयोर्दिवा गण्डोनिशा च पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये
तथा ज्ये रेवतीतुरगर्जयोः" सन्ध्यारात्रिदिवाभागे
गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं तातं
वित्तं हन्ति यथाक्रमम् । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो
विधीयते । तातेनादर्शनं वापि यावत् पाण्ड्यासिको
भवेत्" ज्यो०त० । त्यागासामर्थ्ये षण्सासपर्यन्तं सुखं न
पश्येत् शान्त्या सर्वत्र शुभम् । त्विपञ्चादिघटिकेत्युक्ति
दोषबाहुल्यार्था वस्तुतः सर्वचरणेष्वेव दोषविशेषः
यथाह नारदः । "आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे
द्वितीये जननी तृतीये । धनं चतुर्थेऽस्य शुभोऽस्य शान्त्या
सर्वत्र तत्स्यादहिमे विलोमम्" । सन्ध्यादिविशेषोक्ति-
रधिकदोषार्था । यथाह ज्योतिर्निबन्धः । "मूलान्त्रिपित्र
चरणे प्रथमे च नूनं पौष्णोन्द्रयोश्च फणिनश्च तुरीयादे ।
मातुः पितुः स्वपुत्रोश्च करोति नाशं जातो यदा निशि-
दिनेऽप्यथ सन्ध्यायोवा" । कन्यायां विशेषः विधानपारि-
जाते । "न बाला हन्ति मूलार्थे पितरं मातरं तथा ।
मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । महेन्द्र-
जाऽप्यजं हन्ति देवरन्तु द्विदेवजा । शान्तिर्वा पुष्कला-
स्याञ्जे सार्द्धं दोषो न कश्चन" । द्विदेवजा अश्विनीजाता
तस्याः अश्विनीसुतदेवताकत्वेन तयोश्च द्वित्वात् तथात्वम् ।
तच्छान्तिश्च "अक्षेपायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम्
जातस्य द्वादशाहं च शान्तिहोमं समाचरेत् । विभवे पञ्च
कुम्भास्तु इयं वा तदशक्तितः" इत्यादिना मानवसंज्ञितोक्ता ।
सा च विधानपारिजाते अक्षेपाशान्तिविधानप्रकरणे
दृष्टा । तत्फलं च मन्त्रलिङ्गात् ज्ञेयम् मन्त्रो यथा ।
"अक्षेपाक्षजजातस्य मातापितोर्धनस्य च । भ्रातृशान्ति-
कूलस्यानां दोषं सर्वं व्यपोहत् । योऽसौ वागोश्चरो देवो
हृदिदेवो दृष्टस्यति । मातापितोः शिशोश्चैव गण्डदोषं
व्यपोहत् । पितरं सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।
सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं शान्तिं च बान्धवान्" वि०पा०
पुरा० ।

अथ पु० अश्वरुते व्याप्नोति मार्गम् अश्व-कनू । चोटके "गच्छन्त
सञ्चलितचामरचक्रमश्वम्" साधः । "जितसिंहभयानागा
यत्नाश्च विलयोनयः" कुमा० । "अमृताद्वाप्यतोवज्र
वेदेभ्योऽण्डाञ्च गर्भतः । सान्नो हयानासुत्पत्तिः सप्तधा
परिकीर्तिताः । इत्युक्तेष्वेवामृताद्युत्पत्तिस्थानम् ।

हयोत्पत्तिस्थानसंख्यासास्याश्च संप्रसंख्यायाम् “काष्ठतुल्यवपु-
 र्दृष्टो मिथ्याचारश्च निर्भयः । द्वादशाङ्गुलमेतद् दृष्टिस्तु
 हयो मत” इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे “पद्मिनी शशकौ तृता
 हवे तृता च हस्तिनीति” रसः । अत्र प्रसङ्गात् अस्नाना-
 मङ्गविभागविशेषसंज्ञालक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकृतादश्च
 शास्त्रात् सारांशः “अतिप्रसिद्धा जिह्वा तु तस्याः शूना
 भवेदधः । ऊर्ध्वं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽप्ये दन्तपी-
 ठकम् । ततोदन्ताः समुद्दिष्टा ऊर्ध्वं दन्ता भवन्त्यधः ।
 चिबुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः । चिबुकस्थो-
 परिष्टान्तु अपरोष्ठः प्रकीर्तितः । चिबुकात्पार्श्वभागे
 तु हनुनीमाभिधीयते । स्तब्धद्वयं विजानीयात् वक्त्रोपा-
 श्च गतं बुधः । उत्तरोष्ठं प्रयाणाख्यं तदूर्ध्वं प्रोथ उच्यते
 नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राजि-
 मध्ये तु घोणाख्या समुदाहृता । घोणापार्श्वगतौ गण्डौ-
 जीरिके च ततः परम् । नेत्रयोरुत्तरे भागे अशुषात उदाहृ-
 तः । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः । कनी-
 निकारख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपगः । सितासितौ च
 तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म
 चान्तिकूटमतः परम् । तस्मादूर्ध्वं भ्रुवोर्लेखा ललाटं च
 तदुत्तरम् । ऊर्ध्वं ललाटदेशात् केशान् च ततः श्रवः ।
 ततः शिरो विजानीयात् अवादूर्ध्वगतं बुधः । शिरः-
 पार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकुन्तलम् । अपाङ्गादध्रङ्गुले
 चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटालं
 समुदाहृतम् । विदोर्मर्म विदुषैव कर्णस्थाधः पङ्कजुले ।
 घण्टाबन्धसमीपस्यो निगलः परिकीर्तितः । अधस्तले
 निगलस्य गलमाहर्म्मनीषिणः । ततः कण्ठं विजानी-
 यादधीभागे नतं बुधः । ग्रीवा लोकप्रसिद्धा तु
 तस्याधोपरि केशरः । ग्रीवास्तन्वाले चैव बाह्वं प्राङ्म-
 नीषिणः । बाह्वोपरि यस्तु स्यात्काकसं ककुदं च तत् ।
 ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम् । कंसके ककुदश्चैव
 निबन्धः परिकीर्तितः । स्यातामसादधीबाहू तयोर्बाह्वो-
 पङ्कजुले । मन्दिरः पश्चिमीभागः कलापी जानुनोऽपि मः ।
 जानुनबाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षणः । जङ्घापार्श्वे
 कक्षां विद्यात् सम्यक् चैपिकसंज्ञकम् । अग्रतः पालिकस्तः
 स्यात् पश्चात्कूर्च उदाहृतः । किण्वस्तत्त्रयं मध्यस्थो ह्रस्वोभागे
 च कुष्ठकी । खुरसंज्ञं ततोविद्यादधीभागे ततः खुरम् ।
 खुरस्य पार्श्वे पाणिः स्यादग्रभागे मखी भवेत् । खुरस्या-
 धस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्यगा । खुरमांसं विजानीयात्

जीरकाख्यं विचक्षणः । हृदयात्परतः पुच्छी पार्श्वं तस्य
 विभागतः । जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
 रोमराजीं ततो विद्यान्मूलकोशमतः परम् । आ कक्ष्याः
 पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ च कीर्त्तितौ । पुच्छमूलं च
 वाहानां भावते पुच्छमूलतः । तस्याधः कीर्त्तितः पाशुः
 सीदनी च ततः परम् । सुषुक्ौ च कटिमन्त्रं च
 ततोविद्यात्परं बुधः । अधस्तात्कटिसन्धेस्तु जहसन्नि-
 रुदाहृतः । सकृन्निनी फलसन्धेस्तु ऊरु पादाभिधायके ।
 ततः स्थूरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किण्वं
 चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये सुसंस्थितम् । ततः परं
 विजानीयात् कालकूर्चं च कुष्ठिकम् । खुरान्तमंज्ञं
 मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणः । अग्रे जङ्घाद्वयं चैव वक्त्रो
 ग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकायः समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः ।
 आ कटेः पश्चिमे भागे खुरान्त्यापरं स्तम्भम्” ।

तेषां लक्षणाणि “अशुर्मूलं लक्षणैर्गुणा हया न गृहणो-
 चिताः । अतो लक्षणमेवादी तेषां वक्ष्यामि देहजम् ।
 ओडयोः स्तब्धयोश्चैव जिह्वायां दशनेषु च । वक्त्रे तालुनि
 नासायां गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे
 कर्णपुटे तथा । ग्रीवायां केशरे चापि स्तब्धे वल्लिषि बाह्वके ।
 जङ्घायां जानुनोश्चाधः कूर्चे पादे तथैव च । पार्श्वयोः
 पृष्ठभागे च कक्षौ कक्षां सगलधौ । मेहने सुष्ठयोश्चापि
 तथा चैवोरुकद्वये । आवर्त्ते च खुरे पुच्छे गतौ वर्णं खुरे
 वृथा । महादोषे त्यजेत्प्राज्ञः स्यादायां गन्धसत्वयोः ।
 प्रमाणस्यै वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभा-
 शुभविवेकाय तद्विद्याद्दुहिमान्भिषक् । गालिहोत्वादि-
 भिः सम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदः । आतामौ पूजिता-
 वोष्ठी बलिह्वनी नृदुलचौ । सुप्रोथोत्तरसंस्थं च
 विपरीतं विवर्जयेत् । स्तब्धोऽनृता शस्ता जिह्वायां
 रक्तता तथा । अतश्चान्यद्वि दोषाय न त्वदीर्घा च सा शुभा ।
 घना मृग्धा सुबद्धा च समा दन्ताः सुशोभनाः । घटसंस्थे
 बन्धरे हस्ते तेषु व्ययं न संभवः । आयतं तद्वर्णं च निर्भीसं
 प्रियदर्शनम् । सुबन्धं पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् । तालु-
 रक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके । नातितनू समौ गण्डौ
 वाहानां कीर्त्तितौ शुभौ । अत्यन्तनिर्गते चैव सुबद्धे नैव
 चाविले । प्रशस्ते वाजिनं नेत्रे मद्यामे फलतारके ।
 स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाजिणी । कनक-
 प्रतिसंकाशे शस्ते बाह्वस्य लोचने । सावर्त्तं च विशालं च
 अतिमं चैव वाजिनः । ललाटं पूजितं प्राङ्मुनयः शास्त्र-

कोविदाः । शिरः समं तथा वृत्तमावर्त्तय्यभूषितम् । केशश्च
 ऋद्वक्ष्यैव वक्ष्यैव पूजिताः । ऋजुता कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता
 तनुता तथा । अदीर्घरोमता चैव प्रशस्ता विप्रकीर्तिता ।
 सुटसाङ्गुष्ठिताश्चैव धन्यां मीवां विदुर्बुधाः । केशरश्च
 जटाहीनो ऋद्वक्ष्यैव प्रशस्यते । सुबद्धश्च दृढश्चैव स्वाभ्यो-
 वाहस्य पूजितः । वक्त्रः प्रशस्तविपुलं निर्गतं विशरं च
 तत् । ऋजुपल्लसमौ बाहू गूढं जानु प्रशस्यते । अवक्रा
 मांसहीना च वाजिजङ्घा प्रशस्यते । शुभं स्मृतं सुष्टमं च
 समं चैव नतोद्धतम् । कूर्चमेव विधं विद्याद्व्यन्विद्रणविव-
 र्जितम् । दृढमण्डलिकायुक्तो वक्तुलः स्निग्धसन्धिकः ।
 क्षुरः खरखुराकारः प्रशस्तः समुदाहृतः । पार्श्वे चैव समे
 वृत्ते जङ्घाभांसोपशीभिते । अविलम्बि सुष्टमं च उदरं
 चातिपूजितम् । नातिदीर्घं समं वृष्टं किञ्चिच्च दिनतं
 शुभम् । सुवृत्ता चैव पीना च कटिधेन्या प्रकीर्तिता ।
 ऋद्वस्त्रिगुणायतैर्युक्तं बालैः पुच्छं प्रशस्यते । वृषणौ च समौ
 वृत्तौ द्विषल्लम्बावलोमशौ । कण्ठवर्णविहीनं तु हृत्स्वं मेहन-
 निष्यते । अनुपूर्वं परं चैव शोभनं चोसकद्वयम् । पूर्व-
 जङ्घे च जङ्घादि खुरान्तं चापि पश्चिमम् । शालिहो-
 तादिभिः प्रोक्तं सुनिभिः पूर्ववेदिभिः” ।

आवर्त्तलक्षणम् “विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यशुभाः”
 स्मृताः । उत्तरोऽप्रमाणस्यास्तत्रावर्त्ताः शुभावहाः । स्तकण्योश्च
 या प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः । त्रयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो-
 र्यस्य रोमजाः । द्वौ बाललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ।
 आनुपूर्व्यार्थं स्थिताशोर्द्ध्वं ललाटे रोमजास्तथः । निःश्रेणी
 नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधिनी । शिरःकेशान्त-
 योर्मध्ये अगोनामाभिधीयते । तत्रावर्त्तः स्थितोऽश्वस्य
 भर्तुर्जयविवर्द्धनः । षण्ठाश्वसमीपस्थो निगालः
 कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत्
 स्मृतः । कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा ।
 आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके ।
 आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्त्रसि स्थिताः । एका
 कण्ठे भवेत् स्मृतं स धन्यः सर्वकामदः । रन्ध्रे चैव सदा
 भर्तुः शंसितार्थप्रदेभतः । उपरन्ध्रे द्वयश्चैव रोमजश्चाति
 पूजितः । शङ्खचक्रगदापद्मशुक्तिवज्रोपमाश्च ये । विशेषेण
 शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेवजाः । अत ऊर्ध्वं प्रव-
 च्छामि रोमजानशुभाय यान् । भर्तुः क्लेशवह्णान् सर्वा-
 न्धनप्राणापहारकान् । नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः
 प्रोथ उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय रोमजोऽश्वस्य

कीर्तितः । ऊर्ध्वस्थो नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेश-
 दायकः । गण्डजश्चैव भर्त्तारं हन्यावर्त्तो दुरासदः ।
 अश्वपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्तो भवेद्भीनः
 स्वामिनः कुलनाशनः । अपाङ्गादुद्गच्छे चैव प्रदेशः
 शङ्ख उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः ।
 अङ्गो देशे समुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकल्म-
 स्याङ्गर्त्तुरर्थावसादकः । सव्यां मीवां शिरां विद्यास्तत्रावर्त्तस्तु
 कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संग्रामे स्वामिनं चाशु घातयेत् ।
 चिबुकस्य समीपस्थो वामदर्शिनभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम
 तत्रावर्त्तो हि दारुणः । अधरोष्ठस्य चाधस्तु चिबुको हि
 प्रसिद्धकः । तस्मिन् पाथो भवेद्भर्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ।
 कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये बालक उच्यते । तत्रावर्त्तः
 स्थितः पापः स्तब्धसन्निगतश्च यः । अस्तौष्ण्यकृद्यो-
 शैव शन्यः कूर्च इति स्मृतः । तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्तुः
 संग्रामे जीवितान्तकृत् । कूर्चादष्टाङ्गुलं चोर्ध्वं पार्श्वयोः
 ककता स्मृता । तत्र भर्तुः शराघातैर्जीवितान्नाश रोमजः ।
 ककुदं वृषभस्यैव सुव्यक्तसुपलक्ष्यते । वाजिनो यस्य तत्रस्य
 आवर्त्तस्तु विनाशकृत् । ककुदस्य पुरोभागे समीपे बाह
 उच्यते । भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन् नाशाय रोमजाः ।
 काकसे तु हयस्य स्यादावर्त्तो यस्य दारुणः । रणे हतः समं
 भर्त्ता कव्यादैः स विलुप्यते । क्रोडे चैवासने चापि हृदये
 चैव वाजिनः । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येते न
 संशयः । पार्श्वयो रोमजो यस्य स चाश्वोनयति क्षयम् । सपक्षं
 चाशु भर्त्तारं नीहाराभ्युपगच्छेत् । कूर्चस्याधः प्रदेशस्तु
 कटिश्च परिकीर्तितः । अधन्यस्तत्र बाहस्य जघन्यो जानु-
 जश्च यः । नाभिजोऽस्यैव त्विकजश्च विशेषतः ।
 पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्तितः । पुच्छौ
 व्याधिः, क्षयायैव रोमजाः कुलिसंभवाः । पाशुलि-
 बलिसध्यस्या नैव धन्या प्रकीर्तिता । स्निग्धजः खुरजश्चैव
 यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लङ्कावर्त्तः स विख्यातो भर्तुः
 सर्वार्थनाशकः । शतपादीति विख्यातस्तथा वै सुकुलोऽपरः ।
 आवर्त्तश्चैव संघातः पादुकशार्ङ्गपादुकः । शुक्तिश्चैवावली-
 दश्च आवर्त्तः कीर्तितोऽपि । वाजिदेहगतः सम्यक्
 शुभाशुभनिवेदकः । शतपादीसमाकारः शतपादीति
 कीर्तितः । जातीसुकुलसंकाशो सुकुलः समुदाहृतः । आवर्त्तो
 भूमितो बालैः संघाते रोमपुङ्गवः । शुक्तिश्च शुक्तिस्थानै-
 रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः । एतेषामेव लीदस्तु अवलीदः प्रकी-
 र्तितः । पादुक पादुकाकारश्च पाशुचैर्वा पादुकः । बालै-

विशेषसंस्थानैर्निर्दिष्टेतिमानुभिषक् । शास्त्रमार्ग-
सुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां
विचक्षणैः । रोम्णां तिलकता संज्ञा वाजिलक्षणवे-
दिभिः । शुभाशुभौ तु यत्न द्वौ तत्त्वौ न फलप्रदः ।
एवं हेम्ना दहेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा
वाजिनो सुख्याः ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दन्त्वा
पाङ्गाः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकूदी । श्रीष्टो रोमज-
स्यैव रोचमानस्तस्यैव च । अङ्गादी मेघली नाम राज-
रत्नप्रदाः सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च कृताशनम् ।
उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रास्त्रय्यौ च मूर्ध्नि । रन्ध्रे स्कन्द-
विशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । इत्येवं पूजिताच्चेत् ते
दण्डवन्वास्तु वाजिनः । अथ केन विहीना ये भवेदुर-
शुभास्तदा ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां
लक्षणम् शुभम् । शुक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्गुशोपमाः ।
शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः
पूजितो नित्यं मृदुकश्चैव यो भवेत् । पर्वतेन्दुपताकाभा ये च
रुग्दामसद्भिभाः । ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफल-
प्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
अशुभाश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः । काककङ्क-
बन्धाहिम्बधंगोमायुसद्भिभाः । असिताः पीतका रक्ताः
पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यगगात्र्यैव विच्छिन्नाः शृङ्ग-
लापाशशोभिताः । जिह्वाक्षणाक्षिरुक्षाणि भस्मवर्ण-
निभानि च । शूलाग्रा वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः ।
पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः ।

अथ पुष्पलक्षणम् । 'आगतं वत्सरत्नस्य ये भवन्त्यन्यव-
र्त्तकाः । विन्द्वः पुष्पसंज्ञा वाहिताहितत्वकारकाः । तेषां
प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं
कीर्त्यतेऽधुना । प्रयाणे च ललाटे च कचे मूर्ध्नि कर्णयोः ।
निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्कन्धे वक्षसि
कक्षे च सप्तकथोर्बाहुके सुखे । हनौ पृष्ठे च बाह्यानां पुष्पं
स्वामिहितप्रदम् । नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि
वाजिनः । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
अश्वस्तानि दृष्टानि सुनिभिर्यानि शास्त्रतः । तानि सम्यक्
प्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यान्यानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे
उत्तरोष्ठे तथैव च । घोषायां गण्डयोस्यैव शङ्खयोश्च तथा
भ्रूयोः । ओषायां चैव बाह्वे च रुक्मणोः स्फुरके
स्थितिः । पादौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे
सङ्घातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्त्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं
विजयं तथा । विद्यातुष्ट्यैः शुभैर्भर्तुः शुभैश्च विपर्य्ययम् ।
सर्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संग्रहः ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरसत्त्वित्थियः पादा-
स्तन्नांगारान् स्पृशन्निव । पुलं याति शुभं हृष्टो वाजी भद्र-
गतिस्तु सः । पूजिता दृष्टमातङ्गसिंहाशूलागमिनः । अतो-
ऽन्यगतयो नेष्टाः सर्वशुद्धतरङ्गमाः । संकीर्णा एकतोभ्रष्टा
चङ्क्रमौध विवर्जिताः । अत्यूर्ध्वा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता
गतिः । षोडशाक्षोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं द्विगु-
णितं गत्वा हस्तानां पुनरोति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी
धन्यस्तपोधनैः । दशहोना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः
खुगह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृ-
तः । पक्तालनिभो वाजी कषाहः परिकीर्तितः । पीयूषव-
र्णः सेराहो गर्दभाभः सुकृहकः । नीलो नीलक एवाश्वः
त्रिपूहः कपिलः स्मृतः । शिलहः कपिशो वाजी
पाण्डुकेशः सुबालधिः । हलाहश्चित्तकश्चित्रपुलाहः
श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजा-
तुकः । कृष्णा चास्ये भवेद्देखा पृष्ठवंशानुगमिनो । उराहः
कृष्णजान्तस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः स्मृतो
वाजी पाटलो यः प्रकीर्तितः । रक्तपीतकषायोऽथो वर्णजो
यस्य दृश्यते । दुकुलाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः ।
पूर्वोक्तानां च वर्णानां मुखपुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति
परे भेदास्तान् ब्रवीम्यनुपूर्वगः । कोकाहः पुण्ड्रको
नाखः क्रोडराहः प्रकीर्तितः । खुराहखरगाहौ च
हरिकोहराराहकः । कलाहश्चैव वीलाहः सिराहः
सिद्धराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभरा-
हकः । चारुराहो जयेदश्वो वोरुराहो न यः स्मृतः ।
कुलीहो दुरणाहस्तु युद्धके नैव कीर्तितः । त्रिपुहस्त्रि-
पुलाहश्च युद्धके नैव कीर्तितः । त्रिपुहस्त्रिपुलाहश्च चित्र-
लाङ्गश्च यो भवेत् ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य गौराणि
पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्तुः त्रिय-
माधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः
सर्वे पुच्छं वज्रो मुखं तथा । ऊर्ध्वजङ्घा सिता यस्य तं विद्या-
दृष्टमङ्गलम् । प्रभूतासितताराश्च प्रशस्ता सुनिभिः स्मृताः ।
यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्तितो ह्ययः । प्रशस्ताः

क्षणतारस्तु मल्लिकाक्षः प्रकीर्तितः । श्वेतजावेष्टितं क्षण
रेखया तारकं च यत् । मल्लिकाक्षः सविज्ञेयः स्वाभिनः
सुखवर्द्धनः । सिततयाऽप्रशस्तश्च स्वाभिनः क्लेशवर्द्धनः ।
सर्वश्वेतश्च क्षणश्च रक्तपीतस्तथैव च । एते सांघ्यामिकाः
प्रोक्तास्तुरगा मुनिसत्तमैः । हरिताः किल जायन्ते
वाजिनः पुण्यदर्शनाः । यतो हिता नरेन्द्राणामाधुरारो
ग्यश्रीप्रदाः । रक्ताख्यमेहनः शस्तः श्यामकर्णस्तु यः
सितः । कपोतेन च वर्णेन यो ह्ययः शुक्लकेशरः । शुक्लपा-
दमुखो वाजी प्रशस्तः परिकीर्तितः । चतुर्णां चैव
पादानां शुक्लता यस्य वाजिनः । सुखं सिततरं चैव पञ्च-
भद्रः स उच्यते । श्वेतमण्डलचित्तश्च भर्तुः सर्वाय-
साधकः । पाण्डुरा यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशानुगामिनी
श्वेतक्षणाशिरा यश्च नैव धन्यः प्रकीर्तितः । अन्यवर्णं
शिरौ यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः । पुच्छेन शिरसा
वापि नानावर्णेन निन्दितः । अव्यक्तवर्णो योवाहस्तया ति-
त्तिरिसन्निभः । कुत्सितो वानराक्षश्च योवा व्याघ्रावलीढकः”

तथाङ्गविक्रितितोऽशुभलक्षणम् । “काकुदी क्षणजिह्वश्च
क्षणसिफाण्डतालुकः करालो हीनदन्तश्च शङ्खी वाधिक-
दन्तकः । एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी तिसरी
तथा । माज्जोरपादो व्याघ्राभस्त्रिकर्णी द्विखुरी स्तनी ।
यमयो वामनश्चैव काकतित्तिरसन्निभः । वानराक्षो
विडालाक्षो सुशली चेन्द्रवृद्धिकः । येषां पृष्ठे हतो भर्ताऽ
जातदन्तस्तथैव च । एते दोषान्विता वाहस्याज्या वै
भूतिमिच्छता । धनप्राणहराहृते बन्धुविग्रहकारकाः । एषां
चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः । पूर्वशास्त्रानुसारेण
सुनीनां वचनं यथा । आवर्त्ता यत्ककृदे काकुदी स उदा-
हृतः । करालैर्वाधरे दन्तैर्ज्जायते यस्य चोत्तरम् चतुर्भिः
पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्तितः । सप्रमिखाष्टभिर्दन्तै-
र्जातखाधिकदन्तकः । अङ्गुष्ठपर्वसंकाशं छागशृङ्गोपममथा ।
जम्बूद्वररूपं च तथा चामलकोपमम् । व्याम्नास्थिसदृशं
चापि हरीतक्याः फलोपमम् । दग्धवर्म्मनिभं चापि बालं
संस्थानमेव च । कालङ्कणीन्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ।
धौरेयः सर्वपापानां बाहूः शृङ्गी स कीर्तितः । एवंविधेन
शृङ्गेण शृङ्गी रात्रौ न वासयेत् । एकतोलप्रमाणेन
सुपर्केणैकाण्डसंज्ञकः । अत्यन्तरोमशाभ्यां तु ताभ्यां जाताण्ड
उच्यते । स्त्रग्धे वल्गसि बाह्वोश्च अंसदेशे तथैव च । अन्य
वर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्तितः । यस्यान्यवर्णा
रेखा स्यात्पादे कूर्चं च वाजिनः । माज्जोरपादः प्रोक्तो-

ऽसौ सोऽधन्यः कुलनाशनः । अन्यवर्णस्य बाह्वस्य शिरः
क्षणं यदा भवेत् । तिसरी नाम स प्रोक्तो भर्तुः कुल-
विनाशनः । द्विखुरं गोखुराकारखुरैर्विद्याद्विवक्षणाः ।
अथ वा त्रिबलियुक्तौ निम्नमध्यैश्च निर्दिशेत् । पृष्ठाभ्यां
सुजाताभ्यां स्तनाभ्यां विहृता स्तनी । त्रिभिः कर्णैस्त्रि-
कर्णी च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्णकः । एकेनाङ्गेन हीनेन
निम्नेन च विशेषतः । यमयं वाजिनं विद्याद्वामनं
वामनाक्षतम् । वर्णादेकेन पादेन अन्यवर्णेन यो ह्ययः ।
सुसलीति स विख्यातो भर्तुः कुलविनाशनः । विरोधं नैव
यो याति दृष्ट्वा चान् सुपर्कवर्जितः । इन्द्रवृद्धिः स विख्यातो
भर्तुः कुलविनाशनः । अथ चेद्द्विषां दृष्ट्वा विरोध-
मधिगच्छति । निगूढं पृष्ठाख्यस्तु स धन्यः सर्वकामदः ।
द्विषं तु समारभ्य यावद्वा पञ्चवर्षिकः । दन्तानां सुपर्क-
योश्चैव सम्भवो वाजिनः स्मृतः । व्यतर्ज्जं न जायन्ते
सुपर्को दन्ताश्च वाजिनः । अशुभं तु फलं पाच्यमभावे न
ततस्तथा” ।

अथाश्वान्गवेष्टादिशुभाशुभम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि तुर-
गाणां विभागतः ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभा-
शुभम् । यदा ज्वलति बाह्यानां सर्वगात्रे ज्ञताशनः । तदा
विद्यादनाष्टमिषद्भेकं न संशयः । अन्तःपुरविनाशस्तु
मेहने ज्वलिते भवेत् । उदरे वित्तनाशस्तु पायौ पुच्छे
पराजयः । उत्तमाङ्गे च वल्गो च स्त्रग्धे चैवासने
तथा । भर्तुर्जयाय बाह्यानां ज्वलनं यत् नेत्रके ।
धूमं ललाटे बाह्वोश्च तथा वल्गसि निन्दितम् । तत्रैव
ज्वलनं शस्तं तथा नासासङ्गुधः । यदा व्याधिं विना
वाजी यासं त्यजति दुर्म्मानः । अष्टपातं च कुरुते तदा
भर्तुरशोभनम् । स्वयमेव यदा वल्गं हृष्टो लोकयते ह्ययः ।
रवङ्गायप्रदाने तु तदा विद्याज्जयं प्रभोः । सर्वदेव शिरौ-
मस्तु सर्वेषां नैव पूजितः । वामपादाभिघातस्तु प्रभोर्वा-
त्त्वानिषेधकः । स्वाभिनारुढमात्रेण दक्षिणं पार्श्वमात्मनः ।
तुरङ्गमो यदा न्यसेत्तदा भर्तुर्जयो भवेत् । पुच्छं
बाह्वं यदा बाह्वो वामतो विकिरेद्यदा । तदा भर्तुः प्रवासः
स्यात् दक्षिणे विजयस्तथा । प्रकिरन्ति यदात्यर्थं सर्वपुच्छं
तुरङ्गमाः । अकस्मादेव जाता च तेषां भीतिः प्रभोः स्मृता” ।

अथाश्वमानम् “हस्तोऽङ्गुलानां विंशत्या चतुरस्ररया स्मृतः ।
चतुर्हस्तस्तु विख्यातः शास्त्रोक्तो नोत्तमो ह्ययः । अर्द्धहस्तेन
हीनस्तु भवेन्नध्यस्तुरङ्गमः । सुष्टिभूनेन हस्तेन हीनश्चाप्य-
धमः स्मृतः । अर्द्धमानप्रमाणं तु परिणाहं विनिर्दिशेत् ।

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम् । अर्द्धवत्-
महत्तं तु त्रैष दैर्घ्ये निर्दिशेत् । पञ्चमहत्तप्रमाणस्तु जघन्यः ससुदाहृतः ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रसुसमाश्रय्य कीर्त्तितम् । पृष्ठं वक्त्रं कटीं
चैव सुशततुल्यं समादिशेत् । अङ्गुलीद्वयहीनं तु सुखादि मध्य-
माधमम् । निर्दिशेन्नतिमान्येद्यः वाजिशास्त्रविधारदः । स-
प्राङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्रय्य कीर्त्तितम् । षडङ्गुलं भवे-
न्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवो-
त्तमे हये । चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला ।
एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः । अपाङ्गात्
पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत् । खुरान्तात् कटुदं
यावदङ्गुलमानेन बुद्धिमान् । वक्त्रेभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा
वा स्तवकेण च । परिणामं तुरङ्गस्य मापयेन्नतिमान्भिक्षक् ।
एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गश्च पूजितः । अतो हीनाधिका-
ङ्गाश्च हरयो नैव पूजिताः” ।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प०ख० ज्योति० पराशर-
संहिता । “आवर्त्तो बहिर्मुखवृत्तमण्डलरोमा दीर्घवृत्ताङ्ग-
रोमा शुक्तिः । कनकमन्त्रसंखटत्तरोमसंघातं, प्रफुल्लविकच-
रोम पुष्परसिति” । पुष्पं विशेषयति तत्रैव । “श्वेतं क्षिग्ध-
मन्यवर्णस्य प्रगस्तं श्वेतस्य लक्षणं पीतं ह्रस्वं रक्तं वा । यस्या-
न्यवर्णं ललाटे श्वेतं बालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्” ।

अथाश्वयुर्लक्षणम् ‘आयुर्लक्षणमश्वानामतजर्ज्वं प्रव-
क्ष्यते । शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः । सु-
संहताश्च ये वाहा हस्तकर्णस्तथैव च । खुरनेत्रस्व-
भावेण न दोषाश्चिरजीविनः । महाघोषा महाका-
या ये चाश्वाः पृथुवक्त्राः । तेषां दीर्घं भवेदायुः क्षिग्धा-
ङ्गाश्चैव ये सदा । कर्णायुः षोडशिते येषां सिन्दूराभस्य
दर्शनम् । शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः ।
न विष्किरन्ति ये बालं स्वप्रासाय तुरङ्गमाः । न वा
जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः । कुटिकानां
किष्ठा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः । प्रतिक्षोतः पिव
न्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः । पद्मपत्रदलाकारं जिह्वायं
यदि वाजिनः । दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च
निर्मलम् । शीकारं च भवेद्येषां लाङ्गुले चालनं पुनः ।
प्रसृष्टः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः । येषां च दृढ-
रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः । क्षिग्धा गम्भीरदीर्घाश्च
प्रोथगा यस्य वाजिनः । भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्या-
दीर्घजीविनम् । क्लृप्तानामरहृत्कारखड्गयङ्गाङ्गुशानिभाः ।

शुक्तिवज्रगदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः । श्रीहस्तस्ति-
काभासाः प्रोथरेखाश्चिरायुषाम् । अर्ज्वं प्रोथोत्थिता
रेखा यस्य वामेन चानता । हस्ता वा यस्य बाह्वस्य न
चिरं तस्य जीवितम् । अर्ज्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य
वाजिनः । तस्य ऋयुः सप्तहिटो दशमं प्राप्य वत्सरम् ।
त्र्यङ्गुला चेद् दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम् । त्रयो-
दशाब्दं स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले । तिर्यग्गे चोर्ध्वे
स्यातां द्वे रेखे चैव वाजिनः । प्रोथगे वाथ बाह्वस्य तस्य
विद्याञ्चतुर्ह्यं । दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्वदा
हयः । बह्वमूलोऽल्पमूलश्च चिरं जीवति नो हयः ।
विनतः पूर्वकायेन स्थूलजातुश्च योहयः । मृणालिकूटस्त-
ब्धालः स्वल्पायुः स प्रकीर्त्तितः । जातन्दनद्वयं बाल्ये
पतत्यब्दे तृतीयके । चतुरो दशनान् विद्याञ्चतुर्थे पतितो-
त्थितान् । पञ्चमे पतितोऽङ्गुलान् षट्च दन्तान् मनीषिणः ।
षष्ठाब्दे च वर्षेषु कालिकादिवसद्वयः । कालिका हरिणी
शुक्ला लक्षणा काचा समलिका । शङ्का चैव क्रमेणाश्व-
वयसः परिस्त्वचिकाः । वक्त्रान्ते कालिका रेखा लक्षणा
दन्ताग्रसंस्थिता । पठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत्
क्रमात् । आपोता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता ।
नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादगे तथा । लक्षणा चैव भवेच्छुक्ता
दन्ते मूर्ध्नि सप्तद्वया । द्वादशाब्दं ससारभ्य भवेद्याव-
ञ्चतुर्ह्यम् । सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता ।
पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः । मलिका मलि-
काकारा भवेदष्टादशादिषु । विंशत्यन्ते वर्षेषु वाजिनां
दशनोद्भवा । त्रयोविंशतसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु ।
शङ्काकारा भवेच्छङ्का प्रमुक्तस्थानमाश्रिता । किङ्क
च चलनं चैव तथा पातश्च षट्पितः” । “अतिबद्धाः
कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्वयः । ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव
द्विजन्मना । ईषञ्च शिरसः स्तम्भमा भवेच्च पतितोत्थिता ।
खल्लाया विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः । खल्लभागे
विनापूर्णे व्यङ्गमानां न सम्भवः । पूर्णेषु खल्लभागेषु
जायन्ते कालिकादयः । निम्नं लक्षणं च दन्ताग्रं खल्लमिच्छिभि
धीयते । पूर्णतां चास्य जानीयात् षष्ठप्रभृतिवत्सरे ।
खल्लेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्या विचारणा । नियता
कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमस्तके । इयोर्भवति षष्ठे द्वे
चतुर्णां सप्तमे तथा । खल्लमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका
क्रमात् । कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान् । द्वौ
हौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यङ्गनं प्रति” ।

देशभेदजात्यलक्ष्य “अश्वानां जन्मदेशास्तु प्रवक्ष्याम्यतृपू-
र्व्वशः । उत्तमानां च मध्यानां हीनानां चैव संमतान् ।
उत्तमास्त्वधिकाः प्रोक्तास्तथापारसिकाश्च ये । कोङ्कणा-
श्चैव ये बाह्या वृषजा ये च कीर्त्तिताः । उरौजाताश्च
कीराश्च तरुष्का भारुडवाश्च ये । पार्श्वताः सैन्धवा मध्या
स्तथा सारस्तता हयाः । संभलाश्चाटलाश्चैव जटा-
देशोद्भवाश्च ये । अधमाटङ्गणैः सार्जं ये च प्राग्दक्षिणो-
द्भवाः । उत्तदीर्घाश्चितयोवास्तुसकणां महाहयाः । महा-
काया महोरस्ता निस्त्रासास्तेऽधिका मताः । अत्यन्तं
विनतं येषां निर्मासं च मुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन
मुखराश्च भवन्ति ते । अधम्याश्च महासाराः संपामे चैव
पूजिताः । अपि शस्त्रहताङ्गश्च नैव मुञ्चति सादिनम् ।
पारसीकोऽधिकस्तज्जात् कोङ्कणाः किञ्चिद्भूतकाः । स्थूलाः
स्थूलशरीराश्च प्रस्थाने दीर्घपृष्ठाः । कोङ्कणदेशजातानां
मध्यमानां च वाजिनाम् । नाधिकैः सदृशं वक्त्रं
बाहुल्येन विनिर्देशेत् । सुदृढतदेहतीक्ष्णश्च स्वप्रमाणेन
मध्यमः । उरुजातः सदृष्टिः किञ्चित्स्थूलो मनागजधः ।
अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वपीयोऽरुस्तथा । तरुपकः
कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्रमुखश्च यः । कोङ्कणाकारदेहस्तु
भवेन्नाण्डविको ह्यः । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं
नैव तत्समः । सिन्धुदेशोद्भो वाजी वृषजश्चारुकोरुः ।
आननं चापि दीर्घं च तस्य वृषं प्रकीर्त्तितम् । शान्त्या चैव
जवेनापि रणन्यूरस्त्वयंमतः । सादिभक्त्यैच्छया याति-
ताजिकादधिकस्तथा । परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णसुखा
हयाः । वृषदेशोद्भवा वृषास्तथा सारस्तताश्च ये । लम्बकर्ण
जटश्चैव आपलः परिकीर्त्तितः । सम्भलः श्लिष्टजानुश्च
पदा पश्चाद्भोपमः । वर्तुलाश्चापि ह्रस्वाश्च टङ्कणाः परि-
कीर्त्तिताः । दाक्षिणात्यो भवेत्कुण्ठो योऽधम्यः सर्ववाजि-
नाम् । जवहीना महादुष्टा पूर्व्वदेशसमुद्भवाः । वाजिवद्देश
जानां च वेशं विद्याद्विचक्षणः” ।

अथान्धानां विप्रादिजातिः “साध्येन जायते जाति-
र्जातिरूपेण वाह्येत् । साम प्रदानं दण्डं च त्रिविधं
विनियोजयेत् । त्वासी लुब्धोदयालुश्च विप्रः स परिकी-
र्त्तितः । न्यूरश्च वृद्धमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ।
यापिनः कल्परूपाश्च दुष्टाः वैश्याः प्रकीर्त्तिताः । विरूपा
विषमाश्चैव नृद्राश्चण्डा उदाहृताः । ब्राह्मणान् शक्तिदानेन
साम्ना चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यान् दण्डेन शब्देन नृद्रान्
दण्डेन वाह्येत्” ।

अथ भद्रजात्यादि हेमा० प० ल० । “युद्धेऽध्वनि तथानौ च
समः पीडुं नियच्छति । योवा व्रजति शीघ्रं च येन केनचिदा-
सितः । धृतिं गच्छति सर्वत्र भद्रजातिस्तुरङ्गमः । मङ्गल्यो
लक्षणैर्युक्तः किञ्चित्त्वेव विगर्हितः । शीघ्रं गृह्णति
शिलां च क्षिप्रं च प्रतिमुञ्चति । रात्रौ स्वपिति न तथा-
ङ्गुरपविष्टस्तुरङ्गमः । तुरङ्गमाणां क्रोधीव कामी चेर्षालुरेव
च । आदौ न्यूरस्ततः पश्चाद्भीतवस्त्वपगच्छति । न केनापि
प्रकारेण चिरं पालयते तु यः । एवंविधस्तु विज्ञेयो
मन्दजातिस्तुरङ्गमः २ । रैष्यी भीतस्तथा त्वासी तथा सर्वत्र
शङ्कितः । प्रसार्य गात्रं सकलं दिवा वा यदि वा निशि ।
सततं जातनिद्रोऽन्यान् बाधते च तुरङ्गमान् । न च
वेत्ति प्रकारं च स्नानं शीघ्रं च गच्छति । न च हृष्टं
समाप्नोति मृगजातिस्तुरङ्गमः ३ । मिश्रैर्गुणैः स्थान्नि-
आस्थस्तथैव बडवा गुणैः ४ । भद्रः श्रेष्ठो ह्योऽज्ञेयो जातिरे-
षा तु वाजिनाम् । मिश्रो मिश्राधिको ज्ञेयो गुणदोषैः समा-
मतः” । वर्णभेदेन अन्या अपि संज्ञाः शालिहोत्रे दर्शिता
विस्तरभयाद्धोक्तास्ततएवावसेयाः ।

वृहत्संहितायां लक्षणादि समासिनोक्तम् “दीर्घपीवा-
क्षिकूटस्त्रिकण्डूदयवृष्टस्तान्ताल्लोडजिह्वः स्तूष्णत्वकेश-
बालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोऽप्युच्छः । जङ्गा-
जानूदृष्टः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो वाजी
सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् ।
अशुपातहनुगण्डहृल्लप्रोथशङ्खकटिवस्तिजानुनि । सुष्क-
नाभिकुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः । ये प्रपा-
णगलकर्णसंस्थिताः वृषमध्यमयोपरि स्थिताः । ओष्ठ-
सक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगले ललाटसंहिताः सुशोभनाः । तेषां
प्रपाण एको ललाटकेषु च ध्रुवावर्त्तः । रज्जोपरम्ब-
मूर्धनि वक्षसि चेति सृष्टौ द्वौ द्वौ । षड्भिर्दन्तैः सिता-
र्भैर्भवति ह्यशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षैः सन्दर्शैर्मध्यमान्यैः
पतितसंसृतिर्नित्यवृद्धश्चायिदकोऽन्यः । सन्दर्शालुक्रमेण
त्रिकपरिर्गणिताः कालिका पीतशुक्लाः काचा माक्षीकश्चण्डा-
अथ चलनमतो दन्तपातं च विद्धि” । अत्राति सर्वम् अश-
कन् । ३ अग्निविशेषे । अश्रुते व्याप्नोति । ४ व्यापके त्रि०
अश्वपर्स्यशब्दे उदाहरणम् । “विष्णोरश्वस्य वाजिनाम्”
ता० ब्रा० । ५ यदुतं श्चित्रकस्य पुत्रभेदेऽश्वारुणशब्दे
विधृतिः । गोत्रापत्ये अश्व० फञ् । आश्वायनः
तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री० । अतुरार्यां कुसदा०
ठक् । आश्विकः वाजिसञ्जितदेशादौ त्रि० । अश्वेन

चरति पर्यां० उन् अश्विकः अश्वेन चारिषि लि०
स्त्रियां ङीप् । कस्यायमश्वः अज्ञाते क । अज्ञात-
स्वामिके अश्वे । कुत्सितोऽश्वः क । अश्वकः । कुत्सितेऽश्वे
अश्व इव संचायां कन् अश्वसदृशसंचावति पु० । अश्व
इव प्रकृतिकृतौ कन् । अश्वप्रतिकृतौ । अश्वानां समूहः
अश्वस्य अश्वीयम् अश्वस्य घोटकसमूहे न० । एत-
दन्तस्य पादस्य बहुव्रीहौ हस्त्यादि० नान्त्यङोपः अश्वस्य
पादाश्च पादावस्य अश्वपाद इत्येव । जातित्वेऽपि अजा०
स्त्रियां टाप् । अश्वो अश्वजातिस्त्रियाम् “अश्वे इव
विधिते हासमाने” ऋ० ३, ३३, १, ।

अश्वकन्दा स्त्री अश्वस्य मेढ्रमिव कन्दोमूलमस्याः । अश्व-
गन्धाख्यदृष्टे । वा कप् अश्वकन्दिकाप्यत्व ।

अश्वकर्ण पु० अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य । १ खनामख्याते साल
दृष्टे । “पूतिकाश्वकर्णागुरुणि कालेयकल्के, सुशु० स्वार्थे
कन् । अश्वकर्णकोऽप्यत्व । ईत० । २ अश्वस्य कर्णे ।

अश्वखरज पु० अश्वस्य खरी च, अश्वो च खरश्च वा ताभ्यां
जायते पुंवद्भावः । खचरे घोटकभेदे । खराश्वजोऽप्यत्व ।

अश्वखर पु० अश्वस्य खरमिवाकृतिरस्य । (नखीति)ख्याते
गन्धद्रव्ये । २ अपराजितायाम् स्त्री ।

अश्वजिनी स्त्री अश्वस्य कं रुखं तत् सदृशकारोऽस्यस्य इति
ङीप् । अश्वजिनीमन्त्रे तस्याः श्रीपल्लव्या तुरगशीर्षा
कारतायाः अक्षोपाशब्दे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम् ।

अश्वक्रन्द पु० देवसेनापतिभेदे “अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च
पत्त्रिराट्” भा० आ० प० अश्वक्रन्देन देवगुरुद्वयवर्णने ।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः ।
वराहकण्ठतल्पपत्रे खनामख्याते क्षुद्रवृक्षभेदे । “गन्धान्तो
वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गव्या । वराहकण्ठी वरदाऽवरो-
हा कुष्ठवातिनी । अश्वगन्धानिलक्ष्णे भ्रमिपित्तशोथक्षयापहा ।
वस्त्रा रसायनी तिलका कषायोष्णातिपिच्छला” भा० प्र०
उक्तेः हयादिकगन्धान्तनामिका हयनामिका च “यवा-
श्वगन्धायट्टाङ्गैस्त्रिलैषोदत्तनम् हितम्” । “यतावर्थश्व-
गन्धाभ्यां वायस्योरण्डजीवमैः” इति च सुशु० ।

अश्वगन्धातैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे यथा “भक्ष्मातकटहृती-
फलदाडिमफलकल्कसाधितं कुर्वते । लिङ्गं सर्दनविधिना-
कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम् ॥ कमकरसमसृणवर्तितहयगन्धा-
मूलविश्वपर्युषितम् । माहिपमिह नवनीतं गतबीजे
कनकफलमध्ये ॥ गोमयगाढोद्वर्तितं पूर्णं पश्चादनेन
शंलिप्तम् । भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयि-

तम् । अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीरिंहीफलान्वितम् । चतु-
र्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् । स्नानलिङ्गं कर्ण-
पालिवर्द्धनं कक्षणादिदम्” ।

अश्वगोयुग न० अश्व+द्वित्वे गोयुगच् । अश्वयुग्मे ।

अश्वगोष्ठ न० अश्वानां स्थानं पशुनामत्वात् स्थानार्थे गोष्ठच् ।

अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालाशब्दे ।

अश्वघ्रीव पु० अश्वस्य घ्रीवेव घ्रीवाऽस्य । दानवभेदे “वत्सारिण-
इनोः पुत्रा” इत्युपक्रम्य । “अश्वघ्रीवश्च सूक्तमश्वं तृहण्डश्च
महाबलः” भा० आ० प० । स एवांशावतारे रोचमान
वृषतिरभूत् यथोक्तं तत्रैव । “अश्वघ्रीव इति ख्यातः
सत्ववान् योमहासुरः । रोचमान इति ख्यातः वृषिध्यां
सोऽभवच्चतुर्पः” । २ विष्णोरवतारभेदे हयघ्रीवे अश्वशिरः-
शब्दे विवृतिः । यदुबंशवित्तकस्य पुत्रभेदे अश्वबाहु-
शब्दे विवृतिः ।

अश्वघ्न पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकर्तृकत्वात् हन-टक् उ०
स० । करवीरे तस्य अश्वनाशकतया तथात्वम् ।

अश्वचक्र न० ईत० । १ अश्वसमूहे २ अश्वकारे नरपतिजय
चर्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे । जाम्बवतीतनयेन
क्षणात्मजेन हते ३ शम्बरदैत्यसेनापतिभेदे पु० “वृत्तोऽरत्या-
यतपीनवाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शा-
स्त्रस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात्” भा० व० प० ।

अश्वचिकित्सक पु० अश्वानां चिकित्सकः । अश्वानां रोग-
निवारकेऽश्व वैद्यो चिकित्साविधिष्व जयदत्तकृतेऽश्व-
शास्त्रे दृश्यः । [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृष्ट्या ।

अश्वचिकित्सा स्त्री ईत० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च अ-
श्वचेष्टित न० ईत० १ वाजिचेष्टिते २ शुभाशुभसूचके शकुनभेदे
चतद्विवृतिः ३ स० यथा” उत्सर्गाच्च शुभदमासनोपरिस्थं
वाभे च ज्वलनमतोऽपरं प्रयत्नम् । सर्वाङ्गज्वलनमष्टिदं
हयानां द्वे वर्षे, दहनकणाच्च धूपनं वा । अन्तःपुरं नाश-
मुपैति मेढ्रे कोशः क्षयं यात्यदरे प्रदीप्ते । पायौ च पुच्छे
च पराजयः स्याद् वृत्तोऽसमाङ्गज्वलने जयश्च । स्तम्भास
नांसज्वलनं जयाय वन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम् । ललाट-
वक्तोऽस्त्रिभुजेषु धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय । नासापुट-
प्रोथशिरोऽनुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलनं जयाय । पोलाश-
ताम्बासितकर्बुराणां नित्यं शुक्राभस्य सितस्य चेष्टम् ।
प्रह्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं खेदो निमित्ताहिना कम्पो
वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः । अश्वप्रश्न विरो-
धिता निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता

विचेष्टितमिदं नेष्टं स्मृतं वाजिनाम् । आरोहणम-
न्यवाजिनां पर्यायादिभ्यस्तस्य वाजिनः । उपवाह्यतरङ्गमस्य
वा ऽविकलस्यैव विपक्ष शोभना । क्रौञ्चवद्विषयधाय
हेषितं प्रीयया त्वचलया च सोन्मुखम् । क्षिप्रसुक्ष्मसु-
नादि हृष्टवद् आसकृद्वदनेन वाजिभिः । पूणेपात्रदधि-
विप्रदेवता गन्धऽप्यफलकाञ्चनादि वा । द्रव्यमिष्टमथ वापरं
भवेत्प्रेषतां यदि समीपतो जयः । भक्ष्यपानसलिलाभि-
नन्दिनः पत्युरौपयिकनन्दिनोऽथ वा । सव्यपार्श्वगतदृष्टयो
ऽथवा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः । वामैश्च पादैरभि-
ताडयन्तो महीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः । सन्ध्यासु
दीप्तामवलोकयन्तो हेषन्ति चेद्वन्धपराजयाय । अ-
नौव हेषन्ति किरन्ति बालान् निहारताश्च प्रवदन्ति
यात्राम् । रोमत्वजो दीनस्तरस्तराश्च पांशून् पसन्त्य
भयाय दृष्टाः । समुद्रवद्विषणपार्श्वशायिनः पदं समुत्-
क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः । जयाय शेषेणपि वाहनेष्विदं
फलं यथासम्भवमादिशेद्बुधः । आरोहति क्षितिपतो
विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतरंगं प्रति हेषते च । वक्ष्येण
वा स्पृशति दक्षिणमात्रपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्-
प्रचिनोति लज्जोम् । सुडुम्सुडुमूलशकृत् करोति न
ताद्यमानोऽप्यनुलोमयायी । अकार्यभीतोऽश्वविलोचनश्च
शुभं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते” ।

अश्वतर पु० ततुरश्वः अश्व+ततुत्वे ष्टच् । अश्वायामश्वेनोत्प-
न्नत्वेऽश्वत्वं तस्य ततुत्यञ्चान्यपि तत्त्वे । ऽगर्हभेनाश्वयासु
त्पन्ने ऽश्वचरेऽश्वविशेषे” २ सर्पभेदे च । जातित्वेन स्त्रिया-
सुभयत्वं ङीप् । “जानश्वतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
निष्कमश्वतरीरथः” इति छा० उ० । दृष्टेनोपपन्नं
शत्रुमहृष्टकृति योनरः । स ह्यनुसुपष्टङ्गीयादुर्गममश्वतरी
युष्मा” मनुः । “बहुत्वान्नामधेयानि पञ्चगानां तपोधन ।
न कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे श्रेणु । शेषः प्रथमतो-
जातो वासुकिस्तदनन्तरम्” इत्युपक्रम्य “कम्बलाश्वतरी चापि
नागः कालीयकक्षया” भा० आ० प० । अथ च वरुणलोके-
स्थितः” भा० स० प० । वरुणसभावरुणे “कम्बलाश्वतरी
नागौ हृतराद्रवलाङ्गौ” शग्वर्षभेदे । “तद्यथैवादेशाव-
यतोऽश्वो वा अश्वतरी वा गदायेत” शत० ब्रा० ।

अश्वत्य पु० न अश्विरं शाल्मलिदृष्टादिवत् तिष्ठति स्या-क
पु० नि० ॥ खनामख्याते दृष्टे, “बोधिरुः पिप्पलोऽश्वत्यश्चल
प्रलोभजायनः । पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तस्ते शूद्राणास्त-
जित् । शुक्रस्तुवरकोरुचोबल्योयोनिरिवशोधनः” भा० प्र० ।

“अश्वत्यः सर्वदृष्टाणाम् गीता” तस्य विष्णु रूपित्वेन
सर्वमिङ्गलनाशकत्वम् अश्वत्योत्पत्तिः “पार्वतीशिवयो-
र्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल । अग्निं ब्राह्मणवेगेन
प्रेष्य विभ्रं कृतं पुरा । शशाप पार्वती क्रुद्धा सर्वा-
नेव दिवौकसः” इत्युपक्रम्य “तस्मान्मम सुखभ्रंशात् यूयं
दृष्टव्यमाश्रय” पार्वतीशायमुक्त्वा “तस्माद्दृष्टव्यमापन्ना
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । तस्मादिभौ विष्णुमहेश्वरावभौ
बभूवतुर्वोधिबटौ सुनीश्वराः !” । बोधिस्त्वयं चार्किदिनं
विनैव त्वस्पृश्यतामापदलक्ष्मीयोगात्” पद्मपु० क्रिया०
१६० अध्या० उक्ता । “तस्य शनिवारमात्रे स्पृश्यता-
कारणमप्युक्तं तत्रैव १६१ अध्या० । लक्ष्म्या ज्येष्ठ-
भगिन्या अलक्ष्म्या सह उद्दालकस्य विवाहसङ्गा पत्या
“यावदागमनं मम तावत् अश्वत्यमूले त्वं निषीद” इत्युक्त्या
अलक्ष्म्या तत्रैव स्थितया बद्धतिथे काले गतेऽपि पत्यु-
रागमनमनालोक्य क्रन्दितं, तच्छ्रुत्वा च लक्ष्म्या कनिष्ठ-
भगिन्या नोदितो विष्णुस्तत्रागत्य तासुवाच यथा ।
“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कथयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । अश्वत्य-
दृष्टमासाद्य सदाऽलक्ष्मीः स्थिरा भव । ममांशसम्भबोद्धोप
आवासस्ते मया कृतः । मन्द्वारे सदा हृत्तेनं लक्ष्मीरत्ना
गमिष्यति । अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्द्वारं विना किल”
एवञ्च अलक्ष्म्याः सर्वदावासादन्यदिने तस्यास्पृश्यत्वं
मन्द्वारे लक्ष्मीसमागमाच्च स्पृश्यत्वमिति मर्यादा कृता ।
“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो
वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपश्च । दर्शनस्पर्शनादेय ते वै
पापहराः स्मृताः” तत्रैवोक्तम् अश्वत्यस्पर्शस्तु शनिघाते
एव प्राशुक्तवचनात् । तस्य वैशाखे सेचनफलं पद्मपु०
क्रिया० ११ अध्या० । यथा “वैशाखे सेचयेद्विष्यं विष्णु-
मश्वत्यरूपिणम् । चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ।
गण्डूषमात्रतोयेन कुर्यादोऽश्वत्यसेचनम् । सोऽपि
याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः” तन्मूलबन्धफलम्
तत्रैव “अश्वत्यमूलं विप्रैर्बो धी ब्रह्माति शिलादिभिः ।
अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति” । तत्
प्रणामफलं तत्रैव । “अश्वत्यद्रुमनालोक्य प्रणामं कुरुते
तु यः । आयुर्दृष्टिर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते सर्वसम्पदः” । अत-
एव दुःखत्रदर्शनादौ “अश्वत्यरूपी भगवान् दुःखत्रं शनया-
यु मे” इति मन्त्रेण प्रणामो विहितः । “तन्मूले धर्मकर्म
चरणप्रशंसा तत्रैव । “यदाश्वत्यमूले विप्रः धर्मकर्म विधी-

यते । न्यूनातिरिक्ता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जमिने । । तत् ततोषीनि सर्वाणि तिस्रोतादीनि सन्ति वै । । तत्-
पूजनफलं तत्तैव । “अश्वत्थपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः ।
अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः” ॥ तस्य तच्छा-
खायाश्च हृदने निषेधः तत्तैव । “तद्वृक्षानात् द्विजश्रेष्ठ !
योऽश्वत्थं हन्ति मृदधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा
स च शुध्यति । अश्वथोऽष्टराजोऽयं हरिभूतिः प्रकी-
र्त्तितः । तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्राता कोऽपि न विद्यते ।
अश्वत्थशाखाभेकां च स्वस्यामपि किनन्ति यः । स कोटि
ब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यपि
तच्छेदने पापानि तत्तैवोक्तानि दृश्यन्ति । तच्छाखा-
च्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः
यगुहिंशावत्तस्यापि विहितत्वात् “अर्कः पलाशश्चदिरः
अपामागौऽथ पिप्पल” इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो
विधानात् । २ नन्दीष्टक्ये अश्वत्थभेदे च “नन्दीष्टकोऽश्वत्थभे-
दः प्ररीही गजपादपः । स्यालोष्टक्यः क्षयतरुः क्षीरो च स्याद्-
नक्षतिः । नन्दीष्टको लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटु-
पाकरसप्राहीविषपित्तकफाक्षनुत्” भा० प्र० । ३ गर्दभाण्ड
वृक्षे (वेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्दभाण्डशब्दे दृश्यम् ।
४ संसारवृक्षे तस्य चिरस्यायित्वाभावात् तथात्वम् । “जड-
मूलमधःशाखमश्वत्थं प्राञ्चरव्ययम्” गीता तद्विवरणमधः-
शाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्यात् क प्र० । ५ अश्विनीनक्षत्रे
तस्याश्वपीषाकारस्यास्ते पाशब्दे उक्तत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थ-
मक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञायां लुप् ।
“अश्वथो मूर्त्तः” सि० कौ० । असंज्ञायान्तु अश्वत्थ-
महः आश्वत्थी रात्रौ । चतुरर्थ्यां काशा० इति ।
अश्वत्थिलः उत्क० क अश्वत्थीयः तत्सन्निवृत्तदेशादौ
ति० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्ण-
मास्यामपि “अपहाययश्वत्थाट्ठक्” पा० निर्देशात्
नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्ति
वचनोक्तेः पुस्तम् । तत्तत् भवः ठक् । आश्वत्थिकः ।
चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक प्र० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽश्व-
त्थस्तत्तत् देयवृणम् वृन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ
१ देवे वृणे । स्वार्थे, कन् । २ अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण प्र० अश्वत्थस्य पाकः पीत्वा० कुणच् । अश्वत्थ-
पाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विष्टितः ।

अश्वत्थभेद प्र० अश्वत्थस्य भेदोपिशेषो यत् । नन्दीष्टके

अश्वत्थामन् प्र० अश्वत्थेव स्यात् बलमस्य अश्व इव तिष्ठति युद्धे
स्थिरत्वात् स्यात्—क वा प्र० । भारतप्रसिद्धे द्रोणाचार्यक-
पोस्तुते वीरे । “गीतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तस्माच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नस्तु जननी क्षपश्चैव महाबलः । अश्वत्थामा ततो-
जज्ञे द्रोणादेव महाबलः” भा० आ० प० । तस्य नाम-
निरुक्तिरपि दर्शिता भा० आ० १३० अध्या० । यथा
“शरद्वतीं ततोभार्यां क्षपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निर्होत्रे
च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्र-
मश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्युधैवोच्चैः-
यवाहयः । तच्छ्रुत्वानर्हितं भूतमन्तरीक्षस्यमब्रवीत् ।
अश्वत्थेवास्व यत् स्यात् नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्था-
मैव बालोऽयं तस्माद्वाम्ना भविष्यति” “अश्वस्य स्या-
न्तोऽकारः वार्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य
लुप् अश्वत्थामा तद्ववे । १ भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्य
मालवश्रेष्ठवर्म्मणः २ गजभेदे तत्कथा च “सतिमान् अयसि
युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । नैष युद्धेन संपाप्ते जेतुं शक्यः
कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः ।
व्यस्तशस्त्रस्तु संपाप्ते शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थी-
यतां जये योगो धर्मस्तुष्टय पाण्डवाः । । यथा नः
संयुगे सर्वाच्च हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि हते
नैष युध्येदिति सतिर्मम । तं हतं संयुगे कश्चिदक्षौ शंसतु
मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् । कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अन्ये त्वरोचयन् सर्वे लक्ष्मणे तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो
महाबाहुरनोके स्वे महागजम् । जघान गद्या राज-
न्मश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं चोरं मालवश्रेष्ठवर्म्मणः ।
भीमसेनस्तु सत्रोड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत
इति शब्दसङ्घट्टचकार सः । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो
नामाहतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्या-
हृतवांस्तदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् ।
मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स
तन्मिथ्या वीर्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा
नैव धैर्यादकम्पत” । “सन्दहप्रमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति प्रपच्छ सुतमात्मनः ।
स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यते ऽन्ततम् । तया-
णामपि लोकानामर्थ्यार्थे कथञ्चन । तस्मात् परिप्रपच्छ
नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्वाशा
बाह्यात्मभूति पाण्डवे । ततो निष्पाण्डवास्सर्वीं करि-
ष्यन्तं युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

व्यथितोऽब्रवीत् । यद्यर्द्धदिवसं द्रोणो युध्यते मनुमा-
स्थितः । सत्त्वं ब्रवीमि ते सेना विनाशं ससुपेक्ष्यति ।
स भवांस्त्रातु नो द्रोणात् सत्याज्जग्रायोऽन्तं पुनः ।
अन्तं जीवितस्यार्थे वदस्व स्मृश्यतेऽन्तैः । कामिनीषु
विवाहेषु गवां भक्तौ तथैव च । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
अन्तं नास्ति पातकम् । तयोः संवदतोरेवं भीमसेनो-
ऽब्रवीदिदम् । श्रुत्वैव ते महाराज बधोपायं महात्मनः ।
गाहसानस्य मे सेनां मालवस्येन्द्रवर्ष्मणः । अश्वत्थामेति
विक्रान्तो गजः शक्रगजोपमः । निहतो युधि विक्रस्य
ततोऽहं द्रोणमब्रुवम् । अश्वत्थामा हतो ब्रह्मन्निवर्त्त-
स्त्राहवादि । नूनं नात्र कृषावाक्यमेवं मे पुरुषर्षभ ।
स त्वं गोविन्द्वाक्यानि मानयस्व जयैषिणः । द्रोणाय
निहतं शंस राजन् ! शारदतीसुतम् । त्वयोक्तो नैव युध्येत
जातु राजन् द्विजर्षभः । सत्यवान् हि तिलोकेऽस्मिन्
भवान् ख्यातो जनाधिप ! तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्ण-
वाक्यप्रचोदितः । भावित्वाञ्च महाराज ! वक्तुं ससुपचक्रमे ।
तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः । अव्यक्तमब्रवी-
द्वाक्यं हतः कुञ्जर इत्यतः । तस्य पूर्व्वं रथः पृथ्वां
चतुरङ्गुलमुन्नतः । बभूवैवन्तु तेनोक्तौ तस्य बाहोऽस्य शृ-
ङ्गहोम् । “अश्वत्थामा हत इति पृथास्तुना स्फटसक्ता
स्त्रैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” इति
वेणीसं । [चारिणि स्त्रियां ङीप् ।

अश्वत्यक्तं लि० अश्वत्थेन चरति पर्पा० ङन् । अश्वत्यफलक
अश्वत्यो स्त्री० कुरोऽश्वस्यः अत्यार्थे ङीप् । क्षुद्रपिप्पले
हृत्स्वपत्वे वनजाते अश्वत्थाकारे क्षुद्रवृक्षभेदे स्वार्थे कन्
अश्वत्यकाऽप्यत् ।

अश्वहृष्टा स्त्री अश्वस्य दंष्ट्रेवाकारेण । गोजरवृक्षे ।

अश्वनाथ पु० अश्वं नयति अण्-उप०स० । अश्वपालके ।

अश्वन्त पु० अश्वस्य व्यापकस्य धर्मस्यान्तो यत् शक० । १ अ-
शुभे २ चेत्ये ३ ऋते ४ सुख्ये च हेम० प्राणिहिंसास्या
नत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

अश्वप पु० अश्वं पाति पा-क । हयपालके । [नृपभेदे च ।

अश्वपति पु० ईत० । वाजिपालके रामायणप्रसिद्धे कैकेये

अश्वपत्यादि पु० प्राग्दीवतीयेऽर्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्यु-

क्तौ शब्दसमूहे स च गणः अश्वपति ज्ञानपति शतपति घनपति
गणपति स्थानपति यज्ञपति वादपति, कुलपति गृहपति
धान्यपति धन्यपति बन्धुपति, चर्मपति सभापति प्राण-
पति जेतपति, । आश्वपतम् पत्यन्तत्वेऽप्यवादात् न यत् ।

अश्वपर्ष लि० अश्वानां पर्षं गमनं यत् । अश्वगमनयुक्तौ
१ रथे अश्वं व्यापि पर्षं पतनं यस्य । २ व्यापिगमने
मेघे च । “आविद्युन्मर्द्भिर्मरुतः स्वर्गे रथेभिर्यात्र ऋष्टि-
मद्भिरश्वपर्षः” ऋ० १, ८८, ४ । यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
तथैव भाष्ये उक्ता । [लोपः । हयपादतल्यचरणे ।

अश्वपाद लि० अश्वस्य पाद इव पादोऽस्य हृत्स्वा० नान्य
अश्वपाल पु० अश्वान् पालयति पा+णिच्-लन् अण् । घोट-
कराके । खलु । अश्वपालकोऽप्यत् ।

अश्वपुच्छी स्त्री अश्वस्य पुच्छमिव केशरीऽस्य । माषपर्णीवृक्षे ।

अश्वपेज पु० ऋषिभेदे । तेन प्रोक्तमधीयते शौनकादि०
णिनि । आश्वपेजिनः तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब० व० ।

अश्वपेशस् लि० अश्वेन पेशोरूपं रूपणीयं निरु० यस्य । अश्वेन
रूपणीये । “गोअयासश्वपेशसम्” ऋ० २, ५, १ ई ।
“अश्वपेशसमन्वेन निरूपणीयां रातिम्” भा० ।

अश्ववडव पु० अश्वस्य बड्वा च । अश्ववड्वरूपसमासायै
न परवर्त्तकम् ।

अश्ववाल पु० अश्वस्य बालः केशर इव तदाकारपुष्पत्वात् ।

(क्याशा) इति ख्याते १ काशे । ईत० अश्वस्य २ काशे च ।

अश्ववाङ्ग पु० यदुवंशचित्तकस्य पुत्रभेदे । “क्रोष्टोस्तु शृणु
राजेन्द्र ! वंशमुत्तमपौरुषम् । यदोर्वंशधरस्याय”
इत्युपक्रम्य । “गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भाय्यं
बभूवतः” इत्युक्त्वा “माद्रीः पुत्रौ च जज्ञाते सुतौ-
पृष्णान्वकाबुभौ । जज्ञाते तनयौ हृष्णेः शफल्क-
चित्तकस्तथा” इत्युक्त्वा शफल्कवंशमुक्त्वा च । चित्तकस्या-
भवन् पुत्राः पृथुर्विपुशुरेव च । अश्वयोवोऽश्ववाङ्गश्च
सुपाश्वकगवेषणौ । अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधन्मा धर्मवि-
त्तथा । सुवाङ्गवड्वाङ्गश्च अविष्टाश्ववणे स्त्रियौ” हरि०
२४, २५, अध्या० ।

अश्वमहिषिका अश्वमहिषयोर्वैरम् यन् । अश्वमहिषयोर्वैरे ।

अश्वमार पु० अश्वं मारयति ऋ-णिच् अण् । करवीरे
खलु । अश्वमारकोप्यत् ।

अश्वमुख पु० अश्वस्य मुखमिव मुखमस्य । अश्वकारमुखे
पुरुषाकारान्वाङ्गे कित्तरे । जातित्यात् स्त्रियां ङीप् “भिन्द-
न्ति मन्दं गतिमश्वमुखः” कुमा० अश्ववदनादयोऽप्यत् ।

अश्वमेध पु० अश्वः प्रधानतया मेध्यते हिंस्यतेऽत मेध-हिंसने
षष् । यज्ञभेदे स च शत० ब्रा० १२ काण्डे पञ्चभिर-
ध्यायैरुक्तः । यजु० २४ अ० तदीययूपशुविषेणा विहितता
यथा । तत्वाद्यमन्त्रोपोद्घाते यजु० वे० दी० उक्तम् अ-

अश्वेधे एकविंशतिर्यूपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्नि-
 षर्षज्ञः तत्र सप्तदश पशवोऽनियोजनीयाः अश्वः १
 वपुः २ (ऋक्लोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि ऋक्लोऽनियोजनीयाः) आगः ३
 गोमूत्रः ४ । द्वौ चान्येयौ ४ एकादशवयवयुक्तौ ।
 अग्निममन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गाव इति
 सप्तदश पशवोऽनियोजनीयाः । द्वयोरेकादशवयवयुक्तौ
 मध्ये कृष्णयोवः, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हृन्वोरध-
 स्तात् मेघी, अधोभागे शुक्लौ आगौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्वपादयो-
 रेकैकः । अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्चेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतः
 आगः दक्षिणपार्श्वे, वासे कृष्णः । बहुरोमपुष्पकौ
 आगौ पश्चात् पादयोरेकैकः । अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत्
 गर्भघातिनी, वामनः खर्चः पशुः पुच्छे एवम् एका-
 दशानामश्वत्रयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशि-
 नौ द्वौ मध्ययुगे बन्धनीयौ अन्येषु एकेक इति भेदः
 पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसख्यकानां
 पशूनां मध्ये पञ्चदश पशवः एकैकस्मिन् अश्वस्य सख्यः
 एते द्वादश च इत्येते पर्यङ्क उच्यन्ते । अश्वस्य शरीरं
 तस्मीफलवत् रज्ज्वा गुह्यनीयम् । ततः कृष्णयोव
 इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संबद्धा रज्ज्वा
 बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः
 इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेका-
 दशिनः इति षोडश इति भेदः” ।

अश्वदिपशुभेदाः देवसंहिताः यजु अ० २४ उक्ता यथा

‘अश्वस्तपरो गोमूत्रस्ते प्राजापत्याः कृष्णयोव आग्नेयो
 रराटे । पुरस्तात्सारस्वतो मेघधस्ताहृन्वोराश्वनावधोरा-
 मौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामोनाभ्यां, सौर्ययामौ अतश्च
 कृष्णश्च, पार्श्वयोस्वाष्ट्रौ लोमशसक्यौ, सख्योर्वायव्यः
 श्वेतः, पुच्छेन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवो वामनः १ । रोहि-
 तोधूमरोहितः कर्कशुतोहितस्ते सौम्या, बभुररुणबभुः
 शुक्रबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्वोऽन्यतः शितिरन्वः समन्त
 शितिरन्वस्ते सावित्राः, शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः
 समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः, पृषती क्षुद्रपृषती स्थूल
 पृषती ता मैत्रावरुण्यः २ । शुद्धबालः सर्वशुद्धबालो
 मणिबालस्तन्नाश्विनाः, श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय
 पशुपतये, कर्णायामा अश्वलिप्ता रौद्रानभोरूपाः, पार्ज-
 न्याः ३ । पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निर्हृष्टपृश्निस्ते मारुताः,
 फल्गुलोहितोर्षी पल्लवीताः सारस्वत्याः, श्लीहाकर्ण्यः शुचटा
 कर्णोऽश्यालोहकर्णस्ते त्याद्राः, कृष्णयोवः शितिकक्षोऽ-

द्विसकथस्तऐन्द्राग्नाः” कृष्णाक्षिरत्पाक्षिमहाक्षिस्त उ-
 पस्याः ४ । शित्या वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्रयवयो वासे, ऽवि-
 चाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ५ ।
 कृष्णयोवा आग्नेयाः, शितिभ्यो वत्सनां, रोहिता रुद्राणां,
 श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः ६ ।
 उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवाः, उन्नतः शितिबाहुः
 शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः, शुक्ररूपा वाजिनाः, क-
 लमापा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः ७ । एता ऐन्द्रा-
 ग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनङ्गाश्च आग्ना-
 वैष्णवा, वशा मैत्रावरुण्यो, अन्यत अन्यो मैत्रः ८ । कृष्ण-
 योवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, श्वेता वायव्या, अविचाता
 अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ९ । कृष्णा
 भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षा, रुहन्तो दिव्याः, श्वेता वैद्युताः
 सिद्धास्तरकाः १० । धूम्रान् वसन्तायालभते, श्वेतान् योष्माय,
 कृष्णान् वर्षाभ्यो, ऽरुणाच्छरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छि-
 शिराय ११ । त्रयवयो गायत्र्यै, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो
 जगत्यै, त्रिवक्त्रा अनुष्टुभे, त्र्यवक्त्रा उष्णिहे १२ । पृषवाहो
 विराजे, उक्षाणो रुहत्या, ऋषभाः, ककुभे, ऽनङ्गाश्चः पङ्क्त्यै,
 घेनवोऽतिच्छन्दसे १३ । कृष्णयोवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्या,
 उपध्वस्ताः सावित्रा, वत्सतयः सारस्वत्याः, श्यामाः
 पौष्णाः, पृथ्व्यो मारुता, बहुरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावा-
 पृथिवीयाः १४ । उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा
 वारुणाः, पृथ्व्यो मारुताः, कायास्तपराः १५ । अग्नयेऽनी-
 कयते प्रथमजानालभते, सरुङ्गाः सान्तापनेभ्यः सवात्मान्,
 सरुङ्गाो गृहमेधिभ्यो वष्किहान्, सरुङ्गाः क्रीडिभ्यः संस्-
 टान्, सरुङ्गाः स्वतवङ्गाोऽनुहृष्टान् १६ । उक्ताः संचरा एता
 ऐन्द्राग्नाः, प्राशङ्गा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्माणाः १७ ।
 धूम्रा बभ्रुनीकायाः पितृणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकायाः
 पितृणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकायाः पितृणां सग्निसा-
 तानां, कृष्णाः पृषन्त स्त्रियस्वकाः १८ । उक्ताः संचराः
 एता मूनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्याः १९ ।
 एवं समाग्रा यूपाः इत्यश्वद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिक-
 शतत्रयमिताः पाम्याः पशवः सर्वे उक्ताः । आरण्यानाह ।
 “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, योष्माय कलविङ्गान्, वर्षा
 भ्यस्तित्तिरा, च्छरदे वर्चिका, हेमन्ताय ककरा, च्छिशिराय
 विककरान् २० । सप्तत्रय शिशुमारानालभते, पार्जन्याय
 मण्डूका, नङ्गोमत्स्या, क्षिप्राय कुलीपयान्, वरुणाय
 नाक्रान् २१ । सोमाय हंसानालभते, वायवे बलाका

इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्, मित्राय मङ्गून्, वरुणाय चक्र-
वाकान् २२ । अग्नये कुटुम्बानालभते, वनस्पतिभ्य
उलूका, नाग्नौषोमाभ्यां चापान्, अश्विभ्यां मयूरान्,
मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् २३ । सोमाय लवानालभते, त्वष्ट्रे
कौलीकान्, गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः, कुलीका देवजामिभ्यो,
ऽग्नये गृहपतये पारुणान् २४ । अङ्गे पारावतानालभते,
रात्रौ सोचाप्, रक्षोरात्रयोः संधिभ्योः जह्नु, मसिभ्यो दा-
त्यौहान्, संवत्सराय महतः सुपर्णान् २५ । भूम्या आखूना
लभते, ऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्, दिवे कशान्, दिग्भ्यो नकुलान्,
बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६ । वसुभ्य ऋष्यानालभते,
रुद्रेभ्योरुहून्, आदित्येभ्योन्यङ्गून्, विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृष-
तान्, साध्येभ्यः कुलुङ्गान् २७ । ईशानाय परस्वत आलभते,
मित्राय गौरान्, वरुणाय महिषान्, वृहस्पतये गवयां, स्वष्ट्र-
उद्गान् २८ । प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे
सुषो, यक्षुषे मशका, ऋग्वेदाय भृङ्गाः, २९ । प्रजापतये
च वायवे च गोमृगो, वरुणायारण्योमेषो, यमाय
क्षणो, मनुष्यराजाय मर्कटः, शार्दूलाय रोहिह, ऋषभाय
गवयो, मिप्रश्येनाय वर्तिका, नीलङ्गोः क्षमिः, ससृष्टाय
शिशुमारी, हिमवते हस्ती ३० । मयुः प्राजापत्य, उलो
हलिङ्गो वृषदंशस्ते धात्रे, दिशां कङ्को, धुङ्गान्नेयो
कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे
क्रुञ्चः ३१ । सोमाय कुलुङ्ग, आरण्योऽजो नकुलः शका ते
पौष्णाः, क्रोष्टा मायो, रिन्दस्व गौरमृगः, पिहोन्यङ्गुः ककटः,
स्तोतुमयै, प्रतिशुक्तायै चक्रवाकः ३२ । सौरी बलाका,
शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः, सरस्वत्यै, शारिः पुरुष
वाक्, आविङ्गौमी, शार्दूलो वृकः प्रदाकुस्ते मन्यवे, सरस्वते
शुकः पुरुषवाक् ३३ । सुपर्णः पार्जन्य, आतिर्वाहसो
दर्बिदा ते वायवे, वृहस्पतये वाचस्पतये, पैङ्गराजो, ऽलज
आन्तरिक्षः, सुवोमङ्गुर्भतुस्ते नदीपतये, द्यावापृथिवीयः
कूर्मः ३४ । पुरुषमृगश्चन्द्रमसो, गोषा कालका दावांघाटस्ते
वनस्पतीनां, लकवाङ्कः सावित्रो, हंसो वातस्य, नागो मकरः
कुलीपयस्ते, कूपारस्य, हिर्यै शल्लकः ३५ । एण्डङ्गो, मण्डूको
मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां, लोपाय आश्विनः । क्षणो
रात्रौ, ऋष्यो जह्नुः सुषिलीका तदतरजनानां, जह्नुका
वैष्णवी ३६ । अन्यथापोऽर्धमासानां ऋष्यो मयूरः सुपर्णस्ते
गन्धर्वाणां, मपामुहो मासां, कश्यपो रोहिह कुण्डूणाची
गोलसिका तेऽध्वरसां, ऋत्यवेऽमितः ३७ । वर्षाङ्गु कर्त-
ना, माखुः कथो मात्यालस्ते पितृणां, बलायाजगरो,

वस्तूनां कपिङ्गलः, कपोत उलूकः शशस्ते निर्गलैः,
वरुणायारण्यो मेषः ३८ । श्वित्र आदित्यानां, मुद्रो
हृषोवान् वाध्रीनसस्ते मत्वा, आरण्याय खमरो, रुह रौद्रः,
कथिः कुटुम्बाल्यौहस्ते वाजिनां, कामाय पिकः ३९ ।
खड्गो वैश्वदेवः, आ क्षणः कर्णो गर्दभस्तरक्षस्ते
रक्षसां, मिन्द्राय चक्रकरः । सिंहो मारुतः, लकलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः । ४० ।
एवं षट्पदिकं शतद्वयमारुण्याः पश्य उक्ताः । म-
ध्यमयूपे द्वौ एकादशिनौ अन्येषु एकैके एकादशिनः
इति एकविंशतियूपेषु द्वाविंशतिरेकादशिनः । अतः सप्तविं-
शत्यधिकशतत्रयम् अथादि सौम्यान्निं द्वाविंशत्या सह मिलि-
ताम् सत् जनपञ्चाशदधिकं शतत्रयम् । ताः मास्यापशवः
आरण्यास्तु २६० मिलिताः ६०९ पशवोऽश्वमेधे विहिताः
तदुक्तं श्लोके । “षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमे-
ऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवमिष्टाधिकानि च” । तेषु
मास्या आलभ्या आरण्या बभ्रवान्नेत्या न तु हिंस्या
इति । एवञ्चात्राश्वस्य प्रधान्यात् अश्वमेधत्वम् । अश्वलज-
णं तु” कालान्मोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णसुखोबली । यस्य
पाश्वर्गुभावर्जचन्द्राकारौ सुशोभनौ । पुच्छं विद्युत्प्रती-
काशसुदरं कुन्दसन्निभम् । पादाश्चैव हरिद्वर्णाः कर्णौ
सिन्दूरसन्निभौ । ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भा-
स्करोपमे, विराजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमया ।
विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चिह्नोरजतविन्दुभिः । यो वेगे वायु
तल्यः स्यादुच्चैर्बभ्रैः श्रवायथा । यस्य गात्रोद्भवो गन्धो
गन्धर्वमपि मोहयेत् । एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञियः पशु-
च्यते” वाशि० रा० । “गोशीरसमवर्णश्च कुन्देन्दुहिमसन्निभ-
म् । पीतपुच्छं श्यामकर्णं सर्वतो गतमसमम् । श्यामं वापि
महोपाल । यत्तेऽकिंस्तुरगं विदरति” पुरा० । शत० ब्राह्मणे
तु “द्विरूपएवैषोऽश्वः स्यात् क्षणसारङ्गः प्रजापतेर्वाण्यो-
ऽक्षः सममवत् द्विरूपं वा इदं चक्षुः शुक्लं चैव क्षणं च तदेनं
स्वेन रूपेण समर्धयतीति । अथ होवाच सात्ययज्ञिः
विरूप एवैषोऽश्वः स्यात्तस्य क्षणः पूर्वार्धः शुक्लोऽपरार्धः
क्षत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्तद्वत् क्षणः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं
क्षणमक्षस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो भवति यदेवेदं शुक्ल-
मक्षस्तदस्य तदथ यत्क्षत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्ता कनीनिका
स एवं रूपसङ्गोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बभ्रुरूपो वा
द्विरूपो वा विरूपो वा क्षत्तिकाङ्गिस्तमालभेत जनेन त्वेव
सङ्गः स्यात्” । “क्षत्तिकाकारं क्षत्तिकान्तिकरोहिणीशकटा

कारभञ्जिं पुणम्' ललाटे यस्य भा० । ललामम्' । का
त्या० २०।१।३३ । 'नीलपौण्ड्रकयुक्तमिति' कर्क० ।
तस्योत्सर्जनं चोत्तरपूर्वदिशि । "पशुवदुत्सर्जनं निरष्टे
ऽश्वगते" कात्या० २०।२।१ । "पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग्
लक्ष्यते निरष्टे निरमणे वृद्धतया । अध्वर्युयजमानौ अ-
श्वगते यतानामध्यस्थानां मध्ये पशुवदुत्सर्जनं कुरुतः
कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यङ्गनानि एकैकं त्रीणि
त्रीणि वर्षाणि अतुवसेन्ते तानि निगैतान्यस्मादिति
निरष्टम् अतोतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः" कर्कः । तेन वृद्धतया
स्कन्दनसामर्थ्याहृत्यं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य "बड-
वाभ्यो वारणम्" "प्रक्षेयाच्चोदकात्" कात्या० २०।२।१।
२।३ । वाक्येन बडवाभ्यो निवारणं, प्रक्षेयात् यथेच्छस्ना-
नार्हादुदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव "प्रजाते
वायव्यम्" कात्या० २०।३।२० । बडवायां रेतःस्कन्दने
यजातइत्युच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः ।
तस्य रत्नकाश्च यथाहृपाः कर्तव्यास्तथाह शत० ब्रा० ।
"तस्यैते पुरस्ताद्वज्रितार उपकृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः
कवचिनः शतं राजन्या निपङ्क्तिणः शतं सूतपामगयाः
पुत्रा इषुपर्षिणः शतं ज्ञातसंगृहीतृणां पुत्रा दण्डिनः
शतमश्वगतं निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिस्त्वय रत्नानि"
अवधिकालमाह "तस्मात् पारिप्लवं पटुविंशतं दगाहा
नाचष्टे" इति शत० ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते
दीक्षा । "अशुपदीज्या चरुभिः सावितम्" इत्यादिना
"ऋतेचादर्शने च" इत्यन्तेन कात्या० २०, ३, २० । प्रायश्चित्ति-
शेषातुक्ता "अन्यस्य रथनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्" ऋते
अश्वस्यादर्शने च" का० २०, ४, १ । अपुनरागमसम्भवे च अ-
न्यस्याश्वस्य रथनादानादि अश्वयुक्तमश्वसं वन्धि अश्वोपकारकं
सर्वं कर्म्म पुनः करोति" कर्कः । अश्वमेधारम्भकालश्च ।
"अष्टम्यां नवम्यां सा फाल्गुनीशुक्लस्य" कात्या० २०, १, २,
फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । "याऽसौ
फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति" प्रकृत्य "तस्यै पुरस्तात्
षड्द्वे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति" शत०
ब्रा० ऋग्वेदे त्वेके" कात्या० २०, १, २, "ज्वैषाषाड-
योः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके" कर्कः । एकविंशतिपूषसन्नि-
वेशमानादि यथा "एकविंशतिर्यूपाः सर्वे एकविंशत्य
रत्नयोराज्जुहावोऽग्निशो भवति पैतृदारावावभितः,
षड्वैष्वास्वय इत्यान्त्रय इत्यात्, षट् आदिरास्वय
एवेत्यान्त्रय इत्यात्, षट् पराशास्वय एवेत्यान्त्रय इत्यात्,

शत० ब्रा० । एतेषां नामनिर्वचनं तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि श-
त० ब्रा० १३काण्डे । "एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः १ । यत्नैतेन
यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूतं भवति । एष वै विभूर्नाम
यज्ञः २ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतं भवति ।
एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः ३ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
मेव व्यष्टं भवति । एष वै विष्टतिर्नाम यज्ञः ४ । यत्नै-
तेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विष्टं भवति । एष वै व्याष्ट-
तिर्नाम यज्ञः ५ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्याष्टं
भवति । एष वा ऊर्जस्वाक्षाम यज्ञः ६ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते
सर्वमेवोर्जस्ववति । एष वै पयस्वाक्षाम यज्ञः ७ । यत्नैते
न यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पयस्ववति । एष वै ब्रह्म
वर्चसी नाम यज्ञः ८ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो
वर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञः ९ । यत्नैतेन
यज्ञेन यजन्त आराज्योऽतिव्याधिर्जायते । एष वै
दीर्घो नाम यज्ञः १० । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घा-
रग्यं जायते । एष वै कृप्तिर्नाम यज्ञः ११ । यत्नैतेन
यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव कृप्तिं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम
यज्ञः १२ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं
भवति" । "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" शत० ब्रा०
"अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे" भा० अश्व० प० ।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्यस्य अश्व० अच् । राजर्षिभेदे ।
"यो महति प्रवोचत्यश्वमेधाय स्मरये" ऋ० ५, २७, ४ ।
अश्वमेधाय राजर्षये" भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृतः पन्थः ठक् ठन् वा ।
महाभारान्तर्गते चतुर्दशे पर्वणि । "ततोऽश्वमेधिकं पर्व
सर्वपापप्रणाशनम्" "ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च तदहं-
यम्" इति च भा० आ० प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः "अश्वमेधाक् च" पा० ऋ ।
अश्वमेधयोग्ये पशौ तत्तत्क्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम् । चात्
ठन् । अश्वमेधिकोऽप्युक्तार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व-क्यच् "न कन्दस्युत्तरेति"
पा० नेत्त्वदीर्घी भावे अ । ह्येच्छायाम् "अपुराश्वयोत
रथया" ऋ० ८, ४६, १० । "अश्वया अश्वेच्छया" भा० ।
अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्यस्य युच् । १ अश्वयुक्ते "गव्युरश्वयुती-
यते" ऋ० ३१, १५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि० नेत्त्व
दीर्घी उन् । २ अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयुः" ऋ०
१, २१, १४ । "अश्वयुरश्वानिच्छन्" भा० ।

अश्वयुज स्त्री अश्वेन हयसुखाकारेण युज्यते युज-क्रिप् ।
 १ अश्विनीनक्षत्रे तस्य तथाकारत्वमन्त्रे पाशब्दे उक्तम् ।
 अश्वयुजि जातः अष् तस्य वा लुक् । अश्वयुक् २ तन्त्र-
 ज्ञातजाते लि० लुगभावे आश्वयुजः स्त्रियां ङीप् । अश्वेन
 हयाकारयता नक्षत्रेण युज्यते पौर्ण मास्यस्मिन् मासे
 आधारे क्रिप् । ३ चान्द्राश्विनमासे “अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य
 त्राजं कुर्याद्दिनेदिने” स्मृतिः । अश्वेन नक्षत्रेण युक् पौर्ण-
 मासी अस्त्यस्य अर्ध० अच् । अश्वयुजोऽप्यत्र रत्नमाला०
 अश्वयुजायुक्ता पौर्ण मास्यस्मिन् प्रज्ञा० अण् आश्वयुजोऽ-
 प्यत्र । कर्मणि क्रिप् । अश्वेन युक्ते ४ रथादौ । अश्वेन युन-
 क्ति रथम् कर्त्तरि क्रिप् । रथादौ ५ अश्वयोजके लि० ।
 “वयोदधो अश्वयुजः परिजनयः” ऋ० भा० ५, ५४, २ ।

अश्वरक्षक पु० अश्वं रक्षति रक्ष-ण्युल् । घोटकपालके ।
 अश्वरत्न न० अश्वोरत्नमिव उपमि० सं० । उच्चैःश्रवसि
 तस्य हयश्रेष्ठत्वात्तथात्वम् “मध्यमानेऽस्मृते जातमश्वरत्नम-
 नुत्तमम्” भा० आ० प० १७ अ० । हयरत्नादयोऽप्यत्र
 “हयरत्नमहारि च” कुमा० ।

अश्वरथ पु० अश्वयुक्तोरथः । १ अश्वयुक्ते रथे । गन्धमादन-
 सन्निकटायां २ नदां स्त्री । “पञ्चवर्णाणि पुत्राणि
 पात्यन्ते भरतर्षभ ! । प्रत्यक्षं सर्वसूतानां नदीमहाराथां
 प्रति” भा० व० प० १६ अ० ।

अश्वराज पु० अश्वानां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् । उच्चैःश्रवसि
 “यत्त जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महादुति” भा०
 आ० प० १७ अ० । भगवद्भिभूतित्वादपि तस्य श्रेष्ठत्वम्
 “उच्चैःश्रवसमश्वानां विजि यामष्टतोद्भवम्” गीता ।

अश्वरोधक पु० अश्वं रुणद्धि रुध-ण्युल् । करवीरे एत्ते ।

अश्वरोह पु० अश्वं रोहति रुह-अण् उप० सं० । अश्व-
 रोहे सादिनि ।

अश्वल लि० अश्वं लाति ला-कृत् । १ हयपाहके ऋषिभे-
 दे “अथ हजनकस्य वैदेहस्य होताश्रुलो बभूव” ऋ० उ० ।
 तदपेः याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिकाप्रति-
 पादके २ ब्राह्मणे च तच्च “अथ हजनकस्येत्यारभ्य ततोहो
 ताश्रुलोविररामेत्यन्तम्” ऋ० उ० । गोत्रापत्ये नडा० फक् ।
 आश्रुलायनः । तद्गोत्रापत्ये येन श्रौतस्त्वन्टहृत्स्व-
 ज्ञ ज्ञतम् तस्मिन् ।

अश्वलक्षणे न० अश्वानां शुभाशुभज्ञापकत्वं लक्षणेऽनेन
 लक्ष-करणे ल्युट् कृत् । अश्वस्य शुभाशुभलक्षक

अश्वललित न० उत्तरत्नाकरोक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके
 पर्युत्तमे “यदि ह नजी भजीभजभलगास्तदाश्व
 ललितं हराकृत्यतिमत्” । इदमहितमयेति छन्दोम० ।

अश्वलाला स्त्री अश्वस्य लालेवाक्या । ब्रह्मसर्पे हवाहल-
 सर्पे जटाध० । अश्वलोमेति पाठान्तरम् । अश्वस्य लोमे
 वाहतिरस्य” तत्र विग्रहः ।

अश्ववक्त्र पु० अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रमस्य । १ किम्युक्ते देव-
 योनिभेदे अश्ववदनहयसुखादयोऽप्यत्र । २ हययोनिने विष्णु
 भूर्तिभेदे अश्वशिरःशब्दे विवृतिः । तद्ध्यानेन च तन्भूर्ति-
 रक्ता तन्वसा० । “शरच्छाङ्गप्रभमश्व वक्त्रं सक्तामयैरामरणैः
 प्रदीप्रम् । रथाङ्गशङ्खाञ्चितबाहुयुग्मं जानुद्वयन्यस्तकरं
 भजामः” ।

अश्ववत् लि० अश्वोऽस्त्यस्य मतप् मस्य वः । १ अश्वयुक्ते ।
 “दधानो गोमदश्ववत् सुवीर्यम्” ऋ० ८, ४६, ५ । मन्त्रे
 कचित् दीर्घः अश्वधान् । “भोजनमश्वानन्तं गोमन्तमा-
 पशुं नरः” ऋ० १, ८३, ४ । अश्वे इव अश्वस्येव वा वर्ति ।
 २ हयसदृशे अव्य० । अश्वेन तुल्यं क्रिया वर्ति । ३ हयवत्
 क्रियातुल्यक्रियायाम् अव्य० । अश्वमर्हति वर्ति । ४ हया-
 र्हे अव्य० । [नोहेर सादिनि ।

अश्ववह पु० अश्वेन उह्यते वह-कर्मणि वा अच् । हने-
 अश्ववार पु० अश्वं वारयति चु० ट्-अण् उप० सं० ।

हयनिवारके सादिनि “दुःखेन निश्चक्रश्चरश्चाराः”
 भाषः । ण्युल् । अश्ववारकः तत्रैव । ल्यु अश्ववारणोऽप्यत्र ।
 अश्ववारलक्षणादिकसुक्तमश्वशास्त्रे यथा “ब्राह्मणान् श-
 क्तिदानेन साम्ना चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यं दण्डेन शब्देन
 शूद्रं दण्डेन वाहयेत् । प्रत्येष वाहयेद्भिर् क्षत्रियं प्रहरे
 गते । वैश्यं संन्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् ।
 सत्वं च त्रिविधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् । उत्तमं चोपशा-
 मेन साम्ना दण्डेन मध्यमम् । शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहये
 दधमम्बुधः । सहजे निर्भले याहे तैलदुग्धस्य रूपवान् ।
 शालिश्च द्विविधा प्रोक्ता बलदौर्बलसम्भवा । बलिष्ठो दुर्बल-
 त्वेन दुर्बलोऽपि बलेन वा । बलेनोपाधिकायांश्च सत्वं
 ज्ञात्वा च वाहयेत् । सार्द्धं सुकठिनां चैव पाषाणोदक-
 संयुताम् । तृणकाष्ठमायुक्तां रङ्गभूमिं तु वर्जयेत् । समां
 च विपुलां चैव किञ्चित्पाशुसमन्विताम् । एकान्ते विजने
 रम्ये रङ्गभूमिं तु कारयेत् । स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च
 चित्तोत्सुकश्चलासनः । अस्थाने दण्डपाती यो वाजी तस्य
 न सिध्यति । प्रचलति यस्य कटिर्बहु बाहुर्दण्डपातः । न

तस्य वाहनं वाजी दुर्लभं वाजिवाहितम् । दृढासनोऽथ
तत्त्वज्ञो जितसुष्टिर्निरालसः । अविरागी स्थिरश्चापि षडेते
वाजिवाहकाः । चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समा-
सतः । न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताडिताः । हेपिते
वहिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते
वा षट्सु दण्डं निपातयेत् । हेपिते ताडयेन्मूर्खं जातुभ्यां
वहिते तथा । क्रुद्धं उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे ।
भीतं च ताडयेत्पशान्मुखे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोषं
च रूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्थानताडितोवाजी
यावज्जीवं न सिध्यति । नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीव-
त्यसौ हयः । धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि सुनिभिर्याः प्रकीर्तिताः ।
प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता । तृतीया पूर्ण-
कण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता । पञ्चमी चैव या धारा
निरालम्बा प्रकीर्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते
न तु दृश्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता ।
मुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । स्वेच्छया
त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा
स्वर्गलोकेषु गीयते । वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि सुनिभिः परि-
कीर्तिताः । पुष्पवन्ती च गोकर्णो तूलोत्तुला तुला उषा ।
नागखण्डी पुष्पधारी दुसुष्टी च रुतस्तनो । द्विहस्ती चैक-
हस्ती च शुभगा शोभना मता । इलेता द्वादश वल्गा
सुनिभिः परिकीर्तिताः । “आरूढकर्णमध्ये तु मनो
लक्षति वाजिनः” शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पशुतुल्यं समादि-
शेत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुब्जो नाप्यधोमुखः ।
न भवेत्स्तब्धगात्रस्तु न भवेदश्ववाहकः । स्थिरोरुः
स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासनः । दक्षिणादितुरङ्गस्य
चासने तु दृढः सदा । अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु
भयदायकाः । यीष्मादिषु न वर्त्तव्यन्तुषु त्रिषु वाह-
नम् । हेमन्तादिषु वर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः ।
प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले । छतिसिद्धा-
तियोनेषु वासरे चन्द्रार्थयोः । मूलरोहिणीहस्तेषु पुष्ये
चैवोत्तराशु च । एवंविधे दिने सादी वाहान् संवाहयेत्
शुभे । रङ्गभूमी च रेवन् स्थापयेत् पूजयेत्ततः । पुष्पधूपैः
प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्त्वया । पक्वान्नैः पञ्चशब्दैश्च
प्रातःशुचिबुवाससा । रक्ताम्बरधरोभूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा ।
“एकविंशतिवारांश्च ततः पथ्याण्येज्यम् । क्रोशमेकं तमारुह्य
नयेच्छिवां शनैः शनैः । वल्गामहश्च कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव
च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा ।

खलीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिनां क्रमात् ।
नातिस्थूलं नाति लघं न क्षब्धं नातिकर्कशम् । सप्ताङ्गुल-
प्रमाणन्तु खलीनं कारयेद्बुधः । खलीनादिवु लोहेषु
धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि संप्रयो-
जयेत् । खलीनादौ तु धारासु यदा सुशिक्षितो हयः ।
तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभिः । शत-
हस्तादिकां भूमिं सप्प्रहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिनं सा-
दी सव्यं चैवापसव्यकम् । मण्डलं चतुरस्रं च गोमूलं चार्द्ध-
चन्द्रकम् । नागपाशं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् ।
एवमन्येषु लोहेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । य एवं वाहयेद्-
वाहं तस्य कटं न जायते । दद्याद्भयमभीतस्य भीतस्यापि
हरेद्भयम् । रहस्यं सादिनामेतद्वाहनंऽस्मिन्निवेदितम् ।
पूर्वोक्तेषु च देशेषु षट्सु देशेषु ताडयेत् । न जातु
सादिनान्यास्मिन् काले दोषशतैरपि । दस्यमानस्य
अशुश्रूय यो दोषः सादिदोषतः । जायते ऽसौ निरा-
कर्त्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं शास्त्रविधानेन यः
सादी वाहयेद्भयान् । हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फल-
दायकाः । वाहनं यच्च दुष्टं च धूपलेपनमन्त्रकैः । तदहं
संप्रवक्ष्यामि सुनिभिः कीर्तितं यथा । अस्थिभिर्देशनैश्चैव
दृकाणां च यथा बुधैः । विपमस्तिकादंष्ट्राभिः धूमसंबद्ध
सर्पिषा । एलागुरुमदोसीरनागकेसरचन्दनैः । सर्जिका-
तैलसंयुक्तो धूपयेद्दुष्टवाजिनम् । विपलोहगदलाभिस्तैला-
ज्यदधिचन्दनैः । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजि-
नाम् । विलिप्य गोमयैः प्रातर्द्विशीथे सर्वसन्निधौ । अष्टम्यां
च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति धूपिताः । काशीयं चन्दनं
कौतीसिद्धार्थमरिचानि च । सैन्धवं बडवामूलं गोमूलं
कर्णजं मलम् । सुनिगुप्तानि पिष्टानि कणायाः सव-
चानि च । अङ्कनं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि ।
अनेनाभ्यङ्गितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति । कोपमोहं
भयं त्यक्त्वा वश्यः स्वात्मादिनोभ्यशम्” ।

अश्ववाह पु० अश्वं वाहयति चालयति वह-णिच्-अण् ।
अश्वचालके सादिनि । खुल् । अश्ववाहकोऽप्यत्र । ल्यु
अश्ववाहनोऽप्यत्र पु० ।

अश्वविक्रयिन् लि० अश्वं विक्रेतुं शीलमस्य वि+क्री-
शीलार्थे इति ईत० । हयविक्रयाजीविकायुक्तो लिका० ।
अश्वविद् पु० अश्वं हयवृद्धयं वेत्ति विद्-क्लिप् ईत० । १ नल-
नपतौ तस्याश्ववृद्धयस्तता वसिंता भा० व० प० ७१ अध्या० ।
यथा “नतुपथं प्रति बाहुककपस्य नलस्योक्तिः बाहुककपस-

वाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं
गृहाण पुरुषर्षभ ।। अतुपर्यस्तो राजा बाहुकं कार्य-
गौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ।
यथोक्तं त्वं गृहाण्येदमन्त्याणां हृदयं परम् । निक्षेपोमे-
ऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुकम् ।। अश्वं विन्दते विद-क्लिप् ।
२ अश्वलब्धिरि त्रि० “परि णो अश्वमश्वविज्ञो भूत्” ऋ०
८, ६१, २ । “अश्वविद् अश्वस्य लब्धकः” भा० ।

अश्ववैद्य पु० ६३० । षोडशचित्सकौ तच्चित्तिसाप्रकारः ।
जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽवसेयः ।

अश्वशङ्कु पु० ६३० । १ अश्वबन्धनार्थे कीले । अश्वस्य शङ्कु-
रिव । २ दत्तपुत्रभेदे “चत्वारिंशद्ग्नोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत” । इत्युपक्रम्य “अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च
वीर्यवान्” भा० आ० प० ६० अध्या० ।

अश्वशाला स्त्री ६३० । हयस्यावे मन्दरायां वाजिशाला-
याम् तत्करणविधिसाश्वशास्त्रे । यथा “प्रागुदक्प्रवये
देशे बालुकाकाष्ठवर्जिते । चिताचैत्यविहीने च शालां
कुर्वीत पण्डितः । सुशुष्का सा च कर्त्तव्या दुष्ट-
कीटाद्यसंयुता । शिशिरे स्थापयेद्देवं रेवन्तं पूजयेत्-
सदा । काथ्यां लिहस्तविस्तीर्णां तालाख्यां पण्डि-
कां शुभा । शालाप्रमाणदीर्घा च तस्यां वासं प्रकल्प-
येत् । द्वौ हस्तावुच्छ्रे तस्या मानं चैवं प्रकीर्त्तितम् ।
कर्कन्धूकाण्डगण्डं च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्ब्रह्मिः” बालूका
पूरितं कार्यं संस्कृतं चत्वरं तथा । लुण्ठनाय च बाह्या-
नां भवेच्चङ्क्रमणाय च” “जय० अश्व० शा०” “दहति ते
गृहं कोषागारमायुधागारमगृशालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्धः”
भा० व० प० १८७ अ० ।

अश्वशास्त्र न० अश्वलक्षणादिज्ञापकं शास्त्रम् । शालिहोत्रकृते
हयलक्षणादिज्ञापके शास्त्रे तन्मूलके जयदत्तकृते २ शास्त्रे च ।

अश्वशिरस् न० ६३० १ वाजिमस्तके । अश्वस्य शिर इव शिरोऽस्य ॥
२ दानवभेदे अश्वशङ्कुशब्दे विवृतिः । “अयःशिरा अश्वशिरा
अश्वः शङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा गगनसूर्यश्च वेगवांश्चात्र
पञ्चमः । पञ्चैते जजिरे राजन्ः । वीर्यवान् लोमहासुराः ।
कैकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः” भा० आ० प०
६६ अध्या० । २ हयशिरसि विष्णुमूर्त्तिभेदे, ताडकमूर्त्तिधारण-
सक्तम् भा० शा० प० २४२ अध्या० “तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः
सर्षिण्यास्तथा । नमस्कृत्य भगवते जन्मुर्देशान् यथे-
ष्यितान् । गतेषु त्रिदिवीकञ्च ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुहन्तमौ स्थितम् । तं देवो दर्शयामास

कृत्वा हयशिरोमहत् । साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कण्डलु-
त्रिदण्डष्टकम् । व्यास उवाच । ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं
देवमस्मितौजसम् । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां
हितकाम्यया । मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्यौ प्राञ्जलिर्भूतः ।
स परिप्रज्य देवेन वचनं आवितस्तदा । श्रीभगवानुवाच ।
लोककार्यं गतीः सर्वास्तु चिन्तय यथाविधि । धाता
त्वं सर्वं भूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः । त्वय्यावेशितभारो-
ऽहं धृतिं प्राप्नुयाम्यथाकृता । यदा च सूरकार्यन्ते
अविषह्यं भविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्म-
ज्ञानदैशिकम् । एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्त्वैवान्तरधीयत” । “कप-
र्द्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते । विवस्वतेऽश्वशिरसे-
चतुर्भूर्त्तिष्ठते सदा” इति च तत्रैव ।

अश्वशृङ्गालिका स्त्री अश्वशृङ्गालयोर्वैरं द्वन्द्वात् वैरे बुन् ।
हयशृङ्गालयोर्वैरे शब्दरत्ना० ।

अश्वशृङ्गा त्रि० अश्वैश्चन्द्रयति व्याह्लादयति चदि-णिच् रक्
३० वेदे ष्ट० सुट् । ह्येनाह्लादिकायां स्त्रियां “गोमघा-
जरित्वा अश्वशृङ्गाः” ऋ० ६, ३५, ४ । “अश्वशृङ्गाः
अश्वैराह्लादयन्त्यः” भा० ।

अश्वषड्गव न० अश्व+षट्के षड्गवच् । हयषट्के ।

अश्वसनि त्रि० अश्वं सनुते ददाति-सन-इन् ६३० ।
हयदायके । “यस्तेऽश्वसनिर्भक्षः” । यजु० ८, १२ ।
अनुसवनादि० ।

अश्वसा त्रि० सन-विट-ङा ६३० । हयदातरि । “गोषणिं
धियमश्वसां वाजसासुत” ऋ० ६, ५२, १० ।

अश्वसाद पु० अश्वं सादयति गमयति सद-गतौ णिच्-
अण् उप० स० । सादिनि ।

अश्वसादिन् पु० अश्वे सोदति सद-णिनि ७३० । सादिनि
(षोडशओयार) “प्रतिप्रहाराक्षमश्वसादी” रघुः ।

अश्वसेन पु० १ जिनपितृभेदे २ नृपभेदे यस्य पुत्रः सनत्कुमारः
कुरुक्षेत्रस्थे कुमतीनदीसमीपवासिनि तक्षकसुते ३ नागभेदे
च । “तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सातुचराबुभौ । कुरुक्षेत्रे च
वसतां नदीभिक्षुमतो मनु” भा० आ० प० २२ अध्या० । “अश्व-
सेनोऽभवत्तत्र तक्षकस्य सुतो बली । स तीक्ष्णमकरोद्यत्
भोजार्थं जातवेदसः” । भा० आ० प० २२ अध्या०

अश्वसेननृपनन्दन पु० ७३० । सनत्कुमारे त्रिका० ।

अश्वस्तन त्रि० शोभवः श्वस्+स्तु-तट्च श्वस्तनः न० त० ।
परदिनास्यायिनि वर्षमानदिनमात्रभवे । “अश्वस्तनविधा-
नेन हर्त्तव्यं मरुतब्रवीत्” मनुः स्त्रियां ङीप् ।

अश्वस्तानि क्व लि० अस्तनमस्तस्य मत्वर्थे ठन् न० त० ।
परदिनास्थायिधने वर्त्तमानदिनपर्याप्रधनसञ्चयकारिणि
वृहस्पतेर्भेदे “कुम्भलधाम्यकोवा स्थात् कुम्भीधाम्यक एव
वा । त्वाहैहिकोवापि भवेदश्वस्तानि एव वा” मनुः ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोमं स्तुतिरस्तस्य मत्वर्थे क्व ।
हयस्तुतियुक्ते स्तुतभेदे तच्च स्तुतम्” ऋ० १, १६२ ।
मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्यृचम् । २ तत्प्राथ्ये होमजाते
च । “अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्तामसदश्वस्तोमीय
मभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आ-
ज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं
मेधमेवास्मिंस्ततो धो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां
प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनाभ्यान्ना समर्धयति ।
अश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्व-
स्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्वि प्रतिवस्तदेनं
प्रतिष्या समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होत-
व्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो
द्विपदा यदश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्
पुरुष उपरिष्ठात् पशून्धितिष्ठति षोडशाश्वस्तोमीया
जुहोति” शत० ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ईत० । वाजियालायाम् “अश्वस्थानात्
नजस्थानात् सकृमात् वल्मीकात् हृदात्” विष्णुध० पुरा० ।
अश्वहन्तु पु० अश्वस्य हन्तुरिव हन्तुरस्य । “दानवभेदे हरिश्चाश्व
हन्तुश्च वीरौ तावथ हृस्त्रिमौ” हरिवं० २६ अध्या० ।
अश्वहन्तु पु० अश्वं हन्ति हन-हृच् ईत० । शक्रवीरे “वीर्जं
विङ्कान्श्वहन्तोहरिरे वृहतीद्वयम्” सुश्रुतः । २ हय
नाशके लि० ।

अश्वहृद्य पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि-कर्त्तरि अच् ।
अश्वेन गतिमति “प्रत्यङ्गिर्यज्ञानामश्वहृयो व रथानाम्”
ऋ० १०, २६, ५ । अश्वेन ह्रीयते व्याप्यते कर्म्मणि
अच् । अश्वव्याप्ये । “नृजन्त्यश्वहृयैरनिधितं नमोभिः
ऋ० ८, ६६, २ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे
२ तदावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छब्दे उदा० ।

अश्वान्त पु० अश्वस्त्रास्तोव अच् समा० । देवसर्वपटञ्जे ।
अश्वान्ति पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभस्त्वकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे
ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १ शब्दसमूहे सच गणः अश्व, अश्वान् गणः,
अश्वान् उमा गङ्गा वर्णा वसु । गोलापत्ये २ फञ्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्वान् शङ्ख, शृङ्ग, विद,

पुट, रोहिण, खजूर, खड्गार, वस्त, पिङ्गल भङ्गिल,
भङ्गिल, भङ्गित, भङ्गित, प्रकत, रामोद, चान्, काश,
तोष्ण, गोलाङ्क अर्क, खर, स्फुट, चक्र, अविष्ट, पविन्द,
पविल, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम, वाग्मिन्, विश्वानर
कुट, यप (आलेये) । जन, जङ्, खड्, योद्ध, अर्ह,
कित, विशम्, विशाल, गिरि, चपल, शुप, दासक, वैल
प्राच्य, धर्मा, आनहुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत,
सुमनस् दुर्मेनस् मनस्, प्रान्त, ध्वज, आलेय (भरद्वाजे)
भरद्वाज, (आलेये) उल्ल, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद,
शिव, खदिर अश्वान्ति ।

अश्वामघ लि० अश्वोमघं धनमस्य भेदे दीर्घः । “अश्वरूपधन
स्वामिनि “अश्वामघा गोमघा वा कृवेम” ऋ० ७, ०, ७१, १
अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेदतेऽनेन विद-खिच् घञ् ।
हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शास्त्रिहोत्रेण सुश्रुतना-
मानं स्वयतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्व-
शब्दे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारिः ईत० । महिषे ।

अश्वारुढ पु० अश्वारुढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।
अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह-अण् उप० स । हयवा-
हके, हयारोहणेन शयुक्कर्त्तरि च । अश्वस्तन्मेदुमिवारो-
होमूलमस्य । २ अश्वगन्ध्यायां स्त्री ।

अश्ववावतान पु० अश्वस्तेवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा०
अपत्ये अच् । आश्ववावतानः तद्गोलापत्ये वहुषु गोप-
वना० न लुक् । आश्ववावतानाः । [गन्धादस्य ॥

अश्ववारोहक पु० अश्वस्तन्मेदुमिवारोहति खलु । अश्व-

अश्विन् पु० द्विव० अश्वः सन्ति ययोः इति, अ-
श्विन्यां नक्षत्रे भवौ “सन्निवेलाद्युत्तनक्षत्रेभ्यः पा०
अण् “नक्षत्रेभ्योवहुषम्” पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक्, अश्वान् उत्पत्तिः स्वातन्त्र्यास्तस्य इति वा ।
१ स्वर्गवैद्ययोः । “किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” भट्टिः
“वासोदचन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः” मनुः । “त्वाङ्गी
तु सविहर्भार्या नडवाकूपधारिणी । अस्तयत महाभागा
सान्तरौल्लेऽश्विनाबभौ” भा० आ० प० । “या वां कथा सधु-
मत्तश्विना सुन्दतावती” यजु० ७, २ । अश्वस्तश्विज्ञावर्त्तः
अस्त्यर्थे इति । “कपोलयोस्तथावर्त्तौ विद्यते वाजि-
नोर्यदि । तावाश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यद्विकरी परौ”
इत्युक्तलक्षणयोः २ हययोश्च द्विव० । ३ हययुक्ते लि० ।
स्त्रियां ङीप् । “गोमा अग्नेऽविमा अश्वी” ऋ० ४, १, ५ ।

अश्विनी स्त्री अश्वस्तदुत्तमाङ्गाकारोऽस्यस्य इति ङीप् ।
सप्तविंशतिधाविभक्ताराशिचक्रस्य प्रथमे भागे । अस्मा-
त्तथाकारत्वमङ्गेषामङ्गे उक्तम् । “अश्विनीमघसूतानां
गण्डा आद्यास्त्रिनाडिकाः” ज्यो० नक्षत्रपरत्वे न० ।
“पुष्याश्चिह्ना लघुः” ज्यो० अश्वया आकारोऽस्यस्याः इति
ङीप् । हयरूपधारिण्यं त्वष्टृसुतायां ३सवितुर्भा-
र्यायामरुणात्मजमङ्गे २६६८ पृ० विवृतिः ।

अश्विनीकुमार पु० द्वि० प० । सूर्येण त्वष्टृसुतायां संज्ञायां
बहुवारुपायास्तत्पादितयोः सर्वेद्वयोः तदुत्पत्तिकथा भा०
आ० प० ६६ अध्याये अश्विनीतनयपुत्रसुतादयोऽप्यत्र ।
अरुणात्मजमङ्गे २६६८ पृ० विवरणम् ।

अश्वीय न० अश्वानां समूहः ख । १ हयसमूहे । अश्वस्य हितम्
अपूपा० ख । २ हयहिते । पक्षे अत् । अश्वयोऽप्युक्तार्थे ।
अश्वीरस न० अश्वानासुर इव सुख्यम् अश्वसमा० । सुख्ये हये ।
अश्व दीप्तौ अक० गतौ, यक्षणे च सक० आ० उभ० सेट् ।
अश्वति ते आशीत् आषिट् ।

अषडक्षीण त्रि० न सन्नि षडक्षीणि ओत्तेन्द्रियाणि पाहकाणि
अत्र ख । तृतीयजनकणायुते द्वाभ्यामेव कृते मन्त्रादौ ।

अषाढ(शाड्) पु० अषाढ(शाड्)या युक्ता पौर्णमासी अषाढी
(शाड्)सा यत्र मासे अश्व वा हस्तः । वैशाखादितस्तृतीये
चान्द्राषाढ(ड)मासे । अषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य प्रयो-
जनार्थे अण् । २ ब्रह्मचारिभार्य्ये दण्डे, तस्य हि अषाढ-
पौर्णमास्यां विहितकर्माप्रयोगित्यात् तथात्वम् पृ० हस्तः ।
अषाढोऽप्युभयत्र । स्वार्थे कन् तत्त्वैव । सह क्त वेदे-
ओत्त्वाभावः पत्यञ्च न० त० । असोदे त्रि० “अषादं
युत्तुष्टं प्रतनासु पप्रिम्” यजु० ३४, २० । “अषाढाय
सहमानाय वेधसे” ऋ० २, २१, २ ।

अषाढा(ङा) स्त्री षाढिः साहजं सह-णिच्+क्तिन् ढत्यम् अर्थ
आद्यच् न० त० पृषो० वा शत्वं ङत्यञ्च । अश्विन्धविधके
पूर्वादिभेदे विंशे, उत्तरादिभेदे एकविंशे च नक्षत्रे ।

अष्टक न० अष्टौ अध्यायाः परिणाममस्य अष्टन्+कन् ।
१ पाणिनेरष्टाध्यायीकृत्ये, प्रत्येकमष्टाध्यायात्मके २ ऋग्वे-
दांशभेदे च ३ अष्टसंख्यापरिमिते त्रि० “पैशुन्यं साहसं
द्रोहरीत्यां सूर्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पाद्व्यं क्रोध-
जोऽपि गणोऽष्टकः” मनुः । “संख्यायाः संज्ञासङ्ख्या
ध्ययनेषु” पा० उक्तेः ३ अष्टादशाध्ययनेऽपि । अष्टकं वि-
दन्ति अधीयते वा “सूत्राञ्च कोषघातं” पा० अध्येतेनेदि-
तप्रत्ययस्य ऋड्ये लुक् । अष्टकाः पाणिनेः ४ सूत्रा-

याध्यायिषु व० व० । ५ अष्टसंख्यायाम् “ताराष्टकमिदं
पुण्यं भक्तमानु यः पठेन्नरः” तन्त्रम् । गङ्गाष्टकं पठति
यः प्रयतः प्रभाते” वाल्मी० । [द्विकर्षत्वात्तथात्वम् ।
अष्टकर्ण पु० अष्टौ कर्णावस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रतिसखं
अष्टकर्म्मन् अष्टौ कर्माण्यस्य । “आदाने च विसर्गे च
तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य
चेक्षणे । दण्डशुद्धोः सदा रक्तस्तेनाष्टगतिकोऽष्टपः”
उशनसोक्ताष्टविधकर्म्मयुक्ते ऋपतौ “अष्टकर्मा दिवं याति
राजा शक्राभिपूजितः” उश० । अष्टगतिकोऽष्टत्र “तत्वा-
दानं करादीनाम् । विसर्गो ऋत्यादिभ्यो धनदानम्
प्रैषोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टातुष्टादनेषु । निषेधो दृष्टा-
दृष्टविरुद्धक्रियासु । अर्थवचनं कार्यसन्देहेन राजा-
ज्ञयैव तत्र नियमनम् । व्यवहारेक्षणं प्रजानाम्-
णादिविप्रतिपत्तौ । दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्त
धनग्रहणम् । शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्राय-
श्चित्तसम्पादनमिति” कुल्लूकभट्टः । मेधातिथिस्तु । अ-
ष्टतारम्भः । कृतावुधानम् । अतुष्टितविशेषणम् ।
कर्म्मफलसंग्रहः । तथा सामदानभेददृष्ट्याः । एत-
दष्टविधं कर्मेत्याह । अथवा “क्षत्रिः शणिकपथः ।
उदकसेतुवन्धनम् । दुर्गकरणम् कृतस्य संस्कारः नि-
र्गदः । हस्तिवन्धनम् । खनिखननम् । सैन्यनिवेश-
नम् । दारुणवनच्छेदनञ्चेत्याह” । तस्मात्तु अष्टवर्ग-
मङ्गे वक्ष्यते ।

अष्टका स्त्री अश्वनि पितरोऽस्यां तिथौ अश्व-तकन् ।
“अष्टका पितृदेवत्ये” इत्यजादिपाठात् न इत्थम् ।
“अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्वयम्” इत्युक्त-
लक्षणे १ सप्तम्यादिदिनत्वये, २ दिनत्वयसाध्ये कर्मभेदे च तत्तद्व-
श्लायन गृ० दर्शितम् तदपि धौपसाधकास्तुनानां कृष्ण
सप्तम्यादिषु कर्त्तव्यं तत्र प्रधानमष्टमी, सप्तम्यामारम्भः अष्टम्यां
कृत्यं नवम्यामन्यष्टकेति भेदः । “अमावास्या चतुर्दश्योः
पौर्णमास्यष्टकास्तु च” “अष्टकास्तु तद्द्वोरात्तद्वत्त्वन्नास्तु च
रात्रिषु” इति च मनुः तच्च न पितृमातृदेवत्यम् अन्यदेवत्य-
मपि यथाह “पितृदानाय मूले दुरष्टकाश्चिक्कश्यच ।
क्षणपक्षे वरिष्ठाहि पूज्या चैन्द्री हि भाष्यते । प्राजापत्या
द्वितीया सात् तृतीया वैश्वदेविकी । आद्या पूर्यः
सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा । शकैः कार्या
तृतीया सादेष इव्यगतौ विधिः वायु० पुरा० । मूले
प्रधानस्थाने अमावस्या हि आद्यस्य प्रधानं कालः ब्रह्मदिति

थावत् रघु० । पञ्चभावे स्थालीपाकेन कार्यं “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीतेति” गोभिलः । एतद्विधानन्तु “स्थालीपाकं पयुस्थाने कुर्यात् यद्वातुक्त्यकम् । अपयेत्तं सवत्सायास्तद्वत् गोः पयस्यतु” छन्दोग-परिशि० । अन्विति ओदनचरोः पचात् । अत-एव । “पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्मा-द्वात् सदोह्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” शाता० । तस्मादन्नं प्रधानं पूषादिकन्तूपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं, सदेति अवस्थात् । “अमावस्याष्टका षड्विः कृष्णपक्षेऽ-यनवयम्” । “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा” या० सू० । अत्रायं भेदः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्षामपर-पक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा” आ० सू० । उक्तेः समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्येति । आप्तहायगया ऊर्ध्वं तिसृष्वष्टकासु” सूत-निरासथात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विष्टमेतत् । अष्टपरिमा-णमस्याः कन् । अजादिपाठा० टाप् पितृदैवत्ये इति अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेत्वम् । ४ अष्टमीतिथिमात्रे “अमावास्या गुरुहन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्येत्” मनुः । एतद्विज्ञाया स्त्रियामष्टका अत इत्यम् ।

अष्टकाङ्ग पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपौठे त्रिका० तानि चाङ्गानि स्वाभ्यमात्यसु हृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्या-ङ्गानि प्रकृतयः पौराण्यं श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि अष्टकिकं त्रि० अष्टकाऽस्यस्य जोह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अत्र वा इति अष्टकी । अत्रैवार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । अष्टकत्वस् अय्य० अष्टन्+क्रियाभ्यादृप्तौ क्त्यसुच् । अष्टधा-भ्यादृक्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौकोणा अस्य । १ अष्टकोणयुक्तत्वे तन्मोक्तो २ यन्त्रभेदे च “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशरयन्त्र-मिति” तन्त्रम् “२ कुण्डभेदे अष्टकोणमथैशान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्” हेमा० प्र० ख० कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीतः गवा० यत् । अष्टसंख्यान्वितेन अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि० अय् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । “अष्टागवं धर्मं हल-मिति” कर्तः ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण-अभ्यासे कर्मणि क । अष्ट-भिर्गुण्यते अष्टादृष्टे । “मिथ्यावादी च संस्थाने दास्योऽष्टगु-णमत्ययम्” मनुः । “ददावष्टगुणं अर्थं तेषां तदस्तु केयवः”

भा० व० प्र० ८२ अध्या० “ततश्चाष्टगुणं पार्थ ! प्राशस्यसे धर्मसुत्तमम्” ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविध-गुणयुक्तो ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ताः यथा अष्टा-ष्टावत्तगुणा दया सर्वभूतेषु ज्ञान्तिरनसूया शौचमनायासो-मङ्गलमकार्पण्यमसृष्टेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्काराः न वाष्टावात्मगुणाः न स ब्राह्मणः” । अष्टादृष्टौ गुणोऽस्य दृष्टौ अष्टशब्दस्य तदादृत्तपरता । ४ अष्टादृत्तगुणके पदार्थे “अष्टादृष्टगुणं चूर्णं चूर्णादृष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादृष्टगुणं दधम् । दधादृष्टगुणं तैलं मर्द्देन तु खादयेद्” वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकत्वे गृहीतः दृष्टौ सुजघोर्लुप् । अष्टवारगृहीते “रसमाज्यं मांसं पायसमिति संख्याष्ट-गृहीतं गृहीत्वा जुहूयात्” गोभि० अष्टगृहीतं केवलमेव-शेनाष्टवारान् गृहीतम्” स० त० रघुनन्दनः ।

अष्ट(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा० त० आत्वम् । (आष्टचक्षिश्) १ संख्यायां २ तत्संख्येये च । “अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्य-हेतुवो दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसंहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तो-न्नयनजातकर्मनामकरणाक्षप्राशनचौडोपनयनम् । चत्वारि-वेदप्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञाना-मनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां अष्टकान्वकापा-र्व्यन्त्राह्नश्चावगत्यायहायणीचैत्रान्शयुजोति सप्त पाकयज्ञ-संस्था, अन्याधेयमग्निहोतृदर्शपौर्णमासावप्रयणं चातुर्मा-स्यनिरुदपरुजन्मसौत्तमशीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टो-मोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽग्नी-र्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अष्टाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु ज्ञान्तिरनसूया शौचम-नायासोमङ्गलमकार्पण्यमसृष्टेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नवाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं साखो-क्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽष्ट-ष्टावात्मगुणा अयं स ब्राह्मणः सायुज्यं साखोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते” गौ० । अंहितायां तु चत्वा-रिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराकृतं त पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थितः ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवश्च अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । “टिड्ढाणजिति” पा० सू० तयपोपहृत्वात् स्त्रियां ङीप् ।

अष्टतयी । अवयवमाले तद्यत् । २ अष्टसंख्यायां न० ।
अष्टतारिणी स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
“तारा चोपा महीपा च वज्रा काशी सरस्वती । कामे-
श्वरी च चासृणा इत्यष्टौ तारिण्योमता” इत्युक्तास्तु तारा-
दिषु अष्टषु तारिणीरूपदेवीमूर्तिषु ।

अष्टलिका न० अष्टादशत्वं लिकम् । १ चतुर्विंशतिसंख्यायां तत्-
२ संख्याते च “वैश्वस्याष्टिकादष्टात् सावित्रीपतनं भवेत्”
मार्कण्डेय पु० । “अष्टलिकाश्चतुर्विंशतेः” म० त० रघु० ।

अष्टत्वं न० अष्टमां भावः त्व । अष्टसंख्यायाम् ।

अष्टदंष्ट्र पु० ईव० दानवभेदे “अष्टदंष्ट्रवर्तदंष्ट्रो मेघनादी
जलन्धमः” हरि० २२८ अ० ।

अष्टदल न० अष्टौ दलानि यस्य । अष्टपलककमले “विखे-
दंष्टदलं पद्मं भूतलिकमूषितम्” तन्त्रम् ।

अष्टदिग् स्त्री ब० व० । कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । पूर्वोक्त्येय-
दक्षिणैर्कर्तव्यमिषमवायव्योत्तरैश्चानीकृपास्तु अष्टषु दिक्षु ।
“इन्द्रादीन् लोकपालांश्च अष्टदिक्षु च पूजयेत्” तन्त्रम् ।

अष्टदिक्करिणी स्त्री ब० व० अष्टदिक्षुस्थाः करिण्यः । “करिण्यो-
ऽभ्रमुकपिलापिङ्गलातुपमाः क्रमात् । तान्कक्षीं शुभ्रदन्तो
चाङ्गना चाङ्गनावतीत्युक्तास्तु ऐरावतादीनां प्रियास्तु अष्टसु
हस्तिनीषु इत्यमरः ।

अष्टदिक्पाल पु० अष्टौ दिग्पालयन्ति पा-षिष्-अण्
उप० व० । “इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशान् रूपेषु
अष्टसु दिक्पालेषु ।

अष्टदिग्माज पु० ब० व० अष्टदिक्षुस्था गजाः । “ऐरावतः
पुण्डरीको वामनः कुम्भदोऽङ्गनः । युष्मदलः सार्धभौमः
सुप्रतीकश्च दिग्माज” इत्युक्तेषु अष्टषु दिक्षु ऐरावतादिषु
गजेषु एतत्संख्यामात्राजगत्संख्यायैकत्वम् ।

अष्टद्रव्य न० ब० व० कर्मधा० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “अक्षयो-
ऽम्बरजलान्यग्रोधसमिधक्षिणाः । सिद्धार्थपायसाञ्जानि
द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधा” इत्युक्तेषु होमसाधनेषु अष्टसु द्रव्येषु ।
“तिस्रादयुक्तैर्जुहुयाच्चाष्टद्रव्यैर्दशंशतः” तन्त्रशा० ।

अष्टधा अव्य० अष्टम्+प्रकारे धाच् । अष्टप्रकारे “भिन्न-
प्रकृतिरष्टधा” गीता । “सुरहिषानामिव सासयोनि
भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः” रघुः ।

अष्टधातु पु० ब० व० अष्टौ धातवः कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
“स्वर्गं कम्पञ्च तावञ्च रज्जं यशमेव च । शीघ्रं लौहं
रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इत्युक्तेषु अष्टसु स्वर्गादिषु
संश्रुतेषु रसवर्जिताः सप्तैव धातवोऽभिहितः किन्तु रस-

निरूपणे “ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि ऋतः”
इत्युक्तेरष्टधातुताऽपि तस्याभिधत्ता “अष्टधातुसमप्रतिमा
निर्माणे तु रसं विहाय पित्तलस्य पश्यन्म् “आरकूर्टं
तथैव चेति” हेमा० भविष्योक्तेरिति भेदः ।

अष्टन् लि० ब० व० अष्ट-व्याप्तौ कनिन् तट् च । (आट्) ? “संख्या-
भेदे द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने” पा० निह्नेयेन संख्यावाचक-
मालस्य संख्यापरत्वनिर्णयात् । २ तत्संख्यान्विते च । “अष्टौ
तान्यव्रतज्ञानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च
गुरोर्वचनमौषधम्” स्मृतिः “निन्द्रास्वप्नास्तु चान्यास्तु
स्तिथ्योरात्रिषु वर्जयेत्” मनुः “अष्टानां लोकपालानां
वयुधधारयते ऋषयः” । “अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्
निबोधत” इति च मनुः । दशविंशतिशब्दयोः परतः
समासे आदन्नादेश अष्टादशः । अष्टाविंशतिः त्रिंशदादौ
वा अष्टत्रिंशत् अष्टात्रिंशत् अष्ट(ष्टा) चत्वारिंशत् अष्ट(ष्टा)
पञ्चाशत् अष्ट(ष्टा)षष्टिः अष्ट(ष्टा)सप्ततिः अष्टाशीतिः
अष्ट(ष्टा)नवतिः संख्याव्ययपूर्वकात् ततः बड्ग्रीहौ डच् ।
“निरटे अश्वशते” यत० ब्रा० सप्ताष्टानि अष्टानि ।

अष्टपद्(द) पु० अष्टौ पादा अस्य वा अन्यलोपः ।
१ शरभे तच्छब्दे तल्लक्षणम् २ लतायाञ्च हेम० ।

अष्टपदिका स्त्री अष्टसु दिक्षु पादा अस्याः अन्यलोपः ङीप्
पङ्गावे संज्ञायां कन् क्तुसः । (हापरमालि) लतायाम् ।
कनभावे । अष्टपदीत्यप्यत्र स्त्री ।

अष्टपल न० अष्टौ पलानि परमाणुसंख्येयं अण् द्विगोलुगनपत्ये
पा० तस्य लुक् “जपणलिफलाकल्पो वज्रमाले शुङ्गात्
पले” । सर्पिणोऽष्टपलं पङ्का मालां मन्दानलः पिबेत्”
चक्रदत्तोक्ते एतभेदे” ।

अष्टपुष्पी स्त्री अष्टनां पुष्पाणां समाहारः । अनिर्णीत
संज्ञकत्वात् द्विगुः । पुष्पादके । “कदाचिर्दुन्यस्ताष्टपुष्पिकापा-
तोत्पादितक्रोधेन” काद० अज्ञाताऽष्टपुष्पीति कन् । तल्लेख ।

अष्टभुजा स्त्री अष्टौ भुजा अस्याः । देवी साक्षात्पुत्रस्य तृतीय-
चरितदेवतायां महासरस्वत्यां तन्मूर्त्तौर्ध्वागच्छे विवृतिः ।

अष्टम लि० अष्टानां पूरणः उट् मट् च । येन अष्टसंख्यापूर्वते
तस्मिन् । “पैशाचश्चाष्टमोऽधमः” “अष्टमं चायुषः स्थानमष्ट-
मादष्टमं च यत् । तथोरपि व्ययस्थानं मारकस्थानमुच्यते”
ज्योतिः परा० “गर्भाष्टमेऽवदे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्”
मनुः स्त्रियां ङीप् । “सौविदल्लक्ष्मी” आश्व० सविदल्लक्ष्मी
संबन्धिनी अष्टमी आहुतिः” कर्क० । सा च चन्द्रस्याष्टम-
कलाक्रियाकूटाधाररूपे तिथिभेदे” । “चतुर्दश्याष्टमी चैव

अमावस्या च पूर्वार्धमा पूर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-
संक्रान्तिरेव च । “अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाथो भवेद्”
ध्रुवम् पुरा० । “अष्टम्याः शेषदण्डे च नवम्या आद्य एव
च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला”
ति०त०पुरा० । “अपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः” आश्व० ।

अष्टमकालिक ति० अष्टमः कालः भोजनेऽस्त्यस्य ठन् ।
सार्द्धदिनत्रयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तरि-
वानप्रस्थभेदे “नक्तं चाक्ष” समन्नीयाद्वा वाङ्मय शक्तिः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः” मतुः । “स-
निभिर्हिरण्यं प्रोक्तं विप्राणां सर्वशसिनां मित्यम्” इत्युक्त्या
दिवसे वारह्यभोजनस्य विधानात् सार्द्धत्रिदिने सप्ताहार-
मतोऽत्र चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणितं सङ्गलम् शा०त० । “ऋगराजो
ष्टमो नागः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप
इत्यष्टमङ्गलम्” इत्युक्तेषु “लोकैः स्निग्धकलान्यष्टौ ब्राह्मणो
गोर्जुताग्रनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टम”
इत्युक्तेषु च अष्टसु द्रव्येषु च०व० । अत्र कर्म० संज्ञा-
त्वाच्च द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलष्टत न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं षटम् । चक्रोदत्तोक्ते
षट्मभेदे “वचा कुष्ठं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
शारिषा सैन्धवश्चैव पिप्पलीषट्मभमम् । मेघं षट्मभिर्दं
सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । इदं षट्तिः क्षिप्रमेधः कुमारो
बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च
मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम्” ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके
१ अष्टमस्थाने तन्वादिद्वादशभावमध्ये २ अष्टमे भावे च भावश्च
इष्टकालेऽंशकलाविकलादिना स्य टीकतलग्नादिः । तदा-
नयनं यथा “पूर्वं न तं स्थाहिनरात्रिखण्डं दिवानिशो-
रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रि
खण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनाकस्य भुक्त-
भोग्यांशसंगुणात् । खोदयात् स्वाग्निखण्डं यत् भुक्तं भोग्यं
रवेस्त्वजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च मतगस्यान्निजोदयात् । शेषं
खलत्राहृतं भक्तमशुद्धेन खवादिकम् । अशुद्धशुद्धे हीनयुक्
तनुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं
पलीकतात् । पूर्वपश्चात्तादन्यत् प्राग्वत्तद्दृश्यं भवेत् ।
खण्डभे लम्बने जाया, तथ्यै, लम्बनेतथ्यैतः । पठा-
शयुक् तनोः सन्धिरपे पठांशयोजनात् । तयः स-
यन्मयोभावाः पठांशेनैकयुक् सुखात् । अपे तयः

षडेव ते भार्गवयुक्ताः परेऽपि षट्” । नील०ता० । स्वस्वदेशो-
दयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु
मेघस्य २७८, दृषस्य २८८, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३
सिंहस्य २८८, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, दृष्टि-
कस्य २८८, वसुषः ३२३ ऋगस्य ३२३, कुम्भस्य २८८,
मीनस्य २७८, पत्नानि । एतदनुसारेण दशमराशेः उदय-
मानं गृहीत्वा दशमभावानयनम् “खेटे भावसमे पूर्व
फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिव्यां भावे पूर्वा-
परे फलम्” नील०ता० । “भुक्तं भोग्यं खेटकालाच्च श्रुध्येत्
त्रिंशच्चिन्ना खोदयामं खवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्ततुः
स्यात् रात्रौ लग्नं भार्गवयुक्ताद्भवेत् । खेटे सन्धिव्यान्तःस्थे
फलं तद्भावजं भवेत्” । नील०ता० । “अष्टमस्थाने च
चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्” “रन्ध्रायुर्धृतयोऽष्टमे” इति ।
ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । “ऋतौ चिरन्तमं
द्रव्यं षट्तिर्वित्तं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं षट्तिर्नाशः
परीवादो मनोव्यथा” एतानि साधारणानि चिन्त्यानि
विशेषतस्तत्र पञ्चयोगाद्विष्टाद्युक्तं जातके यथा । “आयुः
स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः पशान्यस्य स्वल्पमायुस्तनोति ।
लग्नेशद्वयश्चेदतिस्वल्पमेव दोषायुष्यं चाष्टमस्यः करोति ।
मिथुनतनुखभेगाः केन्द्रकोणत्वलाभे १, ३, ४, ५, ७, ८,
१०, ११, दधति हि विपुलायुर्भातुजोऽत्र प्रशस्तः ।
पनकरचतुरस्तेमध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टाः प्रान्त्य-
पठे बलिष्ठाः । कमलकुसुमद्वन्द्वं ऋतुरभ्यान्तिमाख्ये विषदमथ
धराजो द्विद्विर्षेऽष्टमस्यः । धनलयमथ यच्छेच्छकृतस्ये बुधो-
ऽवदे क्षितिगुणदशसंख्ये रोगभोगापचारौ । अरिष्टोक्तास
निर्याणोक्तासद्योरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भिः सदा कार्यमष्टमे
भावचिन्तने” जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-
विशेषात् फलभुक्तम् यथा “भौमेऽवदमे क्रूरहते पत्न्या घातेऽव-
लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टद्विपदभे ऋतिः । विपत्ति-
नरपातोऽस्या रिपुतस्कारतोभयम् । तथ्यै मातुः पितृव्या
हा मातृत्वान्तिस्ततोयुः । लग्नेन्यहापतिसमापतयो
ऋतीशश्चेदित्यशालिन इमे निधनप्रदाः स्युः । चेत् प्राक-
रिष्टममये ऋतिरेव तत्र सार्कं कुजे ऋपभयं दिवसेऽवदशेने ।
तथ्यै मूररिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज
गदाङ्गयं च रगहृकस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरदशा
कुजस्य रगहृगदोषादि नागस्यिते दण्डे बन्ध्मऋती विदे-
शतइति प्राञ्चबुधे तादृशे । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ शुभं
ऋपभयं रजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहते पीडाकरः

सूतः । भौमस्थानेऽधिकद्विजौ प्रहारो वा नृपाङ्गयम् ।
 आरे खल्वे चतुष्पाङ्गः पातोदुःखरजोऽसृजः । वित्ताष्ट
 गेज्यो धनहा यद्यवदेशः शुभेक्षितः । मन्दे द्यूने दुर्वचनाप-
 वादकलिभर्त्सनम् । पतिते चो क्रूरदृशाऽऽरेत्यशाले स्मृतिं
 वदेत् । कुजहृदास्थिते नाशः सौम्यदृष्ट्या शुभं वदेत् ।
 यत्कर्त्तुं जन्मनि कुजः सोऽब्जलग्नपगोयदा । नग्नाधिपोनष्ट-
 दग्धोवोषिद्वादाः शुभान्विते । जन्मन्यष्टमगे जीवे साधि-
 व्याधिकलिः पृथुः । जयः शुकेक्षणादुक्तप्रत्युत्तरवशेन
 त्व । भौमेऽन्यगे धने स्तब्धे वादकोऽं विनिर्द्दिशेत् । रिपु-
 गोत्रिकलिभीतिः संख्ये कुजहृतेऽब्दे । दग्धो जन्माङ्गपो-
 वर्षेऽष्टमोरोगकली दिशेत् । स्तब्धद्वयोरधिकृतो भौम-
 स्थाने गुरुर्हते । पापैर्वाद् स्फुटोऽप्येवं तादृशीन्दौ शनेः
 पदे । स्तब्धद्वयोरधिकृते चन्द्रे बुधपदे हते । क्रूरैर्विदेश-
 गमनं वादः स्याद्विमानस्कता । मेघे सिंहे धनुःस्वारेऽब्दे-
 रन्ध्रे सिते भयम् । स्मृतौ स्मृतोऽशलग्ने शौ स्मृत्यदौ पाप-
 दग्धयुतौ । यत्कर्त्तुं जन्मनि कुजः सोऽब्जलग्नपगोयदा ।
 बुधोवर्षपतिर्नष्टबलस्तत्र न शोभनम् । सार्के शनौ भौमयुते-
 स्वादस्थे वाहनाङ्गयम् । सार्के भौमेऽष्टमस्थे त्व पतनं
 वाहनाद्देत् । सारेऽब्दे स्मृते स्मृत्यन्तरेऽन्यारिस्मृतौ स्मृतिः ।
 उदिते स्मृतिसन्नेये निर्बले जीविते स्मृतिः । पुण्यसङ्घोऽरः
 पुण्यसङ्घमादष्टमोपगः । स्तब्धद्वयपुण्यशोभृतिदः पाप-
 दग्धयुतः । स्तब्धद्वयगतो राशिः पुण्यसङ्घानि नाशयुक् । अब्द-
 लग्नाष्टमर्त्तं तच्चेदित्यं स्यात्तदा स्मृतिः । पुण्यभं चाशुभाक्रा-
 न्तं स्मृतौ योऽन्यारिरन्ध्रगः । सुधृष्टोऽब्दोवापि स्मृत्युं तत्र
 विनिर्द्दिशेत् । सार्के जन्मने स्मृत्यौ स्मृतिचेदिन्यहार्कि
 युक् । भौमयुतेक्षणे तत्र स्मृत्युः स्यादात्मवाततः । मन्दो-
 ऽष्टमोऽस्मृत्योऽशालान्मृत्युकरः सूतः । शुभेयशालात्
 सर्वेऽपि योगाः स्युः शुभदायकाः । स्मृतिरन्ध्रपतिर्मन्दोऽष्टमो-
 ऽब्दलग्नमेव चेत् । इत्यशाली क्रूरदृशा तत्कालं स्मृत्यदा-
 यकः, नील० ता० । [अष्टमिमेति परिमाणभेदे ।

अष्टमान न० अष्टौ सृष्टयः परिमाणमस्य । कुङ्कुमरूपे
 अष्टमिका स्त्री वैद्यकोक्ते चतुस्रोलकपरिमाणे ।

अष्टमी स्त्री अष्टानां पूरणी । योऽङ्गकलात्मकचन्द्रस्य अष्टम-
 कलाक्रियारूपायां स्वनामख्यातायां तिथौ २ अष्टसंख्या-
 पूरण्याश्च अष्टमशब्दे उदा० । अशू+क्त अष्टं संघातं
 व्याप्तिं वा भाति मा-क गौरा० लीप् । कोटालतायाम् ।

अष्टमुष्टि पु० अष्टौ सृष्टयः परिमाणमस्य अष्ट-“द्विगोर्लुगिति”
 लुक् । कुङ्कुमपरिमाणे “अष्टमुष्टिर्भवेत् कुङ्कुः कुङ्कुयोऽष्टौ

च पुष्कल” इति हेमाद्रिदानखण्डे परिभाषायां उदा० ।
 अष्टमूर्त्ति पु० अष्टौ भूत्यादयो मूर्त्तयोऽस्य । “क्षितिर्जलं
 तथा तेजो वायुराकाशमेव च । यथार्कश्च तथा चन्द्रः
 मूर्त्तयोऽष्टौ पिनाकिनः” इत्युक्ताष्टमूर्त्तिधारिणि शिवे ।
 “महेश्वरेण यो राजसजीवो ह्यष्टमूर्त्तिना । कस्तुभसहते
 वीरोयुद्धे जरयितुं पुमान् । भा० व० अ० ४६ “अवेहि मां
 किङ्करमष्टमूर्त्तः” रघुः । “स्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः”
 “जपाह तास्माङ्गुलिमष्टमूर्त्तिः” इति च कुशा० ।
 क्षित्यादिमूर्त्तिभेदेन तस्य नामभेदः यथा सर्व्वः क्षिति-
 मूर्त्तिः एवं भवोजलमूर्त्तिः रुद्रोऽग्निमूर्त्तिः । उद्योवायु-
 मूर्त्तिः भीम आकाशमूर्त्तिः पशुपतिर्यजमानमूर्त्तिः ।
 महादेवः सोममूर्त्तिः ईशान स्तब्धमूर्त्तिः । एताएव
 तस्याष्टौ मूर्त्तयः शाकुन्तले वर्णिताः “यास्तष्टः स्मृति
 राद्यावहति विधिरुतं या हविर्व्या च होत्री ये द्वे कालं
 विधत्तः श्रुतिविषयगुणा वा स्थिता व्याप्य विश्वम् । यामाहुः
 सर्व्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभिः
 प्रसन्नस्तनुभिरवत वक्त्राभिरष्टाभिरीशः” । अष्टतन्वादयोऽ-
 प्यत्र । कर्म० संचात्वाच्च द्विगुः । शिवस्य क्षित्यादिषु
 अष्टसु २ मूर्त्तिषु स्त्री व० व० ।

अष्टमूर्त्तिधर पु० अष्ट-अच धरः अष्टानां मूर्त्तीनां धरः ।
 शिवे “अष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमी” भाषः “तद्व्याख्याने
 अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारः इति वदन् मल्लिनाथः
 “द्विक्संख्ये संचायासिति” स्तब्धस्वरूपेण भ्रान्तएव
 मूर्त्तीनां प्रकृते क्षित्यादिविशेषे संचावाचित्वात्
 कर्मधारयस्यैव तत्र प्रसक्तेः त्रिलोकनाथइत्यादिषु
 उत्तरद्विगुनैवोपपत्तौ तत्स्तब्धसङ्कोचानुपपत्तेः इत्यलम्
 अष्टरत्नि ति० अष्टौ रत्नयः ऊर्जमानमस्य । बहुशब्दहस्तो-
 न्याने “अष्टरत्निमहाबाहुर्व्यूहोरक्तः सुदुर्जयः” भा०
 क० प० ७२ अध्या० ।

अष्टलोहक न० व० व० कर्म० संचात्वाच्च द्विगुः । “सुवर्णं रजतं
 ताकं सीसकं कान्तिकं तथा । वङ्गं लौहं तीक्ष्णलौहं
 लौहान्यष्टौ इमानि त्व” इत्युक्तेषु अष्टसु भातुषु ।

अष्टवर्ग पु० अष्टानामराक्षरव्यादीनां वर्गो यत्र । ज्योतिषोक्ते
 रेखाविशेषेण शुभाशुभस्वरूपे चक्रभेदे यथा । “जन्मकाल-
 षट्स्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् । “साहिनकृत् शुभदः
 क्षितिपक्षसप्तनगादिकपञ्चगती १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११,
 १५ विभावरिभर्त्तुस्त्राङ्गदशेशगती २, ६, १०, ११, १५
 कुजाङ्गविवत्, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ सोमसुताक्षिण-

रत्तुनवादिषु यातः, ३, ५, ६, ८, १०, ११, १२, देवयुरोर्विष-
यत्तुनवेशगतो, ५, ६, ८, ११, १२, १३, सुरारिगुरोः समयाचल-
भास्करयातः, ६, ७, १२, तीक्ष्णमरीचिसुतादिषु भास्करवक्-
३, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ लग्नगृहाच्चक्रिताङ्कदश-
दिषु यातः, ३, ४, ६, १०, ११, १२ । रविरेखाः । ४८ । चन्द्रः
शुभोऽर्काच्चक्रिताङ्कदशदिषु यातः, ३, ६, ७, ८, १०,
११, ततः स्वात्कुरामर्तुगवाशाशिवस्यः, १, ३, ६, ७, १०, ११
जमाजादक्षिणक्षेत्रेषु गोदिग्गेषु, २, ३, ५, ६, ८, १०, ११,
यच्चात् कुरामाक्षिणक्षेत्रेषु गोदिग्गेषु, १, २, ४, ५,
७, ८, १०, ११, जीवात् कुट्टवे दशैश्वर्याशिवस्यो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, अथ शुक्राच्चक्रिताङ्कदशदिषु यातः,
३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, तीक्ष्णशुद्धोद्भासाशिवस्यः, ३, ६,
१०, ११, चन्द्ररेखाः । ४९ । 'कृजोऽर्काच्चक्रिताङ्कदशदि-
क्षेत्रेषु गो, ३, ५, ६, १०, ११, येन्दुतोराभकालेश-
३, ६, ११, ततः स्वात् कुट्टवे दशैश्वर्याशिवस्यो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, स्वाच्चक्रिताङ्कदशदिषु यातः ।
३, ५, ६, ११, ततो जीवतः कालकाशिवार्कपयातो, ६,
१०, ११, १२, १३, अथ देवारिपूज्यादनेहोगजेशार्कसंस्थः, ६, ८,
११, १२, ततः स्वर्गपुत्रात् कुवेदागनागपुत्राशिवस्यो,
३, ४, ७, ८, ९, १०, ११, १२, अथ लग्नात् कुरामाक्षिणक्षेत्रेषु गो-
यातः । १, ३, ६, १०, ११, कुजरेखाः । ५० । बुधोऽर्कतः
शरत्तुगोशिवार्कगो, ५, ६, ८, ११, १२, १३, अथ चन्द्रतोहिवे-
दकालनागदिक्षेत्रेषु गोपगः । २, ४, ६, ८, १०, ११, भूमि-
जात् कुट्टवे दशैश्वर्याशिवस्यो, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, ततः
स्वतः कुर्वन्निषेधपुत्रादिक्षेत्रेषु गो, १, ३, ५, ६, ८, १०,
११, १२, वाक्पुत्रेदशैश्वर्याशिवस्यो, ६, ८, ११, १२, १३, अथ
शुक्रतः कुवाक्पुत्रेदशैश्वर्याशिवस्यो, १, २, ३, ४, ५, ८, ९,
११, पङ्क्तुः कुट्टवे दशैश्वर्याशिवस्यो, १, २, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, लग्नतः क्षितिद्विवेदकालनागदिक्षेत्रेषु गो-
पगः । १, २, ४, ६, ८, १०, ११, बुधरेखाः । ५१ । सुराराजगुरुः
शुभदोरवितः कुयमानलवेदनगादिकपञ्चगतो, १, २, ३, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, अथ विधोर्हि शराचलगोशिवगो, २, ५, ७, ८,
११, वसुधातनयात् कुयमानलवेदनगादिकपञ्चगतो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, अथ बुधात् क्षितिद्विवेदकालनागदिक्षेत्रेषु गो-
पगः । १, २, ४, ६, ८, १०, ११, तदनु स्वतएकयमानल-
वारिधिपर्वतनागदशैश्वर्याशिवगो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०,
११, अथ सिताद्वयमपञ्चरस्यहृदिक्षेत्रेषु गो, २, ५, ६, ८,

१० ११, रविमन्दनतोदहनेर्भुरभार्कगत, ३, ५, ६, १२, स्वयं लग्नगृहात् कृयमाविधशरर्चुनगपक्षदिगिरिशोप-
गतः” । १, २, ४, ५, ६, ७, ८, १०, ११, शुद्धरेखाः,
५, ६, ‘भृगुः शुभोर्वेगजेशस्वर्यगो ८, ११, १२, ५, चन्द्र-
तः, क्षमादिपञ्चकाष्टगोशिवार्कगः, १, २, ३, ४, ५, ८,
९’ ११, १२, कुजात्त्रिवेदकालगोशिवार्कगो, ३, ४, ६,
८, ११, १२, ५, बुधात्त्रिकालरन्ध्ररश्मस्थितः, ३,
६, ८, ११, गुरोः शराष्टरन्ध्रदिङ्महेयग, स्वतः ५,
८, १०, ११, स्वतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्षिवोपगः । १,
२, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाधिपञ्चनाग-
गोदशेशगो, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, ५, लग्नतः कुप-
ञ्चकाष्टगोशिवस्थितः शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११,
शुद्धरेखाः, ५, १, ‘शुभः पङ्कुरर्कात् यमाम्भोधिगैलाष्ट-
दिक्गम्भुग, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोरासका-
लेशगतः, ३, ६, १२, क्षमासुताहङ्गिवाणर्त्तुकाशिवार्को-
पगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, ५, स्वतः कालदन्ताव-
लादिस्थितः ६, ८, ९, १०, ११, १२, जीवतोवाणकाले-
शमार्त्तशङ्कयात्, ५, ६, ११, २२, स्वतोदैत्यपूज्यादनेहः
शिवार्कोपयातः । ६, ११, १२, स्वतोवीतिहोत्रेषुकालेशया-
त्, ३, ५, ६, ११, स्वतोलग्नतः क्षमागुणाम्भोधिषड्दि-
ङ्महेयस्थितः । १, ३, ४, ६, १०, ११, शनिरेखाः,
३, ८, १, ‘राहुः शुभोऽर्काद्भुजवर्जिवेदशरन्ध्रगो, २, ३, ४,
६, ८, ५, चन्द्रात् कुरासवेदाङ्गग १, ३, ४, ६, स्वतः
कुजाहङ्गिवाणाङ्गरन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ८, ५, बुधाच्छ-
शिपञ्चवर्जिवाणरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ८, स्वतोजीवाङ्गव-
वाहवेदाङ्गरन्ध्रग, ३, ४, ६, ८, स्वतः शुक्रात् पञ्चवर्जि-
वाणरन्ध्रगत, २, ३, ५, ८, स्वतः सौरात् पञ्चवाणर्त्तुग,
२, ५, ६, स्वतः स्वतः शशिवेदवाणरिपुरन्ध्रगो, १, ४, ५, ६, ८,
५, लग्नाह्वेदरन्ध्रदिपुष्टस्वर्यगतः, ४, ८, १०, ११, १२ ।
राहुरेखाः, ३, ८ । स्वर्यादेकद्विचतः सप्ताष्टदशैकादशेषु, १,
२, ४, ७, ८, १० ११, सोमान्त्रिषड्दशैकादशेषु, ३,
६, १०, ११, भौमान्त्रिषड्दशैकादशेषु, ३, ५, ६,
११, बुधात् षड्दशैकादशेषु, ६, ८, ९, १०, ११, गुरोः
पञ्चषड्दशैकादशेषु, ५, ६, ११, १२, शुक्रात् षड्दशैकादश-
ेषु, ६, ११, १२, शनेस्त्रिषड्दशैकादशेषु ३, ५, ८, १०,
११, लग्नादेकद्विचतः षड्दशैकादशेषु, १, ३, ४, ६, १०,
११, लग्नरेखाः ३, ८ । इति निगदितमिदं नेष्टमन्यद्विज्ञे-
यादधिककलविप्राकं जन्मना तत्त्व दद्युः । उपचयगृह-

मित्रस्त्रीजगाः पुष्टिमष्टं त्वपचयमृहनीचारातिभे नेष्टसम्पत् ।
 यावती यावती रेखा मृहाणामष्टवर्गके । तावती द्विगुणी-
 कृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टा-
 भ्यन्तरविन्दवः । अष्टाभिस्तु समं यत् तत्समं परिकीर्त्ति-
 तम् । रेखा मृहाच्छुभे देया विन्दवस्त्रितरत्न त । रेखाविन्दु
 समानौ चेत् समस्तत्वं निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं
 तद्विन्दोरघाशुभम् । श्रीरानन्दस्तथा श्रेयोभोगो राज्यं
 भवेत्तथा । मलिनोऽथ विपद्भैव हानिर्ह्युभवेत्तथा ।
 द्वादिरेखा द्वादिविश्वोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां
 वत्सरोज्ञेयः सार्द्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात्
 दिनं चतुर्षु विन्दुषु । इत्यष्टवर्गः । “अष्टवर्ग-
 शुभेः श्रीमान् कर्म कुर्व्यान्नभयैः । गोचरस्यैस्तद-
 प्राप्नोति तदप्राप्नोति च वेधनैः । व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां
 क्षुरकर्मणि । अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।
 सततं दिशति नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् ।
 भावफलं प्रथमार्द्धे दृष्टिफलान्यर्द्धभुक्तेषु” ज्यो० त० ।
 अष्टानामकचटतपयशानां वर्गः । ज्योतिषादौ शुभाशुभ-
 क्षापनाय विशेषरूपेण अष्टधा विभक्तेषु स्वस्मिन्मूहभेदेषु
 यथा स्वरवर्णाः १६ । अवर्गः, कादयोमावसानाः पञ्चपञ्चा-
 त्मकाः कवर्गादयः ५ । यरलवाः ४यवर्गः । श्रवसहा ४यवर्गः
 इत्येवमष्टौ कल्पिताः । तेषां विभागक्रमेण संख्याभेदः ।
 “वर्गवर्षप्रमाणञ्च सस्वरैस्ताडितं मिथः । पिण्डसंख्या भवे-
 सस्य गथा भागैस्तु कल्पना” केरलम् । “स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय
 परवर्गेणान्वितं सप्ततट” इति ज्योति० । तन्त्रोक्ते
 मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञानार्थं अवर्गाद्यनुसारेण ३ पञ्चमार्ज्ज-
 राद्यष्टवर्गे च । यथा आगमकल्पद्रुमे “इदानीं वर्ग-
 क्रमस्य विधानमभिधीयते । मन्त्रग्रामविशोधार्थं नामा-
 द्यक्षरपूर्वकम् । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य वर्गानष्टौ
 लिखेत्ततः । पञ्चमार्ज्जरापञ्चास्रश्चान्नः सर्पास्तदन्तिनः ।
 मेघः क्रमादकारादि वस्तुवर्गाश्रिता इमे । साध्यसाधकयोः
 प्रीतिज्ञानव्या जातितः सदा” । दृष्ट्वाक्रमे “वर्णशुद्धिं समा-
 साद्य मन्त्रं दद्याद्गुरुसमः । अवर्गः पञ्चिणोक्तोयो
 मार्ज्जराश्च कवर्गकः । चवर्गश्च तथा सिंहवर्गश्चैव कुक्कुरः ।
 तवर्गो नाग इत्युक्तौ मूषिकश्च पवर्गकः । यवर्गश्च गजोक्तोयः
 श्रवर्गश्चैव मेघकः । पञ्चभुजगयोर्ज्जरं तथा च गज-
 सिंहयोः । मार्ज्जराश्च मूषिकयोश्चैव तथा ककुभ्रमेघयोः ।
 भुजङ्गसिंहयोर्मेघौ मेघमूषिकयोस्तथा । लोकादन्यच्च विज्ञेयं
 व्यवहारप्रयोगतः” इति तन्त्रसा० । “जोषकवर्षभौ मेदे

काकल्याद्विद्विद्विके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्वैरिति” वैद्यभोक्तौ
 ४जीविका द्यष्टव्ये । “राक्षामष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
 तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयान्तद्गुणं भिषक् । मेदाजीव-
 ककाकोलीद्विद्विद्वेऽपि चासति । वरीविदार्यश्चगन्धा
 वारणीश्च क्रमात् क्षिपेत्” वैद्य० । नीतिवेदिनां वर्जनीये
 पूर्वगभेदे च । “क्षिप्रैर्गणिकपथो दुर्गं सेतुः कुक्कुरवन्धनम् ।
 खन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं
 साधु ऋजये परिवर्जयेत्” नीतिः ।

अष्टविधं न० अष्ट विधाः प्रकारा अस्त्युः । राज्याङ्गाष्टप्रकारे
 कर्मणि तच्च अष्टकर्मशब्दे दर्शितम् । “कृत्स्नं चाष्टविधं
 कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्पतः” मनुः ।
 सुश्रुतोक्ते विषयविशेषविषये छेद्यादौ अष्टप्रकारे शल्यकर्मणि
 तानि च यथा “छेद्येभ्योलेख्येभ्येष्वप्याहार्थास्त्राव्यसीव्य-
 रूपाणि । तेषां विषयविशेषा अपि तत्रैव दर्शिता यथा ।
 ‘छेद्या भगन्दरपन्थिः स्त्रीप्लिकस्तिलकालकः । व्रणवर्मावुदा-
 न्यश्चर्मकीलोऽस्य मांसगम् ॥ शल्यं जलमणिर्मांससंघातो
 गलगुण्डिका । स्नायुमांससिराकोथो वल्मीकं शतपोनकः ॥
 अभ्रुवक्षोपदंशाश्च मांसकन्दोऽधिमोसकः । भेद्या विप्रधयोऽ-
 न्यत्र सर्वजादप्यन्ययस्तयः ॥ आदितो ये विसर्पाश्च दृश्यः
 सविदारिकाः । प्रमेहपिण्डकाशोफस्तनरोगावमन्त्रकाः ।
 कुम्भीकानुशयीनाद्यो हन्दी पुष्करिकालजी । प्रायशः
 क्षुररोगाश्च पुष्पटौ तालुदन्तजौ ॥ तृण्डिकेरी गिलायुश्च
 पूर्व्यं ये च प्रपाकिणः । वस्तिस्थाश्रमरोहेतोर्भेदोका ये
 च केचन ॥ लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्व-
 का । मेदोजो दन्तवैदर्भो पन्थिवर्माधिजिह्विका ॥ अ-
 र्थांसि मण्डलं मांसकन्दो मांसोन्नतस्तथा । वेध्याः सिरा
 वज्रविधा मूलवृद्धिर्कोदरम् ॥ एषा नाद्याः सशल्याश्च
 व्रणा उन्मार्गिणश्च ये । आहार्याः शर्करास्तिलो दन्तक-
 र्णमलाश्चक्षुरी ॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्षश्च निश्चितं गुदे ।
 स्त्राव्या विप्रधयः पञ्च भवेयुः पर्वजाहते ॥ कुष्ठार्वा
 वायुं सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः । पाण्यामयाः स्त्री-
 पदानि विषजुष्टञ्च शोणितम् ॥ अर्बुदानि विसर्पाश्च
 पन्थयश्चादितस्तु ये । त्वयस्त्वयश्चोपदंशाः स्तनरोगा वि-
 दारिका ॥ शौषिरो गलगुण्डकम् कण्टकाः क्षिमिदन्तकः ।
 दन्तवेष्टः शोपकुशः शोतादोदन्तपुष्पटः ॥ पिच्छाक्षकफ-
 जाशौष्णाः क्षुररोगाश्च भूरिणः । शीव्या मेदः सशल्याश्च
 मिच्छाः सुलिखिता गदाः ॥ सद्योऽत्रिणाश्च ते चैव चलस-
 न्धिव्यपाश्रयाः । न क्षाराग्निविषैर्जुष्टा न वा साक्षतवा-

हिमः ॥ गान्धर्वीकृतशल्याश्च तेषु सव्यग्विधोधनम् ॥
पांगुरोमनशादीनि चलनस्थि भवेच्च यत् । अङ्गुतानि
यतोऽभूनि पाचवेयुर्दृशं व्रणम् । व्रजश्च विविधाः कुर्वन्-
स्तकादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं ससृजस्य स्थापयित्वा ब-
धास्थितम् ॥ सीव्येत् सूत्रमेण सूत्रेण बल्केनाङ्गुलद्वयम्
वा । व्रणजलौमसूत्राभ्यां स्नाया बालेन वा पुनः । मू-
र्व्याङ्गुलीतानैर्वा सीव्येदेक्षितकं शनैः ॥ सीव्येद्वोफणिकां
वापि सीव्येद्वा तृणमेव नोम् । ऋजुपन्थिनयो वापि यथायो
गमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् ।
आयता त्र्यङ्गुला त्र्यङ्गुला मांसले वापि पूजिता ॥ धनु-
र्वक्त्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः
सूचीस्तोष्णापाः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतोऽग्र-
वृत्तापरिमण्डलाः । नातिदूरे निकटे वा सूचीं
कर्माणि पातयेत् । दूराङ्गुलो व्रणौष्ठस्य सन्निकटेऽव-
लुङ्घनम् । अथ लौमपिबुच्छं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् ।
प्रियङ्ग्वङ्गुनयश्चाङ्गुलोप्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफल
चूर्णैर्वा लौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं
बद्धाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन
प्रकीर्तितम्” ।

अष्टाश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि
चतुर्मुखस्य प्रतिसुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवणा-
दयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संखतः अणु तस्य लुक् ।
“अष्टनः कपाले ऋषिषि” वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु
संखते पुराडाशादौ “आग्नेयोऽष्टाकपालः पुराडाशो
भवति” । “अष्टाकपालाः मध्ये पुरोडाशा भवन्ति”
इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टाक्षराणि यत्र पादे । १ अष्टाक्षरयुक्तपादके
अनुष्टुप्कातिके वर्षेष्टजभेदे । “अष्टाक्षरा वै गायत्री” स्मृतिः
गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरलिपादरूपत्वं
सर्वत्र प्रसिद्धम् । २ वक्त्रनामके मात्वादक्षविशेषे विषम-
हस्ते । ‘पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षडक्ष पादानां शेषेष्वनियमोमतः । प्रयोगे प्रायिकं
प्राङ्गः कोऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुप् इति ख्यातम्
तस्याष्टाक्षरता कृता” छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप-
त्याहारधारणाध्यानसमाधिद्वये योगशास्त्रोक्ते १ योत
विशेषे “यमनियमासनप्राणायामपत्याहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०” । यमोनियम-
सासनञ्च प्रजाणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा
च ध्यानं शङ्खं समाधिना । अष्टाङ्गव्याख्येरेतानि
योगिनां योगसिद्धये इति” पुरा० । एतेषां लक्षण
अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । “जातुभ्याञ्च तथा पङ्ग्रा
पाणिभ्यामरसा भिया । शिरसा वक्त्रसा दृष्ट्या प्रणामो-
ऽष्टाङ्गरेरित” इत्युक्तलक्षणे २ प्रणामे “आपः क्षीरं
कुशापं च दधि सर्पिः सतल्लङ्घनम् । यवः सिद्धा-
र्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः” इत्यष्टद्वयघटिते ३ पूजोप-
करणेऽर्घं, “आपः क्षीरं कुशापाणि हतं मधु तथा दधि ।
रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग
एष वा अर्घो भानने परिकीर्तितः” काशीख० उक्ते ४ अष्ट-
द्वय्यात्मके सूत्र्यार्घे ५ शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ
अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । “दैशल्याद्याष्टाङ्गके आयु-
र्वेदे यथा “तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा
भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरण-
तन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १ शल्यं
नाम त्रिविधवृणकाष्ठपाषाणबाणशुलोहलोटास्थिबालनख-
पूयास्त्रायान्तर्गमशल्योद्धारणार्थं यन्त्रशस्त्रलाराग्निप्रणिधान
व्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २ शालाक्यं नाम ऊर्ध्वजलुगतानां
रोगाणां श्रवणनयनवदनप्राणादिसंनिहितानां व्याधीनामुप-
शमनार्थम् ॥ ३ कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्कृतानां
व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोथोन्मादापक्कारुषमेहा-
दीनामुपशमनार्थम् ॥ ४ भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वय-
क्षरक्तःपित्तपिशाचनागपृच्छाद्युपस्कृष्टचेतसां शान्तिकर्षव-
लिहरणादिपक्षेपशमनार्थम् ॥ ५ कौमारभृत्यं नाम
कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यपृक्कसस्रुत्या-
नाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् । दैव्यगदतन्त्रं नाम
सर्पकोटलूताष्टशिकमूषिकादिदष्टविषव्यङ्गनार्थं विविधविष
संयोगविषोपहतोपशमनार्थम् ॥ ७ रसायनतन्त्रं नाम
ययःस्थापनमायुर्मेधावलकरं रोगप्रहरणसमर्थञ्च ॥ ८ वा-
जीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाध्यायनं
प्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमष्टाव्यायु-
र्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते” सुश्रुतः ॥ कर्म० संज्ञात्वाच्च
द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० व० व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० ‘पलङ्कषा निखपलं वचा कुष्ठं हरी-
तकी । सर्षपाः सयवाः सर्षिर्धूपनं ज्वरनाशनम्” इति
चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

अष्टाङ्गमैथुन न० कर्म० । “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणम्
गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव
च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः” दक्षोक्तो
स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टसु । यदभावे ब्रह्मचर्यम् ।

अष्टाङ्गयोग उ० अष्टावङ्गान्यस्य कर्म० । यमनियमाद्य-
ष्टाङ्गे योगे स च अङ्गसहितो दर्शितः तन्त्रसारे ।
“शैक्यं जीवात्मनोराज्ययोगं योगविशारदाः । तय स्नेहात्
समाख्याता योगविज्ञकरास्तु ये । कामक्रोधलोभमोह-
मदमात्सर्यसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेतान्निर्जित्य योगिनो-
योगमाप्नुयुः । यमनियमावासनं प्राणायामस्ततः परम् ।
प्रत्याहारो धारणाश्च ध्यानं साङ्गं समाधिना । योगा-
ङ्गान्याङ्गरेतानि योगिनो योगसाधने । यमादयस्तु
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्ज्जवम् । क्षमा धृति-
र्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपःसन्नोष आस्तिक्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च
जपोऽस्तम् । दर्शयते नियमाः प्रोक्तायोगशास्त्रविशारदाः ।
आसनानि आसनशब्दे वक्ष्यन्ते । “इड्याकर्षयेद्वायुं बाह्यं
षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुष्पञ्चात मा-
त्रया । सुषुम्णा मध्यमं, सयगद्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ।
नाड्या पिङ्गल्या चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिदं
प्राङ्मूर्धन्याशस्त्रविशारदाः । भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन
समाचरेत् । माताष्टाङ्गिकमेव सत्यगद्वादश षोडश ।
जपध्यानादिभिर्युक्तं सर्गं तं विदुर्बुधाः । तदमेतं
निगर्भञ्च प्राणायामं परं विदुः । क्रमादभ्यस्यतः पुंसो देह-
स्त्रोदोद्गमोऽधमः । मध्यमः कल्पसंयुक्तो भूमित्यागः परो-
मतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते” इन्दि-
याणां विचरतां विषयेषु निर्गलम् । बलादाहरणं
तैभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूरुसोमनी
लिङ्गनाभिषु । हृदयपीठाकण्ठदेशे तु लम्बिकायां तथा
नसि । धुमध्वे सस्तके मुष्टिं द्वादशान्ते यथाविधि । धारणं
प्राणमरुतोधारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा
चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मन्यपीष्टदेवानां ध्यानं ध्यान-
मिहोच्यते । समत्वभावनं नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।
समाधिमाङ्गुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं
देवि कामादिरिपुनाशनम्” । पात० सू० तु अन्यथोक्तम् ।
अष्टाङ्गावलोकिका स्त्री कर्म० “कटकलं पौष्करं शृङ्गी व्योमं
मासस्य कारवी । लक्ष्मणवृक्षतश्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ।
एषावलोकिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् । हिकाश्वसं

च काशश्च कण्ठरोगं निवर्त्यति । अङ्गगन्धेश्वरणे उष्णे
खेदादिकर्मणि । विरोधुष्णे मधु लज्जा कार्थ्या खादाई
जैरसैः” । अष्टदक्षोक्तोऽयलेहभेदे ।

अष्टादश लि० अष्टादशानां पूरणः उ० स्त्रियां लीप् अष्टा-
दशसंख्यापूरणे । अष्टौ च दश च अष्टाधिका दश वा
अष्टादशतु । १ (आठारो) संख्यायाम् २ तत्संख्याते च
लि० । “विद्या ह्यष्टादशैव तु” यिष्णुपु० “अगाहताष्टा-
दशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृष्ठगजयन्त्रियाम्” नैष०
“अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः” भा० व्या० प० ।

अष्टादशधान्य न० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः । अष्टादशविधेषु
धान्येषु । तानि च यथा । “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कज्जु-
कुलोत्पलाः । माषा सुक्लामस्कराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ।
गवेषुकाश्च नीवारा आदिक्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीन-
काश्चैव धान्यान्वष्टादशैव तु हेमा० दा० ख० स्तो० पु० ।
धान्यानि, ग्रीहयः, गवेषुकाः, कसेरकाः । नीवाराः
आरण्यग्रीहयः सतीनका, बर्जुलकलायाः । चीनकाः
षट्कविशेषाः । निष्पावाः शिखीभेदाः । हेमा० ।

अष्टादशपरिशिष्टा स्त्री व० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः ।
यूपादिलक्षणादिषु अष्टादशसु परिशिष्टविद्यासु “परिशिष्टाश्च
संख्याता अष्टादश शृणुष्व ताः । यूपलक्षणं आगलक्षणं
प्रतिष्ठातृवाकसंख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पसूक्तानि परिषद-
श्रुत्यजुषमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोऽष्टशास्त्रं क्रतुसंख्या-
निगमा यज्ञपार्श्वहोतृकम् । अतश्च प्रसवोत्थाश्च कूर्म-
लक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु ह्यनूविंशति
संख्या” हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

अष्टादशपुराण न० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । ब्राह्मणादिषु
अष्टादशसु पुराणेषु “ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा
तथान्यन्तारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमथर्व-
प्रोक्तं भविष्यस्यमन्तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं
तथा । वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्यम्पञ्चदशं तथा । मातृस्यञ्च गारु-
डञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा” हेमा० दा० ख० वरा० पु० ।

अष्टादशभुजा स्त्री अष्टादश भुजायस्याः । देवीमाहात्म्यस्य द्वि-
तीयचरितदेवतायां महालक्ष्म्यां तन्मूर्त्तिर्ध्यानशब्दे वक्ष्यते
अष्टादशविद्या स्त्री व० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः । वेदा-
दिषु अष्टादशसु विद्यासु । “अङ्गानि वेदाद्यत्वारो बीमा-
सान्यायवितरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याह्येताद्यत-
ईय । आयुर्वेदो भववेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अथैशास्त्रं चतुर्थं तु विद्याहृष्टादशैव तु” हेमा० वृ० ख०
विष्णुरा० । अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिखादीनिषट्
इति अष्टादशसंख्यापूर्तिः ।

अष्टादशविवादपद न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । अष्टा-
दानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु “तानि च सन्तु नोक्तानि
यथा “तेषामाद्यावृणादनं निःक्षेपोऽस्त्वामिविक्रयः । सम्भूय
च ससुत्यानं दत्तस्थानपकर्म च । येतनस्त्वेव चादानं संविदस्य
व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ।
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्च साहस-
ञ्चैव स्तोत्रसंग्रहणमेव च । स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च द्यूत-
माह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह” ।

अष्टादशसृष्टिकारिन् पु० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । विष्णु
प्रभृतिषु अष्टादशसु सृष्टिकारकेषु “विष्णुः पराशरो दत्तः
सर्वज्ञ व्यासहारिताः । शातातपोर्वशिष्ठश्च यमापस्तम्ब
गौतमाः । देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोऽश्वमेधजः ।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ सृष्टिकारिणः । हेमा०
दा० ख० वृ० हनुमत्तुः ।

अष्टादशाङ्ग पुं न० अष्टादश अङ्गानि यत् । वैद्यक
प्रसिद्धे पाचनभेदे तच्च वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं
चक्रदत्तेन । “दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरा-
लभम् । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टा-
दशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरपङ्कः । कासहृद्ग्रहपार्श्व-
र्त्तिश्चासङ्गिकावभीहरः । भूनिम्बदासदशमूलमहौषधाय-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभक्त्याकषायः । तन्द्रीप्रलापकसनारु-
चिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥ सुस्त-
पपट्टकोशीरदेवदारुमहौषधम् । लिफलाधन्वयासश्च नी-
लीकम्पिङ्गकं लिङ्गत् । किराततिक्तकं पाठावलाकटुक-
रोहिणी । मधुकं पिप्पलीमूलं सुखाद्यौ गण उच्यते ।
अष्टादशाङ्गसुदितभेदा सन्निपातनुत् । पिप्पलीतरे सन्नि-
पाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः । सन्यास्तम्भे उरोवाते उरः-
पार्श्वशिरोपहे” ३ । अथविधमध्यम्यलोके विस्तरात्तदुक्तम् ।

अष्टादशोपचार पु० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । तन्त्रो-
क्तेषु आसनादिषु अष्टादशरूपचारिषु यथा “आसनं
स्वागतं पादमध्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च
भूषणानि च सर्वशः । गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावज्ज
तर्पणम् । माल्यासुतेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने । अष्टा-
दशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्” तन्त्रसारः ।
अष्टादशोपपूराण न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।

समत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु “अन्यान्त्युप
पुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यां समत्कुमारोक्तं
नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारैश्च तु
भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससीक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं
चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालि-
काह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरं सर्वार्थस-
ञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टा-
दशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्भसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थितं
पुराणं संहितानां प्रभेदतः । हेमा० दा० ख० कूर्म्भ० पु० ।

अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “इन्द्रचन्द्रः
काशकृत्स्नापिशिली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा
जयन्यटादिशाब्दिकाः” इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्र
प्रवर्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापद पुं न० ब० व० अष्टौ अष्टौ पदानि पञ्चावस्व वृत्तौ
संख्या शब्दस्य वीष्णार्थत्वाङ्गीकारः आचवम् अर्द्धादिः ।
। शारीफलके । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । २२ खर्णे । आव-
र्जिताष्टापदकृन्मतोयैः” कुमा० । “अचेष्टाष्टापदभूमिरेणुः”
माघः । उपचारात् खर्णमयेऽपि “अष्टापदेन बलवान् राजा
वज्रधरोपमः” इति हरिवंशः ३ शरमे ४ लूतायाश्च पु० ।
तथोरष्टपदत्वात् । अष्टं यथास्यात्तथा पद्यते । ५ कर्मौ ।
अष्टसु दिक्षु आपद्यते ईक्षीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते ।
आ+पद-अप् ३ त० । अणिमाद्यटसिद्धियुक्तोऽकैलासे पु० ।

अष्टापाद्य लि० अष्टभिरापद्यते गुण्यते आ+पद-कर्मणि
ण्यत् । अष्टभिर्गुणनीये “अष्टापाद्यम् अष्टस्य स्तोत्रे भवति
कित्त्वपम्” मनुः ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा० त० आदन्ता-
देशः । (आटाइस) । संख्याभेदे २ तत्संख्यान्विते च । विंश-
च्छब्देन समासे तत्रैव “अष्टाविंशद्दिनम्” भट्टः ज्यो० ।
पूरणे डट् । अष्टाविंशः । तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां
ङीप् । पूरणे तमप् अष्टाविंशतितमः । तत्रैवार्थे लि० ।

अष्टाविंशतितत्त्व न० अष्टविंशतौ स्थानेषु तत्त्वतत्त्वज्ञानं यत् ।
रघुनन्दनभट्टाचार्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्था-
नेषु तत्त्वज्ञापके सृष्टितन्त्रिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन
प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा “मलिच्छुचे दायभागे संस्कारे
शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विषाहे च त्रिधौ जन्माष्टमीव्रते,
दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तद्वाभगवतोत्-
सर्गे वृषोत्सर्गवये व्रते । प्रतिष्ठायां प्ररीक्षायां ज्योतिषे

वास्तुयज्ञके । दीक्षायाभाजिके कथ्ये सेवे श्रीपुरुषोत्तमे ।
सामन्त्राङ्गे यजुःत्राङ्गे मृद्वृत्त्यविचारणे । इत्यष्टाधिशति-
स्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” । [आष्टकोष्ठादयोऽप्यत्र ।
अष्टार त्रि० अष्टौ अरा इव कोणा यस्य । अष्टकोणे । अष्टा-
अष्टारचक्रवत् पु० अष्टारमष्टकोणं चक्रमस्यस्य भटपु मस्य
वः । अष्टकोणचक्रधारके जिनभेदे ।

अष्टाल पु० चोटकदेशभेदे अष्टयन्त्रे विवृतिः ।

अष्टावक्र पु० अष्टकत्वोवक्रः दत्तौ संख्या सुजर्घपरं पु० दीर्घः ।
अष्टिभेदे स च उद्दालकशिष्यकहोष्टपुत्रः । तदुत्पत्तिकथा भा०
व० १३२ अ० । “उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना
कहोड इति विस्तृतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्य्यशानुवर्ती दीर्घं
कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पथ्यचरत् स शिष्य-
स्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः । तस्मै प्रादात् सद्य
एव श्रुतञ्च भात्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् । तस्यां
गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच ।
सर्वा रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यग्वोपव-
र्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्वशस्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि
तव प्रसादात् । इहैव गर्भे तेन पितरञ्च वीमि नेदं त्वत्तः
सम्यग्वोपवर्त्तते । उपाख्यः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं
कोपादुदरस्यं शशप । यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि
तस्माद्वक्रो भविताऽस्यष्टकत्वः । स वै तथा वक्र एवाभ्य-
जायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः” । सचाष्टावक्रसंहिताकारी
अष्टावक्रोच न० अष्टावक्रमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः ख । भा०
प० प० १३२ अध्यायमारंभ्य अध्यायत्वयात्मक
ग्रन्थभेदे यत्र वादेन वन्दिनं जित्वाऽष्टावक्रेण वन्दिपरा-
जितं तेनैव जलेनिमज्जितं पितरं कहोडनामानं सुनि मो-
चयामास तेन प्रसन्नेन पित्रा तस्याष्टवक्रतादूरीकरणेन सौम्या-
कारता कृतेति वस्तितम् ।

अष्टि स्त्री अस्थिते भूमौ क्षिप्यते अस-क्तिन् पृषो० पत्वम् ।
(आटि) इति ख्याते । वीजे, श्लोडशाक्षरपादके कन्दोभेदे
च । “अक्षय्येणो ततः कृतं” इ० र० । अक्ष-व्याप्तौ-
क्तिन् । २ व्याप्तौ । अक्ष-करणे क्तिन् । ४ भोगसाधने देहे
“शतशरदोया युष्मान् न जरदृष्टिर्यथासम्” यजु० ३४,५,२ ।
जरती अष्टिः शरीरं यस्य “वेददी० अष्टेः श्लोडशाक्षरपा-
दत्वेन तत्संख्यासाध्यात् ५ श्लोडशसंख्यायां दैतत्संख्ये च ।
“समाश्रित्यश्वादिने विवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टिदिनात्तराजे ।
इति सृष्ट० वि० फलाभ्यन्तरस्यास्थित्युक्त्यानां शवाची
स अकारमध्यः अष्टिग्रन्थेऽप्युक्त्यानां अस्थित्युक्त्या तस्या-

ष्ठित्वम् । तकारयुक्तः पाठस्तु असमीचीनः । रसमयस्य त्वग-
च्छादेरभावात् फलमेव रसं पिबतेति भाग० टी० श्रीधरः ।
अष्टि स्त्री अक्षयते चाल्यतेऽनया अक्ष-करणे ङ्गु । १ प्रतोदे
“गुणमद्रासदिक्रय” ऋ० ४,५,७,४ । “अङ्गाप्रतोदम्” भा०
२ रथचक्रावयवभेदे च । “अङ्गा पूषा शिथिरास्तु सुहरीडजत्”
मृ० ६,५,२ । “अङ्गामाराभिति” भा० ।

अष्टीला स्त्री अष्टिस्तत्तुल्यकठिनाश्मानं रा-क रस्य लः
दीर्घः “आध्यापयन् वक्षिगृहं ब्रूया वातस्योद्यताम्” ।
कुर्यात्तोमार्त्तिमणीनां मूलस्य मार्गरोधिनीमिति वैद्यकोक्त-
लक्षणयुक्ते वातजये । व्याधिभेदे । २ मूलाघातरोगभेदे सुश्रुतः
तल्लक्षणादि तत्र यथा “अघातो मूलाघातप्रतिषेधमध्यायं
व्याख्यास्यामः वातकुण्डलिकाशीला वातवक्षिस्तयैव च”
द्वादशभेदानाभिधाय लक्षितं यथा “शङ्खमार्गस्य वस्त्रेण वायु-
रन्तरमाश्रितः । अष्टीलावद्वहनं यन्त्रिं करोत्यचलमुत्तमम् ।
विण्मूलाविलसङ्गश्च तत्वाध्यानं च जायते । वेदना
जायते वस्त्रो वाताशीलेति तां विदुः” । श्वर्कुलाकारे
पाषाणखण्डे च । तदाकारत्वेन वाताशीलाया अपि तथा-
त्वम् “ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाशीलेव संज्ञता” भा० व्या०
प० ११५ अध्या० । मूलाघाते क्लोवत्वमपि भेदनं दीपनं
हृद्यमानाहाशीलसुक्ष्मं सुश्रुतः ।

अष्टीवत् पु० नास्ति अतिशयितमस्थि यस्मिन् सतपु पृषो०
नि० । (आटु) इति ख्याते जानूर्ध्वीः सन्निस्थाने ।
अष्टीवन्तौ परिकल्पौ च देहे” ऋ० ७,५,०,२, जरुभ्यां
ते अष्टीवङ्गां पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम्” अथ० १०,१६३,४,
अस्य जरुपूर्वपदत्वे हन्ते । अदन्तता जर्घशीव न० ।
“चत्वार्यर्ध्वीवानि” शत० ब्रा० । २ षीवङ्गिणे त्रि० ।

अस दीप्तौ अक० ग्रहणे गतौ च सक० भ्रादि० उभ० सेट् । असति ते
आसीत् आसिष्ट । “आवस्य उत्पाद्य इवास यत्नः” कुमा० ।

अस विद्यमानतायाम् अदा० अक० पर० सेट् । अस्ति सः
सन्नि अस्ति स्थःस्थ अस्मि सः सः । स्यात् स्युः । अस्तु
स्ताम् सन्तु एधि-असानि । आसीत् । अस्तु असाध्यातुके
भादेशः । तेन भूधातुयद्वरूपम् । विद्यमानता च काल
संबन्धधारणं तदुक्तं हरिणा “आत्मानमात्मना विन्ददस्ती-
व्यदिदस्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः”
“अस्तुत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” कुमा० यच्चावहासार्थम
सत्कृतोऽसि गीता” “प्रपञ्चोऽस्मि स्मैरं रतिरसमहानन्दनिर-
ताम्” शङ्कराक्षरः । “स्यादा संख्यावतोऽर्थस्य सप्तदायो-
भिधायकः” फणिभा० “स्यातामसिमे भिमे च सहज

प्राकृतावपि" माघः कामतस्तु प्रहसानामिमाः स्युः क्रमयो
भराः" मनुः "दिनेदिने त्वं तनुदेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसी-
दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "नत्वेवाहं जात
नासमिति" गीता । सन् सन्तो सन्तः । "सदेव सोऽयेदमय
आसीत्" छा० उ० "योऽन्यथा सन्मात्मानमन्यथा प्रति-
पद्यते" मनुः । "नासतो विद्यततेऽभावो नाभावो विद्यते सतः"
गीता स्त्रियां ङीप् "सतो सतो योगविष्टदेहा" कुमा०
"सतो वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनो हरिः वि-
अति+व्यतिहारे परस्परमेकरूपेण स्थितौ "अन्यो
व्यतिस्ते तु समापि धर्माः" भट्टिः ।

अस ज्ञेये दिवा० पर० सक० सेट् । अस्ति अस्तेत् अस्तु
आस्यत् आस्यत् आस । अस्ति-अस्ता अस्तिष्यति ।
अस्यन् अस्यमानः अस्तः । अस्तित्वम्-अस्तुम् । अस्तित्वा-
अस्ता अयस्य, निरस्य "आरे अस्मद्द्वयं हेलो अस्तु" ।
ऋ० १, ११४, ४, "दस्यवे हेतिसंख्यार्थम्" ऋ० १, १०२, २,
अति-अतिदूरक्षेपे "बहुभिश्चैकमत्यस्यैकेन च बहून्
जनान्" भा० अत्यस्तः पा० । वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने
"व्यत्यस्तपाणिना कार्यं सुपसंघृष्टं गुरोः" मनुः "व्यत्या-
स्यल्लयगतः" सृतिः अधि-आरोमे आरोप्य अतस्मिन्
तद्वृद्धिः अन्योपरिस्थापनञ्चाद्यात् "अप्रत्यक्षोऽपि ह्यत्राकाशे
जालास्तलमजितताद्यध्यस्थान्ति" "आह कोऽयमध्यासो नाम"
उच्यते सृतिरूपः परत्वपूर्वदृष्टावभासः" शा० भा० । अनु-
पवात् सङ्ग वा ज्ञेयेण अन्यस्तः "सुक्रमेखला वल्कलेनान्वस्ता
भवति" शत० ब्रा० । अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसंस्था
मतिः" मालतीसा० "किमिच्छपास्याभरणानि यौवने" कुमा० ।
अभि-अध्याहृतौ, "अध्यस्थान्ति तटाघातं निर्जितैरावता
गजाः" कुमा० "अध्यासेन तु कोनोयः वैराग्येण च
गृह्यते" गीता । "शैववेऽध्यस्ताविद्यानाम्" रघुः ।
अव-अवक्षेपे "तामवास्ततो गच्छति च सृजम्" शत० ब्रा०
समन्तात्क्षेपे "तामवास्तत्यागच्छति सुदम्" शत० ब्रा०
उद्-अर्जोत्क्षेपे "पुच्छसुदस्यति" सि० को० । परि+उद्
भिज्ञतया बोधने । "माधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्र-
धानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्नोत्तरपदेन नञ्" मीमां०
यथा आह्लादौ पर्युदस्तकाशेरात्रादिः "अमावास्यायां
पितृभ्यो दद्यात्" "रात्रौ आह्नं न कुर्वीत" त्वभयोरेकवाक्य-
तया रात्रौतराभावाख्यायां आह्नं कर्त्तव्येति हि बोधः तत्र
रात्रिः पर्युदस्ता एवमन्यत्वापि परितःक्षेपे च "अन्याः
सर्वे पर्युदस्ता ऋषिभिरनिवेशने" भा० स० प० । वि+

उद्-निवारणे । "वीराणोव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महा-
वने" "रामा० त्वन्त हेतुनतीत्येतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च" ।
भा० स० प० । उप-समीपस्थापने "तस्याधस्तस्तद्वृद्धि-
पास्यति चमसेषु" कात्या० १०, ५, नि-अर्पणे "न महिधे
न्यस्यति भारमग्राम्" । निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासोक्तता
स्थानभिदा करेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु" रघुः ।
उच्चारणपूर्वकं तत्र तत्र स्थाने अर्पणीतया ध्याने च ।
"आदाव्यादिकन्यासः करशुद्धिततः परम् । अङ्गुलि-
व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् ।
उप+नि+गचारम्भे "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्"
अमरः । प्रथमप्रयोगे च "भूतमप्यनुपन्यस्तं पूर्वमावेदितं
न चेत् । हीयते व्यवहारेण" सृतिः "स तु तत्र विशेष
दुर्लभः सदुपन्यस्यति कल्पवर्त्म यः" किरा० सन्+नि त्यागे
"प्रोडादसु" देवसुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः"
कुमा० विहितकर्म्मणां विधानेन त्यागे च "दशलक्षणकं
धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः । नेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा सन्यस्ये-
ददृष्टो द्विजः" मनुः । "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं
समाधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्म्मणि" गीता ।
निम्-निर्-निधीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "निधीवति
द्विबु निरसने" पा० धातुपा० "निरस्तः परावसुः तृणनि-
रसने भवदेवः" "निरस्तगान्भीर्यमपास्तधैर्यम्" माघः "निरास
भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी" भट्टिः "कणदलिकलनूपुरा
निरासे" किरा० । त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितो-
दितम्" अमरः ।

परा-निराकारणे "एतेन खण्डनकारमतमपि परास्तम्" चिन्ता०
परि-परावर्त्तनेन स्थापने "सुखेन पर्यस्तविलोचनेन" कुमा० ।
"पर्यस्तद्विह निचयः सहस्रसंख्याम्" किरा० । अर्पणे
च "ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य" कुमा० । वि-परि-वैप-
रीत्ये, परिवर्त्तने आन्तिज्ञाने च "इतरथा पात्रे वि-
पर्यस्येते" शत० ब्रा० । "संशयविपर्ययासनिवारणेनेति"
चिन्ता० "विपर्ययासितदर्शनैः" बौद्धका० ।

प्र-प्रक्षेपे "अधु प्रास्य विनष्टानि गृह्योताभ्यानि मन्त्रवत्"
मनुः "अग्नी मास्ताहुतिः सम्यगादित्युपतिष्ठते" गीता ।
अनु-प्र-आनुलोम्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः
प्रति-प्रतिरूपक्षेपे । "तद्यथाऽहिर्निर्लवणी वल्लीके ऋता प्र-
त्यस्ता शयीत" शत० ब्रा० ।

वि-विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विप्रहृवाक्यम्
तस्य समस्तशार्क्यस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

तथात्वम् विभागे “विव्यास वेदानु यस्मात् स तस्मात्
व्यास इति स्मृतः” भा० व्या० प० । पारावारेति व्यस्तं समस्तं
विपरीतञ्च” सि० कौ० । व्यस्तः “व्यस्तरात्रिन्द्वयस्य ते”
कुमा० पृथक्करणे एवैकशः प्रयोगे व्यस्तः “व्यस्तसम-
स्तमहाव्याहृतिहोमे” भवदेव । निवारणे च “व्यस्तनु-
दन्तां शिशिरैः पयोभिः” भट्टिः । विज्ञेये “व्यस्तास्तारा-
गणाद्व” भा० ।

वि-नि-अर्पणे ‘विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तसंज्ञावली
विन्यस्ता” सि० सु० “विभागविन्यस्तमहाधरत्रम्” भट्टिः ।

सम्-संज्ञेये “समासेन निबोधत” पुरा० समस्या । संज्ञियन्त्यसने
यथा पीतम् अम्बरमिति समुदायस्य पीताम्बर इति
संज्ञेयेण प्रयोगः समासः । “सर्वोऽप्येकदेशोऽङ्गा सह सम-
स्यते” वार्त्ति० । “समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थबोध-
कत्वं बङ्गव्रीहिलमिति सारमङ्करी । “समासः षड्विधो बधैः”
ह्रिः साकल्ये च समस्तम् “ज्ञानमस्ति समस्तस्य देवीमा०
“व्यस्तसमस्त महाव्याहृति होमे विनि०” भवदे०
संयोजने च समस्य सम्पादयत गुणैरिमां” किरा० ।

असंयुत लि० न० त० । अन्वयान्तरान्ये “असंयतोऽपि मोक्षार्थी”
काद० । असंयुतः अन्वयः अकारे विष्णौ भक्त्य ।

असंयुक्त लि० विरोधे न० त० । १ वियुक्ते । २ व्यङ्ग्यवर्णा-
मिश्रिते व्यङ्ग्यवर्ण ३ द्रव्यान्तरैरसंयुक्ते च ।

असंयुत लि० न० त० । संयुतभिन्ने “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तः-
स्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाङ्क-
संयुतम्” पा० शिखा ।

असंयोग पु० अभावे न० त० । १ संयोगभावे न० ब० । २ सं-
योगान्तरान्ये लि० । संयोगः क्रियाजन्यः द्रव्यान्तरगुणविशेषः
हृत्त्वर्णयोरचाव्यवधानञ्च । “असंयोगोपधात्” पा० ।

असंलग्न लि० न० त० । १ संलग्नभिन्ने विभक्ते २ असंलग्ने च ।

असंयुत लि० न संयुतः । १ अनाद्यते “नासंयुतमुखः कुर्यात्-
क्षुतं जिह्वां तथैव च” स्मृतिः “संयुतं संवरणम् न० ७३० ।
अत्यन्तावरके २ नरकभेदे न० “यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे
यस्योपदिशति व्रतम् । सोऽसंयुतं नाम तमः सह तेनैव
गच्छति” मनुः ।

असंशय पु० अभावे न० त० । १ सन्देहाभावे न० ब० ।
२ सन्देहान्तरान्ये “असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्याम-
भिलाषि मे मनः” यजु० सन्देहश्च एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्ध
कोटिद्वयज्ञानम् यथा पर्वतो वज्रिमान्नुवा दहनतद्भाव-
रूपविरुद्धकोटिद्वयभेदस्मिन् पर्वते धर्मिणि ज्ञायते “स्यादुः

पुरुषो वेत्त्यत्र अस्थायित्वस्य पुरुषत्वव्याप्यतावच्छेदकतया
ष्टहीतधर्मा कत्वेन विरुद्धत्वात्तथात्वमिति वेदः शनिश्चये च
असंशय लि० नास्ति संशयः सम्यक् श्रवणं यत् । सम्यक्-
श्रवणाद्योग्ये दूरदेशादौ । “असंशये चैव गुरोर्न किञ्चि-
दपि कीर्त्तयेत्” मनुः ।

असंश्लिष्ट लि० न० त० । संज्ञेयान्तरान्ये १ विभक्ते २ असंयुक्ते च ।
असंसर्ग पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे । न० त० ।
२ संसर्गान्तरान्ये निश्चिन्त्ये ।

असंसर्गाग्रह पु० असंसर्गस्य परस्परसम्बन्धाभावस्याग्रहः ।
भीमांसकोक्तस्य इदमिति रजतमित्यादि ज्ञानद्वयस्यापि प्रष्ट-
त्तिजनकताप्रयोजके परस्परसम्बन्धाभावस्याबोधे । विस्तरः
असत्ख्यातिशब्दे अख्यातिपक्षानिरूपणे ५३२ पृष्ठे दृश्यः ।
असंस्मृष्ट लि० न० त० । १ संसर्गरहिते । संसर्गश्च द्वययोः
सम्बन्धः धननोरेकत्वं द्वये विभागानन्तरं समुदायस्यामित्य-
सम्पादनञ्च “विभक्तोयः पुनः पित्वा भ्राता चैकत्वं सं-
स्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संस्मृष्ट उच्यते
वृह० उक्तेः । संस्मृष्टं द्रव्यमस्यास्ति अर्था० अस् संस्मृष्टः ।
इति संस्मृष्टी च विभानन्तरमेकत्वं द्वयेऽन्येन सह सम्बन्धवन्
तद्भिन्नः असंस्मृष्टः असंस्मृष्टी च “अन्योदर्यस्तु संस्मृष्टो-
नान्योदर्यधनं हरेत् असंस्मृष्ट्यपि चादद्यात् संस्मृष्टो नान्य-
माहजः” या० स्मृ० । “तस्माद्विभक्तासंस्मृष्टिन्युक्ते स्वर्ग्यति
पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीति” मिता० ।

असंस्कृत लि० संस्कृत-कृतं स्मृत् न० त० । १ गुणान्तराधान
मनीति २ अपरिष्कृते ३ गर्भाधानादिसंस्काररहिते, च ।
असंस्कृतः स्मृतो ज्येष्ठोनापरो वेदपारगः” स्मृतिः “असं-
स्कृतास्तु संस्कारार्था भ्रातृभिः पूर्वमस्कृतैः” या० स्मृ० ।
व्याकरणसंस्कारान्तरान्ये ४ अपरशब्दे पु० “संस्कारो हि सतो
गुणान्तराधानम् सच लौकिकालौकिकहेतुकः । तत्र यथा
गर्भाधानादिना अलौकिकेन हेतुना देहः संस्क्रियते तत्-
संस्काराच्च तदभिमानो देही । एवं ज्ञानाद्यनानादिनाऽपि ।
लौकिकेन तु पाकादिना द्रव्यान्तरयोगेन वा अज्ञादौ गुणा-
न्तरमाधीयते अतएव संस्कृतं भक्ष्याः इति पा० स्मृते-
भक्ष्यस्य द्रव्याद्युपसेकेन संस्कार उक्तः । शरावे संस्कृतः
शावावः सक्तुः दग्नि संस्कृतः दाधिकः कृषः” सि० कौ० ।

असंस्तुत लि० न० त० । १ अपरिचिते । “प्रेमान्यसंस्तुत
इव परित्यक्तः” काद० । २ स्वयगस्तुते च ।

असंस्थित लि० न० त० । १ अग्रेते परलोकं प्रति अग्रस्थिते
“असंस्थितान् प्राणान् संस्थापयेत्” यत० ब्रा० २ अग्रस्थिते

अवस्थितभिन्ने शब्दे च । “गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेत्” इति शकु० ।

असं हत लि० न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन-क्त न०त० । १संघातमनापक्षे २असंलग्ने “सर्वतस्त्रिदशं पञ्चादशं वा बहुलमयुष्मसं हतं प्रागयं मलमाच्छादयन्” गोभि० “असं हतमसं लग्नम्” सं०त० रघु० । सांख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु० । तस्मिन् हि प्रकल्पादेः शय्यामृहादिवत् संहत्यैव (इतरसापेक्षतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षाऽस्तीति तस्यासंघतत्वम् । संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य सां०भा० “विवादास्तदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगः पर्वगणसकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंघत एव पुरुषः सिद्ध्यति तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च “परार्थं संहतत्वा कारित्वादिति” सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् त्वयथाश्रुतमेवान्याययवसाधारणम् । इतरसाहित्ये नार्थक्रियाकारित्वं संप्रति संहत्यकारिताशङ्कार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धित्वपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यव्यक्रियेति । “संघतपरार्थत्वात्” सां०सू०भा० “अतोऽसंघतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिद्ध्यति” ।

असं कृतं अव्य० न संकृतं न०त० । पौनःपुन्ये । “असं कदेकरथेन तरस्विना” रघुः “अन्यादोनासं कर्तान् गुणैश्च परिभोदयेत्” “असं कद्वर्गमवासेषु वासं जन्म च दारुणम्” इति च मनुः । “आहृत्तिरसं कदुपदेशात्” शां०सू० ।

असं क्त लि० सन्ज-क्त न०त० । १आसक्तिन्युन्ये २फलाभिलाषन्युन्ये च “असं क्तः सुखमन्यभूति” इति रघुः । “कुर्यात् विद्वांस्रथाऽसं क्तः” इति गोता “असं क्तमारधयतो यथा यथम्” किरा० । [सक्रियन्युन्ये

असं क्त्य (क्रिय) लि० नास्ति सक्रिय यस्य वा टच् समा० ।

असं क्ता स्त्री सम्+क्रम-णिट् पु० समोऽन्तलोपः न०त० । संक्रान्त्या स्त्रियाम् । “न इव पितृवतमसं क्राम्” ऋ०६, ६, ३, ८, असं क्रामसं क्रमणीम्” निरु० ।

असं खि पु० न सखा न टच् समा० । सखिभिन्ने रिपौ ।

असं गोत्रं लि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य सः । भिन्नगोत्रे “असं गोत्रः सगोत्रोवा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यथाग्निदाता प्रेतस्य विष्णुं दद्यात् स एव हि” ऋतिः पक्षे न सादेशः । असमानगोत्रः “असमानगोत्रार्थेभीम् भार्या विन्देत” ऋतिः ।

असं कल्प पु० विरोधे न० संकल्पाभावे । न०ब० । संकल्पन्युन्ये लि० ।

असं क्लमुक लि० न०त० । स्थिरमती ।

असं क्लुल लि० न संक्लुलः । १परस्परविरोधे । २पामादिपथे ३विस्तीर्णे पथि च पु० ।

असं क्लान्तमास पु० न संक्रान्तः न राश्यान्तरं प्राप्तोरवित्यत्र चान्द्रमासे । शुक्लप्रतिपदादिदिशान्ते रवि सङ्क्रमणन्युन्ये मलमासे । “असं क्लान्तमासोऽधिमासो निरुक्तः” विवरणमधिमासशब्दे १३१ पु० ।

असं क्लेप पु० अभावे न०त० । १संक्षेपाभावे विरोधे न०त० । २विस्तारे न०ब० । ३संक्षेपन्युन्ये विस्तीर्णे लि० ।

असं क्लृप्य लि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य । इयत्तान्युन्ये । “प्रसङ्ग तेजोभिरसंख्यतां गतेः” भाषः । [संख्यात्विते च असं क्लृप्यात् लि० सम्-ख्या-क्त न०त० । १इयत्तान्युन्ये २बहु-असं क्लृप्य लि० संख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्णौ पु० “असंख्येयोऽप्रमेयात्मा” विष्णुस० संख्यार्हमेदादि न विद्यते इत्यसंख्येयः भा० ।

असं क्लृप पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो-विषयैर्यस्य ३पुरुषे जीवे तस्य सर्वसम्बन्धन्युन्यत्वात् तथा-त्वम् । “असं क्लृप्यं पुरुषः” सां०सू० । ३सम्बन्धन्युन्ये ४प्रतिबन्धन्युन्ये च लि० । “असं क्लृमद्रिष्यपि सारवत्तया” रघुः । [असं बन्धे ४सङ्गतिन्युन्ये च ।

असं क्लृत लि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अपुक्ते २युक्तिन्युन्ये असं क्लृति स्त्री अभावे न०त० । १सङ्गत्वभावे । सङ्गतिश्च “सङ्गति

रनन्तराभिधानव्याप्रा, आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोद्धार्यः सङ्गतिः, जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा” दोषित्युक्ता सा च षोढा तदुक्तमभियुक्तैः “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहककार्यत्वम् षोढा सङ्गतिरिष्यते” इति व्याख्यातश्चैतत् जगदीयेन । “निर्दिष्टोपपादकत्वस्योद्घातत्वम्” चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थस्योद्घातं विदुर्बुधाः” इति प्राचीनोक्तौ चिन्तापदं कदम्भितोभाव इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्यापि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्यवसन्नमित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । असं क्लृतान्तरवक्तव्यत्वम् अन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करहत् । निर्वाहक कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वमिति यावत् एकं कार्यं यदोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य-

कारित्वम् प्रसङ्गत्वन्तु सङ्गतिस्त्वैव सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम्
 “सङ्गतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग” इति प्रवादेऽपि सङ्गतत्वम-
 नन्तराभिधानप्रयोजकसङ्गतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग
 लक्षणोपेक्षा एव उपोद्घातादयस्तदन्यत्वं तेन ततोऽपि
 प्राशस्त्यस्यैवार्थस्य लाभः” इति न्यायमतम् । वेदान्तिमते
 तु सङ्गतिस्त्रिविधा “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
 स्त्रिविधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुद्गृह्यताम्” ।
 शास्त्रप्रतिपाद्यमध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यमर्थसमवगम्य
 शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च तिस्रः सङ्गतय
 जह्नुः शक्यन्ते इति तदर्थः । तत्र “शास्त्रं ब्रह्मविचा-
 राख्यमध्यायाः स्युस्तद्विधाः । समन्वयाविरोधो द्वौ
 साधनं च फलं तथा” ब्रह्मविचारख्यशास्त्रस्य प्रथमेना-
 ध्यायेन समन्वयः, (सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्-
 पर्थ्येणावधारणम्) प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन अविरोधः ।
 तृतीयेन साधनम् चतुर्थेन फलम् । इत्येवमध्यायार्थाः
 एवमेवां प्रतिपाद्यसङ्गा योऽयमादप्रतिपाद्यानर्थानभि-
 धाय । “जह्नुः सङ्गतीस्त्रिस्तो यावावान्तरसङ्गतीः तत
 आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाः । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्त
 युक्तिं वीक्ष्य परे नये । पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि
 योजयेत्” इति वेदा० न्या० मा० अवान्तरसङ्गतिस्त्वने-
 कधा । आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रसाङ्गिकसङ्गतिरित्ये-
 वमादि । उदाहृतञ्च तत्रैव तद्यथा प्रथमाधि-
 करणे ब्रह्मविचारस्य स्वरूपारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।
 तत्र युक्तिः ब्रह्मणः संदिग्धत्वमुक्तिः । द्वितीयाधि-
 करणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति
 पूर्वपक्षः तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगद्विषयत्वादि । तदु-
 भयमवलोक्य तयोराक्षेपसंगतिं योजयेत् । संदिग्धत्वा-
 द्ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्म-
 णोलक्षणत्वाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य संदि-
 ग्धत्वं विचार्यत्वं वेत्याक्षेपसंगतिः । दृष्टान्तप्रत्युदा-
 हरणसङ्गती अपि योजयितुं शक्येते । यथा संदिग्धत्व
 हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्माद्यन्यनिष्ठत्व
 हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसंगतिः । यथा
 विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसङ्गावहेतुं प-
 श्याम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्तप्रत्यु-
 दाहरणसंगती सर्वत्र सुलभे पूर्वाधिकरणसिद्धान्त
 इवोत्तराधिकरणपूर्वपक्षे हेतुमत्त्वसाध्यसोत्तराधिकरण-
 सिद्धान्ते हेतुमत्त्ववैतल्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेक्षितं

शक्यत्वात् । आक्षेपसंगतिर्यथायोगसङ्ख्येया । प्रासङ्गिकसंगति
 सङ्गीयते । देवताधिकरणस्याधिकारविचाररूपत्वात्समन्-
 वाध्याये चैव ब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च संगत्यभावेऽपि
 बुद्धिस्थायान्तरसंगतिरस्ति । तथाहि पूर्वोपेक्षणे-
 ऽङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो
 मनुष्यमात्रहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तम्
 तत्प्रसङ्गेन देवताधिकरणं बुद्धिस्थम् सेयं प्रासङ्गिकी संगतिः ।
 तदेवंन्यायसंगतिर्व्युत्पादिता” । एवं भीमांसासङ्गतिरपि
 अधिकरणमालायां दृष्ट्या विस्तरमयाक्षोक्ता ईदृशसङ्गत्यभा-
 वेऽसङ्गतिः । २ असम्बन्धमात्रे ३ अर्थालङ्कारभेदे च अल-
 ङ्कारशब्दे ३६४ पृष्ठे दृश्यः । [२ तत्तन्मन्ये त्रि० ।

प्रसङ्गम् पु० अभावे न० त० । १ सङ्गाभावे मेलनाभावे न० त०
 असङ्गिन् त्रि० सन्ज-घितुण् न० त० । सम्बन्धमन्ये “संस-
 गांसङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्” वे० परि० ।

असच्छास्त्रं न० असत् असद्विषयकत्वेनानिष्टप्रयोजकम् शास्त्रम् ।
 बौद्धान्तमे । तस्यासदर्थप्रतिपादकत्वात् वैदिकधर्मविरु-
 द्धार्थकत्वाच्च तथात्वम् । “असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाक्षरणी-
 श्वरमित्यादिनां तेषामीश्वरानङ्गीकारेण चासत्त्वं ज्ञेयम्” ।

असज्जनं पु० विरोधे न० त० । सज्जनभिन्ने दुर्जने “न
 मामसज्जनेनार्थी समानयितुमर्हसि” रामा० ।

असज्ज्ञा स्त्री अभावे न० त० । १ सज्ज्ञाभावे न० व० । सज्ज्ञा-
 न्यन्ये त्रि० । सज्ज्ञा च ज्ञानं नाम ईदृशतादिज्ञापनञ्च
 तेषामभावः । “तेभ्योऽसज्ज्ञां चकार” शत० ब्रा० ।

असत् त्रि० असत्+गट् न० त० । १ सङ्गिन्ने, निरुपाख्ये निःस्व-
 रूपे निषेधरूपेण प्रतीयमाने, २ अभावत्वाच्चाये, “अथङ्ग्या
 कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थे”ति
 गीतोक्ते अथङ्ग्या कृते ३ होमादौ च । ४ इन्द्रे पु० । ५ दुष्टा-
 चारिणि असाधौ त्रि० । “न च सत् नासदुच्यते” गीता । स्त्रियां
 ङीप् सा च ईकुलटायाम् । “परितस्तार रवेरसत्यवश्यम्”
 माघः नामरूपाभ्यामव्याकृते कारणात्मनास्थिते सूक्ष्म-
 रूपे ईद्व्यक्ते, च “असदेवाय आदीत्” कथमसतः सज्ज्ञा-
 येत” च इति छा० उप० । बौद्धान्तमसिद्धं सत्त्वमर्थक्रिया-
 कारित्वम् तच्छून्ये ऽवकिञ्चित्करे अभावादौ ऽवविद्यमाने
 “नामतो विद्यते भावः” इति यस्तत् सदसतोः परमिति च”
 गीता “विभेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो-
 ब्रह्मणाऽभेदमसत्तं कः करिष्यति” संक्षे० भा० ।

असत्कर्मान् न० कर्म० । १ वेदादिशास्त्रनिषिद्धे दुष्टकर्माणि
 न सत् कर्म यस्य । २ साध्याचारमन्ये त्रि० स्त्रियां ङाप्

१३४

तदेतदसत् किं ज्ञानेऽन्यथात्वं ? किं वा ? फले उत
वस्तुनि ? । नाद्यः रजताकारं ज्ञानं शुक्तिमाश्रम्यते इति
ज्ञानेऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र शुक्तिराश्रम्यनत्वं नाम किं
ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारवि-
षयत्वम् नाद्यः । रजताकारमस्तं ज्ञानं प्रति शुक्तिः
स्वाकारसमर्पणाश्रम्यन्वात् । न द्वितीयः व्याप्तादिदर्शन

प्रयुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्तधक्षुरादेर्व्याप्रादि
ज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य
स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यार्थ-
नात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकायां रजत-
तादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः । आद्योऽपि
किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किं वा भेदाभेदौ । नाद्यः ।
अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवात् अनिर्वचनीयस्य
त्वया अनभ्युपगमात् शून्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुण-
गुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तित्वं दुर्वारम् । समवायस्य
च प्रक्रियामात्वसिद्धस्य तादात्म्यान्तरिकात् । भेदा-
भेदपक्षे तु षण्डोगीरिति वदन् भ्रान्तिः स्यात् । परिणाम-
पक्षोऽपि बाधेन स्यात् । विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणा-
मज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदग्धज्ञानवत् । अतः क्षीरवदेव
शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत । ननु कमलसुलविकाशरूपपरिणाम-
हेतोः सूर्यतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्वज्रतपरिणाम-
हेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् मैवं विक-
सितमेव सुकुलमासीदिति वत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति
प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिणामपक्षो युक्तः
निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् न चैकमेव क्षीरं दधि-
रूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरं
तस्मान्नान्यथाख्यातिः सुनिरूप्या । ज्ञानलक्षणया देशान्त-
रगत रजतभानन्त साक्षात्कारोमीति साक्षात्कारोक्तेरिष्यते
इत्यथाहुपत्या न सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । किञ्च ज्ञानलक्ष-
णायाः प्रत्यासत्तित्वे तथैव पर्वते वज्रज्ञानसम्भवेनानु-
मानादेरुच्छेदः स्यात् अव्यवसायात्तत्सत्त्वकल्पने तु
प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन ह्यत्यन्तात्मात्म-
ख्यातिरिति बोद्धाः । तथाहि सर्वार्थां बुद्धिर्मां विषयमन्त-
रेणापि तदाकारोक्तेरसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया
न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः
“सङ्गोपासङ्गनियमादभेदोनीलतडियोः । भेदश्च भ्रान्तिवि-
ज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाहयः । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा वि-
पर्यासितदर्शनैः । यादृक्पाङ्ककसंविस्तिभेदवानिव लक्ष्यते”
इति तेषां सिद्धान्तात् । तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं
चक्षुरादिसंयोगं विनाऽव्यपरोक्षित्वात् सम्मतबुद्धिवत्
इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः । ते हि मन्यन्ते
शब्दस्य रूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्य-
याः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यं धिपतिरूपान् प्रत्ययपदवा-
च्यान् चतुरोहेतुमेषैव उत्पद्यन्ते । तत्र नीलावभासरूपस्य

चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति ।
समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वज्ञानवाचनारूपात् बोधरूपता,
सहकारिप्रत्ययादालोकात् स्पष्टतावभासः । चक्षुरादेरधि-
पतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति । तत्रेदमुच्यते प्रकृते न
तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकात् रजताकारोदयो भवति
तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्या-
क्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्र
हेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्वज्ञानात् ।
विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रस-
ङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्वाह्यार्थाद् भवति । विज्ञानवा-
दिभिस्तस्यानङ्गीकारात् । तत्र रजतादिवाह्यार्थासत्त्वे विज्ञा-
नस्य कथं रजताकारतासमर्पणम् । संस्कारसामर्थ्येन तत्क-
ल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्थायित्वविकल्पासह-
त्वात् । तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तहानिः । क्षणिकत्वे पूर्वा-
नुभवोत्तरसत्पक्षस्य तस्य द्वितीयक्षणे नाशात् रजताकारोक्तेरस-
मये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोक्तेरसम्भवति । किञ्च
संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे, क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्त-
हानिः । अथानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्वं
रजतज्ञानसत्पक्षं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च
यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित्
सजातीयं ज्ञानान्तरसत्पादयत्येव यथा ब्रीहिवीज-
मनेकः क्षुरादिकार्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीया-
न्तरसत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्ववीजादुत्तरवीजो-
त्पत्तिः किन्तु पूर्ववीजन्यादुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति
चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्व रजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तानेव
संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तहानिः । एवं पूर्व रजतज्ञा-
नमपि ततः पूर्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासना-
प्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् भ्रान्त्या बहिर्वदवभासते
इति चेत् अत्रोच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं
लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत
लौकिकरजतवदेव जायते । अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे
च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं
वाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्वाह्यार्थानङ्गी-
कारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकरणजन्यज्ञा-
नादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्वसत्त्व-
नियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं दृष्टवीयात् वर्तमान
पदार्थसैवाकारार्पकत्वनियमात् क्षणिकयोर्जन्यजनकयो-
र्भिन्नकानीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाये पूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्

तेन यहीतमवस्थत्वात् अतो रजतापरोक्षव्यवहारो विलुप्तः स्यात् । यदि अन्येन केनचित् दुष्टकरणजन्यज्ञानेन तदुत्पादकतः स्वात्मकबुद्ध्या तदुत्पत्तः स्यादित्यङ्गीक्रियते तदाऽतिप्रसङ्गः किञ्च दुष्टकरणजन्यज्ञानस्यैव तदुत्पादकत्वं वाच्यं तत्र करणस्य दुष्टत्वञ्च अर्थक्रियाकारितान्मुन्यविषयमाहित्वेनैव तथा च असति रजते कथं करणस्य दुष्टत्व निश्चयः । अथ अदुष्टकरणजन्यज्ञानं तदुत्पादयति तदा तस्य घटादिवत् अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसम्भवेन देशान्तरवर्त्ति-रजतविषयकादविशेषः स्यात् । किञ्च रजतस्यानुत्पत्तौ न तस्य ज्ञानविषयता ज्ञानाकारार्पकतयैव विषयत्वस्य त्वया स्वीकारात् अनुत्पन्नस्य कथं ज्ञाने स्वाकारार्पकत्वसम्भवः । तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव ज्ञानेन न प्रतीयेत ।

एवमख्यात्यन्यथाख्यात्यात्मख्यातिपक्षेषु निरस्तो षु इदानीमसत्ख्यातिपक्षः वेदान्तिभिरभ्युपगतः आक्षेपपूर्वकं प्रदर्श्यते इदं रजतमिति ज्ञानं सृष्टिपक्षणाभ्यामन्यत् अध्यासनामकं ज्ञानं यत्र असतोऽनिर्वचनीयस्य उत्पन्नस्य रजतादेभानमोदशं ज्ञानमसत्ख्यातिपदवेदनीयमस्ति । ननु ज्ञानस्य सृष्टिपक्षणाभ्यामन्यः प्रकारो न सम्भवति इति चेन्न किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात् तदसम्भवः ? उत विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणात् ? उत विलक्षणविषयानिरूपणात् ? नाद्यः संप्रयोगसंस्कारदोषाणामेव तत्सामग्रीतया कल्पनात् न च दोषस्य पूर्वप्राप्तकार्यानुदयं प्रत्येव हेतुत्वं न पूर्वकार्योदयं प्रतीति वाच्यं कार्यानुदयस्य तत्प्रागभावरूपतयाऽनादिनि तत्र दोषहेतुत्वसम्भवात् । वातपित्तस्त्रेघ्नाणाञ्चापूर्वकार्योत्पादकत्वदर्शनाच्च न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः तदुद्बोधस्य तद्व्यापारत्वात् न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिरिति नियमात् ननुत्पत्तननिपत्तने कुर्वन् कुठारः छिदिक्रियां प्रति अहेतुर्भवति । ननु इन्द्रियसंप्रयोगस्य इदन्नामात्रे सत्त्वात् रजतांशेऽसत्त्वात् इदन्ताबोधनेन तस्योपक्षीणत्वात् एवं संस्कारस्य सृष्टिमात्रजनकत्वनियमेन वेदान्तिमते अध्यासात्मकज्ञानस्य सृष्टित्वानङ्गीरात्, दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वस्य कुलाप्यदर्शनाच्च कथं रजतावभास इति चेत् उच्यते प्रथमं दोषसहितेनेन्द्रियेण इदन्नामात्रविषयाऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत्र इदन्तायां तदुत्पादकवृत्तौ च चैतन्यमभिव्यज्यते तच्चैतन्यनिष्ठा शुक्त्यविद्या च दोषवशात्संक्षुब्धा भवति तत्रोदमशावच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या दोषेण क्षुब्धता सती

सादृश्याद्युद्बोधितसंस्कारवशात् रजताकारेण विवर्त्तते । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या तु रजतप्रावृत्तिरसंस्कारसङ्गता वृत्तिरूपेण विवर्त्तते । तौ च रजततद्वृत्तिरूपविवर्त्तौ स्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनावभास्येते इत्येव रजतावभासः कल्पते । यद्यप्यन्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिचैतन्यज्ञानद्वयम् तथापि तद्विषयौ सत्त्वावृत्ते इदं रजते अग्नौ न्यात्मकतामापन्नौ इति विषययोरैक्यात् वृत्तिद्वयस्यैक्यम् ततश्च विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वेन ज्ञानैक्यमपपद्यते । एवं मिथ्याज्ञानतद्विषययोर्निरूपणेन द्वितीयतृतीयविकल्पौ निरस्तौ वेदितव्यौ । यद्यप्यन्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ परस्परं निरपेक्षौ प्रमितिस्त्योर्जनने समर्थौ वृत्तौ तथापि क्रमेण सृष्टिप्रमित्योक्तुत्पत्तौ प्रवर्त्तकत्वानुपत्तौ प्रवृत्त्यवधानुपपत्त्या ताभ्यां प्रत्यभिज्ञावदेकं विशिष्टं मिथ्याज्ञानं जन्यते इति कल्पते यथा नैयायिकादिभिः निरन्तरोत्पन्नेष्वपि वर्त्मज्ञानेषु योगपद्याभावात् पदार्थज्ञानानुपपत्त्या पूर्वज्ञानजन्यसंस्कारसहितमन्यवर्णज्ञानमेव पदार्थबुद्धिहेतुत्वेन कल्पते तद्वत् । ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकरणजन्यत्वात् रूपरसादिज्ञानवदिति चेत् न अनुमानप्रत्यभिज्ञानयोर्व्यभिचारात् उभयोरपि नानाकारणजन्यत्वात् । अनुमानं हि व्याप्तिज्ञानसंस्कारलिङ्गदर्शनपराभर्गजन्यम् । प्रत्यभिज्ञा च इन्द्रियसंप्रयोगसंस्काररजज्येति सर्व्वैरङ्गीक्रियते न च शुक्तौ अनिर्वचनीयस्य रजतस्योत्पत्तौ तस्य च शुक्तौ संसर्गात् कथं तस्य मिथ्यात्वमसत्त्वञ्च स्यादिति वाच्यम् सत्तात्वेविध्याङ्गीकारेण तत्र व्यावहारिकसत्तामून्यत्वे नैव तस्य मिथ्यात्वस्य कल्पनात् । तथाहि सत्त्वं त्रिविधं पारमार्थिकं तैकालाबाध्यत्वरूपं यथा ब्रह्मणः । व्यावहारिकं ब्रह्मज्ञाननिर्वर्त्यम् यथा आकाशादेः प्रातीतिकम् अधिष्ठानज्ञाननिर्वर्त्यं यथा शुक्तिरजतादेः । न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनम् ” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति श्रुतेः मिथ्यात्वं रजतमभादिति रजततज्ज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रत्यभिज्ञानस्य च मानत्वात् । अतो मतान्तरवत् वेदान्तमते नानुभवविरोधो निमूलत्वं वा । अख्यातिपक्षे अपरोक्षावभासिनः अर्थमाणत्वं विरुध्यते । ज्ञानद्वयपक्षे रजतस्य पारोक्ष्यं सृष्टौ आरणाभिमानमोहादिकम्, अन्यथाख्यातौ रजतस्य आपरोक्ष्यानुभवविरोधः आत्मख्यातिपक्षे विषयाभावेनापरोक्षावभासविरोधः । प्रमेयविवरणसारोक्तः ।

शुक्तिरजतादि ज्ञानवृत्तान्तेन ज्ञाननिर्वर्त्यं तस्य सर्व्वेषां घटाघटादिज्ञानानामसत्ख्यातित्वं तद्विषयान्तरं वस्तु-

तोऽसत्त्वात् असत्त्वेऽपि सत्त्वेन व्यवहार्यतामात्रमिति
शुक्तिजतादिभ्यो षडादीनां विशेषः इति अध्या-
सस्वरूपमिदं ज्ञानमात्रमिति तत् समर्थयता च भाष्यक-
ता तथैव व्यवस्थापितम् यथा “युग्यदसत् प्रत्यगोचरयोर्वि-
षयविषयिणोक्तमः प्रकाशवद्विषयस्वभावमोरितरेतरभावानुप-
पत्तौ सिद्धायां तद्वर्णाणामपि सुतरामितरेतरभावानु-
पपत्तिरित्यतोऽसत्प्रत्यगोचरे विषयिणि विदात्मके युग्यत्-
प्रत्यगोचरस्य विषयस्य तद्वर्णाणां आध्यासस्तद्विषय्येण
विषयिणस्तद्वर्णाणां विषयेऽध्यासोमिदमिति भवितुं
युक्तम् । तथाप्यन्योन्यविषयोन्यात्मकतामन्योन्यधर्मां
आध्यक्षेतरैतराविवेकेणात्मन्तविषययोर्धर्मधर्मिणो मिथ्या-
ज्ञाननिमित्तः सत्यान्ते मिथुनोक्त्याहमिदं ममेद-
मिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥ आह कोऽयम-
ध्यासोनामेति उच्यते स्वरूपः परतः पूर्वदृष्टावभासः ।
तं केचिदन्यत्वावधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु
यत् यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहणनिबन्धनो भ्रम इति ।
अन्ये तु यत् यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मावकल्पनामा
चक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्य-
भिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदव-
भासते एकसङ्घः स द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्य
विषयेऽध्यासो विषयधर्माणां ? सर्वे हि पुरोऽपस्थिते
विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युग्यत्प्रत्ययापेक्षस्य च प्रत्य-
गात्मनोऽविषयत्वं त्रयीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्ते-
नाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्म
प्रसिद्धेः । नचायमस्ति विषयः पुरोऽपस्थित एव विषये विष-
यान्तरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्युपकारे बाह्यास्तल-
मलिनतादध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यन्यनात्मा-
ध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति
मन्यन्ते । तद्विवेके च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः ।
तत्रैवं सति यत् यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेण वा
अणुमात्रेणापि स न संबध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्माऽना-
त्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा
लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधि-
प्रतिषेधनोक्तपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्य-
क्षादीनि प्रमाणानि ? शास्त्राणि चेति । उच्यते । देहेन्द्र-
यादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमादत्वानुपपत्तौ प्रमाण
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्य-
वहारः संभवति । नचाभिमानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः

संभवति । नचानध्यक्षात्मभावेन देहेन कश्चित् व्याप्रियते ।
न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्सत्त्वसङ्ख्यात्मनः प्रमादत्वमुपप-
द्यते । न च प्रमादत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्या-
दविद्यावद्विषयाख्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि
चेति । अतर्थास्तत्प्रमाणे च जगतोऽव्यावहारिकत्वे अन्य-
दीयमतं संवादितम् यथा “गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्र-
देहादिवाधनात् । सद्गुणस्वात्माहमित्येव बोधे कार्यं कथं
भवेत् ?” इत्यादिषु । “अन्तेऽव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमाद-
त्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात् प्रमातृव पाप्मदोषादिव-
र्जितः । देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्” यथा च
लौकिकव्यवहार्यपदार्थानां पारमार्थिकसत्त्वाभावेऽपि
तत्सत्त्वमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारि-
कसत्त्ववचनम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं खण्डनकृता खण्डन
खण्डयादौ । यथा “अथ कथायां वादिनोन्निवसनेतादृशं
मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वतन्मसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः
सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् । तदपरे न क्षमन्ते ।
तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य
हेतोः ? किं तदनभ्युपगच्छद्ग्रां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्यु-
पगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्, उत
कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत
लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविज-
यातिप्रसङ्गकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चा-
र्वकसाध्यमिकादेर्वाग्विषयविस्तराणां प्रतीयमानत्वात्
तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तत्तिरासप्रयासानुपपत्तेः । सो-
यमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगममात्मा वाक्स्तम्भनमन्यो
भवताभ्युहितो नूनं, यस्य प्रभावाद्भवता सुरगुरुणा लो-
कायतस्तत्वाणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा
नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा वादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं
नाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्तितं तन्मते वाचो-
भङ्गः तासु साधनसाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम-
इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनबा-
धनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सहचरनाभासलक्षणयो-
गित्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि
प्रवर्तितः सतान्तरानुसारिभिर्यवहारा अभ्युपगतप्रमा-
णादिसत्त्वैर्मानान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति
कथ्यन्ते । यदि त्वत्सहचरि सहचरनाभासलक्षणं न भवान्
दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगमस्य प्रमाणादि भवताम-

वर्तितोऽयं व्यवहारइति यतस्तत्त्वस्योच्यमानेऽपि नास्मा-
कमादरः । अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्ति-
तोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदोषो व्यवहाराभास इत्य-
स्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि
न सन्ति व्यवहारएव धर्मी कथं सिद्धेत् दूषणादिव्यव-
स्था वा कथं स्यात् सर्वविधनिषेधानां प्रमाणाधीन-
त्वात् । नैवम् । न ब्रूवोयं न सन्ति प्रमाणादीनीति,
स्वीकृत्य कथारभ्येति । किञ्चाम सन्ति न सन्ति वा प्रमा-
णादीनीत्यस्यां चिन्तायासुदासीनैर्दया स्वीकृत्य तानि भ-
वता व्यवहियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्तता-
मिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमा-
रोप्य यदिदम्भवता दूषणसुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं
कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषण-
सुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां
प्रवर्त्तितायां कथायाम् उतासत्त्वमभ्युपेत्य अद्यैकेन सत्त्व-
मपरेण असत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगत प्रमा-
णादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीये तु स्वतो-
ऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्यु-
पगमासुरोचित्वाच्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमा-
लम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते
कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियम-
भरयन्मणा मङ्गती स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वा-
भ्युपगमोदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं वज्जा कथायां
प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणसुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् ।
योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोऽतिदू-
रतस्तस्मिन् पराभिसम्मानावधारणप्रत्याशा । अथ वादी-
कृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते
शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते अतएव भाष्य-
कारः “सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत” इत्याह्वनं न तु
प्रतिपद्यत इति । नैवम् शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाका-
देर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य
कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्वाधात्मत्वात्कथायामेव हि निष्पन्नः ।
नापि द्वितीयः तथाहि स्यादप्येव यदि कथकप्रवर्त्तनीय-
वाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्त्वत्त्वानभ्युप-
गमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति तत्त्वत्त्वानभ्युप-
गमनृत्वां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्यद्ये त हेतुनृत्पत्तेः ।
उक्तथायमर्थो ब्रह्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपप्राप-
त्तापो न शक्यत इति । अथ मन्थसे कथकवाग्व्यवहारं

प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमः
यत्सत्तदभ्युपगम्यतइति स्थितेति । नैवम् । कथापि निय-
मस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतु-
त्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।
कथनात्पूर्वं तत्तत्त्वावधारणं वा परंपराजयं वा अभि-
लषङ्गां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य-
वस्यति तावदतुरोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव
ह्याभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति व्यवहारनियमसमयमेव
ब्रूतः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना
प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहा-
न्याद्यन्यतमनिषहस्यामं तस्य दर्शनीयम् तद्व्युत्पादने
प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव । तादृशेतरो च
जेहृतया व्यवहर्त्तव्यौ प्रामाणिकपक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्त्तव्य
इत्यादिरूपः । अतएवं व्यवहारनियमबन्धेऽपि हेतुर्वक्तव्यः
तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्तइति प्र-
माणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम् ।
ह्याभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्था-
जयदूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्
नचैवं प्रमाणानुपपत्तस्त्वेच्छामात्रगृहीतमूलत्वान्मूलापरि-
शुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यतत्फलविज्ञवापत्तिः स्यात् ।
अविद्याविद्यमानानादिपारम्पर्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृ-
हीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणस्वतःसि-
द्धिशुद्धत्वात् । नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्यमेव ताभ्यामङ्गी-
कर्त्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युप-
पत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियम-
व्यतिरिक्तकथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभि-
लषितस्य कथकयोविपर्ययवसानात् । नापि तृतीयः लोक-
व्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसा-
धारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य
दुर्बिर्हृपत्वात् तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् ।
नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता
स्वीकर्त्तव्यतापातात् । पञ्चाक्षविचारबाध्यतया नाभ्युपेय-
तइति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भवि-
ष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगमन्तव्या इति
लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावच्च
भवति । नापि चतुर्थः यादृशोभवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य
व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते । तस्यैव प्रमाणादि-
सत्त्वासत्त्वाहुरणोदासीनैरस्माभिरप्यवकाशनात् । तस्य

अदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । स्यादेतच्चयतयाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमायैवव्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणाणां कारणभावो नियतः तदभावश्च नियतपूर्वसत्तारूपं कारणत्वम् प्रमाणानामनादाय न पर्यवस्येत् । दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्राम्नादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्टोत्थमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः शक्यन्त इति । मैवम् । एभिरपि बाधकैः कथायामारम्भायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधायामनिस्तारात् । न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितयानायं दोषः स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्वाङ्गत्वं न तु सत्तायाः । तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि किं कथाकालमात्रेण बाधितत्वावगमाभावात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधिरहत्वात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्वयावगतस्य एकव्यवगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि ज्ञानान्तरे बह्वलं बाधितादर्शनादिति । नचासावर्थोऽसन्नपि द्वित्वादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्वाधदर्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्त्वदित्यभ्युपगन्तव्यम् । तदित्यं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्त्वसत्तावगमायततत्त्वत्वाभ्युपगमकथानङ्गताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तुकतिपयकाकृतथात्पावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशकार्यं सत्त्वावगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्यादृग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मर्यादानेन नोक्तमिति । यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वक्षसि नैवं तस्यावगमस्य पराजयः । यत्र वाद्युक्तिरप्यवसत्त्वावगमः

स निवृत्तः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य ह्ययमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयो भवितव्यमिति । नच वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्त्वसावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । नचैवमनवस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् । एवं त्विचतुरज्ञानजन्मनोनाधिकमतिरिति न्यायात् । नचान्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्ति कथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम् । अस्त्वैवं हि तथापि त्विचतुरज्ञानकलागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव समर्थं बद्धा कथाया मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थायादुष्परिहरत्वात् । नच वाच्यं मतपक्षे स्वरूपसत्ता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसद्विशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवासत्ताऽविशेषेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत् । असञ्ज्ञोपपादकञ्चेति व्राम्नाकृतमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न व्राम्नाकृतम् । नहि सदुपपादकमसञ्ज्ञेति कचिदावयोः सिद्धम् । ननु तदसत्ताऽविशेषात्तत्कार्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्यस्याद्यसत्ताक्षण इवान्यदापि सामग्रीसत्त्वाविशेषात्तत्वापि किं नान्यदा कार्यजन्म । अथ न सम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो निबामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्यमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो निबामकं तथादर्शनादेव । सम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनिबामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकताञ्चाविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्याया एव सामग्रीसत्तादा कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्वैव मन्तव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः । कार्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति व्यपर्थवसानमेव पर्यवस्येत् । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च

“अन्तर्भावितसत्त्वञ्जेत्कारणं तदसत्ततः ॥

नान्तर्भावितसत्त्वज्ञेकारणं तद सत्ततः ।”

तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स्व-
विशिष्टे स्ववृत्तिरसत्तः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्ट-
स्थानान्तरत्वेऽपि च स्वस्थित्वात् स्ववृत्तिवृत्तिरेक-
वत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिवृत्तिरेके नियमदर्शनात्
न सैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवृत्त्य-
भ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव
कारणमसत्त्वमवस्थिति । अपरापरसत्तानिवेशने वा पर्य-
वसानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमक्येवेत्यपि पादप्र-
सारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सत्त्वज्ञेव्यवहारानुगमन-
निबन्धनवृत्तिः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति । सत्त्ववृत्ति-
मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूप-
सत्तोपगमाय स्वस्ति भिन्नानप्यनुगतबुद्ध्याद्याधानपदेऽ-
भिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्यते । भा-
भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्थेति च वदन् तर्हिर्भिषी कारणतां
कथमनुगमयितासीति । किञ्च स्वरूपसत्त्व स्वरूपात् घ-
टाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्य-
सन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैत्यपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य
कारणं तदानोमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण
कोट्यप्रवेशविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा
किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्-
न्यदिति मन्यसे, तर्हि सत्यमे सैव कारणतास्तु तर्हि कार-
णसत्तामभ्युपगतवानसीति चट्टकुब्जां प्रभातमिति चेन्न भा-
वानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्यु-
पगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्त-
त्तामनन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्ववत् कापि
सत्तात्मागो वा क्वनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । असत्ताऽ
विशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि
तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽप्यन्यथाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य
वा त्वत्यमे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो
यदा कारणाभावस्तदा कार्याभावावश्यम्भावनभ्युपगमात्
निस्तारतः कारणस्यासत्त्वमेव कदाचित्कार्योत्पादात् ।
अन्यस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् अन्ययो
नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्ययोपगमात् अन्यस्यापि स-
त्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन

“आशामोदकतप्ता ये वे चोपाज्जितमोदकाः ।

रसस्वीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” ॥

इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्त-
र्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च
रसस्वीर्यविपाकादिजननात् । तदसत्कथं कार्यं स्यादिति
चेन्न सत्तामनन्तर्भावात् कार्यत्वोपगमे कारणत्वकार्योत्पा-
दोपस्थानानन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्ववदाहतेः तस्मात् ।

“पूर्वं सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यमेव नौ ।”

“हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वास्तत्त्वकथा इथा ।”

आस्तां प्रतिबन्दिष्यहमहः कथं पुनरसत्तः कारणत्वमवसेयं
प्राक्सत्तुनियमस्य विशेषस्थानभ्युपगमात् असत्त्वस्य
चाविशेषादिति चेन्न इदमस्माच्चिन्तयं प्राक्सदितिवृद्ध्या-
विशेषात् । भ्रान्त्यवबुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न
यादृश्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानयरोधविश्रान्तया
वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्येव विषयीकृतस्य समापि कार-
णतानिश्चयः । केवलान्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात्
पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं
मन्यामह इति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षा-
धाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात्
अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्त्वाविशेषात्
कथं कस्यचित् पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाभावित्वमास्तामि-
त्यपि निरस्तम् । अनेवंबुद्धिविषयतादशायां कोविशेष इति
चेत् यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । अन्यथा
कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं
स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदास्येन नष्टहृत इति चेत् अन्यकालि-
कमेव तर्हितसत्तातनकारणत्वोपयोगीति समानम् तदेतत्
संविचित्सत्त्वमिति गीयते असती सा न विशेषिका सती
सा नेष्टेत्यभिसन्धानेन द्वैतापत्तेरि संवित्तरपि सती न वेति
पृच्छन् प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं तावद्बुद्धारोपपादकतया ह्याभ्याम-
भ्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य
यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता, तेनेदमुपपादितम्भ-
विष्यति । अथासत्ता तस्य पर्यवस्यति तदा असत्तैव तेनेद-
मुपपादयत इति स्वीकर्तव्यं भ्रमविषयेष्वेव भ्रमे विशिष्ट-
तावप्रवहारः । अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार
आरब्धवत् । अन्यथा प्रथममेव सति कर्तुं ने कथारम्भणमश-
क्यमापद्येत । स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने
विशिष्टवप्रवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, कारणमन्ते
विशेषकमसदेव कार्यम् । न च काकान्तरसम्बन्धिनी सत्ता
तस्या एकत्वान्यत्वं नान्यदापीति ब्रह्ममेतयोर्पीति
वक्तव्यम् विशिष्टवप्रवहारमष्टसिद्धमये द्वयोरेकसत्ताऽविशेषात्

प्रयोजनानुपयुक्ते कावे तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटञ्जलु-
चिह्ने वेदमि अमिकजागरणइसान्मसुहरति तथापि
काखानरस्त्रिखा घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतस
वप्रवच्छिन्नं, तद्विज्ञानेन स्वभावमलात् स्वविशेषणत्वेनोपादी-
यते । नत्वेवमन्त्यासङ्गवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो
विशेषणतस वप्रवच्छिन्नतयानङ्गीकारात् कुल स्वभावतो-
विज्ञानं सम्बन्धि निरुच्यते न। उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं
तस्य निवतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादन्यथाति-
प्रसङ्गात् आन्निविशेषेण दत्तोसरत्वाच्चेत्यलमतिविकारेण ।
अखण्डनखण्डसाध्यम् । [२ अव्यक्तत्वे च ।

असत्ता स्त्री असतोभावः तत् । १ अविद्यमानत्वे २ असाधुत्वे
असत्त्वं न० असतो भावः त्व । १ अविद्यमानत्वे २ अव्यक्तत्वे
३ असाधुत्वे च सत्त्वं इत्थं न० त० । ४ इत्यभिज्ञे “सोऽसत्त्व-
प्रकृतिगुणः” इति फलिभा० । “क्रिया न युज्यते लिङ्ग-
क्रियानाधारकारकेः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवाव-
धार्यताम्” ह्युक्त्यायां लिङ्गसंख्यानन्ययिन्यां कर्तृकर्म-
त्वभिसंकारकत्वान्मूल्यायां साध्यरूपयां ५ क्रियायाञ्च । सत्त्वं
प्रकाशादिसम्पादकं प्रकृतेर्गुणभेदः न० त० । तद्विज्ञे
ईरजसि ७ तमसि च न० । सत्त्वं जन्तुमात्रम् न० ब० ।
८ जन्तुमूल्यां त्वि० । सत्त्वं सात्त्विकः गुणभेदः ।
९ तच्छब्दे तामसादिगुणयुते त्वि० । सत्त्वमथक्रिया-
कारित्वम् अभावे न० त० । १० प्रयोजनानुपयुक्ते उदा०
असत्त्वातिगच्छे “सत्त्वासत्तुकथा वृथा” अखण्डनख० ।
असत्पथ पु० असत् पन्थाः अच् समा० । १ शास्त्रादिनिषिद्धे
कार्यादौ २ दुष्टे वर्त्मनि च । [दुष्टपञ्चालम्बने ।
असत्परिग्रह पु० असतः पक्षस्य परिग्रहः स्वीकारः ।
असत्प्रतिग्रह पु० असतः निषिद्धस्य तिबादेः असङ्गोवा
मूहादिभ्यः प्रतिग्रहः । १ निषिद्धइत्यप्रतिग्रहे २ मूहा-
दिभ्यः प्रतिग्रहे च । प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्वकृत्तइत्य
स्वीकारः । पारितोषिकोपडौकनादिग्रहणे तु न दोषः ।
विवरणमप्रतिपाद्यग्रन्थे इत्यम् । “यतसहस्रमसत्प्रतिग्र-
हेष्विति” विष्णु० “असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोसत्त्वादिप्रति-
ग्रहेष्विति” शु० त० रघुनन्दनः ।

असत्य न० विरोधे न० त० । सत्यभिज्ञे १ मिथ्याभूते ।
२ स्वार्थके वाक्यादौ “अपातीकरणं स्तेयमसत्यस्य च भाष-
णम्” मनुः । असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचनः ।
३ तत्प्रयोजनारि मिथ्याभूते ४ यस्तुनि च त्वि० ।
“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाङ्गरनीश्वरम्” इति गोता ।

असत्यत्वं वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेदः वाक्यस्य तु तथाभूत-
पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमितिवाम्यं शुक्ति-
कायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्यं भवति एवमन्य-
दपि । सत्यत्वञ्च तैकालिकबाधमन्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम् ।
शंयुप्रजापतेः ५ भाष्याभेदे, स्त्री “शंयोरप्रतिमा भाष्यां
सत्याऽसत्याथ धर्मजा” भा० व० प० २१६ अध्या० ।

असत्यसत्य त्वि० असत्ये सत्याऽस्य । १ स्वार्थाभिसम्मानयति
२ अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथाहूपाभिमानयति च । यथा
देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसत्या । अत
एव का० उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्पितम् ।
“पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपाह्वार्षीत् स्तेयमकार्षीत्
परशुमखं तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवान्ततमा
त्मानं कुरुते सोऽन्तताभिसम्बोऽन्ततेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं
तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ अथ यदि
तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि-
सम्बः सत्येनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स
न दह्यतेऽथ सुच्यते । स यथा तत्र नादहेतैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ।”
“यथा सोम्य ! पुरुषं चौर्यकर्मणि सन्दिह्यमानं
निपहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं न हस्तमान
यन्ति राजपुरुषाः । किं हतवानयमिति पृष्टवाञ्छुरपाह्व-
र्षीङ्गनमस्यायम् । ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बन्धन-
मर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनमसङ्गादित्युक्ताः
पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपाह्वर्षीदिति । तेज्वेवं
वदन्तु इतरोऽपज्जुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाहुः
सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मा-
न्नापज्जुवति आहुः परशुमखं तपतेति शोधयत्वात्मानमिति
स यदि तस्य सत्यस्य कर्त्ता भवति बहिष्ठापज्जुते स एव-
न्मृतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि-
सम्बोऽनृतेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्-
णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतनानृताभि-
सम्बिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्त्ता भवति तत
एव सत्यमात्मानं कुरुते स तया सत्यैकहृतयात्मानमन्त-
र्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसम्बः सप्त दह्यते
सत्यव्यवधानादय सुच्यते च स्वभाभिद्योक्तृभ्यः । तप्तपरशुह-
स्ततलसंयोगस्य तत्सत्येऽपि स्तेयकर्त्तृकर्मणोः, अनृताभिसम्बो
दह्यते न तु सत्याभिसम्बः । स यथा सत्याभिसम्बस्तप्त-
परशुपहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वाद्वादाहेतुत न

दृश्यते इत्येतदेव' सद्ब्रह्म सत्याभिस्त्वेतरयोः शरीरपात-
काले च तत्स्थायां सत्सम्पत्तौ विद्वान् सत्सम्पद्य न पुन-
व्याघ्रदेशादिदेहग्रहणायावर्तते, इति भा० ।

असदध्यैष्ट पु० असत् निषिद्धशास्त्रमधीते अधि-इष्टं त्वच् ।
स्वशास्त्रां परित्यज्यान्यशास्त्राध्योतरि शास्त्रारण्डे ।
“स्वशास्त्रां यः परित्यज्य अन्यत्र कुरुते असम् । शास्त्रा-
रण्डः स निक्षेयोवर्ज्येत् तं क्रियासु चेति” स्मृतिः
तथाध्ययननिषेधासंस्थासदध्येष्टत्वम् । स्वशास्त्राध्ययनो-
त्तरम् क्रमेणान्यशास्त्राशास्त्रान्तराद्यध्ययनकत्वे तु न
असदध्येष्टत्वम् ।

असदागम पु० विरोधे न०त० । १संस्थास्त्रभिन्ने नास्तिकादि-
शास्त्रे २असतः द्रव्यस्यागमे च दुष्टद्रव्यलाभे च
कर्म ३दुष्टे आगमे । “सप्त वित्तागमाधर्मादायो-
लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहश्च
चेत्युक्तधर्मोपायभिन्नः सदागमस्तद्भिन्नः असदागमः ।

असदाचार पु० अभावे न०त० । १सदाचाराभावे न०ब० ।
२सदाचारमूल्ये त्वि० । सदाचारश्च वेदादिशास्त्रानुसारी
आचारः सतामाचारश्च ।

असदृश त्वि० न०त० । अयुक्तरूपे अनुरूपे । “यदुक्तवत्
सदृशं वैदेही पश्चिमं वचः” भा०व०प० २७८ अ० ।
स्त्रियां ङीप् ।

असद्गृह पु० असति अविद्यमाने यस्तुनि ग्रहः आग्रहः ।
बालादीनाम् (आवदार) इति ख्याते १आग्रहभेदे ।
दंत० । २मिथ्याज्ञाने शुक्तिकारजतमिथ्यादिज्ञाने च ।

असद्हेतु पु० असन् व्यभिचारादिदोषवान् हेतुः । न्यायोक्ते
व्यभिचारादिदोषयुक्ते हेतौ । यथा धूमवान् वज्रेरित्यादौ
धूमाभाववति तन्नायःपिण्डे वज्रेः सत्त्वेन व्यभिचारात्
धूमसाधने वज्रहेतोर्दुष्टत्वादसत्त्वम् एवमन्यत्वात्प्रहृष्टम् ।
हेतुदोषाश्च सामान्यतः पञ्चविधाः “अनैकान्तो विरुद्धसाध-
सिद्धः प्रतिपक्षितः । कलात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च
पञ्चधा” भाषा० विस्तरो हेत्वाभासगच्छे वक्ष्यते ।

असद्भाव पु० सतोविद्यमानस्य भावः अभावे न०त० । १असत्त्वे
अविद्यमानत्वे सन् भावः अभिप्रायः विरोधे न०त० ।
२दुष्टाभिप्राये । ब० ३तद्वति त्वि० ।

असदृष्टि स्त्री वती वेदादिविहिता एतः स्वभावश्च अभावे
न०त० । १सदाचाराभावे विरोधे न०त० । २निषिद्धा-
चारे । न०ब० । ३तद्वति त्वि० । [३तद्वति त्वि० ।

असद्व्यवहार पु० असन् दुष्टः व्यवहारः । १दुष्टव्यवहारे न०ब० ।

असन पु० अस-क्षेपे-युच् । पीतसालवृक्षे (पेयासाल) “प्रिय-
विमानितमानवतीरुषां निरसनैरसनैरुद्यार्थता” भाषः
तालव्यमध्यतापि “एन्दावने तु विकसितकन्दलदशनैर्षीर्वात
दरीसखैश्च कन्दलदशनैः” उज्ज्वल० । भावे ख्युट् । २क्षेपणे
न० । “तृणनिरसने विनियोगः” भवदेवः । धातूनामने-
कार्थत्वात् कर्त्तरि युच् । ३चलनशीले त्वि० “क्षयानोरस्तु
रसनासुख्ययः” ऋ० १, १५५, २, “शर्यामसनामस्तु ख्युन्”
ऋ० १, १४८, ४ । [सातसलवृक्षे ।

असनपर्णी स्त्री असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ० ङीप् ।
असनि त्वि० अस-अनि । क्षेपके कश्चादि० चतुर्थ्यां क । अस-
निकः तत्सन्निष्ठपदेशादौ त्वि० ।

असन्तति स्त्री सन्ततिधरिा अभावे न०त० । तदभावे १विच्छेदे
सन्ततिधरिा वंशश्च न०ब० २तच्छून्ये त्वि० ।

असन्तान पु० सन्तानोविस्तारः अभावे न०त० । १विस्ता-
राभावे सन्तानोवंगोविस्तारश्च न०ब० । २विस्तारमूल्ये
३वंशमूल्ये च त्वि० । [पशुमूल्ये त्वि० ।

असन्ताप पु० अभावे न०त० । १सन्तापाभावे न०ब० । २सन्ता-
पसन्तुष्ट त्वि० न०त० । सन्तोषमूल्ये अधिकलाभेऽपि पुनरन्य
धनाशावति “असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिव-
स्तथा” नीतिः । [२सन्तोषमूल्ये अधिकलालसावति ॥

असन्तोष पु० अभावे न०त० । १सन्तोषाभावे तत्प्रभावे । न०ब० ।

असन्दिग्ध त्वि० न०त० । १सन्देहाविषये २सन्देहमूल्ये च ।
“स्वत्याक्षरसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् । अक्षोभसन-
वद्यश्च स्तुतं स्तुतविदोविदुः” ।

असन्दिग्ध त्वि० सम्+दो-क्त इत्सुम् सन्दिग्धं न०त० ।
बन्धनमूल्ये अनिरुद्धे “पतङ्गानसन्दिग्धो वि खज” ऋ०
४, ४, १, “असन्दिग्धः परैरनिरुद्धः” भा० ।

असन्दिग्ध त्वि० सन्दा बन्धनं सत्यर्थे इति न०त० । बन्धन-
मूल्ये । “अष्टतं वर्हितस्यावसन्दिग्धम्” ऋ० ८, १०२, १४
“असन्दिग्धबन्धनम्” भा० ।

असन्धि पु० अभावे न०त० । व्याख्योक्तसन्धिकार्याभावे
सन्धिः पृथ्वापरवर्त्ययोः सन्निकर्षविशेषात् वसन्ति-
न्यथाभावलोपः उभयोर्भेदनस्यानम् राज्ञासुपायभेदश्च
न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।

असन्नद्ध त्वि० न सत्यक् नद्धः स्वकार्ये क्षमः । इप्ते गर्ज्यते
पण्डितमन्ये तस्य सत्यकपटुत्वाभावेऽपि दर्पेण तद्यात्ये-
नाभिसानात्तथात्वम् ।

असन्निकर्ष पु० अभावे न०त० । १सन्निकर्षाभावे विरोधे न०

त० । २दूरत्वे न० व० । १सन्निकर्षशून्ये दूरस्थे लि० ।

असन्निकृष्ट लि० विरोधे न० त० । १दूरस्थे ।

असन्निधि पु० अभावे न० त० । १नैक्याभावे" विरोधे न०

त० । २दूरत्वे । न० व० । १दूरस्थे लि० ।

असन्निहित लि० विरोधे न० त० । १दूरस्थे । २असम्यग्-
निवेशिते च ।

असपत्न लि० विरोधे न० त० । १शत्रुभिन्ने मिते न० व० ।

२शत्रुशून्ये लि० "इमं देवा असपत्नम्" यजु० ६, ४,

स्त्रियां शार० डीन् "असपत्नी सपत्नी जयन्त्यभिभूवरी"

ऋ० १०, १५, ५ । यज्ञे उपाधीयमाने इष्टकाभेदे

"पञ्चम्यामन्तेष्वश्विनीपदसपत्नी" कात्या० १७, १, १ ।

"असपत्नी इष्टका" कर्क० ।

असपिण्ड पुं स्त्री० न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य ।

सप्तसपुरुषाद्यनन्तर्गतयोः स्त्रीपुरुषयोः । "असपिण्डा

च या मातरसगोत्रा च या पितुः" मनुः असपिण्डः स-

पिण्डो वा गृहीतस्योपनायितः" स्मृतिः । सपिण्डशब्द-

निर्वचनेन च सापिण्ड्यं मितान्तराकृता "अनन्यपूर्विकां

कान्तामसपिण्डां ययसोमिति" या० स्मृतियाख्याने

दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डोदेहो यस्याः सा

सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता

चैकशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एकपिण्डता । एव

मित्यमहाहिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् ।

एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभि-

रपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वमातृतादिभिरपि एक

शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृष्वपितृतादिभिरपि ।

तथा पत्न्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया । एवं

मातृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भः सह एक

शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्न यत्न सपिण्डशब्दः तत्र तत्र

साक्षात् परस्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः ।

अवश्यञ्चैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं यर्क्षनीयम् ।

"आत्मा हि जज्ञ आत्मन इत्यादि" श्रुतेः तथा "प्रजा-

मनु प्रजायस" इति तथा "स एवायन्निरुद्धः पृथक् पृथक्

प्रत्यक्षेणोपलभ्यत" इत्यामस्तस्त्ववचनाच्च । तथा गर्भोप-

निषदि । "एतत्पाट्कोशिकं शरीरन्मोणि मातृतस्त्रीणि

पितृतः अस्थिस्त्रायुमज्जानः पितृतः । तद्व्यासकधिराणि

मातृतः" इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् ।

निर्वाण्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने भ्रातृ-

व्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । संसृदायश्रवणकारेण

रूपपरिपहे अवयवशक्तिस्तत्र तत्रावयवान्वयाना परित्यक्ता

स्यात् । "असत्त्वयवयवार्थेषु योऽन्यत्वार्षे प्रयुज्यते । तत्रा

नन्यगतित्वेन संसृदायः प्रसिध्यति" । एवम्भारम्भयैकशरीरा-

वयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः" ।

"असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पार-

म्यर्थेण वा सापिण्ड्यसन्तानञ्च सर्वस्य सर्वत्र यथाकथ-

ञ्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह" ।

"पञ्चमात्मप्रमादूर्द्ध्वमातृतः पितृतस्तथा" या० स्मृ० । "मातृ-

तोमातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्ध्वम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमा-

दूर्द्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तते इति शेषः । तत्तथायं सपिण्ड-

शब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपि निर्वाण्य पञ्चजादि-

शब्दवन्निवृत्तविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः

पुत्रादयश्च षडात्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-

भेदः, तमादाय गणयेद्व्यावृत्तसप्तम इति सर्वत्र योज-

नीयम् । तथा च मातरभारभ्य तत्पितृपितामहादि-

गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते

एवं पितरभारभ्य तत्पितृदिगणनायां सप्तमपुरुषस-

न्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति" मित्ता० । एवमेवाशेषेऽपि

सापिण्ड्यम् पितृपत्नीयं चोयं अदसस्त्रीणां तु त्रिपौरुषं

सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावाच्चाशौचमिति"

भेदः दायपहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृत्वभोक्तृ-

त्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वमिति दायभागानुसारिणः ।

असभ्य लि० सभायामसर्हति यत् न० त० । सभायामनुपयुक्ते

१स्त्रीवर्त्तनादौ, २खले च ।

असम लि० नास्ति समोयस्य । १अतल्ये । "संप्रथार्याब्रवीज्जातां

न समौ नासमाविति" मनुः । समः युग्मसंख्यान्वितः

२तद्भिन्ने अंशुम्ने विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि

संख्यान्विते च यथा मेवादिषु द्वादशराशिषु मेघमिथुनसिंह

तुलाधनुःकुम्भाः असमराशयः एवमन्यत्वापि । ३बुद्धभेदे पु० ।

असमक्ष न० न समक्षम् । १अप्रत्यक्षे अनुमित्यादिज्ञाने अर्थ०

अच् । २तद्विषये लि० ।

असमग्र लि० न० त० । असम्पूर्णे असकले ।

असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तियुतं न० त० । १असङ्गते ।

"यद्यपि का नोहानिः परस्य द्वाजां रासभश्चरति ।

असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेत्" उद्भटः ।

असमञ्जस् पु० सम्+अनञ्-असुम् न० त० । सगरत्नपञ्चेष्ट-

पत्रे अंशुमतः पितरि कृष्यवंशे कवियभेदे तत्कथा

'अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्वमासीत्सराधिपः । सगरो-

नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चम्रिजाः । विदर्भराजदुहिता
 केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्न्यासीर्द्धर्मिष्ठा सत्यवा-
 दिनी । अरिष्टनेभिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । द्वितीया
 सगरस्यासीत् पत्नी परमधार्मिकी इत्युपक्रम्य । “अथ
 काचैन सहता पुत्रं ज्येष्ठा व्य जायत । असमञ्जा इति ख्यातं
 काकुत्स्थं सगरात्मजम्” रामा० आ० २० अ० । “असमञ्जा
 इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् । यं यैव्या जनयामास पौरा-
 णां स हि दारकान् । गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्याञ्चि-
 क्षेप दुर्बलान् । ततः पौराः समाजम्भुर्भयशोकपरि-
 श्रुताः । सगरञ्चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राङ्मुखः स्थिताः ।
 त्वं नस्मात्ता महाराज । परचक्रादिभिर्भयात् । असमञ्जो-
 भयाद्गोरात्ततो नस्मात्तमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
 घोरं नृपतिसत्तमः । स्रुतं विमना भूत्वा सचिवानिद-
 मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रयास्यताम् ।
 यदि यो मत्प्रपन्नं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमुक्त्वा
 नरेन्द्रेण सचिवास्ते मराधिप ! । यथोक्तं त्वरिताश्चकुर्यथा
 ज्ञापितवानृपः । एतत्ते सर्वे मया ख्यातं यथा पुत्रो महा-
 त्मा । पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः” भा० व० प०
 १०७ अ० । असञ् । असमञ्जसोऽपि तस्मिन्नेति
 “असमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या गृहपात्मजः । तस्य
 पुत्रोऽंशुमात्राम पितामहहिते रतः” । “असमञ्जस आत्मानं
 दर्शयन्नसमञ्जसम् । जातिचरः पुरा सङ्गाद्योगी योगादि-
 चालितः । आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रि-
 यम् । सरयूं क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्धेजयन् जनान् ।
 एवं वृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै । योगैश्वर्येण
 बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ । अयोध्यावासिनः
 सर्वे बालकान् पुनरागतान् । दृष्ट्वा विसिंक्षिते
 राजन् । राजा चाप्यन्वतप्यत” भाग० ६ म० ८ अ० ।

असमद लि० सह मदेन गर्वेण समदः कलहः स नास्ति यत् ।
 कलहरहिते विरोधमुच्ये । “तथैभ्योऽसमदं करोति तदभि-
 तपति” “ताभ्येवैतत्सह सतीभ्योऽसमदं करोति” इति च
 शत० ब्रा० “असमदमकलहं परस्परविरोधम्” भा० ।

असमन लि० असमसदृश्यत्वं भिन्नवर्णत्वात् नयति नी-ड ।
 विभिन्नवर्णं “असमना अजिरासो रघुपदः” ऋ०
 ११८, ४, असमना भिन्नवर्णाः भा० ।

असमनेत् पु० असमानि अयुष्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे
 शिवे असमकोचमादयोप्यत्र ।

असमर्थ पु० अपकृतार्थं न० त० । १ दुष्टकाले २ अयोग्यकाले च

“असमये मतिरुन्निपति भुवम्” नैषधचरिते ४ सर्गः ।

असमर्थे लि० समर्थः शक्तः न० त० । १ अशक्ते २ दुर्बले च । समर्थः
 सङ्गतार्थः न० त० । असङ्गतार्थं, व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धे
 यत्न यस्यान्वययोग्यता तत्सहचाराण्येणायुक्ते १ समर्थे यथा
 अन्नाद्भोजीत्यादौ असमर्थसमासः नञ्पदस्य आदेन
 सहान्वयायोग्यत्वात् भोजनेन च सहचाराभावेऽपि तत्रा-
 न्वयस्य अपेक्षणीयत्वात्तथात्वम् ।

असमर्थसमास पु० कर्म० । येन सह यस्य अन्यवस्तुव्यतिरे-
 केण अन्यान्वितेन पदेन समासे । यथा अन्नाद्भोजीति
 असह्यं पश्येत्यादि । [कन्धे असमसायकादयोप्यत्र ।
 असमवाण पु० असमा अयुष्मानि वाणा अस्य । पञ्चवाणे
 असमष्ट लि० सम+अच-क्त न० त० । अव्याप्ते । “पिता-
 मतीनामसष्टकाव्यः” ऋ० ६, ७६, ४, “असमष्टकाव्यः अष्टा-
 प्रकर्मोति” भा० ।

असमवायिकारण न० समवेति सम+अव-इण-णिनि
 न० त० कर्म० । न्यायमते समवायिकारणं इत्थं तद्विधं
 इत्यदिति यत् गुणादिकं कारणं तस्मिन्नेति । यथा कपा-
 लद्वयसंयोगरूपो गुणोपपत्त्यस्य, इत्यादिना क्रिया संयोग-
 विभागादेः । “समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतु-
 त्वम्” । “यत् समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायि जनकं
 तत्” । “तत्रासन्नं जनकं द्वितीयम्” “गुणकर्ममात्रवृत्ति
 ज्ञेय मथाप्यसमायिहेतुत्वम्” इति च भाषा० व्याख्यातञ्चैतत्
 सङ्गातं । “तत् समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं
 द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयो-
 गानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि
 अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीना-
 मिच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारण-
 लक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभित्तत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरी-
 पटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं
 वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायि-
 कारणलक्षणे तत्तद्विभक्तत्वं न देयम्, आत्मविशेषगुणा-
 नान्तु कुत्वाप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विभक्तत्वं
 सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं
 द्विविधं कार्यकार्यप्रत्यासन्त्या कारणकार्यप्रत्यासन्त्या च
 आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र
 कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन्
 कपाले प्रत्यासन्निरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति
 कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितायेः । इत्यस्य कार्ये कार्यकारणैकार्थान्तरप्रत्यासत्त्या कारणज्ञानादिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवस्यम् ।

कुल कुल किंकिमसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं ततः उच्यते किञ्चित् प्रदर्शयते ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मः । तथा हस्तसंयोगाच्च सुषले कर्मः । अभिघातजे सुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः २ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ४ । अभिघातान्मुषलसंयोगाद्वस्ते कर्मः ५ । आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ७ । नोदनविशेषाभावाच्चोर्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ८ । प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ९ । नोदनविशेषादुदसनविशेषः १० । हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् ११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने १२ । यत्नाभावे प्रमुषस्य चलनम् १३ । तृणे कर्म वायुसंयोगात् १४ । मणिगमनं सूत्र्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् १५ । रूपावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यभिघोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च १७ । संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ” १८ ।

वै० सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासम्बन्धेतिरिक्तस्त्ववदस्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा १ । तथा हस्तसंयोगादुत्पत्त्यवज्ञस्तसंयोगादित्यर्थः अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, सुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २ । उदूखलाभिघातमुषलस्य कर्माद् यदुत्पत्तं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि सुषलेन उत्पत्तता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषलस्यैवाकाशिकमुत्पत्तं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन सुषलस्य धारणेनैव भवेत् चेष्टाधीनं सुषलस्य पुनरुत्पत्तं वा भवेत् इति भावः ३ । सुषलेन सहोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिघातं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह । सुषलेन सहोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मणि

आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ४ । कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पत्तनमत आह । यथा सुषले उत्पत्तति सुषलसुषलं लोहमुत्पत्तति तथा हस्तोऽपि तदोत्पत्तति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पत्ततो सुषलस्य पटुतरेण कर्मणा अभिघातसहजतेन स्वाश्रये सुषले संस्कारोजनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तसुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्वस्तेऽप्युत्पत्तं न तु तदुत्पत्तं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अवशो हि हस्तो सुषलेन सहोत्पत्ततीति भावः ५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्मात्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्ययानुपपत्तिरेवोपचारवीजम् । तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्तसुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगमसृज्यः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्गमनमुषलादिसंयोगो यथा वातूलस्य शरीरावयवकर्माति भावः ६ ॥ प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रसुषलस्यति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधेनं पतनमित्यर्थः । अभिघातानादिना विघादेरन्तरीक्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संयुक्तः ७ ॥ ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोहादेरुत्क्षिप्तस्य क्वचिदूर्ध्वं क्वचिच्च तिर्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह । गुरुत्ववतोऽपि लोहाकाण्डादेर्यदूर्ध्वं तिर्यक् च गमनं तच्चोदनविशेषात् तीव्रतराच्चोदनात् । तथाच फलप्लवाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यक्, न चोर्ध्वं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्यक् उर्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपाभीतिरङ्गकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोहादेर्यदूर्ध्वं तिर्यक् च गमनमुत्पद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ९, १० ॥ उदूखलाभिघातात् सुषलेन सह हस्तो यत्कर्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्सुखतया बाह्यकस्य क्रीडाकरचर-

णादिचालनं यत्तत्वातिदिशति । बालकस्य यद्यपि कर-
चरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि हिताहितप्रामि-
फलकं न भवति न पुण्यपापहेतुकमित्यतिदेशार्थः ११ ॥
इदानीं प्रयत्नपूर्वकैऽपि कर्माणि यत्नं पूज्यपापहेतुकत्वं
तत्र दारककर्मात्त्यतामतिदिशन्नाह । आततायिना
केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटो
वस्त्रकने जाते सति तस्याततायिनो बंधासु कुलेन प्रयत्नेन
हस्तादौ यत्कर्मा जनितं तत्र पूज्यहेतुकं न वा पापहेतुकं
यथाहुः । 'नाततायिवधेदोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाऽप्रकाशं वा मनुस्तन्मनुः क्वचित्' । 'अग्निदोगरदश्चैव
शस्त्रपाणिधनापहः । श्वेतदारापहारी च षड्देते आत-
तायिनः' १२ । इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति
तान्याह । प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशासु पलक्षयति तेन
भूर्ध्वतस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुकृतं चलनं दृष्टव्य-
मत्र १३ ॥ शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराणांदाह ।
तृणपदेन दृष्टगुल्मलतावतानादिकं सर्वसुपलक्षयति १४ ।
अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह । मणिपदेन कांक्षादिकसुप-
लक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांक्षादि तत्काराभिमुखं यद्
गच्छति तत्र गमने मखादि 'समवायिकारणम्, अदृष्ट-
वत्तत्कारात्ममणिसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तत्कारस्य पापं
निमित्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौह-
मात्रं तृणञ्चोपलक्षयति तथा चायस्मान्नाभिमुखं यत्सू-
च्यादेर्गमनं तृणकान्नाभिमुखं यत् तृणस्य गमनं तत्र सूच्यादि
समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन तृणसूच्यादि-
गमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव
निमित्तकारणम्, एवमन्यदयूहम् । तद्यथा वज्रोर्ध्व-
ज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि १५ ।
ननु शरविहङ्गमास्त्रातचक्रादौ नासु परमपर्यन्तमेकमेव कर्मा
नाना वेति संशये निर्णयहेतुमाह । इषाविति षष्ठ्यर्थे
सप्तमी, इदमत्राकृतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुशादि-
संयोगानन्तरं शरादौ सत्वेन गत्युपरमो दृश्यते अत्रान्यथ-
माशस्तावत् तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधि-
गुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्मा-
नाशक इत्युच्यते स च संयोगस्तदर्थक्षणे जातः पञ्चमशये
कर्मा नाशयति । तथा हि कर्मातीत्यसिरथ विभागः अथ
पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मानाशः तेना-
सुगपत्संयोगवशेषाः कर्मानानात्वज्ञापका इत्यर्थः सं-
योगविशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा

संयोगमात्रस्य कर्मानाशकत्वे कर्मा कचिदपि न तिष्ठेत् १६ ।
नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकर-
णमारभते । पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्जिकया तुल्यस्योराद्यां
कर्म जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवा-
यिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन
कर्मणा समनाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते न
च वेगेन, गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्रौ
कर्मा जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायि-
कारणमिषुः, निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च
ब्रावदिषु पतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्म-
सन्तानो जायते स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्का-
रेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः
न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुमुचितो
गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरसुत्तरश्चेति तत्कर्मकारि-
ताञ्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायनये तु कर्मसन्तानवत्
संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्रशर-
योरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्व-
मन्दत्वेनिमित्तम् १७ । ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्ता-
नजनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य
संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह । गुरुत्वन्तावत् पतनकारण-
मनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिकृष्टं पतनं
नाजीजनत् अथ प्रतिवन्त्रकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं
करोतीत्यर्थः १८ । उपस्कारः ।

'नोदनाभिधातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म १ । तद्वि-
शेषेष्वादृष्टकारितम् २ । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात्
पतनम् ३ । द्रवत्वात् स्यन्दनम् ४ । नाद्यो वायुसंयोगादारो-
हणम् ५ । नोदनापोडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ६ । दृष्टाभिस-
र्पणमित्यदृष्टकारितम् ७ । अपां संघातो विक्षयनञ्च तेजः-
संयोगात् ८ । तत्र विस्फुर्ज्जयुर्लक्षम् ९ । वैदिकञ्च १० । अपां
संयोगाद्विभागाच्च स्तनयितुनोः ११ । पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म
वायुकर्म च व्याख्यातम् १२ । अग्नेरुर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्
पवनमथूनं मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् १३ । हस्तकर्मणा
मनसः कर्म व्याख्यातम् १४ । आत्मेन्द्रियसमोर्ध्वसन्निकर्षात्
सुखदुःखे १५ । तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखा-
भावः स योगः १६ । अपसर्पणसुपसर्पणमश्रितमीतसंयोगाः
काव्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारिताम् १७ । वै० सू० नोदनादि
निष्पाद्य कर्मपरीक्षाप्रकरणम् तत्राह । नोदनं संयोगविशेषः
येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतु

न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा ।
 यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म
 संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविधेयो-
 ऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पक्षाख्यायां
 पृथिव्याक्षरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते
 तत्र पक्षः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथ-
 मसमवायिकारणम्, गुरुत्वमेव प्रयत्ना यथासम्भवं निमित्त-
 कारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पक्षे
 कर्म तत्पक्षस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ।
 ननु भूकस्मादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमस-
 मवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परावृत्तिरिति
 पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्ट-
 कारितम्, तेन भूकस्मेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टव-
 त्तदात्मसंयोगस्तत्समवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्,
 अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ
 परावृत्तिरिति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघात-
 व्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २ ।
 इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।
 अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्,
 तत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयो-
 गाभावस्तद्विमित्तकारणमित्यर्थः ३ । तेषामेव दृष्टिविन्दू-
 नामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह । जितौ
 पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जला-
 वयवि स्रोतो रूपं यज्जायते तस्य यत् स्थन्दनं दूरसं-
 रणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वाच्चिमित्त-
 कारणादप्यु समवायिकारणेण ४ । ननु यदि भूमिष्ठानाम-
 पाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं
 सम्भाव्यते तदेव तु कृत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेषः
 यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाद्यः सूर्यरश्मयो वायु-
 संयोगात् कारयन्ति पीप्रे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय
 एव आरोहणवन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाद्यवायु-
 संयोगादिति स च नाद्यो नाड्योऽसम्बन्धी यो वायुसंयोग
 इत्युपपादनीयः ५ । ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं सहिमा
 यत् भूमिवा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह । नोदनेन
 जलवद्वायुनोदनेन आपीडनादास्तन्नात् वायुसंयुक्ता-
 रश्मयस्तत्संयुक्ता अप ऊर्ध्वं भावन्ति यथा स्थासीस्था
 अपः कथ्यमानाः वायुनुक्ष्वक्त्ररश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति,
 ककार इवार्धस्ताल च उपमानं स्थासीस्था एवापो

इदव्याः ६ । ननु मूले सिक्तानामपां दृष्टाभ्यन्तरेणोर्ध्वं गमनम्
 अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वादित्तरश्मयः प्रभवन्ति
 तत्कथं तदित्यत्राह । अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभि-
 सर्पणं मूले निषिक्तानामपां दृष्टौ तददृष्टकारितं पत्रकाण्ड-
 फलपुष्पादिदृष्टितं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्ट-
 वसदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टाच्चिमित्तादप्यु
 समवायिकारणेण तत् कर्म भवति । येन कर्मणा आप
 ऊर्ध्वं गत्वा दृष्टं वर्जयन्तीत्यर्थः ७ । नन्वपां सांसिद्धिकद्रव्यत्वं
 लक्षणमुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमभिसर्पणं च गमनमुप-
 पादितं हिमकरकादनाच्च शैत्यादप्युमविवादसिद्धम्,
 तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत
 आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाभ्याः परमाणवो
 द्रवणुकमारभमाणा द्रवणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्व-
 न्च घैरवयवैर्द्रवणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वमन्या हिमकरकादय
 आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकर-
 कादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजः-
 संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारणकप-
 रमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोग-
 नाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रति-
 बन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्रवणुकेषु
 द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयनं
 तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ८ । ननु बलद्विष्यतेजो-
 ऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यासु
 अप्यु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फूर्ज्यधुर्लक्षः वज्रनि-
 र्घौ एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्यावत्प्रत्यक्ष
 एव तदनुपपदञ्च स्फूर्ज्यधुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते
 ब्रह्माग्नेवात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यतेजोविद्युद्रूप-
 मनुप्रविष्टं तदुपपन्नेन करकारणिकाणामपां द्रवत्वप्रति-
 बन्ध इति ९ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपां मध्ये तेजोऽ-
 नुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि “आपस्ता अग्निं
 गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्ष्यम्” इत्यादि १० ।
 ननु विस्फूर्ज्यधुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी
 तौ च नातुभूयेते इत्यत आह । विस्फूर्ज्यधुरितिशेषः अग्निः
 स्तनयित्तुनोः संयोगविभागौ निमित्तकारणौभूय स्तनयित्तुनो-
 रेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे,
 शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित् वायुबलात्कसंयोग-
 विभागौ निमित्तकारणे बलात्कवियत्संयोगविभागावस-
 मवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदं प्रकृतम्,

यद्वा मेधाकाशसंयोगे विभागे वा यद्वासमवायिकारणे कारणम् अपामेव नोदनाभिघातजनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ११। भूकम्पं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणसूक्तं तत्त्वैवाकस्मिकदिग्दाहहेतोस्तेजसः आकाशिक-दृष्टादिकोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजायते तत्वा-प्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसी समवा-यिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य दृष्टादिसिर्माहोत्कादिकर्मसूचनार्था १२। अदृष्टवदात्मसंयो-गासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह। आद्यमिति सर्गा-द्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघातादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्वासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्व-ज्वलनम् आद्यं तिर्यक्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवन-कर्मणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मन्तुमुचितं दृष्टे कारणे सत्त्वदृष्टकल्पनानवकाशात् १३। अनाद्यं कर्माधिकृत्याह। सुषलोत्क्षेपणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिका-रणकं हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयप्राहिणीन्द्रिये सच्चि-कर्षार्थं यत्ननसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-कारणकमेव। यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषयस्त-थापि मनोवहनाङ्गीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मेत्यति द्रष्टव्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियप्राहृत्यमङ्गीकर्षव्यम् अन्यथा प्राणवहनाङ्गीगोचरेण प्रयत्नेनाशितपीताद्यभ्यवहरणमपि न सम्भवेत् १४। ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाण-मत आह। सुखदुःखे इत्यपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसोवैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधि-तम्, युवपञ्जानानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यात्तामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः। यद्यपि मनःसच्चिकर्षाधीनः सर्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुख-दुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वाद्भुक्तेः १५। नन्वेवं यदि चपलं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना नात्मसाक्षात्कारो न वा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमतआह विषयेष्वलम्ब्यत्ययवत उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्योव्यावृत्तं मनो यदात्मस्थमात्ममात्रनिष्ठं भवति तदा तत्कर्माहुगुण-प्रयत्नाभावात् कर्ममनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरोधकत्वत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः। यद्वा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयते प्रकान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभाव-

साधनत्वाद्योग एव दुःखस्याभावः “अज्ञं वै प्राणः” इति वत्, यद्वा दुःखस्याभावो यत्नेति नञ्मीहिः, शरीरहेति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धि-सिद्धयया तत्पदम्, अयं स योगः। यद्वात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः, तथा च प्राण-वहनाद्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनयोनि-यत्नवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवन-योनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामपि श्वासप्रश्वासगतागतमिति भावः १६। ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसौ यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाद्बहिर्भवतः देहान्तरो-त्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तदु-भयमनुपपन्नम्, अशितपीतं भक्तपानीयादि तस्यापि शरीरा-वयगोपचयहेतु र्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भशस-दयायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह। अत्र “नपुंसकमपुंसकेनैकवज्जान्यतरस्यामिति” पा० नपुंसकनिर्देशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाक्ष-णिकम्, अपसर्पणं देहारम्भककर्मजये देहादेव प्राणमनसो-रुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अशितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भशरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्म-संयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमलकर्मणामप्य-दृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति” १७ उप०।

असमवायिन् त्वि० न समवैति सम+अव+इन-इति न० त० स्त्रियां ङीप्। १ असंबन्धे अमिलिते न्यायेन २ समवाय-सम्बन्धन्युत्थे जात्यादौ ३ असमवायिकारणे च “कारणस्व-समवायिनो गुणाः” वै० सू० “ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरिक्तत्वरूपेणापि कारणता संभवतीत्यत आह गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्युः। सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैर्कार्यसमवायात् यथाऽऽ-त्मनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे, क्वचित् कारणैर्कार्यसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु” उपस्कारः।

असमवृत्त न० न समानि भिन्नलक्षणकत्वात् न तत्त्वानि पदानि यत्र कर्म०। अन्तःशास्त्रोक्ते १ विषयहेतुतां च “सुषुप्तादोऽपिर्भवेत् परेऽप्यात्मकारणैः क्रमादृष्टाः”

इत्यादीनि वृत्त० उक्तानि चोयानि। व०। २ अनुपमचरिते लि०
असमस्त लि० सम+अस-क्त न० त०। १ असंक्षिप्ते २ व्यक्ते “एते
व्यक्ताः समस्ता वेति” विश्वामित्रवचनव्याख्याने “व्यक्ताः
असमस्ताः” प्रा० त० रघु०। २ असमये व्याकरणोक्त-
समासशून्ये विभक्त्यादिकार्ययुक्ते ऽविग्रहवाक्ये न०।

असमाप्ति लि० समं साध्यमतति अत-इन् न० त०। अतुल्ये
अनुपमे “एवाहि जातो असमात्योजाः” ऋ० ६, २८, ६।

असमान लि० न० ब०। अतुल्ये। “समानं लघु चाशौचं
पूर्वेष्वेव विशुध्यति। असमानं द्वितीयेन” यमः।

असमानयानकर्मण पु० न समानं तुल्यकालिकं यानकर्म-
यत्। सन्निभेदे। त्वमये याहि ततोऽहं यास्यामीति
समयं कृत्वा यत् पूर्वोत्तरं जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे
यानकर्मरूपे सम्यो। [२ समाप्तिशून्ये लि०।

असमापन न० अभावे न० त०। १ संपूर्णभावे न० ब०।

असमाप्ति लि० न समाप्तिः। १ असम्पूर्णे “असमाप्ते व्रते चैव नैव
कुर्यात् व्रतान्तरम्” सूत्रितः। संकल्पपूर्वकं गृहीतव्रतस्यास-
मापने व्रतान्तरस्यात्माकर्तव्यताऽतोक्ता। आरब्धकर्मणः
संपूर्णता समाप्तिः। २ तच्छून्ये च “असमाप्ते परि-
कर्मणि कृतः” कुमा०। २ सम्यगप्राप्ते च।

असमाप्ति स्त्री अभावे न० त०। १ समाप्तिभावे, न० ब०।

२ समाप्तिशून्ये लि०। २ सम्यगप्राप्तौ स्त्री ऽतच्छून्ये लि०

असमावृत्त पु० न० त०। समावृत्तः चोर्णव्रज्जाचर्यतया गुरु-
णानुमतः गुरुकुलादावृत्तः गृहस्थकर्मकरणाय कृत
समावृत्तसंस्कारः न० त०। तद्विज्ञे ब्रह्मचारिणि
स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे। “मासिकाद् व्रतयो-
ऽश्रियादसमावृत्त (वर्त्त) को द्विजः” मनुः। असमावृत्त-
कोऽप्यल।

असमाहार पु० समाहारी मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च
अभावे न० त०। १ तदभावे न० ब०। २ तच्छून्ये लि०।

असमाहित लि० न० त०। १ समाधिशून्ये चित्तैका
यताशून्ये २ असंज्ञिवेशिते च।

असमीक्ष्यकारिन् लि० समीक्ष्य विविच्य न करोतीति
क+णिनि। १ विवेचनामकृत्यैव कर्मकारके, २ मूर्खे च।

असमृद्धि स्त्री ऋद्धेरापिक्यं सद्धिः अभावे न० त०।

१ ऋद्धाधिक्याभावे “नात्मानमवसम्येत पूर्वभिरसद्धिभिः”

मनुः। न० ब०। २ समृद्धिशून्ये लि०।

असम्पत्ति स्त्री अतुल्यपात्रलाभः सम्पत्तिः लक्ष्मीश्च अभावे
न० त०। १ सम्पत्त्यभावे। न० ब०। २ तच्छून्ये लि०।

असम्पन्न लि०। सम्पन्नः सम्पद्युक्तः अतुल्यपात्रस्वरूपप्राप्तश्च
न० त०। तद्विज्ञे। [२ संबन्धशून्ये लि०।

असम्पर्क पु० अभावे न० त०। १ संबन्धाभावे न० ब०।

असम्पूर्ण लि० यावत्पर्यन्तानुसरणे समाप्तिस्तद्धान् सम्पूर्णः न०
त०। तादृशपूर्तिशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम्
“कूरपहः सकेतश्चन्द्रमसंपूर्णं मण्डलमिदानीम्” सूत्रारा०

असम्पृक्त लि० न०। १ असंबद्धे २ असंयुक्ते।

असम्प्रज्ञात लि० न सम्यक् ज्ञातः ज्ञेयादिभेदो यत्। पातञ्ज-
लोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातभेदशून्ये निर्विकल्पके १ समाधौ।

समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च तत्वाद्यः
सर्विकल्पकः पाह्यग्रहणग्रहीतप्रतिभासत्वात् तत्-
प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्वविकल्पशून्यत्वादसम्प्रज्ञातो
द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ “क्षीणवृत्तेरभिजातस्य मण-
ेर्यहीतग्रहणग्रहीतप्रतुल्यतदङ्गता समापत्तिः” यथाऽ-
भिजातस्यातिस्वच्छस्य मणेर्यः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य
स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोष्टित्तिकस्य चित्तस्य स्थूल-
सूक्ष्मभूतात्मकमाहैः ग्रहणैरिन्द्रियादिदृष्टिभिः ग्रहीता च
वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-
धिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्विज्ञा च
असम्प्रज्ञाता समापत्तिः। संप्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे
वक्ष्यते। अस्या एव च निर्वीज इति संप्रज्ञानरम् “तस्यापि-
निरोधात् निर्वीजः समाधिः” पात० सू० सत्यपुरुषा-
न्यत्वख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-
समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्वस्य
सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-
त्वेन चित्तस्य कृतकत्वता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय
इति न्यायेन निर्वीजः समाधिर्जायते स च “आगमेनानु-
मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते
योगसुत्तमम्” श्रुत्युक्तः आगमेन श्रवणेन अनुमानेन मननेन
ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन
प्रज्ञां पुरुषरक्षात्कारं संपादयन् योगं निर्वीजसमाधिं
लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्वीजसमाधिसंस्कार
प्रलये सति स्वप्रकृतौ चित्तं वीर्यते हेत्वभावात्, कृत्यशेष-
लक्षणाधिकारोहि चित्तस्य स्थितिहेतुः न हि कृतभोग-
विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधि-
क्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः
केवलो सक्तो भवतीति” वृत्ति०। २ सम्यगज्ञाते च।

असम्प्रति अव्य० तिष्ठद्गुप्र० समा० । १ अयोग्ये काले अनुपस्थितकाले च । “यच्चैव सम्प्रति दक्षोयच्चैवासम्प्रति” शत० ब्रा० ।

असम्बद्ध न० सम्बद्धं परस्परमन्वितं न भवति सम्+बन्ध-क्त न० त० । अर्थानवोधकोऽनन्वितार्थके । वाक्ये । “असंबद्ध-प्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्” मनुः यथा “यावज्जीवमहं मौनीत्वादि” वाक्यम् । २ सम्बन्धशून्ये असङ्गते च लि० ।

असम्बद्धप्रलाप पु० कर्म० । १ असङ्गते २ अप्रस्तुतस्य वा कथने, ३ निष्प्रयोजने कथने च ।

असम्बन्ध पु० अभावे न० त० । १ सम्बन्धाभावे “व्याप्तिः साध्यवदन्यान्नासम्बन्धोदाहृतः” भाषा० २ परस्परमन्वयाभावे च “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्” जै० सू० न० ब० । ३ सम्बन्धशून्ये लि० । “असंबन्धकृतस्यैव व्यवहारो न मिथ्याति” या० सूतिः ।

असंबाध लि० नास्ति सम्बाधा अन्योन्यं पीडा प्रतिबन्धो वा यत् । १ परस्परसंबन्धरूपपीडा रहिते विरले, २ बाधारहिते च । “असंबाधा देवनदी स्वर्गसम्पादिनी शुभा” भा० आ० प० । न सम्यग् बाधा अभावे न० त० । ३ सम्यग्बाधाभावे ४ चतुर्दशाक्षरपादके षट्भेदे च स्त्री मृतौ नसौ गावश्च-यहविरतिरसंबाधा” षट्० र० ।

असम्भव पु० अभावे न० त० । १ सम्भवाभावे “अन्यदेवाहुः सम्भवादन्वदाहुरसम्भवात्” य० ४० ६० “निष्क्रियस्य तदसम्भवात्” सां० सू० न्यायोक्ते लक्ष्यभावे २ लक्षणानुसरणे । असम्भववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यद्भवतीति व्याप्ति लक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति कैचिदुक्तम् । सम्भवः समावेशः ३ तदभावे । सम्भवश्च प्रमाणान्तरमिति अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिकाः । सांख्यादिभिस्तु अनुमाने एव तस्य गतार्थत्वमुक्तम् यथाह “सां० कौ० । “सम्भवस्तु यथा खार्यां द्रोणादकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं सत् द्रोणादिसम्भवमवगमयति” । व्याख्यातञ्चैवदक्षाभिः । “खारीत्वं खारीपरिमाणं महाहापरिमाणोऽवान्तरपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति खारीत्वस्य द्रोणादिपरिमाणाविनाभूततया अनुमानेनैव खारीपरिमाणे द्रोणादिपरिमाणसिद्धिः” ।

असम्भवत् लि० सम्+भू-शब्द न० त० स्त्रियां ङीप् । असम्भवे वस्तुनि “असम्बद्धघनरसा शबालीपरिधेयिता ।

करं न सहते राजन् ! भूमिर्नवबधूरिव” उद्भटः ।

असम्भव्य लि० सम्+भू-कर्त्तरि नि० यत् । सम्भवाविषये वस्तुनि “असम्भव्यं न वक्तव्यमिति” नीतिः । सम्+भू-णिच्-कर्त्तरिण यत् असम्भाव्यमप्यत्र लि० । “असम्भाव्यं पराभवन्” अथ० ५, १८, १२, “तिर्यग्योनावसम्भाव्यसावश्वकमवस्थितः” भा० आदि० प० ।

असम्भावना स्त्री अभावे न० त० । सम्भावनाभावे । सम्भावना च शक्यतुर्कर्मभाविवर्तुमत्युक्तिः निश्चयप्रायश्रौतक्यापन्नसंशयश्च ।

असम्भावनीय लि० न० त० । सम्भावनानर्हे वस्तुनि ।

असम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् अभावे न० त० । १ सम्भवाभावे सम्भूतिः कार्योत्पत्तिः सा नास्ति यस्याः । अव्याकृताख्ये प्रकृतिरूपे कारणे “अभ्यं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते” यजु० ४, ६ । “असम्भूतिः प्रकृतिः कारणम्” वेददी० ।

असम्भृत लि० न० त० । १ अयत्नसिद्धे “असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः” कुमा० । २ असम्यक्पुष्टे च ।

असम्भेद पु० सम्भेदोन्मूलनं संसर्गः अन्योन्यरूपताप्राप्तिः भेदश्च अभावे न० त० । १ तदभावे न० ब० । २ तच्छून्ये लि० ।

असम्भ्रम पु० सम्भ्रमः औत्सुक्यहेतुककार्यत्वरं सम्यग् भ्रान्तिः भयहेतुकचित्तोन्मोहश्च अभावे न० त० । १ सम्भ्रमाभावे “शशंस हल्यसत्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्” रघुः । न० ब० । २ सम्भ्रमशून्ये ।

असम्मत लि० न० त० । सम्मतभिन्ने अगनुमते “असम्मतः कस्तव सुक्तिमार्गम्” कुमा० । [२ तच्छून्ये लि० ।

असम्मति स्त्री अभावे न० त० । १ सम्मत्याभावे । न० ब०

असम्मित लि० न० त० । अपरिमिते “तस्यादिमा अतिरिक्ता असम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते” शत० ब्रा० ।

असम्मुग्ध लि० सम्+मुह-क्त न० त० । १ अकृतसन्देहे २ पाण्डित्याभिमानरहिते च ।

असम्भूट लि० न० त० । सम्भूटभिन्ने १ स्थिरनिश्चये २ भ्रान्तिशून्ये “असम्भूटः स मर्त्येषु” “स्थिरबुद्धिरसम्भूटो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः” इति च गीता ।

असम्भृष्ट लि० न० त० । १ परस्परसंबन्धशून्ये २ बाधाशून्ये च “असंभृष्टोजायसे मातोः” ऋ० ५, ११, ३ । “असंभृष्टः व्यवधितः” भा० । ३ संमार्जनशून्ये च । “अग्निमग्नीत्संभृष्टोऽतीत्यसंभृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम्” शत० ब्रा० ।

असम्भोह पु० अभावे न० त० । १ भ्रमाभावे । विरोधे न० त० प्रमात्रके यथार्थे २ ज्ञाने “बुद्धिज्ञानमसम्भोहः यथा सत्यं

दमःशमः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति सावा भूतानां सस्यव
पृथग्विधा” इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः अयथार्थ-
ज्ञानपरत्वम् न० ब० । इतच्छून्ये स्थिरप्रज्ञे त्वि० ।

असम्यक् त्वि० न० त० । सत्यग्नित्वे १ अनुचिते २ अयुक्ते ।
“असम्यग्वयशोलैस्ते” देवीमा० । स्त्रियां ङीप् असमीची
असश् पु० सरति ह-उन् न० त० । (कुकुरसोऽङ्गा) ह्ये
असल न० अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस+कलच् । असल्लेपो-
पयुक्ते १ मन्त्रभेदे २ लोहे च ।

असवर्षे त्वि० न सनानो वर्षोऽस्य समानस्य सादेशः ।
असजातीये भिक्षवर्षे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिः ।
“द्विजानामसवर्षास्तु कन्यास्तूपयमस्तथा” ह्यङ्गा० ।

असस्यत् त्वि० सस्यतिगत्वर्थः निर० सस्य-शल् न० त० । १ अगम-
नशोले स्त्रियां ङीप् “अस्य प्रजावती गृहेऽसस्यन्ती” ऋ०
८।३।१४ । “असस्यन्ती अगमनशीला” भा० । २ अपराजिते
च “मधुजिह्वा असस्यतः” ऋ० ८।७।१४ । “असस्यतः
अपराजितान्” भा० ।

असस्युस् त्वि० सस्य-वा उच्चुन् न० त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे
“यानो दोहते त्विरहस्यसुषी क्षुभत्” ऋ० ८।८।१८ ।
“असस्युषी अप्रतिबद्धा” भा० ।

अससत् त्वि० सस-स्वप्ने शल् न० त० स्त्रियां ङीप् ।
स्वव्यापारे जागरुक्ते “रेजन्ते अससन्तो अजराः” ऋ०
१।१४।३ । “अससन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः” भा० ।

असह त्वि० न सहते सह-अच् न० त० । अक्षमे असहने
असहन पु० न सहति सह-ल्यु न० त० । १ शत्रौ । २ क्षमा-
शून्ये त्वि० । भावे ल्युट् अभावे न० त० । ३ क्षमाभावे

असहाय त्वि० नास्ति सहाय्यो यस्य । १ सहवरन्मन्ये अन्य-
साहाय्यरहिते २ सङ्गरहिते च “कपालं हस्तमूलांनि
कुचेखमसहायता । समता चैव सर्व्वस्त्रिजनेन्द्राक्तस्य
लक्षणम्,” मनुः । [“स्वजनमन्त्रजनेष्वसहिष्णुता” नीतिः

असहिष्णु त्वि० न सहिष्णुः । अक्षमे सहनशीलभित्ते
असह्य त्वि० न सह्यः । सोढुमशक्ये “असह्यपीडं भगवद्
शमन्यमवेहि मे” “द्विषामसह्यः सुतरां तद्विषाम्” इति
च रघुः । “नववैधव्यमसह्यवेदनम्” कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न० त० । १ परोक्षे २ इन्द्रियायोग्ये च ।
असाक्षात्कार पु० अभावे न० त० । १ प्रत्यक्षाभावे
विरोधे न० त० । २ परोक्षज्ञाने न० ब० । ३ प्रत्यक्षाविषये
उतच्छून्ये च त्वि० ।

असाक्षिक त्वि० नास्ति साक्षी साक्षाद्गृहा अधिष्ठाता वा यस्य

कप् । १ साक्षिभूम्ये “असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोवि
वदमानयोः” मनुः । २ अधिष्ठातृभूम्ये च असाक्षिका
जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा० प्रक० ।

असाक्षिन् त्वि० न साक्षी । ऋत्युक्ते वचनतो दोषादितोवा
साक्ष्यकर्मास्तु अपाहेऽप्योक्त्यादौ । असाक्षिणश्च मिता०
दर्शिताः “उक्तलक्षणां साक्षिणां ससम्भवे प्रतिषेधरहि-
तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः
ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः “असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु
दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । यचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्ति-
मृतान्तर” इति । के पुनर्वचनादसाक्षिणः । इत्याह ।
“ओक्त्यास्तापसा ह्येव च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते
वचनाच्चात्र हेतुर्दाहृतः” या० सू० तापसावानप्रस्थाः ।
आदिशब्देन पिताविवदमानादीनां पक्षणम् । यथाह
शङ्खः । “न पिताविवदमानगुरुकुलवासपरिव्राजकवान
प्रस्थनिर्गन्धयः साक्षिण” इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता
नारदेन “स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वज्रकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यम् विद्यत” इति । चण्डाः कोपनाः
कितवाद्यूतकृतः । भेदादसाक्षिणाञ्च स्वरूपन्तेनैव दर्शितम् ।
“साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानाञ्च वादिना ।
तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्सर्वे न साक्षिण” इति । तथा
स्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तम् । “स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वय-
मेवेत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः सशास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्ह
तीति” । ऋतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् । “योऽर्थः आवयि-
तव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क तद्वदतु साक्षित्व
मित्यसाक्षी ऋतान्तर” इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
साक्षिणां योऽर्थः आवयितव्यो भवेत् ययमत्वाये साक्षिण
इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति ऋतेऽर्थे च
अनिवेदिते साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वद-
त्विति ऋतान्तरः साक्षी न भवति । यत् त्वं सुमूर्खणा स्वस्थेन
वा पिता पुत्रादयः आविताः अस्मिन्नर्थे असी साक्षिण
इति । तत् ऋतान्तरोपि साक्षी । यथाह नारदः ।
“ऋतान्तरोऽर्थिनि प्रेते सुमूर्खणाविताहते” । तथा ।
“आवितोनाहरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । ऋतेऽपि तत्
साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु” । तानेवानसाक्षिणो
दर्शयति । “स्त्रीबालदृढकितवमसोन्मत्ताभिगस्तकाः” ।
रङ्गावतारिपापशिङ्कूटकद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्राथ-
म्यस्त्विसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च
निर्दूताद्यास्वसाक्षिणः” । स्त्री प्रसिद्धा । वायोऽप्राप्तव्यव-

हारः । दृष्टोऽथीतिकावरः बृहस्पहणं वचननिषिद्धा
नामन्येषामपि ओत्वियादीनामुपलक्षणम् । कितवोऽज्ज-
देवी । मत्तः पानादिना, उन्मत्तो यहाविष्टः । अभि-
शक्तः, अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारी चारणः
पापशुद्धिर्नो निर्यन्त्यप्रवृत्तयः । कूटलत् कपटलेख्यादि-
कारो विक्रमेन्द्रियः ओत्वादिरहितः पतितः ब्रह्म-
हादिः । आप्नः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी विप्रतिपद्य-
मानार्थसम्बन्धी । सहाय एककार्यः रिपुः शत्रुः तस्करः
स्तेनः साहसी स्वबलावष्टम्भकारी दृष्टदोषो दृष्टवितथ
वचनः । निर्धूतो बन्धुभिश्च्युतः । आदिशब्दाद्यन्ते-
षामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणाम्भेदादसाक्षिणं
स्वयमुक्तोऽर्थात्तन्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीबालादयः
साक्षिणो न भवन्ति" मितः । अत्रापवादः "सर्वः
साक्षी संप्रहणे चौर्ये पारुष्यसाहसे" । या० सू० संप्रह-
णादौ सर्वे" वचननिषिद्धाः ओत्वियादयः तपःप्रवृत्ति
गुणरहिताश्च साक्षिणोभवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदाद-
साक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो न भवन्ति सत्याभा-
वादिहेतोस्तेषु विद्यमानत्वादिति" मितः ।

असाधन न० अभावे न०त० । १सम्पादनाभावे साधनं हेतुः
न०त० । २अकारणे न० ब० । ३कारणान्युत्पत्तेः ।

असाधारणं लि० साधारणं सामान्यधर्मयुक्तं न०त० । १तद्विज्ञे,
तन्मात्रवृत्तिधर्मयुक्ते विशेषे २अधिके च । न्यायमते
"यस्तु भयसाहसः स त्वसाधारणो मतः" इत्युक्ते ३सप-
क्षविपक्षादौ हेतौ पु० । यथा वज्रसाधने गगनादि-
हेतुः स च पक्षे पर्वतादौ, पक्षभिन्ने जलादौ च न
विद्यते गगनादेः कुत्रापि विद्यमानत्वाभावात् इति तस्य
तथात्वम् "साधारणासाधारणयोर्मध्येऽसाधारणे कार्य-
संप्रत्यय" इति न्यायः । ४स्वमात्रस्वत्वात्सदीभूते इतरस्वत्व
रहिते घनादौ च । स्त्रियां ङीष् गौरा० । "पिता
पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः माता त्वसाधारणी" मितः ।

असाधारणानैकान्तिक पु० कर्म० । न्यायोक्ते सर्वसपक्ष-
व्यावृत्ते हेत्वाभासभेदे यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात्
अत्र शब्दत्वं सर्वानित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिरिति
तस्य तथात्वम् ।

असाधु लि० न०त० । १साधुभिन्ने, २असञ्चरिते, ३दुष्टे
"अतोऽहंमि जन्तुमसाधु साधु वा" किरा ४संस्कृतशब्दभिन्ने,
अप्रशंसादौ च । "असाधुरनुमानेन" "असाधूनां प्रयोगे
तु प्रत्यवायोऽपि नो तथा इति" च हरिः । स्त्रियां

ङीप् । असाध्वी भारती असाध्वी योषित् इत्यादि ।
असाध्य लि० साधयितुमशक्यः । १साधयितुमशक्ये रिपौ
रोगादौ च "असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले-
गदो यथा" भाषः । असाध्यरोगाश्च सुहृते उक्ताः ते
च अशरण्योयशब्दे ४४६ पृष्ठे दर्शिताः "अर्हं साध्यमधो-
यायमसाध्यं युगपद्गुणतः" मित्यादयोऽपि विशेषतोऽसाध्या
वैद्यके उक्ताः ततएव ते वेदितव्याः । [समर्थे

असान्नापिक लि० सन्नापाय न प्रभवति ठञ् । सन्नापाया-
असान्द्र लि० विरोधे न०त० । अग्निविद्धे विरले ।

असामञ्जस्य न० अभावे न०त० । १सामञ्जसाभावे २अयुक्तत्वे
३सन्निवेशासम्भवे च न०ब० तच्छून्ये लि० ।

असामर्थ्यं न० अभावे न०न० । सामर्थ्याभावे अपाटवे ।
"कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तत् सफलं स्मृतम्" "असमा-
र्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त
केचिदिच्छन्ति शूरयः" योगिया० ।

असामयिक लि० समयोऽस्य प्राप्तः ठञ् न०त० । अप्राप्त-
काले "किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः"
किरा० ।

असामान्य लि० नास्ति सामान्यं तुल्यता यस्य । अनुपमे ।
अभावे न०त० । तुल्यत्वाभावे लि० । असाम्यमप्यत्र ।
असाम्प्रतम् अव्य० न साम्प्रतम् युक्तं न०त० । अयुक्ते ।
"विषयतोऽपि संवृत्तं स्वयं हेतुमसाम्प्रतम्" कुमा० "सम्प्र-
त्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुफलपाणिना" भाषः "अधिधाय
विवाहसत्क्रियामनयोगस्य इत्यसाम्प्रतम्" रघुः ।

असार पु० न०नास्ति १सारो यस्य । सारहीने एरण्डे दृक्भेदे ।
२निश्चारे लि० । "असारः खलु संसारः"
इत्युद्भटः । "निदर्शनमसाराणां लघुर्वङ्गलक्षणं नरः" भाषः
"धिगिमां देहभूतामसारताम्" रघुः । ४अशुक्लवन्दने
न० राजभि० । न०त० । १सारभिन्ने तुच्छत्वे पु० ।

असावधान लि० न०त० । अवधानहीने प्रसक्ते ।

असाहाय्य न० अभावे न०त० । १साहाय्याभावे । न०ब० ।
२साहाय्यान्युत्पत्तेः लि० ।

असि अव्य० अस-दोषौ इन् विभक्तिं प्रतिरूपकम् । त्वमि-
त्यर्थे "कृतवानसि विप्रियं न मे" कुमा० "धन्यासि वैदर्भिः ।
युष्मैरुदारैः" नैष० । "शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयो-
ऽसि पुत्रकः" इति नीतिः ।

असि पुंस्त्री० अस्ति सेवनेन पापानि इन् वा ङीप् । वारणसी
दक्षिणस्थे १नदीभेदे वाराणसीशब्दे विवर्तितः । अस्ति ते ज्ञिप्यते

असि-इन् । २ खड्गे पु० “असिर्निर्गसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो
 दुरासदः । ओनर्भो विजयस्यैव धर्मपाखो नमोऽस्तु ते ।
 इत्यष्टौ तत्र नामानि खयसुक्तानि वेधसा” । खड्गपूजा-
 मन्त्रः, “सर्वाः श्यामाः असिकरा सुखमाला विभूषिताः”
 श्यामाकवचम् खड्गलक्षणान्तु दृष्टं उक्तम् “अङ्गुलशतार्ध-
 सुप्तम जनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः । अङ्गुल-
 मानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्यः ॥ ओष्ठवर्ध-
 मानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाञ्जानाम् । सदृशा व्रणाः
 प्रशस्ता ध्वजायुधस्त्रिकानां च ॥ लकलासकाककङ्क-
 कव्यादकनखदृष्टिकाकृतयः । खड्गे व्रणा न शुभदा
 वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्डो वंशच्छिन्नो
 न दृढमनोऽनुगतः । अखन इति चानिष्टः प्रोक्तविष-
 यस्त इष्टफलः ॥ कण्ठितं मरणायोक्तं पराजयाय
 प्रयत्नं कोशात् । खयसङ्गीणैर्युद्धं ज्वलिते विजयो भवति
 खड्गे ॥ नाकारणं विदुष्यान्न विषदृश्येन्न पश्येन्न तत्र
 वदनम् न वदेन्न मूल्यम् । देशं न चास्य कथयेत् प्रति-
 मानयेन्न नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥ गोजिह्वा
 मंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशः । करवीरपत्रमूलाय-
 मखण्डलायाः प्रशस्ताः स्त्रुः ॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः
 कार्यः प्रमाणयुक्तः सः । मूले न्नियते स्वामी जननी
 नस्याप्यतच्छिन्ने ॥ अस्मिन् त्वरप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव
 खड्गस्य । वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे
 दृष्टा ॥ अथ वा स्मृत्यति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशत्तदव-
 धार्य । कोशस्यस्यादेश्यो व्रणो ऽस्ति शास्त्रं विदिवेदम् ।
 शिरसि स्मृष्टे प्रथमे ऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्थे ।
 अमूध्ये च तृतीये नेत्रे स्मृष्टे चतुर्थे च ॥ नासोष्ठकपोल-
 हनुश्रवणयोर्वंशकेषु पञ्चाद्याः । उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयो-
 दशे कक्षयोर्द्वयः ॥ स्तनहृदयोदरकुलिनाभीषु चतुर्दशा-
 द्यो चोद्याः । नाभोमूले कक्षां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
 जर्वोर्ध्वाविंशे स्याद् जर्वोर्मध्ये व्रणस्तयोर्विंशे । जातुनि
 च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥ जङ्घामध्ये गुल्फे
 मार्ष्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च । अङ्गुलिशतिकाद्याव-
 न्निर्गदिति मतेन गगंस्य ॥ उल्लभरणं धनाग्निर्धनहानिः
 सम्पदश्च बन्धव । एकादाङ्गुलसंस्थैर्मणैः फलं निर्दिशेत्-
 क्रमशः ॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः उल्लभरणधन-
 लाभौ । क्रमशो विनाशवनिताग्निचिह्नदुःखानि पट्ट-
 म्भटति ॥ लब्धिहानिस्तूल्ययो बधो दृष्टिमरणपरि-
 तोषाः । शेषाश्चतुर्दशादिषु धनहानिर्धनविंशे स्यात् ॥

वित्ताग्निनिर्वाणं धनाग्नौ ह्यस्यसम्पदोऽस्तवम् । ऐश्वर्य-
 ह्युराज्यानि च क्रमाच्चिर्गदिति यावत् ॥ परतो न
 विशेषफलं विषमसमस्यास्तु पापशुभफलदाः । कैश्चिदफलाः
 प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽप्यमिति यावत् ॥ करवीरोत्पल-
 गजमदहतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः । शुभदोऽनितो गोमूल-
 पङ्कभेदः सदृशगन्धः ॥ कूर्मवसाह्वक्कारोपमश्च भवदुःखदो
 भवति गन्धः । वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यदृष्टिकरः ॥
 इदमौशनसं च शस्त्रपानं रुधिरं चित्रयिच्छतः प्रदो-
 षाम् । हविषा गुणवत्सुताभिर्लिप्तोः सलिलेनाक्षय-
 मिच्छतश्च वित्तम् ॥ बद्धयोद्धक्रेण दुग्धपानं यदि पापेन
 समोहते ऽर्धसिद्धिम् । अथपि सन्तगाश्वस्तदुग्धैः करि-
 हस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥ आकं पयो ह्युविषाणमसी-
 समेतं पारायतासुश्रुता च युतं प्रलेपः । शस्त्रस्य तैल-
 मथितस्य ततोऽस्य पानं पञ्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवे-
 द्विषातः ॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते
 पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाङ्गानि नैति भङ्गं
 न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्डर्यम्” दृ० स० । हेमा० परि०
 ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा
 ‘वत्स ! पुरा भूतपूर्वैराचार्यैरुपदिष्टञ्चैव यन्मयाश्रुतं तदु-
 पदिशामि निबोध खड्गस्य लोहं अङ्गिचं भवति । योनयः
 पञ्चविधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमा, कर्तृर्हिधा द्वादश
 सुस्थानि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्णकायाव्रणपुङ्ख
 गन्धस्वरेण वा यत्र विषेया भवन्ति तत्कीर्त्यमानं निबोध
 तीक्ष्णं हृदु स्निग्धं खरं हृदुतीक्ष्णं वज्रं चेति जातयः
 षट्भवन्ति बालुका हृत्पापाणः पङ्कोधातुस्त्रायसेति योनयः
 पञ्चधा भवन्ति । पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति । नीलेभ्यो हृदु
 भवति । स्निग्धेभ्यः स्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति । रक्तेभ्यो-
 द्रव्येभ्यो हृदुतीक्ष्णं भवति । रक्तसंभवसन्निभैर्हरिद्रिः
 क्षितं यदन्नः उत्पद्यते लोहं तद्वज्रायुधमाम भवति । तच्च
 भाषाण एव पूजित इति । भवन्ति चाल्पलोकाः । तापं
 चिरादेव विवृण्णितञ्च भिन्नाङ्गनाभं बद्धस्त्राहीरम् पीतं
 भवेत् निर्मलरूपवर्णं सर्वाणि लोहानि भिन्नसि तीक्ष्णम् ।
 सद्यस्यते तापमुपैति चाशु श्वेतं भवत्येव मलावनद्धम् । यत्-
 स्थूलहीरन्मण्डवर्णं सर्वेषु कार्येष्वपि तत्पटुं स्यात् । श्वेतं
 भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च संवदुनामेति चिराच्च तापम् । संवा-
 तलोहेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 खरं विशीर्येत न चेति योगम् सर्वत्र योग्यं हृदुतीक्ष्ण-
 माहुः । यज्जातत्पं न च दह्यतेऽग्नौ तद्वज्रलोहं प्रसकीर्य

वाच्यम् । तीक्ष्णस्य ऋदुनः खरस्य स्निग्धस्य ऋदुतीक्ष्णस्य वज्रलोहस्य च विज्ञेयं कुट्टिमङ्कोशगर्भमेककोशगर्भं कुट्टिमकोशगर्भम् । सुतीक्ष्णं करणप्रवरं भवति । ऋदुतीक्ष्णं मध्यमगर्भं कुट्टिमञ्च कारयेन् ऋदुतीक्ष्णकुट्टिमं कोशगर्भमेकगर्भाख्यं वेति तथा तीक्ष्णं मन्दं वेति विविधमायसं भवति । तीक्ष्णस्य कुलानि उपकुलानि पुनः सृष्टानि वीतकपुष्कलाख्येति यावद्वायसिकमङ्कोलं मयूरं ह्रस्वमं वोरं कां वरं पुष्कराकं पुष्कराङ्गकोट्टिनं वर्वरं रौद्रं शालिकं किष्किन्त्रं विस्मृलिङ्गं वाह्लीकं सुराष्ट्रायसं वेति तीक्ष्णयोनयो भवेयुरेकविंशतिरथ मन्दायसो वक्ष्यन्ते । काखोजं काण्डवारं ह्रस्वमं सूर्यारङ्गाष्टमलयं पुद्गागपर्वतं यावतन्त्रं तीक्ष्णं कलिपार्वतीयं सिंहालकं वानवासीसिन्धुकं मूषकं नीलाण्डं मागधं देवान्तं मेनकं वाह्लीकं पारवं क्रथं शट्टाकं शाण्डिलं पालकं लुचुरतोलकं विन्तपालं नीलासुखं कृष्णोराष्ट्रं महेन्द्राष्ट्रं विचर्तुकं वेति लोहाः त्रिंशदेका भवन्ति । कुलानां संप्रदाद्विविधा लोहा तन्निबोध सप्त भवन्ति । माह्वस्य खरस्य त्वष्टौ स्नेहान्वितस्य पुनः षड् भवन्ति । ऋदुतीक्ष्णस्य दशैवसुर्वज्रायसस्यैकमेवेति कुलान्येतानि संप्रदादुक्तानि तत्र काखोजं काण्डवारं हंतुपालं नीलाण्डं खरस्यैतानि भवन्ति । पावनं षट्तीक्ष्णं कालिङ्गं पार्वतीयं सिंहालं लङ्कवालञ्च वेति स्नेहान्वितस्यैतानि कुलानि षड् भवन्ति । नीलासुखं कृष्णोराष्ट्रं महेन्द्राष्ट्रं विचर्तुकं सौर्षरं काटमलयं पुद्गागपर्वतं सिन्धुकं मूषिकं दक्षिणासुखं वेति ऋदुतीक्ष्णस्य दशैतानि कुलानि भवन्ति । षटन्तु लोहं वेदान्तरयुहासु जायते तच्च वज्रलोहमिति विद्यात् । परमेतानि वज्रायसविवर्जितानि त्रिंशदेकाधिकानि । ऋदुतीक्ष्णं ऋदुतीक्ष्णं स्निग्धं खरं वेति । वीतकादीन्येकविंशतिं क्ष्णानि वक्ष्यन्ते यत्र दृढत्वं बलवत्त्वं स्निग्धतां लाघवङ्गौरवं च विशेषात्तत्र तत्र विविधं भवति कुताशनकर्माणि तत्र द्विजपाटलानिभं भवति । यत्र वचस्यां दृश्यन्ते त्वष्टिते शूर्पिते वा कुताशनेऽपि त्वष्ट्यमानं सङ्कदेव प्रमज्जते मूलेऽप्ये च सर्वदक्षिणतो वैवर्धं भजेन्द्रत्यकण्टकच्छायावास्यात् लिखासीसविभा वा श्वेतकतनिस्त्रावतोरहान्यैव तत् ऋदुलोहमिति विद्यात् । त्रयाणां चीनकादीनां लक्ष्यं वक्ष्यते आकल्पा संस्थानेन वस्त्रेण गन्धेन शब्देन क्रमशः स्यात् प्रथक् वेतसवज्जुलपलाशमाकतिः करवीरपलाशां वा भवति । षड्भ्येतं मिश्रकैरष्टाभ्यैश्चतुरभ्यैर्वा दृक्तं विपुलं वा मालमूलाकतिर्वेति । संस्थानतः परीक्षणीयम् निर्गुणङ्गीकुसु-

मानामिव यत्र वर्षोऽञ्जनालक्तकयोर्वा मयूरकण्टकविः शुक्रपिच्छनिभः । काककोकिलसदयोनिकाभो वेति । वर्णतः परीक्षणीयं चातुलोहम् । तथा कङ्कोलस्योत्पलस्य मृषिकायाः पत्रस्य मधुकस्य वा गन्ध इति गन्धतः परीक्षणीयम् । तथा कांस्यचट्टाया वलाकानां शब्द इव शब्दो विस्फुलिङ्गायायस्येति शब्दतः परीक्षणीयाधि ज्ञातव्याः । उपकुलादि विस्तरभयान्नोक्तम् “युग्माकुलाः प्रशस्ताः अयुग्माकुला विगर्हिताः खड्गस्ते केऽपि ब्राह्मणस्य परिग्रहा धमनासं दिशन्ति क्षत्रियस्यार्थविनाशं कुलक्षयं कुर्वन्ति वैश्यस्य तु सद्योवधमापहन्ति शूद्रस्य न कदाचिदपि दत्तकराः सुस्तथा द्रणाः क्षायास्निग्धवर्णाः पूजिताः द्विज्जा रुचवर्णाश्चरुपातुज्वलाश्च भर्तुरपजयाय सृतिगर्हिताः” । त्रिकोणाः पञ्चकोणाश्चतुरस्राश्च त्रयाः प्रशस्ताः । अतुलोमाश्च प्रतिलोमाश्च प्रशस्तदीर्घतायै खड्गस्य भवन्ति । ते प्रतिलोमावेदितव्याः खड्गस्यानुगता अतुलोमा द्रणापदेशो वक्ष्यते । पूजितो निर्न्दितश्च यदि खड्गस्यादोऽङ्गुले दृश्येत तदा पुत्रमरणम् । द्वाङ्गुले पुत्रद्विज्जाङ्गुले पुत्रधननाशश्चतुर्थे पुत्रमङ्गलम् पञ्चाङ्गुले मरणं नरपशूनाम् । षड्ङ्गुले कर्मसिद्धिः पशुलाभश्च सप्ताङ्गुले कलहेन विनाशं भर्तुः करोति । द्रयोऽष्टाङ्गुले मितप्राप्तिं धनस्थितिं च ज्ञेयां । नवाङ्गुले भ्रातृवधधान्यविनाशमर्तुः करोति, दशाङ्गुले मितभृत्यानां लाभं सम्बद्धिदृष्टिञ्च, एकादशाङ्गुले संप्रकृष्यं मितविरोधञ्च । द्वादशाङ्गुले मितलाभमभोगं सुखं च । त्रयोदशाङ्गुले प्रभुविनाशं चतुर्दशाङ्गुले प्रियतां गौरवम्भनलाभं च, पञ्चदशाङ्गुले शत्रुविद्विषम् । षोडशाङ्गुले शत्रुविजयं सप्तदशाङ्गुले भयम्, स्त्रीलाभम् अष्टादशाङ्गुले, शत्रुवधम् जनविशेषे, द्वाविंश्याङ्गुले, मरणम् एकविंशत्याङ्गुले, शत्रुजनितं नाशमभयं च । द्वाविंशत्याङ्गुले राष्ट्रपालनं परराष्ट्रविनाशं च त्रयोविंशत्याङ्गुले विंशतिवर्षादेव मरणम् । चतुर्विंशत्याङ्गुले भूवणागमम् । पञ्चविंशत्याङ्गुले, भार्याविरामम्, षड्विंशत्याङ्गुले प्रिययुगलाभं, सप्तविंशत्याङ्गुले, एकोनविंशत्याङ्गुले दृढभावे भ्रातृभिर्प्रेषणं, त्रिंशदङ्गुले द्वाविंशतिरिति खड्गे द्रणाः करोति । तथा एकत्रिंशदङ्गुले सन्तुष्टस्त्रीवाहनं भर्तारं विनाशयति । द्वात्रिंशदङ्गुले पराजयभरिभिः करोति । त्रयस्त्रिंशदङ्गुले भर्तारं पीडयति नीचस्य च कर्मणो वशमकरोति ।

चतुस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानधर्मभाजनं च पञ्चत्रिंशदङ्गुले मरणं सद्यः करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्तुर्देदाति मप्रत्रिंशदङ्गुले पराभवमरिमिः करोति । अष्टत्रिंशदङ्गुले शत्रुप्रमर्दनं करोति नवत्रिंशदङ्गुले कुजनैरेव परिक्रेशं नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति व्रणेन खड्गस्थितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्यः पीडनाङ्ग्यं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले खराद्वर्द्धिमन्त्रयं त्रिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्ता भवति । चतुश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्चचत्वारिंशदङ्गुले व्रणो भयङ्कः षट्चत्वारिंशदङ्गुले व्रणाः सुखावाहा भवन्ति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं पीडयति परपक्षं वर्द्धयति अष्टचत्वारिंशदङ्गुले राजाश्रियं भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले कुलवृद्धिर्भवति । एकत्रिंशदाष्टाङ्गुलिप्रव्रणे फलविशेषोऽभिहितः । अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणसुप्तम् । प्रधानदेहसंभूतैरन्यास्यभिररिन्दमः । लोहं प्रधानं खड्गाय प्रशस्तं तद्विशेषतः । खरीकटुरक्षपिकावङ्गस्त्रयारकोप च । विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमग्रामचेदिपु । सह्यामेषु वीरेषु तथा काळङ्गरेऽपि च । लोहं प्रधानं खड्गानां नवानां श्रेष्ठं लक्षणम् । खरी कटुरजा ये च दर्शनीयास्तैः स्मृताः । कार्ये दत्ताश्च कपिकाण्डद्वौ गुरवस्तथा । तीक्ष्णाम्बेदसहा वङ्गा दृढाः स्त्रयारकोद्रवाः । सुदृढार्थं विज्ञेया प्रभवन्ति विदेहजाः । अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णाः सहजास्ते दृढास्तथा । वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णामध्यमग्रामसम्भवाः । असारलववस्तीक्ष्णाश्चेदिदेशसमुद्रवाः । सह्यामोद्भवाः खड्गाः सुतीक्ष्णालववस्तथा । निर्वला निर्मला खड्गावीरदेशसमुद्रवाः । काळङ्गराभारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । शतार्द्धमङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्गः प्रकीर्तितः । तदधोमध्यसंज्ञाभाक् ततोऽर्धेन न धारयेत् । प्रमाणाभ्यधिकं देव ! किञ्चिद्व्यन्तयैव च । दीर्घः सुमधुरः शब्दो यस्य खड्गस्य भार्गवः । किञ्चिणीसहशस्तस्य धारणम् श्रेष्ठमुच्यते । खड्गः पत्रपलाशाधोमण्डलास्य यस्य ते । करवीरपलाशापसहशश्च विशेषतः । महीद्वतरुगन्धश्च पद्मोत्पलसुगन्धिकः । वस्यंत्योत्पलाकारः सर्वस्यौ गगनस्य च । समङ्गुलस्याः यस्यन्ते व्रणाः खड्गेषु भार्गवः । श्रीष्ट्यपर्वताकारवशवस्तनिभाश्च ये । मङ्गलानां तथान्येषां सदृशा ये च भार्गवः । काकोलूकार्कवन्त्या भा विपमाङ्गुलिर्लक्ष्यताः । वंघातुगाः प्रभूताश्च न प्रशस्ता

कदाचन । खड्गे न पश्येद्दहनं दृष्ट्वा न दृष्टुयादसम् । न चास्य कथयेन्मूल्यं जातिं देशं कथञ्चन । उत्सृष्टो न क्षुयेत् खड्गं निशि कुर्याच्च शीर्षके । दिवा च पूजयेदं गन्धमाल्यादि सम्पदा । खड्गं प्रशस्तं मणिहेमचित्रं कोये सदा चन्दनचूर्णयादयम् । संख्यायमेङ्गमिप्रतिः प्रवक्ष्यान् यतेत चेह खशरीरवच्च । विष्णुध० । देवीपु० । “खड्गस्य लक्षणं वक्ष्ये त्रिंशखस्य तु सुन्दरि ! । गान्धर्वस्तोत्रं कार्यं ऋदुलोहसयन्तथा । स्फुटितं खण्डितं ह्रस्वं सत्रणं साधितं तथा । ऋदुलोहचचारभ्य सन्धितो मरणं भवेत् । सत्रणेनापि हृद्गो रेखायां पातकी भवेत् । भार्या माता तथा पुत्रो क्षियते खण्डितेन च । ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घतापि ह्यसिद्धिदा । अन्यस्तोत्रवेनापि संभवेन्मरणम् ध्रुवम् । पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिंशखञ्च सुरेश्वरि । ईदृशङ्कारयेत् खड्गमाशु सिद्धिफलप्रदम् । अस्य ते विप्रते यस-इन् । शशांसे “तिस्रः पत्रोऽसिपथान् कल्पयन्त्यस्य हृषीभिः” कात्या० २०।७।१ । “असेः आसस्य पथः मार्गान्” कर्क० त्रि० । ४।३।३ । अथगणः । [हेम० ।

असिक न० असि-संज्ञायां कन् । अथरश्चिकयोर्मध्यमागे-असिक्री स्त्री सो-क्त शिता केशादौ शुभ्रा जरती तद्विधा अष्टाङ्गा ऋदेशः ङीप् च । अन्नः पुरचारिण्यामष्टायां १ प्रेष्वायाम्, २ नदीभेदे च । शरात्तौ निह० तस्याश्च स्वर्यतेजःसून्यतया असितत्वात् तथात्वम् “त्वचमसिक्री भूमनो दिवस्पति” ६।७।५ । “त्वङ्गिया विश्वायस-सिक्रीरसमानाः” ऋ० ७।५।३ । असिक्रीरसितवर्णा राजस्यः” भा० वीरस्य प्रजापतेः ४ कन्याभेदे । असिक्री-मावहत् पत्नीं वीवरणस्य प्रजापतेः” इति हरि० ३ अ० । “रुन्दसि क्रमेके” वार्त्ति० उक्तेः रुन्दस्वेवायं ऋदेशः लोके तु कचित् । “असिक्री स्यादष्टायामित्यमरः” । असिगण्ड पु० असिः क्षिप्रोगच्छो यत् । गण्डोपधाने । असिजीविन् पु० असिना तद्व्यापारेण जीवति जीव-णिनि । यस्त्व्यापारेण बुद्धादिनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे नि-न्यात्वम् “असिजीवी मसीजीवी काष्ठं पृष्ठं भावक” इत्युक्तेः । असित पु० सितः शुभः विरोधे न० त० । १ शुभवर्णभक्ते तद्वि-रुद्धे लक्षणवर्णे । २ तद्वति त्रि० । ३ कण्ठपक्षे पु० । ४ नीलोपधौ अन्नः पुरचारिण्यामष्टायां ५ प्रेष्वायाम् स्त्री ङीप् लक्षणवर्णपरतया ऋच असिक्रीत्वेन । “असितगिरिनिभं स्यात् कञ्चलं सिन्धुपात्रम्, पुष्पदन्तः “तन्मुसवध्वयक्षसि तम्” ऋ० ४, १३, ४, ५ यस्मिन्नायां तस्याः लक्षणवर्णत्वात् तथात्वम्

स्त्री “सितासिते यत्न सरिदरे शुभे” काशी० । अस्याः स्त्रीत्वेऽपि छन्दसीत्युक्तेः न क्तः तेन छन्दसि न । ईदेवले ऋषिभेदे पु० । “असितोदेवलोव्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे” गीता । असितमुनिश्च हिमवतः एकपण्यां नाम सुतासुपयेमे यथाह हरि० १८ अ० । “तिस्रः कन्यास्तु मेनार्या जनयामास शैलराट् । अपण्यामेकपण्याञ्च ततोयामेकपाटलाम् । तपस्वरन्यः सुमहद्दुश्चरं देवदानवैः । लोकान् सन्नाहयामासुस्तासिन्नः स्थाणुजङ्गमान् । आहारमेकपण्येन एकपण्यां समाचरत् । पाटलापुष्पमेकञ्च आदधामेकपाटला । एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यवेधयत् । उमा इति निवेधन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता । सा तद्योक्ता तदा-माता देवी दुश्चरचारिणी । उभेत्वेवाभवत् ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी तथैव नाम्ना तेनेह विद्युता योगधर्माणी” । एवं तिस्रःकुमारीर्वर्णयित्वा । “सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोद्धरेतसः । उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी । महायोगबलोपेता महादेव सुपस्थिता । असितसैकपण्यां तु देवलस्य महात्मनः । पत्नी दत्ता तथा ब्रह्मन् ! योगाचार्याय धीमते । जैजीव-व्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् । एते कन्ये महा-भागे योगाचार्यसुपस्थिते” । ७३नौच ऽक्षसुरोभेदे स्त्री “असिता च सुबाहुश्च सुदत्ता ऋडुका तथा” । हरि० व० ।

असितकार्षिण्यं पु० असितवर्ति शिबु-खलु सा अर्द्धिः शिखा यस्य । वज्रौ तच्छिखासम्बन्धेन हि सर्वेषामसितत्वम् । असितगिरि पु० कर्म० । नीलपर्वते नीलाचले । “असित-गिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपालम्” उषद० । असित नगादयोऽप्यत्र । “असितनगनितम्बस्यामभासां घना-नाम्” । शिरा० । [योवन्कागैः] यजु० २१।१२ । असितग्रीव पु० असिता ग्रीवा धूमेन यस्य । वज्रौ “असित असितफल पु० असितं कृष्णं फलं यस्य । मधुनारिकेले । असितमृग पु० कर्म० । कृष्णसारभगे । असिताभ्रजेखर पु० । बुद्धभेदे । असिताम्बुज न० कर्म० । नीलपद्मे । [शिखे वज्रौ । असिताक्षिप् पु० असिता कृष्णा अर्द्धिः शिखाऽस्य । धूम-असितालु पु० कर्म० । नीलाक्षौ आलुभेदे । असिताग्नि पु० कर्म० । जातित्वेऽपि अनित्यत्वात् न० समा० । इन्द्र-नीलके मणिभेदे “निलवेषु नक्तमसिताग्निनां चयैः” भावः

असितं त्रि० अस-लोपे तच् स्त्रियां छीप् । लोपके “त वज्र-सार्धरूपाणामस्त्राणामसितारिषु” भा० भी० प० । असितोत्पल न० कर्म० । नीलोत्पले । असितोपल पु० कर्म० । इन्द्रनीलमणौ । असिदंष्ट्र पु० असिरिव तोड्णा दंष्ट्रा यस्य । मकराख्यं यादसि । सार्धं कन् तत्त्वम् । असिद्ध त्रि० सिद्धोनिषत्तः पक्षश्च न० त० । १अपक्षे, २अनि-षत्ते च न्यायमते आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दौर्बुद्धे ३हेतौ पु० । “अनैकान्तोविरुद्धस्यासिद्धः प्रतिपक्षितः । काशाद्य-योपदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधा” भाषा० असिद्धिष्वन्दे विवरणम् । अतुमानेन ४अनधिगते च “तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्रवचनात् सिद्धम्” सां० का० । ५सिद्धिग्रन्थे च स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्” न्यायः । असिद्धि स्त्री सिध-क्लिन् न० त० । १अनिषत्तौ, २पाकाभावे ३योगोक्तसिद्धभावे न्यायमते ४आश्रयासिद्धिप्रवृत्तिहेतुदोषे च । सिद्धयश्च त्रिविधाः । “आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यतासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरत-स्त्रिधा । पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षोभनेन्यायिमयोगिरिः । हृदो-द्रव्यं धमवत्त्वादत्तासिद्धिरथापरा व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्, इति च भाषा० । नीलधूमत्वं गुरु-तया न हेतुतावच्छेदकम् समानाधिकरणव्याप्यताव-च्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वत्वात् एतासां दूषकतायोजं तु असिद्धिसामान्यविशेषलक्षण कथनपूर्वकं दर्शितं सुक्ता० यथा “आश्रयासिद्धादन्य-तमत्वमसिद्धित्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छे-दकस्याभावः । यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वज्रिमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपा सिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः । यत्र च हृदोद्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ॥ साध्यासिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः । सा च साध्ये साध्य तावच्छेदकाभावः । तथा च काञ्चनमयवज्रिमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् । सिद्धिः साध्यवत्तानिश्चयः अभावे न० त० । ५साध्यवत्ता निश्चयाभावे “दृष्टान्तासिद्धेश्च” सां० सू० । दृष्टान्ते “अधिकत्वासिद्धेश्च न क्षणित्वातुमानम्” भा० । “स्थिर-

कार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्” सां सू० ।

प्रसिधारा स्त्री दे० । खड्गस्य तोष्णायभागे । “असि-
धारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन ते” । सुरगज इव
दन्तैर्भग्नदैव्यासिधारैः” इति च रघुः ।

प्रसिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतम् ।
असिधारास्थितिं तल्लुदुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक्
स्खलने यथा नाशः एवं मनाक्स्खलने यत्नानिष्टं, तादृशे
व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । “युवा युवत्या साङ्गं यन्
सुग्धा भर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निष्ठसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं
हि तत् “असिधाराव्रतमिदं सखे यदरिणा सह संवासः”
हितो० सतां केनोद्दिष्टं विपुलमसिधाराव्रतमिदम्” नीतिः ।

प्रसिधाव पु० असिं खड्गं धावयति मार्जयति धाव-अण् ।
शस्ताणां मार्जनकरे । खलु । असिधावकोऽप्यत्र ।
प्रसिधेनुका स्त्री असिर्धेनुरिव यस्याः वा कप् । असेर्धे-
नुरित्यत्वेन तद्वत्प्रत्ययायाम् कुरिकायाम् । कवभावे
असिधेनुरप्यत्र ।

प्रसिपत्र पु० असिरिव तोष्णं पत्रमस्य वा कप् । १ इजुड्ले
“जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम्” रघुः । २ गुण्डनामकटणे च
असेः पत्रमिवाच्छादकम् । ३ खड्गकोपे न० । असिपत्रा-
कारोऽस्यस्य अर्ग० अच् । इजुपत्राकारे ४ उभयतोधारौ खड्गे
च “अत्याक्षीत् स्वासिपत्रादीनभमासत् पराधधान्” भट्टिः ।

प्रसिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृशं वनम् ।
असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपादि भाग० ५ सूक्त० । अन्व-
तामिस्रादिकमुपक्रम्य “कालस्त्वमसिपत्रवनं स्मरसुखं”मित्या-
दिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्स्वरूपं कारणञ्चोक्तं तत्रैव
“यस्त्विह वै निजपथादनापद्यमतः पाषण्डञ्चोपगतस्त-
मसिपत्रवनं प्रवेक्ष्य कथया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो
धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वा-
ङ्गोहाहतोऽस्तीतिपरमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे
निपतति स्वधर्महा पाषण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते” “असि-
पत्रवनं नाम नरकम् शृणु चापरम् योजनानां सहस्रं
वै ज्वलद्ग्न्यास्तृतावनिः । तस्मात्सूर्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्नि
दारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ।
तन्मध्ये च वनं शीतं क्षिप्रपत्रं विभाव्यते । पत्राणि यत्र
खड्गानि फलानि द्विजसत्तमः । श्वानश्च तत्र श्वलाश्चर-
न्त्यासिपत्रलोभिनः । महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव
महानखाः । ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायममृतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तटत्पापपरिपीडिताः । हा तात !

हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमाणाङ्घ्रियुग-
लाधरणिस्थेन वज्रिना । तेषां गतानां तत्रासिपत्रव्यापि
समीरणः । प्रधाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथो-
परि । छिन्नाः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये । लेलि-
ह्यमाने चातीव व्याघ्राशेषमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं
शातयन्ति शरीरतः । तेषां खण्डानि रुदतामदन्यान्
नभीषणाः । असिपत्रवनं तात ! मयैतत् परिकीर्तितम्”
इति मार्क० पु० । “असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव
च” मनुः ।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे । [जलगन्तुभेदे ।
असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तः पुच्छोऽस्य । शिशुमारो
असिपुत्तिका स्त्री असेः पुलोव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत
इत्त्वम् । कुरिकायाम् । कनभावे असिपुत्तित्यप्यत्र ।
असिमेद पु० असिरिव तोष्णः भेदो नियांसो यस्य । विट्खण्डिरे
असिरि त्रि० अस+क्षेपे किरच् । क्षेपके । “यः सूर्यस्यासि-
रेण सृज्यते” ऋ० ८, ७६, ४ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तोष्णं लोमास्य । दनोऽपुल-
भेदे । “चत्वारिंशद्वनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारतैत्युपक्रम्य
“असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः” भा० आ० प०
६५ अध्या० हरिवंशे तु “अभवन् दनुपत्वाश्च शतं
तोम्रपराक्रमा” इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये “असिलोमा च केशी
च शठश्च बलकोऽमदः” इत्युक्तम् । “असिलोमा पुलोमा च वा-
स्तलः प्रमदोऽमदः” इति च हरि० । स च देवासुर-
युद्धे वायुना सह युयुधे “असिलोमाथ बलिना मारुतेन
महाहवे” हरिवं २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च
स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च “असिलोमा
हरिश्चैव जम्भतुर्वै परस्परमित्युपक्रम्य १६१ अध्या० “विप्र-
चित्तिः शिवः शङ्खुरित्युपक्रम्य च “असिलोमा पुलोमाचेत्या-
दिना बहून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय” “प्रमथ्य सर्वान्
दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जहार त्रिदिवं देवस्त्रि-
भिविक्रमणैर्हरिः” हरि० २६३ अ० वामनेन तद्दहन-
सूक्तम् । “असिलोमोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशनः”
विष्णुस्तवः ।

असिहृत्य त्रि० असिना हृत्यः पात्यः हन-बा० कप् ३त० ।
खड्गेन हननीये । भवादौ अण् अनुशतिका० हिपद-
द्विजः आसिहात्यः ।

असिर्हेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।
असु पु० अस्यते क्षिप्यते अस-उन् । ३चिस्ते । कर्त्तरि उन् ।

स्तामे । करणे उन् । ३ पञ्चदशतिषु वायुभेदेषु पु० ब० व० । “शेषे जातो भवेद्वायुः ज्योतिः । “आवभ्योदक् पराहृत् त्विराचम्य शनैरस्त्रन्” मनुः । “शरीरेभ्योऽभराश्यामस्त्रनिव विचि-
न्यति” देवोमा० “त्यजन्यस्त्रन् यस्मै च मानिनो वरं त्वजनि नत्ये कमयाचितव्रतम्” नैषधम् । प्राणवृत्तीनां भेदविवक्षायामेव ब्रह्मत्वम् एकत्वविवक्षायां तु एकवचनान्तामिच्छन्ति अतएव-
“प्राणापानो समौ क्त्वा” गीता “प्राणो ह पिता प्राणो ह माते-
त्यादौ प्राणशब्दवत् असुशब्दोऽप्येकवचनः” नानददृष्टं ऋ० १, १४०, ८ । “उदीर्घं जीवो असुर्न आगादप” ऋ० १, ११२, १६, ४ दशगुर्वर्जोऽज्ञारणकाले पलषष्ठ-
भागे च “गुर्वर्जः खेन्दुमितैरुस्तैः षट्भिः पलं तैर्घ-
टिका खषड्भिः” सि० शि० ५ प्रज्ञायाम् निरु० ।

असु उपतामे कष्टा० यक् । असूयति आसूयति
असूयामास । असूया । असूज इत्येके असूयति ते ।
असुकर त्वि० सुखेन क्रियते सु+क-खल् विरोधे न०त० ।

असुख न० विरोधे न०त० । १ दुःखे असुखोदयः असुखावहः
असुखोदकः “तत्तत् प्राप्य सुखासुखम्” गीता “याभ्यां
प्राप्नोति संसृक्ताः प्रेत्येह च सुखासुखम्” मनुः ।
न०ब० । २ सुखशून्ये । [१ दुर्गमे २ दुर्वर्धे च ।

असुगम त्वि० सुखेन गम्यते सु+गम-खल् विरोधे न०त० ।
असुहृत् पु० असुना परकीयप्राणनाशनेन हृषति हृष-क
३त० ॥ यमदूतभेदे “ऊरुणसावसुहृत्पा उदम्बलौ यमस्य
दूतौ चरतोजना असु” ऋ० १०, १४, १२ । [जीवने ।
असुधारण न० असूनां प्राणादिपञ्चवायुवृत्तीनां धारणम् ।
असुन्दर त्वि० विरोधे न०त० । सौन्दर्यहीने अनुत्कृष्टे
कुत्सिते ।

असुन्व त्वि० सु-अभिषेने बा०श न०त० । सोमाभिषवाकर्त्तरि
“असुन्वामिन्द्र । ससंदम्” ८, १५, १४ । “असुन्वा सोमा-
भिषवहीनाम्” भा० ।

असुमृत् त्वि० असून् विभर्त्ति मृ-क्लिप् ईत० । १ प्राणिनि
असुमत् त्वि० असवः सन्यस्य सतृप् । प्राणिनि “सततम-
समतामगम्यरूपाः” माघः ।

असुर पु० अस-दीप्तौ उर० । १ सूर्ये । अत्यति क्षिपति
देवान् उर विरोधे न०त० वा । सुरविरोधिनि २ दैत्ये ।
३ राक्षसौ स्त्री । असुरप्रभेदाश्च भारते आ० प० दर्शिताः
“एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः” स्मृतः । नाम्ना
ख्यातास्तु तस्मिन्ने पञ्च पुत्रा महात्मनः । प्रह्लादः पूर्ण-

जस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् । असुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्याश्च
शिविवाष्कलौ । प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र
भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत । विरो-
चनस्य पुत्रोऽभूत्तुल्लिरेकः प्रतापवान् । बलेश्च प्रथितः
पुत्रो वाणो नाम महासुरः । रुद्रस्यासुचरः श्रीमान्महा-
कालेति यं विदुः । चत्वारिंशद्गणैः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र
भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः ।
शम्भरो नक्षत्रश्चैव पुलोमा चेति विस्तृतः । असिलोमा
च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः । अयःशिरा अश्वशिरा
अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतु-
मांश्च सः । स्वर्भानुरश्चोऽश्वपतिर्दृष्टपर्व्वजकस्तथा । अश्व-
श्रीवश्च सूर्यमश्च तद्वरुणश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च
विरुपाक्षमहोदरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपट-
स्तथा । गरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा । एते
ख्याता दनोर्व्विशेषे दानवाः परिकीर्त्तिताः । अन्यौ तु खलु-
देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ । अन्यौ दानवसुख्यानां
सूर्याचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सप्तवल्गो
महाबलाः । दनुपुत्रा महाराज दश दानववंशजाः ।
एकाक्षोऽस्मृतपो वीरः प्रलम्बगरकावपि । पातापी शत्रु-
तपनः शठश्चैव महासुरः । गविश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च
दानवः । असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ।
सिंहिका सुपुत्रे पुत्रं राक्षं चन्द्रार्कमर्दनम् ।
सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्दनम् । क्रूरस्व-
भावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् । गणः क्रोधवशी
नाम क्रूरकर्माऽरिमर्दनः । दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारो-
ऽसुरपुत्राः । विक्रोबलवीरौ च दृढश्चैव महासुरः ।
कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः । प्रवि-
ख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः । विनाशनश्च क्रोधश्च
क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधः शत्रुसमर्थवान् कालकेया इति
श्रुताः । हरिवंशे तु अन्येऽपि बह्वोऽसुरभेदा उक्ता यथा ।
“दित्याः पुत्रद्वयं यज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्य-
कशिपुश्चैव हिरण्यक्षश्च वीर्यवान् । सिंहिका चाभवत्कन्या
विप्रचित्तेः शरिपङ्कः । सिंहिकेया इति ख्याता यस्याः
पुत्रा महाबलाः । गणेश सह राजेन्द्र ! दशसाहस्र-
संख्यते । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ।
असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु । हिरण्य-
कशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः । असुह्लादश्च ह्लादश्च
प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् । संह्लादश्च वरुणोऽभूत् ह्लादपुत्रो

हृदस्तथा । संज्ञादपुनः सुन्दश्च निमुन्दश्चैव तावुभौ ।
 हृदस्य पुलो ह्यायुष्यै शिविः कालस्तथैव च । विरोचनस्य
 प्राज्ञादिर्बलिजज्ञे विरोचनात् । बलेः पुनश्चतन्वा-
 सीद्वाणज्येष्ठं नराधिप । धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्र-
 तापनः । कुम्भनाभो गर्हभासः कुक्षिरत्नैवमादयः ।
 वाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतिप्रियः । पुराकल्पे हि
 वाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि
 इत्येवं याचितो वरः । वाणस्य चेन्द्रमनो लोहित्या-
 सुदपद्यत । गणास्तथा सुरा राजन् शतसाहस्रसंनिताः ।
 हिरण्यक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः
 शकुनिश्चैव भूतसन्नापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः
 कालनाभस्तथैव च । अभवन् । दनुपुत्राश्च शतं तीव्र-
 पराक्रमाः । तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध-
 तान् । हिमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्खुशिराः प्रभुः । शङ्खु-
 कर्णो विराधश्च गवेष्टो दुन्दुभिस्तथा । अयोमुखः शम्बर-
 रश्च कपिलो वामनस्तथा । मरीचिर्म्मववांश्चैव दूरा गर्ग-
 शिरा वृकः । विजोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतहृदौ ।
 इन्द्रजित्सर्वजिज्ञैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च
 विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च
 महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः ।
 स्वर्मानुष्टेयपर्व्या च तुङ्गण्डश्च महासुरः । सूर्यश्चैव निच-
 न्द्रश्च कर्णनाभो महागिरिः । असिलोमा च केशी च
 शठश्च बलको मदः । तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो
 महासुरः । प्रमदो मयश्च कुपथो ह्ययमोश्च वीर्यवान् ।
 वैरूपः स विरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरो । हिरण्य-
 कशिपोश्चैव शतमायश्च शम्बरः । शरभः शलभश्चैव विप्र-
 चित्तश्च वीर्यवान् । एते सर्वे दनोः पुत्राः कश्यपादिभि-
 रजस्रे । विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ।
 एतेषां ब्रह्मपत्यन्त न तच्छक्यं नराधिपः । प्रसंख्यातं
 महीपाल ! पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या
 पुलोमस्तु सुतात्वयम् । उपदानवी ह्यशिराः शर्मिष्ठा
 वार्षपर्वण्यो । पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे ।
 बह्वपत्ये महावीर्ये मारीचेस्तु परिग्रहः । तयोः पुत्र-
 सहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान् । चतुर्ह्यश शतानन्यान्
 हिरण्यपुरवासिनः । मारीचिर्ज्जनयामास महता
 तपसाऽन्वितः । पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते
 महाबलाः । अबध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
 क्रताः पितामहेनाज्ञौ निहताः सव्यसाचिना ।

प्रभाया नक्षत्रः पुत्रः सूर्यश्च शचीसुतः । पूरुजज्ञे-
 ऽथ शर्मिष्ठा दुग्धन्तसुपदानवी । ततोऽपरे महावीर्या
 दानवास्त्वितिदारुणाः । सिंहकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः
 सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
 सहिकेया इति ख्यातास्त्वयोदश महाबलाः । वंशः
 शल्यश्च बलिनो नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नक्षत्रिचैव
 इत्यलः खसृमस्तथा । आश्रिको नरकश्चैव कालनाभ-
 स्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रप्रमर्दनः ।
 शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् । मूकश्चैव तुङ्ग-
 ण्डश्च हृदापुत्रौ बभूवतुः । मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताड-
 कायां व्यजायत । एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविब-
 र्जनाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 संज्ञादस्य तु दैत्यस्य नियातकवचाः कुले । ससुपन्नाः सुम-
 हता तपसा भावितात्मनः । तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणि-
 मत्वां निवासिनाम् । तेऽप्यबध्याश्च देवानामर्जुनेन निपा-
 तिताः । षट्सुताः सुमहासत्त्वास्ताप्तायाः परिकीर्त्तिताः ।
 “वासेन यस्य जनिताऽसुरभोरणश्रीः” नैष० । “समत्सरेणा-
 सुर इत्युपेयुषा” भाषः । “ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा
 असुराः, य एषु लोकेष्वस्यर्द्धेन ते ह देशा जचुर्हन्तासुरान्
 यज्ञ उद्गोथेनात्ययामिति” ऋ० उ० । “असुषु विष्वग्विष-
 यासु प्राणनक्रियासु रमन्ते रम्-डु । ४ स्वाभाविक्यां तम
 आत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ । “देवासुरा वै यत्र संयेतिरे”
 ऋ० उ० । देवासुराश्च देवादीव्यतेद्योतनार्थस्य रूपं
 शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेवेवा-
 सुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमन्तात् स्वाभाविक्यस्तम
 आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव” भा० । स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुरः
 तत्त्वार्थे । तस्येदम् अण् आसुरः तत्सम्बन्धिनि दि० स्त्रियां
 ङीप् “आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्ताः परिवर्जयेत्” सृतिः
 “आसुरीं योनिमापन्नाः” गीता । हितार्थे वत् । असुर्यः ।
 “असुर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः” कठ० उ०
 सुरा सुभा यहीत्यनेनाख्यस्य अर्थः अण् न० त० ।
 “सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिस्तथा । अप्रतिग्रहणा-
 द्वास्या दैतेवासासुराः सृताः इत्युक्तनिर्वचनादपि
 तेषामसुरत्वम् । जातौ ङीप् असुरी “असुरी जिह्वी
 देवानां प्रातः सवनसत्वालेट्” अथ० । ४ कांसे तस्यासु-
 राङ्कयत्वात्तथात्वम् । मेघे पु० निरु० । [रजणीये ।
 असुररक्ष लि० सुखेन रक्षते सु+रक्ष-खल् न० त० । सुखेना-
 असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्तिप् ७त० । प्रज्ञाद-

पौत्रे बलिदैत्ये २ असुराध्यक्षमात्रे च भा० आ० प०
वकासुरवर्षणे । “पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली” ।

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः । दानवशत्रौ विष्णौ । असु-
रारिप्रभृतयोऽप्यत्र । [तुलसीभेदे

असुरसा स्त्री न सुष्ठु रसो यस्याः ५७० । (वायुइतुलसी)
असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् किप् । असुरनाशके ।
“प्राग्नये विश्वगुचे धियन्वेऽसुरघ्ने” ऋ० ७’ १२, १ । स्त्रियां
नान्तत्वात् ङीप् । असुरघ्नी ।

असुरार्थ्य पु० ईत० । शुकाचार्ये । [ध्यक्षमात्रे च ।
असुराधिप पु० ईत० । १ प्रह्लादपौत्रे बलिदैत्ये २ असुरा-
असुराङ्ग न० असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य । कांसे हेम० ।
असुर्य त्रि० असुराय हितः गया० यत् । १ असुरहिते तत्-
स्वभूते च असुरशब्दे उदा० ।

असुष्वि त्रि० सु-बा० कि द्वित्वम् न० त० । सोमाभिपवा
कर्त्तरि “विपश्चादसुष्वीन् ऋ० ४, २४, ५ । जह्यसुष्वीन्
प्रवृक्षा पृणत” ऋ० ६, ४४, ११ । “असुष्वीन् अनभिषोतृन्-
यजमानान्” भाष्यम् ।

असुलभ त्रि० न सुलभः विरोधे । दुर्लभे दुःखेन प्राप्ये ।
असुसु पु० असुन् प्राणान् सुवति स्त-किप् । बाणे “स सासिः
सासुस्तः सासोयेयायेयाययाययः” किरा० । [भूते च ।
असुस्थ त्रि० विरोधे न० त० । १ दुःखेन स्यातरि २ रोगाद्यभि-
असुहृद् पु० विरोधे न० त० । सुहृद्भिन्ने रिपौ “शलभतां
लभतामसुहृद्गणः” माघः ।

असु स्त्री न प्रसूते स्त-किप् । अप्रसवायां स्त्रियाम्
“यामिधेनुमसम्” ऋ० १, ११२, २ । [अनादरे अप्रज्ञायाम्
असु(त्त)त्तण न० स्त(स्तृत्त)त्त आदरे ल्युट् अभावे न० त० ।
असूक्ष्म त्रि० विरोधे न० त० । सूक्ष्मताविरोधिष्यलत्ववति ।
असूत त्रि० न० त० । अप्रसूते । [दोषारोपणशेले ।
असूयक त्रि० (असु)असूज-कण्डादि० यकि-शुल् । गुणेषु
असूया स्त्री असु (असू)-उपतापे कण्डा० यक् अ । परगुणेषु
दोषाविष्करणे “पैशून्यं साहसं द्रोहद्वेषास्तयार्थ-
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोदशकोणः”
मनुः । “क्रुधद्रुह्येष्टयार्थानां यं प्रति कोपः, पा० ।
“असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्” सि० कौ० ।

असूयु त्रि० असु(स्त)-कण्डा० यक् उन् । असूयाशेले
“इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे” गीता ।

असुर त्रि० सूरौ स्तम्भे धातुनामनेकार्थत्वात् सुतौ

भावे घञ् न० ब० । स्तोत्ररहिते । “असूरे सन्ति सूरयः”
ऋ० ८, १०, ४ । [“असूते स्तृते” रजसि” यजु० १७, १७ ।
असूते त्रि० सूरौ क्त इडभावः न तस्य नत्वम् । “अप्रेरिते
असूर्यमप्या त्रि० सूर्यमपि न पश्यति दृश-खश् सुम् च
अस० समा० । अत्यन्तगुप्ते सूर्यादर्शिनि राजदारादौ ।
“असूर्यमप्यरूपा त्वं किमभीक्ष्ण्यसि ?” भट्टिः ।
असूकर पु० असृक् शोणितं करोति क्त-ट । शरीरस्ये
रसधातौ, अन्नादेरशितस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य रक्त-
रूपतेति वैद्यके प्रसिद्धम् । अथ रसस्य यथा रक्तकर-
त्वम् तथोक्तं सुश्रुते । “रसाद्रक्तं ततोमांस मांसान्मेदः
प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततोमज्जा मज्जाः शुक्रस्य
सम्भावः” तत्पाकप्रकारमाह भाव० प्रका० । “यात्यामा
शयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्यं फेनभावञ्च
पट्टसोऽपि लभेत सः” । “आहार्यं पङ्क्तिं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं
तथैव च । लेहं चूर्णं तथा मेयं तदुदाहरणानि तु । भोज्य
भोदनपूर्वादि, भक्ष्यं भोदकमण्डकम् । चर्व्यं चिपिटधानादि-
रसलादि तु लिह्यते । चूर्णमास्नफलेच्छादि पीयते पानकं
पयः” । आमाशयमाह चरकः “नाभिस्तनान्तरे जनोरास्त्र-
रामाशयं बुधाः” । तत्र विशेषमाह । “उरोरक्ता-
शयस्तस्मादधः स्तेष्ठाशयः स्मृतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधो-
हि मलाशयः” । अग्निलेरित इति हृदयाधिष्ठानेन
प्राणनान्ना वायुना सुखं गतेनान्तःप्रवेशितः । तथाह
सुश्रुते । “योवायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहदृक् ।
सोऽन्तः प्रवेशयत्यन्तः प्राणान्नाप्यवलम्बत” इति । तमाहारमा
माशयस्य क्लेदनामकफः क्लेदयति क्लेदनात्वं हतं भिनत्ति
च । उक्तं च सुश्रुते । “क्लेदनः क्लेदयत्यन्नं संहतं च
भिनत्यतः” इति स आहारः पट्टसोऽप्यामाशये माधुर्यं
लभते आमाशयस्य मधुरस्य कफस्य योगात् । उक्तं च स्तेष्ठा
स्वरूपम् “स्तेष्ठाश्चेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेदिति” । “फेनभावं
च लभते जठरानलतेजसा” । यतश्चाह वाग्भटः “संभुजितः
समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्या-
त्कीस्थं तोयतण्डुलम्” इति । अथ स एवाहारः प्राणवायुना
प्रेरितस्ततः किञ्चित्स्ववितः पाचकाख्यपित्तोऽग्नौ पच्य-
कोऽग्नौ भवति । उक्तं च । “अथ पाचकपित्तेन विदग्धस्वा-
स्ततां व्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्तोऽग्नौ ततः
स एवाहारो नाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननान्ना वा
युना प्रेरितोऽग्नौ प्रति नीयते उक्तञ्च । “ततः समान

भरता पृहणीमभि नीयते” । पृहणीवक्ष्यमाह “पृहो-
पित्तधरा नाम पाकला परिकीर्त्तिता । आसपक्वाशयान्तःस्था
पृहणीत्यभिधीयते” । पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदग्न्यधि-
ष्ठानं तद्वारयति । तत्र पृहण्यानामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्ति-
पाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च-
भवति । तथा च “पृहण्यामपच्यते कोष्ठवर्जिता जायते
कटुरिति” । अयमर्थः । आहारो पृहण्यां कोष्ठवर्जिता
पृहणीस्थितपाचकपित्तेन वर्जिता पच्यते पच्यमानः स
पृहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगाकटुर्भवति । एत-
दाहारपाके विशेषमाह । “शरीरं पाञ्चभौतिकम्” तत्र प-
ञ्चसु भूतेषु पञ्चान्यथः तिष्ठन्ति । उक्तं च चरकेण । “भौमा-
भ्यामन्यथायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान्
स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतु” । अतोऽपदेनाग्निरुच्यते
आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनो-
त्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागापिनाहारवर्त्तिभूभागः
पच्यते पक्वोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं
जलादिभागा अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते “पञ्चभूता-
न्मूत्रे देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा-
मस्यकुण्डान् स्वानभिवर्द्धयेदिति” । गुणशब्देनात्र गुणिनः
पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थि-
वादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण पक्वाहारो
मिष्टश्च कटुश्च मधुरोभवति अम्लस्त्वहोभवति । कटुस्तृप्तः
कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च “मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं
पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति”
एवं विपक्वाहारस्य सारो निगदितोरसः शेषोपृहणी-
स्थोमलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिघ्नोतो-
मूलम्भवति । उक्तञ्च “आहारस्य रसः सारः सारहोमो-
मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूलत्वमाप्नुयात् ।
शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुनानीतं
तस्मिन्मिष्टमलाशये” । तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरितं मूलं
मेषुभगमार्गेण, पुरीषं शुद्धमार्गेण शरीराद्बहिर्व्याति उक्तञ्च
“मूलं हृत्पथमार्गेण पुरीषं शुद्धमार्गतः । अपानवायुना-
लिप्तं बहिर्व्याति शरीरतः” । उपस्थः शिष्टोभगञ्च । रसस्तु
समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य
स्थानं हृदयं गत्वा तेन सहमिश्रितोभवति उक्तञ्च
“रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः । स तु व्यानेन पु-
विणिमः सर्वान्धातून् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्याः
व्यान्ति विविधौषधीः तथा कलेबरे धातून् सर्वान्बर्द्धयति रसः”

रसस्तु तत्र तत्र विधा विभिद्यते । उक्तं च चरके “स्थूला
एवं मलभेदैस्तत्र तत्र विधा रसः । रसं स्थूलोऽंशः परं सूक्ष्म
सूक्ष्मलो याति तन्मलम्” । अयमर्थः स्थूलोऽंशः खंयाति ।
यथास्थितं तिष्ठति सूक्ष्मस्त्वंशः परं द्वितीयं धातुं याति-
तन्मलः रसादिमलसूक्ष्मलं शरीरारम्भकं तत्तद्भातमलं
यातीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निनेचुरसः पच्यते तथा शरी-
रारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः
स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसधातावेव
तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते “स खलु रसस्थोऽपि त्रीणि कला-
सहस्राणि पञ्चदशकला एकैकास्मितातावेव तिष्ठति” इति ।
अत्र कलानां विंशतिः सुहृत्तः स च दण्डद्वयात्मकः तथा
च भोजः “धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतोरसः ।
अहोरात्रात्स्वयंपञ्च सार्द्धं दण्डं च तिष्ठति” । प्रत्येकम् एक-
स्मिन्नेकस्मिन्नित्यर्थः ततो यथा पच्यमानादिचुरसान्मलो निर्ग-
च्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति सः
कफः उक्तञ्च सुश्रुते “कफपित्तमलाः स्त्रेषु प्रस्ते दोनस्वरौम च
नेत्रविट्चक्षुषः स्नेहोधातूनां क्रमशोमलाः । स्त्रेषुमलः
कर्णादिस्त्रोतोमलः । स च कफः प्राणानिष्ठप्रेरितोधम-
नीमार्गेण शरीरारम्भकं हृदनाख्यं कफं गत्वा
पुष्पाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः
स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागः शरीरारम्भकं रसं पोष-
यति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितोधम-
नीभिः सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोऽप्यतस्तनापनि-
वारणादिभिर्गुणैः सकलं पुष्पाति शरीरम् ततः स्थूलो-
भागः प्राणवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य
रक्तस्य स्थानं गत्वा यत्कृत्स्नीरूपपङ्कत्वा तेन सह मिश्रितो
भवति । ततः प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति
ततो यथाग्निना पुनः पुनः पच्यमानादिचुविकारा-
हारवारं मलं निर्गच्छति । तथा पुनः पुनः पच्यमाना
दाहाररसात्प्रतिवारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना-
पच्यमानान्मलं पित्तं निर्गच्छति । तच्च पित्तं समानवा-
युना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं
गत्वा पुष्पाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ
भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागो रज्जुकाख्येन
पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्यान-
वायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि
रुधिराणि पुष्पाति । ततः स्थूलोभागो व्यानवायुना-

प्रेरितोधमनीभिः शिरामिश्च शरीरारम्भकाणि सांसानि
याति ततो सांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रा
त्वाङ्गदण्डं यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तन्मा-
न्मलं निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्तं कर्षावागत्य कर्षं
विड्भवति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः
सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मोभागो सांसानि पुष्पाति ततः
स्थूलोभागो व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शरीरारम्भ-
कस्य मेदसः स्थानमुदरं याति ततो मेदसोऽग्निना पुनः
पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्वाङ्गदण्डश्च यावन्मेदस्येव
तिष्ठति ततः पच्यमानात्तन्मान्मलो निर्गच्छति प्रखेदरूपः
स च शीतः क्षीतस्येव तिष्ठति शरीरोष्णणा तप्तश्च तदा
व्यानवायुना प्रेरितः शिरामार्गे लोमकूपेभ्यो बहिर्गतिं
जिह्वादान्तकक्षामेद्रादिमलञ्च मेदोमलमित्येके । ततः सार-
भूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो-
भागो मेदः पुष्पाति उदरे तिष्ठन् व्यानवायुना प्रेरितः
क्षीतोमार्गैः सूक्ष्मास्थितान्यपि मेदांसि पुष्पाति
स्थूलोभागो व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शिरामिश्च शरी-
रारम्भकाण्यस्थीनि याति ततोऽस्थिग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात् साङ्गदण्डं च यावदस्थिष्वेव तिष्ठति ततः
पच्यमानात्तन्मान्मलो निर्गच्छति स च व्यानवायुना-
प्रेरितः शिरामार्गैरागत्याङ्गुलिषु नखाः क्लृप्तौ लोमानि
भवन्ति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः
सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागो व्यानवायुना प्रेरितः क्षीतो-
मार्गैर्मज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यभ्यन्तराणि याति ततो
मज्जाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्वाङ्ग-
दण्डश्च यावन्मज्जन्येवावतिष्ठति । ततः पच्यमानात्
तन्मान्मलं निर्गच्छति । तच्च व्यानवायुना प्रेरितं
शिरामार्गैर्नयनयोरगत्य नेत्रविट् चक्षुस्त्रेहश्च भवति
ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च ।
तत्र सूक्ष्मोभागो मज्जानं पुष्पाति ततः स्थूलोभागो-
व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शिरामिश्च शुक्रस्य स्थानं
सकलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेण शुक्रमेण सह मिश्रितो
भवति । ततः शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते पच्यमाने
तन्मान्मलं नास्ति स हि सहस्रधाध्मातसुवर्णवत् । उक्तञ्च
“स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । न शुक्रं
पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मलः” । अन्यच्च “स्वाग्निभिः
पच्यमानेषु मज्जान्तेषु रसादिषु । षट्सु धातुषु जायन्ते
स्रक्ानि सुषयोजयुः । यथा सहस्रधाध्माते न मलं किल-

काञ्चने । तथा रसे स्रक्तः पक्वे न मलं शुक्रतां गते” । ततः
सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र
सूक्ष्मोभागः श्लोकोक्तस्य लक्षणमाह । “श्लोकोः सर्व-
शरीरस्यं क्षिप्तं शीतं स्थिरं सितम् । सोमात्मकं शरीरस्य बलं
पुष्टिकरं मतम्” वलं चेत्पाटवं तथा च । “वेष्टासु पाटवं
यत्तु बलान्तदभिधीयते इति” यत्तु सुशुते रसादीनां शुक्रा-
न्तानां धातूनां यत्परत्वेनोत्तत् खल्वोजस्तदेव बलमिति
तेजस्तेजोद्रवः” । अत्रायमभिप्रायः । यस्माद्रसादोजो
भवति रसः सर्वधातुस्थानगतत्वात्तद्वातवन्मन्यत इति ।
सर्वधातूनां स्नेहश्लोकोः क्षीरे इतमिव तदेव बलमिति” तत्-
कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अभेदकथनं च विकित्सक्या-
र्थम् । “अन्यच्च “शुक्रं शीतं स्रद्धं क्षिप्तं सान्द्रं स्वादु स्थिरं तथा-
प्रसन्नं पिच्छलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्रुतम्” । चरके तु
“अष्टविन्दुप्रमाणान्तदीपद्रक्तं सपित्तकम् । अग्निसोमात्मकत्वेन
द्विरूपं वर्णितं तु तत्” । वाग्भटस्य “श्लोकोस्तु तेजो धातूनां
शुक्रान्तानां परं स्रुतम् । हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिं
निबन्धनम् । यस्य प्रहृष्टौ देहस्य तृष्टिर्दृष्टिबलोदयाः । यस्मा-
च्चे नियतोनाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम् । निष्पद्यन्ते यतो
धावाविविधा देहसंश्रयाः । उल्काङ्कः प्रतिभा चैव लावण्यं सुकु-
मारता” । ततः स्थूलोभागो रसोमासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणां
त्वार्क्षवं शुक्रं च भवति । उक्तञ्च सुश्रुते “एवं मासेन
रसः शुक्रोभवति स्त्रीणामार्क्षवं च भवतीति चेति” चका-
रात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति । अतएवोक्तं सुश्रुते ।
“श्लोकोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः सभागमे । तत्र गर्भस्य किञ्चि-
त्तु करोतीति न चिन्त्यते” गर्भस्य शुक्रस्य, विहृतस्य तु गर्भस्य
कारणान्तर्दपि भवति यत् उक्तं “यदा नार्यावुपेयातां हृष-
स्यन्त्यौ कथञ्चन । सुश्रुन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थित्वा जायते”
इति । एतेन स्त्रीणां सप्तमोधातुरार्क्षवं शुक्रमष्टम इति
बोधितम् आशयाधिक्यवत् । “स्त्रीणां गर्भोपयोगो स्या-
त्तार्क्षवं सर्वसम्पत्तम् तासामपि ब्रह्मं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति
हि” । एवं रसएव केदारकुल्यान्यायेन सर्वाध्यातृन्
पूरयति मासेन नवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्क्षवञ्च भवति
इति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमिति सङ्गतमेव ततो-
मांसान्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः
मांसाद्भेदः प्रजायते इति मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते
रसादेवेत्यर्थः । मेदसोऽस्य मेदसोऽप्येऽस्य जायते रसा-
देवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा मज्जोऽप्ये शुक्रस्य सम्भव-
इत्यर्थः । रसः शरीरे तिथा सञ्चरति तथाचोक्तम् । “रसः-

शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । संचरत्यसुरूपोऽयं
नित्यमेव हि देहिनाम्” । अस्थायमभिप्रायः पुरुषास्त्रीव्या-
मनयोमध्यमाग्नयोमन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां
रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यामाग्नोना-
मग्निः सन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जल-
सन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्लं भवति
यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनाधिकतयोक्तं दोष्माग्नीनां तु रसः
किञ्चिद्गूढेन मासेन शुक्लं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चि-
दधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः” ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां
त्वचि । अण् असृग्धारायत्व ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति अच् । शोणित
वहायां नाद्यां तद्विवरणं सुश्रुते “सप्त सिराशतानि भवन्ति ।
याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार
इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगच्छते चाकुञ्चनप्रसा-
रणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रता-
प्रास्तासां नाभिमूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तित्यक् च ।
भवतश्चात्र ॥ यावत्तस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरी-
रिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धाः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणाश्चाभिर्यपाश्रिता ।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूल-
सिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो
दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु
वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति
तावत् एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च
कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यक्ष्मोक्षीकोरेवमेतानि सप्त
सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन्
सकृदि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसकृदिनाहू च व्याख्यातो ॥
विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां शुद्धमेढ्राश्रिताः
श्रोण्यामष्टौ । हे हे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत् एव ६ चोदरे
दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जलुष ऊर्ध्वं, तासां चतुर्दश
पीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट्नासि-
कायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं
वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः
शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश
कर्णयोर्दश । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त
सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्त्राः सिराः
सञ्चरन् रक्तं कुर्व्याञ्चान्धान् शुष्माक्षप्रि ॥ यदा तु कुपिभं रक्तं

सिक्ते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते
रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिद् पित्तं केवलं
तथा । स्नेह्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्ववहाः सृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणास्तृक्कृतानां प्रभावताम् । प्रवृत्तान्मा-
गंगमनमतः सर्ववहाः सृताः ॥ तत्राक्षणा वातवहाः
पूर्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्चानिवाह्य शीता
गौर्यः स्थिराः कफात् ॥ अस्त्वग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा
• नात्युष्णशीतलाः”

असृग्विमोक्षण न० दृष्टव्यं दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद्
विमोक्षणं स्त्रावणम् दैत० । देहात् दृष्टस्य दुष्टस्य वा
रक्तधातोः स्त्रावणे निस्सारणे । तत्प्रकारादिकमुक्तं सुश्रुते
“तस्माच्च शीते नात्युष्णे नास्त्रिंशे नातितापिते ।
यवागुं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा
यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीया-
त्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥ स्त्रावणं वेदनाशान्निव्याधे-
र्व्यगपरिहृत्य । सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥
त्वग्दोषा मन्ययः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।
रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्व-
प्रवर्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा भद्राद-
विडङ्गचित्त्वक्त्रिकटुकागारधूमहरिद्राक्वाङ्कु रनक्तमालफलै-
र्यथाशक्तं त्रिभिस्तृभिः समस्तैर्वा चूर्णैर्जितैः सर्वपतैश्च-
लवणप्रगाढैर्ब्रणसुखसवधर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्तते । अथा-
तिप्रवृत्ते रोधमधुकप्रियङ्गुपसङ्गैरिक्तसर्जरसरसाञ्जन-
शास्त्रालीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः यन्त्रैश्च सुखसव-
चूर्णैर्वाङ्कुल्यपेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्जुनारिभेदेव-
शङ्खधवधन्वनत्वग्निर्वा शुस्त्रिताभिः क्षौमेण वा श्वापि-
तेन ससृग्मेनलालाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्ब्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं
बन्धनीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिपेक-
प्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्योक्तं व्यधनाद-
जन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादि-
क्वाथं वा शर्करामधुसधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ-
शशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूपरसैः सुस्निग्धैश्चा-
श्रीवाडपद्मंश्च यथास्त्वपाचरेत्” । उपद्रवास्तत्रैवोक्ता
यथा ॥ “धातुक्षयाच्छ्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः ।
पयनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तद्वातिशीतैश्च-
पुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । रैपदन्धैरनन्धैर्वा भोजनैः
समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्भि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं क्लृप्त्वनञ्चैव पाषाणं दहनं तथा ॥ ग्र्णं कषायः

सम्बन्धे रक्तं स्तब्धयते हिमम् । तथा सम्बाधये-
द्भक्ष दाहः सङ्कोचयेत् सिराः । अस्तन्माने रुधिरं सम्बा-
नानि प्रयोजयेत् । सम्बाने भक्ष्यमाने तु पाचनैः ससु-
पाचरेत् ॥ कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यैः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते । विशेषदोषे
रुधिरं न व्याधिरतिवर्त्तते । सावशेषे ततः स्थेयं न तु
कुर्व्यादतिक्रमम् ॥ देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैव धार्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ सुतरक्तस्य
सेकादयैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले । शोफं सतोदं कोष्णेण
सर्पिषा परिषेचयेत् ॥

अपाठप्रबालस्यविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमारानामनुपहृद्यं
परमसुकुमारोऽयं शोणितवसेचनोपायोऽभिहितो जलौ-
कसः । तत्र वातं पित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं
शृङ्गजलौकालागुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतवृक्षत्वात् सर्वाणि
सर्व्वैर्वा । भवन्ति चात्र । उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां
शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्वातोपशृष्टे तु हितं तदवसेचने ।
शीतोधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा । तस्मात्पित्तो-
पशृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने । अलावु कटुकं रुचं
तोक्षणञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्माच्छ्लेष्मोपशृष्टे तु हितं तद-
वसेचने । तत्र प्रच्छिन्ने तनुवस्त्रपटलावनज्जेन शृङ्गेण
शोणितमवसेचयेदाक्षुपणात् । सान्निदीपयाऽस्त्राज्वा ।
जलौकसां विवरणम् अक्षपाशब्दे वक्ष्यते ।

“अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितसुपवेश्य संवेश्य वा
विरुध्य चास्य तमवकाशं गृह्णोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् ।
गृहीताश्च ताः सर्वपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिल-
सरकमध्ये सुहूर्त्तस्थिता विगतकृमा ज्ञात्वा ताभीरोगं
प्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्रार्द्रपित्तुल्योतावच्छन्नां ज्ञत्वा सुख-
मपादय्यादगृह्णन्त्यै क्षीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्या-
च्छ्लेष्मपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां
प्राहयेत् । यदा च निविशते ऽश्वसुरवदाननं कल्पोन्नस्य
च श्लेष्मं तदा जानीयादगृह्णातीति गृह्णीत चार्द्र-
वस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादु-
र्भावैर्जानीयाच्छुनियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् ।
अथ शोणितगन्धेन न सुद्वेग्नमुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावर्कितेत् ।
अथ पतितानां तण्डुलकण्डुन प्रदिग्धगात्रीं तैलवशाभ्यक्त-
सुखीं वामहस्ताङ्गुलाङ्गुलिभ्यां गृहीतपुष्कान् दक्षिणहस्ता-
ङ्गुलाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोमनुमार्जयेदा सुखाह्वामये-
त्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिल

सरकम्यस्या भोक्तुं कान्ता सती चरेत् । या सीदति न
वेष्टते सा दुर्बला तां पुनः सम्यगुपमयेत् । दुर्बलाया
व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भयति । अथ सुवान्तां
पूर्व्ववत्सन्निध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेष्ट्य जलौ-
कोऽप्यन्नाधुनावधकृयेच्छीताभिराङ्गिषु परिषेचयेद्बभौत वा
व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।
भवति चात्र । जेत्याणि पच्यन् जातीः पोषणं सावचार-
णम् । जलौकसाञ्च यो वेत्ति तस्याध्यान् स जयेद्भदान्” ।
असृज् न० न सृज्यते इतररागवत् संसृज्यते सृज्यत्वात् न-
सृज्-किन्, अस्यते क्षिप्यते इतस्ततो नाडौभिः अस् सृजि
वा । १ शोणिते २ मङ्गलपद्मे च तस्य रक्तवर्णत्वात्तथात्वम् ।
कुङ्कुमे, ३ विष्कम्भावधिके ४ पोडुशे योगे । शोणितोत्पत्ति
रक्ता भाव० प्र० । “यदा रसोयकृत्याति तत्र रज्जकपित्ततः ।
रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्भक्तसंज्ञकः । रक्तं सर्व्व-
शरीरे तु जीवसाधार उत्तमः । स्निग्धं गुरु चलं
स्वाद विदग्धं पित्तवद्भवेत्” । तस्योत्तमत्वञ्चोक्तं तत्रैव
“जीवोवसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः” । वीर्य्यं
रक्ते मले तस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्” । वीर्य्यं रक्ते
मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिमाणयुक्ते शुद्धे
जीवोवसति न तु दुष्टे प्रदुष्टे रक्तस्त्रावणोपदेशस्य
विधानात् । पित्तवद्भवेदन्तं भवेदित्यर्थः ॥ तस्य स्थानम्”
“यत्तत् स्त्रीणां च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम्” ।
अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां प्रीतता भवेत्” इति भा० प्रका०
सृज्यते शोणितोत्पादविवरणमन्यथोक्तं यथा “अथातः
शोणितवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र पाञ्चभौति-
कस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य्यस्यापि विधवीर्य्यस्य
वानेकगुणस्योपयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजो-
भूतः सारः परमसूक्ष्मः स रसइत्युच्यते । तस्य च हृदयं
स्थानं स हृदयाच्चतुर्विधं गतिं धमनीरनुप्रविश्योर्द्धगा दश
दश चाधोगामिन्यश्चतस्र स्त्रियङ्गाः कृत्स्नं शरीरमहर-
हृत्पर्ययति वर्ज्जयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्ट-
हेतुकेन कर्म्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
ज्ञतिरूपलक्षयितव्या जयदृष्टिर्भक्तैः । तस्मिन् सर्व्व
शरीरावयवदोषधातुमलाशयातुसारिणि रसे जिज्ञासा
किमयं सौम्यसौजस इति । अतोच्यते स खलु द्रवानुसारो-
क्षेहमजीवनतपेणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते ।
स खत्वाप्यो रसो यत्तत्स्त्रीहानौ प्राप्य रानमुपैति ।
भवतश्चात्र ॥ “रक्षितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ॥

अव्यापनाः प्रसवेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया
रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्वा दशादूर्ध्वं याति पञ्चा-
शतः क्षयम् ॥ आर्त्तवं शोणितं त्वान्नेयमग्नीषोमीयत्वा-
ङ्गमस्य पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाकुराचार्याः ॥
“विस्तृता ब्रवता रागः स्पन्दं लघुता तथा । भूयादीनां
गुणा हेतुते दृश्यन्ते चात्र शोणिते” । [याम् ।
प्रसृपाटी स्त्री असृजः पाटी परिपाटी घृ० । शोणितधारा-
प्रसेचनकं त्रि० न सिध्यते तद्व्यति मनोऽत्र सिच-ल्युट्
संज्ञायां कन् । १ अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनान्मनो न
तद्व्यति तत्र ‘मयनयुगासेचनकम् मानसदृष्ट्यापि दुष्पा-
पम्’ सा० द० । सेचनं सेकः अभावे न० त० स्वार्थे
कन् । २ सेचनभावे न० ब० । ३ सेचनशून्ये त्रि० ।
असेवन न० अभावे न० त० । १ सेवाभावे न० ब० । २ सेवान्शून्ये
असौ अव्य० सो-वा०-डौ न० त० । अदःशब्दार्थे ।
“असौनामाऽयमिदं रूपं इति” शत० ब्रा० । अयञ्च
सालादादिः इति बह्वः । असौक्यं । गणरत्ने तु
तत्र गणे अग्नौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च अग्नौ इति
तीक्ष्णत्वे अग्नौक्येति” इति । [२ सौन्दर्यशून्ये त्रि० ।
असौन्दर्यं न० अभावे न० त० । १ सौन्दर्यभावे न० ब० ।
असौम्यं त्रि० विरोधे न० त० । सौम्यत्वविरोधिघोरत्वयुक्ते
असौम्यस्वर त्रि० असौम्यः स्वरोयस्य । १ काकतल्यमन्द-
स्वरयुक्ते । २ कठोरस्वरे च । [२ सौष्ठवशून्ये त्रि० ।
असौष्ठवं न० अभावे न० त० । १ सौष्ठवभावे न० ब० ।
अस्कुन्नं त्रि० स्कन्द-क्तं न० त० । अक्षरिते । “स्वस्कुन्नं हवि-
रसादिति” शत० ब्रा० ।
अस्कुम्भं त्रि० स्कम्भ-ल्युट् न० त० । १ रोधनाभावे न० ब० ।
२ रोधनशून्ये । “अस्कुम्भे सविताद्यामङ्गं हन्” १०, १४६, १
अस्कुधोयु त्रि० कष्टः ह्रस्वः निरु० न० त० घृ० साधु ।
१ अविच्छिन्ने २ अक्षुब्धे च । “अस्मि धत्तं यदसदक्षधोयु”
कृ० ७, ५३, ३ । “युवोर्मितावरुणायस्कुधोयु” कृ०
६, ६७, ११ । अस्कुधोयुरजरः ६, २२, ३ । “अस्कुधो-
युरविच्छिन्नः” भा० ।
अस्त्वलितं त्रि० न० त० । १ अप्रच्युते स्वकर्त्तव्ये २ अप्रमत्ते
च “भूभृद्भिरप्यस्त्वलिता स्त्वलूतैः” माघः । “स मे
चिरायास्त्वलितोपचाराम्” रघुः ।
अस्त च० अस्थाने स्वर्यकिरणा यत्र आधारे क्त । १ पश्चिमा-
चले, “अधिरौतुमस्तगिरिमभ्यपतत्” माघः । “विडम्ब्य
त्यस्तनिमग्नस्वर्यम्” रघुः । कर्मणि क्त २ क्षिप्ते ३ अवसिते च

त्रि० “निरस्तः परावसुः” भवदेवः । “गतिरपास्तसंस्था
भतिः” मालती० । “निरस्तगाग्नीर्यमपास्तधैर्यम्” माघः ।
भावे क्त । ४ दर्शनायोग्यत्वे ५ अवस्थाने न० । आधारे क्त ।
ज्योतिषोक्ते ६ लग्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्त-
मस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा
हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनाऽनिशं पञ्चाक्षीयमानस्य
भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणो-
द्भक्त्वा तत्रोदितलग्नानां च पर्यामेव दर्शनयोग्यता इत-
रेषां प्रस्थां तु भूमण्डलेनाच्छादनाच्च दृश्यता । तत्र
यस्य यस्य राशेरुदयः यस्मिन् समये जायते ततः
सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्वं भव-
तीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । “जन्मलग्नात्
सुखास्तान्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना” नील० ता० । ७ अदर्शनप्राप्ते
रव्योदित्ये त्रि० स्वर्योदित्येष्टाणामपि प्रागुक्तरीत्या-
स्वाधिष्ठितराश्येष्टायां सप्तमराशेरुदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं
सि० शि० । “निजनिजोदयलग्नससुद्धमे ससुदयोऽपि
भवेद्गुणभःसदास् । भवति चास्तविलग्नससुद्धमे प्रति-
दिनेऽस्तमयः प्रवहक्रमात्” निशीथलग्नादुदयास्तलग्ने
न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्नि-
धानात् नास्तगतश्चेत् सति दर्शने भा” । “नक्षत्रा-
णामप्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव “दृक्कर्मणा पलभवेन
तु केबलेन भानां सुनेष्टं गरिपोरुदयास्तलग्ने । कृत्वा
तयोदयलग्नमिदं प्रकल्प्य लग्नं ततो निजनिजे पठितेष्ट-
काले” । यत् स्यादसावुदयभानुरयास्तलग्नाद्व्यस्तं
विभार्धमपि लग्नकमस्तस्वर्यः । इष्टेनपष्टि ६० । घटिका-
स्वथ वास्तलग्नालग्नं क्रमेण भदलो नितमस्तस्वर्यः ।
स्यादुद्गमो निजनिजोदयभानुतल्ये स्वर्येऽस्तभास्करसमेऽस्त-
मयश्च भानाम् । अत्राधिकोनकालिका रविभुक्तिभक्ता
यातैष्यवासरमितिश्च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयाकाद-
धिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरार्तदैर्घ्यात् । तिग्मांशु-
साक्षिध्यवशेन नास्ति धिग्वस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्” ।
‘भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये
परन्तु केबलेन पलभवेन दृक्कर्मणा । भुवस्य कृतायनदृक्कर्म-
कत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रोदय-
लग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च स्वकीये पठितेष्ट-
काले । एवं यलग्नं सिध्यति स उदयाको ज्ञातव्यः ।
अथ यदस्तलग्नमानीतं तच्चार्कं प्रकल्प्य निजनिजेष्टकाले
विलोमं लग्नं साध्यम् । तद्वाशिषट्कोनमस्तस्वर्येष्टं

भवति । अथवेष्टिकाकोनाभिः षष्टिषटिकाभिरस्त
लग्नात् क्रमेण लग्नं साधितं तद्भदलो नितमस्तसूर्यो-
भवति यदोदयभानुसमो भानुर्भवति तदा तस्य नक्षत्र-
स्योदयो भवति । यदास्तसूर्यसमस्तदास्तमयः । यदा-
गच्छोदयः किलाभीष्टदिनात् कियद्भिर्दिनैरिति विज्ञातु-
मिष्यते तदेष्टदिनाकस्यागस्त्योदयाकस्य चान्तरकला रवि-
भुक्त्या भाज्याः । लब्धदिनैरगस्त्यस्योदय एष्यः यद्युद-
याको महान् । यद्यूनस्तदा गतः । अत्रोपपत्तिः
उदयास्तलग्नसाधने तु पूर्व्वं कथितं । उदयलग्नोदये
किल भस्योदयः यदोदयलग्नसमो रविर्भवति तदा रविणा
सह तन्नक्षत्रमुदेति । तस्मादुदयात् प्राक् पठितेष्टटिकातुल्यं
कालं यावत् तन्नक्षत्रं रविप्रभाभिर्हृतं क्षितिजादुपरि-
स्थमपि न दृश्यते । अथ पठितेष्टकाले यत् क्रमलग्नं
तत्स्थानस्थितो रविरुदयाकतुल्यो भवति तथा रव्यस्तम-
यादनन्तरं नक्षत्रास्तमयात् पूर्व्वं प्रत्यक् क्षितिजादुपरि-
स्थमपि नक्षत्रं पठितेष्टकालं यावच्च दृश्यते । अथ नक्ष-
त्रस्य क्षितिजादुपरिस्थितत्वात् प्रत्यक्क्षितिजस्येनाकेण
न्यूनेन भवितव्यम् । अतोऽस्तलग्नात् पठितेष्टकाले व्यस्तं
कार्यम् । तल्लग्नं प्राक्क्षितिजस्यं भवति । अतः षड्भो-
नितं प्रत्यक्क्षितिजेऽस्तसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । इष्टो-
षष्टि ६० षटिकास्त्रित्यादौ वासना सुगमैव । यस्य नक्षत्रस्यो-
दस्ताकादस्ताकोऽधिको भवति तस्य नक्षत्रस्यार्कसांनिध्यव-
शादस्तं नास्तीति वेदितव्यम् । इदं कुत इत्यत आह
सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । यस्य भस्य सौम्यः शरी दीर्घो भवति
तस्य पलोद्भासवो बहवो भवन्ति ॥ तैर्विलोमलग्ने क्रिय-
माणे उदयलग्नमूनं भवति । अस्तलग्नं क्रियमाणम-
धिकं भवति । ताभ्यां ह्युदयास्तार्को साध्यौ । तत्वा-
स्तार्केण किल न्यूनेन भवितव्यम् । अस्तार्कसमे रवौ
किलादृश्यतारम्भस्ततः कियन्ति च दिनान्यदृश्यं भूत्वोदया-
र्कसमे रवौ तद्विष्णुमुदेति । अत उदयार्केणाधिकेन
भवितव्यम् । यतोऽर्कसन्निधिवशेनैतावदुदयास्तौ । यथा
यथा सौम्यशरस्य दीर्घत्वं यथा यथाक्षवशेन गोलस्य
दक्षिणतो नासनं तथा तथोदयास्तार्कयोरत्यमन्तरं भवति ।
अल्पान्तरेऽल्पान्येव दिनानि तन्नक्षत्रमदृश्यं भवति ।
एवं यस्मिन् देशे उदयास्तार्को तुल्यो भवतस्ततः परं
तस्मिन् देशे तस्य नक्षत्रस्यार्कसन्नभावेनादृश्यता इति
युक्तिः सिद्धम्” प्रमि० । अस्तलग्नसाधनमप्युक्तं तत्रैव “यत्
लग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृह्यादयमिह लग्नमुच्यते । प्राचि ।

पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे” कुजे
भूमिमण्डलगते रेखाष्टमे अपमण्डलं ततो निष्कारदु-
मण्डलम् । यद्वाणामुदयास्तांशानाह तत्रैव । “प्राच्या-
मुदेति क्षितिजोऽष्टदक्षैः २८ शकैः १४ गुरुः सप्तकु-
भिश्च १७ मन्दः । स्वस्योदयान्तोनित ३६० चक्रभागैः ३३२ ।
३४६ । ३४३ । सूर्यो ब्रजज्यस्तमयं प्रतीच्याम् ।
स्वाक्ष ५० जिने २४ र्सितयोरुदयः प्रतीच्यामस्तञ्च
पञ्चतिथिभिः १५५ मुनिसप्तभूमिः १७७ । प्रागुद्गमः
शरनखैः २०५ स्विष्टतिप्रमाणैः १८३ रस्तश्च तत्र दश-
वक्त्रिभिः ३१० रङ्गदेवैः ३३६ । अवक्रवक्रास्तम-
योदयोक्तभागाधिकोनाः कलिका विभक्ताः । द्राक्किन्द्रभुक्त्या-
प्रदिनैर्गतैष्यैरवक्रवक्रास्तमयोदयाः स्युः” । “बाले वा
यदि वा दृष्टे शुके चास्तमुपागते । मलमास इवैतानि
वर्ज्येद्देवदर्शनम् । पक्षं दृष्टुं पूर्व्वेण दशाहं पश्चिमेण
तु । प्रत्यग्बालो दशाहन्त पूर्व्वेण च दिनत्रयम्” ज्यो० त०
पूर्व्वेणेति प्रातःप्रातः पूर्व्वदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्न-
तया न दृश्यते चेदुपहस्तदा प्रागस्तमितः तत्वास्तमितात्
प्राक् पक्षं दृष्टः । पश्चिमेनेति । एवं सायंसायं
अपरदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदुपह-
स्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्वास्तमितात् प्राक् दशाहं दृष्टः” ।
“दातिं शद्विसाक्षास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । दासप्रतिर्म-
हत्वास्ते पादास्ते दादश क्रमात्” । इति ज्योतिर्विदुक्त-
कालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः
पूर्व्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भङ्गान्तरेणाह ।
“पक्षं दृष्ट्वा महास्ते तु बालसात्र दशाहिकः । पादास्ते तु
दशाहानि दृष्ट्वा बालो दिनत्रयम्” इति च ज्यो० त० रघु० ।

अस्तुक् पु० अस्तं अपुनरावृत्तिम् अवसानं वा करोरि अस्त+
णिच्-ण्वल् । निर्व्याणमोजे ।

अस्तग वि० अस्तमदर्शनं गच्छति गम-ड ईत० । २ सूर्य-
किरणाच्छन्नतया अदृश्ये पक्षे २ अदर्शनगतमात्रे च । अस्त-
गतादयोऽप्यत्र ।

अस्तगमन म० अस्तस्यादर्शनस्य गमनम् । यद्वाणां स्वाक्रान्त-
राश्वप्रेक्षया सप्तमराश्वद्वये अदर्शनगमने “भीमसेनं भजे-
थास्त्वं प्रागस्तगमनाद्देवः” भा० व्या० प० १५५ अ० ।

अस्तम् अव्य० अस-तमि । १ नाशे, २ अदर्शने च । “दण्डे-
नास्तमितत्वपा” कुमा० । “राज्यमस्तमिरेश्वरम्” रघुः ।
“मर्त्यञ्च तिलसंबन्धं नाद्यादस्तमिते रवौ” । “नेक्षोदय-
न्तमादित्यं नाकांयान्तं कदाचन” अतुरोऽस्तमिते सूर्ये

‘शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्’ मनुः । “दृतिरस्तमिता गति-
च्युता” रघुः । [पक्षीष्टिजे

अस्तमती स्त्री अस्तमतति अत-अच्-गौरा० डीप् । शाल-
अस्तमन न० अत-बा-भावेऽप् अस्तम् अस्तस्य अतःगतिः ।

भगोलकतया तिरोधानेन, १ सूर्यादेरदर्शनगमने
“तिरोधानञ्च यत्नैति तदेवास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्क-
स्य नोदयः सर्वदा सतः” इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् ब० ।
“उदयास्तमने नाथ ! दर्शनादर्शने रवेः” पुरा० “उदयास्त-
मनञ्चोहि न हृष्यति न शोचति” भा० ब० २५७ अ० ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुक्ते महद्वनम्” भा० आ० प० २ अ०
“उदयास्तमने भातुः प्रदक्षिणमवर्त्तत” भा० भी० प० ।
० तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोभीयते ज्ञायते यत् मिन्-अच् वा न
आत् । १ प्रलये, २ सूर्यादेरदर्शने “करोत्यकालास्तमयं
विवस्वतः” किरा० । “उदयश्च नाम सवितुस्तद्विवासिनां
प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमयः न परमार्थत
उदयोऽस्तमयोवा” तद्विवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति
तेनैव मार्गेण गच्छन्नि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचर-
तापत्तेस्तदत्ययस्य च तत्त्वाभावात्” छा० उ० भाष्यम् । तथा
च भूतत्वाद्वांन्तरालस्थानएवोदयास्तमयो भवतः “लङ्कापुरे-
ऽस्स यदोदयः स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुण्याम् ।
अथस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रातिदलं तथैव”
सि० शि० । भूतत्वाच्चतुर्थीशे स्थितानां पुरांमध्ये प्रथमपुण्या-
सुदये ततोयेऽस्तोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदा-
ऽभरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा सांयामिन्यासुद्यन्
दृश्यते तत् मध्याह्नगोचरोवारुण्यासुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्”
ग्रहाणां च सूर्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावोऽस्तत्वम्
तद्वियोगे चोदयः । “रविणास्तमयोयोगो वियोगस्तूदयो
भवेत्” इत्युक्तेः अन्यग्रहाणां च रवियोगे च ।

अस्तरण न० अभावे न० त० । स्तरणाभावे । तत् दीयते
कार्यम् वा व्युटा० अण् । आस्तरणम् तत् दीये कार्यं
च ति० ।

अस्ताद्य लि० अस्तमयं कालुष्य-यत् । अतिगभीरे हेम० ।

अस्ताचल पु० अस्त्यन्ते किरणा यत् आधारे क्त
कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । “अस्ताचलचूडावल-
म्बिनि भगवति मरीचिभालिनि” काद० अस्ताद्विप्रभृत-
योऽप्यत् ।

अस्ति अव्य० अस्-श्रुतिप् । १ स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च

“अस्ति नास्ति न जानातीति” चाण० । २ तद्वति च
अस्तिचीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिकः
नास्तिकः । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायनः । तत्-
सन्निकष्टदेशादौ ति० ।

अस्तिकाद्य पु० अस्ति कायः स्वरूपं यस्य । जैनमतसिद्धे
विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाश्च पञ्चविधाः
जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्ति-
कायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे २८६ पृष्ठे विव-
रणम् । शा० भाष्ये तन्मतसमुच्चयस्य निराकृतं यथा “सर्वेषा-
मप्यन्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान्
वर्णयन्ति । सर्वत्र चेत्संज्ञाज्ञेयन्यायमवतारयन्ति । स्या-
दस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद वक्तव्यः स्यादस्ति
चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्तिचावक्तव्य-
श्चेति । एवमेवैकत्वनिवृत्त्यादावपीनं सप्रभङ्गीनयं योजयन्ति ।
अत्राचक्षते नायमभ्युपगमोयुक्त इति । कुतः “एकस्मिन्
सम्भवात्” सू० । नष्टेऽस्मिन् धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादि
विरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सप्र पदार्था
निर्द्धारिता एतावन्त एवंप्रमाणेति ते तथैव वा स्युः । नैव
वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारि-
तरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । ननु अने-
कात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानसत्पदमानं संशय-
ज्ञानवन्नाप्रमाणं सम्भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः निरङ्कुशं
हृदयेकान्तं सर्ववस्तु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि
वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्तिस्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनि-
पातादननिर्द्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धार-
णाफलस्य च स्यात् । पक्षोऽस्तिता स्याच्चापक्षे नास्तितेल्लेवं
सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृ
प्रमितिव्यनिर्द्धारितासूपदेष्टुं शक्यात् कथं वा तदभिप्राया-
नुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्ति-
फलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वोऽलोको-
ऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चानिर्द्धारितार्थं शास्त्रं
प्रणयन्नातोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानाम-
स्तिकायानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति चेति विकल्पप्रमाणं
स्यादिति तदैकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोन्मत्त-
ख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् ! नचैषां पदार्थानामव-
क्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति
विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्याश्च
इति च तथावदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

वा एवं तद्विपरीतमस्यगदर्शनमप्यस्ति या नास्ति वेति प्रलपन्मसोन्मत्तपक्षस्यैव स्थानं प्रत्याययितरूपपक्षस्य । स्वर्गा-
पवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षेचाभावः तथा पक्षे नित्यता तथा
पक्षेचानित्यता इत्यनवधारणायां प्रष्टव्यमुपपत्तिः । अनादि-
सिद्धजीवप्रवृत्तीनाञ्च स्वशास्त्रावधृतभावानामयथावधृत
स्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि
सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मोऽस-
त्त्वस्य धर्मान्निरस्यासम्भवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवाद
सङ्गतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यव्यतिरिक्ता-
व्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमान्निराकृतामन्तव्याः । यत्तु पु-
द्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत्
पूर्वेष्वेषाणुवादनिराकरणेन निराकृतम्भवतीत्यतो न ष्ट-
यङ्निराकरणाय प्रयत्यते । अस्तिनास्तिकायादयोऽणु-
ज्ञेयाः । अणुवादनिराकरणद्वारासम्भवादशब्दे दृश्यम् ।

अस्तिचीरा स्त्री अस्ति चीरं यस्याः । बहुदुग्धवत्यां स्त्रीगव्यादौ ।

अस्तित्व न० अस्ति भावः त्व । विद्यमानत्वे । “न हि देहा-
न्नरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वज्ञाने लौकायतिकाः
बौद्धाश्च प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यामेति” इ० उ० भा० ।
“सर्वोद्गात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति” शा०भा० ।
तत् । अस्तित्वात्त्व स्त्री । “गौरस्तित्वावान् अस्तिपदसमभि-
व्याहृतगौरपदस्मारितत्वात्” शब्दश० । [स्त्रियां ङीप् ।

अस्तिमत् त्रि० अस्ति विद्यमानं धर्मस्य मतुप । धनिनि
अस्तु अव्य० अस-दीप्तौ तुन् । १ अनुज्ञायां, २ षोडश्याम्
३ प्रतिष्ठे ४ अस्त्रायाम्, ५ प्रकर्षे, ६ अङ्गीकारे, ७ प्रशंसा-
याम्, ८ लक्षणे, ९ अस्त्रयापूर्वकाङ्गीकारे च । “अस्तोर्वेति
वक्तव्यम्” वार्त्ति० स्म । अस्तुङ्कारः अभ्युपगमः ।

अस्तेन त्रि० न०त० । चोरभिज्ञे ।

अस्तेय न० अभावे न०त० । १ स्तेयाभावे । “लोभस्य पुरतः
केऽसौ सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबोधच० “अहिंसासत्या-
स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः” पात० सू० उक्ते २ यम-
भेदे च “बलाद्ब्रह्मि वा परविज्ञाहरणं स्तेयं तदभावोऽस्ते-
यम्” इति । तादृशयमानुषानेऽवान्नरफलमपि तत् दर्शयि-
तम् । “अस्तेयप्रतिष्ठार्था सर्वरत्नोपस्थानम्” पात० सू० ।
दिव्यरत्नानां स्वयमागत्यनिकटे उपस्थितिरित्यर्थः ।

अस्तीभ त्रि० नास्ति स्तोमः हुंफडादिः निरर्थकः शब्दोयत्
निरर्थकशब्दभ्युच्ये “अस्तीभमनवद्यञ्च स्तुतं स्तुतविदो
विदुः” विवरणं स्तीभशब्दे । [पाठान्तरम् ।

अस्य न० अस्ति विद्यमानतायै हितम् यत् । गृहे निरुक्ते

अस्थान न० स्थै-क्त भावे न०त० । १ निन्दायाम्, २ मर्त्याने
च । कर्त्तरि क्त स्थानः संकृत न०त० । तद्भिन्ने त्रि० ।
अस्तु न० अस्त्यते क्षियते व्यस-ष्टुन् । १ जीव्यास्ते शरादौ
करणे ष्टुन् । २ चापे, धनुषि शरिपुलेपणसाधने प्रहरण
भावे खड्गादावपि । “प्रयुक्तमप्यस्तमितो दृष्टा स्यात्”
“प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावात्” । “अतिप्रबन्धप्रहितास्त्र
दृष्टिभिः” इति च रघुः । “अस्तुज्वालावलीढप्रतिबलजल-
धेरन्नरौर्वयमाणः” वेण्णो० । [कारत्यात्तथात्वम् ।

अस्तुकाण्टक पु० अस्तुं कण्टकइव । वाये तस्याप्यस्य कण्टका-
अस्तुकार त्रि० अस्तुं करोति निर्मिमीते क्त -अण् उप०
स० । अस्तुनिर्माणकारके । अस्तुल् । अस्तुकारकोऽप्यत्र ।

अस्तुचिकित्सा स्त्री अस्तुक्षेण चिकित्सा । सुश्रुतोक्ते अस्तुक्षेण
चिकित्साभेदे सा च यथा । “अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म-
प्राधान्याच्छस्त्रकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेव्यामस्तुतत्सम्भा-
रांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्मोऽष्टविधम् । तद्यथा । छेद्यं भेद्यं
लेख्यं वेध्यमेध्यमाहृत्यं विस्त्रायं सीव्यमिति ॥ अतोऽ-
न्यतमं कर्म चिकीर्षेता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि
तद्यथा यन्त्रशस्त्रचाराग्निशलाकाशङ्कजलौकालावजूकास्त्र-
वोर्षपिचुप्रोतसूत्रपत्रपट्टमधुधृतवसापयस्त्रैलतपणकषायालेप-
नकल्लव्यजनशोतोष्णोदककटाहादौनि परिकर्मिणस्तु
स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः ॥ ततः प्रगस्तेषु तिथि-
करणसङ्गर्जनक्षत्रेषु दध्यक्षताक्षपानरत्नैरग्निं विप्रान्
भिषजश्चार्चयित्वा कृतबलिमङ्गलस्तिवाचनं लघु भुक्त-
वन्तं प्राञ्जुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो
मर्म्मसिरास्त्रायुसन्ध्यस्त्रिघमनोः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं
निदध्यादाप्यदर्शनात् सङ्गदेशपङ्कटेच्छस्त्रमाशु च ।
मङ्गलविषयं च पाकेषु हाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्रपदसङ्गं
तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः
भवतस्तत्र ॥ आयतस्तु विशालस्तु सुविभक्तो निराश्रयः ।
प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणं कर्मणि शस्यते ॥ शौर्यसा-
शुक्रिया शस्त्रतैश्चण्यमस्तेद्वेषधू । असंभोहश्च वैद्यस्य
शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेमान्नरा-
बुद्ध्यावेक्ष्यापरान् व्रणान् कुर्यात् । भवति चात्र ॥
यतो यतो गतिं विद्यादुल्लङ्घ्यो यत्र यत्र च । तत्र तत्र
व्रणं कुर्यादपि दोषो न तिष्ठति ॥ तत्र भृगुशङ्ख-
शङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तपेष्कक्षाकुक्षिवङ्गणेषु त्रिभ्यः कृच्छ्रे
उक्तः । चन्द्रमण्डलवक्त्रेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।
अर्द्धचन्द्राकृतौश्चापि गुदे भेदे च बुद्धिमान् ॥ अन्यथा

तु सिरास्त्रायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्गुणसंरोहो
मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदराशोऽश्वरीभगन्-
रसुखरोगेष्वभ्युपगतः कर्म्म कुर्वीति । ततः शस्त्र-
भवाचार्यं शीताभिरङ्गिराहुरमाश्वस्य समन्तात्परिपीड्या-
ङ्गुल्या द्रवणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कपायेण श्लोतेनोदक-
मादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वस्त्रं प्रणि-
दध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां
घनाङ्गुलिकान्दन्वा वस्त्रपट्टेन बन्धीयाद्देदनारक्षोमैर्धूपै-
र्धूपयेद्द्रव्योन्मेषं मन्त्रैरक्षां कुर्वीत । ततोऽगुण्युल्लगु-
रुसर्जरसवचामोरसर्पपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तै-
र्धूपैर्धूपयेत् । आज्यगोषेण चास्य प्राणान् समा-
लभेत् । “ततः क्षतरक्षमाहुरमागारं प्रवेश्याचारिकमा-
दिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बन्धीयादस्त्र-
पट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युस्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे
परिमोक्षणाद्विप्रयितो द्रव्याश्चिरादुपसंरोहति तोव्रर-
जश्च भवति । अत ऊर्ध्वं देशकालबलादीनवेक्ष्य कपा-
यालेपनबन्धाहाराचारात्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः
सान्दर्भं रोपयेत् स हृत्पलेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरसुखङ्गं
कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्-
वर्जितैव सुगुहं रोपयेद्द्रवणम् । कृटेऽप्यजीर्णव्यायामव्य-
यायादीन् विवर्जयेत् । रुधिरं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्यं
सम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव पसन्तेचापि मोक्षयेत् ।
त्वग्रहाद्द्वर्गाच्छरङ्गोऽप्यवर्षास्त्रपि च बुद्धिमान् ॥ प्रदीप्रागा-
रवच्छीघ्रं तत्र कुर्वीत प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्र-
निपानजाता तोत्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । एतेन सा
शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यत्प्रोमधुकान्वितेन ॥ अतिपातिपु-
रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्” अस्त्राकारादि विग्रहणं तत्रैव
“विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । लगङ्गलायकरपत्रवर्द्धि-
पत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्वधारस्त्रचीकुशपत्राटीसुखश-
रारोमुखान्तर्मुखविकूर्चककुठारिकात्रीहिंसुखारावेतसपत्रक-
वडिशदन्तगङ्गकोषण्य इति । तत्र मण्डलायकरपत्रे
स्यातां छेदने लेखने च । वडिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पल-
पत्रकार्द्वधाराणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपत्राटी-
सुखशरारोसखान्तर्मुखविकूर्चकानि विस्त्रावणे । कुठा-
रिकात्रीहिंसुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च ।
वडिशोदन्तगङ्गुसाहरणे । एषगदेबणे आनुलोभ्ये
च । सूच्यः सेवने । इत्येवमिदं कर्म्म शस्युपयोगः शस्त्राणां
व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगप्रहणसमासोपायः कर्म्मसु

वक्ष्यते । तत्र वडिपत्रं दन्तफलसाधारणे भागे गृह्णी-
याद्देनान्येवं सर्वाणि । वडिपत्रं मण्डलायञ्च किञ्चि-
दुत्तानपाणिना लेखने यङ्गुलोऽवचार्यं दन्ताये
विस्त्रावणानि । विशेषेण बालवडिमुकुमारभोरुनारीणां
राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्त्रावयेत् । तत्र-
प्रच्छादितदन्तमङ्गुलप्रदेशिनीभ्यां त्रीहिंसुखम् । कुठारिकां
वामहस्तन्यस्ताभितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुलवद्विषय्याभिह-
न्यात् । आराकरपत्रं पण्यो मूले । शेषाणि तु
यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण
व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रं पण्यवपाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते
वडिशो दन्तगङ्गुलानताये तोल्लकण्टकप्रथमयवपत्रसुखे ।
एषणी मण्डूपदाकारसुखी । प्रदेशिन्यभ्यपर्वप्रदेशप्रमाणा
मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारोसुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते ।
शेषाणि तु पङ्कजुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि
सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितसुखापाण्डकरालानि
चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुशठं खण्डं खरधार-
मतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः ।
अतो विपरोतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रास्तद्धि खरधार-
मस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेख-
नानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी ।
छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारो-
दकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु ।
उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिरा-
घनस्त्रायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं हृत्क्षणाशिला साध-
वर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्यालीफलकमिति । भवति
चात्र । यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ।
सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥ अनुशस्त्राणि
तु त्वक्सारस्फटिकाचकुरविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजी
शेफालिकाशाकपत्रकरोरबालाङ्गुलय इति । शिशूनां
शस्त्रभोरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारोद-
कतुर्जगं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्यच्छेद्य-
भेद्येषु नखं शक्येयुः योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात्
क्षारवर्द्धजलौकसाम् ॥ ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्तगताश्च
ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रौर्ध्वं स्त्रावयेत्तु तान् ॥ एष्वे-
ष्वेवपण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्गुरा हिताः । शस्त्राश्लेष्टानि
मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणैः प्राप्तं
कर्म्मरं कर्म्मकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति
नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणांमादितः सदा” ॥

अस्त्रजित् पु० अस्त्रं तदाघातजं द्रव्यं जयति निवारकत्वात् ।
(कवाटवेट) दृक्भेदे ।

अस्त्रजीविन् पु० अस्त्रेण जीवति णिनि । अस्त्रव्यापारेण
जीविकावति शस्त्रजीव्यादयोऽप्यत्र अण् अस्त्रजीवोऽप्यत्र ।
अस्त्रधारिन् त्रि० अस्त्रं धारयति धारि-णिनि । अस्त्र
धारके । ण्वल् । अस्त्रधारकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमन्त्र पु० अस्त्राणां प्रयोगसंहारयोर्मन्त्रः ।
१ शस्त्रप्रयोगादिमन्त्रभेदे । “सम्भोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्” । “उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्र-
मन्त्रम्” इति च रघुः । तन्वोक्ते अङ्गन्यासान्तर्गते फडिति
२ मन्त्रे च । [स्त्रताकारके । ण्वल् अस्त्रमार्जकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमार्ज पु० अस्त्रं मार्जं सृज-अण् उप० स० । शस्त्रतो-
अस्त्रयुद्ध न० ईत० । अस्त्रेण युद्धे ।

अस्त्रविद् पु० अस्त्रं तत्प्रयोगादि वेत्ति विद्-क्विप् ईत० ।
शस्त्रप्रयोगाद्यभिज्ञे “सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्” रघुः ।

अस्त्रविद्या स्त्री ईत० । १ अस्त्रप्रयोगसंहारज्ञापकविद्यायाम्
२ तद्बोधके शास्त्रे च धनुर्वेदशब्दे विवृतिः ।

अस्त्रवेद पु० अस्त्रस्य तत्प्रयोगादेः ज्ञापकोवेदः शास्त्रम् ।
धनुर्वेदे तच्छब्दे विवृतिः ।

अस्त्रमायक पु० अस्त्रं ज्ञेयं सायकं इति । १ नाराचास्त्रे तस्य
सायकतुल्यतया ज्ञेयत्वात्साध्यात्वम् । अस्त्रेण शत्रुरनेन
अस-करणे इन् कर्म्म० । २ सर्वलौहमये वाणे ।

अस्त्रहीन त्रि० अस्त्रेण तत्प्रयोगेण वा हीनः । १ अस्त्रभूत्ये
२ शस्त्रव्यापारभूत्ये वाग्युद्धादौ ।

अस्त्रागार न० ईत० । आयुधागारे शस्त्रादिस्थापनगृहे ।

अस्त्राघात पु० ईत० । अस्त्रेणाघाते ।

अस्त्राहत त्रि० अस्त्रेणाहतः । १ शस्त्रहते २ शस्त्रेण क्षते च ।

अस्त्रिन् त्रि० अस्त्रं धनुरस्त्रास्ति इति । १ धनुर्वेदे, २ शस्त्रधा-
रिमात्रे च । “अस्त्रीजनः पुनरनेन कृतः किल स्त्री” उद्भटः ।

अस्थाय त्रि० अस्थायस्थितिं गच्छति गम-ङ् । अगाधे हेम० ।

अस्थान न० अप्राशस्त्ये न० त० । अपजटस्थाने व्ययोग्यस्थाने
“अस्थाने पततामतोव सहतामेतादृशी स्याद्वृत्तिः” शा० द० ।

अस्थाने अव्य० स्थाने युक्तं न० त० । अयुक्ते ।

अस्थायिन् त्रि० विरोधे न० त० । वञ्चले स्त्रियां ङोप् ।

अस्थावर त्रि० विरोधे न० त० । स्थावरभिन्ने जङ्गमे ।

“प्रदीपपर्यन्तरहितस्य कृतस्य विभक्ताविभक्तस्यावरास्था-
वरधने पत्नी प्रथममधिकारिणीति दायभागानुसारिणः ।

अस्थि न० अस्थते अस्+क्थिन् । मांसाभ्यन्तरस्ये (हाड) इति

ख्याते धातुभेदे । अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रका० ।

“भेदीयत्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् । तदस्थिसंज्ञं
लभते स सारः सर्वविषये । अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा-
तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहाभ्रियन्ते देहानां
भ्रुवम् । तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि
न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा” । अथास्थ्यां संख्या-
माह । “शल्यतन्त्रेऽस्थिखण्डानां शतत्रयसुदाहृतम् ।
तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि यानि च । सविंशति-
शतन्त्र स्थ्यां शाखास्तु कथितं बुधैः । पार्श्वयोः ओष्णिफलके-
वक्षःपृष्ठोदरेषु च । जानीयाद्विषयेषु शतं सप्तदशोत्तरम्
प्रीवायामूर्द्धगां विद्यादस्थ्यां षष्टिं त्रिसंयुताम्” । तत्र
शाखागतान्याह । “एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि
तानि पञ्चदश पादतले पञ्चास्थिशलाकास्तदाधारभूत-
मेकमस्थि । एवं षट् कूर्चे द्वे २ गुल्फे द्वे २ पाष्णविकैकं
२ जङ्घयोर्द्वे २ जानुन्येकैकम् २ एवं त्रिंशदेक-
स्मिन् सक्थिनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च
व्याख्यातौ । अथ पार्श्वदिगतान्याह । “पार्श्वयो
षट्त्रिंशत् ३६ षट्त्रिंशत् ३६ । शिरे भगे वा एकं
१ नितम्बयोरेकैकं २ त्रिके एकम् १ वक्षस्यष्टौ ८ पृष्ठे-
त्रिंशत् अक्षकसंज्ञे द्वे २” योगात् ११७ । अथ प्रीवोर्ध्व-
गतान्याह । प्रीवायां नव एकशृङ्गाद्यां चत्वारि ४ हन्वा-
रेकैकं २ दन्तेषु द्वात्रिंशत् ३२ मासायां त्रीणि ३ तालु-
न्येकं १ गण्डयोरेकैकं २ कर्णयोरेकैकं २ शङ्खयोरेकैकं
२ शिरसि षट् । एतान्यस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तानि
यथा “तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति च । वल-
यान्यपि तानि स्फूर्णलकानि च कानि चित् । अक्षिकोपस्थिति
घ्राणप्रीवासु तरुणानि हि । शिरःशङ्खकपोलेषु ताल्व-
सप्रोथजादिषु । कपालानि भवन्त्येव, दन्तेषु रुचकानि च ।
प्रायः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोऽठरपायुषु । पादयोर्वलयानि
स्फूर्णलकानि ब्रुवेऽधुना । हस्तपादाङ्गुलितले कूर्चे च सक्थि-
न्ययोः । बाहुजङ्घाहये चापि जानीयास्तलकानि तु” ।
अर्थेषां प्रयोजनमाह “मांसाभ्यन्तराणि ब्रह्मानि शिराभिः
ज्ञायुमिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न दीर्यन्ते पतन्ति
न” हन्वते । याज्ञ० तु “प्राधान्यात् अन्यथासंख्याऽभिहितता
यथा । “स्थालेः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः । पाष्णि-
पादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम् । पञ्चङ्गुलीनां द्वे
पाष्णप्रौर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यर्धत्रिकास्थीनि जङ्घयो-
स्तावदेव तु । द्वे द्वे काटकपोलोर्ध्वफलकांसससङ्गवे । अक्ष-

ताल्वके श्रोणोफळके च विनिर्दिशेत् । भगास्थ्येकं तथा
 पुष्टे चत्वारिंशच्च पञ्च च । योवा पञ्चदशास्थिः स्वाज्ज-
 ल्मेकैकं तथा हनुः । तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा
 धनास्थिका । पार्श्विकाः स्याल्लेकैः सार्द्धमर्धदंष्ट्रं द्विसप्ततिः ।
 द्वौ शङ्खको कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशा-
 स्थ्यानि पुरुषस्यास्थिसंघः । “अस्थिभिरस्थ्यानि मांसैर्मर्मा-
 र्गानि त्वचा त्वचम्” इति श्रुतिः “मलमूलपुरीषास्थि निर्गतं
 हृत्पुच्छि स्मृतम्” मनुः अन्वयार्थे कन् । अस्थिकं तत्त्वार्थे ।
 अस्थिकृत् पु० कृ-क्तिप् ईत० । अस्थिकारके भेदसि धातौ ।
 यथा भेदमोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् अस्तृकरणञ्चे ५५८ पुष्टे ।
 अस्थिच्छलित न० “कण्ठकमन्त्रकस्त्रं चूर्णितं पिच्छितमस्थि-
 च्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं धक्त्वा किञ्च
 पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधमिति” काण्डभग्नमुपक्रम्य
 “पार्श्वयोरस्थिहीनोद्धतमस्थिच्छलितमिति” सुश्रुतोक्ते
 काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।
 अस्थिज पु० अस्थौ जायते जन-ड । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि
 यथा चास्थौमज्जजन्म तथोक्तमस्तृकरणञ्चे ५५८ पुष्टे ।
 अस्थिति स्त्री अभावे न० त० । १ स्थित्यभावे अस्थैर्ये ।
 “अस्थितेश्च शरीरस्य पुंसां चैवायुयः क्षयात् । आनन्यात्
 कुलधर्माणां द्वादशाहः प्रशस्यते” इति स्मृतिः । अस्थितिः
 मङ्गीतसुरजध्वनीनाम्” काद० । २ मर्यादाभावे । न० व० ।
 ३ मर्यादामूल्ये ४ स्थैर्यमूल्ये च त्रि० ।
 अस्थितुण्ड पु० अस्थौ कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।
 अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुस्स अनङ् समा० ।
 शिबे । [पिञ्जराकारे कङ्काले ।
 अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसंज्ञे
 अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्थ्यां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपः ।
 विधानेन मृतस्यास्थ्यां गङ्गाजले क्षेपणे तत्प्रकारस्य आदिपु०
 “भागीरथी यत्र यत्वास्ति तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः ।
 तदा तदा तत्र तस्याय भग्न्या भावेन चास्थ्यानि विनिक्षे-
 पेच्च । स्नात्वा ततः गङ्गागव्येन सिङ्गा हिरण्यमध्वा-
 ज्जतिलैश्च योज्य । ततश्च मृतपिण्डपुष्टे निधाय पशुन
 दिशं प्रेतगणोपगूहाम् । नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वनमवेक्ष्य
 सूर्यं च दक्षिणां विप्रस्रज्जाय दद्यात्” । “एतद्गुह्यं तीर्थ-
 चिन्तामणौ अन्यथा पठितम्” तद्गुह्यं । “स्नात्वा-
 तथोक्तार्थं च भास्वरञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु”
 इति । “एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च

महेन्द्रतत्त्वा” इति च । तत्प्रयोगश्च प्रा० त० दृश्यः ।
 अस्थिभक्त पु० अस्थि भक्त्यति भक्त-अण् । (हाङ्गिला)
 १ पक्षिणि, २ कुकुरे च । भुज-क्तिप् । अस्थिभगादयोप्यत्र ।
 अस्थिभङ्ग पु० अस्थौ भङ्गः । अस्थिभङ्गने “अस्थिभङ्गे गवा-
 न्चैव लाङ्गूलस्य च भेदने” स्मृतिः ।
 अस्थिमत् त्रि० अस्थीनि सन्त्यस्य मतृप् । अस्थियुक्ते
 प्राणिनि “अस्थिमतां तु सप्तानां सहस्रञ्च प्रमाथ्य च ।
 पूर्णं वानस्यनस्यां तु शूद्रहत्यामृतं चरेत्” । किञ्चिदेव
 तु विप्राय दद्यादस्थिमतां बधे । अनस्यां चैव हिंसायां
 प्राणायामेन शुध्यति” मनुः अस्थिमतां ककलासादीनाम-
 नस्यां मत्कुणादीनाम्” कुल्ल० । [निर्मिते अस्तादौ ।
 अस्थिमय त्रि० अस्थौ विकारः मयट् कृत्यां डीप् । अस्ति
 अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्मिता माला । अस्थिनिर्मित-
 गुटिकायां १ मालायाम् ईत० । २ अस्थिश्रेणौ च ।
 अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयो मालाऽस्त्यस्य इनि । शिबे ।
 अस्थियुज पु० अस्थि युनक्ति युज-क्तिन् । (हाङ्गजोडा)
 हस्तिशुण्डावृत्ते । [ध्वजनाम्” काद० ।
 अस्थिर त्रि० न० त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । “अस्थिरत्वं
 अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकथत्वात् अस्थिसारो विपन्नो देहो
 ऽस्य । १ शिवानुचरे भङ्गरीटे । २ अतिशीर्षदेहे त्रि० ।
 अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्थ्यां शृङ्खलेव योजनहेतुः । (हाङ्ग-
 जोडा) मन्यमति वृत्ते । “काण्डं त्वग्विरहितमस्थि-
 शृङ्खलाया माषाडं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्मिष्टं सुतनु !
 ततस्तिलस्य तैले संपक्वं वटकमतीव वातहारि” वैद्य० ।
 अस्थिशेष त्रि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य । मांसादिभ्यो अतिकथे ।
 अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहरति योजयति सम्+हृ-अण्
 (हाङ्गजोडा) मन्यमति वृत्ते । “अस्थिसंहारकः प्रोक्तो
 वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् । उष्णः सारः क्षमिन्नश्च दुर्गन्धो-
 ऽक्षिरोगजित् । रूक्षः स्वादुर्लघुर्दृढः पाचनः पित्तलः
 स्मृतः” भा० प्र० । [हृ-ण्वल् । (हाङ्गजोडा) मन्यमति वृत्ते
 अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहरति योजयति सम्+
 अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्थ्यां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां
 प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसंघे “नान्तेष्टि-
 नांस्थिसञ्चयः स्मृतः” व्युट् । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० ।
 अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । यथाह-
 संवत्सः । “प्रथमोऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
 अस्थिसञ्चयनकार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह” । कश्चित् “द्वि-
 तीये त्वस्थिसञ्चय” इत्युक्तम् । वैष्णवे तु “चतुर्थे दिवसीऽस्य

सञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गासि प्रक्षेपः" इति । अतोऽन्य-
तमदिने स्वर्गहोतृविधिना त्वस्थिसञ्चयनङ्कार्यम्" मिता० ।
अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः । "अस्थिसञ्चयने यागो-
देवानाम्परिकीर्त्तितः । प्रेतोभूतन्मृदिष्य यः शुचिर्न करोति
चेत् । देवतानान्नु यजनन्तं शपन्त्यथ देवताः" । देवतायात्र
श्रमशानवासिन्यः भूतपूर्वदग्धाः । श्रमशानवासिनोदेवाः
शत्रानाम्परिकीर्त्तितः" इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवान्
अचिरमृतञ्च प्रेतमृदिष्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण
चाक्षेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तमिति" मिता० प्रा० अध्या० ।

अस्थिसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्भवः अपादाने अप् ब० ।
अस्थिजाते षमज्जघातौ यथा च अस्थिजत्वं मज्जस्योक्तं-
मसृक्करशब्दे ५५८ पृ० । २ वज्जे च तस्य दाधीचास्थिज
त्वात् तथात्वम् "तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां वरः ।
प्रहसन् स्रक्षया वाचा तथा वज्रसमाहृतः । कष्टेभानिं
किरिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भवम्" भा० आ० ३३ अ० ।
यथा चास्य तदस्थिजातत्वं तथोक्तमश्विनशब्दे ३७४ पृ०
३ अस्थिजातमात्रे लि० ।

अस्थिसार पु० अस्थिः सारः पाकपरिणामः । अस्थिजाते
मज्जघातौ । अस्थ्येव सारो यस्य । रक्तमांसन्युदेहे लि०
अस्थिस्नेह पु० ईत० । मज्जनित स्यास्थिसारभूतत्वात्तथात्वम् ।
अस्थिरि पु० स्था-बा० कूरि । एकांशयुक्तशकटे स्थूरि न० त०
तद्विपरीतम् । बहुभिरश्वादिभिर्युते शकटे । "अस्थूरि
गार्हपत्यानि सन्तु" ऋ० ई० १५, १६ ।

अस्थैर्य्य न० अभावे न० त० । १ स्थैर्य्यभावे विरोधे न० त० ।
२ चाञ्चल्ये । न० ब० । ३ स्थैर्य्यहीने लि० ।

अस्त्राविर लि० न० त० । शिरावर्जिते, स्थूलगरीरन्ये च ।
अस्त्रिधदारु न० अस्त्रिधं कृतं दारु कर्म० । देवदारुभेदे ।
अस्त्रेह पु० अभावे न० त० । १ स्त्रेहाभावे न० ब० । २ स्त्रेह-
न्ये लि० । स्त्रेहस्तेलादेर्गुणभेदः प्रेम च । [न्ये लि० ।

अस्पन्दन न० अभावे न० त० । १ चलनाभावे न० ब० । २ क्रिया-
अस्पर्श पु० अभावे न० त० । १ स्पर्शभावे न० ब० । २ स्पर्श-
न्ये लि० । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" श्रुतिः ।
अस्पर्शयोग पु० "नास्ति स्पर्शः विषयसंबन्धोऽयत्न कर्म० । विषय
प्रतिभासन्न्ये निर्विकल्पके ज्ञाने "अस्पर्शयोगो वै नाम
सर्वसत्त्वसुखो हितः । अविवादो विशुद्धश्च देहितत्वं
नमास्यहम्" ।

अस्पृष्ट लि० न० त० । अव्यक्ते । "अपेदानीमस्पृष्टब्रह्मलिङ्गानि
वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते" शा० भा० ।

अस्पृष्ट्य लि० न स्पृष्टुमर्हः अर्हार्थे क्यप् न० त० । स्पर्शयोग्ये
मलमूत्रादौ "मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्फुटम्"
नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सत्त्वं जलमाविशेत् मनुः । अस्पृष्ट्य
स्पर्शने चैव सदाः स्नानं समाचरेत्" स्फुटिः । अस्पृष्ट्य-
द्रव्याणि च प्रायेण अशौचाशुद्धिशब्दयोः उक्तानि ।

अस्पृष्टा स्त्री अभावे न० त० । "स्पृष्टाभावे" । "नास्पृष्टे तु
परस्मैपु साऽस्पृष्टा परिकीर्त्तिता" । न० ब० । २ स्पृष्टा-
न्ये लि० ।

अस्पृष्ट लि० न स्पृष्टः । व्यक्तभिधे । अनलङ्कृती पुनः
कापीति का० प्र० व्याख्यायां "अनलङ्कृती अस्पृष्टालङ्कारौ" ।
"कचित्प्रकाशां कचिदस्पृष्टार्थम्" नैष० ।

अस्पृष्टवाक् लि० अस्पृष्टा अव्यक्ता वाक् यस्य । कददे ।
अस्पृष्ट लि० अस-मदिक् । अहंप्रत्ययाबलम्बनत्वेन वेदोऽप्रत्य-
गात्मनि, २ देहाभिमाननि जीवे च । "अहं देवो न चान्योऽ-
स्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्" "अहमात्मा गूढाक्षे" गीता
"आवां जहि न यत्नोर्वीरसिलेन परिप्लुता" देवी माहा०
"सर्वे वयमतः परम्" "मान्त वेद न कश्चन" गीता "यः सर्व
दास्मानपुपत् स्वपोषम्" भट्टिः "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते
सचराचरम्" गीता । अस्य लिङ्गत्वेष्वपि एकविधं रूपम् ।
आत्मवाचित्वे एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न गणकार्यम्
"अस्मादोदयोश्च" पा० । द्विवचनपरत्वे अस्माद्-अण् ।
आस्माकः । खज् आस्माकीन छ अस्मादीयः । एकवचन
परत्वे अण् मामकम् खज् मामकीनम् छ मदीयम् । तस्मिन्
अस्मात्तः एकवचने सत्तः "सत्तः परतरं नास्ति" गीता ।

अस्मात्ता अव्य० अस्माद्+वा० ताच् । अस्मास्त्वित्यर्थः । "अस्मा-
त्ता ते सध्रक् सन्तु" ऋ० १, १३२ ।

अस्मादीय लि० अस्माकमिदम् छ । अस्मात्सम्बन्धिनि
"सहास्मादीयैरपि योधसुखैः" गीता ।

अस्मद्रान्त् लि० अस्मानश्चित् अस्माद्+अन्+किन् अद्रा-
देशः । अस्मादभिमुखे । "तुभ्यमस्मद्राज्ञोददतो मघानि"
ऋ० ७, १६, १० शसादावचि अस्मादीच इत्यादि । स्त्रियाम्
ङीप् अस्मादीचो ।

अस्मदिध लि० अस्माकमिव विधास्य । अस्मादृशे एकवचन
परत्वे मदिधः "न मदिधे न्यस्यति भारमध्रम्" भट्टिः ।

अस्मद्य लि० आत्मन अस्मान् इच्छति क्यच् उ बा० व्यत्य-
येन एत्वम् । हविःस्त्रीकारार्थम् आत्मनः अस्मान्
इच्छति । "उत त्वमस्मद्युर्वसो !" ऋ० १, ७१, ७ ।

अस्माकि लि० अस्माकमिदम् अण् अस्माकादेशः नि० वेदे अर्धङिः ।

असत्सम्बन्धि 'स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना' ।
 ऋ० ६, ४५, १५ । लोके तु आस्माकः ।

अस्मि अयं० अस-मिन् । अहमर्थे, "त्वामस्मि वस्मि विदुषां
 समवायोऽत तिष्ठति" सा० द० । "अस्मिता" । "इडुम-
 नास्मि सागरम्" रघुः 'ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक्' ।

अस्मिता स्त्री अस्मि-भावः तत् । अहमिति समेतिवेत्यभिमाने
 "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" पात० सू० । सचाभि-
 मानोभोह इत्युच्यते यथाह सा० को० । "देवा ह्यष्टवि-
 धमैश्वर्यमासाद्यान्मृताभिमानीमोऽणिमादिकमात्मोयं शाश्व-
 तिकमभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्यं
 विषयत्वादष्टविधः" तल्लक्षणसूक्तं पात० सू० । "दृग्दर्शनं
 शक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" दृक्शक्तिः पुरुषः दृश्यते इति
 दर्शनं तच्छक्तिः बुद्धिः शक्तिशब्दोयोग्यतार्थः भोक्तृभोग्ययो-
 रत्यन्तविविक्तयोर्दृग्दृश्योरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम्
 इवशब्देन अहमस्मीत्यस्य भ्रान्तिकृतत्वम् तादात्म्यस्य
 द्योतितम् सास्मितेत्यर्थः इयं हृदयमन्यिरित्युच्यते
 ब्रह्मवादिभिः इति" एतत्तुः ।

अस्मृति स्त्री अभावे न० त० । स्मरणभावे ।

अस्यवामीय न० अस्य वामेति शब्दोऽस्त्यत्र सूक्ते सत्यर्थे अ ।
 अस्य वामेति शब्दयुक्ते सूक्ते तच्च सूक्तम् "अस्य वामस्य
 पलितस्य" इत्यादिकं द्विपञ्चाशद्वचम् ऋ० १, १६४, सूक्तम् ।
 "स्तेयं कृत्वा द्विजोमोहात् तिरातोपोषितः शुचिः । सूक्तं
 जम्पाऽस्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात् "कृत्विधाने
 १, २२६, । महाप्रते वैश्वशस्त्रं वैश्वदेवं निविहानं द्विप्रतीकं
 तत्वास्य वामदेवस्तेत्यादिकमेकचत्वारिंशच्च प्रथमं, प्रतीकम्
 तच्च पञ्चमारण्ये सूत्रितम् "अस्य वामस्य पलितस्य
 हेतुरिति" दैर्घतमसम् एकचत्वारिंशद्वचम् तच्च
 तस्मिन्नेव सूक्ते "गौरीर्न्मिमाय सलिलानि" इत्यन्तमेक-
 चत्वारिंशद्वचम् । "सूक्तं जम्पास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च
 अपहृत्य सुवर्षन्तु क्षणाद्भवति निर्मलः" मनुः कुल्लू०
 एतद्वाक्याने अस्य वामस्य पलितस्येति पाठः लिपिकर-
 पमादकृतः पलितस्येत्येव सूक्ते पाठदर्शनात् ।

अस्यहेत्य पु० हन-वा क्यप् न० त० असिना अहत्यः इत० ।

खड्गेनाहननोवे अनुशतिकादिकार्यम् । [शतिका० ।

अस्यहेति पु० असिरहेतिर्यस्य । खड्गासाधने योधे । अनु-
 अस्यद्यत त्वि० असिरद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्य पु० अस-रन् । १ कोणे २ केशे च । ३ रुधिरं ४ चक्षुर्जले च न०

अस्यशब्दे उदा० ।

अस्यकण्ट पु० अस्यः कोण इव कण्टोऽस्य अस्ययुक्तकण्टो
 वास्य । वाणे हारा० तस्य पातने हि शत्रु रुधिराक्त मुख-
 त्वात् कोणाकारमुखत्वाच्च तस्य तथासम् ।

अस्यखदिर पु० अस्यवर्णः रक्तवर्णः खदिरः । विट्खदिरः ।

अस्यज न० अस्मात् रुधिरात् पाकेन जायते । सांसे ।
 तस्य रुधिरजातत्वमस्यकृकरशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्यप पु० अस्यं रुधिरं पिबति पा-क । १ राक्षसे २ तद्देवताके
 मूलानजले च । 'द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्यपे मृदूडुनि'
 सुहृत्तं चि० क्तिप् अस्यपाध्यत् । [रक्तशाके भिख्ण्डाष्टके ।

अस्यपलक पु० अस्यमिव रक्तं पलमस्य संचायाम् कन् ।

अस्यपा स्त्री अस्यं पिबति पा-क्तिप् क वा । (जो क) जलौ-
 कसि । तस्याः भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथ
 जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका
 जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां
 सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र
 सविषाः क्षणा कर्बुरा अलगर्हा इन्द्रायुधा सासुद्रिका
 गोचन्दना चेति । तास्वज्जनचूस्ववर्णा पृथुशिराः क्षणा ।
 कूर्ममत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा । रोमशा
 महापाश्या क्षणमुख्यलगर्हा । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभि-
 श्विषिता इन्द्रायुधा । दैपदमितपोतिका विचित्रपुष्पाकृति
 चित्रा सासुद्रिका । गोदण्डवदधोभागे द्विधाभूताकृति-
 रणमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंष्ट्रे श्वयथुरति-
 मात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहृच्छर्दिर्भट्टः सदनमिति
 लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकम्पा
 दिप्रपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः
 सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ अथ निर्विषाः । कपिला
 पिङ्गला शङ्खुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति ।
 तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पाश्याभ्यां पृष्ठे स्निग्धसङ्ग-
 वर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता दृक्तकाया पिङ्गलाशुगा च पिङ्गला ।
 यक्षद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्खुमुखी । मूषिकाकृति
 वर्णानिष्टगन्वा च मूषिका । सङ्गवर्णा पुण्डरीकतल्यवक्त्रा
 पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा
 सावरिका सा च पञ्चर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥
 तासां यवनपाण्डुरसह्यपोतनादीनि चेत्वाणि । तेषु
 महाशरोरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च
 विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदह्नुर्मूलपुरीष
 कोयजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलनलिन-
 कुसुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोयजाता विमलेष्व

स्त्रः सु च निर्दिष्टाः ॥ भवति चात्र ॥ स्त्रेषु विचरन्त्येताः
सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्के-
शयाः सुखाः । तासां प्रपङ्कणमार्गचर्माण्यर्था प्रयो-
गैर्दृष्टीयात् । अथैता नवे महति घटे सरस्तङ्गागो
दकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । मण्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं
वक्त्रमौदकांश्च कन्दांश्च स्त्रीकृत्य, शयार्थं तृणमौदकानि च
पत्राणि, द्रव्यान्प्राहाञ्चान्यज्जलं जलं च दद्यात् सप्त
रात्रात्प्रात्राञ्च षट्मन्यं संक्रामयेत् । भवति चात्र ।
स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्वा मन्दविवेष्टिताः । अया-
हिगयोऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः । अधिक-
सङ्गिभोजणशब्दे ५६१ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्त्रफला(स्त्री) स्त्री अस्त्रमिव लोहितं फलमस्याः । सङ्गो-
दृष्टे । भस्त्रादिपुष्पकत्वाभावेन फलान्तस्य ग्रामादिकः टाप्
जातित्वात् ङीवैव युक्तः ।

अस्त्रमाहका स्त्री अस्त्रस्य रुधिरस्य मातेव पोषिका संज्ञायां
कन् । अशितान्नादेः रसरूपे देहस्थे प्रथमे धातौ ।

अस्त्रोधिनी स्त्री अस्त्रं क्षतजमाशु रुणद्धि रुध-णिनि ।
लज्जालुलतायाम् ।

अस्त्रवत् त्रि० न स्रवति स्त्रु-शल् न०त० स्त्रियां ङीप् ।
१ स्रवद्भिन्ने अक्षरिते “अनागसमस्रवन्तीमारुहेमाम्” ऋ०
१०, ६३, १०, अस्त्रमस्रस्य स्रवत् मस्य वः । २ रुधिरयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् अस्त्रवती । सौ अस्त्रवान् इति भेदः ।

अस्त्रविन्दुच्छदा स्त्री अस्त्रविन्दुः रुधिरविन्दुरिव रुदो दलं
यस्याः । लज्जानामके दृष्टे ।

अस्त्रार्जक पु० अस्त्रं रुधिरं सेवनेनार्जयति अर्ज-एलुल् ।
१ श्वेततुलसीदृष्टे । २ रुधरोत्पादके रसे च यथाऽस्य
रक्तोत्पादकत्वं तथोक्तमस्रकरशब्दे १ शोणित्पादकमात्रे त्रि० ।

अस्त्रि स्त्री अस-क्रि । अश्वशब्दार्थे कोणे अश्वशब्दवत् समा-
सान्भाक् । चतुरश्रशोभीत्यादि तच्छब्दे उदा० दृश्यम् ।

अस्त्रिध त्रि० न स्नेधते स्त्रिध-क्रिप् न०त० । अच्योतने
“मित्तमदिति दत्तमस्त्रिधम्” यङ् ० २५, १५ ।

अस्त्रु न० अस्त्रते क्षिप्यते अस्-रु । चक्षुर्जले अस्य तालव्यान्-
ताऽपि “श्रुत्वाश्रुत्वाश्रुधारां लज्जतीति” कीचकबधः ।

अस्त्रेसन् त्रि० स्त्रिव-मस्त्रिन् गुणबलोपौ । १ प्रशस्ते निरु० ।
० क्षयार्हते च “अमर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिम्” ऋ०
२, २६, १३ । “अस्त्रेमाणं क्षयिरहितम् भा० ।

अस्त्र त्रि० नास्ति स्वप्नमस्य । १ निर्जने । स्वः स्वकीयः न०
त० । २ स्वकीयभिन्ने त्रि० । एतदर्थेऽस्य सर्वज्ञानमयः

अकच् । अस्त्रकः स्त्रियां तु नित्यमत इत्यम् अस्त्रिका ।
अस्त्रच्छन्द त्रि० विरोधे न०त० । स्वच्छन्दभिन्ने पराधीने ।
अस्त्रजाति त्रि० न स्वस्वेव जातिर्यस्य । भिन्नजातौ यथा
विप्रस्य क्षत्रियादि

अस्त्रतन्त्र त्रि० विरोधे न०त० । स्वाधीनभिन्ने पराधीने ।
“अस्त्रतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना इति” वसि० । तस्या अस्त्रा-
तन्त्राश्च तत्रैव दर्शितम् “पिता रक्षति कौमारे भर्ता
रक्षति यौवने । पुत्रश्च स्याविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्य-
मर्हति” तथा पुत्रादीनामपि जन्माधीनं स्वत्वमिति स्यावर
धनार्थेऽप्येव विनियोगे पित्रादेरस्त्रातन्त्रमिति मितालरायाम्
व्यवस्थापितं यथा “तस्मात्पैतके पैतामहे च द्रव्ये जन्म-
नैव स्वत्वम् । तथापि पित्रावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनि-
केषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापह्निसौशादिषु च स्यावरव्यति-
रिक्तं द्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्यावरे तु
स्त्राजिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव । “स्यावरं
द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतानुसर्षान् न
दानम् च विक्रयः” । “ये जातायेऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्य-
स्थिताः । एतिस्रु तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानम् च विक्रयः”
इत्यादि स्मरणात् । अस्यापवादः “एकोऽपि स्यावरे कुर्या-
द्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च
विशेषतः” इति । अस्यार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु दानानु-
ज्ञानादावसमर्थेषु वा तथाविधेष्वभिभक्तेष्वपि सर्वं कुटुम्बव्या-
पिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यकर्तव्ये स्यावरस्य दाना-
धमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति । यस्तु वचनम् ।
“अभिभक्ता विभक्ताश्च सपिण्डाः स्यावरे समाः । एकोऽपि-
नीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति । तदप्यभिभक्तेषु द्रव्यस्य
मध्यस्थत्वादेकस्यानोश्वरत्वात्सर्वाभ्यनुज्ञा अवश्यं कार्या
विभक्तेषु तु तदुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासाय
व्यवहारसौकर्याय च सर्वाभ्यनुज्ञानं न पुनरेकस्यानोश्वरत्वेन
अतो विभक्तानामनुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्ये-
वेति व्याख्येयम्” मिता० व्य० अ० ।

अस्त्रन्त न० अस्त्रनाम् अनो यस्मात् ५६० । १ वृक्षानां तस्याः
प्राग्बधहेतुतया मूनास्थानरूपत्वात् तथात्वम् । सुष्ठु न
अनो यस्य । २ अशुभोदके त्रि० । ईत० । ३ मरणे पु० ।
अस्त्रम् पु० नास्ति स्वप्नोनिद्रा यस्य । १ देवे । २ निद्रारहिते
त्रि० । देवानां स्वप्नावस्थारहित्यसङ्गम् शत० ब्रा० । यथा “न
वै देवाः स्वपन्त्यनवच्छो वा एतस्यास्त्रो भवति” दिवा-
स्वप्नाभावेऽपि रात्रौ स्वप्नवतोऽस्त्रमत्यसङ्गम् भा० शा० प०

२२१२ अ० । “दाननित्यः पवित्रश्च अस्वपञ्च दिवाऽ-
स्वपन्” ।

अस्वर पु० अग्रशक्तः स्वरोयत् । १ मन्दस्वरयुक्ते “वचनं दीन-
स्वरम्” रामा० । २ स्वरवर्णरहिते व्यञ्जनवर्णभावे पु० ।
३ उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप लि० न स्वस्यैव रूपमस्य । समानस्वभावशून्ये “न
त्वस्वरूप” इति सुगुणबो० ।

अस्वर्ग्य लि० स्वर्गाय हितं स्वर्ग+यत् न० त० । स्वर्गसाधने
“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” मनुः
“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्मप्रमथ्याचरेन्न तु” स्मृतिः ।

अस्वस्थ लि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्या-क ७त० न०
त० । स्वस्थभिन्ने १ अग्रकृतिस्ये २ रोगादिना उपद्रुते च ।
अस्वाच्छन्द्य न० अभावे न० त० । १ स्वाच्छान्द्याभावे परा-
धीनत्वे न० त० । २ तद्वति लि० ।

अस्वातन्त्र्य न० अभावे न० त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे
न० त० । २ तद्वति लि० । [अतिक्रपाये गोलुरष्टत्वे ।

अस्वादकाण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोखुरि)

अस्वाध्याय लि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १ वेदाध्ययन
हीने “अ निः)स्वध्यायवपटकारमिति” स्मृतिः । न स्वाध्यायो
यस्मिन् । २ अध्ययननिषिद्धकाले अष्टम्यादौ अनध्यायशब्दे
पिठति । अधीयते अधि+इङ्-कर्मणि घञ् अध्यायः स्वस्य
स्ववर्णानुसारेण अध्यायः स्वाध्यायः न० त० । “स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्य” इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३ खेनापाथे शास्त्रादौ ।

अस्वामिक लि० न स्वामी यस्य । १ स्वामिरहितं “अटव्यः
पर्वताः पुण्या नद्यस्तोथानि यानि च । सर्वान्यस्वामि-
कान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः” इति स्मृतिः ।

० निध्यादौ च । “प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य” गौत० ।

अस्वामिकृत लि० अस्वामिना कृतः । अस्वामिना कृते
विक्रयादौ “अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वादिति” मिता०

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना कृतो विक्रयः । १ अस्वामिना
कृते विक्रये २ तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारदः
“निलिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते-
ऽसमर्थं यत् सज्जोऽस्वामिविक्रयः” इति । तत्र किमि-
त्याह या० “स्व लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
हीनाद्रुहो हीनमूल्ये बेलाहीने च तस्करः” “स्वमात्म
सम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा
लभेत गृहणीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वा
भावात् । विक्रीतग्रहणन्दसाहितयोरुपलक्षणार्थम् अस्वा-

मिकृतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । * “अस्वामिविक्र-
यन्दत्तमाधिस्र विनिवर्तयेदिति” क्रेतुः पुनरप्रकाशिते
गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनासद्द्रव्यागमो-
पायहीमात् । रहसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीन-
मूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रवे बेलाहीने वेलया
हीनोबेलाहीनः क्रयोरात्रादौ तत्र कृतः क्रेता तस्कारो
भवति तस्करवत् दण्डभागभवतीत्यर्थः । यथोक्तम् ।
“द्रव्यमस्वामिविक्रीतमाप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशक्रयतः
शुद्धिः क्रेतुः स्वेयं रहः क्रयादिति” स्वान्यभियुक्ते न
क्रेता किं कर्तव्यमित्यत आह । “नष्टापहृतमासाद्य हतारं
माह्वयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्”
या० नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हतारं विक्रे-
तारं माह्वयेन्नौरोद्धरणकादिभिः आत्मविशुद्ध्यै राजदण्डा
प्राप्त्यर्थञ्च । “अथाविदितदेशान्तरङ्गतः कालान्तरे वा विपन्न
स्तदा मूलसमाहरणाशक्ते विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तद्वनच्चाष्टिकस्य समर्पयेत् तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति”
श्रीकराचार्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेत-
र्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पीनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा
व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकमिति अवमुपदेशः ।
नष्टमपहृतं आत्मीयद्रव्यमासाद्य क्रेतुहस्तस्य ज्ञात्वा तं
हतारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्माह्वयेत् देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्थानपालादासन्निधाने तद्विज्ञापनकाला-
त्प्राक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ।
माहिते हर्त्सरि किं कर्तव्यमित्यत आह । “विक्रेतुर्दर्शना-
च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नष्टोदमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति
तस्माद्यस्तस्य विक्रयो” या० यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमप-
हृतम् अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेत-
दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः ।
किन्तु तद्वर्तिनेन विक्रेता सह नाष्टिकस्य विवादः ।
यथाह वृहस्पतिः । “मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथ-
ञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत” इति ।
तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयो
विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वयं द्रव्यमवा-
प्नोति नष्टपराधानुरूपमण्डं क्रेता च मूल्यमवा-
प्नोति । अथासौ देशान्तरङ्गतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽन
यनार्थं कालोदेयः । “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि
समर्पयेत् । मूलानयनकालञ्च देयस्तत्प्राप्त्यर्थं”

अरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति । “असमाह्वयमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति” मनुवचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिर्द्रव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभागभवतीति । “अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् । यथाभियोगञ्च निने धनन्दाप्योदमञ्च स” इति अरणात् । खं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तम् तल्लिङ्गना किं कर्तव्यमित्यत आह । “आगमेनोपभोगेन नष्टमाव्यमतोऽन्यथा । पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेना विभाविते” आगमेन रिक्त्यक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिन्द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयन्तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशोदमोनाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्रैवायं क्रमः । पूर्वं स्वामी नष्टमात्मोयं साधयेत्ततः क्रेताचौर्यं परिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत् । अथानेतन्न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति । तत्स्वरस्य प्रच्छादकमत्याह । “हृतं प्रनष्टं योद्रव्यमपरहस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्य एते दण्ड्याः स तु पश्यतिस्मरणान्” या० । हृतम्य नष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यम् अनेनमदीयन्द्रव्यमपहृतमिति नष्टपस्थानिवेद्यैव दर्पादिना योऽह्लात्सौ षडुत्तरान्ववर्तिस्मरणान्दण्डनीयस्तत्स्वरप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् । राजपुरुषानीतं प्रत्याह । “शौलिकैः स्थानपालैर्व्यां नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतोऽन्तः” या० । यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतन्द्रव्यं राजपाश्वं प्रत्यानीतन्तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तञ्चेत्ताष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । जडं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतञ्च द्रव्यं जनसमूहेष्वुद्घोष्य यावद्वत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गोतमः । “प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रुयुर्विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति” यत्पुनश्चानुनावध्यन्तरसक्तम् । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा तत्राब्दं निधापयेत् । अर्वाक् तत्राब्दाच्च चेत्स्वामी परतोऽन्तपतिर्हरेत्” इति । तच्छ्रुतस्तत्सम्पन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तं षड्भागादिपञ्चगव्यं तेनैवोक्तम् । “आददीताय षड्भागमनष्टाधिगताद्गुपः । दशमं द्वादशं वापि सताव्यर्म्म मनुअरक्षति” । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षडादयो भागावेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्च तत्पुरस्तात् ।

सूक्तषड्भागादिपञ्चगव्यस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह । “पणानेकशफे दद्याच्चतुरःपञ्च मानुषे । सहिषोद्गवामं हौहौ, पादस्मादमजाविके” या० । एकशफे अन्धादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तञ्चतुरःपणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातोये द्रव्ये पञ्च पणान् सहिषोद्गवामं रक्षणनिमित्तमत्येकं हौहौपणौ, अजाविके पुनः प्रत्येकस्मादस्मादं दद्यादिति सर्वत्वानुषज्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादस्मादमिति वीष्णावलात्प्रत्येकं सम्बन्धोगम्यते” मिता० ॥ प्रायश्चित्ततत्त्वे तु चौरास्त्वाभविषये विशेषोदर्शितो यथा “प्रज्ञाशक्रये तु स्वामिनोपहृणे नारददृष्टसती । वणिग्गोधीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः । अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यदि वा मृतः । स्वामी दत्तार्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीत स्वकन्धनम् । अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यवहारतः । अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालने । एतत्तद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं परम्” इति ।

अस्वाम्य न० अभावे न०त० । १। स्वाम्याभावे स्वत्याभावे न० ब० । २। स्वत्वमूल्ये त्रि० । अस्वाम्यं हि भवेत्तत्र” सृतिः । अस्वावेश त्रि० स्वस्मिन् स्वस्थाने स्वभावे वा आविशति आनविश-अच् ७त० । स्वस्थाने स्वभावे वा अस्थिते “जरदष्टस्वावेगम्” ऋ० ७, १८, ७ ।

अस्वास्थ्य न० अभावे न०त० । १। स्वास्थ्यभावे “य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः” माघः । २। रोगादिद्विभवे च न० ब० । ३। इति त्रि० ।

अस्वीकार पु० अभावे न०त० । १। स्वीकाराभावे न० ब० । २। तच्छून्ये त्रि० । स्वीकारोऽस्वीकारः प्रतिपक्षश्च ।

अस्वीकृत त्रि० न स्वीकृतः । गृहीतभिन्ने २। अङ्गीकृतभिन्ने च । अस्वीरिन् पु० स्वैरी स्वाधीनः न०त० । १। परतन्त्रे । स्त्रियां ङीप् अह गतो आत्म० स्वा० सक० इदित् सेट् । अंहते आंहित । आमंहे “आमंहिरेऽहिं प्रति चित्कूटम्” “आंहिपातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः” भट्टिः । रि अंहिः पादः असुन् अंहः पापम् । इन् वा० नलुक् । अंहिः सर्पः केदारश्च । “एषा त इन्द्रोचयमहेम” ऋ० २, १८, ७, वेदे तु वा० नलुक् । ऋटः पञ्चानां ऋटः पञ्चकादेशे ब्रुवसाहादेशः आह आहृतः आहृतः आहृतः आहृतः “इत्याह भगवान् मनुः” इत्यादौ तु चादिगणपठितं विभक्तिप्रतिरूपमाहेति । [आहृत् त ।

अह दीप्तौ चुरा० इदित् उभ० अक० सेट् । अंहयति ते अह व्याप्तौ स्वा० प० सक० सेट् । अङ्गोति । आहीत् आह ।

अह अव्य० अहि-घञ् पृ० नलोपः । १ प्रशंसायां, २ क्षेपे, ३ वियोगे, ४ निषहे, ५ आचारातिशये, ६ अज्ञाने च ।
“अत्यह तदिन्द्रोऽस्येत देवो हि सः” “इदमहेदं सत्त्वं कथपञ्चत्वाज्यमथायम्” शत० ब्रा० ।

अहंयु त्वि० अहमहङ्कारोऽस्यस्य युस् । १ गर्वयुक्ते २ अभिमानिनि “अहंयुनाथ जितिपः शुभंयुः” भट्टिः ।

अहंश्रेयस् त्वि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत् । अहंश्रेयानिति निर्णयप्रयोजने । “अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यतिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति” का० उ० । “अथ ह प्राणाः एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहंश्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यतिरे नाना विरुद्धं वा जतिरे उक्तवन्तः” भा० । “ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः” इ० उ० । “ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमानाः विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुः” भा० ।

अहः(हस्का)कर पु० अहः करोति क-ट वा सत्वम् । सूयं २ अर्कष्टले च । [रो रः । १ सूयं २ अर्कष्टले ।

अहः(हर्ष)पति पु० अहः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा अहः(हर्ष)शेष पु० अहः शेषः वा सत्वम् । १ दिवावसाने अहःशेषो यत् ब० । २ अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन क-घञ् । १ अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २ गर्वे ३ तदाश्रये अन्तःकरणभेदे “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्” करणमान्तरम् । संशयोनिशयो गर्वः स्मरणं विषया इमे” वेदा० परि० । सांख्यमतसिद्धे ४ अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां० का० । “प्रकृतेर्महंस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि” इत्युद्दिश्य तत्त्वक्षणकार्ये तत्रैवोक्ते यथा “अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकं चैव” । व्याख्यातं च कौ० “अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्वाहमधिगतः, शक्तः खल्वहमत्वं, मदर्या एवामी विषयाः, मत्तो नान्योऽत्राधिगतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तस्यपञ्चोऽहं हि बुद्धिरध्यवस्यति “कर्त्तव्यमेतन्मयेति” । तस्य कार्यभेदमाह तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गणः इन्द्रियाह्वयः तन्मात्रपञ्चकञ्चैव द्विविध एव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यद्वेवकारेणावधारयति” । “सत्त्व

रजस्तमसां साध्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्भूतान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्” सा० सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् “बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य” सा० सू० । “बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन बोधः इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्तादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गादासनाशयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेरेवेति । अत्रेत्यमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यच्चैवं तच्चैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नत्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिदृष्ट्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्त्वज्ञेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रमाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः । ‘बद्ध स्यां प्रजायंय’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद्बुद्धिपूज्यकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकाग्र्यसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तद्विर्मितघटनाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणभोजोत्तरमुच्छेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य बोधेदेः “कृतार्थं प्रति नष्टमयनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति” योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिवपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिबुद्ध्यादुपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्यादुपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्यावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति” सां० प्रब० भा० । अनुनायुक्तम् “मनससायहङ्कारमभिमानारमोश्वरम्” । “अहङ्कारस्य वीररसे व्यभिचारिभावः । अस्याधिष्ठाता” शङ्करः । निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिव नः” सा० द० । “नाहङ्कारात् परोरिपुः” । “अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” गीता । अहङ्कारिन् त्वि० अहमभिमानं करोति क-णिनि । १ अभिमानवति २ गर्वयुक्ते ।

अहङ्कृतं त्रि० अहमिति कृतं येन । १ सगर्वे २ अभिमानवति च । “जातिरूपवयोवृत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः” याज्ञ० ।

“यस्य नाहङ्कृतोभाषो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते” गीता ।

अहङ्कृति स्त्री अहम्+ङ-कृतिन् । अहङ्कारशब्दार्थे ।

अहतं न० हन-क्त न० त० । ‘ईपङ्गौतं नवं श्वेतं सदृशं यच्च धारितम् । अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु’ १ इत्युक्तलक्षणे ‘निर्गुणकालाक्षितं यदहतं तत् प्रचक्षते २ इत्युक्तलक्षणे च वक्षते “अहतैश्चैव वासोभिर्मान्यैश्चावचैरपि” भा०स०प० ४ अ० । अहतवासा इत्यादौ करकङ्कणादिवत् तत्काले अहतत्वादिवोधनाय । ३ भोगे-जानाशिते ‘पञ्चद्वौणिक एवेकः सुवर्णस्याहतस्य वै’ भा०स०प० ४६ अ० ४ हतभिन्ने च त्रि० ।

अहति स्त्री अभावे न० त० । १ हननाभावे अविनाशे “अजीवातवेहृतये पवस्व” ऋ०६, ६६४ न० त० । २ हननशून्ये विनाशशून्ये त्रि० ।

अहन् न० न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्त्तनम् । न+हा-कनिन् । १ दिवसे । “अहनि च तर्मास्त्रिन्यां सङ्गि-प्रहरयामान्तः” स्मृतिः । “अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्” रघुः । अहःशब्दश्च दिवसएव प्रसिद्धः “अहो अहोभिर्महिमा हिमागमे” नैष० क्वचित्तु दिनरात्रिपरः यथा “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहर्हृत्यते” सू०सि० । ‘विप्रः शुध्येत् दशाहेन द्वादशाहेन भूमिः । वैश्यः पञ्चदशाहेन’ मनुः । “अचाहेषु निवृत्तेषु” द्वादशाहः प्रशस्यते स्मृतिः तत्परिमाणसक्तं कालमाध० विष्णुध० । “लघ्वक्षरसमासात्वा निमेषः परिकीर्तितः । ततः सूक्ष्मतरः कालो नो-पलभ्योऽष्टगूत्तमः । नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेयः प्राणः पञ्चत्रुटिः स्मृतः । विनाडिका तु षट्प्राणा तत्षष्टिर्नाडिका स्मृता । अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या नित्यमेतत् प्रकीर्तितम् । त्रिंशन्-सहस्रं तथा अहोरात्रं प्रकीर्तिताः । तत्र पञ्चदश-प्रोक्ता राम ! रात्रौ दिवा तथा । उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । तदा क्रमाद्भवेद्विदिवसस्य सप्ताभुज ! । तदाश्रितसहस्रानां तदा दृष्टिः प्रकीर्तिता । दिन-वृद्धिर्यदा राम ! दोषाहानिस्तदा भवेत् । तदाश्रितसहस्रानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा । यदा तु दक्षिणां काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या ताव-देव तु । क्षीयन्ते तस्य हानौ च तन्महर्त्तास्तथैव च । रात्र्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रयश्च क्रमेण तु । यदा मेघं

सहस्रांशुस्तुलाश्चैव प्रपद्यते । समरात्रिन्दिवः कालो सहस्रं तदा समः” । सहस्रानां सौतस्मात् ज्यौतिषाणि नामानि त्रिविधानि तत्र त्रौतानि कालमा० दृष्टव्यानि । ज्यौतिषाणि आह कश्यपः “गौरीवल्गुभसर्पमित्रपितरो वस्त्रवृन्वाङ्मया ग्रन्थाम्भोरुहसम्भवेन्द्रजतग्देवेशनक्त-सुराः । तोयेगार्थमयोनयोदश तथा पञ्चाप्यमी वासरे” । रुद्राजार्हिवृद्धपूषाश्विनाः स्युः कीनाशोऽग्निर्वातचन्द्रादि-तीज्यः । विष्णुर्भानुस्त्वष्ट्रधाता सहस्रानां रात्रौ क्रूरास्त्रनका-जाग्निरुद्राः” । स्मार्त्तनामानि तु “रौद्रश्चैतश्च मैतश्च तथा सारस्वतः स्मृतः । सावित्री वैश्व-देवश्च गार्ग्यः कृतपस्ततः । रोहिणस्तिलकश्चैव विभ-वोनिर्कृतस्तथा । शम्भरोविजयश्चैव दिवा पञ्चदश-स्मृताः । शङ्करराजपादश्च तथाहर्षिर्भूमैतकौ आश्विनौ याव्य आग्नेयो वैधातश्चान्द्र एव च । आदितेयोऽथ जैवश्च वैष्णवः सौर एव च । ब्राह्मणोभस्वतश्चैव सहस्रानां क्रम-शोनिधिः” । एतदनुसारेणैव “ब्राह्मे सहस्रे किल तस्य देवीति” रघुः “मैत्रे सहस्रे शशलाञ्छनेन” कुमा० “आरभ्य कृतमे आङ्गं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्यादि प्रयोगः । अङ्गश्च द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा पञ्चदशधेति पञ्चधा विभागकल्पनापि दृश्यते । तत्र द्विधा विभागाभि-प्रायेण । “यथा चैवापरः पक्षः पूर्व पक्षात् विशिष्यते । यथा आङ्गस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गो विशिष्यते” मनुः त्रिधा विभागे “ऊर्ध्वं सूर्योदयात् प्रोक्तं सहस्रानां तु पञ्च-कम् । पूर्वाङ्गः पञ्चकं प्रोक्तं मध्याङ्गस्तु ततः परम् । अपराङ्गस्ततः प्रोक्तं सहस्रानां तु पञ्चकम्” । ‘तस्मा-दङ्गः पूर्वाङ्गे देवा अशनमभ्यवहरन्ति मध्यदिने मनुष्याः अपराङ्गे पितरः’ गौत० “पूर्वाङ्गो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराङ्गः पितृणाम्” श्रुतिः चतुर्धा विभागे गोभिलः । ‘पूर्वाङ्गः प्रहरं यावत् मध्याङ्गः प्रहरस्ततः । आतृतीयादपराङ्गः सायाङ्गश्च ततः परम्” । पञ्चधा विभागमाह व्यासः । ‘सहस्रे त्वितयं प्रातस्तावदेव तु सङ्ख्यः । मध्याङ्गस्तिसहस्रे स्थादपराङ्गोऽपि तादृशः । साया-स्तस्त्रिसहस्रे स्थात् स्वस्वकार्ये पुरस्कृतः” एवमेव दक्षोक्त-विभागः तज्जाहः नयविधम् “ब्राह्मं दिव्यं तथा पैतृं प्राजा-पत्यं गुरोस्तथा । सौरश्च सावनश्चान्द्रमार्शं मानानि वै नव” सू०सि० । तत्र ब्राह्मम् “इत्यं युगसहस्रेण भूत-संहारकारकः । कल्पो ब्राह्मसहस्रे प्रोक्तं शर्वरो तस्य तावतीति” । दिव्यसक्तं तत्रैव “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं

तदहश्च्यते” । सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य-
यात् यत् प्रोक्तं तद्वेदित्वं भानोर्भगणपूरणात् । पितृग्रमाह
“विंशत्तियात्मको मासचान्द्रः पितृग्रमहः स्मृतम् निशा च
मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः” । “भचक्रवसनं नित्यं
नाक्षत्रं दिनमुच्यते । मन्यन्तरव्यवस्था च प्रजापत्यमुदा-
हृतम् इति संक्रान्त्यासौरमुच्यते इति च सू० सि०
वाहस्पत्यमहश्च उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव
व्यवहारः “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्जसावनेः”
वाहस्पत्येन षष्ठ्यब्दं ज्ञेयं नान्यस्तु नित्यगः । सू०
सि० तत्र सौरनाक्षत्रादिप्रमाणमुक्तम् । “नाडीषष्ट्या तु
नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तन्विंशताभवेन्मासः
सावनोऽर्कद्वयैस्तथा इति चान्द्रमाह “अर्कादिनिः-
स्मृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमसमंशेस्तु
ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः” एतेषां कार्यभेदे ग्रहणमाह
स एव “तिथिः करणमुदाहः क्षौरं सर्वाः क्रियास्तथा ।
व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते । उदयादुदयः
भानोः सावनं परिकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञका-
लावधिसु तैः । स्मृतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते । अस्य तत्-
पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः
पुगत्याहं तु न० । अव्ययादिपूर्वपदत्वे एकदेशिसमासे
द्विगौ च टच् अङ्गादेशश्च अत्यङ्गः मध्याङ्गः पूर्वाङ्गः पु० ।
उत्तरपदद्विगावेव अङ्गादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः
त्र्यहः । उत्तरपदे तु द्व्यङ्गप्रिय एव तद्वितार्थे नाङ्गादेशः
द्व्यहोः इत्यादि । कालत्वात् भवादौ ठञ् अङ्गादेशः
आङ्गिकः ख अहोः दिनभवे त्वि० । २ विष्णौ तस्य
सर्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्” “अहः संवत्सरो
मासः” विष्णुस० । अङ्घ्रिरादिमार्गे आतिवाहिके
३ अहरभिमानि देवे-च । “ते अङ्घ्रिषमभिसम्पद्यन्ते
अङ्घ्र्योऽहः अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्” छा० उ० । एतद-
धिकृत्य “अतिवाहिकास्तद्विज्ञात्” शा० सूत्रे आतिवाहिक-
त्वमेवां निरूपितम् ४ रात्रौ च । “यामश्चत्वारः सारोर्भत्याना
महनी लभे” । “अयने अह्नो प्राञ्जलरिति च” भा० ३ स्क०

अहना स्त्री अहर्भुक्त्वेनाख्यस्याः अच् नि० टिलोपाद्य-
भावः । जघायाम् निरु० । “गृह्णन्गृह्णन्ना यात्यक्का”
ऋ० १, २, ३, ४ “अहना ऊषेति” भाष्यम् ।

अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययमक्षरार्थे तस्य भावः तत् । अक्षरार्थ-
भावे २ समतायाञ्च ।

अहम् अव्य० अह-असु । अहङ्कारार्थे, अक्षरार्थे “अहमर्थो-
दयोयोऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः । एतच्चित्तद्रुमस्यास्य
बीजं विद्धि महामते” वासि० । अहंप्रत्ययः । अहङ्कारः
अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्यत्व वीष्वायां द्वित्वम् ठन्
न टिलोपः । १ परस्परहङ्कारे २ अहमेवाप्येवास्या-
मीति रूपायामन्योन्योक्तौ च ।

अहमपूर्विका स्त्री अहं पूर्वोऽहं पूर्व इत्यभिधानं यत् ।
योधादीनां औत्सुक्यात् अहमेव पूर्व यास्यामीत्यध्यवसाये-
नोक्तौ “जवादहंपूर्विकया विद्यासुभिः” किरा० ।

अहमप्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः । अहमस्मि ममेत्या-
द्याकारे बोधे । “अहम्ययल्लिङ्गानि च वैदिकानि”
ह० उ० भा० । “नचायमेकान्तेनाविषयः अहम्यय
विषयत्वात्” शा० भा० । अहंशब्दालम्बनश्चात्मा स च
देह एवेति चार्वाकाः । ज्ञानिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः
देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः ।

अहम्भट् त्वि० अहमेव भट् इति निर्णयोपपत् । अहं-
श्रेयः शब्दार्थे “अथातोमनसश्च वाचश्च अहम्भट् उदितम्
मनश्च ह वै वाक्चाहं भट् जदाति । तद् मन उवाच
अहमेव त्वच्छेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं
वदसि यन्ममत्वं कृतावुवाच नृत्त्यास्यहमेव त्वच्छेयोऽस्मीति
अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छेयस्यस्मि यद्वै त्वं
वेत्याहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति” शत० ब्रा० ।

अहमस्मि स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन् ।
१ अविद्यायाम् अन्यस्मिन्नन्यधर्मावभासके २ अज्ञाने ।

अहर त्वि० न हरति अच् न० त० । १ हारकभिन्ने हरो-
हारकः न० ब० । २ हारकस्यैव गणितोक्ते शुद्धे शरायौ
३ असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा० ।

अहरादि पु० अङ्गः आदि । प्रभाते “शशधरमहरादौ
रागवानुष्णरश्मिः” माघः । वार्त्तिं कोक्ते पत्यादिशब्द
परे रोऽस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्-धुर् इति
शब्दगणे ।

अहर्गण पु० अङ्गां गणः । दिनहन्दे दिनसमूहे । ग्रहाणां
मध्यभावाद्विज्ञानसाधनानि सृष्ट्यावधि अतवराहकल्पावधि
कल्पावध्यावधि वा इष्टदिनपर्यन्तं यानि दिनानि गतानि
तेषां समूहे । तत्र सृष्ट्यादहर्गणस्तावत् “इत्थं युगसहस्रेण
भूतसंहारकारकः । कल्पोऽत्राहमहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य
तावती । परमायुः शतं तस्य तथाहोरात्रसंख्यया ।
आयुषोऽर्जमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः । कल्पादस्माच्च

मनवः षट् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्यु-
गानां त्रिधनो गतः । अष्टाविंशद्दुग्गादस्माद्द्यातमेतत्
कृतं युगम् । अतः कालम् प्रसंख्याय संख्यामेकत्वं
पिण्डयेत्” । सू० सि० तदानयनप्रकार उक्तः । तत्र
सृष्ट्यादिकस्य अहर्गणस्यानयनमित्यम् । ब्राह्मदिन-
मानं मनुष्यपरिमाणेन ४३२००००००० वर्षाः रात्रि-
मानञ्च तथा, इत्यहोरात्रमानम् ४८६६०००००००
वर्षाः ब्राह्महोरात्रमानम् ३६० युगितं तस्य वर्षमानम्
१७५१०४०००००००००० एवं वर्षगतं ब्रह्मणः परमायुः
१७५०४०००००००००००० तस्यायुषोऽर्द्धम् ८७५५
२०००००००००० वर्षागताः । मन्वन्तरसंख्या ३०६७२०
००० षड्भिर्गुणिताः १८४०३२००००० एते वर्षाः पर्यां
मनूनां गताः । तथा सन्धयश्च सप्त कृतयुगप्रमाणा गतास्तत्र
युगसन्धिमानम् १७२८००० कृतप्रमाणवर्षाः सप्तभि-
र्गुणिताः १२०६६००० वर्षाः । सप्तमस्य वैवस्वतमनोः
२७ युगानि गतानि तेषां समष्टिः ११६६६०००० वर्षाः
सत्यादीनां त्रयाणां गतानां युगानां मानम् ३८८८००० ।
एवमादिस्तद्विहितः वर्त्तमानयुगान्तर्गतद्वापरयुगपर्यन्तम् ।
८७५५२१६७२६४४००० वर्षाः गताः
पराङ्गतः १६७२६४४००० वर्षा गताः । वर्त्तमान
महायुगात् ३८८८००० वर्षागताः । एवमब्दपिण्डं कृत्वा
तत्र कलियुगगताद्वापिण्डं योज्यम् । एतानि च सौरह-
पाणीति ३६० युगितानि सौरदिनवृन्दानि गतानि भवन्ति ।
“मध्यमपक्षभुक्तिश्च सावनेन इत्युक्तेः सावनैरेव पक्षमध्यभा-
वज्ञानमतस्तेभ्यः सि० शि० चान्द्रसावनानयनं दर्शितम् ।
यथा “कथितकल्पगतोऽर्कसमागणो रविगुणो गतमाससम-
न्वितः । खदह्नै ३० गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमास
१५६३३००००० समाहतात् । रविदिनानि १५५५२-
०००००००० गताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो
दुग्गणो विधोः । पृथगतः पठितावम २५०८२५५००००
संयुग्माद्दिधुदिना १६०२६६६०००००० प्रगतावमव-
र्जितः । भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो
रविमध्यमसावनः । अधिकमासदिनक्षयशेषतोदुघटिका-
दिकमत्र न गृह्यते” । “अत्र वासना । कल्पगताद्वा
द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः
सौरैरेव युतास्त्रिंशद्दुग्गा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथि-
तुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः । एवं ते सौरा जातास्तेभ्यः
पृथक्स्थितेभ्योऽधिसासानयनं त्वैराशिकेन । यदि

कल्पसौरदिनैः कल्पाधिसासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति ।
फलं गताधिसासाः । तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः
सौराहर्गणैः सहितश्चान्द्रो भवति । यतः सौरचान्द्रा-
न्तरमाधिसासदिनान्येव । अथ चान्द्राद् दुग्गणादव-
सानयनं त्वैराशिकेन । यदि कल्पचान्द्राह्नैः कल्पावसानि
लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गतावसानि । तैह-
नश्चान्द्रोऽहर्गणोऽतः कर्त्तव्यः । यतः सावनचान्द्रान्तरे-
ऽवसान्येव । एवं कृते सति रवेर्मध्यमः सावनाहर्गणो
भवति न स्फुटः । मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गोले
कथितः । स चाहर्गणोऽर्कादिः । यतः कल्पादौ
रविवासरः । अत्राधिसासानयनेऽधिसासशेषं न
स्याप्यम् । न पुनस्तस्माद्दिनाद्यवयवा आह्वयाः । एव-
मवमशेषमपि । न तस्मादुघटिकादिकं आह्वयम् । नन्व-
नुपातः सावयवो भवति कुतस्तदवयवा न आह्वयाः ।
तत्कारणं गोले कथितं व्याख्यातं च” प्रमिताः । मध्य-
मपक्षादप्यहर्गणानयनं तत्रैवोक्तम् । “सायात् स च-
क्राञ्च खगात् कृद्गतात् तत्कल्पचक्राप्रमहर्गणः स्यात्” ।
निरप्यचक्रादपि कुट्टकेन वक्ष्येऽप्यतोऽप्याञ्च तथाप्ययोगात् ।
“यहस्य भगणराशिभागकला विकला अन्ते विकलाशेष
च कुदिनैः संगुण्य स्वच्छेदेन विभज्योपर्युपरि निक्षि-
पेत् । तद्यथा । भगणादिपक्षे विकलाशेषावधि कल्प-
कुदिनगुणे विकलाशेषस्थाने कुदिनैर्विभज्य विकलास्थाने
फलं प्रक्षिप्य तत्र प्रष्ट्वा ६० विभज्य कलास्थाने निक्षि-
प्यैवं भगणान् यावत् । तत्र कल्पभगणैर्हृतेऽहर्गणः
स्यात् । अतोपपत्तिर्विलोमगणितेन । तथा निरप्यच-
क्रादपि यहात् तथा केवलादप्यादपि तथा शेषयोः
शेषाणां वा योगादहर्गणानयनमप्यत इति प्रश्नाध्याये
कुट्टकविधिना वक्ष्यते” प्रमि० । कलिगतादप्यहर्गणानयनं
तत्रैव । “कलिगतादथ वा दिनसञ्चये दिनपतिर्भूगुजप्र-
भृतिस्तदा । कलिसुखध्रुवकेण समन्वितो भवति तद्दुग्गणो-
द्भवखेचरः” । “अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः ।
शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात्
कलिसुखे शुक्रवारो भवति । तत्र च ये यहास्ते
ध्रुवसंज्ञाः कल्पिताः । तद्दुग्गणभवः खेचरश्च कलि-
सुखध्रुवकेण समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा”
प्रमि० । कुट्टकविधिश्च वीजगणिते दर्शितो यथा ।
“अस्य गणितस्य यहागणिते महानुपयोगः । तदर्थं कि-
ञ्चिद्वक्ष्यते । “कल्पाद्य शक्तिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः

कुदिनानि हारः । तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ता-
यमश्माञ्च कला लवायम् । एवं तदूर्ध्वं च तथाधिमासाव-
मायकाभ्यां दिवसा रवीन्दोः” । “अहस्य विकलावशेषादह-
हाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । षट्भिर्भाज्यः ।
कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य
साध्ये गुणाग्री । तत्र लब्धविकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् ।
एवं कलावशेषं शुद्धिः षट्भिर्भाज्यः कुदिनानि हारः ।
फलं कलाः । गुणोऽहशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंश-
द्भाज्यः कुदिनानि हारः । फलं भागाः । गुणो-
राशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः ।
कुदिनानि हारः । फलं गतराशयो गुणोभगणशेषम् ।
एवं कल्पभगणा भाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं
शुद्धिः । फलं गतभगणाः । गुणोऽहर्गणः स्यादिति ।
अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा-
भाज्योरविदिनानि हारोऽधिमासशेषं शुद्धिः । फलं
गताधिमासाः । गुणो गतरविदिवसाः । एवं युगावसानि
भाज्यचन्द्रदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गताव-
सानि । गुणोगतचन्द्रदिवसादिति” प्रमि० ।
अहर्गणानयने अधिमासावमपरित्यागे कारणमाह” सि०
शि० “अहर्गणस्थानयने ऽर्कमासाश्चैत्रादिचान्द्रैर्गणकान्विताः
किम् । कुतोऽधिमासावमशेषको च त्यक्ते यतः सावयवो-
ऽनुपातः । दर्शावधिचान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु
संक्रान्त्यवधिर्यतोऽतः । दर्शयतः संक्रममानतः प्राक्
सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम् । दर्शान्तो यातति-
थिप्रमाणैः सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेताः । यतोऽ-
धिशेषोऽद्यदिनाधिकास्ते त्यक्तं तदस्मादधिमासशेषम् ।
तिथ्यन्तस्त्रयोदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमशेषम् ।
त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगणोऽ-
नुपातः” । “मध्यममानेन यावत्यमावास्या तदन्ते
चान्द्राभासान्तः । मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने संक्रान्ति-
स्तत्र संक्रान्तिकाले रविभासान्तः । तयोः रविचन्द्रभा-
सान्तयोरन्तरे यावत्यस्तययः सावयवास्ता अधिमास-
शेषतिथयः । यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासाः । अहर्ग-
णानयने गताब्दा रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः ।
अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजि-
तास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-
तुल्याः सौरा एव दिवसा योजिताः । अतः सौर-
चान्द्रान्तरेणाधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि ।

भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिमासशेषदिना-
न्तेभ्यः शोध्याः । अथ चाधिमासानयनेऽनुपातलब्धै-
रधिमासैर्दिनोक्तैस्तच्छेषदिनैश्च युक्ताः सौराहाचान्द्रा-
हा भवितुमर्हन्ति । एवमत्राधिमासशेषदिनानि
क्षेप्याणि । तत्र शोध्यानि । अतः कारणादधिमासशेषं
त्यक्तम् । अथावमशेषपत्यागकारणमुच्यते । तिथ्यन्तानन्तरं
यावतीभिर्घटीभिः स्त्र्यर्थोदया अवमशेषघटिकाः
यतश्चान्द्रसावनान्तरमवसानि । यदावमशेषं न त्यज्यते
लब्धावमैरवमशेषघटिकाभिश्च तिथय ऊनीक्रियन्ते तदा
तिथ्यन्तो सावनोऽहर्गणो भवति । अथ च स्त्र्यर्थो-
दयोऽवधिः साध्यः । तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमशेषघटी-
भिर्युक्तः सच्चुदयावधिर्भवति । अतोऽवमशेषे त्यक्ते
स्वतः स्त्र्यर्थोदयावधिर्भवति” प्रमि० । “अहर्गणोमध्यम-
सावनेन कुतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य । तद्रूनखेटा
उदयान्तराच्च कर्माद्भवेनोनयुताः फलेन” सि० शि० अह-
र्गणे विशेषमाह सि० शि० । “अभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत्
सैको निरेकस्तिथयोऽपि तद्वत् । तदाधिमासावमशेषको च
कल्पाधिमासावमयुक्तहीने” । “इह किल स्थूलतिथ्यानयने
यस्यां तिथौ यो वार आगतः स चेदहर्गणे नागच्छति
तदाहर्गणं सैकं निरेकं कृत्वा यस्याः साध्या इति ज्योति-
र्विदां संप्रदायो युक्तियुक्त एव । यतोऽहर्गणस्य
वारो नियामकः । एवं कृते यो विशेषः सोऽभिधी-
यते । तिथयोऽपि तद्वदित्यादि । अत्रैतदुक्तं भवति ।
यदा वारार्थं सैकोऽहर्गणः कृतस्तदाधिमासावमशेषाभ्यां
चान्द्रार्कानयने कोऽद्याहर्गणैरङ्गुलैर्नन्दुर्विश्वैरित्यादौ द्वादश-
गुणास्तिथयोऽर्कभागेषु याः क्षेप्यास्ताः सैकाः कृत्वा
द्वादशगुणाः क्षेप्याः । यदा निरेकोऽहर्गणः कृतस्तदा
निरेकम् । तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिमास-
शेषं कल्पाधिसैर्युतं कार्यम् । अवमैरवमशेषं च ।
यतः सैकास्तु तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकास्तु निरेकः ।
तथा प्रतिदिनमधिमासशेषस्याधिमासैरूपचयोऽवमैरवमशेषः
स्यात् युक्तमुक्तम्” इति प्रमिता० ।

अहर्जैर पु० अहोभिः परिवर्त्तमानो लोकान् जरयति जृ-
णिच्-अच्, अहानि वाऽस्मिन् जीर्यन्ति आधारे अप्
धा । “संवत्सरे यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा
अहर्जैरम्” उ० उ० ।

अहर्दिव न० अहश्च दिवा च समा० इ० तुल्यार्थकतया
वीप्सा गम्यते । १ प्रतिदिने इत्यर्थे “य इत्यसस्मात्स्त्र्यमर्हर्दिवं

दिवः" माघः अर्श आद्यच् । २तदृत्तौ त्रि० । "अह-
दिवाभिरुतिभिः" । [दयोऽप्यत्र ।

अहर्नाथ पु० दैत० । १दिनपत्तौ २अर्कदृष्टे चाहरधिपा-
अहर्निश न० अहश्च निशा च समा० इ० । अहोरात्रयोः
“तयोः समुच्चयो मासः पितृणां तदहर्निशम्” भा०
दैत० । “तस्य सोऽहर्निशस्थाने प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते” मनुः
अहर्वाभिव पु० अह्नि बाभ्रव इव प्रकाशकत्वात् । १सूत्र्ये ।
२अर्कदृष्टे च ।

अहर्भाज् स्त्री इडकाभेदे । “रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां
परिश्रितं सम्प्रदासुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकै-
कासहर्भाजम्” । शत० ब्रा० । [दृष्टे च ।
अहर्मणि पु० अह्नि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १सूत्र्ये २अर्क-
अहर्लोके पु० इडकाभेदे । “ततोयाः षट्षि त्रीणि च
शतान्यहर्लोकास्ता अहमेव साप्तिः क्रियते” शत० ब्रा० ।
अहर्विद् पु० अहः एकाहसाध्यम् अग्निटोमं वेति
विद-क्विप् । एकाहसाध्याग्निटोमवेत्तरि “सुतसोमा
अहर्विदः” ऋ० १, २, २ ।

अहल्य त्रि० न हलेन कथ्यम् । १हलाकष्ये जेले । २देशभेदे
पु० । ३गोतमर्षिपत्न्यां स्त्री । अहल्योत्पत्तिर्यथा ।
“मौडिल्यस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः । इन्द्रसेना
यतोगर्भं बभ्रस्य” मत्स्यपद्यत । बभ्रस्यान्विथुनं जत्ते
भेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या
च ययस्विनी । शरदतश्च दायोदमहल्या समसूयत । शता-
नन्दश्चित्रश्रेष्ठम् तस्यापि सुमहायशाः” हरि० ३२ अ०
शरदतः इति गोतमस्य नामान्तरम् । यद्वंशजातः
कपाचार्यः शारदत इति गौतम इति चाख्यायते ।
मस्यागोतमशापकथा अफलशब्दे २६८ पृष्ठे दृष्टा । तस्याः
शापविमोचनमुक्तम् । “तस्मात् प्रविश्य रामाश्च
गौतमस्याश्रमं विभो । तारयेमां महाभागमहल्यां
शापविप्लुताम् । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा रामः सौमित्रिणा
सह । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य प्रविशेशाश्रमं ततः । स द-
दर्श सहभागं तपसा द्योतितप्रभाम् । सेन्द्रैरपि सुरैः
साक्षादन्तर्लक्ष्यां समागतैः । प्रयत्नाच्चिर्मितां धात्वा दिव्यां
मायामयोमिव । धूमेनापि परिताङ्गीं दीप्तामग्निशिखा-
मिव । तृपारेणाट्ठां साभ्यां पूर्णचन्द्रप्रभासिव । मध्ये-
ज्मसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभासिव । सा हि गोतम-
वाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । त्रयाणामपि लोकानां
सावद्रामस्य दर्शनम् । दृष्ट्वैव राघवो तस्याः पादौ जगदह-

तस्तदा । सा च तौ पूजयामास स्तुत्या गौतमभाषितम् ।
पादार्घ्यसिनसत्कारैर्यथावत् प्रीतमानसा । प्रतिजग्राह
रामश्च पूजां तां विधिवत् तदा । सखनुर्देवाद्यानि
पुष्पदण्डः पपात स्वात् । गन्धर्वभरसां चैव महानासीत्
समागमः । साधु साध्विति देवाश्च तदाहल्यामपूजयन् ।
विशुद्धां तपसोऽप्येष तदा रामसमागमे । गोतमोऽथ
महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । स्वमाश्रमपदं राममागतं
प्रत्यपूजयत् । समेत्य भावेया चैव पूतयाहल्यया तदा ।
तदैव सहितोभूयस्तपस्तेमे महायशाः” इति रामा० आ० ।
“अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः
अरेर्जित्वं महापातकनाशनम्” प्रातः अरणीये पुरा० ।

अहल्याजार पु० दैत० । इन्द्रे तत्कथा अफलशब्दे २६८ पृष्ठे ।
अहल्यानन्दन पु० दैत० । शतानन्दे ऋषौ । तस्योत्पत्तिः
कथा अहल्याशब्दे उक्ता अहल्यामुतादयोऽप्यत्र ।
अहल्याहृद् पु० ३त० । गोतमाश्रमस्थे स्वनामख्याते तीर्थ-
भेदे “ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् । अहल्या
या हृदे स्नात्वा ब्रजेत परमां गतिम्” भा० वन ८४ अ० ।
अहल्लिका पु० अहनि लीयते ली-ङ नि० संज्ञायां कन् ।
प्रेते । प्रेताहि रात्रौ चरन्तो दिवा लीयन्ते इति
प्रसिद्धम् । “अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः” ८०७० ।
“अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण संबोधनं
कृतवान्” भा० । “नामान्तरेण अहनि लीयते इति प्रेत-
वाचिनेति” शेषः आनन्दगिरिः ।

अहस्कार पु० अहःकरवत् । १सूत्र्ये, “अलङ्कारास्य बधू-
रहस्कारः” माघः । २अर्कदृष्टे च ।
अहस्त त्रि० न स्तः हस्तौ यस्य । हस्तान्मुचे प्राणिनि
१कागादौ “अहस्ताश्च सहस्तानां मूराणां चैव भोरवः”
मनुः २द्विप्रहस्ते च । “अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रम्”
ऋ० १, २, ७ ।

अहस्पति पु० अहःपतिवत् । १सूत्र्ये २अर्कदृष्टे च ।
अहह अव्य० अहं जहाति अहम्+हा-क ण्यो० ॥ १शब्दो-
धने २आसर्थ्ये, ३खेदे, ४लोभे, ५प्रकर्षे च । “अहहारे त्वा
मृदू” ऋ० ७० “अहह महतां निःसीमानश्चरित्विभूतयः”
वीरच० “अहह कष्टमपि गृह्यता विधेः” गणर० ।

अहहा अव्य० अहं जहाति हा-डा । “अहहशब्दार्थे”
“भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षितं यदहहा” गणरत्न० ।

अहार्थ पु० ह-गयत् न०त० । १पर्वते । २हर्षुसशक्ये
३अभेदे च त्रि० । “तत्रात्मभूतः कालश्चैरहार्थैः परि-

चारकैः” मनुः अहार्यैरभेदैः” कुल्लू० । अहार्यं मेवं
खगनाभिपट्टम्” गणरत्न० । “अहार्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञां
नित्यमिति स्थितिः” मनुः ।

अहि पु० आहन्ति आ+हन्+ङिन् टिलोपः आङो ह्रस्वश्च ।
१ सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम् ।
“अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा” । “द्वी-
करा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्विषा वैक-
रञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्रुताः ॥ द्वीकरा मण्डलिनो
राजिमन्तश्च पञ्चगाः । तेषु द्वीकरा ज्ञेया त्रिंशतिः
षट्च पञ्चगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।
निर्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्तथस्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः
सप्त चित्रामण्डलिराजिलाः । पदाभिष्टया दुष्टा वा
क्रुद्धा यासार्धिनेऽपि वा । ते दर्शानि महाक्रोधास्तद्वि-
त्रिविधमुच्यते । सर्पितं रदितं वापि ततोयमथ निर्वि-
षम् । सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्दिदः ।
पदानि यत्न दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥ निमग्नान्य-
त्यरक्तानि यान्युद्धृत्य करोति हि । चञ्चुमालकयुक्तानि
वैकृत्यकरणानि च । सङ्ग्रहानि सशोफानि विद्यात्तत्
सर्पितं भिषक् । राज्यः सलोहिता यत्न नीलाः पीताः
सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् ।
अशोफमल्पदुष्टास्तृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं पदानि
वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः । सर्पसृष्टस्य भोरोर्हिभ-
येन कुपितोऽनिलः । कस्याचिद् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभि-
हतन्तु तत् । व्याधितोद्दिग्ददर्शनं ज्ञेयान्यल्पविषाणि
तु । तथातिष्ठद्वालातिदष्टमल्पविषं स्रुतम् । सुपर्ण-
देवब्रह्मर्षियक्षसिद्धिनिषेविते ॥ विषम्रौषधियुक्ते च देशे
न क्रमते विषम् । रथाङ्गलाङ्गलच्छत्वस्तिकाङ्कु-
शधारिणः ॥ ज्ञेयाद्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
गामिनः । मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथगो मन्दगामिनः ॥
ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः । स्निग्धा
विविधवर्णाभिस्तियुगुद्धन्तु राजिभिः ॥ चित्रिता इव
ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्रुताः । सक्तारूपप्रभा
ये च कपिला ये च पञ्चगाः ॥ सुगन्धिनः सर्वा-
भास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्रुताः । क्षत्रियाः स्निग्ध-
वर्णास्तु पञ्चगा भृशकोपनाः ॥ सूर्यचन्द्राकृति च्छत्रं
लच्छन्तेषां तथाभ्युजम् । कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता
वर्णतस्तथा । धून्वाः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पञ्चगाः
स्रुताः ॥ मरुषद्दीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः । भिन्न-

वर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ कोपयन्त्यनिलं
जन्तोः फणिनः सर्वे एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि
कफश्चानेकराजयः ॥ अपत्यसमवर्णाभ्यां द्विदोषकरत्वमथम् ।
ज्ञेयौ दोषैश्च दम्ब्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः
पक्षिणे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि । शेषेषूक्ता मण्ड-
लिनो दिवा दम्बीकराः स्रुताः ॥ दम्बीकरास्तु तरुणा
दृष्टा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते
मृत्युहेतवः ॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविमृहताः
कथाः । दृष्टा सुकृत्वचो भीताः सर्पास्तल्पविषाः स्रुताः ।
तत्र दम्बीकराः । कृष्णसर्पो हाहाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो
लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुद-
पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुण्डरीको भ्रुकुटी-
सुखो विष्करः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतो-
दरो महाशिरा अलगर्ही आशीविष इति ॥ मण्ड-
लिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चि-
त्रमण्डलः पृथतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो दृष्ट-
गोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः
पालिंहिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षडगोऽनिको
बन्धुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्तक एणी-
पद इति ॥ राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचित्रो-
ऽङ्गुलराजिर्विन्दुराजिः कर्दमकक्षपृथोषकः सर्पपकः
श्वेतहनुर्दर्भपुष्पस्रक्को गोधूमकः किक्किसाद इति ॥
निर्विषास्तु । गलगोली मृकपत्तोऽजगरो दिव्यको
वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽन्वा-
हिकोऽहिपताकोगौराहिको दृष्टेशय इति । वैकर-
ञ्जास्तु त्रयाणां द्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः ।
तद्यथा । माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति । तत्र
कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः ।
राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ।
कृष्णसर्पेण राजिमन्त्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजि-
रिति । तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मालवदित्येके ।
त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः
पोटगलः पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पो वेक्षितकः सप्त तेषा-
माद्यास्तयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां
सर्पाणामशीनिरिति । तत्र महानेतजिह्वास्थशिरसः
पुष्पांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्थशिरसः स्त्रियः । उभय-
शामन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति । तेषां

बहूनि पुराणे नामान्युक्तानि तेषां प्रधान्यतो भारते कति-
चिदुक्तानि “बहुत्वान्नामधेयानि पञ्चगानां तपोधन ! । न
कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु । शेषः प्रथमतो
जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तत्तकश्च कर्कोटकधन-
ञ्जयौ । कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा । नागस्तथा
पिङ्गरक एलापतोऽथ वामनः । नीलानीलौ तथा नागौ
कल्पापशवलौ तथा । आर्यदशोपकश्चैव नागः कलश-
पोतकः । सुरासुखो दधिसुखस्तथा विसर्पिण्डकः ।
आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा । निष्णानको
हेमगुह्यो नङ्गपः पिङ्गलस्तथा । बाहुरकर्णो हस्तिपदस्तथा
सुह्रपिण्डकः । कम्बलाश्वतरो चापि नागः कालीयकस्तथा
वृक्षसंवर्त्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ । नागः शङ्ख-
सुखश्चैव तथा कुम्भाण्डकोऽपरः । जेमकश्च तथा नागो
नागः पिण्डारकस्तथा । करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको
विल्वपाण्डुरः । मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभट्टो हरिद्रकः ।
अपराजितो ज्योतिकश्च पद्मगः श्रीवहस्तथा । कौरव्यो
धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् । विराजश्च सुवाङ्मयश्च शालि-
पिण्डश्च वीर्यवान् । हस्तिपिण्डः पिठरकः सुसुखः कौण-
पाशनः । कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रमाकरः । कुसुदः
कुसुदालश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा । कर्दमश्च महानागो
नागश्च बहुमूलकः । कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहो-
दरौ । एते प्राधान्यतो नागाः कीर्त्तिता द्विजसत्तम ! ।
बहुत्वान्नामधेयानामितरे नानुकीर्त्तिताः । एतेषां प्रसवो
यश्च प्रसवस्य च सन्ततिः । असंख्येयेति मत्वा ताञ्च
ब्रवीमि तपोधन ! । बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानि ।
च । अशक्यान्वेव संख्यातुं पञ्चगानां तपोधन ! भा० आ०
३५ अ० । “अहिपरिकरभाजो भास्वनैरङ्गरागैः”
भाषः । महतोऽप्येनसोमासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते” “न
पक्ष्यहिम्रेष्यनाम्नी न च भोषणनामिकाम्” लूताहि
शरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणमिति” च मनुः । १२४ अर्थे,
इन् ४ राज्ञौ, ५ पथिके, अह-व्याप्तौ इन् । इदं वाच्यते तस्य
सर्वलोकव्यापकत्वात्तन्नामकत्वम् स च विश्वरूपपितृ-
स्वपुत्रः तदुत्पत्तिकथा भाग० ईस्क० ६ अ० “हृत्पुत्र-
स्तत्स्वपुत्रा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्व
मा चिरं जहि विद्विषम् । अथान्वाहार्यचनादुत्थितो
घोरदर्शनः । कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
विष्वग्विवर्द्धमानं तमिषुमानं दिनेदिने । दग्धशैल
प्रतीकारं सन्ध्याभ्रानीकवर्द्धसम् ॥ तप्तताम्रशिखा-

इसृग् मध्याङ्गाकीर्णलोचनम् । देदीप्यमाने त्रिशिखे मूल
आरोप्य रोदसी ॥ अत्यन्तसुप्रयत्नञ्च चालयन्तं पदा महीम् ।
दरीगम्भीरवक्त्रेण पिवता च नभस्तलम् ॥ लिहता जिह्वय-
त्त्राणि यसता भुवनत्रयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भ-
माणं सुद्धर्मकूटः । विलस्तादुद्गुर्लोकाधीक्ष्य सर्वे दिशो-
दिश ॥ येनादृतादमे लोकास्तपसा त्वाप्समूर्त्तिना । सर्वे-
दृत् इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः” ॥ ७ खले, ८ वज्रके,
९ सर्पस्थानिके अश्लेषानक्षत्रे च । “वृद्धगणस्तीक्ष्णोऽहि रुद्रे-
न्द्रयुक्” ज्यो० । “द्रुतं धनुःखण्डमिवाहिद्विषः” किरा० ।
“अद्विषस्तद्भवता निश्चयताम्” भाषः । १० अहन्तरि त्रि०
“अहिरसि बुध्नः” ताण्ड्य० । अहिराहन्तरिप्रभृतीनाम्”
भा० । अह-व्याप्तौ इन् । ११ जले महीव्यापित्वात्तत्त्वम्
१२ व्यापके १३ व्याप्ते च त्रि० । १४ द्यावापृथिव्योः द्वि० व०
१५ पृथिव्यां १६ स्त्रीगव्याञ्च स्त्री वा डोप् नागनामत्वात्
तज्जातत्वाच्च १७ सीसे धातौ । तस्योत्पत्त्यादिकम् भावप्र०
“दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु व्यमोचयत्” वीर्यं
जातस्ततो नागः सर्वरोगापहोन्मेषाम्” सीसं बध्नं तथा
वप्रं योगेष्टं नागनामकम् (नागोभुजशः) सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं
विशेषान्नेहनाशनम् । नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनभातनोति । वज्रं प्रदीपयति
कामबलं करोति ऋतुं च नाशयति सन्ततसेवितः सः ।
पाकेन हीनो किल बहूनागो कुष्ठानि गुणसांश्च तथा-
तिकष्टम् । पाण्डुप्रमेहानिलमादशोभभगन्दरादीन् कुरुतः
प्रभुक्तौ” तस्य पाकविधिमाह तत्रैव । ताम्बूलरस
संपिष्टशिलापेयात् पुनः पुनः । द्वाविंशद्भिः पुटेर्नागो
निरुध्यं भक्ष जायते । (शिला मनःशिला) अन्यञ्च ।
“अथत्यचिञ्चात्यकृत्स्नं चतुर्थार्थेन निक्षिपेत् । तत्पात्रे
विद्रुतो नागो लोहदर्व्या प्रचालितः । यामैकेन भवेद्भक्ष
तत्तुल्या स्यान्मनःशिला । काञ्चिकेन द्वयं दृष्ट्वा पचेत्
दृष्टपुटेन तम् । स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्चिकेन
च । पुनः पचेत् समेताभ्यामेवं षष्टिपुटेर्नृतिः” ।

अहिंसक त्रि० न हिंसास्ति हिंनुस-खुल न० त० । हिंसारहिते
अहिंसा स्त्री हिंनुम-अङ् न० त० । १ वाङ्मननःकायैः
परपोडाभावे, २ प्राणिपीडननिवृत्तौ, ३ अशस्त्रीयप्राण-
पीडनाभावे च “अहिंसापरमो धर्मः” इति स्मृतिः ।
“या वेद विहिता हिंसा नियतास्त्रिशराचरे । अहिंसामेव
तां विद्यात् वेदाङ्गर्षोहि निर्वभौ” मनुना वैधर्हिंसायां
दोषाभावउक्तः एतच्च भीमांसकादिगणे सांख्यनये तु

शक्त्याहिंसायामपि दोषः यथोक्तं सां०का० ।
“इष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिस्तथातिशययुक्तः” । अवि-
शुद्धिर्हिंसादोषसंसर्गः यथा च वैधर्हिंसायां दोषसंसर्गस्तथो-
क्तमशुद्धिग्रहे ४७६ पृष्ठे । एतस्याश्च भावरूपत्वं गीता-
यास्तुतम् “बुद्धिर्ज्ञानमसम्भोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
अहिंसा समता तृष्टिः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति भावा भूतानां मत्त-
एव पृथग्विधाः” । इत्यञ्च साधारणधर्मः । “अहिंसा
सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः एतत् सामासिकं धर्मं
चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः” इति मनूक्तेः “क्षमा सत्यं दमः शौचं
दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थास्तुसरणं
दया, अर्जवम् ह्रीरलोभश्च देवब्राह्मणपूजनम् । अन-
भ्यस्तया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते “विष्णूक्तेः
“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं शमोदया
ज्जानिः सर्वेषां धर्म्मसाधनमिति” याज्ञ० उक्तेश्च “सर्वेषां
पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालान्तं धर्म्मसाधनमिति”
“साधारणधर्मश्चाहिंसादिः” “न हिंसात् सर्वाभूतानोति”
श्रुत्युक्तः आचारण्डान्तं साधारणधर्मः” मिता० । इत्यञ्च “अ-
हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” पात० उक्तेो यम
भेदः, “अहिंसा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूतानाम-
पीडनं सा परमः शुद्धोधर्मः “अहिंसा परमोधर्म” इत्युक्तेः
अन्ये सत्यादय एतस्या एव शुद्ध्यर्थः तथा चोक्तं “स खल्वयं
ब्राह्मणो यथा यथा तानि व्रतानि समादिशति सति तथा तथा
प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदा-
तकूपामहिंसां करोतीति” वृत्तिः । तस्याश्च कथं कसं व्यता
तदपि “वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्” पात० सू०
दर्शितम् “एतेषां यमनियमानां वितर्कहिंसादिषं
कल्पैः हनिष्याम्येनमसत्यं वदिष्यामि परस्वमादास्ये इत्या-
दिभिः बाधने प्राप्ते सति यमपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभाव
नं कुर्यात् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पापव्यमानेन येन मया
शरणमुपगतः सर्वभूताभयप्रदानेन यमादिधर्मैः स
खल्वहं त्यक्त्वा हिंसादीन् पुनस्तानाददानस्तुल्यः शुना ।
यथा आ वान्ताशी तथा त्यक्तस्य पुनरादाने इति वितर्क
प्रतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः” वृत्तिः । वितर्काणां स्वरूप-
प्रकारकारणावान्तरभेदफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण
वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति । “वितर्काः कृतकारितानु-
भविता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्यातिमात्रा
दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्” पात० सू० ।
“वितर्क्यन्त इति वितर्काहिंसादयः इति स्वरूपोक्तिः । तत्त-

हिंसा विप्रकारा स्वयंज्ञता, कुर्वन्ति कारिता, साधुसाध्वि-
त्यनुभोदिता चेति तत्रैकेका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभे-
दात् मांसादलोभेन, अपलतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्य-
तीति मोहेन च । एवं नवविधा जाता हिंसा । लोभक्रोधमोहा
अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति ऋदुमध्यातिमात्रत्वेन । तत्पू-
र्व्वकाहिंसादयोऽपि ऋद्वोमध्या अतिमात्राश्च भवन्ति ।
तथा ज्ञतकारितानुभोदिताश्च प्रत्येकं नवधा भवन्तीति हिं-
सायाः सप्तविंशतिभेदा भवन्ति । ऋदुमध्यातिमात्रा अपि
प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति ऋदुऋदुर्मध्यऋदुस्तीव्रऋदुःऋदु-
मध्योमध्यमध्यस्तीव्रमध्यः ऋदुतीव्रोमध्यतीव्रस्तीव्रतीव्रश्चेति
एवं लोभो नवविधः एवं क्रोधमोहाविति तत्पूर्व्वज्ञता-
हिंसा सप्तविंशतिभेदाभवन्ति तथा कारितानुभोदिता चेत्य-
मेकाशीतिभेदा हिंसा भवति' इति । तेषां फलान्याह दुः-
खाज्ञानानन्तफला इति । मनुनामि "अनुमन्ता विशसिता
नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च षड्विधे घातकाः
सूताः" इत्यनेन अनुमत्यादीनां हिंसासाधनत्वमुक्ताम्
यममध्येऽहिंसाफलमप्याह पात० सू० । "अहिंसाप्रति-
ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः" । अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याऽ
हिंसकस्य सुनिवर्त्यस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामपि अहिंसकु-
लादीनां वैरत्यागः अस्याएव प्रभावात् । अतएव कविभिः
अहिंसायमप्रभावादेव शान्ताश्रमः "विरोधिसत्त्वेऽभिमतपूर्व्व-
वत्सरमित्यादि" वर्ण्यते ।

अहिंसां न त्वि० न हिंस्ति हिंसा-शीलार्थं चान्शु न० त० ।
हिंसाशीलमिच्छे “शर्मण्यहिंसां सखिरे” ऋ० ५, ६४, २ ।
अहिंसा त्वि० न हिंसाः । १ हिंसाशीलमिच्छे । “अहिंसोदम-
दानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतः” मनुः । “हिंसाहिंसे
ऋदुक्रूरे धर्माधर्माद्विद्वतान्दते । यद्व्यस्य सोऽदधात्सर्गं
तत्तस्य स्वयमाविशत्” मनुः । “हिंसाहिंसे ऋदुक्रूरे
धर्माधर्माद्विद्वतान्दते । ते एव प्रतिपद्यन्ते ऋज्यमानाः
पुनः पुनः” शा० भा० सूतिः । (कुलेखाड़ा) २ कुलिकादृष्टे
पु० राजव० ।

अहिका स्त्री अहिरिव कायति प्रकाशते दुराक्रमत्वात् ।
 १ शाल्मलित्ते शब्दच० । २ भुवनशते पु० ।
 अहिकान्त पु० अहेः कान्तः भक्ष्यत्वात् । वायौ सर्पस्य
 पवनाशनत्वेन वायोस्तत्कान्तत्वम् ।
 अहिलेत पु० अहेः लेखमिव । प्राग्देशवर्त्ति देशभेदे । भा० व०
 २५३ अ० कर्णदिग्विजये । “अवतीर्य” ततः शैलान्
 पूर्वां दिशमभिद्रुतः । अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गान् इत्यप्रकृत्य

“आवशोरांश्च योधांश्च अहिच्छेत्” च योषयन् । पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत्” ।

अहिगण पु० १ छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे पञ्चमात्मके आद्यगुरुके अन्यलघुलयरूपे सप्तमभेदे । इत० । २ सर्पाणां समूहे ।

अहिच्छत् पु० अहेः फणाकारः क्लृप्तादकः । १ मेघद्वी-
वृत्ते, २ नगरीभेदे स्त्री । ३ देशभेदे पु० । स च देशः
पार्थेन निर्जित्य द्रोणाय दत्तः । “अहिच्छत्” च विषयं
द्रोणः समभिपद्यत । एवं राज्ञह्निच्छत्वा पुरीजनपदायुता
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता” भा० आ० प०
१३६ अ० । तत्र द्रुपदराज्यं पूर्वमासीत् यथोक्तं हरि-
वंशे २० अ० “अहिच्छत्” स्वकं राज्यं पितरं प्राप महा-
द्युतिः । द्रुपदस्य पिता राजन् । समैवानुमते तदा । ततो-
ऽभूद्द्रुपदो राजा द्रोणस्तेन निराकृतः । ततोऽर्जुनेन तरसा
निर्जित्य द्रुपदं रणे । अहिच्छत्” सकाम्पित्यं द्रोणाया
थापयर्जितम् । प्रतिगृह्य ततोद्रोणः उभयं जयतांवरः ।
काम्पित्यं द्रुपदायैव प्रायच्छदितं तव” हरि० २० अ०
तत्सौमावन्वयं भा० आ० प० १३७ अ० उक्तः ।
“कामन्दीमथ गङ्गायास्तोरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावा-
सीद्दीनमनाः काम्पित्यञ्च पुरोत्तमम्” । दक्षिणांशापि
पञ्चालान् यावच्चाम्पित्यतो नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदं
परिभूयाथ पालिता” । अहिच्छत्स्य नामान्तरं प्रत्ययः
हेम० । अहिच्छत्वे भवः अण् अहिच्छत्तः । स्त्रियां
ङीप् गुरुपोत्तमत्वेऽपि गोतार्थभिन्नत्वात् न व्यङ् अहि-
च्छत्वे” सि० कौ० ।

अहिजित् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा जितवान् जि-
तक् च । १ कृष्णे, २ इन्द्रे च । तत्र कृष्णस्य कालि-
यदमनात्थात्वम् तत्कथा हरि० ६६ अ० । “कृष्ण कृष्ण !
महाबाहो ! गोपानां नन्दिवर्द्धन ! । दस्यतामेष वै क्षिप्रं
सर्पराजो विषायुधः । इमे नो बान्धवास्तात ! त्वां मत्वा
मानुषं विभो ! । परिदेवन्ति करुणं सर्वे मारुपबुद्धयः ।
तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञासमीरितम् ।
विक्रीच्याऽस्कोटयन् बाहू भित्त्वा तं भोगबन्धनम् । तस्य
पद्भ्यां समाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम् । शिरस्यु कृष्णो
जघाह स्वहस्तेनावनास्य च । तस्याकरोह सङ्घास मध्य
मं तन्नाहकिरः । सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णः ननर्त्त रुचि-
राङ्गदः । नृद्यमानः स कृष्णेन आत्ममूर्ध्ना भुजङ्गमः” ।
इति । इन्द्रस्य वृत्तासुरजयकथा भाग० ६६ अ०
“अथेन्द्रो वज्रवृत्तस्य निर्मितं विश्वकर्माणा । सुनेः

शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्” इत्युपक्रम्य इन्द्रवृत्ता-
सुरयुद्धं वर्णयित्वा “भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य
बलभिद्भिः उच्चकर्त्त शिरः शक्रोगिरिभटङ्गमियोजसा”
इत्युक्तम् । [जिह्वाख्यलतायाम् ।

अहिजिह्वा स्त्री अहेर्जिह्वेव तदाकारशिवत्वात् । नाग-
अहिण्डुका स्त्री हिण्डु-उकञ् न० त० । सुश्रुतोक्ते कीट-
भेदे कीटशब्दे विवृतिः “अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाह-
कण्डूययवोमोहश्च” । “अहिण्डुकाभिर्दष्टानामापदो-
विषनाशनम्” इति च सुश्रुतः ।

अहित पु० न० त० । १ शत्रौ । २ पथ्यभिन्ने वि० । सुश्रु-
तोक्तानि अहितानि अपथ्यशब्दे २२६ पृष्ठे उक्तानि
“अहिताननिलोद्भूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः” रघुः “राम-
नाम इति तुल्यमात्मजे वर्त्तमानमहिते च दारुणे” रघुः
“निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्यं वदिष्यन्ति तवाहितः” गीता । चतु-
र्धामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान्
समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत” मनुः । “अहितो देह-
जोव्याधिरहितमारण्यमौषधम्” ।

अ(आ)हितुण्डिक पु० अहेस्तुण्डं मुखं तेन दीव्यति ठन्
ठञ् वा । १ व्यालस्याहिणि, २ सर्पखेलके च ।

अहिदिप् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा द्विष्टवान् द्विष-
भूते क्विप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नवकुले, ४ इन्द्रे गरुडं
मयूरनकुलानां स्वभावसिद्धं तथात्वम् इन्द्रस्य वृत्तासुर
हेतृत्वमहिजिच्छब्दे उक्तम् “अहिदिप्सुद्धवता निशम्य-
ताम्” भाष० । क । अहिदिपोऽप्युक्तार्थेषु । [स्वभावसिद्धे वैरे !

अहिनकुलिका स्त्री अहिनकुलयोर्वैरम् पुन । सर्पनकुलयोः
अहिनिर्मीक पु० अहिना निर्मुच्यते निर्+मुच-कर्मणि घञ्
इत० । सर्पकञ्चुके (खोलस) इति ख्याते ।

अहिर्निलयणी स्त्री अहिर्निलीयतेऽस्याम् निर्+ली-ल्युट्
ङीप् । (खोलस) इति ख्याते सर्पनिर्मीके । “तद्यथाऽ-
हिर्निलयणी वल्लीके मृता प्रत्यस्ता शेते” ए० उ० ।

अहिपताक पु० अहिपु पताका तदाकारोऽस्त्रस्य अच् ।
सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे सुश्रुतोक्तस्तद्भेदोदृष्टः ।

अहिपति पु० इत० । वासुकिनामे । अहिनायादयोऽप्यत्र ।

अहिपुत्रक पु० अहेः पुत्रः इव कायति प्रकाशते कै-क ।
सर्पाकारे मौकाविशेषे (क्विप्) ।

अहिपूतन न० सुश्रुतोक्ते क्षुररोगभेदे यथा “समासेन चतु-
स्त्रिंशत् क्षुररोगा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “निरुहगुदोऽहिपूतनं
दृषणकच्छुर्गुदभ्रं शश्वेति” तान् गणयित्वा” “शक्षकूल-

समायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्निग्धस्यास्नाप्यमानस्य
कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फीटाः स्नावय
जायते । एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्” इति तस्य
लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि ॥ ‘धावत्राः सन्य
शोधयित्वा बाले साध्यादहिपूतना” । “पटोलपत्रलिफला-
रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कच्छामयद्विपूत-
नाम्” “चिकित्सन् सुष्ककच्छायाद्विपूतनपानवत्” सुशु० ।
अहिफेन पु० अहेः फेनः गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्)
इति ख्याते ऽदृक्निर्वासभेदे । इत० २ सर्पलालायाञ्च ।
अहि(वु)बुध पु० अहेरिव बुधो योवा यस्य । ऽरुभेदे, २ तद्देव-
ताके २ उसरभाद्रपदनक्षत्रे ३ सुहृत्तमेदे च । पु० अहिर्बु-
(वु)धोऽहिर्(बु)धप्रोऽप्यत्र । तत्सकृपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
‘अजैकपादहिर्बुधः विरूपाक्षश्च रेवतः” विष्णुध० ।
सुहृत्तमेदश्च अहःशब्दे ५७६ पु० उक्तः तन्नक्षत्रस्य तद्देव-
ताकत्वञ्च अस्योपाशब्दे ४६८ पु० उक्तम् ।

अहिभय न० अहेः, गृहस्थत्वात् आहताकारत्वाच्च अहि-
तव्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते ऽभये
इत० । २ सर्पभये च । [भयनागिकायाम् भूस्यामलक्याम् ।
अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्प
अहिभानु पु० अहिर्यायो भानुस्तद्गतिरस्य । सूर्यगतिहेतौ
वायौ प्रगल्भानलेनैव सूर्यगतेर्ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् ।
“मरुतो अहिभानवः” ऋ० १, १७२, १ ।

अहिभुज पु० अहिं भुङ्क्ते किप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नकुले च
अहिभुत् पु० अहिमाभूषणतया विभर्ति भृ-किप् । १ शिवे
अहिम न० विरोधे न० त० । १ उष्णस्पर्शे २ तद्वति त्वि० ।
अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १ सूर्ये २ अर्क-
हस्ते च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।

अहिमन्यु त्वि० अहिरिव हिंस्रोमन्युरस्य । १ हननशीले
२ अहितव्यहिंस्रक्रोधे च “शवसाऽहिमन्यवः” ऋ० १,
६४, ८ । इत० । ३ सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।
अहिमर्दनी स्त्री अहिर्मर्द्दतेऽनया मृद-ल्युट् । गन्धना-
अहिमाय त्वि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । हवाहुरादौ
“हृत्सतेरहिमायान् अभि द्यून्” ऋ० १, १६०, ४ ।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ-णिच्-अण् । १ अरिभेदक-
हस्ते सर्पमारके २ गरुडे ३ मयूरे ४ हवाहुरनाशके
इन्द्रे च । [अरिभेदहस्ते ;

अहिभेद(क) पु० अहिराहन्ताऽरिरिव भेदोऽस्य वा कप् ।
अहिरिपु पु० इत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ लक्षणे च

५ हतशत्रौ इन्द्रे च । अहिजिच्छन्दे विष्टतिः ।
अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक० त०
अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ ताम्बूल्याम् २ अहि-
हृष्टी लता शा० त० । २ गन्धनाकुल्याम् ।
अहिविद्विप् पु० इत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ लक्षणे
५ गन्धनाकुलोद्वेगे हतशत्रौ इन्द्रे च ‘द्रुतं धनुःखण्ड-
मिव अहिविद्विप्” किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।
अहिशुष्म त्वि० अह-व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्मं यस्य
व्यापकबले । “आस्माद्भगव्यादहिशुष्म !” ऋ० ५, ३३, ५ ।
अहिसक्थ त्वि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य । १ सर्वतल्य-
दीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २ तदाधारदेशे पु० । तद्देश-
स्यादूरभवम् सुखास्वा० अण् । आहिसक्थः । तद्देशा-
दूरभवे देशादौ त्वि० ।
अहिल्य न० हत्वा हननं भावे क्यप् वेदे न० । १ हवाहुर-
हनने “अर्कमहिल्ये जघुः” ऋ० १, १६१, १ ।
लोके स्त्रीत्वम् । २ सर्पहनने स्त्री । [२ इन्द्रे च ।
अहिलन् पु० अहिं सर्पं हत्वाहुरं वा हतवान् किप् । १ गरुडे
अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अहं समूहसाध्ये द्विरा-
त्वादियागभेदे । स च ताण्ड्य० ब्रा० भाष्ये षोडश
कृत्विज उपक्रम्य ‘एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति’ आपस्त० उक्तः
“तएते होत्रादिनामका षोडशकृत्विजोद्विरात्वादिभिरहीन-
संज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति” भा० “अहीन
यजनमशुचिकरमिति” श्रुतिः “अभिचारमहीनञ्च त्विः
कृत्वेह विशुध्यति” मनुः । अहीनामिनःस्वामी । २ सर्पराजे
वासुकौ पु० । न हीनः । ३ अन्यूने त्वि० न न महीन
महीन पराक्रमम् रघुः “वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक-
र्मासु” मनुः “त्वत्तः सूतमहीनकीर्त्तेः” भा० आ० ५० ।
अहीनगु पु० सूर्यवंशे ऋषभेदे “अहीनगुर्नाम स गां समया
महीनवाङ्महविषः शशास” रघुः “रामस्य तनयोजज्ञे कुश
इत्यभिविश्रुतः । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चा-
त्मजः । निषधस्य नलः पुत्त्रो नभः पुत्त्रो नलस्य तु । नभस्य
पुण्डरीकस्तु जेमधन्वा ततः सूतः । जेमधन्वस्तुत्वासी-
द्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानोकात्मजः
प्रभुः । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः” ।
हरि० व० १६ अ० ।

अहीनवादिन् त्वि० न हीनः वादी । “अन्यवादी क्रिया-
द्वेषी नोस्यापता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः
प्रश्नविधः सूतः” इति सूत्र्यक्तहीनभिन्ने वादिति ।

अहीमती स्त्री अहिरक्ष्यस्याम् मतप् शरादि० दीर्घः । नदीभेदे
अहीर पु० आभीरस्य पुषो० साधुत्वम् । आभीरे । [उक्तः ।
अहीरणादि पु० अरोहणादिगणे पाठान्तरम् स च गणः तच्छब्दे
अहीरणि पु० अहीन् ईरयति दूरीकरोति ईर-अनि ।

द्विसप्तसर्पे तद्दर्शनाद्धीतरे सर्पाः पलायन्ते ।

अहीश्रुव पु० अहिरिव श्रूयते श्रु-क बा० दीर्घः । शत्रौ “पिप्रु-
दासमहीश्रुवम्” ऋ० ८, २२, २ । “अहीश्रुवं शत्रुम्” भा० ।

अहु लि० अह-व्याप्तौ उन् । व्यापके स्त्रियां ङीप् “पर
उर्वीर्वा अन्या उपसदः परोऽहोरन्याः” शत० ब्रा० ।
अंहते आधारे उन् अङ्ग भगे न० । “यदस्य अङ्गभेद्या
कधु” य० २२, २८, “अङ्गभगं भेद्यं विदार्यं यस्याः” दीपः ।

अहुत पु० नास्ति हुतं हवनं यत् । धर्मसाधनत्वेऽपि अहोमे
ऽवेदपाठे “अहुतं च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्मं
हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” जपोऽहुतो हुतो-
होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्मं हुतं द्विजापाङ्गां
प्राशितं पितृतर्पणम्” मनुः यस्य हवनं न हुतं तादृशे
२ हविरादौ लि० । “अथ यत् पुराणा नास्ति यथा
अहुतस्य हविषो नास्तीयात् एवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नास्ती-
यात्” शत० ब्रा० ।

अहृणान लि० हृणी-रोषणे कण्ठा० ताच्छील्ये चानश्
वेदे नि० न० त० । अक्रोधने । “किं मे हव्यमहृणानो-
जुषेत” ऋ० ७, ८६, २ । लोके क्वचित् वेदे च अहृणीय-
मानः । “राजाना क्षत्रमहृणीयमानाः” ऋ० ५, ६२, ६ ।

अहे अव्य-अह+ए । १ छेपे, वियोगे च । “अहे राम !
घनश्याम ! सुस्वामि सुखपङ्कजम् । यदि जीवामि श्रीकेन
पुनः पश्यामि ते सुखम्” ।

अहेड लि० हेड-अनादरे अच् न० त० । अवज्ञाशून्ये
अहेडमान लि० हेड-शानच् न० त० । आद्रियमाणे अव-
ज्ञाशून्ये “अहेडमानो वरुणः” ऋ० १, २४, ११ ।

अहेतु पु० न० त० । १ हेतुभिन्ने न० ब० । २ हेतुशून्ये लि० वा
कप् अहेतुकोऽप्युक्तार्थे । हेतुः कारणसदृशश्च । कारणञ्च
कार्याव्यवहितक्षणे कार्याधिकरणे स्थितिशाली यथा घटा-
दिकंप्रति ऋत्तिकारि कटकादिकं सुवर्णादि । तयोस्तद-
धिकरणेतत्पूर्वं स्थितत्वात् तथात्वम् । कारणताप्राप्तौ च
अन्वयव्यतिरेको । मतभेदे तद्व्याहकाणि कारणशब्दे पश्यन्ते

अहेरु पु० न हिनोति हि-रु न० त० । शतमूल्याम् ।

अहेतुक लि० हेतुत आगतम् ठञ् न० त० । १ हेतुतोऽ-
प्राप्ते २ उद्दिष्टान्तरासक्ततायाऽकृते । ३ उपपत्तिशून्ये

च । “यत्तु कृतज्ञवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमर्हत्तकम् ।
अतत्त्वार्यवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्” गीता ।

अहो अव्य० न+हा-ङो । १ भोके, २ धिगर्थे, ३ विषादे,
४ दयायां, ५ सम्बोधने, ६ विस्मये, ७ प्रशंसायाम्, ८ वितर्के,
९ अस्त्रयायाञ्च “अहो महत्त्वं महतामपूर्वम्” नीतिः
“कुसुमधनुषोमन्दिरमहो” श्यामास्तवः । “अहो अहो-
भिर्मेहिमाहिमागमे” नैष० ।

अहोरात्र पु० अहश्च रात्रिश्च टच् समा० । सूर्योदयद्वय-
मध्यवर्त्तिकाले षष्टिदण्डात्मके मानुषे दिने पितृप्राद्यहोरा-
त्रमानन्तु-अहश्चब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तम् । त्रिशकला सहर्त्तः
स्यादहोरात्रस्तु तावतः । अहोरात्रे विभजते सूर्योमानु-
षदैविके” मनुः । “रात्राङ्गाहाः पु० सि० पा० उक्तेः पुंस्त्वे-
ऽपि आर्षत्वात् क्लीबम् “रात्रिञ्च तावतोमेव तेऽहोरात्र
विदोविदुः” मनुः । [दिवसे गेये रथन्तरनामकसामभेदे ।

अहोरथन्तर न० अङ्गि गेयं रथन्तरम् सामभेदः न रो रः ।

अहोरूप न० अङ्गो रूपम् न रो रः । दिवसरूपे ।

अहोवत अव्य० अहो च वत च इ० । १ खेदे, २ सम्बोधने ३ अयु-
कस्यायाञ्च । “अहोवत महत् कष्टम्” गणरत्न० “अहोवत
महत् पापम्” गीता “अहोवतासि स्पृहणीयवीर्यः” कुमा०

अङ्गवाय्य लि० अङ्ग-वा० आय्य न० त० । निङ्गवाकर्त्तरि ।

“सत्यं तसु वर्णे यदौ विदानो अङ्गवाय्यम्” ऋ० ८, ४५, २७

अङ्गाय अव्य० अङ्ग-घञ् टडिः पृषो० वस्य यत्वं न० त० ।

शैथ्ये । “अङ्गाय सा नियमजं क्षमसत्सर्ज” कुमा०

“अङ्गाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्” रघुः स्वच्छन्दो-
च्छलदच्छकच्छाहरच्छातेतरास्त्वच्छटा-सूर्च्छान्मोसमहर्षि
हर्षविहितस्नानाङ्गकाऽङ्गाय वः” का० प्रा० ।

अहर्षु लि० अहिमाहन्नारं शत्रुवृत्तिं वृष-उ । शत्रु
प्रति आभिसुख्येन गन्तरि “अहर्षुणां चित्रयां अवि-
ष्याम्” ऋ० २, ३८, ३ ।

अह्रय लि० न जिह्तेति ह्री-अच् न० त० । निर्लज्जे
“हृणीमहे अह्रयं वाजसृन्मियम्” ऋ० २, २, ४, ।

अह्रयाण लि० ह्री-बा० “आनच् न० त० । निर्लज्जे “अय
एति युवतिरह्रयाणां” ऋ० ७, ८०, २ । [ऋ० ८, ५४, १ ।

अहि पु० ह-क्रि न० त० । कवौ । “शुकं उडुहे अह्रयः”

अहुत लि० हृ-क्त न० त० पृ० । अकुटिबे “समेनमहुत
इमा गिरः” ऋ० ८, २४, ६ ।

अह्रीक पु० नास्ति ह्रीर्यस्य । १ क्षपणके तस्य दिगम्बरत्वेन
लज्जाहीनत्वात्तथात्वम् २ निर्लज्जे लि० ।

अङ्गल लि० न चलति चलति च्छल-अच् न० त० । भङ्गातके ।
१ विञ्चलभिन्ने लि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये षट्पदभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप-किप् पृ० पलोपः । १ वाक्ये (वाक्यस्यान्य-
यात्वद्योतने पूर्वमेवमस्या इदानीमेवमिति प्रतिपादने)
० स्तुतौ (आ एवं मन्यसे इति स्तुतस्यान्यथा प्रतिपादने)
२ अनुकम्पायाम् । ४ ससञ्चये, ५ अङ्गीकारे, ६ ईषदर्थे
७ क्रियायोगे, ८ सीमायां ९ व्याप्तौ च । वाक्यस्य प्रतिभिन्ने-
ऽस्य डित्त्वमिच्छन्ति अङ्कितोऽस्य एकाज्जनिपातत्वात् प्रष्ट-
कृत्सञ्ज्ञा डितस्तु न । अतवोक्तम् “मय्यादायामभिधौ
क्रियायोगेपदार्थयोः । य आकारः स डित् प्रोक्तः वाक्य-
स्मरणयोरङ्कित्” तत्र सीमायाम् आ-आत्मबोधात्
आत्मबोधात् “लौकिकं तद्वदेदे” प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” ।
व्याप्तौ ब्रह्माख्यासकलात् । सकलं व्याप्यत्वर्थः । एतदर्थे
विकल्पेन अव्ययीभावः । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोगः
उपसर्गः । यथा आगच्छत् आभात् । ईषदर्थे आकम्पः
आकेशरः । वाक्यञ्च वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणा-
न्तरावागगतस्य नतु शब्दमात्रेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन-अच् । ऋषिभेदे कर्णा० फिज् ।

आकनायनिः तङ्गणे आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि-घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन लि० आकम्पते आ+कपि-युच् । १ ईषत्कम्पनशीले ।

० भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि-णिच्-ल्यु ।

२ ईषञ्चालके लि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ ईषञ्चालने न० ।

आकम्पित लि० आ+कपि-कर्त्तरि क्त । १ ईषत्कम्पिते “अनो-
कहाकम्पितपुष्पगन्धी” रघुः । भावे क्त । २ ईषत्कम्पने
न० । णिच्-कर्मणि क्त । ३ ईषञ्चालिते लि० ।

आकत्य न० न कतः सञ्चलताकारो अकतस्य भावः
घञ् । असञ्चलताकारित्वे । “न नज्पूर्वात्तत्पुरुषादि

त्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्युदासात् तत्पुरुष एव घञ् ।
बहुव्रीहौ तु तलादि । अकतता अकतत्वम् ।

आकम्प लि० आ+कपि-र । ईषत्कम्पशीले ।

आकर पु० आकुर्वन्ति संघोभय कुर्वन्ति व्यवहारमत आ+
क-घः । १ समूहे, “शब्दाकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम्”
कविल्यट् । “बभूववजाकरभूषणायाः रघुः” । २ श्रेष्ठे च ।
आकीर्यन्ते धातवोऽत्र कृ-अप् । ३ रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने
“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमण्येः कुतः” हितो०
“शुचीनाकरकम्पान्ते भोक्तृनन्निवेशने” “आयव्ययौ च
नियतावाकारान् कोषमेव च” “सर्वाकरेष्वधीकारो महा-
यन्त्रप्रवर्तनम्” मनुः । “दिलोपस्त्रुर्भणिराकरोद्भवः”
रघुः । ४ स्यानमात्रे च कमलाकरः पद्माकर इत्यादि ।
“हरिदन्तः कमलाकरानिव” रघुः “शैलोन्द्रोहिमवान्नाम
धातूनामाकरो महान्” रामा० । आकरः स्यपरभूरि-
कथानां प्रायशो हि सुहृदां सहवासः” नैष० ।

आकरिक लि० आकरे नियुक्तः ठञ् । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु
राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापस-
म्भवात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परि-
गणना कृता । “सर्वाकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् लि० आकरः उत्पत्तिस्थानं प्राशस्त्येनास्त्यस्य
इति स्त्रियां ङीप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाक-
रिभिः करिभिः जतैः” किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्षपर्यन्तम् अव्य० । कर्षपर्यन्ते “आकर्ण
सुल्लसितमस्य विकाशिकाशम्” साधः ।

आकर्णेन न० आ+कर्ष-ल्युट् । अथ “सदा तदाकर्ष
न तत्पराभूत्” नैष० ।

आकर्ष पु० आकृष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कृष-घञ् ।
१ पाशके, २ शारिफलके, ३ द्यूते, ४ इन्द्रिये धन्विनो
५ धनुर्भ्यासे च । भावे घञ् । ईषत्कर्षणे । आधारे
घञ् । ७ निकषे उपसे । खलादिगतं धान्वाकृष्यतेऽनेन
करणे घञ् । अङ्गुशाकारे (आकुंङ्गा) इति ख्याते ऽकाङ्-
भेदे । “आकर्षः श्वेव आकर्षश्च” सि० कौ० । आकर्षति
कर्त्तरि अच् । ८ आकर्षके लि० । सध्वित्याकर्षैः कुशैः”
कात्या० १३, २, २० । सध्वित्याकर्षैः कुशैः” कर्षा० । “आकर्षस्ते-
ऽवाकफलः सुप्रणीतो हृदि प्रौढो मन्त्रपदः समाधिः” भा०
स० ६ अ० । आकर्षकः हृदयाकर्षकः समाधिः चिन्तनम्
अवाकफलः नीचफलः । आकर्षे (पे) ण चरति षल्
आकर्षिकः । आकर्षणचारिणि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आकर्षक पु० आकर्षति सञ्जिहृष्टस्य लौहं आ+कष-लृट् ।
(चुम्बक) इति ख्याते । अयस्कान्ते । २ आकर्षणकर्त्तरि
वि० आकर्षे नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आकर्षणियुक्ते
“आकषः निकषोपल इति रेफरहितः पाठः युक्तः” सि० कौ० ।

आकर्षण वि० आ+कष-ल्युट् । अन्यत्र स्थितस्य वस्तुनः
१ बलेन अन्यत्र नयने “योषिदाकर्षणे चैव विनियोगः
प्रकीर्तितः” तन्त्रम् । आकष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
२ आकर्षणसाधने तन्त्रोक्ते षट्कर्मान्तगते विधानभेदे च ।
यथा “अथाकर्षणविधानानि कथयामि समासतः । यदुक्तं
तैपुत्रे तन्त्रे यज्ञोक्तं भूतहासरे । श्रीबीजं मान्मथं
बीजं लज्जाबीजं ससङ्गरेत् । प्रथमं प्रणवं दत्त्वा लि-
परादेविपदन्ततः । असुकोति पदं द्वात्रिंशत्तमाकर्षेति द्विधा
पदम् । स्वाहान्तं मन्त्रसङ्ख्यं जपेद्दशसहस्रकम् ।
षट्कोणञ्च समालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः । षडङ्गुलारये-
न्मन्त्रो लज्जाबीजसमन्वितम् । षड्दीर्घभाक्खरैर्यैव
नादविन्दुविभूषितम् । रक्तपुष्पाजतधूपनैवेद्यैः परि-
पूज्य ताम् । भावयन्त्येता देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखराम् ।
बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहाम् । पद्मञ्च
दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके । मन्त्रस्यास्य प्रसादेन
रन्ध्रमपि तथोर्वशीम् । आकर्षयेच्च सन्देहः किं पुन-
र्मातुषीमिह । भूर्जपत्रं समालिख्य कुङ्कुमालङ्कारिणा ।
काशमीरागुरुकस्तूरीरोचनामिलितेन तु । अनाभारक्त-
मित्रेण कामलाक्षीमनुं जपेत् । (आ ओं कामलाक्षि
असुकोमाकर्षय आकर्षय ऊं फट्) । इमं मन्त्रं जपेदादौ
महस्रैकं जपेत् पुनः । भूर्जपत्रं समादाय शुद्धिकां
कारयेत् सुधीः । तेनैव साध्यपादोत्पत्तिकापङ्कवेष्टितम् ।
शोधितं तेजसा भागोर्वेष्टयेत् कटुभिस्त्रिभिः । प्रतिमां
स्त्रीनिभां कृत्वा तस्यां शिपेत्तथोदरे । शुद्धिकां पातयेत्
पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीम् । तादृशाभिमुखो-
भूत्वा निर्जने निशि साधकः । यावज्जिवति चित्तञ्च तावद्रूपं
जपेन्मनुम् । यावदावाति संतप्ता मदनालसविग्रहा”
तन्त्रमा० । तत्र होमसाधनद्रव्यसक्तं तत्रैव । “आकर्षणे
तथा लोभं सतिलं मधुरान्वितम्” ।

आकर्षणो स्त्री आकष्यतेऽनया आ+कष-ल्युट् टित्त्वात्
ङीप् । उच्चस्पृष्टाद्याह्वरणार्थे (आङ्शि) । यथिकाभेदे ।
= सुद्राभेदे च सुद्राशब्दे विवरणम् ।

आकर्षा(षा)दि पु० पाणिन्युक्ते कन् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे
आक(षा)र्षे, त्सरु, पिशाच, पिचरुड, अशनि, अश्वजु,

चय, निचय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप,
सुद, सुाद, सुाद, गजद, शकुनि “आकर्षा(षा)दिभ्यः
कन्” पा० ।

आकर्षिन् वि० आ+कष-णिनि । आकर्षकारको स्त्रियां
ङीप् । सम्पूर्णात् तु । दूरगामिनि गन्धे । संह
दूरादेव नासिकां प्राप्य घ्रातपुरुषं स्वग्रहण्यायातुकूल-
यन् समाकर्षतीवेति तस्य तथात्वम् ।

आकलन म० आ+कल-ल्युट् । १ आकाङ्क्षायां, २ ग्रहणे
३ संप्रहे ४ गणने ५ सुसम्माने च “सिध्यापि सानुनयमाक-
लनाय यन्वा” माघः ।

आकलित वि० आ+कल-क्त । १ अनुसृते २ स्पष्टिते च ।
प्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन निन्ये” । “सुवर्णसूत्रा-
कलिताधरास्वराम्” इति च माघः ।

आकल्प पु० आ+कप-णिच्-घञ् । १ वेश्यरचनायाम्, २ भूपणे
च “रत्नाकलोष्णलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम्” शिवध्यानम् । “आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः
प्रसाधकाः” “अलतकविधिसञ्जाङ्गीष माकल्पजातम्” रघुः ।
३ कल्पपथ्यन्ते अव्य० । “आकल्पं नरकं भुङ्क्ते” इति स्मृतिः

आकष पु० आकष्यते यत् कष-अच् । स्वर्णादिकषणसाधने
(कोष्ठ) प्रस्तरभेदे । आकषे नियुक्तः कन् । आकषकः
तत्रनियुक्ते वि० तेन चरति तल् आकषिकः तेन
चारिणि । स्त्रियां ङीप् ।

आकस्मिक वि० अकस्मादित्यव्ययं कारणभावे कारणं विना
भवः विनया० षक् टिलोपः । अकस्माद्भवे । स्त्रियां ङीप् ।
जगत आकस्मिकत्ववादिनश्चार्वाका इत्यमाहुः । अकस्मा-
देव भवति कार्यं न किञ्चिदपेक्षमिति तदेतन्मतम् गौ० सू०
उक्तम् । “अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैच्छादितम्”
एतद्वतरणिकायां वृत्तिः । यदि कार्याणामाकस्मिकत्वं
तदा न परमात्मादीनामुपादानत्वं न येश्वरस्य निमि-
त्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणाय प्रकरणमारभते
तत्र पूर्वोपज्ञा स्तुत्वम् अनिमित्तत इत्यादि । प्रथमार्थे
तसिञ् । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः तथा च घटा-
द्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैच्छा-
मयूरचित्वाद्युत्पत्तियत् इति स्तुत्वमात्यर्थम्” कुसुमा०
हरि० “अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं वा स्वातिरिक्त
हेतुनिषेधपरं परिमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा । अतोभ-
यत्वाहेतुकत्वमन्येऽलीकहेतुकत्वं पर्यवस्यति” । तथा च
आकस्मिकशब्दस्य तादृशार्थचतुष्टयपरता । “स्वभावा-

दित्यर्थं परं वेत्युक्तेष्वस्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्वद० सं०
“नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्प्रमाकश्चिकं स्यादिति चेन्न
तद्वद्द्वै स्वभावादेव तदुपपत्तेः” अतएवोक्तम् “अग्निरूपो
जलं शीतं शीतस्यैव स्थानिलः । केनेदं चित्चितं
तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चाव्याकमतम् तस्या-
युक्तत्वपरोक्षेण चाव्याकगच्छेपे दृश्यम् ।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्क्ष-अङ् । १५भिलाषे, न्यायमते
स्वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे
तत्पदवत्त्वे, संबन्धे ३ पदान्तरव्यतिरेकेणान्वयाभावे च
“यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा” भाषा०
शब्दचिन्ताणौ तु “अथ केयमाकाङ्क्षेत्यादिष्व” उच्यते अभि-
धानापर्यवसानमाकाङ्क्षेति” लब्धयित्वा स्वयमेव तद्वद्वत्तं यथा
“यस्य येन विना स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदप्यर्थानं ना-
म, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना पर-
स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् । परमते नीलो घटो नास्तीति
नीलं घटमानयेत्यादौ नासाध्यानां कारकाणाञ्च न पर-
स्परमन्वयबोधः । विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति वि-
शिष्टैश्चिन्तयेन्नैवान्वयः । किन्त्वार्थः समाजः । अस्माकन्तु
नीलघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः । विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्था । यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबला-
द्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतो विशेषणविशेष्यभा-
वानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना । द्वारमित्यध्या-
हारं विना प्रतियोग्यलाभाच्च स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्व-
जिता यजेत” मयेदं कार्यं मिति प्रवर्त्तकं तात्पर्यविषयज्ञानं
नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा । यद्वा कर्तुरिवाधिका-
रिणोऽप्याक्षेपादेव लाभ इति तदन्वयोन शब्दः किन्त्वानु-
मानिकः । गौणलाञ्छिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापि-
तस्याप्यध्याहृतस्त्रेतरपदं विना नानुभावकत्वम् घटः कर्मत्व-
मानयनं कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत्
पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं
विनैव घटमानयतीत्यत्रैव क्रमेण तथान्वयतात्पर्योऽपि
क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वा-
ख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्त्रेव समर्थानि
न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनः
कर्माता पाकः कृतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽग्नौ-
दनं पचेत्तेत्यत्रैवान्वयबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मक-
पाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम् । अतएव
द्वारमित्यत्र पिषेहीति पदाध्याहारः । क्रियापदार्थस्यान्यत

उपस्थितावपि कारकानन्वयात् । असामर्थ्यान्तु स्वभावात् ।
अनासन्नमप्यासन्नदशायामासन्नभ्रमेणैवान्वयबोधसमर्थमेव । व-
ङ्गिना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्य-
योग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्भक्षिरिव ।
अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकभावे ततोऽप्यन्वयबोधः ।
न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यं सिद्धं भवति पचति-
वेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयभ्रमोऽपि । पुरु-
षपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुल्लेखे समं स्वार्थानुभावकत्वमिति
न तदाकाङ्क्षा यद्वा त्वयाणां स्वरूपेऽजनितान्वयबोध-
दशयां पुरुषान्वयतात्पर्याभावाच्चाप्यन्वयबोध इत्यप्येऽपि
तथा । न च पुल्लेखिताकाङ्क्षत्वात्तेनैवान्वयबोध इति
वाच्यं तात्पर्यवशात् क्वचित् पुरुषेणैव प्रथमसमन्वयबोधात्
अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनिततात्पर्यं विषयान्वय-
बोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे
जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनिता-
न्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा । नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थो-
पस्थितिः, घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवंविधपदाजन्य-
पदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्यभावादेवं
विधशब्दान्वयबोधः त्वयाद्येवंविधपदार्थोपस्थितेना-
काङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमुपेयत्वात् जनितान्वयबोधाच्चाप्यन्वया-
न्तरबोधस्तात्पर्याभावादित्याकाङ्क्षायाः कारणत्वमेव नास्ति
किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति” । अत्र दिङ्-
मात्रं माधुरी व्याख्या प्रदर्शयते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः ।
“सिद्धान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या-
शब्दोच्चारणपरम् अभिधत्तेयतस्तस्याप्यर्थवसानं फलानुत्-
पादस्तथा च तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदुच्चारण-
जन्यतादृशशब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षा इति फलितं
तच्च पूर्वोक्तरूपेण दुष्टम् । न चाभिधानपदं भावव्युत्-
पत्त्या शब्दबोधपरं तस्याप्यर्थवसानम् अभावः तथा
च तादृशशब्दबोधे तादृशशब्दबोधाभाव आकाङ्क्षा इति
फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेरित्यतः
पारिभाषिकसमिधानाप्यर्थवसानपदार्थमाह यस्येति । यत्
पदतिष्ठं यत्पदं विनेत्यर्थः । न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति
न तादृशान्वयबोध इत्यर्थः तस्य तदिति तत्पदस्य तत्-
पदवत्त्वमित्यर्थः । अपर्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधाना-
पर्यवसानं तथा च यत्पदनिष्ठयत् पदव्यतिरेकप्रयु-
क्तयादृशबुद्ध्याभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबुद्धे
रभिधानापर्यवसानमिति फलितार्थः । पदत्वमत्र शब्दत्वम् ।

प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः
स्वरूपसम्बन्धविशेषः तत्प्रतियोगिजन्यतादृशप्रतियोगिकत्वं
तत्प्रयुक्तत्वम् । भवति अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभिव्या-
हारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेक प्रयुक्तो
घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्युद्भाव इति । घटपदस्यानु-
स्वारपदवत्त्वं तादृशान्वयबोधस्याकाङ्क्षा । एवं विनिगमना
विरहेणाव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेना-
नुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदव्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्युद्भाव इति तादृशशब्दबोधेऽनुस्वा-
रपदस्य घटपदवत्त्वमपि आकाङ्क्षा । अव्यवहितपूर्ववर्तिता
रूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मत्वपदवत्त्वम्, अ-
व्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदस्य
घटपदवत्त्वञ्च न घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा-
अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपद-
निष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहा-
रसम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य च व्यतिरेकयोर्घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्युद्भावाप्रयोजकत्वात् । कारणाभाव-
स्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वात् अव्यवहितपूर्ववर्तिता-
सम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तिता
सम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य भेदान्वयबुद्ध्यव-
हेतुत्वात् ।

‘वेदान्तपरिभाषायान्त अन्यथोक्तं यथा तत्र
पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा क्रिया-
श्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः करणश्रवणे
इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वः । अजिज्ञासो-
रपि वाक्यार्थबोधत्वात् योग्यत्वसंपात् तदवच्छेदकञ्च क्रि-
यात्वकारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिः । अभेदान्वये च
सनानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादि
वाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे
‘सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन’मित्यत्र वैश्वदेव-
यागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्यवहारः ।
ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्वेऽपि तद्योग्यत्व-
मस्त्येव, प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषयताव-
च्छेदकत्वात् इति चेन्न स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोध-
विरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिन-
द्रव्यस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्यबोधसहकृतत्वेन
तादृशावच्छेदकत्वाभावात् । आमिक्षायान्तु नैव, वाजिना-
न्यस्य तदानुपस्थानात् । उदाहरणान्तरेऽपि दुर्बलत्व

प्रयोजकाकाङ्क्षाविरह एवमेव दृष्टव्यः । “आकाङ्क्षेयं
तदुक्तया नैव गन्तुं समर्थेति” पदाङ्कदूतम् “साकाङ्क्ष-
शब्दर्योबोधः पदार्थान्वयगोचरः” इति “योग्यतार्थगता-
काङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका” इति शब्दशक्तिः “वाक्यं स्यादो-
ग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” सा० द० “आकाङ्क्षाप्रतीति
पर्यवसानविरहः स च जिज्ञासरूपः” सा० द० ।

आकाङ्क्षितं त्रि० आ+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । इच्छाविषये ।

आकाङ्क्षित्त्वं त्रि० आकाङ्क्षति आ+काङ्क्ष-णिनि । इच्छा-
वति “अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोय इज्यते । यदव्यभे-
देति मनः समाधाय स सात्विकः” गोता । स्त्रियां ङीप् ।
“तं भार्गवप्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्” रघुः ।

आकाय पु० आ+चि-कर्मणि घञ् चितौ कृतम् । १ चीय-
मानेऽग्नेौ “आकायमग्निं चिन्वीत” सि० कौ० ७० २ निवासे
इति केचित् तत्र कृत्वं चिन्त्यमूलम् ।

आकार पु० आ+क-घञ् । १ मूर्तौ, २ अवयवसंस्थानविशेषे
च । आक्रियते आ+वष्क्रियते हृङ्गतोभावाग्नेन आ-
क-करणे घञ् । ३ हृङ्गतभावावेदके सूक्ष्मप्रसादवैवर्त्यरूपे
प्रोत्यप्रोतिसूचके देहचेष्टने । भावे घञ् । ४ हृङ्गतभावावेदने,
५ इङ्गिते च । “आकारम्यादुसानोऽपि न शक्यो विनि-
गूहितम् । बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणां”
“आकारसदृशप्रज्ञः” रघुः । “तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढा-
कारेङ्गितस्य च” रघुः । इङ्गितं हृङ्गतोभावो बहिराकार
आकृतिः । सज्जनः । ईतादात्म्ये ७ अभेदोपगमे च ।
आकरस्य सांख्यादिभूतसिद्धिः अभेदस्यानीयः पदार्थभेदः
विषयिताविशेषो वा । “यत् संवृद्धं सत् तदाकारोऽस्तेष्वि-
धितानं तत् प्रत्यक्षमिति” सां० सू० । “मन्त्रं भवत्
मन्त्रवत्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिर्हृत्सिक्तं
प्रत्यक्षम् स्वार्थसन्निकर्षजन्याकाराश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षमिति
फलितम् । “वृत्तिः संबन्धार्थं सर्पती” त्यागामिष्टत्वात्
वृत्तेन सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणम् चक्षुरादि
द्वारकबुद्धिर्हृत्सिक्तं प्रदीपस्य शिखातुल्या वाह्यार्थसन्निकर्षा-
नन्तरमेव तदाकारोऽस्तेष्विनी भवतीति नासम्भवः” भा० ।
वेदान्तिभिरपि अन्तःकरणस्य सावयवत्वस्वीकारेण बुद्धि-
वृत्तेस्तदाकारत्वसुरीकृतं यथोक्तं वेदा० परिभा० । “यथा
तद्वागोदकं क्षिप्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य
तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तेजसमन्तःकर-
णमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिष्विषयैर्गम्य घटादि-
विषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्ति-

रित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वङ्गादिदेशगमनं वङ्गादिदेशचुरादयस्त्रिकर्षात् तथा चायं घटइत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेशदाकारटत्तेश्च बहिरेकत्वे देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् । सचाकारस्तेषां मते बाह्यवस्तुविषयसत्त्वेन तत्सन्निकर्षेण सम्भवति । बाह्यवस्तुसन्धानक्रीकटमते तु अनादिवासनयैव तदाकारोल्लेख इति यथोक्तं सर्वदर्शनसं० । “तस्मात् स्वयतिरिक्तप्राह्यविरहासदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । प्राह्यप्राह्यकवैधुर्थात् स्वयं सैव प्रकाशते” इति । प्राह्यप्राह्यकयोरभेदश्चानुमातव्यः यत् येन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यथायं प्राह्यप्राह्यकसंवितीनां पृथगवभासः स एकस्मिन् अन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाभेदशसनैव निमित्तम् । यथोक्तम् “सहोपालम्भनियमादभेदो नीलतद्वयोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविशदये” इति । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । प्राह्यप्राह्यकसंवितीभेदशानिव लक्ष्यत इति” च । न च रसशीर्ष्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नप्राह्यप्राह्यकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहृताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् “अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरोच्यते । विभक्तलक्षणाप्राह्यप्राह्यकाकारविज्ञवाः । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्ज्ञोद्या प्राह्यप्राह्यकलक्षणेति” । तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । “अन्येतु न तन्न्यन्यन्ते तथा हि यदुक्तं प्राह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपालम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपालम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्थान

मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसह्यत्वनियमासम्भवाच्च । नीलादयस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्वदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्यवाद्यतिरेकात् । अथोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्विज्ञेदेव प्रतिभासत इति न तत्वाहसुल्लेख इति । यथोक्तं “परिच्छेदान्तरादयोऽयं भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो बाह्यप्रतिभासोऽप्युपप्लव” इति “यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्विह्वदवभासत” इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तोरयुक्तेः न हि वस्तुमित्यो बध्नापुलवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परान्वयप्रसङ्गाच्च अविशंवादाञ्जीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्प्रेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् । अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं तदप्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाणो भयन्तं प्रहरेत् । ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुप्रपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयस्योत्पादो ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्रहीषाताम् । “भिन्नकालं कथं प्राह्यमिति चेत् प्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणजनमिति” । तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषयया देशः यथा वा सम्भूमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्” । आकारे कुशलः ठञ् आकारिकः । तत्र निपुणे लि० । आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृतभावस्य गुप्तिर्गोपनम् । रत्यादिजनितसुखप्रसादस्य भयजनितविषादादेश्च अन्यहेतुकत्वप्रख्यापनेन वास्तविकात्वापन्ने गोपने । आकारणा न० आ+क-णिच् ल्युट् । ?आह्वाने । शुच् स्त्रीत्वात् टाप् । आकारणाप्यत्र । आकाल अव्य० कालपर्यन्तम् अव्ययी० । यत्काले निमित्तं पूर्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्यन्ते “भार्याः परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनं कुर्वीरिति” आपस्त० । आकालिक लि० अकाले भवं ठञ् । ?असमयोत्पन्ने वस्तुनि । स्त्रियां ङीप् “आकालिको वीक्ष्य मधुप्रवृत्ति”मिति कुमारः । समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आकलडादेशः

इकञ्च नि० इति मस्ति० । २ आशुविनाशिनः, आद्यन्त-
योरभावात् । आकालं व्याप्नोति ठञ् । ३ पूर्वदिवसे
यत्समये उत्पत्तिः परेद्युस्तत्समयपर्यन्तव्यापके काले
“आकालिकमनध्यायमेतेष्विति” “एतानाकालिकान्
विद्यादनध्यायान्तावपि” “आकालिकमनध्यायं विद्यात्
सर्वान्तेषु च” इति च मनुः । आशुविनाशित्वात्
४ विद्युति स्त्री ।

आकाश पुन० समन्तादाकाशे स्वर्यादयोऽत्र । १ खनामख्याते
द्रव्यभेदे । स च न्यायादिमते नित्यः सर्वमूर्त्तिसंयोगी शब्द-
मात्रविशेषगुणकः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागरूप-
सामान्यगुणकश्च । तत्सत्त्वे प्रमाणञ्च सूक्ता० दर्शितम्
यथा “शब्दोविशेषगुणः चक्षुर्पृथ्वायोग्यबहिरिन्द्रिय-
याहृज्जातिमत्त्वात्, स्पर्शवत् । शब्दोद्रव्यसंवेतः
गुणत्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसम-
वेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसं-
योगसमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वक-
प्रत्यक्षत्वात्, सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तं, पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुण-
पूर्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्य-
क्षेति । शब्देन दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात्, नात्म-
विशेषगुणः बहिरिन्द्रिययाहृज्जात्वात् रूपवत् इत्यञ्च
शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यतीति । न च
वाय्वयवेपु, सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः
शब्दोत्पद्यतामिति वाच्यम् अथावद्द्रव्यभावित्वेन वायु-
विशेषगुणत्वाभावात्” । “व्याख्यातञ्च दिनक० “शब्दः पृथिव्या
द्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्या-
श्रितत्वात् इत्येवं रूपं बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अत्रानुमाने
स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह तथाहीति घटादौ व्यभिचार-
वारणाय चक्षुर्पृथ्वायोग्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय-
बहिरिन्द्रिययाहृजेति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय-
जातिमदिति एतच्चातुमानमप्यमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानु-
माने स्वरूपासिद्धिनिरासयेति बोध्यम् । गुणत्वादिति
एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमानहेतौ विशेषासिद्धिर्निरस्ता ।
विशेषणसिद्धौ द्वारमाह शब्देन स्पर्शवद्विशेषगुण इति ।
न स्पर्शवतोद्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः ।
अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुणपूर्वकत्वे
सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं
पाकज इति । जलपरमाण्विति अनित्यानां पार्थिवरूपा-

दीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगसमवायिकारणत्वात् केषा-
ञ्चित्कारणपूर्वकत्वादलोपेक्षा । न दिक्कालेति शब्द इत्यनु-
वर्तते बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽन्यादिन्द्रियं बहिरिन्द्रियं
तेन प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेनानात्मगुणयाहृजेन्द्रियत्वं
बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यप्यतिप्रसक्तं तेनापि रूपादि-
यहृणादिति निरस्तम् । इत्यञ्च अनेन प्रकारेण पृथिव्या-
द्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्धयति इति पूर्वोक्तपरि-
शेषानुमानेन सिद्धयतीत्यर्थः । मन्वेतत्त्वं तदोपपद्येत यदि
शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात् तत्रैवच न मानं
पश्याम इति चेत् न शब्दोविशेषगुणः लौकिकप्रत्यासन्त्ये-
न्द्रिययाहृजत्वे सति लौकिकप्रत्यासन्त्या द्वीन्द्रिययहृण-
योग्यताराहृत्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनु-
मानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय
गुणत्वव्याप्येति गुरुत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं स-
त्यन्तं, संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् ।
सांसिद्धिकद्रव्यत्वे ह्यधर्मधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि
तत्र हेतुत्वेनैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं च आशङ्कते न चेति ।
वायाविति तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तदभाव-
साधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं तु
अकारणगुणपूर्वकत्ववर्तितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् । अपा-
वद्द्रव्यभावित्वेनेति स्वाश्रयनाशजम्यनाशप्रतियोगि यदात्
तद्विषयत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं
किमिति नोपन्यस्तमिति चेत् चक्षुष्यत्वे प्रयोजकस्य भङ्गत्वे
सत्यङ्गतरूपवत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चक्षुषः प्रमाणत्वासम्भ-
वात् । ननु यदि आकाशे न चक्षुषस्तदेह पक्षीति चक्षुषे-
ऽधिकरणत्वे न किं भासत इति चेदालोक एवेति कल्प्यम्” ।
निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्प्रेषणधर्मवत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सां-
ख्यादयोन्यन्ते” सांख्यमताभिप्रायेणैव सुसृते ।
“आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता
चेत्युक्तम्” । “शब्दः श्रोत्रेन्द्रियश्चापि छिद्राणि च विविक्तता ।
वियतोर्दर्शिता एते गुणा गुणाविवारिर्भरति” च वेदान्ति-
भिरुक्तमिति वैदितव्यम् । तदेतन्मते वै० सूत्रे निराकृतम् यथा
“निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् २० । तदलिङ्गमेक-
द्रव्यत्वात् कर्मणः २१ । कारणान्तरासुक्ताप्रवैधव्यग्रीव २२ ।
संयोगादभावः कर्मणः २३ । कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो
दृष्टः २४ । कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः २५
परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः २६ ।

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य २७ । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते २८ । तत्त्वभावेन २९ । शब्दलिङ्गाविशेषा- विशेषलिङ्गाभावाच्च ३० । ” सू० “इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्प्रेषणादीन्यपि कर्माणि संगृह्णाति स्पर्शवद्द्रव्य- सञ्चारो, निष्क्रमणं, प्रवेशनञ्च तत्कार्यमाकाशस्य लिङ्गमिति सांख्याः २० । तदेतद् दूषयितुमाह । निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुभापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्त- समवायिकारणकत्वात् न कर्माणि व्यासञ्जितस्यैव न वाऽमूर्त्तं सतीति २१ । ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनु- भापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह । अनुकृप्ति- लक्षणम् अनुकल्पान्ते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणा- न्नरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुकृप्तिर्लक्षणं तद्वैध- र्म्यादित्यर्थः । द्रव्यत्वावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थ- प्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरुपाणां पटरूपं प्रति, इयञ्चा- समवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिक- त्यात्, द्वितीया च यथा आत्मनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघु- प्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्माणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न कर्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति २२ । ननु निमित्त- कारणमस्तु कर्मण्यकाशम्, दृश्यते ह्यकाशे पत्ति- काण्डादीनां सञ्चारमत आह । मूर्त्तसंयोगेन कर्मकार- णस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्याव्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽ- न्वयासिद्ध एव नाकाशनिमित्ततां साधयतीत्यर्थः २३ । एवं सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परि- शेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह । पृथिव्यादिलक्षणे कार्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्वका हटाः शब्दो- ऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियमात्र- व्याहृत्वात् रूपादिवत् तथाच तद्वत् कार्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः २४ । ननु वीणा- वेणुदङ्कशङ्खपटहादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह । भवेदेवं यथा तन्तु- कपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्तजातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेणुदङ्कादवयवेषु यः शब्द उपलब्धस्तत्सजातीयश्चेत् वीणावेणुदङ्कादावप्युप-

लभ्येत नर्चवम्, प्रत्युत निःशब्देरेवावयवैर्वीणाद्वारम्भ- दर्शनात् नो रूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटघटाद्वारम्भस्या- दर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयते न ह्येकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्त्रेयानुभूयन्ते तस्मान्न स्पर्शविशेषगुणः शब्दः २५ । नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह । शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्ये अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्ववमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतीयन्ति लौकिकाः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्यैन्द्रियव्याहृत्वात् रूपादि- वत् अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्याद्विध- रेणाप्युपलभ्येत दुःखादिवत् । तस्मात् सुष्ठूक्तं परत्र सम- वायादिति, असनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति, नात्ममनसोगुण इति समासे कर्त्तव्ये यदसमासकरणं तेन तत्त्वन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्का- लयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् २६ । यदर्थमयं परिकरस्सदाह शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतो- दृष्टोदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणश्चायं बाह्यैके-न्द्रियव्याहृत्वाजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणा- भावाच्चित्यत्वं, सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् २७ । शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह । अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुण- वत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः २८ । तत् किं बहुन्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह । व्याख्यात- मिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा यथैका तथा- काशमप्येकमेवेत्यर्थः २९ । नन्वुगतप्रत्ययमहिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तद्वद्वेदान्तेन सेत्स्यती- त्यत आह । तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः । वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेकाग्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्नरकल्पनायां क- ल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति । आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकर्मविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि वृत्तस्यातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्य- सिद्धिरिति वक्ष्यते’ ३० उप० । इत्यं च तस्य नित्यत्वं

निरवयवद्वयत्वादिति सिद्धम् । सांख्यादयस्तु शब्दतन्मात्रत-
त्त्वादुत्पत्तिरुररीचक्रुः “प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽह-
ङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि” इत्युपक्रम्य “पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि”
इत्युक्तेः । वेदान्तिनस्तु अविद्यासहकृतब्रह्मण
एव सकाशात्तदुत्पत्तिमङ्गीचक्रुः तस्य चोत्पत्तिमन्त्रे
“तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः” इति श्रुति
मानम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वभूतकारणत्वान्मथानुपपत्त्याऽपि
तस्योत्पत्तिमन्त्रम् । श्रुतेर्गौणोत्पत्तिपरत्वं च आशङ्का-
पूर्वकं शा० सूत्रभाष्ययोर्निराकृतं यथा । “नवियदश्रुतेः
सू० “वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय
उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न ।
तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न । एवं जीवस्य
प्राणानाञ्च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः
श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं
स्यापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानामपेक्षत्वमा-
शङ्क्यतेत्यतः सर्ववेदान्तगतवृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः
प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थं निर्मलत्वे च फलं यथोक्ताश-
ङ्कानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य विचिन्त्यते
किमस्योत्पत्तिरस्युत नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते ।
न वियदश्रुतेरिति न खल्वकाशमुत्पद्यते कस्मात् अश्रुतेः
नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । छान्दोग्ये हि “सदे-
व सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति” सच्छब्दाच्च
ब्रह्म प्रकृत्य “तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च पञ्चानां महा-
भूतानां मध्यमं तेजश्चादिं कृत्वा त्रयाणां तेजोऽब्रह्मानासु-
त्पत्तिः आव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानो-
त्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्याकाशोत्पत्तिप्रतिपादनी तस्मा-
च्चास्याकाशस्योत्पत्तिरिति” भा० “अस्ति तु” सू० । तृशब्दः
पक्षान्तरपरिग्रहे । भा नामाकाशस्य छान्दोग्ये भूदुत्पत्तिः
श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयकाः समामनन्ति “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेति” प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”
इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा वृष्टिः
क्वचिदाकाशप्रमुखेति । अन्ये कवाक्यताऽनयोः श्रुत्यो-
र्युक्ता । सत्यं युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते कुतः “तत्ते-
जोऽसृजतेति” सकृच्छ्रुत् तस्य वृष्टुः क्षष्टव्यद्वयेन सम्ब-
न्धानुपपत्तेः तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति । ननु
सकृच्छ्रुत् तस्य कर्तुः कर्त्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा स
स्वप्नं पक्षौदनं पचतीति । एवं तदाकाशं वृष्ट्वा ते-

जोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं युज्यते प्रथमजत्वं हि
छान्दोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके त्याकाशस्य । नचो-
भयोः प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्युत्तरविरो-
धोऽपि व्याख्यातः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इत्यत्रापि तस्मात् आकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः
सम्भूतमिति सकृच्छ्रुत्तस्यापादानस्य सम्भवनस्य च विय-
त्तेजोभ्यां युगपत्सम्बन्धानुपपत्तेः । वायोरग्निरिति
च पृथगाम्नानात् । अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह ।
“गौण्यैक्यवात्” सू० । नास्ति वियत उत्पत्तिः अश्रुतेरेव ।
या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी
भवितुमर्हति । कस्मात् ? असम्भवात् । नह्यत्राकाशस्योत्-
पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कणभगभिरायांनुसारिषु
जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्-
पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो
हि किल सर्वस्योत्पद्यमानमुत्पद्यते । इव्यस्य चैकजाती-
मनेकञ्च इव्यं समवायि कारणम्भवति । नचाकाशस्यैकजा-
तीयमनेकञ्च इव्यमारम्भकमास्ति यस्मिन् समवायिकारणे
ऽसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाशमुत्पद्यते । तद-
भावात्तदनुपग्रहप्रवृत्तिं निमित्तकारणं दूरामेतमेवाकाशस्य
भवति । उत्पत्तिमताञ्च तेजःप्रवृत्तीनां पूर्वोत्तरकालयो-
र्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकाद्यै न
बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकाल-
योर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेर-
नवकाशमशुपरिमाच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुम् ।
पृथिव्यादिवैधर्माणाञ्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्य
सिद्धिः । तस्माद्यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो-
जात इत्येवं जातीयको गौणः प्रयोगो भवति यद्यपि च
घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याव्याकाशस्यैव-
जातीयको भेदव्यपदेशो भवति । वेदेऽपि आरण्याना-
काशेष्वालभेरन्निति । एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या
भा० “शब्दाच्च” सू० । शब्दः खल्वव्याकाशस्याजत्वं स्थाप-
यति । अत आह “वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदसृजतमिति” न चा
सृजतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । “आकाशवत् सर्वगतस्य नित्य
इति” चाकाशेन ब्रह्मणोनित्यत्वसर्वगतत्वाभ्यां धर्माभ्या-
मुपमिमानः आकाशस्यापि तौ धर्मा स्तुचयति । न च
तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । यथाऽनन्तोयमाकाश एवमनन्त-
आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम् । आकाशशरीरं ब्रह्म
आकाशआत्मेति । नह्यत्राकाशस्योत्पत्तिमन्त्रे ब्रह्मण-

स्तेन विशेषणं सम्भवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्माच्चित्त्य
मेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते” भा० । “स्याच्चैकस्य
ब्रह्मशब्दवत्” सू० । इदंपदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् कथं
पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य
सुखत्वं आकाशे च गौणत्वमिति । अत उक्तसुच्यते ।
स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणोसुखस्य
प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य “तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म” इत्यस्मिन्नधिकारेऽच्चादिषु गौणः
प्रयोग आनन्दे च सुखः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञान-
साधने ब्रह्मशब्दोभक्त्या प्रयुज्यते अज्ञसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि
तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः “एकमेवाद्वितीयं” मि-
तीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं
ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्या-
दिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्कार्यापेक्षयोपपद्यते ।
यथा लोके कश्चित् कृष्णकारकुले पूर्व्यदुग्धं दण्ड-
चक्रादीनि चोपलभ्यापरेदुग्धं नानाविधान्यसत्वाणि प्रसा-
रितान्युपलभ्य ब्रूयात् सृष्टेवेहैकाकिनो पूर्व्यदुग्धासी-
दिति । स च तयावधारणया सृष्ट्वा कार्यजातमेव पूर्व्यदु-
ग्धासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीय
श्रुतिरधिष्ठातृत्वं वारयति यथा सृष्टोऽभवप्रकृतेः
कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणोजगत्प्रकृतेरन्योऽधि-
ष्ठातास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म-
प्रसज्यते । लक्ष्णान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च
प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्ष्णान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव
संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादधर्मसामान्यात् । सर्गकाले
तु ब्रह्म जगदुपादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति ते-
नान्यत्वमवस्यते । तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादि श्रुति-
भ्योपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च
ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यं
सुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्र-
ह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा
तत्कार्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णं घटे-
कतिचिद्विबुध्वः प्रक्षिप्ताः सन् क्षीरग्रहणेनैव गृहीता
भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणादवबिन्दुग्रहणं परिशिष्यते
एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैवाव्यतिरिक्तदेशकालत्वादुगृहीत-
मेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भ-
वश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह । “प्रतिज्ञाऽहानिरव्यति-

रेकात्शब्देभ्यः” । सू० “येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति” “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं
सर्वं विदितमिति” “कश्चिन्मु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति” न काचन सङ्गहिर्वा विद्यास्तीति “चैवंरूपा प्रति-
वेदानं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहा-
निरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृतस्त्वस्य वस्तुजातस्य
विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं
विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । सचाव्यतिरेक एवमुपपद्यते
यदि कृतं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च
प्रकृतिविकारव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा
हि “येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति” प्रतिज्ञाय सृष्टादिदृष्टान्तैः
कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साध-
नायैव चोत्तरे शब्दाः “सदेव सोम्येदमग्न आसीत्” “एकमेवा
द्वितीयं ब्रह्म” “तदैक्षत तत्तेजो सृजते” इत्येवंकार्यजातं
ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति “एतदात्मप्रमिदं सर्वम्”
इत्यारम्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तदुक्त्याकाशं न ब्रह्मकार्यं
स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञा-
हानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्य-
युक्तं कर्तुम् । तथा च प्रतिवेदानं ते ते शब्दास्तेन तेन
दृष्टान्तेन तमेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति “इदं सर्वं यदयमात्मा”
“ब्रह्मैवेदमसृष्टं पुरस्तात्” इत्येवमादयः । तस्मात् ज्वलना-
दिवदेव गगनमभ्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेन वियदुपपद्यत इति
तदुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात्
“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत” इति । सत्यं
दर्शितं विरुद्धन्तु “तत्तेजोऽसृजते” इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण ।
न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरु-
द्धानाम् इह तु विरोध उक्तः । सङ्कष्टतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय
सम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवादिकल्पा
सम्भवाच्चेति । नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके
तृतीयत्वश्रवणात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरप्यिरिति” । अशक्या हीयं
श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं क्वान्दोग्यश्रुतिः
तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा “तत्तेजोऽसृजते” । न हीयं
श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा माकाश-
स्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापार-
द्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं
सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन
श्रुतिर्हीतव्या । नचास्माभिः सङ्कष्टतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय

सम्बन्धोऽभिप्रेयते श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंयहात् । यथा च “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखसत्पत्तिक्रमं वारयति एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रमुखसत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं “तज्जलानिति शान्त उपसीतेति” श्रुतेः नैतत्सृष्टिवाक्यं न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोधमर्हति । “तत्तेजोऽसृजतेत्येतत्सृष्टिवाक्यं तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमोऽप्यर्हतीत्येव इति । नेत्युच्यते । न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धोऽवियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वात् क्रमस्य । अपि च तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चित् शब्दोऽस्ति अर्थात्तु क्रमोगम्यते स च वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियते जसोः प्रथमजत्वविषयो असम्भवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्माच्चास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः । अपि च छान्दोग्ये “येनाश्रुतं श्रुतं भवतितो”त्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसम्मानातामपि वियदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तेत्तिरीयके समाख्यातं न संस्मर्यते । यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेणान्यदेशत्वात् ब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्वति अतो न प्रतिज्ञा हीयते । न च “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिकोपो भवति क्षीरोदकवत् ब्रह्मनभसोरव्यतिरकोपपत्तेरिति । अतोच्यते न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । सृदादिऽष्टान्तप्रणयनाङ्गि प्रकृतविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन सर्वविज्ञानं कस्याग्रमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात् । न हि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्ज्ञानगृहीतत्वमस्ति । न च वेदस्य पुरुषाणां भिव मायालोकाश्चानादिभिरर्थवधारणमुपपद्यते । सावधारणा चेत्यम् “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्यते । न च स्वकार्यापेक्षयैवेदं वस्तुकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणञ्चेति न्याय्यम् । सृदादिष्वपि हि तत्सम्भवाच्च तदपूर्ववदुपन्यसितव्यमभवति “श्वेतकेतो यजु सोम्येदं महामना अमृचानभानीस्तव्योऽस्युत तमादशमप्राचोयेनाश्रुतं श्रुतमवती”त्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वापेक्षयोपपन्नस्य इति द्रष्टव्यम् । यत् पुनरेतदुक्तमसम्भवाङ्गीक्षी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति । अत्र

ब्रूमः “यावद्विकारान्तु विभागो लोकवत्” सू० । तद् शब्दोऽसम्भवाशङ्कः व्याप्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्का कर्त्तव्या यतोयावत् किञ्चित् विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचोनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते नत्वविकृतं किञ्चित् कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिव्योऽवगम्यते तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाणूनां कार्यत्वं ग्राह्यताम् । नन्वात्मापि आकादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति, न “आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । यदि ह्यत्रात्मपि विकारः स्यात्तस्मात् परमन्यच्च श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् तथा च शून्यवादः प्रसज्येत । आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । न ह्यत्रात्मगतकः कस्यचित्, स्वयंसिद्धत्वात् । न ह्यत्रात्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यन्यसिद्धये उपादीयन्ते । न ह्यत्राकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिवप्रवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिवप्रवहारात् सिध्यति न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति । आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि निराकरणकर्त्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । न ह्यत्रग्नेरीष्टमग्निना निराक्रियते । तथाहमेवेदं जानामि वर्त्तमानं वस्तु अहमेवातीततरङ्गाच्चासिधम् अहमेवानागततरङ्गज्ञास्थामीत्यतीतानागतवर्त्तमानभावेनान्यथाभवत्यपि ज्ञातव्यं न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्त्तमानस्वभावत्वात् । तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो वर्त्तमानस्वभावत्वादन्यस्वभावत्वं वा न सम्भावयितुं शक्यम् । एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वञ्चाकाशस्य । यत्तूक्तं स्वसमानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं प्रोक्तोनास्तीति तद्रत्युच्यते । न तावत् स्वसमानजातीयमेवावर्तते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हि तन्तूनां तत्संयोगाभाच्च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यत्वगुणत्वाभ्युपगमात् । न च निमित्तकारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वमन्यमोऽस्ति । स्यादेतत् समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति तदप्यनैकान्तिकम् । सूत्रगोपालैर्ह्यनेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरङ्गैर्दिभिश्च विचित्रान् कम्बलान् वितन्वते । सक्त-

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्पमाने नियमानर्थक्यम् सर्वस्य सर्वेषु समानजातीयत्वात् । नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् । एकैकोहि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकस्मैरभते न द्रव्यान्तरैः संहृत्येकभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भ एवनेकद्रव्यारम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्यते तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च कचिदनेकं परिणमते ऋद्धीजाद्यङ्कुरादिभावेन कचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन । नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति । अतः शास्त्रप्रामाण्यादेककाद्ब्रह्मण आकाशादि महाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चयते । तथा चोक्तं “उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्भीति” । यच्चोक्तमाकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो वृत्तिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवस्यते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च न ब्रह्मस्य कृत्वादिभिः पृथिव्यादिस्वभावाः स्वभाववत् “अस्य लभन-स्थित्यादि” श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरेनाकाशमिच्छामिति स्थितम् । यदयुक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत् । श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च । आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । विभुत्वादीनाञ्चाकाशस्योत्पत्तिर्वादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति । तत्वास्तवश्रुतिस्तावद्वियति “अस्मदादियौकस इतिवद्द्रव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादित्वात् । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय । येषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतल्यगतित्वाय तद्वत् । एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिपर्याख्याता । “ज्जायानाकाशादिति” श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः । “न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति । “अतोऽन्यदार्त्तमिति” च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति । तपसि

ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवं श्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्माद्ब्रह्मकार्यं विद्यदिति सिद्धम्” ।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्यायित्वात् गौणनित्यत्वम् । वैशेषिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदगमविरुद्धत्वात् नरकपालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम् । सांख्यमते दिक्कालयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सां० कौस्तुभ्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा “कालश्च वैशेषिकाभिमत एकोन अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपादिभेदेरेनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्वान्तर्गुणना काले नेति सांख्याचार्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति” सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा “दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सू० । नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव । अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” इत्यादि श्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः । आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्ताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्यतावत् तत्कार्यत्वमतीतम्” सां०भा० । पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः “दिक्कालावीश्वराच्चातिरिच्येते गगनमपि तथेति” । सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च । तदेतत् मतम्” शा० सू० भाष्ययोर्निराकृतम् “आकाशे चाभावात्” सू० । “यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशश्च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विराकृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मनः आकाशः सम्भूत इत्यादि श्रुतिभ्यः आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः । विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तव एकस्मिन् सुपक्षे पतत्त्वावरणस्य विद्यमानत्वात् सुप्रसन्निरस्य पितृसतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः यत्तावरणाभावस्तत्र प्रतिपद्यतीति चेत् येनावरणाभावो विधिष्यते तर्त्तहि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवी-भगवन् ! किंसन्निध्येत्यस्मिन् प्रत्यप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निध्य इत्यस्य प्रत्यस्य प्रति-वचनं भवति वायुराकाशसन्निध्य इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् तस्मादप्युक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयमाकाशञ्च त्वयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं नह्यवस्तुनोनित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति वस्तु-अथवाहर्म्मधर्मव्यवहारस्य । धर्मधर्मभावे हि घटादिव-हस्तुत्वमेव स्यात् न निरुपाख्यत्वम्” भा० । आ समन्तात् काशते अच् । “रतिमाकाशमवा सरस्वती” कु० “आकाशगङ्गापयसः पतेताम्” भाषः आकाशात्तु विकृ-ज्याणात् सर्वशब्दवहः शुचिः मनुः” “घटसंघटआकाशे नीयमाने यथा घटे” सां० प्र० भा० “आकाशो जायते तस्मात् तस्य शब्दगुणः स्रुतः” मनुः । रूपादिषु मध्ये शब्दभावप्राप्तकतया श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेऽपि कर्ष्यशक्तु-लीरूपोपाधिभेदाद्वानात्वमौपाधिकमेकस्यादिशः प्राचीत्वा-दिवत् एकस्य कालस्य क्षणादित्यवञ्च । ३ परब्रह्मणि “आकाशोहवै नामरूपयोर्निर्वर्हिता ते यदन्तरा तदग्रेष्ट्यं तद्वाव विजिज्ञासितवम्” श्रुतिः “यावानयमाकाशस्तावान-यमनर्हृदयाकाश” इति छा० उ० । “आकाशस्तत्तिङ्गात्” शा० सू० । “आकाशवत् सर्वगतस्य नित्यः” श्रुतिः गीता च । ४ छिद्रे गणितादिप्रसिद्धे ५ शून्याङ्के च ।

आकाशकक्षा स्त्री ईत० । ब्रह्माण्डपुटवेष्टने लोकालोकोपर्वत-रूपसोमापयन् नित्यापके सूर्यकिरणसञ्चारवधिभूते दृक्ताकारे गगनस्य गोलखेले । तन्मिति कृता” सि० शि० “कोटिभ्रैर्नख नन्दपटकनखभूभृद्भुजगेन्दुभिर्ज्योतिःशास्त्र-विदोवदन्ति नभसः कक्षाभिमां योजनैः १८७१२-०६६२००००००० । तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटते केचि-ज्जगुर्ग्रेहनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः । करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् । दिनकरकरनिकरकरस्विततमसो नभसः परिधि-रुदितस्तैः ।” तथा च सूर्यकिरणप्रचारावधिस्थानस्य नभःकक्षात्वेन कल्पितम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नत्वादाशस्य ततोऽपि सत्त्वात् न तस्मात्त्वमानम् । अतएव “ब्रह्माण्डमे-तन्मिमतस्तु नो वेति” ब्रह्माण्डस्थानिर्द्धारितप्रमाणकत्वं तत्त्वोक्तम् । वराख्यातं च प्र० मि० “एभिस्तुल्यां गणकाः नभसः कक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति तत्र कथमनन्तस्याकाश-

स्येयत्ता वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्य अहर्पतिद्युतिभाजोनभसः परिधेरिदं मानं वदन्ति अतएव पौराणिका-गणकाः ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति केचिन्नोका-लोकं वदन्ति यतस्तदन्तर्वर्त्तिन एवार्करश्मयः । एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्” । कर-तलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति न वयम्” । तेन पौराणिकमतमेतत् सूर्यकिरणसञ्चार-स्थानपर्यन्तलोपाधिना तत्कल्पनमिति दृष्टव्यम् ।

आकाशकल्प पु० ईषदसमाप्त आकाशः आकाश+कल्प । ब्रह्मणि “निस्सृजत्वाद्भिभुत्वाच्च तथाऽनन्तरभावतः । ब्रह्म-व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्” इत्युक्ते व्योम-गतजडताशून्यतया ततोर्वैलक्षण्यत्वात् तस्य तत्कल्पत्वम् । **आकाशगङ्गा** स्त्री आकाशपथवाहिनी गङ्गा । मन्दाकिन्याम् । “उभौ यदि व्रोहिष्ठं पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” भाषः । आकाशनद्यादयोऽप्यत्र । आकाशस्याव-लम्बनत्वाभावेऽपि मेरुशिखरस्यात्युच्चतया स्वर्गताकल्पमेव तस्यैवाकाशतुल्यता ततएव वहने आकाशे वहनोत्प्रे-क्षणात् तथात्वम् । अतएव गङ्गायां स्विपथगमित्वं पुराणे-पूक्तं यथा च गङ्गायां स्विपथगत्यं तथा गङ्गाशब्दे वक्ष्यते **आकाशगा** स्त्री आकाशेऽत्युच्चस्थाने सुमेरुशिखरे गच्छति गम-ड । १ स्वर्गगङ्गायाम् २ आकाशगामिमात्रे त्रि० । **आकाशजननी** स्त्री आकाशस्य छिद्रस्य जननीव पोषिका । छिद्रवत्यां प्रगण्डग्राम् । दुर्गममध्यस्थितानां जनानां बाह्यार्थ-दर्शनार्थं छिद्रवती भिन्निः प्रगण्डो तद्द्वारैव हि रिपुप्रत्या-सत्तौ आग्नेयास्तं स्वयमललिततया बहिः सेन्यैः क्षिप्यते । दुर्गनिर्माणोपदेशे “प्रगण्डोः कारयेत् सस्यगाकाशजननी-स्तथा । आपूरयेच्च परिखां स्यागुनक्रमपाकुलाम्” शा० भा० प० ६६ अ० “सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबध्यते प्रगण्डो सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता” प्रगण्डो परि-भाष्य “दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणां सुपवेशस्थानानि प्रगण्डो । आकाशजननी तत्रैव एककक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रज-णभूतायां बाह्यार्थदर्शनानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वाराग्नेवा-स्तुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते इति” नीलक० ।

आकाशदीप पु० आकाशे दीयमानोदीपः । “तुलायां तिलतै-लेन सायंसन्ध्यासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम्” ब्रह्माण्डपु० उक्ते तुलास्थरधौ सायंसुषुस्थाने दीयमाने दीपे ।

आकाशभाषित न० आकाशे भाषितम् । अलक्ष्यशरीराणां

अऽश्चानां देवादीनां गगनोद्भवे वचने आकाशशब्दस्याम् ।

आकाशमण्डलं न० आकाशमण्डलमिव । नभोमण्डले आकाशस्य निरयवत्येन अनवच्छिन्नत्वेन च वेदनाकार मण्डलाभावेऽपि भूगोलश्रुतीपाधिकृतं तदोयं मण्डलमिव भवति । योऽहं नभोभागो भूगोलेनानाहतः सन् दृष्टिप्रचार पथवर्त्यालोकगान् तस्मैव भूगोलीपाधिना गोलाकारत्वं कल्प्यते । एतेनापि प्रमाणेन भूमेर्गोलाकारत्वानुमानम् यदि भूमिर्गोलाकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याकाशस्य गोलाकारत्वमुपलब्धये कस्याचिदुपाधेरेव च स्थभावात् तस्य गोलाकारत्वमुपलब्धये इति कल्प्यम् अन्यस्य च परिधेरदर्शनात् परिधेरात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या गोलाकारता तदुपलब्ध्याकाशस्य तथात्वकल्पनमिति “आकाशमण्डलमध्यमध्यास्ते” काद० नभोमण्डलादयोऽप्यत्र “नेतृन् नभोमण्डलमम्बुराशिः” सा० द० तन्त्रोक्ते भूतशुद्धौ चिन्ननीये भूमध्यावधिब्रह्मरन्ध्रान्स्थिते वृत्ताकारे स्रच्छे २ नभोमण्डले च “एतत् दिवस्तत् पङ्क्तिन्दुलाङ्कितं मातरिखनः” तन्त्र० । पदार्थादर्शे, भूतशुद्धौ वायोरकाशे विलापनमभिधाय “ततोभूमध्यादि ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं खच्छं वर्तुलभाकाशमण्डलम्” इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्वेषे चिन्ननीयम् यथोक्तं “जलस्य मण्डलं प्रोक्तं”मित्युपक्रम्य “एतत् दिवस्तद्विद्वेषे” मन्त्रमहो० ।

आकाशमयं पु० आकाश+प्रायार्थे मयट् । आकाशप्राये आत्मनि । “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमयः अस्मयः पृथिवीमयः” शत० ब्रा० । ‘योऽयमात्मनः संसारसंबन्धः स वास्तवो न भवति किन्त्वौ पाधिक एवेति तदुपाधेन दर्शयितुमात्मनो वास्तवरूपमाह स वा इति । स प्रकृतः संसारो अयमविद्यातत्कार्यं विनिर्मुक्तः स्वप्रकाशोऽपरोक्षः आत्मा कूटस्थः साक्षी चिदातुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अयमावाद्यतोतः परमात्मैव । ब्रह्मैव सच्चयमात्माऽविद्ययाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः पुनः सम्यग्ज्ञानान्तप्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठतइति भावः । इदानीं यन्प्रपुक्तमेवंविधब्रह्मात्मनो बन्धस्तानुपाधोनाह विज्ञानमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तत्प्रायः बुद्धेरैक्याध्यासाच्च तद्विषये कर्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्वं तत्प्रायत्वम् । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थे न तु विकारार्थे तत्र तदसम्भवात्” शा० भाष्यम् । [राजनि० ।

आकाशमांसी स्त्री आकाशमवा मांसी । कुड्जटामांस्याम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिभूतदेशे मूलमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) ।

आकाशयानं न० आकाशे यायते ऽनेन वा-करणे ख्युट् ७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।

आकाशरक्षिन् पु० आकाशे इव अल्लुप्राचीरोपरि स्थितः सन् रक्षति रक्ष-णिनि । दुर्गबहिःप्राचीरोपरिस्थिते रक्षके । “सञ्चारोयत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता । प्रणिधस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षोति ह्युच्यते शास्त्रकोविदैः” । भा० शा० अ० ६६ व्या० नो० क० ।

आकाशवचनं न० आकाशे वचनम् । पाताप्रवेशेऽपि तदायवाक्यं प्रविष्टपात्रेण श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कलिते नाटकाङ्गे १ वाक्यभेदे “नेपथ्योक्तं” श्रुतं तत्र आकाशवचनं तथा । समान्त्रित्यापि कर्त्तव्यमासुखं नाटकादिषु सा० द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्यमाणे श्वाक्ये च ।

आकाशवत् त्रि० आकाशः गम्यतयाऽख्यस्य मतप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् । आकाशगामिनि “प्रतिगृह्य दक्षिणमूरमपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽकाशवतीभिरङ्गलोरपि दध्यात्” आश्वला० श्रौ० सू० । [पथि ।

आकाशवर्त्मन् न० आकाशोवर्त्मेव गम्यत्वान् । आकाशरूपे आकाशवल्ली स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेव अल्लुप्राश्रितत्वात् । (अमरवेल इति) ख्यातायां लतायाम् राजनि० ।

आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादक-पुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादवाचि ।

आकाशसलिलं न० आकाशात् पतितं सलिलम् । आकाशात् पतिते जले । तच्च चतुर्विधं मेघादिधारानिश्चृतं धारं, चन्द्रकरतआगतं कारम्, तुषारकृतं तौषारम्, संहत हिमखण्डेन निर्हृतं च ह्रैमम् । तच्च सुष्ठुते दर्शितम् अम्बुशब्दे ३३० पृष्ठे उक्तम् । *

आकाशस्फटिकं पु० आकाशे भवः स्फटिकइव । वर्षापले करकाख्ये संहतजलखण्डे । तदुत्पादविलयौ अप्रति-राह । “उद्भूतैः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोज्ञयात् । मेघमण्डलमानीतैर्मोक्षित्यपरिवर्जितैः । मिश्राण्यल-विन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । द्रवमिदमपतत्येते द्रवन्ते च पुनः क्षितौ” ।

आकाशास्तिकायं पु० कर्म० अर्हन्तसिद्धे जीवभिन्ने आप-रणाभावरूपे पदार्थभेदे । सच अर्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शितः

आकाशीय त्रि० आकाशखेदं ङ । नाभसे “वायव्यमिद-
माकाशीयमिति” । “शब्दबहुलमाकाशीयं तन्मादर्वशौपरि-
लाघवमिति” च सुश्रुतः । दिगा०यत् आकाशमप्यत्र त्रि० ।

आकाशे अव्य० आ+काश-के । “दूरस्थाभाषणं यत् स्याद-
शरीरनिवेदनम् । परीक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशे
निगद्यते” भरतोक्ते नाटकाङ्गे वाक्यभेदे “कञ्चुकी (दृष्ट्वा
आकाशे) विहङ्गके । अपि अश्रूजनपादबन्धनं कृत्वा
प्रतिनिवृत्ता भानुमती” (कश्चिं दृष्ट्वा) किं कथयसि आर्या
एषा भानुमतीत्यादि” वेणोसः ।

आकिञ्चन्य न० अकिञ्चनस्य भावः ध्वज् । दरिद्रतायाम् ।

आकिदन्ति पु० १देवभेदे २तद्देशवासिनि च । दामन्या०
आयुधजोविसंधर्षे ङ । आकिदन्तीयः तद्देशीयायु-
जोविसंधे । बहुषु ङस्य लुक् । आकिदन्त्यः ।

आकीर्णं त्रि० आ+कृ-क्त । १व्याघ्रे, २विलिप्ते च ।
“आकीर्णं पृथिवीनामुज्ज्वलरौधिरभिः” रघुः । “स्वपु-
ष्पैराकीर्णं कुसुममनुषो भन्दिरमहो” श्यामास्तवः ।

आकीम् अव्य० आ-कन्-वा० ङीमि । १वर्जने २वितर्के च
चादिगणे माकीमित्यत्र आकीम् इति पाठान्तरम् “आकीं
सूर्यस्य रोचनादिश्चादेवो उषर्बुधः” ऋ० १, १४, ६, ।

आकुञ्चन न० आ+कुचि-ल्युट् । सङ्कोचे, प्रसारितस्य
संक्षिप्तत्वसम्पादनसाधने क्रियाभेदे “आकुञ्चनन्तु सत्-
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनार-
म्भकसंयोगोत्पादकं वस्तुवावयविकौटिल्योत्पादकं
कर्म यतो भवति सङ्कुचति पञ्च सङ्कुचति वस्तुं सङ्कुचति
चर्मोति प्रत्ययः” वै० सू० उप० । स च कर्मभेदः कर्म
च पञ्चविधम् । “उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्माणि” वै० सू० । अत्र च उत्क्षेपणत्वा-
वक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षाद्यायाः
पञ्च जातयः” वै० सू० उप० । कर्म च “एकद्रव्यमगुणं
संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्” वै० सू०
उक्तलक्षणकम् । विष्टतञ्च उप० “एकमेव द्रव्यमाश्रयो-
यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणम्” संयो-
गविभागेष्वनपेक्षकारणमिति खोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभाव
भूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणपेक्षायां पूर्वसंयो-
गाभावापेक्षयाश्च नासिद्धत्वम् । खोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकान-
नपेक्षत्वं वा विवक्षितम् पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि खोत्पत्त्यन-
न्तरानुत्पत्तिकत्वेन अभावत्वेन तस्याद्यक्षणे सम्बन्धा-
भावात् तेन निर्यादृष्टिसत्तासाक्षादुपप्राप्यजातिमत्त्वं

कर्मत्वम् । प्रवर्ततीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदक-
जातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं वा
खोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा” “उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च” भाषा०
“सन्निगतः पीडमानो न प्रवर्तत आकुञ्चनप्रसारणो-
मनयिनमनप्रघावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्तवति” “प्रसा-
रणाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृशमुपचरेत्” अमुग्धहृते चाकु-
ञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः” इति च सुश्रुतः ।

आकुञ्जित त्रि० आ+कुचि-क्त । १आभुगे २सङ्कोचिते च ।
“नतांसमाकुञ्जितसव्यपादम्” भट्टिः ।

आकुलं त्रि० आ+कुल-क । वृष्ये । “तं तथा लपयाविष्ट
मनुपूर्णावलेखणम्” गीता “त्वासाकुलः परिपतन् परितो
निकेतान्यूर्ध्वः” “अभिचोद्यं प्रतिष्ठासुरासीत् काय्येद्वया-
कुलः” इति च माघः । निराकुलः पर्याकुलः व्याकुलः
समाकुलः । आकुलत्वञ्च मनसाञ्जल्यसम्पादकमानसावस्था-
भेदः स्वक्रियाऽसामर्थ्यञ्च । लक्ष्ये णिच् आकुल्यति
अभूततद्भावे चि प्राप्त्यनुप्रयोगः आकुलीभूतः आकुली-
कृतः “द्रविणं परिमितमविकव्रायिनं जनमाकुलीकुरुते”

आकुलाकुलं त्रि० आकुल+प्रकारे द्वित्वम् । १आकुलप्रकारे
२अत्यन्ताकुले च ।

आकुलि पु० आ+कुल-इन् । व्राकुलत्वे ।

आकुलितं त्रि० आ+कुल-क्त । व्राकुलीभूते आकुल+लक्ष्ये
णिच् कर्मणि क्त । आकुलीकृते “भार्माचलवृत्तिकराकु-
लितेय सिन्धुः” कुमा० ।

आकुलीकृतं त्रि० अनाकुलः आकुलः कृतः आकुल+चि-क
कर्मणि क्त व्राकुलतां प्रापिते । [भूते ।

आकुलीभूतं त्रि० आकुल+चि-भू-क्त । स्वयं तथा-
आकृतं न० आ+कृ-भावे क्त । आशये अभिप्राये । “स्वां स्वां
प्रतिपद्यन्ते परस्परकृतहेतुकां वृत्तिम्” सा० का०

यथा याज्ञीकादयः-“कृतसङ्केताः परास्मान्दने प्रहसाः
तत्त्वान्यतमस्याकृतमवगम्यान्त्यतमः प्रवर्तते तथा अन्त्यत-
मस्य करणस्याकृतात् स्वकार्यं करणाभिमुखादन्यतमं करणं
प्रवर्तते” इति सां० कौ० “इतीरिताकृतमनीषवाजिनः”
किरा० । [वेदनाकृषित्वविभागेण] काद० ।

आकूयित आ+कूय-क्त । ईषत्सङ्कुचिते । “मदनशरवण्य
आकूति स्त्री आ+कू-भावे क्तिन् । अभिप्राये । “आकूती-
नाञ्च चित्तीनां प्रवर्तक ! नमामि ते” भा० व० २६२

अ० । द्रौपदीकृतकण्वस्तवः । “आकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु” ऋ० १०, १२४, ४ । “सं म आकूतिर्कृष्यात्” ऋ० ४, २६, २ । संज्ञायां क्तिच् । स्वायम्भुवमनोः शतरूपायां पत्न्यासुतपादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । “कस्य रूपमभूद्देवा यत् कायमभिचक्षते । ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्ननुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री यासीत् शतरूपास्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्म्ये प्रजा हेष्टास्त्वभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ! । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ! । आकूतिं स्वये प्रादात् कर्द्माय तं मध्यमाम् । दत्तायादात् प्रसूतिञ्च यतव्यापूरितं जगत्” भा० ३ स्क० ।

आकूति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यङ्ग्येऽवयवसंस्थानभेदे । “आकूतिपक्ष्णा जातिः” महाभा० । “जात्याकूतिव्यक्तयस्तु पदार्थः” गौ० सू० तत्ताकूतिलक्षणं तत्त्वोक्तम् “आकूतिर्जातिलिङ्गाख्या” गौ० । “जातेर्गौत्वादेः सास्त्रादिः संस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । “इयमाकूतिरेव शक्यार्थः इति केचिन्मन्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । “येनोच्चारितेन सास्त्रात्ताङ्गलककुदसुरविषाग्निनां संप्रत्ययो भवति स शब्द इति” अवाकूतिः संज्ञा आकूतिमनः संज्ञिन इति । “लोकैऽपि ह्येताकूतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते” इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपक्षानराकरणेन त्रयाणामेव शक्यार्थत्वसुरीकृतं यथा । “आकूतिस्रदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः” सू० । आकूतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य प्राणिनोगवादेर्व्यवस्थानसिद्धेर्व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदपेक्षत्वादाकूत्यपेक्षत्वात् अयमन्वोगौरयमित्यादि व्यवहारस्याकूतत्वपेक्षत्वात् आकूतिरेव शक्यार्थः । इति यन्मतं तद्दूषयित्वा जातेः पदार्थतुमाह “व्यक्ताकूति युक्तोऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां ऋद्गवके जातिः” सू० । ऋद्गवके व्यक्ताकूतिरित्युक्तेऽपि प्रोक्षणादीममप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा ऋद्गवकस्यापि वृत्तित्वात् गवाकूतिमत्त्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एवं जात्याकूतिवृत्तीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य त्रयाणामेव शक्यत्वमित्याह । “जात्याकूतिवृत्तयस्तु पदार्थः” सू० “तुयन्देन एकमात्रपदार्थत्वप्रवच्छेदः एककवचनं तु तिसृष्वेकैव शक्तिरिति सूचनाय, विभक्त्यन्तौ कदाचित्

कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि वृत्तौ विधेयत्वं तथैव शक्तिग्रहात् । गवाकूत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यैक्यम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन पञ्चादिपदस्य जात्यवचकत्वेऽपि न क्षतिः जातिपदं वा धर्मे परं तथैव लक्षणस्य वक्तव्यत्वादिति” वृत्तिः । एवं शक्यत्वं व्यवस्थाप्य आकूतेर्लक्षणमुक्तं “आकूतिर्जातिलिङ्गाख्या” सू० पाण्विष्टतम् । एतेनाकूतिशब्दस्य जातिव्यक्त्योः संबन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनानां परास्त्वम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गत्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदसम्बन्धत्वेन शक्यत्वाभावाच्च । शा० भा० आकूतीनां नित्यत्वोक्तिः तुल्याकूतिमवाहनिव्यत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्या “यत्ताकूतिस्तत्र गुणा वसन्ति” नीतिः “न तुलाविषये तवाकूतिः” “त्वदुदाहरणाकूतौ गुणाः” इति च नैष० २ आकारे “इङ्गितं हृद्गतोभायो बहिराकार आकूतिरिति” सज्जनोक्तोः ३ आकूतिरित्युक्ते देहे “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकूतीनाम्” शकु० । “सटाकूतिः पत्ररथेन्द्रकेतोः” रघुः । “स्फुरितं मनोगतमिवाकूतयः” “गोवर्द्धनस्याकूतिरन्वकारि” इति च भाषः । “नाकूतिरुक्ता रुक्ता” उद्भटः । ४ आकारे मूलपद्यादौ च आकूतिगणः ।

अकूतिगण पु० आकूतौ आकारप्रसिद्धोगणः शाक० त० । पाणिन्युक्ततत्तत्कर्म्मनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा स्वरादिराकूतिगणः कण्ठादिरित्यादि गणप्राठे भूरिप्रयोगः । आकूतिच्छ्वा स्त्री आदयति ऋद-णिच् कर्त्तरि प्रुन् चुस्त् २ त० । (घोषा) घोषातकीकृतायाम् ।

आकूष्ट लि० आ+कृष-क्त । कृताकर्षणे । “नाकूष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः” महाना० ।

आकूष्टि स्त्री आ+कृष-क्तिन् । आकर्षणे ।

आके अव्य० आ+कन-डे । १ अन्तिके २ दूरे च निरु० ।

“त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य” ऋ० २, १, १०

आकेकरा स्त्री आके अन्तिके कीर्यते कृ-कर्म्मणि क्त्वा ।

“दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलिताङ्गीऽपरा लोके तारा व्यवर्त्तनोद्भवा” इत्युक्तलक्षणे दृष्टिभेदे नेलादिविशेषणत्वे न० “निमीलदाकेकरलोचवस्तुभा” भाषः ।

आकेनिप लि० आकेऽन्तिके निपतति नि+पत-ड । अन्तिकपातिनि “आकेनिपासो अहर्भिर्देविध्वतः” ऋ० ४, ४५, ६, आकीकीर पु० अकूतिषोक्ते भकरराशौ । “क्रियतावुरिजिप्त भकुचीरवेयपाधेययूकपौर्वास्याः । तैत्तिर्यक आकीकीरोह-

श्लोकान्तरम् चेत्यम्” ज्यो० । [पूर्वस्य वा । अपाटवे ।
आ(अ)क्रोशल न० अकुशलस्य भावः अण् । द्विपदवृद्धिः
आक्रन्द आ+क्रन्द-घञ् । १ सारवे रोदने, २ आह्वाने,
३ शब्दे, च । कर्मणि घञ् । ४ मिलने, ५ भ्रातरि च । आधारे
घञ् । ईदाराणे युद्धे, दुःखिनां ओदनस्थाने च ।
आक्रन्दयति अच् । टपाणि पाहपशादिति नि ष्यभेदे ।
अरिशब्दे ३५५ पृष्ठे विवर्तितः “आक्रन्दे चाप्यैकीति
न दण्डं मनुब्रवीत्” मनुः पाणि पाहञ्च संम्रेच्य
तथाक्रन्दञ्च मण्डले” मनुः ।

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द-ल्युट् । १ सारवरोदने २ आह्वाने च ।
आक्रन्दिक लि० आक्रन्दे दुःखिनां रोदनस्थानं धावति ठञ्
ठक् वा । दुःखिनां रोदनस्थानधावके ठञ् स्त्रियां ङीप्
आक्रन्दिन् लि० आक्रन्दति आ+क्रदि+णिनि । रोदनपूर्व-
काह्वयके । “परस्मैराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः” कुमा० ।

आक्रन्दे अव्य० आ+क्रन्द-आधारे के । युद्धे निरु० ।

आक्रम पु० आ+क्रम-घञ् अष्टवृद्धिः । १ बलेनातिक्रमणे । ल्युट् ।
आक्रमणमप्यत्र न० । आक्रम्यते परलोकोऽनेन करणे
घञ् । परलोकप्राप्तिसाधने २ विद्याकर्मणादौ । “अथ यथाक्र-
मोऽयं परलोके स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्
पाप्मन आनन्दं च पश्यति” ह० उ५ । “अयं पुरुषः
परलोकस्थाने प्रतिपत्तये निमित्ते यथाक्रमो भवति
यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्म पूर्वप्रज्ञा-
लक्षणेन युक्तो भवति तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं
प्राप्ताङ्गुरीभावमिव वीजं तमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्य” भा०
“अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते”
शत० ब्रा० । ३ कृताक्रमणे ४ अभिभूते ५ व्राप्ते ईदाम्यहे
च । आक्रामति पराभवति लुधाम् आ+क्रम-अच् ।
७ अच् “आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा” यजु० १५, ६ । “आक्र-
मोऽक्षम्” वेददीपः ।

आक्रान्त लि० आ+क्रम-क्त । १ पराभूते २ स्त्रीपरिगत्या
व्याप्ते क्षममेव समाक्रान्तं द्वयं हिरसगामिना” रघुः ।
“नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्” माघः ।

आक्रान्ति स्त्री आ+क्रम भावे क्तिन् । आक्रमणे उपरिस्थानेन
प्राप्तौ “आक्रान्तिसम्मानितपादपीठम्” कुमा० ।

आक्रोड पु० आक्रोडित्व आ+क्रोड-घञ् । क्रोडास्थाने
उद्यानादौ । “आक्रोडपथे ताक्तेन कल्लिताः स्त्रेषु
वेक्ष्यन्ते” कुमा० “कमलाक्रोडभासाद्य तत्र विविश्रमिषुः”
दशकु० । कर्तरि अच् । २ विह्वरणीये लि० ।

आक्रोडिन् लि० आ+क्रोड-घिणुन् । क्रोडाणीये स्त्रियां ङीप्
आक्रुष्ट लि० आ+क्रुश-क्त । १ कृताक्रोशे यं प्रति आक्रोश
कृतकस्मिन् । २ शब्दिते शनिन्दिते च । “भेरीभिराक्रुष्ट-
महागुहासुखम्” माघः । भावे क्त । ३ परवभाषणे न०
“माञ्जारिभूषिकाश्चर्ये आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे” कात्या०
“आक्रुष्टे परवभाषणे” आ० त० रघुनन्दनः ।

आक्रोश पु० आ+क्रुश-घञ् । १ विह्वलचित्तने, २ शमे शनि-
न्दावाञ्छ ल्युट् आक्रोशनमप्यत्र न० । ३ अपवादे “पूष्य-
मासीहृराक्रोशं क्षानतस्तस्य भूतले” रामा० “कुलाक्रोश-
करं लोके धिक्ते चारितमौदशम्” रामा० ।

आक्रोशत लि० आ+क्रुश-ल्युल् । आक्रोशकारके ।

आक्रोष्टृ लि० आ+क्रुश-लृच् । आक्रोशकारके । आक्रु-
श्यमानेनाक्रोशेनान्युरेव तितित्ततः ॥ आक्रोष्टारं निर्द-
हति सुकृतं चास्य विन्दति” भा० आ० प० ८६ अ० ।

आक्रो अव्य० आ+क्रिद-ङी । विकारे उभ्यादि । आक्रोक्त्य ।

आक्रोद पु० आ+क्रिद-घञ् । आद्रीभावे । [जाते वरे ।

आक्षद्युतिक न० अक्षद्युतेन निर्दत्तम् ठक् । आक्रोड्या

आक्षपाटिक पु० अक्षपटे क्रोडास्थाने व्यवहारस्थाने वा नियुक्तः
ठक् । १ अक्षक्रोडाध्यक्षे २ व्यवहाराध्यक्षे प्राङ्निवेके च ।

आक्षपाट् लि० अक्षपादक्षेदम् अण् । १ गौतमसांख्यमते । तेन
प्रोक्तम् अण् । तत्कृते २ शास्त्रे च तच्च शास्त्रं प्रमाणादि
षोडशपदार्थतत्त्वावेदकं पञ्चाध्यायात्मकम् । प्रमाणप्रमे-
येत्यादि सूत्रमारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः इत्यन्तसूत्र-
समुदात्मकम् । तस्य संक्षिप्तार्थः न्यायशब्दे वक्ष्यते । अक्ष-
पादप्रणीतं वेति अण् । न्यायसताभिज्ञे शनैर्यायिके च ।

आक्षार पु० आ+क्षर-णिच्-घञ् । अगम्यागमनं कृतं त्वयेति
पुरुषं प्रति, अगम्यगमनं त्वया कृतमिति स्त्रियं च
प्रति दूषणे । ल्युट् आक्षारणमप्यत्र न० । युच् टाप् ।
अलार्थे स्त्री । [यापवादलोप दूषिते ।

आक्षारित लि० आ+क्षर-णिच्-क्त । आक्षारोभिद्युनविष-
आक्षिक लि० अक्षेण दीवृत्ति जयति जितं वेति अक्ष+ठक् ।

१ अक्षेण देवके २ अक्षेण जयिनि ३ अक्षजिते च ।

“प्रातिभाष्यं दृष्टादानमाक्षिकं शौरिकं च यत्” मनुः
भारभूतानजान् हरति बहुत्वावहति वा वंशा० अक्ष
पूर्वात् भारात् ठक् । आक्षभारिकः अक्षभारवाहकादौ
लि० अक्षोऽल वंशादिवाहक्यात् कश्चिद्भुजः ।

आक्षित् लि० आ+क्षि-किप् । “आवर्त्तमाने “आक्षित् पूर्वा-
क्षपरा” ऋ० १, ५, ५, ५ । “आक्षित् आवर्त्तमानः” भा० ।

आक्षिप्त ति० आ+क्षिप-क्त । १ कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्त-
स्मिन् २ आकृष्टे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव-णिच्-अच् । १ शोभाङ्गमष्टये ।
क्षीव-क्त नि० क्षीवोमसः प्रादि० । २ ईष्यन्ते
३ सस्यक्प्रसक्ते च ति० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप-घञ् । १ भर्त्सने, २ अपवादे, ३ आक-
र्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४ निक्षेपे ५ अर्थालङ्कारभेदे स च
३६४ पृष्ठे दृश्यः । ६ निवेष्टने “गोरोचनाक्षेपनिनानगौरैः”
कुमा० ७ उपस्थापने “स्वसिद्धे पराक्षेपः परार्थे स्वसम-
र्पणम् । उपादानं लक्षणं चेति” काव्यप्र० । ८ अतुमाने
यथा जातिशक्तिवादिनां सते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः ।
सचानुमानमेव । तथा हि गामनयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-
नयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-
त्वान्नयस्य व्यक्तेरेतुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति०
“गामनयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधोः
गोत्वादियत्कत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबुद्धिं प्रत्येव-
हेतुत्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रक-
त्यर्थस्य गोत्वादेः साक्षाद्भावात् गवादिकर्मताकत्वेन बोध-
स्तन्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-
त्वात्, न्यानयनं गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसांख्य्यात्” । ९ सतिस्कारवचने च “विरुद्ध-
माक्षेपवर्षातिक्षतः” किरा० ।

आक्षेपक ति० आ+क्षिप-खुल् । १ निन्दके २ आकर्षके । “यदा
तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु
सुङ्गर्मुड्देहं नभश्चरः । सुङ्गर्मुड्स्तदाक्षेपादाक्षेपक इति
स्मृत” इत्युक्तलक्षणे ३ वातरोगभेदे ४ व्याधे च पु० भेदि० ।
आक्षेपण न० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपाये “पतनपी-
डनप्रहारालेपणवृत्तलक्षणादशनप्रभृतिभिरभिधातविशेषैः”
सुशु० ।

आ(अ)क्षेपज्ञ न० अक्षेपज्ञ एव आक्षेपा० स्वार्थे व्यञ् ।
द्विपदवृद्धिः पूर्वपदस्य वा । अक्षेपज्ञे ज्ञेयानभिज्ञे ।
आक्षेपिन् ति० आक्षिपति आ+क्षिप-णिनि । १ आकर्षके ।
आक्षेपः स्तब्धदृष्ट्या पर्यालोचनस्यस्य इति । २ स्तब्ध-
दृष्ट्या आलोचनपूर्वकाकर्षके च । “बाह्याभ्यन्तरविष-
याक्षेपो चतुर्थः” पात० सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष-ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष-ओड । शैलपीलुवृक्षे (आख-
रोट) इति ख्याते । “विलामलकवृद्धीका-

फलमाश्वातदाडिमम् । भव्यं पानिवताक्षोडम्” स्मृतिः
“आक्षोडमृजस्व फलकारफलं काश्मीरप्रसिद्धम्” आङ्गत्तत्त्वे
रघुनन्दनः ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन-ङ । खनित्रे । अच्
स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीप् । आखकी जुह-
खनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्वतान् आ+खण्डि-
डलच् डल्य नेचम् । इन्द्रे । “आखण्डलः कामभिर्दं-
वभाषे” कुमा० “तमोशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमः”
रघुः । [पूर्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड-ङन् आखण्डके भेदके पलप्रादि०
आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने
खनित्रे । वेदे तु पृ०णत्वम् । “एवं तथाऽज्ञानमाखण्य
मृत्वा” छा० उ० । न शक्यते खनितं कुहालादिभि-
रपि ढक्कैश्चेत्तु न शक्योऽखण्यस्तमृत्वा” शा० भाष्यम् ।
आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १ चौरे, २ मूषिके, ३ मूषिके
च ४ खननकर्त्तरि ति० ।

आखनिवक पु० आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकवक् । खनित्रे
१ चौरे २ मूषिके ३ मूषिके च ५ खनके ति० । डर । आख-
रोष्यत् । पात्रे समितादिः युक्तारोहप्रादिश्च ।

आखर पु० आ+खन-करणे ङ । खनित्रे ।

आखरेष्ठ ति० आखरे तिष्ठति स्या-क पत्वम् वेदे नित्यम-
लुक् । आखरे स्थिते “कृष्णोऽप्याखरेष्ठः” सि० कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन-ङ । १ मूषिके, २ चौरे, ३ मूषिके च ।
कर्मणि ङु । ४ देवताङ्गवृत्ते । “विभवे सति नैवास्ति न
ददाति जुहोति न । तमाङ्गराखु” मित्युक्तलक्षणे ५ कृपणे च
आखुकर्ष परिष्का स्त्री आखुकर्षाविवा पर्यायस्या वा कप् ।
(उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकणी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्ष इव पर्यायस्याः
ङीप् (उन्दुरकाणी) नूषिककर्षणस्य पर्यायं युक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ङ । मूषिक-
वाहने गणे षे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गच्छे-
शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपरिष्का स्त्री आखुः तत्कर्षाविव पर्यायस्याः वा कप् ।
(उन्दुरकाणी) वृत्ते । कर्मभावे ङीप् । आखुपरिष्यत्पि तत्रैव ।

आखुभुज पु० आखुं भुङ्क्ते भुज-किन् । मूषिकभक्षके विद्धावे ।
क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

आखुकरीष न० ६ त० । मूषिकगुष्कपुरीषरूपकरोषे “तस्मा-
दाखुकरीषं सम्भरति” शत० ब्रा० ।

आखुपाषाण पु० आखुः खनकः पाषाणः कर्म० “आखुपाषाण-
नामायं बोहसङ्करकारकः” इत्युक्ते पाषाणभेदे राजनि० ।

आखुविषहा स्त्री आखुविषं मूषिकविषं हन्ति हन-ड ।
मूषिकविषहरे १ देवताडहणे, २ देवताखोखतायाञ्च ।

आखूतकर पु० आखुभिरुत्कीर्यते उत्+कृ-कर्माणि-अप् ।
मूषिकैरुत्कीर्यमाणेषु पांशुषु । (उत्तुरभाटि) । “हिरण्यं
निधायोखूतकराविवर्पति” कात्या० ४, ८, १६ ।

आखूत्य त्रि० आखुभ्य उत्तिष्ठति उद+स्था क । १ आखूत-
ङ्गवे । भावे क । २ आखूनामुत्थाने न० सि० कौ० ।

आखेट पु० आखिद्यन्ते त्वास्तन्ते प्राणिनोऽत्र आ+खिट-घञ् ।

प्राणिनासायां गृहयायाम् । स्वार्थे कन् आखेटकोऽप्यत्र
आखेटशीर्षक न० । आखेट इव शीर्षाख ॥ “कपिशिर्षं
इमशीर्षं तथा चाखेटशीर्षकम् । इति कुट्टिमसंभेदाः
सुः” इत्युक्ते (सुडङ्ग) कुट्टिमभेदे । [२ तत्कुशलमात्रे च ।

आखेटिक पु० आखेटे कुशलः ठक् । गृहयाकुशले १ कुकुरे ।

आखोट पु० आखः खनित्रभिषडानि पर्णान्यस्य । (आख-
रोट) इति ख्याते शैलपीलौ ।

आख्या स्त्री आ+ख्यायते अनेन आ+ख्या-चङ् । संज्ञायां
रूढेनाग्नि वाचकशब्दे । “पञ्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम” कुमा-
नाम च “येन स्त्रीयपदार्थस्य मुख्यतः प्रतिपादने । सोत्तर-
प्रथमापेक्षा तन्नाम स्यात्तदर्थकमिति” शब्दश० उक्तलक्षणकम्
“यत् प्रातिपदिकं नाम तन्नाम्नो नातिरिच्यते” इति च तत्त्वो-
क्तं “यादृशशब्देन स्त्रीपस्याप्ययदर्थमुख्यविशेषकान्यबोधार्थं
सोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं
नाम । घटादवोहि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव
स्वार्थमुख्यविशेषकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा न हि
घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशे-
षकः सुबर्धसंख्यादेरवगमः । पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि
सोत्तरं प्रथमाप्रतिसम्बानदशायामेव घटादिमुख्यधर्म्मि-
ताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव “नापदं प्रयु-
ञ्जीतेति” वृद्धाः । पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि
नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको महावाक्यार्थबोधः पटा-
दिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थं पीताद्यन्वयधियः
पूर्वसम्बन्धात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया प्रमाणान्तरेण
पटधर्म्मिकपीतनिश्चयादपि तत्त्वं सम्भवात् । यवान्योन्य-
परस्परदिनामसम्बन्धाभिः “एभ्यः एयमा नाभिधीयते” इति

वृद्धैः शरणादिति वाच्यं मङ्गाभ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ
मङ्गयोः परस्परकर्तृकहननकर्मात्मान्यवरोधेन तेषामपि
प्रथमान्तत्वादप्यथा सकर्मकस्य हन्तेर्भावात्स्यात्साकाङ्क्ष-
त्वानुपपत्तेरकर्मकस्यैव धातोस्तथात्वात्” । तेन न्याय-
मते प्रथमान्तमुख्यविशेषकशब्दबोधस्वीकारेण तथात्वं वैया-
करणादिमते तु न तथा “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि
नामानितीति या० उक्तेः भावप्रधानत्वे नैव बोधः तथाच “अर्थ-
वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं” “कृतञ्चित्तसमासाचेति” पा०
उक्तं लक्षणं प्रातिपदिकमेव नामेत्यभिधीयते अतएवोक्तम्
“उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्वितान्तं समासजम् । नामसंज्ञा
भवेत्तस्य स्वाद्युत्पत्तिस्तदुत्तरम्” तच्च नाम चतुर्विधम् “रूढञ्च
लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम् । तच्चतुर्धा परे रूढयौगिकं
मनूतेऽधिकम्” शब्दश० व्याख्यातं च स्वयमेव जगदी-
शेन । “निरुक्तं नामविभजते । रूढञ्चेत्यादि तत् नाम ।
चतुर्विधमवधारणार्थं तेन किञ्चित्नाम कचिदर्थं रूढ-
मेव यथा गोप्रभृतौ गवादि, गमेर्धौ दाभ्राभ्यां दुर्धट-
इत्येवादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्व-
विरहात् । किञ्चित्नाममेव यथा तीरादौ गङ्गादि, आद्या-
व्युत्पत्त्या पूर्वतोरे शक्तिपक्षस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिक-
प्रयोगापत्त्या तदप्रासादकत्वमात् शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोग
नियतत्वात् । किञ्चिद्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ
पङ्कजादि “किञ्चित् यौगिकमेव यथा पाककल्पादौ पाच-
कादि । रूढयौगिकमधिकं नाम यथा मण्डपमङ्गा-
रजतादि तद्वि कदाचिदवयववृत्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च
समुदायशब्दा रूढार्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषामन्तम् ।
गौर्वाङ्गीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया
गौर्वाङ्गीक गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न तु ततोभिद्यते”
तत्र रूढादिलक्षणां तत्त्वबोधानि यथा “रूढं सङ्केतव-
द्यामस्यैव संज्ञेति कीर्त्तते । नैमित्तिकी पारिभाषिकी पा-
धिक्यपि तद्विदा । यन्नाम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु
यौगिकमपि तद्वृद्धं योगरूढन्तं पङ्कजादिकं न तथा
रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिधत्तते न तु रूढादिवत्
संज्ञापि नान्नोऽवान्तरभेदः, येन विभागव्याघातः स्यात् ।
संज्ञायाश्च त्वयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपा-
धिक्ये चेति । पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतमन्यत्वा-
दिति ये तु रूढस्य नान्नसद्विधत्वमाहुस्तन्मतमुच्यते ।
जातिव्यवृत्त्यसन्दर्भैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादि-
भेदेन चाहर्निध्यं परे जगुः । गोगववादीनां गोत्वादि

जात्या पञ्चाङ्गादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येषु धन्यपिशु-
नादीनां पुण्यक्षेपादिगुणेन लक्ष्यपलादीनाञ्च शब्दानां
कर्मण्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव कूटानामिति ।
यदुक्तं दण्डिणाचार्यैः “शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्य-
गुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषास्तु शब्द उक्तस्तुर्विधं”
इति तदेतज्जल्लभूकर्मसादीनामन्यन्युत्पादीनाञ्च शब्दा-
नामपरिमृष्टापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । नैमित्तिकसंज्ञां
लक्षयति । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी भवति ।
जातिमात्रे हि सङ्केताद्व्यक्तेर्भावं सुदृष्टकरम् । यन्नाम
जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्वा-
दिः सा हि गोत्वचैत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकर्म-
भिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्के-
तितमित्याकारकमृष्टात्मानयत्त्यादौ गोत्वादिना गवा-
देरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वपक्षस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात् । नतु गमानयत्त्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानय-
नादेरन्वयर्भोगोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वय-
बुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुबर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्ब-
न्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साक्षाद्भूत्वात् गवादिकर्मता-
कत्वेन बोधस्तत्कालमोक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठ-
कर्मतात्वात् ज्ञानयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाक्षाच्छात् । न च वस्तुगत्वा यद्गोत्व-
शक्तत्वं तदज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तिमित्येवं
ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधोपपत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्त-
त्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्त-
ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम्
गोपदं गोत्वशक्तिमित्याकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव
गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यर्थे विशेषणत्वेन गोत्वत्वा-
दिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि ससवायान्दसम्बन्धेन
जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनिवृत्तिसमाभावात्
अथ गौरित्यादिष्ववशयोत्तरमिदं गोत्वेन जानामीत्या-
कारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभि-
चाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्त्वोपनयायोगात् ।
एतेन जातेर्निर्वच्यवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छि-
न्नत्वनिवृत्त्यात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यर्थे विषयतया
सुबर्थकर्मत्वाथे च परस्परवा प्रकाशत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्
उक्तस्यैव एव व्यभिचारात् । नचैवं कालोगैः पदं
गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन
गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-

सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
तागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा षट्-
त्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगोच्य इत्यादिप्र-
तीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्यैव
प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिबोधस्य निवृत्तितोगवाद्य-
भेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्तिनः ।
तन्मन्दं विनाय्याक्षेपं गमानयत्त्यादितोगवादिर्कर्मता-
कत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ
शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वा-
द्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात्
स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेषु
दुःशकत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय-
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसङ्कतेन गामित्या-
दिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिकोगवादिव्यक्ते-
र्बोध इति श्रीकर्ममत्तमथनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्द-
त्वार्थोपपत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालोकात्वेन शब्दानुप-
पत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायो-
गाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-
जातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणाया गोत्वादिविशिष्टा
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनाप्यलभ्यत्वेन च तत्र
शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया वीजत्वात्
यदाहर्भण्डनाचार्याः “जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चि-
द्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्षणीयायाव्यक्तेः के हि विशेषणे” इति
तदपि तुच्छं व्यक्तिविनांशतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य
मुख्यप्रयोगभावेन तन्मात्रस्यावश्यकत्वे तद्वति गवादौ
लक्षणाया वस्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् ।
न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चव्यर्थेऽवधित्वे प्रतियो-
गित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयास्तथा-
गित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयास्तथा-
विधस्यैव एव जातौ मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चव्याः स्वार्थे-
ऽवधित्वादौ स्निग्धगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गस्य प्रकृत्यर्थस्य
गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां
गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययोगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य
गोत्वादेः शाब्दोपकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनिवृत्त्यात्-
स्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्बल एव ।
द्रव्यं षट् इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुलोपाहृ-
त्वजातेर्नामात्वोपगमादिति । प्रमाकारास्तु गोत्वशक्तत्वेन

ज्ञातं पदं तादृशेण गोशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गो-
त्वशक्तिपक्षाच्च गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्यत्वादिना गोर-
न्वयविधोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्य-
त्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु
जन्यशब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वस्यैव गोरत्वविशिष्टमिति
वाच्यं गवादिपदधर्म्मिकस्य शक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशब्दधी-
जनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात्
गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य
शब्दं प्रति जगकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वय-
बुद्धेरात्मस्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्य-
त्वम् । अस्तु वा गोत्वादियशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वा-
दिशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशेष्यतया तादृशशब्दं
प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः
गोत्वादिना गवादेरिव गवयादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्त-
त्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात् वस्तुतो-
गोत्वशब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्नतु गोत्वमपि
जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनान्त-
द्विषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादि-
विषयत्वस्य तत्तात्त्विकेति । यद्यपि जातेर्विषयत्वं
तत्त्वमवायिव्यक्तिविषयतया निरूपितमिति न व्याप्तिर्गो-
त्वाद्यालोचने कालोगोत्वयानित्यादिबोधे च व्यभिचारात्
नापि जातेरनिरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गौरयमि-
त्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वा
सथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादि-
विशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं
विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् गुरुणां गोत्वेन
गवयादिबोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्यंशे गोत्वादि-
प्रकारकबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः
स्याद्गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्यैव समवायावच्छिन्न-
त्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
जनकतायां विषयतावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपद-
स्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्म्मो यस्य-
प्रयुक्तो गौणः । नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ
शक्तिर्न स्यादतित्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृशेण गत्यादेर्गम्या-
दिधातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं गुरुणां गतित्वादेः

संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छि-
न्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिपक्षा-
योगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्त-
क्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया
तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात्
गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्वादिधातुना-
नत्व शक्तत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च पश्चादिपदानामपि लोमव-
क्ताङ्गूलादिपर्यवसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र वृत्ति-
पक्षोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्यात्माभात्
लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमशक्ताङ्गूल-
वान् देश इत्यद्यनुभवे व्यभिचारादिति प्राञ्जः”
तत्र परिभाषिकी औपाधिकी च तत्रैव लज्जिता यथा
“उभयावृत्तिधर्म्मेण संज्ञा स्यात् परिभाषिकी । औपा-
धिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते । उभयावृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशडित्यादिः
सा हि द्वितीयावृत्तिर्नैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रय-
मभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव
शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे
शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्ने शक्तिमदित्यादिपक्षोत्तरं
ततः पटत्वविशिष्टस्यानुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति
चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्न-
शक्तिमदित्येवं अहदशायामाकाशादिपदाच्च शब्दवत्त्वेन
गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र
शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते
धर्म्मस्यैव शक्तिपक्षस्य तादृशेण पटाद्यनुभवं प्रति
हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः ।
परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्त्येवेति शिरोमण्युक्तमपि
प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्म्मणि शक्तिपक्षादेवाकाशादि-
पदात्तदंशे निर्विकल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवस्योत्पद्यत
इति तु नानुभविकं न वा यौक्तिकम् । या चानुगतो-
पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्रौपाधिकी यथा
भूतद्रुतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्ववार्त्ता-
हारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते शब्दादिस्तु
सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतोद्वितीयावृत्तित्यादतः पारि-
भाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेः संस्था-
नवृत्तित्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं
तदौपाधिकमेव यदि च परस्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन । तदा
नैमित्तिकमेव । वस्तुतः सामान्यस्य शब्दबुद्धौ स्वरूपतः

प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति” । लक्षकलक्षणा-
सक्तं तत्रैवं “यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि । यादृशार्थसम्बन्धवति
यस्याम सङ्केतितं तदेवं तादृशार्थलक्षकं यदि तादृशार्थशक्ति-
न्यूनं भवेत् । सैम्भवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका
अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव । गङ्गादयस्तु तीरा-
दावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्य-
न्यथं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वा-
पत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृही-
तादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्यथा बोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तत्सम्बन्धिताभावान्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष
इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः
सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धितुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्व-
मित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च न चेष्टा-
पत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पद-
साधुतायां वृत्तिमत्तुस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं
यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाक्षात्त्वस्य
गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्ब-
न्धिनी नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वान्तु गङ्गा-
यामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरातु-
भवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्रतीत्येन तथात्वात्
नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्य-
मपि लक्षकं भवत्वेव कथमन्यथा चित्तगुणसदायस्य
लक्षणया चित्तगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां
नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र
नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्यथापत्तेः न हि
तीरं गभीरं नापि गभीरपदम् । तथा नद्यामित्यस्यायोग्यता-
पत्तेः नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरल-
क्षकमिति सीमांसकाः तत्र गभीरायां नद्यामिति विभक्त्य-
न्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वया-
नुपपत्तेः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पत्त-
त्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षण-
यापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेश्च लक्ष्यत्वे घोषादाव-
भेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोर्भे-
दान्वये ताज्जोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च
गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वम् । तदर्थं
विभक्त्यर्थस्यानन्यथापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थं

विभक्त्यर्थस्यान्यथः स्यात् गभीरायां नदीं ब्रजेत्यादितो-
ऽपि गभीरनदीतीरकर्मकत्वादिवोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्या-
दन्यतुञ्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीर
लक्षकं पदान्तरान्तु तत्र तात्पर्यव्याहकमिति सिद्धान्त-
विदः । चटपटाद्यनुकरणस्य छंफडादिस्तोभस्य च
स्वातुभावकतुमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव । गौर्व्याहीक
इत्यादौ तु शकार्यसदृशतावच्छिन्नबोधकतया गौणं
गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते” । तस्य
विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव । “जहृत्स्वार्थजहृत्स्वार्थनिरुद्धा-
धुनिक्यादिकाः । लक्षणा विविधास्ताभिलक्षकं स्यादने-
कधा । काचित्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया
जगत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य ।
काचित्क्षाललक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणा-
नुभावकत्वादजहृत्स्वार्था यथा इव्यत्वादिना नीलघट-
त्वादिना च घटपदस्य । काचित्क्षाललक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रू-
पेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा यथा आरुण्या-
दिप्रकारेण तदान्ययद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य ।
काचित्पूर्वपूर्वं ताद्रूप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा
घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौणपदसदृशने यथा अग्निर्माणवक इत्या-
दावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविध-
लक्षणवाच्यलक्षकं नामापि जलत्स्वार्थादिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादि-
पदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेत्तुर्भवेद्युक्तकमेण लक्ष-
काणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्यबोधं प्रति तीरादि-
शक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणां
मननुभावकत्वात् गुणानाम् अग्नौ शैल्यं सुश्रेदित्यादौ शक्येन
दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लजितेन तीरा-
दिना साङ्गं गृहीतासंसर्गकस्यैव सप्रत्यर्थाधेयत्वादेरन्य-
बोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य
धर्म्यन्तरेऽन्यबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबर्थाधे-
यत्वादेर्वोषादावान्यबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव पदस्य
स्वसाक्षात्पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं
प्रति हेतुत्वात्तान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः
प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्यथाविशेष्यतातुपपत्तेः
कुसतिः पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्गोश्वयोर्नृदबोधस्याप्या-
नुभावकत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं
भवत्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कीर्णः न व्यभिचारः” ।

लक्षणभेदेन लक्षणशब्दभेदा बहवः लक्षणभेदाश्च
सा० द० दर्शिताः लक्षणशब्दे विवृतिः । तत्र योगरूढलक्ष-
णसूक्तं शब्दश्च० । “स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोध-
न्यथः । योगरूढं न यत्कैकं विनान्यस्यास्ति शब्दधीः ।
यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यानुयबोध-
कत् तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजलक्षणसर्पाध-
र्मादि तद्वि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादिशब्दानां वृत्तिल-
भ्येन पङ्कजनिकर्तादिना समं स्वशक्यस्य पद्मादेरनुयातु-
भावकम् । पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तं पद्ममित्यनुभवस्य
सर्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषोपद्रुमप्रि मण्डपपर्यका-
रादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढार्थस्यैव रूढार्थविना-
कृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं, मण्डपे शेते इत्यादौ
योगार्थस्य मण्डपानकर्तादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ
समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योग
रूढन्तु पङ्कजादिपदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या
चावयवलभ्यार्थमेवावभावयति नत्यन्यं व्युत्पत्तिवैचि-
त्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुसुदमि-
त्यत्र पङ्कजनिकर्तत्वेन, भूमौ पङ्कजसुत्पन्नमित्यादौ च
पद्मात्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणार्थैव कुसुदस्यलपद्मयोर्बोध
इति वार्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरनुय-
स्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन
पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यानुयधीसामान्यं प्रत्येव तादृ-
शपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् एवं पुष्पं पङ्क-
जमित्यादौ अनुयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्क-
जादिपदोपस्थाप्यार्थानुयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिक-
पदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं
पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादावनुय इति चेदपङ्कजवृत्तिः
सत्तेत्यादौ स्वलदक्षरसंशोभि तद्वग्या सुखपङ्कजमित्यादौ
च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृहाण । न च
धेनुपदस्य धानकर्मात्त्वविशिष्टायां गधोव पङ्कजादिपदस्यापि
पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरिवास्तु न तु योग-
रूढिरिति साम्प्रतम् अन्यत्र कृष्णप्रपत्तिकेयः पङ्कजन्यादि-
पदेश्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभ-
सम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्वा-
लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवार्चकहप्रत्यय एव
पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभगन्धवाच्च पङ्कजभागस्य तत्र
शक्तिरचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात्
कतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोर्दपि कर्तृपद्मयोर्मिथोऽ-

न्यस्य सम्भावित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरप्ये पक्षेऽपि
वा पद्मादौ तदर्थस्यान्यवयवोविरोधोदशायां पङ्कजमस्ती-
त्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभावार्थमवश्यमप्युक्तत्वादिविशिष्टे
पङ्कजादिभागस्य रूढिरुच्येया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्न-
स्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया उप्रत्य-
योपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सत्त्वान्वयानुपपत्तेः
अतएव पङ्कजादिपदादृष्टहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्ती-
त्यादितो जात्वपि कर्तास्तीत्याकारकोनान्वयबोधः प्रत्यय-
मात्रोपस्थाप्यस्य कर्तुरन्यत्वान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति
वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां कक्षादि-
प्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वस-
म्भवादकनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थं शक्तिर्विनीयेत
कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि अकारादिशब्दादका-
देरनुभावार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि
समानं ङादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाप्येपि
पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्धात् । नचैवं
चित्तगुरित्यादावपि चित्तगोस्त्वाम्यादौ समुदायस्य शक्ति-
प्रसङ्गः समासत्वस्यविशिष्टत्वादिति वाच्यम् अदृष्टहीता-
वयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां एकरव-
श्यामेवायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमा-
णत्वादिति” योगरूढभेदस्तत्रैवोक्तः । “सामासिकं
तद्विताक्तमिति तत् द्विविधं भवेत् । योगरूढं कदन्तस्य
समासत्वव्यवस्थितेः । तत् योगरूढं सामासिकं समासा-
त्मकं लक्षणसर्पादि तद्विताक्तं वासुदेवादि । कदन्तस्य
पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नाधि-
क्यम् । योगिकलक्षणविभागौ तत्रैव । “योगलभ्यार्थ-
मात्रस्य बोधकं नाम योगिकम् । समासस्तद्विताक्तञ्च
कदन्तश्चेति तत्त्रिधा । यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां
योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम
तादृशार्थं योगिकम् । योगरूढन्तु लक्षणसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूढार्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य
तच्च योगिकं त्रिविधं समासस्तद्विताक्तं कदन्तश्चेति । इत्यो-
ऽपि समासः स्ववटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवर्षादि-
राद्यर्थस्यानुयबोदकतया योगिकएव । सर्वश्चेदं रूढान्व-
त्येन विशेषणोयं नातः लक्षणसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ
च योगरूढेतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणोऽन्तः पृष्टे त्यादौ ङीवादेः
ङीत्ववाचित्वे तादृशं नाम योगिकमेव अन्यथा तु ङी-
त्वादिति तत्तदर्थं रूढमेव नातोविभागस्य व्याघातः” ।

वैयाकरणमते समासानां योगरूढमेव यथोक्तं" वै० भ० ।
 "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्ति-
 धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्नहङ्गोरवं तस्मादेकार्थी
 भाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्ज-
 नम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ।
 अप्रपञ्चयेद्बहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । कृप्रत्यागवास्ति
 तव तत् किं शक्तिं न कल्पोः । समास इति वृत्ति-
 भावोपलक्षणात् । "समर्थः पदविधिः" इत्यत्र पदसुद्दिश्य
 योविधायते समासादिः स समर्थः विग्रहवाक्याभिधान-
 शक्तः सन् साधुरिति स्वार्थस्य भाष्याज्ज्ञाभात् । पदो-
 द्देश्यकविधित्वञ्च कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु
 पञ्चस्वपि वृत्तिष्वल्पेव । विशिष्टगणस्वलोक्तृणां मते दूषणं
 शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्दवदिति । पङ्कज-
 निकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न
 सिध्येत् । न च पङ्कजरूपेणोपस्थितये सा कल्पयत इति
 वाच्यम् । चित्तत्वादिपदेऽपि स्वाभाविकेनोपस्थितये तत्-
 कल्पनाप्यशक्यत्वात् । लक्षणेयैव तथोपस्थितिरिति चेत्
 पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि तथा च
 "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीन" इत्यत्रापि विना लक्षणां
 कृप्रयोगेन ब्राह्मणादिविधयतर्धोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा
 जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्तं स्या-
 दिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति एतेर्धर्मा
 विशेषणलिङ्गसंख्यादायोगादयस्तेषां वचनैरेव साधने
 गौरवमित्यर्थः । अयं भावः विशिष्टगणस्वलोकारे राज्ञः
 पुरुष इत्यत्रैव राजपुरुष इत्यत्रापि स्याद्विशेषणाद्यन्वयः
 राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनञ्च
 समासनिधनमवारणाय कार्यमिति । ननु "सविशेषणा-
 नामिति" वचनाच्च विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनञ्च
 कृतमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव
 खलम् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-
 स्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि
 विशिष्टगणौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयाव्याससम्भवात् न्याय-
 सिद्धमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षमुद्धाव्य व्यपेक्षान्
 व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकार्थीभावकतो विशेषः स
 व्यक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा धवस्त-
 दिरौ, निष्कौशाभिगौरौ एतद्वदौ गुडधानाः केश-
 चूडः सुवर्णलङ्कारो दिग्दशः सप्रपञ्च इत्यादावितरेतरयो-
 नादिकान्वयुक्तपूर्वमिन्नसङ्घातविकारसुचुप्रत्ययलोपो, वी-

ष्वाद्यर्थोवाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति ।
 दूषणान्तरमाह । चकारादीति आदिना घनश्यामः हंस-
 गमनइत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संप्रहः । दूषणा-
 न्तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशयः चित्त-
 गुरित्यत्र स्वास्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र
 लक्षणा प्राप्नोदकोपाम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्ति-
 कर्त्तृभिन्नसुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिपामलक्षणाया-
 मप्युदककर्मकप्राप्तिर्कर्मपामइत्यर्थालाभात् । प्राप्तेति
 क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्तृकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समा-
 नाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न-
 प्राप्तिर्कर्मैति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदि-
 र्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्त्तृता-
 सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्त्वान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा
 देवदत्तः पच्यतइत्यत्र कर्त्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भ-
 वेनान्वयानापत्तेः । अथोदकाभिन्नकर्त्तृका प्राप्तिरिति
 बोधोत्तरं तत्सम्बन्धीपामो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थे-
 तथा कार्यकर्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात् ।
 प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्ति-
 पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याएव नामार्थत्वेनोदकेन समम-
 भेदान्वयापत्तेः । एवमदूरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना
 बहुपाचिकोत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मक-
 वह्ननकर्त्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्मको-
 दहरणावधिः बहुपाककत्तधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात्
 अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्त्तृक-
 प्राप्तिर्कर्मत्वविशिष्टे प्राप्नोदकइत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वा-
 हइति भावः । साधकान्तरमाह । अप्रपञ्चयेति । अयं भावः
 चित्तगुरित्यादिषु चित्तगवस्वास्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमु-
 पपद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्तपदे चित्तस्वामी
 गौरिति बोधापत्तेः । गथादिमात्रस्य सत्यैकदेशत्वेन तत्र
 चित्वादेरन्वयायोगात् । न च चित्वाभिज्ञा गौरिति शक्त्युप-
 स्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यतेइति
 वाच्यम् । गोपदस्य चित्तपदस्य वा विनिगमनाविरहेण
 लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्धेव विनि-
 गमन इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्नोदकः कृतविश्व इत्या-
 दाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ विनिगमकप्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्ता-
 द्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-
 णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधाद्विप्रसङ्गात् । न च
 परस्परं तात्पर्यमाहकत्वादेकैकदा लक्षणा न द्वयो-

रिति न बोधादृत्तरिति वाच्यम् एवमपि विनिगमना-
विरहतादवस्थेन लक्षणाया असम्भवात् । न च चरमपदे
एव सा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानां सन्निहितप-
दार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् एवं हि
बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः “अनेकमन्वपदार्थे” इत्यनेकसुव-
न्तानामन्वपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात् । किञ्च एवं
सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात्
पूर्ववर्णानां तात्पर्यमाहकत्वेनोपयोगसम्भवात् एवं सति
चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपद-
मात्रश्रवणार्थं प्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः । एवञ्च
अथर्वार्थबहुव्रीहौ वृत्तपत्यन्तरकल्पना उक्तशक्तेः अग-
त्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः कृत्प्रत्यागः इत्यस्य कृत्प्रशक्त्योप-
पत्तिरिति वृत्तपत्तित्यागश्च तवास्ति तत्किम् सम्भवं
समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः । यत्तु वृत्तेना-
वादिनो नैयायिकमीमांसकादायः न समासे शक्तिः राज-
पुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणेयैव राजसम्ब-
न्धभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः । अतएव राज्ञः पदा-
द्यैकदेशतया न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः । न
वा घनश्यामनिष्कोशाम्बिर्गौरय इत्यादौ इवादिप्रयोगा-
पत्तिः उक्तार्थतया इवक्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न
वा “विभाषेति” सूत्रानावश्यकत्वम् लक्षणाया राजसम्बन्ध-
भिन्न इति बुबोधयिष्यायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति
बुबोधयिष्यायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् ।
नापि पङ्कजपदप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका तत्वावयवशक्ति-
मजानतोऽपि बोधात् । न च शक्त्यपदे लक्षणाया तेभ्यो-
विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अतएव राजादिपदशक्त्य-
पदे राजपुरुषश्चिन्नगुरुरित्यादौ न बोधः । न च चित्त-
गुरुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽथर्वार्थबहुव्रीहौ लक्षणाया
असम्भवः बहुवृत्तपत्तिभङ्गनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्नोदक-
इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्वपदस्य बौगि-
कत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विल-
म्बितत्वात् । प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्यु-
त्पत्त्यनुरोधाच्च । घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्य-
माना विशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधक-
त्वस्यापि प्रत्येकं वस्तुष्वसत्त्वात् । प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन
प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्याद्योत्तरपदे एव सा कल्प्यत इति विशेषः
स्वीकृतञ्च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसक-
ग्रन्थैरित्याहुः । अतोच्यते । समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य

प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावात् “अर्थव-
दधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च “लक्ष-
णितसमासा” स्यात् समासपक्षणात् सा । तस्य नियमार्थ-
तया भाष्यसिद्धताया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादित-
त्वात् । समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया
अर्थसम्भवेन लक्षणिकाथं वक्तव्यस्याप्यसम्भवात् । अथ
तिप्रसूक्ति इत्यारभ्य ङीरोसुसुविति तिप्रप्रत्याहारोभाष्य-
सिद्धः समासायातिप्रप्रतिपदिकमित्येव सूत्रवृताम् कृत-
मर्थयदादिस्त्वद्वयेन । समासपक्षणेन नियमार्थमस्तु
तथा च सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि
सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायार्थ-
वत्त्वावश्यकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थमेव । तथा च
प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव
वह्निम् । किञ्चैवं चित्तगुमानयेत्यादौ कर्मात्पादान-
न्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः
विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।
यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत
इति तत्र उपकुम्भं अङ्गिपिप्लीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभ-
क्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् । न च तत्रापि सन्निधानमेव
आनुशासनिकसन्निधेर्विचिन्तितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं
यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च
समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् अर्थवत्-
स्त्वत्वेण विशिष्टस्यैव विक्त्यनुशासनात् । अथ प्रकृति-
त्यान्वये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि
पङ्कजमानय दण्डिनं पश्य मूलिनं पूजयेत्यादौ पङ्क-
दण्डमूलेष्वानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात् अष्टमानये-
त्यत्र घटेष्वानयनान्वयापत्तेश्च । न च दण्डादीनां विभे-
दप्रत्यया न तत्त्वानयनाद्यन्वयः । पाकाद्रीलः धर्मा-
त्सुखो इत्यादौ पाकधर्मादिहेतुताया रूपसुखादायनन्वय-
प्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तत्त्वान्वयज्ञानविषयत्वमात्रं
तज्ज्ञात्वाविरुद्धमिति तत्र घटं पश्येत्यत्र घटपदात्मकवाये-
नोपस्थिताकाशवारणाय इत्यादि प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।
अथ प्रत्ययग्रन्थसिपदजन्योपास्थितिनिगोष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्व-
मिति चेन्न गामानयति कण्ठोदण्डेनेत्यत्र कण्ठे हृत्मीयार्था-
न्वयप्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थबोधकत्वं समा-
सोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न अकृत्प्रकल्पनां कृत्प्र-
व्युत्पत्तित्यागश्चापेक्ष्य सङ्गदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति
दिक् । अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषः

चित्तगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्वान्वयप्रसङ्गः । राज-
पदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायांमपि तण्डुलः पचतीत्यादौ
कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय
प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेहेतु
ताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तण्डुलः
शुक्ल इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य
च शुक्ले अभेदेनैवानुयः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च
विशेषणविभक्तिरभेदार्था पार्श्विकोवावय इति नाति-
प्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्य-
कैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः । किञ्च
राजपुरुषइत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः
राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समानार्थकवाक्य-
स्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्
नान्यः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्ध-
विभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदानुव्युत्पत्तेरित्यादि प्र-
पञ्चितं वैयाकरणभूषणे । अतएव ‘वषट्कर्तुः प्रथम-
भक्तः’ इत्यत्र न भक्तमुद्दिश्य प्रायस्यविधानं युक्तम् एक-
प्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति तृतीये, “अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति”
इत्यादाङ्गानुवादेन न त्वित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गा-
पत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते
चारुणाधिकरणारम्भः । अन्यथा “अरुणया एकहायन्या
पिङ्गाक्ष्या सोमं” क्रीणातीत्यारुण्यपद्वदितरयोरपि
एकत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणाती करण-
त्वासम्भवस्य तत्त्वत्वादारुण्यस्यैव वाक्याङ्गेदशङ्काया अ-
सम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्मात्समाशक्तिप्रसक्तो
जैमिन्यैरवस्थाभ्युपेयइत्यास्तां विस्तरः” ।

आख्यात वि० वा०-आख्या-कर्मणि क्त । १कथिते । आख्यायते-
ऽनेन वा०करणे क्त । तिङ् रूपे प्रत्यये तल्लक्षणमाह शब्दश०
“धातुर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य
शब्दोवाख्यातमुच्यते” इति । व्याख्यातं चैतत् स्वेनैव
“धातुर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो
वाख्यातं तदेव च तिङ् इत्यर्थाज्ञभ्यते तिङाख्यातयोः
पर्यायत्वात् । पाकचैतस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्ट
स्वार्थकर्तृत्वस्याभिधायकः षट्प्रादिको न तु धात्वर्थेन विशि-
ष्टस्य । चैतः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधे-
यतया बोधकायपि नामधातु न स्वार्थस्य । चैतः पाचक
इत्यादौ तु धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु
कर्त्तृत्वेन कृतां धर्मिशक्तत्वात् अन्यथा पाचकचैत इत्यादिकस

योग्यमेव प्रातिपदिकार्थयोः पाचकचैतयोर्भेदेनान्वयस्या-
व्युत्पन्नतया कर्तृकृतेयत्वादावन्वयायोगाच्च । अयं पक्तुं
कालइत्यादौ तस्मादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः,
इयं चिकीर्षेत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानु-
भाव्यते इति न तेष्वतिप्रसङ्गः । अत्रेदं तत्त्वम् ।
जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङ्ः शक्यताव-
च्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्या-
वच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वम् । चैतोनिश्चितित्यादितोऽपि
श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः । तिङ्कर्तृकतौ च धात्वर्थस्य
तं करोमीतिप्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविषयता
प्रभेदस्तद्विशिष्टफलोपधायकत्वलक्षणमसूक्तत्वं वा संसर्ग-
मर्यादया भासते तथैव साकाङ्क्षादोगत्यादिगोचरनिवृ-
त्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः । “तत्र निश्वासय-
त्त्वमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङ्ः शक्यतावच्छेदकं न तु
प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतिभानिति प्रतीतेः नहि
प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं
करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् नित्यकृतौ राग-
प्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्या
योग्यतापाताच्च । निविडनिखातस्तु पुरुषः समुत्थानगो-
चरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्तायसुसिद्ध-
तीत्यादिको न प्रयोगः नचैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि
पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङ्कर्तृकतेरवच्छेदकत्वेनैव
संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादि
प्रयोगस्येष्टत्वात् अन्यायविविष्टावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङ्-
र्थकृतेः संसर्गत्वे क्षत्यभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्याप्तसंज्ञावात-
कूलत्वविशेषस्य तिङ्कर्तृकतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यथाहुः” ।
इश्वरो जानातीच्छतिरयोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमन्त्र-
मात्रप्रतीतेः समवायित्वे, चैतोजानातीत्यादाववच्छेदकत्वे,
बुद्धिरवगाहते षटोभासत इत्यादौ दैशिकान्वयत्वे, नश्य-
तीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङोनिवृद्धलक्षणा । कृतित्वव-
दाश्रयत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि
तिङ्ः शक्तिरेव । हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको
न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करोजानातीत्या-
दिको न प्रयोगः । प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि । पयः
पतति स्रग्दन्ते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङा-
नुभाव्यते न तु तदनुकूलं गुरुत्वद्रवत्वादि येन कृतित्वस्य-
शरीरेषु तेष्वपि तिङ्ः शक्तिरपाद्यते । षटानां शतं
पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैवदेशएव शतत्वसंख्यायां

पञ्चमपर्याप्तेरन्यथा संख्यायाः पतनादिसमवायित्व-
विरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्या इत्याद्यानुरोधेनैव
यथादेशुणवाचित्वसम्भवात् ।

तत्र कत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या
च तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चेत्तः पचति रथोग-
च्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कतिमन्तुश्रयत्वादि-
सम्बन्धेन चैवादौ प्रकारत्वात् मैतः पच्यत इत्यादितोमै-
त्यादेः कर्तृत्वादिना तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः
कर्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावननयेन धात्वर्थ एव
धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनानुयोऽव्युत्पत्तेन तु नामार्थेऽपि
धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैव इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य
धात्वर्थस्य श्रयत्वसम्बन्धेन चैवे धर्मिण्यन्यप्रसङ्गः, तत्र
ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थे
भेदेनानुयस्याव्युत्पत्तत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।
तदस्य धात्वर्थानुविधिस्यार्थकर्तृतायामेव लङादेः स्वोपस्था-
प्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कत्यादेस्तिङ्गर्थत्व-
विना तदनुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव
तिङ्गः स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकतुनियमः पाकमनिष्पाद्य
क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तेः तदा-
नीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिङाद्यन्तधात्वर्थस्य
पाकादेर्वर्त्तमानकत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे
साकाङ्क्षत्वाच्चैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिङ्गर्थत्वप्र-
त्याशया संसर्गविधये तस्य लभ्यत्वात् । पचतीत्यादितो-
वर्त्तमानत्वादिबहुवचनप्रकारकप्रतीतेरानुभावकत्वाच्च । किञ्च
धात्वर्थस्यैव कत्यादिसम्बन्धेन चैवादावन्ये पचत्यपि चैवे
नायं पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्य-
भावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्यन्यनियामकतया तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्थालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।
एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवा
ख्यातेन चैवादावनुभाव्यते इति कतेस्तिङ्गर्थत्वाभावादुक्त-
लक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो-
गुणइतिवद्वतिर्गुणोऽनेकाश्रिता इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च न
हि भावकतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु
यदि स्वार्थकर्तृत्व एव लङादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते
इति नियमः कथं तर्हि केवलात् पच्यत इत्यादितः
पाकादौ वर्त्तमानत्वधीरिति चेत् कएवमाह तत्रायेकपदो-
पात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृत्व एव वर्त्तमानत्वस्या
न्यथा । इयान् परं विशेषोयत् कर्तृविहितेन लटा

धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्माविहितेन तु तस्य विशेषणत्वे न
स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात् । एतेन
चैवेण पकमित्यादाविव चैवेण पच्यते इत्याद्यापि तृतीय-
यैव कर्तृत्वमनुभाव्यते नत्याख्यातेन, तिङ्गर्थकतेर्धात्वर्थवि-
शेष्यत्वनियमादिति दीधितिर्ज्ञानतममनादेयम् एकपदोपात्त-
त्वेन स्वार्थ एव कर्तृत्वे शतशानजादेरिव लङादेर्वर्त्त-
मानत्वबोधकतया सुबर्थकतौ तदनुयासम्भवात् सुबर्थे
तिङ्गर्थान्वयस्यादृष्टवरत्वाच्चेति । शाब्दिकास्तु चैवः पचती-
त्यादितः पाकादिकतिमन्तयेव तत्कर्त्तृभेदेनापि चैवादेर-
न्यस्यानुभविकत्वात् कतिरिव कर्त्तापि तिङ्गर्थः कतिमन्त-
येव कर्तृत्वस्य गुरुत्वाच्च तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदक-
मिति तु रिक्तं वचः लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाया इव
शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तद्गुरुत्वस्याकिञ्चित्कर-
त्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य नि-
खिलालम्बनामेव कर्तृत्वे शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च ।
न च कर्त्तृनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव
तिङ्गमसिद्धं, कर्त्तृत्वस्यानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेतर
सङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादीश्वरेच्छायाः सदर्थविग्राहित्य-
नियमादन्यथा कर्त्तृनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङ्गा
कर्त्तर्यं शक्तत्वसम्भवे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्यो-
न्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना
घटाद्यनुयायानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन
तदपि घटशक्तं स्यात्, न स्यात् पटपदं घटे न शक्तं
मित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठैर्यत्र
घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तत्वात् इत्या-
ख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्य सत्त्वात् प्रत्युत
प्राणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङ्गः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
एतेन गुणवचनस्य मोलादेर्गुणिशक्तत्वमपि व्याख्यातम्
इति प्राहुः ।

आख्यातार्थस्य धात्वर्थादौ विशेषण तयैवान्वय इति तु वे-
याकरणाः यथाह वै०भू०भा० । “फलव्यापारयोर्धातुराशये
तु तिङ्गः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेष-
णम्” इति । अस्य व्याख्यायाम् ‘कर्त्तरि कृत्’ ‘लः कर्मणि
च’ पा० सूत्रान्यां चकारेण कर्त्तरि कर्मणि च तिङ्गः
शक्तिरिति लाभे तत्र व्यापाराश्रयः कर्त्ता फला-
श्रयः कर्मेति फलव्यापाररूपयोः विशेषणयोर्धातु-
नैवोपस्थाप्यत्वात् अभिन्यलभ्यस्याश्रयस्यैव तिङ्गर्थत्वम् इत्येवं
व्यवस्थाप्येत्यमाह । ‘पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति

फले इत्यादि । विहित्यादि फलं प्रति । तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः । तत्र कर्तृकर्मणो फलव्यापारयो- विशेषणं, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारक- बोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मणोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य- कारणभावः फलितः । नैयायिकादीनामाख्यातार्थ- संख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवानुयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारक बोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्रइय सुखं दृश्यते, देवदत्तोभुक्त्वा ब्रजतोल्यादौ चन्द्रक्वार्थयोः आख्यातार्थाननुयादितरा- विशेषणतुष्टित इत्यतिगौरवम् । इदमपि कर्तृकर्मणो- राख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे । कालस्तु व्या- पारे विशेषणम् । तथा हि “वत्समाने लट्” इत्यत्राधि- काराज्ञातोरिति लक्ष्यम् तच्च धातुर्थं वदत्प्राधान्याद्व्या- पारमेव ग्राह्यतीति तत्रैव तदनुयः । न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवानुयः शङ्क्यः अतीतभावनाके कर्तरि पच- नीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पश्यतीत्यनापत्तेः । नापि फले तदनुयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पश्य- तीत्यापात्तेस्त्यवधेयम् । न चामवातजङ्गीकृतकलेवरस्यो- त्यानानुकूल्यत्वसत्त्वादुसिद्धतीति प्रयोगापत्तिः । परयत्न- स्थाज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चिच्चेष्टादिनावगतौ चायसुत्ति- ष्ठति शक्यभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतिरिष्ट- त्वात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि “भावप्रधानमाख्यातं सत्प्रधानानि नामा- नीति” निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्वक्रियाप्राधान्यबोधक- भाष्याच्च धातुर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते । अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समसभेदानुया- तप्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः । तथा च पश्य ऋगो- धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धेकयाक्यता न स्यात् प्रथमान्तऋगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृष्टिक्रियायां कर्मतुापत्तौ द्वितीया- पत्तेः । न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् शतप्रस- ङ्गः । एवमपि द्वितीयायादुर्वारत्वे न पश्य ऋगइत्यादिवा- क्यसंवासाभवापत्तेः । न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्या- हार्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयितृत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेः । एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्त-

पदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादर- णीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योप- स्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य- कारणभावोद्वेद्यः । भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कञ्ज- न्योपस्थितिवत् धातुर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य ऋगोधावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक् । इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाग्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाग्रयिका या विहितसिद्धदनुकूला भावनेति बोधः । देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्तृादिभिस्तदर्थस्याभेदा- न्वयः । घटोनश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाग्रयिकोनाशानु- कूलोव्यापार इति बोधः । स च व्यापारः प्रतियोगित्व- विशिष्टनाशसाम्यीसमवधानम् । अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाषितुं नङ्गुतीति प्रयोगः । देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाग्रयिकोना- नेच्छाद्यनुकूलोवर्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्त आश्रयतैवेति रीत्योह्यम् । एवञ्च वैयाकरणमते सुबु- द्धत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपां कर्मादयोऽयर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकं सूत्रं नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्या- शक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेश गतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वभादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्वे” भयूर० गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् “प्रत्ययप- ह्ण्ये तदन्तपह्णम् । इति नियमात् ३ आख्यातान्ते च ।

आख्याति स्त्री आ+ख्या-तिन् । कथने ।

आख्याट् त्रि० आ+ख्या-ट् । उपदेशके । “आख्यातो पयोगे” पा० ।

आख्यानं न० आ+ख्या-भावे ल्युट् । १ कथने । २ पूर्वट्- त्तकथने “आख्यानं पूर्वट्प्रोक्तिः” सा० द० । “यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यिच्छन् इदाः पूरताः” वेणो० ३ प्रतिवचने च । प्रश्नाख्यानयोः” पा० “विभाषाख्यानप- रिप्रश्नयोर्जि” पा० । करणे ल्युट् । ४ भेदके धर्मे । “लक्ष- णेत्यभूताख्यानेत्यादि” पा० इत्यभूतः कश्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कश्चित् प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तो विभुमभि । ५ आर्थ मङ्गाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषेण कर्षणीयचरिताख्यानात्तथात्वम् मङ्गाकाव्यं कर्त्तव्यत्वा

तदीयसर्गनामकरणे विशेषमाह” सा० ८० “नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु” इत्यभिधाय “अस्मिन्नापि पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः” यथा भारते रामोपाख्यानम् । नलोपाख्यानं शकुन्तोपाख्यानमित्यादि आख्यान+अस्यर्थे अर्थः अच् । ईप्रसिद्धाख्यानसंज्ञकसर्गयुक्ते आर्षमहाकाव्यभारतादौ । “स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च” मनुः साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान्” भा० व० । स्वार्थे कन् तत्रैव “नाटकाख्यानकादेशव्याख्यानादिक्रियानिपुणैः” काद० ।

आख्यानकी स्त्री “आख्यानकी तौ जगुरु गञ्जो जतावनो जे जगुरु गुरुचेदिति” उच्यते विषमवृत्तभेदे ।

आख्यायिक पु० आ+ख्या-णुल् । परोक्षस्यान्यत्र कथके । दूते “आख्यायिकेभ्यः श्रुतस्त्वुत्पत्तिः भट्टिः” २ कथकमात्रे लि० ।

आख्यायिका स्त्री आ+ख्या-णुल् “आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वशादिकीर्तनम् । अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तम् गद्यं कश्चित् कश्चित् । कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते । आख्यायिकापवक्ताणां कन्दसा येन केनचित् । अन्योपदेशेनाश्वासः सुखे भाव्यर्थस्त्वचनम्” सा० ८० उक्ते कथाभेदे कथा च “कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्म्मितम् । कश्चित्तत्र भवेदाख्या कश्चिद्वक्तापवक्ताके । आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेष्टुकोर्तनं”मित्युक्तलक्षणयुक्ता तत्र आख्यायिका यथा हर्षचरितादि” कथा कादम्बर्यादिः । २ उपलब्धार्थबोधककथायाञ्च असरः ।

आख्यायिन् लि० आ+ख्या-णिनि । १ कथके । २ आवेदके दूतादौ च “रहस्याख्यायिव स्वनसि वृद्ध कर्षान्निकचरः” शकु० । “रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम्” याज्ञ० ।

आगत लि० आ+गम-क्त । १ आयाते, २ उपस्थिते, ३ प्राप्ते च । “हेयं दुःखमनागतम्” पात० “क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यत्” स्मृतिः । “पितृतआगतम् पितृमिति” दायभा० । “तत आगतः” पा० । आगता यत जरेव हिमानो सेव्यतां सुरतरङ्गिणी” उद्भटः भावे क्त । ४ आगमने न० “गतागतं कामकामा लभन्ते” गीता ।

आगति स्त्री आ+गम-क्तिन् । १ आगमने “लोकस्यास्य गतागतम्” रामा० । २ प्राप्ते च तासामध्वर्युरागतौ यवो हवीष मोदते” ऋ० २, ५, ६ । वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च । आर्त्थी गत्या तथाऽऽगत्या” याज्ञवल्क्यः ।

आगत्य(म्) अव्य० आ+गम-त्यप् वा भोलोमे हक् । आगमनं कर्तुं तत्रैव तत्त्वमागत्य सत्येन” याज्ञ० । “आगत्य विल्लशाखायां चरिष्यके ! कुरु सन्निधिम्” पुरा० ।

आगन्तव्य लि० आ+गम-तव्य । १ आगम्ये प्राप्ये “आगन्तव्यं तु नोद्भू” पुनराश्रममण्डलम्” भावे तव्य । २ अवश्यागमने न० आगन्तव्यं भट्टितिसधुरामण्डलात् गोपकान्ते : पदाङ्गदूतम् ।

आगन्तु पु० आ+गम-तन् । १ अनियतस्यायिनि अतिथौ “वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम्” रघुः । २ हठादुपस्थिते च आगन्तुना सह भैवी न कर्त्तव्या” हितो० । ३ आगमनशीले लि० । स्वार्थे कन् । आगन्तुकोऽप्यत्र ।

आगन्तुज लि० आगन्तोः हठादुपस्थितात् जायते जन-ड । हठोपस्थितजाते रोगादौ । “आगन्तुजे भिषग्भोगे शस्त्रेणोत्कृत्य यत्नतः” । “दोषागन्तुजमृत्युभ्योरसमन्वविशारदौ” सुश्रुतः ।

आगम पु० आ+गम-घञ् । १ आगतौ २ प्राप्ते ३ उत्पत्तौ च “आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्त्वितिचस्व भारत !” गीता, आगम्यते प्राप्यतेऽनेन करणे घञ् । ४ सामाद्युपाये “आगमैः सहशारम्भ आरम्भसहशोदयः” रघुः आगम्यते स्वत्वमनेन । स्वत्वप्रापके प्रकृत्यप्रतिपह्यदौ “आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिःस्तोकापि यत्र नो” या० स्मृतिः “अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दयतान्यपि” स्मृतिः” यादशागमस्य प्रामाण्यं तद्विरूपितम् मिता० । “भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारात् कीदृशोभोगः प्रमाणमित्यत आह । “आगमोऽध्यधिकोभोगादिना पूर्वक्रमागतात्” या० स्वत्वहेतुः प्रतिपह्यक्रयादिरागमः । स भोगादध्यधिकोबलीयान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षतात् । यथाह नारदः । “आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति” । न च भोगमात्रात्स्वतावगमः परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसम्भवात् । अतएव “भोगं तु केवलं यस्तु कीर्त्तयेद्भागं कश्चित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्स्वर” इति आर्यते । अतश्च सागमोदीर्घकालो निरन्तरं निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तमभवति । तथा च आर्यते । “सागमो दीर्घकालाविच्छेदोऽन्यत्रवोष्णितः । प्रत्यर्थिसन्निधानस्य परिभोगोऽपि पञ्चधेति” । कश्चिद्भागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह । विना पूर्वक्रमागतादिति ।

पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतो यो भोग-
स्तस्माद्दिना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । स पुनरागमाद-
भ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञान-
निरपेक्षो न सत्त्वनिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्ध-
व्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम् ।
“आगमोऽभ्यधिकोभोगादिति” च स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च
स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्यागमाभावनित्ययसम्भवादा-
गमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रमाणम् । स्मार्त्ते तु काले
योग्यानुपलब्ध्याभावेनागमाभावनित्ययसम्भवादागमज्ञान
निरपेक्ष एव सन्तो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्थटीकृत-
ङ्गात्यायनेन । “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते
स्मार्त्ते त्वनुगमाभावात् क्रमात् त्विपुरुषागता” । स्मार्त्तस्य
कालो वर्षशतपर्यन्तः “शतायुर्वै पुरुष इति” श्रुतेः । अनु-
गमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्याभावेनागमाभावनित्यया-
भावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्तोऽप्रतिरवः
प्रत्यधिप्रत्यक्षस्यागमाभावे चास्तिष्ठिते अव्यभिचारादाजि-
प्रागमः स्वत्वं गमयति । स्मार्त्तेऽपि कालेऽनागमस्य प्रति-
परस्मरायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव “अनागमन्तु
यो भुङ्क्ते बहुन्यद्भृशतान्यपि । चौरदण्डे न तम्पापन्दण्डयेत्-
पृथिवीपति” रितुक्तम् । न चानागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचन-
निर्देशाद्बहुन्यद्भृशतान्यपोत्यपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य
निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति सन्तव्यं
द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रमाणप्रस-
ङ्गात् न चैतदिष्यते “आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु
सागमेति” नारदस्मरणात् । तस्मात् सर्वत्र निरागमोपभोगे
“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येतदुद्भूतव्यम् यदपि “अन्यायेनापि
यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमान्ति-
पुरुषागतमिति” । पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् ।
तत्रापि क्रमात् त्विपुरुषागतमित्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् ।
त्विपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्वयातिक्रमसम्भ-
वाद्द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रमाणप्रसङ्गः
तथा सति “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते”
इति स्मृतिविरोधः । “अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चा-
न्यायेनापि भुक्तमपकर्त्तुं शक्यं किम्पुनरन्यायानित्यय-
इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् । यज्ञोक्तम् । “यद्दिनाग-
ममत्यन्तम्भुक्तं पूर्वं स्त्रिभिर्जिवेत् । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं
क्रमात् त्विपुरुषागतमिति” तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेत्यत्यन्त
सुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागम

स्वरूपं विनेति आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भव-
तीत्युक्तं क्रमाच्चिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये
काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रमाणमनुपपन्नम् । तथाहि ।
यद्यागमः प्रमाणात्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमाच्च भोगस्य
स्वत्ये आगमे वा प्रमाणागमम् अथ प्रमाणात्तरेण नागमोऽवगतः
कथन्तद्विशिष्टोभोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणात्तरेणावग-
तागमसहित एव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्वङ्गमयति ।
अवगतोऽप्यागमोभोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वङ्गमयितुमर्ह-
मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्वमनवद्यम् ।
आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तर्हि-
भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । “आगमेऽपि बलं
नैव भुक्तिस्तोकापि यत् नो” या० यस्मिन्नागमे स्वत्वापि भु-
क्तिर्नानास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अवयवमि-
सन्धिः स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनञ्च दानम् । परस्वत्वापा-
दानं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा । स्वीका-
रस्तिविधोमानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो-
ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्याभि-
व्यवहारोक्तेस्त्री स विकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपा-
दानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्यते
“दद्यात्कृष्णाजिनमुच्छे गां पुच्छे करिणङ्कुरे । केशरेषु
तथैवाश्वन्दासीं शिरसि दापयेदिति” । आश्वलायनोऽप्याह ।
“अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिष्टुथे प्राणिनं कन्यां चेति” । तत्र
हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तमेवोपादानादिसम्भवात् त्वि-
विधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते । त्वेतादौ पुनः फलोपभोग
व्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वत्येनाप्युपभोगे-
न भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रयादेः सम्पूर्णता न भव-
तीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलज्ञागमो दुर्ब-
लो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्व्या-
परकालापरिज्ञाने । पूर्वापरकालज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्व-
कालागम एव बलीयानिति । अथ वा “लिखितं साक्षिणो-
भुक्तिः प्रमाणं त्विविधं स्मृतं” मित्युक्तम् । एतेषां समवाये-
कृत कस्य प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते । “आगमोऽभ्यधिको
भोगादिना पूर्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तो-
कापि यत् नो” इति अवयवार्थः । आदौ पुरुषे साक्षिभि-
र्भावितस्यागमो भोगादभ्यधिको बलवान् पूर्वक्रमागताद् भोगा
दिना । स पुन पूर्वक्रमागतो भोगसहृथे पुरुषे लिखिते-
न भावितादागमात्बलवान् मध्येमे तु भोगरहितादाग-
मात् स्तोकाभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव

नारदेन खटोक्तं “आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनीति” “पश्यतो ब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षभोगादूर्ध्वं भूमेर्द्विगुणाय दशवर्षभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम् । तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह । “आगमस्तु कृतोयेन सोऽभियुक्तस्तदुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी” या० । येन पुरुषेण भूयादेरागमः स्वीकारः कृतः । स पुरुषः कुतस्ते चेत्वादि-कमित्यभियुक्तस्तभागं प्रतिग्रहादिकं लिखितादिभिर्भुज-रेत् भावयेत् । अनेन चाद्यपुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्, किन्तु अ-विच्छिन्नाप्रतिरसमन्वभोगम् । अनेन चागममनुद्धरतो द्विती-यस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टभोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सुतस्तुतीयो नागमं नापि विशिष्टभो-गमुद्धरेदपि तु क्रमागतभोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्ट-भोगानुद्धरणे वेत्यभिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीययोर्भु-क्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये गुरुः तृतीये गरीयसीति विवेक्यभूतिव्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समा-नैव दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तञ्च । “आगमस्तु कृतोयेन स दण्डस्तमनुद्धरन् । न तत्सुत-स्तत्सुतो वा भोगहानिस्तयोरपि” । अस्मात्कालोपभो-गस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यसक्तं विना पूर्वक्रमागता दित्यत्र तस्यापवादमाह । “योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रि-क्थी तमुद्धरेत् । न तत्र कारणभ्युक्तिरागमेन विनाकृता” या० । यदा पुनराहर्त्तादिरभियुक्तोऽस्तव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्यात्परलोकगतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादि-स्तमागममुद्धरेत् । यस्मात्तत्र तस्मिन् व्यवहारे भुक्तिरा-गमरहिता साक्षादिभिः साधितापि न प्रमाणम् ।” व्यव० त० रघुनन्दनेन तु पञ्चदशैव स्मार्त्तकालतया उक्तः । यथा तदुक्तं व्यासवाक्यम् “वर्षाणि विंशतिं भुक्ता खासिनाऽव्याहता मही । भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी । त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्येष आगम” इति । त्रिपुरुषभोगे विशेषमाह तत्रैव व्यासः । प्रपितामहभुक्तं यत् तत्पुत्रेण पिता च तम् । तौ विना यस्य पिता च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः । पिता पिताम-हो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । तस्याणां जीवतां भोगो

विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः” इति एतच्च शतवर्षवर्षयोः स्मार्त्त-कालत्वं देशभेदात् व्यवस्थापनीयम् । अत्राप-वादः । “भुक्तिस्त्रिपौरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः । अजि-हत्ते सपिण्डत्वे सक्तृत्यानां न सिध्यति । अस्माभिना च यद्भुक्तं गृहत्वेत्वापणादिकम् । सुहृद्वन्धुसकुलस्य न तद्भोगेन होयते । विवाहप्रत्योतिर्यभुक्तां राजाऽस्मात्स-सथैव च । सुदीर्घेणापि कालेन तेषां स्वं न सिध्यति” इह० । अत्रापि विशेषमाह तत्रैव “स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां कदाचन न जीर्यति । अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतै-रपि” आगम्यते तत्त्वमनेन । इतच्चावेदकशास्त्रे “तस्या-दपि चासिद्धं परोक्षमात्रागमात् सिद्धम्” सा०का० । “सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु कृतं वात्र परत्र वा आगमः शास्त्रमात्रानामात्रास्तत्त्वावर्धेदिनः” इत्युक्ते ऽशास्त्रमात्रे “शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरु-सुपामते । स च विद्यागमान् वक्ति विद्यायुक्साधितो नृपः” देवीपु० । स च गुरुः विद्यासाधनमागमं वक्ति उपदिशतीत्यर्थः । ऽवेदे च “रक्षोहागमलक्षसन्देहाः प्रयोजनम्” “आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो-धर्मः पण्डितो वेदोऽध्येयः ज्ञेयश्चेति” फ० भा० । “आगमः प्रयोजकः प्रवर्त्तकः निव्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति प्रयोजनशब्देन फलं प्रयोजकश्चेति कैयठः । “आगमपदेन श्रुतिरिति” उद्योतः । “बहवोऽप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः” रघुः । ६ मन्त्रे च “सर्ववेदः क्रियामूलं ऋषिभिर्वज्रधोदितः । कालोद्देशः क्रिया कर्त्ता कारणं कार्यमागमः । इदं फलमिदं ब्रह्मचरलोकोऽजया-हरिः” । भा० १२, ११ अध्या० । “तत्र कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रियाऽनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादि, कारणं सुवादि कार्यं यागादि आगमो मन्त्रादिः इदं श्रीहारादि फलं स्वर्गादि” इति श्रीधरः ।

आगम-गत्यर्थत्वात् ज्ञाने भावे घञ् । १० शब्दजन्मबोधे “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्वयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सुना” मनुः । विविधानां धर्माणा-भागमोयप्रातर्विविधागमम् । करणे घञ् । ११ शब्दबोध-साधने शब्दरूपप्रमाणे च “ऐन्द्रिहमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम् । ये तु सत्यक्परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता” रामा० “आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजामने । मन्त्रश्च हृदयाम्भोजे तस्मादागम उच्यते” यामलोक्ते ११ तन्म-शास्त्रे पुन० तथा च आगतादीनामाद्यक्षरयुक्तत्वात् तथात्वम्

रुद्रायामलेत सतं श्रीगणेशदेवस्येति पाठः क्लोवत्येन “आग-
मोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः न हि देवाः
प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्षैर्भवेद्दीक्षा-
ह्यगमोक्तैः शृणु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं
लभेच्चरः” तन्त्रसारे “यामलम्” प्रसङ्गात् तन्त्ररूपागमस्य
प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारविशेषस्य कर्त्तव्यता
च प्रदर्श्यते । निजनिजकर्मवासनारूपपाशवद्भान् अनात्मज्ञानं
जन्ममरणदिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो
विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्म-
काण्डात्मकार्यान् समुपदिदेश । तत्र वेदानाम् उच्छिन्न-
प्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्मेण उच्छिन्नप्रायेषु
सत्सु अतुच्छिन्नानामप्यर्थस्य दुर्भेदसामिदानोन्ननादीनां दु-
रधिगमतया आयासबाहुल्येन च तत्प्राप्तवर्त्तमानानां
क्रमशोऽपि तेषु श्रौतधर्मेषु कथङ्कारसङ्गारः स्यादित्या-
कलय्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन
जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपधिभिरुपहितः सन् तस-
ङ्गन्यान् प्रणीतवान् । तत्र कर्मकाण्डार्था जैमिना
मन्यादिभिश्च सम्यक्तया व्याकृतः उपासनाकाण्डार्थः स्वयं
शिवमूर्त्या तन्त्रशास्त्रं, नारदादिमूर्त्या च पञ्चरात्रादिकं
विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्येति विवेकः ।
ततश्च धर्मे वेदस्यैव स्वतःप्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्येषां
प्रामाण्यं तत्र स्मृतोनामिव आगमस्यापि वेदमूलकतुमनुमी-
यते । वेदएव रामतपनीयन्तसिंहतापनीयाद्यात्मके आग-
मोक्तोपासनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि
नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृति वाक्यवत् अनुमा-
तव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतोः स्मृतिकर्त्तृणां च आग-
मकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत्
प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्वं
रागद्वेषादेस्तस्मिन्सत्त्वात् । तत्र कर्मकाण्डार्थं सर्वेषाम-
पर्युदस्तामधिकारः समुच्चोरपि तन्त्रज्ञानपर्यन्तं
चित्तशोधनार्थं प्रत्यक्षायपरिहारार्थं च कर्मणां कर्त्तव्य-
तोपदेशात् “तमेतं ब्राह्मणं विविदिप्रति वेदावुचनेन
यज्ञेन तपसेत्यादि” श्रुतेः “आरूढोर्मुनेर्योगम्
कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव यमः कारण-
मुच्यते” गीतावाक्याच्च । ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन
फलानभिसम्मानेन च कृतानां कर्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रम-
शोऽस्ति फलम् । एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः
श्रुतौ तपसेति निर्देशात् “सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जला-

निति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्वीतेति” श्रुत्या सोपाधिकस्य
श्रवणोपासनाविधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्या-
नपरमर्थाया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधि-
केश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या । सा च शुणोपाधिविशिष्ट-
स्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति “चिन्मयस्याद्विती-
यस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं
ब्रह्मणोरूपकल्पना” इत्युक्तेः । कल्पना च न स्वेच्छया
किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव । तथा चागमपुराणादिषु यानि
यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना
कर्त्तव्या । ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्मभित्तिसंशुद्धौ साकारो-
पासनेन तदेकाग्र्यवतः वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत् एवाधि-
कार इति भेदः । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि “देवोभूत्वा
देवं यजेत्” इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा
उपास्यदेवेनैकाभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्यम् “अथ यो-
ऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽस्वावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा
पशुरेव स देवानामिति” श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात्
तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्म्मसु सावित्वजन्मरूपो
पनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोज-
कत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोम
प्रतिलोमजाज्ञाधिकारिणः “मां हि पार्थ ! व्याप्नित्व
येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति” गीतायां भग-
वदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात् । अत्र “पुरा-
णादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा “यानि शास्त्राणि
दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि
तेषां निष्ठा तु तामसी । करालभैरवश्चापि यामलं वाममाश्रि-
तम् । एवं विधानि चान्यानि मोहनाथानि तानि तु । भया
स्मृतानि चान्यानि मोहायैव भवार्थवे” इति देवी-
पुराणवचने वाममाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृति
विरुद्धानीति निर्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्ग
स्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारविशेषस्थानधिकारो न तु
तन्त्रोक्तोऽपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः ।
यस्तुतः “सौत्वामययां सुरां पिवेत्” इति श्रुत्या
विहितस्य सौत्वामययां सुरासेवनस्यैव वामदेवसामोपासकस्य
“न काश्चन परिहरेदिति” सर्वस्वहीनमनस्यैव
अधिकारविशेषविषये तस्यापि स्थाप्यता । अतएव
सन्तुना “न मांसमक्षणे दोषो न लब्धे न च भैद्यने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिश्च महाफलमेति” सामा-

न्यतो विहितमद्यादौ न दोष इत्युक्तम् । कुलाचारशब्दे
वक्ष्यमाणस्य कुलाचारधर्मस्य प्रायेणदानोन्नतानां दुष्कर
त्वेन सुतरां तन्मार्गस्य तन्वनिर्दिष्टाधिकारिणामिदानी-
मसत्त्वात् नैव कर्तव्यता । अथ कश्चित् प्राग्भववासनाव
शादधिकारी सम्पद्यते तथापि कूलचूडामणौ 'यत्नासवं
तु देयं स्यात् ब्राह्मणस्तु विशेषतः । तत्पार्श्वकरसं दद्यात्
ताम्बे वा विष्टजेन्द्रधु । देव्यास्तु दक्षिणे भागे चक्रपाश्वे
निवेदयेत् । मद्यद्रव्यं तु मूढस्य नान्येषान्तु कदाचन' ।
'वैश्यस्य माजिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु साज्यकम् । ब्राह्म-
णस्य गवां क्षीरं ताम्बे वा विष्टजेन्द्रधु । नारिकेलोदकं
कांक्षे सर्वेषां चैव शोधनम् इति' च द्विजातीनामासवदान-
निषेधेन गौणकल्प एवाधिक्रियते न मुख्यकल्पे । 'पीत्वा-
पीत्वा पुनः पीत्वा पतितो धरणीतले ! उत्थाय च पुनः
पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते' इति वचनन्तु चतुर्थोऽश्वमविषय-
मिति तन्वसारः । 'निस्त्रैगुण्येऽपि विचरतां को विधिः को
निषेधः' इत्युक्ते चतुर्थोऽश्वस्य विधिनिषेधातिक्लान्तत्वेऽपि
परमहंसाश्वस्येव दोषाभाव इति युक्तसत्पश्यामः ।
'वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत् सुरासम्' ब्राह्मणो
मद्यदानेन ब्राह्मणयादेव हीयते' उक्तसङ्गमतन्वम् ।
अतएव कालिका पु० "अवश्यं विहितं यत्न मद्यं तत्र
द्विजः पुनः । नारिकेलोदकं कांक्षे ताम्बे वा
विष्टजेन्द्रधु" इत्यनुकल्यो गृहस्य द्विजातिमात्रे विहितः
एवं मत्स्यमांसयोर्निषिद्धयोरपि वाममार्गिणां दाना-
दिकं न स्मृतिविरुद्धं "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं
न दोषभाक्" इति मनुना देवार्चनावशिष्टमांसभोजनस्य
विधानात् । एतदपि दिव्यभावविषयमिति तन्वसारः "मादकं
सर्वदा वर्ज्यं मद्यं मांसं सुलोचने । ज्ञानेन संस्कृतं तत्
महापातककनाशनमिति" कुलास्त्रोक्तेः । ज्ञानेन
सर्वनरेषु आत्मत्वज्ञानेनेत्यर्थः । तदपि न स्मृतिविरुद्धं
विश्वनरेषु आत्मवृष्टिमतो वैश्वानरसामोपासकस्य सर्वाङ्गभक्षण
विधानवत् तस्यापि तादृशज्ञानमाहात्म्येन तत्र पापानुत्-
पत्तिसम्भवात् यथा वैश्वानरसामोपासकं प्रकृत्य "न किञ्च-
नानङ्गं भवति आशुभ्य आशुभ्य इति" छा० उ० सर्वा-
ङ्गभोजनं विहितमेवमस्यापि ज्ञानेन पूतत्वाच्च तद्व्ययं
दोषावहमिति । "ऊते श्रुत्यदितोमार्गस्तेतायां श्रुति-
नोदितः । द्वापरे तु उराणोक्तः कलाशगमसम्मतः"
इत्यागमवचनं तु प्रगंसापरम् रागादिवाङ्मयेन
श्रौतादिधर्मस्य कलावसम्भवेति तादृशानां तन्वाधिका-

रितस्मृचनार्थञ्च "चकार मोहशास्त्राणि केशवः
सशिवस्तथा । कामिलं नाकुलं वामं भैरवं पूज्यं पश्चि-
मम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः,
कर्म्म पु० "ष्टणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं
हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्" पद्मपु० इत्या-
दिवचनैरागमस्य तामसत्वेन मोहशास्त्रत्वेन निषिद्धत्वेऽपि
वेदाविरुद्धांशस्य व्याकृतत्वे । "तथापि योऽशोमार्गिणां वेदेन
न विरुध्यते । सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तः केषाञ्चिदधिकारि-
णाम्" स्मृतसंहितावचनात् अत्र केषाञ्चिदित्युक्तेः न
सर्वेषामधिकारितेति स्मृचितम् तत्राधिकारिणः शास्त्रपु०
दर्शिताः । "श्रुतिभ्रष्टः स्मृतिप्रोक्तप्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
क्रमेण श्रौतसिद्धिं ब्राह्मणस्तन्वासाश्चयेत्" "पाञ्चरात्रं
भागवतं तन्वं वैश्वानरसामिधम् । वेदभ्रष्टान् सृष्टिदृश्यं कम-
लापतिरुक्तवान्" इति च । ततश्च इदानीन्तनानां विशेष-
पतो गौडदेशवासिनां श्रौतधर्माग्निहोत्रादिधर्मा-
च्छेददर्शनेन तत्पापनाशाय प्रायश्चित्तपराङ्मुखताद-
र्शनेन च श्रौतमार्गभ्रष्टतया क्रमेण श्रौताधिकारस्य
प्राप्तिर्प्रथं तन्वोक्तोपासनादिषु वेदाविरुद्धेषु अधिकारः ।
वेदविरुद्धेषु वाममार्गेषु तु चतुर्थोऽश्वस्य तन्वोक्ताङ्गता-
श्वमसौवाधिकारः न गृहस्य द्विजानाम् प्रागुक्तैः वचनजातै
ब्राह्मणादिषु मुख्यमद्यदानसेवनयोर्निषेधात् गृहस्य मूढस्य
तु मुख्येऽप्यधिकारः द्विजानामनुकल्पाचरणेन तन्मार्गा-
श्रयणेऽप्यधिकार इति विवेकः । तन्वक्ष्यन्तु "सृष्टिश्च प्रलय-
श्चैव देवानां च तथाङ्गनम् । साधनञ्चैव सर्वेषां पुर-
श्चरणमेव च । षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः
सम्प्रभिलक्षणैर्युक्तं त्वगमं तद्विदो विदुः" इति आगमभेदाच्च
तन्वशब्दे वक्ष्यन्ते । अतएव कलिधर्म प्रकरणे "एवं क्रिया-
योगपरैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः । अर्च्यं शुभयतः सिद्धिम्
मत्तोऽपिन्दत्यभीक्षितम्" भाग० १२ स्कन्धे २० अध्याये तान्त्रिक-
पथेनाप्यर्चनं विहितम् । "अथ स्मृतिकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमनो-
दिताम्" शा० रा० । आगच्छति प्रकृतिप्रत्ययावतुपहत्य उत्-
पद्यते कर्त्तरि संज्ञायां घ । १२ व्याकरणोक्ते प्रकृतिप्रत्ययावतु-
पघातके व्यट् इट् इत्यादौ शब्दभेदे "आगमादेशयोर्मध्ये
बलीयानागमोविधिः" व्याकरणान्तरपरि० "यदागमा-
स्तद्गुणीभूतास्तद्गुणहृणो गृह्यन्ते" । "आगमशास्त्रमनि-
त्यम्" इति च परिभा० । "आगमा आद्युदात्ताः"
"आगमा अविद्यमानवद्भूतमतीति" च का० वा०

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्देशावधिक-
विभानजनकक्रियायामागतौ । “संवत्सरे व्यतीते तु
पुनरागमनाय च” दुर्गाविसर्जमन्त्रः । २ प्राप्नो
“एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्” रामा० । ३ उ-
त्पत्तौ च “आगमापायिनोऽनित्याः” गीता । [आगमयुक्ते
आगमवत् लि० आगमः अख्येयं मतुप मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
आगमवृद्ध लि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः । शास्त्रालो-
चनाजनितपरिणतज्ञाने “प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी” रघुः ।
आगमवेत्तु लि० आगमं वेत्ति विद्-हृच् इत० स्त्रियां
ङीप् । आगमाभिज्ञे ।

आगमवेदिन् लि० आगमं वेत्ति विद्-णिनि ईत० ।
१ आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्यपरमगुरौ गौड़पादा-
चार्ये पु० ।

आगमापायिन् लि० आगमस्य अपायस्य तौ विद्येते अख्य
इति स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशशीले “आगमा-
पायिनोऽनित्यास्तांस्तिष्ठतश्च भारतः” गीता ।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण प्राप्तिमात्रेण आवर्त्तते
कण्डूयनमस्याः आ+एत-अपादाने घञ् । वृश्चिकाल्यां
(विष्काति) चुपभेदे ।

आगमिक लि० आगमादागतः ङञ् । आगमप्राप्ते ।

आगमित लि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त । अधीते ज्ञाते
२पठिते । प्रेरणे णिच् क्त । यापिते ३प्रापिते च ।

आग(गा)मिन् लि० आ+गम-भविष्यति णिनि गम्यादीना-
मुपसंख्यानमित्युक्ते वा क्तृत्वः । भविष्यद्गमने आगमनी
सि० कौ० । “यद्वागामिकिसासुर्यकालस्याप्यनराजवत्”
कात्या० सृष्ट० । “आगामिर्वर्त्तमानाहुर्युक्तायां निशि पत्तिणी”
अमरः स्त्रियां ङीप् । “आगामिनी जगद्विहरे जनता-
स्तस्मिन्” माघः ।

आगर पु० आगोर्त्यते उद्दमितमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+
गृ-आधारे अप् । अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता
हि चन्द्रकलाः देवैः उद्दमितमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-
त्वम् । “चर्द्ध्यदमांशे कक्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावा-
स्यादमांशे च ततः किल भवेदणु” इत्युक्ते सस्यास्तथात्वम् ।

आगवीन लि० गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं कर्म्म करोति मर्यादाया-
मव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख । गोः प्रत्यर्पणपर्य-
न्तकर्म्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकस्य द्विविधः दिवामात्रं
गोःप्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्रं योगक्षमे नियुक्तश्च ।
‘दिवामात्रव्यता पात्रे रात्रौ स्वामिनि तद्वृत्ते । योगक्ष-

मेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात्” मनुना दिवारात्र
भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः । तत्र
दिवामात्रकविषये याज्ञ० “यथार्पितान् पशून् गोपः सायं
प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रसादकृतनडांश्च प्रदायः कृतवेतन” इति ।
आगसु न० “इण आग अपराधे” उणा० इण-असुन्
आगादेशः । १ अपराधे “मदीये हृदये नूनं सखि ! नागो
न विद्यते । वदन्तो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति”
उज्ज्वलदत्तीये । “सहिष्ये भतमागांसि क्षुनोस्त इति
यत्त्वया” माघः । “अभ्यस्यमागस्तमस्यृगङ्गि” रघुः ।
“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रहारः” सा० द० अपराधस्य
स्वकर्त्तव्यकर्म्मणः स्वखलनम् । अपराधगङ्गे २३२४०
विद्यतिः आगस्तार्त्ता आगस्तारी । २ पापे ३दण्डे च ।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः ।
दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यहृतकारके ।

आगस्तीय लि० अगस्त्ये हृतम् ऋण् यलोपः ।

आगस्त्य लि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः । अगस्त्यसम्बन्धिनि
दक्षिणदिग्भागे “कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यस्यणंशुरि-
रावती” माघः “अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमुक्तम्” सू० सि०
“अशीतिभागैर्यस्यायामगस्त्योभिर्दुनानलगः” । स्वकीयक्रान्ति
विभागस्यानात् दक्षिणस्यामशीत्यंशस्तारात्मकः अगस्त्यः
मिश्रलीनलगः कर्कादिभागे स्थितः” रङ्गनाथः । एवञ्च
तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम्
अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ् । २ अगस्तेरपत्ये पुंस्त्री०
अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३ तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री
उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोपः ।

आगाध लि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १ अतलस्यार्थे २ दूरधि-
गमे च । [नृकण्ठार्थे च ।

आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि० वृद्धिः । १ अतियौ २ आग-
आगामक लि० आगमयति भविष्यदस्तु बोधयति आ+गम-
णिच्-एवल् । भविष्यदावेदके । “मतिरागामिका ह्येवा
वृद्धिस्तु कालदर्शिनी” । [कालवृत्तौ च ।

आगामिन् लि० आगमिवत् । १ आगन्तुके २ भविष्यत्-
आगामुक लि० आ+गम-उकञ् । आगमनशीले । ‘सुग्रीव-
आर्जितं मिलं सर्वज्ञागाधकान् द्रुतम्’ भट्टिः ।

आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ् आगस्त्यकृति
कृ-अण् उप० स० । गृहे भवने ।

आगारगोधिका स्त्री ७त० । गृहगोधिकायास्(टिकटिकि) ।

आगारधूम पु० आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

धूम+णिच्-अण् । (भृज्) १२८धूमे । ७त०२८हृष्टिधूमे च
आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्लिप् । प्रतिज्ञायाम् “अस्य यज्ञस्यागुर
उच्चमशोय” श्रुतिः । [एषमथत् ।

आगुरण न० आ+गुर-ल्युट् । उद्यमे घृ० दीर्घः आगूर-
आगू स्त्री आ+गम-क्लिप् “अ च गमादीनाम् सलोमे
अकारदेशः प्रतिज्ञायाम् । वधूवद्वृप् ।

आगूर्त्ति त्रि० आ+गुर-क्त । १ उद्यते । भावे क्त २ उद्यमे न० ।
आगूर्त्ति त्रि० आ+गुर-क्त “नसत्तोत्यादिना” पा० नि० वेदे
नत्वाभावः १ उद्यते । भावे क्त । २ उद्यमे न० ।

आगूर्त्तिन् त्रि० आगूर्त्तमनेन इटा० इनि । क्तोद्यमे “आगूर्त्ति
वा एष भवति यो दर्शयौर्मासाभ्यां यजते” श्रुतिः ।

आग्नापौ ण त्रि० अग्निश्च पूषा च इ० आनङ् अग्नापूषाणौ
तौ देवते अस्य अण् द्विपदद्विः बा० नेत् । अग्नापूषदेवताके
हविरादौ । “आग्नापौष्ण, इन्द्रापौष्णः” कात्या० १५.२ ।

आग्नावैष्णव त्रि० अग्निश्च विष्णुश्च इ० आनङ् अग्नाविष्णौ तौ
देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृङ्गौ” पा० इत्त्वे प्राप्ते “विष्णौ
न” वार्त्ति० नेत्त्वम् । अग्नाविष्णुदेवताके हविरादौ । “अथ-
चोभूते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति”
“तत्रादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति”
इति च शत० ब्रा० । “आग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णवः” कात्या०
१५.२ अग्नाविष्णुगन्धौ विद्योते यत्न विमुक्तौ० अण् ।
अग्नावैष्णवशब्दयुक्ते २ अध्याये ३ अनुवाके च ।

आग्निक त्रि० अग्नेरिदं बा० ठक् । अग्निसम्बन्धिनि । “प्रक-
तान्योद्ग्रभण्यानि कृत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति” कात्या०
१६.५ । “द्विष स्यात्स्याः कुवेणेत्येतदप्याग्निके भवति” कर्क-
टता श्रुतिः । [दत्तसचिह्नकपदेशादौ ।

आग्निदात्तेय त्रि० अग्निदत्त+चतुरर्थ्यां सख्या० ङक् । अग्नि-
आग्निपद त्रि० अग्निपदे दीयते कार्यं वा व्युटा० अण् ।
अग्निस्थाने १ दीयमाने २ कार्ये वा पदार्थे ।

आग्निमारुत त्रि० अग्निश्च मरुतश्च इ० आनङ् अग्नामरुतौ
तौ देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृङ्गौ” पा० इत् । अग्ना
मरुतदेवताके १ शस्त्रे श्लोत्रभेदे २ हविरादौ च ।

आग्निवारुण त्रि० अग्निश्च वरुणश्च इ० ईत् अग्निवारुणौ तौ
देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृङ्गौ” पा० इत् । अग्नी-
वरुणदेवताके हविरादौ ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य ऋषेरपत्यम् गर्गा० ङञ् ।
तद्वेषरपत्ये “पुरोहितश्च कौरव्यः वेदवेदाङ्गपारगम् ।
आग्निवेशश्च राजानम्” भा० आश्व० प० ६४ अ० स्त्रियां

ङीप् यलोपः । आग्निवेशी तद्गोत्रजस्त्वयाम् ।
आग्निशर्मि पुंस्त्री० अग्निशर्मणोऽपत्यं बाह्वा० ङञ् ।
तदपत्ये ततः गोत्रे फक् । आग्निशर्मायणः तद्गोत्रजे पुं
स्त्री० आग्निशर्मा भवः गृहा० ङ् । अग्निशर्मायः तद्गोत्रे त्रि०
आग्निष्टोमिक पु० अग्निष्टोमं कृतं वेत्ति तत्प्रतिपाद-
कप्रत्यमधीते वा ठक् । १ अग्निष्टोमयज्ञाभिज्ञे २ तत्प्रति-
पादकप्रत्यपाठके च । अग्निष्टोमप्रत्यस्य व्याख्यानः
अन्यः ठञ् । अग्निष्टोमयज्ञव्याख्याने ३ ग्रन्थे ४ विश्वतौ
स्त्री ङीप् । [अग्निष्टोमदक्षिणायाम् ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री० अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् ।

आग्नीध्र न० अग्निमित्ये अग्नीत् तस्य शरणम् “अग्नीध्रः
शरणे रण् भञ्ज” वार्त्ति० रण् भत्वाच्च जश् । अग्नीधो-
यजमानस्य स्थाने उपचारात् २ साग्निके द्विजे
सि० कौ० । अग्निं धारयति घृ० मूल० क पूर्वपददीर्घश्च
स्वार्थे अण् इति वा । साग्निके यजमाने द्विजे । “प्रति वीहि
प्रस्थितं सौम्यं मधु पिबान्नीध्रात्” ऋ० २.२६.१ ।
अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । ३ अग्नीध्रस्थाने स्त्रियां ङीप्
अग्निध्रो तदाधारभूमौ स्त्री । स्वार्थे गृहा० ङ् आग्नी-
ध्रीयः । अग्निस्थाने “गार्हपत्याद्वा अग्नेध्रीयमागच्छति”
श्रुतिः आग्नीध्रस्येदम् दृष्ट्वात् ङ् । आग्नीध्रसम्बन्धिनि
त्रि० । “आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति” श्रुतिः ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्थानमर्हति यत् । अग्निस्थानार्ह-
शालायाम् ।

आग्नेन्द्र त्रि० अग्निश्च इन्द्रश्च इ० आनङ् तौ देवते अस्य अण्
“नेन्द्रस्य परस्य” इति पा० नोत्तरपदद्विः दृष्ट्वाभावात्
नेत् । अग्नेन्द्रदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । “या
वा आग्नेन्द्राग्नी सा” श्रुतिः ।

आग्नेय त्रि० अग्नेरिदम् अग्निदेवता वास्य ठक् । अग्निदेव-
ताके १ हविरादौ “आग्नेयः पुरोडाशो भवति” शत० ब्रा०
२ अग्निसम्बन्धिनि च ३ कृत्तिकामन्त्रे न० तस्य अग्नि-
देवताकत्वानुत्पात्यम् “आग्नेयापपतिदेवतेति” ज्योति० ।
अग्निना प्रोक्तं पुराणं ठक् । “आग्नेयं वेदसंस्थितम्”
इत्युक्ते अग्निप्रोक्ते महापुराणभेदे अग्निपुराणशब्दे
विद्यते ४ प्रतिपदि तिथौ स्त्री तस्याः तद्देवताकत्वयुक्तं
यथा “अग्निः प्रजापतिः मौरी गणेशोऽङ्गिर्गुहोरविः ।
शिवो दुर्गायामो विश्वो हविः कामो हरः शशी । पितरः
प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः क्रमात्” । “५ स्वस्य” तस्य
तद्दीर्घजातत्वात् तथात्यम् । अग्निरेतःशब्दे विद्यते ।

ई कार्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम्
अग्निकुमारयज्ञे विवृतिः । ७ रुधिरं न० जठरानल-
जायमानत्वात् देहस्यपितृरूपान्निर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-
त्वम् । अग्नये हितम् ढक् । जठरानलादिदृष्टिकरे
वैद्यकोक्ते ऋद्रव्यभेदे त्वि० ६ बाह्याग्निर्बाह्यो
जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य
देशस्याग्न्यभिहितत्वात् तथात्वम् स च देशः । दक्षिणा-
पयसिद्विजडकिष्किव्यादेशसमीपस्थः माहेष्वातीपुरीयुक्तः तत्र
हि धाङ्गः नीलराजकन्यासौन्दर्येण मोहितः तादृकमेव
ताञ्चोद्धातत्वाच्चायार्थं तत्रैव पुर्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा०
स० प० “तत्र माहिष्वातीवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते
हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिक । नीलस्य राज्ञो
दृष्टता बभूवातीव शोभना । साग्निहोतृसुपातिद्वन्द्वो-
नाय पितुः सदा । व्यजनैर्धृयमानोऽपि तावत् प्रज्ज-
लते न भः । यावद्वायुपुटोऽनेन वायुना न विध्रियते ।
ततः स भगवानग्निशुकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः
सर्वेषामुपनीतश्च शोभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो
यः श्रूयता । चक्रमे तां वरागोहं कन्यासुतललोचनाम्
तन्तु राजा यथाशास्त्रमभिपद्वास्मिकस्तदा । प्रज्ज्वल-
ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा
जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि
तदा नृपः । प्रददौ विप्ररूपाय वक्रये शिरसा नतः ।
प्रतिवृद्धश्च तां सुभूम् नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे
प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण च्छन्द्याभास-
तं नृपं खिष्टिक्तमः । अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै
सहोपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दहन्ते स्म वज्रिना । तस्यां पुर्यां
तदा चैव माहिष्वात्यां क्रुद्धह । यमवुरनतिग्राह्या योपि-
तश्चान्तः किल । एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवा-
रणे । स्त्रीरिणस्तत्र नाथ्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत ।
वर्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ । भयादग्नेर्मा-
ह्वाराज ! ततः प्रभृति सर्वदा । सहदेवस्तु धर्मात्मा
सैन्यं दृष्ट्वा भयार्हितम् । परीतमग्निना राजज्ञाकम्पत
यथाऽचलः । उपसृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं
ततः । सहदेव उवाच । त्वदर्थायं समारम्भः कथा-
वर्त्मनोऽस्तु ते । सुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि
पावक ! । पावनात् पावकस्यासि बह्नाद्व्यवाहनः । वेदा-
स्त्वदर्धं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्तमानुः सुरे-

शश्च अग्निलक्षं विभावसो ! । स्वर्गद्वारम् शशासि कृताशो
ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः सुवक्त्रो भूरिते-
जसः । कुमारस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् ।
अग्निर्हृदात् मे तेजो वायुः प्राणं ददात् मे । पृथिवी
बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिगन्तु मे । अपां गर्भ ! महासत्त्व !
जातवेदः ! सुरेश्वर ! । देवानां सुखमग्ने ! त्वं सत्येन विपु-
नीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव देवतैरसुरैरपि ।
नित्यं सुकृतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतुः
शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः । सर्वप्राणिषु नित्यस्थः
सत्येन विपुनीहि माम् । एतं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतिन
शुचिना मया । त्वष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिं ध्याम्ने ! प्रयच्छ
मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन्
यो जङ्गयाद्विभुम् । ऋद्धिमान् सततं दानः सर्वपापैः
प्रमुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हन्
हव्यवाहन ! । एतस्मात् तं माद्रेयः कुशैरास्तैर्य मेदि-
नीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ।
प्रसुखे तस्य सैन्यस्य भियोद्दिग्नस्य भारत । न चैनमत्य-
गाद्विज्ज्ञेनामिव सहोदधिः । तदुपैत्य शनैर्वज्रिवाच क्रु-
नन्दनम् । सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः । उत्ति-
ष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य ! जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व-
भभिप्रायं तव धर्मसुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं
पुरी भरतसत्तम । यावद्वाज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधराः
नृपः । १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे
स्त्री “आग्नेया धारण्या देहं दग्धेति भूतशुद्धिः । “देहं
धारण्याग्नेया दग्धा धामाविशत् स्वकम्” भाग० १४ दक्षिण-
पूर्व्यायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्तः ढक् । १५ अग्निभक्ते आग्नेयो
वै ब्राह्मणो देवतया” श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम्
अग्नौ भवः अग्निना दष्टं सामेति वा ढक् । १६ अग्ने
रपत्ये १७ अग्नितयागते १८ त्वि० अग्निना दष्टे सामनि
न० “मन्त्रं भौसं तथा तथाभेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते” इति विमज्ज
“आग्नेयं भस्मना स्नानमिति” पराशरोक्ते भस्मार्दनपूर्वके
१९ स्नाने न० । “प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु
दुष्टसामान्तर्हिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति” मनूक्ते २० नृप-
तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक् । २१ अ-
ग्न्युद्दीपनसाधने जतुष्टतादौ त्वि० “जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं
सर्पिर्जतुपिमिश्रितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वैश्व-
परन्तप ! ” “यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्”

इति च भा० आ० प० १४४ अध्या० । २२ अग्न्युद्दीपन
साधने एते २३ अस्त्रविशेषे च न० । तत आगतः ढक् ।
अग्निप्रकृतिके २४ कोटभेदे ते च चतुर्विंशतिविधाः
यथाह सुश्रुतः । “कौण्डिल्यकः करभको वरटी पल-
हश्चिकः । विनाशिका ब्रह्मणिका विन्दलोभसरस्तथा ।
बाह्यकी पिच्छिष्टः कुम्भी वर्ष-कोटोऽरिसेदकः ।
पद्मकोटो दुन्दुभिश्च मकरः शतपादकः । पञ्चालकः
पाकमत्स्यः क्षणतुण्डोऽथ गर्दभी । क्लोतः कृमिसरारीच
यश्चाभ्युक्तेयकः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव
च । तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः । “अ-
ग्न्यायौ देवताऽस्य ढक् पुत्रद्वयः । २५ स्वाहादेवताकेत्याली-
पाके । [अग्न्याधानदक्षिणायाम् ।

आग्न्याधानिकी स्त्री अग्न्याधानस्य यज्ञस्य दक्षिणा ठञ् ।

आग्रभोजनिक पु० अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

नियतम् अग्रभोजनदानसम्भदाने विप्रभेदे । (अग्रदानी) ।

आग्रयण त्रि० अग्रे अग्रयणं भोजनं यस्यादेयेन कर्मणा

ष्ट० हस्तदीर्घः व्यत्ययः । नवाच्चागमनिमित्ते साग्निककर्त्तव्ये

यज्ञभेदे तत्प्रकारः आश्वलायनैतस्मत्वे दर्शितो यथा

‘आग्रयणं व्रीहिश्श्यामाकयवानाम् । यस्य’ नाग्नीयादग्नि-

होत्वमहुत्वा २ । यदा वर्षस्य तप्तः स्यादथाग्रयणेन

यजेत ३ । अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि

यजत इति अग्निहोत्री वै नानादयित्वा तस्याः पयसा

जुहुयात् ४ । अपि वा क्रिया यवेषु ५ । इष्टिस्तु राक्ष ई ।

सर्वेषां चैके ७ । श्यामाकेष्ट्यां सौम्यशरुः ८ । सोम ! यास्ते

मयोभुघो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्यवान्तरे-

डाया नित्यं जपसुक्ता सव्ये पाणौ कृत्वैतरेणाभिसृगेत्

प्रजापतये त्वाग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रिये मह्यं यश-

से मह्यमवाद्याय ६ । भद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया-

वसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितृवाविशे ह

शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याचम्य नाभिमाल-

भेतामोऽसि प्राण ! तद्वत् ब्रवीम्यमासि सव्वानसि प्रविष्टः ।

स मे जरं रोगमपनुद्य शरीरादमा स एधि माम्नाधाम

इन्द्रेति १० । एतेन सन्निधौ भजान् सर्वत्र नयभोजने ११ ।

अथ व्रीहियशानां धाव्ये विराजौ १२ । अग्नीन्द्राविन्द्राग्नी

वा विश्वे देवाः सोमो यदि तव श्यामाको द्यावापृथिवी १३ ।

आद्या ये अग्निमिष्यते सुकर्मणः सुरुचो देवयन्तो

विश्वे देवाः आगत ये के च जमामहि नो अहिमाया

मही द्यौः पृथिवी च नः प्रपूर्वे जे पितरानव्यसीभिरिति १४ ।

‘अग्रे अग्रयनं भक्षणं येन कर्मणा तदाग्रयणम् । प्रथम-

द्वितीययोर्हस्तदीर्घव्यत्ययः । एषान्मयाणां इध्याणां

संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नानाम् आग्रयणं नाम कर्म कर्त्तव्यमि-

त्यर्थः । व्रीहिशब्दस्य प्रथमनिपातो व्रीहिणां प्राधान्य-

स्थापनार्थम् । तेन कालचोदना व्रीह्याग्रयणस्यैव भवति ।

श्यामाकशब्दस्य मध्यनिपातो व्रीहिकालाद्-यवकालो भिन्न

इति ज्ञापयति । सस्यं नवनिष्पन्नं, तन्नाग्नीयात् आग्र-

यणेनानिहा । यथाग्रयणेनानिष्टयतो नवनिष्पन्नेनाग्नेन

विना निर्वाहो न स्यात् तदा तेषां इध्याणां तत्काल-

निष्पन्नेन सायम्प्रातरग्निहोत्रं कृत्वाऽग्नीयात् । ततः

काल आगते त्याग्रयणं कुर्यात् । अग्निहोत्रमहुत्वा

नाग्नीयादितिवचनादाग्रयणेनानिहायग्निहोत्रं कृत्वाऽ-

अतो न दोष इति गम्यते । सस्यग्रहणं व्रीह्याद्यन्यदपि

यन्निष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थम् २ । यदा वर्षवर्षाप्रलोकस्य

भवति तदाग्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण व्रीह्या-

ग्रयणस्य गरकाल उक्तो भवति । एतमेव कालं श्रुत्या

समर्थयति ३ । अथाग्रयणेन यजेतेति इष्टिरेवाग्रयणशब्दे-

नोक्ता, इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रहोमार्था धेनुर-

ग्निहोत्रीत्युच्यते । तां व्रीहिश्श्यामाकयवानामन्यतमम्

आगवित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।

इष्टिः प्रथमकल्पः, तदसम्भवेऽयमनुकल्पः इति द्वावेवाग्र-

यणकल्पावलोच्येते ४ । यवेराग्रयणस्य क्रिया भवेत् अक्रिया

वेति विकल्पः ५ । त्वयाणां वर्सानामविशेषेण कल्पद्वये प्राप्ते

राज्ञी विशेष उच्यते इष्टिरेव नान्य इति ६ । सर्वेषामपि

वर्सानामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते ७ । श्यामाकाग्रयणे इष्ट्यां

सोमदैत्यशरुर्भवति । कालो वर्षा ऋतुः, शास्त्रान्तरे

दर्शनात् ८ । इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । नित्यजप-

शब्देनेडे भागमिति मन्त्र उच्यते । तस्य नित्यत्वे सत्यपि

नित्यवचनम् एतेन भक्षिण इति विध्यतिदेशे तद्वर्जितस्य

प्रापणार्थम् ९ । स्मृतिप्राप्तस्याचमनस्य विधानं यस्मिन् देशे

आचमनं कृतं तस्मिन्नेव देशे स्थितस्य च नाभ्यालम्बन-

मिज्यर्थम् १० । एतेन विधानेन सर्वभक्षेण सर्वे भक्षिणः

सर्वान् भजान् भक्षयेयुः । सर्वत्ववचनं प्रकरणीत्कर्त्तव्यम् ।

नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थम् ।

सर्वत्ववचनात् प्रकरणादुत्कृष्टमपि नवभोजनवचनात्तौकिक

एव व्यवतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे ‘नावानां सयनी-

यान्, इत्यत्र न प्राप्नुयात्, तत्रापि प्रापणार्थं भक्षण-

वचनम् ११ । अथानन्तरं व्रीहिणां यवानां चाग्रयणेऽष्टि-

यते । तत्र ग्रीहप्रापयणस्य काक उक्तः, वसन्तो यवाप-
यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे
विशेषाभावात् उभयोः सहवचनं तयोर्धाम्ये विराजो
च भवतः । “इतरत् पौष्णमासं तन्त्रं वैराजम्” इत्येता
वतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाव्याविराज-
प्रहणं विकल्पेन दृढमन्तोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययो-
र्विकल्पेनैता देवता गृह्णन्ते । यदि श्वाभाकापयणमस्या-
मेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ ।
इन्द्राम्नोः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यादृष्टिः” १४ ।
“य आहिताग्निरापयणेनानिहा प्राप्नोयात्” श्रुतिः अतो-
ऽकरणे दोषश्रवणाच्चित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्याग्नि
तु अग्निहोतृदर्शपौर्णमासदाजायणापयणपशुबाह्यमास्या-
दीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २ तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्तेष्टौ
स्त्री गौरा० स्त्रीप् । “इन्द्रेण सहितं यस्य हविरापयणं
स्रुतम् । अग्निरापयणोनाम भानोरेवान्वयस्तु स इत्युक्ते
१ स्रुत्यान्वयजे वज्रिभेदे पु० । उपचारात् ४ आप-
यणकाळे “ग्रीहप्रापयणानन्तरं यवापयणादवांग्रीहि-
भिरेव दर्शपौर्णमासी कार्यी यवापयणानन्तरं प्राग्-
ग्रीहप्रापयणादुयवैरेव । अथवा ग्रीहिभिरेव इति” कर्कः ।
“शस्यान्ते नवशस्तेष्टा तद्यत्ने द्विजोऽध्वरैः” मनु-
व्याख्यायां पूर्वार्जितधान्यादिशस्ते समाम्ने शरदि
यवानामिति स्तूतकारवचनात् असमाम्ने पूर्वशस्ते नव-
शस्तेऽप्युक्तौ आपयणेन यजेतेति शस्यस्य स्थानियतत्वात्
धनिनां बहुहायनजीवनीषितशस्यसम्भवाच्च” कुल्लू०
आपयणञ्च कर्मागुहकाळे न कर्त्तव्यम् यथोक्तम्
“वाध्यारासतङ्गाग्नौपेत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानापहयण
प्रपाप्रथमकोपाकर्त्तवेदप्रत” नित्यादीन्मुद्दिश्य “श्रवण-
योर्वैधं परीक्षां त्यज दृढत्वास्तधिरुत्प दृढचित्तयोर्नृना-
मासे तथा” सुहृ० चि० उक्तेः । “सोमयोगादिकर्माणि
त्याज्यानि स्यु र्भक्षिस्तुचे । तथैवापयणाधानचातुर्थ्यास्या-
दिक्ताम्यहृपि” न० परि० उक्तेः । “वाधे वा यदि दृढे शुके
वाक्त्रं गते गुरौ । मलमासद्वेतानि वर्जयेत्” दृढगर्भोक्ते ।
आग्रह पु० आ+पह-अप् । १ आग्नेये आसक्तौ अभिनिवेशे
“सलेऽपि काकस्य पदार्पणायहः” नैष० । २ आक्रमे
३ अतुपहे ४ पश्ये च ।
आग्रहायण पु० अपहायण्या ऋगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-
मासी आपहायणी अश्वत्थ मासे ज्योत्स्ना० अण् ।
१ चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अपहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् ।

२ चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमासी स्त्री । “आपहायण्या
जुष्टं तिसृष्वेवाष्टकात्” श्रुतिः । “कार्तिक्या आपहायणी
मासे” सि० कौ० । यथा च ऋगशीर्षनक्षत्रसम्भवात्
मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू० सि० “नक्षत्रानाप्ता
मासास्तु ज्ञेयाः पर्वाण्ययोगतः” इति “पूर्वमास्यां ऋग-
शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमासः ऋगशीर्ष एव अप-
हायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थः अत
एव “कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् ।
अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्वं स्रुतम्” सू० सि०
तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकी ऋगशीर्षाभ्यां
मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्तत्तः ।

आग्रहाय(ण)णिक न० आपहायण्यां देयकृत्वं वृज् ठञ्
वा । आपहायण्यां देये कृत्वे ।

आग्रहायणिक पु० आपहायणो पूर्वमासि चान्द्रमासे ठक् ।
चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अपदानो) विभे ।

आग्रहारिक ति० अपहारोऽपभागोभियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु० स्त्री अपनामकस्य ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा०
फक् । अपनामर्षेः गोत्रापत्ये १ अप्येऽयनं यस्यस्यास्यस्य
ज्योत्स्ना० अण् । २ नवशस्तेष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् खलु । रक्तापामार्ग
राजनि० चालके ति० । [नयो नभस्ततः” माघः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट-युच् । चालनायां “रणद्विराघट्ट-
आघट्टित ति० आ+घट्ट-क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाश-
नाय विहिते स्रुतभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+एष-घञ् । मर्द्दने “गण्डस्यलाघर्षगलन-
दोदक” माघः । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हृन-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् घृ०
नि० तस्य टः । १ अपामार्गे २ आघातके ति० ।

“यत्नाघाटाः कर्त्तव्यः संवदन्ति” श्रुतिः ।

आघाटिन् ति० आ+हृन-णिनि घृ० नि० । आघातके
“आघाटिभिरिव धावयन्” ऋ० १, ०, १४६, २ ।

आघात पु० आ+हृन-घञ् । १ वधे २ आहृनने ३ ताडने च
तीव्राघातप्रतिहतत्वं स्वन्वल्ग्नैकदन्तः” मेघ० । “अभ्य-
स्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजाः” कुमा० । “सूता-
घातः स उच्यते” सुश्रुतः । आधारे घञ् । ४ वधस्थाने ।

“आघातं नीयमानस्य बध्यसेव” ।

आघातन न० आहृत्यतेऽत्र आ+हृन-साधे णिच्-आधारे

ल्युट् । १ बधस्याने हारा० भावे ल्युट् । २ हनने ।

आधार पु० आ+घृ-णिच्-कर्मणि अच् । १ धत्ते । भावे अच् ।
आहितवक्त्रे वायव्यकोणादारभ्याग्नेयं यावत् नैर्ऋतीमारभ्य
ऐशानी यावच्चावच्छिन्नधारया २ दत्तसेचने । “तूष्णीमावा-
रावाघार्याज्यभागौ जुह्यादग्नेये स्वाहा सोमाय स्वाहा”
आन्व० गृ० । “तूष्णीं मन्त्रवर्जम् उत्तरपश्चिमाया आरभ्य
दक्षिणपूर्वाम् प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारं हरेत् तथा दक्षि-
णपश्चिमामारभ्य उत्तरपश्चिमाम् प्रत्याधारयेत्” तद्वृत्तिः इति
ऋग्वेदिनाम् । यजुर्वेदिनान्त मन्त्रोच्चारपूर्वकं तत्सेचननिमित्त
भेदः उभयवेदिनामपि आधारकाले प्रजापतीन्द्रयोर्भन
सा ध्यानम् आज्यं च स्तुवे चतुर्वारं ग्राह्यमिति विवेकः ।
आघूर्णेत ति० आ+घूर्ण-क्त । १ चलिते, २ भ्रान्ते च ।
आघृणि पु० आगतो घृणिर्दीप्तरस्य । स्तुत्ये । “एहि वां
विमुचो न पादाघणे ! संसचावहै” । “रायोधारास्याघणे
वसोः” ऋ० ६, ५५, १, २ । आघणे ! आगतदीप्ते !
हे पूषन् !” भा० ।

आघोषण न० आ+घुप-ल्युट् । सर्वत्र प्रचारणाद्योच्चैः-
शब्दकरणे । शिच्-युच् । आघोषणाप्यत्र स्त्री ।

आघ्राण ति० आ+घ्रा-क्त । १ गृहीतगन्धे पुष्पादौ नासि-
कया यस्य गन्धज्ञानं जातं तस्मिन् २ दृष्टे च भावे क्त ।
३ गन्धग्रहणे ४ दृष्टौ च न० ।

आघ्रात ति० आ+घ्रा-क्त वा तस्य नत्वाभावः । १ गृहीतगन्धे
पुष्पादौ २ दृष्टे ३ अस्मृष्टे च “गुग्माद्यनाघ्राततिथि-
विषयम्” ति० त० रघुनन्दनः ।

आघ्रेय ति० आ+घ्रा-यत् । घ्राणेन ग्राह्ये “आघ्रेयः
सर्वदेवानाम्” धूपदानमन्त्रः ।

आङ् अव्य० अत-बा० डाङ् प्रयोगे तस्य डित्त्वम् । आश-
ब्दार्थे तच्छब्दे विद्यति तत्र ईषदर्थे आताम्रः आपिङ्गलः
अभिव्याप्तौ ब्रह्माख्यासकलात् । सीमायाम् “आसमुद्रनि-
तीशानामानाकरथवर्त्मनाम्” रघुः धातुविशेषयोगेनार्थ-
विशेषे आगच्छति आतिष्ठते आलम्बते “तृणां यदारोहति
दन्वाससा” अभ्यासि आवृत्तिः अभ्यावृत्तः । प्रत्यावृत्तौ
प्रत्यागच्छति । समन्ताद्भृत्तौ आचितः आकीर्णः ।

आङ्गशायन ति० अङ्गुणेन निर्दृष्टादि सङ्काशा० चतुरर्थ्याम्
फक् । अङ्गुनिर्दृष्टादौ । [रणयुक्ते ।

आङ्गशिक ति० अङ्गुशः प्रहरणमस्य ठक् । अङ्गुशप्रह-
आङ्ग न० अङ्ग+स्वार्थे अण् । १ कोमलाङ्गे अङ्गादागतः अण् ।
व्याकरणप्रसिद्धे २ अङ्गाधिकारविहिते कार्ये “वर्णादाङ्गं

बलीयः” परिभाषा अङ्गदेशे भवः अण् । ३ अङ्गदेशभवे
ति० बद्धवचने तु तस्य लुक् अङ्गाः । अङ्गानां राजा अण् ।
४ अङ्गदेशस्य राजनि बद्धपुलुक् अङ्गाः तद्राजपु । स्त्रियां
प्राच्यत्वान्न लुक्, आङ्गी ।

आङ्गक ति० अङ्गेषु जनपदेषु भवः वुञ् । १ अङ्गदेशभवे ।
अङ्गाः क्षत्रियाः तद्देशनृपतयो भक्तिरस्य वुञ् । अङ्गदेश-
क्षत्रिया यस्य सेव्याः तस्मिन् २ बहूनामङ्गदेशक्षत्रियाणां
सेवके । अङ्गा जनपदोभक्तिरस्य वुञ् । ३ बद्धत्ववदङ्गजन-
पदसेवके च ति० ।

आङ्गविद्या ति० अङ्गविद्यां वेद “अङ्गवत्तत्त्वमस्यित्यागाद्विद्या-
न्नाच्चेति वक्तव्यम्” वार्त्ति० ठको निषेधात् अण् । १ व्या-
करणाद्याङ्गविद्यावेत्तरि । तद्व्याख्यानो ग्रन्थः कृग-
यनादि० अण् । २ अङ्गविद्याव्याख्यानं ग्रन्थे अङ्गविद्यायां
भवः अण् । ३ तद्विद्याभवे । [समूहे ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिजादि० अण् । अङ्गार-

आङ्गिक ति० अङ्गेन अङ्गचालनेन निर्दृष्टम् अलक्ष्यता० ठक् ।
भावव्यङ्ग्ये अङ्गनिष्पन्ने नटादीनां १ भवृक्षेपादौ ।
“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको-
वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा” सा० द० । स्त्रीणां
चेष्टाविशेषे २ हावादी । “यौवने मत्तजास्तसामष्टाविंशति
सङ्ग्रहाः । अलङ्कारास्तत्र हावभावचैलास्तयोऽङ्गजाः”
सा० द० । हावादयस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते “अङ्गं गृहदङ्गं
तद्वाद्यं शिल्पमस्य ठक् । गृहदङ्गादनशिल्पके ति० ।

आङ्गिरस पुंस्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । १ अङ्गिरस
ऋषेरपत्ये “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः”
मनुः । बद्धत्वे णो लक् । अङ्गिरसः स्त्रियां न लक् ङीप् ।
“आयर्वणीराङ्गिरसोर्द्वयोर्मन्त्रयजात” अथ० ८, ५, ६ ।
२ गृहस्यतौ तस्य तदपत्यत्वम् भा० आ० प० ६६ अ० ।
“अङ्गिरसस्तस्यः पुत्राः लोके सर्वत्र विस्तृताः ।
दृहस्पतिरुतथ्यस संवत्सं धृतव्रतः” । अङ्गिरसा दृष्टम्
अण् । अथर्ववेदोक्ते इत्युक्तभेदे “अथर्वीङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजिता । मधु रुद्रं रौधसञ्च शान्तिकाध्यायमेव
च । अथर्वीणी हारपालौ पठेतामृतराश्रितौ” दानपारि०
पुरा० । तच्च रुद्रं अथर्वसंहितायां १८, १, ५८, ५९, ६०,
६१ मन्त्र चतुष्कात्मकम्, “अङ्गिरसौ नः पितरः” इत्या-
दिकम् । तच्च रुद्रादानादिपद्धतौ अस्माभिः १८५४०
दर्शितम् अङ्गिनामङ्गानां रसः सारः स्वार्थे अण् ।

४ आत्मनि । “सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः” इति
ष्ट० उ० । “आङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् कथमा-
ङ्गिरसः । प्रसिद्धं हि यदङ्गिनामङ्गानां रसत्वं तदपाये-
शेषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्माच्चायमङ्गिरसत्वात् विशेषा-
नाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धस्य
तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति
वाक्यार्थः” श० भा० ।

आङ्गिरमेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । काशी-
क्षेत्रस्य आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरिलिक पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् ।
वा रत्वम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अग्नि-ऊपच् अङ्गूषः
ततः स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । “तिरः पुरु चिदश्विना रजां
स्याङ्गूषः” ऋ० ३, ५, ५ । “आङ्गूषं स्तोत्रम्” भा० ।
‘प्रमन्त्रहे श्रवसानाय मृषमाङ्गूषम्’ यजु० ३४, १६ ।
“अस्मा इदमय इव प्रयंसि भराभ्याङ्गूषं बाधे सुवृत्ति”
ऋ० १, ६, १, २ । [भवसन्निवृत्तदेशादौ ।

आङ्गु त्रि० अङ्गे भयः आङ्गः चतरथ्यां संकाशा० यत् । अङ्ग-
आचको अच्य० आ+चक ए-विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम्
निरु० । “त्वामवसुराचको” यजु० ११, १ । आचको
कामये० वे० दी० । “रश्मातुरुद्रोवसुभिराचको” य० ४, २१ ।

आचक्ष्ण त्रि० आ+चक्ष-प्रानच् । आख्यानं कर्त्तुम् ।
आचतुर अच्य० चतुःपर्यन्तम् अव्ययी० अच् समा० ।
चतुःपर्यन्ते ‘आचतुरं होमि पशवोद्वहं मिथुनायने’ ।
माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण “तत्पुत्रा-
दिनापीति मर्यादाये” सि० कौ० ।

आचक्षस् त्रि० आ+चक्ष-वा० उप्ति । आख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्थ्यं न० अचतुरस्य भावः ‘न नजपूज्यात् इत्यादि” पा० ।

सू० चतुरादिपर्युदासात् भावे ध्यञ् प्रत्ययः । अनेपुण्ये

आचम पु० आ+चम-सञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे ।

‘दध्ना सह पलैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे’ तन्त्रशा० ।

आचमन ग० आ+चम-भावे ल्युट् । १ जलादेः पाने स्मृत्युक्ते
कर्माङ्गे २ कर्त्तृसंस्कारके ३ क्रियाभेदे च, आ० तच्चे
“आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाजः ।
‘आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिसत्करम् । संहता-
ङ्गुलिना तोयं गृह्णीत्वा पाणिना द्विजः । सृङ्गाङ्गु-
कनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । मासमज्जनमात्मन्तु
संगृह्य त्रिःपिवेदपः । पाणिना दक्षिणेन “त्रिःपिवेद-

क्षिणेनापः” इति आदिपुराणोक्तेः । भार्कण्डेयः । “सपवि-
त्वेन हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवि-
त्वं भुक्तोच्छिष्टं वृजयेत्” । मदनपारिजाते हारीतः ।
‘ग्रन्थिर्यस्य पवितस्य न तेनाचमनञ्चरेत्’ । ग्रन्थना ग्र-
न्थिरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुष्ठितौ देवलः । ‘न
गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न
हसन् नैव संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्’ । क्रमन्
कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं
वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । नेत्यनुष्ठितौ । ‘केयान्नी-
वीमघःकायं संस्पृशन् धरणांमपि । यदि स्पृशति
चैतानि भयः प्रजालयेत् करम्” । अधःकायं नाभेरधः
प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुष्ठितौ गोभिलः ।
‘नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्” इति । अन्तरी-
यमधःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । भरीचिः ।
‘न बहिर्जातुस्त्वरया नासनस्थो नचोत्थितः । न पादु-
कास्थो नाचिसः शुचिः प्रयतमानसः । उपस्पृश्य द्विजो
नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्य-
काले कदाचन” । जलस्थलोभयकर्म्मनुष्ठानार्थं जलस्थलै-
कचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । ‘अन्तरुदके
आचान्तोऽन्तरेव पूतोबहिर्रुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो
भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र
शुद्धो भवति” इति । जानुनज्ज्वलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् ।
‘जानोरुद्धं जले तिष्ठान्नाचान्तः श्रुचितामियात् । अध-
स्तात् शतकत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति” इति विष्णुक्तेः ।
हारीतः । “आर्द्रावासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायनः ।
‘स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो
न कुर्वीति स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु
जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्तिको यस्तु प्रौढपादः
स उच्यते” । आसनरूढपादः आसनारूढपादतलः ।
जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्तिकः वस्त्रादिना कृतश्चज-
नुजङ्गावन्धः तुद्वयेन भेदप्रतीतिः । अत्र च “अनेको
द्वाह्ये दारुशिखे भूभिसमे इष्टकाश्च संकीर्णभूता” इति
बौधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्यात् । व्यासः ।
“शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्ताकच्छशिखोऽपि वा । अज्ञात्वा
पादयोः शौचमानान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणि-
नखाद्येऽप्युप्राचामेद्यस्तु वै द्विजः । सुरापाणेन तत्तुल्य-
मित्येवैकपरिग्रहीत् संवृत्येति” । सुखं संवृत्य अलोम-

कौटिल्यो यथा न भवतीति तात्पर्यम् । तथाच वशिष्ठः ।
 ‘आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च । ओष्ठौ
 संस्पृश्य च तथा यत् स्थातामलोमकौ’ । एवञ्च प्राशुक्तहा-
 रीतवचने यत् ओष्ठयोर्माज्जगुक्तं तत्सज्जोमकयोरेवेति । ए-
 तदनन्तरं वासहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जले-
 नाभ्युक्षयेत् । तथाच कामधेनावापस्तम्बः । ‘त्रिराचामेत्
 ऋतुताभिरङ्गिस्त्रिरोष्ठौ परिरुजेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन
 पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्च’ । गोभिलः । ‘त्रिरा-
 चामेत् द्विः प्रसृज्य पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रि-
 याण्यङ्गिः स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति’ ।
 इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात् तिसृभि-
 रिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः ‘तर्ज्यन्यानाममध्याभिर्मुखं
 पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाश्च दृष्टमभिध्यात् । प्राणं नासा-
 पुटद्वयं ‘तर्ज्यन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम्’ इति शङ्खात् ।
 एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोत्रहृदयाभिप्रायेण श्रोत्रोऽप्येवम् ।
 तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनाव-
 चारविनामसावापस्तम्बः । ‘चक्षुषी नासिके कर्णौ सकृत्
 सकृदुपस्पृशेत्’ । द्विरित्येके द्विरिति शाख्यन्तरीयम् चक्ष-
 गोभिलीयापस्तम्बीयप्राठक्रमो न ग्राह्यः तत्क्रमस्य
 ‘श्रुत्यर्थपठनस्थानमुत्सवप्रावर्त्तिकाः’ इति जैमिनिस्मृतात्
 ‘ब्राह्मं पश्चादनन्तरमिति’ दक्षोक्तशब्दक्रमेण बलवता
 बाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । ‘उक्तं कर्म क्रमो
 नोक्तः न कालस्त्वत एव हि । द्विजानां हि तार्थाय
 दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्’ । अतश्चान्दोगपरिशिष्टेन गोभिलास्त-
 क्रमः स्पष्टीकृतः । यथा ‘त्रिःप्राश्यापोदिरुन्मृज्य मुखमे-
 तान्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽं-
 सकान्’ । अत्र नासाक्षीत्युक्तम् । सर्वाङ्गुष्ठयोगेन करण-
 माह पंढरीनसिः । ‘अग्निरङ्गुष्ठस्पर्शान्तेनैव सर्वाणि
 स्थानानि स्पृशेत्’ । नाभिसंशर्शनन्तरं जलसंशर्षमाह
 व्यासः । ‘ततः स्पृशन्नाभिदेशं पुनरप्यस्य संस्पृशेत्’ ।
 इन्द्रियसंशर्शनन्तरं भविष्ये । ‘यङ्गुष्ठावुदकं वीर ! समु-
 त्खजति मानवः । वासुकिप्रमुखान् नः गान् तेन प्रोषाति
 मानवः’ । पंढरीनसिः । ‘स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ
 प्रोक्ष्य पयः शुचिः । सव्ये पाणौ ततः शेषा अपो-
 विनिनयेदिति’ प्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः । शेषा
 आचमनावशिष्टाः इति सदनपारिजातः । एतत्परमेव
 ‘अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः’ इति गोभिलसूत्रम् । अ-
 ष्यादिस्पर्शसहितमाचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति

सरला । अन्ततः उपस्पृश्यमात् पाणिना उदकसंश-
 र्ज्वा शुचिर्भवतीति बहुभाष्यम् । अतएवोपस्पृश्यमभिधाय
 ततो जलशेषं वासहस्ते त्यजेदिति पितृदयिता । एतेन
 द्विजातीनामपि द्विराचमने ओष्ठजलसंशर्षमात्रं शास्त्रार्थः
 ‘प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचिर्भवति’ इति गोभिलगृह्यप्रादिति
 छन्दोगार्णिकं निरस्तम् । ‘हृदयं स्पृशंस्त्वमेवाचामेत्’
 इति तदनन्तरसूत्रेण हृदयस्पर्शगुलनियमात् । ‘उच्छि-
 ष्टोऽस्त्रिवातोऽन्यथा भवतः’ इति सूत्रान्तरेण ऋतुतत्वाभावे
 ‘उच्छिष्टत्वाभिधानात् एतदनन्तरमेवाथ प्रत्युपस्पृश्यम्’
 इत्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे । ‘निधीवने
 तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च संभाषात्
 अशुच्युपहतस्य च । सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां छज्वा तथैव
 च । विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् । उद्वायसं-
 स्पर्शे दर्शने चान्यवासिनाम्’ । प्रागर्द्धे कृत इति शेषः ।
 सन्देहेषु अप्रायत्यस्येति शेषः । शिखां छज्वा अनन्तरं बद्धा
 यज्ञोपवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय आचामेदि-
 त्वर्थः । हारीतः । ‘स्त्रीन्पुत्रोच्छिष्टसंभावये मूलपुरी-
 षोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति’ ।
 देवलः । ‘उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि
 तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रमास्याचस्य
 शुश्रूषति’ । तथाविधमुच्छिष्टम् । याज्ञवल्क्यः । ‘स्ना-
 त्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रय्योपसर्पणे । आचान्तः
 पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च’ । ब्रह्मपुराणम्
 ‘होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः
 पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत् सकृत् । द्विराचस्य
 ततः शुद्धः कृत्वा विष्णुं सनातनम्’ इति ।
 ‘क्षुते निधीविते सुप्ते परिधानेऽनुपातने । कर्म्मस्य
 एषु नाचामेद्विजिणं त्रयणं स्पृशेत्’ । साङ्ख्यायनः ।
 ‘आदित्यावसरोरुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् । विप्रस्य
 दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः’ । अत्र हेतुमाह
 पराशरः । ‘प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरित-
 स्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति महुरब्रवीत्’ ।
 मार्कण्डेयपुराणम् । ‘कुर्वीताचमनं सव्यं गोष्ठस्या-
 र्कदर्शनम् । कुर्वीताचमनञ्चापि दक्षिणत्रयणस्य च ।
 यथाविधतोऽत्रैतत् पूर्वाभावे ततः परम् । न पूर्वाक्षिणं
 विद्यमाने उत्तरप्राप्तिरिष्यते’ । पुराणसारवायुपुराणयोः ।
 ‘यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नाक्षिकः । भवन्ति
 हि वृथा तस्य क्रियाः सव्या न संशयः’ । इत्यन्तम् ।

मदनपारिजातेऽत्र विशेष उक्तः । दृष्टशता 'कृत्वाथ शौचं' प्रक्षाल्य स्नात्वेव इन्द्रियोपहतस्फोष्य स्नात्वा" "कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च स्नानैः । निबहुशिक्षकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत्" प्रचेताः । "अनुष्णफेनशोताभिराचामेदिति" । आहाराणामुष्णाद-कमप्यविरुद्धम् । तथावापस्तम्बः "उदकेनाहाराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति" । आवाचमनं भवतीति शेषः । योगेश्वरः "अनर्जानु शुचौ देशे उप-विष्टउदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजो नित्य-मुपस्पृशेत् । तथा 'कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यप' करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्" । दत्तः । "प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिबेदम्बु वीजितम् । सं-द्व्याङ्गुष्ठमन्त्रेण द्विःप्रक्षाल्यस्ततोमुखम् । वीजितमन्त्रेण तद-हविषयम् । "रात्रावनोजितेनैव शुद्धिरुक्ता मनोपिभिरिति" यमस्मरणात् मनुः । त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रक्षाल्य-स्ततोमुखम् । स्वामि षोपस्पृशेदङ्गिरात्मनं शिरएव च" गोतमः । "त्रिस्तुतर्वा अप आचामेदिति" चतुर्थहणं पितृ-पक्षगेति केचित् । त्रिर्हणेन तृथ्यभाव इत्यन्ये । भरद्वाजः । संहताङ्गुलिभिस्तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु । सक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् । ब्राह्मणे विप्र-स्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्वं दशिकाभ्यां वा न पितृण्ये कदाचन । कायं प्राजापत्यं त्वं दशिकं देवम् । यस्मिन् आचमनप्रयोगे च येन ब्राह्मणादितोर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्यो न तीर्थान्तरेण । दत्तः । "संहता-ङ्गुलिभिः पूर्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशि-न्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चतुः-श्रोत्रे पुनः पुनः । नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै । सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् । याज्ञवल्क्यः । "अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबु-बुदेः । त्रिःप्रक्षाल्य द्विरुन्मृज्य खान्यङ्गिः समुपस्पृशेत्" । अत्र विशेषमाह पैठीनसिः । "सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेदिति" । शेषा आचमनावशिष्टाः । दृष्टशङ्ख-स्त्वन्यथोपस्पृशेन्नमाह । "तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्तन्व-द्वयन्ततः । अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन अवग्रे स्पृशेत् । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्तन्वद्वयं ततः । नाभिञ्च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु । संस्पृशेच्च तथा शीर्ष-मिति" । शङ्खस्तु "ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्ध्निना-दितः । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत्क्षेत्रद्वयं दृष्टक् । मध्य-

मानाभिकाभ्यान्तु स्पृशेत्त्रासापुटे क्रमात् । अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः स्पृशेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तु संस्पृशेत्" । पैठीनसिः । "अग्निरङ्गु-ष्ठस्यान्तेनैव सव्याग्नि स्थानानि स्पृशेदिति" । अत्र स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखा-यामङ्गमेव नाम्नातम् अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः । तच्छाखीयानां त्वैच्छिको विकल्पः येषान्तु स्वशाखायां कतिपयाङ्गुष्ठस्यर्शनं नाम्नातम् । तेषान्तु स्वशाखोक्त क्रमादनुसारो शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गुष्ठस्यर्शे भवतीति व्यवस्था । उदकपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः । "हृत्कण्ठ-तालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च मूत्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः" । अन्तस्तालुगाभिः । हृदङ्ग-मापरिमाणमाह उशनाः । "मासमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति" । आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने कश्चन विशेषः प्रदर्श्यते । तत्र मार्कण्डेयः । "सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्र-न्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् । एतद्दक्षिणकराभिप्रायम् । हारीतेन वामे निषेधात् । "वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचा-मति योद्विजः । उपस्पृशे भवेत्तेन कधिरेण मलेन वेति" । एतत् केवलवामहस्ताभिप्रायम् । हस्तद्वयाभ्यस्यर्शने गो-भिरेण फलस्मरणात् । "उभयत्र स्थितैर्दमैः समाचामति योद्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति" । अत्र विशेषमाह हारीतः । सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवि-त्रकरो बुधः । अन्यस्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवे-दिति । पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः । "अनन्तर्गभिर्षं साम्यं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुलचित्" । मार्कण्डेयः । "चतुर्भिः कुशपिङ्गलैर्मांसा-ण्यस्य पवित्रकम् । एकैकं नूनमुद्दिष्टं वर्षे वर्षे यथा-क्रमम् । त्रिभिर्दमैः शान्तिकर्म्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा । चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकमिति" । अथाचमननिमित्तानि तत्र मनुः । "उत्तोयैर्दकमाचामे-दवतीर्थं तथैव च" । हारीतः । "स्त्रीमूत्रोच्छिष्टाभि-भाषणं मूलपुरीषोत्तर्गदर्शने देवतामभिगच्छन्तु काम आचमेत्" । अथ द्विराचमननिमित्तानि । तत्र याज्ञ-वल्क्यः । "स्नात्वा पीत्वा जुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च" बौधायनः । "मो-जने हवने दाने उच्चार्य च प्रतिग्रहे । हविर्भक्षणकाले वा तद्विद्विराचमनं स्मृतम्" । ब्रह्मपुराणे । होमे भोजन-

काले च सन्ध्योरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचमेत्
 अन्यत्र च सकृत् सकृत् । अङ्गिराः । ‘चण्डलादीन् जपे
 होमे दद्याच्चस्य विशुद्धाति । आदीन् दद्यापि वाचामेत् कर्णं
 वा दक्षिणं स्पृशेत् । जातुनोरधस्तात्खादित्यर्थः
 आचमनमन्यत्र स्नानविधानात् । उदकाभावेऽ-
 सामर्थ्ये वा दक्षिणश्रवणस्पर्शः । अनेनैवाभिप्रायेण
 उहस्यति । ‘पितृमन्त्रोच्चरे रौद्रे आमालम्बोऽधमेक्षणे ।
 अधोवायुससृत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे । सार्जारभूषिकस्पर्शे
 प्रवासेऽन्धतमापणे । निमित्तेषु च सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं
 स्पृशेत्’ । तथा ‘आर्द्रं हणं गमय वा भूमिं वा संस्पृशेद्
 द्विजः’ । सांख्यायनः । क्षुते निषीधने इत्यादि
 प्रागुक्तम् । आचारभागरे । अपःपीत्वौषधं जग्धु
 क्त्वा तास्त्वलवर्जणम् । सौगन्धिकानि सर्वाणि नचा-
 चासेद् विचक्षणः । अयोजक्षेति अमृतोपधानमसीत्या-
 दिभिर्मन्त्रैरपोजग्ध्वानन्तरं नित्यं नाचासेदित्यर्थः ।
 बौधायनः । ‘पादक्षालनशेषेण नाचासेद्धारिणा द्विजः ।
 शुभाभावे पिबेत् किञ्चित्क्षिप्त्वा भूमौ जलं स्पृशेत्’ ।
 आपस्तम्बः । ‘सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वा पितृर्थे वा तथैव च ।
 शूद्राहूतेन नाचामेत् जपेज्याहवनेषु च’ । यमः । ता-
 वन्नोपस्पृशेत् विप्रोयाकक्षमिन संस्पृशेत् । उदके चोदक-
 स्यस्तु स्थलस्यस्तु स्थले शुचिः । पादौस्यास्योभयत्रापि
 आचान्तोभयतः शुचिः । जले स्थले चैकैकं पादं क्त्वाचान्त
 उभयत्र जलकर्षणि स्थलकर्षणि च शुद्धौ भवतीत्यर्थः । ‘अक्ष-
 त्वा पादयोः शौचं तिष्ठन्मुक्ताश्रितोऽपि वा । विना यन्नो-
 पवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्’ । तिष्ठन्निति स्थलविष-
 यम् । विष्णुना तिष्ठतोपि जलेऽप्यनुज्ञानात् । ‘जान्यो-
 रङ्गं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात्
 शतकत्वोपि समाचान्तो न शुद्धाति’ । अधस्तान्निषेधाज्जा-
 लदग्नेऽप्यविरुद्धम् । तथा च अर्थ्यते । ‘जातुमात्रे
 जले तिष्ठन्निति’ अत्राचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः ।
 तथा ‘सोपानत्कोनचोष्णोष्ठी पर्यङ्कशययानगः । इदं गे
 प्रपतञ्चैव नाचमन् शुद्धिमाप्नुयात् । नरगोखरयानाश्च-
 हस्त्यवीरोहकस्तथा । आचान्तः कर्मशुद्धः स्यात्ता-
 म्बलौषधजग्धकत् । भुक्तासनस्योऽप्याचमेत् नान्यकाले
 कदाचन । न पादुकास्थो न त्वरितो न चायन्नोपवीतवान् ।
 स्पृशन्ति विन्दः पादौ जङ्घे चामतः परान् । भौमि-
 क्सेते ससाक्षीया नचैवाप्रयतो भवेत् । परेषामाचमनी-
 योदके दीयमाने ये विन्दुवः पादयोः पतन्ति ते नाऽ-

शुद्धात्यर्थः’ । ‘न तिष्ठन्नुदकोनाचामेत् शूद्राशुच्येक-
 पाण्यावर्जितेन’ गौ० स्पष्टः क्रमः काशीखण्डे उक्तः ।
 ‘प्रागास्य उदगास्यो वा स्तूपविटः शुची भुवि । उपस्पृशे-
 द्विहीनायां तृषाङ्गारास्थिमक्षमिः । अनुष्णाभिरफेना-
 भिरर्ज्जुटाभिरत्वरः । ब्राह्मणोब्राह्मतीर्थेन दृष्टिपूर्वाभि-
 राचमेत् । कण्ठगाभिर्नृपः शुव्येत्तालुगाभिस्तथोरुजः ।
 स्त्रीशूद्रावास्त्यसंस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः । समस्ताङ्गु-
 लिनोऽङ्गुल्य पाणिना दक्षिणेन त । त्यक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां
 शेषेणाचमनं विदुः । शिरः प्राष्ठ्य कण्ठं वा जले मुक्ता-
 शिखोऽपि वा । अक्षान्तपदद्वन्द्व आचान्तोऽप्यशुचिर्भतः ।
 त्रिःपीत्वास्तु विमृष्टार्थं ततः खानि विशोधयेत् । अङ्गुष्ठ-
 मूलदेशेन हिर्दिरोडाधरी स्पृशेत् । अङ्गुलीभिस्त्रिभिः
 पश्चात् पुनरास्यं स्पृशेत् सुधीः । तर्जन्यङ्गुलकोष्ठी च प्राण-
 रन्वे पुनः पुनः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे
 पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुलयोगेन नाभिरभ्यस्य स्पृशेत् । स्पृष्ट्वा
 तलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत् । अङ्गुल्यग्रैस्तथा-
 स्तान्यो मास्तु सर्वत्र संस्पृशेत् । आचान्तः पुनराचमेत्
 क्षुते रथ्योपसर्पणे । स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारम्भे
 शुभकर्मणाम् । सुप्ता वामः परोधाय तथा दद्यात्प्रमङ्गलम् ।
 प्रमादादशुचिं स्पृष्ट्वा हिराचान्तः शुचिर्भवेत्’ ।
 सन्ध्याङ्गाचमने शास्त्रभेदे मन्त्रविशेषोऽपि स्मर्यते ।
 ‘वायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः स्मर्यन्त्यपः पिबेत् । आपः
 पुनस्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्’ एभिराचमनं चरेदिति
 श्रौतकीये पाठः । मैत्रायणीय गृह्य परि० । ‘प्रातः स्मर्यन्त्य-
 मेत्युक्त्वा सायनमग्निश्च मेति च । आपः पुनस्तु मध्याह्ने
 कयांदाचमनं ततः’ । ‘ततः प्राणायासानन्तरमिति’ आ० त०
 रघु० । ‘प्राणस्थायकनं क्त्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।
 अन्तरं खिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं कृतम्’ योगि० या० ।
 मदनपारिजाते । ‘सन्ध्याचमने बौधायनः अथातः सन्ध्यो-
 पासनविधिं व्याख्यास्यामः तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः
 प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्याग्निश्च मा मन्युयेति
 सायमपः पीत्वा, स्मर्यन्त्य मा मन्युयेति प्रातरपः पीत्येति’
 अग्निश्च स्मर्यन्त्येति यजुर्वेदिनामसौ मन्त्रौ च्छन्दोगानां तु
 सन्ध्याचमने गौतमोक्तौ मन्त्रौ द्रष्टव्या ‘अहश्च मादित्यश्च
 पुनात्विति प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति साय-
 मिति’ ‘एतौ च मन्त्रौ प्रजापतिद्वयौ लिङ्गोक्तदेशतौ चेति’
 अनयोश्च मन्त्रयोः सामविदिविषयकत्वेन तत्रोक्तावपि तयोः
 सम्यग्ज्ञानात् ‘यजः सर्वत्र पीयते’ इत्युक्तेः यजुर्वेदीता-

वेव प्रागुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुज्येते । तज्ज्ञाने तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीकाण्डे तु “इमं मन्त्रं ततश्चोक्ता कुर्यादाचमनं द्विजः । आचार्याः केचिदिच्छन्ति शाखाभेदेन चापरे । अन्तश्चरसि भूतेषु गृह्यां विश्वतोमुख ! । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आत्माज्योतीरसोऽमृतम्” । आचमने मन्त्रान्तरसक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्यवस्थायम् । मधुपर्कानाङ्गाचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत तृत्तादानादिपङ्क्तौ दृश्याः । विस्तरभयात्तेऽतन्नेक्ताः । तान्विकाचमनन्तु शाखवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाखाचमनं यथा । “आत्मविद्याशिवेस्तत्त्वैराचमेत् साधकाभ्योः । वाङ्मनानां परे दत्त्वा शुद्धेन पायसाचमेत्” स्वतन्त्रतन्त्रत् “आचामेदात्मतत्त्वाद्यैः प्रणशब्दैर्द्विठानकैः” मालिनीत । तथा च ओ आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओ विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओ शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । काल्यादो विशेषः तन्त्रसारे “कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा काल्यादिभिरुपसृष्टेत् । हाभ्यामौष्ठौ द्विरुज्ज्य चैकेन जालयेत् करम् । सुखत्राणेत्यधोत्तनाभ्युदयं भुजौ क्रमात् । आचम्यैव भवेत् काली वत्सराक्षां प्रपश्यति” भैरवीत० । काल्यादयश्च “काली कपालिनी कृष्णा कुरुकुम्भा विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोद्योद्यभा दीप्ता ततः परम् । नीला घना बलाका च माता सुद्रा मिता च ताः” इत्युक्ताः प्रयोगस्तु क्रीमित्यादिमूलमन्त्रेण विरपः पीत्वा ओ काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति द्विरुज्ज्येत् । ओ कृष्णायै नमः करं जालयेत् ओ कुरुकुम्भायै नमः सुखस्य स्पर्शः । ओ विरोधिन्यै नमः ओ विप्रचित्तायै नमः दत्तवामनासिकयोः । ओ उषार्थै नमः ओ उषप्रभायै नमः नेत्रेयोः । ओ दीप्तायै नमः ओ नीलायै नमः ओ त्रयोः । ओ घनायै नमः इति नाभेः । ओ बलाकायै नमः वलसः, ओ मातायै नमः शिरसः । ओ सुद्रायै नमः ओ मितायै नमः इत्यसौ स्पृष्टेत् । ताराचमनं तु “ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया जालयेत् करम् । स्त्रीं ह्रूमौष्ठौ द्विरुज्ज्य फट्कारैः जालयेत् करम् । आस्यं नामे दशौ ओम्वे नाभिस्तः शिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रयुज्यते आचम्य भैरवो भूत्वा वत्सराक्षां प्रपश्यति” भैरवीत० । यथा ओ उषतारायै नमः ओ एकजटायै नमः ओ नीलसरस्वत्यै नमः इति विरपः पीत्वा ह्योमिति योजेन करं जालयेत् । स्त्रीं ह्रं नित्येताभ्यामौष्ठौ द्विरुज्ज्य फट्ति करं जालयेत् । ओ वैरोचनाय नमः इति सुखम्

ओ शङ्खपाण्डुराय नमः ओ पद्मनाभाय नमः दत्तवामनासिके । ओ तावकाय नमः ओ मामकाय नमः नेत्रे । ओ पाण्डुराय नमः तारकाय नमः ओम्वे, ओ अक्षिताभाय नमः नाभिस्तु ओ पद्मानकाय नमः वलः । ओ यमानकाय नमः शिरः । ओ विमानकाय नमः ओ नरानकाय नमः इति असौ स्पृष्टेत् ।

वैष्णवाचमनं तु “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा हाभ्यां प्रक्षालयेत् करो । हाभ्यामौष्ठौ च संस्पृज्य हाभ्यां स्पृज्यात् सुखं ततः । एकेन हस्तं प्रक्षाल्य, पादावपि तथैकशः । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्ध्नि ततः सङ्कर्षणादिभिः । आस्यनासात्रिकर्णांश्च नाभ्युदयं भुजौ क्रमात् । स्पृष्टे देवं भवेदाचमनं च वैष्णवान्वये” गौत० सचतुर्थीनमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः” निबन्धे । ततश्च ओ केशवाय नमः इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च “केशवनारायण माधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनतिविक्रमशमनश्रीधरहृषीकेश पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानि रघुरूपोत्तमाधोज्जननृकिंहाच्युतजनार्दनोपेन्द्रहरिविष्णवः” तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तयः । विष्णोर्द्विधोत्कीर्त्तनं मूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्त मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेकः । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । ३ आचमनसाधने देवतार्चनोपचारभेदे । “जातीफललवङ्गककौलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति” तन्त्रसारोक्ते जातीफलादिचूर्णाभिश्चिते षट्पलमिते जले तत्साधने ४ जलभावे च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ४ पाने च । “सुवर्षकलसेनैवाचमनं कुरु केशव ! । पद्मचक्रधरो देव ! कपालो ! परमेश्वर !” विष्णुपूजाचमनदानमन्त्रः ।

आचमनक न० आचमनस्य कं जलमत्र । १ पतद्गुह्ये (पिकदानि) (डावर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २ आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते वृद्धात् क आ+चम+करणे बा० अनीयर् वा । आचमनीयार्थे देये जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते १ जले आचमनशब्दे प्रमाणसक्तम् । “आचमनीयमाचनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्णतामिति” भवदे० कर्मणि अनीयर् । प्रेयजले २ स्वार्थे कन् तत्रैव । अर्घ्यमाचनीयकम्” गोडुशोपचारः “उच्छिञ्चोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्” गौतमीयम् ।

आचम्य अच० आ+चम-ल्यप् । १ आचमनं कृत्येत्यर्थे आ+चम-कर्मणि यत् । २ आचमनीये जलादौ लि० ।

आचय पु० आ+चि-अच् । दूरस्थस्य पुष्पादेशयने । हस्तेन चयने तु घञ् आचाय इत्येव । तत्र नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आचयकः आवितौ नियुक्ते लि० ।

आचरण न० आ+चर-ल्यट् । १ आचारे 'अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः' नैष० । "आचरत्यनेन करणे ल्यट् । २ रथे शशकटे च लि० । "यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः एवमस्मिन् शरीरे युक्तः" का० उ० । "प्रयुज्यते इति प्रयोग्योऽश्वोवलीवर्द्धोवा आचरत्यनेन आचरणो रथोऽनो वा तस्मिन् आचरणे युक्तः तदाकर्षणाय, एवमस्मिन् शरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चदशः इन्द्रियमनोबुद्धियुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानरूपक्रियामूर्च्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः ईश्वरेण राज्ञेव सर्वाधिकारे दर्शनश्रवणचेष्टा व्यापारेऽधिकृतः" इति श० भा० ।

आचरित न० आ+चर-भावे क्त । १ आचारे "वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसङ्गा" जयदेवः । २ ऋणिकादण्यहणोपायभेदे । "धर्मेण व्यवहारेण कृतेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च" मनुः । "तत्र ऋणिको यदि निःस्त्रो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्म्मोपकरणं धनं दत्त्वा ऋषिबाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् गृह्णीयादिति" मेधा० । कृताचरितबलान्याह वृह० । "कृद्भाना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाङ्क्षनी । अन्याहृतादि व्याहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः । दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा हारोपवेशनम् । यत्पार्थोदाप्यतेऽर्थं स्वतदाचरितमुच्यते । बह्वा स्वगृह्मानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते" कुल्लू० उ० । कर्मणि घञ् । २ अनुष्ठिते लि० । "जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याऽऽचरिता द्विजैः" काशी० ।

आचरणीय लि० आ+चर-अनीयर् । अनुष्ठेये "यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति" स्मृतिः । तव्य । आचरितव्यमप्यत्र लि० ।

आचर्य्य न० आचर्यतेऽत्र आ+चर-आधारे यत् । अनुष्ठानयोग्ये देशे "आचर्य्यमनित्ये" पा० सू० उक्तेः आचर्य्यम् । अङ्गुते लि० ।

आचान्त लि० आ+चम-क्त । आचमनकर्त्तरि "१ आचान्तः पुनराचामेत्" काशी० स्मृतिश्च । कृतमाचमनं यस्य ताडणे २ जलादौ च "आचान्तोदकाय गो-

रिति नापितस्त्रिज्यात्" संत० गोभिलसूत्रम् ।

आचाम पु० आ+चम-भावे घञ् वा वृद्धिः । आचमने कर्मणि घञ् । २ भक्ष्ये भक्तनिस्त्रावे मण्डे (माड्) "पिश्याकाचामतक्रास्त्रुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासः स्यात् कच्छः सौम्योऽयमुच्यते" या० । पिश्याकः निष्कृततैलस्त्रिजः अदननिस्त्रावोदस्त्रिजदकसक्तूनां पञ्चानामैकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य षष्ठेऽङ्गि उपसेदिति" मिता० । "पिश्याकः खलिः आचामः भक्तमण्डः" प्रा० वि० । "आचामसमय पिश्याकं तक्रास्त्रोदकसक्तूनां । तत्रहं तत्रहं प्रयुज्जानोवायुभक्ष्यहृदयम् । एकरात्रोपवासस्तु तत्रा पुरुष उच्यते" यमः । ४ सौत्तमणीयागाङ्गे सुरासाधने भक्तमण्डे च "कृत्वा तांश्च ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरम्" कात्या० १६, १, २० । "दक्षिणेन हारेण प्रवेश्याग्नप्रागारं नग्नहृत् चूर्णानि कृत्वा । लग्नहुः कृत्वा उच्यते । तांश्च शष्पादौ शूर्यायित्वा ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते । ब्रीहियवाभ्याञ्च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम् तेन सा तद्वर्णैरभिसंध्यते । अतस्तयोश्चतुर्मुष्टिकपृथक्पूर्वकं पृथगोदनौ निष्पाद्यते । नग्नहुद्ध्यार्थं माह । "सज्जत्वक्त्रिफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा । चतुर्ज्ज्वरितकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली । वंशोऽवका वृहच्छला चित्रकं चेन्द्रवारुणी । अश्वगन्धां ससुत्पाद्य मूलान्येतानि निर्द्दिशेत् । धान्यकं च यवानौ च जीरकं कणजीरकम् । द्वे हरिदे वचा चैव विरूढा ब्रीहयो यवाः" । क्रयणानन्तरं शष्पादन्यादाय दक्षिणेन हृत्वाग्नप्रागारं प्रवेश्य लग्नहुच्चूर्णानि कृत्वा सज्जत्वगाद्यौषधानि तूष्णीं पिष्टा तान् शष्पतोक्मलाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपार्श्वमासधर्मेण पात्रासादनादि । श्यामाकचतुर्मुष्टिकपृथक्पूर्वकं फलीकरणान् समन्वकं कृत्वा वज्रतरोदके पृथक् पृथक् चरुपक्ता शृतालम्भानानान् ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ परिषिच्य पृथग्भिद्ययोः पात्रयोश्चूर्णैर्मध्यादिति रक्तमुष्णोदकम् (मण्डम्) अवसाव्य तदुदकं (मण्डम्) लग्नहुप्रभृतिभिस्तुभिस्तूष्णैः संसृज्य निदधाति स्थापयति तन्मासरं तस्य चूर्णं संसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा "एवमाचामयोश्चूर्णं संसर्गानन्तरमिति" च कर्कः । सौत्तमणीशब्दे तदीयसुरासाधनसंस्कारप्रकारोवक्ष्यते

आचार पु० आ+चर-भावे घञ् । १ आचरणे अनुष्ठाने स च

अनुष्ठाननिवृत्त्यात्मकभावाभावरूपः तत्र सदाचारः वेद-
स्त्यादिविहितः तत्र निषिद्धश्च कदाचारः इति भेदात्
द्विविधः । सदाचारलक्ष्योक्तं काशी० । “सदाचारे हि सर्वेऽर्थे
नाचारात् रिष्यते पुनः । तस्मात् विप्रैश्च सततं भाव्यमा-
चारशालिना । विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं द्विजाः ।
विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्विधाः” । प्रसङ्गादाचार-
पदार्थे गिरूप्यते तत्र शा० सू० भा० । “चरणादिति चेन्नो-
पलक्ष्यार्थेति काष्णार्जिनिः” सू० । “अथापि स्यात्
या श्रुतिरनुशयसङ्गावप्रतिपादनायोहता “तद्यद्वह-
रमणीयचरणा इति” सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति
नानुशयात्” अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः “चरणं चारित्वम्
आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलकर्म-
णोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन
व्यपदिशति “यथाऽऽचारो तथा भवतीति यान्यनवद्वानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुच-
रितानि तानि त्वयीपास्यानीति च” । तस्माच्चरणाद्यो-
न्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैष दोषः यतोऽनु-
शयलक्षणाद्यैवेष्टा चरणश्रुतिरिति काष्णार्जिनि-
राचार्योमन्यते” भा० । “आनयेक्यमिति चेन्न तदपेक्ष-
त्वात्” शा० सू० । “स्यादेतत्कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं
शीलं विहाय लाल्क्षणीकोऽनुशयः प्रत्याय्यते । ननु शीलस्यैव
तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्यसाधुरूपस्य शुभाशुभ-
योन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित्
फलमभ्युपगन्व्यम् अन्यथा ह्यनर्थक्यमेव शीलस्य प्रस-
ज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्म-
जातं चरणपेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः
स्यात् । “आचारहीनं न पुनर्नि वेदा” इत्यादि स्मृतिभ्यः
पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्म-
जाते फलभारभमाणे तदपेक्षेवाचारस्तत्रैव कश्चिदतिश-
यमारप्यते कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः ।
तस्मात्कर्म्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारण-
मिति काष्णार्जिनेर्मतम् । न हि कर्म्मणि संभवति शी-
लाद्योन्यापत्तिर्युक्तानि हि पङ्क्त्यां पलायितं पारयमाणो-
जातुभ्यां रंहितमर्हतीति” भा० । “सुष्ठतदुपलते एवेति
वादरिः” शा० सू० । “वादरिस्त्वाचार्यः सुष्ठतदुपलते एव च-
रणशब्देन प्रत्याय्यते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्य-
नर्थान्तरम् । तथा ह्यविशेषेण कर्म्मभावे चरतिः प्रयुज्य-
मानो दृश्यते यो हि इष्टादिबल्लणं पुण्यं कर्म करोति तं

लौकिका आचक्षते धर्म्मं चरत्येष महात्मेति । आचारो-
ऽपि धर्म्मविशेष एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्म्मचरणयोर्ब्रह्मण-
परिव्राजकन्यायेनाभ्युपपद्यते । तस्माद्मणीयचरणाः पुण्य-
कर्माणि कपयचरणा निन्दितकर्माणि इति निर्णयः”
भा० । अत्र शीलाचारयोः पर्यायत्वोक्त्या “वेदोऽखिलो
धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधू-
नामात्मनस्तुष्टिरेव च” मनुवचने शीलस्य पृथगुक्ति
ब्रह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम् । अतएवानन्तरं
मनुनैव “वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्म्मस्य लक्षणम्” शील-
साधारान्तर्भावमभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्म्ममूलत्वसङ्गम् ।
शीलञ्च “ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोप-
तापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता, शरण्याता, कारुण्यं प्रशान्त्येति
त्वयोदशविधं शीलमिति” हारीतोक्तं तच्चाचारभेद
एव । मेधातिथिस्तु शीलसमाधाविति धातोरूपसङ्गा
“शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसोव्यापारः यच्चेतसो-
ऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता
तच्छीलमुच्यते” इत्याह । तदप्याचार एवान्तर्भवति ।
तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मू-
लत्वं स्यान्नाचाराणामित्याहुः यादृशाचारस्य धर्म्म-
मूलत्वं तमाह मेधातिथिः । “आचारोव्यवहारोऽनु-
ष्ठानम् । यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्म्मे-
व बुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा
विवाहादौ कङ्कणधारणादि साङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते ।
याच विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः प्रख्यातदृक्चतु-
ष्पथादिपूजा देशभेदेनेत्यादि” एवं शीलकाद्याचरणम् ।
अन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम् ।
स्पष्टसङ्गतं प्रयोगपारिजाते स्कन्धेऽपि । “न यत्र साक्षा-
द्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ । देशाचारकुलाचारैस्तत्र
धर्म्मो निरूप्यते” अत्र न निषेधा इत्युक्तेः श्रुतिस्मृत्यो-
र्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते । तच्चानु-
पदं विवेक्तव्यम् । स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुष-
भेदाच्च नानाविधः प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः ।
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्म्ममूलमतएवास्या-
त्याज्यत्वसङ्गम् “देशानुशयं कुलधर्म्ममयां स्वजातिधर्म्मं
न हि संत्यजेच्च” । एवं पितृप्राद्याचारोऽपि धर्म्ममूलतवा-
पाह्यः “येनास्य पितरोवाता देन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते” मनूक्तेः ।
अत्र सन्मार्गमिति विशेषणात् कदाचारो न धर्ममूल-
मिति गम्यते ततश्च षोडशग्रहणग्रहणयोरुदितानुदित-
होमयोः वैकल्पिकयोरेव पित्राद्याचारस्य प्रामाण्यं
तदज्ञाने आत्मतुष्टेः इति द्रष्टव्यम् । तदयं निर्गलि-
तार्थः । यत्र श्रुतिस्मृतिद्वैधम् तत्र सदाचारदर्शनेन
शास्त्रार्थं निश्चित्य सद्गिराचरितमार्गेणाचरणं प्रथमः कल्पः ।
तदसम्भवे तु पित्राद्याचारदर्शनेन एकतरपक्षान्वयणं
तस्याप्यज्ञाने आत्मतुष्टयेव तदेवाचरितव्यमिति ।
यत्र साक्षात् श्रुतिस्मृती मूलं नोपलभ्येते एवं
विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती वा नोपलभ्येते तत्रापि सदाचारस्य
धर्ममूलत्वम् “न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ
स्मृतौ” इति प्रागुक्तस्तान्द्वाक्यात् यत्र तु विरु-
द्धार्थश्रुतिस्मृती उपलभ्येते तत्र न सदाचारः प्रमा-
णम् यथा दाक्षिणात्यानां शिष्टानां मातुलकन्यादि
परिणयनाद्याचारः । स त्वनाचारोऽपि तद्देशीयानां स्वत्व-
दोषायेति व्यवस्थापितमनाचारगच्छे १५७ पृष्ठे दृश्यम् ।
सदाचारस्य च स्मृतेरिव न साक्षात् श्रुतिकल्पकता
किन्तु स्मृतिद्वारैवेति जैमिनीयन्यायमालायां प्रथमा-
ध्याये निरूपितं तत्रैव विस्तरो दृश्यः । एवञ्च श्रुतेः
स्मृत्युपजीव्यत्ववत् आचारस्य स्मृत्युपजीव्यतया ततोदुर्ब-
लत्वम् दुर्बलेन च तेन बलीयसोबाधायोगाच्च नाचारेणो-
पजीव्यजातीयस्मृतिबाधोगुक्तः अतएव जैमिनिना
“विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति” सूत्रे उप-
जीव्योपजीवकयोर्विरोधे उपजीवकस्यानपेक्षता अननु-
ष्ठानम् असति तु विरोधे उपजीवकेन स्मृत्याचारपदा-
येन उपजीव्ययोः श्रुतिस्मृत्योरनुमानमित्युक्तम्” ततश्च
स्मृतिविरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति स्थितम् ।
अतएव दुर्बलत्वाभिप्रायेणैव भा० आ० प० । ‘धर्मं
जिज्ञासामानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । द्वितीयं धर्म-
शास्त्रञ्च तृतीयं लोकसंप्रहः” इति लोकाचारस्य
तृतीयत्वं, श्रुतेः परमत्वोक्त्या च स्मृतेर्द्वितीयत्वमुक्तम् ।
स्पष्टमुक्तम्” प्रयो० पा० स्मृतौ । “स्मृतेर्वेदविरोधे तु
परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकाचारं स्मृति-
बाधे परित्यजेत्” “तदन्ताभे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इति
वशिष्टेन शास्त्रालाभे एव शिष्टाचारस्य याज्ञ-
ताभिहितता । शिष्टाचारस्य यद्यपि देशभेदात्
जानाविधः तथापि मनुना ब्रह्मार्चस्तद्देशीयानामेव

पारम्पर्यांगताचारस्यैव सदाचारताया व्यवस्थापनात् तत्र-
त्यपारम्पर्यक्रमगताचारएव सदाचारः । ब्रह्मार्चसं परि-
भाष्य यथाह मनुः-“तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य-
क्रमगतः । वर्णानां सान्तरत्नानां च सदाचार उच्यते”
इति तथा “कुरुक्षेत्रं च मत्स्याथ पञ्चालाः शूरसेनकाः एष
ब्रह्मर्षिदेशोऽयं ब्रह्मार्चार्चानन्दनरम् । एतद्देशप्रसूतस्य ।
सकाशादयजन्मनः । स्वं स्वं चरित्वं शिष्यैरनु पृथिव्यां
सर्वमानवाः” इति मनुना ब्रह्मर्षिदेशवासिप्रसक्ताशात्
सदाचारस्य शिष्यणीयत्वोपदेशात् तद्देशीयाचारोऽपि सदा-
चार इति गम्यते । सदाचारोऽपि न केवलं शास्त्रामूलकः
किन्तु शास्त्रमूलकोऽपि तच्च शास्त्रं मानवादिसंहितादि ।
तत्र काशीखण्डे शास्त्रमूलकाः सदाचाराः समुच्चित्य-
प्रशंसापूर्वकं केचित् दर्शिता यथा ।
“लक्षणैः परिहीनोऽपि सस्यमाचारतत्परः । अज्ञावाननस्यस्य
नरोजीवेत्तमाः शतम् । दुराचाररतो लोके गर्हणीयः
यमान् भवेत् । व्याधिभिश्चाभिभूयेत तथात्यायुः सुदुः-
खभाक् । त्याज्यं कर्म पराधेनं कार्यमात्मवशं सदा ।
दुःखी यतः पराधीनः सदैवात्मवशः सुखी । यस्मिन् कर्म-
गत्यन्तरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति । तदेव कर्म कर्त्तव्यं विप-
रीतं न च क्वचित् । प्रथमं धर्मसर्वस्वं प्रोक्ता यच्चियमा-
यमाः । अतस्तोऽप्येव धैर्यतः कर्त्तव्यो धर्म्ममिच्छता । सत्यं
क्षमाज्ज्वलं ध्यानमानुशंस्यमहिं सनम् । दमः प्रसादोमा-
धुर्यं स्मृततेति यमा दश । शौचं स्नानं तपोदानं मौनेज्या-
ध्ययनं व्रतम् । उपोसनोपस्यदण्डोदग्रेति नियमाः
स्मृताः । कामं क्रोधं मदं मोहं मात्सर्यं लोभमेव च ।
अमनू पटु वैरिणो जित्वा सर्वत्र विजयी भवेत् । शनैः
शनैः सञ्चिनुयाद्धर्म्मं वल्मीकश्छद्मवत् । परपीडामकुर्वीणः
परलोकसहायकः । धर्म्म एव सहायी स्यादमुल न परि-
च्छदः । पितृमातृसुतभ्रातृयोषिभ्रातृजनादिकः । जा-
येत चैकलः प्राणी प्रलीयेत तथैकलः । एकलः सुकृतं भुङ्क्ते-
ऽश्लीयाद्भुक्तमेकलः । देहं पञ्चत्वमापन्नं त्यक्त्वा सौ काष्ठ-
लोडवत् । बाह्यवाविसुखायानि धर्म्मीयान्नमनुब्रजेत् । नित्यं
सञ्चिनुयाद्धर्म्मं ततोऽमुल महार्चयिनम् । धर्म्मं सहायिनं
लब्ध्वा सन्तरेद्दुस्तरं तमः । सम्बन्धानाचरेन्नित्यमुत्तमैरुत्तमैः
सुधीः । अधमानधर्म्मांस्त्यक्त्वा कुलमुत्कर्षतां नयेत् । उत्तमा-
नुत्तमानेव कुर्वन् हीनांश्च वर्जयन् । ब्राह्मणः श्रेष्ठता-
मेति प्रत्यवायेन श्रूयताम् । अनध्ययनशीलञ्च सदाचारविल-
ङ्घिनम् । अलसं च दुराचार्द ब्राह्मणं बाधतेऽन्तकः ।

ततोऽभ्यस्येत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्य-
 अभिलष्यन्ति सदाचारसमागमम्” इति । प्रथमं “रजनी-
 प्रान्त्यधामाङ्गं ब्राह्मः समयउच्यते । स्वहितं चिन्तयेत्-
 प्राशस्त्यं चोत्थाय सवेदा । गजास्यं संस्मरेदादौ ततश्च
 सहाय्या । ओकान्तं श्रीसमेतं तु ब्रह्माख्या कमलोद्भवम्
 इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् सुनीनपि । गङ्गाद्याः
 सरितः सर्वाः श्रीशेलाद्याखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन्
 सप्तर्षीन् मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः ।
 कामदुषादिकाः । कल्पवृक्षादिदृक्षांश्च धातून् काञ्चनसु-
 खतः । दिव्याः स्त्रीरुर्वशीसुख्या गरुडादीन् पतन्तिष्ठः ।
 नागांश्च शेषप्रसुखान् गजानैरवतादिकान् । अश्वानुच्चैः-
 श्वान् सुखान् कौस्तुभादीन् मणोन् शुभान् । ऋदेरुन्ध-
 तीसुख्याः पतिव्रतवतीर्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः
 काशीपुरीसुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदानृक्
 प्रसुखानपि । गायत्रीप्रसुखान् मन्त्रान् योगिनः सनका-
 दिकान् । प्रणवादि महावीजं नारदादींश्च वैष्णवान् ।
 शिवभक्तांश्च वाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढप्रतान् । वदान्यांश्च
 दधोच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतान् । जननीचरणौ स्मृत्वा
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरं च गुरुं चापि हृदि ध्यात्वा-
 प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यं कर्त्तुं नैर्ऋतीं दिशमाययेत् ।
 यामाहुतुःशतं गच्छेन्नगराञ्च चतुर्गुणम् । तथैराच्छाद्य
 वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्णोपवीत्युदग्गतो
 दिवसे सन्ध्योरपि । विस्मृत्य विस्मृजेन्मौनी निशयां
 दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाभु नोविप्रगोवज्रानिलसंसुखः ।
 न फालकटे भूभागे न रथ्यासेभ्यभूतले । नालोकयेद्दिशो-
 भागान् क्षोतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना लिङ्गं
 धृत्योत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादत्ते जन्तुकर्कर-
 वर्जिताम् । विहाय भूमिकोत्खातां शौचोच्छिष्टाञ्च ना-
 कलाम् । गुह्ये दद्यान्मृदञ्चैकां पायी पञ्चाश्वसान्तराः ।
 दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये ऋदः । एकैकां पादयो-
 र्दद्यात्सिक्तः पाण्योर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं गृही कुर्या-
 द्बन्धलेपक्षयावधि । क्रमाद्द्गुणमेतत्स्याद्गुणचार्यादिषु
 लिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्र्यर्द्धं
 च तर्द्धं च पथि चौरादिगर्हिते । तर्द्धं योषितां सुस्थे-
 नूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्वैर्नदीतौर्यैर्भूत्कूटैश्चापि-
 गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धि-
 भाक् । अर्द्धपालीफलोन्मना मृदः शौचे प्रकीर्त्तिताः ।
 सर्वाश्चाहुतयोऽप्येव पासाश्चान्द्रायणेऽपि च” ततः

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६३८ पृष्ठे दर्शिताः ।
 “अथो मुखं विशुद्ध्यर्थं गृहीयाद्दन्धावनम् । आचान्तोऽथ
 शुचिर्यस्मादकृत्वा दन्धावनम् । प्रतिपद्दर्शपङ्कते नवम्यां
 रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् ।
 अलाभे दन्त काष्ठानां निषिद्धेऽवाध वासरे । गण्डूपा इ-
 दं याह्या सुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाण-
 सत्वचं निर्माणं दृढम् । दादशाङ्गुलमानञ्च साम्यं स्या-
 दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिहस्तासेन वक्ष्येऽन्येषु तूदितम् ।
 आम्नान्नातकधातृजमङ्गोठखटिरोद्भवम् । शस्यपामार्ग-
 खर्जरीशेनुयोपरिणीतोलुजम् । राजादन्तं च नारङ्गं
 कषायं कटुकष्टकम् । क्षीरदन्तोद्भवं वापि प्रशस्तं दन्तधा-
 वनम् । जिह्वोक्लेखनिकां वापि कुर्याच्चाप्राप्तं शुभम् ।
 “अन्नाद्याय व्यूहयध्वं सोमोराजायमागमत् । स मे सुखं
 प्रसाध्येत यशसा च भगेन च । आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशु-
 वस्त्रानि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च तन्नो धेहि वनस्पते” ।
 मन्त्रावेतौ समुच्चार्य यः कुर्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः
 सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्युषिते यश्चाङ्गवेद्यं शुद्धि-
 भाङ्गनरः । ततः कुर्यात्प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् ।
 उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनममङ्गनम् । गन्धालङ्कारस-
 द्दक्ष पुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्याद्दन्तधा-
 वनपूर्विकाम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धेतोर्थे विशेषतः ।
 प्रातः स्नानाद्यतः शुद्धेत्कायोऽयं मलिनः सदा । क्लिप्तो
 नवभिस्त्रैः स्वत्येष दिवानिशम् । उत्साहमेधासौ-
 भाग्यरूपसंपत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातः स्नानं
 विशिष्यते । प्रखेदलालाद्याखिलो निद्राधीनोयतोनरः ।
 प्रातः स्नानास्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रात-
 स्तु यत् स्नानं संजाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहु-
 स्तन्महाधविषातकत् । प्रातः स्नानं हरेत्पापमलच्छीं
 ग्लानिमेव च । अशुद्धित्वञ्च दुःस्वप्नं तद्विषुष्टिं प्रय-
 च्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातः स्नायिजनं क्वचित् ।
 दृष्टादृष्टफलं तस्मात्प्रातः स्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राध्याये
 च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यं कमेव च । शौचाचमन-
 माधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्वं गात्राणि प्रातः
 सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि
 विविधानि च । अध्यापयेच्छुचोन् शिष्यान् हितमेधा
 समर्द्धितात् । उपेयादीन् च वापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
 ततो मध्याह्नसिद्धयर्थं पूर्णोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा
 माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

नैतिकं विधिमाचरेत् । पचनाग्निं समुष्णाल्पं वैश्वदेवं
समाचरेत् । निष्पावान् कोटवान् मापान् कलायाश्चनकां-
स्त्यजेत् । तैलपक्वं च पक्वान्नं सर्वं लवणयुक्त्यजेत् । आद-
कांश्च मसूरांश्च वर्तुलान् वर्धटीस्तथा । भुक्तशेषं पर्युषितं वैश्व-
देवे विवर्जयेत् । दर्भपाणिः समाचम्य प्राणायासं विधाय
च । पुष्पोदेवेति मन्त्रेण पर्युत्तणमद्याचरेत् । प्रदक्षिणञ्च
पर्युक्ष्य त्रिः परित्स्तीर्य वै कुशान् । एषोहदेवमन्त्रेण
वज्रं कुर्यात् सुसंमुखम् । वैश्वानरं समभ्यर्च्य वाज्य
पुष्पान्तैरथ । भूराद्याञ्चाहुतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः
प्रणवादिकाः । ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्या-
त्तथाहुतिम् । तथा देवकृतस्याद्याजुह्याञ्च पडा-
हुतीः । यमाय तृणीमेकाञ्च तथा खिरकते द्वयम् ।
विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्योभूमौ दद्यात्ततो वलीन् । सर्वेभ्यश्चापि
भूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे । तद्दक्षिणे पितृभ्यश्च प्राचीना-
वीतिकोददेत् । निर्गोजनोदकाधिं चैशान्यां वै यज्ज्ञा-
णाञ्चयेत् । ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमोदद्यात्तदुत्तरे ।
निर्वीतो सनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यवान् । हन्त षोडश-
भिर्पांसैश्चतुर्भिः पुष्कलं स्रुतम् । यासमात्मा भवेद्भिक्षा
गृहस्थस्रुतप्रदा । अध्वगः क्षीणवृत्तश्च विद्यार्थी
गुरुपोषकः । यतिश्च ब्रह्मचारी च पठेते धर्मभिक्षुकाः ।
अतिथिः पान्यकोत्तेयोऽनूचानः श्रुतिपारगः । मान्या-
वेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् । अपि श्रपाके
शुनि वा नैवान्नं निष्फलं भवेत् । अन्नार्थिनि समीयाते
पात्वापातं न चिन्तयेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां
पापरोणिणाम् । काकानाञ्च कमीणाञ्च बहिरन्नं
किरेद्भुवि । ‘ऐन्द्रावरुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये ।
प्रतिगृह्णन्विभं पिण्डं काका भूमौ मयापितम् । द्वौ-
श्चानौ श्यामशबलौ वैश्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं
प्रदास्यामि स्थातामेतावहिंसको । देवा मनुष्याः पशवो
रक्षोयक्षोरगाः खगाः । दैत्याः सिद्धाः पिशाचाश्च प्रेता-
भूताश्च दानवाः । तृणानि तरवश्चापि सहस्तेनाभिला-
पुकाः । कर्मिकीटपतङ्गाद्याः कर्मवन्वा बुभुक्षिताः ।
तन्प्रार्थमञ्चं हि मया दत्तं तेषां हृदेऽस्तु वै’ । इत्थं भूतबलिं
दत्त्वा कालं गोदोहमात्रकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायान्तं
विशेद्धोष्यगृहं ततः । अदत्त्वा वायसबलिं नित्ययाज्ञं
समाचरेत् । नित्ययाज्ञेषु सामर्थ्यांस्त्रीन् ह्यवेकमथापि
वा । भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्याद्दुहृत्य दुर्बलः । नित्ययाज्ञं
देवहीनं नियमादि विवर्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैतत्

दाहभोक्तृप्रतोष्णितम् । पितृयज्ञं विधायेत्यं स्वच्छबहिरमा-
तरः । अदृष्टासनमध्यास्य भुञ्जीत पिशुभिः सह । सुगन्धिः
सुमनाः सुग्वी शुचिवासीद्वयार्णवतः । प्रागास्य उदगा-
स्योवाभुञ्जीत पितृसेवितम् । विधायाचमनन्तदुपरिष्ठा-
दधस्तथा । आपोशानविधानेन कृत्वाऽश्रीयात् सुधी
र्द्विजः । प्रदद्याद्भुवःपतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्ता भूमौ बलित्वयम् । सकृन्नाप उपस्थं श्य
प्राणाद्याहुतिपक्कम् । दद्याज्जठरकुण्डाम्नौ दर्भपाणिः
प्रसन्नधीः । दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते ।
केयकोटादिसंभूतं तदश्रीयात् सदभिकः । यावत्तद-
न्नमश्रीयाच्च न्यूनं तद्गुणागुणान् । भुङ्क्ते पितरस्तावद्या-
वन्नोक्ता गुणागुणाः । अतोमौनेन योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते
केवलानृतम् । अनुपीयततः क्षीरं भक्ष्यं पानायमेव वा ।
अमृतापिधानमसीत्येवं प्राश्योदकं सकृत् । पीत-
शेषं क्षिपेद्भूमौ तोयं मन्त्रमिमं पठन् । सुप्रचालित
हस्तस्य दक्षिणाङ्गुलमूलतः । ‘रौरवेऽपुष्पानिलये पद्मा-
वुदनिवासिनाम् । उच्छिडोदकमिच्छन्नामल्यभुषतिष्ठ-
ताम्’ । पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः ।
हस्तेनोदकमादाय मन्त्रमेतदुदीरयेत् । ‘अङ्गुलमात्रः
पुरुषस्त्वङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः
प्रीणाति विश्वभुक्’ । इत्थं परिसंकल्प्य प्रक्षाल्य चरणौ-
करी । ततोऽन्नपरिपाकार्थं मन्त्रानेतानुदीरयेत् । ‘अग्नि-
राधाययेद्वातान् पार्थिवान् पवनेरितः । दसावकाशोनम-
सा जरयत्वस्तु मे सुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्या-
नयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् । समुद्रोवडुवाग्निश्च ब्रह्मोब्रह्मस्य नन्दनः । मयाऽ-
भ्यवहृतं यत्तदशेषं जरयन्त्वमे’ । सुखशुद्धिं ततः कृत्वा
पुराणश्रवणादिभिः । अतिवाह्य दिवाशेषं ततः सन्ध्यां
समाचरेत् । गृहे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्यादशगुणा क्रमात् ।
संभेदे स्याच्छतगुणा ह्यनन्ता शिवसन्निधौ । उपासिता
बहिः सन्ध्या दिवामैद्युनपातकम् । शमयेदन्ततोक्ताधं मद्या-
गन्धजमेव च । पश्चिमास्योजपेत्तावद्यावत्तत्तद्वर्णनम् ।
अतिथिं सायमायान्तमपि वा भूतहृदोदकैः । सम्भाव्य प-
रित्यजेत्प्रत्यं निशः प्राक् प्रहरं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म
कृत्वा श्रुतेः पठनपाठनैः । एककाष्ठमयीं शय्यां नाति-
तृप्तेऽप्य संविशेत् । उद्देशतः समाख्यात एव नित्यतनो-
विधिः । इत्थं समाचरन् विप्रोनावसीदति कर्हिचित् ।
इत्थं नित्यधर्माचरणसुक्ता गृहस्थवर्ज्यावर्ज्यविशेषकालं वीक्तः

“अतुक्कालाभिगमनं धर्म्मोऽयं गृह्णिणः परः । स्त्रीणां वर
मनुसृत्य यथाकास्यथ वा भवेत् । दिवाभिगमनं पुंसामना-
युष्यं परं मतम् । आङ्गाहः सर्व्वपर्व्वीणि यत्नात् त्याज्या
नि धीमता । तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहात् धर्म्मात्यच्यवते
परात् । अतुक्कालाभिगमो यः स्वदारनिरतश्च यः । स
ब्रह्मचारी धर्मज्ञोविज्ञेयः स गृह्णाश्रमी । अतुक्कालाभिग-
यामिन्यश्चतस्तस्मात् गृहिताः । पुत्रास्तास्तपि या युष्माः
अयुष्माः कन्याकाप्रजाः । त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं मघां
भूलां विहाय च । शुचिः संनिविशेत्पत्नीं पुं नामच्च विशे-
षतः । शुचिं पुत्रं प्रसूयेत पुरुषार्थप्रसाधकम् । अपि
विवाहे गोदन्धं यदुक्तं तच्च शस्यते । शुक्लमण्वपि कन्यायाः
कन्याधिक्रयपापकृत् । अपत्यविक्रयो कल्पं वसेद्विद्वत्क्षम-
भोजने । अतोनास्त्वपि कन्यायाः उपजीवेत्पिता धनम् ।
स्त्रीधनान्पुत्रजीवन्ति ये मोहादिह बान्धवाः । न ते परं निर-
यगास्तेषामपि हि पूर्व्वजाः । पत्या तुष्यति यत्र स्त्री तुष्येदाव-
स्तिया पतिः । तत्र तदा महालक्ष्मीर्निवसेद्दानवारिणा”
“वाणिज्यं नृपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुत्रिवाहः
क्रियालोपः कुले पतनहेतवः । कुर्याद्वाहिके वज्रौ गृह्य
कस्मात्सहं गृही । पञ्चयज्ञक्रियां वापि पतिं दैनन्दिनी-
मपि । गृहस्थाश्रमिणः पञ्चसुनाकर्म्म दिनेदिने ।
कण्डूनी मेघणी चूर्णी उदकुम्भस्तु भार्जनी । तासाञ्च
मञ्चसूत्रानां निराकरणहेतवः । क्रतवः पञ्च निर्दिष्टागृहि-
न्त्रे योऽभिवर्द्धनाः । पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणञ्च पितृ-
क्रतुः । होमोदैवो बलिर्भैतोऽतिथ्यर्चा क्रतवः क्रमात् ।
पितृप्रीतिं प्रकुर्व्वीणः कुर्यात् आहुमन्यहम् । अन्नोदक
पयोमूलफलैर्वापि गृह्णाश्रमी । गोदानेषु च यत्पुण्यं पात्राय
विधिपूर्व्वकम् । सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नु-
यात् । तपोविद्यासमिहीमे कृतं विप्रास्वपावके । तार-
येद्विघ्नसंघेभ्यः पापाक्वेरपि दुस्तरात् । अनर्चितोऽतिथि-
र्गृहात् भग्नाशो यस्य गच्छति । आज्ञा सञ्चितात्
पुत्रात् तत् क्षणात् स बहिर्भवेत् । सान्त्वयन्पूर्व्वीणि
वाक्यानि शय्यार्थं भूस्तृणोदकैः । एतान्यपि प्रदेयानि सदा
गन्तुकृतये । गृहस्थः परपाकाढ्यः प्रेतः सन्
पशुपतां व्रजेत् । श्रेयः परार्थपुष्टस्य गृह्णीयादन्न-
दोषतः । आदिहोदोऽतिथिः सायं सत्कर्त्तव्यः प्रयत्नतः ।
असत्कृतोऽन्यतो गच्छन् दुष्कृतं भूरि यच्छति ।
भुञ्जानोऽतिथिसेवाश्रमिहार्थं भग्नभागवत् । प्रणोद्यातिथि
मन्नाशी किलिषी च गृह्णाश्रमी । वैश्वदेवान्तसंप्राप्तः

सूर्य्योदोवाऽतिथिः सूरतः । न पूर्व्वकाल आयातो न च
दृष्टवरः कचित् । बलिपात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः ।
अदत्त्वा तं बलिं तस्मै यथाशक्त्यन्नमर्पयेत् । कुमारश्च सुवा-
सिन्योर्गर्भिण्योऽतिरुजाश्विताः । अतिथेरादितोऽप्येते भो-
ज्या नात्र विचारणा । पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वाद्याद्युद्धतं
गृही । स्वार्थं पचन्नचं भुङ्क्ते केवलं स्त्रोदम्भारिः । माध्या-
ह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत् । पत्नी सायं बलिं-
दद्यात् सिद्धार्चैर्मन्त्रवर्जितम् । एतत्सायन्तनं नाम वैश्व-
देवं गृह्णाश्रमे । सायं प्रातर्भवेदेवं वैश्वदेवं प्रयत्नतः ।
वैश्वदेवेन ये होना आतिथ्ये न विवर्जिताः । सर्वे ते वृधला-
क्षेया प्राप्नवेदा अपि द्विजाः । अहत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते
ये द्विजाधमाः । इह लोकेऽह्नीनाः स्युः काकयोनिं
व्रजन्त्यथ । वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्यादतन्वितः । तद्धि
कुर्व्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम् । पञ्चदशो-
र्वसेत्पापं तले मांसे सदैव हि । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तथैवच
भगे क्षुरे । उदयन्तं न चेन्नो नास्तं यान्तं न मध्यगम् ।
न राक्षसोपसृष्टं च नाश्वसंस्थं दिवाकरम् । न वीक्षे-
तात्तनोरूपमप्युधावेन्न वर्षति । नोङ्कयेद्वत्तन्त्रीं न नग्नो-
जलमाविशेत् । देयतायतनं विप्रं धेनुं मधु दत्तं गृहम् ।
जातिदृढं वयोदृढं विद्यादृढं तर्पस्त्रिनम् । अश्वत्थं चैत्र-
वृक्षं च गुरुं जलभृतं षटम् । सिद्धार्चं दधि सिद्धार्थं
गच्छन् कुर्यात् प्रदर्शितम् । रजस्वलां न सेवेत नाश्रीयात्
सह भार्यया । एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटाशने ।
नाश्रुतीं स्त्रीं समोक्षेत तेजस्काभोद्विजोत्तमः । असंतर्प्य
पितृन् देवान् नाद्यादन्नं नरः कचित् । पक्वान् वापि-
नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः । न मूत्रं गोव्रजे कुर्या-
न्न वल्मीके न भक्षनि । न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रज-
क्षपि । गोविप्रसूर्यवायुग्निचन्द्राकांक्षु गुरुर्वापि । अभिपश्यन्न
कुर्यात् मूत्रोच्चारविसर्जनम् । तिरस्कृत्यावनीं लोष्ट्र
कातर्पणदण्डादिभिः । प्रादत्यवासा मौलिं मौनो विष्णू-
त्वमुत्सृजेत् । यथासुखसुखोरात्रौ दिने व्यायामका-
रयोः । भीतिषु प्राणबाधायां कुर्यान्मलविसर्जनम् ।
मुखेनोपधमेक्ष्णाग्निज्जनं नेक्षेत योषितम् । नाङ्गी प्रता-
पयेद्ग्नौ न वस्तु शुचिं निक्षिपेत् । प्राणिहंसां न कुर्व्वीत
नाश्रीयात्सन्ध्योर्द्वयोः । न संविशेच्च सम्प्रायां मत्स्यक-
सौम्यशिरा अपि । विष्णूत्वशेषनं नाशु कुर्याद्दीर्घं
जिजीविषुः । नाचक्षीत धयन्तीं गां नैन्द्रं चापं प्रदर्शयेत् ।
नैकः सुप्यात् कचित् श्वस्ये न शयानं प्रबोधयेत् । पन्थानं

नेकको यायाच्च वार्य्यञ्जलिना पिबेत् । न दध्युद्धृतसारं च
भक्षयेद्दधि नो निशि । स्त्रीधर्म्मिणीं नाधिवसेत् नाद्यादा
तप्ति रात्रिषु । तौर्य्यलिकप्रियोनस्यात् कांस्ये पादौ न
धावयेत् । न धारयेदन्यभुक्तं वासस्योपानहावपि । न
भिन्नभाजनेऽश्रीयाच्चाग्न्यादिपरिदूषिते । आरोहणं गवां
पृष्ठे प्रेतधूमं सरित्तरम् । बालातपं दिवास्वापं त्यजेद्दीपं
जिजीविषुः । स्नात्वा न मार्ज्जयेद्गतां विष्टजेन्न शिखां
पथि । हस्तौ शिरोन धुनुयाच्चाकर्णेदासनं पदा । आङ्गं
कृत्वा परश्चाङ्गेऽश्रीयात् ज्ञानविर्वर्जितः । दातुः श्राद्धफलं
नास्ति भोक्ता कलिपुभगभवेत् । नोत्पाटयेज्जोमनसं
दशनेन कदाचन । करजैः करजच्छेदं तणच्छेदं विवर्ज्य-
येत् । शुभाय न यदायत्यां त्यजेत्तत्कर्म यत्नतः । अपद्वारे
न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः । क्रीडेद्वाद्यैः सहासीत न
धर्म्मज्ञैर्न रोगिभिः । न शयीत क्वचिन्नग्नः पाणौ भुञ्जीत
नैव च । आर्द्रपादकरास्योऽग्नन्दीर्घकालं च जीवति ।
संविशेद्वाद्भ्रंशरश्मोर्नोच्छिष्टः क्वचिदाब्रजेत् । शयनस्थोन-
चाश्रयाच्च पिबेन्न जपेद्भिज्जः । सोपानत्कञ्च नाचामेन तिष्ठ
न धारया पिबेत् । सर्वं तिलमयं नाद्यात्पायं शर्म्माभि-
लाषकः । न निरीक्षेत विण्मूत्रे नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छिरः ।
नाधितटे चुषाङ्गार भस्मकेशकपालिकाः । पतितैः सह-
संवासः पतनायैव जायते । आवयेद्द्वैदिकं मन्त्रं न शू-
द्राय कदाचन । ब्राह्मणयाज्ञीयते विप्रः शूद्रो धर्म्माच्च ही-
यते । धर्म्मापदेशः शूद्राणां स्वधेयः प्रतिघातयेत् ।
द्विजशुश्रूषणं धर्म्मः शूद्राणां हि परोमतः । कण्डूयनं
न शिरसः पाणिभ्यां शुभदं मतम् । न ताडयेत् कराभ्यां
च क्रोशनं केशलुञ्चनम् । अशास्त्रवर्त्तिनो भृषाज्जोभात् कृत्वा
प्रतिग्रहम् । ब्राह्मणः सान्वयोयाति नरकानेकविश-
तिम् । अकालविद्युत्क्षनिते वर्षर्तौ पांशुवर्षणे । महावा-
तध्वनौ रात्रावनध्यायाः प्रकोर्त्तिताः । उल्कापाते च
भूकम्पे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु । सन्ध्योर्वृषलोपान्ते राज-
चन्द्रस्य स्तुतके । दर्शेऽष्टकासु भूतानां आङ्गिकं प्रतिगृह्य
च । प्रतिपद्यपि पूर्णायां गजकुम्भारा कृतान्तरे । खरोद्भ्रकोटु
विरुते समशये रुदत्यपि । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे नाविमार्गे
तरौ जले । आरग्यकमधीत्यापि वाणसान्तोरपि ध्वनौ ।
अनध्यायेषु चैतेषु नाधीयीत द्विजः क्वचित् । कृतान्तरा-
यो न पठेद्देकाक्षुश्चाह्वयभुभिः । भूताष्टम्योः पञ्चदश्यां ब्र-
ह्मचारी सदा भवेत् । अनाशुष्यकरश्चेह परदारोपसेव-
नम् । पर्व्वजिभिः परित्यक्तभात्मानं नावमानयेत् । सदो-

द्यमयतां यस्याच्छ्रियोविद्या न दुर्लभाः । सत्यं ब्रूयात् प्रियं
ब्रूयाच्च ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मो-
षटोद्भवः । भद्रमेव वदेन्नित्यं भद्रमेव विचिन्तयेत् । भद्रैरेव
हि संसर्गोनाभद्रैश्च कदाचन । रूपवित्तकुलैर्हीनान्
सुधीर्नाधिनिषेधेरान् । पुण्यवन्तौ न चेत्ते तत्पुण्यचिज्ज्योतिषा-
ङ्गणम् । वातवेगं मनोवेगं जिह्वावेगञ्च वर्ज्ययेत् । उत्की च
द्युतदौत्यार्त्तद्रव्यं दूरात् परित्यजेत् । गोब्राह्मणाग्नी-
नुच्छिष्टः पाणिना नैव संस्पृशेत् । न स्पृशेदनिमित्तं च
स्नानि स्नानि त्वनातुरः । गुह्यज्ञान्यपि लोभानि तत्स्व-
र्गादशुचिर्भवेत् । पादशौचोदकं मूत्रमुच्छिष्टाचोदका-
नि च । निष्ठीवनञ्च स्नेहार्णं गृह्णाद्दूरं विनिक्षिपेत् ।
अहर्निशं श्रुतेर्जप्याच्छौचाचरनधेवणात् । अद्रोहरत्या-
गत्या च पूर्वजन्म खरेद् द्विजः । उद्भान् प्रयत्नाद्वन्देत्
दद्यात्तेषां स्वमासनम् । दिनश्चधर्मानस्तस्मादनुयायाद्यातश्च-
तान् । श्रुतिभूदेवदेवानां नृपसाधुतपस्विनाम् । पतिव्र-
तानां नारीणां निन्दां कुर्यान्न कर्हिचित् । न मनुष्यस्तुतिं
कुर्यान्नात्मानमवनामयेत् । अभ्युद्यतां न प्रणयेत्परमर्म्माणि-
नोच्चरेत् । अधर्म्मादेधते पूर्णं विद्वेष्टृनपि संजयेत् ।
सर्वतोभद्रं पश्येच्च ततो नश्येच्च सान्वयः । उद्भृत्य पञ्च गृह-
पिण्डान् स्नायात् परजलाशये । अनुद्भृत्य च तत्कर्तुरेनसः
स्यात्तुरीयभाक् । अद्रया पातमासाद्य यत्किञ्चिद्दीयते
वसु । देशे काले च विधिना तदानन्याय कल्पते ।
भूपदो मण्डलाधीशः सर्वत्र मुखितोऽद्भुतः । तोयदाता
सदा तप्तो रूपवान् रूप्यदो भवेत् । प्रदीपदो निर्मलाक्षो
गोदातार्यमलोकभाक् । स्वर्षदाता च दीर्घायुस्तिलदः स्याच्च
सुप्रजाः । वेश्मदोऽयुज्जस्रधैशोवस्तुदश्रुतलोभाक् । जय
प्रदीदिव्ययानोल्लसीवान् वृषभप्रदः । सुभार्थः शिविका-
दाता सुपर्यङ्कप्रदोऽपि च । धर्म्मः सर्वज्ञिभाक् नित्यमभय-
प्रदर्शिता । ब्रह्मादो ब्रह्मलोकेशो ब्रह्मदः सर्वदोमतः ।
उपायेनापि यो ब्रह्म दापयेत्कोपि तत्समः । अद्रया प्रतिगृ-
ह्णाति अद्रया यः प्रयच्छति । स्वर्गिणी तावभौ स्यातां
पततोऽश्वद्रया ह्यधः । अनृतेन खरेद्यस्तपोविशयतः
क्षरेत् । क्षरेत्कीर्त्तनतोदानमायुर्विप्रापवादतः । गन्धशुष्य-
कुशान् यस्यां शाकं भांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं धान्यं
याह्यमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयद-
क्षिणम् । अभ्युद्यतां याह्यार्णि त्वेताभ्यपि निरुदतः ।
दासनापितगोपालकुलमित्राङ्गसीरिणः । भोज्यान्नाः
शूद्रवर्गेऽसौ तथात्वविनिवेदकः । इत्यमानूखमापाद्य दे-

वर्षिपितृजाड्यात् । साध्यस्य साध्ययेत् गेही सुते विष्व-
 ग्विसृज्य च । गृहेऽपि ज्ञानसम्यक्तेकाशी वायु समाध्ययेत् ।
 सम्यग्ज्ञानेन वा सक्तिः किं न विश्वेश्वरस्य ? । सम्यग्-
 ज्ञानं भवेत् पुंसां कृत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां भुवा-
 सक्तिः शरीरत्यागमावतः । अद्यश्चोवा परश्चोवा काला-
 द्वाथ परःशतात् । सत्वरं गत्वरोदेहः काश्यां चेदंशती
 भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सद्चारवता सता ।
 मनसापि सदाचारमतो विद्वाच्च लङ्घयेत् । पसिष्ठसूतौ च
 “आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भि-
 रङ्गैः । अन्दांस्तेन सत्युक्ताले त्यजन्ति नोडं शकुन्ताइव
 जातपजाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड्-
 ङ्गाअखिलाः सपक्षाः । कां प्रीतिस्तथापयितुं समर्थाः
 अस्वस्य दाराइव दर्शनीयाः । नैनं अन्दांसि वज्रिनात्ता-
 रयन्ति सायाविनं सायया वर्धमानम् । तत्वाक्षरे सस्य-
 गधोयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदितम् । दुराचारोहि
 पुरुषोलोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-
 तोऽप्यायुरेव च । आचारात् फलते धर्ममाचारात्
 फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्य-
 लक्षणम् । सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवाधरः ।
 अहं धानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा-
 रविहारयोगाः सुसंयता धर्मविदा तु कार्याः । वाग्यु-
 द्विबोध्यंश्च तपस्तथैव धनयुधौ गुप्ततमे च कार्ये । उभे
 मूलपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्याद्वलि-
 णस्य एवं ह्ययुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिस्पर्धयन् प्रति गां
 प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सख्यां प्रजा नश्यति
 मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्यं न पथि न च भस्मनि ।
 न गोमये नवा कष्टे नोप्ते क्षेत्वे न शादले । छायायामभ्य-
 कारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्यात्
 प्राणबाधामयेष च । उद्धृताभिरङ्गिः कार्यं कुर्याच्च ज्ञान-
 सनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससि-
 कतां तथा । अनर्जले देवगृहे वल्मीके भूषिकस्थले । कत-
 शोचावशिष्टे च न याह्याः पञ्च ऋत्तिकाः । एका लिङ्गे
 करे तिस्रः उभाभ्यां द्वे तु ऋत्तिकाः । पञ्चापाने दर्शक-
 षिन्धुभयोः सप्त ऋत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्यस्य द्विगुणं
 ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् ।
 अष्टौ यासां सुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोडश । द्वाविंशत्तु
 गृहस्यस्य अभितं ब्रह्मचारिणः । अनङ्गान् ब्रह्मचारी च
 आहिताग्निश्च ते त्वयः । भुञ्जानाएव सिध्यन्ति नैपां

सिद्धिरनश्रताम् । तपोदानेऽपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
 इज्याध्ययनधर्मेषु योन शक्तः स निष्कयः । योगस्तपो-
 दमोदानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
 क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जिते-
 न्द्रियाः प्राणिबधे निवृत्ताः । प्रतिज्ञाहे सङ्कुचिता गृह-
 स्यास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । अस्त्रयुः पिशुन-
 श्वेव कृतघ्नो दीर्घरोपकः । चत्वारः कर्मचारण्डाला जन्म-
 तथापि पञ्चमः । दीर्घवैरमसूयाश्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् ।
 पैशुन्यं निर्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्देमयं
 पातं किञ्चित् पातं तपोभयम् । पात्राणामपि तत्पातं
 शूद्राक्षं यस्य नोदरे । शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गोऽधीयानोऽपि
 नित्यशः । छत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्ध्ना न विन्दति
 शूद्राक्षे नोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
 करोऽप्यस्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्राक्षेन तु भुक्तेन
 मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्याक्षं तस्य ते पुत्रा नच स्वर्गा-
 र्हकोभवेत् । स्वाध्यायादयं योनिमित्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं
 पापभीरुं बह्वक्षम् । स्त्रीयुक्ताक्षं धार्मिकं गोशरगतं
 व्रतैः ज्ञानं तादृशं पातमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्त
 क्षीरं दधि दत्तं मधु । विनश्येत् पातदोर्वल्ल्यास्तश्च पातं
 रसाश्च ते । एवं गाश्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं मर्हो तिलान् ।
 अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गं नखञ्च
 वादितं कुर्यात् नचापोऽञ्जलिना प्रवेत् । न पादेन
 पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् ।
 नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
 पुटकोभवेत् । नस्तेच्छभाषां शिञ्जेत् । अथाप्युदाहरन्ति ।
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोभवेत् । नचाङ्गचपलो-
 विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्यागतोऽपेक्षां वेदः
 सपरिहृणः । ते शिष्टा ब्राह्मणाक्षेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।
 यच्च सन्तं नचासनं नाश्रुतं न बह्वश्रुतम् । न सुवृत्तं
 न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः । एवमन्वादि-
 संहितादौ बहव आचारा उक्तप्रायाः दर्शिताः ।
 भाषापरपर्यायः तन्मोक्षाचारश्च दिव्याचारवीराचार-
 पञ्चाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्मसारे ।
 “अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने ! । विना येन
 न सिध्येत्तु जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि !
 दिव्यवीरपशुकृमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः
 पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
 शक्तिमन्ने वरारोहे ! पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

महेशानि । जायते सिद्धिरुत्तमा । दिव्ये वीरे न भेदोऽस्ति-
ताभ्यां भेदः प्रशस्ततः । दिव्यवीरौ प्रवक्ष्यामि सर्वभावोत्तमो-
त्तमौ । विना शक्तेर्न पूजास्ति मत्स्यं मांसं विना प्रिये ! ।
सुश्राव्यं मैथुनञ्चापि विना नैव प्रपूजयेत् । स्त्रीभगं
पूजनाधारं स्त्र्यर्ह्यकमेव च । अभावे सर्वद्रव्याणा-
मनुकल्पः कलौ युगे । अथ वा परमेशानि । मानसं सर्व-
माचरेत् । ज्ञानन्तु मानसं प्रोक्तं वैदिके मानसं सदा ।
यत्नं भुक्त्वा महापूजा मानसं भोजनन्तु तत् । स्त्रीयां
परकीयां वा मानसन्तु रमेत् स्त्रियम् । मानसं मद्यमीनादि
स्त्रीकुल्यात् साधकोत्तमः । स्त्रैरन्तु कुसुमं तद्वत् मानसं
समुपाचरेत् । मानसं भगरोमादि मानसं भगपूजनम् ।
सर्वन्तु मानसं कुर्यात् तेन सिद्धिस्तपालभेत्” इति
परिच्छिन्नातन्त्रे पूर्वखण्डे दशमः पटलः । तद्विवरणं
तत्तच्छब्दे दृश्यम् । आचारचन्द्रिका आचारचिन्तामणिः
आचारदीपः आचारमाधवः आचारमयूखः आचारादर्शः
आचारार्कः इत्यादायश्च अन्याः आचारवेदनार्थाः भारत-
वर्षे देशभेदे च प्रसिद्धाः । तत एवाचारभेदा अवसेयाः ।
निषिद्धाचारश्च अनाचारः स च अनाचारशब्दे २५७ पृष्ठे
उक्तप्रायः । अधिकं निषिद्धशब्दे वक्ष्यते ।

आचारदीपः पु० आचारार्थः नीराजनार्थोदीपः । राज्ञां
वाजिप्रभृतीनां वा नीराजनार्थो दीपे ।

आचारवत् त्रि० आचारः शास्त्रोक्तानुष्ठानं कर्त्तव्यतयाऽस्त्यस्य
महत्प्रमस्य यः । शास्त्रोक्तानुष्ठानयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आचारवर्जितः त्रि० आचारेण वर्जितः । शास्त्रोक्ताचारहीने
आचारहीनादयोऽप्यत्र ।

आचारवेत्तु त्रि० आचारं वेत्ति विद-त्वच् स्त्रियां ङीप् ।
आचाराभिज्ञे । [स्त्रियां ङीप् ।

आचारवेदिन् त्रि० आचारं विद-णिनि । आचाभिज्ञे
आचारवेदी स्त्री आचारस्य वेदीव । पुण्यभूमौ हेम० ।

आचाराङ्गः न० आचारमङ्गमिव । हृत्पदादे द्वादशसु
अङ्गेषु मध्ये अङ्गभेदे हेमचन्द्रः ।

आचारिन् त्रि० आचरति शास्त्रोक्तानुष्ठारेण आ+चर-
णिनि । शास्त्रोक्तानुष्ठानवति स्त्रियां ङीप् ।

आचारी स्त्री० सम्यक् चारः प्रसरणं यस्याः गौ० ङीप् ।
(हेमञ्चा) हिलमोचिकालतायाम् ।

आचार्यः पु० आ+चर-ण्यत् । “उपनीय त्वं यः शिष्यं
वेदमध्यापरेत् द्विजः । सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं
प्रचक्षते” इति मनूक्कलत्रये १ वेदाध्यापयितरि,

“आम्नायतत्त्वविज्ञानाच्चाराचरमानतः । यमादियो-
गसिद्धत्वादाचार्य इति कथ्यते” इत्युक्कलत्रये २ मतप्र-
स्थापके शङ्कराचार्यादौ च । स्त्रियां टाप् आचार्या ।
आचार्यपत्न्यान्तु ङीप् आनक् च आचार्यानी न
णत्वम् । “अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापायेक्षु
यः । सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” दत्तः
“कलादाचार्य आचारं व्याहृत्याचिनोत्यर्थान् आचिनोति
बुद्धिमिति वा” निरु० “आचार्यस्तु ते गतिं वक्षते” छा०
उप० “आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।
कालेन पादमादत्ते पादं स ब्रह्मचारिभिः” नीलकण्ठधृता
सृतिः । क्रमेणाचार्यसंख्यधर्मभ्रातृकतोर्थिनः”
याज्ञ० । यज्ञादौ कर्मोपदेशके २ गुरौ “आचार्यस्तु ।
यथा स्वर्गे शक्रादीनां वृहस्पतिः तथा त्वं मम यज्ञे
स्त्रिणाचार्यो भव सुव्रत । यथा शक्रस्य वागीश आचार्यः
सर्वकर्मसु । तथा मया त्वमाचार्यः वृत्तोऽस्मिन् यज्ञक-
र्माणि” इति विधानपारि० पुरा० । ४ पूज्यमात्रे त्रि०
सुराचार्यः दैत्याचार्यः ५ शिष्यकमात्रे च “लङ्कास्तीर्णं
पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः” रघुः ।

आचार्यकः न० आचार्यस्य कर्म भावो वा योपधगुरूपोत्तम-
त्वात् वुञ् । आचार्यकर्मणि । “लङ्कास्तीर्णं पुनश्चक्रे
विलापाचार्यकं शरैः” रघुः “नैष जातु महेष्वासः पार्थम-
क्षिष्टकारिणम् । हन्यादाचार्यकं दोषं संसृज्य
शरनिर्मितम्” भा० उ० प० १६६ अध्या० । “आचार्यकं
विजयि मान्मथमाविरासीत्” त्व आचार्यत्वं तत्त्वैव न०
तल् आचार्यता तत्त्वैव स्त्री । सोऽचिरेणैव कालेन
परमाचार्यतांगतः” ।

आचार्यभोगीन त्रि० आचार्यभोगाय हितम् ख “आ-
चार्यादणत्वम्” वार्तिकोक्तेः न णत्वम् । आचार्यभोग-
पथ्याप्ते ब्रह्मादौ ।

आचार्यमिश्रः पु० आचार्योमिश्रः । अतिशयपूज्ये ।

आचिख्यासा स्त्री आख्यातमिच्छा आ+ख्या-सन-अ ।
आख्यातमिच्छायाम् । [आख्यातमिच्छौ ।

आचिख्यासु त्रि० आख्यातमिच्छु आ+ख्या-सन-उ ।

आचित त्रि० आ+चि+क्त । १ व्याप्ते, “कवाचितो विष्वाग्वा-
गजौ गजौ” किरा० “फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितं खाड-
भिर्भृशम्” (वदरौ दृश्यः) भा० व० प० १४५ अ० ।

२ शुम्भिते अचिते “अर्द्धाचिता सत्वरहस्यतायाः” कुमारः
रघुश्च “मुखा पल्लवतं तासां विंगत्या भार आचितः” इत्युक्ते

भारात्तके श्विसहस्रपलमाने । आचितं दश भाराः
 स्यात् शकटोभार आचित इत्युक्ते ४ दशभारमाने न०
 शकटभारे पु० । परिमाणयाचकत्वान् ५ तन्मतेऽपि ।
 ६ संदृष्टे ७ ऋत्वे च । “आढकाचितपात्वात् खोऽन्यत-
 रस्याम्” पा० “आचितं सम्भवति (स्वस्तिन् सन्निशयति)
 अवहरति पचति वा ख ठञ् वा । आचितीनः आचि-
 तिकः । आचितपरिमाणद्वयस्य स्वस्तिन् समानेशनाहं
 तदग्रहारके तत्पाचके च लि० । ठञि स्त्रियां ङीप्छे टाप् ।
 आचितादि पु० आचित आदिर्यस्य । गतिकारकोपपदात्
 क्तस्यान्तोदात्ततायां पाणिना पर्युदस्ते गणभेदे आचित,
 पर्याचित, अस्थापित, परिदृष्टीत, निरुक्त प्रतिपन्न,
 अपल्लित, प्रल्लित, उपल्लित, उपस्थितं संहितागवि ।
 आचूषण न० आ+चूष-ल्युट् । ओष्ठसंयोगविशेषेण रसातु-
 भगार्थे रसाकर्षके व्यापारभेदे (चोषा) विषयल्ल्यापकर्ष-
 णार्थे श्लोकादिसंयोगभेदेनाकर्षणे च । “नाडीयन्त्रागदनेक-
 प्रकाराणो”त्युपक्रम्य “तानि आचूषणार्थमिति” । सुश्रु०
 करणे ल्युट् शतसाधने (शङ्का) “तत्प्रच्छिते तनुवस्त्वपट-
 लावननेन गृह्णेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्” सुश्रु० ।
 आच्छद् लि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद्-णिच्-किप् हुस्वः ।
 आच्छादने वस्त्रे घञर्थे क । आच्छदोऽप्यत्र पु० ।
 आच्छन्न लि० आ+छद्-क्त । आरते “मेवाच्छन्ने ऽङ्गि दुर्दि-
 नम्” अमरः । [आवरणे ।
 आच्छाद् पु० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद्-णिच्-करणे घञ् ।
 आच्छादक लि० आ+छद्-णिच्-ल्युट् । आच्छादनकर्तारि
 आच्छादन न० आ+छद्-णिच्-करणे ल्युट् । आवरण-
 साधने १ वस्त्रे भावे ल्युट् । २ आवरणे न० ।
 आच्छादित लि० आ+छद्-णिच्-क्त । आरते ।
 आच्छादिन् लि० आ+छद्-णिच्-णिनि । आच्छादके
 “स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन” शक्र० ।
 आच्छाद्य अव्य० आ+छद्-णिच्-ल्यप् । १ आहृत्येत्यर्थे
 “आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्” भट्टः आ+
 छद्-णिच्-कर्मणि यत् । २ आवरणीये स्तनादौ शोभये
 च लि० । [च ।
 आच्छिन्न लि० आ+च्छिद्-क्त । १ वस्त्रेन गृहीते श्वस्यक्छिन्ने
 आच्छिन्न पु० आ+च्छो-बा० डु संज्ञायां कन् । (आइच्) ।
 छिन्ने ।
 आच्छुरित न० आ+छुर-क्त । १ शब्दहासे, २ नखाघाते
 शनखशब्दे च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यत्र ।

“सामोन्मुखेनाच्छरिता प्रियेष दत्तेऽथ काचित् पुलकेन
 भेदे” भट्टः । ४ मिश्रिते च लि० ।

आच्छेद पु० आ+च्छिद्-घञ् । १ समन्ताच्छेदने २ ईषच्छेदने
 बलात्कारेण श्वहृत्वे च । ल्युट् । आच्छेदनमप्यत्र न०
 आच्छोटन न० आ+स्फुट-ल्युट् घृ० । अङ्गुलिमोटने
 (तुडिदेवोवा) । [अङ्गुल्यादौ ।

आच्छोटित लि० आ-स्फुट-क्त घृ० । मोटलेन कृतध्वनौ ।
 आच्छोदन न० आच्छिद्यन्ते ऽत्र छिद्-ल्युट् घृ० इतच्छोत् ।
 नृगयायाम् अमरः ।

आच्युतदन्ति पु० अच्युतदन्तस्यापत्यम् इज् । आयुधजीविभेदे
 ततः दामन्यादि० स्वार्थे कन् आच्युतदन्तीयः । संघीभूते
 आयुधजीविभेदे ।

आच्युतन्ति पु० अच्युतन्तस्यापत्यम् इज् । आयुधजीविभेदे
 ततः दामन्यादि० स्वार्थे कन् । आच्युतन्तीयः । संघी-
 भूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतिक लि० अच्युतस्य ज्ञातः काशादि० षञ् जिह्
 वा । अच्युतच्छात्रे षञि स्त्रियां ङीप् ।

आच्छ आचामे (दीर्घविस्तारे) इदित् आदि० पर० सक०
 सेट् । आच्छति आच्छीत् । आनाच्छ-आच्छ
 आच्छता । कर्मणि आच्छाते । णिच् आच्छयति ते आच्छि-
 क्त-त । सन् आच्छिच्छति । किप् आन् आच्छौ । चो-
 रिति सूत्रे अतुकोऽपि यङ्णमिति आन् आशौ इत्येके ।
 “आच्छतः आच्छित्वा “आच्छेदतिक्षिप्तम्” । “चक्रयोगे-
 नाच्छेदार्थस्यनिर्गतम्” इति च सुश्रु० ।

आज न० आज्यतेऽनेन आ+अनुज-घञर्थे क । १ घृते जटा० ।
 अजस्रेदम् अण् । २ आगमांसादौ लि० । “अलङ्कृतं कु-
 मारं कुशलीकृतशिरसमङ्गतेन वाससा संवीतमैष्येयेन वाऽजि-
 नेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । अजेन वैश्यम्” आश्व० ।
 ग० “गव्यमाजं तथा चौद्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वा-
 याश्चैव नार्याश्च करेणूनाञ्च यत् पयः” सुश्रुतः । अज-
 भावे घञ् न वीभावः । ३ विद्येपे आजानेयः ।

आजक न० अजानां समूहः वुञ् । आगसमूहे ।

आजकरोण लि० आजकेनोपलक्षिता रोषीनदीभेदः तस्याः
 सन्निहृददेशादि अण् । अजसमूहोपलक्षितनदीसन्निहृदोदौ
 आजकार पु० अजस्यायमाजः कारो यस्य । शिवहृष्टे लि-
 पुरासुरवधकाले विष्णुना हृषभकृत्यकरणात् तस्य तथैवम्
 यथा । “अथ विष्णुर्महायोगी सर्वतोऽदृश्यतत्त्वतः ।
 हृषदपं समास्थाय प्रोज्जहार रथोत्तमम् । समा-

ज्ञानं देवगणैः समग्रबलपौरुषैः । बलवांस्तोलयित्वा तु
विषाणाभ्यां महाबलः । ननाद प्राणयोगेन मथ्यमान इ-
वास्त्रैः । ततोयं वायुविषयं समाक्रम्य विषाणवान् । न-
नाद बलवासादं सस्रद् इव पर्जणि" हरि० ३२४ अ० ।

आजगर न० अजगरं सर्परूपं नङ्गपमधिकृत्य कतोपन्यः
अण् । अगस्त्यशापेनाजगररूपतां प्राप्स्य नङ्गपस्य यु-
धिष्ठिरेण संवादरूपे भारतानागर्गतवनपर्वणि अवान्तर पर्व-
भेदे तच्च भा० वनपर्वणि १७६ अ० अथ १८० अ-
ध्यायपर्वन्नाध्यायपटकात्मकं तत्कथा तत्त्वैव दृश्या । "निवा-
तकचैर्युद्धं पर्वं चाजगरं ततः" भा० आ० प० १अ० ।

आजगव न० अजगवमेव प्रज्ञादण् । शिवधनुषि अजगवश-
ब्दार्थे विवृतिः अजगव' तत्सादृश्यमस्त्यत् अण् । तत्तुल्य
दृढे श्वधनुषि च "आजगवं नाम धनुः शराः शृङ्गोद्भवश्च ये"
भा० व० प० १२७ अ० "तथेत्युक्त्वा पृथुर्वैरग्योऽहो-
त्वाजगवं धनुः" भा० द्रो० प० ६६ अ० ।

आजधेनवि पुंस्त्री० अजैव धेनुरस्य प्र० पुं वत् तस्यापत्यम्
वाह्वादेः आकृतिगणत्वादिज् । आगीरूपधेनुयुक्तधनेरपत्ये ।
आजनन अव्य० आ+जन-ल्युट् । शिवख्यातजनने "तेषा-
माजननं पुण्यं कर्माणः प्रीतिमावहेत्" भा० आ० प०
सीमायाम् अव्ययी० । शजन्मपर्यन्ते अव्य० ।

आजन्म(न) अव्य० जन्मनः पर्यन्तम् सीमायाम् अव्ययी०
वा अच् । जन्मपर्यन्ते "सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्" रघुः ।

आजन्मसुरभिपत्र पु० आजन्मम् सुरभि पत्रमस्य । मरु-
वक वृक्षे राजनि० । [मारापत्ये ।

आजमार्य्य पुंस्त्री० अजमारस्यापत्यम् कूर्वादि० गण् । अज-
आजमीढ पु० अजमीढो देशभेदस्तत्र भवः अण् । (आजमीर)

देशभवे तस्य राजा अण् । तद्देशाधिपे २२२ वहुपु तस्य
लुक् । अजमीढाः । "सधस्तुतिमाजमीढासोऽम्बन्" ऋ०
४, ४४, ६, "अजमीढासः तत्सम्बन्धिन" भा० । श्यादव
नृपभेदे च "भरतस्य कुरोः पूरोराजमीढस्य चानव ! याद-
वानामिमं वंशम्" इत्युपक्रान्तम् भा० आ० व० ७५ अ० ।
"ओमित्येव वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्य-
पिञ्चत् साम्राज्ये सर्वज्ञस्य पौरवम् । विषाणभूतं सर्वस्यां
पृथिव्यामिति नः श्रुतम् । भरताभ्युषितं पूर्वं सोऽध्य-
तिष्ठत् पुरोत्तमम् । पुनर्वलिभ्यतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ।
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः । आजमीढो
महायज्ञैर्वहुभिर्भूरिदक्षिणैः ८४ अ० । अजमीढेषु भवः
बुज् । आजमीढकः बहुत्ववदामीढभवे त्वि० ।

आजयन न० आजीयतेऽत्र आ+जि-आधारे ल्युट् । युद्धे
आजरस अव्य० जरापर्यन्तम् अव्ययी० अच् जरसा-
देशः । जरापर्यन्ते । आगता जरा यस्य प्रा० व० अच्
जरसादेशश्च । प्राप्नोतराभावे "आजरसाय समनक्षर्यमा"
ऋ० १०, ८५, ४२, ।

आजवस्तेय पुंस्त्री० अजवस्ते ऋधेरपत्यम् शुभ्रा० ढक् । अ-
जवस्तिमामकर्षेरपत्ये ऋध्रा० ढज् । आवस्तिकोऽप्यत्र
स्त्रियां ङीप् ।

आजवाह त्वि० अजोवाहृतेऽत्र बह-ण्वच् आधारे षच्
अजवाहोदेशभेदः तत्र भवादौ अण् । अजवाहृदेश-
भवादौ । सच देशः वदरिकाश्रमादुत्तरस्यां पर्वतोपरिस्थः
तत्र हि अजरेव भारो वाहृते इति तस्य तथात्वम् ।

आजातशत्रव पु० अजातशत्रोरपत्यम् अण् । श्रुधिष्ठिरा-
पत्ये न जातः शत्रुरस्य । अशत्रुकस्य ऋभेदस्यापत्ये २ भद्र-
सेने नृपे च । "एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमा-
रुणिरभिचचार" शत० ब्रा० अजातशत्रुश्च काशी-
राजः यथोक्तम् छा० उ० "सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं
ब्रह्म ते ब्रवाणीति" ।

आजाति स्त्री आ+जन-क्तिन् । आजनने जन्मनि "ताड-
यित्वा त्वणेनापि संवादान्मतिपूर्वकम् । एकविंशतिमाजातीः
पापयोनिषु जायते" । "साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्वध्यते वाह-
णैर्भृशम् । विवशः यतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्ये वदेदतम्"
इति च मनुः ।

आजाद्य पु० स्त्री अजमत्ति अद-अण् उप० स० तस्यापत्यम्
गर्गा० यज् । आगभक्तकस्य सुनेरपत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपश्च ।

आजान अव्य० जनोजननमेव अण् जानः तत्पर्यन्तम् अ-
व्ययी० । सृष्टिकालपर्यन्ते सृष्ट्ये । "अङ्गः सम्भृतः पृथि-
व्यै रसः विश्वकर्माणः समवर्ततामे तस्य त्वष्टा विदधद्
पमेति तन्मत्स्यस्य देवत्वमाजानमप्ये" यजु० ३१,
१७, "पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्नो-
त्यते । "अङ्गः जन्मात् पृथिव्याः सकाशात्
पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात्
योरसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्माणः
कालस्य रसात्प्रीतिः योरसोऽप्ये प्रथमं समवर्तत समभवत्
भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणात्वात् पुरुष-
मेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्चभूतानि पुष्टानि कालस्य
ततः पुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूपोत्तमजन्मप्रद उत्पन्न
इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् भारयन् त्वष्टा, आ-

दित्यः एति मत्स्यहृदयं करोति अग्ने प्रथमं सर्तृस्य म-
नुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं मुख्यं
देवत्वम् स्वरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे-
वाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावु-
त्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः “ये शतं
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति
श्रुतेः” वेददी० जननसाधने २ प्रकृतौ च । “न हस्तिनं
प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानोहि हस्तीति” शत० भा०
पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिकः” इति भा० । आ+जन घञ्
दीर्घः” ३८८ त्तौ पु० ।

आजानज लि० आजानं जायते । सृष्टिकालादरभ्यजाते
देवादौ । द्विविधा हि देवाः केचित् कर्मदेवाः
केचिदाजानदेवाश्च यथ “ते ये शतमाजनजानां देवाना-
मानन्दाः स एकः ये कर्मणा देवानपियन्ति” ऐत० उ० ।

आजानदेव पु० आजानं सृष्टिकालमारभ्य देवः देवत्वप्राप्तः ।
कर्मणानुत्पन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धेदेवे “अथ ये शतं
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च
ओत्वियोऽष्टजिनोऽकामहृतोऽथ ते शतमाजानदेवाना-
मानन्दाः” वृ० उ० । “आजानदेवानामेक आनन्दः उत्-
पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवाः” भा० ।

आजानि लि० आ+जन-अन्भूतगयर्थे इण् कृन्दसीति
दीर्घः । १ जनके जननकर्त्तरि । “लीगयायूँपि तय जातवेद-
स्तिस्त्र आजानोरुपसस्ते अग्ने” ऋ० ३, १७, ३ । आजानोः
जनयितृप्रोमातरः” भा० । अन्भूतगयर्थभावे । २ अनु-
जाते च “तत्रैव पचान्तरे आजनयः अनुजाताः स्वसार
इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य न० आजानो भवः ठन् तस्य भावादौ
पुरो० यक् । आजानसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च ।

आजानेय पु० आजे विलोपेऽपि आनेयोऽन्ववाहो यथा
स्थानमस्य । “शक्तिभिर्भिचहृदयाः स्खलन्तस्य पदेपदे ।
आजानन्ति यतः संचामाजानेयास्ततः सृताः” इत्युक्त-
लक्षणे उत्तमाश्वे । [स्य ब्रह्मणोवाऽपत्ये ।

आजायन पुंस्त्री अजस्थापत्यम् नडा० फक् । अजनामकन्यप-

आजि स्त्री अजन्यस्याम् अज-इण् न वीभवः । १ समरभूमौ
२ संप्रामे, “आजिं न जन्मुर्गिर्वाहो अश्वाः” ऋ० ६,
२४, ६, “ते यावन् एवाजौ तायान् स दृश्ये परैः” रघुः ।
“अक्काकमिन्द्र! दुष्टं पुरोयाचाबमाजिपु” ऋ० ५, ३५, ७
“आजिपु संप्रामेधु” मा० । ३ मर्त्यादायां स्त्री वा ङोप् ।

“अतोयान्यानि धीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्यनम्
आजेः सरणम् दृढस्य धनुषआयमनम्” ऋ० उ० । “आजेः
मर्त्यादायाः सरणं धावनम्” शङ्करभा० ५ क्षणे ईमार्गे
पु० । “धन्वना गां धन्वनाजिं जयेम” यजु० २८, २८ ।
“धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्नुवावाजिमार्गः” वेददी० । भावे इण् ७ आक्षेपे ।

आजिनीय लि० अजिन+चतुरर्थ्यां कथाश्चा० ङण् । चर्म्म-
सन्निकष्टदेशादौ । [सन्निकष्टदेशादौ ।

आजिरि लि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इज् । अङ्गन-
आजिरेय लि० अजिर+शुभादि० ढक् । अङ्गनभवादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे च ।
आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षः । आहरणेच्छौ लि० ।

आजीकृण न० आजिं कृणति आहृषोति यस्मिन् आ+कृण-
आधारे क । मर्त्यादावरके देशभेदे ततः धूमादि० भवादौ
पय्यादौ वुज् । आजीकृणिकः । आजीकृणदेशमभे-पथि
अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च ।
आजीगर्त्ति पुंस्त्री० अजीगर्त्तस्थापत्यम् बाह्वा० इज् । अजी-
गर्त्तस्थापत्ये ।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे घञ् ।
१ आजीवनोपाये द्रव्यादौ २ उपाये च । अन्नाशनसुप्तकर्म्य
“तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं यस्त्रं पुस्तकं
लेखनीञ्च । स्वर्णं रोप्यं यञ्च गृह्णाति बालस्तैराजीवै-
स्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा” सु० चि० । नृणां जन्मलम्नावधि-
दशमभावे मेधादीनां चेतोहोराद्रेक्काणनवांशहादशां-
शत्रिंशांशरूपैः षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञानं
भवति यथोक्तं जातके “अथ कल्याणवर्म्माज्ञां
दशमेऽंशविभेदजाम् । वृत्तिचिन्तां लिखेत्कर्माजीवो-
क्तामपि चिन्तयेत् । “वाटिकाकृषिबणिपसंसेवाद्रव्यतोऽ-
जगणतः स्वप्ने भवेत् । जीवनं दृषयन्नास्तृप्सदः पक्षि-
धान्यशकटादिसंयहैः । मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यै-
र्विद्रुमादिकवणिक्क्रियादिभिः । इन्द्रभागत अथो कु-
लीरतोनीरजैर्विपभगाग्निशस्त्रजैः । वनाद्रिकावसन्नाह
कुष्याकुष्यैश्च धान्यकैः । कृषिप्राणवाणिज्यैर्वृत्तिः
विज्ञांशतः स्वप्ने । गाम्बर्विशल्पशकटैर्मणिहेमकर्माग्न्यक्र-
यैर्नभसि षट्कगणैश्च लेख्यैः । हेमाब्जगोमहिषधान्यकृषि-
क्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तुल्योत्पत्तेः” स्त्रीसङ्गमाप्रमनचो-
र्यचिकित्सितैश्च मिथ्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलिवर्गैः । भैषज्यह-
पण्यतादिकयन्त्रविद्याभूषालम्भनिरिदुर्गवशाद्बहुः स्ये ।

वराङ्गना वारिभवोत्पत्तिः श्रेष्ठा रताश्चापि रसायने स्युः ।
क्रीडासु रामासु मरुपापेषु मृगास्त्वर्गे दशमेऽतिविज्ञाः ।
शस्त्राग्निभेदखननादिकीर्त्यभारस्तन्वोपहसिरपि बाहु-
बलादुच्यते । स्वस्ये गणे भवभवे जवयस्त्ववाङ्मयोनि
प्रपायनधनानि नरस्य परमैः” भावे घञ् । १आजीवार्थ-
मालम्बने । आजीवति कर्त्तरि अच् । ४आजीवनकारिणि”
कर्मजीवः नृपाजीव इत्यादौ लृ आ+जीव-अण् ।
उप० स० इति भेदः ।

आजीवन न० आजीवत्यनेन करणे ल्युट् । वृत्त्युपाये
भावे ल्युट् । वृत्त्युपपायग्रहणे “आजीवनार्थं
धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः” मनुः “स्त्रीणामाजीवनार्थं
प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्” । “स्त्रीणामाजीवनव्यादादिति” च
वृत्तिः ।

आजीविका स्त्री आजीवयति आ+जीव णिच्-ण्वल् ।
जीविकायां वृत्तौ जीवनार्थं व्यापारे । आ+जीव-कर्त्तरि
ण्वल् । आजीवकः आजीवनकर्त्तरि लि० ।

आजीव्य लि० आजीव्यतेऽनेन वा० करणे श्यत् । आजी-
वनोपाये ऽवृत्त्यादौ “आजीव्यः सर्वभूतानाम्” रामा०
आजीव्यते वृत्त्यर्थमालम्ब्यतेऽसौ आ-जीव-कर्मणि अच् ।
२वृत्त्यर्थमालम्बनीये नृपादौ । आजीव्यतेऽल आधारे वा०
श्यत् । ३आजीवनीयदेशे “रम्यमानत सामन्तं स्वाजीव्यं
देशमावसेत्” मनुः । तेषां सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि ह्यदातु-
यायिनः सया ययोविताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः”
भा० व० प० ८३अ० ।

आजू स्त्री आजवति आ+जू-किप् दीर्घः । भृतिं विना कर्म-
कारके । (वेगार) “वृठादभृतिः क्लेशैर्हृदिराजुश्च
कीर्त्यते । इत्युक्ते कर्मकरभेदे ।

आजूर् स्त्री आ+ज्वर-किप् ऊट् । पिष्टौ चुकटः ।
आज्ञप्ति लि० आ+ज्ञा-णिच् पुक् क्त ह्रस्वः । आदिष्टे कृतादेशे
आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा-णिच् पुक् क्त ह्रस्वः । आज्ञायाम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा-अङ् । १आदेशे आदेशश्च निरुक्तस्य
भृत्यादेः कृत्यादौ प्रवृत्त्यर्थव्यापारभेदः । “आज्ञया
नरपतेर्द्विजानां दारकर्मवृत्तकृतके तथा । वस्त्रभोजनमख-
दीक्षणेऽपि चौरमिष्टमखिलेषु चोद्बुधु” ज्योति० ।
“तथेति शेषानिव भर्तुराज्ञाम्” कुमा० । “पश्चात् वनाय
गच्छेति तदाज्ञां सदिताऽप्यहीत्” रघुः । “अनतिक्रमणीया
दिव्यस्तेराज्ञा” यज्ञः । “दूरापावर्जितकलैस्त्वयाज्ञां
वासनार्पिताम्” रघुः “गिरीभिराज्ञामपरे महीभुजः” ।

मावः । २ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमभावे तन्वोक्ते
भूमध्यस्थे सुषुम्णानाद्यान्तर्गते ४आज्ञाचक्रे च विवरणमा-
ज्ञाचक्रशब्दे । “आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्ति-
तेति” तन्त्रम् ।

आज्ञाकर लि० आज्ञया करोति क-अच् २त० । आज्ञासु-
सारेण कर्मकर्त्तरि दासादौ णिनि आज्ञाकारी तत्त्वैव लि०
स्त्रियां ङीप् । किप् आज्ञाकृत् तत्त्वैवार्थे लि० ।

आज्ञाचक्र न० आज्ञासंज्ञकं चक्रम् । तन्त्रप्रसिद्धे देहाव-
स्थितसुषुम्णानाडीमध्यगते भूमध्यस्थे द्विदले पद्मा-
कारे चक्रभेदे । विशुद्धचक्रसंज्ञा “आज्ञाचक्रं तद्गूर्णं न्तु
आत्मनोऽधिष्ठितं परम् । आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति
कीर्त्तिता” । तत्र निहितचित्तस्य पुरुषस्य सर्वपदार्थसाक्षात्
कारेण “एवं भूतम्, एवं वर्त्तते, एवं भविष्यतीति” ज्ञानेन
गुरोरीश्वरस्य तद्गूर्णं सचक्रदलकमले स्थितस्याज्ञायाः
“इतः परं त्वया इत्थं कर्त्तव्यमिति” नियोगस्य संक्रमणं
भवति तेन तदाज्ञास्य चक्रमित्यर्थः । यथा च पट्ट-
चक्राणां देहे स्थितिस्तथोक्तं शारदायाम् । “प्रसुप्त्यङ्गुला-
यामं गरीरसुभयात्मकम् । शुद्धजान्तरे कन्दसुतसेधाद्-
हृद्गुलं विदुः । तस्य द्विगुणविस्तारं विन्दु-
रूपेण शोभितम् । नाद्यास्तत्र सप्तद्वूता सख्याः स्त्रियः प्रकी-
र्त्तिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे मता ।
तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णा वंशमाश्रिता । पादाङ्गुला-
दपक्रान्ता शिखाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मस्थानं समा-
पन्ना सोमसूर्याग्निरुपिणी । तस्यामध्यगता नाडी चि-
त्ताख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तस्यां पङ्कजत्व-
निभं परम् । आधाराश्च विदुस्तत्र मतभेदानेकधा ।
दिव्यमार्गमिमं प्राङ्मुखतानन्दकारकम् । इडया सञ्च-
लेऽन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः । ज्ञातौ योगनिदानज्ञैः
सुषुम्णायाञ्च तावभौ । आधारकन्दमध्यस्थं त्रिकोणमिति
सुन्दरम् । ज्योतिषां निखयं दिव्यं प्राङ्मुरागमवेदिनः ।
तत्र विद्युक्ताकारा कुण्डली परदेवता । परिस्फुरति
सर्वाङ्गा सुप्रसिद्धशक्तितः । बिभर्त्ति कुण्डली शक्तिरा-
त्मानं हंसमाश्रिता । हंसः प्राणायामयोगिनिष्ठं प्राणा नाडीं
पद्याश्रयाः । आधारादुत्थितोवायुर्ध्यावत् सर्वदेहि-
नाम् । देहं प्राण्य खनाडीभिः प्रयाण्य कुरुते बहिः ।
हादयाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण्य इतीरितः” । तत्त्व-
चिन्तामणौ षष्ठप्रकाशे । “आज्ञानामाङ्गुलं तद्विषय-
इयं ध्यानधाम प्रकाशम् कृष्णाभ्यां वै कक्षाभ्यां प्रवि-
ष्टम्”

सितवपुर्गमपलं सुशुभम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-
समभवला वक्त्रपट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं
उमरुजपवटीं विभ्रतो शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निव-
सति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम् । एतदभिप्रायेणैव “मनो-
ऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलह्यामुक्तम् । मनसस्तत्र
स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च न्युतौ
हार्दविद्यायां “हृदयं तस्माद्दृश्यम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्या-
नार्थादत्यविरोधः । महाविर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्दश
भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येया-
नीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं
भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य
जनोलोकतया ध्येयतामुक्ताह ।

“एतत्पद्मसोर्जदेगे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमा-
युक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोपे शर-
द्विन्नामयेः पुरोम् । तन्मध्ये नयकोणञ्च यन्त्रं परम-
दुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।
हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचन्द्र-
वारोहे निर्गमगमपञ्चवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वं विन्दु-
द्वयविलोचनः । विहारशायस्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते ।
एवं हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य
सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य
सर्वकर्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे ! सर्वलोकस्य
दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् ।
मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं
गोलोकस्य चतुर्लङ्गगुणं शिवे ! । ब्रह्मलोकेषु ये देवा
वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्ति-
परायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे ।
तपोलोकसमेनास्ति लोकमध्ये सुलोचने ! । सांलोकं हि
महोलोके साहस्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके
निर्व्याणं हि तदूर्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोका-
र्थिनः सदा । इति ते कथितं कालं ! चक्रपट्कस्य लल-
यम् । यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधकः ।
यज्ज्ञात्वा जननीगर्भं न विषेत् कदाचन” ।

आज्ञातं वि० आ+ज्ञा-क्त सव्यगज्ञाते “आज्ञातं यदना-
ज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः” यजु० शिवसङ्कल्पः ।

आज्ञातीर्थं न० इत० । तन्त्रे मानसज्ञानाङ्गे ध्येयतयोक्ते
आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा ज्ञाति
निर्व्याणसिद्धये” । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा-ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्ति-
भेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं
प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः
संकल्पः क्रतुरसुः कामोदयः इति सर्वाण्येवैतानि
प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ०उ० । “तदन्नःकरणोपाधि-
कस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्धार्था अ-
न्नःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्यु-
च्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्रियेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञ-
प्रियोद्वरभावः । विज्ञानं कलादिरिज्ञानम् । प्रज्ञानं
प्रज्ञप्रिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टि-
रिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां
शरीरेन्द्रियाणां यथोक्तस्मरणं भवति । इत्या शरीरसदृह-
नीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वा-
तन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसोऽजादिदुःखिभावः । स्मृतिः
स्मरणम् । संकल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन संकल्पनम्
रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीव-
नक्रियानिमित्ता दृष्टिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा ।
वशः स्वीव्यतिकराद्यभिन्नाय इत्येवमाद्याः अन्नःकरण-
वृत्तयः” शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग वि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-ड इत० । आदे-
शानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगताऽप्यत्र वि० ।
आज्ञानुगामिन् वि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-णिनि
इत० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् वि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि
इत० स० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।
आज्ञानुवर्त्तिन् वि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वर्त्त-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् वि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्मकारके दासादौ

आज्ञापक वि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा-णिच्-
ण्वल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्ने(ङकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक०त० । आदेशज्ञापके
आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचारा-
भावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे
(ङकुम्, ना माना) । “दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव त्यक्त-
मानावलेपाज्ञाभङ्गं” सहजं नरप ! नृपतयस्त्वाहयाः
सार्वभौमाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडासुप्तचिन्मता
वाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपसृक्तैरुपसृक्त-

यितव्य" इति च सुश्राराक्षसम् । [आन्नासुकृते दासादौ आज्ञावह पु० आज्ञां वहति वह-अव् । आदेशवाहके आज्ञासम्पादिन् पु० आज्ञाम् आदिष्टविषयं सम्पादयति सम्+पद+णिच्-णिनि ईत०स० स्त्रियां ङोप् । आदिष्ट विषयसम्पादके असुकृते दासादौ ।

आज्य न० आज्यते आ+अनुज-क्यप् नलोपः । १ इति । "सर्पिर्विलीनमाज्यं स्याद्वनोभूतं दत्तं भवेदित्युक्ते २ विलीने सर्पिषि "स्रुवेण दक्षभागादाज्यं गृहीत्वा" भवदेवः "पूर्तं पवित्वाणे-वाज्यमापः शुन्वन्त नैनसः" रूपदमन्त्रः ३ श्रीवासे चन्द्रने पु० अजयपालः । "आजिमोयुस्तस्मादाज्यानामाज्यत्वमिति निरुक्ते सामस्तोमभेदे । स च स्तोमः सामवि० ब्रा० भा० उक्तः "वहिष्यमानसूक्तस्य आद्यम् अग्न आयाहि धीतये" इत्यादि सूक्तम्, आनो मित्वावरुण इति द्वितीयम् "आयाहि स्रुच्य आहत इति तृतीयम् । "इन्द्राग्नी आगतमित्यादि चतुर्थम्" उत्तरा० १ प्र० ३, ५, ६, ७, सूक्तानि तान्येतानि प्रातः सवने गायत्रिसाम्ना गीयमानानि आज्यस्तोत्रा-शुच्यन्ते तेषु चाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमो भवति तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते । "पञ्चभ्योहिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्योहिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्योहिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिः" सामविधानब्राह्मणम् "एवं त्रिरावर्त्य" तत्र प्रथमाष्टसौ प्रथमायास्त्रिरा-ष्टसिः द्वितीयाष्टसौ मध्यायास्त्रिरभ्यासः । तृतीयाष्टसौ उत्तमायास्त्रिरभ्यासः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति" आज्यदोह न० सामवेदिपाद्ये सूक्तभेदे "वामदेव्यं दृष्टत्साम

ज्येऽसाम रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तञ्च रुद्रसूक्तं ततः परम् । आज्यदोहानि सामानि शान्तिकं भारुहानि च । पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा" दानपारि० पु० तानि च सामानि देवव्रतसंज्ञकानि त्रीणि यथा । "अधि पतायि मित्व पतायि क्षत्तप तायि स्वाः प तायि धनप ता २, यि ना २, माः । मन्युना दृढहा स्र-व्येण स्वराद्यन्नेन भवया दक्षिणास्य प्रिया तनूराक्षा विशं दाधार । दृषभस्त्वष्टा दृढेण शचीपतिरन्नेन पयः पृथिव्या ऋणिकोऽग्निना विश्वं भूतम् । व्यभवो वायुना विश्वाः । प्रजा अभ्यपयथा यष्टकारेणाह भाक् सोमेन सोमपाः समिज्वा परमेष्ठी । ये देवादेनाः । दिविषदः । स्थलेभ्यो वो देवादेवेभ्यो नमः । ये देवादेवाः । अन्तरि-क्षसदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० । पृथिवीषदः । स्थलेभ्यो० ।

ये देवा० । अक्षुषदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० दिक्षुसदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० । आशासदः । स्थलेभ्यो० । अव-ज्यामिव धन्वने विते मन्युक्षयामसि ऋडतां नदह अक्ष-भ्यम् । इडा २, ३, भा । यददं विश्वं भूतं युयो २, । आउ । वा २, ३, ना २, ३, ४, माः ॥ १॥ अ-धिप तायि मित्वप तायि क्षत्तप तायि । स्वाः-प तायि धनप ता २, यि । ना २, माः । नम उत्ततिभ्यश्चोत्तन्वानेभ्यश्च नमो नोषङ्गिभ्यश्चोपवीतिभ्यश्च न-भोऽस्यङ्गाश्च प्रतिदधानेभ्यश्च नमः प्रविध्यङ्गाश्च प्रव्याधि-भ्यश्च नमः त्वरङ्गाश्च त्वारिभ्यश्च नमः श्रीटभ्यश्च आयि-भ्यश्च नमस्तित्वाङ्गाश्चोपतिष्ठङ्गाश्च नमो यते च वियते च नमः पथे च विपथाय च अवज्यामिव धन्वने इत्यादि प्रा-ग्वत् ॥ २॥ अधिप । तायि । मित्वप । तायि क्षत्तप । तायि । स्वाःप । तायि । धनप । ता २, यि । ना २, माः । नमोऽज्ञाय नमोऽक्षपतय एकाक्षाय चावपक्षादाय च नमो नमः । रुद्राय तीरसदे नमः स्थिराय स्थिरधन्वने नमः प्रतिपदाय च पटरिणे च नमस्त्रियन्वकाय च कपर्दिने च नम आश्रयेभ्यश्च प्रत्याश्रयेभ्यश्च नमः क्रजेभ्यश्च विरिम्भे-भ्यश्च नमः संदृते च विदृते च अवज्यामित्यादि पूज्ये वत् २ । (सामारण्यौ ५ प्र० १ अ० ६, ७, ८ गा०) गाना-शक्तौ अधिपतये इत्याद्यनुयाकं त्रिधा जपेत् अधिपतये मित्वपतये क्षत्तपतये स्वाःपतये धनपतये नम इत्येव पठनीयमेवमग्रेऽपि अक्षभ्यमित्यनन्तरं य इदं विश्वं भूतं युयोवे नम इति नोषङ्गीत्यत्र निषङ्गीत्येव पठनीय-मन्यत् गानांशं स्तोमं विहाय समानम् ।

आज्यप पु० आज्यं पिबन्ति आज्य+पा-क उप०स० । पुलस्त्यस्य पुत्रे वैश्यानां पितृदेवेषु । "सोमपा नास विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सु कान्तिनः" मनुः । "पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्राः" इति भा० आ० प० । "देवा आज्यपा आवहेति" "देवा आ-ज्यपा अग्निहोत्रायावहेति" च शत० ब्रा० ।

आज्यभाग पु० आज्यस्य भागः । १ इति कदेशे 'सरस्वताज्य-भागा भवति' शत० ब्रा० । इतस्य २ वैदिकाहुतिभेदे च स च ऋग्वेदिनामग्नेरुत्तरभागे स्रुवेणामग्रे दीयमान आहुति-विशेषः तद्वक्षिणभागे सोमाय दीयमान आहुतिभेदश्च । "तूष्णीमावाय्याचारावाज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सो-माय स्वाहेति" आश्व० गृ० । यजुर्वेदिनान्तु अग्नये स्वाहा इदमग्नये इति उत्तरपूज्याङ्गे सोमाय स्वाहा इदं

शोभायेति दक्षिणपूर्वाङ्गे इति भेदः । “ता उहैता देवताजघुः यादमा अग्नीषोमावन्वाजग्नुरग्नीषोमौ युवं वै नौ भूधियभाजौस्थोययोर्वासिदं युवयोरह्मनन्वाभजतमिति। तौहोचतः किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपास्त्वहां पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्मादास्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादा-ज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति” शत० ब्रा० । इति तयोः सर्वदेवानां यज्ञादौ आज्यभागदानं विहितम् । “आज्य-भागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन” कात्या० ३, ३, १, ।

आज्यभुज् पु० आज्यं मन्त्रेण प्रजिघ्रं विलीनं सर्पिः भुङ्क्ते भुज-किप् । १ हविर्भुजि वङ्गो तन्मुखेन हविर्भोजे २ देवे च । आज्ञन न० आ+अङ्ग-ल्युट् । समन्तादभ्यङ्गने । “तेज वा एत-ज्योर्यदाङ्गनम्” ऐ० ब्रा० अङ्गनायां भवः अण् । २ हनु-मति वानरभेदे स च दाशरथिसहायः “दाशरथिवलैरिवाङ्ग-ननीलनलपरिगतप्रान्तैः” काद० । अङ्गनस्येदम् अण् । ३ अङ्गनसम्बन्धिनि लि० ।

आङ्गनिक्य न० अङ्गनाय हितम् ठन् ततः पुरो० भावे कर्मणि च यक् । अङ्गनसाधनत्वे ।

आङ्गनेय पु० अङ्गनाया अपत्यं टक् । अङ्गनागर्भजाते हनू-मति वानरे । “अङ्गनागर्भसंभूतो वायुपुत्रो महाबलः” । हनुमतस्तुतिः । [अङ्गलिकरणे ।

आङ्गलिक्य न० आङ्गलिरेव स्वार्थे कन् ततः पुरो० यक् ।

आङ्गिनेय पु० अङ्गिन्यां भवः टक् (आजनाइ) कीटभेदे ।

आङ्गिहिषा स्त्री आंहितमिच्छा आ+अन्ह-सन्-अ ।

आगमनेच्छायाम् “आंहित जाताङ्गिहिषः” भट्टिः ।

आटकृष पु० अटकृष एव स्वार्थे अण् । वासकष्टे स्वार्थे कन् तत्रैव “आटकृषकृषांभाहयाः यान्त्यनुयायि-नाम्” भा० ढो० प० ।

आटविक लि० अटव्यां चरति भवो वा टक् । अरख्य-चारिणि “प्रच्छन्नवज्रकास्तेते ये स्तेनाटविकादयः” मनुः “दण्डेषु सुहृत्कुमाराटाविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च” सा० द० २ “सैन्यभेदे। सैन्यानि च षड्विधानि । यथा “मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्” मत्स्यनाथ छतकोपः । तदभिप्रायेणैव “षड्विधं बलमदायेति” रघुः ।

आटवी स्त्री अटव्याः सन्निकृष्टा पूः अण् । दक्षिणदिक्स्थ-यवनपुरीभेदे । सहदेवदिग्विजयवर्त्तने । “दूतैरेव वशे चक्रे करञ्चनानदापयत्” पाण्डुरांश्च द्रविडांश्चैव सहितः-शोड्केरलैः । अन्ध्रं स्यादवनांश्चैव कलिङ्गानुद्रकस्यैकान् ।

आटवीञ्च पुरीं रस्यां यवनानां पुरं तथा” भा० स० प० । आटि पु० आ+अट्-इण् । १ शरारिपक्षिणि । २ मत्स्यभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप् । आट्यादिषु पाठात् शाला-शब्दे परेऽस्योदात्तत्वम् ।

आटिक लि० आटाय गमनाय प्रवृत्तः ठण् । गमनप्रवृत्ते स्वार्थे ष्यञ् । आटिक्यमप्यत्र न० ।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति अण्-ङीप् । गृहाङ्गिर्ग-न्तुमर्ह्यामनुपजातपयोधरायां स्त्रियाम् । “मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिहं चाक्रायण इभ्यस्यामि प्रद्वान् उवास” छा० उ० । आटिक्याऽनुपजातपयोधरादि स्त्रीव्यञ्जनया जायया सह” इति भा० ।

आटीकन न० आटीक्यत ईषद्गम्यते आ+टीक-ल्युट् । वत्सानां प्रथममल्पगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारा लान्ततया पाठः प्रामादिकः ।

आटीमुख न० आद्याः शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य । सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे “स्त्रीकुशपत्वाटीमुखशरारीमुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणनायाम् सुश्रु० अर्द्धधारशब्दे विवृतिः ।

आटोप आ+तुप-घञ् प्रथो० ठत्वम् । १ दर्पे, २ संरम्भे, ३ आङ्गरे च । “साटोपमुखीमनिशं नदनः” माघः “मदजलदुर्हिनाभकारगजघटितघनघटाटोपपरि-पालितापि” काद० “साटोपं परिक्रम्य” वेणो० “कलापरुचि-राटोपनिचितान् सुकुटानिव” भा० व० प० । ४ वातजन्ये उदरशब्दभेदे “आमाटोपापचिक्षे भ्रागुल्लो क्रिमिविकारिणाम्” सुश्रु० ।

आडम्बर पु० आ+डवि-लेपे, अरन् । १ हर्षे, २ दर्पे, ३ तृष्यस्वने, ४ आरम्भे ५ संरम्भे, ६ अलिलोन्नि, घनगर्जि-ते, ७ आयोजने च । सत्त्वर्थे इति । आडम्बरीन् त-द्युक्ते लि० । [भेदे । ततः गोलप्रत्ययस्य बहुषु लुक् ।

आडारक पु० अड-उद्यमे घञ् ततः आरक् ऋषि-आडि पु० अड-उद्यमे इण् । स्वनामख्याते मत्स्यभेदे । शरारीविहगे च पुंस्त्री० स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकाप्यत्र ।

आडू पु० अल ज लस्य डः नि० वृद्धिः । (भेला) उडपे ।

आढक पु० आढौकते आ+ढौक-घञ् प्र० । “अष्टसुष्टिर्भवेत् कुञ्चिकुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्त्तित इति” मतभेदे चतुर्विंशत्यधिकस-हस्रसुष्टिमाने “द्वादशप्रवृत्तिभिः कुड्वस्तञ्चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकश्रेणा, इत्युक्ते द्विनवत्युत्तरशतप्रवृत्तिमाने च

एतच्च धान्यादेर्माने । सुवर्णादिमाने तु सुशुतः ।
 “द्वादश धान्यमापाः मध्यमाष्टसुवर्णमापकः ते षोडश
 सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा एकोनविंशतिर्वैरणं
 तान्यङ्गे तृतीयानि कर्षं ततश्चोर्ध्वं चतुर्गुणमभिवर्धयन्तः
 पलकुड्वप्रस्थादकद्रोणा इत्यभिनियम्यन्ते इत्युक्ते २५६
 पलमाने च । अर्द्धादिपाठात् कोपधादन्तत्वेऽपि
 अस्य पु० न० लिङ्गता । अस्य परिमाणवाचकत्वात् आदकोत्री
 हिरित्यादौ प्रथमायाः परिमाणसर्थः आदकपरिमाण
 परिच्छेद्योत्रीहिरित्यादि बोधः । आदकं सम्भवति
 अवहरति पर्यति वा ख टज् वा । आदकीनः आद-
 किकः आदकमितधान्यस्यापने तदवहारको च पाले तत्-
 पाचके सूदादौ लि० ठञि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

आठकजम्बु पु० आठकमिता जाम्बूर्यत्वे देगे । स्थूलजम्बुयुक्त-
 देशे तत्र भवः दृष्टात्प्राचाम् ठज् कस्यापवादकः ।
 आठकजम्बुकः । तत्र भवे लि० ।

आठकी स्त्री आठौकते अच् प्रपो० गौ० ङीप् । (अरहर)
 इति ख्याते शमीधान्यभेदे । “आठकी त्वरी कृष्णा मधुरा
 शीतला लघुः साहिष्णी वातजननी वर्या पित्तकफास-
 जित्” भावप्र० फले अस्य पुस्तमपि “आठकांस मसूरांस
 कोद्र्यान् लवणं त्यजेत्” काशी० ख० वैश्वदेवे वर्जने ।

आठ लि० आ+ध्वै-क प्रपो० । १ युक्ते, २ विगिष्टे ३ सम्पदे
 ४ धनिनि च । युक्ते धनाढ्यः पुण्याढ्यः विनयाढ्यः ।
 सम्पदः सम्पद्युक्तः “आठ्यास्तथाऽव्यसनिनः स्वतुरक्ताथ
 सर्वदा” भा० स० प० ५ अ० । “आठ्योदयति द्रोघधर्मा-
 मतिक्रामति धर्ममतिक्रामन् पापं करोतीति नौलकण्ठदृता
 स्मृतिः “वेनुः पञ्चभिराठ्यानाम्” स्मृतिः “आठ्यादिव
 प्रापणिकादजम्बु” भावः ।

आठकुलीन पुंस्त्री आठकुले भवः खः । आठकुलभवे ।
 आठङ्गरण न० अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेन आढ्य+ठ-
 करणे ख्युन् सुम् उप० स० । अभूताढ्यस्य आढ्यताकरणे ।
 आठ्यचर लि० भूतपूर्व आढ्यः चरट् । भूतपूर्वादेर
 स्त्रियां ङीप् ।

आढ्यतम लि० अतिशयेन आढ्यः तमप् । अतिशयादेर ।
 आढ्यपदि अव्य० आढ्यं पदं प्रहरणं यत् द्विदण्ड्या०
 इव इज्जन्तत्वादव्ययत्वम् । आढ्यपदप्रहरणयुक्ते युङ्गे ।

आढ्यम्भवन न० अनाद्य आद्योभवत्यनेन आद्य+भू-करणे
 ख्युन् सुम् उप० स० । अनाद्यस्य आद्यभवनसाधने ।

आढ्यम्भविष्णु लि० अनाद्य आढ्यो भवति आढ्य+भू-खिष्णु-

च् सुम् उप० स० । अभूतपूर्वादेर आढ्यताम् प्राप्ते
 “आढ्यम्भविष्णुर्विश्वमा कुमारः” भट्टिः ।

आढ्यम्भावुक लि० अनाद्य आद्योभवति आद्य+भू-खुक्ज
 सुम् उप० स० । अनाद्ये आढ्यतया भूते ।

आढ्यवात पु० आढ्योवातोयत् । “कश्मेरोदतो वायुर्दोह
 प्रतिपद्यते । तदाङ्गमर्द्धैर्वायुर्विरोमर्षरुजाज्वरैः
 निद्रया चार्द्धितौ सन्धौ शीतलावप्रचेतनौ । गुरुकाव-
 स्थिराधूह न स्वाविष च मन्यते । तमूरुस्तम्भमित्याहु-
 राढ्यवातमथापरे” सुश्रुतोक्तलक्षणे ऊरुस्तम्भरोगे ।

आणक लि० अणक एव स्वार्थे अण् । १ अघमे कृतसिते कुट्टः ।
 “आणकं सुरतं नाम दम्पत्योः पार्श्वसंस्थयोः” इत्युक्त
 लक्षणे २ सुरतभेदे न० ।

आणव न० अणोर्भावः पृथ्वादि० वा अण् । अणुत्वे ।
 आणवीन लि० अणुधान्यानां गर्भपादनां भवनं क्षेत्रम् वा
 खज् । (सुनाडाङ्गा) क्षेत्रभेदे खल्व गर्भपादगुधान्या-
 न्युत्पद्यन्ते तस्मिन् । पक्षे यत् अणव्यवस्थत् ।

आणि पुंस्त्री० अण-इण् स्त्रियां वा ङीप् । रथचक्राग्रस्थे कीलके,
 २ कोटौ ३ सीम्नि च । “मयोभुवा सरथा यातमर्गान्
 निधिं धुरमाणि न नाभिम्” ऋ० ४, ४३, ८ । “आणिं
 न रथ्यममृताधितस्युः” ऋ० १, २५, ६, सुश्रुतोक्ते मर्मास्थान-
 भेदे, अत ऊर्ध्वं प्रत्येकशो मर्मास्थानं व्याख्यास्याम”
 इत्युपक्रम्य । “जानुन ऊर्ध्वं सुभयतस्त्यङ्गलमाणिर्नाम
 तलशोफाभिद्विजः स्तब्धसकथिता च” उक्रम् ।

आणीवेय पुंस्त्री० अणिरस्यस्य वा दीर्घः अणोवः ऋषि-
 भेद स्तस्यापत्यम् शुभा० ङक् । अणोवर्धेरपत्ये ।

आण्ड लि० अण्डेभवः अण् । १ अण्डसम्भवे पत्तिप्रभृतौ
 स्त्रियां ङीप् वेदे तु कचित् टाप् । “आण्डेव भित्त्वा शकु-
 नस्य गर्भम्” ऋ० १, ६८, ७, २ अण्डजाते हिरण्यगर्भे पु०
 “तदण्डमभवद्भूमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं
 ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इति मन्त्रे स्तस्याण्डजातत्वात्
 तथात्वम् । “विराड्वहेमावाण्डौ खराट् च” शत० ब्रा० ।
 अण्डमेव स्वार्थे अण् । २ पुरुषवृषणे स्थाणिकप्रत्ययस्य कचित्
 लिङ्गवचनातिप्रसङ्गेऽप्युत्पात् पु० “यस्य ह्य्राण्डौ भवतः
 रेतः सिञ्चति” शत० ब्रा० । “आनन्दमन्दामाण्डौ मे” यजु०
 २०, ६, “आण्डौ वृषणौ वेददौ । “अण्डं वृषणोः स्यस्य
 अण् । ४ वृषणयुक्ते “आण्डौ वै रेतः सिञ्चौ” शत० ब्रा० ।
 अण्डेन निर्वृत्तः अण् । अण्डनिर्वृत्ते ५ कपाण्डरूपे द्युलोके
 भूलोके च । “तस्मिन् अण्डे स भगवानुपविष्या परिहृत्वरम्

स्वयमेवात्मनो ध्यानासदृशमकरोद्दिधा । ताभ्यां स य-
ज्जलाभ्याश्च दिवं भूमिश्च निर्ममे इति” मनुनाऽण्डशक-
लाभ्यां तयोस्तत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम् ।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन-ड स्वार्थे अण् ।
१ अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २ तच्छरीरे न० “तेषां खल्वेषां
भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भि-
ज्जम्” इति आ० उ० । “तेषां जीवाविष्टानां ख-
ल्वेषां पक्षादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्द्देशा-
च्च तजःप्रभृतीनाम् । तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां
पशुपक्षिस्वावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि
कारणानि भवन्ति । कानि तानोक्त्युच्यन्ते । अण्डजम-
ण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्षादि । पक्षिसर्पादिभ्यो
हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणं
बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं
तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ॥ नन्यण्डाज्जातमण्डजमुच्यते
ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते ।
सत्यमेव स्यादिति त्वदिच्छातन्वा श्रुतिः स्यात्सतन्वा
श्रुतिर्यत आह्वाण्डजादोव बीजं नाण्डादिति । दृश्यते
चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसत्त्वभावो नाण्डाद्यभावे ।
अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम्” भा० ।

आण्डायन लि० अण्डेन निर्दत्तः पक्षा० फक् । अण्ड-
निर्दत्ते लि० । [गङ्गीर इत्येव साधुरित्यन्ये ।
आण्डीर पु० आण्डमस्यस्य ईरच् । वषण्युक्ते इत्यपरे अ-
आण्डीवत पु० राजभेदे । तेन निर्दत्तम् कण्ठा० फिज् ।
आण्डोवतायिनः तच्चिह्ने लि० ।

आत् अव्य० अत-विण् । १ अनन्तरमित्यर्थे । “आदस्य
वातो अनुवाति शोचिः” ऋ० १, १४८, ४ २ अपिचेत्यर्थे
“विश्वकर्मा विमना आदिहायाधाता विधाता परमोत्
सन्दृक्” यजु० १७, २६, “आत् अपि च” वेददी० आ-
स्वरूपे तकार । ३ आकाररूपे वर्णे पु० “आतश्चोपस-
र्गे कः” पाणिनिस्त्वम् ।

आत लि० आ+अत् अच् । सततगते प्रकृते । “पक्षोभिः
अयमाणा उदातैः” यजु० २६, ५, “आतैः प्रकृतैः” वेददी०
आतक लि० अत+क्त्वाल् । १ सततगन्तरि २ सर्पभेदे पु० “बाहु-
कञ्जाजष्टङ्गश्च धूर्तकः प्रातरातकौ । कौरव्यकुलजास्वेते
प्रयाता हव्यवाहनम्” भा० आ० ५७ अ० ।

आतङ्ग पु० आ+तङ्गि-वज् । १ रोगे, “दीर्घतोन्नामयपक्षं
ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा वा

ब्रह्महा शुचिः” या० २ सन्नामे, “प्रश्नेन च विजानीयात्
देशं कालं जातिमात्रमातङ्गं ससुत्पत्तिं वेदनासमु-
च्छायम्” इत्यादि सुश्रुतः । २ सन्देहे, ३ शरजशब्दे, ५ भये
च । “पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गानिरीतयः” रघुः ।

आतञ्चन न० आ+तन्च-ल्युट् । १ वेगे, २ प्रापणे, ३ आप्या-
यने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय ४ अस्मद्द्रव्यप्रक्षेपे, (दम्बल
देओया) ५ निक्षेपे, ६ उपद्रवे, ७ द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य
चूर्णने गणितस्वर्गादेर्द्रव्यान्तरयोगेण दजारणे च । करणे
ल्युट् । ८ दधिसाधन द्रव्ये (दम्बल) । गोभ्यो हि दशविधाः दु-
ग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ “प्रतिधुक् तस्यै श्रुतं तस्यै
शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै
श्रुतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्” शत० ब्रा० । तत्र
प्रतिधुक् सदोदुग्धम् १ श्रुतं पक्वं पयः २ । शरः पक्वशीर-
स्योपरि सारभूतम् ३ । घनीभूतं वस्तु दधि ४ । दधिभवं
सारभूतसदृकं मस्तु ५ । नवनीतश्रुते ई, ७, प्रसिद्धे आत-
ञ्चनं दधिभावकारणम् ८ । आमिक्षा तप्ते पयसि दधानयने
सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा ९ । द्रवात्मकं वाजि-
नम् १०” भा० “यत्पूर्वोद्दुग्धं हविरातञ्चनं तत्कुर्वीत
कात्या० । [स संसदा” रघुः ।

आतत लि० आ+तन-क्त । विस्तृते “आततञ्चमकरोत्
आततायिन् लि० आततेन विस्तोर्णेन शस्त्रादिना अयितुं
शीलमस्य अय-णिनि । बधोद्यते । विषयभेदेन आततायि
बधे दोषादोषौ” प्रा० वि० उक्तौ यथा दृष्टं “नाततायिवधे
हन्ता किल्लिपं प्राप्नुयात् कश्चित् । विनाशार्थिनमायान्तं घात-
यन्नापराधुयात्” । किल्लिषाभावः प्रायश्चित्तिनिषेधार्थः अप-
राधाभावो दण्डनिषेधार्थः । यतः “सर्वत आत्मानं गोपा-
योतेति” श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षण-
भावे इदं बोद्धव्यम् । कात्यायनः । “आततायिनमायान्तं
मपि वेदान्तं गं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयाच्च तेन ब्रह्महा
भवेत्” जिघांसी सन् इत्याहच्छेदित्यर्थः । देवलः । “उद्यस्य
शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा
न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्” । अश्वो ब्राह्मणविषेः । दोष-
दर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू । “शुरू वा बालवृद्धौ वा
ब्राह्मणं वा बल्लभ्यतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवावि-
चारयन्” एवकारो नियमार्थः । तथा “नाततायिवधे दोषो
हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्यु-
च्छति” । यस्माद्वन्तमन्युर्हन्त्यमानमन्युं नाशयति न पुनः
पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । आततायिन-

माह वशिष्ठः । “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 जेतदारापहारी च षड्ते आततायिनः” । विष्णु-
 कात्यायनौ । उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा ।
 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु । भार्यातिक्रमि-
 णञ्चैव विद्यात्प्रताततायिनः । यशोवित्त्तरानन्याना-
 ऋद्धिर्भारिहारकान्” । विशेषमाह कात्यायनः । “अना-
 क्षारितपूर्वोयस्वरूपे प्रवर्तते । प्राणद्व्यापहारे च प्र-
 दक्षस्याततायिता” । अनाक्षारितोऽनपकृतः । तेन पूर्वकृ-
 तापकारस्य भारणोद्यतस्य नाततायिता । तेन प्रत्युपका-
 रकथे दोषएव । ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हने-
 ने दोषमाह सुमन्तुः । “नाततायिबधे दोषोऽन्यत् गोब्रा-
 ह्मणात् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात्” । तथा भविष्ये ।
 “घातकानपि गोविपाक्ष हन्याद् कदाचनेति” । अतः पू-
 र्ववचनविरोधः । सत्यम् । अत्र व्यवस्थामाह कात्यायनः ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्तः । बधस्तत्र
 तु नैव स्यात् पापे हीने बधोमतः” । जन्मपदेन जातिः
 कुलञ्चोच्यते । तेन हन्तृप्रेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरु-
 क्तोनायतायो बध्यस्तदन्योबध्यएव । अतएव भगवद्गीताया
 माह । “पापमेवाश्वयेदक्षान् हत्वेतानाततायिन” इति ।
 एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः । एवंभूता-
 ततायिनश्चाहनने फलमप्याह दृहस्पतिः । “आतता-
 यिनस्तत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । योन हन्याद्बधप्राप्ति-
 सोऽश्वमेधफलं लभेत्” । यद्यपि “गुरुस्त्वह्युतं हन्यादिति” ।
 अय्यते । तथापि गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्य-
 स्याप्युत्कर्षसम्भवः । एवं बह्युतादावपि । एवमधमवर्ण-
 स्योत्तमवर्णौ न बध्यः । पूर्वकृतापकारविषयं वा सुमन्तुवच-
 नम् । गौराततायपि न बध्यः । “नखिनां शृङ्गिणाञ्चैव
 दंष्ट्रिणाञ्चाततायिनाम् । हस्त्यश्चानान्धान्तेषां वधे हन्ता न
 दोषभागिति” कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गविषयम् ।
 विशेषमाह कात्यायनः । उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो
 न विद्यते । निवृत्तस्तु यदारम्भाद्गृहणं न बधःकृतः”
 इत्यन्तेन । तत्रत्यक्षूणशब्दार्थमाह देवलः “अनुचानो गुणो-
 यतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः । भूषण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी
 जितेन्द्रियः” । मिताजरायामपि “गुरुं वा बालवृद्धौ वा
 ब्राह्मणं वा बह्युतम् । आततायिनमायान्तं हन्या-
 देवाविचारयन् । नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा सन्त्युक्तान्सन्त्युच्छति” । तथा
 “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्-

जिघांसोयाज्ञ तेन ब्रह्महा भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् ।
 “इयं विशुद्धिरदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम् । कामतो
 ब्राह्मणबधे निष्कृतिर्न विधीयत” इत्यादि धर्मशास्त्रमनयो-
 विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वा-
 सम्भवेन विरोधाभावाच्च बलावलचिन्ता अवतरति । तथा
 हि “शस्त्रं द्विजातिभिर्पाह्यन्वर्भयलोपरुध्यते” इत्युपक्रमस्य
 “आत्मनश्च परिव्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युप-
 पत्तौ च धर्मेण प्रज्ञं दुष्प्रती” त्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञो-
 पकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायाञ्च आत-
 तायिनमकूटशस्त्रेण प्रन् न दण्डभागित्युक्ता तस्यार्थ
 वादार्थमिदमुच्यते । “गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि” । गुर्वादी-
 नत्यन्तावधानप्याततायिनोहन्यात् किमन्यानिनि । वा-
 शब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्वाप्यपिशब्दस्य श्रवणाच्च गुर्वा-
 दीनां बध्यत्वप्रतीतिः “नाततायिबधे दोषोऽन्यत् गोब्राह्मणव-
 धादिति” सुमन्तुवचनात् । “आचार्यं च प्रवक्तारम् पितर-
 ष्मातरं गुरुम् । न हिंसाद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाञ्चैव तपस्विन”
 इति मनुवचनाच्च । आचार्यादीनामाततायिनां हिंसा-
 प्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवच्चान्यथा हिंसासात्वप्रतिषेधस्य
 सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । “नाततायिबधे दोषोऽन्य-
 र्भवति कश्चन” इत्यतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव । यतः
 “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । जेतदारापहश्चैव
 षड्ते आततायिनः” तथा “उद्यतासिविषाग्निश्च शापो-
 द्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ।
 भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् वि-
 जानीयात्सर्वानेवाततायिन” इति सामान्येनाततायिनो-
 दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आततायिन आत्मादित्वा-
 नार्थं हिंसानभिसन्धिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विष-
 द्योरस्तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावाच्चेति” । ब्राह्मणा-
 द्याततायिबधे दोष उक्तः । अतएव भीष्मादीनामा-
 ततायिनामपि हननेन “अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति महापातकिन-
 स्त्वमे” इति भारते युधिष्ठिरादीनां महातत्कत्वसंज्ञम् ।
 आतनि त्रि० आ-तन-इन् । आतानके विस्तारके । “त्वं
 विशिङ्गुरमि यज्ञमातनिः” ऋ० २, १, १० ।
 आतप् त्रि० आतपति आ+तप-किप् । तापके “परिवाम-
 रुपावयोद्युतावरन्त आतपः” ऋ० ५, ७३, ५ । “आतपः
 आतापिनः” भा० ।
 आतप उ० आ-तप-घ । १ उद्योते, २ निविड्किरणे
 रौद्रे च । “आतपः कटुकोरुणः स्वेदमूर्च्छादपा-

प्रदः । दाहवैषम्यजननोनेत्ररोगप्रकोपनः” सुहृतः ।
 “भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि” भाषः । “आतपात्ययसं-
 क्षिप्तनीवाराषु निषादिभिः” रघुः । “तमातपक्लान्तमनात-
 पत्वम्” रघुः । “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।
 “शीतातपाभिघाताश्च विविधानि भयानि च” मनुः ।
 आतपश्च विरलसंयोगापन्नः सूर्यस्य किरणभेदः
 स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगा-
 पन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः । अस्य च निविडतेज-
 स्कात्वादुष्णस्पर्शवत्त्वम्, तेन दुःखदायकत्वं मनुनोक्तम् ।
 एवं “आतापतापितभूमौ माधव ! माधव ! मा धावेति”
 यथोदावाक्येऽपि । ३ प्रकाशे “आतापतपौ ब्रह्मविदा-
 वदन्ति” श्रुतिः ।

आतपत्वं न० आतपात् लायते त्वै-क । कत्वे । स्वार्थे कन् ।
 आतपत्वकस्यत्व । “तमातपक्लान्तमनातपत्वम्” । “एकात-
 पत्वं जगतः प्रभुत्वम्” । “पद्मा पद्मातपत्वेण भजे
 साम्राज्यदीक्षितम्” इति च रघुः । “राज्यं स्वह-
 स्तधृतदण्डमिवातपत्वम्” शकु० । “तस्यातपत्वं बिभरा-
 स्वभवे” भाषः । “निजातपत्वस्य तलस्थले नलः” नैष०
 आतपत्वोत्पत्तिर्यथा भार० आनु० प० ६२, ६३ अ० ।
 “यदिदं आङ्गल्येपु दीयते भरतर्षभ ! । क्वञ्चोपानहौ
 चैव केनैतत् संप्रवर्त्तितम् । कथञ्चैतत् ससुत्पन्नं किम-
 र्थञ्चैव दीयते । न केवलं आङ्गल्ये पुण्यकेष्वपि दीयते ।
 बह्वर्षापि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो
 ब्रह्मन् ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । भीष्म उवाच । शृणु
 राजन्वह्निहस्तच्छलोपानहविस्तरम् । यथैतत् प्रथितं लोके
 यथा चैतत् प्रवर्त्तितम् । यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्य-
 ताञ्च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ! ।
 जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः । पुरा स भग-
 वानुसालादनुषाङ्कीर्णत प्रभो ! । सन्धाय सन्धाय शरा-
 शिखेप किल भार्गवः । तान् सर्वान् रेणुका क्षिप्वास्तस्ये-
 धून् दीप्नतेजसः । आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकद-
 च्युत ! । अथ तेन स शब्देन ज्ञायाश्चैव शरस्य च ।
 प्रहृष्टः सम्प्रचित्तेय सा च प्रत्याजहार तान् । ततो
 मध्याह्नमाकटे ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स सायकान् द्विजो
 सुक्ता रेणुकाभिदमब्रवीत् । गच्छानय विशालाक्षि ! शरा-
 नेतान् धनुशुतान् । यावदेतान् पुनः सुभ्रु ! क्षिपा-
 मीति जनाधिप ! । स गच्छन्त्यनरा क्वायां वृक्षसाश्रित्य
 भाविनी । तस्यौ तस्य हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च ।

स्थित्वा सा तु सुहृत्तं वै भर्तुः शापभयाच्छुभा । यथा-
 वानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा । प्रत्याजगाम च
 शरांस्तानादाय यशस्विनी । सा वै खिन्ना सुचाव्यङ्गी
 पङ्गां दुःखं नियच्छती । उपाजगाम भर्तारं भया-
 ङ्गर्तुः प्रवेपती । स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभा-
 ननाम् । रेणुके ! किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ।
 रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ! ।
 सूर्यतेजोनिर्झाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता । एतस्मात्
 कारणाद्ब्रह्मक्षिरायैतत् कृतं मया । एतच्छ्रुत्वा मम
 विभो ! मा क्रुधस्वं तपोधन ! । जमदग्निस्त्वाच । अद्यैनं
 दीप्तकिरणं रेणुके ! तव दुःखदम् । शरैर्निपातयिष्यामि
 सूर्यमस्त्राग्नितेजसा । भीष्म उवाच । स विस्कार्य
 धनुर्द्विजं गृहीत्वा च शरान् बहन् । अतिष्ठत् सूर्यम-
 भितो यतो याति ततोमुखः” । इत्येवं क्रोधेन आत्मानं
 (सूर्यं) पातयितुमिच्छवे जमदग्नेये विप्रकृपं पृथ्वागत्य तं
 च परितोष्य तस्मै क्वलसुपानहौ च सूर्योददावित्युक्तं
 ततोऽध्यायान्तरे यथा ।

“एतावदुक्ता स तदा तूष्णीमासीदुभृद्गूतमः । अथ सूर्योऽद-
 दत्तस्मै च्छलोपानहमाशु वै । सूर्य उवाच । सहर्षे !
 शिरसस्तारुणं क्वलं मद्रश्मिवारणम् । प्रतिगृह्णीष्व
 पदभ्याञ्च त्वाणार्थं चर्मपादुके । अद्यप्रभृति चैवेह लोके
 सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ।
 भीष्म उवाच । क्वलोपानहमेतत्तु सूर्यैषैतत् प्रवर्त्ति-
 तम् । पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ! । तस्मात्
 प्रयच्छ विप्रेषु च्छलोपानहसुत्तमम् । धर्मस्तेषु महान्
 भावो न मेऽत्रास्ति विचारणा । क्वलं हि भरतश्रेष्ठ ! यः
 प्रदद्याद्विजातये । शुभम् शतशलाकं वै स प्रेत्य सुख-
 मेधते” । एतल्लक्षणं क्वलशब्दे वक्ष्यते ।

आतपवत् त्वि० आतपोऽस्यत्व सतृप् सस्य वः । आतपयुक्ते
 “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।

आतपवर्ष्य त्वि० आतमे निमित्तेष्वपि वर्षन्ति बा० कर्त्तरि यत् ।
 एटिजले “अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्णातपवर्ष्याः” कात्या०
 १५, ४, ५, अन्तरिक्षात् ग्रहीतव्या आतपवर्ष्याः या
 आतमे वर्षन्ति ताः । अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्ण भूमिपतनात्
 प्रागेशकाशत् पतन्तीरादाय ग्रहीतव्या” कर्क० ।
 अतएव एटिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभि-
 प्रायेण तासां यज्ञकाले ग्रहणासम्भवेन पूर्व संग्राह्यतो-
 क्ता “यूपसुसरेण नैमित्तिक्यसम्भवात्” कात्या० १५, ४, २

“या आपोनिमित्तेन प्राप्यन्ते ता नैमित्तिक्यः यथा गोरुखाः आतपवर्षास्त्रासामखिन् काले पृथ्वासम्भवात् अतः पूर्वं गृहीत्वा यूपसुत्तरेण पुनर्यज्ञमिति” कर्कः । अतएव श्रुत्या दृष्टेरातपनिमित्तत्वमुक्तम् “तस्माद्यत्न क्वचित् शोचति खेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापोजायन्ते” इति छा० उ० पुरुषदेहस्य सन्नाप खेदयोरातपनिमित्तत्वात् दृष्टेरातपहेतुकत्वम् । व्यक्तमाह यादवः “तासां शतानि चत्वारि रश्मिनां दृष्टिसर्जने चतुः शतं दृष्टिवाहाः सखांस्ता अमृताः स्त्रियः” इति सूत्र्य-रश्मिनां मध्ये चतुःशतस्य दृष्टिसर्जकत्वेन दृष्टेरातप-निमित्तकत्वमत्र व्यक्तमेव ।

आतपवारण न० आतपं वारयति दृ-णिच् ल्यु । कृत्वे । “नृपतिककुदं दत्त्वा यने सितातपवारणम्” “अनुदितान्य-सितातपवारणम्” इति च रघुः ।

आतपात्यय पु० इत० । रौद्रापगमे स्तूर्यकिरणविगमे । “आतपात्ययसंक्षिप्नोवारासु निषादिभिः” रघुः ।

आतपाभाव ईत० पु० आतपस्याभावरूपायाम् क्वायायाम् ।

आतपीय त्रि० आतपस्य सन्निहृददेशादि उत्करा० क् । आतपसन्निहृददेशादौ ।

आतपोदक न० आतमे लक्ष्यमाणमुदकम् शा० त० । सूत्र्य-मरीचौ-लक्ष्यमाणे उदके ऋगष्टषिकायाम् ।

आतमाम् अव्य० आ+तमप् आसु । अतिशयाभिसुख्ये अत्यन्तसमन्ताद्भावे च “महोदेवं कथमातमाऽख्यायत आत्मा हि महदुक्तम्” शत० ब्रा० ।

आतर पु० आतरत्यनेन आ+त-अप् । नद्यादेः तरणार्थं देवे शुक्ले “आतरलाघवहेतोर्भुरहरः तरणिं तवावलम्बे” इत्युद्भूतः द्रव्यभेदे आतरमानमुक्तं मनुना “पणं यानन्तरे दाप्यन्मुरुषोर्द्धपणन्तरे । पादम्भुश्च योषिञ्च पादाङ्गं रिक्तकः पुमान् । भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत् किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः”

आतर्पण न० आ+तप-ल्युट् । १ तृप् । णिच्-ल्युट् । २ प्रो-णने ३ मङ्गलालेपने । कर्त्तरि ल्युट् । ४ तृप्कारके त्रि० ।

आतव पु० आ+त-अप् । १ हिंसने कर्त्तरि अच् । २ हिंसके त्रि० । ३ राजभेदे पु० तस्यापत्यम् अन्वा० फक् । आतवायनः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

आता स्त्री आभिसुख्येन अत्यन्ते गम्यते प्राणिभिः आ+अत-कर्म्मणि घञ् । दिशि निरु० । “प्रये द्वितादिव अङ्ग-न्याताः” ऋ० २, ४२, ६ ।

आतान पु० आतन्यते आ+तन-घञ् । १ आभिसुख्येन विस्तारे २ दीर्घविस्तारे षटादिवयनार्थं दीर्घविस्तारे (टाना देओया) “यथा लूता आतानवितानाभ्यां जालं विस्तारयतीति” वेदान्तप्र० कर्म्मणि घञ् । ३ विस्तार्ये ४ क्रियमाणे च “एष एव निम्न एकाहतातानः” शत० ब्रा० ।

आतानक त्रि० आ+तन-एलु । विस्तारके ।

आतापि पु० आ+तप-इण् । असुरभेदे स चागस्त्येन भक्षितः “आतापिर्भक्षितोयेन वातापि स महासुरः । ससुरः-शोषितोयेन स भेऽगस्त्यः प्रसीदतु” मन्त्रलिङ्गादवगम्यते । आतापिन् पु० आतपति आ+तप-णिनि । (चिल) पत्नि-भेदे क्षीरस्वामी ।

आतापिन् पु० आ+ताय-णिनि । (चिल्) इति ख्याते पत्निभेदे ।

आतार पु० आतीर्यतेऽनेन आ+तृ-बा० घञ् । नावा-तरणार्थं देवे शुक्ले ।

आताली अव्य० आ+तल बा० ईण् । विधुरस्याकुलोकरणे ऊर्था० “आतालीकृत्य विधुरमाकुलीकृत्येत्यर्थः” गणरत्नम् ।

आति पु० अत-इण् । शरारिपत्तिणि । “सुपर्यः पाज्यन्त्य आतिर्वाहसोः” यजु० २, ४, ३४ । “ता आतयोन तन्वः शुम्भतः स्वा” ऋ० १८, ८५ । २ सततगन्तरि त्रि० ।

आतिथिग्व पु० अतिथिमभिगच्छति गम-ङ् अतिथिग्वो-दिवोदासो राजा तस्यापत्यम् अण् । दिवोदासराजपुत्रे । “पराहृक्षतिथिग्वाय शस्यं करिष्यन्” ऋ० ६, २, ६, ३ “अ-तिथिग्वाय अतिथीनामभिगच्छे दिवोदासाय” भाष्योक्तेः दिवोदास एव ऋग्वेदेऽतिथिग्वत्वेन प्रसिद्धः “सुरथा आतिथिग्वे स्वभीष्टं राक्षे” “षड्रथा आतिथिग्व इन्द्रोते बधूमतः” ऋ० ८, ६८, १६, १७ । “आतिथिग्व एत-न्नामकराजस्य पुत्रः तस्यै” भा० ।

आतिथेय न० आतिथये इदं ढक् । १ अतिथिनिमित्तके भोज-नादौ । “आतिथेयमनिवारितातिथिः” माघः “दैव-पितृप्रातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” मनुः । तत्र साधु दञ् । २ अतिथिसपर्यायां कुशले त्रि० । “प्रययावातिथेयेषु वससृषिकुलेषु सः” रघुः । “शय्योत्थायं ऋगान् विध्य-जातिथेयो विचक्रमे” भट्टिः “प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “तमातिथेयो बहुमानपूर्व्यया” कुमा०

आतिथ्य न० अतिथेरिदं अण् । १ अतिथिपरिचर्यायाम् । “तमातिथ्यक्रियाशान्तरथलोभपरिचर्याम्” रघुः । “लघुपतन कस्य यथोचितमातिथ्यं विधाय” हितो० । स्त्रीत्वमपि “आतिथ्यायाः प्राक्प्रायणीयम्” शत० ब्रा० भाष्यम्

अतिथिपरिचर्याप्रकारश्च परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । स्वार्थे
ष्यञ् । २ अतिथौ हेम० ।

आतिदेशिक लि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते ।

यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । “आतिदे-
शिकमनित्यम्” इति ब्रा० परिभाषा ।

आतियात्रिक लि० अतियात्रायां नियुक्तः ठक् । आति-
वाहिकदेवे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरेक्यते कर्मणि षञ् तस्य भावः ष्यञ् ।
आतिरेके दृष्टौ स्वपरिणामतिरेके ।

आतिवाहिक लि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे
नियुक्तः ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते
अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च ।
“आतिवाहिकास्तज्ज्ञात्” शा० सू० । अतिवाहने नियु-
क्ताश्च द्विविधाः दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मिणां
दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र
नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादयः अर्चिरादयश्च ते च
छा० उ० दर्शिता यथा ।

“अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूमसभि
सम्भवन्ति धूमाद्वात्” रात्रे परपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्-
क्षिणैति मासांस्तार्क्ष्ये संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः
पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो
राजा तद्देवानामुच्चं तं देवा भक्षयन्ति । “इष्टापूर्ते”
इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्ते वापीकूप-
तडागारामादिकरणम् । दत्तं च बह्विर्वेदि, यथाशक्त्य-
र्हेत्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरण-
परत्वाद्याद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
ते दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनीं देवतामाभिमुख्येन
सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्वात् रात्रि-
देवता, रात्रे परपक्षदेवताम्, एवमेव क्षणपक्षाभिमानिनीम-
परपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति
सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्गचारिण्यो हि षण्मा-
सदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तात् । नैते
कर्म्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवताम-
भिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रति-
पिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोऽत्रैकस्यावयवभूते
दक्षिणोत्तरायणे तत्वाचिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासे-
भ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदव-

यवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापेक्ष्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिपिध्यते
नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृ-
लोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्यैः प्राप्यः
चन्द्रमाः य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनयायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः ।
अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विविक्तत्वात् । न हि ते कवलो-
तुल्येण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्ट्यान्नशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राक्षसित्वादि । न च
तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति ।
त मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः
क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां तेषूपभोग्ययोग्यं चन्द्रम-
शब्दे व्याप्यमारभ्यते । तदुक्तं “पुरस्ताच्छ्रद्धा श्रद्धा आपो
दुल्लोकाग्नौ कृताः सोमो राजा सम्भवन्तीति” । ता आपः
कर्म्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः दुल्लोकं प्राप्य चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।
इति भा० पितृयानःपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।
“अथ यदु चैवास्मिञ्चक्ष्यं कुर्वन्ति यदि च नास्ति पसेवाभि-
सम्भवन्त्यस्मि षोऽह्नरक्त आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षा-
द्यान् षडुदङ्क्षेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरा-
दादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयत्येव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते” “अथेदानीं
यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवाकाशेवं-
विदि शय्यं शवकर्म मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
कृत्विजः, सर्वं याम्ये वंविचेन शवकर्मणा अकृतेनापि न
प्रतिब्रह्मो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य कश्च-
नाभ्यधिको लोकः “न कर्मणा वर्ज्यते नो कनीयानिति”
श्रुत्यन्तरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति, न
पुनः शवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि
शवकर्मणि कर्मणां फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते
अन्यत् । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्थाप्य
न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये
सुखाकाशमनित्यं संयद्वाग्मनीत्येनोपासते प्राण-
सहितामग्निविद्यां, तेषामन्यत्कर्म भवतु सा वा भूत्

सर्वथापि तेऽर्चिषमेवामिसम्भवन्त्यर्चिरभिमानिनीं देवता-
मभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिर्देव-
ताया अहरहरभिमानिनीं देवतामङ्ग आपूर्यमाणपक्षं
शुक्लपक्षदेवतामापूर्यमाणपक्षान् षण्मासास्तदङ्कुत्तरां
दिशमेति सविता तान्मासास्तुत्तरायणदेवतां, तेभ्यो मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्स्थानान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मा-
लोकादेत्यवमानयो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽ-
मानवः स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति ग-
न्तुगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्र ब्रह्मप्राप्तौ तद-
नुपपत्तेः । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि वक्तुं न्याय्यम् ।
सर्वभेदनिरासेन सन्मात्रं प्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादिष्टो
मार्गो गमनायो प्रतिष्ठते । “स एनमविदितो न भुनक्तोति”
श्रुत्यन्तरात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेना-
धिष्ठतेरुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन
चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो
ब्रह्म इमं मानवः मनुसम्बन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणमा-
वर्त्तं नावर्त्तन्ते । आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रवन्धचक्रा-
कूटा घटोयन्मवत् पुनः पुनरित्यावर्त्तस्तं न प्रतिपद्यन्ते ।
नावर्त्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलया विद्यायाः परिसमाप्ति-
दर्शनार्था भा० ।

यथा चैषामातिवाहिकत्वं तथा निरूपितम् शा०
सू०भा० । “आतिवाहिकास्तज्जिज्ञातु” सू० ।
‘तैष्वर्चिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिह्नान्युत
भोगभूमयोऽथ वा नेतारोगन्तृणामिति । तत्र मार्गलक्षण-
भूता अर्चिरादय इति तावत् प्राप्तं तत्स्वरूपत्वा-
दुपदेशश्च । यथा हि कश्चिन्नोको ग्रामं नगरं
वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेत्स्वमसुं गिरिं ततो-
न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्तु-
सीति । एवमिहाप्यर्चिरर्चिषोऽहरङ्ग अपूर्यमाणपक्ष-
मित्याह । अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तम् । तथा
हि लोकशब्देनाग्न्यादीनुपपन्नाति अग्निलोकमागच्छती-
त्यादि । लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते
मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति च । तथा च
ब्राह्मणम् “अहोरात्रेषु लोकेषु सृज्यन्ते” इत्यादि । तस्मा-
च्चातिवाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादपि तेषामा-
तिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनि युक्ता
पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाद्यान्तिवाह्यन्तीत्येवं प्राप्ते

ब्रूमः । आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः त-
ज्जिज्ञातु । तथा हि चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति । या-
वद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात् । तद्वचनं तद्विषये एवोपक्षो-
णमि ति चेन्न प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वाद्विशेषणस्य ।
यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो-
युक्तां तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति । ननु-
लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः । उभयव्या-
मोहात्तत्सिद्धेः । एतावदार्चिरादिमार्गागस्तं देहविषयी-
गात्संप्रिण्डितकरणग्रामादात्यस्वतन्त्राः । अर्चिरादीनाम-
अचेतनत्वादस्वातन्त्र्यमित्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देव
ताविशेषा आतिवाहिकायां नियुक्ता इति गम्यते । लोके-
ऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संप्रिण्डितकरणग्रामाः परप्रयु-
क्तवर्त्तानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्ग-
लक्षणत्वोपपत्तिः । न हि रात्रौ प्रेतस्याहःस्वरूपाभिस-
म्भव उपपद्यते । न च प्रतिपालनमस्तौक्त्युक्तमधस्तात् ।
ध्रुवत्वाद्देवतात्मनां नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दा-
चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । अर्चिषोऽहरित्यादि
निर्देशस्त्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते । अर्चिषा हेतुनाह-
रभिसम्भवन्ति अङ्गा हेतुनापूर्यमाणं पक्षमिति । तथा च
लोके प्रसिद्धेष्वप्यातिवाहिकत्वेवंजातीयक उपदेशोऽप्य-
ते गच्छ त्वयितोवलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्ति-
मिति । अपिचोपक्रमे तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति सम्बन्धा-
त्सक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु “स एतान्
ब्रह्म गमयतीति” सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण
उक्तः तेन स एवोपक्रमेऽपीति निह्नय्यते । संप्रिण्डित-
करणग्रामत्वादेव च गन्तृणां न तत्र भोगसम्भवः । लो-
कशब्दस्तु अनुपमुञ्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितुं शक्यते अ-
न्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वा-
मिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकलोकं प्राप्तो
वायुनेति योजयितव्यम् । कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे
वरुणादिषु तत्सम्भवः विद्युतोऽहर्धिवरुणादय उपक्षिप्ताः ।
विद्युतश्चानन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयि-
तृत्वं श्रुतमित्यत उत्तरं पठति । “वैद्युतेनैव तच्छ्रुतेः” ।
ततो विद्युदभिसम्भवादूर्द्धं विद्युदन्तरवर्त्तनैवामानवेन
पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ती-
त्यवगन्तव्यम् । तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानवः स एतान्
ब्रह्मलोकं गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयश्च

तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन 'साहचर्यानुष्ठानेन वा केनचि-
दनुपाहकादित्यवगन्तव्यम् । तस्मात्सूक्तमातिवाहिकादेव
तात्मानोऽर्चिरादय इति" शाङ्करभाष्यम् ।
अतिवाहे अतिवाहकाले इतो लोकान्तरगतिकाले भवः
ठञ् । मनुष्याणां श्रुत्युक्तकालभवे २ देहभेदे पु० शरीरविशेष-
णत्वे न० । "तत्तल्लणादेव श्रुत्याति शरीरमातिवाहिकम् ।
ऊर्ध्वं प्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मान्नस्य विग्रहात्" ।
विष्णुः । त्रीणि भूतानि तोजोवायुकाशानि उर्ध्वं
गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादभोगच्छत
इत्यभिप्रायः तत्तल्लणात् मृत्युत्तणं प्राप्तेत्यर्थः "आति-
वाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्मनुष्याणां
नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" । इति च तत्त्वैवोक्तम् । पञ्च-
भूतानामुर्ध्वगतिश्च स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणान्तु लिङ्ग-
शरीराश्रयतया सर्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भसा-
धनतया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरि-
पुक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्करा-
चार्येण "जीवोऽस्य प्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्या-
कर्मपूर्वप्रज्ञापरिपक्वः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रति-
पद्यत इत्येतद्वगतं अद्यैवमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमा-
देरन्यन्नवरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्याच्छ-
ज्जात् धर्माधर्मफलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहजीवै-
भूतसूक्ष्मैरसंपरिपुक्तो गच्छति आहोस्वत् संपरिपुक्त
इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तं असंपरिपुक्त इति ।
कृतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एता-
स्ते जोमात्वाः समभ्याददानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन कर-
णानामुपादानं संकीर्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिमंकीर्तनात् ।
नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्ति सुलभाश्च सर्वत्र भूत-
मात्रा यत्नैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां
नयनं निम्नयोजनम् । तस्मादसंपरिपुक्तोयातीत्येवं प्राप्ते
पठत्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिपुक्त" इति ।
तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहजीवैर्भू-
तसूक्ष्मैः संपरिपुक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कृतः प्रश्ननिरूप-
णाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "केन यथा पञ्चस्यामाहुतावापः
पुरुषवचसो भवन्तीति" । निरूपणञ्च प्रतिवचनं दुर्गपञ्चन्य
पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वप्निषु अज्ञासोमदृष्ट्यसरेतो-
रूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चस्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । तस्मादग्निः परिवेष्टितो
जीवो रंहतीति गम्यते । नन्वस्या श्रुतिर्जलौकावत् पूर्वं देहं

न सृजति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्यथा
लणजलायुकेति तत्वाप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोप-
स्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावाय दोषोभावमात्रं जलौ-
कयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्ति
प्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्याणाः व्यापिनां क-
रणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्भूतिलाभस्तत्र
तत्र भवति केवलस्यैव वात्मनोऽतिताभस्तत्र तत्र भवति ।
इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान
उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव-
एव वा उत्पद्यते देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक्रद्वदृष्टाद्भू-
जान्तरमित्येवमाद्याः, ताः सर्वाएवानादर्शव्याः श्रुति
विरोधात् । ननुदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभि-
रग्निः संपरिपुक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्रशब्दश्रवण-
सामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूत-
सूक्ष्मैः संपरिपुक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति । "तत्रात्मक-
त्वात्तु भूयस्त्वात्" सू० । "तद्वज्जेन चोदितामाशङ्कासृच्छिनन्ति
तत्रात्मिका ह्यापः लिष्टकरणश्रुतेः तास्वार्मिकास्वभ्युप-
गतास्वितरदपि भूतद्वयमवस्थाभ्युपगन्तव्यं भवति तत्रान्धकश्च-
देहः तयाणामपि तेजोबच्चानां तस्मिन् कार्योपलब्धेः पुनश्च
तत्रात्मकः लिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्व्यापृत्वात्
न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिराङ्गारवत् शक्यते ।
तस्माद्भूयस्त्वामेकोऽयम् आपः पुरुषवचस इति" प्रश्नप्रतिव-
चनयोरपशब्दो न केवल्यामेवः सर्वदेहेषु हि रसलोहि-
तादिद्रव्यभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवोधातुर्भूयिष्ठोदेहे-
षूपलब्धते नैव दोषः इतरामेकत्वापां बाहुल्यं भविष्यति
दृश्यते च शुक्रशोणितलज्जेषु पि देहजीवे द्रवबाहुल्यम् ।
कर्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्माणि चाग्नि-
होत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रवृत्तिद्रवद्रव्यव्यापाश्रयाणि क-
र्मा समवायिन्युपापः अज्ञाशब्दोदिताः सह कर्माभिर्द्यु-
लौकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादध्यपां बाहुल्य
प्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चापशब्देन सर्वेषामेव देहजीवानां
भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् । "प्राणगतेषु" सू०
"प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः आव्यते" तदुक्त्यामन्
प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन् सर्वे प्राणाश्चमनूत्क्रा-
मन्तोत्यादि" श्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्त-
रेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूताना-
मपामपि भूतान्तरपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निरा-
श्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽर्धमात्

भा० । मरुपरि “यदाणमात्रिकोभूत्वा वीजं स्थासु चरिष्युच ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति” सूक्ष्मभूतैः सं-
सृष्टस्यैव गतिमाह । अत्र अणुपदं पुर्यष्टकोपलक्षणम् ।
“भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकार्यवायवः । अविद्या चाष्टकं
प्रोक्तं पुर्यष्टकमिदं पुनः” सनन्दोक्तेः “पुर्यष्टकेन लिङ्गेन
प्राण्याद्येन स युज्यते । तेन ब्रह्मस्य वै बन्धोमोक्षोक्तस्य
तेन वै” ब्रह्मपु० उक्तेः संसृष्टिकाले पुर्यष्टकस्य
परलोकागमत्वसिद्धेः । आतिवाहिकशरीरसत्त्वेऽन्यथातुप-
पत्तिरेव प्रमाणम् तत्स्वरूपञ्चोक्तं सांख्यसूत्रभाष्यादौ ।
“तद्बीजात् संसृतिः” सू० । तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविं-
शतितत्त्वरूपात् सूक्ष्माद्भेदोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते
भवतः कूटस्थस्य विभूतया स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः
त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्व-
कृतकर्मभोगार्थं देहाद्देहं संसरति । “मानसं मनसैवाय-
सुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु
कार्यकम्” इत्यादिसंसृतिभिः पूर्वसर्गाधिकरणैरेवोत्सृज्यते
सर्गान्तररूपभोगसिद्धेः । अतएव ब्रह्मसूत्रम् “तदन्तरप्रति-
पत्तौ रंहति सम्परिपुक्त इति” । संसृतेरवधिमथाह ।
“आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम्” सू० । “इन्द्रानिन्द्र-
त्वादिविशेषपरिहृतानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्तमेव प्रव-
र्त्तनं संसृतिरावश्यकी विवेकोत्तरं च न सा तत्र हेतुमाह ।
“उपभोगादितरस्य” सू० । इतरस्याविवेकिन एव
स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः । देहसत्त्वेऽपि संसृ-
तिकाले भोगो नास्तीत्याह । “सम्प्रति परिसुक्तो द्वा-
भ्याम्” सू० । सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसु-
खदुःखादिद्वन्द्वैः परिसुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत्कारि-
कयोक्तम् । “संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लि-
ङ्गम्” । इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः । अतः
परं शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुमुपक्रमते । “मातापितृजं
स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा” सू० । स्थूलं मातापितृजं
प्रायशो बाहुल्येनायोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य करणा-
दितरञ्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापितृजं सर्गादावुत्पत्त-
त्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया । “पूर्वोत्पन्नससक्तं
नियतं सहदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावै-
रधिवासितं लिङ्गम्” इति नियतं नित्यं द्विपरार्थस्यायि
गौणनित्यं प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् ।
प्रत्ये त्वं तदाशः श्रुतिसंस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते । गतिकाले
भोगाभाववचनसूत्रार्थप्रामाण्यात् । कदाचित् त्वं वायवीय-

शरीरप्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति । अतो यम-
मार्गे दुःखभोगवाक्यान्नुपपद्यन्ते । स्थूलसूक्ष्मशरी-
रयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य इन्द्रयोगस्तद्वधारयति ।
“पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य” सू० । पूर्वं
सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुख-
दुःखकार्यकत्वं कृत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाद्यभोगात्
न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य
सर्वसम्भूतत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूप-
माह । “सम्प्रदशैकं लिङ्गम्” सू० । सूक्ष्मशरीरमध्यधाराधेय-
भावेन द्विविधं भवति तत्र सम्प्रदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं
तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्र-
याणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धियेति सम्प्रदश । व्यहङ्कारस्य बु-
द्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रे वक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सम्प्र-
दशलङ्गं मन्तव्यं न तु सम्प्रदश एकं नैत्यष्टादशपरतया
व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतयात्र लिङ्गै-
कत्वे एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च । “कर्मात्मा पुरुषो
योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते । स सम्प्रदशकेनापि राशिना
युज्यते च सः” इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सम्प्रदश-
त्वसिद्धेश्च सम्प्रदशावयवा अत्र सन्तीति सम्प्रदशको राशिरि-
त्यर्थः । राशिगच्छेन स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्यावयवित्वं निरा-
कृतम् । अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् ।
स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्पयत
इति । अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्ग-
देहस्य भोगः प्रायुक्तः । प्राणश्चान्तरकरणस्यैव उत्तिभेदः ।
अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सम्प्रदशा-
वयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति “लिङ्गशरीरनिमित्तक इति
सनन्दनाचार्य” इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं
शरीरलक्षणम् । तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चा-
द्वक्तीभविष्यति । “चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति” तु
न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति । ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि
कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः सुस्तत्वाह । “व्यक्ति-
भेदः कर्मविशेषात्” सू० यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भो-
पाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पञ्चाद्व्यक्तिभेदो
व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति । यद्येदानीमेकस्य
पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदे-
हरूपेण । तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति । जीवान्-
राणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् सप्त-
सिद्धिजीवानां साधारण्यं कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अथ

च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः । यथा मनो समष्टिपुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् । “तेषां त्वयवान् सृज्यान् षष्टामथमितौजसान् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे” इति षष्टामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यानन्तरम् । “तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह । ज्ञेयज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः” । इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूलैकं शरीरत्वव्यवहारस्तत्वाह । “तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः” सू० । तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः । लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मपञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्वयं सिद्धम् । यत्तु “आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्वासां भूतजातानां ब्रह्मणस्त्वेक एव किन्” इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयोरन्योन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति । ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । “न स्वातन्त्र्यात् तद्वत्ते जायावच्चित्तवच्च” सू० । “तल्लिङ्गशरीरं तद्वत्तेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्याच्च तिष्ठति । यथा जाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्तमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायासुक्तम् । “सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निर्वन्तते” इति । अत्र नन्वात्रकार्यं मातापितृजशरीरामेक्षया सूक्ष्मं यद्गतपञ्चकं यावद्विज्ञस्यायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीरमिति लब्धं कारिकान्तरेण । “चित्त्वं यथाश्रयश्च ते स्थाश्रवादभ्यो विना यथा जाया । तद्वद्दिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” । इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलाशान्तरभेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराङ्गेदावगमेन “पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्” । इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वमर्थः किन्तु महदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् साधारणसूक्ष्मप-

र्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गषट्कपदार्थाः कियन्त इति कथमवधारयमिति चेत् । “वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्माविष्टो तथैव च । दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिमर्माणामपि वासनाकर्माविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरोद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु मूर्तद्रव्यतया वायुादेरिव लिङ्गस्याकाशभवासङ्गेनाधारोऽस्तु व्यथेमन्यत्र सङ्गकलनमिति तत्वाह । “मूर्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात् तरणिवत्” सू० मूर्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतयायस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूक्ष्मस्य सङ्घातसङ्घातमानादित्यर्थः । सूक्ष्मादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशभयमतो भूतसङ्गतमिति । लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति । “अणुपरिमाणं तत्कृतित्युतेः” सू० तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवस्योक्तत्वात् । कृतः कृतित्युतेः क्रियाश्रुतेः । “विज्ञानं यच्च” तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गतिश्रुतिः “तत्सत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानूत्क्रामतीति” सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात् यथा संसरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे शुक्तान्तरमाह । “तद्वन्नमयत्वश्रुतेः” सू० तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । विभुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः “अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वागित्यादिः” । यद्यपि मन आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसंसृष्टसजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहादेहान्तरसञ्चार इत्याशङ्क्यामाह । “पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां रूपकारवद्वाच्यः” सू० यथा राज्ञः रूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः” प्र० भाष्यम् सूक्ष्मादेहसत्त्वे प्रमाणं सांख्यतत्त्वकौमुद्यामित्यं दर्शितम् ।

“स्यादेतद्बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कतं सू-
क्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह । “चित्तं यथाश्रय-
वृत्ते स्यात्सादिभ्योविना यथा आया । तद्विना विशे-
षेन तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” । लिङ्गनात् ज्ञाप-
नात् बुद्ध्यादयोलिङ्गं तत् अनाश्रितं न तिष्ठति । जन्म-
प्रयाणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीरस्थिताः प्रत्युत्पन्न-
पञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादिवत् दृश्यमानशरीरवृत्ति-
बुद्ध्यादिवत् । विना विशेषेरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः ।
आगमस्यात् भवति ‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमोवला-
दिति’ । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतासुपलब्धयति आत्मनो-
निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि-
स्यूलशरीरे गते” । एवञ्च सर्वेषां भूतानां संसरणकाले
सूक्ष्मदेहस्याश्रयत्वे स्थिते मनुष्याणामेव दाहादूर्जम्
आतिवाहिकदेहान्तरोत्पत्तिरित्येषां प्रायुक्तवचनात्
अस्ति उ दाहाद् दृष्टां इत्यागानिकभूतभावप्राप्तिरिति
भेदः यथोक्तम्” युद्धित० विष्णु० । “अतिवाहिक-
संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! । केवलं तन्मनुष्याणां
ना येषां प्राणिनां क्वचित्” इत्युक्तस्य प्रेतपिण्डैस्तथा
दत्तदेहनाम्नेति भार्गव ! । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमा-
देव न संग्रहः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्ष-
णम् । इत्यागानिकेभ्यो भूतेभ्यो नाकल्पमेव विद्यते । तत्वाऽस्य
घातना घोरा शातघातातपोद्भवा इति” अत्र प्रेतका-
र्याकरणे शेषाभिधानम् । निन्दार्थवादो विधेयस्तुत्यर्थम्
“न निन्द्य” निन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तोतानि”
न्यायात् । एतच्च विद्वद्भिन्नविषयम् का० उ० विदुषः
दैवास्तदकरणेऽपि अर्चिरादिप्राप्तेरुक्तेः “अथ यदु चैवा-
स्मिन् श्रव्यं कर्चन्ति यदि न, अर्चिषमेवाभिसम्भव-
न्तीति” । एतद्भाष्यञ्च ६५१ पृष्ठे प्राग् दर्शितम् ।
एवं गयान्नादावापि “अग्निदग्धाश्च ये जीवा नाग्नि-
दग्धास्तथाऽपरे तेषांसुरङ्गणार्थाय इमं पिण्डं ददा-
म्यहमिति । मन्त्रलिङ्गेनानग्निदग्धस्यापुङ्गारप्रतिपादनात् ।
निष्कर्षस्तं संस्तुतिकाले प्राणिमात्रस्य सूक्ष्मदेहप्राप्तिः तत्र
पञ्चादीनां दाहादिकर्मादिकमन्त्रेणापि सूक्ष्मकर्मातु-
सारेण देहान्तरप्राप्तिः मनुष्याणान्तु निवृत्तादिव्यतिरिक्तानां
दाहादिकमन्त्रेण इत्यागानिकभूतभावप्राप्तिः कते तु
दाहादौ आतिवाहिकदेहप्राप्तिः पूरकपिण्डादौ पुनः
प्रेतदेहप्राप्तिः सपण्डीकरणात्परं भोगदेहप्राप्तिः । तीर्थ-
वृत्तानां न तु प्रेतदेह इति भेदः “कते सपिण्डीकरणे नरः

संवत्सरात्परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते
इत्युक्तेः” “ततः स नरको याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा”
इत्युक्तेः विदुषां महातीर्थवृत्तानां तु देवात् दाहा-
दिकार्याकरणेऽपि अर्चिरादिभार्गवेण तत्तत्स्थानयोग्य-
देहप्राप्तिरिति ।

आतिशय्य न० अतिशय एव स्वार्थे ष्यञ् । अतिशये ।
आतिशायन लि० अतिक्रान्तः श्वानम् नि० न समासान्तः
अतिश्वा दासः अत्यधीनत्वात् अतिश्वन्+चतुर्थप्रां
पक्षा० फक् । दाससन्निकटदेशादौ ।

आतिष्ठ न० अति+स्था-क षत्वम् अतिष्ठस्तस्य भावः अण् ।
अतिक्रम्य स्थितौ उत्कर्षे । “आधिपत्याय स्वावश्यायाति-
ष्टायाऽऽरोहामि” ऐ० ब्रा० ।

आतु पु० अत-उण् । भेलके । (भेला) उडमे ।

आतुच् पु० “आतुचिर्गमनार्थ इति” क० भा० आचारे किप् ;
सूर्यस्यास्तगतिकाले तस्य निष्कोचनकाले अस्तकाले यद्यस्य
उदिते यन्मध्यदिन आतुचि” क० द, २७.२१, “आतुचि
सायम्” भा० ।

आतुजि लि० आ+तुज-हिंसाबलादाननिकेतनेषु इन् ।
हिंसके बलस्यादायके च । “पिबतं सोममातुजी” ७, ६६
६८, “आतुजी हिंसकौ आदातारौ वा” भा० ।

आतुर लि० ईषदर्थे आ+अत-उरच् । कार्यान्तरे उक्त्व०
“हतमुत्तमं विधिविपक्रमार्हितं प्रपिबन्निदं जवति कृष-
मातुरः” उक्त्व० वैद्य० श्लो० इति च । “रावणावरजा तत्र
राघवं मदनातुरा” रघुः । “न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो
न महाविधि” “बालवृद्धातुरैरिना” “अकाशे शास्त्र
विज्ञेया बालवृद्धकशातुरा” इति च मनुः । आतुरे नियमो
नान्ति” स्मृतिः । [धिक्छ्यते ।

आतुरसंन्यास न० इत० । संन्यासभेदे संन्यासपदं तद्वि-
आतुरोपक्रमणीय पु० आतुरमधिकृत्य रोगनिवारणाय
उपक्रमणीयम् । आतुरस्य चिकित्सार्थमाशुष्याधृतनिवयो-
देहबलसत्वसात्माप्रकृतिभेषजदेशातुरसारेण उपक्रमणीये । आ-
पारभेदे तदधि कृत्यकृतोचन्यः क । २ तत्प्रतिपादकचन्ये च ।
स च सुश्रुतान्तर्गतोऽध्यायभेदः । तत्रोक्तविशेषं ज्ञात्वा
वैद्यरातुरस्य रोगनिवारणायोपक्रमणीयम् । स चाध्याय-
स्वावद्ध्यते यथा “अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायम्
व्याख्यास्यामः ॥ आतुरसुपक्रममाणेन निषजानुरेवादौ परी-
क्ष्येत । सत्प्रसायुचि व्याध्युत्पन्नविद्योदेहबलस्य सत्प्रकृति-
भेषजदेशान् परीक्षेत ॥ तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठ

नापदशनवदनस्तम्बललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छासप्रेक्षण-
बाहुम् विस्तोर्षं भ्रूस्तनान्तरोरस्तम् हस्तजङ्घामेदुर्ग्रीवम्
गम्भीरसत्वस्वरनाभिसनुर्ध्वं द्विस्तनसुपचितमहारोमशकण्डम्
पञ्चान्धास्तिकम् सातानुलिप्तमूर्ध्नि तु पूष्णीं विशुष्य-
माणशरीरम् पञ्चाङ्गु विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम्
जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तनोपक्रमेत् ।
एभिलक्षणेर्विपरीतैरत्याधुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति ॥ भवन्ति
चात्र ॥ गूढसंस्थिसिरासायुः संज्ञताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरसुखेवो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥ गर्भाग्र-
भृत्परोरोगो यः शनैः ससुपचीयते ॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः
स दीर्घायुः समासतः ॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं
निबोध मे । अथस्तादजिगायस्य लेखाः सूर्य्यक्तमायताः ॥
हे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च सांस्रौ ।
नासायमूर्ध्वं च भवेद्द्विर्लेखाश्च पृष्ठतः ॥ यस्य स्तुस्तस्य
परममायुर्भवति सप्रतिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं
निबोध मे ॥ हस्तानि यस्य पञ्चाङ्गिण सुमहद्वापि
मेहनम् । तथोरस्यालोढानि न च स्यात्पृष्ठमायतन् ॥
ऊर्ध्वं च अवणो स्थानाद्वासा चोक्ता शरीरिणः । हसतो
जल्यतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते । प्रेक्षते यस्य
विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम् ॥ अथ स्तरायुषो
विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्ताङ्गान्य-
न्तराधिरुक्थिवाङ्गुलिगिरांसि तद्वययाः प्रत्यङ्गानीति ।
तत्र स्वरङ्गुलैः पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ द्वाङ्गुलायते । प्रदे-
शिन्यास्तु मध्यमानासिका कनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चम-
भागहोना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपद-
पादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पाष्णिः । चतुर्द-
शाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फ-
जङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरि-
ष्ठादुद्वात्तिं शदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरू ।
द्वाङ्गुलानि वृषस्यधुक्दशननासापुटभागकर्णमूलनय-
नान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदान्तरनासाकर्णल-
लाटपीथोच्छ्रायदृष्टान्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्ता-
रमेहननाभिरुदयपीवास्तनान्तरसुखायामसर्णिबन्धप्रकोष्ठ-
स्थील्यानि । इन्द्रविस्तिपरिणाहंसपीठकूर्परान्तरायामः
षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वाविंशदङ्गुल-
परिमाणौ भुजौ द्वाविंशत्यपरिणाहवूरू । सर्णिबन्धकूर्परा-
नरं षोडशाङ्गुलम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् ।
अङ्गुलमूलप्रदेशिनीश्वव्यापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चा-

ङ्गुले । अर्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनाभिके । सार्धत्वाङ्गुलो
कनिष्ठाङ्गुलौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं सुखपीवम् ।
त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्यादा । नयनत्रिभागप-
रिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तमस्तकान्त-
रमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेयान्तो दशाङ्गुलः कर्णा-
वट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्री-
श्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णसुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
कटी । सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति । भवन्ति चात्र ।
पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारो तु षोडशे । समत्वा-
गतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वर-
ङ्गुलैरेव यथावदनुकीर्तितः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान्
वा यदि वाङ्गुलना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महद-
र्च्यति । मध्यमं मध्यमैरायुर्विचं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ
सारान् वक्ष्यामः । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्या-
णाभिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । क्षिग्धं संवृतं चेतार्थिदल-
नखं वज्रलकामप्रजं शुक्रेण । अकथमुत्तमबलं क्षिग्धगम्भीर-
स्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेतञ्च मज्ज्ञा । महाशिरःस्तम्ब-
दृढदन्तहृत्स्थिनखमस्थिभिः, क्षिग्धमूलखंदस्वरं दृढच्छ-
रीरमायाससहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसंस्थं
मांसोपचितञ्च मांसेन । क्षिग्धताञ्जनखनयनतालुजिह्वौष्ठ-
पाष्णिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नन्दुत्वपीमाणं त्वक्सारं
विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि ।
भवति चात्र । सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ।
परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु । व्याधि-
विशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः साध्या
याप्याः । प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत कि-
मसावौपसर्गिकः प्राक्केवलोन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको
यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपहृजति
स तन्मूलयोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो
व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणे यो भविष्यद्वाधि-
ख्यापकः स पूर्व रूपसंज्ञः । तत्र औपद्रवमन्योन्याविरो-
धेनोपक्रमेते बलवन्नुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्वं
प्रतिकर्ष्यते । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्व्याध्याश्चाद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् । प्रागभिहिता
भूतवः । शीते शीतप्रतीकारउष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा
कृत्वात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् । अप्राप्ते
वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीना-

ऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । यात्युदीर्घं
शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु
या व्याधिं हरत्यन्यसुदीरयेत् । (वृषप्रश्ने) प्रागभिहितो-
ऽग्निरक्षय पाचकः । स चतुर्विधो भवति दोषानभिपन्न
एको विक्रियामापन्नस्तिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः
पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसाध्यादिति ।
तत्र यो यथा कालमन्नस्ययुक्तं सम्यक्पचति । स समः
समैर्दोषैः । यः कदाचित्त्वस्यक्पचति कदाचिदाध्मानशू-
लोदावर्त्तितसारजठरगोरवान्मज्जनप्रवाहणानि कृत्वा । स
विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः स
एवाभिवर्द्धमानोऽत्याग्निरत्याभाष्यते स सुक्षुब्धः प्रभूत-
मप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलतास्त्वोष्ठशोषदा-
हसन्तापान् जनयति । यः खलमप्युपयुक्तसुदरशिरोगौरवका-
सश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति
स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनि-
मित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ।
तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत, विषमे स्निग्धान्त्वलयैः क्रि-
याविशेषैः प्रतिकुर्वीत, तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च,
एवमेवात्यग्नौ विशेषेण साक्षिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे
कटुतिक्तकषायैर्वमैश्च । जाठरो भगवानग्निरुदरोऽन्नस्य
पाचकः । सौक्ष्माद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ।
प्राणायामसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्यायते
पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः । वयस्तु
त्रिविधम् बालम् मध्यम् वृद्धमिति । तत्रोत्तमो-
ष्ठशर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा
अन्नादा इति तेषु संबन्धरपराः क्षीरपा द्विसंबन्धरपराः
क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति ॥ षोडशसम्प्रत्योरन्तरे
मध्यम् वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनम् संपूर्णता हानि-
रिति । तत्रा विंशतेष्टङ्गिः, आ विंशतो यौवनम्, आ चत्वारिंशतः
सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमेषत्
परिहाणिर्यावत्प्रतिरिति । सप्रतेर्ऊर्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रि-
यबलवीर्यैस्ताहमहमहमहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं का-
सश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानम् सर्वक्रियास्वसम्-
र्थम् जीर्णानारमिवाभिष्टमवसीदनम् वृद्धमाचक्षते ॥
तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयोऽवस्थास्तत्तरोत्तरा भेषजमात्रा-
विशेषा भवन्त्युते च परिहाणेस्तत्वाद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत ।
भवन्ति चात्र ॥ बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
मयिष्ठं वर्द्धते वायुष्टे द्वे तद्दीप्य योजयेत् ॥ अग्निधार-

विरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तस्याध्येषु विकारेषु
वृद्धीम् कुर्यात्क्रियाम् शनैः ॥ देहः स्थूलः कृषो मध्य
इति प्रागुपदिष्टः । कर्शयेद्देहं हृयेच्चापि सदा स्थूलकृषौ
नरो । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततम् भिषक् ॥
बलमभिहितगुणम् दौर्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवे-
क्षितव्यम् ॥ यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव-
प्रधानमधिकरणानाम् ॥ केचित् कृषाः प्राणवन्तः स्थूला-
साल्पल्लवा नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः
प्रतर्कयेत् ॥ सत्यन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वेककल्प-
करम् । सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ॥ प्रकृतिम्
भेषजम् चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ सात्त्विकाणि तु देशकालजात्यु-
त्तरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि
यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव
निषेधितः । व्यायामजातमन्यद्वा तस्मात्प्रमिति निर्दि-
येत् ॥ देशस्तानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ तत्र बहू-
दकनिष्क्रोन्नतनदीवर्धगहनो वृद्धशीतानिलो बल्लभपर्व-
तवृक्षो वृद्धसुकुमारोपवितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभू-
यिष्ठश्चानूपः ॥ आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिष्ठलप्रायो-
ऽल्पवर्षप्रसवणोदपानोदकप्रायउष्णदारुणवातः प्रविरला-
ल्पशैलः स्थिरकृगशरीरमनुष्यप्रायोवातपित्तरोगभूयिष्ठश्च
जाङ्गलः ॥ उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥ भवन्ति
चात्र ॥ समः साधारणे यस्माच्छीतवर्धोष्णमाकृताः ।
दोषाणाम् समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः ॥ न तथा
बलवन्तः स्थूलजा वा स्थूलाकृताः । स्वदेशे निषिता दोषा
अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥ उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति
देशकृतम् भयम् । आहारस्वप्नवेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ।
देशप्रकृतिमात्पर्युपिपरीतोऽविरोलितः । सम्पत्तौ भिष-
गादीनां बलसत्वायुषां तथा ॥ केवलः समदेहाग्नेः
सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृष्णो
व्यामिश्रलक्षणः ॥ क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रिया सङ्गो
हितः ॥ गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।
कर्तव्यैव तदा व्याधिः कृष्णसाध्यतमो यदि ॥ यएवमेव
विधमेकरूपं विभक्तिं कालादिवशेन धीमान् । स मूल-
पाशान् जगतो गदोघान्क्षिनन्ति भेषजपरान्धेन ॥

आतुरोपद्रव पु० इत० । आतुरस्य उपद्रवे ते च उपद्रवा
संप्रतीकारोपायाः सुश्रुते दर्शिता यथा

“अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । स्नेह-
पोतस्य वान्तस्य विरक्तस्य स्नुतासृजः । निरुदस्य च काया-
ग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽक्षरत्यर्थयुक्तरूपयुक्तैः
प्रशस्यति । अल्पोमहद्भिर्बहुभिस्कादितोऽग्निरिन्ध्रेभ्यः ॥
सचात्पैर्लघुभिश्चाक्षरैरुपयुक्तैर्विवर्जिते । काष्ठैरणुभिरत्यैश्च
सन्नुक्षित इवानलः । हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः
सूतः । त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकम् ॥
तत्तावरं प्रस्थमात्र द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥ प्रस्थे परिक्रुते
देया यवागूः स्वल्पतण्डुला । द्वे चैवार्द्धाढके देया तिस्रश्चा-
प्याढके गते ॥ विषेपीमुचिताङ्गताञ्चतुर्थशततां ततः ।
दद्याद्युक्तेन विधिना क्लिप्तसिक्त्यामर्पिच्छलाम् ॥ अस्नि-
ग्धलवणां स्वच्छसुद्धयूपयुतान्ततः । अंशद्वयप्रमाणेन दद्या-
त्सुस्निग्धभोदनम् ॥ ततः सप्ततमनेन हृद्योनेन्द्रियबा-
धना । त्रीनयान् धितरेङ्गोक्तुमातुरायोदनं ऋदुम् । ततो
ययोचितं भक्तम्भोक्तुमस्मै विचक्षणः ॥ लावणैर्हरिणादीनां
रसैर्दद्यात्सु संस्कृतैः । हीनमध्येत्तमेष्वेव विरेकेषु विधिः
सूतः ॥ एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमो हि सः ।
कफपित्ताधिकान्द्वयनित्यान्हीनविशोधितान् ॥ मेयाभिष्य-
न्द्वत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः । वेदनालाभनियमशोक-
वैचिच्यहेतुभिः ॥ नरानुपोषितांश्चापि विरक्तवदुपाचरेत् ।
आढकाढाढकप्रस्थसङ्ख्या हेतुषा विरेचने ॥ एको विरेकः
स्नेहान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । बलं यच्चिविधं प्रोक्त-
मतस्तत्र क्रमास्तथा ॥ तत्तातुक्रममेकन्त बलस्थः सङ्कटा-
चरेत् । हिराचरेन्मध्यबलस्त्रीनारान्दुर्वलस्तथा ॥ केचि-
देवं क्रमं प्राङ्मन्दमध्योत्तमाग्निषु । संसर्गेण विष्टब्धैर्गुणैः
दोषकोपभयाद्भजेत् ॥ प्राक्खादुतिक्तौ स्निग्धाभलवणानु-
कटुकं ततः । स्वादुस्नलवणानुभूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥
स्निग्धरूक्षानुसांश्चैव व्यत्यासात्प्रस्थवत्ततः । केवलं स्नेह-
पोतो वा वान्तो यश्चापि केवलम् ॥ स सप्तरात्रं मनुजो
भुञ्जीत लघु भोजनम् । कृतः सिराव्यधो यस्य कृतं यस्य
च शोधनम् ॥ स ना परिहरेन्मासं याषद्वा बलवान्भवेत् ।
एकैकस्मिन्परिहरेद्दसौ वस्तौ त्र्यहं त्र्यहम् ॥ तृतीये तु
परीहारे यथायोगं समाचरेत् । तैलपूर्णमसृङ्गाण्डसध-
र्माणो ब्रणालराः ॥ स्निग्धशुद्धाक्षिरोगार्तां ज्वरातीसा-
रिणश्च ये । क्रुध्यतः क्रुपितं पित्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥
आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रमसृच्छति । मैथुनोप-
गमाद्दोरान् व्याधीनाप्रोति दुर्भतिः ॥ आक्षेपकं पक्ष्वात-
मङ्गप्रग्रहमेव च । शुक्रप्रदेशे श्वयथुं कासश्चासौ च दा-

रुणौ ॥ शुक्रवज्रापि रुधिरं सरजस्तं प्रवर्त्तते । लभते च
दिवास्वप्नास्तांस्तान् व्याधीन् कफात्मकान् ॥ स्त्रीहोदरं प्रति-
श्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् । मोहं सदनमङ्गानाम-
विपाकं तथाऽरुचिम् ॥ तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नेवाभिन-
न्दति । उच्चैः सम्भाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्भुजम् ॥
व्यान्धं जाह्नमजिघ्रत्वं बाधिर्यं मूकतां तथा ॥ हनुभोज-
मधीमन्धं संहितञ्च सुदारुणम् । नेत्रस्तम्भं निमेषं वा
दृष्ट्यां कासं प्रजागरम् ॥ लभते दन्तचालं च तांसांश्चा-
न्यानुपद्रवान् । यानयानात्तु लभते च्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रम-
मान् ॥ तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् । चि-
रासनात्तथा स्नानाच्छ्रोण्यां भवति वेदना ॥ अतिचङ्क्रम-
णाद्वाशुजिह्वयोः कुरुते रुजः । सक्थिप्रशोभं शोफं वा
पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोयानां सेवा मारुतद-
्वये । ततोऽङ्गमर्हं विष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः ॥ वातात-
पाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाग्न्यात् । विरुद्धाध्ययना-
मृत्युं व्याधिं वा घोरसृच्छति ॥ असात्प्रभोजनं हन्या-
द्वलवर्णमसंशयम् । अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापदां
कारणं वीक्ष्य व्यापत्वेतासु बुद्धिमान् ॥ प्रयतेतातुरारोग्ये
प्रत्ननीकेन हेतुना ॥ विरक्तवान्नैर्हरिणैश्चलावकाः शशश्च
सेव्यः समयूरतित्तिरिः । सपटिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव
सुद्धा लघु यञ्च कीर्त्तितम् ॥ एवमन्येऽपि ततएवावगम्याः ।
आतुर्यं न० आतुरस्य भावः व्यञ्ज । १ आतुरत्वे २ फलनाशके
ज्वरांशभेदे च “ज्वरांशश्च वस्तुभेदेन नानाविधाः” हरि०
१८३ अध्या० दर्शिताः । “लघुलवाच । शृणुष्व ज्वर । सन्देशं
यथा लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावर
जङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं सत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पदान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो
यश्चतुर्भागो मानुषेषु प्रपत्स्यसि । त्रिधा भूतं वयुः कृत्वा
पक्षिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्मृतीयस्य भविष्यति च ते
ध्रुवम् । एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः । मानुषे-
ष्वेकपादेन० वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथ विशेषास्तु
शिवसत्त्वं शृणुष्व मे । दृष्टेषु कीटरूपेण तथा सङ्क्षोच
पतकः । पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च
पक्षिनोषु हिमोभूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः । अपान्तु
पीलिकां विद्याः शिखोद्भेदश्च वर्हिणाम् । गैरिकः पर्वते-
ष्वेः कत्प्रसादाद्भविष्यति । गोष्पपक्षारको भूत्वा खोरकश्च
भविष्यति । एवं विविधरूपेण भविष्यति महीतले । दर्शनात्

स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेवसि । ऋते देवमनुष्यांश्च
नान्यस्तां विपहिष्यते । “आतुर्यं जालकैकदेशे
सङ्कोचः नीलकण्ठः ।

आहृष्यति० आ+हृद-क्त । १ हंसिते २ कृत्रे च । ‘तस्या-
दाहृष्यात् प्रेरितो वृज्जादिवाहृतात्’ शत० ब्रा० ।

आहृष्य न० आहृष्यत्यनेन आ+हृष-बा० करणे क्यप् ।
(आता) फलभेदे ।

आतोद्य न० समन्तात् तद्यते आ+तुद-ण्यत् । वीणादौ
वाद्ये । “सज्जमातोद्यगिरोनिवेशिताम्” “आतोद्यं या-
ह्यामास समत्याजयदायुधम्” इति च रघुः । [रघुः ।

आत्ति ति० आ+दा-क्त । गृहीते “गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य”
आत्तिगन्ध ति० आत्तोऽगृहीतोऽरिणा गन्धो गन्धो यस्य ।
१ शत्रुणाभिभूते, २ गृहीतगन्धे उपपादौ च । ‘नात्त-
गन्धमवधूय शत्रुभिः’ साधः आत्तगन्धमनाघ्रातसौरभमन-
भिभूतञ्चेति” मल्लिनाथः ।

आत्तिगन्धं ति० आत्तोऽगृहीतोऽगन्धो यस्य । १ अभिभूते ।

आत्मकर्मन् ति० ईत० । आत्मनः स्वस्य कर्त्तव्ये कार्ये
“आत्मकर्मन्तमं देहं जालोधर्मं इवाश्रितः” रघुः ।

आत्मकाम ति० आत्मानं कामयते कम-णिङ् अण् उप०
स० । विषयान्तरेच्छानिवर्त्तनेन १ आत्ममात्राभिलाषुके
२ आत्ममात्रज्ञानेच्छायुक्ते । “योऽकामो निष्काम आप्रकाम
आत्मकामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” छ० उ० । “आप्राः
कामा येन स आप्रकामः कास्यन्ते कामाः आत्मकाम-
त्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो-
भवति । “आत्मैवान्तरोवाहृत्” हत्स्नः प्रज्ञानघन एक-
रसो नोद्धं न तिर्यग्नाथः” नात्मनोऽन्यत् कामयितव्यं
वस्त्वन्तरं यस्य “यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुया
त्वविजानीयाद्वा” सर्वात्मभूतं विजानन् किं कामयेत् ज्ञाय-
मानोऽहमन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावन्यो
ब्रह्मविद् आप्रकामस्यास्ति” भा० । आत्मकामस्यैव यथा-
प्रकामता तथाप्रकामशब्दे वक्ष्यते ।

आत्मकामेय ति० आत्मकामाया इदम् टक् । आत्मकामास-
न्वन्विनि ततः स्थायै राजन्या० वृज् । आत्मकामेयकः तदर्थे ।

आत्मगुप्त ति० आत्मना गुप्तः । स्वगत्यैव रक्षिते । (आल-
कशी) लताभेदे स्त्री तस्या स्पर्शने हि अतिकण्डूयनं नृणां
भवति तद्व्याघ्रात्यै न सा स्पृश्यते इति तस्या आत्मगुप्तत्वम् ।

आत्मग्राहिन् ति० आत्मानं आत्मार्थमेव वा गृह्णाति ग्रह-
णिनि १ उदरम्भरौ २ आत्मज्ञे च ।

आत्मघातिन् ति० आत्मानं देहं हन्ति हन्-णिनि ईत० ।

“व्यापादयेत् दृष्टात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः ।

अवैधेनैव मार्गेण आत्मघाती स उच्यते” इत्युक्तलक्षणे

आत्मनः स्वशरीरस्य प्राणेन सह वियोजयितरि जने

आत्मघातश्च द्विविधः वैधोऽवैधश्च अवैधोऽपि द्विविधः

ज्ञानपूर्वकस्तदपूर्वकश्च । तत्र वैधात्मघाते न दोषः

तदाहृतः मनुवृद्धगर्भौ “दृढः शौचमृते लुप्तः प्रत्या-

ख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वरन्-

नशनाम्बुभिः । तस्य तिरात्ममार्गौ च” द्वितीये त्वस्थिस-

ञ्चयः । तृतीये तदकं कृत्वा चतुर्थे आह्नमाचरेत्”

हेमाद्रौ अर्धात्मघातनिन्दनेन तत्राधिकारिणमाह

विष्णुध० । “नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम्

असह्यं नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रत्यभि-

गच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः । अरिर्दरात्मनो ज्ञात्वा मृदु-

कालमुपस्थितम् । व्याधितो भिषजा त्यक्तः पूर्वमेवायुषि चा-

त्मनः । यथायुगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुम् । तस्मिन् काले

तनुत्यक्त्वा यथेष्टफलमाप्नुयात्” अपराके ब्रह्मगर्भः “यो

जीवितुं न शक्नोति महाप्राप्यपपीडितः । सोऽग्न्युदकं महा-

यात्रां कुर्वन्नपि न दुष्यति” तेन प्रयागाद्यातिरिक्तेऽपि अवि-

कित्सरोगादीनामधिकारः । एतच्च वानप्रस्थस्यैवेति विज्ञा-

नेश्वरादयः । “आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।

वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति मनुना वान-

प्रस्थस्यैव सरणाधिकारप्रतिपादनात् । गृहस्थस्याप्यधिकार

इति निर्णयसिन्धुः । प्रयागाद्यातिरिक्ते विप्रस्य तु नाधिकारः

“मृदाश्च क्षत्रिया वैश्या अन्यजातास्तथाधमाः । एते

त्यजेपुः प्राणान् वै वर्ज्जयित्वा द्विजं नृपः पतित्वा

ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा चात्मघातकृतं तद्धृतवचनात् अत्रा-

ह्मणोर्न स्वर्गादि महाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं

तोयं करोत्यनशनं तथेति” आदित्य पु० वाक्याच्च ।

तत्र प्रयागादिषु सर्वे वर्णा वैधात्मघाताधिकारिणः यथा

“दुश्चिक्षुर्सेर्षहारोगैः पीडितस्तु पुमानपि । प्रवि-

शेज्ज्वलनं दीपं करोत्यनशनं तथा अगाधतोयराशिं

च भृगोः पतनमेव च । गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरि-

मादरात् । प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति च । स्वयं-

देहविनाशश्च काले प्राप्ते महामतिः । उत्तमान् प्राप्नु-

यात्सोकात्मात्मघाती भवेत् कश्चित् । महापापकृतात् स्वर्गे

दिव्यान् भोगान् समश्नुते । एतस्मिन्नधिकारस्तु सर्वेषां सर्व-

जन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वथा । ईदृशं सरणं

येषां जीवानां क्वचिद्भवेत् । अथौचं तु त्वग्रहं तेषां वज्रा-
नलहतेषु च” आदि० पु० “वाराणस्यां स्त्रियते यः प्रत्या-
ख्यातभिषक्तिः काष्ठपापाणामध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ।
अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कण्ठमूलगतो हरः । प्रणवं तारकं ब्रूते
नान्यथा कुतचित् क्वचित्” भास्त्रे, भारते च” न लोकवच-
नाच्चात ! न वेदवचनादपि मतिरुक्तमणीया ते प्रयागमरणं
प्रति” अतएव विष्णु धर्मे रोग्यादिमरणसङ्कोक्तम् “यथायुगा-
नुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुमिति” प्रयागादौ विशेषः
विस्थलीसेतौ स्कान्दे “यथा कण्विचर्त्तार्थेऽस्मिन् प्राणत्यागं
करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादोक्षिता-
न्यपि । पादो विष्णुः “देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम
सन्तिधौ । मस्तनुं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नराः” कौमे” व्या-
धितो यदि वा दीनः क्रुद्धोऽपि भवेच्चरः । गङ्गायमुनमामाद्य
यस्तु प्राणान् परित्यजेत् देक्षितान् लभते कामान्वदन्ति
मुनिपुङ्गवाः” तथा “या गतिर्योग्युक्तस्य सत्यस्य सनी-
विष्णुः । सा गतिरुज्जतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे” । वाराहे
“तत्र योमुञ्चति प्राणान् वटमलेषु सुन्दरिः सर्वलोकानतिक्र-
म्य मम लोकं प्रपद्यते” । तथा “अकामोवासकामो वा वट-
मलेषु सुन्दरिः शीघ्रं प्राणान् प्रमुञ्चेत् यदीच्छेत्परमां गतिम्”
तथा “पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डले । व्यतीतान्
सुरूपान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश । नरस्तारयते सर्वान् यस्तु
प्राणान् परित्यजेत्” ब्राह्मे “ध्यात्वा विष्णुपदाम्भोजं प्रयागे
विष्णुतत्परः तनुन्यजति वै साधे तस्य मुक्तिर्न संशयः ।
दुष्कृताऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातको । हरिं
ध्यात्वा त्यजेद्देहं मायगो मुक्तिभागमेव” भविष्यो-
त्तरे “समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमनौ
पतने च षोडश । महाहवे षट्पिण्डो गीर्णोऽपि अनाशने
भारत ! चालया गतिः अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविसृक्ते
विधानतः प्रविशन्ति सुखे मे निःसंदिग्धं वरानने !
इति सामान्यतोऽपि फलसुक्तम् एवमन्येऽपि विषयोच्चेयाः ।
एवं विहितं मरणं तु कलौ निषिद्धमेव “मृग्वग्निमरणं
चैव वृद्धादिमरणं तथेति साधनीये कलिवज्जप्रेषूक्तेः
यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिक्षुविषयमित्याहु-
स्तत् विस्थलीसेतुकता दूषितं प्रायुक्तवचनात्
“सर्वेन्द्रिययुक्तस्य स्वव्यापारात्मनस्य च प्रायश्चित्त-
मनुज्ञातमग्निपातो महापथः । धर्माज्जनासमर्थस्य कर्तुः-
पापाङ्कितस्य च । ब्राह्मणस्याभ्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमो-
क्षणमिति” हेमाद्रौ विवस्वदुक्तेषु अपराके चैवमेव । सहगमनं

कलौ भवत्येव “कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहातुगमनादृत”
इति ब्रह्मवैवर्त्तात् एतेन मरणात्तिकप्रायश्चित्तमपि
व्याख्यातम् कार्यखण्डादौ चातुर्वर्ग्यस्य तनुत्यागविधयश्च
युगान्तरपरा एवं प्रयोगेऽपि । अवैवात्मघाते तु
“आत्मघातिनमुपक्रम्य” विहितं तस्य नाशौचं नाग्निना-
भ्युदकक्रियेति कू० पु० वचनात् नाशौचादि । तस्य च
क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहितं वरिष्ठप्रयायश्चित्तं
नारायणबलिं च कृत्वा वत्सरादूर्द्ध्वं क्रिया कर्तुं शक्यते ।
वत्सरान्ते तु सर्वमौर्ध्वं देहिकं कुर्यात् इति हेमाद्रिप्रभृतयः ।
“गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च । ऊर्द्धं संव-
त्सरात् कुर्यात्सर्वमौर्ध्वं देहिकमिति हेमाद्रौ षट्-
विंशन्मतात्, ब्राह्मे “क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे
क्वचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्वायुक्रमे स्वबन्धुभिः शीतलपा-
दमूले वा श्राद्धं हरिहरौ खरन्” स्वयंपद इत्यर्थः
तत्र वर्षमध्येऽपि कृत्यसुक्तमपराके वायुपुराणे “शुक्ल-
पले तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धन्तु वत्सरे । द्वादशा-
हनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि” आगलेयः “नारायण
बलिः कार्योलोकगर्हभयाच्चरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं
नान्यथेत्यब्रवीदमः” व्यासः “नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा
यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति” सचात्म-
घातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः तदुक्तं हेमाद्रौ षट्विंश-
शन्मते “कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्योलोकगर्हभयाच्चरैः । पिण्डो-
दकक्रियाः पञ्चादृषोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि
कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा । इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा-
विषादिनः । घातयन्ति स्वमात्मानञ्चाण्डालादिहताश्च ये ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः यथा श्राद्धं
प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् तथा ते संप्रवक्ष्यामि नम-
स्कृत्य स्वयम्भुवम्” इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेषु तत्रैव बोधाय
नोऽपि “अथ नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिषक्तपतितसु-
रापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि-
वा कुर्वीतेति” मृह्यपरिशिष्टे तु चण्डालादीत्याद्युक्ता
“दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः । प्रायश्चित्तं
तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणवयमित्युक्तम् । प्रमादमरणे तु न-
दोषः सदनरत्ने ब्राह्मे “प्रमादादपि निःशङ्कस्वकस्मादि-
धिकोदितः चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतोऽयत्न कुतचित् ।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्माच्च पतितस्तु सः । चान्द्रायणं
तत्प्रकच्छद्वयं तस्य विशुद्धये । यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा

तु विधिना दष्टेत् “बुद्धिपूर्वकृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तम्” सृष्टिरत्नावस्थां तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा वाग्यन्त्रात्सर्वं कार्यमित्युक्तम् आत्मनो घातशुद्धयर्थं चरेद्वान्द्रायणद्वयं तप्तकच्छपकृच्छ्रं त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः । अर्वाक् संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि यथोदितम् कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुष इति” इदञ्चात्मबन्धनिमित्तं तत्तज्जातिबधप्रायश्चित्तेन ससृजितं कार्यम् । प्रसादमरणे तु “अथ कश्चित् प्रसादेन स्त्रियेताग्न्युदकादिभिः तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया” इत्युक्तोः सर्वं कार्यं तत्तु “तोयाग्निनष्टपगोविप्रैरन्यत्तज्जात्मघातिनाम्” याज्ञवल्क्येन सद्यःशौचं विहितं प्रायश्चित्तवचने तत्राहाशौचमिति तत् तत्राहाशौचसद्यःशौचयोर्विकल्प इति भेदः । तत्राहाशौचमिति रघुनन्दादयः । सद्यःशौचमिति मिताक्षरा । खलु आत्मघातकोऽप्यत्र त्रि० ।

आत्मघोष पु० आत्मानं घोषयति स्वशब्दः । १ काको २ कुकुटे, च, ताभ्यां हि (का का) (कु कु) स्वस्वध्वनिनैवात्मनामैकदेशे घोष्यते इति तयोस्तथात्वम् ।

आत्मज पु० आत्मनो मनसो देहाद्वा जायते, आत्मा वा जायते जन-ड । १ मनोभवे २ पुत्रे च “अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृणामिति” सृष्टिः “आत्मा वै जायते पुत्र इति” श्रुतिः ३ कन्यायां, ४ मनोजन्यायां बुद्धौ च स्त्री । “चलिताः पुरःपतिसुपेतुमात्मजाः” माघः वन्द्यं युगं चरणयोजनकात्मजायाः” रघुः । क्त । आत्मजातोऽप्यत्र पुं स्त्री० ।

आत्मजन्मन् पु० आत्मनो जन्म यस्य । अपत्ये “अत आहर्तुमिच्छामि पवितीमात्मजन्मने” कुमा० । “तमात्मजन्मानमजं चकार” रघुः । ईत० । पुत्ररूपात्मोपत्तौ न० “तस्यामात्मानुरुपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” रघुः ।

आत्मज्ञान न० आत्मनो ज्ञानम् । यथार्थरूपेणात्मनो ज्ञाने तज्ज्ञानस्य च मोक्षसाधनत्वं श्रुतायुक्तम् “अभयं वै जनकः प्राप्नोऽसि येनात्मानमेषावेः” “महान् विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” श्रुतिः आत्मस्वरूपञ्च आत्मशब्दे वक्ष्यते तस्य इतरकात् भेदज्ञानं यथास्वरूपज्ञानञ्चात्मज्ञानम् तच्च साक्षात्काररूपम् तस्यैव मोक्षसाधनत्वात् “आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देहाभ्यासे च यत्नयान्” । “सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं सृष्टम् । तद्वैश्वानरं सर्वविद्यानां प्रायतेऽहमृष्टं यतः” इति च मनुः । ईत० । आत्मबोधादयोऽप्यत्र ।

आत्मतत्त्व पु० आत्मनस्तत्त्वम् । आत्मनो यथार्थस्वरूपे १ चै-

तन्यरूपे मतभेदेऽकर्तृत्वादिरूपे । आत्मतत्त्वं च उदयनाचार्यैः चार्वाकादिमतनिरसनेन आत्मतत्त्वविवेके दर्शितम् यथा “इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावः सर्वजनसंवेदनसिद्धः दुःखं जिहासवः सर्वेष्वेव तज्ज्ञानोपायमविद्वांसोऽनुसरन्तः सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यम्, प्रतियोग्यतुयोगितया आत्मैव तत्त्वतोऽज्ञेयः । तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि वात्मास्ति वस्तुभूत उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेत्यत्राथेकवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते इत्यादिना, विस्तरस्तु तत्रैव अवगन्तव्यः आत्मैव तत्त्वं परमपदार्थः । ३ आत्मरूपे परमपदार्थे च ।

आत्मतुष्टि क्रि० आत्मन्येव तुष्टिरस्य । आत्मसाक्षात्तानलाभेन १ प्राप्ततुष्टौ आत्मज्ञे ब्रह्मविदि । ईत० । २ आत्मनः सन्तोषे स्त्री । सा च विकल्पविषये धर्मे प्रमाणम् “वेदोऽखिलो धर्ममूलं सृष्टिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति” मनूक्तेः । [घातिनि आत्मघातिशब्दे उदाहरणम्]

आत्मत्याग्नि त्रि० आत्मानं देहं त्यजति त्यज-चितुण् । आत्म-

आत्मदर्श पु० आत्मा देहः दृश्यतेऽत्र दृश-आधारे घञ् ।

१ दर्शने आदर्शे हेम० । “प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः”

रघुः । भावे घञ् ईत० । २ आत्मनो दर्शने आत्मसाक्षात्कारे ।

आत्मदर्शन स० आत्मा दृश्यते साक्षात्क्रियतेऽनेन दृश-करणे ल्युट् ईत० । आत्मसाक्षात्कारसाधने १ अथर्वणे २ मनने ३ निदिध्यासने, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः” इति श्रुती साक्षात्कारसाधनतया अथवादीनां त्रयाणां विधानात् तेषां तथात्वम् “श्रोतव्यः श्रुति वाकोभ्यो मन्त्रव्योऽपपत्तिभिः” इत्युपक्रम्य “एते दर्शनहेतवः” इत्युक्तेः तेषां तथात्वम् भावे ल्युट् । २ आत्मसाक्षात्कारे “एव वै परमीधर्मी यद्योगेनात्मदर्शनम्”, ३ आत्मत्वेन सर्वभूतेषु ज्ञाने च “स्त्रालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम्” या० ।

आत्मद्रोहिन् त्रि० आत्मने द्रुहति द्रुह-णिनि । आत्मघातिनि

आत्मध्यान न० आत्मनो ध्यानम् योगविशेषः । आत्मसा-

त्कारसाधने मानसवृत्तिभेदे । तत्प्रकारश्च शब्दसृष्टौ दर्शितः

“ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वस्वादयोगतः शुभम् । हृदि-

स्थादेवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि व्योतीर्षि-

भूयश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् । स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रण-

वञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्म्मल्यनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्भृदि

स्थितम् । हृद्यर्कसन्दूरः सूर्यः सोममध्ये कृताशनः ।

तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितोऽन्यतः । अणो-

रणोयान् महतो महोयानात्मास्य जन्तोर्बुद्धितोयुक्ता-
नाम् । तेजोमयं पश्यति बीतशोकोधातुः प्रसादान्महिमा-
नमात्मनः । वासुदेवस्तमोऽजानां प्रत्यक्षो नैव जायते । अ-
ज्ञानपटसंधोतैरिन्द्रियैर्विषयेषुभिः । एष वै पुरुषोविष्णु-
र्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः । एष धाता विधाता च पुराणोनि-
ष्कलः शिवः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्ववर्णं त-
मसः परस्तात् । मन्त्रैर्विदित्वा न बिभेति कृत्स्नोर्नाम्यः
पन्था विद्यतेऽस्यायनाय । पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराका-
शमेव च । पञ्चैमानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः ।
चक्षुः श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसना घ्राणमेव च । बुद्धीन्द्रियाणि
जानीयात् पञ्चैमानि शरीरके । शब्दोरूपं तथा स्पर्शो-
रसोगन्धस्तथैव च । इन्द्रियस्यान् विजानीयात् पञ्चैव
विषयान् बुधः । हस्तौ पादावुपस्थञ्च मुखं पायुस्तथैव
च । कर्म्मैन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यं सन्ति शरीरके । मनो-
बुद्धिस्तथेयात्मा व्यक्ताव्यक्तं तथैव च । इन्द्रियेभ्यः परा-
णोह चत्वारि प्रवराणि च । तथात्मानं तद्वृत्तितं पुरुषं
पञ्चविंशकम् । तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जनाः साधुवृ-
त्तयः । इदन्तु परमं शुद्धमेतदक्षरमुत्तमम् । अशब्दमर-
सस्पर्शमरूपं गन्धवर्जितम् । निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः
परमं पदम् । विज्ञानसारयिर्यस्तु मनःप्रपञ्चमनः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । आरा-
धयतशोभामः कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभा-
गाञ्जीवः कृच्छ्राउदाहृतः । सहतः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्वा काशा सा परा
मतिः । एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरलः सदा । दृश्यते
त्वग्रया बुद्ध्या कृच्छ्रया कृच्छ्रादर्शिभिः” । जोवात्मपरमा-
त्मानोरेकतया कचिदोत्तरधर्मेण कचिच्च जीवधर्मेण ध्यान-
मुच्यते । आत्मस्वरूपमुक्त्वा तस्य ध्यान प्रकारः सा० कृतौ
उक्तः यथा । “अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्ततोन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितोयोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः” । “आत्म-
व्यतिरेकविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्ततोन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मै-
कविषयाणि कृत्वात्मा ध्येयः योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्यप्रदीपव-
द्देदीपमानो निष्प्रकम्पोऽहं तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येय-
त्वं यच्चित्तवृत्तेर्बहिर्विषयावभासतिरक्लारेणात्मप्रवणता-
जाम शरावसम्पुटनिर्गुह्यप्रभाप्रतानप्रसरस्त्वेव प्रदीपस्यै-
कनिष्ठत्वम्” मित्ता० ।

आत्मानं पु० अत-मनिष्ण । १ स्वरूपे, २ ब्रह्मे, ३ देहे, ४ मनसि,
५ बुद्धिस्थे निजे, ६ बुद्धौ, ७ अक्षरे, ८ वक्त्रौ, ९ वागौ, १० जीवे,

११ मङ्गलि च । “आत्मानं चेद्विजानीयदहं मस्मीति पुरुष
इति श्रुत्युक्तेः अहंप्रत्ययविषयत्वमात्मनः । अहं प्रत्यय-
विषयत्वे च बह्व्युक्तादिप्रतिपत्तयः सा० भाष्ये दर्शिताः ।
‘देहमात्रं चैतन्यविशेषमात्रेति प्राकृताजना शौकायति-
काश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन-
इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति
देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्तृत्वपरे । भोक्तृत्व
केवलं न कर्त्तृत्वेके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः
सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तु रित्यपरे । एवं हि
बह्व्योविप्रतिपन्नाः युक्तिवाक्यतदाभाससमान्याः सन्तः” ।
विदुस्तच्चैतत् विप्रतिपत्तिकारणसामान्यधर्म्मप्रदर्शनपुरः-
सरं विवरणोपन्यासे माधवाचार्येण “यथा
रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादावनुत्पन्नरूपेण प्रतीयमा-
नत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मनः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्य
कर्त्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिस्त्वन्नेषु अनु-
त्पन्नत्वेन प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि
शरीरादर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोऽहंशब्दस्य गोशब्दवद-
र्थविप्रतिपत्तिरूपपद्यते । गोशब्दस्य हि तत्तत्प्रत्यक्षसिद्धव्य-
क्ताकृतिजातिक्रियागुणादर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन
वैदिकैः प्रतिपन्ना, व्यक्तिः सांख्यादिभिः, उभयं वैयाकरणैः,
स्वाययवसंस्थानाख्याकतिराहतादिभिः । त्रितयमपि नै-
यायिकादौ । अथ गोशब्दप्रयोगे जात्यादीनामन्यव्य-
तिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का । तर्ह्यहंशब्दप्रयोगेऽपि शरी-
रादीनामन्यव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्कास्तु । तत्र वि-
चारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतनानोऽहमा-
त्मेति प्राकृताः शास्त्रसंस्कारयर्जिता जनाः प्रतिपन्नाः ।
तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो शौकायतिकाश्च, मनुष्योऽहं
जानामीति शरीरस्याहंप्रत्ययात्मत्वमेव ज्ञानान्नयत्वेन
चायमन्यमानत्वात्तदेवात्मेति मन्यन्ते । अन्ये पुनरेवमाहुः
सत्यापि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रि-
याण्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्नय-
व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणत्व कल्पनादुपादान-
त्वकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् । अतः अन्योऽहं काणोऽहं
भूकोऽहमित्यहंप्रत्ययात्मत्वानि चेतनानोन्द्रियाणि प्रत्ये-
कमात्रत्वेनाभ्युपेयानि शरीरे त्वहंप्रत्ययात्मत्वमेव चेतन-
त्वस्यात्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वादयथासिद्धम् । नन्वेकान् श-
रीरे बह्वनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे यएवाहं पूर्वं रूपमप्रा-
प्तं च एवेदानीं शब्दं शब्दोमीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् ।

तथा भोक्तृत्वं रूपादिषु युगपदेव स्यान्न क्रमेणेति चेत्
 मैवम् न हि चेतनैकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं
 किन्त्वैकशरीराश्रयत्वमेव । ततो यथैकस्मिन् गृहे बहूनां
 पुरुषाणामेकैकस्य विवाहेऽन्येषामुपसर्जनत्वं तथेन्द्रियात्म-
 नामपि एकैकस्योपभोगकालेऽन्येषामुपसर्जनत्वम् । अन्ये तु
 मन्यन्ते स्वप्नेचक्षुराद्यभावेऽपि क्षेत्रे मनसि विज्ञानाश्रय-
 त्वमहं प्रत्ययालम्बनत्वं चोपपद्यते । न च रूपादिविज्ञा-
 नानां चक्षुराद्याश्रयत्वं, तथासति क्षेत्रे मनसि रूपादि-
 स्त्वित्युपपत्तेः । ततः करणान्येव चक्षुरादीनि अहंप्र-
 त्ययस्तु तत्र कर्तृत्वोपचारात् सिद्ध्यति । न चानेकात्म-
 स्वेकशरीराश्रयत्वमात्रेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते एकप्रासा-
 दमाश्रितानामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्माच्चक्षुरादिकरणकं
 शरीराद्याधारं मन एवास्तेति । विज्ञानवादिनस्तु क्षणिक-
 कविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुभवविरुद्धम् मन्वा-
 नास्तस्यैव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः । प्रत्यभिज्ञानं तु
 ज्वालायामिव सन्ततविज्ञानोदयसाहस्यदुपपद्यते वि-
 ज्ञानानां हेतुफलसन्तानमात्रादेव कर्मज्ञानबन्धभोज्या-
 दिसिद्धिः । माध्यमिकास्तु सुषुप्तौ विज्ञानस्याप्यदर्शना-
 ष्छून्यमेवात्मतत्त्वमित्याहुः यदि सुषुप्तौ विज्ञानप्रवाहः स्या-
 त्तदा विषयावभासोऽपि प्रसज्येत । निरालम्बनज्ञानाया-
 गात् जापत्वप्रज्ञानानामेव सत्त्वम्बनत्वं न सोप-
 प्रिकृष्टज्ञानानामिति चेत् न विशेषाभावात् विमतं
 सत्त्वम्बनम् प्रत्ययत्वात् संमतवदिति । उचितस्य
 सौषुप्तविषयस्तुत्यभावनियमाच्च तत्र विषय इति चेत् ।
 तर्हि तत्र नियमेनाकार्यमाणत्वादेव ज्ञानमपि मा भूत् । न
 च ग्रन्थे विवदितव्यं यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीत
 निर्विकल्पकजन्यस्तथा सत्प्रत्ययोऽपि स्वविपरीतशून्यजन्य
 इत्यभ्युपेयत्वात् एवं चोत्थाने सति जायमानस्याहम-
 स्मीति सत्प्रत्ययस्य समनन्तरपूर्वप्रत्ययलक्षणकारणरहितस्य
 वास्तवत्वायोगाच्छून्यमेव तत्त्वमिति । अपरे पुनः शरीरे-
 न्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्थायिनं संसारिणं
 कर्तारं भोक्तारमात्मानमाहुः । न च शून्येऽहंप्रत्यय उप-
 पद्यते बन्ध्यापुत्रादावपि तत्प्रसङ्गात् । नापि क्षणिक-
 विज्ञाने क्रमभावी व्यवहारो युज्यते सर्व्वे हि लोकोऽनुकूलं
 वस्तु प्रथमतो जानाति ततः इच्छति ततः प्रयतते तत-
 स्तत् प्राप्नोति ततः सुखं लभते । यद्येतादृशमेककर्तृकतया
 भासमानं व्यवहारमेकसन्तानवर्त्तनो बह्व्य आत्मानः
 प्ररक्ष्यरवासीनमिच्छा अपि निष्पादयन्ति तदा भिन्नसन्ता-

नवर्त्तिनः किञ्च निष्पादयेयुः । तस्मादाद्याहमिदं वस्तुज्ञा-
 सिषं स एवाहमिदानीमिच्छामीत्याद्याधितप्रत्यभिज्ञाननि-
 र्वाहाय स्थायी आत्माभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः अहं-
 विज्ञानमित्येकत्वानुभवाभावात् । ममेदं विज्ञानमिति
 संबन्धोऽस्त्यनुभूयते । नचायमनुभवोममात्मेतिवदौपचारिकः
 बाधकाभावात् । एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्यु-
 क्तम् । तत्रापि संबन्धतत्प्रत्ययस्यानिवार्यत्वात् अहमुल्ले-
 खस्यात्राध्यासिकत्वात् । नचायमात्मा सादिः । शरीरो-
 त्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिमात्रोक्तं तदेतद्भूतयोः
 पुण्यपापयोः कर्त्ता पूर्व्वमप्यस्तीत्यवगमात् । नचायम-
 नित्यः विनाशानिरूपणात् । न तावत् स्वतोविनाशः
 निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतेतरैरनङ्गीकारात् ।
 नापि परतः । निरवयवस्य विनाशहेतुसंसर्गसंभवात् सं-
 भवे वा न विनाशः सिद्धेत् । कर्मनिमित्तोऽहमन्यस्य संसर्गः
 स च तत्कर्मफलोपभोगः यात्मनोऽवस्थितिमेव साधयेद्
 विनाशं तस्मादनादेरविनाशिनोऽनन्तरशरीरेषु यातायात-
 रूपः संसारः सिद्धः । निर्विकारस्य भोगासंभवाद्विका-
 रस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावेशात्मकं कर्तृत्वमनि-
 वार्यम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानपर्य्यन्तेषु
 अनुपपन्नत्वादुक्तात्मन्येव पर्य्यवस्यति । तथा हि । शरीरं
 तावत् पञ्चभूतसंघातरूपम् "पञ्चभूतात्मके तत्तच्छरीरे पञ्च-
 ताकृत" इत्यादिशास्त्रात् । यत्तु नैयायिका मन्यन्ते मूलो-
 कवासिनां शरीरं पार्थिवमेव तत्र क्लेदनाद्युपलब्धिर्विस्वा-
 दाविव भूतान्तरोपष्टम्भादिति । तदसत् । शोषणादिना
 जलाद्यपगमेऽपि यथा वस्त्रादिस्वरूपस्य नापत्त्यः । तथा
 क्लेदनाद्यपचनव्यूहनावकाशानामपगमेऽपि शरीरस्यापचया-
 भावप्रसङ्गात् । यच्च वैशेषिकैरुच्यते पञ्चभूतात्माकत्वे
 शरीरस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः वायुकाशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्य-
 क्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादिति तदप्ययुक्तम् । तथासति सर्वावयव
 विनामप्रत्यक्षत्वापातात्तेषां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षावयववृत्तित्वात् ।
 न हि सूक्ष्माः परभागस्थिताद्यावयवविनोऽवयवाः प्रत्यक्षी-
 कर्त्तुं शक्यन्ते । तस्माद्भूतसंघातः शरीरम् । न च गन्धा-
 दिमतां तद्गृहितानाञ्च भूतानामेककार्याजनकत्वं पर-
 स्परविरोधादिति वाच्यम् । तथा सति नीलादीनामेकाव-
 यविजनकत्वस्यैकचित्तरूपारम्भकत्वस्य चासम्भवप्रसङ्गात् ।
 अनुभवबलादेव तत्र तथा स्वीकारे प्रकृतेः पि न तद्गृह्यवा-
 रितम् । तत्र शरीरस्य भोक्तृतां यदन्तो लौकायतिकाः
 मद्रव्याः किं व्यक्तानां भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वसुत सम-

ज्ञानाम्, आद्येऽपि न तावद्युपपत् सर्वेषामभोक्तृता । तदा-
 स्वार्थप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यमङ्गाङ्गिभावात्तुपपत्तौ
 संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात् । अन्यरेणैव संघातभोक्तृत्वे देहा
 द्विहरण्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृत्वोपलभ्येत । नापि क्रमेण
 तेषां भोक्तृत्वं संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात् । न च वर-
 विवाहान्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात् । य-
 थैकैकवरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां
 पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तृणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यव-
 स्थिताः । कथं क्रमभोगः । अथ कथञ्चित् व्यवर्तयेत् । तदा
 युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः । यथैकस्मिन्
 मूहूर्त्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रम-
 विवाहो गुणप्रधानतया संघातोवा नास्ति तद्वत् । नापि स-
 मस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः । प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य
 संघातेऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः । अथ मन्यसेऽग्नौ प्रलिप्तेषु
 तिलेषु कैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा-
 तज्जनकत्वं तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघा-
 तापत्तौ हेतुवक्तव्यः । आगामिभोगो हेतुरिति चेन्न
 यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽ-
 न्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्यं
 तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात् । न च वाच्यं शे-
 पिण्यं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्तोषुं शरीरयोः भोक्तोः
 संघातापत्तिरिति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वासंप्रतिपत्तेः ।
 ज्वालां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सो-
 ऽपि तत्रासिद्धः संघातानिरूपणात् । न तावत् संघातोनाम
 भोग्यभोगिनोर्वनवदेकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्या-
 येन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्व-
 त्रिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तदारब्धोऽयवी संघातः तस्य भूते-
 रभेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमात्रतया
 संघातत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोश्चानङ्गीकरणात् । अथाव-
 यविनः पारतन्त्र्यान्न पञ्चमतत्त्वापत्तिस्तर्हि जलादेः पृथि-
 व्यादितन्त्रत्वाच्च तत्त्ववत्तद्वयमपि सिध्येत् । न चैकद्वयबुद्धि-
 बन्धनोऽयतापत्तिः संघातः, वस्तुतो ऽनेकेष्वेकत्वबु-
 द्धेर्विभ्रममात्रत्वात् । न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः
 संघातः, तदानीं काष्ठान्येषां वज्रिना वायुसंघुट्टिते जले-
 ताप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात् ।
 न चान्ययः पिण्डवत्संज्ञेयः संघातः, शरीरे वायोस्तथा
 स्नेषाभावात् । वज्रिव्याघ्रनायः पिण्डेन सन्तापितजले
 वायुसंघुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरि-

हारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनियतिः शङ्कनीया
 सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्धारणात् । यत्
 तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम् ।
 शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन
 निराकरणीयम् । ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि देवां
 भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः ।
 तच्छक्तय इति भीमांसकाः । तद्वृत्तिरिक्तानि द्रव्यान्तरा-
 णीत्यन्ये सर्वे वादिनः । तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं
 कर्णशृङ्खलादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्ध-
 सङ्गावात् दृष्टाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भ-
 सत्त्वाच्च “तस्मात्पश्यन्ति पादपा” इत्यादि शास्त्रात् । न च
 दृष्टाणामचेतनत्वं हि सांप्रतिपेक्षेन प्राणित्वावगमात्
 एवं गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न । अथ मन्यसे
 शक्तिमद् द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्प-
 ने लाघवमिति । तर्हि त्वन्लाघवादात्मन एव क्रमकारिस-
 र्वविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्व-
 गतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः,
 त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात् ।
 एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यति-
 रेकौ शरीरएवान्यथासिद्धौ । अतो भीमांसकमतमनु-
 पपन्नम् । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलके
 विशेषसंबन्धाच्चकुरादिशब्दवाच्यानीति । तदप्ययुक्तम् ।
 तेषु प्रमाणाभावात् । विमताः रूपाद्युपलब्धयः करण
 पूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदिक्रियावदिति चेत् करण
 प्रेरणाबलक्षणे कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽन
 वस्थानात् । “एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि” चे-
 त्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेन्न न आगमसंस्कारविरहि-
 णामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रि-
 याणि, रूपादिज्ञानाख्यं लिङ्गमनपेक्षया साक्षिमात्रेण चक्षु-
 रादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्माच्च सन्त्येवेन्द्रियाणीति ।
 अतोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेवाव-
 गम्यन्ते । न हि तस्य संस्काररहितास्तानि जानन्ति किन्तु
 गोलकान्तेव । यत्तु तेषामिन्द्रियाणामङ्गकारकार्यत्वं सा-
 क्ष्यैरुच्यते । तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा
 कृतज्ञकार्यव्यापिनी काचित्दहङ्काराख्या प्रकृतिः, उभयत्वा-
 पि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराण
 वचनानि मानन्तश्च श्रुतिविरोधात् । “अन्नमयं हि सौख्य-
 मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्वादि” श्रुतौ

भूतविकारत्वावगमात् । अतः पुराणवचनामोन्द्रियाणा-
महकाराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति । यच्च शुष्कतार्किकैः
भौतिकत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । तदप्युक्तम् । तैर्ज्ञानस्य
वस्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि सावयवत्वात्
घटादिवत् सावयवत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादिति चेत्
न, इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वेऽपि बाधाभावात् हेत्वसि-
द्धेः विषयावभासस्याणुत्वप्रसङ्गोबाध इति चेत् न त्वन्ना-
तेऽणुपरिमाणेनापि मनसा विस्तृतात्मादिवस्तुदर्शनसङ्गा-
वात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये
रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् यस्य यद्विषयेनावभासकं तत्त-
द्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जकरूपवत्प्रकृतिको-
दीपः एवमन्यत्वाप्यहमीयमिति चेत् न शब्दस्यैवाभिव्य-
ञ्जकत्वे ओले शब्दगुणवदाकाशानारब्धेऽनैकान्तिकत्वात्
कर्णशब्दकृत्यवच्छिन्नाकाशभावस्य त्वया ओलत्वाभ्युपगमात्
विशेषव्याप्ती नानैकान्तिकत्वमिति चेत् । एवमन्यतिप्रसङ्गो-
द्वारः । रूपादिचतुष्टयाभिव्यञ्जकस्य मनसोभूतचतु-
ष्टयारभ्यत्वस्य सुसाध्यत्वात् । अभूतस्याप्यात्मादेर्याह-
कतया मनोन भूतारभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमा-
णादेरपि याहकतया चक्षुरादीनां भूतारभ्यत्वं न स्यात्
असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धिरिति
चेत् तर्हि मनोऽप्यसाधारणविषयेष्वारभ्येत एकद्रव्यस्या-
त्मनः सावयवद्रव्यान्तरम्भक्तत्वे निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यार-
म्भकत्वं किञ्च स्यात् । तस्मान्न शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौति-
कत्वसिद्धिः किन्तु आगमादेव । तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वग-
तानीति योगाः प्रतिपेदिरे तदपि मानङ्गीनम् । आत्मेन्द्रि-
यमनांसि सर्वगतानि सर्वत्ववृत्तकार्यत्वात् आकाशतत्त्ववत्
दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्यं च सर्वत्वेति चेत् न सर्वत्वत्वेनेन
कृत्स्नजगद्विज्ञायामसिद्धिप्रसङ्गात् । यत् शरीरं तत्
सर्वत्वेति विवेक्षायां शरीर एवानैकान्तिकत्वात् । दृश्यते हि
यत् सर्वत्वं शरीरं तत् शरीरकार्यं न च शरीरस्य सर्वगत-
त्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाधिकगमनत्वात्
आकाशवत् । यथाऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रि-
याणां गमनं शरीरोपाधिकमिति चेत् न शरीरावय-
वेधूनैकान्तिकत्वात् । प्राणोपाधिकं हि तेषां गमनम् । किं
च इन्द्रियाणां सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात् ।
शरीर एव दृष्टिबाधाच्च दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रिय
सङ्गावकल्पना न प्रमाणं प्रयोजनवती च । तस्मादसर्वगतानी-
न्द्रियाणि । यस्तु तान्यप्राप्यकारोणीति सुगताः कल्पयन्ति

तदप्युक्तम् । तत्र किं चक्षुःश्रोत्रयोरप्राप्यकारित्वम् उत
तदिरेषामपि न तावदितरेषां दूरत एव स्य र्गसमन्वोपलब्धि-
प्रसङ्गात् नापि प्रथमः विमते चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यकारिणी बाधो-
न्द्रियत्वात् प्राणादिवत् । तेजस्यतिदूरश्रीप्रगमनदर्शनात्
उज्ज्वलन मात्रेण चक्षुषो भ्रुवादिप्राप्तिरविवक्षा शब्दस्य च
योचिस्तन्नावत् परम्परया श्रोत्रसमवायप्राप्तिरिति वृत्ता-
र्किकैरुच्यते । तदस्य तथा सति इह ओले शब्द इति प्रतीयेत
प्रतीयेत तु तत्तदशब्द इति । तस्माद्यथाभवं श्रोत्रस्यैव तत्
गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राप्य-
कारोणीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् । किं तर्हि मनोनाम व-
क्षिन्नात्मत्वमपरे लौकायतिकैकदेशिगोमन्यन्ते । नित्यं निरव-
यवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तत्र न तावच्चित्तं
परिच्छिन्नत्वात् यदयत् । विमतं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् आ-
त्मवदिति चेत् न हेत्वसिद्धेः । विमतं सावयवद्वरणत्वाच्चक्षु-
रादिवत् । अन्यथा मनसोऽज्ञमयत्वं श्रुत्युक्तं बाध्येत । कथं
तर्हि सूक्ष्मद्रव्यानभिघात इति चेत् जीवनदशयां दे-
हाङ्गहिर्निर्गमनाभावादिति ब्रूमः । नरणदशयां तु साव-
यवत्वेनाभिमतानां चक्षुरादीनामन्यप्रतिघातोविद्यत एव ।
अतएव सावयवत्वात् संयोगवत्त्वाच्च घटादिवस्त्राणुपरिमाण-
त्वम् सर्वगतत्वे च युगपत् सर्वेन्द्रियसंयोगात् सर्वज्ञान-
प्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न कोऽपि दोषः । स्थूल-
सूक्ष्मेषु हस्तिपुलिकादिदेहेषु क्रमेण प्राप्यमाणेषु कथं तद्देह
समानत्वेन दृष्टिरिति चेत् अवयवोपचयापचयाभ्या-
मिति ब्रूमः । याक्यास्तु समनन्तरप्रत्ययएवोत्तरज्ञान-
कारणतया मन इति प्रतिपेदिरे तन्न सङ्गतं व्याप्तिमनपेक्षया
केवलस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वायोगात् लिङ्गज्ञा-
नस्य व्याप्तिप्राप्तेस्तस्यैव लिङ्गज्ञानजनकत्वदर्शनात् ।
शब्दज्ञानं व्याप्तिज्ञानमनपेक्षैवार्थज्ञानजनकमिति चेत्
न त्वन्नाते शब्दस्यानुमानान्नःपातितयात्मापि व्याप्तिप्रा-
प्तत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्तिज्ञानपेक्षमेव विशिष्टज्ञान-
जनकमिति चेत् न विशिष्टज्ञानस्य संप्रयोगजन्यत्वात् ।
अथ समनन्तरातीतप्रत्ययः उत्तरज्ञानं न जनयति किं
तु तस्याकारमात्रं समर्पयतीति चेत् न आकाराकारि-
णोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकतयाऽनन्यामेक्षितया
ऽन्यामेक्षाभावात् । तस्मादन्यदेव सावयवं मन इति सिद्धम् ।
ननु कथायां वास्तव आत्मा योदेहादिषु विज्ञानान्तेषु भ्रान्तै-
र्वादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतोऽयं जीव आत्मेति केचित् तद-
स्य । शुष्कतार्किकाणां साधकाभावात् । अथ नतं देहाङ्गहि-

एतः सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगापेक्षः । अतोऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उता दृष्टोपलब्धतात्मसंयोगः । नाद्यः । देहायच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयः सोऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । नचायमात्मा जडः प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तच्च प्रत्यक्षं सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा-स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत् संवेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीपवत्, विषयप्रकाशाश्रयत्वादात्मोक्तवत् । अग्निन्द्रियगोचरत्वे सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि अजन्मप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादिव्यवत् । आगमश्चात्र “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । सचायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात् सोऽत्वत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भोगानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्वापि आत्मनोभोगानुसन्धानं प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् । तमेतमात्मतत्त्वमवैदिका देहादिबुद्ध्यन्तपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्नाः सोमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्त्तारन्मोक्षारमिच्छन्ति । तदेतत् सारव्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्त्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिष्कन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे कर्त्तृत्वहेतुपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्त्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यं अस्थातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्माद्वाप्ति कर्त्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखान्वयोभोगः येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिचरेत् । किन्तु विद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वम् । तस्माद्भोक्तृत्वात्मेति सांख्यानां पक्षः । वैशेषिकयोगनैयायिकाः उक्ताहोक्तुर्जीवादितिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरः कश्चिदस्तीत्यनुमिते । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्यभिज्ञकर्त्तृकं विविधकार्यत्वात् प्राणादादिवत् तत्र

कल्पनासाधनेनैककर्त्तृत्वोपादानात् प्रवृत्त्यादिसिद्धिरिति वैशेषिकाः । विमताः ज्ञानैश्वर्यशक्तयः कवित् पराङ्काष्टा माम्नाः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्माधर्मफलं कर्म तत्फलभोक्ताद्यभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्म्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । मन्येश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रकान्ता, नैषदोषः प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्योऽनन्योवेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्यवसानात्” इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चास्माकादिग्रन्थे पक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे सुक्तावल्याच्चात्मनिरूपणा-वेत्यमभ्यधाय “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं नृतेषु व्यभिचारतः । तथा-त्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः । प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽङ्गं रथगत्वेव सारथिः । अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमातस्य गोचरः । विबुर्बुद्धादिगुणवान्” भाषा० । “आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्येव अहृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यभाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवच्छेदेन विभजनादिति वदन्ति । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्प्रादकः । यद्यथात्मनि “अहं जाने अहं सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्येव तथापि विप्रतिपत्तं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारण्यनरेण फलानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्तारकल्पते । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीरस्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव सुक्तात्मनां तन्मत इव नृतशरीराणामपि तदभावे का जतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाह्ये विन्नोक्तितस्य स्यादिवे करणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुपादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उपपद्यत इति

वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधन-
ताज्ञानस्य तद्देहेत्युत्तदानीमिष्टसाधनतास्मरकाभावात्
सम्भते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव
प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति
वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादष्ट-
मेवोद्बोधकं कल्पते इत्यञ्च संस्कारस्यानादितया
आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशसम्भ-
वात् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनां ज्ञा-
नादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादत
आह तथात्वमिति चैतन्यमित्यर्थः उपघाते नाशे सति
अर्थाच्चक्षुरादीनामेव, कथमिति ? पूर्वं चक्षुषा साक्षात्-
कृतानाञ्चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवविरुद्धाभावात्
अन्यदृष्टस्य अन्येन स्मरणासम्भवात् अनुभवस्मरणयोः ।
सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ।
ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं भास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं
स्यात् अत आह मनोऽपीति न तथा न चेतनम् ।
ज्ञानादीति । मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च मङ्गलस्य हेतुत्वा-
न्मनसो ज्ञानसुखादिमत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथा
मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते । नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा
तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु
तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वं-
विज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावालयविज्ञान-
धारा निराबाधेव गृहमदवासनाया वसनइव पूर्वं पूर्वं-
विज्ञानजनितसंस्काराणां सुप्तरोसरविज्ञाने संक्रान्तत्वा-
न्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्धिपत्यत्वे
सर्वज्ञापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विविगमनाभावात्
सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः । तदानीं निराकारा
चित्सन्नतिरनुवर्त्तत इति चेन्न तस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमाणा-
भावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टा-
पत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं
घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष
एवायं विज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञाना-
त्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि
समूहावलम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो-
विज्ञानस्याविशेषात्, अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म
इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्समावेशात्
इतरथा विरोधस्यैव दुरूपपञ्चत्वात् । न च वासनार्थक्रमः

सम्भवति माहपुत्रयोरपि वासनार्थक्रमप्रसङ्गात् न च
उपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वासनायाः
संक्रमासंभवात् । उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न
तदुत्पादकाभावात् । उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदा-
नन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्पप्रत इति
चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव
चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादतिशये मानाभावाच्च बीजा-
दावपि सङ्कारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्वद्भूत्वाकल्पनाच्च
अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवाच्चित्तविज्ञानमेवात्मा
“अविनाशी वा अरे अयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तस्य विषयत्वासम्भवस्य दर्शित-
त्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयत्वस्या-
नुभवात् । अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् ।
सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते ज्ञाना-
ज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुत-
रामीश्वरभेदः, अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः, योऽपीश्वराभेद-
बोधकोवेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्
स्तौति अभेदभावेन च यतितव्यमिति वदति । अतएव
“सर्वं एव आत्मनि समर्पिता” इति श्रूयते मोक्षदशा-
यामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे
नाशयोगात् भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यात्सत्येव । न च
द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं तत्र निर्द्वैतके ब्रह्मणि स-
त्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदतिवत् द्वित्वाभावेऽपि
द्वयात्मकौ तावति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणा-
त्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको
द्वित्वमप्युच्यतां प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध
इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योऽपि तदा-
नीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साध्यं
प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इति
वत् । अतएव “निरञ्जनः परमं साध्यमुपैति दिव्यमिति” श्रूयते
ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः नित्यं विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः,
“यः सर्वज्ञः” इत्यनुरोधात् आनन्दम् इत्यस्यापि आन-
न्दवदित्यर्थः अर्थ आदितात्मत्वधीयाच्प्रत्ययात्, अन्यथा
शुल्लिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते भार-
द्यापनमे सुखी संवृत्तोऽहमित्यत् दुःखाभावेन सुखित्वप्र-
प्तयात् । अस्तु वा तस्मिन्ज्ञानन्दो न त्वसौ, आनन्दम् इत्यत्र
मत्वधीयप्रत्ययविरोधात् । “आनन्दं ब्रह्मणो विद्यात्

विभेति वादाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवद्विलेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोर्भेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव महत्तत्त्वमनःकरणमयुच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् समेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिविम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव सुखोपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनस्त्रेव सुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिचेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपालम् । कृत्यदृष्टभोगानां चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्विज्ञे मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे अम इति चेत् कृत्ये किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न अविद्धेः कर्त्तृजन्यत्वे मानाभावात् । "वीतरागजन्मादशेनात्" अनादित्वम् । अनादेर्नाशसम्भावन्नित्यत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्त्ताहं कर्त्ताहमेव इत्यस्य तदर्थत्वात् "तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमपरिहादाशय इति संक्षेपः । धर्माधर्माश्रयः इति । आत्मैत्यनुषज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्माणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः । विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहङ्करोमि इत्यादि प्रतीतेः । प्रवृत्तीति । अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च

यत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह । रथेति यद्यपि रथकर्म्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परमात्मापीति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति मनोभिच्चेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयस्येत्यर्थः । रूपाद्यभवेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् । विभुरिति । विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः । ते च "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिषड्भक्तं भावना तथा । धर्माधर्मा गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इत्युक्ताः बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छाद्वेषः यत्नःसंख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः भावनास्यसंस्कारः धर्मः अधर्मश्चेति । एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः । "कामः संकल्पोचिचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीनीधीर्भोरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः कामादीनां मनोधर्मत्वावगमात् तथा ६३ प्रष्टे आत्मानशब्दोदिता अपि । मिता ० "किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसङ्ज्ञाने प्रमाणमित्याशङ्क्याह । "महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि । कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति । वार्चं वा कोविजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्" या० सू० । "यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणप्राप्तत्वात्तथात्मापि सत्यः, अन्यथा यदि बुद्धौन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता भ्रुवो न, तद्वैकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तुन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति । यमहमद्राक्षन्तमहं स्मृतामीति । तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणं वाचनस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञाता भ्रुव इति सिद्धम् किञ्च ! "अतोतार्था स्मृतिः कस्य कोवा स्वप्नस्य कारकः । जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः । शब्दादिविषयोद्योगकर्म्मणा मनसा गिरा" या० । "यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात्तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, न ह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नहीन्द्रियाणाम् उपरतव्यापाराणान्तत्कारकत्वम् । तथाहमेवाभिजनत्वादि सम्बन्ध इत्येवंविधानुसन्धानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य" तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्धार्थस्य द्योगं मनोवाक्यायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धौन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

स्थिरः” इत्यन्तेन आत्मविवेको च उदयनाचार्यैः अहमिति प्रत्यक्षविषयत्वमादौ आत्मनो व्यवस्थाप्य देहाद्यतिरिक्तविषयत्वं तत्प्रत्ययस्य व्यवस्थापितं यथा ।

“अथात्मसङ्गावे किमप्रमाणं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति वि. कल्पस्य प्राणवृत्त्यात्मसिद्धतात् । नचायमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुकोवा, अशाब्दत्वादप्रतिषेधाच्च न च लैङ्गिकः, अननुसंहितलिङ्गस्यापि संप्रत्ययात् । नच सृष्टिरियम्, अननुभूते तदनुपपत्तेः । अनादिवासनावशादनादिरयमवस्तुकोविकल्प इत्यपि न युक्तं, नीलादिविकल्पसाधारण्यात् । इह वासनावुपादायानाश्वासे प्रमाणान्तरेऽपि कः समाश्वासः, यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात् । तस्माद्वासनामात्रवादं विहायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यम् । तच्चाप्तानामशब्दौ वा लिङ्गतदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासौ वेति । तत्र यथा प्रथममध्यमप्रकाराभावाच्चीलविकल्पश्चरमं कल्पमालम्बते तथाऽहमिति विकल्पोऽपि, तत्रापि “प्रत्यक्षप्रवृत्तभावित्वे साक्षादेव अवस्तुकः । तदाभासे तु भूलेऽस्य पारम्पर्यात् सवस्तुतेति” । न च बाह्यप्रत्यक्षनिष्ठत्वात् न निर्मूलत्वं, बुद्धिविकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । तत्र स्वसंवेदनं मूलम्, इहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्विशेषः । शरीरादिवस्तुको भविष्यतीति चेन्न निरुपाधिशरीरेन्द्रियबुद्धितत् ससुदायात्मन्यन्तरेऽतिप्रसङ्गात् । स्वसम्बन्धिशरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र कः स्वीयइति वचनीयम् । अनन्यत्वं स्वत्वं सर्वभावानां, तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते तदा प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात् । अतएव घटादेवान कदाचिदनन्यानुभवित्वा इति न कदाप्यहमास्यदमिति चेत् एवमर्हति त्वन्मतेऽप्यहंप्रत्ययः शरीरादावारोपरूप एव ततः प्रत्येतुरन्यत्वात् । बुद्धौ सुख एवेति चेन्न तस्याः क्रियात्वे नानुभूयमानाया भिन्नस्य कर्तुरहं किमधीति वदहं जानामीत्यनुभवात् । नीलादिप्रत्येतव्याकारवत् प्रतिपन्नाकारोऽपि प्रतिपत्तेरेवायमात्मा तथा भासत इति चेत् तर्हि प्रत्येतव्यप्रतिपन्नाकारयोस्तुल्ययोगक्षेपत्वात् सिद्धं नः समीहितम् । अस्तु खोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्रतिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारमन्तरेणाकारिणोऽनवभासात् । प्रवृत्तिमत्तानां ज्ञान्योर्बुद्धिसन्तानः प्रतिपत्ता, यथं तमात्रविज्ञानमात्रवद्वा इति चेत् अस्तु तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिधनः प्रतिपत्ता । स किं सन्नन्यमानज्ञानरूपः तद्विपरीतोऽत्र इति चिन्तावशिष्यते निःशेषिता चासौ प्रागिति” । स्थानान्तरे च तत्रैव

“ननु सिद्धमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् मैवं देहत्वभूतत्वमूर्तत्वरूपादिमत्त्वादिव्यः । नच भूतानां ससुदायपर्यवसितं चैतन्यं, प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वाहृतभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् । नच प्राक्पर्यवसितं, करचरणाद्यवयवविगमे तदनुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् । देहस्य चेतनत्वे बालस्य प्रथममप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च इच्छादोषावन्तरेण प्रयत्नानुपपत्तेः इष्टाभ्युपायताप्रतिसम्भानं विना चेच्छानुपपत्तेः । इह जन्मन्यनुभूतस्य प्रतिबन्धस्यासृष्टौ प्रतिसम्भानायोगात्, जन्मान्तरानुभूते चातुभवितरि भस्मासाङ्गते अन्येन स्मरणायोगात् अनुभवादीनां प्रवृत्त्यन्तानाञ्च कार्यकारणभावस्य इहैव जन्मनि निश्चितत्वात् । तथा च तदभावे तदभावस्य सुलभत्वात् अन्यथा स्वतस्त्वप्रसङ्गः । अतएव नेन्द्रियाणि चेतयन्ते दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाच्च । नच मनस्तथा, तस्य कारणत्वे नैवानुभवादिति प्रतिबन्धमिच्छिः परदेहात्मसिद्धिश्च । अनादिज्ञासौ वीतरागजन्मादर्शनात्, अनन्तश्च सतोऽनादित्वात्, द्रव्येऽस्य समवायिकारणत्वात्, विभुश्च नित्यद्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, अमूर्तश्च निष्क्रियत्वात्, निष्क्रियश्च नित्यद्रव्यत्वे सत्यमदादिप्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षधर्माश्रयत्वाच्च । तर्काश्चात्र भवन्ति आदिमत्त्वे प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्वदेवाप्रवृत्तिप्रसङ्गः । सान्तत्वेऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । अद्रव्यत्वे निर्गुणत्वप्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्रसङ्गः । नच संयुक्तसंयोगात् तदुत्पत्तिः साक्षात्क्रियाद्वारकस्य तस्याभावात् अतथाभूतस्य तद्वेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मूर्तत्वे नित्यप्रासास्मदादिप्रत्यक्षधर्मानाधारत्वप्रसङ्गः विशेषगुणवत्सारमभकत्वप्रसङ्गः, सक्रियत्वे मूर्तत्वप्रसङ्ग इति शास्त्रार्थसंपदः । अणुरेवासौ विज्ञानाभाससमवायिकारणसंयोगाधारत्वात् मनोवत् “अणीयांसमखोरपीति” बाधविरोधाविति कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ मनसोऽणुत्वादिज्ञेः तत्संयोगक्रमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु “महतोऽपि महीयांसमिति” प्रथमप्रदमपहाय उपन्यस्तस्तदलमित्यन्तेन” । स्वान्वयपञ्चकस्यात्मत्वादिनां मतं संघातानुत्पत्त्या शा० सू० भा० निराकृतम् यथा “ससुदाय उभयहेतुकोऽपि तदप्राप्तिः” सू० “तत्रैते त्वयोवादिनो भवन्ति । केचित् सर्वार्थस्त्ववादिनः केचिद्विज्ञानास्त्वसात्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वान्युत्पत्त्यादिनः इति । तत्र ये सर्वार्थस्त्ववादिनो बाह्यमानरञ्ज यस्त्वयुपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैतञ्च नान् तावत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च चक्षुष्ये च पृथि-

आदिपरमाणवः स्वरूपे होषाप्रेरणस्वभावाः ते पृथि-
व्यादिभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञान-
वेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः तेऽप्यध्यात्मं सर्व-
व्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्रेद-
मभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः
परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः पञ्च-
स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपः । तस्मिन् उभयहेतुकेऽपि
समुदायेऽभिप्रेयमाणे नदप्राप्तिः स्यात् समुदायाप्राप्तिः
समुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसि-
द्धाधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रमासित-
व्या स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्ष प्रवृत्त्यभ्युपगमे च
प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वादन्यत्वाभ्यामनिरु-
ध्यत्वात् जगिक्त्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुप-
पत्तेः तस्मात् समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च
तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत । “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्” सू० । यद्यपि भोक्ता प्रशा-
सिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरोनाभ्युपगम्यते तथा-
प्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्या-
ञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चा-
विद्यादयः अविद्या संस्कारोविज्ञानम् नाम रूपं पङ्का-
यतनम् स्य शोवेदना त्वष्टोपादानम् भयोजातिजरा मरणं
शोकः परिवेदना दुःखं दुर्मानस्तेत्यवम् जातीयका इतरे-
तरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संजिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्
प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्या-
ख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्त
नैमित्तिकभावेन घटीयन्ववर्दानशभावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त
उपपन्नः संघात इति चेत्तन्न कस्मात् ? उत्पत्तिमात्र
निमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य
किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्य-
यत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्व्यं पूर्व्यसुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्र
निमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं
सम्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम्
अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादय एव
संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति
ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिद्वित्तं वक्तव्यं तच्च नित्ये
वृष्यणुवृष्यणुपगम्यमानेष्वश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु
सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुनः
क्षणिकेषु वृष्यणुषु भोक्तृरहितेष्वश्रयाश्रयीभावशून्येषु चा-

भ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्या-
दय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवान्वित्यात्मा-
नं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघात
एवानादौ संसारे सन्त्यानुवर्त्तते तदाश्रयाश्चाविद्या-
दय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरस्योत्पत्तिमानं
नियमेन सङ्गमेवेत्पद्येत अनियमेन वा सदृशम्, विसदृशं
वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुङ्गवस्य देवतित्य-
ग्योनिनारकप्राप्तिभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपग-
मेऽपि मनुष्यपुङ्गवः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो-
वा पुनर्मनुष्यो भवेत् इति प्राप्नुयात् । उभयमभ्युपगम-
विरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थं संघातः स्यात् स जीवोनास्ति
स्थिरोभोक्तेति तथाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थ एव
सङ्गाऽन्येन प्रार्थनीयः तथा भोक्षोभोक्षार्थ एवेति सुहृत्तुणा
नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्योभयं, भोगभोक्ष
कालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणि-
कत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्त-
त्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघातः
सिध्येत् भोक्तृभावादित्यभिप्रायः इत्यनेन । एतन्मत
मनुस्यूतैव “सर्वकार्यशरीरेषु सङ्गाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्योनास्ति मन्त्रोमहीभृता मिति” भाषः ।
आत्मनो देहपरिमाणत्वमाहुता मन्यन्ते । तदेतन्मतस्युक्त्य
दूषितं शा० सू० भा० यथा । “एवं चात्माकातस्त्रिम्”
सू० । “यथैकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवोदोषः
स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकातस्त्रि-
मपरोदोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहुता मन्यन्ते । शरीरपरिमाण-
तायाञ्च सत्यामकतस्त्रिसर्वगतः परिच्छिन्न आ-
त्मेत्यतो घटादिवदित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणा-
ञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवोमनुष्यशरीरपरिमाणो-
भूत्वा पुनः केनचित् कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नु-
यन्न कतस्त्रि हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च
प्राप्नुयन्न कतस्त्रिः पुत्तिकाशरीरे संसीयते । समान एव
एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाधिरेषु दोषः ।
स्यादेतत् अनन्तावयवजीवस्तस्य तएवावयवा अल्पे शरी-
रे सङ्कुचेरुर्भूति विकस्युरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहृष्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावदानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे
संसीवेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशलोपपत्तेः सर्वेषाम-

वयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवनामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । अथ पर्यायेण दृष्टच्छरीर-प्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राशुच्यते । “न च पर्यायादस्याप्यविरोधोविकारादिभ्यः” सू० । न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेव तत्तद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतः ? विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्चयापूर्यमाणस्योपक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावयवत्वं तावदपरिहार्यं विक्रियावयवत्वे चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ततश्च बन्धनोत्थाभ्युपगमोवाच्येत कर्मादिकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाववत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वम्भवतीति । किञ्चान्यत् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मावृत्तादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् । न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाधितः । किञ्चान्यत् आगच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति, अपगच्छन्तश्च क वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च निलीयेरन्, अमौतित्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यत् अनवष्टतस्वरूपस्यैव सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनित्यत परिमाणत्वात् । अतएवमादिदोषप्रसङ्गाच्च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वोक्तं सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचित शरीरान्तरप्रतिपत्तावकात्कर्तृदोषप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायाञ्छोदितायाम् पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यताभ्यायेनात्मनोनित्यता स्यात् यथा रक्तपटादीनाम् विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्विज्ञानचामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोक्तमवस्यते । सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्मप्रवाद प्रसङ्गः वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति । “अन्यावस्थितैशोभयनित्यत्वादविशेषः” सू० । अपि चान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात् एकशरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वाऽन्यस्य

जीवपरिमाणस्यैव स्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरप्यवस्थित परिमाणैव जीवः स्यात् । ततश्चाविशेषेण सर्वदेवाऽणुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः । अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम् । इत्यनेन जीवस्याणुपरिमाणत्वं ये स्वीचक्रुः तस्मात्तदुप-न्यस्य शा० सू० भा० दूषितं यथा । “उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्” सू० । इदानीन्तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते किमणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाण आहोस्वित् महापरिमाण इति । ननु च नात्मेत्युच्यते नित्यचैतन्यरूपज्ञायमित्युक्तमतश्च परएवात्मा जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातं तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति उच्यते सत्यमेतत् उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रातयन्ति स्वगच्छेन चास्य कचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते तस्य सर्वस्थानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादणुजीवइति उत्क्रान्तिस्तावत् “स यदा एतस्माच्छरीरादुत्क्रान्तिं सहैवैतैः सञ्चैकत्वमस्तीति” गतिरपि “ये वै के चास्माज्जोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति” । आगतिरपि “तस्माज्जोकात् पुनरैतैर्मै लोकाय कर्मणे” इति आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीवः इति प्राप्नोति न हि विभोऽलनभयकल्पत इति । सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्यार्हतमतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते । “स्वात्मना चोत्तरयोः” सू० । उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि यामस्यान्यनिर्वाचितवद्देहस्यान्यनिर्वाच्या कर्मक्षेत्रेणावकल्पेत्त उच्यते तु गत्यागती नाचलतः सम्भवतः स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धोभवति गमेश कर्तृस्यक्रियात्वात् । अतोऽमध्यम परिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव सम्भवतः । सत्योऽथ गत्यागत्योत्क्रान्तिरपहृष्टिरेव देहादिति प्रतीयते नञ्जनपक्षप्रस्य देहाद्व्यागती स्यातां देहप्रदेशानाञ्छोत्क्रान्तावपादमत्ववचनात् “अणुतो वा मूर्ध्नी वा अन्यतो वा शरीरदेशेभ्यः” इति । “स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानोद्भूदयमेवान्धवक्रामति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति” चान्तरेऽपि शरीरे शरीरस्य गत्यागती भवतः तस्मादप्यस्याणुत्वमिति । “नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्” सू० । अथापि स्यात् नाणुरयमात्मा, कस्मात्, अतश्च्रुतेः अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । “स वा एष महानजः” “आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राज्ञेषु” “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” “सत्तज्ज्ञानमनन्तं शङ्खे” इति

रात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्यतेति चेत् नैष दोषः । कस्मात् इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, “विरजः पर आकाशात्” इत्येवं विधानाच्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु- “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति” शरीरोमहत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वयं निर्दिशो वाम-देववद्भूषणः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते । “स्वयन्दोन्मानाभ्याञ्च” सू० इत्याख्यरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाचो शब्दः श्रूयते “स एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा सं-विवेशेति” प्राणसम्बन्धाच्च जीवएवायमणुरभिहितइति गम्यते तथाचोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति “बालाग्रशतभा-गस्य शतधा कल्पितस्य च । भागोजीवः स विज्ञेय” इति । “आराग्रमात्रोच्चरोऽपि दृष्ट” इति चोन्मानान्तरम् । नन्वाणुत्वे सत्ये कदेशस्यस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते दृश्यते च जाज्ञवीहृदनिमग्नानां सर्वज्ञे शैत्योपलब्धिनिर्दाषसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति चेत् उत्तरं पठति । “अविरोधश्चन्दनवत्” सू० । यथा हि हरिचन्दनविन्दुः शरी-रकदेशे सम्यङ्गोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्ये-वमात्मापि देहकदेशस्यः सकलदेहव्यापिनोपलब्धिं करि-ष्यति । त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरु-ध्यते । त्वगात्मनोर्हि सम्यग्भूः कृत्स्नायान्वचि वर्त्तते त्वक् च सर्वशरीरव्यापिनीति । “अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्यु-पगमाद्दृढि” सू० । अत्राह यदुक्तम् “अविरोधश्चन्दनव-दिति” तदुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात् सिद्धे ह्यात्म-नोदेहकदेशस्यत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षन्तु चन्दन-स्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्यत्वं सकलदेहाह्लादनञ्च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्त्तित्वम् । अनुमेयन्तदिति यदुच्यते न चात्मानुमानं सम्भवति । किमा-त्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्यैव सकलदेह व्यापिनः सतः किं विभोर्नभसइव, आहोस्त्रिचन्दनविन्दो-रिवाणोरेकदेशस्यस्येति संशयाऽनतिष्ठति । अतोच्यते-नायं दोषः । कस्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनो-पि चन्दनस्यैव देहकदेशवर्त्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथ-मिति उच्यते । हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु, “हृदि-ह्येष आत्मा” “स वा एष आत्मा हृदि कतमः ? आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदयान्तर्ज्योतिः पुरुष” इत्याद्युप-

देशेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्यादुक्तमेवैतदवि-रोधश्चन्दनवदिति । “गुणाद्वालोकावत्” सू० । चैतन्यगुण-व्याप्तेर्वाणोरपि सतोजीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरु-ध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्ति-नामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहव्याह्लादयितृत्वं नत्वणोजीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विसर्पे-दित्याशङ्क्य “गुणाद्वालोकावत्” दित्युक्तम् । कथं पुनर्गुणो-गुणव्यतिरेकेणान्यत्वं वर्त्तते न हि पटस्य शुक्लोगुणः पट-व्यतिरेकेणान्यत्वं वर्त्तमानोदृश्यते । प्रदीपप्रभावद्ववे-दिति चेन्न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविड्वावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः विरलावयवन्तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति । “व्यतिरेके गन्धवत्” सू० यथा गुणस्यापि सतोगन्धस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेण दृष्टिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमणोरपि सतोजीवस्य चैतन्य-गुणव्यतिरेकोभविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वात् रूपवदाश्रयविक्षेपाधुनपत्तिरिति गुणस्यैव सतोग-न्धस्याश्रयविक्षेपदर्शनात् । गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण वि-क्षेप इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विक्षेपस्तस्य चयप्रसङ्गात् । अतीवमाणमपि तत्पूर्वार्थवस्थातोऽवगम्यते अन्यथा तत्पूर्-वार्थवस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयते । संप्रादेतत् गन्धाश्रयाणां विक्षिप्तानामल्पत्वात्तदपि विक्षेपो नोपलब्धते सूक्ष्मा हि-गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृतागन्धबुद्धिसुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्ति इति चेन्न अतीन्द्रियत्वात् पर-माणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमात्रातमिति गन्धएवात्रात इति लौ-किकाः प्रतीयन्ति । रूपादिष्वश्रयव्यतिरेकाधुनपक्षेर्ग-न्धस्याभ्युक्ताश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमाना-प्रसङ्गः । तस्मादाद्या लोके दृष्टं तत्तथैवातुगन्तव्यं निरूप-कैर्नान्यथा । न हि रसोगुणोजिह्वयोपलभ्यतइत्यतो रूपा-दयोपि गुणाजिह्वयेवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते । “तथा च दर्शयति” सू० । श्रुतिर्हृदययतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव “आलोमभ्य आमखाप्येभ्यः” इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । “पृथगुप-देशात्” सू० । “प्रज्ञया शरीरं समाब्रूह्येति” चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्येन गुणेनैवास्य शरीर-व्यापितावगम्यते । “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-

दायेति च" कर्तुः शरीराद् दृष्टमिदं ज्ञानसंप्रापदेश एतमे-
वाभिप्रायमुपोदलयति तस्मादगुरोर्मात्रेणैव प्राप्ते ब्रूमः ।
'तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राप्तवत्' सू० । तद्व्यपदेशः
प्रधानं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अगुरोरेति उत्क्रान्त्याद्य-
श्रवणात् । परस्मैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादा-
त्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्-
ब्रह्मजीवस्तस्मादावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति
परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाप्नातं तस्माद्भिर्भुजैर्विः । तथा
च 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु,
इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मा-
त्तांश्च समर्थिता भवन्ति । नचाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता
वेदनोपपद्यते । त्वक्सम्बन्धात् स्यादिति चेन्न त्वक्कण्टक-
तोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत त्वक्कण्टक-
योर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्त्तते त्वक् च कृत्स्न-
शरीरव्यापिनीति पादतलएव तु कण्टकनुज्ञां वेदनां
प्रतिलभन्ते । नचाणोर्गुणस्य व्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणि-
देशत्वात् गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत ।
प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि
गुणत्वाभ्युपगमात् साक्ष्य एव सञ्चरितुमर्हति अन्यथा
गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता द्वैपायनेन
'उपलभ्यासु तद्भवं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । दृष्टिव्यामेव तं
विद्यादपोवायुञ्च संश्रितमिति' । यदि च चैतन्यं जीवस्य
समस्तं शरीरं व्याप्नुयाच्चाणुजीवः स्यात् चैतन्यमेव ह्यस्य
स्वरूपं अग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ, नात्र गुणगुणविभागो विद्यत
इति । शरीरपरिमाणत्वञ्च मत्याख्यातं परिशेषाद्भिर्भुजैर्विः
कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इति अत आह 'तद्गुणसारत्वा-
त्तु तद्व्यपदेशः' इति । तस्यावुद्देशेणः तद्गुणा इच्छा द्वेषः
सुखं दुःखमित्येवमादयः तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः
संसारित्वे सम्भवति स तद्गुणसारः तद्भावस्तद्गुणसा-
रत्वम् । न हि बुद्देशेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वम-
स्ति बुद्ध्यापाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वाद-
लक्षणं संसारित्वमकर्तृभोक्तृश्वसंसारिणोनित्यमुक्तस्य
सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वादबुद्धिपरिमाणेनास्य
परिमाणव्यपदेशः तदुत्क्रान्त्यादिभिरास्तोत्क्रान्त्यादिव्य-
पदेशो न स्वतः । तथा च 'बालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पत' इत्यणत्वं जीवस्तोक्ता तस्यैव एनरानन्त्यमाह
तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिकमणत्वं जीवस्य

भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यम् । ननु भयं मुख्यमव-
कल्येत । नचानन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं
सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् ।
तथैतन्निष्पन्नान्ते "बुद्देशेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराय-
मात्तोद्भवरोऽपि दृष्ट" इति बुद्धिगुणसम्बन्धे नैवारा-
यमावतां यास्ति न स्वेनैवात्मना । "एषोऽगुरोर्मा चेतसा
वेदितव्य" इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते ।
परस्यैवात्मनश्चोरादानवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादावगम्यत्वेन
च प्रकृतत्वात्, जीवस्यापि च मुख्य्याणुपरिमाणत्वात्तुपपत्तेः ।
तस्माद्बुद्धान्तामिप्रायमिदमणुत्वचनमुपाध्यभिप्रायं वा
दृष्टव्यम् । तथा "प्रज्ञया शरीरमारुह्य" इत्येवंजातीय-
केष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धोपाधिभूतया जीवः शरीरं
समारुह्येत्येवं योजयितव्यं व्यपदेशमात्रं वा गिला-
पुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । ननु त्वं गुणगुणविभागो
विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्वचनमपि बुद्देशेय
तदायतनत्वात् । तथोत्क्रान्त्यादीनामणुपाध्यायचततां
दर्शयति, 'कस्मिन्नहसुद्रकान् उत्क्रान्तो भविष्यामि' इति
'कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमस्-
ज्यतेति' । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञा-
यते, ननु नपदप्रसङ्गं देहाद्गत्यागती स्याताम् । एवमुपा-
धिगुणसारत्वाज्जावस्याणुत्वव्यपदेशः प्राप्तवत् यथा
प्राप्तस्य परमात्मनः सगुणेषूपसनेपूपाधिगुणसारत्वा-
दणीयत्वादिव्यपदेशः 'अणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा, मनो-
मयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः'
इत्येवं प्रकारः तद्वत् इत्यन्तेन । इति शाङ्करानुयायिनः
रामानुजमाध्यादयश्च जीवस्याणुत्वपक्षसुरीचक्रुः । तत्र-
पक्षस्तच्छास्त्रे दृश्यः तयोर्युक्तायुक्तत्वं नैयायिकवैशेषि-
काङ्गीकृतविभुत्वप्रदर्शकयुक्तीरवलोच्य सुधीभिः समर्थनीयम्
न्यायसूत्रवृत्तौ चात्मनोदेहाद्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितं यथा
"तत्रेन्द्रियं ज्ञानवच्चैवैतं संशये करणत्वेन सिद्धानामिन्द्रि-
याणां चैतन्यमस्तु लाघवात्तथा चात्मशब्दस्य नानार्थत्वादि-
न्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न साङ्ख्यमितीन्द्रियचैतन्यवादिन-
स्त्विराकरणायाह । "दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रह-
णात्" १। "न विषयव्यवस्थानात्" २ । "तद्व्यवस्थानादेवात्म-
सङ्गावादप्रतिषेधः" ३ । "शरीरदाहे पातकाभावात्" ४ ।
"तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तद्विज्ञातत्वात्" ५ । "न
कार्याश्रयकर्तृवधात्" ६ । "सर्वेन दृष्टस्येतेरेण प्रत्य-
भिज्ञानात्" ७ । "नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभि-

भावात्" ८ । "एकनाथे द्वितीयाविनाशात्" ९ । "अव-
यवनाथेऽव्ययव्युपलब्धेरहेतुः" १० । "दृष्टान्तविरोधाद-
प्रतिषेधः" ११ । "इन्द्रियान्तरविकारात्" १२ । "न
कृततेः अर्त्तव्यविषयत्वात्" १३ । "तदात्मगुणत्वसङ्गावा-
दप्रतिषेधः" १४ । "अपरिसङ्ख्यानाञ्च कृतविष-
यस्य" १५ । "नात्मप्रतिपत्तिहेतुना मनसि सम्भवात्" १६ ।
"सात्त्विकनिषाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्मम्" १७ । "निय-
मश्च निरनुमानः" १८ । "पूर्व्याभ्यस्तकृत्यनुबन्धाज्जातस्य
हृषभययोकसम्प्रतिपत्तेः" १९ । "पद्मादिषु प्रबोध-
सम्मीलनविकारवत्तद्विकारः" २० । "नोष्णशीतवर्षाकाल-
निमित्तत्वात् पद्मात्मकविकाराणाम्" २१ । "प्रेत्या-
हाराभ्यासकृतात् सन्ध्याभिलाषात्" २२ । "अयसोऽय-
स्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्" २३ । "नान्यत् प्रवृत्त्य-
भावात्" २४ । "वीतरागजन्मादर्शनात्" २५ । कृत्वाणि
"एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने
ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चानुपसर्गनोभय-
वत्त्वेनैकस्य धर्मिणः प्रतिसम्भानादित्यर्थः । तथा च
योऽहं षट्सम्राजं सोऽहं स्मृणामोत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यति-
रिक्त एक इति । अत्र शङ्कते चक्षुस्त्वगदीनां रूपस्पर्शादि
नियतविषयत्वाच्चक्षुरादेस्तुषादिसमवायित्वमित्यङ्गाभेद-
प्रत्ययोभ्रान्त इति भावः २ । समाधत्ते उक्तप्रतिषेधेन
युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसङ्गावादातिरिक्तात्मकत्वं
नादित्यर्थः । अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्ययं
प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्ययत्वाववच्छिन्नं प्रति,
अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावात् । तेन अन्यज्ञान-
त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च
नित्यतायावच्छमाणात्वाच्चक्षुरादिनाथेऽपि स्वरणाच्चक्षुरह-
मित्याद्यप्रतीतेषु नेन्द्रियात्मवादोयुज्यत इति ३ । समाप्र-
मिन्द्रियप्रकरणम् । ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रती-
तेरस्तु शरीरमात्मत्वाशङ्क्य दूषयति । पातकाभावात्
पातकादेरभावप्रज्ञात् तथाचोत्तरकारिकं दुःखादिकं
न स्यादिति । यद्वा दाहोनाशः तथा च शरीरनाशे
कृते कर्त्तरि शरीरे विगटे पातकं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रसा-
ध्याङ्गकत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति
भावः ४ । तथापि तुल्योदोष इत्याशङ्कते । तद-
भावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः
तद्विद्यत्वात् तस्य आत्मनोनित्यत्वात् नित्यत्वे न निर्विका-

रत्वं तेन अन्यधर्म्माणां अयत्नमभिमतमितिकेचित् । तद्वि-
द्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्य-
पि कश्चित् । किञ्च सात्मकशरीरनाथेऽपि हन्तुः पातका-
भावः स्यात् तस्यात्मनोनित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५ ।
परिहरति । कार्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तुः कृत्यपक्षेदकस्य
शरीरस्यैव नाशः नत्वात्मन इति न पातकाभावः ।
यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्याश्रयकर्त्तुर्बाधात्
शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात्तन्नाश-
देव पापोत्पत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावच्छिन्न
प्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोग-
ध्वंसविशेषत्वाकं मरणमप्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीर
विनाशनोद्भवनस्य निरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातका-
नभ्युपगमनृत्वाव्याकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाण-
शुक्तिभिरिति ध्येयम् ६ । समाप्रदेहेभेदप्रकरणम् प्रसङ्गा-
च्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते । वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन
चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं
तन्निराकरण्यायैतदुपन्यासः ७ । एतद्दूषयति । मध्य-
स्थसिद्धना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरा-
वच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययोभ्रम इत्यर्थः ८ । आक्षिपति ।
चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाथेऽन्वत्वं स्यादिति भावः ९ ।
अत्रैकदेशी परिहरति । अवयवस्य शाखादेर्नाथेऽव्यव-
विनोदकस्य प्रत्यभिज्ञानान्नावयवनाथे सर्वत्वावयवविनाश-
नियमस्तथा चैकनाथेऽपि नान्यत्वमिति १० । एकदेशिमतस्य
पूर्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् ।
उक्तप्रतिषेधेन युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न
हि शाखाच्छेदे वृक्षस्ति इति तथा सति दृष्टस्यानाशप्रसङ्गा-
दतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम् ।
एतेनैकनाथे द्वितीयाविनाशाद्भेदसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षु-
र्नाथेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुःसम्भवात्
इत्यञ्च लाघवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकास्वरसिद्धम् । परे तु च-
क्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः । सूत्रं
सत्येनेति । शङ्कते नैकस्मिन्निति । समाधत्ते एकैति । शङ्कते
अवयवेति । निराकरोति दृष्टान्तेति । शाखानाशे वृक्षनाश-
वक्ष्यकत्वात् दृष्टान्तो न युक्तः । यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य
विरोधादन्यथातुपपन्नत्वाद्दृष्टं हि कृतस्य चक्षुरविधानगो-
लकद्वयं भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११ । आत्मन इन्द्रिय
भेदे युक्त्यन्तरमाह । चिरवित्वाद्यलङ्घ्येण दृष्टे तद्रूप-
रणाहन्नोदकसंज्ञवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त

आत्मा सिद्धयति १२। आक्षिपति। स्मृतिर्हि अर्त्तव्यविषयि-
णीति नियमस्तस्याच्च दर्शनादिना सामानाधिकरण्ये मा-
नाभावात् अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरण्यमिति
भावः १३। समाधत्ते। उक्तप्रतिषेधो न युक्तः धर्मिपाहकमानेन
स्मृतेरात्मगुणत्वात्परिशेषेणात्मगुणत्वसिद्धेरहं अरामीत्यनुभ-
वात् विषयनिष्कार्यकारणभावे चैतस्य ज्ञानान्तैतस्य
अरणापत्तेरिति भावः १४। विषयाणां अर्त्तव्यानां
स्मृतिसमवायित्वम् स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते। अपरिस-
ङ्ग्यानात् आनन्त्यात् तथा च लाघवादतिरिक्तात्मसिद्धिः।
इदं न स्मृतं किन्तु भाष्यमिति केचित् १५। समाप्तं चक्षु-
रद्वैतप्रकरणम्। ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्क-
ते। नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधकमानानां मनसार्थान्त-
रत्वमिति भावः १६। समाधत्ते। यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा
व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरमवश्यं वाच्यं तथा चैको-
ज्ञाता ज्ञानसाधनं चेकं सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञा-
मात्रं किञ्च व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्म-
नश्च प्रत्यक्षोपपादकतया महत्त्वमिति भेद आवश्यक इति
भावः १७। ननु रूपादिप्रत्यक्षम् सकरणकमस्तु न तु
सुखादिप्रत्यक्षम् एवं परमाख्यन्तरस्यातोन्द्रियत्वेऽपि मनसः
प्रत्यक्षम् स्यादत आह। उक्तोनियमविशेषोनिरनुमानः
निष्प्रमाणकः गौरवाद्द्विपरोते च विनिगमकाभावाच्चेति
भावः १८। समाप्तम् मनोभेदप्रकरणम्। एवं साधितेऽपि
देहादिभिन्ने आत्मनि विना तस्मिन्प्राप्तां न परलोकार्थिनः
प्रवृत्तिरतः आत्मनित्यताप्राप्तिपादनाय स्मृतम्। जातस्य
बालस्य एतज्ज्ञानानुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षा-
दीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिस्तस्याः पूर्वापूर्वाभुवबाधोन
स्मृतिसम्बन्धादेव सम्भवात् इत्यं चेदानीन्तनस्यात्मनः
पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश भावस्य न नाश इति
नित्यत्वसिद्धिरिति भावः १९। अत्र शङ्कते। बालस्य
हर्षादयोमुखविकासाद्यनुमेया न च तत्सम्भवः पक्षादीनां
प्रबोधादिवददृष्टविशेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति
भावः २०। सिद्धान्तयति। उक्तं न युक्तं यतः पञ्चात्म-
कानां पाञ्चभौतिकानां पक्षादीनां ये विकारास्तेषाम्
उष्णकालादिनिमित्तत्वात् अनुष्णादीनान्तु हर्षादिनिमित्त-
सका मुखविकासादय इति न तुल्यतेति भावः २१।
आत्मनित्यत्वे हेत्यन्तरमाह। प्रेत्य मृत्वा जातमात्रस्य
यः सन्त्याभिलाषः स तावदाहाराभ्यासजनितः जन्मा-
न्तरीणाहारेऽसाधनताधीनज्योतीवनादृष्टोद्धोषितसंस्कारा-

धीनेऽसाधनताकरणेन हि बालः स्तनपाने प्रवर्त्तत
इत्यनेनादित्वमिति २२। शङ्कते। यथाऽयस्कान्तसन्निहि-
तस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखतया गमनं तथैव बालस्यापि
स्तनोपसर्पणं न त्विऽसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्या चेदे-
यमित्यर्थः २३। समाधत्ते। स्तनपानएव बालः प्रवर्त्तते
न त्वन्यत्वेति नियमः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु अन्यत्वं अयसि
प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि चेष्टानुभिता लिङ्गं न तु क्रिया-
मात्रमतो न व्यभिचार इति भावः २४। हेत्यन्तरमाह
वीतरागोरागमून्यस्तावन्नोत्पद्यतेऽपि तु सरागतएव-
जन्मान्तरीयेऽसाधनताज्ञानाधीनकरणं हेतुरिति पूर्व-
स्तन्याभिलाषउक्तः सम्प्रति तु पतगादीनां कणादिभक्षणा-
भिलाषसाधारणं रागमात्रमित्युपौनक्त्यम् २५। उक्तिः।
वैशेषिकस्त्वोपस्कारयोरालसाधनपुरस्सरं तस्य देहा-
द्यतिरिक्ता साधिता यथा “इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रि-
यार्थेभ्यो ऽर्थान्तरस्य हेतुः” १। “सोऽनपदेशः” २।
“कारणाज्ञानात्” ३। “कार्येषु ज्ञानात्” ४। “अज्ञा-
नाच्च” ५। अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः” ६। “अर्थान्तरं
ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः” ७ स्मृ० “इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्म-
परीक्षायामुपयोगमाह। हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः
इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्व-
द्भ्यश्च यदर्थान्तरम् आत्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः। यद्यपि
ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धेरु-
पादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया तादृश्यैव लिङ्गत्वसक्तम्।
तथाहि प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत्
गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रिया-
त्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च
कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यत्नेयं प्रसिद्धि-
राश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोज्ञा स आत्मा १।
ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं
प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्मृततरत्वात् किं तदन्या-
श्रयकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात्
तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि वाच्यमित्याशङ्क्याह।
अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तच्चात्र तत्कार्यत्वं
प्रदीपजन्यज्ञानादायनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः २। ननु
तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदी-
पादीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार
इत्याशङ्क्याह। शरीरकारणानां करचरणादीनां तद-
वयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानमून्यत्वादिदृष्टिः ३। पृथिव्यादि-

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता दृष्टा तथाच शरीर-
कारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम् ।
नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐक्यमात्राभाव-
प्रसङ्गात् न हि बहुनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदे-
नानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतः “नान्यदृष्टं स्मर-
त्यन्यः” इति । किञ्च शरीरनाशे तत्कृतहिंसादिफलातुषभो-
गप्रसङ्गात् नहि चैव्येण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते
ततश्च कृतज्ञानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् २ । ननु शरीरकारणेषु
सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारण-
गुणपूर्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यदि हि
शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदा-
रव्येषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगु-
णानाम् सर्वपार्थिववृत्तित्वाव्याप्तेः कार्येष्वपि घटा-
दिषु चैतन्यं स्याच्च च तत्र चैतन्यसुपलभ्यते इत्यर्थः ४ ।
ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्येवेत्याशङ्क्याह ।
सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः ।
सर्वप्रमाणागोचरस्याध्यभ्युपगमे शशविषणादेरध्यभ्युपगम-
प्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत
इति ५ । ननु ओत्तादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्यु-
क्तं तदुक्तं नहि ओत्तादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्प-
त्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचावि-
नाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्युक्तं आह । हेतुः साध्यादन्य
एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मा-
त्तादात्म्यप्रवृत्तिरिति हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ६ । ननु ओत्ता-
दिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्प-
त्तिरपि नास्ति नहि ब्रह्मेधूम इव आत्मनः ओत्तादि-
करणसुत्पद्यते इत्यत आह । हि यतः कार्यं धूमादि
यथारासभादेरर्थान्तरम् तथा कारणादङ्गप्रदेरर्थान्तरमेव
तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु
वज्रमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः स
च स्वभावो यदि कार्योदन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदे-
शोभवत्येव तथा च कार्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः,
तथा च तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाऽविनाभावः तयोरेवाविना-
भावपर्यवसानम् ताभ्यां समानोपायौ वा तदुभयमात्र
अहाधीनपक्षौ वेति स्वशिष्यव्यामहोनाय परिभाषामा-
त्ममिति भावः” ७ ॥ उपस्क० । अनतिदूरे च तत्रैव
“आत्मेन्द्रियार्थं सन्निकर्षाद्विष्यद्यते तदन्यत्” १८ सू० ।
“ज्ञानमात्मन्युभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं कश्चिदाश्रितं कार्य-

त्वाद्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं
सोऽहं स्पृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्यत्वं नासिद्धं
यन्निष्पद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र
विरोधाभावात् । नचानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगत-
कार्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्,
प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्तृकेयोव्यावर्त्तमानमेककर्तृकतायां
पर्यवस्यति । न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनिवन्धन-
मेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्धोरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् ।
उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक
इति चेदुपादानत्वस्य द्वयधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भ-
वे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिसन्धानानुप-
पत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरास्तु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार
आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धि-
धारारूपस्य च कालान्तरस्यतौ प्रतिसन्धाने वाऽसामर्थ्यात् ।
आलयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव
क्षित्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा
सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपश्चेत् तदा
पूर्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित्
संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणा-
भावः । अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु
तत्र प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा
प्रवृत्तिविज्ञानानामुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात्
उपादानताव्याप्तत्वाच्च निमित्ततायाः, नाऽस्तु निमित्तताऽ-
पीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य
सत्त्वलक्षणात् प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां स-
म्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपराङ्म-
वयविसंयोगादिभिः, व्यासज्ज्येष्ठतायास्त्वयाध्यभ्युपगमात् ।
तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिर-
त्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यद्वा नित्या
बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनि-
रासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् य-
न्निष्पद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यत्त्वयोच्यते तज्ज्ञानमेव,
बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमिति हि पर्यायाभिधानं, तज्ज्ञात्मादि-
सन्निकर्षादुत्पन्नम् । अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःकरणादि-
त्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनोलिङ्गमिति भावः” १८ ।
“प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यगात्मनि दृष्टं परत्र लिङ्गम्” १९ ।
“आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्माहमानमाह । एव-
मात्मनोति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्तौ

प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्माणी चेष्टावृत्त्ये जन्म्येते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठोवा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मात्मानुमानम्” १८ उपस्क० । आह्निकान्तरे “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोल्लङ्घम्” १ । “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” २ । “प्रयत्नायौगपद्याज्ञानायौगपद्याज्ञैकम्” ३ । प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतोन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि” ४ । “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” ५ । “यत्तदक्ष इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादुदृष्टं लिङ्गं न विद्यते” ६ । “सामान्यतोदृष्टाविशेषः” ७ । “तस्मादागमिकः” ८ । “अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकाज्ञागमिकम्” ९ । “यदि दृष्टमन्वत्तमहं देवदत्तोऽहं यत्तदक्ष इति” १० । “दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृष्टत्वात् प्रत्यूच्यते प्रत्यूच्यः” ११ । “देवदत्तो गच्छति यत्तदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः” १२ । “सन्दिग्धस्तूपचारः” १३ । “अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्वाभावादर्थान्तरप्रत्ययः” १४ । “देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्ययोऽहङ्कारः” १५ । “सन्दिग्धस्तूपचारः” १६ । “न तु शरीरविशेषाद् यत्तदक्षविष्णुमित्योक्तानं विषयः” १७ । “अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्द्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः” १८ । “सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम्” १९ । “व्यवस्थातोमाना” २० । वैशेषिकसूत्राणि “इदानीमात्मपरीक्षायेषम् उद्देशक्रमलङ्घनेन मनःपरीक्षामवतारयन्नाह । मनोगतिमात्मनोल्लङ्घं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिसतविषयघातिणि इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम् । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावोऽनुपादस्तन्नम इत्यर्थः । ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्याज्ञपपद्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणान्वयद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्वर्यान्ताभाववत्त्वादाकाशवदित्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत् सैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकर्षात्ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव

ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधाच्चैवमिति चेन्न नहि सौमयी विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरोधाय विभ्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेव वा स्यात् । भवत्येव दीर्घशष्कुलीभक्त्यस्यले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येकीति कथमनुव्यवसाय इति चेन्न शोषसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्वरूपमनोतज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात् । व्यासङ्कोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभुक्ष्याधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुक्ष्यां सर्वविषयकसर्वोदयप्रसङ्गात्, बुभुक्ष्या अपि अभिमतार्थमाहीन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात् तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्याधानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः । ततोऽर्हमिषाहकमानबाधिताः वैभवहेतवः । किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्याणामसमवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात् । तत्रापि सुखादीनामणुदेशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात् । तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननाविरोधात् । समापि निमित्तसमवधानात्तुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजोऽसाविति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनोभावव्यविरुद्धाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात् अजयोस्तु तदभावादितिदिक् । ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया, तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कृत इत्यत आह । यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुगुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च द्रव्यम्, तथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो गुणवत्त्वाद्द्रव्यं, नहि तस्य इन्द्रितसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात् । किञ्च सुखादिशास्त्राकारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिशास्त्राकारवदिन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगान्नयत्वमित्यतः सिद्धमेव मनसोऽद्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्यानाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनान्श्रितत्वमिति २ । तत् किं प्रतिशरीरभेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह । मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैककिञ्चापि शरीरे बहूनि मनांसि सुस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात् । यत्तु नर्त्तकीकरचरणाङ्गुलीषु

युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शेषसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां योगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रिचतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे हे त्वोष्णि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानाग्नि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, योगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनसस्तिक्तो गुड इति ज्ञानद्वययोगपद्यापत्तिरपि करणधर्मात्वादेव नास्ति, द्वित्रिच्छिन्नगोधाभुजगादावपि अवयवद्वये कम्मे खड्गाद्यभिधातादा मनस आशुसञ्चारादा तदानीमेवावच्छेदने पण्डमनोन्तरपक्षणादा । यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयोगपद्यायोगापद्ये इति तत्, तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् १ । इदानीं क्रमलङ्घनपयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरोक्षाशेषं वर्तयिष्यन्नाह । प्रसिद्धिज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयोऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि । तथाहि शरीरान्तश्चरिणि समीरणे प्राणापानलक्षणो जह्वाधोगतो उत्क्षेपणावक्षेपणे सुपलादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्यग्गमनसम्भावस्य वायोरेवंस्वभावतिपर्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रिययोर्वाच्योः सलिलयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यूर्ध्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्ध्वगमो वा प्रेरयति । सुषुप्तिदशायां कथं प्राणापानयोर्जह्वाधोगतो इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सङ्गावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते । एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः । तथा हि निमेषस्तावत् अक्षिपच्छाणोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म, एते च कर्मणीनोदनाभिधातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते यथा दारुपुलकनर्तनं कश्चित् प्रयत्नात्, तथाऽलिपिच्छनर्तनमपि, तेन प्रयत्नवानुमीयते । एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवनकार्यं दृष्टिस्ततश्चरित्वादि लक्षयति । तथा च यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्माणं करोति, लघ्वो वा गृहं बह्वयति, तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याहारादिना दृढिभूयत्यं करोति क्षतञ्च भेषजादिना

प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथा च गृहपतिरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति । एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि मनस्तावन्मूर्तमेषु चेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयस्याहिंसे इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणावस्थितोदारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति । ननु दारुपुलकनर्तयिता गृहपतिर्दार्दिको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीरमेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्पदत्वात्, भवति हि गौरोऽहस्यूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः । यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धके वा स्मरति तत्र चैतन्यमैतवच्छरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य” इति तत्र चैतन्यमैतयोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपत्स्यत इति । तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदप्रहोबाधक इति चेत् दृष्टेन बालशरीराद्देहेनैव स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्धिपटकस्य बालस्य शरीरभेदाद्यहस्यापि सत्त्वात् । मम शरीरमिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य भानात् । ममात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र ममकारस्थोपचारिकत्वात् राहोः शिर इति वदभेदेऽपि पशुपपत्तेः । हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकमिच्छतोभूतचैतनिकस्य कृतज्ञानसकृताभ्यागमस्य दोष इति दिक् । इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविलम्बस्य वा रूपविशेषसहचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलसुपलभमानस्य रसगर्भि प्रवर्त्तितो दन्तोदकसंज्ञः, स च नास्तरसानुमितमन्तरेण, अनुमिति न व्याप्तिरिति मन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्तिरनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौतमीयं सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि दृष्टव्याः । तथाहि सुखादिकं कश्चिदश्रितं द्रव्याश्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्युत्पानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं प्रकारमनादाय पर्यवस्यति यत्तु पृथक् न बाधावता-

रस्तत्वाद्द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिसाध्यमिति भावः । व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तच्छब्दम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा द्व्यणुकं कार्यानाश्रितं सत् कचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न स्यात् ४ । ननु सिद्धेयं आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्यमित्यत आह । यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ५ । पूर्वोक्तमाह । सन्निकर्षे सति अयं यत्तदन्त इति प्रत्यक्षं नास्ति चेत् तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति, यथा वज्रिना प्रत्यक्षेण सहचरितो गृहीतो धूमो वज्रौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ६ । ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतोऽदृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति नहि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वोक्तो आह । सामान्यतोऽदृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत् आत्मत्वेन अदृष्टव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां कचिदाश्रितत्वमात्रं सिद्धेयं तच्च नात्ममननौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ७ । तत् किं “योऽपहृतपाप्मा स आत्मा” इत्याद्यागमोऽनर्थक एवेत्याशङ्क्य स एवाह । आगममात्रसिद्धि एवात्मा न त्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोऽदृष्टयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सत्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते न तु मननप्रणालिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्त्रमतन्त्रम्, दृष्टं हि भूतदगकनदीसन्नरणादावुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारि ज्ञानम् ८ । तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वोक्तं सिद्धान्तवाद्याह । नागममात्रं प्रमाणमात्मनि, किन्त्वहमिति पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकादप्राप्तैरित्यर्थः । नहि भवत्यहं पृथिवी अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः, प्रत्ययो वा । शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्थानिरुक्तेः मम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाह । नन्विदमपि सामान्यतोऽदृष्टमेव तच्च विशेषपर्यवसन्नमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्यदेऽहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथा च पक्षधर्माताबलादेवाऽहन्त्वस्य प्रवृत्ति-

निमित्तत्वं पर्यवसन्नं तच्चानन्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः एवं सामान्यतोऽदृष्टादपि बाधसङ्कृताद्विशेषसिद्धिः । यच्चोक्तं श्रवणादेव साक्षात्कारः किं मननेनेति तदयुक्तम् नहि मननमन्तरेण सङ्कशुकस्याश्रद्धामलचालनम्, नच तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनाधिकारः, नच निदिध्यासनमन्तरेण सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्तत्साक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः, नहि शाब्दानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिव्योहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्केतमह इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्ममहः । कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीच्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्ययः नह्ययमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, नच लैङ्गिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमायत्वात्, नापि शाब्दः, तदनुसन्धानमनुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्, तर्हि कचिदनाभासविषयोऽपि । नह्यप्रमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते ९ । एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वोक्तवादी आह । इतिगन्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावेः क्तप्रत्ययान्तम्, अन्यत्त्वमित्यध्यक्षं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यत्तदन्त इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यद् किमनुमानप्रयासेन “नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुमातारः” १० । अत्र सिद्धान्त्याह । दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसामर्थ्ये सति एक एव एकैर्वायिक एव प्रत्ययः । प्रत्यय इति निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कित्वमाह, कुत एवमित्यत आह दृष्टत्वात् प्रमाणसंज्ञेनान्यथाभावशङ्कानिवर्जनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूरात्तोयप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं बलाकालिङ्गेनाऽपि तदनुमानं तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुक्षन्ते तर्करिकाः” इति, इदमत्राकृतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि अहं गौरः अहं कश्च इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा स्थेमानभासादयति विद्युत्सम्पातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अनन्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरसत्यज्ञानं पूर्वज्ञानमेव स्थिरीकरोति । किञ्च “श्रोतव्यो मनव्य” इत्यादिविधिबोधितस्यात्ममनस्य दृष्टसाधनत्वावगतौ अनुमित्तयाऽवश्यमात्मन्यनुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनासम्भवे साक्षात्काराभावेऽपार्गसम्भवादिति भावः । अहं देवदत्तोऽहं यत्तदन्त इति प्रती-

तिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ११।
ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञ-
दत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्यभानमनुपपन्नमि-
त्यत आह । अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्र-
त्ययः अस्ति च मनः शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो
गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः,
ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्ति-
जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगे यथार्थ
एव च प्रत्ययः । तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयु-
क्तञ्चेत् तदोपचारिकं बोद्धव्यम् १२। अत्र शङ्कते । तुशब्दः
पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्र-
योगश्च दृश्यते तत्र कः मुख्यः कः औपचारिक इति सन्देहः १३।
समाधत्ते । अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्य-
योऽर्थान्तरप्रत्यक्षः । अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्य-
गात्मनि स्वात्मनि भावाद् परत्र परात्मनि अभावात्
अर्थान्तरे स्वात्मत्वेव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु
शरीरे मुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियप्राज्ञः स्यात् न हि
शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसस्यायमहमिति प्रत्ययः बहिरि-
न्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं
सुखी जाने यते इच्छास्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहि-
तस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लैङ्गिको लिङ्गा-
नुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकल-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव । मनसश्च
बहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादायमवृत्तेरिति भावः । किञ्च
यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात्
तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातो-
न्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणो-
पपक्षेण तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं
किन्तु द्रव्यमात्रस्य, इत्थं हि योग्यविशेषगुणोपपक्षेणैव
प्रत्यक्षं भवति । आकाशमपि तर्हि शब्दोपपक्षेण प्रत्यक्षं
स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि श्रोत्रं द्रव्यमात्रं भवेत्, आ-
काशं वा रूपवत् स्यात् । आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तत्त्वमिति
चेत् बहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्म-
त्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्यावृत्तसाह १४ । पुनः शङ्कते ।
अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं
प्रत्यक्षं विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छ-
तीत्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः
सचोपचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कशः

सौभागिनेयोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्वादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चो-
पचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः १५ । सिद्धान्तसाह ।
तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति । उपचारादयमाभिमानिकः
किन्तु शरीर एवायमहमिति यदुक्तं तत्रापि सन्देहः
एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटसाक्षित्वेन विशे-
षावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्र क्रियमाणे निमीलि-
ताक्षस्याप्यहमिति प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने बहिरिन्द्र-
यागोचरे वस्तुनि स समन्वयः, शरीरे भवन् परशरी-
रेऽपि स्यात् चक्षुर्नैरपेक्ष्येण च न स्यात् । अहं कशः स्थूलो
वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न सुखाद्यव-
च्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिङ्घनादवदिदं
गहनमिति वत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोप-
स्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं
शरीरमिति वत् १६ । सिद्धान्तमुद्धृत्य आह । ज्ञानमिति योग्यं
सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णु-
मित्ययोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
भिन्नेव तथा च यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य
ज्ञाने सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं सुखी जाने यते इच्छा-
भीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन
तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च
सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो
वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादि-
त्यर्थः तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं, न तु विषय इति
ल्यलोपे पञ्चमी १७। नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात्
निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, यथा चाह कशो गौर
इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, क्विदहं सुखी-
त्यादिधोरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां
सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पमित्युचितम्,
यथोष्णं सुरभि जलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयो-
रौष्ण्यसौरभयोरजले समारोपः, नत्वेतदसुरोधेन जलप्र-
त्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्य-
प्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्त-
त्वारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्य-
धारत्वेन यत्कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि पृष्ट-
इत्यत आह । अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो
नांगमिको न शाब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धा-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निर-
वयवत्वञ्च यद्वाचकमुक्तं तद्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति

तत्र हि रूपवत्तानेकद्रव्यवस्तुयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्र-
क्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं
स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचारा-
द्विशेषसिद्धेरिति यथा चित्त्वादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरे-
कोऽव्यभिचारी नियतस्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्या-
काशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु
व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन
भविष्यत्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु
प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति
अहमितोतिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं
शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निमीलिताश्रयस्य यदुत्पद्यते
तत्प्रत्ययेन अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनी-
यम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकस्य व्यभिचारात्
अभावात् । मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पू-
रणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि सन्ति यन्मगौरवभिया
नोक्तानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि । ८ । आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य
इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वोपपन्नत्वम् ।
एक एव आत्मा चैतन्यत्वादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःख-
ज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्व शरीरावच्छेदेन
सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः यद्यात्मभेद-
साधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिद्धेदात्मभेदः, न च तदस्ति,
यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गावि-
शेषादेकमेवाकाशम् योग्यपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव
कालः पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक् । ९ । सिद्धा-
न्तमाह । नाना आत्मानः कुतः ? व्यवस्थातः व्यवस्था प्र-
तिनियमः । यथा कश्चिदादृष्टः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् सुखी,
कश्चिद्दुःखी, कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिनोचाभिजनः, क-
श्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्य इत्यायं व्यवस्था आत्मभेदमन्त-
रेणानुपपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदेम्, न च जन्मभे-
देन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा
व्यवस्था तथा चैतन्यत्वादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं काल-
भेदेन विषुद्धधर्माध्याससम्भवात् २० । उपस्कारः
सांख्यस्त्वभाष्ययोश्च प्रत्येकं भूतेषु चैतन्यादर्शनेन
समुदाये न चैतन्यमित्युक्तं यथा “न सांसिद्धिकं
चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः” १ । “प्रपञ्चमरणायभावश्च” २ । “सद-
शक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांख्ये तदुद्भवः” ३ सां० सू०
“देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह । भूतेषु पृथक्कृतेषु
चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं कि-

न्वीपाधिकमित्यर्थः १ । बाधकान्तरमाह । प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव
मरणसुषुप्ताद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्या-
दित्यर्थः । मरणसुषुप्तादिकं हि देहस्याचेतनता सा च
स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वभावस्य यावद्द्रव्य-
भावितादिति २ । प्रत्येकादृष्टेरिति ‘यदुक्तं’ तत्सांख्ये
परिहरति । ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्या-
ष्टतिरपि मिलितद्रव्ये वर्तते एवं चैतन्यमपि स्यादिति
चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांख्ये तदुद्भवः सम्भवेत् ।
प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति । अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं
शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले
मादकत्वाविर्भावमात्रं सिद्धयति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येक-
भूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः
ननु समुच्चिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्ति-
रनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेषुनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां
गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचित्सुखरूपस्य कल्पनौचि-
त्वात् । ननु यथावयवेऽवर्तमानमपि परिमाणजलाहर-
णादि कार्यं घटादौ दृश्यते एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति
चेत् मैवम् भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणज-
न्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति भा०
अयमात्मा सांख्यैः पुरुषशब्देनाभिधीयते ते च नाना
“जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवृद्धत्वम्” सां० सूत्रात् । वेदान्ति-
नस्तु तस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन कर्मशक्त्यादिभेदेनाकाश-
भेदवत् मानात्वं वस्तुतः एकत्वम् “इन्द्रोभायाभिः पुरुष
देयते” “रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतेः अंशो-
ननाव्यपदेशात् “तद्गुणसारत्वादिति” च न्यायाच्चेति ।
एतत्प्रपञ्चस्तु शा० भा० द्रष्टव्यः ।

मिताक्षरायाम् देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणं दर्शितं यथा
“भूतकेतन्यवादपक्षस्य रिजिहीर्षुराह” । “वेदैः शास्त्रैः
सर्वज्ञानैर्जन्मना मरणेन च । आर्त्या गत्या तथाऽऽगत्या-
सत्येन ह्यन्ततेन च । अथेसा सुखदुःखाभ्याङ्गमभिश्च
शुभाशुभैः । निमित्तशकुनज्ञानमहंसयोगजैः फलैः ।
तारानक्षत्रसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नैरपि । आकाशपवन
ज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा । मन्वन्तरयुगमाप्ता मन्वीषधि-
फलैरपि । धिक्तात्मानं विद्यमानम् कारणज्जगतस्तथा” बा०
वेदैः “स एष नेति नेतीत्यात्मेति” अस्थूलमनखलसुखमपा-
शियादम्” इत्यादिभिः । शास्त्रैश्च मीमांसान्वीक्षिक्यादिभिः
विज्ञानैश्च समेदं शरीरमित्यादि देहव्यतिरिक्तात्मा
भवैः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्म

नियताभ्यान्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आत्मा जन्मान्तर-
गतकर्मानुष्ठाननियततया । तथा गमनागमनाभ्यां
ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहाति-
रिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यतः
कारणगुणप्रक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भोदः ।
न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिवु चैतन्यादि
सम्भावयः सम्भवति तदारब्धस्तम्भकम्भादिभौतिके-
ष्वनुपलम्भात् । न च सदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तर-
संयोगज इति वाच्यम् शक्तेः साधारणगुणत्वादतो
भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसम्भाव्यङ्गीकर्तव्यः । सत्या-
न्ते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे आस-
ङ्गिके । तथा शुभकर्मानुष्ठानमशुभकर्मापरित्यागः ।
एतैश्च ज्ञाननियतदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं
भूकम्पादि शक्तेरज्ञानस्मिङ्गलादिपततिवेष्टालिङ्गकम् ज्ञा-
नम् ग्रहाः सूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा
अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीषि न ज्ञानागत्याश्वयु-
क्प्रभृतीनि एतेषां सञ्चारैः शुभाशुभफलद्योतनैः । जाग-
रैर्जागरावस्थाजन्यैश्च सच्चिदादित्यादिदर्शने । तथा
स्वप्नजैः खरवराहगुक्तरथारोहणादिज्ञानैः । तथा आ-
काशाद्यैश्च जावोपभोगार्थतया सृष्टैः । तथा मन्वानर-
प्राप्ता युगान्तरप्राप्ता देहेऽनुपपद्यमानया तथा मन्वा-
षधिफलैः प्रेक्षापूर्वकैः लुट्टकमाद्यैः साक्षात्परम्परया वा
देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमानं हे सुनयो विस् जानांत । किञ्च ।
“अहङ्कृतिः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं हृतिः । इन्द्रि-
यान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्गः स्वप्नश्च भावाना-
म्भोरणं मनसोगतिः । निमेषयेतना यत्न आदानस्याञ्च-
भौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।
तस्मादस्ति परोदेहादात्मा सर्वग ईश्वरः” या० । अहङ्कृतिः
अहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्धोष
निबन्धना स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । हृति-
र्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चारः
यमहमद्राक्षन्तमहं स्मृशामोत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तर-
सञ्चारः । अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् ।
पूर्वज्ञोकेऽनुगमनसत्यवचनादिहेतुतयार्थिकम् लिङ्गत्व-
मित्यपौनरुक्तम् । तथा धारणं शरीरस्य, जीवितं प्राण-
धारणम् । स्वर्गं नियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः ।
स्वप्नः प्रसिद्धः पूर्वज्ञोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया
लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणैवपौनरुक्तम् । भावानामिन्द्रिया-

दीनाम्भोरणं मनसोगतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः
प्रसिद्धः तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गा-
नि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि
दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति
सिद्धम्” इत्यन्तेन मित० ।
देहात्मनोः स्वभावभेदपर्यालोचनयाऽपि न यथा तयोरैक्यं
तथा दर्शितं विवेकचूडामणौ “देहोऽयमनुभवानोऽन्तमयस्तु
कोपस्यान्तेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्ममांस-
रुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्य-
शुद्धः । पृथ्वीं जलेरपि सृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः
क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैकाजडश्च घटवत्परिदृश्य-
मानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणि-
पादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्ग्येऽपि जीवनात् । तत्त-
च्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः । देहतद्भर्म-
तत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः सिद्धं
तद्भिलक्षणमात्मनः । शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽति-
कण्ठः । कथं भवेद्यं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्व-
ङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशवहंमतिं मूढजनः करोति ।
विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभू-
तम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवा-
विदुषस्त्वहंधीः । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माह-
मित्येव मतिः सदात्मनि । आत्मात्वबुद्धिं त्यज मूढ-
बुद्धेः त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशौ । सर्व्वात्मनि ब्र-
ह्मणि निर्विकल्पो कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व ।
देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितं विद्वानहन्तां न जहाति
यावत् । तावन्न तस्यास्ति विस्मृतिवार्त्ताप्यस्त्रेव वे-
दान्तनयान्तर्दशी । आयाचरीरे प्रतिविम्बगात्रे यत्-
स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति
काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधीरेव
नृणामसङ्ख्यां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्तत्स्व-
जहि तां प्रयत्नात् त्वक्तेऽद्य चित्ते न पुनर्भावाशा” ।
आत्मस्वरूपसक्तं विवेकचूडामणौ “अस्ति कश्चित्
स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः । अवस्थानयसाक्षी सन्
पञ्चकोषविलक्षणः । योविजानाति सकलं जायत्-
स्वप्नसुषुप्तिषु । बुद्धितद्वृत्तिसङ्गावमभावमहमित्ययम् । यः
पश्यति स्वयं सर्वं यं न पश्यति कश्चन । यश्चेतयति
बुद्ध्यादिं न तु यं चेतयत्ययम् । येन विश्वमिदं व्याप्तं यच्च
व्याप्नोति किञ्चन । आभा रूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्य-

यम् । यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः । विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते मेरिता इव । अहङ्कारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः । वेद्यन्ते षट्पद्वयेन नित्यबोधस्वरूपिणा । एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणोऽनन्तराखण्डसुखानुभूतिः । सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेषिता वागवसरन्ति । अत्रैव सत्यात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाशउरूपकाशः । आकाश उच्चैरविवत् प्रकाशते स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् । ज्ञाता मनोऽहङ्कृतिविक्रियाणां देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम् । अयोऽग्निवत्ताननुवर्त्तमानो न चेष्टते नो विकरोति किञ्चन । न जायते नो म्रियते न वर्द्धते न क्षीयते नो विकरोति नित्यः । विलीयमानेऽपि वपुष्यसृष्टिन् न लोयते कुम्भ इवाम्बरं स्वयम् । प्रकृतिविकृतिभिश्चः शुद्धबोधस्वभावः सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः । विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्वस्यास्वहमहमिति साक्षात् सात्त्विकरूपेण बुद्धेः । नियमितमनसासुं त्वं स्वमात्मानमात्मन्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् । जनिमरणतरङ्गापारसंसारसिन्धुं प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण संस्थः । अत्रानात्मन्यहमिति मतिर्वन्ध एषोऽस्य पुंसः प्राप्नोऽज्ञानाज्जननमरणकेश संपातहेतुः । येनैवायं वपुरिदमसत् सत्त्वमित्यात्मबुद्ध्या पुष्ययुक्तत्ववति विषयैस्तनुभिः कोशकण्डत् । अतस्मिंस्तद्वुद्धिः प्रभवति तिम्रदस्य तमसा विवेकाभावाद्देहसुरति भुजगे रज्जुषिषणा । ततोऽनर्थप्रातो निपतति समादातुरधिकस्ततो योऽसदृपाहः स हि भवति बन्धः शृणु सखे ! । अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तैर्भवम् । समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा तमोमयो राक्षरिवार्कविवम्भम् । तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमाननात्मानं सोऽहदहमिति शरीरं कलयति । ततः कामक्रोधप्रभृतिभिरसुं बन्धनगुणैः परं विक्षेपाख्या राजस उरुशक्तिर्व्यथयति । महामोहपाहपसनगलितात्मावगमनो धियोनानावस्थां स्वयमभिनयंस्तदगुणतया । अपारे संसारे विषयविषयपूरे जलनिधौ निमज्ज्योन्मज्ज्यायं अमति कुमतिः कृतस्ति-तगतिः । भानुप्रभासञ्जनिताब्ध्रपङ्क्तिर्भातुं तिरोधाय विजृम्भते यथा । आत्मोदितहङ्कृतिरात्मतत्त्वं तथा तिरोधाय विजृम्भते स्वयम् । शरीरमध्ये आत्मध्यानस्थानं स्वरूपञ्च या० श्रुतौ मिताचरायाञ्चोक्तम् । “हासप्रतिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् । मण्डलवन्तस्य मध्यस्थ आत्मा दीपद्वाचलः । सत्तेयस्तं

विदित्वेह पुनराजायते न त्वं” या० । “हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेशरवत्सर्व्वतो निर्गता हिता-हितकरत्वेन हिताहितेति संज्ञा हासप्रतिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिष्ठौनायस्तासामिडा-पिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यो सव्यदक्षिणपार्श्वगतौ हृदि विपर्य्यस्ते नासाविवरसम्बद्धे प्राणापानायतने । सुषुम्णाख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गता । तासां नाड्योनां मध्ये मण्डलवृन्दप्रभम् । तस्मिन्नात्मा निवा-तस्य दीपद्वाचलः प्रकाशमान आस्ते । स एव स्मृतौ ज्ञा-तव्यः । यतस्तस्याज्ञात्करणादिह संसारे न पुनः संसर-त्यस्तत्त्वमप्राप्नोति” मिता० ।

आत्मगर्भनिर्वचनञ्च वेदान्तसंज्ञावल्याम् “यदाप्नोति यदा-दत्ते यच्चात्ति विषयान् बहन् । यच्चास्ते मन्तवीभाव-स्वप्नादात्मेति कथ्यते” अन्यत्र च “प्रत्ययपुः परागृहपात् व्याप्तोऽनुभवात्मकः । प्रथते यः स आत्मेति तात्परात्म-विदोजनाः इति” न च पञ्चधा । “भूतात्मा चन्द्रियात्मा च प्रत्यगात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा मतः” इत्येकस्यैवात्मनो भूतादिषु अविधानत्वेनाव-स्थितेः पञ्चविधत्वम् । “त्वज्यमानेऽपि न त्यक्तः प्राप्यमाणेऽपि नाप्यते । आगमापायसाक्षी यः स आत्मानुभवात्मकः” इति तत्र देहे “भर्तृपूषमसि निक्षिपतीनामात्मनोऽधुमदोद्य-मितानाम्” किरा० “आत्मनोदेहान्” मल्लि० “प्रभा-विनं भाविनमनमात्मनः” साधः । आत्मनोऽनित्यत्वेन देह-स्यैवान्तकत्वमिह विवक्षितम् तदवच्छिन्नचैतनस्यात्मगच्छार्थ-त्वेऽपि विशेषे नाशान्वयासम्भवात् विशेषणं तदन्वयः । एवं “व्यापादयेद्य आत्मानमित्यादौ” “ये केवात्महनेजना” इत्यादौ अपि “स्थितः सर्वोद्वेतेनोर्वी” कान्वा मेरुविश्वना” रघुः । “आत्मना शरीरेण” मल्लि० “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा-त्मानं सृजाम्यहम्” गीता । यत्ने “कर्मात्मा त्वपरोयोऽसौ बन्धनोऽयं स युज्यते” इति कर्मणि आत्मा यतोयस्तेत्यर्थः । भूतात्मेत्यादौ आत्मशब्दः गोणः आलोपकरणत्वात् आत्म-जन्यत्वाद्वा “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादिश्रुत्या भूतानामात्मन उत्पत्तिप्रतिपादनात् । स्वभावे, बुद्धौ च “तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा” रघुः । “अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः आत्मसम्पन्नं बुद्धिसम्पन्नम्” मल्लि० । १२ देहावच्छिन्ने चैतन्ये च “आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु-रात्मैव रिपुरात्मनः” श्रुतिः । अन्नकरणे, “आत्मान-मात्मना वेत्सि” कुमा० । “तन्मनोऽकुरुतात्मन्यी श्याम्”

६०७० “अनेनात्मना मनसा आत्मनो मनसो स्यात्”
भा० स्वरूपे” अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरणाशीति” का० ७० । जीवात्मनि “आत्मानं रथिनं
विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः
प्रपञ्चमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” कठ० ७० ।
“आत्मात्मानं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि” भा० ।
बुद्ध्यादौ “इन्द्रियेभ्यः पराहर्त्या अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च
परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । सहितः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् का काष्ठा सा परा गतिः ।
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रथा
बुद्ध्या स्तब्धया हृच्छादर्शिभिः । यच्छेद्वाङ्मनसो प्राज्ञ-
स्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि सहति यच्छे-
त्तद्यच्छेच्छान् आत्मनि” कठ० ७० । “ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे
बुद्ध्यावात्मनि बुद्धिर्हि मनश्चादिकरणानि प्राप्नोतात्यात्मा तेषां
प्रत्यग्ज्ञानम् । बुद्धिमात्मनि सहति प्रथमसुप्तपक्षेयच्छेत्
प्रथमजत्यात् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः ।
तच्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यक्षमिरूपे
अविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि” भा०
तत्र पुत्रादौ आत्मशब्दोऽगोचरः समात्मा भद्रसेन इति
वत् देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेदः एतदभिप्रायेणैव
“गोणमिथ्यामनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिवाधनादिति” भा०
भा० उक्तम् । परमात्मनि “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः
व्याकाशः संभूतः” । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इति च
श्रुतिः स्वरूपे तदात्मा पृथगात्मा “आत्मानमात्मना
विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते” वाक्यम् । बुद्धिविशेषस्थधर्मो-
पलक्षितार्थे स्वगद्गार्थे “यामेषूपात्मविष्टेऽपु” रघुः
“देवात्मशक्त्या स्वयुर्गैर्निगूढास्” श्रुतिः । भावे त्व आत्म-
त्वम् आत्मधर्मो न० । “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः
प्रतियोगिता” उदयनः । तत् तत्त्वार्थे स्त्री “तदा-
त्मताध्यातवशा रते च का” नै० । ध्यञ् टिलोपः ।
आत्मप्रम् तत्त्वार्थे न० । हितार्थे ख । आत्मनीनः
आत्महिते त्रि० । तस्येदं ख आत्मीयः । तत्सम्बन्धिनि
त्रि० । गूढात् परत्वेऽस्य पृ० । वर्षविक्रतौ गूढोत्मा
“गूढोत्मावर्णविक्रतेरिति” व्या० कारिका “गूढोत्मा न
प्रकाशते” इति कठ० ७० । आत्मनः प्रत्यक्त्वं, परा-
त्मनः पराक्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदपक्षौ च भद्रभेदेन
प्राक् दर्शितौ ।

आत्मनिष्ठ त्रि० आत्मनि आत्मज्ञाने निष्ठा यस्य । आत्मज्ञा-
नमात्मानेष्विणि ब्रह्मनिष्ठे सुसुचौ ।

आत्मनीन त्रि० आत्मने हितम् ख । १ आत्महिते “तामात्म-
नीनामुदबोध रामः” भट्टः । “अद्यापि नैवात्मनीनं कृतं कर्म
यातं जनुः” नीतिः २५त्वे ३ श्याले नाटकप्रसिद्धे विदू-
षके च पु० अजयः ४ प्राणधारके बलिनि त्रि० ।

आत्मनेपद न० आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदम् अलुक्
स० । आत्मगामिफलबोधके व्याकरणप्रसिद्धे तडादौ । “तडा-
नावात्मनेपदम्” पा० “अनुदात्तङितः आत्मदेपदम्” ।
“स्वरितङितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० उक्तेः
आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम्
तद्ध् प्रत्याहारः स च “तत्रातां भयाम् आथां ध्वम् इह
वह्निमहिह” पाणिन्युक्तः” एतेषां स्थाने एव लका
रभेदे तत्तद्रूपाणि आदिष्टानि ।

आत्मनेपदिन् पु० आत्मनेपदं विहितत्वेनाख्यस्य इति ।
पाणिन्युक्ते धातुभेदे ते च गणपाठे अनुदात्तेतोऽहलन्ताः
स्वरान्तङितश्च पठिता धातवः । एवमन्येऽपि धातवः स्वरिते
तोऽजितश्च कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे
उपसर्ग विशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदिनोऽपि भवन्ति
ते च पाणिन्यनुशिष्टाः संक्षिप्त्वा आशुबोधेऽस्माभिर्दर्शिताः
यथा । “विपराभ्यां परस्मान्तु जयतेरात्मनेपदम् । परिव्य-
वेभ्यः क्रीणातेस्तद्ध् स्यात् कर्त्तरि नेर्विशः । आङो दोऽसु-
खविस्तारे शपथे शपतेर्भवेत् । पर्यन्ववाङ् क्रीडः स्याद-
कूजार्थात्तु तद्ध् मतः । आङो नौतेः पृच्छतेश्च क्षमां-
यामागमेर्भवेत् । नाद्यतेराशिपि भवेत् जिज्ञासायान्तु
शिक्षतेः । हृषात् भक्षास्त्रासाय लेखनार्थात् किरस्तु
तद्ध् । उपात् कर्त्तरि सुट् तस्य चतुष्पादेऽथ पक्षिणि ।
प्रतिज्ञायां, निर्णयार्थमात्रये, ऽभीष्टबोधने । वर्त्तमानात्ति-
एतेस्तद्ध् तथा कर्मविवर्जितात् । देवपूजासंगमयोर्भैत्रां
भार्गगतौ तथा । उपात्तद्ध् तिष्ठतेश्चैव मन्त्रसाधनकाञ्च
तद्ध् । तथा संप्रपरिभ्यः स्य उद्देशानूर्द्धकर्मणि । स्वाङ्क-
र्माकर्मकात् तद्ध् द्विभ्यां तपतेर्भवेत् । हनो यमस्तथाभूता-
दाङ् कर्त्तरि तद्ध् भवेत् । समः कर्माविवक्षायां गम्य
र्त्तिस्त्वृशो भवेत् । उपसर्गादस्यतेस्तद्ध् हतेश्च विभा-
षया । निरव्युपेभ्यो ह्वयतेः स्त्रज्ञायामाङ् एव तद्ध् ।
स्त्रचने, भर्त्तने, दुष्टे-सहसैव प्रवर्त्तने । सतो गुणान्तरा-
धाने, सेवायां विनियोजने । कथने च कञस्तद्ध् स्या-
दधेस्तु सहने तथा । वेः शब्दकर्मणस्तस्मात् कर्मणा र-

हिताञ्च तद्ध । शास्त्रार्थवेदनेनैव सम्माने तत्त्वनिश्चये ।
उत्तरेषु प्रार्थने च कृष्णनिर्यातने तथा । अन्निकप्रापये
भक्त्या व्यये चापनये तथा । अमूर्त्तं कर्त्तृगे कर्मण्येषु तद्ध
नयतेर्भवेत् । उक्ताहे चाप्रहितौ दृष्टौ च क्रमतेस्तु तद्ध ।
परोपाभ्याञ्चेतरार्थे तडाङ्गो ज्योतिरुद्गमे । प्रोपाभ्यां तद्ध
समारम्भे वेः पादचलनार्थकात् । विभाषया क्रमेस्तद्ध
स्यादुपसर्गविवर्जितात् । निष्कवे ज्ञोः कर्मकाञ्च संप्रति-
भ्यामचिन्तने । यत्ने च ज्ञानपूर्वोक्तौ विमतावुपसान्वये ।
प्रार्थने च वेदव्यक्ते संभयोच्चारणे तु तद्ध । अनोरकर्मका
दृष्टौ संहोक्ते विमते तु वा । अवाङ्मरः कर्त्तरि तद्ध
प्रतिज्ञायां समस्तथा । उद्वेगः कर्म युक्तात् समोयुक्तात्
तृतीयया । तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे दाणः संपूर्वकात् तद्ध ।
ज्ञाद्युपपत्त्येतद् स्यात् सनन्तात्कर्त्तरीष्यते । अनोर्जिज्ञास-
तेनैव प्रत्याख्याञ्च तथा श्रुतः । स्वरादानोपसर्गात्तद्ध युजे न
यत्तयावके । अपालने भुजेस्तद्ध स्यात् ऋणः संपूर्व-
कात् तद्ध । अस्त्वर्थस्य धातोर्यत् कर्म्मण्यन्तस्य चेद्भवेत् ।
यन्तस्य कर्म्म म, तदा तस्मात् यन्तात् भवेत्तु तद्ध ।
णिजन्ताञ्च मधेर्वञ्चैः प्रतारार्थे तु तद्ध भवेत् । कविकल्प-
द्रुमस्य जित्त्वेन पठितास्तु ये । णिजन्ताद्योभयपदा-
स्तेभ्यस्तद्ध कर्त्तृगे फले । अपाददोयमोऽप्यन्ते ससु-
दाङ्यस्तथैव तद्ध । उपसर्गाद्वे तत्र तथा तद्ध कर्त्तृगे
फले । समोपस्यपदेनैव कर्मण्यन्तस्य फलस्य चेत् । द्योतनं
स्यात्तदा तत्र तद्ध कर्त्तरि विभाषया । उदाहरणं तत्रैव
दृश्यम् । “परस्मैपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनः कश्चित्”
व्या० कारिका । [स०] व्याकरणप्रसिद्धे आत्मनेपदशब्दार्थे ।

आत्मनेभाषा स्त्री आत्मने तदुद्देशेन भाषा परिभाषा अलुक्
आत्मन्वत् लि० आत्माऽस्त्यस्य मतपु वेदे भव्यात् न नलोपः
स्त्रियां ङोप् । १ आत्मविशिष्टे “तमूह्युर्नोभिरात्मन्व-
तोभिः” ऋ० १, ११६, ३ । “आत्मन्मोदुह्यते एतं
पयः” ऋ० ६, ७४, ४ । लोके तु आत्मवान् इत्येव ।
२ यत्नवति ३ सुमनस्के च लि० स्त्रियां ङोप् ।

आत्मन्विन् लि० आत्मन्+अस्त्यर्थे बा० विनि भत्वम् । मन-
स्विनि ‘तन्मनोऽकुक्षतात्मन्वी स्यामिति’ ङ० उप० “आत्म-
न्वी मनस्वी” भा० ।

आत्मपुराण न० आत्मनः पुराणं सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वादिकल्प-
मिति दृष्टमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । आत्मनोजगत्-
सृष्ट्यादिकल्पेति दृष्टाधिकारेण शङ्कराण्डकृते अष्टा-
दशाध्यायात्मके उपनिषदर्थप्रकाशके, ग्रन्थभेदे । तत्र

प्रतिपाद्यानि १ अ० ऐतरेयोपनिषदर्थविष्टतिः । २ अ०
ट्टहदारण्यस्य कौपीतिकिञ्चाङ्गार्थविष्टतिः । ३ अ० ङ०
गार्ग्यजातशत्रुसंवादार्थविष्टतिः । ४ अ० ङ० मधु-
काण्डार्थविष्टतिः । ५ अ० ङ० याज्ञवल्क्यकाण्डार्थ
विष्टतिः । ६ अ० ङ० याज्ञवल्क्यजनकसंवादार्थविष्टतिः ।
७ अ० ङ० याज्ञवल्क्यमैत्रेयी संवादार्थविष्टतिः । ८ अ०
ओताश्वतरोपनिषदर्थविष्टतिः । ९ अ० काठकोपनिष-
दर्थविष्टतिः । १० अ० तैत्तिरीयोपनिषदर्थविष्टतिः ।
११ अ० गर्भाद्युपनिषदर्थविष्टतिः । १२ अ० छान्दोग्यस्य
श्वेतकेतुसंवादार्थविष्टतिः । १३ अ० छा० सनत्-
कुमारनारदसंवादार्थविष्टतिः । १४ अ० छा० प्रजा-
पतीन्द्रसंवादार्थविष्टतिः । १५ अ० तलवकारोपनिषदर्थ
विष्टतिः । १६ अ० सुखकोपनिषदर्थविष्टतिः । १७ अ०
मन्त्रोपनिषदर्थविष्टतिः । १८ अ० माण्डूक्येशाजावाल्मि-
प्रभृतोनास्रपनिषदां सारांशार्थविष्टतिः । एतत्पुरा-
णञ्च सुगमोपायेन वेदान्तमतज्ञानार्थमतीवोपयोगि विष्टत-
श्चैतत् काकारामशास्त्रिणा ततएव तत्त्वत्यागेपार्थाः सुस्पष्टाः ॥

आत्मप्रकाश लि० आत्मनः प्रकाशः । आत्मनश्चैतन्यस्य पदार्था-
वभासनरूपे प्रकाशे । “आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थाव-
भासनम् । नाग्न्यादिदीपवद्दीप्तिर्भवत्यान्धं यतो-
निशि” इत्युक्तेः अग्न्यादिप्रकाशविलक्षणमित्यप्रकाशत्वे न
तत्प्रकाशेनैव घटादिस्फुरणेन च तस्य तथात्वम् । “बुद्धि-
वृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ञानं धिया
नश्येदाभासात् घटः स्युरेत्” इत्युक्तेस्तस्य सर्वप्रकाशकत्वम् ।

आत्मप्रभ लि० आत्मना स्वयमितरनरैरेष्येण प्रभा यस्य । १ स्वयं-
प्रकाशमाने “लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विष्णुः
न्वितः” भा० य० प० ४२ अ० । २ परमात्मनि पु० “हृदयान्तः स्वयं
ज्योतिरिति” श्रुतेः “न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पा-
वक” इत्युक्ते च तस्य भासने इतरापेक्षाभावाच्च तथैव ।
३ त० । ३ स्वयंप्रभायां स्वयं प्रकाशे स्त्री ।

आत्मप्रभव पु० प्रभवत्यक्तात् प्र+भू-अपादाने अप् आत्मा
देहः मनो वा प्रभवो यस्य । १ तत्तुजे पुत्रे मनोभवे २ कामे
च ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री आत्मभवादयोऽप्यत्र ।
५ आकाशादिषु च परमात्मनः प्रभवत्वात्सेषां तथात्वम् ।

आत्मबन्ध पु० आत्मनो बन्धुः । १ आत्ममित्ये “आत्म-
मातुः स्वसुः पुत्राः आत्मपितुः स्वसुः सुताः । आत्ममातु-
लपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबन्धवाः २ इत्युक्ते” मातृपितृस्वस्रोः
२ पुत्रे ३ मातृलपुत्रे च । “पत्नी दुहितश्चैव पितरौ मातर-

स्तथा । तत्सुतो गौतमो बन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः”
या० वचने बन्धुपदेन एतेषां आत्मबन्धूनां पितृमातृबन्धू-
नाञ्च ग्रहणम् । आत्मबान्धवादयोऽप्यत्र । ४ आत्मनि च
“आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” इत्युक्ते रात्मन-
एव आत्मोपकारज्ञानसाधनत्वेन बन्धुत्वात्तथात्वम् ।

आत्मभू पु० आत्मनो मनसो देहात् वा भवति भू-किप् ५त० ।
मनोभवे १ कामे देहभवे २ पुत्रे ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री ।
आत्मनैव भवति भू-किप् । ५ ईश्वरे पु० स हि “बहु स्यां
प्रजायेयेति” ईक्षणपूर्वकं सृज्यवस्त्वाकारेण विवर्त्तनात्
तथा । “सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्तु मात्मभूः” रघुः
“आत्मभूरवरजाखिलप्रजः” इति भाषः ईशिवे ७ विष्णौ च
परमेश्वराभेदात्तयोस्तथात्वम् । आत्मनः ब्रह्मणः भवति
भू-किप् । आदिजीवे ईहिरण्यगर्भे “यो वै ब्राह्मणं
विदधाति पूर्वम्” इति श्रुत्या “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपपञ्चञ्च
जायते इति” श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मजन्मत्वोक्तेस्तस्य
तथात्वम् ब्रह्मेति क्लीवं आन्दसम् “युष्माननन्यात्मभूयोऽपि
कारणम्” “वचस्य वसिते तस्मिन् समर्ज गिरमात्मभूः”
कुमा० अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त० । आत्म-
भवादयोऽप्युक्ताश्चेत् ।

आत्मभूत वि० आत्मनो देहात् मनसो वा भूतः । तनुजे १ पुत्रे
मनोभवे २ कामे च । ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री ५ मनो-
जन्यमात्रे वि० । अनात्मा आत्मा भूतः श्रेण्या० कर्म० ।
अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ईदेहादौ वि० “आत्मभू-
तानीन्द्रियाणीति शा० भा० । ७ अनुकूले सेवकभेदे च ।
“तत्तात्मभूतैः कालज्ञैरहार्थैः परिचारकैः” मनुः ।

आत्मभूय न० आत्मनो भावः भू-भावे क्यप् ६त० । आ-
त्मत्वे ब्रह्मरूपे “आत्मभूयाय कल्पते” पुरा० ।

आत्ममय वि० आत्मात्मकः आत्मन्+मयट् । आत्मस्वरूपा-
पक्षे “सर्वमात्ममयं जगत्” पुरा० स्त्रियां ङीप्

आत्ममानिन् वि० आत्मानसुकषेण मन्यते मन-णिनि
ईत० । १ आत्मोत्कर्षाभिमानिनि गर्विते २ सर्वभूतेषु
आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् ।

आत्ममूर्ति पु० आत्मनो मूर्तिरिव मूर्तिरस्य । १ भ्रातरि
तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, “भ्राता सोमूर्तिरात्मनः”
इति मनुना भ्रातुः स्वतन्त्रमूर्तित्वोक्तेः तथात्वम् ।
ईत० । वेदान्तिमते आत्मनः स्वरूपे २ चैतन्यादौ न्याय-
मते शक्तृत्वादौ च स्त्री ।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रक्षणे मूलमस्याः दुःस्वर्गतयेतर मई-
नतः स्वस्य स्वयं रक्षणात् गौ० ङीप् । १ दुरालभा लतायाम् ।
आत्मा परमात्मा मूलं यस्य । २ जगति न० । तस्यात्मप्रभ-
वत्वात् तथात्वम् “ब्रह्म खानिलते जांसि जलं भूषेति धातवः ।
इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम् । ऋद्गुजुचक्र-
संयोगात् कुम्भकारो यथा षट्म् । करोति त्वण्मृत्काष्ठं
गृहं वा गृहकारकः । हेममात्रसुपादाय रूपं वा हेम-
कारकः । निजलालासमायोगात् कोशं वा कोशकारकः ।
कारणान्येवमादाय तासुतास्त्रिह योनिषु । सृजत्या-
त्मानमात्मा च संहृत्य करणानि च” या० सृजतावात्मनो
भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे “सहस्रात्मा मया योव
आदिदेव उदाहृतः । सुखवाङ्मरुपञ्जाः स्युस्तस्य वर्णा
यथाक्रमम् । पृथिवी पादतस्तस्य शिरसोऽदौरजायत ।
नस्तः प्राणा दिशः” इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम्
“आत्ममूलमिदं सर्वमात्मन्येव प्रलीयते” इति पुरा० ।

आत्मम्भरि वि० आत्मानं बिभर्त्ति भू-खि सुम् च उप० सं० ।
स्त्रोदरमात्रपूरके देवातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य
तथात्वम् “आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्” भट्टिः ।
“यथा तस्यात्मम्भरयोऽकल्याणाद्यासङ्गवत्त्वात् प्राणादयः
न तथात्मम्भरिर्मुख्यः प्राणः किन्तु सर्वार्थः, कथमित्युच्यते
तेन मुख्येन यदस्मात् यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन
चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति” छा० उ० भा० ।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्मकरणादिकं भावयन्
यजते यज-णिनि । “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नेौ
ब्रह्मणा हुतम्” इत्युक्तरूपभावनया ज्योतिषोपादिक-
कर्मकर्त्तरि आरूढ्यौ ब्रह्मनिष्ठे १ कर्मयोगिनि “सर्वभूतेषु
चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजी स्वा-
राज्यमधिगच्छतीति” मनुक्ते आत्मतया २ सर्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य । १ चतुर्मुखे ब्रह्मणि २ शिवे
३ मनोभवे “प्रहृत्सुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्” कुमा० । ४ विष्णौ
च “आत्मयोनिः स्वयं ज्ञाता” विष्णुस० । आत्मैव योनि
रूपादानकारणं नान्यदिति भाष्योक्तेः विष्णौ स्त्रीत्वमपि ।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः । १ इन्द्रवारुणीदृष्टे
ईत० । आत्मनो रक्षा । २ शास्त्रोक्ते विघ्नकर्तृभ्य आत्मनो
रक्षणे च “आत्मरक्षायां जपे विनियोगः” सन्ध्याप्रयोगः ।

आत्मराम पु० आत्मनि रमते संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । आत्म-
ज्ञानमात्रेण तृप्ते योगीन्द्रे ।

आत्मलाभ पु० आत्मनो लाभः । आत्मनो यथ्यस्वरूपज्ञानेन

आत्मस्वरूपप्राप्तिं “आत्मलाभात्परोलाभो नास्तीति मुनयो विदुः” पुरा० “आत्मलाभपरिणामनिरोधैः” किरा० ।

आत्मलोक पु० आत्मैव लोकः प्रकाशः । स्वप्रकाशे आत्मनि ।
आत्मलोमन् न० ईत० । सुखजाते लोमभेदे । इन्द्राणि (दाडि)
२ आत्मलोममात्रे च ।

आत्मवत् ति० आत्मा चित्तं वक्ष्यतयाऽस्त्यस्य महत् सस्य वः
स्त्रियां ङीप् । । वक्ष्यचित्ते । “उदयादिष्वविकर्तृमनसः
सत्त्वमुच्यते । आत्मवान् सत्त्ववानुक्तं” इत्युत्पलमालोक्ते
२ निर्विकारचित्ते च “प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया” रघुः
“तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः” ।
“गृहे गुरावरगणे वा निवसद्वात्मवान् द्विजः” “पूर्वं पूर्वं
गुरुतरं विद्यात् व्यसनमात्मवान्” “ब्रह्महत्याकृतं पापं
व्यापोहत्यात्मवत्तया” इति च मनुः । “न त्वामेवंविधो-
भावः स्पृष्टुमर्हति मानद ! । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं
हृद्भवेन्नम” भा० व० प० २७६ अ० । आत्मा प्रकाश्य-
तया विद्यतेऽस्य । आत्मप्रकाशके २ शास्त्रे “श्रुतमाविष्कृत-
मात्मवत् त्वया” रघुः । आत्मना तुल्या क्रिया वति । ४ आत्म-
तुल्यक्रियायाम् अव्य० । “आत्मवन्मन्यते जगत्” इति
नीतिः “माहवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोड्रवत् । आत्मवत्
सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डित” इति चाणक्यः ।

आत्मवश क्रि० आत्मनोवश आयसतात् । आत्माधीने ।
“यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत् सचेतयत्ततः” “सर्वं परवशं
दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्” इति च मनुः ।

आत्मवश्य ति० आत्मा मनो वश्योयस्य । वशीभूतमनस्के “आ-
त्मवश्योविधेयात्मा प्रसादमभिगच्छति” गीता २ आत्मनो-
वश्ये च ।

आत्मविक्रय पु० ईत० । स्वदेहविक्रये । स च “गोबधोऽयाज्य-
संयाज्यपारदार्यात्मविक्रय” इति मनुकूपपातकभेदः ।

आत्मविद् ति० आत्मानं यथार्थरूपेण वेत्ति विद-क्रिप् ईत० ।
आत्मस्वरूपाभिज्ञे “आत्मविदोजनाः” आत्म शब्दे उदा०
“अधीयन्मात्मविद्विद्याम्” भट्टिः “तरति शोकमात्मवित्”
श्रुतिः “ध्यानयोगमुपागस्य प्रसन्नमतयः सदा । सुखोप-
चयमव्यक्तं प्रविशन्मात्मवित्तमाः” भा० आश्र० प० ५१ अ० ।
आत्मानं स्वपक्षं वेत्ति क्रिप् । २ स्वपक्षं ज्ञातरि “य इहा-
त्मविदो विपक्षमध्ये” माघः ।

आत्मविद्या स्त्री आत्मनोविद्या । आत्मनो यथास्वरूपावेदक-
विद्यायाम् “आन्विषिकीश्चात्मविद्यां वाचार्तरम्भांश्च
लोकतः” मनुः । “आत्मविद्या च यौराणी धर्मशा-

स्त्रात्मिका तथा” नन्दिपु० सा च उपनिषद्द्रूपा तदुप-
कारिशारीकविद्या च । तद्विद्यासाधने २ शास्त्रे च ।

आत्मवीर ति० आत्मा प्राणः वीरइव यस्य । १ विशिष्टबलयुक्ते
२ श्यालके ३ एते विद्रूपके च पु० मेदिनिः ।

आत्मवृत्ति स्त्री आत्मनोवृत्तिः । १ आत्मनोवर्त्तनोपाये ।
आत्मनि वृत्तिः स्थितिर्यस्य । २ स्वहृत्सौ पदार्थे ति० ।

आत्मशक्ति स्त्री ईत० । आत्मानुरूपभास्यर्थे । “दैवं निहृत्य
कुरु पौरुषमात्मशक्त्या” नीतिः शक्तिश्च कार्यजननानुशूलः
सामर्थ्यभेदः सा च देहप्राणादिनिष्ठा । आत्मनः परमात्म-
नो जगज्जननशक्तौ २ भावायाञ्च “देवात्मशक्तिं” स्वयुष्मै
नि गूढाम्” श्रुतिः । [र्याम् राजनि० ।

आत्मशल्या स्त्री आत्मा स्वरूपं शल्यमिव यस्याः । शताव-
आत्मशुद्धि स्त्री आत्मनः देहस्य मनसो वा शुद्धिः । १ देह-
शुद्धौ २ चित्तशुद्धौ च शुद्धिश्च अशुद्धिशब्दे व्याख्याता ।

आत्मज्ञाघा स्त्री ईत० । आत्मनोऽसत्यगुणाविष्करणे गर्भभेदे
“आत्मज्ञाघा विवर्जितः” महापुरुषलक्षणम् ।

आत्मसंयम पु० आत्मनो मनसः संयमः । चित्तसंयमने
“आत्मसंयमयोगार्त्ता जुहति ज्ञानदीपिते” गीता ।

आत्मसमुद्भव पु० आत्मा देहोमनः परमात्माया समुद्भवोऽस्य ।
१ एते “हृतादिहन्मेह नरर्षभेण वयं कुरेशात्मसमुद्भवेन”
भा० हो० प० ११८ अ० । २ मनोभवे कामे च पु० ३ मनो-
जन्ये सुखादौ ति० ४ कन्यायां ५ बुद्धौ च स्त्री परमात्मस-
मूते ईआकाशादौ ति० । ७ चतुर्मुखे ऽग्निवे ८ विष्णौ
१० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् आत्मा
सम्भवो यस्य । तनूजे १ एते । “एवमाक्षरतिरात्मसम्भवान्
तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत् सः” । “चकार नान्ना रघु-
रात्मसंभवम्” “तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिपुङ्गाः समादधुः”
इति च रघुः २ मनोजन्ये ति० ३ कामे सुखादौ पु० ४ कन्यायां
५ बुद्धौ च स्त्री । ईआकाशादौ ७ भूते ति० । “तस्माद्वा
एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरेग्नि-
रनेरापः अद्भ्यः पृथिवीति” सुख्युक्तेस्तेषां तथात्वम्
आत्मसंभूतादयोऽप्यत्र । आत्मा परमात्मा सम्भवोऽस्य ।
७ चतुर्मुखे पु० आत्मना सम्भवति अच् । ऽग्निवे ८ विष्णौ
१० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसाक्षिन् ति० आत्मनः बुद्धिदत्तेः साक्षी प्रकाशकः ।
वेदान्तादिकतसिद्धे बुद्धिदत्तिप्रकाशके चैतन्ये ।

आत्मसात् अव्य० कात्स्न्येनात्मनोऽधीनो भवति सम्भूतौ

अधीनं करोति वा साति । कात्स्न्येनात्माधीनतया सम्पन्ने तथा भूते तथा क्रियमाणे च । अस्य च सम्पत्त्यादियोगे एव साधुत्वम् आत्मसाङ्गतः आत्मसात् सम्पन्नः आत्मसात्कृत इत्यादि । “दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्” रघुः “अग्नौ न वाप्यात्मसात्कृत्य” या० सूक्तिः । [च ।

आत्मसिद्धिः लि० आत्मना सिद्धः । १ स्वयंसिद्धे २ अयत्ननिष्पन्ने आत्मसिद्धिः स्त्री आत्मरूपा सिद्धिः । आत्मभावलाभे मोक्षे आत्ममुखः लि० आत्मैव सुखमस्य । आत्मलाभमात्रेण सुखिनि १ आत्मैव सुखं सच्चिदानन्दरूपत्वात् । २ आत्मरूपे परमानन्दे न ।

आत्मस्य लि० आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतने स्या-क ४ त० । १ आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्या-क ७ त० । २ मनोवृत्तिपदार्थे लि० । [विद्योजने । आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम् । देहस्य प्राणै-
आत्महन् लि० आत्मनं हतयान् हन-क्तिप् । “येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्तारं स्वयंप्रभुम् । कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तएवात्महनो जना,” इत्युक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञानरहिते, देहाद्यभिमानिनि, “अभ्यं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्मनोजनाः” कठ० ७ । “लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजस दुर्लभं तत्प्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् । यस्त्वात्मसुख्यं न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसदृशहात्” विवे० चू० । आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्वमुक्तम् । “असुख्यानाम ते लोका अभ्येन तमसा वृताः । तांस्ते प्रोत्थाभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः” ईशोप० । “मयातुक्कुलेन नमस्तैरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा” भाग० । २ आत्मघातिनि जने च । आत्मघातिनृशब्दे विवृतिः ।

आत्माधीन पु० आत्मनोऽधीनः । १ पुत्रे, २ श्यालके ३ विद्व-षके च हेम० ४ बलयुक्ते ५ स्वाधीने लि० ।

आत्मानुरूप लि० आत्मनोऽनुरूपम् । जातिवृत्तादिना स्व-तुल्ये “तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसत्सुक्तः” रघुः ।

आत्मापहारक लि० आत्मानमपहरति निज्जुते अप+ह-ण्वुल् । आत्मनो यथास्वरूपनिज्जकारिणि “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापकृतमो लोके स्तेन आत्मापहारकः” मनुः । णिनि । आत्मपहारी अप्यत्र “किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा” सूक्तिः स्त्रियां ङीप् ।

आत्माराम लि० आत्मा आराममिव रतिस्थानं रति-साधनं वा यस्य । ज्ञानाय यतमाने योगिनि “आत्मा-

रामाविहितरतयोनिर्विकल्पे समाधौ” वेणो० । “आत्म-क्रीडस्य सततं सदात्मभिष्टुनस्य च । आत्मन्येव सुटप्रस्य योगसिद्धिर्न दूरतः । यच्चात्मव्यतिरेकेण किञ्चिद्विश्वं न पश्यति । आत्मारामः स योगीन्द्रो ब्रह्मभूतो भवे-दिति” काशी० उक्ते योगीन्द्रभेदे च ।

आत्मात्म पु० ६ त० । हृदयस्यार्थे “पितृभग्नानुहरणे आत्मा-लम्बोवेद्यलक्षणे” कात्या० सू० “आत्मात्मन्ने हृदयस्यार्थे” रघु० ।

आत्माशिल्प पु० आत्मानं स्वकुलमश्रानि अश-णिनि ईत० । स्वकुलभक्तके मीने तस्य सकुलभक्तकत्वात् तथात्वम् अतएव “अवलस्वकुलाशिनो भूषान्” नै० “मत्स्या इव जना-निधं भक्षयन्ति परस्परमिति च” रामा० वर्णितम् ।

आत्माश्रय पु० आत्मानमाश्रयति आ+श्रि-अच् ६ त० । १ स्वस्य स्वामेचित्तवहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे । तर्कः पञ्चविधः तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र “स्वस्य स्वामेचित्तवहेतुप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिप्रतिहारो वेधा यथा यद्यर्थं घटएत-द्वटजन्यः स्यात्तदैतद्वटानधिकरणलक्षणेत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्यर्थं घटएतद्वटवृत्तिः स्यात् एतद्वटव्याप्योन स्यात्, यद्यर्थं घटएतद्वटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामयोजन्यः स्यात् एतद्वटभिन्नः स्यादिति वा सर्वत्रापादात्” न्यायसूत्रवृत्तिः । २ स्वाश्रिते ३ चित्ताश्रिते च लि० ईत० । ४ स्वस्याश्रये पु० ।

आत्मीय लि० आत्मनोऽयम् क्व । आत्मसंबन्धिनि । “आ-त्मीयां मतिमादाय कुरु सज्जनरञ्जनम्” सा० द० “किमिदं द्युतिसात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा” कुमा० “प्रसाद-सात्मीयमिवात्मदर्शः” रघुः अहमेनं प्रज्ञायलेनात्मीयं करिष्यामि” हितो० ।

आत्मेश्वर लि० आत्मनो मनस ईश्वरः । चित्तविकार-निवारके मनःसंयमकारके “आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवोभवन्ति” कुमा० ।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्ति-कर्मणाऽपूर्वदेहसंयोगः । स्वोपाधीभूतान्तःकरणवृत्ति-कर्मणाऽपूर्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मानि । तदुत्पत्ति-प्रकारः मितालरायां दर्शितो यथा ।

“निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणो वशी । अजः शरीर-ग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते” “आत्मनः सकलजगत्प्र-ज्ञाविर्भावेऽ विद्यासमावेशवशात्समवायसमवायिनिमित्तमि-त्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम् । न पुनः कार्यकोटि-निविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रज्ञे दर्शनाद्गुण-

वत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृतोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्म-
णः । सैवं संस्थाः । आत्मैव कर्त्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्य
सुखदुःखहेतुगुण्यपुण्यदादेर्बोद्धा न ह्यचेतनायाः प्रकृतेर्ना-
मरूपव्याकृतत्रिविधभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्यभोगायतनादि
योगिजगत्प्रपञ्चना घटते । तस्मादात्मैव कर्त्ता । तथा स
एव ब्रह्मा हं हंकोविस्तरकः । नचासौ निर्गुणः, यतः तस्य
त्रिगुणा शक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यते ।
अतः स्वतोनिर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्य-
ते । नचैतावता प्रकृतेः कारणता यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रो
न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रत्वान्तरन्तादृग्वधत्ते प्रमाणाभावा-
त् । न च वचनोयं शक्तिरूपापि सैव कर्त्तृभूतेति । यतः
शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्त्वादात्मैव जगत्स्त्रिविधमपि
कारणम् । तथा अजडुत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि
साक्षाज्जननं नोपपद्यते । तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात
इत्युच्यते । अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तिर्गुह्यस्योजात इति
वत्" मिता० देहोत्पत्तिप्रकारः कायशब्दे वक्ष्यते ।

आत्मोद्भवा स्त्री आत्मनैवोद्भवति भू-अच् । माषपर्यष्टिन्ने
आत्मा उद्भवो यस्याः । २कन्यायां ३शुद्धौ च ४पुत्रे
पु० । "आत्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य" रघुः । ईमनोभवे
कामे ७चित्तभवे शोकादौ च ८आत्मभवार्थमात्रे च त्वि० ।

आत्मोपजीविन् त्वि० आत्मना देहव्यापारेण उपजीव्यति
उप+जीव-णिनि ३त० । स्वदेव्यापारोपजीवके भारि-
कदासादौ "श्रद्धांश्चात्मोपजीविनः" "नैष चारणदारेषु
विधिर्ज्ञात्मोपजीविषु" इति च मनुः । [च त्वि० ।

आत्मोपम त्वि० आत्मा देहउपमा यस्य १पुत्रे २निजसदृशे
आत्मोपमस्य न० उपमायाभावः ध्वञ् औपम्यम् आत्मन औप-
म्यम् । आत्मसादृश्ये "आत्मोपम्येन सर्व्वत्" गीता ।

आत्यन्तिक त्वि० अत्यन्त+भवार्थे ठञ् । अतिशयेन जाते ।
"आत्यन्तिकमिद्विविलम्बसिद्धोः" नै० "नाब्राह्मणे गुरो
शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्" मनुः । "विभेदजनकात्ताने नाश-
मात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणा भेदमदन्तं कः करिष्यति"
वे० प० स्त्रियां ङीप् । "आत्यन्तिकी स्वत्यनिवृत्तिः" मिता०

आत्यन्तिकदुःखनिवृत्ति स्त्री आत्यन्तिकीदुःखनिवृत्तिः । अप-
वर्गे सुक्ता । सा च स्वाधिकरणदुःखप्रागभावसमानाधि-
करणा दुःखनिवृत्तिः यादृश्या दुःखनिवृत्तेरुत्तरं पुन-
र्दुःखान्तरं नोत्पद्यते तादृशी दुःखनिवृत्तिः । दुःखञ्च अना-
गतसंज्ञ्यावस्थं "ज्ञेयं दुःखमनागतमिति" पात० सूत्रात्
अतीतदुःखस्य नष्टत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य च तृतीयक्षण

एष स्वयं नाशात् न तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति बोध्यम् ।
आत्यन्तिकप्रलय पु० कर्म० । प्रलयभेदे । प्रलयस्तावत्
चतुर्विधः" यथाह वेद० प० "स च चतुर्विधः नित्यः
प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः
तस्याः सकलकार्यप्रलयरूपत्वात् धर्माधर्मपूर्व्व संस्काराणाञ्च
तदा कारणात्मनापस्थानं तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखा-
द्यनुपपत्तिः न वा खरणाद्यनुपपत्तिः । न च सुषुप्तावन्तः
करणस्यापि विनाशे तदधीनप्राणनादिक्रियाद्यनुपपत्तिः
वस्तुतः आसाद्यभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रम-
मात्रत्वात् सुषुप्तशरीरोपलम्बवत् । नचैवं सुषुप्तस्य परे-
तादविशेषः, सुषुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना
तत्रैव वर्त्तते परेतस्य तु लीकान्तरे इति धेनुचक्षणात् ।
यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे शक्तौ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति
तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्ते विनाशः न तु
क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणनाद्यवस्थानमविरुद्धम् । "यदा
सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा
भवति अर्थेन वाक् सर्वैर्नामभिः सहस्येति सता सौम्य ।
तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतोभनतीत्यादि" श्रुतिरुक्त सुप्तौ
मानम् । प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः
सकलकार्यविनाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्-
कारस्य कार्यब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकारलक्षणप्रारम्भ-
कर्मसमाप्ते विदेहकैवल्यात्मिका परा मुक्तिः तदा तत्लोक-
वासिनामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेह
कैवल्यम् "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । पर-
स्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति" श्रुतेः । एवं
स्वलोकावासिभिः सह कार्यब्रह्मणि सुच्यमाने तदधिष्ठ-
तब्रह्माण्डतदन्तर्ज्जनिनिखिललोकतदन्तर्ज्जिस्थायरादीनां
भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां लयः न तु ब्रह्मणि, बाधरू-
पविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वादतः प्राकृत इत्युच्यते । नै-
मित्तिकप्रलयस्तु कार्यब्रह्मणोद्विषसावसाननिमित्तकः
त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मादिवसत-
र्युगसहस्रपरिमितः "चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोदि-
नमुच्यते" इत्यादिवचनात् । प्रलयकालोऽपि दिवस-
कालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् ।
प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणाणि
"द्विपरादे" त्यतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रक-
तयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय हि । एष प्राकृतिकोराजन् !
प्रकृतौ यत्र लीयते" इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

“एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयोयत्न विश्वसृक् । येतेऽन-
नासने नित्यमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति” वचनं नैमित्तिक
प्रलये मानम् । तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मासात्कारनिमित्तकः
सर्वगोष्ठः सर्वैकजीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमे-
ण “सर्वैक्यो भवन्ति” इत्यादि श्रुतेः । तत्राद्यास्थयोऽपि
लयाः कर्मोपरमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो-
लयोऽज्ञानेन सृष्टेवेति विशेषः” । अत्र तुरीयः आत्य-
न्तिकः तत्र विशेषमाह सि० शि० “दृष्टिर्वि-
धेरङ्गि भुवः समन्तात् स्याद्योजनं भूभवभूतपूर्वैः । ब्राह्मे
क्षये योजनमात्रदृष्टेर्नाशो भुवः प्राकृतिकोऽखिलायाः ।
दिनेदिने यन्मन्यते हि भूतदैर्नदिनं तं प्रलयं
वदन्ति । ब्राह्मं लयं ब्रह्मादिमानकात् भूतानि यद्-
ब्रह्मतत्तुं विशन्ति । ब्रह्माख्ये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति स-
र्वाण्यतः प्राकृतिकं कर्तुन्मूः । लीनान्यतः कर्मपुटान्-
तरात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिविकारैः । ज्ञानाग्निद-
ग्धाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरौ परेणे । यद्यो-
गिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेति लयचतुर्थी” ।
“अत्र लयो भूतविनाशः । स तु साम्प्रतं प्रत्यहमुत्पद्यते
स दैनंदिन उच्यते । यो ब्रह्मादिमानो चतुर्युगसहस्राव-
साने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मो लय उच्यते । तत्रा-
क्षीणपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रवि-
शन्ति । तत्र सुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, ज-
रुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशवसाने
पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो सुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटा-
न्तरत्वादुब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन्
प्रलये भुवो योजनमात्रदृष्टेर्विलयो नाखिलायाः । अथ
यदा ब्रह्मण आयुषोऽन्तस्तदा यः प्रलयः स महाप्रलय
उच्यते । तत्र ब्रह्मा ब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके,
भूर्जके, जलं तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे,
आकाशमहंकारे, अहंकारो महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वं
प्रकृतौ । एवं सकलभुवनलोका अक्षीणपुण्यपापा एवा-
व्यक्तं प्रविशन्ति । यदा भगवान् सिद्धुः प्रकृतिपुरुषौ
क्षोभयति । तदा तानि भूतानि कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतैः
स्तत एव निःसरन्ति । यथाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो
जगदुत्पत्तिकारणम् । “प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्य-
यक्तय” इति सृज्ययक्तयत्कर्मणि । तान्येव सृष्टौ सुखं
कारणम् । इतराणि निमित्तकारणानि । अन्यैरप्युक्तम् ।
“नाभूक्तं जीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” । “नद्यात्मना

भवति कर्मफलोपभोगः कायाहिनेत्यादि” । अस्मिन् प्रलये
ऽखिलाया भुवो नाश इत्यर्थः । तथा “ज्ञानाग्निदग्धाखि-
लपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाहृत्य
तद्वरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यजन्ति । अग्नि-
वृत्तिं यान्ति । स आत्यन्तिको लय इति” प्रमिता-
आत्यधिक लि० अत्ययः नाशः प्रयोजनमस्य ठक् । नाशप्रयो
जनके कर्मणि “अग्निश्रवणात्ययिकं समेत्य” भट्टिः ।
“एकाकिनचात्ययिके काव्ये” प्राप्ते भयप्रदे” मनुः ।
“कश्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाखलुभवन्
शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप !” भा० सं० प० ५ अ० ।
आत्येय पु० अत्येयत्वं ठक् । अतिमुनेरपत्ये तस्याप-
त्यानि बहूनि तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्प्रथममध्य-
पातिनः यथा ५ मन्वन्तरे “वेदबाहुयदुम्वच मुनिर्वेद
शिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्जुबाहुश्च
सोमजः । सत्यनेलस्तथात्रेय एते सप्प्रथयोऽन्तरे” ।
८ मन्वन्तरे । “रामोव्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति वि-
श्रुतः भारद्वाजस्तथात्रैषिणस्तथात्रा महाद्युतिः । गौत-
मस्यात्मजश्चैव शरद्धानाम गौतमः । कौशिको दानवश्चैव
रुक्ः काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्यामुनि-
सप्तमाः । ब्रह्मणः सदृशाश्चेति धर्म्याः सप्प्रथयः सृताः” ।
९ मन्वन्तरे । “मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप
एव च । ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा ।
सवनश्चैव वाशिष्ठ आत्मेयोहव्याहनः पौलहः सत्य
इत्येते मुनयो रौहितेऽन्तरे” । १० मन्वन्तरे “हविष्मान्
पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्त्तिस्तथा
ऽत्रेयो वाशिष्ठश्चाटकः सृतः । पौलस्त्यः प्रमत्तिश्चैव नभोग-
श्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः”
११ मन्वन्तरे । “हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् वसु
भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयो वाशिष्ठस्तनयस्तथा ।
अङ्गिरासोदधिष्णश्च पौलस्त्यो निश्वरस्तथा । पौलहश्चाग्नि-
तेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः” १२ मन्वन्तरे । “द्युतिर्व-
सिष्ठपुत्रश्च आत्मेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तमसोमूर्त्ति-
स्तपस्वी काश्यपस्तथा । पयोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च
तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विद्येयश्च ततोऽष्टमः” ।
१३ मन्वन्तरे । अङ्गिराश्चैव षष्ठिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु
यः । पौलहश्चाश्वदरी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्-
प्रकम्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव
वाशिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः” १४ मन्वन्तरे । अग्नीध्रः

काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च
शुचिराङ्गिरस्तथा । शुक्रश्चैव तथात्वेयः शुक्रो वासिष्ठ
एव च । अजितः पौलहृश्चैव अन्यः सप्तर्षयोमताः”
हरिवं० ७ अ० । तथा च मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिमध्ये अति-
पुत्रा सत्यनेनादयः । वैवास्वते तु मन्वन्तरे दत्तः दुर्वासाः
सोमश्चेति त्रय आत्मेयाः प्रसिद्धाः । ते च ब्रह्मेशा-
च्युतांशजाः तथोक्तम्” भाग० ४ स्क० १ अध्या० ।
“आत्मेः पत्न्यनसूया त्वीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं
दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभयान् । श्रीविदूरउवाच ।
आत्मेऽर्द्धे सुरश्रेष्ठाः स्थितुत्पत्त्यन्तहेतवः । किञ्चिच्चि-
कोर्षवोजाता एतदाख्याहि मे गुरो । श्रीमैत्रेयउवाच ।
ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावतिर्ब्रह्मविदांवरः । सह-
पत्न्या ययादृष्टं कुलाङ्गिं तपसिस्थितः । तस्मिन् प्रसूत
स्त्वक्पलाशाशोककानने । वार्ष्णिः स्वर्द्धिबहुष्टे नि-
र्विश्वरायाः समन्ततः । प्राणायामेन संयस्य मनो वर्ष
शतं मुनिः । अतिषुदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ।
शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः । प्रजामात्मस-
मां मद्भ्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् । तप्यमानम् त्रिभु-
वनम् प्राणायामेधसाग्निना । निर्गतेन मुनेर्मुद्गैः स-
मीक्ष्य प्रभवस्त्वयः । अश्वरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरो-
रगैः । वितायमानयशस्तदाश्रमपदं ययुः । तत्प्रादु-
र्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः । उत्तिष्ठकेकपादेन ददृशे
विबुधवभान् । प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः ।
दृषद्ददनेनोपलब्धितान् । तच्छोचिषा प्रतिहृते निमील्य
मुनिरक्षिणो । चेतस्तत्प्रवणं युक्कृत्स्तावीत् संहताञ्जलिः ।
क्षणाया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः । अतिरु-
वाच । विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं
विन्दहीतदेहाः । ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्मिन्महम्
वक्ष्येभ्यः कएव भवतां न इहोपहृतः । एकोमयेह भग-
वान् विविधप्रधानैस्त्रिसीकृतः प्रजननाय कथं नु ययम् ।
आत्मागतास्तनुष्टतां मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानि-
ह विस्मयोमे । श्रीमैत्रेयउवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा-
त्यस्ते विबुधर्षभाः । प्रत्याहुः अक्षया वाचा महस्य
तद्वर्षिं प्रभो ! । श्रीदेवाञ्जलुः । यथा कृतस्ते संक-
ल्लोभयस्तेनैव नान्यथा । स ते सङ्कल्पस्ते ब्रह्मन् यद्वै ध्या-
यति ते वयम् । अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजालोक
विश्रुताः । भवितारोऽङ्ग भद्रन्ते विस्मयन्ति च ते

यशः । एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः । सभा-
जितास्तयोः सस्यग्दम्पत्योभिषेकस्ततः । सोमोऽभू-
द्ब्रह्मणोऽंशेन दत्तोविष्णोस्तु योगवित् । दुर्वासाः शङ्क-
रस्यांशोनिबोधाङ्गिरसः प्रजाः” । आत्मेयश्च शुक्रयजुः
सम्प्रदायप्रवर्तकः वंशगणनायाम् “भरद्वाज आत्मेयात्
आत्मेयोमाष्टेः” शत० ब्रा० पठितः स्त्रियां ङीप् ।
“आत्मेय्यस्मि” उत्तरच० शुक्रयजुषां सम्प्रदायप्रवर्तक
वंशगणनायाम् “आत्मेयोपत्तादात्मेयोपुत्र इति” शत०
ब्रा० । “पुत्रमन्यनकर्मणः स्त्रीसंस्काराङ्गत्वेनोक्तत्वात्
तत्तद्विधानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते” भा० ।
२ अतिगोत्रमध्ये श्रेष्ठे पु० । “आत्मेयाय चाग्नी-
धवत्सदसःपुरस्तादुपविष्टाय क आत्मेयं क आत्मेय-
मिति त्विरुक्ता” कात्या० १०, २, २१ । “आत्मेयाय अति-
सगोत्राय अतिप्रवराय” वा कर्कः “आत्मेयाय हिरण्यं
ददाति” शत० ब्रा० । बहुषु ढकौलक् अत्ययः अति-
पुत्रेषु कचिच्च । “आगस्याश्च महाभागा आत्मेया-
शोत्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः पूजिता ब्राह्म-
णास्तथा” भा० व० २१ अ० । तेषां श्रेष्ठत्वं च यज्ञे
अनिन्दित्विद्भ्योऽपि तेभ्यो दक्षिणादानस्य” शत० ब्रा०
उक्तेः यथा “आत्मेयाय हिरण्यं ददातीत्युपक्रम्य
“अतिर्वा कृषीणां होतासावैतत् स दोऽसुरतमसमभिषुप्रुवे
त ऋषयोऽतिमब्रुवन्ने हि प्रत्यङ् इदं तमोऽपजहोति
स एतत्तमोऽपाहृद्यं वै ज्योतिर्य इदं तमोऽपाबधी-
दिति तस्मा एतद्दक्षिणाभनयन् ज्योतिर्हिरण्यं तद्वैश
तत्तेजसा वीर्यैर्षिस्तमोऽपजवानाथैष एतेनेवैतज्ज्यो-
तिषा तमोऽपहृन्ति तस्मादात्मेयाय हिरण्यं ददातीति” ।
अतिप्रशंसया च तद्वंशजानां प्रशंसा । सचान्वति-
शेव “आत्मेयाय चाग्नीधवदित्यनन्तरम् “अतिगोत्रो
दक्षिणां ददातीति कात्या० सूत्रे” अतिक्त्वविशेष-
णात् तत्पूर्वस्य अन्वत्त्वमिति” कर्कः । ३ देहस्य रसभेदे” हेम०
४ नदीभेदे स्त्री “करतोया तथात्वेयी लीङित्यश्च महानद”
भा० स० प० ६ अ० वर्णिता । “आत्मेयीं वक्ष्यामी रजस्वला-
श्चतुस्त्रातामात्मेयोमाहुः आत्मेत्येयमपत्यं भवतीत्यात्मेयी-
मिति” वशिष्ठोक्तमिदं च युक्तायाश्चतुस्त्रातायां ५ स्त्रियां स्त्री
“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् । राजन्यवैश्यावी-
जानावात्मेयीमेव च स्त्रियम्” मनुः “आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य
हत्या पत्नीमनिनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्मेयी-
प्रस्येव च” अङ्गि० । “वागस्यश्च त्वविहृताती चरेद्ब्रह्म”

हनोव्रतम् । गर्भहा च यथावर्त्तं तथात्वे योनिस्तदकः”
 या० । आत्वे योयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्मह-
 त्याव्रतद्विगुणव्रतम् कार्यम् ब्रह्महत्याव्रतसङ्ख्या “एवं
 तु समभिज्ञातामात्रेण वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्म-
 हत्या वै आत्वे योनिधने भवेत्” भा० शा० प० । १६५ अ०
 उक्तेः । अन्वादि० भरद्वाजायै फञ् । आत्वे यावणः भार-
 द्वाजरूपे तद्गोलजे पुं स्त्री० । आगलशब्दात् आत्वे यार्थे अण् ।
 आगल आत्वे यः अन्यः आगलिः सि० कौ० । आत्वे यो+सार्थे
 कन् । आत्वे लिका अतुमत्यास्तुज्ञातायां स्त्रियाम् स्त्री ।
 आथर्वण पु० अथर्वणा सुनिना ङटो वेदः अण् आथर्वणः तम-
 धीते वेत्ति वा पुनः अण् । १ अथर्ववेदश्चे ब्राह्मणे,
 आथर्वणिकस्य धर्म आन्वायो वा अण् इकलो-
 पञ्च । २ अथर्ववेदधर्मे शतदान्नाये च । अथर्वणं वेदम-
 धीते वेत्ति वा अण् । ३ अथर्ववेदस्याध्येतारि ५ वेत्तारि च
 तत्कल्पज्ञातरि ईपुरोहिते पु० । तेषां समूहः अण् ।
 ७ अथर्वसमूहे न० । अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य
 तु ङङ्गु लुक् । अथर्वण इत्येव । अथर्वणि विहितं
 कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते दसभिचारादौ कर्मणि
 न “आथर्वणेन हन्ता च” स्मृतिः ६ तत्कर्ममात्रे च
 “अग्नौ साजिगत्याथर्वणेन विधिनाऽर्घ्यमणम्” दण्डकुमा० ।
 आथर्वणिक लि० अथर्वणं वेदमधीते वेत्ति ठक् दानङ्गा०
 नि० । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।
 आदंश पु० आ+दन्श-भावे यञ् । दंशने । “आदंशः
 सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम्” सुश्रु० । आदंशश्च दन्नादि
 साध्यव्यापारभेदः । आदश्यते अत्र आधारे षञ् ।
 २ आदंशस्थाने “आदंशं खेदितं दृश्यैः प्रच्छितं प्रति-
 सारयेत्” सुश्रु० । करणे षञ् । शदन्ते
 आददि लि० आ+दा-कि द्विष । आदानकर्त्तरि ‘वीलु
 द्वेषा अनुवश अणमाददि” ऋ० २, २४, १२ ।
 आदर पु० आ+ङ-कप् । १ गौरवहेतुके कर्मणि सम्माने, ।
 “न जातहार्देन न विद्विषादरः” किरा० । “दरादराभ्यां
 दरकम्पिनो पदे” नैष० । “तद्दर्शनादभूच्छब्दोर्भूयान्
 दारार्थमादरः” कुमा० । २ आरम्भे शब्दासक्तौ । “तां
 प्रणामादरस्तज्जान्बू नद्विभूषणाम्” कुमा० । ४ यत्ने च
 “यह्यन्वपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा० ।
 आदरणीय लि० आ+ङ-अनीयर् । सम्माननीये । तव्य ।
 आदर्शव्योऽप्यत्र लि० ।
 आदर्श पु० आदश्यतेऽत्र इय-आधारे षञ् । १ दर्पणे, तत्र हि

विम्बपदार्थस्य प्रतिविम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां
 परावर्त्तने वा विम्बप्राप्तिरित्या विम्बं दृश्यते इति
 तस्य तथात्वम् । “आदर्शविम्बस्तिमितायताञ्ची” कुमा०
 नेपथ्यदर्शिनश्चाया तस्यादर्शहिरण्यमे” रघुः । आद-
 श्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते यन्वार्थोऽस्मिन् । टीकायां
 १ प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्तत्समस्तसन्निवेश इहा तद्वत्तु रूप
 मन्यन्निव्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्शं तथा लिखितं
 मिति भूरिप्रयोगः । आदर्शगुणानाम् काद० । तत्र
 तदीयगुणान् इहा परैस्तथागुणा आश्रीयन्त इति तस्य
 तथात्वम् ४ जनपदसोमाभेदे च । ततोमवादौ वुञ् ।
 आदर्शकः । जनपदावधिस्तृचकस्थानभवे लि० ।

आदर्शमण्डल पु० आदर्श इव मण्डलमस्य । आदर्शाकार
 मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदासुक्ता । “मण्डलनिनस्तु
 आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलः” इति सुश्रु० उक्तः । आद-
 र्शमण्डलमिव । २ मण्डलाकारे दर्पणे न० ।

आदहन न० आ+दह-भावे ल्युट् । १ दाहे २ हिंसायां
 ३ कुत्सने च । आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४ प्रशयाने ।
 “अङ्गमादहनं प्राप्त आसीनोदक्षिणासुखः” अन्तो० प० ।
 “आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहनं प्रशयानम्” शु० त० रघु० ।

आदाह लि० आ+दा-हच् । यहीतरि “दाता नित्यमना
 दाता सर्वभूतानुकम्पकः” या० आदाननित्याच्चादाहः” मनुः ।
 आदादिक लि० अदादिगणे पठितः ठक् । अदादिगणपठिते
 घातभेदे । “आदादिकस्य यह्यं” सि० कौ० ।

आदान न० आ+दा-भावे ल्युट् । यह्ये । “कुशाङ्कुरादान
 परितृताङ्गुली” कुमा० । “आदानं हि विसर्गाय सतां
 वारिसुचामिव” रघुः । “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रिय-
 कारकम्” “आदाननित्याच्चादाहः” “निन्दितेभ्यो ध-
 नादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशे-
 षाश्च स्मृतौ दर्शिताः । “भूमेः प्रतिपहं कुर्याद्भूमेः
 कृत्वा प्रदक्षिणम्” । विष्णुध० । प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः
 किन्तु तत्तस्यायाः प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं भूमेरसन्निधाने
 तासुद्दिश्य प्रदक्षिणम् रघु० तत्रैव । “करे गृह्य तथा कन्यां
 दासदास्यौ द्विजोत्तमाः । । करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मोप्राप्तेयः
 प्रतिपह्यः । आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ।
 तथा चैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः । प्रतिगृहीत गां
 पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा । आरग्याः पशवस्त्राग्ये
 पाद्याः पुच्छे विश्वस्यैः । प्रतिपहमथोद्वस्य आरुह्य च
 तथा चरेत् । वीजानां सुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।

वस्त्रं दधानमादद्यात् परिधाय तथा पुनः । आरुह्यो-
पमाहौ यानमारुह्यैव च पादुके । ईशायान्तु रथो यान्ता
मृगदण्डौ च धारयेत् । आयुधानि समादाय तथा
भूष्यं विभूषणम् । धर्मध्वजौ तथा सृष्टा प्रविश्य च तथा
गृहम् । अवतीर्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।।
द्रव्याख्यान्यायादाता सृष्टा योजाङ्गणः पठेत् । प्रति-
पहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत् । ततस्तु शार्ङ्गं द्र-
व्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम् । भूमिर्विष्णुदेवताकेत्यादि
कीर्तयेदित्यर्थः । “समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रति-
पहम् । विधिं धर्ममथोच्चात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिपहम् ।
दात्वा सह तरल्येव कालदुर्गाणि वै द्विजः” । विष्णुध०
“गां पुच्छे करिणं करे” श्रिता० वाक्यस्य प्रथमं करे गृहीत्वा
पश्चादारोह इत्यर्थः एवमन्यत्र विरोधः समाधेयः ।
आदोषते औषधार्थं वैद्यैः आ+दा-कर्मणि ल्युट् ङीप् ।
२हस्तिचोषायां स्त्री रत्नमाला ।

आदाय अव्य० आ+दा-ल्यप् । गृहीत्वेत्यर्थे “तेषां सख्य-
समादाय राजा राष्ट्रात् प्रवासनम्” मनुः । आ+दा-
भावे घञ् । २आदाने पु० ।

आदायचर त्रि० आदाय चरति चर-ट् उप०स० । गृ-
हीत्वा चारिणि । “द्विषन् वनेचराग्र्याणां त्वमादाय-
चरोवने” भट्टिः ।

आदायिन् त्रि० आ+दा-णिनि स्त्रियां ङीप् । पहीतरि
“योऽदत्तादायिनो हस्ताङ्गिभ्ये त्वाङ्गणोधनम् । याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्नेहस्तथैव सः” मनुः ।

आदार पु० आ+ङ-वेदे बा० घञ् । आदरे “आदारो वा
सभानाम्” ऋ० १,४६,४ ।

आदारिविम्बी स्त्री आदारिणी विम्बी नि० पु० वत् । (आनेरी)
अन्धवेतसतुल्यपुष्पायां लतायां “आदारिविम्बीं सुकदम्ब
पुष्पीं विपाच्य सर्पिविपचेत् कषाये” सुशु० ।

आदि पु० प्रथमं दीयते गृह्यते आ+दा-कि । १प्रथमे,
२प्राक्सत्तायाम्, ३कारणे, ४शानीये, ५प्रकारे, ६अवयवे
च । ७आद्यो त्रि० अमरः । “जगदादिरनादिस्त्वम्”
कुमा० । “अपएव ससर्जादौ तासु बीजमवाहजत्” ।
“वेदयज्ञेभ्यएवादौ पृथक् संस्थास्य निष्क्रमे” “मरीच्यादौस्तथा
सुनीन्” इति च मनुः । “कथमेतत् विजानीयां त्वमादौ
प्रोक्तवानिति” । “अङ्गमादिश्च भूतानाम्” इति च
गीता । “भूवादयोधातवः” पा० । भूश्च वाश्च भूवौ
आदिश्च आदिश्च आदौ भूवौ आदौ वेणाम् आद्य आदि

शब्दः प्रभृत्यर्थः द्वितीयः प्रकारार्थत्वेन भूप्रभृतयो वा प्रकाराः
क्रियावाचित्वेन धातवस्त्यर्थः । एवमेव वैया० भू० ।
आदिशब्देन गणोऽपि सूच्यते । “भवाद्यादौ जुहोत्यादि-
दिवादिः स्वादिरेव च । तदादिश्च कथादिश्च तनक्रादि-
चुरादयः” व्या० कारिका । तत्र भवः दिगा०
यत् । आद्यः डिमच् । आदिमः । आदिभवे त्रि० ।

आदिकर त्रि० आदिं करोति अहेतादावपि ट स्त्रियां
ङीप् । प्रथमकारके प्राक्सत्ताकर्त्तरि ।

आदिकर्त्तृ पु० आदिः कर्त्ता । आद्यकारके ईश्वरे “कस्माच्च
ते न नमेरन् महात्मन् ! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्तृ”
गीता ।

आदिकर्मन् न० कर्म०स० । १क्रियाकूटात्मकस्य कर्मणोऽ-
वयवभूते प्रथमे कर्मणि प्रथममारभ्यमाणक्रियायाम् ।
“उदुपधाद्भादेर्विभाषा भावादिकर्मणोः” “भावादिकर्म-
णोरन्यतरस्याम्” “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” पा० ।
२प्रथमजे कर्मभावे च । ब० । ३तथाकर्मयुक्ते त्रि० ।

आदिकवि पु० आदिराद्यः कविः । हिरण्यगर्भे तस्य प्रथमो-
त्पन्नत्वात् स्वयंप्रतिभातवेदत्वाच्च कवितया तथात्वम् ।
“तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये” भाग० । २वाल्मीकी च ।

आदिकारण न० आद्यं कारणम् । १परमेश्वरे तदधीनत्वात्
इतरकारणानाम् स हि प्रथमं स्वोपाधिभूताविद्यया सृ-
ज्यमानजीवाहवशादिदमित्यं कर्त्तव्यमिति ईश्वरपूजकं
स्रष्टव्यपदार्थाकारेण विवर्त्तमानः स्रज्ज्ज्भूतानि प्रथममुत्-
पाद्य ततः स्थूलभूतानि भौतिकानि च सज्जेत्यागमसिद्धम्
इति वेदान्तिनः । सांख्यमते २प्रधाने प्रधानं हि मूलकारणं
तस्यैव स्रष्टादाकारेण परिणमनात्तथात्वम् । नैया-
यिकादिमते कारणशब्दस्य निमित्तार्थत्वे ईश्वरस्यैव तथा-
त्वम् । समयायिकारणार्थत्वे परमाणूनां मूलकारणत्वमिति
भेदः इति तेन तन्मते ईश्वरे ४परमाणुषु च ।

आदिकाव्य न० आदि आद्यं काव्यं पादचतुष्टयरूपचन्द्रोदय-
वाक्यम् । वाल्मीकिरचिते रामायणे तस्य चाद्यकाव्यत्वं
दर्शितं तत्रैव आदिका० २सर्गे “ददर्श कौश्व-
योस्तत्र मिथुनं चारुदशनम् । तस्माच्च मिथुनादेकमाग-
त्यानुपलक्षितः । जघान बद्धातुशयो निषादो सुनिर्भ-
निधौ । तं शोणितपरीताङ्गं श्वेतमानं सङ्कोतये ।
दृष्ट्वा कौश्वी हरोदातीं करुणं खे परिभ्रमा । तं तथा निहतं
दृष्ट्वा निषादेनागुह्यं वने । सुनेः शिष्यसहायस्य कारणं
समजायत । ततः करुणमेदित्याङ्गस्मात्का स द्विजोत्तमः ।

निश्चय करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां जगाविदम् । मा नि-
 बाद । प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्दतोःसमाः । यत्क्रौञ्चमिथुना-
 देकमवधीः काममोहितम् । तस्येदमुक्ता वचनं चिन्ताभूत्
 तदनन्तरम् । शकुनं शोचता ह्येवं किमतेदमप्युक्तं मया
 मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविष्टस्य च । शिष्यमाह
 स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः । पादैश्चतुर्भिः संयुक्तमिदं
 वाक्यं समाक्षरैः । शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको
 भवत्विति । एवं चिन्तयतस्तस्याश्रमे स्वयं ब्रह्मणागयो-
 पदिष्टम् । “महर्षे ! यदयं प्रोक्तस्तथा क्रौञ्चवधाश्रयः ।
 श्लोक एवास्त्वयं ब्रह्मस्व वाक्यस्य शोचतः । स्वच्छन्दा-
 देव ते ब्रह्मन् ! प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृतं
 कुरु त्वष्टपिसत्तम” इत्युपदिष्टस्य वात्स्यिकेः रामायणरचने-
 मतिरभूत् यथाह तत्वेव । “तस्य बुद्धिरभूत् तत्त वात्स्यो-
 केरथ धीमतः । कृतं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवागय-
 हम्” इत्येवमभिनिवेशं कृत्वा कृतं रामायणं कृतमिति
 सर्गशेषे तत्प्रोक्तम् “ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् ।
 समाक्षरैः श्लोकयतैर्यगस्त्रिनो यशस्करं काव्यसदा-
 रघोः परम्” । इह लोके चतुष्पादश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचा-
 रणात् तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम् । वेदे तु बहूनामनुष्टु-
 प्छन्दस्त्वानां श्लोकानां सत्त्वेऽपि लोके प्रथमप्रचारा
 भावात्तस्यादिकत्वम् । तेन “ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च
 जगत्यां जगत् । तेन त्वत्तेन भुञ्जीथा मा गन्धः कस्य
 खिङ्गनम्” इत्युपक्रमे “असुर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा
 धृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः”
 इत्यादयः श्लोकाः शु० य० वे० ४० अध्याये पठिताः ।
 एवम् ऋग्वेदादावपि बहवः तथाविधाः सन्ति” तथा
 च वेदे सत्त्वेऽपि लोके तेन प्रथमप्रचारात्तस्यादिका-
 व्यत्वम् । यत् तु उत्तररत्निते “चित्तमाम्नायाद-
 ज्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतार” इति वर्णितम् तत् यथा
 श्रुतार्थेऽसङ्गतमेव । अन्यः लोकसिद्धिवाक्यादित्यध्याहारेण
 आम्नायात् आम्नायं वेदं मूलत्वेन प्राप्य छन्दसां
 नवावतार इति व्याख्याने तु न कोऽपि दोष इति युक्तम् ।
 आदिकेशव पु० कर्म० काशीस्थे केशवमूर्तिभेदे “आदिकेशव
 पूर्वेषु स्वयमादित्यकेशवः” “आदिकेशवसुख्यांश्च केश-
 वान् परितोष्य च” इति च काशी० ।
 आदिगदाधर पु० १ काशीस्थे विष्णुमूर्तिभेदे “दत्तात्रेये-
 श्वरात् पूर्वमेव आदिगदाधर” इति काशी० ३६ अ० ।
 २ गदातीर्थस्थे विष्णुमूर्तिभेदे च । “आदौ न गद्या वासी

यस्माद्वैत्यः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादि
 गदाधरः” इति वायु० गया० २ अ० तस्मान्निरुक्तिः उक्ता ।
 “गयाशिरश्वाद्यित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला । काक्षा-
 न्तरेण व्यक्तस्य स्थित आदिगदाधरः । तथा व्यक्तोऽव्यक्त
 रूपो आसीदादौ गदाधरः । आदिरादौ पूजितोऽत्र
 देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः । पादार्धगन्धपुष्पाद्यैरत आदि
 गदाधरः” इति गारु० पु० निरुक्तिः । “आगत्य विष्णुः
 क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् । शिलायां निश्चलत्वाय
 स्वयमादिगदाधरः” वायुपुराणम् ।

आदिजिन पु० कर्म० स० । ऋषभभेदे हेम० ।

आदितस् अ० आदि+तसि । १ आदौ इत्यर्थे “पतोन् प्र-
 जानामस्तजन्महर्षीनादितादृश” मनुः । आद्या० पञ्चम्या-
 स्तसिः । २ आदेरित्यर्थे च । “इदं शास्त्रन्तु कृत्वादौ मासेव
 स्वयमादितः” मनुः आदित आदिमारभेत्यर्थः ।

आदिताल पु० कर्म० । “एकएव लघुर्धत्त आदितालः स
 लघुगते । गुरुस्तत्परतोवाच्यः प्रायेणैतद्विदर्शनम्” सङ्गी-
 तशास्त्रलक्षिते तालभेदे ।

आदितेय पु० अदित्या अपत्यम् ढक् । १ सुरमात्रे २ सूर्ये
 च अदितिजग्द्धे विवर्तितः पु० २१५ । “यदेनमधुर्यज्ञि-
 यासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्” ऋ० १०, ८८, ११ ।

आदित्य पु० अदितेरपत्यं ग्य । १ देवमात्रे “तस्मा आदित्याश्च
 विश्वे च देवास्तृतीयसवने संप्रयन्ति” छा० उ० ।
 २ सूर्ये च “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” छा० उ० “जिगी-
 शुरेप दिनकृदादित्येऽपि कल्पते इति” भाषः । “अमी-
 च कथमादित्याः प्रतापक्षतिघ्नितलाः” कुमा० । ३ तद-
 धिष्ठिते गगने दिवानिशं बभ्रम्यमाणे लोकप्रकाशकरे तेजो
 मण्डले च “अग्नौ प्रस्ताकृतिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठते ।
 आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरज्ञं ततः प्रजाः” मनुना
 अग्निस्तद्व्याप्तां हविराज्यादीनां परमाणु मातृतयाऽव-
 स्थितानां दग्धशेषाणां सूर्यरश्मिसनाकर्षणेन सूर्यलोक-
 प्राप्ता दृष्टिहेतुत्वमुक्तम् तच्च मण्डलार्थपरत्व एव सम्भवति
 “अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सर्वगं यज्ञीलं परः कृष्णं
 तत्ताम” “अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सर्वसा, अथ
 यज्ञीलं कृष्णं तदम” इति च छा० उ० । अत्र शुक्लकृष्णभा-
 युक्ततया मण्डलपरत्वं गम्यते । “असौ वा आदित्यो देवमधु”
 छा० उ० अत्र च मण्डलपरत्वम् उत्तरत्र आकाशे रश्मि सम्बन्ध
 कीर्तनात् स्पष्टमेव । “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” शा० सू०
 भाष्ये च चक्षुर्वृत्ते निरोधकं शार्ङ्गरादिकं तमउच्यते तस्या

एवाधुपाहकमादित्यादिकं ज्योतिः" इत्यादित्यस्य चक्षुर्ध-
त्तेरनुपाहकतया ज्योतिःपदार्थपरत्वमुक्तम् । ४ आदि-
त्यमण्डलान्तर्गते हिरण्यवस्त्रे परमपुरुषे विष्णौ
“स्वयंभूः शम्भुरादित्यः” विष्णुः । विष्णोश्चादित्य-
शब्दाच्चत्वे कारणमुक्तं भाष्ये यथा “आदित्यमण्डला-
न्तःस्थो हिरण्यः पुरुष आदित्यः” इत्यादिषु विष्णुवां,
“आदित्यानामहं विष्णुरिति” स्मृतेः, अदितेरखण्डिताया
महत्या अयं प्रतिरिति वा “इयं वा अदितिर्मही” “देवी
विष्णु पत्नीति” स्मृतेः यथादित्यएकएवानेकजलेष्वनेकवत्
प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एकएवानेकवत् प्रति-
भासत इत्यादित्यसाधनमप्राप्ता आदित्यः” तत्र हिरण्य
यपुरुषस्य सूर्यमण्डलमध्यवर्त्तित्वे च “य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्यः पुरुषोऽदृश्यते हिरण्यश्मशुः हिरण्यकेश
आप्रणखात् सर्वे एव सुवर्णः” इति को० उ० अतिमानम्
“अथ य एषोऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्यमयो
हिरण्यः इव हिरण्यमयो नहि सुवर्णविकारत्वम् देवस्य
सम्भ्रमति, ऋक्सामगेष्वत्पापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि
सोवर्णोऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत
चाक्षुषे चापहृणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यशब्दो
ज्योतिर्मैव इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना ।
पुरुषः पुरि शयनात्, पूरयति वा स्वेनात्मना जगदिति ।
दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिसा-
धनापेक्षैः । तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशादयः कृष्णाः स्फुरित्यतो
विशिनष्टि हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश इति । ज्योतिर्म-
यान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेत्यर्थः” शाङ्करभाष्यम् । उपा-
सकानामतिवाहनस्य ईश्वरनियुक्ते अङ्घ्रिरादिमार्गस्थिते आ-
तिवाहिकेऽदेवभेदे च “संवत्सरादादित्यमादित्याङ्गुलमसम्”
को० उ० । आदित्याश्च द्वादश यथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे भारते
च “घाता मिलोऽर्थ्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो
विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा
त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” इति विष्णुध० । “घाता-
र्थ्यमा च मिलश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्
पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णु-
रजवत्यो जघन्यज” इति भा० आ० प० कल्पभेदादनयोर्व्य-
वस्था । मासभेदे आदित्यभेदा आदित्यहृदये दर्शिता यथा
“अरुणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा । चैत्रे मासि
च वेदजो वैशाखे तपनः स्मृतः । ज्येष्ठे मासि तपोदिन्द्रः
आषाढे तपते रविः । गमस्तिः श्रावणे मासि यमोभाद्रपदे

तथा । इषे हिरण्यरेताश्च कार्तिके च दिवाकरः । मार्ग-
शीर्षे तपोक्षितः पौषे विष्णुः सनातनः । इत्येते द्वादशा-
दित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः” । ईश्वरकण्ठे पु० ।
आदित्यस्यापत्यम् शब्द यलोपः । ७ आदित्यापत्ये पुंस्त्री० ।

आदित्यकेतु पु० धराद्रुपलभेदे तद्गणनायां भा० आ० प०
६७ अ० । “आदित्यकेतुर्वह्वाशी नागदत्तानुयायिनौ”
ईत० । आदित्यस्य केतौ अरुणे ।

आदित्यकेशव पु० आदित्यपूजितः केशवः । काशीस्थे “केशव-
मूर्त्तिभेदे “आदिकेशवपूज्येण स्वयमादित्यकेशवः” काशीख० ।

आदित्यपत्न पु० आदित्यस्य अर्कवृक्षस्य पत्नमिव पत्नस्य ।
क्षुपभेदे । ईत० । अर्कवृक्षपत्ने न० ।

आदित्यपर्णिनी स्त्री आदित्यवर्गं नित्यं पश्यन्त्यस्या इति
“मृत्निनी पञ्चभिः पत्नैः सुरक्ता शुक्रभोमलैः । आदित्य-
पर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्णिनी” “आदित्यपर्णिनी
ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये” सुश्रुतोक्तलक्षणायाभोषधी ।

आदित्यपुराण न० आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे ।
उपपुराणगणनायाम् “माहेश्वरं तथा सास्वं सौरं पारा-
शराह्वयम्” । कौर्मं सौरत्वेनदं पठितम् । मत्स्यपुराणे तु
“यत्र सास्वं पुरस्कृत्य भविष्योत्कथयानकम् । प्रीच्यते तत्
पुनर्लोके सास्वमेव शुचिमतम् । एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव
परिपद्यते” आदित्यसंज्ञमित्युक्तं देशेपु० “पराशरोक्तमपरं
मारीचं भास्कराह्वयम्” भास्करत्वेनोक्तं तथा चादित्य-
पुराणस्यैव नामान्तरं सौरं भास्करञ्चेत्यादि । अधिकमुप-
पुराणशब्दे वक्ष्यते । एतदीयप्रतिपाद्यविषयाः सौर-
शब्दे दृश्याः ।

आदित्यपुष्पिका स्त्री आदित्यवर्गं रक्तं पुष्पमस्याः । रक्त-
पुष्पे अर्कवृक्षे । [वज्रभाष्याम् ओषधी ।

आदित्यभक्ता स्त्री आदित्ये भक्ता । (ङङ्ङङिडा) अर्क-
आदित्यव्रत न० आदित्यस्य तदुपासनार्थं व्रतम् । सूर्यो-
पासनार्थं व्रतभेदे । आदित्यव्रतस्य ब्रह्मचर्यमस्य ठञ् ।
आदित्यव्रतिकः तद्व्रतार्थब्रह्मचर्ययुक्ते त्रि० ।

आदित्यसृनु पु० ईत० । सूर्यपुत्रे १ सृग्योत्रे २ कर्म,
३ यमे ४ शनैस्वरे च अरुणात्मजशब्दे विहितः पृ० ।

आदित्सु पु० आ+दा+सृ+उ । यहीतुमिच्छौ, “आदित्सुभि
नैपुराणिञ्जितानि” कुमा० ।

आदिदेव पु० आदौ दीव्यति स्वयं राजते दिव-अच् ७त० ।
१ नारायणे २ शिवे । आदिः कारणं देवः । ३ आदि-
कारणे परमात्मनि । “सहासात्मा मया योव आदिदेव

उदाहृतः” या० सू० । “पुरुषं शास्त्रं दिव्य-
मादिदेवमजं विभुम्” गीता । “वासुदेवो ब्रह्मासुरादि-
देवः पुरन्दरः” विष्णुसं० । “आदिः कारणं देव इत्यादि-
देवः दानादिगुणवान् वा” भा० । “देवो दानात् दीपनात्
भवतीति” यास्कोक्तदेवशब्दनिर्मुक्तिभाषित्य भाष्ये तथोक्तम् ।
आदिदेव पु० कर्म० । हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य देतेः
प्रथमजत्वात्तथात्वम् । “एक एव दितेः पुत्रः हिरण्यक-
शिपुः पुरा” भा० आ० प० ६५ अ० । आदिदैत्यो महा-
वीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा” भा० व० प० १०४ अ० ।
आदिन त्वि० अतीति अद-णिनि । भक्तके । स्त्रियां ङीप् ।
आदिनव पु० आदीनवस्य पृ० वेदे ह्रस्वः । आदीनशब्दाच्चे “आ-
दिनव” प्रतिदीपो हतेनास्मा अभिन्नर” अथ० ७, ११०, ४ ।
आदिपर्वन् न० आदि आद्यं पर्वः । महाभारतमन्तर्गते आद्ये
पर्वणि । “इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमसंज्ञविस्तरम्” भा० आ० ।
आदिपुराण न० आदि आद्यं पुराणम् कर्म० । पुराणभेदे
सर्वेषामष्टादशानां पुराणानामुपपुराणानाञ्चादिभूते चतु-
र्लक्षात्मके ब्रह्मनिर्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणे
उपमंजहारपादशेषे मरौचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् “अष्टादश-
मनौपस्य सारात् सारतरं द्विज । ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं
पुराणत्वेन पश्यते । तदेव व्यस्य गदितमत्पाष्टादशधा पृथक् ।
पाराशर्येण सुनिना सर्वेषामपि मानद” । वस्तुप्रहाय
तेनैव सुनेनां भावितात्मनाम् । मत्तः श्रुत्वा पुराणानि
लोकैः प्रचकाशिते । सुनयो धर्मशोलास्ते दीनानुग्रह-
कारिणः । मया चेदं पुराणान्तं वसिष्ठाय पुरोदितम् तेन
शक्तिमुतायोक्तं जातकर्णाय ते न च । व्यासो लब्ध्वा
ततश्चैतत् प्रमञ्जनमुखोद्गतम् । प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन्
प्रावर्त्तयदनुत्तमम्” तथा च व्यासोक्तब्रह्माण्डान्तं द्वादश-
साहस्रं तस्यैव संक्षेपाद्यप्रतिपादकम् । एवञ्च तस्यैव
चतुर्लक्षात्मकस्य सर्वपुराणमूलतया आद्यत्वात् आदि-
पुराणत्वम् । देवल्लोके तु आदिपुराणस्य शतकोटिलोकात्म-
कता यथोक्तं तत्रैव । प्रथमपादे मरौचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।
“ब्रह्म वत्स ! प्रपञ्चामि पुराणानां ससञ्चयम् । यस्मिन् ज्ञाते
भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् । पुराणमेकमेवासीत्
सर्वकल्पेषु मानद ! । चतुर्वर्गस्य बीजञ्च शतकोटिसुवि-
स्तरम् । प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ।
कालेन यसनं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः । हरिव्यास
स्वरूपेण जायते च युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे
द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूलोके निर्दिशत्यपि ।

अद्यापि देवल्लोके तु शतकोटिसुविस्तरम् अस्त्येव तस्य
सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते” एवञ्च तदानीं लोकप्रसिद्धचतु-
र्लक्षात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्यासप्रणीत
चतुर्लक्षात्मकाष्टादशपुराणानामादिभूतत्वादादिपुराणत्वेन प्र-
सिद्धमासीत् । तच्च क्रमशः उच्छिन्नप्रायं संस्कृत शालायान्तु
तस्य स्वल्पांशमात्रस्य सत्त्वेऽपि सर्वांशस्य प्रायशः कुत्वापी-
दानोमलाभात् न तत्रत्यप्रतिपाद्यविषया वर्णयितुं शक्याः ।
हेमाद्रि माधवादिभिरादित्यपुराणानाम्ना बहूनि वचनानि
लिखितानि । तेषां काले च तत्पुराणस्य प्रचार आसीत्
क्रमशः इदानीमुच्छिन्नप्रचारतया सम्यगलाभासम्भवः इति
तत्रत्यप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमस्माभिः ।

आदि(पु)पुरुष पु० आदौ पुरि देहे वसति वस-उपन्
खेनात्मना पूरयति जगत् पूर-उपन् वा पृ० वा ह्रस्वः ।
आदिर्जावे १ हिरण्यगर्भे २ नारायणे च । “ते च प्रापुरु-
दन्तनं ब्रुधे चादिपु(पुरुषः) रघुः । दैत्ये श्वरसभां गत्वा
पाणिं संस्मृत्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दिति-
नन्दनः” भा० व० प० २७१ अ० । ह्रस्वाभावे पुरुषोऽप्यत्र
“तमर्घ्यमर्षादिकयादिपुरुषः” भाषः ।

आदिभव पु० आदौ भवतीति भू-अच् । १ हिरण्यगर्भे
“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये” इति श्रुतौ तस्याप्रभवत्वेः
तथात्वम् । २ सर्वस्यादिः कारणं भवति । सर्वस्य
कारणभूततया विभूते ३ विष्णौ च “रमातलादादिभवेन
पुंसां” रघुः २ अग्रजमात्रे त्वि० ।

आदिम त्वि० आदौ भवः आदि+डिभच् । आदौ भवे ।

आदिमत् त्वि० आदिरस्यस्य मत्पु स्त्रियां ङीप् । आदि-
युक्ते १ सकारणे २ आदिषोमायुक्ते च ।

आदिराज पु० आदिराजो राजा टच् समा० । पृथुनामके
नृपतौ तस्य राज्ञामादित्वात्तथात्वम् तत्कथा भाग० ४ स्क०
“अथ तस्य पुनर्विप्रैरुपुत्रस्य महीपतेः । बाह्व्यां
मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुनं जात-
विस्मया ब्रह्मादिनः । जघुः परमसंतुष्टा विदित्वा
भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी ।
इयञ्च लक्ष्मीसंभूतिः पुरुषस्यानपायिनी । क्षत्रियः प्रथमो
राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजो न-
विष्यति पृथुश्च वाः” । तस्य नेणसेत्यर्थः ।

आदिवराह पु० आदिराजो वराहः । यज्ञवराहरूपेणा-
विभूते विष्णोरवतारभेदे तत्कथा “ततो महात्मा
मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् । किं तु रूपमहं

कृत्वा उद्धरेयं वसुध्वराम् । जले निमग्नं धरणीं
येनाहं वै ससृजरे । इति सञ्चिन्त्य मनसा हरिर्नारा-
यणः प्रभुः । जलक्रीडारुचिस्तस्माद्वाराहं वपुरख-
रत् । हरिरुद्धरणे युक्तस्तदाऽभूदस्य भूमिदृक् । अथर्ष्यं
सर्वभूतात्मा पाङ्क्तमयं ब्रह्मसंज्ञितम् । दशयोजनविस्तार-
रसिद्धं शतयोजनम् । नीलजीभूतसङ्काशं मेघस्तनित-
निखनम् । गिरिसंहननं भीमं श्वेतदीप्तोपदंष्ट्रिणम् ।
विद्युदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसम् । पीनदन्तायतस्तम्भं
दृप्तशार्दूलविक्रमम् । पीनोक्षतकटीदेशं दृप्तलक्ष्मणल-
क्षितम् । रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः ।
पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम् । वेदपादो यूप-
दंष्ट्रः क्रतुहस्तसितोमुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्र-
ह्मशीर्षो महातपाः । अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभू-
षणः । आज्यनासः सुवर्णदण्डः सामघोषस्वनो महान् ।
सत्यधर्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः । क्रियासत्वम-
हाघोषः पशुजातुर्भ्रूखाकृतिः । उद्गातृन्वो होम-
लिङ्गो वीजौषधिमहाफलः । वायुन्तरात्मा सत्वस्त्वक्
विकृतः सोमशोणितः । वेदिस्तम्भो हविर्गन्धो हव्यक-
व्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमाज्ञानादीक्षाभिर-
न्वितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्वमयो महान् ।
उपाकर्मोऽरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः । नात्राच्छन्दोगति-
पथो युक्तोपनिषदासनः । आयापनीसहायो वै मणिषट्ङ्ग-
इवोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्वागधः प्राविशद्भुक् ।
अङ्गिः सञ्छादितसुर्वीं स तामार्च्छत् प्रजापतिः ।
रसातलजले मग्नं रसातलतलं गतः । प्रभुर्लोकहि-
तार्थाय दंष्ट्राधेणोज्जहार गाम् । ततः स्वस्थानमा-
नीय पृथिवीं पृथिवीधरः । सुभोच पूर्व्यं सृष्ट्वा धार-
यित्वा धराधरः । ततो जगाम निर्व्याणं मेदिनी तस्य
धारणात् । अकार च नमस्कृतं तस्मै देवाय विष्णवे ।
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा लोकहितार्थिना । उद्धृता
पृथिवी देवी सागराभ्युधरा पुरा” हरिवं० २२४ अ० ।

आदिविद्वत् पु० आदिराद्योऽखिलसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वात्
विद्वान् । सांख्यशास्त्रकारके सर्वसम्प्रदायप्रवर्त्तके उपासन-
यासिद्धे जगत्कर्त्तरि कपिले । “आदिविद्वान् सिद्ध” इति
कापिलाः” कुसुमा० कपिलशब्दे विवृतिः ।

आदिशक्ति स्त्री आदिराद्या शक्तिः । परमेश्वरस्य १ मायारूप-
शक्तौ २ देवीमूर्त्तिभेदे च । आद्याशब्दे विवृतिः ।

आदिशरीर न० आदि आद्यं शरीरम् । भोगार्थं परमेश्वरदे

आद्ये लिङ्गाख्ये शरीरे । “अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन
मानवः । शुभानामशुभानाञ्च कुरुते सञ्चयं सकृत् ।
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् । संभवत्येव
युगपद्यतो नास्त्यन्तरा भवः । तत्वास्त्य स्वकृतं कर्म्म
आयेवानुगतम् तदा । फलस्य सुखाहो वा दुःखा-
हो वाऽथ जायते” भा० व० प० १८४ अ० । आदि कारणं
शरीरं कर्म० । २ अविद्याख्ये २ सूक्तशरीरे च वेदान्तिमते
शरीरं त्रिविधं कारणसूक्तस्थूलभेदात् तत्त्वाविद्यायाः
कारणशरीरत्वं सर्वकारणत्वात् विद्याया शीर्ष्यमाणत्वाच्च
अविद्यां प्रकृत्य “सा कारणशरीरं स्यात्” पञ्चद० । [त्यर्थे च ।

आदिष्ट अव्य० अ+दिश-ल्यप् । १ अनुशिष्येत्यर्थे २ उक्ते-
आदिष्ट न० आ+दिश-भावे क्त । १ आज्ञायाम्, २ उपदेशे
च । कर्म्मणि क्त । ३ उपदिष्टे, ४ व्याकरणप्रसिद्धे स्थानि-
जाते वगैरे च लि० यथा इकः स्थाने यण् आदिश्यते इति
इकोयणादिष्टइत्युच्यते । ५ आक्षप्ते ईडाच्छेदे ७ अनुशिष्टे
च लि० “उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि” विश्वा० ।

आदिष्टिन् पु० आदिष्टमादेशोऽव्रतादेशः अव्यस्य इति ।
व्रतादेशोऽयस्य कृतस्तादृशे, ब्रह्मचारिणि । “आदिष्टी नो-
दकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात्” मनुः आदिष्टं व्रतादे-
शोऽव्यस्येति आदिष्टी ब्रह्मचारी” कुल्लू० । आदिष्टमनेन
इष्टा० इति । २ आदेशकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आदिसर्ग पु० कर्म० । प्राकृतप्रलयोत्तरं प्रथमसृष्टौ अव्यक्तात्
पूर्वसृष्टौ महानात्मा महामतिः । आदिर्गुणानां सर्वेषां
प्रथमः सर्ग उच्यते । महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च
वीर्यवान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धश्च तथा ख्यातिर्दृष्टिः
सृष्टिः । पर्यायवाचकैः शब्दैर्भूतानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रभोहं नाधिगच्छति ।
सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षशिरोमुखः । सर्वतः श्रुति-
मान् लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति । महाप्रभावः पुरुषः
सर्वस्यैव हि निश्चितः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो
ज्योतिरव्ययः । तत्र बुद्धिर्विदो लोके सद्भावनिरताश्च ये ।
ध्यानिनो मित्ययोगाश्च सत्यसन्ना जितेन्द्रियाः । ज्ञानवन्तश्च
ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः । प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा
निरहङ्गताः । विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपय न्युत ।
आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् । अहङ्का-
रात् प्रसृतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाश-
मापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । तेषु भूतानि युज्यन्ते महा-
भूतेषु पञ्चसु । ते शब्दस्पर्शरूपेण रसगन्धक्रियाश्च ।

महाभूतविनाशस्तु प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वप्राणभृतां
धीरा । महदुत्पद्यते भयम् । स धीरः सर्वलोकेषु न मोह-
प्राधिगच्छति । विष्णु रेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः ।
एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं
विश्वरूपम् । हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान्
बुद्धिमतीत्य तिष्ठति” भा० आश्व० प० अ० ४० । स च सर्गः
दर्शयिषः प्राकृतः षड्विधः, वैकृतस्त्रिविधः, उभयात्मक एक-
विधः इति भेदात् तद्विवरणम्” भाग० २ स्क० १० अ० ।
“विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णु मायया ।
ऐश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना १२ । यथेदानीं
तथाप्ये च पश्चादप्येतदीहशम् १३ । सर्गो नवविधस्तस्य
प्राकृतो वैकृतश्च यः । कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसं-
क्रयः १४ । आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमोयत्त द्रव्यज्ञानक्रियोदयः १५ । भूतसर्ग-
स्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् । चतुर्थ ऐन्द्रियः
सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १६ । वैकारिको देवसर्गः
पञ्चमो यत्रयं मनः । षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्तु बुद्धिकृतः
प्रभोः १७ । षड्विधे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे षड्गु-
रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः १८ । सप्रभो सुख्य
सर्गस्तु षड्विधस्तस्य पाञ्च यः । वनस्पत्योपधिलतात्वक्
सारावीरुधो द्रुमाः १९ । उत्स्रोतसस्तमः प्राया अन्तःस्पृशा
विशेषिणः २० । तिरश्चा मष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशतिधो मतः ।
अविदो भूरितमसो प्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २१ । गोरजो महिषः
कृष्णः शूकरो गन्धयो रुरुः । द्विशपाः पयवश्च मे अवि-
दश्च सप्तमः । खरोऽश्वोऽश्वतरोगौरः शरभश्च मरी तथा
एते चैकशपाः क्षतः । षड्गु पञ्चनखान् पशून् २२ । श्वा
शृगालोऽष्टको व्याघ्रो माज्जरः शशश्चक्षुः । सिंहः कपिर्गजः
कूर्मो गोधा च भकरादयः । कङ्कटध्रुवकश्येनभासभङ्ग-
कर्बुरिणः । हंससारसचक्राहकाकोलूकादयः खगाः २३ ।
अर्ष्वाक्स्त्रोतस्तु नवमः क्षत्रेकविधोऽन्यथा । रजोऽधिकाः
कर्मा परा दुःखे च सुखमानिनः २४ । वैकृतास्त्यएवैते देवस-
र्गश्च सप्तमः । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तु भयात्मकः २५ ।
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः । गन्धर्वाश्चरसः
सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः । भूत प्रेतपिशाचाश्च विद्याभ्राः
किन्नरादयः । दर्शते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृकृताः” ।
“स्वयतिरिक्तसृज्याभावं दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमि-
त्ततां दर्शयति विश्वमिति । विष्णु मायया संस्थितं सं-
वृतम् । ब्रह्म तन्मात्रं सत विश्वं ऐश्वरेण कर्त्ता कालेन

निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितम् । अव्यक्ता मूर्तिः
स्वरूपं यस्येति स्वतो निर्विशेषता दर्शिता १२ । अप्र-
तिष्ठत्वं दर्शयितुं तत्कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठाभाह
यथेदानीमस्ति तथागन् पूर्वमप्यासीत् । पश्चादपि तथा
भविष्यति १३ । एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो
निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य पूर्वसर्गस्य पूर्वोक्तानेव
भेदान् अनुवदति सर्गइति । यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स तु दशमः
तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव बलेन नित्य-
प्रलयः द्रव्येण सङ्कर्षणसुखाग्नादिना नैमित्तिकः गुणैः
स्वस्वकार्यं यमसङ्घः प्राकृतिकः १४ । तानेव सर्गान् प्रप-
ञ्चयति । आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । महतो
लक्षणम् आत्मनो हरेः सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति ।
अहमः अहङ्कारस्य । तस्य लक्षणं यत्वेति । द्रव्यादयो-
षण्यमाणास्तयः सर्गाः १५ तन्मात्रो भूतसर्गः । ततः-
सृज्यसर्ग इत्यर्थः । द्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पादकः
ज्ञानकर्म्मोन्द्रियात्मकश्चतुर्थः १६ । पञ्चमो वैकारिकः ।
इन्द्रियाधिवातारो देवाः मनश्च । षष्ठस्तमसः पञ्चपर्व-
विद्यायाः । अबुद्धिर्जीवानामावरणम् विक्षेपश्च तां करोतीत्य-
बुद्धिकृतस्तस्य १७ । मे मतः षड्गु अनुहेगेन श्रोतव्य-
तामाह । वदितया मेधा संसारं हरति तस्य हरेर्लीला ।
यद्वा इयमिति तमआदिसर्गरूपा । रजोभाज इति
ब्रह्मरूपस्येत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बुद्धिकृत इति प्रथमानं
अनवधानकृत इत्यर्थः १८ । सुखमिव प्रथमं कृतः सुख्यः
सर्गः । तस्युपां स्यावराणाम् । षड्विधमेवाह । ये पुष्पं
विना फलन्ति ते वनस्पतयः । औषधयः फलपाकान्ताः ।
क्षताः आरोहणपेक्षाः । त्वक्सारा वेखादयः । क्षता एव
काठिन्येन आरोहणानपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते-
द्रुमाः १९ । तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्ध्वोत्थोत्
आहारसञ्चारो येषाम् । तमः प्राया अव्यक्तचैतन्याः ।
अन्तःस्पृशमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः ।
विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः २० ।
तिर्यक्स्त्रोतसां सर्गमाह तिरश्चा मिति । स चाष्टविंशति-
भेदः । तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वसनादिज्ञानमन्युः ।
भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । प्राणज्ञाः प्राण्यै-
वेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घाहसन्धानमन्युः ।
तथा च शक्तिः । “अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवा-
भिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः
श्वसनं न लोका लोकाधिति” २१ । अष्टविंशतिभेदानाह

गवाद्युष्यन्ताः द्विषफाः द्विखुरानव । खरादयः च-
मर्थ्यन्ता एकशफाः षट् । आदयोगोधान्ताः पञ्चनखा हा-
दश २ । एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयोजलचराः ।
कङ्कादयश्च खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः । तदेवम-
ष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । तेषु कृष्णकरुगौराः कृष्ण-
विशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्ताणिनामिदेष्वेव यथायथ-
मन्तभावः २२ । अध आहारसञ्चारोयस्य सोऽर्वाक्क्षोताः ।
ह्रस्वमार्धम् । नृणां सर्गः । नृणां लक्षणम् । रजः अधि-
कं येषु २४ । एते त्रयोवैकताएव न कौमार्यदुभयात्मकाः देव-
सर्गवैकत इत्यनुषङ्गः । वैकारिकस्तु देवसर्गः प्राकृतेषु पू-
र्वमेव प्रोक्तः अयन्तु ततोऽन्यनूनाद्वैकतः देवसर्गएदन्त-
र्भूतः सनत्कृष्णारादीनान्तु सर्गः प्राकृतोवैकतश्च देवत्वेन मनु-
ष्यत्वेन च गृह्य इत्यर्थः २५ । वैकतश्च देवसर्गोऽष्टविधः अत्र
विबुधादयस्त्वयोभेदाः गन्धर्व्याप्सरसएकः यक्षरक्षांस्येकः ।
मृतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याधराः एकः किङ्कराएकः
आदिशब्दात् किंपुरुपाशुसखादयः” श्रीधरव्याख्या ।

एवं सामान्यतः सर्गसङ्ख्या तत्रैव २६ अध्याये विशेष उक्तः
“भगवानुवाच १० । यसत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदा-
त्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राङ्मरविशेषं विशेषवत् ११ ।
पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंश-
तिकं गुणं प्राधानिकं विदुः १२ । महाभूतानि पञ्चैव
भूरापोऽग्निर्वायुश्चैव । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धा-
दीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृशसंनना-
सिकाः । वाक्कर्तृ चरणौ भेदं पायुर्दशम उच्यते ।
१३ । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यरात्मकम् । चतुर्धा ल-
क्ष्यते भेदोऽष्टा लक्षणरूपया १४ । एतावानेव संख्यातो
ब्रह्मणः सगुणस्य च । सच्चिदेवोमयाप्रोक्तोयः कालः
पञ्चविंशकः १५ । प्रभावं पीरुषं प्राहुः कालमेके यतो-
भयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः १६ ।
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानविः । चेष्टा यतः स
भगवान् काल इत्युपलक्षितः १७ । अन्तः पुरुषरूपेण काल-
रूपेण यो बहिः । तमन्वेत्येव सत्यानां भगवानात्ममायया
१८ । दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां खस्यां योनौ परः
उमान् । आधत्त वीर्यं साक्षत महत्तत्वं हिरण्य-
यम् १९ । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः ।
स्वतेजसा पिबन्तीब्रह्मात्मप्रस्वापनं तमः २० । तत्तत् सत्य-
गुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहर्वास्तु देवास्त्वं
चित्तं तन्महदात्मकम् २१ । स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तम-

मिति चेतसः । दृष्टिर्भिलक्षणं प्रोक्तं यथाऽपि प्रकृतिः
परा २२ । महत्तत्त्वाद्विकृर्वाणाङ्गवद्दीर्घ्यं सम्भवात् ।
क्रियाशक्तिरहङ्कारश्चित्तविधः समपद्यत २३ । वैकारिक
स्तेजसश्च तामसश्च यतोभयः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां
महतामपि २४ । सहस्रगिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रच-
क्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् २५ ।
कर्तृत्वं करणत्वञ्च कार्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तधोर
विमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः २६ । वैकारिकाद्विकृर्वाणा-
न्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामस-
म्भवः २७ । यद्विदुर्ज्ञानिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ।
शारदेन्दीवरश्चामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ । तैज-
सान्तु विकृर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति । द्रव्यस्फुरणवि-
ज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः २९ । संशयोऽथ विपर्ययो
निययः स्मृतिरेव च । स्नाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं दृष्टितः
पृथक् ३० । तैजसानोन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागतः ।
प्राणस्य हि क्रिया शक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ । ताम-
साञ्च विकृर्वाणाङ्गवद्दीर्घ्यं नोदितात् । शब्दमात्रमभूत्स्मा-
द्धमः श्रोत्रान्तु शब्दगम् ३२ । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य
द्रष्टुर्लक्षणमेव च । तन्मात्रञ्चैव नभसो लक्षणं कश्यो
विदुः ३३ । भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च ।
प्राणेन्द्रियात्मधिष्णुत्वं नभसोऽस्तित्वमपि ३४ । न-
भसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकर्षितः । स्वर्गोऽभव-
त्ततोवायुस्त्वक् स्वर्गस्य तु संप्रहः ३५ । ऋदुत्वं कठिनत्वञ्च
शैत्यगुणत्वमेव च । एतत्स्वर्गस्य स्वर्गत्वं तन्मात्रत्वं
नभस्ततः ३६ । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेहत्वं द्रव्यशब्द-
योः । सर्वोन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ।
वायोश्च स्वर्गतन्मात्राद्रूपं देवेरितादभूत् । ससृज्यितं
ततस्तेजस्रूपोपलम्बनम् । द्रव्याकृतिवत् गुणता व्यक्तिसं-
ख्यात्वमेव च । तेजस्वं तेजसः साध्विः । रूपमात्रस्य दृ-
क्ष्यः ३८ । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् ।
तेजसोऽस्तयस्तेताः शोषणं क्षुत्क्षेप च । रूपमात्राद्विकृ-
र्वाणात्तेजसोदेवनोदितात् । रसमात्रमभूत्स्मादम्बो-
जिह्वा रसपहः ४० । कषायोमधुरस्तिक्तः कङ्कश्च इति
नैकधा । भौतिकानां विकारेण रस एकोविभिद्यते ४१ ।
क्षेदनं पिबेज्जनं तृप्तिः प्राणनाशयनोद(न्द)नम् । तापापनो
दोभूयस्त्वमभसो दत्तयस्त्विमाः ४२ । रसमात्राद्विकृर्वा-
णादम्बसो देवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत्स्मात् पृथ्वी-
प्राणस्तु गन्धगः ४३ । करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोदपा-

दिभिः पृथक् । इत्यावयववैषम्याद्गम्य एकोविभित्ततोऽ४।
 भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् । सर्वसत्त्व-
 गुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४५ । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायुगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुःमुच्यते । अन्मोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्भ्रमणं विदुः । भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य घ्राणः स उच्यते ४६ । परस्य दृश्यते धर्मोऽप्यपरिज्ञानं समन्वयात् । अतो विशेषो भावानां भूमावेधोपलभ्यते ४७ । एतान्यसंहृत्य यदा महादादीनि सप्त वै । कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् ४८ । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमद्वैदेशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनाकृतं बहिः । यत् लोकवितानोऽयं रूपं भगवतोहरेः ५० । हिरण्ययादण्डकोषादत्याज्यं सलिले-
 गयात् । तमाविश्य महादेवो ब्रह्मधा निर्विभेद खम् ५१ । निरभिद्यतास्य प्रथमं सुखं वाणी ततोऽभवत् । बाग्या धत्तिरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५२ । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामलिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूक्ष्मोऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततोदिशः ५३ । निर्विभेद विराजस्त्वयोमद्रसप्रादयस्ततः । ततः श्रोत्रधयसासन् शिश्नं निर्विभेदेततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै शुद्धम् । शुद्धापानोऽपानाच्च सृष्टुर्लोकभयङ्करः ५४ । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः खराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततोहरिः ५५ । नाद्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्योलोहितमाभ्यतम् । नशस्ततः समभवत्तुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां ससृष्टस्वेतयोरभूत् । अद्यास्य हृदयं भिन्नं हृदयात्मन उत्थितम् ५६ । मनसश्चन्द्रमाजातोबुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः । अहङ्कारस्ततोऽरुद्रः चित्तञ्चैत्यस्ततोऽभवत् ५७ । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवाख्यो-
 त्यापनेऽशकन् । पुनराविशुः खानि तस्योपायितं क्रमात् । बह्विध्यां वा सुखं भेजे नोदतिष्ठत्तो विराट् । आग्नेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तो विराट् । अक्षिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्तो विराट् । हस्ताविन्द्रोबलेनैव नोदतिष्ठत्तो विराट् । विष्णुर्गलेन चरणौ नोदतिष्ठत्तो विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तो विराट् । क्षुत्क्षुत्थास्तुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तो विराट् । बुद्ध्या ब्रह्मपि हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नो-

तिष्ठत्तो विराट् । रेतसा शिश्नभापस्तु नोदतिष्ठत्तो विराट् । शुद्धं सृष्टुरूपानेन नोदतिष्ठत्तो विराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् । चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्तः प्राविशदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत् ५८ । यथा प्रसृप्तं हृदयं प्राणेन्द्रिय मनोन्वयाः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थाप्रयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगविद्वत्तया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मानं चिन्तयेत् ६० । व्याख्यातमेतत् श्रीधरेण “दैवाज्जीवाहृष्टवशात् क्षुभिता धर्मा गुणायस्थाः । योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिम् । सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत । महत्तः स्वरूपमाह हिरण्यमयं प्रकाशबहुलम् १६ । विश्वं अहङ्कारादिप्रपञ्चं आत्मगतं स्वात्मन स्वरूपरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् तमोऽपिबन्, कूटस्थः लयविशेषोऽन्यः, आत्मानं प्रस्थापयतीति तथा यत् पूर्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयमासेति २० । प्रसृज्जात् चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्वांगमप्रसिद्धत्वमाह । स्वच्छं विशदं शान्तं रागादिरहितं भगवतः पदसुपलब्धिस्थानम् । अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः । अयमर्थः अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति, अध्यात्मरूपेण चित्तमिति, उपाख्यरूपेण वासुदेव इति, अधिष्ठाता तत्त्वस्य क्षेत्तः, एवमहङ्कारे सङ्कर्षण उपाख्यः, रुद्रोऽधिष्ठाता, मनसि अनिरुद्ध उपाख्य ब्रह्माधिष्ठाता, बुद्धौ प्रद्युम्न उपाख्य ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् २१ । स्वच्छत्वं भगवद्भिभूतिप्राप्तित्वम् अविकारित्वं लयविशेषप्राप्तित्वं अपांप्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्थापरा भूतसंसर्गात् प्राक्तनी सा यथा मधुरा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थः २२ अहङ्कारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति चतुर्भिः । क्रियासु शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः २३ । तस्य त्वैविध्यमाह वैकारिक इति । तस्य कार्यमाह यतोयस्मान्मन आदीनाम् भवउत्पत्तिरिति २४ । तस्मिन्प्राप्त्यव्यूहमाह सहस्रशिरससिति २५ । कर्तृत्वं देवतारूपेण, करणमिन्द्रियरूपेण, कार्यत्वं भूतरूपेण, शान्तत्वादिकं तत्कारणगुणत्वयोरूपेण २६ । मनस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह वैकारिकादितिद्वाभ्याम् । संकल्पश्चिन्तनम् विकल्पोविशेष-
 चिन्तनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भवोवर्त्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नोत्पत्तिस्तस्य संकल्पदिकार्यत्वाभावात् उपाख्यव्यूहस्यानिरुद्ध-
 स्योक्तेः २७ । शारदं शरत्कालोममिन्दीवरं नीलोत्पलं

तदिव श्यामं तच्छनैः संराध्यं वशीकर्तुमयोग्यं दुर्गह-
त्वात् २८ । बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति-
हाभ्याम् हे सति । द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति चित्त-
व्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । इन्द्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने
हृषीकाणामधीश्वर इति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पक-
ज्ञाने २९ । द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपञ्चः संशयादिः । विप-
र्यासो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो-
निद्रा, “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्तृतयः” इति पात-
ञ्जलोक्ते ३० । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसाह-
ङ्काराज्जातानि वैकारिकत्वशृङ्गानिदृष्ट्यर्थमेवकारः द्वि-
विधान्यपीन्द्रियाणि तैजसान्येवेत्यर्थः । तत्र हेतुः
प्राणश्चेति हि यन्मात्राणस्य क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञान-
शक्तिरा अतः प्राणस्य तैजसत्वात् तदीयशक्तिमता-
मिन्द्रियाणां तैजसत्वम् । तथा बुद्धेस्तैजसत्वात् तदीय-
ज्ञानशक्तिमतामपि ज्ञानेन्द्रियाणां तैजसत्वमपीत्यर्थः ३१ ।
तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिस्तत्त्वज्ञान-
तामसादिति पञ्चभिः । श्रोत्रं शब्दगमित्यादिभि-
र्विषयोत्पत्त्यनन्तरं तत्सम्बन्धमात्रं कथ्यते न तत्पत्तिः प्रागेवो-
त्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगम ३२ । शब्दस्य
लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वं अर्थाचकत्वं द्रष्टुर्लङ्घ्यत्वं कडरान्-
रितस्य द्रष्टुर्जापकत्वं तदुक्तं “लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति, न
भयः तन्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ । कि-
द्रदाहत्वमवकाशदाहत्वं बहिरान्तरव्यवहारास्पदत्वम् आत्मा
मनः । प्राणादीनाम्बिष्णुप्रत्यमाश्रयत्वं नाद्यादिच्छिद्ररूपेण
वृत्तिः कार्यमेतल्लक्षणम् । एवमुत्तरत्वापि एकेन श्लोकेन
तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं ततो-
येन महाभूतलक्षणं इत्यनुसम्भेयम् । आकाशात्त्वक्-
स्पर्शस्य संग्रहः सम्यग्ग्रहणं यथा पुंस्त्वं नियतलिङ्गत्वात् ।
यद्वा स्पर्शस्य संग्रहस्ततोभवतीति शेषः । शब्दतन्मात्रादि-
त्यादि तन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३५ । स्पर्शत्वं
स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । नभस्त्वो वायोस्तन्मात्रत्वञ्च ३६ ।
चालनं दृक्काशादेः । व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राग्निः संयोगः
द्रव्यस्य गन्धवतोष्माणं प्रति नेहत्वं यथा शीत्यादिमतः स्पर्-
शनं, शब्दस्य श्रोत्रं प्रति नेहत्वं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वम्
‘उपोद्बलकत्वं’ कर्मणा कार्येणाभिलक्षणं भावे ल्युट् । कर्म्म-
वाभिलक्षणमिति विग्रहे तु करणे ३७ । द्रव्याकृतित्वं द्रव्य-
स्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्योपसर्जनतया प्रतीतिः श-
ब्दस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः । अप्रत्यक्षद्रव्यस्य स्पर्शा-

देरपि स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्यायं
विशेषउक्तः । व्यक्तिसंस्थात्वं द्रव्यस्य या संस्था सन्निवेशः
सैव संस्था यस्य द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः । तैजस-
स्तेजस्त्वमसाधारणत्वम् ३८ । द्योतनं प्रकाशनं पचनं
तण्डुलादेः क्षुत्तट् अशनाया पिपासा च तद्द्वारेण पानम-
दनञ्च ३९ । जिह्वा रसनेन्द्रियं रसोऽहतिः नेनेति रसम-
हस्ततो भवतीत्यर्थः ४० । कषायादिषु लवणोऽपि द्रष्टव्यः ।
भौतिकानां संसर्गद्रव्याणां यणकोमधुरएव सन् अनेकधा
भिद्यते स रसइत्यर्थः ४१ । क्लेदनमाह्लीकरणं ष्टदादेः पि-
ण्डीकरणं ढप्रिदाहत्वं प्राशनं जीवनम् “आपोमयः प्राण”
इति श्रुतेः आप्यायनं तद्वैलैक्यनिवर्त्तनं उदनं ष्टुकरणम्
उन्दनमिति पाठे सण्वार्थः । भूयस्त्वं कृपादाबुद्धृतस्यापि
पुनः पुनरुद्गमः ४२ । गन्धगः गन्धं प्राप्नोति ४३ । कर-
म्भोमिश्रगन्धः यथा व्यञ्जनादीनां हिङ्गादिसंस्कारेणैव ।
पूतिर्दुर्गन्धः सौरभ्यं कर्पूरादेः, शान्तः शतपत्तादेः, उदयो-
लसुनादेः, संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्यात् यणं विभि-
द्यते स गन्धइत्यर्थः ४४ । ब्रह्मणोभावनं प्रतिमादिरूपेण सा-
कारतापादनं, स्थानं जलादिविलक्षणतया नैरपेक्षेण स्थितिः ।
धारणं जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छे-
दकत्वं प्राणिनां तत्तत्तुगुणानाञ्च पुंस्त्वादीनामुत्पन्नेदः परि-
णामविशेषः प्रकटोत्करणम् ४५ । श्रोत्रादीनां शब्दादिमा-
हकत्वमुक्तं तेषाञ्च लक्षणमेतदेव इत्याशयेनाह पञ्चभिः
श्लोकार्हेः नभसोगुणविशेषः शब्दोयस्यार्थोविषयः ४६ ।
गुणविशेषं शब्दव्यावृत्त्यर्थं दर्शयति परस्य कारणस्य धर्मः
शब्दादिः अपरस्मिन् कार्ये वायादी कारणान्वयाद्भूयते अ-
तोभावानामाकाशादीनां विशेषगुणः सर्वोऽपि शब्दादिः
भूमावेवोपलभ्यते चतुर्णां तत्त्वान्वयात्, जलादिषु यथान्वय-
मेव न सर्वम् आकाशेऽन्यान्यथाभावेन एकएवेति ४७ ।
एवं कारणोत्पत्तिसुक्ता कार्योत्पत्तिमाह सार्द्धैस्त्रिभिः ।
एतान्यसंहत्य अभिलिख्य यदा स्थितानि तदा जगदादिरोश्वरः
प्राविशत् सप्नोति प्राधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेषां प-
विशन्नितएव ४८ । अनुविज्ञेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादसौ
विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ४९ । भगवतोरूपमिति पुरुषाभेदा-
भिप्रायेण ५० । तस्मिन्ब्रह्मात्मादिविभागमाह हिरण्य-
यादिति नवभिः । उत्थाय च्यौदासीन्यं विहाय, तमाविश्य
अधिषाय । महान्वासौ देवश्चेति खं छिद्रम् ५१ । वायवा
सह वज्ररभवत् प्राविशत् । नासे निरभिद्योतां प्राणोतः
प्राणेन जतः स्यूतः सन् प्राणएतयोर्नासिकयोरुभवादित्य-

सुपङ्गः ५२ । प्राणादनन्तरं वायुः । प्राणोतइति विशेषणं सर्वोन्द्रियेषूपि द्रष्टव्यं न्यभिद्येतामिति अन्वभिद्येतामिति पाठद्वयेऽप्येकवचनार्थः । ओत्त्रं दिशः प्राविशन् ५३ । आदिशब्देन केशः ५४ । खराट् इन्द्रः । हरिर्विष्णुः ५५ । आभूतं जातम् ५६ । बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम् । गिरांपतिर्ब्रह्मा, चैत्यः चेतसः ५७ । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतसं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ५८ । विवाहदेहस्य व्यष्टिदेहं दृष्टान्तत्वेन दर्शयन् साङ्गानुक्तकथनस्य प्रयोजनमाह यथेतिहास्याम् ५९ । प्रथमं परमेश्वरेभक्तिः ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ता धीः एकाग्रचित्तं ततोयज्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं चेतसं स्वस्मिन्नात्मानं कार्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत्” ई० ।

वेदान्तिमते अत्र कश्चिद्विशेषः पञ्चदश्यासक्तः । “चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्ह्रिद्विधा च सा । सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्या च ते मते । मायाविश्वोवशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञेश्वरः । अविद्यावशगस्त्यस्तद्वैचित्वादानेकधा । सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्वाभिमानवान् । तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगावेश्वराज्ञया । वियत्पवनतेजोऽस्य भुवोभूतातिजज्ञिरे । सत्त्वाग्निः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्भोन्द्रियपञ्चकम् । ओत्त्रन्मण्डिरसनप्राणस्थसुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्वैर्हृत्तिभेदनं तत् द्विधा । मनोविमर्षरूपं स्यात् बुद्धिः स्याच्चिन्त्यात्मिका । रजोऽग्निः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि त । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे । तैः सर्वैः सहितैः प्राणोदृत्तिभेदात् ष पञ्चधा । प्राणोऽपानः समानशोदानव्यानौ च ते पुनः । बुद्धिकर्मेन्द्र्यप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते । प्राज्ञस्तत्वाभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामोशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता । समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मताशक्त्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽप्ये त्वं कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया । तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने । पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् । द्विधा विधाय चैकैकं षडङ्गा प्रथमं पुनः । स्वस्तेतरद्वितीयांशैर्वीजनात् पञ्च पञ्च ते । तैरखण्डस्तत्त्वभुवनभोग्यभोगान्नयोद्भवः । हिरण्यगर्भस्थूलोऽग्निं देहे वैश्वानरोभवेत् । तैजसा विश्वतां यातादेवतिर्यङ्मनरादयः । ते पराग्दर्शिनः । प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः । कुर्वन्ते कर्म भोगाय कर्म कर्तुञ्च भुञ्जते” ।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु “तत्र सर्गादकाशे परमेश्वरः सूक्ष्ममानप्रपञ्चवैचित्वाहेतुप्राणिकर्मसहकृतापरिमितानि रूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सञ्ज्ञामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति “तदैक्षत ब्रह्म स्थां प्रजायेयेति” श्रुतेः । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपादानि उत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दोगुणोवायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलब्धात् । नासौ भ्रमः बाधकाभावात् । इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि । एतेषु सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः ओत्त्रत्वक्चक्षूरसनप्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिरहङ्कारचित्तानि च जायन्ते । ओत्त्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वाताकवर्णान्धनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युताः अधिष्ठातृदेवताः । एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वज्रीन्द्रोपेन्द्रसूक्ष्मप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणपानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते । तत्र प्रागननवान् वायुः प्राणोनासाग्रस्थानवर्त्ती । अवागननवानपानः पायादिस्थानवर्त्ती । विषगननवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती । जडमननवानुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते “तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतमेकैकां करवाणीति” त्रिष्टुत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्यम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णांशानां वाय्वादेषु चतुर्भूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेजोऽप्यष्टिव्यंशानामपि । तदेवमेकैकभूतस्याङ्गं स्वांशात्मकं अङ्गान्तरञ्च चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् । “वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद” इति शा० सू० । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकशालानिर्वाहकं मोक्षपर्यन्तस्थाधि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणपानपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । “प्रपञ्चप्राणमनोबुद्धि

दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोग-
साधनमिति । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्य-
गर्भलिङ्गशरीरम् । अपरमक्षदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र
हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम् अक्षदादिलिङ्गशरी-
रञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः प-
ञ्चीकृतभूतेभ्योभूम्यन्तरिक्षस्वर्गमहोजनस्तपःसत्त्वात्मकस्योर्ध्व-
लोकसप्तकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातलरसातल-
महातलाख्यस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डज
खेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र
जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपञ्चादिशरीराणि ।
अण्डजानि अण्डेभ्योजातानि पक्षिपद्मगादिशरी-
राणि । खेदजानि खेदाज्जातानि यूकमशकादिशरी-
राणि । उद्भिज्जानि भूमिसुद्भिद्य जातानि वृक्षादिशरी-
राणि वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरि-
त्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदश-
पयशोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ
च साक्षात्कर्तृत्वम्, इतरन्निखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्य-
गर्भद्वारा “हन्ताहमिमांस्तस्मिन्नेति” श्रुतेः । हिरण्यगर्भो-
नाम मूर्त्तिरित्यादन्यः प्रथमोजीवः “स वै शरीरो प्रथमः
स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माये सम्य-
र्त्तत” “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्यादि” श्रुतेः । वेदा० प०
सूक्ष्मादिस्थूलभूतानोत्पत्तिमुक्त्वा ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह
आत्म पु० “उत्पाद्य स्थूलभूतानि भगवान् भूतभावनः नीरेषु
स्वात्मनो बीजं सहसैव समाजिपत् । क्षिप्रं तेन हि तद्बीजं
नीराणासुपरिस्थितम् । दधिमण्डोपमम् कालात् काठिन्य-
मगमद् धनम् । कठिना पृथिवी सेयं हृत्वा सा दृश्यतेऽधुना ।
तस्याः सारसमुद्भूतो गोलकोऽभून्महालयः । कुकुटाण्डसमा-
कारः सप्रलोकस्य संस्थितिः । अतुसंवत्सरं कालं नीरेष्वासीत्यम-
न्ततः । शुष्कालावुसमोर्नित्यं वायुनाभ्याहतोभ्यशम् । स तु संव-
त्सरे पूर्णो विभिन्नः कुकुटाण्डवत् । तदन्तःपुरुषोजज्ञे सप्र-
लोकशरीरभट् । इदं सर्वं ध्रुमानेव मृतं भावि स्थितं च
यत् । एष भोगस्य मोक्षस्य सर्वदृष्टेर्महेश्वरः । अज्ज्ञेन बध्दय-
त्येष स्थावराणि चराणि च । वक्ष्यमाणोऽस्य महिमा विज्ञेयः
सर्वदा नृभिः । पादः सर्वाणि भूतानि त्रिपादात्मनि तिष्ठति ।
महिमाश्रयभूतो यो महिम्नः सोऽधिको यथा । तथैवास्त्र
महिम्नोऽपि ध्रुमानभ्यधिकोमतः । मार्गद्वयस्य कर्त्तायं
वैदिकस्य सदा प्रभुः । प्रवृत्तेषु निवृत्तेषु स्वर्गमोक्षपुरं प्रति ।

अयमभ्यधिको यस्मात् सर्वस्वाङ्गीतिकादजः । तस्मात् वि-
राडिति प्रोक्तो विशेषाद्वाजते यतः । अधिष्ठाय पुरः सर्वा-
स्थिरजङ्गमदेहिनाम् । पूरयत्वात्मना यस्मात् अतोयमधिपू-
रुषः । यस्मादभ्यधिकः सोऽयं ब्रह्माण्डान्तःस्थितः पुमान् ।
तस्य कार्यमिदं सर्वं गिरिदेहधरादिकम् । अयं यज्ञपुमान्
हेतुर्कृष्णमयजुषामपि । रुन्दांस्तपि च सर्वाणि गायत्र्या-
दीनि जज्ञिरे । अस्मादजादयश्चापि विराजः पुरुषोत्तमात् ।
इन्द्रश्चाग्निश्च विप्राश्च सुखतोऽस्य विनिर्गताः । क्षत्रियाबाह्वत-
स्तद्वत् ऊर्ध्वो वैश्याश्च जज्ञिरे । भूमिः शूद्रास्तथा पद्भ्यां जाता
अस्य महात्मनः । चन्द्रमामनसोजातो नेत्रात् तद्वत् दिवा-
करः । प्राणात् प्रभञ्जनोजातो नाभेस्तु गगनं महत् ।
मस्तकात् स्वर्गलोकोऽयं श्रोत्राज्जाता इमादिभः । एवमन्ये-
ऽपि पुंसोऽस्मात् जाता लोका महात्मनः । इन्द्र्याणि वा तथा
कालोवसन्ताद्यात्मको महान् । देवता यजमानो वा क्रिया-
वातः परा न हि । सहस्रमस्तको देवः सहस्रेन्द्रियवानपि ।
भूतभौतिकजातं स आहृत्यात्मा परः स्थितः । बुद्धिसालिष-
मात्मानमेतस्मात् परतः स्थितम् । स्वप्रकाशमहं वेदसर्वा-
ज्ञानविवर्जितम् । नामरूपात्मकं सर्वं कृत्वाऽस्ते योषदक्षिण
शक्र ! त्वं धातवदनात् सम्यक् विज्ञास्यते भवान् । दिशोऽपि
प्रदिग्स्तद्वदधं ऊर्ध्वं स एव हि । यतस्ततोऽत्र यज्ञेन
यज्ञान्ते तेन तं दिजाः । धर्मगण्डेन तेनैते स्वर्गं यास्यन्ति
तच्छिरः । पुंसोऽस्य मूर्ध्ना स्वर्गः स्यात् चन्द्रश्चर्यो च
चक्षुषी । प्राणः प्रभञ्जनः प्रोक्तो मध्यदेहोऽन्तरिक्षकम् ।
स्थलानि विविधान्यस्य भूवागय उदीरितः । भूर्लोकस्तु
समपोऽयं पादावस्य प्रकीर्त्तितः । वक्ष्यमाणोऽय-
स्तद्वदयं चावस्यकः । स गार्हपत्यनासः स्याद्विष्णाग्निर्म-
नोमतम् । उरोवेदस्तथा दर्भांलोकजातसुरः स्थितम् ।
ओषधोवनस्पतयः शेषाः केशाः शरीरगाः । किं
बहूक्तेन शक्राद्य संक्षेपेणावधारय । यदस्ति यच्च नास्त्यत्र
तत्सर्वं स महेश्वरः” ।
काष्ठादादिमते तु आदिसर्गे पायवीयेषु परमाणुषु
सृज्यमानजीवाहवशात् क्रियोत्पद्यते सा च क्रिया
स्वाश्रयं परमाणुं परमाण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो-
द्वाणुकादिक्रमेण महान् वायुवत्पद्यते तेन नोदितेषु
तैजसपरमाणुषु क्रियोत्पद्यते तथा परमाणवः परमाण्व-
न्तरेण संसृज्यमानाः संयुज्यन्ते इत्येवंरूपेण महाभूतो-
त्पत्तिरेवं शरीराणि केन्द्रियाणि चतुर्ह्येव भुवनाण्युत्पद्यन्ते
सर्वत्र चेन्द्रोनिमित्तकारणम् । एतद्विवरणमारम्भादयन्दे

दृष्टम् । तथा च आदिर्गर्णे एतैषां सर्वेषां स्वरिः ।
 नैमित्तिकप्रलयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु येषामेव
 तादृशप्रलयदशायां नाशलोपामेव कतिपयानामिति भेदः ।
 षोडाश्वरवत् स्वरः प्रवाह्यरूपेणानादित्वेऽपि एतत्स्वरः सा-
 दित्वमपि तत्तद्विज्यक्तेरङ्गुरव्यक्तेश्च यथा सादित्वमेवमेव
 वर्तमानमङ्गुण आदिर्गर्णकाले महादेवत्त्वेरादिर्गर्-
 त्वमवगन्तव्यम् “यथेदानीमित्यादि” भागवतवचनेन “सूर्याच-
 न्द्रमसो धाता यथापूर्वमकल्पयदिति” मन्त्रलिङ्गेन च
 प्रवाह्यैवानादित्वं सूचितं न तु तत्तद्विज्यक्तेः । कर्मसापेक्ष
 सैव ईश्वरस्य स्वरूपोक्तेः पूर्वं कर्मणामभावे विचित्रस्वर-
 सम्भवः । अन्यथा वैषम्यनैर्गुण्ये ईश्वरस्य प्रसज्ये-
 याताम् जीवस्य च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।
आदीनव पु० आ+दी-भावे क्त आदीनस्य वानं प्राप्तिः वा० क
 १ दोषे, २ क्लेशे, च । कर्मणि क । १ दुर्दमे ४ परिक्रिष्टे च लि० ।
आदीपक लि० आदीपयति अन्यगृहमग्निना आ+दीप-
 णिच्-खुल् । १ परगृहस्य दाहके । “राज्ञोवधं चिकी-
 र्षेद्यस्तस्य चित्तो बधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसङ्क-
 रिकस्य च” भा० शा० ८६ अ० । २ उद्दीपके च ।
आदीपन न० आ+दीप-णिच्-ल्युट् । तण्डुलादिचूर्णमि-
 श्रितजलेन गृहादौ १ चित्ताकारलेपनभेदे (आलिपना)
 २ उद्दीपने च । [ज्ञनादौ । २ उद्दीपिते च ।
आदीपित लि० आ+दीप-णिच्-क्त । दत्तादीपने १ गृहा-
आदुरि लि० आ+दृ-अन्तर्भूतगर्थे कि । दारयितरि “वामं
 वामं त आदुरे देवोददात्वर्यमा” ऋ० ४, २०, २४ ।
 “हे आदुरे ! शत्रूणां दारयितः !” भा० ।
आदृत लि० आ+दृ-कर्त्तरि क्त । १ सादरे कृतादरे । कर्मणि
 क्त । यस्यादरः कृतस्तस्मिन् २ सम्मानिते ३ पूजिते च ।
आदृत्य लि० आ+दृ-कर्मणि क्यप् । आदरणीये १ आदर्त्तव्ये ।
 ल्यप् । २ सम्मान्येत्यर्थे अव्य० ।
आदृष्टि स्त्री प्रा० ष० । त्रिविभागसंकोचितदृष्टौ ।
आदेय लि० आ+दा-यत् । ग्राह्ये । “पञ्चाशद्भाग आदेयो
 राज्ञा पशुहिरण्ययोः” “अनादेयस्य चादानादादे
 यस्य च वर्जनात्” इति च मनुः ।
आदेवक लि० आदीव्यति आ+दिव-खुल् । द्यूतकारके
आदेवन न० आ+दिव-भावे ल्युट् । १ द्यूतक्रीडायाम्
 कण्ये ल्युट् । २ द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् ।
 द्यूतक्रीडाधारे (रुक्) ३ द्यूतफलके ।
आदेश पु० आ+दिश-भावे मज् । उपदेशे २ आज्ञायाम् “अथात

आदेशोनेति नेतोति” ङ० उ० “उत तमादेशमप्राचः” “उत
 स क आदेशः” । “आदित्योऽब्रह्मेत्यादेश” इति च ऋ० उ०
 “आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः” रघुः व्याकरण-
 प्रसिद्धे कस्यचित् वर्णादितः ३ कस्यचिद्वर्णस्योत्पत्तौ च । आ-
 दिश्यते कर्मणि घञ् । ४ आदिष्टे ५ कथिते ईउपदिष्टे क-
 स्यचित् स्थाने जाते कस्मिंश्चिद्वर्णे च “धातोः स्थान इवादेशं
 सुपीवं सञ्चरेशयत्” रघुः “आदेशप्रत्यययोः” पा० “आग-
 मादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधिः” व्या० कारि० “स्थानि-
 वदादेशोऽनलविधौ” पा० “लोपोऽप्यादेशोऽन्यते” व्या०
 का० “ज्योतिर्विदुयुक्ते ऽग्न्याशुभफले च नादेशास्तस्य निष्-
 फलाः” ढहृत्सं० । [कारके २ आज्ञाकारके ।

आदेशक लि० आदिशति आ+दिश+खुल् । १ आदेश-
आदेशन न० आ+दिश-भावे ल्युट् । आदेश “कृतोपनयन-
 स्यास्य व्रतादेशनमिष्यते” मनुः ।

आदिशिन् लि० आदिशति आ+दिश-णिनि । १ आदेश-
 कारके “कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेदितम्” रघुः २ दैवज्ञे
 गणके पु० हेम० । [३ कथनोपे च ।

आदेश्य लि० आ+दिश-कर्मणि गणत् । १ उपदेश्ये २ आज्ञायै
आदेश्य पु० आ+दिश-लृच् । कर्त्तृत्वजं प्रति ममेष्टसम्मा-
 दनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १ यजमाने, २ आज्ञा
 कर्त्तृभावे लि० स्त्रियां ङीप् ।

आद्य लि० आदी भवः दिगा० यत् । १ आदिभवे । “एत-
 दन्नाद्य गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः” । “स्वायम्भु
 वाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः” मनुः । अथौचान् द्विती-
 यदिनकर्त्तव्ये २ प्रेतश्चाहभेदे न० “मृताह्नि तु कर्त्तव्यं
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशे-
 ऽह्नि” या० स्मृ० । तस्य षोडशश्चाह्नानामादिभूतत्वात्
 आद्यत्वम् । “आह्नमग्निमतः कुर्याद्वाह्नादेकादशेऽह्नि ।
 भुवाणि तु प्रकृष्वीति प्रनीतानां च सर्वदा । द्वादश प्रति-
 मास्यानि आद्यं पायसाधिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्ये-
 तत् त्र्यह्नोऽह्नि” ऋन्दो ग० प० । निरग्नेस्तु मरणावधेयव-
 एकादशाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादशपदञ्च खजा-
 नुक्ताशौचान् द्वितीयादिनपरम् । १ प्रधाने अष्टे लि०
 “आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवम्बन्धसामिव” रघुः
 अद+कर्मणि गणत् । ४ अदनीयद्रव्यभावे लि० ५ धान्ये
 न० राजनि० तस्यादनीयत्वात् “अन्नमूत्रं हि जीवनम्”
 इत्युक्ते च जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाद्वा आद्यत्वम् । [अन्नोक्तौ च
आद्यकवि पु० कर्म० । आदिकवौ चतुर्मुखे १ हिरण्यगर्भे २ वा-

प्राद्यमाषक पु० मध्यतेऽनेन करणे षज् कर्म० । पञ्चगुह्या-
परिमाणे, (माषा) इति ख्याते “माषकः सप्त क्षणला”
इत्युक्तेराद्यत्वविशेषणम् तस्य कार्यविशेषोपयोगितया
गौणत्वाच्च सख्यत्वम् अतएव “दशार्जगुह्यं प्रवदन्ति माष-
मिति” भास्कराचार्येण माषस्य पञ्चगुह्यात्मकत्वमेवोक्तम् ।
प्राद्यबीज न० कर्म० । मूलकारणे आदिकारणे, ईश्वरे
सांख्यमते २ प्रधाने च ।

प्राद्या स्त्री आदौ भवा दिगा० यत् । १ दुर्गायां तन्त्रोक्तायां युग-
भेदे २ सुन्दर्यादौ च “सख्ये तु सुन्दरी प्राद्या, तेतायां भुव-
नेश्वरी, द्वापरे तारिणी प्राद्या कलौ काली प्रकीर्त्तिता”
सुखमाहातन्त्रोक्तेस्तासां तथात्वम् । आदिभवायां ति-
य्यादौ च । “युगाद्या वर्षष्टद्विष्टेति” ति० त० पुरा० ।

प्राद्याकाली स्त्री नित्यसंज्ञात्वान्न पुंवत् । कालसंयसनात्
काली सर्वेषामादिरूपिणी । कालत्वादादिभूतत्वात्
प्राद्याकालीति गीयते” निर्वाणतन्त्रोक्तायां परमप्रकृतौ
प्राद्यादि पु० आदिराद्यो यस्य । पञ्चम्याः स्थाने तसिप्रत्यय
निमित्ते का० वा० उक्ते शब्दगणभेदे । स च आदि, मध्य,
अन्त, प्रष्ट, पार्श्व, आकृतिगणः तेन “स्वरतो वणतो
वेति” सिद्धम् ।

प्राद्युदात्त त्रि० आदिः उदात्तो यस्य । यस्य आदिरुदात्तः
तादृशे प्रत्ययादौ । स च पाणिन्यादिभिर्दर्शितः “प्रत्ययः”
इत्यधिकारे “प्राद्युदात्तः” पा० असति अपवादे सर्वोऽपि
प्रत्यय प्राद्युदात्तः । कर्त्तृमत्व तेति उदात्तः । “स्वपादि-
हिंसानामच्यनिटि” पा० अदाद्यन्तर्गणस्वपादेहिंसस्तेष्व अ-
निटि अजादौ लसर्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा । स्वपनि
इत्यत्र स्वेत्यस्य वा उदात्तता । “अभ्यस्तानामादिः” पा०
मूर्ध्वोक्तविषये अभ्यस्तसंज्ञकानामादिरुदात्तः । दधति, इत्यादौ
देत्यस्योदात्तता “अनुदात्ते च” पा० अविद्यमानोदात्ते ल
सर्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि अनजा-
दावपि देत्यस्योदात्तता “आदिर्णसुल्यन्यतरस्याम्” पा०
अभ्यस्तानामादिर्णसुलि परे उदात्तो वा । लोलूयं लोलूयम्
पक्षे लिङ्स्वरः । “अचः कर्त्तृयकि” पा० कर्मकर्त्तरि यकि
परे उपदेशेऽजन्तानामादिरुदात्तो वा । लूयते केदारः
स्वयमेव । “सर्वस्य सुपि” पा० सुपि परे सर्वशब्दस्य आदि-
रुदात्तः सर्वे अत्र सेत्यस्योदात्तता । “ज्जित्यादिनिष्प्रम्” पा०
जिदन्तस्य निदन्तस्यादिरुदात्तः । व्यञ्जोञ्जिप्वात् तदन्तस्यादि-
रुदात्तः “पथिमथोः सर्वनामस्थाने” पा० अनयोरादिरुदात्तः
सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः पेत्युदात्तः । “ज्योनिवासि” पा०

निवासार्थं ज्यस्यादिरुदात्तः । “जयः करणम्” पा०
करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः । “दृषादीनाञ्च” पा०
एषामादिरुदात्तः ! दृष जन ऊपर अहं ह्यय गय नय ताय
तय चय अम वेद रुद अंश गुह्य (शमरणी संज्ञायाम्)
(संभतौ भावकर्मणोः) । मन्त्र शान्ति काम याम तारा धारा
कारा वह कल्प पाद । “आकृतिगणत्वात् अविहितल-
णमाद्युदात्तत्वं दृषादिषु चोयम्” सि० को० । “संज्ञाया-
सुपमानम्” पा० चञ्चे व चञ्चा । “निष्ठा च ह्यजनात्” पा०
निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तः नत्वाकारान्त ।
दत्तः । आकारस्तु स्नातः । “शुष्कष्टौ” पा०
एताप्राद्युदात्तौ असंज्ञायाम् “आशितः कर्त्ता” पा०
कर्त्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः “रिक्ते विभाषा”
पा० रिक्तस्यादिरुदात्तः असंज्ञायाम् । “जुष्टा-
र्पिते च छन्दसि” पा० एतो प्राद्युदात्तौ असंज्ञायाम्
“युष्मदक्षदोर्ङसि” पा० अनयोः ङसि परे आदिरुदात्तः ।
“ङयि च” पा० अनयोर्ङयि परे आदिरुदात्तः । “यतोऽ-
नावः” पा० यत्प्रत्ययान्तस्य ह्यव आदिरुदात्तः नावं विना ।
गयम् कास्या । “ईडवन्द्यहसदुहं गयतः” पा० गताद्
नानामेषामादिरुदात्तः । “विभाषा वेखिवन्वानयोः” पा०
एतयोरादिरुदात्तः । “त्यागरागहासकुह्यउक्तयानाम्” पा०
एषाम् आदिरुदात्तः । फिट्स्त्वान्नान्तवाचायैरन्येऽपि
प्राद्युदात्ता उक्ता यथा “दक्षिणस्य सार्धौ” फि०
स्याङ्गार्थकदक्षिणशब्दस्यादिरुदात्तो वा दक्षिणोबाहुः “छ-
न्दसि च” फि० “शुक्लगौरयोरादिः” फि० “अनयोरादि-
रुदात्तः “अङ्गुष्ठोदकवक्त्राणां छन्दस्यन्तः” फि० लोके तु
आदिरुदात्तः । “अथादिः प्राक् शकटेः” फि० २ पादे १ स्त्र० ।
अधिकारोऽयम् शकटिशकट्योरिति यावत् । “ह्रस्वान्तस्य
स्त्रीविषयस्य” आदिरुदात्तः स्यात् । वलिः तनुः । “नब्-
विषयस्थानिसन्तस्य” २ । वनं वयः । इमन्तस्य तु सर्पिः । नप्
नपुंसकम् । “दृषधाम्यानां च द्व्येषाम्” ४ । द्व्यचामित्यर्थः ।
कुशाः, काशाः, माषाः, तिला, बह्वचान्तु गोधूमाः । “नः
संख्यायाः” ५ । पञ्च, चतस्रः । “स्नाङ्गशिष्टामदन्ता-
नाम्” ६ । शिट् सञ्चेनाम, “कस्याभ्यां चुचुकादधि” “ओ-
ष्टाविव मधु” “विश्वो विहायाः” । “प्राणिनां कुपूर्वम्” ७ ।
कधर्मात् पूर्व आदिरुदात्तः । काकः, ठकः, “शुक्लेषु
जे” । प्राणिनां किम्, “लीरसर्पिर्मधूदकम्” । “अयु-
वस्यं कृत्विमाख्या चेत्” ८ । खयि परे उवर्षसुदात्तः स्यात्,
कन्दूकः, “उनर्ज्जमन्तानाम्” ९ । उन । “वरुणं वोऽरि-

शादसम्" । ऋ । "स्वसारन्वाङ्गणै" । वन् । "पीवानं ।
मेवम्" । "वर्णानान्त्यतिनितानानाम्" १० । आदि-
दात्तः, एतः हरिणः, शितिः, पृश्निः, हरित् ।
"ह्रस्वानस्य ह्रस्वमन्व ताच्छील्ये" ११ । ऋद्धिर्जं ह्रस्वा-
न्त्यादिभूतं ह्रस्वसदात्तं स्यात् । मुनिः । "अक्षसादे-
वनस्य" १२ । आदिर्दात्तः, "तस्य नाक्षः" देवने तु
"अक्षैर्मा दीव्य" । "अङ्गिं स्यासमद्योतने" १३ । अङ्गो याम-
स्य, समेऽङ्गके तु अङ्गं पिप्पल्याः । "पीतद्गुणानाम्"
१४ । आदिर्दात्तः, पीतद्गुः, सरलः । "यामा-
दीनाञ्च" १५ । यामः, सोमः, यामः । "लुघन्त्यो-
पमेयनामधेयस्य" १६ । चञ्चो चञ्चा, स्किगन्त्येति पा-
ठान्तरम् । स्किगिति लुपः प्राचां संज्ञा । "न वृक्षपर्वत-
विशेषव्याप्तिसिंहमहिषाणाम्" १७ । एषासुपमेयनाम्ना-
मादिर्दात्तो न । ताल इव तालः, मेरुरिव मेरुः,
व्याघ्रः, सिंहः, महिषः । "राजविशेषस्य यमन्या चेत्"
१८ । यमन्या वृद्धः, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्यु-
दाहरणम् । "स्त्रीविषयवर्णानुपूर्व्याणाम्" २० ।
एषान्वयाणामाद्युदात्तः, स्त्रीविषयः, मल्लिका, वर्णः,
श्वेनी, हरिणी, अद्युग्धात् पूर्वोऽस्येपान्ते अद्यु-
पूर्वाः, तरजुः । "शङ्कनीनाञ्च लघुपूर्वम्" २१ । पूर्व
लघु उदात्तं स्यात्, ककुटः, तित्तिरिः । "नर्तुप्राग्या-
ख्यायाम्" २२ । यथा लक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वञ्च, वसन्तः,
ककशासः । "धान्यानाञ्च वृद्धजान्तानाम्" २३ । आदिर्-
दात्तः, कान्तानाम्, श्यामाकाः, घान्तानाम्, राज-
मापाः । "जनपदगृहानामपान्तानाम्" २४ । केकयः,
"हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्व्वं वा" २५ । हयिति
हलः संज्ञा । पल्लम्, शल्लम्, हयादीनां किम् एकलः
असंयुक्तेति किं मल्लः । "द्रगन्तानाञ्च द्विषाम्" २६ ।
आदिर्दात्तः, क्षपिः एतानि २पादस्थानि । "मक-
रवृद्धपारेवतवितस्तेष्वार्जिद्राक्षः कलोमाकाशायुतया का-
शीनामादिर्वा" २७, । एषामादिर्द्वितीयो वा उ-
दात्तः । मकरः वृद्धः । "कन्दसि च" १० । अमकराद्यर्थ
आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्तं
चेयम् । "कदेमादीनाञ्च" ११ । आदिर्द्वितीयं बोदा-
त्तः । "सुगन्धितेजनस्य ते वा" १२ । आदिर्द्वितीयं
ते शब्दश्चेति पर्यायेण बोदात्ताः । "नपः फलान्ता-
नाम्" १३ । आदिर्द्वितीयं बोदात्तम् । राजादनफलम् ।
"रैषान्तस्य हलादेरादिर्वा" १४ । हलोपा लाङ्गलोपा ।

उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदय-
हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्" १८ । "एषामादिर्दात्तः
स्यात् । "महिष्याषाढयोर्जायेदकाख्या चेत्" २० । आदि
र्दात्तः, "महिषी जाया" आषाढा उपदधाति । एतानि
२पादस्थानि । "निपाता आद्युदात्ताः" फि० ४, १२ ।
साहा "उपसर्गाद्याभिर्वर्जम्" फि० ४, १३ ।
तथा च पाणिनिशान्तनवाचार्यादिभिर्व्यादेर्दात्तत्वं
विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।
आद्युन त्रि० आ+दिष-क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिके (पेटुक्)
जिगीषावर्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्युतः ।
जिगीषया देवनकर्त्तरि । [मावधिशेषपर्यन्ते ।
आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्तः अन्तपर्यन्तः । प्रथ-
माधमन न० आधीयते आ+धा-कमनन् । बन्धकदाने
आधौ, । "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यस्य वाप्यपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्" स्मृतिः
"एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्" स्मृतिः
एकोऽह्मनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" कात्या० स्मृतिः
आधिगच्छेऽस्य विवृतिः ।

आधमर्ण्य न० अधमर्ण्यस्य भावः कर्म वा घञ् । ऋणग्रहणे
अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे "आवश्यकाममर्ण्ययोर्णिनिः" पा० ।
आधर्मिक त्रि० अधर्मं चरति ठञ् । अधर्मशीले दैववशात्
अधर्मानुजातरि तु नास्य साधुत्वम् । अधार्मिक इत्यत्र
तु न धार्मिक इति विग्रह इति भेदः ।
आधर्षे पु० आ+धृष-भावे घञ् । १तिरस्कारे २बलादुपीडने च
आधर्षण न० आ+धृष-भावे ल्युट् । १आधर्षे २बलादुपीडने ।
आधर्षित त्रि० आ+धृष-क्त अवैयात्ये इट् गुणश्च । १अवमा-
निते २तिरस्कृते ३बलात्कारेणाभिभूते च "स्मृत्याचारव्य-
मेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेराज्ञे व्यवहा-
रपदं हि तत्" या० स्मृतिः भाष्ये तु आधृष इत्येव ।
आधर्ष्य त्रि० आ+धृष-णिच्-यत् । १अवमाननीये २बलात्
पीडनीये ३दुर्वले च भावे यत् । ४ दुर्वलत्वे न० । "आध-
र्ष्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे सान्निष-
त्तत्वं प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः" नार० । "आधर्ष्यं
दुर्वलत्वम्" व्य० त० रघु० ।

आधान न० आ+धा-भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्वकं वज्रादेः
स्यापने १अग्नप्राधाने २गर्भाधाने च । "आधाने सोम-
पाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" प्रा० त० पु० "भार्यायै पूर्व्व-
मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्

सुनराधानमेव च" मनुः । विद्यमानपदार्थेषु गुणान्तरस्य
 इकरणे "प्रजानां विनयाधानात् रक्षणादुभरणादपि" रघुः
 सतो गुणान्तराधानं प्रतियतः" सि०कौ० । ४निवेशने
 "गुणोविशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः" सा०द० । ५बन्धक-
 दाने च "आधानं विक्रयञ्चैव दानं नैव समाचरेत्" स्मृतिः ।
 "विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणा दश" या०स्मृतिः
 अग्न्याधानञ्च विवाहसमये कर्त्तव्यं यदि तत्त्वाहितान्तेः
 प्रमदादिना नाशः तदा पितृभरणोत्तरमेव कर्त्तव्यं सति तु
 पितरि नैव कर्त्तव्यमिति, तत्र कालनक्षत्रादिविशेषाच्च
 निरूपयसिन्धौ दर्शिता यथा "प्राजापत्ये पूषभे सद्दिवे
 पुष्यज्येष्ठस्यैन्दवे कृत्तिकासु । अग्न्याधानं ह्युत्तराणां
 त्रयेऽपि चित्वादिष्वे कौर्तितं गर्गसुख्यैः" रत्नमा०
 आश्वलायनः "अग्न्याधेयं कृत्तिकासु रोहिण्यं मृगशिर-
 सि फाल्गुनीषु विशाखयोः उत्तरयोः प्रौष्ठपदयोरेतेषां
 कर्त्तव्यं सन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत, योऽध्वर्षाशरत्-
 सु जलियवैश्योपकृष्टः" यस्मिन् कर्त्तव्यं सित्वादादधीत
 सोमेन यज्यमाणो नर्त्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रम्" सोमाधाने ऋत्वा-
 द्यनालोचनमात्तपरम् "अथो खलु यदैवेनं अश्वोपनमेदयाद-
 धीत सैवास्याधिरिति सोमेन यज्यमाणो नर्त्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं
 तदेतदार्त्तस्यातिवेत्तं वा अश्वयुक्तस्य भवतीति" बौधायनोक्तेः
 मदनरत्ने दृष्टगार्ग्यः "पुष्याग्नेयत्पुत्तरादित्यपौष्णज्येष्ठा-
 चित्वाकैर्दिवेषु भेषु । कुर्युर्वज्राधानमाद्यवसन्तयोऽष्टोष्ठा-
 न्नेष्वेव विप्रादिवर्षाः" कालादर्शे "अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमा-
 सावप्युत्तरायणे । उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।
 सोमं च पशुबन्धञ्च सर्वांश्च विकृतीरपि । सोम्यायने यथा-
 कालं विदध्युर्गृहमेधिनः" पारस्करः "आवसथ्याधानं दार-
 काखे दायाद्यकाल एकेषामिति" दायाद्यकालो विभागकालः
 मदनरत्ने व्यासः "अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।
 धितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः । योऽगृहीत्वा विवा-
 हाग्निं गृहस्य हति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दद्या-
 पाको हि स स्मृतः" । ज्येष्ठभ्रातरि पितरि वा साग्नौ
 कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽग्न्याभावेऽपि न दोषः तदाह तत्त्वैप
 गार्ग्यः "पितृपाको जीवी वा भ्रातृपाको पजीविकः ।
 ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना" । इदञ्चाधानं
 ज्येष्ठेऽकृताधाने न कार्यम् "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते
 योऽप्यजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविज्ञिस्तु पू-
 र्वज" इति मनुशतातपोक्तेः आर्त्तेऽप्येवम् "सोदर्ये तिष्ठति
 ज्येष्ठेन कुर्याद्धारसंप्रहम् । आवसथ्यं तथाधानं पतितस्तु

तथ भवेदिति" तत्त्वैव गार्ग्योक्तेः आज्ञायां त्वदोषमाह
 सुमन्तुः "ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत् ।
 अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा" एङ्गवसिष्ठः
 "अप्यजस्तु यदाऽग्निरादध्यादनुजः कथम् । अप्यजो-
 ऽनुमते कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि" । हारीतः "सोद-
 राणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते
 नाग्निहोत्रेण नेच्छया" । अधिकारिणोऽपि भ्रातरनुज्ञया
 कुर्यादिति मदनपारिजातः विवाहसुखतुजयापि मेत्यर्थः
 सोदरोक्तेरसोदराणां सापत्नदत्तकादीनां न दोषः । दत्तक-
 स्थापि सोदरविवाहाभावेऽदोष एव तदाह हेमाद्रौ वसिष्ठः
 "पितृव्य पुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा दाराग्निहोत्रं
 संयोगे परिविन्दन्न दुष्यति । परनारीसुताः दत्तकादयः । दे-
 शान्तरे विशेषमाह सएव" अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठ-
 भ्रातरमग्निर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवतीति" क्लीबा-
 दावप्यदोषमाह कात्यायनः "देशान्तरस्थस्त्रीवैकृष्टपणान
 सहोदरान् । वेद्यानिष्ठांश्च पतितश्च द्रुतव्यातिरोगिणः ।
 जडमूकान् बधिरकुञ्जवामनखड्गकान् । अतिदृढान् भार्यांश्च
 कृषिसक्ताञ्च पश्य च । धनदृष्टिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुटिलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति" अपराकैऽपि
 "उन्मत्तः क्लिप्तिपी कुम्भी पतितः क्लीवश्च वा । राज्य-
 क्षामयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितम्" एवं
 ज्येष्ठेऽपि हस्तादावपि न परिवेत्तव्यम् तदाह त्रिकाण्ड-
 मण्डनः "दर्शेष्टं पौर्णमासेष्टं सोमेज्यामग्निसंप्रहम्
 अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थिते । न कुर्याज्जनके
 ज्येष्ठे सोदरेऽचाप्यकुर्वति । सेतुजादावभीजाने विद्य-
 मानेऽपि सोदरे । नाधिकारविधातोऽस्ति भिक्षोर्दर्थेऽपि
 चौरसे । पङ्गवबन्धमूकबधिरपतितोन्माददूषणे । संन्यस्ते-
 ष्विहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे । जनके सोदरे
 ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियामिति" "आरोहतं दशतं शकरीर्मे-
 भेत्याधान मन्त्रवर्णाञ्च शकरीरकुम्भीः तन्वरेतेऽप्युक्तम्" अङ्ग-
 वैकल्यात्पूर्वमाहिताग्निहोत्रेऽधिक्रियेतैव नित्येषु । आधानान्त-
 न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" । एवं चतुरङ्गुलेऽपि, पङ्गुलु
 काण्यविषादेरस्यैवाधिकारः एकादशसु दशान्तर्गतेः य-
 रीरकार्थ्यं वा विप्रतिषिद्धमिति" फिरण्यकोशसूत्रे कर्मा-
 यक्तिहेतोरेवाङ्गवैकल्यस्य निषेधात् अतएव द्वाह्यायणसूत्रे
 याज्जस्य प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैरिति श्रुत्याङ्गस्याधिकार उक्तः ।
 अपराकै उच्यताः "पिता पितामहोयस्य अप्यजो वाध कस्य-
 चित् । तपोभिहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने" पितृराज्ञाया-

मध्यदोषमाह मदनरत्ने सुमन्तुः “पिता यस्य त्वनाधानं कथं
 हुत्वस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यदेति”
 नाधानं कृतमित्यर्थः एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु “पितुः
 सत्यप्रवृत्तज्ञाने नादधीत कदाचनेति” तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्” ।
 एवं कृतिरूपाधाराधारानस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणादाधानं
 नित्यमेव । एतेन कलिवर्ज्येषु आदित्यपुराणेऽग्निहो-
 त्रस्योत्कोत्तनदर्शनेन गौडानां तदनाचरणभनाचार
 एव कृतितः पुराणस्य दुर्बलतया कृतिविहिताधानस्य
 बाधकत्वायोगात् “नैवानाहिताग्निर्ज्येतेति” श्रुतेः
 सर्वप्रपञ्चया बलवत्त्वाच्च । तेन ऋत्युकालात् पूर्वमभ्या-
 धानं कर्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ।
 आधानस्वरूपादिकम् आश्व० श्रौ० सू० नारायणीयट्यो-
 दर्शितं यथा “अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि” सू० १२ ।
 अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरूपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृ-
 तीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं कृत्वा कर्त्त-
 व्यानोत्यर्थः । तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति । वितानेषु
 भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः । वितानशब्दो-
 ऽस्मिन् सूत्रे भावसाधनोऽग्नौनां विस्तारवाचो, पूर्वस्मिन्-
 स्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः । एतदुक्तं
 भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि श्रौतानि क-
 र्माणि, अग्नयस्त्वाधानसाध्याः, तस्यादाधानप्रभृतित्वं
 सिद्धं श्रौतानां कर्मणाम् । बलवचनं सर्वश्रौतपरिग्रहार्थं
 सर्वाणि श्रौतान्याधानादूद्भिमेव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि,
 श्रौतमाधानादर्थगित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्मार्थत्वनिरा-
 करणेनान्यर्थत्वमर्थात् साधितं भवति । तद्यदि कर्माणि
 स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्,
 यस्य परस्तादाधानं स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विह-
 न्येत । आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः । अतो बल-
 वचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति । तस्यादनाहि-
 तान्तेः क्षामयत्यादयो न भवन्ति, अवकीर्णना पश्चाद्य-
 र्थसाधानं न कर्त्तव्यं, साधितं भवति न परस्तात्” उक्तिः
 “अग्न्याधेयम्” १, ३, ८, सू० प्रथमप्राप्तिमाधानमुच्यते ।
 विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्भक्तैर्गार्ह-
 पत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमु-
 च्यते । अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः
 ८ उक्तिः । कस्मिन् काल इत्याह । “कृत्तिकासु रोहिण्यां
 ऋगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोः उत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः”
 १० सू० । एतेषां कस्मिन्चित् ११ वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण

आदधीत” १२ । श्रीश्रवर्षाशरत्तु च त्रिवर्षोपक्रुष्टाः १३ ।
 यस्मिन् कस्मिन्चिद्वतावादधीत” १४ । सूत्राणि एषां
 नारायणीया उक्तिः “फल्गुनीष्विति पूर्वं उत्तरे च
 ऋद्धेते, अविशेषाद्बलवचनाच्च । प्रोष्ठपदास्तरे एव ।
 अतः सप्त एतानि नक्षत्राणि, तेषामेकस्मिन्क्षत्रे-
 ऽग्न्याधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः १० । एतेषां कस्मिन्-
 चित् पर्वणि । एवमेतत्पूर्वमर्थतो द्रष्टव्यम् । उत्तरञ्च
 सूत्रं “वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत” इति । एवं
 कृते सर्वमनुगुणं भवति एतेषां नक्षत्राणां कस्मिन्चिद्वत-
 पर्वणि वाग्न्याधेयं कर्त्तव्यमिति दं सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चय-
 मग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति । पूर्वसूत्रान्तु केवलं
 नक्षत्राणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति । अतो द्वौ पक्षौ
 स्तः । समुच्चयस्य प्रथमः कल्पः । तदसम्भवे केवलं
 नक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः । इदं कल्पद्वयं सोमाधान-
 वर्जितेषु सर्वेष्वेवाधानेषु भवति ११ । इदमपि सूत्रमर्थत एव
 भवति । अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुणकमाधानं विधीयते १२ ।
 वैश्वस्तकर्मोपजीवी उपक्रुष्ट इत्युच्यते । अस्मिन् सूत्रे
 तीक्ष्णमाधानानि विधीयन्ते । श्रीश्रे चतुर्विंशत्युणकं, वर्षासु
 वैश्वगुणकं, शरदि उपक्रुष्टगुणकञ्च । एते वसन्तादयः
 शब्दा ऋतुवाचकाः । ऋतवो नाम षट् । वसन्तश्रीश्रवर्षा
 शरद्वेगन्तशिशिराः । ते च चैत्रमासमारभ्य द्वौ द्वौ मासा-
 दतवः । वसन्तादयो मासाश्चैत्रादय एव १३ । आदधीतेति
 स्थिते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कल्पोऽयमाधानविधिरिति
 दर्शयति । अत्रापि सुमूर्धोः सर्वेष्वृतुषु आधानं क-
 र्त्तव्यं “नैवानाहिताग्निर्ज्येतेति” । इदञ्चापरमाधानं, पू-
 र्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्वनक्षत्रविधये उपसं-
 र्तव्याः, न पर्वतुस्त्रातन्त्रेषां आधानस्य कालविधयो भवेयुः ।
 अत एव सूत्रकारः पर्वनक्षत्रविधीनाम्बुविधिभिः स-
 म्यङ्गानामेवाधानकालताम्रदर्शनार्थमेवैतेषां कस्मिन्चिद्वसन्त
 इति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधौ सूत्रे उत्तरसूत्राय पठि-
 तव्यम् ऋतुशब्दं व्यतिष्यज्य पठितवान् । पर्वनक्षत्रविध्यो-
 ऽर्हत्विध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति, तत्रैव तयोस्त-
 भावदर्शनमिति १४ । “अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेदन-
 वेत्तमाणः १६ । यो अश्वत्थः शमीगर्भ आहरोह त्वेषसा । तं
 त्वाहरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति, पूर्णाङ्ग-
 त्तमग्न्याधेयम् १७ । यस्या गर्भः शमीगर्भः । शमीगर्भाद्-
 अश्वत्थादरणाहुरणं कुर्यात् । तज्जाधानार्थम्, आहुरणे कृते
 अश्वत्थस्या अरण्याहुरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानो-

ऽप्यनेन सन्नेषाहरेत् । अन्नेषमाणः पृष्ठतोऽन्नेष-
माणः । अयञ्चापरोऽर्थः कुर्यां न कुर्यामिति नान्यदेष-
कमाणः, अध्यवसिताधान इत्यर्थः १६ । पूर्णाहुतिरन्ने यस्य
तत् पूर्णाहुत्यन्तम्, अग्नप्राधेयं कर्तव्यम् । तज्ज्ञानप्राधेय-
मरण्याहरेणादि पूर्णाहुत्यन्तं भवतीत्यर्थः । अस्य सूत्रस्य
प्रयोजनं पूर्णाहुत्यन्ते आहिताग्नित्वप्राप्तिः । कथमिति चेत् ।
श्रुतावेवमान्नातम् । “अग्नयः पुरुषार्थसाध्याः” इति
प्रस्तुत्य “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्येवमादीनि व-
सन्तादिकालानि ब्राह्मणादिकर्तृकाणि कर्तृगामिक्रियाफल-
युक्तानि निरधिकाराणि आधानानि विधाय, “ततोऽ-
रणी आहरेत्, सम्भारान् सम्भरेत्, अग्नयायतनानि
कुर्यात्, केशशस्त्रं वपेत्, ब्राह्मौदनिकसौपासनिकं निद-
ध्यात्, तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत्, समिध आदध्यात्,
आयतनेषु सम्भारान्निदध्यात्, ब्राह्मौदनिकमरण्योः समा-
रोप्य मथित्वा गार्हपत्यादीनादध्यात्, तत्र काश्चित्, स-
मिध आदध्यात्, अग्निहोत्रं जुहुयात्, पूर्णाहुतिं
जुहुयात्, तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् तदहरेव,
तदहरादिसंवत्सरान्तानां कालानां कस्मिंश्चित् काले पव-
मानहवींषि निर्वपेद् ततश्चान्यानि हवींषि” इति १७ ।
एवञ्च विवाहशदपुस्तके बौधायनवचने अन्यतराभावे कार्या
प्रागग्नप्राधेयेति पाठे दृष्ट्वाऽन्यथा मया व्याख्यातम् प्राग-
ग्न्याधेयादिति पाठे तु अग्नप्राधेयात् अग्नप्राधानात् प्रागि-
त्यर्थः इति बोध्यम् अयमेव पाठः समीचीनः प्रति-
भाति एतच्च उद्वाह्यगृहे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यामः । आ-
धानप्रयोगश्च शास्त्रभेदेन प्रकृतिविशेषे विस्तरतोऽज्ञेयः ।
सोमाधाने विशेषश्च विस्तरभयाद्भोक्तः आश्व० श्रौतसूत्रादौ
ज्ञेयः । कात्या० श्रौ० सूत्रे, आधाने रथकारस्याधि-
कारमाह “रथकारस्याधाने” कात्या० १, १, ६ । आधान
पूर्वकत्वादप्यत्रापि तस्याधिकारः यथोक्तं मित्ता० “जत्वियेण
वैश्यायासुत्पादितोमाहिष्यः वैश्येन शूद्रायासुत्पादिता
करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारोनाम जात्या-
भवति तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्यं वचनात् यथा ह
शङ्कः । “जत्वियवैश्यानुलोमानन्तरितोत्पन्नजोरथकारस्त-
स्याध्ययनेज्यादानोपनयनसंस्कारक्रियाश्चाप्रतिनिष्ठाः” एव-
मेव कर्कटसौ स्थितम् । इत्येत्यर्थे भावे षञ् । २ आधाने पु०
आधाय अव्य० आ+धा-ल्यप् । १ स्थापयित्वात्यर्थे २ आधानं
आधायक त्वि० आ+धा-ण्वल् । आधानकारके ।
आधानिक पु० आधानं गर्भाधानं प्रयोजनस्य ङञ् ।

गर्भाधाननिमित्ते वेदविहिते गर्भपातसंस्कारभेदे ।
आधार पु० आ+ध-आधारे षञ् । १ अधिकरणे, आश्रये,
“अपामिवाधारमनुसरङ्गम्” कुमा० “वराचराणां भूतानां
कुलिराधारतां गतः” कुमा० “वसर्गाधारस्तेजयोगाद्यथा
दीपस्य संस्थितिः” या० सूतिः । २ व्याकरणप्रसिद्धे औप-
स्तेपिकवैषयिकाभिव्यापकाख्येऽधिकरणकारके, शस्यस-
म्पादनार्थं जलरोधनार्थं श्वश्वने दृक्षसैकार्थं जल-
धारणार्थं ४ आलम्बात्ते च । “आधारबन्धप्रमुखैरिति रघुः” ।
“आधारोऽधिकारणम्” पा० अधिकारणञ् साक्षात्परम-
रथा वा क्रियाश्रयः अधिकरणशब्दे विवृतिः तच्च त्रिवि-
धम् औपस्तेपिकवैषयिकाभिव्यापकभेदात् । तत्र औप-
स्तेपिक एकदेशसम्बन्धः यथा कट आस्ते । वैषयिकः मोक्षे
इच्छास्ति । अभिव्यापकः तिलेषु तैलमस्ति । सुगन्ध-
बोधकारस्तु ‘सामीप्यास्तेष्विषयैर्व्याप्राधारश्चतुर्विध इति
सामीप्यसम्बन्धेनाप्याधारतेत्याह । तच्चिन्त्यम् “गङ्गायां
घोषीवसतीत्यादाविव लक्षणयैव गङ्गासमीपतीरस्योपस्थितौ
न तस्य विभक्त्यर्थत्वमिति” पाणिनीयाः । ५ तन्वोक्ते षट्-
चक्रमध्ये आद्यचक्रस्याधारे ‘आधारे लिङ्गनाभौ तदनु च
हृदये तालुमूले ललाटे’ आनन्दलहरी । आधारस्य भावः
तत् आधारता सम्बन्धविशेषेण पदार्थविशेषस्याधेयतासम्पा-
दके धर्मविशेषे तथा च आधारता आधेयतायाः निरु-
पिका आधेयता च आधारताया इति तयोः परस्पर
निरूप्यनिरूपकभावः आधारताया अनतिरिक्तवर्तिधर्म
आधारतावच्छेदकः । एवमाधेयताया अनतिरिक्तवर्ति
धर्म आधेयतावच्छेदकः यथा संयोगेन घटाधारे
भूतले भूतलत्वसाधारतावच्छेदकं भूतलाधेये घटे च घटत्व
साधेयतावच्छेदकम् तयोश्चावच्छेदकत्वात् ताभ्यामाधार-
ताऽऽधेयता चावच्छिद्यते यथा घटत्वावच्छिन्ना घटनिष्ठा
ऽऽधेयता तथा भूतलत्वावच्छिन्ना भूतलनिष्ठाऽऽधारता इति
नव्यनैयायिकानां रीतिः आधार+त्व । तदर्थं न० ।
आधारशक्ति स्त्री आधारस्य शक्तिः । सर्वधारशक्तिरूपायां
परमेश्वरशक्तौ १ मायायां २ प्रकृती च तन्वोक्तायां मूला-
धारस्थायां कुण्डलिन्यां ३ परदेवतायाम् । ४ पीठपूजनीय
देव भेदे च “आधारशक्तिं प्रकृतिसित्यादि” प्रकृत्य “प्रण-
वादिनमोऽन्नेन पीठशक्तौः प्रपूजयेत्” तन्त्रसा० पीठशक्ति-
शब्देऽस्य विवृतिः ।

आधाराधेयभाव पु० आधाराधेयश्च तयोर्भावः ।
एकस्य यदपेक्षया आधारत्वम् अपरस्य तदपेक्षयैव यत्

आधेयत्वं तादृशे सम्बन्धभेदे । यथा घटभूतलयोः ।
आधि पु० अधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन
 आ+धा-कि । मानसदुःखकारके व्यथाभेदे “नाध-
 योव्याधयः क्लेशादैवभूतास्तद्देवः” भा० प्र० । “यान्येवं
 गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः” शकु० ।
 आधिदैविकशब्देऽस्य विवृतिः । ईषत् अधिक्रियते
 उत्तमस्योऽल आ+ईषदर्थे धा-अधिकारार्थे आधारे कि
 आधीयते ऋणशोधनार्थम् आ+धा-कर्मणि किवा
 ऋणशोधनार्थं प्रतिभूस्थानोयतया बन्धकत्वेन उत्तमस्य
 समीपे अधमर्णेनाधीयमाने उत्तमस्य ईषत्स्वत्व-
 हेतुभूतव्यापारविशिष्टे २३व्येऽस्य विवृतिः भिता० ।
 “धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतु प्रतिभूराधिय । यथाह ना-
 रदः । “विश्वम्भहेतु इवावत् प्रतिभूराधिरेव चेति” । तत्र
 प्रतिभूर्निर्दिष्ट इदानीमाधिनिर्दिश्यते । आधिर्नाम गृही-
 तस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णाधिक्रियार्थं
 आधीयत इत्याधिः स च द्विधैव कृतकालोऽकृतकालश्च पुन-
 र्यकैकशोद्विभिधः गोप्योभोग्यश्च । यथाह नारदः । “आधि-
 क्रियतइत्याधिः स विज्ञेयोद्विहलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च
 यावद्देयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्योभोग्यस्त-
 यैव चेति” । कृतकाल आधानकाल एवावधिन् काले
 दीपोत्पत्तादौ मयायमाधिमोक्तव्योऽन्यथा तदैवाधिर्भ-
 विष्यतीत्येवं निर्दिष्टे कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्योभो-
 चयितव्यः इत्यर्थः । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम्
 उद्यतोपनियतः स्थापितइत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतोयाव-
 द्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिर्दिष्टकाल इत्यर्थः
 गोप्योरक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह । “आधिः
 प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न सृज्यते । काले काल-
 कृतोनश्येत् फलभोग्यो न नश्यति” या० । प्रयुक्ते धने
 स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन
 द्रव्यदानेन न भोच्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्र-
 योक्तुः संभवति । कालकृतः कृतकालः आहिताग्न्या-
 दिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले
 निर्दिष्टे प्राप्ते नश्येत् द्विगुणात्प्रागूर्ध्वं वा । फल-
 भोग्यः फलः भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः जेताराभादिः
 स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च
 तत्कालातिक्रमे नाशउक्तः “काले कालकृतोनश्येदिति ।
 अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशभावउक्तः “फलभोग्यो न नश्य-
 तीति” पारिषेप्यादाधिः प्रणश्येत्तद्विज्ञेयतदकृतकालगोप्याधि-

विषयमयतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निर्दिष्टकालातिक्रमेण
 च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् इहस्यतिवचनात्
 “हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बन्धकस्य
 धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनन्दन्वा
 ऋणो बन्धमवाप्नुयादिति” । नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम्
 अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचन-
 विरोधाच्च “नचाधेः कालसंरोधाद्विसर्गोऽस्ति न विक्रयः”
 इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं
 तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्ज्ञेयसर्गोऽस्ति ना-
 न्यत्वाधीकरणमस्ति न च विक्रयः एवमाधीकरण
 विक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति, उच्य-
 ते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः ।
 आधिस्वीकारस्य सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः ।
 तत्र धनद्वैगुण्ये निर्दिष्टकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्त
 निवृत्तेरेनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्त-
 मर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वम्भवति । न च मनुवचनविरोधः
 यतः “नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति”
 भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते “नचाधेः कालसंरोधाद्विस-
 र्गोऽस्ति न विक्रयः” इति भोग्यस्याधेश्चिरान्तकालावस्थाने-
 ऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वज्ञास्तीति । इहा-
 प्युक्तं “फलभोग्यो न नश्यतीति” । गोप्याधौ तु पृथगारब्ध-
 मनुना । “न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिस्तद्वृज-
 दिति” । इहापि वक्ष्यते “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति”
 आधिः प्रणश्येद् द्विगुण इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति
 सर्वमविरुद्धम् । किञ्च “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ-
 हापिते । नष्टोदेयो विनष्टश्च देवराजकृताहते” या० । गो-
 प्याधेस्ताम्नकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे
 महत्यपि वृद्धिर्जातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उप-
 कारकारिणि बलीवर्द्धताम्नकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धि
 के हापिते हाभिं त्यक्त्वा राजसत्वं गम्यते नो वृद्धिरिति
 सम्बन्धः नष्टो विवृतिरुत्तस्ताम्नकटाहादिस्मिन्भेदादिना
 पूर्ववत् कृत्वा देयः तत्र गोप्याधिर्नष्टेत् पूर्ववत् कृत्या
 देयः । उपभुक्तोऽपि चेद् वृद्धिरपि जातव्या भोग्यादिर्यदि नष्टः
 तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । वृद्धिर्जातव्या विनष्ट
 आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयोमूल्यादिद्वारेण तद्दाने
 सवृद्धिकं मूल्यं लभते यदि न ददाति तदा मूलनाशः
 “विनष्टे मूलनाशः स्याद्देवराजकृताहते” इति नारदवच-
 नात् । देवराजकृताहते देवमनुदकदेशोपपन्नादि ।

दैवकतादिनाशादिना । तथा स्वापराधरहिताज्ञाकृतात् ।
 दैवराजकृते तु विनाशे सृष्टिकं मूल्यं दातव्यमधर्मेणा-
 ध्यन्तरं वा यथाह । “स्वोत्सापहृते स्तेने राज्ञा चैवापहृ-
 रिते । आधिरन्योऽथ कर्त्तव्योदेयं वा धनिने धनमिति” ।
 तत्र स्वोत्सापहृत इति दैवकतोपलक्षणम् । अपि च
 “आधेः स्वीकरणात्स्विकीरक्यमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चे-
 दन्य आधेयोधनभागा धनी भवेत्” या० । आधे-
 गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपादानादाधिर-
 णसिद्धिर्न साक्षिलिखनमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
 यथाह नारदः । “आधस्तु द्विविधः प्रोक्तो ज-
 ङ्गमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरतोभयस्यापि भोगो यदा-
 स्ति नान्यथेति” । अस्य च फलम् । “आधौ प्रतिपद्ये क्रीते
 पूर्वा तु बलवत्तरेति” । या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा-
 बलवती स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति । सचाधिः
 प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यदासारतामविकृत एव
 सृष्टिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताकृतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः । ‘ध-
 निने वा धनन्देयं रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति’ वदताऽऽधिः
 प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति स्थापितम् । आधिः प्रण-
 श्येद्द्विगुण इत्यस्यापवादमाह । “चरित्वबन्धककृतं सृष्ट्या-
 दापयेद्धनम् । सत्याङ्कारकतन्द्रव्यं द्विगुणम्प्रतिदापयेत्” या०
 ‘चरित्वं’ शोभनाचरितम् चरित्वेण बन्धकम् चरित्वबन्धकम्
 तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतस्मराधीनं वा कृतम् । एत-
 दुक्तमभवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बद्धमूल्यमपि द्रव्य-
 माधीकृत्याधमर्थेनात्यमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाऽ-
 धमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनात्यमूल्यमाधिं गृहीत्वा बद्ध-
 द्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तज्जनं नृपोदङ्गा
 सह दापयेत् । अयमाशयः एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि
 द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणन्दातव्यमिति । तथा
 सत्याङ्कारकतं करणङ्कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः सत्य-
 ङ्कारः “कारे सत्यागदस्येति” पा० सन् सत्यङ्कारेण कृतं सत्याङ्का-
 रकृतम् । अयमभिसन्धिः यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्यं
 परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव
 दातव्यम् नाधिनाश इति तदा तत्तद्विगुणन्दापयेत् इति ।
 अन्योऽर्थः । चरित्वमेव बन्धकञ्चरित्वबन्धकम् । चरित्व-
 गच्छेन गङ्गाक्षान्नाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते यत्
 तदेवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतम् । तत्र तदेव
 द्विगुणीभूतन्दातव्यमाधिनाश इति । “आधिप्रसङ्गादन्य-
 दुच्यते । सत्यं कारकतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वा-

हाय यदाङ्गुलीयकादि परकृते कृतं तद्व्यवस्थातिरक्ते द्वि-
 गुणन्दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्वर्धितं स एव चेद्द्रव्य-
 स्थातिवर्त्ती तेन तदेव ज्ञातव्यम् । इतरच्चेद्द्रव्यस्थाति-
 वर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणम्प्रतिदापयेदिति ।
 किञ्च “उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
 प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्” या० । धन-
 दानेनाधिमोक्षणायोषस्थितस्याधिर्भोक्तव्यो धनिना दृष्टि-
 लोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा अधिमोक्षणे स्तेन सौर-
 वद्गङ्गा भवेत् । असन्निहिते पुनः प्रयोक्तारि कुले तदा-
 प्रकृते सृष्टिकं धनं निधायाधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृ-
 णीयात् । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्राप्तं धनस्य
 पक्षीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि-
 विक्रयेण धनदित्वाऽधमर्णस्य तत्र किं कतेव्यमित्यपेक्षिते
 आह । “तत्कालकृतमूल्योवा तत्र तिष्ठेद्दृष्टिकः” या० ।
 तस्मिन् काले यस्यस्याधेऽन्यन्तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
 तमाधिं दृष्टिरहितं स्थापयेच्च तत्र ऊर्ध्वं धनं वर्द्धते याव-
 द्धनो धनं गृहीत्वा तमाधिं सुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्य-
 म्पिणने । प्रवेशयति यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुण-
 न्नमेव पक्षीतव्यम् नत्वाधिनाश इति विचारितव्य-
 म्पक्षकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते
 वाऽधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह । “विना
 धारणाकादापि विक्रीणीत ससाक्षिकम्” या० । धारणा-
 कादधमर्णादिना असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्राप्तं सह-
 तमाधिं विक्रीय तत् धनं गृह्णीयाद्धनी वाशब्दो
 व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णमपक्षकाले द्विगुणीभूतेऽपि
 धने धनमेव गृहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति न विचा-
 रितम् । तदा आधिः प्रणश्येत् द्विगुणं इत्याधिनाशः ।
 विचारिते त्वयं पक्ष इति । भोग्याधौ विशेषमाह ।
 “यदा तु द्विगुणीभूतव्यमाधौ तदा खलु । मोक्ष्य आधि-
 स्तदुपक्षे प्रविष्टे द्विगुणे धने” या० यदा प्रयुक्तं धनं स्वक-
 तथा दृष्ट्या द्विगुणीभूतन्दाधौ कृते तदुपक्षे आध्युपक्षे
 द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः यदि वादावे-
 वाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परि-
 भाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणी-
 भूतव्यन्दाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुपक्षे द्रव्यं
 द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् ।
 सर्वथा सृष्टिकमूल्योपाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदं वच-
 नम् । तमेनं यथाधिसाक्ष्यते लौकिकाः यत् तद्दृष्ट्ये

• एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं दृष्टव्यं-
तिना “कृणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा
इव्यञ्च सामकम् । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा ल धनभा-
ग्वनी । कृणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विना” अस्यार्थः ।
फलभोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः
सदृष्टिकमूलापाकरणार्थो दृष्टिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र
सदृष्टिमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो-
यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी । यदा सदृष्टिकं मूलं
फलद्वारेण धनितः प्रविष्टस्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः दृष्टि-
मात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी । समं
मूलं सममेव सामकम् । अस्यापवादमाह । यदि प्रक-
र्षितं तत्स्यात्तद्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं दृष्टेरभ्यधिक-
फलं यदि स्यात्तदानं धनभाग्वनी । सामकं न लभेद्वन्धं,
मूलमदत्त्वेवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत् । अथाप्रकर्षितं
तद्वन्धकं दृष्टयेऽप्यपर्याप्तत्वा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभे-
तमर्थः दृष्टिशेषदत्त्वेव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्वापवाद-
माह । परस्परमतं विना उत्तमर्णाधर्णयोः परस्परा-
नुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ
तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी नि-
कृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णोलभत इति” ।

आधिकरणिक पु० अधिकरणे विचारस्याने नियुक्तः ठक् ।
विचारस्याने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ ।

आधि ख न० अधिकस्य भावः व्यञ्ज । अधिकतायाम् अति-
शयितायाम् । “यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भुवमात्मनः”
भनुः “युक्त्यायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तदा । कन्या
च पुंषत् भवति शुकाधिक्ये पुमान् भवेत्” ज्योतिस्तत्त्वम्
“प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये” सि० कौ० “एव-
मेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्” सुश्रु० ।

आधिज्ञ वि० आधिं मनःपोडां जानाति अनुभवति
ज्ञा-क इत० । व्याख्यानभावके व्यथिते अजयपालः ।

आधिदेविक वि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधि-
कृत्य प्रवृत्तः वा ठञ् अनुश्रुतिका० द्विपददृष्टिः । देवाधि-
कारेण प्रवृत्ते, १ शस्त्रे “अधियज्ञं ब्रह्मा जपेदाधिदैविकमेव
च” भनुः देवताऽधिकारेण प्रवृत्तवेदभागस्तु उपनिषु-
प्रसिद्धः । वातादिनिबन्धने २ दुःखे च । दुःखं हि त्रिवि-
धमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादिः सु-
श्रुते दर्शितः यथा

“तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक-
मिति । तत्तु सप्रविधे व्याधायुपनिपतति । ते पुनः
सप्रविधा व्याधयः । तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता
दोषबलप्रवृत्ताः संघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैव-
बलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ता इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता
ये शुक्रयोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः । तेऽपि
द्विविधा मातृजाः पित्रजाश्च ॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातृ-
रपचारात्पङ्कजास्तन्मवधिरमूकमिस्सन्ध्यामनप्रभृतयो जाय-
न्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौर्लभापचाराकृताश्च ॥ दोष-
बलप्रवृत्ता ये आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च
तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्पन्नाः पकाशयसमुत्पन्नाश्च पुनश्च
द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः ॥
संघातबलप्रवृत्ता ये आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विपक्षेऽपि
द्विविधाः शस्त्रकृता बलादिकृताश्च । एत आधिभौति-
काः ॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमि-
त्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नकृता अव्यापन्नकृताश्च ॥
दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादिभिरुक्तका अथर्वकृता उप-
सर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदग्निजताः पिशा-
चादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च ॥
स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजराश्रुत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि
द्विविधाः कालकृता अकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः
कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधि-
दैविकाः” । एतदभिप्रायेणैव “अथ त्रिविधदुःखात्यन्त-
निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इति सा० सू० “दुःखत्रया-
भिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके ज्ञेयौ” सा० का० दुःख-
त्रयसुक्तं विदतञ्च सा० न० कौ० । “दुःखानां त्रयं दुःख-
त्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च
तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वात-
पित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभ-
मोहभयैर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैत-
दान्तरोगपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपाय-
साध्यञ्च दुःखं द्वेषा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधि-
भौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधि-
दैविकं यज्ञराक्षसविनायकपक्षावेशनिबन्धनम्” । “ताप-
त्रयोन्मूलनम्” भाग० १ सू० उक्तम् । दुःखञ्चात्मधर्म
इति वैशेषिकादयः । अन्तःकरणादि धर्म इति सांख्या-
दयः । अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यत्वात्
ग्रीत्यग्रीतिविषादानां त्रिगुणधर्माणां स्वरूपकार्यं संक्र-

मात् सर्वेषां विषयाणामेव दुःखादिमत्त्वमिति भेदः ।
आधिपत्यं न० अधिपतेर्भावं कर्मवापत्यन्तत्वात् यक् । १। सामित्वे
“अवाप्य भूमावसपत्नृष्टङ्गं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।
गीता । “राष्ट्रस्याधिपत्यं मे देहि” ऋ० १०, ११४, ५ ।
“तदेनमासां प्रजानामाधिपत्याय राज्याय” शत० ब्रा०
“सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति” इति मनुः
“यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च” भा० व०
२७४ अ० । २। राजकायेऽपि राजा राजादौ । “दुय्योधनं
त्वहितं हि निन्द्य पश्यतोऽपि प्रकुरुष्वधिपत्ये ।
अजातशत्रुर्हि विभक्तरागो धर्मिणाम् प्रथिवीं यास्तु
राजन्” भा० व० प० ४ अ० ।

आधिबन्धं पु० आधिः बहुप्रजानां कथं पालनं स्यादिति
चिन्ता एव बन्धः । बहुप्रजारक्षणाधिकारविना रूपबन्धे ।
“कथं राजन् ! प्रजारक्षणाधिबन्धेन दुज्यते” युधिष्ठिरप्रश्ने
तच्चिन्ताधिकारबन्धनिवारणाय यथा राजाचरणीयं
तद्योक्तं तं प्रति भीष्मेण भा० शा० ७० अ० “समासेनैव
ते राजन् ! धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरे-
णेह धर्माणां न जात्यन्तमवाप्नुयात् । धर्मनिष्ठान् श्रुत-
वतो देवव्रतसमाहितान् । अर्जुनित्वा यजेथास्त्वं गृहे
शुण्वतो द्विजान् । प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणवभिवाद्य
च । अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ।
धर्माकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान्
वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिवः । आर्जुनेन च सम्पन्नो
धृत्या बुद्ध्या च भारत ! । यथार्थं प्रतिगृह्णीयाः काम-
क्रोधौ च वर्ज्येः । कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽयं राजा-
ऽनुतिष्ठति । न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति वा-
लिशः । मा स्म लुब्धं मूर्खं च कामार्थेषु प्रयूयुजः ।
अलुब्धान् बुद्धिमत्तान् सर्वकर्मसु योजयेः । मूर्खो
ह्यधिकतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः । प्रजाः क्लिप्तास्त्ययो-
गेन कामक्रोधसमन्वितः । बलिपठेन शुल्केन दण्डेना-
थापराधिनाम् । शास्त्राणि तेन लिखेथा वेतनेन धना-
गमम् । दापयित्वा करं धर्मं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि ।
तथैतं कल्पयेद्भ्राजा योगक्षेममतन्द्रितः । गोपायितारं
दातारं धर्मनिष्ठमतन्द्रितम् । अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति
मानवाः । मा स्माधर्मेण लोभेन लिखेथास्त्वं धनागमम् ।
धर्मार्थावधुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् । अर्थशास्त्र-
परो राजा धर्मार्थाच्चाधिगच्छति । अस्याने चास्य त-
द्वित्तं सर्वमेव विनश्यति । अर्थमूलो हि हिंसाञ्च कुरुते

स्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टिं मोहात् सम्पीडयेत्
प्रजाः । अधिभोग्यान् यो धेन्वाः क्षीराधी न लभेत्
पयः । एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्द्धते । यो हि
दोग्ध्रीसुपास्ते च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रसुपा-
येन भुङ्क्षानो लभते फलम् । अथ राष्ट्रसुपायेन भुञ्ज-
मानं सुरक्षितम् । जनयत्यतलां नित्यं कोषद्विं युधि-
ष्ठिर ! । दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही राज्ञा सुरक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तप्ता माता यथा पयः । माला-
कारोपमो राजन् ! भव नाङ्गारिकोपमः । तथा युक्तश्चिरं
राज्यं भोक्तुं शक्यसि पालयन् । परचक्राभियानेन वदि-
ते स्याद्वनक्षयः । अथ साम्नां व लिखेथा धनमब्राह्मणेभ्यः
यत् । मा क ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्यं प्रच लेभ्यन् । अ-
न्यायामप्यवस्थायां किञ्च स्वीतस्य भारत । धनानि तेभ्यो
दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथाऽर्हतः । सान्त्वयन् परिरक्षन् स्व-
र्गमाप्नुसि दुर्जयम् । एवं धर्मेण हृत्तेन प्रजास्त्वं परि-
पालय । स्वलां पुण्यं यथो नित्यं प्राप्नुसे कुरुनन्दन ! ।
धर्मेण व्यवहारेण प्रजां पालय पाण्डव ! । युधिष्ठिर ! यथा
युक्तो नाधिबन्धेन योज्यसे । एष एव परो धर्मो यद्वाजा
रक्षति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं परमा
दया । तस्मादेव परं धर्मं सैन्यतो धर्मकोविदाः । यो
राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् । यदङ्गा कुरुते
पापमरुतान् भयतः प्रजाः । राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्त-
मधिगच्छति । यदङ्गा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि । स्वष्टिः स्वधीतिः
सुतपा लोकान् जयति यावतः । क्षणेन तानवाप्नोति
प्रजा धर्मेण पालयन् । एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय ! परि-
पालय । ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योज्यसे” ।
आधिभोगं पु० आधेर्जन्यकद्रव्यस्य भोगः । बन्धकद्रव्यस्य भोगे
“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः” आधिगन्धे उदा०
आधेर्मनोव्यथाया अनुभवरूपे २ भोगे च ।
आधिभौतिकं लि० भूतानि व्याघ्रसर्पादीन्यधिकृत्य जातम् ।
अधिभूत+ठञ् द्विपदद्विष्टिः । व्याघ्रसर्पादिजमिते दुःखे ।
आधिदैविकगन्धे विद्वतिः ।
आधिमन्यव अधिमन्यवे हितः अण् । ऊचराज्ञौ हारा०
ऊचरसन्तापे हि अधिकव्यथोद्भवस्य तथात्वम् ।
आधिरथि पु० अधिरथः धृतराष्ट्रसारथिः तस्यायम् इज् ।
सूतपुत्रे कर्णे “हिरण्यकण्ठोः प्रमदाः पामान् वा बहु-
गोकुलान् । किं ददामीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः भा०

प० प० १०८ अध्या० । तस्याधिरथपुत्रत्वप्राप्तिकथा
स हि कन्यावस्थायां मुख्येण कुल्याम् उत्पादितः पञ्चाश
तया स्वतन्त्रभवात् जले त्यक्तः अधिरथेन गृहीतो
वर्द्धितश्च यथोक्तं “निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्सृज्य जले कुली तं कुमारं यशस्विनम् । तस्युत्सृष्टं
जले गर्भं राधाभर्ता महाययाः । राधायाः कल्पयामास
पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य
तावभौ । दम्पती वसुषेणेति” भा० आ० ६७अ० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । आधि-
पत्ये “बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमव्याप्य सः” रघुः ।

आधिवेदनिक लि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय
हितं ठक् तत् काले दत्तं ठञ् वा । अधिवेदनार्थं तत्
काले च स्त्रियै पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । “पितृमातृप-
तिभ्याह दत्तमध्यन्मुपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं
परिकीर्तितम्” या० सू० “यच्च द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व-
स्त्रियै पारितोषादिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकमधिकस्त्री-
लाभार्थत्वात्तत्वेति” दायभा० । मितान्तरायां तु “आधिवे-
दनिकाद्यच्चेति” पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदननि-
मित्तमिति व्याख्यातञ्च आद्यापदेन क्रयविक्रयादिप्राप्तस्य
ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र अधिवेदननिमित्तदाने विशेषः
या० सू० युक्तः “अधिविचस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम्
न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वङ् प्रकल्पयेत्” “एतदपि
सामर्थ्ये” असामर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्याप्तं दत्त्वा
परितोषयेदिति भेदः । “एकाभूदा तु कामार्थमन्यां
वोटुं वदन्ति । समर्थस्तोषयित्वाष्टैः पूर्वोढामपरां व-
हेत्” सू० समर्थपदस्मारस्यात्तथात्वम् । एवमेव
मदनपारिजातविधानपारिजातादयः ।

आधिस्तेन पु० आधेर्गोष्पाधेमोगात् स्तेनइव । गोष्पा-
धेर्बलात्कारेण भोक्तारि । “न भोक्तव्यो बलदाधिर्भुञ्जा-
नोष्टृषुत्सृजेत् । मुख्येन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा
भवेत्” मनुना तद्भोगे स्तेनत्वस्योक्तेस्तथात्वम् ।

आधीकरण न० अनाधिराधिक्रियते आधि+चि+क-ल्युट् ।
बन्धकीकरणे आधिगन्धे मितान्तरायाको उदा०” क्त
आधीकृतः । दत्तबन्धके द्रव्यादौ लि० ।

आधुत लि० आ+धु-क्त । चालिते । [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्
आधुनिक लि० अधुना भवः ठञ् । १।साम्प्रतमे २।अप्राचीने
आधुष्टि लि० आ+धृष-भावे क्तिन् । १।परिभवे २।बलाद्
निपद्ये च ।

आधेय लि० आ+धा-कर्मणि यत् । १।उत्पाद्ये । “आधेयश्चा
क्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” व्या० का० । यस्य सतो
गुणान्तरमुत्पाद्यम् २।तादृशे उत्पाद्यगुणान्तरे विद्यमाने
एव यत् घटादिपदार्थे पाकादिना रक्ततागुणान्तरमाधीयते
तादृशे घटादौ । आधानविधिना इत्यापनीये वज्रौ पु० ।
४।अधिकरणेऽभिनिवेशनीये “अधिकं पृथुलाधारादाधेया-
धिक्यवर्णनम्” चन्द्रा० । ५।स्थापनीये द्रव्ये च । भावे यत् ।
६।आधाने न० । “अग्न्याधेयम्” आश्व० औ० सू० ।
“अन्यतरामावे कार्या प्रागग्न्याधेयात्” बौधा० सू० ।

आधीरण पु० आ+धीर-गतिचातुर्ये ल्यु । हस्तिगतिचात-
ुर्ये हस्तिपके । स्वल्पबलेनापि महाबलस्य हस्तिनः
सङ्केतादिनैव चालनात्तस्य गतिचातुर्यवत्त्वात्तथात्वम् ।

आधमात् लि० आ+ध्मा-क्त । १।शब्दिते, २।दग्धे, ३।वातदोष-
जातोदरस्फीततासम्पादकोगुण्युक्ते “साटोपमत्युपकुञ्जमा
ध्मात्सुदरंभृशम्” सुश्रु० । भावे क्त ४।आध्माने न० ।

आधमान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । “आध्मानमिति
जानीयाहोषं वातनिरोधकत्” इत्युक्ते १।वातव्याधौ । “शू-
लञ्च मूलं सुकुर्मुङ्कः प्रष्टिं वस्तितोदमाध्मानञ्च” सुश्रु०
भावे ल्युट् । २।उदरस्फीततायाम् । ३।अग्निसंयोगे शब्दभेदे
न० । करणे ल्युट् । ४।नलिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री० ङीप् ।

आधमापन न० आ+ध्मा-णिच्-पुक्-भावे ल्युट् । १।शब्द-
निष्पादने २।आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३।शब्दापसार-
णीयव्यापारभेदे च । “अणून्यक्षल्यानि परिपेचना-
ध्मापनैर्बालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत्” सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भावः ष्यञ् । १।अधिष्ठातृत्वे २।अधि-
कर्तृव्यापारे ३।प्रत्यक्षत्वे च । [सू०तौ

आध्या स्त्री आ+ध्यै-भावे अङ् । १।चिन्तने २।ओक्तुक्येन
आध्यात्मिक लि० आत्मानं मनःशरीरादिकमधिकृत्य भवः
ठञ् । शोकभोहृज्वरादिरूपे दुःखे । आधिदैविकशब्दे-
ऽस्य विवृतिः । [व्यंकरणे च ।

आध्यान न० आध्यै+ल्युट् । १।चिन्तायाम्, २।उत्कण्ठापू-
आध्यापक पु० अध्यापकएव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शब्दरत्ना०
आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्ययोवेदस्तमधीते ठञ् ।
अधीतवेदे “युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः” तैत्ति० उ० ।
“आध्यायिकोऽधीतवेदः” भा० ।

आध्यासिक लि० अध्यासेन कल्पितः ठक् । वेदान्तिमते
अध्यासेन कल्पिते अतद्वति तत्त्वारोपेण कल्पिते पदार्थे
यथा शुक्तिकादौ रजतादि कल्पितम् एवं ब्रह्माणि जगदादि

आरोपितमिति तस्याध्यासिकत्वमिति वेदान्तिसिद्धान्तः ।

आध् पु० आ+ध-क । आधारे । “आधस्य चित् प्रमतिर-
न्यसे” ऋ० १, २१, १४ । “आध्रेण चित्तदेकं चकार”
ऋ० ७, १८, १७ ।

आध्वनिक त्रि० अध्वनि कुशलः ठक् । पथिकुशले “कान्तारे-
ष्वपि विन्नामे जनस्याध्वनिकस्य वै” भा० आ० ।

आध्वरायण पुंस्त्री० अध्वरोद्यज्ञाभिज्ञस्य गोत्रापत्यम्
नडा० फक् । यज्ञविज्ञोत्रापत्ये ।

आध्वरिक पु० अध्वरस्य व्याख्यानोपन्यः ठक् । अध्व-
रव्याख्याने उपन्ये । अध्वरं वक्षं वेत्ति तत्प्रतिपादकप-
न्यमधीते वा ठक् । २यज्ञवेत्तरि २तत्प्रतिपादकपन्या
ध्येतरि च त्रि० ।

आध्वर्यव त्रि० अध्वर्योर्यजुर्वेदविद इदम् अज् । अध्व-
र्युं सम्बन्धिनि कर्मादौ । “यदि वाध्वर्यवं राजा नियुन-
क्ति पुरोहितम्” अथ० १०, ५२, २ । “ऋग्वेदेन हौत-
मकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गोथम्” शत० ब्रा० ।

आन पु० आनित्यनेन आ+अन-करणे क्तिप् आ प्राणवायुः
ततः सुवाक्त्वा० अदूरभवादौ अण् । सम्यग्जीवनसाधनस्य
अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकया वह्निर्निस्सारणेऽच्छासे

आनक पु० आनयति सोत्साहान् करोति अन-णिच् खुल् ।
१पट्टे, २ऋद्धे, “ततः शङ्काय भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः
सहस्रैवाभ्यहन्यन्” गीता ३, २३, २३ मेघे च । ४उत्साहके
त्रि० । कर्णादि० चतुरर्थ्यां फिज् । आनकायनिः ।
तत्सन्निकटदेशादौ त्रि० ।

आनकादुन्दुभि पु० आनकः प्रोत्साहकोदुन्दुभिर्देववाद्य-
विशेषो यस्य । १कणपितरि वसुदेवे । कणजन्मोत्सवे हि
तथा वाद्यं तद्गृहे जातमिति तस्य तथात्वम् । २ऋद्ध-
कायां स्त्री वा ङीप् ।

आनकस्थली स्त्री आनकप्रधाना स्थली शा० त० । आनक-
प्रधानस्थल्यां देशभेदे तस्यां भवः अदूरदेशादौ धूमा०
बुज् । आनकस्थलकः तत्सन्निकटदेशादौ त्रि० ।

आनडुह न० आनडुह इदम् अण् । १हृषसम्बन्धिनि गोमय
चर्मादौ । “आनडुहोगोमयः कशरः स्थालीपाकः” गोमि०
“अर्धस्थानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासने तथा” या० सूत्र० ।
अनडुहा कृतम् अण् । २स्नानमख्याते तीर्थभेदे तच्च तीर्थं
सङ्गिरिसन्निकटदेशस्थितम् यथा क्रौञ्चपुरं वर्णयित्वा ।
“तमद्वैव राजानं निवासाय गतेऽहनि । तीर्थमासुडुहं
नाम गमिष्यामः सनातनम् । ततश्च तं गमिष्यामः सङ्गस्य

विवरे गिरिम्” गोमन्तमिति विख्यातम्” हरिवं० ८, ६६ अ० ।

आनडुहक त्रि० अनडुहा कृतम् संज्ञायां कुलडा० बुज् ।
अनडुहकते गोमयादौ ।

आनडुह्य पु० अनडुहोगोत्रापत्यम् गर्गा० यज् ।
अनडुह्यामकस्य हनेर्गोत्रापत्ये । ततः पुनः गोत्रापत्ये
अश्वा० फज् । आनडुह्यायनः तदपत्ये पुंस्त्री० ।
चतुरर्थ्यां कर्णा० फिज् । आनडुह्यायनिः तत्सन्निकट
देशादौ त्रि० ।

आनत त्रि० आ+नम-क्त । १कृतप्रमाणे, २अधोमुखे, ३विन-
येन नते च “तं व्यासस्तुमुसमं सुनिमानतोऽस्मि” भा०
१मस्कन्धे । “स्मृयन्करेणानतपूर्वकायम्” रघुः ।

आनति स्त्री आनमति प्रवर्णोभवत्यनया आ+नम-करणे-
क्तिन् । आनुगत्यजन्ते १सन्तोषे “यज्ञं विराजस्यितेर्व्य-
भिचारात् न प्रतिग्रहकारणत्वमानतेरिति” “आनतिहारा
न प्रतिग्रहार्थत्वं द्रव्यस्येत्युक्तं तन्मन्दतरम् आनतिद्वारेण
चिराद्वयणादीनां प्रतिग्रहकारणत्वादिति” “आनतेरनि-
यतोपायपरिणामादिति” च दाय० भा० । भावे क्तिन् ।
२नस्त्रीभावे, ३अधोभवने, ४नक्षतायाञ्च “आत्मजातिष-
दृशीं किलानतिम्” किरा० ।

आनद्ध न० आ+नह+क्त । चर्मणा बद्धमुखे १पट्टहस्तरजादौ
वाद्यभेदे, २अधिते, ३व्याप्ते, ४बद्धे केशभूषादिके च
त्रि० । “मूलवहे द्वे तयोर्मूलं वस्तिर्मद्वच्च तत्र
विज्ञानद्विस्तता” सुश्रु०

आनन न० आनित्यनेन आ+अन-करणे ल्युट् । मुखे मुखेन
हि जलपानादिना प्राणादेः स्थितिरतलस्य तथात्वम्
“सारसैः कलनिर्हृदैः कविदुर्गमिमाननौ” “तदाननं
ऋतुसुरभिं चितोश्चरः” नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्”
इति च रघुः ।

आनन्तर्य न० अनन्तरमेव चतुर्व० स्वार्थे ष्यज् । १अव्यवहिते
अनन्तरस्य भावः ष्यज् । २अव्यवधाने । “आनन्तर्यात् स-
योन्यास्तु तथा बाह्येषुपि क्रमात्” भनुः “पयसः काढा-
नन्तर्यधर्मानुसङ्गेभ्यः” कात्या० ४, २, १६ ।

आनन्ध न० अनन्ध एव स्वार्थे ञ् । १अनन्ते २असीने अन-
न्धस्य भावः ष्यज् । ३सीमाशून्यत्वे ४नाशराहित्ये “हवि-
र्यश्चिररात्राय यज्ञानन्याय कल्पते” भनुः । “लोकानन्ध”
दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रके “या० सूत्रिः । “आनन्ध्यात्
कुलधर्माणां द्वादशाहं विधीयते” आ० त० पु० ५ शाश्वतप्रति-
ष्ठायाञ्च “यस्तु नित्यं कृतमतिर्वर्त्ममेवाभिपद्यते । अथङ्कमाचः

कल्याणि ! सोऽमृतानन्दमश्नुते” भा० व० प० ३१ अ० ।

आनन्द पु० आनन्द-वज् । १ हर्षे सुखे, २ दुःखाभावे, ३ ब्रह्मणि च । अर्थादित्यादौ । ४ आनन्द-वति त्वि० “सर्वज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिः । नैयायिका आनन्दशब्दः दुःखाभावे लाक्षणिकइत्याहुः ब्रह्मणि आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्र सत्त्वात् आनन्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिनस्तु आनन्दं न पुंसकमिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्यानन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः एतदभिप्रायेणैव विवरणे “आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्निधर्मा अष्टयत्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते इत्युक्तम्” यथा च ब्रह्मण आनन्दप्रसुरत्वादानन्दमयत्वं तथा “आनन्दमयोऽभ्यासात्” शा० सू० भा० व्यवस्थापितम् त्वैत्ति० उप० आनन्दमयं प्रकृत्य “तस्य प्रियमेव शिरोभोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” । “तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्ट-पुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । भोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकटो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यम्, आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुसृतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म । तद्वि शुभकर्मणा प्रलुपस्याप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधवन्तःकरणवृत्तिविशेष तमसा । प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रलुपस्यापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्वृत्तःकरणं तमसा-तमोघेन, विद्यया, ब्रह्मचर्येण, अज्ञया च निर्मलत्वमापद्यते यावत्तावद्विक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उज्जस्यते विपुलोभवति । वक्ष्यति च “रसो वै सः रसं हेवायं लब्ध्वा नन्दो भवति एष हेवानन्दयाति” “एत-ल्लैवानन्दस्यान्यानि भूतानि सात्वासुपजीवन्तीति” श्रुत्यन्तरात् एवञ्च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते । एवञ्चोत्कृष्टमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः परमाद्यब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्दवत्त्वं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चाक्षादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाः” भा० ब्रह्मण आनन्द-रूपरसत्वमपि तत्रैव दर्शितं यथा “यद्वैतत् सुकृतं रसो वै सः रसं लब्ध्वाऽयं लब्ध्वा नन्दो भवति कोऽप्या-

न्यात् कः प्राणयात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् एष हेवानन्दयाति यदा हेवैव एतच्छिन्नदृश्येऽनात्मोऽ-निरुक्तेऽनिलयेऽभयं प्रतिष्ठां धिन्दते” तै० उ० । “कृतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह । यद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुरा-श्लादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेशयं लब्ध्वा प्राप्त्वा नन्दो सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । वाद्या-नन्दसाधनरहिता अयनोहा निरेषणा ब्राह्मणा वा-द्यरसलाभादिव आनन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनम् । ब्रह्मैव रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म । इतश्चास्ति कृतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्रीणति आपानेनापानिति । एवं वायवीया ऐन्द्रिकाश्च चेष्टाः संहतैः-कार्यकार-णैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्च कार्यवृत्तित्वेन संहननम् संहन्यमानं च नान्तरेण चेतनं संहतं सम्भवति अन्यत्वादृश-नात् । तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गु-हायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को हेव लोकेऽ-न्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः प्राणयात् प्राणनं कु-र्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थः कार्यकारणप्राणना-दिचेष्टा? तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कृतः । एष हेव पर आत्मा आनन्दयाति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्मा-नुकूलम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभा-व्यते प्राणिभिरित्यर्थः” भा० । सर्वानन्दापेक्षया ब्रह्मरूपा-नन्दस्योत्कर्षस्तत्रैव दर्शितो यथा “सैवानन्दस्य बीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः । आशिष्ठो वृद्धिर्गो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ओलियस्य चाकाम-हतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितृणां चिर-लोकानामानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्मा-देवानामानन्दः ये कर्माणां देवानपि यन्ति, ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मादेवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

देवानामानन्दः स एक इन्द्रस्थानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतसिन्द्रस्थानन्दाः स एको इन्द्रस्य तेरानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं इन्द्रस्य तेरानन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । स यथायं पुरुषे यथासावादिष्ये स एकः । स य एवं-वित् अस्मांस्तोकात्मेत्य एतस्यमयमात्मानमुपसङ्गामति, एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्गामति, एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्गामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्गामति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामति" तैसि० उप० "तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैवा भीमांसा विचारणा भवति किमानन्दस्य भीमांसासिन्धु चते । किमानन्दो विषयविषयिषम्बन्धजनितो लौकिकानन्दोदाहोस्त्रित्वाभाविक इत्येवमेवानन्दस्य भीमांसा । तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनिमित्तउत्पन्नः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दाहुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यनन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्वाऽविद्याया तिरस्त्रियमाणोऽविज्ञातो उत्पन्नसमायायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशादविज्ञानं विषयादिसाधनसम्बन्धशो विभाव्यमानस्य लोकोऽनवस्थितो लौकिकः सम्पद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्तव्यं सरोत्तरपुष्पमहाकामहर्षिच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरीक्षणेण यावद्विरहस्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्त्रोऽविद्याकाले विषयविषयविभागे विद्याया स्वाभाविकः परिपूर्णैक आनन्दोऽहंते भवतोत्प्रेतमर्थं विभावयिष्यद्वाह । युवा प्रथमयवाः साधुयुवेति । साधुसाधौ युवा चेति यूवो विशेषणम् । युवायसाधुर्भवति साधुराययुवाऽतो विशेषणं युवा स्वात्माधुयुवेति । आध्यात्मिकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशस्तृप्तमः । इद्विषो इद्वतमः । बलिषो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसम्पन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वी सखा विस्रस्य विस्रेनोपभोगसाधनेन दृष्टायैव च कर्मसाधनेन सम्पन्ना पूर्णा । राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्तव्याणामानन्दः । मनुष्यादानन्दाश्चतुष्टयोनोत्कृष्टो मनुष्यगन्तव्याणामानन्दो

भवति । मनुष्याः सन्तः कर्माविद्याविशेषात्कर्मवर्षा प्राप्ताः मनुष्यगन्तव्याः ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिवन्मन्त्रा इत्येवमात्मकारणाः । तस्मात्प्रतिपातात्मेत्य तेषां प्रतिपातयति-साधनसम्पत्तिश्च । ततोऽप्रतिपत्त्यमन्त्रस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगन्तव्यस्य स्वाक्षितप्रसादः । तस्य प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्थाः पूर्वस्था भूमेरुत्तरस्था-सुत्तरस्था भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनानन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथममन्त्रकामहतापहृणं मनुष्यविषयभोगकामनाभिहतस्य ओलियस्य मनुष्यानन्दोऽश्चतुष्टयोनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्तव्येण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधु युवाध्यात्मिक इति ओलियस्याहजिनत्वे गृह्यते । ते ह्यविशिष्टे स-र्व्वत् । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय विशिष्यते । अतोऽकामहतपहृणम् । तद्विशेषतः शतगुणात् सुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्ति-साधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्तव्यां जा-तित एव । चिरलोकानामिति पितृणां विशेषणम् । चिर-कालस्याधौ लोको येषां पितृणां ते चिरलोका इति । आजान इति देवलोकस्त आजाजाने जाता आजानजा देवाः आर्त्तकर्मा विशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मा-देवा ये वैदिकेन कर्मशान्तिहोलादिना लोकेन देवा-नपि यन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्विभुजः । इन्द्रस्यैवां स्वामी तस्याचार्यो इन्द्रस्यतिः प्रजापतिर्विराड् त्रैलोक्यशरोरो ब्रह्मा । समष्ट्यव्यष्टिरूपः संसार-मरणानलव्यापी । यत्रैत आनन्दभेदा एकतां गच्छ-न्ति । धर्मश्च तन्निमित्तं ज्ञानञ्च तद्विषयमकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एव हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैव आनन्दः ओलियेणाहजिनेनाकामहतेन च सर्व्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि लोचि साधनानीत्य-गम्यते । तत्र ओलियस्याहजिनत्वे निवर्त्तते अका-तकृष्यते, इति प्रकटसुखमन्तांगम्यते । तस्य तस्याका-महतत्वं प्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः ओलियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्वा एकदेशः । 'एतस्यै-वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्वाहपजीवन्तीति' इत्यनन्तरात् । स एव आनन्दो यस्य मात्वा ससुहायश्च इव विप्रुषः प्रविभक्ता यत्रैकताकृताः स एव परमानन्दः स्वाभाविको-ऽहंतयात् । आनन्दानन्दिनोस्वाविभागोऽत्र । तदेतन्नी-मांसाफलमुपसङ्गियते स यथायं पुरुष इति । शुद्धायां निहितः परमे ओम्प्राकाशादिकार्यं ब्रह्माऽज्ञमयानं

